

Osmanlı

2

SİYASET

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDITÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BAKANKAN CİLTÇİ

YAYIN KODU
ISBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-05-6 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrûsu: Mustafa Düzgünman

Osmanlı

YAYIN KURULU BAŞKANI
PROF. DR. HALİL İNALCIK
CHICAGO ÜNİVERSİTESİ / BILKENT ÜNİVERSİTESİ

YAYIN KURULU
PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. YUŞUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU (TTK) BAŞKANI

PROF. DR. EKMELEDDİN İHSANOĞLU
İSLÂM KÜLTÜR, SANAT VE TARİH ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (IRCICA) BAŞKANI

PROF. DR. ERCÜMENT KURAN
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. JACOB M. LANDAU
HEBREW ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AHMET YAŞAR OCAK
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. STANFORD SHAW
CALIFORNIA ÜNİVERSİTESİ / BILKENT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

MÜŞAVİRLER

PROF. DR. FİKRET ADANIR / PROF. DR. MAHİR AYDIN
ASST. PROF. DR. GABOR AGOSTON / PROF. DR. İSMAIL AKA
DOÇ. DR. ALİ AKYILDIZ / DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ / DOÇ. DR. TUFAN BUZPINAR
PROF. DR. YAVUZ ERCAN / PROF. DR. SELÇUK ESENBEL / DR. PAL FADOR
DR. KATE FLEET / PROF. DR. CORNELL FLEISCHER
ASSOC. PROF. DR. JANE HATHAWAY / PROF. DR. CENGİZ HAKOV
PROF. DR. NORMAN ITZKOWITZ / PROF. DR. KEMAL KARPAT
DOÇ. DR. HAKAN KIRIMLI / PROF. DR. BAYRAM KODAMAN
DOÇ. DR. ZEKERİYA KURŞUN / PROF. DR. HEE SOO LEE
PROF. DR. JUSTIN MCCARTHY / DR. MARINA MALEWINSKAYA
DR. MONICA MOLNAR / PROF. DR. RHOADS MURPHEY
PROF. DR. MEHMET SARAY / PROF. DR. GAZMEND SHPUZA
PROF. DR. SALAHİ SONYEL / DOÇ. DR. AHMET ŞİMŞİRGİL
PROF. DR. MUSTAFA TEVŞİK TEYYÜBOĞLU
PROF. DR. FEROUŞ ABDULLAH KHAN YASAMEE

SANAT VE YAYIN MÜŞAVİRİ AHMET KOT

YURT DIŞI KOORDİNASYON CEM OĞUZ / CEMRE GÜZEL

TERCÜME

KOORDİNATÖR CEM OĞUZ

REDAKTÖRLER DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK / DR. JUDY UPTON-WARD ERTAN AYDIN / YILMAZ ÇOLAK

MÜTERCİMLER DOÇ. DR. KENAN İNAN / DOÇ. DR. MUŞA ŞAŞMAZ / DOÇ. DR. RAMAZAN GÖZEN YRD. DOÇ. DR. BERDAL ARAL / MÜFİT AKKOYUNLU / ALİ AKSEN / ESRA ALTUN GÜL ATMACA / DR. SİMTEN COŞAR / EVREN DEVRİM ÇELİK / ÜMİT ÇELİK GÜLSER ÇETİN / GÖKHAN ÇETİNSAYA / ÖZLEM YELDA DİLMEN SERAL ERYAŞAR / ZEYNEP GÜNEL / HASAN ALİ KARASAR / MEHMET MURAT EMEL OSMANÇAVUŞOĞLU İNCİ ÖZTÜRK / NALAN SOYARIK ENVER TOPÇUOĞLU / ŞİBAY TUĞSAVUL / AZİZ TUNCER / ŞAHİN YAMAN SELDA YAVUZ / MEHMET YILMAZ / RAMİL ZALİYAYEV

ÖNSÖZ

XX. yüzyıl, başlangıcından itibaren önemli olaylara gebe olduğunun işaretlerini vermiştir.

Siyasi, sosyal ve teknolojik gelişmelerin hız kazandırdığı iletişim araçlarındaki devrim neticesinde, olayların kitlesel hareketlere yol açtığı görülmüştür. Ancak tüm bu olaylar içerisinde biri vardır ki, geride bıraktığı miras XX. yüzyıl boyunca uluslararası siyasetin seyrini belirlemede başat bir rol oynamıştır. Üç büyük devlet, yani Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı imparatorlukları I. Dünya Savaşı'nın sonunda insanlık tarihine teker teker veda ederek, geniş bir coğrafyanın kaderini değiştirecek olayların fitilini ateşlemişlerdir.

Bunların içerisinde Osmanlı İmparatorluğu nev'i şahsına münhasır bir konuma sahiptir. XIX. yüzyıl Osmanlı tarihini, o dönemde uluslararası siyasetin odak noktası olarak kabul edebiliriz. Bu dönem, Kıta Avrupası'na Büyük Devletler'in dış politikalarını Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi varlığına uyarladıkları bir süreci yansıtmaktadır. Bir anlamda, Osmanlı Devleti uluslararası siyasetin bir *objesi* olarak Büyük Devletler'in birbirlerine karşı tasarruflarında bir manevra alanı oluşturmuştur. Özellikle Yunan isyanı neticesinde açıkça telaffuz edilmeye başlanan "Şark Meselesi" Osmanlı İmparatorluğu'nu, ya da Rus Çarı

I. Nikolay'ın tabiriyle, "Avrupa'nın Hasta Adamı"nı Avrupa siyasetinin odağına yerleştirmiştir. Rusya'nın, Viyana Kongresi'nin ardından Avrupalı güçlerin riayet etmesi beklenen "Avrupa Uyumu" ilkelerinin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimleri açıkça tahrik etmiş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, diğer Büyük Güçler'inde desteğiyle, göreceli bir istikrar dönemi yaşamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Rus saldırısının ve yayılmacılığının Avrupalı Güçler tarafından frenlendiği Kırım Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemi ifade etmektedir. 1856 Paris Konferansı'yla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletler sistemine dahil edildiği bilenen bir olgudur. Bunun neticesinde, en azından 93 Harbi'ne kadar, Osmanlı Devleti bir başka istikrar sürecine tanık olmuştur. Ancak, Piemonte'nun İtalyan birliğini sağlaması, Almanya'nın 1871'de birleşmesi, İngiltere'de Disraeli ile Gladstone arasındaki Osmanlı'ya yönelik çekişen siyaset anlayışlarında Gladstone'un galip gelmesi gibi Avrupa siyasetinde yaşanan önemi gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir ateş çemberinin içine itmiştir. Berlin Konferansı bu sürecin dönüm noktasıdır. Öte yandan, aynı dönemde, Batı dünyası ile kurulan ilişkilerin de bir uzantısı olarak, Batı'nın seküler eğitimini almış bürokrasi, özellikle de Hariciye Nezareti'nin memurları çağın gereklerine cevap verebilmek için geniş çaplı ıslahat hareketleri başlatmış ve bu süreç otokratik düzenin yerine I. Meşrutiyet'in ilan edilerek anayasal monarşinin yerleştirilmesi ile

neticelenmiştir. Avrupa'daki etnik homojenlik arayışlarının aksi yönündeki bir gelişmeyi temsil eden Osmanlıcılık, bu rejim içerisinde İmparatorluğun kurtuluşu için bir çare olarak görülmüş ve devlet tarafından teşvik edilmiştir.

Berlin Konferansı'nı müteakiben özellikle Balkanlar'da su yüzüne çıkmaya başlayan etnik milliyetçiliğin yarattığı büyük sorunlara rağmen, Alman Şansölyesi Bismarck tarafından bir "diplomasi dehası" olarak tanımlanan II. Abdühamid, bize göre, iktidarı boyunca sürdürdüğü denge siyaseti neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa devletler sistemi içerisinde belirleyici bir yer kazandırmıştır; Avrupalı devletlere karşı kozlarını genişletmek ve iç siyasette devletin bekasını sağlama alabilmek için, Osmanlı diplomasisini geniş bir coğrafyaya yayarak pan-islamist akımın ve hilafet makamının güçlendirilmesinin en önde gelen amili olmuştur. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan muazzam bir coğrafyada İslam aleminin en büyük temsilcisi haline gelmiştir. İç siyasette yaşanan spekülasyon gelişmeler, Çarlık Rusyası'nda da yaşandığı üzere, toplum içerisinde bürokrasinin dışındaki meslek sahiplerinin, ağırlıklı olarak da subayların başını çektiği bir grubun iktidarı devralmasıyla sonlanmıştır.

İttihatçılarla birlikte geçmiş yüzyıl boyunca Avrupalı devletler arasında sürdürülen bu denge siyasetinin artık yavaş yavaş son bulmaya başladığını görüyoruz. Öte yandan, diğer bir önemli gelişme de, daha iktidarlarının ilk yıllarında Balkanlar'da önemli sorunlarla karşı karşıya kalan İttihat ve Terakki kadrosunun Osmanlıcılık akımının iflas ettiğine tanık olmalarıdır. Balkan Savaşları bu süreçte son noktayı koymuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı aydınlarının bir tepki milliyetçiliğine, Alman romantizminin ve Rusya'dan göç eden Türk/müslüman aydınlarının etkisinin bir neticesi olarak pan-milliyetçi akımlara yöneldiğini müşahade ediyoruz. Bu eğilimin şekillendirdiği kaygı ve beklentilerle girilen I. Dünya Savaşı ise, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun "hasta adam" yaftasından kurtuluşunu ifade etse de, 600 yıllık bir büyük devlete tarih sahnesindeki son noktayı koymuştur.

Son dönem Osmanlı siyasi tarihi büyük ölçüde bir diplomasi tarihidir. Üstelik bu diplomasi tarihi sadece Osmanlı ile sınırlı kalmayarak, Batı dünyasının ve İslam aleminin tanık olduğu ve etkilerinin yüzyılımızda Balkanlar'dan Orta Doğu'ya uzanan geniş bir coğrafyada hala hissedildiği gelişmelerin de bir aynası işlevini görmektedir. Dolayısıyla bu cildin tasnifinde editörler tarafından üzerinde durulan ana nokta, bu devamlılığın kökenlerinin yansıtılması arayışı olmuştur. David Fromkin'in kitabına verdiği çarpıcı isimde tüm çıplaklığıyla yansıtıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçler tarafından tasfiyesi "Barışa Son Veren Bir Barış" ile neticelenmiştir. Günümüz Türkiye'si'nin diplomasi sahasının sınırları daha hâlâ Osmanlı coğrafyasında yatmaktadır.

Yeni Türkiye

İÇİNDEKİLER

cilt

2

BİRİNCİ BÖLÜM

Avrupa İttifaklar Sisteminde Osmanlı İmparatorluğu

xix. yüzyıl: çözülmenin siyasî boyutları

ETNİK KİMLİK VE ULUS-DEVLETLERİN OLUŞUMU / PROF. DR. KEMAL KARPAT / 17 ■ AVRUPA İTTİFAKLAR
SİSTEMİ İÇERİSİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU / PROF. DR. FEROU ABDULLAH K. YASAMEE / 35 ■
XIX. ASIR YAKIN-UZAK TARİHİMİZ / PROF. DR. İLBER ORTAYLI / 45

“şark meselesi”nin ortaya çıkışı

ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE VE İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİ'NİN
SİYASÎ VAZİYETİ / DR. MUSTAFA KÜÇÜK / 51 ■ RUSYA-TÜRKİYE: JEOPOLİTİK ÇEKİŞMEDEN İŞBİRLİĞİNE
(1833 YILINDA BOĞAZİÇİNDE RUS KEŞİF GÜCÜ) / DR. İGOR KARPAYEV / 63 ■ OSMANLI ARŞİVLERİ İŞİĞİNDA
RUM İSYANI SİRASINDA AVRUPA DEVLETLERİNİN TUTUMU / YRD. DOÇ. DR. MERAL BAYRAK / 71 ■ MORA
İSYANI VE YUNANİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI (1821-1829) / YRD. DOÇ. DR. HAMİYET SEZER / 87

kırım savaşı ve sonrası

KIRIM SAVAŞI (1853-1856) / DOÇ. DR. BESİM ÖZCAN / 97 ■ KIRIM HARBİ (1853-1856) ESNASINDA
OSMANLI-İRAN MÜNASEBETLERİ / YRD. DOÇ. DR. HASAN ŞAHİN / 113 ■ ABDULAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI /
DR. JUDY UPTON-WARD / 119

azınlıklar meselesi

- I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLİZ PROPAGANDASI VE BRYCE RAPORU / PROF. DR. JUSTIN McCARTHY / 133 ■
HİRİSTİYAN AZINLIKLAR VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DEVRİ / PROF. DR. SALAHİ R. SONYEL / 142
■ OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER HAKKINDA / PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ / 147 ■ İSTANBUL ERMENİ
PATRİKHANESİNİN BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNE YÖNELİŞİ (1850-1896) / YRD. DOÇ. DR. DAVUT KILIÇ / 153
■ ERMENİLER HAKKINDAKİ REFORMLARIN UYGULANMASI (1895-1897) / DOÇ. DR. MUSA ŞAŞMAZ / 160 ■
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE GELİŞİM SÜRECİ / DOÇ. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR / 168

misyonerlik faaliyetleri

- OSMANLI DÖNEMİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ / DR. AYTEN SEZER / 181 ■ OSMANLI DEVLETİNDEKİ
MİSYONERLİK FAALİYETLERİYLE İLGİLİ BİR DEĞERLEDİRME (İKİ MERKEZDEN ÖRNEKLER) /
DR. ERDAL AÇIKSES / 192 ■ OSMANLI'DAN CUMHURİYETE TÜRKİYE'DE PROTESTAN MİSYONERLİK
FAALİYETLERİ / YRD. DOÇ. DR. ÖMER TURAN / 204

osmanlı dış politikasında farklı boyutlar

- OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA XIX. YÜZYIL JAPON SEYAHATNAMELERİ VE İSTİHBARAT
RAPORLARI / PROF. DR. SELÇUK ESENBEL / 215 ■ OSMANLI DÜNYASINDA İSLAM REFORMU: OSMANLILAR
İLE MALAY DÜNYASI ARASINDAKİ SOSYO-DİNİ BAĞLAR / DR. LİK ARIFIN MANSURNOOR / 222 ■
RUS DUMASINDA MÜSLÜMAN FRAKSİYONUNUN FAALİYETLERİ VE XX. YÜZYIL BAŞINDA OSMANLI-RUS
İLİŞKİLERİ / DR. DİLJARA USMANOVA / 230 ■ OSMANLI-ABD İLİŞKİLERİ / ÇAĞRI ERHAN / 235

İKİNCİ BÖLÜM

En Uzun Yüzyılın Sultanı: II. Abdülhamid

II. abdülhamid'in yükselişi ve iktidarı

- II. ABDÜLHAMİD: İKTİDARI VE HAYATI / PROF. DR. ENGİN AKARLI / 253 ■ II. ABDÜLHAMİD /
PROF. DR. FRANÇOIS GEORGEON / 266 ■ II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER /
PROF. DR. BAYRAM KODAMAN / 275 ■ II. ABDÜLHAMİD'İN ÇALIŞMA SİSTEMİ, YÖNETİM ANLAYIŞI VE
BABIALI'YLE (HÜKÜMET) İLİŞKİLERİ / DOÇ. DR. ALİ AKYILDIZ / 286 ■ II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
YABANCILARIN TOPRAK SAHİBİ OLMALARI KONUSUNDA OSMANLI KAYGILARI / PROF. DR. FİKRET
ADANIR / 298 ■ 1897 OSMANLI-YUNAN HARBİ VE YUNANİSTAN'IN MAKEDONYA POLİTİKASI (1897-1913) /
DOÇ. DR. MURAT M. HATİPOĞLU / 306 ■ 1897 OSMANLI YUNAN SAVAŞININ SOSYAL, SİYASAL VE KÜLTÜREL
SONUÇLARI / YRD. DOÇ. DR. METİN HÜLAGÜ / 314 ■ OSMANLI - BULGARİSTAN İLİŞKİLERİ: 1878-1908 /
YRD. DOÇ. DR. A. GÜL TOKAY / 319 ■ DOĞU RUMELİ VİLAYETİ / DOÇ. DR. MAHİR AYDIN / 329 ■ OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA ALMAN ASKERİ MİSYONERLERİ / DR. ODILE MOREAU / 335 ■ OSMANLI-ALMANYA
İLİŞKİLERİNDE ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLUNUN YERİ / DOÇ. DR. MİTHAT BAYDUR / 345

II. abdülhamid ve pan-islamizm

- II. ABDÜLHAMİD VE DOĞU ASYA'DA PANİSLAMİST SİYASETİ / PROF. DR. HEE SOO LEE / 363 ■
II. ABDÜLHAMİD VE OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAM BİRLİĞİ SİYASETİ / DOÇ. DR. CEZMİ ERASLAN / 373 ■
"İSMİ OLUPDA CİMSİ OLMAYAN KUVVET": II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASI ÜZERİNE BİR
DENEME / YRD. DOÇ. DR. GÖKHAN ÇETİNSAYA / 380 ■ OSMANLI SİYASİ TARİHİNDE MEVLEVİLER VE SULTAN
II. ABDÜLHAMİD İLE İLİŞKİLERİNE DAİR YENİ BELGELER / BİLGİN AYDIN / 389

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. Meşrutiyet Dönemi

ittihad-terakki ve yıkılışa doğru

- OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ KURULUŞU VE İLK NİZAMNAMESİ (1895)
DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ / 401 ■ OSMANLI MECLİSİ MEBUSANI I. DEVRE (1908-1912) MEBUSLARI /
DR. AHMET DEMİREL / 410 ■ ORDU SİYASET İLİŞKİSİNİN TARİHİNE BİR DERKENAR: 31 MART VAKASI VE
SONUÇLARI / DOÇ. DR. AHMET TURAN ALKAN / 420 ■ 31 MART OLAYINDAN SONRA YILDIZ EVRAKI
TEDKİK KOMİSYONUNUN KURULUŞU, FAALİYETLERİ VE YILDIZ SARAYININ ARAŞTIRILMASI /
DR. ZEKERİYA TÜRKMEN / 430 ■ II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ORDUYU SİYASET DIŞI TUTMA ÇABALARI
(1908-1912) / YRD. DOÇ. DR. KEMAL YAKUT / 441 ■ II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SUBAYLARIN SİYASET
YAPMASINA ENGEL OLMAK AMACIYLA YAPILAN UYGULAMA HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME /
DOÇ. DR. BAYRAM BAYRAKTAR / 454

meşrutiyet dönemi, balkanlar ve ötesi

- ARNAVUTLAR VE JÖNTÜRK DEVRİMİ / PROF. DR. GAZMEND SHPUZA / 465 ■ 1913'DE İSTANBUL'DA
İMZALANAN BULGAR-TÜRK ANLAŞMASI VE BULGARİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN NÜFUSUN HAKLARI /
PROF. DR. CENGİZ HAKOV / 474 ■ OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE BALKAN İTTİFAKLARININ ÖNCE
KİLİSELER VE ÇETELER ARASINDA BAŞLAMASI / DOÇ. DR. HALE ŞIVGIN / 478 ■ OSMANLI DEVLETİ'NİN 1.
DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BALKANLARDA YAŞAMIŞ OLDUĞU SİYASAL SÜREÇ /
YRD. DOÇ. DR. HİKMET ÖKSÜZ / 484 ■ GEÇ DÖNEM OSMANLI TÜRKİYESİ VE BULGAR BASININDA BALKAN
FEDERASYONU FİKRİ / ASSOC. PROF. DR. IORDANKA BIBINA / 495 ■ DÜNDEN BUGÜNE BATI TRAKYA
MESELESİ / DOÇ. DR. METİN AYIŞIĞI / 505 ■ OSMANLILILIĞI İHYA GİRİŞİMİ: SULTAN REŞAD'IN RUMELİ
SEYAHATI / YRD. DOÇ. DR. MEVLÜT ÇELEBİ / 527 ■ EGE ADALARI MESELESİ VE EGE ADALARININ TÜRK
HAKİMİYETİNDEN ÇIKIŞI / DOÇ. DR. NECDET HAYTA / 533 ■ DOĞU ANADOLU'DA OSMANLI-RUS REKABETİ
VE KÜRTLER / YRD. DOÇ. DR. SUAT AKGÜL / 542

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İmparatorluğun Son Yılları

birinci dünya savaşı ve sonrası

- I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA PAN-İSLAMİST FAALİYETLER / YRD. DOÇ. DR. METİN HÜLAGÜ / 555 ■ I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA RUS FİLOSU AJANLARININ RAPORLARI (1909-1914) / DR. MARINA MALEVINSKAYA / 567 ■ I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI SAFINDA ÇARPIŞAN TATAR TABURU / PROF. DR. NADİR DEVLET / 575 ■ "UKRAYNA'NIN KURULUŞU BİRLİĞİ" NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ FAALİYETLERİ / DOÇ. DR. HAKAN KIRIMLI / 578 ■ I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ / PROF. DR. MUSA QASIMOV / 595 ■ İMAM OLMAK: I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI HAKİMİYETİ ALTINDAKİ YEMEN'DE İMPARATORLUK VE İKTİDAR MACERASI / DR. İSA BLUMI / 609 ■ UNUTULMUŞ BARIŞ: BREST-LİTOVSKI-MART 1918- YANKILARI TÜRK VE DÜNYA TARİHİNDEKİ ÖNEMİ / DOÇ. DR. SELAMİ KILIÇ / 622 ■ SON OSMANLI ZAFERİ (AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI) / NASIR YÜCEER / 638 ■ OSMANLI BİRLİKLERİNİN ARAS VADİSİ'NDEN ÇEKİLMESİ VE ARAS TÜRK HÜKÜMETİNİN OLUŞUMU (EKİM-ARALIK 1918) / DR. İBRAHİM ETHEM ATNUR / 651 ■ OSMANLI DEVLETİ-AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1918-1920) / ELNUR AĞAOĞLU / 660

yıkılış ve yeni başlangıca doğru

- OSMANLI'NIN PARÇALANMASINI HAZIRLAYAN AÇIK VE GİZLİ ANLAŞMALAR VE İMZALANMAYAN SEVR / YRD. DOÇ. DR. ÖMER BUDAK / 667 ■ MÜTAREKE DÖNEMİNDE İTTİHATÇI TAKİBATI / YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM İSLÂM / 676 ■ OSMANLI'NIN ENKAZINDAN MİLLÎ DEVLETE: MİLLÎ ORDUNUN TEŞKİLİ SIRASINDA İSTANBUL'DAN YAPILAN YARDIMLAR VE GİZLİ TEŞEKKÜLLER / DOÇ. DR. MESUT AYDIN / 684 ■ MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SOFYA'DAKİ FAALİYETLERİ / DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN / 690 ■ ATATÜRK FRANSA-PICARDIE MANEVRALARINDA (12 EYLÜL-12 EKİM 1910) / DR. MEHMET ÖNDER / 693 ■ BİR OSMANLI PAŞASI OLARAK ATATÜRK / YRD. DOÇ. DR. VEYSİ AKIN / 697

AVRUPA İTTİFAKLAR SİSTEMİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU

XIX. YÜZYIL: ÇÖZÜLMENİN SİYASÎ BOYUTLARI
"ŞARK MESELESİ" NİN ORTAYA ÇIKIŞI
KIRIM SAVAŞI VE SONRASI
AZINLIKLAR MESELESİ
MİSYONERLİK FAALİYETLERİ
OSMANLI DIŞ POLİTİKASINDA FARKLI BOYUTLAR

XIX. YÜZYIL: ÇÖZÜLMENİN SİYASÎ BOYUTU

ETNİK KİMLİK VE ULUS-DEVLETLERİN OLUŞUMU

17

AVRUPA İTTİFAKLAR SİSTEMİ İÇERİSİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU

35

XIX. ASIR YAKIN-UZAK TARİHİMİZ

45

ETNİK KİMLİK VE ULUS-DEVLETLERİN OLUŞUMU

PROF. DR. KEMAL H. KARPAT
UNIVERSITY OF WISCONSIN / A.B.D.

20. yüzyıl süresince, Güneydoğu Avrupa'da ve İsrail'de teşekkül eden ulus-devletlerin siyasal tarihi, genellikle zorla ya da ikna yoluyla gerçekleşen göçler tarafından belirlenmiştir. Göç ve onun etkilerini konu alan bu çalışma, Güneydoğu Avrupa'nın özellikle Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye devletlerini içermektedir. Ayrıca bu çalışma, 1939 yılında yaklaşık bir milyon Yahudi nüfusunun bulunduğu Sırbistan, Arnavutluk, Karadağ ve Romanya örneklerine sadece temel konumuzla ilişkili olarak değinmektedir. Bununla birlikte, İsrail bu çalışmanın hususî ilgi alanını oluşturmaktadır. Bunun nedeni, sadece Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunun göç etmişlerden veya onların silsilesi insanlardan ibaret olmasından değil, aynı zamanda devletin teşekkül etmesinde pay sahibi liderler de dahil İsrail'e ilk hicret edenlerin Doğu ve Güneydoğu Avrupa menşeli olmalarından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, bu makale Osmanlı idaresi altında yüzyıllarca sıkı sıkıya birbirine geçmiş kültür ve tarihe sahip ülkelere odaklanmıştır. Bir çok açılarından Roma ve Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun uzantısı olan Osmanlı hükümeti, kendi İslamî cemaat örgütlenme modelinin bir adaptasyonunu çok etnikli, çok dilli ve birçok dinli Güneydoğu Avrupa toplumuna empoze etmiştir. Nasılkı çağdaş Müslüman devletler Avrupa'nın ulus-devlet modelini uyarlamışlarsa, bunu anımsatan bir şekilde Osmanlı Devleti de Doğu Avrupa siyasal sistemini "İslamlaştırmıştır".

Güneydoğu Avrupa'da, iki bin yıllık etnik ve dinsel çoğulcu düzenin yıkılmasından dolayı XX. yüzyıl göçleri ve ulus-devletlerin teşekkülü baş göstermiştir. Göç, farklı farklı etno-dinî toplulukların "ulusal yurtlar" ya da "anavatanlar" diye nitelendirilen yeni siyasal bi-

rimlere, yani Batı modeli ulusal devletlere taşınmasında rol oynamıştır. Bu nedenle, Avrupa'ya ait kan bağı-veya ırk-temelli ulus kavramı Güneydoğu Avrupa'nın tarihsel arkaplanı ve oturmuş kalıplarına uymamasına rağmen ilk olarak "ulus" tezahür etmiş ve etnik terimler içerisinde tanımlanmıştır. "Ulus" tan sonra ortaya çıkan devlet, iç dayanışma ve bağlılığı sağlamak amacıyla inanç ve etnisiteyi birleştirerek diğer etnik topluluklar ve komşu devletler üzerinde kendi ulusunun üstünlüğünü vurgulamıştır. Buna karşın, kimlikleri inançları yoluyla tanımlanan Müslümanlar ve Yahudiler başlangıçta bu kan bağı-veya ırk-temelli ulus ve ülke kavramına uzak durmuşlardır.

Güneydoğu Avrupa'da ulusal devletlerin ortaya çıkışından evvel, Müslümanlar'ın (Türkler) ve Yahudiler'in kendilerini belli bir dinle tanımladıkları ve bir dinî topluluğun mensupları olarak telakki ettikleri dikkate alındığında, onlar birer "ulus" olarak nitelendirilebilir. Buna karşılık, Hristiyan topluluklar kendi siyasal geçmişlerinin anılarını icad etmek ve canlandırmak için ve "etnik" dillerini "ulusal" olarak tayin edebilmek amacıyla kendilerini muayyen coğrafyalarla tanımlamaya başlamışlardır. Etnik ulusallığın dışlayıcı din-temelli olarak kavramlaştırılmasının farklı etnik grupların aynı ulusal devlet sınırları dahilinde birarada bulunmalarını, imkansız olmasa da, güç kıldığı XIX. yüzyıl Hristiyan dünyasında tüm bu yaşananlar siyasal olarak önemli hale geldi. Başlangıçta, etnisite ve inanç, ulusal kimliğin birimleri olarak birbirlerini besleyen ve tamamlayan unsurlar şeklinde görünmüştü. Ancak, giderek etnisitenin sınırlayıcı, yerel veya bölgesel karakteri din ve onun maneviyatının daha geniş evrensel özelliklerinin yerini almış hatta onu izale etmişti. Böylece, yeni uluslar XX.

yüzyılın “chistu Bulgaren”, “Roman curat”, (temiz Bulgar ve temiz Romen) ve “temiz Türk” gibi ifadeleriyle temsil edilen “etnik temizliği” elde etmeye çalıştılar. “Temiz” kavramı, ırksal kan bağı içerisinde saflığı işaret etmesine rağmen, bir kişinin gerçekte vicdanının, kimliğinin ve aklının bütünüyle sözkonusu ulusa ait olmasını ifade eder. Bir şahsın hakikatteki ırksal kökeni, şayet o kişi bütünüyle belli bir ulusla ve onun “ulusal” inancıyla özdeşleşmediği ve asimile olmadığı takdirde, görece olarak önemsizdi. (Arnavutlarda olduğu gibi bir kaç örnekte etnik kimlik inancın önüne geçti). Devlet, sonunda, “bölünmez bir ulus” oluşturmak için telkin (indoctrination) ve tek dil kullanmak suretiyle asimilasyon sorumluluğunu üstlendi. Balkanlar’da ulus devletlerin oluşumunun kısa tarihi verildikten sonra, nasıl “saf” ulus nosyonunun ortaya çıktığı ve devletin etnik olarak homojen bir ulusal devlet yaratmak amacıyla göçü nasıl kullandığı açıklanacaktır.

1. ETNİK VE DİNÎ ÇOĞULCULUĞUN İKİ BİN YILI

Güneydoğu Avrupa ve Anadolu, VIII. yüzyılda ve XII. yüzyıldan XIV. yüzyılın ortalarına kadar olan süredeki kısa aralık hariç tutulursa, son iki bin yıl süresince Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ayrılmaz parçalarını teşkil etmiştir. Sözkonusu aralık, Ortaçağ “ulusal” devletlerinin ortaya çıkışı ve Sırp, Bulgar ve Eflâk liderlerinin kendi aralarında veya Bizans’a karşı bitmez tükenmez çatışmalarıyla aynı zamana denk düşmektedir. Bununla birlikte, günümüzde bu devletlerin milliyetçi iftiharları, hakikari pek yansıtmamaktadır. Bizansın itibari (titular) yönetiminin, hem bitmez tükenmez siyasî ve dinî çekişmeler hem de 1204 yılında Konstantinopol’ü fethedip yağmalamak suretiyle Ortodoksları Roma kilisesinin prensiplerini kabule zorlayan IV. Haçlı Seferi tarafından zayıf düşürülmesinin ardından, Osmanlılar Balkanları 1349-89 arası dönemde fethetmişlerdi. Türkler, Ortodoksluğu Roma’nın baskısından koruyarak ve bununla birlikte çoğulcu bir dinî-kültürel sistem oluşturarak Güneydoğu Avrupa’ya çok sağlam bir şekilde yerleşmiş oldular. Bu sistem, Bizans’ı yıkan ve nihayetinde modern milliyetçilik şeklinde yeniden ortaya çıkarak Osmanlı idaresinin sonunu hazırlayacak olan eski

kavmiyetçi-etnik bölünmelerin beş asır boyunca yerini almıştır.

Bu süreçteki aktörler, Illiryalıları (Arnavutlar) ve Rumlar haricinde, daha ziyade Güneydoğu Avrupa’nın yabancıydı. Slav kavimleri VI. yüzyıl başlarında barışçı bir şekilde gelmişlerdi, fakat onlar Bulgarlar (Türkî), Sırpplar ve Hırvatlar (İranî) gibi daha ufak savaşçı grupların Slavların kontrolüne geçtiği döneme kadar devletler kurmamamışlardı. Hakim toplumsal ve yönetici sınıf bu grup liderlerinin yönetmiş olduğu kitleleri birleşik siyasal bir idare altında kaynaştırmaya kadar yöneticiler Slavlaştırılmıştı. Fakat onlar asla kendi bilinçlerini ve adetlerini unutmamışlar. Bizans, kendi dünyevî aracı olan kiliseyi kullanarak bu grupları, baskı ya da iknaya, Ortodoks inancına çevirmek istediğinde, bu husus genellikle inancın maneviyat boyutunu ortadan kaldırdı. Bu konudaki istisnalar Rumlar ve Ruslar olmuştur. Rumlar, kendi “ulusal” inançları gereği Ortodoksluğa organik kültürel bir yakınlık göstermişken, Ruslar da Ortodoksluğu gönüllü olarak benimsemiş ve kendi karakterleriyle (psyche) bağdaştırmışlardır.

Ortaçağ Bulgar ve Sırp devletleri kendi kiliselerini kurmuşlardı. Bunlar, ayinleri aynı olmasına rağmen ana Bizans kilisesinden ayrılmıştı. Yine de, bu ayrı kiliselerin herbirinin diğerlerinden farklı bir ulusal bilince sahip olduğunu iddia etmek oldukça güçtür. Bunun yerine, bu kiliselerin muhtemelen yerel hanedanların ve çıkar güçlerinin iktidar araçları haline gelmiş olduğunu ifade etmek daha anlamlıdır. Her halükarda, bu “ulusal” kiliseler, hayatları sona ermiş “ulusal” Ortaçağ devletleriyle tek tarihsel bağı sağlamışlar ve böylece, daha sonra değinilecek olan, Güneydoğu Avrupa’daki modern devletlerin ortaya çıkışında anahtar bir rol oynamış oldular.

Türklerin bölgeye gelişi Slavaların modelini izledi. İlk Türkî topluluklar, Peçenekler ve Kumanlar (Kıpçaklar) X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan süre boyunca Balkanlara gelmişler ve Ortodoksluğa ya da Katolikliğe dönmek suretiyle yerli nüfusun bir parçası haline gelmişlerdi. Kuman hanedanlığı ikinci Bulgar devletini kurdu, ve Bassarab hanedanlığı Wallachia ve Moldova’nın kurulmasında önemli bir rol oynadı. İkinci Türk toplulukları XIII. yüzyılda Anadolu’dan Balkanlara gelmişler, Bizans devletine tabi olarak Ortodoks Hristiyanlığa

dönmüşlerdi. Üçüncü en büyük Türk göçü sonraki iki asır boyunca Osmanlı idaresi zamanında gerçekleşmişti. Bu son gelenler, Müslüman Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Müslüman olarak kalmışlardır. Balkan nüfusu arasına, İslam, her hangi bir ruhani kurum yoluyla değil de, nadiren hükümetin takdim ettiği ekonomik teşviklerle birlikte halk mutasavvıfları ve vaizleri vasıtasıyla girmiştir. Aslında, İslam temsili ruhani kurumlar üzerine dayanmaz. Daha ziyade, Peygamber bir devlet adamı olmuş ve devleti inancın üstünlüğünü temin etmek için kullanmıştır. Tam tersine, Bizans'ta devlet adamı (Roma İmparatoru) devletin inanç üzerinde üstünlüğünü sağlamak ve korumak için Hristiyan olmuştu. Bunların, modern zamanlarda da meyvesini veren temel farklılıklar olduğu açıkça görülmüyor.

Başlangıcından itibaren, Balkanlarda İslam, kendini kolayca alt sınıfların eski pagan ve Hristiyan inanışlarıyla uzlaştıran, eklektik, hoşgörülü bir halk inancı olarak geliştirdi.¹ Yabancı bir yönetim düzenininin (Bizans devleti) aracı olarak ortaya çıkan Hristiyan Ortodoksluğu'nun aksine, İslam insanların bireyler olarak eşitliğini vaazetmiştir. Ayrıca İslam, inananlara kendisine ulaştıracak olan yolları (tarikatlari) seçmede tam bir özgürlük bahşeden merhametli ve anlayış sahibi Tanrı'nın kudretini methetmiştir. Binaenaleyh, Balkan Müslümanları kendilerine sadece hatırı sayılır vicdan ve ibadet özgürlüğü sağlamakla kalmayan aynı zamanda İslamî daire içerisinde kendi otantik halk kültürlerini, Müslümanlık öncesi törelerini ve eski kimliklerini korumalarına imkan tanıyan Bektaşî, Malmatî, Nakşibendî, Halveti vb. gibi muhtelif cemaatler kurmuşlardı. Alt sınıftan Hristiyanlar da kendilerinin bir çok Hristiyanlık öncesi adetlerini (*obijai*), inanışlarını ve geleneklerini korumalarından ötürü, son zamanlara kadar Müslüman ve Hristiyanların aynı evliyanın ve azizin mezarı başlarında toplanarak her bir grubun kendi usulleriyle ibadet etmeleri garipsenecek bir durum değildi.² Uleması ve mektepleriyle kurulu İslam, Balkanlarda kısmen kök salmıştı, ancak asla İstanbul, Kahire ve Mekke'de olduğu gibi meşhur ilim merkezleri üretmedi ve büyük oranda bir çok ulemasının bile tarikat mensubu olduğu vilayetlerle sınırlı kaldı.

1454 yılında Osmanlı hükümetinin tüm Ortodoksları kültürel ve dinî olarak otonom bir *millet* (din yoluyla

la tanımlanan millet) şeklinde tanıdığı ve onları Rum bir patriğin idaresine verdiği çok iyi bilinmektedir. Birlik-karşıtı (anti-unionist) Patrik Gennadios ve ondan sonra gelen halefleri "Rum"du çünkü onların dili, modern Yunanlılar tarafından kendi meşhur ataları şeklinde yeniden hayata döndürülen pagan Helenlerin dili değil, imanin diliydi. Ortodoks *milleri*, giderek muhtelif yerel kiliselere bölündü. Her bir kilisenin rahibi genellikle hakim etnik topluluğun mensubuydu ve ayinleri kendi lisanslarıyla yönetiyordu. Aynı zamanda, resmî "Sırp" ve "Bulgar" kiliseleri de kurulmuştu. Osmanlıların fethi sırasında ilga edilmiş olan Sırp ve Bulgar kiliseleri, Sırp dönmesi meşhur Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın teklifi ile Muhteşem Süleyman devri (1520-1566) zamanında yeniden faaliyete geçmiştir. Bunda, muhtemelen, kendi doğduğu yere, bugün de hala ayakta duran, bir kilise yaptırmış olan Ukranyalı bir rahibin kızı ve Sultan Süleyman'ın sevgili zevcesi Hürrem'in (Roxelana) ısrarlarının da etkisi vardır. Rum *milletinin* yanı sıra, Ermeni ve Yahudi *milleri* XV. yüzyılda kurulmuşlardı.

Gayri-müslimlere ihdas edilmiş mutlak dinî ve kültürel özgürlüklerin (bu özgürlüklere vergiler, kanun ve intizam, ve savunma hususları haricinde kendi yasalarını yapma hakkı da dahildi) devletin kararlarından dolayı değil de, bizatihi Yahudiliği ve Hristiyanlığı saygı gösterilmesi ve korunması gereken vahyi dinler olarak telakki eden İslam'ın buyruklarından ötürü verildiğini belirtmekte fayda var. Buna karşın, Yahudilik ve Hristiyanlık İslam'a karşı benzer bir anlayış geliştirmediler. Bir Yahudi veya bir Hristiyan, kolaylıkla Müslümanları yalnız bir dine inandıkları hususunda suçlayabiliyordu. Gerçekten de, Müslümanlığa dönmüşler genellikle kendi Hırvat, Sırp, Rum ve Ulah kardeşleri tarafından cezayı hak etmiş "hainler" şeklinde betimleniyordu. Bu konuda, örneğin XIX. yüzyıl'da Karadağ'ın yöneticisi ve dinî lideri Negos tarafından yazılmış "Dağ Çelengi" isimli bir şiire ve Ivo Andić'in Nobel ödüllü romanı *Drina Köprüsü* (Bridge on the Drina) adlı eserine bakılabilir.

Klasik Osmanlı millet sistemi, ilk darbesini 1767 senesinde İstanbul Patrikhanelerinin Bulgaristan ve Sırbistan kiliselerini ilga ettikleri zaman aldı. Eski Bizanslı canlandırmak (ya da gerçekte, zayıflayan Osmanlı devletini Ortodoks siyasi sistemiyle ikame etmek) ve bütün

Ortodoksları birleştirmek gayreti içerisinde Patrikhane, Bulgarları, Sırları, Romenleri ve Ulahları Hellenleştir-meye (Hellenize) çalıştı. Patrikhanenin bu çabaları, teba-yı küçük, otonom kültürel ve dinî cemaatlara ayıran Os-manlı'nın etkin ve çok iyi işleyen idare yönteminin sona ermesine yol açtı. Hristiyanlar ve Müslümanların top-lumsal sınıflar (social estates) şeklinde bölünmelerini so-na erdiren ve yeni orta sınıfların oluşmasını teşvik eden kapitalizm daha büyük soyo-politik birimlere geçişte yardımcı oldu. Bu yeni sınıflar kendilerini dinî hayatla-rıyla birlikte düzenlediler -ki burada tüm yönleriyle tar-tışılmayacak kadar geniş bir konu- ve Osmanlı Devleti'ni her hangi bir etnik grupla tanımlanmayan statü grubundan şahsi iktidar araçlarına dönüştürerek bunu kendi muayyen etno-dinî grupları için siyasi bir temsil haline getirdiler.

Yaklaşık 1785 senesinde, Rusya'nın Osmanlılara 1768 ve 1774 yılları arasında kararlı bir darbe indirmesi ve çöküşünü hazırlamasından sonra, Büyük Katerina ve Franz Joseph uluslararası koşulların bir "Yunan ulu-su"nun kurulmasından yana olduğunda karar kıldılar. Bunun sonucunda, XIX. yüzyılın başlarında Güneydoğu Avrupa, Bizans'ın gerçek varisleri olduklarını iddia eden Osmanlılar (itiabari hükümdarlar), Habsburglar ve son olarak Ruslar arasında bir çekişmeye sahne oldu. Sırasıyla, bu üç süper güç İslam, Katoliklik ve Ortodoksluğu temsil ediyordu. Bu yüzden, onların siyasi mücadeleleri başından beri inançla ve dinî kimliklerle iç içe geçmiş ol-du. Geçmişte Osmanlılar, Ortodoks Hristiyanlığın Ro-ma'ya karşı savunucuları şeklinde görünerek ve onların inanç ve kültürlerine karışmayarak kendilerinin sadaka-tini kazanmışlardı. Fakat şimdi Rusya Ortodoksların ha-kiki "kardeşleri" ve savunucuları olduklarını iddia ediyor ve Osmanlıları (Türkleri) imansız zalimler şeklinde lan-se ediyordu. Osmanlı hükümeti "Müslüman" olmasına rağmen, gayri-müslim monoteistler üzerindeki iktidarı Kur'an'ın emirleriyle sınırlıydı. Buna karşın, Rusya, ila-hî sınırlamalardan bağımsız olarak, Müslümanlara hü-kümdarın canının istediği doğrultuda muamele edebili-yordu. (Sözgelimi, Büyük Katerina "liberal", I. Nicholas ve III. Alexander zalimdi.)

Rusya'nın 1768 ile 1774 yılları arasında Osmanlı-lara karşı kararlı saldırılar yürütmesinin ve böylece onla-

rın çöküşünü hazırlamış olmasının ardından, 1785 yılı civarında Büyük Katherine ve Franz Joseph, uluslararası şartların bir "Yunan Milleti" oluşturmaya uygun olduğu hususunda görüş birliğine vardılar. Bunun sonucunda, XIX. yüzyılın başlarında Güneydoğu Avrupa, halen ha-kim yöneticiler olan Osmanlılar ile Habsburglular ve Bi-zansın gerçek mirasçısı olduğunu ileri süren Ruslar ara-sında yoğun bir rekabete sahne oldu. Bu üç büyük güç aynı zamanda, sırasıyla, İslamın Katolikliğin ve Orto-doksluğun temsilcileriydiler. Bu sebeptendir ki, onların siyasi mücadeleleri başlangıcından itibaren inanç ve di-nî kimliklerle iç içe geçmişti. Geçmişte, Osmanlılar, Or-todoks Hristiyanların güvenini ve sadakatini onları Ro-ma'ya karşı koruyarak ve kültürlerine ve inançlarına ka-rışmayarak kazanmıştı. Fakat şimdi, Rusya, Ortodoksla-rın yakın "kardeşi" ve koruyucusu olduğunu iddia et-mekte ve Osmanlıları inançsız zorbalar olarak betimle-mekteydi. Osmanlı hükümeti "Müslüman" olmasına rağmen, tek tanrıya inan gayri-müslimleri idaresi Kura-ni emirlerle sınırlanmıştı. Herhangi bir ilahi kuralla kısıtlanmamış olan Rusya, Müslümanlara hükümdarın ini-siyatiline ve insafına göre muamele ediyordu. (Örneğin, Büyük Katherine daha özgürlükçü iken I. Nicolas ile II. Alexander ise daha baskıcıydı.)

Osmanlı tebaasının hızla birbirine düşman dinî gruplara bölünmesinin (Müslümanlar ile Yahudiler bir tarafta, Ortodoks Hristiyanlar diğer tarafta) yıkıcı etki-lerini, sadece hiç bir dinî grubun sabit bir bölgede dev-let kuracak kadar çoğunluk oluşturmadığı gerçeği hafif-letmekteydi.³ Hatta Bizans döneminde olandan daha faz-la bir şekilde etnik ve dinî gruplar kendi ve daha da uzaktaki bölgelere göç etseler de, hiçbirisi modern an-lamda bir devlet oluşturmak için yeterli seviyede bir ço-ğunluğa ulaşamıyorlardı. Aynı şekilde, XIII ve XIV. yüz-yıllarda bugünkü Bulgaristan, Doğu Sırbistan, Make-donya ve Trakya bölgelerine olan Türk göçleri, bazı yer-lerde Müslüman-Türk nüfusu yoğunluğunun oluşmasına sebep oldu ama bu yerlerin hiçbirisi tam manasıyla onla-ra ait olmadı.⁴ Osmanlı zamanındaki göçlerin büyük ço-ğunluğu ekonomik ve sosyal sebeplerin yol açtığı iç göç-lerdi. Bu yüzden hiçbir grup sürgüne uğramadı (Yahudi-lerin kendilerine has durumları ileride uygun bir bağ-lamda ele alınacaktır). Tek istisna, şayet ona da istisna

denilebilirse, 1690'larda o zamanlar Avusturya toprağı olan ve 1920 yılında Sırbistan'a dahil olan bugünkü Voyvodina bölgesine, Pec'li Patrik III. Arsenij'in önderliğinde 30.000 ailenin göç etmesiydi. Bunun üzerine, Osmanlı hükümeti, Pec'deki Sırp kilisesini kapattı; diğer yandan, Avusturya hükümdarı I. Leopold, Sırp'ların Sremski Karlovaci'de bir metropolitenlik kurmalarına izin verdi ve onların çoğunluğunu Knin kalesi etrafındaki Voijna Krajna bölgesinde kalkan olarak kullandı (Bu bölge sonradan, Hırvatistan ayaklandığı ve 100.000 Sırbı Sırbistan'a gönderdiği zaman, Sırp milliyetçiliğinin 1990'lara kadar kalesi oldu). Sırp diasporasının Sırp milli hareketinin yükselişindeki rolünün önemine karşın, 1815 yılında bir Osmanlı vassalı olarak bağımsız bir Sırbistanın kurulması, sosyal bir başkaldırıyı milli bir devrime dönüştüren yerleşik Sırp'ların uğraşısının sonucuydu.

XIX. yüzyılda Rusya ve Eflak'taki Bulgar diasporası, Rakovsky, Levsky ve Karavelov gibi milliyetçi liderlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği için olumlanır. Fakat, onlar, modern Bulgaristan'ın şekillenmesinin arkasındaki gerçek güç olan Piskoposluğun meydana getirilmesi için Bab-ı Ali'yi ikna eden İstanbul'daki yaklaşık 40.000 kişilik Bulgar cemaati kadar etkili olamadı. Bir diasporanın aksine, İstanbul cemaati, Bulgaristan'ı da içerecek olan federal bir Osmanlı sistemi taraftarı olan Osmanlı içindeki bir çıkar grubuydu.

3. CEMAAT VE KİMLİK

Osmanlı Devleti'ndeki hakim sosyal birim, din çerçevesinde oluşan cemaattir. XIX. yüzyıla kadar, en azından, bütün Osmanlı tebaası kendilerini öncelikle Müslümanlar, Hristiyanlar veya Yahudiler olarak tanımlıyordu ama Osmanlılar veya herhangi bir etnik grubun üyeleri olarak değil. Sırp, Bulgar, Ulah gibi etnik ve dil alt kimlikleri, dinî olana nazaran ikincil konumdaydı. Hatta bu durum, her gruba özgü adetlerde, dilde ve kıyafette yüksek oranda devamlılığın olduğu kırsal alanlarda bile gözlemlenirdi. Buna karşılık, hakim dinî (daha sonraları tüccar) gruplara -ki bunlar genellikle Yunan-Heleniktiler- asimilasyonla örtüşen alt etnik gruplar arasında, olagelen kontrolden çıkmış bir asimilasyon vardı.

Sadece, Şehirli entelektüel elitlerin Yunan olmayan unsurlar arasında gelişmesi ve onların kendi eski ortaçağ

devletlerini keşfetmelerinden sonradır ki, etnik bilinçlenme Helenleşmeye karşı muhalefeti körükledi. Bu bağlamda, bir tarihi devlet ve bir siyasal elit bilincinden yoksun etnik gruplar kolayca asimile edildi. Bu, Balkanların en eski ve en kalabalık gruplarından biri olan Latin temelli dilleri olan Ulahların kaderiydi (Bazı Ulahlar "Makedonlar" olarak ayakta kaldılar ve bunlar, Romanya'ya göç ederek, yerli Bulgarların, Türklerin, Tatarların Romanya idaresine girmelerini sağlamak suretiyle güney Dobruca'yı "Romenleştirmek" için 1913 yılında bu bölgeye yerleştirildiler. Onların geçmiş ve bugünkü Rumen politikasındaki rolü dikkate değerdir).

Güney Avrupada "milli" kimliğinin gelişimi, bilfiil dinî kimliğin genişleyerek etnik kimliği tamamen içine almasıyla sonuçlandı. Bu yüzdendir ki milli kimliği ifade etmede etnik kilise ilk araç olarak belirdi. Sırp milli kilisesi 1834'de ve Bulgar Piskoposluğu ise 1870 yılında kuruldu. Modern Yunanlılar ve Romenler kendilerine ait kiliseleri kolayca kurmalarına karşın, daha sonraları Yunanlılar İstanbul'daki Patrikliği hakimiyetleri altına almaya çalıştılar; ne var ki, Patriklik, bağımsız Yunan milli kilisesini Osmanlı hükümeti onu zorlayana kadar onaylamadı. Sonunda, Lozau Antlaşması Patrikliği bir Türk kurumu olarak tanımladı. Bu arada, Makedonya sorunu 1870 yılında Bulgar kilisesinin kurulmasıyla birlikte patlak verdi. Çünkü iki Makedon piskopos, Makedonların Bulgarlar olduğu yönündeki Bulgar iddiasına rağmen, Makedon etnik kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynadı (Bu çerçevede şunu da belirtmek gerekir; hala Bulgar Piskoposluğu, Türkiye'de hemen hemen hiç Bulgar olmamasına rağmen, İstanbul'da varlığını sürdürmektedir).

4. BÜYÜK GÜÇ POLİTİKASI, KİMLİK VE MODERNİTE

1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'ya Ortodoks Hristiyanları Bab-ı Ali nezdinde temsil etme hakkı vermişti. Aynı şekilde, bunun karşılığı olarak, Antlaşma, Rusya Müslümanlarının Müslüman cemaatin lideri olan halifeleri olarak sultan adına Cuma hutbesi okutmalarını resmi olarak mümkün kıldı. Sonraları, 1820'lerde, Bab-ı Ali Hristiyan köylüleri yüzyıllarca kiracılar olarak işledikleri devlet topraklarının sahibi

yapmasıyla birlikte, özel toprak sahipliği ve uygun pazar şartları, Rusya'yı Osmanlı idaresine karşı kendilerinin koruyucusu ve kurtarıcısı gören Hristiyan orta sınıfının ve seküler münevverler sınıfının şekillenmesine yol açtı. 1829 Osmanlı-Rus savaşı, bir milyondan az fazla kişiden oluşan bir nüfus yapısıyla Mora gibi küçük bir toprak parçasıyla sınırlı bağımsız Yunanistan'ın kurulmasıyla sonuçlandı. Ne var ki, Rusya'nın bu başarıyı değerlendirmeye ve nüfuzunu Boğdan ve Eflak gibi Romen prensliklerine genişletmeye çalışması, Çar'ın 1853-56 Kırım savaşında mağlup olmasıyla birlikte çok kısa sürdü.

Kırım savaşı ve bunu izleyen 1856 Paris Antlaşması, Osmanlı Müslümanlarının ve Hristiyanlarının Osmanlı Devleti içinde konumları ile ilgili algıları üzerine fevkalade bir etkiye sebebiyet verdi. O sadece onların siyasal kimlik ve modernlik hakkındaki görüşlerini değiştirmekle kalmadı, Rusya ve Avrupa dair kanılarını da değiştirdi. Osmanlılar, savaşta, Müslümanları Avrupa sizin dostunuz diye ikna eden İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi ülkeleride içeren bir Avrupa ittifakının müttefiki olarak çarpışmıştı. Sonuçta, Osmanlılar Avrupa'nın önerdiği bütün "Reformları" içten bir şekilde kabul ettiler ve İstanbul'un katılımı olmaksızın Paris ve Londra'da hazırlanan 1856 Islahat Fermanı'nı benimsediler. Ferman, eşitlik adına her çeşit legal, ekonomik ve siyasal hakları Hristiyanlara tanıyordu ve pratikte Osmanlı Devleti'nin o güne kadar sahip olduğu temel prensiplerin ve geleneklerin tamamını göz ardı ediyordu. Burada Avrupa'nın payına düşen ise, Kırım muharebelerindeki başarısının her alanda onun Rusya'dan daha üstün olduğunu gösterdiğini iddia ederek, Balkan Ortodoks Hristiyanlarının hamisi ve dostu olarak Rusya'nın yerini almaya çalışmaktı. Strateji işe yaradı, çünkü 1856'dan sonra Balkan Hristiyan münevver sınıfı, genellikle maddi gelişme ve yüksek yaşam standardı temelinde tanımlanan Avrupa'yı ve medeniyetini artan oranda taklit etmeye çalıştı.

Geçmişte, Osmanlı Hristiyanlarının çoğunluğu evrensel ve ırklar üstü bir Ortodoks birlikteliğine ait olduklarını düşünüyorlardı; fakat şimdi ortak Hristiyan inançlarından dolayı, kendilerini Avrupa medeniyetinin parçası olarak tanımlamak eğilimindeydiler. Bunu sonucunda, gittikçe artan sayıda Güney Avrupalı öğrenci, di-

ğer şeylerin yanı sıra kendilerine ait ortaçağdaki Sırbistan, Bulgaristan, antik Yunan veya Bizans devletlerinin tarihlerini ve "Türklerin" elinde nasıl bir talihsizliğe mağdur kaldıklarını keşfettikleri Almanya ve Fransa'ya toplanıyordu. Hatta, münevver sınıf büyük ölçüde sekülerleşmiş olduğundan, hem Osmanlı hem de Rusya monarşilerinin çağın çok gerisinde kaldığını belirtiyor ve milli uyanış ve devlet olmak için Avrupa'yı kendilerine model olarak alıyordu.

Kırım savaşı, I. Nicholas'ın çok etkili ve renkli bir şekilde dile getirmiş olduğu "kafir" Müslüman Osmanlılara karşı birleşik bir "Hristiyan hareketi"ni öngören Rus idealine son verdi. Kırım'da Batı'nın zaferi ile derin hayal kırıklığı yaşayan Rusya, Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu içinde yaşayan bütün Slavları, Panslavizm bayrağı altında birleştirerek Rusya'ya bağlayacak olan etnik-dil bağlarını öne çıkarma yolunu seçti. İngilizlerin yönlendirmesiyle Osmanlı hükümeti, Rusya'nın Panslavizmini karşılayacak şekilde İslamizmden yararlanma yoluna gitti. Ne var ki, bu geliş güzel ortaya konmuş fikir son kertede İngilizlerin korkularını artırdı, çünkü İslamizm aynı zamanda Londra'nın Hindistan'da yönetimi altındaki kulları arasında ayaklanmalara yol açmada da kullanılabilmirdi. Osmanlı Devleti'nin en önemli destekçisi olarak, Britanya daha önceleri Balkanlarda artan Hristiyan hoşnutsuzluğunu "iç mesele" olarak adlandırmış olduğu halde, şimdi 1876 İstanbul Konferansı'nda Rusya'nın ve Avusturya'nın isteğiyle konuyu uluslararası bir sorun haline getirmek için mutabık kaldı. Bu başarısız konferansın amacı, Osmanlı Hükümeti'ni, Balkanların çoğunluğuna otonomi ve kendi hükümetlerini kurma yetkisi vermeye zorlamaktı.

Şu anda, Güneydoğu Avrupa'dan büyük ve trajik göçler dönemi başlamak üzereydi. 1878 ile 1995 yılları arasında gerçekleşen bu göçler, aşağıdaki çok önemli kavramsal ve sosyal gelişmelerin ortasında meydana geldi:

a. Yeni bir çeşit Hristiyan orta sınıfı, elit tabakası, daha zengin ve daha iyi eğitilmiş -ki bunu geçmişte Müslümanlar elde edebiliyorlardı- konumlarıyla ve modern eğitimin de yardımıyla geniş kitleler arasında erkisini artırmıştı.

b. Yeni Hristiyan münevverleri, oldukça güçlü ırki vurgularla eski evrensel Ortodoks kimliğini bir çeşit et-

nik-dil kimliği olarak değerlendirdiler; bununla birlikte, kitleler devlet onlara Bulgarlar, Yunanlılar, v. b., olduklarını öğretene kadar kendilerini Hristiyanlar olarak tanımlamaya devam ettiler.

c. Avrupa modeline dayandırılan teritoryal ulus devlet, idealleştirilmiş örgütlenme biçimi oldu. Bu devlet, yokolmuş ortaçağ “milli” devletin “özgün” kültürünü ve ruhunu canlandırma ve milletin hızla modernleşmesini sağlama sorumluluğunu üzerine almaktaydı. Herşeyi ile tam olarak var olduktan sonra, onun sınırları eski ortaçağ imparatorluğununki ile örtüşecekti.

d. Güneydoğu Avrupa münevver sınıfı, Avrupa medeniyetini Hristiyan inancının ürünü olarak kabul ediyordu ve bundan dolayıdır ki şuna inanıyorlardı: şayet Müslüman Türkler topraklarını işgal etmiş olmasaydı Güneydoğu Avrupa aynı medeniyeti elde edebilecekti.

e. İslam ve onun bayraktar olan Türkler hem Batı medeniyetinin sınırları dışındaki yabancılar ve açmasızca Bulgarların, Sırların, Yunanlıların, v. s., topraklarını işgal edenler olarak kabul edildiler.

f. Her milliyetçi münevver sınıfı, sadece belirli etnik grubu ile tanımlanan devletin, “milli” kültürü koruyabileceğine, arındırabileceğine ve yeniden canlandırabileceğine, yabancıların ve hainlerin yaptıkları adaletsizlikleri düzeltebileceğine ve bir model olarak Avrupa ulus devlet sistemini benimseyerek hızla milleti medenileştireceğine inanmıştı. Bu aydınlar, Avrupada modernlik ile milliyetçiliğin birleşiminde inancı; “milli kültürün” bir alt kategorisi haline dönüştürerek onu sekülerleştirmesine rağmen, Hristiyan olmanın Avrupa medeniyetini benimsemek için yeterli olduğuna inandılar. Bu noktada, sadece Katoliklik ile Ortodoksluğun mücadelesini değil, aynı zamanda da Reformasyonun inancın geleneksel anlamını ne kadar çok dönüştürdüğünü de göz ardı ediyorlardı. Ayrıca onlar, Avrupa’da en azından XIII. yüzyıldan beri inancın devletin aygıtı olmadığına farkında değildiler.

g. 1877-1878 göçü, yukarda e şikkında açıklanan ideal ulus devleti kurmak için gerekli olacak bir araç oldu.

5. ULUS DEVLETLERİN KURULMAŞI VE GÖÇ

1877 Mart’ında Rusya, Osmanlı hükümetini Avrupalı müttefiklerinden ayırdıktan sonra, her hangi bir se-

bep beyan etmeksizin Osmanlı’ya karşı savaş ilan etti. Daha önceden Rusya ve Avusturya’nın Bosna Hersek ve Bulgaristan’da 1875 ve 1876 yıllarında ayaklanma çıkarmak için başvurdukları iki girişim de başarısız kalmıştı; fakat Osmanlıların ayaklanmaları bastırma çabaları, Türkleri “Hristiyanlara kötü muamele” yapmakla itham etmek suretiyle Avrupa kamuoyunu onların lehine döndürmek için başarıyla kullanıldı.

Rus savaşının tek amacı, Karadenizden Ege Denizi-ne kadar uzanan büyük bir Bulgar Devleti kurmak ve Sırbistan’ın bağımsızlığını güvence altına almaktı. Gelecekteki Bulgaristan’ın toprağı olacak Tuna vilayetinde Bulgarlar çoğunlukta bulunuyordu. Bu yüzden ki Rusya, kuzeyde Niş ve Vidin’den Tuna boyundaki Rusçuk’a kadar ve güneyde ise Sofya ile Tırnova hattından İstanbul’un kapılarına kadar olan çok geniş alandaki Müslümanları tasviye ederek o bölgede bir Bulgar çoğunluk yaratmaya karar verdi.⁵

1874 yılında, 1878’den sonra Bulgaristan’ın parçası olan 50 sancağın erkek nüfusu, 504.297 Müslüman ve 491.742 Gayri-Müslimden (Bulgarları, Yahudileri, Yunanlıları, Rumenleri, Ermenileri ve Rusları içermektedir) ibaretti.⁶ Şayet bu sayıyı, kadınları ve genelde olan Osmanlı az hesaplaması ile karşılamak için diğer yüzde yirmilik oranı ekleyerek hesaplarsak, Müslümanlar (çoğunluğu Türklerdi) için toplam rakam yaklaşık 1.217.000 olur, Gayri-Müslimler için ise 1.163.000 olurdu. Geçici bir süre Rusların eline geçen ama Bulgaristan’ın parçası olmayan İstanbul ve Edirne vilayetleri ise 1.9 milyon Müslüman ve 2.4 milyon Gayri-Müslim yaşamaktaydı.

Nüfus dağılımının yakından bir analizi, Osmanlı Bulgaristan’ındaki 50 sancağın tamamının Müslümanlar ve Gayri-Müslimlerin temsil ettiği çoğunluklarla karışık bir nüfus yapısına sahip olduğunu gösterir. Ne var ki, 1878’de savaş son bulduğunda Bulgaristan’ın Müslüman nüfusu yaklaşık olarak 600.000 rakamına inmişti. Hala Bulgaristan’da bulunan Müslümanların çoğunluğu, Razgarcı, Şumnu, Rusçuk, Silistire gibi Rus ordularının güzergahının dışında kalan Doğu Bulgaristan şehirlerinde yaşamaktaydı. Günümüzde Bulgar Müslümanlarının (Türkler) büyük bir bölümü bu bölgededir.

Rusların güzergahı dahilindeki Sofya, Burgaz ve Rusçuk'daki İngiliz konsoloslar, Rus birliklerinin ve Bulgar çetelerinin yaklaşık 300.000 Müslümanı öldürdüğünü ve bir milyon kişiyi de (Edirne ve İstanbul vilayetlerinden olanları da içeriyor) yurtlarından ettiğini bildirir. İngiliz konsoloslusuna ait raporlar aynı zamanda burada belirtmeye gerek olmayan öldürme, tecavüz ve köylerin yakılmasını tasvir eden çizimlerle doluydu. Bütün bu tedbirlerin temel amacı, Müslümanların hakimiyetinden uzak Bulgar ve Sırp ulus devletlerini kurmaktır. Bab-ı Ali'deki İngiliz elçi, Henry Layard'ın naklettikleri durumu çok net bir şekilde ortaya koyar:

İlk kez Kont Ignatiev tarafından Müslüman nüfusu korumak için ileri sürülen istek geri çekilmesine karşın, şundan hiç şüphe yok ki, Rusya Müslümanları Bulgaristan'dan uzaklaştırma planını, şiddetle olmasa da, dolaylı araçlar kanalıyla yerine getirecek. Yarı bağımsız devlet statüsü elde ettikten sonra Sırbistan'da neler olduğunu dikkate aldığımızda,⁷ Müslümanlara yönelik düzenlemeler kabul edilebilir olmayacak. Zamanla onları evlerinden atmak ve kendilerine kalan topraklarını mallarını feda etmeye zorlamak için yollar bulunacaktır.⁸

Konsolos E. Calvert'e ait diğer rapor durumu dahada açıyor:

Türk idaresi altındaki Bulgar köylülerinin iyi maddi durumları kabul edilmiş bir gerçektir ve Türklerin misafirperverliğinin bireysel olduğu kadar milli ruhunda herkeşe bilinir. Şimdi Bulgarlar hakim durumdadır; onların biricik amacı (ve bundan Yunan köylü nüfusun hiç bir bölümüyle birleştirilmediler) Türkleri tamamen perişan etmek ve onları Avrupadaki evlerinden kovmaktır.⁹

1877/78 yıllarındaki savaş sonunda 1878 senesinde yapılan Berlin Antlaşması Sırbistan, Karadağ ve Romanya'yı bağımsız ve Bulgaristan'ı da otonom devletler olarak tanıdı. Bununla birlikte, antlaşma yeni devletlerin sınırlarını çizirken, kaçınılmaz olarak milyonlarca insanı bu yeni "ulusal" yurtları dışında bırakmış oldu. Her halükarda, bu yeni devletlerin her biri kendini teşkil eden etno-dinî toplulukları politize ederek, vatandaşlarının ve ortaçağdaki devletlerinin sahip olduğu medeniyetin üstünlüğünü methetmek suretiyle onları "ulusal" topluluklara dönüştürmeyi başladılar.¹⁰ Bu sebeple, yeni Balkan ulus devletleri, başlangıcından itibaren (örneğin, 1885 yılındaki Sırp-Bulgar savaşı), istenmeyen topluluk-

ların göç etmesi veya "temizlenmesi" (cleansing), ve alt sınıf Sırp'ların, Rumların, Bulgarların ve Romenlerin karşılıklı olarak asimilasyonlarına yol açan bir çatışma alanına sürüklendiler. Kendilerine ait devletleri olmayan etnik toplulukların durumlarını gösteren bir örnek olarak Lehler, Makedonya'da Rum, Semendria'da Bulgar ve Tinmoc Vadisinde ise Sırp olmuşlardı. Dahası, bir Leh yazarın belirttiği gibi, üç kardeşin her birinin Rum, Sırp ve Bulgar olduğunu dahi görmek garipsenecek bir durum değildi.¹¹ Ulusallık ve etnik aidiyet bir tercih sebebi ve zaruret haline geldi.

Berlin Antlaşması daha önceki San Stefano sözleşmesini yeniden düzenleyerek Makedonya ve Trakya'yı Osmanlılara geri verdi. Arnavutluk ve Kosova Osmanlı'da kalırken Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından işgal altına alındı. Daha sonra 1908 senesinde Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Kuzey Dobruca, (Ruslar tarafından alınan) güney Besarabya, veya Bucak karşılığında Romanya'ya bırakılmıştı. 1878 senesinde Dobruca 126.923 Müslüman (Türkler, Tatarlar, Çerkesler); 46.504 Romen; 30.177 Bulgar; 12.748 Rus; 3.480 Rum; 4.746 Yahudi ve Ermeni; ve 1.134 Alman olmak üzere toplam 225.692 kişilik nüfusa sahipti.¹² Daha sonraki otuz yıl içinde, nüfusun üçte ikisinden fazlasını teşkil eden Müslümanlar Türkiye'ye göç etmek durumunda kaldılar.

Bununla birlikte, Makedonya bir gecede Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın taleplerine maruz kaldı. Her bir ülke Makedonya'nın etnik olarak kendi insanlarına akraba olduğunu ileri sürdü. Osmanlı idaresi altında Makedonya tekil bir varlık olarak tanınmamış, fakat Selanik, Manastır (Bitola) ve Kosova şeklinde üç eyalete bölünmüştü. XX. yüzyılın ilk çeyreği boyunca, bu eyaletler ve Avrupa'da Yanya, İstanbul ve Edirne, Anadolu'da ise Aydın (İzmir) ve Trabzon, Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan içinde en büyük dışgöç ve içgöçün kaynağı haline geldiler (Anadolu'da Rumların yaşadığı bir kaç vilayet, ve Doğu'da Ermenilerin nüfusun 5'te 3'ünü teşkil ettikleri altı vilayet bu makalenin inceleme alanının dışındadır).

1878'den günümüze kadar Bulgaristan 600,000 Müslümanı barındırmıştır. 1940 senesinden sonra Güney Dobruca'nın Sıltre ve Tatar Pazarcık kasabaları da Bulgaristan'a dahil olmuştur. Tatar Pazarcık ismi

1940'dan sonra Dobrice olmuş, fakat dört sene sonra kasabayı Almanlardan "kurtaran" Sovyet General'in onuruna Tolbukhin ismini almış, bugün yine ismi Dobrice'ye çevrilmiştir. Romanya ve Sırbistan Türkiye'ye sürekli olarak çoğunluğu Türk ve Tatar olan göçmenler göndermiştir. Eğer muhtelif finansal ve siyasal baskılar hesaba katılmazsa, 1878'den sonraki göçlerin büyük oranda "gönüllü" olduğu söylenebilir.

1906/1907 Osmanlı nüfus sayımına göre, daha sonraki yirmi yıl içerisinde nüfus mübadelesi ve çıkarılmalarına maruz kalmış olan Güneydoğu Avrupa vilayetlerindeki nüfus aşağıdaki gibiydi:

Tablo: 1906/1907'de Nüfus Hareketlerine Maruz Kalan Vilayetlerdeki Osmanlı Nüfus Sayımı Verileri¹³

Avrupada				
Vilayetler ⁽¹⁾	Müslümanlar ⁽²⁾	Rumlar ⁽³⁾	Bulgarlar	Yahudiler
İstanbul ⁽⁴⁾	431.759	176.753	2.869	47.799
Çatalca	33.128	44.325	1.588	1.766
Edirne	618.604	341.518	119.476	27.839
Kosova	389.595	13.594	272.818	1.668
Yanya	225.415	286.592	0	3.677
Manastır	328.557	276.001	197.088	5.459
Asyada				
Aydın	1.300.000	285.130	220	32.521
Trabzon	1.071.988	215.574	0	299
Kudüs ⁽⁵⁾	197.601	15.886	0	7.883

Bu nüfus sayımı⁽⁶⁾ 1906 yılında beş ana grubun Osmanlıdaki toplam nüfuslarını şu şekilde veriyor:

- Müslümanlar 15,498,747
- Rumlar 2,823,065
- Bulgarlar 761,530
- Yahudiler 253,435
- Ermeniler 1,031,708

- (1) İskodra'daki Arnavutlar bu tabloya dahil edilmedi, çünkü onlar sayılmayı reddetmişlerdi. 1895'deki nüfus sayımı Arnavutların sayısını 300,000 olarak vermektedir. Her halükarda, Arnavutlar nüfus mübadelelerinden en az etkilenen gruplardandı.
- (2) Osmanlı nüfus sayımları Müslümanları etnik kategorilere ayırmamıştır. Kosova ve Manastır'daki Müslümanların çoğu Arnavut ve geri kalanı Türktü.
- (3) Katolik Rumların sayısı çok sınırlı olmasına rağmen tabloya dahil edilmiştir.
- (4) İstanbul vilayetinin Asya yakasında kalan küçük bir kısım Avrupa yakasına dahil edilmiştir.
- (5) Kudüs, Filistin'in sadece küçük bir kısmını kaplayan özel bir yerleşim yeri.
- (6) Osmanlı nüfus sayımlarının orijinal belgeleri *Memalik-i Osmaniye'de Dahil-i Tabir Olan Nüfusun İcmali* (Nüfusun özet sonucu sayıma eklenmiştir) (içinde) *İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, Türkçe Yazmalar*, no. 947. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Ethnic Characteristics* içinde yeniden düzenlenmiştir, (Madison, WI., 1985), ss. 162-169.

1906/1907'deki nüfus sayımı erkek ve kadınları ayrı ayrı saymıştır. Bir çok Müslüman bölgede kadınların sayılmasına karşı bir muhalefet vardı. Bu yüzden, kadınların toplam nüfusu erkeklerin toplamının ortalama bir milyon altında olarak çıktı. Dahası, Osmanlı genel nüfus sayımları bilinçli olarak tüm kategorilerdeki nüfus sayımlarını az gösteriyordu. Bu yalnız sayımı doğru bir orana getirmek için her grubun nüfus oranının üstüne %20 daha eklemek gerekmektedir. Yine de, bir çok başka özel ve güvenilir istatistikler, %20'lik hata payı bir tarafa bırakılacak olursa, Osmanlı istatistiklerinin doğruluğunu tasdik etmektedirler.

1877/1878'deki zorunlu göçü, 1912 Birinci Balkan Harbi'ndeki aynı derecede kanlı bir göç izledi. Bu savaş Osmanlı hükümeti ile Balkan Devletleri (Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ) ittifakı arasında bir çarpışmaya sahne olmuştu. Osmanlı Devleti kararlı bir şekilde Avrupa'daki tüm topraklarından çıkarılmaya zorlanmış ve ağır darbe almıştı (Arnavutluk, Sırp işgalinden kurtulmak için 1912'de bağımsızlığını ilan etti). Balkan Harbi süresince Yanya, Selanik ve Manastır vilayetlerinden çoğunluğu etnik olarak Türk olan yaklaşık 250 bin Müslüman öldürülmüş ve 600 bin kadarı da Türkiye'ye göçmüştü. Operasyon o kadar hızlı ve etkiliydi ki çok zor farkına varıldı. Makedonya, Yunanistan, Sırbistan (ki Sırp nüfus sadece %2 ya da 3 civarındaydı) ve Bulgaristan arasında paylaşıldı. Sırbistan aynı zamanda Kosova'yı da işgal etti.

Bulgaristan ve onun önceki müttefikleri arasında geçen 1913'teki İkinci Balkan Harbi sırasında 25-30 bin kadar kendini Bulgar olarak telakki eden Makedonyalı mağlup Bulgar ordusuna katılırken, diğerleri Yunanistan'da kaldı ve onların çoğu Helenleştirildi. Kendilerini Bulgar sayan Makedonya'dakilerle birlikte Bulgar Makedonlar Makedonya'nın Bulgaristan'la birleşmesi hususunda ajitasyona tabi kaldılar. Tam olarak Makedonya toprakları, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye ve Sırbistan'a veya bu devletlerden 17 nüfus hareketine şahit olmuştu. 1919 senesinde bile Yunan Makedonyası ve Trakya'da 139 bin Bulgar mevcuttu.

Meşhur IMRO (Internal Macedonian Revolutionary Organisation – Dahili Makedonya Devrimci Örgütü) büyük oranda Bulgaristan ve Yunanistan'daki diaspora Ma-

kedonlardan meydana gelmişti. IMRO içerisinde, özellikle sosyalist kanat, hanedan taraftarları ve Bulgaristan'la birleşilmesini istemeyen Sırbistan'ın ateşli destekçileri arasındaki çatışmalar ayrı bir Makedon kimliğinin oluşmasına katkıda bulunmuş ve ayrı bir Makedon milliyetçiliğinin tanınması hususundaki talepleri dile getirmiştir. Sonunda Makedonya 1991 yılında 2 milyon nüfusuyla uluslararası olarak tanınmış bir devlet haline geldi. Nüfusunun %34'ü Arnavut (çoğu Müslüman), %0.5'i Türk, ve geri kalanı Makedonlar ve 65 bin Ulah (20 bini Müslüman) da dahil olmak üzere Slav'dı. Diğerleri ise Slav olmayan küçük topluluklardı. 1913'teki Balkan Harbi sırasında 20 bin Rum Makedonya'nın Sırbistan ve Bulgaristan tarafında kalan kısımlarından Yunan tarafına göçtüler. Bulgaristan Türkiye'ye göç etmek zorunda bıraktığı 50.000 müslümanın yanısıra 70.000 Rum'u da Trakya'dan ayrılmaya zorladı. Bu sıralarda yaklaşık olarak 150.000 Bulgar Edirne ve İstanbul vilayetlerini terk ederek Bulgaristan'a göç ettiler ve oraya yerleştiler. İkinci Balkan Savaşı esnasında, daha önceki müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan ile bu İttifaka katılması sayesinde çok az Romen'in yaşadığı Güney Dobruca'yı elde eden Romanya'nın baskısı altında olan Bulgaristan Osmanlı Devleti ile bir barış anlaşması imzaladı (16/29 Eylül 1913). Taraflar bu anlaşmaya bir protokol ekleyerek sınırlar boyunca 15 kilometre dahilinde bir nüfus mübadelesini kabul ettiler. Bu işin en iyi yanı ise, bunun bir Güneydoğu Avrupa ülkesince barışçıl bir tarzda yapılan ilk nüfus mübadelesi olmasıydı. Böylece 9.714 Müslüman aile yani 48,570 kişi 9472 Bulgar aile yani 46.764 kişi ile mübadele edildi.¹⁴

İzmir (Aydın) vilayeti ve Trakya'daki Rumlar ile Makedonya, Trakya ve Yanya'daki Müslümanları kapsayan Türkiye ile Yunanistan arasındaki benzer bir mübadele anlaşması Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle uygulanamadı. Bunu 1919'da Neuilly sur Seine'de Bulgaristan ile Yunanistan arasında imzalanan ve Bulgar ve Yunan nüfusları arasındaki mübadeleyi öngören Karşılıklı Göç Antlaşması takip etti. Yunan Başbakanı Venizelos böyle bir nüfus mübadelesini uzun zamandan beri düşünüyordu. Bu mübadele ile Yunan Makedonyası'ndaki Slav yerleşimcilerden kurtulmuş olan Venizelos sadece vilayetin Yunanlaştırılmasını kolaylaş-

tırmakla kalmamış ayrıca Slavların kuzeydeki kardeşlerinin Selanik'e girişlerinde onlara sağlayacakları bir yardım teşebbüsünü de önceden engellemiş oluyordu. 1926'ya kadar Yunan Makedonyası'ndaki (ve Trakya'daki) 100.000 Bulgar Bulgaristan'a yerleşti. Buna mukabil çok az Rum Bulgaristan'dan Yunanistan'a göç etti. Türkiye'den göç eden Rumların sayısı ise Güney Makedonya'yı Yunanlaştırmak için gereken sayıdan bile fazlaydı (1946-48 Yunan iç savaşında solcuların güney Makedonya'daki desteklerinin kaynağı Slav ve Makedonlardı).

1926'da tatbik edilen Türk-Yunan nüfus mübadelesi 1850'lerde Anadolu'ya doğru başlayan karmaşık bir Yunan göçüne son noktayı koydu. Fransa ve İngiltere, Islahat Fermanı'ndan faydalanarak Osmanlı Devleti'ni serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya ve Hristiyanlara eşit fırsatlar vermeye zorladılar. Bunun sonucunda Akdeniz ve Ege adalarındaki onbinlerce Rum, Batı'nın endüstriyel mamullerini Müslüman köylülere pazarlamak ve Müslümanların tarımsal ürünlerini Batılılara satma işinde aracı olarak çalışmak için Anadolu'ya akın etti. Nisbeten zengin ve iyi eğitilmiş olan Batı Anadolu'daki Yunan göçmenler, Aydın (İzmir) vilayeti merkezli bir milyon kişilik gerçek bir orta sınıf haline geldiler. Batı Anadolu'daki bu Rum diasporası İstanbul dolaylarındaki Rum nüfus ile birlikte 1.5 milyonluk bir blok oluşturdular. Bu Osmanlı vatandaşları hem Türk komşularından hem de Yunanistan'daki Yunanlardan daha zengin ve daha iyi eğitimliydi.

19 Mayıs 1919'da Yunan askerleri, İngilizlerin zımnı desteği ile Anadolu'yu işgal ettiler. Amaçları; Atina'nın Osmanlı Devleti'ndeki Rumlar üzerindeki hatırı sayılır kültürel nüfuzunu siyasî hakimiyete dönüştürmek ve İtalyanların Çanakkale Boğazı'nın kontrolünü ele geçirmesini önlemek idi. Mustafa Kemal'in liderliğindeki Türk Milliyetçilerinin şiddetli direnişi ve karşı taarruzları 1922 yılında Yunan ordusunun imhası ve akabinde 1923 yılında Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması ile sonuçlandı.

Fransa, Yunanistan, İtalya ve İngiltere'ye karşı yürütülen Türk Kurtuluş Savaşı, Türklerin bulanık Osmanlı-İslam kimliklerinin milli kimliğe dönüşmesinde çok önemli bir tecrübe teşkil etti ve Lozan konferansı tarihteki ilk etnik Türk devletinin uluslararası kabulünü

sağladı. 30 Ocak 1923'te kabul edilen, Türk ve Yunan nüfus mübadelesini öngören antlaşma Lozan Anlaşması'nın bir gereği olarak görüldü oysa bu mübadele her iki devlet tarafından (daha sonra açıklanacak sebeplerden ötürü) bu tarihten önce kabul edilmmişti.

Osmanlı-Yunan rekabetine dayalı bir asrı bitirmek ve işbirliğinin yolunu açmak için, Yunan lideri Eleutherios Venizelos ve 29 Ekim 1923'te kendini Cumhuriyet ilan eden yeni milli Türk devletinin başkanı Türk ve Yunan nüfus mübadelesi yaparak iki ülke arasındaki temel ihtilaf noktasını ortadan kaldırma konusunda anlaştılar. 1914'ten beri pekçok Rum'un Türkiye'yi terketmesine rağmen Türkiye'de hala yaklaşık olarak bir milyon Rum vardı ve yaklaşık olarak bu kadar Müslüman (Türk, Rum ve Bulgar muhtedileri, Giritli ve Pomaklar) Yunanistan'da yaşamaktaydı.¹⁵ Sonuç olarak, yaklaşık iki milyon insan bu mübadelenin öznesi oldu. Uzun ve sert tartışmalar sonunda İstanbul'da yaşayan Rumlar, Batı Trakya Türkleri ve 250.000 insanla birlikte Ekümenik Patriklik (Venizelos'un önerisinde bu zorunluydu) bu mübadeleden muaf tutuldu.

Şurası da hakkıyla söylenmelidir ki mübadele fikri daha 1915'de Bulgaristan ile gönüllü nüfus mübadelesini savunan ve sonra Türkiye ile bu konuda müzakerelerde bulunan Eleutherios Venizelos (1864-1936, başbakanlıkları: 1910-15, 1917-20 ve 1928-33)'tan gelmiştir. Kendisinin bu konuda çok mantıklı sebepleri vardı.¹⁶ Yunanistan'ın Yunan nüfusu 1881'de Tesalya, 1912'de Makedonya ve 1913'de Yanya'nın katılmasından sonra bile yaklaşık olarak dört milyondur. Sayısal olarak nüfus savunma için oldukça yetersizdi, nüfusun etnik olarak karışık olması ise dinamik, modern ve saf Helen ulus devletinin temellerinin atılmasını zorlaştırıyordu. Oysa çalışkan, varlıklı ve iyi eğitilmiş Osmanlı Rumları eğer Yunanistan'a çekilebilirse Makedonya Yunanlaştırılabilir hatta daha fazlası yapılabilirdi.

1922'de Yunanlıların, Batı Anadolu'yu işgal etme ve İstanbul'u ilhak etme çabaları boşa çıkınca Türkiye'deki Yunan varlığı tehlikeye düştü. Mustafa Kemal ekonomik ve eğitim durumları daha kötü bile olsa, problemleri azınlıkların yerini Yunanistan'dan gelecek güvenilir ve sadık Türk (Müslüman) gruplarla doldurmak istiyor-

du.¹⁷ Mültecilerin emlakları ve bunların mübadelesi meselesi bu makalenin konusu dahilinde değildir.)

Zorunlu nüfus mübadelesi 8 Ekim 1923'de kurulan ve 1930'da nüfus akışı tamamlandıktan sonra varlığı sona eren bir karma komisyon tarafından denetlendi. Antlaşma, Yunanca konuşan Ortodoks Hristiyanları ve kendilerini etnik ve kültürel olarak Hellenizm ile özdeşleştirenleri Yunan olarak tanımladı. Bunun aksine "Türk" tabiri dil ve ırk gözetmeksizin bütün Müslüman Osmanlı tebaasını kapsadı. Mübadele antlaşması Yunan milliyetini ırk-dil ve Ortodoks inanç temelinde etnik olarak tanımlarken, "Türkler" için İslam ve Osmanlı zemini üzerinde dinî-tarihi bir tanım benimsedi. Her halükârda, nüfus mübadelesi Türkiye ve Yunanistan'ı Güneydoğu Avrupa'nın dinî olarak en "homojen" toplumları haline getirdi. Günümüzde Türkiye'de çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere 12.000 Rum yaşarken, Yunanistan'ın Doğu Trakya'da ise 1926 mübadelesinin dışında bırakılan 180.000 Türk yaşamaktadır.

Türkiye 20 ile 45 yaş arasındaki erkek nüfusunun yüzde 40'ını 1912-13, 1914-18 ve 1919-22'deki savaşlarda kaybetmişti. 1927 sayımı nüfusun 11 milyona düştüğünü gösterince Türkiye Balkanlardaki Türkleri cezbedip "anavatana" göç etmelerini sağlayarak azalan nüfusunu arttırmak için yollarını aradı. 1930 ile 1939 yılları arasında Bulgaristan (18 Ekim 1925 antlaşmasına binaen), Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'dan yaklaşık 1.030.000 Türk göç ederek çoğunlukla Rum ve Bulgarlardan boşalan ülkenin batı bölgelerine yerleştiler. 1940'a kadar Romanya ve Yunanistan'daki etnik Türklerin toplam sayısı 250.000'e kadar düştü.

Periyodik göçlere rağmen, doğum oranları yüksek olduğundan Bulgaristan'daki Türk nüfusun sayısı 700 bine çıktı. 1880'de 24.81 olan Türk nüfusun oranı ise 1934'de 10.17'ye düştü. Bir başka deyişle, 1878-1912 yılları arasında, sayıları takriben 100 bin kişiyi bulan Bosna Hersek'li Müslüman nüfusun göçü, durma noktasına kadar geriledi. Bundan sonra Kosova, Novi Pazar ve Arnavutluk'un kendisinden gelen sınırlı bir Arnavut göçü vardı; bu durum, Arnavutların kendi yurtlarına duydukları aşırı bağlılık ve inançtan çok etnik aidiyetlerine önem vermelerinden kaynaklanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı, Güneydoğu Avrupa hükümetlerine milli-etnik homojenliği sağlamak ve toprak anlaşmazlıklarını çözmek için göç unsurunu kullanmada yeni ve beklenmedik bir boyut getirdi. 1940'ta imzalanan Craiova Antlaşmasıyla, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri Pazarlık ve Silistre'nin değişik bölgelerine yerleşmiş bulunan Güney Dobruca'lı çoğu Makedon Ulah ve Eflâk Romen, Kuzey Dobruca'daki Tulca ve Konstanta'nın değişik bölgelerinde yaşayan ve etnik olarak Bulgar olan nüfusla zorunlu olarak mübadeleye tabi tutuldu. Bu mübadeleden yaklaşık olarak 175 bin insan etkilendi. Bunun yanında, Dobruca'lı Almanlar Almanya'ya gittiler. Güney Dobruca'da yaşayan 85 bin Türk ise Bulgar tâbiyetine girdiler ki bu gelişme bu ülkedeki Türk nüfusunu daha da artırdı. Dolayısıyla, 1878'de Dobruca nüfusunun ancak 15 ila 20'sini oluşturan Romenler, 1940 yılından sonra diğer etnik gruplar olan Türk-Tatar (85 bin), Ermeni (3 bin), Musevî (2 bin), Rus (35 bin) ve Almanlara (2 bin) karşı ezici bir sayısal üstünlük sağladılar.¹⁸

1950'de Mareşal Tito 150 bin Türk'ü Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç etmeye zorladı. Bunun gibi Bulgar hükümeti de Stalin'in açık desteğiyle 152 bin Türk'ü Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmeye zorladı. Bu konuda adı geçen ülkeleri kışkırtan Stalin'in amaçladığı şey ülkenin ekonomisini çökertmek ve 1952'de NATO'ya girerek batıya yaklaşan Türkiye'yi cezalandırmaktı.

Bulgar Türklerinin dramatik geçen göç tarihindeki en son olay 1985-91 yılları arasında meydana geldi.¹⁹ 1984 yılında, Bulgar hükümeti, iyi bütünleşmiş tek bir Bulgar milleti yaratmak amacıyla önce Pomakların (yaklaşık 200 bin kişiden oluşan Bulgarca konuşan Müslüman halk) daha sonra da bunlardan daha fazla bir yekûn tutan ve Türkçe konuşan halkın isimlerini Slav isimleriyle değiştirip sahip oldukları etnik maddi kültürlerini de yok etmek suretiyle, "millî" sürüye katmaya karar verdi. Türkiye'nin kızgınlığı bunların fiziki direnişini kışkırttı ki bu olay sonunda totalitarizme karşı duyulan uluslararası öfke ve muhalefetle birlikte Tudor Jivkov hükümetini alaşağı etti. Bu arada, Jivkov 1989'un sonlarında en az 300 bin Türk'ü evlerini terk etmeye zorladı fakat sonradan bazılarını geri dönmeleri için izin verildi.²⁰ Her ne kadar diğer başka kayıtlar Bulgaristan'daki

Müslüman nüfusu 2 milyon olarak verse de Bulgaristan'da yapılan ve göreceli olarak güvenilir verileri ilk ortaya koyan 1992 Bulgaristan nüfus sayımının sonuçları Müslümanların sayısını 1 milyon 200 bin olarak kaydetmektedir. Bu sayının yarısından fazlasını Türkler, geri kalanını ise Pomaklar ve Çingeneler (Gypsies) oluşturmaktadır. Bu olaydan sonra Bulgar nüfusu 9 milyondan 8.5 milyona geriledi.

6. GÜNEYDOĞU AVRUPA VE İSRAİL'İN KURULMASI

İlk görüşte Balkanlar ve İsrail'in kurulması arasında çok az ilişki göze çarpmaktadır. O da şüphesiz İsrail'in kurucularının ağırlıklı olarak Rus-Polonya Yahudilerinden oluşmuş olmasıydı ve Filistin'e ulaşan belli başlı göçlerde Doğu Avrupa'dan gelmişlerdi. Yine de daha yakından bakıldığında görülecektir ki Filistin ve İsrail'e göç sağlayan en önemli ikinci bölgesel kaynak, Avrupa'nın zulmünden ve baskılarından kaçıp yerleşmiş oldukları Osmanlı topraklarıydı. Her ne kadar Türkiye ve İsrail Avrupa'da gelişen ulus-devlet modelini almış görünüyor olsa da, gerçekte Güneydoğu Avrupa kökenli etnik (ırksal) milliyetçilik İslam ve Musevilik'in her ikisine de yabancıdır ve adı geçen iki ülkede de bu tarz milliyetçiliğin kökleri çok derinlere inmemiştir. Gerçekten de her iki ülke, milliyeti tanımlarken ve göçlere geçit verirken temel ölçü olarak inancı kullanmışlardır. Türk ve Musevî olmayanlar devletin vatandaşı olabirler fakat milletin gerçek bir üyesi olamazlar.

Nereden gelirse gelsin, biri Müslüman olduğu ve tercihen Osmanlı topraklarından geldiği sürece Türk devleti onu göçmen olarak kabul eder ve ona ayrıcalıklı davranır (1992-95 Bosna savaşında olduğu gibi. Ayrıca Mart 1999'da Kosova'lı 5 bin mülteciyi hükümet tüm içtenliğiyle kabul etti ve çoğu da bu mültecilerle herhangi bir yakınlığı olmayan Türk ve Arnavut aileler tarafından barındırıldılar). Bir Kürt farklı bir etnik kimlik iddiasında bulunmadığı sürece milletin bir parçası olarak kabul edilir ve milyonlarcasının da yaptığı gibi toplumun ve devletin en yüksek yerlerine kadar çıkabilir. Bir Rum ya da Musevi ise tam aksine tüm siyasi haklara sahiptir fakat her nasılsa milletin bir parçası olarak sayılmaz. İsrail de herhangi bir Musevi'ye dünyanın neresin-

den olursa olsun hemen mülteci statüsünü verir ve onu İsrail milletinin bir parçası olarak kabul eder, fakat İsrail vatandaşları olan yerli Araplar İsrail milletinin bir parçası olarak kabul edilmezler. Ne Türkiye ne de İsrail göçmenlerin Türkçe ya da İbranice bilmelerini şart koşar. Diğer taraftan Yunanistan'daki bir Bulgar eğer Yunanca konuşmuyorsa ve kendisini bir Helen olarak görmüyorsa, her ne kadar Yunanlılarla Bulgarlar aynı inancı paylaşıyorlarsa da, Yunan olarak kabul edilmez.

Yahudiler Anadolu'da ve Rumeli'de (Güneydoğu Avrupa) Roma döneminden beri yaşamaktaydılar. XIV. yüzyılın ortalarından itibaren II. Mehmed'in (1451-1481) verdiği özgürlüklerin cazibesıyla Batı Avrupa ve Avusturya'dan ilave Yahudiler de Osmanlı topraklarına geldiler. Bunları 1492-1500 yılları arasında sayıları 120 bini bulan ve İspanya ve Portekiz'den kovulan Seferad Yahudileri izledi. Her iki grup da çoğunlukla Balkanlara yerleştirildiler ve burada bazı Yahudi merkezleri ortaya çıktı. 1906 yılında yapılan bir nüfus sayımı Selanik'i en çok Yahudi yoğunluğuna sahip kent olarak göstermektedir. Gerçekten de Selanik II. Dünya Savaşı'na kadar da Seferad Yahudilerinin merkezi olarak kaldı.

1877-1878'de Osmanlı'nın Balkanlardan geri çekilmesiyle başlayan büyük mülteci dalgasını 1878-1914 yılları arasında gerçekleşen küçük mülteci grupları izledi. Bu grupların içinde o bölgede yeni ortaya çıkan küçük Ortodoks Hristiyan devletlerin ayrımcılık riskine karşı Osmanlı idaresi altında kalmayı tercih eden bir çok Yahudi grubu da mevcuttu (1878 yılında bir çok Yahudi Niş Bölgesinde Sırp tarafından öldürüldü). Osmanlı Devleti onların taşıma masraflarını karşıladı ve Anadolu'ya yerleştirdi.²¹ Yine de Osmanlı'nın birer tebası olarak Filistin'e veya Osmanlı Devleti'nin her hangi bir yerine taşınma konusunda serbesttiler. Bu nokta özellikle 1914'ten sonra Filistin'de bulunan bir çok Yahudi'nin oradaki mevcudiyetini anlamak açısından oldukça önemlidir. 1912 yılında Güneydoğu Avrupa bölgesi Osmanlı Devleti'nde bulunan tüm Yahudilerin % 25.27'sini barındırıyordu. Anadolu ise bu nüfusun % 21.63'ünü (çoğu Anadolu'nun batı kısmında), İstanbul % 14.61'ini, Irak % 23.88'ini ve Filistin'le birlikte Büyük Suriye de aşağı yukarı 14.61'ini barındırıyordu.²²

Filistin'in kendisine baktığımızda ise, 1880'den 1914'e kadar, Rus ve Batı Avrupalı Siyonistlerin onca çabasına rağmen, ilk *aliyahlar* toplam olarak sadece 85 bin Yahudi getirebildiler. Oysa aynı dönemde orada bulunan yerli Arapların sayısı 800 bin civarındaydı. Açıkça ki, Yahudileri Filistin'e göç etmeye teşvik eden ünlü Siyonist slogan, "topraksız halka bir ülke ve halksız toprağa bir halk" pek gerçeği söylemiyor. 1930'da, Milliyetçi Polonya hükümetinin Yahudileri göç etmeye zorlamasından ve İngiltere'nin dostça mandalığından sonra bile Filistin'deki toplam Yahudi nüfusu ancak 170 bine yükselebilmisti. 1881-1930 yılları arasında geldikleri ülkelere göre Yahudi nüfusu şöyleydi: 45 bini Rusya'dan, 10 bini Romanya'dan, 40 bini Avusturya-Macaristan'dan ve Polonya'dan, geri kalan 25 bini ise "diğer" ülkelerden gelmişlerdi.²³

Gerçi bir devlet için gerekli olan ideolojik, siyasal ve örgütsel gereklilikler mevcuttu ama nüfusun az oluşu bir İsrail devletinin kurulmasının önündeki en temel engeldi. Theodore Herzl'in İsrail Devleti planı 1897 yılında Bale'de toplanan Birinci Siyonist Kongresi'nde kabul edildi ve bunun hemen akabinde bu amacı gerçekleştirmek için Siyonist Teşkilatı kuruldu. 1917 Balfour deklarasyonu İngiltere'nin Filistin'de bir "Yahudi Yurdu'na" (Jewish Home) verdiği desteği açık bir biçimde ortaya koymuştu. 1922 yılında Cemiyeti Akvam zımnen de olsa orada bir Yahudi yurdunun kurulmasına yardım edebileceği umuduyla İngiltere'ye Filistin üzerine manda görevini verdi.²⁴ Sadece bireylere izin vererek Rusya'dan Filistin'e kitlesel göçü sınırlayan Osmanlı Devleti ise artık ortada yoktu. 1929 yılında ise Filistin'e yerleşen Yahudiler bir İdari Konsey (Administrative Council), bir başka deyişle, minyatür bir hükümet, oluşturdular ki bu konsey 1948 yılında İsrail'in resmî hükümetine dönüştü.

Şartlar ne kadar elverişli olursa olsun, Yahudiler kuracakları devleti destekleyecek kadar nüfusa ulaşmadan devlet kuramazlardı. Orada sayıca neredeyse bire yedi veya bire sekiz oranında Yahudilerden daha çok olan yerli Filistinli Arap nüfusun olduğu doğrudur. Yine de Araplar, her ne kadar Sami geleneklerini korusalar ve bu iki halk bir çok Yahudi göçmenin hiç anlamadığı İbranice'ye kolayca hakim olacak durumda olsalar da, Siyonistler tarafından siyasi kategoriye dönüştürülen "Yahudilik" (Jewishness) için gerekli olan kıstasları sağlayamıyorlardı.

Yahudi nüfusun kıtlığı ve Yahudilerin Filistin'e göç etme konusundaki isteksizliği Hitler'in iktidara gelmesinden sonra hızlı bir şekilde değişti ve onun anti-semitist politikaları Yahudileri Filistin'e iltica etmeye zorladı. Beşinci *aliyah*a (1932-38) 177 bin 235 Yahudi İsrail'e geldi; altıncı da (1939-45) 81 bin 808; yedinci *aliyah*a (1945-48) 56 bin 467. Genel olarak ifade edecek olursak, bu dönemde çoğu Almanya ve Polonya'dan olmak üzere toplam 335 bin 510 Yahudi İsrail'e geldi ki, bu sayı 1880 ile 1930 arasında Filistin'e olan Yahudi göçünü oldukça aşmaktadır.²⁵

Beşinci *aliyah*la gelen Yahudi göçmenler büyük oranda Orta Avrupa ve Almanya'dan gelen orta sınıfa mensup kişilerden oluşmaktaydı. Hatta Almanya'dan Filistin'e gelen Yahudilere yanlarında mal cinsinden şeyleri götürebileceklerine dair izin bile verilmişti. Oysa 1945'ten sonra gelenlerin büyük bir kısmı Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki Holocaust'tan kaçan kişilerden oluşmaktaydı ve bir çoğu da Filistin'e yasadışı yollardan girmişlerdi. Bu göçmenlerin geneli daha aşağı sınıflara bağlıydılar ve kültürel olarak bakıldığında da Yahudi geleneklerine daha yakındılar. Bundan dolayı onlar Siyonizm'in vaatlerine kendilerinden önce gelen Yahudilerden daha fazla bağlıydılar.

1945-1948 döneminden önce Filistin'e göç eden Yahudilerin toplam sayısı ve 1948'de İsrail Devleti'nin ilanının takip ettiği İngiliz mandasının son dönemin ile halihazırda Filistin'de yaşayan nüfusun sayısı arasında belli bir uyumsuzluk göze çarpmaktadır. İstatistikler 1882-1948 dönemi boyunca Filistin'e gelen Yahudi göçmenlerin sayısını yaklaşık olarak 517 bin 200 olarak vermektedir. Diğer taraftan, bu alanda araştırma yapan kişiler ve bazı deliller ise 1948'de Filistin'de yaşayan Yahudilerin ve Arapların sayısını aşağı yukarı eşit olarak vermektedir. Rakam olarak da 800 bin Yahudi ve 1 milyon Arap olarak ifade edilmektedir. Her ne kadar hararetli bir biçimde yürütülse de bu konudaki tartışmalar Yahudi nüfusun bu kadar hızlı nasıl arttığı konusunda yeni bir açıklama getirememektedir.²⁶ Gerçek olan şudur ki, 1935-1940 yılları arasında Güneydoğu Avrupa'dan Türkiye ve Arap ülkeleri yoluyla Filistin'e hatırı sayıda görünen Yahudi göçü olmuştu. Bu göç özellikle İngiltere'nin yaklaşmakta olan Almanya savaşı dolayısıyla

Arap devletlerinin desteğini almak için 1939'da Yahudi göçünü kısıtlamasından sonra gerçekleşmişti.

İsrail Devleti'nin doğmasından kısa bir süre önce, 1948'in Mart ve Nisan aylarında Filistin'in demografik durumu önemli ölçüde değişikliğe uğradı. Çoğu zengin ve kalabalık kuzey bölgesinde yaşayan kişiler olmak üzere yaklaşık 700 bin Arap evlerini terk ederek komşu Arap devletlerine iltica ettiler. Araplar ülkelerini Der Yaşın katliamı gibi olayların da bulunduğu baskılardan ve kendi liderlerinin istekleri doğrultusunda terk ettiler. Göç edenlerin liderleri Suriye, Mısır ve Ürdün'ün İsrail Devleti'ni ortadan kaldırmasından sonra geri dönmeyi umuyorlardı. 1948'de Arapların üstüne dolu gibi gelen İsrail'in zaferi aynı zamanda İsrail'in kuruluş efsanesi oldu. Savaşlar genellikle tek düze biçiminde kaldı ve Birleşmiş Milletler İsrail'in işine gelmesi için bir çok ateşkes ilan etti. Dolayısıyla zafer kısa süreli oldu ve daha fazla nüfus hareketine yol açmadı.²⁷ Bazı demograflar devletin ayakta kalmasını garanti altına almak için en az 5 milyon insanın gerekli olduğuna inanmışlardı.

İsrail'in kurulup bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra birkaç saat içinde Amerika ve Rusya tarafından tanınması Yahudileri dalga dalga İsrail'e göç etme konusunda tahrik etti. İsrail istatistiklerine göre Mayıs 1948 ve Aralık 1951 arasında toplam 684 bin 201 Yahudi İsrail'e göç etti. Bu son göç ki, göç edenlerin sayısı 1880'den 1945'e kadar olan toplam göçün sayısına eşitti ve hatta muhtemelen onu da geçmişti, köken ve karakter olarak diğerlerinden farklıydı. Göçmenlerin üçte birden fazlası, ya da yaklaşık 230 bin kişi, Ortadoğu'dan gelmişti (Bu miktarın üçte ikisini Irak ve Türkiye'den giden Yahudiler teşkil ediyordu). Tüm göçmenlerin yarısından fazlası, yani 304 bin 44 kişi, Güneydoğu ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelmişlerdi; Romanya (118.940), Polonya (103.732), Bulgaristan (37.231), Çekoslovakya (18.217), Macaristan (13.631), Yugoslavya (7.595) ve Sovyetler Birliği (4.698). Etiyopya ve Kuzey Afrika'dan 667 kişi olmak üzere Kuzey Afrika'dan 97 bin 177 kişi göç etti. Batı Avrupa ise tam aksine 25 bin 5 göçmen sağlamıştı ki bunların yarısı da Almanya (8.856), Fransa (4.008) ve Yunanistan'dan (2.005) gelmişlerdi.²⁸ Bunların yanında, toplamı oldukça geniş bir yekûn tutan sekizinci ve son *aliyah*ın daha alt sınıf katmanı, ataları Filis-

tin'e çok önceden yerleşmiş olup Arapça konuşan Yahudileri ve Seferad Yahudilerini içeriyordu.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen öncesinde ve sonrasında bu devlete bağlı cumhuriyetlerden gelen büyük sayıdaki göç İsrail nüfusuna bir milyon göçmen daha ekledi. Bunun yanında, Yakın Doğu ve Afrikalı Yahudiler arasındaki var olan yüksen doğum oranı bu Yahudilerin oranını toplam nüfusun yarısından fazlasına yükseltti. Bugün İsrail nüfusu 5.5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun % 20'sini ise İsrail vatandaşı oldukları halde Musevi milletin bir parçası olmayan Araplar oluşturmaktadır.

Ortadoğu'nun ve Güneydoğu Avrupa'nın en gelişmiş, modern ve demokratik ülkesi olan İsrail'in, milliyeti tanımlarken Batı Avrupa ve Amerika modellerini değil de Osmanlı modelini kabul etmesi oldukça ironiktir. İsraililer kimliği tanımlamada inancı temel almak suretiyle kendi ülkelerini dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Yahudilerin göçüne açık tutmuşlardı. 1856'da bir hümayunla ortadan kaldırılınca kadar yürürlükte olan düzenlemeye göre Osmanlı Devleti'nde siyasi görevlere sadece Müslüman olanlar gelebiliyordu. Her ne kadar bu hayati tartışmanın derinine inmek bu makalenin amacını aşıyorsa da şunu da belirtmek gerekiyor ki, İsrail'de olduğu gibi Türkiye'de de devlet dinî temeller üzerinde tanımlanan milletin hizmetindeydi. Oysa şimdi her iki ülkede de laiklik milli kimliğin dinî yönlerini tehdit ediyor ve bu olgu daha da önemli hale geleceğe benzenmektedir.

SONUÇ

Güneydoğu Avrupa ve İsrail'deki göç olgusuna ilişkin bir araştırma bizi hiç beklemediğimiz bazı sonuçlara götürür. İsrail ve Türkiye bu göçmenlerin büyük bir yüzdesini kabul ettikleri için tüm derin tarihsel köklerine rağmen bölgenin en genç ulusları olarak düşünülebilirler. İsrail ve Filistin 1882'den 1952'ye kadar çoğu 1948-1951 döneminde olmak üzere 1.3 milyon göçmen kabul etti. Sonradan gelen 1.5 milyon göçmeni de eklediğimizde renklerine, dillerine ve milliyetlerine bakılmaksızın sadece inanç esas alınarak tanımlanan toplam 2.8 milyon Yahudi etmektedir. Türkiye 1856 ve 1990 arasında yaklaşık 8.5 -9 milyon göçmen kabul etmişti (Bu rakama

burada tartışmasına girmedığımız Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenler de dahildir). Göçmenlerin kabul edilmesinde ölçü olan temel vasıf özellikle 1894'ten sonra dinseldi. Aynı yıl hükümet, kabul ettiği göçmenleri dillerine, etnik kökenlerine ve renklerine bakmaksızın Müslümanlarla sınırladı, fakat öncelik yine Osmanlı olanlarına verildi.

Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ gibi ülkeler ise tam tersine, milli kimlikleri ve milliyetleri dinî olduğu kadar etnikleştirilmiş, laikleştirilmiş ve siyasetleştirilmiş Ortodoks Hristiyanlığa dayandırılan etnisite üzerine bina ettiler. Bu ülkeler "yabancıları", bir başka deyişle, Müslümanları ve hatta bu sözde (titular) devletlerin milliyet tanımını reddeden Hristiyanları dışarı atmak için devleti birer aygıt olarak kullandılar. Bu bağlamda Bulgaristan ve Yunanistan'da bulunan Katolik Hristiyanlar ya mübadelenin dışında tutuldular veya sadece ihtiyaçtan dolayı "Bulgar" ya da "Yunan" olarak kabul edildiler.

Bosna'da ise Boşnakların (Sırpça ve Hırvatça konuşan Müslüman grup), Sırpların ve Hırvatların milliyetini tanımlayan şey sırasıyla İslam, ve Ortodoks ve Katolik Hristiyanlıktı. Bu üç grubun orada birlikte var olmaları 1878'den 1914'e kadar geçici olarak Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından sağlanmıştı. Aynı şey 1944'ten 1991'e kadar da bu grupların hiçbirisiyle özdeşleşmeyen Federal Yugoslavya hükümeti tarafından mümkün kılınmıştı. Böylece garip bir şekilde de olsa, Osmanlıların yaptıkları düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra 1991'e kadar devam etmiş oldu.

1878'den sonra Balkanlardan Türkiye'ye gelen göç grupları, ya Makedonya, Bulgaristan ve Yunanistan'dan kovulan mültecilerden veya artık Türkiye'nin bir parçası durumuna gelen Doğu Trakya ve Anadolu'da bulunan çok sayıdaki Rum ve az sayıdaki Bulgar nüfusuyla mübadele edilen göçmenlerden oluşuyordu. Bu mülteciler bulundukları yerlerden taşıdıkları inançlarından olduğu kadar Türk, bir başka deyişle Sırpların, Bulgarların ve Yunanlıların tarihsel olarak tasavvur ettikleri anavatanlarına zorla giren yabancılar olmalarından dolayı da kovuldular. Arnavut, Boşnak ve Pomaklar gibi Balkanlarda kalan ve aynı zamanda bölgenin yerlisi Müslümanlar

1991 yılına kadar, 1912-1914 ve 1941-1945 gibi ara dönemleri saymazsak, kısmen rahatsız edilmediler.

Göreceli olarak biraz daha güvenlikte bulunan Müslüman nüfus ya Arnavutluk örneğinde olduğu gibi kendi devletlerini kuran, veya Avusturya-Macaristan'ın işgali altında kalan (Bosna-Hersek) bölgelerde yerleşik olan topluluklardan oluşuyordu. Sırp ve Hırvatların her zaman taşıdıkları, Boşnakları bir şekilde yeniden Hristiyanlaştırıp topraklarını da Büyük Sırbistan veya Hırvatistan'a katma fikri, 1929-1991 yılları arasında Müslüman halka daha ılımlı davranmayı sağladı (1991'de Müslümanlar Bosna'nın bağımsızlığını ilan etmesinden ve çok-etnikli bağımsız bir devlette Müslüman olarak yaşama arzusunu dolaylı olarak da olsa ortaya koymalarından sonra Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırp'lar tarafından yapılan saldırıya maruz kaldılar ve bu saldırı BM-NATO tarafından icra edilen hareketin geçici olarak durdurmasına kadar devam etti).²⁹

Önceden de işaret edildiği gibi, Güneydoğu Avrupa'nın dışlayıcı (exclusive) milliyet kavramı folk kültür ve etnisite ile birlikte politikleşmiş, sekülerleşmiş ve etnikleştirilmiş Ortodoks inancın bir karışımına dayanır.³⁰ Müslüman ve Yahudilerin, Polonya ve Rusya'nın da paylaştığı bu Güney ve Orta Avrupa milliyetçiliğine karşı göstermiş oldukları tepki ise henüz ortada olmasa da yaratmayı düşündükleri "kendi ülkelerine" iltica etmek şeklinde oldu. Bundan dolayı Yahudi milliyetçileri, yani Siyonistler, ve Türk milliyetçileri "anavatanlarını" savunurken göç eden kitleleri birleştirmek amacıyla kendi millet ve milli kimlik "markalarını" icat ettiler. Bunu yaparken bile bir yandan inanca dayalı milliyet fikrinin temel özelliklerini sürdürmeye devam ettiler.

Osmanlılık kimliğinden ayrı olarak Türklüğün bir kimlik olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladı. Türklük Jön Türkler (1908-18) döneminde siyasi bir kimliğe ya da Türkçülüğe dönüştürüldü. Çünkü Jön Türklerin devleti özdeşleştirip ona göre de milleti yaratacakları temel bir etnik unsura ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla devlet Türk milletini oluşturma sorumluluğunu tümüyle üzerine aldı ve laikliği modernliğe, toprağa ve aceleyle derlenmiş bazı etnik tarihi hatıralara dayalı etnik bir aidiyet duygusunu yaratmak için kullandı. Pratikte ise devlet, İslam ve Osmanlı'nın tarih-

sel deneyimi tarafından şekillendirilen Türk milliyetini kabul etmek için milliyetçi ideologlar tarafından önerilen bir çok teorik projeden sapmak zorundaydı. Türkiye Türk milletine şekil veren Osmanlı geçmişinden ve İslam'ın mirasından kaçamazdı. Çünkü, bu makalede de gösterildiği gibi önceki Osmanlı topraklarından göç eden milyonlarca göçmen tarafından ölümsüzleştirilen bu miras kadar, Türkiye'nin kendisi de bir çok yönden bu göçün bir ürünüdür.

Her ne kadar devlet seçkinlerinin resmî Türklüğü onların uygulamış oldukları gündelik politikalarla ve halkın Türklük kurgusuyla çeliştirse de, Siyonistler İsrailiilerle sınırlı bir İsrail (Siyonist) kimliğini oluştururken, etnisite (dil ve köken) ve inanca (ve devlete) dayanan bir kimliğin meydana getireceği benzer tuzaklardan kaçındılar. Siyonizm'in Yahudiliği Hristiyanlaştırması gibi Türk milliyetçiliği de, demokrasiye geçilip seçkinlerin ve halkın milliyetçilik anlayışları arasında bulunan açık kapanıncaya kadar, İslam'ı sekülerleştirdi.

Her iki ülkenin de yönetici elitlerinin resmî ideolojisi durumuna gelen Yahudi tipi sekülerizm ve Türk tipi laisizm Likud ve Refah Partisi tarafından tehdit edilmektedir. Bu iki parti modern ve toprağa dayalı devlet olgusu çerçevesinde Yahudiliğin ve İslam'ın popülist-ortodoks yorumunu temsil ediyorlar.

Siyonizm de Türk milliyetçiliği gibi, tarihsel kökeni ve ideolojik yönlendirme açısından Güneydoğu ve Orta Avrupa'nın izlerini taşır. Osmanlı'da yaşayan Seferad Yahudileri, Avrupalı (ve Rus) Eskenaz Yahudilerinin XIX. yüzyılda sahneye çıkarak kendi siyasi damgalarını Yahudiliğe vurmalarına kadar, Yahudiliğin temel kültür ve aidiyetini muhafaza ettiler. "Millî" Yahudi bilincinin doğuşu XVI. yüzyıldan itibaren Sebatay Sevi'den Alcala'y'a kadar giden silsile boyunca Osmanlı topraklarında ve Balkanlarda meydana geldi. Gerçekten de, Siyonizm'in gerçek ideologları ve ulus kurucuları olan Ben Gurion ve Itzak Ben-Zvi ideolojik formasyonlarını sadece Polonya'da değil Türkiye'de de oluşturmuşlardı. İkisi de Türkçe konuşabildikleri gibi Ben Gurion Türkiye'de Hukuk Fakültesine devam etmişti.

Jön Türkler'in devrimci cemiyetleri ve onun alt kolları sadece aslen çeşitli Balkanlı etnik gruplara men-

sup Müslüman olan, fakat Türkler olarak tanınan kişiler tarafından yönetilmedi. İşlerinde Türk milliyetçiliğinin bir yazarı olan Alptekin (Moise Cohen) gibi kişilerin de bulunduğu Yahudiler de vardı. Ağırlıklı olarak Makedon kökenli olan Jön Türkler yönetimlerine Osmanlı ve İslamcı olarak başladılar fakat milliyetçi olarak sona erdirdiler. Selanik'te doğan ve Makedonya'da eğitim gören Mustafa Kemal'in kumanda ettiği Jön Türk izleyicileri ise dağılan Osmanlı İmparatorluğu'ndan içinde Türklerin yaşayacağı bir anayurt çıkartmak için mücadele ettiler. Onların milliyetçilik düşüncesi kaçınılmaz olarak Sırp, Yunan ve Bulgarlardan etkilenmişti. Bu yolla, etnik milliyetçiliğin yeni kavramları, Avrupa tipi ulus devlet modeli ve tarihselcilik Güney Avrupa ve İsrail'de yeni ulus devletler ortaya çıkartmak için etkileşime girdi. Şüphesiz göç bu devletlerin devamı için gerekli olan araçları sağladı.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını sona erdiren Berlin Antlaşması (1878), Sırbistan, Karadağ ve Romanya'yı bağımsız devletler olarak, Bulgaristan'ı ise otonom statüde devlet olarak tanıdı. Bununla birlikte, antlaşma ye-

ni devletlerin sınırlarını çizmek suretiyle, milyonlarca insanı kaçınılmaz yeni "milli" evlerinin dışına attı. Herhalükârdâ, yeni devletlerin her biri, vatandaşlarının büyüklüğünü ve ortaçağdaki devletlerine ait medeniyetlerini abartarak var olan etnik-dinî cemaatlerini siyasallaştırma ve onları siyasal "milli" cemaatlere dönüştürme çabasına girdi.³¹ Bundan dolayıdır ki, yeni Balkan ulus devletleri başlangıçtan beri bir çatışma ortamında husule geldiler. Bu ortam, örneğin, 1885 Sırp-Bulgar savaşı, istenmeyen grupların göçü ve etnik temizliği, alt tabakadan Sırpların, Yunanlıların, Bulgarların ve Romenlerin karşılıklı olarak asimilasyonu ile sonuçlandı. Kendi devletlerine sahip olamayan etnik grupların kötü durumlarına Ulahlar örnek verilebilir. Makedonya, Samandıra ve Tinmok Vadisindeki Valhlar, Yunan, Bulgar ve Sırp olular. Hatta, bir Ulah yazarın aktardığına göre, üç kardeşin Yunan, Sırp ve Bulgar olmaları olağan bir hadisedi.³² Milliyet ve etnik aidiyet bir seçim veya gereklilik meselesi oldu.

Berlin Antlaşması, San Stefano anlaşmasını değiştirdi ve Makedonya ile Trakyayı Osmanlılara geri verdi.

- 1 Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way* (Princeton, 1995); Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945* (New York, 1979); R. J. Donia and John V. A. Fine, Jr. *Bosnia and Herzegovina: A Traditional Betrayed* (New York, 1994).
- 2 Genel bir arkaplan için bkz. Stanley Lane Poole (ed.) *The Peoples of Turkey*, 2 cilt (London, 1978); Peter F. Sugar, *A History of East Central Europe*, vol. 1, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule 1354-1804* (Seattle, 1955). L. Carl Brown (ed.) *Imperial Legacy, The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1996); Frederick Barth, *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston, 1969); Pedro Ramet, *Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the USSR* (Bloomington, IN) W.S. Vucinich, T.A. Emmert, *Kosovo: Legacy of Medieval Battle* (Minneapolis, 1991).
- 3 1870 yılına gelmeden Konstantin Moravenov kendi memleketi olan Filibe şehrini şöyle tanımlıyor: "La ville de Plovdiv est peuples de Turcs, Bulgars, Gudili, Armenians, Juifs, Cincari, Albanais, Langeri... Grecs imigres et de Tsigianes." Bkz., Bernard Lory, "Immigration et Integration Sociale a Plovdiv au XIX siecle Les Balkans a L'Epoque Ottomans", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee*, 66 (1992-94).
- 4 Mark Pinson, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policies 1854-1866*, Ph. D. Diss. Harvard University (1970).
- 5 Tuna Vilayetinin salnamesi, h. 1291 (1874).
- 6 Bu raporlar Türkiye'dedir, FO 424/72. Çoğunluğu bir kitapta toplanmıştır. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 2 cilt (Ankara, 1968, 1970); R. J. Crampton, "The Turks in Bulgaria, 1878-1944", *International Journal of Turkish Studies*, 4: 2 (1989), 43-46.
- 7 Elçi Sırbistan'ın 1815 yılında otonomi elde ettikten sonraki Müslüman katliamına değinmektedir. Sırbistan Osmanlı hükümdarlığı altında olmasına rağmen değişik etnik gruplardan yaklaşık 100.000 Müslümanı

- katletti. Bunun için, bkz. Varto Murvar, *Nation and Religion in Central Europe and the Western Balkans* (Brookfield (WI), 1989).
- 8 FO 424 / 68 s. 273-5 (Layard'dan Derby'e) 13 Mart 1878.
- 9 FO 424 / 74 s. 329 (Calvert'ten Layard'a) 16 Eylül 1878.
- 10 Sırbistan ve Romanya (1858'de Moldova ve Wallachia'nın birleşmesiyle oluşmuş) devletleri kurulduğu sırada, hali hazırda, basit hükümet yapılarına sahip olduklarını belirtmek gerekir.
- 11 K.H. Karpat "The Memoirs of N. Bazarlia: The Young Turks and Nationalism" *International Journal of Middle East Studies*, Haziran 1975, ss. 276-299. Selanik'in tarihi için bakınız Meropi Anastasiadou, *Salonique 1830-1912: Une ville Ottomane a L'Age des Reformes* (Leiden, 1997).
- 12 Fransız Dış İşleri Bakanlığı Arşivleri. Correspondence Politique des Consuls-Turquie (Tulca) 1878, 280-282. İstatistikler vilayetin ortasında Trian Duvarı'nın kuzeyindeki alanda ikamet eden nüfusu da kapsamaktadır.
- 13 Kemal H. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914* (Madison, WI, 1985), ss. 162-169
- 14 Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey* (New York, 1932), ss. 18-20.
- 15 Great Britain, *Parliamentary Papers. Turkey, 1, 1923 Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922-1923*. Records of Proceeding and Draft Terms of Peace, London, 1923.
- 16 Bu zorunlulukların detaylı açıklaması için bkz. Ladas, 338-52.
- 17 Türklerin ve Yunanlıların milli kimliği, değişim komisyonunun görüşmeleri esnasında ilginç tartışmalara sebep olmuştur. Konuşmacılara göre, "Yunan Ortodoks" ve "Müslüman Türk" ifadeleri, mesela "Ortodoks Bulgar" veya "Ortodoks Sırp" dan daha geniş ve özgün yan anlamlar içeren özel etnik-dini kategorileri tanımlardı. Bir öneri, Yunanistan'dan göç eden Müslüman göçmenleri "ressortissants Grecs de religion Turco-Mu-

- sulmane" olarak tanınılıyordu. Tartışmadaki katılımcılara göre şu çok açıktı, "orijin ne olursa olsun Yunanistan'daki bütün Müslümanlar, Türk millî bilincine sahipti; fakat aynı durum Türkiye'deki Ortodoks dinine inananlar içinde söz konusuysa. Komisyon üyeleri için Kilikya'daki Ortodoks Araplar'ın Helenik bir bilince sahip olmadıkları açıktı." Ladas, 381-82. Müslüman Arnavutlar, tam bir "Türk bilincine" sahip olmayanlar olarak ele alındı. Katolik ve Protestan Yunanlılar da gerçek "Yunanlı" yani Ortodoks değillerdi ve mecburi mübadelenin dışında tutuldular.
- 18 Almanlar Kuzey Dobruca'ya Rusya'dan ve Bassarabia (Moldova)'daki topraklarının 1812'de Rusya'ya verilmesinden sonra geldiler. Önce Osmanlı daha sonra Romanya uyruğuna geçtiler.
- 19 Bulgaristan'dan gelen ilk göç detaylı biçimde çalışılmıştır. Bkz. H. L. Kostanick, *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks, 1950-1953* (Berkeley, 1957). Ayrıca Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı* (Ankara, 1962).
- 20 Kemal H. Karpat (Der.), *The Turks of Bulgaria: The Fate of a Minority* (Madison: 1966). Ali Eminov, *Turkish and Other Minorities in Bulgaria* (New York, 1997). (Nebraska Üniversitesinde profesör olan bu yazar Bulgaristan doğumludur). Bkz. F. De Jong "The Muslim Minorities in the Balkans," *Islamic Studies*, 36, 2-3 (1997).
- 21 Kemal H. Karpat, "Jewish Population Movement in the Ottoman Empire: 1862-1914", (İçinde) Avidgor Levi (Der.), *The Jews of The Ottoman Empire* (Princeton, 1994), ss. 399-521.
- 22 Justin McCharty, "Jewish Population in the Late Ottoman Period," Levi, *op.cit.* s. 395.
- 23 Arthur Ruppın, *Soziologie der Juden* (Berlin, 1930), cilt I. s. 157.
- 24 Jön Türkler (1908-1918) başlangıçta Yahudilerle dosttular. Anahtar konumundaki ihtilâlcı teşkilat 1906'da Selanik'te kuruldu. Adı Hürriyet Cemiyeti olan bu teşkilat hemen sonra Paris'te ana teşkilat durumunda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı ve onun adına hareket etti. Emanuel Carasso gibi çeşitli Selanikli Yahudiler bu teşkilatın Selanik kolunun aktif birer üyelerioldiler.
- 25 *Statistical Abstracts of Israel* (Central Bureau of Statistics, Israel, 1992). Tablo XVI, no. 43, s. 170. 1881-1930 arasında Amerika'ya olan Yahudi göçü 1.744.000'i Rusya'dan, 597.000'i Avusturya Macaristan'dan olarak düşünülmektedir.
- 26 Joan Peters, *From Time Immemorial* (New York, 1984).
- 27 İsrail'in kuruluşu ve Araplara yönelik politikalar hakkında revizyonist bir bakış açısı için, bkz. Avi Shlaim, *Israel and the Arab World Since 1948* (New York, 1999)
- 28 Sayılar *Encyclopedia Judaica*'dan alındı. s.v. "State of Israel: Aliyah and Absorption" c. 9, s. 535. Ayrıca bkz. Roberto Bacı, *The Population of Israel* (Jerusalem, 1971).
- 29 Konu hakkında saha gözlemlerine dayana oldukça yoğun bir çalışma için, bkz. Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (New York, 1993). Ayrıca, bkz. Pedro Ramet, *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics* (Durham, N.C., 1989).
- 30 Bu makalede Yugoslavya'daki ulus devletlerin kurulmasında etnik-siyasi duruma ve göçün rolüne değinilmemiştir. Yugoslavya'nın Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı'nın çok etnikli yapıyı miras olarak devralan ve bir onu dereceye kadar sürdüren tek devlet olmadığını söylemek yeterlidir kanaatimce. Etnik kavga belli başlı altı etnik grup tek merkezden yönetildiği sürece önlenmişti. Sırp Tito'nun federal sistemini kendi konumlarının altını oyan bir olgu olarak algıladılar ve neticede onu yıkıp Sırp tarafından yönetilen merkezi bir devlet kurmak için çabaladılar. Bunun sonucu savaş oldu. Yugoslavya için bkz. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia* (Ithaca, 1984); Carl-Ulrich Schierup, *Migration, Socialism and the International Division of Labor, The Yugoslav Experience* (Aldershot, U.K., 1990); Dusan Breznik, *Internal Population Migration in Yugoslavia 2*, 1968; Jose Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, 1955); Dennison I. Russinow, "Some Aspects of Migration and Urbanization in Yugoslavia" *Field Reports*, 19/2 (1971).
- 31 Şunu belirtmek gerekir ki zaten Sırbistan ve Romanya (Boğdan ve Eflak'ın birleşmesiyle 1858'de kurulmuştu) tam olmasada belirli hükümet yapılarına sahipti.
- 32 K. H. Karpat, "The Memoirs of N. Batzarica: the Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle Eastern Studies*, July 1975, 276-299. Selanik tarihi için bkz. Meropi Anastasiadou, *Salonique 1830-1912: Une ville Ottomane a L'age de Reformes* (Leiden, 1997).

AVRUPA İTTİFAKLAR SİSTEMİ İÇERİSİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU

PROF. DR. FEROUŞ ABDULLAH K. YASAMEE

UNIVERSITY OF MANCHESTER, DEPARTMENT OF MIDDLE EASTERN STUDIES / İNGİLTERE

İttifaklar, Viyana Kongresi ve Birinci Dünya Savaşı arasındaki yaklaşık bir asırlık dönemde Avrupa'nın büyük güçlerinin (*Great Powers*) kendi aralarında veya büyük güçler ile ikinci derece devletler arasındaki siyasi münasebetleri düzenleyen Eski Diplomasi (*Old Diplomacy*)'nin kullandığı enstrümanlardan bir tanesidir.¹ Bu dönemde kullanılan diplomatik söylem "ittifak" terimine özel bir mana yüklemektedir. İttifak kavramı taraflara muhtemel bir savaş durumunda diğerine askeri yardımda bulunma veya tarafsız kalmayı ifade eden dar bir mana taşımaktaydı. İttifak sistemi, daha geniş manada, diplomatik alanda işbirliği sürecini ifade etmektedir. Bununla birlikte, muhtemel bir savaş senaryosuna dayanmayan anlaşmalar ise ittifak olarak adlandırılmakta, mutabakat (*accord*), uyuşma (*entente*) veya anlayış (*understanding*) gibi kavramlarla adlandırılmaktaydı. Bir ittifak üçüncü taraflara saldırı amacıyla da kurulabilir; veyahut, taraflara yönelik muhtemel bir saldırıya karşı savunma amaçlı bir karakterde taşıyabilirdi.

Askeri yükümlülüklerinin hangi durumlarda etkinlik kazanarak faal duruma geçirileceği, dar anlamıyla *casus fuederis*, bu anlaşma maddelerinde genellikle tanımlanırdı. İttifakların çoğu, zaman açısından belirli bir dönemle sınırlandırılırken, bir çok ittifak da, en azından resmi olarak, gizli tutulmakta idi. Genel olarak ittifak örnekleri, bir çok durumda saldırganlığı teşvik etmiş, karşılıklı güvenlik hissini pekiştirmiş ve taraflara diplomatik kaldıraç ve manevra özgürlüğü sağlamıştır.

1815 ile 1873 arasında büyük devletler arasındaki bu nevi ittifak örnekleri nadirdir. Kırım Savaşı ve İtalyan Birliği Savaşları kısa vadeli ofansif ittifaklarla gerçekleştirilirken, düzensiz savunmaya dönük ittifaklara pratikte

hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Devletler, bunun yerine, büyük devletlerin Avrupa'da coğrafi ve siyasi statükoyu muhafaza etme ve şartların değişmesinin gerektirdiği durumlarda aralarında müşaverede bulunmayı temin etme amacına yönelik bir müessese olan Avrupa Uyumunu (*concert of Europe*) gibi alternatif enstrümanlara başvurmuşlardır. Aksi hallerde, uyuşma mutabakat ve daha az şekli birleşmeler ve işbirliği yöntemlerine başvurmuşlardır. Bununla birlikte, 1873 ve sonrası dönemde, büyük devletler arasında savunma amaçlı ittifaklarda bir patlama görülür. Bu dönemde, bu nevi ittifakların hızla artmasında, Alman birleşmesinin gerçekleşerek bu ülkenin Avrupa'nın kalbine yerleşmesi ve Alman Şansölyesi Bismark'ın savunma ittifaklarının Almanya'nın uluslararası konumu ve güvenliğinin muhafazası açısından elzem olduğu inancının rolü büyüktür.

1873 tarihli Avusturya-Rusya-Almanya "Üç İmparator Birliği"ni; 1879 tarihli Avusturya-Alman ikili ittifakı, 1881-1887 Avusturya-Alman-İtalyan üçlü ittifakı, 1887 tarihli Rus-Alman Karşılıklı Güven Anlaşması ve 1892 tarihli Fransız-Rus Anlaşmaları izlemiştir. Sadece İngiltere herhangi bir büyük devletle savunma amaçlı bir ittifaka girişmemiştir. Anlaşılacağı üzere bu ittifaklardan bazıları çok kısa sürerken, ikili ve üçlü ittifaklar ile Fransız-Rus İttifakı 1914'e kadar devam etmiştir. Daha küçük devletler de, bu arada, büyük devletlerin ittifak sistemleri içine çekilmişlerdir. İngiltere 1878 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu, 1902 yılında Japonya ile ittifak anlaşması imzalarken, Avusturya-Macaristan 1881 yılında Sırbistan ve 1884 yılında Romanya ile anlaşmalar imzalamış, Rusya ise 1902 yılında Bulgaristan ile akim bir ittifak anlaşması yapmıştır.

Yapılan ittifakların sayısındaki patlama, özellikle de, Üçlü ve Fransız-Rus ittifakının uzunluğu, en azından Avrupa ülkeleri açısından, savunma amaçlı ittifakların uluslararası ilişkilerin temel çerçevesini çizdiği bir "Avrupa İttifak Sistemi"nin varlığından bahsetmesini meşru hale getirmektedir. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan NATO-Varşova Paktı benzeri güçler dengesi (*balance of power*) şeklinde tam bir kutuplara ayrılmış bloklaşmaların olduğu Üçlü ittifaklar ile Rus-Fransız ittifak sisteminde, yukarıda bahsi geçen hususun geçerliliği şüpheli duruma düşmektedir. Gerçekte, Büyük Güçler arasındaki mücadele esnek bir karakter gözetmiş ve ittifaklar üyelerinin diplomatik etkilerini geliştirecek ve sigorta fonksiyonu teşkil edecek bir özellik arzedecektir. Müttefik ülkeler hudut boylarında yaygın bir işbirliğine giderken, 1892 yılında Fransa-Rusya ittifakının Yakın-Doğu politikalarının koordinasyonunun akim kalması örneğinde olduğu gibi, taraflar arasında derin görüş ayrılıklarının belirdiği vakıalar da gerçekleşmiyor değildi.

Avrupa Uyumı özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren meseleler ile askeri taahhüt içermeyen anlaşmalar kapsamında uluslararası ilişkilerin genel çerçevesini belirleyen bir faktör olarak canlılığını muhafaza etmiştir. Bu meyanda, Üçlü İttifakı bir arada tutan çimento vazifesi gören İngiltere, İtalya, Avusturya arasındaki 1887-1897 Akdeniz Mutabakatı ile 1897-1909 Rusya ve Avusturya arasındaki Balkan Uyuşmasını çarpıcı işbirliği örnekleri sergileyen anlaşmalar kapsamında sayabiliriz. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki on yılda, yukarıda resmi çizilmeye çalışan manzaranın bozulmaya başlayıp, büyük devletler arasındaki münasebetlerin karşılıklı düşman bloklara dönüşme eğilimine girdiğini ve sistemin kriz işaretleri verdiğini görüyoruz.

XIX. asır boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın Büyük Devletleri arasındaki siyasi münasebetlerin tanziminde tercih edilen mekanizmanın "Avrupa Uyumı" prensipleri olduğunu görüyoruz. Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu ile muayyen büyük devletler birbirlerini dışlayıcı ittifak arayışlarına girmemekte, düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu ile diğer büyük devletler arasında kollektif bir mekanizma ile sonuçlandırılmaktadır. 1833 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın Mısır is-

yanı, Sultan II. Mahmud'u Rusya ile savunma amaçlı "Hünkar İskelesi" Anlaşmasına yöneltmiş; bu anlaşmayı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki hak ve yükümlülüklerini büyük devletlerin garantisi altına sokan 1841 tarihli "Boğazlar Konvansiyonu"nun imzalanması hadisesi takip etmiştir.² Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı kapsamında birlikte savaştığı İngiltere, Fransa ve Sardunya ile saldırı amaçlı-ofansif bir ittifak anlaşması imzalamakla birlikte, bu savaş nihayetlendiren 1856 tarihli "Paris Antlaşması", yine, imparatorluğun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün büyük devletler tarafından garanti altına alındığı, "1815 Avrupa Uyumı" mantığında bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. Keza, Paris Antlaşması'na yönelik daha sonraki tüm değişiklik girişimleri. "Avrupa Uyumı" ambargosu ile karşı karşıya kalmıştır.³ Prensip olarak, 1815 yaklaşımı tüm taraflar için avantaj sağlayan bir karakteristik taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu herhangi bir büyük devletin tek tarafı saldırısı halinde yardım göreceği konusunda gerekli teminatı elde ederken, bu tarihten itibaren, tehditlere açık konumunu Avrupalı büyük devletlerin kendi aralarındaki çekişmelerle bertaraf edebilme fırsatını yakalıyordu. Öte yandan, büyük devletlerin herbiri bir taraftan güvenliklerini sağlamak maksadıyla birbirlerine karşı teminat, diğer yandan da, maliyeti ve riski oldukça yüksek olan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tek yanlı taahhütlere karşı bir alternatif sahibi oldular. Tüm faktörler dikkate alındığında, Avrupa Uyumı'nun Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik düzenlemelerinin, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmındaki uluslararası düzenin istikrarının sürdürülmesi için hayatta kalması elzem olan zayıf ve tehditlerle yüzyüze bir devletin mevcudiyetini korumada yaratıcı ve pratik çözümler üreten bir mekanizma olduğu görülmektedir.

1870'lere gelindiğinde, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatîyetinin sürdürülmesi yönündeki görüşlerinin zayıflamaya başladığı görülmektedir. 1875-1878 yılları arasındaki "Doğu Krizi" boyunca, "Avrupa Uyumı" üyesi devletler Osmanlı İmparatorluğu aleyhine tavır alarak ilk elde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda sahip olduğu otoriteyi tasfiye etmeye yönelmişler, daha sonra ise Rusya'nın Osmanlı İmpa-

ratörluğu'na savaş açmasına müsaade etmişlerdir. Diğer güçler sadece ve sadece Rusya'nın askeri zaferinin Yakın Doğu'daki güç dengelerini kendi çıkarları lehine bozma ihtimali belirlediğinde "Avrupa Uyumı" mekanizmalarını harekete geçirmişlerdir.

1878 yılında Avrupa devletleri, Rusların dikte ettirdiği "Yeşilköy Anlaşması"nı; "Avrupa Uyumı" çerçevesinde imzalanan Berlin Anlaşması ile değiştirmişlerdir. Bununla birlikte, bu anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaya yönelik bir anlaşma olmaktan ziyade, bir nevi tazminat veya İmparatorluk topraklarını bölüşme akdi idi: Rusya'nın Balkanlar ve Asya'da, buna muhalif diğer devletlerin ise başka sahalarda, tamamen Osmanlı toprak ve çıkarları aleyhine genişlemesi neticesinde, bu devletler arasında bir denge sağlanmıştır. Buna mukabil, büyük devletlerden yalnızca bir tanesi, İngiltere sultan II. Abdülhamid'i ikna ederek, daha değişik bir yola sapmış ve Osmanlı İmparatorluğu ile savunma amaçlı bir ittifak anlaşması imzalamıştır. "Kıbrıs Konvansiyonu" olarak adlandırılan bu ittifak hükümleri kapsamında Osmanlı İmparatorluğu Kıbrıs'ı İngiltere'ye veriyor, İmparatorluğun Asya vilayetlerinde Hristiyan tebaa ve özellikle de Ermeni azınlığa yönelik reform yapma taahhüdünde bulunuyor; bunlara karşılık Londra'da Osmanlı İmparatorluğu'na yönelecek muhtemel bir Rus tehdidine karşı İstanbul'a garanti veriyordu. Hem Abdülhamid hem de muhaliflerince, bu ittifak anlaşması, gerçek manada bir ittifak anlaşmasından ziyade parçalanmış bir "hamilik" girişimi olarak algılanmış ve şüpheyle karşılanmıştır. Tüm şüphelere rağmen bu anlaşmanın imzalanması Rusya'dan gelen tehditler ve artan baskıların bir sonucu olarak ortaya çıkmış, Rus tehdidinde bir azalma görüldükçe de, İstanbul, Londra'yla arasına bir mesafe koymaya başlamıştır. 1880'e geldiğimizde, her ne kadar iki tarafta da resmi olarak ifa etmese de, anlaşma, ölü-anlamsız bir kağıt parçasına dönüşmüştür.⁴

Herşeye rağmen bir büyük devletle ittifaka girmek de Osmanlı gündeminin önemli bir meselesi haline gelmiştir. Avrupa Uyumı Osmanlı İmparatorluğu'nu başarsız olarak izole etti ve zarar görmeye açık bir pozisyona itti. Osmanlı devlet kademelerindeki bir çok şahsiyete göre, İmparatorluğun ayakta kalması ancak ve ancak büyük devletlerden biriyle yapılacak savunma amaçlı bir

ittifakla mümkün olabilirdi; İngiltere ve Rusya ise ittifaka gitmek hususunda birbirine rakip olan iki açık aday konumundaydılar. Abdülhamid ise, Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir planı olmayan ve Avrupa'da son dönemde bir güç haline gelen Almanya ve İmparatorluğu İngiltere ve Rusya'ya karşı koruyacağı inancıyla Almanya'nın müttefiki Avusturya ile de bir ittifak anlaşması imzalama arayışına girişti. Almanlar Abdülhamid'in bu teklifini kabul etmediler. Aslında, Almanların Osmanlı İmparatorluğu ile daha yakın münasebetler kurmaya itirazı da yoktu. Fakat; ülkelerini diğer büyük güçler, bu arada yeni katıldıkları "Üç İmparatorlar Ligi"ndeki müttefikleri Rusya ile problemlili bir duruma sokacak taahhütler altına girmeye de pek niyetleri yoktu. 1885 ve 1887 yılları arasında ortaya çıkan Boğazlar ve Bulgaristan krizlerinin bir neticesi olarak İngiltere ve Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya arasında savaş ihtimalinin belirmesi ittifak meselesini tekrar su yüzüne çıkarmıştır.

Osmanlı hükümet kademeleri içinde İngiltere ve Rusya ile ittifak yapma taraftarı olanlar seslerini yükseltirken, 1886-1887 yıllarında "Üç İmparator Ligi"nin çelmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtemel bir Almanya hegemonyasından Üçlü İttifak Sistemine dahil olacağı söylentilerinin doğmasına yol açtı. Bir kere daha, Almanlar Sultan Abdülhamid'den gelen ittifak teklifini geri çevirdiler ve Sultan'a, üyelerinin Akdeniz ve civar bölgelerdeki coğrafyada statükonun sürdürülmesi amacıyla diplomatik işbirliği yapma amacına yöneldikleri İngiliz-Avusturya-İtalyan Anlaşması'na taraf olmasını salık verdiler. Abdülhamit ise, bu düzenlemenin bir ittifak olmadığını, buna taraftar olmanın Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere-Rusya ve Avusturya-Rusya arasında "Yakın Doğu" rekabetinin gerginliğine iteceğini ve İmparatorluğa herhangi bir güvenlik garantisi de sağlamayacağını düşünerek bu görüşe itiraz etmiştir.⁵

Daha sonra, Abdülhamid'in, barış zamanlarında büyük devletlerle ittifaka girmeme ve genel olarak "tarafsızlık" ve "hareket özgürlüğü" sağlayacak bir diplomatik tavır, sürekli kılma şeklinde bir tutum içine girdiği görülmektedir.

Abdülhamid'e göre, barış zamanı ittifakları bir çok cepheden itiraz edilmesi gereken özellikler taşımaktaydı.

İlk elde bu nevi bir ittifak İmparatorluğu başka bir devletin kontrolü altına sokabilir, dahası, İmparatorluğun nihai paylaşımı yönünde taşları yerinden oynatabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun içerde ve dışarıda zayıflıkları ve Almanya dışındaki diğer tüm büyük güçlerin İmparatorluk coğrafyası aleyhindeki art niyetli tasarımları dikkate alındığında, Abdülhamid'in korkusu pek yersiz sayılmazdı. İkinci olarak, herhangi bir büyük devletin Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğini garanti edip etmeyeceği de müphem bir husustu. Bu meyanda, ne İngiliz donanması Rus ordusu ile savaşıyor, ne de Üçlü İttifak Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarını koruyabilecek durumdaydı. Nihai olarak, İmparatorluğun topraklarının büyük kısmının, özellikle de boğazların stratejik öneminin bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu ile bir başka büyük devlet arasında imzalanabilecek bir ittifak anlaşması diğer bir büyük devlet tarafından kendisine yönelmiş bir hayati güvenlik tehdidi olarak algılanabilir ve savaş başlatmak için yeterli bir meşulaştırma gerekçesi teşkil edebilirdi. Abdülhamid'e göre, İmparatorluğun tarafsız tavrı Avrupa'da barışı koruyacaktı.⁶

Abdülhamid'in itirazları barış zamanlarındaki savunma amaçlı ittifaklara karşı idi. Ancak, o büyük devletlerden biriyle özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğine ihtiyaç duyulacak bir Avrupa savaşında, saldırı amaçlı bir ittifak akdedilmesi ihtimalinin de teorik olarak her zaman imkanlar dahilinde olduğunu görmüştür. Bununla birlikte, Abdülhamid, geleceği belirsiz olarak görmekte ve önceliği İmparatorluğun siyasi ve askeri açıdan güçlendirilmesine vermektedir.⁷ Bu meyanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek çıkarı da Avrupa'da barışın muhafazasına bağlı idi. Büyük devletler arasında bir savaş ihtimalinin belireceğine dair en ufak bir şayia bile, böyle bir ihtilafın Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatını menfi etkileyerek nihai çözüme götüreceği düşüncesiyle, Abdülhamid'i aşırı derecede rahatsız etmekteydi. Abdülhamid'in müşavirlerinin hepsi aynı görüşte değildir. 1889 yılında İngiltere ile ittifak yanlısı Başvezir Kamil Paşa'nın büyük devletler arasında meydana gelecek erken bir savaşın Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine olacağı yönündeki fikirleri, Abdülhamid tarafından itibar görmemiştir.⁸

Büyük devletler de, genel olarak, Abdülhamid'le benzer bir görüşe sahiptiler. Bu devletlerden hiç birisi barış zamanlarında Osmanlı İmparatorluğu ile savunma ittifakına girme taraftarı olmamıştır. Zayıf, siyasi olarak istikrarsız ve coğrafi olarak çok büyük olan böylesi bir İmparatorluk ile ittifaka girmek pratik ve askeri açıdan oldukça büyük bir risk olarak algılanmıştır. Kıbrıs Konvansiyonu'nun başarısız olması akabinde, koruyucu ittifak mefhumunun yeniden canlandırılması hususunda hiç bir adım atılmamıştır. Ancak İngilizler 1896'ların ortasına kadar bir ittifak ihtimalini akıllarından tamamen silip atamamışlardır.⁹ Bazı Rus diplomatlar, Rusya'ya Osmanlı başkenti ve Boğazlar üzerinde hakimiyet kurma imkanı verecek "Hünkâr İskeleyi" tipi yeni bir koruyucu anlaşma fikrine yönelmişlerdir. Bununla birlikte, bu fikrin resmi olarak uygulandığına dair bir ipucu yoktur.¹⁰ Bu arada Almanlar, tedricen Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi ve ekonomik nüfuzlarını artırmışlar, bununla birlikte askeri taahhütte bulunma noktasında münasebetlerini frenlemişlerdir. Tüm büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu ile saldırı amaçlı ittifaka girme hususunu arzuya şayan görmüşler, bununla birlikte, hiç biri böyle bir savaşın patlak vermesini arzu etmemişlerdir. Genel olarak; barış dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetlerinin düzenlenmesinde, gerek duyulması durumunda "Avrupa Uyumu Şartlarını"; veya padişah üzerinde baskı ve nüfuz kurabilecekleri diğer gayriresmi yöntemleri yeterli görmüşlerdir.

Bununla birlikte, büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun rakiplerinden biri ile barış dönemlerinde bir ittifaka girebileceği korkusunu da sürekli olarak enselerinde hissetmişlerdir. 1880 yılı sonrasında, hiçbir büyük devletin İstanbul ile ittifak arayışına girmemesine rağmen; İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile, Ruslar ise İngiltere veya Almanya ile bir ittifaka gireceği korkusunu yaşadılar. 1880'lerin ortalarından başlayarak 1890'lar boyunca, İngilizler bir Rus-Osmanlı ittifakı ihtimalinin yarattığı ciddi bir endişeyi tecrübe ederler ve 1880'lerin sonlarında Ruslar ve Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın kontrolündeki "Üçlü İttifak"a katılmak üzere olduğu dedikoduları ile meşgul olurlarken, 1905-1906 yıllarındaki, Rus-Japon Savaşı döneminde, Rusya Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı

İmparatorluğu, İngiltere ve Japonya arasında gizli ittifak müzakereleri yapıldığına dair ciddi raporlar hazırlamak-taydı.¹¹ Böylesi aslı astarı olmayan söylentilerin sürekli-lik kazanması daha derin tetkikleri gerekli kılan bir va-kıyı teşkil etmektedir. Böylesi şayia söylentilerinin kay-nağının Avrupa basını hikayeleri, sefaretlerin “güvenilir Osmanlı” kaynaklarından hareketle hazırladıkları rapor-lar ile padişahın danışmanları arasındaki, İngiltere, Rus-ya, Almanya ve Fransa yanlılarının yarattıkları spekülasyonlar teşkil etmektedir. Bazıları ise, nihai kaynağın Abdülhamid’in kendisi olduğunu, bu şayiaları kasten yara-tarak, İmparatorluğun diplomatik izolasyonunu gizle-meye çalıştığını ve bu yolla büyük devletlere karşı bunu bir koz ve kaldıraç olarak kullandığını ileri sürmekte-dir.¹² Eğer bu varsayımlar doğru ise, bu husus Abdülha-mid’in diplomatik yöntemine enteresan bir bakış açısı getirmekte ve uluslararası münasebetlerin idaresinde, al-gılamanın önemini bize hatırlatmaktadır.

XX. yüzyılın ilk yılları büyük devletler arasında ye-ni bir kutuplaşma eğilimine ve Alman-Avusturya-İtal-yan ittifakı ile İngiliz-Rus-Fransız üçlü antlaşması örne-ğinde görüldüğü üzere iki karşıt ittifak hareketine tanıklık etmişlerdir.¹³ Bu kutuplaşmanın sebepleri oldukça karmaşık ve müphem kalmıştır. Bununla birlikte, tarih-çiler, sözkonusu sebepleri Alman politikasında savaş teh-didine kadar giden yeni saldırganlık akımına, Avustur-ya-Rusya Balkan Antantı’nın çökmesi ve sonuç olarak da Yakın Doğu’da Rus-Avusturya rekabetinin doğması, İn-giltere’nin Rusya ve Fransa ile ittifaka girişmesi ve hızla-nan silah yarışı gibi faktörlere bağlamışlardır. Bazıları ise uluslararası gücün dağılımında meydana gelen derin de-ğişikliklere dikkat çekmiştir. Almanya ve Rusya yükse-lirken, İngiltere, Fransa ve Avusturya düşüşe geçtikleri korkusunu yaşamaktadırlar.

Yukarıdaki varsayımların doğruluğunu kabul eder-sek, ortaya çıkmaya başlayan hadisenin bir kutuplaşma-ya benzediğinden daha fazla benzemediği iddia edilebi-lir.

Kutuplaşma hadisesinin derecesi abartılmamalıdır. 1914 Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına kadar, büyük devletler, kendi sınırları boyunca işbirliği yapmayı sür-dürmüşler, çıkarlarını şekli kalıplar ve ittifak ilişkilerine başvurmadan, rakipleri ile anlaşmalar yapma yoluna gi-

derek gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu kapsamda, İtalya müttefiklerine danışmaksızın Racconisi’de 1909 yılında Rusya ile “Yakın Doğu Anlaşması”nı imzalamış, yine Almanya Rusya ile aynı konuda Potsdam’da, 1910 yılında, bir anlaşma imzalamıştır. Ancak bu dönemde, büyük devletler arasındaki münasebetlerin temel dina-mikleri önemli değişikliklere şahitlik ederken, bu de-ğişiklikler mevcut blokların güvenliklerine yönelmiş birer tehdit olarak algılanmaktadır. Bu çerçevede, Almanya ile Avusturya-Macaristan İtalya’nın ayarlı olarak Üçlü ittifak-tan çekileceği korkusunu yaşarlarken, İngiltere ve Fran-sa aynı korkuyu “Üçlü Antant”tan Rusya’nın ayarlı olarak çekilmesi konusunda hissetmişlerdir.

Bu durumun önemli sonuçlarından bir tanesi; Os-manlı İmparatorluğu’nun Trablusgarp (1911) ve Balkan Savaşları’nda (1912), yukarıda bahsedilen iki grubun da-ha az güvenilir üyelerinin, müttefiklerinin diğer üyeleri üzerinde sahip oldukları şantaj gücünün İmparatorluk için yarattığı maliyetler olmuştur.

Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu önemli bir rejim değişikliğine sahne olmaktadır. 1908 İhtilali Abdülha-mid’in iktidardan uzaklaşması ile sonuçlanmış ve devlet idaresi askeri ve sivil koalisyonlar arasında gidip gelen bir otorite konumuna dönüşmüştür. İçerde siyasi rejimin değişmesi dış politika alanında meydana gelebilecek po-litika değişikliklerine dair geniş spekülasyonlara sebebi-yet vermiş; Abdülhamid’in tarafsızlık ve bağımsızlık po-litikalarından sonra büyük devletlerden birisiyle sıkı bir ittifak ilişkisine gidileceği yorumları yapılmıştır. Yeni anayasanın destekçisi konumundaki idarecilerin libera-lizme yakın tutumları, bu kesimin İngiltere ve Fransa’ya yönelecekleri izlenimini uyandırırken, Almanya’da eği-tim görmüş askeri idarecilerin aynı orandaki ağırlığı ise, İmparatorluğun “Üçlü İttifak” a yöneleceği işaretini ver-miştir. Tüm büyük devletler yeni rejime sempatilerini ifade ederlerken, bunlardan hiçbirinin, Bab-ı Ali ile sa-vunma amaçlı bir ittifaka girmenin getireceği fiyatı öde-meye hazır olmadıkları, çok çabuk bir şekilde gün ışığı-na çıkmıştır. İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir ittifak önerisini İngiliz hükümeti resmi ol-mayan bir yöntemle, nazik ve kesin bir tutumla redde-derken, aynı şekilde Almanya ve Avusturya’ya yönelti-lmiş bir teklif de, yeni rejimin öncelikle içeride kendisini

konsolide etmesi ve güvenilir bir müttefik olması gerektiği mülahazaları ile reddedildi.¹⁴

Ne “Üçlü İttifak” ne de “Üçlü Antant” üyesi devletler Osmanlı İmparatorluğu’nun dış politika sahasında sempati duydukları yönelişlere kayıtsız kalabilirlerdi; bununla birlikte, iki taraf da, resmi bir ittifaka girmek yerine, İmparatorluk yöneticileri arasındaki sempatizanları kanalı ile çıkarlarını savunma yoluna gitmişlerdir.

Yeni rejim Japonya’yı taklit ederek, hızlı bir İmparatorluk modernizasyonu projesine konsantre olmuştu. Bu durum büyük devletleri İmparatorluğa teknik yardım ve kredi desteği sağlayıp kendi ekonomik çıkarlarını koruma doğrultusunda bir araya getirmiştir. Hatta Fransa’nın bu meyanda, İmparatorluk üzerinde mali bir manda rejimi kurma ümidine sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu’nun canlanarak ciddi bir askeri güç olması ihtimali mevcuttu. Almanlar ve Avusturyalılar, Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri açıdan güçlenmesinin kendi stratejik pozisyonlarını oldukça güçlendireceği mülahazasıyla desteklerlerken, Ruslar güney sınırlarında ve Karadeniz bölgesinde böyle bir gücün ortaya çıkmasına karşı hasmane bir tutum takınıyorlar; Fransızlar’da, böyle bir durumun Fransız Rus ittifağını baltalayabileceği gerekçesiyle, Osmanlı’nın askeri açıdan güçlenmesine endişe ile yaklaşıyordu. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun dönemde askeri açıdan kuvvet kazanacağı ve bu durumun uluslararası siyaset üzerinde ciddi yansımaları olacağı yönündeki spekülasyonlar, devletin, içeride giderek artan siyasi tansiyon ve eyaletlerdeki huzursuzluk sebebiyle kısa dönemde istikrarsızlaşacağı şüphesi ile dengeleniyordu. Böylesi şüphelerin, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu ile barış dönemi ittifaklarına girme temayülünü zayıflattığını vurgulamak gerekir.¹⁵

Bu meseleler 1911 yılında, İtalya’nın Osmanlı’nın Kuzey Afrikada’ki son toprak parçası olan Libya’yı işgal etmek amacıyla kasıtlı olarak savaş çıkarıp, Eylül ayında bölgeyi işgal etmesine kadar devam etti. Çok kısa bir süre içinde, hiçbir büyük devletin, Osmanlı İmparatorluğu’na etkin bir destek vermeyeceği aşikar hale geldi: Almanya ile Avusturya-Macaristan İtalya ile “Üçlü İttifak” içindeki bağlarını sürdürmek; İngiltere, Rusya ve Fransa ise Üçlü İttifak Ülkelerini zayıflatmakla meşgul idi. Ha-

diseler Osmanlı düşüncesinde dikkate değer bir şok yarattı. Bir çok kişi, İtalyan saldırısına maruz kalmalarının sebebini büyük devletlerden biriyle ittifaka girilmemesine bağladı. Kabine düştü ve yeni kabine üyeleri İmparatorluğun tarafsızlık politikasına son vererek, mevcut bloklardan bir tanesinin yanında yer alacaklarını ifade ettiler.¹⁶ Gerçekten, ciddi bir niyetle yapılp yapılmadığı konusunda emin olunamamakla birlikte, yeni hükümet en az arzu ettikleri, Rusya’nın ittifak teklifi ile karşılaştılar. 12 Ekim’de Rus sefiri “Çarikov”, Baş vezir Küçük Said Paşa’ya Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer güçlerin askeri gemilerine boğazları kapatıp Rus gemilerine açık tutması karşılığında, Boğazlar ve yakın bölgelerinin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelecek bir saldırganlığa karşı savunulması şeklinde bir teklif getirdi. Çarikov ayrıca, Rusya’nın Antant müttefiklerinden İngiltere ve Fransa’nın da bu nevi garantileri paralel olarak verebileceği, ekonomik meseleler ile demiryolu projesi çerçevesindeki problemleri çözüme kavuşturma hususunda istekli oldukları ve Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu ile Balkan Devletleri arasında yakınlaşmayı (*rass. roachement*) arzuladığını ima etti.¹⁷

Rusya’nın önerisi, Osmanlı hükümeti tarafından başkenti ve Osmanlı topraklarını Rus manda ve kontrolü altına sokacak ve halk arasında öfke yaratacak, dolayısıyla da kabul edilmesi mümkün olmayan, bir teklif olarak değerlendirildi. Bununla birlikte, İstanbul diğer büyük devletlerin reaksiyonunun ne yönde olacağını merak ettiği için oldukça temkinli bir tutum takındı. Başvezir Çarikov’dan mutlak gizlilik talep etti ve zamana ihtiyaçları olduğunu ifade etti. Bir müddet sonra bu zaman ihtiyacı tekrarlandı. Bu arada, Londra sefiri 31 Aralık’da İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Eduard Grey’e gönderilerek, Osmanlı İmparatorluğu’nun sadece İngiltere ile bir ittifaka girmeye açık olacağı veya Üçlü Antant’a girebileceği ve İngiltere’nin, İtalya ile kabul edilebilir bir barış anlaşması imzalamak hususunda teşvikçi olacağının ümit edildiği belirtildi. İngiliz Bakan Grey, iki gün sonra, İngiltere’nin Trablusgarp ihtilafında tarafsız kalmaya devam edeceğini yineleyerek, bu ihtilafın daha resmi ve bağlayıcı bir ittifaka girilmesi hususunu imkansızlaştırdığını, bununla birlikte, savaşın sonuçlanması durumunda, kapsamlı bir karşılıklı anlayış müzakeresine giriş-

mekten mutlu olacağını ifade eden bir cevap verdi.¹⁸ İngiltere'ye yönelen bu ittifak teklifinde Osmanlılar samimiydiler? Yoksa bu teklif Çarıkov'un teklifi karşısında İngiltere'nin tutumunu tetkike yönelik bir manevra mı idi? İkinci ihtimalin geçerli olması durumunda, İngiliz tepkisi hayal kırıklığı yaratmış olmalı. Bununla birlikte, hadisenin bir de güven tazeleyici yanı var. Aslında, Rusya'nın teklifine İngiltere çok az sempati beslemiştir. Bunda kuşkusuz, kısmen Moskova'nın boğazlar üzerindeki ayrıcalıklı bir konuma sahip olacak olması, kısmen de Üçlü Antant'ın Osmanlı İmparatorluğu ile savunma amaçlı bir ittifak veya anlaşma sürecine girecek olmasının rolü bulunmaktadır.

Çarıkov'un teklifi, muhtemelen Osmanlı hükümeti tarafından Avrupa basınına sızdırıldı ve büyük devletler üzerinde de ses getirmeye başladı. Çarıkov Rus teklifini 29 Kasım'da resmi bir şekilde Osmanlı hükümetine tekrar ilettiğinde, bu teklifin ciddi bir uluslararası destek görmeyeceği net bir şekilde ortaya çıktı. Aralık başlarında, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Çarıkov'u kamu önünde tekzip edince, tüm bu girişimler de sona ermiş oldu.

Bu hadise, diplomatik açıdan izole olmanın yarattığı tehlikeleri açıklama hususunda ilave deliller sunmaktadır. Üçlü İttifak üyelerinden birinin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik askeri saldırganlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nu, bu defa, Üçlü Antant devletlerinden birinin diplomatik baskısına maruz bırakmış ve diğer güçler bu süreç esnasında Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini pek kaale almamışlardır. Almanların Rusya'ya "Üçlü Antant"ı daha da kuvvetlendirir korkusuyla açıkça muhalif olmak istemedikleri, Fransa'nın da tam tersi nedenlerle aynı konuda isteksiz olduğu, yalnızca İngilizlerin hafiften ve Avusturya'nın daha ciddi bir şekilde Moskova'ya karşı geldiğini görmekteyiz. Tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin nasıl bir ders çıkardığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, bir ittifak veya karşılıklı anlaşma için İngilizlere ilave öneriler götürülmediğini, bunun yerine, Hariciye Nazırı Asım Bey'in Avusturyalılara yaklaşarak, bir ittifak anlaşması yerine, Rusya'nın kendi liderliği altında kurmayı planladığı "Balkan Ligi" önerisine karşı, Avusturya, Macaristan, Almanya, Romanya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan müteşekkil bir Antant önerisi götürdüğünü görüyoruz. Avusturyalılar

bu teklife, İmparatorluğun Rusya'nın nüfuzuna gireceği korkusuyla ihtiyatlı bir ilgi gösterdiler; İmparatorluğun evvela İtalya ile sürdürdüğü savaşı sona erdirmesi ve iç siyasi istikrarını temin etmesinin şart olduğu hususunu vurguladılar. 1912 Ocağı'nda Hariciye Nazırı Asım Bey, Avusturya-Osmanlı-Romanya arasında bir anlaşma taslağı ortaya attı. Ancak anlaşma hükümleri tetkik edildiğinde ve ihtiva ettiği karşılıklı askeri yükümlülük şartları dikkate alındığında, bunun basit bir "antant" tan ziyade bir ittifak anlaşması karakteri taşıdığı görülmektedir. Avusturyalılar bir kere daha şartların henüz olgunlaşmadığını ifade ettiler. Hariciye vekili, bu kapsamda, önerisini arada sırada ima yoluyla yinelediye de, bir süre sonra bu mesele gündemden kalktı.¹⁹

Bu arada, yine çok önemli bir dersin öğrenilmediğini; izole edilmiş bir durumdaki Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir büyük devlete karşı saldırı gerekçesi yaratmaması gerektiği gerçeğini kavrayamadığını görüyoruz. Kaybedileceği başından itibaren belli olan Trablusgarp Savaşı'nın devamına, iç politikadan kaynaklanan sebeplerle izin verilmesi, herhangi bir diğer büyük devletle ciddi bir ilişkiye girilmesi imkanını tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu arada, Ruslar açık bir şekilde, çeşitli Balkan devletlerini kendi liderlikleri altında toplama planlarını uygulamaya koyarak, 1912 yılında Bulgaristan ve Sırbistan'ın bir ittifak anlaşması imzalamasını istediler. Bu anlaşma hükümleri, Avusturya-Macaristan'a karşı "karşılıklı savunma taahhüdü", Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ise ortak askeri saldırı hükümleri içermektedir. 1912 yılı yazının sonlarına doğru bu henüz doğma aşamasındaki Balkan Ligi'ne Yunanistan ve Karadağ da dahil oldu ve Ekim ayında kurucular çok süratli ve sürpriz bir askeri saldırı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun hazırlıksız kuvvetlerini yenerek, İmparatorluğun Avrupa topraklarının Çatalca'nın batısına kadar olan kısmını işgal ettiler.²⁰

Bir kere daha, İmparatorluk uluslararası alanda izole olmanın ne manaya geldiğini acı bir şekilde tecrübe etti. Ne Üçlü Antant ne de İttifak devletleri İstanbul'a dikkate değer bir diplomatik destek sunmamışlar, onun yerine, İmparatorluğun Balkan Ligi'nin askeri saldırısının sonuçlarını kabul etmesi hususunda ısrarlı telkinlerde bulunmuşlardır. Kısaca, iki grup da, zafer kazanan ta-

rafların yanında yer almak için bir yarış içine girmişlerdir. Her şey bu kadarla kalmamaktadır. Mağlubiyet İmparatorluğun askeri prestijini-ki bu prestij eski Başvezir Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın da ifade ettiği gibi, İmparatorluğun uluslararası alandaki güvenlik politikalarının temel dayanağıdır-ortadan kaldırmıştır.²¹ İlâveten, İmparatorluğun Avrupa'da çöküşü, Asya'da ise hayatiyetini sürdürüp sürdüremeyeceği hususlarında soru işaretlerini doğurmuş, 1913 yılının başlarında Rusya'nın Doğu Anadolu'da Ermeni azınlığa yönelik reform meselesini gündeme getirerek, İmparatorluğun bu bölge üzerindeki hakimiyetini baltalamak istediği yönünde kaygılar da yavaş yavaş su üstüne çıkmaya başlamıştır.²²

Tüm bu şartlar altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Güçlerden birisiyle bir ittifaka yönelmesi şeklindeki düşünceler, özellikle İngiltere ağırlıklı olmak üzere canlanmıştır. Bu fikir 1913 Ocağı'nda Başvezir makamına gelen asker kökenli Mahmud Şevket Paşa'dan kaynaklanmıştır. Paşa'nın yayınladığı günlüğünden bu hususu açık ve net olarak tespit edebiliyoruz.²³ Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mevcut izolasyonun ölümcül olduğunu, bununla birlikte, mevcut iki bloktan birine dahil olmanın da pek bir avantajı bulunmadığını düşünmektedir. Paşa'nın gözünde en büyük tehlike Rusya'dır. Paşa, bu ülkenin Balkan Ligi'ne yaptığı liderliğin Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki hakimiyetine son verdiğini, Moskova'nın Ermeni meselesine yönelik emellerinin de, Osmanlı'yı Asya'da bitirmeye yönelik girişimler olduğunu düşünmektedir. Bu husus, Antant ile bir ittifak ihtimalini tamamen ortadan kaldırmıştır. Öte yandan, Trablusgarp ve Balkan ihtilaflarının sonuçlarını dikkate alan Mahmut Şevket Paşa, "Üçlü İttifak" üyelerine, özellikle de İtalya ve Avusturya-Macaristan'a pek fazla güven beslememektedir. Aksine, Paşa'nın ümidi, bir yandan Rusya ve Fransa'yı diğer yandan ise Almanya'nın müttefiklerini çerçeveleyip sınırlayacak bir Anglo-Alman diplomatik yaklaşması şeklindeki devrim sayılabilecek bir düşünceye dayanmaktadır. Avrupa'da sağlanacak bir Alman ve Asya'da elde edilecek bir İngiliz desteği ile İmparatorluğun güvenliği güvence altına alınacaktı. Paşa'nın inancına göre, İngiltere ve Almanya'nın, Rus yayılmacılığının iki ülke için de en önemli uzun dönemli tehdit oldu-

ğunu anlaması gerekmektedir. İki ülke arasındaki deniz kuvvetlerinin geliştirilmesi yarışının bir çözüme kavuşturulması, bu ülkelerin anlaşmaları ile sonuçlanacak; bu arada da, İstanbul kendisini ilgilendiren meselelerde bir Anglo-Alman yaklaşmasını temin etme hususunda elinden gelen herşeyi yapacaktır.

Bu meyanda, hemen diplomatik bir sonuca ulaşılması beklenmemektedir. Osmanlı diplomasisi, ağır, ihtiyatlı ve ılımlı bir yol takip edecek, Rusya ile olan ihtilaf dahil, tüm ciddi diplomatik problemlerin çözüme kavuşturulması yönünde elden gelen her çareye de başvurulacaktır. Mahmud Şevket Paşa için aciliyet arzeden husus İngiltere'nin Osmanlı tarafına çekilmesidir. 1913 yılı ve sonrası dönemde Ermeni meselesini kullanarak, İngiltere'nin 1878 Kıbrıs Konvansiyonu'na yönelik karşılıklı savunma taahhütlerine bağlı kalıp kalmayacağı hususunda istekli olup olmadığını anlamaya çalışmıştır. Paşa, Haziran başlarına doğru, İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki hükümranlılığını baltalayacak girişimlerini görmezlikten gelinemeyeceğinden emin olurken, İmparatorluğun Londra Büyükelçisini Grey'e göndererek, 1911 yılında yapılmış bulunan ittifak teklifini yine tekrarladı.

Bir kere daha, İngilizlerin menfi cevabı ile karşılaşmıştı. Grey ve danışmanları, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki toprak bütünlüğünün muhafazası konusunda endişelenmişler, diğer yandan da, büyük devletler arasındaki Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelik muhtemel bir teklifi beklemişlerdir. Bununla birlikte, İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tek başına ve hatta Fransa ve Rusya ile birlikte bile savunma taahhüdü altına girmesi büyük riskler taşımaktadır. Grey'in Osmanlı sefirine açıkladığı şekliyle, tercihe şayan çözüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm büyük devletler, özellikle de kendi toprakları üzerinde özel bir ilgisi bulunan "Üçlü Antant" üyeleri ve spesifik olarak Almanya ile işbirliğine giderek kendisini yenilemesidir.²⁴

İngilizlerin verdiği cevap akabinde hadiselerin nasıl cereyan ettiği belirsiz bir konu olmakla beraber, eldeki deliller, Mahmud Şevket Paşa'nın ani bir büyük atılım öngörmediği ve ilk elde sadece karşılıklı iyiniyet ve işbirliği geliştirmeyi amaçladığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni teklifi açıklanmadan, siyasi muhaliflerinin düzenlediği bir suikaste kurban giden Mahmud Şevket Paşa'nın arkasından iktidarı eline geçiren grup, bir önceki dönemden çarpıcı biçimde ayrılan bir dış politika anlayışına sahiptir. Bu grubun geleceğe yönelik planları, çok güçlü ofansif unsurlar taşımaktadır. 1913 yılının Haziran-Temmuz aylarında meydana gelen İkinci Balkan Savaşı'nda Balkan Ligi'nin çökmesi ve bazı Avrupa topraklarının yeniden ele geçirilmesi, grubun daha fazla toprağın ele geçirilebileceği yönünde ümitlenmesine sebebiyet vermiştir. Yeni idareciler, keza ihtilafı bazı Ege adalarının geri alınması hususunda Yunanistan'la bir savaş riskini dahi göze alabileceklerini ortaya koymuşlardır. Bu görüşün, iki savaş gemisinin 1914 yılında teslim alınacak olması sebebiyle güçlendiğini görmekteyiz. Söz konusu iki gemi ve Yunanistan ile savaş riski Osmanlı Devleti'nin iki gruptan da kendisine bir müttefik arayabileceği düşüncesini ilgili büyük devletler nezdinde güçlü kılıyordu. Bir Alman askeri misyonunun Ocak 1914'te Osmanlı askeri teşkilatında ıslahat yapmak üzere görev alması Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya doğru kayıp kaymadığı sorusunu akıllara getiriyordu; ancak Mayıs ayında Talat Paşa İngiltere'ye Haziran'da da Cemal Paşa Fransa'ya ittifak teklifinde bulunacaklardı.²⁵

İki blok da, her zaman olduğu üzere, Osmanlı İmparatorluğu ile barış döneminde bir ittifak anlaşması imzalanması teklifinin yinelenmesine şiddetle karşı koydular. Savaş döneminde böyle bir ittifak anlaşması ise ayrı bir husus olmaktadır. Avusturya-Macaristan İmparatorluk varisinin aniden bir suikast neticesinde öldürülmesi, Osmanlı yönetim kademelerinde hakim bir fraksiyonun, Almanya ile yeni bir ittifaka girilmesi hususunu ortaya atması ile neticelenmiştir. Bu şartlar altında, Almanlar bu ittifakı kabul etmeye hazırdılar. Ancak, bu ittifak (bazı yanlarıyla defansif olsa da) ruhu itibarıyla ofansif bir karakter taşımak zorunda idi.

Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifakın dört yıl sürmesi hususunda ısrar ettiler. Osmanlı yöneticileri ise, ümit edilen askeri zafer ertesindeki barış döneminde de İmparatorluğun güvenliğinin sağlanıp sürdürülmesini amaçlamaktaydılar. Almanya ve Rusya arasında savaş ilanından bir gün sonra 2 Ağustos'ta imzalanan anlaşma

ile Osmanlı İmparatorluğu da "casus foederis" konumuna düştü. Bununla birlikte, bu anlaşma aylarca yürürlüğe konulmadı. Bu hususta kabinedeki çok sayıda üyenin anlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına sebebiyet vereceği, zafer durumunda dahi, müsbet bir konuma gelemeyeceklerini, en fazla Almanya'nın mandası konumuna düşeceklerini ve bağımsızlığın kaybedeceği yolundaki şüphelerini ifade etmeleri etkili olmuştur. Bununla birlikte, savaş taraftarı grup, ikna yerine, zor kullanarak ve hileye başvurarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu Ocak 1914 Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokmuştur.²⁶

İncelenen dönem boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf ve Avrupa Büyük Güçleri tarafından işgal ve bölüşüm tehditlerine maruz bir konumda bulunduğu görülmektedir. İmparatorluğun hayatiyet ve bekasının büyük devletlerden biri veya bir kaç ile yapılacak resmi bir ittifak anlaşması ile korunabileceği yönündeki fikir, yüzeysel bir düşünce olmakla beraber, bazı Osmanlı devlet adamlarını cezbetmiştir. Ancak yapılan araştırmalar, bu fikrin hayata geçirilmesinin pratik bir yol olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile büyük devletlerden birisi arasında gerçekleştirilecek ittifak anlaşmasının üç alternatif sonucu vardır. Bunlardan birincisi; Osmanlı İmparatorluğunun dış politikasının tamamını ve iç politikasının büyük bir kısmını bir başka devlete teslim edeceği ve nihai tahlilde de bu ülkenin iyiniyetine güvenmek dışında bir alternatifinin olmayacağı bir manda rejimi altına girebileceğidir. Bu husus hiç bir devlet adamı tarafından kabul edilebicek bir hadise değildir. Alternatif olarak, bu anlaşma bir veya birkaç büyük devletin, diğer büyük devletlerin hayatı çıkarlarını ilgilendiren, zayıf ve savunması oldukça güç ve çok geniş bir alana yayılmış bir devletle samimi bir karşılıklı savunma anlaşması anlamına gelecekti. Bu kapsamda da, hiçbir Avrupa devleti bu riski kabul etmeyecektir. Nihai olarak, bu anlaşma, barış zamanında ofansif bir karakter taşıyacaktı. Bu alternatif, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayati çıkarlarının barışçı yollardan sağlanamayacağını, mevcut uluslararası düzenin güç kullanarak devrilmesinin veya ciddi bir değişikliğe tabi tutulmasının gerektirdiği riskleri bünyesinde taşımaktadır. 1914 yılına kadar bu görüşü ne Osmanlı ne de Avrupalı devlet adamları akıllarına getirmemişlerdi.

- 1 F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations between States*, (Cambridge, 1963), Blm. x-xi, *passim*.
- 2 M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, ss.84-5, 106.
- 3 A.g.e., ss.141-4; Ali Fuad Türkogeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, I, (Ankara, 1960); David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War*, (London, 1994), ss. 263-5.
- 4 F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, (İstanbul, 1996), Blm. iv, *passim*.
- 5 A.g.e., Blm. v, Blm. X-XVII *passim*.
- 6 A.g.e., ss. 252-7; F. A. K. Yasamee, 'Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem', *Diplomacy and Statecraft*, 4(1), (1993).
- 7 See, a.g.e., Başbakanlık Arşivi, *Mısır İrade* no.1342, 11 Muharrem 306/18 Eylül 1888.
- 8 Hikmet Bayur, 'Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kamil Paşa'nın Siyasal Durumu', *Belleau*, 35:137 (1971); A. Alaettin Çetin and R. Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han. Devlet ve Memleket Görüşlerim*, (İstanbul, 1976), ss.56-61.
- 9 David Steele, *Lord Salisbury. A Political Biography*, (London, 1999), s.258.
- 10 A. S. Silin, *Ekspanziya Germanii na Blizhnem Vostoke v kontse XIX veka*, (Moscow, 1971), s.94.
- 11 Yasamee, *op. cit.*, ss. 119-20, 133-4, 189-95; *Documents Diplomatiques Français*, VI., nos. 633-4; VII, nos.22, 25, 33, 40, 421, 431, 501; A. S. Silin, *op. cit.*, p.138ff; A. V. Ignat'ev, *Vnesnyaya Politika Rossii V 1905-1907 gg.*, (Moscow, 1986), ss.288-9.
- 12 German Foreign Office (Londra'da Public Record Office'de saklanan mikrofilm), *Deutschland* 128 Nr.5, Radowicz to Bismarck, no.130, 4 August 1889; cf., F. A. K. Yasamee, 'Some Notes on British Espionage in the Ottoman Empire, 1878-1908', in Ç. Baltın and C. Imber (eds.), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Geoffrey L. Lewis (forthcoming)*.
- 13 F. R. Bridge and Roger Bullen, *The Great Powers and the European States' System, 1815-1914*, (London, 1980), Blm. VII-VIII, *passim*.
- 14 Hasan Ünal, 'Ottoman Foreign Policy during the Bosnian Annexation Crisis, 1908-1909', (yayınlanmamış doktora tezi, University of Manchester, 1992), ss.193-4; F. A. K. Yasamee, 'Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire', *Diplomacy and Statecraft*, 9(2), (July 1998).
- 15 For the French 'Treasury Project' bkz: James Harrison, 'French Policy towards the Unionist Regime in the Ottoman Empire, 1908-1914', (yayınlanmamış doktora tezi, University of Manchester, 1996), ss.214ff. Osmanlı'nın askeri canlanması hususundaki Fransız ve Rus endişeleri için bkz.: K. F. Sharsillo, *Russkii imperiizm i razvitiie flota nakanune pervoi mirovoi voyny (1906-1914 gg.)*, Blm.3, *passim*; Bernd F. Schulte, *Vor dem Kriegausbruch 1914: Deutschland, die Türkei und der Balkan*, (Düsseldorf, 1980), s.24; Harrison, *op.cit.*, ss.194-7.
- 16 Edward C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, (Pennsylvania, 1965), ss. 47-8.
- 17 Çarıkov olayı hakkında adeta yalıtılmış bilgi için, bkz.: in Thaden, *op. cit.*, ss. 42-57; Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, (Munich, 1984), ss.280-3; Harrison, *op. cit.*, ss.277-85; Otto Hoetzsch (ed.), *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung 1878-1917*, series III, vol. 1:2 (Berlin, 1940), .
- 18 G. P. Gooch and H. W. Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, (1926-38), ix(i), ass. endix iv, ss.779-81; Winston S. Churchill, *The World Crisis*, I, (London, 1923), ss.480-1; Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914*, (London, 1983), ss.62-3.
- 19 Ludwig Bittner and Hans Uebersberger (eds.), *Österreich-Ungarns Außenpolitik von dem Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegausbruch 1914*, (Vienna and Leipzig, 1930), iii, nos. 3026, 3047, 3103, 3112, 3150, 3152, 3172, 3195; iv, nos. 3317, 3509, 3585. Asım'ın 6 ay sonra, Haziran 1912'de, İngiltere ile sonuçsuz kalan yeni bir ittifak arayışı belirtilmelidir. Heller, *op. cit.*, ss.63-4.
- 20 Thaden, *op. cit.*; Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, (New York, 1938), Blm.I-XI, *passim*.
- 21 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, (İstanbul, 1976), ss.445-7.
- 22 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II(3), (Ankara, 1983), ss.18-107.
- 23 Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın *Günliktarihi*, (İstanbul, 1988), ss.34-5, 48, 51-3, 62, 78-9, 81-100, 126-7, 153-8, 180-6.
- 24 Gooch and Temperley, *op. cit.*, X(I), ass. endix, ss.901-2; cf., Bayur, *op. cit.*, II(III), ss. 103-6.
- 25 Bayur, *op.cit.*, II(3), ss.232-306; II(4), ss.504-558.
- 26 F. A. K. Yasamee, 'The Ottoman Empire', in K. M. Wilson (ed.), *Decisions for War 1914. The Anatomy of an International Crisis*, (London, 1995); Bayur, *op. cit.*, II(4), ss. 626-64; III(1), ss.71-275.

XIX. ASIR YAKIN-UZAK TARİHİMİZ

PROF. DR. İLBER ORTAYLI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

19. asır bütün dünyada değişim asrıdır. Ülkeler arasında değişme farklılıkları ve farklı gelişme düzeyleri ortaya çıkmıştır. Dünya tarihinde neolitik devirden beri en büyük patlama, buhar medeniyeti ile ortaya çıkmıştır. Şehirler büyümüştür, anorganik enerjinin tatbik edildiği sanayi, Batı Avrupa'da köylülüğü sona erdirmektedir. Kuşkusuz ki, sanayi devriminin öncüleri Britanya adası sakinleridir; (Fransa II. Cihan harbi arifesinde bile nüfus itibarıyla yarıya yakın çiftçi ve köylüye sahibti). Görülüyor ki, Asya ile farkı bırakın; Avrupa'nın her ülkesi, hattâ koloniyalist devletler dahi eşit gelişme düzeyinde değildi. Herkes Britanyahlar için "leadin industrial nation" deyimini kullanıyordu. 19. yüzyılın bu "en soi" objektif gelişme farklılığı tarihin hiçbir çağında görülemeyecek kadar kitlelerin ve bireylerin şuuruna da işlemişti. Kitleler ve aydın sınıflar tarihte görülmedik derecede gelişmişlik, geri kalmışlık sorunuyla boğuşuyordu. Kafkasya'da ve Orta Asya'da sağ, solu topraklarına ilhak eden Rusya dahi zafer sarhoşluğu ile geri kalmışlık sancısını birarada yaşıyordu. 18. yüzyılda Avrupa gelişmişlik duygusunu tek başına yaşıyordu, 19. yüzyılda bunu herkese kabul ettirmişti. Tahtawi'nin "Avrupa gezi notları" bir teslimiyeti ifade ediyor. 18. yüzyılda Azmî Efendi, Ahmed Resmî Efendi gibi Osmanlı sefirlerinin terennüm ettiği eziklik 19. yüzyılda da bütün Şark'ın hastalığıydı. Belki de muhafazakâr İranlıların tepkisini ifade eden şu kelimenin (garbzede-garbzedeği) herkese tercüman olduğu söylenebilirdi.

Bununla beraber itiraf etmeli ki, gelişme düzeylerinin farklılığı son bir asırda (18.-19. asırlar) ortaya çıkmıştır. Ondan önceki gelişmeler çarpıcı ve tayin edici

görünmüyor. Gelişmenin asıl nedeni olarak meselâ; kıtalararası keşiflerden söz etmek; İspanya ve Portekiz'in hiç de iç açıcı olmayan durumuna bakılırsa pek geçerli izah değildi. Merkantilist zihniyet, ticarî atılım; geçerli bir izah mıdır? Yani ticarî zihniyet ve işletmecilik İtalyanlarda yok muydu? Ünlü tarihçimiz Barkan'ın bir nüktesi; "Dünya'dan ticaret kaybolsa bu İtalyanlar onu yeniden keşfederdi" mealindeydi. Öyleyse İtalya neden gerilemişti, şimdi neden diriliyordu. Merkezîyetçi monarşiler ve uluslaşma kervanına katılan; Fransa, İspanya ve Rusya'nın aralarındaki fark ve uluslaşma işini başka boyutta götüren güçlü Britanya'dan çok geride gitmelerini bu kavram izah edemeyecekti.

Kısaca 19. yüzyılda milletler ya koloniyel politikaların kurbanı oluyor; ya savaşlarda yutulmamak için gayrete geliyordu. Rusya dahi en son 1853 Kırım savaşında Batı karşısında duramayacağını anlamış, ama bir yandan demiryol inşaatına ve silâh yapımına bu savaştan sonra hız vermiştir. Osmanlı için kendi tarzını ve değişme hızını arttırmak kaçınılmazdı. Bu kaçınılmazlığı 18. asırda askerî alanda kabul ve teslim etmişti. 19. asırda ise Avrupa'da daha yaygın ve kesin değişiklikler fark ediliyordu. 1839 fermanında 150 yıldır süregelen bir gerilemeden bahsedildiğine göre; Viyana muhasarasından beri bir bozukluk ve işlemezlilik olduğu itiraf ediliyordu. Bu metinde artık geleneksel ıslahat lâyhalarındaki üslûb da göze çarpmıyor, aksine geri kalmışlığın tefekkürü yapılıyor... Şer'i kurallara uymamak (!) dan söz ediliyor. 19. asır, İslâm şer'iatı üzerinde içtihad geliştirerek Batı'nın müesseselerini topluma takdim etmek ve kabul ettirmek çabalarıyla geçer. "Meşveret", "meclis ve anayasal monarşi" demektir, pekalâ İslâm'a uyar; deniyor. Teba'nın eşitliği de böyledir; kadınların eğitimi ve "emancipation"u için de keyfiyet böyledir.

19. YÜZYILIN İNCELENMESİ BU NEDENLE EVVELKİ ASIRLARDAN FARKLI BİR YÖNTEMLE YAPILMALIDIR

Osmanlı cemiyeti içine kapalı değildir; dış dünyayı tanır ve ayrı bir medeniyeti benimser; bu nedenle Osmanlı'nın kendi belgeleri kadar dış dünyanın kayıtları da önemlidir. Osmanlı'nın kendini ifade edeceği bölgeleri 19. yüzyılda yalnız Türkçe ile sınırlı değildir. Gayrimüslim milletler kendilerine özgü bir tarih şuuru ile tarihe takdim ediliyorlar kendilerini ve eğri doğru haklar talebiyle sahneye çıkıyorlar. Meselâ Ermeni halkı nüfus bakımından çoğunluğu meydana getirmediği bir bölgede priorite (öncelik) haklarını tarihsellik temelinde (vatan-ı aslî) kavramlarıyla öne sürüyorlar. Binaenaleyh Osmanlı'nın 19. yüzyılında tebaa-ı şahane'nin tarihini incelemek için Ermenice, Yunanca gibi dilleri bilmek gerekir. 19. yüzyıl için Osmanlı arşivleri zengindir (gün geçtikçe de tasnif artıyor ve zenginleşiyor) ama diğer büyük devlet arşivleri de en azından bizimki kadar önemlidir. Bizi sade bizden değil, dışardan da gizlemek gerekiyor.

19. yüzyıl aslında sömürgeleşme asrı mıdır? Doğru, ama üçüncü dünyacılar ekolünün tahlillerinin aksine Osmanlı hiçbir zaman sömürge olmadı. Bazı kıstasların üzerinde durmak gerek; a) Yerli sanayiın ithalat karşısında iflası; bazı dallar için doğrudur. Fakat bazı dallarda da aksine gelişmelerin görüldüğü gerçektir. Anadolu kıtasında birtakım merkezler 19. asırda inkişaf etmiştir. Osmanlı sanayiın talihsizliği kendisini besleyecek tarımsal üretimde önemli gelişmelerin kaydedilmesidir. Modern tarım devrimi ve köylülüğün çöküşü İkinci Dünya Savaşı sonrasında ait bir gelişmedir. Lâkin öte yandan Tanzimat, modern tarım temellerinin atıldığı devirdir. Herşeye rağmen büyük toprak mülkiyeti gelişmemiştir. Feodal bir yapı olmadığı için Türkiye köylülüğünün üçüncü dünya ülkelerine ait dramatik gelişmeler, çözümler ve fakirlikle karşı karşıya kalmadığını belirtelim. Merkez gevşek kontrolünde olan ve latifundia rejimini tarihi boyu muhafaza eden Mısır buna istisnadır. Bu salyane eyaleti eşitsiz gelir dağılımının ve monokültürel tarımın getirdiği dengesiz bir sosyo-ekonomik yapıya, zenginliğe ve tüketime sahipti... b) Sömürge tarzı bir eğitim ve ideoloji görülmedi: Yabancı okullar, yerli okullar tarafından önemli ölçüde bertaraf edildi ve eğitimde modern-

leşme devlet-i aliyye'nin yönetim ve denetim ve inşası ile ilerledi. Devlet katında Batıcı-İslâmcı kavgası gelişti. Direnen devlet bürokrasisi, yerli eğitimin bir ürünü olarak idareyi ele geçirdi veya elinde tuttu.

OSMANLI ASRI

Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlılığı 19. yüzyılda keşfetti ve yerleştirdi. Bu Osmanlılık başkentin değil eyaletlerin seçkinleri arasında da hâkim kimlik ve davranıştı. Tabii ki ulusçuluk akımları da ona paralel olarak gelişti, ama bu ulusçu akımlar dahi ilk elde bağımsızlık değil, federasyon öneriyorlardı. Dolayısıyla Osmanlılık bireyler için ikinci bir kimlik olarak anlaşıldığı gibi imparatorluğun siyasî, idarî ve ideolojik bir çatısı haline dönüştü. Osmanlılar federatif yapıya kendiliklerinden değil, Mısır'ın işgali, (Mısır'ın özgün durumu) 1878 Berlin barışı, (Bulgaristan emareti) 1848 Lübnan nizamnamesi, (Cebel-i Lübnan-Beyrut hariç) Sisam Emareti (1829 Edirne barışı), Eflak Boğdan prensliklerinin muhtariyeti, (1812 Bükreş barışı) Girid (1897 statüsü) gibi zorunlu dış müdahaleler dolayısıyla girişimlerdir. Şüphesiz bu zorunluluk federatif yapılanmalara karşı Türk unsurunun bilincinde derin bir infial uyandırmıştır, ama öte yandan idareye bir esneklik, kanun ve antlaşmalara riayet, yorumlamada titizlik ve hukukçu ustalığı kazandırmıştır. Beynelmilel hukuk unsurunun hesaba katılması ve devlete sahip çıkılması şuurunu kazandırmıştır. Bu nedenle 19. asır Osmanlılığı milliyetçiliğin dışında, devlet kavramının etrafında bir kenetlenmedir.

19. ASIR TARİHÇİLİĞİNDE YÖNTEM DARBOĞAZI

19. yüzyıl tarih yazıcılığının en ilginç yanı filolojik malûmat yanında bir sosyolog, iktisatçı ve hukukçu ve filozof vasıflarının aynı kişide toplanması gereğidir. 18. asır ve 19. asırların dili Batı Avrupa'da, Rusya'da ve İran'da dil bakımından çağdaş dildir. Oysa Macaristan'da öyle değildir. Aydınlarımızın Arab harfli Türkçe metinleri öğrenme konusundaki isteksizlik ve dirayetsizliği 19. asrı, hattâ 20. yüzyılın ilk çeyreğini, çağdaş insanımız için Orta Çağ tetkiklerine çevirmiştir. Oysa son 150 yılda dil (cümle yapısı) hattâ kullanılan lugat bizim için yabancı değildir. Fikir dünyası ise bugünkünün temelidir. 19. yüzyıl tarih yazımının şu anda gittikçe bertaraf

edilen bir sonunu da yabancı arşivlerdir. Yabancı dilleri bilen genç kuşak tarihçiler bu arşivleri kullanmaya başladı (Vienna Haus-Hof Staatsarchiv, Paris Dışişleri Quai d'Orsay, Londra Public Record Office, Bonn Auswärtiges Amt gibi). Sovyetlerin tavsiyesiyle bu ülkelerdeki Çarlık arşivleri de ilgi çekmeye başladı. Hiç kuşkusuz Osmanlı-Arab dünyası bize kapalıdır. Biz Arapça bilmiyoruz. Araplar da Türkçe bilmiyor ve bu saha İsraili Osmanistlerin elindedir. Çünkü onlar iki dili de kullanabiliyorlar. 19. yüzyıl tarihçiliği gazete ile karşı karşıyadır. Gazete yöntem olarak kendine özgü güçlükleri olan bir kaynaktır. Kaldı ki, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında gazete denen organ Batı Avrupa'ya benzemez. Habercilik kaynağı olmaktan çok, tebliğ ve makale ve tarih, coğrafya makaleleri, şiir ve roman ve hikâyecilik organıdır. Türklerin gazetesi böyledir. Bulgarlar ve Ermenilerin gazetesi böy-

ledir, Yahudilerin judeo-espagnol gazeteleri ve Arab yayın organları böyledir. 19. yüzyıl Osmanlı dünyası haritacılık bakımından problemler arzeder. Gravür ve fotoğraf yönünden meseleler vardır. Nihayet nüfus ve malî kayıtlar Batı toplumları ile mukayese edilemeyecek eksiklikler arzeder. 19. yüzyıl kaynaklarının bu problemleri yöntem yönünden yeni yollar aranmasını gerektirir.

19. yüzyıl Osmanlı dünyasının İran'la ve Rusya'yla birlikte mutaalası gerekir. Değişen geleneksel toplumların değişme eğrileri birbirine benzer ve sorunları anlamaya ve yorumlamaya yardımcı olur. O halde Türkiye çevre dünyayı, dünya tarihini dillerine vâkıf uzmanlar yetiştirmelidir. Dünya tarihinde rolü olan bir kavim ve devlet, torunları dünyayı iyi tanıyan uzmanlar olma mükellefiyeti getirir.

"ŞARK MESELESİ" NİN ORTAYA ÇIKIŞI

ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE VE
İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE
OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ VAZİYETİ

51

RUSYA-TÜRKİYE: JEOPOLİTİK ÇEKİŞMEDEN İŞBİRLİĞİNE
(1833 YILINDA BOĞAZİÇİ'NDE RUS KEŞİF GÜCÜ)

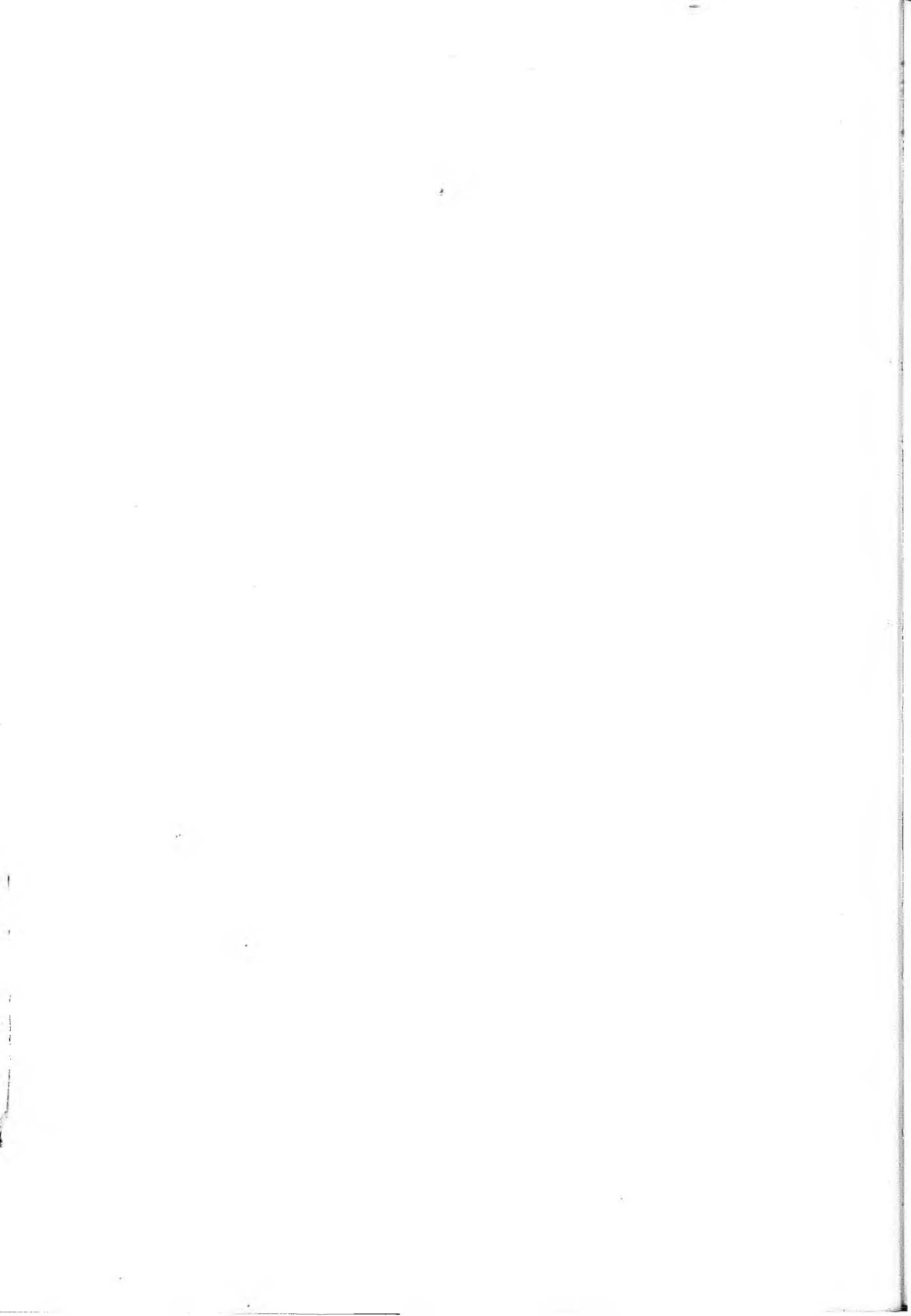
63

OSMANLI ARŞİVLERİ IŞIĞINDA RUM İSYANI SİRASINDA
AVRUPA DEVLETLERİNİN TUTUMU

71

MORA İSYANI VE
YUNANİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI (1821-1829)

87

ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE VE İKİNCİ MEŞRUTİYETE KADAR OLAN DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASÎ VAZİYETİ

DR. MUSTAFA KÜÇÜK
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI

Onsekizinci asırdan itibaren Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ni istilâ etmeye, iktisaden kullanmaya ve Hristiyan tebeayı ayaklandırmaya çalışmışlardır.¹ Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması maksadıyla Yakın ve Orta Doğu bölgeleri için yürütülen bu faaliyetler, kısaca 'Şark Meselesi' olarak adlandırılmaktadır.² Şark Meselesi'nin, söz konusu olan bölgelerin ehemmiyeti ve stratejik değeri göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce de var olduğunu söylemek mümkündür.³ Balkanlar ile Yakın ve Orta Doğu'daki bazı bölgelerin iktisadî-coğrafi önemiyle birlikte Boğazlar'ın Avrupa ile Asya arasında gerçek bir köprü hüviyetinde oluşu,⁴ Yunanlılar'ın, Persler'in, Romalılar ile Bizanslılar'ın ve hatta Müslüman devletlerin milâttan önce altıncı asırdan itibaren bu bölgeleri ele geçirmek için plânlı bir şekilde faaliyette bulunmalarına yol açmıştır. Ancak asıl Şark Meselesi; özellikle Türk toprakları üzerinde Batılılar'ın sahip olduğu ihtirasların sonucu olarak meydana çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alıp yeni bir çağı başlatması, aynı zamanda Şark Meselesi'nin de başlangıcını ve esasını teşkil etmiştir.⁵ Bununla birlikte Şark Meselesi'nin bütün şiddetiyle ortaya çıkışı onsekizinci asırdan sonraya rastlamaktadır. Bu dönemde "Şark Meselesi" denildiği zaman, İslâmiyet'in ve bilhassa Osmanlılar'ın ezeli düşmanı olan Rusya ile Devlet-i Aliyye'nin iki asırdan beri yaptığı savaşlar ve Osmanlılar'ın bu yüzden uğradığı zayıyat akla gelmektedir;⁶ çünkü "çok eskiden beri Avrupa politikası, Bâbîâlî'yi menfaatlerine aykırı harplere sürüklemiş, yahut vilâyetlere mal olan barışlara zorlamıştır."⁷ Ancak Şark Meselesi yalnızca şark bölgesindeki ülkelerin

âhengini bozmakla kalmamış; daha ilk zuhur edişinden itibaren Avrupa için bir "hayat-memat buhranı" olmuş ve bir asır zarfında da Avrupa siyasetinin düğüm noktasını teşkil etmiştir⁸

Türklerin 1529 yılında Viyana'da görünmelerinin ardından başlayan Şark-Garp mücadelesi döneminde Rusya, İstanbul'a doğru ilerleyerek; Napoleon Mısır'ı zabtederek; Fransa Cezayir'i işgal ederek ve Türkler'in idaresi altındaki Sırp'lar'la Yunanlılar da bağımsızlık mücadelesine girerek, Şark'ın çöküşünü hızlandırmaya çalışmışlardır. Böylece "Şark âleminin ric'ati ve Garb'ın tedricen nüfuzu; İngiltere ile Fransa arasında Mısır'da ve İngiltere ile Rusya arasında Boğazlar'da ve Orta Asya'da, menfaat ihtilâfı ve mübârezeler baş gösterinceye kadar devam etmiştir."⁹ Bu üç devletin arasında zuhur eden menfaat ihtilâfı, Şark Meselesi'nde rekabetin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha sonra Almanya da Şark siyasetine bulaşmış ve hemen karşısında İngiltere, Fransa ve Rusya'yı bulmuştur.¹⁰ Bu devletlerin arasındaki mücadelede ihtilâfın ve rekabetin ortaya çıkması, âdetâ Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatan unsurlardan birisini teşkil etmiştir.¹¹ Nitekim uzun bir müddet Devlet-i Aliyye'nin toprak bütünlüğünü savunarak parçalanmasını ve rakiplerine menfaat sağlamasını engelleyen Avrupa devletleri, daha sonraları kendi hedeflerine uygun iç isyanları desteklemeyi tercih edeceklerdir.¹² Fakat Osmanlı Devleti, sadece "Şark Meselesi" sebebiyle Avrupa devletlerince zarara uğratılmamıştır. Memleketlerin idarî sistemlerindeki bozukluğun uzun bir süre devam etmesi neticesinde dahilî vaziyetlerinin bozulacağı ve bunun akabinde ise o

ülkenin haricî düşmanların taarruzuna uğrayacağı kaidesi,¹³ Osmanlı Devleti için de tahakkuk etmiş ve Şark Meselesi'ne ilâveten, Osmanlı topraklarındaki kötü idarenin de eseri olarak Balkanlar'daki Hristiyan ahali yavaş yavaş isyan hareketlerine kalkışarak istiklâllerini kazanmışlardır.¹⁴

Onsekizinci asrın ikinci yarısından itibaren Avrupa devletlerinin birbirleriyle ittifak anlaşmaları yaptıkları görülmektedir. Önce, ihtiras ve emelleri zaten birbirlerinden pek de farklı olmayan Prusya ile Rusya 1756-1764 tarihleri arasında ittifak içerisine girmiştir.¹⁵ 12 Aralık 1757'de Avusturya-Rusya ittifakı; Mayıs 1757-Aralık 1758'de Fransa-Avusturya ittifakı ve 1768-1769'da Avusturya-Prusya ittifakı vuku bulmuştur. Bu dönemde, gerekli hazırlıkları yapılmaksızın¹⁶ Ruslarla 1768-1774 yılları arasında girilen savaşların sonunda Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı 21 Temmuz 1774 tarihli ve 28 maddeden müteşkil Küçük Kaynarca Muâhdesi, Ruslar'ın bir Türk iç denizi olan Karadeniz'e ilk defa olarak ticaret ve savaş gemilerini sokmalarına ve Osmanlı Devleti'nin küçük, ancak stratejik ehemmiyeti büyük olan Kırım'ı kısa bir müddet sonra kaybetmesine yol açmıştır. Neticede bu anlaşma ile "Ruslar'ın Kafkasya'yı istilâları kolaylaşmış ve Balkanlar'daki Rus nüfuzu kuvvetlenmiştir."¹⁷ Küçük Kaynarca Anlaşması'nda yalnızca Hristiyanların mezhep hukukundan bahsedilmesine rağmen, Rus diplomatlarının mâhirâne ifadeleri neticesinde Ruslar'ın Osmanlıların içişlerine karışmalarına fırsat veren hükümler, bütün anlaşmaya serpiştirilmiştir.¹⁸

Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan bir süre sonra, Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesi üzerine, Osmanlı Devleti, Batılı devletlerle tek başına mücadele edemeyeceğini anlamış ve denge siyaseti uygulamaya koyulmuştur.¹⁹ Meselâ; Fransa'nın gerek Hindistan, gerekse Osmanlı toprakları üzerinde tesis edeceği nüfuzun, İngiltere ile Rusya'nın takip ettikleri Şark Meselesi'ne mühim zararlar verecek olmasını Osmanlı Devleti, Fransızlar'ı Mısır'dan çıkartmak için kendi lehinde kullanmasını bilmiştir.²⁰ Nitekim İngiltere ve Rusya, Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Rusya ise bu yardımının ardından 23 Aralık 1798 tarihli bir anlaşma yaparak, Osmanlılara yaptığı yardımın karşılığını kısa bir sü-

re içerisinde almış ve savaş devam ettiği sürece Boğazlar'dan geçiş hakkı elde etmiştir.²¹

Bilâhare 1806-1812 yılları arasında süren Osmanlı-Rus Savaşı, Fransa İmparatoru Napolyon'un Rusya Seferi'ne çıkması üzerine şekil değiştirmiş ve iki cephede savaşmak istemeyen Rusya, 1812 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bükreş Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma sayesinde Balkanlar'daki Sırplar'ı himaye hakkını almış olmasına rağmen Rusya,²² Napolyon'un seferinden sonra Şark Meselesi hususundaki kararlarında bir daha mühim bir başarı kazanamamıştır.²³ Bununla birlikte "Rusya Seferi, dolayısıyla Türkiye İmparatorluğu'nun tamâmiyet-i mülkiyesine vasıta olmuştur".²⁴ Ancak Rus Başvekili Kont Nessel Rod'e göre; 1828-1829 yıllarında Osmanlı Devleti ile savaşarak Edirne Anlaşması'nı yapan Rusya -isteseydi- İstanbul'a girebilecekken, ileride kendilerine rakip bağımsız bir devletin kurulmasından korktuğu ve Osmanlı Devleti'ni sadece kendi emellerine tâbi bir ülke hâline getirebileceğine inandığı için bunu yapmamıştır. Ancak bu tarihten itibaren; Avusturya ve Rusya tarafından bölüşülmesi yerine, Hristiyan Osmanlı tebeasının istiklâllerini elde etmeleri yoluyla Osmanlı Devleti'nin dağılma devri başlayacaktır.²⁵

Edirne Anlaşması'nın ardından Rus diplomatları; "Artık Avrupa yok, artık Devlet-i Aliyye Rus boyunduruğu altında ezilip duracak gibi garip itikatlara sapmışlardır."²⁶ Fakat bir müddet sonra gerçeği gören Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin kendi dengelerinin garantisi olduğunu kabul ederek, onun "tamâmiyet-i mülkiye"sini ve müstakil idarî yapısını tek hareket esası edindiler.²⁷ Çünkü Osmanlı Devleti, sınırları içerisindeki bölgelerde zayıfladığı, yahut bütünüyle ortadan kalktığı taktirde, Şark Meselesi daha karmaşık bir hâl alacaktı. Aslında Osmanlı Devleti'nin tamamen tarihten silinerek mirasının paylaşılması düşüncesi, tek tek Avrupa devletleri için arzu edilen bir durum olmasına rağmen, bu taksimden kendileri dışındaki devletlere de pay düşmesi ihtimali, bütün Avrupa devletlerince kendi menfaatlerine aykırı olarak değerlendirilmiştir.²⁸ Bu mühim siyasî değişikliğe ise Tanzimat'tan sonra gerçekleştirilen icraatlar sebep olmuştur.

Avrupa siyasetindeki "denge" unsuru olduğu kabul edilen Osmanlı Devleti'nin üzerinde herhangi bir devletin tek başına hâkimiyet kurmasını istemeyen "Şark Meselesi"nin takipçisi olan devletler, maksatlarını gerçekleştirmek uğrunda rakip devletlerle müşterek hareket ederek, kendi menfaatlerine en çok zarar veren diğer devleti tesirsiz kılmağa çalışmışlardır.²⁹ Ancak zaman zaman Batılı devletlerin birbirlerine yaklaşmalarının, kendi aleyhlerindeki gelişmelere sebep olduğu da görülmektedir.³⁰ Avrupa devletlerinin; bir bakıma Osmanlı Devleti'ni kendi himayesine terkettiği Hünkâr İskelesi Anlaşması'na³¹ dayanarak Rusya'nın Şark Meselesi'ni tek başına halledebileceğine dair duydukları büyük endişeden istifade eden İngiltere,³² bu devletleri Mehmed Ali Paşa aleyhinde birleştirip, aslında "Osmanlı Devleti'nin tamamen bir iç meselesi olan Mısır Meselesi'nin bir Avrupa müdahalesiyle çözülmesi" için Rusya, Avusturya ve Prusya'yı yanına alarak Londra'da bir konferans tertiplemiştir. Batılı devletler, aralarında aldıkları kararları Mehmed Ali Paşa'ya zorla kabul ettirip 10 Temmuz 1841'de imzaladıkları bir protokolle Mısır Meselesi'nin kapandığını ilân ettiler.³³ Londra Konferansı'nda imzalanan 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar Sözleşmesi ise, o zamana kadar Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda bulunan Boğazlar'a milletler arası bir statü vermiş ve böylece Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin zayıf bir anını yakalayıp Boğazlar hakkındaki emellerini gerçekleştirmesini önleyerek,³⁴ Şark Meselesi'nde yeni bir dönüm noktası başlatmıştır.³⁵ Böylece bir taraftan Osmanlı Devleti'ni siyasî ve dahilî bakımdan sıkıştıran Avrupa devletleri, diğer taraftan çıkan isyanların yayılmasını ve büyümesini de teşvik ederek,³⁶ Osmanlı Devleti'ni bir bulhan içerisine düşürmüş ve bunun neticesinde siyasî, askerî ve malî bakımlardan onu oldukça zayıf bir hâle sokmuşlardır. Nihayet bu durumdan istifade ile Osmanlılardan oldukça mühim ticarî ve malî çıkarlar temin etmişlerdir.

Rus Çarı I. Nikola'nın 1844, 1852 ve 1853 yıllarında "Hasta Adam"³⁷ olarak vasıflandırdığı Osmanlı Devleti'nin paylaşılması teklifini İngiltere'nin reddetmesi üzerine³⁸ Rusya, Şark Meselesi'ni kendi başına halletmeye karar vererek fevkalâde elçi sıfatıyla İstanbul'a gönderdiği Prens Mençikof vasıtasıyla Osmanlı tebeası olan Ortodoksların resmen hâmililiğine talip oldu. Os-

manlı Devleti, Batılı devletlerin Rusya'yı yalnız bırakarak kendisine destek vermesinin de tesiriyle bu teklifi reddedince; dinlerinde ve âyinlerinde her türlü serbestliğe sahip Osmanlı idaresi altındaki Hristiyanların hukukunu korumak bahanesinin ardına sığınamayan Ruslar, bu kez Kudüsdeki mübarek makamlar meselesini sebep göstererek³⁹ bütün Avrupa devletlerinin men'ine uğraştığı, ancak muvaffak olamadığı⁴⁰ ve 1853-1856 yılları arasında devam edecek olan Kırım Savaşı'nı başlattılar.

Rusya'nın tek başına Osmanlı Devleti'nden istifade etmesini, Osmanlılara yaptıkları yardımlarla engelleyen Avrupa devletleri, Kırım Savaşı'nın ardından sulh görüşmeleri sırasında bu yardımların karşılığını fazlasıyla almağa çalıştılar. Böylece Batılılar, 1 Şubat 1855 tarihinde Viyana'da imzaladıkları protokolün Dördüncü Maddesi'yle Osmanlılar'ın içişlerine müdahale ederek, harpten önce Rusya'nın istediği Ortodoks hâmililiğine -bir müddet sonra azınlıkların Osmanlı Devleti'ne karşı kendileri tarafından desteklenmesinin milletler arası bir mesele hâline geleceğini düşünmeksizin-⁴¹ harpten sonra hepsi birden soyundular.⁴²

Osmanlı Devleti'nin ilk kez Avrupa devletleriyle birarada katıldığı⁴³ ve mağlûp bir ülke olarak muamele gördüğü Paris Muâhedesi ile her türlü savaş gemisinin Karadeniz'e girişi yasaklanmış; böylece Rusya'nın emellerine set çekilerek Karadeniz tarafsızlaştırılmıştır. Yine bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin "tamâmiyet-i mülkiye"sine Avrupa devletlerinin riayet etmeleri ve edilmesi ni de teminat altına almaları kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Ancak Osmanlı Devleti, Paris Anlaşması ile Avrupa devletleri safına sadece tahakküm edilmek niyetiyle sokulmuş,⁴⁵ bir taraftan istiklâl ve toprak bütünlüğü Avrupa hukukunun teminatı altına alınırken, diğer taraftan Batılılar'ın esas maksatları olan kapitülasyonlara kanun hükmü kazandırılarak Avrupa'nın Türkiye'yi sömürmesi kolaylaştırılmıştır.⁴⁶

Bununla birlikte Batılı devletler, Islâhat Fermanı'nda icrası kararlaştırılan hükümlerin tatbik edilip edilmediğini kontrol hakkına, bu anlaşma ile sahip olduklarını iddia etmişlerdir. Paris Muâhedesi'nin Dokuzuncu Maddesi'yle, Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan Hristiyanların hukuku da Avrupa devletlerince teminat altına alınmıştır. Bu madde ile Osmanlı Devle-

ti, her ne kadar diplomatik bir şekilde yazılmamışsa bile, “kavmiyet” ve “diyanet” eşitliğini mecburen kabul etmişti. Bu hükmü Paris Anlaşması'na koyan Batılı devletler, böylece din hususunda Osmanlı Devleti'ne yapılacak başka bir müdahale vesilesi bırakmamışlardı. Bundan sonra dikkat edilecek olan şey, bu hükmün uygulanması meselesi idi ki, Avrupa devletleri onu da sırası geldikçe yapmaktan asla vazgeçmemişlerdir.⁴⁷

Bütün bu hâdiseler karşısında Osmanlı Devleti bir taraftan “denge siyaseti” takip ederken, diğer taraftan Batılı devletlerin Şark Meselesi'ni gerçekleştirmeleri için taviz vermek zorunda kalmıştır. Ancak Bâbîâli'nin büyük devletlere verdiği çeşitli tavizler, onların kendi içişlerine müdahalelerini önleyememiştir. Kaldı ki Müslüman halkı rencide eden ve onları Hristiyan tebeadan daha aşağı bir hayat yaşamaya mahkûm eden Islâhat Fermanı'na ve onun savunucusu büyük devletlere karşı muhalefet git-tikçe artmıştır. Bunun neticesinde ise Osmanlı aydınları arasında Batı'nın müdahalesi karşısında takip edilen şahsiyetsiz dış politikaya karşı şuurlu bir tepki oluşmuştur. Bu tepkilerin ardından reform hareketleri yavaşlatılmış ve Batılı devletler karşısında daha şahsiyetli bir politika takip edilmeye başlanmıştır.⁴⁸

İngiltere'nin, Girit İsyanı sebebiyle Osmanlı Devleti'nin hemen dağılmasını gerektiren plânlardan uzaklaştığı⁴⁹ sıralarda, Fransa da 1856 yılında ilân edilen Islâhat Fermanı'nın tatbik edilmesini, Şark Meselesi için kâfi görülmüştür.⁵⁰ Almanya ise, uygulandığı yerlerde bağımsızlık hareketlerine sebep olacağı muhakkak olan ve Makedonya ile Doğu Anadolu'daki bölgelerde tatbik edilmesi istenen islâhat projelerini, Sultan İkinci Abdülhamid'le müşterek hareket ederek, desteklememiştir.⁵¹ Buna karşılık Rusya ise islâhat uygulamalarının kendi isteklerini karşılamada yeterli olmadığını ve başka şeylerin yapılması gerektiğini savunmaktadır.⁵² Nitekim Rusya'ya göre, Osmanlı Devleti'nin mülkî, idarî, ticarî ve siyasi durumunun bozulması, onun devam etmesini güçleştirecektir. Çünkü Rusya'ya göre Şark Meselesi iki şekilde tahakkuk edebilirdi: Birincisi, şarkın Osmanlı Devleti vasıtasıyla islâh olunması; diğeri ise Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından Rusya'nın şark bölgesini istilâ ve zabtetmesiydi.⁵³

Fakat Osmanlı Devleti'nin taksim edilmesi fikrinin yanlışlığına, “Avrupa diplomatlarından en dar düşünce-

de olanlar bile inkâr ve itiraz” etmemekteydi; çünkü ortaya koyulan taksim plânlarının hiçbirisinde, bütün devletlerin birlikte istifade etmeleri söz konusu olmadığı gibi, bunların hepsinde Rusya'nın kuvvet ve nüfuzunun artacağı görülmekteydi.⁵⁴ Meselâ: Rusya'nın İstanbul'u zabtetmesi, Avrupa medeniyeti ve menfaatleri bakımından büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi ve bu maksatla kendisini kuvvetlendirip ilerlemesini temin edecek olan meşrûf bir hükûmetle idare tarzını tercih etmesi zarurî addedilmekteydi.⁵⁵

Bu sırada Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte İngilizler'in haklarını korumak için Boğazlar yerine Akdeniz'i tercih etmesi⁵⁶ ve Fransa ile Almanya arasında çıkan savaşın Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun azalmasına sebep olması,⁵⁷ Rusya'nın bu durumdan istifade ile 1870 yılı sonlarında Paris Anlaşması'nın Karadeniz'deki haklarını sınırlandıran maddelerini feshetmesine yol açmıştır. Fransa'nın kuvvetli bir İslâm devletine hâkim olmak arzusuyla Mısır'a yerleşmesinin ardından İngiltere, Süveyş Kanalı'nın yapılmasına karşı koyamamış, ancak 1869 yılında açılan bu kanala ait hisselerin büyük bir kısmını 1875'te Hidiv İsmail Paşa'dan satın alarak,⁵⁸ bölgedeki siyasi ve askerî faaliyetlerine zemin kazandırmıştır. Kısa bir süre içerisinde de harekete geçen İngiltere, Mısır'ı işgal ederek buradaki Fransız hâkimiyetine son vermiş ve bu tarihten itibaren Şark Meselesi'ndeki istinadgâhını Hindistan ve Mısır olarak belirlemiştir.⁵⁹ Uzun bir müddet Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve bölünmezliğini savunan İngiltere, böylece Orta Doğu'daki çıkarları için artık Osmanlılara ihtiyacı olmadığını ortaya koymuştur.⁶⁰

Balkanlar'daki Hristiyan ahalinin bazılarıyla kavmî, bazılarıyla dinî bağ sahibi olduğu için kendisini oradaki Hristiyan toplulukların hâmisî olarak gören⁶¹ ve Balkanlar ile Suriye'de yaşayan Ortodoksları Osmanlıların idaresi altından kurtarıp Akdeniz'de büyük bir “Rus-Ortodoks İmparatorluğu” kurmayı düşünen Rusya,⁶² Şark Meselesi'ni kendi lehine sonuçlandırmak için, gayrimüslimlerin yalnızca kendi himayesine olmadıklarını görünce, asırlardan beri kullandığı Ortodoks mezhebine ilâveten bu kez “milliyet” unsurunu kullanmaya başlamıştır.⁶³ Böylece Rusya'nın teşebbüsleri sonucunda

“Slav Milleti” fikri özellikle Balkanlar’da taraftar bulmaya başlamış ve “Pan-Slavizm” meselesi ortaya çıkmıştır. Pan-Slavizm’in önemli meyvelerinden ve Şark Meselesi’nin mühim safhalarından birisi olan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı, biraz da Batılı devletlerin meseleye karışmayarak, Rusya’yı hareketinde serbest bırakmalarından kaynaklanmıştır.

İstanbul Tersane Konferansı ve Londra Protokolü ile isteklerini tam olarak elde edemeyen Rusya, Balkanlar’daki Slavlar’ın haklarını korumak bahanesiyle, bağımsızlık vaad ettiği Romanya’nın topraklarını 24 Nisan 1877’de geçerek Osmanlı Devleti’ne savaş açmıştır. Balkan meselelerinde Avusturya ile anlaşarak arkasını emniyete alan Rusya’nın, Şark Meselesi sebebiyle Osmanlı Devleti’ne harp ilân etmesi üzerine, Osmanlıların verdiği tavizler savaşı engelleyememiş ve bu da Şark Meselesi hususunda gittikçe artan bir mücadelenin mesnedi olmuştur.⁶⁴ Savaş sırasında Rusların silâhlandırdığı ve her türlü yardımı yaptığı Bulgar çetelerinin Balkanlar’daki Müslüman-Türkleri katliâma tâbi tutmalarına rağmen, savaş sonunda bütün Avrupa’da yapılan toplantılarda Türkler’in Hristiyanları katlettiği nümâyişler yapılarak ilân edilmiş ve bütün Avrupa Rusya’nın faaliyetlerini desteklemiştir.⁶⁵ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, memleketin para ve personelini iflâs ettirmesine rağmen, Sultan İkinci Abdülhamid’in aldığı tedbirlerle bu kayıplar bir ölçüde giderilebilmiş,⁶⁶ hatta bir müddet sonra Girid Meclisi ile Osmanlı Valisi’nin arasındaki anlaşmazlığı bahane eden padişah, Girid Anlaşması’nı feshetmiştir.

Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti’nin paylaşılması plânlarını gerçekleştirmek yolunda, Sultan İkinci Abdülhamid döneminde birbirleriyle hiçbir zaman anlaşamadıkları görülmektedir. Meselâ: Plevne’nin düşmesinden sonra orduları Yeşilköy’e dayanan Rus Çarı, 1878 yılında Osmanlı Devleti’nin bölüşülmesini diğer devletlere dikte ettirecek durumda olmasına rağmen; böyle bir şey vukuunda en büyük payın Rusya’ya gideceğini gören İngiltere’nin muhalefeti sebebiyle bu teşebbüs akim kalmıştır.⁶⁷ Fakat o zamana kadar Rusya’nın hucumlarına mukabil Türkiye’nin hâmesi rolünü oynayan İngiltere, bir müddet sonra Osmanlı topraklarının taksimini hoş görüyle karşılayacağını açıklayınca, bu kez Rusya Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün muhafaza edilmesi ge-

rektiğini bütün dünyaya ilân etmiştir. Çünkü Rusya bu sırada Uzak Doğu’da Japonya ile mücadele etmekteydi ve böyle bir zamanda Osmanlı Devleti’nin bölüşülmesi, çıkarlarına uygun değildi. Rusya’nın değişen bu siyasetine Fransa da aynen katılmıştır.⁶⁸ Sultan İkinci Abdülhamid’in, saltanatı döneminde tatbik ettiği başarılı siyasetin neticesi olan bu gelişmelere ilâveten, Meclis-i Vükelâ’nın 18 Nisan 1897 tarihinde Yunanlılara savaş ilân etmesi ve bu savaşın Türk Ordusu’nun kesin galibiyetiyle neticelenmesi de, Avrupa devletleri arasındaki ihtilâfları arttıran unsurlardan birisi olmuştur.⁶⁹

Avusturya, İngiltere ve Almanya’nın istekleri ve Şark Meselesi’nin yeniden görüşülmesi maksadıyla 13 Haziran 1878’de Bismark’ın başkanlığında Berlin’de bir kongre toplanmış ve bu kongreye, Paris ve Londra Anlaşmalarını imzalayan üye devletler ile Rusya’nın karşısına İngiltere’nin ittifakını sağlayarak çıkan⁷⁰ Osmanlı Devleti katılmıştır. Marmara’da bir İngiliz filosunun görüldüğü sırada toplanan Berlin Kongresi’nin ardından 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan 64 maddelik Berlin Anlaşması’yla Rusya, Ayastefanos Anlaşması’yla elde ettiği hakları elinden kaçırmamasına rağmen,⁷¹ bu anlaşma, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti’ni sona erdirmeye faaliyetlerinin başlangıcını ve temelini teşkil etmiştir.⁷² Berlin Anlaşması, Avrupa ve Balkan devletlerinin arasındaki barışı sağlayamamış; hatta bu anlaşma ortaya yeni statüler çıkardığı için, karışıklık ve mücadele oranını daha da artırmıştır. Bu anlaşmanın ardından Avrupa’daki en büyük ve zengin eyaletlerini kaybeden Osmanlı Devleti, hudutlarındaki stratejik değeri mühim mevkillerini de elinden çıkarmak zorunda kalmış ve âdetâ gerçek bir devlet değilmişçesine, Avrupa devlet adamları arasında paylaşılma konusu teşkil etmiştir.⁷³

Bu arada Balkanlar’da Avusturya’nın, Sırbistan ve Romanya; Rusya’nın ise Bulgaristan Prensiği üzerindeki nüfuzu arttığı için, bu iki devletin arasında yeni bir mücadele başlamış ve Kırım Muharebesi’nden sonra olduğu gibi, Berlin Kongresi’nden sonra da İngiliz-Rus ihtilâfının merkezi, Orta Asya’ya kaymıştır. Bu dönemde Rusya, Orta-Asya’da karışıklık çıkarmak suretiyle Hindistan’a kuzeyden sarmak niyetindeydi⁷⁴ ve bu husustaki mücadelesinin neticesinde, 1877 savaşından sonra Merv’i işgal edip Herat’a kadar ilerleyerek İngiltere’yi sı-

kıştırmaya başlamıştı. Rusya, Almanya'nın kendi gerisini emniyeti almasının da yardımıyla ilk kez İngiltere'ye boyun eğdirmişti.⁷⁵ Bu arada Ermeni dâvasına yürekten inanan ve Ermeniler'i destekleyen Gladstone Hükûmeti zamanında Türk-İngiliz dostluğu mazide kalmış ve hele Gladstone'un Türkiye'ye gönderdiği sert bir nota, bu dostluğu iyice soğutmuştu. Gladstone, Türkiye'deki elçisi Sir William White (1887-1891) aracılığıyla Ermenilerin meskûn bulunduğu bölgelerde geniş otonomi (muhtariyet) niteliğinde birtakım reformlar yapılması için Osmanlı Hükûmeti'ne münasip bir zamanda bir nota vermesini bildirmiş, ancak elçinin oldukça karışık bir zamanda bu notayı Türkiye'ye vermesi, münasebetlerin iyice gerginleşmesine yol açmıştı.⁷⁶

İngiliz siyasetinin Mısır'a döndüğü sıralarda Fransızlar, İngiltere'nin faaliyetlerine engel olmak için Türkiye'nin hâmisî rolünü oynamaya başlamıştır. İngiltere de buna mukabele ederek ve doğrudan doğruya Fransa aleyhine olarak İtalya ile bir itilâf akdetmiştir. İngiltere'nin Sudan'ı hâkimiyeti altına almağa çalıştığı dönemde ve 10 Temmuz 1898 tarihinde Fransızlar, Beyaz Nil üzerindeki Faşoda'ya bayraklarını dikmişler; ancak İngilizler'in şiddetli muhalefetiyle karşılaşmışlardır.⁷⁷ Fransa, İngiltere'nin Tunus sahilindeki Bizerta Limanı'nı işgale hazırladığını görünce, 4 Kasım 1898'de Faşoda'yı boşaltma kararı almasına rağmen, İngiltere'yi rahatsız etmek için faaliyetine devam etmiş ve 1899'da İran Körfezi'ne çıkmıştır. Ancak İngiltere'nin buna da şiddetle mukabelede bulunması üzerine geri çekilmiştir. Daha sonra 21 Mart 1899'da İngiltere ve Fransa Hariciye Nâzırları Lord Salisbury ile Delcassé arasında imzalanan bir anlaşma neticesinde, bütün Nil mıntıkasını ve Sudan'ı İngiltere'ye terkeden Fransızlar ile İngilizler arasında sükûnetli bir devre başlamıştır. Bu iki devlet arasında Şark Meselesi hakkında vuku bulan mücadele neticesinde İngilizler, kesin olarak galip gelen taraf olmuştur; fakat buna rağmen her iki devlet, müşterek rakipleri olan ve iktisadî kudretini gün geçtikçe artıran Almanya'nın nüfuzunu kırmak hususunda birbirleriyle anlaşmışlardır.

Bu tarihlerde, ürettiği ürünlere pazar aramak ve bunun için en uygun gördüğü Türkiye ile onun üzerinden Orta Doğu'ya ulaşmak isteyen Almanya, büyük bir dünya imparatorluğu kurmada, Osmanlı topraklarının

ehemmiyetinin farkındaydı ve bu durum İngiltere, Fransa ve Rusya için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Almanya'nın iktisadî yayılmacılığını temin maksadıyla teşebbüs ettiği en ciddi faaliyet, 1899 yılında kazandığı Anadolu-Hicaz Demiryolları imtiyazı olmuştur.⁷⁸ Sultan İkinci Abdülhamid'in Almanlar'a bu imtiyazı verişinin sebebi ise oldukça mühimdi. Padişah, Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde malî ve sınaî yatırımları olduğu takdirde, bu çıkarlarını korumak için Devlet-i Aliyye'yi büyük tehlikeler karşısında yalnız bırakmayacağını düşünmekteydi. Başka bir ifadeyle Sultan Abdülhamid, Anadolu Demiryolu Projesini âdetâ vatan müdafaası için bir mecburiyet olarak görmekteydi.⁷⁹

Daha önce Asya'daki Rus nüfuzunun ilerlediği yıllarda çıkan Rus-Japon savaşında İngiltere'nin Japonya'yı desteklemesi ve Baltık donanmasının teçhizini engellemesi; Rusya'nın Asya'daki rekabet gücünün azalmasına sebep olmuştur. Kıbrıs ile Mısır'ı elinde bulundurmasının avantajıyla Rusya'nın Boğazlarda tehlike teşkil etmesini büyük ölçüde önleyen ve Kıbrıs Anlaşması gereğince Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının bütünlüğünü Rusya'ya karşı korumayı resmen üzerine alan İngiltere,⁸⁰ Hint Deniz Yolu'na ve Şarkî Akdeniz'e hâkim olduktan sonra Almanya ile mücadeleye girişmiştir. Hatta denilebilir ki İngiltere, "Akdeniz'in Anahtarı" olarak tanımladığı Kıbrıs gibi değerli bir üsse kavuştuktan ve Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın iflâsı sonucu Süveyş'teki hisse senetlerinin % 75'ine sahip olduktan sonra, Boğazlar'daki iddiasından âdetâ vazgeçmişti. Nitekim İngiliz Başbakanı Lord Salisbury, "1895 yılında İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile hiçbir ilgisi olmadığını" açıkça söylemiştir.⁸¹

Mısır'ı işgal ettikten sonra, Şark Meselesi'nin git-tikçe artan askerî ve diplomatik cihetleriyle meşgul olduğu için Kıbrıs ve Anadolu ile gerektiği kadar ilgilene-meyen İngiltere,⁸² Faşoda hâdisesinden sonra Ruslar ile münasebet kurarak, onları Almanya aleyhine kullanmaya yönelmiş ve 31 Ağustos 1907 tarihinde Petersburg'ta, İran-Afganistan ve Tibet hakkında Ruslarla bir anlaşma imzalamıştır. İngiltere-Fransa ve Almanya'nın, gerek kendi aralarında, gerekse Osmanlı Devleti ile yaptıkları bu anlaşmalar; Osmanlı Asyası'nın çalışma ve menfaat alanları olarak bu devletler tarafından bölüşülmesi mâna-

sına gelmekteydi.⁸³ Bundan sonra Şark Meselesi'nin hal-i için, Osmanlı Devleti'nin bir umumî savaş çıkmaksızın yok olması beklenecekti. Ancak 1912-1913 Balkan Savaşlarında kimsenin yardımı olmaksızın Balkan ülkelerinin Osmanlıları yenmeleri ve Sırbistan'ın bu savaşlardan büyük kazançlarla çıkmasının ardından, sıranın Avusturya-Macaristan'ın bölüşülmesine gelmesi, bunu önlemek isteyen Avusturya ile Sırbistan arasında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Bu anlaşmazlık ise, Osmanlı Devleti'ni fiilen yok etmek için çıkarılan Birinci Cihan Savaşı'na yol açmıştır.⁸⁴

NETİCE

Fransa, İngiltere, Almanya-Avusturya ve Rusya gibi Avrupa devletlerinin, gerek birbirlerine karşı üstünlük sağlamak, gerekse Osmanlı topraklarını sömürmek, veya Osmanlı Devleti'nden ticarî-iktisadî çıkarlar elde etmek maksadıyla güttükleri "Şark Meselesi"; özellikle 19. asrın ilk çeyreğinden itibaren Rusya'nın istilâ siyaseti ile diğer Batılı devletlerin istismar siyasetine sahne olmuştur.⁸⁵ Şark Meselesi çerçevesinde Boğazlar ile Yakın ve Orta Doğu'daki çıkarlarını korumaya çalışan Batılı devletler, zaman zaman aralarında anlaşsalar da, umumiyetle rakiplerinin Osmanlı topraklarından tek başına istifade etmelerine mani olmak maksadıyla Türklerle ittifak etmişler yahut Türklere yardım ederek kendi çıkarlarını korumayı tercih etmişlerdir. Osmanlı devlet adamları ise, gerek Avrupa devletlerinin istedikleri tavizleri vererek; gerekse bu devletlerden biri yahut bir kaçıyla diğerinin aleyhinde ittifak ederek, bir "denge" siyaseti uygulamaya çalışmışlardır. Bu siyaset, Sultan İkinci Abdülhamid döneminde göze batacak bir şekilde başarıyla tatbik edilebilmiştir. Ancak onun saltanattan uzaklaştırılmasının ardından idareyi eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkan ülkelerinin Osmanlı Devleti aleyhinde Balkan İttihadi'nı gerçekleştirmelerine mani olamadığı gibi, Boğazlara hâkim olmak isteyen Rusya ile onun bu

emelini kendi menfaatlerine uygun buldukları için destekleyen ve bazı Osmanlı topraklarını ele geçirmeyi plânlayan Fransa ve İngiltere arasındaki ittifakı da engelleyememiş; nihayet uzun bir müddet boyunca kendisini bir yük olarak gören Almanya ile o da ancak savaşın arefesinde ve kötü şartlarda bir ittifak anlaşması imzalayabilmiştir.

Bilâhare, Şark Meselesi'nin Türk topraklarında tatbik edilmesine mani olmak için başlatılan Türk İstiklâl Harbi sırasında, Kuvâ-yı Milliye'nin hemen bütün önde gelenleri; İngiliz, Amerikan ve hatta İtalyan Mandacılığı'na taraftar olarak ve bunu Erzurum ile Sivas Kongrelerinde müzakere ederek, Yeni Türk Devleti'nin de Batılı devletler ile ittifakını zaruri görmüşlerdir. Nitekim Millî Mücadele'yi yürütmek üzere kurulmuş bulunan Birinci TBMM'de; Büyük Harp'te çıkan ihtilâlin sonucunda Bolşeviklik rejimine geçen Rusya'nın diğer Batılı ülkelerle olan düşmanlığından istifade edilerek Şark Meselesi'ni takip eden ülkelerin Türkiye üzerindeki menfaatlerine mani olunmak fikri savunulmuş;⁸⁶ ancak Rusya'nın, Türkiye ile olan münasebetinin dostânelikten uzak ve propoganda maksadına yönelik olması sebebiyle her iki ülkenin hükûmetleri arasındaki münasebet kurma gayretleri, müsbet bir neticeye varmamıştır. Zaten Tanzimat, Meşrutiyet ve Mütareke Dönemleri ile Millî Mücadele sırasında cereyan eden hâdiseler; zayıf şahsiyetli ve yabancı ülkelere medet uman; millet namına icra edeceği millî irâde ve millî hâkimiyet ülküsünden uzak bulunan; Meclis'in üzerinde dahilî veya haricî bir güç tanıyan hükûmetlerin; ne kendi milletleri nezdinde, ne de milletler arası camiada hiçbir itibara sahip olmadıklarını göstermiştir. Bununla birlikte Batılı devletlerin, Balkanlar ile Orta ve Yakın Doğu topraklarındaki kendi çıkarlarının hülâsasını mahiyetinde bulunan "Şark Meselesi"ni tatbikten aslâ vazgeçmeyecekleri de açıkça ortaya çıkmıştır.

- 1 "Merkezi ve Garbi Avrupa devletlerinin Sultan Mahmud-Mehmed Ali kavgasına müdahale ve tavassutları, Avrupa devletleri arasında uzun uzadıya diplomasi müzakerelerini istilzâm etti; bu sırada Yakın Şark ile âlâ-kadar siyasî işlere "Şark Meselesi" demek âdet oldu. Şark Meselesi, müverrihler ve siyasî muharrirler tarafından muhtelif tarzlarda tarif olunmuş-tur. Bunun en basit tarifi şudur: Onsekizinci asırdan beri Avusturya ve Rusya devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu istilâ etmeye ve Hristiyan tebe'ayı ayaklandırmaya çalışıyorlardı. O esnada Fransa Krallığı ise Osmanlı ülkesinin iktisadî istismarını kendine hasr için uğraşıyordu. Rusya ve Avusturya'nın bu tazyik ve Fransa'nın bu istismar faaliyeti, Fransa ihtilâli devrinde zaruri olarak gevşemişti. (...) Rusya ise Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu idarî, askerî ve malî buhrandan istifade ile Osmanlı Devleti'nin "istiklâl ve tamâmiyetini tehdit ediyordu. Rusya'nın bu tehdidi altında, Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmak ihtimali vardı; bütün Avrupa devletleri nazarında bu mühim bir mesele idi; "Şark Meselesi" denilen mesele işi budur." Türk Tarihi Tektik Cemiyeti, *Tarih III*, İstanbul 1931, s. 111.
- 2 "Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî ve siyasî nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdâs ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihî meselelerin tümüne birden Şark Meselesi diyoruz." Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İÜ Tarih Dergisi*, s. 32 (Mart 1979), s. 607. "Osmanlı gazilerinin Gelibolu Yarımadasına çıkmalarıyla başlayan "Şark Meselesi", önce Türkler'e karşı Avrupa topraklarını nasıl koruyabilmek ve 1683 Viyana bozgunundan sonra Türkler'i Avrupa topraklarından nasıl atabilmek yönüyle gelişmiştir." Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986, s. 9.
- 3 "Tarihin gözünün yettiği, hafızasının erdiği en eski zamanlardan beri muhtelif zamanlarda, yüz türlü ayrı isim verilmiş olan muazzam hâdis, Şark ile Garp arasındaki mücadele aynı hâlde devam etmiştir." Hans Rohde, *Asya İçin Mücadele, I. Kitap: Şark Meselesi*, (çev.: Binbaşı Nihat), İstanbul 1932, s. 3. Moltke de, İslâm Dini'nin mensuplarının Garb'i etkilemesinden ve hâkimiyeti altına almasından duyulan korkunun, yakın zamanlara kadar devam ettiğini zikreder ki, bu da Şark Meselesi'nin derinliğini göstermektedir: "İslâmîlığın, Doğ'u da olduğu gibi Batı'nın büyük bir kısmına hâkim olacağından haklı olarak korkulduğu devir geçeli pekçok olmamıştır." Helmut von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar* (1835-1839), (çev.: Hayrullah Örs), Ankara 1960, s. 34.
- 4 "Boğazlar ile Süveyş Kanalı, Şark ile Garp arasında zuhur ve şimdiye kadar birçok milletlerin âkibetini tayin eden, cihan siyasetinin dönüm noktasını hazırlayan hâdiselerin asıl muharrikidirler. Karadeniz Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Süveyş Kanalı, birer milletler köprüsüdür", Hans Rohde, *a.g.e.*, s. 1.
- 5 Hayreddin Nedim (Göçen), 1270 *Kırım Muharebesi'nin Tarih-i Siyasîsi*, İstanbul 1326, s. 32. Hayreddin Nedim, bazı siyasetçilerin, Şark Meselesi'nin Garp'ta değil, bizzat Osmanlı Devleti'nde olduğunu söylemelerini; Avrupalıların Osmanlılar üzerindeki emellerini ve ihtiraslarını ifade bakımından doğru bulmaktadır. Aynı eser, s. 41. Albert Sorel'e göre "Şark Meselesi bir Avrupa Meselesi'dir ve Avrupa'nın âhengi için Şark'ın buhran içine düşürülmesi demektir" Albert Sorel, *Onsekizinci Asırda Mısır'da Şarkîyye ve Kaynarca Muâhadesi*, (çev.: Yusuf Ziya), İstanbul 1911, s. 362. Ali Kemal ise: "Mesele-i Şarkîyye esâsen bir mesele-i dîniyyedir" şeklinde düşünmektedir. Ali Kemal, *Mesele-i Şarkîyye*, Mısır 1900, s. 2.
- 6 Ahmed Sâib, *Târib-i Meşrûtiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, Dersaadet 1328, s. 5. "Türkler Avrupa'ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zuhur etti ve Rusya, bir Avrupa hükûmeti olalı bu meseleyi kendi menfaatine hallemek iddiasında bulundu." Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 5. "Ağlebdir ki iki asırdan ziyadedir Türkiye ile çarpışmaktan hâl kalmayan ve -ondokuzuncu asırda olsun- insaf etmesi lâzım gelen diplomasi, Rusya'yı bizden daha bedbaht etmiştir. Rus diplomatları, Rus zimâmâdârları daima bizimle uğ-
- 7 raşmış. Rusya'yı kat'â düşünmeyerek, daima Türkiye'yi zîr ü zeber etmeye savaşırmıştır. Halbuki Balkan felâketleri Rusya'ya hiç birşey kazandırmamış; birçok elim, feci hâileler, bir kır'a-i fesîha akvâmı kan selleriyle ilelebet lekedar bırakmıştır."; Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 5.
- 8 Helmut von Moltke, *Mektuplar*, s. 35.
- 9 Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 370.
- 10 Rohde, *a.g.e.*, s. 3. İngiltere'nin Şark siyasetinin esasını, Hindistan'ın muhafazası kaygısı ve 90 milyondan fazla Müslüman tebaaya mâlik bir devlet olduğu hakikatı teşkil etmekteydi. Fransa ise Napoleon'un "Mısır'a hâkim olan dünyaya da hükmeder" sözünden hareketle Mısır'ı "birinci derecede bir İslâm kuvveti" olarak elinde tutmaya çalışmaktaydı." Aynı eser, s. 5. "Rusya ise İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmeye çalışıyordu. İktisadî ve askerî kuvvetlerinin Akdeniz'e akması için Boğazları tabî bir mahreç telakkî etmekte ve Cenup sahilleriyle Anadolu, Arabistan ve Orta Asya'daki tevessü emellerinin hakikat hâline geçmesi ve temini için ılgal edilmesini zaruri bulmakta idi." Aynı eser, s. 6. Bu arada Rusya, İngilizler'in Hindistan İmparatorluğu'nu arkadan çevirecek bir kuvvet teşkil oluşturmadığı, aksine Fransa, İngiltere'yi bu konuda endişelendirdiği için İngilizler, Ruslar'a yaklaşmışlardı. Çünkü Rusların Karadeniz'de gemileri olmadığı gibi, Hindistan'a gitmek için Manş Denizi ile Cebel-i Târik Boğazı'nı geçmeleri gerekiyordu. Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 113-114.
- 11 Rohde, *a.g.e.*, s. 4. Meselâ Lord Salisbury, 1895 yılında Türkiye'nin İngiltere, Almanya ve Avusturya arasında taksimini teklif ederek, Alman rekâbetini müşkül vaziyete düşürmek isteyecektir. Aynı eser, s. 27.
- 12 Şüphesiz burada, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyasetin ve sahip olduğu kuvvetin, varlığını devam ettiren ana unsurlardan birisi olduğuna da açıkça işaret etmek gerekir. Arnold Toynbee'nin dediği gibi: "Vâkıa şudur ki, Türkler'in 1683'te Viyana'daki başarısızlığından sonra Batı'nın İslâm dünyasına er veya geç yapılacak olan mukabil taarruzu, Türkler'in ve diğer İslâm kavimlerinin Garplıların hafızalarında uzun zamandan beri yer etmiş olan askerî kudretleri sebebiyle gecikmişti." Arnold Toynbee, Dünya ve Garp, (çev.: Emin Bilgiç), Ankara 1952, s. 33. Bununla birlikte, Berlin ve Kıbrıs Muâhedelerinden sonra Avrupa devletleri arasında baş gösteren rekabet ve bu arada Rusya'daki karışıklığın günden güne artması, Sultan Abdülhamid'in Devlet-i Osmaniye'yi pek çok muhâtaradan kurtarmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Metin Kayahan Özgül, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Ankara 1991, s. 420.
- 13 Meselâ daha sonra çıkarılacak olan Mora isyanını, Ruslar teşvik ve tahrik edecektir. Ancak Batılı devletler, bu meselede Rusya'yı yalnız bırakmayacaklar ve çıkacak Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşmasına yol açacaklardır. Nitekim Napolyon'dan sonra "Fransa Hükûmeti, Yunanistan ve Romanya'nın istiklallerini şiddetle terviç ve himâye etmiştir." Edouard Driault, *Napolyon'un Şark Siyaseti, Selâm-i Sâlis ve Napolyon, Sebestiyani ve Gardan*, (çev.: Köprülüâde Mehmed Fuad), Dersaadet 1329, s. 411. Ayrıca 1830-1840 tarihleri arasında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı isyanları tek başına destekleyen Fransa, Mehmed Ali Paşa'nın elde ettiği muvaffakiyetlerin temelini hazırlayacaktır. Rohde, *a.g.e.*, s. 5. Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını kaldırması, hiç şüphesiz ki "Şark Meselesi"ni hiç beklenmedik bir sahaya sürüklemiştir."; Kurat, *a.g.e.*, s. 59.
- 14 Ahmed Sâib, *Târib-i Meşrûtiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, Dersaadet 1328, s. 4.
- 15 Ahmed Sâib, *a.g.e.*, s. 7.
- 16 Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 5.
- 17 Ahmed Cevdet Paşa, *Târib-i Cevdet*, İstanbul 1309, c. 1, s. 80.
- 18 Cemal Tukin, "Küçük Kaynarca", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1977, s. 1070.
- 19 Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 349.
- 20 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih* (1789-1994), İstanbul 1995, s. 88.
- 21 E. Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu* (1797-1802), İstan-

- bul 1938, s. 5.
- 21 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (1789-1914), Ankara 1997, s. 84.
- 22 Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 104.
- 23 Driault, *a.g.e.*, s. 410.
- 24 *Gör. yer.*
- 25 *Tarih III*, s. 103.
- 26 Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 22-24. Gerçekte ise Ruslar'ın Boğazları ve Karadeniz'i Rusya'nın tahakkümü altına almak istemeleri tam bir hayaldi. Çünkü bu sırada Türkiye'nin Tanzimat'ın iktiza ettirdikleriyle uğraşması, bir savaş ihtimalini hemen hemen ortadan kaldırmıştı. Zaten Fransa-İngiltere ve Avusturya'nın İstanbul ve Karadeniz'i Ruslara bırakması düşünülemezdi. Aynı eser, s. 146-147. Ancak Rusya ile 8 Temmuz 1833'te yapılan Hünkâr İskelesi Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin varlığını ve istiklâlini tehlikeye düşüren bir mahiyet arz etmekteydi. Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 38. Zira Rusya'nın, Boğazları ve İstanbul'u işgal edecek bir durumda iken yaptığı bu anlaşmanın görünürdeki maddeleri, Çar Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'nin devamını ve istiklâlini muhafaza ettiğini ifade etmesine rağmen; anlaşmada yer alan gizli maddelere göre, her iki devlet bir tehlike vukuunda birbirlerine yardımda bulunacaklardı ve Bâbürlî'nin Rusya'ya yapacağı maddî yardım ise, savaş ânında Çanakkale Boğazı'nın, Rusya'nın haricindeki devletlere kapatılması şeklinde olacaktı. Akdes Nîmet Kurat, *Türkiye ve Rusya, 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri* (1798-1919), Ankara 1970, s. 61.
- 27 Hayreddin Nedim'e göre 'tamâmiyet-i müllkiye', 'kuvvetli bir Osmanlı Devleti' lafları, tam bir yutturmacıdır. Hayreddin, *a.g.e.*, s. 41. Nitekim Avusturya ve Rusya'ya ilâve olarak bu hareketin merkezinde yer almaya başlayan İngiltere, 4 Haziran 1878'de yapılan bir anlaşma ile Kıbrıs'ı idaresi altına alarak, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçtiğini ilk fırsata ortaya koymuştur.
- 28 "Düvel-i Muazzama"nın Osmanlı ülkesinin taksimi konusunda uzlaşmalarının en önemli nedeni, aralarında Türkiye'nin mirasından kimin ne kadar alacağını bir türlü kararlaştıramamalarıydı. Rusya ve Avusturya'nın Balkanlarda; İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Afrika ve Suriye'de; İngiltere ve Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da; İtalya ve Fransa'nın ise Trablusgarp'ta birbirleriyle çakışan emelleri vardı.; Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi" ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 3 (1982), s. 258.
- 29 Meselâ İngiltere bir taraftan Fransızların Mısır siyasetine mukabele etmek ve diğer taraftan da Hindistan yolu için pek ziyade ehemmiyeti olan İstanbul ve Boğazlar'ı Rus emellerine karşı korumak için Türkiye lehine ve Rus siyaseti aleyhine hareket ediyordu.; Hans Rohde, *a.g.e.*, s. 6. Nitekim İngiltere, Osmanlı Devleti'ni sekiz yıl süreyle âdetâ Rusya'nın himayesine terkeden Hünkâr İskelesi Anlaşması üzerine, Rusların Boğazlarda kendi aleyhlerinde haklar elde etmesini önlemek için Fransa ve Avusturya ile ortak hareket ederek Kırım Savaşı'nı çıkarmıştır. Cevdet Küçük, *a.g.m.*, s. 611-612. Kırım Savaşı'nda İngiltere, Rus emellerine karşı Türkiye'nin muhafazası için fiilî müdahale fırsatını kaçırmamıştır. Savaşın sonunda Rusya, sahip olduğu pek çok haklardan mahrum kalmıştır. Hans Rohde, *a.g.e.*, s. 6. İngiltere daha sonraları da, görünüşte Osmanlı Devleti topraklarının tamamîyetini tehdit ettiği iddiasıyla; gerçekte ise Süveyş Kanalı'nın Fransız eseri olması ve Fransa'nın Mısır'daki hâkimîyetinin, kendisinin Hindistan ile olan irtibatını tehlikeye düşüreceği için, bu kanalın yapılmasını her çareye baş vurarak engellemeye çalışacaktır. Aynı eser, s. 7. Bismark ise İstanbul'un Rusların eline geçmeyeceğini bilmesine rağmen, Fransa-İngiltere-Rusya ittifakının Almanya'ya vereceği zararları engellemek maksadıyla Rusya'yı, İngiltere ve Fransa'nın razı olmayacağı bir hastalığa, yani Osmanlı Devleti'nin yıkılıp paylaşılmasına yöneltmek ve onu Türkiye'den soğutmak gayretinde idi. Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 147.
- 30 "Rusya'yı Avrupa'dan uzak tutmakta Prusya ve Avusturya müsavi derecede de menfaatlar iken onu Avrupa'ya dâvet ettiler ve onu Avrupa'ya dâvet etmekle kendilerine bir rakip ihdâs ettiler.;" Albert Sorel, *a.g.e.*, s. 369. Osmanlı Devleti Mehmed Ali Paşa'dan yardım isteyince, "Üç Hristiyan devleti aralarındaki geçimsizliği unuttu. Fransa ve İngiltere, padişahın donanmasını tahrip etmek için gemilerini ve gemicilerini fedâ ettiler. Rusya'ya, Türkiye'nin kalbinin yolunu açtılar ve böylece en ziyade kaçınacakları şeye kendileri sebep oldular.;" Moltke, *a.g.e.*, s. 36.
- 31 *Tarih III*, s. 109.
- 32 Bu sebeple Fransız başvekilî, İngiliz meslektaşına 1839'da kurulmasını teklif ettiği Avrupa birliği için şöyle demiştir: "Fransa için olduğu kadar İngiltere ve hatta Avusturya için de en mühim mesele, birlikte hareket ederek Rusya'nın genişlemesine mani olmak ve Şark Meselesi'nin Avrupa devletleri heyetince müştereken halledilmesine bu hükümeti alıştırma- tır." Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasî, 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hâzırda Avrupa*, (çev.: Ali Reşad), İstanbul 1324, c. 3, s. 135.
- 33 "Garbın müdahalesi, tecâvüzât-ı Hıdiviyyeyi kesdi attı." Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 49.
- 34 "Londra Anlaşması ve Boğazlar Sözleşmesi"nden en fazla zarar gören devlet yine Rusya olmuştur." Cevdet Küçük, *a.g.m.*, s. 615.
- 35 Küçük, *a.g.m.*, s. 613. "Bir çok elîm mecburiyetlerin vâlid-i masnûu olan (Hünkâr) İskele(si) Muâhede'si'nin hükümsüzlüğü, doğrudan doğruya İngiltere siyasetinin eser-i himmeti idi. İngiltere evvel-be-evvel kendi menâffini düşünmüş idi. Maamafih biz ondan ziyade kazanmış idik." (...) "Binâenaleyh minnetrâr-ı muâveneti olduk. O tarihten sonra İngiltere politikası bizde kesb-i i'tibâr etti." Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 49.
- 36 Paris Muâhede'si'yle artık Türkler'den ümidini kesen Avrupa, yine de Şark'ı Ruslara bırakmamak için; istiklâlini ve geleceğini daha kolay koruyacağı ortada olan Bulgaristan ile Sırbistan gibi küçük devletlerin türemesini daha uygun görmüştür. Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 43.
- 37 Osmanlı Devleti, Kırım Harbi'nden itibaren "Hasta Adam" olarak tabir edilmeye başlanmıştır. Bu deyiimi ilk kullanan da Rus Çarı Birinci Nikola olmuştur. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 6, İstanbul 1963, s. 3387. Toynbee de, Sultan Üçüncü Selim dönemindeki yenileşme hareketlerinden bahsederken, Osmanlı Devleti için 'Hasta Adam' tabirini kullanmaktadır. Toynbee, *a.g.e.*, s. 38. David M. Goldfrank da, Kırım Harbi'nin kaynaklarına dair eserinde; "Hasta Bir Dünyanın Hasta Bir Adamı" başlığı altında şunları söylemektedir: "Türkiye o yüzyılın yarısında şüphesiz hasta bir adamdı, ancak diğer toplumlar sağlıklı mı idi? Her iki tabir de mübalağalı bir şekilde indidir." M. Goldfrank, *The Origins of The Crimean War*, London 1994, s. 3.
- 38 Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma teklifine karşı İngiltere; Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu pek çok kere bundan kurtulduğunu ve İngiltere'nin bu devlet ile çok eski bir dost olduğu cevabını vermiştir. Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 137. Çar, İngiliz elçisine, 1844 yılında Duc de Wellington ile Lord Abardeen, Sir Robert Peel ve diğer İngiliz devlet adamları arasında cereyan eden Şark Meselesi'ne dair görüşmeyi hatırlatmış; fakat yine aynı cevabı almıştır. Bilâhare İngiltere Hariciye Nâzırı John Russel, Rus elçisine 9 Şubat 1853 tarihinde gönderdiği cevapta; Osmanlı Devleti'yle ilgili her türlü anlaşmazlıkların halli için büyük devletlerin bir araya gelmesinin şart olduğunu belirtmiştir. İngiltere Kabinesi bununla da iktifa etmeyerek, Türkiye'nin taksimi için Rusya ile önceden anlaşmaksızın üçüncü bir devletle hiç bir müzakereye girmeyeceğini kaydetmiştir (Aynı eser, s. 139-140).
- 39 Emin Âli Cevlî, *Kırım Muharebesi, Paris Muâhede'si* 1856, İstanbul 1957, s. 17.
- 40 Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 19.
- 41 Mim Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 256.
- 42 "Düvel-i Muazzama"nın da Osmanlı uyruklarını himayesi altına almakta büyük çıkarları vardı. İlk olarak, Batı'nın Doğu'daki nüfuzu artmıştı. Kendi milliyetinden ne kadar çok kişi Osmanlı İmparatorluğu bünyesine yerleştirilirse, kapitülasyonlardan yararlanması da o denli artacaktı." (...)

- "Batı, onların can ve mal güvenliğini bahane ederek, defalarca müdahale ediyor, Osmanlı siyasetine kendi çıkarları doğrultusunda yön veriyordu." Mim Kemal Öke, a.g.m., s. 254.
- 43 "Avrupa'nın en güzel kıtası olan Rumeli, Devlet-i Aliyye yedinde iken Avrupalılar, Devlet-i Aliyye'yi düvel-i Avrupa'dan hariç sayarlardı. Kırım Muharebesi'nden sonra Devlet-i Aliyye, düvel-i Avrupa'dan ma'düd ve düvel-i Avrupa'nın hukukuna nâil oldu." Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*. (haz.: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 4.
- 44 Paris'teki milletler arası bir toplantıda Gorçakof, şöyle söylemiştir: "Devlet-i Aliyye'nin 'tamâmiyet-i mülkiye'sine riayet etmek şartını ne ise anlarım. Fakat ettirmek kaydı ne oluyormuş, bu mecburiyet nedendir? Böyle şey mi olur?" Ali Kemal, a.g.e., s. 47. Ahmed Sâib'e göre Paris Anlaşması, Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletleri arasına sokmuş gibi, bu anlaşma Türklerin hayatini devam ve yenileşmeyi temin ettirmiştir. Bkz.: Ahmed Sâib, a.g.e., s. 9.
- 45 Paris Anlaşması'nın 7. Maddesi'ne göre Osmanlı Devleti, Avrupa umumî hukukuna kabul edilmiştir. "Lâkin hep söz ile, niyet ile; fiil ile değil"; Ali Kemal, a.g.e., s. 45.
- 46 "Kapitülasyonlardan yararlanan Büyük Güçler, sınıf ürünlerinin fazlasını, hiçbir gümrük barajı ile karşılaşmaksızın Osmanlı pazarlarına yığıyorlardı"; Kemal Öke, a.g.m., s. 252.
- 47 "Cumhuriyet devrinde Atatürk devrimleri arasındaki Laiklik ilkesinin hangi kaynaklardan geldiğini göstermek için, Osmanlı tarihinin bu devresi dikkatle ve derinliğine incelenmeye muhtaçtır"; Hasan Ali Yücel, "Giriş", s. XXII-XXIII'den: *Lord Stratford de Canning'in Türkiye Hatıraları*, (çev.: Can Yücel), İstanbul 1959.
- 48 Cevdet Küçük, a.g.m., s. 622.
- 49 "Süveyş Kanalı açılıncaya kadar İngiltere'nin Anadolu ve İslâm siyasetinin merkez-i sikleti İstanbul ve Boğazlar üzerinde idi. İstanbul'un halife-pâyitaht bulunmasının İslâm âlemince hâiz olduğu ehemmiyet; fakat bilhassa Fransa ve Rusya'ya karşı muhalif bir siyaset takibi lüzumları; Süveyş Kanalı açılıncaya kadar İngiltere'nin Türkiye için dost ve hâmi kalmasını mücib olmuştur"; Hans Rohde, a.g.e., s. 5. "Osmanlı ülkesi coğrafî açıdan Avrupa için Asya'ya açılan bir köprü olduğuna göre, Londra, Rus saldırılarını karşısında Türkleri korumak ve kollamak zorundaydı. İşte bu nedenden ötürü Lord Salisbury, Berlin'de Bâbü'lî'nin yanında yer almış, Kongre'de Ruslar'ın toprak kazançlarını Osmanlılar'ın lehine azaltmıştı. Şunu da unutmamak gerekir ki Salisbury'nin seferleri de aynı politikayı izlemiş ve 1798'de Napoleon'a, 1830'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya ve 1853'te Ruslara karşı Osmanlı ile işbirliği yapmışlar, onu desteklemişlerdi"; Kemal Öke, a.g.m., s. 250.
- 50 Fransa ve İngiltere, Islâhat Fermanı'nda zikredilen düzenlemelere fiilen yardım edeceklerini ve memleketin islâh ve imarına lâzım olan parayı da vereceklerini temin etmişler, aradan geçen yirmi sene içerisinde de yüz eli milyon aşkın bir meblağı ikraz etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise söz konusu islâhat hareketlerini gerçekleştirmediği gibi, istikrâr ettiği parayı da gerekli şekilde kullanmayarak, Kırım Harbi'nden önceki hâlden daha da kötü bir duruma düşmüştür. Bkz.: Ahmed Sâib, a.g.e., s. 10.
- 51 Mim Kemal Öke, a.g.m., s. 263. Fakat Almanya'nın uygulandığı takdirde Osmanlı topraklarında bölünmeler ve ayrılmalar olacağı düşünülen islâhat projelerine Sultan İkinci Abdülhamid'le hem-fikir olarak muhalefet etmesi; Osmanlı Devleti'nin bölünmesine ve dağılmasına mücerret olarak karşı oluşundan değil, Alman Dışişleri Bakanı Holstein'in ifadesiyle, Avusturya ve İtalya'nın Türkiye'den pay almadan çıkmasını istemeyişinden dolayı idi. Bkz.: Aynı makale, s. 258.
- 52 Edouard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmâniye'nin Târih-i Islâhatı (1826-1882)*, (çev.: Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 191.
- 53 Cevdet Küçük, a.g.m., s. 626.
- 54 Küçük, a.g.m., s. 627.
- 55 O zamanlar Rusya'nın Şark Mesesi'ndeki bu tehlikeli siyasetine karşı Avrupa devletleri ve bilhassa İngiltere, Avusturya ve hatta Fransa, "Devlet-i Osmâniye'yi islâh ve idâme ederek Avrupa'nın muvâzenesini sağlamağa çalışmışlardır. Özellikle Palmerstone'un nazırlığı ve Lord Stratford'un Dersaadet Sefirliği döneminde İngilizler, bu fikir yolunda çok çalışmışlardır"; Ali Kemal, a.g.e., s. 41. Ancak Osmanlı Devleti'nin tatbik ettiği islâhat icraatı ile usulünün doğruluğu ve kıymeti hakkında şu tenkitler yapılmıştır: "O zamana kadar Hükûmet-i Osmâniye tarîk-i teceddüd ve islâhata ileriye doğru gitmeye çalışırken, efkâr-ı umûmiyyeden az çok müstakil kalmış, yani tebe'a-i Müslimenin hissiyat-ı dîniyye ve efkâr ve icikadât-ı bâtilesini rencide etmemeye kemâl-i ihtimâm ile çalışmakla beraber, kuvve-i icrâiyyenin salâhiyeti meselesinde tebe'asını aslâ nazar-ı dikkate almamıştı. Islâhat dâima yukarıdan, padişahın geliyordu"; Engelhardt, a.g.e., s. 185-186. Çünkü Osmanlı Hükûmeti, Avrupa devletlerinin ikaz ve ihtarlarına tâbi olarak 1856 Islâhat Fermanı'nın neşrinden önce olduğu gibi, "islâhat ve icraatı, sırf kendi teşebbüsü ile mevkî-i icrâya vaz' ediyormuş gibi görünmekten başka bir şey istemiyordu"; Aynı eser, s. 241.
- 56 "1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması üzerine Akdeniz'deki İngiliz çıkarları artık Boğazlarda değil, güçlü bir donanma ile Malta ve Kıbrıs suları arasında savunulabilirdi"; Yuluğ Tekin Kurat, a.g.e., s. 13.
- 57 "Fransa ile Almanya muhârebesi, islâhata meş'um bir darbe indirdi. Bu muhârebe, yalnız Türkiye'de İttihat ve Terakî'yi temin edecek her türlü teşebbüse ön-ayak olan Fransa Hükûmeti'nin nüfuzunu rahnedâr etmedi; belki Mîlel-i Garbiyye'nin te'sîrât-ı medeniyet-perverânesini dahi haledâr eyledi ve Müslümanlar miyânında, menâfi' ve muhasenâtı artık zâhir ve âşikâr olan, islâhat aleyhinde bir cereyân-ı efkâr husûlüne sebep oldu"; Engelhardt, a.g.e., s. 288.
- 58 Hans Rohde, a.g.e., s. 7.
- 59 "Bu hâdise ve emr-i vâkı', İngiliz cihan siyaset ve nüfuzunun temini yolunda İngiliz Şark siyasetine büsbütün yeni vazifeler tevcih etmiş ve Mısır'dan Fransız hâkimiyetinin uzaklaştırılmasıyla Şark için yepyeni bir vaziyet meydana çıkarmıştır"; Rohde, a.g.e., s. 9.
- 60 Kemal Öke, a.g.m., s. 270. "Tamâmiyet-i mülkiye-i Devlet-i Aliyye", "İstiklâl-i Osmanî". Aradan birkaç sene geçmiş, bu karar bütün zihinlerden çıkmış, yahut çıkarılmış. O kararın hükmü paramparça edilmiş, "Tamâmiyet-i mülkiye" kelimeleri bî-meâl, bî-ma'nâ birtakım hecelerden ibaret kalmış. Bunların yerine "mukâseme-i devlet" geçmiş...; Hayreddin Nedim, a.g.e., s. 13. Müellif, bunun sebebini; Paris Kongresi'nde Osmanlı devlet adamlarının verdiği sözleri tutmayışına ve Avrupa ilerlerken Türklerin gerilemesine bağlamaktadır. Ancak ona göre Avrupa devletleri de Türkiye'nin bu felâketli hâllere düşmesinden sorumludurlar. Aynı eser, s. 14.
- 61 Ahmed Sâib, a.g.e., s. 7.
- 62 Akdes Nîmet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 333.
- 63 Meselâ, 1870 yılında Atina, Belgrad ve Bükreş arasında cereyan eden gizli müzakerelerin, Balkanlar'daki Hristiyanları Osmanlı hâkimiyeti aleyhine umumî isyana teşvik etmeye yönelik olduğu ve buna da Rusya'nın iştirak ettiği tahmin olunmaktaydı. Bkz.: Engelhardt, a.g.e., s. 295.
- 64 *Büyük İslâm Tarihi*, c. 12, İstanbul 1993, s. 152.
- 65 "Türkler hiçbir zaman Avrupa'ya ve Amerika'ya hitap etmesini bilmemişlerdir. Bu sebeple düşmanları onlara istedikleri gibi iftiralarda bulunmuşlardır." Claude Ferrere'in Türkler ve İstanbul hakkında, Paris'te 1922 yılında verdiği bir konferansındaki konuşmasından. Bkz.: Selâmi İzzet Edes, "Farer'in Bizi Görüşü Bir İkazdır", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 1, s. 10 (Ekim 1950), s. 392.
- 66 Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anıları: Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl (1869-1909)*, (çev.: Fahri Galip Çoker), İstanbul 1976, s. 116.
- 67 Mim Kemal Öke, a.g.m., s. 257.
- 68 Gös. yer.
- 69 Girid'in elimizden çıkışının ardından Yunanlılara ders vermek isteğimize mukabil Avrupa devletleri, ileri gitmememiz gerektiğini; çünkü nasıl ol-

sa geri döneceğimizi bildirmişlerdir. Hatta Türkler'in zafer sonucu haklarını elde etmek istedikleri ve Yunanlılar galebe çalsa idi Avrupalıların mukabele etmeyeceklerinin belirtilmesi üzerine, bir Avrupalı diplomatın verdiği şu cevap dikkat çekicidir: "Bundan sonra Avrupa devletleri maatceessüf Devlet-i Aliyye'ye -ne kadar fütühât-i harbiyyede bulunur ise bulunsun- bir karış yer bile vermeyecektir. Bu, artık bütün devletlerce kararlaştırılmış bir kaide-i lâyetegayyire-i düveliyeye şekline girmiştir." (...) "Türkiye'ye, velev ki evvelce kendisine ait bulunmuş bir karış yer bile olsa, iade edilmeyecektir"; Hayreddin Nedim, *a.g.e.*, s. 11-12.

- 70 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Avrupa devletleri umumiyetle tarafsız kalmışlarsa da, İngiltere ile Macaristan Osmanlılar'a; Almanya ise Ruslar'a cemaül göstermişlerdir. *Tarih III*, s. 132. İngiltere, son bir asır zarfında Türkiye hakkında bir tevccüh ve muhabbet göstermişse de, hakikatte aslı menfaatlerinin sevk ve tesiriyle Osmanlı Devleti'ne karşı hasmâne tutumunu takinmaktan da kaçınmamıştır. Vâkı'a İngiltere Türkiye'yi birkaç defa, ezcümle Kırım ve son Osmanlı-Rus Harbi'nden kurtarmıştır. Çanakkale Boğazı'nda mevki edinen İngiliz Donanması, Rusların İstanbul'a girmesini önlemiş ve onları Ayastefanos Muâhdesi'ni imzalamaya mecbur bırakmıştır. Ancak İngiltere'nin bu yoldaki faaliyetleri, sırf Türkiye'nin hayrına değil; kendisi için Türkiye'den çok daha tehlikeli olan Rusya'nın Osmanlı topraklarıyla bütünlüğeerek Hindistan'ı tehdit eder vaziyete gelmesini önlemek için idi. Nitekim İngiltere, ara sıra Türkiye'ye bazı kolaylıklar ve yardımlarda bulunmuşsa, da buna mukabil birtakım tavizler istemek ve bilâhare Türkiye'yi tehdit etmesi zaruri olan bir kuş mevkie (Kıbrıs, Akabe ve Küveyt'e) el koymak suretiyle Osmanlı Devleti'ni bir hayli zarara sokmuştur. Jack Ernst, *Balkan Harbi'nden Sonra Şarkta Almanya*, İstanbul 1331, s. 34-35. Müellife göre Trablus ve Balkan muharebeleri, İngiltere'nin Türkiye hakkında birtakım istilâci emeller beslediğine pek inananların gözünü açmış ve bu husustaki tereddütlerini gidermiştir. Aynı eser, s. 43.
- 71 Rohde, *a.g.e.*, s. 13. "93 felâketinin yaraları, Berlin Kongresi ile oldukça tedavi edilmiştir, fakat bunun da bedeli, Kıbrıs adasını İngiltere'ye -donanmasına üs olarak kullanması için- verilmesi olmuştur"; Ayşe Sultan Osmanoglu, *a.g.e.*, s. 107.
- 72 Avrupa devletleri, Berlin Anlaşması'nın 23. ve 61. Maddeleri gereğince Bâbüli'nin, Makedonya'daki azınlıklar ve Ermeniler lehinde yeni düzenlemeler yapmasını şart koymaktaydı ve bunlar gerçekleştiği takdirde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması söz konusu olabilecekti. Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 259. Ancak "uygulandığı takdir de Islâhâtın bu bölgelerdeki Osmanlı egemenliğini zedeleyeceğinden korkan Bâbüli, bu projelere düşmanca bir tavır almıştı." Bu sebeple, Batıların Islâhat isteklerini kendi döneminde gerçekleştirmeyen Sultan İkinci Abdülhamid, gerek Makedonya'da ve gerekse Doğu Anadolu'da Müslüman olmayan azınlıklar lehine Islâhat yapmayı ısrarla reddederek, bu bölgelerin bağımsızlığa kavuşmalarını engellemiştir. Zira Sultan Abdülhamid, Batıların Osmanlı Devleti'nin siyasî bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyacağına inanmanın büyük saflık olacağını düşünmekteydi. Ona göre Ber-

lin Konferansı, Osmanlı Devleti'nin ifgâl edilerek harpsiz ve vukuatsız bir şekilde bölünmesini temin maksadıyla toplanmıştı. Bu hususla ilgili Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı vesikaları için bkz.: *Aynı makale*, s. 263-265.

- 73 Woods, *a.g.e.*, s. 116.
- 74 Woods, *a.g.e.*, s. 97.
- 75 Rohde, *a.g.e.*, s. 14.
- 76 Woods, *a.g.e.*, s. 98.
- 77 Fransızlar'ın Sudan'a girmesi; Hindistan yollarının emniyetini tehlikeye düşürmesi bakımından İngilizler için hayatî ehemmiyet taşımaktaydı ve İngiltere'nin derhal Fransa ile savaşa tutuşmasına sebebiyet vermiştir. Ancak ileride muhtemel bir cihan savaşında birbirlerinin ittifakına muhtaç olacaklarını gözönünde bulunduran bu iki devlet, Fransa'nın işgal ettiği bölgelerden çekilmesinin ardından barıştılar. Celâleddin Velora, *Madalyonun Tersî*, *Sadrâzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Oğlu Celâleddin Paşa'nın Hatıraları*, (haz.: S. Nafiz Tansu), İstanbul 1970, s. 145-146.
- 78 Mîm Kemal Öke, *a.g.m.*, s. 251. Bu demiryolu imtiyazının kendi vaadi vechile Fransızlar'a verilmeyişine muğber olan Damat Mahmud Celâleddin Paşa, Avrupa'ya kaçmıştır. "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, S. 33 (11 Ekim 1962), s. 211. Bilâhire oğlu Prens Sabahattin'in de kendisini takiben Avrupa'ya kaçmasına sebep olan bu hâdise, bir nev'i nüfuz suistimalinin başarısız bir numunesi olarak görülmektedir. Fahri Can, "Tarih Huzurunda "Prens" Sabahattin", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, S. 37 (8 Kasım 1962), s. 344.
- 79 Öke, *a.g.m.*, s. 273.
- 80 Salâhi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizler'e Nasıl Kiraladı?", *Belleken*, c. 42, S. 168 (Ekim 1978), s. 725.
- 81 Yuluğ Tekin Kurat, *a.g.e.*, s. 13.
- 82 Salâhi R. Sonyel, *a.g.m.*, s. 741.
- 83 Hikmet Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleken*, c. 23, S. 90 (Nisan 1959), s. 278.
- 84 Bayur, *a.g.m.*, s. 277-278.
- 85 *Tarih III*, s. 116.
- 86 "Efendiler; Şark âleminin bilâ-kayd ü şart sahibi, mutasarrıf olmak emelini mağrûr kafalarına sokmuş olan İtilâf Devletleri, kendi hayat ve mevcûdiyetlerinin devam ve bekâsının bu teşâhüp ve bu tasarrufla olduğunu pek güzel takdir etmişlerdir. Binâenaleyh bu teşâhüp ve tasarrufla temin etmek için başta İngilizler olmak üzere bütün İtilâf Devletleri, bir taraftan tek mil kullanabildikleri vasıta ve kuvvetlerle bizi mahvetmek, bizi ezmek için çalıştıkları bir sırada, diğer taraftan da bütün beşeriyet-i mazlûmeyi tahlis için çalışan Bolşevikler'in, mazlûm milletimize el uzatmaması için yine servetlerini, kuvvet ve kudretlerini sarfederek uğraşmışlardır." Birinci Dönem Ankara mebusu ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın, 14 Ağustos 1920 tarihli 48. içtima'nın birinci celsesindeki konuşmasından. *TBMM I. Dönem Z C.*, Ankara 1981, c. 3, s. 207.

KAYNAKLAR

- AHMED CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, (haz.: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
- _____, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309.
- AHMED SÂİB, *Tarih-i Meşrutîyyet ve Şark Mesale-i Hâzırası*, Dersaadet 1328.
- ALİ KEMAL, *Mesale-i Şarkîyye*, Mısır 1900.
- ARMAOĞLU, Fahir 19. *Yüzyıl Siyasî Tarihi* (1789-1914), Ankara 1997.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleken*, c. 23, S. 90 (Nisan 1959).
- Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, c. 12, İstanbul 1993.
- ÇAVLI, Emin Âli, *Kırım Muharebesi, Paris Muâhdesi* 1856, İstanbul 1957.
- DRIAULT, Edouard, *Napolyon'un Şark Siyaseti, Selim-i Sâlis ve Napolyon*, Sebesti-yani ve Gardan, (çev: Köprülüâde Mehmed Fuad), Kanaat Kütüphanesi,

Dersaadet 1329.

- ENGELHARDT, Edouard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmâniyye'nin Tarih-i Islâhâtı* (1826-1882), (çev.: Ali Reşad), İstanbul 1328.
- ERNST, Jack, *Balkan Harbi'nden Sonra Şarkta Almanya* (Mütercim adı yok), İf-hâm Marbaası, İstanbul 1331.
- GOLDFRANK, David M., *The Origins of The Crimean War*, London 1994.
- [GÖÇEN], Hayreddin Nedim, *1270 Kırım Muharebesi'nin Tarih-i Siyasîsi*, İstanbul 1326.
- KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu* (1797-1802), İstanbul 1938.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya, 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri* (1798-1919), Ankara 1970.

- KURAT, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 32 (Mart 1979).
- Lord Stratford de Canning'in *Türkiye Hatıraları*, (çev.: Can Yücel), İstanbul 1959.
- MOLTKE, Helmuth von, *Türkiye'de Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar: 1835-1839*, (çev.: Hayrullah Örs), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1960.
- OSMANOĞLU, Ayşe Sultan, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986.
- ÖKE, Mîm Kemal, "Şark Meselesi" ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 3 (1982).
- ÖZGÜL, Metin Kayahan, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. 3, S. 33 (11 Ekim 1962).
- ROHDE, Hans, *Asya İçin Mücadele, I. Kitap: Şark Meselesi*, (çev.: Binbaşı Nihat), İstanbul 1932,
- SEİGNOBOS, Charles, *Tarih-i Siyasî, 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hâzırda Avrupa*, (çev.: Ali Reşad), c. 3, İstanbul 1324.
- SONYEL, Salâhi R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizler'e Nasıl Kiraladı?", *Belleten*, c. 42, S. 168 (Ekim 1978).
- SOREL, Albert, *Onsekizinci Asırda Mes'ele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muâhadesi*, [çev.: Yusuf Ziya (Özer)], İstanbul 1911.
- Tarih III*, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Heyeti, İstanbul 1931.
- TBMM I. Dönem Zabıt Ceridesi*, c. 3, TBMM Matbaası, Ankara 1981.
- TOYNBEE, Arnold, *Dünya ve Garp*, (çev.: Emin Bilgiç), Ankara 1952.
- TUKİN, Cemal, "Küçük Kaynarca", *İslâm Asiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1977.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.
- VELORA, Celâleddin, *Madalyonım Tersî, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Oğ- lu Celâleddin Paşa'nın Hatıraları*, (haz.: S. Nafiz Tansu), İstanbul 1970.
- WOODS, Sir Henry F., *Türkiye Anıları: Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl (1869-1909)*, (çev.: Fahri Galip Çoker), İstanbul 1976.

RUSYA VE TÜRKİYE: JEOPOLİTİK ÇEKİŞMEDEN İŞBİRLİĞİNE (1833 YILINDA BOĞAZİÇİ'NDE RUS KEŞİF GÜCÜ)

DR. IGOR V. KARPAEV
RUSYA ASKERİ TARİH ARŞİVİ TARİH UZMANI / RUSYA

Yunanlıların bağımsızlık mücadelesinin başarılı sonucundan, Rusya'nın 1828-1829 savaşında Türkiye'ye karşı kazandığı zaferden sonra 2 (14) Eylül 1829 tarihli Edirne anlaşması ile Rusya'nın Tuna Nehri'nin ağzını, Kuban Nehri'nden Saint Nicholas Limanı'na kadar uzanan Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarını ve Gürcistan'ın Achaltsik bölgesini alması ile Şark Meselesi'nin en zor kısmı nihayetlenmiş ve gelişiminin yeni bir safhası başlamıştır.

Şark Meselesi 19. Yüzyılın 30-40 yıllık büyük devletlerin sömürgecilik çekişmelerini yansıtmakta idi. Bu çekişmeler Avrupa'daki kapitalist yaklaşımların daha da gelişmesi ile bağlantılıydı. Yakındoğu'da bu dönemdeki olaylar ile 1853-1856 Kırım (Doğu) Savaşı Balkanların ve Yakın Asyanın parçalarını ele geçirmek için verilen mücadelenin ifadeleri idi.

Osmanlı İmparatorluğu bu uluslararası çekişmelerin merkezi haline gelmişti. Bir taraftan İngiltere ve Fransa arasında Suriye, Lübnan ve Mısır üzerinde tam hakimiyet için rekabet vardı. Diğer tarafta ise Rusya'nın Ortadoğu'daki tesirini yok etmek için bütün Batı Avrupalı devletlerin yürüttüğü mücadele vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun vaziyeti oldukça karmaşıktı. İşgal altındaki topraklarda yaşayan halkların milli bağımsızlık mücadelelerinin artışı ile siyasi ve iktisadi kriz, merkezi otoriteyi zayıflatmış ve merkez karşıtı eğilimleri güçlendirmişti. Batı Avrupalı hükümetlerin gerçekten yardım edeceklerine dair umutların abesliğine ikna olmuş olan Sultan II. Mahmud tüm dikkatini iç problemlere toplamış ve Rusya ile iyi komşuluk ilişkile-

ri kurmaya rağbet etmişti. Bu koşullar altında; İstanbul üzerinde Rusya'ya düşman bir yabancı tesirin hakimiyet kurmasına engel olmak amacıyla, İmparator I. Nikolay Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma siyaseti izlemekteydi.¹ Böylece iki Karadeniz devletinin jeopolitik rekabetten işbirliğine geçmesi için gerekli ön şartlar yaratılmış oluyordu.

Bu geçiş Rus-Türk ilişkilerinin ayrı ayrı dönemlerini hem aydınlatan hem de genelleştiren pek çok sayıdaki çalışmaların bir yekûnundan görülebilir. Devrim öncesi-ne ait çalışmalar arasında yeni "Şark Siyaseti"nin yaratıcılarından biri olan N.N. Muraviev'in büyük çalışması kayda değerdir.² Sovyet döneminde ise bu meseleler N.A. Dulina,^{3,4} T.V. Eremeeva,⁵ H.S. Kinyapina, V.I. Şeremet,⁶ ve diğer tarihçiler tarafından incelenmiştir. Aynı zamanda "Diplomasi Tarihi"nin⁷ farklı bölümleri ve V.A. Georgiev, N.S. Kinyapina,⁸ M.T. Pantchenkova ile V.T. Şeremet'in kolektif çalışmaları "Rusya'nın Dış Siyasetinde Şark Meselesi" Rus-Türk uzlaşmasına adanmış çalışmalarıdır. İleri gelen Türk tarihçileri E.Z. Karal ve A.N. Kurat⁹ da bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın dış siyaset yönelimlerindeki değişimi tasdik etmektedirler. Birçok Amerikalı ve İngiliz tarihçilerin görüşlerine göre, Britanya'nın Şark meselesinin çözümünden ortaya çıkacak bir menfaati yoktu ve 1833'e kadar Türkiye'de "pasif" bir siyaset izlemişti, ondan sonra ise "Osmanlı mirasını bölmek-paylaşmak ve İstanbul'u almak"¹⁰ çabasında olan Çarlığa karşı mücadele etmişti. Bu mesele hakkında Fransız tarihçileri de benzer fikirlerle sahiptir. Bu tarihçilerin çalışmaları Rusya ve İngiltere-

re'yi Ortadoğu'daki saldırgan güçler olarak göstermekte, bu arada da Fransa'yı bunların tersine Türkiye'nin dostu ve hamisi olarak resmetmekteydiler.¹¹

Yazarların görüşlerindeki farklılıklara rağmen, yukarıda bahsi geçen çalışmaların tümünün bir ortak noktası vardır. Pratik olarak bunların hiçbirisi Rusya ile Türkiye arasındaki askeri ve siyasi işbirliğinden bahsetmemektedir. Bununla alakalı olarak; bu makalenin amacı "Mısır Krizi 1831-1833" olarak adlandırılan dönemde bu işbirliğinin ayrı çehrelerini teşhis etmektir.

Türk Sultanının en güçlü hizmetkarı olan Mısır Valisi Muhammed Ali çatışmaya önyak olan kişidir. Muhammed Ali çeşitli reformları gerçekleştirmiş, güçlü bir ordu ve donanma kurmuş ve ülkesinin topraklarını arkası kesilmeyen savaşlar aracılığı ile genişletmiş bir vali idi. Bağımsız bir Arap devleti kurmayı amaçlıyordu. Onun dış siyasetine rehberlik eden ve kontrol altında tutan Fransa Mısır'ı ihraç malları için bir pazar ve sanayisi için bir hammadde kaynağı olarak kullanmaktaydı. 1821-1827 Yunan isyanında Mısır Paşası (Muhammed Ali) hamisi Sultan II. Mahmud'a destek güçler yollamıştı. Bu yardımına karşılık bir ödül olarak Muhammed Ali Suriye topraklarını kendi mülküne katmayı talep etmiş, ancak bu teşebbüsüne muaffak olamamıştı. Türk Sultanının 1828-1829 Türk-Rus savaşı neticesinde zayıflamış olan vaziyetinden faydalanmak maksadı ile, Mısır Valisi 1831'in sonbaharında ordusunu kuzey yönünde harekete geçirmiştir. Fransız hocalar tarafından eğitilmiş ve Muhammed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa gibi yetenekli bir komutan tarafından idare edilen Mısır orduları Türk ordusu karşısında zafer kazandı. 1832 yılının ortası itibarı ile bu ordular Filistin, Suriye, Kilikya'yı işgal etmişler ve aynı zamanda Anadolu'ya girmişlerdi. Türk Hükümeti Avrupalı devletlerden yardım istedi. Buna cevap olarak Fransa Muhammed Ali ile olan müzakerelerde arabuluculuk önerdi. Britanya Dışişleri Bakanı Lord Palmerstone ise İngiltere'nin Ortadoğu'da statükoyu koruyacağını ilan etti. Avusturya da Mısırla bir savaş yapmak için hazır değildi.

Böylesine zor şartlar altında Sultan yardım için Rusya'ya başvurmak mecburiyetinde kaldı. Nikolay I, zayıf komşusunun mevcut hali ile korunmasını dilemekte, Türkiye'nin yıkıntıları üzerinde Muhammed Ali'nin

genç ve güçlü devletinin canlanmasına müsaade etmek istememekteydi. Bu nedenle 1832 yılının Kasım ayında Ortadoğu'ya yetenekli bir devlet adamı ve askeri bir şahsiyet olan Korgeneral N.N. Muraviev'i gönderdi. General, Muhammed Ali'ye askeri yardım teklif edecek ve Mısır liderliğini Bab-ı Ali tarafından kabullenilebilir bir barış yapmak için ikna edecekti. Aynı zamanda Nikolay I İstanbul'a Karadeniz donanmasının bir filosu ile çıkarma kuvvetlerinden oluşan bir kuvvet göndermek üzere hazırlıkların yapılmasını idare etmekteydi. Çıkarma gücünün iskeletinin 1. Ordu'nun 6. Piyade Kolordusu'na bağlı 26. Tümen'in 26. Alayı tarafından oluşturulması bekleniyordu.

Mamafih kriz giderek şiddetlenmekteydi. Aralık ayının 11'inde Konya'da Türk ordusunu bozguna uğratan Mısır orduları böylece İstanbul'u doğrudan tehdit eden bir güç olma konumuna yerleşiyordu. Osmanlı başkentinde panik vardı. Hatta Rus makamları dahi endişelenmekteydi. 23 Ocak 1833'de 1. Ordu komutanı Mareşal F.V. Osten-Saken endişelerini Novorossisk ve Beserabya'nın Genel Valisi M.S. Vorontsov'a şöyle iletliyordu: "Dün İbrahim Paşa'nın İstanbul'u işgal ettiği söylentileri yayıldı." Özellikle İbrahim Paşa'nın "Konya yakınlarında Osmanlı Vezirini yenerek esir aldığı"¹² yönündeki haberlerden sonra F.V. Osten-Saken bu söylentilerin bir esasa dayandığını farzetmekteydi. Üç gün içinde Odesa'dan Kiev'deki 1. Ordu karargahına cevap geldi. M.S. Vorotsov, Osten-Saken'i sakinleştirerek şunları yazmaktaydı: "İstanbul'un işgal edildiği hakkındaki söylentiler külliye yalandır. İstanbul'daki tam yetkili maslahatgüzarımız (büyükelçi-I.K.) A.P. Butenev'den bana ulaşan son haberlere göre; İbrahim Paşa Konya yakınlarında Osmanlı Vezirini yendikten ve esir aldıktan sonra pratik olarak ileri doğru herhangi bir harekete geçmemiştir ve başkentte herşey sakinidir."¹³

Bu sırada İstanbul'da endişeler artmaktaydı. Sultan II. Mahmud, Divan'da bakanlarına yaptığı bir konuşmada; Rus askeri yardımını kabul etmenin gerekliliği hakkında onları ikna etmeye çalışmış ve demişti ki: "Bir adam boğulurken yakınında bir yılan dahi görse elini uzatıp tutunacaktır, yılan onu sudan çıkaracak olmasa bile."¹⁴ İngiltere ve Fransa temsilcileri diplomatik manevralarına devam etmekteydiler. 1833 yılının Şubat ayı ba-

şında, Güney ve Batı Rusya'da konuşlu 1. Ordu komutanlığı ile Saha komutanlığı, Eflak ve Boğdan Divanlarında Rusya'nın temsilcisi olan General P.D. Kiselev'den bir mesaj aldılar. Bu memleketler Türkiyenin himayesi ve hakimiyeti altındaki yerlerdi. Kiselev'in kelimeleri ile; iki İngiliz kaptan, W. Jons ve D. Crep Tuna civarında "Türk Donanmasının İstanbul'a büyük kayıplar verdikten sonra döndüğü" yolunda söylentiler yaymaktaydılar. Mısır Paşası Skutarı'dan 6 günlük mesafede iken oraya çok daha hızlı varmıştı. İngiliz ve Fransız elçileri Bab-ı Ali'ye Rusya tarafından teklif edilen yardımı öğrendiklerinde; Sultan'a çıkmışlar ve bu teklifi kabul etmemesi yönünde tavsiyede bulunmuşlardı. Aksi takdirde bu yardımın kabulü bir savaş alameti olacaktı. Sultan ile Paşa arasında yapılacak bir ateşkes için aracı olmaya hazır olduklarını bildiriyorlardı. Sultan bu teklifi memnuniyetle kabul eder göründü. Ve ardından İngiliz hükümetine olağanüstü elçisini yolladı.¹⁵

Bununla beraber Türk hükümeti zor bir karar verdi. 3 Şubat 1833'de, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi uzun zamandır beklenen bir diplomatik belge teslim aldı: Sultan II. Mahmud resmi olarak I. Nikolay'dan isyankar hizmetkarına karşı yardım etme teveccühünü göstermesini istemekteydi.¹⁶ Çoktandır Sivastapol'de hazır bekleyen Rus filosu demir alarak 20 Şubat'ta Boğaziçi'nde belirmişti. Mısır orduları hemen saldırılarına son vermişler ve aktif hareketler yapmamışlardır. Türkiye'deki anti-Rus histeriyi kullanan İngiliz ve Fransız diplomatları hemen saldırıya geçmişlerdir. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Amiral Russiyan hemen bir Fransız filosofun boğazlara girmesi için izin istemişti. Hatta biraz da tehditkar biçimde, bu başvurularının reddi halinde kuvvet kullanılarak gireceklerini bildiriyordu. Aynı zamanda İngiliz Büyükelçisi de Türk hükümetini Rusya'dan yardım kabul etmemesi için ikna etme çabasındaydı. Ancak Sultan, Batı Avrupalı diplomatların taleplerini reddetti.¹⁷

21 Mart 1833'de 1. Ordu komutanı F.V. Osten-Saken, Savaş Bakanı A.I. Çernisof'a 26. Piyade Tümeni'nin çıkarma için tamamıyla hazır olduğunu rapor etti. 6. Piyade Kolordusu komutanı Tümgeneral Gasfort Tümeni teftiş etmişti. Gasfort şahadet etmekteydi ki: "Askerler sağlıklı ve dinç görünmekte, gayret ile ve sonuna kadar hizmet aşkı ile dolular, silahlar yeterli ve tam düzen-

de, cephane yeterli, fişek kartuşları iyi durumda, istikham araçları iyi durumda, karavana alet-edevatı tam ve iyi kalaylanmış, askerlerin bilgilendirilmesi kesin düzende. Çok sık tatbikat yapmamış olmalarına rağmen kısa ve uzun celplerdeki alaylar sıkı."¹⁸

41. Donb alayının Kazakları, topçular (26. Topçu tugayının 2., 3. ve 4. Bölükleri ve ortak garnizon topçu bölüğü), mühendisler (6. İstikham taburunun 2. İstikham bölüğü ve mühendislik bölümünün 26. Askeri işçi bölüğü) ve yardımcı kuvvet birlikleri (81. Mekanize çürükler-tedavi birliği); hepsi 10.239 kişiydiler.¹⁹ Hepsi 26. Piyade Tümeni'ni takib ettiler. Bu ordular Kırım ve Karadeniz şehirleri ve kaleleri olan Benderi, İsmail, Tiraspol ve Kherson'dan kaydırılmıştı.

Rus çıkarma gücü Türkiye'ye iki kademede-Mart sonu ve 12 Nisan 1833'de vardı. Ordu Boğazın Asya yakasında İstanbul yakınında Hünkar İskeleyi noktasında konuşlandı. Hemen yanlarındaki bir bölgede Osmanlı muhafızlarının kışlaları vardı. (1. Muhafız alayı, 1. Topçu alayı ve 1. Hafif Süvari Muhafız Alayı). Bu bölgede aynı zamanda Türk ordusunun seçkin tümenlerinin çadırları vardı. Çok çabukça Türk ve Rus askerleri ve komutanlar arasında dostane ilişkiler kuruldu. Çıkarma ordusunun komutanı Korgeneral N.N. Muraviev bu iyi ilişkileri mümkün olan her şekilde destekledi. Türk askerleri ve komutanları Rus meslekdaşlarının tatbikatlarını ilgiyle izlediler, ve hatta bazıları bu tatbikatlara katıldı.

İki ordu arasındaki işbirliği Türk hükümetinin dikkatini çekti. Kendini tümüyle güvende hisseden Sultan II. Mahmud, müttefik orduların bir askeri geçit töreni düzenlemelerine karar verdi. İstanbul'daki tüm Avrupa devletlerinin büyükelçileri bu geçit törenine davet edildi. Ardından gelen olaylar detaylı bir biçimde Korgeneral N.N. Muraviev'in Savaş Bakanı A.I. Çernişof'a yazdığı 16 Nisan 1833 tarihli resmi raporda renkli tablolarla tasvir edilmiştir:

"Bu ayın 12'sinde buraya varan 2. Çıkarma kuvveti grubunun kıyıya çıkması sırasında Müşir Ahmed Paşa (Türk Orduları Mareşali Fevzi Ahmed Paşa-I.K.) bana gelerek Sultan'ın ordularımızla hemen bir geçit töreni düzenleme isteğini ilettiler. Bu konu ile alakalı düzenlemeleri yaparak 14 Nisan'ı hazırlıklar için, 15 Nisan günü-

nü de askeri geçit töreni için tesbit ettik. Ahmed Paşa, bana danışarak, Sultan'ın geçit töreninde yapması gerekenleri, Rusça orduları selamlamayı ve onlara teşekkür etmeyi not aldı.

Dün öğlen saat birde aşağıdaki sıra ile Sultan komuram altındaki orduyu denetledi. Sultan'ın kayığı yaklaştığında Hünkar İskeleyi'nin tam önünde, Sultan'ın karaya çıkacağı noktada demirli Rus savaş gemisi "Standard"tan 21 pare top atışı yapıldı; askerler geminin serenlerinde toplanmış "hurrah" diye bağırışmışlardır. Sultan'ın kıyıya varışıyla aynı sayıda top atışı kara topçuları tarafından yapılmıştır. Sultan kıyıda Serasker Paşa (Büyük Vezir Hüsrev Mehmed Paşa-I.K.), Müşir Ahmed Paşa, Tahir Paşa ve Bab-ı Ali'nin diğer birçok yetkilisi tarafından karşılanmıştır. Bizim tarafımızdan ise Büyükelçi A.P. Butenev Sultan'ı selamlamış ve bütün Amiraller, gemi Komutanları ile görevde olmayan diğer tüm subaylar hazır olmuşlardır.

Zengince süslenmiş bir atın üzerinde oturan, süvari üniforması ve kılıcı kuşanmış, kırmızı bir fes takan Sultan, yukarıda adı geçen kişilerin nezaretinde ordulara doğru yaklaştı. Burada onunla karşılaştım, geçit töreninin bir krokisi ve orduların sayısını içeren Türkçe bir raporu kendisine takdim ettim. Bundan sonra hep birlikte vadide duran kuvvetlerin saflar halindeki içtima alanına geldik.

Benim başında bulunduğum müfrezenin yanısıra, donanma personelinin iki taburu, Türk Muhafız Taburu, 7. Hafif Süvari Bölüğü ile 6. Piyade Topçusu burada içtima etmişti. Birliklerin arasından atı ile geçen Sultan birlikleri Rusça selamladı. Ancak sesi askerlerin kendisini selamlayan "hurrah" nidaları arasında boğuldu. Sultan herkesi selamlamak istediğini ancak askerlerin bağırışmaları yüzünden sesinin duyulamadığını söyledi. Ben ise Sultan'a bu bağırışmaların kasıtlı olarak yapıldığını, askerlerin Sultan'ı görmekten dolayı mutlu olduklarını belirttiğini söyledim. Bundan sonra çok büyük bir sıcaklıkla konuştu. Kendisine dostça yardımda bulunan İmparator'un ordularının bu jestini görmek onu çok memnun etmişti.

Bütün saflardan geçen Sultan vadinin üzerinde inşa edilen bir klübenin (geçici ikamet-I.K.) önünde durdu. Ordular Sultan'ın önünden tören marşı ile iki defa tam

takım ve kolonlar halinde geçtiler, sonra Sultan orduların etrafında atını sürerek muhafızların sardığı klübeye girdi. Burada geçit törenine katılan bütün subayları, tüm alay ve müfrezelerin komutanları ve yardımcılarını kabul etti. 51. Alayın üniforması içindeki hiç de kötü askeri disiplinde olmayan Türk askerleri de burada Sultan'a takdim edildi. Sonra ben Sultan'a kuvvetlerin yerlerini gösteren kamp planını takdim ettim ve bundan Sultan memnuniyet duydu. Sonunda törenin bitip bitmediğini soran Sultan klübenin üç adım karşısında duran birliklere dağılma emrini verdi. Sultan bu geçitte görmekte memnuniyet duyduğu büyükelçi Budenev'den İmparatorluk Majesteleri'ni burada tüm gördüklerinden haberdar etmesini isteyerek bu geçit töreni için büyük teşekkürlerini bildirdi.

Ordularımızın arasında bulunduğu süre zarfında Sultan'ın bütün herkese karşı davranışı aşırı derecede nazikti. Birgün önce Ahmed Paşa'nın kendisine açıkladığı bütün herşeyi çok iyi özümsemiş olarak, bana mümkün olan en kibar kelimelerle ve içinde en ufak bir kibir parçası taşımayan sorularla hitab ederek; nerelere gitmek gerektiğini veya emredilmesi gerektiği gibi meseleleri anlattı. Genel olarak memnun, neşeli ve nazikti; bana orduların asli kumandanları hakkında sorular sordu, pek çok şaka yaptı, sadece bir defa İbrahim Paşa'dan bahisle vakur bir biçimde ordulara baktı ve gururla şimdi onu karşılayacak birşeyleri olduğunu vurguladı. Büyük bir sempati ile hasta askerlerimizin durumunu ve gönderdiği hediyeler ile yiyecek maddelerinin ordularımızın eline geçip geçmediğini sordu.

Askeri geçit törenini izleyenler arasında bir Avusturyalı nazır, Danimarka ve Prusya büyükelçileri vardı. Fakat Fransız büyükelçisi ve İstanbuldaki İngiliz nazırı gelmemişlerdi. Bunların yanısıra İstanbuldaki hemen hemen bütün temsil heyetlerinden subaylar ve diğer ülkelerin konsolosları geçitte hazır bulundular..."²⁰

Bu geçit töreni Avrupalı hükümetler üzerinde kuvvetli tesirler yaptı. Paris ve Londra'ya acil raporlar yollandı. İngiltere ve Fransa tüm etkilerini (tesirlerini) kullanarak Mısır ile Türkiye arasında acil bir ateşkesi tesis etmek zorundaydılar. Rus askeri kuvvetlerinin Boğazlardaki varlığının yarattığı şartlar altında Fransa Muhammed Ali'nin taleplerine olan desteğini zayıflatarak müza-

kerelerde arabulucu olarak rol almış ve Paşa'yı bir ateşkes imzalamasının gerekliliği hususunda ikna etmeye başlamıştı. Bu ateşkes Mayıs 1833'te Kütahya'da nihayet imzalandı. Muhammed Ali ne bağımsızlık kazandı ne de yeni topraklar; fakat orduları işgal altında bulundurdıkları Suriye'de bırakıldı. Müzakereler sırasında Çar I. Nikola'nın özel temsilcisi ve Korgeneral K. F. Orlov en sert tavır alan kişiydi. A.F. Orlov Türkiye'ye hem diplomatik hem de askeri liderliği tek elden temsil etmek üzere gönderilmişti. Fakat her şeye karşın ödün vermek gerekiyordu. Kendini savunmak için Novorossiisk ve Beserabya Genel Valisi M.S. Vorontsov'a İstanbul'a varışından sonra yazdığı bir mektupla; "Adana'yı terk etmek mümkün değildi... Her şey zaten Sultan tarafından imzalanmıştı bile." diyordu.²¹ Mısırlı tarihçi M. Sabriy'in de doğru bir biçimde belirttiği gibi "Kütahya anlaşması iki tarafı da tatmin edememiş ve Mısır-Türkiye sorunlarının (çatışmasının) daha da şiddetlenmesi için gerekli ön şartları yaratmıştır."²²

Mısır Krizi'nin (1831-1833) nihayetlenmesinin ardından, A.F. Orlov Türk bakanlarla bir ittifak kurulması için müzakerelere başlamıştır. Bu mesele hakkında batılıların tarih literatüründe; Rusya'nın boğazlarda bulundurduğu ordularının varlığını kullanarak Türkiye'ye bir ittifak empoze ettiğini ispat etmeye çabalayan yaklaşımlar olmuştur.²³ Fikri önyargılar ve Rus belgelerinin görmezden gelinmesinin neticesi olarak ortaya çıkan bu yaklaşım Sovyet-Rus tarihçiler tarafından ikna edici bir şekilde reddedilmiştir.²⁴ Saldırmazlık Paktı fikri Türkiye'den gelmişti. Bu kriz Türkiye'nin Muhammed Ali'ye karşı olan mücadelesinde sadece Rusya'nın etkili ve hızlı bir yardım gönderebileceğini göstermişti. Muhammed Ali'nin yeniden taarruza geçme ihtimali ve tehdidi hala yüksekti. Bu yüzden, Rus Hariciye Vekili K.V. Nesselrode'un da yazdığı gibi; "Pakt kurma hususunda ilk fikir Rusya'nın moral desteğinin acilen gerekli olduğunu hissederek Sultandan doğrudan gelmiştir."²⁵ Rusya tarafında ise, Rusya hükümeti de Türkiye ile yeni bir ittifakın tesisine ilgi duymaktaydı. Rus hükümeti bir ittifakın yapılmasını Rus-Türk ilişkilerinin kuvvetlendirilmesi siyasetinin tabii bir devamı olarak görmekteydi.

Yüksek düzey Türk bürokratları ve askerlerine gerekli etkiyi yapabilmek amacı ile, 1833 Nisanı sonunda,

İstanbul'daki Rus Büyükelçisi I. Nikola'nın adına hepsine çok farklı hediyeler dağıttı: Bu hediyeler arasında altın ve gümüş enfiye kutuları, saatler, yüzükler, samur kürkleri, kakım kürkleri, sincap ve kızıl tilki kürkleri vardı.²⁶ Rus-Türk müzakerelerinin nihayetlenmesinden sonra, Vezir-i Azamın Beyaz Kartal Madalyası ile ve aynı zamanda "diğer generallerin de Türk ordusundaki rütbelerine göre 1. ve 2. Sınıf St. Stanislav Madalyaları ile" ödüllendirilmeleri planlanmıştı.²⁷ Rus-Türk askeri işbirliği de unutulmamıştı. İlk olarak Türk ordusunun en seçkin subaylarına altın kılıçların hediye edilmesi planlanmıştı. 7 Mayıs 1833 tarihinde Savaş Bakanı A.I. Çerņışov Dışişleri Bakanı K.V. Nesselrode'a bir mesaj göndererek şöyle diyordu: "Majesteleri İstanbul'da çıkarma kuvvetleriyle aynı kampta konuşlu Türk muhafızlarının kurmaylarını, subaylarını ve askerlerini ödüllendirmek niyetindedir. Bunun hatırasına gümüş madalyalar ve yeşil kurdelalar ile özel madalyalar yapılabilir. Madalyanın bir tarafına İmparatorun isminin baş harfleri, diğer tarafına ise tarih basılabilir. İmparator bu teklifi sizin uygulanabilir bulup bulmadığınızı hakkında size arzımı emretme teveccühünü göstermiştir."²⁸ 9 Mayıs'ta Nesselrode cevabi yazısında şöyle demektedir; "Türk subayları ve askerlerine madalyalar dağıtmak bayağı iyi bir fikir; fakat... kurdelaları kırmızı yapmak daha iyi olacaktır çünkü kırmızı Türklerin en sevdiği renktir. Ayrıca hanedan mührünü haç olmadan basmak daha iyi olacaktır."²⁹ İki tarihi jeopolitik rakip Türkiye ve Rusya'nın işbirliğine bu tarihi başlangıçlarını ebedileştirmek üzere Mayıs ayı başında "Ressam Shifliar" İstanbul'a gönderildi.³⁰

A.F. Orlov'un A.I. Çerņışov'a mektubunda açıkladığı gibi Türk hükümeti de aynı zamanda Rusya ile ilişkilerini güçlendirme çabasındaydı; "Sultan burada bulunan Rus orduları ve donanmasından memnuniyetini bir nişanla belgelemeyi teklif etti. İmparatorumuzun alıncı yardımı ve Rus askerlerinin İstanbul'daki mutlu varlığı hatırasına madalyalar vermeye karar verdi. Serasker Hüseyin Paşa bu mesele hakkında istişarede bulunmak üzere beni davet etti. İstişare sırasında bizim Türk orduları için tasarladığımız madalyalara çok benzeyen bir madalya taslağı yapıldı. Çıkarma kuvvetlerimizin müfreze ve bölükleri için tasarlanan Türk madalyaları düğme delikleri üzerine kırmızı kurdela ile tutturulacak; General

ve Amiraller için pırlantalarla bezenmiş altından, subay, yaver ve astsubaylar için altından, ve diğer tüm askerler için gümüşten olacaktı. Bu madalyaların bir yüzüne Türk geleneğine uygun olarak Sultanın ismi (Tuğra) ve miladi tarih konulacak, diğer yüzünde ise Osmanlı hilali bulunacaktır.”³¹

Osmanlı hükümetinin bu fikri Rus otoritelerinin hoşuna gitti. St. Petersburg para darphanesi Vezir-i Azam Hüseyin Mehmed Paşa, Mareşal Fevzi Ahmed Paşa, Amir al Tahir Paşa, Topçu Mareşali Halil Paşa, Mehmed Paşa, Necip Paşa, Boğazlar Valisi (Paşası) Mehmed Bey ile Mühendis başına verilmek üzere üzerlerine pırlanta taşlar kakılmış 8 altın madalya üretti. Türk subayları (Tuğamiral Lazarev’in teklifi ile ödüllendirilen donanma subayları da dahil olmak üzere) için 168 madalya, er ve erat için ise 2265 gümüş madalya yapılmıştı. Bunların yanı sıra, Albay Hafız Bey ve Rus ordusunun konuşlandığı kamptaki hafif atlı süvari muhafız bölüğü komutanı Albay Avni Beyler için de değerli taşlarla süslü altın kılıçlar hazırlanmıştı.³²

İki tarafın diplomatları müzakerelere devam ederken, askerler işbirliğini kuvvetlendirmekteydi. Savaş Bakanına yazdığı bir sonraki mektupta A.F. Orlov şöyle diyordu; “Sultan piyademizin manevralarını detaylı bir şekilde görme arzusunun pek çok defalar dile getirdi. Bunun neticesinde iki gün önce Majesteleri iki yer topu ile çıkarma kuvvetinin iki taburunun manevralarını izleme teveccühünü gösterdi. Sultan tarafından davet edilen iki yüksek rütbeli diplomat vardı. Bunlar İngiliz ve Fransız elçileri idi... Belirli bir zamanda davetlilerin hepsi Rus kampının yanında Sultan İskelesi denilen yere vardılar. Pek çok İngiliz ve Fransız donanma subayları ile özellikle Avrupa temsilcilerinden olmak üzere birçok memlekten çok sayıda gözlemci burada toplandı.

Öğleden sonra saat 2’de Sultan kayığı ile geldi. İskelede demirli üç savaş gemisi: Rus “Standart”, Fransız “Halatee”, ve İngiliz “Acteon” majestelerine yakışır askeri bir karşılama ile 21 pare top atışı yaparak Majestelerini selamladılar. Kıyıda, Sultan serasker Müşir Ahmed Paşa ve diğer Türk yetkililer, yabancı büyükelçiler ve bakanlar, ben ve kendisine orduların durumunu bildiren bir rapor takdim eden Korgeneral tarafından karşılanmıştır. Ben ve maiyeti eşliğinde atına binen Sultan silah

altında bekleyen birliklerin arasından geçti. Majesteleri öyle yüksek bir “hurrah” ile selamlandı ki, komşu birliklerdeki Rus müfrezeleri bunu duyarak karşılık verdiler. Sultan’ın varışını müteakiben manevralar tüfek ve topçu ateşi ile başladı. Çok sayıdaki seyircilerin ve yüksek düzey katılımın şevkiyle, subaylar ve askerler kendileri hakkında iyi bir intiba bırakmak için özel bir gayret gösterdiler. Bu manevradaki bütün hareketler ve faaliyetler öylesine çabuk, bir anda ve gerçektir ki; sadece müslümanlar arasında değil aynı zamanda Avrupalılar arasında da bizim askeri sistemimizin mükemmelliği hakkındaki fikirleri kuvvetlendirdi. Manevraların bitmesinden sonra bütün yabancı ülkelerin temsilcileri beni kutlamak için birbirleriyle yarıştılar. Hizmetkarları gibi Sultan da tüm bu zaman boyunca oldukça neşeli ve memnun görüldü. Manevranın bitiminde, çıkarma kuvvetlerinin generalleri, subayları ve yabancı konukların eşliğinde çıkarma kuvvetlerinden tekmiil aldı. Piyademizin mükemmelliğini cömertçe överken sözlerinin bütün Avrupalı büyükelçilerce duyulabilmesi için kasıtlı olarak yüksek sesle konuşan Sultan, dostça sözlerle İmparatorun alicenap yardımına minnettarlığını ve burada şahit oldukları Rus ordusunun katı disiplinine hayranlığını dile getirdi.

Sultan kayığı ile geri dönerken yanında demirli firkateynler tekrardan askeri selamlamalarını yapmışlar ve aynı anda zırlı istihkam müfrezemiz de genel bir selam atışı yaparak Osmanlı bayrağını göndere çekmiştir.”³³

Yukarıda bahsi geçen manevralardan hemen sonra, 26 Haziran (8 Temmuz) 1833 tarihinde, Hünkar İskelesi’nde Rus-Türk Saldırmazlık ve Karşılıklı Yardım Paketi imzalandı. Anlaşma; Rus tarafından olağanüstü ve tam yetkili büyükelçi A.F. Orlov ve İstanbul’daki Rus Büyükelçisi A.P. Butenev tarafından, Türk tarafından ise Vezir-i Azam Hüseyin Mehmed Paşa, Mareşal Fevzi Ahmed Paşa ve Dışişleri Bakanı Hacı Mehmed Akis Efendiler tarafından imzalandı. Pakt, Rusya ve Türkiye arasında ebedi barış, dostluk ve ittifak kurmaktaydı. Rusya bu anlaşma ile gereği halinde Türkiye’ye askeri yardımda bulunma yükümlülüğüne giriyordu. Anlaşmanın gizli hükmü Türkiye’yi Rusya’ya askeri yardımda bulunma zorunluluğundan bağımsız tutuyordu. Askeri yardım yerine; savaş halinde Rusya’nın talebi ile Bab-ı Ali boğazları kapatmak zorundaydı.

Böylece Boğaziçi'ndeki Rus silahlı kuvvetleri tarihi bir misyon gerçekleştirmiş oluyordu. 29 Haziran (11 Temmuz) 1833 tarihinde A.F. Orlov İstanbul'un banliyelerinden biri olan Büyükdere'den I. Nikola'ya zaferine ait bir rapor yolladı, bu raporda şöyle yazıyordu; "Hazaranın 24'ünde Anadolu'ya gönderilen yüzbaşı Baron Liven İbrahim Paşanın ordularını Tavr dağları şeridinin altına çektiğine dair haberlerle döndü. Ayın 25'inde reis efendi (Türk Dışişleri Bakanı Hacı Mehmed Akif Efendi-I.K.) ye bir dilekçe takdim ederek Sultanın silahlı kuvvetlerimizin Rusya'ya dönmesine müsaadelerini talep ettim. Ayın 26'sında (bu paktın imzalanmasından sonra oluyor-I.K.) Bab-ı Ali'den arzulanmış cevabı aldım. Ayın 27'sinin sabahı çıkarma kuvvetlerine gemilere binme emri verildi ve aynı gün bu işlem tamamlandı. Sonunda 28 Haziran sabahı saat 11'de tüm İmparatorluk Filosu rüzgarı arkasına alarak demir alıp Boğaziçi'ni terk etti ve Rusya'ya yöneldi. Aynı anda ben de Sultanın huzuruna veda etmek üzere çıktım."³⁴

Rusya'ya dönüşlerinde Feodosya'da bir süre karantina altında tutulan birlikler daha sonra sürekli kışlarına gönderildi. Hasta askerler de tedavi için Odessa hastanelerine yollandı.³⁵

1833 yılının Ağustos ayının ortasında; silah arkadaşları-Rus ordusunun subayları ve askerleri için yapılmış ödüller; altın ve gümüş madalyalar ve 1500 arşın (1

arşın yaklaşık 28 inch) kırmızı kurdela ile dolu üç sandık İstanbul'daki Rus Elçiliği'ne yollandı.

25 Ekim 1833'de, K.V. Nesselrode A.I. Çernişov'a Türk yetkililer için hazırlanan 8 pırlantalarla bezenmiş altın madalyanın "buraya vardığında takdim edilecek olan Müşir Ahmed Paşa için hazırlanan madalya dışındakilerin İstanbul'daki elçiliğe gönderileceğini" bildiriyordu.³⁶

Sonuç olarak denilebilir ki; 19. Yüzyılın 30'lu yıllarının başındaki Rus-Türk askeri ve siyasi işbirliği Rusya'nın Ortadoğu'daki diplomatik gayretlerinin en yüksek başarısı olan Hünkar İskelesi Paktı ile neticelenmiştir. Bu pakt Karadeniz sahillerini güven altına almış, Rusya ve Türkiye'nin siyasi durumlarını güçlendirmiş ve Rusya'nın Avrupa'daki prestijini arttırmış, ancak Rus-İngiliz ve Rus-Fransız ilişkilerini zora sokmuştur. 1833 anlaşması; Bab-ı Ali'nin uluslararası arenadaki pozisyonunu güçlendirmiş, Muhammed Ali'nin yeni taarruzlarına karşı Türkiye'yi korumuş ve hükümetin dahili problemlerin üstesinden gelmesine izin vermiştir. 1833 sonrasında hükümette, askeriyede ve iktisadi teşekküllerde reformlar gerçekleşmiş, ayrılıkçı akımlara karşı tedbirler alınmış ve yerel otoritelerin küstahlığı yok edilmiştir. Hünkar İskelesi anlaşması Rus-Türk ilişkilerinin gelişmesinde yeni bir dönemi açmıştır.

- 1 Martens, F. *Rusya ile Yabancı Devletler Arasında İmzalanan Anlaşmalar ve Toplantılar*. Ciltler 1-15, Moskova-St. Petersburg, 1874-1909.// Cilt 6. S. 438-439.
- 2 Muraviev, N.N. *1832 ve 1833 de Türkiye ve Mısır*. Cilt 1-4. Moskova, 1869.
- 3 Dulina, N.A. *Osmanlı Diplomasisindeki Değişimler (1830lar)*.// Türkoloji Koleksiyonu, 1973. Moskova, 1975, s. 62-81.
- 4 Eremeevas, T.V. *Büyük Devletler ve 1831-1833 Krizinin Son Safhası*. Rusya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü. C.2. Moskova, 1956, s. 475-518.
- 5 Kınıpina, N.S. *1833 Hünkar İskelesi Anlaşması*.// *Tarih Bilimleri*, Moskova, 1958, N 2, s. 30-49; Kınıpina N.S. *19 Yüzyılın İlk Yarısında Rus Dış Siyaseti*. Moskova, 1963.
- 6 Sheremet, V.I. *Edirne Anlaşması ve A.F. Orlov'un Türkiye Elçiliği (1829-1830)*.// *Sovyetler Birliği Tarihi*. 1972, s. 138-145.
- 7 *Rusya'da Diplomasi Tarihi*. 2. Sayı. Moskova, 1959.
- 8 *Rus Dış Siyasetinde Şark Meselesi*. 18. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başı. Moskova, 1978.
- 9 Karal, E.Z. *Osmanlı Tarihi*. C.V., 3. Baskı, Ankara, 1970; c. VI. Ankara, 1954; c. VII. Ankara, 1962; Kurat A.N. *Türkiye ve Rusya XVIII yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara,

1970.

- 10 Georgiev, V.A. *Şark Meselesinde İngiliz-Amerikan Historiyografisi*.// *Tarihin Sorunları*. 1968, N.3, s. 172-174.
- 11 Driault Ed. *La question d'Orient depuis les origines jusqu'à nos jours*. Paris, 1912; Bruneau A. *Traditions et politique de la France au Levant*. Paris, 1934; Deschanee P. *Histoire de la politique exteriore de la France 1806-1936*. Paris, 1936; Bourgeois E. *Manuel historique de la politique étrangère*. T. I-III. Pris, 1940 etc.
- 12 Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivleri (RSMHA). F.450, L.1.F.14. s.1.
- 13 *Ibid* s. 3-3
- 14 *Diplomasi Tarihi*. Sayı 2 c.1, Moskova, 1959, s 553.
- 15 RSMHA, F.450, L.1.F.14. s. 4-40.
- 16 Rusya Dış Siyaseti Arşivleri (AFPR). F. "Ofis". 1833. 1833, F.45. s. 28.
- 17 *Rusya Dış Siyasetinde Şark Meselesi*. XVIII. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı. Moskova, 1978, s. 100.
- 18 RSMHA, F. 479, L.1.F.10. s. 3-7.
- 19 *Ibid*. F. 846, L. 16.F.5325. s.6-6ov; F.5327. s. 15-16.
- 20 *Ibid*. F. 5320. S. 1-2.
- 21 *Ibid*. F. 479.L.1.F.7. s. 54-57.

- 22 Sabry, M. *L'Empire Egyptien sous Mohamed Ali et la question d'Orient* (1811-1849). Paris, 1936. s. 76.
- 23 Bolsover, G. Rus ve Şark Meslesi. 1832-1841. // *Tarih Araştırmaları Enstitüsü Bülteni*. 1933, c. IX. N. 32, s. 130; Leslie R. *The Age of Transformation*. London, 1961. s. 203-204.
- 24 Bkz. Kınıapina N.S. s. 184-185.
- 25 AFPR, Dışişleri Bakanlığı Raporları, 1933, s.27.
- 26 RSMHA, F. 846, L. 16. F. 5323, s. 27.
- 27 *Ibid.* F. 5321. s. 18.
- 28 *Ibid.* s. 1.
- 29 *Ibid.* s. 2.
- 30 *Ibid.* F. 479.L.1.F.12. s.1.
- 31 *Ibid.* F. 846.L.16.F.5325. s. 1.
- 32 *Ibid.* F. 5321. s. 20-51.
- 33 *Ibid.* F. 5320. s. 16-18.
- 34 *Ibid.* F. 5326. s. 1-2.
- 35 *Ibid.* s. 8; F.5327. s. 14-16.
- 36 *Ibid.* F. 5321. s. 53-57, 66-67.

OSMANLI ARŞİVLERİ IŞIĞINDA RUM İSYANI SIRASINDA AVRUPA DEVLETLERİNİN TUTUMU

YRD. DOÇ. DR. MERAL BAYRAK
OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı egemenliğine karşı ilk ulusal ayaklanma olan Rum isyanı, Rus Çarı I. Aleksandr'ın himmetinde bulunan, Rum asıllı Fenerli Aleksandr İpsilanti'nin önderliğinde 6.3.1821'de, Eflak ve Boğdan'da başlamıştı. Romen, Sırp, Bulgar ve Karadağlılar gibi Balkan topluluklarını da harekete geçirerek, ulusal ihtilalin Balkanlarda hızla yayılmasını sağlamak ve Eflak-Boğdan'ın Rusya sınırında olmasından dolayı Rusya'nın da yardımını sağlayabilmek düşüncesiyle, isyan için burası seçilmişti. Ayrıca, Eflak-Boğdan'da başlayan bir harekete, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın onayını almadan müdahale edemeyeceği de düşünülmüştü.

Ancak isyanın başladığı ve Rus desteğinin beklenmediği dönemde, Rus Çarı I. Aleksandr, İtalya ve İspanya'daki devrimci hareketlerin tartışıldığı Laibach Konferansı'nda idi. Avusturya Başbakanı Prens Metternich ve Kutsal İttifak ruhunun etkisiyle isyanı reddetmiş, bölgeye Osmanlı askerinin girmesini engellemek için de bir girişimde bulunmamıştı.¹ İpsilanti'nin planları böylece gerçekleşmemiş, Balkan halklarının isyana katılmaları da sağlanamamıştı. Osmanlı askeri tarafından Eflak-Boğdan isyanı kontrol altına alınırken, bu kez Mora'da, yeni bir isyan başlamış ve bir yandan Tepedelenli Ali Paşa isyanı, diğer yandan Eflak-Boğdan isyanı ile ilgilenmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Mora'daki isyanla yeterince ilgilenememiş, isyanın kısa sürede yayılıp, genişlemesini önleyememişti.² Çoğu zaman Rus bandırası çeken³ ve böylece Rus ticaret gemilerinden ayırt edilemeyen, isyana katılan Rum gemilerinin de, isyanın adalar ile Batı Anadolu kıyılarına yayılmasını sağlayan girişimleri engellenememişti.

Rum isyanı Avrupa'da, farklı çevrelerde farklı etkiler yapmıştı. Özellikle Rusya'nın dış politikada hedefi olan, İstanbul ve Boğazlara sahip olabilme emeline ulaşması için bu bir fırsat olabilirdi. Zaten Rusya'da Ortodoks mezhep ve mezhepdaşlığı adına büyük bir ilgi de ortaya çıkmıştı.⁴ Bu ilgi nedeniyle, İstanbul'daki Rus tüccarlar da, Rumların ayaklanmasından duydukları memnuniyeti göstermekten çekinmemişlerdi. Ancak Rus Çar'ı, Metternich'in etkisiyle, İpsilanti'nin başlattığı isyanı onaylamadığını ilan etmiş, Aleksandr İpsilanti ve kardeşleri ile bütün barış bozarların Rus ordusundan çıkarıldığını bildirmişti.⁵ Bu türden faaliyetlerle Rusya, Avrupa genel politikası gereği, devlet adına, isyancılar lehine herhangi bir müdahalede bulunmaktan kaçınmıştı.⁶

Osmanlı Devleti, isyanın arkasında Rusya'nın olduğu kuşkusunu duyuyorsa da, Rusya ile ilişkilerini bozmaktan kaçınmaktaydı. Böylece, isyan nedeniyle Osmanlı-Rus ilişkileri başlangıçta zarar görmemişti.

Rum isyanının başlamasıyla birlikte, Avrupa kamuoyu kesin olarak Rumların lehinde hareket ederken, büyük devletler isyan karşısındaki tarafsız tutumlarını sürdürmekteydiler. Metternich'in "Kutsal İttifak" düşüncesi devam etmekteydi. Bu nedenle İngiltere, Fransa, Avusturya ve Avusturya'nın çizgisinden ayrılmayan Prusya, Rumlar için herhangi bir eylemde bulunmaya ya da isyana karışmaya istekli değillerdi.⁷ İngiltere, Napolyon savaşlarından beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izlediğinden, Rum ayaklanmasını hoş karşılamamaktaydı. Avusturya Başbakanı

Metternich ise, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na büyük ölçüde müdahalede bulunmasına olanak sağladığı için Rum isyanına ve Rumlara cephe almıştı. Çünkü bu durum Avrupa'daki mevcut durumu ve birliği bozabilir, Avusturya ile Rusya arasında ciddi bir sürtüşmeye neden olabilirdi. Bundan dolayı Metternich, Rusya'nın bu işin dışında kalması için Çar Aleksandr'ı iknaya çalışmakta, böylece İngiliz Dışişleri Bakanı Castlereagh'ın temsil ettiği İngiliz politikası ile de birleşmekteydi.⁸ Metternich, 20 Nisan 1821'de günlüğüne, "Son altı haftada, iki savaş bitirip iki ihtilali de bastırdık (Napoli ve Piedmont isyanları). Umulur ki, doğuda patlak veren üçüncüsü de daha başarılı olmayacak" diye yazmıştı.⁹ Fransa da, başlangıçta, Akdeniz ve Karadeniz'deki ticareti için kendisine rakip olan Rumları desteklemek istememişti.¹⁰

Ancak Rusya'nın Eflak-Boğdan olayları sırasında Osmanlı Devleti lehine olan tutumu, Mora'da isyanın yayılmasıyla birlikte olumsuz yönde değişmeye başladı. Osmanlı Devleti de giderek, Rum isyanının arkasında, Rusya'nın olduğunu düşünür oldu.¹¹ Preveze'deki Fransız konsolosunun da, Korfu'daki Rus konsolosunun Mora kocabaşlarıyla haberleştiğini bildirmesi, Bâb-ı Âlî'nin şüphelerini doğrular görünmekteydi. Rusya'nın, isyan eden reayaya yiyecek, silah ve cephane yardımında bulunduğu konusunda da şüpheler vardı.¹² Doğu Akdeniz'de bulunan izbandit gemilerinin bazılarının Rus bandırasıyla dolaşmaları şüpheleri arttırmaktaydı. Bu bakımdan Bâb-ı Âlî, Akdeniz ve Karadeniz boğazlarından geçecek gemilerin kontrol edilmeleri için girişimlerde bulundu. Gerçek eşkiya teknelerini saptayabilmek için alınan önlemler Rusya'yı rahatsız ettiği için, Rus elçisi, "Bunun Hocabey (Odessa) ticaretine zararı vardır" diyerek, gemilerin kontrolünden vazgeçilmesini istedi.¹³ Rus elçisi ayrıca, Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı ordusu tarafından işgaline karşı çıkarak,¹⁴ Eflak ve Boğdanlıların eski haklarına uyulmasını talep etti. Yani Eflak ve Boğdan'ın kaymakamlar tarafından yönetilmesini protesto etmekteydi. Rum patriği ve bazı din adamlarının cezalandırılmalarını onaylamadığını da belirterek, Ortodoks teba'nın hamisi olarak, tahrip olan kiliselerin yeniden yapılmasına izin verilmesini, isyana karışmamış Rumların güvenliğinin sağlanmasını, Eflak ve Boğdan'daki durumun anlaşmalara uygun hale getirilmesini, cevabın saat

dörtte kadar verilmesini, aksi halde İstanbul'dan ayrılarak, Rusya'ya döneceğini bildiren raporunu, 14. Za. 1236 (13.8.1821) tarihinde Bâb-ı Âlî'ye verdi.¹⁵ Ancak bu raporun cevabını bile beklemeden Elçi Strogonof İstanbul'u terk etti.¹⁶ Yine de kendisine eleştirdiği konularda gerekli açıklamaları içeren bir cevap yazıldı. Buna göre; Alınan tedbirlerin devletlerarası anlaşmalara uygunluğunun gerek Rus elçisine, gerekse diğer devlet elçilerine bildirildiği belirtildi. Ayrıca, Rumların hiçbir işine karışılmadığı, ibadetlerinin engellenmediği gibi gerektiğinde, harap kiliselerinin tamiri için yardım yapıldığı açıklandı ve resmi takrirde şu açıklamalara da yer verildi: "İsyan etmelerine rağmen başlangıçta nasihat yolu seçilmiş, Patrikhane'ye Rum halka nasihatlarında bulunması söylenmiş olduğu halde, gelişen olaylar Patrikhane'nin de isyanın teşvikçisi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hatta söz konusu Patriğin memleketi olan Mora'nın Kalavrita Kazası Rumları, her yerden önce ayaklanıp, nice Müslümanları öldürmüşler ve neticede Patrik azledilerek, cezalandırılmıştır. Vaktiyle, Rus Çarı I. Petro çok daha hafif bir sebeple kendi ülkesindeki Rus Ortodoks Patriğini cezalandırmışken, elçinin bu durumda Osmanlı Devleti'ni suçlaması yersizdir. Kaynarca Antlaşması'na göre Hristiyanların korunması söz konusu ise de bu kez bir din ve mezhep davası değil bir suç işlenmesi söz konusudur. Olayda elçinin dediği şekilde din ve mezhep düşmanlığı yoktur. Olaylara karışmayan reaya emniyet ve güven içinde yaşamaktadır. Eflak ve Boğdan'a asker gönderilmesi tamamen asayişin sağlanması içindir. Şu anda kaymakamlıkla yönetilmekte olan Eflak ve Boğdan'da asayiş sağlandığında ve Rusya ile Nemçe (Avusturya), kendilerine sığınan, başta eski Boğdan Voyvodası Mihael olmak üzere diğer Rum isyancıları iade ettiğinde veya kendileri cezalandırdıklarında bu bölgelere yeni voyvodalar tayin edilecektir. İmtiyazları da iade edilecektir."¹⁷

Çar I. Aleksandr da Rum isyanıyla ilgili alınan önlemleri tasvip etmediğini Avusturya imparatoruna ileterek, bu durumu İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmesini ve iki devlet arasında aracılık yapmasını istedi. Avusturya elçisi Kont Lutzow, bu durumu Bâb-ı Âlî'ye ilette. Reisülkütrab Hamid Bey de, Rusya'ya daha önce bu konuda bilgi verildiğini, ancak

Rusya'nın bunları dikkate almadığını, Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti olduğunu, herkesin eşit durumda bulunduğunu, dolayısıyla Rumlara da farklı muamele yapılmadığını belirtti. 17. Za. 1236 (16.8.1821) tarihli bu cevabı taktirde Resi Efendi şu açıklamalara da yer verdi: "İsyanın başlangıcında nasihat yolu seçildi. Patrikhane aracılığıyla isyancılar itaate davet edildi. Aman dileyenlere dokunulmadı. Hatta Livadye'de aman dileyen Rumlar affedildi.¹⁸ Buna rağmen Rum isyancıların daha da azıtıp, hatta İslâm'ın kutsal değerlerine saldırıp, Kur'an'ın yapraklarını yırtmaları, Müslümanların galeyana gelmelerine sebep oldu. Kadın, çocuk, ihtiyar demeden bütün Müslümanları utanç verici bir şekilde öldürdüklerinden, bunlara artık yumuşak bir şekilde davranmak mümkün değildir. Rusya tarafından söz konusu edilen kiliselerin yıkılması meselesi de doğru değildir. Eflak-Boğdan konusunda da ancak, isyan bittikten sonra yeni voyvodalar tayin edilecek, imtiyazlar geri verilecek ve bu süre içinde de buralar kaymakamlar aracılığıyla yönetilecektir."¹⁹

Bu açıklamalar üzerine Avusturya elçisi Osmanlı Devleti'nin politikalarını onaylar bir tavır sergilemekten kaçınmamıştır. Rus elçisinin İstanbul'dan ayrılmasından sonra diğer devletler elçileri, Rusya'nın isteklerinin mümkün olduğunca çabuk ve dostane bir şekilde yerine getirilmesini dilediklerini bildirmişlerdir.²⁰

Bu gelişmeler üzerine Bâb-ı Âlî, herkesin mevcut durumdan haberdar olması için bir beyanname yayınlamıştır.²¹ Buna göre; "Rum milletinin meydana çıkan fesad ve şekavetleri ve berren ve bahren taraf taraf şikâk ve isyâna cesâretleri elyevm ne derecede ve ne sûrette olduğu cümle Ümmet-i Muhammed'in malûmudur. Kâfirlerin bu vechile umumen harekete cesaretleri beher hâl kendi kendilerine olmayarak Moskoflu tarafından tahrîk olundukları..."²² belirtilerek, Rum isyanının sorumlusu olarak Rusya görülmüştür. İki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesiyle birlikte, gerginlik giderek artmaya başlamıştır.

Metternich ve Castlereagh, Rus isteklerinin Osmanlı padişahı tarafından reddedilmesinden kaygı duymuşlardı. Metternich, Osmanlı Devleti'nin barıştan yana bir tutum içine girmesini ümit etmekte, Castlereagh ise savaş tehdidinin önlenmesi için her şeyin yapılması

gerektiği görüşünü savunmaktaydı.²³ Nitekim Rusya, İngiltere'den çekindiği için Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşı göze alamadı.²⁴ Ayrıca Rus Çarı I. Aleksandr, 1821 yılı Ağustos ayında, Kapodistrias'a, "Eğer biz Türkler'e savaşa cevap verirse, Paris yönetici komitesi zafere ulaşır ve hiçbir hükümet ayakta duramaz. Ben düşenin düşmanlarına özgür bir meydan bırakmak niyetinde değilim. Her ne pahasına olursa olsun, Türkiye ile savaşı önleyecek araçların bulunması gerekir."²⁵ diyerek, Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almanın Fransız devrim fikirlerini ve dolayısıyla ulusçuluk hareketlerini onaylamak anlamına geleceğini ifade etmiş ve Kutsal İttifak'ı bozmayı istemediğini belirtmişti.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gerginliğin ortadan kaldırılması için gayret sarf ederken, aslında asi Rumlar lehine hareketten de kaçınmaktaydı. Ancak buna karşın sivil halk, isyanı ve isyancıları desteklemekten geri kalmıyordu. Sadece İngiltere'de değil tüm Avrupa'da Rumlara karşı büyük bir semp. ti duyuluyordu. Giderek nüfuzu artan kamuoyu, dinî olduğu kadar Hellen muhibliği bakımından da Rumların tamamıyla lehinde idi. Hatta ayaklananları cezalandırmak için alınan önlemleri, isyan etmiş olan bir teb'aya karşı değil, Herodotos ve Plutarkhos zamanlarındaki gibi, özgürlüğü için döğüşen Hellen halkına karşı yapılmakta olan zulümler olarak görüyorlardı.²⁶ Avrupa'da, Osmanlı Devleti aleyhine yapılan propagandalar da, Yunan dostlarını heyecanlandırarak, fiilen Rumlara yardım etmek için akın akın Mora'ya gelmelerine neden oluyordu.²⁷ Başta İngiltere olmak üzere hemen hemen her Avrupa ülkesinin büyük kentlerinde Hellen Dostluk Komiteleri kuruluyor ve bu dernekler Rumlara maddi, manevi destek sağlamak için çalışıyorlardı. İngiltere, Fransa, Bavyera, İsviçre, İtalya ve hatta Amerika'dan yüzlerce Yunan taraftarı, Avrupa ülkelerinde yaşayan Rumlar ve diğer uluslardan gönüllüler, bağımsızlık için çarpışmaya geliyorlardı.²⁸

Bu sırada Castlereagh'ın 1822 yılı Ağustos ayında intihar etmesiyle İngiliz Dışişleri Bakanı olarak 22.9.1822'de George Canning'in göreve gelmesi ve artan kamuoyu baskısı, İngiltere'nin Rum isyanına ilişkin tutumunun değişmesine yol açtı.²⁹

1822 yılı Ekim ayında, İngiltere ile Avusturya, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşın etkin önlemler al-

masını önleyebilmek amacıyla Verona Kongresi'ni topladılar. Avrupa'daki ayaklanmalara karşı alınacak önlemlerin görüşülmesinin planlandığı bu kongrede, daha çok İspanya ile uğraşılmış, Rum sorununa herhangi bir çözüm getirilememiştir.³⁰ Sadece, "Mora maslahatı Devleti-i Âlîyye'nin umûr-ı dâhiliyyesinden olup diğer devletlerin müdâhaleye salâhiyyetleri olmadığına" karar verilmiş ve bu karar İngiltere vasıtasıyla Bâb-ı Âlî'ye bildirilmiştir.³¹

Buna rağmen ölüm tarihi olan 8.8.1827³² yılına kadar uzun süre dışişleri bakanlığı ile başbakanlık görevini³³ yürütecek olan Canning'in bu göreve getirilmesiyle birlikte, İngiltere'nin Rum meselesinde takip ettiği politika tamamen yön değiştirdi. Zira Rum ayaklanması'nın aleyhinde olan Castlereagh'ın aksine, Canning bir Hellenisttir ve bu davayı benimsemiştir. İngiliz politikasına Yunan dostu bir yön verdi. İngiltere'nin Rum sorununa uzaktan bakmaya devam etmesi demek, Rusya'nın Rumlar üzerinde nüfuz sahibi olması ve Doğu Akdeniz'e rahatça açılması demektir. Canning'e göre, Rum ayaklanması bir Hıristiyanlık davası haline gelmişti. Bu işin liderliğini de Rusya yapmaktaydı. Rumların başarılı olmaları durumunda, Rusya'nın etkisi altına girmeleri kaçınılmazdı. Rusya ise bu sayede Akdeniz'e inebilirdi. İşte bu durumu önlemek amacıyla İngiltere, Rum davasına destek vermeli ve kurulacak yeni devlet, varlığını Rusya yerine İngiltere'ye borçlu olmalıydı. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ne de yardım edilmiş ve Rus tehlikesi uzaklaştırılmış olacaktı.³⁴ Bu anlayışın ürünü olarak İngiltere, artık açıktan açığa isyanı desteklemeye başladı. Böylece Avrupa'daki Metternich'ci ve ulusal ayaklanmaları bastırmayı öngören müdahaleci sistem etkisini kaybetmiş oldu.

İngiltere ve Rusya'nın Rumlar üzerinde etkili olabilmek mücadelesine girdikleri bu sırada, Metternich Osmanlı Devleti'ne vakit kazandırarak, isyancılarla başa çıkmasını kolaylaştırmak için, Rum sorununu bir kongrede çözmeye karar verdi. Bu kararını Rus Çarı Aleksandr'a da kabul ettirerek, toplantının Petersburg'da yapılmasına karar verildi. Rusya, kongre öncesinde, Ocak 1824'de İngiltere'ye bir nota vererek, Rum sorunun çözümüne ilişkin planları hakkında bilgi verdi. Buna göre; Tuna prensliklerine benzer üç prenslik oluşturulacaktı.

Teselya ve Attika Yarımadası ilk prensliğe, Epir ve çevresi ikinci prensliğe, Mora ve Girit ise üçüncüsüne dahil olacaktı. Her üç parça da Eflak-Boğdan gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacak, fakat özerk olacaktı.³⁵ Bu politika, Rumların bağımsızlığına değil, Rusların Balkanları istilasına hizmetten başka birşey değildi.³⁶

Rusya'nın bu planları birkaç ay sonra İngiltere tarafından açığa çıkarıldığında hem Osmanlı Devleti hem de Rumlar sert tepkiler gösterip çözümü kabul etmediklerini bildirdiler. Rumlar, Ocak 1822 tarihinde ilan ettikleri bağımsızlıklarını Rusya'nın kabul etmediğini anladıklarından ve topraklarının parçalanmasına yönelik bir politika izlenmesinden dolayı tepki gösterdiler. Osmanlı Devleti ise, Rum isyanını kendi iç sorunu saydığından ve diğer devletlerin bu işe karışmaya hakları olmadığını düşündüğünden, Rus planını tepkiyle karşıladı. İngiltere, gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse Rum isyancıların gösterdiği bu tepkiler nedeniyle 1825 yılı Şubat ayında başlayan Petersburg görüşmelerine katılmadı.³⁷ Ayrıca İngiltere, alınacak kararların taraflara zorla kabul ettirilmesine de karşıydı. İngiltere'nin bu tutumu, Rusya'ya planlarından dolayı öfke duymaya başlayan isyan etmiş olan Rumların büyük bir kısmını, İngiltere'ye yaklaştırdı.³⁸

Petersburg görüşmeleri sırasında Rusya, Osmanlı Devleti ile Rumlar arasında ateşkes yapılmasını savundu. Sorunun, Avrupa devletlerinin aracılığıyla çözülmesini, tarafların bunu kabul etmemeleri durumunda, zor kullanılması gerektiğini ileri sürdü.³⁹ Rusya, böylece Balkanlara askeri müdahalede bulunmak için bir fırsat ele geçirmiş olacaktı. Ancak bu önerileri ne Fransa ne de Avusturya tarafından kabul edildi. Fransa, İngiltere ile karşı karşıya gelmek istemediği için ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki kaybolan etkinliğini tekrar kazanmayı düşündüğünden Rusya'nın teklifine yanaşmadı. Metternich ise Rusya'nın Yunanistan'ın bağımsızlığına karşı olduğunu bilerek, Avusturya'nın kabul edebileceği tek zorlama tedbirin Yunanistan'ın bağımsızlığı olabileceğini bildirdi.

Petersburg görüşmeleri, 7.4.1825'de sona erdi. Devletlerin alabildiği tek ortak karar, Osmanlı Devleti'nden Rumlara bazı ayrıcalıklar vermesini istemektir. Eğer Osmanlı Devleti bunu kabul etmezse, o zaman Os-

manlı Devleti ile Rumlar arasında aracılık yapacaklardı. Ancak bu kararlar Rusya'yı tatmin etmedi ve Çar, Rum sorununa doğrudan müdahale etme kararı aldı.⁴⁰

Osmanlı Devleti ise Petersburg kararlarını reddetti. Mora reayasına imtiyazlar verilmesi konusunda, Fransa, Rusya ve İngiltere elçileriyle Bâb-ı Âlî'de yapılan görüşmede, bu elçilere, isyana katılan fakat sonra af dileyen reayanın affedildiği, dolayısıyla isyan öncesindeki gibi yaşamalarına izin verildiği açıklandı. Ancak elçiler, Mora reayasının bu tür yaşama zaten önceden de sahip olduklarını, bundan daha fazlasının tanınması gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine Padişah II. Mahmud, bu üç devletin müdahalelerini, "Rum eşkıyasına yeni baştan kuvvet virdirerek Devlet-i Aliyyemizi meşgul iderek..."⁴¹ şeklindeki açıklamasıyla, yatışmaya yüz tutmuş ayaklanmanın tekrar alevlenmesine yol açabilecek girişim olarak niteledi. Çünkü bu sırada Osmanlı Devleti, isyancılara karşı, Mora'ya gelen İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleriyle birlikte başarılar elde etmekte, isyan eski gücünü yitirmekte idi. İsyân ateşinin sönmeye yüz tutması, Avrupa devletlerinin Rum sorununa karışmak için çeşitli bahaneler üreterek, gerek Rumlar gerekse kendi devletleri yararına en uygun çözümü bulmak için daha faal bir politika izlemelerine neden oldu.

Her ne kadar Osmanlı Devleti diğer devletlerin ve özellikle de İngiltere'nin müdahale konusundaki, ısrarlı tutumlarını reddediyorsa da, Avrupa kamuoyunda, İngiliz politikasının Rum sorununda diğer devletlere göre daha başarılı olduğu, artık bu davanın çözüleceği zamanın geldiği görüşü hakimdi. İşte bu sırada, Rus Çarı I. Aleksandr, kısa bir hastalık döneminden sonra, 1.12.1825'de öldü. Yerine, 26.12.1825 tarihinde, askeri yeteneğe sahip, Rusya'nın geleceği hakkındaki düşünceleri ile meşhur kardeşi I. Nikola veya Nikolay Pavloviç geçti. İradesi sağlam ve hafızası kuvvetli, kesin kararlı olan Nikola, bu bakımdan ölen Çar Aleksandr'ın tam tersi bir yapıya sahipti. Osmanlı Devleti'ni ya yıkmak ya da tamamen Rusya'ya bağlamak istiyordu.⁴² Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa gibi güçlü bir valinin, Mora ve Girit'e yerleşerek Doğu Akdeniz'e egemen olmasını, İngiltere gibi o da Rus çıkarlarına uygun bulmuyordu.⁴³ Ayrıca Mısır ıslahatındaki Fransa'nın rolü dolayısıyla, Fransa'nın da Doğu Akdeniz'de ağırlığının artmasından en-

dişe ediyordu. Bu doğrultuda dış politikasına bir yön vererek, Rum sorununu Rusya'nın yararına olacak şekilde çözmek amacıyla harekete geçti.

Rusya, 17.3.1826'da Rus Maslahatgüzârı Mihalaki aracılığıyla, Osmanlı Devleti'ne bir ulti-matom vererek, 1812 Bükreş Antlaşması hükümleri gereği Sırp-ların elde ettiği imtiyazların yerine getirilmesini, tutuklu olan Sırp knezlerinin suçsuz sayılarak tahliye edilmelerini, Eflak-Boğdan'daki Beşlü Askeri olarak bilinen Türk askerinin tamamiyle buradan çekilmesini ve Bükreş Antlaşması'nın yazılı maddelerinin görüşülmesini istedi. Ayrıca, daha önce Osmanlı Devleti görevlileri ile Rus Elçisi Strogonof arasında yapılacak olan, fakat bazı nedenlerle ertelenen görüşmelerin, altı hafta içinde başlatılması ve bunun için hudut başına murahhaslar gönderilmesi talebinde bulundu. Aslında bu ulti-matom Rum sorununa ilişkin herhangi bir talebi içermemekle birlikte, Osmanlı Devleti üzerinde diplomatik yönden bir baskı oluşturduğu için Rumların da lehine olan bir gelişme idi.⁴⁴

Bu sırada İngiltere, Osmanlı Devleti'ni, İngiltere'nin arabuluculuğunu kabul etmesi konusunda ikna etmeye çalışmaktaydı. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Stratford Canning'in, Bâb-ı Âlî'ye verdiği 12.3.1826 tarihli talimatname ile Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin aracılığını kabul etmemesi durumunda, "...Rusya Devleti Rumları himâye için taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye ilân-ı harbe kıyâm itdiğinde Devlet-i Aliyye İngiltere devletiyle beyinlerinde olan ittifâk ve ittihâda i'timâd ve istinâd idemez. İşte vâki' hâl böyle olarak Devlet-i Aliyye ittifâk edecek bir Hristiyan devlet bulamaz..." diyerek Osmanlı Devleti'ne göz dağı vermeye çalışıyordu.⁴⁵ Osmanlı Devleti ise taviz vermez tutumunu sürdürerek, meşru devlete karşı ayaklanmış teb'ası ile arasına, hiçbir şekilde girilmesinin söz konusu olmadığını belirtmekte, ayrıca 15.3.1826 tarihinde Reisülküttap ile Stratford Canning arasında yapılan görüşmede, yabancılardan iç işlerine müdahalede bulunma tekliflerinin kabul edilmesinin mümkün olmadığı, böyle bir arabuluculuğu değil kabul etmek, cevap vermenin bile, "Sultanın şeref ve itibarına ve şer'i şerife aykırı" olduğu ifade edilerek, elçinin teklifi bir kez daha reddedilmekteydi.⁴⁶

İngiltere, Rusya'nın 17 Mart tarihli ulti-matomu üzerine, telaşa düşerek, Rusya ile Osmanlı Devleti ara-

sında olabilecek bir savaş halinde, Rusya'nın Rum sorununu kendi çıkarlarına göre çözmesinden endişe duymağa başladı. İstanbul'daki elçisi aracılığıyla, Bâb-ı Âlî'ye,⁴⁷ Rusya ile aralarındaki anlaşmazlıkların dostane bir şekilde çözülmesi ve Mora'daki savaşın durdurulması için tekrar aracılık teklifinde bulundu.⁴⁷ Ancak Osmanlı Devleti, yine red cevabı vererek, İngiltere'nin girişimini engelledi.⁴⁸

İngiltere, ayrıca, Rusya'ya da Osmanlı Devleti ile aralarındaki sorunların çözümünde aracılık teklif etti.⁴⁹ Fakat, Çar Nikola da Osmanlı Devleti ile kendi devletini ilgilendiren konularda başkasının aracılık etmesine izin veremeyeceğini bildirdi. Rum konusunda ise İngiltere'yi biraz rahatlatan bir cevap vererek, bu konuda İngiltere'ye danışmadan hiçbir şey yapmayacağını açıkladı.⁵⁰

İngiltere, Rusya tarafından Rum sorununun Rusya lehine çözümünü engellemek için Dük Wellington'u, yeni Çar Nikola'ya, İngiliz kralının tebriklerini iletmek bahanesiyle Petersburg'a göndermişti. Wellington, 26.2.1826'da Petersburg'a ulaştı. Burada asıl amacına ulaşan İngiltere, 4.4.1826 tarihinde Rusya ile bir protokol imzalamayı başardı. Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode ile İngiltere adına Dük Wellington ve İngiltere'nin Rus Büyükelçisi Lieven tarafından imzalanan ve St. Petersburg Protokolü olarak anılan bu sözleşme ile Yunanistan Devleti'nin kurulması yolunda, devletlerarası diplomasi alanında ilk adım atıldı.⁵¹

St. Petersburg Protokolü'ne göre, İngiltere kralı Rusya'nın onayı ile Rumlar ve Osmanlılar arasında arabuluculuk yapacaktı. Zaten İngiltere, bu aracılığı Rumlardan gelen talep üzerine üstlendiğini belirtmekteydi. Rumlar, Osmanlı Devleti'ne senelik verecekleri vergi ile bağlı, iç işlerinde özerk tek bir devlet olacak, bu devletin yöneticileri Bâb-ı Âlî'nin onayı ile bu göreve getirileceklerdi. Yeni kurulacak bu yönetimin sınırları içinde kalan Müslümanlar, bu bölgeden göç edecek, mal ve mülkleri doğrudan bölge halkına satılacaktı. Ayrıca her iki devlet de Osmanlı aleyhine topraklarını genişletmek, yeni ticaret imtiyazları elde etmek veya tek başına nüfuz kurmak gibi kendi çıkarlarına olacak girişimlerde bulunmayacaklardı. Bu protokol ayrıca diğer Avrupa devletlerine de bildirilecek, bu devletlerin de katılmaları sağlanacaktı.⁵²

Böylece bu devletler Osmanlı Devleti içişlerinden sayılan Mora işine karışmakla Verona Kongresi kararını da ihlâl etmiş olmaktadır. Fakat İngiltere açısından Canning'in politikası amacına ulaşmış, İngiltere'nin Akdeniz üzerindeki egemenliği güvence altına alınmış olmaktadır.⁵³

Osmanlı Devleti, 17 Mart tarihli Rus ultimatoma duyarsız kalamadı. O zamana kadar diğer devletlerin her türlü tekliflerini geri çeviren Bâb-ı Âlî, bu kez aynı kararlılığı gösteremedi. Bunun ilk nedeni, yatışmakta olan Rum isyanının Rusya'nın girişimiyle yeniden alevlenip başka sorunların ortaya çıkmasını engellemek, bir başka nedeni ise anarşi ve fesat yuvası haline gelmiş olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının planlanması idi. Dolayısıyla Rus tekliflerinin reddi halinde, Devlet, olası bir Rus savaşını, Yeniçeri Ordusu'nun yerine kurulacak, yeni askeri teşkilatını henüz oluşturamayacağı için göze alamamaktaydı. Bu nedenle Akkerman'da yapılacak görüşmelere temsilcilerini göndermek durumunda kaldı. Buradaki görüşmeler sonunda, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, 5.Ra.1242 (7.10.1826) tarihinde, sekiz maddeden ve Eflak-Boğdan ile Sırbistan'a ait olan iki senetten oluşan bir sözleşme imzalandı.⁵⁴

Rusya, Akkerman Antlaşması'yla, Rum sorununa dair herhangi bir hükmü antlaşmaya dahil etmemişse de, bu sorun dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan yararlanarak, ilk kazanımlarını elde etmişti. Zaten bu amaçla Rusya, Akkerman görüşmeleri sırasında, Osmanlı delegelerine Rum sorununa müdahalede bulunmayacağına dair bir garanti vermiş, Osmanlı delegeleri de bunu Bâb-ı Âlî'ye bildirmişler ve Akkerman'da alınan, Rusya lehine olan kararlar, ancak Osmanlı Devleti tarafından bundan sonra kabul edilmişti.⁵⁵ Böylece Rusya'nın, Rum sorununu bu antlaşmaya taşıyama nedenlerinden biri, Akkerman kararlarını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirebilmek, diğeri de İngiltere ile ters düşmemek, Petersburg Protokolü'nün dışında davranmamak ve İngiltere olmadan bu konuda bir girişimde bulunmamaktır. Fakat yine de bu antlaşma Rusya'nın diplomasi alanındaki bir zaferiydi.

İngiltere ve Rusya, Rum sorununun çözümü konusunda, 4 Nisan 1826'da aldıkları kararları, diğer devletlere de bildirmek ve protokole katılmalarını sağlamak

üzere harekete geçtiler. Ancak hem Avusturya'dan hem de Avusturya'nın etkisiyle Prusya'dan red cevabı aldılar.⁵⁶

Avusturya'nın isyanın başından beri sürdürdüğü, Rumlara karşı olan tavrı, hâlâ devam etmekteydi. Kutsal İttifak'a bağlı olan Avusturya, bu işin gerçekleşmesinin ulusçuluk akımının zaferi olacağını, sonuçta Rusya'nın başarı sağlayacağını ileri sürerek reddetti. Metternich, Rusya'nın yarattığı Kutsal İttifak ruhunu yine Rusya'nın ihlâl ettiğini söyleyerek Rusya'yı suçlamaktaydı ve St. Petersburg Protokolü'nün hemen ardından, 23.4.1826'da Osmanlı kuvvetleri tarafından, Misolnik'in fethedilmesiyle bu protokolün geçersiz hale geleceğine inanmaktaydı.⁵⁷

Protokole katılması için çağrıda bulunulan diğer bir devlet olan Fransa, Avusturya ve Prusya'nın aksine bu davete olumlu yanıt verdi. Fransa böylece 1815'de kendisine karşı kurulmuş olan Kutsal İttifak'ı parçalamak için 8.12.1826'da protokole katılmayı kabul etti.⁵⁸

Müttefik devletler, protokol şartlarını Osmanlı Devleti'ne ancak 1827 yılı Ocak ayında tebliğ edebildiler. Bunun nedeni, Osmanlı Devleti'nin askeri reformlarla uğraşırken olması ve Akkerman görüşmeleri idi. 23 Kanun-ı sanî 1242 (23.1.1827)'de İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford Canning, ilk hareketi yaptı ve Bâb-ı Âlî'ye bir takrir verdi. Bu takrirden; Osmanlı Devleti'ne dost bir devlet olarak, Rumlarla ilgili Petersburg'da alınan kararların geçerli kılınması için aracılık yaptığını bildirmiş, bu isyan dolayısıyla halkın ticari faaliyetlerinin aksamasından ve bu nedenle hesapsız zarar ettiklerinden söz ederek, Osmanlı Devleti'nin altı seneden beri isyanı bastırıp durması nedeniyle, müdahalenin gerekli olduğunu dile getirmişti. Ayrıca St. Petersburg Protokolü'nün esasları sayılarak, bunların kabulü istenmişti.⁵⁹

İngiliz elçisinin bu takririne Reisülküttap, "Şimdi ayaklanmış durumdaki vilayetlerin hükümdarı olan Sultan Mahmud, kendisi ile asi teb'ası arasına girmek hakkını hiçbir zaman yabancı bir devlete vermeyecektir" diyerek, hem İngiltere'nin hem de bir başka devletin arabuluculuğuna izin verilemeyeceğini net bir şekilde ifade etmişti.⁶⁰

İngiltere, Rum davasındaki değişen tutumuyla birlikte çeşitli bahaneler ileri sürerek, Osmanlı Devleti'nin

isyan karşısındaki katı tutumunu, gerek diplomatik yoldan gerekse Rumlar yararına sağlanan halk desteğiyle, yok etmeye ve işi Rumlar lehine sonuçlandırmaya çalışmaktaydı. İşte Ege Denizi'nde, ticari zararlara uğramaları bahanesi de bunu, Bâb-ı Âlî'ye karşı baskı aracı olarak kullanabilmek için bir fırsattı.

İngiliz elçisinin St. Petersburg kararlarını bildiren takririnden bir gün sonra da yani 24 Kanun-ı sanî 1242 (24.1.1827) tarihinde Rusya maslahatgüzarı tercümanı aracılığıyla bir takrir verdi. Bu takrire göre; Rusya ve İngiltere, Rum ihtilalinin uzamasından dolayı sıkıntı duyarak hayırlı ve gerekli olan barış için nüfuz ve kudretlerini sarf etmek üzere karar vererek aralarında senet imzalamışlardır. Bu senet Osmanlı Devleti'nin asayişini sağlamak için oluşacak vasıtaların esasını ve devletin hukuğu ile teb'ası adına yararlı olacak uygulamaları içermektedir. Bu senet, Osmanlı Devleti'nin Rumlar üzerindeki egemenliğine dair menfaatlerini de muhafaza etmektedir. Devletler bu senedi kabul edip, bu hususların bir an önce uygulamaya konulmasını arzu etmektedirler. Hristiyan halk Rumların savaşta yok olmasını istemeyip, Rumların lehine tavır almışlardır. Osmanlı Devleti'nin beş sene zarfında şiddet yoluyla Rumların hakkından gelemediği ve gelemeyeceği anlaşılmıştır. Bu savaşın her iki tarafa verdiği zarar ve ziyan ortadadır. Ayrıca diğer devletlerin deniz ticaretlerine engel olmaktadır. Akdeniz'in karışıklığı diğer devletlerden çok Rusya'nın ticaretini engellemektedir. Osmanlı Devleti'nin deniz ve kara güvenliğini sağlaması bu şekilde mümkün olamamaktadır. Savaşın iki tarafın sulh yapması imkansızdır. Rusya Akkerman şartlarının yerine getirilmesinde hiçbir şekilde kusur etmemiştir. Bu nedenle Rus ticaretine engel olan bu savaşın uzamasını istememektedir. Rumlar ise Osmanlı Devleti ile aracsız görüşmeye güvenememektedirler. Rusya, İngiltere'nin etkisiyle Osmanlı Devleti'ne aracılık yapmayı kabul etmiştir ve İngiliz tavsiyesiyle bu şekilde hareket etmektedir.⁶¹

Rusya'nın da arabuluculuk önerisine Reisülküttap Pertev Efendi aynı doğrultuda bir cevap vererek, St. Petersburg Protokolü'nün hiçbir değeri olmadığını, çünkü ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin padişaha ait yerler hakkında karar vermeğe haklarının olmadığını bildiriyordu.⁶²

Fransa elçisi de bir girişimde bulunarak, müttefik devletlerin bu konudaki müdahalelerinin Osmanlı Devleti'nin menfaati için olduğunu, Osmanlı Devleti'ne Mora ve çevresinden gelen yıllık gelirin, iki katına çıkarılabileceğini ve yine bu bölgenin Osmanlı egemenliğinde kalabileceğini belirtmiş ve "Osmanlı Devleti'nin bu gibi nice teb'ası vardır, biri de bu olsun ne manî" diyerek, Rumlara özerklik verilmesini önermiştir. Reisülkütrape, Rumların özerkliği Osmanlı Devleti tarafından kabul edilse bile, kötülüğe ve fesada meyilli olan Rumların yine rahat durmayacaklarının şüphesiz olduğunu ifade etmiştir. Rum isyanının bastırılmayışına neden olarak da Avrupa devletlerinin bu işe karışmalarını göstermiştir. Elçinin, "altı seneden beri süren bir olay, siz isyanı yatıştırıramadınız" demesi üzerine, Rumlar bu devletin halkı olduğu için bu işten pişman olup vazgeçebilirler diye başlangıçta şiddetli davranılmadığı belirtilmiştir. Ayrıca özerklik halinde Rumlardan o zamana dek alınan yıllık verginin iki katının alınması söz konusu olsa bile, Rum isyanı nedeniyle harcanan miktarın otuz seneye kadar Mora ve civarından toplanamayacağını ifade ederek, "Akkerman muahedesi Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması zamanına denk geldiği için kabul edilmiş ise de bazı maddeleri halkın boğazında kılçık gibi duruyor, şimdi o kılçık üzerine bir daha yutturalım desek boğulurlar... Siz dostlarımız çekildiği zaman, Devlet-i Aliyye kendi işini kendi halletmeğe muktedirdir" diyerek, kesin olarak müdahaleyi reddetmiştir.⁶³

İngiltere, Rusya ve Fransa bundan sonraki baskılarından hiçbir sonuç alamadılar. Osmanlı Devleti'nin sorunun başından beri sürdürdüğü dış müdahaleyi red kararı üzerine Avrupa devletleri, özellikle İngiltere yeni bir ittifak arayışı içine girdiler. Bu kez Londra'da 6.7.1827 tarihinde, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, St. Petersburg kararlarını teyid eden bir başka sözleşme yapıldı. Avusturya ve Prusya tarafından kabul edilmemiş olan bu sözleşmeye göre, alınan kararların Osmanlı Devleti tarafından yine kabul edilmemesi halinde, müttefik devletlerin donanmaları Akdeniz'e çıkacak ve Osmanlı donanmasının Rumlar üzerine olan hareketlerine engel olacaktı. Ayrıca Rumların serbestilerini kendileri onaylayıp ilan edeceklerdi. Rumların oldukları yerlere konsoloslar gönderecekler, Rumların konsoloslarını da kendi ülkelere kabul edeceklerdi.⁶⁴

Avusturya tercümanının Osmanlı Devleti'ni önceden haberdar ettiği Londra kararları, Bâb-ı Âlî'ye, Fransa, İngiltere ve Rusya elçileri adına, tercümanları tarafından 4.8.1827 tarihinde teslim edildi.⁶⁵ İttifak halinde olan üç devletin arabuluculuğunun kabul edilmesi için Osmanlı Devleti'ne onbeş gün süre verilmekteydi.⁶⁶

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Londra sözleşmesiyle Akkerman Antlaşması'na aykırı davrandığını, antlaşmayı ihlâl ettiğini düşünmekteydi. Eğer ısrar edilecek olursa, Osmanlı Devleti'nin de antlaşmaya bağlılığının söz konusu olamayacağını ifade ediyordu. Nitekim Londra kararlarının Osmanlı Devleti'ne bildirildiği günün ertesi günü Rus Tercümanı Frankini, Bâb-ı Âlî'ye gelerek, Rus elçisi her ne kadar sözleşmeyi imzalamış ise de bu durumun Rusya'nın politikasına uygun olmadığını bildirmekle görevlendirildiğini, Rusya için Osmanlı Devleti'yle yaptığı Akkerman Antlaşması'nın geçerli olduğunu belirtmişti.⁶⁷ Bunun üzerine Rus tercümanına, Rus elçisinin protokolü imzalamakla birlikte, gizlice haber göndererek, aslında bu ittifaka katılmadığını bildirmesinin nedeninin, ne olduğu sorulmuş, Frankini, kendisinin de bunu anlayamadığını belirtmişti. Bu durum karşısında Bâb-ı Âlî'de çeşitli yorumlar yapılmaya başlanmış, Rusya'nın, İngiltere'nin bu işe karışmasından duyduğu rahatsızlıktan dolayı böyle davrandığı, sırası gelince yalnız başına harekete geçeceği düşünülmüş olmuştur. Ayrıca Rusya'nın Akkerman Antlaşması'ndan sağlayacağı menfaatleri kaybetmemek için böyle davrandığı da ihtimaller arasında yer almıştı. Rusya'nın, Sırp konusuna bu sırada bir yön verebilirse Rum konusunun da ona uygun bir şekilde kolaylıkla çözülebileceğini düşünmekte olduğu veya şu durumda savaşı hiç göze alamadığı, şeklinde yorumlar yapılmıştı. Eğer Rusya, Londra Protokolü'nü onaylamasa İngiltere'yi karşısına alacaktı. Osmanlı Devleti'ne tek başına müdahalede bulunsa, İngiltere de yalnız başına aynı şekilde harekete geçecekti. İşte bunları göze alamadığı için şimdilik İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde hareket etmeyi yeğlemişti.⁶⁸ Bunu yaparken Osmanlı Devleti'ni de tamamen karşısına almamak ve Akkerman kazanımlarından vazgeçmek zorunda kalmamak için iki taraflı bir politika sürdürmeği amaçlarına uygun bulmuştu.

Londra Protokolü'nün Bâb-ı Âlî'ye verilmesi ve gereğinin yerine getirilmesi istendikten sonra, Rum sorunu hakkında üç devletin teklifleri üzerinde görüşülerek,

çeşitli yorumlar yapıldı. Fakat, Osmanlı Devleti baştan beri devam eden kararlılığını sürdürerek yine müttefik devletlerin arabuluculuğunu ve Rumlarla ilgili tekliflerini red kararı aldı. Bizzat Padişah II. Mahmud, "...Fransa ve İngiltere ve Rusya elçileri taraflarından virilen müsterek takrîrin tercümesi manzûr-u ma'lûm-u hümayûnu olmuştur. Bu Rum maddesi için Frenkler tarafından vâki' olacak tekâlifin ber-vechle kabul olunmayacağına kavî söz virilmiş ve cümlelerin ittîfâkıyla bunun üzerine karar virilmiş iken artık bunun üzerine sebât ve metânet göstermekden başka târik yoktur. Hayır ve şer cenâb-ı hakkın yed-i kudretindedir. Murâd-ı ileyhiyesi nasıl ise öyle olur. Reis doğrusu her birine güzel ve yoluyla cevaplar vermiş..."⁶⁹ diyerek, Osmanlı Devleti'nin kendi teb'ası saydığı Rumlar için yapılan pazarlığa karşı kesin tavrını ortaya koydu. İngiltere ve Fransa elçilerine de bir takrir verilerek, Mora meselesi ile ilgili aldıkları kararların, Osmanlı Devleti nezdinde üzüntü yarattığı belirtildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Mora sorununu kendi kanun ve nizamları ile adil bir şekilde çözeceği, bildirildi. Rum isyancılara bağımsızlık verilmesinin İngiltere ve Fransa tarafından da savunulmaması gerektiği vurgulandı. Elçilerin önerdikleri şekilde toprakların bir kısmının isyancılara verilip, özerklik tanınmasının diğer bölgelerdeki Rumları da harekete geçireceği, ayrıca Mora'daki İslâm mülklerinin Rumlara bırakılmasının kabul edilemeyeceği açıklandı. İsteyen Rumların Mora'ya yerleşmelerinin de kabulünün mümkün olmadığı belirtildi. İsyancı Rumlara serbestiyet verilmesinin diğer devletlerdeki azınlıkları da harekete geçireceği, böylece dünyanın düzeninin bozulacağı dile getirildi. Ancak, Mora'da isyancıların eline geçen kalelerin bütün mühimmatıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne terk edilmesi halinde, devletin bölgeye seçimle bir vali atayabileceği bildirildi.⁷⁰ Yine aynı konuda İngiltere elçisi ile yapılan bir başka görüşmede, öncelikle kalelerin Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesi, böylece oralara vali tayin olunması gerektiği, aksi halde Mora sorununun kesin olarak bitmeyeceği belirtildi.⁷¹

Osmanlı Devleti, taviz vermez tutumunu sürdürürken, bir taraftan da herhangi bir savaş durumuna karşı hazırlıklı olabilmek için önlemler almaya başladı. Bu nedenle Sadaretten, Kaptan Paşa'ya yazılan bir tahriratta

durum şu şekilde değerlendirilmiş ve hazırlıklı bulunması istenmişti: "Rum meselesine ecnebi devletlerin karışmasının imkansız olduğu bir beyanname ile duyurulmuştur ve bu da elçiler aracılığıyla devletlere iletilmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya, Rum meselesinde Osmanlı'yı mütarekeye zorlamak için Londra'da bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşmaya göre Akdeniz'e donanma çıkaracaklardır. Bu anlaşmayı Prusya ve Avusturya kabul etmemişler. İngiltere, Fransa ve Rusya da savaş istemediklerini belirterek, bir mütareke için Osmanlı'ya bir takrir verceklermiş. Eğer Osmanlı Devleti onların istediği gibi davranmazsa her türlü yola başvuracaklardır. Bu nedenle Mora ve Akdeniz adalarında olası bir saldırıya karşı bütün tedbirlerin alınması gerekmektedir. Böyle bir durumda, Osmanlı'nın bütün İslâm alemi, karşılarına çıkma kararlılığındadır."⁷²

Nitekim, Bâb-ı Âlî'nin beklediği ikinci takrir de 31.8.1827 tarihinde verildi.⁷³ İstanbul'da bulunan üç devlet elçilerinin, riyaset makamına verdikleri bu ortak bildirimde, Osmanlı Devleti'nin, tekliflerini reddetmesi halinde 4 Ağustosta verdikleri takrirden bildirdikleri tedbirleri, almak durumunda kalacaklarını açıklamışlardı. Ancak, Osmanlı Devleti ile aralarındaki dostane ilişkinin, bu nedenle bozulmasını istemedikleri için tekliflerini bir kez daha yineleyerek, kabul edilmesini umduklarını bildirmişlerdi.⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin tavrı yine aynı oldu ve müdahaleyi bir kez daha reddetti. Bunun üzerine diplomatik girişimler, sorunun çözümünde etkili olmadığı için, üç devlet, güya bir savaş durumuna karşı olduklarını belirtmekle birlikte, farklı bir yol denemek için harekete geçtiler. Akdeniz'deki filoları aracılığıyla, Navarin Limanı'nda demirli olan Osmanlı-Mısır donanmasını 20.10.1827'de yaktılar.

Navarin olayı, İstanbul'da duyulduğu zaman üç devlet elçileri, hemen Reisülküttap Pertev Efendi'yi ziyaret ederek, Osmanlı Devleti'nin nasıl bir tutum alacağını, bu durumun bir savaş ilanı olarak değerlendirilip değerlendirilmediğini öğrenmeye çalıştılar. 23 Ekim 1827'de Bâb-ı Âlî'ye tercümanları vasıtasıyla bir takrir vererek barışa taraftar olduklarını ve istekleri hakkında Devlet-i Aliyye'nin niyetini sordular.⁷⁵ Pertev Efendi baştan beri süren kararlılıkla yine olumsuz cevap verdi.⁷⁶ Padişah II. Mahmud, Navarin olayından sonra, Rum so-

rununa diğer devletlerin müdahaleleri konusunda, daha da muhalif bir tutum içine girdi.⁷⁷ Bunun üzerine Avusturya Devleti, elçisi vasıtasıyla Bâb-ı Âlî nezdinde teşebbüse geçerek, Osmanlı Devleti'nin, acele karar vermeme- si gerektiğini söyledi. Bunun üzerine şeyhülislamın konağında bir meclis toplanarak, devletlere verilecek cevaplar, alınacak tedbirler görüşülerek, her ihtimale karşı sefer hazırlıklarına başlanılmasına ve devletlere bir protesto çekilmesine karar verildi. Aynı zamanda bu meclis Avusturya Devleti'ne de verilmek üzere bir resmi takrir hazırladı.⁷⁸ Bu takirde ve protestolarda; İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin isteklerinin, Osmanlı Devleti tarafından kabul olunamayacağı, kendilerine defalarca bildirildiği halde hâlâ taleplerinde ısrar ederek fiilen müdahaleye kalkıştıkları, buna rağmen şimdi de barış istedikleri, eğer Bâb-ı Âlî tarafından tesbit edilen şartları kabul ederlerse, hemen acele karar verilmeyeceği bildirildi. Takirde belirtilen söz konusu şartlar ise şunlardı: a) Müttefik devletler, Navarin olayından dolayı Osmanlı Devleti'ne tazminat ve tarziye verecekler, b) Rum meselesine karışmayacaklarına dair söz verecekler.⁷⁹

29 Ekim'de İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri bu protestolara bir takirle cevap verdiler. Bu takirde; devletlerinin barış için çalıştığını, tecavüzün önce Osmanlı donanması tarafından yapıldığını, bu nedenle tazminat veremeyeceklerini, tarziye meselesine gelince, zaten devletlerinin Osmanlı Devleti'ne lazım gelen hürmeti gösterdiğini, arzularının Yunanistan'da sulh ve asayişin sağlanması olduğunu, Osmanlı Devleti'nin, bu devletlerin arabuluculuğunu kabul etmesi gerektiğini, böylece Osmanlı Devleti'nin şimdiki durumda yok olan menfaatlerinin bile geri alınmasının söz konusu olduğunu, eğer mütareke ve arabuluculuk kabul edilirse, bazı önemli maddelerin tanzimi için daha sonra bir görüşme yapılabileceğini bildirdiler. Ayrıca Navarin olayı nedeniyle, üç devletin niyetlerinin yanlış anlaşılmasını, çünkü eğer niyetleri kötü olsaydı ertesi günü savaşa devam edebileceklerini, oysa savaştan kaçınmak için önlemler aldıklarını, bu nedenle Yunan konusunda devletlerinin baştan beri aynı olan görüşlerini sürdürdüklerini, Osmanlı Devleti'nin şu andaki tutum ve davranışının dostane olmadığını ve Osmanlı Devleti'nin iyi niyetinden şüphe ettik-

lerini, eğer iyi niyetli ise bunu göstermek için elçilerin tekliflerini kabul etmesi gerektiğini bildirdiler.⁸⁰

Üç devlet elçileri ile Reisülküttap arasında 24.11.1827 tarihinde, yine aynı konularda, beş saat süren bir görüşme yapıldı. Bu görüşmede de üç devlet elçilerinin bütün müdahalelerine rağmen Osmanlı Devleti, Rum sorununu iç işlerinden sayıyor, bu işin uzamasının nedeni olarak, yabancı devletlerin müdahalelerini görüyor ve başka devletlerin aracılığı ile Rumlara özerklik verilmesini, kabul etmeme konusunda ısrarlı davranıyordu.⁸¹ Bu durum üzerine elçiler biraz daha ileri gidecek, 29.11.1827'de şartlarının kabul edilmemesi halinde İstanbul'u terk edeceklerini bildirdiler. Nitekim Padişah II. Mahmud, sözünden dönmeyince 8.12.1827'de, Felemenk (Hollanda) elçisi Baron de Zuylen'i⁸² vekil bırakıp İstanbul'dan ayrıldılar. Böylece Bâb-ı Âlî ile İngiltere, Fransa ve Rusya arasında diplomatik ilişkiler kesilmiş oldu.⁸³ Osmanlı Devleti, sadece elçilerin mensup oldukları devletlere birer protesto göndermekle yetindi. Ayrıca elçilerin gitmesinden iki gün sonra Bâb-ı Âlî'de bir meşveret meclisi toplandı ve bir beyanname yayınlanarak, savaş hazırlığına başlanmasına karar verildi.

Navarin olayı Avrupa'nın her tarafında farklı şekilde karşılandı. Rus Çarı Nikola, sonuçtan memnun görünüyor, Osmanlı Devleti ile bir savaş yapma fırsatını elde etmiş oluyordu. Osmanlı Devleti'ne destek olmak için elinden gelen herşeyi yapan Metternich, Navarin Savaşı'nı "bir çeşit facia" olarak değerlendirmekteydi. Böylece Metternich'in ulusçuluk düşüncelerine karşı kurduğu ittifak geçerliliğini yitirmiş, Rus Çarı'nın Kutsal İttifak sistemi de etkisiz hale gelmişti.

İngiltere'de yeni iktidara gelmiş olan Wellington, kendinden önceki iktidarların Rum sorununa olan yaklaşımlarını pek tasvip etmiyordu. Wellington, ne tam olarak Yunan sempatisi ne de Türk yanlısıydı. Hatta kısmen Yunan karşıtı ve Türk taraftarı olduğu söylenebilir. Bu sırada İyon adalarındaki Rumlara, İngiliz himayesine karşı olumsuz tutumları da, Wellington'un Rumlara cephe almasına neden oluyor, onları "karada ve denizde kontrol edilemez bir düzensizlik kaynağı" olarak görüyordu.⁸⁴ Ayrıca Osmanlı donanmasının yok edilmesiyle, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engelleyecek gücün ortadan kalktığını düşünüyor ve bunu İngiltere'nin menfaat-

leri için bir tehlike olarak değerlendiriyordu. Aynı durum Fransa için de söz konusu idi. Fransa'nın da Akdeniz'deki emellerini bilen Wellington, Osmanlı donanmasının yok edilmesinin, kendi devleti için olumsuz sonuçlar yaratmasından endişeleniyordu. Akdeniz'deki mevcut durumun İngiltere aleyhine değişmesinden korkuyordu. Bu nedenle Navarin olayında sorumlu gördüğü, Codrington'u, kendisine verilen emirlerde haddini aştığını düşündüğü için görevinden azletmeye karar verdi.

Bu arada Rus Çarı I. Nikola, 11 Şevval 1243 (26.4.1828) tarihinde, Osmanlıların Bükreş ve Akkerman Antlaşmaları'na bağlı kalmadığı, Anadolu'da Rusya için gerekli olan kaleleri vermediği, Rum isyanının çıkmasında Rusya'yı sorumlu tuttuğu ve Rusya'yı Müslüman devletlerin tabii bir düşmanı olarak ilan ettiği, bu nedenle Müslümanlarla aralarında düşmanlık yarattığı, İran'ı Rusya aleyhine kışkırttığı ve Rus ticaret gemilerine el koyduğu gibi gerekçelerle,⁸⁵ Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş beyannamesi yayınladı.⁸⁶ Ayrıca, Londra Protokolü'nü Osmanlı Devleti'ne kabul ettirebilmek için savaşa karar verdiğini, amacının toprak işgali olmadığını bildiren açıklamalarını da Avusturya, İngiltere ve Fransa'ya ileterek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıacağını, 26 Nisanda ilan etti ve böylece bu devletlerin tarafsız kalmalarını sağladı.⁸⁷

İngiltere, Rusya'nın Londra Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin tek başına harekete girişmemesi yolundaki garantiyi ihlal ederek, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesine karşı önce sessiz kalmayı tercih etti. George Canning'in ölümünden itibaren Rum sorununda politika değiştiren İngiltere, direkt müdahaleden kaçınır olmuştur.⁸⁸ Ancak yine de Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği sürede, Fransa ile ortak hareket ederek Korfu'da elçileri aracılığıyla bir toplantı yapılmasına ve Rum sorunu ile üzerinde anlaşılabilen konuların, burada görüşülmesine karar verdiler. Korfu'daki Felemenk (Hollanda) elçisi aracılığıyla, Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulunarak, Londra Antlaşması'ndan ayrılmayacaklarını, Osmanlı Devleti'nin mütareke yapmasını ve devletlerinin aracılığını kabul etmesini istediler. Ayrıca devletleriyle Rum vekilleri arasında görüşmelerin yapılacağını da bildirdiler.⁸⁹ Avusturya elçisinin önerisi üzerine, İstan-

bul'dan ayrılan elçilere, İstanbul'a geri dönmeleri konusunda, 29 Mayıs'ta davette bulunan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'ya karşı dostça davranmaya çalışmaktaysa da, 1827 Londra Antlaşması ile ilgili tekliflerini kabul etmeyi düşünmüyordu. Bu nedenle Rum temsilcilerle elçiler arasında yapılacak olan bu görüşmelere, katılması beklenemezdi.⁹⁰

Korfu görüşmeleri sırasında, Fransa, İngiltere'nin onayını alarak, 1828 yılı Şubat ayında gönderilen takviye kuvvetlerle daha da güçlenen İbrahim Paşa'yı, Mora'dan çıkarmak ve yerine Fransız askerini yerleştirmek kararını aldı.⁹¹ Bu karar, Londra'da 19.7.1828'de üç devlet tarafından bir protokol ile kabul edilerek, Fransa'nın Mora'ya büyük bir kuvvet çıkartması onaylandı. Bunun üzerine Mısır kuvvetleri için de geri çekilmekten başka çare kalmamıştı. 19 Temmuz tarihli protokolde; 1827 Londra Antlaşması'nın uygulanamamasının tek nedeni olarak, Mora'daki İbrahim Paşa kuvvetleri gösterilmekte ve bu kuvvetleri kuşatma altına almak, Mora'dan çıkarmalarını sağlamak üzere, üç devlet adına Fransa'nın Mora'ya asker sevketmesine karar verilmekteydi. Bunun üzerine, 3 Ağustosta İbrahim Paşa, Fransa ile bir anlaşma yaparak, kuvvetlerini Mora'dan çıkarmayı kabul etti.⁹² Fransız askerinin Mora'ya girebilmesi için gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra, General Maison komutasındaki Fransız filosu, 16.8.1828'de, altmış savaş gemisiyle, on bin piyade ve sekiz yüz süvariden oluşan kuvvetleriyle Tulum Limanı'ndan denize açıldı. Bu tarihten onbeş gün sonra dört bin beş yüz piyade ile beş yüz süvari daha yola çıkacaktı. İlk gönderilen Fransız kuvvetleri, 29 Ağustosta Mora sularına gelerek, karaya asker çıkartmaya başladılar.⁹³

İstanbul'dan ayrılan İngiliz, Fransız ve Rus elçilerinin vekili sıfatıyla Hollanda elçisi, üç müttefik devlet elçilerinin, Mora'ya Fransız askerinin girmesine dair olan 30.M.1244 (11.8.1828)⁹⁴ tarihli beyannamelerini, Bâb-ı Âlî'ye sundu. Buna göre; Fransız askerlerinin Mora'ya girme nedeni, İbrahim Paşa'nın yönetimi altında bulunan İslâm askerinin çekilmesi ve Mora kalelerindeki Mısır ve Osmanlı askerlerinin tahliyesi nedeniyle, Mora'da asayişin sağlanmasıdır. Müttefik devlet askerlerinin dolaşısıyla Fransız askerinin Mora'dan çekilmesi, İslâm askerlerinin tekrar gelmemesi konusunda verilecek güven-

ceye ve iki tarafın, Mora ve küçük adaların geleceği hakkında anlaşmalarına bağlıdır. Osmanlı askerinin tekrar Mora'ya girmesi halinde, bu hareketi, kendi devletleri aleyhlerine yapılmış kabul edeceklerdir.⁹⁵ Görüleceği üzere, Osmanlı Devleti'nin Mora'da sağladığı askeri üstünlük, söz konusu devletler için hiçbir şey ifade etmemekte ve hatta bu üstünlük, Rumlar lehine yok edilerek, Osmanlı Devleti'nin Mora'daki hakimiyeti hukuken olmasa bile fiilen sona ermekteydi.

Osmanlı Devleti, söz konusu beyannamede belirtilen Mora'nın geleceği konusunda taraflarla bir anlaşma yapılması teklifi karşısında, 1. Ra. 1244 (11.9.1828) tarihli, İngiliz ve Fransız elçilerine gönderdiği resmi tahriratta, Rum sorunun görüşülmesi için devletlerarası yapılacak olan bir toplantıyı uygun bulmadığını belirterek, elçileri İstanbul'a davet etmekteydi.⁹⁶ Hâlâ aynı kararlılıkla, Rum sorunu konusunda, diğer devletlerin müdahalelerini reddederek, taviz vermez tutumunu sürdürmekteydi.

Fransız askerinin Mora'ya çıkarılmasıyla yetinmeyen İngiltere, Fransa ve Rusya, 4.11.1828'de, Londra'da imzaladıkları bir protokol ile, Mora Yarımadası ve kıyılarındaki Kiklad (Cyclade) adalarıyla birlikte Rodos ve 12 Ada'nın da geçici olarak himaye altına alındığını belirttiler.⁹⁷

İngiltere, Fransa ve Rusya, Yunan Devleti'nin kurulması doğrultusundaki faaliyetlerine bir yenisini daha eklediler ve 22.3.1829'da, Londra'da bulunan elçileri aracılığıyla, bir protokol daha imzaladılar. Bu protokole göre, kurulacak olan yeni devlet, Osmanlı Devleti'ne, sadece yılda ödeyeceği bir milyon beş yüz bin kuruşluk vergi ile bağlı, bir krallık olacak ve başına bir Hristiyan prens getirilecekti. Ancak bu prens, İngiltere, Fransa ve Rusya hükümdar ailelerinden herhangi birine mensup olmayacaktı. Yine bu görüşmelerde, kurulacak olan Yunan Devleti'nin sınırları konusundaki, üç devlet arasındaki anlaşmazlıklar da giderilmiş, İngiltere'nin isteğinin aksine, kuzey sınırı Mora Yarımadası'nın dışına taşmış, batıda Arta, doğuda ise Volo Körfezi, sınır olarak kabul edilmişti.⁹⁸ Kuzeye doğru kolay geçit vermeyen bu bölgenin sınır olarak belirlenmesi, Yunanistan'ın güvenliği için gerekli sayılmıştı.

Söz konusu protokole göre, yarı yarıya kara ve deniz üzerine kurulan Yunanistan, bir Ege devleti olarak doğ-

makta idi. Karada Arta-Volo sınırı çizilerek, Attika ve Mora Yunanistan'a bırakıldı. Denizde ise irili ufaklı yüzlerce ada yeni Yunan Devleti'ne katıldı. Uzaktan Selanik Körfezi'ne bakan, Skiatos, Skopellos, Allonisos, Pelagos, Yioura, Pipperi vb. toplam 80 adadan oluşan Kuzey Sporad adaları Yunanistan'a verildi. Mora ile Attika çevresindeki, Spienza, Kitra, Spetsa (Suluca), Hydra (Çamlıca), Egina gibi diğer adalar da, yarımada'nın doğal uzantıları olarak kabul edildiği için Yunanistan sınırları içinde kaldı. Yunanistan'a çok yakın adalardan biri de Eğriboz (Negrepont-Eubea) Adası idi.⁹⁹ Bu ada da Yunanistan'a bırakıldı.¹⁰⁰

George Canning'in ölümünden itibaren İngiltere, Rum konusunda değişen tutumu paralelinde, kurulacak olan yeni devletin sınırlarının Mora Yarımadası ve bazı Ege adaları ile sınırlı olmasını arzulamaktaydı.¹⁰¹ Yani diğer devletlerin özellikle de Fransa'nın önerisi olan Arta-Volo hattının sınır olarak belirlenmesine karşıydı. İngiliz hükümeti tarafından Stratford Canning'e verilen 18.11.1828 tarihli talimata göre, Yunanistan Korint berzahının kuzeyinde hiçbir toprağa sahip olmayacaktı. İngiltere'nin böyle bir karar almasının nedeni ise, yeni kurulacak devletin Rus etkisi altına girebileceği kaygısı, bu tamamen olmasa bile, Yunanistan'ın İngiltere'den uzaklaşacağı düşüncesi idi. Bunun için İngiltere, kurulacak olan devletin temelli bir devlet olarak kurulmasını değil, sadece 1827 Londra Antlaşması'ndaki kararların yerine getirilmesini yeterli bulmaktaydı. Yani isyanın bitmesi, böylece Akdeniz'deki karışıklığın yatışması ve bir taraftan da Padişahın hoşnutluğunu kazanarak, kaybedilen itibarın yeniden sağlanması hedeflenmekte, iki tarafı da memnun edecek orta bir yol bulunması için uğraşılmaktaydı.¹⁰² Böylece, 1827 Londra Antlaşması gereğince hem bir Yunan Devleti kurulmuş olacak, hem de sınırlarında İngiltere'nin gayretiyle bir daraltılma söz konusu olacağı için, Osmanlı Devleti bu durumdan "kötünün iyisi" mantığıyla memnuniyet duyacaktı. Ancak, İngiltere bu yaklaşımını kabul ettiremedi ve belirttiği gibi 22 Mart antlaşmasıyla, yeni devlet Korint Körfezi'nin kuzeyine doğru genişletildi. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin de gerçekte 22 Mart Protokolü'nün belirlediği sınırları içtenlikle benimsemediğini bildiği için cesa-

retlenerek, hiç olmazsa sınırların daraltılması gerektiği düşüncesindeydi. Mora Yarımadası ve çevresindeki adaların Yunanistan için yeterli olacağı görüşünü savunmaktaydı.¹⁰³ Fakat, bir süre sonra Rus Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmış olması, Osmanlı Devleti'ni söz konusu kararları kabul etmek zorunda bıraktı. 15 Ağustosta, Yunanistan hakkındaki 22 Mart 1829 tarihli Londra Antlaşması'nı kabul ettiğini elçilere bildirdi.¹⁰⁴ Nitekim, Rusya'nın baskısıyla bu kararların kabul edilmiş olması, Rum sorununda, Rusya'nın ön plana çıkmasına neden oldu. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş hali 14.9.1829 tarihli Edirne Antlaşması'nın¹⁰⁵ imzalanmasıyla hukuken sona ererken, antlaşmanın onuncu maddesiyle de Osmanlı Devleti, Yunanistan hakkında, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Londra'da yapılmış olan 6 Temmuz 1827 tarihli antlaşmayı ve bunun tatbikine dair 22 Mart 1829 tarihli antlaşmayı kabul etti.

Edirne Antlaşması'ndan sonra, Balkanlarda Rus etkisi giderek artmış ve Yunanistan'ın özgürlüğünü, Rusya'nın silahlarına borçlu olduğu düşüncesi, yaygın bir inanç olarak yerleşmişti. Osmanlı Devleti'nin devamı konusunda kuşku taşıyan İngiltere, Rusya'nın, Yunan davasında ön plana çıkmış olmasından duyduğu endişeye de harekete geçti ve tamamiyle bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması için, Fransa ile anlaştı. Böylece İn-

giltere, Rum sorununu, Edirne Antlaşması'ndan ayırarak, yeni kurulan devlet üzerindeki etkisini güçlendirmek istiyordu.¹⁰⁶

Yunanistan'a tam bağımsızlık verilmesi konusundaki İngiltere'nin teklifi, Rusya tarafından da kabul edildi. Bu amaç için tekrar Londra'da görüşmeler başladı ve nihayet 3.2.1830'da, Osmanlı toprakları üzerinde kurulan, ilk bağımsız Hristiyan devlet olan Yunanistan, sınırları 22 Mart 1829 Protokolü'ne göre biraz daha daraltılmış, bir devlet olarak kuruldu. 22 Mart Protokolü ile, sınırları daha geniş, fakat özerk statüdeyken, bu kez 3 Şubat Protokolü ile, sınırları bakımından küçültülmüş, ancak bağımsız bir devlet yaratıldı. Özellikle İngiltere, sınırları daraltılmış küçük bir Yunanistan'ı çıkarlarına daha uygun bulmaktaydı. Çünkü, egemenliği altında tuttuğu Yedi Ada'nın karşısında, toprakları geniş bir devletin varlığından çekinmekteydi. İşte bu anlayışın ürünü olarak, sınırlar, Mora'nın hemen kuzeyinden geçirilmiş, fakat Eğriboz Adası, Attika Yarımadası ile Kiklad Adalarını da içine almıştı.¹⁰⁷

Yunanistan, böylece üç büyük Avrupa devletinin Akdeniz'deki nüfuz mücadelesinin sonucu olarak kurulmuş ve 3 Şubat kararları Osmanlı Devleti tarafından 24.4.1830 tarihinde kabul edilirken, Yunanistan'ın bağımsızlığı da tanınmıştı.¹⁰⁸

- 1 Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle, London 1989, s. 41 vd.
- 2 "...İşbu gâvurların cemiyetleri gittikçe çoğalmakta olup ve meram-ı bacıları evvela Mora'yı zabt ve badehu Yanya ordusunu muhasara etmek olduğundan...", BOA, *Hatt-ı Hümayın* (HH), 21411.E. Ayrıca bkz.: BOA, *Mühimme Defteri* (MD), No: 239, s. 180/632; BOA, MD, No: 239, s.40/151; BOA, MD, No: 239, s. 43/169; BOA, *Cevdet Dabîliye* (CD), 4007.
- 3 BOA, MD, No: 239, s. 138/507.
- 4 Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, c. IV, İstanbul 1328-1330, s. 1761 vd.
- 5 Charles-Barbara Jelavich, *The Balkans*, New Jersey 1965, s. 48; Georges Castellan, *Balkanlar'ın Tarihi*, (Çev.: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995, s. 274; N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), c. V (1774-1912), Ankara 1948, s. 256.
- 6 "...Rusya Devleti'nin Dersaadetim'de mukîm elçisinden devletçe resmen su'al olundukda mersûm Aleksandr ve hevâdârlarının cesâret eyledikleri fesâd ve şikâka Rusya Devleti'nin kat'â rızâ ve medhali olmadığını mu-kaddem ve muahhar resmî ve katî cevap vermiş olduğundan el-halecû hazîhi Devlet-i Aliyyem Rusya Devleti ile sulh u salâh üzere olub...", BOA, CD, 11535.
- 7 M.S.Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, (y.y, t.y), s. 58.
- 8 Hüner Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara 1996, s. 50 vd.

- 9 Anderson, s. 58 vd.
- 10 İlber Ortaylı, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *TCTA*, c.IV, s. 1030.
- 11 "...Fesadın menşei olan Rusyalı'nun...", BOA, HH, 16449; "...Rum milletin mürtebib olduğu iş bu fesâd ve isyân mutlaka Rusyalı'nın tahrik ve ifsâdından olduğu derkâr...", BOA, HH, 38279; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. XI, İstanbul 1309, s. 129.
- 12 Mehmed Ataulah Şanizade, *Tarih-i Şani-zâde*, c. IV, İstanbul 1299, s. 179; Zeki Arkan, "1821 Yunan İsyanı'nın Başlangıcı", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 12, S. 22 (Şubat 1987), s. 112.
- 13 Şanizade, c. IV, s. 179; Cevdet, c. XI, s. 130.
- 14 Osmanlı Devleti, 1821 yılı Mayıs ayı sonlarında, Eflak-Boğdan halkına duyurulmak üzere bölgedeki Osmanlı yöneticileri, metropolit ve piskoposlar aracılığıyla, bölgeye ne amaçla asker gönderildiğini açıklamış ve halkın huzursuzluğunu gidermeye çalışmıştı. "Asker sevkî, isyânı bastırmak ve sadece suçluları ele geçirmek amacıyla yapılmıştır. Kendi halinde olan re'âyâya dokunulmayacaktır", şeklinde teminat verilmişti. BOA, MD, No: 239, s. 113/425; BOA, MD, No: 239, s. 113/426.
- 15 Şanizade, c. IV, s. 200.
- 16 BOA, HH, 35077; Cevdet, c. XI, s. 215; Iorga, s. 262 vd.
- 17 BOA, HH, 35077.
- 18 "...Atûflecû Mehmed Paşa (Mora Valisi) hazretleri kılıç ile Livadye'ye girüp sülüsünden ziyâdesini ihrâk ve altı yedi binden ziyâde küffâr tu'me-i şîr ü şîmşîr olarak feth ü teshîr ve kocabaşlıları tavassutıyla bâkîsi istîmân idüp aman verilmiş...", BOA, CD, 5482.

- 19 BOA, HH, 38225.
 20 Iorga, s. 264.
 21 Cevdet, c. XI, s. 216.
 22 Şanizade, c. IV, s. 201; Cevdet, c. XI, s. 272 vd. (Beyannamenin tam metni için bkz.: Şanizade, c. IV, ss. 201-204; Cevdet, c. XI, ss. 271-275.)
 23 Tuncer, s. 50.
 24 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 172.
 25 Anderson, s. 61.
 26 Iorga, s. 286.
 27 "...Rum 'usâtı İngiltere ve Fransa devletleri meclis-i kebîrlerine ve krallarına 'ârz-ı haller takdîmle târîl-i mezkûrda 'îd-i adhâda Sultan Ahmed Câmi'-i şerîfi havlısında esîr bulunan Rum çocukları kurban yirine 'îdâm olınmışdır diyü 'akl ü fikre sığmaz sözler ile Avrupa devlet ve ahâlîsini cûş ü hurûşa getirüb mâlen ve harben 'âne iderek nîsâ tâ'ifeleri, üzerlerinde olan mücevherâtlarını Rum 'usâtına cehl üzerine bahş iderek...", Abdürrezzak Bâhir, *1243 Tarihindeki Rusya Muharebesi Tarihçesi*, (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler ve Müze Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, No:107), v.86b; Abdürrezzak Bâhir, *Tarihî Notlar*, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: 985.Y.729), v. 27a.
 28 C. M. Woodhouse, *The Battle of Navarino*, London 1965, s. 24; William St. Clair, *That Greece Might Still be Free The Philhellenes in The War of Independence*, London 1972, s. 25.
 29 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. XII, İstanbul 1309, s. 215.
 30 Cevdet, c. XI, s. 217.
 31 Cevdet, c. XII, s. 215; BOA, HH, 17469; Fevzi Kurtoglu, *Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi*, c. II, Ankara 1944, s. 158.
 32 Kurtoglu, s. 189; Tuncer, s. 57. Cevdet, c. XII, s. 217'de ölüm tarihi olarak 5.8.1827'yi verir.
 33 George Canning, 22 Eylül 1822'de Dışişleri Bakanı olarak göreve başlamış, 1827 yılı Nisan ayına kadar bu görevde kalmış ve bu tarihte Başbakan olmuştur. Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, London 1972, s. 55.
 34 Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara 1998, s. 117; Armaoğlu, s. 173.
 35 Iorga, s. 299 vd; Armaoğlu, s. 174; Anderson, s. 62; Barbara Jelavich, *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*, c. I, Cambridge 1983, s. 224.
 36 Kurtoglu, s. 158.
 37 Armaoğlu, s. 175; Dakin, s. 55.
 38 Armaoğlu, s. 175.
 39 Iorga, s. 302 vd; Armaoğlu, s. 175.
 40 Armaoğlu, s. 175 vd.
 41 BOA, HH, 37921.
 42 Cevdet, c. XII, s. 190; Armaoğlu, s. 176; Iorga, s. 312. Rus Çarı I. Nikola'nın şahsiyeti ve rejimi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Akdes Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993, s. 319 vd. Akdes Nîmet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 53 vd.
 43 Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 143; Jelavich, *The Balkans*, s. 49.
 44 Cevdet, c. XII, s. 190; Uçarol, s. 143; Armaoğlu, s. 176 vd.
 45 BOA, HH, 39203.A.
 46 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev.: Can Yücel), Ankara 1988, s. 53 vd.
 47 Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c. I, İstanbul 1257, s. 22.
 48 Lütfi, c. I, s. 27.
 49 William Smith Murray, *The Making of the Balkan States*, London 1910, s. 39; Armaoğlu, s. 177.
 50 Armaoğlu, s. 177.
 51 A. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1825-1878*, Michigan 1954, s. 17.

- 52 "...*Madde-i cevfi*: Yunaniler Devlet-i Aliyye'nin dâire-i hükümetinde bulunup ve vergilerini maktûa te'diye birle mevâzî-ı mezkûrede ehl-i İslâm ile Yunaniler'in bir yerde iskânları men'ine mucîb olunmağla ehl-i İslâm'ın emlâk ve akarlarını bahâ' takdîr olarak gerek bu nîzâmda dahîl olacak adalarda bulunan işbu emlâk ve akarın kıymeti Yunaniler tarafından te'diye oluna ve mevâzî-ı mezkûrede zabıt ve hükkâm-ı Yunan tarafından ta'yîn oluna ol kadar ki iş bu ta'yîn ve tahsisde Devlet-i Aliyye'nin dahi bir güne medhâlî ola ve Yunaniler ticaret ve ebnîyelerinde serbest ve hükûmetleri müstakîl ola. *Madde-i sâniye*: İngiltere Devleti'nin tavassutu Devlet-i Aliyye tarafından makbûl olduğu takdirde Rusya Devleti her-bâr iş bu tavassutun cereyan edecek ahvâlinde nüfûz-ı te'sîrini i'mâl ide ve Rusya devletinin bu maddede dâhilî mübâşeretinin tarih ve keyfiyeti bundan sonra ta'yîn olunarak ta'yîn-i mezkûr devleteyn-i mezkûreteynin iticâk ve iştirâkleri ola. *Madde-i sâlis*: Tavassut-ı mezkûr Devlet-i Aliyye tarafından redd olunup ve Rusya devletinin Devlet-i Aliyye ile ahvâlî alâ eyyi-vech-i kân oldukda devleteyn-i mezkûreteyn dâimî tanzîm-i mezkûru ve ıslah-ı zât-ül-beyn maddesini esâsî nazariyla nazar olunarak fırsat düştükçe bil-iştirâk veya bil-neferâd husus-ı mezkûru fi'le getirmek için gerek Devlet-i Aliyye cânibine ve gerek Yunaniler tarafına nüfûz ve te'sîr-i sarf oluna. *Madde-i râbi'*: Tanzimde dâhil olunacak cezâyir ve kararın hudud ve tafsilâtı sonraya kala. *Madde-i hamis*: İşbu tanzimde devleteyn-i mezkûreteyn tezyîd-i memleket olmayup ve ticaret ve mesâlihinde celb-i menfaât düvel-i âherin teb'aları hakkında ne güne muâmele olunur ise andan ziyâde tâlib olmayalar. *Madde-i sâdis*: Devleteyn-i mezkûreteyn düvel-i müttetika-i mütehabbeyi maslahat-ı mezkûreye idhâlini murâd iderek iş bu maddenin müsvedde-i evlâsı olan mazbataya Nemçe ve Prusya ve Frânçe taraflarına irtisâl birle husus-ı mezkûrun ikmâl ve itmâmında virilecek kararın tazammun-ı tekeffülünü tekâlif idtiklerinde düvel-i mezkûre Rusya devletiyle bil-ittifak kabul idtikleri halde İngiltere devleti iş bu zamân ve keffâleti deruhde idemez.", BOA, HH, 18023.A; Lütfi, c. I, s. 81 vd.
 53 Tuncer, s. 73.
 54 Akkerman Antlaşması'nın tam metni için bkz.: BOA, *Rusya Ahidname Defteri* (RAD), No: 83/1, ss. 215-219/197; Eflak ve Boğdan Memleketleri Hakkında, ss. 220-223/198; Sırpı hakkında, ss. 223-224/199; Lütfi, c. I, ss. 212-223; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, c. I, Ankara 1953, ss. 263-273.
 55 "...Rusya Devleti'nin Rum maddesine müdahâle itmeyeceğini Akkerman mükâlemâtında Rusya murahhasları resmen söyleyüb...şöyle ki: Akkerman, Devlet-i Aliyye murahhas-ı evveliyle Rusya murahhası evveli Verinçof'un (Voronzof) vâkı' olan mülâkât-ı mahsûsalarında Rusya Devleti evvel ve âhîr Rum maslahatına karışmadığını ba'd-ez-în dahi karışmayub bu bâbda Devlet-i Aliyye'ye her türlü te'mîni ideceğini söyleyüp ba'dehû mükâleme-yi resmiye meclisinde elçi bey dostumuz dahi hazır olduğu halde yine bu söz açılıp resmen dahi beyân ve te'kid kılınmış ve inandırılmış olduğundan Devlet-i Aliyye murahhasları dahi Dersaadet'e böylece tahîr ve inhâ' itmeleriyle Devlet-i Aliyye bunu böyle bilüp Akkerman muâhadesini anın üzere kabul ve tasdik itmîşdir ve Devlet-i Aliyye murahhaslarının ol vakit Dersaadet'e gönderdikleri mükâleme mazbatalarında sarâhaten böylece musarrah ve mestûr olduğundan başka meclîs-i mükâlemenin hazır bulunan Verinçof'dan mâadâ tarafeyn me'mûrları el-yevm burada mevcûd ve hayatda olmalarıyla her ne vakit olsa isbâtı mümkündür...", BOA, HH, 39379; Abdürrezzak Bâhir, *Tarihî Notlar*, v. 32b.
 56 Anderson, s. 66.
 57 Lobanov-Rostovsky, s. 18 vd.
 58 Uçarol, s. 145; Iorga, s. 325 vd. Lobanov-Rostovsky, s. 19'da, Fransa'nın St. Petersburg Protokolü'nü kabul ettiği tarih olarak, 18.12.1826 tarihini verir.
 59 BOA, HH, 38794; Lütfi, c. I, s. 55; Iorga, s. 327.
 60 Iorga, s. 327.
 61 BOA, HH, 38813; Lütfi, c. I, s. 55 vd. Rusya tarafından verilen takrir tercümesinin tam metni için bkz.: Lütfi, c. I, ss. 318-321.

62 Iorga, s. 328; Lütfi, c. I, s. 83.

63 Lütfi, c. I, s. 76 vd.

64 "...Frânçe ve İngiltere kralları ve Rusya İmparatoru cenâbları Yunan'da kâin eyâlat ve cezâyırın ihtilâlleriyle gün be gün Avrupa ticaretine mevâ-ni' zuhûrına ve korsanlığına bâis olarak düvel-i fâhîme teb'âlarına zarar ve ziyân îrâs iden muhârebe-i vahîmenin def-i lâzimededen idüğüünü teyak-kun itdiklerine ve Frânçe ve İngiltere kralları cenâbları taraflarına Rusya imparatoruyla bil-muayyen nezd-i Devlet-i Aliyye'de tavassut olunmak üzere Rumlar tarafından niyâz olunduğuna mebni iş bu muhârebenin uza-masından lâzım gelen sefk-i dimâ' ve mesâib-i sâirenin indifâ'-ı arzu olu-narak bu bâbda bil-ittifâk sa'y ü gayrât olunmak ve hukuk-ı insâniyyet ve Avrupa'nın menfaat-ı istirâhat-ı icâbınca tavassutlarıyla tarafeyn beynin-de sulh ve müsâlemetin husulü için akd-i muâhede-i resmiye ile sarf-ı mazarrat kılınmakla karar virilmekle İngiltere Devleti tarafından Lord Desaelly, Frânçe Devleti tarafından Prens Polniyak ve Rusya Devleti tara-fından Prens Kristof Lieven nâm me'mûrlar ta'yîn ve terhîs kılınarak yed-lerinde olan ruhsatnameleri ba'de-l-mübâdele mevâdatı üzere akd ü mu-âhede imtişlerdir ki zikr ü beyân olunur. *Evvelki Madde:* Düvel-i muâhede taraflarından iş bu muâhedenin tasdîki akibinde Devlet-i Aliyye cânibine Rumlar ile müsâlemet için mahsûsan tavassut-ı tekâlif ve bu tavassutun neticesine esas olmak üzere tarafeynden muhâsamatın terki taleb oluna. *İkinci Madde:* Devlet-i Aliyye cânibine olunacak tekâlif esasâtı üzerine müessis olup yani Rumlar zat-ı hümayûnu hükümdar bileler ve senevi virgü virecek iş bu virgünün mikdâr-ı mahsûs-ı sınır ile kat' ve tanzim kıl-ına ve Rumlar bir hükümet tahtında idâre olunarak zikr olunan hüküme-tin me'mûrları kendü taraflarından intihâb olunup taraf-ı Devlet-i Aliy-yeden fakat tasdîk oluna ve ehl-i İslâm ile Rum râifesi müddet-i medîde beynlerinde vuku' bulan muhârebe ve muhâsâme sebebiyle ba'd-ez-în bir-birlerine sî-i kasd itmeleri için birbirinden ayrılmak lâzım gelmekle ehl-i İslâm'ın kara ve cezîrelerde kâin emlak ve arazileri esmân-ı ashâbına yahud taraf-ı Devlet-i Aliyye beher sene virecek virgü ile maan ceste ceste tazmîn olunmak üzere Rumlar'a fûrûht itdirile. *Üçüncü Madde:* Husûsât-ı mezkûrenin tanzîmiyle kara ve cezîrelerin tahdîdi mahsus me'mûr ta'yî-niyle icrâ oluna. *Dördüncü Madde:* Düvel-i muâhede taraflarından mevâdd-ı meşrûha mücibince müsâlemet maddesine devâm olunarak iş bu muâhe-denin icrâsı için Dersaadet'de mukîm elçilerine serfân ta'lîmât-ı mukte-zîyye virile. *Beşinci Madde:* Düvel-i muâhede bu bâbda tevst'-i mülk ve kuvvet ve teb'âlarının düvel-i sâire teb'âlarından ziyâde imtiyâzen nâiliy-yeti talebinde olmayalar. *Altıncı Madde:* Tarafeyn beyninde olunacak sulh ve müsâlemet-i kat'iyyenin bekâsı zımında düvel-i muâhidenin tensib itdikleri devlet tarafından taahhüd itdirile ve iş bu taahhüd hususu bâde-lu düvel-i mezkûre beyninde tanzim oluna. *Yedinci Madde:* İş bu muâhe-de en geç iki mah zarfında ve mümkün olur ise serfân tasdîk oluna. *Mad-de-i Hafîyye:* Devlet-i Aliyye kendüye tekâlif olunan tavassutu bir mah zarfında kabul itmediği surette düvel-i muâhede taraflarından ber-vech-i âtî hareket oluna. *Evvelâ:* Muhârebenin imtidâdından lâzım gelen ve taraf-ı Devlet-i Aliyye'den def'i müşkûl olan mukatele-i mesâibi düvel-i mez-kûre taraflarından ol vechile müsâlemet vesâiline teşebbüsü icâb ideceği taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye îlân olunup ve iş bu müsâlemet maddesi bi-ey-yî-hâl icrâ olunarak bu halde Rumlar ile ticaret muâmelâtı için konsolos-lar ta'yîn ve hükümet kuvvetini ihraz itdikleri gibi Rumlar'ın me'mûrla-rı dahi kabul oluna. *Sâniyev:* Devlet-i Aliyye tarafından bir mah zarfında terk-i husûmet keyfiyeti kabul olunmayup yahud Rumlar tarafından mü-mânaat olunduğu takdirde düvel-i muâhede-i mezkûre cânibinden ber-vech-i meşrûh terk-i muhâsâme matlubları olarak tarafeyn haklarında bir gûne hareket-i hasmâne daiyesinde olmaksızın cânibeyn beyninde ittisâ-lât-ı kat'ına hasbe'l-imkân sa'y ü gayret olunacağı keyfiyeti tarafeyn ya-hud muhârebe ve muhâsâmaya ikdâm iden tarafa îlân oluna ve Akdeniz'de bulunan sefâin-i harbiyeleri kumandanlarına bu bâbda ta'lîmât-ı lâzime virile. *Sâlisiv:* Hilâf-ı me'mûl teşebbüs olunacak vesâil ile Devlet-i Aliy-yeye olunacak tekâlifî kabul itdirilemeyüp yahud Rumlar kendü hakla-

rında menfaatlı olan şûrûtu red itdikleri halde düvel-i müttefika beynle-rinde ma'lûm ve mukadder esâs mücibince müsâlemet maddesine devâm birle husulü için lâzım gelen vesâil-i kaviyyeye teşebbüs olunmak üzere Londra'da olan me'mûrlarını terhîs ideler. İş bu madde-i hafîyye muâhe-dede münderic add ü itibâr olunub beraber tasdîk kılınâ.", BOA, HH, 38096.

65 BOA, HH, 39272.B.

66 BOA, HH, 39379; BOA, HH, 39272.B; Lütfi, c. I, s. 83.

67 BOA, HH, 39379.

68 BOA, HH, 39379.

69 BOA, HH, 39379; Lütfi, c.I, s.31.

70 BOA, HH, 38810.

71 BOA, HH, 39311.

72 BOA, HH, 39202.

73 Armaoğlu, s. 180.

74 BOA, HH, 39272.B.

75 BOA, HH, 38070. D; Lütfi, c. I, s. 91.

76 Lütfi, c. I, s. 91.

77 Murray, s. 41.

78 BOA, HH, 37885.F; Cevdet, c. XII, s.217.

79 Lütfi, c. I, s. 91 vd; BOA, HH, 37885.F.

80 BOA, HH, 37885. G; Lütfi, c. I, s. 93 vd.

81 Lütfi, c. I, s. 95. Elçiler ve reis efendi arasında yapılan görüşmenin tam metni için bkz.: Lütfi, c. I, ss. 322-339. Ayrıca bkz.: Iorga, s. 336.

82 Bilâl N. Şimşir, *Ege Sorunun Belgeleri*, c. I (1912-1913), Ankara 1989, s. 26.

83 Lütfi, c. I, s. 100 vd; Cevdet, c. XII, s. 217; Anderson, s. 67 vd.

84 C. M. Woodhouse, "The 'Untoward Event': The Battle of Navarino 20 October 1827", *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, (Ed.: Ric-hard Clogg), London 1986, s. 16.

85 BOA, HH, 38981.B; Abdürrezzak Bâhir, *Tarihî Notlar*, v. 29b; Lütfi, c. I, s. 410.

86 BOA, HH, 38981.B; Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, c. I, Ankara 1928, s. 20.

87 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1988, s. 119; Iorga, s. 337 vd.

88 Poole, s.64.

89 BOA, HH, 39135; Iorga, s. 343.

90 Iorga, s. 343; Lütfi, c. I, s. 109.

91 Iorga, s. 343.

92 Armaoğlu, s. 184 vd.

93 Kurtoglu, s. 201.

94 BOA, HH, 23493.

95 BOA, HH, 23493; Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c.II, İstanbul 1257, s. 4.

96 BOA, HH, 32107.

97 BOA, HH, 23493.A.

98 Iorga, s. 348; Armaoğlu, s. 185; Anderson, s. 74; BOA, HH, 37955.B.

99 Şimşir, *Ege Sorunu*, s. 19.

100 Bilal Şimşir, "The Fight over the Aegean Islands", *Dış Politika*, S. 6 (1977), s. 149; Iorga, s. 355.

101 La Gorce, *Çağlar Boyu Yunanlılar*, İstanbul 1986, s. 303.

102 Poole, s. 68 vd.

103 Poole, s. 70.

104 Şerafeddin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *DTCFD*, c. IX, S.1-2 (1951), s. 119; C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambrid-ge 1930, s. 162.

105 Antlaşmanın tam metni için bkz.: BOA, RAD, No: 83/1, ss. 226-229/200, Memleketeyn'in nizamâtına dair; ss. 229-230/201, Tazmini ti-carete dair; ss. 230-231/202; Lütfi, c. II, ss. 254-268; Ahmed Muhtar, c. II, ss. 189-195; Erim, ss. 279-292; Turan, *DTCFD*, ss. 136-142.

106 Anderson, s. 74. Edirne Antlaşması sırasında, İngiliz Dışişleri Bakanı olan Lord Aberdeen, 1854 yılında İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı bir

açıklamayla, İngiltere'nin neden bağımsız bir Yunanistan'ın kurulmasını arzuladığını ve bunu gerçekleştirmeye yönelik bir politika izlediğini şu şekilde açıklamıştı: "Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin bekası için o kadar zararlı görülümüş ve Avrupaca, bize o merteye korku ve endişeyi mucip olmuştu ki, mes'ele-i mühimme (Yunan mes'elesi) hakkında o zamana kadar İngiltere tarafından ittihaiz olunmuş olan meslek birdenbire değiştirilmiştir. O zamana kadar, Yunanistan'a serbest bir hükümet gözüyle bakılmamış, Eflak-Boğdan memleketleri gibi, yani Osmanlı Devleti'ne bağlı ve ona cizye verir bir idare şekli kurulabileceği reyinde bulunulmuş idi. Ancak, Edirne Antlaşması'nın imzalandığı haberi gelince, Osmanlı Devleti'nin bekası o derece şüpheli görülmeye başlandı

ki, yeniden teşkili düşünülen Yunanistan hükümet idâresini, kendi bekasından emin olmayan diğer bir hükümete (Osmanlı Devleti'ne) bağlamak, hükümet kâidesine aykırı sayılmış ve Lord Wellington da, bu düşünceye tamamiyle iştirak etmiş olduğundan, Yunanistan idâresi, Osmanlı Devleti'ne tâbi edileceğine, bağımsız bir devlet mertebesine yükseletilmesini müttefik devletlere (Fransa ve Rusya'ya) müsaraaat eylemiş idik. Bu da, doğrudan doğruya Edirne Antlaşması'ndan dolayı bizi istilâ etmiş olan korku ve endişeden ileri gelmiştir.", Turan, *DTCFD*, s. 145, dipnot 149.

107 Armaoğlu, s. 185; Uçarol, s. 152; Iorga, s. 355.

108 Lütfi, c. II, s. 13,17; Uçarol, s. 152.

KAYNAKLAR

BOA, *Rusya Abidname Defteri*, No: 83/1.

BOA, *Mühimme Defteri*, No: 239.

BOA, *Cevdet Dahiliye Tasnifi*, 4007, 5482,11535.

BOA, *Hattı Hümayın Tasnifi*, 21411.E, 16449, 38279, 39379, 38981.B, 39135, 23493, 23493.A, 32107, 35077, 38225, 17469, 37921, 39203.A, 18023.A, 38794, 38813, 38096, 39272.B, 38810, 39311, 39202, 38070, 37885.F, 37885.G, 37955.B.

Abdürrezzak Bâhir, *Tarihî Notlar*, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: 985. Y. 729).

Abdürrezzak Bâhir, *1243 Tarihindeki Rusya Mubârebesi Tarihçesi*, (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler ve Müze Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, No:107).

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c.XI-XII, İstanbul 1309.

Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c. I-II, İstanbul 1257.

Ahmed Muhtar, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, c. I-II, Ankara 1928.

Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, c.IV, İstanbul 1328-1330.

Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923*, (y.y, c.y).

Arıkan, Zeki, "1821 Yunan İsyanı'nın Başlangıcı", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl 12, S. 22 (Şubat 1987), ss. 97-132.

Armaoğlu, Fahri, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997.

Castellan, Georges, *Balkanlar'ın Tarihi*, (çev.: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995.

Clair, William St., *That Greece Might Still be Free The Philhellenes in The War of Independence*, Londra 1972.

Crawley, C. W., *The Question of Greek Independence*, Cambridge 1930.

Dakin, Douglas, *The Unification of Greece 1770-1923*, London 1972.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, c. I, Ankara 1953.

Hobsbawm, E. J., *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*, (çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara 1998.

Iorga, N., *Osmanlı Tarihi*, (çev.: Bekir Sıtkı Baykal), c. V (1774-1912), Ankara 1948.

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*, c. I, Cambridge 1983.

Jelavich, Charles-Barbara, *The Balkans*, New Jersey 1965.

Jelavich, Charles-Barbara, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, Seattle, London 1989.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1988.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1993.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

Kurtoğlu, Fevzi, *Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi*, c. II, Ankara 1944.

La Gorce, *Çağlar Boyu Yunanlılar*, İstanbul 1986.

Lobanov, A.-Rostovsky, *Russia and Europe 1825-1878*, Michigan 1954.

Mehmed Ataullah Şanizade, *Tarih-i Şani-zâde*, c. IV, İstanbul 1299.

Murray, William Smith, *The Making of the Balkan States*, London 1910.

Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (Çev.: Can Yücel), Ankara 1988.

Ortaylı, İlber, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV, ss. 1026-1031.

Şimşir, Bilâl N., *Ege Sorunu Belgeler*, c. I (1912-1913), Ankara 1989.

Şimşir, Bilâl, "The Fight over the Aegean Islands", *Dış Politika*, S. 6 (1977), ss. 148-210.

Tuncer, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, Ankara 1996.

Turan, Şerafeddin, "1829 Edirne Antlaşması", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IX, S. 1-2 (1951), ss. 111-151.

Uçarol, Rifat, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.

Woodhouse, C. M., *The Battle of Navarino*, London 1965.

Woodhouse, C. M., "The 'Untoward Event': The Battle of Navarino 20 October 1827", *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, (Ed. Richard Clogg), London 1986, ss. 1-17.

MORA İSYANI VE YUNANİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI (1821-1829)

YRD. DOÇ. DR. HAMİYET SEZER
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL TARİH COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl yenileşme çabalarının olduğu ve bu arada idarecileri uğraştıran isyanların çıktığı zor bir yüzyıldır. Bu dönemde bütün Avrupa'yı etkisi altına alan ve imparatorlukların korktuğu milliyetçilik akımı hız kazanmış ve yeni devletler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti de bu akımdan etkilenmiştir. Sınırları içinde yaşayan çeşitli milletler, artık bağımsızlıklarını elde etmek için ayaklanmalar çıkarmaya başlamışlardır. Özellikle Balkanlardaki milletler milliyetçilik akımından büyük oranda etkilenmişlerdir. Bunlardan, önce Sırplar ayaklanmış (1804), Bükreş Antlaşması'yla bir takım ayrıcalıklar elde etmişler, ardından Yunan İsyanı çıkmış, daha sonra da diğerleri bunları izlemiştir.

Yunan İsyanının çıkmasında çeşitli sebepler bulunmaktadır. Birincisi, 18. yüzyılda yaşanan ve "Aydınlanma Çağı" denen dönemin etkilerinin yansımasıdır.¹ Bu gelişmelerin arkasından ortaya çıkan Amerikan bağımsızlığı, Fransız İhtilali ve yaydığı fikirler, ilan edilen insan hakları bildirileri, insanlık tarihinde meydana gelen önemli değişiklikler oldu. Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan hürriyetçilik, milliyetçilik akımları birçok ülkeyi ve içinde yaşayan milletleri etkisi altına aldı. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Yunanlar da bu etkilenenler arasında yer aldı.²

Osmanlı toprakları içinde yaşayan Yunan halkı, ayrıcalıklı bir toplumdur. Ticaret yaparak zenginleşmişlerdir. Devlet yönetiminde önemli görevler almışlardır. Örneğin, Eflak-Boğdan beyleri, Fenerli Rumlar arasından seçiliyordu. Yine Divan tercümanları Rumlardandı. Bunlar Avrupa ve Avrupalılar ile temas halindeydi. Ticaret yaparak zenginleşen Rum ticaret burjuvazisi bir ulu-

sal bilincin ortaya çıkmasında katkıda bulundu. Yeni oluşmakta olan bu kesim, okullar yaptırarak, kitaplıklar kurarak, yetişmiş insana gereksinim duydukları için burslar vererek, bir yandan Rum gençlerine giderek laikleşen bir eğitim olanağını sağlamışlar, diğer yandan da Avrupa'da oluşan yeni düşüncelerin, özellikle ulusçuluk düşüncesinin, hızla Osmanlı Devleti içindeki okumuş Rum kitleye ulaşmasını kolaylaştırmışlardır. Yunanca yapılan yayınların sayısında artış ve içeriklerinde değişiklik görülmektedir. Batılı filozof ve bilim adamlarının kitapları Yunanca'ya çevrilmektedir. Din kitaplarına karşılık, bilimsel ve gramer kitapları da 19. yüzyılda hızla artmaktadır. Regas, Koraes, Konstandinos Laskaris gibi Yunan yazarlar, yazılarıyla halkın bilinçlenmesinde rol oynamışlardır.³

Rumların, fıkırsel ve ekonomik dünyaları gelişmekteydi. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nde Türk olmayan unsurlar üzerinde, Avrupalı devletlerin Fransız İhtilali öncesinde de milli duygulara yönelik kışkırtma hareketleri söz konusudur. Bu propagandalar, özellikle Rumlar üzerinde yoğunlaşmış ve etkili olmuştur. Örneğin, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Baltık'tan gelen bir Rus donanması Akdeniz'e ulaşarak Mora halkını kışkırtmıştır.⁴ Bir başka örnek, 1787-1792 yılları arasında, bir yanda Rusya ve Avusturya öte yanda Osmanlı Devleti arasında yapılan savaştan önce, Rusya ve Avusturya bir Grek projesi ile eski Bizans'ı tekrar canlandırmak istemiştir. Rusya'nın Rumları kışkırtma politikası devam edecektir.

Rusya'dan başka Fransa da Rumlar üzerinde kışkırtma politikası uygulamıştır. Örneğin, 1797 yılında

Fransa, Yedi Adalar'a yerleşmişti. Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını düşünerek kendi çıkarları doğrultusunda planlar uygulamaya başlamış, Mısır seferi hazırlıkları sırasında da adalarda ve Mora'daki Rumları kışkırtarak ayaklandırmak istemiştir.⁵

Kışkırtma girişimlerinden başka, Rumlar üzerinde etkili olan siyasi gelişmeler de olmaktaydı. İngiltere, 1815 Kasımı'nda, müttefiklerle yaptığı bir anlaşma ile Yedi Ada'yı bağımsız cumhuriyet haline getirmiş; fakat bu bağımsız devleti kendi himayesi altına almış, Rusya'ya karşı ileri bir karakol kurmuştu. Çünkü, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yönelen hareketlerinden rahatsız oluyordu. Böylece, Yedi Ada'nın bağımsızlığı Mora Rumları için yeni bir bağımsızlık örneği oluşturmuştur.⁶

Bütün bu fikri gelişmeler, kışkırtmalar Yunanların bağımsızlık hareketine hazır hale gelmesine neden olmuş, uygun zaman ve işaret beklenmekteydi. 1820 yılında Yanya Paşası Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı Rumlar için uygun ortamı sağladı. Bölgede ve Rumlar üzerinde sıkı bir idare kurmuş olan Ali Paşa'nın denetimi, isyanıyla ortadan kalkıyordu. Ayrıca, devletin bu sorunla uğraşması Rumların işini kolaylaştırıracaktı. Hatta Rumlarla Ali Paşa arasında işbirliği sağlama çalışmaları bile olacaktır. Bu konudaki gelişmeler de şu şekilde olmuştur.

Ali Paşa, Arnavutluk ve Yunanistan'da güçlü bir idare kurmuştu. Bağımsızlık savaşındaki Rumların önemli askeri liderlerinin çoğunun, Ali Paşa'nın hizmetinde görevli ve eğitilmiş armatoller⁷ olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında; Androutsos, Karaïskakis, Diakos, Tsansas, Bakolas gibi isimleri sayabiliriz.⁸ Ali Paşa'nın sürekli kuvvetleri müslüman Arnavutlardan oluşmakta iken, illerde güvenlikten sorumlu olan kişilerin çoğu hristiyan armatollerdi.⁹ Ali Paşa, Rumların milliyetçi düşüncelerinin gelişmesinde de yardımcı olmuştur. Şöyle ki; onlar için kiliseler inşa ettiriyor, Yunan dilini diplomatik yazışmalarda kullanıyor, Yunan diliyle eğitimi teşvik ediyordu. Ali Paşa, Yunan piskoposlarını ajan olarak da kullanmaktaydı. Ortodoks Rumların büyük bir kısmı Ali Paşa'nın idaresi altındaydı. Paşa, Rumların yeteneklerinden yararlanıyordu. Yanya, bir Yunan şehri kabul ediliyordu.¹⁰

Philike Hetaireia yöneticisi, lideri ile Çarın dışişleri bakanı isyan hazırlıklarıyla ilgili görüş alışverişinde

bulunurken Ali Paşa'dan da bahsediyorlardı. Bu konuda Aleksandros Hypsilantes ve Capodistria 1820 yazında buluşarak görüştüler. Hypsilantes, Capodistria'dan Osmanlı Devleti ile Ali Paşa arasında çıkan sorunda Rumların konumunun ne olması gerektiği hakkında tavsiyeler alacaktı. Capodistria, devrimden yana değilse de Rumların, Ali Paşa'nın bu durumundan yararlanabileceği düşüncesindeydi.¹¹

Rum ileri gelenleri arasında, Ali Paşa olayından yararlanma düşüncesi varken, Osmanlı birlikleri Ali Paşa üzerine yürüdüğünde, O da Rumların tarafına yöneldi. Ali Paşa'nın 1818'den beri Philike Hetaireia'nın varlığından haberi vardı. Rumları kendi lehinde kullanmayı düşündü. Paşa, Rusların da desteğini kazanacağını biliyordu. Bunun için, Ali Paşa ile Philike Hetaireia'yı temsilen Rusya'nın Patras konsolosu resmi çevirmeni Ioannis Paparregopovlos arasında 1820 Nisanı'nda görüşmeler yapıldı. Tarih-i Cevdet'te Terkopi Tarihi'nden nakledildiğine göre; Ali Paşa'nın Paparregopovlos'u görüşmek için Preveze'ye davet ettiği, Paparregopovlos'un bunu kabul etmediği anlatılmaktadır. Paparregopovlos, durumu Badre piskoposuna anlatmış, piskopos bundan memnun kalmayarak davetten faydalanması gerektiğini söyleyip Paparregopovlos'u Ali Paşa'nın görüşme teklifini kabul etmeye ikna etmiştir.¹² Ali Paşa, Paparregopovlos'u kendisinin Rusya'ya bağlılığı konusunda ikna etti. Rusların, Sultana karşı savaş açması için ona baskı yaptı. Kendi çıkarlarının Rus ve Yunan çıkarlarıyla birleştiğini söyleyerek, O'nun St. Petesburg'a gidip Capodistria'ya durumu anlatmasını istedi. Paparregopovlos, bunu kabul ettiyse de seyahat ertelendi. Paparregopovlos tarafından genel başkana gönderilen 20 Eylül 1820 tarihli bir mektupta, Tepedelenli Ali Paşa'nın fermanlı ilan edilmesinin Yunanlarca kaçırılmaması gereken bir fırsat olduğu ifade edilmekteydi.¹³

Ali Paşa, her ne kadar İngiltere, Avusturya ile temas geçip Sultanın kendisini affetmesi için uğraşmışsa da aslında tek kurtuluşunun Rus-Yunan planında olduğunu gördü. Bu arada Ali Paşa'nın hizmetindeki armatoller Rumeli içlerine ilerlemekte olan Osmanlı kuvvetlerine karşı direnmeye başladı. Aynı zamanda, Yedi Adalar'a kaçmış olan savaşçılara yurda dönme ve armatoller ile birleşme çağrıları yapılıyordu. Bu sözü edilen savaşçılar,

Ali Paşa'nın kaçmak zorunda bıraktığı Klepht ve Suller'di. Bunlar, Osmanlılardan da af sözü ve iyi ücret önerileri alıyorlardı. Her iki taraftan gelen bu tekliflerle adalara kaçmış olanlar geri döndüler. Geri dönenler, Ali Paşa'nın Yunan davasıyla bütünleşmesi sebebiyle önceleri Ali Paşa'nın tarafını seçtiler. Ancak, Ali Paşa'nın savaşta girmekteki kararsızlığı, bilinen ikiyüzlülüğü, hırsı Yunan liderlerini rahatsız ediyordu. Bu nedenlerden, Osmanlı askerleri Rumeli'de önemli yerleri ele geçirdiğinde, Ali Paşa'nın yanında olan armatol ve bir kısım Rum şefler Osmanlıların tarafına geçti.¹⁴ Yanya'yı kuşatan Osmanlı askerleri zamanla baştaki hızlarını kaybetti. Ordunun 50 bin kişilik mevcudu beşte biri kadar azaldı. Durumu izleyen yabancı gözlemciler Osmanlı kampındaki paşalar arasında kıskançlık ve bölünmenin başladığını bildiriyorlardı. Ayrıca, baskı uygulaması, çok önceden beri süren para, yiyecek, yem gibi maddelerin zorla alınması, angarya yaptırılması, köylüleri Osmanlılara yüz çevirmeye itti. Balkanlardaki durum halk için dayanılmaz olmuştu. Ali Paşa için gönderilen askerlerin halkı bıktırdığını, bölgenin harap olduğunu yine gözlemciler bildiriyordu. Bu durumda, uygun ortamı gören halk, kitleler halinde ayaklanmaya başladı. İlk olarak Sulyotlar, Ali Paşa'nın tarafına geçti. Sulyotların asıl amacı 17 yıl önce kovuldukları memleketlerini kaybetmemektir.¹⁵ Sulyotlar böylelikle Sultana karşı ayaklandı. Arnavutlar da Osmanlı birliklerinin tavırlarından bıkmışlardı. Onlar, Ali Paşa'nın yönetimi altında yaklaşık 30 yıldır Rumeli'de seçkin bir statüye sahipti. Arnavutların da güçlerini Sulyotlarla birleştirmeleri, kendileri için tek çözüm yoluydu. 27 Ocak 1821'de bir antlaşma imzalandı. Arnavutlar ve Sulyotlar "bir beden içinde bir ruh olacaklar" ve kanlarını Ali Paşa'nın kesin zaferi için akıtacaklardı. Hemen hemen bütün klepht ve diğer kabileler, dağ köylüleri Osmanlılara karşı eylemlere başlayacaktı. Osmanlılar bu ayaklanma ruhunun yayılmasını engellemek için çalıştıysa da geç kalınmıştı.¹⁶ Bu tarihlerde eylem için hazırlanan bir başka grup Armatolinin kaptanlarıydı. Sulyotlar ve klephtler gibi onlar da Philike Hetaireia'nın Korfü komitesi ile ilişki içindeydi. 1821 yılının Ocak ayı başlarında aralarından en ünlüleri Androutsos, Varnakiotis, Tsargas, Stournaris, Makris Santa Mavra adasında biraraya geldi. Bu kişiler, Yunan hareketinin askeri yön-

den örgütleyicileri olarak nitelendirilebilir. Toplanan ismi geçen kişiler, Epir'in liderlerini izlemek ve Rumeli'de isyanı yaymak kararı aldılar.¹⁷ Yerel bir takım hareketler başlamıştı. Philike Heteria'nın İstanbul'daki merkez komitesi ve Güney Rusya'daki lideri Hypsilantes, bu olaylara ilişkin haberleri aldıklarında tepki gösterdiler. Çünkü, isyan Hypsilantes'in gelmesi ile başlayacaktı. Oysa olaylar başlamıştı. Hypselantes'in Mora'daki temsilcisi, artık hiç bir gecikmeyi garantileyemeyeceğini, yani geleceğe kadar olayları engelleyemeyeceğini bildirerek O'nu uyarıyordu.¹⁸

Philike Heteria, girişecekleri hareket konusunda olayın başlangıcından önce çeşitli raporlar hazırlamaktaydı. Bu raporların birinin 2, 4 ve 5. maddelerinde Tepedelenli Ali Paşa olayı ile ilgili düşünceler yer almaktadır:

2. maddeye göre; Tepedelenli Ali Paşa, Sırpların isyanına kadar Osmanlı kuvvetlerine dayanabilirse, Osmanlı Devleti, Sırp ve Ali Paşa olayları nedeni ile kuvvetini ikiye bölecek böylece Mora halkı serbestçe ayaklanmayı yürütebilecekti. Ali Paşa, Osmanlı kuvvetlerine yenilse bile, Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmı Sırplar üzerine gideceğinden Yunan kaptanlarına güç yetiremeyecekti. Kaptanların yenilmesi halinde ise Rumların büyük bir kuvveti yok olacağından, bunu engellemek için Sırpların savaşa devam etmelerine çalışılacaktı.

4. maddeye göre; Ali Paşa maiyyetinde olan kaptanlara özel bir görevle memur gönderilerek cemiyete girmelerinin sağlanmasına çalışılacaktı.

5. maddeye göre, bu memur, Ali Paşa'nın yok edilmesinden önce Yanya'ya varabilirse Ali Paşa ile kaptanlar arasında birlik ve beraberliği içeren bir anlaşma senedi düzenlenmesine çalışılacaktı.¹⁹

Ali Paşa olayının Rumlar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır, buna dair örneklerden biri de şudur: Tepedelenli Ali Paşa maiyyetindeki kaptanlara Nazır-ı Umumi (Philike Hetaireia'nın başkanı) 12 Şubat 1821 tarihinde bir talimatname gönderdi. Bu talimatnamenin ikinci maddesinde, kaptanlara Ali Paşa ile olan ittifaklarını korumaları, Osmanlı askerini birlikte bölgeden çıkarttıktan sonra, Ali Paşa'nın ellerine geçeceğini, Paşa'nın eski haline gelmemesinin sağlanması isteniyordu. Dördüncü maddesinde, Devlet-i Âliyyenin hiç bir sözüne uymayıp, Ali Paşa'yı muhafaza etmek bahanesiyle

müslüman halkın bölgeden çıkarılmasına özen gösterilmesi, beşinci maddede ise; Osmanlı askeri ile ittifak ederek Ali Paşa'nın cezalandırılmasına çalışmaları için Patrikhanece gönderilen tenbihnamelerin zorla alındığı, bunlara uymamaları gerektiği bildirilmekteydi.²⁰

Tepedelenli Ali Paşa'nın Mora'ya adamlarını göndererek Rumları kışkırttığını bilmekteyiz. Paşa, kendisini kurtarabilmek için bu yola sık sık başvurmuştur. Ali Paşa'nın Mora'ya adamlar gönderdiğine dair Mora kaymakamı bir mektubunda bilgi vermektedir. Mora kaymakamı Salih Ağa, 18 Mart 1821'de (13 C. 1236) Hurşit Paşa'ya gönderdiği mektubunda, Ali Paşa'nın adamlarının halkı kışkırttığı ve Hurşit Paşa'nın beş, altı yüz asker göndermesini istemektedir. Buna karşılık kendisine, o tarafa 1.500 kadar asker gönderildiği bildirilmiş; bu duyulunca, kışkırtmalar kesilmişse de halk arasında ayrılığın varlığının kesin olduğu mektupta açıklanmaktadır.²¹ Mora kaymakamı Salih Ağa, yazdığı aynı tarihli başka bir mektupta Manya Başbuğu Petru Bey'i savunmaktadır. O'nun, güçlü, devlete sadık bir görevli olduğunu belirtmektedir.²² Ancak, Manya Başbuğu Philike Hetaireia ile temastadır. Bundan da Salih Ağa'nın Mora'daki olayları aslında anlamadığı ve söylenenlere inanarak ikna edildiği anlaşılmaktadır. Mora'da halk arasındaki kaynaşmadan dolayı Trapoliçeliler, Hurşit Paşa'dan asker istemişlerdi. Hurşit Paşa Mora'ya gelip, oradan Yanya'ya gitmek üzere iken halk kendi üzerlerine asker gönderildiğini zannetmiş ve Mora'da ihtilal belirtileri görülmeye başlamıştır. Bunun üzerine, Trapoliçe ileri gelenleri bir araya gelip, görüşüp, "biz ihtilal söylentilerine karşıyız, bu dedikoduları Ali Paşa çıkarıyor" diyorlardı.²³ Hâlbuki, kastedilen ihtilalin patlak vereceği günler yaklaşmaktaydı. Hurşit Paşa, Manya'da Ali Paşa'nın adamlarının fitne çıkardığı ve Rusların asker hazırlaması için Manya Başbuğu'na para gönderdiği haberini almıştı. Manya'daki bazı fesatçılar da Ali Paşa'nın lehine hareketlere katılmıştı. Durumu düzeltmek için Manya'ya hemen asker gönderilmişti. Ancak, Hurşit Paşa, bunun yeterli olmadığını, bu yüzden bir kaç geminin Manya taraflarında dolaşması ve burayı kuşatması gerektiğini hükümete bildirmektedir. Hurşit Paşa, Mora'daki olayların diğer devletlerin ve özellikle Ali Paşa'nın fitnesinden başka bir şey olmadığı görüşündedir. O, Manya'ya birkaç gemi gönder-

rilmesinin yeterli olduğunu düşünmektedir.²⁴ Anlaşılacağı üzere, bölgede bulunan yetkililer, çıkan olayları iyi değerlendirememektedir.

Osmanlı yöneticileri, Ali Paşa'nın fitnelerine karşı, emirler göndererek tedbirler almaktaydı. Tuna boyundaki muhafızlara, Eflak voyvodasına ayrı ayrı yazılar gönderilerek, Ali Paşa'nın fitne çıkarmak için adamlar ve yazılar göndereceği ihtimaline karşı uyarılarda bulunulmuş, böyle gönderilen adamlar ve yazıları yakalayıp İstanbul'a göndermeleri istenmiştir.²⁵

Bu şartlar ve ortamda Rum İsyanı, 1821 Martında başladı ve on yıl kadar devam etti. Bu on yıllık dönemde iki devre söz konusudur: Birincisi isyanın bir iç mesele olarak sürdüğü, ikincisi de uluslararası nitelik kazandığı devredir.

İsyana geçmeden önce, isyanı başlatan ve yukarıdaki satırlarda ismi geçin Philike Hetaireia-Dostlar Derneği'nin hakkında bilgi verilmesi yararlı olacaktır. Philike Hetaireia üyeleri arasında Karadeniz tüccarları, Fenerli tüccarlar, doktorlar, avukatlar, eşraf, papaz, köylü, zenaatkar gibi gruplardan insanlar bulunuyordu. Örgütün başkanlığı için ilk düşünülen isim, 1809'dan beri Rusya'ya hizmet eden ve 1815'ten beri de Nesselrode ile birlikte Rus Dışişleri Bakanlığını yürüten Capodistria idi. Ancak, böyle bir önderlik rolünü Capodistria kabul etmeyince,²⁶ başka bir seçenek arandı ve örgütün önderliğine çok genç yaşında Aleksandr Hypsilantes getirildi.²⁷

Rumların ilk hareketi, 1821 Martında planlandığı şekilde Eflak-Boğdan'da gerçekleşti.²⁸ Çünkü, Hypsilantes, Rusya'nın yardımını sağlamayı ve isyana Romenleri, Sırpı ve Bulgarları katmayı planlamıştı. Ancak, bu plan gerçekleşmedi. Hypsilantes, bölge halkından umduğu desteği alamadı. Çar da Laibach Kongresinde alınan kararlar nedeniyle yardımcı olamadı. Bu kongrede, isyanlara karşı olabileceklerine dair kararlar almışlardı. Böylece Hypsilantes'in 6 Mart 1821'de Prut'u geçip, Boğdan'a girerek başlattığı isyan hareketi, Osmanlı askerlerinin üstünlüğüyle sonuçlanınca başarısız oldu ve kendisi de Avusturya'ya kaçtı.²⁹

Aleksandros Hypsilantes'in Eflak-Boğdan'daki girişimi başarısızlığa uğrayınca, Mora Yarımadası ve adalar ihtilalin merkezi durumuna geldi. Kaldı ki Eflak-Boğdan isyanı başladığı sırada, Mora halkını ayaklandırmak

için buraya adamlar gönderilmiştir. Aleksandros Hypsilantes'in kardeşi Dimitrios Hypsilantes, Aleksandr Mavrokordato, Marko Botsaris, Kolokotronis, Mavromihalis ve Ortaçağ'da Piyer Lermit'in yaptığı gibi bütün Rumları Türklere karşı kıskırtan Patras Patriği Pol Germanos bu isyancıların liderleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.³⁰

Mora'da isyan Nisan ayında çıkarılmak üzere planlanmıştır. Ancak, vakitsiz sıkılan bir kurşun, zaten isyana hazırlanan Rumları harekete geçirmiş ve 17 Mart 1821'de olaylar başlamıştır. Daha sonra isyan hareketi bütün Mora ve adalara yayılmıştır.³¹ Rumların isyan haberi İstanbul'a ulaştığında herkes heyecanlanmış, inanılmamıştı. Ancak, yapılan araştırmalar ve incelemeler, bir isyan olduğunu göstermiş ve İstanbul'daki Patrik Gregoryus'un isyanla ilgisi ortaya çıkarılmış ve Patrik, bazı metropolitler, patrikhanenin kapısında 21 Nisan 1821 tarihinde idam edilmiştir. Bu olay Avrupa devletlerince tepkiyle karşılanmış ve hatta Rusya'nın işe karışmasına neden olmuştur.³² Osmanlı Devleti, bir yandan reayanın elinde bulunan silahları toplamaya çalışıyor, diğer yandan isyan eden reayanın katli için gerekli fetvayı taşıraya göndererek ilan edilmesini sağlıyor ve aynı zamanda ayaklanmayı bastırmak için askeri hazırlıklara girişmiş bulunuyordu.³³

İsyana ilgili Avrupa devletleri tarafsızlıklarını koruyorlardı. Ancak, Rusya, sabırsız davranıyordu. Rusya, yüzyıllık emellerini gerçekleştirmek için zamanı uygun buluyordu. Sözde, Türklerin asıp kestikleri hristiyanları kurtarmak için Kaynarca Antlaşması'na dayanarak Bâb-ı Âli'den 28 Haziran 1821'de teminat istedi. Elde edemeyince İstanbul'daki elçisini geri çağırdı. Bu arada, 4 Temmuz'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş çıktığı takdirde, büyük devletlerin nasıl bir tavır takınacaklarını, onlara sordu. İngiltere ve Avusturya, Yunan asilerine yardım etmenin isyan ilkelerini tanımak anlamına geleceğini söyleyerek Rusya'yı uyardılar ve Rusya harekete geçmeye cesaret edemedi.³⁴

Osmanlı Devleti, isyanı bastırmak için büyük gayretler sarfetmesine rağmen başarılı olamıyordu. Kısa bir süre sonra Rumlar, 1 Ocak 1822'de Epidor'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bir meclis oluşturuldu ve başına Dimitrios Hypsilantes getirildi.³⁵ İsyanın bastırılma-

maması yüzünden Sultan Mahmut, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi. Ali Paşa'nın düzenli ve eğitimli bir ordusu, donanması vardı. Girit valiliğinin kendisine verilmesi şartıyla bu isteği kabul etti. Oğlu İbrahim Paşa komutasında Mora'ya gönderilen (Temmuz 1824'te) askeri birlikler ve donanma isyanı kısa sürede yatıştırdı.

İsyanın bastırılmak üzere olduğu bir sırada, Avrupa devletleri olaya karışmaya karar verdiler. Fransa, Avusturya, İngiltere ve Rusya Petersburg'da iki ay kadar süren görüşmeler sonunda 7 Nisan 1825'te bazı kararlar aldılar. Buna göre; devletler Osmanlı Devleti'nden Yunanlılara bazı ayrıcalıklar vermesini isteyecekler bu teklifleri kabul edilmezse, o zaman Osmanlı Devleti ile Yunanlılar arasında aracılık yapacaklardı. Rusya, bu kararlardan memnun olmadı ve Yunan sorununa doğrudan müdahale etmeye karar verdi. Bu arada İngiltere de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek, Mısır birliklerinin Mora'daki ilerleyişini durdurmalarını, aksi halde müdahale edeceğini bildirdi. Zor durumda kalan Osmanlı Devleti'nin karşısına şimdi de İngiltere çıkmaktaydı. Mısır birliklerinin ilerleyişi durduruldu.

Aynı dönemlerde, Rus Çarı I. Aleksandr 1 Aralık 1825'te ölmüş, yerine I. Nicola geçmişti. I. Nicola, 17 Mart 1826'da Osmanlı Devleti'ne bir ultimatoma verdi. Buna göre, Eflak ve Boğdan'dan Osmanlı askerinin çekilmesi, Bükreş Antlaşması'yla Sırbistan'a tanınan imtiyazların gerçekleştirilmesi ve iki devlet arasında, 1812 Bükreş Antlaşması'nın uygulanmasından doğan bütün sorunların çözümü için, Osmanlı Devleti temsilcilerinin Rus şehirlerinden birine gönderilmesi isteniyordu. Ultimatoma Yunan sorunu ile alakası yoktu. Ultimatoma, İngiltere'yi de telaşlandırdı. İngiltere, Rusya'nın Yunan sorununa tek başına müdahale etmesini istemiyordu. Rusya ile İngiltere arasında 4 Nisan 1826'da bir protokol imzalandı. İngiltere, bu protokol ile Yunan sorununu Osmanlı-Rus anlaşmazlığından ayırmış oluyordu. Protokole göre; Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne bağlı, her yıl vergi ödeyen, iç işlerini tamamen kendisi yöneten özerk bir devlet olacaktı. Bu amaçla iki devlet, Yunanlılarla Osmanlılar arasında aracılık yapacaklar ve Osmanlı Devleti bu aracılığı kabul etmezse iki devlet, kabul ettikleri esasları, her hangi bir çözümün temel ilkeleri ola-

rak savunacaklardı. Ayrıca, diğer devletlerin de bu protokole katılmaları sağlanacaktı.

Osmanlı Devleti, Rus ultiimatına cevap vererek, istenildiği şekilde Akkerman'a temsilcilerini gönderdi ve 7 Ekim 1826'da Akkerman Mukavelenamesi imzalandı. Mukavelenamede, Yunan sorunuyla ilgili bir madde yer almıyordu.

Rusya ile İngiltere arasındaki 4 Nisan 1826 protokolünü Avusturya ve Prusya reddetti. Fransa protokole katıldı ve Osmanlı Devleti'ne protokol resmen tebliğ edildi. Fakat Osmanlı Devleti, iç işlerine karışma olarak saydığından protokolü kabul etmedi. İngiltere, Rusya ve Fransa 6 Temmuz 1827'de Londra'da bir anlaşma imzalandılar. Anlaşmaya göre, bu üç devlet Osmanlı Devleti'ne başvurup, kendisiyle Yunan asileri arasında aracılık yaparak, ateşkesi sağlayacak, bundan sonra Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı ve iç işlerinde tamamen özerk bir Yunanistan'ın kurulmasını teklif edeceklerdi. Ayrıca, gizlice, anlaşma Osmanlı Devleti'nce kabul edilmezse, kabul ettirmek için gerekli tedbirleri alacakları konusunda da anlaşılıyorlardı. Londra Antlaşması, Osmanlı Devleti'ne 16 Ağustos 1827'de bildirildi. Osmanlı Devleti kabul etmedi. Üç müttefik, Osmanlı Devleti'ne 31 Ağustos 1827'de ikinci bir bildirim ile Londra Antlaşması'nın kabul edilmesini, aksi takdirde ateşkesi sağlamak için gerekli tedbirleri alacaklarını bildiriyorlardı. Daha sonra 20 Ekim 1827'de Navarin Olayı meydana geldi.

Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmaları müttefiklerce yok edildi. Söz konusu ülkelerle Osmanlı Devleti arasındaki siyasi ilişkiler kesildi. Rusya, 1828 Nisan'ında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

Osmanlı Devleti'nin durumu Rusya ile savaşmaya elverişli değildi. Yeniçeri ordusu kaldırılmış, yeni ordu kurulmaya çalışılmaktaydı. Donanması ise yok edilmişti.³⁶

Harp, Rusların saldırısıyla başladı ve onların lehine gelişti. Çatışmalar, Rumeli ve Anadolu kıyılarında geçti. Bu savaş sonucunda Osmanlı Devleti'nin isteği ile 14 Eylül 1829'da Edirne Barış Antlaşması imzalanmıştır. Edirne Antlaşması'nın metni 16 maddeden oluşmaktadır. Bu antlaşmada, Yunan isyanı ile ilgili olarak bir madde yer almış bulunmaktadır. Bu madde: Osmanlı Devleti 4 Nisan 1826'da Yunanistan probleminin çözülmesi hususunda İngiltere ve Rusya arasında imzalanmış olan Petersburg protokolünü kabul edecektir. Barışın ağırlık noktasını bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması oluşturmaktadır.³⁷

Yunan isyanında, Metternich'in liderliğinde kurulan müdahale sistemi uygulanamamış, darbe yemiştir. Yunanların hristiyan olması bunda büyük rol oynamıştır. Yine bu isyan ile Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda milletlerin isyan ederek ayrılmaya başlamasıyla toprak kaybetmeye başlamıştır.

- 1 Aydınlanma Çağı denilen 18. yüzyılda akıl ve bilgi önem kazanarak insanların bilinçlenmeye başlamışlardır. Hürriyet, insan hakları gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Edebiyat, bilim ve ekonomide gelişmeler olmuştur. John Locke, Montesquieu, Voltaire, Newton, Adam Smith gibi aydınlar, öne çıkmaya, fikirleri kabul görmeye başlamıştır. "Doğal hak" ve "kişinin hakları" gibi görüşler halk kesimlerine yayılabilmiştir. Bkz.: Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara, 1964, s. 2; Herkül Milas, *Yunan Ulusu'nun Doğuşu*, İstanbul, 1994, s. 62.
- 2 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1914*, Ankara, 1997, s. 45-46.
- 3 Bkz.: Herkül Milas, a.g.e.; Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ankara, 1993, s. 25 vd.
- 4 I. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/II, Ankara, 1982, s. 391 vd.
- 5 Geniş bilgi için bkz.: Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul, 1938; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Minasbetleri (1789-1802)*, Ankara, 1987.
- 6 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, s. 99.
- 7 Armatoller, Yunanistan'ın dağlık bölgelerinde bulunan asi Kleflere karşı oluşturulmuş güvenlik güçleridir.
- 8 Dennis S. Skiotis, "Mountain Warriors and the Greek Revolution", *War Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975, s. 316.

- 9 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 317.
- 10 William Miller, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1927 (with an appendix 1927-1936. Being a Revised and Enlarged Edition of the Ottoman Empire 1801-1913)*, Cambridge, 1936, s. 64; N. Forbess, A. Toynbee, D. Mitrany, D. G. Hogarth, *The Balkans a History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford at the Clarendon Press, 1915, s. 189.
- 11 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 321.
- 12 Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. XI, İstanbul, 1309, s. 100; Lütfi Tarihi'nde ise, Paparregopovlos'u cemiyet üyelerinin Ali Paşa'ya gönderdiği, Paşaya yardım için Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açacağı haberini verdiği, Ali Paşa'nın dayanmasını istedikleri anlatılmaktadır. Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c. 1, İstanbul, 1290, s. 14.
- 13 Ahmet Cevdet, a.g.e., c. XI, s. 241.
- 14 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 324-325.
- 15 Sulyotların memleketi Orta Arnavutluk'taki Suli Dağı çevresidir. N. N. Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, Newyork, 1971, s. 125-126.
- 16 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 326.
- 17 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 327.
- 18 Dennis Skiotis, a.g.m., s. 327-328.

- 19 Mehmed, *Rum Fetretine Dair Tarîh*, I. cüz, İstanbul, 1288, s. 21-22.
- 20 Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, c. XI, s. 256-257.
- 21 BOA. Hatt-ı Hümayun Tas. no: 38276-F.
- 22 BOA. Hatt-ı Hümayun Tas. no: 38276-C.
- 23 Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, c. XI, s. 51-52.
- 24 BOA, Hatt-ı Hümayun Tas. no: 38866, 6 Mart 1821-gurre-i C 236.
- 25 BOA, Hatt-ı Hümayun Tas. 40651-A, 30 Haziran 1820-19 N 235 tarihli yazı.
- 26 Capodistria bu teklifi reddetti çünkü, Batı alemi, bu ihtilaller devrinde henüz kurulmuş olan genel düzeni tehlikeye sokabilecek yeni ayaklanmaların aleyhinde idi. Yorga, *Osmanlı Tarihi*, çev.: B. Sıtkı Baykal, c. V, Ankara, 1948, s. 245.
- 27 Şükrü S. Gürel, *a.g.e.*, s. 23-28.
- 28 Geniş bilgi için Bkz.: Yücel Özkaya, "1821 Yunan (Eflak-Bogdan) İsyanları, Avrupalıların İsyan karşısındaki Tutumları", *Üçüncü Askerî Tarîh Semineri Bildiriler-Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar)*, Ankara, 1986, s. 114-130.
- 29 Yücel Özkaya, *a.g.m.*, s. 115-119.
- 30 Zeki Arıkan, "1821 Yunan İsyanının Başlangıcı", *Askerî Tarîh Bülteni* 12/22 (Şubat 1987), s. 98.
- 31 Mübahat S. Küçükoglu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askerî Tarîh Semineri-Bildiriler-Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar)*, Ankara, 1986, s. 133. Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı", *Belleten* LIII/203 (Ağustos 1988), s. 571-600.
- 32 Zeki Arıkan, "1821 Yunan İsyanının Başlangıcı", s. 101-102; Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarîh 1789-1914*, s. 171.
- 33 Zeki Arıkan, *a.g.m.*, s. 103.
- 34 Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarîh, 1789-1914*, s. 172; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara, 1983, s. 114.
- 35 Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 173.
- 36 Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarîh, 1789-1914*, s. 178-187.
- 37 1829'daki Rusya ile girişilen savaşın safhaları ve Edirne Antlaşması için bkz.: Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *AÜDTCFD*, c. IX/1-2 (Mart-Haziran 1951), s. 111-151.

KIRIM SAVAŞI
VE
SONRASI

KIRIM SAVAŞI (1853-1856)

97

KIRIM HARBİ (1853-1856) ESNAŐINDA
OŐMANLI-İRAN MÜNASEBETLERİ

113

ABDULAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI

119

KIRIM SAVAŞI (1853-1856)

DOÇ. DR. BESİM ÖZCAN
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'nın aynı saf-
ta Rusya'ya karşı çarpıştığı tek muharebe olan
Kırım Savaşı, XIX. asrın en önemli savaşların-
dan biri olup yaklaşık üç yıl kadar sürmüştür.

SAVAŞA SÜRÜKLEYEN GELİŞMELER

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler asır-
lar önce başlamış ve iki devlet arasında önemli savaşlar
vukubulmuştur. Özellikle Çariçe II. Katerina dönemin-
den beri bir dünya devleti olma politikasını benimsemiş
olan Rusya, Boğazlar, Balkanlar ve Kafkasları ele geçir-
meyi hedeflemiş, bu sebeple de savaş dahil her türlü yo-
lu denemiştir. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca Antlaş-
ması ile hedefine bir hayli yaklaşmış, bu arada Osmanlı
tâbiyeti altında yaşayan ortodoksların da hâmilîğini el-
de etmişti.¹ Osmanlı Devleti'ni sistemli olarak yıkma
politikasını kendisine gaye edinmiş olan Rusya çarı I.
Nikola, tahta çıktığı 1825'ten itibaren her fırsatı kendi
lehinde kullanmaya başlamış, öncelikle Osmanlı tâbiye-
ti altında yaşayan azınlıkları kışkırtmaya çalışmış, bu
arada 1828-29 harbi sonunda imzalanan Edirne Antlaş-
ması ile çok önemli avantajlar elde etmişti.² 1831'de Mı-
sır valisi Mehmed Ali Paşa'nın, metbuu Osmanlı Devle-
ti'ne karşı başlattığı isyanı fırsat bilip Babıâli'nin yanın-
da yer alarak askeri yardımda da bulunmuştu. Yardım
sonrasında imzalanmış olan Hünkâr İskeleyi Antlaşması
ile bir bakıma Osmanlı Devleti'ni himaye, Karadeniz ve
Boğazları da vesayeti altına almış oluyordu.³ Bu durumu
Avrupa için tehlikeli bir gelişme sayan İngiltere'nin te-
şebbüsleri neticesinde 1841'de Boğazlar Mukavelesi im-
zalandı.⁴ Böylece rahat bir nefes alan Babıâli, daha önce
başlattığı ıslahat hareketlerine devam etti.⁵ Ancak Rus-
ya, bu anlaşma ile önceden temin etmiş olduğu imtiyaz-
ları kaybettiğinden eski siyasetine, yani Osmanlı Devle-

ti'ni yıkma politikasına dönmeye karar verdi. İç isyanlar-
la uğraşan Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin işe karış-
mıyacağını tahmin eden Rusya, Babıâli ile sıkı ilişkileri
bulunan İngiltere ile anlaşmayı planladı. Bu gayeyle
1844'de çıktığı İngiltere seyahatinde Osmanlı Devle-
ti'nin taksim edilmesi teklifinde bulundu ise de olumlu
bir cevap alamadı.⁶ Fransa'da ortaya çıkan ihtilâlden et-
kilenen Macarların 1848'de Avusturyaya karşı ayaklan-
ması, bir süre için siyasi durumu değiştirdi. Avustur-
ya'nın yardımına koşan Rus kuvvetlerinin önünden ka-
çan birçok Macar milliyetçisi Osmanlı ülkesine sığındı.
İki devletin mültecilerin kendilerine teslim edilmesi için
Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmasına rağmen Babı-
âli'nin boyun eğmiyerek insanca davranması, Avrupa'da
Osmanlı lehinde bir havanın doğmasına ve İngiltere ile
Fransa'nın dostluğunu kazanmasına zemin hazırladı.⁷ Bu
gelişmelere rağmen Çar I. Nikola, emellerinden asla vaz-
geçmeyecek ve İngiltere ile anlaşma ümidini de yitirmi-
yecektir. Nitekim, 9 Ocak 1853'te Petersburg'da verdiği
bir baloda İngiliz elçisi Sir G. Hamilton Seymour'a "*bas-
ta adam*" diye adlandırdığı Osmanlı Devleti'nin paylaşı-
lması teklifini tekrarlıyacaksa da yine olumlu cevap ala-
mıyacaktır.⁸ İngiltere'den ümidini kesen Rusya, bu defa
farklı bir konu ile Babıâli'nin karşısına çıktı. Bu konu,
Kırım Harbi'nin sebepleri arasında yer alacak olan Mü-
barek Makamlar Meselesi idi.

KUTSAL YERLER (MAKAMAT-I MÜBAREKE) MESELESİ VE PRENS MENÇİKOF'UN ELÇİLİĞİ

Hız. İsa'nın doğduğu, yaşadığı, Hristiyanlık dinini
yaydığı, annesi Hz. Meryem'in ömrünü geçirdiği yerler,
Kudüs ve çevresinde bulunduğundan burada Hristiyan-

larca birçok kilise, ziyaret ve tören yerleri kurulmuştu. Bundan dolayı bu yerlerin muhafazası ve idaresi, gerektiğinde onarılması onlar için dinî ve siyasî önem taşıyan bir hizmetti. Kudüs'te bulunan Mukaddes Makamlar; Hz. İsa'nın doğduğu Beyt-Lahem mağarası ile kilisesi, Kamame kilisesi, Hristiyanlarca Hz. İsa'nın mezarı olduğu iddia edilen yer ile etrafındaki arazi, Hz. Meryem'in türbesi olduğu iddia edilen yer ile buna bitişik bahçe, Tahunül'-Atik Meydanı ve mahzenleri, Hacer-i Mugtesil gibi yerlerdi.⁹ Bu kutsal yerlerin hizmetini görmekte olup birbirleriyle ötedenberi kavga ve mücadele halinde bulunan Ortodokslar, Katolikler ve Ermeniler hak iddialarını ellerindeki vesikalara dayandırmakta idiler. Katoliklerin ellerindeki belgeler ortaçağlara, ortodokslarınki ise halife Hz. Ömer'e kadar uzamaktaydı. Osmanlı Devleti Rum patriğinin İstanbul'a yerleştiği günden itibaren Kutsal Yerler problemini miras aldı. Mübarek makamların tasarrufu hususunda bu mezhepler arasında zaman zaman çıkan anlaşmazlıklarda Osmanlı Devleti, taraflar arasında bir çeşit hakem rolünü üstlenmiş ve hakkı tecelli ettirmeye çalışmıştır.¹⁰

Fransa 1740'da yenilenen kapitülasyonlar ile Osmanlı ülkesindeki lâtinlerin hâmilîğini elde etmiş, Kudüs dışındaki kutsal yerlerin muhafaza hakkı da lâtinlere verilmişti. 1789 İhtilâlinden sonra kurulan hükümetler lâiklik prensibini benimseyip bu haklarla ilgilenmediklerinden buradaki katolikler himayesiz kaldı.¹¹ Osmanlı ortodoks teb'a ise, Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'nın himayesine girmişti.¹²

1815'ten sonra Fransa'da krallığın kurulması ile, Fransa vaktiyle kapitülasyonların katoliklere tanımış olduğu haklardan tekrar faydalanmak istedi ise de bu sefer ortodoksların hâmisi Rusya'yı karşısında buldu. Bu durum 1848 ihtilâllerine kadar devam etti. 1852'de katoliklerin desteği ile iktidar olan III. Napolyon'un, onların buradaki eski haklarına dayanarak Kamame Kilisesinin tamiri ve anahtarlarının katoliklere verilmesini istemesi ile başlayan mücadele, uluslararası bir gerginliğe zemin hazırlarken, Babiâli'yi, hem Rusya, hem de Fransa'nın ağır baskıları altında bıraktı.¹³ Hükümet, ortodoks ve lâtinlerin Kutsal Yerlerdeki hak ve imtiyazların açıklanması için ferman ve menşurların incelenmesini uygun bularak karma bir komisyon kurdu.¹⁴ Komisyonun çalış-

maları Rus çarı I. Nikola'nın müdahalesi ile yarım kaldı. Zira Çar, ortodoksların lehine olan statükonun herhangi bir şekilde bozulmasına razı olmayacağını bildirmişti.¹⁵

Bu münazaaların devam ettiği sırada Rusya, bu defa Osmanlı Devleti'ni himayesi altına almayı düşündü. Bunun için de, Prens A. Sergeyeviç Mençikov'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a yolladı. 28 Şubat 1853 günü eşi görülmemiş bir debdebe ve gösterişle İstanbul'a gelen Prens, diploması kurallarına aykırı davranışları ile İstanbul'da endişeye sebep olduğu gibi Babiâli'ye de sert notalar vermeye başladı. Elçi, Ortodoks kilisesinin tüm imtiyazlarının te'yidini, diğer mezheplere tanınan hakların onlara da tanınmasını, çıkarılacak fermanın Rus hükümetince resmî bir garanti olarak kabul edileceğini ve bu hususları konu alan bir senet düzenlenmesini istiyordu.¹⁶ Babiâli, 5 Mayıs'ta çıkardığı bir fermanla bütün hristiyan kiliselerinin, özellikle Ortodoks kilisesinin haklarının korunacağını ilân etti. Ancak Rusya memnun edilemedi. Bunun üzerine elçi gerçek talebini, yani Osmanlı sınırları içinde bulunan tüm Ortodoks uyrukların himâyesinin Rus çarına bırakılmasını ve Rusya ile daimi ittifak anlaşmasının imzalanmasını istedi. Osmanlı Devleti'nin hükümrânlık haklarını kısıtlayıcı bu istek Babiâli'ce reddedilmekle beraber, tüm millet şeflerine yeni bir fermân bahşedilerek ortodoks kilise ve papazlarına verilen imtiyazlar da teyid edildi. Benzer fermanlar Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudilerin ruhanilerine de verildi. Ancak elçi, Osmanlı hükümetinin kendi isteklerini yerine getirmeyip, dinî toplulukların imtiyazlarını teyid eden fermanlar çıkarmakla yetinmesi üzerine,¹⁷ 19 Mayıs'ta iki devlet arasındaki münasebetlerin kesildiğini açıklayarak vapuruna gitti ve elçilik personeli ile 21 Mayıs günü İstanbul'dan ayrıldı.¹⁸ Böylece taraflar arasında diplomatik ilişkiler kesilmiş ve ufukta yeni bir harp görülmüştü.

RUS KUVVETLERİNİN MEMLEKETEYN'İ İŞGALİ

Prens Mençikov'un İstanbul'u terketmesini müteakip Rus Hariciye Nazırı bir mektup yazarak Mençikov tarafından hazırlanan tahrir müsveddesinin değişiklik yapılmadan imza edilmesini, aksi taktirde Rus askerinin Prut nehrini geçerek Eflâk ve Boğdan da denilen Mem-

leketeyn'i işgal edeceğini bildirdi.¹⁹ Ancak olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine Rus ordusu savaş ilân etmeksizin Çar'ın emri doğrultusunda Prut nehrini geçerek Tuna'ya kadar bütün Eflâk ve Boğdan'ı işgal etti. Başkumandan general Gorcakof, ahâlîye hitaben neşrettiği beyannâmede, kendilerini himaye fikriyle geldiklerini, barışın sağlanmasıyla çekileceklerini açıkladı.²⁰ Kont Nesselrode, büyük devletlere yazdığı genel bildiride; "*Memleketeyn'i Osmanlı Devleti'ne savaş açmak için işgal etmediklerini, Babiâli'ye kabul ettiremedikleri manevî teminatın yerine geçici olarak maddî bir teminat koymak için böyle bir yola başvurmaya mecbur olduklarını*"²¹ açıkladı.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İŞGALI PROTESTO ETMESİ, VİYANA NOTASI VE RUSYA'YA HARP İLÂNI

Rusya'nın haksız bir işgale kalkışması iki devlet arasındaki barış durumunu bozdu. Bundan dolayı alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere 11 Temmuz günü Babiâli'de Umumi bir meclis toplandı. Meclis işgali, mevcut muahedeleri bozucu mahiyette telakki etmekle beraber, taraflar arasında tam bir harp sebebi olamayacağına da hükmedip, Rusya nezdinde protesto edilmesine, Avrupa devletlerine resmen bildirilmesine ve her ihtimalle karşı müdafaa vaziyetinde kalınmasına karar verdi.²² Hükümet, başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin tavsiyelerine uyarak böyle bir karar almıştı.²³ Nitekim 14 Temmuz 1853'te Babiâli tarafından yayınlanan protestoda, Osmanlı ülkesinin bölünmez bir parçası olan Memleketeyn'in işgalinin, iki devlet arasındaki anlaşmalara ve özellikle 1841 Antlaşması'na aykırı bir saldırı olduğu ve bir savaş ilânı gibi görüldüğü ve bu saldırının Babiâli'ye de silaha başvurma hakkı verdiği belirtilerek, saldırının açıkca ve resmen protesto edildiği vurgulandı. Bu arada Hariciye Nâzırı Reşid Paşa, Eflâk ve Boğdan prenslerince yayınlanan protestoyu İngiliz, Fransız, Avusturya ve Prusya elçilerine ilette. Ayrıca Kont Nesselrode'a da bir mektup yazarak Memleketeyn'in işgalini protesto etmiş olan Babiâli'nin Rusya'ya karşı hâlâ dostluk duyguları beslediğini belirtti.²⁴

Rusya'nın Tuna sahillerinde genişliyerek nüfuz kazanmasından endişeye düştüğü için harekete geçen Avusturya Hariciye Nâzırı Kont Boul'un davetiyle, dört bü-

yük devletin Viyana elçileri meseleyi görüşmek üzere Viyana'da biraraya geldiler. 28 Temmuz'da hazırlanan Viyana Notası'na göre Sultan, Küçük Kaynarca ve Edirne Antlaşmalarının hristiyan tebaası hakkındaki maddelerini yeniden onayladığını bildirecek, Rusya ile Fransa bunların yerine getirilmesinde garantör olacaklardı. Çar bunu kabul etmekle beraber Babiâli, notanın kendisine danışılmadan hazırlanmasından ve Padişaha gösterilmeden Çara iletilmesinden dolayı memnun kalmadı. Ortodoks tebaa ve papazlarına tanınan imtiyazların Ruslarla yapılan anlaşmaların sonucu değil, Sultanın ihsanlarının sonucu olduğu kesin olarak belirtilmediği takdirde notayı kabul edemeyeceğini bildirdi.²⁵ Babiâli tarafından metnin bazı yerlerinin değiştirilip Viyana'ya, buradan da St. Petersburg'a ulaştırılan Viyana tasarısı, bu defa Çar tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere aracı rolünü bıraktıklarını açıkladılar.²⁶ Böylece Viyana'da başlatılan çalışma da harbi engelleyici bir fayda sağlamadı.

Bu arada Osmanlı başkentinde medrese talebeleri ve halkın sabrı taşmak üzereydi. 25 Eylül günü Çırağan Sarayı'nda Reşid Paşa'nın başkanlığında 163 kişilik fevkalâde bir meclis toplanarak durumu incelemiş ve savaşa başlanması için Padişah'a rica edilmesi hususu ittifakla kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid, 29 Eylül'de bir hatt-ı hümayunla meclisin kararını kabul ve tasdik etti.²⁷ Ayrıca mülkî amirlere gönderilen aynı tarihli hatt-ı hümayun ile karardan söz edilerek savaş mesuliyetinin Rusya'ya ait olduğu ve Türk ortodoks uyrukluların bu hususta suçları olmadığı cihetle, diğerlerinden farklı bir işleme tâbi tutulmamaları bildirildi.²⁸ Bunun üzerine Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan milleti patrikleri, devlete içten bağlılıklarını bildiren ârizalar taktim ettiler.²⁹ Harbin ilânına karar verildikten sonra, Babiâli sefaretlere durum hakkında bilgi veren birer takrir sundu. Bu arada Rumeli ordusu başkumandanı Ömer Paşa, kendisine verilen emir gereğince, 4 Ekim'de ultimatom niteliğini taşıyan mektubunu General Gorçakov'a göndererek onbeş gün içinde Memleketeyn'in boşaltılmasını, aksi takdirde savaş halinin başlamış olacağını bildirdi.³⁰ Bu istek Rus komutanınca reddedildiğinden Türk ordusu Tuna'yı geçmek üzere harp hazırlıklarına girişti.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya harp ilân ettiğine dair fevkalâde Meclis kararı 4 Ekim 1853'te, Hariciye Nâzırının imzasını taşıyan bir tahrir ile bütün elçiliklere ilân olundu.³¹ Bu şekilde harbin başlaması üzerine, daha önce Beşik'e'de toplanmış olan İngiliz ve Fransız filoları İstanbul'a davet edildiğinden bu filolar 23 Ekim'de İstanbul'a ulaşılar.³²

SAVAŞIN ÇIKMASINDA İNGİLTERE ELÇİSİ'NİN ROLÜ

Prens Mençikof ile Babıâli arasında yapılan görüşmelerde bir netice elde edilememesinde İngiltere elçisi Lord Stratford de Redcliffe'in önemli rolünün bulunduğu kabul gören bir görüş olmuştur. Savaş sonunda İngiltere'nin elde ettiği kazançlar dikkate alındığında bu görüşün doğruluğu anlaşılır. 1808'den 1858'e kadar çeşitli aralıklarla İngiliz Hükümeti'ni Babıâli nezdinde temsil eden Canning, Osmanlı lehinde gösterdiği faaliyetleri ile Padişahın da itimadını kazanmıştı. Ayrıca Hâriciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ile olan yakın ilişkisi onu Osmanlı politikasında söz sahibi etmişti.³³

Yakın ve Ortadoğu işlerinin büyük uzmanı olan Canning, bu yörelerde Rus nüfuzunun gelişmesini kendi ülkesinin çıkarları yönünden büyük bir endişe içinde takip ediyordu. Bu yüzyılda İngiltere'nin en hassas noktası olan Hindistan yoluna sarkmağa çalışan Rusya'yı mutlaka durdurmak lâzımdı. Barış ve anlaşma yolu ile buna muvaffak olunamayacağı, sıcak denizlere çıkmanın Rusya'nın eski, değişmez ve vazgeçilmez politikası olduğu meydanda idi. Rusya'nın bu politikasına engel olacak kuvvetin Osmanlı Devleti olduğunu bilen İngiltere, bu yüzden Osmanlı Devleti'ni daima desteklemiş olduğu gibi Canning de şahsen artık Rusya'ya bir ders vermek ve onu beslediği emellerden bir müddet için kat'i şekilde vazgeçirmek zamanının gelmiş bulunduğu kanaatindeydi.³⁴

Canning, Kutsal Yerler Meselesi ortaya çıkınca önceleri Fransa ve Rusya'nın arasının açılmasını beklemişse de umduğu çıkmamıştı. Mençikof'un Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarını hiçe sayan ikinci isteklerinin ise durumu savaşı halledilemez hale soktuğunu kestirdiği anda Hariciye Nazırı Rifat Paşa'nın bu istekleri kısmen kabule yanaştığını gördü ve hemen bütün

maharetini kullanarak Reşid Paşa'nın bu göreve getirilmesini temin suretiyle anlaşmaya mani oldu.³⁵ Bir taraftan da Padişah'a, Rus isteklerinin reddedilmesi durumunda İngiliz donanmasının yardıma hazır bulunacağını bildirdi.³⁶ Müzakereler İngiliz elçisinin tavsiyeleri doğrultusunda devam edip meselenin çıkmaza girmesini müteakip Mençikof'un İstanbul'dan ayrılmasıyla Malta'da bulunan İngiliz donanmasına Çanakkale'ye doğru yola çıkmasını bildirdi.³⁷ Artık istediği olmuş, Rusya ile savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Bundan dolayıdır ki bu savaşın Kutsal Yerler Meselesi'nin yanısıra asıl sebebinin İngiltere ile Rusya arasında Ortadoğu'da sürdürülen ekonomik ve politik üstünlük kurma mücadelesi olduğu kaydedilir.³⁸

TARAFLARIN SAVAŞ HAZIRLIĞI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI TEDBİRLER TARAFLARIN ASKERİ DURUMLARI

Osmanlı Ordusunun Durumu

Osmanlı ordusu, Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki bölümde tertip edilmişti. Boğazlar ve İstanbul'u tehdit edebilecek yollar üzerinde bulunması sebebiyle daha fazla önem taşıyan Rumeli ordusuna 140 bin kişi ayrılmış ve başkomutanlığına Müşir Ömer Paşa getirilmişti.

Anadolu-Kafkas harekât alanındaki ordu üç kola ayrılmış olup Batum kuvvetlerine Selim Paşa, Kars kale-si kuvvetlerine, Anadolu ordusu müşiri Abdülkerim Nadir Paşa (Abdi Paşa) ve Bayezid'deki birliklere bir başka Selim Paşa kumanda ediyordu. Ordu mevcudu ise 150 bin civarındaydı.³⁹

Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı donanmasının durumuna gelince, 55'i savaş gemisi (12 üç ambarlı, 6 kapak, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik ve 5 uskuna) ve diğerleri yardımcı veya taşıt gemileri olmak üzere toplam 87'yi bulmakta olup çoğu yelkenli idi. Deniz askeri sayısı ise gelen yardımlarla beraber 20 bin kişiye ulaşmıştı.⁴⁰

Rus Ordusunun Durumu

Uzun zamandan beri muhtemel bir harbe karşı hazırlıklı olan Rusların, hem Rumeli ve hem de Anadolu harekât alanında önemli miktarda kuvvetleri bulunmaktaydı. Rumeli cephesinde yaklaşık 128 bin civarında as-

kerleri var iken Anadolu cephesindeki kuvvetlerinin toplamı 160 bin kadardı. İhtiyatları da hesaba katıldığında Osmanlılara göre oldukça üstün durumda idiler. Rusya deniz kuvvetleri bakımından da oldukça güçlüydü. 7 adet 120 toplu ve 14 adet 84 toplu 21 kalyonu, her biri 44-60 toplu 7 fırkateyni, 12-20 toplu 5 korveti, 12 briki, 9 iskonası, 7 kotrası, 2 yatı ve toplamı 10 bin tonun üstünde 31 adet taşıt gemisi ile ayrıca Tuna nehrinde işleyen 28 adet uskurlu gambotu bulunuyordu. Rus filosunun deniz üssü olan Sivastopol limanı kuvvetli tabyalar ve uzun çaplı toplarla donatıldığı gibi Azak Denizi ağzını koruyan Yenikale ve Kerç'te de bataryaları vardı.⁴¹ Rus kalyonlarının bazılarında Fransız askeri mühendis ve generali H.J. Paixhans'ın geliştirdiği ve ahşap gemileri kolaylıkla tahrip etme özelliğine sahip obüs topları bulunmaktaydı.⁴²

Rusya'nın bu savaşta tatbik edeceği strateji, özellikle son 1828-29 savaşında tatbik ettiği plan olan en kısa yoldan Balkanlar'a inmek ve buradan İstanbul'u tehdit etmek şeklinde idi.

Rusya "Şark Savaşı" diye adlandırdığı bu savaşın çıkış sebebi olarak, gittikçe yükselmekte olan Rusya'nın Avrupa devletlerince bir korku unsuru sayılmasını gösterir. İngiltere'nin Rusya ile olan rekabetinden dolayı başrolü oynadığı, Fransa'nın İngiliz menfaatlerine alet olduğu, Avusturya'nın ise, yakın bir geçmişte yıkılmaktan Rusya yardımı sayesinde kurtulduğunu unutarak nankörce bir tavır sergilediği Rusya'da kabul gören görüş olmuştur.⁴³

OSMANLI DEVLETİNİN ALDIĞI TEDBİRLER

Osmanlı Hükümeti, Rusya ile görüşmelerin çıkmaza girmesi ve ufukta yeni bir harbin görünmeye başlaması üzerine acilen bazı tedbirler almaya başlamıştır. Görüşmeler sonunda öncelikle Karadeniz sahillerinin düşman saldırısından korunması için Karadeniz'de karakol görevi yapmak üzere nöbetleşe olarak bazı gemilerin çıkarılması uygulamasına başlanmış, Boğaz mevkillerinin tahkimine girilmiştir. Harbin başlamasını müteakip ise Türk limanlarında bulunan Rus gemilerinin Türk limanlarından çıkmaları için 15 günlük süre verilmiş, ayrıca limanda demirli bulunan Türk harp gemilerinin ya-

nına tüccar gemilerinin demirlemeleri yasaklanmış olup bütün bu tedbirler sahil vali ve kaymakamlıklarına bildirilerek onların da uygulamaları emredilmiştir. Ayrıca Türk donanmasının güçlendirilmesi için de Hazine-i Hassa Kumpanyası idaresinde bulunan vapurlar donanmanın hizmetine alındığı gibi Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa'dan da asker ve harp gemilerini göndermesi istenmiştir.⁴⁴ Nitekim Vali Paşa, Patrona Hasan Paşa kumandasında olmak üzere, 5.335 personel ile 2 kalyon, 3 fırkateyn, 1 korvet, 1 gölet, 1 briki ve 2 vapur göndermiştir.⁴⁵

Diğer taraftan Silistre, Vidin ve Ruscuk kalelerinin daha kuvvetli hale getirilmesi için buralara mühendisler gönderildi. Doğu Anadolu'da önemli mevkiilerde bulunan Kars, Erzurum ve Batum kalelerini takviye için toplar gönderildi ve tamirlerine başlandı. Bunlara ilâveten İstanbul'daki Tophane ve Baruthane yirmi dört saatlik faaliyet programına göre devamlı surette çalışır hale getirildi. Ayrıca birinci sınıf redif erlerinin toplanması için de vilâyetlere emir verildi.⁴⁶

Mısır'dan gelen yardımcı kuvvetlerle daha da güçlenen Osmanlı donanması, Rusya ile harbin başlamasını müteakip görev taksimi ile dört gruba ayrılmıştır. Bunlar;⁴⁷

1- Donanma komutanı Kayserili Ahmed Paşa kumandasında, karakol yapan gemilere askerî taşıma yapacak filo,

2- Mısır'dan gelen askeri Varna'ya götürmek ve Karadeniz'in Rumeli taraflarında karakol görevi yapmak üzere mirliva Mısırlı Hasan Paşa maiyyetindeki filo,

3- Batum'a ve Doğu Karadeniz limanlarına mühimmat-ı harbiye sevk etme görevi verilen Patrona Mustafa Paşa kumandasındaki filo,

4- Mustafa Paşa filosunu himaye etmek ve İnceburun ile Amasra sularında dolaşarak sahilin emniyetini sağlamak üzere Patrona Osman ile Piyale Hüseyin Paşaların emrindeki filo.

TARAFLAR ARASINDAKİ İLK ÇARPIŞMALAR VE SİNOP FACİASI

Rus kuvvetlerinin işgal ettikleri Eflâk ve Boğdan'ı boşaltmayacaklarını açıklamaları üzerine harekete geçen Osmanlı kuvvetleri 1853 Ekim sonlarında Vidin civarın-

dan Tuna'yı geçerek Kalafat'ı işgal etti. Harekâta devam eden Ömer Paşa, Tutrakan ve Yerköyü'nden Romanya'ya asker sokarak Oltaniçe meydan muharebesinde Rus kuvvetlerini bozarak Bükreş'e kadar geri attı. Anadolu cephesinde müşir Abdi Paşa Kafkasya'da harekâta bulunup Şeyh Şamil ile irtibat kurdu. Nitekim Şeyh Şamil'in Kafkasya'daki faaliyetleri, Osmanlı kuvvetlerine büyük avantaj sağlayacaktır. Ancak Abdi Paşa başarılarını devam ettiremeyince azledilecek ve yerine kurmay başkanı olan Ahmed Paşa getirildi. Bu arada Batum'da bulunan Selim Paşa, Rusların elindeki Şekvetil kalesini ele geçirdi.⁴⁸

Osmanlı kuvvetlerinin Anadolu ve Rumeli cephelelerinde Rus kuvvetleri karşısında elde ettiği başarılarla gururu yaralanan Rusya, bunu telafi etmek ve Rus ordusunun moralini yükseltmek gayesiyle büyük bir zafer kazanmaya karar vererek fırsat gözlemeye başladı. Türklerin büyük gemilerinin çoğunu Boğaz'a demirleyip Karadeniz'e hafif tonajlı gemilerden kurulu bir filo gönderdiğini öğrendiklerinden zaferin Karadeniz'de kazanılması planlandı. İşte bu gayeyle Karadeniz filosu komutanı Pavel Stepanoviç Nahimov, havanın elverişsizliğine rağmen Sıvastopol'a dönmemiş ve Karadeniz'deki devriye gezisine devam etmişti.⁴⁹

5 Kasım'da Boğaz'dan ayrılan Patrona Osman ve Piyale Hüseyin Paşalar kumandasındaki filo, Karadeniz'de amansız bir fırtınaya yakalandığından, emir gereğince perişan bir vaziyette Sinop limanına sığındı. Filonun Sinop'ta bulunduğunu haber alan Nahimov, birkaç keşif gezisinden sonra Sıvastopol'dan takviye gemiler getirtmiş ve baskın için müsait bir zamanı beklemeye başlamıştır. Bu arada Sinop'taki filonun İstanbul'a getirilmesi için yapılan çalışma neticelendirilmeden Rus baskını gerçekleşmiştir. Devrin zırhlısına mukabil İki ve Üç anbarlı 6 kalyon, 2 firkateyn ve 3 vapurdan kurulu Rus filosuna mukabil Türk filosu 7 firkateyn, 3 korvet ve 2 vapurdan müteşekkildi. İki filo arasındaki nisbetsizlik her bakımdan Ruslar lehineydi. Esasında filolar arasındaki kuvvet dengesizliği, Türk filosu için harbin daha başlamadan kaybedildiğini gösteriyordu. Bununla beraber Sinop limanı ve Rus denizcileri, Türk bahriye mensuplarının bu elverişsiz şartlar içinde verdiği kahramanca mücadeleye şahit olacaklardır.

Türk gemileri sahil boyunca yarım daire şeklinde, bir hat üzerinde demirlemiş olup, sahil şeridinde bulunan beş batarya tarafından korunmakta idi. Rus komutanı havanın sisli ve hafif yağışlı olduğu 30 Kasım günü saat onbuçuk sıralarında Türk filosuna baskın için emir verdi. Harekete geçen filo, Türk gemilerinin karşısında bir hat üzerine dizilip ateş kusan toplarını ateşledi. Türk gemilerinin de ateş etmesiyle topçu düellosu başlamış oldu. Mesafe yakın olduğu için her iki tarafın attığı mermilerden boşa gideni pek az oluyordu. Ölüm darbeleri ile devam eden bu topçu muharebesinde, Türk leventlerinin gösterdiği gayret yeterli olmadı ve durum Rusların lehine döndü. Atılan humbaralarla Türk gemileri yarmaya başlarken, personelden çoğu şehit olduğu için top başına cephane yetiştirecek insan kalmamıştı. Türk filosuna ait gemiler karaya vurarak ve denizin dibine batarak artık işe yaramaz hale gelirken, batan ve yanan Türk gemilerinden denize dökülmüş, ölümle pençelesen yaralı Türklere kancalar, balyozlar savurarak, uzaktakilere top ateşi açarak denizin üzerini kızıl renge çeviren Ruslar, bu vahşetle yetinmeyip, bu defa kalyonların ölüm kusan toplarını şehrin müslüman mahallesine çevirdiler.⁵⁰ Bu baskın sırasında, Türk filosuna ait 11 gemi tamamen tahrip edilirken, 2.989 personelden⁵¹ 2.031 kişi şehit düşmüş, ayağından yaralan Türk filosu komutanı Osman Paşa ile birlikte toplam 125 kişi esir olurken geriye kalan 833 kişi de kurtulmayı başarmıştır.⁵² Sinop'taki bataryalar da tahribata uğradı. Baskın esnasında bir İngiliz ticaret gemisi ve bir yük gemisi ile 6 Türk ticaret gemisi de denizin dibini boylamaktan kurtulamadı.⁵³ Şehrin müslüman mahallesinde ve iç kalede çıkan yangın neticesinde 7 mescit, iki mektep, 247 ev ve 170 dükkân yananmış müslümanlardan 5 kişi şehit düşmüş, Hristiyanlara ait 50 dükkân ve 40-50 ev yananmış 16 kişi de ölmüştür.⁵⁴

Baskın sırasında Ruslardan bir zabıt ve 33 nefer ölmüş 230 asker de yaralanmıştır.⁵⁵

Türk leventlerinin çatışmadaki cesaret ve gayreti, buna mukabil Rus amiralinin Türk filosu ve personelini mahvetmek hususundaki kesin kararlılığını Kinglake; "Türkler ümitsizce ama kahramanca ve yiğitçe döviştüler. Teslim olmayı reddettiler. Zaten teslim olmak için bayrak çekseler bile Rus amirali görmemezlikten gelecekti"⁵⁶ ifadesiyle açıklamıştır.

Sinop'u baskından önce ve baskından hemen sonra ziyaret etmiş olan H. Sandwith'in verdiği bilgi filonun durumunu izahat için yeterlidir; *"Sinop'u ilk gördüğümde modern trajedi oynanmamıştı. Diğer sefer kendimi olay mahallinde bulduğumda dehşet verici bir merak uyandırdı. Yanan ve batan gemilerin enkazı hâlâ görüliyordu. Sinop trajedisinden geriye birkaç kırık direk ve keresteden başka bir iz kalmamıştı"*.⁵⁷

Kırım Savaşı için bardağı taşıran son damla olarak kabul edilen Sinop faciası, baskın sırasında Rus vapurları ile çarpışarak limandan uzaklaşıp İstanbul'a gelen Taif vapuruyla öğrenildi. Bu üzücü haber başta Padişah olmak üzere herkesi derinden üzdü.⁵⁸

Bu müessif olaydan mutluluk duyan tek kişi herhalde İngiliz elçisi Stratford Canning idi. Çünkü O, olayı bildirmek üzere Tarabya'dan 5 Kasım günü İngiltere Hariciye Nazırına çektiği telgrafta; *"Tanrıya şükürler olsun, harp başlıyor"*⁵⁹ ifadesini kullanmaktan çekinmemişti. Hatırlanacağı üzere elçi Prens Mençikov'la yapılan görüşmelerin olumsuz neticelenmesinde rol oynadığı gibi, esasında Karadeniz'e gönderilen ve Sinop'ta batırılan filonun hafif tonajlı gemilerden kurulmasında da etkili olmuştu. Bu husus, Osmanlı bahriyesinde müşavir olarak çalışmakta olan Sir Adolphus Slade tarafından da ifade edilmektedir. Bu hususu doğrulayan iki telgraf da bulunmaktadır. Bunlardan biri, Mösyö Pizani'den Canning'e yazılmış olup; *"Türk donanması üç ambarlılar müstesna olmak üzere Karadeniz'e çıkacaktır. Gemiler ihtimal Pazar günü hazır bulunacaklardır"*⁶⁰ ifadesi yer almış olup 3 Kasım tarihlidir. Elçi ise, 5 Kasım'da İngiltere Hariciye Nazırına çektiği telgrafında *"Babilî'yi şu sırada Karadeniz'e birinci sınıf harp gemileriyle fırkateynlerden müteşekkil bir filo göndermek teşebbüsünden vazgeçmeğe ikna ettim"*⁶¹ demiştir. Elçinin zayıf bir filonun Karadeniz'e çıkmasını istemesinin altında, bu zayıf filonun büyük bir ihtimale kuvvetli bir Rus donanması karşısında uğrayacağı yenilginin kendisine sağlayacağı avantaj yatmaktaydı. Yıllarca Türk bahriyesinde hizmette bulunmuş olan emekli amiral Afif Büyüktuğrul da konu ile ilgili mütalâasını belirtirken, Sinop'taki hadiseden İngiltere ile Fransa'nın mesul olduklarını kaydeder. Osmanlı Devleti'nin mülki tamamlığını garanti eden İngiltere ve Fransa'nın, Rusların Prut nehrini geçmesini müteakip savaş ilân etmele-

ri ile Sinop hadisesinin meydana gelmesine mani olacağını belirten Büyüktuğrul, Kırım Harbi'nin görünüşte Osmanlı Devleti'ne yardım için yapılmış bir savaş olduğunu, gerçek amacın ise Babilî üzerinde nüfuz sahibi olup Ortadoğu'ya egemen olmak için yapılmış bir silahlı mücadele olduğuna işaret etmektedir.⁶²

SİNOP FACIASI SONRASINDAKİ GELİŞMELER, İNGİLTERE İLE FRANSA'NIN HARBE KATILMASI

Ülkede büyük bir üzüntüye sebep olan Sinop hadisesi Rusya'da büyük bir sevinçle karşılandı. St. Petersburg'da düzenlenen ilâhi bir törenle ve büyük bir gösterişle kutlandı. Başta komutan Nahimof olmak üzere baskına katılanlar Çar tarafından mükâfatlandırıldı.⁶³ İngiliz ve Fransız donanmasının Boğaziçi'nde korumacılık görevi üslendiği bir sırada böyle bir hadisenin vuku bulması İngiltere ve Fransa'da büyük yankı yaptı. Olayı bir meydan okuma şeklinde yorumlayan İngiltere Dışişleri Bakanı Clarendon, St. Petersburg'a yolladığı notasında; *"Sinop limanında tecaviize uğrayan yalnız Türk filosu değildir. Sultan'a ait toprakları her türlü saldırıdan korumayı iizerimize almış bulunuyoruz ve bu vaadimizi neye mal olursa olsun yerine getirme kararındayız"*⁶⁴ diyerek kızgınlığını dile getirmiştir. O ana kadar Türklere karşı düşman görünen ve teşebbüslerinde Ruslara cesaret vermiş olan İngiltere'nin bazı günlük gazeteleri Türklerin lehine dönüp seslerini yükseltmeye başladılar. Her iki devlet basını, kendi donanmalarının İstanbul Boğazı'na kadar geldikten sonra neden Karadeniz'e girip bu gibi harekâta mani olmadıklarını acı bir lisanla soruyorlardı. Fransa İmparatoru III. Napolyon, Çar'a mektup yazarak, kendilerinin Karadeniz'i, Rusya'nın da Memleketeyn'i tahliye etmek şartıyla Türk-Rus sulh müzakerelerinin hemen başlamasını teklif etmiştir. Ancak teklifin Rus çarı tarafından reddedilmesi ve ayrıca yayınladığı bir beyannamede İngiliz ve Fransız milletlerini müslüman Türklerle-Hristiyanlığa karşı elbirliği etmiş göstermesi, İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ittifak yapıp harbe girmelerine zemin hazırlamıştır. İngiltere ve Fransa, Rus tehlikesinin genişlemesini önlemek için öncelikle Karadeniz'e bir donanma gönderdikleri gibi, Rusya'dan yana hareket etmek isteyen Yunanistan'a bu fırsatı vermemek

için Pire limanını kuşattılar. Yunanlılar birliklerini geri çekmek zorunda kalmakla beraber Osmanlı-Yunan siyasi münasebetleri de kesilmiş oldu. Bu sırada gerek Kafkasya'da ve gerek Rumeli cephesinde harbin bütün şiddeti ile devam etmesi üzerine İngiltere, Rus çarının Kudüs'te katoliklere karşı ortodoksları ayaklandırıldığını ileri sürerek, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini istemiyen Fransa'yı da yanına aldı. İki devlet Osmanlı Hükümeti ile 12 Mart 1854'te yaptıkları İstanbul Muahedesi ile Türklerin yanında yer aldıklarını gösterdiler. Bu anlaşmaya göre; haksız olarak hücumu uğramış olan Osmanlı Devleti'ne yardım etmek ve topraklarını korumak üzere kara ve deniz kuvveti göndermeyi üzerine alan iki devlet, harb sonunda yapılacak barışın da beraber yapılmasını ve müttefik askerlerin barıştan itibaren 40 gün içinde Osmanlı arazisinden çekilmesini kabul etmişlerdir.⁶⁵ Rusya Hükümeti'nin 19 mart günü Eflâk ve Boğdan'ın boşaltılmasının mümkün olmadığını açıklaması üzerine müttefik devletler, 27 Mart 1854'te Rusya'ya harp ilân ettiler.⁶⁶ Bu arada Rusya'nın Memleketeyn'i işgal etmesinden rahatsızlık duyan Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında da 14 Haziran 1854'te Memleketeyn'le ilgili olarak bir anlaşma imzalandı. Buna göre Avusturya, Eflâk ve Boğdan'ı tahliye ettirmek için siyasî ve askerî her türlü yardım taahhüdünde bulunduğu gibi, işgal edeceği yerleri, barış anlaşması imzalanıncaya kadar muhafaza ve sonra iade etme vazifesini de yükledi.⁶⁷ Türk kuvvetlerinin Eflâk ve Boğdan'dan Ruslar'ı uzaklaştırması ile Avusturya anlaşma gereğince buraya yerleşecektir. Avusturya bu antlaşma ile Türk ordusunun yükünü önemli ölçüde hafifletmiş ve serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın Kırım cephesine gitmesine imkân vermiştir.

İttifak anlaşması gereğince Fransa Harbiye nâzırı mareşal L. De Saint-Arnauvud'un kumandasına verilen Şark ordusu, Marsilya'dan hareketle 31 Mart'ta Gelibolu'ya ulaşmıştır. İngiliz ordusunun kumandanı ise Lord Raglan'dı. Nisan sonlarına kadar 6 bin İngiliz ve 22 bin Fransız olmak üzere 28 bin müttefik askeri gelmiş ve bunlar Mayıs ayında Varna'ya nakledilmişlerdir.⁶⁸

Bu gelişmelerin yaşandığı sıralarda taraflar arasındaki savaş iki cephede devam ediyordu. Oltaniçe'de ağır bir yenilgiye uğrayan Ruslar Kalafat civarındaki Çatana'da bulunan Ahmet Paşa kuvvetleri üzerine taarruza

geçmişler, ancak yenilerek geri çekilmişlerdi. Daha sonra Ocak 1854 başında yeniden bu bölgede saldırmışlarsa da ağır kayıplara uğradılar. Bu başarılarından dolayı Rumeli müşiri Ömer Paşa'ya bu görevi kendisinde kalmak üzere serdar-ı ekremlik verilmiştir.⁶⁹

SAVAŞIN KIRIM'A KAYDIRILMASI

İttifak anlaşmalarının imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti, kendi toprakları üzerinde yapıldığı halde müttefik politikalarının hilâfına bağımsız hareket etmekten uzak kaldığı bir savaşı Rumeli, Kafkasya ve Kırım gibi üç cephede sürdürmek zorunda kaldı. Esasında devlet için Rumeli ve Kafkas cepheleri önemli iken müttefikler, Sivastopol'daki Rus donanmasını etkisiz hale getirmek amacıyla Kırım cephesine ağırlık vermişlerdir.⁷⁰

Harp ilânını müteakip Karadeniz'deki müttefik donanma 2 Nisan'da bombaladığı Odesa limanında bazı istihkâmları yıkıp gemileri batırdı. Ruslar bu bombardmana Tuna cephesinde taarruza geçmekle karşılık verdiler. Buradaki Türk kuvvetleri plana göre çekilmiş olduklarından Rus kuvvetleri Köstence'ye kadar olan yerleri ele geçirdikten sonra Mayıs'ta Siliste'yi kuşattılar. General Paskeviç'in 80 bin kişilik kuvveti, 18 bin kişiyle Silistre'yi savunan Musa Paşa'nın kuvvetleri karşısında ağır bir hezimete uğradı. Bu sıralarda Babıâli ile anlaşma yapan Avusturya Rusya'ya ağır bir nota verdi. Bir başarı elde edemeyeceğini anlayan Rusya Silistre kuşatmasını kaldırdı. Avusturya, müttefik kuvvetlerin Eflâk ve Boğdan'a girmesine görüşmelerle mani olduktan sonra burayı işgal etti. Böylece Avusturya müttefik kuvvetler ile Rusya arasına girmiş olduğundan tarafların Rumeli'de karşılaşmaları ihtimali ortadan kalkmış oldu. Müttefik kumandanlar Ruslara ağır bir darbe indirmek için savaş hareketlerinin Kırım'a intikal ettirilmesine ve Sivastopol'un zapt ve tahribine karar verdiler.⁷¹

Sivastopol Seferinin Düzenlenmesi ve Alma Zaferi

Sivastopol seferi için 30 bin Fransız, 20 bin İngiliz ve 7 bin Osmanlı askeri götüren 89 savaş gemisinin refakatindeki 267 taşıt gemisi 13 Eylül'de Varna ve Balçık'tan hareket edip 14 Eylül'de Sivastopol'un kuzeyinde Eskihisar mevki civarında karaya çıktı. Bu sırada Kırım'da Prens Mençikof komutasında 50 bin asker ve 88 toptan ibaret bir kuvvet bulunmaktaydı.

20 Eylül'de hareketle Alma nehrini geçen müttefikler başlattıkları hücumla Ruslar'ı ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ancak süvari kuvveti olmadığından düşmanı takip edip daha fazla zayıata uğratamadıkları gibi, iki gün hareketsiz kalmaları düşmanın toparlanmasına fırsat hazırladı.

Ruslar müttefiklerin ilerlemesine mani olmak için birkaç gemiyi Sivastopol limanında batırdılar. Müttefikler ise Sivastopol'un muhasarasına, tabyaların susturulup şehrin alınmasına karar verdi. Bu gayeyle 26, 27 ve 28 Eylül'de denizden ve karadan bombardıman edildi. Ekimin ilk günü bombardımanlardan, 17 Ekim'de yapılan taarruzdan bir netice elde edilemedi. Bu arada Mençikof, kuvvetleriyle 25 Ekim'de İngilizlerin üss olarak kullandıkları Balaklava üzerine büyük bir baskın hareketine kalkıştı ise de çok fazla zayıat verdiği için geri çekildi. Sivastopol'un muhasarası sırasında Prens Napolyon hastalanıp İstanbul'a gelmiş, Fransız ordusu komutanı S. Arnaud da yakalandığı tifo hastalığından kurtulamıyarak vefat etmiştir.⁷²

İnkerman Zaferi

Kasım ayı başında Ruslar Sivastopol'u kuşatmakta olan müttefikleri denize dökmek için en uygun nokta olan İnkerman'dan İngilizlerin sağ cenahına hücum etmeğe karar verip harekete geçtiler. Bu sırada şehir müdâfileri de şiddetli bir huruç hareketiyle sol cenaha saldırdılar. Zor durumda kalan İngilizlerin yardımına Türk ve Fransız kuvvetlerinin yetişmesi müttefiklere kanlı bir zafer kazandırdı. Müttefikler 5 bine yakın Ruslar ise iki misli kayıp verdi. Bu mağlubiyeti hazmedemiyen Prens Mençikof kederinden ölünce yerine general Gorçakof tayin edildi.⁷³

Bazı Siyasi Gelişmeler, Osmanlı-Sardunya İttifakı

Bu muvaffakiyetlerin yaşandığı sırada bazı siyasi gelişmeler de vukubuldu. İstanbul'da sadrazam Mehmed Emin Paşa'nın azliyle Reşid Paşa dördüncü kez sadarete getirilmiş, öte yandan Memleketeyn hakkında Avusturya-İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşma yapılarak Avusturya'nın Memleketeyn'i Rus saldırısına karşı savunması sağlanmıştı. Ayrıca, İtalyan birliğini hazırlamakta olan Sardunya kralı II. Victor Emmanuel, büyük

devletler manzumesinde yer alabilmek için 26 Ocak 1855'te İngiltere ve Fransa ile tedâfüi ve tecâvüzi bir ittifak akdedip Kırım seferine katılma taahhüdünde bulunmuştur.

Sardunya, 15 Mart 1855'te Babıâli ile yaptığı İstanbul Antlaşması gereğince, Harbiye Nazırı general de la Marmora kumandasında 15-16 bin kişilik kuvvet göndermiştir.⁷⁴

Bu arada ilk gönüllü hastabakıcı Florence Nightingale de 12 Mart'ta İstanbul'a gelmiş ve yaralıların tedavi edilmekte oldukları Selimiye kışlasında göreve başlamıştır.

Sivastopol muhasarasının uzamasından rahatsız olan III. Napolyon, bizzat Kırım'a giderek kumandayı ele almak istemiş, bu sebeple saray müdürünü İstanbul'a göndermiştir. İmparatoru eşi ile en iyi şekilde ağırlamak için İstanbul'da hazırlık yapılmış, ancak Prusya ve İngiltere bu ziyaretten endişe duyduklarından İngiliz hükümeti, İmparatoru ziyaretten vazgeçirmiştir.⁷⁵

Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın

Gözleve Zaferi, Çar I. Nikola'nın Ölümü

Alınan karar gereğince Tuna boylarındaki askeriyle Kırım cephesine gelen Ömer Paşa, Gözleve'de iken 17 Şubat sabahı şiddetli taarruza geçen Rus kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı. Türklerin bu başarısı, Kırım muharebesinin en mühim zaferlerinden sayılmıştır.

"Hasta adam" nitelemesi ile Osmanlı Devleti'ni yıkmayı kendisine hedef seçen Türk düşmanı Çar I. Nikola, cepheden gelen hezimet haberleri üzerine üzüntüsünden hastalandı. Bu haliyle askeri teftişe kalkışınca hastalığı arttı ve 2 Mart 1855'te öldü. İntihar ettiğine dair rivayet de vardır. Yerine oğlu II. Aleksandr geçti.⁷⁶

Kırım'daki Son Muharebeler

1855 yılı geldiğinde müttefikler bir an önce Sivastopol'u almak için ordularını takviye ile eksikliklerini gidermiş, kuvvetlerin sayısını da 145 bine çıkarmıştı. Muhasara alanını daraltan müttefikler Rus tabyalarına gittikçe yaklaştılar ve bu arada Çernaya'ya karşı taarruzlarda bulundular. 24 Mayıs'ta Rusların Sivastopol'a asker sevkıyatı yaptığı stratejik önemi olan Kerç Boğazı'na müttefiklerin asker çıkartmasıyla harekât başladı. Ertesi

günü Yenikale'ye girildi. Sonra Azak Denizi kıyılarında-ki erzak ve malzeme depoları tahrip edildi. 25 Mayıs'ta ise Çernaya suyunun güney sahili işgal edilerek şehre doğru iyice yaklaşıldı. Bu arada Rusların Anapa ve Sohum kalelerini tahrip edip çekildikleri haber alındığından bu istikamete gidilmedi.

Yaz boyu devam eden çarpışmalardan sonra Sivastopol'a karşı umumi bir hücumla geçildi. Şehrin müdafasında en mühim yer olan Malakof tabyalarını koruyan Yeşiltepe 7 Haziran'da ele geçirildi ise de 18 Haziran'da gerçekleştirilen Malakof saldırısı başarısızlıkla neticelendi. Bu sıralarda İngiliz komutanı general Raglan kolera- dan öldüğünden yerine general Simpson atandı.

Bu arada üç kolordudan mürekkep 60 bin kişilik Rus ordusu Makzi yaylasının kuzeyinde beklemekte idi. Rus ordusunun taarruz için hazırlandığını sezen müttefikler Çernaya deresine hâkim sırtları ele geçirdiler. Makzi'deki Rus ordusu 16 Ağustos'ta müttefik mevzilerine karşı taarruza geçtiyse de yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Çarpışmada savaşa ismini veren Traktir boyları düşman cesetleri ile doldu. Bu savaş Rus ordusunun artık bir başarı elde edemeyeceğini gösterdiğinden 4 Eylül günü düzenlenen başkumandanlar meclisinde umumi hücumun yapılmasına karar verilmiş ve ertesi günü bütün müttefik bataryalarından ateş başlatılmıştır. Üç gün süren bu ateş sırasında şehirde birçok yangınlar çıkmış, cephaneler patlamış, limanda gemiler batmış ve tahkimatta bir çok hasar meydana gelmiştir. 8 Eylül günü başlatılan taarruzla Malakof istihkâmı zaptedilmiş ve böylece Rus mukavemeti kırılmıştır. Malakof istihkâmının sukutu üzerine Ruslar geceden şehri tahliyeğe başlamış, şehirde yangın ve patlamalar devam ettiğinden müttefikler ancak 12 Eylül'de şehre tamamen hâkim olmuşlardır. Bu son hareketlerde Ruslar 13 bin, müttefikler 10 bin zayıat vermişlerdi.

Sivastopol'dan çıkan Ruslar kuzeye doğru çekildi. Müttefikler, 17 Ekim'de Kılburun, ardından Özi kalesini aldı. Böylece Sivastopol harekâtı başarı ile tamamlandı.⁷⁷

Doğu Cephesindeki Muharebeler

Rus ordusu, dokuz ay suskunluktan sonra Haziran 1855'te tekrar harekete geçerek Kars üzerine yürümesiyle başlayan kuşatma uzun süre devam etti. Müşir Meh-

met Vasıf Paşa'nın kumandasında 15 bin kişi olmasına karşılık, Rusya'nın Kafkasya umumi valisi general Muravyef'in ordusu 40 bin kişi kadardı. 29 Eylül'deki yeni taarruzu, mahrumiyetler içinde kalan ve sayıları oldukça azalan Türkler tarafından püskürtüldü ve Ruslara 7 bin civarında zayıat verdirildi.

Ömer Paşa Kars'a yardım için 20 bin kişi ile Ekim başında Sohumkale'ye çıkıp İngur nehri civarında düşmana karşı 6 Kasım'da büyük bir zafer daha kazandı. Ancak bu sırada Rusların Kars üzerindeki baskıları artmış, Kars müdâfileri ve ahalisi, kalede tükenen yiyecek yüzünden pek güç duruma düşmüşlerdi. Açlıktan asker ve halkta derman kalmamış, açlığın had safhaya varması üzerine at ve ölü hayvan eti yenilmeye başlanmıştı. 21 Kasım'da ise kar fırtınası başlamıştı. Bundan dolayı barış yoluyla kalenin teslimine karar verildi. Yapılan müzakereler sonunda, sivil halka hiçbir şekilde dokunmamak ve Türk subaylarının kılıçlarını almamak kaydı ile 25 Kasım'da Kars Ruslara teslim edildi. Gerek kışın gelmesi ve gerekse iki tarafın yorgunluğu dolayısıyla savaş hareketleri durdu. Bu arada Doğu Anadolu cephelerinde geçen savaşlar sırasında şahsî gayretsizlik ve hataları yüzünden yenilgilere uğranılmasına sebep oldukları için Müşir Ahmet Paşa ile Ferik Rıza Paşaların rütbeleri alınıp beşer yıl müddetle Magosa'ya sürgün edilmişlerdir.⁷⁸

Barışın Sağlanması Yolunda Avusturya'nın Faaliyetleri

Fransa ve Osmanlı Devleti'nin şartlar dolayısıyla barışa taraftar olması ve Avusturya'nın aracı rolünü üstlenerek harbi sona erdirme teşebbüsü barış için bir ümit olmuştu. Avusturya'nın öncülüğünde Viyana'da düzenlenen toplantı sonunda alınan kararlar 16 Aralık'ta İmparator tarafından Çar'a bildirildi. Avusturya ile arasının bozulmasını istemeyen Çar II. Aleksandr bazı küçük itirazlarla barışa razı oldu. 1 Şubat 1856 Viyana Protokolü ile, sulhun ana hatları kabul edildi ve böylece savaş sona erdi.⁷⁹

Paris Antlaşması

Barış görüşmeleri için Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Sardunya ve Rusya'nın yanısıra Avusturya ve Prusya temsilcileri 25 Şubat 1856'da Paris'te toplandılar.⁸⁰ Osmanlı Devleti ilk defa olarak milletlerarası kongreye ona katılan devletlerle eşit haklara sahip olarak

davet edilmiş bulunuyordu. Bu arada Babiâli, kongreye katılan devletleri etkilemek için 18 Şubat günü, gayrimüslimlere yeni hak ve imtiyazlar bahşeden Islahat Fermanı'nı ilân etti. Paris'te başlayan görüşmelerde müttefikler, savaş sırasında sergiledikleri kuvvetli işbirliğini, barış müzakerelerinde muhafaza edemediler. Osmanlı Devleti ile İngiltere Rusya'nın ağır bir şekilde cezalandırılmasını isterken, Fransa buna taraftar değildi. III. Napoleon, Babiâli'nin Fransa'dan ziyade İngiltere'ye meylinde ve Avusturya ile Prusya'nın beraber hareket etmesinden kuşkulandığından Rusya'yı okşamaya ve gelecekte bir Fransız-Rus anlaşmasının mümkün olduğunu hissettirmeye çalışıyordu. 30 Mart Pazar günü imzalanan 34 maddelik antlaşmanın önemli maddeleri özetle şöyledir;⁸¹

1- Bu muahede tatbikinden itibaren, antlaşmaya katılan devletler arasında barış devri başlayacaktı.

2- Taraflar harp esnasında işgal ettikleri bütün toprakları iade edecek, savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacaktı.

3- Osmanlı Devleti Avrupa devletleri manzumesine dahil oluyor ve toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa devletlerinin müşterek garantisi altına konuyordu.

4- Boğazların kapalılığına dair 1841 Londra Antlaşması aynen yürürlükte kalacaktı.

5- Karadeniz tarafsız hale getirilicek, bütün gemilerin ticaret gemilerine açık, savaş gemilerine sürekli kapalı olacak, Karadeniz kıyılarında donanma ve tersane bulunmayacaktı.

6- Tuna'da seyrüsefer serbestisi yeniden teyit ve kabul ediliyordu. Bunun sağlanması için bu devletlerden bir Tuna komisyonu kuruluyordu.

7- Besarabya'nın bir kısmı Boğdan'a eklenirken, Eflâk ve Boğdan muhtariyet kazanıyor ve bu muhtariyet devletlerin garantisi altına konuyordu.

8- Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'nden almış olduğu muhtariyet hak ve imtiyazları devletlerin garantisi altına alınıyordu.

KIRIM SAVAŞI'NIN VE PARİS ANTLAŞMANIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Katılan devletler açısından farklı neticeler doğuran bu savaş, Avrupa devletlerinin ilerideki münasebetleri

bakımından da bazı önemli etkiler yapmıştır. İngiltere harpte 20 bin civarında insan kaybetmesine⁸² rağmen harpten en kârlı çıkan devlet oldu. Herşeyden önce, Osmanlı Devleti'ni savaş ile meşgul eden İngiltere, az bir kuvvetle savaşa girip asıl maksadını gizledi ve büyük devletlerin dikkatini harbe çekti. Kendisi ise Hindistan Türk Babur İmparatorluğu'nu yıkarak topraklarını işgal etti ve Hindistan hazinelerine sahip olup ticaretini geliştirdi.⁸³ Karadeniz'de gittikçe güçlenen ve sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmeye çalışan Rusya'ya iyi bir darbe indirmek suretiyle ülkesinin Doğu Akdeniz'deki emniyetini ve Boğazların güven altına alınmasını sağladı. Ayrıca Babiâli'yi yaptığı yardımla minnettar bıraktığı gibi verdiği borçla da ekonomik yönden bağımlı hale getirdi.

Fransa'nın bu harpten herhangi bir fayda sağladığı söylenemez. Harbin büyük yükünü üzerine alan ve 80 bine yakın insan kaybeden Fransa, barış antlaşmasının Paris'te toplanmasını temin etmek gibi bir prestij kazanmıştı. Bu durum Fransız halkını hayal kırıklığına uğratmıştı.

Savaşın kötü durumda çıkan bir diğer devlet Avusturya idi. Harp sırasında takip ettiği diraysız politikası ile hem Rusya'yı kızdırmış, hem de müttefikleri gücendirmişti. Bu politikanın cezasını, İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasını önlemek için yaptığı harplerde yapayalnız kalmakla çekecektir.

Prusya'ya gelince, belki de harbe katılmadan en kârlı çıkan devlet idi. Takip ettiği hakiki tarafsızlık politikası ile tarafların takdirini kazandı.

Savaşın küçük müttefiği Sardunya, kazançlı devletler arasında yer aldı. Harbe asker göndermekle, İtalyan birliğinin kurulmasında İngiltere ve Fransa'nın yardımını sağladı.

Kırım Savaşı'ndan en zararlı çıkan devlet şüphesiz Rusya'dır. Tuna'dan uzaklaştırılmış, Eflâk ve Boğdan ise devletlerin müşterek kefaleti altına konmuş, böylece Balkanlarda yayılması imkânı çok zayıflamıştı. Daha da önemlisi, yıllarca emek verilerek kurulan Karadeniz donanması ve Sivastopol limanı tamamen tahrip edilmiş, başta Çar Nikola olmak üzere birçok iyi komutanlar da ölmüşlerdir. Bundan dolayı Rusya, müteakip yıllarda Karadeniz'e ait hükümlerin kaldırılması için çalışacak ve

buna 1871'de muvaffak olacaktır. Harpten sonra dış politikasının istikametini Balkanlar'dan Asya'ya çeviren Rusya, Asya'daki genişleme ve yayılmasına hız verecektir.

Kırım Savaşı, harbin asıl yükünü taşıyan Osmanlı Devleti'ne toprak kaybettirmedi ise de siyasi fayda da sağlamadı. Belki sağladığı en önemli kazanç, Rusya'nın Karadeniz'deki hâkimiyetinin bir süre için ortadan kaldırılması idi. Antlaşmanın 7. maddesi, Osmanlı Devleti'ni Avrupanın büyük devletleri arasına sokmuş ve devletin toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin garantisi altına alınmış, ancak Türk delegesi Ali Paşa, bu maddeye dayanarak kapitülasyonların kaldırılmasını istediğinde bütün devletlerin itirazı ile karşılaşmıştı. Bu durumda 7. madde doğduğu anda ölmüş bulunuyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus harbi, devletin toprak bütünlüğünün garanti altına alınması meselesinin de geçersiz olduğunu ispatlamıştır. Yine antlaşmada yer alan Eflâk-Boğdan ve Sırbistan'la ilgili hükümler, devletin bu topraklar üzerindeki hâkimiyetini son derece zayıflatmış ve onlara istiklâlê giden yolu açmıştır. Karadeniz'de donanma bulundurulması yasağı da devletin aleyhineydi.

Bu savaş, zaten iyi durumda olmayan Osmanlı maliyesini adeta felç etmiş ve tarihte ilk defa olarak Fransa ve İngiltere'den borç almak suretiyle, müteakip yıllarda yeniden borçlanma sürecini de başlatmıştır. Avrupa devletlerinin isteği doğrultusunda hazırlanarak ilân edilen Islahat Fermanı ise, gayrimüslimleri müslüman halktan daha iyi hale getirmekle kalmamış, Avrupa devletlerinin her an müdahalelerine açık bir kapı bırakmıştır. Harp sırasında binlerce Türk insanının ölmesi de ayrı bir üzüntü konusu olmuştur.

Kısacası Paris Antlaşması, tatbik değerinden mahrum maddeleri ve kötü niyetle yürütülmeye elverişli hükümleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için bir garanti olmaktan çok, bir sürü siyasi anlaşmazlık ve rekabetin tohumlarını taşımakta idi. Osmanlı Devleti'ne sağladığı barış devri bu sebeple kısa ömürlü ve buhranlı oldu.⁸⁴

Son olarak, bu antlaşma ile Avrupa'da yeni bir siyasi denge kurulduğunu söylemek mümkündür.

KIRIM SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK DURUMU VE HALKIN HARBE KATKISI

Yükselme devrinde güçlü bir idare ve ekonomiye sahip bulunan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla gelindiğinde bu gücünden çok şey kaybetmiş bulunuyordu. Yabancı rekabetine dayanamayan Osmanlı sanayii de bir dalgılma durumuna girmişti. Bu gerileme önce memleketin Avrupa topraklarıyla büyük şehir ve ticaret merkezlerinde görüldü. Osmanlı yerli sanayii bir süre iç pazarlara hâkim oldu ise de neticede gelişen şartlar çerçevesinde, Osmanlı iktisadî hayatında yabancıların etkinliğinin artmasına mani olamadı ve pazarlarla hammadde kaynakları yabancıların denetimine geçti. Bunun bir sonucu olarak da gelirlerde önemli ölçüde azalmalar meydana geldi.⁸⁵ Müteakip yıllarda gelişen siyasî olaylar ve ardı arkası kesilmeyen harpler ise malî alandaki sıkıntıyı artıran faktörler oldu.

Devletin ekonomik kriz içinde bulunduğu bir dönemde, yukarıda izah edildiği üzere diploması alanında ortaya çıkmış olan ve Osmanlı Hükümeti'nin bütün iyi niyet ve yaklaşımına rağmen olumlu bir sonuca bağlanamayan Mukaddes Makamlar Meselesi'nden kaynaklanan problem, Rusya ile yeni bir harbin başlayacağı haberini vermekteydi. Bir harbin yürütülebilmesi, birçok hazırlıkların yanında bütçenin de iyi durumda olmasını gerektiriyordu. Ancak bütçenin durumu bu yükü kaldıracak durumda olmayıp gelirler giderleri karşılamıyordu. Harp öncesinde 1852-53 bütçesinde 21.420.797 kuruşluk bir bütçe açığı görülmüyordu. 1853-54 bütçesi 948.892.693 kuruş olarak belirlenmiş ve bunun ancak 430.372.000 kuruşu askerî harcamalara ayrılmıştı.⁸⁶ Bu miktar ile kaç yıl süreceği belli olmayan savaşın finanse edilmesi, orduların silâh, mühimmat ve iâşelerinin sağlanması mümkün değildi. Üstelik 1854'e gelindiğinde devletin iç borcu da hayli artmış ve 15 milyon sterline ulaşmıştı. Para arzındaki şişkinlik ve fiyat artışı, açık veren bir ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı gözleniyordu.⁸⁷

Rusya ile yürütülen harpte bir ittifak anlaşması imzalayarak Osmanlının yanında yer alan İngiliz ve Fransız askerleri İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Müttefik askerlerin İstanbul'a gelmesi, Osmanlı ordusu için büyük

bir destek olmakla beraber, zaten güç durumunda bulunan maliye için önemli ölçüde külfet teşkil etmiştir. Çünkü onlar, harp donanımı bakımından oldukça yetersiz ve hazırlıksız idiler. Nitekim İngiliz elçisi Lord S. Canning, her türlü hazırlıkların yapılması konusundaki ikazlarına rağmen sözünün dinlenmediği ifadesine ilâveten “birlikler Türkiye’ye akıyordu ama en ufak ihtiyaçları için bile Türklerin eline bakıyorlardı”⁸⁸ cümlesiyle müttefik kuvvetlerin durumunu açıklamaktaydı. İngiliz askerleri Üsküdar’da, Fransız askerleri de Rami ve Davutpaşa kışla-larına yerleştirildi.⁸⁹ Osmanlı donanmasında görevli İngiliz amirali Sir Adolphus Slade (Müşavir Paşa), müttefik askerlerin her türlü ihtiyaç ve rahatını temin için son derece samimiyetle çalıştığını, Fransız ve İngiliz subay-larının oturmaları için bazı ailelerin evlerinden çıkarıl-dıklarını ve yabancıların uygunsuz hareketlerine dahi sa-bır gösterildiğini yazarak Türk misafirperverliğini sita-yişle anlatmıştır.⁹⁰ Müttefik askerler için yaptırılmış olan çadırların imal masrafının 31.160.082 kuruş tutma-sı⁹¹ onlar için yapılan masraflara güzel bir örnek olsa ge-rektir.

Kısaca bilgi verilmeye çalışılan Osmanlı maliyesi-nin durumunu düzeltmek ve harp masraflarını karşıla-mada kullanılmak üzere yeni kaynaklar bulmak gayesiy-le hükümet bazı tedbirler almaya çalışmıştır. İlk olarak Ordu Kaimesi çıkarılmış, ardından ülke genelinde Yar-dım Kampanyası düzenlenmiş ve son olarak da tarihte ilk defa olarak dış borçlanmaya gidilmiştir. Yardım kam-panyası devlet adamlarının yanı sıra Osmanlı tebasını da alakadar ettiğinden, tedbirlerin izahına geçmeden önce tebanın harp sırasındaki durumunu incelemek uygun olacaktır.

Osmanlı Teb’asının

Harp Sırasındaki Durumu

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki topraklar-da çeşitli din ve mezheplere mensup çok sayıda tâbileri bulunmaktaydı. Millet Sistemi ile ülkede müslümanlarla yanyana, aynı devletin hükümlerine tâbi olarak ama farklı hukuk düzenlerine tâbi olarak yaşayan zımmîler, diğer ifa-deyle gayrimüslim millet toplulukları⁹² başında ortodoks-lar, yani Rumlar gelmekte idi. Ortodoksları Ermeniler, Yahudiler, Katolikler ve Protestanlar takip ediyordu.

Ruslara karşı yürütülen her mücadeleyi cihad olarak kabul eden Türk halkı, bu harpte de önceki harplerde ol-duğu gibi büyük fedakârlık örneği sergileyerek üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmeye gayret çalışmıştır. Bu konuda, Müşavir Paşa şu önemli bilgileri vermektedir;⁹³ *“Türk halkının şevk ve cesareti teşvike, tebeyyüce muhtaç değil-di. Bütün millet budutlara, düşman üzerine yürümeye hazır-dı, yalnız sabırla emir verilmesini bekliyordu. Azim ve kat’i karar, hiçbir zaman telâş göstermez, daima vakur ve sessizdir. Bu 1853 yılında Türk halkının ciddiyeti, fedakârlığı fevka-lâde idi. Cenki bir ırkın oğulları ve bugün başlarında bulu-nanlardan daha yüksek insanların komutasında bulunmaya lâayık olduklarını göstermişlerdi. Avrupa ise Türklerde dini coşkunluğun zayıf ve millet birliğinin imkânsız olduğunu sa-nıyordu. Milleti de kendileri gibi dini gayretten mahrum sanan İstanbul kırtasiyecisi takımı, önlerinde gördükleri gayret ve fe-dakârlığa Avrupalılardan çok şaşırıp kalmışlardı”*.

Müslüman halkın cihad anlayışı çerçevesinde harp esnasında devletten yana bir politika izlemeleri tabii idi. Burada ehemmiyet arzeden gayrimüslimlerin nasıl bir si-yaset takip edecekleri idi. Her biri bir devlet tarafından desteklenip korunan, Osmanlı tâbiyeti altında müreffeh bir hayat yaşayan ve devletin sağladığı imkânlarla du-rumları her geçen gün düzelen bu gayrimüslim toplu-lukların bu savaşta takip ettikleri politika, devlet-millet bütünleşmesinin güzel bir örneğini teşkil etmiştir. Çün-kü onlar da beraber yaşadıkları müslimanlar gibi, üzerle-rine düşen maddî-manevî her türlü görevi yerine getir-meye hazır olduklarını, yayınladıkları beyannâmelerle ve Babîâlî’ye sundukları ârizalarla gayet açık bir şekilde ifa-de etmişlerdir. Sözkonusu bu yazıların bir başka ortak yanı da bu milletlerin, devletin o güne kadar kendilerine sağlamış olduğu imkânlarla karşı duydukları şükran ve minnet duygularını dile getirmeleriydi.⁹⁴

Orduya Mahsus Kaimenin Çıkarılması

Savaşın başlaması ile birlikte artan masrafların kar-şılanabilmesi için ilk planda en kolay ve en çabuk yol olan “kaime” çıkarılmasına karar verildi. Hükümetin emri ile, Mart 1854’te sadece ordunun bulunduğu yerler-de geçerli olmak üzere geçici olarak faizsiz 10 ve 20 ku-ruşluk ordu kaimeleri hazırlandı. Bu kaimeler süresince geçerli olacak ve savaş sonrasında kaldırılacaktı. Halkın

bu kaimeye güveninin sağlanması, râyicinin düşürülmesi ve bozdururken fazla iskonto alınmaması hususlarında gerekli önlemleri almaları için taşraya emirler gönderilmişti. Bu kaimeler taşra mal sandıklarında da para gibi kabul edilecekti.⁹⁵ Bunları diğerlerinden ayırdetmek için üzerlerinde ordu-yı hümayunlara mahsus varaka olduklarına dair mühür vurulmuştur.⁹⁶ Savaşta kışmen de olsa hazineye katkı sağlayan bu kaimelerin kaldırılması düşünülmüşse de devletin imkânları karşılıklarını ödemeye müsait değildi. Bu sebeple 1858'de dışarıdan temin edilen yeni parayla bu kaimeler tedâvülden kaldırılmıştır.⁹⁷

Yardım Kampanyasının Düzenlenmesi

Maddî sıkıntılara çare bulmak gayesiyle devlet ileri gelenlerinin iştirakiyle çeşitli toplantıların düzenlenmesine başlanmıştı. Konu ile ilgili olarak en son yapılan Meclis-i Mahsus-ı Umumî'de harpte bedenen hizmet olduğu gibi bedelen dahi hizmet olunmasının vücut ve meşruiyeti, toplantıya katılanlar tarafından uygun görülmüştü. Hazırlanan beyannâme metninde, böylesine üstün bir hizmette bulunmak isteyenlerin Maliye Hazinesine nakden yardım edebilecekleri hususu özellikle vurgulanmıştır.⁹⁸ Bu beyannâme metni, 19 Nisan 1854'te devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak bütün ülkeye duyuruldu.⁹⁹ İlânı müteakip, başta sadrazam Mustafa Nâili Paşa olmak üzere diğer devlet adamları hazineye nakdî yardımda bulunmaya başlamışlardır. "*İ'âne-i Umumiye*" adı verilen bu kampanyaya katılanların listeleri, teferruatlı olarak Takvimi Vekayi' ve Ceride-i Havadis'te yayınlanıp halk bilgilendirildi.¹⁰⁰ Böylece bu kampanya evvela İstanbul'da uygulanmış, ardından memleketin her eyaletine yaygınlaştırılmıştır. Ülkenin her yerinde yürütülmekte olan bu hayırlı hizmete bütün halkın katılmak için gayret gösterdiği ve bu minval üzere paraların toplanmakta olduğu hususu, eyalet ve kaza meclislerince düzenlenen mazbatalarla Babîâlî'ye iletilmiştir.¹⁰¹ Gerek müslim, gerekse gayrimüslimlerin bu kampanyaya katılmaları ile önemli miktarda gelir temin edilmiştir.

İlk Dış Borçlanma

Osmanlı Devleti, bir süreden beri malî kriz içinde olmakla beraber hiçbir zaman dışarıdan borç alınması düşünülmemişti. Ancak 1850 yılında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, hazinenin İstanbul Bankası'na olan ağır faizli ve vadesi gelip geçmiş borçların ödenememesi için ilk dış borçlanma teşebbüsünde bulunuldu. Paris'te Beşe Detona ve Londra'daki Devo müessesesiyle 55 milyon franklık bir istikraz mukavelesi imzalandı. Ancak Reşid Paşa'nın iktidardan düşmesi ile Sultan Abdülmecid bu anlaşmayı tastik etmedi. Hükümetçe de kabul edilmeyen bu borcun zamanında ödenemeyeceği tahmin ediliyor, böyle bir halin ise siyasi tazyiklere yol açmasından korkuluyordu.¹⁰²

Kırım Savaşı'nın yüklediği ağır masraflar alınan tedbirlerle karşılanamaz hale gelince tedbir olarak dış borçlanmaya başvuruldu. Ağustos 1854'te 3 milyon sterlinlik (3.3 milyon Osmanlı altını) borç sözleşmesi Dent, Palmer and Company and Goldsmidt and Company ile yapılmış, komisyon ve tahvil satış maliyetleri düşüldükten sonra hazineye 2.3 milyon sterlin, yani 2.515.000 Osmanlı lirası girmiştir.¹⁰³ Böylece Osmanlı borçları devri açılmış oldu. Devam eden savaşın bütçede hasıl ettiği açık bu borçlanma ile kapatıldı ise de, bir yıl sonra meydana gelen yeni malî kriz, ikinci bir borçlanmayı zaruri kıldı. Nitekim ikinci borç sözleşmesi 1855'te Londra'da Rothschilds'le imzalandı. 5 milyon sterlin (5.5 milyon Osmanlı lirası) tutarındaki borcun faiz ödemeleri, İngiliz ve Fransız hükümetlerince güvence altına alındı. Mısır'dan alınan verginin geri kalanına ilâveten İzmir ile Suriye'nin gümrük gelirlerinin bir bölümü teminat gösterildi.¹⁰⁴

Kırım Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından ortaya çıkardığı en zararlı neticelerden biri şüphesiz dış borçlanma olmuştur. Çünkü müteakip yıllarda devletin malî sıkıntıya düştüğü anda hatırlanan ilk tedbir, dışarıdan para temini olmuştur. Bu da Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarının bu borçlara teminat gösterilmesine ve nihayet Düyun-ı Umûmiye'ye giden yolu açmasına sebep olmuştur.

- 1 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 290.
- 2 Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, IX, S. 1-2, Ankara Mart-Haziran 1951, s. 111 vd.
- 3 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı - Mısır Meselesi- 1831-1841*, Ankara 1988, I, s. 145; Edouard Driault, *Şark Meselesi - Bidâyet-i Zübüründen Zamanımıza Kadar* (çev.: M. Nazif), İstanbul 1309, s. 196.
- 4 *Babâî Hariciye Nezaretî Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1334, s. 20-21.
- 5 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", İA, VIII, s. 745 vd.
- 6 Paul Hoire, *Türkiye Nasıl Paylaşıldı*, İstanbul 1329, s. 25.
- 7 Ahmet Refik Altınay, *Macar Mühtecileri Meselesi*, İstanbul 1926, s. 96 vd.
- 8 Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi 1814'ten 1896'ya Kadar Asr-ı Hazırda Avrupa*, Dersaadet 1324, I, s. 375.
- 9 İ. Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, s. 141.
- 10 Bekir Sıtkı Baykal, "Makamât-ı Mübareke Meselesi", Belleten, Nisan 1959, XXIII/90, s. 243.
- 11 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1963, VI, s. 3018.
- 12 Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 290.
- 13 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 152.
- 14 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1970, V, s. 226.
- 15 N. Yorga, *Osmanlı Tarihi* (çev.: B. S. Baykal), Ankara 1948, V, s. 450.
- 16 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 51.
- 17 Bozkurt, a.g.e., s. 51-52.
- 18 Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 230.
- 19 Bilal N. Şimşir, "Kırım Savaşı Arefesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri - Bildiriler-*, Ankara 1987, s. 78.
- 20 Fevzi Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul 1927, s. 15.
- 21 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 153.
- 22 S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, (çev.: Alirıza Seyfi), İstanbul 1943, s. 67.
- 23 Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985, s. 156.
- 24 Şimşir, "Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", s. 86-88.
- 25 Stanford J. Shaw-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (çev.: M. Harmancı), İstanbul 1983, II, s. 177.
- 26 Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1949, s. 247.
- 27 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3027.
- 28 Saim Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Ankara 1977, s. 36.
- 29 Cemaat liderlerinin hükümete sundukları ve devletin hizmetinde olduklarını belirten ârizalar için bkz.: Besim Özcan, *Kırım Savaşı'nda Maltî Durum ve Teb'ânım Harb Siyaseti (1853-1856)*, Erzurum 1997, s. 115-131.
- 30 Ali Fuat Türkoglu, *Mesâil-i Mithimma-i Siyasiye*, Ankara 1987, I, s. 28.
- 31 Başbakanlık Arşivi (BA), *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım No: 33, Evrak No: 1217, Zarf No: 73, Karton No: 91.
- 32 Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı*, s. 35.
- 33 Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Ankara 1986, s. 86.
- 34 A. Tevfik Gürel, *Türk-Rus ve Müttefiklerinin Kırım Savaşı*, İstanbul 1935, s. 2; Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3024.
- 35 Süer, *Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi*, s. 86.
- 36 S. L. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları* (çev.: Can Yücel), Ankara 1959, s. 181.
- 37 Besbelli, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı*, s. 35.
- 38 Tükin, *Boğazlar Meselesi*, s. 236 vd.; Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (Bizans'tan 1971'e)*, (çev.: Babur Kuzucu), İstanbul 1980, s. 368 vd.
- 39 Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi* (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1993, s. 9-10.
- 40 Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilâtı ve Kıyasat-i Askeriyesi*, İstanbul 1335, II, s. 35.
- 41 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s. 454-455.
- 42 Robert Schnerb, *Le XIX Siecle L'Apogee de l'expansion Europeenne (1815-1914)*, Paris 1961, VI, s. 98.
- 43 "Şark Savaşı", *Enciklopedik Sözlük*, S. Petersburg 1903, XIII, s. 290.
- 44 Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını* (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1990, s. 45 vd.
- 45 BA, *İrade-Mısır*, Nr. 547; Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi*, s. 23.
- 46 Hasan Şahin, *1855 Erzurum Harekâtı* (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1995, s. 57.
- 47 BA, *İrade-Hariciye*, Nr. 5182, Leffi: 4, 5, 6; Deniz Müzesi Arşivi, *Mekûbât Bîlimü*, Defter No: 25, Vesika No: 27, 35-A, 35-B; Süleyman Nuckî, *Muharebât-ı Bahriye-i Osmanîye*, İstanbul 1307, s. 127.
- 48 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s. 457.
- 49 J. J.-E. Roy, *Historie Du Siege et de la Prise De Sebastopol*, Tours 1856, s. 77.
- 50 Ülkede büyük üzüntüye sebep olan bu Sinop faciâsının teferruatı için bkz.: Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını*, s. 103-131.
- 51 *Vak'atıvîs Ahmed Lütfî Efendi Tarihi* (yayınlayan: M. Aktepe), İstanbul 1984, IX, s. 210.
- 52 BA, *İrade-Dabiliye (İr-DH)*, Nr. 18095 ve leffi.
- 53 J. J.-E. Roy, *Histoire du Siege et de La Prise de Sebastopol*, s. 79.
- 54 BA, *İr-DH*, Nr. 17947.
- 55 Sergeyev Tsenski, *Sinopskiy Boy*, Moskova 1944, s. 33.
- 56 A. William Kinglake, *L'invansion de La Crimée* (çev.: Theodore Karcher), Bruxelles 1864, s. 38.
- 57 Humpary Sandwith M. D, *A Narrative of The Siege Kars*, London 1856, s. 14.
- 58 Haluk F. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul 1965, s. 219.
- 59 Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 235.
- 60 Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, s. 84.
- 61 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3033-3034.
- 62 Arif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, İstanbul 1982, II, s. 420.
- 63 *The Russo Turkish Campaigns of 1828 and 1829: With a View of The Present State of Affairs in The East*, London 1854, s. 336.
- 64 Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s. 217-218.
- 65 İttifak antlaşmaları için bkz.: BA, *Nâme-i Hümayun Defteri*, Nr. 12, s. 90-91; Rifat Paşa, *Muhaverât-ı Nâdire*, İstanbul 1229, III, s. 112-116.
- 66 Yorga, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 473.
- 67 Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, s. 47.
- 68 Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 151.
- 69 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s. 457.
- 70 Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, s. 4-5.
- 71 Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi*, s. 38 vd.; Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3049.
- 72 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3064 vd.
- 73 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5, s. 462.
- 74 Osmanlı-Sardunya ittifak anlaşması için bkz.: Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 164-165.
- 75 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3060.
- 76 Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3058-3059.
- 77 Burada özet olarak verilen bu savaşların teferruatı için bkz.: Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi*, s. 60 vd.; Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3048 vd.; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5, s. 457 vd.; Seignobos, *Tarih-i Siyasi*, I, s. 378-381.

- 78 Hey'et, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3069-3070. Kars kuşatması esnasında kalede bulunan az miktardaki Türk askeri ve halkın düşmana karşı kazandığı zaferlerin yurtta ve dünyadaki akisleri ve Kars'ın "Gazi"lik ünvanı için bkz.: M. F. Kırzioğlu, 1855 Kars Zaferi, İstanbul 1955, s. 172-228.
- 79 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri 1789-1919*, Ankara 1961, s. 190-191.
- 80 Antlaşmanın muhtevası ve sonradan yapılan değerlendirme için şu eserlerden yararlanılmıştır: Hey'et, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3078-3087; *Doğruştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, s. 475-478; Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri 1789-1919*, s. 191-196; Danişment, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 178-182; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, I, s. 83-161.
- 81 Antlaşmanın tam metni için bkz.: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara 1953, I, s. 341-353; Rıfat Paşa, *Muharrarât-ı Nâdire*, XI, s. 465-477; *Vak'ani'vis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, IX, s. 234-244; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, I, s. 83-161.
- 82 Müttefiklerin kayıpları hakkında bilgi veren Alan Palmer'in, Türklerin kayıpları hakkında, "hiç kimse, ölen ya da yaralanan, hele hastalıklardan hayatlarını kaybeden Türkleri saymaya gerek görmemişti" ifadesini kullanması acı bir haber olsa gerek. A. Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu* (Türkçesi Meral Gaspıralı), İstanbul 1999, s. 236-237.
- 83 İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirme mücadelesi için bkz.: Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1950, III, s. 285 vd.
- 84 Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s. 246.
- 85 Rıfat Önsöy, "Tanzimat Döneminde İktisat Politikası", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara 1994, s. 225.
- 86 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861", *Türk Tarih Kurumu -Belgeler-*, Ankara 1988, XIII/17, s. 244.
- 87 Emine Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993, s. 27.
- 88 Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 145.
- 89 BA, Ayniyat Defteri, Nr. 618, s. 135.
- 90 Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, s. 130-131.
- 91 BA, Maliye Nezâreti Masarîfât Defteri, Nr. 721, s. 131.
- 92 Osmanlı literatüründe Zımmî tâbiri, kendi dinlerini değiştirmeden bir İslâm devletinin korumasından yararlanan, müslüman olmayan ehl-i kitab kişiler için kullanılmıştır. Millet ise, dini toplulukların ismini ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s. 7-32.
- 93 Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, s. 62.
- 94 Söz konusu ârizaların teferruatı için bkz.: Dipnot: 29.
- 95 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1995, s. 43.
- 96 BA, Sadaret Evrakı, *Mektûbî Kalemi Umumi Vilâyet Kısmı*, Dosya No: 156, Gömlek No: 47.
- 97 Refii-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 272.
- 98 BA, İr.-DH, Nr. 17751.
- 99 Takvim-i Vekayi', Def'a: 503, 20 Receb 1270.
- 100 Yardımlarla ilgili olarak Başbakanlık Arşivinde birçok belge mevcut olduğu gibi ayrıca bir defter de düzenlenmiş olup 11131 nolu *Maliyeden Müdevver Defteri* olarak kayıtlıdır.
- 101 BA, Sadaret Evrakı, Mektûbî Kalemi Umumi Vilâyet Kısmı, 157/39.
- 102 Hey'et, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3072.
- 103 Bu borçlanmanın İngilizce ve Fransızca metinleri için bkz.: BA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 85/3.
- 104 BA, İrade-Hariciye, Nr. 6356 ve lefleri.

KIRIM HARBİ ESNASINDA OSMANLI-İRAN MÜNÂŞEBETLERİ (1853-1856)

YRD.DOÇ. DR. HASAN ŞAHİN
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ KAZIM KARABEKİR EĞİTİM FAKÜLTESİ

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı-İran ilişkilerinin geneline bakıldığında, mücadeleyi şekillendiren esas unsurun Sünnî-Şîî çatışması şeklinde ortaya çıktığı görülür. Sünnî ve Şîî düşünce ayrılıkları başlangıçta sadece teferuat kabilinden hususlarla ilgili iken, zamanla aslî inançlarda da farklı tavırlar ve münakaşalar ortaya çıkmıştır.¹

Erdebil Şeyhleri, Cüneyd ve Haydar ile birlikte çok geçmeden gelişecek olan mezhep dışı eğilimlerini açığa vurmadan önce, Osmanlı padişahları Safeviye'ye karşı duydukları saygıyı çeşitli armağanlar göndererek birçok kez ortaya koymuşlardı. Şah İsmail'in beklenmedik bir şekilde, oldukça zayıflamış olan Azerbaycan'daki Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırması ve 1501'de Tebriz'i almasıyla birlikte durum hızla değişti.²

Yavuz Sultan Selim'le Şah İsmail'i karşı karşıya getiren en önemli sebep, çok büyümüş olan bu iki devletin fütûhat (fetih) siyasetlerinde en şiddetli devirlerine girmiş ve artık birbirinin toprağına göz dikmiş olmalarıdır.

Afganistan'dan Doğu Anadolu'ya kadar yayılan Safevi İmparatorluğu'nun elinde mezhep bir siyasî kuvvet şeklidir: Şah İsmail'in bütün hedefi, bu mezhebi (Şîîliği) Batı Anadolu Türkleri arasında da yayarak Anadolu'nun Osmanlı idaresinde bulunan ikinci yarısını da kolaylıkla ele geçirmektir.³

Esasen İranlıların, Osmanlılara karşı hem mezhep hem de toprak olarak düşmanlıkları diğer devletlerden fazlaydı. Özellikle "Atebât-ı Ulyâ" tabir ettikleri Kerbelâ münasebetiyle Bağdat uğruna bütün mal ve canlarını feda etmeye hazır olan Safevîler Osmanlılar aleyhine fesat çıkarmak için fırsat bekliyordular.⁴

II. Bayezid Dönemi'nde, Osmanlı Devleti, batıda ve özellikle Akdeniz'de güçlenirken, doğudaki Osmanlı üstünlüğüne bir tehdit oluşturabilecek şekilde Safevî Devleti'nin yükselişini görmekteyiz. Nitekim, Şîî Safevîler Anadolu'da varlıklarını sürdüren Türkmen kabileler arasında geniş bir propaganda kampanyası başlatmışlardı.

Harrâ bununla da yetinmeyip 1502'de kendini İran Şah'ı ilân eden İsmail, tıpkı Uzun Hasan gibi, Venedik ile ittifak yaparak Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunmaktaydı. Doğu Batı'yı ve Batı da Doğu'yu Osmanlılara karşı yeniden kullanmak niyetindeydi. İki cepheli bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin doğusuna İsmail'in kendisini Şah ilân etmesiyle birlikte şimdi bir çatışma boyutu daha ekleniyordu: Sünnî-Şîî çatışması.⁵

Şîî Safevî propagandası, Osmanlı Devleti'nin, hem kendisinin hem de tebaasının büyük çoğunluğunun inancını ve ayrıca devletin meşruiyet kaynağını temsil eden Sünnî İslâmın, Râfîzî ilân ettiği Şîîliğe karşı savunmasını üstlenmesine ve ona karşı hem teolojik hem de siyasî doğrultuda amansız bir mücadele açmasına sebep oldu. Bu mücadele 1514'teki Çaldıran Muharebesi'yle en sıcak safhasını yaşadı.⁶

İslâm âlemini derinden yaralayan bu ayrılığa bir son vermek ve iki tarafı uzlaştırmak için büyük gayretler gösterilmişti.⁷ Ancak Şah İsmail'in Şîîliği temel alarak kurduğu Safevî Devleti'nin Sünnî âlemin önderi konumundaki Osmanlı Devleti ile mücadeleye girişmesi Sünnî ve Şîî görüş arasındaki diyalog çabalarını ortadan kaldırdığı gibi, yüzyıllarca sürececek bir düşmanlığın da başlangıcı olmuştur. Nitekim 1514'deki yenilgiden sonra Şah İsmail, Osmanlı Devleti'ne karşı Hristiyan devletle-

rinin ittifakını sağlamağa çalışmıştır.⁸ Şah İsmail'den sonra da Osmanlı-İran münasebetlerinde dinî ihtilaflar ön plânda olmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı bütün anlaşmalara, Hz. Ayşe ve ilk halifeye küfretmelerini yasaklayan maddeyi koydurtmalarına karşın İran'ın Osmanlı Devleti'ni müşkül durumda bırakacak fırsatları kolladığı, Osmanlılar Batı'da meşgul iken doğuda problem çıkardığı görülmektedir.

Osmanlı-İran münasebetlerindeki bu durum XVIII. asrın ilk yarısında Nadir Şah'ın İran'da idareyi ele almasıyla yeni ve olumlu bir safhaya girmişti. Ancak Nadir Şah'ın sadece siyasî amaçla yaptığı iddia olunan, İran'da Sünniliği yerleştirme, Caferiliği beşinci mezhep olarak kabul ettirme çabaları yanında Şiî ulemâya yaptığı aşırı baskı ters etki yapmış ve neticede onun sonunu hazırlamıştı.⁹

XIX. yüzyılın başları Osmanlı İmparatorluğu için önce Sırp, ardından Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa ve Rum isyanları ile uğraşmak zorunda kaldığı bir dönem olmuştur. İşte devletin Batıda uğraştığı bu gâileler, İran'a, Ruslara kaptırdığı -Ekim 1813 Gülistan Antlaşması ile toprakları, Osmanlı Devleti'nden çıkartmak için bir fırsat gibi görünmüştü. İran böyle bir fırsatı uzun zaman beri beklemekle birlikte açık bir savaşa girişmekten çekindiği gibi, oradaki sorunların çözümüne de yanaşmıyor, belirsizliğin sürmesini istiyordu.¹⁰

II. Mahmud zamanında İran ile halledilemeyen hususlar, Abdülmecid devrinde de mesele olmaya devam etmiştir. Mehmere ve Hürremşehir anlaşmazlığı üzerine, batılı devletlerin araya girmesiyle İran'la Osmanlı Devleti arasında Erzurum'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı. Erzurum Konferansı, bazı aksamalar ile 15 Mayıs 1843'de başladı ve fasıllarla devam eden Konferans 2 Ocak 1847'de sona erdi.

Erzurum Konferansı ve kararları ile iki devlet arasındaki anlaşmazlıklara son verilmiştir.¹¹

KIRIM HARBİ SIRASINDA İRAN'IN OSMANLI DEVLETİ'NE KARŞI YÖNELİK FAALİYETLERİ

Harp öncesinde İran ve Rus hududunda durum emniyet verici değildi. Bilhassa hudut boylarında İran'ın tahrik ettiği âşiretlerin çıkardığı hadiseler eksik olmu-

yordu. Devletin gelir kaynakları oldukça kurumuş bir vaziyette idi. İç kısımlarda yapılacak ikmâller ise yine eşkiyalık yapan âşiretler yüzünden her an vurulabilirdi.¹²

Nitekim, Erzurum Eyâlet Valiliğine atanan Zarf Mustafa Paşa'ya daha görevine resmen başlamadan önce, Erzurum'un dâhilî ve hâricî meseleleri ile ilgili bir talimatnâme verilmişti. 7 Şevval 1268 (25 Temmuz 1852) tarihli talimât-nâmede Erzurum eyaletinin bir taraftan İran, diğer taraftan Rusya ile hem hudut ve dâhilinde de etrafa korku salan bir takım âşiretlerin bulunduğu belirtilerek, siyasi bakımdan da nazık bir mevkide olan eyaletin her yönden iyi idare edilmesi gerektiği kendisine hatırlatılmıştı.¹³

Nihayet, Osmanlı-Rus münâsebetlerinin yavaş yavaş gergin bir safhaya girdiği 1853 yılında İran'ın, Osmanlı Devleti'nin doğu ve güney-doğu sınırlarında bir takım askerî hazırlıklara giriştiği görülmektedir. Nitekim Süleymaniye Kaymakamı Münip Paşa, 28 Rebiyü'l-evvel 1269 (9 Ocak 1853) tarihinde İstanbul'a gönderdiği yazısında, İran Hükümeti'nin Tahran ve Sinne taraflarından gönderdiği gizli memurlar aracılığıyla asker toplama faaliyetlerine giriştiğinden ve hazırlanacak askeri kuvvetlerin ilkbaharda Süleymaniye ve Hanikin taraflarına sevk edileceğinden söz etmekte idi.

Aynı yazısında, İran'ın Irak'a Süleymaniye ve Hanikin cihetlerinden girebileceğini belirten Münip Paşa, İstanbul'dan on-oniki top ile üç dört tabur nizamiye askeri ve onlara yetecek kadar cephaneye gönderildiği, ayrıca yerlilerden de on bine yakın süvari ve piyâde askeri toplandığı takdirde, İran tarafından gelecek tehlikenin önlenilebileceğini ve Süleymaniye bölgesinin ve diğer sınırların emniyet altına alınabileceğini belirtiyordu.¹⁴

Öte yandan, Kirmanşah hâkiminin ordu ile Zahab'e gelmesi üzerine Şehrizor Vâlisi Esseyid Ali Paşa, Irak'taki mevcut kuvvetlerin İran'dan gelecek saldırılara karşı koyacak güçte olmadığını belirterek, Anadolu Ordusu'ndan yeterli sayıda süvari ve piyade askeri ile top ve mühimmatın Süleymaniye ve Hanikin bölgesine gönderilmesini istiyordu.¹⁵

Tatbikat yapmak bahanesiyle Osmanlı sınırlarına asker sevk etmek niyetinde olan İran'ın plânı, Osmanlı Devleti'nin Tahran Elçisi Ahmet Vefik Efendi'nin İran hükümeti nezdinde yaptığı girişimler neticesiz kaldı. Fa-

kat, bu sefer de İran, Kasr-ı Şirin civarında bir kale ve kışla yaparak bir başka yoldan Osmanlı sınırına asker yığmayı tasarladı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, ihtilâflı topraklarda İran'ın bu tarz davranışlarına rıza gösterilmeyeceğini, şayet İran, hududa asker sevk edip tecavüzî bir harekete girişirse, Osmanlı Devleti'nin de aynı şekilde karşılıkta bulunacağını İngiltere ve Rusya Elçiliklerine bildirdi. Ayrıca İran Elçiliği'nde bu konuda uyarıldı.¹⁶

Osmanlı Hükümeti, İran'ı yukarıda belirtildiği şekilde ikaz etmesine rağmen, İran Hükümeti buna pek al-dırış etmedi. Nitekim, İran hükümeti olağanüstü bir harp hazırlığına girdiği gibi, Osmanlı hudutlarında bulunan mahallere keyfi bir şekilde soktuğu askerini de geri çekmedi. Ayrıca, Kirmanşah tarafına şimdye kadar emsâli görülmedik bir şekilde beş-altı yüz yük cephane ve mühimmat sevketti.

İran'ın askerî faaliyetlerini bu şekilde arttırması üzerine, Bağdat Valisi ve Irak-Hicâz Orduları Müşiri Mehmet Reşit Paşa, ihtiyata riâyeten İstanbul'dan 15.000 kese akçe ile bu bölgedeki ordunun takviyesi için bir alay nizamiye askeri istedi.¹⁷

İran'ın Türkiye aleyhindeki faaliyetleri ile ilgili olarak, Erzurum Valisi Zarif Mustafa Paşa da, 19 Muharrem 1270 (22 Ekim 1853)'de merkeze gönderdiği yazısında, İran'ın Rusya'ya 15.000 askerle yardımda bulunmak üzere ittifak teklifinde bulunduğunu yazmıştı. Ayrıca, bu teklifin Rusya tarafından kabul edilip edilmeyeceğine meçhûl nazarıyla bakan Zarif Mustafa Paşa, İran'ın düşüncesinin bu merkezde olduğuna dair kendisinin duyumlard aldığını belirtmişti.¹⁸

Rus Çarı'nın görüşü hilâfına, Osmanlı Devleti daha önceden İngiltere ve Fransa ile anlaşp, 4 Ekim 1853'de Rusya'ya savaş ilân etmişti.¹⁹

Osmanlı Devleti'nden böyle bir karşılık beklemeden Rus Çar'ı, Asya'da bir müttefik bulmak amacıyla İran'la Osmanlılar aleyhine bir anlaşma yapmak üzere 1853 yılı sonbaharında, Rusya'nın İran'daki temsilcisi olan Dalgorki, Nasıreddin Şah'la gizlice görüştü. Nasıreddin Şah'ın Rus elçisiyle gizlice görüşmesi İran Sadrazamı, Osmanlı ve İngiliz elçilerini korkuya düşürdü.²⁰ Sadrazamın ısrarlı muhalefetine rağmen, Şah Rusya ile dört maddelik bir anlaşma yaptı.²¹

Rusya'nın bu anlaşmadan maksadı, İran Devleti'ni savaş esnasında Osmanlılara yiyecek ve giyecek yardımından alıkoymaktı. Ayrıca İran'ın, Osmanlılara kendi topraklarından geçiş izni vermemesi Rusya'nın doğudan emin olarak, bütün kuvvetleri ile Avrupa'da savaşmasını kolaylaştıracaktı.²²

Öteden beri Osmanlı Devleti'nin doğuda en büyük rakibi olan İran'ın, Osmanlı-Rus ihtilafından faydalanmaya çalışacağı muhakkaktı. Zira Osmanlı Devleti ne zaman Avrupa devletleriyle bir mücadeleye mecbur kal-sa, doğuda İran kendisine daima gaileler çıkarmaktan geri durmazdı. İşte bu durumu göz önüne alan Osmanlı Hükümeti, ihtiyata riâyeten doğudaki sınır valî ve mutasarrıflarına İran'a karşı dikkatli olmaları hususunda talimatlar gönderdi.

Nitekim 20 Muharrem 1270 (23 Ekim 1853) tarihinde Bağdat, Şehrîzor, Hakkari ve Erzurum Valileri ile Musul ve Süleymaniye mutasarrıflarına gönderdiği talimatlarda, hudut memurları tarafından İran'ın harp hazırlığında bulunduğu dair haberler geldiğinden söz edilerek, böyle nazik vaziyetlerde ihtiyat kaidelerine her zamankinden daha çok riayet edilmesi ve meselenin üzerinde önemle durulması belirtiliyordu.

Gene aynı yazılarda, İran maslahatgüzârının verdiği teminata göre, bu haberlere inanmamak lazım gelirse de, hiçbir şekilde hile ve desiselere aldanılmaması ve beklenmedik bir durumla karşılaşılmasın için, temkinli ve hazırlıklı olunması isteniyordu.²³

Yine aynı tarihte Van ve Hakkâri Vâlisi'ne gönderilen başka bir yazıda, İran tarafından bu günlerde hududa yakın Hoy ve Tebriz taraflarında asker toplanacağına dair haberler alındığından söz edilerek, son derece ihtiyatlı davranılması ve İran tarafından elde edilen haberlerin merkeze bildirilmesi emredildi.²⁴ Musul mutasarrıfına aynı tarihte özel olarak gönderilen emirle de, İran'ın gizli hazırlıklarının dikkatle takibine devam edilmesi istendi.²⁵

İran Şahı'nın 50.000'i aşan bir kuvvetle Sultaniye'ye gelmesi ve o bölgede kolera salgını sebebiyle fazla kalamayarak, geri döndüğüne dair haber üzerine Süleymaniye kaymakamına gönderilen yazıda, İran tarafından elde edilecek istihbaratın devamlı suretle merkeze gönderilmesi emredildi.²⁶ Aynı şekilde, Hakkâri Vâlisi'nden İran'ın niyetinin öğrenilerek bildirilmesi istendi.²⁷

Osmanlılar, Türk-Kafkas sınırlarında Ruslarla muharebelere başlayınca, İran da askerî faaliyetlerine hız verdi. Nitekim İran taraflarına ticaret yapmak maksadıyla gidip-gelen Diyarbakir ve Harput (Elazığ) tüccarlarının verdiği bilgiye göre, ilk anda Hoy'da üç tabur asker ve on iki kıt'a top mevcuttu. Fakat buraya Tebriz tarafından sevk edilen iki tabur asker ile asker sayısı beş tabura ulaştı. Ayrıca Tahran tarafından Serdar tayin edilen Aziz Han'ın çok sayıda top ve asker ile Hoy'a gelmekte olduğu hacılardan öğrenildi.

Kolağası (önyüzbaşı) İbrahim Efendi'nin gerek Hoy tarafından gönderdiği adamından gerekse Esteran'a akra-balarının yanına gelen Sünnî mezhebine mensup İran yüzbaşılardan Sultan Ali Bey'den elde ettiği istihbarattan anlaşıldığına göre, İranlılar Hoy'da topladıkları askeri birliklerle birkaç gün zarfında Kotur deresinden yürüyerek Osmanlı topraklarına saldırmayı düşünüyorlardı.²⁸

İran'ın Hoy tarafına çok sayıda asker yığması, hududa yakın Kotur ahalisinin dehşete ve korkuya düşmesine sebebiyet verdi. Nitekim, dehşet ve korkuya kapılan Kotur halkı, Hakkâri Kaymakamı Kâmil Paşa'dan emniyetlerinin sağlanmasına yönelik tedbirler alınmasını istediler. Bunun üzerine Kâmil Paşa, geçici olarak Beytüşşebab, Mahmudî kazalarına gönderilmiş olan az sayıdaki başıbozuk piyade askerleri ile Van'da bulunan 25 askerin Kotur bölgesine kaydırılmasını emretti.²⁹

Kâmil Paşa'nın düşüncesi Van'da makul karşılandı ise de, bunun hemen uygulanmasının zor olduğu belirtildi. Zira, Beytüşşebab ve Mahmudî kazalarından askerin çekilmesi halinde buralarda karışıklıklar çıkmasından ve bölgeye yayılmasından korkuldu. Bunun ancak, çekilen askerin yerine yenisinin tertip ve istihdam edilmesiyle mümkün olabileceği ifade edildi.³⁰

Hakkâri Sancağı Kaymakamı Kâmil Paşa, 7 Cema-ziyevvel 1270 (5 Şubat 1854) tarihinde İstanbul'a gönderdiği yazısında da hukuken Osmanlı Devleti'ne ait olup, ihtilâflı bölge olarak İran tarafından idare olunmakta olan Öşnî, Savuc-Bulağ, Deştibil, Meregür, Berdesor ve Teregür/Terkür kazaları halkının Osmanlı idaresine geçmek istediklerini belirtti.

Nitekim Öşnî Müftüsü, Müftizâde İbrahim Efendi başkanlığında Hakkâri'ye gelen heyet, yukarıda adı geçen kazaların İran tarafından idaresine memur yerli bey-

lerin, âlimlerin sâlih ve itibarlı kimselerin ve halkın mühürleriyle mühürlenmiş Osmanlı Devleti'nin kendilerine sahip çıkmasını isteyen bir mazbatayı Kâmil Paşa'ya arz ettiler.

Silâhlı cengâver olarak çok sayıda asker toplamaya muktedir olan beyler, Hoy tarafına asker toplamak maksadıyla girmiş olan Aziz Han'ın isteklerine riâyet etmediler. İşte bundan dolayı Nevruz-i Sultaniye dahilinde Aziz Han'ın şiddete başvuracağını Kâmil Paşa'ya sözlü olarak ifade eden Müftüzâde İbrahim Efendi, tez elden kendilerine cevap verilmesini istedi.

Aynı yazısında, Rusya ile ittifakı meydana çıkan İran'ın çok sayıda nüfusa sahip ihtilâflı mahallerden bile asker isteyebileceklerini ve hâlen istemekte olduklarını belirten Kâmil Paşa, hükûmetten bu mahallere sahip çıkmasını istedi.³¹ İran'ın büyük bir harp hazırlığı içinde olduğuna ve sınıra asker yığdığına dâir hudud vali ve mutasarrıflarından merkeze şikâyetler gelmesine rağmen, Osmanlı hükûmeti itidali elden bırakmadı. Bu nazik ortamda İran'la bir savaşa yol açacak hâl ve hareketlerden devamlı sakındı. Buna karşılık büyük çapta askerî hazırlıklar içinde olan İran'ın Kotur'a yönelik bir askerî harekâta girişeceği etrafta söyleniyordu. Bu haber Van, Hakkâri ve Kotur taraflarında büyük bir korku ve dehşet meydana getirmişti. Bu durumu Hakkâri Vâlisi ile İran Elçisi Ahmet Vefik Efendi, gönderdikleri yazılarında hükûmete bildirmişlerdi.³²

Bununla beraber, Osmanlı Devleti soğukkanlılığı elden bırakmadı. Nitekim, Başgedikler Muharebesi'nden sonra Anadolu Ordusu Müşirliği'nden azledilen Ahmet Paşa'nın yerine tayin edilen Zarif Mustafa Paşa'ya gönderilen talimatta; "İranlı mesele-i hâzîrâda bî-taraf kalacağını ilân ederek, cihet-i cami'a-i İslâmiye iktizasınca, Devlet-i Âliyye hakkında hulûs-ı savfet hâlinde kalacağını dahi bildirmiş olduğundan" söz edilerek "şimdiki hâlde İranlıların bunun hilâfına bir harekette bulunmaları pek me'mûl değil ise de, yine herhalde levâzım-ı tabassuriye dikkat olunmasının" gerekeceği bildirildi.³³

Osmanlı Devleti İran ile bir çatışmaya meydan vermemek için elden gelen gayreti gösterirken, İran gene Osmanlı Devleti aleyhinde askerî faaliyetlerini devam ettirdi. Nitekim Hoy'da bulunan istihbarat elemanların-

dan Van'a dönen birisinin verdiği bilgiye göre, İran'ın Hoy'da bulunan kuvvetlerinin Serdar Aziz Han kumandasında buraya çok sayıda asker ve 24 kıt'a top sevk ederek takviye ettiği anlaşılmıştır.

Van ve Hakkâri Vâlisi Mehmet Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği tahriratında, şimdilik İran'ın zahirde dostça ve dürüstçe davrandığını, ancak fırsatını bulduğu zaman aşiretleri ve Kürtleri ifsat ile bölgede bir karışıklığa sebep olabileceğini yazdı.

İran'ın böyle bir harekete girişebileceğini dikkat nazarına alan Mehmet Reşit Paşa, her ne kadar Van'da Redif askeri toplanılmakta ise de, bunun yeterli olamayacağını belirtti ve hükûmetten bu bölgeye itina göstermesini istedi. Mehmet Reşit Paşa, gerek Van'da gerekse Beyazıt'ta başıbozuk piyade askerinin kullanacağı mermi kalmadığından da söz ederek, bir ihtiyati tedbir olarak Van'a 60 sandık, Beyazıt'a 100 sandık mermi gönderilmesini istedi.³⁴

İran Hükûmeti giriştiği büyük çaplı askeri hazırlıklara Rusya ile yaptığı gizli ittifaka rağmen, Osmanlı Devleti'ne savaş açma cesaretini gösteremedi. Aslında İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı bu şekilde hasmâne bir tavır içine girmesi biraz da Rusya'nın bu ülkede çevirdiği entrikaların sonucu olmuştur.³⁵

Sadrzamanın ısrarlı muhalefetine rağmen Rusya ile bir ittifak antlaşması yapan Nasıreddin Şah, daha sonra pişman olarak Osmanlı Devleti'ne tarafsızlığa dâir teminat verdi.³⁶ Hatta İran Hükûmeti bir iyi niyet gösterisi olarak Hoy Hâkimi Sadık Han'ın cezalandırılması yolunda emir dahi çıkardı. İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinde İran Başvekili büyük gayret gösterdi. Nitekim, Osmanlı Devleti tarafından Tahran elçiliğine 7 Cemaziyelevvel 1270 (5 Şubat 1854) tarihinde gönderilen yazıda, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki münasebetlerin düzeltilmesi yolunda sarfedilen gayretlerin olumlu karşılandığı belirtildi.³⁷ Savaş sırasında İran'ın tarafsız davranmasından dolayı, Osmanlı

hükûmeti İran elçiliğine memnuniyetini belirten bir yazı dahi gönderdi.

OSMANLI HÜKÜMETİ, MEMMUNİYETİNİ ŞU İFADELERLE DİLE GETİRDİ

"Ba'zı garazkârân, İran Devleti'ni tahrik etmek ve Devlet-i Âliyye'ye o yüzden dahi meşguliyet vermek için pek çok çalışmış olduğu hâlde, Devlet-i İraniyye'nin bu iğfalâta kapılmayarak Saltanat-ı Seniyye hakkında hüsn-i niyet ve eskârını ilân eylemesi ve Sadr-ı İran'ın dahi böyle vuku bulan gayret ve mesaisi nezd-i Âli'de mahzûziyyet-i kâmileyi müstelzim olmuştur."³⁸

İran Şahı'nın Rusya yanlısı bir siyaset takip etmesinde Rus Hükûmetinin cazip tekliflerinin büyük rolü vardı. Fakat İngiliz maslahâtgüzârı Thompson'un Tahran'dan çekilme tehdidi, İran halkının Ruslara karşı duyduğu nefretin ani bir patlamaya dönüşmesi korkusu ve şayet İran, Rusya ile ittifak kurarsa, İran topraklarının Afganlarca işgal edileceği tehdidinde bulunan Afgan elçisinin gelişi, Rusların entrikalarını boşa çıkarmıştı.³⁹

Tanzimat Devri'nin ünlü sadrazamlarından Fuad Paşa'nın, tedavî görmekte olduğu Fransa'nın Nis şehrinde Sultan Abdülaziz'e hitaben kaleme aldığı vasiyetnâmesinde ifâde ettiği üzere: "Fesâd-ı dâimî içinde Şifilik taassubu altında bulunan işbu memleketin hükûmeti her vakt bizim düşmanlarımızla ittihad ve ittifak üzere bulunmuştur. Kırım Muharebesi zamanında dahi Rusya ile akd-i râbita-i vifâk etmiş ve eskârını mevki-i fiile koyamaması ise bilhassa müttefikin-i garbiyyenin himmetiyle olmuştur."⁴⁰

1854 yılı sonlarında, siyasî baskılarla İran'ı yola getirip, İstanbul'da bir dostluk mukavelesi imzalamaya mecbur bırakan İngiltere, ayrıca, gönderdiği uzman subaylarla, İran ordusuna bir çeki düzen verdirtmiş, Hint yolunu korumak üzere bu ülkeyi kontrol altına almıştır.⁴¹

1 Cezmi Eraslan, "İslâm Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri 1878-1882", *İstanbul Üniv. Ed. Fak. TAMD, Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu Armağanı*, İstanbul, 1991, s. 221.
2 Jean-Louis Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler", *İstanbul Üniv. Ed. Fak. TAMD*, İstanbul, 1991, s. 205.
3 İ. Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Taribi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul, 1971,

s. 6.

4 İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Anlaşması* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995, s. 21.
5 Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, 1987, s. 44.
6 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul, 1999, s. 65.
7 C. Eraslan, *a.g.m.*, s. 221.

- 8 Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkilerinde Şiîliğin Rolü*, Ankara, 1990, s. 22-24.
- 9 C. Eraslan, *a.g.m.*, s. 221-222.
- 10 Heyet, *Osmânî Ansiklopedisi*, İz Yay. İstanbul, 1996, c. 6, s. 38.
- 11 Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 269; Geniş bilgi için bkz.: İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması* (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum, 1995, s. 93-206.
- 12 Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975, s. 66.
- 13 BOA, İrâde Hâriciye (İ.HR), no: 4338.
- 14 BOA, BED, A. MKT. UM (Bâb-ı Âli Evrak Dairesi, Sadaret Umûm Vilâyet Mektubî Kalemi), Dosya no: 125, Belge no: 92.
- 15 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 125/92, Valî'nin 3 Cemâziye'l-evvel 1269 (12 Şubat 1853) tarihli yazısı.
- 16 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 127/60, 21 Cemâziye'l-evvel 1269 (2 Mart 1853) tarihli irâde.
- 17 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 132/55, Müşir'in 11 Receb 1269 (20 Nisan 1853) tarihli yazısı.
- 18 BOA, İ.HR. no: 5045.
- 19 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1983, s. 234
- 20 M. Rıza Nasırı, *Nâsiredin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münâsebetleri (1848-1896)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İst. 1977, s. 100.
- 21 C. Eraslan, *a.g.m.*, s. 222; Anlaşma Metni İçin bkz.: M. Rıza Nasırı, *adı geçen tez (agt.)*, s. 102-103.
- 22 M. Rıza Nasırı, *a.g.t.*, s. 101.
- 23 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 144/80; BOA, BED, A. MKT. UM, no: 144/77.
- 24 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 144/81.
- 25 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 144/82.
- 26 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 145/14.
- 27 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 146/42.
- 28 BOA, İ.HR. no: 5241, Kolağası İbrahim Efendi'nin 3 Kânun-i evvel 1269 (15 Aralık 1853) tarihli yazısı; BOA, İ. HR, no: 5241, Kotur Müdürü'nün 5 Kânun-i evvel 1269 (17 Aralık 1853) tarihli yazısı.
- 29 BOA, İ.HR, no: 5241, Kâmil Paşa'nın 18 Rebiyülevvel 1270 (20 Aralık 1853) tarihli yazısı.
- 30 BOA, İ.HR, no: 5241, Van'dan gelen 27 Rebiyülevvel 1270 (28 Aralık 1853) tarihli yazı.
- 31 BOA, BED, A. MKT. UM, no: 151/66.
- 32 BOA, İ.HR, no: 5241, Anadolu Ordusu Müşiri Ahmet Paşa'nın 4 Cemâziyelevvel 1270 (12 Şubat 1854) tarihli tahrirâtı.
- 33 BOA, İ.HR, no: 5241, 22 Cemâziyelevvel 1270 (20 Şubat 1854) tarihli emir.
- 34 BOA, İ.HR, no: 5241, Mehmet Reşit Paşa'nın 20 Recep 1270 (Nisan 1854) tarihli yazısı.
- 35 BOA, BED, A. MKT. UM. no: 151/66, Hakkâri Kaymakamı Kâmil Paşa'nın 7 Cemâziyelevvel 1270 (7 Şubat 1853) tarihli yazısı.
- 36 Cezmi Eraslan, *a.g.m.*, s. 222.
- 37 BOA, BED, A. MKT. UM. no: 151/63.
- 38 BOA, BED, A. MKT. UM. no: 155/78.
- 39 F. Engels-K. Marx, *Doğu Sorunu*, çev.: Yurdakul Fincancı, Ankara, 1977, s. 281
- 40 *Tarih-i Osmanî Encümen-i Mecmuası*, c. I/1-2, İstanbul (1329/1911), s. 81
- 41 M. Fahrettin Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, İstanbul 1955, s. 98.

ABDÜLAZİZ'İN AVRUPA SEYAHATI

DR. JUDY UPTON - WARD
UNIVERSITY OF BIRMINGHAM / İNGİLTERE

1 867 yazı saray için telaşlı ve olaylıydı. Fransız İmparatoru'nun Avrupalı hükümdarları Paris'teki Evrensel Sergi'ye davet etmiş olması sarayın da ilgisini çekiyordu. Sultan Abdülaziz de davet edilenler arasındaydı ve Osmanlı sultanlarından birisi ilk kez barış zamanında kendi topraklarının dışına çıkacaktı. Hakkında çok az şey bilinen böyle güçlü bir hükümdarın gelecek olması Batı Avrupalılar arasında da ilgi ve merak uyandırmıştı. Büyük kitlelerin bu sıcak kabulü Avrupalı devlet başkanlarının bu ziyarete kuşku ve isteksiz bakmalarına yol açtı.¹ Ayrıca Avrupalı liderlerin görünürdeki bu dayanışmalarına rağmen, dış politikalarının geleceği Osmanlı İmparatorluğu'nun akıbetine bağlı bu devletlerde her şey çok da iyi gitmiyordu. Sultan'ın ziyareti Fransa ve Prusya ilişkilerinde gerginlik olduğu bir döneme rastlıyordu. Polonya'da bir ayaklanma baş göstermiş ve önceki ay Çar'ın Paris ziyareti sırasında ona karşı bir suikast girişimine sebebiyet vermişti. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Girit'teki ayaklanma Fransa'yı adanın Yunanistan'a verilmesini isteyen Rusya ile kolay olmayan bir birlikteliğe zorlamıştı. Sultan'ın Avrupa ziyareti öncesinde Bab-ı Ali Fransa'ya kuşkuyla bakıyordu. İngiltere ve Avusturya ise Paris Antlaşması'nın destekleyicileri olarak görünüyordu. Ve bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı onaylanıyor, "Avrupa Uyumu"nun kapıları da Osmanlılara açılıyordu.

Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahati Evrensel Sergiye sözde ziyaret etmek için görünse de temelinde politik nedenler vardı. Ziyaret, büyük bir ihtimalle, Girit sorunu konusunda zaman kazanmak üzere düzenleniyordu.² 16 Mayıs'ta Sultan Fransız elçisi Bourée'ye III. Napolyon'u

ziyaret etmek istediğini bildirmişti.³ Bir ay önceden Haziranın 10'u ile 15'i arası İstanbul'dan ayrılmak istediği hususunda elçiye bilgilendirmişti.⁴ Mayıs 1865'te Osmanlı hükümetinin sergiye daveti kabul ettiği Avrupalılara ulaştı.⁵ Halbuki, eğer gerçek amaç sergi olsaydı, Sultan'ın acele etmesi için bir neden yoktu; sergiyi ziyarete karar verilmesi ve bunun bildirilmesi için iki yıldan fazla bir süre vardı.

Abdülaziz bir süreden beri Avrupa'yı ziyaret etmeyi planlıyordu. Bourée'ye çocukluğundan beri Avrupa'yı ve Batı medeniyetinin mucizelerini görmek istediğini söylemişti.⁶ Hem Ali hem Fuat Paşa, Sultanın Batı uygarlığını ve buradaki yenilikleri kendi gözleriyle görmesinden tasarladıkları reformlar adına çok şeyler umuyorlardı.⁷ Bourée de bu ziyaretin Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılmasını düşündükleri reformlar için bir fırsat oluşturduğu kanaatindeydi.⁸ İngiliz elçisi Lyons ise, Sultan'ın gerçek niyetinin kendisi ve halkının uygarlık yolunda ne kadar ilerlediğini Avrupalılara göstermek olduğunu düşünüyordu.⁹

İngiltere Girit problemi konusunda tarafsız kaldığından, Sultanın Londra ziyareti için siyasi bir beklenti içinde değildi. Ancak İngiltere ve Fransa arasında Abdülaziz'i etkilemeye yönelik bir rekabetin olduğu da aşikârdı.¹⁰ İngiliz hükümetinin ilk amacı Sultan'a kendilerinin en kuvvetli donanmaya ve en zengin ekonomiye sahip oldukları imajını vermektir.¹¹ İngilizler Paris'in harikadeliliği¹² ile yarışamayacaklarını bildikleri için, tüm ağırlığı ülkelerindeki sosyal ve endüstriyel dünyayı vurgulamaya vermişlerdi.¹³ İngilizlerin bir diğer amacı da Sultan'a meşruti monarşinin mutlak monarşi kadar kuvvetli ve geçerli bir rejim olduğunu göstermektir.¹⁴ Lyons İn-

giltere'ye ve reformlara düşman olanların meşruti monarşinin huzur içinde yaşayamayacağı düşüncesini yaydıklarını düşünmekteydi. Bu yüzden Kraliçe'nin karşısında insanların nasıl davrandıklarını Sultan'a göstererek, İngilizlerin kendi hükümdarlarına gösterdikleri sadakat ile Sultan'ı etkilemeyi amaçlıyordu.

Ancak Kraliçe Victoria'nın bu ziyaretten hoşlanmadığı bir gerçektir. Stanley'in günlüğünde 21 Mayıs tarihinde yazılmış "Kraliçe, Sultan'ın ziyaretini önleyebileceğimi umduğunu yazıyor. Bunu nasıl yaparım?"¹⁵ cümlesi okunur. Hammond Abdülaziz'in ziyaretini Temmuz sonu ya da Ağustos başında yapacağını, bu tarihte Londra'nın boşalacağını ve Kraliçe'nin bu yüzden geçerli bir mazeretinin olacağını umuyordu.¹⁶ Paris'te bulunan İngiliz büyükelçisi Cowley'e "Sultan'ı kabul etmesi için Kraliçe'yi ikna etmeye çalışmalıyız" diye yazmıştı. Parlemenonun Kraliçe'ye baskı yapabileceğini düşünmüştü.¹⁷ Stanley ziyaretin İngiltere için ne kadar önemli olduğunu biliyordu ama öte yandan bir şaşkınlık içindeydi. Günlüğüne ".... Sultan'ın Türklerin tarihinde ilk defa İngiltere'ye geleceği hakkında haberler var. Onunla ne yapacağımız konusunda hiçbir fikrim yok"¹⁸ diye not düşmüştü.

Fuat Paşa, İngiliz elçiliği ikinci sekreteri Lionel Moore'dan Sultan'ın ve mahiyetindekilerin Batı'ya ziyaretleri sırasında gerekli bağlantıları ve ayarlamaları yapması için izin almasını istedi.¹⁹ Moore, çok iyi Türkçe biliyordu, Fuat Paşa ve diğer erkan ile çok iyi ilişkileri vardı, Türk gelenekleri ve alışkanlıklarına aşikardı, onun bu ziyarette hazır bulunması herkes için iyi olacaktı.²⁰ Bir yabancıyla konuşmak yerine Moore'u muhatap almak ziyaret heyeti için de münasipti.²¹ Lyons bunun İngiltere'ye büyük avantajlar sağlayacağını düşündüğü için, Stanley'den²² Moore'un mihmandarlığı işini ayarlamasını istedi. Moore, Sultan İngiltere'ye gelmeden önce Paris'te olan biteni Londra'ya bildirebilecekti.²³

Sultan, oğlu Yusuf İzzettin Efendi ve iki yeğeninin refakatinde 21 Haziran 1867 Cuma günü Sultaniye adlı buharlı gemi ile İstanbul'dan ayrıldı. İmparatorluğa ait küçük bir filo tüm elçilik korumaları ve kalabalık bir izleyici grubunu taşıyan araçlar Marmara Denizi'nde Sultan'ın gemisine eşlik ettiler.²⁴

Sultan 29 Haziranda Fransa'nın güney sahilindeki

Toulon'a ulaştı. Kabul töreninde olabilecek en görkemli şekilde 101 pare top atışıyla yapılan bir karşılama hazırlanmıştı.²⁵ İmparator bazı memurlarını göndermiş ve Sultan'ı karşılamalarını istemişti. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris büyükelçisi Cemil Paşa ve diğer elçilik çalışanları da karşılama töreninde hazır bulunmuşlardı. Sultan'ın onuruna bir öğle yemeği verildi. Ardından Abdülaziz nişan-ı iftihar taşıyan III. Napolyon'la buluşacağı Paris'e Toulon'dan trenle hareket etti.²⁶ İki hükümdar el sıkıştı.²⁷ İstasyon Sultan'ın varışı için cömertçe dekore edilmişti²⁸ ve yaklaşık 600 kadar kişi bağrıışmalar ve alkışlar ile karşılamak için toplanmıştı.²⁹ Kortej, bir örnek olan ve XIV.Louis'nin hükümdarlığından beri kraliyet aracı olarak kullanılan³⁰ on tane kraliyet arabasından oluşuyordu. Bu arabalar daha önce Prusya Kralı³¹ ve Çar'ın ziyaretlerinde de kullanılmıştı. Palais des Tuileries'de Sultan resmi olarak İmparatorice Eugénie ile tanıştırıldı.³² Daha sonra, İmparator Abdülaziz'e kalacağı yer olan Elysée Sarayı'na kadar eşlik etti. Saraya giden yolda Çar veya Prusya Kralı geldiğinde toplanandan çok daha fazla, yaklaşık yarım milyon kişilik bir kalabalık bulunuyordu.³³ Aslında, bu 1855'te Kraliçe Victoria'nın Paris'i ziyaretinden bu yana görülen en büyük kalabalıktı.³⁴

Aynı akşam Sultan'ın onuruna Palais des Tuileries'de bir akşam yemeği verildi. Konuklar arasında Fransa prensleri, Paris'te bulunan yabancı krallar, büyükelçiler, bakanlar, Sultan'ın mahiyeti ve Cemil Paşa vardı.³⁵

Ertesi sabah Abdülaziz Elysée Sarayında Moustier'i huzuruna kabul etti ve bir saatten fazla görüştüler.³⁶ Ayrıca, kraliyetten bazı ziyaretçilerle de görüşüldü.³⁷ Cambridge Dükü'nün yazdığına göre Sultan, ziyaretçilerini gayet kibarca ve şaşırtıcı şekilde hoş bir görünümle karşıladı.³⁸ Merhum kardeşi Abdülmecir'e göre çok daha nazik ve iyi intiba uyandıran bir kişiydi. Avusturya elçisi Metternich, İstanbul'a dönerken Viyana'da birkaç gün kalması için Avusturya İmparatoru'nun davetini Sultan'a ilettiler.³⁹ Sultan Francis Joseph'in davetini hemen kabul etti, ancak İmparator'un kardeşi, Meksika İmparatoru Maximillian'ın⁴⁰ ölümü yüzünden yas tutan Avusturya kraliyet ailesini rahatsız etmeyi istemediğini de özellikle belirtti;⁴¹ sadece askeri bir törenle yetinmek ve İmparator ile bir öğlen ya da akşam yemeğinde bir araya gelmek

istediğini bildirerek, tüm diğer kutlamaların iptal edilmesini sık sık tekrarladı.⁴² Belçika, Rusya, İsveç ve İspanya'yı ziyaret etmesi için davetler de geldi.⁴³

Ertesi gün Sultan Paris ziyaretinin en ilginç anlarını yaşadı. Palais de la Industrie'deki Evrensel Sergi'de değişik kategorilerdeki yarışmaların ödül töreni vardı. Sahnenin tam ortasına bakan yere yan yana üç tane büyük koltuk konulmuştu. Bu yerin üzerine kırmızı kadife kumaşlarla kaplı bir tak kurulmuş⁴⁴ ve ortadaki koltukta İmparator, onun solunda İmparatoriçe, sağındaki koltukta ise Sultan oturuyordu.⁴⁵ Bu koltukların etrafındaki yirmi sandalyede ise imparatorluk ailesi üyeleri ve diğer krallıklardan gelen davetliler yerlerini almışlardı.⁴⁶

Ertesi gün (2 Temmuz) Elysée sarayında veliaht Prens Sultan'ı ziyaret etti.⁴⁷ Daha sonra Abdülaziz oğlu ve yeğenleriyle birlikte Galler Prens⁴⁸ ve Prenses Clotilde'yi⁴⁹ görmeye gitti. Aynı gün bazı diplomatik heyetleri de kabul etti. Cowley Sultan'la yarım saat kadar görüştü ancak Sultan ona iyi dileklerini ilettiler ve politik önemi olan herhangi bir konuşma gerçekleşmedi.⁵⁰

3 Temmuz'da Sultan'ı Viskont Ferdinand de Lesseps⁵¹ ziyaret etti. İskenderiye'de Fransız büyükelçiliği açılması ve Süveyş kanalının yapımıyla ilgili sorular yönelterek, büyük bir ilgiyle kendisini dinledi. Bu girişimin tamamlanması için elinden gelen tüm yardımı yapacağı konusunda söz verdi.⁵²

5 Temmuz günü öğleden sonra Sultan, I. Napolyon'un mezarının da bulunduğu⁵³ Invalides'i ziyaret etti, burada emekli askerler için bir yurt bulunuyordu.⁵⁴ Gazilerle görüşerek, en yaşlı olanına⁵⁵ Mecidiyelerle dolu bir hediye paketi verdi. Fuat Paşa da Kırım Savaşı'nda⁵⁶ bulunmuş iki gaziyle sohbet etti.

6 Temmuzda Sultan maiyetiyle birlikte⁵⁷ Evrensel Sergi'yi ziyaret etti. Akşam imparatorun locasından opera izledi.⁵⁸ 7 Temmuz öğleden sonra Sultan ve İmparator eskortları olmaksızın üzeri açık bir arabayla gezintiyeye çıktılar.⁵⁹

8 Haziranda Champs-Élysées'de Palais de la Industrie'den⁶⁰ ilerleyen askeri bir resmi geçit başladı.⁶¹ Bu vesile ile III. Napolyon Sultan'a Légion d'Honneur'u görkemli bir şekilde taktı.⁶²

Aynı gün Prusya'nın Paris büyükelçisi Kont Goltz, Sultan'ı muhtemelen Prusya Kralı'nın Berlin'i ziyaret et-

mesi için davetini iletmek üzere ziyaret etti.⁶³ O akşam Fuat Paşa'nın onuruna Osmanlı Bankası tarafından verilen akşam yemeğinde Osmanlı dışişleri nazırı, Sultan'ın Fransız medeniyetinden çok etkilendiğini ve Avrupa'ya yaptığı bu gezinin Osmanlı İmparatorluğu yararına birçok sonuç çıkaracağını ümit ettiğini söyledi.⁶⁴

9 Temmuz öğleden sonrasında Sultan St Cry'daki⁶⁵ askeri okulu ziyaret etti daha sonra mimarisi ve bulunduğu yer itibarıyla çok ilgisini çeken Versailles'e gitti.⁶⁶ 10 ve 11 Temmuzda resmi randevu yoktu. III. Napolyon 10 Temmuz akşamı Tuileries Sarayı'nda Sultan için bir veda yemeği verdi.⁶⁷ Konuklar arasında Wurtemberg Kralı, Saxe-Weimar Grand Dükü ve Montenegro Prensi I. Nicholas vardı.⁶⁸ 11 Temmuzda Sultan Fransız sarayının ileri gelenlerini kabul etti ve aynı gün İmparator ve İmparatoriçe'ye bir veda ziyaretinde bulundu. O akşam Sultan ve beraberindekiler bir tren ile Paris'ten ayrıldılar.⁶⁹ Tren kalktığı anda coşkulu bir kalabalık onları uğurladı. Abdülaziz Fransa'da kendisine gösterilen ilgiden memnun ve müteşekkir görünüyordu. İmparatorun elini de bu hislerle sıkıştı.⁷⁰

Ertesi sabah (12 Temmuz) Galler Prensi Dover'da Sultan'ı karşılamak için bekliyordu.⁷¹ Üzerinde mareşal üniforması vardı. Bir saygı ifadesi olarak başlığını çıkardı ve bu sırada Sultan da fesini tutuyordu.⁷² Abdülaziz İngiltere topraklarına ayak bastığı sırada İngiliz ve Fransız filolarındaki gemiler saygı gösterisi olarak toplarını ateşledi.⁷³

Stanley'in Sultan'ın Londra ziyareti sırasında ne yapacağı konusundaki kaygılarının yersiz olduğu ortaya çıktı. Abdülaziz'in kendisine ait bir ya da iki planı vardı. Ayrıca İngiliz kuruluşları kendilerine prestij kazandıracak davetlere çok istekliydiler. Bunların neticesinde Sultan'ın İngiltere programı çok yoğun bir hale geldi

Sultan'ın Kraliçe tarafından kabulü çözülmesi zor bir problemdi. 3 Temmuzda sarayda yapılan plana göre Sultan İngiltere'ye gelişinden 5 gün sonra kabul edilecekti. Hatta Kraliçe yanında ya da Osborne'da yapılacak çok kısa bir görüşmeyi planlamıştı.⁷⁴ Bu tatsız bir durumdu ve başbakan olayın politik önemi yüzünden Kraliçe ile görüştü.⁷⁵ Kraliçe bunu oldukça sıkıcı bulsa da Windsor'da üç gün daha kalmayı kabul ederek Osborne'a gidişini erteledi.⁷⁶

Böylece Sultan Londra'ya gelişinden sonraki gün olan 15 Temmuz'da Windsor Kalesi'nde Kraliçe Victoria ile görüştü.⁷⁷ Hazırlıklar 1854'te III. Napolyon'un ziyareti sırasında yapılanların hemen hemen aynısıydı.⁷⁸ Kraliçe yanında dört çocuğuyla birlikte,⁷⁹ misafirlerini Sovereign kapısındaki büyük merdivenlerde karşıladı.⁸⁰ Onları White Drawing Room'a götürdü. Burada Sultan Kraliçe'ye oğlunu (Kraliçe onu öpmüştü),⁸¹ yeğenlerini, Fuat Paşa'yı ve mahiyetindekileri tanıttı.⁸²

Öğle yemeği Oak Room'da verildi. Tüm ziyaret bir saatden biraz fazla sürdü ve Sultan Buckingham sarayına öğleden sonra saat 3'te geri döndü. Akşam Galler Prensi Marlborough House'da Sultan'ın onuruna bir ziyafet verdi. Ziyafete diplomatik heyetler, hükümet üyeleri ve bazı önemli konuklar katıldı.⁸³ 14 Temmuz Pazar tatil günüydü. Ertesi gün Sultan Musurus'a Muşir Paşa ünvanını verdi.⁸⁴ Musurus Sultan'ın Hristiyan tebasından biriydi ve Kraliçe Victoria bu mevkide bir Müslümanın bulunmasını tercih etmiyordu.⁸⁵ Sultan o gün diplomatik heyetleri ve İngiliz hükümet üyelerini de kabul etti.

Sultan ayrıca bazı temsilciler heyetini de kabul etti.⁸⁶ Manchester şehri heyeti Sultan'ın kendi şehirlerini ziyaret etmesi için bir davet getirmişti.⁸⁷ Manchester Pamuk İthalatçıları Birliği Sultan'a, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların mülk edinme haklarını garanti eden kanundan ötürü memnuniyetlerini belirten bir belge verdi.⁸⁸ Bu kanunun imparatorluğun kaynaklarının gelişmesine katkıda bulunacağına, yabancı sermayenin ve yatırımın bu topraklara gelmesini sağlayacağına inanıyordu. Sultan cevabında, pamuk işletmelerinin her iki ülkenin de refahına katkıda bulunduğunu⁸⁹ ve kendisinin bu yatırımları desteklemeyi sürdüreceğini söyledi. Birliğin kendisine ve ülkesine verdiği desteğe de teşekkür etti.⁹⁰

Sultan, Osmanlı Demiryolu Şirketi ve Varna Demiryolu Şirketi müdürlerini Manchester, Liverpool ve Londra Ermeni cemaatleri ve İngiliz Yahudi cemaati liderlerini kabul etti.⁹¹

Akşam Galler Prensi, Cambridge Dükü ve beraberindeki yaklaşık elli kişiyle beraber Convent Garden'daki İtalyan operasının temsilini izlemeye gitti.⁹² Daha sonra Sultan ve Galler Prensi, Sutherland Dük ve Düşesinin Stafford House'da verdikleri baloya katıldılar.⁹³

Burada daha erken saatlerde Mısır Hidi'vi onuruna bir ziyafet verilmiştir.

Ertesi gün olan 16 Temmuzda Sultan Galler Prensi ve Cambridge ile birlikte Woolwich Cephaneliği'ni ziyaret etti.⁹⁴ Aynı akşam Crystal Palace'da onuruna verilen konsere katıldı, konserden sonra büyük bir havai fişek gösterisi yapıldı.⁹⁵ Konsere geliş sırasında alkışlarla karşılandı. Stanley Viyana'daki İngiliz elçisi Lord Bloomfield'e yazdığı mektupta, Sultan'ın ziyaretinden ve kendisinin burada kabul görmesinden çok memnun kaldığını belirtir. "Beklemediğimden de popüler bir kişi oldu, geçişini merakla izleyen büyük kalabalıklar saray kapılarında toplanıyor"⁹⁶ demektedir.

İngiltere'nin güney kıyılarında bulunan Spithead'de 17 Haziran tarihinde yapılan donanmanın geçit töreni⁹⁷ o zamana kadar İngiltere'de yapılanların en büyüğüydü.⁹⁸ Denizin çok dalgalı ve havanın kötü olması yapılması planlanan manevraları engellemesine rağmen sadece donanmanın büyüklüğü bile Sultan'ı yeterince etkilemişti.

Sultan beraberinde Osmanlı prensleri, Galler Prensi ve Cambridge Dükü, Mısır Hidi'vi ve maiyeti olmak üzere Kraliçe Victoria ile kraliyet yatı Victoria and Albert'te buluştu. Geminin gönderine İngiltere bayrağının yanı sıra Osmanlı bayrağı da çekilmişti. Burada Kraliçe Sultan Abdülaziz'e bir madalya verdi.⁹⁹ Bu madalyanın Sultan'a takılması bir takım tartışmalara yol açmıştı. Kraliçe bunun Hindistan'ın hakimi olan kimselere verilmesini konusunda ısrar ediyor ve Hristiyan olmayan birinin buna sahip olmasını istemiyordu.¹⁰⁰ Ancak Abdülaziz bu onura sahip olmak için çok istekliydi, çünkü kendisinden önceki padişahlardan alan olmuştu.¹⁰¹ Kraliçe isteksizce buna razı oldu.¹⁰² Sultan çok memnun görünüyordu ve bunu hem dostluğun resmen ilan edilmesinin bir nişanesi hem de kişisel bir hatıra olarak saklayacağını söyledi.¹⁰³ Tarihte ilk kez bir Osmanlı sultanı İngiliz hükümdarının elinden bir madalya almıştı.

Ertesi akşam Sultan için verilen resepsiyonda bir konser ve veda yemeği düzenlendi.¹⁰⁴ Sultan sağında Galler Prensi ve solunda Belediye Başkanı ile resepsiyona katıldı. Sultan'ı "aydınlanmış hükümdar" olarak tanıtan ve Osmanlı sultanının batıya yaptığı ilk ziyaretinde

şehirlerini onurlandırmasından dolayı şükranlarını belirten bir konuşma yapıldı.¹⁰⁵ Bu ziyaretin, iki ülke arasında uzun süreli olması beklenen iyi ilişkilerin kurulmasına vesile olması gerektiğine ilişkin dilekler dile getirildi. Yapılan konuşma Musurus Paşa tarafından tercüme edilerek, metin Sultan'a altın bir kutu içinde hediye edildi. Sultan'ın cevaben yaptığı konuşma da yine Musurus Paşa tarafından İngilizce'ye çevrildi.

Bu büyük ziyaretin harcamalarıyla ilgili bazı şikayetler vardı.¹⁰⁶ Söylentilere göre belediye başkanı Sultan'ın gelişiyile ilgili herhangi bir hazırlığa girişmemiş, ancak hükümetten bir şeyler yapılması konusunda istek gelince durumu değiştirmiştir. Şehre bir takım kazançlar sağlayacak olan bu istek göz ardı edilememiştir.¹⁰⁷

19 Temmuz öğleden sonra Mısır Hidivi Sultan'ın yanından ayrıldı.¹⁰⁸ Akşam Abdülaziz Cambridge Dükü ve Düşesi'nin Gloucester House'da verdiği akşam yemeğine katıldı.¹⁰⁹ Buradan Hindistan ofisinin verdiği devlet balosuna gidildi.¹¹⁰ Bu balo İngiliz hükümeti tarafından devletin resmi bir faaliyeti olarak kabul edildi ve masraflar Hindistan hükümeti tarafından karşılandı.

Musurus Paşa'nın eşinin hastalanıp ölmesi yaşanan üzücü bir olaydı.¹¹¹ Onun ölümü Sultan'ı acı içinde bıraktı ve balodan hemen ayrıldı.¹¹² Kraliçe Victoria elçiliğe Musurus Paşa için başsağlığı dileyen ve taziyelerini bildiren bir telgraf çekti. Ayrıca elçinin sağlık durumunu sordu. Sultan, Galler Prensi ve Cambridge Dükü de aynı şeyleri yaptılar. Teck Prensi bizzat gidip ziyarette bulundu.¹¹³

Ertesi gün Sultan Reform Kulübü Temsilciler Heyeti'ni kabul etti.¹¹⁴ Akşam Londra'nın güney batısındaki Wimbeldon Common'da National Rifle Association tarafından yapılan bir askeri geçit törenine katıldı.¹¹⁵ Sağanak yağmur yüzünden tören programı kısa tutuldu.¹¹⁶

Pazar günü Windsor Kalesi ve parkına bir gezi planlanmıştı, ancak Musurus Paşa'nın karısının vefatı üzerine bu ziyaret iptal edildi.¹¹⁷ Sultan bütün gün Buckingham Sarayı'nda kalmasına rağmen dinlenme fırsatı bulamadı. Stanley bir saate yakın bir süre kendisiyle özel olarak görüştü.¹¹⁸ Dışişleri sekreteri bu görüşmede sık sık espriler yapıldığını ve konuşmaların önemsiz şeyler üzerine olduğunu yazar.

Daha sonra Sultan Westminster Köprüsü'nün mü-

hendisiyle demiryollarının bozkırların eğimlerinden nasıl geçebileceği konusunda fikir alışverişinde bulundu. Sultan'ın sistemi iyi anlayabilmesi için elden gelen her şey yapıldı. Dönüşte Sultan'ın bunu kendi bakanlarına anlatacağı umuluyordu.¹¹⁹

Ertesi sabah (22 Temmuz) Sultan kraliyet ailesinin üyelerine bir dizi ziyaret yaptı.¹²⁰ Daha sonra Kontes Palmerston ziyaret edildi ki, bu, Sultan'ın özel olarak gidip onurlandığı tek ziyaretti.¹²¹ Kontes'e, Lord Palmerston'un ziyaret etmeyi en çok arzuladığı İngiliz olduğunu ancak bunun o hayattayken gerçekleşmemesinden duyduğu üzüntüyü ve ona olan saygısını dul eşini ziyaret ederek yad etmek istediğini büyük bir saygıyla söyledi.¹²² Öğleden sonra Sultan parlamentoyu ziyaret etti.¹²³ Bu sırada vergi kanunu tartışılıyordu.¹²⁴ Akşam Sutherland Dük ve Düşesi'nin Staffard House'da verdikleri ziyafete ve konsere katıldı. Daha sonra Sultan'ın onuruna South Kensington'daki Kraliyet bahçesinde düzenlenen gece gösterisine gidildi.¹²⁵

Sultan ve beraberindekiler ertesi sabah kraliyet yatı Osborne ile İngiltere'den ayrıldı.¹²⁶ Merasim kıtası Sultan'ı selamlarken, bando Osmanlı marşını çalıyordu. Sultan'ı uğurlamak üzere kaleden top atışları yapıldı. Galler Prensi ve Cambridge Dükü güvertede kıydan ayrılmadan önce Sultan'a kısa süre eşlik ettiler. Kraliçe Sultan'a iyi yolculuklar dileyen bir telgraf gönderdi. Sultan ise, ona ve tüm kraliyet ailesine dostça yaklaşımları ve misafirperverlikleri için teşekkür ettiğini bildiren cevabi bir cevap telgraf yolladı.¹²⁷

Manş'ı geçtikten sonra, Sultan Liège İstasyonu'na gece saat 01'de vardı. Burada Belçika Kralı Leopold tarafından karşılandı.¹²⁸ Bir saat süren bir yemekten sonra Leopold, Sultan'ı trene kadar geçirdi, burada el sıkışıp ayrıldılar.¹²⁹ Sultan'ı selamlamak için 101 pare top atışı yapıldı.¹³⁰

Prusya Kralı¹³¹ Abdülaziz'le Koblenz istasyonunda buluştu.¹³² Burada Sultan, Kral'a Nişan-i Osmani madalyası ve mücevherler verdi.¹³³ Prusya'nın en büyük madalyası olan Black Eagle Kral tarafından Sultan'a takdim edildi. Kaledeki ziyafet, konser ve dans dört saat kadar sürdü.¹³⁴

Ertesi gün Sultan 7000 kişinin geçit törenini izledi. Kral, Fuat Paşa'ya Black Eagle, diğerlerine de Red Eagle madalyaları taktı.¹³⁵ Akşam Sultan'ın onuruna tüm

kent ışıklandırıldı.¹³⁶

Koblenz'den ayrılıp Nuremberg'e doğru yola çıkıldı. Herkes seyahat etmekten yorgun düştüğü için, Fuat Paşa burada törenler yapılmamasını rica etti. 25 Temmuz akşamı Wurndorf Kalesi'nde kalındı.¹³⁷ Nuremberg'den Viyana'ya doğru yola çıkıldı. Kafile 27 Temmuz sabahı saat 07 civarında Westbahnhof'a vardı.¹³⁸

Beust, Stanley gibi tedirgindi. Sultan'ın Fransa'da nasıl ağırlandığını öğrenip Viyana'da da aynı şekilde ağırlamak istiyordu.¹³⁹ Metternich Sultan'ın Fransa ziyaretinde, Doğu'nun ünlü konukseverliğiyle karşılaşılabilecek bir ağırlama yapıp yapılamadığını ve ziyaret masrafinin Fransız hükümeti tarafından karşılanıp karşılanmadığını öğrenmek istemişti.¹⁴⁰ Sultan'ın III. Napolyon'un konuğu bulunduğunu ve Fransız topraklarında kaldığı süre içinde yapılan tüm organizasyonların Çar için yapılanlar ile aynı olduğunu ve masrafı Fransızların karşıladığını rapor etti.¹⁴¹

Abdülaziz istasyonda, İmparator Francis Joseph tarafından karşılandı. Karşılama heyetinde, bölge komutanları, vali, belediye başkanı, bölge konsülü ve yerel Türk topluluğunun temsilcileri vardı.¹⁴² İmparator marşal üniforması giyiyordu ve Nişan-ı Osmani madalyasını takmıştı.¹⁴³ Sultanı karşılamaya yöneldiğinde bando Osmanlı marşını çaldı, istasyonun çanları alkışlarla çınladı.¹⁴⁴ Francis Joseph Sultan'ı selamladı, bu karşılamadan çok etkilenen Sultan karşısındaki imparatorun elini her iki elinin arasına alarak hararetle sıktı.¹⁴⁵ Törenler Schönbrunn Sarayı'nda devam etti.¹⁴⁶ Abdülaziz I. Napolyon'un 1810'da kaldığı dairede konuk edildi.¹⁴⁷

Arşidükler (İmparatorun oğulları), yüksek rütbeli subaylar, yöneticiler, kraliyet ailesi ve Şansölye Beust Sultanı büyük bir salonda bekliyorlardı.¹⁴⁸ Her iki hükümdar bu salona birlikte girdiler ve topluluk birbirlerine takdim edildi.

Akşam yemeği saat 6'da yenildi. Yemeğe sadece Sultan, İmparator, Arşidükler, Dük Alexander, Dük William ve Dük Philip Wurtenburg, Prens Wasa ve Fuat Paşa katıldı.¹⁴⁹ Fuat Paşa Sultan'ın tercümanlığını yaptı. Yemekten sonra Abdülaziz, Francis Joseph, Osmanlı prensleri ve Sultan'ın mahiyetindekiler bir araba gezisine çıktılar.¹⁵⁰

Ertesi gün (28 Temmuz) Kapellensaale'de diplomat

ve generallerden oluşan bir heyet Sultan tarafından kabul edildi.¹⁵¹ Viyana'da yaşayan Türk cemaatinin üyeleri de kabulde bulundu.¹⁵²

Öğleden sonra İmparator, Sultan ve Osmanlı prensleri trenle Laxenburg'a gittiler. Yemek salonunda yenilen yemekten sonra sarayın parkında bir araba gezisi yapıldı.¹⁵³ Çok yağmurlu bir gündü, bu yüzden göl gezisi ve yapılması planlanan havai fişek gösterileri iptal edildi.¹⁵⁴ Akşam saat 7'de Schönbrunn'a geri dönüldü.¹⁵⁵ Akşam belediye meclisinin verdiği resepsiyonda Belediye Başkanı Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin uzun süreli olmasını ve Sultan'ın Avusturyalı tebaasının majestelerinin himayesinde kalmasını dileyen bir konuşma yaptı. Sultan cevabında bu dileği kabul ettiğini belirtti.¹⁵⁶

Pazartesi günü (29 Temmuz) Sultan topçu birliğinin geçit törenini izledi.¹⁵⁷ Öğleden sonra Sultan ve beraberindekiler yanlarında İmparator olmaksızın görülmeye değer yerleri ziyaret ettiler.¹⁵⁸ Hazine, Belvedere Sanat Sergisi'ni ve Arsenal'daki eski silah ve zırh koleksiyonlarını izlediler.¹⁵⁹

Akşam yemeği Schönbrunn'da büyük bir salonda verildi. Yemeğe Viyana Belediye Başkanı ve diplomatik heyetlerin üyeleri davetliydi.¹⁶⁰ Daha sonra Sultan imparatorluk prensleri ve arşidükler William ve Leopold ile birlikte operaya gitti.¹⁶¹

Ertesi sabah (30 Temmuz) Sultan ve İmparator Danube'ye birkaç mil uzak olan Klasterneuburg'daki piyade alayı ve topçu birliklerini denetlediler.¹⁶² Akşam yemeği Schönbrunn'da yenildi. Yemeğe Hannover Kralı ve generaller de davetliydi.

31 Temmuz günü sabah saat 08.30'da arşidükler, yüksek rütbeli subaylar, muhafız birliği komutanı, kraliyet ailesi üyeleri ve Şansölye Beust Sultan'a veda etmek için büyük salonda toplandılar. İki hükümdar birbirlerini onurlandırmak için madalyalar verdiler. Francis Joseph Sultan'a Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun en yüksek nişanı olan Stephansorden madalyası verirken, Abdülaziz mücevherlerle süslü Nişan-ı Mecidiye verdi.¹⁶³ İmparator Sultan'a Keiser Mühlen'e kadar eşlik etti. Burada İmparatorun gemisi Szecheny'i bekliyordu.¹⁶⁴

İmparator Francis Joseph Sultan'la birlikte çok az

göründü, onun yerine Arşidükler sık sık Sultan'la birlikte oldular. Bunun nedeni Avusturya İmparatoru'nun, kardeşinin ölümü nedeniyle yasta olmasıydı.¹⁶⁵ İmparator bir dostluk gösterisi olarak Sultan'la birlikte Szchenyi'nin güvertesine kadar yürüdü. Burada iki hükümdar dostça el sıkışarak gemi hareket edene kadar konuştular. Francis Joseph daha sonra gemiden indi ve gemi kalktıktan sonra ufukta kaybolana kadar arkasından baktı.¹⁶⁶

Sultan Budapeşte'de bir gün konakladı. Buradan Rusçuk'a saltanat arabasıyla gitti. Sultan'ı Rusçuk'ta Osmanlı Vezir-i Azam-ı ve Harbiye Nazırı karşıladı.¹⁶⁷ Sultan Rusçuk'tan Varna'ya trenle geldi.¹⁶⁸ Böylece İngiliz şirketi tarafından yapılan demiryolunu törenle hizmete açmış oldu.

Sultan Varna'dan 6 Ağustos akşamı gemiyle ayrıldı ve ertesi gün İstanbul'a vardı.¹⁶⁹ Müşir üniforması giymişti ve kendisine Fransa, İngiltere, Prusya ve Avusturya'da verilen madalyaları takıyordu.¹⁷⁰ Tüm elçiliklerin refakat gemileri kendisine Dolmabahçe Sarayı'na kadar eşlik ettiler.¹⁷¹

8 Ağustos günü Sultan sarayın büyük salonunda diplomatik heyetleri kabul etti.¹⁷² Rus elçisi İgnatiyev tüm heyetlerin sözcülüğünü yapıyordu.¹⁷² Sultan'ı geri dönüşünden ötürü kutladı ve bu yolculuğun Osmanlı İmparatorluğu'nda refah ve başarı için yeni bir dönemin başlangıcı olmasını diledi. Abdülaziz heyete teşekkürlerini sunarak onların dileklerini paylaştığını söyledi. Fransız elçisi Qutrey'e İmparator ve İmparatoriçe'nin ve Fransız halkının konukseverliği ve nezaketi için teşekkür ederek, III. Napoleon ve Eugeni'ye olan minnettarlığını iletmesini söyledi.¹⁷⁴ Benzeri şeyleri İngiliz ve Prusya elçilerine de tekrar etti. Avusturya elçisine Viyana'da kendisine gösterilen unutulmaz ihtimam için teşekkür etti.¹⁷⁵ Yolculuğun en iyi sonucunun güçlü komşusu olan Avusturya İmparatoru'nu kişisel olarak tanımak olduğunu dile getirdi.

Fuat Paşa'nın evinde verilen akşam yemeğinde Ali Paşa bunu onayladı ve Avusturya ziyaretinin hükümdarı derinden etkilemiş olduğunu anlattı. Rusçuk'ta Sultan'ı ilk karşıladığında majestelerinin ilk konuşmasında Viyana'da ne kadar iyi karşılandığını ve bundan ne kadar memnun kaldığını anlattığını belirtti. Sultan Vezir-i Azam'a gezdiği tüm ülkelerde bir hükümdar olarak kar-

şılandığını, ancak sadece Viyana'da bir kardeş gibi görüldüğünü söylemişti.¹⁷⁶

Ağustos sonlarına doğru Musurus Paşa'ya Sultan'ın Kraliçe Victoria'ya iletilmek üzere imzaladığı bir mektup verildi.¹⁷⁷ Fuat Paşa yazdığı ön mektupta Sultan'ın Batı'da hoş bir şekilde karşılanıp ağırlanmasının Osmanlı Hükümeti ve halkını ne kadar memnun ettiğini bildirdi.¹⁷⁸ Kraliçe'ye Sultan'ın da ziyaretten çok memnun kaldığını yazdı.¹⁷⁹ Kraliçe ise cevabi bir mektup gönderdi.¹⁸⁰

Sultan Cambridge Dükü'ne de bir mektup yazar.¹⁸¹ Bu mektup Dük'e karşı beslediği sıcak duyguları ve aralarında gelişen arkadaşlığı belirten bir belgedir. Abdülaziz mektubunda Dük'e karşı duygularının "erişilmez ve etkileyici" olduğunu yazar.

İgnatiev Sultan ile 27 Ağustos'ta yaptığı görüşme de saray için alışılmadık bir tarzda kabul görür. Abdülaziz elini sıkmış ve oturması için davet etmiştir.¹⁸² Bu demokratik davranış, Sultan'ın Kraliçe Victoria ve onun meşruti monarşi rejiminden ne kadar etkilendiğini göstermiştir. Görüldüğü gibi İngiliz hükümeti meşruti monarşinin tüm dünyaya yayılması için elinden geleni yapmaktadır.¹⁸³

Bu ziyaret Osmanlı İmparatorluğu tarihinde hükümdarın toprakları dışına barışçı amaçlı yaptığı ilk yolculuktu. Devletler nezdinde yapılan bu ziyaret Goldstein'in "ittifak kurma" ve "statü ve kabul" ziyaretleri olarak tanımladığı ziyaretlerin bir kombinasyonudur.¹⁸⁴ Girit problemi Sultan'ın Avrupa gezisinin temel nedeniydi ve Evrensel Sergi çok güzel bir fırsat olmuştu. Sultan'ın ve hükümetinin amacı Avrupa'nın güçlü ve uzun süreli hükümdarlıklarıyla iyi ilişkiler kurmak aynı zamanda kendi halkına kendisinin Avrupa'nın ileri gelen hükümdarlarıyla aynı derecede kabul gördüğünü göstermekti.

Doğrusu Abdülaziz her iki amacına da ulaşmıştı. Abdülaziz'in ziyaret ettiği tüm ülke hükümdarları Sultan'ın kendilerini onurlandırdığını belirtmişler ve ona karşı saygılı davranmışlardır. Bu durum hem Abdülaziz'e hem de diğerlerine prestij kazandırmıştır. Fransa ve İngiltere Sultan'a Batı uygarlığını, ordularını ve donanmalarını gösterme yarışına girmişlerdi. Avusturya devleti sultanın hiçbir tören yapılması hususundaki tüm ısrarına rağmen Sultan'ın Viyana ziyareti sırasında en et-

kili şeyleri yapmış ve onu derinden etkilemişti. Prusya son yıllarda Avrupa'da ele geçirdiği topraklar yüzünden Fransa ve Avusturya'dan daha önemli bir politik mevkiye sahip olmuş ve Prusya Kralı Sultan'ın kendi topraklarından hiçbir tören yapılmadan geçip gitmesine izin vermemiştir.

Batı krallıklarının Sultan'ın onurlandırmasına karşı ilgileri ve yarışları, onun gittiği yerlerde halk tarafından büyük coşku ve sevinçle karşılanması ile iyice belli olur.

Bu kabul her ne kadar merak içerse bile, Türklerin Kırım Savaşı sırasında Ruslara karşı İngiliz ve Fransız askerleriyle omuz omuza savaşmasının halkın sıcak ilgisi üzerinde etkisi çok büyüktü. Kalabalıkların Sultan'dan önce Paris'i ziyaret eden Çar ve Prusya Kralı için toplanan kalabalıklardan kesinlikle çok daha büyük olduğu kaydedilmişti.

- 1 Rusya, Sultanın ziyareti sırasında buluşmadığı Çar'ı gibi hissetmiyordu. Aynı zamanda Girit konusunu tehlikeye atacak herhangi bir tartışmadan endişe duyuyordu. Bkz. (British Chargé d'Affaires in Paris) Stanley (İngiliz Dış İşleri Bakanlığı sekreteri), 10 Temmuz 1867, Yabancılar Ofisi (FO) 27/1663, No. 309, Secret; Apponyi (Avusturya'nın Londra büyükelçisi) Beust (Avusturya Şansölyesi), 23 Juillet 1867, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Politischen Archiv (PA) XII, karton 69, No. 58B.
- 2 Prokesch (İstanbul'daki Avusturya büyükelçisi), 24. Mayıs. 1867, HHStA, PA XII, karton 87, No. 58B.
- 3 Bourée (Fransa'nın İstanbul büyükelçisi) Moustier (Fransız Dış İşleri Bakanı) 16 Mai 1867, Correspondance Politique (CP) 371, numarasız telgraf, Très Confidentiel. Buna rağmen İtalya, Prusya, Rusya ve Fransa tarafından ortak bir temsilcilik önerildi fakat 15 Haziran'a kadar gerçekleşemedi, Porte Bourée'nin talimatları ve bunların olabileceğini önceden biliyordu. Fuad ve Ali Paşalar onlarla görüştü. Bkz., Prokesch'den Beust'a 24 Mayıs 1867, HHStA, PA XII, karton 87, No. 30D.
- 4 Bourée to Moustier, 16 Mai 1867, CP 371, numarasız telgraf, Très Confidentiel
- 5 Le Play (Genel Komisyon üyesi) to Moustier, 25 Mai 1865, Affaires Diverses Commerciales, cilt. 469, Exposition Universelle de 1867 (1865-1869), Lettres 1865-1869.
- 6 Bourée to Moustier, 22 Mai 1867, CP 371, No: 91. Paris'te söylediğine göre iki veya üç yıl önce gitmediğine pişmandır: Adams (British Chargé d'Affaires in Paris) Stanley, 4 Temmuz 1867, FO 27/1663, No: 26.
- 7 Prokesch'den Beust'a 24 Mai 1867, HHStA, PA XII, karton 87, No. 30D.
- 8 Bourée to Moustier, 11 juin 1867, CP 371, No. 104.
- 9 Lyons (İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi) Hammond (Yabancılar Ofisi daimi sekreteri), 10 Haziran 1867, FO 78/2010, Özel.
- 10 Lyons'dan Stanley'e, 22 Mayıs 1867, FO 78/2010, No. 198; Stanley'den General Grey'e, 22 Mayıs 1867, The Letters of Queen Victoria adıyla basıldı, 2. Seri, 1862-1878, 2 cilt, 1. Cilt, 1862-1869, ed. G.E. Buck, Londra, 1926, s. 426.
- 11 Lyons'dan Stanley'e, 4 Haziran 1867, FO 78/2010, Özel. Ayrıca bkz., Lyons'un Lord Newton'a dair yorumları için, Lord Lyons. A Record of British Diplomacy, 2 cilt, 1. Cilt Londra, 1913, ss. 170-1.
- 12 Cowley Paris'teki İngiliz büyükelçisi Lyons, 31 Mayıs 1867, FO 519/234, Özel; Buckingham Sarayında General Sir Thomas Biddulph, 3 Temmuz 1867, FO 78/2010, Özel. Sultanın ziyaretinden sonra, Hammond, İngilizlerin Abdülaziz'in olumlu düşünceleriyle ters düştiğini açıkladı: Hammond to Cowley, 23 Temmuz 1867, FO 519/193, Özel.
- 13 Hammond'dan Biddulph, 3 Temmuz 1867, FO 78/2010, Özel.
- 14 Lyons'dan Hammond'a 10 Haziran 1867, ibid., Özel
- 15 Disraeli, Derby and the Conservative Party. Journals and Memories of Edward Henry, Lord Stanley, 1849-1869, ed., J. Vincent, The Harvester Press, 1978, s. 309.
- 16 Hammond'dan Cowley'e, 15 Mayıs 1867, FO 519/193, Özel.
- 17 Aynısı, 25 Haziran 1867, FO 78/2010, Nos 234 ve 235.
- 18 Disraeli, Derby and the Conservative Party, s. 309.
- 19 Lyons'dan Stanley'e, 10 Haziran 1867, FO 78/2010 Nos. 234 ve 235.
- 20 Ibid. (No. 235).
- 21 Ibid.
- 22 Lyons'dan Stanley'e, 10 Haziran 1867, FO 78/2010 No. 234
- 23 Hammond'ın aynısı, 10 Haziran 1867, FO 78/2010, Özel; hammond'dan Cowley'e, 25 Haziran 1867, FO 519/193, Özel.
- 24 Outrey (İstanbul'daki Fransız Chargé d'Affaires), Moustier 20 juin 1867, CP 371, No. 113.
- 25 La Presse, 1st juillet 1867, s. 1, kol. 4, "Arrivée du Sultan · Paris".
- 26 Ibid., 2 juillet 1867, s.1, kol. 4, "Entrée du Sultan · Paris". Prens Napoleon, Prens Joachim Murat ve General Fleury, Le Constitutionnel, 2 juillet 1867, s. 1, kol. 6; La Presse, 2 juillet s. 1, kol. 4, "Entée du Sultan · Paris". İstasyonda aralarında Osmanlı büyükelçilerinin de bulunduğu Londra ve Petersburglu bir çok ileri gelen vardı: Ibid.
- 27 The Daily News, 2 Temmuz 1867, s. 5 kol. 3.
- 28 La Presse, 1st juillet 1867, s. 1, kol. 6. "Arrivée du Sultan · Paris".
- 29 Illustrated Times, 13 Temmuz 1867, s. 30, kol. 1.
- 30 H.Y. Şehsuvaroğlu, Sultan Aziz: Hususi, siyasi hayatı, devri ve ölümü, İstanbul, 1949, s. 37.
- 31 La Presse, 2 juillet 1867, s. 1, kol. 5. "Entrée du Sultan · Paris".
- 32 İmparatoriçeye, Prens Maris-Clotilde Napoleon ve Prens ve Prenses Napoleon-Charles Bonaparte eşlik etti: Le Constitutionnel, 2 juillet 1867, s. 2, kol. 1.
- 33 The Daily News, 2 Temmuz 1867, s. 5 kol. 3.
- 34 Ibid.
- 35 La Presse, 2 juillet 1867, s. 1, kol. 5. "Entrée du Sultan · Paris".
- 36 Wiener Zeitung, 5 Juli 1867, s. 45, kol. 2.
- 37 Oranj Prensi İngiltere Prensi, Galler Prensi (gelecekte Kral olacak olan Kraliçe Victoria'nın en büyük oğlu VII. Edward)'ne Cambridge Dükü (George, Kraliçe Victoria'nın kuzeni) eşlik etti: La Presse, 2 juillet 1867, s. 1, cols. 5-6. "Entrée du Sultan · Paris".
- 38 George Duke of Cambridge. A Memoir of his Private Life based on the Journals and Correspondance of His Royal Highness, 2 cilt, 1. Cilt: 1819-

- 1871, ed., E. Sheppard, Londra/New York/ Bombay, 1906, s. 268.
- 39 C. Kutay, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul, 1970, s. 41.
- 40 Maximilian 19 Haziran 1876'da idam edildi ve bu haber Temmuz başlarında Avrupa'ya ulaştı. Avrupa monarşilerinin bu evlilikle ilgisi olan birçok üyesi Francis Joseph ve Maximilian'ın dul eşi Belçika Prensesi Charlotte'a büyük bir destek ve dayanışma verdiler. İngiltere, Fransa ve Avusturya sarayları yas geleneklerini Sultanın ziyareti dolayısıyla bölmek zorunda kaldılar.
- 41 Neysenberg (Austrian Under Secretary of State) Prens Hohenhole, 21 Juli 1867, HHStA, Neue Zeremoniell Akten, R XV, Hofreisen, vs., 1866-1867 (Neu. Zerem. A., R XV) 1867/15, 261/1; HHStA, Zeremoniell Akten, Protokoll, 79 (ZA, Prot. 79), s. 102.
- 42 Ibid.
- 43 Kutay, s. 42.
- 44 La Presse, 2 juillet 1867, s. 2, kol. 4. "Dernières Nouvelles".
- 45 The Daily News, 3 Temmuz 1867, s. 5 kol. 4.
- 46 İmparatoriçe'nin Mısır Hidiv'ini kurmasından sonra Prusya tahtının varisi Prens Frederick; İtalya'nın Prens Humbert; Fransa'nın Prens Napoleon ve Prenses Mathilde oldu. Louis Napoleon, Galler Prensi ve Cambridge Dükü gibi Sultanın yanındaydı. Bu aynı zamanda Prens Arthur (Kraliçe Victoria'nın üçüncü oğlu); Danimarka Kraliyet Ailesi Prensi; Aosta Dükü (İtalya Kralının ikinci oğlu); Japon Tycoon'unun oğlu; Fransız İmparatorluk ailesi prensesinde bu konumda olduğunu gösteriyordu.
- 47 Wiener Zeitung, 5 Juli 1867, s. 45, kol. 2.
- 48 The Times, 4 Temmuz 1867, s.10, kol. 3.
- 49 Wiener Zeitung, 5 Juli 1867, s. 45, kol. 2.
- 50 Cowley'den Stanley'e, 2 Temmuz 1867, FO 519/182, Özel.
- 51 The Times, 5 Temmuz 1867, s.5, kol. 1.
- 52 Ibid.
- 53 Illustrated Times, 13 Temmuz 1867, s. 23, kol. 3.
- 54 1867'de toplam 1900 kişi barındırıldı; 960 kadarı I. Napoleon ile savaşmış ve 150'den fazlası gazi olmuştu: La Presse, 10 juillet 1867, s. 2, kol. 4.
- 55 Illustrated Times, 13 Temmuz 1867, s. 23, kol. 3. La Presse, 8 juillet 1867, s. 2, kol. 3. "Nouvelles du Jour".
- 56 Ibid., 6 juillet 1867, p. 2, kol.3, "Nouvelles du Jour".
- 57 Ibid., 7 juillet 1867, p. 2, kol.4, "Nouvelles du Jour".
- 58 The Times, 10 Temmuz 1867, s.5, kol. 1.
- 59 La Presse, 9 juillet 1867, s. 2, kol. 3-4. "Nouvelles du Jour".
- 60 The Times, 10 Temmuz 1867, s.5, kol. 1; Illustrated Times, 13 Temmuz 1867, s. 30, kol.1-2; La Presse, 9 juillet 1867, s. 2, kol. 4, "Revue · l'Honneur du Sultan" E. Bauer tarafından yazılan makale; Wiener Zeitung, 9 Juli 1867, s. 86, kol. 3.
- 61 The Times, 10 Temmuz 1867, s.5, kol. 1; Illustrated Times, 13 Temmuz 1867, s. 30, kol.1-2; La Presse, 9 juillet 1867, s. 2, kol. 4, "Revue · l'Honneur du Sultan" E. Bauer tarafından yazılan makale; Wiener Zeitung, 9 Juli 1867, s. 86, kol. 3.
- 62 Kutay, s. 44.
- 63 Wiener Zeitung, 9 Juli 1867, s. 86, kol. 3, La France'tan derlenmiş.
- 64 The Times, 10 Temmuz 1867, s.12, kol. 1; Ayrıca bkz., Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, ed. M. Aktepe, 11. Cilt, Ankara, 1989, s. 110.
- 65 La Presse, 11 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Visite du Sultan · Versailles et · Saint-Cyr"; E. Bauer tarafından yazılan makale; Le Constitutionnel, 10 juillet 1867, s. 1, kol.5-6, Louis Chauvau tarafından yazılan makale The Times, 10 Temmuz 1867, s.12, kol. 1.
- 66 La Presse, 11 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Visite du Sultan · Versailles et · Saint-Cyr"; The Times, 10 Temmuz 1867, s.12, kol. 1. Moustier sultanın sarayı görmesini istemedi çünkü ona benzer bir sarayı İstanbul'da yaptırmak isteyeceğini düşünüyordu bu da çok maliyetliydi: Adams'dan Hammond'a, 4 Temmuz 1867, FO 78/2010, Özel.
- 67 Le Constitutionnel, 11 juillet 1867, s. 5, kol. 1, "Nouvelles diverses"; La Presse, 11 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Nouvelles du Jour".
- 68 Ibid.
- 69 Yabancı kraliyet üyeleri de o sırada Paris'teydi; aralarında montegro Prensi I. Nicholas, Wurtemberg Kralı ve Saxe-Weimar Grand Dükü'nün de bulunduğu asiller sultanı yolculamak için istasyonda bulunuyordu.
- 70 La Presse, 11 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Départ du Sultan".
- 71 Cambridge Dükü; Sutherland Dükü; Lord Sydney; Dover şehri heyeti ve belediye başkanı; Güneydoğu Demiryolu Şirketinin kıdemli temsilcileri; Musurus Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra büyükelçisi ve elçiliğin tüm çalışanları ve İran bakanı ve onun mahiyeti orada idi: The Times, 13 Temmuz 1867, s.11, kol. 4-6. La Presse, 14 juillet 1867, s. 2, kol. 1-2, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 12 Juli 1867, s. 127, kol. 3. Sultanın Paris'ten gelişi sırasında önde gelenlerden biri olan İsmail Paşa da hükümdarını selamlamak için orada bulunuyordu. The Times, 13 Temmuz 1867, s.11, kol. 4-6; Le Constitutionnel, 11 juillet 1867, s. 1, kol. 4, Dover'dan alıntı, 12 Temmuz, The Sun; Le Constitutionnel, 14 juillet 1867, s. 3, kol. 3, "Nouvelles diverses"; La Presse, 14 juillet 1867, s. 2, kol.1-2, "Nouvelles du Jour".
- 72 The Times, 13 Temmuz 1867, s.11, kol. 4-6.
- 73 Ibid.
- 74 Grey'den Derby'e (İngiliz Başbakanı), 9 Haziran 1867, The Letters of Queen Victoria, s. 430.
- 75 Derby'den Queen Victoria'ya, 3 Haziran 1867, ibid., s. 441.
- 76 Queen Victoria'dan Derby'e, 4 Haziran 1867, ibid., ss. 442-3.
- 77 The Times, 13 Temmuz 1867, s.9, kol. 5.
- 78 Le Constitutionnel, 11 juillet 1867, s. 1, kol. 3, La Presse, 14 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Nouvelles du Jour".
- 79 Hesse Prensesi Louis üçüncü çocuğudur, Alice 24 yaşında; Prenses Louis, altıncı çocuğu, 19 yaşında; en küçük oğlu Prens Leopold 14 yaşında ve en küçük kızı Prenses Beatrice 10 yaşında.
- 80 The Times, 15 Temmuz 1867, s. 9, kol. 5. Le Constitutionnel, 11 juillet 1867, s. 1, kol. 4.
- 81 The Illustrated London News, 20 Temmuz 1867, s. 54, kol. 2.
- 82 The Times, 15 Temmuz 1867, s. 9, kol. 5.
- 83 Le Constitutionnel, 15 juillet 1867, s. 1, kol. 4, La Presse, 15 juillet 1867, s. 2, kol. 2, "Nouvelles du Jour".
- 84 The Times, 16 Temmuz 1867, s. 9, kol. 6. Le Constitutionnel, 17 juillet 1867, s. 1, kol. 3, La Presse, 17 juillet 1867, s. 2, kol. 3, "Nouvelles du Jour".
- 85 S. Kunalalp, "Bir Osmanlı Diplomat, Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891", Belleten, (135)34. Cilt (Temmuz 1970), s. 424; T. Subaşı, An Interpretation of a Letter of Kostaki Musurus Pasha the Turkish Ambassador to London, basılmamış MA tezi, Birmingham Üniversitesi, 1989.
- 86 The Times, 16 Temmuz 1867, s. 12, kol. 1-3. Bu Avusturya, Rusya ve Fransız büyükelçileri, elçi yardımcıları, sekreterleri ve yanındakileri; İtalyan, Danimarka, ABD, Hollanda, İspanya, İsveç, ve Hanse Town Bakanları, sekreterleri ve yanındakileri ve Belçika Chargés d'Affaires'i, Bavyera, Portekiz, Prusya ve İran dış işleri bakanları ve beraberindekileri kapsar.
- 87 The Manchester Guardian, 17 Temmuz 1867s. 3, kol. 2; The Times, 16 Temmuz 1867, s. 12, kol. 1-3; Wiener Zeitung, 19 Juli 1867, s. 199, kol. 3.
- 88 The Daily News, 16 Temmuz 1867, s. 5, kol. 1-2.

- 89 Manchester, İngiliz pamuk üretimi endüstrisinin merkeziydi, ve Amerika'da süregelen ve bu ülkede pamuk tarımı yapılmasını engelleyen iç savaş dolayısıyla İngiltere'nin Türk pamuğu ithalatı arttı.
- 90 The Daily News, 16 Temmuz 1867, s. 5, kol. 1-2.
- 91 The Times, 16 Temmuz 1867, s. 12, kol. 3.
- 92 Ibid., kol. 1-3; Le Constitutionnel, 17 jüllet 1867, s. 1, kol. 3, La Presse, 17 jüllet 1867, s. 2, kol. 2, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 17 Juli 1867, s. 174, kol. 2.
- 93 The Times, 16 Temmuz 1867, s. 12, kol. 1-3; Wiener Zeitung, 17 Juli 1867, s. 174, kol. 2.
- 94 The Times, 17 Temmuz 1867, s. 9, kol. 3; Le Constitutionnel, 17 jüllet 1867, s. 1, kol. 3, La Presse, 18 jüllet 1867, s. 2, kol. 4, "Nouvelles du Jour"; ibid., 19 jüllet 1867, s. 2, kol. 3, "Nouvelles du Jour". Sultanın özellikle ilgisini çeken şey paraşitle taşıma olmuştu, hayat kurtaran 300-yardlık roketler ona yeni bir tür taşımacılığı gösteriyordu.
- 95 The Times, 17 Temmuz 1867, s. 9, kol. 4; Le Constitutionnel, 18 jüllet 1867, s. 1, kol. 3, La Presse, 18 jüllet 1867, s. 2, kol. 4, "Nouvelles du Jour"
- 96 Stanley'den Bloomfield'a, 16 Temmuz 1867, FO 356/33, Özel.
- 97 The Times, 18 Temmuz 1867, s. 9, kol. 2-6; The Daily News, 18 Temmuz 1867, s. 5, kol. 6- s. 6, kol. 3; The Manchester Guardian, 19 Temmuz 1867 s. 3, kol. 6; Illustrated Times, 20 Temmuz 1867, s. 43, kol. 1-3; Le Constitutionnel, 18 jüllet 1867, s. 1, kol. 3, ibid., 19 jüllet 1867, s. 1, kol. 2, La Presse, 19 jüllet 1867, s. 2, kol. 3, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 19 Juli 1867, s. 199, kol. 3.
- 98 The Times, 18 Temmuz 1867, s. 9, kol. 2.
- 99 Ibid., kol. 9; Le Constitutionnel, 18 jüllet 1867, s. 1, kol. 2, La Presse, 19 jüllet 1867, s. 2, kol. 3, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 19 Juli 1867, s. 199, kol. 3, Apponyi'den Beust'a, 19 jüllet 1867, HHStA PA VIII, karton 68, No. 57B; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Anılar. Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evvelî, İstanbul, 1996, s. 29.
- 100 "Sultana verdiğim şapkayı sultan memnuniyetle kabul etti, aslında ben de Hindistan Yıldızının Hristiyan olmayanlar için daha uygun olduğu kanındayım.
- 101 Sultan Abdülmecid İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Stanford Canning'den 1 Kasım 1856'da şapka aldı.
- 102 The Letters of Queen Victoria, s. 446, not 1.
- 103 Ibid., ss. 446-7.
- 104 The Times, 18 Temmuz 1867, s. 12, kol. 2 ve 19 Temmuz 1867, s. 9, kol. 2-6; The Daily News, 19 Temmuz 1867, s. 5, kol. 4-5. Illustrated Times, 27 Temmuz 1867, s. 50, kol. 2; The Illustrated London News 27 Temmuz 1867, s. 102, kol. 1-3; Le Constitutionnel, 20 jüllet 1867, s. 1, kol. 1, H.-Marie Martin tarafından yazılan makale; ibid., kol. 3; La Presse, 20 jüllet 1867, s. 2, kol. 4, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 20 Juli 1867, s. 210, kol. 1. Kraliyet ailesinin diğer üyeleri de bu cömert tutumu içine dahilidi; tüm bakanlar ve devletin yüksek rütbeli memurları, parlamento ve diğer yabancı elçiliklerin üyeleri, farklı devletlerin konsolos ve generalleri ve diğer yabancılar, önemli şehirlerin belediye başkanları ve üst düzey memurları, bankacılık, ticaret ve şehrin diğer önemli konularında erki sahibi olan kişiler gibi. Sultana ise Osmanlı prensesi, memurlar ve 36 kişilik bir heyet eşlik ediyordu.
- 105 The Times, 19 Temmuz 1867, s. 9, kol. 3; The Illustrated London News 27 Temmuz 1867, s. 102, kol. 1.
- 106 Ortak konseye gönderilen rapor ,21,641 7s 11d (21,641.40 gibi ondalık birimlerle) gösterildiğini ileri sürer.
- 107 Illustrated Times, 27 Temmuz 1867, s. 58, kol. 2.
- 108 The Times, 19 Temmuz 1867, s. 9, kol. 1.
- 109 George Duke of Cambridge, 1. Cilt s. 271; The Times, 20 Temmuz 1867, s. 5, kol. 6 ve s. 12, kol. 2.
- 110 Ibid., 20 Temmuz 1867, s. 5, kol. 1-2; The Daily News, 20 Temmuz 1867, s. 5, kol. 5-6; The Illustrated London News 27 Temmuz 1867, s. 106, kol. 1.
- 111 The Times, 22 Temmuz 1867, s. 8, kol. 1, Sunday Gazette'sinden alıntı; The Daily News, 22 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6; Le Constitutionnel, 21 jüllet 1867, s. 1, kol. 5; ibid., 23 jüllet 1867, s. 1, kol. 2; La Presse, 22 jüllet 1867, s. 2, kol. 4, "Nouvelles du Jour"; ibid., 23 jüllet 1867, s. 2, kol. 2, "Nouvelles du Jour"; ibid., 24 jüllet 1867, s. 2, kol. 4-5, "Nouvelles du Jour"; Şehsuvaroğlu, s. 41; Kutay, s. 45.
- 112 La Tour d'Auvergne'den (Fransa'nın Londra büyükelçisi) Moustier'e 20 jüllet 1867, CP 471, No. 167.
- 113 La Presse, 24 jüllet 1867, s. 2, kol. 4-5, "Nouvelles du Jour"
- 114 The Daily News, 22 Temmuz 1867, s. 5, kol. 3.
- 115 The Times, 22 Temmuz 1867, s. 5, kol. 5-6; The Daily News, 22 Temmuz 1867, s. 5, kol. 3-s. 6, kol. 1; Illustrated Times, 27 Temmuz 1867, s. 62, kol. 2; 1867, s. 1, kol. 4. Le Constitutionnel, 22 jüllet 1867, s. 1, kol. 4.
- 116 Illustrated Times, 27 Temmuz 1867, s. 62, kol. 2.
- 117 The Daily News, 22 Temmuz 1867, s. 5, kol. 3.
- 118 Disraeli, Derby and the Conservative Party, s. 314.
- 119 The Daily News, 23 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6. The Times, 23 Temmuz 1867, s. 10, kol. 5; The Daily News, 23 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6. Galler Prensi ve Prensesini Marlborough House'da, Cambridge Dükünü Gloucester house'da ve Cambridge Düşesini St. James Sarayında ziyaret etti.
- 121 Son Başbakanın (1855-58 ve 1859-65) dul eşi. The Daily News, 23 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6. The Times, 23 Temmuz 1867, s. 10, kol. 5; Illustrated Times, 27 Temmuz 1867, s. 58, kol. 2; Wiener Zeitung, 24 Juli 1867, s. 250, kol. 3.
- 122 Palmerston 1865 yılında öldü.
- 123 The Times, 23 Temmuz 1867, s. 10, kol. 5; The Daily News, 23 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6. The Manchester Guardian, 25 Temmuz 1867 s. 3, kol. 5; Wiener Zeitung, 24 Juli 1867, s. 250, kol. 3.
- 124 Kutay, s. 57.
- 125 The Times, 23 Temmuz 1867, s. 10, kol. 5 ve s. 11, kol. 2-3; The Daily News, 23 Temmuz 1867, s. 4, kol. 6. Le Constitutionnel, 22 jüllet 1867, s. 1, kol. 4., La Presse, 24 jüllet 1867, s. 2, kol. 4, "Nouvelles du Jour"; Wiener Zeitung, 24 Juli 1867, s. 250, kol. 3.
- 126 The Daily News, 24 Temmuz 1867, s. 5, kol. 2-4. The Times, 24 Temmuz 1867, s. 11, kol. 4-5; Illustrated London News, 27 Temmuz 1867, s. 106, kol. 1.
- 127 The Daily News, 26 Temmuz 1867, s. 4, kol. 5.
- 128 The Times, 24 Temmuz 1867, s. 11, kol. 3; "The Sultan"; ibid., 29 Temmuz 1867, s. 10, kol. 1, Meuse of Liège'den alıntı.
- 129 Ibid.
- 130 Ibid.
- 131 I. William 1861-88 arasında hüküm sürdü. 1871 yılından itibaren Almanya İmparatoru olarak anıldı.
- 132 Kutay, s. 60.
- 133 The Daily News, 29 Temmuz 1867, s. 5, kol. 1.
- 134 Kutay, s. 60.
- 135 Ibid., Kızıl Kartal madalyasını almasıyla birlikte Ahmed Muhtar Paşa artık Gazi Ahmed Muhtar Paşa oldu, s. 31.
- 136 The Times, 25 Temmuz 1867, s. 9, kol. 3.

- 137 Kutay, s. 60.
- 138 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 110; The Times, 29 Temmuz 1867, s. 9, kol. 2.
- 139 Beust'tan Metternich'e, 12 jullet 1867, HHStA, PA IX, karton 89.
- 140 Ibid.
- 141 Metternich'ten Dış İşleri Bakanına, 20 Juli 1867, HHStA, Neu. Zerem. A., R XV, 1867/15, 261/4; HHStA, ZA, Prot. 79, s. 106.
- 142 The Times, 29 Temmuz 1867, s. 9, kol. 2. The Daily News, 29 Temmuz 1867, s. 5, kol. 1.
- 143 Kutay, s. 61.
- 144 Ibid.
- 145 Ibid.
- 146 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 110. Sırasıyla bkz., Prens Hohenlohe Viyana Schönbrunn'daki bürosu, 26 Juli 1867, Neu. Zerem. A., R XV, 1867/15, 261, telgraf no. 2208/377.
- 147 The Times, 3 Ağustos 1867, s. 10, kol. 1.
- 148 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 111. Shörnburn'da kendilerini Sultana tanımak için bkz., Prens Hohenlohe'nin kaledeki bürosu, 26 Juli 1867, Neu. Zerem. A., R XV, 1867/15, 261, telgraf no. 2250/389; 26 Juli 1867'de kinin aynı, ibid., telgraf no. 2208/377.
- 149 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 112.
- 150 Ibid., s. 113, Wiener Zeitung, 29 Juli 1867, s. 290, kol. 1.
- 151 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 114. Wiener Zeitung, 30 Juli 1867, s. 302, kol. 2. Bu bir sonraki güne ertelenmişti: Passau'daki Hauslab'dan chönbrunn'daki Prens Hohenhole'e, 26 Juli 1867, HHStA, Neu. Zerem. A., R XV, 1867/15, 261, telgraf no. 2253/464.
- 152 HHStA, ZA, Prot. 79, ss. 114-15.
- 153 Ibid., s. 115.
- 154 The Times, 3 Ağustos 1867, s. 10, kol. 1.
- 155 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 115.
- 156 The Times, 30 Temmuz 1867, s. 12, kol. 2.
- 157 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 116. Wiener Zeitung, 30 Juli 1867, s. 302, kol. 2.
- 158 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 116. The Times, 3 Ağustos 1867, s. 10, kol. 1.
- 159 Sultanın genelde kayıtsız olan yüz ifadesinin, 1683'te Osmanlı İmparatorluğunun şehrin yukarısındaki Danube Nehrinin direnişçilerin su yoluyla kaçmasını önlemek için, etrafına sardıkları zinciri gösterildiğinde değişerek zoraki bir gülümsemenin yüzünü kapladığını bildirir. Yanındakilerin dikkatini çeker ve şöyle devam eder; "Bu tür şeyleri artık kullanmıyoruz": ibid.
- 160 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 118.
- 161 Wiener Zeitung, 30 Juli 1867, s. 302, kol. 2; The Times, 3 Ağustos 1867, s. 10, kol. 1.
- 162 HHStA, ZA, Prot. 79, s. 117; The Times, 3 Ağustos 1867, s. 10, kol. 1.
- 163 Kutay, s. 66.
- 164 Ibid., The Times, 6 Ağustos 1867, s. 10, kol. 2.
- 165 Ibid.
- 166 Ibid.
- 167 Outrey'den Moustier'e, 31 jullet 1867, CP 372, No. 142.
- 168 The Times, 27 Ağustos 1867, s. 9.
- 169 Outrey'den Moustier'e, 7 aout 1867, CP 372, No. 144.
- 170 Kutay, s. 74.
- 171 Outrey'den Moustier'e, 7 aout 1867, CP 372, No. 142. The Times, 8 Ağustos 1867, s. 12, kol. 1; The Daily News, 8 Ağustos 1867, s. 4, kol. 6; Illustrated Times, 8 Ağustos 1867, s. 90, kol. 2.
- 172 Vetsera'dan (İstanbul'daki Avusturya Dış İşleri yetkilisi) Beust'a, 9 Ağustos 1867, HHStA, PA XII, karton 88, No. 49A.
- 173 Outrey'den Moustier'e, 9 aout 1867, CP 372, No. 145.
- 174 Ibid.
- 175 Vetsera'dan Beust'a, 9 Ağustos 1867, HHStA, PA XII, karton 88, No. 49A.
- 176 Ibid.
- 177 Fuat Paşa'dan Mususrus Paşa'ya, 15 Ağustos 1867, FO 78/2010.
- 178 Ibid.
- 179 Stanley'den Mususrus Paşa'ya, 6 Eylül 1867, FO 78/2010
- 180 Barron'un aynısı (İstanbul'daki İngiliz Dış İşleri Görevlisi), 16 Eylül 1867, ibid, No. 28.
- 181 George Duke of Cambridge. s. 273.
- 182 Barron'dan Stanley'e, 27 Ağustos 1867, Parliamentary Papers, "Correspondence respecting the Eastern Question (In continuation of Correspondence respecting the Disturbances in Crete: April 1866 to February 1867)", No. 147, s. 139, Özel.
- 183 Lyons'dan Hammond'a, 10 Temmuz 1867 FO 78/2010, Özel.
- 184 E. Goldstein, "The Politics of the State Visit", DSP Discussion Papers, Leicester, Diplomasi çalışmaları merkezi, 1997, ss. 12-13, 17-18.

AZINLIKLAR MESELESİ

I. DÜNYA SAVAŞ'INDA
İNGİLİZ PROPAGANDASI VE BRYCE RAPORU

133

HİRİSTİYAN AZINLIKLAR VE
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DEVRİ

142

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER HAKKINDA

147

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN
BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNE YÖNELİŞİ (1850-1896)

153

ERMENİLER HAKKINDAKİ REFORMLARIN UYGULANMASI (1895-1897)

160

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN
OSMANLI DEVLETİ'NDE GELİŞİM SÜRECİ

168

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLİZ PROPAGANDASI VE BRYCE RAPORU

PROF. DR. JUSTIN MCCARTHY
UNIVERSITY OF LOUISVILLE, DEPARTMENT OF HISTORY / A.B.D.

Türklere yönelik önyargı Avrupa ve Amerika'da yüzyıllardır süregelen bir gerilimdir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı esnasındaki anti-Türk propaganda, savaş süresince işbirliğine giden Amerikan misyoner kuruluşları ve Büyük Britanya propaganda ofisleri tarafından özellikle geliştirildi ve genişletildi.

Burada misyoner propagandalarının etkilerini tartışmak yerine, savaş boyunca misyonerlerin Türkleri karalama konusunda gösterdikleri yoğun çabanın anlaşılabilmesi daha önemlidir. Bunun bir nedeni, misyoner faaliyetlerin, başlangıcından itibaren Müslüman karşıtı bir retoriği içeren eski geleneğin bir parçası olmalarıdır. Ancak, savaş sırasında motivasyon sağlayan bir başka etken daha ortaya çıkmıştır: 19. yy.'ın sonlarından itibaren Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası'nın (*The American Board of Commissioners for Foreign Missions*) yurtdışındaki misyonerlik çalışmaları artık bir nevi Ermeni davası haline gelmeye başlamıştır. Diğer Hristiyan grupların misyoner okullarında bazı avantajlara sahip olmalarına rağmen, bu okullara devam edenlerin çoğunluğu, hatta tamamına yakını, Protestanlığa geçmiş Ermenilerden oluşuyordu. Uluslararası nitelikteki Osmanlı-Rus Savaşı ile Müslüman ve Ermeni cemaatleri arasında patlak veren çatışmalarla birlikte, misyonerler kendi misyonlarının da yıkımına tanık olmuşlar ve böylelikle Ermeni kayıplarının da güçlendirdiği bir hisle Ermenilere sempati duymaya başlamışlardır. Buradan hareketle, Ermeniler ve Asuriler için büyük yardım organizasyonları düzenlediler. Türk karşıtı propaganda, ki muhtemelen bu propagandanın iddia ettiklerine sadece misyonerlerin kendileri ve destekçileri inanmaktaydı, yardımları arttırmak için önemli bir araç olarak hizmet etmekteydi. Mis-

yoner kuruluşları, Ermeni/Rus tarafının kazanacağını umuyorlardı. Bu yüzden, Amerikan toplumu içindeki nüfuzlarını Türk karşıtı politikaları ve kamuoyunu etkilemek için kullandılar.

Bu makale sadece İngiliz propagandasını incelemek için kaleme alınmıştır, ancak misyonerlerin İngiliz propaganda çalışmalarının gönülden yardımcıları oldukları da unutulmamalıdır. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ve misyoner propagandası birbirlerini beslemiştir ve hatta birbirlerine bağımlıdır.

Savaş boyunca, İngiliz savaş propagandası Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolündeydi. Bakanlık, 1914 yılında Wellington House'da Savaş Propaganda Ofisi'ni (*War Propaganda Bureau*) kurdu ve başkanlığına Lordlar Kamarası'ndan C. F. Mastermann'ı getirdi. 1916 Aralık ayında Lloyd George başbakan olduğu vakit, savaş propagandası, başında Albay John Buchan'ın ve vekili C. F. Mastermann'ın bulunduğu Enformasyon Dairesi (*Department of Information*) tarafından organize ediliyordu. Mart 1918'de ise başında Lord Beaverbrook'un bulunduğu Enformasyon Bakanlığı bünyesinde devam etti. Resmi yapısı ne olursa olsun, İngiliz propagandası "Wellington House"¹ ismi altında bilinmeye devam etti. Wellington House, İngiliz hükümeti çalışanlarının ve akademisyenlerinin en parlak beyinlerini kendi bünyesinde topladı. Bunların birisi de tarihçi Arnold Toynbee'yd².

Dönemin standartlarına göre, İngiliz propaganda çalışmaları önemli bir teşebbüstü. 1917'ye gelindiğinde Wellington House'da 54 kişi çalışıyordu ve büro diğer departman ve bakanlıklardan yardım isteme yetkisine sahipti. Wellington House'un Haziran 1915'teki ilk raporunda 17 dilde yazılmış yaklaşık 2,5 milyon kitap ve

broşür yayınlandığı belirtilmiştir. Şubat 1916'daki ikinci raporda basılmış kopya sayısı ise 7 milyon olarak belirtilmiştir.³

Birleşik Devletler, İngiliz propagandasının en önemli odak noktasıydı. Amerika, iase ve moral destek kaynağı ve Almanya'ya karşı potansiyel bir müttefik olması bakımından önemliydi. İngilizler ortak dili konuşmanın getirdiği avantaj ve İngiltere'ye duyulan tarihi Amerikan sempatisini kullandılar. İngiltere'ye olan bu sempati sürekli işlendi. Uygun materyalleri basabilecek olan Müttefik yanlısı gazetelerin listesi dikkatlice oluşturuldu.⁴ Ayrıca, Hearst grubu örneğinde görüldüğü gibi, İngiliz sempatisini olmayan bazı gazeteler haberlerini İngiliz kaynaklarından alarak yazmaya zorlandı. Çünkü İngilizler Atlantik'ten geçen haberleşme kablolarını kullanılmaz hale getirmişlerdi ve Amerika'nın Avrupa ile haberleşmesi İngiliz hattı sayesinde gerçekleşiyordu. Bu durum, İngiliz sansürü anlamına geliyordu.⁵

Başlangıcından itibaren İngiliz propaganda çalışmaları bir sır olarak kaldı; ne İngilizler ne de bir başkası tarafından biliniyordu. Birleşik Krallık'taki kişi ve kuruluşlar ve Birleşik Devletler'deki İngiliz dostları vasıtasıyla İngiliz propaganda malzemelerinin dağıtımı gizlice gerçekleştiriliyordu.⁶ İngiliz parlamento üyesi Kanada asıllı Sir Gilbert Parker bu kampanyanın başındaydı.⁷ Ne kendisinin ve ne de halefi Geoffrey Butler'in gerçek kimlikleri kamuoyuna asla açıklanmadı. Dağıtımını üstlendikleri propaganda malzemeleri sanki bilgi akışına bireysel ilgi duyan bir kişinin özel mektuplarıymış gibi gönderiliyordu. 1917'de adres defterinde 170.000 Amerikalının isminin yer aldığını biliyoruz. Bu kişilerin kandırıldıklarını varsaymak son derece tutarsız gözükmektedir, ancak hiç kimsenin elinde de onun bir İngiliz propagandacısı olduğunu kamuoyuna kanıtlayabilecek bir belge bulunmamaktadır. Parker, ayrıca, 555 Amerikan gazetesine Wellington House'ın yardımıyla malzeme sağlıyordu. Birleşik Devletler onun gerçek kimliğini biliyordu, fakat W. Woodrow Hükümeti bundan rahatsız değildi.⁸ Parker çalışmalarının etkilerini şöyle özetlemişti: "Aslında Birleşik Devletler'de olağanüstü yaygın olan, fakat bir organizasyon olduğundan kendisinin dahi haberli olmadığı bir organizasyonumuz var. Bu, kişisel ilişkiler ve gönüllü çalışmalar ile işletilen ve zaman geçtik-

çe daha da hevesli ve kararlı olarak gelişen bir organizasyon... Son olarak da, Birleşik Devletler'in hiçbir yerinde olumsuz tepki alınmadığına dikkat edilmelidir; Amerikan halkının gözünde çalışmalarımızın sessiz ve derin tabiatı saf bir yurtseverlik ve atılganlık olarak gözükmektedir."⁹

Dışişleri Bakanlığı belgeleri Birleşik Devletler'e gönderilen ve orada dağıtılan propaganda malzemelerinin dökümünü kaydetmiştir. Temmuz 1916 tarihli bir Britanya dağıtım listesi, uygulanan propagandanın Amerikan toplumu içersinde yer alan kamuoyunu etkileyecek önemli isimlere ulaştığını göstermektedir.¹⁰

Genel kamu çalışanları	1847
Bilim adamları	1446
Avukatlar	1445
Y.M.C.A. memurları	830
Senatörler ve Temsilciler Meclisi	
Üyeleri	680
Gazeteler	555
Kolej müdürleri	339
Yatırımcılar	262
Piskoposlar	250
Tarih kurumlar	214
Hukuk okulları	166
Klüpler	108
Hakimler	81
Kütüphaneler	619
Eyalet okulları müfettişleri	35
Ünlü ve Seçkin Kişiler	585
Diğerleri	2212

Yukarıdaki listede yer alanların birçoğu propaganda malzemelerinin hemen hemen hepsini alırken, daha fazlası için başvuruda bulunan bazılarına da ilave malzeme gönderilmiştir. Wellington House bazı saygın Amerikan organizasyonlarını kendi ajanları haline getirmekte de gayet başarılıydı. Örneğin; Carnegie Uluslararası Barış Vakfı'na (*The Carnegie Endowment for International Peace*), Parker tarafından İngiliz propaganda malzemelerinin dağıtımında özel bir yardım gösterdiği konusunda atıf yapılmıştır.

İngiliz propagandasının ana hedefinin Almanlar olmasına rağmen, Türkleri, özellikle de Amerika'dakileri karalamak için yoğun çaba sarfedildi. Bu durumun İngiliz

tere'nin savaştaki düşmanlarına karşı yürütülen topyekün hareketin bir özelliği olmasına rağmen, Türkleri hedef göstermenin bazı özel nedenleri vardı: İngilizler, müttefikleri Fransa ve Rusya ile Orta Doğu'nun savaş sonrasında kendi aralarında paylaşılması için anlaşmışlardı. Bu arada dünyayı Osmanlı yönetiminin bir felaket olduğuna ve Türklerin egemenliklerindeki topraklarda zalim birer tiran olarak hüküm sürdüklerine inandırmak, bu topraklarda Avrupa kolonileşmesini daha da kolaylaştırıcaktı. Amerika'da dikkatleri çeken önemli bir diğer sorun da Rusların Yahudi düşmanlığıydı. İngilizlere, Rusların bu yönünün Müttefikler ve Amerika arasındaki iyi ilişkileri bozacağından korkuyordu. Rusya'nın Yahudi düşmanlığına karşı yapılabilecek birşey yoktu. Bunun yerine, manşetlerde Ruslarınkinden çok daha korkunç bir canavarı yaratmayı planladılar ve bu canavar da Osmanlılar oldu.

Britanya Başbakanı Lloyd George, Propaganda Ofisi'ne şahsen ve özellikle Türklerle karşı daha fazla yoğunlaşma emrini verdi. Wellington House'a "Türklerin adaletsizliği ve beyhudeliği" ve herşeyden önemlisi "endüstriyel toplumlar üzerindeki tehditleri" konularını işlemesi gerektiğine dair telkinlerde bulundu. Bu propaganda gizlice yürütülmeliydi.¹¹ John Buchan ise, bu anti-Türk propagandanın idaresini bizzat üstlendi. İngilizlerin 1917'den önce de birçok anti-Türk propaganda malzemesi basmış ve dağıtmış olmasına rağmen, Lloyd George'un doğrudan müdahalesi onlara yeni bir ivme kazandırdı. Buchan Türklerle karşı propaganda için daha fazla önem verilmesi gereken konuları belirledi.¹²

İngiltere'de, tüm müttefiklerimizde ve kısmen de tarafsız ülkelerde "Türkler gitmeli" kampanyası düzenlemeliyiz. Eğer Türkiye'nin mevcut şekli ortadan kalkarsa, Almanya'nın savaşa girmesindeki ana hedefi olan "Doğuya Hamle" (*Drang nach Osten*) başarısızlıkla sonuçlanır ve Almanya'nın savaşa girmekteki temel nedenlerinden biri ortadan kalkar. Müttefiklerimiz ve tarafsızlar ile bazı barış kavramlarımız konusunda zorluklar yaşayabiliriz, ancak Türkiye'nin olumsuz pozisyonu üzerinde birliği sağlayabileceğimiz bir noktadır. Vurgulamamız gereken nokta ise;

a. Küçük Asya ve Mezopotamya'nın sahip olduğu refah ve tarihi zenginlikler;

b. Türklerin ticari ve sosyal ilerleme üzerindeki olumsuz etkileri;

c. Türklerin egemenliklerinde yaşayan toplulukları yönetim bazında sindirmekteki yetersizlikleri ve başarısız yönetimleri. Buradan hareketle, Yahudi, Ermeni, Suriye ve Balkan halklarının yakın tarihte maruz kaldıkları muamelenin bir envanteri ile birlikte tarihi bir tartışma başlatmalıyız;

d. Türk Devleti'nin ıslah edilmesinin imkansız oluşu. Türkler askeri gücün temsilinden başka bir şey değildir; sivil idare konusunda hiçbir zaman yeterli olamamışlardır;

e. Avrupa ve Asya arasında bir köprü olan bölgenin kontrolünü yeteneksiz ve reaksiyoner bir devlete bırakma tehlikesi. Böyle bir devlet, her zaman, kendisi gibi askeri tepkiler gösteren Almanya'nın uydusu olarak kalmaya mahkumdur;

f. Din faktörü de ayrıca vurgulanmalıdır. Türkiye şimdiki haliyle birbirine zıt dinlerin müzesidir ve modern anlamdaki hoşgörü onun devlet geleneğine yabancısıdır.

Türkiye'nin geleceği için detaylı temaları incelemeye gerek yoktur. Tüm yapmamız gereken; insanları şimdiki durumun imkansızlığına ve sorunun çözülmesi gerektiğine ikna etmektir.

Bakanlığın iyi eğitilmiş ve genç yeteneklerinden Stephen Gaselee'ye bir dizi görev verildi. Bir uzman olan Arnold Toynbee'ye anti-Türk bir propaganda yürütecek yazarlar hakkında önerileri soruldu. O da detaylı bir liste oluşturdu. Listede Mark Sykes¹³ gibi Orta Doğu üzerine çalışmış profesörler vardı. Toynbee de, "Türkiye'deki Amerikan Misyonlarının İşlevi" üzerine yazabilecek bir Amerikalı bulunabileceğini belirtti. Ermenistan'la bizzat kendisinin ilgilenebileceğini teklif etti.¹⁴ Oluşturduğu liste için Toynbee'ye teşekkür eden Gaselee, listedekilerle temas kurmak için Buchan'ın kilit adam olacağını söyledi. "Sana konuyla ilgili olarak oluşturduğum kısa bir not gönderiyorum. Bunların içinde konudan haberdar olmayan insanlara ve gazete editörlerine rehberlik edecek şeyler var"¹⁵ diye ekledi. Konu işbirliği yapan editörler için bile yeterince açık değildi. Bu durumda gerekli olan şey memorandumun bir hatırlatma olarak hizmet görmesiydi. Düşmanca bir dille, Türklerin egemen-

likleri altındaki Orta Doğu'yu tek başlarına mahvettikleri kaleme alındı. Gaselee bu hatırlatma yazısını basit muhakemeli insanlar olarak gördüğü profesörlere ve editörlere yolladı.¹⁶

İngiltere'nin Türklere karşı yürüttüğü kampanyaya ait belgelerin çoğuna ulaşılması imkansızdır, çünkü İngilizler savaştan sonra Propaganda Ofisi'ne ait doküman ve kayıtları yok etmişlerdir. Ele geçen az sayıda doküman ise, Dışişleri Bakanlığı'nın başkalarına gönderdiği ve bürokratik karışıklık sonucu ortada kalan bazı küçük kayıtlardı. Örneğin Parker'ın Washington'daki İngiliz büyükelçiliği aracılığı ile bakanlığa gönderdiği raporların birer kopyası burada saklanmıştı. Bu sayede Amerika'daki propaganda çalışmalarının içeriğine ait bazı şeyler gün ışığına çıkarılabildi. Gizlice yazılan propaganda kitaplarına ait İngiliz hükümetinin yaptığı harcamaların listesini Propaganda Ofisi yanlışlıkla iki yerde birden saklamıştır. Bunlardan birisi kitap gibi görüldüğü için Propaganda Ofisi'nin kütüphanesinde kalmıştır. Bu belge, el yazısıyla kaleme alınmış ve bitirilmemiş bir listedir. Tam olarak basılmış diğer kopya ise Kraliyet Savaş Müzesi'ndedir.

Wellington House tarafından finanse edilen ve dağıtılan yayınların kayıtları, "Wellington House Yayınları" listesinde bulunuyordu. Çok sayıda anti-Alman propaganda yayınının arasında, 37 tane de Türklere ilgili kitapçık ve broşür vardır (Listelerde basın açıklamalarına, makalelere ve diğer belgelere yer verilmemişti ve muhtemelen de propaganda kitaplarının tam bir kaydı yoktu. Söz konusu kitaplar Ermeniler ve Wellington House çalışanlarının eserlerini kapsamaktaydı; hatta bunların arasında yer alan "Şam'ın Ünlü Bedevileri" tamamen hayal ürünüydü. Propaganda için kullanılan konular işe göre değişiyordu: Türkler, egemenliklerindeki toprakları mahveden hükümdarlardı. Diğer bütün dinlerden, özellikle Hristiyanlıktan nefret eden zalim Müslümanlardı. Her zaman Hristiyanları tehdit etmişlerdi ve şimdi de Ermenilere ve diğer Hristiyanlara karşı insanlığa sığmayacak toplu katliamlar, tecavüzler yapmayı planlıyorlardı. Almanlar, şeytanın ta kendisi olan Türklerin yandaşıydı. Osmanlı İmparatorluğu tebaası, hatta Müslümanlar dahi kurtuluş için İngilizleri bekliyordu.

Wellington House yayınları genellikle İngiltere'deki Hodder & Stoughton yayınevinde basılıyordu. Ameri-

ka'da ise, bir kısım hisselerine Hodder & Stoughton yayınevinin sahip olduğu Doran yayınevi, Hodder & Stoughton'ın bazı dokümanları New York'ta bulunan kendi matbaasında basmasına rağmen, ilave olarak seçilmişti. Wellington House'a göre; "yayınevi sahibi George H. Doran, Geoffery Butler ile işbirliği içindeydi ve New York'taki Amerikan Misyonu başkanı Lord Northcliffe ile dirsek temasındaydı. Doran Amerika Birleşik Devletleri'nde Wellington House için birçok kitap ve broşür basmıştı ve Wellington House'ın temsilcisi olduğu bile söylenebilirdi."¹⁷ Doran, ayrıca, misyonerlerin kaleme aldığı birçok Türk karşıtı yazıyı ve diğer propaganda malzemelerini de basmıştı. Bunların çoğu Wellington House'ın listelerinde görünmüyordu. Wellington House kayıtlarının yok edilmesi nedeniyle, bunların aynı zamanda İngiliz propagandası tarafından desteklenip desteklenmediğini bilemiyoruz.

Şu an için Wellington House'ın tüm kayıtlarını incelemek mümkün değildir. Bu konudaki en ünlü yayınlardan Bryce Raporu, belki de bu propaganda ve etkilemini yansıması açısından en iyi örnektir.

İngiliz belgeleri arasında en güçlüsü olarak kabul edebileceğimiz Bryce Raporu'nun bir başka önemli yanı, İngiliz hükümeti ile olan bağlantının gizlenmemiş olmasıdır. İngiliz hükümeti raporun kendi propaganda kolundan tarafından yayımlandığını hiçbir zaman itiraf etmemesine rağmen, onay vererek, Parlamente'ye bir yayın olarak sunmaktan kaçınmamıştır. Rapor, Parker'ın kurduğu teşkilat vasıtasıyla tüm Birleşik Devletler'de dağıtılmıştır.

Viscount Bryce, Amerikalılara yönelik propaganda için seçilen bir yazardı. Washington'da ünlü bir İngiliz büyükelçisi olarak görev yapmıştı ve aralarında Başkan Woodrow Wilson'un da bulunduğu politik çevrelerden bir çok tanıdığı vardı. Bryce'in "The American Commonwealth" adlı Amerikan tarihini incelediği kitabı 1888'de yayınlanmış ve Amerika'daki akademik çevrelerde ve kamuoyunda olumlu tepkilerle karşılanmıştı. Bunun yanı sıra, Bryce dürüst ve Amerikan dostu olarak iyi bir üne de sahiptir. Altında kendi imzasıyla yayınlanan propaganda belgesini değerlendiren *St. Louis Republican* şu yorumda bulunmuştur: "Eğer tüm Britanya İmparatorluğu'nda bu ulusun inanmaya hazır olduğu bir kişi varsa, o da James Bryce'dir".¹⁸

Bryce'in Türklere bakış açısı ılımlı değildi:

“Türk Hükümeti son binbeşyüz yıldır insanlığa bu derecede etkisi bulunanların en kötüsüdür. Geçen yüzyılda seçkin bir Avrupalı tarihçinin söylediği gibi (Türkler) ele geçirdikleri yerleri harabeden bir soyguncular çetesinden başka bir şey değildir”. Hiçbir zaman medenileşmemişler, uygar bir idarenin icra etmesi gereken prensiplerden hiçbirini uygulayamamışlardır. Yıllar ilerledikçe iyiye gitmeleri beklenirken, onlar daha da kötü olmuşlardır. Türkistan steplerinden Batı Asya’ya gelirken barbardılar; yüzotuz yıl önce Edmund Burke de onları böyle tanımlamıştı ve devletleri bugün de acımasız ve barbar karakterini muhafaza ediyor.¹⁹

Türkler hakkındaki görüşlerini göz önüne alacak olursak, Viscount Bryce’in kaleme aldığı “*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*”²⁰ adlı kitap, bizlere o kadar da tuhaf gelmeyecektir. Bu kitabın giriş kısmında, kitabın kendi eseri olduğunu şöyle ifade eder: “Doğru ve tutarlı bilgilere sahip olduğunu düşündüğüm kişilere yazarak, bana güvenilir bilgi vermeleri, beni bu tür güvenilir bilgiler ile beslemeleri için yalvardım... Yüksek bir akademik ayrıcalığa sahip genç bir tarihçinin, Oxford’daki Balliol Koleji’nin eski araştırmacılarından Arnold J. Toynbee Beyefendi’nin işbirliğini sağlama şansına sahip oldum. Kendi tarihi ve coğrafi gözlemlerini ekleyerek anlaşılır kıldığı kaynakları topladı, bir araya getirerek düzene soktu.”²¹ Ancak, tüm bunlar tamamen bir düzmedir. Propaganda Ofisi için çalışan ve Propaganda Ofisi’nce desteklenen Toynbee kitabın gerçek yazarıydı ve Bryce sadece bir aldatmacaydı. Kitap kişisel bir girişim gibi görünüyordu, ancak, gerçekte, İngiliz hükümetinin propaganda çalışmalarının bir parçasıydı.

Ermenilerin maruz kaldığı vahşet üzerine yazılan kitap, Bryce’in tarihçiler tarafından şüpheyle karşılanı²² “Belçika’da Alman Vahşeti”²³ konulu ilk raporunun bir devamı niteliğindedir ve o da Toynbee tarafından edite edilmişti. İşte bu Ermeni raporunda görülen tüm teknikler daha önce Belçika’daki Alman vahşetini anlatan raporda kullanılanların aynıydı. Güvenilir olmayan kaynaklardan toplanmış anonim raporlara göre hazırlanmıştı ve bu kişilerin gerçekten bunları yazdıkları ya da söylediklerine dair hiçbir kayıt yoktu. Her iki raporda da kaynak olarak ifadelerine başvuru²⁴ olanların çok azının ismi verilmişti ve kanıtlar daha çok anonim ifade-

ler üzerine kurulmuştu. Savaş sonrası Bryce’in Alman Raporu’nda bahsettiği kaynak isimleri bulma çabaları neticesiz kalmıştır. Raporda bahsedilen soykırımların izlerini bulmak için, Belçika Hükümeti’nin savaş sonrası yaptığı araştırmalar, bu rapordaki olayların aslında hiçbir zaman gerçekleşmediğini göstermiştir. İnsanların kalplerinin ve karınlarının değilmesi, kadınların göğüslerinin kesilmesi, hamile kadınların süngülenmesi, rahiplerin öldürülmesinin tamamen düzmece olduğu ortaya çıkmıştır. Bryce’in savaş esnasındaki Alman Raporu için H. C. Peterson şöyle söyler: “(Bryce Raporu) yargısız infazın en uç örneğidir. Esasen raporun kendisi savaşta gerçekleştirilmiş en kötü vahşettir.”²⁴ İlginçtir ki, Bryce’in Osmanlı Ermenileri için yazdığı raporda da aynı tür suçlardan düzenli olarak bahsedilmektedir.

Toynbee’nin ilave kitaplarıyla²⁵ birlikte her Bryce Raporu, iyi planlanmış İngiliz propagandasının bir parçasıydı. İngilizler düşmanlarını karalamakta ve savaşın gidişatını derinden etkilemekte çok başarılıydılar. Almanya’ya yönelik faaliyetler Amerika’yı “Gaddarlara” karşı savaşa sokmak için bir araçtı. Türklere dönük propaganda ise, Türklerin gaddar birer katil olduğu konusunda kalıcı bir örnek teşkil ediyor ve önyargı yaratıyordu. Almanlara karşı yapılan çalışmalar daha sonra “savaş sırasında mübahatı” denilerek bir savaş propagandası olarak nitelendirilirken, Türklere karşı yapılan propaganda asla bu şekilde algılanmadı ve yalanlanmadı.

Bryce’in Almanlara ithamları Birleşik Krallık’taki Belçikalı mültecilerin İngiliz ve Müttefikler görevlilerine yaptığı açıklamalara dayandırıldı. Sözüm ona açıklama yapan kişilerin ailelerini korumak amacıyla isimleri verilmedi. Ancak müttefik askerlerin isimlerinin verilmemesinin nedeni asla anlaşılamadı. Bryce’in Ermeni Raporu da aynı mantık üzerine kuruluydu. Bryce, raporunu, Osmanlı İmparatorluğu’nda ismi belli olmayan kaynaklara dayanarak hazırlamıştı. Tüm İngiliz propaganda malzemelerinde olduğu gibi Bryce ve Toynbee’nin çalışmalarında da tek bir Müslümanın ölümüne rastlanmıyordu. Ölenler hep Ermeniler ve Asyalı Hristiyanlardı. Belirtilen kaynaklara ve amaçlarına bakıldığında bu hiç de şaşılası bir durum değildi.

Bryce’in kaynakları kimlerdi? Belçika’daki isimler

ya da orijinal kaynaklar asla verilmedi, bu yüzden rapor-dakilerin tamamen uydurma olduğu şüphesi çok kuvvetlidir. Aynı tarz Ermenilerle ilgili raporda da kullanılmıştır. Bilgi veren kişilerden harflerle ya da tanımlamalarla bahsediliyordu ("Bay A", "Bayan B" ya da "Bölgedeki bir yabancı" gibi). Alman raporunda olduğu gibi, sözde bu kişilerin zarar görmesini önlemek amacıyla gerçek isimlerinin bilinmesi istenmiyordu. Ancak, İngilizler gerçek kaynakların dokümantasyonlarını tutuyorlardı ve bakanlıkta nereye konulduğu unutulduğu için, diğer propaganda kayıtları yok edilirken bu belgelere el sürülmemişti. Şans eseri bu belgeler konuyla ilgisi olmayan dokümanların arasında bulundu.²⁶

Eğer bu kanıtlar raporun yayınladığı dönemde yayınlansalardı, Bryce Raporu, tarafsız kişilerin gözlemleri olarak değil, daha ziyade salt bir propaganda malzemesi olarak görülecekti. Türk zulmü söylentilerinin ana kaynakları Amerikalı misyonerler ve Ermenilerdir. Bryce'in raporundaki 150 olayın 59'u misyonerler tarafından yazılmıştır. 52'si ise Ermenilerin yazdıkları olayları anlatır ya da Ermeni gazetelerin alıntılarından oluşur. Raporda yazıları kullanılan misyonerlerin çok az bir kısmının adları bilinmektedir. Çoğu "bölgede yaşayan bir yabancı" ya da "yabancı bir gezgin" gibi kod isimler kullanarak gerçek kimliklerini açığa çıkarmayan ama Ermenilerle sıkı ilişkiler içinde bulunan misyonerlerdi.²⁷ Bir Amerikalı misyoner ya da eşi ya da bir rahibe kendi bölgesinden çok uzaktaki bir olayı anlatırken "Amerikalı bir gezgin" ifadesi kullanılıyordu. Okuyucu bu kişilere "gezgin" denilince sanki gerçekten Amerika'dan gelmiş bir ziyaretçi olarak algılıyordu, ancak gerçek durum bu değildi. Örneğin; Mersovan Amerikan Misyoner Okulu'ndaki Yunanlı profesörün adı (aslında okuldaki öğrencilerin tamamı Ermeniydi) yazdığı üç belgenin ikisinde "X okulundaki Profesör" olarak geçerken, üçüncüsünde kendisinden "Ermeni vatandaşı olmayan bir gezgin" olarak bahsediliyordu.²⁸ Doğal olarak, okuyucu bunu iki ayrı yazar, tamamen tarafsız Amerikalı ya da İngiliz bir profesör gibi algılıyordu. Aslında, sadece bir yazar; Yunanlıların çoğu, özellikle de Amerikan misyonerleri tarafından Ermenileri eğitmek üzere tutulanları gibi Ermenilerle aynı Türk karşıtı duyguları besleyen tek bir Yunanlı profesör vardı. Raporun giriş kısmında, Bryce (ya

da her kim yazdıysa), kaynaklarının birbirlerini kesinlikle tanımadıklarını söylüyordu, ancak nasıl oluyorsa kimi zaman bu kişiler birden aynı kişi oluveriyorlardı.

Bryce Raporunu okuyanların, kaynakların Ermeni davasına ne kadar yakından bağlı olduklarını asla anlayabilme şansları yoktu. Örneğin Ermeni Patriğinin yazıları "güvenilir bir kaynaktan alınan bilgilere göre" diye aktarılıyordu. En inanılmazı ise, bu 150 kaynağın 7'sinin Ermeni Taşnak Partisi tarafından ortaya atılmasıdır. Taşnaklar, uzunca bir süredir Osmanlı hükümetlerine karşı isyanlar çıkarıyorlar ve o dönemde Doğu Anadolu'da Osmanlılara karşı savaşan ihtilalcilerin önemli bir kısmını oluşturuyorlardı. Taşnak kaynakları asla açıklanmıyordu. Diğer dokümanlar Taşnak sempatanları tarafından kontrol edilen gazetelerden alınan makalelerden oluşuyordu. Kaynakların bir başka önemli kısmı ise, Ermeni Bağımsızlık Hareketi temsilcisi Boghos Nubar gibi, Ermeni politikacıları tarafından sağlanmıştı.

Bryce Raporundaki haber kaynakları çok sıradışıydı. Gizli belgelere göre, misyonerler dışındaki tüm haber kaynakları İngilizler tarafından Ermeniler olarak biliniyordu. İngiliz vatandaşlar bu haber kaynaklarının gerçekliği hakkında hiçbir bilgi edinememişlerdi. Yazılardan ondördünün, yani yaklaşık yüzde onunun yazarı belli değildi; İngilizlerin yazarların kim olduğu konusunda hiçbir fikirleri yoktu, ancak söz konusu kişilerin hikayelerini olduğu gibi kabul etmişlerdi. Diğer raporların da, raporda imzası bulunan yazarın bile haberli olmadığı bilinmeyen kişilere dayandırılarak yazıldığı gizli belgelerde itiraf ediliyordu. Raporda belirtilen bütün isimler saklandığı içindir ki tüm bu "bilinmeyenler" in aslında tanınan kişiler olduğu, ancak korunmaları amacıyla isimlerinin saklandığı gibi bir imaj yaratılmıştı.

Kayıtların yok edilmiş olması sebebiyle kesin bir ifade kullanmak mümkün olmasa bile, Bryce'in Ermeni Raporu'nda isimleri gizlenen yazarlardan yapılan alıntıların tutarlılığı konusunda da bir soru işareti bulunmaktadır. Acaba bütün alıntılar ve raporlar gerçekten yazarların yazdıklarının yansıtılması mıdır? Bunu bilmek olanaksızdır, ancak Bryce'in Alman Raporu'nda gördüğümüz deliller bizi şüpheye sevk edecek önemli bir sebep sunmaktadır. Ermeni Raporu gibi, önceki Alman Raporu'nun da birinci-el kaynaklara dayanılarak yazıldığı var-

sayılmaktadır, ancak bu durumun doğru olmadığı ve söz konusu kaynakların çarpıtıldığı ya da en azından değiştirildiği birçok defa kanıtlanmıştır. Acaba Wellington House editörleri tarafından kaç sayıda Ermeni raporu bu şekilde “geliştirilmiştir”? Eğer Alman Raporu’nda yalan söylemişler ise, Türkler için yazdıklarında yalan söylemedikleri ne derece mümkündür?

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire adlı eser İngiliz propagandasının bir zaferiydi. Osmanlıların durumunu anlatacak kimse yoktu ve Bryce Raporu Amerikalıların haber kaynağının doğrudan misyonerler olduğu mesajının sözde bir ispatıydı. Amerika’da Bryce Raporu’nun kullanılması çok ilginç bir ilişki ortaya çıkardı. Raporda misyonerlerin ve Ermenilerin isimlerinin nadiren açıklanmasına rağmen, rapor genelde Amerikalı misyonerlerin ve Ermenilerin hikayelerinden esinlenerek yazılmıştı. Amerika’daki misyoner kurumları da Ermenilerden ve misyonerlerden gelen raporları yayınlıyordu. Misyoner kuruluşları okuyucularını ikna edebilmek için İngiliz raporlarından alınan bilgilere dayandıklarını söylüyorlardı. Ermeniler ve Türkler üzerine yazdıkları yazılarda sık sık “Eski dostumuz büyükelçi Bryce iddialarımızı doğrulamıştır” gibi cümleler telaffuz ediyorlardı. Görüldüğü gibi iddialarını doğrulayan bağımsız bir kaynak bulamamışlardır. Aslında, paradoksal olarak, Bryce Raporu da aynı abartılı Ermeni ve misyoner raporlarına dayanıyordu.

Kendi propagandalarında kullanılmak üzere, Amerikan misyoner teşkilatlarına Ermeniler hakkındaki Bryce Raporu’ndan önemli bilgiler aktarılmıştı.²⁹ İngilizler, ayrıca, Amerikan gazetelerine de raporun önemli kısımlarını yayınlamaları için dağıtıyorlardı. Gilbert Parker’ın belirttiğine göre “*The New York Times*, *Philadelphia Public Ledger* ve *Chicago Herald* gibi gazeteler bu Ermeni dehşet öykülerine fazlasıyla yer ayırıyorlardı.”³⁰ *Current History* adlı *New York Times*’in çıkardığı aylık dergi, Bryce Raporu’nun uzun giriş bölümünü doğrudan veren ve raporun Türk vahşetiyle ilgili en korkunç kısımlarını özetleyen Türk karşıtı makaleleri orta sayfa serileri olarak veriyordu.³¹ *New York Times*³² gazetesi üç sayfasını Bryce Raporunu aktarmak için kullanmıştı. *New Republic*³³ Bryce’ı kaynaklarının seçimi ve kanıtları için övmüştü, ancak bu kaynakların çoğunun anonim olduğunu

dan hiç bahsedilmemişti. Aksine, raporun özeti verilmiş ve Türkler kınanmıştı. Diğer gazete ve dergiler de aynı şeyi yapmış, raporun özetini ya da rapordan alıntılarını yayınlamıştı.

Wellington House, Bryce Raporu’nu diğer propaganda yayınları için bir kaynak olarak kullandı. Bu konuda iki örnek vermek gerekirse: A. P. Hacobian’ın *Armenia and the War*’ı³⁴ Bryce tarafından kaleme alınan bir önsöz ile başlıyordu ve kitabın %12’sini rapordan alıntılar oluştuyordu. Kitap, “İsfahan’lı bir ailenin mensubu olan, ancak şimdi İngiltere’de yaşayan ve derin bilgisi ve vatansever duygularıyla konuşan (ve Türk-Ermeni çatışmalarının çok uzağında bulunan)” birinin eseri olarak sunulmuştu.³⁵ *Germany, Turkey, and Armenia*³⁶ adlı (yazarı ya da editörü belirtilmemiş) kitap da bazıları Bryce Raporu’ndan, geriye kalanlarının da isimsiz kişilerin (Bayan O, Alman bir görgü tanığı, iki İsviçreli kadın gibi) söylediklerinden alıntılar yapılarak yazılmıştı. Kitabın en inanılmaz bölümü, sadece Osmanlı kabine üyeleri ve Genelkurmayının bilebilecekleri hayal mahsulü kararların anlatıldığı Müslüman Askerlerin Raporları isimli iki kısa raporun yer aldığı kısımdı. Söz konusu askerler Ermenilerin öldürülmesi için, birinin de bizzat şeyhülislam tarafından verildiği iddia edilen tamamen hayali emirleri rapor ediyorlardı.

Toynbee kendi ismini kullanarak Türklere karşı üç kitap yazmıştır: *Armenian Atrocities: the Murder of a Nation*,³⁷ *The Murderous Tyranny of the Turks*³⁸ ve *Turkey: a Past and a Future*.³⁹ *Armenian Atrocities* isimli kitabında Bryce Raporu’nda kullandığı delil ve kanıtları özetlemiş, ancak iddialarını doğrulamak amacıyla “Kahire’den telgraflar” veya “New York’taki Ermeni yayınlarına gelen mektuplar” gibi kanıtlar kullanarak tüm günahı Almanlara yüklemek için büyük çaba harcamıştır. *Turkey: a Past and a Future*’da ise Almanları Ermenilerin ölüm emrini vermekle suçlamamış, ama tüm kargaşayı yaratanların onlar olduğunu ifade etmiştir. Kitapta yer alan bir harita Toynbee’nin akademik kalitesini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Söz konusu haritada Doğu Anadolu nüfusunun tümünün Ermenilerden müteşekkil olduğu iddia ediliyordu, ama aslında bölgede yaşayan halkın dörtte üçü Müslümandı.

Bugün Bryce Raporu ve diğer İngiliz propaganda yayınlarını inceleyen bir kişi tabii ki içerdikleri hataların farkına varacaktır. Gerçekten de yaşandığı ve tanık olunduğu üzere, Türklerin gerçekleştirdiği iddia edilen soykırım hikayelerinin doğru olduğu kabul edilse bile, Ermenilerin Müslümanlara uyguladıkları soykırım ile ilgili haberlerin azlığı propagandanın tek yanlı ve seçilerek yapıldığının bir göstergesidir. Ancak, İngiliz propagandasının o dönemde hedef seçtiği kişiler I. Dünya Savaşı'nı ve Orta Doğu gerçeğini bilen kişiler değildir. Amerikalıların ve İngilizlerin okuduğu haberlerin hemen hepsi misyonerlerin ve İngiliz propagandacılarının yazdıklarından ibarettir. Ne yazık ki, bu yazılara şartsız bir biçimde inanılmıştır.

Daha şaşırtıcı bir gerçek ise, Türklere karşı yapılan bu propagandaya ve niteliklerine dönemi inceleyen günümüzün akademik kitaplarında hiç değinilmemesidir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki İngiliz propagandasını irdeleyen her ciddi akademik çalışma, o yıllarda Almanlara karşı yapılan propagandanın zafer uğruna gerçeğe yönelik çok dikkatli hazırlanmış bir saldırı olduğunu belirtir ve itiraf eder. Ancak aynı akademik çalışmalar, aynı za-

manda Almanlara karşı bir saldırıyı ihtiva etmediği sürece, Türklere yönelik İngiliz propagandasını asla dikkate almazlar. İngiliz propagandasını hazırlayanlar Almanlara ne yaptılarsa Türklere de aynısını uygulamışlardır, ancak bugün bu kimsenin dikkatini çekmemektedir. Almanlara karşı yapılan propaganda sonradan kınanmıştır, ancak Türklere atılan çamur bugün hâlâ sürmektedir. Bryce'ın ünlü Ermeni Raporu söylenenlerin gerçek olduğu iddiasıyla tekrar tekrar basılmaktadır. Aynı kişinin Alman Raporu kütüphanelerin tozlu raflarına kaldırılmışken, Ermeni Raporu tam anlamıyla "güvenilirliği kabul edilmiş bir kaynak" olarak kamuoyunda yerini almıştır. Birinci Dünya Savaşı üzerine yapılan kaynakçalarda ya da soykırımın konu alındığı yayınlarda, ne için yazıldığına bakılmaksızın, bu raporlara düzenli olarak atıfta bulunulur. Eleştirel tarihçiliğin genel kuralları, ki bu kurallar kaynakların doğrulanmasını ister, asla uygulanmamıştır. Aslında Osmanlı Ermenileri için yazılan Bryce Raporu, Almanlar için yazılan Bryce Raporu'nun bulunduğu çöp kutusuna atılmalıdır. Bu rapor, Orta Doğu'nun tarihi için değil propagandanın tarihi için güvenilir bir kaynaktır.

- 1 İngiliz propagandası hakkındaki ayrıntılar için, bkz.: George C. Bruntz, *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire*, Stanford, 1938. 1972 tıpkı basımı için bkz.: Arno Press, 1972, New York, özellikle ss. 18-24; M. L. Sanders ve Philip M. Taylor, *British Propaganda during the First World War, 1914-18*, Londra, 1982.
- 2 Sanders ve Taylor, ss. 40-41.
- 3 A.g.e., s. 108.
- 4 Amerika'daki en önemli gazetelerin tirajları ve mütefrikler ve Almanlara karşı tutumlarını gösteren bir kaynak için bkz.: Foreign Office, *American Press Resume*, 24 Mart 1916.
- 5 Associate Press temsilcisi 1915'te Orta Avrupa'daki Amerikalı muhabirlerin gönderdiği haberlerin %75'inin İngilizler tarafından yok edileceğini tahmin etmişti ve Orta Asya'dan gelecek haberleri de aynı akıbet bekliyordu.
- 6 Bkz.: Sander, Bölüm 5.
- 7 Parker 1915 yılında yayınlanan bir propaganda kitabının yazarıydı (*The World in the Crucible*, New York, 1915), bu kitap, hem Almanlar hem de Türklere karşı yapılan haksızlık ve saldırıların tarihsel bir derlemesiydi. Yazar sorumluluğun Türklere olmadığını ancak Türklerin uygulamalarının Almanların provokasyonu neticesinde yapıldığını belirtmektedir.
- 8 Sander, ss. 171-172.
- 9 Peter Buitenhuis, *The Great War of Words*, Vancouver, 1987, s. 15. Eser, İngiliz Kabinesi Parker raporlarından alıntı (INF 4/5) yapmaktadır.
- 10 Great Britain Public Record Office, F. O. 395/3/152363, "Propaganda in the U.S.A.: Return of Despatch by Sir Gilbert Parker for the Mouth of July, 1916".
- 11 F.O. 395/139/42320, 24 Şubat 1917.
- 12 F.O. 395/139/64927, "Anti-Türk Propaganda".

- 13 Sykes *The Times*'ın 20 Eylül 1917 tarihli sayısında Wellington House tarafından yayınlattırılan bir makale yazdı. Bu, propagandanın tipik bir örneğiydi. Bu makalede Türklere "acımasız bir ezici", "vicdansız bir zorba", "gerçek bir barbar", "yozlaşmış" ve "tüm dünyayı yakıp yıkmış kişiler" olarak tanımlanıyordu. Tarihsel gerçeklik açısından dikkate değer değildi: Irak'ı yıkan Moğollar o günlerde onları açıklamak için tarihsel bir dayanak sağlamak amacıyla bilerek Türk olarak verilmişti. Osmanlı hükümetinin önde gelen yetkililerinden yapılan alıntılar açıkça uydurmaydı. Ve bu makaleler kılıfına uygun yazılmıştı. Makalenin bir gazetede yayınlanmasından sonra Dışişleri Bakanlığı broşürler olarak basılmasını sağladı. Lloyd George'un mektubu geniş çaplı bir dağıtım için ivme kazandırdı. The Times, vatansever duygularla hareket ederek hükümete iyi bir fiyat verdi ve 100.000 kopya için 40 Pound aldı (F.O. 395/139/51086). Birleşik Devletler çapında tam 32.000 kopyası dağıtıldı (F.O. 395/139/47048).
- 14 F.O. 395/139/69014, Toynbee'den Gaselee'ye, 3 Nisan 1917.
- 15 F.O. 395/139/69014, Gaselee'den Toynbee'ye, 6 Nisan 1917.
- 16 F.O. 395/139/79335, Bu dosya aynı zamanda Gaselee'nin editörlere ve diğer ilgililere yazdığı birçok mektubun örneğini içermektedir.
- 17 INF 4/5, Letter of Commission of Investigation of Wellington House, Anthony Hope-Hawkins, Chairman.
- 18 Peterson'dan alıntı, *Propaganda for War*, s. 57.
- 19 Viscount Bryce, "The Future of Armenia", tıpkı basım *Contemporary Review*, Aralık 1918, Londra, 1918. Bryce'in Ermeni düşkünlüğü ve Türk düşmanlığı kırk yıl öncesine kadar uzanmaktadır. 1877'de, Türk hükümetinin "ölümü hak ettiğini" açıkladı ve Rusları Çerkez örneğindeki gibi (Çerkezlerin 1/3'ü Rusların izlediği politikalar neticesinde ölmüşlerdir), Müslümanlara yönelik davranışları yüzünden övmekteydi (ki bunların

- 1/3'i Ruslar yüzünden ölmüştür). Osmanlı İmparatorluğu topraklarında-ki Ermenilerin sayısının gerçekte olduğundan üç kat fazla gösterir (s. 407) ve genelde de dönemin olaylarını çarpıtmaktadır (*Transcaucasia and Ararat*, Londra, 1877.)
- 20 Arnold Joseph Toynbee, ed., *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon Secretary for Foreign Affairs*, by Viscount Bryce, Londra: H. M. Stationary Office, 1916.
- 21 s. xvi.
- 22 Bryce James Viscount, *Report of the Committee on Alleged German Outrages*, Londra, 1915, ve *Report of the Evidence and Documents Laid Before the Committee on Alleged German Outrages*, Macmillan, HM Stationary Office, Londra ve New York, 1915. Bryce Raporu'nun Almanlar üzerine olan kısmı hem İngiltere hem de Amerika'daki gazetelerde tefrika edildi.
- 23 Her ne kadar günümüz kitapları Bryce'in Alman Raporu'nun yanlış olduğunu itiraf etseler de, gene de bkz.: Read, *Atrocity Propaganda*, Buitenhuis'in yorumu şöyledir: "Şimdi bu raporun genel olarak isimsiz şahitlerin güçsüz gözlemlerine ve ikinci el raporlara dayandığı ve diğer faktörlerden çok hayal gücüyle hazırlandığı kabul edilmektedir." (s. 27) İngilizlerin savaş zamanındaki propaganda yalanları için bkz.: Arthur Ponsonby, *Falsehood in War-time*, New York, Dutton, 1928.
- 24 H. C. Peterson, *Propaganda for War*, Norman, Oklahoma, 1939, s. 58.
- 25 Toynbee, Türkler hakkında yazdığı ve yukarıda belirtilen kitapların dışında, Alman karşıtı iki kısa propaganda kitabı yazmıştır (*The German Terror in Belgium: An Historical Record*, Londra, 1917 ve *The German Terror in France*, Londra, 1917).
- 26 FO. 394/40/179902, "Documents relating to the treatment of Armenian and Assyrian Christians in the Ottoman Empire and N. W. Persia: Key to names of places and persons withheld from publication", 11 Eylül 1916.
- 27 Aşağıdaki dokümanlara bkz.: 10, 13, 23, 77, 79, 85, 91, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 137.
- 28 92, 93 ve 95 no'lu dokümanlar.
- 29 Bu eserlerin listesi için bkz.: William Walker Rockwell, *Armenia: a List of Books and Articles*, the American Committee for Armenian and Syrian Relief, New York, 1916. Yazar, Wellington House'in yayınlarını "tavsiye edilen eserler" olarak değerlendirmiştir. Öte yandan, Toynbee Rockwell'e Bryce Raporu'nun taslaklarını göndermiştir.
- 30 Peterson, s. 243. Peterson Amerikan kamuoyunun "Alman dehşeti" ile ilgili haberleri kabul etmeye daha yakın olduğunu düşünmektedir.
- 31 c. 5, ss. 321-334.
- 32 Sunday, 3 Ekim 1916.
- 33 c. IX, no: 117, 27 Ocak 1917.
- 34 Londra, Hodder and Stoughton, 1917. U.S.: Doran, 1917.
- 35 Bryce'in önsözü, s. xiii.
- 36 *Germany, Turkey and Armenia: a selection of documentary evidence relating to the Armenian Atrocities from German and other sources*, Londra, J. J. Keliher & Co., 1917.
- 37 Londra, Hodder and Stoughton, 1915.
- 38 Londra, Hodder and Stoughton, 1917 ve New York, Doran, 1917.
- 39 1917'de Hodder and Stoughton ve Doran tarafından kitap olarak basıldı, fakat önce *Round Table*'de bir makale olarak yayınlanmıştı (c. 27, ss. 515-547).

HIRİSTİYAN AZINLIKLAR VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİ

PROF. DR. SALAHİ SONYEL
ROYAL INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS / İNGİLTERE

Osmanlı Devleti'nin 1299 yılındaki kuruluşundan¹ bu yana, özellikle de nüfuzunun doruk noktasında bulunduğu dönemlerde sınırları içerisinde yaşayan azınlıklar inançlarına, kökenlerine ve kültürlerine bakılmaksızın Osmanlı *istimaletinden* ve büyük bir devletin sağlayabileceği bütün diğer olanaklardan mükemmel bir biçimde istifade etmişlerdir. Toplumsal hayatta göreceli bir istikrar içerisinde yaşamışlar, özgürlük ve mülkiyete saygıyı hissetmişler, sosyal, linguistik ve eğitimsel özerklikten yararlanarak İslami ilkelere dayalı² Osmanlı millet sisteminin sağladığı barış içerisinde etnik ve dini kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir.³ Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimleri ezen ve sömüren despotik bir teokrazi olmadığını itiraf eden tarafsız tarihçiler tarafından da artan bir biçimde itiraf edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bir çok ülkeye atfedilen bu özellikleri barındırmadığı gibi, aksine, belirli bir ölçüye kadar yerel, toplumsal ve dini bir özerkliğe izin vererek hakimiyeti altında bulunan birçok etnik ve dini gruba karşı örnek bir hoşgörü göstermiştir.⁴ Bu durum, ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok eyaletinde görev yapan İngiliz diplomatik temsilcileri tarafından da, özellikle Sultan Abdülmecid'in ilan ettiği Osmanlı tebaasının hukuk karşısında eşitliğini öngören 18 Şubat 1856 Hatt-ı Hümayunu'nu müteakiben defaatla teyit edilmiştir.⁵

1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması⁶ ve birçok askeri müdahale ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar Rus çarının himayesi altına alınmışlardı. Ancak, 1856 yılında imzalanan Paris Anlaşması, anlaşmanın imzalandığı tarihi müteakiben Osmanlı

İmparatorluğu'ndaki Hristiyan tebanın sadece bir tane-sinin değil, aksine, Avrupalı bütün büyük güçlerin ortak himayesi altında bulunduğunu ihtiva etmektedir.⁷ Söz-konusu anlaşmanın bu özelliğinden hareketle, Osmanlı Devleti'nde görev yapan İngiliz konsolosluk görevlileri Osmanlı Hristiyanlarının çıkarlarını gözetmek ve kendi hükümetlerini Osmanlıların Hristiyanlara karşı yürüt-tüğü muameleler konusunda bilgilendirmek üzere özgür hissetmişlerdir. Raporlarında da görülebileceği üzere, re-formlar dönemini başlatan 1830'lu yıllardan itibaren⁸ Hristiyan milletlerin genel durumları müphem bir bi-çimde düzelmiştir. Gayrimüslimler *bedel-i askeriye*yi öde-meleri karşılığında kendilerine tanınan askerlik muafiyetinden istifade ederek, maddi durumlarını, imparatorlu-ğu savunmak üzere savaşılmaya giden, ancak savaş meyda-nından döndüklerinde yerel şartları değişmiş ve uzun bir süredir işlenmemiş tarlalarının Hristiyan *sarraflar* tara-fından el konulmuş olduğu gerçeğiyle karşılaşan Müslü-manların fakirleşmesi pahasına daha da düzeltmişlerdir.⁹

Dilsiz ve inanç sahibi kimseler olarak Müslümanlar maruz kaldıkları haksızlıkları başkent İstanbul'a bildir-mek yerine sükunet içerisinde acı çekerken, Hristiyanla-rın bütün imparatorluğa yayılmış konsolos, sefir ya da ajan kisvesi altında sayısız temsilcileri bulunmaktaydı. Gerçekten de, 1866'da İngiliz konsolosu Palgrave tara-fından da bildirildiği gibi, şikayetleri sadece dinlenmek-le kalmıyor, şikayet etmedikleri hallerde de şikayet ko-nusu olabilecek hayal mahsulü olaylar yaratılıyordu.¹⁰ Ancak herşeye rağmen, son dönemlerinde Osmanlı İm-paratorluğu'nun zayıflamaya ve imparatorluk içerisinde-ki bazı azınlıkların da teşvikiyle emperyalist ve yayılma-

cı büyük güçlerin imparatorluğun çökmesi için dolaplar çevirmeye başlaması ile birlikte, Müslümanlar gibi bazı azınlıklar da kötü idareden eziyet çekmeye başlamışlardır. İdarede bozulma ve rüşvet, özellikle geri kalmış eyaletlerde ve merkezi idarenin zayıfladığı dönemlerde eksik olmamıştır. Ancak bu yolla zenginleşmiş yüksek dereceli bazı Osmanlı memurlarının kariyerleri incelenecek olursa, birçoğunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan toplumlardan geldiği görülecektir.¹¹ Rum Ortodoks rahiplerini ve bazı cemaat üyelerini vicdansızca davranmakla ve rüşvete bulaşmakla suçlayan Yunanlı araştırmacı Alexis Aleksandris'in de ortaya koyduğu gibi¹² birçok olayda, Osmanlı Hristiyanlarının Müslümanları rüşvet ve zulüm konusunda geçtikleri konusunda yeterli kanıt mevcuttur. Dolayısıyla, Osmanlı Hristiyan azınlıkların da liderlerine kendi toplumlarını yönetmeleri için merkezi idare tarafından neredeyse hiç müdahale edilmeksizin¹³ verilen geniş özerklik ve söz konusu liderlerin bu gücü istismar etmeleri sebebiyle zor durumda kaldıkları bir gerçektir. Bir başka deyişle, azınlıklar bazı durumlarda Osmanlı idaresinin bozukluğundan değil ama, kendi liderlerinin tiranlığı ve bozuk yönetiminden zulüm görmüşlerdir.

Bütün bu yetersizliklere rağmen, her ne kadar Batılı güçler tarafından asla telaffuz edilmese de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıkların Müslüman tebadan daha iyi bir durumda oldukları bir gerçektir. En azından Jön Türkler idaresine kadar askerlikten muaf tutulmuşlar, dolayısıyla da sayısız savaşta Müslümanlar gibi kendi hayatlarını imparatorluğu müdafaa eden askerler olarak feda etmek zorunda kalmamışlardır.¹⁴ Bernard Lewis ve Benjamin Braude'ye göre, tarihe duygusal bir bakış Osmanlı yönetimindeki Rumların (ki ben buna diğer Hristiyan toplumları da dahil etmek isterim) gerçekte elde ettiklerine karşı adaletle yaklaşmamaktadır; Osmanlılar idareleri altındaki gayrimüslimlere yüzyıllar boyunca varlıklarını, dillerini, kültürel geleneklerini, tarih bilinçlerini ve dini bütünlüklerini muhafaza etmelerine izin vermiştir.¹⁵ Hristiyan azınlıkların sayısız üyesi Osmanlı yönetiminde üst mevkilere kadar ilerlemiş, hatta kabine üyeleri dahi olmuşlardır.¹⁶ Osmanlı hakimiyetindeki Müslümanlar ve gayrimüslimler Fransız Devrimi'ni müteakiben milliyetçilik akımının ve devrimci fikirlerin

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasına kadar millet sistemi dahilinde barış ve istikrar içerisinde yaşamışlardır.¹⁷ Bu durum, Yahudiler, Katolik İrlandalılar, Fransa ve Silezya'daki Protestanlar ve Macaristan'daki Kalvinistler gibi dönemin Avrupasında dini inançları sebebiyle takip edilen ve bazılarının, günümüzün tarihçileri tarafından da ifade edildiği gibi, Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların birlikte barış içerisinde yaşadıkları Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeyi tek çare olarak gördükleri azınlıkların kaderlerine ve statülerine derin bir tezat teşkil etmektedir. Alexander Powell'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIII-XVI. Yüzyıllarda Avrupa'da yaşandığından çok daha az dini zulüm ve bağnazlık bulunmaktadır.¹⁸

Özerklik ya da bağımsızlık peşinde koşan Hristiyan azınlıkların kendilerini Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri için kıymetli müttefikler ve araçlar olarak gören büyük devletlerle, özellikle de Ortodoks Rusya ile entrikalar çevirmeye başlamaları Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama dönemine girdiği XVII. Yüzyılın sonuna rastlamaktadır. Akdeniz'in sıcak sularına ulaşma düşünü gerçekleştirmek için, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü sultanın Hristiyan tebasının, özellikle de ortak bir Hristiyan mirası paylaştığı Rumların dini hislerini ve ulusal emellerini kışkırtarak içeriden zayıflatmaya çalışmıştır.¹⁹ Bu esnada misyonerlerin, özellikle de XVII. Yüzyıldan başlayarak Katolik cizvitlerin daha sonra da Protestanların Osmanlı İmparatorluğu'na akını yarardan çok zarar getirmiştir.²⁰ Misyonerler Osmanlı Hristiyanlarına devrimci fikirler aşılamaya başlamışlardır. Protestan misyonerler gizlice Müslümanları ve diğer mezhepleri hristiyanlaştırmaya; Katolikler Ortodoks Hristiyanları Vatikan'a bağlamaya; Ortodoks misyonerler ise, dindaşlarının kendi kiliselerinden uzaklaşmasını engellemeye çalışıyordu. Kendilerini ve vesayetleri altındaki gayrimüslimleri korumak için misyonerler büyük güçleri müdahale etmeye çağırıyordu, bu da bazı hallerde diplomatik skandallara yol açıyordu.²¹ Alexander'ın göre, "bu dini grupların süregelen varlığı Avrupa'nın büyük güçlerine müdahale ve azınlıklar arasında entrikalar çevirme konusunda elverişli bir fırsat sunuyordu."²²

Türkiye'deki Katolikler başlıca Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar Büyük Britanya, Almanya ve

Amerika Birleşik Devletleri; ve Ortodokslar ise, Rusya tarafından himaye ediliyorlardı. Böylelikle, Hristiyan azınlıklar büyük devletlerin kendi emelleri doğrultusunda bölünmüşlerdi. Bütün bu Avrupalı devletler, daha ziyade bilinçli olarak, farklı itikatlara sahip Osmanlı vatandaşları arasında dolaylı ya da dolaysız bir biçimde huzursuzluk yaratıyorlar, ajitasyonu hatta isyanı teşvik ediyorlardı. Böylelikle ortaya çıkacak hadiseler Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine Hristiyan azınlıkların sorunlarıyla ilgilendiklerini gerekçe göstererek müdahale etmelerini kolaylaştıracaktı; ancak, bir yandan da, Çar I. Nikolay'ın ifadesiyle "Avrupa'nın hasta adamı" can çekişirken makdulün mirasının paylaşımı üzerine birbirleriyle de dalaşıyorlardı. Ölümü çabuklaştırmak için, Balkanlar başta olmak üzere imparatorluğun her köşesinde büyümekte olan milliyetçi hareketleri teşvik etmekteydiler.²³ Büyük devletlerin teşvikinin ve provokasyonunun bir neticesi olarak, Hristiyan azınlıkların bir kısmı özerklik ya da bağımsızlık talep etmeye başlamışlardır. Büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine gittikçe artan müdahaleleri imparatorlukta istikrarsızlığa ve şeytani yanlarından bugün de çektiğimiz terörizmin ve başkaldırının yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Hristiyanlarının ruhani ve cemaat liderlerinin bazıları kendilerine Osmanlı Devleti'nde tanınan geniş ve devlet içerisinde devlet²⁴ yarattığını iddia edebileceğimiz hak ve ayrıcalıklardan istifade ederek dış güçlerle entrikalar çevirmeye başlamışlardır. Özerklik ya da bağımsızlık sözlerinin büyümesine kapılan sözkonusu kişiler Osmanlı Devleti'nin paylaşımına ve tarihten silinmesine çalışan büyük devletler tarafından manipüle edilmişlerdir.²⁵ Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için ellere geçen her fırsatı kullanmışlar, imparatorlukta huzursuzluk yaratmaktan geri durmamışlar ve özellikle devlet savaş halindeyken düşmanla işbirliği yapmaktan kaçınmamışlardır. Yakın dönemde ortaya çıkan arşiv belgeleri ve yayınların ışığında, sözkonusu azınlıkların Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması hususunda etkin bir rol oynadığı su yüzüne çıkmıştır. Emel ve hedefleri tamamen gerçekleşmiş olsaydı, sayıları esasen Anadolu'nun hiçbir köşesinde toplam nüfusun % 50'sini dahi geçmemesine rağmen,²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun da-

ğılarak yerine büyük devletlerin hizmetinde kukla Hristiyan devletlerin kurulmasına sebebiyet verecekti.²⁷

Emellerini gerçekleştirebilmek için, bahsedilen azınlık liderleri Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türklere karşı geniş bir propaganda savaşı başlatmışlardır. Bu çarpıtılmış gerçekler Osmanlı Hristiyanlarının bütün dünyaya yayılmış özellikle de Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde güçlü bir konuma sahip propaganda örgütlerince manipule edilen Hristiyan Batı tarafından saflıkla inanılmış ve desteklenmiştir. Çarpıtılmış gerçekler konusunda hiç kimse sefaret ve bakanlıklardaki tercüman pozisyonlarını kullanarak büyük güçleri hikayelerine inandıran ve bunların yardım örgütlerinin, misyonerlerinin ve ruhani liderlerinin içinde bulundukları durumun doğruluğu hususunda fikirlerini çelen Osmanlı Hristiyanlarını geçemez.²⁸ Birçok saf Batılı gazeteci bunların kopardığı gürültü patırtının tuzağına düşerek kurguladıkları hikayelerini yaymalarına yardımcı olmuşlardır. Bugün Boğaziçi Üniversitesi olarak bilinen Amerikan Robert Koleji'nin ilk başkanı Dr. Cyrus Hamlin'e göre, 1870'lerde Londra'da işlevi Türklere önyargıyla yaklaşan bütün haberleri dağıtmak olan bir propoganda bürosu kurulmuştur. Hamlin, bir müddet sonra bu tek taraflı ve güvenilirlikten uzak bilgilerin her halkın üzerinde üstesinden gelinmesi son derece zor olan nefret ve düşmanlık yaratabileceğini ifade ediyordu. Hamlin, "Ne zaman doğudan haberler veren bir gazeteyi elime alsam, 'Allahım bana bunlara inanmayacak iradeyi bahşet' diye yalvarıyordum" demektedir.²⁹

Türkler sessiz ve itikatlı olduğu ve seslerini çıkarmaktansa olayları metanetle sükunet içerisinde karşıladıkları için, Osmanlı Hristiyanlarının ve sözcülerinin Türkler ve diğer Müslümanlar hakkında nefret dolu haberleri ve vahşet dolu efsaneleri hiçbir engelle karşılaşmadan yayılmıştır. İddialarını dayandırmak için belgesel kanıt gerekli olduğunda, bu tür kanıtları hiçbir vicdani sorumluluk hissetmeksizin sahtelerini düzenlemişler hatta yaratmışlardır. Varolmayan belgeleri yaratmadaki ve siyahı beyaz olarak göstermedeki hünerleri, hükümetleri bu propogandanın hedefi olan birçok ülkenin arşivindeki birinci dereceden belgelerle ortaya konmuştur.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girmeye mecbur bırakıldığında, Hristiyan tebasının ba-

zı üyeleri düşman ülkeler için istihbarat yapmaya¹ ve Osmanlı savaş gücünü baltalamaya³² razı edilmişlerdir. Ajitasyon, casusluk,³³ propoganda,³⁴ sabotaj,³⁵ bazı hallerde vahşet³⁶ ve devrimci faaliyetlere girişmişler, liderlerinden bazıları da gizlice düşman ülkelere hizmet vermeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan ülkelerin arşivleri, özellikle de Büyük Britanya'nın Londra'daki İngiliz arşivi (*Public Record Office*) Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı hedefleyen devletlerle birçok Hristiyan Osmanlı vatandaşının işbirliğinin düzeyini gösteren belgeleri ihtiva etmektedir.³⁷Bu belgelerin ışığında, gerek Müslüman gerekse

gayrimüslim birçok Anadolu insanının isteyerek ya da istemeyerek kafalarında sadece tek bir hedef bulunan Avrupalı büyük güçlerin kurbanları veya mağaları haline geldikleri ortaya çıkmıştır. Bu hedef; Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda aralarında savaş esnasında imzaladıkları anlaşmalarda da görüleceği üzere, kendi çıkarlarının vücutiyet kazanması.³⁸ Lausanne da dahil olmak üzere³⁹ Osmanlıya yara veren sözkonusu anlaşmalarda, özellikle de Sevres'de⁴⁰ Avrupalı devletlerin Osmanlının tebası olan gayrimüslimlere verdiği sözlere hiçbir atıfta bulunulmaması bu sözlerin kendi çıkarları tatmin edildiği anda unutulduğunun açık bir göstergesidir.

1 Bkz: Cemal Kafadar, *Between two worlds- the construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1995, s.xi.

2 Millet sistemi hakkında daha fazla bilgi için, bkz: Paul Wittek, *The rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938, s.28 ve sonrası; H.A.R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic society and the West*, Cilt 1, Kısım 2, Londra, 1957, ss.207-61; Kemal Karpat, *Turkey's politics*, Princeton, 1959, s.4; Sir Harry Luke, *The making of modern Turkey*, Londra, 1936, Blm. IV; A. S. Tritton, *The Caliphs and their non-Muslim subjects*, Oxford, 1930, ss.5-17.

3 Benjamin Braude ve Bernard Lewis, editörler, *Christians and Jews in the Ottoman Empire- the functioning of a plural society, the central lands*, Cilt 1, New York, 1982, s.5; Tritton, *The Caliphs...*, ss.5-17; Gibb ve Bowen, *Islamic society...*, Kısım 2, ss.207-12.

4 Mesela bkz: Charles N. Eliot, *Turkey in Europe*, Londra, 1930; Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1923; Felix Valyi, *Revolutions in Islam*, Londra, 1925; Alexander Powell, *The struggle for power in Moslem Asia*, New York, 1925; Sir Telford Wau, *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra, 1930; A. H. Lybyer ve Eleanor Bissbee, *The new Turks*, Philadelphia, 1951, s.x; Bernard Lewis, *The emergence of modern Turkey*, Oxford, 1966; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, 2 Cilt, Cambridge, 1977 ve diğerleri.

5 Bkz: *Accounts and Papers* (British parliamentary papers), 24, 1856, LXI, C.2334, Kısım XVII, Eastern Papers: Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendon'a, İstanbul'dan rapor, 21.2.1856.

6 Metin için, bkz: *Accounts and Papers*, 34, LXXII, 1854 (2199), ss.1-9; ayrıca, bkz: Fred L. Israel, *Major peace treaties of modern history, 1648-1967*, New York, 1967, Cilt II, ss.913-19.

7 Turkey No.17(1877), Instructions addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople respecting financial and administrative reforms and the protection of Christians in Turkey, 1856-75, Londra, 1877, Kısım II, No.78 ve 80.

8 S. R. Sonyel, *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993, s.147 ve sonrası.

9 Turkey No.16 (1877), Reports by Her Majesty's Diplomatic and consular agents in Turkey respecting the condition of Christian subjects of the Porte, 1868-85, Londra, 1877, no.1/1. Porte kelimesi Babıali olarak tanınan Osmanlı hükümetini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

10 Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, 1982, Belge no. 23/1, s.xi

11 Sonyel, *Minorities...*, ss.8 ve 79 ve sonrası; ayrıca, bkz: Alexandros Ale-

xandris, "I Ellines stin ipresia tis Othomanikis Aftokratorias, 1850-1922 (Greeks in the service of the Ottoman Empire)," *Delton tis istorikis ke ethnologikis Eterias tis Ellados* (Bulletin of the historical and ethnological society of Greece), 23 (1980), ss.365-404.

12 Ayrıca, bkz: A.H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913, s.34; William Miller, *The Ottoman Empire and its successors, 1801-1927*, Londra, 1966, s.21.

13 Sonyel, *Minorities...*, s.29; T.H. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church and people under Turkish domination*, Brüksel, 1952, ss.27-39; Douglas Dakin, *Unification of Greece, 1770-1923*, Londra, 1972, s.8; P. Karolidis, *İstoria tis Ellados apo ton Othomanon aloseos tis Konstantinoupeleas mebrti tis Vasilias tu Yeoryiu A* (History of Greece from the Ottoman conquest of Constantinople up to the reign of George I), Atina, 1925, ss.215-17; Steven Runciman, *The great church in captivity*, Cambridge, 1968, ss.172-76.

14 Runciman, ss.179-80; Sonyel, s.72 ve sonrası; Braude ve Lewis I, s.16.

15 Braude ve Lewis I, s.16

16 Dakin, ss.19-20; Papadopoulos, ss.48-49; Sonyel, s.79 ve sonrası; N. Jorga, *Geschichte des Ottomanischen Reiches*, IV, Gotha, 1908-1913, ss.281, 283 ve sonrası; Gibb ve Bowen, I, Kısım 2, s.237; Miller, s.27; C. Osceanian, *The sultan and his people*, New York, 1857, ss.353-54; Mesrop K. Krikorian, *Armenians in the service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Londra, 1977; Braude ve Lewis I, s.332; Alexandris, s.27.

17 Bkz: Bernard Lewis, "Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History*, July 1953; Braude ve Lewis I, s.25.

18 Powell, s.120; Toynbee, s.267; Waugh, s.114; D. S. Margoliouth, *Early Developments of Mohammedanism*, Londra, 1913; ayrıca, bkz: Sir T. W. Arnold, *The preaching of Islam*, Londra, 1913.

19 Muriel Ann Atkin, *The Khanate of the eastern Caucasus and the origins of the first Russo-Iranian war*, doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1978; ayrıca, bkz: Alexandris, s.25.

20 Sonyel, ss.36 ve sonrası, 107 ve sonrası.

21 Türkiye'deki misyonerlik faaliyetleri için, bkz: Sonyel, *Minorities...*, passim.

22 Alexandris, s.24.

23 Sonyel, s.156; Alexandris, s.25; ayrıca, bkz: William St. Clair, *That Greece might still be free- the philhellenes in the war of independence*, Londra, 1972; David Howarth, *The Greek adventure- Lord Byron and other eccentrics in the war of independence*, Londra, 1976.

24 Elliot, s.395.

25 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.

- 26 S. R. Sonyel, "The role of Christian minorities in efforts by the Great Powers to dismember the Ottoman Empire," *Belleten*, Cilt XLIX, no.195, Aralık, 1985, s.662.
- 27 *France en Orient*, Paris, 1920, s.30.
- 28 Halide Edip, *The Turkish Ordeal*, Londra, 1928, s.5.
- 29 Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, New York, 1876; ayrıca, bkz: Eliot Grinnell Mears, yay. haz., *Modern Turkey*, New York, 1924, ss.4-5.
- 30 Bkz: S. R. Sonyel, "How Armenian propaganda tricked the Christian world in connection with the deportations and massacres," *Belleten*, Cilt XLI, no.161, Ankara, Ocak 1977, ss.157-75; Sonyel, *The Turco-Greek Conflict*, Cyprus Turkish Association Publication, Londra, 1976; Gwynenne Dyer, "Turkish falsifiers and Armenian deceivers: historiography and the Armenian massacres," *Middle Eastern Studies*, Cilt 12, no.1, Ocak 1976, ss.99-107; Harold Armstrong, *Turkey in travail*, Londra, 1923, ss.168-69; Sir Robert Graves, *Storm centres of the Near East, personal memories, 1869-1929*, Londra, 1933, s.323; British Foreign Office documents FO 371/2142/55046 ve 55047, Louis Mallet'den Dışişlerine, İstanbul, 1.10.1914; FO 371/2146/83094, ve FO 371/2147/76391, Elliot'tan Sir Edward Grey'e, Atina, 7.11.1914; ayrıca, bkz: FO dosyaları 2477 ve 2489.
- 31 FO 371/3418/196221, The Times'in Middleton Edwards'ından Philip-pes'e, Londra, 18.11.1918 tarihli mektup; ayrıca, bkz: FO dosyaları no 3410 ve 6575.
- 32 FO 371/2142/55046 ve 55047, Mallet'ten Dışişlerine, İstanbul, 1.10.1914; FO 371/2146 ve 2146/76391 ve 83094, Elliot'tan Grey'e, gizli rapor, Atina, 7.11.1914 ve 15.12.1914; ayrıca, bkz: FO dosyaları 2477 ve 2489.
- 33 Atkin, ss.25-7 ve 139; Justin McCarthy, *Death and exile, the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, 1996, s.28. Ayrıca, bkz: FO dosyası no.2489.
- 34 Bkz: FO dosyaları no 2658, 2768 ve 2778.
- 35 FO dosyaları no 2483 ve 2770.
- 36 Firuz Kazemzadeh, *The struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951, s.19.
- 37 FO 371/3410/129455, Vahan Cardashian'dan Lord Robert Cecil'e, 8.7.1918 tarihli mektup, New York; FO 371/6575/ E 5569; Diran Yac-hibekian'dan Britanya Dışişlerine, 11.5.1921 tarihli mektup, Paris; Accounts and Papers 34, 1854, LXXII, 2119; FO 371/3658/75852, Lewis Heck'in memorandumunu, Nisan 1919; Martin Gilbert, *Sir Horace Rumbold: portrait of a diplomat, 1869-1941*, Londra, 1973, s.244; Michael Llewellyn Smith, *The Ionian vision, Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Londra, 1973, s.34.
- 38 FO 371/6561/E 14379, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı hakkın-da gizli anlaşmalar, gizli 11059; ayrıca, bkz: Foreign Office paper no. 35812/1915 ve 87247/1916; *Documents on British Foreign Policy*, Cilt IV, Blm.III, 1920.
- 39 FO 371/9088/E 7660, Sir Horace Rumbold'tan Lord Curzon'a, Lausan-ne, 24.7.1923.
- 40 Sevres Anlaşması için, bkz: FO 371/5108/E 4333, Vansittart'tan Cur-zon'a, Paris, 5.5.1920; *British and Foreign State Papers*, Cilt 113, ss.652-76; 1920 tarihli emir no 964.

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER HAKKINDA

PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Türk toplum hayatını son yirmi beş seneyi aşan bir süredir Ermeni sorunu işgal etmektedir. 23 Ocak 1973'te Los Angeles Başkonsolosumuz Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir ile Santa Barbara'da Baltimor Otel'i'nde görüşmeye gittikleri 77 yaşlarındaki Mıgırdıç Yanıkyan tarafından tabanca ile vurularak öldürülmüşlerdi. Ardından da yıllarca Ermeni Terörü sürüp gitti. Özellikle 1980'li yıllarda ülkemizde Osmanlı-Ermeni ilişkileri ile ilgili yayınlar yapıldı, toplantılar düzenlendi. Dünyanın başka ülkelerinde de aynı sorun, aynı konu hep gündemde tutuldu. A.B.D. de Ermeniler Senato'dan 24 Nisan'ın Ermeni Soykırımı Günü ilân edilmesine çaba gösterdiler. Netice alamamakla birlikte, isteklerinden de pek vazgeçmiş görünmüyorlar. Bu sorun ısıtılıp ısıtılıp zaman zaman yine gündeme gelecek gibi görünmektedir. Nedir, ne anlama gelmektedir 24 Nisan? Birinci Dünya Harbi içerisinde 24/25 Nisan 1915 gecesi İstanbul'da 500 kadar Ermeni tutuklanır, aralarında doktorlar, avukatlar, gazeteciler, din adamları da vardır. Bunlar Ermeni İhtilâl Örgütü üyesi olduklarından Anadolu'ya sevk olunurlar. Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güney-Doğu kesimlerinde oturan Ermeniler de aynı muameleye tabi tutulurlar. Gönderildikleri bölge Deyr-i Zor ve civarıdır, yani bugün Suriye'de Fırat boyunda bulunan bir kesimdir. Burada hiç Ermeni de yok değildir. 1893'te Deyr'e gelen Max Freiherr von Oppenheim burada bir Ermeni Kilisesi'nin varlığından bahs eder. Ebü'l-Fidâ'ya göre, 1331'de inşa olunmuş, sonradan tahrip edilmiştir.¹ Aynı sene Ağustos ayında Deyr'de kendisinin açıcısı da Mardin'li bir Ermeni'dir.² İsveç'li Sven Hedin Deyr'de 1917 Nisan'ında bulunur. Arapların siyah çadırları yanında Fırat kenarında yüzden fazla beyaz çadır görür, bunlar İstanbul'dan Ha-

lep -Meskene- Rakka yolu ile Deyr'e gelen, gelmeye zorlanan Ermenilerdir. Aralarında Kafkas cephesi hudutlarından gönderilenler de vardır. Sven Hedin bunların sayılarını 5.000 kadar tahmin eder.³

Ermeni örgütleri ve yandaşları bu sürgün sırasında bir Ermeni soykırımı vuku bulunduğunu iddia ederler, sayısı da açık arttırmadadır. Bu olaylar sırasında bir buçuk iki milyon Ermeninin hayatlarını kaybettiği öne sürülür, halbuki her iki rakam da o tarihlerde bütün Osmanlı hudutları içerisinde bulunan Ermenilerin sayısından fazladır.

Türkiye'de bu konu üzerinde çalışanlar ve yayın yapanların ana kaynağı Esat Uras'ın Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi (İstanbul 1976) adlı eseridir. Bazan Türk Arşiv kaynakları bazan, Birinci Dünya Harbi esnasında basılan, Ermenilerin Türkleri nasıl boğazladıkları-na ait resimli kitaplar kullanılmaktadır.⁴ Ermeni yandaşları da bunu tersini yapar, ne dereceye kadar objektif olduğu belli olmayan Ermenilerle ilgili hatıralardan yararlanırlar,⁵ onlar için de resimli, maktul Ermenileri gösteren kitaplar bulunmaktadır. Tahriklerle, kinle birbiriyle amansız bir mücadele veren, yıllarca bir arada dostane yaşamış iki topluluk bahis konusudur. Ringe çıkan ve döğüşen iki boksörden yenen de yenilen de yara bere alacağı gibi, bu olaylar sırasında iki tarafın da elbette kayıpları vardır. Bunlar üzerinde mütemadiyen durmak neye hizmet eder, belli de değildir. Amma büyük bir ihtimalle iki topluluğu kıyamete kadar birbirine düşman etmeye götürür. Bu da çağımızda pek onaylanabilecek bir tutum değildir.

Türk meslekdaşların Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde üzerinde durdukları başlıca iki konu vardır: 1. Fatih Sul-

tan Mehmet İstanbul'u aldıktan bir süre sonra Bursa'dan bir Ermeni din adamını getirterek Ermeni Patriki tayin etmiş, bütün Ermenilerin işlerini ona devretmiştir, tıpkı Rum ve Yahudi cemaatleri için de yaptığı gibi. 2. Ermeni sorunu 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Şimdi bunlar üzerinde biraz duralım:

1. ERMENİ PATRİKLİĞİ MESELESİ

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra, bu şehirdeki Ermeni cemaatini 1461'de Bursa'dan bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte getirttiği Piskopos Ovakim (Ermenice Yovakim)'in emrine vermiş, onların nizamını kendisinden istemiştir. Bu maksatla da Samatya'daki Sulu Manastır Kilisesi'ni Ermenilere tahsis etmiştir, denilir. Bu bilginin kaynağı 1786'da Venedik'te basılan Çamiçyan'ın *Ermeni Tarihi* adlı eseridir. İstanbul Üniversitesi'nde Edebiyat Fakültesi'nde Rektörlük yapan, çok kıymetli bir araştırmacı ve öğretici olan Hrand D. Andreasyan vasıtası ile Türk okuyuculara da intikal etmiştir.⁶ Bu satırların yazarı da vaktiyle bu malumatı kullanmıştır.⁷ Lâkin 1982'de Princeton Üniversitesi'ndeki bir toplantının bildirileri yayınlanınca, bu bilginin pek de doğru olmadığı anlaşıyor. Kevork B. Bardakjian "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople" başlıklı makalesinde Çamiçyan'ın yazdıklarını irdeliyor. Hayk Berberian'ın bu konuda çalışmalarından bahsederek, İstanbul'daki Ermeni ruhanî liderinin ancak Kanuni Süleyman zamanında *marbasa* Grigor (1526-1537) ve onun halefi Astuacatur (1538-1543) devrinde güçlendiğini ve 1543'ten sonra da bu ikinciye İstanbul Patrik'i denildiğini, Berberian'dan naklen kaydediyor.⁸ Stanford J. Shaw da Fatih devrinde Roma ile birleşme düşüncesine karşı olan Gennadios Skolarios'u bütün Ortodoksların dinî reisi tayin edildiğini, Ermenilere millet statüsü verilmesinin ise, Memlûk Sultanlığı'na karşı Osmanlıları desteklemek şartı ile, Yavuz Sultan Selim zamanında olduğu kanaatini belirtiyor.⁹

Bardakjian yüzyılımızın başlarında İstanbul'da yaşayan Arşak Alpoyaçan'ın görüşlerine de makalesinde yer veriyor. Ermenilerin İstanbul'un fethinden önce de bu şehrin dinî denetiminde olduğu, Osmanlı idaresinde ise İstanbul Ermeni Ruhanî liderliğinin alanının genişlediğini kaydediyor.

Bununla beraber, Bardakjian 1462-1487 tarihleri arasında Ankara, Amasya, Sivas, Trabzon ve Kefe'de yazılan Ermeni kolofonlarına dayanarak İstanbul Ermeni Patrikliği'nin o tarihlerde hiçbir yerde en yüksek Ermeni ruhânî makamı olarak tanınmadığına işaret eder. Kolofon Ermeni papazlarının tuttukları günlüklerdir. Kısa kısa zamanının olaylarını bizlere sunarlar.

Çamiçyan'ın kaydettiği ve Hrand D. Andreasyan'ın da Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın *İstanbul Tarihi*'ne yazdığı geniş notlarda naklettiği "*altı cemaat*" deyiminin de ancak 1764'te Ermeni Patrikhânesi'ne verilen *berat*'ta zikr edildiğini ilâve ediyor. Netice olarak da, eğer Fatih Sultan Mehmet Yovakim'i Bursa ve Ankara'dan getirdiği Ermenilere Patrik tayin etmişse, bu ancak İstanbul ve Galata'da, belki de Üsküdar'da tanınmıştır, hükmüne varıyor.¹⁰

2. ERMENİ SORUNUNUN SİYASET SAHNESİNE ÇIKMASI

Bunun 1878'den sonra olduğu doğrudur. Bununla beraber, bazı Ermeniler çok daha önceleri Osmanlı idaresinden kurtulmanın yollarını aramışlar, kendilerine destek bulmak için çabalamışlardır. Meselâ 1562'de aslen Tokat'lı olan Abgar adlı bir Ermeni, aralarında oğlunun da bulunduğu üç kişilik bir heyet halinde Roma'ya Papa'yı ziyarete gider. Roma'nın teklifi, dönüşünde Abgar'ın Ermeni Kralı ilân edilmesi, fakat Ermeni Kilisesi'nin Roma'nın hakimiyetini tanıması karşılığı kendisine yardım edilebileceğidir. Bu girişim sonuçsuz kalır.¹¹

1566'da Van'da bin kadar Hristiyan toplanırlar, üç gün bir arada kalır, fesat çıkartırlar. Olay Van Beylerbeyi tarafından Divan-ı Humâyûn'a bildirilir.¹² Bunlar da Ermenilerdir.

Zeytun isyanları 1780'de başlar, uzun süre aralıklı olarak devam eder.¹³ Bu itibarla, bir ülke bütünlüğünü bozmaya çalışanların memleket içinde birilerini bulacaklarını, her zaman kendilerine yardımcıları temin edeceklerini unutmamak lâzımdır. Fırsatı düştüğünde de siyasi mahiyet alır.

Ermeni tehcirini diline dolayanlar, 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nde Doğu Anadolu'dan ve İran'dan da 1828'de Rusya'ya türlü vaatlerle göçürülen, sonra da orada perişan edilen Ermenilerden neden bahsetmezler? Bunların sayısı tahminî yüzünü bulmaktadır.¹⁴

17. Mayıs 1915'te de Ruslar Van'ı işgal ederler, şehirdeki Ermeniler onların tarafına geçmişlerdir. Müslümanları katletmeğe başlarlar. 80.00 müslüman Bislis istikametine kaçmağa başlar. İşgalden önce de Van Ermenilerinin ayaklandıkları, kaledeki zayıf Türk garnizonuna ağır kayıplar verdirdikleri, şehrin de âsilerin eline geçtiği Alman Dışişleri Arşivleri'ndeki belgelerle sabittir. Belgeler de İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangerheim'in raporlarıdır ve yayınlanmışlardır.¹⁵

Bu tür belgeler, yayınlar nedense gözardı edilmektedir.

Ermeniler Osmanlı idaresinde geniş imkânlarla sahip olmuşlardır. XVI. yüzyılda Vezir Mehmet paşa,¹⁶ XVII. yüzyılda Kaptan-ı derya ve Sadrazam olan Halil Paşa¹⁷ Ermeni asıllıdır, müslüman olmuşlardır. 1523'te Toroslarda Gülek kalesinde oturan 165 hâne, 50 bekâr yaklaşık 875 kişi Ermenidir, kale hizmetlerinde çalıştıklarından olağanüstü vergilerden (avâriz) muaftırlar.¹⁸ Karaisalı'da En-Nahşa kalesinde oturan Ermeniler de öşür, cizye ve bâd-i hava gibi vergileri vermemektedirler, muaf tutulmuşlardır. Belli ki bazı hizmetleri karşılığında bu bağışıklığı kazanmışlardır.¹⁹ XVIII. yüzyılda Divrikli Düzyan ailesinden saray kuyumcuları, Darphane nazırları, Şaşyan ailesinden saray hekimleri, XIX. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane müdürleri, Dadyan ailesinden Baruthane nazırları,²⁰ Balyan ailesinden mimarbaşılar, II. Abdülhamid devrinde Ermeni hariciyeciler, Balkan harbi sırasında Hariciye Nazırı (Gabriel Noradonghian Efendi) vardır. Midhat Paşa'nın kâhyası, yani en önemli yardımcısı Kırkor Odyan Efendi'dir. Kasım 1879'da Osmanlı Dahiliye Nezareti Genel Sekreteri Artin Dadyan Efendi'dir.

Doğu Anadolu'da oturan Ermeni nüfusun Osmanlı yönetimi buralarda güçlenince kırsal alanlardan büyük ticarî şehirlere göçtükleri belgelerle sabittir.²¹ Osmanlı Tahrir defterleri verilerine göre, şehirlerde toplandıklarından kaza ölçeğinde Hristiyan nüfus %5 ile 20 arasında değişmektedir. Bunların da ne kadarı Ermenidir, belli değildir, çünkü aralarında Süryaniler de vardır.²²

XIX. Yüzyılda Rusların ve Anadolu'daki misyoner okulları mensuplarının tahriki ile bir kısım Ermeniler ülkelerini terk ederek başka yerlere giderler.²³ Rusya'ya göçürülenler dışında, Amerika'ya da 1890-1900 arasında

12.000 Ermeninin göç ettiği, XX. yüzyılın başlangıcında daha da hızlandığı anlaşılmaktadır.²⁴

1885'ten sonra üç Ermeni İhtilâl Örgütü kurulur. Bunlardan birisi Armenakan Partisi'dir. Kurucularından elebaşı Mıgırdış Portakalyan'ın babası Mikael Portakalyan, gençliğinde Paris'e tahsile gönderilmiş, dönüşte 1858'de Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'nda çalışmış, 1886'da Maliye Nezareti danışmanı, sonra da Ziraat Bankası müdürü olmuştur. Mıgırdış İstanbul'da Ermeni okullarından biriside öğrenim görmüş, genç yaşta siyasî faaliyetlere girişmiş, zaman zaman yurt içinde, bazan da yurt dışında Ermeni ayrılıkçı çabalarına katılmıştır. 1885'te Marsilya'da *Armenia* gazetesini çıkartmış, öğrencilerinden dokuzu da Armenaka Partisi'ni kurmuşlardır.²⁵ Mıgırdış Portakalyan'ın yayınlandığı *Armenia* gazetesi ve kendi matbaasında bastırdığı beyannameler Maraş'a gönderilerek dağıtılır. Çukurova'dan ve başka yerlerden Ermeni delikanlılarından lâıyk olanlarının seçilerek Avrupa'ya gönderilmeleri, orada eğitildikten sonra tekrar memleketlerine geriye yollanmaları istenmektedir. Gaye Ermenilerin kendilerini idare etmeleri, diğer bir deyimle bir Ermeni Devleti kurulmasıdır.²⁶

İkinci bir örgüt de Hunçak (Çan) Partisi'dir. 1887'de Cenevre'de Rusya'dan Avrupa Üniversiteleri'ne giderek tahsillerine başlayan iyi aile çocuğu yedi genç Ermenidir. Hepsi Marksisttir. Mıgırdış Portakalyan ile yakın ilişkileri vardır. Anadolu'da Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Eğin (Kemaliye), Arapkir ve Trabzon'da örgütlenirler. İstanbul'da da teşkilâtları vardır. 15 Temmuz 1890'da Kumkapı nümayişini, Ağustos 1894'te Sasun isyanının, 30. Eylül 1895'te Bâb-ı Âlî yürüyüşünü, 24. Ekim 1895 Zeytun isyanını bunlar başlatır, yönetirler.²⁷

Bahis konusu olayların mahiyeti nedir, bunlara da değinmek gerekir.

Kumkapı Olayı

Hunçak cemiyeti üyelerinden bir grup 15. Temmuz 1890 Pazar günü Kumkapı Ermeni Kilisesi'ne giderek âyine müdahale ederler, içlerinden birisi Ermeni islahâtı hakkında bir beyanname okur. Bu olay tarihe Kumkapı nümayişi olarak geçer. Birkaç gün sonra da olayın elebaşı Ermeni Patrikhânesine giderek oradaki Türk arması-

nı parçalar, Patrik'i zorla yanlarına alarak Yıldız Sarayı'na yürüyüşe geçerler. Askerler önlerini keser, çatışmada iki taraftan ölenler olur.²⁸

Sasun isyanı

Ağustos 1894'te Diyarbakır Vilâyeti'nin Sasun kazasında hunçak cemiyeti üyelerinden ve kumkapı olayının faillerinden Haçin (Saimbeyli)'li Hamparsum Boyacıyan'ın tahrikleri sonucu Ermeniler ile Müslüman halk arasında çatışmalar çıkar. Boyacıyan önce Atina'ya kaçıp sonradan tekrar Türkiye'ye gelmiş, birçok şehirlerde halkı tahrikte bulunmuştur. Onun yaptıklarının çoğu zamanının Ermeni gazetelerinden tercüme edilerek Osmanlı İstihbaratına intikal etmiştir.²⁹ 23 Ağustos 1894'te Osmanlı kuvvetleri olayı bastırır. Bu olaya I. Sasun isyanı denilir.³⁰

Bâb-ı Âlî yürüyüşü

30. Eylül 1895'te Hunçak gurubuna mensup kalabalık bir Ermeni topluluğu Kumkapı'daki Ermeni kilisesi'nde toplanarak Bâb-ı Âlî'ye yürüyüşe geçerler, kendilerine sadrazama isteklerini yazılı olarak vermeleri haberi gönderilir, yürüyüşten vazgeçmeleri de emrolunur. Lâkin yürüyüşçüler kendilerine hükûmet emrini getiren subayı şehid ederler. Büyük devletlerin müdahalesi ile II. Abdülhamit olayı yatıştırmak için askerî birlik kullanmaktan vazgeçer, bunun üzerine halk galeyana gelir. İstanbul'da birkaç gün müslümanlar ile Ermeniler arasında kanlı olaylar cereyan eder.³¹

Zeytun isyanı

10 Ekim 1895'te Zeytun'un Alabaş köyüne bir tahkikat için giden iki jandarma Ermeniler tarafından bir ağaca bağlanarak yakılır. 24 Ekim'de bir grup ermeni Zeytun'a gelir, plan yaparlar, Türkleri esir alarak öldürürler. Bu olaya ermeni kadınlar bile katılır. Olayın gün-lüğünü tutan Aghasi adlı Ermeni 20.000 Türkü öldür-düklerini, bunların 13.000'inin asker olduğunu kaydet-miştir.³² İsyanı çıkartanlardan elebaşları yakalanır, lâkin yabancı devletlerin (Rus, İtalyan, Fransız ve İngiliz) konsoloslarının (Halep'teki) girişimi ile serbest bırakılır ve Marsilya'ya giderler.

Üçüncü örgüt Daşnaksutyun (Federasyon demek) 1890'da Tiflis'te bazı Ermeni milliyetçiler, Çarlık rejimini devirmeye niyetli sosyalistler, Rus ve Gürcü ihtilâlciler

lerin işbirliği ile kurulmuştur. Yayın organları Droşak (Bayrak)'tır.

Bununla beraber, bu teşekkül İstanbul'da ve Doğu Anadolu'da bazı kesimlerde yayılır, yani niyet ile amel başka başkadır. 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal ederler. Bomba kullanılır, memurlardan ölenler, yaralananlar olur. Baskını yapanlardan üçü olay sırasında ölmüş, altısı yaralanmıştır. Geriye kalanlar Osmanlı Bankası Müdürünün ve Rus Sefaretinin aracılığı ile bir Fransız gemisi ile Marsilya'ya giderler. Lâkin halk galeyana gelir, İstanbul'da Ermeniler ve Müslüman halk arasında kanlı olaylar olur.³³

1904'te de Sasun'da ikinci bir isyan vuku bulur. Düzenleyenler yine Daşnaksutyun mensuplarıdır. Bastırılır, fakat Nisan ve Temmuz arasındaki çatışmalarda bin civarında Türk, 19 Ermeni ölmüştür.³⁴

21 Temmuz 1905 Cuma günü Yıldız Sarayı önünde II. Abdülhamit'e yapılan suikast, hükümdarın gelişinden önce patladığından sonuçsuz kalır. Bu olayı da aynı tedhiş örgütü yapmıştır.

Ermeni ihtilâl örgütleri mensuplarının İstanbul'da ve Anadolu'nun bazı şehirlerindeki faaliyetleri hakkında Avusturya Arşivlerinde İstanbul'daki temsilcilerinin yolladıkları belgelere rastlanır. Meselâ 19 Eylül 1896'da Üsküdar'da bir evde bir Ermeni bomba imalâthanesi bulunur.³⁵ 24 Eylül 1896'da da Galata Ermeni kilisesinde, Beyoğlu'ndaki bir evde bombalar ve bunların yapımına yarayacak malzeme bulunur.³⁶ I. Eylül 1905'te Manisa'da bir evde 34 kilo dinamit bulunur.³⁷

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Nisan 1909'daki Adana ve çevresindeki olaylar da bunların eseridir. Anayasaya göre, herkesin silâh taşıyabileceğinin kabulü, Ermenilerin örgüt mensuplarının teşvik ve çeşitli hile ve yalanları ile silâhlanmalarına yol açmış, ardından da Ermeni murahhası Muşeg'in tahrikleri ile Müslüman ve Ermeni halk arasında üç gün süren kanlı olaylar cereyan etmiştir (Nisan 1909). Muşeg olaylar sırasında Mısır'da bulunmaktadır.³⁸

Ermeni ihtilâl örgütlerinin aralarındaki yazışmaların Türkçe çevirileri (asılları Ermenice), bu örgütlerin giriştikleri kanlı olaylar Hüseyin Nâzım Paşa'nın derlediği Osmanlı İstihbarat Raporlarından okunabilir.³⁹

Yukarıda kısaca özetlenen olaylar ister istemez günümüzde Türkiye'de bazı benzeri durumları hatırlatıyor.

İhtilâlcî örgüt mensuplarının liderleri ve elebaşları Batı devletleri tarafından korunmakta, silâhlendirilmakta, asıl elebaşları ortada görünmemekte, Adana'da olduğu gibi, olaylar sırasında uzaklarda bulunmaktadırlar. Hepsi Anadolu kökenlidirler, fakat batı şehirlerinde veya Atina'da eğitim görmüşlerdir.

Ermeni İhtilâl Örgütlerinin en ziyade faaliyet gösterdiği yıllarda Ermeni nüfus da hep azınlıktadır. Bunlara da birkaç örnek verelim:⁴⁰

		1885'te		1914'te	
		Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni
Erzurum:	vilâyet	445.548	101.138	673.297	125.657
	şehir	27.109	9.730	83.070	32.751
Adana:	vilâyet	341.376	44.799	341.903	50.139
	şehir	58.049	9.612	71.617	14.956
Sivas:	vilâyet	766.558	116.545	939.735	143.406
	şehir	65.698	20.446	54.819	23.812
Diyarbakır:	vilâyet	289.591	46.823	493.101	55.890
	şehir	42.688	12.083	52.285	13.970

Ermeniler ile Türkler arasındaki kültür ilişkileri çok derindir. Sanat, basın, ticaret alanlarında iki millet

içiçedir. Ermeniler o kadar Türk âdetlerini tesirinde kalmışlardır ki, 1835'te Osmanlı Devleti'ne gelen ve İstanbul'da, Anadolu'da pek çok incelemelerde de bulunmak fırsatını yakalayan Moltke "Bu Ermeniler hakikatte Hristiyan Türklerdir denilebilir" kanısına varmıştır.⁴¹

Yakın tarihi bilmek, bir kısım olayların sebeplerini ve sonuçlarını iyi öğrenmek Türk Eğitim sistemi'nin temel taşı olmalıdır. Yalnız iyi ekonomi bilen her şeye ekonomi açısından bakan bazı devlet adamları, Amerika'da da öyledir diye, silâh edinilmesini serbest bırakmış, bu da yakın zamanların en kanlı olaylarının en önde gelen etkeni olmuştur.

Geçmişte çatışan milletler, çeşitli tahriklerin kurbanı olmuşlardır. Onları bu olaylara itenler de zevk ü safa içerisinde keyif çatmışlardır. Bunun adı milliyetçilik, halka hizmet olarak tanıtılmaya çalışılsa da, hiçbir zaman bu sıfatlara lâyık değil, tam aksine memleketine ve halkına ihanettir.

Milletler arasındaki bu tür olayları zaman zaman düşmenin faydası emperyalist güçlerin ekmeğine tereyağı sürer. Milletleri kaynaştırmamanın yolu aralarındaki kültür ilişkilerini geliştirmek, bunların ön plana çıkmasına hizmet etmektir.

- 1 Max Freiherr von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf durch den Hawrân und die Syrische Wüste*, Berlin 1899-1900, I, s. 330.
- 2 Aynı yazar, *aynı eser*, II, s. 8.
- 3 Sven Hedin, *Bagdad, Babylon, Ninive*, Leipzig 1918, s. 60-63.
- 4 Bu hususta bir iki örnek: Cevdet Küçük, *Osmanlı diplomasisinde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı*, İstanbul 1984; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976; Erdal İter, *ermeniler ve Rus mezâlimi (1914-1916)*, Ankara 1996.
- 5 Hatıra türünden eserlerin bazan ne kadar tek yanlı ve gerçeklerden uzak olduğuna bir çarpıcı örnek: Heath W. Lowry, *The Story behind Ambassador Morgenthau's Story*, İstanbul 1990, Türkçe çeviri: Belkis Torfilli, büyükelçi Morgenthau'nun öyküsünün perde arkası, İstanbul 1991, her ikisi de İsis yayını.
- 6 Hrand D. Andreasyan'ın Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. asırda İstanbul* (İstanbul 1952, s. 80) adlı eserdeki notları. Andreasyan bu eseri Türkçe'ye çevirmiş, çok zengin ve geniş notlarla yayınlamıştır.
- 7 Nejat Göyünç, *Osmanlı idaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 49.
- 8 Benjamin Braude ve Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York - London 1982, I, s. 89-100 de Kevork B. Bardakjian'ın makalesi, alıntı s. 90.
- 9 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Türkçe çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, s. 95 ve 128.
- 10 Kevork B. Bardakjian, *a.g.e.*, s. 91-92.
- 11 Louise Nalbadian, *The Armenian Revolutionary Movement. The Development*

- of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1963, s. 19.
- 12 BOA, Mühimme Defteri, no.5, s. 123.
- 13 Erdal İter, *Ermeni Me'alesi'nin perspektifi ve Zeyton isyanları (1780-1915)*, 2. baskı, Ankara 1995.
- 14 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, TTK yayı, XIII/17, 1988, s. 365-434 ve belge fotokopileri.
- 15 Julius Lepsius (yayınlayan), *Deutschland und Armenien*, Potsdam 1919, s. 59 (38 sayılı belge), s. 65 (46 sayılı belge).
- 16 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 127.
- 17 A.H.De Groot, "Halil Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, s. 324-326.
- 18 BOA, TD 998, s. 383.
- 19 BOA, Tımar Ruznamçe Defteri, s. 427.
- 20 Y. ÇARK, *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 47, 65, 75, 88, 129.
- 21 Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 7 (1976); Nejat Göyünç, "XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Yay. Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu, Ankara 1975, s. 74.
- 22 Nejat Göyünç, *Osmanlı idaresinde Ermeniler*, s. 31-35.
- 23 Abdülkadir Yuvalı, "Ermeni isyanlarında Misyoner Okullarının rolü", *Yakın Tarihimizde Kars ve doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara 1994, s. 206,

- İngilizce metin: "The Role of the Missionary Schools in Armenian Rebellions", *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey, Symposium and the Excavation*, Ankara 1994, s. 169-182.
- 24 Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni göçü", *OTAM*, sayı 6 (1995), s. 257-280.
- 25 Loise Nalbandian, *a.g.e.*, s. 90-95.
- 26 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Ankara 1994, I-II, 120-125
- 27 Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s. 64.
- 28 Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 463; L. Nalbandian, *a.g.e.* s. 118-119; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 142-143.
- 29 H. Nâzım Paşa, *a.g.e.*, s. 3-4.
- 30 Esat Uras, *a.g.e.*, s. 471-472; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv vesikalarıyla Taribte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 200-205.
- 31 M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 215-230.
- 32 Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 159-160.
- 33 E. Uras, *a.g.e.*, s. 509-511; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 163-166.
- 34 K. Gürün, *a.g.e.*, s. 167.
- 35 Österreichisches Haus-, Hof-Und Staatsarchiv. Konst. 413.
- 36 HH, Gesamt Archiv, Konst. 413, K3.
- 37 HH, Gesamtarchiv, 141. Herzfeld'ten Calice'e.
- 38 Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni olayları ve anıları*, sadeleştirerek yayına hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu, Ankara 1982, Türk Tarih Kurumu yayını; K. Gürün, *a.g.e.* s. 173-176.
- 39 *Ermeni Olayları Tarihi*, I-II.
- 40 Stanford J Shaw, "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), I, s. 198-202.
- 41 Helmuth von Moltke, *Briefe über zustande und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1917, s. 34.; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 50.

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNE YÖNELİŞİ (1850-1896)

YRD. DOÇ. DR. DAVUT KILIÇ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

*H*ristiyan Avrupa, Şark meselesinde Osmanlı Ermenilerini kullanmak için önce bir kısmını Katolik mezhebine çekti. Daha sonra bunları batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki simsarları haline getirerek, hem Gregoryen Ermeni toplumu içerisinde hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttı. 1830 yılına gelindiğinde Papalık ve Fransa, misyonerler vasıtasıyla Katolikliğe kazandırdıkları Ermenilerin, doğuda koruyucusu konumuna geldiler. Bu süreci izleyen ve Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyalist emelleri olan Rusya, İngiltere, Amerika vb. ülkeler, hiç vakit kaybetmeksizin Papalık ve Fransa'nın yaptığı gibi Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşarak, kendi mezheplerine taraftar bulma gayretine giriştiler.

Ortadoğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskıların neticesinde Kudüs'te (1842) ilk Protestan kilisesini açtı. İngiltere'nin Protestan kiliseler açmak, Protestan kolejler kurmak suretiyle başlamış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika¹ Katolikleşme sürecinde olduğu gibi en çok Ermeniler arasında etkili oldu.² Bir kısım Gregoryen Ermenilerin Katolikleştirilmesinden sonra bir de aynı cemaat içerisinde misyonerlerce Protestanlaştırma hareketinin başlatılması, İstanbul Ermeni Patrikhanesini oldukça fazla rahatsız ettiği³ gibi Ermeni cemaati arasındaki mezhep birliğini de tamamen parçaladı.⁴

Emperyalist devletlerin, Osmanlı Devleti tebaası olan Gregoryen Ermeni toplumu üzerindeki yoğun misyoner faaliyetleri ve bunlar üzerindeki himayeci siyaset-

leri sonucunda, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin cemaati üçe bölündü. 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi, 1850'de de Protestan Ermeni Kilisesi kuruldu.⁵ Bu cemaat ve Kiliselerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini, emperyalist devletlerin resmi ve gayr-ı resmi baskıları neticesinde Babıali'nin tescil etmek zorunda kalması, mezhepler arasındaki rekabeti artırdı. Bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin huzursuzluğunu da bir kat daha artırmış oldu.⁶

İstanbul Ermeni Patrikliği, böyle bir ortam içerisinde dağılan Ermeni toplumunu toparlamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için, o dönemde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından ve Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinden esinlenerek, olanca kuvvetiyle Ermeni milliyetçiliğine yöneldi. Bu konuda Ermeni Kilisesine siyasi anlamda yine en büyük destek emperyalist devletler tarafından geldi. Emperyalist ülkelerin Osmanlı topraklarında açtıkları misyoner okullarında Ermeni toplumunun bağımsızlığı işlenerek bu olgu desteklendi.⁷ Bir başka ifadeyle kurtuluş çaresi olarak Ermeni Patrikleri, dinî inançları noktasında üçe bölünmüş olan Ermeni toplumunu yeniden bir ideal etrafında birleştirmeyi arzuladıkları için, büyük bir heyecanla dinî liderliğin yanı sıra dünyevi yetkilerini ön plana çıkararak, milliyetçilik hareketlerini yönlendirmeye başladılar. İstanbul Ermeni Patrikhanesi, hareketin geleceği için emperyalist devletler tarafından müstakil veya en azından otonom bir Ermenistan vaadine sıcak bakıyordu. Bundan dolayı Patrikhane, hem kendi toplumu hem de Osmanlı Devleti üzerinde oynanan oyunlara⁸ isteyerek alet oldu.⁹

Islahat fermanının açıklanmasıyla bağımsızlık yanlısı Ermeniler, yeni bir “*Millet Nizamnamesi*” hazırlayarak İstanbul Ermeni Patrikliğinde asillerin tahakkümünü kırmayı ve bu makamı yeniden yapılandırmayı amaçladılar. *Ermeni Milleti Nizamnamesi*, Islahat Fermanı’nın meydana getirdiği geniş hak ve hürriyet ortamı içerisinde hazırlanarak 19 Mart 1862’de Babıalı tarafından onaylandı. Bundan böyle Ermeni Patriğinin seçilme işlemini de oluşturulacak yeni meclis üyeleri yapacaktı.¹⁰ Bu dönemde Ermeniler arasında “münevver ve mürteci” ihtilâfları çıktı. Amiralar (Bankerler), devlet taraftarı mürteci, milli emeller arkasından koşanlar ise münevver olarak adlandırıldı. Münevverler, daha ziyade milli emeller peşinde koşacak ve kendilerinin iradesinde hareket edecek birini İstanbul Ermeni Patrikliği’ne getirmek istiyorlardı. Nihayet birçok münakaşa ve mücadeleden sonra münevverlerin etkisiyle, 1869’da İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nde bağımsızlık düşüncesi doruğa çıktı. Daha sonra oluşan bu ortam içerisinde özellikle Berlin konferansı esnasında, Ermeni toplumuna özerklik tanınması için çok mühim bir rol oynayacak olan meşhur Hrimyan Patrikliğe getirildi.¹¹

Nizamnamenin Osmanlı Devletince imzalanmasının amacı; Avrupa devletlerince Osmanlı hükûmetine yapılan baskıları hafifletmeye yönelikti. Ancak tüzük, Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve sosyal yapılanmalarında yeni bir devir açtı.¹² Yapılan hukuki düzenlemeyle “*Ermeni toplumu*” bir cemaatin ötesinde, siyasal, sosyal, iktisadi, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde, devlet içinde yeni bir baskı grubu haline geldi. Bu durum da, Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak için devletin işlerine karışmak arzusunda olan emperyalist devletlerin işine yaradı.¹³ Bundan dolayı Gregoryen Ermeni toplumunun dinî ve toplumsal işlerini idare etmek için kurulan İstanbul Ermeni Patrikliği, zamanla emperyalist devletler tarafından, kuruluş amacıyla¹⁴ bağdaşmayan milli ve siyasal bağımsızlık hareketlerinin yönlendirildiği bir makam olarak görülmek istendi.¹⁵

K. Ozanyan’ın “Ermenilerin Tarihi Vazifesi” adlı Ermenice eserinden naklen, A. Hulki Saral Ermeni toplumuna “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*”nin sağladığı faydaları şöyle sıralar: İstanbul başta olmak üzere diğer illerde bir çok okullar ve kültür kurumlarının açıldığını, Batı

uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım olduğunu, Ermenilerin seçim yöntemlerine ve mücadeleye alıştırdığını, Ermeni dil ve kültürünün gelişmesinin sağlandığını, Ermenilere toplu olarak şikayette bulunma ve harekete geçme kuvveti verdiğini, ihtilal ruhunun uyandığını, Ermeni meselesinin devamlı gündemde kaldığını ve Katolik, Protestan, Lusavarçağan (Gregoryen) Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladığını belirtir.¹⁶ Ozanyan’ın da öğrenerek ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti’nin yayınlamış olduğu nizamnameyi Ermeni Patrikleri kendi toplumlarının refahı için kullanmaları gerekirken tam aksine siyasal çekişmelere ve bağımsızlık hareketlerine basamak yaptılar. Bununla yetinmeyen ruhaneler, Avrupa ve Rusya’nın yardımını alarak Ermeni milliyetçiliği noktasında muhtar bir Ermenistan kurma hevesine kapıldılar.¹⁷ Mayewski bu dönemi, “*Ermeni ruhânî reislerinin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak için pek çok çalışmışlardır*” diye ifade eder.¹⁸

İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin ruhani reisleri, dinî konularda göstermelik faaliyetlerine devam ederek bütün mesailerini Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin sağladığı imkanlar ölçüsünde milli uyanışı sağlayacak çalışmalara ayırdılar. Bunlar, manastırlarda, kiliselerde ve okullarda yürüttükleri faaliyetlerle düşmanlık tohumu ektikleri gibi Ermeni toplumu içerisinde bağımsızlık hareketlerinin gelişmesini de sağladılar.¹⁹ Ayrıca emperyalist devletlerin Gregoryen Ermeniler üzerinde yürüttükleri misyoner faaliyetlerle de İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve papazlarınca sürdürülen bağımsızlık ve milliyetçilik akımları desteklendi. Bu döneme kadar Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşan dinî temalı propaganda faaliyetlerinin yerini bundan böyle siyasal ve milli temaların almış olması, Katolik ve Protestan misyonerlerince açılmış olan okulları da Ermeni dinî liderlerin çabalarına hizmet eder hale getirdi.

1876’da İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından bir memorandum hazırlanarak İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na sunuldu. Akabinde Patrikhane, Osmanlı topraklarındaki Ermeni toplumunu yönlendirerek, verdikleri memorandumu destekler mahiyette şikayette bulunmalarını istedi. Ermeni din adamları böylece kendi toplumu içerisindeki mezhep kavgasını bir tarafa bırakarak, Er-

meni toplumu üzerinde Patrikhane'nin gücünü ve kaybettikleri şahsî nüfuzlarını tekrar kazanabilmek için siyasi anlamda bağımsızlık sevdasına yöneldiler.²⁰ Zaman ilerledikçe dinî taassubun yerini millî hisler aldı. Ermeni ruhanilerin gönlünde dinî hisler yok denecek kadar az olduğundan, bağımsızlık noktasında Ermeni milliyetçileri, Ermeni papazlarını kısa bir zamanda kendi dairelerine almaya muvaffak oldu.²¹

İstanbul Ermeni Patriği'nin ısrarları neticesinde; Ruslar, Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler için de bir madde koydular.²² Böylece Ermeni adı ilk defa uluslararası antlaşmalara girdi. Bu durum Ermeni toplumunun, Rusya ve Avrupa devletlerinden bağımsız devlet olma yolundaki siyasi beklentilerini artırdığı gibi aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer Ermeni kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilâfın yumuşamasına da neden oldu. Bundan böyle Patrikhane, emperyalist devletlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadeleyi alenî yapmaya başladı. İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerin de aralarında bulunduğu bir heyet, başlarında Patrik Nerses olduğu halde Yeşilköy'e gelerek, Ruslardan Sivas, Erzurum, Van ve Muş illerinde muhtar bir Ermeni devletinin kurulmasını ve bu bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istedikler.²³ Bağımsızlığa giden yolda bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni, Osmanlı Devleti üzerinde hesabı olan emperyalist devletlerle ikili ilişkileri yeniden tesis etmeye yöneltti.²⁴

Berlin konferansından önce Hrimyan bütün episkopları, Kuzguncuk'taki evine çağırdı. Patrik Nerses'in politikasını beğenmediğini yeni bir ruhla dolu bir kimsenin Patrikliğe getirilmesini teklif ederek İzmirliyan'ın ismini öne sürdü. Bu durumdan rahatsız olan Patrik Nerses, Hrimyan'ın fikirlerini kabul ederek, bundan böyle Ermeni toplumunun menfaati nerede ise kendisinin orada olacağını belirtti. Kendisine episkoposların bu konuda yardımcı olmalarını rica etti. Hrimyan'ın eleştirileri doğrultusunda yeniden politika belirleyen Nerses, olmayan Ermeni meselesini bir siyasi meseleymiş gibi uluslararası platforma taşımak için olanca kuvvetiyle gayret etti.²⁵

Berlin konferansından (13 Temmuz 1878) hemen sonra İstanbul Ermeni Patrikhanesi yurt çapında ihtilal

ve isyan hazırlıklarına başladı.²⁶ Patrik Nerses bir taraftan eski Patrik Hrimyan diğer taraftan daha sonra patrik seçilecek İzmirliyan'ın ve Patrikhane meclisindeki üyelerin tazyikiyle İstanbul'daki yabancı sefirleri dolaşarak onların ilgilerini çekmeye çalışmaktaydı.²⁷

1879'a gelindiğinde, Ermeni papazlar arasında ulusçu duygular belirgin bir şekilde gelişmişti. Ermeni piskoposlar, ulusal özerklikten ve kendi kimliğini belirtmek hakkından yana olduklarını açıklıyorlardı. İstanbul Ermeni Patriği ise apaçık Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını destekliyordu.²⁸

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin, bağımsızlık sevdasıyla yazıp kiliseleri aracılığıyla bütün Osmanlı Ermenilerine gönderdiği 5 Mayıs 1879 tarihli genelge, Sivas'da zaptiyelerce ele geçirildi. Genelgede; "ilişik önemli talimat ıslahât komisyonunun kararıyla bütün piskoposlara gönderildiği gibi size de gönderildi. İyi muamele ederek uyanık olunuz. Ermenistan'ın tehlikeli zamanlarında Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve ıslahât meselesini millet ele almıştır. Bu, millet olma borcudur. Bu mesele ile uğraşmak bütün zihinleri tırmalarsa milletin ayrılığına sebep olur. Ermenistan meselesine zarar verir. Ermeni milletinden olup ve mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezhepten olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşılabilsin kaybedilmesin.

Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu, ilerde lazım olacaktır. Avrupa devletleri Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oradaki Ermeni meclisleri ve başkanları konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdır. Ermeni milletinin dertlerini konsoloslara açıkça bildirmeli ve konsoloslarla tam ve yakın bir ilişki sağlanmalıdır ki, bizim meselemizin yabancı ağızlardan aleyhimize olarak konsoloslara duyurulmasına imkan kalmasın, medenî Avrupa mezhep ayrımı yapmadan bütün Ermenilerin

haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medenî devletleri buna hazırdır. Hristiyan Ermenilerin dertlerini duy-
mak ve onlara derman bulmak Berlin konferansının 61. maddesiyle çoğunluk hakları üzerindedir. Şimdiden biz bu çoğunluğu konsoloslara ispat etmeye çalışarak bu hakka layık olduğumuzu, becerikli namuslu olduğumuzu gösterelim. Bilgiye susamışlığımızı göstererek ıslahât ve emniyeti arzuladığımızı kabul ettirelim.

Her nerede olursa olsun karşınıza çıkan Avrupalı yolcuları güler yüzle karşılayıp ağırlayarak Ermenilerin yaratılışındaki misafirperverliği de göstermelisiniz. Onlara eski Ermenilik hikayelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır. Avrupalı yolculara Ermenistan'ın bugünkü gerçek durumunu anlatarak onların yardımını dilemelisiniz. Bunları kilise cemiyetleri ile kilise cemaatlarına duyurun ve telkin edin. Avrupalı yolcular hasta olurlarsa ve size muhtaç kalırlarsa hemen onların yardımına koşunuz ki, kalplerini kazanmış olasınız. Sizin böylesine öğütlere ihtiyacınız yoktur. Ancak Müslümanların eski barbarlığı yüreğinizde kökleşmiş ise korkmayınız, o zamanlar çoktan geçti. Hristiyan Avrupalı yolcularla çok samimi ve içten ilişkiler kurmalısınız.

Bu talimatı bu nedenle göndermek lüzumunu duyduk. Osmanlı Devleti sizin Avrupalı yolcularla kurabileceğiniz samimi ilişkilere engel olmayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahallî hükümete şikayet edilmelidir. Aynı zamanda en yakındaki konsolosa da durum bildirilmelidir. Patrikhane'ye de olup bitenler bütün ayrıntılarıyla yazılmalıdır.²⁹ *İmza Patrik Nerses Varjaberyan.*

Ermeni Patrikhanesinin ve Ermeni papazlarının tutum ve davranışlarını Tahsin Paşa hatıratında; Ermeni ayaklanmalarında, papazlarının büyük rolü olduğunu ve kiliselerin ibadetten ziyade fesat ve teröre hizmet ettiklerini haber aldıklarını, ancak Ermeni ihtilalcilerin bazı sefarethanelerin de yardımıyla o derece mahirâne tertibat aldığını bu yüzden ipucu bulmanın mümkün olmadığını söyler.³⁰ Ayrıca ihtilalciler ve olaylara karışan Ermenilerin, genelde Patrikhane Kilisesiyle diğer Ermeni kiliselerine sığındıkları ve bunların kilisedeki papazlar veya hademelerce saklandıkları bilinmektedir.³¹ Ermeni ruhâniler, mezheplerinin esaslarını bir tarafa bırakarak din yerine milliyet ve bağımsızlık propagandasını kendileri

için bir kurtuluş çaresi olarak görmeye başladılar. Çünkü bunların fikirleri, dinî mevkileri bakımından halk üzerinde daha fazla etkili oluyordu.

20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da bulunan Saint Asalyan Kilisesi ihbar üzerine aranmak için harekete geçildiğinde Osmanlı askerlerinin üzerine ateş açıldı. İki subayla bir jandarma eri şehit edildi. Yapılan aramada kilisede Rusya'dan getirilerek saklanan silahlar ve buna ait mühimmât bulundu.³²

Hrimyan, Patriklik makamından ayrıldıktan sonra da isyancılarla birlikte hareket ederek bunların haberleşmesinde yardımcı oldu. Hınçak Komitesi'nin yönlendirmesiyle ihtilal hazırlıkları yapan Ermeniler, 1890'da Kumkapı Kilisesi'nde söylenen ateşli nutukların da tesiriyle Osmanlı Devleti'nin alâmeti olan tuğrayı ayakları altında parçaladılar. Sonra göstericiler, önde Patrik olduğu halde Babiali'ye şikayetlerini bildirmek için yürümeye başladılar. Alınan tedbirler sonucunda göstericiler dağıtıldı ve baştan beri bu gösteriyi akıllıca bir iş olarak görmeyen Patrik Aşıkyan görevinden istifa etti.³³

1894 yılında Hınçak Komitesi'nin baskısıyla İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilen İzmirliyan daha sonra komitenin başkanlığını da üzerine aldı. Böylece Ermeni Patrikliği'yle Hınçak Komitesi aynı lider yönetiminde birleşti. Bu tarihten itibaren komite Osmanlı topraklarının her tarafında faaliyetlerini yoğunlaştırdı.³⁴ İzmirliyan Patrikliği döneminde Ermeni toplumu Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırma gayretleriyle şöhet kazandı ve kendisine Ermenilerce "Demir Patrik" unvanı verildi.³⁵

Kendisini bağımsız Ermeni devleti hayallerine kaptıran İstanbul Ermeni Patriği, Ermenilerce düzenlenen anarşi ve terör hareketlerine karşı Patrikhane'nin nüfuzunu kullanması için yanına gönderilen polis müdürüne, siyasetle ilgisi olmadığını şayet İstanbul Ermenileri bir taşkınlık yaparlarsa bundan kendisinin sorumlu olmayacağını ifade etti.³⁶ Bunun üzerine Zaptiye Nazırı Nazım Paşa, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya gönderdiği arzuhalde; Patriğin Ermenilerin yapacağı bir hareketin zeminini oluşturduğu, iyi niyet ve sadakatten uzak olduğu, çıkıp çıkmaması Patrik Efendinin tutumuna bağlı olan olaylar için Patriğin itidal ve sadakate davet edilmesini belirtti.³⁷

Zaptiye Nazırı Nazım Paşanın Sadrazam Sait Paşaya gönderdiği 28 Haziran 1895 tarihli arzuhalde Ermeni Patriği İzmirliyan'ın Osmanlı Devleti'yle münasebetlerini şöyle izah eder: Eski Patrik zamanında, kiliselerde fesatçı ve komite reislerinin tutumlarına karşı Ermeni milletinin nefretini dile getiren vaazlar verilmesi, nasihatlerde bulunulması olayları önemli ölçüde engelledi. Bu tutum, şiddetli tedbirlerle komitelerin cesaretlerini kırmış iken, kendisine yapılan suikast girişimi eski Patriğin istifasına sebep oldu. Nasıl seçildiği belli olmayan, Mateos İzmirliyan, Patrik olduktan sonra kilisenin hükümete karşı tutumu tamamen değişti, Osmanlı Devleti'ne sadık personeli birer bahane ile Patrikhane'den uzaklaştırdı. İzmirliyan yabancı devletlerin müdahalelerinden de cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başladı. Hınçak Komitesi zabıtada görevli ve devlete sadık Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur ettiği gibi bir kısmını da öldürdü. Bu şekilde Hınçak Komitesi ve Patrikhane, Ermenileri ihtilâl hazırlamaya çalışıyordu. İzmirliyan, Sis Katogikosluğuna da hile ve desiselerle Alepciyan Kırkoris'i seçtirerek Halep ve Adana Ermeni ahalisinin de zihinlerini bozdu.³⁸

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, amacına ulaşmak için Anadolu'da görev yapan devlet yanlısı murahhasalar (Ermeni Piskoposu) ve papazları birer bahane ile görevlerinden uzaklaştırarak, İstanbul'da vaizlik yapan bağımsızlık yanlısı murahhasaları ve papazları Osmanlı hükümetinin uyarılarına rağmen atamaya kalkıştı.³⁹ Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu bilinen ve Patrikhanece Muş murahhasalığı görevine atanan Rahip Vartan Osmanlı Devleti'ne sadık olan papazları İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirdi. Neticede adı geçen papazlar Patrikhane tarafından zorla İstanbul'a getirilerek tazyik altına alınmak istendi.⁴⁰ Bağımsızlık yanlısı olarak atanan murahhasalar, Patrikhanece kendilerine verilen programa uygun olarak doğu illerinde faaliyette bulunuyorlardı.⁴¹ Osmanlı Devleti'nin tavrına rağmen bağımsızlık hareketlerinde ısrarcı davranan İstanbul Ermeni Patriği, Beyoğlu Kilisesi'nde yapılan toplantıda; Muş murahhasasına haber göndererek, Sason olayının yıl dönümü dolayısıyla yapılacak âyin esnasında ateşli bir nutukla halkı heyecana getirerek iane (yardım) toplanmasını istemekteydi.⁴²

İstanbul Ermeni Patriği yabancı sefaretlere birer mektup göndererek kendi cemaatinin bir ihtilal çıkartmak niyetinde olduğunu hissettiğini ve bunları zaptetmeye gücünün yetmeyeceğinden bahsederek yardım istedi.⁴³ Patriğin bütün bu girişimleri yapılacak Ermeni hareketlerine ve iç kargaşaya zemin hazırlamak, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerini ve Rusya'yı arkasına almaya çalışmaktan ibaretti.⁴⁴

E. Uras'ın naklettiğine göre; S. Kaprielyan "Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuşu" adlı eserinde İzmirliyan'ın faaliyetlerini şöyle göklere çıkarır: ...Öte yandan İstanbul Patriği İzmirliyan, aralıksız ve cesurca faaliyetler gösteriyordu. Patrik görülmemiş bir genel desteğe sahipti. Babıali'ye Ermenilerin durumlarını, heyecanlarını açıklayan bir muhtıra göndermiş ve ıslahatın uygulanması için acele edilmesini isteyerek, aksi takdirde Ermenilerin sorumlu olmayacaklarını bildirmişti. Kaprielyan bu muhtıranın padişahı kızdırdığını da söyler.⁴⁵

18 Eylül 1895 tarihinde Kumkapı'daki Patrikhane Kilisesinden çıkışta dört bine yakın Ermeni, "*yaşasın Patrik*", "*yaşasın Ermenistan*" diye bağırarak şarkılar söylediler. Ermeniler son imtiyaz fermarı ile iyice şımarmışlardı.⁴⁶ Ermeniler, yapılan ıslahât çalışmalarında da zorluk çıkartarak, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nden aldıkları baskı ve talimat dolayısıyla direndikleri gibi konsolosluklara çeşitli bahanelerle şikayette bulunuyorlardı.⁴⁷ Bu olayların Batı devletlerine kabul ettirilmesindeki en önemli etken Ermeni papazların gayret ve telkinleri oldu.⁴⁸ Üzerinde birtakım belgelerle yakalanan Ermeni ihtilalcilerinden papaz Dergort'un verdiği ifadede; İstanbul Ermeni Patriği'nin, Ermeni ihtilalcilerini ve bağımsızlık hareketlerini benimsemiş olduğunu, Zeytun eşkiya reisiyle haberleştiğini bildirdi.⁴⁹

Zeytun'daki isyan hareketlerine de gelince; başlangıçta yağma ve soygunculuk maksadıyla başlayan bu amaçsız olaylar, daha sonraları komiteler ve Patrikhane'nin yönlendirmesiyle bilinçli olarak bağımsızlık istikametinde isyan hareketlerine dönüştü. Bu isyan hareketlerini Patrikhane tam 65 yıl idare etti.⁵⁰

Düşüncelerinde direnen ve fesat çıkarma girişimlerinden elini çekmeyen Patrik İzmirliyan nihayet 1896 Eylülünde Osmanlı Devletince azledilerek Kudüs'e sürgün edildi.⁵¹

Kamuran Gürün ise Ermeni din adamları ve kiliseleri hakkındaki bu gerçeği şöyle ifade eder. "Aslında Ermeni milletinden, Ermeni Devleti'nden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni Kilisesi'nden, Ermeni Kilisesi Devleti'nden bahsetmek icap eder. Ermeni Kilisesi'nin, mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyaç vardır. Ermeni Devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil, Ermeni Kilisesidir."⁵²

Sonuç olarak; buraya kadar ortaya koyduğumuz bilgi ve belgelerin ışığında, Osmanlı Ermeni toplumunun tamamını sorumlu tutmaksızın, bağımsızlık olaylarını planlayan ve yönetenlerin İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı din adamlarının bir kısmı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bunların -o dönemde, cemaat birli-

ğini kaybeden Ermeni toplumunu bağımsızlık hareketleri etrafında yeniden birleştirmek için- kiliseleri de isyan merkezleri olarak kullandıkları Osmanlı arşiv belgelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Uzun yıllar Osmanlı topraklarında Ermeni toplumunu yönlendiren İstanbul Ermeni Patrikliği, kaybolan prestijini yeniden kazanmak ve cemaat içerisindeki üçe bölünmüşlüğü giderebilmek için ısrarla bağımsızlık hareketlerini destekledi. Çünkü Patrikhane ve ruhaniler, Ermeni toplumu üzerinde kaybolan otoritelerini bu yolla yeniden kazanacaklarına iyice inanmışlardı. Patrikliğin ve din adamlarının menfaatleri Ermeni toplumunun menfaatlerinden önde geldiğinden, devlete karşı yürütülen bu olumsuz politika, eylem ve fiiller Osmanlı Devleti'ni etkilediği gibi Ermeni toplumunu da derinden etkilemiştir.

- 1 Geniş bilgi için bkz.: Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 1998, s. 89-98.
- 2 Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1964, s. 289.
- 3 Katolik misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Padişaha müracaat ederek bazı Ermenilerin Katolik olduklarından şikayet etti. Katolik misyonerlerin Papadan aldıkları emirle, Osmanlı topraklarındaki Hristiyan reayayı kendi mezheplerine çekmeye çalıştıklarından dolayı bu misyonerlerin cezalandırılmasını istedi. Gelişen olaylar karşısında Osmanlı hükümeti reayanın mezhep değiştirmesini engellemek için birtakım tedbirlere başvurdu. Padişah, 1696 tarihli bir fermanla mezhep değiştirenlerin, eski mezheplerine dönmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bkz.: Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 21 vd. Yine aynı şekilde Amerikan misyonerlerine ilk tepki, Protestanlaşan Ermenilerden dolayı nüfusunun azalacağından ve Ermeni toplumu üzerindeki siyasi kontrolünü kaybedeceğinden korkan İstanbul Ermeni Patriği'nden geldi. Patrikhane bir ara mezhep değiştirip Protestanlaşan Ermenileri ölüm cezası verecek kadar ileri gitti. Fakat Amerikan tüccarlarının Ermeni simsarlarla çalışmaları çok geçmeden Amerikan misyonerlerine Gregoryen Ermenileri yaklaştırdı. Böylelikle misyonerlerin fikirleri Ermeni toplumu arasında kolay yayılma ortamı buldu. Bkz.: Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, s. 12 vd.
- 4 Geniş bilgi için bkz.: Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Elazığ 1999, s. 145.
- 5 D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 157-161.
- 6 D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 172.
- 7 Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s. 137.
- 8 Babıali'ye göre; Ermeni toplumunun gerek kendi aralarındaki

- mezhep ve çıkar çatışmalarında, gerekse isyan ve terör olaylarında Ermenilerden büyük çoğunluğunun bir kusur ve kabahati yoktu. Bu olaylar kiliseler arası rekabetten kendilerine birtakım çıkarlar sağlamak isteyen veya emperyalist devletlerin ajanları gibi davranan kilise yöneticilerinden ve ülke dışından Osmanlı topraklarına sızmış isyancılar ve teröristlerden meydana gelen küçük bir azınlığın eseri idi. Bkz.: Cengiz Kürşat, "Ermeni Terörü", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question I*, İstanbul 1989, s. 10.
- 9 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 57.
- 10 M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s. 71; Geniş bilgi için bkz.: Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s. 196.
- 11 Esat Uras, *Ermeniler* (Türk Tarihinin Ana hatları Eserinin Müsveddeleri No: 6), ? 1933, s. 17 vd; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 55.
- 12 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s. 34; Nizamnemenin tamamı için bkz.: Esat Uras, *Tarihle Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 156 vd.
- 13 *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question III*, (nşr. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı) İstanbul 1989, s. 15.
- 14 Geniş bilgi için bkz.: D. Kılıç, *a.g.e.*, s. 39-43.
- 15 Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşüncesi", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 116; E. Uras, *Ermeniler*, s. 16.
- 16 Ahmet Hülki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970, s. 51.
- 17 Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 35 vd.
- 18 Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (nşr. A. Süslü), Ankara 1986, s. 14.
- 19 Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 11.

- 20 Mehmet Etemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Diyarbakır 1987, s. 14; E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 106 vd.
- 21 General Mayewski, *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği*, (nşr. Sadık Bey), İstanbul 1330, s. 123 vd.
- 22 Bu madde Antlaşmanın on altıncı maddesi oldu. Madde şöyle idi: "Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zarar verebileceğinden, yüce devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatin gerektirdiği ıslahât ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder." Antlaşmanın tam metni için bkz.: Reşat Ekrem, *Osmanlı Mübadelesi ve Kapitülasyonlar (1300-1920)*, İstanbul 1934, s. 218 vd.
- 23 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968, s. 158.
- 24 *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (nşr. B. Kodaman), Ankara 1994, s. 24.
- 25 E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 211,
- 26 M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 181.
- 27 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 36.
- 28 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 128.
- 29 BOA, Yıldız Evrakı, Kısım: 24.
- 30 *Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, (nşr. B. Yayınları), İstanbul 1990, s. 59 vd.
- 31 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Ankara 1994, s. 232.
- 32 A. Süslü, *a.g.e.*, s. 42.
- 33 *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (nşr. İsmet Parmaksızoglu), Ankara 1981, s. 17.
- 34 A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 101 vd.
- 35 Esat Uras, "Ermeni Cemiyetleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question III*, İstanbul 1989, s. 19 vd.
- 36 Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 73.
- 37 BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Dersaadet, İç no: 21, Karton no: 101, Evrak no: 7669.
- 38 H. Nazım Paşa, *a.g.e.*, I, s. 64 vd.
- 39 Sadrazam Cevat Paşadan Zaptiye Nazırı Nazım Paşaya (30 Nisan 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no:36, Evrak no: 5242 / 83.
- 40 Sadrazam Sait Paşadan Adliye ve Mezahip Nazırı Rıza Paşaya ve Hariciye Nazırı Turhan Paşaya (27 Haziran 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Murahhasa ve Papazlar, Karton no: 36, Evrak no: 5782 / 333.
- 41 Ermeni Komitelerinin İhtilal..., s. 14.
- 42 Sadrazam Sait Paşa Adliye ve Mezahip Nazırı Hüseyin Rıza Paşaya (25 Ağustos 1895), BOA, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no: 36, Evrak no: 6146 / 521.
- 43 Sadrazam Halil Rıfat Paşadan Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşaya (14 Aralık 1895), BOA, Yıldız Sadaret Resmi, Dosya no: 77, Sıra no: 56, Evrak no: 1507.
- 44 Sadrazam Kamil Paşadan Mabeyn Başkitabetine, BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 24-Za-1308, İç no: 1.
- 45 E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 478.
- 46 E. Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 481.
- 47 Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişi Şakir Paşadan Mabeyn Başkitabetine (27 Eylül 1895), BOA, Yıldız Esas Evrakı, Karton: 81, Klasör: 31, İç no: 10-Z-76, Evrak no: 76 / 4.
- 48 G. Mayewski, *Van Bitlis...*, s. 129.
- 49 Halep Valisi Zihni Paşadan Dahiliye Nazırı Memduh Paşaya (19 Aralık 1895), BOA, BEO, MHM, A- Halep, Karton no: 42, Evrak no: 7803, İç no: 2.
- 50 Ermeni Komitelerinin İhtilal..., s. 24; Ayrıca geniş bilgi için bkz.: Erdal İltir, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1880)*, Ankara 1988, s. 67-126.
- 51 *Ermeni Komitelerinin İhtilal...*, s. 20.
- 52 Kamuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 30.

ERMENİLER HAKKINDAKİ REFORMLARIN UYGULANMASI (1895-1897)

DOÇ. DR. MUSA ŞAŞMAZ
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine "Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı zaman geçirmeden uygulamayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürt Aşiretlerine karşı huzur ve güvenliklerini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alınacak tedbirleri ilgili devletlere bildirir." göre Osmanlı Devleti Ermenilerin durumunu düzeltmek için reformlar yapacaktır.

1878 Ağustosundan itibaren özellikle İngiltere'nin önderliğinde Avrupalı devletler reformların içeriğini tespit etmek amacıyla Osmanlı Devleti ile uzun süren müzakerelere giriştiler. Bu müzakereler tam olarak 1895 yılına kadar devam etti. Bu uzun sürede reformların niteliğinin belirlenip uygulanamamasının sebebi bazen siyasi bazen de ekonomik idi.

1894 Sason isyanı akabinde başlayan Avrupa, özellikle İngiliz kamuoyu baskısı sonucu, diplomatik görüşmelere İngilizlerin Babıali'ye sunduğu 11 Mayıs 1895 tarihli memorandum ile başlamıştır. Bu memorandumda Osmanlı'dan Ermenilerin durumunu düzeltmek için yapılması istenilen reformlar maddeler halinde sıralanmıştır. Buna Babıali ile İngilizlerin verdiği karşılıklı notalar (3 ve 17 Haziran, 3 ve 19 Ağustos) ile reform taslağı, 20 Ekim 1895 tarihinde, son şeklini almıştır. Reform Genel Müfettişi'nin tayini ve onun görevleri, teftiş komisyonunun kurulması, idari reformlar, nahiyelelerin yeniden teşekkülü, polis ve jandarma, adli ve mali meseleler, Kürtlerin kontrol altına alınması ve diğer konular bu reform projesinde yer almaktaydı.

11 Mayıs 1895 tarihli İngilizlerin verdiği memorandum üzerinde tartışmalar daha devam ederken Sultan, hem Avrupa'daki olumsuz havayı bertaraf etmek, hem de

Büyük Devletlerin Babıali'ye karşı olan kırgınlıklarını azaltmak maksadıyla, Şakir Paşa'yı reform genel müfettişi olarak, İngiliz kaynaklarına göre, 28 Haziran'da, Mayewski'ye göre ise, 18 Haziran'da tayin etti.¹ Şakir Paşa'nın ismi Avrupalı Devletlerin onayına sunulmadı, fakat onların oluru alındı. Rus ve Fransız elçileri Şakir Paşa'yı hemen Reform Genel Müfettişi olarak tanırlarken, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Şakir Paşa'nın yerine Müşir Rauf Paşa'nın ismini teklif etti. Ancak sonra bundan vazgeçti ve Şakir Paşa'yı kabul etti. Babıali'nin Şakir Paşa'yı seçmesi tesadüf değildi. Şakir St. Petersburg'da Osmanlı Büyükelçisi olarak çalışmıştı ve bu sayede Rusya'nın desteği sağlanacaktı. Yine o günlerde Fransa, Rusya ile beraber hareket etmekteydi ki, böylece İngilizlerin bu konudaki kaptisine mani olunacaktı. Avrupa Devletleri Şakir'in tayinini Temmuz sonlarında kabul ettiler.²

Şakir Paşa'ya yardımcı olarak Babıali'de konsoloslardan sorumlu bölümden Daniş Bey ve Osmanlı Tahran Büyükelçisi İhsan ile Osmanlı Sarayı'nda görevli birçok katip ve memur görevlendirildi. Ancak Daniş Bey'in Genel Müfettiş Muavini olarak atanmasına İngilizler itiraz ettiler, çünkü, en azından, muavinin gayr-ı Müslim olması istendi ve bu göreve St. Petersburg'daki Osmanlı Sefareti'nde katip Maruni Fethi Bey seçildi. Fethi Bey 1895 sonunda istifa etti. Bunun yerine Rum Milletinden olup Şura-yı Devlet'te görevli Mavragordato Efendi Şakir'e yardımcı olarak Nisan 1896'da atandı ve Mayıs 1896'da da göreve başladı.³ Şakir Paşa zaten 28 Ağustos 1895'te İstanbul'dan hareket etmiş Eylül'ün başında Trabzon yoluyla Erzurum'a varmıştı.⁴ Kendisine verilen

talimatname⁵ yanısıra, Sultan Abdülhamit Sadrazam Kamil Paşa ve nazırlar Şakir Paşa'yı defalarca uyararak reform projesini tam olarak uygulamasını istediler.⁶ Şakir Paşa Doğu vilayetlerinde reformların uygulanması için çalıştığı 1895 ile 1897 yılları arasında hemen her kazayı dolaştı. İdari, adli, mali ve askeri yetkilileri reform projesinin tam olarak uygulanması için denetledi. Bu çalışmaları esnasında bölgedeki İngiliz Konsolosları, İngiliz Büyükelçisi'nin talimatı doğrultusunda Şakir Paşa'ya refakat ettiler.⁷ Bu yıllardaki hiçbir İngiliz konsolosunun raporunda Şakir Paşa aleyhine bir cümle bile bulmak mümkün değildir.

Reform projesinin maddelerinden biri, İstanbul'da Islahat Komisyonu'nun kurulmasına dair idi. Bu Komisyon reformların uygulanmasını denetleyecekti. Komisyon İstanbul'da kuruldu. Fakat bu Komisyon'un işlev ve görevleri projede iyice tavsif edilmediğinden dolayı, Babıali ile İngiliz Elçiliği arasında bazı müzakerelere sebep oldu. İngiliz Elçisi bu Komisyon'a yaptırım gücü verilmesi için talepte bulundu, ancak bu nazikçe ret edildi. Komisyon'un görünürdeki amacı, reformların uygulanması esnasında proje aksine veya projenin ruhuna aykırı bir uygulama yapıldığında bunu Babıali'ye bildirecek; vilayetlerde atanacak gayrimüslim görevliler için oranları belirleyecek ve atamaların bu oranlarda olup olmadığını gözetleyecekti. Bölgedeki İngiliz Konsolosları ile bu Komisyon'daki İngiliz Elçilik Tercümanı'nın verdiği bilgilere göre, Komisyon reformların uygulanmasındaki her safhayı yakinen takip etmiş ve şikayete mahal olabilecek bir konu İngiliz kaynaklarında not edilmemiştir. İngiliz Elçilik Dragomanı Block, Zeytun'a Müslüman bir kaymakam atandığında, komisyona itirazını, 21 Nisan 1896'da bildirmiş ve bu yanlışlık 7 Mayıs 1896'da düzeltilmiştir.⁸

Komisyon'un başkanlığına Ekim 1895'te Dışişleri Bakanı Sait Paşa'nın getirilmesi düşünüldü, fakat buna İngiliz Elçisi Herbert itiraz etti.⁹ Daha sonra Sason Komisyonu'na başkanlık eden Şefik Bey Babıali'ce önerildi. Buna yine Herbert itiraz etti ve Herbert, İzmir Valisi Hasan Fehmi'nin atanmasını istedi. Babıali de bunu reddetti. 3 Kasım 1895'te Babıali Şefik Bey'i Islahat Komisyonu Başkanlığı'na tayin etti.¹⁰ Şefik'le beraber 3 Müslüman (Cemal, Tarım Bankası Müdürü, Abdullah Bey, Şu-

ra-yı Devlet Azası ve Cemal Bey, İstinaf Mahkemesi Şuç Dairesi Başkanı) ve 3 Hristiyan (Konstantin Karatheodori, Şura-yı Devlet Azası, Sakız Ohannes, Müdde-i Umumi ve Dilber Efendi Adliye Nezareti'nde katip) üye Komisyon'a seçildi.¹¹ Şefik'in tayinine İngilizlerin itirazı devam etti ve sonunda Şefik Bey başkanlıktan istifa etmek zorunda kaldı. Bunun yerine İngilizlerin de kabul edeceği Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa teklif edildiyse de, bu kişi, kısa bir süre sonra vefat etti.¹² Sonra eski Halep Valisi Zihni Paşa'da, Babıali ve İngilizler uzlaştı. Ancak Zihni bu görevi kabul etmedi.¹³ Komisyon'a başkan seçimi meselesi Ekim 1895'ten en azından Mayıs 1896'ya kadar sürdü.

Bu seçim konusu tartışılırken, Komisyon'daki azalar ile elçilik tercümanları çalışmalarını sürdürüyorlardı. 1896 Ocak-Şubat aylarında elçilik dragomanları, Islahat Komisyonu'nun doğrudan Şakir Paşa ile yazışma yapmasını istediler ve bu talep Babıali'nin isteksizliğine rağmen kabul edildi.¹⁴ Projeye göre Islahat Komisyonu, yarısı Müslim, yarısı gayr-ı Müslim üyelerden müteşekkil olarak kuruldu. Bu Komisyon ileride idari alandaki reformların yapılması için gereken oranı belirledi ve gayr-ı Müslim görevlilerin idari kadrolara atanmasını sağladı. Bu İngilizlerin komisyondan bekledikleri değildi. Çünkü onlar bu komisyonun danışma komisyonu olmasından çok, vilayetlerde yapılan ıslahatları yönlendiren ve idare eden komisyon olmasını bekliyorlardı.

Reform projesinin ilk altı maddesi ahalinin çoğunluğu hangi milletten ise o millettten vali, mutasarrıf ve kaymakamlar atanmasını, azınlığı oluşturacak olanlardan ise, yardımcı atanmasını öngörmekte idi. Buna göre Islahat Komisyonu, hangi vilayet, sancak ve kazaya idarecilerin Müslüman ve gayr-ı Müslimlerden atanacağını tespit etmiş ve bu doğrultuda adayları seçip atamalarını yapmıştır. Islahat Komisyonu'nun belirlediği orana göre, Diyarbakır'da %18, Sivas'ta %17, Harput'ta %15, Van'da %32, Erzurum'da %18,5 ve Bitlis'te %24 oranında Hristiyan nüfus yaşamakta idi.¹⁵ Bu vilayetlerdeki çoğunluk Müslümanlarda olduğu için bütün valiler Müslümanlardan seçildi. Vali yardımcıları ise, projeye göre, gayr-ı Müslimlerden atanacaktı. Erzurum Vilayeti'ne vali yardımcısı olarak Şakir Paşa, Aralık 1895'e kadar, Zare Diler Efendi, Fehmi Efendi, Papazyan, Bogos,

Civanyan Nişan Efendi, Fethi Bey, Kopasi Efendi veya Daniş Efendi'den birisinin atanabileceğini Babiali'ye bildirdi.¹⁶ Fakat 24 Aralık 1895'te Selim Susa Erzurum'a giden ilk Hristiyan vali olarak atandı ve 1896 Ocak ayında da göreve başladı. Andon Efendi Pekmezian Bitlis'e, Arastidi (Arastidinin yerine daha sonra İkiadis Efendi) Sivas'a, Cercis Efendi (Daha sonra bunun yerine Stefan Efendi Doğramacıyan) Harput'a, Abdülkerim Efendi (Daha sonra bunun yerine Stefan Melik Efendi) Van'a, Todoraki Efendi (Daha sonra bunun yerine Vagle-ri Efendi) Diyarbakır'a vali yardımcısı olarak atandılar.¹⁷

Bu atamalar için seçilen adayların dini mensubiyetlerine baktığımızda, bunların hiçbirini Babiali Gregor-yan Ermenilerinden seçmemeye gayret etmiştir. Çünkü böyle bir seçimin Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki çatışmayı hızlandıracığından korkulmuştur. Seçilenler genellikle Rum veya Katolik Milletlerinden olmuştur.

10 Haziran 1896'da Islahat Komisyonu'nun hangi yerlere Hristiyan atanacağına dair Babiali'ye yazısı sonucu çalışmalar başladı. Bu yazı daha sonra Şakir Paşa ile vilayetlerdeki valilere gönderildi. Gerekli bürokratik işler tamamlandıktan sonra Eylül 1896'da Şakir Paşa, Erzincan, Tokat, Karahisar-ı Şarkıye, Amasya, Genç ve Muş sancaklarına Hristiyan muavinler atamaya karar verdi. Buna göre Serkis Efendi Erzincan'a; Yusuf Delenda Karahisar-ı Şarkıye'ye, Cercis Efendi Muş'a; Karakoç Efendi Genç'e; Potukyan Nazaret Efendi Amasya'ya; Kostaki Efendi de Tokat'a mutasarrıf yardımcısı olarak atandılar.¹⁸ Hristiyan çoğunluğu meydana getiren üç kaza Hafık, Haçin ve Zeytun'a Hristiyan kaymakamlar atandılar. Bu atanan kaymakamlar Hafık'e Potukyan Nazaret Efendi, Haçin'e Ferid ve Zeytun'a da Yavonaki Efendi şeklindeydi. Bunlara ilaveten 1896 Mayıs'ında nahiye-likten kazalığa dönüştürülen Tayori'ye Nasturi Patriği Mir Şimon'un yeğeni David kaymakam olarak tayin edildi. Ancak bu son tayin reform projesinin gereği olarak değil, Sultan'ın bizzat şahsi isteğinin sonucu idi. David'e Ahmed Beğ, Yavonaki'ye de İzzet Beğ Müslüman yardımcı olarak atandılar.¹⁹

Hristiyan kaymakam muavinlerinin tayinine gelince, Islahat Komisyonu, Palu, Silvan, Ova, Hınıs, Bayburt, Kiği, Arabgir, Çapakcur, Eğin, Çarşancak, Merzi- fon, Gürün, Gevaş, Çıtak ve Bitlis vilayetlerinden iki ka-

zaya Hristiyan muavin tayin edilmesini kararlaştırdı. Bunların tayinlerinin yapılp görevlerine başladıkları tahmin edilmektedir. Mesela Bogos Efendi Tutayan Çarşancak'a gönderilmiş ve orada bu şahıs çalışmaya başlamıştır. Ancak bir müddet sonra Bogos Efendi Tutayan Protestan bir Ermeni tarafından öldürülmüştür.²⁰

Reform projesinin 5. maddesi vilayetlerdeki idari memuriyetlere nüfus oranları nisbetinde Hristiyan me-mur atanmasına dairdi. Şakir Paşa, her vilayette bu mad-denin gerçekleşmesi için mahalli komisyonlar oluşturdu. Bunun tamamlanması sonucunda vilayetlerdeki boşluk-lar belirlendi ve Hristiyanlara düşen oranlar belirlendi. Bu orana göre Harput'ta 72, Diyarbakır'da 90, Sivas'ta 160, Erzurum'da 105 ve Van vilayetinde ise 146 Hristi-yan tayin edilmesine karar verildi.²¹ Bu kişilerden Eylül-Aralık 1896 ayları arasında Harput'ta 39, Diyarbakır'da 70, Sivas'ta 30, Erzurum'da 45 ve Van'da ise 41 Hristi-yan idari görevlere tayin edildiler.²² Kadrolar zaman içinde boşaldıkça Islahat Komisyonu'nun belirlediği ra-kamlara ulaşmağa mahalli görevliler gayret sarf etmişler-dir. Fakat bunu kesin olarak belirlemek, hem Osmanlı, hem de İngiliz belgelerine göre şu anda mümkün gözük-memektedir.

Şakir Paşa'nın bu konuyla ilgili bir diğer görevi de, o vilayetlerde mevcut idari görevlilerden özellikle kay-makamların yeterliliğini araştırmak idi. 24 kaymakam soruşturulmuş ve bunlardan 13'ü görevlerinden alınmış-tır. Bu bölgedeki kaymakamlardan üçte ikisi değiştiril-miştir. Soruşturma akabinde temiz çıkanlar tekrar görev-lerine tayin edilmişlerdir.²³ Mutasarrıf ve valiler hakkın-da özellikle İngiliz Konsoloslarından bilgi alınmış, bun-lardan halka kötü davranan veya kötü karakterli olanlar değiştirilmiştir. Mesela Erzurum valisi Rauf Paşa'ya öv-güler yağdırıldığı, valinin Hınıs Kazası ziyaretinde Kay-makam İsmail Bey'in uygunsuz hareketlerinden dolayı mahkemeye verdiği, Pasin Kaymakamı'nı görevinden az-lettiği, İngiliz Erzurum Konsolosu Graves tarafından rap-or edilmektedir.²⁴ Valiler zaman zaman gayr-ı Müslim-ler ile toplantılar yapmışlar, onların şikayetlerini dinle-yerek problemler büyümeden halletmeye çalışmışlardır. Bu derece titiz ve duyarlı hareketler neticesinde Doğu Anadolu'daki vilayetlerde mevcut idari sistem gözle gö-rünür şekilde düzelme emareleri göstermiştir ki, bundan

İngilizlerin Erzurum ve Van konsoloslarının memnun gözükmesi ayrı bir mevzudur. Çünkü onların memnuniyetini sağlamak bir hayli zordu.²⁵

Nahiyelerin yeniden teşekkülü ile nahiye müdür ve yardımcısı tayini, nahiye meclisine 4 üye seçimi ile yine her nahiyeye bir katibin atanması reform projesinin maddeleri arasında idi. Bu konuyla ilgili bir de her köye bir köy bekçisi tayini öngörülmekte idi. Köylerin coğrafik dağılımı, nahiyelerine olan uzaklıkları ve onların nüfuslarına dair bilgiler, Şakir Paşa vasıtasıyla, askeri mühendislerle toplatıldı. Harita üzerinde mevcut köylerden en uygununun, nahiye olması için çalışmalar yapıldı. Nahiye olabilecek köyün 200 hanenin üzerinde olması ile merkezi konumda bulunmasına gayret gösterildi.

Yukarıdaki bilgilerin temini maksadıyla 26 Aralık 1895 ile 12 Ocak 1896 tarihleri arasında her nahiyeye bağlı köylerin adedi, hane sayısı, nüfusu ve nahiyeden uzaklıklarına dair bilgilerin bir deftere kaydedilerek Şakir Paşa'ya gönderilmesi istendi. Defterler oluşturulduktan sonra bunlar 29 Temmuz ve 24 Ağustos 1896 tarihleri arasında vilayet görevlilerine gönderilerek bu doğrultuda nahiye oluşturulması istendi. Islahat Komisyonu bazı defterleri eksik veya yetersiz buldu ve bunları ilgili vilayetlere geri göndererek doğru bir şekilde tanzim etmeleri istendi. Tasdiklenen defterlerin tatbikine başlandı. Müdür, yardımcısı ve nahiye meclisi azalarının tespiti için seçimler yapıldı. Her nahiyeye bir katip ile polis veya zabıta atandı. Bu işlemlerin 18 Mayıs 1897'de Van, Harput, Sivas ve Erzurum vilayetlerinde tamamlandığı bildirilmektedir.²⁶

Nahiyelerini yeniden düzenleyen ilk vilayet Erzurum idi. Bu vilayette daha önce 164 nahiye vardı. Şakir Paşa bu vilayeti topoğrafik açıdan inceledikten sonra nahiye sayısını 50 veya 64'e düşürmüştür.²⁷ Niçin sayının düşürüldüğü ekonomik sebeplere dayanmakta idi. Çünkü her nahiyenin müdürüne, katibine, zabıta veya polisi ile okuluna belli masraflar yapılması zaruri idi. Sayı ne kadar az olursa masrafta o kadar az olacaktı. Bu vilayette H.1315/1897-98'de 133 nahiye, H.1318/1900-01'de ise 51 nahiye, ilgili vilayet salnamesine göre, mevcut gözükmektedir. 51 nahiyenin 6'sı Bayezid, 15'i Erzincan ve 30'u da Erzurum sancaklarında bulunuyor idi.²⁸

Diyarbakır vilayeti hemen hemen Erzurum ile aynı zamanda nahiyelerini teşekkül ettirdiler. Osmanlı arşiv

belgelerine göre, bu vilayette tesis edilecek 31 nahiyeden 23'ünün kurulduğunu, İngiliz belgesine göre ise 36 veya 40 nahiyenin kurulacağını ve bunlardan ikisinin müdürünün de Hristiyan olacağı belirtiliyor idi.²⁹ 15 Aralık 1896 tarihli ve Salisbury'ye takdim edilen bir belgede, Diyarbakır vilayetinde kurulacak nahiyeler seçimlerinin çoğunda tamamlandığı, polislerin atandığı, ancak bu işleri henüz tamamlamayan yerlerde ise görevlilerin işi sıkı sıkıya takip ettikleri bildirilmekte idi.³⁰

Bitlis vilayeti 31 nahiyeye taksim edildi. 8 Aralık 1896 tarihli belge bunlardan 10'unun tamamlandığını ve 1 nahiye müdürü ile 7 nahiye müdür muavininin Hristiyanlardan seçildiğini ve bu nahiyelere 56 köy bekçisi atandığını belirtmektedir. 2 gün sonraki bir başka belge ise 50 köy bekçisinin daha tayin edildiğini bildirmektedir. Bu vilayette zaman geçtikçe tamamlanan nahiye organizasyonu sayısı artmıştır.³¹ Nitekim 1899 sonunda altı vilayetteki nahiye organizasyonuna dair Osmanlı arşiv belgeleri ile karşılaşmak mümkündür.³²

Reform projesinin nahiye ve köylerde yapılmasını istediği bir diğer iş ise buralarda okulların açılmasına aidi. Türk kaynaklarına göre, 1896'da Sivas vilayetinde eğitimle ilgili büyük bir mesafe kat edilmiştir. Bu vilayet görevlileri 100 adet yeni ilkokul açmıştır ki, bu sayı burada kurulan toplam nahiye adedinden fazladır. Her okula 1 öğretmen gönderildi. Öğretmen eksikliği olan yerlerde, bunların yerine imamlar görevlendirildi. Ancak bunlar rüştiye öğretmenleri tarafından 2 aylık bir kurs-tan sonra okullara tayin edildiler. İmamlara bu kurslarda matematik ve öğretimdeki yeni metotlar öğretildi. Bunlar kurs akabinde köylere gönderildiler. Okula devam eden her öğrencinin ilk iki aylarında okuma yazmayı öğrendikleri tespit edildi.³³ Bu da sevindirici bir gelişme idi. Benzer gelişmeler diğer vilayetlerde de gözlemlendi. Bu gelişmeleri bu bölgede bulunan vilayet salnamelerinde görmek mümkündür.

Eğitimin ileriye götürülmesi ile ilgili Erzurum merkezde bir darü'l-muallimin, her liva ve kaza merkezinde rüştiye ve idadi mektepleri açıldı. Çeşitli sanat dallarının öğretilmesi için kurslar hazırlandı. Vilayet bütçesinin yaklaşık %10'u eğitime tahsis edildi.

Köy bekçileri ile ilgili ise 21 Haziran 1897 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesi köy bekçilerinin görev ve so-

rumluluklarını tanzim eden bir talimatnamenin vilayetlere gönderildiğini göstermektedir.³⁴ İngiliz Elçilik Dragomanı, Haziran 1897'de Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde köy bekçilerinin halukarda tayin edildiğini, yine bir başka tarihsiz Osmanlı belgesi ise 194 köy bekçisinin göreve başladığını bildirmekte idiler.³⁵

Reform projesinin polis ve jandarmaya dair maddelerine göre ilgili vilayetlerde polis ve jandarmanın Hristiyan-Müslüman oranları doğrultusunda yapılması gerekmekte idi. Jandarmanın maaşı vilayet bütçelerinden, polisin maaşı ise devlet genel bütçesinden ödenecek idi. Polis ve jandarma vilayet merkezinden nahiyeye kadar olan birimlerde görevlendirileceklerdi. Projenin en fazla üzerinde durduğu polis ve jandarmaların Müslüman-Hristiyan oranları doğrultusunda atanması idi. Buna göre, Şakir Paşa, 1895-1897 yılları arasında asayiş ve güvenin sağlanması amacıyla her vilayetin ihtiyacı duyduğu polis ve jandarma ile bunların ne kadarının Müslümanlara ve ne kadarının da Hristiyanlara tahsis edileceğini belirledi. Buna göre;

	Toplam Jandarma	Hristiyan Jandarma
Bitlis	1133	280
Erzurum	190	207
Diyarbakır	1329	178
Harput	1282	200
Sivas	1500	255
Van	1002	342 ³⁶

Babialı ilk etapta mevcut jandarmanın aylık paralarını bile ödeyemediği için, Hristiyan jandarma atamasından kaçınmağa çalıştı. Çünkü yeni jandarmaların parasının mahalli vilayet bütçelerince ödenmesi mümkün gözükmemekte idi. Ancak Şakir Paşa, Mart 1896'da Bitlis vilayetinde mevcut 264 jandarmayı görevlerini kötüye kullandığı için açığa aldı ve bunların yerine Hristiyan jandarmaların atanmasını Babialıye teklif etti. Bu Babialı'ce uygun bulunmadı. Hristiyan jandarmanın atanması için tek yol, mevcutların emekliye ayrılması veya görevi bırakmalarıyla açıkların oluşması oldu. 1896 Kasımında İngiliz Bitlis Konsolosu Monahan, Bitlis'te 90 Hristiyan jandarmanın atandığını bildirmektedir. Jandarmada boşluklar oluştuğu kadarıyla, Hristiyan jandarmalar tayin edildiler. 1896 Aralık sonlarında Bitlis'te 280'den 262'si Erzurum'da 207'den 60'ı, Sivas'ta 255'ten 162'si Harput'ta, 200'den 83'ü, Diyarbakır'da

168'den 144'ünün atandığı, fakat Van'da atanması tasarlanan 347'den hiçbirinin tayininin gerçekleşmediği görüldü.³⁷ Bu denli az Hristiyan'ın atanması hayrete sebep oldu ve bu durum Levant Herald'ın 29 Haziran 1896 tarihli nüshasına da yansdı. Bu gazetede Hristiyan nüfusun jandarmada görev almada isteksiz oluşlarından dolayı, bu reformun uygulanmasının güç olduğu belirtiliyordu. Öyle gözükmemektedir ki, 1896 yılının ilk aylarında Hristiyanların isteksizliği az iken, ilerleyen aylarda bu isteksizlik artarak devam etmiştir. 1897 yılı başında jandarma kadrolarında boşluklar olmasına rağmen, Hristiyan istekli bulunmadığından Hristiyanlar için belirlenen oran bir türlü doldurulamadı. Boş kadrolara Hristiyanların atanması için son müracaat günü kondu ve görevliler bunu birkaç kez tekrarlamak zorunda kaldılar.³⁸ Hristiyanların isteksiz oluşlarında, özellikle Van vilayeti için, Ermeni komitecilerinin büyük bir rolü olduğu tahmin edilmektedir. Görevli Hristiyan jandarmalar, Müslüman kaza ve nahiyelere dağıtıldılar. Hristiyan jandarmalar, Müslüman jandarmalarda olduğu gibi, üniforma ve maaşları zamanında alamama problemleri ile karşılaştılar. Ancak Hristiyan jandarmalar, Müslüman jandarmalarla araları iyi idi. Herhangi bir olayın çıktığını, İngiliz konsolosları rapor etmemişlerdir.

Benzer şekilde polis teşkilatını yeterli hale getirmek için aşağıdaki sayılar kadar ilave yapılması planlandı. Buna göre, Bitlis'e 87, Erzurum'a 57, Diyarbakır'a 66, Harput'a 62, Van'a 82 ve Sivas'a ise 37 polisin daha atanması uygun görüldü. Daha önce görevli polislerin tamamı Müslümanlardan oluşmuştu. Yukarıdaki sayılar kadar polis ilave edilecek ve toplam polisten Hristiyanlara düşen oranca da, Hristiyan polis tayin edilecekti. Hristiyanlara düşen orana göre tayin edilecek Hristiyan polis sayısı Erzurum'a 15, Harput'a 9, Diyarbakır'a 13, Sivas'a 18, Bitlis'e 21 ve Van'a 22 idi.³⁹ İngiliz Erzurum Konsolosu Graves, Erzurum ve Harput'ta Şakir Paşa'nın belirlediği orandan daha fazla, Erzurum'da 18 Hristiyan polisin halukarda atandığını bildiriyordu. Bu rakam içinde iki komiser dahi vardı. Harput için belirlenen 9 Hristiyan polisten çok fazla Hristiyan polis ataması yapıldı. Harput'a atanan Hristiyan sayısı en az 16 idi.⁴⁰ Polisler de bu vilayetin sancak, kaza ve nahiyelerinde görevlendirildiler. Diğer vilayetlerde de benzer uygulamalar yapılmıştır.

Adli meselelerle ilgili olarak Babıali, proje dışında gördüğü aksaklıklardan biri olan müstantık ve kadı nahi-berlerine verilen yetkilerin fazla olduğunu ve azaltma yoluna gittiğini görmekteyiz. Projeye göre ise köylerde mahkemelerin görevi muhtar ile ihtiyar heyeti, nahiye-lerde ise müdür ile nahiye meclisi tarafından ifa edilecekti. Bu yeni bir durum değildi. Fakat Şakir Paşa 16 Mayıs 1896'da Adliye Nezareti'ne bir yazı yazarak bunlarla ilgili kuralların ilgili heyet ve meclislere gönderilmesini istedi.⁴¹ Babıali Kasım 1895'ten itibaren ilgili vilayetleri Van-Bitlis, Erzurum-Diyarbakır ve Sivas-Harpur şeklinde üçe taksim ederek her birisi için bir Müslüman ve bir de gayr-ı Müslim adliye müfettişi seçerek bu vilayetlere gönderdi. Van-Bitlis'e Zühdi Efendi ve Selim Hindi Efendi, Erzurum-Diyarbakır'a, Tayyip Efendi ve Yorgaki Efendi ve Sivas-Harpur'a ise Raşid Efendi ve Diyan Efendi bu görev için seçildiler.⁴² Bu kişiler 1896 yılı ortasında görevlerine başladılar. Adli bozukluk ve hapis-hanelerle ilgili aksaklıkları belirleyip Islahat Komisyonu'na gönderdiler. Komisyon bu konuda eksik veya yanlış gördüğünde, bunun, Babıali'ce düzeltilmesini istedi. Müfettişlerin en önemli görevleri yıllardır bekleyen davalara son vermek ve hapis-hanelerin durumunu düzeltmek idi.⁴³ Hapishanelerde hijyenik ortamın olmaması, alan darlığı, gardiyan eksikliği, kalabalık olması, mahkumların sağlığı, tutuklu ve mahkumların ayrı ayrı yerlerde tutulmaması, mahkumların polis tarafından kötü muameleye uğraması gibi konuları araştırıp düzeltmeye çalıştılar. Sivas hapishanesindeki görevlilerden bazıları işlerinden atıldılar. Yine Sivas ve Harpur hapishanesinin yetersiz olduğu görüldü. Buralara Babıali daha büyük hapishaneler yaptı. Birçok hapishanenin sancak ve kaza merkezlerine yapıldığı ve bazı hapishanelerin de tamir edildiği bilinmektedir. Doktor olmayan yerlerde mahkumlar, doktorun olduğu yerlere nakledilerek tedavi ettirildiler.⁴⁴

Şakir Paşa ziyaret ettiği yerlerde özellikle tutuklu bulunanların durumlarına eğildi. Bunların bir çoğu Şakir gelmeden, gelince ve gittikten sonra serbest bırakıldılar. Sivas, Bitlis ve Malatya'daki tutuklu Ermenilerin çoğu bu girişimden dolayı serbest kaldılar.⁴⁵ Projeye göre her vali vilayetinde heyet-i tahkikiye-yi evveliyeye kuracaktı. Bu heyetler 1896'nın başından itibaren kurulma-

ya başlandı. Valinin başkanlığında her merkez için iki üyeli olarak kuruldular. Bu heyet özellikle haksız yere hapishaneye alınanların veya mahkum olanların durumlarını inceleyeceklerdi.⁴⁶ Heyetlerin kurulması bütün vilayetlerde hemen hemen 1896 sonunda tamamlandığı görülmektedir. Bu heyetler konsolosların bildirdiği üzere bir çok Ermeni'nin serbest bırakılmalarını sağladılar. Bu heyetlerin görevi 1896 sonundan itibaren, Şakir Paşa, konsoloslar, valiler ile 22 Aralık 1896 tarihli genel af ile gölgelendi. Çünkü yukarıdaki müdahaleler sonucu hapishanelerde hemen hemen hiçbir tutuklu kalmadı. Tabii ki, heyet-i tahkikiyenin mahkemelerin verdiği kararlara müdahalesi mahkemelerde görevli kişileri tahkir etti.⁴⁷ 22 Aralık 1896 tarihli genel af yanında, bir de 23 Temmuz 1895 tarihli genel af daha vardı. Bundan da bir çok Ermeni istifade ederek serbest kaldılar.⁴⁸ 1897 Ocak ayında genel aftan yararlanan bütün mahkumların serbest bırakıldığı İngiliz konsolosluk belgeleri ile sabittir.⁴⁹

Vergi toplama konusunda, genel uygulama jandarma köylere gönderiliyor ve bu yolla vergiler toplanıyordu. Ancak şiddet kullanımı şikayetlere sebep olmaktaydı. Bu sebeple jandarma yerine vergi tahsildarları görevlendirilecekti. Bu doğrultuda 88 Erzurum'da, 155 Sivas'ta, 81 Bitlis'te, 88 Harpur'ta, 87 Diyarbakır'da ve 68 tahsildar Van'da Ekim-Kasım 1896 tarihleri arasında görevlerine tayin edildiler. Bunda da Hristiyanlar oranları doğrultusunda atandılar. Mesela Diyarbakır'da 87 tahsildardan 21'i Hristiyan idi. 24 Aralık 1896'da bu kişiler görevlerine başladılar.⁵⁰ Vergi toplama işinin zor olması ve halkın vergi vermeme konusundaki isteksizliği, halk ile tahsildarları zaman zaman karşı karşıya getirmiştir ki, bu durumda jandarmalar devriye girmiştir. Bu durum da İngiliz konsoloslarının şikayetine neden olmuştur. Ermeni Patriği 1897 yılı başlarında Sultan'dan iki yıllık bedelat-ı askeriye vergisinin alınmamasını rica etti ve bu rica Sultan tarafından uygun görüldü. Bu durum Ermenilerin büyük memnuniyetine sebep oldu.⁵¹

Öşr vergisinin köylülerce satın alınması ve başkalarınca alınmaması için yapılan çalışmalar köylülerin isteksizliği sebebiyle başarılı olamadı. Bu belki de en başarılı şekilde Erzurum vilayetinde uygulandığı konsolos Graves tarafından rapor edildi.⁵² Emlak komisyonlarının vilayetlerde kurulması ve müfettişlerin emlak ile ilgili

şikayetleri düzeltmek maksadıyla bu vilayetlere gönderildiği bilinmektedir.⁵³

Yabancı ülkelere göç eden Ermenilerin tekrar Osmanlı'ya göçü için Babiali gazetelerde bir çok defalar müsaade çıkardı. Bunun ilki 1896 yılı ortasında, 8 Ocak 1897'de, bu iki buçuk ay uzatıldı. 22 Mart 1897 tarihinde, bu müsaade, iki ay daha uzatıldı. Ancak bundan başka uzatmaların olup olmadığı bilinmemektedir.⁵⁴ Bu müsaade doğrultusunda çok sayıda Ermeni'nin Osmanlı topraklarına geri döndüğü ve dönmeyenlerin ise kendi istekleriyle gittikleri yerlerde kalmış oldukları bilinmektedir.

Kürtlerin göçleri esnasında kontrol edilmesi ile Hamidiye Alayları ile ilgili, özellikle yazlık-kışık yaylaları arasında göç eden Kürtlerin yoldaki köy ve halka zarar verdiklerinden, bu göçleri esnasında, polis ve jandarmaca, gözetlenmesi istendi. Konsoloslardan gelen raporlara göre vilayetlerde bu göçebelerin harekette oldukları esnada bunlara jandarma refakat etmiştir. Olay çıkarmayan göçebelere ise herhangi bir refakat yapılmamıştır. Ancak bu durum devletin düzenli kontrolü ile problem olmaktan çıkmıştır.⁵⁵

Bazı asi Kürt aşiretlerini, mesela, Mudki aşiretini düzene sokmak için bir dizi tedbirler alınmıştır. Problem çıkaran aşiretlerin reislerini tutuklamak suretiyle, bu mesele halledilmeye çalışılmıştır. O dönemde problem çıkaran Dersim Kürtleri ile Şikak aşireti mensuplarına karşı 1896'da ordu gönderildi. Diğerlerine de örnek teşkil etmesi için Dersim Kürtleri tam olarak teslim zorlandı ve bu da başarılıydı. Bundan sonra Dersim'de Şamuşağı aşireti de bazı düzensizlikler yaptıysa da, onlar da, bir müddet sonra kontrol altına alındılar.⁵⁶

Hamidiye Alaylarına bağlı askerlerin üniforma giymesi ve silah taşımalarına, eğitimleri haricinde, yasak getirildi. Bu konuda düzenin kısa bir sürede kurulduğu, Erzurum Konsolosu Graves ve Sivas Konsolosu Bulman tarafından rapor edilmektedir. Ancak Van'da silah taşıdıklarına dair Van Konsolosu'nun şikayetleri vardır. Diyarbakır'da ise bu maddeyle ilgili hiçbir şey yapılmamıştır.⁵⁷ Daha sonraları Bitlis, Van ve Sivas'ta kanunların aleyhine harekette bulunanlar yakalanarak mahkemelere verilmişlerdir. Hatta bazıları mesela Erzurum'dakiler Trablusgarb'a sürülmüşlerdir.⁵⁸

- 1 Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, (1330, İstanbul), s.144 ve Currie'den Salisbury'ye, no 271 tel, 28 Haziran 1895, FO 78/4628.
- 2 Currie'den Salisbury'ye, no 315 ve 313 tels, 18 ve 21 Temmuz 1895, FO 78/4628 ve Currie'den Salisbury'ye, no 313 ve 323 tel, 21 ve 25 Temmuz 1895, FO 78/4628 yine Salisbury'den Currie'ye, no 115 tel, 22 Temmuz 1895, FO 424/183.
- 3 Currie'den Salisbury'ye, no 375 tel, 24 Ağustos 1895, FO 78/4628 ve Herbert'ten Salisbury'ye no 551 tel, 29 Ekim 1895, FO 78/4629.
- 4 Currie'den Salisbury'ye, no 417 tel, 11 Eylül 1895, FO 78/4629 ve yine içinde FO 195/1892.
- 5 Currie'den Salisbury'ye, no 305 tel, 18 Temmuz 1895, FO 78/4628
- 6 YEE k;31, e;2305, z;76, kr; 81.
- 7 Currie'den Salisbury'ye, no 396, 18 Mayıs 1896, FO 78/4708.
- 8 Currie'den Salisbury'ye, no 307, 21 Nisan 1896, FO 78/4706 ve Currie'den Salisbury'ye, no 367, 7 Mayıs 1896, FO 78/4707.
- 9 Herbert'ten Salisbury'ye, no 556 tel. Mahrem, 30 Ekim 1895, FO 78/4629.
- 10 Herbert'ten Salisbury'ye no 577 tel. Mahrem, 1 Aralık 1895, FO 78/4629 ve Salisbury'den Herbert'te, no 203 tel, 2 Aralık 1895, FO 424/184.
- 11 Herbert'ten Salisbury'ye no 591 tel., 3 Aralık 1895, FO 78/4629.
- 12 Currie'den Salisbury'ye, no 752 tel., 27 Aralık 1895, FO 78/4629.
- 13 Currie'den Salisbury'ye, no 226, 20 Mart 1896, FO 78/4704.
- 14 Currie'den Salisbury'ye, no 44 Mahrem, 16 Ocak 1896, FO 78/4700 ve Currie'den Salisbury'ye, no 104, 6 Şubat 1896, FO 78/4702.
- 15 Currie'den Salisbury'ye, no 224., 19 Mart 1896, FO 78/4704.
- 16 YEE k; A e; 25/VII, z;25, kr; 133 ve YA Res. 76/40.

- 17 Graves'den Herbert'e, no 65, 23 Mayıs 1896, FO195/1941 ve Currie'den Salisbury'ye, no 19., 9 Ocak 1896, FO 78/4700, ve yine Cumberbatch'dan Currie'ye, no 35, 31 Mart 1896, FO 195/1941.
- 18 YA Res. 82/22 ve Monahan'dan Currie'ye, tel, 2 Kasım 1896, FO 195/1944 ve Monahan'dan Currie'ye, no 59, 4 Kasım 1896, FO 195/1944.; YEE k; 35/11,z; 48, kr; 95 ve Bleck'ten Block'a, no 285, 25 Haziran 1897, FO 195/1972.
- 19 YA Res. 83/87; Currie'den Salisbury'ye, no 973., 24 Kasım 1896, FO 78/4719; ve yine Bleck'den Block'a, no 304, 30 Haziran 1897, FO 195/1972 ve YEE k; A, e; 23/IV, z; 23, kr; 132.
- 20 Currie'den Salisbury'ye, no 948, 17 Kasım 1896, FO 78/4719; Currie'den Salisbury'ye, no 451, 6 Temmuz 1897, FO 78/4804; Monahan'dan Currie'ye, no 61, 24 Kasım 1896, FO 195/1944; Williams'dan Currie'ye, tel, 30 Ekim 1896, FO195/1944; YA Res. 82/22; YA Res. 83/28; Fontana'dan Currie'ye, no 2, 6, 9, 4, 21 ve 27 Ocak 1897, FO 195/1981; yine bakınız, Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, (1978, Londra), s.79.
- 21 Currie'den Salisbury'ye, no 451, 6 Temmuz 1897, FO 78/4804; Bleck'ten Block'a, no 304, 30 Haziran 1897, FO 195/1972.
- 22 Currie'den Salisbury'ye, no 451, 6 Temmuz 1897, FO 78/4804; Anthopoulos Paşa'dan Salisbury'ye, 21 Aralık 1896, FO 195/1947; Tevfik Paşa'dan Anthopoulos Paşa'ya, 5 Aralık 1896, YA Hus. 363/20; Anthopoulos Paşa'dan Salisbury'ye, 10 Aralık 1896, FO 195/1947; Tevfik Paşa'dan Anthopoulos Paşa'ya, 3 Aralık 1896, YA hus 363/2; Anthopoulos Paşa'dan Salisbury'ye, 8 Aralık 1896, FO 195/1947; Fontana'dan Currie'ye, no 61, 3 Aralık 1896, FO 195/1944; Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896 FO 195/1930; Currie'den Salisbury'ye, no 1003, 2 Aralık 1896, FO 78/4719.

- 23 YA Hus. 335/35 ve Currie'den Salisbury'ye, no 784, 30 Eylül 1896, FO 78/4715.
- 24 Graves'ten Currie'ye, no 14, 26 Nisan 1897, FO 195/1985 ve no 28, 21 Temmuz 1897, FO 195/1985; ve Graves'ten Currie'ye, no 33, 19 Ağustos 1897, FO 195/1985.
- 25 Williams'tan Currie'ye, tel, 24 Kasım 1896, FO 195/1944; Eliot'tan Currie'ye, tels, 24-29 Ağustos 1897, FO 195/1985 ve Graves'ten Currie'ye, no 18, 12 Mayıs 1897, FO 195/1985.
- 26 Currie'den Salisbury'ye, no 784, 30 Eylül 1896, FO78/4715; YA Hus. 372/72; YA Res. 98/69; YA Res. 99/5 ve YA Res. 98/59.
- 27 YA Res. 77/75.
- 28 H.1315 Tarihli Erzurum Salnamesi ve H.1318 Tarihli Erzurum Salnamesi.
- 29 YA Hus. 363/142 ve Hallward'dan Currie'ye, tel, 19 Kasım 1896, FO 195/1930.
- 30 YA Hus 363/2.
- 31 Tevfik'ten Anthopoulo'ya, 10 Aralık 1896, YA Hus 363/2; YA Hus 363/2, YA Hus 363/20.
- 32 YA Res. 98/59; YA Res. 98/69 ve YA Res. 99/5.
- 33 H.1318 Tarihli Erzurum Salnamesi.
- 34 YA Res 87/37; YA Res 83/100.
- 35 Bleck'ten Block'a, no 304, 30 Haziran 1897, FO 195/1972; YEE k;35, e;35/11, z;48, kr;95.
- 36 YA Hus. 355/35, YA Hus. 345/47, YA Hus. 349/58; Currie'den Salisbury'ye, no 451, 6 Temmuz 1897, FO 78/4804.
- 37 Monahan'dan Currie'ye, no 67, 22 Aralık 1896, FO 195/1944; Bleck'ten Block'a, 30 Haziran 1897, FO 195/1972 ve Bulman'dan Currie'ye, no 39, 27 Ocak 1897, FO 195/1993.
- 38 Herbertt'ten Salisbury'ye, no 516, 2 Temmuz 1896, FO 78/4610; Fontana'dan Currie'ye, no 57, 17 Kasım 1896, FO 195/1944; Williams'tan Currie'ye, no 5, 26 Ocak 1896, FO 195/1944; Monahan'dan Currie'ye, tel, 17 Kasım 1896, FO 195/1944; Graves'ten Currie'ye, no 22, 26 Mayıs 1897, FO 195/1985; YA Hus. 372/72 ve Currie'den Salisbury'ye, no 466A, 18 Kasım 1896, FO 78/4724.
- 39 YA Hus. 372/72 ve YA Hus. 363/142. Bu iki belgede Sivas vilayeti için verilen rakam 36 değil, 37'dir. Yine bakınız, YA Hus. 83/89 ve Monahan'dan Currie'ye, no 22 Aralık, 1896, FO 195/1944.
- 40 Graves'den Currie'ye, no 22, 26 Mayıs 1897, FO 195/1985 ve Fontana'dan Currie'ye, no 57, 17 Kasım 1896, FO 195/1944.
- 41 YEE k;A, e:24/XII, z; 24, kr;132; Williams'dan Currie'ye, no 17, 7 Haziran 1896, FO 195/1944 ve Currie'den Salisbury'ye, no 784, 30 Eylül 1896, FO 78/4715.
- 42 YA Res 77/63; YA Res 77/38; Bleck'den Block'a, no 422, 26 Eylül 1897, FO 195/1973; Currie'den Salisbury'ye, no 887, 2 Aralık 1895, FO 78/4707 ve Currie'den Salisbury'ye, no 379, 13 Mayıs 1896, FO 78/4707.
- 43 Currie'den Salisbury'ye, no 784, 30 Eylül 1896, FO 78/4715; YA Res 82/15; Fontana'dan Currie'ye, no 61, 3 Aralık 1896, FO 195/1944 ve Currie'den Salisbury'ye, no 1081, 24 Aralık 1896, FO 78/4721.
- 44 Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896, FO 195/1930; Currie'den Salisbury'ye, no 451, 6 Temmuz 1897, FO 78/4804 ve Williams'dan Currie'ye, no 41, 24 Kasım 1896, FO 195/1944.
- 45 Currie'den Salisbury'ye, no 887, 29 Ekim 1896, FO 78/4718; Monahan'dan Currie'ye, no 60, 10 Kasım 1896, FO 195/1944 ve Bulman'dan Currie'ye, tel., 16-18 Mayıs 1896, FO 195/1930 ve Fontana'dan Currie'ye, özel, 14 Ekim 1896, FO 195/1944.
- 46 *Diistur*, 3. Cilt, s. 27 ve bu heyete verilen talimat için yine bakınız, YEE, k; 13, e; 112/35, z; 112, kr; 6 ve YA Hus 367/44.
- 47 YEE, k; 31, e; 76/21, z; 76, kr; 81; Fontana'dan Currie'ye, no 61, 8 Aralık 1896, FO 195/1944; Williams'tan Currie'ye, no 32, 6 Ekim 1896, FO 195/1944; Currie'den Salisbury'ye, no 1081, 24 Aralık 1896, FO 78/4721 ve Hallward'dan Currie'ye, no 23, 17 Kasım 1896, FO 195/1930.
- 48 YEE, k; 31, e; 2248, z; 76, kr; 81 ve Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, (İstanbul, 1330), s. 144.
- 49 Monahan to Currie, no 1 ve 3, 9 ve 30 Ocak 1897, FO 195/1981; Williams'dan Currie'ye, tel, 26 Aralık 1896, FO 195/1944; Bulman'dan Currie'ye, no 38, 24 Ocak 1897, FO 195/1993; Currie'den Salisbury'ye, no 6 ve 35, 6 ve 14 Ocak 1897, FO 7878/4797; Waugh'dan Currie'ye, tel, ve no 2, 2 ve 5 Ocak 1897, FO 195/1981; Fontana'dan Currie'ye, no 17, 22 Mart 1897, FO 195/1981; Graves'den Currie'ye, tel, 26 Aralık 1896, FO 195/1941; Graves'den Currie'ye, no 1, 1 Ocak 1897, FO 195/1985; Graves'den Currie'ye, özel, 16 Ocak 1897, FO 195/1985.
- 50 Bleck'ten Block'a, no 304, 30 Haziran 1897, FO 195/1972; YA Hus 372/72; Anthopoulo Paşa'dan Salisbury'ye, 8 Aralık 1896, FO 195/1947. Türkçe metin için YA Hus 363/2 ve Fransızca metin için YA Hus 363/20'e bakınız.
- 51 Currie'den Salisbury'ye, no 44, 17 Ocak 1897, FO 78/4797; Currie'den Salisbury'ye, no 175, 17 Mart 1897, FO 78/4799; Monahan'dan Currie'ye, no 8, 3 Nisan 1897, FO 195/1981; Williams'tan Currie'ye, no 8, 22 Şubat 1897, FO 195/1985.
- 52 Graves'den Currie'ye, no 118, 19 Kasım 1896, FO 195/1941.
- 53 Bleck'ten Block'a, no 304, 30 Haziran 1897, FO 195/1972; Williams'dan Currie'ye, no;41, 24 Kasım 1896, FO 195/1944; Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896, FO 195/1930 ve yine Fontana'dan Currie'ye, no 61, 3 Aralık 1896, FO 195/1944; Hallward'dan Currie'ye, no 23, 17 Kasım 1896, FO 195/1930.
- 54 Bleck'den Block'a, no 20, 8 Ocak 1897, FO 195/1971; Currie'den Salisbury'ye, no 206, 24 Mart 1897, FO 78/4799.
- 55 Graves'den Currie'ye, no 118, 19 Kasım 1896, FO 195/1941; Fontana'dan Currie'ye, no 61, 8 Aralık 1896, FO 195/1944; Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896, FO 195/1930 ve Hallward'dan Currie'ye, no 23, 17 Kasım 1896, FO 195/1930.
- 56 Cumbertbatch'tan Currie'ye, no 22 Mahrem, 21 Şubat 1896, FO 195/1941; Currie'den Salisbury'ye, no 170 ve 171 Mahrem, 3 Mart 1896, FO 78/4703; Currie'den Salisbury'ye, no 170 Mahrem, 3 Mart 1896, FO 78/4703; Currie'den Salisbury'ye, no 431, 1 Temmuz 1897, FO 78/4804; Fontana'dan Bunson'a, tel, 18 Temmuz 1898, FO 195/2025 ve Cumbertbatch'tan Currie'ye, no 24 Mahrem, 25 Kasım 1896, FO 195/1941.
- 57 Anthopoulo Paşa'dan Salisbury'ye, 30 Kasım 1896, FO 195/1947; Currie'den Salisbury'ye, no 1081, 24 Aralık 1896, FO 78/4721; Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896, FO 195/1930; Graves'den Currie'ye, no 118, 19 Kasım 1896, FO 195/1941; Fontana'dan Currie'ye, no 61, 8 Aralık 1896, FO 195/1944; Williams'dan Herbert'e, no 17, 7 Haziran 1896, FO 195/1944; Williams'dan Herbert'e, no 41, 24 November 1896, FO 195/1944 ve Hallward'dan Currie'ye, no 25, 29 Kasım 1896, FO 195/1930.
- 58 Graves'den Currie'ye, no; 48, 14 Aralık 1897, FO 195/1985 Monahan'dan Currie'ye, no 4, 6 Şubat 1897, FO 195/1981; Crow'dan Currie'ye, tel, 6 Eylül 1897, FO 195/1981 ve Bulman'dan Currie'ye, no 36, 25 Kasım 1896, FO 195/1930.

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDE GELİŞİM SÜRECİ

DOÇ. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR
TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (İSAM)

Arapların ortak bir dil, tarih, coğrafya ve etnik temellere dayalı olarak ayrı bir millet oluşturdukları ve bu milletin siyasal bağımsızlığını kazanarak kendi kendini yönetmesi anlamındaki Arap milliyetçiliği Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Batılılara (özellikle İngiliz ve Fransızlara) karşı verilen bağımsızlık mücadelesiyle ortaya çıkmış bir harekettir. Ancak belirtilmelidir ki, Arap milliyetçiliğinin kökenleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamış ve Osmanlı Devleti yıkıldığında önemli bir aşamaya gelmiş durumdaydı. Arap milliyetçiliği tarihçileri bu döneme "milliyetçilik öncesi" dönem adı vermekte ve bu manada "Arabizm" tabirini kullanmaktadırlar.¹ Arabizmin ortaya çıkışında etkili olan başlıca faktörler şunlardır: 1800'lerden itibaren Araplar arasında Avrupa nüfuzunun giderek artmasıyla geleneksel sosyal, kültürel ve ekonomik dengelerin değişmesi; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap dili ve edebiyatındaki canlanmanın yanı sıra eğitim ve basın-yayın kuruluşlarının gelişmesiyle Araplık şuurunun oluşması; ve Osmanlı yönetimindeki aksaklıkların Araplar üzerindeki olumsuz tesirleri.

Arabizmin ortaya çıkışını etkileyen önemli faktörlerden biri 19. yüzyılda Avrupa'nın çok yönlü olarak Ortadoğu'ya girmesiyle mahalli dengelerin bozulması ve buna karşılık Osmanlı Devleti'nin bölgede otoritesini tam olarak tesis edememesidir. 19. yüzyıl öncesi Avrupa-Ortadoğu ilişkileri Ortaçağda Venedik ve Portekiz gibi küçük devletlerin, daha sonra da İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin ticari amaçla gerçekleştirdikleri girişimlerle sınırlıydı. Ancak 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Avrupa'daki siyasi rekabetin mücadele alanının Ortadoğu'ya kadar uzanması bölge tarihinin seyrini

önemli ölçüde etkiledi. Ortadoğu Napolyon'un 1798 Mısır çıkartmasından sonra Avrupa gündeminde önemli bir yer işgal etti. Her ne kadar Fransa kısa bir süre sonra Suriye'nin güneyinden ve Mısır'dan çekilmek zorunda kaldı ise de, İngiltere'nin bölgeye fiilen girişini sağlamış oldu. Bundan böyle İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini düşünerek birinci derecede Mısır'daki, ikinci derecede de Suriye ve Lübnan'daki gelişmelerle yakından ilgilenmek zorunda hissedecekti.

Napolyon'un Mısır'dan çıkarılışından sonra yönetimini ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğulları döneminde Mısır'da Fransız-İngiliz rekabeti olanca hızıyla devam etti. Her iki ülke de Mısır'a yatırım yapmakta ve ticari ilişkilerini geliştirmekteydiler. Mehmet Ali Paşa da Avrupa'nın bilgi ve becerilerini Mısırlılara kazandırarak gelişmeyi hızlandırmak için bir taraftan Avrupa'ya öğrenci göndermekte, diğer taraftan da Avrupalı teknisyenleri Mısır'a getirerek yerli kalifiye eleman yetiştirmeye çalışmaktaydı. Bu gelişmeler konumuz açısından iki önemli sonuç doğurdu: Birincisi, Avrupa ile geliştirilen ticari ve askeri ilişkiler sonucu elde edilen gelir ve kurulan düzenli modern ordu Mehmet Ali Paşa'yı yayılmacı politika izlemeye sevk etti. Bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı açtığı savaşları kazanan ve Ortadoğu'da güçlü ve otokratik bir devlet kuracağı zannını uyandıran Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikaları İngiltere'nin doğrudan müdahalesiyle frenlenebilmiştir (1840).² Diğer bir ifadeyle, bu politikalar Avrupa'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. İkincisi, Avrupa ile gelişen ilişkiler ve özellikle Avrupa'ya giden Mısırlı öğrenciler onyıllar sonra doğacak olan milliyetçilik ideolojisinin önemli unsurlarından olan "vatan" ve "vatanperverlik" gibi yeni fikirlerin Ortado-

ğu'ya girişine aracı olmuşlardır. O dönemin Mısır ileri gelenleri arasında Avrupa'nın ilerleme nedeninin vatanperverlik olduğu fikri yayılmaya başlamıştı. Yani vatanperverlik güç ve ilerleme kaynağı olarak görülüyordu. Mısırlılar arasında bu görüşü yaymaya çalışan ilk ve en önemli şahsiyet Rifa'a Rafi' Tahtavi'dir.³

1870'lere gelindiğinde vatan ve vatanperverlik anlayışları gelişmiş ve Avrupa'nın artan nüfuzuna karşı reaksiyon olarak doğan yabancı düşmanlığı ile birlikte Mısır milliyetçiliğinin kökenlerini oluşturmuştur. Bu dönemde Afgani ve talebelerinden Abduh gibi önemli isimlerin Müslümanların geri kaldıklarını kabullenmeleri, bu gerilikten modern-akılcı bir İslam anlayışı, Batı'da yaygın olan tabii bilimlerin öğrenilmesi ve vatanperverlikle kurtulunabileceğini savunmaları ve bu fikirlerin ulema, askerler ve yeni oluşmakta olan okur-yazar grubu tarafından da hüsnükabul görmesi Mısır milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1880'lerin başında yabancı düşmanlığının iyice artması ve giderek Avrupa'nın Mısır'daki çıkarlarını tehdit etmesi 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgaliyle, yani Ortadoğu'daki gelişmeleri kolayca izleyebileceği ve gerektiğinde yönlendirebileceği bir üs elde etmesiyle sonuçlanmıştır. Dahası, 1890'lardan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Mısır, Osmanlı muhalefetini oluşturan Genç Türklerin ve Arabistlerin serbestçe hareket ettiği ve fikirlerini basın yoluyla Osmanlı sınırları içine kolayca sızdırabildiği bir yer olmuştur.⁴

Avrupa ile gelişen ilişkiler Suriye ve Lübnan'da da Batı taraftarları ve karşıtları olmak üzere iki kesimin doğmasına neden oldu. Bir kısım Hristiyan Araplar 19. yüzyılın ilk çeyreğinden buyana bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin de etkisiyle İngiltere veya Fransa'ya dayanmayı yeğlerlerken, Müslüman Araplar genelde Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesi ve İslamî dayanışmanın sağlanması taraftarlarıydılar. Bilindiği gibi Fransızların Suriye Hristiyanları ve özellikle Lübnan Marunileriyle ve İngilizlerin de Dürzilerle yakın ilişkileri söz konusuydu. Bu iki ülkenin bölgeye olan ilgisi gelişen ticari ilişkilerle giderek kuvvetlenmekteydi. Bunun bir sonucu olarak İngiltere ve Fransa bölgede konsolosluklar açmakta gecikmediler. Avrupa'lı konsolosluklar kendi devletlerinin işlerini takip etmenin ötesinde zaman zaman yerli

Hristiyanların hamiliğini yapmakta ve gelişen ticari ilişkilerden aslan payını almalarını sağlamaktaydılar. Müslümanlar ise Avrupa'nın baskısıyla uygulamaya konulduğuna inandıkları Müslüman-Hristiyan eşitliği gibi seküler prensiplerden hoşnut değillerdi. Bu gelişmeler cemaatler arası tansiyonu artırdı ve 1860'da Lübnan'da Dürziler ile Maruniler ve Şam'da Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında şiddetli çatışmalar oldu ve çoğunluğu Hristiyanlardan olmak üzere binlerce kişinin ölümüyle sonuçlandı.⁵ Bu olayda Avrupa'nın doğrudan müdahalesine neden oldu. 1861'de kabul edilen yeni düzenlemeye göre Lübnan, Suriye vilayeti yerine doğrudan İstanbul'a bağlı özerk bir mutasarrıflık haline getirildi. Lübnanlı olmayan Osmanlı Hristiyanları arasından seçilecek bir mutasarrıf Osmanlı Devleti'nce tayin edilecek, fakat bu tayin Avrupa devletlerince onaylandıktan sonra geçerli olacaktı. Yeni düzenlemeyle Lübnan'daki Osmanlı varlığı muhafaza edilmekle birlikte Avrupa'nın çıkarları da resmen kabul edilmişti.

Avrupa devletlerinden özellikle İngiltere ve Fransa, Suriye bölgesinde nüfuzlarını artırabilmek için her fırsattan yararlanmaya çalışıyorlardı. Bölge cemaatlerinden Dürziler İngiliz çıkarlarını, Maruniler ise Fransız çıkarlarını korumak ve geliştirmek için görevlendirilmiş gibiydiler. Adı geçen devletler bir taraftan bu cemaatlerin madden gelişmelerini sağlamaya çalışırken, diğer taraftan adeta Osmanlı otoritesine karşı gelmelerini teşvik etmekteydiler. Zira devlete karşı suç işlediklerinde Fransızlar Marunileri, İngilizler de Dürzileri korumaktaydı. Dahası, İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'ı ele geçirmesi Suriye'deki İngiliz yanlılarını sevince boğmuştu. Bundan sonra İngiltere'nin Suriye ile daha da yakından ilgileneceği beklenmekteydi. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Layard'ın 1879 sonbaharında Suriye'ye yaptığı gezi bu tür beklentileri iyice artırmıştı. Gerçekten de İngiltere, Suriye'deki gelişmeleri yakından takip etmekte ve müdahalelerde bulunmaktan çekinmemekteydi. Reformların uygulanışı ile ilgili müdahalelerinin yanı sıra 1879 ve 1896'da meydana gelen Dürzi çatışmalarında İngiltere'nin Dürzileri koruması Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştı.⁶ Aynı zamanda Fransa bölgede inisiyatifini İngiltere'ye kaptırmamak için çabalamaktaydı. 1870 Alman yenilgisinden sonra ancak 1880'lerin başın-

da toparlanabilen Fransa, Layard'ın Suriye gezisinin ardından İstanbul'daki askeri ataşesi de Torcy'yi incelemelerde bulunmak üzere Suriye'ye göndermişti. Bundan böyle Fransa, bir taraftan Marunilerle ilişkilerini kuvvetlendirecek, diğer taraftan da bölgedeki yatırımlarına ağırlık vererek nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışacaktı. Suriye bölgesinde inşa edilen yaklaşık 1.400 km. demiryolunun büyük bir bölümünün Fransızlar tarafından yapılması bunun önemli bir göstergesiydi.⁷

Giderek artan Avrupa nüfuzunun Suriyeli Müslüman Araplar üzerinde dolaylı olarak olumsuz etkileri de görülmekteydi. Örneğin, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında maruz kalan büyük yenilgi sonrasında Suriye ileri gelenlerinden bir grup Avrupa devletlerinden birinin Suriye'yi işgal etmesinden korkarak gizlice toplanmış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılması durumunda Suriye Müslümanları'nın tavrının ne olacağını tartışmışlardı. Toplantıda alınan karara göre, Osmanlı Devleti Suriye topraklarından çekilmek zorunda kalır ve herhangi bir yabancı ülke Suriye'yi işgale kalkışırsa Müslümanlar Suriye'nin bağımsızlığı için çalışacak ve kurulacak yeni devletin başına da Emir Abdulkadir el-Cezairi (ö.1883) getirilecekti. Aynı yıllarda Suriye'nin Mısır veya İngiltere'ye iltihak edeceği yolunda söylentilerin yayılmasını da Osmanlı Devleti'nin zayıflığı'nın yanı sıra artan yabancı nüfuzuna atfetmek gerekir.⁸

Osmanlı döneminde Arabizmin gelişmesinde önemli rol oynayan diğer önemli bir faktör de özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap edebiyatında görülen canlanma ve Arapların eğitim seviyesinin giderek yükselmesidir. Arap dili ve edebiyatının gelişme sürecinin ilk yıllarında Amerikan Protestan ve Rus Ortodoks misyonerlerinin payı büyüktür. Amerikan misyonerler amaçlarına ulaşmada yerli dilin sağlayacağı kolaylığı dikkate alarak İncil'i Arapçaya çevirttirmişler ve kendi okullarında kullanacakları kitapları Arapça yayımlamışlardır. Aynı şekilde Rus Ortodoks misyonerleri de Grek Ortodokslarının nüfuzunu kırmak amacıyla Grek Ortodoks papazlara karşı daha alt kademelerdeki Arap görevlileri desteklemenin yanı sıra Grekçe yerine Arapça kullanımına önem vermişlerdir.⁹

Misyoner çarkından geçerek 19. yüzyıl Arap dili ve edebiyatının canlanmasına katkılarıyla dikkat çeken simaların başında Nâsif el-Yazıcı (1800-1871) gelir. Ame-

rikan misyonerlerinin Arapça okul kitaplarını hazırlamanın ve Arapça'ya çevrilen İncil'in dilini kontrol etmenin ötesinde Yazıcı, klasik dil ve edebiyat konusundaki çalışmalarıyla da tanınır. Yazıcı'nın aksine modern Arapçanın geliştirilmesini savunan ve yine misyonerlerle yakın ilişkileriyle tanınan diğer bir isim de Faris eş-Şidyak'tır (1805-1887). Arap gazetecilerinin ilklerinden olan Şidyak, Tahtavi'nin halefi olarak *Vekayi-i Mısıriyye*'nin editörlüğünü yapmış, daha sonra Malta'ya geçerek 14 yıl Amerikan misyonerlerinin Arapça yayınlarını hazırlamıştır. Müslüman olduktan sonra İstanbul'a gelen Şidyak Tabhane-i Amire'de tercüman ve musahhah olarak görev almıştır. 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da neşredilen ilk müstakil Arapça gazete olan *el-Cevait'i* de çıkartan Şidyak gazeteciliğin yanı sıra, şiir, nesir ve Arap dili üzerine yazdığı eserleriyle de tanınır.¹⁰

19. yüzyıl Arap yazarları arasında önemli simalardan bir diğeri de olan Butrus el-Bustani'dir (1819-1883). Bustani 1840'larda Beyrut'taki Amerikan misyoner okullarında çalışmış, ve İncil'in Arapça'ya çevrilmesine yardımcı olmuştur. 1860 olaylarından sonra, cemaatler arasında hoşgörü ve yardımlaşmayı tesis etmeye çalışan Bustani, bu amaca yönelik olarak *Nefir Suriye* adında bir gazete çıkardı. Kısa ömürlü olan bu gazeteden sonra Nâsif el-Yazıcı ile birlikte *Medresetü'l-Vataniyye* adında bir okul kurdu (1863). Amerikan misyonerlerinin Suriye Protestan Koleji'ni kurmalarına yardımcı oldu. Okul faaliyetlerinin yanı sıra *Mubittü'l-Mubit* adlı ilk modern Arapça sözlüğü ve *Dairati'l-Maârif* adlı ilk modern Arap ansiklopedisini hazırlayan Bustani, 1870'den itibaren 16 yıl "vatan sevgisi imandandır" (Hubbu'l-vatan mine'l-İman) sloganıyla yayımlanan *el-Jinan* dergisinin de kurucusudur. Bustani'nin faaliyetleri öğretim ve yayın hayatıyla sınırlı değildir. O, kültürlü insanların bir araya gelerek fikir alışverişlerinde bulunmalarına zemin hazırlamak amacıyla edebi derneklerin kurulmasına da öncülük etmiştir. Bu manada kurulan ilk dernek *Cemiyetü'l-Edeb ve'l-Ulum* (1847), ikincisi ise *Cemiyetü'l-İlmiyyeti's-Suriye* (1857)'dir. Birinci derneğin üyelerinin tamamı Hristiyan iken ikincisinde Hristiyanların yanı sıra Dürziler ve Müslümanlar da yer almıştır.¹¹

Tahtavi'nin Mısır'da yaymaya çalıştığı "vatan" ve "vatanperverlik" anlayışları Suriye'de önce Hristiyanlar-

da ilgi uyandırmıştır. Bu fikirlerin önde gelen savunucularından biri de Bustani'dir. Bustani'nin kurduğu okula "medresetü'l-vataniyye" adını vermesi; dergisinin baş kısmında "vatan sevgisi imandandır" sloganını kullanması bu fikirlere olan bağlılığının göstergelerindendir. Şüphesiz Onun vatani Suriye idi. Ancak O, dar kapsamlı olan Suriye'li kimliğini geniş kapsamlı olan Osmanlı kimliğiyle çelişkili görmüyordu. Bu nedenledir ki Bustani Hristiyan Araplar arasında Osmanlılık ideolojisinin en kuvvetli savunucusu olarak da ün yapmıştır.¹² Fakat Araplığı ve mahalli vatani Osmanlılıktan daha önemli görenler de yok değildi. 1860'ların sonunda Nâsif el-Yazıcı'nın oğlu İbrahim el-Yazıcı Arapları eski güçlerini yeniden ele geçirmeye ve Osmanlı yönetimini sona erdirmeye çağırıyordu. Bir grup Maruni arkadaşı ile birlikte Yazıcı, Suriye Protestan Koleji'ndeki Fransızca hocası Elias Habbalin'in etkisinde kalarak Osmanlı yönetimini sona erdirmek için gizli bir cemiyetin faaliyetlerine de katılmıştı. Hatta Beyrut sokaklarına halkı isyana teşvik edici ilanlar da yapıştırmışlardı.¹³ Ancak Yazıcı ve arkadaşlarının faaliyetlerinin destek toplayamaması ve Osmanlı hükümetinin karşı tedbirler alması, bu ayrılıkçı girişimi kısa sürede sona erdirdi. Misyonerler ve Hristiyan Arapların ileri gelenlerince kurulan modern eğitim kurumları vasıtasıyla Hristiyan Araplar arasında eğitimin gelişmesi ve bu kurumlarda İslam'a ve Osmanlılık ideolojisine aykırı fikirlerin işlenmesi Müslümanları kendi okullarını kurmaya sevk etti. Şeyh Abdulkadir el-Kabbani (1847-1935)'nin önderliğinde bir araya gelen Beyrut Müslümanları 1878 yılında Cemiyetü'l-Makasidü'l-İslamiye adında bir dernek kurarak Müslüman öğrenciler için bir çok okulun açılmasına vesile oldular. Aynı yıllarda benzeri faaliyetler Şam'da da başlatıldı. Devletin de katkılarıyla kısa sürede ibtidai, rüşdiye ve idadi okulları açıldı.¹⁴ Aynı gerekçelerle 1879 yılında Şam'da, günümüze kadar çok önemli bir fonksiyon ifa eden ve uzun yıllar Suriye milli kütüphanesi olarak görev yapan Zahirîye kütüphanesi kuruldu. II. Abdülhamid döneminde Arap vilayetlerinde açılan modern okulların sayısı 1000'e yaklaşmıştı ve bunların büyük bir kısmı Suriye bölgesindeydi. Sadece Beyrut vilayeti sınırları içerisindeki devlet okulu sayısı 1914'te 359 idi. 20. yüzyılın ilk yıllarında Şam'da açılan hukuk ve tıp mektepleri

bunların en dikkate değer olanlarıydı. O zamanın yaygın kanaatine göre, bu mekteplerin kuruluş amacı Müslüman öğrencilerin misyonerler tarafından yüksek okul seviyesinde kurulan Suriye Protestan Koleji ve Cizvit Koleji'ne gitmelerine mani olmaktı. Esasen, aynı nedenlerden dolayı 1880'lerden itibaren mahalli okullardan mezun olan yetenekli Arap öğrenciler İstanbul'daki yüksek okullarda okutulmaktaydı. Örneğin II. Abdülhamid döneminde sadece mülkiyeden mezun olan Arap öğrenci sayısı 100'e yaklaşmıştı. Harbiye, tıbbiye ve diğer yüksek okullarda okuyan Arap öğrenciler de dikkate alınırsa Osmanlıca'yı iyi bilen, Osmanlı kültürü ile yoğrulan ve devlet idaresinde görev alan Arapların küçümsenemeyecek sayıya ulaştıkları görülür.

Okuma-yazma oranındaki artışa paralel olarak sürekli yayınlarda da önemli artış gerçekleşti. 19. yüzyılın ikinci yarısından Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını kaybediş tarihi olan 1918'e kadar sadece Beyrut, Şam ve İstanbul'da yayımlanan Arapça gazete ve dergi sayısı 200'e yaklaşmıştı. Bu rakamlar Arap kültürel kimliğinin oluşmasında ve siyasi manada Arabizmin gelişmesinde Arapça basının rolü konusunda bir fikir vermektedir. Bundan dolayıdır ki Arap milliyetçiliği tarihçileri, Arabizmin gelişmesini sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için Osmanlı dönemi Arap basınının vazgeçilmez kaynaklardan biri olduğunu vurgulamaktadırlar. Özellikle basın özgürlüğünün belli bir seviyeye ulaştığı İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan Arap gazetelerinin Arabizmin gelişip yayılmasında etkin rol oynadığı genel kabul gören bir husustur. Arabizm savunucusu olarak dikkati çeken gazetelerden Beyrut'ta yayımlananlar *el-Mi'fid* (909), *el-İttihadü'l-Osmani* (1908), *el-Hakika* (1909), *el-Ikbal* (1902), Şam'da yayımlanan ise *el-Müktebes* (1908)'tir.¹⁵

Osmanlı döneminin son elli yılında Türk-Arap ilişkilerinin seyri de Arabizmin gelişmesinde önemli pay sahibidir. Daha önce kısmen belirtildiği üzere Osmanlı yönetimine karşı siyasi içerikli ilk tepkiler Beyrut Hristiyanlarından gelmiştir. Suriye Protestan Koleji öğrencilerinden oluşan bir grup, öğretmenlerinin anti-Osmanlı fikirlerinin etkisinde kalarak 1876-1883 yılları arasında gizli toplantılar yaparak Osmanlı yönetiminin sona erdirilebilmesi için fikir jimnastiği yaparlar. Alexandre Du-

mas'nın "Üç Silahşörler" adlı romanının kahramanlarından da esinlenen bu öğrenciler öncelikle Lübnan'ın bağımsızlığını hayal etmekteydiler. Aralarında İbrahim Yazıcı, Şahin Makaryus ve Faris Nimr'in de bulunduğu bu grup 1880'de Beyrut sokaklarında asılan ve Arapları Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya çağıran ilanların da sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Üyelerinden Faris Nimr'in ifadesine göre, 1882-83'e kadar faaliyet gösteren bu grup, sadece Hristiyanlarla bir başarı elde edemeyeceklerinin farkına vararak Müslümanlara açılmaya karar verir. Aynı zamanda Beyrut mason locasına da üye olurlar. Bir kaç Müslüman'ı da üye olmaya ikna ederler. Zamanla bağımsızlık fikirlerini Müslümanlara açıklarında, Müslümanların yönetimde Araplara daha çok yer verilmesi isteğine sıcak baktıkları, ancak kesinlikle Osmanlı Devleti'nden kopmayı düşünmedikleri ortaya çıkar. Bu girişimler sonunda ortaya çıkan bir başka gerçek de, o dönemin Arapları arasında etnik kökenin değil dinin belirleyici rol oynadığıdır. Diğer bir ifadeyle, milliyet fikri Araplar arasında henüz kabul görmemiş, ilişkiler ve bağlılıklar hala dini temellere dayanmaktadır.¹⁶

Suriye Hristiyanlarınca organize edilen bu tür siyasi eylemler bölge Müslümanlarının ve Osmanlı yöneticilerinin tepkilerine neden olmuştur. Yöneticilerin polisiye tedbirlerinin yanı sıra dönemin İstanbul, Şam ve Beyrut gazeteleri özellikle Müslüman Arapların devlete sadakatlerini artırmaya yönelik yazılar yayımlamışlardır. İstanbul'da yayımlanmakta olan *el-Cevaib* ve *Tercüman-ı Hakikat*'le birlikte Suriye adıyla çıkarılan vilayet resmi gazetesi de dahil bir çok mahalli gazetede yönetim aleyhinde faaliyette bulunanlar kınanmış ve bunların Arapları temsil edemeyecekleri vurgulanmıştır. Örneğin *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan makalelerden biri, Suriye'de etkin olduğu düşünülen ve Sultan'a yakınlığı ile tanınan Şeyh Ebülhüda tarafından yazılmıştır. İlmiye sınıfında da önemli bir rütbeye (Rumeli Kazaskeri) sahip olan Ebülhüda, söz konusu makalesinde hiç bir şeyin Arapları hilafeti savunmaktan alıkoyamayacağını, çünkü halifeye itaatin Allah'a ve Peygamberine itaat demek olduğunu en iyi Arapların bildiğini ifade etmektedir. Aynı günlerde Şam, Beyrut, Hama ve Nablus ileri gelenleri sadarete sadakat mektupları göndermişlerdir. Arap ileri gelenleri mektuplarında bu eylemlerin toplumda yer

edinememiş bir kaç kişinin işi olduğunu, amaçlarının Araplar arasına nifak sokmak ve onları Osmanlı aleyhtarlığına ihtilalciler olarak göstermek olduğunu belirterek, bunların Arapları temsil etmekten çok uzak olduklarına dikkat çekmişlerdir.¹⁷ Nüfuzlu Arapların devlete sadakatlerini vurgulamaları ve faillerin yakalanması için vilayet görevlilerine yardımcı olmaları hem Osmanlı yöneticilerini rahatlatmış hem de hiç kimse uzun süre bu tür eylemlere cesaret edememiştir.

Sultan II. Abdülhamid, 1878'de idareye etkili bir biçimde müdahaleye başladıktan sonra Arap vilayetleriyle de yakından ilgilendi. Arap vilayetleri arasında harici fikirlere açık olanları Mısır ve Suriye idi. Mısır'ın özel statüsünden (Eyalet-i Mümtaze) ve 1882'den sonra da İngiltere'nin eline geçmesinden dolayı Sultanın doğrudan müdahalelerde bulunamaması oradaki fikir hareketlerine seyirci kalması sonucunu doğurmuştur. Suriye'deki gelişmeleri yönlendirebilmek için ise Sultan gerekli müdahalelerde bulunmuştur. Suriye'de vuku bulan ve yukarda kısaca bahsedilen kıpırdanmalardan haberdar olan Sultan II. Abdülhamid 1878 Mart'ında Suriye valiliğine atadığı Cevdet Paşa aracılığı ile öncelikle vilayetteki huzursuzlukların sebeplerini tespit etmeye çalışmıştır. Cevdet Paşa, Suriye'deki olumsuz havayı vilayet yönetimindeki bir takım aksaklıklara ve savaşın olumsuz etkilerine bağlamaktadır. Ona göre, Müslüman halkın hilafetten yüz çevirmesi düşünülemez, yönetimle ilgili şikayetlerini dile getirmeleri ise tabiidir ve bu şikayetler hükümete karşı bir harekete dönüşmeyecektir. Sultan Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın görüşlerini dikkate almakla birlikte onun kadar iyimser ve rahat olmayıp sözlü şikayetlerin aksiyona dönüşmesini önlemek için ciddi tedbirler alınmasını düşünmektedir. Bunun için de bölgeye müfettişler göndererek neler yapılması gerektiğinin belirlenmesini ister. İdari düzenlemelerin Arap halkının güvenini tazelemede yetersiz kalacağını düşünen Sultan, mahalli nüfuza sahip kişilerle resmi ve gayri-resmi bağlantılar kurarak devlete bağlılıklarını kuvvetlendirmeye çalışır. Şeyh Ebülhüda Efendi, İkinci katip İzzet Paşa ve Şam müftüsü Mahmud Hamzavi bunlardan sadece bir kaçıdır. Bununla da yetinmeyen Sultan, bölge halkından bir çok kişiye gönül alıcı hediyeler göndererek ve Müslüman Arapların Halifeye bağlılıklarını kuvvetlendirecek

camii, mescit, tekke ve türbelerin bakımı ve onarımı gibi hayır işlerine önem vererek devlete sadakatlerini artırmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamid genelde bütün Arap vilayetlerinde ve özellikle Suriye'de toplumun ileri gelenlerine ters düşmemeye özen göstermiştir. Mahalli problemlerin çözümünde onların görüşüne müracaat etmiş ve onlarla uyum içerisinde çalışamayan valileri de görevden almakta tereddüt etmemiştir. Örneğin Suriye valilerinden Mithat ve Raşid Naşid Paşa'ların görevden alınışlarında mahalli liderlere ters düşmelerinin rolü büyüktür. Aynı uzlaşmacı tutum dil meselesinde de sergilenmiştir. 1876'dan itibaren resmi dilin Türkçe olduğu ilan edilmesine rağmen Arap vilayetlerindeki okullarda ve devlet dairelerinde katı bir uygulamadan kaçınılmıştır. Modern okulların en yaygın olduğu Suriye vilayetindeki ibtidai ve rüşdiye okullarında eğitim-öğretim Arapça ağırlıklı olarak verilirken idadiden itibaren giderek Türkçe ağırlık kazanmıştır. Türkçe bilmenin devlet kademelerinde yükselmeye önemli bir unsur olduğunu gören Araplar kendiliklerinden bu dili öğrenmeye başlamışlardır. 1890'lardan itibaren Arap asıllı bir çok kişinin Osmanlı yönetiminde görev almaları Türkçe bilen eğitilmiş Arapların sayısındaki artışın bir göstergesidir. II. Abdülhamid, mahalli problemlerin çözümünde sergilediği uzlaşmacı tutumunu İslami değerlere önem veren ve Müslümanların gelişmesine öncelik tanıyan uygulamalarıyla da desteklemiştir. Diğer bir ifadeyle Osmanlılık anlayışının yerleşebilmesi için esnek, hoşgörülü, merkeziyetçi devlet anlayışına ters düşse de mahalli şartlara uygun politikalar izlemiştir.¹⁸

II. Abdülhamid'in Arap topraklarındaki nüfuzunun derecesini göstermesi bakımından biri saltanatının ilk yıllarına, diğeri de son yıllarına ait şu iki örnek dikkat çekicidir. Birincisi, 1878'den itibaren Arapları Osmanlı Devleti'nden koparmanın yollarını arayan İngiliz eski diplomatlarından Wilfred Scawen Blunt, 1878-1882 yılları arasında Mısır, Suriye, Hicaz ve Basra'ya yaptığı seyahatler sırasında Arapların Osmanlıya karşı tavrını izlemeye çalışır. İlk seyahatlerinde Araplar arasında Osmanlı aleyhinde bir tavrın mevcudiyetini gözlemleyen ve bunun giderek kuvvet kazanacağını düşünen Blunt, 1882'de üzülmeye görür ki Sultan Abdülhamid kısa sayılabilecek bir sürede Araplar arasında devletin otoritesini tesis etmiş

ve Araplar Sultan'a ve devlete güven duymaya başlamışlardır. Buradan hareketle Blunt, Arapların Osmanlıdan ayrılışının II. Abdülhamid'in saltanatı süresince gerçekleşmeyeceği kanaatine varır ve Türk aleyhtarı faaliyetlerine ara verir.¹⁹ İkincisi, II. Meşrutiyetin ilanından bir kaç ay sonra Lazkiye'de İdadî mektebi müdürü olan Haşim Bey, öğrencilerin Türkçe bir manzume ezberlemelerini ve bunu mektepte okumalarını ister. Öğrencilerden biri, Sultan Abdülhamid'in methi ile başlayan bir şiir öğrenmiş ve sıra kendisine gelince okumaya başlamıştır. Koyu bir İttihat ve Terakki mensubu olan Haşim Bey Abdülhamid'in övülmesine tahammül edemeyerek çocuğun elindeki kağıdı alır ve parçalayarak yere fırlatır. Meseleye muttali olan Lazkiye halkı Camii'l-Mağribi'de toplanarak "Halife-i Müslimin" ve "Emirü'l-Mü'minin" hakkında bu hakareti reva gören Haşim Bey'i cezalandırmağa karar verir. Ancak, Mutasarrıf Mehmet Ali Ayni'nin yoğun gayretleri ile limanda bulunan İtalyan gemisine gizlice bindirilerek Haşim Bey'in hayatı kurtarılır.²⁰ Sonuç olarak denilebilir ki, II. Abdülhamid 1880'lerin ilk yıllarından itibaren özellikle Suriye'de devletin otoritesini kuvvetlendirmiş ve Halife-Sultan olarak genelde Arapların güvenini kazanarak şahsına ve devlete bağlılıklarını artırmıştır.

Ancak II. Abdülhamid'in politikalarından her kesimin hoşnut olduğunu söylemek mümkün değildir. 1890'lardan itibaren mevcut yönetimine karşı gelişen Genç Türk muhalefetine paralel olarak Araplar arasında da muhalefet sesleri yükselmeye başlamıştır. Her ne kadar çıkış noktaları farklı olsa da ortak bir hedefin olması, yani II. Abdülhamid yönetiminin sona erdirilmesinin hedeflenmesi Türk ve Arap muhaliflerin yakınlaşmasını sağlamıştır. Arap muhaliflerden zikre değer olanları el-Cevaib gazetesi sahibi Faris Şidyak'ın oğlu Selim Faris, Suriye'nin ileri gelen Dürzi ailelerinden birine mensup olan Emir Emin Arslan, 1876 Meclis-i Mebusanı'nda Suriye mebusu olarak görev yapan Katolik Halil Ganem, Hama'da ileri gelen müslüman ailelerden birine mensup olan Abdülhamid Zehravi ve arkadaşları, Abdurrahman Kevakibi ve Necib Azuri'dir. Selim Faris'in muhalefeti, Genç Türklerle bağlantısı olmayan ve Araplar arasında taraftar bulmamış kendi faaliyetleriyle sınırlı kalmıştır. 1895'te Londra'da *Hürriyet* gazetesini yayımlamaya baş-

lamış ve muhtemelen kendisinden başka üyesi bulunmayan "Osmanlı Meşrutiyet Fırkası"nı kurmuştur. *Hürriyet* gazetesine yazılarıyla destek veren Halil Halid ve Kazım Bey'in ayrılışından sonra yalnız kalan Selim Faris 1897'de Osmanlı hükümetiyle anlaşarak Beyrut su imtiyazını almış ve muhalefetine ara vermiştir. 1898'de Paris'e geçerek tekrar Osmanlı yönetimi aleyhinde faaliyet göstermek istemiş de Osmanlı hükümeti diplomatik girişimlerle buna engel olmuştur. Türk-Suriye Komitesi üyelerinden Emin Arslan Paris'te yayımladığı *Keşfü'n-Nikab*, Halil Ganem de yine aynı şehirde yayımladığı *Hilal* gazeteleriyle dikkat çekmişlerdir. Bu Komite 1897'den itibaren İttihat ve Terakki Komitesi'ne dahil olmuş ve Halil Ganem *Meşveret*'in başyazarları arasında yer almıştır.

Arabizme katkıları daha belirgin olanlar Abdülhamid Zehravi (1871-1916) ve aynı kuşaktan Selahaddin Kasımi, Selim Cezairi ve Muhibiddin Hatib gibi isimlerdir. Geleneksel eğitimin yanı sıra modern eğitimi de ihmal etmeyen Zehravi ve diğer Arabistler, Türkçeyi iyi bilen ve dini ilimlerde küçümsenemeyecek birikime sahip yeni nesil Arapların en önde gelenlerindendirler. Gelişmekte olan basını çok iyi kullanan, dini ve edebi konularda grup toplantıları yaparak Arap kültürünün canlanması ve dolayısıyla Araplık şuurunun gelişmesine önemli katkıda bulunan yeni nesil Arapların dikkat çeken yönlerinden biri de 1890'lardan itibaren kendini hissettiren selefi hareketin önde gelen isimleriyle (Tahir Cezairi, Cemaleddin Kasımi) yakın ilişki içinde olmaları, hatta bazılarının akraba olmalarıdır. İslam reformcuları olarak da adlandırılan selefiler, sonradan Müslüman olanların İslama dahil ettikleri yabancı inanç ve uygulamaların İslamın geri kalmasına neden olduğunu ve İslamı en iyi ana dili Arapça olanların anlayacağını düşünmekteydiler. Geleneksel İslam'ın gayri İslami bir takım unsurlar içerdiği ve İslami canlanmanın sağlanabilmesi için içtihadı başvurulması gerektiği görüşlerinden dolayı selefiler, geleneksel ulema ve tarikatlar tarafından sert tepkilere maruz kalmışlardır. Osmanlı yönetimiyle de yakın ilişkiler içinde olan geleneksel ulema ve tarikat şeyhleri, selefilerin önde gelenlerini mezhep kurucularının görüşlerini benimsemeyerek hakaret ettikleri iddiasıyla mahkemeye bile çıkarmışlardır. Zehravi'nin

1901'de Şam'dan İstanbul'a sürülmesinin nedeni de *el-Fıkıh ve't-Tasavvuf* adlı eserinde ifade ettiği selefi görüşlerinden dolayı muhafazakar ulemanın gösterdiği sert tepkidir. Konumuz açısından burada önemli olan husus, gelenekçi ulemanın, Osmanlı yöneticilerinin ve tarikatların statükoyu korumaya çalışmaları, Selefiler ve Arabistlerin ise, her ne kadar çıkış noktaları farklı idiyse de, statükonun değişmesi için gayret göstermeleridir. Bir diğer önemli nokta da, Selefilerin İslami canlanmayı dilden dolayı Arapların gerçekleştireceklerine inanmalarıdır. Mısır selefilerinden Muhammed Abdüh ve Reşid Rıza'nın da savunduğu bu anlayışın hareket noktası dini olmakla birlikte Araplığı öne çıkarmış olması hasebiyle Arabizme dolaylı katkısı büyük olmuştur. Selefiler, siyasetle doğrudan ilgilenmemekle beraber Osmanlı yönetiminin geleneğe bağlı ulema ve tarikatleri koruması hasebiyle İslam'ın geri kalmasına neden olduğunu düşünmektedirler. Selefilerle yakın ilişkileri olan ve onların derslerine devam eden Arabistler ise dinden ziyade siyasetle ilgilenmeyi tercih ederek önce Arap kültürel canlanmasını, sonra daha geniş siyasi hakları ve meşrutiyeti, sonunda da bir nevi Arap özerkliğini savunmaya başlamışlardır. Selefilerin din birliği anlayışına karşı Arabistler Arap birliğini savunurken bunun daha geniş kapsamlı olan Osmanlı İslam birliğini de kuvvetlendireceğini düşünüyorlardı. Onlara göre, Arap, Türk ve Arnavut toplulukları kendi başlarına ne kadar kuvvetli olurlarsa, bunlardan oluşan Osmanlı Devleti de o kadar kuvvetli olurdu.²¹ Arabistlerin meşrutiyeti savunmaları da 1908 ihtilali öncesi Genç Türklerle ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynamış olmalıdır. İttihat ve Terakki döneminde Arabizmin bayraktarlığını yapan Refik Azm, Şükrü Aseli, Abdülvehhab İngiliz gibi isimler II. Abdülhamid yönetiminin son yıllarında Genç Türklerle bağlantıları olan ve meşrutiyeti savunmalarından dolayı onlara destek verenlerden idiler.

Bunların dışında Arabizme gönül verdiklerinden dolayı değil, yönetimle olan sürtüşmelerinden dolayı muhalefette yer alan ve savundukları radikal fikirlerle Osmanlı sonrası Arap milliyetçilerinin teveccühünü kazanan iki isim daha vardır: Abdurrahman Kevakibi ve Necib Azuri. Halep vilayetinde görevli olan Kevakibi yönetimle anlaşamamasından dolayı 1898'de Mısır'a git-

ti. O yıllarda II. Abdülhamid'le ilişkileri gergin olan Hıdiv Abbas Hilmi'nin de desteğiyle Blunt'ın *The Future of Islam* (1882) adlı eserinin bir nevi adaptasyonu olan *Ümmi'l-Kura* ve Alfieri'nin *Della Tirannide* adlı eserinin kopyası olan *Tabaii'l-İstibdad* adlı eserlerini yayımladı. Kevakibi birincisinde, Osmanlı Devleti'nin müslümanların uyanışını ve gelişmesini sağlayamayacağını, bunu ancak Arapların çıkaracağı bir halifenin gerçekleştirebileceğini savunmaktadır. Hilafetin Osmalılardan alınarak Araplara verilmesini savunan ilk Arap yazar olan Kevakibi'nin tasarısına göre, seçilecek Arap halifesi siyasi otoriteden yoksun, din işlerinde en üst yetkili olacak ve İslam birliğinin sembolü sayılacak. İkincisinde ise, siyasi ve dini istibdadın bilimi, ahlakı ve gelişmeyi olumsuz yönde etkilediğini, gerçek İslam'ın istibdadla bağdaşmayacağını, adil olmayan yönetimlerin halkı mutlu edemeyeceğini ve halkın bu tür yönetimleri sona erdirebileceğini savunmaktadır. Bu görüşleriyle Kevakibi, Türklere karşı Arapları ve Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafetini seküler temellere dayanarak açıkça savunan ilk Arap olmuştur. Kevakibi'den bir kaç yıl sonra Necip Azuri, Kudüs mutasarrıflığındaki görevi sırasında mutasarrıflık tercümanı olan kayınbiraderi Beşara Habib ve mutasarrıf Kazım Bey'le sürtüşmelerinden dolayı 1904'te Kahire'ye gitti. Aynı yılın sonunda Paris'e geçen Azuri 1905'te *Le Reveil de la Nation Arabe* adlı eserini yayımladı. Muhtemelen kendisinden başka üyesi bulunmayan "*Ligue de la Patrie Arabe*" adlı derneği kurdu ve 1907-1908 yılları arasında aylık *L'Indépendance Arabe* dergisini yayımladı. Bu yayınlarda Kazım Bey ve Beşara Habib'e yapılan saldırıların ötesinde Dicle'den Süveyş Kanalı'na ve Akdeniz'den Hint Okyanusuna kadar olan bölgede bir Arap imparatorluğunun kurulması, ve bu imparatorluğun başına da Mısır Hıdiv ailesinden birinin getirilmesi teklif ediliyor. Azuri'nin Hristiyan olması, kişisel kavgalarından dolayı zikredilen faaliyetleri gerçekleştirmesi ve bunları yaparken Fransa'nın maddi ve manevi desteğini görmesi fikirlerinin Araplar arasında itibar edilmemesine neden olmuştur. Her ne kadar fikirleri geniş yankı uyandırmasa da Azuri, Arap topraklarının Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir yapıya kavuşmasını açıkça savunan ilk önemli isimdir.²²

Arabizmin gelişmesi bakımından Osmanlı yönetiminin en önemli dönemi İttihat ve Terakki dönemidir.

İhtilal sonrası balayı döneminde sağlanan hürriyet ortamında her kesimin olduğu gibi Arapların da cemiyetleşmeye ve basına çok önem verdikleri görülmektedir. 1908-1914 arasında ondan fazla resmi veya gizli Arap cemiyeti kurulmuştur. Bunlardan en uzun ömürlü ve en etkili olanları "el-Münteda el-Edebi el-Arabi" ve "Hizb el-Lamerkeziye el-İdari el-Osmani"dir. Basın konusuna gelince; ihtilalin ertesi yılı sadece Suriye'de 35 yeni gazete çıkarılmıştır. Bu gazetelerin bir çoğu Arap cemiyetleriyle ortak tavır sergiliyor, hatra bazıları tamamen cemiyetler tarafından yönlendiriliyordu. Arabizmi destekleyen gazetelerde yeni dönemde Arap vilayetlerinde daha çok Arapların görev yapması ve eğitimde Arapça'ya ağırlık verilmesi gibi reform istekleri yer almaktaydı. Diğer bir ifadeyle, modern eğitim görmüş, Batıdaki gelişmelerden haberdar, vatan-vatanperverlik ve İslami modernizm gibi yeni fikirlerin etkisinde kalmış bir çok Arap siyasetçi, asker, bürokrat ve gazeteci Osmanlı Devleti'nin geleceği için adem-i merkezîyetçiliğin uygulanmasının çözüm olacağını düşünmekteydi.²³ Bu düşünceler sadece Araplar tarafından savunulmamaktaydı. 1900'lerden bu yana adem-i merkezîyetçiliği savunan Prens Sebahaddin Bey ve arkadaşlarının dışında 1908 ihtilali sonrasında kurulan partilerden bazıları da Osmanlı siyasi bütünlüğünün azınlıklara yeni haklar verilerek temin edilebileceğine inanıyorlardı. Bunlar arasında Ahrar Fırkası (1908-1910) ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (1909-1911) gibi fazla etkili olamayanlar olduğu gibi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911-1913) gibi oldukça etkili olanı da vardı. Osmanlı siyasi bütünlüğünün özellikle Müslüman azınlıkların devletle bütünleşmeleriyle sağlanabileceği fikri bu fırkanın çıkış noktasını oluşturmaktaydı. Ancak, Hürriyet ve İtilaf zımnen de olsa azınlıklara muhtariyet verilmesini düşünmemekteydi. Bu temel yaklaşımdan dolayıdır ki Müslüman azınlıklardan Araplar ve Arnavutlar adı geçen fırkalarda faaliyet göstermişlerdir. Örneğin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın idare meclisi azaları arasında daha sonra Arabizmin önderlerinden sayılacak olan Şükrü Aseli ve Abdülhamid Zehravi de vardı. Dahası, kuruluşunda fırkanın veznedarlığına Asali getirilmişti. Adem-i merkezîyetçilik konusunda Sabahaddin Bey'e dayanan Hürriyet ve İtilaf'ın bu yolu seçmesinde ve Arapların bu fırka içinde yoğunlaşmasında en önemli

amillerden biri de İttihat ve Terakkinin katı merkeziyetçilik tavrı olmalıdır. Görüldüğü gibi 1908 öncesinde Genç Türklerle birlikte hareket eden Arabistler ihtilalden sonra çok geçmeden kendilerini muhalefette bulmuşlardı.²⁴

Bilindiği gibi İttihat ve Terakki'nin ittihad-ı anası- rı sağlamak için izlediği yol katı merkeziyetçilikti. Uygulamada bu, İttihat ve Terakki'nin taşradaki uzantılarına daha fazla görev, yetki ve sorumluluk verilmesi, devlet dairelerinde, okullarda ve mahkemelerde Türkçe'nin dışında bir dil kullanılmaması anlamına gelmekteydi. İttihat ve Terakki, adem-i merkeziyetçiliğin Avrupa'nın arzu ettiği biçimde devletin dağılışını hazırlayacağından korkuyordu. Ancak İttihat ve Terakki'nin ortaya koyduğu kendi mensuplarından Türk unsura dayalı merkeziyetçi ve kısmen de Türkçü tavrı fırka mensubu olmayan Türklerin yanı sıra Arap ve Arnavut gibi devletin iki büyük Müslüman unsurunun da tepkilerini çekmekteydi. II. Abdülhamid döneminin mahalli halkın dil, örf ve adetlerini dikkate alan esnek yaklaşımına alışan Araplar, okullarda ve devlet dairelerinde Türkçe'nin zorunlu olması gereğini anlayamamıştı. Dil konusundaki tavizsiz tavrı çok geçmeden Suriye vilayetindeki mahalli görevlilerin yerine pek Arapça bilmeyen ve bölgenin kültürüne yabancı olan İttihat ve Terakki sempatzıları Türklerin tayin edilmesiyle sonuçlanmıştı. Dahası, II. Abdülhamid döneminde tesis edilen devlete güven duygusunun arka arkaya gelen 1911-12 Libya ve 1912 Balkan yenilgileriyle büyük bir sarsıntı geçirmiş olması, 93 Harbi sonunda devletin geleceğine duyulan güvensizliği de tazelemişti.²⁵

Araplarla İttihatçılar arasında gerginlik nedenlerinden biri de İttihatçıların siyonistlere karşı muğlak ve istikrarsız politikalar izlemesiydi. Her ne kadar İttihatçılar siyonistlere kucak açmamışlarsa da zaman zaman yoğun olarak gelen siyonist Yahudi göçünü engellemede başarılı olamıyorlardı. Araplar, bütün bu gelişmelerden İttihatçıların Türkçü ve siyonizm taraftarı oldukları sonucunu çıkarıyorlardı.

Arapların çeşitli vesilelerle dile getirdikleri mevcut uygulamalar konusundaki hoşnutsuzlukları giderme ve reform isteklerini dikkate alma yolunda ilk ciddi adımlar Kamil Paşa tarafından atılmıştır. İtilafçı ve İttihatçılardan oluşan bir kabinenin başında bulunan Kamil Pa-

şa, Arap vilayetlerine birer emir göndererek, yapılması gereken reformların tespiti için komisyonlar kurulmasını istemiştir. Bunun üzerine Beyrut, Şam ve Bağdat'ta ıslahat komisyonları kurulmuştur. Bu komisyonların hazırladığı layihalarda ifade edilen ıslahat istekleri hemen hemen aynıdır ve merkezi hükümetin müdahale alanlarını sınırlandırmaya matuftur. Islahat layihalarındaki maddelerinin önemli olanlarına değinmek gerekirse, şunlar dikkat çekmektedir: Vilayet meclisinin yetkilerinin artırılması, valinin yetkilerinin kısıtlanarak sadece vilayet meclisinin kararlarını icra etmekle yükümlü tutulması, merkezi hükümetin doğrudan müdahalesinin askeriye, hariciye, posta ve gümrük gibi kurumların idaresiyle sınırlandırılması, Arapça'nın vilayetlerdeki muamelelerde resmi dil işlevi görmesidir. Bütün bunlar Hizbül-Lamerkeziye'nin programı ile büyük benzerlik arz etmektedir. Ancak Hizbül-Lamerkeziye'nin ve Basra Islahat Komisyonu'nun görüşlerinden farklı olarak Beyrut ve Şam Islahat komisyonları, hükümetin yabancı müşavir ve müfettişler tayin ederek denetime açık olmasını istemişlerdir. Ocak 1913 sonunda bu istekler sadarete iletildiğinde merkeziyetçiliği yumuşatma eğiliminde olan Kamil Paşa, 23 Ocakta gerçekleşen meşhur Babıali baskını sonucu görevden alınmış ve İttihatçılar iktidarı tekrar ele geçirmişlerdi. Bu nedenle Islahat komisyonlarının istekleri değerlendirilmemiş, bilakis komisyonların kapatılması tercih edilmiştir.²⁶

Arabistler hükümetin kararlarını keyfi bularak çeşitli şekillerde protestolarda bulunmuşlardır. Zaman zaman gazetelerin hükümet kararlarının dışında bir şey yayımlamayarak boş bırakılması ve bazı esnafın kepenk kapatması bu türden protestolardır. Dahası, Arabistler Haziran 1913'te Paris'te ilk "Arap Kongresi"ni düzenleyerek Avrupa kamuoyunun dikkatini kendi meselelerine çekmeye çalışmışlardır. Kongrenin iki önemli gündemi vardı: Osmanlı Devleti'nde yaşayan Arapların hakları ve reformların adem-i merkeziyetçilik anlayışına dayalı olarak yapılması. Abdülhamid Zehravi'nin divan başkanlığını üstlendiği Kongrede önemli fikir ayrılıkları ortaya çıkmış olmakla birlikte ayrılıkçı fikirler serdedilmemiş ve adem-i merkeziyetçilik esasına dayalı reformların gereği üzerinde ittifak sağlanmıştı. Beyrut Islahat Komisyonu'nca Ocak 1913'te sadarete sunulan ıslahat layihası-

nın uygulanması da istenmiştir. Kongrenin tertip edilmesini engelleyemeyen İttihat ve Terakki yönetimi, Arabistlerle bir uzlaşma zemini bulmak üzere partinin sekreteri Mithat Şükrî'yi resmi, *El-Münteda*'nın başkanı Abdülkerim Halil'i de gayri resmi temsilci olarak görevlendirmiştir. Paris'te Kongre ileri gelenleriyle görüşen temsilciler İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi yaklaşımdan taviz vereceğine işaret etmişlerdir. Daha sonra görüşmeler İstanbul'da devam etmiş ve neticede Temmuz 1913'te Arapların istekleri doğrultusunda yeni kararlar açıklanmıştır. Bunlara göre, Arap vilayetlerinde ilk ve orta dereceli okullarda eğitim Arapça ağırlıklı yapılacak ancak Türkçe zorunlu dersler arasında olacak; üst kademe memurlar merkezden atanabilecekler ancak Arapça bilenler gönderilecek; vakıf ve bayındırlık işleri mahalli idareye bırakılacak; askerler memleketlerine yakın yerlerde görev yapacak ve vilayet meclislerinin kararları uygulamaya konulacaktır. Arabistlerin büyük çoğunluğu yeni kararlardan memnun kalmışlar ve İttihatçılarla Arabistler arasında 1908 ihtilali sonrasında olduğu gibi bir balayı dönemi başlamıştır. Abdülkerim Halil ve Abdülhamid Zehravi gibi Arabistlerin ileri gelenleri sadarete ve saraya ziyaretlerde bulunarak Arapların memnuniyet ve sadakatini iletmışlerdir.²⁷

Yeni kararların uygulanıp semeresi alınmadan Birinci Dünya Savaşı başladı ve 1914 sonbaharında Osmanlı Devleti kendini Almanya safında savaşta buluverdi. Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerden birisi de güneyde, Arap topraklarındaydı. Güney cephesinin merkez üssü, 5. Ordu karargahının bulunduğu Şam ve komutanı Cemal Paşa idi. Arapların büyük çoğunluğu Osmanlı hilafet ve saltanatını desteklemekle birlikte, Osmanlının savaşı kaybedeceğini düşünerek Arapların kendi geleceklerini Osmanlının geleceğinden ayırmak gerektiği fikrinde olanlar da az değildi. Bunlar arasında Arabist olanlar olduğu gibi Şerif Hüseyin ailesi gibi Arabizme önceden hiç katkısı olmayan fırsatçılar da vardı. Arabistlerin büyük çoğunluğu Osmanlı varlığında ısrar ederken, Şerif Hüseyin ve özellikle oğlu Abdullah, Osmanlı Devleti'nden ayrılmanın planlarını yapmaktaydılar. Cemal Paşa nezdinde ise Arabistler ile Şerif Hüseyin ailesinin amaçları aynı idi, yani Arap topraklarındaki Osmanlı yönetimine son vermektir. Bundan dolayıdır ki Pa-

şa, Suriye'deki komutanlık yıllarında Arabistlere karşı çok sert davranmış ve Ağustos 1915 ve Mayıs 1916'da önde gelenlerini idam ettirmiştir.²⁸

Haziran 1916'da yaklaşık iki yıldır İngilizlerin desteği ile isyan hazırlıkları yapmakta olan Şerif Hüseyin para karşılığı topladığı birkaç bin civarında bir bedevi kuvveti ile isyanı başlattı. Böylece İngiliz kuvvetlerine verilen bedevi Arap desteği ile Suriye'deki Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisi belki biraz daha hızlandırılmış olacaktı. Çünkü, böylesi bir isyanın Osmanlı askerleri ve Suriye Arapları arasında yaratacağı moral bozukluğu ve İngiliz askerlerine vereceği moral destek küçümsenemezdi.²⁹ Denilebilir ki Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında meydana gelen bu gelişmelerle Arabizm olgunlaşmış ve hızla Arap milliyetçiliğine dönüşmeye başlamıştır. Savaşın hemen akabinde bağımsızlık beklerken İngiliz ve Fransızların manda yönetimine tabi olmak zorunda kalan Araplar tek çıkış yolu olarak Arap milliyetçiliğine sarıldılar. Osmanlılığa sıkı sıkıya bağlı bir çok Arap aydını için yeni durumu kabullenmek zor geldi ise de giderek şiddetli Batı aleyhtarlığını da içeren Arap milliyetçiliği akımına bîgane kalmak kolay değildi. Bu duruma maruz kalan Araplara en seçkin örnek Satı el-Husri'dir. Arap topraklarının Osmanlı Devleti'nden ayrılışına kadar Osmanlılığın katı bir savunucusu olan Husri ancak 1919 Temmuzunda İstanbul'u terketmiş ve daha sonra yirminci yüzyıl Arap milliyetçiliğinin önderlerinden ve ideologlarından biri olmuştur.³⁰

Sonuç olarak denilebilir ki Arabizm, Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar azınlık muhalefet hareketi olarak kaldı. Nüfuzlu Arapların çoğunluğu, muhafazakar ulema ve tarikatlar Osmanlılığa bağlı kaldılar. Hristiyan Araplar arasında da Osmanlılığı savunanlar vardı. Arabistlere gelince, onlar Türklere olduğu kadar Osmanlılığa bağlı Araplara da karşı idiler. Arabistlerin en belirgin ortak özelliği, Devlette görev alamayan veya bir şekilde yönetimle ters düşen modern eğitim kurumlarından mezun kişilerden ve onların ailelerinden oluşmalarıydı. Arabist muhalefetin gelişmesinde Avrupa'nın nüfuzunun artışıyla birlikte yeni fikirlerin bazı Araplar arasında hüsnükabul görmesi, uygulamaya konulan reformlardan beklenilen başarının elde edilememesi ve devletin giderek güç kaybetmesi de önemli rol oynamıştır.

- 1 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana 1973, s. 122 vd; Rashid Khalidi, *Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Re-assessment*, *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi v. dğr. New York 1991, s. 50 vd; David Commins, "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914", *International Journal of Middle East*, 18 (1986), s. 405-425.
- 2 Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question: 1831-1841*, İstanbul 1998, tür. yer.
- 3 Ernest Dawn, "The Origins of Arab Nationalism", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi v. dğr. New York 1991, s. 4-5. Dawn'ın makalesi Türkçe'ye de çevrilmiştir. Bk. "Arap Milliyetçiliğinin Kökenleri" (çev.: Ş. Tufan Buzpınar), *Bilgi ve Hikmet*, Bahar 1995, Sayı 10, s. 120-135.
- 4 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, New York 1995, s. 162-164; Sylvia G. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley 1976, s. 19-34.
- 5 Leila Fawaz, *An Occasion of War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, London 1994, tür. yer.
- 6 Shakeeb Salih, "The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran", *Middle Eastern Studies*, 13/2 (1977), s. 251-257.
- 7 J. P. Spagnolo, "French Influence in Syria Prior to World War I: The Functional Weakness of Imperialism", *The Middle East Journal*, 23/1 (1969), s. 45-62; *France & Ottoman Lebanon*, Oxford 1977, tür. yer.
- 8 Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II: 1877-1882" *Die Welt des Islams*, 36/1, 1996, s. 69-70.
- 9 John A. Haywood, *Modern Arabic Literature. 1800-1970*, London 1971, s. 36 vd.
- 10 Philip Dî Tarrâzi, *Tarihü's-Sıhâfeti'l-Arabiyye*, I-II, Beyrut, 1913, s. 61-64.
- 11 Butrus Abu-Manneh, "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies*, II (1980), 287-304; Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History*, New York 1995, s. 31-39;
- 12 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Oxford 1983, s. 99-102.
- 13 Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1976, s. 51-52.
- 14 Donald J. Cioeta, "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875-1882", *The Islamic Quarterly*, 26/1 (1982), s. 40-55.
- 15 Philip Dî Tarrâzi, *Tarihü's-Sıhâfeti'l-Arabiyye*, I-II, Beyrut, 1913, III-IV, Beyrut, 1914, tür. yer.
- 16 Zeine, *aynı eser*, s. 52-54.
- 17 Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (1998), s. 73-90.
- 18 Engin D. Akarlı, "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period* (ed. David Kushner), Jerusalem 1986, s. 74-89.
- 19 Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, Lahore, 1975, s. VIII-IX, 94-95, tür. yer.
- 20 Mehmet Ali Aynî Hatıraları, *Caulî Taribler: 2*, İstanbul, 1945, s. 67-69.
- 21 David D. Commins, "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 18 (1986), s. 405-425; *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York 1990, tür. yer. Eser, *Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri* (İstanbul 1993) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.
- 22 Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Political Studies*, London 1974, s. 107-123; Marwan R. Buheiry, *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*, Beirut 1981, s. 92-104.
- 23 Hassan Saab, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Amsterdam 1958, tür. yer.
- 24 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, tür. yer.
- 25 Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983, s. 55-67.
- 26 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 59-71.
- 27 Kurşun, *a.g.e.*, s. 132-143.
- 28 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana 1973, s. 155 vd.
- 29 David Fromkin, *A Peace to end All Peace*, London 1989, s. 218-228.
- 30 William L. Cleveland, *The Making of An Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati' al-Husri*, Princeton 1971, s. 42 vd.

MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

OSMANLI DÖNEMİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

181

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ
MİSYONERLİK FAALİYETLERİYLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME
(İKİ MERKEZDEN ÖRNEKLER)

192

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
TÜRKİYE'DE PROTESTAN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

204

OSMANLI DÖNEMİNDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

DR. AYTEN SEZER

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, tarih sahnesine çıkışından itibaren yaklaşık üç asır içinde dünyanın sayılı büyük devletleri arasına girdi. Ne var ki, bu üçüncü asrın sonlarında -18. yüzyıla gelindiğinde- Avrupa'daki gelişmelerin de tesiriyle güçlü devletler karşısında sürekli gerilemeye başladı. Osmanlı'nın bu gerilişinde pek çok faktörden söz etmek mümkün ise de, yıkılışında rol oynayan etkenlerden birisi, hiç şüphe yok ki misyonerlik faaliyetleridir.

Bu araştırmada Hristiyanlığın farklı mezheplerine mensup kişi ve kuruluşların Osmanlı topraklarında yürüttükleri çeşitli faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

I. MİSYONERLİK, AMAÇLARI VE KULLANILAN METOTLAR

Hristiyanlığı dünyaya yaymak için çalışan kişilere 'misyoner', bu amaçla yürütülen çalışmalara da 'misyonerlik' denilmektedir. Kökeni Latince 'göndermek' anlamına gelen 'mittere' fiiline dayandırılan 'mission' kelimesi Fransızcadan Türkçeye geçmiştir. Bu kavram 'özel görev, özel görevli kurul, dini görev ve yetki' anlamına geldiği gibi aynı zamanda 'misyonerlerin Hristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilat'¹ verilen bir isim olarak da kullanılmaktadır.

Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine: "İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhülkudüs ismile vâftiz eyleyin, size emrettiğim herşeyi tutmalarını onlara öğretin; ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle beraberim"² diyerek onları vaaz etmek için görevlendirmiştir. Bundan dolayı 'Havariler' ilk misyonerler olarak kabul edilir.

Başlangıçta dini gayelerle kişisel gayretler şeklinde başlayan bu faaliyetler zamanla oldukça güçlenir ve özellikle mensubu bulundukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilat halini alır.

İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Paulus (St. Paul), Hristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'da kiliseler kurmuş ve onları teşkilatlandırmıştır. Havariler ve yardımcıları sayesinde Hristiyanlık bütün Roma dünyasına, 10. yüzyıla gelindiğinde ise İsveç, Bohemya ve Danimarka'ya kadar yayıldı. Böylece Alman ve İskandinavların da Hristiyanlığı benimsemesi ve Roma Katolik Kilisesinin Avrupa'ya hakim olmasıyla Hristiyanlığın bütün dünyaya yayılması için harekete geçildi. Bu amaçla Papalık tarafından 1662'de Vatikan'da 'Propaganda Kongregasyonu' adıyla bir 'Misyonerlik Bakanlığı' kurulurken Paris'te de giderlerini Papalık Propaganda Dairesi'nin üzerine aldığı "Dış Misyonlar Papaz Okulu" açıldı.³

Misyoner faaliyetlerine bakıldığında özünün dini olduğu ve misyonerlerin de genelde din adamlarından oluştuğu görülür. Ancak, bu durum zamanla değişir ve özellikle son yüzyıllarda ruhban olmayan kişilerin de misyoner olarak görev yaptıkları gözlenir. Şöyle ki, din adamlarının yanısıra çoğu zaman bir doktor, bir öğretmen, bir hemşire, bazan bir barış gönüllüsü, hatta araştırmacı görünümünde bilim adamı olarak görev yapan misyonerlere rastlamak mümkündür.

Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek kullanılabilir. Kendilerini İnci'ın bir neferi, bir

hizmetkarı olarak gören misyonerlerin ana gayesi yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu meydana getirmektir. Onların ifadesiyle 'dinsiz' dünyayı Hristiyanlaştırmaktır. Bunun için bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışırlar.

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları araçlar arasında okullar önde gelmektedir. Onlara göre eğitim ve öğretim yoluyla öğrencileri Hristiyanlaştırmak esas gayedir. Henry H. Jessup isimli misyoner bu konuyu şu sözleriyle açıklamaktadır: "*Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıttır. Şu da bir hakikattir ki, misyonerlerin yabıt İncilin başka yollarla sokulmaya imkan bulamadığı birçok yerlere İncil okul vasıtası ile sokulabilmiştir*".⁴ Katolik Cezvitlerine göre ise: "*İlk misyoner okuldur*".⁵ Okullardan başka misyonerlerin kullandıkları bir diğer araç matbaadır. Gittikleri bölgelerde kurdukları matbaalarda başta dini eserler olmak üzere çeşitli konularda pek çok dilde gerekli olan eserleri yayınlarlar. Matbaa ve okulların yanısıra misyonerlerin kullandığı bir diğer kurum hastanelerdir. Onlara göre, "*İnsanın olduğu yerde acılar da vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır*".⁶ Bu konuda Türk Misyonerlarına Yardım Cemiyeti'nin yayınladığı bir kitapta hastanelerin rolü şu şekilde belirtilmiştir: "*Tıbbi Misyonerlar İncil öğretiminin öncüleridir. Bunlar, başka bir evanjelizm ağacı dikilmesi imkansız olan yerlerde fidan yetiştirebilirler. Doktor, diğer misyonerlerle ne bir mü-nasebeti olan ne de mü-nasebeti isteyen birçok insanı doğrudan doğruya kabul edebilir. Bir hekim nerede olursa olsun bir dispanser açtığı zaman şifa verici mahareti yüzünden kendisine başvuranlarla kuşatılır. Bu jobaz bir İslam mollası veya bir fakir onun elini öpecek; kör, topal, mefluş insanların, can çekişen ana babaların İsa'ya hazin yakarışlarına andıran bir sesle ona yalvaracaklardır*". Yabancı dil kursları, çok sayıda dispanser ve sağlık ocakları ve yetimhaneler gibi çeşitli yardım kuruluşları da en fazla kullanılan yerler arasındadır. Bu kanallarla bir taraftan karşılaştıkları topluluklara Hristiyanlığı yayarlarken, diğer taraftan da onları kendi din ve kültürlerinden uzaklaştırmak için çaba sarfediyorlardı.

Bu yolla yürütülen çalışmalar sonunda Avrupa, Rusya ve Amerika'ya kadar yayılan misyonerlik faaliyet-

leri Müslümanlar arasında da başlatılır ve hattâ Uzak Doğu'ya kadar uzanır. 19. yüzyıldan itibaren sömürgeciliğin gelişimine paralel olarak Asya, Afrika, Çin ve Japonya gibi ülkeler de misyonerlik faaliyetlerine maruz kalırlar.

Misyonerlik gayesiyle kurulan en eski ve güçlü misyon teşkilatlarının İngilizlere ait olduğu bilinmektedir. Bunlardan 1646'da Londra'da kurulan 'Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti' kısa zamanda hızla yayılır ve İngiltere, Almanya, İsviçre, Danimarka, Amerika ile Rusya gibi ülkelerde binden fazla merkezi açılır. Bu sayının 19. yüzyıla gelindiğinde yedi bine ulaştığı görülür.⁸ Bu teşkilattan başka aynı maksatla kurulan teşkilatlardan bazıları şunlardır:⁹ 1701'de İncili Yayma Derneği (Londra), 1792'de Vaftizci Misyonerler Derneği (Londra), 1795'te Misyonerlik Derneği (Londra), 1814'te Amerikan Misyoner Dostları Vaftizci Misyoner Birliği (Boston), 1823'te İncil Misyonerleri Derneği (Paris), 1825'te Paganlar Arasında İncili Yayma Hareketi (Berlin), 1837'de Presbiteryen Kilisesi Dış Misyonerleri (New York), 1885'te Hristiyan Gençleri Derneği (München), 1902'de Genç Misyonerler Derneği (Bern), 1907'de Dünya Hristiyan Öğrencileri Birliği (Paris).

Görüldüğü gibi dünyanın Hristiyanlaştırılması için yoğun bir faaliyet içine giren misyonerler kurdukları dernek ve teşkilatlar sayesinde sistemli ve örgütlü bir şekilde hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmışlar ve bunun için yüklü miktarlarda parasal destek sağlamışlardır.

Kendisini kiliseye adayan misyonerlerden istenen şey öncelikle gittikleri ülkelerin dilini, dinini ve kültürünü öğrenerek eksik noktaları tespit ettikten sonra ona göre taktik geliştirmeleridir. Bu yüzden bir misyoner en az birkaç dil bilen iyi eğitilmiş bir insandır.¹⁰ Misyoner teşkilatlarında yetişmiş bir İngiliz misyonerinin anlattıklarına göre: "*Misyonerler çocuk iken hizmete alınırlar, yapacakları vazifeye göre ilmen, ahlaken ve fikren yetiştirilirler. Şöyle ki, İngiliz Misyoner Cemiyeti her sene bütün Orta mektep talebesinin zekilerinden otuz kırkını seçerek himayesine alır, onları kabiliyetlerine göre üçer beşer ayırarak muhtelif memleketlerde yetiştirir...*"¹¹

Misyonerlerin gittikleri bölgelerde kullandıkları metotlardan biri de mahalli kültürü yok etmektir.¹² Açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Hristiyanlaştırama-

dıkları kişi ve toplulukları dil, din ve kültürlerinden kopararak, yerine kendi yaşam biçimlerini yerleştirmeye çalıştılar. Bütün bunları yukarıda bahsedilen kurumlar yoluyla ve kitap, gazete, dergi, broşür gibi yayınlar yaparak; İncili tanıtma kursları düzenleyerek; kilise, manastır gibi ibadet yerleri açarak; radyo-televizyon gibi yayın araçlarında programlar yaparak; seminer, konferans gibi toplantılar tertip ederek; turistik yerlerde telkinlerde bulunarak ve çeşitli sportif faaliyetlerde bulunarak yaparlar.

II. MİSYONERLERİN OSMANLI TOPRAKLARINA GELİŞ GAYELERİ

Değişik etnik köken ve dini inanca sahip unsurların bir arada yaşadığı geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Zira, azınlıklara tanınan geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlar misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştıran faktörlerdi. Dünyanın önemli bir bölgesinde yer almasından dolayı Osmanlı toprakları en fazla gözdikilen yerler arasındaydı. Osmanlı'nın tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel zenginliklerinden yararlanmak, dolayısıyla bu toprakları ele geçirmek isteyen Batılı büyük devletler misyonerlik faaliyetlerine büyük destekler vererek onlardan yararlanmaya çalıştılar.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun ve en parlak dönemidir. Bunun nedeni kapitalizmin emperyalizme dönüşmesi ve misyonerlerin de bu durumdan yararlanmasıdır. İşte bu yüzden ki Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini incelerken olayın dini yönü kadar siyasi, kültürel, ticari ve ekonomik boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerlerin özellikle İstanbul, İzmir ve Kudüs gibi şehirleri merkez edindikleri dikkati çekmektedir. Buradan hareketle denebilir ki, Osmanlı Devleti'nde sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin bir amacı da kutsal yerleri bulmaya yöneliktir. Özellikle Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak esas gayedir. Nitekim, Hz. İsa'nın bu bölgede yaşamış olması ve Haçlı seferleri sırasında pek çok asker ve komutanın bu topraklarda kalmış olması onların bölgeye olan ilgilerini arttırıyordu. Bu konuda yapılan bir başka değerlendirmeye göre, Avrupa Devletlerinin Haçlı Sa-

vaşları esnasında Müslümanlar karşısında yenilmeleri, onların Müslümanlara karşı misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermelerine sebep teşkil etmiştir.¹³

Kısacası, dinlerini ve mezheplerini yaymaya ve kutsal yerleri bulmaya yönelik olarak başlayan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin gerilemesine paralel olarak 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci Batılı büyük devletlerin emperyalist politikalarına hizmet eder hale gelmiştir. Bu yönü ile Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerler, Batılı ülkelerin Osmanlı ile olan 'Şark Meselesi (Eastern Question)'ni¹⁴ halletmelerinde araç olarak kullanıldılar. Esasını Osmanlı'yı yıkarak mirasını paylaşmak oluşturan 'Şark Meselesi'nde Batılıların takip ettikleri politikardan birisi içerdeki Hristiyan azınlıkları Devlet'ten koparmaktı. Bunun için en fazla misyonerlik faaliyetlerinden yararlanıldı. 19. yüzyıla gelindiğinde sömürgeciliğin de gelişmesiyle Osmanlı toprakları Batılı ülkelerin menfaat mücadelelerine sahne oldu. Bu dönemde Anadolu, Boğazlar, Orta Doğu, Petrol Bölgesi, Akdeniz çevresi ve Makedonya gibi dünyanın jeopolitik ve jeostratejik bakımdan önemli bölgelerine sahip olan Osmanlı Devleti, batılı devletlerin göz diktikleri bir alandı. Bundan dolayı bölge daha çok İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında görülen mücadelelere sahne oluyordu. Bölgedeki nüfuzunu arttırmak isteyen ülkeler misyonerlik faaliyetleri ile kendilerine yandaş gruplar oluşturmak istiyorlardı. Değişik tarihlerde Osmanlı Ülkesi'ne gelen misyonerler yaptıkları çalışmalar sonrasında Müslüman ve Yahudiler arasında fazla etkili olamadıklarını anlayınca bütün mesailerini ülkedeki Hristiyan azınlıklar üzerinde yoğunlaştırdılar. Onları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyandırarak Osmanlı'dan koparmak için uğraştılar. Başlangıçta Rum ve Ermeni ve Yahudiler üzerinde oynanan oyunlar daha sonra Bulgar, Arap, Kürt ve Nasturi gibi diğer unsurlara yönelik olarak devam etti.

III. KATOLİK MİSYONERLERİN FAALİYETLERİ

Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katoliklerdir. Fransız olan bu misyonerler hem Hristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki azınlıkların eğitimi ile il-

gilenmek üzere 16. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye geldiler. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki iyi ilişkilerden yararlanan Katolik misyonerlerinin bir gayesi de Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmekti.

Cezvitlerle başlayan eğitim ve öğretim faaliyetleri sonunda, 1583'te İstanbul'da St. Benoit isimli Fransız okulu açıldı.¹⁵ Cezvitlerden başka Katolikliğin diğer tarikatları olan Fransisken, Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibeleri de Osmanlı Ülkesi'ne gelmeye başladılar ve çoğu kendi isimleriyle anılan St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullarını açtılar.

Cezvit ve Fransiskenlerin en yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerler İstanbul, İzmir, Halep, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs ve Orta Yunanistan'dı. Papalık'ın desteğini alan ve kapitülasyonlardan yararlanan misyonerlerin faaliyetleri ile 17. yüzyıldan itibaren ülkedeki Katolik propagandası gittikçe artmaya başladı.¹⁶

Salname ve Misyon Raporları'ndan yapılan derlemelere göre Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransız Katoliklerinin Asya Türkiye'sinde açtıkları okullarının sayıları şöyledir:¹⁷

Cezvit okullarının Asya Türkiye'sindeki Dağılımı şöyledir:¹⁸

Yer Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı (Yaklaşık)
Sivas	1	200
Tokat	1	130
Amasya	2	280
Ş. Karahisar	2	300
Kayseri	1	600
Adana	1	200
Beyrut	7	1710
Sayda	8	1305
Lübnan	10	1630
Havran	4	210
Toplam	37	6565

Tabloda da görüldüğü gibi Cezvitlerin ülkenin değişik bölgelerinde yaygın olarak yaklaşık 6565 öğrencinin öğrenim gördüğü 37 okulu vardı. Bu okullarda çoğunluğu Cezvit papazları olan görevli yabancı öğretmen sayısı ise 125 civarındaydı.

Fransiskenlerin Asya Türkiye'sindeki okullarının dağılımı şöyledir:

Yer Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı (Yaklaşık)
Şam	1	(Bilinmiyor)
Yafa	1	(Bilinmiyor)
Kudüs	3	100
Lazkiye	2	100
Nazaret	2	360
Sayda	2	88
Amman	1	151
Tabariye	1	50
Tripoli	3	220
Toplam	16	1069

Fransiskenlerin ağırlıklı olarak Suriye ve Filistin bölgesinde 1069 öğrencinin okuduğu 16 okulu vardı. Ayrıca Samsun (1), Trabzon (1), Harput (2), Malatya (1), Diyarbakır (1) ve Mardin (1) illerinde toplam 670 öğrencinin okuduğu 7 hemşire okulları vardı.¹⁹

Kapuçin Okullarının Asya Türkiye'sindeki okullarının dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Yer Adı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı (Yaklaşık)
Beyrut	2	150
Kadıköy	1	30
Diyarbakır	1	140
Harput	3	100
Malatya	2	60
Mardin	2	60
Mersin	1	45
Urfa	1	50
Toplam	13	635

Kapuçinlerin ise 635 öğrencinin öğrenim gördüğü 13 okulu vardı. Özellikle Yukarı Mezopotamya'da çalışan Dominikenlerin ise Musul ve Kerkük'te yedi ila on rahip, oniki rahibe ve beş yüz civarında öğrencileri vardı. Freres de la Doctrine Chretienne adlı dini teşkilatın çalışma alanları Trabzon, Erzurum, İzmir ve İstanbul'du. Trabzon'daki okulunda 200 öğrenci, Erzurum'daki okulda büyük çoğunluğu Katolik Ermenilerden oluşan 160'ı erkek, 90'ı kız olan 250 öğrenci öğrenim görüyordu. İzmir'deki beş okulda ise 763 öğrenci vardı. Bu teşkilatın

en önemli ve etkili okulu İstanbul Kadıköy'deki 'Le College Saint-Joseph des Freres'(Saint Joseph)'dir.²⁰ Bunların dışındaki Fransız dini teşkilatları ve okullarının başlıcaları şunlardır: İzmir, Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren Les Peres Lazaristes, Peres des Missions Africaines de Lyon, Freres de la Mission Algerienne, Patriarcat Catholique Latin du Jerusalem, Petits Freres de Marie, Ecole on Institut Saint Pierre de Pere Ratisbonne, Trappistes, Carmelittes, Charisses, Dames de Nazareth, Soeurs de la Presentation, Soeurs du Rosaire, çalışma alanları Adana, Halep ve Sayda olan Soeurs Saint-Joseph de l'Apparition, Trabzon, İzmir, İstanbul, Suriye ve Filistin'de okulları olan Soeurs Saint Vincent de Paul ou de la Charite.²¹ 1914'lere gelindiğinde ülkedeki Fransız okullarının sayısı yaklaşık olarak 500 civarındaydı ve bu okullarda 59.414 öğrenci öğrenim görüyordu.²²

Katolik misyonerlerinin açtıkları okullarının yanısıra ülkenin her yanına dağılmış olarak kurdukları hastane ve yetimhaneleri de vardı. Başlıca Fransız sağlık kuruluşları şunlardı:²³ İstanbul Fransız Hastanesi, İzmir'de Saint Antoine Katolik Hastanesi, Yafa'da Saint Louis Hastanesi, Kudüs'te Soeurs Saint Joseph Hastanesi, Beyrut'ta Fransız Hastanesi, Şam'da Soeurs Saint Vincent Hastanesi, Bursa'da Les Soeur Saint-Vincent de Paul Hastanesi, ayrıca İzmir'de dispanser, altı eczane ve bir kreş; Bursa Tripoli, Kudüs'te çok sayıda sağlık ocakları; Yafa, Rammallah, Betlehem, Nazaret, Fenerburnu, İzmit, musul ve Cizre'de birer dispanserleri vardı.

Fransız yetimhanelerinin dağılımı ise şöyledir: Soeur Saint-Vincent de Paul yetimhaneleri: Yaklaşık bin civarında yetimin barındığı yerler Beyrut, Kudüs, Tripoli, İzmir ve Suriye'nin değişik bölgelerinde açılmıştı. Hayfa ve Nazaret'te 210 yetime bakan Dame de Nazareth yetimhaneleri; 430 civarında çocuğun barındığı Kudüs'teki Dame de Sion yetimhaneleri; yine yaklaşık 500-600 çocuğun kaldığı Beyrut, Sayda, Nazaret, Yafa ve Kudüs'te bulunan Soeur Saint Joseph de l'Apparition yetimhaneleridir.²⁴

İstanbul ve İzmir gibi merkezlerde yayınlanan çok sayıda Fransızca dergi ve gazete ile çalışmalarını destekleyen misyonerlerin kültürel etkinlikleri de dikkate değer hususlardandır.

Kısacası özellikle Suriye ve Lübnan üzerindeki çalışmaları ile Fransa'nın bölgeye yönelik emperyalist gayelerine hizmet eden Katolik misyonerleri çok sayıda açtıkları okulları, hastaneleri, yetimhaneleri ve çıkardıkları yayınları ile Fransız Katolikleri hem kendi mezheplerini yayıyorlar hem de ülkelerinin menfaatlerine uygun kesimlerin kazanılmasını sağlıyorlardı. Bu yolla faaliyet gösterdikleri Osmanlı toprakları üzerinde etkileri oldukça fazlaydı.

Fransızlar gibi İtalyan misyonerleri de çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere Hatay, Beyrut, Selanik, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp gibi ülkenin değişik bölgelerinde okullarını açmışlardı. Daha çok İtalyan Cezvitleri ile yine İtalyan soyundan gelen Ivrea Rahibeleri tarafından açılan ilk ve ortaöğretim seviyesindeki okullarında verilen eğitimin amacı, İtalyancayı öğretmek ve kendi kültürlerinde nesiller yetiştirmekti.²⁵

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına gelen Alman misyonerleri ise daha çok kültürel etkinlik kurmaya çalıştılar. Kültür propagandası uzmanları olarak anılan Almanlar Yakındoğu'daki Alman çıkarlarının ve ekonomik kuruluşlarının ihtiyacı olan kadroların yetiştirilmesi maksadıyla başta İstanbul olmak üzere İzmir, Beyrut, Selanik bölgelerinde ilk ve ortaokul seviyesinde okullar açtılar.²⁶ Elazığ bölgesinde de faaliyette bulunan Alman misyonerleri burada Ermeniler için bir ortaokul açtılar.²⁷ James Barton isimli bir misyonerin 1919 tarihli raporuna göre, Kurtuluş Savaşı öncesinde Türkiye'deki Alman misyonerlerinin sayısı 79 eğitim elemanı ve 791 rahip olmak üzere 890'dır. Ayrıca 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul ve 1 ortaokul ile iki hastane ve 1 dispanserleri vardı.²⁸ Dünya Savaşı öncesi Almanların 1868'de İstanbul'da açtıkları Alman Lisesi'nden başka İzmir'de iş okulu niteliğinde bir enstitüleri ve yetimhaneleri ile Beyrut'ta yedi, Kudüs'te ise dört okulları vardı. Diğer ülke misyonerleri kadar etkili olmasalar da Almanya'nın bölgedeki nüfuzunu arttırmak için çalışan dini teşkilatlarından bazıları şunlardı. İzmir, Beyrut ve Hayfa'da merkezleri olan Communaute Evangelique; Kudüs'te çalışan Deutscher Palastina Verein, Warte des Tempels isimli Katolik teşkilatıdır.²⁹

Osmanlı topraklarında açılan Katolik okulları arasında Avusturya okulları da zikre değerdir. Bu kurumlar

İstanbul'un Galata semtinde toplanmış Sankt Georges (St.Georg) okulları olarak bilinir.³⁰ Bu okullar Lazarist Kardeşler (Lazarist Brothers) ile Yardımsever Kardeşler (Sisters of Charity) tarafından yönetiliyorlardı.³¹

IV. PROTESTAN MİSYONERLERİ

Katolik misyonerlerinden başka Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer Hristiyan mezhebine mensup kişiler Protestanlardı. Bu misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 1840'lardan itibaren hız kazanır. Tanzimat Dönemi'nde yayınlanan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan mezhep değiştirebilme serbestliğinden en fazla yararlananlar Protestan misyonerleri oldu.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak yürütülen planlı çalışmalar sonunda dış devletlerin Osmanlı içindeki Hristiyanlar üzerindeki etkilerini arttırmaya yönelik çalışmaları bilinen bir gerçektir. Yürütülen çalışmalar sonucunda Fransa ile Avusturya Katoliklerin, Rusya ise Ortodoksların hamisi olarak ortaya çıktı. Bu üç devlet 1840'dan sonra Lübnan ve Suriye'deki Müslümanlarla Hristiyanlar arasında meydana gelen olaylardan yararlanarak Katolik ve Ortodoksları himaye etme bahanesiyle müdahalede bulunarak nüfuzlarını kuvvetlendirmeye başladılar. İngiltere de kendi nüfuz alanını oluşturmak için Protestan topluluğu meydana getirecek faaliyetlerde bulundu. Bu konudaki ilk girişimi 1842'de Kudüs'te bir Protestan Kilisesinin açılmasıyla başladı. Bu kiliseye İngiltere, Almanya ve Amerika'dan Protestan misyonerleri gönderildi. Bölgedeki İngiliz konsoloslarının³² da destekleri sayesinde misyonerler başka din ve mezhepteki unsurları Protestanlaştırmaya çalıştılar. Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyonerin 1815'te Mısır'a gönderilen 'The Church of Missionary Society'³³ adlı bir İngiliz örgütüne bağlı bir papaz olduğu görülür.³⁴ 19. yüzyıldan itibaren daha çok Mezopotamya ve Ege bölgesine gelerek okullarını açan İngiliz misyonerleri ayrıca İstanbul, Antakya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa ve Antep gibi şehirlerde de faaliyette bulundular.³⁵ World's Missions'un 1914 tarihli istatistiklerine göre Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz Misyoner Cemiyetlerinin (British Missionary Societies) 12800 öğrencinin okuduğu 178 okulu vardı.³⁶ 1919 tarihli bir rapora göre ise Milli Mücadele öncesi Anadolu topraklarındaki İngiliz misyoner sayısı

23, ilkokul 7, ortaokul 5 adetti. 86 çocuğun bulunduğu bir de çocuk yuvası vardı. 7401'i ilkokullarda, 134'ü ise ortaokullarda olmak üzere toplam 2190 öğrenci bu okullarda öğrenim görüyordu.³⁷ Kendilerine yandaş Protestan topluluğu oluşturmak için Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz misyonerleri Asyalı Hristiyanlar olarak nitelendirilen Nasturilere yönelik olarak çalışmalarda bulunurlar. İlk kez 1842'de başlattıkları bu faaliyetler için bir İngiliz din adamı olan Dr. Badger, Canterbury Başpiskoposu tarafından görevlendirilir ve İngiliz Kilisesi ile Nasturilerin Patriği arasında dostluklar kurulur. İngiliz misyonunun esas amacı diğerleri gibi eğitime ağırlık vermektir. Bu amaçla 1886'da Nasturiler için bir erkek ve bir kız okulu ile matbaa kurdular. Daha çok Urumia ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyette bulunan İngiliz misyonları 20. yüzyılın başlarında Van civarında da okullar açarak çalışmalarda bulundular.³⁸ Bölgedeki Dürziler üzerinde de etkinlik kurmaya çalışan İngilizler Ortadoğu'daki güçlerini sağlamlaştırmaya çalıştılar. Daha önce de belirtildiği gibi İngiliz misyoner faaliyetlerinin temelinde dini ve mezhebi gerçekler olduğu kadar Fransa ve Rusya gibi ülkelere karşı Osmanlı topraklarında bir Protestan kesimin oluşmasını sağlamak amacı da yatıyordu.

Türkiye'de yaygın olarak faaliyette bulunan diğer İngiliz dini örgütlerinden bazıları şunlardır:³⁹ Suriye'de örgütlenen The British-Syrian Mission, The Baptist Missionary Society, The Christian Alliance, The Friends of Foreign Mission, The British and Bible Society. İngiliz hayır kurumlarından hastanelerin dağılımı ise şöyleydi. İzmir'de British Sea Man's Hospital, Yafa ve civarında Church Missionary Society'nin dispanserleri, Amman'da British Syrian Mission'un küçük bir hastanesi, Kudüs'te iki hastane. Kısacası okulları, dini kurumları, matbaa ve hastanelerinde görev yapan çok sayıda eğitimcisi ve doktoru ile faaliyette bulunan İngiliz misyonerleri bu çalışmalarının sonucunda bölgedeki etkinliğini ortaya koydu.

İngiliz Protestan misyonerleri daha çok Ortadoğu'ya yönelik olarak çalışırken, Amerikalı misyonerler Anadolu'ya ağırlık verdiler. Burada etkili olan en güçlü Amerikan misyoner örgütü ise 1810'da Boston'da kurulan 'American Board of Commissioners For Foreign Missions'du. Kısaca 'American Board' olarak anılan bu örgütün ilk misyonerleri Pleny Fisk ve Levi Parsons 1820 yılının Ocak ayında İzmir'e gelerek ilk misyonu burada

kurdular.⁴⁰ Bunu İstanbul (1831), Trabzon (1835), Erzurum (1839), Antep (1847), Sivas (1851), Adana (1852), Merzifon (1852), Diyarbakır (1853), Kayseri (Talas 1854) ve Harput (1855)'ta açılan misyonlar takip etti.⁴¹ American Board'dan başka Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer Amerikan misyoner örgütleri arasında 1868'de kurulan 'Woman's Board of Missions' (WBM) ve 'Woman's Board of Missions of The Interior' (WBMI) isimli kadın misyoner dernekleri ile 'American Bible Society', 'The Near East Relief' teşkilatları ve Young Men's Christian Association'(YMCA), 'Young Women's Christian Association' (YWCA) cemiyetleri vardı.⁴²

1880'li yıllara kadar İngiliz hariciyesi himayesinde çalışan Amerikalı misyonerlerden istenen şey, öncelikle gittikleri yerlerde halkın arasına karışarak bilgi sahibi olmaktır. Özellikle halkın dini durumunu tespit etmek, din adamları hakkında (sayıları, bilgi düzeyleri, eğitim durumları vs.) bilgi edinmek, ülkedeki eğitim ve öğretim durumunu tespit etmek ve halkın moral durumunu öğrenmektir. Bunlar yapıldıktan sonra ne tür bir çalışmada bulunulacağı belirlenecekti. Onlardan istenen bir diğer şey ise "... *Bu mukaddes ve vaadedilmiş toprakların silahsız bir başlı seferiyle geri alınması*"⁴³ nı sağlamak için gerekli olan herşeyin yapılmasıydı. Bu amaçla işe koyulan misyonerler kurdukları "misyon"lar yanında ilk, orta ve yüksek seviyelerde açtıkları okullar ile matbaa, hastane ve yardım kurumlarıyla çok yönlü bir Protestanlaştırma faaliyetlerine giriştiler.

Önceleri İstanbul ve İzmir gibi kıyı şehirlerinde faaliyet gösteren misyonerler, daha sonra aynı gayelerle iç bölgelere doğru yayıldılar. İlk gelenlerin ve sonrakilerin nihai hedefi Kudüs'e giderek bu mübarek topraklardaki bütün dinsizleri, Müslümanları, Musevileri ve Protestanlar dışındaki Hristiyanları doğru yola davet etmektir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan misyonerler faaliyetleri sonucunda okullarının sayısında önemli artışlar görüldü. Daha çok Yahudi ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde çalışan Amerikalı misyonerler gayelerine ulaşabilmek için Osmanlı topraklarını dört misyon bölgesine ayırmışlardı. Bunlar Avrupa, Batı, Doğu ve Merkezi Türkiye Misyonlarıdır.

Avrupa Türkiye'si Misyonu Filibe, Selanik ve Manastır'ı içine alıyordu ve Bulgarların bilinçlendirilmesi için çalışıyordu.

Batı Türkiye Misyonu, İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri ve Trabzon yörelerini, Doğu Türkiye Misyonu, Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis'ten başka Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Doğu Anadolu'yu içine alıyordu.

Merkezi (Orta) Türkiye Misyonu ise, Torosların güneyinden Fırat Nehri vadisine kadar olan bölgeyi (Özellikle Maraş ve Antep illerine ağırlık veriliyordu) içine alıyordu. Bu son üç misyonun Ermeniler üzerinde çalıştıkları dikkati çekmiştir.⁴⁴

Bu derece örgütlü ve planlı bir faaliyet sonucunda hem mezheplerini yayıyorlar hem de başta Ermeniler olmak üzere Bulgar, Rum vb. azınlıkları etkileyerek onları Osmanlı'dan koparmak ve dolayısıyla ait oldukları ülkelerin emperyalist politikalarını uygulamalarına yardımcı olmak işini de gerçekleştiriyorlardı.

En önemli Protestan Kolejleri İstanbul ve Beyrut gibi merkezlerde açılmıştı. Bunlardan 1863 yılında Cyrus Hamlin isimli bir misyoner tarafından İstanbul'da açılan Robert Kolej'in Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağlayacak kadroların yetişmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim, kurucuları, yöneticileri ve çoğu öğretim elemanı misyonerlerden meydana gelen bu Kolej'in 1863-1903 tarihleri arasındaki mezunlarının çoğunu Bulgar öğrenciler oluşturuyordu. Yine, Kolej'in ilk Bulgar mezunlarından beşinin Bulgaristan'da başbakanlık görevinde bulunduğu ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bulgar kabinelerinden her birinde en az bir Robert Kolej mezununun yer aldığı görülmüyordu.⁴⁵ Yüklü bir program uygulayan Kolej'de Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi Batı dilleri yanında başta Bulgarca ve Ermenice olmak üzere onbeşe yakın değişik dilin öğretilmesi Kolej'in çok yönlü amaçlarını ortaya koymasından önemli bir husustur.

Bulgarlar için çalışan Avrupa Türkiye'si Misyonu'nda 1899'da on misyoner, oniki Amerikalı misyoner yardımcı ve 81 yerli yardımcı görev yapıyordu. Bölgedeki Protestan Kiliselerinin sayısı ise onbeşi bulmuştu. 1870-80'li yıllarda, İstanbul'da misyonerlerin kurduğu matbaada yayınlanan eserlerin yarıya yakınının Bulgarca olması bu konu üzerindeki çalışmaların ciddiyetini ortaya koymaktadır.

“American Board”dan başka Bulgarları Protestanlaştırmak için çalışan bir diğer Amerikan Misyoner örgütü olan “Methodist Episcopol Mission”da 1858’de Bulgaristan’da birer “Misyon” merkezini kurmuştur.

Amerikan misyonerlerinin İstanbul’da kurduğu Robert Kolej’in Bulgarlar için üstlendiği görevi, Beyrut’ta açılan Protestan Koleji de oradaki Arapları bilinçlendirip, Osmanlı’ya karşı kıskırtma olarak yerine getirdiği ifade edilir.

Bu iki Kolej’den başka Anadolu’da açılan pekçok Amerikan misyoner kolejleri, aynı şekilde daha çok Ermenilere yönelik olarak faaliyet göstermişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır: Anadolu’da ilk Amerikan misyoner merkezi 1852’de Harput’ta kurulmuştur. Aynı yerde 1878’de açılan Osmanlıların “Fırat Koleji” dedikleri “Ermenistan Koleji” (Armenian College) protestan papazı yetiştirmek ve Ermenileri dilleri, tarihleri, edebiyatları, milliyetleri hakkında bilgilendirmek için faaliyete geçti. Aynı dönemde Merzifon’da “Anadolu Koleji” (Anatolia College), İzmir’de Milletlerarası Kolej (International College) ile kızlar için açılan Amerikan Koleji, Antep ve Maraş’ta kızlar ve erkekler için açılan “Merkezi Türkiye Kolej”leri, Tarsus’taki St. Paul Enstitüsü gibi kolejler başlangıçta Hristiyan azınlıkların çocuklarını eğitmişler, onlara millî duygular kazandırarak bilinçlendirmişler ve sonuçta Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmalarını sağlamışlardı.⁴⁶ İçeride azınlıkları bu şekilde yetiştirerek kıskırtan misyonerler dışarıda da Avrupa ve Amerikan kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmek için kendi tahrikleriyle çıkan ayaklanmaların bastırılmasını “*Türkler Hristiyan ahaliyi kesiyor!*” propagandalarıyla etkilemeye çalışarak batı dünyasını Osmanlı Devleti aleyhine tavır almak üzere harekete geçiriyorlardı. İyi yetiştirilmiş Ermeniler ABD’ye götürülüyorlar ve çoğu Amerikan vatandaşlığına geçtikten sonra Osmanlı topraklarına geri dönüyorlar ve özgürlük propagandası yaparak lehlerinde reformlar yapılmasını istiyorlardı.⁴⁷

Özetle verdiğimiz bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere “American Board” teşkilatı Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerinin çoğunu üstlenmektedir. Bu faaliyetlerin %30’a yakını anılan kurum tarafından yürütülüyordu.

Böylece “American Board” ve diğer teşkilatların bu derece etkin ve yoğun çalışmaları sonucunda misyonerler, 1880’lerden itibaren A.B.D.’ye Ortadoğu’da ekonomik, sosyal ve kültürel bir hayat sahası oluşturmada aracı rol oynamışlardır. Başlangıçta Ermeni ve Bulgarlara yönelik olarak çalışan Protestan misyonerleri daha sonra Rum, Hristiyan Arap, Nasturi, Süryani, Kürt ve Yahudiler üzerinde de etkili oldular.

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yürüttükleri çalışmalarla bölgedeki Kürt ve Nasturilerin ayaklanmalarında rol oynadılar. Bunda ayrıca 17. yüzyıldan itibaren bölgeye gelen Fransız ve İtalyan Katoliklerinin de payı büyük olmuştur.⁴⁸

SONUÇ

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti’ndeki misyonerlik faaliyetleri hakkında verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, çalışma alanları, amaçları ve metotları göz önüne alınırsa, devlet 19. yüzyılda en yoğun ve çok yönlü bir misyoner faaliyetine sahne olmuştur. Ülke adeta bir baştan bir başa misyonerler tarafından açılan okullar ve sağlık kuruluşları ve dini kurumlarla donatılmıştır.

Yabancı misyoner okulları olarak nitelendirilen bütün bu misyoner eğitim kurumlarında din propagandasının yoğun olarak yapıldığı, kendi dil ve kültürlerinin öğretildiği, ayrıca Fransız İhtilali sonrasında gelişen milliyetçilik akımlarının azınlıklar üzerinde uygulanmaya çalışıldığı düşünülürse ne denli etkili görev yaptıkları hesap edilebilir.

Osmanlı Devleti bu kurumları kapitülasyonlardan dolayı dış devletlerin müdahaleleri yüzünden denetlenemiyordu. Dolayısıyla anılan kurumlarda bir taraftan İslam ve Türk aleyhtarlığı işleniyor, diğer taraftan da Türkçe yetersiz olarak veriliyordu. Ayrıca devletin bazı bölgelerindeki eğitim ve öğretim kurumlarının yeterli olmaması misyoner okullarına olan ilgiyi arttırıyordu. 1.900’de sadece Amerika’ya ait 400’ü aşkın okulda 20.000’e yakın öğrenci öğrenim görürken, aynı yıllarda faaliyet gösteren İdadi ve Sultani sayısı 69 olup 7.000’e yakın öğrenci vardı. Aynı yıllarda Osmanlı topraklarındaki misyonerlere ait toplam yabancı okul sayısı 2.000 civarında idi. Bunlara azınlıkların kendi okulları da ilave edilirse bu sayı 10.000’e yaklaşmaktaydı.

Son yüzyıllarda batı karşısında sürekli gerileyen Osmanlı Devleti azınlıklar üzerinde hamilik iddia eden Batılı büyük devletlerin baskılarına maruz kalmıştı. Başında güçlü idarecilerin bulunmadığı bu dönemde Osmanlı Devleti olumsuz faaliyetlerle zayıflatılmaya çalışılıyor-du.

19. yüzyılda patlak veren ve devletin dağılmasına yol açan ayaklanmalarda, misyonerlik faaliyetleri ile bu faaliyetlerin tabii bir sonucu olarak kurulan çeşitli seviyelerdeki okul ve kolejlerin payı büyük olmuştur. Misyonerler, söz konusu eğitim faaliyetleri ile azınlıklar üzerinde bu şekilde etkili olurlarken, yabancı okullara devam eden Müslüman Türk unsurları da dinlerinden uzaklaştırma, kültürlerinden koparma ve çoğunlukla hayranı insanlar olarak yetiştirmede etkin rol oynamışlardır.

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile azınlıklara tanınan siyasi ve hukuki hakların genişletilmesinden yararlanan misyonerler faaliyetlerini arttırmışlardır. Çeşitli dini teşkilatlar hem dinini yaymak hem de Osmanlı'daki Hristiyanları devlete karşı kullanmak için

akın akın Türkiye'ye gelerek yüzlerce okul, hastane ve yetimhane açmışlardır.

Bu dönemde politika ile iç içe olan hatta politika-nın emrinde çalışan misyonerler, ait oldukları ülkelerden gördükleri büyük destekler sayesinde dikkate değer başarılar göstermişlerdi. Faaliyet alanlarını köy kasaba gibi ülkenin en ücra köşelerine kadar götüren misyonerler çalışmalarının sonuçlarını almaya başlamışlardır.

Bundan dolayıdır ki, devletin zayıfladığı dönemlerde azınlıkların ayaklanmaları sonucunda Batılı devletlerin de yardımlarıyla birer bağımsız devlet haline gelmelerinde misyonerlerin bu tür faaliyetlerinin etkisi oldukça büyüktür.

Nitekim, 1829'da Yunanistan'ın, 1908'de Bulgaristan'ın ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Arap topraklarının Osmanlı'dan kopmasında misyoner faaliyetlerinin küçümsenemeyecek katkıları olmuştur. Daha da önemlisi, Yusuf Akçuraoğlu'nun da vurguladığı gibi,⁴⁹ ülkemizdeki okumuş aydınlar arasında ortak bir düşünce ve idealin olmamasında misyonerler tarafından açılmış olan yabancı kolejlerde verilen eğitimin etkisi büyük olmuştur.

- 1 "Misyon", "Misyonerlik", *Meydan Larousse*, c. 9, s. 843; "Misyoner", *Ana Britannica*, c. 16, s. 144.
- 2 Mattaya Göre, Bab 28, *İncil*, 8. baskı, İstanbul 1979, s. 75-76; Benzer ifadeler Markoso göre şöyledir: Hz. İsa "Ve onlara dedi: Bütün dünyaya gidin, İncil'i bütün hilkate vazedin". Bkz.: *İncil*, Bab 16, s. 123.
- 3 Misyonerliğin tarihi gelişimi için bkz.: Yusuf Uralgıray, *İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977, s. 6-7; *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1996.
- 4 Henry Harris Jessup, *Fifty Years in Syria*, N. Y., 1910, s. 562, 592'den nakleden Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, 3. baskı, İstanbul 1968, s. 79.
- 5 *Les Jesuites en Syrie*, X/97'den nakleden, Halidi-Ferruh, a.g.e., s. 85.
- 6 Anna A. Milligan, *Facts and Fables in Our Fields Abroad*, Philadelphia 1921, s. 133'ten nakleden Halidi-Ferruh, a.g.e., s. 68-69.
- 7 *The Ascending Cross*, London 1905'den nakleden Erol Güngör, "Türkiye'de Yabancı Kültürü II", *Türk Yurdu*, S. 2, c. 1, s. 34.
- 8 Kazım Karabekir, "Misyonerlerin Faaliyeti", *Yeni Sabah Gazetesi*, 11-12 Kanunusani (Ocak) 1939; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 1963, s. 25.
- 9 Osman Cilacı, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1990, s. 14-15.
- 10 Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy And Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota 1971; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.

- 11 Erol Güngör, "Türkiye'de Yabancı Kültürü II", *Türk Yurdu*, S. 2, c. 1, Haziran 1959, s. 33.
- 12 Kırşehirlioğlu, a.g.e., s. 15.
- 13 Mustafa Halidi-Ömer Ferruh, a.g.e., s. 142-143.
- 14 'Şark Meselesi' kavramı 19. yüzyılın başlarında kullanılmakla beraber kökenleri Türklerin Anadolu'ya geldikleri tarihe kadar götürülür (1071). Söz konusu meseleyi bu tarihlerden itibaren Müslüman-Hristiyan, Doğu-Batı ve Avrupalı-Türk mücadelesi olarak nitelendirmek mümkündür. 17. yüzyılın sonlarına kadar Türklerin Anadolu'ya ve Balkanlara geçmelerine engel olmak şeklinde görülen 'Şark Meselesi'nin bu birinci aşamasında batılilar başarısız oldular. Nitekim, bu dönemde Türkler Anadolu'yu yurt edinmişler, İstanbul'u fethetmişler ve Balkanlara geçerek Avrupa içlerine kadar ilerlediler. Ancak bu ilerleyiş 17. yüzyılın sonlarında Viyana'da durduruldu (1683). Bundan sonra Türkler batılilar karşısında sürekli toprak kayıpları ile gerilemeye başladılar. O günden bugüne çeşitli politikalarla devam eden 'Şark Meselesi'nin ikinci aşamasında Batılı Hristiyan devletler sanayi devrimi sonrası sömürgecilik de gelişimiyle Osmanlı'yı zayıflatıp parçalayarak elindeki önemli topraklara sahip olmak istediler. 'Şark Meselesi' için bkz.: Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s. 162-180; aynı yazar, "Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, Ekim 1997, c. 17, s. 122, s. 22-32.
- 15 Bu okul Osmanlı topraklarında açılan ilk yabancı okul olarak kabul edilmektedir. Bkz.: Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, İstanbul 1952, s. 145.
- 16 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, kısım 2, 2. baskı, Ankara 1977, s. 118-119.

- 17 Katolik misyonerlerine ait okullar hakkındaki sayısal bilgiler için bkz.: Tefvik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s. 89-92.
- 18 Okulları çok yaygın olan bu örgütün bir de Beyrut'ta 'L'universite Saint-Joseph a Beyrouth' isimli bir üniversiteleri vardı. Çavdar, *a.g.e.*, s. 91.
- 19 Çavdar, *a.g.e.*, s. 92.
- 20 1870'de öğretime başlayan bu okulda diğer misyoner okullarından farklı olarak Türkçeye büyük önem verildiği ve alanında değerli pek çok şahsın çalıştığı görülmüyordu. Bu özelliklerinden dolayı daha çok üst düzeyde durumu iyi ailelerin rağbet ettiği okulun etkisi oldukça büyüktü. Okulun tarihçesi hakkında bkz.: Özel Öğretim Kurumları Arşivi, 420-4 Nolu Okula ait dosya. Ergin, *a.g.e.*, c. 1-2, s. 780-782.
- 21 Tefvik Çavdar, *a.g.e.*, s. 91.
- 22 Eliot Grinnel Mears, *Modern Turkey*, New York 1924, s. 130, 135. Aynı tarihlerde sadece İstanbul ve civarında yaklaşık 53 Fransız okulunun olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'daki Katolik okulları ve dini teşkilatları için bkz.: Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 769-775.
- 23 Çavdar, *a.g.e.*, s. 93.
- 24 Çavdar, *a.g.e.*, s. 94.
- 25 Polvan, *a.g.e.*, s. 94, 116, 134-135, 141-142, 218-219.
- 26 İliber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983, s. 63.
- 27 Frank Andrew Stone, *Academies for Anatolia, 1830-1980*, University Press of America, 1984, s. 172; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. 2, İstanbul 1959, s. 97.
- 28 Tefvik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1971, s. 87.
- 29 Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge...*, s. 96.
- 30 Polvan, *a.g.e.*, s. 132, 168, 181; Özel Okullar Rehberi, İstanbul 1964, s. 156, 158.
- 31 National Archives of United States, "Some of the Current Problems of the Foreign Schools in Turkey", başlıklı rapor. Microcopy no: 1224, Roll no:12, Enclosure no:1, Despatch no: 885,
- 32 20. yüzyılın başında Dünya Savaşı öncesi İngiltere'nin Asya Türkiye'sindeki temsilcilikleri şunlardı: İstanbul'da Büyükelçilik; Beyrut, Bağdat ve İzmir'de Genel Konsolosluklar; Halep, Ankara, Basra, Şam, Erzurum, Kudüs, Mersin Trabzon ve Tripoli'de Konsolosluklar; Ayvalık, Hayfa, Lazkiye, Midilli, Sayda, Amman, Sisam, Kuşadası, İzmir ve Van'da Konsolos yardımcılıkları. Bkz.: Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge...*, s. 86.
- 33 Dünya Savaşı öncesi bu misyoner örgütün 14 rahip ve 25 rahibe ile Yakın Doğu'da, özellikle Mezopotamya Bölgesi'nde çalışıyordu Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge...*, s. 86.
- 34 Leon Arpee, *The Armenian Awakening A History of Armenian Church, 1820-1860*, Chicago, The University Press 1909, s. 93'ten nakleden, Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 16.
- 35 Nahit Dincer, *Yabancı Özel Okullar*, s. 70; Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, s. 27,30.
- 36 Mears, *a.g.e.*, s. 131.
- 37 Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken...*, s. 87-88.
- 38 National Archives of the United States, M.C. 1107/20. Report on the Assyrian Christians by David Magie, August 24,1918 tarihli rapor.
- 39 Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge...*, s. 86-87.
- 40 Leland James Gordon, *American Relations With Turkey, 1830-1930*, Philadelphia, University of Pensilvania Press 1932, s. 221; Anadolu ve Yakın Doğu'ya gönderilen misyonerlere şu sorulara karşılık aramaları istenmiştir: "Yapılabilecek en iyi şey nedir? ve ne vasıtasıyla yapılabilir? Yahudiler, Putperestler, Müslümanlar ve Hristiyanlar için ne yapılabilir?" Bkz. Ethel W.Putney, *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul 1964, s. 1.
- 41 Nasım Sausa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Baltimore 1933, s. 140-142, Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, s. 74-75; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 126-127, 146,176;
- 42 Bu cemiyetlerden YMCA ve YWCA'nın İstanbul'da yaptığı işler arasında kamplar, öğrenci kongreleri, spor oyunları, öğrenci yurtları, çocuk yuvaları ve kitap yayıncılığı sayılabilir. Bunlardan YMCA ilk defa olarak 1844'te Londra'da George Willams adlı bir İngiliz'in öncülüğünde kurulmuş ve bütün Avrupa'da, Amerika'da, Hindistan'da, Çin'de, Japonya'da, Kore'de, Avustralya'da ve Yeni Zelanda, Filistin, Mısır ve Afrika'da şubeleri vardır. Cemiyetin gayesi "Bedenen, fikren, manen kuvvetli gençler yetiştirmek ve onları gerek kendilerine, gerek diğerlerine yardım etmeğe teşvik etmek" şeklinde açıklanmıştır. Cemiyetin gayesi gayet insani görünmekle beraber başta *Sebilürreşad Mecmuası* olmak üzere pek çok yayında çok sayıda Müslüman Türk gençlerinin bu yolla Hristiyanlaştırıldığı ifade edilmektedir. 1913'ten 1939'a kadar İstanbul'da da faaliyet gösteren bu cemiyet, kapatıldığı bu tarihten sonra 'Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi' adıyla yeniden açıldı. Bu cemiyetler hakkında şu eserlere bakılabilir: "Genç Hristiyanlar Cemiyeti", *Sebilürreşad*, c. 19, 20, 21, 24, 25. Bu ciltlerin muhtelif sayılarında (293, 298, 493, 495, 498, 604, 611) yayınlanmış yazılar; Kenneth Scott Latourette, "YMCA Türkiye'de", *Toplumsal Tarih*, Kasım 1997, S. 47, (çev: Hülya Balcı), s. 29-31; Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, s. 31.
- 43 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 30-33.
- 44 Bilal Şimşir, "Ermeni Propandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, Ankara 1985, s. 92-93; Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Ankara 1992, s. 68, 92-93; George E.White, *Adventuring With Anatolia College*, First Edition 1940, Grinnel, Iowa, s. 11.
- 45 Keith Maurice Greenwood, *Robert College: The American Founders*, The Johns Hopkins University, Ph D 1965, s. 101-104; *Who is Who RC-ACG Alumni Community, RC-ACG Mezunlar Topluğunda Kim Kimdir?*, İstanbul 1985, s. 21; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, Mayıs 1988, yıl 1, S. 1, s. 1-13; Şimşir, *a.g.m*; Mears, *a.g.e.*, s. 119.
- 46 Türkiye'deki Amerikan okulları için bkz.: Kocabaşoğlu, *a.g.e.*
- 47 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, Mayıs 1988, yıl 1, S. 1, s. 9-10. 1914 yılına kadar yaklaşık 60 binin üzerinde Ermeni'nin ABD'ye göç ettiği tahmin edilmektedir. Ercüment Kuran, "ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propandası", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 1985'ten ayrı basım, s. 55-56.
- 48 National Archives of the United States, M.C 1107/20, Report on the Assyrian Christians by David Magie, August 24 1918 tarihli rapor.
- 49 Yusuf Akçuraoğlu, "Emel (IDEAL)", *Türk Yurdu*, S. 16, 14 Haziran 1328, s. 489-490.

KAYNAKLAR

- Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, Mayıs 1988, yıl 1, S. 1, s. 1-13.
- Çilacı, Osman, *Hristiyanlı Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1990.
- Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970.
- Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1971.
- Diñer, Nahit, *Yabancı Özel Okullar*.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1-2.
- "Genç Hristiyanlar Cemiyeti", *Sebilürreşad*, c. 19, 20, 21, 24, 25.
- Gordon, Leland James, *American Relations With Turkey, 1830-1930*, Philadelphia University of Pensilvania Press 1932.
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy And Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, University of Minnesota 1971.
- Greenwood, Keith Maurice, *Robert College: The American Founders*, The Johns Hopkins University, Ph D., 1965.
- Güngör, Erol "Türkiye'de Yabancı Kültürü II", *Türk Yurdu*, S. 2, c. 1, Haziran 1959.
- Halidi, Mustafa, Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, 3. baskı, İstanbul 1968.
- Karabekir, Kazım, "Misyonerlerin Faaliyeti", *Yeni Sabah Gazetesi*, 11-12 Kanunusani (Ocak) 1939.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, kısım 2, 2. baskı, Ankara 1977.
- Kırşehirlioğlu, E., *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul 1963.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Ankara 1992.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.
- Kodaman, Bayram, "Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, Ekim 1997, c. 17, s. 122, s. 22-32.

Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

Kuran, Ercüment, "ABD'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 1985.

Latourette, Kenneth Scott "YMCA Türkiye'de", *Toplumsal Tarih*, Kasım 1997, S. 47, (çev.: Hülya Balcı).

Mears, Eliot Grinnel, *Modern Turkey*, New York 1924.

"Misyon", "Misyonerlik", *Meydan Larousse*, c. 9, s. 843.

"Misyoner", *Ana Britannica*, c. 16.

National Archives of the United States, M.C. 1107/20. Report on the Assyrian Christians by David Magie, August 24, 1918.

National Archives of United States, "Some of the Current Problems of the Foreign Schools in Turkey", başlıklı rapor. Microcopy no: 1224, Roll no:12, Enclosure no:1, Despatch no: 885.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.

Özel Okullar Rehberi, İstanbul 1964.

Polvan, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. I, İstanbul 1952.

Putney, Ethel W., *A Brief History of American Board Schools in Turkey*, İstanbul 1964.

Sausa, Nasım, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Baltimore 1933.

Stone, Frank Andrew, *Academies for Anatolia, 1830-1980*, University Press of America, 1984.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, c. 2, İstanbul 1959.

Şimşir, Bilal "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", "Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri", Ankara 1985.

Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 1996.

Uralgiray, Yusuf, *İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977.

White, George E., *Adventuring With Anatolia College*, First Edition 1940, Grinnel, Iowa, s. 11.

Who is Who RC-ACG Alumni Community, RC-ACG Mezunlar Topluluğunda Kim Kimdir?, İstanbul 1985.

OSMANLI DEVLETİNDEKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME (İKİ MERKEZDEN ÖRNEKLER)

YRD. DOÇ. DR. ERDAL AÇIKSES
FIRAT ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Misyon ve misyoner kelimeleri latince kökenli olup misso kelimesinden alınmış ve diğer dillere uyarlanarak missionary-missionaire-missionör şeklinde İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde de kullanılmış, bizim dilimize de o dillerden geçmiştir. Misyonun lügat manası ise yetki, vekalet, özel görev anlamına gelmektedir. Misyoner kelimesi ise görevli kimse, görevli rahip veya papaz manasına gelmektedir.¹

Misyon veya misyoner kelimesi zaman içerisinde adeta değişik bir boyutta, sadece din için kullanılmaya başlanmış ve dinlerin tasnifinde dahi misyoner olan misyoner olmayan dinler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Hristiyanlık, İslamiyet gibi yayılabilen açık dinler misyoner, kapalı yayılmacı olmayan Zerdüşlük, Yahudilik gibi dinlerde misyoner olmayan dinler olarak ayrılmıştır.²

Fakat misyon ve misyoner kelimeleri bugün özel anlamıyla hristiyanların, hristiyan olmayan toplumlar da, onları kendi din ve mezheplerine kazandırmak için açılan müesseselere misyon buralarda açılan özel eğitilmiş kişilere de misyoner denmektedir.

Misyonerler bu görevlerini, Hz. İsa'nın "*Gidiniz ve yeryüzünde her yaratığa İncil'i vaaz ediniz ...*" şeklinde bir sözüne istinaden yaptıklarını belirtirler.³

Hristiyan misyonerleri, ilkleri ve öncüleri olarak kabul ettikleri havarilerden itibaren bahse konu edeceğimiz tarihe, hattâ günümüze kadar hristiyan misyonerliği değişimler geçirmiş ve gelişme göstererek oldukça başarı sağlamıştır. Esas olarak misyonerlerin görevi, hristiyan olmayanları bu dine kazandırmaktır. Fakat zaman

içerisinde hristiyan mezhepler arasındaki rekabet sebebiyle, diğer hristiyan mezheplerden kendi mezheplerine insanları çekebilmek için de faaliyet yürütmüşlerdir.

Misyonerlerin Hz. İsa'nın, kendileri için bir emir olarak kabul ettikleri "işte ben sizi koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum, yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi sade dil olunuz" (bab 10 ayet 14-15) ⁴ şeklindeki sözlerine de oldukça dikkat etmiş ve esnek politikaları, kurnaz ve inatçı davranışlarıyla, faaliyet yürüttükleri ülkenin ve toplumların özelliklerine göre strateji değiştirerek başarılarını pekiştirmişlerdir.⁵ Misyonerler ilk geldikleri andan itibaren hemen faaliyetlerine başlamaz, gösterenden yerlerini garanti altına alıncaya kadar sessiz kalır ve ikinci plandaki görevleriyle yetinirlerdi. Daha sonra dini telkine başlarlardı.⁶

Misyoner teşkilatlarının yöneticilerinin belirttiklerine göre, misyoner faaliyetlerinin asıl amacı kendi din ve mezheplerinde yerli din adamlarıyla yerli kiliseler kurarak bir cemaat oluşturmaktır. Diğer bütün faaliyetler (dua, seyahat, tercüme, tıbbi yardım, basın-yayın faaliyetleri vb.) ikinci planda geliyordu. Yerli din adamları ve yerli kiliseler kurduktan sonra ikinci amaç ise bu kiliseler vasıtasıyla hristiyan olmayanları (özellikle müslümanlara), hristiyanlık propagandası yaparak, onları kendi dinine katmaktır.⁷

Misyonerler, faaliyet için gittikleri bölgedeki halka olan yabancılıklarının da farkındadırlar. Bu sebeple yerli yardımcıları buluncaya kadar oldukça dikkatli hareket etmişlerdir ve hatta kıyafet ve görünümelerini de değiştirerek, o topluma benzemeye gayret etmişlerdir.⁸

Misyonerler şartlı olarak yetiştirilirlerdi ve bu eğitimleri de oldukça iyi yapıldı. Misyonerler kendi mensup bulundukları hristiyan mezhebinden birini yaymak için tahsil ve terbiye görmüş insanlardır. Bunlar diğer din ve mezheplerin hepsini batıl olarak iddia ederler⁹ ve üstünlük anlayışları uygarlıktır ve bu husustaki düşünceleri de, uygarlığın ve gelişmenin kaynağının da kendi din hattâ özellikle kendi mezhepleri olduğunu iddia ederlerdi.

Bu üstünlük anlayışı misyonerlerin zihinlerine o kadar yerleşmişti ki, gittikleri bölgelerde gözlemler yaparak yöre halkının zayıf yönlerini tespit etmek dahi bir eğitim olarak kabul edilmiştir. Misyonerler kendilerinden farklılık arzeden her konuyu bir zayıflık olarak görmüşlerdir. Ünlü Amerikalı misyoner William Godel'in yazmış olduğu bir mektupta "*Bana öyle geliyor ki, bir misyoner üç yıl, başka hiçbir halkın arasına karışsalar ve onların gerçekten nedenli zayıf, cahil, aptal ve önyargılı olduğunu öğrense, bu kendisi için Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan tüm dilleri öğrenmekten daha büyük bir kazancı olur*"¹⁰ şeklindeki ifadeler misyonerlerin faaliyet yürüttükleri toplumla ilgili önyargılarının güzel bir örneği olsa gerek.

Misyoner Godel'in bahsedilen mektubundan da anlaşılacağı gibi, gittikleri bölgede halkın dillerini öğrenmek misyonerler için oldukça önemliydi. Bir kısım merkezler tarafından bölgeye gönderilmeden birçok dil öğretildiği gibi bir kısmını da bölgeye gittikten sonra öğrenmişlerdir. Özellikle misyoner çocukları bölgede doğduğu için bu dilleri ve toplumları iyi tanıdıkları için ikinci kuşaktan itibaren faaliyetleri daha kolay ve verimli olur. İlk andan itibaren yetiştirecekleri papaz ve öğretmenler için bölge diliyle eğitim veren teoloji ve öğretmen okulu açarak yerli yardımcılardan daha verimli bir şekilde istifade etmişlerdir.

Havarilerle başlayan misyonerlik faaliyetleri, yeni bir ilahi dinin yayılmasını sağlamak için belli prensipleri olan bir propaganda çalışmasıydı. Fakat bu dönemden sonra özellikle Aziz Pavlos (Pavlus) ile başlayan faaliyetler, misyonerlik faaliyetlerinin zeminini oluşturmuş ve Anadolu'da başlayan faaliyetleriyle Anadolu, Mekadonya ve Yunanistan'da birçok kilisenin kurulmasını sağlamıştır.¹¹

Anadolu her dönemde hristiyan misyonerliğin uğrak yeri olmuştur. Pavlos'tan sonra Gregory, Ermeniler arasında hristiyanlığı yaymış,¹² Nasturyus'un taraftarla-

rıyla beraber kiliseden ayrılarak kendi mezhebini yani Nasturi mezhebini kurarak doğuya doğru Hindistan'a kadar giderek taraftar bulmuştur.¹³

Haçlı savaşlarından itibaren askeri yenilgiyi kabul lenemeyen Avrupa (hristiyanlar) bu yenilginin öcünü almak için, içerden yapılacak propogandalarla iç kısımlarda müttefikler oluşturmaya ve müslümanları hristiyan yapmak, ayrıca müslümanlarla beraber yaşayan hristiyanların müslüman olmalarını engellemek için birçok teşkilat kurarak, maddi yönden de oldukça iyi destekleyerek göndermişlerdir.¹⁴

Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransa, bu işte öncülük etmiş ve yoğun bir şekilde yıllarca çalışarak bir alt yapı oluşturmuştur.¹⁵ Devletlerin nüfuzlarını yaymak için bir araç olarak görülmeye başlayan misyonerler, ayrı ayrı her devlet tarafından desteklenmeye başlanınca aralarında bir mücadele de başlamıştır. Fransızlar erken başlamanın verdiği avantajları kaybetmek istemiyordu. Bu sebeple Protestanlarla olduğu kadar kendileri gibi Katolik propogandası yapan diğer devletlerin misyonerleriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şarkta görevli bir Fransız müfettiş bu durumu anlatırken "*Birçok asırlardan beri, birkaç büyük teşkilatımız rakipsiz olarak faaliyet göstermiş ise de sabneye faal, müstevli, sokulgan ve yapıpışkan Avusturya ve İngiliz katolikleri ile Alman, İngiliz ve Amerika protestanlarının da dahil olmasıyla durum değişmiştir*"¹⁶ şeklinde izah etmiştir.

Protestanlar arasında da mücadele yok denemez, hemen hemen her devletin misyonerleri adeta kendi sahalarını tesbit ederek orada yoğunlaşmış ve diğer misyonerlerle bir mücadeleye de girmişlerdir. Nasturilerle ilgilenen İngiliz misyonerler, daha sonra onlarla ilgilenmeye başlayan Amerikalı protestan misyonerleri protesto etmiş, bunun sonucunda Amerikalılar bölgedeki okullarını kapatarak Antep'e gitmek zorunda kalmışlardır.¹⁷

Bu nüfus mücadelesi devam ederken Amerika'da hem kendi kıtasında hem de diğer kıtalarda, nüfuzunun adeta öncüleri, temsilcileri durumunda olan misyonerleri daha fazla destekleyerek kurulan cemiyetler yardımıyla bu yarışta ön saflara ulaşmıştır.

Amerikalı misyonerler diğer misyonerlerden, çok geç bir tarihte Anadolu'ya gelmiş olmasına rağmen, saha, çeşitlilik ve yoğunluk açısından en başarılı olanlardır. Ayrıca başta Ermeniler olmak üzere, faaliyet yaptıkları bütün toplumlarda oldukça etkili olmuş ve o toplumla-

rın geleceklerine de yön vermiştir. Bu sebeple bütün misyonerler yerine yalnızca Amerikalıların misyonerlik faaliyetlerinden oluşan iki önemli merkezle ilgili örnekler vererek o dönemde yapılan faaliyetleri anlatmaya çalışacağız. Ayrıca bu iki merkezin faaliyetleri hakkında dahi bilgi vermemiz oldukça zor. Çünkü bu merkezlerden her biri hattâ o bölgedeki değişik faaliyetleri dahi ayrı ayrı bir araştırma konusudur.

Amerika ile Osmanlı Devleti arasında henüz resmi bir ilişki başlamadan önce, çoğunluğunu kaptan ve tüccarların oluşturduğu birçok kişi gelmiştir. Bunları da misyonerler takip etmiştir. Anadolu'da birçok misyoner kuruluşu olmakla beraber en etkili rolü oynayan, Amerikan Board olarak isimlendirdiğimiz "1810 yılında Amerika'nın Boston kentinde kurulmuş olan "American Board of Commisioners for Foreign Mission"dur. Bu kuruluş 1819 yılında Türkiye'yi de programına alarak misyonerlerini buraya göndermeye başlamıştır.¹⁸

14 Ocak 1820'de İzmir'e¹⁹ varan Board misyonerlerinin Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgileri de oldukça kısıtlıydı ve Avrupadaki yanlış ve kindar bilgilerden etkilenen Amerikalı misyonerler de aynı düşüncelere sahiptiler.²⁰ Board'ın tüzüğüne göre, esas gayeleri "*Dinsizler arasında hristiyanlığı yaymak*" olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti'nde herkesin değişik de olsa bir dini vardı²¹ ve misyonerler neden geldiler, diye düşünülebilir. Fakat onlar kendi dininden ve mezhebinden olmayanları, din sahibi olarak kabul etmedikleri için, başta müslümanları hristiyan yapmayı düşündüler. Fakat kısa zamanda devletin kanunları, dinlerinin kuralları gereği bunun pek kolay olmadığı ve ayrıca Türkleri ve yönetimi de karşılarına almamak için buna ilk andan itibaren açık bir şekilde cesaret edememişlerdir.²²

Amerikalı misyonerler İzmir'e geldikten sonra çevreyi araştırarak çalışmalarını için zemin araştırmaları yaptılar.²³ İlk andan itibaren Board misyonerlerinin düşüncesi yerli eğitim kurumlarını oluşturmaktır.²⁴ Board misyonerleri ilk geldiği andan itibaren, yayın faaliyetlerine de başlayarak bazı kitap ve risalelerin dağıtımına da başlamıştı. Çok yönlü çalışmalarına ilaveten Amerikan Board misyonerleri maddi yönden de oldukça güçlüydü ve misyonerleri de oldukça iyi eğitilmişti. Bu husus yıllardan beri misyonerlerle içiçe yaşayan Osmanlı yetkililerinin de dikkatini çekmiş ve raporlarında buna da geniş bir şekilde yer vermişlerdir.²⁵

1830 yılına kadar fizibilite ve hazırlık safhasını oluşturan Board misyonerleri 1830 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşmasıyla resmi hale getirilen Türk-Amerikan münasebetlerinden sonra 1831 yılında Board'ın merkezi de İzmir'den İstanbul'a taşınarak, misyoner William Goodell'in başkanlığında çalışmalarına başlar.²⁶

Merkezlerini İstanbul'a taşıyan misyonerler faaliyetlerini de artırarak özellikle de eğitime ağırlık vererek Ermeni ve Rum öğrencileri eğitmeye başlamışlardır. Yunanistan'ın bir devlet olarak kurulması ve Rumlar'ın merkezi otoritesi (patrikhanenin) ve genellikle belli bölgelerde toplu olarak yaşamaları Rumlar üzerinde pek etkili olamayacağı fikrini ortaya çıkarması üzerine, misyonerler faaliyetlerini Ermeniler üzerine yoğunlaştırmıştır. Fakat, Rumlar üzerindeki faaliyetlerini de kesmemişlerdir. Şark kilisesi dedikleri kiliselerle beraber, daha önce bölgede etkili olan katolik misyonerlerin de etkisiyle katolikliği kabul edenlerin de protestanlığa dönmelerini sağlamak için de yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir.

Tepki çekmemek için sadece okur-yazar yetiştiren okullar açarak işe başlayan misyonerler önce yerli halktan destek görmüş fakat, kısa zaman sonra protestanlığa dönen cemaat üyelerine duyulan tepkiler misyonerlere de yansımıştır. Bu tepkilere ilk andan itibaren göğüs geren Amerika'dan daha çok Osmanlı Devleti üzerinde etkili bir gücü olan İngiltere olmuştur.

Bu çalışmalara ihtiyaç duyulan yayınlar için Malta'da kurulan matbaa, İngilizler'in rahatsızlık duymaya başlamasıyla 1833 yılında İzmir'e nakledilir. İzmir'in yanısıra bazı matbaa malzemeleri de ayrılarak özellikle Arapça yayın yapabilmek için Beyrut'a taşınmıştır.²⁷

Bu matbaalarda yazılan eserlerde dikkat çeken bir husus da yayınların daha çok Ermeni harfli Türkçe, Grek harfli Türkçe olarak basılmış olmalarıdır. Bu yapılan yayınların gayesi, genellikle Türkçe konuşan Ermeni ve Rumlara, Ermeni ve Rum harflerini öğretmek daha sonra Ermenice ve Rumca öğretme gayretidir.²⁸

Misyonerler bu dilleri kendileri de öğrenerek hem halkla daha kolay anlaşma yoluna gitmişler, hem de o grupları azınlık psikolojisiyle toparlayarak kendilerine daha kolay bağlanması ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak, din ve milliyetlerini daha kolay kullanabilmeleri mümkün olacaktır, denilebilir. Bu dillerin hepsi-

ne de İncil'i tercüme ederek protestanlığı daha kolay öğretmişlerdir. Bu sebeple misyonerlerin yapmış olduğu en hayırlı iş, bu dil çalışmaları ve İngilizce-Türkçe sözlük gibi birçok eserin ortaya çıkmasıdır, diyebiliriz. Kısa zamanda birçok Ermeni harfli Ermenice yazılmış kitaplar ve gramer kitaplarıyla ders kitapları ve İnciller bastırılarak ücretsiz veya çok az fiyatlarla dağıtımı yapılmıştır.²⁹

Misyonerlerin İstanbul'a yerleşmesinden sonra başta İstanbul olmak üzere misyonerlerin ulaştığı her yerde halktan bir tepkide gelmeye başlamıştır. Başta okur-yazar yetiştirmek için açılan okullara cemaat yöneticileri de yardım ederken okullarda verilen din eğitimi vb. faaliyetler sonucunda protestanlığa dönenler olmuş ve cemaat yöneticileri de cemaatin birliğini sağlamak gayesiyle tedbir almaya başlamıştır.³⁰

Cezalar oldukça ağırdı. Protestanlarla ilişkili kararlar dahi cezaya çarptırılıyordu. Afaroz edilmeye, hattâ öldürülmeye varan cezalar dahi veriliyordu. Bu sebeple misyonerler İstanbul Pera'da açmış oldukları orta dereceli bir okulu kapatmak zorunda kalmıştı.³¹

Amerika devlet olarak başta misyonerlerle ilgili hususlarda Osmanlı Devleti'ne pek tepki göstermemiştir. Bu hem ticaret ve yeni başlayan resmi ilişkilere zarar vermemek, hem de laik görünümüne leke sürmemek içindi. Fakat ilerki yıllarda misyonerlerin istediği her bölgede konsolosluk açmak dahil, savaş gemisi gönderme tehdidine kadar misyonerleri koruma gayreti içerisine girmiş tir.

Büyük şehirlerde başlayan tepkiler misyonerleri yıllardan beri yaptığı tetkiklerden sonra tesbit etmiş oldukları Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yöneltmiştir. Bu hem daha verimli ve geniş bir sahaya hitap edecekti, hem de cemaat ve devletin yöneticilerin gözlerinden uzak olacaktı.

Bu düşünceyle Anadolu'nun iç kısımlarına ulaşacak bir istasyona ihtiyaç duyulursa da Trabzon gibi bir merkez seçildi. Erzurum ve Harput gibi merkezlerle Doğu Anadolu'ya ulaşılmış oldu.

İç Anadolu'da ise Samsun'dan kolayca ulaşılacak bir merkez Amasya, Merzifon, Sivas birir birer misyoner de yimiyle işgal edilmeye başlandı. Taşraya yönelen misyonerler bölgedeki faaliyetleri sebebiyle hemen tepkilere yol açmış ve mahalli Gayri Müslim yöneticiler tarafından Bab-ı Ali'ye şikayet edilmişlerdir. Amerikalı misyonerle-

res cemaat yöneticileri tarafından buralardan gitmeleri söylenir, fakat gitmeye pek niyetleri olmadıkları görüldüncü de, Amerikan elçiliklerine buralardan alınması için girişimler yapılır.³²

Misyonerlerin gittiği her bölgede sesler yükselmeye, tepkiler artmaya başlar. Osmanlı Devleti herhangi bir kimsenin dinine karışmadığı için bu hususu hristiyanların kendi aralarındaki bir problem olarak görür ve patrikhaneden kendileri tedbir alınmasını isterler. Fakat, onlar da Bab-ı Ali'ye bunun engellenmesinin çok zor olduğunu çünkü "*Amerikalı misyonerlerin öğrencilerden eğitim parası almadıkları gibi, üstte para vermeleri sebebiyle hergün daha fazla kişiyi celbettiklerinden dolayı, bunun önlenmesinin pek mümkün olmadığını*" dile getirmişlerdir.³³

Bu tepkiler zamanla artmış ve misyonerlere birşey yapamayacağını anlayan Ermeniler protestanlığa dönmüş olanlara karşı fiili hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Evlerini yakmaktan öldürmeye varıncaya kadar birçok olay meydana gelmiştir.³⁴ Olayların artması sonunda İngiltere'nin müdahalesi başlamış ve Osmanlı Devleti'nden tedbir alınması istenmiştir.³⁵

Aslında olayların bu denli artmasının sebebi yıllardan beri bir cemaat olarak mevcudiyetlerini devam ettiren Ermeniler önce Ermeni katolik olarak bölündükten sonra 1846'dan beri teşkilatlanmış Ermeni protestanların İngiltere Elçisi Lord Stratford Canning'in de himaye ve çalışmalarıyla³⁶ 1850 yılında Osmanlı Devleti tarafından resmen bir cemaat olarak tanınmasıdır.³⁷

Protestanların cemaat olarak tanınmasından sonra, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini artırmışlardır. Artık taraftar bulmakta da pek bir zorluk çekmiyorlardı. Ayrıca yıllardan beri merkez açmak için adeta fırsat kollayan misyonerler Anadolu'da en verimli istasyonlarını bu andan sonra önce incelemeye sonra da kurmaya başlamışlardır. 1852 yılından beri geldikleri Merzifon'da 1854 yılında bir okul açarak istasyonun temelini atmışlardır. İstanbul Bebek'teki teoloji okulunun da nakil edilmesiyle misyon büyük bir güce ulaşmıştır.³⁸

1851 yılına kadar İzmir'de kaldıktan sonra Anadolu'nun iç kısımlarına görevlendirilen ve önce Diyarbakır'da kalan George W. Dunmore ve eşi 1855 yılında Harput'a gelerek çalışmalarına başlar. Fakat, Osmanlı topraklarında o yıllarda misyonerlere gösterilen tepki onlara da gösterilir. Dunmore merkeze yazdığı bir rapo-

runda bu tepkiyi anlatırken “Hıristiyanlar bize o kadar düşman ki, birgün sokakta köpek gibi öldürebilirler” demiştir.³⁹

Dunmoreler gelir gelmez mevcut protestan cemaati de (18 üyeli papaz olmayan bir kilise) harekete geçerek hemen karma bir okul açtı ve M.A. Melcon adlı bir de yerli yardımcıyla işe koyuldu. 1857 yılında gelen diğer Amerikalı misyonerlerle beraber sayıları da artar. Bu arada Merzifon’da olduğu gibi bir teoloji okulu Harput’a nakledilir. Tokat’taki Amerikan Board’ın teoloji okulu kundaklanarak yakılması üzerine misyonerler okulu daha emin ve merkezi bir yere nakletmeye karar vererek 1859 sonbaharında Harput’a açarlar.⁴⁰

Harput’a gelen misyonerlerin faaliyetleri arttıkça oradaki huzursuzluk da kendini hissettirmiş ve olaylar çıkmaya başlamıştır. Ermeni patriği cemaatlerin duyduğu kini Bab-ı Âli’ye bildirerek tedbir alınmasını istemiştir.⁴¹ Gregoryan Ermenilerle beraber Katolik Ermeniler de bu hareketin engellenmesini Bab-ı Âli’den istemişlerdir.⁴² Protestan bir Ermeni çocuğun ölmesinden sonra diğer Ermeniler kendi mezarlıklarına gömdürmek istemeleri üzerine Harput’taki olaylar tırmanmaya başlamış ve işe yabancı devletler de karışınca Osmanlı Devleti zor durumda kalmıştır.⁴³ Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanlarını, adeta kendilerince yayınlayarak bir ayrıcalık kazandıklarını düşünen misyonerler faaliyetlerini giderek arttırmıştır. Osmanlı Devleti de İngiltere ve Amerika’yı gücendirmemek için ve hıristiyanların kendi aralarındaki bir problem gibi algıladığı bu karışıklığa pek müdahale etmemeleri misyonerleri daha da yoğun faaliyet yapmaya sevk etmiştir.

Misyonerler gelir gelmez yaptıkları ilk iş yerli yardımcıları oluşturmak olduğu için, Harput ve Merzifon’da da aynı şekilde davranmış ve yıllar boyu kendilerine yardımcı olacak yerli öğretmenler yetiştirmeye başlamışlardır. Merzifon ve Harput’ta birçok yerli yardımcı yetiştirmiştir⁴⁴ ve bunlar bölgede açılacak okullara öğretmen olarak gönderildiler. Bunlar arasında hemen hemen bütün yeni öğretmenlerin yetişmesine önderlik eden bir tanesinden bahsetmek istiyorum. Harput’taki okulu açan Dunmore çiftinin açtığı okulun ilk öğrencisi olan M.A. Melcon’dur. 16 yaşında öğretmenliğe başlayan Melcon iyi bir eğitim almış ve İran’a kadar giderek öğretmenlik yapmıştır. Gothe, Schiller ve Shakespear’i Ermeniceye de çeviren Melcon, Robert Koleji’nde de çalışmış ve daha

sonra Amerika’ya göç etmiştir.⁴⁵ Amerika’lı misyondaki okuldaki değişiklik göstermekle beraber 5-10 öğretmenin yanında çoğunluğu yerli yardımcılardan oluşuyordu.⁴⁶ Misyonerlerin eşleri ve yetişkin çocukları da genellikle eğitilmiş kişiler olduğu için, öğretmenlik görevinde bulunmuşlardır.

Bu iki okul arasında bir diğer ilişki ise, Merzifon Anadolu Koleji’nde başkanlık yapan Edward Riggs’in Türkiye’de dünyaya geldikten sonra eğitiminin bir kısmını bu okullarda almış ve bilahare Amerika’ya giderek yüksek tahsilini tamamlayarak tekrar Anadolu’ya dönen ve burada bir misyoner kızıyla evlenen, oğlu Henry Riggs ve diğer oğlu Ernest Riggs de Harput’ta görev yapmış olmalarıdır. Bunlar bir dönem de kolejin müdürlüğünü üstlenmişlerdir.⁴⁷ Yerli yardımcılardan büyük bir kısmı da gelişen eğitime ayak uydurabilmek için Amerika’da tahsile gönderilmiş ve dönüşte kendi okullarında veya müesseselerinde görev yapmışlardır.

Her iki misyon da, arz talep gereği cemaatlerin de isteği doğrultusunda daha büyüme ve gelişme göstermek zorunda kalmıştır. Teoloji ve öğretmen okullarından sonra orta dereceli okullar da açılarak bir kampüs haline dönüştürülmüştür. Okulların yatılı kısımlarına da ağırlık verilmiş ve değişik köylerden, kazalardan, hattâ birçok şehirden öğrenciler getirilerek eğitmiş ve tekrar kendi bölgelerine gönderilerek eğitim ağlarını o bölgede de yaygınlaştırmıştır. Merzifon’daki okullarda 1898-1899 öğretim yılındaki öğrencilerin 55 farklı kasaba ve 11 ayrı şehirden geldiğini söylersek bu konu daha iyi anlaşılır kanaatindeyim.⁴⁸ Harput’ta da durum aynıdır. Doğu Türkiye misyonunun merkezi olan Harput misyonuna Anadolu’nun hemen hemen bütün bölgelerinden öğrenci gelmektedir. Sadece Mamuratü’l-Aziz vilayetinde 60 merkezde 83 okulu kontrol ettiğini söylersek ulaştığı yerlerde daha iyi anlaşılır kanaatindeyim.

Misyonerler ihtiyaç duydukları herşeye ulaşmayı başarmışlardır. Özellikle cemaatlerinin ihtiyaç duyduğu ve talep ettiği müesseseler de açarak daha fazla cemaat üyesi sağlamak ve misyonun sahasını daha genişleterek faaliyet yürütmek için de değişik müesseseler de açmışlardır. Harput ve Merzifon’da Amerikalılara ait birer hastahane ve birer de dispanser mevcuttur.⁴⁹ Anadolu’daki misyonunda toplam 10 hastahane, 10 tane de dispanser mevcuttur.⁵⁰ Bu hastahaneler özellikle misyonerler için önemli bir misyonerlik aracıdır. Hipokrat yemini, herşe-

yin mubah olanak sayıldığı misyonerler tarafından ilk defa Sivas'ta kurmuş oldukları bir revirde bozulduğu da düşünülürse,⁵¹ misyonerlerin sağlık misyonunu kullanış şekilleri de daha iyi anlaşılır kanaatindeyim. Şüphesiz sağlık konusunda faydalı olup can kurtarmadıklarını da söylemek haksızlık olur. Bu hastahaneler müslümanlara da açıktır. Özellikle müslümanları kendilerine yaklaştırmının bir aracı olarak görülmektedir.

Aslında zaman içerisinde iki tarafın birbirlerinden beklentilerinde değişimler görülmeye başlanmıştır. Amerikalı misyonerler nüfuzları, kültürleri ve misyonun yönetiminde etkili olmak ve ayrıca misyonun masraflarının cemaat tarafından karşılanmasını sağlamak gibi ilişkilerinin karşısında, cemaatte; daha iyi eğitim veren okullar, atölyeler ve Amerika'ya göç ve iş imkanı, ayrıca ileriki aşamada da oluşan Ermenistan fikrinde destek arayışı içinde olmuşlardır.

Cemaatin istekleri doğrultusunda oluşan eğitim seviyesini daha yükseltmek gayesiyle birkaç merkezde birer kolej açmak zorunda kalan misyonerler,⁵² maddi yönden cemaatten oldukça yoğun taleplerde bulunmuşlardır. Genelde misyonun ilk açılışında ücretsiz olan okullar, cemaatlerin ilgisi ve desteği artınca ücretli hale getirilerek kendi kendine yeterli hale getirilmeye çalışılmıştır.⁵³

Kurulmuş olan müesseselerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nden herhangi bir izin ve ruhsat alınmadan açılmıştır. Merzifon Anadolu Koleji ve Harput'taki Fırat Koleji de aynı şekilde ruhsatsız olarak açılmıştır. Yaklaşık olarak Harput ve çevresinde oluşan yüze yakın okul ve kilisenin besleyeceği kolej 1870 yılından itibaren düşünülmüş, Amerika'dan toplanan 140.000 dolara 40.000 dolarlık yerli katkı da eklenince 1878 yılında okul resmen açılmıştır.⁵⁴ Kolej, kız ve erkeklere beraber eğitim veren bir kuruluştur. Kolejin ilk ismi de Ermeni Koleji'dir. Fakat Osmanlı yetkilileri ismine itiraz edince kolejin ismi 16 Şubat 1888'de Fırat Koleji olarak değiştirilmiştir.⁵⁵ Merzifon'daki kolejde Fırat Koleji'nden sonra fakat aynı şartlarda ve aynı özellikte 1885'te atılan adımlar sonrasında 1886 yılında Amerika'da ve Anadolu'da oluşan yardım faaliyetleriyle açıldı. İlk anda yerli cemaatten arkası gelmek kaydıyla 1000 TL. toplandı. Fırat Koleji'nde olduğu gibi Başkan Amerikalı olmak üzere 5'i Pontus Protestan Derneği 5'i de Amerikan Board misyonerlerinden olmak üzere bir de mütevellî heyeti seçildi.⁵⁶

Bu tür yardımları artırmak için Amerika ve Avrupa'da zavallı Ermeniler veya genelde hristiyanlar propagandası yapılarak toplama gayreti içerisine girilmesi, hristiyan kamuoyunu da Osmanlı aleyhine çeviriyordu. Bu fikri, Amerikalı misyonerler, konsoloslar ve onların yanında çalışan yerli yardımcılar da yayarak dergilerde de yazdığı makale ve raporla mektuplarda da üzerine basa basa vurguluyorlardı. M. A. Melcon yazmış olduğu bir makalede "Türkiye'deki Hristiyanlar tehlikeler, onlara daha güçlü teşkilat için yardım..."⁵⁷ şeklinde acındırıcı ifadelerle adeta Türkleri şikayet ediyordu.

Amerikalı misyoner ve konsoloslukların etkisiyle bu dönemde oldukça yoğun bir Amerika göçü de başlamıştır. Osmanlı Devleti bu göç olayını bir türlü engellememiştir.⁵⁸ Amerikalı misyoner ve konsoloslar daha sonra hristiyan yaparız düşüncesiyle müslümanlardan da Amerika'ya göç etmek isteyenlere yardımcı olmuşlardır.⁵⁹ Harput ve Amerikan konsolosunun 13 Mart 1901 yılında hazırlamış olduğu bir raporunda Mamuratü'l-Aziz vilayeti sınırları içerisinde yaşayan Ermeni nüfusunun üçte birinin Amerika'ya göç etmek istediğini bildirmiştir.⁶⁰ Amerika'ya gidenler Amerikan vatandaşlığına geçtiği için bir müddet sonra da vatandaşlık problemi çıkıyordu. Amerikalılara tanınan kapütilyasyonlardan da faydalanarak adeta bir koruma zırhına bürünüyor ve yaptığı kötülüklerden kurtulma yoluna başvuruyordu.⁶¹

Zaman içerisinde, misyonerlerin vermiş olduğu dil, kültür ve diğer eğitimleriyle de etkilenen azınlıkların, Osmanlı Devleti'ne karşı tavırlarında değişiklik olmuş ve çeşitli teşkilatlar kınanarak değişik bahanelerle ayaklanmaya başlamışlardır. Amerikan müesseseleri adeta bu olayların merkezi haline gelmiştir. Osmanlı yetkilileri de bunu defalarca dile getirdikleri halde⁶² bu müesseseleri bir türlü kapatamadılar. Olaylar sırasında birçok Amerikan müessesesi zarar görmüş birçok protestan öğrenci ve öğretmen olayların faili olarak yakalanmıştır.

Merzifon'da Ermeni olayları 1892 yılında başlamış, olayların odak noktasının Merzifon Amerikan Koleji olduğu belirlenmiştir. Olayların çıkışında etkin rol oynayan Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi'nin merkezi Merzifon'daydı ve bu komitenin yöneticileri de Merzifon Amerikan Koleji'nde görevli Karabet Tomaiyan ve Ohannes Kayayan idi. Protestan Papaz Mardinos ile beraber etrafta kuvvet toplayarak ihtilal hazırlığı içinde oldukları tespit edildi ve tutuklandılar.⁶³ Konsolosların ya-

zışmaları ve tutuklu Ermenilerin ifadelerinden misyonerlerin de başından beri işin içerisinde olduğu birçok konuda bilgileri olduğu tesbit edilmiştir.⁶⁴ Osmanlı yetkilileri olayların önlenmesi için Ermeni ve protestan okullarıyla memur ve öğretmenlerin kontrol altında tutulması istenmiştir.⁶⁵

Yapılan tetkikler sonucunda Merzifon'daki olaylara karışanlar tutuklandı. İhtilalcilerin kullandığı pankart, bildiri vs.'nin kolejin matbaasında basıldığı tesbit edildi. Osmanlı yetkilileri arama yapmak isteyince de delilleri yoketmek bahanesiyle kolejin binaları yakıldı. Yapılan tetkikte yangının içerde çıkarıldığı anlaşılmıştır.⁶⁶

Bu konu oldukça uzun bir tartışmaya ve yazışmaya sebep olur. Olaya İngilizler müdahale ederek Osmanlı Devleti'ni tehdit etmeye başlar. Hattâ daha da ileri gideyerek Mısır Hidivi'ni Akdeniz'deki gezileri sırasında iki İngiliz savaş gemisiyle eskort edeceklerini söylerler.⁶⁷ Bu olay sonrası Osmanlı vatandaşı olan mahkumlar için verilmiş olan idam cezası temyiz mahkemelerince tasdik edilmiş olmasına rağmen⁶⁸ Avrupa ve Amerika kamuoyunda oluşan tepki ve devletlerin (özellikle İngiltere) müdahalesiyle idam mahkumlarının idam edilmemesi için yapılan baskı sonucunda (bu olay bugünlerde oluşan terörist Abdullah Öcalan'ın idam edilmemesi için yapılan faaliyetlerle tıpa tıp benzerlik göstermesi dikkat çekicidir) bu iki protestan Ermeni öğretmen yurt dışına sürülerek olay kapatılmaya çalışılmıştır.⁶⁹

Harput'ta da değişen bir durum yoktur. Merzifon'dakilerin benzerine Harput'ta da rastlanır. Okullardaki yabancı uyrukluların ders vermeleri sonucunda olayların arttığı belirtilen raporlara rağmen bu bir türlü engellenmemiş ve önüne geçilemeyen olaylar Harput'a da sıçramıştır.⁷⁰ Bir müddet sonra Fırat Koleji olayların odak noktası haline girmiştir. 11 Kasım 1895'te iki binası kısmen yanan kolejin diğer binaları da zarar görmüştür.⁷¹ Harput misyonunun başında bulunan Dr. Caleb Frank Gates adeta bu olayların içerisinde kalmıştır.⁷²

Harput'taki müslüman halk olayların müsebbibi olarak misyonerleri görmüş ve kıdemli misyoner, Barnume yönelik olarak tanınmış Şair Hacı Hayri Bey, manzumesinde olduğu gibi adeta sitemlerini hep misyonerlere yöneltmişlerdir. Manzumede Hacı Hayri Bey misyonerlerin bir Ermenistan hayalinde olduğunu;

Harput içinde diüel-i saire sen idin tek

Ermenistan mı oluyor sen olasın beg

şeklinde belirttikten sonra, binaların zarar görmesinden de onları sorumlu tutularak,

Janveranım yandı aktı sular gibi camları

Mıstır Barnum kim yapacak bu yıkılan damları,

şeklinde sitem etmiş ve Mıstır Barnum'a olaylarda saklandığını bazı Ermenice kelimeler de kullanarak,

Gınaro teslimerik haber verin herkese

Mıstır Barnum kaçıp gitmiş kıimese,

şeklindeki mısralarıyla izah etmiştir.⁷³

Olaylardan sonra birçok Amerikan okulunda olduğu gibi Harput'taki okullar da zarar görmüştür. Yapılan tespitlerde 88.000 dolarlık bir zarar olduğu iddia edilmiştir. Bu zararın karşılanmasını isteyen Amerikan hükümetine karşı, uzun süre Osmanlı Devleti olayların çıkışının sebebinin misyonerler olduğunu söyleyerek⁷⁴ tazminat ödemeyi reddeder ve okulların tamiri için de bir müddet izin çıkmaz.⁷⁵ Amerika da bu husus adeta bir hükümet bunalımı yaratacak derecede muhalefet tarafından da kullanılmıştır.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin New York şehbenderi Ali Şefik Bey daha ileriki yıllarda başımızın ağrımaması için bu işin bir an önce halledilmesi gerektiğini söyleyerek tazminatın ödenmesinin iyi olacağını bildirmesi üzerine⁷⁷ yüzbin dolarlık tazminat 1901 yılında ödenir.⁷⁸ Olayların çıkmaya başladığı yıllarda bir tedbir olarak düşünülen misyoner okullarının da ruhsata bağlama isteği karşı taraftan da talep gelince olumlu cevap verilmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri birçok misyoner okuluna devletin kurallarına uymak şartıyla ruhsata bağladığı bu sırada⁷⁹ Harput'taki Amerikan okulları da ruhsata bağlanmıştır.⁸⁰ Ruhsata bağlanmış olan bu okulun, tamir ve ilavelerine de bu kadar olaydan sonra özellikle de dış baskılardan çekindikleri için izin verilmek zorunda kalındı.⁸¹ Bu olaylardan sonra kolej bu tamir ve ilavelerden sonra daha yeni, daha modern ve geniş bir kampüse sahip olmuştur.⁸²

Merzifon'daki okul için de uygulama aynı şekilde gerçekleşmiştir. Okul ruhsatsız olarak açılmasına rağmen bu kadar olaydan sonra kapatmak mümkün olmayacağı, birçok kurulda tartışıldıktan sonra hiç değilse kontrol altında tutabiliriz, düşüncesiyle ruhsata bağlanmasına karar verildi.⁸³

Olaylar Ermeni ve Rumları Merzifon'daki okula daha yakınlaştırmış ve öğrenci sayısı artış göstermiştir. Merzifon'daki okullar 1899 yılında 246 öğrenci ile eğitim yapmaktadır. Bunların 191 Ermeni, 55'i Rumlar'dan oluşmaktaydı.⁸⁴ Merzifon'daki okulun ayrı bir özelliği de Rum öğrencilerin oldukça fazla olmasıydı. Okula her isteyen cemaatten öğrenci alınırdı. İleriki yıllarda birkaç tane de müslüman öğrenci devam etmiştir.⁸⁵

Bu iki misyonda da iş atölyelerinden kütüphaneye, spor tesislerinden laboratuvara, hastahanesinden dilsizler okuluna kadar birçok konuda faaliyet yürüten kompleks bir kampüs haline getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar gelişerek büyüyen misyon, bu yıllarda azınlıkların düşmanla işbirliği içerisine girmesi sonucunda okullarda adeta birer düşman karargahını andırır olmuştur. Buna rağmen Amerikan okulları kapatılmamış, faaliyetlerine devam etmiştir. Merzifon'da bu yıllarda başlayan olaylarda Ermeni teşkilatlarının yerine Pontus Devleti kurmak için yine bu okulda yeşeren ve gelişen Pontus Rum teşkilatı almıştır. 1904 yılında Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde kurulmuş olan bu teşkilatın Trabzon metropolinin de desteğiyle çalışmalarını genişletmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda Batum'da Rum asıllı General Ananiyan komutasında bir Pontus Rum Fırkası kurarak Ruslarla beraber Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır. Mütarekeden sonra fanatik Rumlar işgal güçlerinden de aldıkları destekle çete faaliyetleriyle Karadeniz bölgesinde katliamlara başlamıştır.

İşte bu kanlı olaylara sebep olan da yine Amerikalı misyonerler olmuştur. Çünkü Merzifon'daki fanatik misyonerlerin de başından beri bu işin içerisinde oldukları görülmüştür.⁸⁶

Savaş sırasında kale kadar dayanıklı ve sıhhatli olduğu için bazı misyon binalarına devletçe el konur. Özellikle hastahane bulunan Merzifon ve Harput'taki misyoner okullarının bazı binaları askerler için hastahane olarak kullanılır. Merzifon'daki binalara 10 Mayıs 1916 tarihinde el konur ve hastahane yaralıları dolar taşar.⁸⁷ Harput'taki hastahanesinin de bir kısmına yetkililerce el konarak yaralıları için kullanılmaya başlanmıştır. Ordu için Fırat Koleji'nin erkekler binasına da el konmuştur.⁸⁸ Kolej müdürü Ernest Rigg de 1915 yılında çıkan olaylara karıştığı için Osmanlı Devleti'nce sınır dışı edilmiştir.⁸⁹ Önce masrafları devlet tarafından karşılanmak kaydıyla istenen 20 yatak, duyulan ihtiyaç sebebiyle 100 ya-

tağa çıkarılır. Hastahane çalışan Ermeni yardımcılar da Ermeniler'in tedavisinde görev alırlar. Savaş sırasında müslim, gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkese hizmet verilmiştir.⁹⁰

Amerika'nın savaşa dahil olmasıyla gemisiyle daha önce bölgeden ayrılan misyonerler sebebiyle çok az sayıda kalan misyonerlerin büyük bir kısmı da yurtdışına çıkarlar. Harput'ta kalan birkaç misyonerin kovulmasıyla hastahanesinin kontrolü Amerikalılar'ın elinden çıkar.⁹¹

Merzifon'daki misyonerler de misyonun yetimhanesinde bulunan kız çocuklarına bakmak için kalan birkaç misyoner haricinde bütün misyonerler yurt dışına çıkmışlardır.⁹²

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi'yle şartları yeniden oluştuğunu düşünen misyonerler tekrar Anadolu'ya akın akın gelmeye başlarlar. Hemen teşkilatlanarak faaliyetlerini arttırırlar. Merzifon'a geri dönen misyonerler 1 Ekim 1919'da bakım ve temizlik işleri bitmiş olarak tekrar eğitime başladılar. 150 öğrencisiyle eğitime başlayan misyonun öğrenci durumu ise, 70 Ermeni, 72 Rum, 1 Rus ve 7 Türk'ten oluşmaktaydı.⁹³

Ermenilere yardım etmek gayesiyle oluşturulan yardım kuruluşlarıyla beraber Harput'a gelen Henry Rigg okulu tekrar canlandırmaya çalıştı. Fakat, bir müddet sonra Türk yetkililer tarafından yurt dışına sürülünce kolej de tarihe mal oldu. Mustafa Kemal'in savaş sırasında ve Milli Mücadele döneminde yaptığı faaliyetler sebebiyle⁹⁴ pek müsamaha göstermediği konular misyonerler faaliyetleri sonunda oluşan kir sebebiyle binaları taş taş üstünde kalmayacak şekilde halk tarafından yıkılmıştır.

Merzifon'daki misyoner sonunda yine gizlice yürütülen sebepler oluşturulur. Türkçe öğretmeni Mahmut Zeki Efendi'nin cesedinin kolej çevresinde bulunmasıyla yapılan araştırmalarda daha önce kolej hastahanesinde çalışmış olan bir kadının okulda gizli geçitler olduğunu buralarda toplantılar yapıldığını silah ve cephane gizlendiğini haber vermesi üzerine misyon aranır⁹⁵ ve Pontus Rum Teşkilatı'nın burada teşkilatlandığı ve eylemlerini burada planladığı tesbit edilir. Hernekadar Amerikalılar bunu kabul etmeseler de⁹⁶ kolejde yapılan aramalarda ele geçen mektup ve belgelerden misyonerlerin de bu işin başından beri haberdar oldukları ve yardım ettikleri görülür. Aileleriyle beraber 29 misyoner yurt dışına sürü-

lürken, Zeki Bey'in katilleri olan öğrencilerle Pontus Cemiyeti üyesi 6 kişiyi tutukladılar.⁹⁷ Koleji kapatanın M. Kemal olduğu misyon yayınlarında dile getirilir ve tepki gösterirler.⁹⁸

Merzifon'daki kolej Amerikalılar tarafından Yunanistan'ın Selanik şehri yakınlarına nakledilerek öğrenim hayatına devam etmiştir. Yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ne ve bu topraklarda yaşayan birçok insana iyi ve kötü yönleriyle etki eden bu iki müessese tarihe mal olmuştur.

Yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ni hristiyan alemine bir öcü gibi göstererek faaliyet imkanlarını artırma pahasına düşmanlık tohumları eken bu müesseseler, eğitime karşılıklı mücadele ve rekabet sebebiyle de olsa eğitime dolaylı olarak katkı sağlamışlardır. Fakat bu katkıları oluşturan düşmanlığı karşılar mı? Ayrıca yıllarca kendi devletleri elinde adeta bir oyuncak gibi kullanılan misyonerler bu tür hayri faaliyetlerde ayrılık ruhu gözetmeksizin toplumlara hizmet için yapsa idiler hem o tohumları hem de o toplumlarla beraber yıllarca beraber kardeşçe yaşayan insanları acıya boğmazlardı.

Bu sebeple bu tür insan hakları, yardım faaliyetleri vb. hayırlı işlevler yapılırken siyasete alet edilmeden doğrudan insancıl düşüncelerle yapılmalı. Özellikle de bu milletlerarası, devletlerarası ilişkiler içinde olunca. Çünkü sonuçta milletleri ve devletleri insanlık adına, insan hakları adına birbirlerine düşman etmektedirler. Türk milletiyle Ermeni ve Rum toplulukları yıllarca içiçe beraberçe yaşamışken dış müdahale birçok yıl hattâ halen devam eden bir kini de beraberinde getirmiştir.

Diğer bir yönü de Osmanlı Devleti'nde başımıza geldiği gibi, insancıl tavırlarla insanlarımızı yavaşarak onları himaye ediyonmuş gibi görünen iç ve dış mihraklara imkan sağlayacak, onların ekmeğine yağ sürecektir birçok olumsuzlukları gidermek zorundayız. Tarihin teker-rürünü engellemek için, millî bir toplum ve eğitim, kültür, sıhhi, sosyal ve ekonomi bütün ihtiyaçlarımızı gide-recek kuruluşları kendimiz açarak, toplumumuzu başka-larına ihtiyaç duymayacak şekilde techiz olmalıyız. Burada devlet yöneticilerine oldukça büyük görev düştüğü kanaatindeyim.

- 1 Longman Dictionary of Contemporary English, Pitmon Press, England, 1983, s. 695; Dictionnaire Quillet De La Langue Francaise, Paris, 1959, s. 1200; Grobe Wabrig Deutsches Wörterbuch, Mosaik Verlag (Gerhard Mahrig), 1982, s. 2549.
- 2 Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Kayseri, 1983, s. 60.
- 3 Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 18-19.
- 4 Abdul'Ahad Davur, *Esrar-ı İseviye (Misyonerler)*, Basım Yeri, Tarihi Yoktur, s. 28.
- 5 T.W. Marshall, *Les Missions Chretiennes*, Vol. 2, Paris, 1965, s. 106.
- 6 T.W. Marshall, *a.g.e.*, s. 105.
- 7 Erol Kırşehirlioğlu, *a.g.e.*, s. 24-25; Esra Danacıoğlu, *Anadolu'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri (1820-1914)*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s. 65; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetim Açısından)*, Ankara, 1990, s. 16.
- 8 Bu konuda Robert Koleji kurucusu Cyrus Hamlin, Osmanlı Devleti'ndeki yabancılığını giderilebilmek için sakal bırakarak fes giydiğini hatıralarında anlatmaktadır. Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston, 1893, s. 217; Ayrıca bk., İhsan Süreyya Sırma, *Sömürge Ajantı İngiliz Misyonerleri*, 2. Baskı İstanbul, 1984, s. 16.
- 9 Abdul'Ahad Davud *a.g.e.*, s. 2.
- 10 U. Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleri İle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989, s. 30.
- 11 Pavlos için bkz., Ekrem Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 223 vd.; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1987, s. 8-28; Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Ankara, 1988, s. 45 vd.
- 12 Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c. 1, İstanbul, 1852, s. 54.
- 13 Osman Cilacı, *Hristiyanlık Propogandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara, 1982, s. 7-8.
- 14 Bu gelişmelerle ilgili bkz., Nurettin Polvan, *a.g.e.* (Eserde konuyla ilgili oldukça detaylı bilgi bulunmaktadır).
- 15 Fransızlar'ın faaliyetleri ile ilgili bkz., Nuri Bekir, "Şark'ta Fransız Mektepleri", *Terbiye Mecmuası*, S. 2, s. 59-64.
- 16 Nuri Bekir, *a.g.m.*, s. 64.
- 17 T. Marshall, *a.g.e.*, s. 106.
- 18 *Encyclopedia of The Social Sciences*, "Missions", Volume 10 New York, s. 541; *Encyclopedia of Religion and Ethics*, "Missions", Volumn VIII, New York, s. 729; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü, *Atatürk Yolu*, Yıl 1, S. 1, Ankara, Mayıs 1988, s. 2; İlk-nur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, c. 7, S. 203, Ankara, 1990, s. 629; Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation-A Study in Social and Religious Devalopment*, Chicago, 1935, s. 146 vd.; A Le Chatelier, *La Conquete du Monde Musulman-Misyons Evangeliques Anglo-Saxonnes et Germanique*, Paris, 1912, s. 150 vd.
- 19 David Brewer Eddy, *What Next in Turkey*, The American Board, Boston, 1913, s. 57; O. Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, C. LI, S. 200, Ankara, 1987, s. 936.
- 20 S. Akgün, *a.g.m.*, s. 4.
- 21 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989, s. 17.
- 22 T.W. Marshall, *a.g.e.*, Vol. 2, Paris, 1965, s. 17.
- 23 Bu ilk fizibilite araştırması için bkz., Frank Ston, *Academies For Anatolia*, Boston, 1984, s. 27-28; Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis, 1971, s. 4-6; H. Allen, *a.g.e.*, s. 146; A. Chatelier, *a.g.e.*, s. 150.

- 24 Frank Ston, "The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harpoot (Kharpet), Turkish Armenia", *The Armenian Review*, Volume 30, No: 2-118, Boston, 1977, s. 148.
- 25 B.A. Y.A. Res., Kısım No: 35, Evrak No: 232, Zarf No: 100, Kar. Kut. No: 102; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara, 1989, s. 267.
- 26 Henry N. Howard, "The Bicentennial in American Turkish Relations", *Middle East Journal*, S. 30(3), 1976, s. 295; Frank Ston, *Academies For Anatolia*, Boston, 1984, s. 35; Bilal Şimşir, "Ermeni Propogandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türkler'in Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984*, Ankara, 1985, s. 93; O. Köprülü, a.g.m., s. 936; D. Eddy, a.g.e., s. 60-63.
- 27 Yayın faaliyetleri için bkz.: Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*, New York, 1995, s. 151 vd.; U. Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, İstanbul, 1988; A. Chatelier, a.g.e., s. 150 vd.
- 28 B. Şimşir, a.g.m., s. 32; A. Kurat, a.g.e., s. 51.
- 29 F. Greene, a.g.e., s. 151.
- 30 F. Ston, a.g.e., s. 36-39; D. Eddy, a.g.e., s. 69.
- 31 Bu tepkiler için bkz.: Cypus Hamlin, *My Life and Times* (Birinci Baskı, 1893), İkinci Baskı, Boston, 1924, s. 2111-222; B. Şimşir, a.g.m., s. 94.
- 32 B.A. Cevdet Hariciye Tas., Sıra No. 4959, Tarihi 4 Ca 1260; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-18, Tarih: 10 Ekim 1843; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt 1-19, 20 Mayıs 1844.
- 33 B.A. Cevdet Hariciye Tas., Sıra No. 4959, Tarihi 4 Ca 1260; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-20, Tarih: 22 Haziran 1844-22.
- 34 B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-34, Tarih: 14 Temmuz 1852; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-29, 2Ağustos 1861. s. 47; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-45, Tarih: 16 Nisan 1855; Hemen hemen her şehirde Protestanlığa dönmüş olanlara karşı dövmeye evleri taşlanma vb. tepkiler gösterilmiştir. B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1-36 Tarih: 19 Kasım 1852; s. 63; Belgede, Ermeniler "Protestan Ermenileri zaptiye-yeye yakalatılarak dövdürmüşlerdir" buna karşı tedbir alınması istenmiştir; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 59, Tarih: 7 Şubat 1856, s. 115; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 66, Tarih: 14 Mayıs 1856, s. 136; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 71, Tarih: 3 Eylül 1856, s. 148; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 16, Tarih: 16 Aralık 1856, s. 179.
- 35 B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 123, 22 Şubat 1847-30. Belgede, Katoliklikten Protestanlığa dönen bir Ermeninin, eski mezhebinden gördüğü zulme karşı korunma tedbirinin alınması, İngilizler'in İzmir Büyükelçisi tarafından Hariciye Nezareti'nden istenmektedir. B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 124, Tarih: 22 Şubat 1847-30; B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 25, Tarih: 22 Şubat 1847, s. 33, Belgede; İstanbul İngiliz Büyükelçiliğinden Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda "Protestanlığa dönen Ermenilerin diğer mezhepten olan soydaşları tarafından rahatsız edilmemesi için alınan tedbirler dolayısıyla" büyükelçiliğin memnuniyeti bildirilmektedir.
- 36 Lord Stradford Caning'in Türkiye'deki faaliyetleri ile ilgili bkz., Stonley Lane Poole Lord Stradford Caning'in Türkiye Anıları, İkinci Basım, Ankara, 1968.
- 37 D. Eddy, a.g.e., s. 71; S. Poole, a.g.e., s. 88, 111.
- 38 Judson Smith "Sketch of Anatolia College, Marsovan", *The Missionary Herald*, Volum 95, Number: 5, May 1899, Boston, 1899, s. 183; F. Ston, s. 200; U. Kocabaşoğlu, s. 193.
- 39 Barbara J. Merguerian, "An American in Khorpert", *The Armenian Review*, Volum 24, No: 2, Boston, 1893, s. 25.
- 40 Bkz. Edward F. Carey, "The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot", *The Missionary Herald*, Volume 102, Number 8 August 1906, s. 20-21; Okulun faaliyete geçişini U. Kocabaşoğlu eserinde 1860 olduğunu ve 25 öğrencinin eğitim yaptığını belirtir. F. Ston ve B. Merguerian ise okulun açılış tarihini eserlerinde, 1859 olarak vermişlerdir. Burada muhtemelen okulun açılması 1859 yılında karara bağlanır ve Tokar'tan Harput'a taşınır. Fakat 11 öğrenciyle 1859 sonbaharında açılan okul 1860 yılında 25 öğrenciye gerçek manada bir teoloji okulu olarak eğitim vermeye başlar. U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 85; F. Ston, a.g.m., s. 151; B. Merguerian, a.g.m., s. 25.
- 41 B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 74, Tarih: 12 Eylül 1856, s. 155.
- 42 B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, Tarih: 16 Aralık 1856, s. 179.
- 43 B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 68, Tarih: 9 Temmuz 1856, s. 139, Belgede; Harput'ta ölen protestan bir Ermeni çocuğun, Ermeni mezarlığına gömdürülmesi sonucu olaylar çıktığı ve bunun engellenmesi isteniyor. B.A. Osm. Bel. Ermeniler Kat., c. 1, No: 152, Tarih: 16 Ağustos 1856, s. 328. Bu belgede, İstanbul'daki yabancı büyükelçilerden, Başvezir Ali Paşa'ya gönderilen yazılarda Protestan bir Ermeni'nin Ermeni mezarlığına gömdürülmesinden dolayı gereğinin yapılması istenir.
- 44 Başkan Wheeler'in yazmış olduğu bir makaleye göre 5-10 misyonere karşılık 21 yerli yardımcı bulunduğunu, bu yerli yardımcılardan 9 tanesinin de bayan olduğunu belirtir. C. H., Wheeler, "For Young People-Euphrates Collage Harpoot, Turkey", *The Missionary Herald*, Volum 84, Number 3, March 1888, Boston, 1888, s. 137.
- 45 M.A. Melcon, "The Growth Influence and Needs of Euphrates", *The Missionary Herald*, Volum 99, Number 1, January 1903, Boston, 1903, s. 293-296.
- 46 J. Smith, a.g.m., s. 185.
- 47 Bkz.: B. Merguerian, a.g.m., s. 26-28.
- 48 J. Smith, a.g.m., s. 187.
- 49 Harput'taki hastahenenin kuruluş ve faaliyetleri için bkz., Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, 1992, s. 230-244.
- 50 U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 128.
- 51 M. Halidi, Ömer Feruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm* (çev.: O. Şekerci), İstanbul, 1961, s. 69.
- 52 Yüksek okullarla ilgili daha bilgi için bkz.: Uygur Kocabaşoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları*, "Bahri Savcıya Armağan", Ankara, 1988, s. 305-326.
- 53 J. Smith, a.g.m., s. 186-187.
- 54 F. Ston, a.g.e., s. 171; B. Merguerian, a.g.m., s. 25; James L. Barton, "Euphrates College", *The Missionary Herald*, Volum 95, Number 10, October 1899, Boston, 1899, s. 530; Kolejin kuruluş tarihi hakkında B. Şimşir makalesinde Teoloji okulunun açılışıyla karıştırılmış olsa gerek zira, 1859 olarak kaydeder. B. Şimşir, a.g.m., s. 95; Harput Yollarında adlı eserde ise, Misyonun 1876 (1296) yılında oldukça büyük bir okul kurmaya muvaffak olduğunu ve bu müessesenin müdürlüğünü de C. H. Wheeler'in yaptığı misyonda görevli olan O. P. Allen'in Amerika'ya döndüğü ve H.N. Barnum'un ise Wheeler'in yardımcısı olarak Harput'a görev yapmaya devam ettiği belirtilerek kolejin 1876 yılında kurulduğu anlatılmıştır. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. 1-2, İstanbul, 1956-59, s. 85; Bölgede seyahat eden H. Tozer'in 1881 yılında yayınlanan seyahatnâmesinde ise yazar kolejin kendisi bu bölgeye gelmeden 3 yıl önce açıldığını kaydeder. Henry Franshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1981, s. 226.
- 55 B. Merguerian, a.g.m., s. 25; F. Ston, a.g.m., s. 157; M. Melcon, a.g.m., s. 14; Koleji destekleyen ve kuruluşunu sağlayan cemiyetin ismi de

- "The Trustees of Euprates Collage Funds" olarak değiştirilmiştir. J. Barton, *a.g.m.*, s. 530.
- 56 J. Smith, s. 186-187; U. Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 315-316.
- 57 M. Melcon, *a.g.m.*, s. 115; Toplanan yardımların nerelerden toplandığı için bkz., "Donations Receiverd For Euprates Collage, Harpoot, Turkey", *The Missionary Herald*, Volum 84, Number 3, March 1888, Boston, 1888, s. 134.
- 58 B.A. *Osm. Bel. Erm. Kat.*, c. 11, No: 57, Tarih: 26 Ocak 1892, Sahife, 179 (Washington Büyük Elçiliği'nden Hariciye Nezaretine No: 6139/16).
- 59 B.A. *Osm. Bel. Erm. Kat.*, c. 11, No: 76, Tarih: 20 Kasım 1892, Sahife, 224 (Washington Büyük Elçisi Mavriyonu Bey'den Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya No: 6382/202).
- 60 *American National Archives*, T. 579, Rol. 1, No: 44, Tarih: 13 March 1901.
- 61 Göç ve vatandaşlık hususunda bkz., Erdal Açıkse "Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç", *Dünnü ve Bugünüyle Harput*, c. 1, Elazığ 1999, s. 145-168; B. Şimşir, *a.g.m.*, s. 79-124.
- 62 B.A. *Y.A. Res.*, Dosya No: 132, Sıra No: 62, Tarih: 5.7.1323; B.A. *Y.A. Res.*, Dosya No: 88, Sıra No: 45, Tarih: 22.3.1315 (Bab-ı Ali Meclis-i Mahsus No: 814), 10 Ağustos 1313.
- 63 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 11, No: 66, Tarih: 27 Ekim 1892, s. 225; B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 12, No: 3, Tarih: 15 Mart 1893, s. 3 (Sivas ABD Konsolos vekilinin Merzifon ABD konsolosuna 11 Mart 1893 tarihinde yazdığı ele geçen mektup).
- 64 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 12, No: 3, Tarih: 15 Mart 1893, s. 3 (Sivas ABD Konsolos vekilinin Merzifon ABD konsolosuna 11 Mart 1893 tarihinde yazdığı ele geçen mektup).
- 65 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 12, No: 34, Tarih: 7 Nisan 1893, s. 113.
- 66 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 12, No: 27, Tarih: Nisan 1893, s. 11.
- 67 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 13, No: 3, Tarih: 8 Temmuz 1893, s. 13 (İstanbul İngiltere Büyükelçisi Maslahatgüzarı Nicolson'dan Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya Özel yazı ve mektup), c. 13, No: 10, 4 Temmuz 1893, s. 20.
- 68 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, 14 cildinin bütün belgeleri Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden iki Ermeni'nin idama mahkum edildikleri mahkeme kararlarının, Temyiz Mahkemesince tasdik edilen ilamının Fransızca tercümesi ile ilgilidir.
- 69 B.A. *Osm. Bel. Ermeniler Kat.*, c. 13, No: 10, Tarih: 3 Temmu 1893, s. 20 (Bu olayla ilgili daha geniş bilgi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. Ayrıca bu ve benzeri birçok Ermeni olayına ışık tutacak olan Bilal Şimşir Bey'in İngiliz Belgelerini inceleyerek hazırlamış olduğu 4 ciltlik kapsamlı eserlerinden de istifade edilebilir; *British Documents on Ottoman Armenians-İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri* (1856-1880), I. c., Ankara, 1989; (1880-1890, II. c. Ankara, 1989; (1891-1895), III c., Ankara, 1989, (1895), IV c., Ankara, 1990).
- 70 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 156.
- 71 Olaylar daha önce başlamış olmasına rağmen, Fırat Kolejine 11 Kasım'da sıçramıştır. Olaylar sırasında Harput'taki Amerikan okulunun binalarından ne kadarının zarar gördüğü ilgili bilgilerde çelişkiler bulunmaktadır. Bazı yazarlar iki binanın zarar görmüş olduğunu belirtirken, bazı yazarlar dört binanın yandığını, hattâ bazı yazarlar zararlı binaların zarar gördüğünü belirtirler. Yalnız kolejin kızlar kısmında yangın çıktığı bütün kaynaklarda zikredilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz., J. Barton, *a.g.m.*, s. 531; B. Merguerian, *a.g.m.*, s. 26; M. Melcon, *a.g.m.*, s. 14; Herman N. Barnum, "The New Euphrates Collage", *The Missionary Herald*, Volum 99, Number 2, February 1909, Boston, 1909, s. 10.
- 72 F. Ston, *a.g.e.*, s. 178-179.
- 73 Daha geniş bilgi için bkz.: Abdulkadir Yuvalı, "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* (Kars, 17-21 Haziran 1991), Kars, 1991; Abdulkadir Yuvalı, "Harpurlu Hacı Hayri Bey'in 1895 Harput Ermeni İsyanı Sırasında Yazmış Olduğu Manzume", *Tarih Boyunca Türkler'in Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu'na Sunulan Tebliğ* (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Erzurum, 1984; Hacı Hayri Bey'in biyografisi için bkz., İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Cüz 1, İstanbul, 1969, s. 625 vd.
- 74 B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, Belgede; Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Küba'da, Madagaskar ve Çin'de bu tür olayların çıkışında Amerikalı misyonerlerin etkili olduğu düşünüldükçe, halk tarafından tepki gösterildiği bildirilmektedir.
- 75 H. Barnum, "The New Euphrates Collages", *The Missionary Herald*, Volum 99, Number 1, Jenuary 1903.
- 76 B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, 31 Temmuz 1313.
- 77 B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, 31 Temmuz 1313. Belgede; Ali Şefik Paşa *Amerikalılar Madagaskar'da halkı açlıktan açığa istiklal adına ayaklandırmış ve ibtilale teşvik ettirmişlerdir*" diyerek Osmanlı Devleti'nde de böyle bir hadisenin olabileceğini ima edersine bildirir.
- 78 B. Merguerian, *a.g.m.*, s. 26; U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 192-193.
- 79 1892 (1308) tarihinde hemen hemen Anadolu'nun büyük bir kısmında dağılık olarak açılmış olan Amerikan okullarının bir kısmı Osmanlı Hükümeti'nce yeni kabul edilmiş bir kanunun gereğince istenilen bütün okullar topluca ruhsata bağlanmıştır. B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 5, Evrak No: 109, Zarf No: 83, Kar.-Kut. No: 1; B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 35, Evrak No: 232, Zarf No: 100, Kar.-Kut. No: 102; ayrıca bkz., Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühre Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1983, s. 207-217 (ekinde verilen liste kısmında); İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 4, S. 3, Ankara, 1982, s. 91 vd.
- 80 B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 5, Evrak No: 109, Zarf No: 83, Kar.-Kut. No: 1 (Belgenin ekinde verilmiş olan liste kısmında Sıra No: 36-42); İ. Ortaylı, *a.g.m.*, s. 91 vd. (İbraidai, Rüşdi ve İdadî olmak üzere 6 adet okula ruhsat verilmiştir); B.A. *Y.A. Res.*, Dosya No: 104, Sıra No: 42, Tarih: 3.8.1317 (Meclis-i Mahsus No: 2246).
- 81 B.A. *İrade-i Hususi* 1317, No: 552-67, Tarih: 2.B. 1317 (Yıldız Sarayı Humayunu Başkitabet Dairesi No: 6228) 23 Teşrinisani 1315; B.A. *İrade-i Hususi* 1318, No: 408-48, Tarih: 22.CA.1318 (Yıldız Sarayı Humayunu Başkitabet Dairesi No: 4010) 4 Haziran 1316.
- 82 Yeni binaların özellikleri, kullanılma gayeleri ve resimleri için bkz., H. Barnum, "The New Euphrates Collage", s. 10.
- 83 B.A. *Y.E.E.*, Kısım No: 5, Evrak No: 109, Zarf No: 83, Kar.-Kut. No: 1, 9 Rebiülevvel 1312.
- 84 J. Smith, *a.g.m.*, s. 157.
- 85 "Lost Year at Anatolia College", *The Missionary Herald*, Volum 116, Number 9, September 1920, Boston, 1920, s. 405-406
- 86 Pontus Rum faaliyetleri ve bölgede misyonerlerin faaliyetlerinin bu olaylardaki katkıları için bkz: Yılmaz kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara, 1995; "Milli Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye Üzerinde-

- ki Faaliyetleri (Pontus)", Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü Yayını, Yayına Hazırlayan Ankara Doğu Araştırma Merkezi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 12, İstanbul, 1986, s. 53-66; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede (Canik Sancağında) Pontuslu Faaliyetler (1918-19-22)*, Ankara, 1989.
- 87 Dana K. Getchell, Marsovan's Warstory, *The Missionary Herald*, Volum 116, Number 3, March 1920, Boston, 1920, s. 116 vd.
- 88 B. Merguerian, *a.g.m.*, s. 28.
- 89 U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 193.
- 90 H. Atkinson, "Hrs. Harriet H. Atkinson's Equwitness Noccoount of The Massaues at Harpoot", *The Armania Review*, Volum 29, No: 1-113, s. 2-25.
- 91 H. Atkinson, *a.g.m.*, s. 4; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 92.
- 92 D.K. Getchell, *a.g.m.*, s. 118.
- 93 "Last Year at Anatolia College", s. 405.
- 94 F. Ston, *a.g.m.*, s. 161; H. Atkinson, *a.g.m.*, s. 4.
- 95 N. Yazıcı *a.g.e.*, s. 40.
- 96 F. Ston, *a.g.e.*, s. 216; U. Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 318.
- 97 N. Yazıcı, *a.g.e.*, s. 42.
- 98 "The College Kemal Closed", *The Missionary Herald*, Volum 117, Number 8, August 1921, s. 269-271.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE PROTESTAN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

YRD. DOÇ. DR. ÖMER TURAN
ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

*H*ıristiyan misyonerler tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına ilgi duymuşlardır. İncil'de ismi geçen bütün mekanlar bu coğrafyadadır. Bu itibarla Hristiyanlık literatüründe bölgenin adı "Bible Land"dir. Haçlı seferleri ile aşılamayan Osmanlılar, Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkarak bu topraklara sahip olmuşlardır. Bu toprakların yeniden Hristiyanların hakimiyetine geçirilmesi çok önemlidir. Konumuz Protestan misyonerler olduğunda bunlara ilave olarak Şark meselesi ve sanayileşen batılı ülkelerin kendilerine pazar arayışları üzerinde de durmak icab eder.

Katolik misyonerler 16. asrın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek faaliyet göstermeye başlamışlardır. Protestan misyonerlerin bu coğrafyaya ilk gelişleri ise 17. asrın ilk yarısındanadır.¹ Örgütlü Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına ilk gelişleri 18. asırdadır: 1739 yılında kurulmuş olan ve kısaca Moravya Kilisesi (Moravian Church veya United Brethren) olarak anılan Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen isimli Protestan misyonerlik kuruluşunun mensupları 1740 yılında geldikleri İstanbul ve Romanya Prenslüklerinde Fener Patrikhanesi yetkilileri ile temas imkanı aramışlardır. Aynı cemiyete bağlı misyonerler 1768-1783 yılları arasında da Mısır'da faaliyet göstermişlerdir.²

1799 yılında Londra'da kurulmuş bulunan Church Missionary Society isimli İngiliz misyonerlik cemiyeti, 1815 yılından itibaren Malta Adası üzerinden hem Osmanlı coğrafyasına hem de diğer Doğu Akdeniz bölgelerine yönelik misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Bura-

sı hem bir sığınak hem bir ikmal merkezi görevini üstlenmiştir. Adadaki matbaalarında muhtelif dillere tercüme ettikleri İncil ve diğer propaganda kitaplarını basmış ve dağıtmışlardır. Church Missionary Society'nin göndermiş olduğu ilk misyonerler bu geniş bölgede yaşayan Yahudi, Müslüman ve bilhassa Doğu Kiliselerine mensup Hristiyanların dini, sosyal, siyasi ve iktisadi durumlarını ortaya koyan ve kendilerinden sonra gelenlere ıstık tutacak eserler yazmışlardır.³

1810 yılında Boston'da kurulmuş olan American Board of Commissioners for Foreign Missions isimli misyonerlik teşkilatı 1820 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu kuruluş hem 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin en büyük Protestan misyonerlik kuruluşudur, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşlarının en büyüğüdür. Cemiyete bağlı misyonerler takip eden yıllarda İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmışlar, bazen çalışılan bölgelere göre, bazen de hedeflenen topluluğa göre isimler alan misyonlar kurmuşlardır.

Gerek Amerikan gerekse İngiliz Protestan misyonerlik kuruluşları Osmanlı İmparatorluğu'nda birinci derecede Müslüman olmayan topluluklara yönelmişlerdir: Yahudiler, eski Doğu Kiliselerine mensup Asuriler ve Nesturiler gibi Hristiyanlar ve Ortodoks Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar birinci derecede ilgilendikleri topluluklar olmuştur. Amerikan Protestan misyonerlik kaynaklarında, kendilerinin Orta Doğu'da 1820'den Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlere kadar olan faaliyetlerinde üç safhadan bahsedilir.⁴ Bunların birincisi eski Hi-

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Misyonerlik Kuruluşları
(1845)

Cemiyet Çalıştığı Bölge Çalıştığı Topluluk	Başlama Yılı	Misyoner Sayısı
İstasyon		
Church Missionary Society <i>Yunanistan, Anadolu, Mısır ve Sudan</i> <i>Rumlar, Türkler, Koptlar ve Südhânlar</i>		
Malta (1842'de kapatıldı)	1815	--
Syria	1828	1
Izmir	1830	1
Kahire	1826	2
Ankobar	1829&1831	3
London Missionary Society <i>İyon Adaları</i>		
Korfu	1819	1
Wesleyan Missionary Society <i>Akdeniz</i>		
Malta	1823	1
Scottish Missionary Society <i>Arabistan</i> <i>Araplar</i>		
Aden	1841	1
American Board of Missions <i>Yunanistan, Türkiye, Mezopotamya, Suriye</i> <i>Rumlar, Türkler, Ermeniler, Nasturiler ve Dürziler</i>		
Atina	1831	2
Izmir	1833	5
İstanbul	1831	6
Bursa	1834	3
Trabzon		1
Erzurum	1835	2
Urumiye	1833	7
Musul ve Asheta	1841	3
Kıbrıs	1835	2
Halep	1841	1
Beyrut	1823	3
Abeih	1841	2
American Episcopal Missionary Society <i>Yunanistan, Türkiye ve Mezopotamya</i> <i>Rumlar, Ermeniler ve Nasturiler</i>		
Atina	1830	1
Girit	1837	1
İstanbul	--	--
Mardin	--	--
American Baptist Missionary Society <i>İyon Adaları, Yunanistan ve Arnavutluk</i> <i>Rumlar ve Arnavutlar</i>		
Korfu	--	--
Patras	--	--
Joannina	--	--
London Society for Promoting Christianity Among the Jews <i>Türkiye ve Suriye</i> <i>Yahudiler</i>		
İstanbul	1835	2
Izmir	1829	2
Kudüs	1834	4
Safet	1843	2
Hebron ve Tiberias	1844	2
Beyrut	1843	1
Halep	1844	1
Bağdat ve Bussora	1843	3
Morocco	1844	1

Kaynak: The Missionary Guide-Book; or, A Key to the Protestant Missionary Map of the World, s.85-86.

ristiyan kiliseleri ile iyi ilişkiler içinde olmaya gayret ederek İncil'in ve saf Hristiyanlığın vurgulandığı dönemdir. Bu dönemde Katolik ve Ortodoks papazlar Protestan misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerine şiddetle karşı çıkmışlar,⁵ tabanlarını çelmeye çalışan bu nevezuhur misyonerlerden son derece rahatsız olmuşlar ve bunları Osmanlı yönetimine şikayet etmişlerdir. Bilhassa bu dönemde İngiliz elçilik ve konsoloslukları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan misyonerlerin hamileri olmuşlardır. 1839 Tanzimat, 1856 İslahat Fermanları ile getirilen düzen ve bilhassa 1850 yılında İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning'in çalışmaları neticesinde Protestanların ayrı bir "millet" olarak kabul edilmeleri, Protestan misyonerlerin işlerini çok daha kolaylaştırmıştır. İkincisi, Protestan kiliselerinin varlık mücadeleleri dönemidir. Üçüncü dönem ise 1910'lu yıllarda başlayan Türklere ve Müslümanlara yönelik faaliyetlerin başladığı dönemdir. Uygur Kocabaşoğlu da *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika* adlı eserinde 19. yüzyılda Anadolu'daki Amerikan misyonerlik faaliyetlerini, a- Hazırlık dönemi (1820-1839), b- Yerleşme dönemi (1840-1870), c- Hasat dönemi olarak üç kısma ayırır.⁶ Aynı mantığı sürdürecektir olursak 1900-1914 yılları arasındaki yılları da hasat dönemine dahil etmek gerekir.

Kiliselerde, pazar yerlerinde ve kahvehanelerde doğrudan din propagandası yapmanın yanı sıra, okullar açmak, hastahaneler kurmak ve basım-yayım yoluyla insanları kendi inançları istikametinde etkilemek belli başlı faaliyet alanlarını ve çalışma tarzlarını teşkil etmiştir. 1845 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşları, hedef aldıkları topluluk veya topluluklar ve istasyon açtıkları şehirler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.⁷

19. asrın ikinci yarısında hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlik kuruluşlarının, hem de bu kuruluşlara bağlı misyonerlerin sayıları bir kaç misli artmıştır. Tabii ki bu nispette faaliyetleri ve tesirleri de. 19870 yılı itibarıyla sadece Anadolu'daki American Board'a bağlı misyonerlerin sayısı 35, doktorların sayısı 3, kadın yardımcılarının sayısı 58, yerli misyoner yardımcılarının sayısı 372, kiliselerin sayısı 73, kilise üyelerinin sayısı 3.748 ve kayıtlı Protestanların sayısı ise 20.051'dir. Toplam 233 okulları vardır ve bu okullarda 5.880 öğrenci öğrenim görmektedir.⁸

Osmanlı yönetimi 19. asrın ikinci yarısında misyonerlerin çalışmalarını bir düzene sokma ve belli esaslara bağlama amacına yönelik olarak bazı düzenlemeler getirmiştir. Örneğin 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, yabancı okulların ruhsat alabilmeleri için devlete karşı zararlı ders okutmamaları, ders kitapları ve programlarının tasdiki şartlarını getiriyordu. II. Abdülhamid Dönemi'nde misyonerlik faaliyetlerini durdurmaya yönelik teşebbüsler cümlesinden olarak bazı misyoner okulları kapatılmış, bazılarının okul mülklerinden vergi alınmaya çalışılmıştır.⁹ Keza 1886 yılında Maarif Nezareti bünyesinde yabancı okullarla ilgili bir birim kurulmuş, gerekli şartları tamamlayarak izin alamayan bazı okullar 1888 yılında kapatılmıştır. Ancak yoğun dış baskılar sebebiyle

le Osmanlı Devleti 1901 yılında, ruhsatsız da olsa bir önceki yıla kadar faaliyet gösteren okulları tanımış ve yenilerine izin vermiştir. 1914 ve 1915 yıllarında İttihat ve Terakki hükümetleri yabancı okulların denetlenmesine ilişkin ciddi tedbirler getirmişlerse de I. Dünya Savaşı döneminde misyoner okulları dahil yabancı okulların hemen tamamı zaten kapandığından bu tedbirleri uygulayabilmek fiilen mümkün olamamıştır.¹⁰ Board'un 1897 faaliyet raporuna göre 20. yüzyıla girerken yaklaşık 50.000 nüfusluk bir Protestan cemaatleri oluşmuştur.¹¹

1900'lü yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu topraklarında faaliyet gösteren 33 ayrı Congregationalist ve Presbyterian Protestan misyonerlik kuruluşu vardır: American Board of Commissioners For Foreign Missions, Methodist Episcopal Mission, Kaiserswerth Deaconesses' Homes, Lohmann's Armenian Aid Association, Dr. Lepsius' German Orient Mission, Friends' Armenian Mission, Disciples (Foreign Christian Missionary Society), American Ref. Presbyterians (Kilikya ve Kıbrıs), British and Foreign Bible Society, American Presbyterian Mission Board (North), Irish Presbyterian Mission, English Presbyterian Mission, Danis Orient Mission, Kaiserwerth Deaconesses' Homes, American Reformed Presbyterians, Scotch and Irish Reformed Presbyterians, British Syrian School Society, English Friends' Missionary Association, Palestine and Lebanon Nurses' Mission, Church Missionary Society, Jaffa Medical Mission, Syrian Orphanage, Jerusalem Union, Moravian Church Mission, London Jewish Mission (Asiatic Missions of the Society), Mildway Mission, German Order of St. John, The Dufferin and Procter Memorial Schools, Edinburg Medical Missionary Society, Tabitha Mission, American Friends' Mission, American Alliance Mission, Syrian Protestant College.¹²

Misyonerler, misyon, istasyon ve uç istasyon şeklindeki bir hiyerarşik yapıda teşkilatlanmışlardır. İstasyonların temsilcilerinin katılımı ile misyonlar yıllık faaliyetlerini gözden geçirme ve yeni faaliyetleri planlama toplantıları yapmışlardır. İstasyonların faaliyet raporlarının birleştirilmesi ile o misyonun yıllık faaliyet raporu oluşturulmuştur. Misyonerler bu raporlarında her istasyondaki misyoner, yerli yardımcı, cemaat ve Pazar okulu mensuplarını belirtmişler; öğrencisinden öğretmenine kadar

okulları, doktorundan muayene edilen hasta sayısına kadar hastahane ve dispanserlerini anlatmışlardır. Her bir istasyonun topladığı ve harcadığı paralar kuruşu kuruşuna kaydedilmiş; baskı yaptıkları toplam sahife adedine kadar yayın faaliyetleri anlatılmıştır. Misyonlar her ne kadar çalışmalarında kendi içlerinde "özerk" bir yapıya sahip iseler de, önemli yeni teşebbüslerinde merkezlerinin tasvibini almaları gerekmiştir. Misyonerler ve misyonlar kendi merkezleri ile sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Misyonerler bulundukları yerlerdeki idarecilerle temaslarının yanısıra hem kendi devletlerinin diplomatları, hem de diğer devletlerin ve uluslararası kuruluşların temsilcileri ile yaptıkları görüşmeleri gayet detaylı olarak kaydetmişlerdir. Bulundukları yerlerdeki askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeleri yakından takip etmişler ve kendi faaliyetlerini doğrudan ilgilendiren veya ilgilendirmesin merkezlerine rapor etmişlerdir. Bütün bunların yanısıra bir kısım misyonerler günlükler tutmuşlardır. Bilhassa bu günlüklerinde ve merkezlerine ve yakın arkadaşlarına yazdıkları mektuplarda misyonerlerin bulundukları yerlerdeki gelişmelerle ilgili duygularını görmek mümkündür. Her biri çok eğitimli bu misyonerler derin bir gözlem kabiliyetine sahiptirler. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki gelişmelere ilişkin yukarıda saydığımız hususlara yer veren belgeler, raporlar, mektuplar vs... Osmanlı tarihçileri için büyük bir önem arz etmektedir.¹³

Protestan misyonerler, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki faaliyetleri itibarıyla ayrılıkçı Ermeni, Bulgar ve Rum hareketleri ile içiçe ve o nisbette Osmanlı Devleti'ne düşman bir görünüm vermişlerdir. Bilhassa Birinci Dünya Savaşı ve arkasından gelen Milli Mücadele yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlerin, Devletin menfaatlerine aykırı olarak açıkça yabancı devletlerin ve Devlete isyan eden gayri müslim unsurların emelleri doğrultusunda çalışmalar içerisine girdikleri görülmüştür.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren en büyük Protestan misyonerlik kuruluşu olan American Board'un Dış İşleri sorumlusu J. Barton, Ermeni tehcirinden sonra Amerika'da kurulan Ermenilere Yardım Örgütü'nün başına geçmiştir. Ermeni tehciri hadiselerinin Batı kamoyuna olduğundan çok farklı yansıtılmasında bazı misyonerlerin önemli rolü olmuştur.¹⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında misyonerlik faaliyeti büyük ölçüde durmuştur. 1914 yılında savaş başlarken Anadolu'da American Board'a bağlı 151 misyoner, 1.204 yerli yardımcı ile çalışıyordu. Bunların 137 kiliseleri vardı. 8'i kolej, 46'sı ortaokul ve lise, 369'u ise ilkokul olmak üzere çeşitli seviyelerde toplam 423 okulları ve bu okullarda okuyan 25.199 öğrencileri vardı. İlaveten tam kapasite çalışan 9 hastahanesi vardı. Türkiye'deki misyonlarının yıllık masrafları yaklaşık 300.000 \$'dı. Yıllık olarak yerli insanlardan topladıkları paranın miktarı ise yaklaşık 200.000 \$ idi. Yani yaklaşık olarak harcadıkları miktarın üçte ikisi yerli insanlardan toplanabiliyordu.¹⁶ Savaş sonunda Türkiye'deki misyonerlerinin sayısı 36'ya düşmüştü.¹⁷ 24 Ekim 1918 tarihi itibarıyla ise İstanbul ve İzmir haricinde bulunan istasyonlardaki bütün okullar ve bazı istisnaların dışında bütün kiliseleri kapalı idi. Van, Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Harput, Urfa, Kayseri, Bursa ve Adapazarı istasyonları geçici olarak kapatılmıştı. Sivas, Haçin, Konya ve Tarsus istasyonlarında sadece birer kadın misyoner kalmıştı. Mardin, Maraş, Antep, Adana ve Merzifon istasyonlarında ikişer veya daha fazla misyoner vardı. Hastahanelerin hemen tamamına hükümet tarafından el konulmuştu. Sadece 36 misyoner kalmıştı. Yerli yardımcılardan muhtemelen ancak 200'ü hayatta idi. Görüldüğü gibi bu savaşta yaşanan tehcir ve pek çok misyoner okulunun kapanması sebebiyle 1918 yılında Türkiye'deki Amerikalı misyonerlerin sayısı savaş öncesine göre %76 nisbetinde azalmıştı.¹⁸

Birinci Dünya Savaşı sonunda eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları da dahil Orta Doğu'da bir Amerikan mandasının kurulması fikrinin şampiyonluğunu bu bölgedeki çalışmalarını daha rahat yürütebilmek arzusunda olan misyonerler yapıyorlardı. Bu fikrin olabilirliğini incelemek üzere Orta Doğu'ya gönderilen gerek King-Crane, gerekse Harbord heyetlerinde ve bu heyetlerin kaleme almış oldukları raporlarda misyonerlerin ve görüşlerinin ağırlıklı rolleri vardı.¹⁹ American Board'a bağlı Merzifon Koleji, 1921 Mart (16.2.1337)'inde yapılan bir aramada "Kolej içinde 1904'ten beri kurulu Pontus Klübü namıyla klüp meydana çıkmış, tüzüğü, müdürleri, Yunan bayrakları, Pontus arması ve gizli evrakı (...) Rum ve Ermeni gençlerinin Avrupa'ya kaçırılması hususunda kolej müdürü ve Samsun Amerikan temsilci-

si arasında cereyan eden yazışmalar ele geçirilmiş" ve kolej kapatılmıştır.²⁰ Atatürk, dönemin hadiselerini anlattığı *Nutuk*'ta, bu okuldan, Pontuscu Rumların manen yetiştirildiği yer olarak bahseder.²¹ Amerikan Misyonerlerin Lozan Barış Konferansı devam ederken Orta Doğu'da nihai bir barış için getirdikleri öneri, onların Türkiye'ye nasıl baktıklarını da çok veciz bir şekilde ifade etmektedir: "Orta Doğu probleminin nihai çözümü ordular veya anlaşmalarla değil, ancak Türk halkının Protestan Hıristiyanlığı benimsemeleri ile mümkün olabilir".²²

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'yi terkeden misyonerler, savaşın bitimini takip eden yıllarda yeniden Anadolu'daki eski görev yerlerine gelmeye başlamışlardır. American Board'a bağlı misyonerler Anadolu coğrafyasında Batı Anadolu Misyonu, Orta Anadolu Misyonu ve Doğu Anadolu Misyonu şeklinde çalışmaktadırlar. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra American Board'a bağlı Batı ve Orta Anadolu misyonları faaliyetlerine yeniden başlamıştır. Her iki misyona yeni misyonerler atanmıştır. Doğu Anadolu Misyonu'na bağlı istasyonlar ise halen kapalıdır. Dolayısıyla bu bölgeye yeni misyoner atanması söz konusu değildir.²³ 1919 faaliyet raporlarına göre Urfa istasyonu hariç Orta Anadolu bölgesindeki diğer bütün istasyonları çalışmalarına başlamıştır.²⁴ 1920'li yıllar American Board'a bağlı misyonerlerin yüzüylü aşkın bir süredir bu topraklarda çalışıyor olmalarına rağmen ilk defa olarak Anadolu'nun Müslüman Türk'ü ile karşılaştıkları yıllardır. Bu yeni şartlara uygun faaliyetlerde bulunmak arzusundadırlar.²⁵ 1921 yılı faaliyet raporlarına göre tamamen olmasa bile okullarını, hastahanelerini açarak faaliyetlerine kaldıkları yerden başlamışlardır.²⁶

Gittikleri ülkelerde geldikleri ülkeler lehine bir hayat alanı yaratmak gibi bir fonksiyonları olan misyonerler²⁷ ve onların faaliyetleri, dolayısıyla, yeni Türk devletin kurulması yıllarında diplomatları da çok meşgul etmiştir. Uluslararası anlaşmalarda ve bu anlaşmaların görüşmelerinde üzerinde en çok tartışılan konulardan biri de yeni Türk devletinde misyonerlerin/yabancıların statüleri, kurumları ve faaliyetleridir.

TBMM hükümetinin imzaladığı ilk anlaşmalardan biri olan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi'nde Fransız eğitim, sağlık ve hayır kurumlarının her halükâr-

da Türkiye'nin menfaatlerine ve Türk kanunlarına aykırı faaliyetlerde bulunmamaları şartı ile varlıklarını sürdürebilecekleri bildirilmiştir.²⁸ 1922 yılında Amerika'nın yeniden okul açma isteği ise 1915 yılında hazırlanmış ifade ettiğimiz Talimatname gerekçe gösterilerek reddedilmiştir.²⁹ Yabancıların ve dolayısıyla misyonerlerin Türkiye'deki eğitim, sağlık ve hayri kurumlarının durumu, Lozan Barış Antlaşması görüşmelerinde de konu edilmiş, Türk delegasyonu başkanı İsmet İnönü, hükümetinin 30 Ekim 1914'ten önce Türkiye'de bulunan Amerikan dini, hayri, sağlık ve eğitim kuruluşlarını Türkiye'nin tanıyacağını, ülkesinin bunlara ihtiyacının bulunduğunu bildirmiştir.³⁰ İtilaf Devletleri temsilcileri mevcut bütün müesseselerin eski hak ve muafiyetleri ile birlikte tasdikini ve hatta bunların genişletilmesini talep ederlerken, Türk heyeti devlete karşı faaliyetlere girmemelerini ve dini propaganda yapmamalarını şart koşmuştur. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na bağlı olarak İngiltere, Fransa ve İtalya'ya verilen mektuplarla, dini telkinlerde bulunmamaları ve devletin kurallarına uymaları şartı ile 30 Ekim 1914 tarihine kadar Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kurulmuş söz konusu müesseselerin faaliyetlerine izin verilmiştir.³¹ Bu mektuplar 13 Ağustos 1931 tarihine kadar geçerli olmakla birlikte, bu tarihten sonra da kanunlara aykırı faaliyeti olmayanlara izin verilmiştir. Burada söz konusu olan büyük devletlerin dışındaki devletlerin Türkiye'deki kurumları da, mektuplar ve anlaşmalarla sağlanan fiili durumdan yararlanmıştır.³²

Lozan Konferansı'na taraf olarak değil gözlemci olarak katılan Amerikan heyeti bir liste halinde ilgilendikleri konuları İtilaf Devletleri temsilcilerine verdiler. Bunların arasında kapitülasyonların muhafazası ve Amerikan hayri, dini ve eğitim kurumlarının çalışma serbestiyetlerinin savunulması da yer almaktadır.³³ Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Amerikan temsilcileri ile Türk temsilcileri arasında 6 Ağustos 1923 tarihinde Lozan'da bir Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalandı. Lozan Antlaşması ile aynı espride hazırlanmış olan bu antlaşmaya göre, Amerikalı misyonerler, Türkiye'deki diğer yabancılar da söz konusu olduğu gibi, dini, hayri ve eğitim kurumlarını Türk kanunlarına uygun olarak sürdürebileceklerdi.³⁴ Böylece misyonerlik mese-

lesi uluslararası garantilerden arındırılarak Türk iç hukukuna ait bir konu halini almıştır.³⁵

Cumhuriyet rejimi misyonerlik meselesini ve misyonerlerin faaliyetlerini Türkiye'nin bir iç hukuk konusu olarak belirlemiş ise de yabancı diplomatlar her zaman kendi ülkelerinden gelen misyonerlerle ilgili gelişmelerin en üst Türk makamları nezdinde takipçisi olmuşlardır. Resmi bir görüntü vermemeye çalışmakla birlikte Washington, dolayısıyla Amerikalı diplomatlar, elçiler ve komiserler, Türkiye'deki Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin arkasında idiler. Onları destekliyor, onlarla ilgili her tür gelişmeyi yakından takip ediyorlardı. Amerikan vatandaşı olan misyonerlere yardımlarını dostane ve gayriresmi arabuluculuk girişimleri tarzında sürdürmüşlerdir.³⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri müslimlerle adeta özdeşleşen bir kısım misyonerlerin, Ermenilerin ve Rumların tehcir ve mübadele yolu ile ülke dışına çıkarılması ve Anadolu'da bağımsız, millî ve laik bir Türk devletinin kurulmasını içlerine sindiremeyerek Board isimli teşkilatlarının da artık buradan çekilmesi gerektiğini ileri sürdülerse de misyonerler çekilmediler. Kalmak yanlılarına göre misyonerliğin birinci amacı "insanların dinini değil, yaşam biçimini değiştirmek" idi. Bununla beraber Yunanistan, Suriye ve Kafkaslar gibi yerlere göçen Anadolu kökenli gayri müslimlere de göçtükleri yerlerde hizmet vereceklerdi. Doğrudan din propagandası yapmadan da şahsi ilişkilerle kafalara Hristiyanlık tohumunun atılabileceğini ve eğitim yanı ağır basarak misyonlarını sürdürebileceklerini düşünüyorlardı.³⁷

American Board'ın Türkiye'deki üç misyonu 1924 yılında Türkiye Misyonu olarak birleştirilmiştir. Amerikan misyonerlerin Türkiye'den tehcir ve mübadele ile ayrılan gayri müslimleri takiben gittikleri Yunanistan, Suriye ve Kafkasya gibi yerlerdeki, kısacası Bulgaristan dışındaki bütün Orta Doğu'daki, faaliyetleri de Türkiye Misyonu bünyesinde mütalaa edilmektedir. Eskiden Doğu Anadolu Misyonu'nda çalışan misyonerler de yukarıdaki istasyonlara dağıtılmışlardır.³⁸

Millîlik ve laiklik temelleri üzerine kurulmuş bulunan yeni Türkiye Cumhuriyeti, hem yabancı hem de dini olmaları sebebiyle misyonerlik kurumlarına ve faaliyetlerine kuşkuyla bakmıştır. Atatürk döneminde, Cum-

huriyet hükümetlerinin misyonerlerle münasebetleri ana hatlarıyla üç aşamada ele alınabilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları olan 1920-1924 dönemini kapsayan birinci aşamada, Türkiye'deki misyonerlik kurumlarının ve faaliyetlerinin uluslararası hukuki dayanakları ortadan kaldırılmış ve konu tamamen Türk iç hukuku sınırları içerisine çekilmiştir. Bunu takiben, ikinci aşamada getirilen idari ve hukuki tedbirlerle Türkiye'deki misyonerlik kurumlarının faaliyet alanı daraltılmıştır. Türkiye'deki misyonerlerin en önemli faaliyet alanı olan okullarında dini propaganda yapmaları yasaklanmış, Türk idareciler istihdamı, Türkçe ve diğer kültür derslerinin Türk öğretmenlerince ve Türkçe olarak verilmesi gibi mecburiyetlerle onların Türkleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu şartlara uymamakta direnen okullar kararlılıkla kapatılmış, laik eğitim vermeyi içine sindirebilen misyoner okulları gerekli şartlara riayet ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Okullar Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerinin en önemli araçlarıydılar, fakat tek araç değildiler. Okulların dışındaki misyonerlik vasıtaları da yaklaşık olarak aynı şartlara tabi kılınmış, örneğin misyoner hastahanelerinde yeni çalışmaya başlayacak yabancı doktorlara çalışma izni verilmemiştir. Bu şartlara uyamayan pek çok misyonerlik kuruluşu Türkiye'deki faaliyetlerine son vermiş, bir kısmı da bu yeni şartlara uymayı kabul ede-

rek çalışmalarını "laik" ortamda sürdürmüştür. 1927'den sonraki üçüncü aşamada ise, halen varlığını sürdürmekte olan misyoner okulları ve hastahanelerine ağır vergiler koymak ve satın almak maksadıyla binalarına talip olmak suretiyle misyonerlerin faaliyetleri zorlaştırılmıştır.

Misyonerler yeni Türk devletinin ortaya koyduğu şartlara şekli planda uymayı kabul etmekle beraber, misyonlarının gereğini yerine getirerek, dolaylı olarak Hristiyanlığı Türk insanları arasında yaymaya çalışmaktan da vazgeçmediler. Amerikan misyonerler Atatürk döneminde Hristiyanlığı doğrudan dini kavramlarla değil de, felsefi kavramlarla dolaylı olarak anlatma ve yerleştirmeye çalıştılar. Başlangıçta, kendileri bu faaliyetleri için "Karakter inşası" tabirini kullanıyorlardı. Kendilerinin dışındakiler ise misyonerlerin bu çalışmalarını, "adı konulmamış Hristiyanlık" olarak tanımladılar. Çok yerinde bulunan bu tabiri daha sonra misyonerler de benimседiler. Milliyetçilik duygusunun çok canlı olduğu Atatürk döneminde doğrudan Hristiyanlaştırdıkları Türklerin sayısı yok denecek kadar azdır. 1990'larda kaleme alınmış misyonerlik kaynaklarında, Türk insanının 1923-1960 yılları arasında ruhi bakımdan çok ihmal edilmiş oluşu sebebiyle Hristiyanlık mesajını almaya kimsenin imkanının olmadığını yazmaktadırlar.³⁹

- 1 Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburgh and London, 1910, s. 89-90.
- 2 Richter, s. 91. Cemiyetin tarihi, Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere muhtelif yerlerdeki faaliyetleri için bk. S. Baudert, *The Advance Guard, 200 Years of Moravian Missions 1732-1932*, London, 1932 (?); John Taylor Hamilton, *A History of the Missions of the Moravian Church, During the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Bethlehem, 1901; J.E.Hutton, *A History of Moravian Missions*, London, 1922.
- 3 Bu türün ilk öncüsü, aynı zamanda Church Missionary Society'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk misyoneri olan M. A. Jowett'tir. Bu misyonerin 1815-1820 yılları arasında Osmanlı coğrafyası ve diğer Doğu Akdeniz ülkelerindeki gözlemlerine ve buralarda başlatılacak olan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili teklifleri için bkz.: M.A.Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean From MDCCCXV to MDCCCXX*, London, 1922. Jowett'ten sonra aynı tür bir çalışmayı American Board adına Doğu Anadolu ve Kafkaslarda gerçekleştiren E.Smith'in kitabı da bu türün önemli kitapları arasındadır. Bk. Eli Smith, *Researches of the Rev.E.Smith and Rev.H.G.O.Dwight in Armenia*, Boston, 1833.
- 4 *The One Hundred and Twentieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1931?), s. 163-164.
- 5 Söz konusu Protestan misyonerlere Katolik papazların çıkardıkları engellemeler konusunda bkz.: Smith, s. 321; Ortodoks Rum papazla-

rın muhalefetleri için bkz.: *An Answer to the Charges of the Greek Ecclesiastical Committee at Smyrna, Against the English and American Missionaries*, Smyrna, 1836; 19. Yüzyılın ikinci yarısında Ermeni papazların karşı çıkışları ile ilgili olarak bkz.: *Controversy Between the Missionaries of the American Board and the Evangelical Armenian Churches in Turkey*, New York, 1882.

- 6 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1989.
- 7 Örneğin Society for Promoting Christian Knowledge ve Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts isimli iki misyonerlik kuruluşunun 1840'lı yılların ilk yarısında ahalinin dini durumunu tesbit ve buralarda misyonerlik faaliyetlerini başlatmak üzere Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına, bilhassa Yunanistan ve Suriye'ye misyonerler gönderdiğini biliyoruz. Bunlardan birinci cemiyet, Protestan Hristiyanlık literatürünü klasik ve modern Yunanca, Türkçe, Ermenice, Arapça ve Sudanlıların büyük kısmının konuştuğu dil olan Amhariceye tercüme ettirmiştir. Bk.*The Missionary Guide-Book; or, A Key to the Protestant Missionary Map of the World*, London, 1846, s. 79.
- 8 Kocabaşoğlu, s. 105, 107, 109.
- 9 Hurewitz, s. 494. 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu nezdinde Amerika Birleşik Devletleri'nin elçiliğini yapmış bulunan Oscar Straus'un hatıralarında, İstanbul'daki mesaisinin önemli bir kısmını

- Amerikan misyoner okullarını korumaya ayırmış bulunduğunu görmek mümkündür.
- 10 Bütün bu idari ve hukuki düzenlemeler ve bu düzenlemelerle getirilmek istenen sistem hakkında bkz.: M.Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 81-157. Bunlardan 1915 tarihli Talimatname Cumhuriyet döneminde de geçerli addedilmiştir. Bu talimatname bu zamana kadar misyoner/yabancı okullar ile ilgili çıkarılan talimatnamelerin en sert olanı idi. Talimatname'ye göre özel okullar harcamaları şahıslar tarafından ve hükümetçe tanınmış Türkiyeli cemaat, cemiyet ve şirketlerce karşılanarak açılan okullardır. Yabancı cemaat, cemiyet ve şirketler okul açamazlar. Hükümetçe tanınmış Türkiyeli cemaatlerce açılacak okullar o cemaate mensup nüfusun oturduğu yerlerde ve büyükölük itibarıyla ihtiyaçtan fazla olmamak şartıyla açılabilirler. Başka ülkelerin vatandaşlarının okul açabilmeleri ise okul açacakları yerlerde yeteri miktarda o ülkenin vatandaşının bulunması, Türk vatandaşlarının da o ülkelerde okul açabilme haklarının mevcudiyeti ve ihtiyaçtan büyük olmaması şartlarına bağlıdır. Türkçe'nin dışındaki bir dille eğitim yapılan okullarda Türkçe, Türkiye tarih ve coğrafyası dersleri Türk öğretmenler tarafından ve Türkçe olarak verilecektir. Okullar her zaman bulundukları yerlerin idarecilerinin denetimine açık olacaklardır vs... Bk.Ayten Sezer, *Atatürk Dönemi'nde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 26-27.
- 11 *Eighty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, October 12-15, 1897, Boston.*
- 12 Richter, s. 417-419.
- 13 Her belge türünün kendine mahsus özellikleri ve ihtiyaçla yaklaşılması gereken yönleri vardır. Aynı durum misyonerlik belgeleri için de söz konusudur. Bunların tarafsız oldukları söylenemez. Her şeyden evvel Hıristiyan ve misyonerdiler. Ayrıca kendilerini başarılı göstermek için bazen ifadelerinde mübalağaya kaçtıkları da söylenebilir. Bunun için belgeleri karşılaştırarak kullanmak iyi bir yoldur. Bu hususları gözden ırak tutmadan bu zengin malzemeden istifade edilebilir, edilmelidir. Siyasi, sosyal, ekonomik, yerel ve hatta askeri tarih bakımından bu belgeler kullanılabilir. Türklerin dışındaki Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler ve diğer Orta Doğulu milletlere mensup tarihçiler bu arşivlerden istifade ederek doktora tezleri hazırlamaya, kendi tarihlerini yazmaya çok önceden başlamışlardır. Türk tarihçileri arasında bu zengin malzemenin kullanılması ise çok yenidir. U. Kocabaşoğlu, S. Akgün, E. Danacıoğlu ve Ö. Turan bu arşivlere girerek çalışmalar yapan tarihçilerimizdir. E. Açıksız ise daha ziyade Osmanlı belgelerinden hareketle bu coğrafyadaki misyonerlik faaliyetleri hakkında çalışmaktadır.
- 14 Akgün, "Türkiye'de Cumhuriyet...", s. 594-595.
- 15 George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, trc.: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 228-229.
- 16 *The One Hundred and Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1915?), s. 107-108, 232.
- 17 Orhan Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, c. II, S. 200, s. 943.
- 18 *The One Hundred and Eight Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1919?), s. 170, 174-176.
- 19 Amerikan misyonerlerin Türk-Amerikan ilişkilerine tesiri konusunda bkz.: Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on the American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, 1971.
- 20 Amasya'daki Merkez Kumandanı Nureddin tarafından Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine çekilen 16.2.1337 tarihli konu ile ilgili telgraf için bkz.: White, s. 95 (mütercimnin önsözü); misyonerlerin bu hadiseyi anlatışları için A.g.e., s. 245-249. Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin bazı birimleri daha sonra kısmen açılarak bir müddet daha faaliyetlerini sürdürmüş ise de daha sonra Selanik'te aynı isimle eğitimini sürdürmüştür.
- 21 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. II, Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1969, s. 626.
- 22 "The Near Eastern Problem can not permanently be solved by armies or treaties; the ultimate solution lies only in the evangelization of the Turkish people." Bkz.: *The One Hundred and Twelfth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1923?), s. 74-87.
- 23 *The One Hundred and Thirteenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1924?), s. 221.
- 24 *The One Hundred and Ninth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1920?), s. 38-39.
- 25 *The One Hundred and Twenty-Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1937), s. 10.
- 26 *The One Hundred and Twelfth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, s. 74-87.
- 27 Kocabaşoğlu, s. 24.
- 28 Anlaşma'nın ve Anlaşmaya bağlı mektupların metinleri için bkz.: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, c. I., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 48-60.
- 29 Sezer, s. 26.
- 30 *The One Hundred and Fourteenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston, (1925?), s. 66.
- 31 Bu mektupların metinleri için bkz.: Soysal, s. 222-226. Bununla beraber Türkiye'de misyonerlik faaliyetlerinin önemli yasal dayanaklarından biri olan kapitülasyonlar -ki sadece ekonomik imtiyazlar değildir. Yabancıların Türk mahkemelerinde değil de, kendi mahkemelerinde yargılanmaları gibi bir takım hukuki imtiyazları içerir- artık kaldırılmıştır. Misyonerler ve misyonerlerin kurumları artık Türk iç hukukunun meselesidir. Lozan'da en ateşli tartışmalara sebep olan ve konferansın inkıtasına sebep olan kapitülasyonlar konusunda bkz.: Selim Deringil, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Köprü Olarak Lozan", 70. Yılında Lozan Barış Anlaşması Uluslararası Semineri, s. 135-143.
- 32 Sezer, s. 16.
- 33 Bu meyanda Amerikan heyeti Türkiye'deki Amerikan okulları ve hastahanelerinin kapatılmasını, bilakis Türk kurumlarına tanınan haklar ve vergi muafiyetlerinden de yararlanarak varlıklarını sürdürbilmelerine dair bir memorandumu Türk heyetine verdi. Türk heyeti başkanı İsmet Paşa'nın bununla ilgili Amerikan Elçisi Cild'e bir not verdi. Buna göre, Türk hükümeti, anlaşmanın imzalanmasına kadar Amerikan okullarının 30 Ekim 1914 tarihinde kendilerine verilen hak ve sorumluluklar çerçevesinde hareket etme durumunda oldukları, anlaşma imzalandıktan sonra ise bu okulların durumu yeniden düzenleneceği görüşündeydi. Bkz.: *The One Hundred and Fourteenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, s. 66-67; Hurewitz, s. 500.
- 34 Gerek bu anlaşma gerekse Lozan Anlaşması'nın onaylanması Amerika'da uzun süre tartışıldı. Bir kısım Amerikalılar, kapitülasyonların kaldırılışının kabul edilmesine ve anlaşmaya Türkiye'deki Hıristiyanları korumaya yönelik maddelerin konulmamış oluşuna karşı çıkıyorlardı. Nitekim yaklaşık dört yıl süren tartışmalardan sonra anlaşma 18 Ocak 1927 tarihinde Amerikan Senatosu'nda kabul edilmedi. Bkz.: Roger R.Trask, *The U.S. Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-39*, Minneapolis, 1971, s. 156; Lippe, s. 73-75, 89-90; Hurewitz, s. 504-506.
- 35 Türkiye'deki Misyoner kuruluşlarının hukuki statüleri konusunda bkz.: Cemal Şanlı, "Türkiye'de Yabancı Dini ve İlmî, Hayrî Kurum-

- ların Hukuki Durumu ve Gayrimenkul İktisabları", *Hıfzı Timur'un Anısına Armağan*, İstanbul, 1979, s. 839-877.
- 36 Grew, s. 97-98, 102, 129; Hurewitz, s. 510. Washinton -Türkiye'deki Amerikan Elçiliği- American Board münasebetleri hakkında bkz.: Fahir Armaoğlu, "Türkiye'de Amerikan Okulları Krizi, 1927-1928 (Bir Laiklik-Milliyetçilik Olayı)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIII, S. 37, Mart 1997, s. 1-29.
- 37 James Barton, "Missionary Problems in Turkey", *International Review of Missions*, October 1927, No.16, s. 489'dan, Akgün, "Türkiye'de Cumhuriyet...", s. 599.
- 38 *The One Hundred and Fourteenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, s. 58-61.
- 39 "The Turks, The World's Largest Unreached Nation!", *Scan People International, Society of Central Asian News*, 1996, s. 11.

OSMANLI DIŞ POLİTİKASINDA FARKLI BOYUTLAR

OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA
XIX. YÜZYIL JAPON SEYAHATNAMELERİ VE İSTİHBARAT RAPORLARI

215

OSMANLI DÜNYASINDA İSLÂM REFORMU:
OSMANLILAR İLE MAŁAY DÜNYASI ARASINDAKİ SOSYO-DİNİ BAĞLAR

222

RUS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE RUS DEVLET DUMASI'NDA
XX. YÜZYIL BAŞLARINDA MÜSLÜMAN GRUPLARIN FAALİYETLERİ

230

OSMANLI-A.B.D. İLİŞKİLERİ

235

OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA XIX. YÜZYIL JAPON SEYAHATNÂMELERİ VE İSTİHBARAT RAPORLARI

PROF. DR. SELÇUK ESENBEL
KANSAI UNIVERSITY, CENTER FOR INTERNATIONAL AFFAIRS / JAPONYA

Japonların Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi göstermeleri, 19. yüzyılda Japonya'nın, Batının egemen olduğu Büyük Devletler dünyasında, yeni bir Büyük Devlet olarak sahneye çıkmasında dahil olan Japon amaçlarını, fikirler ve stratejilerinin tarihsel dönüşümünü yansıtmaları açısından önemlidir. 1868 Meiji Restorasyonu'ndan sonra, modernleşme hareketine başlayan genç Japon yönetimi, Osmanlı Devleti ile ilişki kurmaya çalışırken, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Orta Doğu'daki topraklarına çeşitli araştırma ve gözlemlene misyonları göndermeye başlamıştır. Bu makale, Osmanlı bölgelerini ziyaret eden Japonların, yazdıkları seyahatnameleri ve araştırma raporlarına dayanmaktadır. Osmanlı ve Türk ilişkilerini çalışmak isteyen genç araştırmacıların Japonca bilgisi edinerek çalışmaları gereken bu raporlar, gerek Osmanlı tarihi gerekse Japon tarihi için önemli ip uçları içermekte, karanlıkta kalmış olan birçok 19 ve 20. yüzyıl konularına ışık tutmaktadır. Gerek Japonya'da gerekse Türkiye'de veya Batılı araştırmacılar tarafından şimdiye kadar pek incelenmemiş olan bu raporlar bize, öncelikle, Japonların Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgisinin karakterini ve bu ilginin zaman içinde geçirdiği ideolojik ve stratejik değişimi yansıtmaktadır. Ayrıca, Osmanlı hakkındaki bu Japonca eserler, çağdaş dünyaya entegre olurken Japonların İslam dünyası ve Türk dünyası hakkında, bir bakıma bugüne kadar devam ede gelmiş olan, dünya görüşü ve imajlarının 19. yüzyıl kökenlerine ışık tutması açısından, bugün için dahi, Türk Japon ilişkilerinin anlaşılmasına yardımcı olacak bir kaynak teşkil etmektedir.

19. YÜZYIL JAPON VE OSMANLI İLİŞKİLERİNİN SİYASİ TARİHİNE GİRİŞ

19. yüzyılda Japonya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkisinin siyasi tarihini iki belirgin süreç içinde gözlemlemek mümkündür. Birinci süreç, 1868 ile 1890'lı yılları kapsamakla beraber, Japonya'nın 1858'de ABD donanmasının zorlaması ile Batı devletleri ile imzaladığı "kapitülasyon" nitelikli ticaret ve diplomatik ilişkiler antlaşmalarını revizyona tabii kılarak, Batı devletleri ile eşitlik ve mütekabiliyet ilkelerine dayalı yeni antlaşmalar kurma çabasının, Japon dış politikasının hatta modernleşme hareketinin birincil amacı olduğu dönemdir. Bu dönem zarfında, Japon yetkililer, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyon antlaşmalarının hukuki boyutu ile aynı zamanda, zaman içinde oluşmuş olan gerçek uygulamalarının örneğini inceleyerek, kendi antlaşma revizyonu politikalarına yardımcı olabilecek bilgi ve dersleri almak istemektedirler. Bu dönemde, ayrıca, Japonya ve Osmanlı Devleti, iki tarafında kabul edeceği, bir ticaret ve diplomatik ilişkiler sını yürürlüğe koymak istemektedir. Bu konu, 1868-1890'lı yıllar arasında Japonların ve Osmanlıların ilişkilerinin ve çeşitli defalarca başlatılan müzakerelerinin başlıca acandasıdır. Doğu devletlerinin Batı devletleri ile imzaladığı kapitülasyon nitelikli antlaşmalarlar, Batı devletlerinin emperyalizmine yardımcı olmakta, ve Batı ticareti için "free trade" veya hur ticaret" adı altında, Batılı tüccarlara çeşitli imtiyaz ve ayrıcalıklar tanımakta idi. Bu durumda, şüphesiz Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi, "Batılı olmayan-Doğu devletleri" konumunda olan tarafların Batı ile olan politikalarında, gittikçe bu anlaşmalar

dan yararlanmak ve bağımsızlık kazanmak isteği güçlenmekteydi. Bir bakıma, bugünden bakıldığında, 20. yüzyılın milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleri, Batı dışındaki devletlerinin, uluslararası ilişkilerde eşitlik ve mütekabiliyet ilkelerini gerçekleştirme çabaları olarak yorumlanabilir.

Ancak, kapitülasyonların 19. yüzyıl tarihinin ilginç olan tarafı ise, Batı devletlerinin empoze ettiği bu anlaşmalar dünya siyasetinde emperyalizm ve sömürgecilik koşullarından bağımsız hareket edebilme alanını kısıtladığı için, Japonya ve Osmanlı devletlerinin, dolayısıyla, kendi aralarında birer "Batı devleti" gibi davranarak, eşitlik ve mütekabiliyet ilkelerine dayalı lar ile resmi ilişkilerini kurmalarını neredeyse imkansız kılmıştır. Nitekim, Japon ve Osmanlı ilişkileri açısından bu dönemin başlıca diplomatik olayı, Japon tarafının, Osmanlı tarafı ile yapılacak olan antlaşmada, kendisinin bir Batılı devlet gibi davranma gereğini düşündüğünden, İngiltere ile aynı kapitülasyon imtiyazlarında ısrar etmesiyle, özellikle Sait Paşa'nın sadareti sırasında, Babı Ali'nin Japonya ile ticaret antlaşması imzalamasının, Osmanlı'nın kapitülasyonlar rejiminden Kırım Savaşından sonra 1856 Paris Antlaşması'nda kazandığı görece bağımsızlığı zedeleyeceğinden, kendi menfaatlerinin aleyhinde olacağı görüşü doğrultusunda, Japonya ile resmi bir antlaşma imzalanmasına yönelik müzakerelerden vaz geçmesidir. Bu durumda, Osmanlı-Japon ilişkileri, gayri resmi kanallarla yürütülmeye devam etmiş, ancak, Lozan antlaşması sonucu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kapitülasyonlar rejimini tamamen kaldırması ile, Türk-Japon ilişkileri 1924 yılında mütekabiliyet esaslarına dayalı olarak resmîyet kazanmıştır (Naito Chishu, 1931: 15, 31-35 bu konuda ilk ayrıntılı eserlerden; Naito, 1930: 575-86; Naito, et al., 1942: 327-34; Arik, 1989: 19-22, 25, şu ana kadar bu konuda yazılmış olan İngilizce ilk genel giriş; Takahashi, 1982: 128; Matsutani, 1986, Türk-Japon ilişkilerinin tarihine genel bir giriş için.).

Japonya ve Osmanlı Devletlerinin ilişkilerinin ikinci süreci ise 19 yüzyılın son yıllarında başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği dönemi kapsamaktadır. Bu dönem içinde, Japonya, 1902 Japon İngiliz ittifak antlaşması ile, artık kapitülasyonlar rejiminden kurtulur ve Büyük Devletler sahnesine, hukuki olarak "Batılı Devletler"

konumunda ayak basarken, kendisine Ayada yeni bir modern imparatorluk elde etme sevdası ile hareket etmeye başlamaktadır. Birinci dönemde gündemi teşkil eden kapitülasyonlar meselesinin Japonya için artık önemi kalmasından ötürü, ikinci dönemde, Japonya, Osmanlı Devleti'ne artık kendi emperyalist politikalarının geliştirmesi çerçevesinde bakmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devlet ve toplumu, Japonya'nın hızlı modernleşmesini fark etmiş, ve İstanbul basınında genç Japonya, Şarkın yükselen yıldızı olarak tanımlamaya başlamıştır. özellikle, Abdülhamit II'nin İngiltere ve Rusya'ya karşı geliştirdiği dış siyaset içinde Pan-İslamcı politikalar kullanarak, Müslüman nüfusu olan Batılı imparatorluklara karşı bir "karşı strateji" oluştururken, aynı zamanda, Japonya ile işbirliği önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Abdülhamid'in bu yeni dış politikası, Japonya'nın da Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu ilginin arttığı bir döneme rastlarken, iki ülke arasında çeşitli ziyaretlerin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde, Osmanlı tarihi açısından, bilinen en önemli olay, II. Abdülhamid'in Osman Paşa kumandasında yolladığı Ertuğrul gemisinin Japonya'da batışının faciasıdır. Ertuğrul gemisi, Asya'nın Batı sömürge yönetimleri altında bulunan Müslüman cemaatlerine yaptığı çeşitli ziyaretler ve üst üste gelen birçok teknik arızalardan sonra, neredeyse bir yılı aşkın bir zaman süren yolculuk sonucu Japonya'ya Haziran 1890'da varır. Gemi, o yaz, Japon imparatoruna yapılan başarılı bir iyi niyet ve dostluk ziyaretinden sonra, 18 Eylül 1890'da Japon adalarından dönerken sert bir tayfun fırtınasına yakalanıp batır. Japon tarihi açısından, olayın önemli boyutu, Ertuğrul fırkateyninin 609 kişilik mürettebatından, sağ kalabilen sadece 69 kişinin, Japon donanmasından Hongo ve Hiei gemileri tarafından 1891 yılının Ocak ayında İstanbul'a geri götürülmesi ve bunun akabinde, 1892 yılında, Osmanlı-Japon ilişkilerinin ilk kurucusu olarak tanımlanabilecek ve Osmanlı topraklarında Japon ticaretinin ihracat ve ithalatını başlatan, 23 yaşında bir genç olan, Yamada Torajiro'nun İstanbul'a ayak basmasıdır. Osmanlı ileri gelen zevat ve erkanı ile yakın ilişkiler kuran genç Yamada, Osmanlı kültürü ve Türkçesini öğrenen ilk Japon olarak, uzun yıllar İstanbul'da kalacak ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile Japonya'ya dönecektir (Naito, 1931: 36; Arik, 1989: 26; Komatsu, 1992: 1-16; Mütercimler, 1993; Esenbel, 1996: 237-52).

Ancak, bu Osmanlı-Japon yakınlaşmasının temeli tam olarak tek bir menfaat birliğine dayanmamaktadır. Nitekim, bu dönemde, Japonya, Abdülhamid II'nin pek-te olumlu bakmadığı Büyük Britanya İmparatorluğu ile beraber hareket etmekte olup, İngiltere'nin Rusya'ya karşı oluşturduğu, Rusya'nın sıcak güney denizlerine inmesini engellenmesi ve Hindistan koruma politikasının aktif partneridir. Karşılığında ise, Japonya, belli ölçüler içinde, kuzey Asya'da kendi menfaat sahasını kurmak ve bazı sömürgeler edinmek için, Britanya imparatorluğu'nun desteğini sağlamıştır. Böylece, İngiliz-Japon ilişkilerinden bakıldığında, 1905 yılında Japon zaferi ile sonuçlanan Rus-Japon Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında, Japonya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ilgisi, ilk başta, İngiltere'nin bu Rusya'ya karşı politikanın bir uzantısıdır. Ancak, Japon zaferinin dünya kamuoyundan Büyük destek alması ve bu galibiyetin Japon toplumunda yarattığı "zafer coşkusunun" itici baskısı, bu sefer, Japonların kendi emperyalist politikalarında, zaman içinde İngiltere ve Batı yanlısı politikalardan uzaklaşarak, daha bağımsız bir Asyacı yayılmacı politika geliştirmelerini teşvik eden unsurlar olmuştur. özellikle Asya ülkelerinin Batı imparatorlukları altında ezilen halkları, Osmanlı Türk ve Müslüman dünyasının Japonları Şarkın yükselen yıldızı olarak alkışlamaları hatta Roman ov baskısına başkaldıran Fin ve Polonya vatanperverlerinin Japonları desteklemeleri gibi çok geniş birdünya kitlesinin desteğini gözlemleyen yeni Japon Asyacıları, bu uluslararası destek ile Japon İmparatorluğu'nun Asya'da İngiltere gibi eski Batı imparatorluklarının yerini alması gerektiği görüşünü açıkça yaymaya başlamışlardır. İşte bu dönemde, Japonların Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri, Japonya'da yeni gelişen bu tür "Asyacı" görüşlerin, dolayısıyla, yeni Japon emperyalizminin uluslararası arenasına bir pencere teşkil etmektedir. Asyacı görüşe sahip olan milliyetçi Japonlar, Osmanlı Devleti'ni, sadece Rusya'ya karşı bir unsur olarak görmeyip, Osmanlı sahnesinden, Asya'nın İslam dünyasına yeni mesajlarını iletme istemektedirler (Zurcher, 1993: 85-6; Beasley, 1964: 57-76;; Nish 1976 İngiliz Japon İttifakı için; Nish, 1985: 95-6, 118, 153-4).

JAPONLARIN OSMANLI VE İSLAM DÜNYASI HAKKINDAKİ İZLENİMLERİ

Meiji Japonlarının Osmanlı ve İslam dünyası hakkındaki görüşlerini oluşturan bilgi üretme süreci, bu dö-

nemin Batılı Güçleri ile benzer bir tarihi paylaşmaktadır: Tıpkı Batı örneğinde olduğu gibi, bu modeli benimseyen Japonya'da da 19. yüzyılda, İslam dünyası hakkındaki istihbarat ve bilgi toplama faaliyetleri, İslam dünyası hakkında ki Şarkiyatçı bilginin o ülkenin siyasi iktidarının dış politikada ki menfaatlerine hizmet etmesi için kullanılması süreci doğrultusunda gelişmektedir. Özellikle, 19. yüzyılın son dönemlerinde, Japonların Osmanlılarla yaklaşması ile beraber, Japonların Osmanlı toprakları ve komşu ülkelere yaptıkları inceleme ziyaretleri artmaktadır. Bu ziyaretlerin sonucu hazırlanan çeşitli raporlar, Japonların, Rusya'ya karşı bilgi toplamak ve çeşitli bağlantılar kurmak istediklerini, ayrıca, Orta Asya, Rusya, Balkanlar, Yakın Doğu gibi, pek bilmedikleri bu bölgeleri yakından ve birinci elden tanımak istediklerini göstermektedir.

Japon Dışişleri Bakanlığı, Gaimusho'nun 1880'de organize ettiği Yoshida misyonu, Japonların birinci elden Yakın Doğu hakkında bilgi toplama çabalarından en ünlü olanıdır. Gaimusho'nun, 1880 yılında Bakanlıktan Yoshida Masaharu'nun başkanlığında organize ettiği bu misyona, Imperial Otel'in yöneticisi Yokoyama Nagaichiro, Kara Kuvvetleri Ordu İstihbaratı'ndan Yüzbaşı Furukawa Nobuyoshi, ve iki asistan Tsuchida Seijiro ile Asada Iwataro, ile bazı tüccarlar katılır. Daha sonra 1891 yılında Ertuğrul gazilerini İstanbul'a götürecek olan Hiei savaş gemisi ile Basra Körfezi'ne, biraz da gövde gösterisi yapar bir biçimde gelen Japon misyonu, son derecede zor şartlar içinde geçen bir kara yolculuğundan sonra Peshawar bölgesine varır ve Yoshida raporunun ifadesine göre bu "korkunç" yolculuktan sonra Tahran'a avdet eder. Misyon, Tahran'da 12 gün kaldıktan sonra, Kafkasya bölgesini gezer, ve 1881 yılında İstanbul'a varır. Osmanlı payitahtında, Abdülhamid II tarafından sıcak bir şekilde ağırlanan misyon, görüşme sırasında Sultanın, iki ülke arasında bir antlaşma imzalanmasını teşvik ettiğini ifade etmektedir. Buradan, misyon, Romanya, Budapeşte ve Viyana güzergahını takip eder, Viyana'da, Yoshida Petrograd'a yola çıkar, Yokoyama ve tüccarlar Londra'ya giderler, Furukawa ise İtalya yoluyla Japonya'ya döner. Yoshida misyonunun Gaimusho'ya sunduğu rapor yakın Doğu hakkında ki ilk ayrıntılı rapor olmakla beraber, raporu yazarlar Batılı değerler ve dünya görüşünü Büyük bir iştiaqla kabul etmiş olan ilk Meiji neslinin temsilcileri olarak, misyonerler ve diplomatlardan edinilmiş olan Batıcı önyargılarla, İslam ve Yakın Doğu kültürü ve insanlarına bakmaktadırlar.

Yoshida raporu için İran ve çevresi, büyük bir olasılıkla çok zor geçen bu yolculuğun da etkisiyle, genel olarak, "kurak iklim ve çöl koşulları" coğrafyasına sahip olduğundan, Japon insanların yaşaması için çok yabancı bir ortamdır. İran halkı ve yetkilileri ise soğuk ve sert karaktere sahiptir. Açıkçası, Yakın Doğu hakkında, fazla bilgisi olmayan bu ziyaretçiler için İran yolculukları sırasında edinmiş oldukları bu ilk "İslam dünyası" imajı olumsuzdur ve henüz "modern" değildir. İslam dünyası, bugün dahi bazı Japonlar için devam eden bir olumsuz tavır çerçevesinde, Japonlar için anlaşılması zor bir coğrafya ve kültür ortamını temsil etmektedir (Katsufuji, 1981: 170-172).

Bu dönemde dikkat çeken bir başka inceleme ziyareti ise, Japon Genel Kurmay İstihbaratının ünlü "macera-perest" istihbarat subayı Albay (Colonel) Fukushima Yasumasa'nın Orta Asya'yı 488 günde at sırtında geçtiği zorlu uzun yolculuğu sırasında Osmanlı topraklarına 1892-93 yıllarında uğramasıdır. Fukushima, 1895 yılında tekrar Tokyo'dan hareket eder, Afrika, Osmanlı İmparatorluğu, Seylan, ve Hindistan'a uğrayarak, bu sefer 1896 yılında İran'a girer, sonunda, Tayland, Vietnam yoluyla, 1897 yılında Japonya'ya dönüp, bu yolculuklarında elde ettiği bilgileri ve intibalarını ayrıntılı bir raporla Genel Kurmay'a sunar (Katsufuji, et al., 1986: 170-2; Komura, 1988: 46-8).

Bu tür istihbarat ziyaretlerinden bir tanesi de, Japonya'nın Taiwan sömürge idaresi için çalışan, Ienaga Toyokichi'nin 1899 ziyaretidir. Özellikle, Anadolu'da ki Afyon üretimi hakkında, Taiwan yetkilileri için inceleme raporu sunma görevini üstlenen Ienaga, 1899 yılında, önce gene Basra Körfezi'ne avdet ettikten sonra, Yoshida misyonu ile aynı kara yolunu geçerek Tahran'a varır, İran'da seyahat ettikten sonra, Bakü ve Batum Kara Deniz kıyısında ortaya çıkar, ve buradan İstanbul'a deniz yoluyla varır. Ienaga, Anadolu'nun iç bölgelerini ziyaret eden ilk Japon olarak, afyon üretimi ile ilgili çalışmalarını sürdürdükten sonra, Suriye'ye geçer, ve Mısır yoluyla, Hindistan'a gittikten sonra, 1900 yılında Taiwan sömürge yönetimi yetkililerine, raporunu sunar.

Bu inceleme ziyaretleri sonucunda hazırlanan Japon misyon raporları, Avrasya kıtasının halkları ve kültürleri hakkında İslam dünyasını da içeren, ilk Japon intibalarını yansıtmaktadır. Bu ziyaretlerin sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu ve bölgesi hakkında en azından sekiz tane

belli başlı rapor mevcuttur. Aslında, Osmanlı ve Japon ilişkilerinin pek az olduğu bir dönemde, bu kadar çok sayıda ayrıntılı raporun hazırlanmış olması, Japon Dışişleri Bakanlığı ve başka bakanlık ve devlet kuruluşlarının Osmanlı Türkiye'si ve yakın bölgeleri hakkında ürettikleri geniş çaplı araştırmalar ve yazışmaları da göz önüne alınırsa, Japon hükümetinin Osmanlı bölgesine, Batıların Doğu meselesi sorunsalı çerçevesinde baktıklarını ve bu bölge ve çevresinden Japonya'ya nasıl menfaat sağlanabileceği kaygısı ile hareket ettiklerine işaret etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu dünyasını Japonca ele alan bu çalışmalardan bazıları diplomatik mahiyette olan ziyaretlerin sonucunda yazılmış olan hatıratlar ve seyahatnamelerdir. Örneğin, Japon devlet adamlarından, Kuroda Kiyotaka, Kan'yu Nikki(dünya seyahati günlüğü) eserinde, 1887 yılında yapmış olduğu dünya seyahati sırasında Rusya'dan İstanbul'a yaptığı yolculuğu ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Bu tür seyahatnamelerden, erken döneme ait bir eser ise, Japonya Londra Büyükelçiliği'nden ülkesine dönerken İstanbul ve Osmanlı topraklarına uğrayan Nakai Hiroshi'nin 1877 yılında basılan Man'yu Kitei(Türkiye, Yunanistan ve Hindistan Seyahatleri kayıtları) . 1891 yılında Ertuğrul gazilerini İstanbul'a geri getiren iki Japon savaş gemisinin kumandanı Oyama Takanosuke'nin yazdığı İstanbul ve Türkiye yolculuğu ile ilgili günlüğü göze çarpmaktadır. Toruko Kokaiki(Türkiye deniz yolculuğunun günlüğü) adi ile 1891 de, İstanbul'dan döner dönmez basılan bu günlük, II. Abdülhamid ile yapılan görüşmeden ayrıntılı bir anlatımını içermektedir. (Kuroda, 1887 (1987); Nakai, 1877; Oyama, 1890 (1988)).

Osmanlı İmparatorluğu hakkında olan diğer çalışmalar ise, istihbarat raporları bağlamında basılan eserlerden belli başlıları içinde yer almaktadır. Örneğin, Albay Fukushima'nın Genel Kurmay'a sunduğu, ayrıntılı Avrasya yolculuğu eserinde Osmanlılar hakkında da bilgiler mevcuttur. Bu tür çalışmaların arasında, Furukawa Nobuyoshi'nin 1891 yılında gene Genel Kurmay için yazdığı Perushia Kiko (Iran seyahatnamesi) , ile Ienaga Toyokichi'nin Anadolu ve Afyon üretimi meselesini incelediği, 1900 basım tarihli, Nishiajia İryokoki(Batı Asya seyahatnamesi) önemlidir. (Furukawa, 1891 (1988); Ienaga, 1900 (1988)).

Japon Dışişleri Bakanlığı'nın, Osmanlı Devleti hakkında hazırladığı raporlar arasında, ilk göze çarpan çalış-

malar, erken Meiji döneminde Japon yetkililerinin kapitülasyon meselesinin çözümü için Osmanlı Devleti'nin durumunu incelemektedir. Meiji Restorasyonu'ndan hemen sonra, dünya koşullarını incelemek, özellikle, Batı devletleri ile imzalanmış olan kapitülasyon larını düzeltmek amacı ile Japon hükümetinin Prens Iwakura başkanlığında oluşturulan Büyük bir Japon misyonu iki yıl sürecek olan bu önemli dünya seyahati sırasında, Batı ülkelerinin belli başlı başkentlerini ziyaret ederken, ayrıca modernleşme için gerekli olan her konuda bilgi toplamayı da amaçlamaktadır. Prens Iwakura misyonunun Avrupa'yı ziyareti sırasında, misyon katiplerinden Fukuchi Genichiro, Iwakura tarafından, Osmanlı kapitülasyonları koşullarını incelemek üzere İstanbul'a yollanır. Fukuchi'nin 1871 yılında yazdığı rapor konunun ilk incelemelerinden olmakla beraber, Japon yetkili makamlarınca yeterli bulunmamış olduğundan, bu çalışmalar daha ayrıntılı bir biçimde sürdürülmüştür. Nitekim, konunun önemsendiğini, bu yıllarda Meiji hükümeti için, devlet tercüme bürosunun, Türkiye ve Mısır'da ki Konsolosluk mahkemeleri hakkında hazırlanmış olduğu bazı çeviri belgelerinden anlayabiliriz. Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı ile ilgili çalışmaları arasında, ayrıntılı olan bir tanesi ise, 1911 Okada Elçiliği tarafından hazırlanan Toruko Jijo (Türkiye'nin durumu) raporudur. Gaimusho'nun bu raporu, 1890'lar den sonra ki dönemde, artık, Japonya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilgisinin Doğu Sorunu ve İmparatorluk kurma stratejisi içinde yer aldığını iyi bir şekilde temsil etmektedir. Rapor, Osmanlı Devleti'ni, milliyetçilik akımları çerçevesinde gittikçe önem kazanan etnik yapısının çeşitliliği ve milliyetçilik ve çöküş sorunsallarının gündeminde ele almaktadır. Büyük bir olasılıkla İngiliz kaynaklarından tercüme edilmiş gibi görülen, bir harita, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan bölgelerinin etnik yapısı hakkında epey ayrıntılı bilgileri yansıtmaktadır. Raporda ele alınan konular arasında göze çarpan ilginç konulardan bir tanesi Balkan milliyetçiliği sorunu çerçevesinde, Abdulhamid'in Arnavutluk politikası ele alınmakta ve Arnavutların Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının Balkan milliyetçiliğini engellemekte uzun bir müddet başarılı olduğu gözlemlenmektedir. Bir başka ilginç değerlendirme ise, Basra vilayetinin, Osmanlı hakimiyetinden İngiltere'nin eline geçmesi durumunda, bu bölgenin Japon iş dünyasının menfaatleri açısından iyi bir pamuk üretim imkanları sağlayabileceği görüşüdür. Bu bağlamda, Osmanlı devle-

tinin Almanya desteği ile yaptırdığı Bağdat demiryolunun İngiltere'nin dünya hakimiyetine büyük bir tehdit oluşturduğu şeklinde yorumlandığı ifade edilmektedir (Gaimusho, 1911: 105-18, 100-4, 216-48).

Yukarıda değinilen Japonca eserler, özellikle istihbarat raporları, Meiji Japonlarının Osmanlı ve İslam dünyası hakkında ki görüşlerinin, aslında, Batılı Büyük Devletler politikası çerçevesinin bir uzantısı olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim, bugünkü Japon İslam çalışmaları uzmanları özellikle Yoshida raporunu eleştirirken, raporun genel olumsuz havasını, özellikle İran bağlamında bölgenin kültür ve insanların Japonlar tarafından "kültür şoku" denilecek ölçüde yadırganmış olmasını, erken Meiji reformistlerinin asri Batılılaşma politikalarının yarattığı bir Avrupa - Amerika merkezli dünya görüşünün fazla bir iştiaqla Batıcı Japonlar tarafından benimsenmiş olmasından kaynaklandığını iddia etmektedirler. Nitekim, daha sonra, Japonya'nın II Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarının en kıymetli Osmanlı tarihçisi olan Naito Chishu bile, eserlerinde, Japonların Babı Ali den kapitülasyon istemeleri ile kadük olan sorununun, Aslında, o dönem devlet adamlarının Batıcı düşüncesinin, ünlü reformist yazar Fukuzawa Yukichi'nin Japonya'nın çağdaşlaşmasının geleceğinin, Japonların, ancak, Asya uygarlığından dışarı çıkıp, Avrupa ve Batı uygarlığına girmesinde bulunduğu, meşhur Datsu-a (Asya'dan Çıkmak) önermesinin yarattığı önyargılı tavırdan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu önyargılı görüşe göre, modern Japonlar için, İslam dünyası ve Müslümanlar çağdaş medeniyetin bir parçası değildirler. Örneğin, Fukuzawa, 1875 yılında, Japon kamuoyuna Batıcı politikalarının önemini benimsetmek için bastığı popüler eserinde, Bunmeiron no Gairyaku'da (Medeniyet teorisinin bir kısa özeti) Osmanlı Devleti'ni anlatırken, Osmanlı Devleti'nin her ne kadar bir zamanlar çok üstün olmuş ise de, bugün, zayıf Çin İmparatorluğu gibi (yarı-aydınlanmış) ülkeler kategorisinde olup, Japonya için uygun olamayan bir model olduğunu belirtir (Komura, 1988, genel olarak olumsuz görüşün eleştirisi; Katsufuji, et. al., 1986: 170-72); Fukuzawa, 1875(1970): 16).

Ancak, Meiji devrinin son dönemine bakıldığında, bazı Japonların, Osmanlı İmparatorluğu, Türkler, ve İslam dünyası hakkında yazdıkları eserlerde, Gaimusho gibi Meiji Devleti'nin merkez yönetiminin görüşünden, farklı yeni yaklaşımlar ifade etmeye başlamaktadırlar. Bu yeni Japon yorumların, "Japon" Romantik Oryantalizmi,

milliyetçi Asyacılık ideolojisi gibi yeni yaklaşımları ifade ettiği gözden kaçmamaktadır. 1892 yılından itibaren İstanbul'da ticaret işleri ile uğraşan Yamada, bir yandan Cumhuriyet Türkiye'sinin ünlü Beyoğlu Japon oyuncakçı mağazasını kurarken, bir yandan da kendi çapında Japon Viyana Büyükelçisi Makino için Rusya'nın Karadeniz donanmasının hareketleri hakkında bilgi ulaştırmaktadır. Yaşamı boyunca kendisini gerçek bir Türk dostu olarak gören Yamada'nın 1910 yılında bastırdığı Toruko gakan (Türkiye'ye görsel bir bakış) eseri, hatırı sayılır ölçüde iyi bir edebi ve sanat kabiliyeti olan bu yazarın kendi çizdiği insan portreleri, ve şehir manzaraları ile, İstanbul'un günlük yaşamı ve Türkler hakkında son derecede zevkle okunan bir tanıtım eseridir. Örneğin, Yoshida raporunun İran ve İslam dünyası hakkında ki genel olumsuz havasın dan çok farklı olarak, Yamada'nın bu eserinde ifade ettiği Osmanlı ve Türk imajı, o dönemin, Pierre Loti gibi Türklerle sempati duyan Avrupalı seyyahların gözlemlerinin romantizmine çok benzemektedir. Ancak, Yamada, Batılardan farklı olarak, 1900'lü yıllarda Japon gençliğinin kendi Şarklı kökenlerine tekrar dönme arayışlarına uygun bir şekilde Türkleri Büyük Şark Medeniyeti'nin bir parçası olarak görmektedir. Yamada, bu eserinde, Japonlar ve Türklerin ne kadar birbirine benzediğini vurgulamaktadır. Yamada'nın romantik yaklaşımıyla, bu eseri, erken Meiji eserlerinde mevcut olmayan, yeni bir Japon ve Türklerin "benzerliği" iddiasını önermektedir. Belki de, Toruko gakan, bundan sonra Japon ve Türk ilişkilerinin bugün için dahi resmi diplomatik terminolojisi haline gelen, ortak Orta Asya kültür geçmişi, geleneklere bağlılık, paylaşılan bir cengaver ruhu gibi Japonların ve Türklerin birbirlerine benzediği görüşünün olduğu ilk eserlerdendir. Yamada'nın eserinde, Osmanlı Devleti çöküş içinde olsa bile, bağımsızlığını "mucizevi" bir şekilde korumuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Japonya açısından Asya gücünün Avrupa'nın içindeki uzantısıdır. Japonya, Türk modernleşmesine yardımcı olmaktadır. Çünkü 1908 Jön Türk Devrimi Meiji Restorasyonu'ndan esinlenmiştir. O halde Japon gençliği, Türklerle yardımcı olmalıdır-gibi önermelerle, Toruko gakan eserinde yer alan çeşitli yazılar, 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan galibiyetle çıkan Japon toplumunda yeni Asyacı düşüncelerin filizlendiğini romantik bir şekilde ifade etmektedir (Esenbel, 1996: 242-247).

Buna karşın, Asyacı Japon tavrının her zaman böyle kültür romantizmi içermeyeceği bellidir. Asyacı eğilimle-

ri olan Japonların 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı-Türk-İslam dünyası kapsamında yazacakları çeşitli raporlar ve eserler, Meiji istihbarat raporlarının devletçi pragmatizmi, veya, Yamada gibi romantik yazarların "şirir" Oryantalizminden, ayrılarak, Osmanlı Devleti'ni, geniş bir bütün olarak gördükleri bir İslam dünyasına, önemli bir pencere olarak algılamaktadırlar. Japon Asyacılığının bu siyasal boyutunda, Japonlar, Batı karşısında ezilen tüm Müslümanların müttefiki, hatta, kurtarıcısıdır: Bir yerde çöken Osmanlı'nın yerini almaktadır. Osmanlı dünyası ise bu İslam dünyasının bir parçasıdır. Ancak, Japonların asıl amaçları, anti emperyalist Müslüman aktivistlerle, her şekilde bir bağlantı kurmak ve bu bağlarla, Japonya taraftarı bir kamuoyu ve yerine göre "beşinci kol" oluşturmaktır. Özellikle Rus-Japon Savaşı sırasında, Romanov Çarlık yönetimine karşı girişilen başarısız 1905 devrimi sırasında, Japon askeri ve istihbarat yetkililerinin, bu olay sırasında su yüzüne çıkan Rus muhalifleri, Fin ve Polonyalı vatanperverler, ve Tatar ve Müslüman aydınları ile yakın irtibat kurdukları çeşitli kayıtlarda yer almakta ve yeni çalışmalarla bu ilginç siyasi ilişki gittikçe açığa kavuşturulmaktadır. (Akashi, 1988: 28; Harries and Harries, 1991: 80, 92). Bu dönemde, Rusya ve İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın baskısı altında hisseden, Pan-İslamcı Abdürreşid İbrahim (1857-1944) gibi bazı Müslüman aktivistler de kendi çaplarında, Japonya ile işbirliği yapmayı, Müslümanların bağımsızlığı ve kurtuluşu için gerekli görmektedirler. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden ilk Japon Müslüman Hacı, "Ömer" Yamaoka Kotaro'nun (1880-1959) yazdığı, 1912 yılında basılan Arabia judanki (Arabistan yapılan hac seyahatnamesi) bu yeni siyasi Asyacılık ve İslamiyet birlikteliği görüşünü yansıtan eserlerin ilk örneğidir. Abdürreşid İbrahim'in 1908 yılında ziyaret ettiği Japonya'dan 1909 yılında Japon milliyetçi Asyacılarının desteği ile yaptığı uzun bir Asya ziyaretin sırasında, dönüşünde, Bombay'da buluşup, İstanbul'a getirdiği Ömer Yamaoka, İstanbul'da çeşitli konferanslar vermiş, Japonya'nın Müslümanlara yardım edeceği mesajını yaymaya başlamıştır. Yamaoka, İbrahim'in yardımı ile Mekke ve Medine'yi hac için ziyaret ederken, Mekke şerifi ve başka önemli Arap yetkililer ile de görüşme fırsatı elde etmiştir. Yamaoka'nın bu eserinde, Osmanlı Devleti artık, Yamada'nın gözlemlediği romantik Şark Medeniyeti olgusu değildir. Osmanlı, sadece, Japonya'nın Arap dünyası, hatta İslam dünyası için elzem olan bir köprü veya

penceresidir. Japon okuyuculara, kendisinin “Müslüman” olmasını, Japon İmparatorluğu’nun bekası ve refahı için gerekli olduğunu açıklarken, Yamaoka, Japon gençliğini, “ yüzeysel Batıcılıktan” sıyrılmalarını öğütler ve Japon İmparatorluğu’nun güçlenmesi için, çok kötü şartlarda yaşayan Müslüman halklara yardım etmeye çağrıda bulunmaktadır. Japonya’ya döndükten sonra, uzun bir süre, Çin Müslüman bölgelerinde çalışmalar yapan Yamaoka, gelecekte Japon İmparatorluğu için Hindistan, Orta Asya, Çin, güney Doğu Asya’da, Batı karşıtı Müslüman çevrelerde aktif görev alan, İslam çalışmaları uzmanı Japon aktivist-ajanların ilk örneğidir (Esenbel, 1995: 13-8; Uçar, 1995: 15-17; Yamaoka, 1912: 1-2; Katsufuji, 1981: 173; Komura, 1988: 52-3, 360-7, 468-74).

SONUÇ

19. yüzyılda, Japonların, Osmanlı İmparatorluğu ve İslam dünyası hakkında yazdıkları eserler, Japon toplum ve devletinin bu süre zarfında geçirdiği siyasal, kültürel, ve kimlik sorunlarını yansıtmaları açısından, ilginçtir. Bugün dahi, Türklerin, Japonlar ve Japonya intibahının Rus-

Japon Savaşı’nın yarattığı, olumlu görüşün devamı olduğu göz önüne alınırsa, Japonların görüşlerinin çok daha çeşitli olumlu ve olumsuz imajlar içerdiği açıktır. Japonların yazdığı Osmanlı bağlantılı eserlerin, şu ana kadar Türkiye’de pek ayrıntılı bir şekilde incelenmemiş olan, Türk-Japon ilişkilerinin tarihinin Japon tarafının da ele alınarak, derin incelemelerinin yazılması için çok önemli olduğu şüphesizdir. Japonların bugün dahi, 19. yüzyılda, yukarıda zikredilen raporlarda ifade gören çok çeşitli görüşler çerçevesinde, Osmanlı ve Türk ögesini, değerlendirdiklerini gözlemlemek mümkündür. Kimi Japonlar için Osmanlı/Türk ögesi, zaman zaman, önyargılı bir Batılı anlayışla “medeniyeti yetersiz” Müslümanlar kategorisinde yer almakta, kimi zaman ise tam tersine Japonlara benzeyen Türkler Romantizmi, veya Batıya karşı bir tavır içinde, Japonların Asyacı ortağı Türkler, gibi çelişkili imajlar içermektedir. şüphesiz, bu görüşlerin çeşitliliği, Japon toplumunun 19 ve 20. yüzyılda geçirdiği modernleşme sürecinin siyasal ve kültürel boyutunun çelişkilerini ve zıt yapılarını bize anlatmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akashi, Motojiro, 1988. Ryakka ryusui: Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties During the Russo-Japanese War, hazırlayan, Olavi K. Falt ve Antti Kujula, çeviren, Inaba Chiharu, Studia Historica, 31, Helsinki: Societas Historica Finlandiae.
- Atık, Ümit, 1898. *A Century of Turkish Japanese Relations: Towards a Special Partnership*, İstanbul: Turkish Japanese Business Council.
- Beasley, W. G., 1964. *The Modern History of Japan*, New York: Praeger.
- Esenbel, Selçuk., 1995, “İslam Dünyasında Japon İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları” *Toplumsal Tarih*, 19(4): 13-8.
- Esenbel, Selçuk. 1996. “A Fin de Siecle Japanese Romantic in İstanbul: Th3e Life of Yamada Torajiro and His Toruko Gakan”., *Bulletin of SOAS*, 59/2: 237-52.
- Fukuzawa, Yukichi., 1875(1970), *Bummeiton no gairyaku in Fukuzawa Yukichi zenshi* , 4, Tokyo: Iwanami shoten.
- Furukawa, Nobuyoshi, 1891 (1988), *Perushia kiko. Tokyo : Sambo honbu. In Meiji shiruku rodo tanken kikobun shusei*, 2. Tokyo : Yumani shobo.
- Gaimusho., 1911, Toruko jijo.1 tokyo: *Gaimusho seimukyoku dainika*.
- Harries, Meirion, Harries, Susie, 1991, *Soldiers of the Sun*. New York: Random House.
- Jenaga, Toyokichi, 1900 (1988), *Nishiajia ryokoki*. Tokyo: Minyushi. In Meiji siruku rodo tanken kikobun shusei,16, Tokyo:Yumani shobo.
- Komatsu, Kaori, 1992, *Ertugrul Faciası: Bir Dostluğun Doğuşu*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Katsufuji, Takeshi, Naiki Ryoichi, and Okazaki Shoko. 1981 *Isuramu Sekai: Sono Rekishi to Bunka*. Tokyo: Sekai Shisoshia.
- Komura, Fujio, 1988, *Nihon isuramu shi senzen senchu rekishi no nagare no naka ni katsuyoshita Nihonjin musurimutachi no gunzo*, Tokyo : Nihon

Isuramu Yuji Remmei.

- Kuroda, Kiyotaka, 1887 (1987), *Kanyu Nikki*. In Meiji Obei Kemmonroku Shusie, 6. Tokyo: Yumani shobo.
- Marsutani, Hironao, 1986, *Nihon to Toruko: Nihon Toruko Kankeishi*, Tokyo: Chuto Chosakai.
- Mütercimler, Erol, 1993, *Ertugrul Faciası ve 21 Yüzyıla Doğru Türk-Japon İlişkisi*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Naito, Chishu, 1930, “Toruko Shisetsu Osman Pasha Raicho no Shimei” *Shigaku*, 9 (4): 575-86.
- Naito, Chishu, Kotsuji Setsumi, and Kobayashi Hajime, 1942, *Seinan Ajia no shusei*, Tokyo : Meguro Shoten.
- Nakai, Hiroshi, 1877, *Toruko Girisha Oyobi Indo Manyu Kitaci*, Tokyo.
- Nish, Ian H., 1976, *The Anglo-Japanese Alliance: A Study of Two Island Empires*, Westport: Greenwood Press.
- Nish, Ian H. ,1985, *The Origins of the Russo-Japanese War*, London: Longman.
- Oyama, Takanosuke, 1890 (1988), *Toruko kokai kiji. In Meiji siruku rodo tanken kikobun shusei*. 10. Tokyo: Yumani shobo.
- Shaw, Stanford J. and Shaw, Ezel Kural, 1977, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Clambridge: Cambridge University Press.
- Takahashi, Tadahisa, 1982, “Türk Japon Münasebetlerine Kısa bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, 18 Haziran, 124-8.
- “Toruko Oyobi Ejiputo ni aru ryojikan saiban no ken”. 1986, *Tsuyaku shusei daichi ben of Meiji seifu tsuyaku soko Ruisan*, 5. Tokyo: Yumani shobo.
- Uçar, Ahmet, 1995, “Japonların İslam Dünyasındaki Yayılmacı Siyaseti ve Abdürreşid İbrahim” *Toplumsal Tarih*, 20 Ağustos, 15-17.
- Yamaoka, Kotaro, 1912, *Sekai no shimpikyo Arabia judanki*, Tokyo, Hakubunkan.
- Zurcher, Erik J., 1993, *Turkey, A Modern History*, London: I. B. Tauris and Co.

OSMANLI DÜNYASINDA İSLAM REFORMU: OSMANLILAR İLE MALAY DÜNYASI ARASINDAKİ SOSYO-DİNİ BAĞLAR

DR. LİK ARIFIN MANSURNOOR

UNIVERSITY OF BRUNEI DARUSSALAM DEPARTMENT OF HISTORY / BRUNEI

GİRİŞ

Bu makale, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen hacca ve aynı dönem ile yirminci yüzyılın başında Güneydoğu Asya'daki İslam reformuna ilişkin, Hicaz Kayıtları (Records of Hijaz) sayesinde, yaptığım okumalarıma dayanmaktadır. Başlangıçta, Roff'un (1974, 1982) Vahhabizm, Jamaizm ve/veya Abduizm'in Güneydoğu Asya'daki İslam reformu hareketi üzerindeki etkisini genelleştirmek yerine; reformizm akışına ilişkin daha somut tarihi kanıtlar arama yolundaki uyarısını pek dikkate almamıştım. Nisan 1999'da *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*'ün düzenlenmesi tasarısı, beni İstanbul veya diğer Osmanlı öğretim ve reform kurumları ile aralarındaki olası bağları ve ağı biraz daha araştırmaya yöneltti. Tarihi referans, sayıca az ve dağınık olduğu için, araştırmamın henüz tamamlanmadığını açıkça belirtmeliyim.

Ondokuzuncu yüzyılda, Güneydoğu Asya'daki dini liderler arasındaki muhafazakarlık, aynı noktada bulunan, farklı unsurların bir sonucu olarak görülmüştür. Siyasi düşüş ve ekonomik durgunluk, burada kilit noktalardır. Özellikle, bence, Güneydoğu Asya'nın daha sağlam bir yapıya sahip olan diğer İslam devletlerinden coğrafi konumu itibarıyla uzak olması, bu unsur günümüzde geçerliliğini kaybetmiş olsa da, sosyo-dini reformda ciddi bir takım girişimlerde bulunmasını da engellemiştir. Avrupalı güçlerin siyasi ve ekonomik baskısı arttıkça; Müslümanlar, iki temel yolu izlemek zorunda kaldılar: Asimilasyon ve izolasyon. Güneydoğu'daki Müslü-

manların eğitim sistemi, yirminci yüzyılda da görüldüğü üzere, bu ikilemden kaçamadı.

Osmanlı eğitim sistemi ile modernleşme hareketi arasındaki ilişkiyi, ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Güneydoğu Asya'nın reform çabaları bağlamında incelemek gerekir. Osmanlı modelinin, bu dönemde yeni bir eğitim yönteminin kabulü bakımından, perçinleyici bir unsur olduğu doğru değil midir?

Güneydoğu Asyalı hükümdarların, Osmanlılar'dan haberdar ve onlara karşı ilgili olduklarını biliyoruz. Doğrudan İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti veya Orta Doğu'daki bağlı vilayetler, kutsal şehirler Mekke ile Medine ve Kahire vasıtasıyla bazı temaslar kurulmuştur. Bu ilişki; siyasi, ekonomik ve dini çıkarları da kapsayan bir dizi çıkarda aranmıştır. Ancak, eğitim alanındaki faaliyetler ve işbirliği hakkında çok az bilgiye sahibiz. Bu alanda resmi bağlara ilişkin bazı dağınık bilgiler bulunmaktadır.

Burada sunduklarım; bu dağınık parçalardan çok, Güneydoğu Asya ve Osmanlı topraklarından gelen din adamları ve öğrenciler için potansiyel potanın can alıcı noktalarını yeniden incelemeye ilişkindir.

Güneydoğu Asyalı Müslümanlar arasındaki modern eğitim ve İslam reformunun başlangıcının, Vahhabizm, Jamaizm ve/veya Menarizm'le temaslara dayandığına inanılmaktadır. Birçok modernist yazar; İslam toplumunun ondokuzuncu yüzyıldaki gerileme ve çöküşünü, İslam'ın hurafeperest, *taqlidi* ve çağdışı uygulanmasına ve otoriter yönetime bağlamıştır. Bu iddiada bir doğruluk payı olsa da, sorun aslında daha karmaşıktır ve bütünüy-

le bölgesel değildir. Başka bir deyişle, İslam dünyası ve büyük güçlerinin siyasi, ekonomik ve dini koşullarındaki bu çöküşü, Müslüman Güneydoğu Asya'yı doğrudan etkilemiştir.

Şimdi, Güneydoğu Asya'daki Müslümanların İslami eğitim ve dini yaşam reformu bağlamında yeni sorular yöneltilebilir. Reform arayışı; farklı dönemlerde, farklı yoğunlukta ve farklı alanlarda ortaya çıkmıştır. Genel olarak; yerel güçler, dış unsurlar bu düşünceyi evrenselleştirip girişimi desteklediğinde, ciddiyet ve hız kazanmıştır. 1810'lardan 1830'lara kadar süren Java ve Minangkabau'daki savaşların durumu, açık bir örnek niteliğindedir (Ricklefs 1981). Vahhabizm'le yakından alakalı olan reform hareketi, bu tür dini olayların patlak vermesini güçlendirmiştir.

Eğitim alanında, konu daha karmaşık, dolayısıyla netlikten uzaktır. Karmaşıklık, birbiriyle alakalı iki algı ve gelişmeyle ilgilidir. Bir taraftan, Güneydoğu Asya Müslümanları'ndaki eğitim, dini eğitimle yakından alakalıydı. Bu, İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, eğitimin izolasyonu ve gerilemesine yol açtı. Diğer taraftan, Avrupa yayılmacılığının saldırgan yapısı, o dönemde Avrupa modeli eğitimin kabulü açısından Müslüman liderler arasında ilgisizlik ve kuşkuyla yol açtı.

Bu koşullar altında, mevcut eğitim sisteminde yapılacak herhangi bir değişikliğin, dini meşruluğu ve yaptırımını olmalıdır. Dolayısıyla ve anlaşıldığı üzere, İslam eğitimindeki reform; '*ulema*', Müslüman hükümdarlar, saray halkı ve elbette *homines novi*, yani reformcular gibi "resmi" dini kanallar vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Reformcuların görevi, karmaşık ama daha kesindir. Mevcut duruma karşı koymadaki kararlılık ve becerileri, reformist eğitim düşüncesi de dahil, kitle desteğini sağlamada bir pasaport niteliği taşıyordu. Genelde, bu alanındaki düşünceleri, dini yaşamın kapsamını genişletmedeki ısrarlarıyla yakından bağlantılı ve dolayısıyla modern ve Batılı eğitim düşüncesi ile daha uyumludur. Birçok seçkin reformcu, Singapurlu Sayyid Shaykh al-Hadi (ö.1934), Tahir Jalaluddin (ö.1956), Minangkabaulu Abdullah Ahmad (ö.1934) ve Yogyakartalı Ahmad Dahlan (ö.1923), genellikle modern yöntem ve ruhu desteklemiş ve farklı başarılar elde ederek, eğitime ilişkin cesur fikirler öne sürmüştür. Bilimsel araştırmada yeniliğin İslam'a

aykırı olmadığına üzerinde durarak, hiç tereddüt etmeden İslami eğitimde yeni programlar başlattılar. Dolayısıyla bu, iki sistemin bir çatı altında yanyana bulunmasıydı. Birçoğu sadece birkaç yıl sürdü; bazıları ise sürekli bir gözden geçirme ve düzenleme sayesinde olsa bile, varlığını sürdürmektedir.

Diğer taraftan, '*ulema*'nın büyük bir kısmı, geleneksel öğreti ve buna inanan topluluklarla ilişkisinden dolayı, değişen çağa uyum sağlamak ve takipçilerinin sadakatını korumak için yeni yollar aramak zorundaydı. Değişiklikler, kaçınılmaz hale geldiklerinde kabul gördü. O zaman bile, dini meşruluk açısından ve kabul edilebilir kanallar vasıtasıyla haklı çıkartılmaları gerekiyordu. Mekke'de bu şekilde ortaya çıkan dini ağlar, '*ulema*'ların eğitim sisteminde değişiklik için gerekli olan kanalı oluşturmuştur.

Bu arada, Güneydoğu Asya'nın birçok kesimindeki Avrupa temsilcileri de, misyoner okullarını saymazsak, Batı okullarının ve yerli eğitimin öncülüğünü yaptılar. Bu girişimin yandaşları, bu politikayı onaylayıp çocuklarını bu tür okullara göndermede tereddüt etmediler. Reformcular, eğitimin İslami yapısının önemi üzerinde durduklarından, modern eğitimin olumlu etkisi ve hedefini kuşkuyla karşıladılar. '*Ulema*'ların tepkisi; bu dönem süresince diğer Müslüman ülkelerdeki benzeri olgularda karşılaşıldığı gibi, tahmin edileceği üzere temkinliydi.

Yukarıdakiler ışığında, eğitim reformundaki Osmanlı deneyiminin ve uygulamasının Güneydoğu Asyalılar arasında doğrudan, resmi ve açık bir takipçi kazanmadığı ortadadır.

Güneydoğu Asya'nın Osmanlı eğitim sisteminin resmi olarak kabul etmemesine rağmen, Osmanlı eğitim sisteminin Orta Doğu'nun birçok yerinde, özellikle Hicaz ve Levant'ta uygulanmasının, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında sistemi gören bilim adamları ve öğrencilerin eğitimin modernleştirilmesine karşı tutumlarını etkilediğini söylemek mübalağa olmaz. Dahası, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde bazı Güneydoğu Asyalılar'ın İstanbul'u ziyaret etmek ve hatta burada öğrenim görmek için davet edilmeleri de, kendi ülkelerinde eğitim reformu düşüncesini teşvik etmiştir. Yine, Orta Asya'dan İslami modernizmi veya re-

formizmi savunan bazı öğretmenler, Güneydoğu Asya şehirlerinde bazı varlıklı ve nüfuzlu topluluklara eğitim vermek üzere davet edilmişlerdir (bkz. Steenbrink 1986:25).

GÜNEYDOĞU ASYA'DA GELENEKSEL EĞİTİM: SARAY, TİCARET MERKEZİ, VARLIKLİ PATRON VE DİN ADAMLARI

Sheer sayısına rağmen, Güneydoğu'daki İslamlaşma'nın modern *tarihçesi* sık sık değişmektedir; yine de İslamlaşma'nın ilk safhası hakkında tarihi açıdan çok az bilgiye sahibiz. Bunun eğitim ve okuryazarlıkla bir ilgisi var mıdır? Ya da bunun sebebi, din değişiminin "ilk dönem sendromuna" ilişkin bir mübalağa mıdır? Yürütülecek ilk mantık; İslami eğitim söz konusu olduğunda; eğitimin, İslamlaşmanın ancak ilk safhasında gelişmesinden dolayı, tarihine ilişkin az sayıda yazılı eserin bulunması olacaktır. Modern Güneydoğu Asya öncesinde eğitimin gelişmesini aydınlatabilecek birkaç gerçeği sunmak istiyorum.

Öncelikle, tarihi eserler dahil, yazılı malzemelerin büyük bir çoğunluğu saray halkına aittir. Genellikle, bir hükümdarın din değiştirmesinin, halkının din değiştirmesini de belirlediği kabul edilir. Saraydaki yazılı eserler aynı zamanda, sarayda öğrenim ve eser yazımı açısından himayenin mevcut olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, öğrenim merkezleri saraylarda yer almaktadır. Bazı yabancı saray erkanı veya mensuplarının sürgüne gönderilmesi, eğitim kurumları da dahil, himaye ve bilginin daha da dağılmasına neden olmuş olabilir. Başkentteki cami ve saray, ilk dini, belki de tek yaygın eğitimin önemli merkezleri konumundadır.

Bu durum, Müslüman hükümdarlar gücü ve/veya zenginliğini muhafaza ettiği sürece devam eder. Onyedinci yüzyılda Aceh, onsekizinci yüzyılda Palembang ve Mataram ve ondokuzuncu yüzyılda Johor-Riau gibi nüfuzlu krallıklarda, yazılı eser ve din adamlarının varlığına ilişkin birçok örnekten sözedilebilir. Bu örneklerde, hükümdarlar ve onların memurları hem gücü ellerinde bulunduruyor hem de öğrenim ve eser yazımını himaye eden varlıklı işadamları konumunda bulunuyordu.

Ancak, ondokuzuncu yüzyıldan beri Avrupa'nın Güneydoğu Asya üzerindeki artan etkisi, öğrenim ve dini gelişmeye ilişkin yeni sonuçlar getirmiştir. Bir taraftan, güç merkezleri, en azından dini anlamda, saygınlık

ve etkilerini büyük oranda kaybettiler. Sadece öğrenim ve din adamlarını himaye etmede değil aynı zamanda Avrupalı güçlerin karşısında güç ve varlıklarını göstermede de başarısız oldular. Diğer taraftan, "iş ve gösteri" devam etmelidir. Bu açıdan, yaygın dini rehberlik ve eğitimi sağlamak amacıyla; genellikle dini, yerel liderler veya bilim adamları ortaya çıkmıştır.

GÜNEYDOĞU ASYA VE ORTA DOĞU ARASINDA GÜÇLENEN BAĞLAR ONDOKUZUNCU YÜZYILDAKİ OSMANLI DENEYİMİNE YAKINDAN BİR BAKIŞ

Güneydoğu Asyalı bilim adamları veya öğrenciler ile Osmanlı memur ve öğretmenleri arasındaki olası bağlantıların can alıcı noktaları, dolaylı ya da dolaysız, iki Kutsal Şehir'de, Mekke ve Medine'de, Kahire'de ve belki ayrıca Yemen'de ortaya çıkmış olabilir. 1870'lerin ilk yıllarında, eğitim reformu alanındaki munzam gelişmenin Hicaz'da meydana geldiğini belirtmek gerekir. 1291/1874 yılında, reformcu ve eylemci fikirleriyle tanınan bir bilim adamı olan Rahmat Allah İbn Khalid al-Uthmani önderliğinde, bir grup Hintli Müslüman tarafından Mekke'de, reformist amaç güden bir medrese kuruldu (Records 1996:IV, 402 (FO 195/1514); Maghribi 1981:77). Rahmat Allah İbn Khalid al-Uthmani, varlıklı bir Hintli bayan olan Sawlat al-Nisa'dan fon temin etti. Bu nedenle, *medrese*, al-Madrasah al-Sawlatiya olarak biliniyordu. Daha genel konular üzerinde duran başka bir medrese, bir süre sonra yine Mekke'de kuruldu. Bu medrese, Madrasat al-Falah olarak biliniyordu (Maghribi 1981:280-81). Yerel halk ve Kutsal şehrin diğer yaşayanlarını etkilemiş ; ancak Güneydoğu Asya'dan hiç öğrenci çekememiştir. Mekke'deki Güneydoğulu öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun (Cavalı), ya Cavalı öğretmenlerce sürdürülen çalışma gruplarına ya da Great Mosque'daki açık derslere katıldıklarını belirtmek gerekir. Aynı zamanda, 1291/1874'te, Osmanlı eğitim kurum, müfredat ve tarzının bir örneği olan ilk modern okul Cidde'de kurulmuştur. Bu *medrese*, halk arasında *al-Madrasah al-Rushdiyya* olarak biliniyordu (Maghribi 1981:280). Bu türdeki diğer üç okul, kısa sürede Medine (1293/1876), Yanbu ve Mekke'de (1302/1885) kurulmuştur (bkz. Records 1996:IV, 389-90).

Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığı esnasında, Güneydoğu Asyalılar'ın eğitim görmek amacıyla İstanbul'a gelmelerinin, Güneydoğu Asya'daki İslami eğitimin gelişmesinde bazı etkileri olmalıdır. Hiçbir resmi desteğin ve kurumsal bağın gelişmediği bir gerçektir; dolayısıyla olası bir etki, gayri resmi ve yavaş bir şekilde işlemiştir. Bu etki, belki de, müfredatın veya kitapların tanıtılmasında hissedilmiyor, fakat Osmanlı eğitiminin farklı bir yöne kaymasına karşı tutumlarında görülüyordu. Yirminci yüzyılın başında, Muhammad Abduh ve arkadaşlarının başlattığı Salafi hareketinden etkilenen daha bilinçli öğretmen ve eylemcilerin yaydığı gibi, bu etki, eğitimde reformcu düşüncüyü benimseme ihtiyacını doğrulayıp desteklemektedir.

Ancak, Eugene Rogan (1996)'ın *Asiret Mektebi* (1892-1909)'ne ilişkin yaptığı çalışmanın ışığında, Sultan Abdülhamid'in bazı Güneydoğulu öğrencilere İstanbul'daki büyük medreselerin birinde ileri düzeyde çalışmaları sürdürmeleri için burs vermiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Shaw, Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığının başından beri, imparatorluğun her köşesinden Müslümanları çağırıp, onların İstanbul'da uzun bir süre kalmalarını sağlama yolundaki girişimlerine değinmiştir (1977:260).

Aslında, tanınmış bir polemist olan Batavialı Sayyid 'Uthman al-'Alawi (ö.1911); Mekke, Hadramut ve Kahire'de öğrenim gördükten sonra 1850'lerin sonlarında İstanbul'a gelip burada bir süre kalmıştır (Steenbrink 1984:134-135). Uzun ve karmaşık kariyerine 1862'de bir polemist, yazar ve Indies'deki Hollanda hükümeti adına danışman olarak başlamıştır. Ayrıca, Acehnese ile Hollanda arasındaki siyasi ve askeri ilişkilerin 1870'lerin başında kötüleşmesi üzerine, ünlü bir din adamı olan Sayyid 'Abd al-Rahman Zahir'in (1878'de sürgüne gönderildi) başkanlığında, siyasi bir heyet 1873'te İstanbul'a gönderildi. İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti'nden askeri yardım talebi, farklı sebeplerden dolayı gerçekleşmedi. İlginçtir ki, Acehnese hükümdarı adına yazılan bir mektupta, Aceh, Osmanlı sultanının Aceh'i Osmanlı topraklarına dahil edip buraya sürekli bir temsilci göndermesini talep ediyordu. Sultan, Acehnese'in çaresizliğine, Hollanda'ya karşı diplomatik kanallar ve siyasi baskı yoluyla harekete geçerek karşılık verdi (Steenbrink 1984:74-75).

Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı sultanının saygınlığı Cava saray erkanı tarafından da tanınıp takdir ediliyordu. Bir saray yazarı olan *Babad Diponegoro*, bir reformcunun kendini çağdaş Osmanlı hükümdarının yüceliğinde şekillendirmesi gerektiğini belirtmektedir (*eh yo to Seh Ngabdurahim ngaliho Ngabdulkamid to siraki. Lan maneh ingsun warah kurang telung tabun iki ing bubrabe hiya nagara Ngayogya*) (Steenbrink 1984:26). Sultan I. Abdülhamid'e yapılan gönderme (1774-1789), Cavalı kahramanın (Diponegoro) çocukluk dönemine rastlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, kademeli eğitim sistemi, 1869'da Eğitim Bakanlığı'nın kurulmasıyla tam olarak faaliyete geçmiş oldu. İptidaiye, hâlâ makbul olan mektebi tamamlayıcı olarak kurulmuştu. Öğrencilere temel dini eğitim, okuma ve yazma dersleri veriyordu. İptidaiye'nin yanısıra, İptidaiye'yi bitirenler için dört yıllık bir program sunan Rüşdiye vardı. Rüşdiye; din, Osmanlıca, Farsça ve Arapça, aritmetik ve ön muhasebe, geometri ve matematik, dünya ve Osmanlı tarihi, coğrafya ve yerel diller dersleri veriyordu. İdadiye, Rüşdiye'yi bitiren öğrenciler için açılmıştı. Eğitim süresi üç yıldır. Fransızca ve Osmanlıca eğitim veriliyordu. Müfredat; mantık, ekonomi, coğrafya, dünya ve Osmanlı tarihi, cebir, aritmetik ve muhasebe, mühendislik, fen bilimleri, kimya ve askerlik derslerinden oluşuyordu. Dönemin en yüksek eğitim kurumu olan Sultaniye iki temel bilim dalında yoğunlaşmıştı: Edebi bilimler ve fen dersleri. Edebi ilimler; Arapça, Farsça ve Fransızca verilen dersler olarak ekonomi, uluslararası hukuk, tarih ve mantık konularını kapsarken; fen dersleri; mühendislik, cebir, trigonometri, fizik ve doğa bilimleri ve arazi ölçümünden oluşuyordu. Daha düşük seviyedeki okulların aksine, Sultaniye'deki eğitim ücretliydi. Ayrıca, Güneydoğu Asyalılar da dahil, İstanbullu olmayan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek başka eğitim kurumları da vardı. Bunlar; İslami çalışmaları takip etmek isteyen yetişkinler için özel bir okul olan *Teachers' Training College* (*Dar al-Mu'allimin*) (1870'de İstanbul'un Beyezid tarafında açıldı) ve yetimler için kurulan okuldu (Aksaray'da 1873'te açılan *Darüşşafaka*) (bkz. Shaw and Shaw 1977: 107-108).

Ayrıca, 1892'de *Asiret Mektebi*'nin açılması, alternatif bir öğrenim sunmuş ya da daha ziyade okulun mevcut

müfredatını yeniden düzenlemiştir. Oniki ila onaltı yaş arası çocuklara beş yıllık bir program sunarak, dört yılı Rüşdiye ve üç yılı İdadiye'de olmak üzere, yedi yıl olan öğrenim süresini kısaltmıştır. Beş yıllık bir sürede *Asiret*; Kur'an, alfabe, '*ulum diniye, imla*', *ta'lim*, Osmanlıca, tecvid, aritmetik, matematik, coğrafya, Fransızca, hattatlık, ek dersler, Arapça dilbilgisi, muhasebe, mühendislik, Osmanlıca konuşma ve Farsça konularında eğitim veriyordu. Bu sunum gözönüne alındığında, *Asiret*'in önemi, çevredeki Osmanlı tebaasının yeterli eğitim talebini karşılamaya yönelik ilgi ve planın 1892'den çok daha önce ortaya çıkmış olması gerektiği gerçeğinde yatmaktadır. Aslında, *Asiret*'in kurulması, bu tür talepleri karşılamak için halihazırda mevcut olan geçici düzenlemeleri daha da merkezileştirmiştir.

BAŞKENT VE İLÇELERDEKİ OSMANLI OKULLARI

Bu süre içerisinde, bu Güneydoğu Asyalı öğrenciler İstanbul'da ne elde ettiler? İstanbul'da çağdaş eğitimin önemine ilişkin olarak, bu Güneydoğu Asyalı öğrencilerin orta, hatta ilk seviyedeki eğitim kurumlarına kabul edilmiş olmaları mümkündür. Din dışı konuları kapsayan bir müfredat, birçokları için yeni bir deneyim olmuştur.

İstanbul'daki Brunei öğrencisi hukuk eğitimi gördüğü için, İstanbul'un Beyezid kesimindeki İslam çalışmaları için kurulmuş özel bir okul olan Galatasaray'daki Sultaniye, *Dariüşsafaka* ya da Süleymaniye külliyesindeki cami okuluna girmiştir. Bu tür bir bilgi dağınıklığı sorununu, Güneydoğu Asya'nın diğer bölgelerinde ortaya çıkan benzer bağlantılar hakkında çok az bilgiye sahip olmamızdan kaynaklanmaktadır; ancak ondokuzuncu yüzyıl Bruneisi azalan gücüne rağmen bu tür bir imkandan yararlandıysa, Güneydoğu Asya'daki diğer ülkelerin İstanbul'la daha güçlü bir bağ kurmuş olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır.

Daha geniş bir bakış açısı yakalamak için, Güneydoğu Asyalı öğrencilerin karşılaşp kabul ettiği diğer olası bağları ve birleşme noktalarını görmek durumundayız. *Azhar University* ile bağlara değinmeyeceğim; çünkü birçok bilim adamı, bu üniversitenin Güneydoğu Asyalı öğrenim geleneği üzerindeki etkisi üzerinde dur-

muştur. Öncelikle, Hint öğrenim geleneğini ele alalım. *Dars-i Nizamiya* (karma müfredat), onyedinci yüzyılın sonlarında Lucknow'daki Farangi Marhall *medresesinde* birçok profesör, özellikle Mulla Nizam al-Din tarafından geliştirilen müfredata dayanmaktadır. Bu müfredat başlıca; Arapça dilbilgisi ve sözdizimi, felsefe, mantık, matematik, belagat, hukuk ve ilkeleri, skolastizm, Kur'an tefsiri, peygamber gelenekleri, Sufiliğin ilkeleri ve tarihini kapsıyordu (bkz. Ahmad 1969:57).

Ortaçağ rasyonalizm ve tasavvufuna yer veren müfredattan memnun olmayan bazı '*ulama*'lar, 1867'de Deoband *medresesinin* kurulmasından sonra, yeniden gözden geçirilmiş bir müfredat geliştirdiler (bkz. lik 1990:84, 89-90). Bu müfredat, ortaçağın rasyonalist bilimlerine daha az yer veriyor ve modern bilimlere dışında bırakıyor; daha çok geleneksel teolojik bilimler üzerinde yoğunlaşıyordu. Skolastik, diyalektik, ortaçağ geometri ve astronomisi, mantık, İslam tarihi, Arapça ve Farsça dilbilgisi, şiir sanatı ve edebiyata yer vermesine rağmen; başlıca konuları hukuk, Kur'an tefsiri ve peygamber gelenekleriydi.

Bunları, öğrencilerin Osmanlı okuluna (Rushdiya) girdiklerinde öğrenmeyi umdukları konularla karşılaştırmak yararlı olacaktır. Dört yıllık bir öğrenim, bu öğrencilere dil (Arapça, Farsça ve Türkçe), aritmetik ve defter tutma, hattatlık, ahlak, dilbilgisi (sözdizimi ve etimoloji), kompozisyon yazma ve yazışma sanatı, coğrafya, resim sanatı, tarih, mantık, belagat ve araştırmayı öğrenme imkanı tanımıştır. Bu öğrenciler, okula yazma ve İslami çalışmalarda temel becerileri olduğu düşünülerek kabul edilmiştir. Sınavlar, her yıl *Şaban* ayında yapıyordu (Records 1996:IV, 390-95). Ancak, öğrencilerin sayısının az olması ve mevcut yerel koşullar, bu konuların verilmesini sınırlamış ve bazı düzeltmeleri teşvik etmiştir. Örneğin, Cidde'de bir öğretmen öğrencilerine temel dini bilgi, dini tören, Farsça ve Türkçe, coğrafya, aritmetik, tarih ve hattatlık dersleri veriyordu. Osmanlılar'ın gücü ve saygınlığına rağmen, bu öğrencilerin eğitimi, yerel nüfusu etkilemede başarısız olmuştur.

Ayrıca, olası bağlantıların can alıcı noktaları, farklı Müslüman toplumlarca izlenen müfredat ve kitap ya da ilkelerden anlaşılabilir. *Madhhab* yönelimi, Osmanlılar ile Güneydoğu Asyalılar arasındaki farklılıklar bakımın-

dan, buna olası bir cevap niteliği taşımadığı için, ders kitapları sunumunun bütünlüğünü inceleyebiliriz. Çünkü, bu dönemde Güneydoğu Asyalılar, genellikle 'ulema'lar ve onların kitapları vasıtasıyla, karma müfredata dayalı olmayan bir şekilde öğrenim görmeye devam ediyorlardı. Sanıyorum; hukuk, Arapça (dilbilgisi, sözdizimi, belagat), teoloji, ahlak ve diğer konular gibi öğretilen bilim dallarını inceledikten sonra, o dönemdeki İslami eğitim alanındaki munzam veya ilgili gelişmeye ilişkin bir tür tablo oluşturabiliriz. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Mekke'de *Great Mosque*'da ne tür bir eğitim verildiğine ilişkin karşılaştırmalı bir bakış açısı için, bkz. Snouck Hurgronje (1931:200).

Martin van Bruinessen, ondokuzuncu yüzyılda *Azhar University*'de okutulan kitap çeşitlerini inceledikten sonra şu sonuca varmıştır: Dini eğitim merkezlerinde (*pondok*) verilen müfredat türü, Osmanlı veya Mughal medresesindekinden çok *Azhar University*'deki müfredata daha yakındır (Bruinessen 1995:35). Araştırmanın odak noktası *fiqh* kitaplarını araştırmaya yönelikse, Azhar dört *madbhaba* dayalı *fiqh*in öğretilmesini sağladığı için, bu konuda Bruinessen'e katılmak durumundayım. Ancak, akademik bilimlere dayalı öğrenim bütünlüğünü incelemeliyiz. Çağdaş İslam dünyasının birçok bölümünde akademik bilimlerin ayrımı, genelde Ghazzali'nin şemasına dayalıydı. Ghazzali'ye göre; bilgi, dini ve düşünsel bilimler olarak ikiye ayrılır. Dini bilimler; '*ilm al-tawhid*, Arap bilimleri, Kur'an tefsiri, '*ilm al-rijal*, *usul al-fiqh* ve *al-sira* gibi temel bilimler (*usul*) ve '*ibada*, *bay*', *qisası* kapsayan *fiqh*, veraset ve ahlak ('*ilm al-akblaq*) gibi yan bilimler olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca; düşünsel bilimler de matematik, mantık, doğa bilimleri ve doğa üstü varlık bilimleri, yani metafiziği, kapsamaktadır (Osman 1992:207-209). Bu şemayı Osmanlı ve Maghal medreselerinde verilen genel müfredatla karşılaştırsak, geleneksel İslami eğitim kurumlarındaki öğrenimin birleştirilmesi yolundaki genel gelişmenin gerçekleştiğinden emin olabiliriz. Dolayısıyla, bu kurumların bazılarında birtakım değişiklik ve reform uygulandığında, diğer kurumların bunları takip etme şansı daha yüksekti.

Francis Robinson (1997), ondokuzuncu yüzyılda İslam dünyası üzerindeki Avrupa etkisinin yoğunluğunun, Müslüman toplumlar arasındaki düşünsel iç ilişkileri sona erdirdiğine değinmiştir. Daha da önemlisi; Osmanlı,

Safavi ve Mughas gibi büyük Müslüman güçler arasında dahi, eğitim, rasyonel bilimlerden uzaklaşarak büyük bir erozyona uğramıştır. Eğitim, yaygın bilimlerin mülkü haline gelmiştir. Daha önceki eğitim; dilbilgisi ve sözdizimi, belagat, teoloji ve matematiği de içine alan rasyonel ve yaygın bilimlere dayanıyordu.

Güneydoğu Asya'daki ilk reformcu okullar, temel dini eğitime ve bazı din dışı eğitim unsurlarına yer veriyordu. Güneydoğu Asya'da tam olarak ıslah edilen ilk okul olan Madrasat al-İqbal al-İslamiya, Kasım 1907'de kuruldu. Arapça, dini konular, İngilizce, Malayaca, aritmetik, coğrafya, tarih, tartışma ve kompozisyon dersleri veriyordu (bkz. Abu Bakar 1994:121-22). İlginçtir ki, Bu medresenin kurucularından biri ve düşünürü, 1890'ların ilk yıllarında kurulan ve *Rushdiya Society* olarak bilinen Riau bölgesindeki bir çalışma grubunun üyesiydi. Bunun, Osmanlı İmparatorluğu'nda geliştirilen modern Rüşdiye düşüncesiyle bir ilgisi olduğu net değildir. Güneydoğu Asya'da diğer pek çok reformcu Müslüman tarafından bunun ardından kurulan medreseler, genellikle Singapur modelini takip ettiler. Dini konulardaki müfredat, yeni kitaplar ve yeni bir dini uygulama çizgisi yaratma bakımından eski sistemden farklılık gösteriyordu. Din dışı konular, genellikle hükümet okulları tarafından onaylanan müfredata dayanıyordu (bkz. Steenbrink 1984: özellikle 39,56-57).

Öğretmen, 'ulema' ve bunların ağırları, takip edilen ve öğretilen kitap ve bilim dalıyla ilişkilidir. İlginçtir ki, Haramayn'daki Güneydoğu Asyalı öğrenciler, Sufilik ve hukuk çalışmalarına diğer bilim dallarından daha çok ilgi duyuyordu. Bu bağlamda, bu öğrencilerin Sufi ve 'ulama', *Shattariya*, *Quadiriya*, *Sammaniya* ve *Naqshbandiya shaykhs* ile, daha yakın bir ilişki içerisinde olmaları şaşırtıcı değildir. Örneğin, Ohsenwald'ın da belirttiği gibi (1984:52), ondokuzuncu yüzyılda, Medine'deki *Shafi'i* müftisinin yerine Kürdistanlı bir Barzinji ailesi geçmiştir. Birçok Güneydoğu Asyalı öğrencinin, önceden olduğu gibi, Barzinji bilim adamlarının çalışma gruplarına katılması mantıklıdır. Bu yolla, bu tür dini memurların Osmanlı himayesi, dolaylı olarak birçok Güneydoğu Asyalı öğrencinin Harameyn'deki dini arayışlarını sürdürme açısından onlara daha iyi imkanlar sunmuştur.

MEKKE VE MEDİNE'DEKİ ÖĞRENİM VE DİNDE OSMANLI HİMAYESİ HİBE, DİNİ SADAKA, MAAŞ VE ÖĞRETMENLİK

Müftü, kadi, cami memuru ve müdürü gibi dini kurumlar şeklindeki devlet himayesi ve fon, hibe ve dini sadakalar şeklindeki kişisel jestler de oldukça önemlidir. Güneydoğu Asyalı öğrenci ve bilim adamları göz önüne alındığında; bu resmi kurum ve kişisel jestler iki Kutsal Şehir'de, özellikle Mekke'de, büyük bir rol oynamıştır. Devlet, önde gelen Şafi'i bilim adamları da dahil, Mekke'deki tüm *madhhab* liderlere destek veriyordu (bkz. Snouck 1931:173-74). Örneğin, Güneydoğu Asya'daki Müslümanlar onlardan rehberlik ve bilgi istedikleri için, devlet onlara yardımcı oluyordu. Önde gelen bir Şafi'i bilim adamı olan Ahmad İbn Zayni Dahlan'ın (ö. 1304/1886) Mekke'deki 'ulama'ların başı olması, Mekke'deki Şafi'i öğrencilere saygınlık getirmiştir (Muhimmat 1997:4-5).

Tüm bu İslami bağlara rağmen, örneğin, Hindistan ve Indies'deki koloni liderlerinin 1910'ların başında laik eğitimi tanıttıkları unutulmamalıdır. Modern eğitimi, Müslüman toplumlarına ait olanlar da dahil olmak üzere, geleneksel eğitim kurumlarına yayma girişimlerinde bulunulmuş ancak başarı elde edilememiştir. Öte yandan, bu modern kurumun, din adamlarının yeni müfredatın uygulama şeklindeki cevabı üzerindeki etkisi gözardı edilemez. 1875'de *Aligarh* Üniversitesi'nin kurulması, bu tür bir bağ ve işbirliğin açık bir kanıtıdır. An-

cak, Güneydoğu Asya'da yirminci yüzyılın ilk on yılında ıslah edilmiş bir *medresenin* ortaya çıkışı, koloni etkisinden çok İslami reformla; dolayısıyla, daha çok diğer Müslüman güç ve idari merkezlerle ilgilidir.

Özetle, bu çalışma; yirminci yüzyılın başından bu yana Güneydoğu Asya'daki, *medrese* de dahil olmak üzere, ıslah edilmiş (reformed) İslami eğitim kurumunun gelişiminin, çok daha geniş bir bağlamda ele alınması gerektiğine değinmektedir. Mekke ve al-Azhar'ın rolü, genel kanı göz önüne alındığında, dini reformla birlikte yeni İslami müfredatın oluşturulmasında önemli bir yer tutar. Ancak, değişikliklere ilişkin daha fazla açıklama için, bu iki merkezin de ötesine gitmek gerekmektedir. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu ve bir dereceye kadar Britanya Hindistan'ındaki Müslümanlar, eğitimdeki değişiklik ve reformları daha önceden uygulamışlardır. Güneydoğu Asya'daki Müslümanlar göz önüne alındığında, Mekke ve al-Azhar'ın dini saygınlığı, yenilik tanımları için perçinleyici ve belirleyici unsuru ve dolayısıyla ahlaki meşruluğun temelini baki kılmış olabilir. Mekke ve al-Azhar'ın ezici dini sembolüne oldukça yakın ve bağlı olan Güneydoğu Asyalı Müslümanlar arasındaki, asıl olmasa bile ilk dini yönelmenin, İstanbul ile aralarındaki mevcut ayrılık ve uçurumu sadece biraz daha arttırdığını düşünüyorum. Düşünce alanındaki ve kurumlardaki Osmanlı yenilikleri, bu güçlü sembol sahiplerince kabul edilip geçerli kılınmadıkça, doğrudan onaylanıp savunulamazdı.

KAYNAKLAR

- 'Abd al-Jabbar, 'Umar, 1385/1966, *Siyar wa-Tarajum Ba'd 'Ulama'ina fi al-Qarn al-Rabi' 'Ashar lil-Hijra*. Mu'assasat Makkah li al-Tiba'a wal-I'lam.
- Abu Bakar, İbrahim, 1994, *Islamic Reformism in Malaya: The Life and Thought of Sayid Syekh al-Hadi, 1867-1934*. Kuala Lumpur. University of Malaya Press.
- Abu Manneh, B, 1973, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900). *Asian and African Studies* 9:1-22.
- Ahmad, Aziz, 1969, *An Intellectual History of Islam in India*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Andaya, Barbara W, 1977, "From Rum to Tokyo: The Search for Anticolonial Allies by the Rulers of Riau, 1899-1914." *Indonesia* 24:???
- Bruinessen, Martin van, 1995, *Kitab Kuning, Pesantren dan Tarekat* ("Yellow" Book, Religious Educational Center and Tariqa). Bandung: Mizan.
- Davison, Roderick H, 1990, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The Impact of the West*. Austin: University of Texas Press.
- Deliar Noer, 1973, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia*. Singapore: Ox-

ford University Press.

- lik A. Mansurnoor.1998. "Contemporary European Views of the Jawah: Brunei and the Malays in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries." *Journal of Islamic Studies* 9:178-209.
- _____, 1997. "Water Village until the Foundation of the Land-Based Settlement: A Malay Muslim Community and the State in Brunei Darussalam." In Sato Tsugitaka, ed. *Islamic Urbanism in Human History: Political Power and Social Networks*. Pp. 171-210. London and New York: Kegan Paul International.
- _____, 1992. "Religious Scholars and State: Patterns of Recruitment among the Ottoman 'Ulama'." *Islamic Studies* 31:35-51.
- _____, 1990. *Islam in Indonesian World: Ulama of Madura*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- _____, 1990. "'Ulama' in Changing Society: A Re-examination of the Deoband Movement." *Islamic Culture* 64:81-101.
- İnalçık, Halil and D. Quataert, eds. 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Maghribi, Muhammad 'Ali. 1401/1981. *A'lam al-Hijaz fi al-Qarn al-Rabi' 'As-har lil-Hijra*. Jeddah: Tihamah.
- McDonnel, Mary B. 1986. "The Conduct of Hajj from Malaysia and Its Socio-economic Impact on Malay Society: A Descriptive and Analytical Study, 1860-1981." Ph. D. thesis, Columbia University, New York.
- Metcalf, Barbara. 1982. *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900*. Princeton: Princeton University Press.
- Muhammad R. Othman. 1998. "The Role of Makka-Educated Malays in the Development of Early Islamic Scholarship and Education in Malaya." *Journal of Islamic Studies* 9: 146-57.
- The Mubimmat al-Nafa'is: A Bilingual Meccan Fatwa Collections for Indonesian Muslims from the End of the Nineteenth Century*. Introduced and presented by Nico Kaptein. 1997. Jakarta and Leiden: INIS.
- Ochsenwald, William. 1984. *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hibaz under Ottoman Control, 1840-1908*. Columbus: Ohio State University Press.
- Osman Bakar. 1992. *Classification of Knowledge in Islam: A Study in Islamic Philosophies of Science*. Kuala Lumpur: Institute for Policy Research.
- Records of the Hijaz, 1798-1925*: Edited by Anita L.P. Burdett. 1996. London: Archive Editions.
- Repp, R.C. 1986. *The Mufti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press.
- Ricklefs, Merle C. 1981. *A History of Modern Indonesia*. Bloomington: Indiana University Press.
- Robinson, Francis. 1997. "Ottomans-Safavids-Mughals: Shared-Knowledge and Connective Systems." *Journal of Islamic Studies* 8:151-84.
- Rogan, Eugene L. 1996. "Asiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1909)." *IJMES* 28:83-107.
- Roff, William R. 1982. "Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth-Century Hajj." *Arabian Studies* 6:143-60.
- _____. 1974. "The Origins and Early Years of the Majlis Ugama." In William R. Roff, ed. *Kelantan: Religion, Society and Politics in a Malay State*. Pp. 101-52. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- _____. 1967. *The Origins of Malay Nationalism*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Shaw, Stanford J. and Ezel K. Shaw. 1977. *History of the Ottoman Empire. Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey*. Cilt II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snouck Hurgronje, C. 1931. *Mekka in the Latter Part of the 19th Century. Daily Life, Customs, Learning: The Moslems of the East-Indian-Archipelago*. Tr. J.H. Manohan of the German edition of 1888-89. Leiden: E.J. Brill.
- Steenbrink, Karel A. 1986. *Pesantren, Madrasah, Sekolah: Pendidikan Islam dalam Kurun Modern*. Tr. of the Dutch edition of 1974 ("Pesantren, Madrasah, Sekolah: Recente ontwikkelingen in Indonesisch Islamonderricht"). Jakarta: LP3ES.
- _____. 1984. *Beberapa Aspek tentang Islam di Indonesia Abad Ke-19* (Some Aspects of Islam in Indonesia during the 19th Century). Jakarta: Bulan Bintang.
- Zamakhshyari Dhofier. 1980. "The Pesantren Tradition: The Study of the Role of the Kyai in the Maintenance of the Traditional Ideology of Islam in Jawa." Ph.D. thesis, Australian National University, Canberra.
- Zurcher, Erik J. 1997. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris.

RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE RUS DEVLET DUMASI'NDA XX. YÜZYIL BAŞLARINDA MÜSLÜMAN GRUPLARIN FAALİYETLERİ

DR. DİLJARA USMANOVA
KAZAN DEVLET ÜNİVERSİTESİ / TATARİSTAN

Rusya'da sivil, hukuka-dayalı ve anayasal bir devlet sistemi kurma girişimleri XX. yüzyılın başlarında başladı. 17 Ekim 1905 tarihli manifesto, Rus otokrasisinin sonunun başlangıcını ifade ettiği gibi, mutlakiyetçilik (otokrazi)'den, anayasal parlamenter monarşiye geçiş anlamına da gelir. Bu yoldaki bir çok engellere, özellikle çatışmacı ve henüz siyasal olgunluğa ulaşamamış Rus anayasacılığına rağmen, süreç geri döndürülemez bir nitelik kazandı. 6 Ağustos 1906 tarihli yasayla kurulup, Nisan 1906'da faaliyete geçen Devlet Duması (Rus Parlamentosu)¹ bir kaç yıl içinde diğer devlet kurumları gibi sosyal ve siyasal hayatın bir parçası oldu. Duma'nın ortaya çıkışı, bu nedenle, 1905-1906 devriminin ülkenin siyasal sistemini reforma tabi tutmaya yönelik en önemli sonuçlarından birisiydi.

1906'dan 1917 baharına kadar, Duma kendisine yasa ile verilmiş fonksiyonları yerine getirdiği gibi, Rus toplumunun özlemlerini, görüşlerini, amaçlarını ve çeşitli sorunlar karşısında aldığı tutumları yasal ve kamusal bir biçimde açıklayan bir platform oldu. Duma varolduğu süre içinde, değişmeden ve bir bütün olarak kalmadı; bir taraftan aristokrasi, diğer yandan Rus toplumunun beklentileri ve baskılarıyla orantılı olarak değişikliklere ve (her zaman daha iyiye doğru olmayan) dönüşümlere uğradı. Duma, klasik Batı Avrupa modeli parlamentolardan kesinlikle ayrılıyordu. Kendi tarzı içinde, Rus toplumunun bir kopyası idi. Bu nedenle dönemin bir çok probleminin, özellikle Rus toplumunun siyasi kültürünün oluşumu ile bağlantılı olanların, Duma'nın

tarihi dikkatlice araştırılmadan anlaşılması mümkün değildir.

Rus parlamentosunun ayırdedici özelliği, temel bütünleştirici faktörün siyasal görüşler veya partilere duyulan siyasal sempatiler bazında değil, belli etnik, dinsel veya toprak sahipliğine dayalı gruplara bağlılık temelinde şekillenmiş çeşitli hizip ve grupların varlığı idi. Tanımı gereği siyasal bir kurum olan Duma'da partiler üstü koalisyonların sayısının çokluğu, bir yandan Rus toplumunun siyasal azgelişmişliğinin bir göstergesi olduğunun, diğer yandan da toplumsal yapının ne kadar karmaşık olduğunun da açık bir delili idi.

Rus İmparatorluğu'nun tanımlayıcı özelliğinin çoklu etnik ve dinsel yapı olduğu hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Birden fazla etnik gruba sahip olan Rus devleti uzun bir zaman sürecinde ortaya çıktı. Bu süreç bazen barışçıl olsa da, çoğu zaman savaşlarla doluydu. Sonuçta sınırların genişlemesinin neredeyse geçmişin bir özelliği halini almasıyla, XX. yüzyılın başlarında Emperyal Rus toplumu heterojen bir yapıyla birlikte karmaşık bir örgütsel görünme sahip olmuştu. İmparatorluğu oluşturan çeşitli ulusların Rus siyasal hayatıyla bütünleşme dereceleri ile birlikte, bu grupların kendi siyasal ulusal ve dinsel farklılıklarının bilincinde olma dereceleri de büyük ölçüde değişiyordu. Bunun bir kanıtı, Rus parlamentosu içindeki çeşitli ulusal grupların faaliyetlerinde görülebilir. Duma, döneminde Rus imparatorluk toplumunun bir mikrokozmosu idi. Bu nedenle dönemin bir çok problemi, özellikle de Rus siyasal

kültürünün gelişimi ve buna kendine özgü karakterini veren parlamento içi hizipler ve gruplar Duma üzerine ciddi çalışmalar yapılmaksızın anlaşılamaz.

Yaşayan herhangi bir organizma gibi, Duma da hizipler, bloklar, akımlar, gruplar, komisyonlar ve komiteler gibi değişik parçalardan oluşmuştu. Bu parçaların faaliyetleri Duma'nın işlevlerini büyük ölçüde belirliyordu. Duma'ya seçilen Müslüman delegelerin çoğunluğunu birleştiren (bünyesine alan) Müslüman temsilciler *hizbi*² (Musulmanskaya Fraktsiya) bunların önde gelenlerinden biri idi. Müslüman hizbi, diğer hizip ve gruplardan amaçlar ve görevler açısından değil, fakat grubun kompozisyonu açısından farklılaşıyordu. Diğer grupların çoğunluğunun parti bağılılıklarına (Kadet, Oktyabrist, Sosyal Demokrat, Trudovili ve diğerleri gibi) veya daha seyrek olarak ulusal, etnik ve bölgesel (Belarus, Litvanya, ve Polonyalı gruplar gibi) temellere göre oluştuğu bir devrede, Müslüman hizbi öncelikle dinsel temelde oluşmaktaydı.

Rus Duma'sı üzerine, hem Batı'da hem de Rusya'da oluşmuş olan oldukça geniş literatüre rağmen parti dışı gruplar üzerine çalışmalar doyurucu olmaktan uzaktır. Bu çalışmaların en detaylı ve iyileri Polonyalı Kolo'ya ait olanlardır. Sovyet döneminde ne Duma'nın tarihi, ne de Müslüman hiziplerin faaliyetleri araştırmacıların dikkatini çekmedi. Yakın zamanlarda ise, Müslüman hizipler üzerine çeşitli çalışmalar yayınlandı (3,5,6). Müslüman hizbi, Duma'da önemli bir rol oynadı ve imparatorluğun Müslümanlarının sosyal ve siyasal hayatlarında özel bir yer işgal etti. Ülke parlamentosunda kendi çıkarlarını temsil eden birilerinin bulunması Müslümanlar için önemliydi. Çünkü Duma'daki Müslüman temsilciler, Müslüman çıkarlarını temsil eden devlet içindeki tek organdı.

Dört farklı Duma'da toplam 78 Müslüman temsilci görev yaptı; bunlardan 25'i ilk Duma'da, 36'sı ikinci Duma'da, 10'u üçüncü Duma'da, 7'si ise dördüncü Duma'da idi. Birkaç temsilci, bir kaç farklı Duma'ya tekrar seçildiğinden (örneğin, Kutlug-Muhammed Tевкелев dört defa seçilmişti) bütün Dumlarda 67 Müslüman temsilci yer almıştı (5, s 441; 6, ss.48, 127-138).

Müslüman bir hizbin oluşturulması düşüncesi daha birinci Duma'da (Nisan 27 - Temmuz 8, 1906) gündeme

gelmiş iken, gerçekleşmesi uzun bir zaman aldı. Kazan'dan Said-Giray Alkin'in Müslümanları bir grup altında birleştirme düşüncesi Duma'nın çalışmaya başlamasından hemen sonra ortaya çıkmasına rağmen başarılı olamadı. Bunun sebebi ne idi? Kesin bir cevap verebilmek zor. Duma çalışmalarına başladığında, Müslüman temsilcilerin peşpeşe Kadet Partisi'ne katıldığı gözden kaçırılmamalıdır. Öyleki, Birinci Duma'yla ilgili bir çok yayında, Müslüman temsilciler hakkındaki bilgiler Kadet Partisi çerçevesinde sunulmaktadır.

Bu durum ancak, Kafkasya'dan temsilcilerin gelmesiyle değişmeye başladı. Özellikle de Ali Mardan Topçubaşiyev'in gelişi önemli idi. Gerçekten de, Topçubaşiyev Müslüman temsilcileri ilk birleştiren kişi idi. Bu hizbin amaçları arasında gündemdeki konuların tartışılması, hatiplerin eğitimi ve Müslüman temsilcilerin meclisteki pozisyonlarını belirlemek vardı. Diğer bir deyişle koordinasyona yönelik görevler öncelikli idi. Ancak ilk Duma'nın kısa ömrü bu sürecin tamamlanmasına dahi izin vermedi ve bu nedenle hizip resmen kayıd dahi olmadan yok olup gitti.

Müslümanlar için İkinci Duma (20 Şubat 2 Haziran, 1907) hem nicelik hem de nitelik açısından en uygun olanıydı. Buradaki Müslüman temsilci sayısı 36 idi. Temsilciler iki hizbe (Müslüman hizbi ve Müslüman Emek Grubu) yönelik olarak örgütlendiler ve aralarından birini -Sadri Maksudi- Duma'nın beş sekreter yardımcılarından biri olarak seçtirebildiler.

Müslüman temsilcilerin çoğunluğu (30-31 kişi) Ali-Merdan Topçubaşiyev'in (St. Petersburg'da yaşayan Topçubaşiyev resmen temsilci değildi ve kendisi gibi resmen temsilci olmayan Said Giray Alkin gibi hizbin faaliyetleri üzerinde önemli bir etkiye sahipti) resmî olmayan başkanlığı altında bir Müslüman hizbi şeklinde örgütlendiler. Altı kişiden oluşan bir diğer grup, "Müslüman Emek Grubu" adı altında ve resmen *Trudovik* hizbine katılan ayrı bir blok kurdular. Her iki grup birlikte toplandı da düzenledi.

Müslüman hizbi İkinci Duma zamanında oluştu ve işlemeye başladı. Üyeler bir başkan (Muhammed Akram Biglov) ve iki sekreter seçip ayrı bir yer kiraladılar ve her cumayı toplantı günü olarak kararlaştırdılar. Hizip içinde eğitim ve Müslüman nüfusun durumuna ilişkin tasa-

rıları değerlendirecek çeşitli komisyonlar oluşturuldu. Ayrıca çeşitli Müslüman vekiller kürsüde farklı konular hakkında da konuştular. Bunlar arasında en aktif olanları, Sadri Maksudi, Sultan Vahid Karateyev, Fethali Han-hoyskiy idi.

Üçüncü Duma, yasada belirtilen görev süresini (1 Kasım 1907'den 9 Haziran 1912) tamamlama açısından bir istisna teşkil ediyordu. Üçüncü Duma'da 442 temsilci vardı ve bunlardan sadece 10'u Müslüman idi. Bu sonuç 1907 tarihli seçim yasasının bir neticesi idi. Üçüncü Duma'ya seçilen on görevliden sadece sekizi ilk anda Müslüman hizbine katıldılar. Kırımli İsmail Müftüzade sağ hizbe katılırken, Dağıstanlı İbrahimbek Gaydarov sosyal demokrat hizbe katıldı. Gaydarov 1909'da bu hizipten ayrılarak Müslüman gruba katıldı. Gaysa Yenikeev ve Sadri Maksudi yasama faaliyetleri ile aktif bir biçimde uğraşanların en önde gelenlerindendi. Üçüncü Duma'nın Müslüman üyeleri, öncekiler gibi, Müslüman İttifakı Merkez Komitesi ile yakın ilişki içindeydiler. Ayrıca, temsilci olmayanlar ile, daha önceki Dumalarda çalışanlar da, (Sultan Vahid Karatayev, Said Giray Alkin, Ali Merdan Topçubaşiyev ve diğerleri) Müslüman grubun kurduğu komitelerde aktif görevler alıp, dini, eğitimle ilgili ve Müslümanları etkileyen çeşitli yasalar üzerinde durdular.

Dördüncü Duma'daki (15 Kasım 1912, 25 Şubat 1917) Müslüman grubu altı kişiden oluştu ve Kutlug-Muhammed Tevkelev'in önderliğinde idi. İbniyamin Bünyamin Astyamov grubun sekreteri idi. Gaysa Yenikeev, Duma'nın genel sekreterliğine seçilen beş kişi içindeki tek Müslüman idi. Müslüman vekillerin sayısının düşüklüğü ve bunun yolaçtığı çeşitli güçlükler, gerek Müslüman grup ve gerekse Müslüman basında en çok tartışılan konular arasında geliyordu. Önceki Duma'larla, özellikle de Birinci Duma ile karşılaştırıldığında, Müslüman grup ile Kadetler arasındaki ilişkilerin de hissedilir bir biçimde soğuduğu görülür. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Kadetlerin birinci dünya savaşında izlediği anti-Türk siyasetidir. Bu nedenle, bir bütün olarak Müslüman grubu, "İlerici Gruba" daha yakın idi.

Duma'da tartışılan konular arasında, Müslümanlar açısından en önemli olanları, dini yasama faaliyetleri, eğitimin yaygınlaştırılması, sömürge siyasetleri ve ulusal

sınırlar içindeki durum ve son olarak, tatil konuları idi. Gerek komisyonlarda ve gerekse meclis içindeki tartışmalarda, Müslüman üyeler arasında bir birlik (uyum) gözlemleniyordu.

Bu konuların yanında, "Türk sorunu" Müslüman grubun en önemli faaliyetleri arasında idi. Bir çok faktöre bağlı olarak, bu sorunun içeriği de değişiyordu. Gerçekten de Türkiye, Türk nüfusun hakim olduğu bağımsız tek devlet idi ve bu nedenle Türkçe konuşan Rus Müslümanlarının ilgisini çekiyordu. Ancak bu konularda fikir beyanında bulunurken gerek Müslüman vekiller ve gerekse Müslüman basın ülke içindeki durumu ve iki çatışan ülke arasındaki karmaşık ilişkileri gözönüne almak durumunda idi. Bazen, Müslümanların en ılımlı istekleri dahi, Rus toplumunun sağcılarını kuşkulandırmaya yetiyor ve Müslümanların Pantürkizm ile suçlanmalarına yol açıyordu. Örneğin, Kalimulla Hasanov'un 4 Mayıs 1907 tarihinde genel ilk öğretim üzerine yaptığı konuşması "Türkiye'ye git" sataşmaları arasında bir çok defa kesilmişti (3. s.75).

Rus sağcı ve milliyetçilerinin Müslümanları ülkeden "dışlama," Rus ılımlı sağcılarının da Rus olmayan milletlerin kendi görüş ve önerilerini açıklamalarının yasaklanmasını istemeleri, Müslümanların protestolarına yol açtı. Üçüncü ve Dördüncü Duma'nın en aktif isimlerinden biri olan Gaysa Yenikeev, Eğitim Bakanlığı bütçesi tartışmaları esnasında milletvekillerini uyarak, hükümetin bu konudaki çeşitli sınırlayıcı hareketlerinin, kaçınılmaz bir biçimde Müslümanlar üzerinde "baskı etkisi" yarattığını ve, özellikle 1892 göç dalgasında görüldüğü gibi, Türkiye'ye Müslüman göçünü artırdığını fakat sonuçta arzu edilen Ruslaştırma politikalarına da hizmet edemediğini belirtmiştir (3, s.117).

Sadri Maksudi'de 12 Aralık 1908 tarihli konuşmasında Rusya Müslümanlarının Türk-Rus ilişkilerindeki tutumunu, Rus Müslümanlarının Türklere karşı olan doğal sempaticilerini ve özellikle 1908 devriminin yarattığı sonuçları tartışıyordu. Maksudi, İslam dünyasındaki reform hareketlerini uyanık olarak niteleyip, bunları Avrupa Rönesansına benzetiyordu. Maksudi'ye göre; "Bilime olan sonsuz güven, değişime duyulan açlık ve inanç, daha iyi bir yaşam özlemi Rönesans ile aynı idi, tek fark Müslüman Rönesansının şimdi gerçekleşmesiyle, Avrupa

rönesansının 4-5 yüzyıl önce gerçekleşmiş olmasında yatmaktaydı" (3, ss 128-9). Fakat Müslüman hareketi, Batı için tahrip edici değildi, ve Batının Doğuya karşı geleneksel tutumu yüzünden, "Batının farkında olmadığı" bir süreçti. Maksudi'ye göre, bugün bile Batı eski görüşlerinden vazgeçememektedir. Rusya da benzer biçimde, Doğu ve Müslüman dünyasını anlamaya ve öğrenmeye duyulan isteksizlikle maluldür. Oysa tam tersine Rusya komşularla ilişkilerini iyileştirme yönünde çaba göstermelidir. Çünkü, "Müslüman Doğu değişmiştir; buna uygun olarak bizim Doğuya karşı tutumumuzda siyasal değerlerimizle birlikte değişmelidir." (3, s.130)

Rus toplumu, 1908 devriminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda neler olup bittiğini büyük bir merak ve gayretle araştırıyordu. Siyasal görüşleri farklı bir çok Rus gazetesi bu olaylar hakkında yazılar yayınlıyorlardı. Diğer yandan, Rusları Türkiye'deki olaylar hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan "*Turkish Digest*- Ortadoğuda Olanlar" isimli kitap basılmıştı. (4) İlginç bir şekilde, İkinci Duma temsilcilerinden Müslüman grup üyesi Muhammed Şahastinsky tarafından yazılan bir makale, "Müslüman Varlığının Yaşayabilirliği" başlığını taşıyor ve gerek Rusya'da ve gerekse Türkiye'de yaşayan Müslümanların problemlerini karşılaştırmalı bir biçimde analiz etmeye çalışıyordu. Makale Avrupalıları da sürekli meşgul etmiş bulunan İslamın Avrupa kültürüyle bağdaşıp bağdaşmadığı meselesine de değiniyordu. Fakat Şahastinsky ilerlemeci (progressive) Müslümanların temsilcisi değildi ve Müslüman gazeteler tarafından sert bir biçimde eleştirildi. Rus basını ise bu makale üzerine çeşitli ve çelişkili yayınlar yaptı.

Müslümanlar konusunda uzman olan G. Williams, "Rus Düşüncesi" (*Russkaya Mysl*) isimli dergide Shaxtaxinsky gibi muhafazakar birisinin böyle bir makale yazmasının çok da anlamlı olmadığını ifade ediyordu (7). "Yaşayan Antikite"nin (*Zhivaya Starina*) kitap değerlendircisi, yazarın önemli bir iş yaptığını ve makaleyi Türkiye ve Rusya'da Müslümanların hayatları üzerine bir şeyler öğrenmek isteyen herkese tavsiye ettiğini belirtiyordu (8).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, bu durum dramatik bir biçimde değişti. Müslüman grup üyeleri için Türkiye'ye yönelik sempatilerini açıklamak,

bu ülkeyle savaş halinde olunması yüzünden, gittikçe güçleşiyordu. Bütün Müslümanlar, zaman zaman anti-Müslümanlık derecesine varan anti-Türk eğilimlerden yoğun bir rahatsızlık duyuyorlardı.

Müslüman basın ve Duma'daki Müslüman temsilciler Balkan uluslarının Türkiye ile savaşlarının Slavlığın Müslümanlığa karşı bir haçlı seferi gibi gösterilmesi çabalarını eleştiriyorlardı. (örneğin, Mamed Yusuf Cafarov'un 22 Mart 1913 ve 12 Mayıs 1914 tarihli konuşmaları) (3, ss 222-223, 244-248). Bu türden konuşmalar, çatışmaların Rusya'ya sıçrama olasılığı yüzünden Rusya'daki Müslümanların varlığı için bir tehlike arz ediyordu. Gerçekten de, bu korkular Kafkaslarda ani Müslüman hareketlerin başlamasıyla gerçeğe dönüşüyordu (Mamed-Yusuf Cafarov'un Kafkaslardaki Müslümanların durumu hakkındaki 1915 başlarında sunduğu memoranduma ve Kutlug-Muhammed Tevkelev'in 11 Şubat 1916 tarihli konuşmasına bakınız) (3, ss 252-256, 264-267).

Müslüman hizip üyeleri Rusya'ya bağlılık ve sadakatlerini çeşitli vesilelerle vurguluyorlardı (Sadri Maksudi'nin 17 Kasım 1908, Mamed Yusuf Cafarov'un 12 Mayıs 1914 tarihli konuşmaları ile Kutlug-Muhammed Tevkelev tarafından 27 Ocak 1915 tarihinde açıklanan ve Müslüman grubun savaş konusundaki tutumunu açıklayan deklarasyona bakınız) (3, ss 256-7). Bununla birlikte, bu türden konuşmalar ve bağlılık ilanları hükümetin Ortadoğu politikası ile bu üyelerin anlaşmazlık içinde olduğu noktasından da ödün vermiyorlardı. Müslüman üyeler Rusya'nın Boğazlara doğru genişleme çabalarının başarılı olamadığını ve bu nedenle "Boğazlar sorununun barışçı yollarla çözülmesi" gerektiğini belirtiyorlardı. Bunun olması için ise, "Rusya ve Türkiye arasında dostluğunu varlığı bir önşarttı" (Mamed Cafarov) (3, s.346)

Rus toplumunun bu dönemdeki ruh hali ise dostluk psikolojisinden çok uzaktı. Bırakın normal basını, ilerici basın bile sadece anti-Türk temalarla yetinmiyor, Rus diplomatlarının Ortadoğu ve özellikle Türk boğazlarına ilişkin saldırgan planlarına meşruiyet sağlamaya çalışıyordu. Prens Sergei Gagarin, örneğin, şu cümleleriyle bilinir: "Rusya, Doğu sorunu konusunda, kendisinin İstanbul ve Boğazları tamamen kontrol etmesine izin vermeyen hiç bir çözümü kabul etmeyecektir. Bu er ya da geç olacaktır. Farklı herhangi bir karar sadece eksik bir karar olacak ve

Avrupa'ya kalıcı barış getirmeyecektir. Ruslar bu hakedilmiş ödülü almak için bekliyorlar. Bu ödül onların varlığı için temel bir önemi haizdi”(1).

Parlamento hiziplerinin en büyüklerinden, ilerici, ve Müslümanların geleneksel olarak ittifak (hatta özellikle de “Müslüman Birliği” kurulduğunda en yakın ideal grup olarak gördükleri) içinde olduğu Kaderler (Ana-

yasalı idareyi savunan demokratlar) de diğer liberaller gibi bu emperyalist düşünceleri paylaştılar. Doğal olarak bu tutum Müslümanlarla bu grup arasındaki ilişkilerin soğumasına yol açtı. Rus liberallerinin çoğunluğunun birinci dünya savaşındaki aynı anti-Türk düşünceleri, Şubat 1917 devriminde görüldüğü gibi, Müslümanların siyasal ortaklarını değiştirmelerine yol açtı.

- 1 Bundan sonra sadece “Duma” diye geçecek. (Çevirenin notu)
- 2 Hizip burada, “faction” kelimesi yerine kullanılmaktadır. Burada kullanıldığı anlamda, “hizip” Türkçe’de taşıdığı daha çok

olumsuz anlamlardan uzak bir nitelik taşımakta ve benzer görüşlere sahip olan küçük gruplaşmaları ifade etmektedir. (Çevirenin notu)

KAYNAKLAR

- 1 Gagarin S.kniaz, “Konstantnopol'skie Prolivy” (İstoriko-Politicheskiy ocherk), *Russkaya mysl*, 1915, 4.
- 2 Millet xadime Shaxtaxtinskiy, *Bayan-el-xaq*, 1907, 204, 9 Ağustos and 207, 14 Ağustos.
- 3 “Musul'manskie deputy Gosudarstvennoi Dumi Rossii.” 1906 – 1917 gg. *Sbornik Dokumentov I Materialov*, Sost. L. Yamaeva. Ufa, 1998, s.384.
- 4 *Turetskiy Sbornik. K sovytyani na Blizhnem Vostoke*. SPb., 1909, s.263.
- 5 Usmanova D., “The activity of the Muslim faction of the State

Duma and its significance in the formation of a political culture among the muslim peoples of Russia (1906-1917)”, *Muslim Culture in Asia and Central Asia from the 18th to the 20th Centuries*. Yayına hazırlayan Anke von Kuegelgen, Micheal Kemper, Allen J. Frank. Islamlkundlich Unter chugen. Band 216. Klaus Schwarz Verlag. Berlin. 1998, ss. 417-455.

- 6 Usmanova D., *Musulmanskaya fraksiya i problemy “svobody sovesti” v Gosudarstvennoi Dume* (1906-1917). –Kazan, 1999, s.164.
- 7 Wilyams G., “Resenziya na “Turetskiy sbornik”, *Russkaya mysl*, 1910, 1, ss. 18-19.
- 8 *Zhivaya starina*, 1909, Eylül, ss.1-3.

OSMANLI-ABD İLİŞKİLERİ

ÇAĞRI ERHAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

BAŞLANGIÇ

Kuzey Afrika'da İlk Karşılaşma

Türkler ile Amerikalılar ilk olarak, Osmanlı Devleti'ne bağlı Kuzey Afrika beyliklerinde (Garp Ocakları) karşılaştılar. Yeniçerilikten yetişen ve 'dayı' adı verilen yöneticilerin idaresindeki Garp Ocakları, XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile bağlarını iyice gevşetmiş, neredeyse muhtariyet statüsü kazanmışlardı. Geçimlerini Atlas Okyanusu ve Akdeniz'de dolaşan ticaret gemilerine saldırarak elde ettikleri ganimetlerle sağlamakta olan Garp Ocakları'nın faaliyetlerinden korunmak isteyen bir çok Avrupa ülkesi, bu beyliklerle antlaşmalar yaparak, yıllık vergi ödemeyi kabul etmişlerdi.¹

Kuzey Amerika kolonilerinin ticaret gemileri, bağımsızlıklarını ilân ettikleri ve ABD (Amerika Birleşik Devletleri) adını aldıkları 1776'dan önce, Garp Ocakları ile böyle bir vergi antlaşması imzalamış olan İngiltere'nin bayrağını taşıyarak bölgede rahatça seyredebiliyorlardı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra İngiliz himayesinin kalkmasıyla, Garp Ocakları'nın Amerikan gemilerine korsanlık amacıyla saldırılar düzenlediği bir döneme girildi. Amerikan gemilerinin uğradığı zararın çoğalması ve her geçen gün yeni Amerikalıların Kuzey Afrika korsanları tarafından rehine alınması, ABD kamuoyunun soruna bir çözüm bulunması için yönetim üzerinde baskı kurmasına yol açtı.²

Sorunun tırmanışa geçtiği 1780'li yıllarda ABD, hem bağımsızlığını yeni kazanmış olması itibarıyla iç siyasi bünyesini sağlamlaştırmakla uğraştığından dışarıda sert politikalar izleyebilecek durumda değildi, hem de nenüz bir donanmaya bile sahip olmadığından Garp Ocakları karşısında askerî açıdan zayıf durumdaydı. Bu

durumda, uzlaşmacı diplomasi kamuoyunun yönetim üzerine kurduğu baskının olumsuz etkilerini ortadan kaldırmanın tek yolu olarak gözükiyordu.³ Bunun üzerine önce bağımsız bir sultanlık olan Fas ile 1785'te bir vergi antlaşması imzalayan ABD, ardından Garp Ocakları'na yönelerek, 1795'te Cezayir, 1796'da Trablus ve 1797'de Tunus ile orijinaleri Türkçe olan antlaşmalar imzaladı. Bu antlaşmalara göre, Garp Ocakları ABD ticaret gemilerinin bölgede serbestçe ticaret yapmasına izin verecek, ABD Hükümeti de her yıl Garp Ocakları'na vergi ödeyecekti.⁴

Antlaşmalara rağmen kısa bir süre sonra bölgede yeni gerginlikler ortaya çıktı. ABD Hükümeti, Trablusgarp Dayısı'nın yeni vergiler istemesine karşı çıkınca, Trablusgarp 1801'de ABD'ye savaş ilân etti. Bunun üzerine, yeni kurulan donanmaya bağlı savaş gemilerini Akdeniz'e gönderen ABD, 1805'e kadar devam eden ve Amerikan tarihine "Berberî Savaşları" adıyla geçen mücadelede, Trablusgarp'a karşı kesin bir üstünlük sağladı. Yapılan yeni antlaşmayla, Trablusgarp ABD'ye çok önemli kapitüler haklar sağlamak zorunda kaldı.⁵ Benzer bir çatışma 1814-1816 döneminde ABD ile Cezayir arasında yaşandı. Cezayir'in mağlubiyetinden sonra 1816'da imzalanan antlaşmayla, ABD'nin vergi ödemesi uygulamasına son verildi. Ardından 1824'te Tunus'u da yeni bir antlaşmaya zorlayan ABD, bu beyliğe yaptığı ödemeleri de durdurdu.⁶

ABD'nin Osmanlı Devleti'ne Artan İlgisi

ABD'nin Garp Ocakları'yla silahlı mücadele yürüttüğü dönemde, Amerikan ticaret gemilerinin Osmanlı Devleti'nin önemli limanlarına ilgisinde bir artış görüldü. Aslında, daha ABD Bağımsızlık Savaşı devam ederken, Boston'dan gelen bir Amerikalı tacir İzmir'e yerle-

şerek, Amerika ile doğrudan ticaretin yollarını aramış, fakat bu teşebbüs yarım kalmıştı.⁷ XIX. yüzyılın başından itibaren, bölgede yaptıkları ticaret için İzmir limanını merkez seçen Amerikalıların sayısının artması, ABD Başkanı Thomas Jefferson'un 1802'de kente bir ABD konsolosu atamasını sağladı. Fakat Osmanlı Devleti ile ABD arasında siyasî ve ticarî ilişkileri düzenleyen bir antlaşma bulunmadığından Babıali, konsolosun çalışabilmesi için gerekli beratı vermeyi reddetti. ABD hükümetleri 1808 ve 1811'de İzmir'e yeni konsoloslar atamayı denediyse de, her seferinde Babıali'nin red cevabıyla karşılaşmışlar.⁸

Bu yıllarda Amerikan ticaret gemileri İzmir limanına kahve, baharat, mum, rom ve pamuklu ürünler getirip, afyon ve kuru meyve götürüyorlardı.⁹ Özellikle İzmir'den Çin'e yaptıkları afyon taşımacılığından büyük kârlar elde eden Amerikalılar, kısa sürede bu piyasadaki İngiliz tekeli kırıldılar.¹⁰

Öte yandan İzmir limanı ile ticaret yapan Amerikan tacirleri, resmî Amerikan görevlilerin yokluğunda, Osmanlı bürokratları ve diğer yabancı ülkelerin tacirleriyle aralarında doğacak sorunların halledilmesi için çalışacak gayriresmî bir örgütü 1811'de kurdular. Başkanlığını David Offley'nin yaptığı Amerikan Ticaretevi, kısa sürede İzmir limanına gelen Amerikalı tacirlerin ilk uğradığı yer haline geldi. Ticaretevi görüntüsü altındaki bu kurum, aslında kapısına tabela asılmamış bir konsolosluk gibi çalışıyordu. Offley bir konsolosun yerine getirmesi gereken tüm görevleri ifa ediyordu.¹¹

1811-1812 yılları arasında ABD ile İngiltere arasında cereyan eden savaş yüzünden, Amerikan ticaret gemilerinin Akdeniz'e girmeleri İngiltere donanması tarafından engellenmiş ve bundan dolayı Osmanlı limanlarına Amerikan gemilerinin gelişi bir süre için kesilmişse de, savaşın sona ermesinden sonra ticaret yeniden canlandı.¹² Savaş sonrasında Osmanlı limanlarını dolaşan Amerikalı denizci Henry D. S. Dearborn, 1819'da yayınlanan ve Osmanlı Devleti'nde ticaret imkânlarını anlattığı kitabında İzmir ve çevresinin anlatımına 36 sayfa ayırarak, bu limanın Amerikan kamuoyu ve ticaret çevreleri tarafından daha iyi tanınmasına katkıda bulundu. Dearborn kitabında, evvelce Akdeniz bölgesiyle sınırlı olan İzmir ticaretinin artık tüm dünyaya yayıldığını, Karadeniz ti-

caretinin bile İzmir üzerinden yönlendirildiğini vurgulayarak "*dürist ve çalışkan İzmirli tacirlerin, Amerikalılar için iyi ticarî ortaklar olabilecekleri*"ni ifade ediyordu. Dearborn'a göre Amerikan gemileri İzmir'e "kumaş, şapka, çivit, kahve, şeker, baharat, ince ve kalın yünlüler, kâğıt, ipek ürünleri, kadife, saat, cam, kristal, demir, porselen, keten, çelik, teneke, çivi, arsenik, cıva, kurşun, kükürt, rom, somon balığı, tereyağı, pirinç ve badem" getirebilirlerdi.¹³

1823'e gelindiğinde İzmir'deki Amerikan şirketlerinin şubelerinin sayısı dörde yükselmışti. Evvelce açılan T. H. Perkins ve Woodmas & Offley temsilciliklerine, 1821'de Langdon & Co. ve 1823'te Styth & Co. of Baltimore adlı şirketlerin temsilcilikleri eklenmişti.¹⁴ Bunun yanında 1820'lerin başından itibaren Protestanlığı yaymak için Osmanlı Devleti'ne gelen Amerikalı misyonerlerin sayısı da artmaya başlamıştı. ABD Hükümeti bir yandan, Osmanlı Devleti ile ticaretini belli kurallara bağlayacak, bir yandan da bu ülkede bulunan vatandaşlarının haklarının korunmasını sağlayacak bir antlaşma yapmak için yoğun çaba göstermeye başladı.

1830 Osmanlı-ABD Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması

ABD'nin Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapma yönündeki ilk girişimleri XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştı. 1799'da ABD'nin Lizbon maslahatgüzarı İstanbul'a giderek böyle bir antlaşma yapması için görevlendirilmiş ama bu gerçekleşmemişti.¹⁵ Ardından Kasım 1800'de, Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne ödediği yıllık vergiyi İstanbul'a taşıyan Amerikalı deniz subayı Kaptan William Bainbridge, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa ile ikili bir görüşme yapmış ve ABD'nin Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapmak istediğini bildirmişti. Bu istek gayet sıcak karşılanmış, fakat ABD'nin yeni girişimlerde bulunmaması yüzünden bir sonuca bağlanamamıştı.¹⁶

Ticaretin yoğunluk kazandığı 1820'lerde, antlaşma konusunun bir kez daha gündeme gelmesiyle, ABD Başkanı James Monroe, Luther Bradish adlı bir tacir ile evvelce İstanbul'u ziyaret etmiş olan William Bainbridge'yi Babıali ile görüşmeler yapmak üzere görevlendirmişti. Amerikalıların Reisülküttap Halet Efendi ile yap-

cığı görüşmeler olumlu bir havada cereyan etmiş, fakat 1821'de başlayan Yunan İsyanı dolayısıyla yarıda kesilmişti.¹⁷

İki ülke temsilcileri arasındaki görüşmeler, ABD Başkanı Andrew Jackson'un görevlendirdiği Charles Rhind'in 8 Şubat 1830'da İstanbul'a gelmesiyle yeniden başladı. Osmanlı Devleti adına Reisülkütab Muhammed Hamid Efendi'nin katıldığı görüşmelerde mutabakat sağlanarak, Osmanlı-ABD Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması 7 Mayıs 1830'da (14 Zilkade 1245) imzalandı.¹⁸

Dokuz maddeden oluşan antlaşmayla, ABD'ye "en ziyade müsaadeye mazhar miller" statüsü verilerek, Osmanlı limanlarını ziyaret eden Amerikan tacirlerinden, evvelce bu statü tanıyan diğer devletlerin tacirlerinden alınandan daha fazla gümrük ve resim talep edilmemesi ve diğer ülke vatandaşlarının sahip olduğu her türlü ayrıcalık ve muafiyetten de yararlanmaları sağlandı. Antlaşmanın diğer önemli hükümleriyle, iki ülke arasında diplomatik ve konsüler ilişkiler kurulması, Osmanlı topraklarında suç işleyen Amerikan vatandaşlarının hangi hukukî rejime tabi olacakları ve Amerikan ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçerek Karadeniz'e açılabilmeleri konuları düzenlendi.¹⁹

Bunların yanı sıra antlaşmanın bir de ayrı ve gizli maddesi bulunmaktaydı. Bu maddeyle Amerikan keresesinin bol ve sağlam olması ve inşaat masraflarının ucuzluğunu göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti'nin, ABD'de savaş gemileri inşa ettirmek istemesi halinde, İstanbul'daki Amerikan temsilcisinin, istenilen cins ve ebattaki geminin fiyat ve inşa süresini Babıali'ye bildirmesi, bunun uygun bulunması halinde tarafların görevlendirdikleri kişiler arasında sözleşme yapılarak gemilerin zamanında teslim edilmesi üzerinde mutabakata varılmaktaydı.²⁰

ABD Anayasasına göre antlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için senatoda kabul edilmesi gerekiyordu. ABD Senatosu, antlaşmayı ayrı ve gizli maddeyi reddederek kabul etti. Başkan Jackson da 2 Şubat 1831'de bu haliyle antlaşmayı onayladı. Gizli maddenin senato tarafından reddedilmiş olması, Babıali'de memnuniyetsizliğe yol açtı. Çünkü, 1827 Navarin baskınında tüm donanmasını yitiren Osmanlı Devleti, ABD'ye sağladığı ayrıcalık-

lar karşılığında, bu ülkeden kolayca savaş gemileri satın almak istemekteydi. Bu memnuniyetsizliği ortadan kaldırmak isteyen ABD başkanı, II. Mahmud'a bir mektup yollayarak, ABD Anayasası'na göre, senatonun muvafakatı ve tasvibi olmaksızın, kendisinin bu maddenin onaylanmasından tamamıyla men edilmiş olduğunu ve padişahın bu durumu anlayışla karşılayacağını ümit ettiğini ifade etti.²¹

Bu arada, ABD'nin en ünlü gemi mühendislerinden Henry Eckford, kendi yaptığı bir savaş gemisini Osmanlı Devleti'ne satması için İstanbul'a gönderildi. Bunu, ABD başkanının Senato'nun gizli maddeyi reddetmiş olmasına rağmen attığı olumlu bir adım olarak değerlendiren II. Mahmud, 1831 Ekim'inde antlaşmayı onayladı. Onaylanmış metinlerin teatisi, 5 Ekim 1831'de ABD'nin İstanbul'a maslahatgüzar olarak atadığı David Porter ile Reis Efendi arasında gerçekleşti.²²

Kısa bir süre sonra Maslahatgüzar Porter, Henry Eckford'la bir görüşme yaparak, önce Osmanlı tersanesinde çalışmaya başlamasını, ardından da İstanbul'a getirdiği savaş gemisinin Osmanlı Devleti'ne 150.000 dolar karşılığında satılmasını sağladı. Babıali, Eckford'un geçici bir süre için başladığı çalışmalardan memnun kalınca, devamlı olarak Tersane-i Amire'de çalışması için kendisiyle bir sözleşme yaptı. Amerikalı mühendis önce II. Mahmud için süratli bir kotra inşa etti. Ardından 70 top taşıma kapasiteli bir fırkateynin inşasına başlayan Eckford, bu gemiyi suya indiremeden 12 Kasım 1832'de tifodan öldü. Eckford'un ölümü, Amerikalıların sürdürdüğü gemi inşa faaliyetlerinin sona ermesine yol açmadı. Maslahatgüzar Porter'ın girişimiyle, Eckford'un ustabaşısı Foster Rhodes, Kaptan Paşa ile bir sözleşme imzalayarak, çalışmaların kesintisiz devamını sağladı. Rhodes 1840'a kadar kaldığı İstanbul'da, aralarında Nev Eser, Nusretiye, Mesir-i Ferah gibi Osmanlı donanmasının en etkili fırkateynlerinin de bulunduğu 10'un üzerinde savaş gemisine imza attı.²³

Gelişme ve Çeşitlenme

DİPLOMATİK VE KONSÜLER TEMSİLCİLİKLER

Antlaşmanın imzalanmasından sonra, David Porter ilk ABD maslahatgüzarı olarak 1831'de İstanbul'a tayin edilmişti. ABD, Osmanlı Devleti ile ilişkilere verdiği

önemin bir göstergesi olarak 1839'da, diplomatik temsilciliğini mukîm elçilik düzeyine çıkardı.²⁴ 1840-1881 yılları arasında İstanbul'a atanan 11 ABD diplomatik temsilcisi mukîm elçi rütbesini taşıdılar. Bu dönemde, İstanbul elçiliğinde, elçinin yanında, bir kâtip, bir veya iki tercüman ve Babıali tarafından elçilik hizmetine verilen, yasakçı adını taşıyan muhafızlar görev almaktaydılar. Bunların yanı sıra, 1860'ların ortalarından itibaren Osmanlı topraklarında suç işleyen Amerikalıların sayısındaki artışa paralel olarak, zaman zaman bir elçilik hapishanesi açılarak, buradan sorumlu görevliler atandığı da oldu.²⁵

1882'de yeni bir kararla İstanbul temsilciliği orta-elçiliğe yükseltildi. 1882-1906 döneminde dokuz ABD temsilcisi ortaelçi sıfatıyla İstanbul'da görev yaptı. 1906'da ise ABD temsilciliği büyükelçiliğe yükseltildi. I. Dünya Savaşı sırasında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesine kadar beş büyükelçi, İstanbul'da görev yaptı.²⁶

İstanbul'daki ABD diplomatik temsilciliğinin gelişmesine paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kentlerindeki Amerikan konsolosluklarının sayısında da bir artış oldu. 1830 antlaşmasının imzalanmasıyla resmî bir statü kazanan İzmir konsolosluğunu, Eylül 1831'de İstanbul, 1832'de de Selanik, İstanköy, Bozcaada, İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa ve Çanakkale konsoloslukları izledi.²⁷ Amerikan konsolosluklarının sayısı, ihtiyaçlar çerçevesinde zaman içinde değişim gösterdi. 1853'te ABD'nin İstanbul, İzmir, Beyrut ve İskenderiye'de konsoloslukları, Boğazhisarları, Selanik, Halep, Şam, Yafa ve Bursa'da konsolos vekillikleri bulunmaktaydı. 1888'de ise İstanbul ve İskenderiye'de başkonsolosluklar, İzmir, Kandiye, Beyrut, Kudüs, Sakız, Yafa, Trabzon, Samsun, Adana, Ayıntab, Rodos, İstanköy, Midilli, Sivas, Sayda, Kale-i Sultaniye, Süveyş, Port Said, Lazkiye, Filibe, Selanik, Kandiye, Ozra, Hanya, İskenderun, Bursa, Şam ve Resmo'da konsolosluklar vardı.²⁸

ABD'nin hızla kurduğu bu diplomatik ve konsüler ağa karşılık, Osmanlı Devleti ABD'deki temsilcilikleri yavaş bir biçimde kurdu. Babıali, ABD'nin yaptığı için aksine bir diplomatik temsilcilikten önce konsoloslukların kurulması için çaba gösterdi. İlk olarak 1845'te, ABD'nin Boston kentinde yaşayan Tibgeoğlu Abraham,

Osmanlı gemilerinin bu limanla ticaretini düzenlemek ve ABD'de bulunan Osmanlı tebaasının korumasını ve ayrıcalıklarını sağlamak üzere görevlendirildi. Bunu 1856'da New York'a ve 1858'de Baltimore'a yapılan atamalar izledi.²⁹

Babıali, Washington'da bir elçilik açmayı geciktirmekle birlikte, iki ülke arasındaki siyasî ilişkilerin sıcak kalmasını sağlayabilmek amacıyla 1850'de Binbaşı Emin Bey, 1858'de de Mehmed Paşa adlı iki deniz subayını, özel diplomatik temsilci sıfatıyla ABD'ye gönderdi. Bu temsilciler, ABD başkanları ve kongre üyeleriyle yaptıkları görüşmelerde, iki ülke ilişkilerinin her yönüyle geliştirilmesi için çaba harcadılar. Bu ziyaretlerin olduğu olumlu hava sayesinde Babıali, ABD'ye bir elçi yollamaya karar verdi. Fakat ABD İç Savaşı'nın başlaması sebebiyle, bu karar ancak, 2 Nisan 1867'de, Bulak (Blacque) Bey'in ilk Osmanlı ortaelçisi olarak ABD'ye atanmasıyla uygulama alanına taşınabildi.³⁰

Washington elçiliğinin 1917'de kapatılmasına kadar geçen süre içinde, elçilik görevine 11 Osmanlı diplomatı getirildi. Fakat, Washington temsilciliği, Osmanlı Hariciye Nezareti'nin diplomatik hiyerarşisi içinde hiçbir zaman çok önemli bir mevki olmadı. Bunun sebebi, Osmanlı-ABD ilişkilerinin düzeyinin, zaman zaman yaşanan yoğunlaşmalara rağmen genellikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle ilişkilerinin düzeyinin çok altında seyretmesiydi. Nitekim, Washington temsilciliğinin düzeyi ortaelçiliğin üzerine çıkartılmadı.³¹

Elçiliğin açılmasından sonra, ABD'deki Osmanlı konsolosluklarının sayısı da artmaya başladı. 1881'de New York, Baltimore, Chicago, Boston, Philadelphia ve New Orleans şehirlerinde Osmanlı konsoloslukları bulunmaktaydı.³² Washington, San Fransisco, Norfolk şehirlerine de zaman zaman fahrî konsoloslar atandı.³³

Gelişen Ticaret

Osmanlı Devleti'nin 16 Ağustos 1838'de İngiltere ile bir ticaret sözleşmesi imzalamasından sonra, Osmanlı-Amerikan ticaretinde yeniden bir canlanma görüldü. Çünkü bu sözleşmeye taraf olmasa da, 1830 Antlaşmasından doğan "en ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsü gereğince, İngiltere'ye uygulanmakta olan ticarî rejim, ABD için de geçerli olmaktaydı.³⁴ 1838 sözleşme-

siyle, Osmanlı ihraç ürünlerine uygulanan vergi %3'ten %12'ye çıkartılırken, ithalat vergileri %5 olarak tespit edilmekteydi. Öte yandan, yabancı tacirlerin ülke içinde yaptıkları ticarete %8 gümrük vergisi ödemeleri usulünden vazgeçilmekteydi. Yine bu sözleşmeyle Osmanlı Devleti'nin her türlü tekeli kaldırması kabul edilmişti. Afyon tekelinin kaldırılmasıyla bir yıl içinde, ABD'nin Osmanlı Devleti'nden yaptığı ithalat içinde afyonun payı %21,9'dan %30,5'e çıktı.³⁵

1838 sözleşmesinin ABD'ye sağladığı elverişli ticaret ortamının yanı sıra, 1840'lardan itibaren, iki ülke arasındaki ticarete yeni ürünlerin katılması ve yeni buluşlarla ticaret gemilerinin süratlenmesinin denizasırtı ticaretin kârlılığını artırması da iki ülke arasındaki ticaret hacminin genişlemesine yardımcı oldu.

XIX. yüzyıl boyunca afyon, ABD tacirlerinin Osmanlı Devleti'nden başlıca ihraç maddesi olmaya devam etti. Afyonun yanı sıra, kuru üzüm, kuru incir, tütün, meyankökü, halı, kilim, yapagı ve deri ürünleri gibi maddeler Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünlerinin baş sıralarında yer alıyordu. ABD'nin Osmanlı Devleti'ne sattığı temel ihraç ürünleri arasında ise pamuklular, madenî yağlar, işlenmiş deri, rafine şeker, demir-çelik ürünleri, alkollü içkiler, ateşli silahlar ve cephane bulunmaktaydı. 1831'de 483.095 dolar düzeyindeki ticaret hacmi, 1841'de 413.938, 1851'de 739.032 dolar düzeyine ulaştı. 1861-1865 yılları arasında devam eden Amerikan İç Savaşı sırasında daralan ticaret hacmi, 1862 ticaret antlaşmasının da verdiği hızla 1869'da ilk kez 1.000.000 doların üzerine çıkarak 1.127.952 seviyesinde gerçekleşti. Bu tarihten sonra da zaman zaman 5.000.000 doların üzerine çıkarak devam etti.³⁶

Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi Avrupa devletleriyle olan ticaret hacimlerinin aksine, ABD ile ticaret hacminde Osmanlı Devleti lehine bir fazla söz konusuydu. 1831-1899 döneminde ticaret dengesi, ikisi Kırım Savaşı'nın son iki yılı (1855 ve 1856) olmak üzere, sadece altı kez ABD lehine oluşmuştu.³⁷ Bu rakamlar çerçevesinde ABD 1876'da, Osmanlı Devleti'nin en çok ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında üçüncü sırada yer alırken, en fazla ithalat yapılan ülkeler sıralamasında altıncı sıradaydı. Yüzyılın sonuna doğru ise ABD Osmanlı mallarını ithal eden ülkeler içinde onun-

cu, Osmanlı Devleti'ne ihracat yapan ülkeler içinde ise on üçüncü sıraya düştü.³⁸

1862 Osmanlı-ABD Ticaret Antlaşması

25 yıllık bir süre için yapılan 1830 antlaşması, 1855'te yürürlükten kalktı. Babıali, bu antlaşmanın yerine yenisinin yapılması gerektiğini, 13 Mart 1855'de ABD Elçisi Carroll Spence'e ilettili. 1830 antlaşması ABD'ye tek taraflı bazı ayrıcalıklar sağladığından, Babıali bu antlaşmanın süresinin dolmasından sonra, kendisi için daha uygun hükümler içeren bir antlaşmanın yapılmasını istiyordu. Amerikan tarafı ise, 1830'da elde ettiği ayrıcalıkları kaybetmemek niyetindeydi.³⁹ Uzun ikili görüşmeler sonucunda, yeni bir ticaret antlaşması ancak 13 Şubat 1862'de imzalanabildi.⁴⁰

23 maddeden oluşan 1862 antlaşması, ticaret konusunda son derece ayrıntılı düzenlemeler getirmekteydi. Antlaşmanın birinci maddesinde, 1830 antlaşmasıyla Amerikalılara verilmiş ve 1862 antlaşmasıyla yeni bir düzenlemeye tabi tutulmamış konularda, 1830 antlaşmasının hükümlerinin geçerliliğini koruduğu ifade ediliyordu. Özellikle tabiyet ve yargılamaya ilişkin konular, 1830 antlaşmasına göre yürütülecekti. 1862 antlaşmasıyla getirilen en önemli yenilikler ikinci maddeyle düzenlenmişti. Bu maddeyle, ABD vatandaşlarının, Osmanlı Devleti'nin her yerinde alım-satım yapabileceği kabul edilirken, tek el (yed-i vahid) usulünün kaldırıldığı ve ABD vatandaşlarına zorla mürur tezkeresi satmaya kalkan valilerin cezalandırılacağı da düzenlenmişti. Üçüncü maddede ise, ABD tacirlerinin veya onların vekillerinin, Osmanlı topraklarında kullanmak üzere ticaret ve sanayî malı satın almaları halinde, "en ziyade müsaadeye mazhar millet"lerin vatandaşlarından daha fazla vergi ödememeleri kabul edilmekteydi.⁴¹

İhracat rejiminin düzenlendiği dördüncü ve beşinci maddelerle, tarafların ihraç edecekleri mallar için sadece bir kez vergi ödeyecekleri, yasaklanmış ürünlerden sayılmayan ihraç mallarının keyfî biçimde yasaklanmayacağı, %8 olarak tesbit olunan gümrük vergisinin her yıl %1 oranında indirileceği, Osmanlı Devleti'ne ihraç veya ithal edilen mallar için, diğer devletlerden talep edilenden yüksek bir vergi istenmeyeceği gibi konular hükme bağlanmaktaydı. İthalat rejimi ise on üçüncü maddeyle dü-

zenlenmekteydi. Buna göre, Osmanlı limanlarına getirilen Amerikan mallarından alınan %3 ithalat vergisi %2 oranına indirilmekteydi.⁴²

Antlaşmanın diğer önemli maddeleriyle, bazı malların ticaretine sınırlandırılması, antlaşma hükümlerinin ABD ile ticaret yapan Osmanlı tacirleri için de geçerli olacağı, tarafların görevlilerinin bir araya gelerek, ticareti yapılan malların gümrük vergilerini tespit edecekleri bir cetvel hazırlamaları ve antlaşmanın onay belgelerinin teati edilmesinden itibaren 28 yıl için geçerli olacağı hükme bağlanmaktaydı.⁴³

İstanbul'daki ABD Elçisi Edward Joy Morris'in, "Osmanlı Devleti'nin bugüne kadar yaptığı en liberal antlaşma" olarak nitelendirdiği 1862 antlaşması, ABD Başkanı Abraham Lincoln ve Sultan Abdülaziz tarafından, hiçbir güçlüklerle karşılaşmadan imzalanarak, 5 Haziran 1862'de yürürlüğe girdi.⁴⁴

Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle, iki ülke arasındaki ticaret yeni esaslara göre yürütülmeye başladı. Her ne kadar Amerikan İç Savaşı'nın devam ettiği bir ortamda, yeni antlaşmanın getirdiği elverişli ticaret ortamı yeterince değerlendirilemediyse de, savaşın sona ermesinden sonra, iki ülke arasındaki ticaret hacminin hızla genişlemesi, 1862 antlaşmasının ilişkilere getirdiği yeni boyut sayesinde oldu.

Silah Ticareti

Osmanlı Devleti'nin, 1830 antlaşmasının görüşmeleri sırasında ABD savaş gemilerine karşı duymaya başladığı ilgi, ileriki yıllarda da artarak sürdü. Osmanlı özel temsilcisi olarak ABD'ye bir ziyarette bulunan Binbaşı Emin Bey'in, 1851'de ABD'nin önemli tersane ve deniz üslerini gezmesinin ardından Kaptan Paşaya bir rapor sunmasından sonra, Babıali ABD'de üç ambarlı bir savaş gemisi inşa ettirmeye karar verdi. Mehmet Paşa ve Süleyman Bey'in 1858'deki ABD ziyaretleri sırasında ABD'de bir gemi yaptırılması için gerekli anlaşma sağlandı. Fakat, Osmanlı silah pazarını başka bir ülkeye kaptırmak istemeyen İngiltere büyükelçisinin yoğun girişimleri sonucunda Babıali, geminin ABD yerine İngiltere'de yaptırılmasına karar verdi.⁴⁵

Savaş gemisi alımı konusu 1882'de tekrar gündeme geldi. II. Abdülhamid ile yakın bir dostluk kuran ABD Elçisi Lewis Wallace, sultanı ABD'den üç nakliye gemi-

si satın alması konusunda ikna etti. Hariciye Nezareti, ABD elçiliğine bir nota vererek, satın alınmak istenen gemilerin vasıflarını bildirdi. Fakat, fiyat konusunda Amerikan şirketleriyle bir anlaşma sağlanamadığından bir alım da gerçekleşmedi.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin ABD'den deniz silahları satın alması konusu taraflar arasında en son 1900'lerin başında görüşüldü. Philadelphia'da bulunan Cramps şirketiyle temasa geçen Babıali, 1900 sonunda bir savaş gemisi alma konusunda anlaşma sağladı. Söz konusu gemi 1904'te Osmanlı Devleti'ne teslim edilerek Mecidiye adıyla donanmaya katıldı.⁴⁷

Deniz silahlarından farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin Amerikan kara silahlarına duyduğu ilgi, iki ülke arasında yoğun bir silah ticareti yapılmasına yol açtı. Osmanlı Devleti'nin Amerikan kara silahlarını büyük miktarlarda ithal etmesi ilk kez 1865'te gerçekleşti. Amerikan İç Savaşı'nda kullanılan 40.000 Enfield marka piyade tüfeği bu tarihte Osmanlı Devleti tarafından satın alındı. Fakat asıl büyük ithalat, Washington'da bir Osmanlı elçiliğinin açılmasından sonra başladı. Bulak Bey'in ABD Savaş Bakanlığı nezdinde yürüttüğü girişimler sonucunda 1869'da, 239.000 adet Enfield ve Springfield marka piyade tüfeği, bunlara ait süngü ve fişekler Babıali tarafından satın alındı. Bunlar için toplam 1.331.000 dolar ödeme yapıldı.⁴⁸

Silah ithalatı, Osmanlı-Amerikan ticarî ilişkilerine yeni bir canlılık getirdi. ABD'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı ihracat ilk kez 1870'te 1.000.000 doların üzerinde gerçekleşti. Silah ticaretinin etkisiyle, 1870, 1872, 1875, 1876 ve 1879 yıllarında Osmanlı Devleti'nin ABD'den yaptığı ithalat, bu ülkeye yapılan ihracatın üzerinde gerçekleşti.⁴⁹

Başlangıçta, savaş artığı silahların alınması şeklinde oluşan silah ticareti, 1872'den itibaren kullanılmamış ve modern silahların Osmanlı Devleti için ABD fabrikalarında üretilmesine dönüştü. Bu çerçevedeki gelişmeleri takip etmek için 1872'de bir Osmanlı askerî heyeti ABD'yi ziyaret etti. Bu heyetin çalışmaları sonucunda 1873'te Babıali ABD'den 400.000 adet piyade tüfeği satın aldı.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin ABD'den silah alımları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde en yüksek boyutlarına ulaştı. 1876-1878 döneminde satın alınan Martini-

Henry, Peabody-Martini ve Winchester tüfekleriyle bu tüfeklerin mermi, kovan, süngü ve diğer mühimmatı için ABD şirketlerine 5.335.308 dolar ödeme yapıldı.⁵¹

1865-1880 döneminde yoğun biçimde devam eden Osmanlı-ABD silah ticareti, Almanya'nın 1880'lerin ortalarından itibaren Osmanlı silah piyasalarına yoğun biçimde girmeye başlamasıyla düşüşe geçti ve hiçbir zaman eski düzeyine ulaşamadı.⁵²

GERGİNLİKLER VE BİTİŞ

Amerikan Misyonerleri ve Ermeniler

Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki ilk faaliyetleri 1820'lerin başına kadar uzanıyordu. Amerikan Protestanlarının misyoner örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), 1818'deki yıllık toplantısında Osmanlı Devleti'nde misyon istasyonları kurulması için çalışmalar yapılmasını kararlaştırmış, Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı iki misyoner, bu istasyonların açılması için gerekli hazırlık çalışmalarını yapmak üzere Osmanlı topraklarına gönderilmişti.⁵³ Parsons'un ölümü üzerine hazırlık çalışmalarını tek başına yürüten Fisk, 1820'de Beyrut, Trablusşam, Baalbek, Yafa, Kudüs, El Halil, Şam, Antakya ve Lazkiye'ye geziler yaparak, Türkler, Araplar, Dürziler, Maruniler, Rumlar ve Ermeniler hakkında bilgi toplamıştı.⁵⁴

Bu ilk çalışmaların ardından 1822 Nisan'ında Malta'ya giden Fisk, burada Daniel Temple adlı bir başka misyonerle buluşarak, bölgede dağıtılacak her türlü dinî ve öğretici yayını basmak amacıyla bir matbaa kurdu.⁵⁵ Fisk'in hazırladığı raporlar çerçevesinde Beyrut'u, Osmanlı Devleti için misyon merkezi olarak kabul eden ABCFM'in bu bölgede kurduğu Protestan okullarının sayısı 1827'de 13'e yükseldi. Fakat Yunan İsyanı'nın doğurduğu güvensizlik ortamının büyümesi üzerine, Beyrut misyonunu bir süre için kapatmak zorunda kalan Amerikalılar, 1829 Edirne Antlaşması'ndan hemen sonra geri dönerek Beyrut'taki faaliyetlerine tekrar başladılar.⁵⁶

ABCFM yönetim kurulu, Beyrut misyonunun yaptığı sondaj çalışmalarının yeterli olduğuna karar vererek, 1830'da Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine araştırma gezileri yapılmasını kararlaştırdı. Bu amaçla görevlendirilen H. G. O. Dwight ve Eli Smith, 1830 Mart'ında İz-

mir'e geldiler. Ardından İstanbul'a giderek, Osmanlı Devleti'yle bir antlaşma yapmak için ABD Hükümeti tarafından bu kente yollanmış olan Charles Rhind'in yardımlarıyla, ülkede seyahat için gerekli tezkereleri ve Rusya'ya geçiş için izin belgelerini aldılar. Mayıs ayında buradan hareket ederek, Tokat, Erzurum, Kars, Tiflis, Şusa, Nahcivan, Eçmiyadzin, Hoy, Tebriz, Erzurum, Trabzon, İstanbul güzergâhında yaklaşık bir yıl süren ayrıntılı bir araştırma yaptılar. Dwight ve Smith'in, 700 sayfalık bir kitap olarak ABCFM tarafından basılan, bölgede yaşayan Ermeniler, Kürtler ve Nasturîler hakkındaki gözlemleri ve misyon stratejilerine ilişkin önerileri, bundan böyle bölgeye gidecek olan Amerikan misyonerlerinin temel başvuru kitabı haline geldi.⁵⁷

Bütün bu ön çalışmalar sonucunda, Osmanlı Devleti'nde Protestanlaştırılmaya en müsait topluluğun Ermeniler olduğu sonucuna ulaşan ABCFM 1830'dan itibaren çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırdı.

William Goodell, H. G. O. Dwight ve Gottlieb Schauffler adlı misyonerler 1831-1832 yıllarında İstanbul'a gelerek, Ermenilere yönelik sistemli çalışmalara başladılar. 1834'te İstanbul'daki Ermeniler için ilk Türkçe Protestan ayini yapıldı. Ardından, Pera'da ilk misyoner okulu açıldı. Beyrut ve İstanbul'dan sonra 1835'te Trabzon, 1839'da Erzurum, 1849'da Ayıntab, 1855'te Maraş, Adana, Halep, Tarsus, Antakya, Kilis ve 1850'de Selanik misyonları kuruldu.⁵⁸

Bu hızlı yayılmanın, ABD'deki ABCFM merkezine yüklediği idarî zorluklar, Osmanlı misyonunun 1860'tan itibaren yeniden örgütlenmesiyle aşılmaya çalışıldı. Bu çerçevede ABCFM, Osmanlı Devleti'ni, Doğu, Merkezî, Batı, Avrupa ve Suriye olmak üzere beş idarî bölgeye ayırdı. Bu coğrafi ayırım temelinde, bu bölgelerde yoğun olarak yaşayan gayrimüslim milletlerin niteliği göz önüne alınarak yapılmıştı. Buna göre, Erzurum, Harput, Bitlis, Diyarbakır ve Mardin Doğu; Maraş, Urfa, Antep, Halep, Adana, Tarsus ve Mersin Merkezî; Trabzon, Ordu, Merzifon, Sivas, Kayseri, Talas, Adapazarı, İzmir ve İstanbul Batı; Selanik, Samakov, Sofya, Manastır, Elbasan ve Kortça Avrupa; Beyrut, Trablusşam, Sayda ve Zahla da Suriye misyonu içerisinde yer aldılar.⁵⁹

Misyonerlerin yayılmasının iki temel direği, kilise ve okulların açılmasıydı. 1850'de Osmanlı Devleti'nde, Amerikalı misyonerlerin yönetiminde yedi kilise ve yedi

okul varken, bu sayı 1860'ta 49 kilise ve 114 okula, 1880'de 97 kilise ve 331 okula, 1913'te ise 163 kilise ve 450 okula ulaştı. Amerikan okullarına devam eden Osmanlı vatandaşlarının sayısı ise 1850'de 112 iken, 1860'ta 2,742'ye, 1880'de 13,095'e, 1913'te de 25,922'ye erişti.⁶⁰

1860'lardan itibaren bu okulların yanısıra, daha üst düzeyde eğitim verecek, ABD'deki üniversitelerin benzerleri olan kolejlerin (college) kurulmasına ağırlık verildi. Kolejler konusunda ilk adım Suriye misyonu tarafından atıldı. 1862-1866 döneminde, İngiltere ve ABD'de, okulun kurulabilmesi için gerekli parayı toplayan Daniel Bliss 1866'da Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji'nin açılmasını sağladı.⁶¹

Bliss ile hemen hemen aynı tarihlerde, İstanbul'da bir kolej açmak için çalışmalara başlayan Cyrus Hamlin, Babıali'nin muhalefetine rağmen, ABD Hükümeti'nden sağladığı diplomatik destek sayesinde, 1868'de bu konuda gerekli izni elde etti. Yapımına en fazla katkıda bulunan Amerikalı zengine atfen, Robert Kolej adı verilen okul 1870 başından itibaren yeni yapılan binasında eğitim faaliyetine başladı. Başlangıçta okulda, Türk, Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Alman, Suriyeli, İranlı öğrenciler bulunmaktaydı. Fakat ilerleyen yıllarda okulun daha ziyade Bulgar, Ermeni ve Rum çocuklarını kabul etmeye başladı.⁶²

Bu iki okulu, 1871'de açılan İstanbul Amerikan Kız Koleji izledi. 1878-1903 döneminde ise Harput'ta Fırat Koleji, Van'da Amerikan Koleji, Antep ve Maraş'da Merkezî Türkiye Koleji, Tarsus'ta St. Paul Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji ve İzmir'de Uluslararası Kolej açıldı.⁶³

Bütün bu faaliyetler, zaman zaman tepkilere de yol açıyordu. Ermeni ruhbani, misyonerlerin 1830'lardaki faaliyetlerini temkinle karşılamış ama olumsuz bir tepki göstermemişti. Özellikle Patrik Bogos zamanındaki ilişkiler, zaman zaman eğitim alanında işbirliği düzeyine bile yükselmışti. Fakat 1840'larla birlikte önce bu işbirliği tamamen sona erdi, ardından da Ermeni Patrikhane-si'nin yoğun muhalefeti yükselmeye başladı. Ermeni Patrikhanesi, Ermenilerin kandırılarak din değiştirmeye zorlandıklarını iddia etmekteydi. 1844'te Gregoryen Ermeni Kilisesi Patriki seçilen Matteos, misyonerlerin Er-

meniler üzerindeki etkilerini azaltmak için sert önlemler aldı. Ermenilerin Amerikan misyonerleriyle tüm ilişkilerini kesmelerini isteyen patrik, bunu yapmayanların tecrit edileceği tehdidinde bulundu.⁶⁴

Matteos bir adım daha atarak, Protestan tarzında ibadet eden Ermenileri, 1846'da Gregoryen Kilisesi'nden çıkarttı. Protestan tebaanın, diğer Hristiyanlarla eşit haklara sahip olabilmeleri için, ayrı bir millet olarak tanınmaları gerekiyordu. Amerikalı misyonerler bunu sağlayabilmek için ABD ve İngiltere elçiliklerinin harekete geçmelerini sağladılar. İngiltere elçiliği zaten bir süredir ülkedeki Protestanların hamiliği görevini fiilen üstlenmişti. Özellikle 1843 kışında, evvelce Müslümanlığa geçmiş bir Ermeni'nin Hristiyanlığa geri dönmesi üzerine idam edilmesinden sonra, İngiltere Babıali üzerindeki baskılarını artırmıştı. İngiltere Büyükelçisi Stratford Canning'in Mustafa Reşid Paşa nezdinde yürüttüğü girişimler sonucunda, 15 Kasım 1847'de bir irade yayınlayan Sultan Abdülmecid, Protestanların ayrı bir millet olarak tanıdı. Bunun üzerine İstanbul'daki Protestan cemaati hemen bir temsilci seçti. Bu kişi Babıali tarafından Protestan milletinin vekili olarak resmen tanındı.⁶⁵

Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri 1880'den sonra hız kazandı. Merkezî Türkiye Misyonu, önceleri Ayıntab, Maraş, Adana ve Haçin'i (Saimbeyli) kapsarken daha sonra, Halep, Antakya, Tarsus ve Urfa da bu misyonun görev alanına dahil edildi. 1880'de Ayıntab'da bir misyoner matbaası açıldı. XIX. yüzyılın sonunda bu misyona bağlı istasyonların sayısı dörde, uç-istasyonların sayısı 48'e, çalışan Amerikalıların sayısı 31'e ve bunlara destek veren yerli görevlilerin sayısı da 267'ye yükseldi.⁶⁶

Ermenilerle ilgilenen bir diğer misyon olan Doğu Türkiye Misyonu, Harput'u merkez alarak bugünkü Doğu Anadolu Bölgesinin tümünü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin bir kısmını kapsamaktaydı. Misyonun, Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis'te istasyonları vardı. 1900'de bu beş istasyona bağlı uç-istasyonların sayısı 97'ye, çalışan Amerikalıların sayısı 36'ya, yardımcı olan yerlilerin sayısı ise 266'ya çıktı.⁶⁷

Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde açtıkları okullarda verdikleri eğitimle Ermeni ulusal bilincinin oluşumuna da katkıda bulunan misyonerler, imparatorluktan

bağımsız kalmayı en çok hakkettiğine inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi ABD ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Böylece, ABD ve İngiltere’de çok fazla kimsenin haberdar olmadığı Ermenilerle ilgili gelişmeler, kamuoyunda daha fazla yankı bulmaya başladı. 1890’ların başından itibaren ağırlık kazanan Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti’nin bunlara tepkileri de yine misyonerler tarafından dünya kamuoyuna aktarıldı. Amerikalı misyonerlerin etkili çabaları sonucunda, zaten Balkanlardaki gelişmeler sonucunda zedelenmeye başlayan Türk imajı, son derece olumsuz motiflerle bezendi. “Konuşulmaz Türk” (Unspeakable Turk) ve “Korkunç Türk” (Terrible Turk) terimleri, bu çabalar sonucunda ortaya çıktı ve sadece icad edildiği ABD’de değil, tüm Batı’da yoğun olarak kullanıldı.⁶⁸

Ermeni isyanları sırasında, Osmanlı-ABD ilişkileri ni yakından etkileyen çok önemli iki gelişme yaşandı. İlk olarak, 6 Ocak 1893’te Ankara çevresinde toplanan Ermeni isyancılar, kiliselere, okullara ve kamu binalarına, halkı sultana karşı ayaklanmaya çağıran bildiriler astılar. Bunu takiben Merzifon ve Amasya’da isyana kalkışan Ermenilerle Osmanlı kuvvetleri arasında çıkan çatışmalar da, Merzifon Amerikan Koleji’nin iki Ermeni öğretmeni, isyancıları kışkırttıkları iddiasıyla tutuklandılar. Ardından da isyancıların gizlendiği kolej binası tahrip edildi.⁶⁹

Bu olaylar Washington’da büyük tepkiye yol açtı. ABD başkanı, Merzifon Koleji’nin yakılmasından rahatsızlık duyduğunu açıkladı. Bunun üzerine dışişleri bakanı, ABD Elçisi David P. Thompson’a bir talimat göndererek, tahrip edilen binaların acilen tamir edilmesi ve zarar görenlere tazminat ödenmesi için Babıali’ye baskı yapmasını, gerekirse bölgeye özel bir görevli göndererek, uğranılan zararı resmî bir raporla tespit etmesini istedi.⁷⁰

Washington’un bu girişimi karşısında Babıali, zararın karşılığı olarak ABD elçisine 500 lira ödeme yaptı. Bunun yanında, tahrip edilen bölümün tekrar inşa edilebilmesi için gerekli olan izni de verdi. Olaylar sırasında tutuklanmış bulunan iki Ermeni öğretmen de temmuz ayında, Padişah tarafından affedilerek serbest bırakıldılar.⁷¹

İkinci önemli gelişme, Kasım 1895’te çıkan isyan sırasında Harput ve Maraş’taki Amerikan okullarıyla, Amerikan misyonerlerinin evlerinin de zarar görmesiyle

ortaya çıktı. Amerikalılar söz konusu zararın verilmesine Osmanlı askerlerinin de olanlara seyirci kaldığını savunuyorlardı. Harput Konsolosundan gelen bilgiler doğrultusunda hareket eden ABD elçisi kasım sonunda Babıali’den, ortaya çıkan toplam 100.000 dolar tutarındaki zararın tazmin edilmesini istemeye karar verdi.⁷²

Diplomatik yollardan yapılan girişimlerle tazminatın ödenmediğini gören ABD Hükümeti, 1897 Aralık’ında, Kentucky kruvazörünü İzmir limanına gönderdi. Silahlı bir müdahalede bulunmak yerine, geminin bir tehdit unsuru olarak tutulması kararlaştırılmıştı. Bu tehdit, sultan tarafından fark edildi. Kentucky’nin üst düzey subaylarını İstanbul’a davet eden II. Abdülhamid, verdiği bir akşam yemeğinde bu subaylarla samimi bir diyalog kurarak, geliş sebeplerini anlamaya çalıştı. Tazminatın ödenmemesi halinde, ABD’nin kuvvet kullanmaya kararlı olduğunu anlayan sultan, meseleyi biraz daha sürüncemede bıraktıktan sonra Haziran 1901’de 19.000 sterlin tutarında bir meblağı ABD elçisine ödedi.⁷³

Bulgaristan Gelişmeleri ve Amerikalılar

Amerikalıların Osmanlı topraklarında yoğun ilgi duydukları bir diğer Hristiyan milleti Bulgarlardı. Misyonerlerin, Bulgaristan’da ulaşmak istedikleri üç temel hedef vardı: Protestanlığı yaymak, Bulgarları Ortodoks hiyerarşisinin pençesinden kurtararak, ulusal bir kilise kurmalarına yardımcı olmak ve Bulgaristan’ın Türk egemenliğinden çıkmasını sağlamak.⁷⁴ Bu üç amacın da gerçekleşebilmesi, öncelikle Bulgar milliyetçiliğinin üzerinde yükselebileceği sağlam bir felsefi temelin atılmasına bağlıydı. Dolayısıyla Amerikan misyonerleri, Bulgaristan’la ilgilenmeye başladıkları günden itibaren, Bulgarca kitap, dergi ve gazete yayınlamaya ve Bulgar dilini konuşabilen misyonerler yetiştirmeye ağırlık verdiler. Misyonerler, misyoner okulları yoluyla bölgeye doğrudan girdikleri 1858’e kadar, İzmir ve İstanbul’da daha çok bu tür yayın faaliyetleriyle Bulgaristan’daki “uyanışa” katkıda bulunmaya çalıştılar.⁷⁵

1858’de Bulgaristan’a bir araştırma gezisi yapan Cyrus Hamlin, Bulgarların Protestanlıkla yakından ilgilenmelerinden cesaret aldı. Hamlin’in ardından Amerikalı misyoner E. E. Bliss, Varna, Şumnu ve Rusçuk’ta in-

celemelerde bulundu. Aynı yıl Bulgar misyonu kuruldu. Kısa süre içinde Edirne, Eski Zağra, Filibe, Samokov, Manastır ve Selanik'te misyon istasyonları ve okullar açıldı.⁷⁶

1870'de ilân edilen bir iradeyle, Osmanlı Devleti, Bulgar kilisesinin bağımsızlığını kabul etti. Bu olayla cesaretlenen Bulgar milliyetçileri, Bulgaristan'ın bağımsızlığı için yürüttükleri mücadeleye ağırlık verdiler.⁷⁷ Bu süreç içinde, bağımsız Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin, Bulgar halkının Protestanlaştırılmasının önünde bir engel olacağını kavrayan Amerikalı misyonerler, Bulgaristan'ın bağımsızlığına katkıda bulunarak, kurulacak yeni devlet içinde, kilisenin muhalefetine rağmen Protestanlaştırma faaliyetleri yürütebilecekleri bazı ayrıcalıklar almak için girişimlerde bulunmaya başladılar. Bu çerçevede, Robert Kolej'e alınan Bulgar öğrencilerinin sayısı artırıldı. 1870-71 öğretim döneminde 40 olan öğrenci sayısı, 1874-75 döneminde 45'e, 1881-82 döneminde 105'e çıktı. Robert Kolej mezunu Bulgarların çoğu, Bulgaristan'a geri dönerek, hakimlik, subaylık, öğretmenlik gibi önemli mesleklerde çalışmaya başladılar.⁷⁸

1876 Nisan'ında, Bulgaristan'ın çeşitli kentlerinde Bulgar milliyetçileri tarafından başlatılan bir ayaklanma, bölgeye sevk edilen Başibozuk birliklerinin de müdahalesiyle bastırıldı. Bu noktada devreye giren Robert Kolej mezunları, ayaklanmanın bastırılması sırasında meydana gelen olayları, kendi bakış açılarına göre yorumlayarak, İstanbul'daki misyonerlere mektupla aktarmaya başladılar.⁷⁹

Eski öğrencilerinden gelen haberlerle heyecana kapılan misyonerler Albert Long ve George Washburn, İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Elliot'la görüşerek, Babıali'ye Bulgaristan'da reformlar yapması için baskıda bulunulmasını istediler. Fakat, Osmanlı tahtına yeni bir hükümdarın (II. Abdülhamid) geçeceği söylentileriyle ve yeni Osmanlı Hükümeti'nin kurulması konularıyla meşgul olan Elliot, Amerikalıların istediği girişimlerde bulunmadı.⁸⁰

Bunun üzerine misyonerler, İngiliz London Daily News gazetesinin İstanbul muhabiri Edwin Pears'la görüşerek, bu konuda haberler yazmasını sağladılar. Pears'ın, Bulgaristan'da yapılan katliamlara ilişkin ilk haberi, 23 Haziran 1876'da yayınlandığında, beklenen tep-

kilere yol açmadı. İngiltere Başbakanı Disraeli, parlamentoda yaptığı bir konuşmada, İstanbul Büyükelçisi Elliot'tan kendisine ulaşan bilgilere göre, Pears'ın haberlerinin son derece abartılı olduğunu belirterek, Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmenin yersiz olduğunu söyledi.⁸¹

Rusya'nın genişlemeci emellerine karşı, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan İngiltere başbakanının atıl tutumu, Long ve Washburn'u daha da hırslandırdı. Temmuz başında, bu kez kendi kaleme aldıkları ve daha ayrıntılı bir katliam haberini İngiliz gazetelerinde yayınlatan misyonerler, Amerikan gazetelerine de bu yönde bilgiler göndermeye başladılar. Bu bilgiler 24 Temmuz 1876 tarihli New York Times'ta, "Bulgaristan: Başibozukların Katliamı" (Bulgaria: Massacre by Bashi-Bouzuks) başlığıyla manşetten yer aldı. Katliam haberlerinin birkaç kez tekrarlanması, İngiltere ve ABD kamuoylarının olaya ilgisini artırdı.

Kamuoyu tepkisi karşısında harekete geçmek zorunda kalan ABD Dışişleri Bakanı Hamilton Fish, İstanbul'daki ABD Elçiliği Başkatibi Eugene Schuyler'i, bölgeye giderek iddiaları araştırması için görevlendirdi. Schuyler, 29 Ağustos'ta London Times'ta yayınlanan raporunda, Osmanlı kıtaları ve düzensiz Başibozuk birliklerinin, ayaklanmacılara saldırdıklarını, olaylar sırasında, 65 köyün tamamen yakıldığını ve en az 15.000 Hristiyanın öldürüldüğünü iddia etti.⁸²

Rapor, İngiltere'de siyasî bir fırtınaya yol açtı. Muhalefet lideri Gladstone, hükümeti Rusya'yla birlikte Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan nüfusu korumaya çağırdı. Rusya, gerekli önlemlerin alınmaması halinde, Osmanlı Devleti'ne savaş açabileceği tehdidi dile getirdi. İngiltere'de kurulan Bulgaristan'a yardım komiteleri, halktan para toplamaya başladılar. Bu yardımlar Sir Elliot ve Filibe'deki Amerikan misyoner okulunun müdürü James Caleb Clark tarafından halka dağıtıldı. Avrupa devletlerinin Babıali üzerinde yoğunlaştırdıkları baskılar sonucunda, Aralık ayında İstanbul'da, Bulgaristan'ın geleceği konusunda uluslararası bir konferans toplandı (Tersane Konferansı).⁸³

Bu gelişmeler olurken İstanbul'a dönen Schuyler, ABD gazetelerine yolladığı mektuplarla sayesinde Bulgaristan konusunun canlı tutulmasını sağladı. Ağustos-

Aralık 1876 döneminde New York Times'ta yer alan konuyla ilgili haberlerin, "Türk Barbarlıkları" (The Turkish Barbarities), "Bulgaristan'daki Mezalim" (The Atrocities in Bulgaria), "Binlerce İnsan Vahşice Katledildi" (Thousands of People Brutally Murdered) gibi başlıklarla çıkması, Amerika'daki Türk imajının, çok olumsuz bir biçimde zedelenmesine yol açtı.

Diplomatik İlişkilerin Sona Ermesi

Amerikalıların Bulgar ve Ermeni olaylarına bakışı ve XIX. yüzyılın son döneminde, Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale eder bir tutum içine girmeleri, ikili ilişkilerin soğuk bir döneme girmesine yol açtı. Bu soğukluk I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadarki ilişkilere hakim oldu.

1914 yazında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Osmanlı-ABD ilişkilerinde son döneme girildi. Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilân etti. Bu karar, kısa bir süre sonra savaşa girileceğinin en önemli göstergesiydi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin, bu ülkedeki Amerikan vatandaşlarının can ve mal güvenliğini tehlikeye düşüreceğinden endişe duyan ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau, Babıali'nin savaşta tarafsız kalmaya devam etmesinden yanaydı. Fakat, ABD Dışişleri Bakanı William J. Bryan, büyükelçinin, bu konuda Babıali'ye telkinlerde bulunmasını kesin bir dille yasakladı.⁸⁴

Morgenthau, bu yönde bir girişimde bulunmasa da, Washington'un gelişmelerden rahatsızlık duyduğunu seven Babıali, Washington elçiliği yoluyla, 8 Ağustos 1914'te ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vererek, seferberlik kararının sadece ihtiyatlı bir tedbirden kaynaklandığını bildirdi. Bu garantiye rağmen, Amerikan kamuoyunun, seferberlik kararını savaşa girme olarak yorumlamaya devam etmesi üzerine, Washington Elçisi Ahmet Rüstem Bey, 4 Eylül'de New York Times gazetesine bir demeç vererek, Osmanlı Devleti'nin kimseye savaş ilân etmediğinin ve Yunanistan ve Bulgaristan'a saldırma niyeti taşımadığının altını çizdi.⁸⁵

Babıali'nin tüm bu çabalarına rağmen, misyonerler, Amerikan konsolosları ve Morgenthau'dan gelen haberlerin, Amerikan basınında yer alması, kamuoyundaki endişeyi artırmıştı. Mesela Morgenthau'nun kaynak olarak

gösterildiği bir haberde, Osmanlı valilerinden birinin, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş başlaması halinde, ülkedeki Amerikalıların katledileceği tehdidinde bulunduğu iddia ediliyordu. Öte yandan, İstanbul, İzmir ve Beyrut'ta bulunan Amerikan şirketlerinin temsilcileri, tehdit altında bulundularını öne sürerek, ABD Hükümeti'nin kendilerini koruma altına almasını istediler. Tüm bu gelişmeler karşısında, ABD kamuoyunu yatıştırmayı hedefleyen Washington, Ağustos sonunda North Carolina ve Tennessee savaş gemilerini Osmanlı karasularına yolladı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde, ülkedeki Amerikan vatandaşlarını taşımakla görevlendirilen bu gemilerin İstanbul'a gelmelerine Babıali izin vermedi. Çünkü, Çanakkale Boğazı mayınlanmıştı. Üstelik, Avrupa'da savaş devam ederken, yabancı bir ülkenin savaş gemilerinin Boğazdan geçmesine izin verilemezdi.⁸⁶

Osmanlı Devleti 8 Eylül 1914'te tüm kapitülasyonları kaldırdığını açıkladı. Bu haber, Türklerin yabancıları katletmeye başlayacağı yönünde yorumlandığından, Amerikan halkında yeni bir endişe dalgasına yol açtı. Ahmet Rüstem Bey, gazete beyanatları yoluyla, kapitülasyonların zaten haksızlıklara yol açtığını ve Osmanlı Devleti'nin gelişmesini engellediğini belirterek, asıl suçlanması gerekenin kapitülasyonları kadiranlar değil, onları savunanlar olduğunu belirterek, bir kez daha Washington'un tepkisini çekti.⁸⁷

Osmanlı elçisinin, bu tür açıklamalarından rahatsızlık duyan ABD Hükümeti için bardağı taşıran son damla 12 Eylül'de geldi. Bu tarihte ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir nota veren Ahmet Rüstem Bey, yıllardan beri, Türklerin dinine, milliyetine ve geleneklerine söven Amerikan basınının, bu yolla Amerikan kamuoyunu zehirlediğini, ABD'nin, Yunanistan'a savaş gemisi satmasının ve Türk karasularına savaş gemileri göndermesinin doğru olmayan bir davranış olduğunu ifade etti.⁸⁸

ABD Dışişleri Bakanlığı, bir elçinin, görev yaptığı ülkenin politikalarını bu şekilde eleştiremeyeceğini belirterek, Ahmet Rüstem Bey'den, söyledikleri için özür dilemesini ya da ülkeyi terk etmesini istedi. Bu tepki üzerine, Ekim 1914'te ülkeden ayrılan Ahmet Rüstem Bey'in yerine Abdülhak Hüseyin Bey atandı.⁸⁹

ABD Şubat 1917'de Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kesti. Bu davranış, ABD'nin tarafsızlığına son vererek, savaşa girme hazırlığı yapmakta olduğunu gösteriyordu. Nitekim 6 Nisan 1917'de ABD, Almanya'ya savaş ilân etti. Bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini sürdürmekte kararlı olan Washington, İstanbul Büyükelçisi Abram Elkus'tan, durumu Babıali'ye izah etmesini istedi. Bu sırada Başkan Woodrow Wilson da, Osmanlı Devleti'nde bulunan misyonerlerin lideri Cleveland H. Dodge'a bir mesaj göndererek, endişelenmelerini gerektirecek bir durumun söz konusu olmadığını bildirdi. Fakat, yoğun Alman baskısı altındaki Babıali, bu noktadan sonra diplomatik ilişkilerin devam ettirilmesinin mümkün olmadığı düşüncesindeydi. Osmanlı Devleti hariciye nazırı, 20 Nisan 1917'de, ABD Büyükelçiliği'ne aşağıdaki notayı verdi:

"ABD Büyükelçiliği, Hariciye Nezaretine verdiği, 8 Nisan 1917 tarih ve 2422 sayılı nota ile, [ABD] Hükümeti'nin, Almanya İmparatorluğu ile savaş halinde olduğunu bildirmiştir. Ekselanslarına, bu imparatorluğun bir müttefiki olan Osmanlı Hükümeti'nin, bugünden

itibaren ABD Hükümeti'yle diplomatik ilişkilerini kesmek zorunda kaldığını bildirmekten onur duyarım."⁹⁰

Notanın verilmesinden sonra, Babıali Washington'daki, ABD'de İstanbul'daki elçiliklerini kapattılar. Osmanlı ve Amerikan diplomatları ülkelerine döndüler. Fakat, ABD İsveç elçiliği yoluyla, Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan vatandaşlarının haklarını korumaya devam etti. Amerikan misyonerleri, fahır diplomatlar olarak çalışmaya başladılar. Bu arada, müttefikleri ABD'nin Osmanlı Devleti'ne savaş açmasını istedilerse de, Amerikan vatandaşlarının ve çıkarlarının zarar görmesini istemeyen ABD bundan ısrarla kaçındı.⁹¹

1831'de David Porter'in maslahatgüzar olarak İstanbul'a atanmasından beri, kesintisiz devam eden Osmanlı-ABD diplomatik ilişkileri, böylece sona ermiş oldu. Fakat bu durum fazla uzun sürmeyecek, 1923'te Cumhuriyet'in ilân edilmesinden sonra, Türkiye ile ABD arasındaki diplomatik ilişkilerin başlatılması için iki tarafın da istekli davranması üzerine, 10 yıllık bir aradan sonra, 1927'de yeni bir ABD büyükelçisi Türk topraklarına adım atacaktır.

- 1 Eugene Schuyler, *American Diplomacy and the Furtherance of Trade*, New York, Charles Scribner's Sons, 1886, s. 104.
- 2 Gary E. Wilson, "The First American Hostages in Moslem Nations 1784-1789," *The American Neptune*, vol. XLI, no. 3, s. 211.
- 3 Thomas Bryson, *Tars, Turks and Tankers Role of the US Navy in the Middle East 1800-1979*, Metuchen, The Scarecrow Press, 1980, s. 2.
- 4 Hunter Miller, *Treaties and Other International Acts of the United States of America*, vol. I, Washington D.C., Governmental Printing Office, 1931, s. 227-386.
- 5 James A. Field, *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton, Princeton University Press, 1991, s. 54.
- 6 Miller, *a.g.e.*, s. 583-636.
- 7 S. E. Morison, "Forcing Dardanelles in 1810 with Some Account of the Early Trade of Massachusetts", *New England Quarterly*, vol. I, (April 1928), s. 209-210.
- 8 David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East*, Cambridge, Harvard University Press, 1967, s. 25-26.
- 9 A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century," *Osmanlı Araştırmaları*, c. III, s. 194-195.
- 10 Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Ankara, Bilgi, 1996, s. 29-30.
- 11 İhsan Ilgar, "İlk Türk-Amerikan Ticaret Anlaşması", *Hayat Tarih Mecmuası*, c. II, (Ekim 1969), s. 5.
- 12 Alexander DeConde, *A History of American Foreign Policy*, New York, Charles Scribner's Sons, 1971, s. 111-113.
- 13 Henry Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigation in the Black Sea*, Boston, Wells and Lilly, 1819, s. 67-68.
- 14 *Aynı eser*, s. xxiii.
- 15 Charles Oscar Paullin, *Diplomatic Negotiations of the American Naval Officers 1778-1883*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1912, s. 129.

- 16 Field, *a.g.e.*, s. 116.
- 17 Paullin, *a.g.e.*, s. 134.
- 18 Miller, *a.g.e.*, s. 558-561.
- 19 Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 5-6.
- 20 Akdes Nimet Kurat, "Türkiye ile ABD Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. V, s. 334-335.
- 21 *Aynı eser*, s. 337-338.
- 22 National Archives and Records Administration (ABD) (NARA), M-46, Oct. 5, 1831.
- 23 Çağrı Erhan, "1830 Osmanlı-Amerikan Anlaşması'nın Gizli Maddesi ve Sonuçları", *Belleten*, c. LXII, no. 234 (Ağustos 1998), s. 464-465.
- 24 NARA, M-46, Aug. 6, 1839.
- 25 NARA, M-46, Mar. 12, 1872.
- 26 Graham Stuart, *American Diplomatic and Consular Practice*, New York, Appleton-Century & Co., 1936, s. 450-451.
- 27 NARA, M-46, Oct. 11, 1832.
- 28 Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz* (Teşkilât ve Protokol), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 94-96.
- 29 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Seniyye (İ.S.), 9 S. 1261 (5 Şubat 1845), 27 Ş. 1274 (12 Nisan 1858).
- 30 Kurat, *a.g.m.*, s. 361.
- 31 Girgin, *a.g.e.*, s. 47.
- 32 *Aynı eser*, s. 48.
- 33 NARA, T-815, Jul. 16, 1891; Dec. 8, 1893.
- 34 Turgay, *a.g.m.*, s. 216.
- 35 Şevket Pamuk, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, " *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. III, s. 654-655.
- 36 Lealand J. Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930 An Economic Interpretation*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, s. 47.

- 37 Turgay, a.g.m., s. 219.
38 Gordon, a.g.e., s. 55.
39 Howard Joseph Kerner, *Turco-American Diplomatic Relations 1860-1880*, Ph. D. Thesis, Washington D.C., Georgetown University, 1948, s. 36.
40 Armaoğlu, a.g.e., s. 7.
41 Aynı eser, s. 7.
42 Aynı eser, s. 8-11.
43 Aynı eser, s. 12-13.
44 NARA, M-46, Jun. 5, 1862.
45 NARA, M-46, Mar. 22, 1858; BOA, İ.S., 3 N. 1274 (17 Nisan 1858).
46 Oral Sander ve Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829-1929*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977, s. 79-84.
47 NARA, M-46, Dec. 1, 1900; May 2, 1904.
48 Sander ve Fişek, a.g.e., s. 26.
49 Gordon, a.g.e., s. 47.
50 New York Times, May 3, 1873, s. 3.
51 New York Times, Jan. 8, 1876, s. 5; Jan 23, 1877, s. 3; Feb. 8, 1877, s. 2; Feb. 16, 1877, s. 5; Jul. 18, 1878, s. 8.
52 Sander ve Fişek, a.g.e., s. 38-40.
53 Orhan Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belliten*, c. LJ, no. 200, s. 939.
54 Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları*, İstanbul, Arba, 1989, s. 33.
55 Aynı eser, s. 269.
56 Aynı eser, s. 35.
57 James Barton, *Daybreak in Turkey*, Boston, 1908, s. 126; Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 38-39.
58 Harrisoon Gray Dwight, *Christianity Revived in the East*, New York, Baker & Scribner, 1850, 29-30; Barton, a.g.e., s. 138.
59 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 17.
60 Robert Daniel, *American Philanthropy in the Near East 1820-1960*, Athens, Ohio University Press, 1970, s. 94.
61 Grabill, a.g.e., s. 24.
62 Kerner, a.g.e., s. 160-171.
63 Grabill, a.g.e., s. 26.
64 Aynı eser, s. 13.
65 Dwight, a.g.e., s. 252-285.
66 Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 148-150.
67 Aynı eser, s. 151-153.
68 Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, London, Carter, 1878, s. 356.
69 George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, (çev.: Tarık Yüksel), İstanbul, Enderun, 1995, s. 150.
70 NARA, M-77, Apr. 1, 1893.
71 NARA, M-46, Apr. 27, 1893; Jul. 5, 1893.
72 Grabill, a.g.e., s. 42.
73 NARA, M-46, Jun. 12, 1901.
74 William Webster Hall, *Puritans in the Balkans*, Sofia, Studia Historico-Philologica Serdicensia, 1938, s. 15.
75 Hall, a.g.e., s. 122-123.
76 Aynı eser, s. 123-124.
77 Daniel, a.g.e., s. 128.
78 Hüdaî Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 64-65.
79 Hall, a.g.e., s. 41.
80 Field, a.g.e., s. 364.
81 Daniel, a.g.e., s. 129.
82 Field, a.g.e., s. 366.
83 Aynı eser, s. 368.
84 John De Novo, *American Interest and Policies in the Middle East 1900-1939*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1963, s. 90.
85 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, Garden City, 1918, s. 96; Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşı'nın Arefesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara, Bilgi, 1976, s. 16.
86 Erol, a.g.e., s. 18-22.
87 Aynı eser, s. 51-53.
88 Aynı eser, s. 36.
89 Roger Trask, *The United States' Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1974, s. 18; De Novo, a.g.e., s. 92-93.
90 Armaoğlu, a.g.e., s. 19.
91 De Novo, a.g.e., s. 106.

EN UZUN YÜZYILIN SULTANI: II. ABDÜLHAMİD

II. ABDÜLHAMİD'İN YÜKSELİŞİ VE İKTİDARI
II. ABDÜLHAMİD VE PAN-İSLAMİZM

II. ABDÜLHAMİD'İN YÜKSELİŞİ VE İKTİDARI

II. ABDÜLHAMİD: İKTİDARI VE HAYATI

253

II. ABDÜLHAMİD

266

II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

275

II. ABDÜLHAMİD'İN ÇALIŞMA SİSTEMİ,
YÖNETİM ANLAYIŞI VE BÂBİALİ'YLE (HÜKÜMET) İLİŞKİLERİ

286

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YABANCILARIN
TOPRAK SAHİBİ OLMALARI KONUSUNDA OSMANLI KAYGILARI

298

1897 OSMANLI-YUNAN HARBİ VE
YUNANİSTAN'IN MAKEDONYA POLİTİKASI (1897-1913)

306

1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI'NIN
SOSYAL, SİYASAL VE KÜLTÜREL SONUÇLARI

314

OSMANLI-BULGARİSTAN İLİŞKİLERİ: 1878-1908

319

DOĞU RUMELİ VİLAYETİ

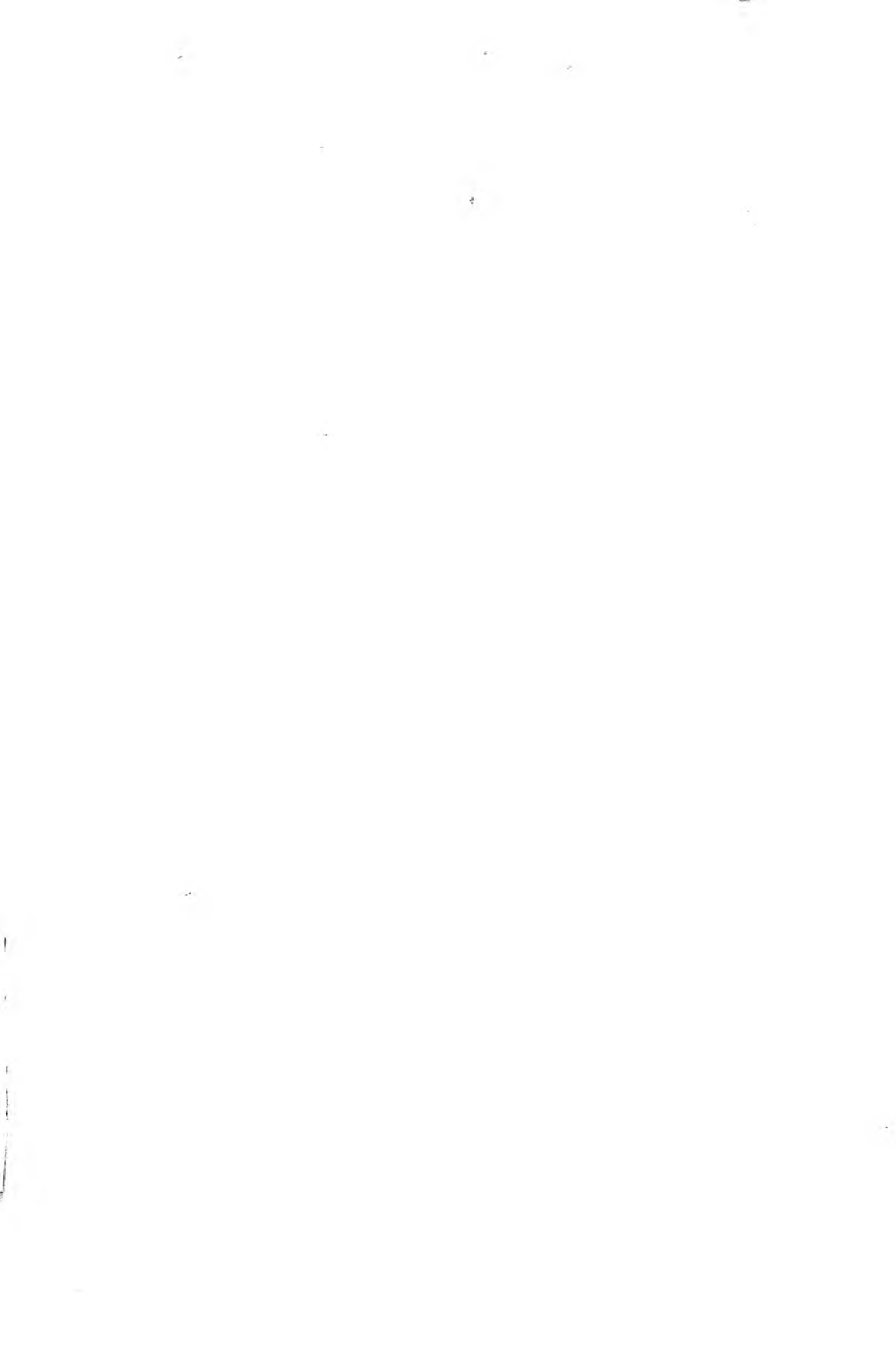
329

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ALMAN ASKERİ MİSYONLARI

335

OSMANLI-ALMANYA İLİŞKİLERİNDE
ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARININ YERİ

345

II. ABDÜLHAMİD: HAYATI VE İKTİDARI

PROF. DR. ENGİN AKARLI
BROWN UNIVERSITY / A.B.D.

2. Abdülhamid, 21 Eylül 1842'de doğdu. Babası, Padişah Abdülmecid (1839-1861), annesi Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi idi. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da, 34. Osmanlı padişahı olarak tahta çıktı. Yaklaşık 33 yıl süren bir saltanattan sonra, 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Kalan ömrünü önce Selanik, sonra Beylerbeyi'nde, konak hapsinde geçiren Abdülhamid, 10 Şubat 1918'de öldü.

ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

Abdülhamid'in çocukluğu ve ilk gençliği, Tanzimat Dönemi'nin en parlıtlı yılları içinde geçti. Bu yılların acısı sonradan çıkan debdebesi, Abdülmecid'in sarayında da fazlasıyla hâkimdi. Ama Abdülhamid, bazı gençlik kaçamakları dışında bu kalabalık sarayın şaşaalı, neşeli ve savurgan ortamı içinde kendi halinde, sade bir hayat yaşadı.

Amcası Abdülaziz ve ağabeyi Murad'ın ardından tahtın üçüncü vârisi durumunda bulunan Abdülhamid, bütün şehzadeler gibi, sarayda özel eğitim gördü. Gelecekteki eğitimin yanısıra, Avrupa kültürünün saraya kadar giren etkisiyle, Fransızca ve Batı müziği dersleri aldı. Bir yandan da marangozluk, tahta oymacılığı ve kakmacılığa merak sararak bu becerilerini zamanla övgüye yaraşır bir düzeye çıkardı.

1861'de babasının ölümünden sonra saraydan ayrıldı. Maslak'taki köşkü, Tarabya'daki yazlığı ve Kağıthane'deki çiftliği arasında, kendi halinde bir hayat yaşamaya başladı. Tutumlu idi. Kendisine tahsis edilen aylığı ve çiftliğini işleterek, hem hatırı sayılır bir servet edindi, hem de para piyasaları ve işletmecilik hakkında deneyim ve bilgi kazandı. Eğlenceleri sınırlıydı. Sağlığına göster-

diği ve bütün ömrünce sürecektir olan özen, içki ve aşırı zevklerden uzak durmasını sağladı.

Okumaya, edebiyata özel bir ilgi duymadı. Duygusal edebiyatın insan ruhu üstünde zararlı etkileri olduğuna inanırdı. Gezi ve keşiflere ilişkin yazıların herhangi bir romandan çok daha sürükleyici ve yararlı olduğunu düşünürdü. Ama polisiye romanları sever, bunları eğlendirici bulurdu. Tiyatro ve müziği de eğlendirici oldukları ölçüde severdi. Gamlı ve hüznü bulduğu Türk müziğinden hoşlanmazdı. Operet ve operet şarkıları en sevdiği tiyatro ve müzik türleriydi. Sevdiği birkaç şarkıyı çalabilecek kadar piyano da bilirdi. Abdülhamid'in bu zevkleri, padişahlığı sırasında da sürdü. Sarayının özel tiyatrosu, İstanbul'u sık sık ziyaret eden Avrupalı, özellikle İtalyan operet ve tiyatro sanatçılarının doğal uğrak yeri oldu.

Abdülhamid, tarihe, özellikle de yakın tarihe meraklıydı. Okumaktan çok, yakın tarihin önemli olaylarını ve kişilerini, bunları bilen kimselerden dinlemekten hoşlanırdı. Tarihin ibret sahnesi olduğuna inanırdı. Bu düşünceyledir ki, padişahlığı sırasında da tarih konularında sık sık sohbetler düzenleyecek, önemli sorunların tarihî gelişimine ilişkin belgelerden özel dosyalar hazırlattırarak, tarihçeler yazdıracaktı. Abdülhamid'in gençlik günlerinde gelişen bir başka merakı da tasavvuf idi. Bir ara Kadîrî tarikatına girdi. Soyut zevk ve bilgiye uzaklığına karşın, içten bir inançla din ve tasavvuf konularını tanımak, kavramak isterdi. Ama ilgisi daha çok din ve tasavvufun halk arasında yaygınlık kazanmış görünümüne, biçimlerine yönelikti.

Abdülhamid üstünde şehzadelik günlerinden kalma bir başka önemli iz de katıldığı resmî bir Avrupa ge-

zsidir. 1867 yazında, ünlü Paris Sergisi'nin açılışına çağrılan padişah Abdülaziz ve beraberindekiler, buradan İngiltere'ye geçtiler; dönüşte de Brüksel, Berlin, Viyana ve Budapeşte'de ağırlandılar. Abdülhamid, gezi boyunca, çeşitli ülkeleri karşılaştırdı, Avrupa'nın teknik ve örgüt üstünlüğü karşısında Osmanlı Devleti'nin geriliğinin nedenlerini kavramaya çalıştı.

BUHRANLI YILLAR VE ABDÜLHAMİD'İN CÜLÜSU

Abdülaziz'in Avrupa gezisi, Tanzimat Dönemi'nin doruğu görünümündedir. Görkemli törenlerle ağırlanan heyet, devletin sorunlarının Batı Avrupa desteğiyle çözüleceğine dâir yeni umutlar ve yeni bir borç paketiyle yurda döndü. Ne var ki, az zaman sonra, devletin büyük bir mâli ve siyasî buhranın içine sürüklenmesi önlenemedi.

Tanzimat Dönemi'ndeki çeşitli düzenlemeler, kişilerle kâim olmayan, belli ilke ve usûllere göre işleyen belirsiz bir siyasî karar mekanizması ve devlet yönetim örgütü oluşturmaktan uzak kalmıştı. Devleti kişisel diktası ile yöneten Âli Paşa da öldükten sonra doğan yönetim boşluğu doldurulamadı.

Eşkiyalık aldı yürüdü, vilâyetlerde yer yer karışıklıklar, ayaklanmalar başgösterdi. Bu arada, mâli sıkıntı dayanılmaz bir kerteğe erişti. Hesabını kimsenin bilmediği iç borçlar bir yana, 1854'ten beri alınagelen dış borçların süresi dolan yıllık ödemeleri ve faizleri, devletin olağan gelirlerinin yarısını aşan bir düzeye çıkmıştı. Bunları ödemeye olanak yoktu. Tanzimatçılar, bol bol aldıkları borcun ancak küçük bir kısmını ülkenin üretim potansiyelini artırmaya yöneltmişlerdi. Kendi dönemlerinin göreceli refah ve istikrarının sonraki kuşakların sırtına altından kalkılması pek zor bir yük olarak sarılması için, gereken özeni göstermemişlerdi. Bu durum, 1875 Yılı Ekiminde bütün çıplaklığı ile ortaya çıktı. Olağan vergi gelirleri toplanamıyor, üstelik ayaklanma ve karışıklıklar yüzünden olağanüstü harcamalar gerekiyordu. Yeni bir borçlanma ise, gerek Avrupa para piyasalarında başgösteren bunalım, gerekse Osmanlı maliyesinin hiç itibârı kalmadığından olanaksızdı. Hükümet, çaresiz, borç ödemelerini erteleme kararı aldı.

Devletin iflasının açıkça ilânı demek olan bu karar, karışıklığı büsbütün artırdı. Avrupa başkentlerinde Osmanlı Devleti'nin artık yaşayamayacağı, dolayısıyla paylaşılmaması gerektiği konuşuluyordu. 1876 yılı Mayısında

Bulgarlar Rodop Dağları yöresinde bağımsızlık için ayaklandılar. Müslüman köyleri yakıp yıkmaya başladılar. Oradan buradan derlenerek üstlerine gönderilen gönüllü birlikler Bulgarlara misliyle karşılık verdi. Bir yandan da Bosna ve Hersek'te sürüp giden çatışmalar şiddetlendi. Avrupalılar Hristiyanların "katliam"ının durdurulması için kıyamet koparırlarken, büyük Osmanlı kentlerinde Müslümanlığın uğradığı hakaretlerin sona erdirilmesi için kalabalık gösteriler birbirini izledi. Selanik'te Fransız ve Alman konsolosları öldürüldü. 13 Mayıs'ta, büyük Avrupa devletleri, Osmanlı hükümetine, kendilerinin ve Hristiyan tebaanın hakları güvence altına alınmazsa müdahale edeceklerini bildiren bir ultimatom verdiler.

Bu ultimatom, bir süredir Abdülaziz'i devirmeyi düşünen ve Serasker Hüseyin Avni ve Mithat Paşaların önderlik ettiği bir küme devlet adamını orduyu harekete geçirmeye yöneltti. 1826'da Yeniçeri ocaklarının dağıtılmasından beri ordu ilk kez bir darbeye karışıyordu. 30 Mayıs'ta Abdülaziz hal'edildi. Yerine geçen V. Murad, hızla gelişen olaylar karşısında dehşete kapılmıştı. İç ve dış karışıklıkların arkası alınamıyordu. Temmuz'da Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı'ya savaş açtılar; Rusya'nın desteğine güveniyor ve Osmanlı Devleti yönetimindeki tüm Slavların ayaklanacağını ümid ediyorlardı. Padişahın dehşeti, devlet işlerinin yürümesine engel bir sinir bunalımına dönüşünce hal'i kaçınılmazlaştı.

O sıralarda en etkin devlet adamı olan Mithat Paşa, Veliâhd Abdülhamid Efendi ile Nâzırlar Heyeti adına ilişki kurdu. Aralarında geçen konuşmalar tam olarak bilinmemekle beraber, Abdülhamid'in meşrutî bir düzene ivedilikle geçişe yardımcı olacağını vaad ettiği kesindir. Ayrıca, devlet adamlarına danışarak hareket edeceğine dâir bir izlenim yarattığı da anlaşılmaktadır. Buna karşılık Abdülhamid, saltanat değişikliği konusunda belli başlı devlet adamlarının ve fetva makamının görüş birliği halinde olduğundan emin olmak istedi. Gerekli görüşmeler tamamlanınca, 31 Ağustos 1876'da V. Murad tahttan indirildi ve II. Abdülhamid'in cülûsu ilân olundu.

SALTANATIN İLK YILLARI VE DIŞ SORUNLAR

II. Abdülhamid tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Osmanlı orduları Sırp ve Karadağlıları yenerek Belgrad'a

doğru ilerlemeye başladılar. Ne var ki bu durum üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne bir ültimat vererek harekâtın derhal durdurulmasını istedi. Öteki büyük Avrupa devletleri Rusya'yı destekleyerek Balkanların durumunu görüşmek üzere İstanbul'da toplanmaya karar verdiler. Gerekçeleri Osmanlı Devleti'nin 1856 Paris Antlaşması'na aykırı bir biçimde Hristiyan tebaaya kötü muâmele etmesiydi. Esas niyetleri ise, Avrupa'da değişen güç dengesi ışığında Osmanlı Devleti hakkındaki hesaplarını görüşerek uzlaşmaya çalışmaktı.

23 Aralık 1876'da Tersane'de toplanan konferansta Osmanlı Devleti'ni Balkanlarda önemli ödünler vermeye zorlayan kararlar alındı. Önde gelen Osmanlı devlet adamları arasında yapılan ve azınlık temsilcilerinin de çağrıldığı genişletilmiş bir toplantı sonucunda, Osmanlı hükümeti Tersane Konferansı kararlarını redd etti. Sonraki günlerde elçiler kararlarını bir ölçüde yumuşattılsa da hükümete kabul ettiremediler. Bu ısrarlı direnişin başlıca iki nedeni vardı. Avrupalıların bir süredir iyiden iyiye haysiyet kırıcı bir biçim almış olan müdâhalelerine karşı Osmanlı başkentinde büyük bir tepki doğmuştu; ne pahasına olursa olsun savaşı göze almak düşüncesi yaygındı. Sonra, İngiltere'nin tutumu açık değildi. İngiltere hükümeti temsilcileri bir yandan Osmanlıları ödün vermeye zorlayan bildirgelere imza koyuyor, öte yandan gizlice, savaş olursa İngiltere'nin Osmanlıları en azından mâli yardım ile destekleyeceğini belirtiyorlardı.

24 Nisan 1877'de savaş patladı. Amansız bir şekilde tam on ay sürdü. Kimseden yardım görmeyen Osmanlı Devleti sonunda yenildi. Rusların Yeşilköy'e (Ayastefanos'a) kadar ilerlemeleri üzerine, öteki devletler barış şartlarının ortaklaşa belirlenmesi isteği ile müdâhale ettiler. Bu arada, İngiltere de fîli bir durum yaratarak 1878 yılı Haziranında Kıbrıs'ı işgal etti. Bir ay sonra Berlin'de yapılan barış görüşmelerinde Rusya'nın kazanımları sınırlanmakla birlikte, Avurturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgâli öngörüldü. Fransa'nın da uygun bir fırsatta Tunus'a el koymasına ses çıkarılmaya çağırıldı (Fransa, bu fırsatı 1881'de yarattı). Öteki Balkan ülkeleriyle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ise öyle belirsiz esaslara bağlandı ki çözümsüz kalan sorunlar yüzünden Osmanlı orduları daha bir süre kısmî seferberlik durumundan çıkamadı.

Bu buhranlı yıllar ve acı deneyimler Abdülhamid'in siyasî fikirlerinin olgunlaşmasında etken oldu. 1877'de

Abdülhamid Rusya'ya karşı savaşa girilmesini istememişti, en azından kendi ifâdelerine göre. Fakat o zamanlar karar mekanizmasına hâkim olmadığı gibi, gerçek diplomatik dengeler hakkında yeterince bilgili de değildi. Bütün öteki Osmanlı devlet adamları gibi o da İngiltere'nin desteğiyle savaşın kazanılabileceğini ummuştu.

Bir daha benzer yanlışlara düşmek ve düşürülmek istemeyen Abdülhamid, dış olayları ve diplomatik gelişmeleri yakından izlemek üzere sarayda kendine göre bir bilgi merkezi kurmaya başladı. Önemli konularla ilgili belgeler ve bilgiler burada toplandı. Kendine yakın kimseler arasından seçerek Avrupa başkentlerine gönderdiği sefirler, Hariciye Nezâreti ile yazışmalarının birer sûretinin yanısıra, önemli konulardaki özel raporlarını da doğrudan doğruya saraya göndermeye başladılar. Yabancı elçiliklerle ilgili her türlü görüşme de saraydan yönetildi. Abdülhamid'in dış politikayı tekeline alması, onun iç siyaset gücünün de temel kaynaklarından birini oluşturdu. İlginçtir, kendisinden önceki Tanzimatçı paşaların otoriter yönetimlerinin de başlıca kaynağı, dış politikayı tekeline almış olmalarıydı. Şimdi benzer bir ortamı, farklı vurgularla, padişah yaratmaya girişti. Üstelik, meşrutî düzen padişahın yetilerini doğrusu pek az sınırlıyordu.

MEŞRUTİYET

Meşrutî bir yönetimin kurulması, Abdülhamid tahta çıktığında, başkentteki siyaset ve aydın çevrelerinin en önemli tartışma konusuydu. Meşrutiyet düzenine geçilir, Hristiyanlara da söz hakkı tanıyan bir meclis kurulur, tebaaya din farkı gözetmeksizin eşit davranılacağına dâir anayasal güvenceler verilirse, diplomatik baskının hafifleyeceği düşüncesi, o sıralarda sadrîâzam olan Mithat Paşa'ya hâkimdi. Tam Tersane Konferansı öncesinde, bu düşüncüyü destekleyen başka devlet adamları ve aydınlar da vardı. Ama meşrutiyet salt diplomatik maksatlarla düşünülüyor değildi. Devlet yönetim örgütünün ve siyasî kararların oluşma sürecine toplum temsilcilerinin de bir ölçüde katılımı sağlanarak devleti daha sağlam bir toplumsal temele dayandırmak da belirgin bir ihtiyaçtı.

II. Abdülhamid'in bu ihtiyaçları takdir etmediğini düşünmek için neden yoktur. Bunun aksini ileri sürenlerin dayandıkları delillerin çoğu Abdülhamid Dönemi'nin son zamanlarında ortaya çıkan ve kabul gören birtakım görüş ve söylentilerden ibarettir. Oysa genç padişah-

hın “Esas Teşkilat” yapısının belirlenmesi için yoğun ve düzenli çalışmalar yapılmasına yardımcı olduğuna dâir işaretler daha kuvvetlidir. Kaldı ki, yukarda değinilen diplomatik kaygıların etkisiyle hız kazanan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan 1876 Anayasası (“Esas Teşkilat” yasası), uzun tartışmalar sonunda siyaset odakları arasında nihayet varılan bir ittifakın, bir uzlaşma çerçevesinin ifadesidir.

Anayasanın en belirgin özelliği padişaha tanıdığı yetkilerin genişliği idi. Gerçi yönetim örgütünün çalışma ilkeleri saptanmış (M. 39-41 ve 108-112), yargı organlarının bağımsızlığı (M. 81-95) ve temel insan hakları (M. 8-26) güvenceye bağlanmıştı. Bu açıdan padişahın yetkilerine genel bir sınır konulmuştu. Ama, sadrıazam, şeyhülislâm ve nâzırların atanması ve yerlerinden alınması, bir tür danışma organı olan Âyan Meclisi’ne üye atanması, Mebuslar Meclisi’nin toplantıya çağırılması ve dağıtılması, barış ve savaş ilânı, yabancı devletlerle antlaşma imzalanması, orduların başkomutanlığı, cezaların affı veya hafifletilmesi, padişaha bırakılan yetkilerdendi (M. 7, 27, 43-44, 60). Padişah, devletin güvenliğini tehdit eden davranışları polis tahkikâtıyla sabit kimseleri sınırıldı edebilirdi (M. 113). Nihayet, yasa ve kararnâmelerin yürürlüğe konulabilmesi de padişahın onayına (irâdesine) bağlanmıştı (M. 7, 56).

Mebuslar Meclisi’ne tanınan en somut hak ise yıllık bütçe yasa taslağına padişahın onayına sunulmak üzere son şeklini vermektir. Ama herhangi bir nedenle meclis toplanamazsa, taslağı son şeklini hükümet verebilecekti (M. 96-107). Meclis, yasa taslaklarını ve değişik önerileri de görüşebilir ve görüşüne sunulan taslakları değerlendirebilir, çeşitli konularda nezâretlerden açıklama da isteyebilirdi. Ancak, padişahın onayının alınması gerekiyordu (M. 53-56, 80).

Kısacası, 1876 Anayasası’na göre, hâkimiyet padişahındı. Bu durum Abdülhamid’in eseri değildi. Osmanlı aydınları ve devlet adamları “esas teşkilât”ı belirlemek için yoğun tartışmalara girmişler ve sonunda, merkezci, elitist ve otoriter bir anlayışla, ortaya 1876 Anayasası’nı çıkarmışlardı. Nitekim, daha Anayasa’nın mürekkebi kurumadan ve henüz polisiye bir yönetime kayış başlamamışken, Abdülhamid, anayasanın başlıca mimarı sayılan Mithat Paşa’yı ünlü 113. maddeyi işleterek 5 Şubat 1877’de sınır dışı ettiğinde hiç de ciddi bir tepkiyle karşılaşmadı. Aynı şekilde, ilk Osmanlı Meb’uslar Meclisi’nin yine padişah iradesiyle süresiz tatil edilmesi karşısında da önemli sayılabilecek bir tepki gösterilmedi.

İlk Osmanlı Meclisi 19 Mart 1877’de toplanmıştı. İki dereceli seçimle seçilen meb’uslar, genellikle vilâyet idare meclislerinde çalışmış, yörelerinde nüfûz ve saygınlık kazanmış kimselerdi. Görevlerine bilinçle sahip çıktılar. Yasama işlerindeki ve mâli konulardaki sınırlı yetkilerini âzami ölçüde kullanmak niyetinde olduklarını gösterdiler. 19 Haziran 1877’ye değin süren ilk dönemde meclis’in önüne üç önemli mesele geldi: Rusya’nın savaş ultimatomu hakkındaki görüşleri sorulunca, Müslüman ve Müslüman olmayan üyeler ortak bir heyecanla hükümetin savaşı kabul etmesinden yana karar verdiler. Hükümetçe hazırlanan yeni Basın Yasası taslağı üstündeki görüşmelerde de mebusların çoğu ortak tavır aldılar; tasarıda öngörülen sansüre karşı çıktılar. Yeni vilâyet yönetim yasası taslağına ilişkin tartışmalarda da meb’uslar ortak birtakım görüşleri savundular. Bu görüşler genellikle merkezden gönderilen mülki âmirlerin geniş yetkilerinin sınırlandırılması ve yerel nüfusun yerel yönetime daha fazla katılması doğrultusunda idi. Ülkenin farklı şartlardaki çeşitli yörelerinin ortak ihtiyacı olarak beliren ve mülki âmirlerin keyfi yönetimine ilişkin örneklerle berkitilen bu görüşler, Osmanlı devlet adamlarını açıkça rahatsız etti. Öte yandan, yerel yönetime katılış ağırlıkları açısından Müslüman ve Hristiyan meb’uslar kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. Rusya’nın Hristiyanlığı korumak gerekçesiyle Osmanlı Devleti’ne yönelttiği tehditlere birlikte karşı çıkan meb’uslar için dinî cemaat kavramının herşeye rağmen hâlâ duyarlı bir konu olduğu kendini gösterdi. Yine de meclis, ilk dönemini normal süresi içinde tamamlayarak dağıldı.

İkinci dönem için yeniden toplanıldığında şartlar çok değişmişti. Ruslar savaşın gidişini lehlerine çevirmişlerdi. Meclis, hükümetten yenilginin hesabını soruyordu. Kimi meb’uslar, memleket temsilcilerine ancak iş iştenden geçtikten sonra danışılmaya kalkışıldığını, bu durumda Meclis’in yenilgiden ötürü sorumluluk taşımaya çağını söyleyerek padişahı dahi eleştiriyorlardı. Eleştiriler belki doğaldı, ama ne padişah ne de herhangi bir Osmanlı üst-yöneticisi bunları zihinleri itibarıyla hazmedebilirdi. Üstelik, Müslüman ve Hristiyan meb’uslar arasındaki tartışmalar, yenilgi gerginliği içinde, zaman zaman sürüşmeye dönüşüyordu. Abdülhamid, var olan şartlar altında Meclis’in çalışmalarını etkin bir biçimde

sürdüremeyeceğine hükmederek, Meclis'i süresiz tatil etti (13 Şubat 1878). Tarihimizin ilk parlamento deneyimi böylece sona erdi.

Abdülhamid toplumun böyle bir deney için henüz yeterince olgunlaşmamış olduğuna inanmıştı. Meclis'i kapatma kararının gerekçesi olarak zaman zaman ileri sürdüğü bir başka inancı ise, Müslüman ve Müslüman olmayan meb'uslardan oluşan karışık bir meclisin ülkenin bütünlüğüne değil parçalanmasına hizmet edeceği idi. Her iki düşüncesinde de haklılık payı olabilir. Ne var ki Abdülhamid'i bu karara iten belki de en önemli neden, Osmanlı devlet adamlarının halkın siyasete karışmalarından duydukları rahatsızlıktır. Nitekim yıllar sonra, 1908'de, Abdülhamid'i meclisi yeniden toplamaya zorlayan İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları da kısa süre içinde aynı rahatsızlığı duymuşlardır. Onların çözümü, orduya dayanarak seçimleri ve meclisi denetim altında tutmak olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra da asker ve bürokrat takımı benzer yollara başvurmuştur.

Bu örnekler, ilk Osmanlı parlamentosunun ömrünün kısılgını tek başına bir padişahın eğilimine bağlamak gerektiğini düşündürmektedir. Sorunun nedenleri daha derinlerdedir ve karmaşıktır. Bunlar arasında, devleti toplumun üstünde ve dışında bir yönetim-yönlendirme mekanizması olarak gören ve II. Mahmud Dönemi'nde yeniden canlandırılan, kurgulanan eski bir görüşün, parlamento yaşamının kurumsallaşmasını ters yönde etkilediği açıktır. Böyle olduğundandır ki Abdülhamid'in 1878'den itibaren kurmaya başladığı otoriter ve kişisel yönetim kolaylıkla tutunmuş ve işlerliğini uzun süre koruyabilmiştir.

ABDÜLHAMİD'İN 'KİŞİSEL' YÖNETİMİ

Abdülhamid'in kişisel yönetiminin amaçlarını, sonuçlarını ve açmazlarını dört başlık altında ele almak mümkündür: (a) Komşu devletlerle dostça ilişkileri ve tarafsızlığı esas alan bir dış politika, (b) İktisadi alt yapının gelişmesiyle ülkenin üretim ve vergi potansiyelini artırmaya yönelik ve dış borçların belli bir program çerçevesinde bir an önce temizlenmesiyle devletin mâli itibarının iadesini amaçlayan politika, (c) Müslüman tebaayı aslî unsur sayarak öncelikle bu unsurun eğitim yoluyla desteğinin kazanılıp devleti daha yaygın bir toplumsal temele oturtma çabası, (d) Nihayet, güven duyulan ve

hızlı işleyen bir adalet düzeni ile, âsaiyet ve güvenlik başta olmak üzere çeşitli kamuşal hizmetleri yaygınlaştıran ama bunu yaparken tebaa üstündeki devlet denetimini de pekiştiren bir yönetim düzenini geliştirme çabası.

Bunlar Abdülhamid'in ve çevresindeki danışmanlarının kafasında birbirlerini tamamlayan hedeflerdi. Padişah, Osmanlı Devleti'nin toparlanabilmesi için zamana, dolayısıyla barışa ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Zaferle de bitse savaşların Osmanlı Devleti gibi ülkeler için büyük bir yük oluşturduğuna inanıyordu. Nitekim, ona göre, son savaşı kazanan Ruslar, Osmanlılarınkinden hiç de aşağı kalmayan ağır bir yükün altına girmişlerdi. Kaçınıcı defadır ki Rusya Osmanlılara saldırıyor, ama kazancı uğradığı kaynak kaybı yanında önemsiz kalıyordu. Abdülhamid'e göre her iki devlet için de en akıllı yol, karşılıklı saygıya dayanan sağlam komşuluk ilişkileri kurmaktır. Bu gerçeği artık Rusya'nın da anladığını ileri süren Abdülhamid, Rusya'nın dostluğunu sağlamaya özen gösterdi.

Komşu devletlerle iyi geçinmeyi barışın ön şartı sayan Abdülhamid, yayılmacı militarist bir politika izleyen Yunanistan'la bile anlaşmaya çalıştı. Sağlam bir ittifak ve gerçekçi bir sınır düzenlemesi karşılığında Girit'i terk etmeyi göze aldı. Buna büyük devletler karşı çıktılar, Girit'te kendi gözleri olduğundan. Abdülhamid'in öteki Osmanlı devlet adamlarını zaman zaman kızdıran bütün iyi niyetine karşın Yunanistan'la barış korunamadı. 1897'de Yunan orduları saldırıya geçti. Ama Osmanlılar her bakımdan hazırlıklıydılar. Bir ay içinde Osmanlı orduları Atina yakınlarına iniverdiler. Duruma büyük Avrupa devletleri müdahale etti. Bir miktar maddi tazminat dışında Osmanlılara bir şey kazandırmayan bu savaş, padişahın barışçıl görüşlerini pekiştirdi.

Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin varlığına yöneltilmiş en büyük tehlikenin İngiltere'den geleceğine inanıyordu. Padişah 1870'li yıllara değin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına İngiltere'nin yardımcı olmuş olduğunu kabul ediyordu. Ama çıkarları o zaman bunu gerektirdiği için böyle davranmıştı. Nitekim, padişaha göre, 1876-78 buhranında İngiltere verdiği çeşitli sözlere karşın Rusya karşısında Osmanlıları yalnız bırakmış, üstelik başka devletlerle Osmanlıların sırtından pervasızca pazarlık etmişti. Kıbrıs'a el koyduktan başka 1882'de de Mısır'ı işgal etmişti ve bu işgâli yasal göstermek için Osmanlı Devleti'ni alet etmeye çalış-

mıştı. İngiltere, Osmanlı Devleti içinde ve devlet adamları üstünde Tanzimat Dönemi boyunca kazandığı nüfuzdan pek emin olduğu için böyle davranıyordu. Eğer bu nüfuz bir şekilde kırılmazsa, Abdülhamid'e göre, İngiltere Osmanlı Devleti'nin daha da parçalanmasına, ve Hindistan'da olduğu gibi büsbütün sömürge haline getirilmesine önayak olacaktı.

Abdülhamid İngiltere'ye karşı mücadele etmek konusunda kararlıydı. İngiltere hâlâ dünyanın en güçlü devleti olmakla beraber neredeyse onun kadar güçlü bir Almanya doğmuştu. Ayrıca Mısır yüzünden Fransa'nın İngiltere'yle, Tunus yüzünden de İtalya ile Fransa'nın araları açılmıştı. Balkanlarda çıkarları çatışan Rusya ile Avusturya'nın arası iyi değildi. Zaten Rusya'yla iyi ilişkiler kurmaya başlamış olan Abdülhamid, bir yandan da Almanya'ya yanaştı. Fransa'nın da ayağına basmamaya çalıştı. Bu kuvvetler arasında, ince hesaplı ve dikkatli bir denge politikası izleyen padişah, Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye bağımlı olmaktan bir ölçüde çıkardı.

Şu var ki, Abdülhamid, salt diplomatik manevralarla dış baskıdan kurtulunamayacağını biliyordu. Devletin mâlî itibarının yerinde olması gerekiyordu. Bu ise herşeyden önce devlet borçlarının belli bir program çerçevesinde ödenmesine bağlıydı. Bu maksatla ünlü Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kuruldu (Aralık 1881). Düyûn-ı Umûmiye alacaklıları temsil eden uluslararası bir şirket gibiydi. Borçlara karşılık gösterilen belli devlet gelirlerini toplar, bir program çerçevesinde alacaklılara dağıtırdı. Resmen devlete bağlı gözükmekle beraber kendi başına buyruk bir örgüttü. Düyûn-ı Umûmiye ile yapılan ilk antlaşmada Abdülhamid'in kafasındaki düşünce, devletin mâlî itibarının (kredisinin) iadesi ve bir dış baskı kapısı olan ağır borç yükünden bir an önce kurtulmaktı. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin Avrupa piyasalarındaki kredisi kısa zamanda düzeldi. Ama anlaşmadaki hatalar yüzünden borç senetlerindeki değer artışından devlet değil Düyûn-ı Umûmiye yararlanıyordu. Uzun süre bu durum düzeltilemedi. Üstelik Osmanlı borçları öylesine ağırdı ki toplam devlet gelirlerinin yaklaşık %30'u borçların ve faizlerinin ödenmesine gittiği halde bunlar ödemekle bitmiyordu.

Bu yüzden devletin iki yakası bir araya gelemiyor, zaman zaman maaşlar bile ödenemediğinden yeni borçlanmalar kaçınılmazlaşıyordu. Ancak hemen belirtelim ki, alınan borçtan çok daha fazlası ödendi, Tanzimat

borçları hatırı sayılır bir ölçüde hafifletildi. Bu açıdan, devlet gelirlerinin önemli bir kısmının yönetimini zamanla eline geçiren Düyûn-ı Umûmiye İdaresi yüzünden Abdülhamid'i eleştirmek doğru değildir. 1879-80 yılında alacaklıları temsil eden Avrupa devletlerinin isteği, Mısır'daki gibi devletlerarası bir resmi komisyon oluşturarak Osmanlı maliyesinin tamamını bunun denetim ve yönetimi altına koymaktı. Düyûn-ı Umûmiye'yi kurmakla Abdülhamid işte bu tehlikeyi önlemek istemiştir.

Abdülhamid Dönemi'nin bir başka şanssızlığı da 1878-1900 yıllarında bütün dünyada bir büyük iktisadi buhranın hüküm sürmesiydi. Buhranın Osmanlı Ülkesi'ndeki en büyük etkisi, dış satım ürünlerinin önemli bir kısmının dünya piyasalarındaki fiyatlarının ve rekâbet gücünün büyük bir düşüş göstermesi oldu. Öteki ülkeler, dış alım gümrük duvarlarını yükselterek kendilerini buhrana karşı bir ölçüde korurken, kapitülasyonlar yüzünden Osmanlılar bunu yapamadılar. Yatırımlar zora girdi, tarımsal üretim düştü, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan tarımsal vergilerin toplanması aksamalara uğradı. Oysa Abdülhamid, devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görüyordu. Gerek 1878'de kendisinin hazırladığı çalışma programı, gerekse 1880'de Nafia Nezâreti'nce hazırlanarak yürürlüğe konan ikisadi gelişme planı bunu açıkça göstermektedir. Demiryolu, karayolu, su yolu, liman, sulama tesisleri yapımına, toprak geliştirme çalışmalarına ve tarımsal kredilerin artırılmasına yönelik tasarıların aynen gerçekleştirilmesi o şartlarda elbet çok güçtü. Bir yandan dış borç yükü ve kapitülasyonlar, bir yandan da dünya buhranı devletin elini kolunu bağlıyordu.

Buna rağmen, Abdülhamid Dönemi'nin vilâyet salnamelerinin (yıllıklarının) ve başka verilerin incelenmesi, tasarlanan altyapı yatırımlarının o şartlarda hiç de küçümsemeyecek bir ölçüde gerçekleştirilebildiğini göstermektedir. Bunu sağlayabilmek için Abdülhamid Dönemi'nde, imtiyaz usulü, yani belli bir projeyi sürekli bir işletme tekeli karşılığında ihâle etme usulü geliştirilmiştir. Bu ihalelerde Abdülhamid'in öngördüğü bir siyasi ilke, projenin gerektirdiği teknolojiyi sağlayabileceğini kanıtladığı takdirde imtiyazın Osmanlı uyruklu kimsele verilmesiydi. Bir başka siyasi ilke ise, belli bir bölgede belli bir yabancı şirkete imtiyaz tanınmışsa, o bölgede o yabancı şirketle aynı uyruklu başka bir şirkete im-

tiyaz tanımaktan kaçınılmasıydı. Abdülhamid, böylelikle ülkenin yabancı devletler arasındaki iktisâdi nüfûz bölgeleri halinde parselenmesini önlemek istiyordu.

Ne var ki, ortaya bir imtiyaz borsası çıktı. Büyük rüşvet ve yolsuzluk ağları kuruldu. imtiyaz alan Osmanlı uyruklu kimseler bunları yabancı şirketlere satabildiler. Hatta imtiyazlar zaman zaman devletlerarası büyük sorunlar haline getirilerek Osmanlı hükümeti amansız bir baskı altına alındı. Büyük kapitalist devletler arasında tam bu sıralarda yepyeni bir boyutta alevlenen dünya pazarlarını paylaşma mücadelesi, Osmanlı Ülkesi'nde bir imtiyaz kavgasına dönüştü.

Gerçi imtiyaz usûlü sayesinde çeşitli yörelerde önemli hamleler yapıldı. Özellikle 1900'den sonra dünya buhranının çözülüp tarımsal ürün fiyatlarının tırmanışa geçmesiyle birlikte üretim ve dış satımda önemli artışlar kaydedildi. Ama bu kazançlar üstünde hükümetin denetimi de, payı da sınırlı kaldı. Üstelik, ülkede yabancıların artık açıkça hak iddia ettikleri iktisadi nüfûz bölgelerinin oluşması da önlenemedi. Almanya Anadolu'ya; Avusturya, Yenipazar ve Selanik'e; Fransa, Suriye yöresine; İngiltere, Yemen ve Basra Körfezi yöresine; İtalya, Libya'ya göz diktiler. Elbette bu, Abdülhamid'in beklediği bir sonuç değildi. Yabancıların çıkarlarını dengeleyerek zaman kazanalım, bu arada devleti güçlendirelim derken, devletin büsbütün karmaşık açmazlara sürüklenmesini önleyememişti. Son yıllarında, Almanya'nın git-tikçe artan nüfûzuna da set çekmek istedi. Ama öyle gö-züküyor ki, biraz da bu yüzden devrildi.

Abdülhamid, iktisâden güçlü olmayan bir devletin yaşama şansının sınırlı olduğunu biliyordu. Yönetimi altındaki insanların desteğine sahip olmayan bir devletin de yok olmaya mahkum olduğuna inanıyordu. Bu desteği sağlamak için, Abdülhamid, Müslüman tebaaya yöneldi. Eldeki sınırlı olanakların, hâlâ devlete sadık olduklarına inandığı Müslüman tebaa yararına kullanılmasına çalıştı. Düzenli bir biçimde, bugünkü Anadolu ve Suriye'yi, bir ölçüde de Irak ve Arabistan'ı ve hatta Libya'yı içeren vilâyetlere öncelik verdi. En deneyimli yöneticiler buralara gönderildikten başka, altyapı ve eğitim yatırımları da öncelikle buralara yöneltildi.

Müslüman unsurun desteğini pekiştirmek için, Abdülhamid, kurulu düzene destek vermeye hazır bazı tarih-katleri de kullandı. Ötedenberi pekçok İslâm ülkesinde toplumsal örgütlenmenin temel birimlerinden olan tari-

katler, 1880-1908 yılları arasında büyük bir canlanma gösterdi. Abdülhamid, bunların başlıca önderlerini İstanbul'da toplanmaya, bütün ülkeyi bir ağ gibi sarmış olan teşkilâtlarından bir iletişim ve propaganda aracı olarak yararlanmaya çalıştı.

Abdülhamid, nüfûzlu taşra ailelerinin ve büyük aşîret önderlerinin desteğini de kazanmaya çalıştı. Abdülhamid'e göre, Tanzimat Dönemi'nin en önemli yanılgılarından biri, Müslüman cemaatin önderleri durumunda olan bu kimselerin yeterince hoş tutulmaması, hatta üstlerine gidilerek taşradaki etkinliklerinin kırılmaya çalışılması idi. Bu, devletin kendi bindiği dalı kesmesi gibi bir şeydi; Balkanlarda kiliselerin önderliğinde yürütülen ayrılıkçı hareketlerin ivme kazanmasının ve devletin zaafa uğramasının başlıca nedenlerinden biri idi. Aynı yanılgıya Anadolu ve Suriye'de düşmemek gerekiyordu. Bu inançla, padişah, belli yörelerde etkinliği olan aileleri ya yönetim çarkının içine çekti, ya da hediyeler, nişanlar dağıtarak ve devlete bağlı kalmaları şartıyla çıkarlarını zedelemekten dikkatle kaçınarak bunları kazanmak istedi.

Müslüman unsurun eğitime de önem verildi. İlk ve ortaöğretimin Anadolu'da, Arap vilâyetlerde, Müslümanların yoğun olduğu Balkan kent ve kasabalarında yaygınlaşması için hatırı sayılır bir çaba gösterildi. İstanbul'da ve başka büyük kentlerde daha üst düzeyli okullar da açıldı, eskileri genişletildi. Ayrıca, Arap aşîret ve önderlerinin çocuklarının öğretmen ve yönetici olarak yetiştirilmesi için İstanbul'da parasız-yatılı bir okul açıldı. Müslüman zenginlerin özel okullar açması özendirildi, desteklendi.

Girit'i Yunanistan'a bırakmaya hazır olan, Berlin Kongresi ile özerklik kazanan Doğu Rumeli'nin Bulgaristan Prensliği'ne ilhâkına kolayca rıza gösteren Abdülhamid, Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde hiç de böyle ılımlı davranmadı. Özellikle Doğu Anadolu'da, bazı Ermeni örgütlerinin ayrılıkçı girişim ve tutumlarına karşı, devletten yana olan yerel unsurları el altından veya açıkça destekleyerek bilinçli ve zaman zaman şiddete başvurarak mücadele etti.

İngiltere, bir ölçüde de Fransa ve Avusturya, Abdülhamid'in bu "İslâmcı" tutumunu Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için sık sık bahane ettiler. Hristiyanların ikinci-üçüncü sınıf tebaa muamelesi gördüğünü ileri sürdüler. Padişah'ın derhal Avrupalıların gö-

zetiminde birtakım ıslahata girişerek bu haksız tutuma son vermesini istediler. Ayrıca zaman zaman Abdülhamid'i kendi hükümler altındaki Müslümanlar arasında isyancı, pan-İslâmcı kısıktımlara girişmekle suçladılar. Avrupa sömürgeciliğine karşı derin tepkiler içinde olan pek çok İslâm ülkesinde Osmanlı padişahı gerçekten de bir kurtuluş simgesi sayılıyordu. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü acz ve zayıflık tam olarak anlaşılabilir gözüküyordu. Oysa Abdülhamid gerçekçi bir yönetici idi. İslâm âlemini birleştirmek, kurtarmak gibi hayalperest emeller beslemedi. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu herşeyin üstünde tuttu. İslâmiyet'i ise devletin iç saygınlığını artırmak açısından hayatî bir toplumsal bağ saydı. Ama İslâm dünyasının tepkileri konusunda özellikle İngiltere'nin taşıdığı endişeyi diplomatik bir koz olarak kullanmak fırsatını da kaçırmadı.

Abdülhamid, yürekten inançlı, samimi bir Müslüman olduğu halde, dini, içtimâî bir bağ olarak değerlendirmekten ve bu özelliği ile siyasi birlik kurma aracı olarak kullanmaktan çekinmedi. Ama böyle olunca, ona muhalefet edenler de dini kullanmaya başladılar. Din bir kavga konusu haline girdi. Abdülhamid'i ve yönetimini desteklemeyen tarikat kolları, hatta din adamları baskı altına alındı. Bu arada, İslâmiyet'e yeni, çağdaş yorumlar getirmeye çalışan pek çok genç düşünür ve din adamı, Abdülhamid'e ve onu destekleyen din adamlarına karşı açıkça muhalefet etmeye başladılar. Bu tür çatışmaları yabancılar da körüklemeye çalıştılar. Öte yandan Abdülhamid, devlet okullarında belli bir dinî öğretiminin yapılmasına büyük önem vermesine rağmen, vakıflar sayesinde öteden beri daha özerk bir konumda olan medreseleri kendi hallerine terketti. Hatta her fırsatta eski okulların yeni devlet okulları düzeni içine alınmasına baktı. Kendi gelirleriyle işleyemeyecek duruma gelen medreselerin yeni usûlde eğitim veren okullara dönüşmesine önayak oldu. Bütün bunlar gittikçe daha çok sayıda "İslâmcı" düşünürün ve din adamının Abdülhamid'e karşı oluşan muhalefete katılmasına yol açtı. İçeride ve dışarıda gittikçe şiddetlenen siyasi mücadelelerde bir kalkan haline getirilmesi, dinin manevî kuvvetini de tehdit eder bir hal aldı. Böyle olunca, Abdülhamid'in en derin manevî bağları değerlendirerek toplumun desteğini kazanma yaklaşımı da etkinliğini yitirmeye başladı.

Yine de, Abdülhamid Dönemi'nde izlenen İslâmcı politikanın büsbütün etkisiz kaldığını düşünmek hatalı

olacaktır. Libya, Irak, Suriye ve Arnavutluk'un ilk bağımsızlık önderleri, Abdülhamid Dönemi'nde açılan okulların mezunları ve yine onun zamanında desteklenen âyan-eşraf takımı ile tarikat mensuplarıdır. Kurtuluş Savaşı'mızın da Abdülhamid'in onca önem verdiği Doğu Anadolu'da başlaması bir rastlantı değildir. Öte yandan, bütün bu ülkelerde, Türkiye dahil, hâlâ geçerli olan "millet" kavramı da, iyi ya da kötü, Abdülhamid zamanında pekiştirilmesine çalıştırılmış olan geleneksel "ümme-toplum" anlayışının yeni şartlara uyarlanmış bir türevi görünümündedir.

Abdülhamid Dönemi'nden günümüze kalan en önemli miraslardan bir başkası, devletin yönetim, adliye, iç güvenlik ve eğitim örgütleridir. Devlet'in çağdaş bir yapıya kavuşturulması yönünde II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde başlayan girişimler, II. Abdülhamid Dönemi'nde uzun ömürlü esas ve sonuçlara bağlandı. Devlet memuriyetinde atama, yükseltme, emeklilik işleri ilk kez düzene sokuldu. Bugünkü Danıştay'ın atası olan Şûrâ-yı Devlet işlerlik ve etkinlik kazandı. Eski nezâretler yeniden düzenlendi, yenileri kuruldu. Devlet örgütü, kamusal hizmetleri ülkenin her yöresine götürecek biçimde yaygınlaştırıldı. Buna koşut olarak telgraf ağları ve haberleşme düzeni büyük ölçüde geliştirildi. Polis ve jandarma örgütleri yeniden düzenlenerek genişletildi.

Yönetim ve güvenlik örgütlerinin gelişmesiyle, devletin toplum üstünde kurduğu denetim de etkinleşti. Abdülhamid olaya tipik bir Osmanlı devlet adamı gibi bakıyordu. Ona göre, devletin birincil görevi toplumun dirlik ve düzeninin korunmasıydı. Eğer tebaa, güvenliğinden kaygısı olmaksızın işinde-gücünde olursa, çalışması aksamaz, padişaha, devlete duâcı olur, vergisini düzenli öderdi. Herkes için hızlı ve iyi işleyen, gerçekçi bir adalet düzeni de kurulursa, o zaman devlete bağlılık ve sadâkat en sağlam temellere oturtulmuş olurdu. Yabancı devletler de hükümetin işine karışıp durmak için bahane bulamazlardı. Devleti milletin üstünde ve belki müşfik, fakat esasen disiplin kurucu sert bir baba ve siyaseti yalnız devlet büyüklerinin işi sayan bu tür görüşlerin siyasi bilincin gittikçe derinleştiği ve yaygınlaştığı bir ortamda ve çağda ters tepki görmesine hiç şaşırmamak gerekir.

Öte yandan, Abdülhamid Dönemi'nde yargı işlerinde de önemli iyileşmeler olduğuna işaret etmek borcumuzdur. Gerçi adalet düzenindeki aksaklıklar ve yolsuzluklar büsbütün önlenemedi, ama yargıç güvencesi sağ-

landı, mülkî âmirlerin yargı işlerine karışmaları önleildi. Davaların sürüncemede kalmasının önüne geçmek ve adaletin etkinlikle dağıtılmasını sağlamak üzere, mahkemelerin hem sayısı arttırıldı hem de dava konularına göre uzmanlaşmaları sağlandı. Temyiz işleri düzene sokuldu. Usûl hukukunda süregelen karışıklıklar büyük ölçüde giderildi. Savcılık kurumu kuruldu. Avukatlık hizmetleri geliştirildi. İyi hukukçu yetiştirmeye önem verildi. 1878'de açılan Hukuk Mektebi'nin mezunları, ülkenin dört bir köşesine dağılarak, çoğu başarıyla ve saygınlıkla görev yaptılar.

Yüksek düzeyli başka meslek okulları da genişletildi. Mülkiye Mektebi, nitelikli yönetici yetiştirecek biçimde yeniden düzenlenirken, Mühendis Mektebi, ülkenin nitelikli teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere baştan kuruldu. Askerî ve Mülkî Tıbbiye Mektepleri geliştirildi. Ayrıca, Baytar Mektebi, çeşitli ziraat ve sanat okulları, Ticaret Mektebi ve Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar) Mektebi kuruldu. Uzun tereddütlerden sonra, bir de Darülfünun (Üniversite) kurulup (1900), buraya bağlanan Tıbbiye ve Hukuk mekteplerine ek olarak, İlâhiyat (Ulûm-ı Dîniye-i Âliye), Fen (Ulûm-ı Riyâziye) ve Edebiyat kısımları açıldı. Giderek yaygınlaşan ilkokulların öğretmen ihtiyacının karşılanması için de vilâyet merkezlerinde ilköğretmen okulları açıldı. Askerî okullar hem sayıca arttırıldı, hem daha iyi bir hale getirildi. Çeşitli nezâretlere bağlı başka meslek okulları da kuruldu.

Eğitim alanındaki bu gelişmelere koşut olarak, basılan kitap, dergi ve gazete sayısı, daha önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak denli artış gösterdi. Resmî yayınlar sayılmazsa, kitaplar arasında edebiyat eserleri çoğunluktaydı. Sağlık, teknoloji ve doğa bilimleri konularında çıkan kitap, haber ve hatta dergi sayısı da dikkat çekiciydi. Gerçi uygulanan yoğun sansür yüzünden yayınlar derin fikir tartışmalarına yer vermiyor ya da uzun ömürlü olamıyordu. Yine de bu yayın faaliyetinin okuma alışkanlığının yayılmasına, yeni fikirlerin gelişmesine, eski düşünce zenginliklerinin küçük bir kadronun tekelinden çıkarılarak yaygınlaşmasına, yeni ifadeler ve yorumlar kazanmasına hizmet ettiği kesindir.

Denetimin bütün sıklığına rağmen, gittikçe yaygınlaşan eğitim ve okuma alışkanlığı ortaya yeni bir dinamizm çıkardı. Abdülhamid'e karşı en güçlü muhalefet, devlete, dolayısıyla kurulu düzene nitelikli uzman-memur yetiştirmek üzere açılan veya geliştirilen okulların

öğrenci ve mezunları arasında oluştu. Ülkenin dört bir köşesinden hemen tamamı İstanbul'da bulunan bu okullara gelen yetenekli gençler, görece zengin ve kozmopolit İstanbul'da çağdaş hayatın görüntüleriyle karşılaştılar, yabancı dil öğrendiler, el altından ve yüzeysel de olsa yeni fikirlerle tanıştılar. Sonra yine ülkenin çeşitli yörelerine, çoğu kez mahrûmiyet şartlarında görev yapmak üzere dağıldılar. Gittikleri yerleri İstanbul'la ve hayallerindeki Avrupa ile karşılaştırdılar. Ülkenin yönetiliş biçimini sorgulamaya başladılar.

Haklı oldukları yönler az değildi. Devletin mâli olanakları, kamu hizmetlerinin, dolayısıyla personelinin gelişmesi oranında artırılamıyordu. Bu yüzden, zaman zaman maaşların ödenmesi kısmen ya da tamamen erteleniyor, memurlar güç durumlara düşüyorlardı. Devletin işleyişinde de ciddi aksaklıklar vardı. Önemli bütün siyasi kararlarda, hatta sıradan kimi yönetim işlerinde son sözü padişah söylüyordu. Devlet örgütü dallanıp budaklandıkça, sürüncemede kalan işler artmaktaydı. Sonra, devletin üst yönetim organlarının birbirleriyle ilişkileri belirsizdi. Nâzırlar sadrîâzamı; valiler, elçiler, kimi önemli dâire müdürleri, ilgili nâzırları atlayarak Saray'la ilişki kuruyorlardı. İşler bu yüzden de aksıyor, sorumluluk duygusu zayıflıyordu.

Üst organlar üstünde belirgin, yerleşmiş bir kurumsal denetim yoktu. Belirleyici olan, padişahın kişisel iradesiydi. İstanbul'da, padişaha yakınlıkları dolayısıyla, çok değişik çevrelerin işlerini takip eden bir paşalar oligarşisi oluşmuştu. Abdülhamid, "Eşek arısı yuvasına çomak sokmam!" diyerek bunlara göz yumuyordu. Çıkarlar, kurumsal bir yapı içinde ve önceden belli kurallar çerçevesinde değil, kapalı kapılar ardında, kişisel ilişkilerle uzlaştırılıyordu. Böyle olunca, bal tutanlar parmaklarını yalıyorlardı.

Subaşlarını tutan ailelerin çocukları da devlet hiyerarşisi içinde kolayca ve hızla yükselebiliyorlardı. Bu durum, kurulmakta olan devlet yönetim örgütünde esas alınan hizmette başarıya göre yükseltilme gibi ilkelere ters düşüyordu. Aslında, hanedandan başka soylu tanımayan Osmanlı devlet geleneği içinde de devlete görevli yetiştirmek üzere kurulmuş okullarda başarı ve devlete hizmette liyâkat, yükselme ölçüleri arasındaydı. Abdülhamid, bir yandan saltanatının mesnedi olarak bu tür Osmanlı geleneklerini canlı tutmaya uğraşırken, öte yandan Tanzimat sırasında gelişmeye başlamış olan adeta yeni

aristokrat bir zümrenin daha da güçlenmesini kolaylaştırmıştı. Böyle olunca, genç uzman-bürokratlar ve subaylar arasındaki tepki derinleşiyordu. Abdülhamid, muhalefeti denetim altına almak için sansür, polis, hafiyeye gibi baskı yollarına başvurdukça tepki daha da büyüyordu.

20. yüzyılın köşesi dönüldüğü sıralarda, Abdülhamid Dönemi'nin çelişkileri iyiden iyiye derinleşmişti. İktisâdî tedbirlerin semeresi alınmaya başlamıştı ama, bundan en çok yararlananlar, devletin alacaklıları, yani iktisâden daha gelişmiş Batı Avrupalı yatırımcılar, iş adamları ve onların yerli iş ortakları idiler. Devletin mâli gücü hâlâ ipotek altında, ülkenin kaynakları hâlâ yabancıların hâkimiyetindeydi. Abdülhamid Dönemi'nde arkalanan ve ellerinde toprak ve para birikimi oluşan "eşraf" takımı, kurulu çarkta daha fazla pay sahibi olmak istiyor, bu sebeple de muhalefetin sesine gittikçe daha fazla kulak veriyordu. Öte yanda, iktisadî hayatın görece canlanmasıyla birlikte beklentiler de artmıştı. Ama fiyatlar da yükselmekteydi. Oysa, hükümet, memur maaşlarında zam yapacak durumda olmadığı gibi, işçi ücretlerini de baskı altında tutuyordu. Ayrıca, artan giderleri karşılamak için başta tarım olmak üzere her sektörden alınan vergilerin artırılmasına çalışılıyordu. Her yörede ve her toplum kesiminde tepkiler hızla yaygınlaşmaktaydı.

Devlet yönetim örgütü yaygınlaşmış, gelişmişti, ama sorunları da o ölçüde büyümüştü. Abdülhamid'in İslâmcılığını riyâkâr bulanlarla onu dindar ve gerici bulanların sayısı birlikte artıyordu. Kimileri de Abdülhamid'i Hristiyanlara ayrılıkçılıktan başka yol bırakmayarak ülkenin bütünlüğünü tehlikeye atmakla suçluyorlardı. Nitekim Hristiyan tebaa arasında da tepkiler yoğunlaşmıştı. Ama her çeşit eleştirinin keşiştiği nokta, baskının artmasıydı. Bu baskı, Abdülhamid Dönemi'nde geliştirilen hukuk düzeniyle ve devlet yıllıklarının başında yayınlanmasından hiç vazgeçilmeyen 1876 Anayasası'yla da açıkça geliyordu.

Nihayet, I. Dünya Savaşı'na giden o yıllarda, büyük Avrupa devletleri arasında ortaya çıkan katı kampaşma, padişahın izlemeye çalıştığı tarafsız dış politikayı da geçersiz kıldı. 1904 yılında gerçekleşen İngiliz-Fransız İttifakı'na 1907'de Ruslar da katılınca, Almanya için Osmanlı hükümetini avucunda tutmak büyük önem kazandı. Abdülhamid diplomatik manevra kabiliyetini yitir-

di; o zaman da dış politikayı tekelinde tutmasının iç siyasette kendisine sağladığı desteğin, katkının da hükmü kalmadı.

Abdülhamid'e karşı Avrupa'da mücadele eden ve Genç Türkler diye bilinen Osmanlı aydınları, çıkardıkları ve el atından ülkeye soktukları yayınlarla iyice etkili olmaya başladılar. Ülke içinde de genç memurlar ve özellikle genç subaylar arasında devletin Abdülhamid'in istibdadından kurtarılması için girişilen gizli dernek kurma çalışmaları yoğunlaştı. Derneklerin en etkili, aslında irili ufaklı çeşitli gurupların bir koalisyonu niteliğinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idi.

Abdülhamid yönetimine duyulan tepki, 1908 yılında yer yer yapılan grevler ve protesto gösterileriyle iyice belirginleşti ve haziran ayında askerî bir ayaklanma niteliğini aldı. Manastır ve Selanik'teki birlikler arasında başlayan hareket, hızla büyümek eğilimindeydi. Bir iç savaşa yol açmaksızın ayaklanmayı durdurmanın tek çaresi olarak Abdülhamid, Anayasa'nın tüm maddelerini yeniden yürürlüğe koyduğunu ilân etti (23 Temmuz 1908). Kısa zamanda seçimlere gidilecek, Meb'uslar Meclisi'nin yeniden toplanması sağlanacaktı. Ayrıca gizli polis örgütü lağvedilecek ve sansür kaldırılacaktı.

Tarihimizde II. Meşrutiyet'in ilânı diye bilinen bu olay başta İstanbul olmak üzere ülkenin bütün önemli kentlerinde, hatta belki daha küçük merkezlerinde büyük sevinç gösterileriyle, şöenlerle karşılandı. Belli ki Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden herkes iyiden iyiye bunalmıştı. Bu açıdan, Temmuz Devrimi, belli bir içtimâî tabana dayanan bir hareketti. Öte yandan, eldeki Anayasa değiştirilmiş değildi; yani padişah hâlâ hâkimiyetin kaynağı idi. Nitekim, Abdülhamid, 1876'dan sonra şimdi ikinci kez, tebaasına güzel haklar bahşeden bir kerim padişah olarak alkışlanıyordu.

Elbette köprülerin altından çok sular akmıştı. Orduya dayanan ve Temmuz Devrimi'nin başını çekmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişahın karşısında bir denge unsuruydu. Ne var ki, bu aşamada İttihatçıların siyasi bir programı yoktu. Yeni hükümeti yine eski paşalar kurdular. İttihat-Terakki, perde arkasındaki güç durumunda kaldı. Bir yandan ordu ve devlet örgütü içindeki etkinliğini derinleştirmeye, bir yandan da daha uyumlu bir iç yapı kazanmanın yollarını aramaya baktı.

Sonbaharda yapılan seçimler, hâlâ geniş koalisyon yapısını bir ölçüde koruyan İttihatçıların zaferiyle sonuçlandı. Yeni meclis, 17 Aralık 1908'de, Abdülhamid tarafından görkemli törenlerle açıldı. Padişah, artık günlük siyasetten elini ayağını çekerek, sarayında devletin ve ülkenin birliğinin simgesi olarak oturmayı kabul etmiş görünüyordu. Kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan meşrutî, parlamenter bir düzen için yol açılmış gibiydi.

Ne var ki yürütme erkinin temsilcisi olan Bâb-ı Âli, yani hükümet ile, yasama erkini bütünüyle eline almaya kararlı gözüken Meclis arasındaki ilişkiler henüz belli teâmillere bağlanmış değildi. Yaşlı yönetim kadrosunun elinde bulunan hükümet, devlet ve ordunun genç yönetim kadrosunun desteğine ve Meclis'te çoğunluğa sahip olan İttihat-Terakki Cemiyeti ile sürekli bir sürtüşme haline girdi. Aslında, Cemiyet'in yönetimini elinde tutan çekirdek kadro ve bunların esas dayanağı olan genç memur ve subaylar arasında da elitist, merkezci ve otoriter düşünceler hâkimdi. Daha yaşlı Osmanlı devlet adamları gibi bunların kafasında da yargı erkinin özerkliği kavramı iyice yerleşmiş olmakla birlikte, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrıştırılması kolay değildi. Bu yüzdendir ki iki kadro arasındaki sürtüşme, meclis-hükümet ilişkilerinin belirlenmesine yönelik bir tartışma olmaktan çok, padişahın boşalan yeri kimin dolduracağına ilişkin bir iktidar mücadelesine benziyordu.

Gerçi kuvvetlerin denkliliği sayesinde ortaya toplumu parlamenter düzene hazırlayan deneyimler ve fikir tartışmaları açısından bereketli, verimli bir ortam çıktı. Ama bu ortam, Osmanlı yönetim kadrolarına mensub olmayan birtakım kimselere de siyasi faaliyetlere katılmak ve ağız açmak imkânını yaratıyordu. Azınlıklar, uzun süreden beri seçkin yönetici kadronun dışına itilmiş din adamları, düzenli eğitim görmemiş (alaylı) subaylar, ya da bu devlet memurlarından şikayetçi halk, eşraf ... Şimdi herkes kendinde söz hakkı görüyordu. Bu durum, dış ve iç sorunların yığılmaya başladığı bir ortamda, ne eski paşaların ne de Meşrutîyet'in başlıca savunucusu olmak savını taşıyan Cemiyet'in hoşuna gidiyordu. Hükümete karşı ya da meclis içinde kuvvet gösterilerine girişmekten çekinmeyen Cemiyet, kendince aşırı saydığı muhalif sesleri hoşgörülle karşılamak niyetinde gözüküyordu.

İstanbul'daki "kamuoyu" ise gittikçe Cemiyet'in aleyhine dönüşmekteydi. Böyle bir ortamda, muhalefetin

güçlü yazarı Hasan Fehmi'nin 6/7 Nisan 1909 gecesi vurulması büyük bir tepkiye yol açtı. Kartopu gibi büyüyen tepki, rûmî 31 Mart'ta (13 Nisan'da) kışladaki erat, erbaş ve alaylı subayların katılmasıyla silahlı ayaklanmaya ve gösterilere dönüştü. Birkaç kişi öldürüldü, yaralandı. Bu arada İttihatçı iki gazetenin işyerleri tahrib edildi.

Çok farklı nitelikte küme ve tepkileri bir araya getiren bu hareket, Meşrutîyet fikrine ve düzenine karşı olmaktan çok Cemiyet'e ve bir ölçüde de mektepli subaylara karşıydı. Abdülhamid'in olaylarla bir ilişkisi yoktu. Hatta, başlangıçta göstericilerin bir kesimi Abdülhamid'i de hedef aldılar. Ancak, Meclis üyelerinin çoğunluğunun ortalıktan kaybolması ve hükümetin zorunlu istifası üzerine, ayaklanmayı yatıştırmak Saray'a düştü. Abdülhamid bunu askere verdiği ölçülü sözler ve aralarına gönderdiği öğütçülerle sağlamaya çalıştı.

Olayları öğrenen Selanik'teki 3. Ordu subayları derhal harekete geçtiler. Toplayabildikleri düzenli ve gönüllü birliklerle İstanbul'a yürüdüler. Tarihimizde Hareket Ordusu diye bilinen bu birlikler, 23/24 Nisan gecesi İstanbul'a girmeye başladı. Abdülhamid İstanbul'daki birliklerle Hareket Ordusu'nun çatışmasını önlemeye çalışmaktan başka birşey yapmadı. Onun ve başkentteki başka devlet erkânı ile saygın kimi din adamlarının çabaları, 31 Martçıların çoğunun çatışmaya girmeden silahlarını bırakmalarını sağladı. Buna yanaşmayanları Hareket Ordusu'nun temizlemesi kolaylaştı. Hareket Ordusu, 24 Nisan akşamı duruma tamamen hâkim oldu.

Bir iç savaşın eşliğinden dönülmüştü. Sıkıyönetim ilân edildi, yönetim orduya geçti. Ordu, devlet örgütü ve tabii toplum, "disiplin" altına alındı. Sıkıyönetim açısından esas sorun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücünün kanıtlanması değil, II. Meşrutîyet'in ilânından beri karmakarışık yürüyen devlet düzeninin bir hale yola konularak devlet "otoritesi"nin yeniden kurulmasıydı. Ama ordu ve devlet örgütü içindeki konumu, İttihat ve Terakki'nin, kendi içinde de gerekli temizlemeleri gerçekleştirecek, daha etkin bir hale gelmesini sağladı. Balkan savaşları sonunda, gerek bu savaşın ağır sonuçları, gerekse gittikçe ağırlaşan iç sorunlar ve tehlikeli bir hal alan dış gelişmelerin yarattığı gergin ortamda, İttihatçıların yönetimi tamamıyla ellerine geçirdiler. Meşrutîyet'in yerini bu kez parti ve ordu diktası aldı.

31 Martçılarla bir ilgisi olmadığı, tersine olayların daha da büyümesini önlemeye çalıştığı halde, II. Abdülhamid 27 Nisan 1909'da tahtan indirildi. Olayları açıklamak için büyük bir bahaneye ihtiyaç duyulmuştu. Bu büyüklük, padişaha yakıştırıldı. Abdülhamid Selanik'e sürüldü. Üçbuçuk yıl orada, bir konakta, ailesiyle birlikte göz hapsinde kaldı. Balkan Savaşları sırasında, Selanik'in savunulamayacağı anlaşıncı, Abdülhamid İstanbul'a nakledilerek bu kez Beylerbeyi Sarayı'nda göz hapsine alındı. I. Dünya Savaşı'nı eski padişah buradan izledi. Daha ilk silahların patladığı günlerde savaşın çok uzun süreceğini, boşu boşuna pek çok masum insanın ka-

nının döküleceğini ve zor da olsa İngiltere tarafının savaşı er geç kazanacağını söyledi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemeyi başarabilmesi için duâ etti, ama bir yandan da büyük devletlerin ne yapıp yapıp Osmanlıları savaşın içine çekeceğini belirtti. Osmanlı Devleti savaşa Almanya tarafında girince, endişeleri son derece arttı. Savaşın Osmanlı Devleti ve İslâm âlemi için felaketle biteceğini düşündü. Abdülhamid, bu sonun iyice yaklaştığı bir tarihte, 10 Şubat 1918'de Beylerbeyi'nde öldü. Görkemli bir törenle ve akın akın cenazesine gelen İstanbul halkının göz yaşları arasında II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Bu yazı, şimdiki Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan Yıldız Sarayı Evrakı ile o döneme ilişkin İfrâde Dosyaları'na ve İstanbul kütüphaneleri ile British Museum'da bulunan çeşitli kaynaklara dayanmaktadır. II. Abdülhamid Dönemi'ne ilişkin bu ve başka kaynaklar son derece çeşitli ve zengindir. Bunları 1976'da tamamladığım doktora tezimde tanıttım ve niteliklerini tartıştım. Ayrıca, aynı dönem hakkında son yıllarda yayımlanmış pekçok özgün çalışma da bu kaynakları tanıtmakta, içerdikleri bilginin zenginliğini göstermektedir. Sözü edilen çalışmaların en belli başlılarını aşağıda verilen ikincil kaynaklar listesinde bulmak mümkündür. Ayrıca Başbakanlık Arşivleri ile Ertuğrul Zekai Ökte başkanlığında Tarih Araştırmalar Vakfı tarafından yapılan önemli belgesel yayınlara da bakılmalıdır.

II. Abdülhamid'in Kendi Görüş ve Yazılarını İçeren Belli Başlı Yapıtlar

II. Abdülhamid'in Osmanlı arşivlerinde bulunan yazılarının çoğu şu iki kitapta yayımlandı: Mehmet Hocaoglu, (y.), *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları: Belgeler* (İstanbul 1976), ve A. A. Çetin, R. Yıldız (y.), *II. Abdülhamid: Devlet ve Memleket Görüşleri* (İstanbul 1976).

Abdülhamid'in anılarını içeren *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* (İstanbul, Selek, 1960) içinde ayrıca belgeler de var. Bu kitaptaki anılar daha önce Vedat Uri tarafından *Hâtırat-ı Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâit* (İstanbul, Cihan) adı altında 1324/1924'te yayımlanmıştı. Abdülhamid'in başka anılarını Ali Vehbi, ilkin Fransızca'ya çevirerek yayımladı. Bu anılar sonradan Türkçe de yayımlandı: *Siyâsî Hâtıratım* (İstanbul, Hareker, 1974). Ali Vehbi'nin naklettiği anıların özgünlüğü elbette tartışma konusu, ama bunlar, Abdülhamid'e aid olduğunu kesinlikle bildiğimiz fikirlerle çelişmiyor, uyumlu. Öte yanda, Abdülhamid'e aid gizli anıları Leipzig'de keşfettiğini iddia ederek İsmet Bozdağ'ın önce *Tercüman* gazetesinde refika edip sonra da *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* (İstanbul, Kervan, 1975) adı altında yayımladığı anıların gerçekten padişaha ait olduğunu hiç sanmıyorum.

Abdülhamid'in düşüncelerini yansıtan en önemli kaynaklardan biri de Selanik ve Beylerbeyi'nde göz hapsinde iken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tayin ettiği doktoru Atuf Hüseyin'le yaptığı sohbetlerdir. Bunlar, oniki defter halinde, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin yazma eserler koleksiyonu içinde, Y-155 numarası altında bulunmaktadır.

II. Abdülhamid Dönemi'ne İlişkin Belli Başlı Yapıtlar

Abu-Manneh, Butrus, *Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century*, doktora tezi, Oxford, St. Anthony's College, 1971.

Adelson, Roger, *London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902-1922*, New Haven, 1995.

Akarlı, Engin, D., *The Problems of External Pressures. Power Struggles, and*

Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdülhamid II, 1876-1909, doktora tezi, Princeton, Princeton Üniversitesi, 1976.

_____, *The Long Peace, Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley 1993.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, İstanbul 1971.

Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326/1910.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972.

Anscombe, Frederick F., *The Ottoman Gulf*, New York, 1977.

Bayur, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1 ve 2, Ankara 1943-50.

Berkez, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973.

Blaissdell, Donald, C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York 1929. (Türkçe çevirisi var).

Buzpinar, Tufan, *Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, doktora tezi, University of Manchester, 1991.

Cemaleddin Efendi, *Siyâsî Hâtıralarım*, 1908-1913, İstanbul 1978.

Commins, David Dean, *Islamic Reform, Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, Oxford 1990.

Çetinkaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, doktora tezi, University of Manchester, 1994.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London 1998.

Devereux, R., *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963.

Eldem, Edhem, *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, İstanbul 1997.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1991.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 cilt, İstanbul 1940-45, 3. ve 4. cildler.

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Port, 1789-1922*, Princeton, 1980.

_____, *Ottoman Civil Officialdom, A Social History*, Princeton 1989; Fesch, Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdülhamid*, Paris 1907.

Göçek, F. Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire*, New York 1996.

Hanioglu, M. Şükrü, *Doktor Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1981.

_____, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995.

İnal, İbnülemin M. K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940-1953.

Kâmil Paşa, *Hâtırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul 1329/1913.

_____, *Kâmil Paşa'nın Said Paşa'ya Cevapları*, 2. baskı, İstanbul 1328/1912.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995.

Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, 8. cilt, I. Mevritiyet ve İstibdad Devirleri, 1876-1907, Ankara 1962.

Karpat, Kemal, *An Inquiry Into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*, Princeton 1973.

_____, *Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin U. P., 1983.

_____, *Islamism and the Reconstruction of Nation, State, and Religion in the Late Ottoman State, 1850-1914* (baskıda).

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987.

Kurat, Y. T., *Henri Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara 1968.

Kushner, David, *The Origins of Turkish Nationalism*, Londra 1977 (Türkçe'ye çevrildi).

Langer, William L., *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, 2. baskı, New York 1951.

_____, *European Alliance and Allignments, 1871-1890*, 2. baskı, New York 1956, 2. baskı, New York 1956, s. 89-120 vs.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı, Londra 1968.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, 2. baskı, İstanbul 1983.

Morawitz, Charles, *Les finances de la Turquie*, Paris 1902 (Türkçe'si Maliye Bakanlığı'na yayımlandı).

Ochsenwald, William, *The Hijaz Railroad*, Charlottesville, VA., 1980.

_____, *Religion, Society and the State in Arabia, Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Cleveland 1986.

Ortaylı, İlber, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

_____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, 3 cilt, İstanbul 1327/1911.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960.

Özcan, Azmi, *Pan-İslâmizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslimanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992.

Pâkalın, M. Z., *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, 5 cilt, İstanbul 1940-49.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara 1984.

Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*, Leiden 1985; Parvus (Alexander Helphand), *Türkiye'nin Can Damarı, Devlet-i Osmaniyyenin Borçları ve İslahı*, İstanbul 1330 (Yeni harflerle yayımlandı).

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*, New York 1983.

_____, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993.

Said Paşa, *Said Paşa'nın Kâmil Paşa Hâtıratına Cevapları*, İstanbul 1327/1911.

_____, *Hâtırat-ı Said Paşa*, 3 cilt, İstanbul 1328/1912.

Shaw, S. J. ve Shaw, E. K., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2. cilt, *Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, İstanbul 1983.

Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları*, İstanbul 1931.

Thobie, Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottoman, 1895-1914*, Paris 1977.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat*, Ankara 1982.

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton 1968.

Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Meb'usan, 1293:1877 Zabıt Ceridesi*, 2 cilt, İstanbul 1940-1954.

Uzunçarşılı, İsmail H., *Mithad Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 1967.

Yeniay, İ. H., *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964.

II. ABDÜLHAMİD

PROF. DR. FRANÇOIS GEORGEON

DIRECTEUR DE RECHERCHE, CENTRE NATIONAL DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE / FRANSA

Osmanlı tahtında uzun zaman kalmış bir hükümdara rastlamak için, XVII.yüzyılın ikinci yarısına, yani Sultan IV. Mehmet dönemine kadar uzanmak gerekir. II. Abdülhamid, hemen hemen bir yüzyılın üçte biri kadar bir süre hükümdarlık etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ile Osmanlı toplumu üzerinde derin izler bırakmıştır. Öyle ki, aşağı yukarı 30 yıl boyunca belki de hiçbir selefine nasip olmamış, önemli bir güce sahip olmuştur. Çoğu zaman Batılı gözlemcilerin mutlak hükümdar olarak tanıttığı Osmanlı sultanlarının hareket alanı, aslında yeniçeriler, ulema ve son olarak da XIX.yüzyılda bürokratlar tarafından kısıtlanmıştır. Ancak II.Mahmud, 1826 yılında yeniçerileri ortadan kaldırır, ulema sınıfı ise Batılılaşma reformlarının etkisiyle eski gücünü kaybeder. Geriye, Tanzimat döneminin yükselen siyasi gücü haline gelen, bürokratlar kalır. Bu dönemden itibaren, Osmanlı siyaseti, Osmanlı hükümeti (Bab-ı Ali) ile Osmanlı sarayı arasında süren bir mücadele olarak tanımlanabilir. Kısa bir zaman içinde Abdülhamid, bürokratları yola getirmeyi başarır; öyle ki, siyaset sahnesinin geleneksel karşı güçlerinin hiç bir etkisi kalmaz; ancak gene de Abdülhamid'in mutlak bir güce sahip olduğu söylenemez.

Sonuçta, Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlık dönemi, tarihin belli başlı dönemlerinden birine tekabül eder. Genel olarak, Abdülhamid dönemi, dünyada gelişen önemli bazı olaylara rastlar: XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa emperyalizminin dünyanın hemen hemen her tarafına yayıldığı, büyük güçler arasındaki artan rekabetin etkisiyle tansiyonun yükseldiği, Osmanlı İmparatorluğu için sorun haline gelen milliyetçiliğin arttığı, buna ilaveten ekonomide hızlı gelişmelerin ve toplumsal problemlerin tırmandığı görülür. Aynı zamanda Osman-

lı İmparatorluğu'nda, üç büyük kriz yaşanır; bunlardan ilki, Abdülhamid döneminin başladığını, sonuncusu ise bu dönemin sona erdiğini gösterir. 1876-78 yılları arasında patlak veren ilk kriz, ulusal (Balkanlar meselesi), siyasi (İki Hükümdarın tahttan indirilmesi), diplomatik (büyük devlet güçlerinin müdahalesi, Altın Boynuz Toplantısı) ve askerî (Rusya'ya karşı yenilgi) bir krizdir. 1907-1909 yılları arasında yaşanan son kriz ise ekonomik (konjonktürün alaşağı olması), diplomatik (İngiliz-Rus uzlaşması) ve politik (Jön Türklerin iktidara gelmesi ve Abdülhamid'in saf dışı bırakılması) bir krizdir. İki kriz arasında, Abdülhamid döneminin ortalarına doğru, 1894-1896 krizi yaşanır ve birbiri ardına Ermeni gösterileri düzenlenir, bunu kanlı olaylar izler, büyük devlet güçleri yeniden müdahale etme tehdidinde bulunur ve anayasal muhalefetin sesi yükselir. İngilizlerin Mısır'ı işgali, Almanya'nın askerî yardımda bulunması, Doğu Ekspresi'nin İstanbul'a gelmesi, Ermeni devrimci partilerinin kurulması, İstanbul'da büyük bir depremin yaşanması, Tesalya savaşı sırasında Yunanistan'a karşı kazanılan askerî zafer, II. Wilhelm'in Kutsal Toprak'lara yaptığı ziyareti, Filistin'de siyonizmin doğması, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halkın arasında (Arap, Kürt, Arnavut) milliyetçiliğinin birdenbire ortaya çıkması, Bağdat demiryolunun yapılması, Türk kimliğinin dile getirilmeye başlanması, Sultan'a karşı düzenlenen suikast, 1908 yılının yaz ayında yapılan büyük grevlerin sonucunda işçi sorunun ortaya çıkması ve Nisan 1909'da "gerici" olayların patlak vermesi gibi bir dizi önemli olay bu dönemde şahit olunmuştur.

Genel olarak düşünülecek olursa, Abdülhamid dönemi; olaylar bakımından zengin, uzun bir hükümdarlık dönemi ve güçlü bir iktidar olarak nitelenebilir. Türki-

ye'nin yeni tarihinde Abdülhamid'in önemli bir rol oynadığı açıktır. Abdülhamid'i ve onun hükümdarlık dönemini anlamak, bir bakıma bugünkü Türkiye'yi anlamak demektir.

Abdülhamid, güçlü bir iktidar kurmayı nasıl başardı 31 Ağustos 1876'da tahta çıktığı zaman, durumu sağlam olmaktan uzaktı. Kendisinden önceki iki hükümdar halefi, birkaç ay aralıklarla tahtan indirilmişti: İlk önce amcası Abdülaziz, Mayıs 1876'da -ki birkaç gün sonra intihar eder- daha sonra da, tahta çıkışından üç ay sonra erkek kardeşi Murat Abdülmecit'den sonra Sultanın siyasi rolü, Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşalar gibi güçlü siyaset adamları tarafından ciddi bir biçimde azaltılmıştır. Dönemin etkin isimlerinden biri olan Mithat Paşa'nın desteği ile tahta çıkan Abdülhamid'in, Tanzimat dönemi hükümdarlarına özgü; Sultan hükümdarlık eder ama yöneten bakanlardır geleneğini devam ettirmesi için her türlü koşul mevcuttu. Tahta çıkış koşulları yeni hükümdarın işini zorlaştırıyordu: sinir hastası olan ağabeyinden sonra devralıyordu yönetimi; ancak ağabeyinin sinir hastalığı geçici miydi, yoksa tedavisi olmayan kalıcı bir hastalık mıydı? Tahta çıktıktan hemen sonra oluşan yolsuzluk şüpheleri, Abdülhamid'in saltanatının ilk döneminin tamamını etkileyecek bir biçimde ortalıkta dolaşır.

Diğer taraftan, Eylül 1876'da, Abdülhamid çok tehlikeli diplomatik bir durum devralır. Osmanlı İmparatorluğu, Sırbistan ve Karadağ (Monténégro) ile savaş halindedir ve Rusya'nın müdahale tehdidiyle karşı karşıyadır. Bosna-Hersek başkaldırısından beri, Slav kardeşlerini, Balkanlardaki Osmanlı "boyunduruğundan" kurtarmak, Boğazlar vasıtasıyla sıcak denizlere inmenin yolunu açmak ve Kafkasya'da da bir cephe oluşturma yönündeki Rus ihtirasları gün ışığına çıkar; Rus kamuoyu bütün Slav ülkelerini Rusya'nın bayrağı altında toplamayı amaçlayan Panslavist propaganda ile akkor haline getirilinceye kadar ısıtılır. Bu korkunç tehdit karşısında, yeni Sultan İngiltere'nin geleneksel desteğine güvenebilecek miydi? Çok şüpheli, çünkü İngiliz kamuoyu, Türkiye'ye karşı kıskırtılmıştı. Osmanlı bonosu sahiplerini İstanbul'a karşı ayaklandıran Ekim 1875 iflasından sonra, Rus propagandasının dünyaya duyurduğu Mayıs 1876 Bulgaristan katliamları, Rus propagandası ile orta-

ya çıkarılan herşey, İngiltere'de öfke dalgasına neden oldu ve Türk karşıtı akımı yeniden canlandırdı. Abdülhamid'in tahta çıkmasından birkaç gün sonra, İngiliz Liberal Parti lideri Gladstone, insan olmamakla suçladığı Türklere karşı korkunç bir yergi yazısı yayınladı.¹ Kuşkusuz bu işin özünde bir iç siyaset davası vardı; böylece Gladstone, genel olarak dış politikasını, özel olarak da izlediği Osmanlı yanlısı politikayı eleştirerek Disraeli'yi hedef alıyordu. Oysa, Saint-James hükümetinin eli kolu bağlıydı. Bu yüzden Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun lehinde müdahale edemeyecekti.

Dolayısıyla, Abdülhamid olabilecek en zor durumu devralmıştı. Karşısında, Balkanlar-Orta Asya ekseninde dönüp birbiriyle çatışan iki büyük devlet gücü vardı. Benzer senaryo, hükümdarlık döneminin sonunda tekrarlanır; ancak bu defa durum, daha ciddidir; 1907-1908 yılları arasında Rusya ile Büyük Britanya, Osmanlı, İran, Orta Asya ve Doğu toprakları üzerindeki anlaşmazlıklarına son verip uzlaşırlar.

Öte yandan, bunca güçlüğün ortasında ansızın iktidara geçen Abdülhamid'in devlet işlerinde hiçbir tecrübesi yoktu. Babası Abdülmecit 1861'de öldüğünde, -ki Abdülhamid o zaman 20 yaşındadır- Abdülaziz'den sonra üçüncü veliahttı. Diğerleri olgunluk çağındaki amcası ve bir yaş büyük olan erkek kardeşi Murat'tı.

Bu duruma göre, Abdülhamid'in hükümdarlık etmek için çok az şansı vardı. Bu, belki de onun için bir avantaj teşkil etmişti; gençliği boyunca onunla az meşgul olunmuş, normalde bir veliahtın sahip olduğu özgürlüklerden daha fazlasına sahip olmuştu.

Fakat tamamlayamadığı için eğitimi oldukça vasat kalmıştır. O, tabiri caizse İmparatorluğun, geçiş dönemi Prensidir. Bir yandan "kafes"e kapatılmayı tanımamış, öte yandan ise bu kadar büyük bir İmparatorluğu yönetecek biri için gereken esaslı eğitimi bile alamamıştır.

Gençlik yılları boyunca, kendi kendini yetiştirmiş, tutumlu, hırslı, güvensiz bir kişilik kazanmıştır. İnsanın, tür olarak kokuşmuş ve her türlü yolsuzluğa açık bir yapıya sahip olduğu şeklindeki kötümser bakış açısı kafasına yerleşmiştir. Bu nedenle Mithat Paşa başta olmak üzere, Tanzimat yöneticilerinin, bireylere güvenle bakmak gerektiği ve bakılmak zorunda olduğu yönündeki iyimser görüşlerine karşıdır. Yetişme yıllarındaki önemli

bir olay ise 1867 yılında amcası Abdülaziz'e eşlik etmek için Avrupa'ya yaptığı yolculuk ve bu bahaneyle Paris Uluslararası Sergisi'ni ziyaret edişidir. Orada, Avrupa kültürüyle tanışır, çağdaş medeniyetle doğrudan teması olur. Bu medeniyet terimi, onun hükümdarlık döneminde büyük önem kazanacaktır.

Başlangıçtaki çok elverişsiz şartlara rağmen, beş yıl sonra 1881'de Abdülhamid duruma hâkim olur. Balkan krizi, önce Berlin Kongresi'nde, daha sonra, Karadağ ile Yunanistan'la 1881'e kadar sürdürülen görüşmelerin sayesinde sonuca bağlanmak üzeredir. Mali kriz, Düyûn-u Umumiye'nin kurulmasıyla Aralık 1881'de çözümlenir. Diplomatik kriz ise yatışma yolundadır: Balkanlardaki Rus ordusunun tahliyesiyle Rus tehdidi uzaklaşır. Abdülhamid, her ne kadar müdahale etmesini sağlayamamışsa da Rus-Türk Savaşı sırasında Büyük Britanya, Marmara denizinde yaptığı güç gösterisiyle, İmparatorluğun tamamen çökmesini önlemiştir; fakat karşılığında ödenen bedel, çok ağır olmuştur: Berlin'de büyük topraklar kaybedilmiş, Rusya'ya ağır harp tazminatı ödenmiş, Avusturyalılar tarafından Bosna-Hersek işgal edilmiş, Kıbrıs İngilizlere devredilmiş, zorunlu olarak reform vaatlerinde bulunulmuş, savaş büyük yıkımlara yol açmış, yüzbinlerce muhacirin akın etmesi birçok problem doğurmuştur. Fakat, Abdülhamid'in herşeye rağmen İmparatorluğu korumayı ve saltanatını ayakta tutmayı başardığı bir gerçektir.

Ülke içinde beş yıl içinde güçlü bir iktidar kurmayı başardı. Abdülhamid'in bu otoriteyi kurarken gösterdiği ustalık, siyasi stratejinin en güzel örneklerinden biridir. İlk olarak Abdülhamid, bazı imtiyazlar dağıtarak işe başlar; 1876 Meşrutiyeti'nde olduğu gibi, kendi adamlarını Başyaverlik gibi kilit noktalara yerleştirir; Sait ve gelecekteki icraatları bir örnektir. Anayasayı liberalere karşı bir silah olarak kullanmaya başlar, böylece liberal çatışmaları önler ve Mithat Paşa'yı sürgüne gönderir; Süleyman Paşa gibi engel teşkil eden generalleri saf dışı bırakarak ya da Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi elenemeyecek kadar ünlü kahramanların karizmasından yararlanarak ve Rusya'ya karşı girişilen savaş sayesinde, orduya hakim olmayı başarır. Savaş, Hükümdara, Parlamento'nun dağıtılması ve Anayasa'nın askıya alınması için fırsat verir. Buna paralel olarak, Abdülhamid, kendi-

sini iktidara taşıyan herkesi saf dışı bırakır; herkesin bulunduğu konumu Padişaha borçlu olduğu bir düzen kurar. Çok kısa bir süre için hükümetin başında kalabilen sadrazamların sık sık değişmesinden dolayı Osmanlı hükümeti siyasi ağırlığını yitirmiştir. Buna ek olarak Sarayın Yıldız'a taşınmasıyla bir defa daha Tanzimat'ı çağırıştıran simgelerden ve Dolmabahçe gibi Avrupalı saraylardan kopmuş olur. Sarayın içinde de bazı düzenlemelere gider; Vâlide sultanın iktidarına son verir, harem ağasının rolünü azaltır. Her şeye tuz biber eken olay ise, 1881'de büyük bir adalet parodisi olan dava gösterisiyle Mithat Paşa'nın devlet işlerinden uzaklaştırılarak Arap yarımadasına sürgün edilmesi olur.

1881 yılının sonunda, devletin yönetimi, tamamen Abdülhamid'in elindedir. Ruslara karşı uğranan bozgun dan sonra bile iktidarını korumayı başarır ve liberallere boyun eğdirir. Karşı karşıya olduğu uluslararası gerilimlerin azalmasından yararlanarak, Osmanlı hükümetini yola getirir, ulemayı kontrol altına alır, orduya da hakim olur.

Fakat bu yetmez. Abdülhamid'in, kafasında tasarladığı Osmanlıyı yeniden canlandırma planına girişmek için bir takım olanaklara sahip olmak gerekir. 1879'dan itibaren iddialı reform planları çizerken içeriği konusunda İngiliz büyükelçi Layard'a güvenir.² Bunlardan belli başlı olanları; adalet reformu, eğitim reformu, çevre düzenlemesi, demiryollarının kuruluşu, İmparatorluğu modernleştirmek ve savunmak, diğer büyük güçlü devletler arasında yerini geri almak gibi projelerdir. Bu reformları kullanmak için gerçekten büyük miktarlarda para gerekiyordu. Devlet hazinesi, Abdülhamid'in hükümdarlığında kanayan bir yaradır. Yönetimi devraldığında devlet hazinesi, gerçekten kötü bir durumdaydı. 1875'te değişik yerlerden yüklü borçların alınmasına bağlı olarak gelişen banka iflası ve geçmişte gamsızca yönetilen ekonomi, bu kötü mirasın sebeplerindendi. Padişah, Düyûn-u Umumiye'yi kurarak durumu düzeltmeyi başardı. Bu durum; Avrupalı alacaklara, devlet hazinesinin gelirlerinden %30'a kadar varan oranlarda para çekebilmelerini sağladı ve hiç olmazsa Osmanlı devletinin kredisi böylece yok olmadı. Bu sayede 1886'dan itibaren Avrupalılar arasında ekonomik yerini sağlamlaştırarak yeniden borç alabilecek duruma gelirken, bir yandan da, orduyu modern-

leştirme ve donanma çalışmaları için kaynak sağlamış oldu. Önemli problemlerden biri de askerî harcamaların, bütçenin en azından %50'sini tüketmesiydi³, çünkü bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve hemen hemen bütün sınırları tehdit altında bulunan bir İmparatorluğu korumak, kaynaklarının büyük bölümünü askerî yatırımlara kaydırmayı zorunlu kılıyordu.

Devletin malî kapasitesi nasıl arttırılabilirdi? İhtalat haklarını donduran kapitülasyonlar sebebiyle gümrük politikası işlemiyordu. Abdülhamid vergi tahsil sistemini daha iyi bir duruma getirebilmek için Tanzimattan beri İstanbul için yük olan iltizam yerine, devlet görevlileri tarafından gerçekleştirilen doğrudan vergi tahsilini getirmek istedi. Tanzimat yönetimi bu alanda başarısız olmuştu. Ancak, Abdülhamid de istediği köklü değişimi vergi toplama sistemine getiremedi. Vergiler imparatorluğun çöküşüne kadar çiftlik sahiplerinin elindeydi. Malî terimle söylenecek olursa bu devlet kasası için önemli bir kayıptır. Toplumsal anlamda ise bir yandan taşrada çiftçileri güçlendirmek, diğer yandan da köylülerin arasında giderek artan bir memnuniyetsizliği harekete geçirmek anlamına geliyordu; köylülerin bu memnuniyetsizliği, Jön Türk hareketi öncesinde patlak verdi. Hazine giderlerini arttırmak için, Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Anadolu ve Trablusgarp'ta marjinal veya kent merkezlerinden uzakta yaşayan göçebe kabilelerini vergiye bağlamaya girişti. Hazine bütçesinin bu güçlüklerine rağmen, Abdülhamid, devletin yönetimini yürütebilmek için büyük önemi haiz mali kaynaklarını önemli ölçüde zenginleştirebildi.⁴ Onun döneminde aslında eşi benzeri bulunmayan, bütçenin bir kısmının kendi ve İmparatorluk ailesinin kullanımına ayrılması olması anlamına gelen Padişah Ödeneği uygulaması başlatıldı. Bu kurumun tarihi henüz bilinmemektedir. Oysa bu uygulama, Abdülhamid'in kurduğu sisteminin işleyişini anlamak için en önemli anahtarlardan birini oluşturmaktadır. Agop Paşa gibi Ermeni bankerlerin yardımıyla Abdülhamid, Padişah Ödeneğini, mükemmel bir biçimde idare edilen, büyük bir malî mekanizmaya dönüştürmeyi başardı. O, bu ödenekten bir Bakanlık yarattı. Bu teşkilatın en önemli kaynakları; yatırımlar, spekülasyonlar, özellikle de tarım topraklarının satın alınması ve çalıştırılmasıdır. Padişah Ödeneği 1879'dan itibaren Mezopotamya'da

toprak satın alarak, arazileri işleterek veya kamulaştırarak bu toprakları modern alet ve yöntemlerle işletme yoluna gitmiş, gereken iş gücünü de ordudan sağlamıştır. Böylece birkaç yıl sonunda Bağdat vilayetinin ekilebilir topraklarının 1/3'ü kadarına sahip olunmuştur⁵. Aynı politika, Basra bölgesinde, Musul çevresinde, Filistin'de, Anadolu'nun bazı bölgelerinde izlenmiştir. Bu çiftlikât-ı hümayun denilen politika, birçok problemi de beraberinde getirir. Acaba tarım sermayesi yokluğundan dolayı devletin başvurduğu bir çeşit sömürü stratejisi midir? İzmir gibi bazı bölgelerde yatırım yapmaya başlayan Batı tarım sermayesine yetişebilmek için girişilen bir çeşit iç sömürgeleştirme miydi? Ya da, Anadolu ve Yakın Doğu'da olduğu gibi Balkanlar'da da uygulanmış mıydı? Büyük arazilerin satın alınması, İmparatorluğun gittikçe Asya'ya kaydığı öngörüsüne uygun olarak geleceğe yapılan bir yatırım mıydı? Her ne olursa olsun, Abdülhamid o bölgelerin idari personeline ve politikacılarına kendi ödeneğinden sağladığı "iyilik", hediye, bahşış ve arpalıklar kisvesi altındaki ekonomik çıkarlar vererek kendine bağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yenilik hareketini başlatmak için Abdülhamid'in elinde para olmadığı gibi, gereken nitelikte insan da yoktu. En azından anılarında böyle diyor. Bu söylediklerine inanabilir miyiz? Gerçekten de hızla gelişen ve modernleşen bir devlet idaresini yürütebilmek için değişik birtakım niteliklere sahip olmak gerekirdi. Aslında Abdülhamid'in arzuladığı insan tipi, yetenekli, aynı zamanda da kendisine bağlı ve sadık olacak insan tipi idi. Böylece Abdülhamid'in sürdürdüğü eğitim politikasının amacı, bilgili, yasalara uyan ve en önemlisi, hükümdarın şahsına bağlı kişiler yetiştirmek idi.⁶ Bundan dolayı Sultan Abdülhamid, Saraydaki sekreterlerini sistemli bir biçimde Mülkiye'nin genç mezunları arasından seçmiştir; seçilen kişiler, birkaç yıl boyunca Saray'da çalışıp yetiştikten sonra taşra bölgelerine yönetici olarak atanmışlardır. Bununla birlikte Abdülhamid, geleneksel atama ve terfi ettirme yöntemlerinden vazgeçmemiştir; nitekim uygulanan himayecilik, eş dost kayırmacılığı ve adam kayırma gibi süregelen terfi ve atamalardan dolayı bürokratların arasında ve ordunun içinde hakkı ile bir yerlere gelen kişilerle, el öpme ile yükselenlerin arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır.

Dolayısıyla Abdülhamid'in eğitim politikası, çift boyutludur: Bir yandan Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin (Mülkiye) yenilenmesiyle eğitim sistemini çağdaş hale getirmek istenmiş, bu amaçla Hukuk Fakültesi ya da Sanat Okulu gibi yeni okullar açılmış, özellikle taşra bölgelerinde ilk okul (rüştiye) ve kolejlerin (idadi) sayısı artırılmıştır. Öte yandan ise ilk, orta ve üniversite öğrencilerini kontrol ve gözetim altında tutarak uygulanan baskılar, genç nesillerin arasında, Jön Türk hareketi ile somutlaşacak olan bir tepki dalgasına yol açmıştır.

Abdülhamid döneminin kronolojik tarihi, İmparatorluğun Rusya'ya karşı uğradığı mağlubiyet sonrasında itibaren 1880'li yılların başına kadar uzanan dönemin yeniden yapılanma ve toparlanma dönemi olduğunu gösterir. Ayrıca, bu dönemde, eğitim, sivil bürokrasi, ordu ve ekonomi (Ziraat Bankası 1888 yılında kurulmuştur) alanlarında bir dizi reform uygulamaya konulmuştur. 1890 yılından başlayarak İmparatorluğun içindeki toprakları "yeniden fethetme", "yeniden kazanma" dönemi yaşanmıştır. Yani söz konusu olan, marjinal (göçebe kavimler v.s.) toplumlar üzerinde devletin kontrolünü yeniden sağlamaktır. Bu bağlamda Hamidiye Alayları ve Kavimler Okulu açıldı, 1891-1892'de Yezidilere karşı seferler düzenlendi ve Irak Şii'lerini kazanmaya uğraşıldı⁷. 1894-1896 yılları arasında patlak veren Ermeni ayaklanması ve ardından kanlı bir biçimde bastırılması olayı, içte ülkeye çeki düzen verme çabalarının sürdürüldüğü bu döneme rastlamaktadır. 1897'den 1901'e kadar uzanan dönemde, Abdülhamid saltanatının altın çağı yaşamıştır: Yunanistan yenilmiş, Jön Türklerin muhalefeti zayıflatılmış, II. Wilhelm Kutsal Toprakları ziyaret etmiş, Hicaz Demiryolu'nun yapımına başlanmış, Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü kutlamaları yapılmıştır. Ancak 1902'den itibaren sorunlar katlanarak artmaya başlar: Makedonya sorunu yaşanır, emperyalist baskılar artar, Abdülhamid'e karşı suikast girişimleri düzenlenir, askeri kışlalarda isyan homurtuları yükselmeye başlar, köylüler arasında da memnuniyetsizlik belirir. 1907-1909 yılları arasında ise Anadolu'da meydana gelen karışıklıklar, Jön Türkler Devrimi ile 1909 "karşı-devrim" olayları, Hamidî hanedanının sonunu getirir. 1909 31 Mart olaylarında her ne kadar Abdülhamid rol almadıysa da, bu olay, onun tahtından olmasıyla ve Selânik'e sürgün edilmesiyle sonuçlanır.

Hükümdarlığı boyunca Abdülhamid, Küçük Asya ile Arap bölgelerine ne ölçüde ayrıcalık tanıyan bir strateji izlemiştir? 1878 yılında yaşanan gerilemenin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'da bulunan topraklarını kaybettiği sonucuna varıp öncelikle geriye kalan Anadolu toprakları ile Orta Doğu bölgelerini güçlendirmek gerektiği kanısına mı varmıştır? Nitekim 1885 yılında Filibe ayaklanmasından sonra Doğu Rumeli Bulgar Prenslğine bağlandığını ilân ettiği zaman, buna direnmek gerektiğine ikna etmeye çalışan maiyyetine karşı, Abdülhamid kayıtsız kalır ve olayları kendi gidişatına bırakır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, son "doğal sınırını", yani Balkan Sıradağları'nı kaybeder. Bundan böyle Makedonya, başına gelebilecek her türlü tehlikeye karşı savunmasız kalır; Bulgar askerleri, böylece birkaç gün içinde Selânik'e ulaşabilirler⁸.

İngiltere büyükelçisi Layard gibi bazı Avrupalı diplomatlar, Abdülhamid'i daha çok Asya topraklarına önem vermesi gerektiğine ikna etmeye çalışmışlardır. Özellikle Engin Akarlı'nın yaptığı çalışmalar sayesinde 1879'dan itibaren Arap eyaletlerinde nasıl bir politika izlendiği artık bilinmektedir. Söz konusu dönemde eğitimi geliştirmek, ekonomiyi canlandırmak ve alt yapı oluşturmak için büyük bir çaba sarfedilmiştir⁹. Yine de Abdülhamid'in Rumeli'yi tamamen gözden çıkardığı söylenebilir mi?

Bu soruya cevap verebilmek için değişik bölgelere yapılan yatırımları ve bu bölgelere aktarılan bütçeyi incelemek, merkezi idarenin payına düşen miktara bakmak gerekir. Aynı zamanda Makedonya'nın hızla geliştiği, kentlerinin modernleştiği gözlemlenir, ancak görünüşe göre bu atılım, devletin teşvikinden çok bu bölgelerin dışarıya daha fazla açılmasıyla, daha fazla liberalleşmesiyle ve üst tabakaların -Selânik örneğinde ise Musevilerin- atılımıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Rumeli, devlete hiç bir maliyeti ya da yükü olmayan, tamamen diplomatik oyunlarla sağlanan dengeler sayesinde ve "liberal" açılımıyla "ayakta" kalabilmiştir¹⁰. Belki de Abdülhamid, bütün bunları, Osmanlıyı Avrupa'da ayakta tutmaya yeterli buluyordu. Her ne olursa olsun, Jön Türk Devrimi'nin ilk olarak Makedonya'dan çıkarak yayılması ve özünde 1903'ten itibaren kontrolü Avrupalı güçlerin elinde bulunan Rumeli'nin Osmanlı devleti tarafından

kendi haline bırakılmış olmasına isyan eden ordunun ve bürokratların tepkisinden doğmuş olduğu gerçeği ilginç bir olaydır. 1908'de isyan bayrağını çekerek Jön Türklerin amacı, Abdülhamid'e, kendilerinin de muhacir durumuna düşmek istemedikleri mesajını vermektir.

Üzerinde çok yazılıp çizilmiş olan Abdülhamid döneminin diğer bir özelliği de hilafet ve panislâmizm¹¹ konularıdır. Abdülhamid'in hilafet kavramını "çağdaş" biçimiyle kendi şahsında uygulamaya çalıştığı bir gerçektir; "çağdaş" anlamıyla halife, biraz da Katoliklerin dünyasında Papa'nın sahip olduğu konumuna benzer bir biçimde dünyada yaşayan bütün Müslümanların ruhani lideridir. Abdülhamid için bu ruhani vasfı almanın amacı; halife makamının aslında Osmanlılar tarafından haksızca işgal edildiği ve bu yüzden Araplara geri verilmesi gerektiğini savunan ve İngiltere'nin desteğine sahip olan Arap aydınlarının saldırılarına karşı direnmektir. Halife olarak konumunu sağlamlaştırmak amacıyla Abdülhamid, Hicaz ve Kutsal Toprakların savunmasını üstlenmiş ve Müslümanların hacca gidişini kolaylaştırmak için Mekke'ye kadar demir yolu döşemiştir. İktidarının dini boyutunu güçlendirerek güdülen asıl amaç, İmparator tacını yeniden kutsallaştırmaktır; çünkü gerçekten de Tanzimat politikası sonucunda kurumlar laikleştirilmiş, dolayısıyla hükümdarın konumu zayıflatılmıştı¹². Avrupalı "Majesteleri" taklit etmeye başlayan Tanzimat dönemi sultanlarının başlattığı uygulamalara son vermek için Abdülhamid, sarayına çekilip mütevazı bir hayat tarzı benimsemiştir. Sadece dini ibadetlerini yerine getirmek için selâmlığa gider, şeker ve kurban bayramlarında hırka-ı şerif'i ziyaret etmek için dışarı çıkardı¹³.

Ayrıca, Abdülhamid'in izlediği hilafet siyaseti, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması karşısında çare olarak başvuru bir yöntem olmuştur. İmparatorluğun dışında kalmış olan Müslümanlar üzerinde Abdülhamid'in dini gücünü ilk olarak, Osmanlı'nın özellikle Karadeniz'de büyük bir toprak kaybına uğradığı, Küçük Kaynarca Anlaşmasının imzalandığı 1774 tarihine kadar uzanan bir dönemde kullanmaya başlaması, anlamlı bir olaydır. Bazı bölgeler, Avrupalıların egemenliğine geçmiş ya da bağımsızlığını ilân etmişti; Osmanlı İmparatorluğu'nun buna karşı direnecek gücü de yoktu artık, ama çözüm olarak işin dini boyutuna başvuruldu; cami-

lerde okunan hutbelerde Sultanın adının anılmasına ve dini görevlilerin Osmanlı hükümdarı tarafından atanmasına dikkat edildi. Abdülhamid, halife vasfından toprak kaybedildiği gerçeğini diğerlerinden saklamak için yararlandı. Böylece, Osmanlı hükümdarının aynı zamanda halife olması sayesinde kaybedilen Tunus, Mısır, Doğu Rumeli ve Bosna-Hersek toprakları, resmi olarak Osmanlı'nın bir parçası olmaya devam etmekteydi. Sonuç olarak iki ayrı İmparatorluk çıkar karşımıza: Birincisi, Osmanlı hükümetinin gerçek anlamda yönettiği bir devlettir, ötekisi ise coğrafya haritalarının ısrarla İstanbul'a bağlı gibi gösterdiği hayali bir devlettir¹⁴.

Hilâfet politikasının diğer bir boyutu da diplomatik faaliyetleri ile ilgilidir. Abdülhamid Mağrip ülkelerinden Çin'e kadar tüm dünya Müslümanları üzerinde egemenliğini ilân ederek, dış ilişkiler alanında eline önemli bir koz geçirmiş olur. İşin ilginç tarafı; bu olay, Avrupa sömürgeci devletlerinin İslâm aleminde hızla yayıldığı bir döneme rastlar. Aslında Osmanlı hükümdarının bu topraklardaki faaliyeti, (propaganda yapmak, din-ci misyoner ve ulema göndermek, Türkiye lehinde propaganda yapan dergilere para yardımıyla bulunmak, dini faaliyet amaçlı binaların kurulmasına yardım etmek gibi), yok denecek kadar az olmasına karşın "panislâmizm", yani Yıldız Sarayının emriyle harekete geçecek tüm dünya Müslümanlarının ayaklanabileceği düşüncesinin saplantı haline geldiği, Avrupalı yöneticiler arasında korku salmaya yeterliydi; böylece Abdülhamid'in dış Müslümanlara yönelik giriştiği en ufak bir hareketinin etkisiyle, uluslararası sahnede Osmanlı'nın pazarlık gücü artıyordu.

Abdülhamid'in dış politikası aynı zamanda Tanzimat dönemine de son vermiştir. Bundan böyle Tanzimat reformcularının geleneksel destekçileri olan İngiltere ve Fransa Osmanlı üzerindeki etkisini kaybetmeye başladı¹⁵. Fransa, Avrupa'da gittikçe gerilerken, İngiltere ise, ülkesinde giderek artan Türk düşmanlığı ve Doğu Akdeniz üzerinde bazı emelleri olması sebebiyle Osmanlılarca ihtiyatla karşılanıyordu. Berlin Kongresini izleyen süreçte Türk diplomasisi bir boşlukta idi. Hiçbir desteği yoktu. Bunun üzerine Abdülhamid, Avrupa'nın hakemi konumuna gelmiş olan Bismarck'ın kapısını çalmaya karar verdi. Osmanlı'nın Almanya ile yakınlaşması, İngil-

tere'den uzaklaşma sürecine paralel gelişti. Osmanlı'nın Almanya ile ilk temasları, İngiltere'de Gladstone ve liberallerin iktidara gelmesinden (1880) hemen sonra gerçekleşti. İngilizlerin Mısır'ı işgalinden (1882) kısa bir süre sonra ise, Almanya'dan askeri bir misyon çağırma kararı alındı. Rusya'ya karşı uğranan yenilgiden sonra zayıflayan askeri donanımı güçlendirmek, ekonominin alt yapısını oluşturmak ve emperyalist güçlerin baskılarını azaltmak gibi Almanya'nın aldığı kararlar, Osmanlı'nın acil ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Yeniden güç kazanmış olan Türk ordusu, 1897'de yaşanan kısa bir savaş sırasında Yunanlıları yenilgiye uğrattı (bu Osmanlı ordularının uzun zamandan beri kaydettiği ilk galibiyettir); buna ilâve olarak 1903 yılından itibaren Bağdat demir yollarının kurulmasıyla, İmparatorluğun modernleşmesi açısından hayati önem taşıyan askeri, siyasi ve ekonomik ulaşım ağına kavuşmuş olur devlet. Abdülhamid'in kurduğu diplomatik düzenin sayesinde Osmanlı Devleti, İngiltere ile Rusya'nın yakınlaştığı ve Osmanlı'yı çiğneyerek aralarındaki Asya toprak sorunlarını çözdükleri 1907 yılına kadar tutunabilmiştir.

Abdülhamid, tarih önünde aklanmalı mıdır?¹⁶ Kendisinin tarihsel imajı çok menfidir. Tahta çıktığı andan itibaren Murat'ın taraftarları, liberaller ve Frankmasonlar, yolsuzluk ve zorbalık suçlamaları üzerine kurulu hararetle bir karalama kampanyası başlatmışlardır. Öte yandan Abdülhamid tahta çıktığı sıralarda Batı'da Türk karşıtı görüşlerin en yoğun ve en fazla yaygın olduğu bir dönem yaşanmaktaydı ve böylece Abdülhamid de olumsuz Türk imajının bir parçası oluverdi. Daha sonraları Ermeniler ve Jön Türkler, Abdülhamid döneminin ilk yıllarında başlayan bu suçlama kampanyasını yoğunlaştırarak sürdürmüşlerdir. Bu karalama kampanyası sırasında, "kan kızıllı Sultan" ve "Büyük kan akıttıcı Sultan" biçiminde ve Padişahın fiziki çirkinliği ile zorbalığını yeren karikatür lanse edilmiştir. Çağdaş vakanüvistler hâlâ tartışmalı olan bu imajın etkisinin altındadırlar. Yeni yayımlanan bir Fransız üniversite tarih kitabının yazarı, Abdülhamid'i "ahlâksız ve acımasız" olarak tarif eder ve "Padişahın tek amacının, Osmanlı devletinin ömrünü mümkün olduğu kadar uzatmak olduğunu" iddia eder. Kaldı ki Abdülhamid, büyük devlet güçlerinin elinde bir kukla gibi hareket etmemiş, aksine, "fatih burjuva-

lar"ın dönemi olarak anılan bir dönemde onlara başarıyla direnmiştir.

Türkiye'de kendisini büyük bir hükümdar ve ulu bir hakan olarak gören sağ görüşlü kesim, her zaman Abdülhamid taraftarı olmuştur, nitekim, İslâmcı kesim, İslâm dinine ve hilafet kurumuna yeniden parlaklık kazandırdığı, özellikle de Filistin'in, Musevilerin yerleşimine açması karşılığında Osmanlı'nın bütün borçlarının silinmesi teklifini reddederek Herzl'i geri çevirdiğine inandığı için, hala kendisini minnet ile anmaktadır¹⁷.

Kemalistler için Abdülhamid, zorbalığın, fanatizmin ve karanlığın simgesi olan "eski" Osmanlı rejimini andırır. Tanzimat yöneticilerinin Mustafa Kemal'in vefatından hemen sonra, 1940 yılında Tanzimat adlı büyük bir yapıtın yayımlanmasıyla aklanmış olmasına ve Jön Türkler ile ilgili tarihte yeni bir yaklaşımın oluşmasına karşın, Abdülhamid'in tarih önünde aklanması yeni bir olaydır. Bu yönde yapılan çalışmaları daha çok Bernard Lewis ve Stanford Shaw gibi Anglo-Sakson kökenli tarihçiler yürütmüştür¹⁸. Yıldız Sarayı'na ait arşivi dikkatli ve derinlemesine incelediğimiz zaman Abdülhamid'in kurumları, eğitimi ve adaletin işleyişini ıslah etmek için ne kadar çok uğraştığı ortaya çıkar. Bu arşiv çalışmalarının sayesinde reform harekâtının 1876 yılında sekteye uğramadığı, aksine, zaman zaman hız bile kazandığı ve dolayısıyla Abdülhamid'i aslında Tanzimat hareketinin yenilikçi ve reformcu devamcısı gibi değerlendirmek gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır¹⁹. Hatta Abdülhamid'in getirdiği bazı yenilikler vardı; Osmanlı devletinin olumsuz "imajını" silmek²⁰ ya da devletin taşra politikasını esnekletmek gibi²¹. Osmanlı toplumu ile kültürünü inceleyen diğer çalışmalarla, Abdülhamid döneminin hiç de iddia edildiği gibi karanlık bir dönem olmadığı, hatta aksine, Akdeniz'in doğu kıyılarında bulunan büyük liman kentlerinde olduğu gibi bazı yerlerde "Belle Epoque", yani rahat ve eğlenceli bir yaşamın sürdüğü bir dönem yaşandığını görüyoruz²².

Ancak gerekli olmakla beraber bu aklama, tarihçileri yanıltmamakta ve "kan kızıllı Sultan"a karşı yöneltilen suçlar göz ardı edilmemektedir. Gerçekten de Abdülhamid, kan dökücü bir hükümdar mıydı? Aslında onun döneminde uygulanan idam cezaları, yok denecek kadar azdı. Hükümdarın kan dökücü sıfatıyla, aslında, 1894

Sason Ermeni ayaklanmasının kanlı bir biçimde bastırılması olayları kastedilmektedir. On binlerce kişinin ölümlüyle sonuçlanan bu olaylarda Abdülhamid'in sorumluluk payı nedir? Acaba yaranacağım diye çırpınan bir memur, Hükümdarın verdiği emrin amacını mı aştı? Abdülhamid, 1875-1876 yıllarında Balkanlarda meydana gelen olaylardan, Osmanlının çıkardığı derslerin doğrultusunda hareket etmiş izlenimini vermektedir. Nitekim Hersek ayaklanmasına zamanında müdahale edilmediği için, Osmanlı Devleti uçuruma doğru yuvarlanmaya başlamıştır. Muhtemelen Abdülhamid, aynı hatayı tekrarlamak istemedi. Doğu Anadolu'da 1895 yılında sistematik ve eşzamanlı olarak yapılan Ermeni olaylarının bastırılmasında, Abdülhamid'in hiç bir sorumluluğunun olmadığını iddia edemeyiz. Ancak 1915 yılında Ermeni tehcirinin fikir babasının Abdülhamid olduğu da söylenebilir, çünkü tam aksine, kendisi Ermenilerin göçünü önlemeye çalışmıştır. Abdülhamid'in izlediği politikanın amacı, Ermenilerden arınmak değil, Ermeni topluluğun gücünü zayıflatmaktır.

Jön Türklerin Abdülhamid'e karşı yönelttiği diğer bir suçlama ise zorbalığıdır (istibdad). Böyle bir suçlamaya yol açan olay, Abdülhamid'in Parlâmentoyu feshetmesi ve Anayasayı askıya alması olayıdır. Abdülhamid neden Parlâmentoyu feshetmiş olabilir? Bazı tarihçilere bakılırsa bu Parlâmento zaten tüm işlerliğini büyük ölçüde yitirmişti; o halde çalışmayan, hiç bir işe yaramayan, devletin önünde engel olmaya başlayan bir kurumu feshettiği için Padişah'a herhalde kimse kıyamaz. Hakkı Tarık Us'un eski²³ biçimiyle yeniden tasarladığı Parlâmento'nun işlevini ve parlâmento çatısı altında yapılan tartışmaların içeriğini dikkatli bir biçimde incelediğimiz vakit, Meclis-i Mebusan'ın gayet düzgün bir iş yaptığını görüyoruz, hatta Parlâmentonun çatısı altında yapılan konuşmaların şaşırtıcı bir biçimde seviyeli ve kaliteli olduğunu anlıyoruz. Parlâmento, demokrasinin ge-

lişmesinde bir aşamadır, dolayısıyla Abdülhamid'in iktidar anlayışına ters düşer bu kurum; ve işte bu yüzden feshedildiği, açıktır²⁴. Çalışmaya devam etmiş olsaydı, Parlâmento, Osmanlı devletinin dağılmasını engelleyemezdi elbette; çünkü bu dağılma, Osmanlı rejiminin işleyiş tarzından çok daha derin nedenlere dayanan bir süreçtir. Ancak 1878 yılında bu kurumun feshedilmesiyle, Türk devletinde demokrasi geleneğinin yerleşmesi, 30 yıl ertelenmiştir. Şüphesiz, Parlâmentonun feshedilmesinden daha ağır olaylar da yaşanmıştır. Abdülhamid döneminin en önemli olayı iyice yerleşip siyaset kültüründe iz bırakmış olan hafiyeliktir (jurnalcilik). Diğer bir örnek ise, 1878 yılından itibaren önemli ölçüde ağırlaştırılan basın sansürüdür; bu uygulamanın asıl amacı, bazı bilgilerin verilmesini yasaklamaktan çok, yazarlarda ve gazetecilerde oto sansürü yaratmaktır. Mithat Paşa ya da Süleyman Paşa gibi tehlikeli rakiplerini ortadan kaldırmak için düşünülmüş ve tamamen düzmece olan davalar açmak, Abdülhamid döneminde, özellikle ilk yıllarında sık sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Genel olarak; kaybedilen savaşlar, yapılan hatalar ve gecikmeli uygulamalar gibi Osmanlı Devleti ile ilgili gerçekleri gizleyerek, Abdülhamid, tebasına belli bir devlet gerçeğini kabul ettirmeye çalışmıştır.

Abdülhamid otokratik bir hükümdar mıydı? Yoksa yüzüne himayeci "baba maskesi" takmış bir diktatör müydü? Aydın bir despot mu, yoksa modern bir diktatör müydü? Bunların hangisi gerçek Abdülhamid'dir? Kurduğu rejim ve yarattığı eserleri ile ilgili, ayrıca da insan olarak Abdülhamid hakkında her hangi bir yargıya varabilmek için daha çok uzun araştırmaların yapılması gerekir. Şimdiye kadar rejimi, eserleri ve kişiliği ile ilgili ışıga çıkan tarihi gerçekleri değerlendirecek olursak, O'nun, eski Osmanlı geleneklerini zamana uyarlayan ve aynı anda çağdaş olmanın gerektirdiği bazı nitelikleri taşıyan, ilginç bir devlet adamı portresi çizdiğini görürüz.

1 Bulgaristan'da yapılan katliam ile ilgili bkz. Richard Millman, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, LVIII / 2, Nisan 1980, ss. 218-231.

2 Stanford J. Shaw, "A Promise of Reform : Two Complimentary Documents", *International Journal of Middle East Studies*, IV, 1973, s. 359-365.

3 Engin D. Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, XXVII / 3, Temmuz 1993, s. 443-476.

4 Donald Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, ss. 854-856.

5 Albertine Jwaideh, "The Sanniya Lands of Sultan Abdul Hamid in Iraq", George Makdisi yayınları., *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, Leyde, E. J. Brill, 1965, s. 326-336.

6 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devrinde Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980.

7 Selim Deringil, *The Well Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra 1998.

- 8 F.A.K. Yasamee, "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy and Statecraft*, IV / 1, Mart 1993, s. 20-36.
- 9 Engin Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", D. Kushner, Yay. Haz. *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem, 1986, s.74-89.
- 10 Selânik ile ilgili bkz: Gilles Veinstein, *Salonique 1850-1918, la "ville des juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, 1992; Meropi Anastassiadou, *Salonique. 1830-1912, Une ville ottomane à l'age des Réformes*, Leyde, 1997.
- 11 Jacob. M. Landau, The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization, Oxford Clarendon Press, 1990; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992; Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, *Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti*, 1876-1908, İstanbul, 1992; Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, İstanbul 1994, s. 93-105.
- 12 Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- 13 François Georgeon, "Le sultan caché: réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica, revue d'études turques*, cilt XXIX, 1997, s. 93-124.
- 14 Selim Deringil, *op.cit.*
- 15 F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy, Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, İstanbul 1996.
- 16 Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987.
- 17 Ruth Haerkötter, *Sultan Abdülhamid II. In der türkischen Publizistik seit Gründung des Republik*, Frankfurt, 1996.
- 18 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1961. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. cilt Cambridge, 1977.
- 19 Stanford J. Shaw, "Abdülhamid II, Last Man of the Tanzimat" *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 179-197.
- 20 Selim Deringil, *op. cit.*
- 21 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, 1994.
- 22 Selânik ile ilgili bkz: 10 numaralı dipnot. Öte yandan Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à Istanbul, 1800-1908" Paul Dumont, Yay. Haz. *Turquie, livres d'hier, livres d'aujourd'hui*, Strasburg-İstanbul, 1992, ss. 5-24, Abdülhamid döneminde kitap basımının çok gelişmiş olduğunu göstermektedir.
- 23 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, 1293: 1877 Zabıt Ceridesi*, 2 cilt, İstanbul, 1940 - 1954.
- 24 Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Yay. Haz. *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York-Londra, 1982, I, ss. 387-400. Hasan Kayalı, "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments" Avidgor Levy, Yay. Haz. *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton, 1994, s. 507-517.

II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

PROF. DR. BAYRAM KODAMAN
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

A- GİRİŞ

*B*ilindiği üzere son Osmanlı Padişahları arasında şahsiyeti ve dönemi itibarıyla, değişik çevrelerde hem en çok tartışılan hem de en çok ilgi uyandıran Padişah II. Abdülhamid'dir. Neden çok tartışılan sultan olmuştur? Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte, önemli gördüğümüz, fakat üzerinde şimdiye kadar pek fazla durulmayan bir iki hususu belirtmekle yetinmeyi uygun buluyoruz.

Evvela şu gerçeği ifade etmeliyiz ki, son Osmanlı padişahları arasında sadece saltanat sürmekle yetinmeyip, aynı zamanda gerçek anlamda hükmeden, yöneten, devletin dizginlerini elinde tutan ve nihayet, inisiyatif sahibi olarak devrine icraatlarıyla damgasını vuran II. Abdülhamid'dir. Kısaca, Osmanlı tarihinde iz bırakan padişahlardan birisi odur. Hakkında bir hüküm vermeden önce bu gerçeğin tesbit ve kabul edilmesi kaçınılmazdır.

İkinci olarak, II. Abdülhamid 33 yıllık saltanatı döneminde kurduğu otoriter sistemle, despotizmi, benimsemiştiği islami fikirlerle panislamizmin (İslâm Birliği) ve devletçi-yenilikçi yönleriyle de Osmanlı İmparatorluğu'nun sembolü haline gelmiştir. Bu yönleriyle II. Abdülhamid Tarihçi-yazar Cemal Kutay'ın dediği gibi "çelişkiler yumağı" gibidir. Bu özelliklerini de inkar etmek mümkün değildir.

Üçüncü olarak, II. Abdülhamid Tanzimat devrini kapatıp, I. Meşrutiyet devrini başlatan ve hatta istibdat döneminden sonra yine 1908'de II. Meşrutiyeti ilan eden bir padişaktır. Bu çalkantılı dönemde dahi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toparlanabileceği ve yeniden hayatiyet

kazanabileceği umudunu yaratabilmiş ve bu umudu, dağılma-yok olma halet-i ruhiyesi içindeki Osmanlı topluma verebilmiştir.

Kısaca özetlersek II. Abdülhamid'in son padişahlardan farkı, bizzat yöneten, bir düşüncenin sembolü olan ve topluma umut verebilen bir kişiliğe sahip olmasıdır. Bu haliyle Abdülhamid gerçekten son yüzyıllarda Osmanlı toplumu nazarında, kalıplaşmış klasik bir padişah modeli değildir. Zıtlıklar yumağı manzarası arz eden yani, her telde oynayabilen fakat bildiği yolda ısrarla yürüyen şuurlu bir kişiliğe sahiptir.

Bu özellikler II. Abdülhamid'e bir yandan asker ve sivil aydınlar arasında dost ve taraftar kazandırırken, öte yandan daha çok muhtelif ve düşman edinmesine yol açmıştır. Taraftarları devlet merkezli-islam kaynaklı bir düşüncenin etrafında toplanan muhafazakar, gelenekçi, panislamist çevrelerden oluşurken, muhalifleri ise; çok merkezli olup, menfi ve müspet anlamda oldukça farklı düşünce ve muhtelif hedeflere sahip kişiler, gruplar cemaatler ve kavimler arasından çıkıyordu. Yani muhalefet cephesi veya yelpazesi daha geniş, daha muhtelif, daha baskın ve aktifti. Dolayısıyla II. Abdülhamid belirli bir düşüncenin ve sınırlı bir taraftarın sembolü ve cazibe merkezi haline gelirken, daha geniş, daha farklı merkezlerin yönlendirdiği ve farklı hedeflerin peşinde koşan muhalefetin ateş çemberi içinde kalmış ve onların hedef tahtası olmuştur. Böylece birinci grup için yani, taraftarlarının nazarında *Ulu Hakan*, muhaliflerinin gözünde ise *Kızıl Sultan* durumuna gelmiştir. İşte II. Abdülhamid'i tartışılır konuma sokan ve ilgi odağı yapan bu iki zıt ideolojik yaklaşımdır.

II. Abdülhamid hakkındaki biri olumsuz diğeri olumlu bu iki ideolojik kanaat veya imaj belirli kesimlerde önyargı haline gelmiştir. Bu iki zıt önyargıyı veya imajı yıkan ve tartışılır hâle getiren yeni ilmî araştırmalar ortaya çıktıkça, II. Abdülhamid'e merak ve ilgi daha da artmaktadır. Bu gelişme yeni belge, bilgi arayışını ve yeni değerlendirmeleri de tahrik etmektedir. Bu tür objektif eserlerin sayısı gün geçtikçe artmakta ve tarihi gerçekler yavaş yavaş su yüzüne çıkmaktadır. Bu eserler arasında özellikle, Süleyman Kocabaş'ın *Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul 1995, Cezmi Eraslan'ın *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, Nedim İpek'in *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* Ankara 1994, Ufuk Gülsoy'un *Hicaz Demiryolu* İstanbul 1994, Bayram Kodaman'ın *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983 adlı eserleri sayılabilir. Artık bu tür ilmî eserler çoğaldıkça Abdülhamid'i tarih huzurunda peşinen ve önyargı ile mahkum etmeye çalışan çağdaş muhalifleriyle (Ermeniler, Rumlar, İngilizler, Fransızlar, Ruslar, Genç Osmanlılar, Genç Türler, Yahudiler Aşırı Liberaller ve bilumum gayr-i müslimler); günümüzün marksist, anti islamcı aydınların ve ayrıca II. Abdülhamid'i yine önyargı ile beraat ettirenlerin (siyasi islâmcılar ümmetçiler vs.) eserleri yeni nesilleri tatmin etmemektedir. Gerçeği aramaya çalışan bu nesil, tarihî gerçekleri aramak ve bilmek istemektedir. Bu arzu ve istek de, II. Abdülhamid'e ve dönemine ilgiyi artırması ve seviyeli bir ilmî tartışma iklimini yaratması bakımından olumlu bir işaret olsa gerektir.

B- II. ABDÜLHAMİD'İ ETKİLEYEN DIŞ OLAYLAR

a-Liberal ve Otoriter Devletler Blokunun Oluşumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın çehresi oldukça değişmiş ve Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nu yakından ilgilendiren ve etkileyen gelişmelere sahne oluyordu. Neydi bu gelişmeler? Liberalizm-otoritarizm-demokrasi-sosyalizm mücadeleleri; milliyetçilik-emperyalizm-sömürgecilik savaşları; ekonomik-siyasi nüfuz yarışı ve rekabetleri; dünyayı paylaşma-tesir sahaları elde etme ve dünya hâkimiyeti projeleri; ilmî-fikrî-teknolojik ilerlemeler bunlar arasında sayılabilir. Bütün

bu gelişmeler dışında kalan, fakat bunlara ayak uydurmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, her şeye rağmen yaşamaya mecburdu. O halde Avrupa'yı dikkatlice takip etmesi ve oradaki dengelerden, oluşumlardan istifade ederek varlığını muhafaza etmesi gerekiyordu. İşte II. Abdülhamid'in takip ettiği veya benimsediği yol bu olsa gerektir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Avrupa'da İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya gibi dört hâkim güç var idi. Bunlardan Rusya, İngiltere, Fransa hem Avrupa hem de dünya hâkimiyeti; Avusturya ise sadece Avrupa ve Balkanlarda üstünlük peşinde idiler. Bu itibarla hepsi de Osmanlı İmparatorluğu'yla yakından ilgiliniyorlar, fakat aralarındaki rekabet ve kıskançlık yüzünden imparatorluğu paylaşmadıklarından, 1856 Paris Antlaşması'yla onun *toprak bütünlüğünü* garanti altına almışlar, hatta Avrupa devletler camiasına dahil etmişlerdi.

Almanya (Prusya) 1866'da Avusturya'yı, 1870'de Fransa'yı mağlup ederek, Avrupa ve dünyada büyük güç haline gelmiş ve büyük devlet statüsünü kazanmıştı. Bismark yönetimindeki Almanya, derhal *pangermenizmi* ve *otoritarizmi* benimseyerek yayılcı ve ırkçı bir politika benimsedi. Arkasından, kendisi otoriter rejimle idare edilen ve *panslavist* politika izleyen Rusya ile ittifak yaptı. *Pangermenizm* ve *Panslavizm* arasında sıkışıp kalan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise, çareyi Bismark'ın ekonomik, gümrük, posta birliği ve askeri ittifak tekliflerini kabul etmekte buldu.

Nihayet 1872'de bu üç devletin imparatorları (I. Guillaum, François-Joseph, II. Alexandre) Berlin'de, 1873'te de Saint-Petersburg'da buluşarak aralarında ittifak imzaladılar. Böylece üç kara imparatorluğu arasında Avrupa'da barış ve statükoyu korumak için, sanki yeni bir Kutsal ittifak ortaya çıktı. Daha sonra İtalya da, bu ittifaka dahil olabileceğine dair işaretler verdi. Almanya etrafında böyle bir ittifakın oluşması İngiltere'yi yalnız kalmaya mahkum etti. Fransa ise iç karışıklıklarla meşguldü. Neticede bu üçlü ittifak, Almanya'ya Avrupa'da; Avusturya'ya Balkanlar'da, Rusya'ya Orta-Asya'da ve Osmanlı topraklarında serbest hareket etme imkânı veriyordu.¹

Bu üçlü ittifakla Avrupa iki kampa ayrıldı. Bir tarafta otoriter monarşilerin, pangermenizmin, panislavizmin hâkim olduğu Doğu Avrupa'nın kara devletleri (Almanya, Rusya, Avusturya); öte tarafta liberal, parlamenter rejime sahip denizci-sömürgeci Batı Avrupa devletleri (İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda, hatta İsviçre) vardı. Artık siyasî inisiyatif ve üstünlük üç imparatorun eline geçtiği için otoritarizm itibar ve prestij kazanmıştı. Liberalizm ve liberal devletler gözden düştü. Almanya'da, devlet, millet, pangermenizm kutsallaştırıldı ve bunlara ilahi bir görev ve üstünlükler atfedildi. Buna paralel olarak Rusya da III. Roma olma hevesleri ve panslavizm politikası canlandırıldı; Çar ve Rus devleti kutsallaştırıldı. Avusturya İmparatorluğu'nda ise, tek müşterek bağ olan hanedan ve Fronçois-Joshef'in saltanat ve tahtı ön plana çıkarılarak, federal bir devlet yapısıyla ayakta kalmaya çalışılıyordu. Bu olaylar İngiltere'yi de etkilemiş olacak ki, liberal Gladston, 1874 seçimlerini kaybederek yerine emperyalist politikanın ve panbritanizmin savunucusu Disraili iktidara geçmişti. Bununla birlikte İngiltere, Avrupa işlerine karışmama politikasını bırakmadı ve sömürgelerini genişletme işiyle meşgul olmayı tercih etti. Fransa ise, 1875'te Cumhuriyet Anayasasını kabul etti ve parlamenter rejime geçti.²

1875'te Bosna Hersek isyanı çıktı.³ Almanya, Rusya, Avusturya isyancıları destekledi ve isyancılar lehine reformlar istediler. Avrupa'daki tehlikeyi sezen İngiltere, yalnızlık politikasını bırakarak, tekrar Avrupa işlerine döndü ve Bosna-Hersek isyancıları için, o da reform yapılmasını destekledi. Böylece Rusya'nın Balkanlarda serbest kalmasını önlemeye çalıştı.

Babiali reform isteklerini iyi karşılamadı. Büyük devletler Babiali'yi tehdit ettiler. Bu durumu uygun bulan Genç Osmanlılar, Anayasa isteklerini artırdılar ve Abdülaziz'i tahttan indirerek, V. Murad'ı tahta geçirdilerse de, onun hastalığının artması üzerine, II. Abdülhamid'i padişah yaptılar. Bu karışıklılardan cesaret alan Bulgarlar, 1876'da isyan etti. İsyan şiddetle bastırıldı. Bütün Avrupa kamuoyu, özellikle İngilizler Bulgarlardan yana tavır koydu. Bismark ise, Balkanların Rusya ve Avusturya arasında paylaşılmasını teklif etti. Bu sefer İngiltere Osmanlının toprak bütünlüğünü muhafaza adına bu teklifi reddetti.

Bu arada Sırbistan ve Karadağ Osmanlıya harp ilan ettiler, fakat kısa bir zaman içinde mağlup edildiler.⁴ Avrupa duruma müdahale etti ve Balkan meselesini görüşmek üzere 1876 Aralığı'nda konferans toplanmasını istedi. Konferansın toplandığı gün (23 Aralık 1876) II. Abdülhamid Anayasa'yı ilan etti, 1877'de Meclis-i Mebusan'ı topladı ve böylece I. Meşrutiyet devrini başlatmış oldu.⁵ Buna rağmen Rusya, 1877 Nisanı'nda Osmanlı devletine harp ilan etti. Avusturya ise, Bosna-Hersek'i işgale hazırlanıyordu. Romanya da Rusya'nın yanında yer aldı. Neticede 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başladı.

Osmanlı harpten yenik çıktı, 3 Mart 1878 Ayastefanos barış antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Osmanlının kayıpları büyüktü, Rusya ise büyük avantajlar sağlamıştı. Bu anlaşma ile Balkanlar ve Ortadoğu'da güç dengeleri alt üst olmuş, bu bölgelerde Rus üstünlüğü ortaya çıkmıştı. İngiltere bu duruma itiraz etti. Bunun üzerine Bismark, hakem olarak araya girdi ve barış şartlarının yeniden görüşülmesi için Berlin'de bir kongre toplanmasını teklif etti. Teklif kabul edildi. Kongre 1878'de toplandı.⁶ Berlin Kongresi, Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki meseleleri görüşmekten de öte büyük devletlerin emperyalist kara ve deniz hâkimiyet politikalarının çarpıştığı yer halini aldı. Osmanlı devleti Kongre'den çok şey kaybederek çıktı.

İngiltere, kongre kararlarını yani Osmanlı kayıplarını kabul etmekle Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü muhafaza etme prensibinden vazgeçmiş oluyordu. Ancak Rusya'nın Akdeniz'e yaklaşmasını, Boğazlara sahip olmasını engelledi. Hatta gizli bir antlaşmayla Kıbrıs'a yerleşerek kendi menfaatlerini korumasını bildi. Ayrıca Berlin Kongresi sonunda Avrupa dengesi bozuldu. Rusya, Avusturya ve Almanya güçlendi. İngiltere, yalnızlık politikasını terk ederek Kongre'de aktif rol üstlendi ve Fransa ile işbirliğine girdi. Rusya yalnız kaldı ve Orta Asya'ya yöneldi. Almanya hâkim rolünü ve siyasî gücünü tescil ettirdi.

1871'den itibaren Avrupa'da meydana gelen oluşumlar, bloklasmalar güç dengelerinin kurulması ve bozulması, Büyük Devletlerin Osmanlı devletine karşı tavırlarındaki menfi ve müspet gelişmeler, Balkanlardaki Hristiyan teba ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler lehine takip ettikleri politikalar, II. Abdülhamid'in bilmediği

hususlar değildi. O, bunları yakından izlemiş, içinde yaşamış, dolayısıyla kendi iç ve dış politikasını oluştururken bütün bu olayları dikkate almış ve onlardan ders çıkarmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

II. Abdülhamid tahta çıktığında kendisini dört baskı, tehdit, sıkıntı veya telkin altında hissetmiştir. *Birincisi* meşrutiyet yanlısı liberal eğilimli Genç Osmanlıların Anayasa'nın (Kanûn-ı Esasî) ilan edilmesi hususundaki telkin ve baskısı; *ikincisi* Balkanlardaki Bosna-Hersek Karadağ, Bulgar isyanlarının ve meselelerinin sıkıntısı; *üçüncüsü* Balkanları işgal etmek isteyen ve Kutsal Üçlü İttifak üyesi Rusya ve Avusturya'nın tehdidi; *dördüncüsü* liberal İngiltere ve Fransa'nın reform telkinleri. Bütün bunlara bir de Abdülhamid'in devleti yönetme sorumluluğu ve idaredeki acemiliği de eklenince durumun ne kadar nazik ve güç olduğu anlaşılır.

II. Abdülhamid bütün bunların altından kalkabilmek için meşrutiyet yanlılarının, özellikle Mithat Paşa'nın ve hâricte ise İngiltere'nin liberal reform telkinlerine uyarak, 23 Aralık 1876'da Anayasa'yı ilan etti ve 1877'de de Meclis-i Mebusan'ı topladı. Bu davranış onun tercihini, önce liberal veya meşrutî sistem istikametinde yaptığını göstermektedir. Ancak olaylar kısa zamanda, bu tercihin Osmanlı'yı kurtaramayacağını ve meseleleri çözemeyeceğini ispatladı. Nitekim Rusya'nın harp ilan etmesi; İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne duysız kalması, hatta Bulgaristan isyancılarını desteklemesi ve Kıbrıs'a yerleşmekle bu fikirten vazgeçtiğini göstermesi; Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgale hazırlanması; gayr-i müslim tebaanın, Anayasa'nın ilanına ve meşrutiyet idaresinin kurulmasına rağmen devlete karşı düşmanca tavır takınması; liberal çevreleri yani, Genç Osmanlıları haklı çıkarmadı. Bunun üzerine Abdülhamid Meclisi dağıtarak bütün yetkileri kendinde topladı ve bir nevi "aydın despotluk" devrini açtı. Böylece gerçek Abdülhamid dönemi, 1878 Berlin Kongresi'nden sonra başlamış oldu. Bu tarihten sonra Abdülhamid liberal eğilimlerini terk etti ve otoriter bir rejimde karar kıldı. Bu kararında Almanya'nın ve Rusya'nın otoritarizmi etkili oldu. Çünkü Almanya, Osmanlıdan toprak istemiyor, Rusya ise bir müddet için Asya'ya yönelmişti. O halde Abdülhamid'in bu rejimlere yaklaşmasında sakınca yoktur.

b-II. Abdülhamid'in Dış Politikası

1871'den sonra Büyük devletler arasındaki kamplaşmalar, kampların dünya hâkimiyetine yönelik ve Osmanlı devletiyle ilgili hem müşterek hem de ayrı ayrı takip ettiği politikalar ve özellikle 93 Harbi'nde Berlin Kongresi'nde sergiledikleri tavırla, II. Abdülhamid'in dış politikasını belirlemede rol oynamıştır. Nitekim II. Abdülhamid, bu olaylar ve kendi müşahedeleri ışığında dış politikada şu tecrübeyi edinmiştir. Her şeyden önce dış politikada ebedî dostluk ve ebedî düşmanlıkların bulunmadığını, her devletin geçici ve sürekli hedefleri olduğunu, bu hedeflere varmada müsait şartların beklenmesini, her zaman menfaatlerin ön planda tutulduğunu, iktisadî, askerî gücün ve diplomasinin rolünün önemli olduğunu anlamış ve görmüştür. Sonuçta buna göre, dış politika takip etmiştir

Abdülhamid'in dış politika hedefi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve menfaatlerini korumaktır. Bunun için ise, devletin gücü ile hedefleri arasındaki dengeyi korumanın idraki içindedir. Dolayısıyla statükocu ve barışçı bir dış politikayı benimsemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ekonomik güce, askeri güce dayalı bir politika gütmesinin imkânsız olduğunun farkında idi. Bu bakımdan diplomasiye önem vermiştir. İyi bir diplomasi yürütebilmek için de bilgiye, beceriye, istihbarata, istiklale ihtiyaç vardır.

Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid çok yönlü bir siyasi tavır sergilemiştir. Nitekim dış politikada mekâna, zamana, şartlara ve hedeflerine göre şu politikaları takip etmiştir: *Denge politikası, tarafsızlık ve bağımsızlık politikası, ihtilaflardan ve dostluklardan yararlanma politikası, barışçı ve tavizci, fakat yerine göre tehdit politikası.* Görüldüğü gibi değişken bir politika takip ettiği anlaşılmaktadır.⁷

Bu çerçevede Abdülhamid, Balkan devletleri ve Avrupalı Büyük devletler arasındaki dengelere, anlaşmazlıklara dikkat etmiş ve bu gibi durumlardan istifade etmesini bilmiştir. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf olduğunun, dolayısıyla kesinlikle barışa ihtiyacı bulunduğunun farkında idi. Hatta harpten nefret ediyordu. Zira her harp Osmanlı'nın toprak, prestij, moral, güç ve kuvvet kaybı anlamına geldiğini bizzat yaşamış ve görmüştü. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ni her tür-

lû maceradan, tehlikeden uzak tutmaya gayret etmiştir. Bunun sonucu, bir devletle dost olurken başka bir devletin düşmanlığını celp etmemeye, bağlayıcı ittifaklardan, devletler arası kampaşmalardan uzak durmaya çalışmıştır. Her türlü anlaşmazlığın, harbe başvurmada, diplomasi yoluyla halledilmesinden yana idi.⁸ Özellikle gerek Balkan devletlerinin, gerekse Büyük devletlerin aralarında anlaşarak, Osmanlıya karşı tek bir cephe oluşturmaları için diplomasinin, siyasetin her türlü çaresine (taviz, rüşvet, dostluk, hediye, imtiyaz, tehdit, korkutma, vs.) baş vurmuş ve bunda da başarılı olmuştur.

Taviz politikasına baş vururken şu ilkedden hareket etmiştir: “*Mecmu’un selameti için ciiz’ün fedası*”⁹ Bu konuda kendisi “*taviz vermeyi, ama ölçülü ve baskıyla karşılaşmaktan vermeyi oldum olası kabullenmiştim*” diyordu.¹⁰ Nitekim Osmanlı Devletini, Anadolu’yu ve Rumeli’yi kurtarmak için 1878’de Kıbrıs’ı, 1881’de Tunus’u, 1882’de Mısır’ı feda etmek zorunda kalmıştır. Feda ettiği yerlerde Osmanlı hâkimiyetinin esamisi bile okunmuyor, ayrıca bu tür yerlerin Osmanlıdan kopması muhakkak görünüyordu. Bu gibi topraklarda ısrar etmek imparatorluğun tümünü tehlikeye sokabilirdi, daha büyük kayıplara yol açabilirdi.

Tavizci siyaseti yanında önemli konularda, stratejik yerlerde ise fevkalade *inatçı, ısrarcı* olabilmıştır. Mesela Doğu Anadolu (vilayet-i sitte), Ermeniler ve Girit meselelerinde bu tavrını göstermiş ve “*Kellemi veririm Doğu Anadolu’yu vermem*” diyebilmiştir. Ayrıca 1897’de Yunanistan’la harbi göze almış ve galip gelmiştir.¹¹

Büyük devletlerin iç ve dış politikalarını iyi takip etmiş, günü gününe gelişmelerden haberdar olmuş ve neticede iyi değerlendirmeler yaparak, kendi rotasını isabetli çizmeye çalışmış ve her olaydan da ders çıkarmıştır. Mesela Abdülhamid, İngiltere’den uzak durmuş, onu karşısına almamaya özen göstermiştir. Zira İngiltere 1856 Paris Antlaşması hükümlerine rağmen, 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünden yana taviz almamış, hatta 1878’de Kıbrıs’ı alarak Osmanlı’nın toprak bütünlüğünü kendisi de ihlal etmiştir. 1878 Berlin Kongresi’nde Ermeniler lehine Doğu Anadolu’da reformlar istenmiştir. 1876 yılındaki Bulgarların isyanında İngiliz kamuoyu isyancılardan yana çıkmıştır. Bunun da ötesinde Osmanlıdan koparılan

ve koparılacak her toprak parçası için “*yükten kurtuldu- nuz*” şeklindeki sözlerle Osmanlı’nın toprak bütünlüğüne ihanet etmiştir. Bu itibarla Abdülhamid, İngiltere’nin Osmanlı’nın toprak bütünlüğünden vazgeçtiğine, imparatorluğu parçalamak için teşebbüse geçtiğine, Ermenileri, Bulgarları desteklediğine, Arapları kışkırttığına kani olmuş ve onu imparatorluğun baş düşmanı telakki etmiştir. Hatta kendisi, “*çok seneler önce bir gün vicdanımın derinliklerinde İngiltere’ye savaş ilan etmişim, ama o savaş kaybettim*”, “*İngiltere sanki bana karşı gizli düşmanlığını normalinden iki katına çıkarmıştı*” ifadelerini kullanmıştı.¹² Buna rağmen İngiltere’ye karşı hiç bir zaman düşmanlığını belli etmemiş, onu yerine göre Fransa’ya, Rusya’ya karşı kullanmaya çalışmıştır.

Rusya’ya karşı politikası ise şudur: Abdülhamid, Berlin Kongresi’nden itibaren Rusya’nın İngiltere’ye, Almanya’ya kırgın olduğunu fark etmişti. Zira her iki devlet de Ayestafanos Anlaşması’nın hükümlerini kabul etmişler ve Kongre’de Rusya’yı geri adım atmaya zorlamışlardı. Hatta Rusya; Ermenileri ve Bulgarları İngiltere’ye kaptırmıştı. Bunun üzerine Rusya Asya’da sömürgecilik mücadelesine yönelmiş Balkanlardan ve Ortadoğu’dan geçici de olsa elini çekmiş ve statükoyu korumakla yetinmeyi tercih etmişti. Rus siyasetindeki bu değişmeyi, Abdülhamid görmüş ve Rusya’nın ana siyasetini unutmadan Çar’la dostluk ilişkilerine girmiş ve böylece Rusya’yı Osmanlıdan uzak tutma siyasetini benimsemiştir.

Abdülhamid’in Almanya’ya bakışına gelince; Rusya’nın muhtemel tehdidinden, İngiltere’nin hasmâne politikasından kurtulmak, Fransa’yı Afrika’da, Avusturya’yı Balkanlarda engellemek maksadıyla, 1871’de milli birliğini kuran, sömürgecilik ve dünya hâkimiyet politikasıyla Rusya’yı, İngiltere’yi, Fransa’yı tehdit eden güçlü Almanya’ya yanaşmayı ve devletler arası güç ilişkilerinden yararlanmayı Osmanlı devletinin çıkarına uygun bulmuştur. Ona göre, Almanya, Osmanlı Devleti’ne komşu değildi ve herhangi bir toprak emeli ve isteği de yoktu. O halde İngiltere’nin, Rusya’nın Osmanlıya karşı politikalarını dengeleyebilmek için, Almanya ehven-i şer bir müttefik olabilirdi. Emperyalist emelleri olan Almanya için de Osmanlı İmparatorluğu “*biçilmiş kaftandı*”. Osmanlı için Alman dostluğu risk taşımakla birlik-

te, Rusya ve İngiltere karşısında ve o günkü şartlar içinde Osmanlı-Alman dostluğu hızla ilerledi. II. Abdülhamid, Kayzer II. Vilhelm'i İstanbul'a davet etti ve ziyaret 1888'de gerçekleşti. 1898'de Vilhelm, ikinci defa İstanbul'a geldi, Şam'ı ve Kudüs'ü de ziyaret etti. Artık dostluk İngiltere'nin ve Rusya'nın memnuniyetsizliğine rağmen ilerlemişti.

II. Vilhelm, ilk gelişinde, Abdülhamid'e *"Haşmetme-ap, ben size yalnızca siyasî ittifakımı değil, ama ihtiyacınız olacak her türlü askerî ve iktisadî yardımı sunmaya geldim. Silahlar, araç ve gereçler, teknisyenler emrinize amadedir."* Di-yerek, ondan "dostluğunu" istemiştir. İkinci gelişinde ise bir Avrupa savaşı halinde Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında yer almasını talep etmişse de, Abdülhamid bu talebi soğuk karşılamıştır¹³ Netice olarak, II. Vilhelm'in dostluğu, Abdülhamid'i Almanya ile ciddi bir askerî ittifak yapmaya ikna edememiş, fakat panislamizm politikasını takip etmeye sevk etmiştir. Böylece Abdülhamid *"panislamizm"* ve *"Alman dostluğu"* politikasıyla dolaylı olarak İngiltere ve Rusya'ya karşı mücadele etme imkânını buldu. Ancak, İngiltere'nin düşmanlığını ve Rusya'nın korkularını artırdı. Nitekim 9 Haziran 1908'de İngiliz kralı II. Edward ile Rus Çar'ı II. Nikola'nın Reval'de buluşması Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid'i düşüren siyasî olayları hızlandırdı.¹⁴

Sonuç itibariyle Abdülhamid, dış politikada, Rusya'yı idare etme, İngiltere'nin düşmanlığını çekecek bir mesele çıkarmama yoluyla, bu iki devleti Osmanlı Devleti'nden uzak tutma ve ayrıca Almanya'nın desteğini teminle Osmanlı'yı güçlendirme, İngiltere ve Rusya'yı dengeleme şeklinde bir tercihte bulunmuştur. Panislamizmi de prestij ve tehdit unsuru olarak kullanmak istemiştir. Balkanlarda, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Makedonya üzerindeki hak iddialarından, aralarındaki toprak ihtilaflarından, siyasî rekabetlerinden yararlanarak birleşmeleri ve Osmanlı Devleti'ne karşı müşterek hareketlerini önleyebilmiştir. Karadağ Prensiyle dost olmuş, onu büyük Sırbistan krallığına uygun gördüğünü söyleyerek gönlünü almış ve Sırbistan'la Karadağ'ın birleşmesini engellemiştir. Yunanistan'la iyi geçinerek, Bulgarlarla ittifakına mani olmuştur. Bu politikasında başarılı da olmuştur. Bunun en büyük işareti Abdülhamid'in 33 yıl Osmanlı Devletini ayakta tutması

ve kendi saltanatını koruması değil, 1909'da tahttan indirildikten sonraki Osmanlı'nın içine düştüğü durumdur.

C- II. ABDÜLHAMİD'İN DEVRALDIĞI MİRAS

a-Haricî Miras: Şark Meselesi

Şark Meselesi kısaca Türklerle-Avrupalıların, Müslümanlarla-Hristiyanların, Batı ile Doğunun, Osmanlılarla Avrupalı Büyük devletlerin mücadelesi gibi tabirlerle tarif edilebilir. Geniş anlamda ele alındığında, Şark Meselesi'ni 1071'lere hatta daha ötelere götürebiliriz. Bu takdirde Şark Meselesi iki bölümde ele alınabilir. Birinci bölüm 1071'de başlar, 1683 Viyana kuşatmasıyla sona erer. Bu dönemde güç, kuvvet, inisiyatif Türklerin elindedir. İkinci dönemde güç, üstünlük ve inisiyatif Hristiyan Avrupa'nın elindedir. Ancak Şark meselesi tabiri, 1815 Viyana Kongresi'yle diplomasi alanına girmiş ve daha sonraları, *"hasta adam"* telakki edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl tasfiye edileceği, yani mirasının ne şekilde paylaşılacağı sorusunu çağrıştıran bir tabir haline gelmiştir. O halde Şark Meselesi, Osmanlı Devleti için olumsuz, Avrupa için olumlu bir mânâ ihtiva ediyordu. Osmanlılar veya Türkler için Balkanlar'dan, hatta Anadolu'dan atılmak; Avrupalı devletler için ise Balkanları veya Balkanlardaki Hristiyan kavimleri, Asya'daki Ermenileri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak, Osmanlıdan imtiyazlar elde etmek, nüfuz sahaları ele geçirmek; Balkan kavimleri için de istiklal ilan etmek gibi manalar ifade ediyordu diyebiliriz.

Düvel-i Muazzama denilen Avrupalı Büyük devletler (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya) Şark Meselesi'nden anladıkları manayı ve planı, XIX. yüzyılın birinci yarısından itibaren uygulamaya başlamışlardır. Hepsinin hedefi birdi, ancak menfaatleri farklı olduğu için bu meselenin çözümü kolay ve hızlı olmadı. Bununla birlikte, ilk önce Sırbistan ve Yunanistan Osmanlıdan koparıldı. 1838 Ticaret anlaşmasıyla iktisadî ve ticarî imtiyazlar temin edildi. Fakat Şark Meselesi henüz bitmemiş veya bitirilememişti. Hatta 1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı'yı yaşatma ve toprak bütünlüğünü muhafaza etme ve Avrupalı devlet kabul etme konusunda anlaşmışlardı.

1871'de Almanya'nın büyük ve emperyalist bir güç olarak çıkması, Balkanlar'da huzursuzluğun artması, İngiltere'nin tarafsızlığı, Fransa'nın mağlubiyeti sonucu içe kapanması gibi gelişmeler; Rusya ve Avusturya'yı, Şark Meselesi'ni Balkanlar'da tek taraflı olarak çözmeye sevk etti. Çözme şekli her zaman olduğu gibi Hristiyan kavimleri önce *otonomiye* (muhtariyet) sonra da istiklâl götürecek reformlar istemektir. Hedef bu idi. Metot ise; Hristiyan kavimleri (Sırp, Rum, Bulgar, Karadağ) önce *umutlandırmak*, *teşkilatlandırmak*, *silahlandırmak*, sonra tahrik ederek Osmanlıya karşı *isyan ettirmek* ve en sonunda *askerî, siyasî müdahalede bulunarak*, meseleyi *diplomasi* masasına getirerek, istenilen neticeleri elde etmektir.

Nitekim, öngörüldüğü üzere 1875 Bosna-Hersek, 1876'da Bulgarlar, Sırp, Karadağlılar isyan ettirildi ve 1877'de Rusya'nın müdahalesi gerçekleşti. Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları'yla Osmanlılar Balkanların büyük bir kısmından atıldığı gibi, ayrıca Doğu Anadolu'da bir Ermeni meselesi yaratıldı, böylece Şark Meselesi'ne Anadolu toprakları da dahil edilmiş oldu. İşte Şark Meselesi çerçevesinde, II. Abdülhamid'in devraldığı miras bu idi. Bu itibarla II. Abdülhamid devrini, 1878'den itibaren başlatmak tarihi olayların seyrine daha uygun düşmektedir. Zira, bu tarihten sonra Balkanlarda ve Anadolu'da Şark Meselesi dondurulmaya çalışılmış ve 1909'a kadar da nispeten dondurulmuştur. 1909'dan sonra Şark meselesi bütün hızıyla tekrar devreye girmiş ve 1920'deki Sevres anlaşmasıyla sonuçlandırılmış idi. Ancak Millî Mücadele ile Mustafa Kemal, Anadolu ve Trakya için Şark Meselesini kapatmıştır.

b- Dahili Miras: Tanzimat'ın Sonuçları

II. Abdülhamid Tanzimat Devri'nin (1839-1876) sonuçlarını miras olarak aldı. Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu için arayış dönemidir. Ancak bu arayış şuurlu ve metodik değildi. Zira, dış telkin ve baskılar, iç zaruretler değişim veya ıslahat (reform) ihtiyacını hissettirmiş, fakat nasıl sorusuna fazla cevap aramadan işe başlamıştır. Bilinen veya yapılmak istenen şey Osmanlı Devleti'ne Avrupai bir şekil vererek, kuvvetlendirmektir. Bu arzu gerçekleşmedi, hatta ters neticeler verdi. Niçin?

Bilindiği gibi Avrupa liberal ideolojiden hareketle hürriyet ve eşitliği esas alarak, kendi iç dinamikleriyle millet-devlet sistemini kurmuş ve liberal toplum-devlet

anlayışına ulaşmıştı. Avrupa kendi eski geleneğini böylece yıkarken, kendi *yenisini* yine kendi içerisinden çıkarmasını bilmiştir. Mesela Avrupa ferdi yaratıyor, ferdi hürriyet ve ferdi eşitliği getiriyor. Fikir üretiyor, fikir ve ifade hürriyeti getiriyor. Mal üretiyor, teknoloji üretiyor, ticaret yapıyor üretim ve ticaret hürriyeti getiriyor. Krallık yıkıyor veya yetkilerini kısıyor, fakat parlamentarizmi ve demokrasiyi benimsiyor. Millet kavramını yaratıyor, millî hürriyet (istiklâl) kiliseyi etkisizleştiriyor, laiklik anlayışını ortaya çıkarıyor.

Tanzimat, pragmatizmine ve iyi niyetine rağmen Avrupa'daki oluşumu göz ardı etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ni deneme-yanılma usulüyle modernleştirmeye kalkmıştır. Mesela Osmanlı; mal, fikir, teknoloji üretmeden bunların dolaşım hürriyetini; ferdi merkeze almadan ferdi hürriyetlerini, millet kavramı yokken millî hakları; şeriatı dayalı devlet varken kısmen de olsa laik anlayışı getirmeye kalkmıştır. Böyle bir anlayış ve metot Osmanlı Devleti'ni içinden çıkılmaz bir duruma soktuğu gibi, bürokrasinin mutlak hâkimiyetini getirmiştir. Bu ise, Osmanlıyı asker ve sivil paşaların inisiyatifine terk etme anlamına geliyor; tüccar, fabrikatör, ilim adamı ve filozoflara dayanan Avrupa sistemine ters düşüyordu.

Tanzimat, bu kargaşayı Osmanlı vatandaşlık şuuru yaratacak olan *Osmanlılık* ideolojisiyle gidermeye çalışmıştır. Bu maksatla kanunlaştırma hareketlerine ve eğitim reformlarına girişmişti. Fakat bunları da programlı bir hâle koyamadı.

Neticede bütün yapılanlar, Osmanlı aydınları arasında ciddi bir bölünme, hizipçilik ve kişisel çekişme süreci başlattı. Değişik dine ve milliyete mensup kavimler arasında ise düşmanlık, itimatsızlık, şüphe yaratırken, Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve kopma arzularını da tahrik etti. Yeni bir sanayi yaratılamadı, modernizasyon gerçekleşmedi. Bununla birlikte eğitim ve hukuk alanında ciddi adımlar atıldı, hazırlıklar yapıldı ise de tatbikata pek konmadı. Bütün bu miras menfi ve müspet yönleriyle II. Abdülhamid yönetimine devredilmiştir. Abdülhamid, bu tecrübelerden fazlasıyla yararlanmasını bilmiştir.

D-YENİ BİR POLİTİKA: PANİSLAMİZM

II. Abdülhamid'in, içte ve dışta İslâmcı veya panislamist (İslâm birliği) politika takip etmesi şüphesiz se-

beşsiz değildi. Yeterli pek çok sebep mevcuttu. Bu sebepleri kısaca da olsa şu şekilde sıralamak mümkündür:

a-Fikrî bir Zeminin Varlığı

Bilindiği üzere İslâm dünyasında veya OsmanlıDevleti'nde, XVII. yüzyıldan itibaren genel bir durgunluk müşahade edilmekteydi. İslâmın şaşaalı ve parlak devirleri geride kalmıştı. XVIII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının bu hareketsizliğine son vermek ve yıldızını tekrar parlatmak için bazı ülkelerde çok sınırlı da olsa dinî manada bir entellektüel hareket ve uyanış başlatılmış idi. Bu hareketi 1787'de Arabistan'da Muhammed İbn Abdulvahap başlatmıştı. Hedefi İslâm'ı gerçek özelliğine ve dinamizmine döndürmekti. İkincisi, daha mistik, daha politik mahiyette 1848'de Libya'da görülen ve Afrika'da yayılan Senusilik hareketidir. Üçüncüsü ise Cemalettin Afganî'nin öncülüğünde başlatılan akımdır. Afganî liberal fikirli olup, liberalizmi, demokrasiyi savunuyordu. Batı emperyalizmine ve materyalizmine karşı idi. Batı tekniğini ve sosyal reformlarını savunuyordu. İslâmın kurtuluşunu panislamizmde (İslâm Birliği) görüyordu. Afganî 1892'de Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edilmiş, uzun yıllar orada yaşamış ve 1897'de ölmüştür. Bu düşünürün Abdülhamid'i etkilediği muhakkaktır. Dördüncü bir kişi ise Mısırlı Muhammed Abduh'tur. Abduh, İslâm'ın rönesansını isteyen, rasyonalist bir Müslüman olup, dinle ilmî barıştırmaya çalışmıştır. Abduh'un fikirleri de İslâm aydınları üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca Hintli Seyit Ahmet Han da modern İslâmcılardandır.

Modern İslâmcı bir hareketi savunan Osmanlı aydınları da yok değildi. Bu faaliyetlerin, Abdülhamid'i etkilememesi düşünülemez.

b- İngiltere'nin Panislamizm Politikasını

Tavsiyesi

1870'lerden sonra İslâm âleminin büyük bir kısmını sömürge İmparatorluğu'na katan İngiltere, halife olan Osmanlı Padişahlarının, özellikle Abdülhamid'in nüfuzundan faydalanmak arzusuyla, İslâmcı bir politika tavsiye etmiştir. O zamanlar Osmanlının toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, Halife nüfuzunun ve sevgisinin Müslüman sömürgelerinde yayılmasından ve yerleşmesinden endişe duymuyordu. Ne zaman ki, Osmanlı top-

rak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçti, o vakit Abdülhamid'in panislamist politikasına karşı cephe almıştır.

c- Osmanlı Devleti'nin Nüfus Yapısı

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve Berlin Kongresiyle Hristiyanlarla meskun bölgelerin önemli kısmı OsmanlıDevleti'nden ayrılmış olduğundan, İmparatorlukta tam anlamıyla İslâm nüfus hâkim duruma gelmiştir. Artık "İslâm" Müslümanların siyasi, kültürel ve dini ortak bağı haline gelmişti. Bu itibarla İslâm, İslâmcılık, islam birliği gibi kavramların Osmanlı Devleti'nin ortak ideolojisi haline gelmesinde ve bu ideolojinin İslâm âleminde de uygulanmasında herhangi bir sakınca olmamalıydı.

d- Milliyetçilik (Nasyonalizm) Akımının

Önlenmesi

II. Abdülhamid, milliyetçilik akımının imparatorlukta yarattığı ve yaratacağı tehlikelerin farkında idi. Hristiyan kavimlerin çoğunlukta olduğu bölgelerin imparatorluktan kopmasını az çok makul görmüş, ancak Türk olmayan Müslüman kavimlerin (Arnavut-Arap, Boşnak, Pomak vs.) ayrılmasına taraftar değildi. Bu yüzden ırkçılığa, etnisiteye dayalı bir milliyetçiliğe fırsat vermemek için Müslümanlardan ortak paydası olan İslâm ideolojisine (İslâm Birliği) önem vermiştir. Bu arada Türkçülük hareketine bile engel olmuştur. Kozmopolit bir imparatorluğun padişahından ve Emir'ül-Müminin sıfatını taşıyan Halifesinden herhalde başka bir politika takip etmesi beklenemezdi.

e-Avrupa Emperyalizmini Tehdit UNSURLU

İslâm dünyası, Osmanlı, İran, Afganistan hariç hemen hemen tamamen Avrupalı emperyalist devletlerin sömürgesi olmuş ve onların hâkim iyeti altına düşmüştü. Bu ülkelerdeki Müslümanlar, gözlerini hem güçlü ve bağımsız OsmanlıDevleti'ne hem de halife olan padişah Abdülhamid'e çevirmişler ve kurtuluşları için destek-yardım bekliyorlardı. «eşitli bölgelerden, ülkelerden heyetler gelerek Abdülhamid'i ziyaret ediyorlar ve ona bağlılıklarını bildiriyorlardı. Bundan istifade etmek isteyen Abdülhamid, özellikle Rusya'yı, İngiltere'yi ve Fransa'yı, Osmanlı Devleti'ne karşı politikalarında ölçülü-dengeli davranmaları için, halife sıfatını ve nüfuzunu kullanarak

sömürgelerdeki İslâmcı hareketleri desteklemekle tehdit etmeyi düşünmüştür. Bu istikamette de çalışarak Müslüman ülkelerle temasını artırmıştır. Ancak II. Abdülhamid hiç bir zaman bütün Müslümanları tek bir devlet altında toplamayı düşünmemiştir. Hedefi Osmanlıyı yaşatmak, halifeliliğin itibarını-nüfuzunu artırmak olmuştur.

f- Pangermenizm ve Panslavizmin Etkisi

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa'da milliyetçilik akımının etkisiyle "pan" (birlik) hareketi moda akım haline gelmişti. Nitekim Almanya pangermenizm (Germen Birliği) Rusya panslavizm (Slav birliği) politikasının peşine düşmüştür. Hatta bu akımların etkisiyle Balkanlar'da; Sırp lar Büyük Sırbistan, Bulgarlar Büyük Bulgaristan, Yunanlılar Panhellenizm hayallerini kurmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde de bu akımlara karşı ve onların etkisiyle "panottomanizm" (Osmanlı Birliği), bu tutmayınca II. Abdülhamid devrinde, panislamizm (İslâm Birliği), hatta daha sonraları pantürkizm (Türk Birliği) politikaları ortaya çıkmıştır. Ne var ki, Abdülhamid İmparatorluğun yapısı gereği dine dayalı panislamizm hareketini benimsemiştir. Kısaca panislamizm, o günkü konjonktüre uygun, hem dinî hem de siyasî bir akımdır. Ancak hedefi, imparatorlukta ki Müslümanları birliğe, dayanışmaya davettir. İmparatorluk dışında panislamizm, İslâm dünyasına sadece moral destek, halifeye itibar sağlama ve sömürgeci devletlere bir nevi tehdit vasıtası olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse II. Abdülhamid yukarıda sıraladığı gerekçelerle panislamist bir politikayı benimsemiştir. Ancak bu tamamen Osmanlı Devleti'ni muhafaza etmeye yönelik çareler içinde kalmıştır. Bununla beraber propaganda yapmak, itibar kazanmak, nüfuz tesis etmek bakımından İslâm âlemine yönelik bir faaliyet olarak da görülmelidir. Avrupalı Sömürgeci devletler için de bir nevi korkutma vasıtası olduğu muhakkaktır. Ancak II. Abdülhamid'in Panislamist politikasının da, temelde Osmanlıyı, Türklüğü, Anadoluyu-Rumeliyi koruma amacına yönelik olduğu söylenebilir.

E-MODERNLEŞME GAYRETLERİ

II. Abdülhamid devletin güçsüz olduğunun farkında idi ve bunu bir çok defalar ifade etmiştir. Bu itibarla,

o bir taraftan hariçte devleti ciddi bir riske sokmadan barışçı, tavizci, dengeci, oyalayıcı nitelikte sürdürdüğü siyaset ve diplomasi yollarıyla imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya ve uluslararası dengelerde Osmanlı Devleti'ne, dostluğu aranan güçlü devlet imajı verme ve dahilde ideolojik (İslâmcı veya panislamist) yaklaşımlarla Osmanlı toplumunu saltanat-hilafet etrafında toparlamaya gayret ederken öbür taraftan da devlet müesseselerini, ülkeyi ve toplumu ciddi alt yapı yatırımlarıyla modernleştirme faaliyetlerine girmiştir. Biz burada sadece Abdülhamid'in şahsında simgeleşen birkaç hususa temas etmekle yetineceğiz.

a-Eğitim¹⁵

II. Abdülhamid'in en çok yakındığı konulardan biri hiç şüphesiz Müslüman halkın cehaleti ve eğitimsizliği idi. Cehalet giderilmeden, eğitim müesseseleri kurulmadan modernleşmenin olamayacağını da biliyordu. Çünkü o, Avrupa'nın kalkınmasını ve güçlü oluşunu eğitime, bilime ve teknolojiye bağlıyordu. Gerçekten de XX. yüzyıl Avrupa'nın bilimde, teknolojiye ve dolayısıyla eğitimde mucizeler yarattığı ve dev adımlarıyla ilerlediği bir çağdı. Osmanlı Devleti'nin, gücünü bilimden, eğitimden alan Avrupa'nın karşısında varlığını sürdürmesi imkânsızdı.

İşte Abdülhamid'i eğitimde yenileşme hareketlerine iten saikler bunlardı. O, Tanzimat devrinde eğitim alanında yapılan faaliyetlere devam etmiş ve daha programlı bir şekilde uygulamaya geçirmiştir.

1878 Anayasası'yla (Kanun-i Esasi) ilk öğretim mecburiyeti getirmekle, hukuken kız ve erkek çocukların eşit şekilde okutulması gereği ortaya konulmuştur. 1879'dan itibaren eski *Sıbyan Mektepleri*'nin ıslahı cihetine gidilirken, modern anlamda yeni iptidaî mekteplerinin açılmasına hız verilmiştir. Bu çerçevede öğretmen yetiştirilmesine, okul yapımına girilmiş ve İstanbul'da 1876'da altı olan *İptidaî Mektebi* sayısı 1886'ya kadar 44'e, İmparatorluk genelinde 200 olan sayı ise 1906'da 9347'ye çıkarılmıştır.

Rüştiye Mektepleri (orta-okul) 1878'de 277 iken devrin sonralarında, bu sayı 619'a yükselmiştir. İdadi Mekteplerinin (lise), 1868'de açılmaları öngörülmüş ise de, 1876'ya kadar taşrada bir, İstanbul'da dört-beş tane

açılabilmiştir. Bu bakımdan Abdülhamid devri İdadi *devri* olmuştur. Hemen hemen her vilayet ve sancak merkezine idadi açılmıştır. 1909'da, 93 Resmî, 11 özel ve 5 askerî olmak üzere 109 İdadi Mektebi mevcuttur.

Yüksek öğrenime gelince; yüksek öğrenim deyince şüphesiz ilk akla gelen Darü'l Fünûn'dur (üniversite). Tanzimat Devri'nde 1863, 1870 ve 1874'te olmak üzere üç defa Darü'l Fünûn'un açılmasına teşebbüs edilmiştir. Ancak bu teşebbüsler başarısız kalmıştır. Böylece Darü'l Fünûn açılması da Abdülhamid devrinde ve dördüncü teşebbüste gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid, 1881'den itibaren Darü'l Fünûn açma fikrini daima gündemde tutmuş ve hatta bazı şubelerini açarak hazırlıklarını sürdürmüştür. Nihayet 1900'de Darü'l Fünûn açılması için irade çıkmış ve öğretime başlamıştır.

Abdülhamid döneminde, Tanzimat'tan devralınan yüksek okulların hemen hemen hepsi program, müfredat, öğretim kadrosu, bina olarak ıslah edilirken, pek çok yüksek okul da yeniden açılmıştır. Islah edilen okulların başında Askerî Kara ve Deniz Mühendishaneleri, Askerî Tıp Mektebi, Harbiye Mektebi, Kurmay Mektebi, Askerî Baytar Mektebi, Mülkiye Mektebi, Sivil Tıp Mektebi gelmektedir. Yeni açılanlar arasında ise, Hukuk Mektebi (1880) Mülkiye Baytar Mektebi (1883), Sivil Mühendis Mektebi (1883), Sanayi-i Nefise (1882), Ticaret Mektebi (1884), Orman ve Maadin Mektebi (1881), Ziraat Ameliyat Mektebi (1887), Çoban Mektebi (1898), Polis Mektebi (1907), Aşiret Mektebi (1892), Bursa Harir Mektebi (1899) gibi mektepler vardır. Ayrıca öğretmen okulu sayısı 33'e çıkarılmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nde modern eğitim ve öğretim devrini açtığı okullarla başlatmıştır.

b- Ulaştırma ve Haberleşme

İç politikada merkeziyetçi otoriter bir rejimi benimseyen, dış politikada ise fevkalâde çok yönlü bir politika takip eden, panislamizm gibi iddialı, fakat popüler bir ideolojiyi kabullenen, eğitimde modernizmi savunan ve uygulayan II. Abdülhamid gibi bir padişahın ulaştırmaya ve haberleşmeye önem vermemesi düşünülemezdi. Çünkü onun hedefi imparatorluğu muhafaza et-

mek, kendi itibarını içte ve dışta arttırmaktı. Bu hedefe varmak için sadece siyasetle yetinemezdi. Hedefe götürecek somut şartları hazırlaması gerekirdi. Bunlardan biri eğitim alanında giriştiği modernleştirme hareketi ise, ikincisi de ulaşım ve haberleşme, özellikle demiryolu yapımı ve telgraf konusundaki teşebbüsleridir. Çünkü yöneten ve her şeye hâkim olmak isteyen Abdülhamid için demiryolu ayak, telgraf ve istihbarat göz-kulak mesabesindedir. Aynı zamanda demiryolu ve telgraf, çağın en önemli ve modern icatlarından. Bunların sayesinde imparatorluğun askerî, içtimai, ticarî, fikrî, iktisadî çehresi değişebilirdi. O halde bu iki teknoloji vasıtasıyla imparatorlukta ulaşım ve haberleşme ağı örülmeliydi. Böylece mesafeler kısılacak, devletin eli her tarafta uzanabilecek, en önemlisi toplumda hareketlilik sağlanacaktı.

Abdülhamid ilk önce demiryoluna el attı. O, tahta çıktığı tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nda 300-400 kilometrelik demiryolu vardı. 1866'da inşa edilen İzmir-Aydın hattı, 1873'te yapılan Haydarpaşa-İzmir hattı ve İstanbul-Edirne hattından ibaretti. 1885'ten itibaren hızlı bir demiryolu yapımı başlatıldı. Bunda büyük devletlerin demiryolu imtiyazı alma rekabetinin de büyük rolü oldu. II. Abdülhamid bundan istifade ederek Haydarpaşa-Bağdat hattı ile İstanbul'u Basra körfezine, Şark ekspresi ile İmparatorluğu Avrupa'ya, Hicaz demiryolu¹⁶ (Şam-Medine hattı) ile de Anadolu'yu kutsal yerlere (Medine-Mekke) bağladı. Böylece imparatorluğun çehresi değiştirildi.

II. Abdülhamid, İstanbul'u Şark Ekspresi ile Paris'e, Hicaz demiryoluyla da Medine'ye bağlamakla hem modernist ve yenilikçi yanını hem de İslâmcı gelenekçi yanını vurgulayarak, doğu-batı arasında bir senteze ulaşma arzusunu göstermiş olabilir. Bağdat demiryoluyla da liberal İngiltere ve Fransa'yı otoriter Almanya'yla dengelemek istemiştir. Neticede II. Abdülhamid demiryolları politikasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik önemini, askerî gücünü artırmış, beşerî hareketliliği, fikirlerin hızla yayılmasını sağlamıştır. Hicaz demiryolu, onun İslâm âleminde, halk arasında popülaritesini artırmış panislamizmin sembolü haline gelmiştir.

Telgraf da demiryolları gibi, sadece halk için bir kolaylık değil, askerî ve iç güvenlik açısından da devlet ve

hükümet için önemli bir hizmetti. II. Abdülhamid telgrafın değerini çabuk anladı. Nitekim Galatasaray ve Darüşşafaka Sultanilerinin programlarına telgrafçılık dersi koyduğu gibi, 1883'te Paris'e öğrenciler gönderdi.¹⁷

Telgrafta gösterilen bu ilgi hiç şüphesiz merkezîyetçi bir idarenin elinde telgrafın önemli bir araç olmasıydı. Telgraf ağı sayesinde imparatorluğun bütün vilayetleri-sancakları İstanbul'a bağlanmıştı. Böylece her zaman haber alma, emir gönderme imkânlarına sahip olmuştu. Bu ise, devlete askerî, iktisadî, siyasî kolaylıklar ve üstünlükler sağlamıştır.

Haberleşmede telgraf kadar önem kazanan ikinci bir araç basın ve yayındı. Sansüre ve angaje basına rağmen Abdülhamid devrinde gazete, kitap, dergi basımı ve okuyucu kitlesi günden güne artarak, Türk toplumu okumaya ve yazmaya alıştırmıştı. Bu da modernleşmenin önemli bir göstergesidir.

F- SONUÇ

II. Abdülhamid, ne Ermenilerin ne Tevfik Fikret'in ne de Jön Türklerin söylediği gibi Kızıl Sultan'dır. Ne de şeriatçıların görmek istedikleri gibi Ulu Hakan'dır. O dış politikada ciddi bir diplomat, iç politikada ciddi bir devlet adamı, dini açıdan samimi, sade bir Müslüman, modernleşme gayretlerinde yenilikçi bir padişah'tı. Bu çizgisini hiç değiştirmemiştir.

Diplomasideki maharetini Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak için kullanmaya çalışmıştır. İç politikada ise panislamist politikası ağır basmakla birlikte Osmanlıcılığını ve Türkçülüğünü de daima hatırlamıştır. Modernleşme hareketinde, imparatorlukta üretimi artıracak eğitim, ulaşım ve haberleşme konularında ciddi alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmiştir.

Neticede II. Abdülhamid menfi ve müspet yönleriyle 33 yıllık saltanatı döneminde Osmanlı tarihine damgasını vurmuş, iç ve dışta ilgi odağı olmuş, hakkında büyük tartışmalara yol açmış bir şahsiyettir.

- 1 Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle (1830-1904)*, Paris, 1965, c.V, s. 356.
- 2 Aynı eser, ss. 357-372.
- 3 Pierre Renouvin, *Histoire des Relations internationales (1871-1914)*, Paris 1955, Cilt 6, ss.64-74.
- 4 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.504.
- 5 Aynı eser, s.512.
- 6 Jacques Pirenne, Aynı eser, s.381.
- 7 Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul, 1995, ss. 203-204.
- 8 Aynı eser, s.204.
- 9 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara, 1992, s.293.

- 10 Michel de Grece, *II. Abdülhamid, Yıldız Sürgünü*, İstanbul, 1995, s.225.
- 11 Süleyman Kocabaş, Aynı eser, s.205.
- 12 Michel de Grece, Aynı eser, s.139, 314
- 13 Aynı eser, ss.199, 314.
- 14 Bayram Kodaman "1876-1920 arası Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, Cilt 12, ss.68-69.
- 15 Eğitim konusu için bakınız: Bayram Kodaman, *II Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1997, cilt 3-4; Bayram Kodaman "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim" *Doğuştan-Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 455-490.
- 16 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolları*, İstanbul, 1994, s. 26.
- 17 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970, s. 184.

II. ABDÜLHAMİD'İN ÇALIŞMA SİSTEMİ, YÖNETİM ANLAYIŞI VE BÂBİÂLÎ'YLE (HÜKÜMET) İLİŞKİLERİ

DOÇ. DR. ALİ AKYILDIZ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1- BÂBİÂLÎ'NİN DEVREDEN ÇIKARILMASI VE İŞLERİN SARAYA İNTİKALİ

a- Rekabetin Kökenleri

*S*ultan Abdülhamid'in gerek kendi döneminde ve gerekse daha sonraki dönemlerde eleştirildiği temel nokta, Bâbiâlî'yi devreden çıkarması ve sarayı devlet işlerinin merkezi haline getirmesidir.¹ Bu, genelde kabul edilen bir görüştür. Esasen, bu durum, Bâbiâlî'nin devre dışı bırakılması ve dahilî ve haricî bütün işlerin Saraydan idare edilmesi, Saray ile Bâbiâlî arasında geçen ve temeli daha öncelere dayanan bir hesaplaşmanın son halkasını oluşturmaktadır.

Saray ile Bâbiâlî, yani padişah ile bürokratlar (kalemiye) arasındaki nüfuz ve yetki mücadelesinin kökeni, yüzyılın başlarına kadar iner. Nitekim, II. Mahmud zamanında, sadrazamın en büyük yardımcısı olan Sadaret Kethüdası'nın atanması, Saray ile Bâbiâlî arasında problem haline geldi. Sorunun nedeni, sultanın yeni atanacak olan Sadaret Kethüdası'nın ağa zümresinden olmasını istemesiydi. Padişahın bu tercihinin etkileyen temel neden, ağaların Enderun kökenli ve dolayısıyla Sarayda yetişmiş olmalarıydı.² Öte yandan aynı padişah döneminde, Meclis-i Vâlâ'yı kurma çalışmaları esnasında meclisin çalışma yerinin tespiti de iki birim arasında sorun oldu. Nitekim, padişaha sunulan imzasız, fakat muhtemelen Âkif Paşa'ya ait olan bir takrirden, Bâb-ı Seraskerî'de veya Bâbiâlî'de kurulması durumunda, askerî, malî ve mülkî işlerin kontrolünün ve dolayısıyla insiyatifin kaçınılmaz olarak buralara kayacağı belirtilerek bu sakıncaları ortadan kaldırabilmek için, meclisin padişaha yakın bir yerde kurulması tavsiye ediliyordu. Neticele meclisin Saray'ın yanındaki Gülhane Kasrı'nda ku-

rulması, II. Mahmud'un söz konusu uyarıları dikkate aldığı gösterir.³

Bu konuda başka bir örnek de, Sultan Abdülmecid döneminden verilebilir. Meclis-i Vâlâ, hazırladığı bir mazbatayla günlük önemsiz ve âlelâde işlerin padişaha arz edilmeksizin Bâbiâlî memurlarıyla meclis arasında müzakere yoluyla yürütülmesini padişaha teklif etti. Teklife temel olan görünürdeki neden, bürokrasinin hızını azaltan önemsiz ve olağan işlerle sultanın boş yere meşgul edilmemesiydi. İlk bakışta masum bir teklif gibi görünse de, dikkatle edildiğinde, bu öneriyle padişahlık makamının âdetâ devreden çıkarılmaya çalışıldığı görülür. Zira, bu durumda konuların önemli veya önemsiz olduğuna karar verme hak ve insiyatifi Bâbiâlî'ye geçmekteydi. Dolayısıyla gerçekten önemli bir hususun önemsiz kategorisine sokularak padişaha arza gerek gösterilmeksizin Bâbiâlî'de halledilmesi ihtimal dahilindeydi. Reformcu bürokratların iş başında bulunduğu Bâbiâlî'nin ve Meclis-i Vâlâ'nın bu aracağının altındaki gerçek amacı fark eden Sultan Abdülmecid, o âna kadar büyük-küçük bütün işlerin padişahın onayıyla yürütüldüğünü belirterek bunun bundan sonra da böyle devam etmesi gerektiğini ifade ile teklifi geri çevirdi.⁴

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, Sarayla Bâbiâlî arasında geçen ve zaman zaman iyiden iyiye su yüzüne çıkan söz konusu çekişme, zannedildiği gibi yeni olmayıp öteden beri süre gelen bir mücadelenin son halkasını oluşturmaktaydı.

b- Sarayın Galibiyeti: Bâbiâlî'nin Devreden Çıkarılma Süreci

II. Mahmud'un ölümünden sonra II. Abdülhamid dönemine kadar dengeler Bâbiâlî ve sivil bürokrasi lehi-

ne gelişti. Bu dönem zarfında Bâbîâlî'de güçlü bürokratların başta olması veya diğer bir ifade ile gücü Saraya intikal ettirecek muktedir padişahların tahta geçmemesi, sivil bürokrasinin gelişmesinin başlıca nedeniydi. II. Abdülhamid sivil bürokrasiden yana olan bu dengeleri tekrar Saray lehine bozdu. Bu noktada Sultan Abdülhamid'in Bâbîâlî'nin yetkilerini Sarayda toplama süreci ve bu süreçte etken olan unsurların belirlenmesi önem kazanıyor. Yazının bu bölümünde daha ziyade dahilî işlerde Bâbîâlî'nin devre dışı bırakılması hususu üzerinde durulacaktır. Dolayısıyla Sarayın etkisinin Bâbîâlî üzerinde iyice yoğunlaştığı zaman birimi olarak aşağıda vurgulanacak olan 1890'lı tarihler, daha ziyade bu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Zira, Sultanın haricî işlerde ve yabancı matbuatla ilgili konularda insiyatifi ele alma tarihi daha eskilere, iktidarının başlangıcına kadar iner. Nitekim, sultan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmek amacıyla Hobart Paşa vasıtasıyla İngiliz basınında mektuplar yayınlattı;⁵ Times'ın deniz muhabirini Sarayda kabul edip Rus zulmü hakkında bilgilendirdi⁶ ve zaman zaman da yabancı basın mensuplarını nişanlarla taltif etti.⁷ II. Abdülhamid bu özelliği ile, yani yabancı basınla doğrudan ilişkiye giren ilk padişah olma yönüyle de dikkat çeker.⁸

Uzun yıllar Mâbeyn kâtipliğinde bulunan Ahmet Reşit Rey hâtıratında, Sultan Abdülhamid'in Bâbîâlî'yi tamamen devre dışı bırakmasını Sadrazam Kâmil Paşa'nın birinci sadaretinden azlinden⁹ ve yerine Cevad Paşa'nın atanmasından (1891) sonra olduğunu belirtir. Bu düşünce diğer hâtırat bırakan yazarlar tarafından da paylaşılmıştır.¹⁰ 28 sene Mâbeyn kitabetine görev yapmış olan Ali Cevat Bey, Süreyya Paşa'nın başkâtipliğinin sonuna kadar kitabet dairesinin asıl görevinin Saray ile Bâbîâlî arasındaki yazışma muamelelerini gerçekleştirmek iken, Tahsin Paşa'nın göreve getirilmesinden itibaren bu birimin Saray işlerinin tamamının ve devlet işleriyle sefaretlerin yazışmalarının da büyük bir kısmının merkezi hâfîne getirildiğini ileri sürer.¹¹ Bu tarih de Ahmet Reşit Rey'in verdiği tarihle aşağı yukarı uyum içerisindedir. Zira, Tahsin Paşa'nın başkâtibete getirildiği tarih 26 Kasım 1894'tür.¹² Öte yandan, Sultanın ikinci musâhibi Nâdir Ağa da, Sarayın ağırlığı ile hafiye ve jurnalcılığın artmasının Süreyya Paşa, Başmâbeyinci Osman Bey ve

Mâbeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'nın ölümlelerinden ve Mahmud Nedim Paşa avanesi diye nitelendirdiği Başkâtip Tahsin Paşa gibi bazı görevlilerin işbaşına gelmelerinden sonra olduğunu ifade eder.¹³ Bu yazılanların ortak paydasını II. Abdülhamid'in 1890'lı yıllardan itibaren Bâbîâlî'yi devre dışı bıraktığı kanaati oluşturur.

İşlerin saraya intikali konusundaki bu bilgileri destekleyen değişik göstergeler mevcuttur. Nitekim, 1894 tarihinde bir konsolos ataması, Saray ile Bâbîâlî arasında sorun olmuş, bu olayda Sultanın atadığı konsolosa Bâbîâlî itiraz etmişti. Bunun üzerine Padişah, konsolos atama yetkisinin kendisine ait olduğunu ve bu itirazın her halde bir kâtip yanlışlığından kaynaklandığını sandığını belirtir; ayrıca bir daha Padişahın hukuku hususunda bu gibi hataların meydana getirilmemesi için Bâbîâlî'yi uyarır.¹⁴ Siyasî nezaket açısından incelendiğinde bu ikazın aslında gayet sert ve açık bir tehdit olduğu görülür. Zira, kısacık irade metninde, yapılanın bir sehv-i kâtip, yani kâtipten kaynaklanan bir yanlışlık olduğu üç kere vurgulanır. Bu, böyle bir olayın bir daha kesinlikle tekrar etmemesi anlamını ihtiva etmektedir. Olayın meydana geldiği tarih ile yukarıda verilen Sarayın önem kazanması tarihleri örtüşmektedir.

Bu husustaki en önemli argümanlardan biri de, Mâbeyn kitabetinin personel açısından gelişimidir. II. Mahmud dönemindeki kuruluşundan Sultan V. Murad'ın iktidarının sonuna kadar kitabetin memur mevcudu 3 ilâ 6 kişi arasında değişirken, II. Abdülhamid'in başa geçmesinden itibaren kâtip¹⁵ sayısında gözle görülür bir artış oldu. Nitekim, 1878'de, daha iktidarının başlarında kâtip sayısı ona çıkarıldı.¹⁶ Kitabetin tedricî büyümesi devam ederek 1890'da 19,¹⁷ 1894'te 24¹⁸ ve 1896'da ise 28'e¹⁹ yükseldi. Kitabetin personel açısından gösterdiği büyük gelişimin tarihi, hâtırat yazarlarının ittifak ettikleri 1890'lı yıllara denk düşmektedir. Söz konusu teşkilât gelişimi ve sayısal artış, iş hacmindeki büyüme ile yakından ilgilidir. Zira, sultan, hükümeti devreden çıkarıp Bâbîâlî'de yapılması gereken işleri Saraya aktarınca, öteden beri Mâbeynde görülmekte olan ve 5-6 kişilik personelle idare edilen olağan işler ziyadesiyle arttı ve bu artışın karşılanabilmesi için de Mâbeyn bürokrasisi öncesiyle kıyas kabul etmez derecede büyüdü. Sarayın kendi olağan çizgisine çekilmesiyle Mâbeyn kitabetinin mevcudu

arasındaki karşılıklı ilişki, II. Meşrutiyetin ilânından sonra daha da açık bir şekilde görülür. Nitekim, bu dönemde kitabetin mevcudu, yaklaşık Abdülhamid'in tahtta geçtiği yıllardaki kadar, toplam beş kişiye indirildi.²⁰ Hatta, eski düzenin her yönden eleştiriye tabi tutulduğu bu dönemde başkitabetin resmî bir makam olup olmadığı²¹ dahi tartışıldı.²²

Bu dönemde Saray bürokrasisinde gelişen bir başka birim de haberleşmenin gerçekleştirilmesinde önemli bir yeri olan Mâbeyn telgrafhanesidir. Sultan Abdülaziz zamanında bu birimde bir kaç memur çalışmaktaydı.²³ Merkezî idarelerde çok mühim bir yeri olan haberleşmenin sağlayıcısı olan telgraf teşkilâtının II. Abdülhamid döneminde de çok önem kazandığı anlaşıyor. İşlerin Saraya intikaliyle beraber gerek sefaretlerle ve gerekse taşradaki görevlilerle yapılan muhaberenin en önemli vasıtası olan telgrafhane, artan önemine binaen teşkilât ve personel yönünden de geliştirilmiştir. Nitekim, II. Meşrutiyetin ilânıyla telgrafhane personeline ciddi bir indirimle gidildiği halde, mevcudunun 10'la sınırlandırılmış olması,²⁴ personel yönünden II. Abdülhamid döneminde ulaştığı nokta hakkında bir fikir vermektedir. Zira, Meşrutiyet'ten sonra kitabetteki memurların sayısı 26'dan 5'e indirilirken, telgrafhanedeki memurların sayısı 10'la sınırlandırıldı. Bu mukayese, II. Abdülhamid döneminde telgrafhane memurlarının sayısının hayli kabarık olduğuna işaret etmektedir.

Abdülhamid döneminde saray bürokrasisinde yerini alan bir kurum da Mâbeyn Şifre Kâtipliği'dir. Padişah, kurduğu bu birim sayesinde merkez dairelerini devre dışı bırakarak vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi devlet görevlileriyle şifreyle dolaysız olarak irtibat kurar ve haberleşirdi. Bu görevliler şifre kâtibinden aldıkları özel bir şifre anahtarı sayesinde padişah ile doğrudan muhabere imkânını elde ederlerdi. Önceleri şifre anahtarı verilen kişiler üst düzey görevlilerken, daha sonra bu usul terkedilerek düşük dereceli memurlara da verilmeye başlandı.²⁵ Böylece aradaki bürokratik birimler ve dolayısıyla icranın başı olan sadaret devreden çıkarılmış oluyordu.

Kitabetin çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve memurların maaşlarının arttırılmasıyla Bâbîâlfî'nin devreden çıkarılma tarihleri de birbiriyle uyum içerisindedir.

Nitekim, 1890'lı yılların ortalarına kadar kitabetin geceleri yatma ortamı kötü, yemekleri kalitesiz ve kâtiplerin maaşları yetersizdi. Tahsin Paşa'nın başkâtipliğinden sonra bütün bunlarda bir düzelme görülür. Bu tarihten sonra maaşlar arttırılır, yemekler ve yatma şartları iyileştirilir,²⁶ kâtipler rütbe ve nişanlarla taltif edilmeye başlanır.²⁷ Sultan, bu siyasetiyle, bu büyük yükü kaldırmakta kendisine yardımcı olacak olan memurların durumlarını düzelterek şevkle işe sarılmalarını sağlamak istemişti.

Resmî maruzat sunma imtiyazının genişletilmesi de, sultanın Bâbîâlfî'nin nüfuzunu kırmaya yönelik plânının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Çünkü Sultan, büyük kâğıtlara yazılan ve önceleri Sadrazam ve Şeyhülislâm tarafından takdim edilebilen²⁸ resmî maruzatı sunma hakkını önce Serasker, Tophane müşiri, Bahriye nazırı ve Hazine-i Hassa nazırına,²⁹ ardından da Teftiş-i Askerî, Hicaz demiryolu, Maliye, Erkân-ı Harbiye ve Mübâyaat komisyonlarına tanıyarak tedricî olarak genişletti³⁰ ve böylece Sadrazamın dışındaki diğer görevlilerin de sadaretin aracılığı olmaksızın Sarayla doğrudan irtibat kurmalarına imkân tanıdı. Bu şekilde sadaret resmen olmasa bile, fiilen devreden çıkarılmış ve diğer memuriyetler karşısındaki konumu da zayıflatılmış oluyordu.

II. Abdülhamid'i Bâbîâlfî'nin yetkilerini Sarayda toplama noktasına getiren sebep veya düşünce neydi? Bu sorunun cevabı da konunun izahı açısından hayatî önem taşımaktadır. Bu hususta kendisinin yaptığı bir değerlendirme konuya ışık tutmaktadır. Nitekim, II. Abdülhamid tarafından Maarif nazırlarından Münif Paşa'ya yazıldığı tahmin edilen bir muhtıradan, sultan, amcası Abdülaziz döneminde görev alan devlet adamlarını suçlar. Amcasının, işlerin yönetimini bıraktığı ve her dediklerini yaptığı Âlî, Fuad, Mahmud, Hüseyin Avni ve Midhat Paşa gibi devlet adamlarının ülkeyi borç batağına sürüklediklerini ve bu borç anlaşmalarından %1.5 rüşvet aldıklarını belirterek alınan paraların üretime kanallı edilemediğini vurgular. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşayı bazı emellerinin tahakkuku uğruna ülkeyi kazanılmayacağı açık olan bir savaşa sürüklemekle itham eder.³¹ Dolayısıyla amcası döneminde yaşananları dikkatle takip ettiği anlaşılan ve Bâbîâlfî bürokratlarına güveni kalmayan II. Abdülhamid, fırsatları değerlendirerek yavaş yavaş devlet işlerini Sarayda topladı.

2- II. ABDÜLHAMİD'İN GÜNLÜK ÇALIŞMA SİSTEMİ

Bâbîâlf'nin devre dışı bırakılarak Sarayın ön plâna çıkarılmasıyla sonuçlanan serüven bu şekilde ele alındıktan sonra, bu sürecin diğer boyutunun ve yansımasının, yani Sultan Abdülhamid gibi mutlak bir padişahın sosyal hayatının ve çalışma sisteminin incelenmesi, konunun anlaşılması açısından önem kazanmaktadır. Padişahın günlük programı ve çalışma düzeni hakkındaki bilgiler, dönemi yaşamış ve yakınında bulunmuş olan kızlarının ve Mâbeyn çalışanlarının hâtıralarında mevcuttur. Buradaki program terimi, *genelde yapılan* anlamında kullanılmıştır. Yoksa, aşağıda izah edileceği gibi en önemli meselelerden, en küçük ayrıntılara kadar her şeyi kendi bilgisi dahilinde yürütmek isteyen bir padişahın çok belirgin ve belli kurallar çerçevesinde yürüyen bir programının olamayacağı açıktır.

Sultan II. Abdülhamid hakkında kaynakların birleştiği noktalar, sabahları güneş doğmadan kalktığı, duşunu ve abdestini aldıktan sonra namazını kıldığı, dindar ve çalışkan bir insan olduğudur.³² Sabahları hafif bir kahvaltı yapar, ardından kahve ve sigarasını içerdi. Daha sonra Selâmlığa geçerek çalışmaya başladılar. Saat 11'e kadar süren bu sabah çalışmasından sonra yemek için Harem geçer; yemeğin ardından 15-20 dakika şezlonga uzanıp dinlendikten sonra tekrar Selâmlığa gider ve sabahdan kalan çalışmalara devam ederdi. Bu çalışma, iş yoğunluğuna göre bazen akşama ve bazen de gece yarısına kadar devam ederdi. İşler sıkışık olmadığında yatsı namazından sonra erkence yatardı.³³

Sultan, iş olmadığı akşamlar yemeğini yedikten sonra bahçeye çıkar,³⁴ bazen Harem'e geçip kızlarının piyano çalışını dinlerdi.³⁵ Zevk ve eğlence kültürü yönünden Doğulu unsurları değil; daha ziyade Batı müzik ve eğlencelerini tercih ederdi. Nitekim, bizzat kendisi ağır müzikleri sevmediğini belirtmektedir.³⁶ Müzik, tiyatro ve opera tercih ettiği eğlencelerdi. Tiyatroda Sarah Bernhardt'ın dramlarını sever, Harem'deki kızların oluşturduğu küçük orkestrayı dinler ve bu kızların icra ettiği İspanyol bale ve danslarını seyredirdi.³⁷ Yıldız'da bir yazlık ve bir de kışlık olmak üzere iki tiyatro mevcuttu. Padişah Avrupa'dan turne için gelen tiyatro şirketlerini Saraya davet ederdi.³⁸ Padişahın Batı kültürü ve tiyatrosu-

na verdiği önemi ve alaturkaya karşı tutumunu, kızı Ayşe Sultanın *esasen babam da alaturkayı pek sevmediğinden alafranka oyunlar oynatmaya başlamıştı*³⁹ cümlesi açıkça ortaya koyar.

Padişahın en büyük zevki, marangozluktu. Hususî dairesinin yanında, içerisinde her türlü âletin bulunduğu bir marangozhane yaptırmış ve Avrupa'dan bir takım âletler getirtmişti. Devlet işlerinin yorgunluğunu burada bedenen çalışarak atardı.⁴⁰ Bilindiği gibi kendisi gayet mâhir bir marangozdu.

Sultanın diğer bir alışkanlığı da, gece yatarken ben-değândan birisine başucunda, paravanın arkasından zabıta ve cinayet romanları ile seyahatname kitapları okut-turmasıydı. Ciddî eserlerin uykusunu kaçıracağı endişesiyle âdetâ bir ninni niyetine söz konusu romanları tercih ederdi. Roman okuyan kişi padişahın uyuduğunu hissedince usulca dışarı çıkardı.⁴¹ Bu romanlarla yabancı gazetelerden seçilen makalelerin tercümesi, ceyb-i hümayun kâtibine bağlı olarak çalışan mütercim ve kâtiplerce yapılırdı.⁴² Ayrıca Nişan Efendi adında Türkçe ve Fransızca'ya hâkim bir Ermeni, kendine ait hususî dairesinde Avrupa gazetelerini okur ve devleti ilgilendiren makale ve yazıları tercüme ederdi. Bunlar ve gelen ajans telgraf-larının tercümeleri günü gününe padişaha arz edilirdi.⁴³ Sultan önemli ve ciddî tarih kitaplarını ise gündüzleri Mâbeynci Emin Bey'e okutturdu.⁴⁴

3- YÖNETİM ANLAYIŞI

Çalışmanın bu kısmında sultanın iradelerindeki görüşleri incelenerek çalışma sistemi, yönetim anlayışı ve karar alırken göz önünde bulundurduğu ölçütler tespit edilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamid, iradesi çıkmak üzere kendisine takdim edilen maruzatın bir kısmını güvenini kazanmış, uzmanlığına ve görüşlerine önem verdiği şahıslara havale eder; karar alırken onlardan gelecek görüşleri göz önünde bulundururdu. İster görevde, ister azledilmiş olsun sürekli görüşlerine müracaat ettiği kişilerin başında Küçük Said Paşa⁴⁵ gelmektedir. Bu anlamda en çok kullandığı diğer devlet adamları Şâkir⁴⁶ ve Derviş Paşalardır.⁴⁷ Yine konuyu, içeriğine ve ilgisine göre Seraskere,⁴⁸ başkâtibe⁴⁹ veya kurenadan birisine de havale edebilir-di.⁵⁰ Sultan, değişik kişilere danışmasına ve görüşlerini

almasına rağmen, kararı daima kendisinin verdiğini ve başvurduğu kişilerin görüşlerinin kendi kararını fazla etkilemediğini belirtmekteyse de,⁵¹ bu, tartışma götürür.

Sultan, uzmanlık gerektiren konularda, her hangi bir görüş belirtmekten kaçınır ve belgeyi ilgili şahıs veya kuruma havale ederdi. Meselâ, tıpla ilgili bir hususta rabiplerin kararına uygun davranmak gerektiği⁵² ve adliye ile ilgili bir konuda da adliyeye müdahale etmediği gerekçeleriyle belgeleri iade etmişti.⁵³ Sultanın adalete müdahale edilmemesi yönündeki görüşünü destekleyen bir diğer argüman da, adlî işlere müdahale haklarının olmadığı konusunda Adliye nazırının valileri uyarması için çıkan iradedir.⁵⁴ Öte yandan Tahsin Paşa da sultanın tek müdahale etmediği alanın adalet ve hâkimler olduğunu belirtir.⁵⁵

Dönemin muhalif basınında bunun aksi iddia edilse bile Sultan Abdülhamid'in idam cezasını ve şiddeti sevmediği nisbeten objektif olan bazı hâtıratlarda ifade edilir. Nitekim, Ahmet Reşit Rey, Mâbeyn kitabesinde bulunduğu 14 sene içerisinde sultanın anne ve babasını öldüren bir katilin dışında ölüm cezası vermediğini belirtmektedir.⁵⁶ Sultanın ölüm cezasını sevmediği hususu vesikalar tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim, kendisine onay için gelen idamları genelde tasdik etmeyip ömür boyu hapis cezasına çevirirdi.⁵⁷ Hatta bir kısmının cezasını on beş sene hapse kadar indirdiği görülmektedir.⁵⁸ İncelediğimiz binlerce irade içinden bu hususta sadece iki sosyalistin idamını onayladığını tespit ettik. Bu konudaki iradede hiyanet diye nitelenen suç unsurunun Galata'da işlenmesi dolayısıyla, söz konusu iki kişiden birisinin köprüünün Galata ucunda, diğerinin de öbür ucunda asılarak halka ibret olması için bir kaç saat teşhir edilmeleri emredilmektedir.⁵⁹ Bu iradenin uygulanıp uygulanmadığı ayrıca tahkike muhtaçtır.

Bilindiği gibi, II. Abdülhamid dönemi, bu devir hakkında yazılan yazı ve kitaplarda âdetâ sansür ile özdeşleştirilir. Bu dönemde uygulanan sansürle ilgili pek çok çalışma yapıldığı için burada konunun ayrıntısına girilmeyecek ve sadece padişahın bu konudaki fikirlerini açıkça ortaya koyan iki iradeye yer verilecektir. Belgelerden birisi gazete ile neşredilen bir romana sansür uygulanması ve yayınının engellenmesi hakkındadır. Roman hakkında bir fikri olmayan padişah romanın yayınının durdurul-

masını ve bu arada romanın yayımlanan kısımlarının incelenerek gereğinin yapılmasını emretmektedir.⁶⁰ Yani padişah işlem sonuçlandırılıncaya kadar yayın yasağı getirmektedir. Böyle bir durumda bir iftira bile işin kesinliğe uğramasına yeter. Diğer belge ise sultanın neşriyat ve sansür konusundaki fikirlerini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sultan, her ülkenin şartlarının değişik olduğu görüşünden hareketle, bir ülkede basılan bir kitabın başka bir ülke için zararlı olabileceğini, bu yüzden maarif memurlarından tercüme edilecek olan bütün kitap ve yazılara devlet, saltanat ve hilâfet makamları düşünülerek dikkat etmelerini ve zararlı yayınlara izin vermemelerini istemektedir. Ayrıca bu ilkelere uymayanların görevlerinden alınacağına da işaret etmekteydi.⁶¹

Said Paşa'nın bildirdiğine göre sultan maddî menfaatler sağlamak ve iyi muamelede bulunmak suretiyle çevresindekileri ve muhaliflerini elde etmeye çalışırdı. Nitekim, kendisi bu iki nimete de sahip oldu.⁶² Hakikaten dönemin olaylarına bakıldığında bu yöntemlerin kullanıldığı pek çok örnekle karşılaşılır. Sultan bunlara ilâve olarak tehlikeli saydığı ve göz önünde bulundurmak istediği kişilere farklı bir muamele uygular; mazu liyet maaşı bağlayarak bu gibi şahısları İstanbul'da göz hapsinde tutardı.⁶³

Sultanın yönetim anlayışında duruma göre tavır almak, yani pragmatizm son derece ağır basar. Birbiriyle çelişir gibi görünen kararları bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde daha bir anlam kazanır. Bilindiği gibi, sultanın devlet işlerinin idaresinde, Sarayda kurduğu komisyonların çok önemli bir yeri vardır. Ancak komisyona havale edilen işlerden bir sonuç çıkmayacağının ve bunun boş yere vakit kaybı olacağının da farkındadır. Nitekim, Bâbîâlî'nin komisyon kurulması yönündeki bir isteğine, *bu bâbda bir komisyon teşkili dahi bu misillü hususâtta görüldüğü üzere bir netice husûle gelememesine ve iza'a-i vakte sebep*⁶⁴ olduğu cevabını verir. Bu cümle kendi paradigmasının iflâsı anlamında yorumlanabilir. Ancak, durum farklıdır. Zira, bu düşüncesini açıkladıktan çok kısa bir süre sonra, belediyeyle ilgilendiren bir konuyu Şehremininin başkanlığında bir komisyona havale etti.⁶⁵ Birbiriyle çelişen bu iki karardan, sultanın meseleleri pragmatist bir yaklaşımla ele aldığı ve ipin ucunu elinden kaçırmak istemediği sonucu çıkmaktadır. Yani sultana gö-

re birinci örnek komisyona karşı çıkılmasını, ikinci örnek de işin komisyon vasıtasıyla gerçekleştirilmesini gerektiriyordu.

Sultan gelen maruzatın bir kısmını gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra karara bağlardı. Böyle durumlarda gerek tahkikatın yapılması⁶⁶ ve gerekse kayda müracaat hususlarında en önemli görev başkâtibe düşerdi. Başkâtibin ilgili kişileri,⁶⁷ hatta paşaları dahi kitabete çağırıp padişah adına sorgulama yetkisi vardı.⁶⁸ Karara bağlanabilmesi, ilgili makamla yazışmayı ve araştırmayı gerektiren belgeler, ya padişah⁶⁹ veya başkâtip nezdinde alıkonulur;⁷⁰ daha sonra duruma göre bazen özel bir me-mur gönderilerek konu yerinde araştırılır⁷¹ ve bazen de tahkikat bir kaç koldan yürütülürdü.⁷² Bu, doğal olarak işin önemiyle alakalıydı. Sultan, hemen cevap vermek veya karara bağlamak istemediği konuları ise geçiştirerek⁷³ zaman kazanma yolunu tercih ederdi. Mecliste görüşülürken iki farklı görüşün ortaya çıktığı konuları karara bağlamak amacıyla bazen ilginç bir yöntemle başvurduğunu ve her iki tarafın birer temsilcisini saraya çağırıp dinledikten sonra kararını verdiğini görüyoruz.⁷⁴ Ayrıca, bazı konuları ilgili makamlardan özel olarak soruştur;⁷⁵ maruzattan önemli gördüklerini Meclis-i Vükelâ'da görüşülmek üzere Bâbîâlî'ye havale eder⁷⁶ ve bunların neticelerini de dikkate alarak kararını olgunlaştırır. Hatta ilginçtir, bazen konunun Meclis-i Vükelâ'da görüşülmeden önce sûret-i hususiyede arz edilmesini isterdi.⁷⁷ Muhtemelen hükümet kararı haline gelmeden önce konuya müdahale edebilmek amacıyla böyle bir yola başvurmaktaydı.

Sarayın tek merci olması, buradaki görevlileri de ön plâna çıkardı ve devlet adamlarının statü açısından kendilerinin altında yer alan Saray görevlilerine, kâtiplere ve Mâbeyncilere aşırı hürmet göstermeleri ve dalkavukluk etmeleri neticesini doğurdu. Bu durum zamanla daha da genelleşerek Sarayla iş görmek zorunda olan insanların buradaki görevlileri araya sokarak ve hediyeler vererek işlerini yürütmelerine neden oldu.⁷⁸ Öte yandan sultan, sarayın kamuoyundaki imajına da son derece önem verirdi. Mâbeyn görevlilerinin mahkemeye düşmemesi konusunda çok hassas olup, hatta isimlerinin dahi buralarla anılmasına tahammülü yoktu. Bu yüzden çeşitli nedenlerden dolayı başkalarıyla davalı olan Mâbeyn görevlile-

rinin davalarının mahkemeye düşmeksizin halledilmesini isterdi. Hatta, alacak davalarında anlaşmazlığın mahkemesiz çözümlenmesini sağlamak amacıyla Mâbeyn görevlilerinin borçlarını bizzat kendisi öderdi. Nitekim, böyle bir davada bir Mâbeyn görevlisinden alacağı olan bir hanımın parasının kendi hesabından ödenmesi için başkâtibe emir vermişti.⁷⁹ Bu noktada önemle vurgulanması gereken bir özelliği de, önceki padişahların aksine, saray kadınlarının devlet işlerine karışmalarına müsaade etmemesidir.⁸⁰

II. Abdülhamid güçlü bir hâfızaya sahipti. Bu, hemen hemen bütün hâtırat bırakan kişiler tarafından ifade edilmektedir.⁸¹ Nitekim, kendisine takdim edilen maruzatla ilgili olarak daha önce bir irade çıkmış⁸² veya sorun çözümlenmişse⁸³ ilgilileri uyarırdı. Geçmişteki bir maruzata atıfta bulunulması durumunda, sultan, beyanı değil, hâfızasını esas alır ve konunun kayıtlardan araştırılmasını isterdi.⁸⁴ Ayrıca çıkarttığı iradelerin uygulanıp uygulanmadığını da denetlerdi. Bunun için kendine göre geliştirdiği bir yöntemle, yazılan tezkirelerin birer suretini aldirtır⁸⁵ ve böylece ilgili maruzata cevap yazılıp yazılmadığını kontrol ederdi. Önem verdiği bir konunun icra edilip edilmediğini başka bir irade ile ilgili merciden sorardı.⁸⁶ Bazen de çıktığı halde icra olunmayan iradeler için *bunun evvelce irade-i seniyyesi şeref-sâdır olduğu halde şimdiye kadar hükûm-i âlisi neden icrâ olunmamıştır* şeklinde⁸⁷ ilgilileri paylar ve çıkan iradenin nasıl uygulanması gerektiği hususunda sadrazamı uyarırdı.⁸⁸ Sultan belgelerin şahısların elinde kalmamasına, asıllarının behemehal devlete intikaline ve muhafazasına çok önem verirdi. Bu düşüncesinin temelini her hangi bir anlaşmazlık durumunda, meselenin belgelerin asıllarına başvurularak çözümlenebileceği gerçeği oluşturmaktaydı.⁸⁹ Resmî vesikaların devlete intikali konusunda Osmanlı devlet adamlarının zaman zaman pek hassas davranmadığı bilinmektedir.⁹⁰

Belgelerde yer alan terimler, sultanın aşırı hassasiyet gösterdiği diğer bir konuydu. Özellikle kanun metnlerinin tercümesinde kullanılan Türkçe terimlerin anlamca uygun ve düzgün olmasına önem verirdi. Buradaki temel endişesi, daha sonra bazı avukatların anlamı muğlak cümle ve kelimeleri çıkarlarına göre yorumlayabilecekleri ihtimaliydi. Bu yüzden kanun metnlerinin özenle tercüme

ettirilerek her iki dile vâkıf insanlarca kontrol edildikten sonra neşredilmesine dikkat ederdi.⁹¹ Kâtip hatası,⁹² gereksiz tekrar⁹³ veya bir eksikliğin⁹⁴ mevcut olduğu maruzatı, düzeltilip eksiklikleri giderildikten sonra tekrar arz edilmek üzere îade ederdi. Özellikle bayramlarda ve törenlerde davetlilere gönderilecek tezkirelerin lafzına ve tören esnasında bir olumsuzluk meydana gelmemesine çok önem verir, gönderilmeden önce davetiyenin metnini mutlaka bizzat görür ve kontrol ederdi.⁹⁵

Bu noktada sultanın yetkilerini kısıtladığı ve devraldığı Bâbiâlf ile olan ilişkilerinin de ortaya konulması gerekir. Yani, Bâbiâlf'den ve diğer kurumlardan gönderilen maruzata padişahın müdahalesinin boyutu, konunun anlaşılması açısından önemlidir. Yaklaşık 15.000 irade kaydı üzerinde yaptığımız bir araştırmada, padişahın maruzatın büyük bir kısmını hükümetten geldiği şekilde onayladığı görülmektedir. Nitekim, alt kademelerin aldığı kararların % 56'sını hiç bir değişiklik yapmadan aynen onaylamış, % 6.5'ine ise çeşitli mütalaalar ilâve etmiştir. Geri kalan % 37'sine ne tür bir muamele yaptığı kayıtlardan anlaşılamıyor. Bu % 37'lik bölümün çok büyük bir kısmında elden kaydı mevcuttur.⁹⁶ Bu gibi elden kaydı düşülen maruzat ise, mühim ve âcil konulara dair olup hemen ertesi günü özel olarak arz edilir ve iradesi alınır.⁹⁷ Yine, maruzatın bir kısmının iradesi de şifahen, yani sözlü olarak çıkar ve ilgili mercie iletilirdi.⁹⁸ Gerek elden kaydı düşülen ve gerekse şifahî iradelerin mühim bir kısmının da arz edildiği gibi çıktığı düşünülürse, alttan gelen isteklerin olduğu gibi kabul edilme yüzdesi daha da artar. Bu da Abdülhamid'in yaygın kanaatin aksine Bâbiâlf'nin görüşlerini büyük oranda onaylamış olduğunu gösterir.

Ali Ekrem Bolayır'ın da belirttiği gibi, Sultan, kendi görüş ve düşüncelerini ifade ettiği reyli iradelerde, nezaret ve meclislerde görüşülürken bürokratların hiç birinin göremediği eksiklik ve sakıncaları isabetle tespit ederdi.⁹⁹ Sultanın özellikle siyasî konulara olan söz konusu nüfuzu, biraz da meşhur vehminden kaynaklanmaktaydı. Zira, bu sayede hiç kimsenin aklının ucundan geçmeyen bir ihtimali dahi gündeme getirebiliyordu.¹⁰⁰ Doğal olarak bu vehim her zaman faydalı neticeler vermemekteydi.

Sultan Abdülhamid, Bâbiâlf'yi devreden çıkarmıştı, ama bütün işlerin tek mercii olmanın külfetini de kabul lenmişti. Nitekim, önemli bir işin çıkması durumunda geceleri uyandırılmasına ve kendisinin sorunlardan haberdar edilmesine izin vermişti.¹⁰¹ Savaş ve sair olağanüstü durumlarda kendisi uyumadığı gibi, devlet adamlarını da uyutmaz ve sabahlara kadar çalıştırırdı.¹⁰² Geceleyin veya sabaha karşı âcil ve önemli bir tezkire geldiğinde, en kıdemli kâtip tarafından bir zarfa konulup ağzı kırmızı mühürle mühürlenir, kitabet odacısıyla Harem dairesi kapısında yatan harem ağasına gönderilir, harem ağası kapıyı çalarak padişahı durumdan haberdar eder ve eğer iradenin hemen tebliğ edilmesi gerekiyorsa Mâbeyncilerden birisi çağırılırdı. Bazen de başkâtip evinden getirtilirdi. Tezkire, başkâtip veya başmâbeynci vasıtasıyla paravanın arkasından padişaha arz edilir ve iradesi alınır. Bu gibi durumlarda gelen tezkirenin âcil ve önemli olup olmadığına o gece nöbette bulunan en kıdemli kâtip karar verirdi.¹⁰³ Gece vakti iletilen iradelerin bizzat muhatabı tarafından teslim alınması gerekirdi. Böyle durumlarda ilgili şahıs uyandırılır, zarfı alır, iradeyi okur ve zarfı imzalayarak îade ederdi. İradelerin ilgili mercie ulaştırılmasında yaverler mühim bir rol oynarlardı. Yaverler ayrıca şehirde bir olayın olduğu durumlarda, gerekli araştırma ve tahkikatı yapmak için de görevlendirilirdi.¹⁰⁴

Sultan Abdülhamid'in gerek Mâbeyni ve gerekse Bâbiâlf'yi gece çalıştırması hususundaki ölçülerinin hayli tartışma götürür olduğunu ifade etmek gerekir. Zira, bazen gayet basit ve önemsiz şeyleri bile gece yarısı Bâbiâlf'ye göndermekteydi. Nitekim, bazı memurların rütbelerinin yükseltilmesine ve bazılarına da nişan tahsisine dair olan iradeler, gece saat dört buçukta yaverlerden birisi ile Bâbiâlf'ye gönderilmişti.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi bu olayda her hangi bir âciliyet ve ehemmiyet mevcut olmasına rağmen, gece dört buçukta hem Mâbeyn ve hem de Bâbiâlf teyakkuza geçirildi. Söz konusu iradelerin gecenin dört buçuğunda Bâbiâlf'ye gönderilmesindeki mantığı anlamak ve anlamlandırmak güçtür.

Kanaatimize göre Sultan II. Abdülhamid, bu çalışma temposundan ve iş yoğunluğundan memnun değildi. Bu sonucu, sultanın Küçük Said Paşa'ya yaptığı bir tekliften çıkarıyoruz. Nitekim, padişah, Çit Köşkü'nde otu-

rup Bâbüâli'den gelen maruzattan onaylanması veya reddedilmesi gerekenler konusunda kendisine fikir vermesi ve yardım etmesi için öteden beri çok güvendiği bir insan olan Küçük Said Paşa'ya yetki vermek istedi. Sadaretin üzerinde yer alacak olan ve bir nevi padişahın müşavirliği veya padişahın yardımcılığı anlamına gelen böyle bir memuriyete,¹⁰⁶ ne o âna kadar ve ne de daha sonra Osmanlı yönetiminde rastlanmaktadır. Bu teklif, Said Paşa'nın düşündüğü gibi, kendisini Sarayda göz hapsinde tutmak amacıyla padişahın bir plânı olarak ele alınabilirse de, tek merci olmanın ve bütün işlere yetişmenin padişahı yorduşu ve bu yüzden Paşa'dan yardım istediği anlamında da değerlendirilebilir. Konumuz açısından olayın önemi ise, sultanın, Paşa'yı gözetim altında tutabilmesi için başka pek çok değişik yol varken, o âna kadar mevcut olmayan böyle bir görevi tercih ve teklif etmesidir. Böyle bir şeyi düşünmüş olması bile, sultanın en azından bu durumdan şikâyetçi olduğuna zımnen işaret eder.

Bu noktada II. Abdülhamid ile kendisinden sonra padişah olan Mehmed Reşad arasında -her ne kadar Sultan Reşad, II. Abdülhamid'e göre yaradılış olarak daha münis, mülâyim ve ihtirassız bir şahsiyet olsa da- bir karşılaştırma yapmak anlamlı olabilir. Bir yanda gece yarılarında kadar çalışıp devlet işleriyle boğuşan Sultan II. Abdülhamid, diğer yanda günleri ve çalışma saatleri sabah namazından misafir kabulüne kadar inceden inceye plânlanmış,¹⁰⁷ devlet hiyerarşisindeki yeri, yetkileri ve

sorumlulukları belirlenmiş bir hayat süren Sultan Mehmed Reşad. Aslında iki padişahın yaşama tarzlarını belirleyen, uygulamak durumunda kaldıkları rejimlerdi. Yani, II. Abdülhamid'le kıyas kabul etmez derecede düzenli ve sakin bir hayat sürmesinin temel nedeni, Sultan Reşad'ın bir Meşrutiyet padişahı olmasıydı.

جمعه ابرستی

نوع استغاثات	اوقات
اداری صدارت	۱۵
قالتی	۸۲۰
روسو، تلپس، زمرستان	۹۸۲۰
فدوت، قزاق، کریم	۹۱۰۹
مطالعان، عمریه	۱۱۹۱۰
غزیه، مطالعان	۱۳۱۱
طعام و استراحت	۱۲۰۱۲
مسافر قوتی	۷۱۲۰
انقسام طعام	۸۷
فصلی، فودات، روسی	۱۲۸

Sultan M. Reşad'ın bir günlük programı. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, Nr. 1705.

- 1 Başta Sultan Abdülhamid olmak üzere (*Abdülhamid'in Hâtıra Defteri*, (Haz.: İsmet Bozdağ), İstanbul 1975, s. 32), Mehmed Memduh, Ahmed Saib, Musa Kâzım ve Celâl Nuri, Bâbüâli'nin devreden çıkarılarak görevlerinin saraya intikal ettirilmesi operasyonunun fikir babasının Küçük Said Paşa olduğunu belirtirler (Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 21). Said Paşa ise hâtıratında, sarayın Bâbüâli'yi yok sayarak sadareti resmen olmasa bile fiilen bir *icrâ memurluğu* mesabesine indirdiğinden, dahiliye, hariciye, maliye, askeriye, zabtiye, maarif, ticaret ve nafia alanlarına sarayın nasıl müdahale ettiğinden uzun uzun bahseder. Bu yönetim tarzının mimarının kendisi olduğu hususundaki şahsına yönelik eleştirileri ise reddeder (İstanbul 1328, I, 14-17). Ayrıca krş: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, II, 1046.
- 2 Muzaffer Doğan, *Sadaret Kethüdalığı* (1730-1836), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 39.
- 3 Meclis, II. Mahmud'un ölümünden sonra, 8 Mart 1840 tarihinde Bâbüâli'ye taşındı (Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 191, 200).
- 4 A. Akyıldız, *aynı eser*, s. 206-207.
- 5 *The Times*, 14 Mayıs 1877; *Levant Herald*, 31 Mayıs 1877.

- 6 *Stamboul*, 27 Temmuz 1877.
- 7 BOA, Y. A. Res, 1/45.
- 8 II. Abdülhamid'in yabancı basınla olan ilişkisine dikkatimi çeken ve kendi belgelerini verme lütufunda bulunan Sayın Dr. Orhan Koloğlu'na teşekkür ederim.
- 9 *Gördüklerim ve Yaptıklarım*, Canlı Tarihler, İstanbul 1945, s. 8.
- 10 Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Ankara 1991, s. 341; Ali Said, *Saray Hâtıraları*, İstanbul 1994, s. 32.
- 11 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara 1985, s. 4.
- 12 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hâtıraları*, İstanbul 1990, s. 1-3.
- 13 Nâdir Ağa'ya göre Mahmud Nedim Paşa'nın avanesi şu kişilerden oluşmaktadır: Dahiliye Müsteşarı Ahmed Refik Paşa (Başkâtip Tahsin Paşa'nın kayınpederi), sonradan Maarif Nazırı olan Haşim Paşa, Gümrük Nazırı Mehmed Ali Bey, Seccadecibaşı İzzet Ağa, Sofracı İzzet, Kilerci Tevfik Ağa, Gümrükten Cemal Bey ve Dahiliyeden Fuad Bey. Bunların hepsi M. Nedim Paşa'nın yetiştirmeleriydi ("Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I", (Haz.: Hasan Ferit Ertuğ), *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, S. 49, s. 15).

- 14 ...ba'dezin hukuk-ı hazret-i padişahiye müte'allik hususatta bu gibi hata vuku'a gelmemesine dikkat edilmesi zımında sadarete tezkire yazılarak bu tezkirenin ifadesi (14 Receb 1312/10 Ocak 1895, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Def., nr. 195, s. 41-42).
- 15 Tespit edebildiğimiz en eski tarihli belgede Mâbeyn kitabecinin mevcudu üç kişi olarak görülmektedir (15 Muharrem 1254/10 Nisan 1838, BOA, MAD, nr. 8356, s. 4; BOA, ML. MSF, nr. 18, s. 4). Kitabecinin mevcudu Hicri 1263'ten itibaren devlet sâlnamelerinden takip edilebilir.
- 16 *Sâl-nâme*, sene 1295, Def'a 33, s. 95. Ertesi sene aynı sayı muhafaza edildi (*Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1296, s. 40).
- 17 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1307, s. 121.
- 18 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1312, s. 125-126.
- 19 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1314, s. 127-128.
- 20 *Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, İstanbul Rûmî 1327, s. 84; Ekrem Reşad, Osman Ferid, *Newsâl-i Osmanî*, 4. sene, İstanbul 1328, s. 103.
- 21 Bu dönemde *Millîet*, *Sabah* ve *Tanin* gazetelerinde Mâbeyn kitabecinin şifre telgrafla haberleşme yapıp yapamayacağı ve resmî bir makam olup olmadığı tartışıldı (15 Şaban 1326/12 Eylül 1908, *Millîet*, nr. 38, s. 2-3).
- 22 Oysa, başkitaib dairesi devlet sâlnamelerinde yer alan resmî bir memurıyet ve buradaki memurlar da diğer devlet memurları gibi hizmet yılını doldurduktan sonra emekli edilen memurlardı (Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 23). Dolayısıyla söz konusu hususları bilmemekten kaynaklanan bu tartışma, siyasî boyutluydu.
- 23 Bu birim, idarî ve bürokratik açıdan İstanbul'daki her hangi bir telgraf merkezinden farklıydı. Farklılığı görev yerinden kaynaklanmaktaydı. Sarayın haberleşmesini gerçekleştirdiği için diğer telgraf merkezlerinden daha önemliydi. Devlet sâlnamelerinde sadece müdürün ismi geçmekte olup maiyetinde bulunan memurlar ve sayıları hakkında bilgi yoktur. Rûmî 1327 senesinin devlet sâlnamesinde bu birim *saray-ı hümayun telgraf ve posta müdürlüğü* olarak geçmektedir (İstanbul 1327, s. 437).
- 24 29 Receb 1326/26 Ağustos 1908, *Metin* nr. 17, s. 3.
- 25 Mehmet Tevfik Bey, *II. Abdülhamid, Mevritiyet ve Miltareke Devri Hâtıraları*, İstanbul 1993, I, 21; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 26.
- 26 Ali Ekrem Bolayır, *aynı eser*, s. 350-352.
- 27 2 R 1315/30 Ağustos 1897 tarihli bir irade ile başkâtip ve 24 kâribe Yunan muharebe madalyası verildi (BOA, İ. Tal., 243/R 1315). Ali Ekrem Bolayır, 1890'lı yılların ortalarına kadar kendilerine yeterince rütbe ve nişan verilmediğini ifade etmektedir (*aynı eser*, s. 350).
- 28 Ali Ekrem Bolayır, *aynı eser*, s. 353. Mülkî işler Sadrazam, ilmiyeye dair olanlar Şeyhülislâm, bahriyeye ait olanlar Bahriye nazırı, askerlikle ilgili olanlar Serasker, tophaneye ve askerî okullara ait olanlar Tophane müşiri ve Hazine-i Hassa'ya ait işler de Hazine-i Hassa nazırı tarafından resmî maruzat kâğıtları ile padişaha arz olunurdu. II. Abdülhamid döneminde diğer daireler de doğrudan padişaha maruzatta bulunabilirlerdi. Ancak, bunlar maruzatlarını küçük kâğıtlara unvansız olarak yazıp takdim ederler (hususî maruzat) ve bunların iradeleri de yine küçük kâğıtlara yazılı olarak çıkardı. Bunlara *hususî tezkire* denirdi (Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 6; Ali Ekrem Bolayır, *Aynı eser*).
- 29 Mehmet Tevfik Bey, *aynı eser*, I, 19-20; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 6.
- 30 Ali Ekrem Bolayır, *aynı eser*, s. 353, 355.
- 31 Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, (Haz.: A. Alattin Çetin, Ramazan Yıldız), İstanbul 1976, s. 292-294.
- 32 Ayşe Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960, s. 20; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 14; Ali Said, *aynı eser*, s. 32. Ahmet Reşit Rey, padişahın, hayat-ı resmîyesinde yorulmaz denilecek kadar çalışkan, hayat-ı husûsiyesinde nümüne-i imtisal olacak derecede perhizkâr olduğunu belirtir (*aynı eser*, s. 48).
- 33 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 20-21. Sultan Abdülhamid kahveyi çok severdi. Yemeklerden sonra kahvesini içtiği gibi, arada da altı yedi fincan içerdi (s. 28). Ali Ekrem Bolayır, sultanın sabahı namazlarından sonra maruzat odasına giderek çalıştığını ifade etmektedir ("Yıldız Sarayında Başkitaib Dairesi: İrâdât-ı Seniyye", *Yeniğin*, nr. 269, 21 RA 1338, s. 3).
- 34 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 20; Sabuncuzâde Luis Alberi, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, İstanbul 1997, s. 104.
- 35 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 20.
- 36 Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hâtıratım*, İstanbul 1984, s. 210.
- 37 Şadiye Osmanoglu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1966, s. 23, 25; A. Said, *aynı eser*, s. 40; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1969, s. 25-26.
- 38 A. Said, *aynı eser*, s. 40.
- 39 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 67.
- 40 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 21, 26-27; Ş. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 27; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 20, 212; S. L. Alberi, *aynı eser*, s. 127; H. Ertürk, *aynı eser*, s. 24-25.
- 41 Kitap okuma görevini Teşrif-i Hümayun Müdürü Hacı Mahmud Efendi, Abdülhamid'in sükkardeşi ve Esvapçıbaşı İsmet Bey, Mâbeynci Emin Bey ve Şifre Kâtibi Asım Bey yerine getirirdi (A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 21, 29-30; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 15-16, 212; Ali Said, *aynı eser*, s. 39; H. Ertürk, *aynı eser*, s. 26; Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hâtıraları*, İstanbul 1993, s. 80-81).
- 42 Mehmet Tevfik Bey, *aynı eser*, I, 18; Sabuncuzade Luis Alberi, *aynı eser*, s. 125.
- 43 Nişan Efendinin ölümünden sonra bu görev kardeşi Sefer Efendiye verildi (Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 27).
- 44 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 30, 40.
- 45 Ali Cevat Bey, *aynı eser*, s. 18-19; Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328, s. 74; Mehmet Tevfik Bey, *aynı eser*, I, 43; Said Paşa, *aynı eser*, I, 257; 18 Z 1310/2 Temmuz 1893, BOA, Yıldız Def., nr. 187, vr. 14b; Semih Mümtaz S., "İngiltere Elçiliğine Sığınan Sadrazam", *Yakın Tarihimiz*, Ty, II, 84.
- II. Abdülhamid kendisine özel müşavir olarak kabul ettiği Said Paşaya ve onun görüşlerine ayrı bir önem verirdi. Hatta bazı meselelerde hususî komisyonların hazırladıkları raporları bile paşaya gönderir ve fikirlerini belirtmesini isterdi (Z. Kuşun, *aynı tez*, s. 73).
- 46 Şâkir Paşaya havâlesıyla ol bâbdaki mütâlaastıyla beraber arz (28 Ramazan 1308/7 Mayıs 1891, BOA, Yıldız Def., nr., 181, vr. 46a).
- 47 Derviş ve Şâkir Paşalara havâlesi (BOA, Yıldız def., nr. 181, 36a). Derviş ve Şâkir Paşalara havâlesıyla bu bâbda icrâ-yı müzâkere ve tahkikat ile nesicesinin arz olunması; (Aynı def., vr. 11a). Diğer örnekler için bkz.: Aynı def., vr. 21a; BOA, Yıldız Def., nr., 184, vr. 16a.
- Kendisine Sarayda bir daire tahsis edilmiş olan Derviş Paşanın Arnavutluk ile ilgili konularda bilgisine başvurulurdu. Ayrıca, zaman zaman kendisi bu konudaki fikirlerini her hangi bir başvuru olmaksızın da arzederdi (Mehmet Tevfik Bey, *aynı eser*, I, 41).
- 48 Kemâl derece dikkatle okunarak Serasker paşanın bu hususa dair mütâlaasını arz etmek üzere müşâfûrîniylehe göndermesi (13 Eylül 1311/25 Eylül 1895, BOA, Yıldız Def., nr., 198, vr. 57b).
- 49 Tedkik ve mütâlaa etmesi zımında başkâtip paşaya (20 RA 1310/11 Ekim 1892, BOA, Yıldız Def., nr., 186, s. 15).
- 50 4 Receb 1309/3 Şubat 1892, BOA, Yıldız Def., nr., 184, vr. 28b).
- 51 Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hâtıratım*, s. 208.
- 52 Bu misillü hususatta etibbânın kararına tevfiik muâmele tabii olduğundan bu bâbda şevket-meâb efendimiz hazretleri tarafından hiç bir rey ve mütâlaada bulunulamayacağını beyanıyla cevap yazılması ve yazılan cevapla tezkirenin iade ve takdîmi (14 CA 1310/4 Aralık 1892, BOA, Yıldız Def., nr., 186, s. 28).
- 53 Şevket-meâb efendimiz hazretleri adliyyeye müdâhale buyurmadıklarından bu bâbda bir gûna mütâlaa beyan olunmayarak arz olunan işbu evrakın öylece Adliye nezâretine gönderilmesi ve münâsip olmadığı cevabı geldiği halde Derviş Paşaya bildirilmesi (2 M 1311/17 Temmuz 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 187, vr. 16a). Bir başka örnekte de belgeyi görüş bildir-

- meksizin Bâbüâlf'ye havale etti: Bilâ-mütâlaa Bâbüâlf'ye havalesi (23 Safer 1311/4 Eylül 1893, Aynı Def., vr. 52a). Hiç bir mütâlaa beyan edilmeyecek Evkaf nâzırına havalesi (9 ZA 1311/15 Mayıs 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 189, s. 101).
- 54 Vâfiller umûr-ı adliyyeye nezâret etmekte işeler de müdâhaleye hakları olmadılarından vâfillerin bu yolda muâmelâtı sî-i isti' mâl olacağından bu gibi ahvâl meydan verilmemesi için Adliye nâzırına yazılması (21 C 1312/19 Aralık 1894, BOA, Yıldız Def., nr. 194, vr. 12b-13a).
- 55 Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 32.
- 56 Aynı eser, s. 14, 26-27, 48.
- 57 İdama bedel müebbet küreğe konulması (5 Safer 1311/17 Ağustos 1893, BOA, Yıldız Def., nr. 187, vr. 29a). İdam cezasından afvıyla müebbeten Trablusgarb'da kal'abend edilmesi (26 C 1310/15 Ocak 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 186, s. 60). Diğer örnekler için bkz.: BOA, Yıldız Def., nr. 194, vr. 13b, vr. 20a; nr. 195, s. 37.
- 58 7 N 1312/4 Mart 1894, BOA, Yıldız Def., nr. 195, s. 66. Bir başka örnek için bkz.: Aynı def., s. 156.
- 59 3 Z 1311/7 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr. 183, s. 162-163.
- 60 19 ZA 1310/4 Haziran 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 187, vr. 3b.
- 61 Her memleketin bir usulü olup bir memlekette tab' olunan kitabın diğer memlekette muzır olacağı cihetle ba'dezîn bi'l-cümle tercüme ve müellefâtı ma'ârif memurları tarafından makam-ı hilâfet ve saltanat ve devlet düşünülerek be-gayet dikkat edilmesi bir meslek tayiniyle âna göre hareket olunması ve muzır şeylere ruhsat verilmemesi lâzımeden olduğundan ba'dezîn âna göre hareket edilmesi ve bunun hilâfi hal ü hareketi görülen memur-ı ma'ârifin mevâki' ve ma'âriften ihrâc olunacağını lâzım gelenlere tenbihi (24 Receb 1312/20 Ocak 1895, BOA, Yıldız Def., nr., 194, vr. 33a-b).
- 62 Z. Kurşun, *aynı tez*, s. 123.
- 63 Memleketine azîmeti muvâfık-ı nefsü'l-emr olamayacağından kendisine mikdar-ı kâfi ma'zûliyet maaşı i'tâsıyla burada işgal edilmesi (3 Z 1311/7 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183, s. 164).
- 64 19 Safer 1309/23 Eylül 1891, BOA, Yıldız Def., nr., 183, vr. 10b.
- 65 BOA, Yıldız Def., nr., 183, vr. 16a. İşlerin komisyon kurularak veya komisyona havale edilerek karara bağlanmasına dair bir kaç örnek için bkz.: 10 ZA 1311/16 Mayıs 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 189, s. 110; 15 L 1308, BOA, Yıldız Def., nr., 182, vr. 48a; 21 M 1309, *aynı def.*, vr. 49b).
- 66 Başkâtıp paşa tarafından münâsebet-siz bir şey olup olmadığının tedkik ve tettebbu' edilerek arzı (6 RA 1311/16 Eylül 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 187, vr. 62a). Ne gibi esbâba mebnî tevkif edilmiş olduklarının tahkikiyle arzı zımında başkâtıp beye (30 ZA 1316/, BOA, Yıldız Def., nr., 200, Ek 1). Evvel emirde iş anlaşılmak ve âna göre cevap i'tâ olunmak üzere başkâtıp paşa tarafından tahkikat icrâsıyla arz (BOA, Yıldız Def., nr., 190, vr. 5a).
- 67 Dâire-i kitâbete celbiyle başkâtıp bey tarafından ifadesinin ahz ve arzı (1 Receb 1312/28 Aralık 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 195, s. 21).
- 68 Başkâtıp paşa Mazhar Paşayı dâire-i kitâbete çağırıp bu işin neden ibâret olduğunu kendisinden sûret-i nâzikâne istifsâr etmesi (13 ZA 1310/29 Mayıs 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 187, vr. 2a). Başkâtıp beyin bu bâbda mâliye nâzırından izahat ahz ve arz etmesi (30 RA 1316/18 Ağustos 1898, BOA, Yıldız Def., nr., 200, s. 37).
- 69 Lieclî't-tettebbu' nezd-i âlîde kalmıştır (30 ZA 1316, BOA, Yıldız Def., nr., 200, s. 102). Lieclî'l-mütâlaa nezd-i âlîde kalmıştır (Aynı def., s. 103). Beyhûde masarısı mücib olacağından ba'dehu cevap verilmek üzere nezd-i âlîde alıkonulmuştur (29 RA 1310/20 Ekim 1892, BOA, Yıldız Def., nr., 186, s. 19).
- 70 Gelecek habere göre muâmelesi ifâ olunmak üzere başkâtıp paşa nezdinde hıfzı (18 ZA 1311/24 Mayıs 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183, s. 134). İşbu evrakın cevap vürûdunda birlikte takdîm edilmek üzere kezaik dâire-i kitâbette hıfzı (26 Receb 1312/22 Ocak 1895, BOA, Yıldız Def., nr., 194, vr. 49b).
- 71 Mahalline memur-ı mahsûs i'zâmiyle mükemmel sûrette icrâ-yı tahkikatla arzı (6 R 1316/24 Ağustos 1898, BOA, Yıldız Def., nr., 200, s. 59, 63).
- 72 Bu bâbda bir taraftan başkâtıplık tarafından dâhiliye müsteşarı paşa vesâire marifetiyle ve diğer cânibden Mehmed Paşa vâsıtasıyla icrâ-yı tahkikat olunarak arz (14 RA 1316/2 Ağustos 1898, BOA, Yıldız Def., nr., 200, s. 17). İleride zuhûrata göre muâmele olunmak üzere evrakın bir zarf derûnuna vaz' ve üzeri tahrîr olunarak dâire-i kitâbette hıfzı (4 CA 1312/2 Kasım 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 193, vr. 14b-15a).
- 73 Başkâtıp paşa tarafından geçiştirilmesi ve bu arızanın ilişği olup olmadığının da tahkik ve arzı (2 Z 1311/6 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183, s. 160). Şu sırada azîmeti münâsîp olamayacağından geçiştirilmesi (3 Z 1311/7 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183). İdare-i maslahat edilmesi zımında hazîne-i hassa nezaretine yazılması (BOA, Yıldız Def., nr., 193, vr. 30b). Bu bâbda dâire-i kitâbete tekrar mürâcaat ve teşebbüs vuku bulacak olur ise işbu cevaptan bahisle bu bâbda bir şey yapılamayacağından beyanıyla geçiştirilmesi (7 C 1312/5 Aralık 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 194, vr. 1b).
- 74 Muhtelif reyde bulunan her iki taraftan ol-bâbda izahat arz eylemek üzere birer a'zayı ve mücib-i ihtilâf olan her iki tüfengi bi'l-istishâb yarın sabah saat ikide Mâbeyn-i hümayunda huzur-ı hümayun-ı mülûkânede i'tâ olunacak izahata göre karar ihtihaz olunacağı beyanıyla seraskere re'sen cevap ve işbu evrak nezd-i hümayunda kalmıştır (18 Z 1310/2 Temmuz 1893, BOA, Yıldız Def., nr., 187, vr. 13b).
- 75 Dahiliye müsteşarından ahvâlî sûret-i hususiyeye sual olunması (3 Z 1311/7 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183, s. 176). Kim ve nasıl adam olduğunun arzı zımında şeyhülislâm müsteşarı efendiye gönderilmesi (BOA, Yıldız Def., nr., 190, vr. 5b).
- 76 Etibbâ tarafından ba'zen bu misillü hatalar vuku'a getirilmekte olmasıyla bu bâbda sâirlere ibret-i müessire olacak sûrette şiddetli bir muâmele olunmak lüzümü derkâr olmağa bu sûretin icrâsıyla iktifâ edilmek mi ve yahud işin bir kere de adliyyeye havâlesi mi, vel-hâsıl ne yapılmak lâzım geleceğinin bi'l-müzâkere arzı zımında Meclis-i Vükelâya (7 RA 1309/11 Ekim 1891, BOA, Yıldız Def., nr., 183, vr. 25b). Mühim ve elzem olduğundan meclîşe bir karar verilip arzı zımında Bâbüâlf'ye yazılması (7 Z 1311/11 Haziran 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 183, s. 175). Bâbüâlf'ce Meclis-i Vükelâda görülerek ve Şeyhülislâm efendi dahi kiraat ederek verilecek kararın arzı (Aynı def., s. 175).
- 77 10 ZA 1311/16 Mayıs 1894, BOA, Yıldız Def., nr., 189, s. 111.
- 78 Mehmet Tefvik Bey, *aynı eser*, I, 37. M. Tefvik Bey, Ahmed Cevad Paşanın Başkâtıp Süreyya Paşa tarafından aşağılandığı bir muameleye bizzat kendisinin şahit olduğunu belirtir (s. 49-50). Yine, padişah yaverlerinden olan Sadrazam Esad Paşanın oğlu Celâl Esad Arseven de, II. Abdülhamid'in en güvendiği adamlarından Tüfekçi Paşa Tahir Osmanlı sadrazam ve seraskerle senli benli konuştuğunu, kimseden pervası olmadığını ve padişaktan başkasına itaat etmediğini belirtir (*aynı eser*, s. 80).
- 79 Mahkemede Mâbeyn-i hümayuna müteallik bendegânın isimlerinin zikri münâsîp olamayacağından hanım-ı mûmâileyhânın talep etmekte olduğu meblağ her neden ibaret ise merhameten taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden ihsan buyurularak sulhen tesviye-i maslahat edilmek üzere bi't-tahkik keyfiyetin arzı zımında başkâtıp paşaya (2 R 1310/23 Ekim 1892, BOA, Yıldız Def., nr., 186, s. 20).
- 80 A. Osmanoglu, *aynı eser*, s. 24.
- 81 Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 7, 9, 13; Ali Ekrem Bolayır, *aynı eser*, s. 357; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, X/39, Ankara 1946, s. 705. Ahmet Reşit Rey, sultan için, en bâriz meleke-i zihniyyesi hâfızasıydı diye yazar (*aynı eser*, s. 28) ve bu konuda bir örnek verir: Padişah geçmiş bir olaya dair olan evrakın kopyalarının çıkarılmasını istemiş ve kâtiplere kolaylık olsun diye de, olayın on sene önce yaz aylarında meydana geldiğini belirtmişti. Hakikaten de araştırma neticesinde, evrak sultanın belirttiği tarihli belgeler arasında bulunmuş ve gereği yerine getirilmişti (s. 28). A. R. Rey'in bizzat yaşadığı

- ğı bu olay, padişahın hafızasının on yıl önce geçen bir olayı dahi hatırlayacak derecede sağlam olduğunu göstermektedir.
- 82 Evvelce vuku'bulan arz ve iscizan üzerine bu bâbda irade-i seniyye şeref-sâdır olduğundan kayda bakılması (2 R 1316/20 Ağustos 1898, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 200, s. 50).
- 83 İcâbı icra kılınmış olduğu tahattur buyurulmakta olduğundan olmamış ise ifâ-yı muktezâsı (12 Receb 1316/27 Kasım 1898, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 200, s. 77).
- 84 Hindistan'dan at getirilip takdim olunduğu tahattur olunamamakta olduğundan iyice tahkik ve arzı (28 CA 1310/18 Aralık 1892, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 49). Bir başka örnek için bkz.: *BOA, Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 21a.
- 85 Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 7. Kezalik Bâbü'lî'ce yazılması ve sürelerinin gönderilmesi... (26 Receb 1312/22 Ocak 1895, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 194, vr. 49b). Başkâtip paşa tarafından tedkik olunarak emsâline muvâfık olduğu halde menşûr-i ülânın hakk ve ta'lîk edilmesi zımında cevap yazılması ve sürelerinin takdîmi (9 ZA 1311/15 Mayıs 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 189, s. 96). Süreti alınıp efendimize takdim olunacak... (9 RA 1310/30 Eylül 1892, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 3).
- 86 Tesviye olunup olunmadığının Bahriye nezaretinden suali (7 C 1312/5 Aralık 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 194, vr. 5b). Hidiv hazretlerinin bu sene Avrupa'ya icrâ-yı seyhâthatten sarf-i nazar ettirilmesi geçende irade ve ferman buyurulmuş idiğinden bahisle bu bâbda ne yapıldığının arzı zımında sadarete tezkire yazılması (9 ZA 1311/15 Mayıs 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 189, s. 100). Sultanın çıkardığı iradelerin uygulanıp uygulanmadığını takip etmesi özelliği hâtuatlarda da dile getirilir (Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 5).
- 87 18 Safer 1311/30 Ağustos 1893, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 46a.
- 88 Mücebince. Sû-i isti'mâlden vikayesi (30 Receb 1321, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 204, s. 4). Mücebince. Sehv olmamasına dikkat edilmesi ve bu bâbda Berlin sefirinin de nezâret ve tasdiki olması ve defterin nezd-i âlîde kalması (5 Şaban 1321/26 Ekim 1903, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 204, s. 1). Mücebince. Fakat bu münâsebetle seyirciler beyinde bir takım uygunsuzluk vuku'bulmamasına dikkat olunması (27 RA 1316/15 Ağustos 1898, *aynı def.*, s. 25). Diğer örnekler için bkz.: *Aynı def.*, s. 32, 34.
- 89 27 RA 1316/15 Ağustos 1898, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 200, s. 24-25.
- 90 Nitekim, Reşid Paşanın evrakı daha sonra Sayın Reşat Kaynar'a intikal etmiş ve bu belgeler R. Kaynar tarafından *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara 1954) isimyle neşredilmiştir. Yine, Safvet Paşa öldüğünde evinde birikmiş olan bir iki sandık evrak daha sonra Mâbeyne getirilerek Mehmet Tefvik Bey tarafından tasnif ve hülâsa edilmiştir (M. Tefvik Bey, *aynı eser*, I, 20).
- 91 20 M 1311/3 Ağustos 1893, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 22b-23a. Kanunlarda kullanılan terimler konusundaki diğer bir örnek için bkz.: 24 R 1312/23 Ekim 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 193, vr. 5a-b.
- 92 Padişah, kâtip hatası gördüğü iki maruzatı onaylamadı. Bu belgeleri ilgili kâtipleri uyarması için Evkaf nazırının dikkatini çekmek amacıyla nezdinde alıkoyma (29 Rebü'llevvel 1320/5 Temmuz 1902, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 15).
- 93 29 Rebü'llevvel 1310/5 Temmuz 1902, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 19-20; 21 M 1311/4 Ağustos 1893, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 21a. Ta'bîrâtın sûret-i isti'mâli münâsip görülmemiş olduğundan ba'dezin emsâli vechile ve ale'l-âde tahrir olunması lüzûmunun müsteşar-ı sadarete şifâhen tefhîmi (24 R 1312/23 Ekim 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 193, vr. 4a).
- 94 Evrak miyânında fezleke görülememiş olup fezleke mü'lâaa edilmedikçe bir şey denilemeyeceğinden fezlekenin ma'an takdîmi zımında evrakın iâdesi (28 C 1310/17 Ocak 1893, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 64). Baki nevâkis olduğundan işbu nevâkısın dahi bugünkü Meclis-i Vükelâda ikmâliyle yeniden tanzim olunacak mazbatanın arz ve takdîmi lüzûmunun beyanıyla takımıyla iâde kılınmıştır (10 Receb 1310/28 Ocak 1893, *aynı def.*, s. 66).
- 95 Yarınki salı günü inşaallahü'r-rahman Hırka-i Saadet'i ziyaret resm-i âlîsi saat yedide icra buyurulacak. Cenâb-ı Hakk emsâl-i kesîresiyle müşerref eyesin. Tezkirelerin geçen seneki gibi tevzi'i ve bir yanlışlık vuku'bulmaması ve tezkirede arz olunan teşrîfât mücebince med'ûvînin yevm-i mezkûrde saat altı buçukta bulunmaları. Tezkirenin sûreti yazılan hâmiş sûretiyle beraber takdim olunup manzûr ve rehîn-i tensîb-i âlî olduktan sonra irsâli (10 Ramazan 1312/7 Mart 1895, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 197, vr. 1a).
- 96 Defterlerden birisi 1 Muharrem 1322-30 Zilhicce 1322/18 Mart 1904-7 Mart 1905 (*BOA, Yıldız Def.*, nr. 253) ve diğeri de 8 Şevval 1325-30 Z 1325/14 Kasım 1907-3 Şubat 1908 (*BOA, Yıldız Def.*, nr. 254) tarihleri arasında iradesi çıkmak üzere takdim edilen maruzatın kayıtlarını ihtiva etmektedir.
- 97 A. E. Bolayır, *aynı eser*, s. 361.
- 98 Süret-i irade-i seniyye-i mü'lûkâne Şeyhülislâm efendiye şifâhen beyan buyurulmuş olduğu cihetle cevap tasdîrine mahal ve hâcet kalmadığından ber-mantûk-ı irade-i seniyye-i mü'lûkâne iâdeten takdim kılınmıştır (21 Safer 1309/25 Eylül 1891, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 183, vr. 13b). Kezâ bu husus için başkâtip paşaya şifâhen ferman buyurulmuş olduğundan... (*BOA, Yıldız Def.*, nr. 184, vr. 2b). İcâbının arzı zımında bu bâbda Serasker paşaya kurenâ-yı hazret-i şehriyâriden Ârif Bey vâsıtasıyla şifâhen ifâ-yı tebligat olunmuştur (20 C 1308/31 Ocak 1891, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 186, s. 56). Başkâtip paşaya şifâhen irade buyurulmuş olduğu üzere... (*Aynı Def.*, s. 64). Ta'bîrâtın sûret-i isti'mâli münâsip görülmemiş olduğundan ba'dezin emsâli vechile ve ale'l-âde tahrir olunması lüzûmunun müsteşar-ı sadarete şifâhen tefhîmi (24 R 1312/23 Ekim 1894, *BOA, Yıldız Def.*, nr. 193, vr. 4a).
- 99 A. E. Bolayır, *aynı eser*, s. 366.
- 100 Nitekim, Hidiv İsmail Paşanın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abbas Hilmi Paşaya gönderilecek olan ferman Sultan Abdülhamid'in vehmine takılır. Zira, padişah fermanda geçen bazı tabirlerin daha sonra değişik yorumlanarak hilâfetin Hidiv hanedanına geçebileceği şüphesine düşer. Sultanın korkusu, fermanda geçen hilâfet ve saltanat kelimelerinin sonundaki kapalı T'nin önüne birer diğ ilâve edilerek kelimelerin hilâfetuhi ve saltanatuhu şekline dönüştürülmesi ve O'nun hilâfeti ve O'nun saltanatı anlamını kazanıp böylece hidivin hilâfetinin ve saltanatının tasdik edilmesiydi. Bu konuda bilgisine güvendiği Küçük Said Paşa ve Cevdet Paşa gibi iki kurmayının bilgisine başvurur. Her iki devlet adamından da bunun Arapça kuralara aykırı olduğu ve böyle yorumlanamayacağı cevabını alınca rahatlar (Zekeriya Kurşun, "Said Paşa'nın Kitâbet-i Resmîyye Hakkındaki Bazı Mülâhazaları", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri*, Bildiriler, İstanbul 1995, s. 10-13).
- 101 Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 16; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Abdülhamid'in Yıldız'daki Hususi Dairesi ve Orada Yaşayış Tarzı", *Resimli Tarih Mecmuası*, Ekim 1951, II/22, s. 1008.
- 102 Ali Said, *aynı eser*, s. 36; Mehmet Tefvik Bey, *aynı eser*, I, 30; Said Paşa, *aynı eser*, I, 334-335; C. E. Arseven, *aynı eser*, s. 94. Sabuncuzâde Luis Alberi, sultanın günde 18 saat çalıştığını ifade eder (*aynı eser*, s. 38). Her ne kadar bu rakam biraz abartılı olsa da, yukarıda belirtildiği üzere sultanın çalışkanlığı konusunda kaynakların bir çelişkisi yoktur.
- 103 Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 16; Mehmet Tefvik Bey, *aynı eser*, I, 35-36.
- 104 C. E. Arseven, *aynı eser*, s. 94.
- 105 *BOA, İ. Hus.*, 89/R 1312.
- 106 Said Paşa, *aynı eser*, I, 332-333; Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 76-77; Tarık Mümtaz S., *Aynı mak.*, s. 84. Said Paşanın İngiltere sefaretine sığınmasıyla neticelenecek olan olay şu şekilde gelişir: İstanbul'da bulunan yabancı devlet sefirleri, 1895 senesinde maiyet vapurlarını ikiye çıkarmak isterler ve buna dair izni de Bâbü'lî'den alırlar. Ancak, çevresindeki bazı şahısların, bu vapurlar İstanbul'a getirildikten sonra kendisinin tahttan indi-

rilmesi amacıyla kullanılacakları fikrini padişahın kafasına sokmaları üzerine, padişah Said Paşayı Çit Köşküne çağırır ve bu konudaki fikrini sorar. Paşa, bunun normal ve anlaşılabilir olarak cereyan ettiğini belirtirse de, görüşmeden sonra evine dönmeye izin verilmez. Bir süre sonra Mâbeyn İkinci Kâtibi İzzet Bey yanına gelerek Mâbeyne gelen maruzatın incelenip kabul veya reddedilmeleri konusunda padişaha fikir vermekten ibaret olan ve sadaretin üzerinde yer alan bir makamın kendisine tevcih edileceğini ifade eder. Paşa ise bu yetkinin padişaha ait olduğunu belirttikçe böyle bir görevi kabul etmesinin mümkün olmadığını; zaten ihtiyaç duyulması durumunda böyle bir görev almadan da görüşlerini beyan edebileceğini İzzet Bey'e belirtir. Bu görüşmeden sonra evine dönmeye müsaade edildiyse de, gece yarısı İzzet Bey tekrar Paşanın evine giderek, İngiliz elçiliğine gitmesi ve söz konusu maiyet vapurunun gelmesini önlemek amacıyla teşebbüse geçmesi konularındaki padişah iradesini iletir. İzzet Bey, ayrıca sadaret üstü görev konusundaki padişahın teklifini de yi-

neler. Ancak bu sefer çalışma yerinin Çit Köşkü değil, daha tenha bir yerde olan Merasim Köşkü olduğunu ifade eder. Bunun üzerine en az padişah kadar vehimli olan ve böyle tenha bir yerde ailesinden ve toplumdan tecrit edileceği, hatta öldürüleceği şüphesine kapılan Said Paşa, küçük oğluyla beraber 4 Aralık 1895 tarihinde İngiltere sefaretine sığınır (Z. Kurşun, *aynı tez*, s. 89-91).

- 107 Mukavva üzerine yazılmış olan bu belgeye göre Sultan Reşad'ın cumartesi günü programı şu şekildedir: Saat 5.00'te sabah namazı; 8.20'de kalkış, 9.00'a kadar duş, giyinme ve jimnastik; 9.00-9.15 arası Kur'an-ı Kerim okuma; 9.15-11.00 arası umumî mütâlaa; 11.00-12.00 arası gazete okuma; 12.00-1.30 arası öğle yemeği ve dinlenme; 1.30-7.00 arası misafir kabulü; 7.00-8.00 arası akşam yemeği ve 8.00-12.00 arası da hususî kuyudat ve musiki (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1705). Bu belgenin fotokopisi ekte sunulmuştur. Sultanın bir başka güne ait programı Dolmabahçe Sarayında çerçeve içerisinde sergilenmektedir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YABANCILARIN TOPRAK SAHİBİ OLMAĞI KONUSUNDA OSMANLI KAYGILARI

PROF. DR. FİKRET ADANIR

RUHR UNIVERSITÄT BOCHUM FAKULTÄT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT / ALMANYA

19. yüzyıl Osmanlı zirai tarihine ilişkin yapılan araştırmalar, toprak mülkiyeti ilişkisinin henüz ortaya açık seçik bir tablosunu sergilemiş değildir. 1858 tarihli Toprak Kanunu gibi önemli bir hukuk reformunun amaç ve sonuçları hususunda bile uzmanlar arasında görüş birliği yoktur. Tarım ilişkileri konusunda bir otorite olan Barkan'a göre, 1858 kanunu 'makul ve mutedil bir tedvin hareketi'ni ifade etmekte olup, Osmanlı hukuk geleneğine uygun düşmekteydi, ama sonraki on yıllarda liberal bir ruhla yapılan değişiklikler daha önceki bazı soysuzlaşma eğilimlerini güçlendirmiş ve yabancı güçlerin ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının çıkarlarına hizmet etmiştir.¹ Barkan'ı çağırştıran Karpas ise bu kanunun, 'bir devlet mülkiyeti rejimi oluşturarak, devletin toprağa sahip olma hakkını yeniden vurgulama' çabasını yansıttığını düşünmektedir; ne var ki, yeni düzenleme, amaçlanan aksine, İmparatorluk içindeki 'özel toprak mülkiyetinin kapsamının genişlemesiyle' neticelenmiştir.² Diğer uzmanlar bu hususta farklı açıklamalar sunmaktadır. Örneğin, Çağlar Keyder'e göre, 1858 tarihli belge, 'tarihsel bir olasılık olarak reyanın topraksızlaştırılmasını' mümkün olmaktan çıkaran, böylece ücretli emeğe dayanan tarım kapitalizminin gelişmesini imkânsız hale getiren 'yeniden merkezileştirmenin zirvesi' olarak görünmektedir.³ Donald Quataert'in orta yolcu üçüncü yorumuna göre ise, Osmanlı hükümeti, bir yandan 'üretim ve vergi düzeyini korumak için toprakların birleştirilmesine müsaade ederken', aynı zamanda 'küçük üreticileri, potansiyel bir tehlike arzeden büyük toprak sahiplerine' tercih etmiştir.⁴

'Yabancı tebaanın, Osmanlı tebaasıyla aynı statüde ve başka bir koşula bağlı olmaksızın, ister şehirde ister köyde, Hicaz vilayeti hariç tutulmak kaydıyla, imparatorluğun her yerinde, Osmanlı tebaasına da uygulanan yasa ve tüzüklere uymak şartıyla, taşınmaz mal alma hakkına sahip olacağını' öngören 1867 Toprak Kanunu'nun sonuçları konusunda da farklı görüşler vardır.⁵ Osmanlı'nın Avrupa'lı çağdaşlarına göre, muhtemelen bu, 1858 Toprak Kanunu'nun ötesinde, Tanzimat'ın vadelerinin gerçekleşmesi olarak görünmekteydi: Bu belge toprak mülkiyetinin bir metaya dönüşmesinin başlangıcını teşkil etmekteydi; ümid edilmekteydi ki, 1867 reformu bu süreci devam ettirecekti; bir uzmanın belirttiği gibi, birçoklarına göre, bu kanun 'yabancı sermayenin ve yabancı şirketlerin Türk tarımına yönelimini teşvik eden bir araçtı'.⁶ Başka bir deyişle, yabancılara toprak mülkiyetine sahip olma hakkı vererek, İmparatorluk, dünya ekonomisi ile bütünleşme yolunda önemli bir adım atmıştı.

Ne var ki, Toprak Kanunu'nun etkisine ilişkin bu değerlendirme pek kabul görmüş değildir. Bu reform dönemiyle ilgili genel çalışmalar bu meselenin daha ziyade hukuksal yönlerini vurgulamaktadır. Bu yeni yasa, hatta, Avrupalıların Kapitülasyonlar çerçevesinde şekillenen ayrıcalıklı statülerinin, bunların taşınmaz mallara ilişkin haklarını da içerip içermediği yönünden ele alınmıştır.⁷ Genel eğilim, bunun böyle olmadığının altının çizilmesi ve aksine, Tanzimat devlet adamlarının, ilk defa olarak, Batılıların Osmanlı hukuksal sürecini ve uygulamalarını tanımlarını (ve kabul etmelerini) sağladıkları yönündedir.⁸

Bir başka grup tarihçi ise, bu hususta bazı kuşkuları olduğunu izhar etmektedirler. Onlara göre, Saray, daha 1868'de, Fransa ile müzâkere edilen bir protokolde, yabancı tebaanın kapitülasyonlardan kaynaklanan kazanılmış haklarının yeni kanunun uygulamasından etkilenmeyeceğini kabul ettiğini ilân etmeye mecbur kalarak geri adım atmıştı.⁹ Bu durum, Du Velay'la koşut olarak, Roger Owen'ın 'bir zamanlar yabancı toprak sahiplerinin meskeninin dokunulmaz kalacağı ve buraya ancak ilgili konsolosluğun açık izni ile girilebileceği hükme bağlanmıştı; toprağa ilişkin yasaların ya da yabancı konsoloslukların karşı çıkması nedeniyle, yerel mahkemelerin yabancı mülkiyet sahipleri aleyhine verdiği kararların yürütülmesi imkânsızdı' sonucuna varmasına neden olmuştur.¹⁰

Buradaki izah tarzı doğru ise, o zaman, uygulamada, 1867 Toprak Kanunu her alanda yabancı mülk sahiplerinin yararına olmuştur. Bu durum, sonuç olarak, 1867 kanununun İmparatorluğun bir yarı-sömürge durumuna düşürülmesinde önemli bir rol oynadığını iddia eden yazarların haklı olduğu anlamına gelmektedir.¹¹ Tabiidir ki, böyle bir saptama, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında tarımsal arazilerin önemli bir yüzdesinin yabancıların elinde toplanmış olmağını gerektirdiğini ihlas ettirmektedir.

Peki, gerçekten durum böyle miydi? Bu alandaki uzmanlar, büyük-çaplı tarım kapitalizmi şirketlerinin Osmanlı Orta Doğusu'nda pek tutunamadığı ve Batılıların tarım üzerinde denetim kurma çabalarının başarısızlığa uğradığı konusunda, pek seyrek görüldüğü üzere, görüş birliği içindedirler.¹² Kuşkusuz, bunun istisnaları vardı. Örneğin Batı Anadolu'da, toprağa muazzam yabancı yatırımlar yapıldığı kabul edilmektedir.¹³ Daha da önemli bir istisna ise Filistin olup, Gerschon Shafir'in belirttiği gibi, 'Tanzimat'ın iki yeniliği olmasaydı -bir arazi piyasası ve kısa süre önce satın aldığı toprağı satmaya hazır, bazıları topraklarının başında bulunmayan, toprak sahibi yeni bir sınıf- Siyonist kolonileştirmenin mümkün olması düşünülemezdi'.¹⁴

Ne var ki, asıl izah gerektiren husus, bu sınırlı 'başarı' örnekleri değil, Avrupa sermayesinin Suriye ve Anadolu'daki tarım sektörüne ancak çok sınırlı düzeyde nüfuz etmiş olmasıdır.¹⁵ Bazı yazarlar, bu 'başarısızlığın'

nedenini, bu bölgelerde emeğin sayıca azlığı, nispeten yüksek ücretler, modern ulaşım araçlarının mevcut olmayışı v.s. gibi Avrupalı toprak sahiplerini kısa süre sonra tarımdan vazgeçip çiftliklerini satmaya zorladığı varsayılan sosyo-ekonomik yapısal zaafılara atfetmektedir.¹⁶ Diğerleri ise, sosyo-politik faktörlerin, daha somut bir ifadeyle, 'güçlü bir merkezîyetçilik geleneğini miras almış olan yönetici seçkinlerin' mevcudiyetinin ve o yüzden, bunların 'toprak sahipleri ile iktidarlarını paylaşma hususunda çok isteksiz' oluşlarının önemini vurgulamaktadır.¹⁷ Bu rekabeti, iyi bilinen, ve 'Osmanlı sahnesinde Müslümanlarla-Hıristiyanlar arasındaki etnik-dini çatışma olarak tezahür eden bürokrasi-burjuvazi mücadelesi olarak' yorumlamak mümkündür.¹⁸

Bir bütün olarak bakıldığında, bu yorumlarda Osmanlı devletine hemen hiç aktif rol verilmediği izlenimi ile karşı karşıya kalınmaktadır. 1867 kanununun padişahın bir fermanı mahiyetinde olduğu ve gönülsüz bir hükümete empoze edildiği genellikle kabul edildiği halde, yazarların büyük çoğunluğu, Bâb-ı Âli'nin, bu kanunun uygulanma koşullarını sınırlamaya yönelik yollar ve araçlar tasarlama girişiminde bulunmaksızın, istenmeyen bu yasanın sonuçlarına pasif olarak katlandığına inanmış görünmektedir. O nedenle, yabancıların söz konusu olduğu toprak satışlarıyla ilgili muamelelerin zorlaştırılmış olması, ya 'her zaman olduğu gibi vergi gelirlerini arttırma telaşındaki' bürokratların zihin yapılarına¹⁹ veya 'herşeyin yerel paşaların, kaim makamların ve ayanların tavırlarına ve çıkarlarına dayandığı' taşradaki her zamanki suistimallere bağlanmıştır; 'yasaların uygulanmasındaki yetersizlikler... yasal yollarla toprak satın aldığı açık olan yabancılardan tapu hakkının esirgenmesi hususunda sık sık şikayette bulunan Avrupalı konsoloslari sürekli meşgul eden bir konu idiye de, bu durumun, 'reformların genel temayülünün Osmanlı'daki Hıristiyanların ve yabancıların haklarını ve çıkarlarını arttırmak ya da en azından korumak' olduğunu düşünen Müslüman ahalinin 'yaygın husumetinden' kaynaklandığını ileri sürmek daha tercihe şayan görünmektedir.²⁰ Padişah'ın hükümetinin, belki de kasıtlı olarak yabancıların toprak satın almasını engelleyici bir politika izlemiş olabileceği varsayımı ise, yalnızca Filistin'le ilgili olarak kabul görmüştür. İmparatorluğun bu en hassas

eyaletinde, Osmanlı yetkililerinin Hristiyanların ve özellikle de Yahudilerin, yerli Müslüman ahalinin aleyhine buraya göçünü ısrarla sınırlı tutmaya çalışmıştır.²¹ Diğer bölgelerde, Donald Quataert'in ifade ettiği gibi, 'yabancı yerleşimciler pek fazla değildi' ve 'İmparatorluk hiçbir zaman sömürgeci-yerleşimci bir Avrupa devleti olmamıştı'.²²

Yukarıda belirtilen hususlar muvacehesinde, bu makale, Abdulhamid döneminin çoğu zaman ihmal edilen bir yönüne dikkat çekmeyi amaçlamaktadır: Abdulhamid ve hükümetinin Avrupa'nın Osmanlı arazi piyasasına sızmaları hususunda duydukları derin endişeler -sadece Filistin'de değil- fiilen İmparatorluğun her eyaletindedir. Bu, gelecekte, milli bir Müslüman devlete ait bir ülkenin mevcudiyetini garanti altına almaksızın İmparatorluğun kaybedilebileceği korkusudur.

MÜSLÜMAN GÖÇÜ VE TOPRAK SORUNU MESELESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki toprak sahipliği sorunu, göç sorunundan ayrı olarak ele alınmalıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti, nüfus yoğunluğunu arttırmak ve boş arazilerin işlenmesini sağlamak için liberal bir göç politikası izlemiştir. 1867 yılında yabancılara taşınmaz mal alma hakkının tanınması bir dereceye kadar bu felsefenin yansımasıydı.

Bununla birlikte, 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda uğradığı büyük bozgunun bir sonucu olarak, Osmanlıların göç sorununa bakışı esaslı bir şekilde değişmiştir. Binlerce Müslüman'ın Rus ordularından kaçışının, ve daha sonra, Balkanlar'daki Hristiyan ulus-devletlerin topraklarından kovuluşlarının yolaştığı etki ile, II. Abdulhamid, bu konuda sağlam temellere dayanan bir formül geliştirmiştir. Bundan böyle, işlenmemiş topraklar öncelikle Müslüman göçmenler için tahsis edilecek ve, bunun sonucunda, gayrimüslimlerin göçü ya durdurulacak ya da hükümetin yakın gözetimi altına alınacaktır.²³ Bu konuda çalışan araştırmacılar elbette ki İstanbul'daki bu tavır değişikliğini gözönünde bulundurmaktadır, ancak, bunların büyük çoğunluğu, meseleye, 1882'den sonra başlayan Yahudi göçünün dar penceresinden bakmaktadır.²⁴

Son zamanlarda Osmanlı arşivlerinde yapılan çalışmalar, bu konuya yeni katkılar getirmiştir. Osmanlıların

gayrimüslimlerin göçüne ilişkin kaygılarının, toprak meselesiyle alâkalı bütün konularda hükümetin tavrını belirlediği rahatça ileri sürülebilir. Daha da ötesi, askeri-stratejik kaygılar, geçmişte olduğundan daha fazla, belli bölgelerde Müslüman nüfusun daha yüksek oranda tutulmasını, istenen bir şey haline getirmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için, hükümet, daha 1877'de Trakya'ya ve -1890'ların başlarında- Gelibolu yarımadasına Müslüman göçmenler yerleştirmeye başlamıştır.²⁵ 1880'li yıllardan itibaren, özel komisyonlar, Balkanlar'dan, özellikle de Bosna-Hersek'ten gelen Müslümanların yerleşimine uygun boş topraklar bulmak için Anadolu vilâyetlerini dolaşmışlardır.²⁶

Burada vurgulanması gereken husus, bu çabaların, (bir felaket sonrasında) her hükümetin yapması beklenen normal bir yardım faaliyetinin sınırları içinde değerlendirilemeyeceğidir. Aksine, bu çabalar, Anadolu'nun, geleceğe ilişkin uzun-dönemli sonuçları olan, nüfus yapısını etkilemeye yönelik aktif bir politikanın ifadesi olarak görülmelidir. Örneğin, Osmanlı hükümetinin Müslümanlar'ı, özellikle Bosna-Hersek Müslümanları'nı, Anadolu'ya gelmek üzere teşvik ettiği hususunda elde bazı deliller vardır. En azından, denebilir ki, hükümet, yaşadıkları yeni çevreden memnun kalmayan göçmenlerden, önceki ülkelerine geri dönmeyi düşünenlere pek sıcak bakmamıştır. Bosna'daki Avusturyalı yetkililer ise, Müslümanların (dışarıya) göçünü engellemeye çalışmışlardır; hatta Anadolu'ya gelen bazı Avusturyalı ajanların, Bosnalı müslümanları anavatanlarına dönmeleri için iknaya çalıştıkları bazı durumları biliyoruz.²⁷

TOPRAK MÜLKİYETİ DEVRİNİ ÖNLEMENE YÖNELİK ÇABALAR

Filistin'e Yahudi göçüyle ilgili olarak, Osmanlılar'ın gayrimüslimlerin koloni kurması hususunda iyi bilinen endişesine İmparatorluğun geri kalan topraklarındaki arazilerle ilgili Avrupalı yatırımcıların gerçek niyetlerine dair duyduğu derin kuşku eşlik etmiştir. XX. yüzyılın ilk onyılında, Bâb-ı Âli'nin sürekli olarak dikkatini yoğunlaştırması gerektiği Adana vilâyeti, bu bölgelerden birisiydi. Bu vilâyetin en değerli varlıklarından olan Çukurova'da, bu sırada, hem pamuk üretimi hem de yerel tekstil üretimi artmış, ve bunun sonucunda önemli

miktarda Avrupa sermayesi buraya çekilmişti.²⁸ Toprak mülkiyetinin devrine ilişkin olarak Osmanlı Bakanlar Kurulu'nun 1907 yılında aldığı bir kararın yakından incelenmesi, o nedenle, Abdulhamid dönemi toprak politikalarına ilişkin önemli ipuçları verebilir.²⁹

Osmanlı Sarayı, bazı yabancıların Adana vilâyetin- de haddinden fazla toprak satın aldığını haber almış bu- lundüğundan, buradaki yerel yönetimin bu konuyla ilgi- li tafsilatlı bilgi edinmesini istemiştir. Adana Valisinin cevabî telgrafı, Bakanlar Kurulu'nun 7 Mayıs 1907 ta- rihli toplantısında tartışılmış, ve toplantı sonunda, vilâ- yet yetkililerine talimatlar yollanarak, bunlara, yabancı- ların geniş topraklar satın almalarının engellenmesi ge- rektiği, çünkü bunların bir nevi koloni kurmak için bu tür topraklara yerleşmeyi planladıkları bildirilmiştir. Böyle bir gelişme, hem devlet hem de millet için büyük tehlikeler taşımaktaydı.

Adana'dan çekilen telgraf, aynı zamanda, bölgedeki bazı tüccarların kısa süre önce bir Alman vatandaşı adına toprak satın alma girişiminde bulunduğunu ifade et- mekteydi. Tapu senedinin verilmesi, Bâb-ı Âli'nin mü- dahalesi sayesinde önlenmişti. Buna rağmen, Bakanlar, konunun nazik olmaya devam ettiğinin idraki içindeydi. Bir yandan, yabancı tebaanın İmparatorluk topraklarına göçü ve tarım arazilerini serbestçe satın alması, yabancı çıkar bölgelerinin oluşumuna yolaçacaktı. -Osmanlı dev- letinin çıkarlarıyla hiçbir şekilde bağdaşmayan bir geliş- me.- Öte yandan ise, 1867 kanununun hükümlerini ka- bul eden devletlerin vatandaşları, İmparatorluğun Hicaz hariç her köşesinde toprak alma hakkına sahip olduğu için, Osmanlı yetkililerinin bu hakkı bütünüyle gözardı etmesi, yeni siyasi krizlere ve en sonunda da yabancı dev- letlerin ülkenin içişlerine müdahalesine yol açacaktı. Kı- sa süre önce, yabancıların İmparatorluğun bazı kısımla- rında toprak satın alma hakkıyla ilgili getirilen birtakım küçük sınırlamalar, bazı elçiliklerin yazılı protestosuna muhatap olmuştu. O nedenle, meselenin kesinlikle çok akıllı bir şekilde hâl çaresine konması gerekmekteydi.

Kısacası, İmparatorluk topraklarına yönelen göç si- nırlandırılacaktı, Maliye ve İçişleri Bakanlıkları, tüm vilâ- yetlere yollanan gizli bir emirle, hiçbir kayıt ve koşul al- tında yabancıların geniş miktarda toprak satın almalarına izin verilmeyeceğine ilişkin yerleşik kuralı teyid edecekti.

Bu protokole eklenen derkenarda ise, Emperyal Sa- ray, Bakanlar Kurulu'nun bu kararını onaylamıştır. Padi- şah'ın kendisi de, devletin çıkarlarının, yabancıların ta- rım arazisi satın alma haklarının kısıtlanmasını gerektir- diği kanısındaydı. Kendisi -örnek vererek- Bulgaristan hükümetinin kısa süre önce yabancı vatandaşların toprak sahibi olmasını ve tarım alanında faaliyette bulunmasını yasakladığını hatırlatmıştır. Padişah'a göre, İmparatorlu- ğun da benzer bir tavır içinde olması gerekmekteydi. Kendisi, en kısa zamanda, ilgili Osmanlı yasalarının de- ğiştirilmesi amacıyla, özel bir komisyonun kurulmasını önermekteydi.

Bâb-ı Âli'nin daha 1890'larda taşınmaz mallara iliş- kin ticari işlemlerle ilgili verileri sistematik olarak top- lamak için gereken hazırlıkları yapmasının arkasında, herhalde toprak mülkiyeti devrine ilişkin bu tür endişe- ler vardı. Yabancı alıcıların ve satıcıların tabiyeti, ve şa- yet bunlar Osmanlı vatandaşı ise, Müslüman mı yoksa gayrimüslim mi oldukları, liste halinde çıkarılarak, İm- paratorluğun her vilayetinde ve bağımsız mutasarrıflı- ğında alınan ve satılan taşınmaz malların büyüklüğü ve miktarı titiz bir şekilde hazırlanmış, ve bu çalışmaların sonuçları istatistiki tablolar biçiminde hükümete sunul- muştur. Şu ana dek, birisi bu çalışma için kullanılan ve her ikisi de 1314 tarihli olan (1898-99) bu türden yal- nızca iki defterin varlığını keşfetmiş bulunmaktayım.³⁰ Burada açığa kavuşturulması gereken şey, bu tür istatis- tikî bilginin düzenli olarak mı toplandığı, yoksa Padi- şah'ın (belki de) geçici ilgisi kaybolduktan sonra bu uy- gulamaya son mu verildiğidir. Eğer, istatistikî bir seri oluşturmak için bu tür defterlerin sayıca yeterli olduğu anlaşılırsa, o takdirde şüphesiz Osmanlı İmparatorlu- ğu'nun son dönemlerinde toprağın ticarileşmesiyle ilgili niceliksel bir araştırma yapma konumunda olacağız, ve bu süreçte yabancı sermayenin oynadığı rolü daha iyi takdir etme imkânına sahip olacağız. Ulaşabildiğim def- terlerden birisine bakarak, bu çalışma kapsamında, tica- ri yönden en fazla gelişmiş olan Adana, Aydın ve Selanik vilâyetleriyle ilgili verileri inceledim.³¹

Ayrıca bu bağlamda belirtmek gerekir ki, Abdulha- mid dönemindeki 'imparatorluk çiftlikleri' (*çiftlikât-ı humâyûn*) konusunda yeni bir yaklaşım benimsemeyi ge- rektiren önemli deliller vardır. Bunların 1880'li yıllar-

dan itibaren hızla yaygınlaşması bazı tarihçileri şaşırtmıştır. Donald Quataert'e göre, 'Padişah, özellikle Suriye ve Irak'ta satın almaktan baskı kurmaya kadar değişebilen çeşitli taktiklerle çok geniş topraklar' elde etmeye kararlı gözükmekteydi.³² Adana vilayetinde bu türden bir arazi için, bu yazar, 'sahip olunan toprakların yeni arazilerin eklenmesiyle genişletilmesini, ve denemek maksadıyla modern tarım makinelerinin getirilmesini' ifade eden 'model arazi' terimini kullanmaktadır.³³ 'Ele geçirilen ya da sadece bundan böyle Padişah'a ait olduğunun belirtilmesiyle yetinilen topraklardan oluşan devasa emperyal çiftliklerin inşasından benzer şekilde etkilenen Roger Owen ise, bu toprakların nadiren modern tarım ilkelere göre işlendiğini, bunlardan en geleneksel bir biçimde yöreye mahsus reayanın yararlandığını vurgulamaktadır.³⁴ Başka bir örnek vermek gerekirse, Filistin'le ilgili çalışmada, Alexander Schölch, emperyal çiftlik olgusunu, kabaca Padişah'ın servet düşkünlüğünün bir göstergesi olarak izah etmeye kalkacak kadar aceleci davranmaktadır. Sursuk kardeşler Beyrut'ta 1869 yılında, Nazaret de dahil olmak üzere, Mar Ibn 'Amir bölgesinde 17 köyün topraklarını satın aldığı zaman, yazar, Abdulhamid'in nasıl kurnaz bir şekilde, bu girişimin ticari değerini kavrayarak, buranın bitişiğinde olan doğudaki toprakları 1882 yılında emperyal çiftliklere dönüştürdüğünü anlatmaktadır.³⁵ Ne var ki, başka bir kaynaktan, aynı Sursuk kardeşlerin 1901 yılında, topraklarının bir kısmını 'Yahudi Koloni Ortaklığı'nın başkanına sattığını öğreniyoruz.³⁶ O nedenle, bu bölgede emperyal bir çiftliğin kurulmasının, Yahudi koloniciliğinin çıkarları için toprak mülkiyeti devrinin yapılmasını engellemeye yönelik bir tedbir olduğunu anlamak pek zor olmasa ge-

rektir. Bu açıdan bakıldığında, Abdulhamid döneminde emperyal çiftliklerin sayısındaki artışın, giderek güç kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde, yabancıların toprak satın almasından duyulan derin endişelerin bir yansıması olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak, aşağıdaki hususları vurgulamak istiyorum: Birincisi, 1867 tarihli Toprak Kanunu'nun ilgili maddeleri, Orta Doğu'nun kolonileştirilmesini öngören Avrupa-menşei planlara karşı Osmanlı hükümetinin aktif bir politika geliştirmesini çok zorlaştırmıştır. İkincisi, buna rağmen, Abdulhamid rejimi, özellikle Osmanlı 'milli' çıkarlarıyla çatışan siyasal gelişmeleri bünyesinde barındırdığı durumda, İmparatorluk topraklarına gayrimüslim göçünü sınırlamaya kararlıydı. Üçüncüsü, Bâb-ı Âli, taşradaki yetkililere gizli emirler yollayarak, büyük çiftliklerin Avrupalıların eline geçmesini önlemek için, 1867 tarihli Toprak Kanunu'nu yok saymalarını istemiştir. Ve son olarak, Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki onyılda Almanların Adana'daki faaliyetlerine ilişkin yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, Osmanlıların bu politikasının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. *Deutsch-Levantinsche Baumwoll-Gesellschaft*'ın Kilikya ovasında pamuk üretiminde ve tekstil sanayisinde kontrolü ele geçirme çabaları, hususiyetle yerel yetkililerin Alman şirketinin toprak sahibi olmasını sistematik olarak engellemesi nedeniyle başarısızlığa uğramıştır.

Bu önsonuçlar başka araştırmalarla desteklendiği takdirde, Batı'nın Orta Doğu'ya ekonomik ve siyasi nüfuz çabalarına karşı, Osmanlı hükümetine çok daha aktif bir rol yüklemek mümkündür.*

* Bu makalenin önceki bir versiyonu Aix-en-Provence'da 1992'de düzenlenen Türkiye'nin İktisadi ve Toplumsal Tarihi Altıncı Uluslararası Konferansı'nda sunulmuştur. Hafife gözden geçirilmiş biçimiyle, bu makale, Harvard Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Merkezi'nde 4 Kasım 1992'de okunmuştur. O zamandan beri, bu metin değiştirilmiş ve genişletilmiştir. Farklı bir alfabeye uyarlanarak hazırlanan ekteki belgeyi gözden geçiren Mahir Aydın'a ve bu çalışmada ileri sürülen genel argümanlara ilişkin görüşlerini sunan Hilmar Kaiser'e özel teşekkürlerimi sunarım.

1 Ömer L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat. Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul, 1940), ss. 321-421, bu çalışma aynı yazarın şu çalışmasında yeniden basılmıştır: *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul, 1980), ss. 291-375, burada 373-74. 1858 Toprak Kanunu'nun İngilizce tercümesi

için bakınız *Ottoman Land Code*, tercüme: F. Ongley, yeniden gözden geçirilmiş, derkenar ve indeks Horace E. Miller (London, 1892), ss. 1-70, tarafından eklenmiştir; R. C. Tute, *The Ottoman Land Laws with a Commentary on the Ottoman Land Code of 7th Ramadan 1274* (n.p., n.d. [Jerusalem, 1927]), ss. 1-125.

2 Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", in: *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, der. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago-London, 1968), ss. 69-90, burada s. 86. Yazara göre, bürokrasi daha fazla devlet kontrolü olmasını arzulamış, fakat sonuçta toprakta daha fazla özelleşme gerçekleşmiştir. 1858 Toprak Kanunu için bakınız Ömer L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazi kanunnamesi", *Tanzimat. Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul, 1940), ss. 321-421.

- 3 Çağlar Keyder, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *The Journal of Peasant Studies* 10 (1982/83), 2-3, ss. 133-34.
- 4 Donald Quataert, "Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, der. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge, 1994), ss. 759-943, burada 857.
- 5 Tütü, *The Ottoman Land Laws*, s. 140.
- 6 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (London, 1981), s. 119.
- 7 Kapitülasyon meselesinin farklı boyutları hususunda bakınız Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933); Herbert J. Liebesny, "The Development of Western Judicial Privileges", Majid Khadduri and Herbert J. Liebesny (der.), *Law in the Middle East* (Washington, 1955), ss. 309-33; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Kapitülasyonlar - Beratlı tüccarlar - Avrupa ve Hayriye Tüccarları, 1750-1839* (Ankara, 1983); Elias H. Tuma, "The Economic Impact of the Capitulations: the Middle East and Europa: a Reinterpretation", *Journal of European Economic History* 18 (1989), ss. 663-82; John P. Spagnolo, "Portents of Empire in Britain's Ottoman Extraterritorial Jurisdiction", *Middle Eastern Studies* 27 (1991), ss. 256-82.
- 8 Bakınız Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, 1963), s. 261 f.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, Vol. VII.: *İslahat Fermanı devri 1861-1876* (Ankara, 1977), s. 250 f.; Stanford and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II. Cilt: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge, 1977), s. 119. Sina Akşin de, Avrupa'nın baskılarına rağmen, Bâb-ı Âli'nin yabancı toprak sahiplerini Osmanlı devleti kanununa uymak zorunda bıraktığı hususuna dikkat çekmektedir. Yazarın yazdığı bölüm için bakınız *Türkiye Tarihi*, Cilt: 3: *Osmanlı Devleti 1600-1908*, der. Sina Akşin (İstanbul, 1988), s. 146.
- 9 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (İstanbul, 1974-1976), s. 728. Fransa, Fransız vatandaşlarına yönelik olarak, 1867 tarihli kanunun uygulanmasını öngören bir protokolü (17 Safer 1285/9 Haziran 1868) Bâb-ı Âli'yle ilk imzalayan Avrupa devletidir. Bakınız İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4. Cilt (İstanbul, 1972), s. 228.
- 10 R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, s. 119 f.
- 11 "Cette loi adoptée par le gouvernement sera l'un des facteurs importants de la transformation de l'Empire en semi-colonie par les puissances industrielles de l'Europe." Louba Belarbi, "Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire ottoman à l'époque du Tanzimat", in *Économie et société dans l'Empire ottoman*. Actes du colloque de Strasbourg 1980, der. J.-L. Bacqué-Grammont and P. Dumont (Paris, 1983), ss. 251-259, burada s. 257.
- 12 *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, der. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany, N.Y., 1991), adlı çalışmaya yapılan katkılarının temel eksenini bu yöndedir.
- 13 Britanya vatandaşlarının Batı Anadolu'dan toprak alımı hususunda bakınız Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul, 1974), ss. 99-104. Cf., bununla birlikte, Quataert'in bu konudaki farklı görüşleri için, "Age of Reforms, 1812-1914", s. 870.
- 14 Gerschon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914* (Cambridge, 1989), s. 24. Ayrıca bakınız Ruth Kark, "Changing Patterns of Landownership in Nineteenth-Century Palestine: The European Influence", *Journal of Historical Geography* 10 (1984), ss. 357-384, burada s. 360.
- 15 İmparatorluğun bu kısımlarında yaygın olan küçük toprak sahipliği için, bakınız Çağlar Keyder, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review* 7 (1983), ss. 53-107; aynı yazar, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *The Journal of Peasant Studies* 10 (1983), ss. 130-145; Peter Sluglett and Marion Farouk-Sluglett, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, der. Tarif Khalidi (Beirut, 1984), ss. 409-21; Faruk Tabak, "Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire: The Fertile Crescent during the Long Nineteenth Century", *Review* 11 (1988), ss. 179-214; James A. Reilly, "Status Groups and Propertyholding in the Damascus Hinterland, 1828-1880", *International Journal of Middle East Studies* 21 (1989), ss. 517-39.
- 16 "Topraklar kısa bir süre sonra satıldı, çünkü [İzmir yöresindeki İngiliz kapitalistler için] ucuz işgücü bulmak imkânsızdı." Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder and London, 1987), s. 117. Bu dönemde Osmanlılardaki yüksek ücretler hususunda bakınız Charles Issawi, "Wages in Turkey, 1850-1914", in *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, der. O. Okyar and H. İnalçık (Ankara, 1980), ss. 263-70, ve Korkut Boratav, A. Gündüz Ökşün, Şevket Pamuk, "Ottoman Wages and the World-Economy, 1839-1913", *Review* 8 (1985), ss. 379-406.
- 17 Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, s. 117.
- 18 Çağlar Keyder, "Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism", *Review* 11 (1988), 151-165, burada 162.
- 19 R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, s. 279.
- 20 P. Sluglett and M. Farouk-Sluglett, "The Application of the 1858 Land Code", s. 416.
- 21 Neville J. Mandel, "Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914", *St. Antony's Papers* 27 (1965), ss. 77-108; aynı yazar, "Ottoman Practice as regards the Jewish Settlement in Palestine, 1881-1908", *Middle Eastern Studies* 11 (1975), No. 1, ss. 33-46; David Farhi, "Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)", in *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, der. M. Ma'oz (Jerusalem, 1975), ss. 190-210.
- 22 D. Quataert, "Age of Reforms, 1812-1914", s. 870.
- 23 Kemal H. Karpat, "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine", *Settler Regimes in Africa and the Arab World*, ed. by I. Abu Lughod and B. Abu-Laba (Willmette, Ill., 1974), ss. 57-72; aynı yazar, "The hijra from Russia and the Balkans: The Process of Self-Definition in the Late Ottoman State", *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, der. D.E. Bickelman ve J. Piscatori (London, 1990), ss. 131-52.
- 24 Mandel, Neville J.: *Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914*, St. Antony's Papers 27 (1965), 77-108; Yossef Katz, "Paths of Zionist Political Action in Turkey, 1882-1914: The Plan for Jewish Settlement in Turkey in the Young Turks Era", *International Journal of Turkish Studies* 4/1 (Summer 1987), ss. 115-35.
- 25 Bu politika konusunda bakınız Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Güçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, ss. 156-59.
- 26 24 Şubat 1901 tarihli raporunda, Baş Vezir, Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Ankara ve Kastamonu vilâyetlerine 20,815 göçmen ailesini yerleştirmek için buralarda yeterince işlenmemiş toprak bulunduğunu ifade etmiştir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *Yıldız Tasnifi, Sadâret Resmî Evrakı* (Y-A. Res), 111/8, 05.11.1318 (24.02.1901).
- 27 Bakınız BOA, *İrade-i Husûsiye* (I.Hus) ZA. 1312-37 of 13.11.1312 (08.05.1895); I. Hus R. 1320-80, 29.04.1320 (05.08.1902). Cf. Ayrıca Selim Deringil, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna göç olgusu üzerine bazı düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), ss. 435-442, özellikle s. 441.
- 28 Bakınız "Allgemeine wirtschaftliche Verhältnisse in Mersina und im Vilâjet Adana", *Berichte über Handel und Industrie, zusammengestellt im Reichsamt der Innern* 3 (Berlin 1902), ss. 379-87; "Baumwollkultur in Vilâjet Adana", *ibid.* 18 (Berlin 1913), ss. 619-22; Georges Tsapalos and Pierre

- Walter, *Rapport sur le Domaine impérial de Tchoucour-Ova (Vilayet d'Adana, Turquie d'Asie)* (Paris, 1911-1912). Almanya'nın Çukurova'daki faaliyetleriyle ilgili olarak, yayınlanmamış şu yüksek lisans çalışmasından yararlandım: Hilmar Kaiser, *Koloniale Visionen und osmanische Realitäten: Die wirtschaftliche Transformation der Çukurova, 1870-1914*, Ruhr University, Bochum, 1992.
- 29 BOA, *Yıldız Tasnifi, Maruzat Defterleri*, no. 14540, tarih 24.03.1325 (07.05.1907).
- 30 BOA, *Yıldız Esas Evrak*, XXII/140-22, ve XXII/140-23: *Umûm vilâyât ve müstakil livâlarda alınıp satılan arâzî ve emlakâ dâir istatistik cedvellerini hâvî defter*, tarih 1314 (1898-1899).
- 31 Ekteki tablo ve grafiklere bakınız.
- 32 D. Quataert, "Age of Reforms, 1812-1914", s. 868.
- 33 Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, Ph.D. Diss., University of California, Los Angeles, 1973, s. 117.
- 34 R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, s. 280 f.
- 35 Alexander Schölch, *Palästina im Umbruch 1856-1882. Untersuchungen zur wirtschaftlichen und sozio-politischen Entwicklung* (Stuttgart, 1986), ss. 106-108.
- 36 Bakınız Neville J. Mandel, "Ottoman Practice as regards Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908", *Middle Eastern Studies* 11 (1975), No. 1, ss. 33-46, burada s. 37.

EKLER

ALFABETİK TERCÜME

Yıldız Tasnifi Maruzat Defteri No. 14540

Resmî Numarası 2968 Defter Numarası, 1313

Encümen-i vükelâ mazbatası sûretî

Adana vilâyeti dâhilinde ba'zı ecânib tarafından bir çok arazi mübâyya olunmakta olduğuna dâir südde-i seniyye-i mülûkâneye vuku' bulan mâ'rûzât üzerine bâ-irâde-i seniyye-i mülûkânê keyfiyet Adana vilâyetinden isti'lâm olunması üzerine vilâyet-i mezkûreden cevâben vârid olan telgrafnâmenin meyâne-i ubeydânemizde mütâlâasıyla berâber ecânibin cem'iyet ile Memâlik-i Mahrûse-i Pâdişâhî'ye yerleşerek ba'zı yerleri bir nevi müstemleke haline ifrâğ etmek istedikleri anlaşıldığından ve bu ise hâlen ve istikbâlen devlet ve memleket hakkında mahzûrât-ı elîmeyi dâir olacağından buna meydan bırakılmaması ve binâenaleyh arâzi-i cesîme istimlâk etmelerine mesa, gösterilmemesi muktezâ-i irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhîden idüğü tebliğ kılınmıştır. Mezkûr telgrafnâmenin hülâsa-i mündericâtı Muhtar Paşa'nın damadı Ferik Şevki Paşa ile Sivas vilâyeti dahilinde vâki' Azîziye kazası ahâlisinden Çerkes Hurşid Paşa tarafından bir mikdar arâzi mübâyaa olduğu ve Almanyalı Eşon [Schön] namına olarak Adana tüccârından Çiderad [?] tarafından sekiz on bin dönüm arâzinin teferrüğü teşebbüsüne kıyâm olunmuş ise de ol bâbda Babîâlî ile ceryân eden muhâbere bir netîceye iktirân etmemesi cihetiyle mu'amele-i ferâğîyyenin icrâsına muhâlefet olunduğu ve kesret üzerine ecânibin arâzi ve emlâk teferrüğü sahîf olmadiğı maddelerinden ibarettir. Vâkıâ memâlik-i ecnebiyyeden bir çok tebe'a-i ecnebiyyenin ihtiyâr-ı muhâceret ve memâlik-i mahrûsede yerleşüb taharrî-i menfa'at etmeleri dâir mazarrât olabileceğinden irâdât-ı hükm-i beyânât-ı sipih-râbârlarında olan isâbet-i âme ve tekrârdan mustagnî ve arâzi-i cesîmenin ecânib tarafından tasarruf edilmesi dahi menfa'at-i devlete muvâfık olamayacağı bedilî ise de istimlâk-i emlâk protokolünü kabûl ve tasdîk etmiş olan devletler tebe'asının havâli-i Hicâziyye'den başka istedikleri yerlerde arâzi istimlâk ve tasarruf etmeleri hakkı verildiğinden sûret-i muclakada bu hakk-ı tasarrufun men'i müşkülât-ı siyâsiyye ve müdâhelât-ı ecnebiyyeyi da'vet edeceğine ve ma'mâfih çend gün akdam meclis-i mahsûsdan tanzim ve takdîm kılınan mazbatada arz ve tafsîl olunduğu üzere ba'zı yerlerde ecânibin tasarruf-i emlâk eylemeleri emrinde gösterilen tahdidâddan dolayı sefâretler şikâyet-i tahrîriye başladıklarına binâen maslahatın hakîmâne bir sûrette idâresi lâzmeden görülmekle ba'demâ ecnebîlerin müctemî'an hicret ve Memâlik-i Mahrûse'den arâzi mübâyaa'asıyla tavatunlarına kat'îyyen meydân verilme-

mesi ve cesîm arâzinin mübâyaa'asına müsâade gösterilmemesi hakkında olan kaide-i mütehezzenin ez-ser-nev' te'kîdi zımında sûret-i mahremâne-de vilâyât-i şâhâneye vesâya icrâsının Dâhiliyye ve Defter-i Hakanî Nezâretlerine tavsiyesi tezekkür olunmuş ise de her ne vechile emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîleri şeref-sudûr buyurulur ise hükm-i münîfî infâz olunacağı muhâc-ı ilm-i âlî-i şehen-şâhîleri buyuruldukda ol bâbda ve katibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizin dir.

Fî 24 Rebi'ül-evvel sene 325 ve fî 24 Nisan sene 323.

Evkâf-ı Hümayûn	Dâhiliye Nâzırı	Hariciye Nâzırı	Sadrâzam Nâzırı
Abd-i Memlûkları	Abd-i Memlûkları	Abd-i Memlûkları	Abd-i Memlûkları
(Turhan)	(Memduh)	(Tevfik)	(Ferid)

Mukabele olunmuştur.

Kulları
(imza)

Kulları
(imza)

Encümen-i vükelâ mazbatasına yazılan hamış sûreti

Encümen-i vükelânın işbu mazbatası melfûfâtıyla berâber manzûr-ı âlî buyrularak ber-vech-i arz ve istîzân-ı mu'amele olunması husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-sudûr buyurulmuş ve şu kadar ki ecânibin memâlik-i şâhânede istimlâk-i emlâk etmeleri içün vaktiyle ittihâz olunmuş olan kararın tahdîd ve ta'dîlî sûretinin teemül-i menafî-i devlet icâbından olarak geçenlerde Bulgaristan Komiserliği'nin taraf-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerinden arz ve takdîm olunan tahrîrâtında Bulgarların bile emaret ve eyalet dahilinde tebe'a-i ecnebiyyenin arazi işтира ve ziraatle iştigal etmelerinin memnû'iyeti ve arazisi olanların bunu üç sene zarfında elden çıkarması hakkında bir karar ittihâz etmiş olmalarıyla erbâb-ı vukûf ve ma'lûmârdan olan zevât-ı münâsibeden mürekkeben ve serî'an bir komisyon teşkîli ile bu bâbda bir çâre düşünülmüş ve netîcesinin arz edilmesi şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî icâb-ı âlisinden olmağla ol bâbda.

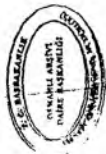
Fî 25 Rebi'ül-evvel sene 325 ve fî 25 Nisan sene 323.

Mukabele olunmuştur

Kulları
(imza)

Kulları
(imza)

Abd-i Memlûkları
(Tahsin)

۱۷۱۷ ۷۹۶۸
سکیمه نومبر و سکیمه

کتاب و حدیث

2-10-19

مجلسه اول - ۱۳۴۴

[illegible][illegible][illegible]

1897 OSMANLI-YUNAN HARBİ VE YUNANİSTAN'IN MAKEDONYA POLİTİKASI (1897-1913)

DOÇ. DR. M. MURAT HATİPOĞLU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

GİRİŞ

1897 Harbi'ne yol açan gelişmeleri Yunanistan'ın yayılmacı *Megali İdea* politikasıyla bağlantılı olarak ele almak mümkündür; ancak olayları daha geniş bir perspektiften görebilmek ve dönemin konjonktürünü yansıtabilmek açısından, konuyu 1870'lere dayandırarak açıklamakta yarar vardır, çünkü 1870'li yıllar Osmanlı Devleti'nin olduğu kadar Balkanlar'ın da Birinci Dünya Savaşı'na kadarki kaderini etkileyen en önemli dönemlerden biri sayılır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1875 ve 1876 yıllarında peşpeşe patlak veren Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmaları; ayrıca Sırbistan ve Karadağ'a karşı verilen savaşların yanı sıra, büyük devletlerin 1876-İstanbul Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nden *Balkanlar'da reform* yapılması için şartlar öne sürmeleri ve nihayet '93 Harbi diye de anılan *Osmanlı-Rus Harbi* bu dönemin belli başlı olayları arasında yer alır.

1877-1878 Osmanlı-Rus ('93) Harbi'nin ardından 3 Mart 1878'de imzalanan *Aya Stefanos Andlaşması*'nın *Berlin Kongresi*'nde revize edilmesiyle birlikte Balkanlar'a yeni bir statüko kazandırıldığı bilinmektedir.¹ Esas itibarıyla, *Aya Stefanos Andlaşması*'nın gözden geçirilip değiştirilmesini ve bu andlaşmanın Rusya'ya sağladığı avantajların sınırlandırılmasını öngören *Berlin Kongresi*'nin toplanmasında Avusturya'dan başka İngiltere'nin yanında, daha yedi yıl önce, 1871'de Alman millî birliği'ni gerçekleştirmiş olan *Otto von Bismarck*'in da rolü olmuş, fakat ne İngiltere ne de Almanya *Aya Stefanos*'un Balkanlar için öngördüğü *milliyetler prensibini* red veya inkâr edememişlerdi. Bu prensibi aslında başlangıçta Rusya *pan-Slavist* politika için bir şart olarak görmüş,

Berlin'de ise Almanya kuruluş ve varoluş sebebi olarak göttüğü *pan-Germanizm* politikası çerçevesinde ve İngiltere de *Anglo-Sakson Birliği ve Sömürgelerinin Bütünlüğü* düşünceleriyle benimsemek durumunda kalmışlardı.² Böylece Balkanlar'daki *etnik* yapıyı *din* ögesinden daha fazla ön plana çıkaran, ayrıca Osmanlı Devleti'ne bölgede bir dizi *reform* yapmasını dayatan ve İngiltere'nin de Kıbrıs'a yerleşmesini öngören *Berlin Kongresi*'nin getirdiği sözde düzen 1908'e, *II. Meşrutiyet* hareketine kadar devam edecekti;³ Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde çok önemli bir aşama sayılan bu *Berlin düzeni* aynı zamanda Yunanistan'ın bazı toprak taleplerinin gündeme gelmesine yol açacaktı.

'93 Harbi'nde Rus birliklerinin Edirne'ye girmesi üzerine cesaretlenen ve Yanya'yı ele geçirmek için teşebbüste bulunan, fakat devletlerin *bölgede başka karışıklıklar çıkabilir ve bu durum Rusya'nın işine yarayabilir* şeklindeki uyarısıyla bu harekettten vazgeçmek zorunda kalan, yani aslında bu savaşta herhangi bir payı veya rolü olmayan Yunanistan, buna rağmen *Berlin Kongresi*'ne katılmak ve toprak taleplerinde bulunmak istemiş, bu istek önce geri çevrilmiş, fakat, hiç değilse Yunanistan'a bitişik Osmanlı topraklarının durumu görüşülürken oturmulara katılma isteği kabul edilmişti; Yunanlı delegeler bu fırsattan istifade ederek Yanya vilâyeti ve Tırhala sancağı ile Girit adasının Yunanistan'a verilmesini istemişler, ayrıca *esas arzularının Rumlarla meskûn bütün Osmanlı topraklarını sınırlarına katmak* olduğunu, ancak, içinde bulunulan durum gereği (*ilcaât-ı ahval*) bu toprakları -şimdilik- talep etmeyeceklerini belirtmişlerdir.⁴ Yunanlılar'ın bu istekleri o sırada *bir arzunun beyânı* olarak kabul edilmiş

ve önce sadece *tutanak* mahiyetinde değerlendirilmişse de, bu ifadeler sonradan Berlin Andlaşması'nın ana metnindeki 24. madde kapsamına alınmıştır.⁵

Yunanistan bu 24. maddeyi ileri sürerek, 17 Temmuz 1878'de, yani Berlin Andlaşması'nın imzalandığı 13 Temmuz'dan dört gün sonra *Bâb-ı Âlî*'den iki ülke arasında "*tahdid-i hudud*" görüşmelerinin yapılmasını istediye de Osmanlı yönetimi buna herhangi bir cevap vermemiş, ancak gönderdiği bir sirkülerle daha önce bu türden talepleri reddettiğini hatırlatarak, bu isteklerin kabulünün çeşitli sakıncalar doğuracağını vurgulamıştır. Ne var ki, yardım ve aracılık konusunda ısrar eden Atina yönetiminin istekleri karşısında, devletler, *sorunun*(!) iki taraf arasında görüşmeler yoluyla çözümlenmesi gerektiğini tavsiye etmişlerdir; Yunanistan'ın toprak taleplerinden doğan bu Türk-Yunan krizi dört aşama geçirmiş ve sırasıyla *Preveze Konferansı* (Ocak-Mart 1879), *Birinci İstanbul Konferansı* (Ağustos-Kasım 1879), *Berlin Konferansı* (Haziran-Aralık 1880) ve *İkinci İstanbul Konferansı* (9 - 26 Mart 1881)⁶ sürecinde seyretmiştir. Bu gelişmeler, Yenişehir (Larissa) ile Tesalya bölgesinin büyük bir kısmının 24 Mayıs ve 2 Temmuz 1881 tarihli toplantı ve andlaşmalarla Osmanlı Devleti'nden alınıp Yunanistan'a verilmesiyle sonuçlanan⁷ ve böylece o tarihe kadar sadece Mora (Pelopones) yarımadasından ibaret olan Yunanistan'ın, Arta-Volos hattından geçen kuzey sınırlarını aşır genişlemesi ve yayılmaya devam etmesi yolunda önemli bir süreci de başlatmıştır. Savaşmadan toprak elde etmenin tadına varan Atina bundan sonra, Girit üzerindeki emellerine öncelik verecek ve Rumlar'ın Türkler'e karşı girişecekleri her türlü tedhiş hareketini destekleyerek, konjonktürün uygun olduğu ilk fırsatta Girit'in *enosis* yoluyla Yunanistan'a bağlanması için çaba harcayacaktı. Aynı şekilde Makedonya'ya da göz diken Yunanistan, 1890'lı yıllarda Tesalya'dan bu bölgeye yönelik çeşitli sınır tecavüzleriyle Osmanlı yönetimini tahrik edecekti; hem Girit'e hem de Makedonya'ya dönük bu faaliyetler ise 1894'de kurulan *Ethniki Eteria* adlı gizli/yarı resmî⁸ terör örgütü tarafından düzenlenecek ve sonuçta tarihe 1897 *Osmanlı-Yunan Harbi* diye geçen savaş patlak verecekti. Kurulduğu günden itibaren Girit'e silâh ve mühimmat yığmaya başlayan *Ethniki Eteria* örgütü, Yunanistan'ın o sıralarda yaşadığı siyasî ve ekonomik bunalı-

ma⁹ bakmaksızın adada *enosis* için yoğun faaliyetlere girişmekte ve Rumlar'ı Giritli Türkler'e karşı sürekli kışkırtarak kanlı olaylara yol açmaktaydı. O arada, 1896 yazında Atina'da düzenlenen modern anlamdaki ilk Olimpiyat oyunlarını çok iyi değerlendiren *Ethniki Eteria* Avrupa ve Amerika'dan gelen kabilelere yoğun propaganda yaparak, sporu siyasete âlet etmiş, böylece "Yunan davası" için taraftar ve sempatizan kazanmayı bilmişti.¹⁰ Bu aynı zamanda *Yunan tarzı propagandanın* tipik bir örneğini oluşturmaktaydı.

Böyle bir ortamda Girit'ten gelen bir telgraf Atina'yı karıştırdı; "...*Türkler Rumlar'a ateş açıyor, Türk askerleri adanın Hristiyan halkını katledecek, ümit yok...*"¹¹ şeklindeki telgraf mesajında aktarılanların gerçeklik payı ise tartışmalı olsa gerekti. Çünkü, o sıralarda olaylar tam tersine Müslüman Türklerin aleyhine gelişmekte ve yabancıların da teslim ettiği üzere, adada asıl katliâma uğrayan taraf Türkler olmaktaydı. Söz gelişi, Girit'teki son durumun görgü şahidi Fransız Victor Bérard'ın tesbitleri şu merkezdeydi: "...*Hristiyanlar* (Rumlar), *Hüseyin Mehmed'in hâmile karısı Halime'yi yere fırlatıp karnını boydan boya kestiler ve cenini çıkardılar... Mustafa Efendi'nin kızı Fatma'yı göğüslerinden sırtına kadar yardılar. Erkekleri câmide öldürüp minâreden fırlattılar ve gazla yaktılar. Köydeki köpekler her tarafta, ağızlarında yarı yanmış el ve ayak parçalarıyla koşturmaktaydı... Çocuklar da süngülenerek öldürülüyordu...*"¹² Girit'teki gerçekler 1897 Şubat'ı itibariyle böyleyken, yukarıda anılan telgrafi değerlendiren Atina yönetimi adaya kuvvet sevkettmeye başladı; bununla da yetinmeyerek Tesalya'da Osmanlı sınırına asker yağın zamanın başbakanı *Diliyannis*, Vuli'de (Yunanistan meclisi) yaptığı bir konuşmada *Girit'in artık Yunanistan'a ait olduğunu* ilân etmiş, bunun üzerine başta Atina olmak üzere bütün ülkede savaş çılgınlıkları atılmış, "*Girit'in fet-hi*"(!) için yapılan gösterilerde *Yaşasın Savaş* nidâları yükselmışti.¹³ Bu oldu-bitti karşısında harekete geçen büyük devletler adada güvenliği sağlamak amacıyla 600'er kişilik kuvvet göndermişler, böylece Yunanlılar'ın hareket serbestisi kısıtlanmıştı.¹⁴ Bunun üzerine Tesalya'da Osmanlı sınırı boyunca tahrik ve sınır ihlallerine girişen Yunanlılar, *Ethniki Eteria*'nın kışkırttığı kamuoyunun da galeyânıyla Makedonya'yı ele geçirmenin hesaplarını yapmaya başlamışlardı; buna göre, *Ethniki Eteria*'nın

ajanları vasıtasıyla Makedonya'daki Rumlar ve bölgedeki diğer Hristiyan topluluklar ayaklandırılacak, bunu Balkanlı devletlerin Osmanlı'ya açacakları savaş izleyecek, böylece Yunanistan da zafere ulaşacaktı.¹⁵

1897 HARBİ VE SONUÇLARI

1897 Nisan'ında Yunan subaylarının komutasındaki *Ethniki Eteriacı* gönüllüler Osmanlı sınırını silâh zoruyla geçmek isteyince, İstanbul yönetimi Yunanistan'a savaş ilân etti.¹⁶ 17 Nisan-18 Mayıs 1897 tarihleri arasında meydana gelen ve 'Otuz Gün Savaşı' olarak da anılan *Osmanlı-Yunan Harbi* düzenli Yunan ordusunun ağır yenilgisi ve Türkler'in kesin zaferiyle sonuçlandı;¹⁷ o arada özellikle *Dömeke Meydan Muharebesi*'nin ardından Atina yolu Türk birliklerine açılmıştı, ancak Rusya araya girerek ileri harekâta engel oldu. Çar, İstanbul'a gönderdiği bir mesajda, elde edilen zaferi kutlamasının yanı sıra, daha fazla ilerlemenin bölgede yeni karışıklıklara yol açabileceğini vurgulayarak Türk birliklerinin harekâtı durdurmasını istedi; öte yandan Yunanistan da, büyük devletlerin kabul edeceği her türlü barış şartına râzı olacağını açıklayınca¹⁸ *Bâb-ı Âlî* de mütârekeye yanaştı. 19 Mayıs 1897'de imzalanan mütârekeden¹⁹ sonra 18 Eylül'de bir ön-barış yapılarak iki ülke arasındaki savaş durumuna son verildi ve 4 Aralık 1897'de İstanbul'da varılan bir anlaşmayla da nihâi barış sağlandı.²⁰

Ne var ki, bu ağır yenilgi Giritli Rumlar'ı daha saldırgan hâle getirmişti. Bunun üzerine, Müslüman Türkler'i olduğu kadar, adada bulunan yabancı askerleri ve özellikle İngilizler'i hedef alan Rumlar'ın eylemlerini bahâne eden Londra yönetimi ilginç bir karar alarak, 1897 Ekim ayında, henüz kesin barış yapılmadan önce, Osmanlı Devleti'ne bir ultimatom verdi; buna göre Türk askerinin adadan tamamen çekilmesi isteniyordu.. Böylece Girit İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan birliklerinin kontrolüne terk edilirken, prens *Yorgo* adaya Yüksek Komiser sıfatıyla tâyin edildi. Sultan *II. Abdülhamd'in*, Yunan prensi *Yorgo*'nun yabancı uyruklu olduğu için Girit'te görevlendirilmesinin her türlü hukuka aykırı olacağı ve Osmanlı mülkü üzerinde resmî bir görev üstlenemeyeceği yolundaki itirazı ise özellikle Rusya'nın dayatması sonucunda²¹ etkili olmadı. Bu gelişmelerle birlikte, artık Osmanlı Devleti'nin -kâğıt üzerindeki hukukî

mülkiyetinin ötesinde- Girit ile hiçbir bağı kalmıyor, buna karşılık adanın Yunanistan'la birleşmesi demek olan *enosıs* için uygun bir zemin doğuyordu.²²

1897 *Harbi* her ne kadar Yunanistan'ın yenilgisiyle sonuçlanmışsa da, Atina'daki hükümetler, ve özellikle *Ethniki Eteria* toprak kazanma emellerinden asla vazgeçmeyeceklerdi. O sıralarda Bulgaristan'ın ve Sırbistan'ın Makedonya'ya dönük hesaplarına paralel olarak Yunanlılar'ın da aynı bölgeye göz dikmesi, yeni ve çok daha vahim krizlerin habercisi oluyordu. Zaten 1878 *Berlin Kongresi* ve *Andlaşması*'ndan beri, neredeyse kangrene dönüşen bir *Makedonya Sorunu* mevcuttu ve gerek Avrupa gerekse Balkan diplomasisi artık bu sorun etrafında şekillenmişti.²³ Yunanistan'daki *Ethniki Eteria*'nın birer benzeri olan Bulgar ve Sırp tedhiş örgütlerinin bölgedeki varlığı ise, durumu iyiden iyiye içinden çıkılmaz hâle getirmekteydi. *Makedonya Sorunu*'nu karmaşılaştıran bu unsurlardan biri *VMRO*, diğeri de *Sava* adlı örgütlerdi; *Ethniki Eteria* gibi 1890'ların ilk yarısında kurulan *İç-Makedonya İhtilâl Örgütü* (*VMRO: Vnatrešnata Makedonska Revolutsionerna Organizatsia-Makedonskata Osloboditelna Organizatsiya*) bir bakıma makedo-bulgar bir yapıdaydı ve Makedonya bölgesinin -yani Osmanlı Devleti'nin *Vilâyat-ı Selâse* diye adlandırdığı Manastır, Kosova, Selânik Vilâyetleri ile Drama ve Serez Sancakları'nı kapsayan havâlinin- Bulgaristan'a bağlanmasa bile, bir "Balkan Federasyonu" içerisinde özerkliğini sağlamak üzere mücadele ederken, Sırp *Sava* örgütü de Makedonya'yı Sırbistan'la birleştirmenin yollarını arıyordu.²⁴

Yunanistan'da ise başta siyasîler olmak üzere herkes Makedonya'ya göz dikmiş durumdaydı; Yunan başbakanlarından *Kharilaos Trikupis* Makedonya konusunda açıkça şunları dile getirmişti: "... (Balkanlar'da) *Büyük savaş patlak verdiğinde Makedonya* (kazanan tarafa göre) *ya Yunan ya Bulgar olacaktır... Ve biz ele geçirirsek onların hepsini Yunanlı yapacağız...*".²⁵ Böylece *Trikupis* bu ifadelerle bir gerçeğe de ışık tutmaktaydı, o da, Makedonya'nın tarih, nüfus, ırk, kültür ve hukuk açısından daha önceleri Yunanlı olmadığıydı.²⁶

Yunan emelleri bu derece açık dile getirilirken, Makedonya'da faaliyet gösteren *VMRO*'nun öncülüğünde bir ayaklanma patlak verdi; Yunan ve Sırp örgütlerine karşı olduğu kadar, bölgedeki Osmanlı yönetimini de

hedef alan VMRO 2 Ağustos 1903 tarihinde, yani Aziz Elia Günnü bir isyan hareketi başlattı. Bu bir bakıma, Makedonya'daki Slav Makedon nüfusun Yunanlılar'a ve Sırp'lar'a göre kendi millî bilincinin pekişmesine de katkısı olan bir hareketti. *İllinden Ayaklanması* (İlindensko Vostaniye)²⁷ olarak da anılan kanlı olaylar önce Manastır'da başladı ve diğer bölge şehirlerine de yayıldı, ancak Osmanlı kuvvetleri kısa sürede isyanı batırdılar ve duruma yeniden hâkim oldular.²⁸ O arada, başta Rusya ve Avusturya olmak üzere devletler, karışıklıkların bastırılmasının ardından Rumeli Vilâyeti'nin idarî taksimatının yeniden ve milliyetler esasına dayanılarak (*etnik unsurlara göre*) düzenlenmesini ve zarara uğrayanlara tazminat ödenmesini istediler.²⁹ Bu son ayaklanma Makedonya'daki tansiyonu iyiden iyiye yükseltmiş ve VMRO'nun aldığı darbeden yararlanmak isteyen Yunanlılar'ın bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına da yol açmıştı; bir taraftan son 1897 *yenilgisi*, bir taraftan da Makedonya üzerine yapılan hesaplar Yunanistan'da iç politika arenasında ve askerî çevrelerde çalkantılara sebep oluyor, öte yandan kamuoyundaki daha ciddî politika ve daha düzenli ordu beklentileri artıyordu.

1900'lerin başından itibaren ve özellikle 1903-İllinden Ayaklanması'ndan sonra Yunanlılar ile Bulgar ve Sırp çeteleri arasında Makedonya'da kanlı hesaplaşmalar meydana gelmekteydi;³⁰ her bir unsur kendi toprağını bu bölgeye doğru genişletmek için çaba harcamaktayken, Yunanistan'da *Ethniki Eteria*'dan başka bir de *Makedonya Komitesi* (*Makedoniko Komitato*) kurulmuş,³¹ bunu da 1906 Eylül'ünde genç subayların oluşturduğu bir diğer örgüt, yani *Yunan Subayları İttifakı* (ΣΕΑ: *Sindezmos Ellinon Aksiomatikon*) izlemişti.³² Ülkede siyaset alanında tam bir kargaşa yaşanırken ve ordu -söz gelişi Makedonya uğruna savaşmak gerekse- hiçbir altyapıya sahip değilken,³³ halkın memnuniyetsizliği de hâd safhaya varmıştı. Tam bu aşamada, Osmanlı Devleti bünyesinde ortaya çıkan ve bir bakıma İstanbul yönetiminin -diğer çeşitli iç ve dış faktörlerin ötesinde- *Makedonya Sorunu* karşısındaki yetersizliği sonucunda gelişen 1908-II. Meşrutiyet Hareketi Yunanistan'da da esin kaynağı oldu ve genç ordu mensuplarının öncülüğünde 1908 Ekim ayında *Askerî İttifak* (*Stratiotikos Sindezmos*) adlı bir örgüt kuruldu.³⁴ Zamanla yüksek rütbeli subayların da katıldığı bu

İttifak'ın yanı sıra basın da mevcut yönetime karşı muhalefet sesini yükseltmiş, fakat somut bir sonuç alamayınca, *Askerî İttifak*'a bağlı birlikler 14/15 Ağustos 1909'da Atina'nın varoşlarından Gudi'de toplanarak Yunan siyâsî tarihine *Gudi Darbesi* olarak geçen müdahaleyi gerçekleştirmişlerdi.³⁵ Bu darbe ile Yunanistan'da yeni bir döneme imzasını atacak olan ve Girit olaylarını yönlendirmesiyle de Atina'da ün salan hukukçu ve politikacı *Eleftherios Venizelos* iktidara gelecekti;³⁶ askerlerin yaptığı çağrıyla Aralık 1909'da kabul eden *Venizelos* 1910 yılının Ekim ayında başbakanlığa getirildi. Ülkesinde sosyal, siyasî ve hukukî alanlarda köklü reformlar yapan *Venizelos* silâhlı kuvvetlerde de büyük yenilikler gerçekleştirmiş ve iki yıl içindeki çalışmaları sonucunda, 1912'de ortaya 95.000 kişilik vurucu güce sahip³⁷ çekirdek bir ordu çıkarmıştı. Bundan sonra bütün dikkatini ve enerjisini Balkan politikasına veren ve Türk egemenliğindeki Makedonya ile güney Arnavutluk topraklarını, o arada Epir'i de ele geçirmenin hesaplarını yapan *Venizelos*, daha önceleri *Kharilaos Trikupis*'in 1890'larda deneyip de başaramadığı Balkan İttifakı teşebbüsünü gerçekleştirdi; 1911'de patlak veren Türk-İtalyan *Trablusgarb Harbi*'nin getirdiği bulanık ortamı da iyi değerlendiren *Venizelos* ikili ve çok taraflı görüşmelerle Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile birlikte 1912'de Yunanistan'ı *Balkan İttifakı* (*Balkan Ligi*)'na dahil etti.³⁸

EGE MAKEDONYASI'NIN YUNANİSTAN TARAFINDAN İŞGALİ (1912-1913)

Yunanistan'ın bir devlet olarak ilk defa tarih sahnesine çıktığı 1830 yılından itibaren *Büyük Yunanistan Hayâli*'ni yani *Megali İdea*'yı gerçekleştirmek üzere politika ürettiği ve bu yolda sürekli kuzeye doğru, öncelikle Türkler aleyhine genişleme çabası içinde olduğu bilinmektedir; 1912 yılında gerçekleşen *Balkan İttifakı* ile beraber aynı yılın sonbaharında Osmanlı Devleti'ne savaş açan Yunanistan, tarihe *Balkan Savaşları* diye geçen kanlı çatışmaların da başını çekenlerden biri olacaktı. Esas itibarıyla iki aşamada gelişen Balkan Savaşları'na yol açan etkenler arasında, tarihî *Şark Meselesi*'nin³⁹ öngördüğü Osmanlı Devleti'nin, daha doğrusu Türk egemenliği ve varlığının Balkanlar'dan uzaklaştırılması, yok edilmesi; bir de Arnavutluk ve Makedonya topraklarının Bal-

kan devletleri arasında paylaşılması sorunu yer almaktaydı. Bu çerçevede Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan kısa aralıklarla saldırıya geçtiler; 8 Ekim⁴¹ 1912'de Karadağ, 17 Ekim'de Bulgaristan ve Sırbistan, 19 Ekim'de de Yunanistan "yılların biriktirdiği ihtiraslarını gerçekleştirmek amacıyla"⁴⁰ Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Yunanlılar 26 Ekim'de Selânik'i ele geçirdiler; önemli bir liman şehri ve Ege Makedonyası'nın merkezi sayılan Selânik'in Yunan ordusunca işgali, birbirinden farklı etnik ve dinî kökenlerden gelen, fakat yüzyıllardır Osmanlı yönetiminde barış içinde birarada yaşamış olan şehir halkı için tam bir felâket olmuştu. Türkler ve Makedonlar'a karşı girişilen kıyımın yanı sıra, 1490'lardan beri burada yaşayan ve yerleşen Yahudiler de *pogrom* türünden saldırılara uğradılar. Ege Makedonyası'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle birlikte başlayan büyük bir göç ve sürgün hareketinin yanı sıra öldürme, tecâvüz, gasp, soygun ve talan dalgası da Selânik'i alt üst etti. Yunanlılar bütün sivil Türkler'e ve Slav Makedonlar'a karşı bir yıldırma hareketine ve kıyıma girişirken⁴¹ şehir nüfusunun neredeyse çoğunluğunu oluşturan ve ticaret hayatını ellerinde bulunduran Yahudiler'in de bölgeyi terk etmeleri için ne mümkünse yapmaktaydılar.⁴² Bölgede o günlere kadar azınlıkta kalmış olan Yunanlılar işgalin ardından, çoğunluğu sağlamak amacıyla Mora'dan (asıl-Yunanistan'dan) çok sayıda Yunanlı getirip yapay nüfus kaydırmalarına giderek, Makedonya'nın demografik yapısını alt üst ettiler.⁴³ İşin bir başka ilginç tarafı ise, Yunanlılar'ın o sıralarda Makedonya'yı nasıl algıladıkları konusudur; Ege Makedonyası'nın Yunanistan'ın eline geçmesi üzerine kral Yorgo'nun yayınladığı ilk *Kraliyet İradesi*'nde kullanılan ifade, bu ilginçliği yansıtmaktadır. Buna göre Yorgo Makedonya'dan 'kurtarılmış' veya 'geri alınmış toprak' şeklinde söz etmekte ve "...Yunan ordularının işgal ettiği Makedonya toprakları..." ifadesini kullanmaktaydı.⁴⁴

Bütün bunlar, aslında Makedonya ile Yunanlılık arasında tarihî ve doğal bir bağın olmadığına işaret etmekteydi; fakat Balkan Savaşı'nda asıl-Makedonya'nın %52'sini, yani yaklaşık 35.000 kilometrekarelik en büyük kısmını işgal eden Yunanlılar⁴⁵ sonraları, *Makedonya'nın zaten Yunan olduğunu* iddia ederek, kendi topraklarında azınlık durumuna düşen ve bu bölgenin yerli halkı

olan Slav Makedonlar'a azınlık hakkı dahi vermeyecek, *milliyetsizleştirme* politikasıyla beraber, onların *Slavofon Hellenler*, yani *Slavca konuşan Yunanlılar* olduklarını ileri sürerek, bu etnik azınlığın kimliğini, hattâ varlığını inkâr edeceklerdi.⁴⁶ İkinci Balkan Savaşı'nda da, ileri harekâta geçen Yunan birliklerinin karşılıklarına çıkan ve *Hellen olmayan* bütün insanları katlettiği bilinmektedir; o yıllarda Balkan Savaşları hakkında raporlar düzenleyen *Carnegie Foundation*'ın verileri arasında, Yunanlı askerlerin evlerine yazdıkları mektuplarda anlattıkları akıl almaz uygulamalar da bulunmaktaydı. Buna göre, askerler şu türden anekdotları kaleme almışlardı: "...burada işgal edip yakıtığımız köylerin külleri üstünde oturuyoruz...Genç-yaşlı, cinsiyet ayırmadan bütün Bulgarlar'ı öldürüyoruz...Bize verilen talimatlar doğrultusunda karşımıza çıkan bütün Bulgarlar'ı öldürüp evlerini yakıyoruz...Bize, Bulgarlar'ı boğazlamak ve evlerini yakma talimatı veriliyor...Esir aldığımız bütün Bulgarlar'ı süngüleyerek ve kafalarını keserek öldürdük...Negrita'da esir aldığımız 1200 Bulgar'dan 41'i hayatta kaldı..."⁴⁷ Ege Makedonyası'na yönelik Yunan ileri harekâtında Kalkış'a gelen birliklerin savunmasız bütün Makedonları çocuk, yaşlı, kadın ayırdetmeksizin katlettikleri, o arada hastaneleri dahi ateşe verdikleri aynı kaynaklarca belirtilmektedir; buna göre sadece Kalkış'ta 40 köyü, 4725 evi yakıp yıkan Yunanlılar, aralarında 11 bebeğin de bulunduğu 475 kişiyi ormana götürüp katletmiş, öldürdükleri şahısları soymuş ve bir toplu mezara gömmüşlerdir. Kalkış'daki bu vahşet sırasında, Yunanlı askerler üç gün içerisinde 365 Makedon ve Türk kadınına tecâvüz etmiş, ayrıca altın vb. değerli eşyalarıyla paralarını da almış, peşinden hepsini öldürmüşlerdir.⁴⁸ Bundan başka, yabancı gazetecilerin gözü önünde 200 Makedon erkeğini şehrin meydanında toplayan Yunanlılar, bunları da ormana götürüp katletmiş ve gene toplu mezarlara gömmüşlerdir.⁴⁹ Bu vak'alar aslında Balkan Savaşları'ndaki Yunan cephelerinden sadece tek bir kesittir; Yanya'dan Selânik'e, Edessa'ya ve Lerin'den Kalkış'a, Serrez'e, oradan Drama'ya kadarki coğrafyada yaşananların yalnızca bir bölümüdür.

Bütün bunlar *Megali İdea*, *Büyük Yunanistan* ve *Uygar Hellenizm Dâvası* uğruna yapılmıştır. Yunanistan'ın, kökleri XIX. yüzyıla inen bu sınır tanımaz ve kan dökücü yayımlacılığını açıklamaya çalışan, öte yandan Make-

donya'nın Yunan toprağı olageldiğini ispatlamak için çaba harcayan Yunanlı araştırmacılar, elbette yukarıdaki olaylardan söz etmemektedir; bunlar Yunan milliyetçiliğini ve karşılaşılan sorunları genel olarak, XIX. yüzyıl Balkan milliyetçiliğinin 'Büyük...' idealleriyle (Büyük Yunanistan, Büyük Bulgaristan veya Sırbistan gibi) millî romantizmin birleşmesi ve esir kardeşlerini kurtarma çabaları şeklinde açıklamaktadırlar.⁵⁰ Gerekçeler ne olursa olsun, Yunanistan'ın XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçildiği dönemde sergilediği yayılmacı politikalar, sadece Osmanlı Devleti'ni değil, fakat bütün Balkanlar'ı olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgenin demografik yapısından, insan ve şehir adlarına kadar herşeyi *Hellenleştir*en yeni Yunanlılar (neo-Grekler), *Hellen* olmayan her eseri ya yok etmiş ya da yok olmaya terk etmişlerdir. Ayrıca, getirdiği sonuçların kalıcılığı bakımından, Yunanistan'ın savaşarak toprak elde ettiği ilk ve tek savaş süreci bu Balkan Savaşları olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'tan -önce Enez-Midye hattına, daha sonra şehrin ikinci Balkan Savaşı'nda kurtarılmasıyla birlikte- Edirne'ye kadarki bütün topraklarını kaybetmesine yol açan Balkan Savaşları, diğer Balkanlı devletçiklerin toprak kazanmalarına yol açmıştır. Bunlar arasında Yunanistan en büyük payı almış ve savaşlardan önce 63.211 kilometrekare olan arazisini, işgal ettiği Ege Makedonyası, Epir, Doğu Ege Adaları ve Girit'le beraber 121.794 kilometrekareye çıkarmış⁵¹ ve Yunanistan'ın bu kazanımları, Adalar sorunu dışında, sırasıyla *Londra* (30 Mayıs 1913), *Bükreş* (10 Ağustos 1913) ve *Atina* (14 Kasım 1913) *Andaşmaları*'yla tescil edilmiştir.⁵²

SONUÇ

1897 *Osmanlı-Yunan Harbi* Yunanistan'ın kesin ve ağır yenilgiye uğradığı bir savaş olmuştur; buna rağmen, Atina hükümetleri bir devlet felsefesi olarak gördükleri, bütün zamanlar için geçerli saydıkları ve konjonktürün elverdiği her fırsatta güttükleri *Megali İdea* politikasını

1897 *Harbi*'nden sonra da sürdürmüşlerdir. Bir tür *varoluş felsefesi* şeklinde algıladıkları anlaşılan bu *Megali İdea*'nın, yani "beş denizli iki kıt'alı Büyük Yunanistan"⁵³ kurma hayâlinin, tek tek *enosis* adımlarıyla gerçekleşmesi için gereken her yola ve yöneme başvurabilen Yunanistan, ele geçirdiği toprakların yerli halkını sindirmek, onları göçe zorlamak veya asimile etmek konusunda da ne derece kararlı olduğunu, Balkan Savaşları'nda işgal ettiği Ege Makedonyası'nda kanıtlamıştır.

İster 1864'de olduğu gibi İyon Adaları'nın İngiltere tarafından kendisine bağışlanmasıyla, ister 1881'de Tesalya'nın diplomatik manevralarla ele geçirilmesiyle, isterse Balkan Savaşları'nda elde ettiği toprakların Yunanistan'a katılmasıyla gerçekleşsin, bunların hepsi aslında birer *enosis* adımı olmuştur. Böylece ilk kurulduğu 1830 yılındaki yaklaşık 65.000 kilometrekarelik yüzölçümünü Balkan Savaşları'nda 121.794 kilometrekareye çıkaran Yunanistan, bunun en büyük kısmını Ege Makedonyası'nı işgal ederek ele geçirmiştir. Tarih, hukuk, ırk, kültür ve dil açılarından Makedonya ile herhangi bir bağı veya bağlantısı bulunmayan Yunanistan, 1897 yenilgisinden 15 yıl gibi kısa bir süre sonra, ısrarla güttüğü yayılmacı zihniyet sayesinde bu bölgeyi egemenliği altına almıştır.

Tarihî olaylar göstermektedir ki, Yunanistan'la komşu olan bütün devletlerin ve milletlerin bu ülkeyle geliştirecekleri ilişkilerde son derece duyarlı olmaları ve kendi geleceklerinin sürekli bir *Megali İdea* tehdidi altında bulunduğunu görmeleri gerekmektedir. En ağır yenilgileri izleyen dönemlerde dahi, kendisine komşu durumundaki milletleri öncelikli olarak *Hellen Dâvası'nın Engeli* şeklinde algılayan ve her şeye rağmen toprak kazanımına dönük beklentileri olan Yunanistan'ın izlediği bütün politikaların temel kriteri, yakın tarihte de görüldüğü üzere bu *Hellen-merkezli* yani *Helleno-santrik* yaklaşımlar olmuştur; bunun değiştiğini ileri sürmek veya zannetmek ise tarihi bilmemek demektir.

1 Berlin Kongresi ve getirdikleri hakkında etraflı bilgi için bkz.: W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, London 1938; ayrıca, Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997. Aya Stefanos ile Berlin Andaşmaları'nın mukayesesi için bkz.: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, Kısım I, Ankara 1983, s. 3-4; Gül Tokay, *Aya Stefanos'tan Berlin Andaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)*, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempo-

yuma Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 188-202.

2 Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev.: Zaven Biberyan, İstanbul 1999 (1975'in ikinci baskısı; 1913'ün tıpkı basımı), s. 74.

3 Gül Tokay - *Makedonya Sorunu - Jön Türk İhtilâlinin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul 1996, s. 12.

4 Armaoğlu, a.g.e., s. 543.

5 Armaoğlu, aynı yer.

- 6 Armaoğlu, a.g.e., s. 543-546.
- 7 Armaoğlu, a.g.e., s. 546; ayrıca, Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase-A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, Thessaloniki 1968, s. 20.
- 8 *Etniki Eteria* ile ilgili olarak bkz.: *Ektthesis ton Pepragmenon ipo tis Ethnikis Eterias*, en Athine ek to tipografii, P.D. Sakellariu 1897; ayrıca, Theodore George Tatsios, *The Megali Idea and The Greek-Turkish War of 1897*, New York 1984, s. 87.
- 9 Yunanistan'ın 1890'lar itibariyle içinde bulunduğu durum hk. bkz.: M.Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988, s. 37-43.
- 10 Tatsios, aynı yer.
- 11 Tatsios, a.g.e., s. 91.
- 12 Victor Bérard, *Les affaires de Crète*, second edition, Paris 1900, s. 275'den nakleden: Pierre Oberling, *The Road to Bellapais*, New York 1982, s. 45.
- 13 Süleyman Kocabaş, *Tarihî ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi*, Tarihî Türkiye Üzerine Emeller Serisi: 2, İstanbul 1984, s. 103.
- 14 Armaoğlu, a.g.e., s. 561.
- 15 Armaoğlu, aynı yer.
- 16 Tatsios, a.g.e., s. 110-112.
- 17 S. Victor Papacosma, *The Military in Greek Politics*, Kent State University Press 1977, s. 11-12; bu savaş hakkındaki ilginç yorum ve izlenimlerin o dönemde kaleme alınmış- el yazması bir derlemesi için bkz.: 1897 *Türk-Yunan Savaşı (Tesalya Tarihi)* (Tesalya Tarihi 1313) Yayına Haz.: Bayram Kodaman, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993. Yunan ordusunun durumu hakkında bir İngiliz yüzbaşısının izlenimleri için bkz.: W. Kinnaird Rose, *With The Greeks in Thessaly*, London 1897, s. 26-33.
- 18 Yunanistan'ın teslim olmaya ne kadar hazır olduğu ve mütarekeyi büyük devletlerin aracılığına bıraktığı şekli hk. bkz.: Rose, a.g.e., s. 215-218.
- 19 Bu mütareke belgesi ve şartları için bkz.: 1897 *Osmanlı-Yunan Harbi*, T.C. Gen. Kur. Bşk.lığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No: 6, Ankara 1965, s. 260.
- 20 Charles Strupp (Karl Strupp), *La situation internationale de la Grèce (1821-1917)*, Zürich 1917, s. 207-214.
- 21 Armaoğlu, a.g.e., s. 563.
- 22 Yunanistan'ın ve Rumlar'ın Girit'te uyguladıkları taktiği, 1954-1974 yılları arasında Kıbrıs'ta da tekrar denedikleri, bu çerçevede ortaklaşa kışkırtma eylemlerine giriştikleri ve gene *enosis* amacıyla kanlı terör saldırılarında hem İngilizleri hem de Türkleri hedef aldıkları burada hatırlanmalıdır.
- 23 L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1963, s. 517.
- 24 VMRO'nun bu amacı konusunda bkz.: Tokay, a.g.e., s. 37; bu örgütlerin ve özellikle VMRO'nun kuruluşu ve faaliyetleri hk. bkz.: Stavrianos, a.g.e., s. 519-524; ayrıca, Stephen Fisher Galati, *The Internal Macedonian Revolutionary Organisation: Its Significance in Wars of National Liberation, East European Quarterly*, vol. 6 (1973), nr. 4, s. 454-472; Jutta de Jong, *Der nationale Kern des makedonischen Problems*, Frankfurt am Main 1982, s. 141-162.
- 25 Kharilaos Trikupis, *History of the Greek People*, vol. 14 - Athens Publishing- (tarih yok), s. 18'den nakleden John Shea, *Macedonia and Greece- The Struggle to Define a New Balkan Nation*, London 1997, s. 101.
- 26 Gerçekten de Yunanistan 1913'de işgal ettikten sonra bu bölgeye ancak 1988'de resmen Makedonya adını verecektir; 75 yıl boyunca, 1988'e kadar *Kuzey Yunanistan* (vorio Elladas) olarak anılan bölgeyle ilgili olarak bir *Kuzey Yunanistan Bakanlığı*'nin kurulduğu ve uzun yıllar faaliyet gösterdiği bilinmektedir.
- 27 Yovan Pavlovski-Mişel Pavlovski, *Makedonya vçera i danas* (Makedonya Dün ve Bugün), Skopje 1996, s. 152-153.
- 28 Bu ayaklanmaya yol açan gelişmeler ve ayaklanma hk. bkz.: Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, (2.baskı), Ankara 1987, s. 119-174; Tokay, a.g.e., s. 31-48; ayrıca, Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer (von der Frühzeit bis zur Gegenwart)*, 3. Auflage, München 1995, s. 180-181; Pavlovski-Pavlovski, a.g.e., s. 153-157.
- 29 Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1944, s. 93
- 30 Yunanlılar, resmî veya sivil halk boyutunda Makedonya bölgesinde aralıksız tedhiş eylemlerine girişmişler ve o arada, Bulgar, Makedon, Ulah veya Hristiyan Arnavutlar ile Yahudiler'e ve elbette Müslüman Türkler'e ve Arnavutlara'a karşı kanlı eylemler gerçekleştirmiş ve sayısız öldürme, yaralama ve hırsızlık olaylarına yol açmışlardır; bu konuda etraflı ve birinci derecede bilgi ve belgeler için bkz.: *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi, I-Balkanlar'da Yunan Mezâlimi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 22, Ankara 1995, NU: 4-81, s. 64-214 (orijinal belgeler: s. 400-579); Yunanlılar'ın Makedonya'daki faaliyetleri için ayrıca bkz.: Douglas Dakin, *British Sources concerning the Greek Struggle in Macedonia, Balkan Studies*, Vol.: 2, Nr.: 1, Thessaloniki 1961, s. 71-84.
- 31 Hariton Korisis, *Die politischen Parteien Griechenlands (1821-1910)*, Nürnberg 1966, s. 177; Pavlos Tzermias, *Neugriechische Geschichte-Eine Einführung*, Tübingen-Basel 1993 (2. Auflage), s. 116.
- 32 *Eleftherios Venizelos Arşivi* (Benaki Müzesi, Atina), Arşiv Dosya Nu. 352.
- 33 bu dönemde Yunan siyasî hayatında yaşanan kriz hk. bkz.: Korisis, a.g.e., s. 178, 183-203.
- 34 bu örgütün kuruluşu hakkında bkz.: N(ikolaos). K. Zorbas, *Apomimonev-mata i pliroforie peri ton simvadon kata tin dhiarkhion tis Epanastaseos tis 15is Avgustu* 1909, Athine 1925, s. 12 v.d.; ayrıca, Gregor Manousakis, *Hellas-Wobin? (Das Verhältnis von Militär und Politik in Griechenland seit 1900)*, Godesberg 1967, s. 41, 44-45; Korisis, a.g.e., s. 179.
- 35 *Gudi Darbesi* hk. bkz.: H. Charles Woods, *La revolution militaire en Grèce (1909)*, *La Turquie et ses Voisins*, (Edt. E. Guilmoto), Librairie Orientale et Americaine (1911), s. 271-300; Papacosma, a.g.e., s. 67-70; Korisis, a.g.e., s. 180; bu darbe hakkında Türkçe bir araştırma için bkz.: M.Murat Hatipoğlu, 1909 Gudi Darbesi'nin Yunan Siyasî ve Askerî Hayatındaki Yeri ve Türk-Yunan İlişkilerinde Oynadığı Rol, *Hacettepe Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, S. 2, Ankara 1985, s. 63-80.
- 36 *Venizelos'un* iktidara gelişi ve Yunanistan'daki reformlar hk. bkz.: Tzermias, a.g.e., s. 111-114; ayrıca, bu dönemi ele alan Türkçe bir araştırma için bkz.: M. Murat Hatipoğlu, *Eleftherios Venizelos'un 1910 Yılında İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar)*, Üçüncü Askerî Tarih Semineri-Bildiriler, Ankara 1986, s. 456-468.
- 37 *Venizelos'un* reform hareketleri için bkz.: Nikolaos Terzis, *Die reformpädagogische Bewegung Griechenlands zwischen Traditionalismus und Modernisierung (1902-1920)*, Frankfurt a.M.1980, s. 30-31. Yunanistan'ın 1912-1913 yıllarındaki askerî gücü 11 Tümen çapındaydı; bu konuda bir Avusturya askerî yayını için bkz.: k.u.k. Generalstabe, *Die griechische Armee-September 1915*, Wien (tarih yok).
- 38 Balkan ittifak anlaşmaları ve ayrıca o sırada Avrupalı devletlerin tutumu hakkında etraflı bilgi için bkz.: Armaoğlu, a.g.e., s. 654-666; *Balkan İttifakı'nın* Yunanistan açısından bir değerlendirmesi için bkz.: A. A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture and After*, London 1937, s. 198.
- 39 *Şark Meselesi* için bkz.: Bayram Kodaman, *İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi, Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdülhalûk M. Çay Armağanı*, c. I, Ankara 1998, s. 621-640.
- 40 Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih (1789-1960)*, Ankara 1973, s. 339.
- 41 Yunanlı yetkililerin asimilasyon ve kültüroisid uygulamalarına boyun eğmeyen, Yunancayı reddederek ana dillerinde konuşmakta ısrar eden bir çok insan sözde "ibret olsun" diye ve yıldırma amacıyla dillerinden çengellenerek asılmışlardır; bunlardan biri de, 1980'lerden beri Ege Makedonyası'ndaki Makedon etnik azınlığın insan haklarını savunan *Hristos Sidbiropulos'un* dedesi idi: Shea, a.g.e., s. 138-139.
- 42 Yahudiler'e karşı girişilen saldırılar ve öldürme olayları hk. bkz.: Rena Molho, *Popular Antisemitism and State Policy in Salonika during the City's*

- Annexation to Greece, Jewish Social Studies*, 50, 3-4, 1993, s. 253-256; ayrıca, Mina Rosen, *The Archives of the Salonika Community as a Key of the Economic Life of the Jews of Salonika between the two Wars -Desiderata, Possibilities and Constraints*, *Thessaloniki Epanğelmata paragogi- emborio kinoniki zoi, 18os-20os eonas, Meletes Epanğelmatika Epimelitia Thessalonikis*, Thessaloniki 1997, s. 121-122.
- 43 Molho, a.g.m., s. 255.
- 44 Shea, a.g.e., s. 105.
- 45 Balkan Savaşları'nda Makedonya'nın *Vardar* bölgesini Sırplar, *Pirin* bölgesini Bulgarlar. *Ege Makedonyası* diye anılan ve Selânik'i de içeren bölgesini ise Yunanlılar işgal edip paylaşmışlardır; işgal edilen Ege Makedonyası hakkında etraflı bilgi için bkz.: Todor Simovski, *Naselenite Mesta vo Egeyska Makedoniya*, kniga prva, Skopje 1978, s. 457.
- 46 Bu inkâr politikasının günümüze kadar sürdüğü bilinmekte ve Yunanistan çeşitli insan hakları örgütleri tarafından sık sık kınanmakta, hakkında çeşitli raporlar düzenlenmektedir;bunlara birer örnek olarak bkz.: *Denying Ethnic Identity: The Macedonians of Greece*, Human Rights Watch/Helsinki, New York 1994 veya *Report 1996-Human Rights Violations Against Ethnic Macedonians*, Macedonian Human Rights Movement of Canada, Toronto 1996; ayrıca, *Panorama*, Vol.: 2, Nr.: 1, Macedonian Cultural Society/SKRA, Adelaide (Australia), 1996, s. 19 v.d.
- 47 *Carnegie Foundation*'dan naklen: <http://www.amu.edu.tr/~inaf>, 04.08.1999. Burada *Bulgar* kavramıyla büyük ölçüde *Slav Makedonlar* kastedilmektedir. O tarihlerde Makedon halkının da *Bulgar Eksarhlığı*'na bağlı olması dolayısıyla, o kiliseye mensup herkes *Bulgar* olarak nitelenmekteydi.
- 48 Aynı yer.
- 49 Aynı yer.
- 50 Basil G. Gounaris, *Social Cleavages and National "Awakening" in Ottoman Macedonia*, *East European Quarterly*, XXIX, No. 4, January 1996; Thanos Veremis-*The Revival of the Macedonian Question 1991-1995, Ourselves and Others -The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912* (Edited by Peter Mackridge and Eleni Yannakakis), Oxford- New York 1997; Pavlos Tzermias, *Neugriechische Geschichte-Eine Einführung*, 2. Auflage, Tübingen-Basel 1993; ayrıca, devlet güdümlü Yunanlı bilim adamı Prof. Dr. Evangelos Kofos 'un da Makedonya'nın tarihi ve bugünü açısından bu doğrultuda *gereğeler* ileri sürdüğü bilinmektedir: Shea, a.g.e., s. 110, 308.
- 51 Yunanistan'ın yayılma sürecinde elde ettiği topraklar ve yüzölçümünün büyümesi hk. bkz.: *Griechenland*, *Südosteuropa-Handbuch* (Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen), Göttingen 1980, s. 376-377; ayrıca, Armaoğlu, a.g.e. (1997), s. 693-694.
- 52 Armaoğlu, a.g.e., s. 679, 688-691. Adalar sorunu hk. bkz.: Armaoğlu, aynı eser, s. 691.
- 53 *Beş deniz* ile kastedilen *İyon Denizi*, *Akdeniz*, *Ege denizi*, *Marmara ve Karadeniz*'dir; *Yunanistan* ile *Anadolu* kara parçaları da *iki kıt'ayı* anlatmaktadır. Böylece Marmara'da *İstanbul* (Konstantinopolis) ile Doğu Karadeniz'de kurguladıkları bir *Pontus* devleti, adı geçen yayılmacı *Megali İdea* projesinin hedefleri arasında yer almakta, Ege üzerinden de Batı Anadolu'yu (İyonya) bu kurgularına dahil etmektedirler.

1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI'NIN SOSYAL, SİYASAL VE KÜLTÜREL SONUÇLARI

YRD. DOÇ. DR. M. METİN HÜLAGÜ
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin ortaya çıkış sebebi Girit hadisesi olmuştur. Bu hadise ise Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsü içerisinde her türlü hakka sahip olarak yaşayan Yunanlıların teşvik ve ifsadlarının bir neticesi olarak meydana gelmiştir. Yunan Hükûmeti, Girit'te meydana getirdiği kargaşayı sadece yerli eşkıya elinde bırakmamış, aynı zamanda kendi ahali-sinden tertip ettiği silahlı eşkıya fırkalarını düzenli askerleriyle birlikte adaya musallat etmiştir. Diğer taraftan deniz kuvvetlerini de Girit'in zapt ve istilasını maksadıyla ada sularına göndermiştir. Yunanistan'ın bu gayet aleni tecavüzkarlığı nedeniyledir ki, adada muayyen yerlerde yaşayan Müslüman halk ve zayıf bulunduğu noktalarda Osmanlı askerleri, hiç bir medeniyet ve milletin kabul edemeyeceği vahşi ve gaddar bir surette kadın, erkek ve çocuk ayırımı yapılmadan katle tabi tutulmuşlardır. Bu nedenle savaşa sebebiyet veren Girit meselesini, başlan-gıçtan Halepa Mükavelesi'nin ilanına kadar olan birinci dönem; Halepa Mukavelesi'nin ilanından bu mukavele-nin devletçe tadiline (25 Ekim 1889) kadar olan ikinci dönem; 1889 tarihinden yeniden uygulamaya konduğu 24 Haziran 1896 tarihine kadar olan üçüncü dönem; 1896 tarihinden Yunanlıların Girit'e donanma ve asker sevketmeye başladıkları 1897 tarihine kadar olan dör-düncü dönem; Büyük Devletler'in Girit'e muhtariyet ilanı ile adanın Osmanlı askerlerinden arındırılması ile Osmanlı hakimiyetinin fiilen son bulduğu tarihe kadar olan beşinci dönem; ve nihayet mezkur tarihten Balkan Savaşı neticesinde Girit'in Yunanistan'a terkine kadar olan altıncı dönem¹ şeklinde safhalara ayırmak müm-kündür.

Topraklarının bütünlüğünü muhafaza etmek ve hü-kümlük haklarını korumak mecburiyetinde olan her

devlet gibi Osmanlı Devleti de, Yunan Hükûmeti'nin adeta bir şekavet ve Osmanlı topraklarını gaspetme kabi-linden olan mezkur hareket ve muamelesine karşı her türlü şiddet hareketi icrasında bulunmakta muhtar iken, olaylar karşısında adilâne hareket edeceklerine, itimat et-tiği Büyük Devletler'in kararlarına riayet ve onlarla bir-likte hareket etmiş, topraklarının bütünlüğünün muha-fazası şartıyla mezkur devletlerin her türlü tavsiye ve ih-tarlarını kabul etmiştir.

Girit'te meydana gelen olayların Büyük Devletleri de meşgul ettiği bir sırada Yunanistan'ın hudut cihetin-den yapmış olduğu tecavüzlere Osmanlı Devleti tarafın-dan önceleri teenni ile yaklaşmış, fakat olayların diplo-masi yoluyla önlenmesinin mümkün olmadığının anla-şılması üzerine, uzun müzakerelerden sonra, Osmanlı Hükûmeti'nce savaşa karar verilmiştir. Savaş sebebiyle, Rumeli'nin Yunan hududundan Anadolu'nun şark hu-duduna kadar Osmanlı Devleti askerî sınıflarından mü-him bir kısmının silah altına alınması söz konusu olmuş, bu durum ise ziraat ve ticaret bakımından bir çok zarara sebebiyet vermiştir. Savaş hali, devletçe karşılanmak üze-re fevkalade masrafların vuku bulmasına neden olduğu gibi, bir hayli askerinin de şehit düşmesini doğurmuştur. Ayrıca bu savaşın vukuu ile zaten malî buhrandan dolayı zoraki uygulanma imkanı bulan ıslahat çalışmaları da kesintiye uğramış, dikkatler başka ve daha acil noktalara çevrilmiştir.

Yunanistan, hududun müsait bulunduğu muayyen noktalarından istifade ile Makedonya'da bir ihtilal çıkar-mak ve böyle bir durumla hem Osmanlı Devleti ve hem de Avrupa genel barışının muhafazası konusunda mütte-

fık olan Büyük Devletler'in menfaatleri aleyhine bir durum meydana getirmek ve dolayısıyla da bir şeyler kazanmak istemişse de, savaşın Osmanlı Devleti lehine neticelenmesi Büyük Devletler'in de arzuları hilafına olan böyle bir tehlikeyi fiilen ve maddeten gerçekleşmekten alıkoymuştur.

Osmanlı kuvvetlerinin elde ettiği muzafferiyetler, içeride olduğu kadar, Mısır,² Tahran,³ Hindistan,⁴ Mesi-na,⁵ Açe⁶ ve sair yerlerde büyük şenlikler ve heyecanlı konuşmaların yapıldığı, toplantıların düzenlendiği⁷ bir ortam içerisinde karşılanmış, Osmanlı himayesine tekrar dönülmesini gündeme getirmiş,⁸ Osmanlı Hilafeti'ne karşı duyulan kalbî bağlılığın yeniden canlanmasına,⁹ Türkistan, Madagaskar ve Cezayir Müslümanları arasında karışıklıkların çıkmasına¹⁰ ve İngiltere'nin dikkatlerini yeniden Hilafet meselesine çevirmesine¹¹ sebebiyet vermiştir. Böyle bir durum ise hiç şüphesiz, II. Abdülhamid'in uygulamaya koyduğu İslamcılık politikasını kolaylaştıran, geliştiren ve genelleştiren bir unsur olmuştur.

Elde edilen galibiyet dolayısıyla zafere susamış Türk halkı muzafferiyetin gurur ve sevincini tatmış, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de İstanbul'a gelişi ve İslamiyet'e yakın olduğu hissini uyandırması, halkın Padişah'a karşı duyduğu bağlılık ve itimadı daha da artırmıştır. Abdülhamid, gerek elde edilen askerî zaferin ve gerekse halk tarafından kendisine karşı duyulan teveccühün bir neticesi olarak Gâzilik ünvanını almış ve yine mezkur sebeplerden dolayı Abdülhamid yönetimine karşı süre gelen muhalefet de bir noktaya kadar sinmiş ve sindirilmiştir.

Bu savaşın önemli neticelerinden bir diğeri de İkinci Meşrutiyet Hükûmetleri'nin deniz politikasını etkilemiş olmasıdır.¹²

Yaşanan bu savaş ve özellikle Dömeke muzafferiyeti ile, Osmanlı ordusunun 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda zedelenmiş olan prestiji düzeltilmeye çalışılmış, bir taraftan mevcut Osmanlı Devleti'nin askerî güç ve kuvveti ortaya konurken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti hakkında Avrupa nazarında oluşan *Hasta Adam* imajı kısmen de olsa silinmiştir.¹³ Çünkü bu tarihe ve muzafferiyete kadar Osmanlı ordusunun harp gücüne itimat edilmemiş, bu teşkilatın da diğerlerinden farklı olmadığına inanılmıştır. Diğer taraftan, seferberlik ilan edildiği zaman hazineye ihtiyaca kafi bir miktarda paranın olmaması yanında, kredi bulma imkanının da olmayışı Avrupa Devletleri'ne hak verir bir vaziyet meydana getirmiştir. Ancak bu savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin durumunun zannedildiği kadar kötü olmadığı ve aleyhindeki hainâne planların kolay kolay gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmıştır. Lord Salisbury'nin ifadesi ile, Osmanlı Devleti kazanılan bu savaşla yaşama kabiliyetini isbat etmiş,¹⁴ ömrünü yaklaşık yirmi yıl gibi bir süre daha uzatmaya muvaffak olmuştur.

Osmanlı Devleti açısından Yunan meselesinin, hukukun muhafazası ve güç yetirme olarak özetlenebilecek, iki önemli hususiyeti söz konusu olmuştur.¹⁵ Osmanlı Hükûmeti bu mülahazalarla savaşa müracaat etmiş ve savaş meydanında belirgin bir başarı göstermişse de, mezkur başarıyı ne yazık ki Büyük Devletler'in Yunanistan'ı himayeleri yüzünden diplomasi alanında ve barış masasında gösterememiş, elde ettiği askerî başarıyı ne coğrafi ve ne de malî açıdan önemli sayılabilecek bir neticeye ulaştıramamıştır. Zira elde edilen yerler iade olunduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin bu savaş için sarfetmek mecburiyetinde kaldığı paranın genel miktarı 10-12 milyon Osmanlı lirası kadar bir meblağa ulaştığı halde, Yunanistan'dan ancak 4.100.000 liralık bir savaş tazminatı alınabilmiştir.¹⁶ Önce Teselya, arkasından hükümlanlık haklarına riayet olunacağına dair Büyük Devletler'ce mükerrer verilen teminatlara rağmen Girit'in kaybı ile yüz yüze gelinmiş ve bu olumsuzlukları bu topraklarda yaşayan Müslüman halkın göçü takip etmiştir. Göç etmeyip kalanlar ise sistemli bir katliama muhatap olmuş, 1897'den sonra 135.000¹⁷ Türkün ölümü ile mevcudiyetlerinin ekserisi son bulmuştur. Fakat bununla birlikte bu savaşın cereyan etmesi -ve siyasi sonucu bir tarafa zaferle neticelenmiş olması Epir'den, Makedonya'dan ve sair yerlerden toprak verme tavizinde bulunarak meselelerin barış yolu ile halledilmesi yoluna gidilmesi halinde ortaya çıkacak yeni taleplerin bertaraf edilmesi ve Balkan Devletleri'nin, tabir caiz ise, gözlerini korkutması ve mütecaviz bir politika izlemelerine fırsat vermemesi bakımından önem arzeder.

Yunanistan'ın savaş meydanındaki yenilgisi ise Büyük Devletler sayesinde barış masasında zafere dönüş-

müş, ilk defa Lozan müzakerelerinde aksi yaşanacak olan, Yunanistan'ın mağlubiyetlerle gelişme ve büyümesi bu savaş sonunda bir kez daha görülmüştür. Ancak bu siyasi başarı yanında Yunanistan maddeten ve manen mağlup olmuş; ordusunun ve donanmasının zayıflığı tezahür etmiş, zaten iyi olmayan mali durumu savaş tazminatı ödemeye mahkum olmakla, kısa bir süre için de olsa, daha da kötüleşmiş ve maliyesi kontrol altına girmiş; Girit ve Makedonya'ya yönelik politikasından bir süre için vazgeçmesi gerekmiştir. Ancak bütün bu olumsuzluklar ve maruz kalınan moral bozukluğu Yunan millî ihtiraslarını, Megali İdea mefkure ve faaliyetlerini tamamiyle izale etmeye kafi gelememiştir. Balkan Harbi'ndeki başarı ile uğramış olduğu moral bozukluğundan kurtulan Yunanistan aynı zamanda Girit, Epir ve Makedonya'ya ilaveten Midilli, Sakız, Sisam ve Limni adalarını da almış, Birinci Dünya Savaşı neticesinde ise Batı Trakya'yı topraklarına katmıştır.

Büyük Devletler, Balkan Savaşı'nda ve hatta son Kardak Kriz'inde tekerrürüne şahit olduğumuz, ilk silaha sarılacak ve savaşı başlatacak tarafın bütün mesuliyeti yüklenmiş olacağı ve hiç bir surette savaştan fayda görmeyeceği ilanında bulunmuşlarsa da, savaşa yol açan olayların önüne geçme noktasında oldukça yavaş bir davranış sergilemişlerdir. Büyük Devletler'in Girit'teki olaylara yaklaşımları gayet yavaş, tarafsız ve hafif olurken kendi sömürgelerinde aynı durumda bulunan halka gayet sert ve şiddetli tedbirlerle mukabelede bulunmayı ihmal etmemişlerdir.¹⁸ Savaş öncesinde adada cereyan etmekte olan olaylara müdahale ederek buraya sevk etmiş oldukları deniz ve kara kuvvetleri, Girit'teki mevcut ve müstakbel kargaşa ve isyanlara nihayet veremediği ve savaşı bertaraf edemediği gibi, Büyük Devletler'in sulh müzakerelerine iştiraki de ne Girit meselesini ve ne de iki devlet arasındaki anlaşmazlıkları halletmeye kafi gelmiştir. Savaş sonrasında Yunanistan Osmanlı Hükûmeti'ni bir takım istihkâmlar yapmaya mecbur kılarak¹⁹ sınır tecavüzleri ve genişleme politikasını devam ettirmiş, bu yolda Etniki Eteryâ Cemiyeti üyelerini kullanmış, silah ve rehberlik açısından bunlara yardımda bulunmaktan vazgeçmemiştir.²⁰ Bu nedenle Büyük Devletler'in müdahalesi adaya barışı getirme yerine buradaki kargaşayı daha da artırmış ve nihayet Girit'in kaybını intaç et-

miştir. Zaten Avrupa Devletleri'nin müdahil olduğu hemen hiç bir mesele ne dün ve ne de bugün tam bir çözüme kavuşmamıştır. Bugün *Barış Gücü* adı altında hareket eden kuvvetlerin barışı sağlama yerine savaşa seyirci kaldıkları bulundukları hemen her noktadaki icraatları ile kendini göstermiş ve bu iddiayı ispat etmiştir.

Büyük Devletler savaş sonrasında ise savaş öncesi beyanlarının aksine, evvela Teselya'yı vermek, sınır düzenlemelerinde Yunanistan lehine bulunmak, Yunanistan'ın muhtelif yerlerdeki isyanları teşvik eder tutumuna göz yummak ve nihayet savaşın müsebbibi va mağlubu olmasına rağmen onu korumak, Girit'e muhtariyet vererek Prens Yorgi'yi adaya vali yapmak suretiyle, vücutta getirmiş oldukları Yunanistan'ı mükafaatlandırmış ve ileriye yönelik emellerini daha da artırmışlardır. Esasen Yunan tarihi bir Avrupa Devletleri himaye ve destek tarihi olmuştur denilebilir. Zira bağımsızlığını Çarlık Rusyası, İngiltere ve Fransa'nın yardımları ile elde etmiş; 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Büyük Devletler'den himaye görmüş, Balkan Savaşı'nda başlangıçta Fransa, sonra İngiltere, kısa bir süre için ise Almanya'nın yardımına mazhar olmuş; Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa'nın; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise kısa bir süre Sovyetler Birliği'nin ve sonra da İngiltere ve Amerika'nın yardımına muhatap ve mazhar olmuştur. Bu sebeple, savaş da dahil olmak üzere, Osmanlı Devleti'nce müraacaat olunan tüm tedbirlere rağmen Girit kurtarılamamış, savaşa ele geçirilemeyen Girit'in diplomasi yoluyla elde edilmesi yoluna gidilmiştir. Bu açıdan bakıldığında zaman Sultan II. Abdülhamid dönemi denge siyasetinin, Osmanlı topraklarının tam manasıyla bütünlüğünü sağlamaya kafi gelmediği, ancak Osmanlı topraklarının parçalanması ve yağmalanmasını geciktirdiği, Tunus, Mısır, Şarkî Rumeli ve Girit örneklerinde olduğu gibi, taksit taksit elden çıkmasını sağladığı söylenebilir.

Bu savaşın Büyük Devletler'in siyaset oyunlarını göstermesi, Osmanlı-Avrupa Devletleri ilişkilerini belirginleştirmesi bakımlarından da ayrı bir yeri ve ehemmiyeti vardır. Savaştan sonra Avrupa, Paris ve Berlin Kongreleri'ndeki Avrupa olmaktan çıkmıştır. Artık Avrupa'da Osmanlı severi, Osmanlı Devleti'nin devamı ve bekası uğrunda bir tüfek bile doldurtacak tek bir Büyük Devlet'in varlığından söz etmek mümkün olmamıştır.²¹ Ge-

rek savaş öncesi ve gerekse savaş sırasında izlemiş oldukları politikaları genel olarak incelendiği zaman bu savaşın esasen bir Türk-Yunan mücadelesi olmaktan ziyade Yunanistan'ı kurmak, yaşatmak ve büyültmek şeklinde 1820'lerde başlayıp bugünlere kadar devam eden bir Osmanlı-Avrupa Devletleri mücadelesinin mücerred bir tezahürü olarak görmek mümkündür.

1897 Osmanlı-Yunan Harbi ayrıca, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde yeni bir dönemin başlamasına, Türk Edebiyatı'nın benliğini bulmasına sebep olması bakımından da ehemmiyet arzeder. Yunan kuvvetlerinin çok kısa bir süre zarfında kesin bir mağlubiyete maruz bırakılması Osmanlı toplumunda büyük bir heyecan ve derin akisler uyandırmıştır. Savaşın meydana getirdiği manevî atmosferin etkisiyle aynı akisler-Mehmed Emin Yurdakul'da örneği görülen- kuvvetli vatanseverlik duyguları ve milliyetçilik hususiyetlerini ihtiva eden bir çok şiirin kaleme alınmasına neden olmuştur. Servet-i Fünûn ve Malûmat mecmuaları başta olmak üzere devrin bir çok gazete ve dergilerinde savaş süresince sütunları süsleyen vatan heyecanı, aşkı ve sevgisini dile getiren şiirler savaştan sonra da bir süre devam etmiştir. Savaşı konu alan eserler de bu şiirlerden azâde kalmamıştır.²²

Şarlatanlıkla yaygaracılığa karşı ciddiyet ve vakarın zaferi demek olan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 18 Nisan 1897 tarihinde başlamış ve 19 Mayıs 1897'de, zayıf bir düşman, savaşa iyi hazırlanmış olan bir orduyu, müdafaya sokmanın onun manevî gücünü törpülemek olacağı inancıyla²³ savaşa sevk edilen, Osmanlı ordusunca güzel bir surette mağlup edilmesiyle son bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in açmış olduğu okullarda modern savaş taktiklerini öğrenmiş olan kumandanlar bu savaşta büyük hizmet görmüşlerdir. Savaş -özellikle Teselya cephesinde meydana gelen muharebeler- bir kısmı eski diğer bir kısmı ise yeni tarz eğitim veren Osmanlı askerî okullarından mezun olan ve başta Başkumandan Gâzi Edhem Paşa olmak üzere hemen hemen harpten evvel fazla tanınmayan kimselerden oluşan kumandanlarca idare olunmuştur.²⁴ Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus da bu savaş dolayısıyla ilk defa olmak üzere bir Osmanlı savaşına, Osmanlı matbuatı adına Sabah Gazetesi'nden bir savaş muhabirinin harp meydanına gönderilmiş²⁵ olmasıdır.

Yaşanan bu savaş sırasında Osmanlı kuvvetlerinin idaresi, harbin ve askerî hareketin icaplarına göre olmak-tan ziyade, siyasî ve politik mülahazalara göre olmuştur. Gerek bu durum ve gerekse askerî hareketin 1877/78 Savaşı'nda olduğu gibi, bu savaş sırasında da Yıldız'dan idare edilmek veya müdahalede bulunulmak suretiyle yürütülmüş olması, savaşa katılan kumandanları mümkün olan en büyük muzafferiyet ve galibiyetleri elde etmek için mücadele etme yerine, kendilerini mesuliyet altına sokmaktan şiddetle kaçınma yoluna sevk etmiş gözükme-dir. Gâzi Osman Paşa'nın müfettişlik görevi ile harp sahasına gönderilmiş olması da harbin kısmen de olsa saraydan idare edildiğinin açık bir delili olmuştur. Ancak 1877/1878 Savaşı'na göre bu müdahalenin daha az gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle Gâzi Edhem Paşa, savaş sırasındaki bir kısım askerî hareketlerinden ve yine hareketsizliğinden dolayı tenkide tabi tutulmuştur. Ancak harbi idare etme ehliyetini sınır-layan Yıldız'ın mezkur müdahalesi,²⁶ bu tenkidin pek de hakkaniyetli olduğunu ifade etmese gerektir.

Diğer taraftan, savaşın cereyan ettiği sıralarda Osmanlı ordusunda bir çok Alman subayın bilfiil hizmet etmekte olduğu yolunda haberler çıkmışsa da bunlar mesnetsiz iddialardan öteye gidememiştir. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin elde etmiş olduğu bu başarıda, Osmanlı ordusunda Sultan II. Abdülhamid tarafından başlatılan ve bir çok kesinti ve gecikmelerle de olsa devam etmiş bulunan Alman askerî ümerasının icra ettiği ıslahat ve tensikâtının katkısının olduğu ve bir çok yönden fayda sağladığında da şüphe yoktur.²⁷

Savaşa elde edilen başarı gerek eskiden beri devam eden askerî münasebetler ve gerekse Alman Hükûmeti'nin savaş sırasında, görünürde de olsa, izlemiş olduğu Osmanlı taraftarı politika ve savaş sonrası II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti, Osmanlı-Alman münasebetlerinin daha da pekişmesine, Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzunun yayılması ve kökleşmesine yardım etmiştir. İngiltere Osmanlı Devleti aleyhine izlemiş olduğu politika ile Bab-ı Âli'deki nüfuzunu hemen hemen tamamıyla izâle ederken, Almanya ise gerek savaş arefesinde ve gerekse savaş sırasında takip etmiş olduğu mezkur siyaseti ile hem Osmanlı Devleti'nin dostluğunu kazanmış ve hem de ileride Avrupa'da çıkması muhtemel bir savaşta Osmanlı Devleti'nin kendi safında yer almasının alt yapısı

nı oluşturmaya çalışmıştır. Rusya ise Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde elde etmiş olduğu bu nüfuza gıpta ile bakmaktan başka birşey yapamamıştır.

Hemen her savaş sırasında olduğu gibi bu savaş esnasında da bir takım devlet ricalinin bir birini çekiştirmesi, harp meydanındaki kumandanları güvenilmez olmakla Padişah'a jurnallemesi söz konusu olmuştur. İürâyı Devlet azası Ferid Bey tarafından, Sultan Abdülaziz Han'ın hal'i sırasında Mekteb-i Harbiye'de Dahiliye Müdiriyeti vazifesinde bulunan Yanya Kolordusu Kumandanı Ahmed Hıfzı Paşa'nın meydana gelen olaylara karışmak ve mezkur padişah ve devlete hıyanette bulunmakla suçlanmasını konu alan²⁸ bir arızanın Sultan Abdülhamid'e takdim edilmesi, bu noktadaki örneklerden sadece birini teşkil etmektedir.

İngiltere'nin, Rusya'nın Balkanlar'da güç kazanmasına ve Akdeniz'in sıcak sularına inmek suretiyle

kendisi aleyhinde tehlike oluşturmaya engel olmak maksadıyla, Rusya'nın ise menfaatleri doğrultusunda maşa olarak kullanabileceği bir devlet meydana getirmek istemesiyle kurulan ve kurulma sürecinde Fransa'dan da destek gören Yunanistan, teşekkül ettiği tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile sürekli çatışma içerisinde olmuş, tahrik ve teşviklerin merkezi haline gelmiş ve bu yöndeki politikası ile 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. Tarihini hiç bir döneminde dış politikasının esası haline getirdiği Megali İdea ülküsünden vazgeçmeye yanaşmayan Yunanistan'ın bu yayılcı politikası dün, Osmanlı-Yunan çatışmasının, bugün ise Türk-Yunan anlaşmazlığının temel nede-nini oluşturmuştur. Yunanistan merzkur felsefesinden vazgeçmediği sürece de iki devlet arasındaki mevcut anlaşmazlıkların ileriki yıllarda da devam etmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

- 1 Ali Fuat Türk geldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, c. III, Ankara 1987, s. 36.
- 2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Kısaca: BOA), *İrade Yunanistan* (Kısaca: İr. Yun.), nr 867, 24 Zilkade 314/14 Nisan 313.
- 3 BOA, *Sadaret Hususi Maruzat Evrakı* (Kısaca: Y.A.Hus.), nr 374/95, 5 Mayıs 313.
- 4 BOA, İr. Yun., nr 951, 26 Muharrem 315/15 Haziran 313; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc.: Metin Kırıatlı, Ankara 1993, 5. Baskı, s. 340.
- 5 BOA, Y.A.Hus., nr 374/47, 20 Mayıs 1897.
- 6 BOA, Y.A.Hus., nr 380/54, 23 Kanunuevvel 313/11 Nisan 315.
- 7 *İkdam Gazetesi*, No: 1044, 15 Haziran 1897.
- 8 BOA, Y.A.Hus., nr 380/54, 23 Kanunuevvel 313/11 Nisan 315.
- 9 BOA, İr. Yun., nr 972, 27 Safer 315/15 Temmuz 313.
- 10 Lewis, a.g.e., s. 340.
- 11 India Office Library And Records (Kısaca: IOR): L/P & S/11/119-782, p. 4865, 5 December 1917; Bayur, a.g.e., c. II, s. 117.
- 12 Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Taribi ve Cümhuriyet Donanması*, c. 3 İstanbul 1983, s. 313.
- 13 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Kısaca: YEE), 9/1070/72/4.
- 14 Mehmet Rıza, *Hilâsa-i Hatırat*, İstanbul 1947, s. 47.
- 15 BOA, YEE, 39/1425/18/14.
- 16 Bkz.: BOA, Y.A. Res., nr 87/48, 23 Muharrem 315/12 Haziran 313.
- 17 Nurettin Tursan, *Yunan Sorunu*, Ankara 1987, s. 15-16.
- 18 Kıbrıs Rumlarının 1931 İsyanı ve İngilizler'in tavrı için bak: Beria Remzi Özeran, "Teselya Savaşı", *Türk Kültürü*, Sayı 110, Yıl X, Ankara 1971, Sayı 110, s. 108-109.
- 19 Mesela bak: BOA, İr. Yun., nr 1091, 4 Muharrem 316/8 Haziran 314.
- 20 Mesela bkz.: BOA, İr. Yun., nr 1143, 7 Eylül 320; BOA, İr. Yun., nr 1145, 7 Eylül 320.
- 21 BOA, Y.A. Hus., nr 375/13, 10 Temmuz 97.
- 22 Muhtelif eserlerde yer alan 1897 Osmanlı-Yunan Harbi için yazılmış şiirlerden bir kısmı için mesela bak: İsmet Müstecabizade, *Muvaffakiyât-ı Osmaniye* Yahud Karabet Matbaası, İkinci Baskı, İstanbul 1315, s. 29-48. Bu savaşla ilgili şiirlerin akisleri ve bir değerlendirmesi için bak: Nejat Birinci, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Şirimizdeki Akisleri", Kubbealtı Akademisi Mecmuası, Yıl 12, Ekim 1983, İstanbul, S. 4, s. 23-42. Ayrıca bkz.: Erol Ülgen, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın Türk Şirindeki Akisleri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- 23 İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1986, s. 98.
- 24 Osmanlı ordusunun genel durumu ve savaşta vaziyeti için bkz.: Goltz Paşa, *Osmanlı-Yunan Seferi*, s. 260 vd. Goltz Paşa, *Teselya Muharebesi ve Ordâ-yı Hümayûn*, vr. 630.
- 25 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ve Yunan Muharebesi*, İstanbul 1315, s. Mukaddime kısmı.
- 26 Goltz Paşa, *Osmanlı-Yunan Seferi*, s. 75, 82, 262.
- 27 Abdülhamid dönemi askerî islahatları için bkz.: Merwin Albert Griffiths, *The Reorganization Of The Ottoman Army Under Abdülhamid II, 1880-1897*, University Of California, Los Angeles, (Unpublished Ph.D), 1966; C. Max Kortepeter, "Ottoman Military Reform During The Late Tanzimat (1885-1895): The Prussian General Von Der Goltz And The Ottoman Army", V. Milledelerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi -Tebliğler-, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara 1990, s. 174-186.
- 28 BOA, YEE, 15/1242/74/14, 3 Zilkade 314/24 Mart 313.

OSMANLI-BULGARİSTAN İLİŞKİLERİ: 1878-1908

YRD. DOÇ. DR. A. GÜL TOKAY
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT FAKÜLTESİ

Bu çalışma Berlin Antlaşması sonrası, Osmanlı-Bulgaristan ilişkilerini genel hatlarıyla incelemektedir. Tarihîsel gelişmeler çerçevesinde iki döneme ayrılacak yazıda ilk dönem 1878-1903 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Bulgarlar Ayastefanos Antlaşması ile kaybettikleri toprakları geri alma amacı ile Osmanlıya karşı yayılmacı bir politika izlemekte, Osmanlı yönetimi ise kendi yöntemleriyle toprak kayıplarını ve dış müdâhaleyi engellemeye çalışmaktadır. Söz konusu dönemde Doğu Rumeli ve Makedonya krizleri iki ülke arasındaki temel sorunları oluşturmuştur. İkinci dönem ise 1903 yılında Makedonya vilayetlerinde bağımsızlık talebi ile gerçekleştirilen İlinden Ayaklanmasından Bulgaristan bağımsızlığına kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Bulgarlar bölgedeki yayılmacı politikalarını ikinci plana atarak diplomatik metodlarla büyük devletlerin ve Balkan devletlerinin desteğini kazanmaya çalışmışlardır. Osmanlı ise bölgede Bulgaristan'ı Rusya'nın bir uydusu gibi görmeye devam etmiş, şartlar izin verdiği müddetçe ikili ilişkilerini ılımlı tutmaya çalışmış ve aynı zamanda Bulgaristan'a karşı diğer Balkan devletleri ile ittifak yollarını aramıştır. Ancak Osmanlı yönetimi Batı dünyasının desteğini arkasına alan Bulgaristan'ın 1908 Jön Türk İhtilali ile gelen belirsizliği kendi çıkarları için kullanarak bağımsızlığını uluslararası alanda kabul ettirmesini engelleyememiştir.

I

93 Harbinin ardından Rus ve Osmanlı temsilcileri arasında 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile bölgedeki dengeler başta Rusya olmak üzere Slav unsurlar lehine gelişmiştir.¹ Bu durumun Avrupa'daki güçler dengesini bozabileceğinden, başta İn-

giltere ve Avusturya olmak üzere diğer büyük devletler rahatsız olmuşlar ve uluslararası bir konferans ile antlaşmanın yeniden düzenlenmesi için Rusya'ya baskı yapmışlardır.² Aynı dönemde, İngiltere'nin Boğazlara bir donanma yollayarak Rusya'yı tehdit etmesi üzerine, Ayastefanos'un 29. maddesi söz konusu antlaşmanın bir ön antlaşma olduğunu ve Paris Barış Antlaşmasında imzası bulunan devletlerin katılımıyla yapılacak genel bir kongreden sonra onaylanacağını vurgulamıştır.³

Mart ayından Haziran ayında toplanan Berlin Kongresi'ne kadar geçen dönemde büyük devletler aralarındaki pazarlıklar sonucu, gelecekte aralarında çıkabilecek sorunları günün şartlarına uygun olarak kaldırmayı başarmışlardır.⁴ Rusya savaştan galip çıkmasına rağmen, Avrupa devletleri önündeki zayıf konumundan dolayı sesini yükseltmemiş ve başta İngiltere olmak üzere diğer büyük devletlerin önerilerini kabul etmiş ve Ayastefanos sınırlarından geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, Berlin Kongresi'nin sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile ortaya çıkan sonuç, Sultan Abdülhamid'e büyük devletlerin artık Osmanlı'nın bütünlüğünü korumak için fazla çaba harcamayacaklarını ve hatta Osmanlı'yı nasıl parçalayacaklarına dâir bir politika arayışı içinde olduklarına göstermiştir. Kısaca, Ayastefanos Antlaşması ile bölgede bozulan dengeleri tekrardan yerine oturtmayı hedef olan Berlin Antlaşması'nın amacı günün şartlarında Avrupa barışını güvence altına almaktan ileri gitmemiştir.⁵

Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlardaki gelişmelerle ilgili olarak en önemli maddeleri Bulgaristan Prensliği'ni kapsamaktaydı. Söz konusu Antlaşma ile Bulgaristan'ın Osmanlı devletinin hükümrânlığı altında muhtar bir Hristiyan prenslik olmasına ve sınırlarının bir ta-

raftan Ege denizine diğer taraftan ise Edirne'ye kadar genişlemesine karar verilmişti. Böylece Osmanlı, Avrupa'daki topraklarının çoğunu Bulgaristan'a terk etmiş oluyordu.⁶ Ancak Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'ın Kuzey Balkanlarla sınırlandırılmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Doğu Rumeli vilayetinin Sultan'ın hükümlerinde özerk bir bölge olmasına, beş senelik süreler için görevlendirilecek bir Hristiyan vali tarafından yönetilmesine, Makedonya vilayetlerinin ise Osmanlıya geri verilmesine ve bölgede büyük devletlerin kontrolünde reformlar yapılmasına karar verilmiştir.⁷

Özerk bir prenslik olmasına karar verilen Bulgaristan'da Osmanlıda yabancıların sahip olduğu kapitülasyonlar aynen devam edecek ve yabancı devletlerle Bâbıâli arasında imzalanıp, yürürlükte olan ticaret ve denizcilik anlaşmaları Bulgaristan için de geçerli olacaktı. Ayrıca, Bulgaristan'da hiç kimse din ve mezhep ayrılığına karşı kalmayacak, mal ve mülkleri korunacaktı.⁸

Bulgaristan prensini Bulgar halkı seçecek fakat büyük devletler ve Osmanlı yönetimi tarafından da onaylanması gerekmektedir. Berlin Antlaşması'ndan sonra ilk olarak 1879 yılında Rus Çarı'nın akrabası olan ve aynı zamanda Avusturya soyundan gelen Prens Alexander Bulgaristan Prensi olarak seçilmiş ve yönetiminin başından itibaren Prens'in bağımsız hareket etmesi Rusya ile Bulgaristan'ın arasında gergin bir dönemin başlamasına sebep olmuştur.⁹

Berlin Antlaşması'ndan 1908 yılında Bulgaristan bağımsızlığına kadar geçen dönemde Osmanlı-Bulgaristan ilişkileri 3 temel etken etrafında belirlenmiştir. Birincisi yarı bağımsız bir statü kazanan Bulgaristan Prensi'nin Osmanlı yönetimi ile resmî ilişkileri. İkincisi, Doğu Rumeli vilayetinin Bulgaristan ile birleşmesi ve bölgesel sonuçları.. Son olarak da Makedonya'yı Berlin'de kaybeden Bulgaristan'ın bu bölgeyi kazanmaya yönelik girişimleri. Bulgarların Makedonya vilayetlerine yönelik girişimleri, incelemeye çalıştığımız dönemde Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin temelini oluşturmuştur.¹⁰

Berlin Antlaşması'ndan sonra Bulgaristan yönetimi ve aynı zamanda Makedonya ve Doğu Rumeli'de yaşayan Bulgar unsurlar kaybettikleri toprakları tekrardan kazanmak için yayımlacı bir politika izlemeye başlamışlardır.¹¹

Fakat elde ettiği statüyü kaybetmek istemeyen Prenslik resmi olarak izlediği politikada Bulgar asıllı eylemcilerden uzak durduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Fakat, onlara kendi topraklarında barınacak yer sağlayarak lojistik destekte ve para yardımıyla bulunmaktaydı.¹² Osmanlı yönetiminin malî ve siyasî çıkmazlarının farkında olan Bulgaristan hükümeti bu türlü faaliyetlerle Osmanlı yönetimini daha da zayıflatarak büyük devletlerin ilgisini kendi davalarına çekmeye çalışmaktaydı.¹³

Aynı dönemde, Abdülhamid, büyük devletlerin Osmanlı'nın bütünlüğü için bir çaba harcamayacakları ve hatta nasıl parçalayacaklarına dâir bir politika arayışı içinde olduklarının farkına varmıştı. Bu sadece büyük devletler için geçerli olmayıp Balkanlarda Avrupa desteği ile oluşan yeni devletler ve imparatorluğun sınırları içinde yaşayan farklı unsurlar için de geçerliydi. Bu şartlarda Abdülhamid, 'pasif yansızlık' politikası geliştirmiş ve böylece diğer devletlerle ortaya çıkabilecek sorunları en aza indirerek daha fazla toprak kaybına yol açacak politikalarından uzak durmaya çalışmıştır.¹⁴

Bulgaristan'ı Rusya'nın bir uydusu olarak gören Osmanlı yönetimi, Bulgarların beklentilerinin bilincinde olup, bağımsızlıklarını kazanana kadar eylemlerini sürdüreceklerinin farkındaydı.

Yine de Abdülhamid genel dış politikası çerçevesinde ikili ilişkilerine önem vermiş fakat sınırlarda ve Makedonya vilayetlerindeki asker sayısını da arttırmaya devam etmiştir. Ayrıca Sofya'ya bir Osmanlı temsilcisi, Osmanlı Bulgaristan Komiseri ünvanı ile gönderilmiş ve söz konusu görevli Prenslikteki gelişmeleri, Müslümanların durumunu düzenli olarak İstanbul'a bildirmekle görevlendirilmiştir.¹⁵

Berlin Antlaşması'ndan sonra Bulgaristan ile ilk ciddi kriz 1885 yılında yaşanmıştır. Eylül 1885 'de Bulgar devrimcileri Filipe'de gerçekleştirdikleri bir *coup d'état* ile Doğu Rumeli'nin başkentinde Vali Gavril Paşa'yı tutuklamış ve vilayetin Bulgaristan ile birleştiğini ilan etmişlerdir. Ertesi gün ise Bulgar Prensi Alexander ordusu ile Doğu Rumeli'ye girerek kendisini o bölgenin prensi ilan etmiştir.¹⁶ Osmanlı yönetimi bir süredir bölgedeki huzursuzluğun farkında olmakla beraber Rusya'nın yıl başında Sultan'a verdiği söz üzerine etkisini

kullarak birleşmeye karşı çıkacağını umuyordu. Rusya'nın desteği olmadan yapılan bu eylem Rusya, Bulgaristan üzerindeki etkinliği azalacağından dolayı karşı çıkmakta fakat aynı sebepten dolayı İngiltere eylemi desteklemekteydi. Hatta Osmanlı ve Rus çevrelerinde darbenin bir İngiliz planı ve 3 İmparator Birliğini (Drei Kaiserbund) bozmaya yönelik olduğu yolunda söylentiler de dolaşmaktaydı.

Sultan bu beklenmedik eylem karşısında ilk olarak yönetimde değişiklik yapmış Sadrazam Said Paşa yerine İngiliz yanlısı olarak bilinen Kamil Paşa'yı getirmiştir.¹⁷

Aynı dönemde Almanya'nın önerisi ile Sultan Rusya'nın arabuluculuğuna başvurmuş fakat büyük devletlerin aralarındaki farklılıklardan dolayı diplomatik yoldan bir çözüm sürecinin geçikmesini engelleyememiştir. Aynı zamanda Avrupalı devletler, söz konusu birleşmenin Berlin Antlaşması'na ters düşmesini bilmelerine rağmen müdâhale etmekten çekinmekte ve bölgede Rus karşıtı bir dengenin kurulmasından hatta memnun olmuşlardı.

Söz konusu kriz döneminde Abdülhamid bir taraftan büyük devletler ve başta Sırbistan olmak üzere Balkan devletlerinden destek aramış diğer taraftan ise bölgedeki asker sayısını arttırmıştır. Balkan devletleri arasında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesine en büyük tepkiyi Sırbistan göstermiş ve Bulgaristan'a savaş açmıştır. Savaş döneminde Prens Alexander Sultan'a anlaşılabilecekleri yönünde haber yollamış fakat Sırbıların bozguna uğraması ile bu seçenek tamamıyla ortadan kalmış ve Bulgaristan'ın bölgedeki konumunun kuvvetlenmesine sebep olmuştur.¹⁸

Büyük devletlerin uzlaşmaya uzak tavrı, Bulgaristan'ın bölgede kuvvetlenen konumu, Bulgaristan'ın bağımsızlığına yol açabileceğinden çekinen Sultanı, Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesini kabul etmek zorunda bırakmıştır.¹⁹ Doğu Rumeli vilayeti üzerine, 1 Ocak 1886'da Bulgaristan ve Osmanlı hükümeti arasında bir anlaşmaya yapılmış, Prens Alexander'ın her 5 senede bir yenilenmek sureti ile vilayete vali olarak atanmasına ve Kırcaali ve Rodop'taki bazı Müslüman köylerinin Edirne'ye bağlanmasına karar verilmiştir. Böylece Doğu Rumeli krizi daha büyük tehlikeler ortaya çıkmadan sona ermiş oluyordu.

Fakat Bulgaristan'ın iç politikasındaki hassas dengelerden, Avusturya ve Rusya'nın söz konusu ülkeyi ken-

di etki alanlarına çekmeye yönelik politikaları sonucu 1886 yılının yazında Prens Alexander'a karşı yapılan bir darbe ile Prens görevinden alınmıştır.²⁰ Yeni Prens bulunması uzun zaman almakla beraber en sonunda Temmuz 1887 yılında Avusturya asıllı Prens Ferdinand yeni Bulgar Prensi olarak göreve başlamıştır. Rusya'nın ve Osmanlı'nın desteklediği Rus asıllı General Ernroth ise seçilmemiştir. O dönemde Sultan Abdülhamid'in en büyük korkusu Rusya'nın Bulgaristan'daki krizden faydalanarak Bulgaristan'ı işgal etmesi idi. Bu sebeple Abdülhamid hem Rusya hem de yeni Bulgar hükümeti ile ılımlı ilişkilerde geliştirmek zorunda olduklarının bilincindeydi. Kamil Paşa hatıratında Bulgaristan'da yaşanan olayların Rusya ile Avusturya arasında Balkanlardaki çatışan çıkarlarının bir uzantısı olduğu ve Bulgar meselesinde hassas olan Rusya'yı gücendirmemek gerektiği ve Osmanlı yönetiminin siyasetini dikkat ve hassasiyet ile yapmak zorunda olduğunu vurgulamıştır.²¹

1885 yılında Doğu Rumeli vilayetinin Bulgaristan Prensiği ile birleşmesi ile bölgedeki güçler dengesi Bulgaristan lehine değişmiş ve Berlin Antlaşması büyük ölçüde ihlal edilmişti. Aynı zamanda, Osmanlı yönetimi Makedonya vilayetlerinde de benzer gelişmeler olmasını engellemek için bir an önce daha radikal önlemler alınması gerektiğine inanmıştı. Bu sebeple Osmanlı yönetimi ilk olarak bölgedeki asker sayısını arttırmak yoluna gitmiş ve bu da zaten kötü durumda olan bütçesine ekstra bir yük getirmiştir. Osmanlı'nın düştüğü durum ve büyük devletlerin birleşme döneminde izledikleri politika Bulgarları cesaretlendirmiş ve Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinde belirgin bir artış gözlenmiştir. Osmanlı resmi çevrelerinde Doğu Rumeli'nin Bulgaristan birleşmesinden sora Makedonya'nın da önce özerk bir idare olacağı ve çok zaman geçmeden Rusya'nın hâmilliği altında Bulgaristan ile birleşeceğinden endişe duyulmaktaydı. Büyük devletlerin daha o dönemden imparatorluğun değişik bölgelerinde etki alanları kurduğunu savunan Kamil Paşa, İngilizlerin Doğuda ve Kuveyt'te hâmilik yaptıkları Rusya'nın ve Avusturya'nın ise aynı şekilde Balkanlarda davrandığını bir çok defa vurgulamıştır.²²

Doğu Rumeli Krizinden sonra Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde iki yönetiminin girişimi ile bir yakınlaşma dönemi yaşanmıştır. Zaten incelenmeye çalışılan dönemde Bulgaristan ve Osmanlı yönetimleri arasında dönemsel

olarak gerginlikler veya yakınlaşmalar yaşanmıştır. Bunun da en belirgin etkisi Makedonya vilayetlerindeki çe-te faaliyetlerinde kendini göstermiştir.

1880'lerin sonunda ve 1890'lı yılların başında Bulgaristan Başbakanı S.Stambulov'un izlediği politika çerçevesinde iki ülke arasındaki yakınlaşma Makedonya vilayetlerindeki Bulgar faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. 1887 yılında hükümetin başına geçen Stambulov Osmanlı ile Bulgaristan'ın amaçlarının birbirine benzer olduğu, birbirleri ile iyi geçinmek zorunda olduklarını vurgulayarak iki ülke aralarında yakın ilişki gelişmesi için uğraşmış ve Makedonya'daki Bulgar çe-te faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine, Abdülhamid Ohri, Manastır ve Üsküp'te Bulgar kilisesine bağlı metropoller kurulmasına ve *Eksarhist* okulların sayısının artırılmasına izin vermiştir.²³

1894 yılından sonra Stambulov'un yerine gelen yeni hükümet Makedonya'daki çe-telere karşı tekrardan desteğe başlayınca Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde esen ılımlı hava bozulmuştur.²⁴

Berlin Antlaşması'nın ardından Osmanlı-Bulgaristan arasındaki ilişkilerinin odak noktasını Makedonya vilayetlerindeki gelişmeler oluşturmuştur. Bulgarlar, Berlin'de kaybettikleri Makedonya topraklarını tekrardan kazanabilmek için bir taraftan bölgede ihtilalci çe-teler kurarak sivilleri genel bir ayaklanmaya hazırlamaya diğer taraftan ise bölgeye 1870 yılında kurulan Bulgar kilisesine bağlı öğretmen ve din adamlarını yollayarak halkın milliyetçi duygularını arttırmaya çalışmışlardır. Söz konusu dönemde Makedonya'daki Bulgar eylemleri sadece Osmanlı yönetimine karşı olmayıp aynı zamanda Yunanlılara karşı da gelişmiştir. Yunan Kilisesi *Patrikane* bölgedeki en eski kurum olduğundan Bulgaristan'ın yayılmacı tavrına karşı cephe almış ve hatta Osmanlı hükümeti ile söz konusu dönemde aralarında Bulgarlara karşı ortak hareket etmek amacıyla bir yakınlaşma da oluşmuştur. Bölgede hızla yayılmakta olan Bulgar hareketi üç ana yoldan kaynaklanmaktaydı. Bulgar hükümeti, Eksarhane ve Bulgar Makedonya- Edirne İhtilal Komitesi (VMRO).

Merkez bürosu Sofya'da olan Makedonya'nın Bulgaristan ile birleşmesi için çalışan VMRO'ya ek olarak, 1893'te merkez bürosu Selanik'te olan IMRO (Makedonya Devrimci İç Örgütü) kurulmuştur. IMRO'nun amacı

Makedonya vilayetlerinde bütün unsurların bir arada yaşayabileceği bir Balkan federasyonu içinde özerklik sağlamaktı.

Eksarhane'ye gelince başındaki *Eksarh* Josef II Osmanlı yönetimi tarafından atanmış ve oldukça ılımlı görüşlere sahipti. Asıl amacı Berlin Antlaşması çerçevesinde bölgede büyük devletler tarafından reformlar yapılması ve bölgenin özerk bir idareye kavuşmasıydı. Ancak, Bulgaristan ile birleşme fikrine günün şartlarında sıcak bakmayan Josef II, bölgedeki Eksarhane'ye bağlı birçok din adamının ve öğretmenin Bulgaristan ile birleşme fikrini destekleyen tavırlarını engelleyememiştir.

Abdülhamid ve çevresi için Makedonya'da özerk bir idare yakın bir dönemde bölgenin Bulgaristan ile birleşmesi ile sonuçlanacaktı. Aynı zamanda Osmanlı yönetimi Rusya'yı Bulgaristan'ın hâmisi olarak gördüğünden bölgenin Rus yönetimi etkisinde kalmasından endişe edilmekteydi. Osmanlı yönetimi Makedonya'nın stratejik öneminin farkında olduğundan bölgenin kaybedilmesi İstanbul ve Boğazlar için de büyük bir tehlike oluşturmazdı. Ayrıca Avrupalıların önerdiği gibi bölgede Hristiyan bir vali altında reform yapılması veya bölgeye özerklik verilmesi, bölgedeki Müslüman halkın Anadolu'ya göç etmesine sebep olacağından bölgedeki etnik yapıyı ve aynı zamanda güçler dengesini de Osmanlı aleyhine değiştirdi. Bu sebeble Abdülhamid, bölgedeki asker sayısını arttırmakta ve aynı zamanda Avrupalıların reform projesini geçiktirmenin yollarını aramaktaydı.²⁵

Aynı dönemde büyük devletler ise Berlin'de varılan *status quo*'yu değiştirmek istememekte ve bundan dolayı yerel çatışmalara müdâhale etmemeye çalışmaktaydılar. Fakat olası tehlikelere karşı da aralarında bir seri antlaşma imzalayarak kendilerini güvence altına almaya çalışmaktaydılar. Bunların en önemlisi 1897 yılında imzalanan Avusturya-Rusya Antantıdır. Söz konusu anlaşmaya göre Rusya ve Avusturya şartlar elverdiği müddetçe Balkanlardaki *status quo*'yu koruyacaklarına fakat durumu korumaları imkânsızlaştığı takdirde bölgeyi kendi çıkarlarına zarar vermeyecek bir biçimde eşit olarak bölmeye karar vermişlerdir. Ayrıca söz konusu iki ülke aralarında anlaşarak Makedonya vilayetlerinde Berlin Antlaşması çerçevesinde yapılmasına karar verilen reform projesini de üstlenmeye karar vermişlerdir.

Yüzyılın sonunda, Avusturya-Rus Antantı, Türk-Yunan Savaşı (1897-1898) ve Girit'in büyük devletlerin desteği ile özerk bir idareye kavuşması bölgedeki Bulgar faaliyetlerinin iyice artmasına sebep olmuştur. Dış destek alabileceklerine inanan Bulgar çeteleri yirminci yüzyılın başında iki tane ayaklanma gerçekleştirmişlerdir. İlk ayaklanma, 1902 yılında *Cuma-i Bala* Ayaklanması VMRO tarafından gerçekleştirilmiş fakat Osmanlı yönetimi kısa zamanda ayaklanmayı bastırmıştır. Olayın çıkmaza girmesinden çekinen Osmanlı yönetimi bölgede birtakım düzenlemeler yapmaya karar vermiş, Hüseyin Hilmi Paşa'yı bölgeye Umum-i Müfettiş olarak atamış ve bir *Islahat* Komisyonu kurulmasına karar vermiştir.²⁶

Aynı dönemde Avusturya ve Rusya yönetimleri de bölgede âşâyîşi sağlamak için bir takım reformların yapılması için harekete geçmişler fakat çok geçmeden IMRO tarafından *İlinden* Ayaklanması başlatılmış ve bu sebeble reform önerileri bir süre için uygulanmaya konamamıştır. Ayaklanma Osmanlının Anadolu'dan getirdiği askerler yardımı ile bastırılmış ve hemen ardından büyük devletler bilhassa Avusturya ve Rusya tarihi *Mürzsteg Tasarısı* diye geçen reform programını Sultan'a kabul ettirmişlerdir. Genel olarak âşâyîş, adalet, malî konulara ağırlık veren tasarıda Batılı devletlerin temsilcileri denetleyici görevini üstlenmekteydiler. Ayrıca reform komisyonunun başında olan Hilmi Paşa'nın faaliyetleri bir Rus ve Avusturyalı temsilci tarafından düzenli olarak kontrol edilecekti. Bu gelişmeler Osmanlının bölgedeki yönetimine kısıtlamalar getirmiş ve Müslüman halk arasında ilk başından itibaren huzursuzluklara sebep olmuştur.

İlinden ayaklanmasından sonra en azından Avrupalı devletlerin desteği ile özerklik statüsü kazanacaklarına inanan Bulgarlar tasarıdan tatmin olmamışlar ve aynı zamanda *İlinden* ayaklanmasının sonuçları, halkın Bulgar hareketine olan desteğini azaltmıştır.

II

Osmanlı yönetimi, Makedonya vilayetlerine uygulanmasına karar verilen reformlarla bölgedeki âşâyîşin düzelmeyeceği ve Bulgarların çete faaliyetleri engellenmediği sürece bunalımın devam edeceği görüşündeydi.²⁷ Ayrıca *İlinden* ayaklanmasından sonra iki ülke arasındaki

hassas ilişkiler tekrardan kötüleşerek savaş tehlikesi ortaya çıkmıştır.²⁸ Gerginleşen ilişkilerin iki ülkeye daha fazla zarar vereceğini düşünen Osmanlı yönetimi, Bulgaristan hükümeti ile bir yakınlaşmanın olası bir savaşı ve çete faaliyetlerini azaltacağına inandığından 8 Nisan 1904 yılında Osmanlı-Bulgar Antlaşması'nı imzalamıştır.²⁹ Bu antlaşma ile birlikte genel af ilan edilmiş ve Prenslik tarafından çete faaliyetlerine kısıtlamalar getirileceğine dair söz verilmiştir.³⁰ Fakat başta Hilmi Paşa olmak üzere, Osmanlı yönetimi, savaş tehlikesine karşı birçok taburları hazırlamış ve Müslüman nüfusu sürekli olarak savaş tehlikesine karşı uyarmaya devam etmiştir.

Bulgaristan hükümeti ise Makedonya sorununun ancak ordunun müdahalesi ile düzeltilebileceğini fakat zamanın daha uygun olmadığına inanmaktaydı. Bulgar Prensi Ferdinand ise sorunun kökeninin Sultan Abdülhamid olduğu ve ıslahat programında yetkinin tamamen Osmanlıdan alınmadığı sürece fazla bir gelişme olamayacağı görüşündeydi. Halk ise Osmanlı yönetiminin Bulgarları bastırdığı ve en azından özerklik almaları gerektiğine inanmaktaydı.³¹ Aynı dönemde bazı İngiliz Parlamantosü üyeleri ve ileri gelen aydınları kurdukları *Balkan Komitesi* çerçevesinde Bulgaristan hükümeti ile yakın ilişkiye girerek her fırsatta destek verdiklerini vurgulamışlardır. Bulgaristan'ın ve bölgedeki diğer Hıristiyan unsurların Osmanlıdan tamamen ayrılma ve desteklediklerini açıkça vurgulayan *Komite* sadece zamanlama konusunda dikkatli davranmaları gerektiğini savunmaktaydı.³² Söz konusu gelişmeleri, Osmanlı Bulgaristan Komiseri düzenli olarak Osmanlı yönetimine bildirmiş fakat yönetim *Balkan Komitesinin* faaliyetlerini engelleyememiştir.

İki ülke arasındaki bütün sorunlara rağmen 1904 anlaşması ile kısa süreli ilişkilerde bir düzelmeye gözlenmiş fakat ilişkiler 1905 yılında tekrardan gerginleşmiştir. Osmanlı yönetiminin, Eksarhane'nin haklarını genişletme talebini red etmesi ve Bulgar hükümetinin Osmanlı ve Bulgar demiryollarının genişlemesine karşı çıkması ile 1904 anlaşması bozulmuştur.³³ Zaten başından itibaren Bulgar yönetimi Osmanlının Makedonya'daki diğer unsurlara daha iyi davranmasından huzursuz olmakta ve *İlinden* ayaklanmasını unutamamaktaydı. Özetle, iki ülke yönetimi de aralarında kalıcı bir anlaşmanın

bölgedeki çatışan çıkarlarından imkansız olduğunun bilincindeydiler. Ancak *İlinden* ayaklanmasından sonra ortaya çıkan savaş tehlikesini söz konusu anlaşma ile azaltmaya çalışmışlardır.³⁴

Aynı dönemde, Bulgar yönetimi Makedonya'daki Bulgarların durumlarının öteki Hristiyan unsurlardan daha kötü olduğundan şikayet etmekte, Sofya'daki Osmanlı Bulgaristan Komiseri ise Bulgaristan'daki Müslümanların durumlarının zorluğundan, Bulgarların Berlin Antlaşması'na uymadıklarından şikayet etmekte ve yabancı temsilcileri ve Osmanlı yöneticilerini devamlı uyarmaktaydı. Osmanlı Bulgaristan Komiserine göre Bulgar halk ve askerler Bulgaristan sınırları içinde yaşayan Müslümanlara çok kötü davranmakta, ve bilhassa Filipe çevresinde yaşayan Müslümanlar sadece yerel halk tarafından değil aynı zamanda Bulgar subaylar tarafından da saldırılara uğramaktaydılar.³⁵ Bulgaristan topraklarında Müslümanların karşılaştığı zorluklar zorunlu göçlere sebep olmaktadır.

Makedonya'daki bunalımın kökeninde Bulgarların bölgeyi Bulgaristan ile birleştirmeye yönelik politikalarının olduğuna inanan Hilmi Paşa, Makedonya'da halkın Eksarhane'ye geçmesine izin vermemiş ve birçok Bulgar okul ve kilisesini kapatmıştır.³⁶ Ayrıca Bulgaristan'dan gelen din adamlarını ve öğretmenleri geri yollama kararı alıp, söz konusu görevlilerin İstanbul'dan gelmesi için emir vermiştir. Osmanlı yönetimi ile iyi ilişkiler kurma çabasında olan *Eksarh* sonunda büyük devletlerin İstanbul'daki temsilcilerine başvurarak yardım istemek zorunda kalmıştır. *Eksarh* büyük devletlerin temsilcilerine başvurarak Osmanlı yönetiminin Bulgarlara baskı yaptığını, Yunan ve Sırp faaliyetlerini desteklediğini ve Makedonya reformlarında Osmanlı etkisinin azaltılması gerektiği konusunda yabancı temsilcileri uyarmıştır. Fakat kendi altındaki bazı din adamlarının ve öğretmenlerin ayrılıkçı faaliyetlerine engel olamaması hem kendi unsurları arasındaki gerilimi arttırmış hem de şikayetleri yabancılar tarafından fazla önemsenmemesine yol açmıştır.³⁷

İlinden ayaklanmasından sonra bölgedeki ülkelerden destek arayan Bulgaristan hükümeti 1904-1905 yılında kısa dönem için Sırbistan ile iki antlaşma imzalamıştır.³⁸ Dostluk ve ittifak konularını kapsayan söz konusu anlaş-

malar, Makedonyadaki soydaşlarının durum ve statülerini korumaya yönelik tedbirleri kapsamaktaydı. Ayrıca iki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin gelişmesi için de bir gümrük birliği anlaşması imzalanmıştır. Aynı zamanda bu anlaşmalar çerçevesinde Sırbistan ve Bulgaristan Makedonya'daki gelişmelerde ortak hareket etmeye karar vermişler ve Osmanlı yönetimi de bu durumdan rahatsızlık duymuş fakat müdâhale etmeden iki ülkenin birbirine karşı olan güvensizliğinden dolayı anlaşmalar bozulmuştur.³⁹

Aynı dönemde, Bulgaristan yönetiminde bazı değişiklikler olmuş ve Osmanlı ile ilişkilerini geliştirme arzusunda olan Stambulov taraftarı M. Gudev Başbakan ve Türk taraftarı olmakla suçlanan M. Stanciov Dışişleri bakanlığına getirilmiştir. Böylece 1905 yılında gerginleşen ilişkiler 1906'dan sonra yine ılımlı bir döneme girmiştir. Yeni yönetim, bölgesel ülkelerle ilişkilerine önem verdiklerini, Makedonya'daki gelişmelere ilişkin olarak isteklerinin reformların düzgün bir şekilde denetlenmesi ve uygulanmasından ileri gitmediğini vurgulamışlardır.⁴⁰ Ayrıca Bulgaristan Dışişleri bakanı topraklarında çeteleri barındırmadıklarını savunmuş, fakat başta Osmanlı Bulgar Komiseri olmak üzere, Osmanlı idarecileri çetelerin ayakta kalabilmeleri ve maddî yardım alabilmeleri ancak Bulgaristan yönetiminin ve Prens'in onayı ile gerçekleşebileceğini ve hükümetin tavrının samimi olmadığını vurgulamıştır.

Kısaca, *İlinden* ayaklanmasından sonra Bulgar hükümeti IMRO'ya destek vermeye gizlice devam etmiş fakat öncelikle komşu ve büyük devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu şartlar altında *İlinden* ayaklanmasından sonra Makedonya'daki Bulgar hareketinde belirgin bir zayıflama göze çarpmıştır. Ayrıca bilinmesi gereken hükümetin tavrından çok Prens'in tutumunun Bulgaristan dış ilişkilerine etkili olduğudur. Prens başta Avusturya olmak üzere büyük devletlerin desteğini almakta ve yönetiminin başından beri bağımsızlık için zaman kollamaktadır.

Aynı dönemde, Abdülhamid Balkan ülkeleri ile iki li girişimlere girmeye çalışmaktaydı. Balkan ülkeleri Osmanlı ile sorun yaşamak istememelerine rağmen kamuoyu tepkilerden ve kendi aralarındaki ilişkileri zedelemesinden çekindikleri için Osmanlı ile resmi anlaşmaya

girmekten çekinmişlerdir.⁴¹ İncelediğimiz dönemde, Osmanlı yönetimi, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'ya ittifak teklifleri görürür. Bu tekliflerin asıl amacı Bulgaristan'a karşı Makedonya toprakları üzerinde bir cephe oluşturmaktadır. Söz konusu devletler bu anlaşmalara ılımlı bakmakla beraber ileride söz konusu topraklar üzerinde söz sahibi olabilmek için ve kamuoyunun itirazlarından ve tepkisinden çekindiklerinden anlaşmaları resmîleştirmemişler fakat Makedonya vilayetlerinin Osmanlı toprakları içinde kalmasını desteklediklerini de açıkça belirtmişlerdir. Abdülhamid bunun altında yatan sebebin ileride söz konusu ülkelerin bu topraklarda söz sahibi olabilmek için böyle bir siyaset takip ettiklerini bilmesine rağmen günün şartlarında Balkan ülkeleri ile çıkarları çakıştığından ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktaydı.⁴²

Abdülhamid Makedonya sorununun ve Bulgar hareketinin ortaya çıkışını 1870 yılında *Eksarbane*'nin kurulmasına bağlıyordu. Makedonya'daki reform projesinin Bulgarları koruduğunu, yabancıların denetiminin çete faaliyetlerini desteklediğini ve Makedonya'nın tek bir vilayet olarak özerk bir statüye kavuşmadan Bulgarların sakinleşmeyeceklerini savunmaktaydı. Bu gelişmeler Abdülhamid'e Doğu Rumeli ve Girit olayını hatırlatmakta ve Makedonya'nın tek bir vilayet haline gelmesi, Bulgaristan ile birleşmesini kolaylaştıracaktı. Bu yüzden Osmanlı yönetimi bölgedeki askerî kuvveti arttırmakta ve büyük devletlerle arasını açacak davranışlar gütmemeye gayret göstermekteydi. Aynı zamanda reformların da şartlar elverdiğince iyi denetlenmesi için Hilmi Paşa'ya gerekli tâlimatlar verilmişti.⁴³

Makedonya'daki Bulgar hareketinin Rusya tarafından desteklendiğine kesin gözüyle bakan Osmanlı yönetimi, yakın bir gelecekte Bulgaristan ve daha sonra da Sırbistan ile bir savaşın kaçınılmaz olduğuna ve sonunda Rusya müdahale ederek Osmanlı'yı Avrupa kıtasından uzaklaştırmayı amaçladığına inanmaktaydı.⁴⁴ Ayrıca, Bulgar hükümetinin de yüz yılın başında 280.000-300.000 kişiye sahip bir orduya sahip olması ve yüklü borç alarak askerî malzeme alması da Osmanlı çevrelerinde kuşkuyla izlenmekteydi.⁴⁵

Aynı dönemde uluslararası alandaki gelişmeler de Bulgarların lehine gelişmekteydi. 1907 yılındaki İngi-

liz-Rus Konvansiyonu Bulgarların tekrardan bağımsızlığa yönelik beklentilerinin uyanmasına sebep olmuştur.⁴⁶ Osmanlı hükümeti, konvansiyonun Bulgaristan üzerindeki olası etkilerinden ve Bulgar hükümetinin ve halkının bunu nasıl değerlendireceğinden dolayı konvansiyondan rahatsız olmuştur. Konvansiyon sonrası Avrupa'daki birçok çevrede Sultan'ın konvansiyon sonrası Bulgaristan'ın bağımsızlığını kabul edeceği yolunda görüşler belirmesine rağmen İngiliz yetkililer bunun daha zamanının gelmediği ama yakın gelecekte gerçekleşileceği görüşündeydiler.⁴⁷ Ayrıca, 1907 yılının Ağustos ayında Avusturya ve Rus temsilcilerinin *Ischl* de yaptıkları görüşmeler sonucu iki ülke yönetimi de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine karşı çıkmayacaklarını belirtmişlerdir.⁴⁸ Özetle, 1907 yılına gelindiğinde Bulgaristan bağımsızlığının yakın bir gelecekte gerçekleşeceği, büyük devletlerin desteklerini verecekleri ancak zamanlama konusunda fazla aceleci davranmadıkları görüşü yaygınlaşmaktaydı.

Uluslararası alanda Osmanlı'nın desteğinin azalması, başta Makedonya toprakları olmak üzere İmparatorluğun birçok bölgelerindeki bunalımlar ve idarî çıkmazlar Abdülhamid yönetimine karşı zaten var olan baş göstermelerin hızla yayılmasına sebep olmuştur.⁴⁹ Bu şartlarda hızla gelişen Jön Türk hareketini, Abdülhamid bastırmaya uğraşmış fakat fazla başarılı olamamıştır. Makedonya bunalımının tırmanması, Avrupalı temsilcilerin Hristiyan unsurları koruyucu tavrı ve artan çete faaliyetleri bölgedeki Müslümanlar arasında huzursuzluk yaratmış ve Jön Türk hareketinin söz konusu bölgede hızla yayılmasını ve destek bulmasını sağlamıştır. Sonunda Makedonya topraklarında başlayan Jön Türk İhtilali ile Sultan Abdülhamid II Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır.⁵⁰

Balkanlarda meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından mutlu bir atmosfer yaşanmış ve kısa bir süre için de olsa bölgede farklı unsurlar meşrutiyet altında barışçıl bir ortamda beraber yaşayabilecekleri izlenimi vermişlerdir. Bulgarlar meşrutiyetin ilanından memnun görünmekle beraber bazı huzursuzlukları da oluşmuştur. Bir yandan meşrutiyetin doğru olarak uygulandığı takdirde, Bulgar unsurların siyasî ve maddî olarak gelişmesine olanak vereceğini, ve bunun da iki ülke arasındaki savaş

tehlikesini büyük ölçüde azaltacağını düşünmüşlerdir. Aynı zamanda uluslararası baskı sonucu Bulgaristan'ın Makedonya'daki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmasından da korkuyorlardı. Bu şartlar altında gerek Bulgaristan'da gerekse Makedonya'daki Bulgarlar arasında meşruiyetin ilan edilmesi ile birlikte gelecekleri konusunda belirsizlikten doğan bir huzursuzluk başgöstermiştir.

Bir süredir başta Prens Ferdinand olmak üzere bağımsızlık için zaman kollayan Bulgaristan yönetimine Jön Türk İhtilali istediği olanağı sağlamıştır. İhtilal ile gelen belirsizlik, Ağustos ayında *Buchlan*'da Avusturya ve Rus Dışişleri Bakanlarının buluşması, Bulgaristan'da bağımsızlık konusunu tekrardan gündeme getirmiştir.⁵¹

Eylül ayında, Osmanlı ve Bulgar yönetimleri arasında yaşanan iki gerilim, Bulgaristan yönetimine beklediği imkânı vermiştir. Birincisi, İstanbul'daki Bulgaristan temsilcisi Geçov'un Sultanın doğum günü partisine öteki resmi Balkan temsilcileri davet edildiği halde davet edilmemesi, ikincisi ise İstanbul'daki demiryolu işçilerinin grevinin söz konusu demiryolu şirketinin uzantısı olan Bulgaristan'daki hatlara sıçraması üzerine Osmanlı yöneticilerinin müdâhalesi ve müdâhaleye yerel işçilerin ve yönetimin tepkileri. Bu iki olay üzerine Prens'in başkanlığındaki meclis toplanmış ve çıkan karar sonucu 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiştir ve ertesi gün de Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak ettiği ni açıklamıştır.⁵²

Başta Kamil Paşa olmak üzere siyasi çevrelerde Geçov hadisesinin sadece bir bahane olduğu ve Sofya'daki Bulgaristan Komiseri'nin uzun zamandır bağımsızlık yolunda haberler aldığını vurgulanmıştır.⁵³

Bulgaristan bağımsızlığını takip eden aylarda Sadrazam Kamil Paşa iki ülke arasında bir savaş çıkmasından tedirgin olmuş ve bu sebeble Osmanlı hükümeti başta Sırbistan, Romanya ve Yunanistan ile ittifak arayışları içine girerken aynı zamanda Bulgaristan ile olası bir savaşı engellemenin yollarını aramıştır.⁵⁴ Kamil Paşa hatıratında söz konusu ülke ile bağımsızlık ile başlayan kriz çözüldükten sonra ittifak içine girebileceklerinden de bahsetmektedir.⁵⁵

Bulgaristan'ın bağımsızlığı üzerine Osmanlı yönetimi başta İngiltere olmak üzere Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlere başvurarak protesto kararını bildirir

ve acilen bir konferans toplanmasını talep eder. Jön Türk İhtilalinin ardından doğan iki ülke arasındaki yakın havanın kaybolmasını istemeyen İngiltere, Bulgaristan ile olası bir savaşın Türkiye'nin yeni konumuna zarar vereceğini vurgulayarak konferans fikrini desteklediğini belirtir.⁵⁶ Konferans fikrine sıcak bakan büyük devletler, Bulgaristan'ın istikâline karşı çıkmamakta fakat kendi aralarındaki anlaşmazlıkların konferansta ortaya atılarak daha ciddi tehlikelere meydan vermesinden de çekinmekteydiler. İngiliz yönetimi, bağımsızlık fikrine karşı olmamakla beraber, Osmanlı'nın yüksek bir tazminat alması ve aynı zamanda başta Doğu Rumeli'nin konumu gibi konuların ileride sorun çıkarmaması için özen gösterilmesi gerektiğine inanmaktaydı.⁵⁷

Büyük devletlerin sadece Bulgaristan ve Bosna-Hersek ile kısıtlı kalmayarak, Osmanlı'nın geleceğinin masaya yatırılma olasılığı, konferansın toplanmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca, Osmanlı'nın Balkan devletleri ile ittifak arayışları da sonuç vermemiştir. Balkan ittifakını en sıcak karşılayan devlet Sırbistan olmuştur. İkili ittifakların doğurabileceği tehlikelerden rahatsız olan İngiltere'nin baskısı ve gelecekte sınırlar üzerine çıkabilecek bir anlaşmazlıktan çekinen Sırbistan sonunda bu yakınlaşmanın resmiyete dönüşmesinden vazgeçmiştir.⁵⁸ Ayrıca uluslararası bir kongrenin beraberinde getireceği sorunlardan ve aralarındaki farklılıkları ortaya çıkaracağından çekinen büyük devletler konferans fikrinden uzaklaşarak ikili görüşmelerle Bulgaristan ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ihlali ile ortaya çıkan krizleri çözmeye çalışırlar.

Bu şartlar altında Rusya'nın arabuluculuğu ile Osmanlı ile Bulgaristan arasındaki kriz 1909 yılının başında imzalanan iki anlaşma ile çözülür. Mart 1909'da St. Petersburg'ta Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan anlaşmaya göre Rusya 93 *Harbi*'nin 125 milyon franklık savaş tazminatından vazgeçmeyi kabul eder ve bunun üzerine Osmanlı Bulgaristan'ın bağımsızlığını resmen tanır. Ayrıca Bulgaristan ile Osmanlı devleti arasında 19 Nisan 1909'da başka bir anlaşma imzalanır. Söz konusu Antlaşma St. Petersburg Antlaşması'nı teyid etmekte ve Bulgaristan ve Doğu Rumeli'deki Müslümanların haklarının korunmasına ilişkin kararları kapsamaktadır.⁵⁹ Böylece günün şartlarına uygun olarak Bulgaristan'ın bağımsız-

lığı ile ortaya çıkan kriz çözülmüş fakat Osmanlı'nın Makedonya topraklarındaki Bulgarların faaliyetleri de hız kazanmıştır.

Sonuç olarak, incelediğimiz dönemde iki ülkenin bölgedeki çatışan çıkarlarından dolayı ilişkilerinde gerginlikler yaşanmış fakat Berlin Antlaşması ile oluşan sta-

tus quo ufak tefek değişiklikler dışında korunabilmişti. Ancak Jön Türk İhtilali'nin ardından gelen belirsizlik, uluslararası alandaki çalkantılar, Bulgaristan bağımsızlığı ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı döneminde yaşanan kriz ileriki yıllarda Osmanlı için Balkan felaketini hazırlayan temel nedenlerin arasında sayılabilir.

- 1 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları için bkz.: A.F.Türk geldi, *Mesail-i Mithimme-i Siyasiye*, c. II, yay. haz.: B. S. Baykal (Ankara 1987); Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, yay. haz.: İ. Miroğlu, (İstanbul 1982); W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After 1878-1880*, (Londra 11938)
- 2 Ayastefanos Antlaşmasının Doğu vilayetleri ile ilgili kısımları bu çalışmada konumuzun dışında olduğu için incelenmeyecektir. Ancak İngiltere'nin asıl rahatsız olduğu Doğu vilayetlerinin Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ın Rusya'ya terk edilmesi ve Ermeni unsurların yaşadığı doğu vilayetlerinde Rusya'nın kontrolünde İslahat yapılmasına karar verilmesi ile ilgili maddelerdi. Batıda ise Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı antlaşma ile güvence altına alınmakta ve Osmanlı hükümtanlığına bağlı Büyük Bulgaristan Prenslığının kurulmaktaydı. F.O. (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi), 78/2888, F.O., 13 Mart 1878.
- 3 G. Tokay, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (TTK, Ankara 1999), ss. 189-202.
- 4 F.O., 881/3638, Lord Salisbury, F.O., Mayıs 1878
- 5 Tokay, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına..."
- 6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., F.O., 881/3638, Salisbury, F.O., Mayıs 1878, Ayastefanos antlaşmasına göre Bulgaristan'ın sınırlar için bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, yay. haz.: İ. Miroğlu, (İstanbul 1982), ss. 577. Ayrıca Bulgaristan sınırları doğuda Midya, Lüleburgaz'a kadar inmekte, Edirne hariç; güney-batıda Ohri gölü ile Selanik'te sınırları içinde alarak Egeye kadar inmekteydi.
- 7 İncelemeye çalıştığımız dönemde Osmanlı'nın Rumeli'de kalan toprakları idari açıdan 6 vilayete bölünmüştü: Edirne, Yanya, Selanik, Kosova, Manastır, Skutari. Ancak bu vilayetlerden üçü Makedonya coğrafi bölgesini kapsamakta ve Berlin Antlaşması çerçevesinde Avrupalılar denetiminde reformlar yapılmasına karar verilmişti. Osmanlı yönetimi bölge için hiç bir zaman resmi olarak Makedonya terimini kullanmamış ve sadece 3 Vilayet (Vilayet-i Selâse) diye tanımlamıştı.
- 8 Bulgaristan idari yapısı için bkz.: R.Crampton, *Bulgaria: 1878-1918, A History*, (East european Monographs, Boulder, 1983).
- 9 Berlin Antlaşması üzerine bir değerlendirme için bkz.: Prof. K. Beydilli, 'Balkanlarda Dönüm Noktası 93 Bozgunu ve Sonrası' *Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar*, M. Berektili (der), (İstanbul 1999); A. G. Tokay, 'Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu sorunu', *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (TTK, Ankara 1999).
- 10 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: F. Adanır, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung, 1878-1908* (Frankfurt 1979).
- 11 A. G. Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri* (1903-1908), (Afa, İstanbul 1995), ss. 33.
- 12 Tokay, *Makedonya Sorunu...*
- 13 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: F. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888* (ISIS İstanbul 1996); E. Akarlı, *The Problems of external pressures, power struggles and the budgetary deficits in the Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909), Origins and solutions* (yayınlanmamış doktora tezi, Princeton 1976).
- 14 M. Aydın, 'Prenslikten Krallığa Bulgaristan', *Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar*, M. Berektili (der), (İstanbul 1999).
- 15 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: F. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888* (ISIS İstanbul 1996), ss.152-179.
- 16 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Y. K. Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa*, (Ankara 1954).
- 17 Bayur, s. 112.
- 18 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, ss. 177-178.
- 19 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, ss. 197-214.
- 20 Bayur, s. 127.
- 21 B.B.A.(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Y. Kamil Paşa Evrakı, 86-23/2243
- 22 Bulgar kilisesi 1870 yılında kurulmuş ve o tarihten sonra Bulgar unsurlarının dini işlerinin sadece Eksarhaneye bağlı olmasına ve bu kuruma bağlı yeterli metropolit ve piskopos bulunmasına karar verilmişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: H. Şentürk, *Osmanlı devletinde Bulgar meselesi: 1850-1875* (TTK:Ankara 1992); R. von Mach, *The Bulgarian Exarchate: Its History and the Extend of its authority in Turkey*, (Londra 1907).
- 23 Crampton, *Bulgaria, 1878-1918*, ss. 125-160
- 24 Bu konuda bir değerlendirme için bkz.: K. Beydilli, "II. Abdülhamid döneminde Makedonya Meselesine dâir" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, IX.
- 25 Midilli kökenli olan Hilmi Paşa, 1902 yılının sonunda üç vilayete Müfettiş olarak atanmış ve 1908 yılına kadar da bu görevi sürdürmüştür.
- 26 Makedonya reformları için bkz.: S. Sowards, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, (Boulder 1989).
- 27 F.O.881/8277, 'A Turco-Bulgarian War'.
- 28 B.B.A., Y. Kamil Paşa Evrakı, (Kamil Paşa'nın Makedonya Muhtırası 1319-1323, 1903-1907).
- 29 B.B.A., A.M.T.Z. (0.4), 134/26, 1323-7-9, (9 Eylül 1905).
- 30 B. Samardziev, 'Great Britain and Some Aspects of Turkish-Bulgarian Political Relations after the Ilinden Uprising', *Etudes balkaniques*, No. 3, 1984.
- 31 BBA, AMTZ (0.4), 27 Temmuz 1322 (9 Ağustos 1906).
- 32 Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 52.
- 33 N.Lange, Akhund, *Macedonian Question, 1893-1908, From Qwestern sources* (East European Monographs, Boulder 1998), ss. 274-275.
- 34 BBA, AMTZ.04, 1323-3-14, (19 Mayıs 1905).
- 35 Tokay, *Makedonya Sorunu*,..., ss. 98-104.
- 36 HHSTA, P.A. (Avusturya Dışişleri Bakanlığı Arşivi) XII,189 Calice'den Aehrenthal'e, İstanbul, 24 Ocak 1906
- 37 W. Vucinich, *Serbia between East and West: The events of 1903-1908*, (Stanford 1954).
- 38 BBA, Y.A.Hus., 1323-1-1 485/1, (8 Mart 1905).
- 39 F.O.371/202, 'Annual Report on Bulgaria'
- 40 Tokay, *Makedonya Sorunu*,.....
- 41 *Sultan Abdülhamid, Siyasî Hatıratım*, (İstanbul 1978).
- 42 Tokay, *Makedonya Sorunu*,.....
- 43 F.O., 1957226, "report on the Ottoman army for the Year 1906"
- 44 F.O., 371/202, "Annual report on Bulgaria".

- 45 Konvansiyon ile birlikte İngiltere ve Rusya, Tibet Afganistan ve İran'la ilgili konularda birbirlerine artık sorun çıkarmayacaklarına ve ikili ilişkilerini geliştirme kararı alıyorlardı.
- 46 F.O., 181/902, Mallet'ten Nicholson'a, F.O., 17 Ağustos 1907.
- 47 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: F. R. Bridge, *Great Britain and Austria-Hungary, 1906-1914, A Diplomatic History*, (Londra 1972).
- 48 E. Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Young Turk Revolution 1908*. (Princeton:1957); Ş. Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul 1985).
- 49 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: E. Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Young Turk Revolution 1908* (Princeton 1957); A. G. Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, (Afa İstanbul 1995).
- 50 R. Crampton, *Bulgaria, 1878-1918, A History*, (East European Monographs, Boulder 1983), ss.310-312.
- 51 Konumuzun dışında olduğu için Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ile başlayan uluslararası krizden bu çalışmada bahsedilmeyecektir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: F. R. Bridge, "The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire", M.Kent(eds.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (Londra 1984).
- 52 H. K. Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa, Siyasî Hayatı*, (Sanat basımevi, Ankara, 1954), ss. 263-264.
- 53 Bu konu ile ilgili olarak bkz.: H. Ünal, "Balkan Diplomasısından Bir Kesit: Bulgaristan Bağımsızlık İlanı ve Osmanlı Dış Politikası, 1908-1909", K.Saybaşılı&G.Özcan(der), *Yeni Balkanlar Eski Sorunlar*, (Boyut, İstanbul 1997).
- 54 G.Tokay, "II.Meşrutiyet dönemi Dış İlişkileri", F. Sönmezoğlu(der), *Türk Dış Politikasının Analizi*, (Der yayınları, İstanbul 1998), ss. 36-37
- 55 Ayrıca İngiltere yönetiminin Jön Türk İhtilali üzerine görüşleri için bkz.: F.O., 800/79, 'Annual Report on Turkey 1908'; Tokay, "II. Meşrutiyet dönemi.....".
- 56 Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa*, ss. 262-273
- 57 Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa*, s. 279
- 58 G.Tokay, "II.Meşrutiyet", s. 38.

DOĞU RUMELİ VİLAYETİ

DOÇ. DR. MAHİR AYDIN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Bulgaristan toprakları üzerinde, Berlin Antlaşması ile kurulan ve 1878-1885 yılları arasında varlığını sürdüren, özerk Osmanlı Vilayeti.

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren ve 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı son 20 yıldır izlediği Panslavizm Politikası'nın en parlak göstergesi oldu. Çünkü Rusya, Avrupa adına girdiği bir savaşta, Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldi ve dış politikasında bu devlete karşı uygulamak istediği konuları, adeta ona dikte ettirdi.¹ Böylece Sırbistan, Romanya ve Karadağ, bağımsız birer devlet olarak Osmanlı yönetiminden ayrıldılar. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki toprakları elden çıktı ve hatta, Arnavutluk gibi, Balkanlarda kalan toprakları ile kara bağlantısı bile kesildi.²

Ayastefanos Antlaşması ile, diğer Balkan Devletleri'nin yanı sıra, bir de Bulgaristan Prensiği kuruluyordu. Fakat bu konuda çok cömert davranıldı ve Bulgarların yaşadığı ne kadar bölge varsa, sınırlar içerisine alındı.³ Bulgaristan Prensiği'nin sınırları, kuzeyde Sırbistan'dan başlayıp, Tuna nehrini izleyerek Kara Deniz'e ulaşıyor, güneyde ise, Ohri Gölü'nden, Ege Denizi'ndeki Kavala Limanı'na uzanıyordu. Bu sınırların ince detayları, bir Osmanlı-Rus Komisyonu tarafından, daha sonra çizilecekti.

Fakat Bulgaristan konusu, diğer Balkan Devletleri'nden farklıydı ve sadece Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çözümlenecek bir konu değildi. Çünkü Rusya'nın bu tasarrufu, diğer Avrupa Devletleri tarafından hoş karşılanmadı. Bu konudaki birinci itiraz İngiltere'den, ikincisi de Avusturya'dan geldi. İngiltere'nin itirazı, Selanik şehrinin, Bulgaristan toprakları içerisinde kalmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Rusya, XIX. yüz-

yıl boyunca Balkanlardan başlayarak, Orta-Asya'ya kadar uzanan bir hat boyunca, "Sıcak Denizlere İnme Politikası" izliyordu. Buna karşılık İngiltere, izlediği Dünya Politikası ile, Rusya'nın bu politikasını engellemeye çalışıyordu. Kendileri de bir Slav kavmi olan Bulgarlar, Selanik'te Ege Denizi'ne açıldıkları için, bu durum İngiltere'nin dayatması ile karşılaştı.⁴

Bir kıta devleti olan ve denizlere açılmak isteyen Avusturya ise, çıkış yolu olarak Balkanları görüyor ve Ege Denizi'ne ulaşmak istiyordu. Fakat Ayastefanos Antlaşması ile kurulan Büyük Bulgaristan, Avusturya'ya bu yönde önemli bir engel çıkarıyordu. Ayrıca, diğer Balkan Devletleri, bu Büyük Bulgaristan ile komşu olmaktan dolayı rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı.

Sonuçta, 1856 Paris Antlaşması'nı imzalayan devletler, Almanya'nın ev sahipliğinde Berlin Kongresi'ne katıldılar. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın diğer maddelerine dokunmazken, Büyük Bulgaristan'ı üç parçaya böldü. Birinci parça Bulgaristan Prensiği, ikinci parça Doğu Rumeli Vilayeti ve üçüncü parça da Makedonya Vilayeti olarak belirlendi.⁵

Berlin Antlaşması'na göre, 163.965 kilometrekarelik Büyük Bulgaristan üç parçaya bölündü ve Bulgaristan Prensiği'ne, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında 63.972 kilometrelik bir alan bırakıldı. Böylece, Avusturya için itiraz konusu olan "büyüklük" ortadan kalktığı gibi, Makedonya'nın iadesi ile de, Bulgarların Ege Denizi ile olan ilgileri kesildi ve İngiltere'nin dediği oldu.

Büyük Bulgaristan'ın bu şekilde parçalanması, Rusları çok üzdü. Fakat diğer Avrupa Devletleri'nin müdahalesi karşısında yapılabilecek fazla bir şey yoktu.⁶ Rus

Çarı, 11 Nisan 1879'da yayınladığı bir bildiri ile, Bulgarlara kısaca şöyle sesleniyordu: "Berlin Antlaşması'nın maddelerini kabulden başka çare yoktur. Fakat, gelecekte ümit kesmeyin. Amacınıza ulaşmak için daha çok çalışın."⁷

Diğer parça olan 67.399 kilometrelik Makedonya ise, en problemlili bölge idi. Onun paylaşımı veya herhangi bir tarafa verilmesi, henüz söz konusu olamazdı. Bu bakımdan, konunun çözümünü ileri bir tarihe bırakmak amacıyla, Makedonya, doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne iade edildi.⁸

Büyük Bulgaristan'dan geriye kalan 32.594 kilometrelik son parça, Doğu Rumeli Vilayeti adı ile özerk bir Osmanlı Vilayeti haline getirildi. Bu ayrılığı Bulgarlar, büyük bir üzüntü ve tepki ile karşıladılar ve bir bedenin parçalanması olarak değerlendirdiler.⁹ Bu konuda, yalnız Prenslik sınırları içinde bulunanlar değil, Doğu Rumeli Bulgarları da aynı hassasiyeti gösterdiler. Duydukları kızgınlığı, düzenledikleri mitinglerde, Avrupa Devletleri'ni protesto ederek dile getirdiler. Hatta, daha önce bu topraklarda kendileriyle komşu olarak yaşayan Türklerin, Doğu Rumeli'ye geri dönmelerine karşı çıktılar ve vilayete girmelerini engellemek istediler.¹⁰

Doğu Rumeli Vilayeti, her ne kadar bir Osmanlı Vilayeti ise de, ayrı bir anayasa ve Hristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Doğu Rumeli Valisi, Avrupa Devletleri'nin oluru ve Osmanlı Devleti'nin onayı üzerine, beş yıl süre için atanacaktı. Vilayet; askerî ve politik bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak ve devlet, vilayeti korumak üzere sınırlarına asker konuşlandıracaktı. Hatta herhangi bir tehlike karşısında, valinin isteği üzerine, asker bile gönderebilecekti. Ancak böyle bir durumda Osmanlı Devleti, asker sevk etmeden önce, ilgili devletlerin İstanbul'daki elçilerine, konu hakkında bilgi verecekti. Doğu Rumeli Vilayeti, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilayet olduğundan, bu devletin diğer devletlerle yapmış olduğu her türlü antlaşmalar, bu vilayetin sınırları içerisinde de aynen geçerli olacaktı.

Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin delege-leri, Avrupa Komisyonu adı altında, Doğu Rumeli Vilayeti için bir anayasa hazırladılar. İlk olarak 30 Eylül 1878 tarihinde toplanan bu komisyon, altı aylık bir çalışmadan sonra, 495'i esas ve 637'si ilave maddelerden

oluşan bir anayasa ortaya çıktı. Doğu Rumeli Vilayeti, Bulgaristan tarafından ilhak olunduğu 1885 yılına kadar, işte bu anayasaya göre yönetildi.

Vilayet anayasası, şu başlıklardan meydana geldi: Vilayetin statüsü; ahalinin hukuku; valinin yetki ve sorumlulukları; merkezi idaresi, yani hükümet üyeleri; özel ve genel meclisleri; seçimleri; mülki taksimatı yani sancaklar, kazalar, nahiyeler ve köyleri; maliyesi; adliyesi; eğitimi; milis ve jandarma teşkilatı; mezhepler; mülk araziler ve hükümet memurları.

Ortalığın durulması üzerine, savaş sırasında canlarını kurtararak İstanbul ve Edirne gibi, güvenilir şehirlerle yığılan Bulgaristan Türkleri, eski yurtlarına dönmeye başlamışlardır. Elbette ki geri dönenlerin sayısı, başlangıçta ayrılanlar kadar olmamıştır. Çünkü önemli bir kısmı savaş sırasında hayatlarını kaybederlerken, bir kısmı da Anadolu'ya yerleşmek suretiyle, bir daha geriye dönmemiştir. Bu durumda, Doğu Rumeli Vilayeti'ne göç edenlerin sayısı, yaklaşık olarak başlangıçtaki mevcudun üçte biri kadar olmuştur.

Türk ahalinin Doğu Rumeli Vilayeti'ne dönüşü, bir takım sıkıntı ve zorluklarla doludur. Bu konuda katı bir tutum izleyen Bulgar yöneticiler, nüfus oranının kendileri lehinde olması için, bu konuda hiç de istekli davranmamış, hatta mümkün olabilen her türlü zorluğu göstermekten geri durmamışlardır. Öyle ki, İngiltere Dışişleri Bakanı bile, Doğu Rumeli'ye dönen Türklerle karşı insanca davranılması için, Rusya nezdinde girişimlerde bulunmuştur.¹¹ Bu konuda, pasaport engeli konulmuş, geri dönüş için çok kısa süre verilmiş, Türklerin evlerine Bulgarlar yerleştirilmiş, onlardan kalan mallara savaş ganimeti olarak el konulmuş ve tarlalarındaki ürünlere bile sahip çıkılmıştır.¹²

Osmanlı Devleti'nin bu konuda ne düşündüğüne bakacak olursak, Türk ahalinin eski yurtlarına geri dönmelerine taraftarı olduğunu, aksi takdirde bu toprakların tamamen kaybedileceği endişesini taşıdığını görüyoruz. Fakat böyle bir dönüşün, ancak insani şartlar çerçevesinde olmasını dile getirmiş ve bu konuda, gerekli çabaları göstermiştir.¹³

Diğer yandan Aleko Paşa, Doğu Rumeli Vilayeti'nin valisi olarak, Filibe'ye giderek göreve başlamıştır. Kendisi, Sisam eski valisi Stefanaki Bey'in oğludur. Bu

zor görevi başarmak için, daha ilk günden itibaren, vilayette yaşayan her milletten ahaliye hoş görünmeye çalışmış ve herkesin nabzına göre şerbet vermek gibi, bir şirinlik politikası izlemiştir. Bu durumu gören devletlerin her biri, memnun olmuşlar ve onu, kendisine taraftar sanmışlardır. Halbuki bu politikası ile hiçbir tarafı memnun edemeyecek, süresinin sonunda, valilik görevinden ayrılacaktır. Aleko Paşa, özellikle Bulgarlara karşı ayrıcalıklı bir tutum takınmış ve böylece, bağımsızlığını kazanması halinde Doğu Rumeli Vilayeti'nin prensi olmayı planlamıştır.¹⁴

Aleko Paşa'nın karşılaştığı ilk önemli problem, vilayete geri dönen Türk göçmenleri konusunda yaşanmıştır. Bulgarların, Türk ahaliyi istememeleri ve bu yüzden, bin bir güçlük çıkardıkları bu durumda o, vilayetin valisi olduğu halde olanlara seyirci kalmıştır. Aynı pasif tavırını, komiteci Bulgarların, vilayet içerisinde toplantılar düzenlemek, eğitim yapmak veya dışarıdan borç para almak konularında da göstermiştir.¹⁵

Buna rağmen, asıl sorumlu olduğu Osmanlı Devleti'ne karşı yerine getirmesi gereken yükümlülükleri konusunda, ihmalkar davranmıştır. Örneğin, devlete ödemesi gereken vilayet vergisini 240.000 liradan 180.000 liraya indirmiş; vilayet gümrüklerine ait konuları, devlet memurlarından uzak tutmuş; vilayet meclisinde yapılan kanunların, Babıali ile her zaman problem konusu olmasına izin vermiş; Türk ahalinin, vilayet anayasasında belirtilen haklardan faydalanmasını sağlayamamış ve vilayetin, Bulgaristan Prensliği ile birleşmesi yönündeki çabalara engel olmamıştır.¹⁶ Yine de, beş yıl valilik yapan Aleko Paşa, bu sürenin sonunda görevinden ayrılmış ve yerine, daha önce vilayetin Dahiliye Müdürü olan Gavril Paşa atanmıştır. Gavril Paşa'nın valiliği, vilayetin ilhak edildiği 18 Eylül 1885 tarihine kadar devam edecektir.¹⁷

Doğu Rumeli Vilayeti, bağımsız bir devlet olmadığı ve statüsü, bir vilayet düzeyinde bulunduğu için, buradaki hükümet görevlileri, bakan olarak değil, müdür şeklinde adlandırılmışlardır. Diplomatik yönden zor ve karışık çok olan bu vilayette, görevli üst düzey memurlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Doğu Rumeli Vilayeti, mülki yönetim bakımında yedi sancaktan meydana gelmiştir. Bunlar: Filibe, Tatarpazarcığı, Eskizagra, Bergos, İslimye ve Hasköy'dür. Bu

sancaklara bağlı kazalar ise: Filibe'ye bağlı Koyuntepe, Karacadağ, Köpsi, Rupcoz ve Konuş; Tatarpazarcığı'na bağlı İhtiman, Peştera ve Otlukköy; Eskizagra'ya bağlı Yenizagra, Kızanlık, Çırpan ve Sekbanlı; Bergos'a bağlı Aydos, Karinabad, Ahyolu ve Misivri; İslimye'ye bağlı Yanbolu, Kızılağaç, Kazgan ve Kavaklı; Hasköy'e bağlı Hacıilyas, Kırcaali ve Harmanlı'dır. Bu kazaların kaymakamları çoğunlukla Bulgarlardan meydana gelirken, Türk nüfusun ağırlıklı olduğu Kırcaali ve Rupcoz gibi yerlerde, sayıları sınırlı olmakla birlikte, Türk yöneticilerin görev aldıklarını görüyoruz.¹⁸

Birkaç yıl öncesine kadar, Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Doğu Rumeli Vilayeti, son Osmanlı-Rus Savaşı sırasında büyük sarsıntılar geçirmiştir. Bir Millî Bulgar Devleti kurmak amacıyla, nüfus yoğunluğu Bulgarlar lehine çevrilmek istenmiş, bunun için de, sayıları 50.000'i bulan gruplar halinde, Türk ahali sürgün edilmiş veya topluca öldürülmüştür. Sonuçta, Bulgaristan gibi, Doğu Rumeli'de yaşayan Türklerin sayısı, yaklaşık üçte bire inmiştir.¹⁹

Vilayetteki sancakların, milliyetlere göre nüfus dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.²⁰

Görevi	Adı	Atanma Tarihi
Vali	Aleko Paşa	27 Mayıs 1879
"	Gavril Paşa	18 Mayıs 1884
Dahiliye Müdürü	Gavril Efendi	21 Mayıs 1879
"	Naçof Efendi	7 Temmuz 1884
Maliye Müdürü	Mösyö Schmit	24 Temmuz 1879
"	Penof Efendi	22 Nisan 1880
"	Doktor Stranski	19 Aralık 1881
"	Geçof Efendi	11 Şubat 1882
"	Yovaço Efendi	26 Aralık 1883
"	Macarof Efendi	24 Aralık 1884
Adliye Müdürü	Kesakof Efendi	17 Haziran 1879
"	Sallabaşof Efendi	19 Haziran 1882
"	Bobcof Efendi	17 Eylül 1884
Bayındırlık Müdürü	Volkoviç Bey	17 Haziran 1879
"	İstanbulski Efendi	2 Ağustos 1881
"	Dagorof Efendi	8 Nisan 1884
"	Hakanof Efendi	24 Aralık 1884
Eğitim Müdürü	Yovakim Efendi	9 Kasım 1879
"	Goroyef Efendi	22 Eylül 1883
"	Veliçkof Efendi	13 Aralık 1884
Mîlis ve Jandarma Kumandanı	Vitalis Paşa	12 Şubat 1879
"	Streckler Paşa	10 Ağustos 1879
"	Mahir Paşa	14 Şubat 1884
"	Drigalski Paşa	2 Nisan 1884

Doğu Rumeli Vilayeti'ndeki Türk ahalinin durumu ile yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, atadığı çeşitli görevliler ile onların problemlerini çözmeye çalışmıştır. Bu görevlilerden biri, kapıkethüdası, diğeri Filibe'deki Bulgaristan Komiserliği İkinci Katipliği'dir. Kapıkethüdalarının görevleri, vilayetteki İslam eserlerinin vakıf şartlarına göre yönetimini gerçekleştirmek ve Türk aha-

linin, kültürel ihtiyaçlarını sağlamaktı. Bu konuda, önce Ali Haydar Efendi'yi ve daha sonra da Cemaleddin Efendi'yi kapıkethüdası olarak görüyoruz.²¹ Komiserlik İkinci Katipliği ise, merkezi Sofya'da olan Osmanlı Komiseri'nin Filibe şubesi olarak görev yapmış ve Türk ahalinin dertlerine çözüm getirmeye çalıştı.²²

Diğer yandan, Doğu Rumeli Vilayeti'ndeki Türk ahalinin, yeterli olmasa da, birlik ve dayanışma içerisinde olmaya çalıştıklarını görüyoruz. Bu konuda, maaşları Osmanlı Devleti tarafından ödenen müftü ve naiplerin görev yaptıklarını ve bazı sancaklarda kurulan İslam Cemaaatleri'nin faaliyette olduklarını biliyoruz.²³ Osmanlı Devleti ayrıca, vilayetlerdeki Türklerin eğitim konusu ile de ilgilenmiş ve ders kitapları olsun, öğretmenleri olsun, İstanbul'dan tedarik ve tayin ederek göndermiştir.²⁴

Doğu Rumeli Vilayeti'nde olup bitenleri ve Türk ahalinin durumunu, en iyi şekilde, yayınlanan tek Türkçe gazete olan Hilal'den öğrenebiliyoruz. Pehlivanzade Ahmed tarafından, 2 haftada bir yayınlanan ve 87 sayı çıkan bu gazete, 1883-1885 yılları arasında, en ince ayrıntısına kadar vermektedir. Rumlar da Philippopolis adlı bir gazete çıkarırken, Bulgarca gazetelerin sayısı sekizi buluyordu. Bunlar: Meriç, Filibe, Halkın Sesi, Birlik, Kavga, Meryem Ana, Rusya ve Birleşik Bulgaristan'dır.²⁵

yorlar, arazilerinde, kendilerini geçindirmek için tarım yapmakta zorlanıyorlardı. Bir diğer konu olarak, Doğu Rumeli Vilayeti'ndeki resmi lisanın Türkçe ve Bulgarca olması gerekirken, yalnızca Bulgarca'nın kullanılmasıydı. Bu durumda, yayınlanan genelge ve verilen emirleri anlayamayan Türk ahali, sonuçta istenmeyen zararlara katlanmak zorunda kalıyordu. Askere giden Türk gençleri ise, adeta rencide ediliyordu.²⁶

Bir yandan Doğu Rumeli'deki, diğer yandan Prenslikteki Bulgarların yoğun çabaları, bu iki üniteyi, gittikçe birbirine yaklaştırıyordu. Osmanlı Devleti, bu gelişmeleri sezinlediği ve hatta görebildiği halde, uluslararası politikanın kaygan zemininde bulunan Doğu Rumeli Vilayeti için elinden fazla bir şey gelmiyordu. Asker sevk etmesi bile, ancak valinin talebi ve ilgili devletlerin onayı ile mümkündü.

Bulgarların "Güney Bulgaristan" olarak adlandırdıkları Doğu Rumeli, 18 Eylül 1885'de Bulgaristan Prensliği'ne katıldı. Bulgarlar, "Yarım Birleşme" olarak adlandırdıkları bu durumu, zaten başlangıçtan beri arzu ediyorlardı.²⁷ Berlin Antlaşması ile gelen ayrılığı bir türlü kabul edememişler ve çok yönlü olarak çalışmalar yapmışlardı. Değişen siyasi dengelerden de faydalanan Prenslik, sonunda bu ayrılığı noktalandı. Özellikle Prens

Sancağı	Bulgar	Türk	Rum	Çingene	Yahudi	Ermeni
Filibe	127.619	36.848	14.265	4.736	1.185	806
Hasköy	74.656	55.334	1.138	2.116	246	-
Eskizagra	124.666	27.115	35	2.811	431	-
İslimye	96.425	12.463	14.184	3.685	845	276
Tatarpazarcığı	94.873	14.898	676	3.487	1.112	152
Bergos	36.997	28.091	11.798	2.689	358	71
Toplam	555.236	174.749	42.096	19.524	4.177	1.305

Şurası bir gerçektir ki, diğer Balkan ülkeleri gibi Bulgaristan ve hatta Doğu Rumeli Vilayeti, artık kaybedilmişti. Sultan Abdülhamid'in düşüncesi, bu toprakları, pamuk ipliğine bağlı da olsa, mümkün olabildiği kadar elde tutmaktı. Fakat Doğu Rumeli'de yaşayan Türkler, her konuda çeşitli sıkıntılar ile karşılaşılıyorlar ve ikinci, üçüncü sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Bunların başında, emlak ve arazileri ile ilgili sıkıntılar geliyordu. Savaştan önce sahip oldukları ev ve arazilerini geri almakta türlü güçlüklerle maruz bırakılıyorlar, satmak istediklerinde ancak onda bir fiyata alıcı bulabili-

Aleksandr, İngiltere'yi ziyareti sırasında bu konuda dolaylı bir destek almıştı ki, İngiltere'nin amacı, Rusya, Avusturya ve Almanya arasında kurulmuş olan Üç İmparatorlar Ligi'ni parçalamaktı. Böylece, Doğu Rumeli'nin ilhakını Rusya Avusturya'dan, Avusturya da Rusya'dan bilecek ve aralarındaki iyi ilişkiler bozulacaktı.²⁸

Bu birleşme, hem Osmanlı Devleti, hem de Rusya açısından tam bir şok oldu. Fakat Bulgarlar cesur davranmış ve Rusya'ya rağmen, böyle bir girişimde bulunmuşlardı. Elbette Rusya, böyle bir birleşmeyi, başlangıçtan beri istiyordu. Fakat her şeyin, kendi kontrolü altında ol-

masından yanaydı. Bu konuda başına buyruk hareket eden bir Bulgaristan, Rusya'nın izlediği siyasetin dışına çıkabilirdi. Buna rağmen Bulgarlar, kendi bildiklerini okuyunca, Prens Battenberg'in bu hareketi, Osmanlı Devleti kadar, Rusya'yı da kızdırdı.

Bulgarlar böyle bir harekete girişirken, bazı önlemleri de almayı ihmal etmediler. Olası bir Osmanlı müdahalesi için, orduyu savaş durumuna geçirdiler. Prens kendisi de, Doğu Rumeli Bulgarlarının daveti üzerine, Şipka'nın Sveti Nikola tepesinden geçerek, Filibe'ye girdi.²⁹ Bu durum karşısında bütün Rus subayları Bulgaristan'dan ayrılarak Rusya'ya gittiler. Çar III. Aleksandr, konuyu "Bulgarlık" açısından kabul etmekle birlikte, Prens şahsına karşı şiddetli bir muhalefet gösterdi. Bu durumda Osmanlı Devleti de, Berlin Antlaşması'nın kendisine verdiği hakkı kullanabilir ve Doğu Rumeli'ye asker gönderebilirdi.³⁰

Osmanlı kamuoyunun heyecana gelip, bir an önce savaşa girilmesi yönünde konuşmaların yapıldığı bu dönemde, öyle yapılmadı. Saltanatı boyunca savaş karşıtı bir politika izleyen Sultan II. Abdülhamid, konuyu diplomatik yollardan çözmeye karar verdi. Halbuki bütün Osmanlı kamuoyu, Bulgaristan'a asker gönderilmesinden yanaydı. Sonuçta, bu "oldu-bitti"yi protesto etmekle yetinildi. Diğer devletler de, Osmanlı Devleti'nin asker göndermeyişi olumlu karşıladılar.³¹ Yeni gelişmeler üzerine 5 Kasım 1885'te İstanbul'da, Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin delegelerinin katıldığı bir konferans toplandı. Bu konferansta, Bulgaristan'ın bu son durumunu, beş ay gibi, uzun süren oturumlarla görüşüldü.

Osmanlı ordusunun Doğu Rumeli'ye gireceğinden emin olan Sırbistan, 13 Kasım 1885'te Bulgaristan'a savaş açtı. Arkasından sınırı geçti ve Pirot, Tarin, Proznik ve Kule Sırp tarafından alındı. Sırp ordusunun büyük bir kısmı, Sofya'ya 40 km. kadar yaklaştı. Osmanlı Devleti'nin harekete geçmediğini gören Bulgarlar, kuvvetlerini, Cismustafapaşa'dan Bellova'ya kadar trenle taşıdılar. Oradan da bir hayvana 2-3 asker bindirerek, Slivniça köyü yakınında, Sırp'ların karşısına çıktılar.

1885 yılı Aralık'ının 5, 6 ve 7. günlerinde şiddetli çarpışmalar oldu. Bulgarlar olağanüstü çaba gösterdiler. Halbuki Rus subaylarının ülkeyi terk etmesi yüzünden,

komuta kademesi küçük subayların elinde kaldı. Bu sebeple Bulgarlar, bu savaş "Başçavuş Savaşı" olarak adlandırmaktadırlar. Hatta, yeterli hazırlık yapamadıkları gibi, çeşitli hastalıklar yüzünden ağır kayıplar verdiler.³²

Dragoman ve Çar Pirot'ta da birer çarpışma yapıldı. Osmanlı ordusunun savaşa gireceğinden ümidini kesen Sırp'lar, bu kez geri çekildiler. Hatta Pirot'u, içindeki cephaneyi havaya uçurduktan sonra, Bulgarlara bırakmak zorunda kaldılar. Bulgarlar Pirot'ta biraz durduktan sonra, Sırbistan'ın içlerine doğru ilerlemeye hazırlanırken, Avusturya devreye girdi. Eğer Bulgarlar daha ileri giderlerse, karşılarında Avusturya askerini bulacaklardı. Bulgaristan, hem Avusturya ve hem de Sırbistan ile savaşamazdı. Zaten Bulgarların amacı, Sırbistan'dan bir şeyler koparmak değil, Doğu Rumeli ile birleştiklerini, politik olarak ilgili taraflara kabul ettirmekti.³³ Bu sebeple, Sırbistan ile yapılan savaş sona erdi ve barış 3 Mart 1886 tarihinde Bükreş'te yapıldı.³⁴

Diğer yandan Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile imzaladığı 1 Şubat 1886 tarihli anlaşma ile, yeni gelişmeleri bir sonuca bağladı. Buna göre Prens, hem Bulgaristan Prensliği'nin hem de Doğu Rumeli Vilayeti'nin yöneticisi oldu. Önceki antlaşmalar geçerliliğini korurken, Rodop ve Kırcaali'ye bağlı 192 Türk köyü, doğrudan Osmanlı yönetimine bırakıldı.³⁵ İstanbul Konferansı da 5 Nisan 1886'da bir sonuca vardı. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Prensliği arasında varılan mutabakat çerçevesinde, konuyu çözüme bağladı.³⁶

Bulgaristan'ın, bu birleşme ile Balkanlarda kuvvetli bir hale gelmesi, bu kez Yunanistan'ı harekete geçirdi. Yunanistan'ın amacı, Makedonya'nın güney kısımlarını kendi topraklarına katmaktı. Bu düşünce ile kısa zamanda savaş hazırlıklarına girişti. Fakat Avrupa Devletleri, bir yandan Bulgaristan konusunu sonuçlandırmaya çalışırken, diğer yandan Yunanistan'ın yeni problemler çıkarmasını istemediler. Bu nedenle, Yunanistan'a bir kaç kez nota verdilerse de, olumlu bir sonuç alamadılar. Atina'nın bu olumsuz tutumu üzerine, Avrupa Devletleri'ne ait bir donanma ile Yunanistan denizden kuşatıldı.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi Yunanistan, savaş ilanına bile gerek görmeksizin, Osmanlı topraklarına saldırdı. Fakat kısa sürede yenilerek, geri çekilmek zorunda kaldı. Sonuçta, daha fazla bir şey yapamayacağını gören Yunanistan, bu saldırgan siyasetinden vazgeçti.³⁷

Doğu Rumeli'nin Babıali ile siyasi olduğu kadar, vergi bakımından da bir bağı vardı. Buna göre, 1879'dan beri her yıl ödemesi gereken vergi, artık Bulgaristan Prensliği tarafından üstlenildi.³⁸ Kendilerini hiç bir zaman Babıali'ye bağlı olarak düşünmeyen Doğu Rumeli Bulgarları, daha önce Prenslik ile aralarında var olan gümrük engelini de ortadan kaldırdılar.³⁹

Artık Bulgaristan, Berlin'de kaybettiği önemli bir parçasını yeniden elde etti ve biraz daha güçlendi. Bu katılım, daha sonraki yıllarda, bir bayram havasında kutlanmaya devam etti. 18 Eylül günlerinde, dini ayinler yapıldı, dükkanlar, mağazalar ve devlet daireleri kapatılarak, Bulgar bayrakları çekildi.⁴⁰

Sonuç olarak, Ayastefanos Antlaşması ile kurulan Büyük Bulgaristan, Avrupa Devletleri'nin istekleri ve politik çıkarları doğrultusunda değiştirilmiştir ve bu değişikliğin, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren herhangi bir

yönü olmamıştır. Eğer Makedonya problemini çözmek mümkün olsaydı, onu da Osmanlı Devleti'ne iade etmek gibi bir durum söz konusu olamayacaktı. Fakat, 1878 yılında yaşanan bu denli yoğun diplomatik faaliyetler, yedi yılda değişen denge ve taraflar yüzünden boşa gitmiş ve Osmanlı Devleti'nin, kendi toprakları üzerinde hüküm icra edebilmesinin gittikçe zorlaşmakta olduğu, ortaya çıkmıştır.

Her şeye rağmen Doğu Rumeli Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda 500 yıl süren egemenliğinin, bütün konularında ve en üst düzeyde, en parlak örneğinin yaşandığı topraklardır. Özellikle Filibe, mimari- siyle, nüfusuyla, ekonomisiyle ve diğer yönleriyle, Anadolu'daki Bursa'nın, Rumeli'deki paralel örneğidir. Fakat 1878'den başlanarak, her bakımdan köklü bir değişikliğe ve asimilasyona gidilmiş ve Doğu Rumeli Vilayeti, tam anlamıyla bir Bulgaristan toprağı haline gelmiştir.

- 1 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara 1968, 68-72
- 2 *Muabedat Mecmuası*, İstanbul 1298, IV, 183-201; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasal Tarih Metinleri*, Ankara 1953, s. 387-400.
- 3 Ayastefanos Bulgaristanı'nın sınırları, aslında 11 Mart 1870 tarihinde bağimsız Bulgar Kilisesi'nin dini sınırlarıdır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, nr. 263, s. 7-8.
- 4 Yuluğ Tekin Kurat, *Aynı eser*, s. 108.
- 5 *Muabedat Mecmuası*, 110-141; *Berlin Kongresi Protokolleri*, İstanbul 1298, 256-260; Mahmud Celaleddin, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul 1326, III, 237-259; Nihat Erim, *Aynı eser*, s. 409-413.
- 6 Yuluğ Tekin Kurat, *Aynı eser*, s. 144.
- 7 Charles Samver-Jules Hopf, *Nouveau Recueil General de Traités*, Göttingen 1880, V, 504-506.
- 8 Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992, 13-17.
- 9 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, II, 629; Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (terc. Ali Reşad), İstanbul 1328, 403.
- 10 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 21-22.
- 11 Bilal Şimşir, *Rumeliden Türk Göçleri*, Ankara 1970, 590-606.
- 12 Bilal Şimşir, *Aynı eser*, s. 573, 545-546, 609-611, 151-155, 702.
- 13 Bilal Şimşir, *Aynı eser*, s. 638.
- 14 Spiridon Gopçeviç, *Bulgarien und Ostrumelien*, Leipzig 1886, 273.
- 15 Spiridon Gopçeviç, *Aynı eser*, s. 188-189, 276.
- 16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bulgaristan İrade, nr. 371, ek 1.
- 17 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 120-122.
- 18 Doğu Rumeli Vilayeti'ndeki köyler için de yine bkz. Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 137-154.
- 19 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- 20 Spiridon Gopçeviç, *Aynı eser*, 21; Bu konudaki diğer değerlendirmeler ve karşılaştırmalar için bkz. Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 215-216.
- 21 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 202-204.
- 22 Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler* (1997), XVII/21, 71-125.
- 23 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 205-209.
- 24 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 220-225.
- 25 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 251-253.
- 26 BOA, BEO, nr. 969, 970.
- 27 Bu düşünceye göre "Tam Birleşme", Makedonya'nın da katılması ile sağlanacaktı.
- 28 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 262.
- 29 Ahmed Hamdi, *Bulgar Tarihi*, Trabzon 1326, 145.
- 30 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 258-262.
- 31 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 264-267.
- 32 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 270.
- 33 Ahmed Hamdi, *Aynı eser*, s. 147.
- 34 Antlaşma metni için bk. Mahir Aydın, *Aynı eser*, 271.
- 35 BEO, nr. 961, 154-155; Mahir Aydın, *Aynı eser*, 275-277.
- 36 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 277-281.
- 37 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 282-283.
- 38 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 173-176.
- 39 Mahir Aydın, *Aynı eser*, s. 283-287.
- 40 BOA, A. MTZ. 04, nr. 121/55.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ALMAN ASKERÎ MİSYONLARI

DR. ODILE MOREAU

INSTITUT DE RECHERCHE SUR LE MAGHREB CONTEMPORAINE / FRANSA

GİRİŞ

18. yüzyılda III. Selim'in cülusuyla başlayarak Osmanlı İmparatorluğu kesintisiz devam eden bir reform sürecine girmiştir. Orduda ıslahat ise, II. Mahmud'un (1808-1839) reformları ile başlamıştır. Mayıs 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra, 1827 yılında, Prusya kökenli *Landwehr* sistemine uygun olarak hazırlanan *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*'nin oluşturulmasıyla, orduda yeni bir döneme girildi. Ordu içinde girişilen bu reform harekâtının esin kaynağı; Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği reformlar ve Büyük (Deli) Petro'nun Rusya'da gerçekleştirdiği yenilik hareketi oldu. Söz konusu Prusya sisteminin tercihi edilmesinin nedeni, II. Mahmut döneminde Osmanlı ordusunda yüzbaşı von Moltke'nin görevde bulunması ve bu tarihten itibaren de ordunun ıslahatında sürekli olarak Prusyalı subayların istihdam edilmesidir. Ülke toprakları, askeri birlik esasına göre değişik bölgelere ayrılmıştı. Bölgelerden her birinin sınırları içinde aktif bir askeri birlik (*nizam*) barındırılıyordu. Bu yapılanma biçiminin en önemli özelliği, eşit sayıda yedek askeri birliklerinin (*redif*) kurulmuş olmasıydı. Söz konusu birliklerde görevli yedek askerler, barış zamanında evlerinde kalmakta, savaş zamanında aktif birliğe (*nizam*) katılmaktaydılar. Böylece bir savaş durumunda ordudaki asker sayısının fiili olarak iki katına çıkması sağlanmış oluyordu. Eğitime gelince; 1830'lu yıllarda modern askerî okullar kuruldu ve bu okullardaki eğitim, Fransız ve Prusyalı uzmanlar tarafından veriliyordu.

Osmanlıların Prusyalılarla ilişkileri eskiye dayanır. 1790 yılında III. Selim, Avusturya'ya karşı Prusya ile bir askerî anlaşma imzaladı ve Albay von Goetze, Osmanlı

topçu kuvvetlerini denetlemekle sorumlu oldu. Osmanlı İmparatorluğu 1795 yılında, ilk defa, Berlin'e bir büyükelçi atadı. Prusya'nın dostluğu, Napolyon Bonapart (1797-1801)'ın Mısır seferinden sonra daha fazla değer kazandı. Fakat 1806'da Napolyon'un Prusya'yı yenerek barış yapmaya zorlaması, Osmanlı Prusya ilişkilerinin ikinci ve hatta üçüncü planda kalmasına sebep oldu; bu durağanlık, II. Mahmud'un¹ başlattığı reform dönemine kadar sürdü.

Tek düşüncesi modern bir ordu kurmak olan II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra, 1826 yılında, Prusya'dan askerî yardım istedi. Böylece, 1836 yılında, başında Moltke'nin bulunduğu ilk Alman askerî misyonu Osmanlı İmparatorluğu'na gönderildi. Ancak, Osmanlı-Prusya dostluğu, daha ziyade Almanya'nın birleşmesinden sonra sonuç vermeye başladı.

1876-1878 Türk-Rus savaşının sonunda ciddi bir biçimde bozguna uğramış olan Osmanlı İmparatorluğu, Berlin Kongresi'nde topraklarının büyük bir kısmını kaybettiğini kabul etmek zorunda kaldı. İngiltere'nin Mısır'ı, Fransa'nın da Tunus'u işgal etmesiyle uluslararası siyasette yalnız kalan Osmanlı yönetiminin, o zamana kadar izlediği dış politikayı olduğu gibi sürdürmeye hiç niyeti yoktu; dolayısıyla, sadece Fransız ile İngiliz politikalarına bağlı kalmayı reddediyordu. Bunun üzerine yeni bir alternatif arayışı içine giren Osmanlı yönetimi, 1870 yılında Fransa'ya karşı elde ettiği zaferle taçlanmış olan yeni Alman İmparatorluğu'na yöneldi. Biz de ilkin Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan Alman askerî yardımının kurumsallaşma sürecinin en son safhasını inceleyeceğiz, daha sonra da bu yardımın niteliğini ve önemini anlamaya çalışacağız.

I-ALMAN YARDIMININ KURUMSALLAŞMASI

Hemen şunu belirtelim; Türklerin ıslahat için başvurdukları ilk ülke Fransa olmuştur. Ancak Fransa, Türklerin bu isteğini geri çevirmiştir. Fransızlar, Osmanlı coğrafyasını önceden tanıyorlardı ve Türk topraklarında Almanlardan önce belli bir yer edinmişlerdi. Ayrıca Osmanlı ordusunda oldukça aktif bir durumda idiler. Fakat 1870 yılındaki Almanya savaşıdan kısa bir süre önce, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki askerî görevlilerini geri çağırmak zorunda kaldı. Fransızların "vazgeçişini" fırsat bilerek Osmanlı'nın kapısını çalan Almanlara, Almanya'nın cephede Fransa'ya karşı izlediği savaş stratejisinden etkilendikleri ya da böyle bir stratejiye gereksinim duydukları için olsa gerek, Türklerin cevabı müsbet olmuştur. Almanlar, başlangıçta çok ihtiyatlı davranmıştır; ancak ilk girişimlerden sonra Osmanlı İmparatorluğu ile "askerî işbirliği" projesini başlatmışlardır. Bu proje, karşısına çıkan her engele rağmen, kesintisiz bir biçimde ve aşama aşama ilerler ve Birinci Dünya Savaşı arefesinde ve savaş sırasında doruk noktasına ulaşır. 1880 yılında, deneme amacıyla Türk subayları Almanya'ya gönderilir. İki yıl sonra, Almanlar Osmanlı İmparatorluğu'na askerî bir misyon göndererek yardımlarını sürdürür. Bu noktada üzerinde durulması gereken iki konu vardır: Almanya ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen ön görüşmelerin içeriği ve Alman misyonunun ilk icraatlarının ışığında reform süreci üzerindeki etkileri.

1. Öngörüşmeler

1870 yılına kadar İstanbul'da bir Fransız askerî misyonu bulunuyordu. Bu askerî misyon, Bahriyede ve genel askerî eğitimde epey etkiliydi. Fakat misyonda görevli askerler, 1870 yılında Fransa ile Almanya arasında patlak veren savaş sebebiyle geri çağırıldı. 1877 yılında, Sultan, Fransa'dan yeni askerî görevlilerin gönderilmesini istedi. Ancak Fransız hükümetinin yanıtı menfidir. Bu fırsattan yararlanan Alman büyükelçisi Kont Hatzfeld bu fırsattan yararlanarak Berlin'de Osmanlılarla müzakereleri başlattı.² Ancak, nihai karar 1882 yılının Nisan ayında alınabildiği için görüşmeler oldukça uzun sürmüştür.

1880 yılında, Türkiye'de Alman etkisinin yayılma sürecini başlatmayı ciddi bir biçimde düşünen Bismarck, Alman askerî görevlilerinin bu bölgeye gönderilmesine karşı herhangi bir itirazlarının olup olmadığını anlamak için Avusturya hükümetinin fikrini sordu. Avusturyalılar, herhangi başka bir devlettense, Orta Doğu'da Almanya'nın güçlenmesini tercih ettiklerinden, Osmanlı ordusunun (Alman askerî görevlilerince) güçlendirilmesinde sakınca görmediler. Normalde yeniden canlandırılması mümkün gözükmeyen Osmanlı ordusunun, bu ıslahat neticesinde kuvvetlenmesi Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından potansiyel bir tehlike olarak da algılanmıyordu.³

Osmanlı sultanı ile Alman imparatoru arasında yapılan yazışmalarda, Mareşal von Moltke'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı hizmetlerinden söz ediliyor, bu hizmetlerinin hiç bir zaman unutulmayacağı⁴ vurgulanıyordu. Alman misyonuna sürekli göndermelerde bulunan ve Almanlara yeni bir askeri misyon için başvuruda bulunmak isteyen II. Abdülhamid'i, II. Mahmud'un başlattığı eseri tamamlamak düşüncesi⁵, heyecanlandırıyordu. Mareşal von Moltke'nin kişiliği ve icraatları üzerinde oluşan efsane, 1880'li yılların başında etkisini hâlâ sürdürüyor ve çekim gücünü koruyordu. 10 Haziran 1880 tarihli mektubunda, Sultan, Alman İmparatoruna teşekkür ediyordu.⁶ Biran önce gerçekleştirilmesini istediği arzusu; ilk etapta ilgili subayların (yüksek rütbeli piyade subayı, yüksek rütbeli topçu subayı, yüksek rütbeli kurmay subayı, yüksek rütbeli süvari subayı, yüksek rütbeli askerî levazım subayı, ayrıca, bir de birinci dereceden maliye memuru) atanmasıydı. Bu subaylar ile üç yıllık sözleşme yapılacak, subayların vefatı halinde eşlerine dul maaşı bağlanacak, kaza halinde ise sakatlanan subaylara emekli aylığı verilecekti.⁷

Kısa bir süre sonra, 1880 yılı Temmuz ayında, Sultan, Alman sivil ve askerî misyon görevlilerinin sözleşme şartlarını gönderiyor ve görevlilerle subayların (jandarma subayı (ısrarla), askerî okullarda komutan yardımcılığı görevine atanacak bir subay, Almanca öğretmeni, İngilizce'ye hakim yüksek rütbeli bir deniz subayı, dışişleri bakanlığında müşavir yardımcısı bir avukat, ayrıca da gümrük müdür yardımcısı olarak görevlendirilecek bir memur) biran önce sevkini talep ediyordu.⁸ Sivil ve Al-

man askerî misyonunu oluşturan personelin istihdamı ile ilgili şartları içeren proje, on maddelik bir dokümandı. Birinci madde uyarınca belirlenen yıllık maaş tutarı, 20.000 Franktı. Bundan başka, her ay kesinti olmaksızın günlük yiyecek ve içecek yardımları da ödenecekti. Sözleşmenin süresi üç yıllıktı ve yenilenebilirdi (2. ve 3. madde). Maliye memurları, dışişlerinde müşavir yardımcısı olarak görev yapacak avukat ve gümrük müdür yardımcılarını için yılda 40.000, diğerleri için 25.000 frank tutarında bir maaş öngörülmüştü. 10. maddede, Osmanlı üniforması taşınmasının zorunlu olduğu belirtiliyordu. Mektupta ek olarak talep edilen 12 kişilik bir subay ve sivil görevli kadrosunun listesi sunulmuştu.⁹

1880 yılının sonbaharında Yunanistan ile beliren çatışma riskinin, Sultanı bu istekte bulunmaya itmiş olduğu ihtimal dahilindedir; 1881 yılı Ağustos ayında ise bu istek, daha ısrarlı bir biçimde dile getirilmeye başlandı.¹⁰

İlk Alman askerî misyonu, dört subaydan oluşuyor ve bunların başında Albay von Kaehler bulunuyordu. Diğer üyeler, Albay Ristow (topçu erat), Albay Kamhövener (topçu sınıfı), Albay von Hobe (süvari sınıfı) idi. Alman askerî misyonu, görevine 1882 yılı Temmuz ayı başında başladı.¹¹ Yukarıda belirtildiği gibi, burada da subayların kontratı üç yıllık idi ve uzatılabilirdi.

15 Haziran 1883'de, Binbaşı Colmar von der Goltz, askerî okul müfettişliği görevini üstlenerek, misyona katıldı. Goltz, 1885'de von Kaehler'in ölümünden sonra misyonun başına geçti. Gerek Askeri Akademi'de verdiği eğitimle, gerekse Osmanlı ordusunda aldığı görevi çerçevesinde, Goltz'un liderliği altındaki Alman misyonunun başlıca hedefi reform hareketini "Prusya modeli"ni" oturtarak başlatmaktı (1886). Moltke ile von der Goltz, birbirine benzeyen iki savunma konsepti geliştirdiler; bu, "Silahlı Ulus" kavramını esas alan militarist bir dünya görüşüne dayanıyordu. Bu çerçevede Osmanlı ordusunun Alman savunma ve saldırı silahlarıyla donatılması gerekiyordu. Osmanlı ordusunda Alman askerî misyonunun görev alanı haricinde istihdam edilen Alman subayları, eski sözleşmelerini koruyarak aşağı yukarı 1888 yılına kadar hizmet vermeye devam ettiler.¹²

Osmanlı ordusunun durumu, von Kaehler'i o kadar kaygılandırdı ki, ilk çalışma seanslarından sonra kaleme

aldığı bir yazısında görevinin; gereksinim duyduğu üç meslektaşının yardımıyla "bu kaosta düzeni sağlamak" ve "orduyu savaşıma hazır hale getirmek" olacağını yazdı.¹³ Bu saptama her ne kadar abartılı ise de, tamamen yanlış da sayılmazdı, çünkü Osmanlı ordusu eskiden süregelen sorunlarıyla boğuşmaya devam ediyordu

ALMAN ASKERİ MİSYONUNUN İLK İCRAATI

Alman subayları İstanbul'a ilk vardıklarında Osmanlı ordusunu ıslah etme misyonuna inanmış kimseler olarak umut doluydular. İlk altı ay, Osmanlı ordusunun bulunduğu durumu ve bu durum içerisinde kendi işlevlerinin ne olacağını incelemekle geçti; ardından hemen uygulamaya geçmek istediler. Von Kaehler, mevcut Osmanlı askerî düzenini baştan aşağı yenileyen bir reform projesi hazırlayıp sundu. Ancak sözkonusu proje, Osmanlı Erkan-ı Harb reisi ve Sultan tarafından sıcak karşılanmadı. Projede, orduyu meydana getiren birliklerin sayısını çoğaltmak ve birlik sayısını altıdan onüçe çıkarmak hedefleniyordu.¹⁴ Silah altına alınan asker sayısını artırmak amacıyla; askerlik görevini herkes için zorunlu kılmak, yürürlükte olan askerlikten muafiyeti, özellikle de ülkenin askerlikten muaf tutulan bölgelerini ikamet yeri olarak gösterip askerî yükümlülüklerinden kaçanların muafiyetini ortadan kaldırmak amaçlanıyordu. Buradan hareketle, İstanbul, 1826 yılında Yeniçeri taburlarının ortadan kaldırılmasından sonra ilk defa askerlik yoklamasına tâbi kılındı.

Komutanlık konusunda da, Harbiye Nezaretinin görev ve yetkilerinin azaltılması ve Erkan-ı Harb kurumunun güçlendirilmesi hedefleniyordu. Böyle bir öneriyi olumsuz karşılayan Harbiye Nazırı Gazi Osman Paşa, Almanların tekliflerini birtakım mantıklı gerekçelerle engellemeye çalıştı. Reform, asker aylıklarının düzenli bir biçimde ödenmesini ve reformları uygulatabilmek için belli önlemlerin uygulamaya konulmasını şart koşuyordu. İlgili komisyonun üyeleri, öngörülen reformların uygulanıp uygulanmadığını denetleyecekti. Von Kaehler, bu reformları kabul ettirmek için, 1885 yılındaki ölümüne kadar üç yıl uğraştı, ancak başarılı olamadı.¹⁵ Von Hobe, süvari sınıfının yeniden düzenlenmesi için bir rapor sundu. Öte yandan Ristow, askerlere talim yaptırmak amacıyla örnek birlikler kurmaya çalıştı. Fakat bu sistemi kurma işlemleri, yavaş ilerliyordu.

Reform süreci belirlenen kurallara uygun geliyordu. Alman misyonunun geliştirdiği reform projeleri, haftada üç kez toplanan ve üyelerini Sultan'ın belirlediği Islahat-ı Askerî Komisyonu tarafından inceleniyordu.¹⁶ Sözkonusu komisyonun üyeleri arasında, Osmanlı generalleri bulunuyordu ve ilk başkanlığını Gazi Ahmet Muhtar Paşa üstlenmişti. Komisyonda uzlaşmaya varıldığı vakit, öneri Sultana iletiliyor, Sultan, bunu müteakiben, eleştirilerini bildiriyordu. Sultan, bazı düzeltmelerin yapılmasını isteyerek öneriyi komisyona geri gönderebilirdi. Öneri, ancak İmparatorun onay vermesinden sonra (*irade*) hayatiyet kazanabilirdi.

Misyon, Sultanın danışmanlarının düşmanca tutumları gibi değişik engellerle karşılaşılıyordu. Zaten Sultan da, çoğunlukla yeniliğe kapalı¹⁷ olarak bilinen kim-selerle çevriliydi.

1880'li yılların başında reform karşıtı grup hiç olmadığı kadar güçlüydü ve temsilcisi Harbiye Nazırı Gazi Osman Paşa idi. Gazi Osman Paşa, Sultanın tam olarak güvenini kazanmıştı. Görev ve yetkilerini kısıtlamayı amaçlayan Almanların projeleri nedeniyle çok öfkeli olan Gazi Osman Paşa, reformların uygulamaya konulmasına mütemadiyen karşı çıkıyordu. Reformları fazla masraflı bulunuyor, Türk askerinin karakterine uymadığından dolayı uygulanmasının çok zor olduğunu savunuyordu.¹⁸ Bu tepki, Almanların Gazi Osman Paşa'yı düşman gibi görmelerine sebebiyet verdi. Böylece Alman misyonu ile Osmanlı idarecileri arasındaki ilişkiler gün geçtikçe bozulmaya başladı. Orduda sevilmediğinden dolayı, aslında Sultanın Harbiye Nazırını kalkan gibi kullandığı sanılmaktadır.¹⁹ Sultan askerî misyon üyelerini, bazı ajanları tarafından gözetletirdi. Pangaltı Askerî Okulu'nda, Yarbay İsmail Bey, von der Goltz'u gözetlemek için Osmanlı Sarayı tarafından görevlendirilmişti. Yarbay İsmail Bey, ajanlık görevini "taktik dersi olayı"nın meydana geldiği 1883 Kasım ayına kadar sürdürdü. Von der Goltz, öğretmenlik yaptığı sınıflarda düzenli olarak taktik dersleri veriyordu. Öğrencilerine alıştırma yaptırırken, hepsi tarafından iyi tanınması sebebiyle, genelde İstanbul'un örnek alınmasına özen gösterirdi. Yıldız tepesine saldırı planını ödev olarak vermiş olduğu bir gün, İsmail Bey, olayı abartarak Harbiye Nazırına ve Sultana olup bitenleri vakit kaybetmeksizin ilettili. Bu

olaydan incinen von der Goltz, İsmail Bey'in kovulması gerektiğini, aksi takdirde istifa edeceğini bildirdi. Davayı kazanan ve suçsuzluğunu ispat eden von der Goltz olmuştu.²⁰

BİR ÖNCÜ OLARAK VON DER GOLTZ

Colmar von der Goltz, 1883 yılında Türkiye'ye geldiği zaman, Alman askerî misyonunu kötü bir durumda buldu. Selefleri, aslında Osmanlı ordusundaki reformların çok hızlı gitmesini istemişlerdi. Ancak bu durum, Türkler tarafından engelleniyordu.

Von der Goltz, üzerinde ısrar ettiği askerî reform konusunu, sonraki dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında ceryan eden ilişkilerin seyrinde izlenen bir stratejiye dönüştürdü. Aslında, önce bir gözlemci, sonra da askerî okul müfettişi olarak, gecikmeden, 1883 yılına gelinene kadar Alman misyonunun eksi ve artılarını saptadı; Türklerin gerçek isteklerini belirledi ve ülkesinin bunları yerine getirecek güçte olup olmadığını araştırdı. 1885 yılında von Kaehler'in ölümünden hemen sonra, Alman misyonunun başına atanan von der Goltz stratejisini uygulamaya başladı. Goltz'a göre, ne Osmanlı ordusunu baştan aşağı yeniden düzenlemek, ne de reformları bir an önce uygulamak mümkündü. Ayrıca, basma kalıp çözümler de Osmanlılara zorla kabul ettirilemezdi. Osmanlı ordusundaki düzensizlikten de hiç söz etmiyordu.

Tam tersine; Türk askerî komutanlarına danışmak, Osmanlı ordusu içinde bazı önemli reformları gerçekleştirmek için gerekli zamanı kendine tanımak, Osmanlı ordusunun durumunun düşünüldüğü kadar kötü olmadığını savunmak, bu işe kendini vermek, bu büyük Alman askerinin geliştirdiği stratejinin genel hatlarıydı. Ülkesini olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu da seven bu adam, her iki ülkede de her zaman saygıyla anılmıştır.

İşte bu bağlamda, 1885 yılından itibaren von der Goltz yönetimindeki Alman misyonu, "Alman modeli"ni, izlenmesi gereken bir strateji olarak Osmanlı ordusuna benimsetmek için çalışmalarına hız verdi; Osmanlı ordusu bu stratejiyi, sadece gerçekleştirmesi gereken reformları uygularken izlemekle yetinmeyecek, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış ilişkilerinde devlet vizyonunun belirlenmesinde de kullanacaktı. Goltz, selefi Molt-

ke gibi, militarist bir dünya konsepti geliştirmeye çalışıyor ve gerek bir asker olarak iş ortamında, gerekse yazılarında “Ulus Ordusu” konseptinden, bir savunma aracı olarak bahsediyordu. Von der Goltz, düşüncelerini ilk olarak yayımladığı yazılarıyla okuyucularına tanıttı. Daha sonraları fikirleri, özellikle uluslararası ilişkilerde gerçekçi yaklaşım konusunda bir teoriye dönüştü. Osmanlı ordusunda bu anlayışın yerleşmesi için, Alman personelinin çalıştırılarak Alman silah ve mühimmatıyla Osmanlı ordusunun donatılması hayati önemi haizdi. Fikirlerinin hızlı bir biçimde yayılması için rakiplerinin fikirlerini “koruma altına almayı” denedi. Böylece, von der Goltz Fransız belgelerinin ikinci derecede önem taşıdığını göstermek için, askerî okullarda ders verirken yayınlattığı Alman askeri ekolünün yapıtlarından yararlandı; derslerinde özellikle Prusyalı askeri komutan Clausewitz’in kendi tecrübesinden yararlanarak geliştirdiği askeri felsefesi başta olmak üzere ülkesinin büyük kuramcılarını ve başarılı komutanlarını ön plâna çıkarmaya özen gösterdi.

Bunun yanı sıra, düşüncelerini Türkçe olarak da tanıttı. Türk dilinde yayınlattığı yazılarında Osmanlı İmparatorluğu’nda geçirdiği on yılı aşkın süre içinde yaşadığı tecrübelerini kaleme aldı.

Von der Goltz, stratejisini geliştirirken, özellikle genç Türk subaylarının eğitime ve kültürüne önem verdi. Aşılamayı düşündüğü kültür, ilk başta askeri nitelikli bir terbiyeden geçtikten sonra, zamanla Alman tarzı eğitime dönüşen, yani tüm disiplinlerin karışımı olan bir kültür anlayışıydı. Dolayısıyla, Alman subaylarının ders verdiği Osmanlı askerî okullarında geleceğe yönelik izlenen stratejilerde eğitim ve kültüre büyük önem verilmeye başlandı. Nitekim, bu okullarda yetişen subaylar, “Jön Türk” devrimcileri oldular. Bazıları da, von der Goltz Paşa ile birlikte I. Dünya Savaşı’nda Irak cephesinde savaştı ve öldü.

Bu Alman askerinin izlediği tutumda hiçbir şey tesadüfî değildi; böylece, hem Osmanlıları hem de Almanları memnun ederek görevini tamamladı. Nitekim o, görevdeyken ne Alman ne de Türk tarafı İstanbul’a bir Alman askeri ataşesinin atanmasına gereklilik duydu, çünkü von der Goltz her iki tarafın da isteklerini, sorumlulukları dahilinde yerine getirmeye çalışıyordu.

Her ne olursa olsun, onun sayesinde Almanya Türkiye’deki konumunu sağlam zemin üzerine oturtabildiği gibi, zaten karmakarışık bir durumda bulunan Orta Doğu’ya da nüfuz edebildi. Kısaca özetlemek gerekirse; von der Goltz, Almanya’nın dış siyasetinde, özellikle de ülkesinin ve bütün Avrupalının çok duyarlı olduğu Anadolu’da ve Orta Doğu’da izlediği politikasında hakim olan militarist dünya görüşünün öncüsü oldu.

II- YARDIMLARIN İÇERİĞİ VE ÖNEMİ

Çalışmamızın geriye kalan bölümlerinde Almanya’nın yardım yapma stratejisinin belli başlı özelliklerini göstermeye ve önemini saptamaya; yani Osmanlı ordusunda görevli Alman subaylarının durumunu, personel alımında ve verilen eğitimde söz konusu subayların oynadığı rolü, sözünü ettiğimiz “eğitim politikası” gereğince Alman ordusunda Osmanlı subaylarının eğitilmesini, Osmanlı Devleti’yle Almanya arasında kurulan ilişkilerin karmaşıklığı konularını açıklamaya çalışacağız.

1-Osmanlı Ordusunda Alman Subaylarının Yeri

Alman subaylarının statüsü konusu gerçekten ilginçtir. Bu subaylar, Babıâli’de görevlendirilmiş yabancı uzmanların aksine, Osmanlı ordusuna hizmet etmek üzere Alman ordusu tarafından atanmış teknik subaylardı. Alman ordusu, bu teknik subayların Osmanlı ordusunda yaptığı çalışmalara çok önem veriyordu; bu anlamda, onları cesaretlendirmek için, Türkiye’ye hareketlerinden önce ya madalya ile taltif ediliyorlar ya da terfi ettirilerek onurlandırılıyorlardı. Bununla birlikte, Osmanlılar için çalışan Alman subaylarına verilmek istenen yetkilerle bulundukları statü, birbirinin dengi değildi.

* TERFİ VE İMTİYAZLAR

Alman subaylara bazı ayrıcalıklar tanındı; örneğin çok çabuk terfi ettiler. Bu şekilde, İstanbul’a gelir gelmez, Albay von Kaehler, tuğgeneralliğe (*livâ*) terfi edip Paşa oldu. Alman ordu komutanlığı da Kaehler’i tuğgeneralliğe yükseltmek zorunda kaldı. Zamanla, önce tuğgeneral rütbesini (Osmanlı’da “ferîk”) aldı, sonra Sultan’ın yaveri oldu. 1885 yılında öldüğü zaman, kendi devletinde mareşal idi (*mîşîr*).

1882 yılında gelen Yüzbaşı Kamphönever ise, 1895 yılında mareşal rütbesini aldı. Kendini beğenmiş birisiydi ve diğerlerine tepeden bakıyordu; bu yüzden de birçok düşmanı vardı. Dolayısıyla, bu rütbe ile taltif edilmesi hoş karşılanmadı.²¹ Söz konusu rütbe Osmanlı İmparatorluğu'nda çok istisnai durumlarda verilirdi. Böylece Kamphönever, Plevne kuşatması kahramanı Harbiye Nazırı (ser'asker) Gazi Osman Paşa ile aynı mevkiye ulaşmıştı. Fakat herkesin kafasını "Acaba Kamphönever'in Osmanlı Devleti'ne o kadar büyük katkıları olmuş mudur?" sorusu kurcalıyordu.²² Aynı dönemde von der Goltz'a da mareşal rütbesi verildi, ancak yetenekleri ve kişiliğini takdir eden Türk subayları Kamphönever'e duydukları hezeyanı ona karşı asla hissetmediler.²³

Çok hızlı yapılan bu terfiler, kendilerini mağdur hisseden Osmanlı subaylarında, yeteneklerini ortaya çıkarma ve parlak kariyer umutlarının yok olmasının yanı sıra, kıskançlıkların ve hınçların da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Alman ve Osmanlı subaylarının arasında olduğu gibi, erlerin de arasında, bir çeşit anlayışsızlık, hatta hoşnutsuzluk yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Almanların pek çoğu Türkçe öğrenemediği için, komuta ettikleri askerlerin onları anlamaması hiç de şaşırtıcı değildir.

Tamamen istisnai olan ücretler, bu hızlı terfilerin doğal sonucu idi ve bu durum, ücretlerinin tamamını hiçbir zaman düzenli bir şekilde alamamış olan Osmanlı askerleri için tam bir skandaldı. 1885 yılında her Alman subayı 30.000 Frank almaktaydı.²⁴

1893 yılı Temmuz ayında mareşalliğe yükseltilen von der Goltz'a, yararlandığı diğer olanaklar hariç, 70.000 Frank aylık ücret bağlanmıştı.²⁵ Gerçekten de, II. Abdülhamid döneminde maaşların hiç ödenmemesi veya gecikmeli ödenmesi, çok sık rastlanan bir durumdu; ve bu yola, devlet borçlarının azaltılması için başvuruluyordu.

Öte yandan, gönderilen Alman subay sayısının artırılması subayların kalitesini de düşüyordu. Ülkesinde bazı "istenmeyen" subayların²⁶ yanı sıra, pek de değerli olmayan subaylar da yurtdışına gönderilmişti. Ancak, 1901 yılında, kaynak israfına²⁷ yol açtığı için oldukça ciddi bir ceza alan Binbaşı von Messmer gibi birçok subay da Almanya'ya geri çağırılmıştır.

Ancak bize öyle geliyor ki bu subaylardan her biri, gönderildiği bu ülkede uygulanan Alman stratejisinin bir parçasıydı.

* AMAÇLAR

Almanya'nın, her iki taraf için de zaman içerisinde stratejik önem kazanan bu yardım sayesinde gerçekleştirmek istediği bazı amaçları olduğunu belirtmek gerekir. Bu amaçlardan bazıları şunlardır:

* Daha sonraları göreve gelecek olan genç Türk subaylarına eğitim vermek ve bu yolla bazı iç ve dış tehditler karşısında Alman menfaatlerini korumak;

* Osmanlı-Türk ordusunu, Alman askeri modeline göre kurmak; böylece ordunun, Alman askeri kültürüne ve "ruhuna" uygun olarak "görev yapmasını" sağlamak.

* Babıali'nin genel politikasında veya en azından Alman çıkarlarını gözetebilecek bazı adımlarda Almanya'nın söz sahibi olmasını sağlayabilmek için iktidara çok yakın bulunmak ve kararların alındığı Saraya girmek, vs.

Bu, Almanya'nın izlediği askeri siyaset gereği Osmanlı İmparatorluğu'na yardımda bulunurken kendi bazı siyasi ve askeri amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştığı anlamına gelirken; bazı Alman subaylarının marjinal tutumları, bunların Osmanlı ordusunda uzman olarak görevlendirilerek Almanya'dan "uzaklaştırılmış" olmaları, güdülen amaçlara hiç de "zarar vermiyordu"; hatta bunun, Almanya'yı yakından izleyen düşmanlarını "oyalamak" ve Alman ordusunun kaydettiği gelişmeyi gizlemek için bir taktik olup olmadığı sorusu geliyor akıllara.

2. Alman Eğitimi

Osmanlı kara kuvvetleri dışında, Almanlar, askeri yapının tamamına el atmışlardı. Ancak, jandarma güçleri konusunda, ne bir deneyim, ne de bir eğitim sistemi sahibi idiler. Buna rağmen, 1909 yılında, Makedonya'daki Selânik ve Manastır bölgelerinde jandarma kuvvet kolunun kurulması görevi, Albay von Rüdgesch'e verilmiştir. Ancak, jandarma kuvvetlerinin tamamının yeniden yapılması görevi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Fransız General Baumann'ın sorumluluğundaydı.²⁸ Türkiye'nin Fransa'dan bu konudaki talebi, Avrupa'daki büyük güçler arasında güttüğü denge siyasetinden kaynaklanmaktadır.

Aynı sorun donanmada da yaşanmıştır. Alman albaylar Starke ve Kalau vom Hofe, 1881 yılından beri Bahriye Nezareti'nde danışmanlık görevini yürütmekte idiler. 1897 Yunan-Osmanlı Savaşı sırasında Amiral Kalau vom Hofe, Çanakkale'de bulunan donanmasına Ege'deki Yunan gemilerine saldırma emri veren Bahriye Nazırı Hasan Paşa ile ters düşmüştü. Amiral Kalau vom Hofe, gemilerin hiçbirinin bu kapasitede olmadığı gerekçesiyle Hasan Paşa'nın emrine karşı çıkmıştı²⁹.

Böylece, zor durumlarda Almanların söyleyebileceği bir sözü olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır; her halükarda, şu veya bu sebeple, ancak muhtemelen "Türkiye üzerindeki nüfuzunu" diğer güçlere kaptırmak korkusuyla, Almanlar, yetiştirdikleri Türklerin Alman deneyimini "eksiksiz bir biçimde" Osmanlı ordusuna aktarmalarını istemiyorlardı. Dahası, Alman yardımının Osmanlı ordusu için büyük önem taşıdığını bilen komşu ülkeler ile Türkler arasında var olan anlaşmazlıklardan Almanlar, rahatsız gibi görünüyorlardı; Türklerin müttefik olduğu halde, Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun komşuları ile olan anlaşmazlıklarında açık bir tavır takınmamıştır. Aynı şekilde, diğer devletlere de İstanbul'da bulunma nedeninin yalnızca teknik yardımla sınırlı olduğu mesajını vererek bu ülkeleri idare etmeye çalışmıştır. Ancak, Almanların İmparatorluktaki etkisi bir gerçek olsa da, herşeye rağmen, bazı kararların alınmasında istedikleri gibi müdahale edememişlerdir. Çok sabırlı davranmışlar ve gelecekleri ve geleceğin büyük ve güçlü Almanyası için çalıştıklarından, Almanların "özel av yeri" olarak kabul edilen askeri konular da dahil olmak üzere, Türkler Fransa veya İngiltere'den yardım talebinde bulunduklarında, hatta müttefikleri oldukları halde kendilerine karşı tavır aldıklarında dahi, Almanlar işleri "yokuşa sürmek" istememişlerdir. Bir başka deyişle, "büyük" amaçlarını gerçekleştirmek ve "geleceğin Almanyası"nı kurmak için, İmparatorlukla olan ilişkilerinde her dönemin kendi özelliğine göre yeni "taktikler" kullanmışlardır.

Her halükarda, Alman eğitimciler, Osmanlı Donanması'nda, yeni Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın işlerin başına geçtiği, tam bir reform ilan ettiği ve İngiliz danışmanlar çağırdığı II. Meşrutiyet'e kadar görevde kalmışlardır.

Eğer Alman askerî misyonunun etkisinin nasıl geliştiğine bakılacak olursa, subay sayısının arttırıldığı 1912 Balkan Savaşları'ndaki bozgun, bir dönüm noktasıdır. 1914 yılında savaşa girilmesi ise, tam tersine Alman komutanlarının Alman subaylarının sayılarının arttırılması girişimlerini etkilemiştir.

EGİTİM

Von der Goltz, genç Osmanlı subaylarının eğitiminde önemli bir rol oynamıştır. Eğitimde Fransız kitaplarının kullanılmasına son vermek için, Harp Okulu olan Mekteb-i Harbiye'de okutulacak kitapların basımı ile bizzat uğraşmıştır. Söz konusu kitaplarda, Alman doktrini ve özellikle Clausewitz'in öğretileri yer almıştır. Askeri görevinin ilk 12 yıllık bölümünde (1883-1895), Türkçe olarak 4.000 sayfadan fazla yapıt yayınlamıştır³⁰. Almanca eğitimi, askeri okullarda *Deutsche Kriegsschule* modeline dayanarak yaygınlaştırılmış ve daha önceleri zorunlu olan Fransızca, artık isteğe bağlı olarak okutulmaya başlanmıştır. Bu eğitimle, bilgili bir kurmay sınıfı yetiştirilmiş ve genç subaylar için *Berliner Kriegs akademie* modeline uygun olarak askeri bir akademi kurulmuştur.

Alman etkisinin verdiği meyvelerden bir tanesi, 1899 yılında, kurmay subayların seçimi konusunda yapılan değişiklik olmuştur. Eskiden, Pangaltı piyade ve süvari okulundan birincilikle çıkan öğrenciler kurmay okuluna girerler ve mutlaka kurmay sınıfında görev alırlardı. Oysa süvari veya piyade sınıfına yerleştirilen arkadaşları teğmen rütbesi ile atanır ve üç yıllık bir eğitimden sonra yüzbaşı rütbesine yükselirdi. Pangaltı'dan yılda 500'ün üzerinde subay çıkmaktaydı ve kurmay okulu için yıllık 17-24 arasında değişen bir sayıda öğrenci alınıyordu.

Uzun zamandan beri, Alman Hükümeti ve özellikle askeri ataşesi Morgen, Osmanlı Hükümeti'ne Prusya usulü asker seçme sistemini benimsetmeye çalışıyordu. Kurmay okuluna kabul edilmiş subaylar, bundan böyle stajyer olarak değerlendiriliyor ve bunların sayısı 50'ye kadar çıkıyordu. Böylece Pangaltı'da sınıf birincileri olarak mezun olmadıkları halde, hizmet için özel yeteneklere sahip bazı subaylara da buraya girme olanağı tanınıyordu. Okuldan çıktıklarında, piyade ve süvari sınıfındaki arkadaşları gibi teğmen olarak atanıyorlar ve bir yıl

sonra da üsteğmen oluyorlardı. Ayırt edici işaret olarak yakalarında sarı bir yıldız taşıyorlardı. Üç yıllık eğitimin sonunda kurmaylık şahadetnamesi alanlar yüzbaşı rütbesi ile atanıyor ve bu rütbe ile bir alayda iki yıl staj yaptıktan sonra kolağası rütbesi ile Erkan-ı Harb'e bağlanıyorlardı. Şahadetname alamayanlar ise üsteğmen olarak bir alaya atanıyor, ancak yine de tamamladıkları ek eğitimin ayırt edici işareti olarak sarı yıldızı taşımaya devam ediyorlardı. Böylelikle, fazla radikal olmasa da, kurmay subay sınıfının yapısında yine de gerçek anlamda bir gelişme kaydedilmişti. Erkan-ı Harb'teki üç yıllık eğitime verilen onay, genç subaylar arasındaki rekabeti arttırır ve verilen iki yıllık hizmet çok daha hissedilir bir gelişme olarak değerlendirildi.³¹

Bunun dışında, von der Goltz, Osmanlı ordusunu en iyi tanıyan ve orduyu en fazla etkilemiş olan Alman uzmanı idi. Gerçekten de, gerçekleştirdiği reformlar ve verdiği derslerle kendi üstünlüğünü öven Alman modelini ön plana çıkararak, von der Goltz, yanında yetişen Alman modelini benimseyen ve kendisine bağlanan genç kuşak Türk subaylarını büyük ölçüde etkiledi. "1908 Jön Türk Devrimini gerçekleştirenler üzerinde ve acele benimsetmeye uğraşılan askeri reformların içeriği konusunda von der Goltz'un etkisi yadsınamaz. Bu sebeple, von der Goltz Almanya'dan Osmanlı Ordusunda görev yapmak üzere tekrar çağırılmıştır (1909). Askeri ataşe von Strempel veya Donanma Ataşesi Human ile Enver Paşa arasındaki kişisel bağlantılar, bu konuda doğrudan etkili olmuşlardır.

OSMANLI SUBAYLARININ ALMAN ORDUSUNA GÖNDERİLMESİ

Alman doktrini öğrendikten sonra genç Osmanlı subayları, Alman ordusunda staj yapmak üzere yurtdışına gönderilirdi. Bu uygulamaya 1883 yılında başlandı. Gönderilen subaylar, Osmanlı ordusundaki rütbeleri ne olursa olsun, Alman ordusunda üsteğmen rütbesi alıyorlardı ve ancak alayda iki yıl kaldıktan sonra bir üst rütbeye (birinci derece üsteğmen) yükselebiliyorlardı. Türkiye'ye döndükten hemen sonra, Almanya'ya gittikleri sırada sahip oldukları rütbeden bir üst rütbeye terfi ediyorlardı.

Bu subaylara, diğer arkadaşlarına kıyasla bulundukları avantajlı durumun bir neticesi olarak, kendilerine atfedilen özgürlükçü düşünceleri sebebiyle genellikle kuşku ile bakılmıştır. Herşeye rağmen bu görevlere talep çok

olmuştur. Belki de bu, süvari subaylarının düzenli bir şekilde 38 Türk Lirası (874 Frank) ve farklı sınıftaki diğer subayların da 33 Türk Lirası (759 Frank) maaş almalarından kaynaklanmaktadır³². Ülkelerine döndüklerinde, bu subayların çoğu, büyük hayal kırıklığına uğruyordu. Neredeyse sistematik bir biçimde Padişah onları saf dışı bırakıp eliyordu. Osmanlı ordusunun çökmeye yüz tuttuğu bu dönemde, sözü edilen subaylardan bazıları bu tutumundan dolayı Sultan'a karşı kin beslemeye başlarken, diğerleri de devrimci komitelerde yer aldılar.³³

1905 yılında Sultan, Almanya'ya Türk astsubaylar göndermek istediğini açıkladı; amacı, Türk askerlerinin hızlı nişan alıp top atışı yapmayı öğrenmesiydi. Diğer yandan, bu topların İmparatorlukta kurulmasına yardım etmeleri için Alman astsubaylarının da Türkiye'ye gelmelerini istiyordu. Fakat özellikle lisan problemi nedeniyle bu fikir pek tutmamıştı. Alman askeri ataşesi, kısa bir süre için Türkiye'ye çok sayıda Alman topçu subayı göndererek buna geçici bir çözüm buldu.³⁴

25 yıllık bir süre zarfında, 100 kadar genç Osmanlı subayı, Alman Ordusunda eğitildi.³⁵ Bu subaylar daha sonraları Osmanlı Ordusu içinde filizlenen Alman yanlısı cereyanın en büyük destekçileri oldular.

3. Alman-Osmanlı İlişkilerinin Karmaşıklığı

-YANSILAMA (MİMÉTİSME)

Osmanlı askerleri arasında Alman ordusundaki tüm olup bitenleri taklit etme eğilimi hakim olmuştu. Alman İmparatoru, yalnızca Almanya'ya gönderilen subayların eğitimleri ile değil, aynı zamanda politik nedenlerle de bu subayların seçimi ile doğrudan meşgul oluyordu.³⁶

ŞÜPHEDEN GÜVENSİZLİĞE

Sultan, şüpheli ve kolaylıkla güvenmeyen birisi idi. Söz konusu olan Alman askeri heyeti de olsa, bu denli önemli yabancı bir heyet ile ilgili olarak rahatsızlık duymuş olması akla yatkındır. Her şeye rağmen, tanıdığı ayrıcalıklar ve verdiği cömertçe ücretler ile bu heyeti onurlandırmış ve bazı yararlar sağlamıştır.

Heyete gösterdiği güven konusunda bazı pürüzler de olmuştur. Billhassa von der Goltz'un Alman Hükümeti'ne yazdığı ve Osmanlı Hükümeti'nin de haberdar olduğu raporlardan söz edilebilir. Bu raporlarda, değişik

yollarla etkisini arttırmaya çalışan Alman askerî heyetinin faaliyetleri söz konusu edilmiştir.³⁷

Bununla birlikte bu askeri yardım, Osmanlılara verilmiş bir lütuf değildi. 1900 yılı Ekim ayında Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Tevfik Paşa, bir Alman askerî heyetinin Yunanistan'a³⁸ da gönderildiğini bildirmiştir.

OSMANLI-ALMAN İLİŞKİLERİNDEKİ BELİRSİZLİKLER

Alman heyetinin rolü ile ilgili olarak, tam bir uzlaşma mevcut değildi. Bu heyete farklı nedenlerle karşı çıkan Osmanlı subaylarından birisi de, Almanları sevmediğini Fransız askeri ataşesine itiraf ettiği rivayet edilen Harbiye Nazırı idi. Yeterli şartları haiz olmayarak imal edilen fişeklerin Osmanlı'ya çok pahalı satılmasını kabul etmediği düşünülecek olursa, Harbiye Nazırı'nın bu yöndeki düşünceleri de normaldi. Sultanın ve maiyetindeki bazı kişilerin aldıkları paralar karşılığında Almanya'dan gelen her şeyi mükemmel olarak değerlendirmeye hazır olmalarına karşın, Harbiye Nazırı'nın bu düşünceleri, orduda durumu çok daha farklı değerlendiren subayların var olduğunun kanıtıdır.³⁹

Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler her zaman zannedildiği kadar kolay olmamış ve eşit olmayan karşılıklı ilişkilerde belli bir sömürü eyilimi sürekli varolmuştur. Aralarındaki anlaşma, yalnızca Sultan'ın iradesi sayesinde varlığını sürdürebilmiştir.⁴⁰

Von der Goltz'un gidişinden sonra, Alman heyetinin hiçbir subayının Sultan üzerinde gerçek anlamda bir etkisi olmamıştır.⁴¹

Gelecekteki Osmanlı subaylarının eğitimi artık Türkiye'de görevli Alman subaylar tarafından verilmiyordu, ancak verilen eğitim, doğrudan askeri temsilci Morgen⁴² tarafından kontrol ediliyordu.

Kontrol görevinin, yabancı bir subaya verilmiş olması, doğrudan bir boyunduruk altına girmek istemeyen ancak Almanların emirlerine tahsis edilen bazı subayları çok öfkeliyordu.⁴³

Osmanlı Hükümeti, Alman askerî heyeti ile çok sıkı bir işbirliği kurmamakta kararlı olduğu gibi, Almanlara karşı siyasi meselelerde de mesafeli duruyordu⁴⁴.

Alman askeri heyetinin geri gönderilmesi birçok defa söz konusu olduysa da, bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Çünkü onların yerine bir başka heyetin çağırılması olasılığı, bu düşüncede olanları, niyetlerini gerçekleştirmekten vazgeçirdi.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu 1880'li yılların başında bir Alman askeri heyeti çağırmıştı, ancak bu heyetin yetki alanı oldukça genişti. Teorik olarak Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırmak için davet edilen bu heyet, reform uygulanması gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı. Ancak, Osmanlı yöneticilerinde de bu yabancı danışmanlara karşı güvensizlik ve pasif bir direniş belirmişti. Bununla birlikte, bu işbirliği, "Jön Türk" döneminde askeri bir ittifakın kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Bu ittifak, özellikle Enver Paşa tarafından çağırılan ve Limon von Sanders tarafından yönetilen heyetin yardımıyla Enver Paşa'nın kendi eseri olmuştur⁴⁵.

Almanya ile ittifak kurma kararı muhtemelen 1914 yılı Haziran ayına doğru alındı, daha sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir ittifak anlaşması imzalandı. Bu konuda bir çok gerekçeden söz edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu, nispeten birleşik bir Avrupa karşısında ezeli rakibi olan Rusya ile karşı karşıya kalma riski altında idi. Merkezi iktidarlara yapılacak bir ittifak, geleneksel rakip ve düşmanlar karşısında en etkili siper olarak görülebilirdi.

Savaşın büyük bölümünde ve özellikle 1918 yılı ilkbaharından önce, başta Enver Paşa olmak üzere Türk yöneticilerin büyük çoğunluğu, savaşın yönetimi konusunda Almanya ile sıkı bir işbirliğine hazırdılar. Buna karşılık, Almanya tarafından yapılan İmparatorluğun içişlerine yönelik her türlü müdahalesine şiddetle karşı çıkmakta idiler.⁴⁶ Alman temsilciliğinin başlıca zaaflarından biri, büyükelçilik, donanma ve yüksek askeri mevkiler gibi, işbirliğinden çok, özerk, hatta rekabet içinde işleyen farklı kurumları bir araya getirme çabasıydı. Bundan dolayı Türkler, İstanbul'daki temsilciliklerinden çok, doğrudan Berlin ile görüşmekte idiler.⁴⁷

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı askeri yardım kuşkusuz zaman zaman kesintiye uğramış ve 1880'li yılların başından Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan 40 yıllık bir süre içerisinde gerçekleşmiştir. Sürenin uzunluğu ve bu heyete resmî rolünün dışında verilen görev sorgulanabilir, ancak, yüzyılın son döneminde, Osmanlı'nın askeri eğitim kurumunun geçirdiği evrimi iyi anlayabilmek için sağlanan bu askeri yardımın incelenmesi şarttır.

- 1 E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988 cilt V III, s.s 164-165.
- 2 E.M.Earle, Turkey, *The Great Powers and the Bagdad railway*, New-York, Russel, Türkçe çev., Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, p.51.
- 3 A.A. Auswärtiges Amt., Alman Dış İşleri Bakanlığı arşivleri, Türkiye n.139, *Kaiserlich Deutschen Botschaft in Wien* n.263, 26 Mayıs 1880.
- 4 A.A.,Türkei n.139, A.2967, Sultan'ın sözlerini büyükelçiliğe aktaran *Kaiserlich Deutschen Botschaft* n.140, İstanbul, 14 Mayıs 1880.
- 5 A.A., Türkiye, n.139, A.3736, Sultan Abdülhamit tarafından Alman İmparatoruna gönderilen mektup, Yıldız Sarayı, 10 haziran 1880.
- 6 Aynı eser.
- 7 A.A. Türkiye, n.139, A.3736, Yıldız Sarayı, İstihkâm sınıfı komutanı, Yaver (emir subayı), Osmanlı ordusunda daimi müfettiş
- 8 A.A. Türkiye, n.139, A.4170, İstihkâm sınıfı komutanı, yaver, Osmanlı ordusunda daimi müfettiş, Dreyssé, Almanya büyükelçisine, Yıldız Sarayı, 5 Temmuz 1880.
- 9 A.A. Türkiye, n.139, A.4170, 5 Temmuz 1880'de İstihkâm sınıfı komutanı tarafından düzenlenmiş, Osmanlı ordusunda daimi müfettiş, Dreyssé.
- 10 A.A. Türkiye, n.139, A.4815, *Kaiserlich- Deutsche Botschaft* n.165, 4 Ağustos 1881.
- 11 J.Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die perussich-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf, 1976, ss.42-43.) (12)
- 12 A.A. Türkiye .n.139, 23 Ağustos 1888 tarihli rapor.
- 13 4 Temmuz 1882 tarihli von Kaehler'in mektubu, Bundesarchiv- Militäarchiv Alman Savunma Bakanlığı Arşivi, N.65/11
- 14 S.H.A.T. Kara Kuvvetlerinin Tarihsel Görevi, Pera, 10 Kasım 1886 110 numaralı rapor, Türkiye, n.142, A.7642, von Kaehler'in Büyükelçi'ye gönderdiği 23 Aralık 1882 tarihli mektubu. Bu mektupta von Kaehler reform önerilerini sunar. Mektupta, ordu birliğinin onikiye, süvari sınıfının da altıya çıkmasının zorunluluğundan söz edilmektedir.
- 15 S.H.A.T.Kara Kuvvetlerinin Tarihsel Görevi, Pera, 10 Kasım 1886, 110 numaralı rapor.
- 16 Aynı eser.
- 17 "Jön- Türkler'e" karşı olanların adlandırılması, yenilik yapmaya muhalif, komple yöneticileri.
- 18 S.H.A.T. Kara Kuvvetlerinin Tarihsel Görevi, 7N1629 Péra, 45 numaralı rapora ek bölüm, Ocak 1885.
- 19 S.H.A.T., Kara Kuvvetlerinin Tarihsel Görevi, Péra, 15 Ocak 1884 tarihli 6 numaralı rapor.
- 20 S.H.A.T. Kara Kuvvetlerinin Tarihsel Görevi, 7N1628, Péra, 9 Ocak 1884 tarihli 3 numaralı ve 15 Ocak 1884 tarihli 6 numaralı rapor.
- 21 Sultan'ın askeri kabinesinin şefi, ferik Şakir Paşa, Yıldız'daki bürosunda, bir grup Türk subayının önünde Fransız askeri ataşesine bir Türk atasözünü konuya uyarlayarak şöyle der: "Zer-dûz palan vursan eşek yine eşektir." Cf. S.H.A.T., 7 N 1631, İstanbul, 12 Haziran 1895 tarihli 154 numaralı rapor.
- 22 İ.Ortaylı, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu, (L'influence allemande dans l'empire ottoman à l'époque de Abdülhamid., Ankara, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, n.479, 1981, s.63; J.Wallach, op. Cilt.s.43.)
- 23 S.H.A.T., 7N1631, İstanbul, 12 Haziran 1895 tarih ve 154 sayılı rapor.
- 24 J. Wallach, op. cit., sayfa 70.
- 25 S.H.A.T., 7N1631, İstanbul, 13 Temmuz 1893 tarih ve 80 sayılı rapor.
- 26 Çok özgürlükçü ve muhtemelen entelektüel düşünceleri ile rahatsız eden von der Goltz'a, bu yurtdışı görevi seve seve verildi.
- 27 S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 30 Mart 1901 tarih ve 384 sayılı rapor. Fransız askeri ataşesi şunları belirtmektedir: "... Bu ayrıntı, size birçok defa arz ettiğim gibi Almanların Türkler'e karşı fütursuzca davrandıklarını doğrulamaktadır. Onlara hatalı fişekler ve şarapnel göndermeyi yeterli görmeyip, vasat ve bazen de kusurlu subaylar da göndermişlerdir..."
- 28 İ. Ortaylı, op. cit., sayfa 70.
- 29 J. Wallach, op. cit., sayfa 103.
- 30 C.Goltz, *Generalfeldmaréchal Freiherr (v.d.), Denkwürdigkeiten*, Berlin, Friedrich Freiherr ve W. Förster'in yönetimi altında hazırlanmış ve yayınlanmıştır, 1932, sayfa 114.
- 31 S.H.A.T., 7N1632, İstanbul, 23 Kasım 1899 tarih ve 246 sayılı rapor.
- 32 S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 13 Mart 1899 tarih ve 170 sayılı rapor.
- 33 P. A. - A. A., Türkiye No.139, A. 14516, amb. No.196, Thérapia, 13 Eylül 1908, Marschall'dan Sayın Şansölye Comte von Bülow'a.
- 34 P. A. - A. A., Türkiye No.139, A. 14409, Thérapia, 11 Ağustos 1905, Bodman'dan Sayın Şansölye Comte von Bülow'a.
- 35 P. A. - A. A., Türkiye No.139, ad A. 12635, Militarbericht no.105, 5 Ağustos 1908.
- 36 S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 27 Ocak 1900 tarih ve 105 sayılı rapor.
- 37 B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Meclis Başkanlığı yerkisi altına yerleştirilmiş Osmanlı Arşivleri), Y.E.E., K.15, E. 74/81, Z.74, K.15.
- 38 B.O.A., Y.E.E., K.36, E. No.2586, Z. 148, K. XVI, 14 Teşrinievvel 1316.
- 39 S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 28 Mart 1899 tarih ve 177 sayılı rapor. Bu durumda Sultan, fişek teslimatını yapmadan önce deneme yapmak üzere 1200 fişeklik iki sandık istetmişti; sonradan bunlar, Deutsche Bank Linie'nin gemisi tarafından getirildi. Alman fabrika temsilcisi, fişeklerin sevk edilmeden önce, Karlsruhe yakınlarındaki Oberndorf'da 3 Osmanlı subayından oluşan bir Osmanlı kabul heyetinin önünde denemeye tabi tutulduklarını ve bu heyet tarafından kesinlikle kabul edildiklerini bildirerek hiçbir şekilde numune gönderilmesine razı olmayacağı şeklinde cevap vermiştir. Verilen kesin emidire göre, sandıkların tamamını bedellerinin ödenmesinden sonra teslim edilmesi ya da hiçbir şey verilmemesi gerekiyordu. Savaş Bakanı ödemeyi reddetmiş, fişek sandıkları Léandre Kulesi yakınındaki Corne d'Or (Altın Boynuz) karşısında birkaç gün demirli kaldıktan sonra Boğazlar üzerinden Paşabahçe'ye bir Yunan gemisi ile taşınmıştır. Kuşkusuz Yunan gemisinin taşıma ve bakım ücretlerinin, bunların teslimatından önce fişeklerin bedeli ile birlikte Osmanlı Hükümeti tarafından Karlsruhe'deki temsilcilğe ödenmiş olması gerekir.
- 40 Ibid.
- 41 İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi, von der Goltz'un Türkiye'de kaldığı dönemde, çift taraflı ticareti etkilediğini ve Almanya'nın Türk Ordusu üzerindeki etkisini sürdürmek için önemli biri olduğunu düşünüyordu. Bkz. P.A. - A.A., Türkiye No.139, A. 4311, 20 Mayıs 1893, Kont Radowitz'den Bay Caprivi'ye.
- 42 Von der Goltz'un gidişinden sonra, bir Alman askeri ataşesi İstanbul'da itibar kazanmış oldu. Von der Goltz'un büyük yetenekleri, daha önce böyle bir ataşenin gerekliliğini hissettirmemişti.
- 43 S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 10 Mayıs 1899 tarih ve 196 sayılı rapor.
- 44 1901 yılında, Türkiye'deki Alman askeri etkisi ile ilgili olarak Fransız askeri ataşesi, tedirginliğin bir ifadesi olan aşağıdaki cümleleri yazmıştır: "...General von der Goltz'dan sonra hiçbir Alman subayı maaş almaktan başka hiçbir şey yapmadı. Alman'ya İmparatoru'nun, ordusunun bazı subayları için istediği ve çok cömert bir biçimde ödenmekte olan tüm arpa-lıkların, Alman İmparatoru'na verilmek istenmekte, askeri ataşenin bazı uygunsuz taleplerini doğrudan reddetmekten kaçınılmakta, hatta kullanılmaz durumdaki şarapnel ve fişekler için çok yüksek bir fiyat ödenmesi kabul edilmektedir, ancak bütün bunlar bir tek sebeple yapılıyor, yalnızca Almanların Osmanlı askerlerini eğitmeleri ya da ülkenin savunması ile ilgili bazı konulardan onları haberdar etmeleri istenmekteydi...". Cf. S.H.A.T., 7N1633, İstanbul, 15 Nisan 1901 tarih ve 407 sayılı rapor.
- 45 B.A. - M.A., N 247/50, Die Gründe des Zusammenbruchs der Türkei, Herbst 1918, sayfa. 17. 1917 Aralık ayından sonra Alman Kurmay Başkanı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli olan General von Seeckt tarafından yazılmış bir rapor söz konusudur. Bu rapor 4 Kasım 1918 tarihinde Karadeniz'de yazılmıştır. Cf. O. Moreau, "les causes de l'effondrement des forces turques vous par in officier allemand", in: Grande Guerre, année 1918, Revue Historiques des Armees, Paris 1998, no 3, s. 43-48.
- 46 Trumpener U., Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, Princeton, 1996, sayfa. 370.
- 47 B.A. - M.A., N 247/50, Die Gründe des Zusammenbruchs der Türkei, Herbst 1918, sayfa. 24.

OSMANLI-ALMAN İLİŞKİLERİNDE ANADOLU VE BAĞDAT DEMİRYOLLARININ YERİ

DOÇ. DR. MİTHAT BAYDUR
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

GİRİŞ

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA

19. yüzyılın ikinci yarısı, Batı Avrupa'nın tümüyle sanayi toplumunun özelliklerini kazandığı bir dönemdir. Sanayi imparatorlukları başta İngiltere ve Fransa dünyayı paylaşmışlar ve aralarındaki çatışmaları sona erdirip kısa sürecek altın çağlarına girmişlerdi. Sanayi toplumları arasına, biraz gecikmeyle birliğini tamamlayan Almanya İmparatorluğu da girebildi ve hatta bu grubun öncü toplumlarından biri oldu. Ancak kolonyalizm aşamasına geç girişi, Almanya'nın uluslararası politikada dengeyi bozan ve yeni gelişmelere yol açan bir unsur olmasına neden oldu.(1)

ALMAN İMPARATORLUĞU'NUN DURUMU

19. asrın başlarında 39 küçük Alman dükalığı vardı. Düklerin idare ettikleri bu devletçikler, Avusturya İmparatorluğu'na tabi bulunuyorlardı. Gerçi, Avusturya da Cermen ağırlıklı bir karaktere sahip olmasına rağmen tam anlamıyla Almanlar'ı temsil etmekten uzaktı. Adı geçen imparatorluğun sınırları içerisinde Almanlar'ın dışında İslavlar, Macarlar, Lehler vs. gibi ırklar da yer alıyordu.(2)

Yeni Alman İmparatorluğu, bu devletçiklerin birleşmesiyle kuruldu. Birleşmenin önderi olan Prusya, sosyal yapısı, ideolojisi ve kültürüyle bu devletçiklerin çoğu tarafından sevilmiyordu. Güneyin Katolik kültürü, kuzey şehirlerinin denizci-tüccar niteliği, Hessen ve Ren ülkelerinin endüstriyel ve Bavyera'nın tarıma dayalı yapısı Prusyalılıkla çatışan unsurlardı. (1) Yeni Alman İmparatorluğu sadece Almanca konuşulan bir imparator-

luktu. Bu ülkenin kültür hayatına, geleneklerine ve politikasına yön verecek bir Alman metropolü bile yoktu. Prusya Krallığı Berlin'i Almanya'ya yön verecek bir Paris veya Londra yapmak için büyük çaba harcayacaktır, ama her zaman için otoriter Almanya'nın kendi içindeki bölgesel yabancılıklar devam edecektir. (1)

Almanların bir kısmı kentlerde manifaktür veya ticaretle yaşıyor, ama ülkenin geniş bölgelerinde küçük köylülük süregeliyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Almanya'ya bir endüstri ülkesi denemezdi. Almanlar bir imparatorluk kurmuştu, Alman İmparatoru bu birliğin başında idi ve eski Mukaddes Roma-Germen İmparatorların halefi olduğu iddiasında idi. Oysa Roma-Cermen tacı bile Viyana'daki Habsburg Sarayı hazinesinde idi. Prusya Krallığı'nın İmparatorluğun her serbest şehri, dükalığı ve krallığıyla karşılıklı elçilikleri vardı. Alman İmparatoru ve Prusya Kralı birleşik orduların başkumandanı idi, ama Baden-Württemberg ve Bavyera orduları bunun dışında tutulmuştu. Bavyera özel posta teşkilatını muhafaza ediyordu. İmparator, Alman Federasyonunun başında bir reis olarak bulunacaktı. Ancak böyle bir federasyonun reisinin ılımlı tutumu üyelerin hükümlerlik haklarına göstermesi gereken saygı Alman İmparatorunda bulunmadığı gibi, Prusya Başbakanı ve bakanlarında da yoktu. Kabalık, gurur ve sınırsız egemenlik özlemini yansıtan davranışlar, çatışma ve hoşnutsuzluklara neden oldu. Buna rağmen birlik üyesi devletlerin başlangıçtaki mali ve idari özellikleri yavaş yavaş yok olma yolundaydı. (1,2)

Alman İmparatorluğu, muhalefetin ve aydınların sistemli bir kontrol ve engelleme ile bunalıtılıp etkisiz

hale getirildiği bir yapıya sahipti. Başbakan ve bakanlar tek tek İmparatora karşı sorumluydu. Başbakan İmparatorun sadık bendesi idi. Parlamentonun hükümet ve hâle taç üzerindeki denetimi pek sınırlıydı. Ordu ve sivil bürokrasideki hiyerarşide topraksoyluluk önemliydi. Birkaç bin Junker ailesinin imtiyazı endüstrileşmeye rağmen sürdü. Devlet bu sınıfı endüstri ve ticarete girmekte destekledi. Üstelik yükselen burjuvaziye aristokrat sınıfın imtiyazları bahşedilince ortaya çıkan sarsılmaz koalisyon, başka sınıflardan gelecek her türlü muhalefede inat ve güçle karşı koydu. (3)

Bir dönemin bir yeni imparatorluk, dünyanın egemen güçleri olan İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi yeryüzünün bakir alanlarında yeni paylar elde etmek peşinde koştu. Prens Bismarck'ın akılcı diplomasisinin egemen olduğu bu dönemde Almanya uzlaşmacı ve dengeci bir dış politika izledi. Avrupa'daki durumunu Avusturya'yı ezerek sağlamlaştırdı. Fakat Bismarck dönemi denizasırlı bölgelerdeki her olay ve etkinlikte Almanya'nın söz sahibi güç olarak yer almasını sağlamaya yönelik bir politikayla eş anlama gelir. (3)

Alman Demiryolları (4)

Yıl	İşletme Uzunluğu (km)	Artış (km)
1835	0	-
1845	2300	2300
1855	8290	5990
1865	14690	6400
1875	27960	13270
1885	37650	9690
1895	46560	8910
1905	56980	10420
1915	62410	5450

Bismarck politikası özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Balkanların statüsünü yeniden saptamış ve bu bölgeyi Rusların etki alanı olmaktan çıkarmıştı. Örneğin, 1885-87 yıllarında Bulgaristan Prensliği'ne Caburglar yerine Avusturya hanedanlarından Battenbergler'den Prens Alexander getirilmiş, böylece Bulgaristan Avusturya ve Almanya'nın nüfuz bölgesine girmişti. (1) İlginç ve farklı bir gelişme de şuydu: İngiltere ve hatta Cumhuriyet Fransa'sında dış politika ilkeleri bakanlıkların kapalı kapıları ardında saptanıp uzmanlarca uygulanırken, otoriter Almanya'da Kayzer'in ve Başbakanın po-

litik kararları, anında otoriter bir rejimin propaganda örgütü (basın, klüpler, dernekler) aracılığıyla yığınlara ulaştırılıyor ve gürültülü bir hava içerisinde uygulamaya konuyordu. (3)

Sanayide Çalışan İşçi Oranı (5) (İşletme Büyüklüğüne Göre)

	1882	1907
Küçük İşletme	%59	%37.3
Orta İşletme	%18.5	%25.7
Büyük Sanayi Kuruluşu	%22.5	%37

Prens Bismarck'ın İmparator II. Wilhelm'le çatışıp istifa etmesinden sonra Almanya milliyetçi ve yalnız adam politikası izlemeye başladı. Bismarck döneminin concert'çi Metternichvari dış politika sistemi terk edilmişti. Geç kalmış emperyalizm, Bismarck'ın halefi Prens Bülow'un şu sözlerinde ifadesini buluyordu: "Almanya hiç kimseyi gölgeye itmek istemiyor, ama güneşteki yerini almaya karardır. "1890'lardan itibaren Alman politikasının sömürgeler ele geçirme teşebbüsleri fiyasko ile sonuçlandı. Hele 1905 ve 1911 Fas Buhranı da esasen Fransa lehine neticelenince, Almanya gözlerini henüz endüstrileşemeyen ve zengin kaynaklara sahip geleneksel imparatorluklara dikti. XIX. yy. ortalarından beri Batı Avrupa'nın iktisadi çıkarlar aradığı bu İmparatorluklar; Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çin'di. Almanya'da geciken bir atılımla bu ülkelerin iktisadi zenginliklerine yöneldi. (6)

DÜNYA POLİTİKASINDA ALMANYA

Almanya'nın iktisadi zenginliğine yöneldiği ülkele- rin başında gelen Rusya, Alman çıkarları için verimli bir alan olamadı. Bismarck, Almanya'nın Rusya'ya karşı olan iktisadi yönelimini askeri ve diplomatik alanda da perçinlemek için Rusya ile gizli bir anlaşma yapmıştı. Ancak 1860'lardan itibaren sanayileşme sürecine giren Rusya, iyi bir müşteri olmaktan çabuk çıktı. 1870'lerde Almanya, Rusya'nın endüstri ürünleri ithalatında ilk sırayı yer alıyordu. 1887'de ise Almanya'dan yapılan ithalat % 46'dan % 29'a düştü. (6)

Almanya'nın Uzakdoğu'da büyük devletlerle üşüşceği bir diğer çıkar alanı Çin'di. Alman subaylar Çin ordusunda aktif görev aldı. 1895'te Çin, Almanya'dan ilk kez borç aldı. Aynı yıl Deutch-Asiatische Bank faaliyete geçti. Bu gelişmelere rağmen Almanya'nın Çin'deki şan-

sis, saldırgan Japonya tarafından tehdit ediliyordu. Almanya'nın Uzakdoğu'yu kontrol edecek denizgücü yoktu ve İngiltere ile Fransa Uzakdoğu'da XIX. yy. başlarından itibaren başarılı adımlar atarak yerleşmişlerdi. Alman İmparatorluğu Uzakdoğu'da söz sahibi olamayacağını anlayınca, el atacağı bölge olarak Ortadoğu'yu ele aldı. Nitekim müttefiki Avusturya aracılığı ile İran ve Osmanlı İmparatorluğu'na uzanabilirdi. Gelişmeler, Alman nüfuzunun daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nda yoğunlaştığını gösterecektir. Aslında İran'da da tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi yönetici ve aydın çevrelerde İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir bezginlik ve nefret vardı. Bu nedenle yükselen iki yeni güce, yani Almanya ve Japonya'ya karşı bir hayranlık ve özenme ve hatta bu ikisinin kurtarıcı olacağına dair bir umut besleniyordu. Wilhelm II'nin 1898'de Şam'da; "300 milyon Müslümanın koruyuculuğunu üstlendiğini" belirten ünlü nutku kadar, 1905'te Japonya'nın Rusya'yı yendiği savaş da çocuksu bir sevinç ve ümit yaratmıştı. (3) 1895'te Felix Moral adlı bir Alman Tahran-Bağdat demiryolu imtiyazını aldı. Almanya İran'a yerleşmek için hiçbir engelle karşılaşmadığı gibi davetkar bir ortam da bulmuştu. Böyle bir havaya rağmen Almanya İran'da etkin bir biçimde yerleşemedi. İran meşruti hareketinin Hindistan ve Mısır'da etkilerinin görülmesi, İngiltere ve Rusya'yı işbirliğine itti. 1907'de bu iki devlet arasında bir anlaşma yapıldı ve buna göre Orta ve Kuzey İran Rus nüfuzuna, Güney İran (ki petrol bölgesidir) İngiltere nüfuzuna terk edildi. 1908'de bu çerçevede, Rus komutasındaki bir Kazak birliği meclisi dağıtarak mutlak hakimiyeti Şah'a verdi. Birinci Dünya Savaşı çıkana kadar İran mutlak Rus ve İngiliz güdümü altında kaldı. (6)

Alman İmparatorluğu'nun yayılma politikası XIX. yy'ın ikinci yarısında var olan koşullar ve büyük devletlerin çoktan belirlenen nüfuz alanları gibi nedenlerden ötürü başka bir maceraya sürüklenmişti. Almanya, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi kolayca kolonyalist bir imparatorluk kuramayacaktı. Bölüşülen dünyada kendisine en yakın ve en fazla engel görmeden sızabileceği bir tek alan kalmıştı: Osmanlı İmparatorluğu ... Ancak bu İmparatorluğu Afrika ve Asya'da uygulanan kolonyalist yöntemle ele geçirmek mümkün değildi. Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardan beri hükümlan olan ve İmparatorluklara özgü cihan egemenliği ideolojisi gü-

den bir siyasal kuruluşu. Yabancılar verilen siyasal-ekonomik ödünlerden rahatsızlık çeken bir bürokrasi ve dar aydın gurubu vardı ve yabancılar karşı kuşku duyan bu geniş ülkeye yeni yöntemlerle sızmak gerekiyordu. Almanya bunu başardı ve bu başarıyla da yeni kolonyalizm çağını açtı. Alman neo-kolonyalizminin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında gücü arttıkça, kolonyalist devletlerin kurduğu düzen ve denge bozulmaya ve bazı çalışmalar su yüzüne çıkmaya başladı. Böylece dünya siyasetinde buhranlı bir dönem başladı. (6)

Almanya'nın bu dönemdeki durumunu rakipleriyle karşılaştırmak için şu tablolardan yararlanılabilir: (7)

1000 Ton Hesabı ile Çelik Üretimi

	1886	1910	Artış Hızı %
ABD	2.604,4	26.512,4	910,3
Almanya	954,6	13.698,6	1335,0
İngiltere	2.403,2	6.106,8	154,1
Fransa	427,6	3.390,3	692,9
Rusya	241,8	2.350,0	871,2
Belçika	164,0	1.449,5	783,6

1000 Ton Hesabı İle Dökme Demir Üretimi

	1887	1911	Artış Hızı %
ABD	6.520	24.028	268,5
Almanya	4.024	15.574	287,6
İngiltere	7.681	10.033	10,6
Fransa	1.568	4.441	181,3
Rusya	612	3.588	486,3
Belçika	756	2.108	178,6

ABD'nin bu dönemde eski dünyada etkin bir rakip olmadığını gözönüne alırsak; artık gerilemekte olan İngiltere ve Fransa gibi geleneksel güçlerin dışında, Rusya, Almanya için gelişen ve yakın gelecekte tehlikeli olan bir rakipti. Nitekin bu çatışma yakın bir zamanda Ortadoğu bölgesinde ilk belirtilerini gösterecektir. (7)

BİRİNCİ BÖLÜM

ALMANYA'NIN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ETKİNLİK KAZANMASI

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasındaki önemli toprak kaybıyla sonuçlandı.

Bulgaristan yarı bağımsız bir statüye kavuşuyor, Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakılıyordu. Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler, İmparatorluğun yağmasına yönelik bir politika izlemeye başlamışlardı. Berlin Kongresi bunun açık deliliydi ve bu durum Osmanlı iç ve dış siyasetinde önemli gelişmelere yol açacaktır. (8)

Osmanlı İmparatorluğu bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülkeydi. Maliyenin iflası bir müddet sonra 1881 Muharrem Kararnamesi ile kurumlaştı ve Borçlar İdaresi (Düyün-u Umumiye) kuruldu. Dış borçlar toplamı bu yıllarda 2 milyar frank civarındaydı. Bu borca karşılık bazı vergiler, yani birkaç eyaletin aşar geliri, gümrük resmi, tütün ve tuz tekeli, pul ve ispiroto vergisi, İstanbul balıkthane rüsumu, bazı eyaletlerin ipek resmini toplama yetkisi alacaklıların temsilcisi Düyün-u Umumiye'ye bırakıldı. Bu kalemler günden güne arttı. (8)

Maliyenin iflasından sonra ülkenin doğal zenginliklerinin tekkelci imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. 1883'te tütün, 1896'da Ereğli kömürleri, 1887'de Boraks madenleri, 1893'te manganez imtiyazı, İngiliz, Fransız ya da yabancı sermayeli kuruluşlara verildi. G. Ökçün'e göre, 1902-1911 yılları arasında maden üretiminin yarısından fazlası yabancı şirketlerin elinde idi. (8)

Ziraat Bankası dışında ulusal bir banka yoktu. İmparatorluk güçlü yabancı bankaların istilasına uğradı. Dış ticaret açığı, Tanzimat'tan beri kronik bir hal almıştı. En hayati yatırımlar bile yabancı sermayeyi beklememekteydi. En tipik yatırım; İmparatorluğun askeri, idari mekanizması için de hayati önemi olan demiryollarıydı. İleride göreceğimiz üzere işlerlik oranı düşük bir demiryolu ağı için Osmanlı Devleti kilometre garantisi olarak muazzam bir borç altına girdi ve bunun için de gene bazı vilayetlerin aşar geliri karşılık olarak gösterildi. (8)

1911-1913 Yıllarında Osmanlı İhracatının

Kompozisyonu (8)

Birinci Ürünler	Gıda	% 33-35
	Hammadde	%56-58
	Toplam	%89-93

Yarı Mamul Ürünler ve

Manifaktür: % 2-3

Dokuma % 6-7

Ülkenin toplam üretimi içinde sanayi ürünleri payının düşüklüğü, ihracata ve tüketime de yansımıştır. Aynı yıllarda ithalatta da sanayi için gerekli kalemlerden çok, manifaktür ürünleri % 56-60, gıda maddeleri % 32-38 payla başta geliyordu. Zenaat dallarının gereksinimini karşılayacak hammadde ve sanayi gereçleri ise toplam ithalatın % 6-10'u civarında kalıyordu. (8)

Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa devletleri arasındaki uyuma ve uyumsuzluğa göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin İran, Çin gibi bazı yarı sömürge imparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktüründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine her an hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanlı yönetimi bu şans kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman "ehven-i şer" bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkenin tarih sahnesine çıkabildi. (9)

Berlin Kongresi'nden sonra ağır darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni, Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yöneldikleri etki alanlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir. Rusya, Berlin Kongresi'nden kazançlı çıkmış sayılmazdı. Muhafazakar Disraeli hükümeti ve aynı paraleldeki Bismarck "Avrupa Türkiye'si'ni kurtardık" diyorlardı. Ancak Gladstone başkanlığındaki liberaller iş başına gelince Disraeli hükümetinin "Türk taraftarı" olmakla suçladıkları dış politikasını terk ettiler. İngiliz politikası Rusya'ya karşı takındığı Osmanlı taraftarı tutumdan vazgeçti. Şimdi Bismarck, Disraeli hükümetinin tutumunu sürdürüyordu. Osmanlı Sultanı ve yönetimi de bunun için Alman desteğini arıyorlardı. Bu arada Avrupa dengesindeki gelişmeler, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ı biraraya getirince Osmanlı Devleti de Avusturya ile zoraki bir dostluğa gitti. (10)

Almanya Bismarck'tan sonra Rusya'ya açıkça cephe aldı. Ortadoğu'da ise İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen, daha doğrusu Osmanlı topraklarını, onu

konferans masalarında bölüştürerek değil de barışçı yollarla ele geçirmeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı (10). İngiltere'ye karşı Osmanlı yöneticilerinde, aydınlarda ve II. Abdülhamid'de hızla olumsuz bir tutum gelişti. Sultan Abdülhamid'i Almanya'ya yaklaştıran birçok sebep vardır. Daha şehzadeliliği sırasında, Sultan Abdülaziz'le Avrupa gezisi sırasında Almanya'yı görmüş, onların çalışkanlığı ve bilgisine hayran olmuştu. (11) Yeni Osmanlılar'ın meşrutiyet hareketi sebebiyle velahtlığı zamanında zihninde uyanan İngiliz düşmanlığı da onu Almanlar safına itiyordu. Sultan, Abdülaziz'in halini de İngilizler'den biliyordu. (11) Şahsına karşı 1879'da Ali Suavi'nin düzenlediği ihtilal girişiminin, İngiliz büyükelçiliğinde düzenlendiği kanaatinde idi. (11) Kanaatlerindeki kısmi doğruluğa rağmen, Sultan bu politikayı abartıyor ve İngiltere'nin bugünden yarına Osmanlı topraklarını paylaşma ve ortadan kaldırma eğiliminde olduğunu sanıyordu. (10) Gerçekte İngiltere belirtildiği gibi Türkleri gözden çıkarmaya başlamıştı. İngiliz Bahriye İstihbarat Şefi 1896'da; "İngilizler Mısır ve Kahire'yi ellerinde tutsun yeter. İskenderiye'deki deniz üssü Hindistan'ı elde tutmamızı sağlar" diyordu. (11) Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu koşullar, endüstrisine hammadde ve pazar arayan Almanya'nın nüfuzunu kabullenmeye hazır bir ortam yaratmıştı. (12) Balkanlardaki etnik gruplarla fazla ilgisi olmayan ve üstelik kendi demokratik geleneği de zayıf olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun despotça yönetimini hoşgörüyü karşılayan Almanya'nın otoriter Kayzeri Wilhelm'in, II. Abdülhamid'in kişiliğini ve despot yönetimini eleştiren basın organları üzerinde baskı uygulamaktan geri kalmamıştı. Örneğin, parti organı olan ve 'Sosyalist' gazetesi ile birlikte çıkarılan 'Der Arme Konrad' adlı bir dergi, Abdülhamid'in hususi masraflarının 199.800.000 frank olduğunu, Bir Devlet Sömürücüsü Nasıl Yaşıyor? başlığıyla verdiğinde, İçişleri Bakanlığı dergiyi toplattırdı ve böyle yazıların önlenmesi gereğini Başbakan Prens Hohenlohe'ye tavsiye etti. (13)

ALMAN TİCARET ETKİNLİĞİ VE YATIRIMLARI

1880'lere kadar Almanlar Osmanlı dış ticaretinde ağırlığını duyuran, etkin bir iktisadi kurumlaşma göstermemiştir. Anlaşılan Alman ticaret sermayesi ve yatırımlarını, gemicilik faaliyetlerinin gelişmesini ve Alman

bankacılığının ciddi desteğini bekliyordu. Alman ticari denizcilik ve demiryolu taşımacılığındaki yenilikler ve teknik ehliyet dolayısıyla Alman sanayi ürünleri bir müddet sonra Osmanlı pazarlarını istila etti. 20 Mart 1862'de Zolivere'in'a bağlı Alman devletleriyle yapılan ticaret anlaşmasının hükümleri 1880 sonlarında etkisini gösterdi. 26 Ağustos 1890'da imzalanan ticaret anlaşması, eski anlaşmada Almanya lehine öngörülen imtiyazları artırıyordu. En göze çarpan tutarsızlık, Alman hükümetinin Osmanlı hükümeti tersine, Osmanlı malları için herhangi bir gümrük indirimi taahhüdünde bulunmamasıydı. 1862 anlaşmasına eklenen gümrük indirimi mal adedi 605 iken, bu sayı 1890'da 720'ye çıkarılmıştı. (14)

Devletler	1887 %	1910 %
İngiltere	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
Almanya	6	21
İtalya	3	12

Görüldüğü üzere İngiltere ve Fransa aleyhine Avusturya ve Almanay önemli bir gelişme kaydetmişlerdir. Almanya'nın Türkiye'ye nüfuz edişi, orduda ve mülki teşkilattaki ıslahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde oldu denebilir. Bu gibi teşebbüsler silah ticaretini, teknik malzemenin girişini geliştirmiştir. Ancak Almanya'nın bütün dünyadaki ticari yayılışının sebeplerinden biri de ucuz, bol (düşük kaliteli) mal üretimi ve İngiltere ve Fransa'ya göre geç kalarak gerçekleştirildiği sanayiini modern ve elverişli yöntemlerle kurmasıdır. (14) Örneğin, İzmir limanına giren gemilerin içinde, Alman gemileri 1896'da toplam tonilatonun % 3.5'ünü teşkil ederken, 1908'de bu pay % 11.7'ye ulaştı. Orhan Kurmuş, 1878'de İzmir ve bölgesinde İngiliz ticari üstünlüğünün ilk darbe yiyişini 1878'e götürür. O zamana dek İzmir'in toplam ithalatının % 10'u dolaylarında bulunan Alman malları birden % 14'e çıktı. İngilizler o yıl kendi ithalatları %11 oranında arttırdığından bu artışa pek tepki göstermediler. Ama ertesi yıl İngiltere'nin toplam ithalattaki payı % 45'e düşerken, Alman ve Avusturya payı % 15.6'ya yükseldi. 1905-1908 döneminde İngiltere'nin payı % 31'e düştü. Almanya ve Avusturya'nın % 27.4'e çıktı. (14) Bu olay Selanik, Girit ve Şam'da benzer şekilde gelişti. (14)

İhracat ve ithalat ilişkilerini gösteren şu tablolar dikkat çekicidir. (15)

<i>Osmanlı İhracatı: (1000 sterlin olarak)</i>			
	1890	1900	1910
Almanya'ya	766	1.455	3.203
Avusturya'ya	1.179	1.589	3.420
Toplam	1.945	3.044	6.623

<i>Osmanlı İthalatı: (1000 sterlin olarak)</i>			
	1890	1900	1910
Almanya'dan	1.970	1.982	5.778
Avusturya'dan	1.873	2.954	5.654
Toplam	3.843	4.936	11.432

1897 Osmanlı-Yunan Savaşında, Yunanistan'daki Osmanlı tebaasının haklarını savunan ve işlerini yüklenen tek elçilik, Almanya elçiliği idi. Artık Asya'ya çekilmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük devletler içinde sadece Almanya destekleyecekti. Çünkü Alman sanayiinin hayati kaynakları Anadolu ve Mezopotamya'daydı ve ancak Alman kontrolünde bütünlüğüne sahip olabilen bir Osmanlı İmparatorluğu bu kaynakların güvenliğini sağlayabilirdi. Mezopotamya'nın zengin petrol kaynakları denizciliği zayıf olan Almanya ve Avusturya-Macaristan blokuna Osmanlı Asya topraklarından geçen demiryoluyla aktarılabilirdi ki bu da Osmanlı Asya'sının bütünlüğünü sağlamakla mümkündü. 1870-1906 seneleri arasında Almanya'nın petrol tüketimi on kat arttı. Alman dış politikasının etkinliği de bu tür gereksinimlerle birlikte artıyordu. (16)

Alman Petrol Tüketimi (16)

Nüfus başına kg	Milyar kg	Seneler
1,87	70.4	1866-1870
5,40	235.3	1876-1880
16,97	926.1	1896-1900
14,26	924.7	1906-1910

Aynı dönemlerde devletlerin Osmanlı borçlarındaki oranları şöyle bir gelişme göstermektedir: (16)

	1881%	1890%	1898%	1914%
Fransa	34,3	37,6	52,2	53,0
Britanya	33,2	23,1	17,9	14,0
Almanya	7,5	11,7	15,0	21,0

OSMANLI ORDUSU'NDA ALMAN ASKERİ HEYETİ

1880-1888 döneminde, Osmanlı-Alman ticareti önemli boyutlara ulaşmamasına rağmen Alman sanayiinin Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç ettiği askeri malzemeler istisnai bir gelişme göstermiştir. Silah ticaretindeki bu hızlı gelişme, 1882 yılından itibaren Albay von Kaehler başkanlığındaki Alman askeri heyetinin Osmanlı ordusunda reform çalışmasına başlamasının sonuçlarından biridir. (17)

Abdülhamid'in 1880 yılının Mayıs ayında Almanya'dan bir kurmay heyetinin gönderilmesini resmen talep ettiği dönem, Rusya'nın Üç İmparatorlar Birliği'nden çekildiği günlere rastlamış; bu durum da teklifin Bismarck tarafından kabulünde etkili olmuştu. Ayrıca Alman silah sanayiinin gereksinimleri de böyle bir teklifi daha cazip hale getirmiştir. Alman Klupp Firması daha önce de Osmanlı İmparatorluğu'ndan silah siparişi almıştı. Ancak Osmanlı Devletine silah satışı, Vicker-Armstrong ve Schneider-Creusot gibi İngiliz ve Fransız şirketlerinin denetimindeydi. Mauser, Loewe ve Krupp gibi Alman silah sanayilerinin rekabet güçlerini arttırarak, giderek tekel konumunu kazanmaları, Alman askeri heyetinin ve özellikle 15 Ocak 1883 tarihinde İstanbul'a gelen Binbaşı von der Goltz'un yoğun ve başarılı çalışmalarının sonunda gerçekleşti. (17)

Von der Goltz'un ilk başarısı, 1885 yılında Çanakkale Boğazı'nın tahkimatı için 500 kadar ağır topun Krupp'a sipariş edilmesi idi. 1886 yılında ayrıca Schichau Tersanesine ısmarlanan torpidolar, 1887'de ise 500.000 tüfek, 50.000 karabina askeri heyetin başarısıydı. 1888 yılında Almanya'dan satın alınan silahların tutarı 2,2 milyon marka ulaşmıştı. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'na 1889 ve 1890 yıllarında toplam 15,3 milyon, 1891 yılında 5,9 milyon, 1892 yılında 10,1 milyon, 1893 yılında 13,1 milyon, 1894 yılında 6 milyon, 1895 yılında 12,2 milyon, 1896 yılında ise 4,4 milyon marklık silah satışını gerçekleştirdi. (17)

1893 yılında Ludwig Loewe, Alman savaş sanayiine gördüğü hizmetlerden ötürü von der Goltz'a şahsen teşekkür ederek, onu bir miktar hisse senedi ile ödüllendirdi. (17)

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU DEMİRYOLLARI

HAYDARPAŞA-ANKARA HATTI

Deutsche Bank'ın İzmit-Ankara demiryolu imtiyazını elde etmesinde birinci bölümde anlatıldığı gibi bir silah alışverişinin önemli rolü olmuştu. Aynı zamanda Mauser firmasının satış müdürü olan Württembergische Vereinsbank Müdürü Alfred Kaulla, 1897 yılından beri İstanbul'da önemli miktarda bir silah alışverişi için görüşmeler yapmaktaydı. Bu süreç için de eski Osmanlı Demiryolları Genel Müdürü Wilhelm von Pressel ile tanıştı. Pressel, Kaulla'ya kendi demiryolu projesini anlattı. (18)

Osmanlı yöneticilerinin hem askeri hem de ekonomik kaygılarla ülke topraklarını Bağdat'a kadar boydan boya geçecek bir demiryolunu özlemledikleri bilinmekte idi. Ancak 1875 yılında devlet girişimciliği ile demiryolu yapımında uğranılan kesin başarısızlık, bu konuda yabancı sermayenin şart olduğunu göstermişti. Abdülhamid de "Büyük devletler arasında demiryolu inşaatı için en fazla Almanya'ya itaat edebiliriz. Çünkü onun için ehemmiyetli olan, işin sadece iktisadi ve mali cephesidir." diyordu. (18)

16 Mayıs 1888 tarihinde Alfred Kaulla'nın Siemens'e yazdığı mektup, Siemens'i Anadolu'da yapılacak demiryolu konusunda isteklendirdi. Kaulla Padişahın demiryolları konusundaki ciddiyeti ve vermeyi kabul ettiği tavizler üzerine ayrıntılı açıklamalarda bulundu. Ayrıca, Düyun-u Umumiye idaresinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından ödenecek kilometre garantilerine kefil olması, Siemens için önemli bir faktördü. (18) Ancak Siemens'in 23 Mart tarihli mektubunda sergilediği kesin olumsuz tavrın 9 Ağustos tarihli mektubunda olumlu yöndeki bir karara dönüşmesine yol açan temel neden henüz konunun uzmanları tarafından ortaya çıkarılamamıştır. (18)

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın onayından kısa bir süre sonra, 4 Ekim 1888 tarihinde, Osmanlı Hükümeti ile Deutsche Bank arasında imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Sözleşme, 486 km'lik İzmit-Eskişehir-Ankara hattının inşa ve işletme koşullarını belirliyordu. İmtiyaz anlaşmasıyla birlikte Haydarpaşa-İzmit hattı 6 milyon frank karşılığında Deutsche Bank'a devrediliyordu. İm-

tiyaz 99 sene için verilmiş, yapım süresi 3 yıl olarak saptanmıştı. (18)

Osmanlı Hükümeti yeni yapılacak İzmit-Ankara hattına km başına 15.000 frank garanti ödemesinde bulunmayı kabul etti. Garanti ödemeleri için hatların geçeceği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının aşar gelirleri karşılık gösterilmişti. Söz konusu vergilerin toplanarak Demiryolu İdaresine ulaştırılmasında Düyun-u Umumiye Konseyi aracılık yapacaktı. Demiryolu Şirketine ayrıca, döşenecek hatların her iki yanından, 20'şer km'lik bir alan içinde, maden arama ve ağaç kesme hakkı tanınıyordu. (18)

Siemens ve Kaulla'nın demiryolu finansmanına yabancı sermaye katılımı için harcadıkları çabalar sonuç vermedi ve 23 Mart 1889'da "societe du Chemin de fer Otoman d'Anatolie" (Anatolische Eisenbahngesellschaft, Anadolu Demiryolu Şirketi) adlı anonim şirket oluşturuldu. Demiryolu inşa maliyeti, Haydarpaşa-İzmit hattının yenilenme masraflarıyla birlikte 70 milyon frank olarak hesaplanmıştı. Raylar, lokomotif gibi gerekli demiryolu malzemesiyle birlikte sermaye gereksinimi 100 milyon franka ulaşıyordu. Gerekli tutarı elde etmek amacıyla 80 milyon franklık 1. seri tahvil başta Almanya olmak üzere birçok ülkede piyasaya sürüldü. (18)

İzmit-Ankara Demiryolu İnşaat İşleri Müdürlüğü'ne Belgrad-İstanbul Demiryolu'nun en zor bölgesi olan Niş-Pirot hattında, bölüm şefliği görevini başarıyla sürdürmüş şef mühendis Otto Kapp getirildi. (18)

Bu arada demiryolu inşa sorumluluğunu üstlenen Graf Vitali Şirketi, bir Alman şirketinin de inşada görev almasını isteyen Siemens'in önerisiyle Philipp Holzmann Şirketiyle İzmit-Ankara hattını döşemek için "Gesellschaft für den Bau der Anatolischen Bahnen" adlı şirketi oluşturdu. Philipp Holzmann bu sayede Ankara-Konya ve Bağdat hatları için tecrübe kazanmış oldu. Gesellschaft für den Bau der Anatolischen Bahnen A.Ş.'nin Yönetim Kurulu'na Düyun-u Umumiye Konseyinin İngiliz temsilcisi Caillard da alınmıştı. Böylece şirket ile Düyun-u Umumiye ilişkilerinin olumlu bir biçimde sürdürülmesi amaçlanmıştı. Ayrıca Osmanlı Yönetimiyle çıkabilecek pürüzlerde de Konseyin desteği sağlanmış olacaktı. Bu olay, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapan Avrupa sermayesi ile iç içe geçtiğinin somut bir örneğini oluşturdu. (18)

28 Ekim 1890 tarihli yeni bir imtiyaz sözleşmesiyle Deutsche Bank, Selanik-Manastır arasında 219 km'lik yeni bir demiryolu imtiyazı elde etti. 1888 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda tek bir kilometre demiryolu hattına sahip olmayan Almanya, 1890 yılı sonlarında yaklaşık olarak 2000 km'lik bir demiryolu ağının imtiyaz sahibiydi. Bu boyutlarda bir demiryolu yapma ve işletme ayrıcalığı bir takım sorunları da beraberinde getiriyordu. Herşeyden evvel, şiddetli rekabet ortamı ve Osmanlı demiryollarının ekonomik olduğu kadar politik nitelik de taşımaları hisse senedi çoğunluğunun elde tutulmasını önemli kılıyordu. Bu sebeple 1890 yılının ikinci yarısında "Bank für Orientalische Eisenbahnen" adlı banka kuruldu. (18)

Anadolu Demiryolu yapım çalışmaları 1889 yılının Mayıs ayında başlamış ve Otto Kapp'ın enerji yönetiminde şaşırtıcı bir hızla 2 Temmuz 1890 tarihinde 50 km'lik İzmit-Adapazarı hattı hizmete girmişti. Nafia Nazırı Raif Paşa törende yaptığı konuşmasında, demiryolunun Alman şirketi eliyle Bağdat'a kadar uzatılması dileğinde bulundu. (18)

Aynı yılın Ağustos ayında imzalanan Türk-Alman Ticaret Anlaşması, Osmanlı yöneticilerinin gözünde Almanların güvenilirliğini bir kat daha arttırdı. Osmanlı Hükümeti 1881 yılında hazırladığı yeni gümrük rejimini yürürlüğe koymak istemiş, ancak hiçbir Avrupa ülkesine kabul ettirememişti. Birçok mal kalemlerinde %20'lere varan artışlar öngörülmüyordu. Alman İmparatorluğu 1890 yılında yeni bir ticaret anlaşması imzalamayı kabul eden ilk ve tek ülke oluyordu. Ancak anlaşmanın 35. maddesi, yürürlüğe girme önkoşulu olarak diğer devletlerin de aynı şartları kabul eden anlaşmalar imzalaması gerektiğini belirttiğinden Almanlar hiçbir maliyete katlanmadan Osmanlı Devleti'ne karşı bir jest yapma fırsatına sahip oldular. (18)

ANADOLU DEMİRYOLU'NUN UZATILMASI SORUNU

Anadolu Demiryolları'nın Ankara'da sona ermeyeceği, Osmanlı İmparatorluğu'nda imtiyaz peşinde koşan çevrelerce bilinen bir gerçektir. Nitekim daha raylar Ankara'ya ulaşmadan, Bâb-ı Âlî'ye, Belçika, Fransız ve İngiliz şirketlerinden yeni demiryolu imtiyaz talepleri gelmeye başladı. Abdülhamid ise imtiyazı Almanlar'dan

başkasına vermeme kararını değiştirmemişti ve bu arzusunun von der Goltz Paşa'ya iletmişti. (19)

27 Kasım 1892'de Anadolu Demiryolu Şirketi'nin ilk treni Ankara'ya ulaştı. Sözleşmede belirtilen zaman dilimi içinde çalışmalar tamamlanmış oluyordu. Budurum aynı zamanda, hatların Ankara'dan öteye uzatılması sorununu somut olarak gündeme gelmesi demekti. Kasım ayı içinde Anadolu Demiryolları Şirketi de Ankara-Kayseri ve Eskişehir-Konya hatlarının imtiyazına talip oldu. Bu, Fransız ve İngilizlerin yoğun engelleme çabalarına yol açtı. Zira Almanlar sözkonusu demiryollarının inşaa hakkını elde ederlerse, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmedik bir hızla kazandıkları etkinliği daha da artırarak, bu ülkedeki en büyük Avrupalı güç olma yönünde süratle ilerleyeceklerdi. (19)

Ayrıca Eskişehir-Konya demiryolunun geçeceği bölgeler İngilizler'in İzmir-Aydın ve sonradan Fransızlar'ın denetimine geçen İzmir-Kasaba demiryollarının hinterlandını oluşturunuyordu. Her iki demiryolu şirketi de yeni hattın Deutsche Bank tarafından döşenmesi halinde bölgenin kendi nüfuz alanları olmaktan ebediyen çıkacağına bilincindeydiler. Rusya ise demiryolu inşasının imparatorluğu güçlendireceği kaygısındaydı. Bu da onun Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik geleneksel politikaları açısından zararlıydı. Görüldüğü gibi Abdülhamid'e çeşitli çevrelerden tehditler yağdırıyordu. 8 Ocak 1893 tarihinde Abdülhamid Alman büyükelçisi Radoline'e sözkonusu tehditler nedeniyle geceleri gözüne uyku girmediğini söylemişti. (19)

İngiliz tepkileri, bir dizi Alman-İngiliz görüşmesi sonucu yumuşadı. Bunda Alman yetkililerin İngiltere'nin Mısır politikasına karşı gösterdikleri anlayışlı tutumdan vazgeçme tehdidi en önemli rolü oynadı. (19)

Fransızları yumuşatmak içinse, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir sus payı vermesi gerekmişti. İzmir-Kasaba Demiryolu Kumpanyası'na, sahip oldukları demiryolunu Alaşehir üzerinden Afyonkarahisar'a kadar uzatma imtiyazı verildi. Ayrıca Fransızlar, Beyrut-Şam-Halep demiryolu imtiyazını elde ettiler. (19)

İngiliz ve Fransız tepkileri bir ölçüde yumuşatıldıktan sonra, 15.2.1893 tarihinde Anadolu Demiryolu Şirketi ve Osmanlı hükümeti yetkilileri, Ankara-Kayseri ve Eskişehir-Konya demiryolu imtiyaz sözleşmesini imzaladılar. Bu sözleşme ile birlikte Osmanlı demiryolları tarihin-

de, hatta genel anlamda Osmanlı iktisadi ve siyasi tarihinde yeni bir dönem başlıyordu. Deutsche Bank önderliğindeki Konsorsiyum ilk kez demiryolu imtiyazını 1888 yılındaki gibi kolaylıkla elde edememişti. İmtiyaz mücadelesini yürütenlerin kimlikleri Anadolu'da demiryolu inşasının politik sonuçlar da taşıdığını gösteriyordu.(19)

Gerçekten de bu mücadeleyi yürütenler en az demiryolu şirketleri kadar, ilgili devletlerin -özellikle İstanbul büyükelçileri olmak üzere- Dışişleri bakanlıkları ve diğer üst düzey temsilcileri olmuştur. Osmanlı ordusundaki Alman Kurmay Heyeti Başkanı Von Der Goltz Paşa, İstanbul Büyükelçisi Radolin, Başbakan Caprivi, natta İmparator II. Wilhelm'in bizzat bu süreçte yer almaları bunu göstermektedir.(19)

İngiliz ve Fransızlar'ın bu kez görülmedik ölçüde sert bir muhalefet sergilemeleri de, Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarında giderek arttırmakta olduğu ekonomik ve politik etkinliğin artık kendileri için tehlikeli boyutlara ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Her iki devlet yöneticileri de, Deutsche Bank önderliğinde Almanya'nın Anadolu'da kazanmakta olduğu nüfuzun, kendi çıkar alanlarını tehdit ettiğinin bilincindedildiler. Özellikle Konya hattı açıkça İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının denetimini Alman denetimi altına alarak, her iki demiryolunun gelişme şansını ortadan kaldırıyordu. (19)

ESKİŞEHİR-KONYA DEMİRYOLU

Yeni imtiyaz sözleşmesinde, taraflar Eskişehir-Konya demiryolu için belirledikleri 13.800 frank kilometre garantisinin, Trabzon ve Gümüşhane sancakları aşar geliriyle karşılanmasını karşılaştırmışlardı. Sözleşmenin 36. maddesi, Ankara-Kayseri demiryolunun inşasına, gerekli etüdler yapıp bir kilometre garantisi saptandıktan sonra başlanacağını belirliyordu. Böylece Anadolu Demiryolu Şirketi, pek istek duymadığı bu hattın yapımını başka şirketlere kaptırmadığı gibi, ileriki bir tarihe de ertelemiş oluyordu. Fakat bu hattın yapımına hiçbir zaman başlanmadı. (19)

1894 yılının Mart ayında "Eskişehir-Konya Demiryolu İnşaat Şirketi" kuruldu. Yeni şirkette Philipp Holzmann teknik yönetici olarak yine işin başındaydı, ama bu kez Vitali'nin "Regie Generale des Chemins de fer" adlı Fransız şirketi kuruluşta yer almıyordu. (19)

Alman araştırmacı Kurt Zonder, işletmeye açılmış hatların geçtiği bölgelerde aşar vergisinin ulaştığı miktarı şu şekilde hesapladı: (19)

<i>İzmir Sancağı</i>		
Yıllar	Aşar Gelirinde Artış	1889'a Göre Artış
	kuruş	%
1889-1890	2.519.220	-
1890-1891	3.329.220	32,14
1891-1892	4.499.357	78,60
1892-1893	3.989.947	58,33
1893-1894	4.158.271	65,06
<i>Ertuğrul ve Kütahya Sancakları</i>		
1889-1890	8.791.536	-
1890-1891	7.600.018	-13,55
1891-1892	10.839.192	23,29
1892-1893	11.496.365	30,76
1893-1894	11.828.034	34,54
<i>Ankara Sancağı</i>		
1889-1890	3.205.244	-
1890-1891	2.214.349	-33,03
1891-1892	3.646.711	13,77
1892-1893	4.962.933	54,83
1893-1894	5.521.247	72,25

AVRUPA'DA

	Uzunluk (km)
a) Edirne-Philippopol-Bellova, Edirne-Dedeağaç, Selanik-Üsküp-Sibeçke, Üsküp-Mitrovitza	1265
b) Selanik-Manastır	218
c) Selanik-Dedeağaç (tamamlanmadı)	500
Toplam	1983

ASYA'DA

a) Haydarpaşa-İzmit-Eskişehir-Ankara	578
b) Eskişehir-Konya	440
c) Mudanya-Bursa	40
d) İzmir-Manisa-Alaşehir ve Manisa-Soma	259
e) İzmir-Aydın-Dinar	515
f) Mersin-Tarsus-Adana	45
g) Yafa-Kudüs	70
Toplam	1947

Eskişehir-Konya demiryolu çalışmaları da öncekiler gibi başarıyla sürdürülmüş, raylar 29 Temmuz 1896'da Konya istasyonuna ulaştırılmıştı. Bundan böyle İstanbul'dan Konya'ya trenle iki gün içinde ulaşmak mümkün hale gelmişti. (10)

Artık Deutsche Bank önderliğindeki Konsorsiyum, Anadolu'da Avrupa ile bağlantılı olmak üzere 1000 km. üzerinde bir demiryolu ağına sahipti. 1896 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu uzunlukları aşağıdaki gibiydi: (19)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMTİYAZ MÜCADELESİ

Daha Eskişehir-Konya hattı çalışmaları tamamlanmadan Abdülhamid, demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması sorununu gündeme getirdi. Padişah, Alman konsolosu Radolin'le yaptığı görüşmede, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Ankara-Kayseri demiryolu hattı yapım çalışmalarına başlaması konusunda ikna edilmesini rica etmişti. Aynı konuşmada Sultan, demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması isteğini de yinelemişti. (20) Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'na yeni demiryolu imtiyaz talepleri geliyor. Abdülhamid de bunları Almanlar'ı harekete geçirmek için koz olarak kullanmaya çalışıyordu. Aslında imtiyaz talebinde bulunanların getirdikleri olağanüstü cazip teklifler, niyetlerinin gerçekte demiryolu inşası değil Almanların yeni imtiyaz koparmalarını önlemek olduğunu gösteriyordu. Bunların arasında en etkileyici olanı, demiryolunu Konya'dan Bağdat'a kadar kilometre güvencesiz inşa etmeyi öneren Fransız teklifi idi. Deutsche Bank ise projeye temkinli yaklaşıyordu. Henüz Haydarpaşa-Ankara hattının gelirlerinden bir yükselme yokken ve Eskişehir-Konya hattı işletme masraflarını bile karşılayamazken yeni bir demiryolu yapımına başlanamayacağı görüşünü savunuyordu. (21)

Bu sırada 1893 mali krizi ve 1897 Türk-Yunan Savaşı yaşandı. Savaş sırasında Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nu destekledi. Alman yatırımlarının tehlikeye düşmemesi için İmparatorluğun bütünlüğünün korunması gerekiyordu. Almanlar'ın bu tutumu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkilerinin daha da artmasına yol açtı. Bunun yanı sıra demiryollarının, asker sevkinde savaş bo-

yunca gördüğü hizmet, Abdülhamid'in demiryollarının askeri önemi konusundaki düşüncelerini güçlendirdi. (21)

BAĞDAT DEMİRYOLU GÖRÜŞMELERİNİN CANLANMASI

1897 yılının sonlarından itibaren Osmanlı ve Alman yöneticileri arasında, Bağdat Demiryolu konusundaki görüşmelerde bir canlanma belirdi. 1893 krizinin etkileri hafiflemiş ve bunun sonucunda Anadolu'da demiryolu rekabeti yeniden kızışmıştı. Ayrıca Türk-Yunan savaşının kazanılması, İmparatorluğun varlığı konusundaki kuşkuları azaltmıştı. Ancak tüm bu olumlu koşulların yanı sıra Anadolu Demiryolu Şirketi'nin genel müdürlüğüne Kurt Zander'in ve İstanbul Büyükelçiliği görevine Marschall von Bieberstein'in getirilmesinin rolleri de önemle vurgulanmalıdır. (21)

Marschall Abdülhamid'e, Anadolu Demiryolu'nun uzatılmasının gündeme gelebilmesi için, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Haydarpaşa Limanı'nı inşa etmesi gerektiğini belirtmişti. Böylece Anadolu'dan gelen mallar kolayca Avrupa'ya ihraç edilebilecekti. Marschall, bu davranışıyla, şirketin çoktandır koparmaya çalıştığı Haydarpaşa Limanı imtiyazı için uygun olduğunu düşündüğü koşulları değerlendirmek istemişti. Görüldüğü gibi Marschall'ın Osmanlı İmparatorluğu'na büyükelçi atanmasından sonra Bağdat Demiryolu, Osmanlı-Alman görüşmelerinde yeniden gündemin en önemli maddesi haline geldi. (21)

Marschall görüşmelere devam ederken Fransızlar ve Ruslar da Bâb-ı Âlî'ye imtiyaz başvurusunda bulundular. Bu arada Almanya'da yapılan Deutsche Bank direktörler toplantısında Georg von Siemens, Bağdat Demiryolu Projesi'nin artık ciddi olarak ele alınması gerektiğini söyledi. Siemens'e göre Demiryolu'nun gelecek vaadebilmesi, Bağdat'ta sona ermeyip Basra Körfezi'ne kadar uzanmasına bağlıydı. Böylelikle İngilizlerin konuya ilgisi artacaktı. Siemens, bu dev projenin tamamlanabilmesi için, İngiliz, hatta Fransız sermayesinin katılımını yararlı buluyordu. Marschall von Bieberstein ise şovenizm sınırlarına varan milliyetçi politikacı kişiliği ile projenin öncelikle "milli çıkarlar" açısından değerlendirilmesini gerekli görüyordu. (21)

Kayzer II. Wilhelm 1898 sonbaharında İstanbul'a geldi. Bu gezinin sonuçlarından ilki 29.1.1899 tarihinde

Haydarpaşa Limanı imtiyazının Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilmesi oldu. Marschall, İmtiyazın verilmesini Dışişleri Bakanlığı'na "... böylece Anadolu Demiryolu'nun geleceği, Alman ticareti ve Alman deniz ulaşımı açısından son derece önemli olan büyük bir eser, gerçekleştire olanağına kavuştu." şeklinde bildiriyordu. Almanlar'a verilen yeni imtiyaz Şubat ayı başında Fransız Büyükelçisi Constans tarafından protesto edildi. (21)

BAĞDAT DEMİRYOLU'NA ORTAK ARANMAŞI

Dışişleri Bakanlığı ile Siemens arasındaki yeni görüşmelerdeki konular arasında Bağdat Demiryolları girişimine İngiliz katılımının sağlanması da vardı. Dışişleri yetkilileri, Siemens'in İngiliz sermayesinin katılımı tek lifini hem finansal hem de politik açıdan desteklediler. Ama İngilizler bunu reddetti. (22)

Bu sefer Fransız yetkililerle görüşmeler yapıldı ve beklenmedik şekilde olumlu sonuçlar alındı. Fransız Büyükelçi Constans, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi sorunlarda çekişmeye bir son verilmesini önermiş, bunun iki ülkeye de bir yarar getirmeyeceğini belirtmişti. Bölgenin İngilizler'in ekonomik ilgi alanı olmaktan kısmen çıktığı bu dönemde Fransız ve Alman sermayeleri birlikte hareket ederlerse daha kazançlı olacakları ortadaydı. (21)

Deutsche Bank, Osmanlı Bankası, Anadolu Demiryolu Şirketi ve İzmir-Kasaba Şirketi temsilcileri 6 Mayıs 1899 tarihinde anlaşmaya vardılar. Buna göre Fransızlar Bağdat Demiryolu Şirketi'ne %40 oranında katılacaktı. Fransa ile yapılan anlaşma Anadolu Demiryolu Şirketi için finansman sorununun çözümünde önemli bir adım olarak algılandığından, 29 Mayıs 1899 tarihinde Kurt Zander Anadolu Demiryolu'nun Konya'dan başlayıp Bağdat üzerinden Basra Körfezi'ne kadar uzatılması için resmen Bâb-ı Âlî'ye başvurdu. (21)

KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Anadolu Demiryolu Şirketi, daha kısa ve teknik açıdan kolay olduğu için demiryolunun Ankara yerine Konya'dan başlatılmasını tercih ediyordu. Ayrıca hat Akdeniz'e bir çıkış olanağı sağlıyordu. Görece daha gelişmiş bölgelerden geçeceğinden işletme gelirini artıracaktı. Ayrıca Rus sınırından daha uzak durulacağından Fransız ortakların Ruslarla çelişkiye girmemeleri sağlanacaktı.

Osmanlı yetkilileri ise askeri nedenlerle Konya hattına karşı çıkıyorlardı. Ankara hattı doğuya süratle asker sevkini sağlayacaktı. Böylece güzergah sorunu karşılaşılan ilk sorun oldu. (21)

Bu sırada, kilometre garantisi talep etmeyen ve İngiliz sermayesi adına Konya'dan Bağdat'a uzanacak bir demiryolu projesi getiren Rechnitzer isimli bir Macar banker ortaya çıktı. Onun projesi aslında Almanların demiryolu imtiyazını sürüncemede bırakmaya yönelik, İngiliz çabalarının bir ürünüydü. İngilizler, 1896 yılının başından beri Almanlar'ın Basra Körfezi'ne doğru ilerlemelerini kaygıyla karşılıyorlar, Hindistan yolunu tehdit altında hissettikçe muhalefetlerini sertleştiriyorlardı. Rechnitzer'i öne sürmeleri ise Padişah Abdülhamid'in gözünde bir Avusturya vatandaşının bir İngiliz vatandaşından daha güvenilir olduğu düşüncesinden kaynaklanıyordu. Sarayda Damat Mahmut Paşa ve oğlu Cavit Bey Rechnitzer grubunu destekliyorlardı. Daha sonra Cavit Bey esrarengiz bir cinayete kurban gitti ve Mahmut Paşa yurtdışına kaçarak Jön Türklere katıldı. (21)

Abdülhamid'e yaptıkları muhalefeti sertleştiren Jön Türkler Bağdat Demiryolu imtiyazına da karşı çıktılar. 15 Mayıs 1899 tarihli "Osmanlı" adlı yayın organlarında, Abdülhamid'in yabancılara borç karşılığı rehin vermediği tek şeyin hava olduğu, günün birinde onun da verilerek halkın boğulacağını yazıyorlardı. (21)

Bunlara ek olarak Almanlar'ın Bağdat demiryolunu, Anadolu'ya Alman kolonilerinin yerleştirilmesi amacıyla kullanacağı söylentileri ve özellikle Pancermen çizgisindeki basının yayınları Padişah ve Bâb-ı Âlî çevresinde kuşku uyandırınca Alman yönetimi Sultan'a güvence verdi. (21)

Rus hükümeti de memnuniyetsizliğini sergiledi. Osmanlı İmparatorluğu'nu Bağdat Demiryolu'ndan vazgeçirmek mümkün değildi. Ancak Rusya, tehdit ve baskı politikasının meyvelerini, Karadeniz kıyılarında demiryolu yapımında elde ettiği öncelik hakkı biçiminde topladı. 26 Şubat 1900 tarihinde Sultan'ın isteği üzerine toplanan Nazırlar Kurulu, Karadeniz kıyılarında demiryolu yapım hakkını Rusya'ya devrediyordu. "Osmanlı"nın 57. sayısında, Padişah'a Bağdat güzergahını Almanlar'a, Erzurum-Trabzon-Sinop bölgelerini Ruslar'a, Suriye'yi Fransızlar'a Trablusşam'ı İtalyanlar'a sunmakta gösterdiği başarı nedeniyle teşekkür edildi. (21)

En önemli sorunlardan biri de finansman-sorunuydu. Araştırma Komisyonu demiryolunun maliyetini 550 milyon frank civarında hesaplamıştı. Osmanlı Hükümeti'nin yılda 1.250.000 lira garanti ödemesinde bulunması imkansızdı. Bu durumda yeni ortaklar bulunmalıydı. Ortaklık konusunda ilk çağrı, hâlâ Osmanlı dış ticaretinde ilk sırada bulunan İngiltere'ye yapıldı. İngilizler, kesin bir red cevabı vermemekle birlikte, bu tür bir girişime ortak olmak için en azından beklemeyi uygun görüyorlardı. Ancak sonraki gelişmeler böyle bir ittifakın gerçekleşmesini engelleyecekti.

İngilizler'den sonra Ruslar'ın Bağdat Demiryolu teşebbüsüne ortak edilmesi konusunda çabalara girişildi. Zira Rus baskıları Fransız ortakları olumsuz bir şekilde etkiliyordu. Bunun giderilmesi için Rusların demiryoluna ilgi duyması sağlanmalıydı. İngilizler daha önce Almanlar'ın defalarca yinelediği ve kabul etmeye yanaşmadıkları Bağdat Demiryolu'na katılma teklifine, en önemli rakipleri Ruslar'ın katılımı söz konusu olunca, birdenbire yoğun ilgi göstermeye başladılar. Yapılan görüşmeler, İngiliz sermayesinin katılma umudunu yükselttiği gibi Amerikan sermayesinin de katılma olasılığını beraberinde getirdi. (21)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SÖZLEŞME VE SONRASI

1901 senesinin son aylarında Deutsche Bank temsilcileri ile Osmanlı yöneticileri arasında yapılan görüşmelerde hızla yol katedildi. Görüşmeler Georg von Siemens'in 23.10.1901 tarihinde ölmesiyle kesintiye uğradıysa da 21 Ocak 1902 tarihinde imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu süreç boyunca Osmanlı Devlet mekanizması olağanüstü bir hızla çalıştı. Abdülhamid ve Sadrazam Sa'it Paşa'nın çabaları bu konuda önemli rol oynadı. Padişah, heyecanla yeni bir demiryolunun çalışmalarını başlatmıştı. Her iki demiryolunun birleştirilmesi ile İmparatorluğun başkenti kutsal kentler Mekke ve Medine'ye bağlanacaktı:

HİCAZ DEMİRYOLU

Abdülhamid'in 1.5.1901 tarihli iradesine göre bu hat Müslümanlarca finanse edilecek, Müslüman mühendislerce gerçekleştirilecek, kutsal kentleri ziyaret edecek

hacıların hizmetine sunulacak, tüm İslam dünyasının gurur kaynağı olacaktı. Sultan'ın açıklaması, tüm Avrupalı güçlerce müstehzi bir ifadeyle karşılanmıştı. Abdülhamid'in bu kararında iktisadi nedenlerin hiç rol oynamamış olduğu ileri sürülebilir. Sultan, Hicaz hattını İslam dünyasındaki saygınlığını arttırmak amacıyla arzulamakta idi. Halife olarak dünya Müslümanlarının önderi konumunu güçlendirmek istiyordu. Zira her yıl Hindistan'dan ortalama 15.000, İran'dan 80.000 hacı kutsal kentleri ziyaret ediyor, bunların % 20'si bu zorlu yolculukta yaşamlarını kaybediyordu. (23)

Nitekim bu proje tüm İslam dünyasında coşkuyla karşılandı. Osmanlı, Hindistan, İran, Arap basını da aylarca en ağırlıklı konu olarak yer aldı. Abdülhamid, projenin ilanı ile birlikte tüm müminleri, Hicaz hattına bağışta bulunarak Müslümanlar arası dayanışma örneği göstermeye davet etti ve 50.000 lira bağışta bulunarak açılışı yaptı. (23) Gerçekten de tüm dünya Müslümanları yaptıkları bağışlarla gerekli sermayenin önemli bölümünü sağladılar. Sırf Hindistan Müslümanları'nın yaptıkları bağış, 40.000 liraya yakındı. Fas, Rusya, Çin, Hollanda, Hindistan, Singapur gibi dünyanın dört bir yanından Demiryolu finansmanına katkıda bulunuldu. Osmanlı memur maaşlarının bir bölümüne el konuldu ve amele gücü olarak Osmanlı askerleri çalıştırıldı. (23)

Daha sonra Hicaz demiryolu üzerinde kapsamlı bir araştırma yayınlayan Alman komutan Auler Paşa, yalnızca Bağdat Demiryolu'nun Bulgarlı-Halep bölümünün yapımıyla her iki demiryolunun birleşeceğini ve askeri değer artacağını vurgulamıştı. Yaptığı hesaplara göre İstanbul'dan Mekke'ye demiryolu ile ulaşım 120 saate düşüyordu. Askeri birlikler ise aynı mesafeyi 6 gün içinde alabileceklerdi. (23) Muhtemel bir savaşta Arap topraklarında demiryolunun İngilizlere karşı kullanılması askeri açıdan önemliydi.

21 OCAK 1902 ANTLAŞMASI

21 Ocak 1900 sözleşmesi ile Anadolu Demiryolu Şirketi 99 yıllık bir süre için Bağdat Demiryolu yapımı ve işletme imtiyazını elde etti. Güzergah, Konya'dan başlayıp Karaman, Ereğli, Adana, Hamidiye, Kilis, Tel Habeş, Nusaybin, Musul, Tekrik, Samarra, Bağdat, Kerbela, Necef üzerinden Basra'ya ulaşacaktı. Bu ana hatlardan Urfa, Halep, Kastabol, Hanikin'e ve Basra'dan İran

Körfezi'nde henüz saptanmamış herhangi bir noktaya şube hatları dönecekti. (23)

Planlanan toplam uzunluk 2467 km. idi. Anadolu Demiryolu Şirketi ayrıca Diyarbakır, Harput, Maraş, Bilecik, Mardin gibi bir dizi kente şube hattı yapımında öncelik hakkına sahipti. Ayrıca, Şirket'e Bağdat, Basra Körfezi ve İskenderun Körfezi'nde liman yapma ve Sirkeci Haydarpaşa arasında gemi işletme hakkı tanınmıştı. (23)

Karşılaştırılan kilometre garantisi 16.500 franktı. Şirket demiryolunu 8 sene içinde yapmakla yükümlüydü. (23)

Bu arada yeni imtiyaz talepleri hâlâ devam ediyordu. Mesela Bartisol isimli Fransız inşaat firması, Bağdat demiryolunu kilometre garantisiz yapmayı teklif etti. (23)

1903-1908 DÖNEMİ

5 Mart 1903 tarihli kesin imtiyaz sözleşmesiyle Bağdat Demiryolu Şirketi adıyla yeni bir kumpanya kurulmasına ve demiryolu işletme geliri, 10.000 frankı aşarsa hükümetle şirket arasında yüzde altmış ile yüzde kırk oranında pay edilmesine karar verildi. Gelir 4.500 ile 10.000 frank arasında olursa 4.500 frankın üstü hükümete kalacaktı. (23)

Bağdat Demiryolu Şirketi döşediği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bir bölgede maden arama çalışmaları yapabileceği, inşaat için kullanacağı keresteleri, devletin ormanlarından elde edebilecekti. Şirket aynı şekilde su kaynaklarından yararlanma hakkına da sahipti. Şirket yöneticileri, son yıllarda yaptırdıkları jeolojik araştırmalar sonucunda, sözleşmeye böyle bir madde koydurmuşlardı. Alman endüstrisinin gereksindiği çok sayıda hammadde kaynağına kolaylıkla ulaşmayı amaçlıyorlardı. Özellikle Adana ile Halep arasında demir, kalya; Diyarbakır çevresinde bol miktarda gümüş bulunduğu tahmin ediliyordu. (23)

Sözleşmenin sekizinci maddesi, Şirket'i yurtdışından getirecekleri makina, araç, gereç ve tüm diğer mallara gümrük vergisi ödemekten kurtarıyordu. Bu büyük avantajın yanı sıra, Şirket'in mallarından, sermayesinden ve gelirlerinden vergi alınmayacaktı. (23)

Sözleşme, Demiryolu Şirketi'ne Dicle ve Fırat üzerinde gemicilik yapma hakkı veriyordu. 1831 yılından

beri bu ayrıcalık sadece İngiliz Lynch Şirketi'ne tanınmıştı. Bununla beraber İngilizler'in tepkisini çeken bir başka madde de Basra ve Bağdat liman imtiyazıydı. İngilizler'i herşeyden önce Hindistan yolunun güvenliği nedeniyle, Basra Körfezi'nin denetimi ilgilendiriyordu. (23)

Anadolu ve Bağdat Demiryolları Şirketleri, Osmanlı mahkemelerine bağlı olacak devlet daireleriyle yazışmalarda Osmanlıca kullanılacaktı. Türk postaları ve posta memurları ücretsiz taşınacaktı.

Abdülhamid, sözleşme metnine askeri amaçları yansıtmayı başardı. Demiryolu barışta manevralar ve ayaklanmaları bastırma, savaşta ise tümüyle askeri amaçlarla kullanılacaklardı. Hükümet, demiryolu boyunca düzeni koruyacak, savaşlarda demiryolunu savunacaktı.

Abdülhamid, hattın çevresine kolonizatör Alman çiftçilerin yerleştirilmesine karşı çıktı. Gizli bir maddeyle, yabancı devlet vatandaşlarının, demiryolu boyunca iskana teşvik edilmeleri yasaklandı.

Böylece çalışmalara başlandı ve Konya-Bulgurlu hattı süratle 25 Ekim 1904 tarihinde işletmeye açıldı. Fakat bundan sonra inşaat yıllar boyu durdu. Bunun sebeplerinden biri Toros, Amanos Dağları gibi coğrafi güçlükler, diğeri de Alman para piyasasının tek başına 600 milyon franklık sermayeyi tek başına sağlamasının olanaksızlığıdır. (23)

Kamuoylarının baskıları da İngiliz ve Fransız hükümetlerinin girişime tavır almalarına yol açtı. Fransız hükümeti, Ekim 1903'te Bağdat demiryolu hisse senetlerinin Paris borsasında işlem görmesini yasakladı. Fransızlar, bu projenin Süveyş Kanalı'ndan Doğu'ya giden trafiğin bir kısmını alarak, Marsilya Limanı ve Fransız demiryollarının karşısına Orta Avrupa demiryollarını rakip olarak çıkaracağını düşünüyorlardı. Rusya'nın Bağdat demiryollarına gösterdiği memnuniyetsizlik de müttefik Fransa'nın politikasını etkiledi. (23)

Sonuç olarak Almanya hatların yapımına tek başına devam etmek zorunda kaldı. Alman basını, Almanların projeyi tek başlarına da gerçekleştirebileceklerini yazarak moral açısından destek vermeye çalışıyordu.

Yukarıda sıralanan sebepler, Bağdat Demiryolu inşaatının Bulgurlu'da durmasına yol açtığı gibi, Alman-

ya'nın uluslararası politika sahnesinde giderek yalnızlığa itilmesinde de etkili olmuştu. Almanya'nın hızla emperyalist bir güç haline gelişi, iki eski rakip İngiltere ve Fransa'nın yakınlaşmasına yol açtı. İki büyük devlet 1904 yılının Nisan ayında, emperyalist çelişkilerini bir yana bırakarak, "Entente cordiale" adıyla anılan bir anlaşmaya varmışlardı. Bu anlaşmayla Fransa Mısır üzerinde hak iddiasından vazgeçerken İngiltere'de Fransa'nın Fas üzerindeki nüfuzunu arttırmasına ses çıkarmayacaktı. Bu anlaşma tarafların Bağdat Demiryolları konusunda daha hırçın politikalar izlemelerine yol açtı. Almanya da Fas'ın Fransa'ya karşı bağımsızlığını koruma misyonunu üstlenmeye soyundu. (22, 23).

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Süratle yaygınlaşan Jön Türk direnişiyle başa çıkamayacağını anlayan Abdülhamid, 24 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ibre birdenbire Almanya'dan İngiltere ve Fransa'ya dönmüş oldu. Herşeyden önce ittihatçılar, bu ülkelerde geçerli olan liberal düşüncelerle donanmışlardı. Alman yöneticilerin Abdülhamid'le sıkışıklığı da ittihatçıların bu ülkeye olumlu gözle bakmalarına yol açıyordu. (24)

Fakat Alman aleyhtarı bu fırtına çabuk dindi. Bunda Almanlar'ın Osmanlı Yönetimine karşı sürdürdükleri ince ve dengeli politikalar kadar diğer devletlerin kaba ve olumsuz davranışlarının rolü olmuştu. İngiliz ve Fransızlar, lehlerine gelişen koşulları sömürü ilişkisine dönüştürme isteklerini açıkçabelli ederken, Alman politikacılar yakaladıkları fırsatları başarıyla değerlendirdiler. (Ermeni, Makedonya, Girit sorunu vs.) (24)

Bağdat Demiryolları ile ilgili görüşmeler 1911 yılının Mart ayında ek bir sözleşmenin imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu anlaşmada Osmanlı tarafı herhangi bir bölgenin gelirini karşılık olarak göstermek zorunda kalmadı. Bağdat-Basra hattının inşasından da muhtemelen İngiliz tepkilerini yumuşatmak için vazgeçildi. Ayrıca şirkete İskenderun'da liman yapma hakkı verilirken, Şirket de Osmaniye-İskenderun arasına kilometre garantisiz bir bağlantı hattı inşa etmeyi kabul etti. (24)

Bu anlaşma üzerine tüm engelleme ve zorluklara rağmen 1911-1914 arasında aşağıdaki hatların hizmete

açılabilmiş olması başarı olarak kabul edilebilir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı ve Alman yöneticilerinin Bağdat hattını tamamlamadaki kararlılıklarının göstergesi sayılabilir. (24)

Hatlar	Açılış Tarihi	Uzunluğu (km)
Bulgurlu-Ulukışla	1.7.1911	38
Dorak-Yenice	27.4.1912	18
Yenice-Mamure	27.4.1912	97
Radşu-Halep-Trablusşam	15.12.1912	203
Uluşkişla-Karapınar	21.12.1912	53
Toprakkale-İskenderun	Kasım 1913	59
Bağdat-Sumike	2.6.1914	62
Trablusşam-Tel Ebiad	11.7.1914	100
Sumike-İstabolat	27.8.1914	57
İstabolat-Samarra	7.7.1914	57

Bu hatlara 1904 yılında tamamlanan 200 km'lik Konya-Bulgurlu arası da dahil edilirse Dünya Savaşı'na kadar projenin 887 km.'sinin bitirilmiş olduğu görülür.

Savaş başladıktan sonra bir süre Bağdat Demiryolu'nun yapımına devam edildi. Ancak döşenmekte olan hatlar artık tamamen savaşın sürdürülmesine yönelik, askeri amaçlar taşıyordu. Ancak demiryolu, savaşta amaçlandığı kadar yararlı olmadı. Çünkü Pozantı'da, gerekli tünel yapılmadığı için kesintiye uğruyordu. Mamuriye'de de Amanoslar aşılmadığından İslahiye'ye kadar yeniden kesintiye uğruyordu. (24)

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasıyla Almanlara ait tüm demiryolları itilaf devletlerine teslim edildi. Kurtuluş savaşı'ndan sonra ise 1928 yılında Anadolu demiryolları satın alınarak devletleştirildi. Bağdat demiryollarının yapılamayan bölümleri 1940 yılında tamamlanabilmiştir. (24)

SONUÇ

Emperyalist bir güç olarak tarih sahnesine geç çıkan Almanya, hızla gelişen endüstri için hammadde ve pazar sorunuyla karşı karşıyaydı. Bu sorunu klasik sömürgecilik yöntemleriyle çözümlemesi olanaksızdı. Zira sömürgeleştirebilecek toprakların çoğu paylaştırılmıştı.

Resmi Alman dış politikasını üretenler, Osmanlı İmparatorluğu'na klasik sömürge ülkelerine yaklaşık gibi yaklaşamayacağını bilincinde idiler. Ancak aynı ki-

şiler Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya için taşıdığı değeri çok iyi algılamışlardı. Demiryolları, Almanya'nın Osmanlı politikasının oluşumunda en önemli yeri işgal etti. "Weltpolitik" in en ateşli savunucularından İstanbul Büyükelçisi Marschall von Bieberstein demiryollarının inşasından sonra, bölge halkının gereksinimleriyle birlikte talebin de artacağını savunuyor, Alman endüstrisinin hammadde sorunu içinse Anadolu'nun verimli topraklarını, başta kömür olmak üzere maden yataklarını örnek gösteriyordu. (24)

Almanya'nın Anadolu'da demiryolu macerası 1888 yılında başlamış, 1892'de İzmit-ankara, 1896'da Eskişehir-Konya hatlarının tamamlanmasıyla sürdürülmüştü. Diğer emperyalist devletlerin Eskişehir-Konya hattının yapımında yoğunlaştırdıkları muhalefet, Bağdat Demiryolu Projesi gündeme geldiğinde iyiden iyiye keskinleşti. Çünkü artık sözkonusu olan Konya'dan başlayıp Ön Asya ve Mezopotamya toprakları aşılarak Bağdat'a kadar inşa edilecek bir demiryoluydu. Anadolu ve Mezopotamya'nın pamuk, petrol, kömür gibi değerli hammadde kaynakları, Bağdat demiryolu imtiyazı ile birlikte ele geçirilecek demektir.

İngiltere ise demiryolu Basra Körfezi'ne doğru ilerledikçe, Hindistan yolunu tehdit altında hissetmeye başladı. Üstelik başta petrol ve nehir ulaşım sektörü olmak üzere, Mezopotamya'daki çıkarları tehlikeye girdi.

Demiryoluna Osmanlı yöneticilerinin verdiği önem ortadaydı. Demiryolları kırsal bölgeleri pazara bağlayarak üretimi arttırıcı rol oynuyordu. Ancak başta Abdülhamid olmak üzere yöneticiler bu ekonomik boyuttan çok işin askeri yönünü düşündüler. Her an yeni bir savaşın ve ayaklanmanın gündemde olduğu birdönemde asker sevkiyatını sağlaması açısından demiryollarının inşası zorunlu hale gelmişti. (24)

Alman demiryolları bazı yararlı sonuçlar sağladı. 1911'de Ankara hattı, 1912'de ise Eskişehir-Konya hattının gelirleri saptanan kilometre garantisini aştı. Böylece Osmanlı Hükümeti 1913'ten itibaren kilometre garantisi vermedi ve kârdan payını aldı. Bundan başka hattın geçtiği yerlerde tarımsal üretimin miktarı arttı. 1893-1911 yılları arasında Konya, Eskişehir ve Ankara sancaklarından sevk edilen hububat, meyve ve sebze miktarı %1000 oranında artış gösterdi. Kumpanya, has-

cane, tarım istasyonu gibi tesisler demiryolu etrafında hayat düzeyinin yükselmesine yol açtı. Aşar gelirleri yirmi yıl içinde iki misline yakın arttı. Bundan başka Çarlık Rusya'sından ve Rumeli'den gelen göçmenler hat boyunca yerleştirilerek, Anadolu'nun ekonomik hayatının düzeyini yükseltmekte rol oynadılar. Demiryolu ile bu bölgelerin güvenliği de sağlanmış oldu. (25)

Fakat Anadolu demiryollarının yapısal çarpıklığı çok kısa süre içinde ortaya çıktı. Büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu'na demiryollarını insanları mutlu etmek gibi amaçlarla kurmadıklarından, birbirlerinin yağmasına terk edilen alanlara el atmamaya çalışıyorlardı. Almanya, başlangıçta kimsenin nüfuz alanına saygı göstermediyse de, gördüğümüz gibi sonunda göstermek zorunda kaldı. Böylece Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın her köşesi birbiriyle bağlantısı olmayan ulaşım şubeleri halinde İngiltere, Fransa, Almanya'ya bırakıldı. Osmanlı ülkesi birbiriyle bütünüleşmeyen ve işlerliğindeki devamlılık her an için sona erebilecek bir demiryolu ağına sahip olmuştu. Motorlu araçların kullanılmasıyla ne Irak ne Suriye ne de Türkiye'de demiryolları motorlu taşımacılık ile rekabete giremedi. Bağdat hattının en başarılı kesimi sayılan Haydarpaşa-Ankara hattı bile vaktiyle yağmalanmak istenen tarımsal merkezleri izleyerek ilerlediğinden ülkemizin iki metropolü arasındaki süratli ulaşım gereksinimine cevap veremiyor. (25)

Bağdat demiryolları, iki ülke arasındaki farklı bir bağımlılık ilişkisinin açıklanmasında da yararlı olabilir. Almanya, Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik nüfuzunu en fazla arttırabilmiş olan ülkedir. Oysa aynı dönemde Osmanlı toplam ticaretine katılım açısından hâlâ İngiltere ve Fransa'nın gerisinde bulunmaktadır. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya'nın siyasi nüfuzu, tarihte sıkça görüldüğü gibi; hammadde alımı, sanayi ürünü satışı, artan bütçe açığı, borçlanma mekanizmalarıyla oluşmamıştır. (26)

Büyük umutlarla kurulan bu demiryolları, bu sefer Dünya Savaşı sonunda yenilen Osmanlı ordusunun ricat yolu oldu. Çalışmamızı bu sürecin sonucunu somutlaştırmak açısından Falih Rıfkı Atay'ın Cemal Paşa'yla yaptığı bir yolculuğuyla bitirelim. "Tren giderken iki tarafımızda Suriye ve Lübnan'ı sanki sahra gibi boşaltıyoruz.

Yani kendimizi Anadolu köylerinin arasında Kudüs'süz, Şam'sız, Lübnan'sız, Beyrut'süz ve Halep'siz, öz can ve öz ocak kaygısına boğulmuş, öyle perişan bulacağız.

Kumandanım harap Anadolu topraklarını gördük-

çe: "Keşke vazifem buralarda olsaydı." diyor. Keşke vazifesi oralarda olsaydı. Keşke o altın sağanağı ve enerji fırınası, bu durgun, boş ve terk edilmiş vatan parçası üstünden geçseydi." (27)

KAYNAKLAR

- 1 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 12.
- 2 Süleyman Kocabaş, *Pançermenizm'in "Şark'a Doğru" Politikası-Tarihçe Türkler ve Almanlar*, Vatan Yayınları, İstanbul; 1988, s. 9.
- 3 İlber Ortaylı, s. 13-14.
- 4 İlber Ortaylı, s. 26.
- 5 İlber Ortaylı, s. 27.
- 6 İlber Ortaylı, s. 16, 17, 18.
- 7 İlber Ortaylı, s. 24.
- 8 İlber Ortaylı, s. 33-34.
- 9 John B. Wolf, *The Diplomatic History of the Bagdad Railroad*, published at the University of Missouri, Missouri, 1936, s. 15.
- 10 İlber Ortaylı, s. 37.
- 11 Süleyman Kocabaş, s. 46.
- 12 Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, sayfa 45.
- 13 İlber Ortaylı, s. 53.
- 14 İlber Ortaylı, s. 42.
- 15 İlber Ortaylı, s. 45-46.
- 16 İlber Ortaylı, s. 48.
- 17 Murat Özyüksel, s. 50-51.
- 18 Murat Özyüksel, s. 61-70.
- 19 Murat Özyüksel, s. 75-90.
- 20 Edward Mead Earle, *Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway*, The MacMillan Company, New York, 1923, s. 45.
- 21 Murat Özyüksel, s. 101-130.
- 22 Morris Jastrow, *The War and The Bagdad Railway*, J.B. Lippincott Company, Washington; 1918, s. 104.
- 23 Murat Özyüksel, s. 167-204.
- 24 Murat Özyüksel, s. 215-238.
- 25 İlber Ortaylı, s. 115.
- 26 Murat Özyüksel, s. 256.
- 27 Falih Rıfkı Atay, *Zeytin Dağı*, MEB Yayınları, İstanbul, 1989, s. 112-113.

II. ABDÜLHAMİD VE PAN-İSLAMİZM

II. ABDÜLHAMİD VE DOĞU ASYA'DA PAN-İSLAMİST SİYASETİ

363

II. ABDÜLHAMİD VE OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLÂM BİRLİĞİ SİYASETİ

373

"İSMİ OLUP DA CİSMİ OLMAYAN KUVVET":

II. ABDÜLHAMİD'İN PAN-İSLAMİZM POLİTİKASI ÜZERİNE BİR DENEME

380

OSMANLI SİYASİ TARİHİNDE MEVLEVİLER VE
SULTAN II. ABDÜLHAMİD İLE İLİŞKİLERİNE DAİR YENİ BELGELER

389

II. ABDÜLHAMİD VE DOĞU ASYA'DAKİ PAN-İSLAMİST SİYASETİ

PROF. DR. HEE SOO LEE
HANYANG UNIVERSITY / GÜNEY KORE

Sultan Abdülaziz'in ölümüne ve Sultan Murad'ın iki aylık kısa saltanatını müteakip II. Abdülhamid (1876-1909) Osmanlı tahtına geçti. Osmanlı tarihinin en kritik döneminde tahta geçen II. Abdülhamid ekonomik sıkıntılar, etnik azınlık gruplarının bağımsızlık mücadeleleri, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri böl ve paylaş politikaları gibi içte ve dışta pek çok sorunla karşılaştı.

Birbirini kıskanan Avrupa güçleri kendilerine çekici gelen zayıf devlet içerisinde etki alanları oluşturabilmek için "Doğu Sorunu"nu¹ ortaya attılar. Tüm güçlerini Avrupa'nın 'koca hasta adamını'- Bab-ı Âli'yi parçalamak ve paylaşmak için kullandılar. Bu amaç doğrultusunda, İslam dininin ülkenin modernizasyonuna ve gelişimine engel teşkil ettiği gibi söylemler taşıyan bir dizi anti-İslamcı propaganda başlattılar ve Türk halkını uygarlıktan uzak olmak ve yönetim kabiliyetine sahip olmamakla suçlayarak, aşağıladılar.

İmparatorluğa karşı yürütülen bu politik ve ekonomik taktikler, nispeten güçlü bir kararlılığa sahip olan ve uluslararası ilişkilerde önde gelen bir politik güç olmayı şiddetle arzulayan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında hız kazandı. Hristiyan çıkarlarının korunmasını bahane ederek, Batı Hristiyan dünyası gayrimüslim azınlık ırklarını hükümdarlarına karşı ayaklanmaya kışkırttı. Bunu yaparken imparatorluğu çevreleyen vilayetlere nüfuz etmek için bir kale elde etmeyi umuyorlardı. Ayrıca Rus-Osmanlı Savaşı (1877-1878)² yenilgisinden sonra Osmanlılar daha da zayıf düştü ve çok ciddi ekonomik ve politik zorluklarla karşı karşıya kaldılar.

Bu şartlar altında büyümekte olan Avrupa 'süper blok' tehditine karşı, Sultan iki önemli politika belirle-

di, biri yeni bir ortak olarak Almanya'ya yaklaşmak, diğeri de imparatorluğundaki İslami potansiyeli harekete geçirmek. Bu politikalara göre Sultan bir yandan Almanya'nın himayesi altına girerek, diğer yandan Pan-İslam felsefesiyle doğuya yanaşarak uluslararası sahnede önemli bir rol oynayacaktı.

Bu teorinin en büyük taraftarı Cemaleddin Afgani başkentte ağırlandı. Sultan Kuzey Afrika, Mısır, Hindistan, ve hatta Doğu Asya dahil olmak üzere Müslüman dünyasının lideri olarak yüz milyonlarca Müslümana hükmedebilecekti.

1. PAN-İSLAMCI POLİTİKA VE UYGULANMASI

Pan-İslamizm Batı müdahalelerine karşı koymak için İslam'ın birleştirici gücünü yeniden canlandırmak üzere XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir harekettir. İdeolojik olarak İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş olarak adlandırılabilir. Politik olarak da Sultan'ın iç işlerinde pek çok dış müdahaleye maruz kaldığı bir sırada, Avrupa saldırılarına karşı halifeliğin güç ve pozisyonunu artırmak üzere planlanmıştır. Bu müdahale Sultanın azınlık halklarının desteklendiği mazereti kullanılarak haklılaştırılmıştır.

Politikada Pan-İslamizm ilk kez Rusya'ya karşı yürütülen Osmanlı politikasında, Küçük Kaynarca Anlaşması'nda (1774) Osmanlı Sultanı'nın kendi bölgeleri dışındaki, özellikle Kırım'daki Müslümanlar için dini yargı hakkını talep etmesiyle keşfedilmiştir.³ Bu politika Tanzimat Dönemi'nin (1839-76) sonlarında milyonlarca Müslümanın Rusya ve yeni bağımsızlığını kazanmış Balkan devleti tarafından etkilenmesini önlemek amacıyla geliştirilmiştir.

Birçok bağımsız Müslüman devletin ortadan kalkması ve bunların Avrupa imparatorlukları tarafından zaptedilmeleriyle, Osmanlı'nın diplomatik cephaneli-⁴ğinde Halifelik'in nüfuzu yararlı bir silah olarak düşünülmüş ve Avrupalı güçlerin kendi bölgelerinde anlaşmazlık çıkarmasını diye Abdülhamid'e yaptığı baskıyı ortadan kaldırmak için kullanılmıştır.⁴

Abdülhamid'in Pan-İslamcı politikayı içtenlikle kabul etmesinin çeşitli sebepleri vardı.⁵

1) Geçmiş edinimleri onu dindar bir insan yaptı ve İslamın resmi gereklerine uymak için din gücünün kafi derecede huşusu içinde olma gerekliliğini hissetti.

2) Halife olarak Sultan'ın etrafında oluşturulacak İslam birliği fikrinin, Osmanlı'nın gücünden şüphe duymak için sebepleri olan Müslüman tebaasının desteğini artıracaklarını düşündü.

3) 1870'lerde Türkler imparatorlukta diğer gayrimüslim gruplara göre sayıca ve servetleri bakımından azalmaklardılar. Belki de Abdülhamid'in Müslümanları imparatorluğa girmek için teşvik etme, halifelik pozisyonunun üzerinde durma ve Pan-İslamı kabul etme politikaları Türk maneviyatını arttırmak ve İslamın yayılmasının kehanetlerini gerçekleştirmek için planlanmıştır.

4) Pan-İslamı kabul etmesinin bir diğer sebebi de imparatorluğu karışıklığa sürükleyebilecek bir tehdit olan diğer kültürel faktörlerin çeşitliliğine karşı dini birliği vurgulamak istemesiydi.

5) Ayrıca Avrupa'nın saldırı ve kontrol teşebbüslerine engel olmak için kullanılabilecek bir vasıtaydı.

İngilizler, Ruslar ve Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'na ya da kendi Müslüman halklarına yapılacak bir saldırının şüphe götürmez bir biçimde, Osmanlı desteğini arkasına almış birleşmiş bir Müslüman isyanını çıkaracağını anladılar. Böylece Pan-İslamizm, Batılı güçlerin emperyalizmine ve imparatorluğu tehdit eden milliyetçi azınlık hareketlerine karşı Sultan'ın kullandığı ideolojik ve politik bir silah haline geldi.⁶

Pan-İslamcı hareket 20. yüzyılda sayıca ve gücü bakımından büyümeye devam etti. Dini olmaktan çok politik bir hareket olmaya başladı ve batılı emperyalist uygulamalara reaksiyon olarak bir tür Pan-Oryantalizmle birleşmeye yöneldi. Kötü organizasyonlar, sadık çalışan-

ların olmaması, muhafazakarlar ve liberaller arasındaki iç anlaşmazlıklar, politik liderler arasındaki rekabet, ihtilaflar, İslam dünyasındaki ulusal gruplar –ki bunlar I.Dünya Savaşı'ndan sonra daha da çok ortaya çıktı- yüzünden de zayıf düştü.

Hareketin etkisi de olmamış değildi. Abdülhamid'in rejimine ve Avrupa'nın müdahalesine karşı yapılan tüm şikayetlere rağmen, hareket büyük İslami kültürel birliğin gelişmesine yardımcı oldu ve Müslüman dünyasının İslamın yeni çehresinden ve Avrupa saldırılarına karşı yapılması gereken reformlardan haberdar olmasını sağladı. Ayrıca, özellikle Doğu Asya'daki azınlığın ve 19. yüzyıl sonlarında İstanbul civarındaki bölgelerin Müslümanlık inancının canlanmasını sağlamaya yardımcı olmuştur ve o zamandan günümüze kadar Afrika'daki zenci nüfusun müslümanlaşmasını sağlamıştır. Müslüman devletler arasındaki düşmanlıkları açık bir biçimde azaltmıştır. Özellikle Sultan II.Abdülhamid'in Doğu Asya'da yürüttüğü Pan-İslamcı faaliyetler Osmanlı'nın durumunu ve Türk-İslam kültürünü de olumlu bir biçimde etkilemiştir.

2. ÇİN'DEKİ PAN-İSLAMCI FAALİYETLER⁷

Pan-İslamcı politikayla II.Abdülhamid'in nüfuzu dünyanın her bir köşesine hatta Çin'e kadar ulaşmıştır. Zaman zaman Sultan Çin'deki Müslümanları kendi çıkarları doğrultusunda buyruğu altına alabilmek için Çin'e resmi bir heyet ve gizli ajanlar göndermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Pan-İslamcı yaklaşımıyla Çin'e nüfuz etmedeki herhangi bir başarısı yalnızca politik avantaj bakımından değil, ticari ve kültürel menfaatler açısından da fazla değerli değildir. Diğer Avrupa ülkeleri gibi Osmanlılar da afyon ve diğer mallarda serbest ticaret imkanına sahip oldukları haklar kazanabilmişlerdir.⁸

O zamanlar Çin'de en abartılı istatistiki veriye göre bile 150,000'den az Avrupalı vardı. Çoğu yeni gelmişti ve Çin'e ya ticaret için ya da dini görevli olarak yerleşmişlerdi. Sayılarının oldukça az olmasına rağmen üstün bir askeri güç tarafından desteklenmekteydiler. Fakat Osmanlıların Çin'de oldukça farklı bir konumu vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çin'de önem kazanmasıyla Çin'deki elli milyondan⁹ fazla Müslüman Sultan'ın yara-

rına büyük bir politik faktör oluşturmaya başladılar çünkü Çinli Müslümanların çoğu Osmanlı Sultanını Halife olarak tanımışlardı ve Cuma Hutbesinde onun için dua etmekteydiler. İslami hedeflerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun destekçisi olan Çinli Müslümanlar Avrupalı güçlere karşı ekonomik rekabette Osmanlı ortaklığına yardım etmeye hazırdılar.

Tüm bu faktörleri dikkate alan Sultan II. Abdülhamid Çin'deki Müslüman nüfusla ilgili kesin bilgiler almak için resmi ve özel görevlileri (ulema ve özel ajanlar) Çin'e gönderdi ve Çin'deki Müslüman liderlerle bağlantı kurdu. Bunlara ek olarak Sultan, Wang Kuan (Abdülrahman) gibi Çinli Müslüman liderleri davet etti ve onlarla Çinli Müslümanları İslami Halifelik bayrağı altında toplama yollarını görüştü.

Çin'in isteği üzerine Sultan Çin'e öğretmenler ve İslami kitaplar göndermiştir. Bu çabaların sonucunda 1908'de Sultan II. Abdülhamid'in yetki ve gücünü gösteren 'Pekin Hamidiye Koleji' Çinli Müslümanlar tarafından Pekin'de açılmıştır.

Gönderilen resmi heyetler arasında en önemlisi 1901'de Enver Paşa liderliğindeki heyet idi. Enver Paşa heyetinin resmi amacı 1900'lerde ayaklanmaya başlayan yabancı herşeyi zorla yok etmeye çalışan Boksörleri¹⁰ sindirmekti.

İşyanların şiddetinin artmasıyla, Müslümanların katılma ihtimalini önlemek için Alman Kayser Osmanlı Sultanı'ndan görevi Çinli Müslümanların isyana katılmamalarını tavsiye etmek olan bir elçiyi Çin'e göndermesini istedi. Konuyu Sadrazamı Halit Rıfat Paşa'yla görüşen Sultan Çinli Müslümanlarla görüşmek üzere özel bir delegeyi Çin'e gönderdi.¹¹

Uğradıkları Kolombo ve Singapur gibi limanlarda Enver Paşa heyeti zamanlarını yerli Müslümanlarla¹² pek çok görüşme yaparak değerlendirdiler. Bununla beraber Osmanlı heyeti Mayıs 1901'de Çin'e vardıklarında 'Boksörlerin' isyanı bastırılmıştı bile. Çin'de bulundukları süre zarfında Şangay'daki bir takım Çinli Müslümanlar Sultan'ın sefiriyle görüşerek Çinli Müslümanların durumu hakkında bilgi verdiler. Sultan ve politikasının destekçisi olmaya hazır olduklarını vurguladılar. Ayrıca Enver Paşa yerel ve merkezi yönetimlerde pek çok Müslüman memurun ve yüksek kademelerde devlet görevlisi-

nin olduğunu öğrendi. Özellikle Çin'de Fransız himayesi altında olan Yahudi ve Orta Doğulu gruplardan elli kişi saygılarını sunmak ve itaatlerini bildirmek üzere Sultan'ın sefirinin yanına geldiler.¹³

Aynı zamanda görevli heyette din işlerinden sorumlu olan Mustafa Şükrü ve Hacı Tahir, Şeyhül-İslam Mehmet Cemaleddin Efendi ve Sultan II. Abdülhamid'in Çinli Müslümanlara mesajlarını içeren risaleler dağıttılar. Bu risale Çin'deki Müslümanlarla Osmanlı Devleti arasındaki dayanışmayı arttırmak için Çince hazırlanmıştı.¹⁴ Sultan'ın heyetinin Çin'e gelmesi yalnızca yerli Müslümanlar için önemli bir fırsat olmakla kalmadı aynı zamanda Enver Paşa'ya Halifeyle Doğu Asyalı Müslümanlar arasında gelecekte yapılacak işbirliklerinin potansiyel avantajlarını gösterme imkanı yarattı.

Enver Paşa yönetiminde Çin'deki Osmanlı heyeti, Çin'de etkili politik ve ekonomik bir nüfuza sahip olan Avrupalı ülkelerin büyük tepkisini çekti. Dahası Enver Paşa heyetinin Çin'e gönderilmesiyle açığa çıkan Osmanlı Almanya işbirliği Almanya ve Çin'le güç rekabetine girmiş olan Avrupalı güçleri korkuttu.

Batılı arşiv belgelerine göre İstanbul'a dışardan gelen her Müslüman ziyaretçiyi ve kendi etkileri altındaki Müslüman ülkelere giden her Osmanlı ziyaretçisini kendi yönetimlerinin dengesini zayıflatmakla tehdit eden casuslar olarak gören Avrupalılar, şimdi de elçinin Müslümanlarla olan ilişkilerini Çin'e Pan-İslami çıkartmanın bir parçası olarak gördüler. Enver Paşa'nın her hareketini çok dikkatle ve ihtiyatla takip ettiler çünkü birçok Müslüman onların nüfuzu altına girmekteydi. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Avrupalı güçler bir yandan gizli görevini öğrenmek için Sultan'ın elçisini yakın takibe alırken diğer yandan da Enver Paşa'yı Çin'de kendi çıkarlarına karşı çalışmaması için kandırmaya çalışıyorlardı.¹⁵

Enver Paşa heyetinin beklenen amaca ulaşamamasına rağmen, Osmanlıların başka güçler tarafından kullanılmayan Çinli Müslümanların büyük potansiyelini fark etmelerini sağladı. Bu heyet deneyimi Osmanlı'ya yeni bir Çin politikası oluşturma fırsatını sunacaktı. Bu politikaya göre gizli planlar yapılarak Çinli Müslümanlarla gayri resmi yollardan bağlantı kurmaya önem verilecekti. Çin'e gönderilen Sultan'ın din görevlilerinden biri de Muhammed Ali'ydi. Osmanlı ulemasından Muhammed

Ali Çin'e 1902 Mayısının başlarında vardı. Pekin'e Japonya'dan gitti ve Mançurya bölgesinin dini lideri olan Imam Wang'ın evinde misafir olarak kaldı.¹⁶

O'nun, Osmanlı Devleti'yle Çinli Müslümanlar arasında sağlam ilişkiler kurmak üzere bir köprü görevi gördüğü söylenebilir. Bu amaç doğrultusunda Çinli Müslüman lider Abdulrahman Wang Kuan'ın İstanbul ziyaretini ve II.Abdülhamid'le görüşmesini planlamış olabilir.

Muhammed Ali'den başka, bir Osmanlı memuru olan Süleyman Şükrü Bey de 1905'de Orta ve Doğu Asya bölgelerine gönderildi. II. Abdülhamid'in sadrazamı olan Tahsin Paşa'nın himayesiyle, Sultan'ın hedefini Avrupa, Rusya, Orta Asya, Hindistan ve Çin'e taşımasıyla görevlendirildi. Örneğin Fransa yolculuğu sırasında Şükrü Bey Abdülhamid'e karşı muhalif tutumlar sergileyen Jön Türkleri şiddetle suçlamıştır.

Şükrü Bey Çin'de Çinli Müslümanların nüfus, sosyal ve ekonomik statüler, organizasyonlar ve eğitim sorunlarıyla ilgili ciddi bir araştırma yapmıştır. Avrupalıların Çin'deki politik ve ekonomik imtiyazlarını ve sömürge faaliyetlerini incelemiştir. Daha sonra da Halifeliliğin önemini ve Sultan'ın pozisyonunu Şangay, Pekin ve diğer şehirlerdeki Müslümanlara anlatmıştır. Çin'deki Pan-İslamcı propagandası başarıya ulaşmıştır.¹⁷

Avrupa, Orta Asya, Hindistan ve Çin'e yaptığı uzun seyahatten sonra yerinde yaptığı incelemelerden yola çıkarak dünyadaki Müslümanların gerçek durumlarını anlattığı *Seyahat-ı Kübra* adında bir kitap yazmıştır.¹⁸

Çinli lider Wang Kuan'ın isteği üzerine Sultan, Şeyhül-İslam'ın iki öğrencisinin Çin'e gönderilmesini emreden bir fetva yayınladı. Bu fervayla maaşları Sultan'ın kişisel bütçesinden verilecek olan Ali Rıza ve Hafız Hasan, Şeyhül-İslam'ın kapalı bir notasıyla Pekin'e gönderilmişlerdir. Çin'in değişik bölgelerinde İslamiyeti öğretmede bir yılda büyük adımlar atmışlardır.¹⁹ Imam Wang Kuan'ın dini fedakarlığı ve dikkate değer çabaları sonucunda Hilafet ve Çinli Müslümanlar arasında güçlü bir bağ kurulmuştur. Bu iki Osmanlı aliminin yürüttükleri İslami faaliyetler ve kazandıkları başarılar Avrupalı güçlerin de dikkatini çekmiştir.

Bazen Pekin Camii'nde verilen Cuma Hutbelerinde Halife II.Abdülhamid adına dualar edilmiştir. O zaman-

larda Halifenin adını ve varlığını bilen Çinli Müslüman sayısı çok azdı. Fakat Cuma Hutbelerinde imamlar Çinliler de dahil Müslümanlara Halifeliliğin durumunu ve önemini hatırlattıkça Çinli Müslümanlar kendilerini İslami lidere adamaya başladılar.²⁰

İslami inançları güçlü olan Çinli Müslümanlar ayrıca iyi huylara sahiptiler ve çalışkandılar. Sınırlı imkanlarına rağmen çocuklarına İslami eğitim vermeye önem verdiler. Bu amaçla cami medreseleri dahil ülkede bir çok Müslüman okulları açtılar. Medreselerin Müslüman çocukların İslam ruhuna göre yetiştirilmelerinde büyük yardımı dokundu.²¹

Bu eğitim kuruluşlarının dışında, Ali Rıza Efendi'nin çabaları sonucu Pekin Hamidiye Üniversitesi (Darul Ulumi'l Hamidiyye) açıldı ve üniversiteye Sultan Abdülhamid'in ismi verildi. Açılış töreninde Pekin Müftüsünün ve binlerce yerli Müslümanın dışında Çin hükümetinin ileri gelenleri de hazır bulundular. Törenin sonunda Çinli Müslümanlar halifeleri için dua ettiler.²²

Özet olarak, II.Abdülhamid'in Çin'de başlattığı Pan-İslamcı politikaları elimizde bulunan birkaç olaya dayanarak değerlendirdiğimizde bile dikkate değer büyük başarılar elde ettiğini görürüz.

3. OSMANLI-JAPON İLİŞKİLERİ VE JAPONYA'DAKİ PAN-İSLAMCI HAREKETLER

Osmanlı Devleti'yle Japonya arasındaki resmi ilişkiler, Japonların batılı güçlerin kaybettiği alanı elde etmek için kapılarını dış dünyaya açarak olumlu diplomatik ilişkiler başlattığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Aynı dönemde Osmanlılar da Pan-İslamizmi siyasal din politikası olarak uygulamaya başladılar.

Başlattıkları açık politika uygulaması çerçevesinde ve Batı'yı araştırma misyonlarının bir parçası olarak bazı yüksek kademeli Japon görevliler İstanbul'a geldi. Resmi ilk temas Japon Dış İşleri Bakanı Sekreteri olan Fukuchi'nin 1871'de İstanbul'a gelmesiyle gerçekleştirilmiş oldu.²³

İki imparatorluğu yaklaştıran önemli diğer bir faktör de iki ülkenin de komşusu, büyümekte olan Rusya tehdidiydi. Rusya Avrupa ve Asya'nın Güney Doğu bölgelerini ele geçirmişti fakat sömürgeci arzularının sonu

gelmiyordu. Çin’le yapılan savaşı (1894-1895) Japonya’nın kazanması Kore ve Kuzey Çin’deki nüfuzunu arttırmasını sağladı. Japonya’nın Mançurya’ya kadar genişlemesinin doğal sonucu olarak Rusya bu durumdan rahatsız oldu ve Doğu Asya’da imtiyazlara sahip olan Almanya ve Fransa yardımıyla Japonya’ya karşı tepkiler başlattı.²⁴

Avrupalı düşmanların birleşme ihtimaline karşı Japon hükümeti, 1902’de her iki tarafın da diğer tarafa yapılacak bir saldırıda yardım etmeyi taahhüt ettiği ve aynı zamanda Asya ülkeleriyle, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu’yla işbirliğinin yollarını açacak Anglo-Japon ittifakını kurdu.

Bu dönemde Osmanlı hükümeti Pan-İslamcı politika çerçevesinde Japonya ve Çin gibi Asya ülkeleriyle dostane ilişkiler kurmaya karar verdi. Sultan II. Abdülhamid Japonları desteklemiş ve Japonya’yla bir tür ittifak kurmak istemiştir. Hatıralarında Sultan şöyle anlatmaktadır.

“Birkaç yüzyıldan bu yana Rusya her iki ülkenin de ortak düşmanı olmuştur. Bu yüzden de Japonya’yla kurulacak resmi bir ittifakın ne tür avantajlar sağlayacağı’nın ciddi bir biçimde incelenmesi gerekir.”²⁵

Osmanlılar bu politik stratejilerle Pan-İslamcı faaliyetlerini Çin’e hatta Japonya’ya kadar yayabilmişlerdir. Rusya tehdidine karşı ortak bir plan oluşturulması gerekliliği bu iki Asya imparatorluğunu – Osmanlıları ve Japonları- işbirliği yapmaya itmiştir. Coğrafi mesafeye rağmen bu iki Asya imparatorluğu arasında işbirliği yapılması kaçınılmazdı. Sonuç olarak Abdülhamid’in Pan-İslamcı faaliyetleri Japonya’da Çin’dekinden daha başarılı olmuştur.

Fukuçi’nin İstanbul’a yaptığı ilk ziyaretten yedi yıl sonra, 1878’de bir Japon zırhlı savaş gemisi olan ‘Seiki’ Avrupa’ya yapılacak keşif seferinin dahilinde İstanbul’a gelmiştir. Sultan Abdülhamid tahta çıkışından itibaren Japonların gösterdiği olağanüstü ilerlemeyi büyük bir dikkatle takip etmiştir. Japonların başarılarına ilaveten imparatorluklarını genişletmek için iyi bir müttefik arıyor olabileceklerini düşünmüştür. Bu düşünceyle Japonya’yla dostça ilişkiler kurmak istemiş ve savaş gemisinin komutanı İnouye’yle üç arkadaşını huzuruna kabul etmiş ve kendilerine Nişan-ı Osmaniye vermiştir.²⁶

Japon savaş gemisi heyetini takiben Prens Kato Hito önderliğindeki resmi olmayan bir Japon heyeti 1879-

1880’de İstanbul’a gelmiştir. Prens Kato Hito’nun heyeti ileri teknoloji ve askeri sistemleri araştırmak için Avrupa’ya gitmişlerdi. İstanbul’a da Osmanlıların genel durumunu incelemek ve iki ülke arasında resmi ilişkiler kurmak amacıyla gelmişlerdi.²⁷

Bu görüşmelerin sonucunda Japonya heyeti, Osmanlı sadrazamına iki ülke arasında ticari ve kültürel ilişkiler kurmayı ve geliştirmeyi önerdiler. Osmanlı sadrazamı bu öneriye olumlu yanıt verdi fakat aynı zamanda Rusya’yla ters düşmemek için dikkatli olmak gerektiğini düşünüyordu. Yanagihara, hükümetinin isteği üzerine Şakir Paşa’yla Petersburg’da görüştü ve ona Japon hükümeti tarafından hazırlanan Ticaret Anlaşması’nın taslağını sundu. Taslak Osmanlı Dış İşleri Bakanlığı tarafından bir süre incelendi. Japonya ve Osmanlılar arasında imzalanması düşünülen Dostluk ve Ticaret Anlaşması taslağı 13 maddeden oluşuyordu.²⁸

Osmanlı hükümeti Japonya’yla yapılacak dostluk ve ticaret anlaşmasına prensipte olumlu yanıt verdi. Çünkü politik yaptırımları yoktu ve gerektiğinde bir ittifaka dönüşebilirdi. Yanagihara’nın tüm çabalarına rağmen iki Asya imparatorluğu arasındaki bu anlaşma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlılar Japonya’yla bir anlaşma yapma konusunda şüpheliydiler çünkü Rusya’nın ve batılı güçlerin düşmanlığını kazanabilirlerdi. Bu yüzden de teklif edilen anlaşma her iki tarafın çıkarı için de tatminkar sonuçlar taşımıyordu.²⁹

Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışıyla hız kazanan Osmanlı-Japon ilişkilerini güçlendirmek için yapılan girişimler bazı engellere rağmen devam etti. Osmanlı-Japon ticaret anlaşması girişimlerinin boşa çıkmasından birkaç yıl sonra Japon İmparatorunun amcası Prens Komatsu Akhito İstanbul’a geldi.³⁰ II. Abdülhamid Japon Prensine ve delegesine büyük ilgi gösterdi. Onları Dolma Bahçe Sarayı’na yerleştirdi.³¹

Prens Komatsu Osmanlı sadrazamı ve bakanlarıyla karşılıklı bir işbirliği için atılması gereken içten ve ameli adımları görüştü. Japon prensi, Meici’nin Osmanlılarla politik, ticari ve kültürel ilişkileri geliştirmeyi içtenlikle istediğini bildiren, imparatorundan getirdiği şahsi bir mesajı Abdülhamid’e sundu. Prens Komatsu’nun İstanbul ziyareti Japonya ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri güçlendirme çabalarını hızlandırdı. İki Dış İşleri Bakanı bir süre sık sık haberleştiler.³²

Abdülhamid Meici'nin dostça yaklaşımlarına karşılık vermek mecburiyetinde kalmıştı. Osmanlı hükümeti 1871'den beri elçiler ve hediyeler gönderen Japonya'nın bu olumlu jestine şu ana kadar bir karşılık verememişti. Özellikle Prens Komatsu'nun ziyareti Osmanlıları her halükarda bir cevap vermeye zorladı. Avrupa'yla, özellikle Rusya'yla gereksiz bir politik sorun yaşamamak için politik içeriği olmayan bir elçinin gönderilmesi en uygunuydu. Sarayda yapılan uzun ve ciddi tartışmalar sonrasında II. Abdülhamid karşılıklı ilişkilerin iyileştirilmesi amacıyla 'Ertuğrul' fırkateynini bir heyetle beraber Japonya'ya göndermeye karar verdi. Böylece Osmanlılar Japonya'yla dostane ilişkileri güçlendirirken aynı zamanda Sultan'ın heyeti bu uzun seferi sırasında kıyı bölgelerine küçük ziyaretlerde bulunarak Halifelîği Müslümanlara yayma fırsatı bulacaktı. Sultan'a göre deniz Akademisine yeni mezunlar gönderilmesinin sebebi onlara Hindistan, Çin ve Japonya'da eğitim fırsatları sunmaktı.³³

Bu uzun seyahat süresince 'Ertuğrul' çeşitli kıyı şehirlerinde demirledi ve heyet yerli Müslümanları ziyaret etti. Sultan'ın heyetinin Müslüman toplulukların yaşadığı şehirlerde bulunması Güney Doğu Asyalı Müslümanları Halifeye yaklaştırmak için çok önemli bir fırsattı. Yerli Müslümanların Sultan'ın heyetine özel bir ilgi göstermeleri bölgede sömürgeleri bulunan batılı güçleri etkiledi. Pan-İslamcı atmosferin canlanmasının Güney Doğu Asya'daki prestijlerine ciddi bir biçimde zarar vermesinden korktular.

Japon halkı 'Ertuğrul'u karşıladı. Japon imparatoru iki imparatorluk arasındaki güçlenen bağlardan duyduğu memnuniyeti dile getirdi ve Osmanlı Sultanı ile daha yakın bir işbirliğine girmeyi arzuladıklarını söyledi. Meiji İmparatoru elçiye bir madalya taktı ve Osman Paşa onuruna verilen davetlere imparatorun taktığı madalyaya katıldı.³⁴

Japonya'da üç ay kaldıktan sonra 'Ertuğrul' fırkateyni 15 Eylül 1890'da Yokohama'dan İstanbul'a hareket etti. Fakat fırkateyn Kumono'da tayfunu yakalandı. Kayaalara çarpması sonucu gemi ikiye ayrıldı. Osman Paşa dahil 526 Türk denizcisi boğuldular ve şehitlik mertebesine ulaştılar.³⁵

'Ertuğrul' fırkateyninin Japonya ziyaretinden sonra Osmanlılar ve Japonya arasındaki kültürel ilişkilerin oldukça ilerlemesine rağmen politik ilişkiler beklenen seviyeye ulaşmadı. 'Ertuğrul' heyetinin trajedisi Japon halkının Osmanlılarla ilgili hislerini derinden etkilemiştir. Aynı zamanda Japonların Türk Müslümanlara gösterdiği canlı ve sempatik yaklaşımın tarihte ilk kez Japonlarla Müslümanlar arasındaki dostluk bağlarını güçlendirdiğine inanılır.³⁶

Zamanının en etkili Japon gazetesi olan 'Yiji Şim-bun' şehit aileleri için bir yardım kampanyası başlattı. 1892'de, toplanan yardım ünlü bir gazeteci olan Şotara Noda aracılığı ile Türkiye'ye gönderilirken, Japonya'daki Yakın Doğu Ticaret Komitesi başkanı Tarajiro Yamada da Tokyolu zenginlerden toplanan yardımları İstanbul'a getirdi.³⁷

Bu iki Japon'un hürmetlerini sarayda kabul eden Sultan II. Abdülhamid onlara madalyalar ve hediyeler verdi. Ayrıca bu iki Japon hayır severin İstanbul'da Japon diliyle ilgili seminerler vermesi konusunda yetkililere emirler verdi. Osmanlılarla yakın ilişkiler kurmak isteyen Japon İmparatorunun da rızasıyla Şotara Noda ve Torojiro Yamada İstanbul'da uzunca bir süre kaldılar. Bu süre zarfında kendileri Türkçe öğrenirken Osmanlı subaylarına da Japonca öğretiler. Bu iki Japon'un öğrencilerinden birisi de o zamanlar kaptan olan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'di.³⁸ Yamada ve Noda Türkiye'deyken Müslüman oldular. Yamada'ya Abdül Halil (Şingetsu), Noda'ya da Abdül Hakim ismi verildi. Tarihteki ilk Japon Müslümanlar olarak kabul edildiler.³⁹

Rus-Japon Savaşı süresince Osmanlı İmparatorluğu ilerleme ve kararlılık kaydettiği bir dönem geçirdi çünkü Rusya tüm gücünü Asya'daki doğu sınırına yönlendirmişti. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu savaşın gidişatını çok dikkatli bir biçimde takip etti. Yerel gazetelerin çoğu Avrupa'dan gelen bilgilerle savaş haberlerini detaylarla verdiler.⁴⁰ II. Abdülhamid'in bazı hatıra yazıları Osmanlı hükümetinin Japonları manevi olarak nasıl desteklediğini göstermektedir.

"Japonların Rusya'ya karşı elde edecekleri bir zafer bizi memnun edecektir, Bu zafer bizim zaferimiz olarak da kabul edilebilir. Rus-Japon Savaşı başladığından beri Rusya'nın küstahlığını yok edecek Japonya zaferi için

dua etmeye başladım. Japon donanmasının manevi destekçisi oldum.”⁴¹

Sultan, Albay Pertev Demirhan'ı (1871-1961) Rus-Japon Savaşı'na gönderdi. Demirhan askeri tesisleri teftiş etti ve Japon ilerlemelerini kaydetti. İstanbul'a dönüşünde Sultan'a Japonların genel durumuyla ilgili geniş bir rapor sundu.⁴²

Japonya'nın Rusya'ya karşı kazandığı beklenmedik zafer, Sultan ve Türk halkı üzerinde büyük etki yarattı. Bu durum Osmanlıların, kendilerinin de Rusları yenebileceklerine dair bir güven hissetmelerine yol açtı. Aynı zamanda Türk ve Japon halklarını daha da yakınlaştırdı. Türkiye'deki Müslüman liderler ve alimlerle, tarafların tüm güçleriyle çarpıştığı bir savaşta büyük güçlerden birine karşı elde edilen bu zaferi Doğu halkının zaferi olarak kabul eden İslam dünyası dikkatlerini Japonya'ya yönelttiler ve Japonların kaydettiği ilerlemeleri incelemeye başladılar.⁴³

Japonlardan çıkar elde etmeyi uman bazı Pan-İslamcılar, Japonlarla işbirliği gerçekleştirmenin ve Pan-İslam propagandasıyla Japonları İslamiyeti kabul etmeye çağırmanın yollarını aramaya başladılar. Sultan II. Abdülhamid'in gerçekleştirmesi zor görünen arzusu Japonların İslamiyeti kabul etmelerini sağlamaktı. Sultan Japonlara hayrandı çünkü modernizasyonu gerçekleştirirken, kendi karakterlerini ve geleneksel kültürlerini koruyabilmişlerdi.

Aynı zamanda Rus-Japon Savaşı (1904-1905) sırasında Abdülhamid tarafından Japonya'ya gönderilen ve Japon sarayında yaver olarak görev yapan Pertev Paşa'ya göre, Meici İmparatoru Abdülhamid'den İslamın özünü anlatmak ve Japon halkını bilgilendirmek üzere Müslüman alimler göndermesini rica etmişti. Sultan, Pertev Paşa'dan Meici İmparatorunun bu içten ricasını öğrenince, Japonya'ya ehliyetli ve dindar alimler gönderirse Japonların İslamı çok daha kolaylıkla kabul edeceğini düşünmeye başladı.⁴⁴ Abdülhamid bu gerçekleri 1909 yılında Selanik'te siyasi sürgünde iken anlatmıştır. Durumu daha sonradan Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı olan yaveri Ali Fethi Okyar'a anlatmıştır;

“İmparatorun ailesinden Japon bir prens ziyaretime geldi. İmparatorundan özel bir mektup getirdi. Mektup-

ta Meici İmparatoru benden İslamın özünü, felsefesini, inancını, sistemini, prensiplerini ve gerekliliklerini anlatabilecek ehliyetli dindar bir elçi istedi.”⁴⁵

İmparatorluğundaki akademik ve dini gruplarla ilgili gerçek durumu gören ve Müslüman alimlerinin yetersiz olduklarını anlayan Abdülhamid, Şeyhül-İslam Cemaleddin Efendi'ye başvurarak, onun fikrini sordu. Hem Sultan hem de Şeyh ül-İslam, İslam felsefesini, düşüncesini, tarihini ya da hukukunu ne ana dillerinde ne de Japonca veya batı dillerinde anlatabilecek alimler bulamadılar. Hatıralarında anlattığına göre Cemaleddin Efendi bu duruma çok üzüldü ve ehliyetli ve entelektüel Müslüman alimler bulabilseydi onları Anadolu halkını aydınlatmaları için davet edebileceğini söyledi. Sultan da düşüncelerini şöyle anlatmıştır:

Japon İmparatorunun istediği gibi alimleri imparatorluğumuzda bulabilseydim, halife olarak onları öncelikle kendi halkımıza ve imparatorluğumuza hizmet etmeye atayacağımı düşündüm. Halk arasında ünlü olan alimlerin varlığını öğrendim. Saygı duyulması gereken pek çok kimse var. Faziletli ve iyiler. Fakat dünya işleriyle ilgili bilgileri yok. İslam ilahiyatını uluslararası platformda anlatmada etkili değiller.”⁴⁶

Sonunda Sultan İmparatorun bu jestine olumlu bir cevap veremedi. Bir yandan zaman kazanmak, diğer yandan da Rusların lüzumsuz yere dikkatini çekmemek için çeşitli din kitapları göndererek kendini tatmin etti.

Bu arada Japonların dostça ve toleranslı yaklaşımı, öteden beri Japonların İslamiyeti kabul etmeye hazır olduklarını düşünen Müslüman alimleri etkiledi.⁴⁷ Sonuç olarak, Japonya'da “Japon Dini Gerçekleri Araştırma Derneği” kuruldu. Önde gelen Japon alimlerinden ve diğer önemli vatandaşlardan oluşan dernek, Nisan 1906'da din inancıyla ilgili bir araştırma kongresi yapmaya karar verdiler. Elimize ulaşan bazı arşiv belgelerine göre, kongrenin asıl amacı; İslamiyetin gerçek ilkelerini incelemek; İslam potansiyelini ölçmek; ve bunları yaparken Osmanlılarla işbirliği yollarını araştırmaktır.⁴⁸

İslam dünyası için bu kongre Japonya'da İslamiyeti yaymak ve böylece Asya'da da İslamiyetin etkisini arttırmak için büyük bir fırsattı. Osmanlı Sultanı Japonya'daki Pan-İslamcı teşebbüslere özel bir ilgi gösterdi. Japonya'da yapılacak kongreye Kur'an suretleri, İslami eserler

ve kütüphanesinden çok nadide kitaplarla bir delegeyi gönderdi. Dahası Doğu Asyadaki Osmanlı temsilciliklerine Japonya'daki Pan-İslamcı hareketlere dikkat etmelerini söyledi.⁴⁹

Çeşitli İslam ülkelerinden pek çok ulema ve delege bu kongre için Japonya'ya geldiler; Yeni Zelanda'dan Abdulrahman A.B. Thompson, Cava Adası Müftüsü Sayid Osman ve Mısır'dan editör Ali Ahmad Jarjani. İstanbul'dan gelen delege de diğer Müslümanlara katıldı.⁵⁰

Japon "Dini gerçekleri Araştırma Derneği'nin" planladığı Pan-İslamcı kongreye gösterilen tepkiler bir süre devam etti. Jön Türklerin Berlin'deki partilerinin bir şubesi tarafından etrafa yayılan Japon hükümetinin İslamiyeti devlet dini olarak kabul etmeye niyetli olduğu haberleri yüzünden Avrupalı Dış İşleri Bakanlıklarını konu hakkında kesin bilgi edinmeye çalıştılar.⁵¹

Avrupalıların endişesi şu üç ana faktöre dayandırılabilir.⁵²

1) Rus-Japon Savaşı Hristiyanlığın yenilmez olmadığını gösterdiğinden, Japonya'daki Hristiyan misyonerler insanlara Hristiyanlığı kabul ettirme çabalarında gittikçe artan zorluklarla karşılaşmışlardır. Diğer yandan İslam inancının yayılışı hızlanmıştır.

2) Bu iki büyük Asya imparatorluğunun -Japonların ve Osmanlıların yakınlığı, anti-Avrupa politikası için İslamiyeti yükselen değer yapan 'Yeni Sarı Irk Hakiyeti' korkusunu arttırabilirdi ve Japonların Asya'daki politik hırslarının gerçekleştirilmesiyle Avrupalıların imtiyazlarına ters etki yapabilirdi.

3) Avrupalıların işgali ve sömürgesi altında bulunan Müslümanlar arasında Pan-İslamcı hareketlerin yayılması Avrupalıların Asya'daki imtiyazları için çok ciddi bir tehdit unsuru olmaya başlamıştı. Japon Dini İnançları İnceleme Derneğinin faaliyetleri ve Japonya'nın Meici İmparatoru tarafından desteklenen İslami politikası yüzünden Japonlar Avrupalıların sert tepkileri ve politik entrikalarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Osmanlı-Japon ilişkilerinin yakınlığına Avrupanın beklenmeyen bir tepki göstermesi sonucu Batı eğilimli Japon entelektüeller Japon halkını İslami propagandadan etkilenmemeleri için uyardılar.

O zamanlar Japonya'da tam bir din özgürlüğü vardı. Pan-İslamcılıkla Pan-Asyacılık arasındaki bağlantı genel dini eğilimlerden çok politik geçmişe dayanıyordu.

3. ABDÜL RAŞİD İBRAHİM'İN JAPONYA'DAKİ PAN-İSLAMCI FAALİYETLERİ

Sibiryalı bir Tatar, dindar ve politik bir lider, Orenburg Ruhani Heyetinin Kadısı, idealist bir Pan-İslamcı, Rusya ve sosyalizm muhalifi olan Abdül Raşid İbrahim (1857-1944) Orta Asya, Sibiry, Mongolya ve Mançurya'ya yaptığı uzun bir geziden sonra 1908 yılının sonunda Vladivostok'la Japonya'ya geldi. Osmanlı Sultan'ının gizli din ajanı olarak olası görevi Japonya ve Türkiye arasında yapılacak iş birlikleri için hazırlık yapmak ve görünüşte de Japon halkı arasında İslami doktrini yaymaktı.⁵³

Japonya'da kaldığı yedi ay zarfında,⁵⁴ toplumun her sınıfından Japonla ilişki kurdu ve görüştü. Dahası Japonya'nın tarihi ve kültürel geçmişini çok ciddi bir biçimde gayretle incelerken, Japonya'nın bu kadar kısa bir sürede nasıl gelişebildiğini öğrenmek için Japon halkına bir çok anket yaptı ve onlarla fikir alışverişinde bulundu.

Yaptığı tüm bu hazırlık ve çalışmaların amacı, Türkiye'nin Pan-İslamcılığı ve Japonya'nın Pan-Asyacılığıyla oluşan ortak imtiyazlara dayanan Osmanlı-Japon yakınlığını sağlamaktı. Bu amaçlar uğruna, bir yandan Japonların sempatisini toplamak ve Müslümanların dikkatini çekmek için İslamiyet üzerine konuşmalar yaptığı çok uluslu bir misyonerliğe başlarken diğer yandan da Prens Ito Hirobumi de dahil olmak üzere Japon hükümetinin önde gelenlerine siyasi ve dini yaklaşımlarda bulunarak karşılıklı işbirliği yollarını aradı.⁵⁵

İlk adım olarak, Asya Gi-Kai'si Tokyo'da bir camii inşa etmek için çalışmalara başladı ve Abdül Raşid de Japonya'daki Müslüman tüccarları yapım parasını karşılamaları için ikna etmeye çalıştı. Buna ek olarak dernek, Japon hükümeti yetkilileriyle İslami faaliyetleri için uygun bir atmosfer sağlamaları için siyasi diyaloga başladı. Ohara'nın aracılığıyla Abdül Raşid önemli Japon temsilcilerle Türkiye ve Japonya arasında işbirliği yollarını görüştü.⁵⁶

Prens Ito'yla görüşmelerinde Abdül Raşid Japonya'da uygulanacak İslami politikanın kendilerine büyük ekonomik ve politik avantajlar sağlayacağı düşüncesinde olduğunu söyledi. Prense Rusya'daki, Çin'deki, Hindis-

tan'daki ve Güney Doğu Asya'daki Müslümanların şartlarını, durumlarını ve potansiyel güçlerini genel olarak anlattı. Olumlu bir politik yaklaşımla, Abdül Raşid, Prens Ito'yu iki büyük Asya İmparatorluğu olan Osmanlılar ve Japonya arasında işbirliği yapılması için yardım etmeye teşvik etmiştir.

Prens Ito Asyadaki Müslümanlarla işbirliği yapılması ve Japonya'da İslami bir politika yürütülmesi fikirlerine çok yakın bir ilgi göstermiştir. Önemli yetkilere sahip olan bir kişi olarak Prens Ito, Abdül Raşid tarafından önerilen fikri prensipte kabul ederek "Büyük Asya Birliği" politikasını uygun bulmuştur. Prens Ito'nun olumlu yanıt vermesiyle Abdül Raşid iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının önemine dikkat çekmiş fakat bu 1920'lere kadar gerçekleştirilememiştir.⁵⁷

Asıl görevi İslami faktörleri sömürerek Japon yetkililerle politik görüşmeler yapmaktır. İki imparatorluk arasındaki karşılıklı işbirliği için yaptığı siyasi yaklaşımlar yalnızca Sultan'ın direktifleri doğrultusunda olabileceği için, Abdül Raşid İbrahim muhtemelen Sultanlığa bağlıydı ve Sultan'ın gizli ajanı ve özel elçisiydi. Türkiye ve Japonya arasında politik bir köprü kurmak için yaptığı olağanüstü çabalar iç işlerindeki ve uluslararası ilişkilerdeki bazı olumsuz faktörler yüzünden başarıya

ulaşamadı. II. Abdülhamid, Abdül Raşid Japonya'dayken tahttan indirildi. Japonya, 1902 Japon-İngiliz Anlaşmasını unutmuyarak Hindistan ve Güney Doğu Asya'daki Müslümanlara yardım etme politikasına ihtiyatla yaklaşmıştır.⁵⁸

Bununla beraber, İslamiyetin reklamını yapmadaki başarısı ve sistematik faaliyetlerde bulunması; Japon toplumuna İslami etkilerde bulunmak için somut bir temel oluşturmaya yardım etmiştir. Japonya'da modern zamanlarda İslami faaliyetleri başlatan ilk insan olarak kabul edilmiştir. İslami faaliyetlerdeki başarısına ek olarak, Japonya'daki seyahat rekoru İslam dünyasındaki entelektüel çevreleri ve gazetecileri çok etkilemiştir. Bundan sonra pek çok Müslüman ulema dikkatlerini Japonya'ya ve Japonlara çevirmiş, onları Doğu'daki büyük ortakları ve dostları olarak kabul etmişlerdir. Japonların ülkelerini kısa bir sürede nasıl geliştirdiklerini ayrıntılarıyla incelemişlerdir.

Buna iyi bir örnek de, Abdül Raşid İbrahim'in verdiği cesareten etkilenen, Türkiye'nin büyük ulusal şairi, Mehmet Akif'dir. 'Safahat'ta Japonların kendi gelenek ve kültürlerini yok etmeden kaydettikleri ilerlemeye şaşkınlık ve hayranlık duyduğunu anlatmıştır.⁵⁹

- 1 Doğu Sorunu Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili Avrupa diplomatik ilişkileri olarak, daha da kesini Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da dereceli olarak yok olmasından doğan boşluğu doldurma sorunu olarak tanımlanabilir. Siyasi bir terim olarak ilk kez 1815 Viyana Kongresi'nde kullanılmıştır. Daha sonra bu terim politikacılar ve tarihçiler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa güçleri tarafından parçalanması ve paylaşılması sorununu açıklamak için kullanılmıştır. (E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt V, Ankara, 1983, s. 203-204/J.A.R. Marriot, The Eastern Question, an Historical Study in European Diplomacy, Oxford, 1917, s.1-17).
- 2 Savaş Rusya'nın batıda İstanbul ve Boğazlara yaklaşmayı ve Kuzey Anadolu'da Kars, Ardahan, Erzurum ve Doğu Beyazıt'ı almayı istemesi sonucunda çıkmıştır. Savaşın kaybedilmesiyle Osmanlılar, imparatorluğun yıllık gelirinin dört katı olan 1,4 milyar ruble gibi çok yüklü bir tazminat ödemelerini öngören ve Boğazlarla Doğu Anadolu'nun Rusya'nın idaresi ve nüfuzu altında olduğunu kabul eden San Stefano Anlaşması'nı imzalamışlardır. Daha detaylı bilgi için bkz.: Ali Fuad, 1294, Osmanlı-Rus Seferi, Cilt I, İstanbul, 1326H.
- 3 C. Brokelmann, History of Islamic Peoples, London, 1959, s.305.
- 4 R.C Delk, "Pan-Islam. Handbook of World History (Ed. Joseph Drunner), Londra, 1967, s. 677-680.
- 5 A.g.e. s.678.
- 6 E.Z. Karal, a.g.y., Cilt. VIII, s. 546-547. S.Z. Shaw: E.K. Shaw, History of

the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cilt II, Cambridge, 1977, s.259-260.

- 7 İmparatorluğun Çin Türkistan'ıyla Pan-İslamcı görüşmeleri Abdülaziz'in saltanatı döneminde başlamıştır. Fakat çalışmaları Sultan ve Çin'deki Müslümanların ilişkileri düzeyiyle sınırlı kalmıştır. Abdülaziz ve Kaşgar Hanı Yakup Bey'in ilişkileri için bkz.: Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, 1984, s.98-109.
- 8 E.O. 371/432, No. 23604.
- 9 Çin'deki Müslüman nüfusa ilgili çok çelişkili görüşler vardır. Tercüman-ı Hakikat =>70 milyon (İstanbul, 6 Mart 1908) Seyahat-i Kütüba=>55 milyon (Petersburg, 1906, s.563, Süleyman Şükri) Alem-i İslam=> 70-80 milyon (1909, Abdürraşid İbrahim) E.O. 371/432=> 16 milyon (No. 31044).
- 10 Boksörlerin isyanları, gizemli boks sanatının zarar görmezliğine inanan "I-ho-ch'uan (Doğru ve Uyumlu Yumruklar)" isminde bir grup tarafından idare ediliyordu.
- 11 T.Toros, "Geçmişte Türk-Çin İlişkileri" No.5, Milliyet Gazetesi, 8-22 Haziran 1972, s.8.
- 12 T.Toros, a.g.y., No.7.
- 13 İ.S. Sırma, "Sultan II. Abdül Hamit'in Çin'e gönderdiği Enver Paşa Heyeti Hakkında Bazı Bilgiler" Ankara, 1980, s. 168-170 T.Toros. a.g.y. No.8.

- 14 T.Toros. a.g.y., No.9.
- 15 AMAEF, N.S. Çin 1901-1911, No. 81, s. 6-8.
FO 78/2804, Memorandum, Confidential, 1. Kasım 1878.
FO 78/2804, No. 1372, Gizli.
FO 17/1473, No. 258 Gizli.
BOA, IH. No. 16873-1.
- 16 I.S. Sırma, "Sultan II.Abdül Hamid'in Uzak Doğuya Gönderdiği Ajana Dair", Ankara, 1980, s. 324-325.
- 17 Süleyman Şükrü, *Seyahat-ı Kübra*, Petersburg, 1907, s. 538-577.
- 18 FO 371/536, No. 3370.
- 19 BOA, II, R- Awwal 1325, No. 2, Bab-I Fatva, yaprak 2.
- 20 Abdürreşid İbrahim, *Alem-İslam ve Japonya'da İntisar-ı İslamiyet*, C.1-2. İstanbul, 1328-1221 H.
- 21 *Alem-i İslam*, Cilt 1, s. 534-535.
- 22 5 Mart 1908 tarihli *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*.
- 23 T.Takhası, "Türk-Japon Münasebetlerine Kısa Bakış" (1871-1945), TD, Haziran 1982, s. 125-126.
- 24 T.Ucarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s. 231-232.
- 25 Abdül Hamid, Sultan, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1984, s.135.
- 26 Naito Chisu, *Nitto-Kosho Shi* (Japan-Ottoman Relations History), Tokyo, 1931, s.13.
FO 78/2804, No. 1382, No. 1445.
- 27 BOA, Yıldız K-329, L, Za-32, K-89.
- 28 Naito Chisu, a.g.y. s. 17-18.
BOA, IH. Nr. 17594.
Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul, 1328H (1912), Cilt 1, s. 38-39.
- 29 Said Paşa, *hatıratı*, s. 37-41.
Naito Chisu, a.g.y. s. 28-31.
- 30 Prens Komatsu, Prens Fuşimi'nin oğlu ve Meici İmparatorunun amcasıydı. Tahta çıkma hakkı bulunan prens, kraliyet ailesinin nüfuzlu üyelerinden biriydi. Sık sık ileri batı teknolojisini incelemek üzere Avrupa ve A.B.D'ye gönderilirdi.
- 31 Sultan Abdül Hamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 136.
- 32 BOA, IH, nr. 19588, 19671, 19745, 19847, 20054.
- 33 Naito, a.g.y. s. 104, 108.
- 34 R. Hüseyin Gere, "Mubarak Ertuğrul Şehitlerimiz ve Muhteşem Anıtları", *Deniz Kuvvetleri Kumandanlığı*, EK. 413, İstanbul, 1956, s. 248-249.
- 35 27 Ekim 1890 tarihli The Japanese Weekly Mail.
- 36 Hee-Soo Lee, *Islam in Korea - A Historical Account*, 1997, İstanbul, s.169.
- 37 R.H. Gere, a.g.y., s. 10.
- 38 Mustafa Kemal Yamada ve Noda'dan Japonca öğrenen 7 Osmanlı subayından biriydi. Mustafa Kemal olaydan Torajiro Yamada 1931'de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından kabul edildiğinde haberdar oldu. (Abubakr Morimoto, "Two New Facts Regarding History of Islam In Japan" ICF, No. 11, 1979).
- 39 BOA, IH-Teltifat, J-Awwal 1310H, nr.64.
- 40 R.Ucarol, *Siyasi Tarihi*, s.232.
- Ali Fuad, Rus-Japon Seferi (1904-1905), İstanbul, 1322H, Cilt 1 - 5.
- 41 Sultan Abdül hamid, *Siyasi Hatıratım*, s.163.
- 42 Pertev Demirhan, *Hatıralarım: Rus-Japon Harbi* (1904-1905), Cilt 1. İstanbul, 1943.
- 43 E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. VIII, s.547.
- 44 P.Demirhan, a.g.y. s. 9-10.
Alem-i İslam, Cilt1, s.311.
- 45 A.Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (ed. C.Kutay), İstanbul, 1980, s. 101.
- 46 A.Fethi Okyar, a.g.y. s. 102-103.
- 47 J.P.Roux, a.g.y. s. 275.
E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, s.547
Celal Nuri, *İttihad İslamın Mazisi, Hali, Istikbali*, İstanbul, 1311H, s. 143, 148.
- 48 FO 37/1148, No.7716, Çok Gizli (27 Şubat 1906 tarihli, N.R.O' Conorto FO)
- 49 FO, a.g.e.
- 50 Islamic Cultural Forum, No.11. Tokyo, Nisan 1979, s. 20-21.
- 51 FO 37/1148, No. 32753, No.36114.
- 52 Hee-Soo Lee, a.g.y. s.179.
- 53 Biyografisi için bkz.: Hee-Soo Lee, *İslam Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, Ankara, 1988, s. 228-245.
- 54 17 Nisan 1908'le 19 Haziran 1909 arası
- 55 Hee-Soo lee, *Uzak Doğu--*, s. 228-229.
- 56 Hee-Soo Lee, *Uzak Doğu--*, s.229-230.
- 57 Hatano, *Asya Tebliğinde* (trs. Abdürreşid İbrahim), İstanbul, 1328H.
Alem-i İslam, s. 264-265.
- 58 Hee-Soo Lee, *Islam In Korea*, s.185
- 59 Mehmet Akif, *Safabat*, İstanbul, 1987, s. 155.

II. ABDÜLHAMİD VE OSMANLI DEVLETİ'NİN İSLAM BİRLİĞİ SİYASETİ

DOÇ. DR. CEZMİ ERAŞLAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

2. Abdülhamid Osmanlı son dönem tarihinin adı İslam ile bütünleşen en önemli simalarının başında gelir. Hemen ifade etmeliyiz ki, onun ve onun gibi kadim devlet anlayışı geleneğinden gelen her siyasi ve idari şahsiyet için Halife de olsalar sahip oldukları, atalarından “bi'l istihkak ve'l irs tevarüs” ettikleri devlet ve onun mümkün olan en geniş sınırlara sahip olarak devam ettirilmesi herşeyden önce gelmektedir. Her ne kadar XVI. asrın başında Osmanlı Padişahları Halife unvanını Abbasilerden devralmışlar gibi bir gelenek oluşturulmuşsa da bütün bir asır boyunca Kanuni Sultan Süleyman devrinde Uzak Doğu'daki Müslüman topluluklardan gelen bir iki yardım ricası dışında Halifelik makamı pek de revaç bulmamıştır. Diğer yandan Osmanlı Padişahları daha İstanbul'u alarak bir cihan devleti haline gelmeden çok önce de bu unvanı kullanmaktaydı.¹ Dikkat çekici bir şekilde devletin siyasi ve askeri gücünün zaafı gizlenemez bir biçimde milletlerarası münasebetlere yansiyana kadar da bu unvanı gündeme getirme girişimleri pek görülmemiştir. Ancak devletin kendi asli bünyesinden saydığı, çoğunluğu Müslüman nüfusun oluşturduğu beldeler elden çıkma tehlikesi ile karşı karşıya kalınca devleti yönetenler padişahların aynı zamanda halife sıfatını da taşıdıklarını ve bunun kendilerine birtakım hak ve sorumluluklar yüklediğini hatırladılar. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ve sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım gibi XVI. asırdan beri devletin dış ilişkilerinde önemli roller oynayan bir beldenin elden çıkma süreci söz konusu olduğunda, yöneticiler bu ülke ile ilişkilerin devam ettirilmesi gerekliliğinin zorlamasıyla rakiplerinin kendilerine karşı sık sık

kullandıkları bir politika unsurunu devreye sokma becerisini gösterdiler. Osmanlı Devleti sınırları içindeki gayrimüslim unsurları devletin iç işlerine karışmak için mezheplerine göre istismar eden Avrupalı güçlere karşı Osmanlı Padişahının Müslümanların halifesi olmak sıfatıyla Kırım'da yaşayan Müslümanların da dini reisi olduğu, dolayısıyla Müslümanların dini hayatlarının düzenlenmesi işinin doğrudan İstanbul'dan Halifenin onayı ile yapılması anlaşmaya dahil edilmişti.

Bundan sonra yine Rusya ile yapılan savaşlarda gündeme getirilen dini hassasiyetin dahildeki halka yönelik olması dikkat çekici bir husustur. Osmanlı Devleti'nin askeri düzenlemeler yanında idari birtakım reformlara da ihtiyacının olduğu düşüncesi ile girilen yenilik hareketleri süreci içinde Hilafet makamının nüfuzunun daha ziyade Müslüman sömürge sahibi devletler tarafından bilinçli olarak kullanıldığını bilinmektedir. Aynı paralelde bir diğer gelişme olarak yine İngilizlerin Hindistan sömürmesini Rus saldırılarına karşı korumak için Müslümanlardan ve tabii ki Osmanlı hilafetinin nüfuzunu kullanarak bir müdafaa kalkını oluşturma planları söz konusu edilebilir.² İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge yönetimine karşı isyan eden Hindulara Müslümanların destek vermemesi için bulduğu en etkili çare Müslümanların halifesinin bu yolda yazacağı bir tavsiye mektubu olmuştur.³ Devletin yaptığı siyasi idari ve adli düzenlemelerin Müslüman unsurda yarattığı tepkiden de önemli ölçüde etkilenen aydınların oluşturduğu İslamî hassasiyete⁴ rağmen devlet ricalinin batılı muhataplarını kızdırmamak için bu hususu fazlaca gündeme getirmeye özen gösterdiklerini söyleyebiliriz. Bununla birlik-

te Mehmed Emin Âli Paşa'nın özellikle Türkistan Müslümanlarına yönelik faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Burada hemen hatırlatalım ki, İslam aleminin bir bütün olarak Batı emperyalizmi karşısında yeniden ayağa kalkabilmesine yönelik modernleşme çabaları ve bilhassa sömürge idaresine düşmüş Müslüman alim ve fikir adamlarının zihinsel çalışmaları bu makale çerçevesinde ele alınmayacaktır.

Bilhassa 1870'li yıllarda yine Uzak Doğu'daki son Müslüman direnişler dolayısıyla gelen yardım çağrıları kamuoyunun da hassasiyetini arttırırken, devletin ilk somut adım olarak kabul edilebilecek hareketi Doğu Türkistan'da Rus ve Çin baskısına karşı bağımsızlığını ilan eden ve korumak için de 'İslamların Halifesi' olarak görüldüğü Osmanlı Padişahının himayesine iltica eden Yakup Han'a askeri yardım gönderilmesidir.⁵ Osmanlı yönetiminin kendi inisiyatifi ile gerçekleştirdiği ilk teşebbüs iyi başlamış ancak siyaset sahasında desteklenemediği için olumlu neticelendirilememiştir. Bundan sonraki en önemli girişim yine İngiliz politikasına hizmet için gerçekleştirilmiştir. Ancak bu girişimin hem Osmanlı yönetimine hem de İngilizlere verdiği ders, iki tarafın bundan sonraki politik tercihleri için önemli ölçüde belirleyici bir mahiyet arz etmektedir. Ahmet Hulusi Efendi'nin, Rusya'yı Osmanlı Devleti ile Afganistan tarafından iki ateş arasında bırakmayı sağlayacak bir işbirliği için Afgan Kralı'na gönderen İngiltere, Rusya tarafından "rüzgar eken fırtına biçer" deyiimi ile uyarılmakla kalmamış, aynı zamanda 'Halifenin elçisi'ne gösterilen olağanüstü ilgiden de gelişmelerin kontrolünü elden kaçırmak endişesine düşmüştü.

Gerçekten de Hindistan Müslümanlarının Halife'nin manevi reisliğine ilgisi bundan sonraki her olayda artarak kendisini gösterecek hatta İngiliz hükümet çevrelerinde Osmanlı Devleti'ne karşı net bir politika tayin edilmemesinde rol oynayacaktır. Diğer taraftan II. Abdülhamid de sahip olduğu unvanın hem İslam dünyasındaki gücünü görmüş, hem de muhataplarının bu makama atfettikleri olağanüstü önemin dış politikada nasıl kullanılabileceğini hissetmişti.

Buraya kadar olan gelişmeler ışığında Osmanlı Devleti yöneticilerinin sahip oldukları dini müesseselerin politik gücünü kendi belirlemeleri ve politikaları

için değil daha ziyade İngiltere'nin yönlendirmeleri doğrultusunda kullandıklarını tespit etmeliyiz. Bu tespiti destekleyecek diğer bir husus II. Abdülhamid'in de tahtta çıkışının ilk döneminde bu yönde bir politika belirlememesidir. Nitekim o devleti yıkımın eşiğine kadar sürükleyen neticeleri itibarıyla meşûm '93 Harbi'nden sonra yeni politika belirlemek için devlet ricali ile yaptığı fikir teatilerinde bu hususu pek öne çıkarmamıştı. Satır başları ile özetler isek '93 Harbi'nde ve akabinde İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmıştır. Savaş öncesi aceleyle ve dış müdahaleleri önlemek amacıyla ilan edilen Anayasa ile devletin Osmanlı politikası netleşmiş, şekil bakımından olduğu gibi mânâ bakımından da çağrı yakaladığımız zannedilmişti. İngiltere'nin devletlerarası siyasette duyguya yer olmadığı gerçeğini ispat ederek 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı ele geçirmesi, bu arada Fransa'nın da 1881'de Tunus'u işgal etmesi başta Padişah olmak üzere herkesi yeni bir arayışa sevk etmişti. 1856 Paris Antlaşması ile devletin Avrupa'daki toprak bütünlüğünün garantörü olan devletler şimdi kendileri devletin topraklarını paylaşıyorlardı. Rusya'nın da kabus gibi devletin üzerine çökmesi yeni bir müttefik ihtiyacındaki aciliyeti göstermekteydi. Daha 1875'de mali iflası ilan edilmiş devleti; müttefik olarak kabul edecek bir güç bulmak pek kolay olmamıştır. Bu dönemde dünya devletlerinin, politikalarının; mevcut topraklarını genişletmek, daha önce kaybedilen yerleri geri alarak gücü arttırmak, toprağını koruyarak, ticaretini arttırmak düşüncelerinde yoğunlaştığını tespit eden II. Abdülhamid, bu ortamda neyi hedeflediğini şöyle açıklıyor; "Allah bize sulh ve sükunet nasip etsin, hiç bir memleketin bizim kadar buna ihtiyacı olduğunu sanmıyorum." Buradan anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid her yönü ile son derece yıpranmış devleti toparlamaktan başka bir şey düşünmemekteydi. Ancak Osmanlı Devleti devletlerarası arenada tek başına idi. II. Abdülhamid bu yalnızlığı, şu sözlerle dile getiriyor: "Dünyada yalnızız, düşman vardır, fakat dost yoktur. Salip her zaman müttefik bulabilmekte, fakat Hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir."⁶

Diğer taraftan Padişahı en çok endişelendiren husus, Osmanlı devlet adamlarına bir süredir hakim olan

umumi ümitsizliğinin halka da yayılmış olmasıydı. Devletin devam edebileceğinden ümidini kesenler günlerini hoş geçirip, rüşvet, sahtekarlık ve vurdumduymazlık ile devlet hazinesini soyma hesapları içerisindeydi. Dolayısıyla gerek yönetici elite gerekse halka yeni bir hareket tarzı belirlemek mecburiyeti vardı. II. Abdülhamid devletin son derece zor şartlar altında bulunduğu bir sırada tahta çıkmıştı. Yetişme yıllarında yaşadığı tecrübelerin yanı sıra şehzadeliğinin son yıllarında şahit olduğu saltanat kavgaları (amcası Sultan Abdülaziz'in halli ve ölümü ile ağabeyi Sultan V. Murad'ın tahta çıkarılmasından kısa bir süre sonra aklı dengesindeki bozukluk dolayısıyla tahttan indirilmesi gibi olaylar) dolayısıyla çevresindeki insanlara güvenmede zorluk çekecek kadar vehimlenmesi dışında gerçekçi, elindeki imkanların kıymetini, gücünü layıkıyla takdir edebilen bir anlayışta idi. Devletin mukadderatını belirleyecek dış gelişmelerin İngiltere ve Rusya gibi toprakları üzerinde çeşitli emelleri bulunan emperyalist devletlerce yönlendirilebileceğinin bilincinde idi. Bu düşüncelerle üst kademe yöneticilerine verdiği çeşitli direktiflerle, "İngiltere veya Rusya'dan hangisinin emel ve teşebbüslerinden devletin zarar görmeyeceği, devletin toprak bütünlüğüne, merkezi idare sistemine ve bağımsızlığına zarar getirmeyeceğine kanaat getirilirse" o tarafa meyledilmesini, politikaların bu çerçevede belirlenmesini istemişti.⁷ Bununla birlikte hangisi ile birlikte hareket edilirse edilsin diğerinin maddi ve manevi zararlara sebep olacağının da bilincinde idi.

DIŞ POLİTİKADA İSLAM BİRLİĞİ

Dış politika açısından bakıldığında Sultan Abdülhamid şu karara varmıştır: "Milletin niyeti halis olup ta beyinlerinde bir ittifak ve ittihat hasıl edilecek olursa, devlet bunların her ikisinin ortasında bir politika ittihaz edebilir."⁸ Milletın niyetini sağlamlaştıırıp, birbirine bağlayacak tek şey İslam dini idi. Dolayısıyla iç politika-da devamlı olarak devletin İslami niteliğı vurgulanmıştır. Gelişme ve uygulamasını aşağıda ana hatları ile vereceğimiz, dahilde İslam unsurunun öne çıkarılması ile sağlanmaya çalışılan güç birliğı, devletin gözünü dış politikaya çevirmesine imkan sağlayacaktır. Bu ortamda devlet, İngiltere ve Rusya'yı dengeleyebilecek bir alternatif güç ihtiyacı içerisinde idi. Padişah "Devlet-i Aliy-

ye'ye karşı doğrudan doğruya bir niyet-i faside ve teca-vüzkaranesi bulunmadığının anlaşıldığı" Almanya'yı kazanmayı hedeflemiştir. Başlangıçta Osmanlı Devleti'ni ve topraklarının paylaşılmasını önemsemeyen dış politikası dolayısıyla mümkün olmayan işbirliğı Alman İmparatoru II. Wilhelm'in hükümeti değiştirerek dış politikaya kendisinin yön vermeye başlaması üzerine gerçekleşme sürecine girmişti. Osmanlı yönetiminin 1880 yılındaki Alman askeri ve mülki memurlar getirtme isteğı, Almanya tarafından da olumlu karşılanmıştı. 1882'de gelen ilk Alman heyeti ve ardından gelenlerle 1918'e kadar Osmanlı Devleti'nin merkezinde varlığını sürdüren Alman etkisi gerek askeri ıslahat ve gerekse kültürel planda derin bir iz bırakmıştır.

Devletin kurtuluş reçetesi olarak Abdülhamid tarafından ortaya konan siyaset üç kısımdır. 1- İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı aktif denge, 2- Hilafeti, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanma. Halifelığın etkinliğini göstermek için de dünyanın dört bir bucağındaki Müslümanlarla ilişkiler kurmak, geliştirmek. Ancak bu surette batılı devletlerin papalık gibi bir konum ve güç vehmettikleri Halifelik bu işlevi yerine getirebilirdi. 3- Osmanlı cemiyetini din esaslı etrafında birleştirerek içte dinamizm, huzur ve gelişmeyi sağlamak. Son noktada İslam'ın dini merkezi, Müslümanların yegane imdat isteme mercii olarak düşünülen devlet merkezinin ve buradaki yaşantının beklentilere cevap verecek tarzda düzenlenmesi çabaları ayrıca dikkat çekmektedir.⁹

Burada II. Abdülhamid merkezli uygulamaları iki ana başlıkta incelemekte fayda vardır. Öncelikle Batı literatüründe Panislam olarak adlandırılmasına sebep olan dış faaliyetleri ana hatlarıyla ele almakta fayda vardır: Abdülhamid'in yaptıklarına baktığımızda sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dini kitaplar göndermek, küçük Müslüman devletçiklerin idarecilerin problemlerine arabuluculuk yapmak, haklarından tecrit edilen Müslümanlara yardımcı olmak gibi tamamen küçük çapta, Müslüman cemaatlara, onları himaye ettiğı izlenimini verecek faaliyetlerde bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca, dini günlerde, bayramlarda ve Halifenin özel günlerinde İslam aleminin çeşitli yerlerinden

gelen tebrik telgraflarına cevaplar vermek de bu kısımda sayılabilir. Müslüman yerleşim birimlerinde temsilcilikler açmak, çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen Müslümanların acil ihtiyaçlarını karşılamak (ulaşım, yiyecek, içecek, barınma vs.) gibi ferdi çapta uygulamalar da mevcuttur. İslam aleminin genelinde II. Abdülhamid'e destek kazandıracak faaliyetler arasında, Müslümanların dini hislerini rencide edecek davranışlara karşı tavır almak (İslamiyet ve Peygamber aleyhtarı unsurlar taşıyan oyunlara engel olunması gibi) ve bilhassa Hollanda gibi katı bir baskı uygulayan emperyalistlerin idaresindeki Müslümanların çocuklarına Osmanlı devlet merkezinde eğitim imkanı sağlamak çabaları sayabiliriz. Halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için bir şeyler yapmak istediğini gören, duyan Müslümanlar da daha bir sevgi ile Osmanlı Devleti'ne, onun padişah-halifesine bağlanıyorlardı. Ancak hemen ilave etmeliyiz ki, bunlar öyle geniş çaplı, yaygın faaliyetler olmaktan uzaktır. II. Abdülhamid bu tip çalışmalarda sömürgelere hakim devletler ile doğrudan karşılaşmak istememiştir. Mesela, sömürge idaresinde yaşayan Müslümanlarla ilgili bir etkinliğe kendi adının veya mevkiinin karıştırılmasından son derece rahatsız olmuştur (Japonlara İslam'ı öğretmek için Batavyalı bir alimle birlikte kitap yazan Osmanlı memurunun kitaba adını koymasına izin verilmemesi gibi).¹⁰ Bu kısımda son olarak Çin'e ve Japonya'ya heyet gönderilmesine değinmeliyiz. XIX. asrın sonu ile XX. asrın ilk yılları Halifenin İslam'ı yaymak için bu bölgeye heyetler, hocalar gönderdiği meselesi dikkate şayandır. Alman İmparatorluğu'nun Çin Müslümanlarının Boxer Ayaklanması'na katılmamaları için Halifenin mektup göndermesi yolundaki teklifi usta bir manevra ile heyet gönderme şekline çevrilmiştir. Heyetin bütün masrafları ve naklieleri Almanya'ya yükletilmiştir. Zira hükümetin böyle bir organizeyi gerçekleştirebilecek teşkilat kapasitesi yoktur. Ancak vesile en iyi şekilde değerlendirilmek istenmiştir. Fransız kaynaklarına da akseden hoca meseleleri ise doğrudan Halifenin faaliyeti olmaktan uzak şeylerdir. Abdülhamid baskısından kaçarak bu bölgeye giden muhalif gençler "Halifenin Panislamik Ajansı" kabul edilmiştir.

Diğer taraftan 1870'li yılların başından itibaren görülen, Güney Afrika Müslümanlarından, Japonya Müslümanlarına kadar, Halifenin İslam'ı öğretecek din alimle-

ri göndermesinin istenmesi dikkat çekici bir durumdur. Ancak 1868'de Güney Afrika'da "İslam'ı unutmamak, 'çocuklarını müslümanca yaşatmak" isteyen insanlara gönderilecek vasıflarda bir hoca, iki sene sonra tesadüfen bulunabilmiş,¹¹ Japonların isteğine ise "öyle hocalar bulunursa memleket dahilinde vazifelendirileceği" cevabı verdiğini Abdülhamid ifade etmiştir.¹²

Osmanlı Devleti dahilindeki uygulamaların genel mahiyeti de iki kısımda mütalaa edilebilir: Bağlı Müslüman vilayetlerdeki uygulamalar; daha ziyade İngiliz propagandasına maruz bulunan bu bölgelerde devletin politikalarını uygulayabilme gücü test edilebilecektir. Arabistan'ın merkezi bölgesi ile Yemen'de Osmanlı yönetimi ancak kabile şeyhleri ve ileri gelenleri çeşitli hediyelerle veya son zamanlarda Halifenin huzuruna çıkma şerefi ile taltif edip bağlılıklarını artırmaya çalışıyordu. Daha etkili bir uygulamaya kaynaklarda rastlayamadık. İngiltere ise özel yetiştirilmiş oryantalistleri, misyonerleri, politikacıları ile Halifeliliğin yani İslâm aleminin dini reisliğinin Mekke Şerifi'ne ait olduğunu, hakkını alabilmesi yolunda siyasi, askeri ve mali destek verebileceğini propaganda ediyordu. Yemen'de Osmanlı Devleti asi Zeydi emirlerle uğraşırken, İngiltere nüfuzunu iç bölgelere kadar yayabiliyordu. Bu sahada Hristiyan batının sömürgeci devletlerini en çok endişelendiren, "Panislamizm'in en görkemli eseri" olarak nitelenen Hamidiye-Hicaz Demiryolu zikre değer, neredeyse tek müşahhas örnektir.¹⁴ Neredeyse tamamı Türk mühendis ve işçilerinin elinden çıkan demiryolu gerçekten de II. Abdülhamid'e ve Osmanlı Devleti'ne büyük itibar kazandırmıştı. Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntılarına karşın Dünya Müslümanlarının maddi yardımları, hattın vaktinden önce bitirilmesine imkan sağlamıştır. Sömürgecilere karşı İslam aleminin bir öndere duyduğu ihtiyacın ve dayanışma isteğinin neredeyse sembolü haline gelen hattın inşa amacı, dini, askeri, ekonomik başlıklar altında toplanabilir. Her şeyden önce Müslümanların sürat ve emniyet içinde hac yapabilmelerini kolaylaştırdığını söylemeliyiz.

OSMANLI DEVLETİ DAHİLİNDE İSLAMCI SİYASET

II. Abdülhamid bütün politikaların insana bağlı olduğunu bilen ve bunun ızdırabını yaşayan bir devlet ada-

mı olarak, öncelikle eğitimi ele almıştı. Dinini ve dünyayı iyi bilen, gelişen olaylardan, değişen şartlardan haberdar, gelişmeye açık, tükettiğinden fazlasını üreten nesiller yaratmak istiyordu. Ancak ne yeterli okul, ne de yeterli sayı ve kalitede hoca vardı. Bunları meydana getirmek için yeterli zaman ve para da yoktu. İlk adım olarak Padişahın halktan para yardımı alma, din adamlarından öğretim kadrosuna takviye yapma yoluna gittiği görüldü. Eğitim kurumları o derece yetersizdi ki, devletin en üst seviye adamlarının çocukları da dahil, imkanı olan çocuklar yabancı okullara devam ediyorlardı. Abdülhamid sürekli bir gayret ve ilgi göstererek müessese ve eleman sayısını yükseltmeye çalıştı. Ancak yeterli olmadı. Zira bu işleri başarıyla yürütecek bürokrat kadrosu mevcut değildi. Memleketin her köşesinde çığ gibi artan sayıda yabancı okullar açılmış, hükümet üyeleri veya yüksek seviyeli bürokratların bilinçsizce izin vermeleri ülkeyi ve nesilleri bir kültür bombardımanına, kültür emperyalizmine maruz bırakmıştı. Padişah buna engel olabilmek için izin verme yetkisini şahsında toplamak zorunda kaldı. II. Abdülhamid'i bu derece endişeye sevk eden husus, en küçük yerleşim birimlerine kadar her yerde kilise, okul, hastane yapma faaliyetinde olan gayr-i müslim cemiyetlere mukabil, camileri, medreseleri, tekkeleri, han ve hamamları yıkılma durumunda olan Müslümanların bu durumu pek de umursamamalarıydı. Kısacası Türk kültürü tehdit altındaydı. Mevcut idarenin kendi memleketi dahilinde gerek eğitim ve kültür müesseselerinde, gerekse devlet dairelerinde hakimiyet sahibi olmadığını görmekteyiz.

Müessese bakımından gösterilen gayretlere paralel olarak II. Abdülhamid'in toplumda İslami esaslar ağırlıkta olmak üzere sosyal dayanışmayı gerçekleştirmeye çalıştığını biliyoruz. Bunlar arasında çok değişik amaçlara bağlı gösterilen hususlar da vardır. Örneğin tarikatların önemlerini arttırmaya, halk ile devlet arasında bir köprü vazifesi vermeye dikkat edilmiştir. Sarayda toplanan bazı meşhur tarikat şeyhlerinin birbiriyle uyum içinde İslam aleminin her yanına dağılmış bağlılarına Halifenin propagandasını yaptırdıkları bilinmektedir.¹⁵ Ancak etkili bazı faaliyetlerine karşın, şeyhlerin genelde birbirleri aleyhine çalıştıkları bilinmektedir.

Bunun yanı sıra din adamlarına önem verilmiştir. Ekonomik ve sosyal durumları iyileştirilmeye gayret edi-

len din adamları ile atasından gördüğü ile amel eden halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Bütün iyi niyet ve kararlılığına rağmen Padişahın müderrisleri dahi normal geçim standardına çıkaramadığını arşiv vesikaları söylemektedir. Fıkıh ve Hadis kitapları devletçe basılıp Müslüman halka bedava veya çok az bir bedel mukabili dağıtılmaya çalışılmıştır. Cami, medrese, tekke, hamam, gibi İslami müesseseler imar edilmeye gayret gösterilmiştir (Sosyal yaşantının hilafet merkezinde, gerektiği yoğunlukta yaşanmasına özen gösterilmiştir). Hilafet merkezinde sosyal yaşantıyı düzenleme bir anlamda geleneği yenisinden oluşturmak şeklinde algılanabilir.

Dış dünyada en çok ilgi çeken hususların başında II. Abdülhamid'in sınırları içerisinde inanç birliği sağlama çabaları gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin Irak bölgesindeki vatandaşları arasında Şiiiliğin bilhassa İran'ın planlı programlı çabalarıyla yayılması II. Abdülhamid ve devlet adamlarının dikkatini çekmişti. Her iki devletin de Müslüman olmaları yanında ikisinin de İngiliz-Rus tehdit ve baskısı altında bulunmaları teorik olarak bir güç birliği, bir ittifak oluşturmayı mümkün göstermektedir. Ancak ne 1877-78 savaşı dolayısıyla başlatılan ve 1882'ye kadar süren bir yakınlaşma, ne de daha sonra asgari müşterekte buluşma çabaları netice vermemiştir. Bunda kısmen ortamın yeterince oluşmaması, kısmen de tarafların samimiyet dereceleri etkili olmuştur. İran'ın misyoner hocalar (Ahond) vasıtasıyla yaptığı çalışmalar son derece yetersiz ve etkisiz de olsa, bölgeye eğitimin nurunu yaymakla cevap verilmeye gayret edilmiştir. Şii ailelerin küçük yaşta ki çocukları her türlü masrafları devletçe karşılanarak devlet okullarında Sünni inanca göre yetiştirilip daha sonra memleketlerinde vazife alacaklardı.¹⁶ Buna ilaveten, bölgeye köylere kadar gidecek gezici hocalar göndermek de dahil, olabildiğince okul açmak çabası gösterilmiştir. Bunun yanında Şii vatandaşlar nazarında çok nüfuzlu İranlı müctehidler Halifelige bağlanmaya çalışılmıştı. Şiiilerin kutsal saydıkları bölgeleri imar etmekle, Osmanlı Devleti'ne ve Halifesine prestij kazandırmak amaçlanmıştır. İran'daki Şiiilerin de desteğini kazanmak amacıyla Batı'nın "Panislam'ın Peygamberi" diye nitelediği şeyh Cemaleddin Afgani İstanbul'a getirilmiştir. Aradaki farkların giderilerek bu insanların siyaseten, idareten ayrı, inanç ve anlayışça bir olabileceklerini II. Abdülhamid'e telkin eden Afgani'nin faaliyetleri tam olarak açıklıkla bi-

linmemektedir. Afgani'nin İstanbul'da kurduğu Panislamik büro ile Müslümanlara birlik çağrısı yapması istenen mütehidlere mektuplar göndermesi söz konusudur. Araştırmacıların İslami program diyebilecekleri tek teşebbüs budur. 12 kişilik bir heyetle 200 kişiye İslam birliği için çalışmayı teklif eden mektuplar gönderilmişti.¹⁷ Ancak, Afgani'nin gerek İslam aleminin genelinde gerekse Türk aydınları arasında milliyetçileri etkilemiş olması ilginçtir. İran ile ilgili ilk denemeden sonra gözden düşmesinin ve çok istediği halde İstanbul'dan çıkmasına izin verilmemesinin sebeplerinden birisi de bu özelliği olabilir. Bu aşamada da genel olarak devlet, sınırları içinde yaşayan Sünnî Müslümanları Şiilik propagandası karşısında savunmasız bırakmış bir durumundadır. Akaid ile ilgili kitapların dağıtılması, gezici öğretmen ve din adamlarının gayretleri de ayrıca zikre şayandır. Toparladığımızda bütün Müslümanları tek bir yapıda birleştirerek Batı'nın karşısına çıkmak, kaybettiği toprakları alarak yeniden bir dünya hakimiyeti kurma politikası takip etmekle suçlanan Osmanlı Devleti'nin durumunun içler acısı olduğu ortadadır. Her türlü yoruma, zorlamaya rağmen, Osmanlı Devleti'nin böyle bir organizasyonu sahiplenmesi ve gerçekleştirmeye çalışması söz konusu olamazdı. Zira en temel gereksinimlerden yoksun idi. Bırakalım, sömürgecilere karşı Müslümanlarla birlikte mücadele etmeyi ve onları emniyet altına almalarını, Osmanlı Devleti kendi hayatını devam ettirme iradesini göstermekten acizdi. Müslümanların kendisine yardım ettikleri için gadre uğramasına karşı bir tavır göstermesi ise imkan dışıydı. Panislamizm eşyanın tabiatına aykırı idi. Fakat unutmayalım ki, Osmanlı aydınları da İslam birliği lafzını "Panislamizm" ile aynı görüyorlardı. Panslavizm, İttihad-ı Slav, olarak adlandırılırken Osmanlı'nın politikası da İttihad-ı İslam olarak zikredilmiştir. Aydınlarımız teoride, düşünce bazında, düşmana silahının aynısı ile karşı koymayı propaganda etmişler, teşvik etmişlerdir. Ancak onlar devletin rakipleri karşısındaki gerçek konumu kadar, devletin imkanını, kapasitesini de layığı ile bilmiyorlardı. Bu sebeple bu isimlendirmeyi tek ölçü almamak gerekecektir.

NETİCE

Öyleyse II. Abdülhamid ne yapmıştır sorusunu sormanın zamanıdır: "Batı'nın anladığı ve korktuğu mânâ-

da bir politikayı gerçekleştirecek güç Osmanlı Devleti'nde yoktu. Ancak sömürgeci devletlerin yersiz korkusunu görünce bu durumu bir tehdit unsuru olarak kullanmayı başardı. Ağırlıklı olarak İslamcılığı uygularken Osmanlılığı tamamen terk etmemekle, Balkanlar'daki hareket alanını korumayı başardığına işaret etmeliyiz. Diğer yandan ilerisi için devletin ana unsuru Türklüğü gözetmesi, koruması ve güçlenmesine özen gösterebilmesi ise onun başarısının temel unsurlarını teşkil etmektedir. Hilafetin Türkiye için iki işlevli bir güç kaynağı olması, dolayısıyla Panislamizm gibi milliyetlerüstü bir politikaya uygun bir araç olduğu aşikardır. Ancak Türkiye'nin dış politikasında şuurlu olarak Pan nitelikli bir politika yürürlüğe koyması sadece savunma amacına yönelik olabilirdi.¹⁸ İnsaflı Batılı araştırmacıların çalışmaları Türkiye'nin bir mecburiyet karşısında müdafaa durumu aldığını ortaya koyuyor. "İngiltere ve Rusya siyasi alanda sıkıştırırken, Fransa mali bağımlılığa sürüklemeye çalışıyor. Türkiye'nin ise bu baskılara karşı çıkarabileceği siyasi araçları yok. Öyleyse fikri araçlara başvurmak durumunda İngiltere, Fransa, Rusya gibi emperyalistlerin ise milyonlarca Müslüman tebaası vardı. Kendilerini Hristiyanlar tarafından eziliyor gören bu Müslümanlar, Türkiye İslam Birliği idealini vurguladığında ona minnet ve sempati duyuyorlardı. Becker, bu tesbitin ardından daha dikkat çekici bir hususa işaret ediyor; "Dinin siyaset için kullanılması Osmanlılara özgü birşey değildir. Bu uygulama, geçen XIX. yy'da İngiltere, Fransa, Rusya tarafından Türkiye üzerindeki politik ilgilerinin gerçekleştirilmesi aracı idi." Ancak arada önemli bir fark vardı: "Onlar dini emperyalist amaçları için istismar ederken, Türkiye ölüm kalım mücadelesi için kullanıyor."¹⁹ Meşhur tarihçi A. J. Toynbee de Abdülhamid'in "Türkiyenin kalan gücünü Panislamizm'in desteklenmesine harcamadığını, Panislam'ın vehmedilen gücünü Türkiye'ye politik destek sağlamak için kullandığına" işaret ediyor.²⁰

Burada üzerinde durulması gereken hususen Osmanlı Devleti'ni, umumen de İslam alemini ilgilendiren mühim bir değerlendirme söz konusudur: Politikaları müesseseleştirememesi. II. Abdülhamid'in Osmanlı dahilinde ve haricindeki faaliyetlerinde meselelere pragmatik tarzda yaklaşp, şahıslara dayalı uygulamaları tercih ettiği araştırmalarla ortaya konmuştur.²¹ Son olarak gündeme getirilmesinde fayda gördüğümüz bir soru vardır;

Oryantalist ilim adamlarının bir kısmı da dahil olarak Panislamizm'in hayal olduğunu yazarlarken, neden araştırmacıların çoğu, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'i ve genelde İslam alemini Panislamizm gibi yayılcı, siyasi ve askeri güç ve iktidar gerektiren, özünde savaşçı saldırgan bir hareketi takip etmekle tarif ediyorlar?

Bu temel soruya cevabı yine oryantalistlerin söz ve tespitleri ile verelim: "İslam aleminin çeşitli yerlerinde görülen bilinçlenme ve kıpırdanmalar, islam meselesinin, İslam'ın dini ve sosyal müesseselerinin bütün çalış-

malara, rağmen Avrupa'nın amaçları doğrultusunda çözümlendiğini ispatlıyor.²² Bu endişe yaşanırken,²³ Türkiye'nin Müslümanların manevi birliğini canlı tutma çabası Müslüman tebaası olan Avrupalı devletlerin hem iç politikalarına hem de koloncilik anlayışına tamamen ters düşmekteydi.²⁴ Kapitalist, sömürgeci Batı yöneticilerini uyarmak ve onların menfaatlerini korumak için yapacakları her şeyi kamuoyunda haklı göstermek için kullanılmış olması tarihi gerçekler ile desteklenen bir realitedir.

- 1 Devleti, İslami esaslara göre yöneten devlet başkanlarının bu unvanı kullanmaya haklarının olduğu anlayışına dayanan bu kullanımı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.
- 2 İngilizlerin söz konusu projesi için bkz.: Mehmet Saray, *Afganistan Tarihi*, İstanbul 1987.
- 3 Sultan Abdülmecid'in mektubu ve savaşta yaralanan İngiliz askerlerinin ailelerine yaptığı yardım hakkında geniş bilgi için bkz. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara 1987; Cezmi Eraslan, aynı eser; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992.
- 4 Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1990.
- 5 Bu hususta en kapsamlı araştırma olarak Mehmet Saray, *Rus İşgalinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul 1984; keza Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi*, İstanbul 1998.
- 6 Eraslan, *İslam Birliği*, s. 182.
- 7 Eraslan, *İslam Birliği*, s. 184.
- 8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*, 9-2638-72-4.
- 9 Geniş bilgi için bkz.: Eraslan, *İslam Birliği*, III. Bölüm.
- 10 Baravya şehbenderi Rasim Bey'e izin verilmemesi hak. bkz.: Eraslan, *İslam Birliği*, s. 377-78.
- 11 Ebubekir Efendi mad., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, fasikül 67.
- 12 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (Yayına hazırlayan: Cemal Kurtay), İstanbul 1980, s. 100-110.
- 13 Yemen'de kabilelerin durumu ve dış tesirler için bkz.: İ. Süreyya

- Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Konya, Tarihsiz.
- 14 Hicaz Demiryolu hakkında geniş bilgi için bkz.: Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.
- 15 Michell Le Gall, "Pan-Islamism and the Brotherhoods During the Reign of Abdulhamid II; Notes on Ottoman-Sanusi Relation", Les Provinces anales a l'époque Ottomane, Zaghuan 1987.
- 16 Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dabilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği Faaliyetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985.
- 17 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester 1994, s. 329.
- 18 Becker, "Panislamizm", *Siyasi İslam ve Panislamizm* (derleyenler: M. Türköne, İ. Özdağ), Ankara 1993, içinde s. 160.
- 19 Becker, gös. yer.
- 20 A. J. Toynbee, "The Ineffectiveness of Panislamism", in Survey of International Affairs, 1925, I., London 1927, s. 182.
- 21 Engin Deniz Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs in to the Ottoman System", *Palestine in the late Ottoman Period*, Edited by David Kushner, içinde s. 86.
- 22 Von Eckart, "Panislamizm ve İslam Misyonu", *Siyasi İslam ve Panislamizm içinde*, s. 62.
- 23 Mesela, İngiltere bu endişeyi 1870'li yıllarda yaşamış ve müslüman yerleşim birimlerindeki temsilcilerinden raporlar istemişti. Bkz.: Eraslan, *İslam Birliği*, s. 70.
- 24 Becker, *İslam Politikası*, s. 161.

"İSMİ OLUP DA CİSMİ OLMAYAN KUVVET": II. ABDÜLHAMİD'İN PAN-İSLAMİZM POLİTİKASI ÜZERİNE BİR DENEME

YRD. DOÇ. DR. GÖKHAN ÇETİNSAYA
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde, devrik Sultan II. Abdülhamid (1842-1918) Beylerbeyi sarayında oturmaktadır. Ayşe Osmanoğlu hatıralarında babasının bu dönemi ile ilgili şu satırlara yer verir:¹

Babam, Birinci Umumi Harbin safhalarını büyük bir üzüntü içinde takip ediyor, Rasim Bey ile de konuşup tamamlayıcı malumat almak istiyormuş. Gazete hadiselerini bazen hayret, bazen üzüntüyle okuyor, pek müteessir oluyormuş. "İki gemi için (Goeben ve Breslau) feda olduk. Üç büyük devlete karşı bu harbe girmemiz akıl karı değil. Vahim bir neticeden pek korkuyorum," diyormuş. Bir kaç defa da, "Nasıl olur? Bu bir deliliktir," demiş. Cihad ilan olununca babam büsbütün şaşırmış ve, "Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit, 'Bir İslam halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın,' derdim. *Cihad bizim için ismi olup da cismi olmayan bir kuvvetti*. Bunun altından nasıl çıkacaklar, İngiltere buna aldanacak mı?" diyerek teesürlerini bildirmiş.

Sultan Abdülhamid'in aktarılan bu sözleri Batı'daki (ve Batı'dan kaynaklanan) Türkiye'deki Panislamizm söylemine aşina olanlara şaşırtıcı gelebilir. Zira Abdülhamid'in Panislamizm (İttihad-ı İslam) politikası hakkında gerek Batı'da gerekse Türkiye'de hatırı sayılır bir literatür mevcuttur.² Bu literatürde Panislamizm politikası tamamen Sultan Abdülhamid'le özdeşleştirilmekte, onun dış politikasıyla eş anlamlı kullanılmakta, Abdülhamid'in en önemli ve en başarılı politikası olarak gösterilmektedir.

Bu anekdotu başlangıç noktası sayarak Abdülhamid ve Panislamizm politikasını tartışmak yararlı olacaktır. Son yıllarda yapılan araştırmalar ışığında Panislamizmin, daha doğrusu 'İttihad-ı İslam'ın, Abdülhamid döneminde üç farklı manada kullanıldığını söyleyebiliriz.

Birinci anlamı, bütün (yerli ve yabancı) Panislamizm literatürünün (taa Abdülhamid döneminden beri) üzerinde yoğunlaştığı, dış politika boyutudur. Buna göre, Abdülhamid Hilafete bağlılık yoluyla meydana gelen Müslümanlararası dayanışmayı imparatorluğun Avrupa'nın müdahalesine ve gayrimüslimlerin ayrılıkçılıklarına karşı çıkabilmesinde hayati bir faktör olarak görmüştür. Hilafetin vurgulanması, İslamî kurum ve kural-lara resmî manada gösterilen saygı ve çeşitli dinî elitlere verilen itibar şeklinde tezahür etti. Buna bir ölçüde de dünyadaki Müslümanlara dayanışma çağrısı yapan resmi kaynaklı dinî propaganda eşlik etti. Ancak bu Batı kaynaklarında iddia edildiği gibi aktif olarak uygulanmış, dış politikanın bir parçası ya da süreklilik arzeden bir devlet politikası değildir; sadece potansiyel bir tehdit, sınırlı bir dış politika aracı olarak belli zamanlarda kullanılmıştır. Burada Rusya'nın 'Panslavizmine' ve Batı'nın 'emperyalizmine' bir karşı duruş söz konusudur.

İkinci anlamı, son yirmi-yirmibeş yılda yapılan çalışmalarla ortaya çıkan iç politika boyutudur. Buna göre, Berlin anlaşması sonrası değişen nüfus yapısının ve artık Hristiyan milliyetçiliğine engel olunamayacağı kanaatinin de etkisiyle, gayrimüslimlerin ön planda olduğu Tanzimat politikalarından vazgeçilerek, Abdülhamid döneminde Müslümanların ön planda olduğu politikalar benimsenmiştir. Ne ad verilmesi gerektiği üzerinde uz-

laşma olmayan ('iç Panislamizm', 'Abdülhamid'in İslam/İslami politikası' vb.) bu politikayı, 'İttihad-ı Anasır'dan 'İttihad-ı İslam'a geçiş olarak da adlandırabiliriz.

Üçüncü anlamı ise, son on yılda yapılan araştırmalarla ortaya çıkan Sünni-Şii yakınlaşması/birliği boyutudur. Buna göre, 1890'lı yıllarda Irak'ta Şii nüfusun Sünnî nüfus aleyhine hızla genişlemesi karşısında, başta Cevdet Paşa olmak üzere danışmanları Abdülhamid'i bu meselenin uzun vadede ancak bir Sünni-Şii yakınlaşması ya da birliği (İttihad-ı İslam) ile çözülebileceğine ikna etmişlerdi. Bu gizli teşebbüsle o sırada İstanbul'da bulunan Cemaleddin Afgani vazifelendirilmiş, fakat gelişmelerin İran Şahı tarafından öğrenilmesi ve karşılık olarak 'Ermeni kartı'nın oynanmasından sonra teşebbüs yarım kalmıştır.

Şüphesiz genel olarak II. Abdülhamid dönemini, özel olarak da (iç ve dış politika boyutlarıyla) Panislamizm(ler)i açıklayabilmek için Abdülhamid'i iktidara getiren koşulları, Abdülhamid öncesi politikaları, başarıları ve başarısızlıkları, iyi anlamak gerekiyor.

1800'lerin başında Osmanlı İmparatorluğu bir kısır döngü içerisindeydi: Rusya tehlikesini bertaraf edebilmek için herşeyden önce askeri reforma ihtiyaç vardı. Bunun için para lazımdı. Para bulabilmek için ise mevcut toprak ve dolayısıyla vergi sistemini değiştirmek gerekiyordu. Bunları değiştirebilmek için ise genel bir siyasi/idari düzenlemeye ihtiyaç vardı. Hiçbir ayan sahip olduğu yetkileri kendi rızasıyla merkezi idareye devretmeyeceğine göre, bunu sağlayabilmek için de yine güçlü bir orduya ihtiyaç vardı!

İşte Osmanlı bunları yapabilmek için (neredeyse düşe kalka) bu kısır döngüyü kırmaya çalıştı. II. Mahmud dönemi bütün iç ve dış problemlerin arasında bu kısır döngüyü kırma çabaları ile geçti. Tanzimat'a bu zorlu süreç sonunda gelindi. Hedef her alanda devleti güçlendirmek oldu. Yeni bir askeri ve sivil elit yetiştirildi. Bütün bunlar yapılırken iç ve dış tehlikeler de devam ediyordu.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti iki büyük 'tehlike'/'tehdit' ile karşılaştı diyebiliriz: Rus askeri tehditi ve gayrimüslim milliyetçiliği/ayrılıkçılığı. Rusya, seferberlikte bir milyona yakın asker çıkarabiliyor ve her istediğinde Edirne'ye kadar gelebiliyordu. Bu tehditi Osmanlı ordusunun, hele Yeniçeriliğin ilgasından sonraki yeni-

den yapılanma döneminde, karşılayabilmesi mümkün değildi.

Osmanlı'nın bu durumda yapabileceği bir tek şey kalıyordu: o da devletin bekasını 'diplomasi' yoluyla sağlamak: Âli Paşa'nın ifadesiyle, "Bizim dövüşecek ordularımız mı vardı? Hayır, siyasi alanda, diplomatik notalarla mücadele verdik."³ İşte bu nedenle Tanzimat devlet adamları mahir bir diplomasi uygulayarak, Rusya karşısında İngiltere ve Fransa'ya dayanan bir politika izlediler. Başarılı oldular-olamadılar ayrı bir konu ama, buna mecbur oldukları ortaya çıkıyor. Dış politikada ellerindeki tek araç diplomasiydi! Fuad Paşa'nın deyişiyle, "Düşmanlarımızı kendi başımıza uzaklaştırmaya iktidarımız yetmediğinden, dışarıdan dost ve müttefik aramaya mecburuz."⁴

Bu siyasetin meyvaları Kırım Harbi'nde alındı. Bu da ikinci kuşak Tanzimatçıları siyasetlerinin haklılığına inandırdı. Mevcut politikanın doğruluğu hakkındaki kanaatlerini iyice pekiştirdi. Fuat Paşa'nın 1869 tarihli şu sözleri bu inancı yansıtır: "Yabancı müttefiklerimiz içinde en önemlisi İngiltere'dir. Dış politikası ve dostluğu, siyasi kurumları denli metindir. İngiltere'nin bize çok büyük hizmet ve yardımları dokunduğu gibi, bundan böyle yapacağı yardımlardan da vazgeçemeyiz. Her ne olursa olsun, dünyanın en sabırlı ve metin milleti olan İngilizler, bizim en önde gelen ve en son (vazgeçeceğimiz) müttefiklerimiz olacaklardır. Bendenizce, *Bab-ı Ali'yi İngiltere'nin dostluğundan mahrum görmektense birkaç vilayetimizi elden çıkmış görmek daha iyidir.*"⁵

Bu desteği kalıcı kılmak için de, Avrupa çıkarlarıyla Osmanlı çıkarlarını kesiştirmek ve Osmanlı'yı Batı sisteminde 'vazgeçilmez' hale getirmek gerekiyordu. Bu nedenle ekonomik dış bağımlılıktan korkulmamalı, Osmanlı'yı Avrupa'ya ekonomik açıdan bağımlı kılarak geleceğini garantiye almalıydı: "Avrupa ile aramızda daha sağlam bağlar yaratmalıydık. Onun maddi çıkarları ile bizimkiler aynı olmalıydı. Ancak o zaman ülkenin bütünlüğü siyasi bir hayal olmaktan çıkıp, bir gerçek olacaktı."⁶ Zira, "Kendi çıkarlarını kollarlarken bizimkileri de korumuş olacaklardır."⁷

İç tehdide gelince, 19. yüzyıl başlarında imparatorluk nüfusunun yaklaşık %40'ını gayrimüslimler oluştuyordu. Bu nüfus her türlü dış etkiye açıktı ve milliyetçilik cereyanları giderek yayılmaktaydı. Tanzimatçıların olayın boyutlarının farkındaydı. Âli Paşa'nın deyişiyle,

"Hiçbir beşeri güç milliyetler prensibi ve sosyalizmin ortaya çıkardığı olayların gelişmesine engel olamaz"dı.⁸

İşte Tanzimat Fermanı sonrası bütün siyasal hayatı bu % 40'ı 'memnun etmek' için harcanan çabalar, uygulanan politikalar, aranan çareler dönemi olarak tanımlayabiliriz. %40 önemli bir orandı ve imparatorluktan kopmamaları için 'ikna etmek' gerekiyordu. Tanzimat Fermanı'yla birlikte imparatorluğun dağılmasını önlemede bir (ilk) çare olarak, hukuki eşitlik sağlanmaya çalışıldı. Bütün amaç dağılmayı önlemek, devleti ayakta tutmak için gayrimüslimleri devletle uyuşturmaktır. Eğer bu yapılmazsa gayrimüslimler ayaklanır, büyük devletler yardıma gelir, ülke zaafa düşer ve parçalanırdı.

Gerçi Tanzimat sanıldığı gibi aksine hemen 3 Kasım 1839'un ertesi günü imparatorluğun her yerinde başlamış ve kesintisiz devam etmiş bir süreç değildir. Öncelikle belli 'pilot' bölgelerde, merkezi idarenin güçlü olduğu yerlerde (Bursa, Konya vb.) uygulanmaya başlanmıştır. Örneğin Bursa'da hemen uygulanırken, Musul'da uygulanması için 1847 yılının gelmesi beklenmiştir. Aynı şekilde uygulanması da kesintisiz olmamıştır; Mustafa Reşit Paşa ve ekibinin iktidara gelip gitmesine göre uygulaması da değişmiştir. 1839-1876 arasındaki otuz yedi yılda 39 kez sadrazam ve 33 kez dışişleri bakanı değişmesi bu konuda bir fikir verebilir. Kırım Harbi gibi dönemlerde hiç uygulanamamıştır. Son olarak, iki büyük engelle karşılaşmıştır: Yeterli sayıda memur eksikliği ve mali yetersizlik. Ayrıca, çıkarılan kanunlar belli süreler boyunca denenmiş, görülen aksaklıklar, alınan dersler sonucu (özellikle mali konular ve yerel yönetimlerde) bir süre sonra değiştirilebilmiştir.

Sonuç; (1841'den sonra devam eden nisbi barış döneminin de katkısıyla) her alanda merkezileştirme ve reform oldu, modern devlet ve bürokrasi oluşmaya başladı. Fakat Tanzimat reformları devletin güçlenmesine ve modern Türkiye'nin ortaya çıkmasına sebep olsa da, Osmanlı devlet adamlarının asıl beklentisi gerçekleşmemiş, gayrimüslim milliyetçiliği/ayrılıkçılığı engellenememiştir. Bu manada Tanzimat ile Glasnost/Perestroika arasında şöyle bir benzerlik kurulabilir: İmparatorluğun dağılması için reform lazım, ama reform yaptıkça imparatorluk dağılıyor!

Kırım Savaşı, bu nedenle hem Tanzimat reformlarının genel bir değerlendirilmesine, hem de gayrimüslim milliyetçiliğine yeni çözüm arayışlarına yol açtı. Yine

Avrupa'ya bakıldı; ve şu çözüm bulundu: Sosyal ve ekonomik kalkın(dır)ma. Eğer gayrimüslimler sosyal ve iktisadi bakımlardan kalkındırılsa, devlet bu bölgelere gerekli hizmeti götürürse, herhangi bir şikayet kalmaz. Âli Paşa'nın sözleriyle, "İnsanlar, refah ve güven peşindedir; öz vatan bu iki ihtiyacın karşılandığı yerdir."⁹ Buna uygun olarak, Osmanlı Devleti bütün kaynaklarını gayrimüslim bölgelerine (özellikle Balkanlara) ayırdı; en iyi valiler (Cevdet Paşa, Midhat Paşa vb.) bu bölgelere gönderildi; 1860'larda bütün yollar, köprüler, okullar Balkanlarda yapıldı.

Amaç, gayrimüslimleri devlete bağlamaktır. Tüm tebaa için fırsat eşitliği yaratmak, bir eğitim sisteminin de yardımıyla genel kaynaşmayı (yurttaşlığı) sağlamaktır. Belki bu amaç için vilayet idaresinde desentralizasyona (adem-i merkeziyete) bile göz yumulabilirdi -yeter ki gayrimüslimler ayaklanmasın- "Fethedenlerle fethedilenler arasında yüzyıllar boyunca süregelen zıtlıklar ebediyen yok etmek gerekiyordu. Ülkemizde yaşayan halkın ırk ve din bakımından çok farklı olan unsurlarını birbiri ile bağdaştırmak gerekti."¹⁰ Devlet eğitim yolu ile çıkarları birleştirmeye, ülkenin parçalanmasını önlemeye çalışmalıydı. Zira, "Müslüman olmayan milletlere iki yüz yıl evvelki gibi davranmak ve gözlerini kapayıp, koruyucuları olan ve ikiyüz milyonu aşkın özgür tebaayı kapsayan kuvvetli devletleri ortadan kaldırmak ya da işlerine karışmak ve bize karışmalarını tamamiyle engellemek kabil değildir."¹¹

Bu çözümün yol açabileceği tehlikelerin de farkındalardı ama, önerilen çözümler "en az kötüyü benimsemek hükmündedir ve İslam devletlerinin en büyüğü olan Osmanlı Devleti'nin varlığının devamı, bu gibi tehlikeleri bilerek göze almaya değer. Yoksa, Rabbimiz o günleri göstermesin, Devlet-i Aliyye'ye bir hal olmak gerekse, din ve milletimiz bütün bütün sahipsiz kalır ve birliği berbat olur."¹²

Ancak 1860'ların sonlarına ve 1870'lerin başlarına gelindiğinde bu önlemlerin de çare olamadığı ortaya çıktı; Balkanlarda ayrılıkçı ayaklanmalar tekrar başgöstermeye başladı. Kırım Harbi sonrasında oluşan siyasi, sosyal ve iktisadi yapı 1871'den, Ali Paşa'nın ölümünden, itibaren oluşan iktidar boşluğunun da etkisiyle bir kriz içine girdi ve giderek iflas noktasına geldi.

Tanzimata her yönden eleştiri ve 'bu devlet nasıl kurtarılabilir' sorusuna cevap arayışları gecikmedi. Yeni

Osmanlılar kuşağına göre (son) çözüm parlamento ve anayasa idi. Bir başka deyişle, siyasi eşitliğin sağlanması. Böylece Batı'daki aynı kurumlar Osmanlı'ya da taşınmış olacak, artık gayrimüslimlerin ayaklanması için hiçbir sebep kalmayacaktı. Tanzimat politikalarına getirilen eleştiri de şu idi: Gayrimüslimlere ve Avrupalı Büyük Güçlere çok taviz verildi, teslimiyetçi davranıldı. Artık yeter!

Bu havanın o dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni oluşmakta olan kamuoyuna yansımaları iki şekilde oldu: "Batı/Avrupa aleyhtarlığı"nın ve "İslami" ya da "Panislamizm" duyarlılığının artması.¹³ Bunun iki temel boyutu vardı: Bir kere, genel olarak Türk dünyasına, Orta Asya ve Kafkasya Türk/Müslümanlarına duyulan ilgi arttı. Birtakım diplomatik (hatta askeri) münasebetler başladı. Bu bölgeyle ilgili kitaplar basılmaya, gazete ve dergilerde dizi yazılar yayınlanmaya başladı. Bu zaten varolan Rusya karşıtı havayı büyüttü. İkinci olarak, Avrupalı devletlerin sömürgesi altında yaşayan dünya Müslümanlarına ilgi arttı. Aynı şekilde, Hindistan, Açe-Sumatra, Güney ve Kuzey Afrika'daki Müslümanlarla ilgili kitaplar basıldı, gazete ve dergilerde dizi yazılar yayınlandı, heyetler gidip geldi. Bu da Batı karşıtı söylemi besledi.

Sonuçta, "Rus Panslavizmi"ne ve "Batı emperyalizmi"ne karşı neden "Panislamizm" olmasının görüşü ağırlık kazanmaya başladı. İç politikada da, "yeter artık çok taviz verildi" ve "Müslümanlar ihmal edildi" görüşü "İslami vatanserverlik" olgusunu geliştirdi. Dönemin havasını yansıtan en güzel eserlerden biri "Vatan yahut Silistre"dir; o kadar infial yaratıp, yasaklanması tesadüf olmasa gerek! İşte Abdülhamid'in Panislamizm politikasının iç ve dış boyutlarının köklerini bu dönemde aramak gerekiyor.

Yukarıda da değinildiği gibi, bu dönemde Osmanlı entelektüelleri ve bir kısım siyasi elitleri son çare olarak anayasa ve parlamento fikrini ortaya attılar; bu hem iktidarın sınırlanmasını sağlayacak hem de gayrimüslimlere ayaklanmaları için (Avrupa'daki aynı sistem sağlandıktan sonra) hiçbir bahane bırakmayacaktı. Bu nedenle 1870'lerin başlarında ulema çevresi de dahil olmak üzere kamuoyunda (imparatorluğun dertlerine deva olarak) yoğun bir Anayasa-Parlamento tartışması görmek şaşırtıcı değildir.¹⁴

Hele 1875 yılından başlayarak Tanzimat rejiminin bir kaosa girmesi; idari, mali, siyasi her alanda iflasla sonuçlanması bu çözümün taraftarlarını çoğalttı. Hatta gelişmeler bu çözüme yanaşmayan Sultan'ın tahttan indirilmesine kadar gitti. Sultan Abdülaziz'in sivil ve askeri bürokrasinin işbirliğiyle tahttan indirilmesine bir anlamda (Tanzimat sonrası) modern Türk siyasi hayatındaki ilk darbe olarak bakabiliriz. Nitekim olayı öğrenen muhafazakar Tanzimat Paşaları, Abdülaziz'in halledilmesine değil, 'Elli yıldır uyuyan fitnenin hortlatılmasına' ya da bir başka ifadeyle ordunun Yeniçeriliğin ilgasından sonra ilk defa siyasete karış(tırıl)masına tepki göstermişlerdir. Hatta ulemanın ve medrese öğrencilerinin bu teşebbüste oynadıkları rolü göz önüne alırsak, modern Türk siyasal hayatında dinin ilk defa 'siyasete alet edildiği' bir dönem olarak da görebiliriz.

İşte Sultan II. Abdülhamid böyle bir ortamda, tam yoğun krizin ortasında, 34 yaşında iktidara geç(iril)di (31 Ağustos 1876).

II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar olan gelişmeleri gördükten sonra, şimdi Panislamizm (İttihad-ı İslam) politikasının üç farklı boyutunu ayrı ayrı söz konusu edebiliriz.

A) Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dış politika anlamıyla Panislamizm hakkında gerek Batı'da gerekse Türkiye'de hatırı sayılır bir literatür mevcuttur.¹⁵ Fakat Osmanlı ve Batı ülkeleri arşivlerini derinlemesine bir incelemeye tabi tuttuğumuzda, dönemin Avrupa basını ve kamuoyunda kabul edildiği anlamıyla (yani Afrika'nın balta girmemiş ormanlarında ya da Hindistan camilerinde dolaşan Abdülhamid'in 'ajan-provokatörleri' anlamında) bir Panislamizmin Abdülhamid döneminde bir devlet politikası olmadığını görüyoruz.

Abdülhamid Hilafete bağlılık yoluyla meydana gelen Müslümanlararası dayanışmayı imparatorluğun Avrupa'nın müdahalesine ve gayrimüslimlerin ayrılıkçılıklarına karşı çıkabilmesinde hayati bir faktör olarak görmüştür. Hilafetin vurgulanması İslamî kurum ve kuralara resmi manada gösterilen saygı ve çeşitli dini elitlere verilen önem şeklinde tezahür etti. Buna bir ölçüde de dünyadaki Müslümanlara dayanışma çağrısı yapan resmi kaynaklı dini propaganda eşlik etti.

Bu manada İslam ya da Hilafet önemli bir dış politika aracı olarak görüldü, ama o kadar: Zannedilenin ak-

sine çok az kullanıldı. Bu peşin hüküm Batı'daki (ve Batı'dan kaynaklanan Türkiye'deki) Panislamizm literatürüne aşına olanlara yadırgatıcı gelebilir. Zira Panislamizm politikası tamamen Sultan Abdülhamid'le özdeşleştirilmekte, neredeyse eş anlamlı kullanılmaktadır.

Evet hiç şüphesiz İstanbul, Kahire ve Hindistan başında ya da Yıldız Sarayı'ndaki danışmanlar ve misafirler arasında tartışılmıştır. Ama iş Sultana intikal ettiğinde şu tereddüt hasıl olmuştur: ya büyük devletler (özellikle de İngiltere) karşılık veririse! Örneğin Yıldız'ın, Hindistan'da yapacağı bir 'operasyona' karşılık, İngiltere de Hicaz bölgesinde bir karşılık verirse? Bu Osmanlı için tamir edilemez bir felaket olurdu.

Hiç şüphesiz 'Panislamik söylem' bizzat Abdülhamid tarafından da 'bağlam'ına göre belli zamanlarda kullanılmıştır. Bu genellikle 'manevi/kültürel' düzeydedir: Madalya vermek, huzura kabul etmek, atıye vermek, maş bağlamak vb. Bütün bu emarelere bakarak Batı, Panislamizmi tabii ki büyük bir tehdit olarak algılamış, bir tehdit olarak ciddiye de almıştır. Abdülhamid'in de Panislamizmi aynı şekilde bir tehdit, daha doğrusu sadece bir blöf olarak gördüğüne en güzel işaret, yazının başında kızı Ayşe Osmanoglu'nun hatıralarından yapılan alıntıdır.¹⁶

Abdülhamid'in Panislamizm konusunda Batı'daki tanıma uygun bir-iki teşebbüsünü biliyoruz. Bunlar da 1878 öncesindedir: 93 Harbinde Rusya tabiyetindeki Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmak için yapılan çeşitli-teşebbüsleri kapsar. Bu da bizzat Abdülhamid'in insiyatifıyla değil, daha çok kendisini iktidara getirenlerin ve kamuoyundaki yoğun beklentinin sonucunda olmuştur. Hatta Abdülhamid söz konusu iradeyi, eğer Kafkasya kabileleri Rus ordusuna karşı durabilecek güçte değillerse bu teşebbüsten vazgeçilsin, boşuna Müslüman kanı dökülmesin kaydıyla vermiştir.¹⁷

B) İç politikadaki anlamıyla Panislamizm (daha doğrusu İttihad-ı İslam), Tanzimat'ın imparatorlukta gayrimüslimleri öne çıkaran, onlara endeksli, onları memnun etmeye yönelik politikası yerine, Abdülhamid döneminde imparatorlukta çeşitli ırklara mensup müslümanları ön plana çıkaran bir politikanın benimsenmesidir.¹⁸

Bu tabii temelsiz bir dönüşüm değildir. Bir kere, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını sonuçlandıran Berlin An-

laşması sonrasında imparatorlukta müslim-gayrimüslim nüfus dengesi değişmiştir. Başta da belirttiğimiz gibi, Tanzimat yöneticilerinin en büyük açmazı toplam nüfus içindeki payları %40'a varan gayrimüslimleri devlete bağlamak, imparatorluktan kopmamalarını temin etmek olmuştur. Bunun için öncelikle Tanzimat Fermanı sonrasında hukuki bakımdan eşitlik sağlanmaya çalışılmış; bu çare olmayınca, özellikle Islahat Fermanı (Kırım Savaşı) sonrasında, sosyo-ekonomik kalkındırma ve idari kademelere entegre etme çözümü uygulanmaya çalışılmış; ancak 1860'ların sonlarında ve 1870'lerin başlarında bunun da çözüm olmadığı anlaşıldığında, bu sefer son çare olarak anayasal ve parlamenter bir rejimde siyasi eşitliğin sağlanarak gayrimüslim milliyetçiliğinin/ayrılıkçılığının önünün kesilmesi tezi gündeme gelmiştir. Bu son tezin başta Yeni Osmanlılar olmak üzere dönemin fikir çevrelerinde ve basın organlarında tartışıldığını biliyoruz. İşte Abdülhamid ve çevresindekiler bunun da bir çözüm olamayacağını 1875-78 döneminde kanıtlandığını düşünmekteydiler.

Daha da önemlisi Berlin Anlaşması sonrasında imparatorluk önemli Hristiyan vilayetlerini kaybettiği (ve önemli miktarda Müslüman göçü aldığı) için, gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payı %20'ler civarına inmiştir. Kısaca Osmanlı devlet adamları büyük bir 'kamburdan' kurtulmuşlardı. Şüphesiz %20 de önemli ve merkezi idareyi (Doğu Anadolu ve Makedonya'daki gibi) meşgul edecek bir orandır. Ancak artık Tanzimat yaklaşımlarının Hristiyan milliyetçiliğini önlemede bir faydasının olmadığı anlaşılmış, bu %20'nin de ergeç ayrılabilceği kabullenilmeye başlanmıştı. Bu tabii ki Osmanlılık tamamen terkedildi demek değildir, sadece öncelik artık Müslümanlarda demektir.

Gözler bir anda Tanzimat dönemi boyunca ihmal edilmiş olan Anadolu ve Arap vilayetlerine çevrildi. Tanzimat boyunca zaten kısıtlı para ve imkanlar Balkanlara ayrılmış, bu bölgeler, özellikle de Arap vilayetleri, ihmal edilmişlerdi. Buna karşılık, Tanzimat siyasetinin Hristiyanları memnun edememesi bir yana, ihmal edilen Arap topraklarında devlete olan hoşnutsuzluğu arttırmış, bazı milliyetçilik kıvılcımlarının işaretleri alınmaya başlanmıştı. Şimdi bütün imkanlar Müslümanlarla meskun bölgelere kaydırılmalı, bütün yatırımlar bu bölgelere yapılmalıydı.

Bunun bir de mali cephesi vardı. 1877-78 savaşın-
da kaybedilen Balkan toprakları devletin gelirleri baki-
mından da önemli yerlerdi. Mali iflas ve savaşın yaraları-
nı sarmaya çalışan devlet hazinesinin bu açığın kapatıl-
masına ihtiyacı vardı. İşte eğer Anadolu ve Arap bölgeleri
gerekli alt yapı yatırımları (sulama, ulaşım vb.) ile
kalkındırılabilir, tarımsal üretim ve vergiler artırılabilir-
se bu açık kapanabilirdi.

Bu yeni yönlendirmenin bir de uzun vadeli, adına
'Müslüman millet tasavvuru' ya da 'İttihad-ı İslam' diye-
bileceğimiz siyasi cephesi mevcuttur. 1878 sonrasında
elde Müslüman ağırlıklı bir ülke kalmış ve bundan son-
ra Müslümanlara öncelik verilmesi kararlaştırılmıştı
ama, ortada mütecanis bir Müslüman unsur yoktu. Elde-
ki bilgiler bize Anadolu ve Arap topraklarında belli şehir
merkezleri dışında muazzam bir farklı inançlar (hatta batıl
inançlar) manzumesi ile karşı karşıya olduğumuzu
işaret ediyor. Bu farklı unsurların bu Müslüman devlet
uygun bir tebaa, bir 'Müslüman millet', haline getiril-
mesi gerekiyordu. Bir başka (moda) deyişle 'Müslüman
devlet' 'Müslüman milleti'ni arıyordu. Bu da dini ve se-
küler öğelerin birlikte yer aldığı modern eğitimle sağla-
nacaktı. Abdülhamid'in dilinden düşürmediği "her köye
bir mektep ve bir cami" lafzını bu manada anlamak ge-
reker.

Yeni Müslüman millet, ortak bir ideoloji, ortak bir
kimlik etrafında şekillenmeliydi. Bu harç da "İslam"dı.
Son çalışmalar bize bunun "Sünni-Hanefi bir İslam" ola-
rak algılandığı konusunda ipuçları veriyor. Bu açıdan İslam,
ortak bir kimlik unsuru, sosyal ya da milli dayanış-
ma temeli, ortak vatandaşlığın bir unsuru, devlet-tebaa
ilişkilerinde bir referans noktası, imparatorluğun Müslü-
man unsurlarını biraraya getirmek için kullanılabilecek
bir sosyal çimento olarak görülmüştür.

Buna ek olarak, Abdülhamid'in bir endişesi de
1875-78 krizinin bir sonucu olarak Türk olmayan Müs-
lüman unsurlar, özellikle de Araplar ve Arnavutlar ara-
sında hissedilmeye başlanan hoşnutsuzlukların önüne ge-
çerek, Müslüman tebaanın sadakatini temin etmektir.
Araplar örneğinde en büyük endişesi, Avrupalı güçlerin
de teşvikiyle Mısır ya da Hicaz merkezli bir rakip Arap
Hilafeti kurulması ve bu yolla imparatorluğun temelden
yıkılması idi. Bu endişesine yönelik ipuçları özellikle
1878-1885 döneminde Suriye, Hicaz, Mısır ve Sudan gi-
bi bölgelerde belirgindir.

Bütün bu mülahazalar çerçevesinde 1880'lerin baş-
larından itibaren (devam edegelmekte olan bütün iç ve
dış sorunlara rağmen) "Müslüman milleti yaratma/kal-
kındırma" projesi (eğitimden ulaşım kadar her alanda)
başladı. Bu politikadan Türkler, Kürtler, Araplar, Arna-
vutlar, Çerkezler gibi imparatorlukta bütün Müslüman
gruplar çeşitli derecelerde istifade etmiştir. Bu Arap vi-
layetlerini Salnamelerde en başa koyma gibi sembolik
jestlerden Hicaz Demiryolu gibi önemli yatırımlara ka-
dar pek çok konuda kendini gösterir.

C) Sünnî-Şii yakınlaşması/birliği (İttihad-ı İslam)
anlamında Panislamizmin gündeme gelmesi en güzel ör-
neğini 1890'larda vermiştir.¹⁹ 1890'ların başında İran
kaynaklı iki tehlike belirdi: İran sınırını kolayca kulla-
nan Ermeni eylemciler ve Irak'ta hızla artan Şii nüfus.
1890'ların başından itibaren Doğu Anadolu'da Ermeni
örgütlerinin faaliyetleri artmış, olaylar giderek İstanbul
dahil Ermenilerin yaşadığı bütün vilayetlere yayılmıştı.
En yoğun dönemi 1894-96 yılları arasında yaşanan bu
olaylar için Ermeni eylemciler İran sınırını kullanıyor,
İran tarafında yaşayan Ermenilerden destek alıyorlardı.

Yine aynı dönemde Abdülhamid yönetimi Irak'ta
bir 'Şii problemi' ile karşılaştı. Bütün Irak'ta Şii nüfus
çoğunlukta, %50'nin biraz üzerindeydi. Sadece Bağdat
ve Basra vilayetlerinde ise Şiiler ezici bir çoğunluk olu-
şturuyorlardı. Irak, büyük ölçüde, aşiretlerden oluşan bir
bölgeydi ve Şiilik aşiretler arasında günden güne yayıl-
maktaydı. Atabat dediğimiz Şii kutsal şehirlerinde (Ne-
cef, Kerbela, Samara ve Kazimeyn) en önemli müctehid-
ler oturmakta ve bunların nüfuzu hem Irak'da hem İran'-
da sürekli artmaktaydı. Bu durum Osmanlı Devleti için
çeşitli bakımlardan -dini, siyasi, askeri- sakıncalıydı. Di-
ni bakımdan sakıncalıydı çünkü, Sünnî Hilafetin bu ka-
dar vurgulandığı bir dönemde, teorik olarak herhangi bir
Sünnî otoriteyi tanımayan bir çoğunluğun Irak'ta otu-
rması rahatsız ediciydi. Aynı şekilde siyasi ve askeri ola-
rak da sakıncalıydı: Irak'taki Şii nüfus İran tarafından ko-
layca manipüle edilebilir, kışkırtılabilir, isyana teşvik
edilebilir ve bir savaşta kullanılabılırdi.

Abdülhamid yönetimi 1890'lı yılların başlarından
itibaren bu probleme çeşitli çözümler aramaya girişti.
Önce, problemi teşhis etmek için bölgeye siyasi ve aske-
ri komisyonlar gönderildi. İkinci olarak, bölgede daha
önce çalışmış, o sırada çalışan ve hatta bölgede sürgün
olarak bulunan -Süleyman Hüsnü Paşa, Nusret Paşa gi-
bi- kişilerden raporlar ve çözüm önerileri istendi. Üçün-
cü olarak, bu raporların ışığında çeşitli önlemler alınma-

ya başladı: Bölgede bulunan Sünnî ulema ve medreseler yeni kaynaklar tahsis edilerek güçlendirilmeye çalışıldı; İstanbul'da bir okul açıldı ve Irak'tan toplanan Şii çocuklar burada Sünnî inancına göre eğitime çalışıldı. Fakat bütün bunlar kısa dönemde yetersiz ve sonuçsuz kaldı.

İşte bu aşamada, 1893 yılı içerisinde, bütün bu önlemlerin sonuçsuz kaldığı anlaşıldığı sırada, Abdülhamid ve yakın çevresinde şöyle bir fikir uyandığını görüyoruz: Bu probleme kesin çözüm olarak bir Sünnî-Şii yaklaşması/birliği meydana getirmek. Bu tartışmayı başlatanların gerekçeleri şöyle: Bu problemin kesin çözümü Sünnilerle Şiiiler arasındaki düşmanlığı kaldırmaktır. Bunu da ancak Sünni ve Şii dünyasının önderleri yapabilirler. Sünni dünyasında bu otoritesi herkes tarafından tanınan Halife, yani Osmanlı Sultanıdır. Şii dünyasında ise gerçek otorite sahibi Şah değil, o dönemde Irak'ta oturan müctehidlerdir. Bu tezi savunanlara göre, eğer Sünnilikle Şiilik arasındaki kavga biterse ve bir yakınlaşma yahut birlik sağlanabilirse, hem Irak'taki Şii nüfustan, hem de siyasi ve askeri bakımdan İran Devleti'nden korkmak için bir sebep kalmayacaktır. Kısaca, bu teşebbüs için İstanbul'daki Halife'nin ve Atabat'daki müctehidlerin işbirliği gerekliydi. Fakat aradaki bağlantıyı kim sağlayacaktır? Böyle bir teşebbüs için aracılık yapması düşünülenler ise o dönemde İstanbul'da yaşayan İranlı muhaliflerdir. Bizim Yeni Osmanlılara benzetebileceğimiz İranlı aydınların önemli bir bölümü muhalefet hareketini İstanbul'dan yürütmek ve çeşitli yollarla (gazete vb.) İran'da etkili olmaktadır. Bunların arasına 1892 yazında önemli bir isim daha katılmıştır: Cemaleddin Afgani.

Sonuçta, öyle anlaşıyor ki, çeşitli fikir alışverişlerinden sonra, Sultan Abdülhamid ikna olmuş, böyle bir teşebbüsün başlatılmasına rıza göstermiştir. Afgani'ye bu konuda yazdığı mektup, her yönüyle ilginçtir:²⁰ "İraniler

esasen İslam bulundukları ve kibleleri de bizim gibi Kabe olduğu halde şu mezhep ihtilafı tesiri ile ehl-i İslam aleyhine çalışan Ermeni bozguncularını dahi muhafaza ve himaye etmekte oldukları... Şu ahval-i esef-i iştimalle karşı ciddi bir çare ve tedbir ittihazı lüzumu meydandadır. Ve bu çare ve tedbir de mezhepçe olan ihtilaf ve aykırılıklar kaldırılıp giderilerek ittifak ve İttihad-ı İslam vücade getirilmek önemli meselesi olacağı açıktır... İslamların da mezhepçe olan farkları kaldırılarak 'in-nemel'mü'minine ihvetün' (şüphesiz müminler kardeşdir) ayet-i celilesinin ahkam-ı münifesi mucibince ale'l-umum ittihad-ı İslam husule getirilmesi mümkün olup olmayacağının ariz ve amik (enine boyuna) teemmülü (düşünülmesi) ile..."

İçinde Afgani ve İranlı rejim muhaliflerinin bulunduğu bir çalışma grubu oluşturuldu. Bunlar bu grupta yer alan kişilerin anılarına göre- İslam dünyasının çeşitli yerlerindeki Şii ulemasına altıyüz kadar mektup yazdılar ve ikiyüz kadar cevap aldılar. Fakat bu çalışmalar devam ederken, Ermeni olayları, özellikle Doğu Anadolu'da, hızla yükselişe geçmiş, bu 'komplo'yu öğrenen Şah da Osmanlı-İran sınırında 'Ermeni kartı'nı oynamaya başlamıştı. Sonuçta, bildiğimiz kadarıyla, bu teşebbüs Sultan tarafından, muhtemelen 1895 ortalarına doğru, durduruldu. Afgani'nin bir bağlısının Nasireddin Şah'ı öldürmesinden (Mayıs 1896) sonra bu gruba katılan muhaliflerden üçü İran'a teslim edilerek idam olundu. Afgani ise İranlıların bütün ısrarlarına rağmen teslim edilmeyip İstanbul'da göz hapsinde tutuldu ve 1897'de orada öldü. Ama, bu tarihten sonra da, gerek İran gerek Atabat'da, Şii ulema ve talebeler arasında, Sünni-Şii yakınlaşması/birliği fikri uzun yıllar, özellikle 1900'lerin başından itibaren tekrar ilgi konusu olmaya devam etti.

1 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım* (Ankara, Selçuk Yayınları, 1986), s. 230-231.

2 Bu konuda bkz.: Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam* (Oxford, Clarendon Press, 1990), kaynakça.

3 Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fıat Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri* (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), s. 20.

4 *Ibid.*, s. 3.

5 *Ibid.*, s. 3.

6 *Ibid.*, s. 24.

7 *Ibid.*, s. 29.

8 *Ibid.*, s. 26.

9 *Ibid.*, s. 30.

10 *Ibid.*, s. 23.

11 *Ibid.*, s. 15.

12 *Ibid.*, s. 15. Krş., s. 12-13.

13 Bu konuda bkz.: Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (New York, Gordian Press, 1973).

14 Bu dönemin fikir iklimi için bkz.: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press,

- 1962); Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul, İletişim, 1991); Hüseyin Çelik, *Ali Suavi* (İstanbul, İletişim, 1993).
- 15 Bu konu için bkz.: Landau, *The Politics of Pan-Islam*; Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden, E. J. Brill, 1997); Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, Ötüken, 1992).
- 16 Bkz.: dipnot 1.
- 17 Bkz.: Gökhan Çetinsaya, 'II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi, 1876-1878' (Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988), s. 81.
- 18 Bu konuda bkz.: Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London, I. B. Tauris, 1998); Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York, Suny, 1989); Ş. Tufan Buzpınar, 'Abdülhamid II, *Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882*' (Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester, 1991); Engin D.

- Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1979), s. 44-60; Idem., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden, E. J. Brill, 1986), s. 75-85.
- 19 Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Gökhan Çetinsaya, 'Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908' (Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester, 1994). Krş. Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda," *Die Welt Des Islams*, 30 (1990), s. 45-62; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 303-314; *Les Iraniens D'Istanbul*, eds.: Th. Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr (Paris-Tahran-İstanbul: Institute Français De Recherches En Iran/Institute Français D'Etudes Anatoliennes, 1993).
- 20 *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, haz.: A. Çetin ve R. Yıldız (İstanbul, Çığır Yayınları, 1976), s. 310.

KAYNAKLAR

Abdülhamid Han'ın Muhtıraları: Belgeler, der. Mehmet Hocaoglu (İstanbul, Oymak, 1975).

Engin D. Akarlı, 'The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II, 1876-1909: *Origins and Solutions*' (Unpublished Ph. D. Dissertation, Princeton University, 1976).

Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1979), s. 44-60.

Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: E.J.Brill, 1986), s. 75-85.

Engin D. Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey," *Middle East Studies*, 28 (1992), s. 443-476.

Ş. Tufan Buzpınar, 'Abdülhamid II, *Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882*' (Unpublished Ph.D. Thesis, University of Manchester, 1991).

Ş. Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1877-1882," *Die Welt Des Islams*, 36/1 (1996), s. 59-89.

Gökhan Çetinsaya, 'II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi, 1876-1878' (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988).

Gökhan Çetinsaya, 'Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908' (Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester, 1994).

Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'i Anlamak': 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış," *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* (İstanbul, Meris, 1998), 137-146.

Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London, I. B. Tauris, 1998).

Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, Ötüken, 1992).

Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford, OUP, 1995).

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 4 cilt (İstanbul, Dergah, 1982).

Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam* (Oxford: Clarendon Press, 1990).

Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York, SUNY, 1989)

İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (İstanbul, Hil, 1983).

Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım* (Ankara, Selçuk, 1986).

Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden, E. J. Brill, 1997) (*Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1924* (İstanbul, İSAM, 1997)).

Stanford J. Shaw and Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol.2: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim, der.: Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız (İstanbul, Çığır, 1976).

Sultan II. Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, (İstanbul, Dergah, 1974).

Tahsin Paşa, *Abdülhamid: Yıldız Hatıraları* (İstanbul, M.A. Halit Kitabhanesi, 1931) [*Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (İstanbul, Boğaziçi, 1990)].

Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, (İstanbul, İletişim, 1991)

F. A. K. Yasamee, "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem," *Diplomacy and Statecraft*, 4/1 (March 1993), s. 20-36.

F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul, ISIS, 1996).

F. A. K. Yasamee, "Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II, 1878-1908" *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (Ankara, TTK, 1999), s. 223-232.

OSMANLI SİYASİ TARİHİNDE MEVLEVİLER VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD İLE İLİŞKİLERİNE DAİR YENİ BELGELER

BİLGİN AYDIN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Mevlana'nın vefatından sonraki tarihlerde, bir tarikat olarak esasları Sultan Veled tarafından tespit edilmiş olan Mevlevilik, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde Anadolu'da ancak bazı beyliklerde etkili olmuşken Osmanlı Beyliği sınırlarında hiçbir varlık gösterememiştir.¹ Mevleviliğin hem meşhur müelliflerinden biri hem de XIV. yüzyılda bu tarikatın Anadolu'daki en aktif propagandacısı olan Ulu Arif Çelebi Mevleviliğin tanınmasındaki en önemli sima olmuştur. Mevlana'nın yedinci göbekten torunu Divane Mehmed Çelebi de tarikatın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı toplumunun en kültürlü ve münevver bir zümresi olarak tarihe mal olmuş olan Mevleviler, Osmanlı coğrafyasının büyük bir kesiminde kurmuş oldukları tekkelerle, edebiyat, resim ve müzik alanlarında büyük bir ekol oluşturmuşlardır. Ortaçağ İslam dünyasından beri edebiyatçı ve sanatçıları himaye eden saray muhitlerinin geleneklerini devam ettiren Osmanlı Devleti, Mevlevi kültürünün sahip olduğu özellikler dolayısıyla, Mevlevilerle belli bir tarihten sonra sürekli temas halinde bulunmuştur. Bu yakınlık pek tabii ki siyasi neticeler de doğurmuştur.

Osmanlı Mevlevi münasebetlerinin başlangıcı için XIV. yüzyılın sonlarında Serez'de inşa edilen bir zaviyenin Mevlevi kimliği üzerinde durulmuştur.² 1374-1385 tarihleri arasında Osmanlıların eline geçmiş olan Serez'de, Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa adına yaptırılan bir zaviyenin III. Selim Dönemi'nde Mevlevi tarikatı tarafından idare edilmesine istinaden, bu zaviyenin tasarruf haklarının kuruluşunda da Mevlevi tarikatına ait olabileceği ileri sürülmüştür. Osmanlı Devleti'nde dergah ve zaviyelerin çok farklı sebeplerle tarikatlar ara-

sında sürekli el değiştirdiği ve zaviyenin Mevlevilere ait olmasıyla ilgili bilginin III. Selim Dönemi'ne ait bir belgeye dayandırıldığı düşünülürse bu zaviyenin kuruluşu döneminde Mevlevi tarikatına ait olması zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir. Şu andaki bilgilerimize göre Fatih'ten önceki Osmanlı padişahlarının Mevlevilikle ilgilerinin sarahatinden bahsetmek pek mümkün görülmemektedir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından kiliseden camiye çevrilen Kalenderhane Camii'nin vakfiyelerinde, Cuma günleri namazdan sonra sema meclislerinde Mesnevi okunması ve semazenlerle birlikte sema yapacak dört mutribin bulundurulması gibi şartların mevcudiyetine bakılırsa, Fatih'in Mevlevilikle bir dereceye kadar alakadar olduğu düşünülebilir.³ Mevleviliğin İstanbul'da asıl inkişafı Galata Mevlevihanesinin kurulmasıyla başlamış (H. 897/M. 1491) ve bu tarihten itibaren Osmanlı devlet adamları Mevlevi tarikatıyla sıkı münasebetler kurmuşlardır. Bazı devlet adamları Mevlevihaneler için kendi arazilerini tahsis ederken bazıları da nakdi yardımlarda bulunmuş ve zaviyeleri tamir ettirmişlerdir.

Mevlevilik, itikat ve ictimai telakki bakımından XV ve XVI. yüzyılda ikili bir karakter göstermektedir. Mevlevilerin Şems kolu denilen kısmı halkla bağdaşmış ve Batini inançlara ve Alevi temayüllere sahip olmuş hatta Bektaşilerle adeta birleşmiş ve Hurufilerin kanaatlerini benimsemişlerdir.⁴ Mevleviliğin diğer bir kolu ise Sünni ve zahid bir zümre teşkil etmiş olup XVI. yüzyılda iktidarla yakınlaşmış ve padişahlarla beraber yüksek zümrenin ihsan ve iltifatlarıyla karşılaşmıştı. Kanuni Sultan Süleyman, Konya Mevlana Asitanesi şeyhi Lok-

man Dede'ye bir elbise ve bin akçe göndermiş, Bağdat Seferi esnasında da Asitaneyi ziyaret ederek *Kur'an-ı Kerim* ve *Mesnevi* okumuş ve huzurunda sema yaptırmıştı. Zaviyedeki fukara ve dervişlere ihsanda bulunan Kanunî, bir cami ve misafirhane de yaptırmıştır.⁵

Mevlevilik XVI ve XVII. yüzyıllarda hem Anadolu'da hem de Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu diğer sahalarda hızla yayılarak çok güçlü bir tarikat hüviyeti kazanmış ve Balkanlarda Bektaşilikle rekabet edecek hale gelmiş hatta Anadolu'nun batısında halkının tamamı Mevlevi olan köyler görülmüştür.

Osmanlı Sünni ulema geleneğinin de bazı istisnalar hariç Osmanlı tarihi boyunca tasavvufa olumlu yaklaştığı görülmektedir. Tasavvuf ehline ve özellikle Mevlana ve Muhyiddin Arabî'ye olan düşmanlığı ile tanınan Çivizade Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi bu istisnalardan birisidir ve Şeyhülislamlık görevinden alınmıştır. Osmanlı tarihinde ilk azledilen şeyhülislamın, tasavvuf aleyhtarlığı dolayısıyla azledilmiş olması, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ulema ve meşayih karşısındaki pozisyonunu göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.⁶

Mevlevilik Osmanlı siyasi hayatında pasif bir görüntü sergilemiş ve XIX. yüzyıla kadar siyasi iktidar kavgalarının tarafı olmamıştır.⁷ Bu yüzden Osmanlı sultanları ile Mevlevi şeyhleri arasındaki münasebetler genellikle olumlu bir şekilde cereyan etmiştir. Osmanlı tarihi içerisinde yasaklarıyla ve cezalandırma usullerinin şiddetiyle şöhrat bulmuş olan IV. Murat, Osmanlı-Mevlevi ilişkilerinde de istisnai bir yere sahiptir. IV. Murat Konya Asitanesi postnişini Ebubekir Çelebi'yi beğenmediği hareketleri dolayısıyla 1048/1638 yılında idam ettirmiştir.⁸ Bu idam Osmanlı-Mevlevi ilişkilerinin geneli içerisinde değerlendirildiği zaman münferid bir hadise olarak göze çarpmaktadır.

Mevleviliğin siyasi tarihinde kayda değer bir hadise de Abaza İsyanına Konya Asitanesinin verdiği destek olmuştur. II. Osman'ın Yeniçeriler tarafından öldürülmesi dolayısıyla Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa tarafından başlatılan isyan, bir Yeniçeri tenkil hareketi şeklinde devam etmiş ve bu hareket Konya'daki Mevlevilerin bir kısmı ve Çelebi tarafından desteklenmiştir. Olay, Abaza'nın mağlub olmasıyla yatışmış ve Abaza IV. Murat zamanında Bosna'ya, sonra Silistre'ye vali olmuş ve nihayet 1634'te öldürtülmüştür.⁹

III. Selim Dönemi'nde ise Mehmed Emin Çelebi'nin Konya müftüsü ile beraber Nizam-ı Cedid'e muhalefet ettiği görülmektedir. Osmanlı tarihinin ilginç simalarından biri olan Kadı Abdurrahman Paşa Konya'ya vali olarak tayin edildiği zaman (1218/1803), Konya ayanından Candaroğlu Ebubekir Ağa, Konya yeniçerileri ve Konya Mevlevi Şeyhi İsmail Çelebioğlu Mehmed Emin Çelebi, Kadı Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya girmemesi için mücadele etmişlerdir.¹⁰ Bu hadiseden sonra İstanbul'dan yazılan sert uyarı fermanlarıyla bu işte dahil olanlar ve Şeyh Mehmed Emin Çelebi sürgün edilmek istenmiştir. Hatta Şeyh Mehmed Emin Efendi'ye Konya'dan çıkarak Afyon Karahisar veya Kütahya'ya gitmesi hakkında Sadrazam tarafından mektup yazılmışsa da, Şeyh Efendi özür beyan ederek Konya'dan ayrılmamış veya müşterek hareket ettiği asiler kendisini bırakmamıştır. Çelebi Efendi asilere yardım etmiş ve daha ileri giderek asilerin reisi olan Delibaşı İsmail'e hilat giydirmiştir. Abdurrahman Paşa ile Konyalılar arasındaki bu çekişme pek çok can kaybına da sebep olmuş ve Sadrazam Yusuf Paşa Şeyhülislam ile görüşerek Çelebi Efendi'nin Kıbrıs'a sürülmesini Sultan Selim'e arz etmiştir. Sultan Selim, Çelebi Efendi'nin nefy olunmamasını ve kendisine Şeyhülislam Efendi tarafından pend ve nasihat yazılmasını emretmişti. Kadı Abdurrahman Paşa da tayin edildiği Konya'ya sekiz ay sonra girebilmiş ve Çelebi Efendi'yi affederek Konya'da oturmasına müsaade edilmesi için hükümetle temasta bulunmuştu.¹¹ Kendisi de bir Mevlevi muhibbi olan III. Selim, mülayim karakteri dolayısıyla Mevleviler aleyhine bir harekatta bulunmamış; hatta iktidarı boyunca İstanbul'daki Mevlevi şeyhlerine atıyyeler vermekle kalmayıp dergahlarının tamiri için de yardımda bulunmuştur.

Mevlevilerin siyasi arenada III. Selim ile başlayan etkinlikleri II. Mahmud Dönemi'nde daha da artmıştır. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılıp Bektaşî tarikatının yasaklanması ve Bektaşîlere ait tekkelerin yıktırılmasından sonra Mevlevilik Osmanlı Devleti'nin yeni resmi tarikatı hüviyetine bürünmüş ve II. Mahmud idari ve siyasi reformlarını yaparken en çok Mevlevi tarikatı ile temas halinde olmuştur.¹² Hatta bazı yabancı elçilik raporlarına göre 1830'ların sonlarında Sultan'ın Mevleviler kanalıyla ülkede cereyan eden hadiseler hakkında bilgi

aldığı iddia edilmiş ve Moldavyalı Prens Ghika da, Galata Mevlevihanesi şeyhinin, II. Mahmud'un reformlarına yönelik ulema muhalefetenin bertaraf edilmesinde Sultan'a herkesten daha çok yardımcı olduğunu söylemiştir.¹³

II. Mahmud Dönemi'nde Mevleviler, devlet kademelerinde ve ilmiye sınıfı içerisinde çok etkili bir mevkiye yükseldiler. Özellikle dönemin siyasi olaylarına yön veren ve II. Mahmud'un sırdaşı olarak şöhret yaptığı halde sonra Sultan'la araları açılarak idam edilen Halet Efendi, yine II. Mahmud'un gözde nedimlerinden Mevlevi Abdi Bey ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin altı azasından biri olan Ahmed Sadık Ziver Efendi meşhur Mevlevi devlet adamlarındandır. Devlet adamlarının yanı sıra ilmiye sınıfından tanınan bazı isimler ve birkaç şeyhülislamın da Mevlevi tarikatına mensup olduğu bilinmektedir.¹⁴

II. Mahmud Mevlevi şeyhleriyle yakın dostluklar tesis etmiş, Çırağan Sarayı'nın genişletilmesi esnasında yıktırılan Beşiktaş Mevlevihanesi mensuplarının geçici olarak iskan edildiği Musahib Abdi Bey yalısında Mehmed Kadri Dede'yi her hafta ziyaret ederek ayinlerini izlemiştir.¹⁵ Osman Salahaddin Dede'nin şeyhliği zamanında da Yenikapı Mevlevihanesini sıkça ziyaret eden II. Mahmud, bir gün karlı ve tipili bir havada yanında şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz de bulunduğu halde, tekeye gelmiş, kendisini kapıda karşılayan Osman Dede'ye şehzadeleri göstererek "Şeyh efendi ! Bu havada bizi, sizin gönlünüz çekti. Bunlar olsaydı gelemezlerdi." demiştir.¹⁶ Osman Salahaddin Dede ile Sultan Mahmud arasındaki bu yakın münasebetler Abdülmecid ve Abdülaziz Dönemi'nde de devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nde tarikatların merkezi otoritenin ve hatta ulema sınıfının denetimine sokan Meclis-i Meşayih'in kurulmasında da Osman Salahaddin Dede büyük bir rol oynamıştır.¹⁷ Aynı zamanda Meclis-i Meşayih'in ilk reisi olan Osman Salahaddin Dede bir Mevlevi şeyhi olmaktan öte XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı siyasetine yön veren en önemli isimlerden biri haline geldi.¹⁸ II. Abdülhamid Teşkilat-ı Esasiye'yi ilan edeceğini vaad ettiği zaman yanında bulunan iki kişiden biri Midhat Paşa diğeri ise Osman Salahaddin Dede idi. Midhat Paşa'yı Sultan'ın huzuruna Osman Salahaddin Dede götürmüştü. Sultan'ın

tahta geçirilme töreninde de hazır bulunan Salahaddin Dede, Abdülaziz'in tahttan indirilmesine dair fetvanın gecikmesi üzerine "icma-ı ümmet fetva değil midir?" diyerek biat merasimini başlatmıştı. Padişahın bu söz üzerine eğilip Osman Salahaddin Dede'nin alnını öptüğü de rivayet edilmiştir.¹⁹ Sultan ve Osman Salahaddin Dede arasındaki bu yakınlık ileriki tarihlerde tamamen kaybolacak ve yerini Sultan ve Mevleviler arasında II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam edecek olan rekabet ve husumete bırakacaktır. Sultan'ın Mevlevilere karşı tavır almasında, Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e düzenlenen suikast dolayısıyla sürgüne gönderilmesi önemli rol oynar. Henüz Midhat Paşa sürgüne gönderilmeden Sultan, Midhat Paşa'nın beğenmediği yönlerini mektupla Şeyh efendiye bildirecek ve Şeyh'in müdahalesini isteyecekti.²⁰ Midhat Paşa sürgün edildikten sonra, sarayda Mesnevi okutmaya memur olan Osman Dede, ihtiyarlığı dolayısıyla zahmete girmemesi ve dergahta oturup evrad ve ezkarıyla meşgul olması iradesiyle saraydan uzaklaştırılmıştı.²¹ Osman Salahaddin Dede, Sultan Abdülhamid'in saltanatının dördüncü yılında Meclis-i Meşayih riyaseti görevinden alındı ve yerine Celveti tarikatına mensup Hüdayi Dergahı şeyhi Ruşen Efendi getirildi.²²

II. Abdülhamid kendine has karakteri dolayısıyla bütün devlet gücünü elinde toplamış ve hakimiyeti önünde engel teşkil edecek ve saltanat hususunda kendisine rakip olacak gerek sivil ve gerekse resmi hiç bir yapılanmaya müsaade etmemiştir. Mevlevilerin II. Abdülhamid'e karşı olan derin nefretleri, III. Selim ile başlayan ve I. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden imtiyazlı durumlarının ve yönetim üzerindeki nüfuzlarının kati bir şekilde son bulmasından kaynaklanıyordu.

II. Abdülhamid Dönemi, tarikat ve devlet ilişkileri açısından, Osmanlı tarihinin genelinden bağımsız olarak incelenmesi gereken bir karekterdedir. Sultan ve tarikat şeyhleri arasındaki ilişki bu dönemde manevi olmaktan ziyade siyasidir. Tarikat şeyhleri, Sultanın Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki siyasi maksatlarına hizmet ettiği müddetçe ön plana çıkıp iltifat görmüş, aksi durumlarda ise sıkı bir denetim ve kontrol altında bulundurulmuşlardır. Sultan Abdülhamid'in Suriyeli şeyh Ebu'l-Hüda (Rıfai) ve Mağribli şeyh Zafir (Medeni-Şazeli) ile olan yakın ilişkileri incelendiğinde bu ilişkilerin mahiyetinin

daha çok siyasi olduğu görülecektir. Aynı zamanda Sultan'ın çevresindeki bu şeyhlerin Arap asıllı olmaları ve İstanbul dahilinde Mevlevilerin yanısıra bazı Nakşi şeyhlerinin II. Abdülhamid'e muhalif tutumları Sultan-tarikat ilişkilerinin mahiyetini kavramamıza yardımcı olmaktadır.²³

II. Abdülhamid muhalifi şeyhlerin II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında basında çıkan yazıları ve bazılarının yazmış olduğu hatıratlar, II. Abdülhamid Dönemi'ne bakışlarını yansıtmaları açısından önemlidir. Fakat bunlardan bazıları şahsi görüşleri yansıtmak için, tarikat genellemesi yaparken dikkatli davranmak gerekmektedir. Nakşibendi tarikatı mensubu olup II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kastamonu mebusluğu yapmış olan Ahmet Mahir Efendi, Sultan II. Abdülhamid yönetiminde Nakşibendiyenin Halidiye koluna mensup kişilerin, Sultan'a karşı isyan hareketi hazırlığında oldukları iddiasıyla jurnallendiklerini ve tedkikat geçirdiklerini söylemektedir.²⁴ Bu tedkikatlar sonucunda Kelami Dergahı'nın tanınmış şeyhlerinden Erbilli Esad Efendi Irak'a sürülmüş ve ancak Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönebilmiştir. Yine Nakşi şeyhlerinden Feyzullah Efendizade Mehmet Ali Efendi Yemen'e sürülmüştür. Sürgüne gönderilen bir diğer isim ise Hüsrev Paşa Dergahı şeyhi Seyfulah Efendidir.²⁵ Tarikatlar üzerindeki bu baskı, II. Abdülhamid Dönemi muhalefet hareketlerine ulema ve siyasi teşekküllerin yanısıra şeyhleri de dahil etmiştir. İttihat ve Terakki'nin ulemanın yanısıra şeyhlerle de yaklaşması büyük oranda dönemin siyasi baskıları neticesinde gerçekleşmiştir. Bektaşilik, Melamilik ve Mevlevilik, İttihat ve Terakki'ye yakınlık bakımından ilk sıralarda yer alan tarikatlar olmuştur. Bu tarikat çevreleri, İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamid idaresine karşı yürüttüğü muhalefet hareketine maddi ve manevi destekte bulunmuşlar hatta bazıları, tekkelerini İttihat ve Terakki'nin siyasi merkezleri olarak örgütlemişlerdir. Özellikle Yenikapı Mevlevihanesi, Paris'teki Jön Türklerle yakın ilişki kurmuş ve Şeyh Mahmud Celaleddin Dede Avrupa'da yayınlanan Jön Türk gazetelerinin dergahta okunmasına imkan sağlamıştır.²⁶ Veled Çelebi de Hatıralarım isimli eserinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki bir kaç şubesinden birinin de kendi şubeleri olduğunu ve Beyazıt'ta Zabtiye Nazırı Ziya Paşa'nın konağının karşı-

sında Mevlevi Ali Paşazade Derviş Kemaleddin Bey'in evinde toplandıklarını ve Paris'ten gelen gazeteleri Şeyh Nail Efendi'nin Dergah'ta muhafaza ederek dağıtımını yaptığını söylemektedir.²⁷ Bedevi Tekkesi şeyhi Mustafa Naili Efendi de siyasi muhaliflerdendir ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilip yerine Sultan Reşat'ın çıkartılması amacıyla düzenlenmek istenen bir komploya Mehmed Celaleddin Efendi'nin de katılımını sağlamaya çalışmıştır.²⁸

İstanbul Mevlevi dergahlarının yanısıra Konya Asitanesi de Sultan Abdülhamid tarafından yakın takibe alınmıştır. Veliaht Reşat Efendi'nin Mevlevi olması Sultan II. Abdülhamid'i Konya destekli bir saltanat darbesine karşı hassas hale getirmiş ve Konya Mevlana Asitanesi tam bir tarassut altında tutulmuştur. Öyle ki Konya valilerinden bazıları tarassut işini bizzat vazife edinmiş ve dergah hakkında saraya sürekli jurnaller vermişlerdir.²⁹ Konya'da oturan ve Mevlevi sülâsine mensub olan fertlerin, Veliaht Reşat Efendi ile temasa geçmemeleri için İstanbul'a girişlerinin de II. Abdülhamid'in emriyle yasaklandığı söylenmektedir.³⁰ Mevlevi tekkelerinde yaşanan bazı usulsüzlükler de, Sultan'a Çelebi Efendi ile bütün imparatorlukta Mevleviler üzerinde sıkı bir kontrol oluşturma imkanı vermişti. Halep Mevlevi Tekkesi'ndeki yolsuzluk şikayetleriyle başlayan hadiseler zinciri Selanik'e uzanmış ve İzmir Mevlevihanesi şeyhi'nin faaliyetleriyle açıkca siyasi bir mahiyet kazanarak devam edip gitmiştir. Gerginliğin başlangıcı olan ilk hadise 1309 senesinin Rebiu'l-ahir ayında ortaya çıkmıştır. Halep Mevlevi Tekkesi postnişini Vacid Efendi'nin tarikat adabına muhalif hareketlerinin "derece-i nihayeye vardığı" ve hankahın gelirlerini heba ettiği hakkında Halep müderris ve imamlarının göndermiş olduğu mahzar, Sultan II. Abdülhamid tarafından incelenmiş ve bu gibi hallerin padişah nezdinde "mucib-i teessüf" olduğu irade-i seniyye ile Meşihat'a tebliğ edilmiştir. Meşihat'tan Konya Asitanesi postnişini Çelebi Efendi'ye yapılan işar üzerine Çelebi Efendi Vacid Dede'yi azlederek yerine "evsaf-ı matlubeyi haiz" olan Amil Çelebi'yi tayin etmiştir.³¹ Fakat olay bununla bitmemiş, Vacid Dede'nin, kaybettiği Meşihat'ı tekrar elde etmek için Konya üzerinden İstanbul'a geldiği haber alınmış, Halep vali ve naibi ise İstanbul'a gönderdikleri telgraflarda Vacid

Dede'nin Halep'e geri dönmesinin mahzurlu olacağını bildirmişlerdir. Sultan, olayın tekrar tahkik edilmesini ve Şeyhülislamlık makamının Vacid Dede hakkındaki fikir ve mütaalarının tarafına bildirilmesini istemiştir.³² Bu arada Meşihat makamı tarafından Çelebi Efendi'nin görüşü alınmak üzere Konya'ya yeni bir yazı gönderilmiş, gelen cevap ise Çelebi Efendi'nin Vacid Dede hakkındaki görüşünün değiştiğini hissettiren bir şekilde olmuştur.³³ Çelebi Efendi gönderdiği cevapta Vacid Dede'nin memuriyete iadesini işaret etmiştir. Meşihat makamı ise Meclis-i Meşayih'in de görüşünü alarak ve Halep'ten gelen yazılar istikametinde bunun mahzurlu olacağını ve Vacid Dede'nin farklı bir hizmetde istihdamının gerektiğini belirtmiştir. Hadisenin nasıl sonuçlandığına dair belgelerde herhangi bir kayıt yoktur.

Çelebi Efendi'den gelen 14 Eylül 1314 tarihli bir tahrîrâtta Selanik Mevlevihanesi postnişinliğinden azledilen Eşref Efendi'nin hüsnü halinin, yapılan tahkikattan anlaşılması üzerine görevinde ibkası hakkında irade çıktığı ve yolsuzluklar hakkında da soruşturmaların mahalli mahkemede devam ettiği belirtilmiş fakat yolsuzluk hadisesi dolayısıyla "maddî ve ma'nevî teveccül edecek mesûliyetin te'sîrâtına hedef olmamak üzere" Eşref Efendi'nin azliyle yerine biraderi Hakkı Dede'nin nasb olduğu bildirilmiştir. Çelebi Efendi azil hakkındaki yetkisinin "eben an ced ihsân buyurulan müsâ'adât-ı celîle-i hazret-i kîttî-sirânîden" bulunduğunu ve Selanik'teki yolsuzlukların tespit edilmiş olması dolayısıyla azlin gerekli olduğu tebliğ edilmiş ve bu azil yerine getirilmediği takdirde görevden el çekip ihsan olunacak maaşla Aydın'da ikametine müsaade edilmesini istemiştir.³⁴

Sultan II. Abdülhamid İzmir Mevlevihanesi'ni de takip altına aldırılmıştı. Mevlevihane şeyhi Nuri Dede ile Tokadizade Şekip Efendi İzmir'de yayınlanan Hizmet gazetesinde hürriyet taraftarı yazılar yazmaları dolayısıyla Bitlis'e sürülmüş ve haklarında iki ayda bir jurnal gönderilmesi istenmişti.³⁵

Bütün bu hadiseler Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar devam etmiş ve II. Meşrutiyet'in ilan şüphesiz en başta Mevlevileri rahatlatmıştır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra V. Mehmed'e Abdülhalim Çelebi kılıç kuşatmış ve Mevlevilik kılıç kuşatma hususunda ilk ve son muvaffakiyetini temin et-

miştir.³⁶ Abdülhalim Çelebi Hareket Ordusu kumandasıyla ayan ve mebusan reislerine de Mevlevilerin hissiyatını dile getiren şu dikkate değer telgrafi çekmişti:

"Kuvvet ve adaletiniz bütün cihan-ı medeniyeti düçar-ı hayret eyledi. Bütün millet sizden memnun ve cümlenize minnettardır. Abdülhamid, kendi hain çetelelerinin muavenetiyle dini alet etti. İade-i istibdat için şeriat hilafında bulundu ve hanis oldu. Binaenaleyh kendisine tevdi edilmiş olan Peygamber-i zıyanımızın seyfini taşımaya layık değildir. Her halde bu seyf-i madeletin andan nez edilip layık ellere tevdi edilmesini teklif ederiz. Cümlemiz sizin ile beraberiz."³⁷

İttihat ve Terakki her ne kadar Mevleviler tarafından desteklenmişse de, İttihatçıların Mevleviler üzerindeki siyasi emelleri, Konya Asitanesi için büyük bir rahatsızlık doğurmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Abdülhalim ve Veled Çelebiler arasında İttihat ve Terakki'nin de müdahalede bulunduğu postnişinlik anlaşmazlıkları çıkmış ve anlaşmazlığın boyutları, tarikat mensuplarını ikiye bölecek bir münafereye kadar varmış ve Veled Çelebi Abdülhalim Çelebi tarafından vakıf gelirlerini gasp etmekle suçlanarak gerekirse resmen dava açılacağı, 27 Haziran 1335 tarihli bir arizada belirtilmişti.³⁸ Son kılıç kuşanan padişah Vahdettin, Abdülhalim Çelebi'ye gücünmüş bulunduğundan, o sırada İstanbul'a gelmiş bulunan Şeyh Sünusi, Sultan'a kılıcını kuşatmıştır. Mevleviliğin II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet dönemine kadar siyasi ve idari anlamda kılıç kuşatma töreninin dışında belirleyici bir rolü olmamıştır. Yalnız son olarak, I. Dünya Savaşı dolayısıyla Veled Çelebi ile Şeyh Abdülba-ki Efendi'nin komutasında teşkil edilmiş olan Mevlevi Alayı'nın tarihteki rolüne işaret etmek yerinde olacaktır.

BELGELER

NO:1

Halep Mevlevî Tekiyyesi postnişini olan Vacid Efendi'nin muğâyir-i âdâb-ı tarikat ahvâli derece-i nihâyeye vardığından ve hankâhın vâridâtını dahi hebâ eylemekte olduğundan bahisle mûmâileyhin tebdîli hakkında Halep'ten müdderîsin ve e'imme ve sâ'ire imzâlarıyla vârid olup lede'l-arz manzûr-ı âlî buyurulan mahzarın bâ-irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî leffen irsâl buyurulduğu ve bu gibi haller nezd-i âlîde mûcib-i te'essûf olmakta idiği ifâdesini hâvî makâm-ı âcizîye meb'us 12 Ramazan 1308 tarihli tezkire-i husûsiyye-i dâverîleri üzerine reşâdetli Çelebi Efendi hazretlerine sebk iden işâra cevaben bu kere müşârunileyh tarafından vürûd iden tahrîrâtta mumâileyh Vacid Dede azl olunarak yerine Çelebiyandan ve evsâf-ı matlûbeyi hâ'iz zevattan

Amil Çelebi Efendi'nin ta'yin ve i'zam kılındığı bildirilmiş olmakla arz-ı ma'lûmâta ibtidâr olundu efendim. 14 Rebîu'l-âhîr 1309/4 Teşrîn-i Sâni 1307.

(Meşihat Arşivi=MA, Arz ve İradelere Mahsus Kayıt Defteri, No 3, s. 7)

NO:2

Halep Mevlevîhanesi postnişini olduğu halde şikâyet-i vâkı'a üzerine cihet-i meşihat uhdesinden nez' edilmiş olan Vacid Dede'nin tekrar tahsîl-i meşihat için Konya'dan Dersaadet'e geldiği istihbar olundu ve mûmâileyhin mesâvi-i ahvâli cihetiyle Haleb'e avdeti mahzurdan sâlim olmayacağı ifâdesini hâvî Halep vâlisi ve nâibi tarafından vârid olan telgrafnâme lede'l-arz manzûr-i âli-i hazret-i pâdişâhî olmuş ve bu bâbda icrâ-i tahkîkât ile mûmâileyh Vacid Dede hakkındaki fikir ve mütâla'a-i aliyye-i meşihat-penâhîlerinin arz-ı atabe-i ulyâ kılınması muktezâ-yı emr u fermân-ı hümayûn-ı mülûkânenen olarak zikr olunan telgrafnâme leffen irsâl kılınmış olmakla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

29 Receb 1306/16 Şubat 1307. (MA, Arz ve İradelere Mahsus Kayıt Defteri, No 3, s. 16)

NO:3

Halep Mevlevîhanesi şeyhi iken şikâyet-i vâkı'a üzerine cihet-i meşihat uhdesinden nez' edilmiş ve tekrar tahsîl-i meşihat için Konya'dan Dersaadet'e gelmiş olan Vacid Dede'nin Halep'e avdeti mahzurdan sâlim olmayacağına dâir Halep valisi ile nâibi tarafından mukad-demce savb-ı vâlâ-yı meşihatpenâhîlerine dahi müştereken bir telgraf-nâme keşide edilmiş olması üzerine sebk eden isti'lâma cevâben Çelebi Efendi hazretleri tarafından gelen tahrîrâtta mûmâileyhin i'âde-i me'mûriyeti iş'âr olunuyor ise de Halep'e iâdesi kat'iyyen uyamayacağı iş'ârât-ı mahalliyeden anlaşılmamasına nazaran mûmâileyh Vacid Dede diğ-er hizmetle kayırlamak üzere mezkûr Mevlevîhane meşihatinde bulunan Amil Çelebi'nin ibkâsı muvâfık-ı hâl ve maslahat olacağıının müşârunileyh Çelebi Efendi'ye izbârı Meclis-i Meşâyih'ten ifade olunmuş ve fi'l-hakîka şikâyât-ı vâkı'aya mebnî azl edilmiş olan Vacid Dede'nin i'âde-i me'mûriyeti münâsib olamayacağı vârid-i hatır olmuş olduğu beyânıyla ol-bâbda isti'zân-ı irâde-i seniyye-i mülûkâneyi hâvî resîde-i dest-i tekrîm olan 19 Şaban 1309 tarihli tezkire-i cevâbiyye-i meşihat-penâhîleri lede't-takdim meşmûl nigâh-ı âlf olarak sûret-i ma'rûzada nezd-i şevket-vefd-i hazret-i hilâfetpenâhîde tasvîb buyurulmuş olmakla ol-bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 24 Şaban 1309/11 Mart 1308

Ber-mûceb-i emr u fermân-ı hümayûn Çelebi Efendi hazretleri-ne tebliğ-i keyfiyete dâ'ir tahrîrât-ı aliyye yazılmıştır. (MA, Arz ve İradelere Mahsus Kayıt Defteri, No 3, s. 17)

NO:4

Reşâdetlü Çelebi Efendi hazretlerinden mevrûd tahrîrât sûreti-dir.

Selânik Mevlevîhanesi postnişinliğinden azl edilmiş olan Eşref Efendi'nin hüsn-i hâli icrâ buyurulan tahkîkât-ı mahsûsa neticesinde tebeyyün eylediğinden nâşî meşihat-ı mezkûrede ibkâsı şeref-sânih olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâ-yı münîfinden bulunduğu cihetle infâz-ı hük-m-i celîline müşâra'at olunması ve akâ-

rât-ı vakfiye hakkındaki sû-i isti'mâlât dahî mahallince ma'rifer-i şer'le rü'yet olunacak husûsâtıran bulunduğundan bu bâbda dahî usûl-ı vechle mu'âmele icrâsı resîde-i dest-i ta'zim ve ibcâl olan 1 Ağustos 1314 tarihli ve yüz elli iki numarolu emrînâme-i cenâb-ı fetvâ-penâhîlerinde iş'âr buyurulmuştur. Efendi-i mûmâileyhin hâsîlât-ı vakfı meşrûr-ı le-hine sarf etmeyerek menâfi-i zâtîyesine tahsîs eylediği ve dergâh-ı şerîf ile sıfat-ı meşihata âid mu'âmelârdâ ise rızâ-yı âliye muhâlif envâ-ı mu'âmelâtâ cüreti muhalif bi't-tahkik tebeyyün ettiği gibi evrâk-ı tahkikiye meyânında mûmâileyhin imzâ ve mührü tahtında bulunan varaka-i mahsûsa ile mütehakkak bulunduğu cihetle bu bâbda maddî ve ma'nevî teveccüh edecek mes'ûliyetin te'sîrâtına hedef olmamak üzere mûmâileyhin azliyle yerine birâderi Hakkı Dede dâ'ileri nasb olunmuş ve müstağni-i arz ve tekrar olduğu üzere ale'l-umûm Mevlevî dergahlarına âid mu'âmelâtın hüsn-i cereyânıyla hilâf-ı rızâ-yı âlf ahvâl-i nâ-be-cânın vukû'una meydan verilmemesi ve vezâif-i müteharitime-i meşrû'alarını sû-i isti'mâl ile hukûk-ı vakfa îrâs-ı hasar edenlerin azl ve tebdîl edilmesi eben an ced ihsân buyurulan müsâ'adât-ı celîle-i hazret-i kîrîsîrânîden bulunmuş olduğundan şu sûretle mevdû-ı uhde-i dâ'iyyâ-nem olan salâhiyeti mebnî mûmâileyhin tebdîline mecbûriyet-i kat'iyye hasıl olmuş idi. Mûmâileyhin seyyî'ât-ı ahvâli me'mûr-ı mahsûs ma'rifetiyle icrâ etdirilen tahkîkât-ı müşîkâfâne ve eşrâf-ı mahalliyenin iş'ârât-ı muhikkâneleri delâletiyle vâsıl-ı mer-tebe-i vuzûh olup şu hâle karşı ibkâ-yı me'mûriyeti devâm-ı seyyî'âtına müsâ'ade etmek gibi em-sâlîne sû-i te'sîr hâsıl edecek hâlâtıran bulunduğundan nezd-i me'âli-vefd-i diyânet-perverî ve hilâfet-penâhîde karîn-i savab olamayacağı bi-şek ve irtiyâb olduğundan ve hakîkat-ı hâl ind-i âli-i meşihat-penâhî-lerinde dahî ma'lûm olmak üzere bu bâbdaki evrâk-ı tahkikiye aynen ve leffen takdîm-i huzûr-ı sâmi-i sumûhîleri kılındığından vefî-ni'met-i bi-minnet ve şehriyâr-ı me'âli- menkabet efendimiz hazretlerini dün-yevî ve uhrevî mazhar-ı ecr-i cezîl etmek niyet-i hâlisânesiyle tekrâr-ı arz ve isti'zân-ı keyfiyete müsâra'at kılındı. Şu sûretle vukû' bulan ic-ra'ât-ı dâ'iyyânem mahzâ mes'ûliyet-i ma'neviyeden istihlâs kasdına mübrenî olduğundan şâyed mûmâileyhin ibkâ-yı me'mûriyeti lâbûd görüldüğü halde bakiyye-i ömrümü du'â-yı temâdi-i ömr ü iclâl-i ce-nâb-ı hilâfet-penâhîye vakf ve hasr etmek üzere münâsib miktar maaş ihsânıyla Aydın vilâyet-i celîlesi dâhilinde bir kazâda ikâmetime müsâ'ade-i celîle-i hüsvânenin istihsâli husûsuna delâlet buyurmaları bâ-bında ve her halde emr u fermân hazret-i menlehu'l-emrindir. (14 Ey-lül 1314) 111 adedli tezkire-i husûsiyye leffen takdim kılınmıştır.

NO:5

Selânik Mevlevîhanesi postnişini olup Çelebi Efendi hazretleri tarafından azl edilmiş olan Eşref Efendi'nin hizmet-i meşihatı ibkâsı ahîran emr u fermân buyurulduğu müsteşar-ı senâverî efendi hazretle-ri vesâatıyla teblig buyurulması üzerine iş bu irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî hük-m-i celîlinin dahî sîrât-ı infâzı müşârunileyh Çelebi Efendi'ye tavsiye ve izbâr olunmuş idi. Mûmâileyh Eşref Efendi'nin Selânik Mevlevîhanesine merbûtt evkâf-ı şerife vâridâtını sû-i isti'mâl ile i'tâ-yı muhâsebeden imtinâ eylediği tahkîkât ve kendi iş'ârâtıyla te-beyyün etmesi üzerine indallâh mes'ûliyyetten tevakkî maksadıyla hiz-met-i mezkûreden azl ile yerine birâderi Hakkı Dede ta'yin edilmiş ve Mevlevîhaneler postnişinlerinin azl ve nasbı ecdâd-ı izâm-ı gufran itti-sâm-ı cenâb-ı pâdişâhî cevâhib-i me'âli-menâkıbından ferâmin-i âliye ile Çelebilik makâmına ihsân buyurulan salâhiyet cümlesinden bulun-

muş olduğundan şâyed mûmâileyh Eşref Efendi'nin mezkûr Mevlevîhane postnişinliğinde ibkâsı labûd ise bakiyye-i ömrünü du'â-yı temâdi-yi ömr ü ikbal-i hazret-i hilâfet-penâhîye hasretmek üzere münâsib miktar maaş ihlâsıyla kendisinin Aydın vilayeti dâhilinde bir kazâda ikâmetine müsâ'ade buyurulması istid'âsını mutazammın Çelebi-i müşârunileyhden vârid olan tahrîrât-ı cevâbiye meşmûl nigâh-ı âlî buyurulmak üzere melfûflarıyla ma'an arz ve takdîm kılınmakla bu bâbda emr u fermân-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfet-penâhî her ne vechle pirâyebahş-ı sahîfe-i sudûr olur ise infaz-ı hükm-i menkabeti mütehattim-i zimmet-i ubûdiyetidir efendim. 15 Cumâdi'l-ûlâ 1316.

19 Eylül 1314.

NO: 6

Selanik Mevlevîhanesi postnişini olup Çelebi Efendi hazretleri tarafından bu kere azl edilmiş olan Eşref Efendi'nin mezkûr postnişinlikte ibkâsı husûsunun Çelebi-i müşârunileyhe izbârı emr u fermân buyurulduğu Cuma günü ser-kurenâ-yı hazret-i şehriyârî beyefendi hazretleri tebliğ etmesiyle ber mantûk-ı irâde-i seniyye o gün Çelebi-i müşârunileyhe telgraf keşide olunmuş idi. Mûmâileyh Eşref Efendi'nin mezkûr postnişinlikten azli esbâbının beyânıyla ol bâbda şeref sunûh ve sudûr buyurulacak emr u fermân-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîye muntazır olduğuna dâir müşârunileyhten vârid olan telgrafnâme meşmûl-ı nigâh-ı hakayık iktinâh-ı âlî buyurulmak üzere leffen takdîm kılındı efendim.

NO: 7

Reşâdetlü Çelebi efendi hazretlerinden vürûd eden 27 Cumâdi'l-âhîr 1316 ve 29 Teşrîn-i Evvel 1314 tarihli tahrîrâtın sûretidir:

Selanik Mevlevîhanesi şeyhi Eşref Dede Efendi'nin zuhûr eden isâ'et ve kabahatinden dolayı tarîkaten te'dîbi lâzım gelerek meşîhat-i mezkûreden azl edilmişse de pâdişâh-ı deryâ-nevâl ve râcidâr-ı kuds-hisâl efendimiz hazretlerinin bütün cihân ve kâ'inâta âmm ve şâmil olan

kemâl-i merhamet ve eltrâf-i seniyye-i zillulâhîleri cümlesinden olarak taraf-ı zî-şeref-i hürevânelerinden mûmâileyhin kusûr ve kabahatinin afv ve musâmahâ buyurulduğu taraf-ı dervişâneme tebliğ ve beyân buyurulması üzerine meşîhat-ı mezkûrede ibkâ edilmek tarîkaten lâzım gelen mu'âmelesi icrâ kılınmış ve ancak azlinde olan hikmet-i hukûk-ı vakfullâhî himaye ve ziyâ ve isrâfdan vikâye maksadına mübtenî bulunduğ ecilden bu maksadın dahî husûlû emrinde mahallince bir komisyon teşkîliyle ber-muktezâ-yı şer'î-i şerîf ve nizâm-ı münîf hüsn-i tesviyesi husûsunun lâzım gelenlere emr u fermân buyurulması istid'âsına cesâret kılınmış olduğunun arz ve beyânıyla âcizleri için dü cihânda sebeb-i fevz ü felâh ve mücib-i feyz u salâh olan hüsn-i nazar-ı kimya eser-i pâdişâhî ve ni'am-ı teveccühât-ı me'âli-gâyât-ı şehinşâhînin hakk-ı ubeydânemde bast-u ibzâl buyurulması husûsuna delâlet ve vesâtat-ı aliyye-i meşîhat-penâhîlerinin bî-dirîğ buyurulması istihâmı ve şer'an ve tarîkaten me'mûr ve mecbûr bulunduğu du'â-yı vâcibü'l-edâ-yı hazret-i hilâfet-penâhiye terdîfen tezâyüd-i ömr ü ikbal-i devletleri ve tevâfûr-i şân u şeref-i hazret-i fetvâ-penâhîleri gülbankı huzûr-ı feyz-nuşûr-ı hazret-i pîr-ı rûşen zamîrde edâ ve ifâ kılınmakta olduğunun inbâ ve i'lâmı ma'rızında arıza-i fakîrânemin takdîmine ictisâr kılındı. Ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehu'l-emrindir.

NO: 8

İzmir Mevlevîhanesi meşîhatinde bulunan Nurettin Dede'nin bu kere Bitlis'te ikâmete me'mûr buyurulmasından nâşî müberrât-ı seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhîden olan Mevlevîhâne-i mezkûrun idâme-i hüsn-i idâresiyle daavât-ı mefrûza-i cenâb-ı zillulâhînin tekrârı için meşîhati vekâletinin mûmâileyhin on sekiz yaşında bulunan oğluna ihâllesi usûl-ı mer'iyyeye muvâfık olacağından bi'l-bahis ba'zı ifâdeyi hâvî Çelebi Efendi hazretlerinden alınan tahrîrât leffen savb-ı arûfîleri kılınmakla hâk-i pay-ı âliye arz ve takdîmiyle ol bâbda isâbet-efzâ-yı sunûh ve sudûr olacak emr u fermân-ı hümayûnun sî-yi senâverîye tebliği mütemennâdır efendim. 27 Cumâdi'l-ûlâ 1317 ve 21 Eylül 1315.*

* Bu makalenin hazırlanmasındaki katkılarından dolayı Arş. Gör. Rifat Günelan'a teşekkür ederim.

1 Mevlevîliği Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hadisesiyle irtibatlandırma gayretleri, Osmanlı Devleti'nde bazı tarikatlar arasında yaşanan bir meşruiyet kavgasının neticesi olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Mevlevî-Bektaşî rekabetinin tarihi referanslarından birisi, Osmanlı sultanlarına kılıç kuşatma merasimleridir. Osmanlı saltanatına nüfuz etme ve bu nüfuz için meşruiyet sağlama aracı olarak, Osman Gazi'nin kılıcını Mevlevîlere göre Mevlana Celaleddin Rumi, Bektaşîlere göre ise Hacı Bektaş Veli kuşatmıştır. Halbuki XIV ve XVI. yüzyıl kaynaklarının hiç birisinde kılıç kuşatmaya dair bilgi olmadığı gibi yaşadıkları dönem itibarıyla bu kişilerin bir arada düşünülmesi de imkansızdır. (Cemal Kafadar, "Eyüp'te Kılıç Kuşatma Törenleri", *Eyüp: Dîn Bugün*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 59). Kılıç kuşatma merasimlerine ilk olarak XIX. yüzyılın başında Haslûck dikkat çekmiş (*Bektaşîlik Tadakkimleri*, Ter: Ragıp Hulusî, Devlet Matbaası, İstanbul 1928), ve konu üzerinde Abdülhakî Gölpinarlı da durarak Haslûck'un kaynaklarını ve verdiği bilgileri tenkit etmiştir. (*Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1953, s. 274-278). Gölpinarlı özellikle II. Mahmud ve Abdülmecid'e Mevlevî şeyhlerinin kılıç kuşatmasına dair verilen bilgilerin yanlış olduğunu söylüyor. Kılıç kuşatma merasimleriyle ilgili son bir değerlendirme de Cemal Kafadar tarafından yukarıda künyesi verilen makalede yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Mevlana'nın rolüne ait bir iddia da Ca-

mi'î'd-îvel yazarı Münecçimbaşı Ahmed Dede'ye aittir. Dede lakabının da işaret ettiği üzere Münecçimbaşı, Mevlevî tarikatına mensuptu ve yazmış olduğu tarihle şöhrat kazanmıştı. Münecçimbaşı, Mevlevî tarikatının Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi nüfuzuna meşru bir temel sağlamak için, Osmanlı Devleti'nin Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin manevi himayesinde kurulduğuna dair tarihi gerçeklikle ilgisi olmayan bir rivayeti nakletmekten geri kalmamıştır. Muhtemelen *Menakibü'l-arifin*'de geçen bir hadiseden uyarlanan bu hikaye *Camîl'd-îvel* de şöyle nakledilmektedir: "Mevlana Celaleddin-i Rumi Hazretleriyle -kuddise sırrıhu- ilgili bazı menkıbelerde hikaye olunduğuna göre, Ertuğrul Gazi, Konya'ya her gelişinde kendilerini ziyaret ederlerdi. Bir keresinde, henüz küçük bir çocuk olan Osman Gazi'yi de beraberlerinde Şeyh'e getirip, hayır dualarını rica eylediler. O sırada Selçuklu hükümdarı bulunan kimsenin Kalenderî olan bir şahsa bağlandığını işiten Hazreti Mevlana "hoş şimdi hükümdar kendine bir baba bulduysa biz de kendimize bir oğul bulduk" diyerek Osman Gazi'nin elinden tutup hayır dua eylediler onu ulu ve devamlı olacak bir devletle müjdediler. Madem ki "bunun oğulları ve torunları benim neslime inanır ve bağlanırlar devletleri dâim olsun" diye dua buyurdular." (Münecçimbaşı Ahmed Dede, *Münecçimbaşı Tarihi*, trc.: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, c. I, s. 46.) *Menakibü'l-arifin*'deki metin bu tercümenin "Notlar" kısmında verilmiştir.

2 Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", *Belleten*, LV/213 (Ağustos 1991), s. 352.

- 3 Gölpinarlı, a.g.e., s. 353-4; Göyünç, a.g.m., s. 353-354.
- 4 Galata Mevlevihanesinin ilk şeyhi Semai Mehmed Dede, Hurufi-Kalenderi bir meşrebe sahip olup Mevlana Asistanesi postnişini Ulu Arif Çelebi gibi garap ve esrar içmekte, Anadolu'daki heterodoks hareketlerle yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır. (Ekrem İşin "İstanbul'un mistik tarihinde Mevlevihaneler", *İstanbul IV*, (1993) s. 121).
- 5 Göyünç, a.g.m., s. 354.
- 6 Aslında Osmanlılarda medrese geleneği daha kuruluş döneminde tasavvuf düşüncesinin tesiri altında teşekkül etmişti. Orhan Bey tarafından İznik'te 1321 yılında kurulan ilk Osmanlı medresesine, vahdet-i vücud nazariyesini benimsemiş ve Ekberîye tarikatı mensubu olan Davud-ı Kayserî müderris olarak tayin edilmişti.
- 7 Acaba tarikatlar Osmanlı Devleti'nin yönetimine doğrudan veya dolaylı bir şekilde talip olma gibi bir fikir taşıyorlar mıydı? Özellikle İmparatorluğun her bölgesinde tekkel vasıtasıyla çok disiplinli ve hiyerarşik olarak örgütlenmiş bulunan büyük tarikatlar, idari mekanizmayı ele geçirebilecek bir potansiyeli kendilerinde görebiliyorlar mıydı? Bu sorulara cevap ararken, Anadolu Selçukluları döneminde yaşamış heterodoks Babai İsyânının, Osmanlı döneminde tekrarlanma girişimlerini hatırlatmakta fayda vardır. Ayrıca Şeyh Bedreddin isyanı ile Hamzavilerin isyan hazırlıklarında olduğunu ortaya koyan belgelerin bulunması, tarikatların toplumsal bir muhalefeti örgütleyebilecek kudrette olduklarını göstermektedir. Bektaşî ve Mevlevîlerin de özellikle XIX. yüzyılın farklı dönemlerinde Osmanlı iktidarı için bir tehdit unsuru olarak algılandıkları görülmektedir. Bektaşîlerin Balkanlar ve özellikle Arnavutluk'ta bir Bektaşî idaresi kurma düşünceleri olduğu iddia edilmiştir. Mevlevîler için de bu tür bir iddia varid olup bazı Mevlevî adet ve geleneklerinin Osmanlı saltanat geleneklerine benzetilmesi (mesela; Mevlana Dergahı postnişinliğine aday olan Çelebilerin en son bir şehzade sancağı olan Manisa'da Mevlevihane yöneticiliğinde bulunmaları, elkablarının *reşadetlî* olması, kılıç kuşatma gelenekleri, Çelebi efendilere halk dilinde "Molla Hünkaroğlu" denilmesi, Mevlana sülalesinin Selçuk saltanatının varisleri olduklarına dair rivayetlerin yayılması, Konya şeyhlerinin saltanat adetlerini taklit eder bir vaziyet almaları vs.) Mevlevîlerin iktidar düşüncesine sahip olduklarına delil olarak ileri sürülmüştür.
- 8 Mustafa Kara, *Tekkel ve Vaziyeler*, İstanbul 1977, s. 301.
- 9 Gölpinarlı, a.g.e., s. 271.
- 10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedit ricalinden Kadî Abdurrahman Paşa", *Belleten*, XXXV/138 (Nisan 1971, s. 254).
- 11 Uzunçarşılı, a.g.m., s. 260.
- 12 Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına kadar, Bektaşî tarikatını temsil eden Yeniçerilerin doksan dokuzuncu odasında oturan bir şeyh resmi bir miralay rütbesine sahipken II. Mahmud, yeni teşkil edilen orduda Mevlevî tarikatını temsil eden şeyhe müşir (mareşal) rütbesi vermişti. Hasluck a.g.e., s.133.
- 13 Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılalaşma ve Osmanlı Uleması", *İslam Dünyası ve Batılalaşma* (çev.: Erbay Aydın), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1995, s. 21. II. Mahmud'un reformlarında diğer tarikat şeyhlerinin de rol aldığı görülmektedir. Hatta Sultan'ın portresi devlet dairelerine asılırken Hüdayî Dergahı şeyhi dua etmiş, Sünnüliye tarikatından Şeyh Yunus Efendi "Faciha" demiş, Babalî'deki tören ise Sadiye Tekkesi şeyhi Süleyman Sıdkı Efendi'nin duasıyla tamamlanmıştır. (Mustafa Kara, "Mezhepler ve Tarikatlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. IV. s. 983.
- 14 XVIII ve XIX. yüzyılda çoğu yüksek dereceli ulema güçlü sufi eğilimlere sahipti. Bektaşîliğin kaldırılması için çalışan Şeyhülislam Muhammed Tahîr Efendi Altımermer civarındaki Kadiriye Tekkesini inşa ettirmişti. Meclis-i Meşayih'in kurulmasında önemli bir yere sahip olan Şeyhülislam Refik Efendi, Nakşibendi Tarikatı'na mensuptu. 1876 tarihli talebe-i ulum ayaklanması sebebiyle Medine'ye sürgün edilen Hasan Fehmi Efendi ile Abdurrahman Nesib Efendi'nin tasavvufu ilgisi bilinmektedir. Mevlevî Nazîf Efendi'nin müridi olan Muhammed Sahib Efendi Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salahaddin Efendi'nin dostlarındandı (Kara, a.g.m., s. 990-991).
- 15 Ekrem İşin, "Beşiktaş/Bahariye Mevlevihanesi", *İstanbul*, VI (1993), s. 132.
- 16 Gölpinarlı, a.g.e., s. 271.
- 17 Bu kurumun tarihçesi ve tekkelerle olan münasebetleri için bkz.: Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde tekkeler reformu ve Meclis-i Meşayih'in Şeyhülislamlık'a bağlı olarak kuruluşu, faaliyetleri ve arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, VII (Güz 1998), s. 93-109.
- 18 Osman Salahaddin Dede'nin yükselişinde padişahların yanı sıra Tanzimat Dönemi devlet adamlarıyla geliştirdiği münasebetler de önem taşır. Tanzimat reformlarının en önemli isimleri olan Keçeci-zade Fuad paşa ile Ali Paşa Osman Dede'ye intisap etmişti. Her iki devlet adamının aile mezarlığı da Yenikapı Mevlevihanesi haziresindedir. Mısırlı Kamil Paşa ve Şeyhülislam Sahib Molla da Salahaddin Dede'nin Yenikapı Mevlevihanesindeki sohbetlerini takip eden isimler arasındadır.
- 19 Gölpinarlı, a.g.e., s. 272.
- 20 Mustafa Kara, "Tasavvuf ve Tarikatlar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, c. 14, s. 391.
- 21 Gölpinarlı, a.g.e., s. 272.
- 22 *Sahnâme Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1297/1880, s. 96.
- 23 Bu konunun genel bir değerlendirmesi için bkz.: İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul 1995, s. 74-76.
- 24 Kara, a.g.e., s. 75. Jurnallikle suçlananlardan biri de Şeyh Ahmet Efendi'dir (1852-1909). Kadiri olan ve Meclis-i Meşayih reisliğinde bulunan Şeyh Ahmed Efendi, hafiye olmakla itham edilmiştir. Kızını, Hacı Ali Paşa'nın oğluyla evlendiren Şeyh Ahmed Efendi, bu akrabalık dolayısıyla saraya yakınlaşmış ve sarayda büyük bir nüfuz kazanmıştır. Çelebi Efendiler için kullanılan "reşadetlî" lakabının ortadan kaldırılması da yine Şeyh Ahmed Efendi'nin verdiği jurnal sonucunda olmuştur. Çünkü reşadetlî lakabı veliahtların da lakabı olarak kullanılmakta ve saltanat için bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Şeyh Ahmed Efendi'nin faaliyetleri sonucunda, Çelebi Efendi'nin elkabı *Devlet Sahnâmesi*'nden çıkarılmış ve postnişin sözü de "makâm-ı hilâfete cülûs ma'nasını tazammun eyleyebileceğinden" kaldırılmıştır. Buradaki değerlendirmeler için bkz.: İlknur Haydaroglu, "II. Abdülhamid'in hafiye teşkilatı hakkında bir risale", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/30 (Ankara 1998). Şeyh Ahmed Muhyiddin Efendi'nin hayatı ve eserleri için ayrıca bkz.: Seyyid Sırrı Ali, *Tahfe-i Rûmî: Kadiriîler Asitânesinin Manzum Tarihçesi*, haz.: Mustafa Kaçalin, İstanbul 1992, s. 263-268.
- 25 Kara, a.g.e., s. 75.
- 26 Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Celaleddin Efendi'nin II. Abdülhamid idaresi hakkındaki düşüncelerini göstermesi bakımından *Tahrir-i'l-Mevlevî*'nin bir hatırası dolayısıyla verdiği bilgiler dikkat çekicidir: "Hatta devr-i istibdadın en savletli zamanlarında kürsi-i tedrisi üzerinden *Yusuf kuyunun dibinde iken Firavun'ı zahtı* beyt-i Mesnevi'sini kemal-i celalede okumuş ve manasını bila fütur huzzar-ı meclise anlatmıştır." (Ceride-i Süfiye, S. 85, s. 383).
- 27 Kara, a.g.e., s. 77.
- 28 Ekrem İşin, a.g.m., s. 130.
- 29 Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Tarih Kütüphanesi, İstanbul 1955, s. 107-109.
- 30 Gölpinarlı, a.g.e., s. 272.
- 31 Meşihat Arşivi (MA), *Arz ve İradelere Mahsus Kayıt Defteri*, no: 3, s. 7.
- 32 MA, aynı defter, s. 16.
- 33 MA, aynı defter, s. 17.
- 34 MA, aynı defter, s. 86-87.
- 35 MA, aynı defter, s. 117; Gölpinarlı, a.g.e., s. 273.
- 36 Gölpinarlı, a.g.e., s. 276.
- 37 Gölpinarlı, a.g.e., s. 277.
- 38 Gölpinarlı, a.g.e., s. 264-6.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

İTTİHAT-TERAKKİ VE YIKILIŞA DOĞRU
MEŞRUTİYET DÖNEMİ, BALKANLAR VE ÖTESİ

İTTİHAT-TERAKKİ VE YIKILIŞA DOĞRU

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ KURULUŞU VE
İLK NİZAMNÂMESİ (1895)

401

OSMANLI MECLİS-İ MEBUSAN I. DEVRE (1908-1912) MEBUSLARI

410

ORDU-SİYASET İLİŞKİSİNİN TARİHİNE BİR DERKENAR:
31 MART VAKASI VE SONUÇLARI

420

31 MART OLAYINDAN SONRA
YILDIZ EVRAKI TEDKİK KOMİSYONUNUN KURULUŞU,
FAALİYETLERİ VE YILDIZ SARAYI'NIN ARAŞTIRILMASI

430

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE
ORDUYU SİYASET DIŞI TUTMA ÇABALARI (1908-1912)

441

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE
SUBAYLARIN SİYASET YAPMASINA ENGEL OLMAK AMACIYLA YAPILAN
UYGULAMA HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

454

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ KURULUŞU VE İLK NİZAMNÂMESİ (1895)

DOÇ. DR. ALİ BİRİNCİ
POLİS AKADEMİSİ

Tarih, geçmişten kalan şeyler yardımıyla geçmiş üzerinde düşünmek şeklinde de tarif edilebilir. Bu tarifte iki temel unsurdan biri maziden hâle intikal eden ve tarihin vesikası olarak kabul edilebilecek her malzemedir. İkinci bir asli unsur ise bu vesikaların yardımıyla mâzi üzerinde düşündürmektir. Bu tarifte düşünmenin ağırlığı dikkati çekmekte ve ne yazık ki bu tarifin ışığında değerlendirilecek tarihe dair araştırmaların büyük bir kısmının tarih araştırması olma vasfı birdenbire ortadan kalkmaktadır. Çünkü memleketimizde tarih araştırmalarında düşünceden ziyade eski vesikaları aktarma tavrı hâkim bulunmaktadır. Hatta ifade etmek gerekir ki bu aktarmacılık işi de, nerdeyse, büyük bir acelelilikle yapılmaktadır. Bu tavrın dikkate değer bir tezahürü ise son asır tarihinin en dikkate değer bir siyasî teşekkülü olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihi ve ilk kurucuları, meselesinde kendisini göstermektedir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak, hakkında herhangi bir şüphe izhar edilmeksizin, 1889 senesi kabûl edilmektedir. Hattâ günü gününe yazmak gerekirse 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihi bahis mevzudur.¹

Bu hükmün ilk kuruculardan Mehmet Reşit'le İbrahim Temo'nun hatıralarına dayandırılmaktadır. Bu iki kaynağa göre kurulan ilk cemiyetin adı İnkılâb-ı Osmanî'dir. Askerî Tıbbiye'de kurulan bu cemiyet daha sonra diğer yüksek mekteplere de yayılmış ve sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan cemiyet ortaya çıkmıştır. Ancak meseleye yakından bakıldığında, her iki kurucusunun yazdıkları tam olarak doğru kabûl edilse bile ortada bir cemiyetin kurulduğunu kabûl et-

mek için hiçbir sebep veya gerekçe bulunmadığı dikkati çekmektedir. Talebelerin, hemen her devirde yapabilecekleri, “vatan kurtarma” sohbetlerinden başka bir şey sayılamayacak bu sayfaların bir büyük siyasî teşekkülün kuruluş çalışmaları olarak görülmesinin, tarihin tarifindeki iki aslî unsur olan, her ikisinin de ne derece ihmâl edildiğinin bir delili oldukları açıktır. Burada vesikaların tarifi ve tayininde iç ve dış tenkidlerinde asgari bir çalışma bile yapılmamakta ve ikinci unsur olarak da bu vesika değeri olmayan sayfalar gerçeğin kendisi olarak kabûl edilmektedir. Burada dikkatten kaçan bir başka husus ise her iki kaynak arasındaki farklılıkların telif edilmeden böyle bir hükmün verilebilmiş olmasıdır.

O.İ.T. Cemiyeti'nin kuruluşu için esas alınan ilk kaynak Mehmet Reşit'in Cevri müstearıyla yazdığı *İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?* (Mısır, 1909 s. 26 mükerrer, 27) isimli risâlesindeki satırlarıdır: “Konyalı Hikmet Emin, Diyarbekirli İshak Sükûti, Ohrili İbrahim Edhem, Arapgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit ismini taşıyan bu beş arkadaş 1305 senesi Mayıs'ının yirmi birinci günü gruptan takriben bir saat sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin hamamı önündeki odun yığınları üzerinde içti-ma ederek istikbâl-i vatanın parlak bir ferdası olduğunu tebşir eden güzel bir mehtab altında bir kaç sene sonra İttihat ve Terakki ismini alan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin temelini attılar.” Mehmet Reşit bundan sonra devam eden diğer öğrenci toplantılarından bahseder ama ortada hâlâ bir gayrîhukukî ve hâfi bir şekilde orta konmuş herhangi bir siyasî cemiyet görünmemektedir.

Kuruluştan bahseden ikinci kaynak İbrahim (Edhem) Temo'nun hatıraları ise M. Reşit'in yazdıklarını teyid değil, tekzip etmekte ve gerçekten de bir talebe soh-

betinden başka bir durum olmadığını bütün açıklığıyla göstermektedir.² İbrahim Temo'nun yazdıklarını, asgarî tarih usûlü ve hukuk bilgisi muvacehesinde ancak sohbet olarak kabûl etme imkânı bulunmaktadır:

"Sarayburnu'nda, şimdi imalât-ı askerîyeye tahsis olunan Gülhane Mektebi adını alan eski mektebi tıbbiye-i askerîyede bir teneffüs saati esnasında o vakitlerde mevcut olan Hilâl-i Ahmer barakaları karşısındaki ağaçlar altında elimde kitap dolaşırken her, İshak Sükûfî yanına sokuldu, yeni bir şeyler olup olmadığını sordu.

Ben -Gel arkadaş, düşündüklerimi sana biraz anlatayım. Aziz vatanın bugünkü hâli ve tarzı idaresine izmihlâle uğrayacağına hepimiz kaniiz. Bu hususta her vakit ve heman her serbest saatlerimizde birbirimizle dertleşip duruyoruz fakat bu tehlikenin ref'i için bir çare düşünüp bulamıyoruz. Bence böyle kuru mülâhazalar ve mütalalarla derd yanacağımıza, faaliyete geçmek lazımdır.

İshak -Ne gibi bir faaliyete?

Ben -Bir cemiyet halinde çalışmakla.

İshak -Güzel ama, sen kime itimad edip de böyle tehlikeli bir işe teşebbüs etmemizi düşünüyorsun!

Ben -Evvelâ sen, bir; (koğuştan çıkıp bize doğru gelmekte olan yamalı suratlı) Mehmet Reşid'i göstererek bu da iki, olduk üç. İşte bir cemiyet başladı demektir.

Mehmet Reşid'de işaret ederek yanımıza çağırdık. Bu sıra, o zaman çok sofı olan Abdullah Cevdet ikinci namazını kılarak mektebin camisinden çıkıp yanımıza geldikte: alınız bir de dördüncü dedim.

Mehmed Reşid -Kardeşim, teklifinize itiraz değil, teşekkür ederim. Lâkin bu dört tıbbiyeli gençler ne yapabilir. Koca bir cemiyet-i hafiye nasıl teşekkül edebilir. Bu koca istibdatla nasıl boğuşabiliriz. Haya ile uğraşmayalım; bunun başka bir yolunu bulalım, dedi.

Ben -Arkadaşlar, Türkiye'mizin başına belâ kesilecek, Yunanistan'ın istiklâlini kazandıran Etniki Eteria komitesini teşkil eden kimlerdi bilir misiniz? Rusya'nın Odesa şehrinde, ticaretle meşgul bir meyhaneci ve bir bakkal çırağı ile amcası zengin bir tüccarın yeğeni üç Rum çırağı idi. Tekâmül etmemiş bu cahil gençler pek az zaman zarfında buna, bu büyük emellerine muvaffak oldukları hâlde, bizim gibi âli tahsil görmüş, dünyanın germü sermini görüp çıkmış dört tıbbiyeli niçin muvaffak olamamışlar? Hem de dahili vatanımızda mukaddes

bir fikir ve emel ile işe başlarsak ve yeter ki, bu mefkûre ve bu maksatla and edersek, biz dört hamiyetli, namuslu, vatanperver gençlerin elleri birbirini sıkışmış olur ve kalpleri muhabbeti vataniye ile çarparsa, tabii muvaffakiyet kapıları açılır, dedim.

Dört el birbirlerine kavuştu. Bu ilk ahd-i misak 1305 senesi bir Mayıs gününe tesadüf etmiş ve cemiyet kurulmuştur."

O.İ.T. Cemiyeti hakkında İbrahim Temo'nun, kuruluşundan tam elli sene sonra bu konuşmaları nasıl hatırladığı meselesi bir yana bırakılsa bile bu şekilde, bir ikinci teneffüsünde, herhâlde en fazla yirmi dakikalık bir zaman içinde kurulan ihtilâl cemiyetinin tek örneği O.İ.T. Cemiyeti olmalıdır.

I- İLK KURULUŞ SOHBETLERİ

İbrahim Temo'nun (s.19-21) belirttiğine göre bundan sonra Askerî Tıbbiye'nin odun yığınları üzerinde, talebe argosuyla Hatab Kırathanesi toplantıları adı verilen siyasî sohbetler veya dertleşmelerde bulunulur. Bu hâdiselerin cereyan ettiği 1888-1889 ders yılında kurucular Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye'nin ikinci sınıfındadırlar. İ. Temo, ifadesine göre 1304 Ramazan'ında, 1887 Haziran'ında mektebe başlamıştı (a.g.e., s. 14). İlk mühim toplantı ise 20 Temmuz 1891'de yapılır.³ İnciraltı içtimâî adı verilen bu toplantıda "her hafta muntazaman ve fakat muhtelif mahâllerde bi'l-içtima müzakere etmek, mükemmel bir nizamnâme-i dahilî kaleme almak üzere bir heyet-i idare teşekkül etti. İanelerin muntazaman cem'i, âzânın mensup oldukları şube ile şubedeki sıra numarasını göstermek üzere deftere kaydı ve her bir âzâya bir numara verilmesi taht-ı karara alındı."

Ancak burada da dikkat edilmesi gereken husus hâlâ ortada bir cemiyetin bulunmadığı gerçeğidir. İstikbâle mâtuf bâzı siyasî sohbetler ve hayâller bahis mevzuudur, ortada bir siyasî teşekkülden eser veya işaret yoktur.

Askerî Tıbbiye'de, henüz ismi bile konmamış bir siyasî cemiyetin bulunduğu yolundaki ilk haber, 1891 mezunu Şahin Taki tarafından oda arkadaşı ve Mülkiye'nin İdarî kısmı talebesi Mehmet Rauf'a en geç 1892 Haziran'ından önce verilmiş olmalıdır.⁴ Sonradan O.İ.T. Cemiyeti'nin ilk nizamnâmesini kaleme alan Ali Münif (Yeğena) de yine aynı yılda cemiyetin varlığını samimi sınıf arkadaşı M. Rauf'tan öğrendiğini bildirmektedir.⁵

Cemiyetin 1893'e kadar hemen hemen hiçbir faaliyette bulunmadığı ve bu yıldan itibaren diğer yüksek mektep talebeleri arasında duyulduğu rivayetini tekzip edecek bir kaynağa sahip değiliz. İsmi ve cismi olmayan bir cemiyetin varlığı dedikodusu ortalıkta gezmektedir.

Burada bir gerçeğe işaret etmek gerekir, Tıbbîye'de bir cemiyet kurulmamıştır, ama kurulduğu yolundaki bir haberin yayılmış bulunması, O.İ.T. Cemiyeti'nin kuruluşunu hızlandırması bakımından hemen hemen aynı tesiri yapmıştır. Ancak göz önünde tutulması gereken bir diğer husus da Tıbbîye'den diğer yüksek mekteplere yayılan siyasî fikirler değil, teşkilatlanma arzusu olduğudur. Hattâ bu arzuya ve hevese yapılan katkılar bahis mevzuu edilebilir. Yoksa Jön Türklüğe temel teşkil eden fikirlerin diğer yüksek mekteplerde ve bilhassa Mülkiye'de ötedenberi bulunduğu sâde bir gerçek olarak ortadadır.⁶ Her şeyden önce Genç Osmanlılar'la başlayan (1865) bir geleneğin devamına işaret etmek gerekir.⁷

Netice itibariyle O.İ.T. Cemiyeti adına 1895'e kadar yapılanların bir cemiyetin varlığını kabûl etmek için yeterli, hattâ asgari ölçüde bile olmadığına dikkati çekmek gerekiyor. Bu safhayı en iyimser bir yaklaşımla kulis veya hazırlık devresi kabûl etmek mümkündür.

II- OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞU

O.İ.T. Cemiyeti'nin tarihinde 1895 senesinin, şimdiye kadar hiç dikkat edilmeyen, bir büyük hususiyeti bulunmaktadır. Bu senede ortaya çıkan gelişmelerin üzerinde bilhassa durmak, cemiyetin kuruluşunu ortaya çıkarmak için şarttır. Çünkü 1895; cemiyetin kurulduğu, nizamnâmesinin yazıldığı, isminin ortaya çıktığı ve konulduğu, teşkilâtlandığı ve sesini duyurabildiği; kısaca siyasî tarihimize ve Jön Türklük âlemine doğduğu senedir. Bu hükme varabilmek için kâfi miktarda delil ve mehz bulunmaktadır.

Bir cemiyetin varlığı hakkındaki propaganda Mülkiye'den sonra Harbiye'ye de Erkân-ı Harp sınıfından Batumlu Mustafa Reha ve Zadeğân sınıfından Hamid Bey vasıtasıyla girmiştir. Mustafa Reha'nın mezuniyet senesi 1897 olduğuna göre bu hâdiselerin 1894'den sonra ortaya çıktığı açıktır.⁸

Cemiyet'e taraftar olan Mülkiyeli talebelerin hemen hepsi hakkında bilgi bulunmakta ve bu durum sağlam yorumlar yapma ve hüküm verme imkânı tanımaktadır.

Bu isimleri, araştırmaksızın yazıp geçen araştırmacıları bu büyük imkânı heba ederek Mehmet Reşid ile İbrahim Temo'nun yazdıklarını nakletmekten başka bir iş yapmamışlar, yâni tarih ilminin gereğini yerine getirmemişlerdir. Nakilcilikten öteye geçememişlerdir.

Kuruluş çalışmalarına katılanlar Ali Münif (Yeğena) ve sınıfından Leskovikli Mehmet Rauf,⁹ Murad Fuad,¹⁰ Mustafa Hulûsi,¹¹ Selânikli Rahmi¹² ile Tarsusîzâde Münif'tir.¹³ Faaliyetlere önceki sınıftan Adanalı Mehmet Hilmi ve Selânikli Osman katılmışlar ve 1894'de mezun olmuşlardı. Bunlar Mülkiye'nin iki senelik son mezunlarıydı. Mektep 1895 senesinde, üç seneye çıkarıldığı için mezun vermemişti. İdadî kısmı da bir sene ilâve ile dört seneye çıkarılmış ve dört senelik ilk mezunların 1892-1893 öğretim senesinde vermişti. Bunlar yüksek kısımdan 1896'da mezun olan Ali Münif ve arkadaşlarıydı. Bu sıradaki çalışmalara 1897 mezunlarından Beyrutlu Emin Arslan,¹⁴ Bekir Fahri,¹⁵ İzmirli Mustafa Şevket ve Selânikli Ahmed'in de katıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶

III-KURULUŞ NİZAMNÂMESİ

Hareketin tarafları çoğaldıkça teşkilatlanma ihtiyacı duyulmuş ve bir nizamnâme tanzim edilmesi fikri ilk defa 1894-1895 öğretim senesinde Mülkiye'nin I. sınıfında bulunan Emin Arslan tarafından ortaya atılmış ve bu teklif Mülkiye'li grup tarafından benimsenmiştir.¹⁷

Nizamnâme çalışmaları hakkında Ali Münif'in söyledikleri¹⁸ mühim : "Mülkiye'de gizli cemiyete intisap edenler gün geçtikçe artıyordu. Bir aralık miktarı 30-35'e bâlîğ oldu. Tıbbîye ve Harbiye'de de artan gizli talebe teşekküllerinin bir nizamnâme ile ve programlı bir surette çalışmaları fikri ortaya atıldı. Yapılacak bir nizamnâmenin yalnız mektepler için değil, bütün memlekete şâmil bir hüviyet taşıması düşünülmüyordu. Bunun lüzumu üzerinde fikir teatisinde bulunduk. Tıbbîye'deki arkadaşlar nizamnâme yapılması fikrine taraftar olmadılar. Mülkiyeliler ısrar eylediler. Hattâ hatırımda kaldığına göre Beyrutlu Emin Arslan, Mülkiyelilerin ayrı bir cemiyet kurarak faaliyetlerine devam edebileceklerini ileri sürdü." Tıbbîyelilerin karşı çıkış gerekçeleri A. Münif ve M. Rauf tarafından birbirini teyid eder bir şekilde anlatılmaktadır. Yine A. Münif'e göre¹⁹ "Bu fikir, ilerde bir ayrılığa sebep olabilir endişesiyle, Tıbbîyeliler telâşa düştüler. Bunun üzerine Tıbbîye'deki arkadaşlar fikirlerini şu surette hülâsa ederek bildirdiler: Bu gizli cemi-

yetleri birleştirmek, büyütme, maksad-ı tesis ve gayelerimizi bir nizâmnâmeye bağlamak uygun olur. Ancak bu suret-i hareket hafiyelelerin gözlemine hedef verebilirdi. Bu esbab-ı mucibe üzerinde, Tıbbîyeliler ısrarcı idiler. Bizimkiler ise mutlaka bir nizâmnâmeye taraftar olduklarından, işi konuşmak için gizli bir kongre akdi karar-gir oldu.”

Bu karardan sonra M. Rauf'a göre 15-20; A. Münif'e göre ise 20-30 Mülkiye talebesi 1895 senesinin baharında belki mayıs veya haziran; herhâlükârda ise ağustos-tan, yâni Mülkiye tatile girmeden önce, Rumeli Hisar-ı'nda, nizâmnâme tanzimi için, toplandılar.²⁰ Topluluk 1894-1895 devresinin I ve II. sınıf talebelerinden teşekkül ediyordu. Mülkiye'nin yüksek kısmı 3 senelikti ama III. sınıf talebesi yoktu.

Toplantıda bir nizâmnâmenin tanzim işi A. Münif ile M. Rauf'a verilir. Anlaşıldığı kadarıyla metin A. Münif'in kaleminden çıkmış; M. Rauf da yardımcısı olmuştur. Bu arada Tıbbîyeliler de muhtevâsında bulunmasını istedikleri hususları, İshak Sükûti vasıtasıyla, bir lâyiha hâlinde verirler.²¹ A. Münif'in bu hususta söyledikleri²² kuruluş meselesine büyük açıklık getirmektedir: “O akşamdan itibaren harekete geçtim. Avrupa'dan gelen gizli beyannâmeler ve risâleleri tedkik ederek bünyemize uygun bir taslak hazırladım. Bu nizâmnâme tasarısını gizlice İbrahim Temo'ya gönderdik. Onun Tıbbîyeliler nâmına mütâlâasını öğrenmek istiyorduk. İbrahim Temo nizâmnâmeyi uygun buldu. İshak Sükûti de Tıbbîyecilerin görüşlerini bize getirdi. İbrahim Temo, nizâmnâmemizi iade ederken, en tehlikeli ihtimâlleri nazara alarak, çoğalan hafiye takibatı karşısında bu kağıdın mektepte ve üzerimde bulundurulmamasını ilâve eylemişti. Nitekim bu yüzden başımıza felâketler geldi. Hazırlanan nizâmnâme tam şeklini aldı. İstanbul'da basılmasına imkân ve fırsat yoktu. Paris'e veya Mısır'a gönderip bastırmak istiyorduk. Bir kopyesini Tıbbîye'den Cevdet vasıtasıyla harice çıkarttık. Diğer nüsha nezdimde kaldı.”

A. Münif, Tıbbîyeli Cevdet hakkında bilgi vermiyor; ama M. Rauf bu kişinin Abdullah Cevdet olmayıp Diyarbakırlı Dr. Cevdet olduğuna dikkat çekiyor.²³

Bu meselede dikkati çeken bir başka ve mühim husus 2 Haziran 1889 tarihinde, bir ikindi teneffüsündeki konuşmaları en ince teferruatına kadar hatırlayıp (!) yazan İbrahim Temo'nun, kendisinin de katıldığı 1895 senesi çalışmaları ve ilk nizâmnâme hakkında, tek bir

cümle ile olsa dahi, hiçbir bilgi vermemesi ve susmayı tercih etmesidir. O'nun bu davranışı, Vak'anın üzerinden yarım asır geçmesine rağmen, A. Münif'in şikayetine, adeti isyanına yol açmıştır.²⁴ “Mümaileyhin daha sonra neşrettiği birkaç eserle, İstanbul'daki gizli teşkilât hakkında yazdığı hâtıratıta bütün mesaiyi Tıbbîyelere inhisar ettirerek Mülkiye ve Harbiyelilerin faaliyetlerden bahsetmemesi sarih bir haksızlıktır.” Tarihçiler bakımından şaşırtıcı ve anlaşılmaz bir durum ise bu meselede M. Rauf ile A. Münif'in yazdıkları ile M. Reşit ve İ. Temo'nun yazdıkları arasındaki farklılıkların üzerinde durmak ihtiyacını bile duymamalarıdır. Farklı ifadelerin değerlendirilmesi ve telifi gibi aslî vazifelerini adeta yok saymışlar ve aktarmadan öte bir iş yapmamışlardır.

Tekrar nizâmnâmeye ve daha sonraki gelişmelere dönelim: Yurt dışına çıkarılan nizâmnâme hakkındaki ilk bilgiler İngiliz arşivlerine, belirtildiğine göre, İstanbul'daki İngiliz Sefareti üçüncü kâtibi Max Müller'in 14 Kasım 1895 tarihli raporuyla girer.²⁵ Burada tarihçinin sorması gereken sual şudur: 2 Haziran 1889-14 Kasım 1895 devresi, yâni altı sene zarfında O.İ.T. Cemiyeti hakkında bir bilgi ne Osmanlı Arşivi'ne, ne de İngiliz veya bir başka devlet arşivine niçin girmemiştir? Bu sualın cevabı ise gayet basittir: Çünkü 1895'den önce böyle bir cemiyetin ne ismi, ne de cismi ortada bulunmaktadı.

Cemiyetin imzasını taşıyan ilk beyannâme ise aynı senenin 30 Eylülündeki Ermeni patırtısı üzerine, ekimin ilk haftası içinde İ. Temo ve arkadaşları İ. Sükûti, Dr. İsmail İbrahim ve Eczacı Mehmet tarafından 1.000 nüsha kadar basılır ve dağıtılır. Böylece O.İ.T. Cemiyeti ilk defa sesini duyurur ve varlığını hissettirir.²⁶

Nizâmnâmenin basıldığı 1961 senesinden beri bilinmektedir. 1897'de muhtemelen Kasım ayında basılan nizâmnâme, cemiyetin Mısır şubesinin diğer evrakları ve mühürle beraber 1897 anlaşmasında Saray'a teslim edilmiş ve karşılığında 1000 İngiliz lirası alınmıştır.²⁷

1889'da kurulduğu, yanlış ve usûlsüz olarak günümüze kadar kabûl edilen, O.İ.T. Cemiyeti'nin nizâmnâmesi 1897'de Kahire'de kırmızıya yakın pelür kapaklı, 30 sayfalık bir risâle hâlinde basılmıştır ve 39 maddeden ibarettir. Dış kapaklar yazısızdır, baskı yeri ve tarihi belirtilmemiştir. Nizâmnâme, A. B. Kuran'a verilen elyazısı nüshasına dayanılarak T. Z. Tunaya tarafından “münakaşa vesilesi yaratmak gayesiyle” aynen neşredilmiştir.²⁸

Ancak hemen ifade etmek gerekir ki başta Tunaya olmak üzere hiçbir araştırmacı bunun O.İ.T. Cemiyeti'nin ilk nizâmnâmesi olduğunu anlayamamıştır.

Tunaya'nın neşrinde bazı kelimeler okunamamıştır, bâzı kelimeler de matbu nüshasından farklıdır. Nizâm-nâmenin matbuundan aktarılan tam ve doğru metni ilk defa yazımızın eki olarak neşredilmiştir. Matbu nüshada her maddenin Arapçası da bulunmaktadır.

Netice itibariyle O.İ.T. Cemiyeti'nin kuruluşu hakkında yapılan ve hâlâ sahip çıkılan ve yorum niyetine sunulan inançların tarih ilminin gereği olarak tashihe muhtaç olduğunu ifade etmek zarureti vardır.

1- O.İ.T. Cemiyeti 1895 senesinde, en geç temmuz ayında, kurulmuştur. Daha önce kurulduğu hakkında muasır, yâni bu seneden önce ortaya çıkan herhangi bir vesika bulunmamaktadır.

2- Kuruluş Mülkiye, Askerî Tıbbîye ve Harbiye gibi yüksek mekteplerin talebeleri tarafından müşterek hareket neticesinde gerçekleşmiştir. Kuruluş meselesinde bu mekteplerden birine, meselâ Mülkiye'ye ağırlık verilebilir ancak bir öncelik, üstünlük hele şimdiye kadar yapıldığı gibi Tıbbîye'ye bir önderlik vasfı verilemez. Mektepler meselesinde Askerî Tıbbîye'ye öncelik ve önderlik verenlerin hâletmesi gereken bir bilmece de Mülkiye Tıbbîye'sinin bu hâdiselerde yerleri ve rollerinin ne olduğu sualidir.

3- Cemiyetin nizâmnâmesi 1895 baharında Mülkiye 2. sınıf talebesinden A. Münif tarafından sınıf arkadaşısı Leskovikli M. Rauf'un da yardımıyla, yazılmış ve bu esnada Tıbbîyelerin de görüşleri alınmıştır.

4- Askerî Tıbbîye'de bir cemiyet kurulmamıştır ama, adetâ övünme bâbında, talebeleri tarafından, Genç Osmanlıları takliden, bir cemiyet kurulduğu yolundaki dedikodular kuruluşu hızlandırıcı yönde katkıda bulunmuştur. Bir başka âmil de gittikçe hızlanan Ermeni isyanları ve 1894'deki isyanlar ve 1895'de İstanbul'daki Ermeni patırısıdır.²⁹

5- M. Reşit ve İ. Temo'nun yazdıklarına dayanarak 2 Haziran 1889'da O.İ.T. Cemiyeti'nin kuruluşu kabûl edilince, ilk defa talebe sohbetleri tarihin vesikası olarak görülüyor demektir. Halbuki A.Münif'in ve M.Rauf'un yazdıkları olmasa bile bu mümkün değildir. Burada "Keramet-i kendinden mekûl" sözü M.Reşit ve İ. Temo'nun yazdıkları için hatırlanmalıdır.

6- Cemiyetin kuruluşu yeni ve müstakil bir gelişme olmayıp, Genç Osmanlılarla başlayan gelişmenin bir halkasını teşkil eder.

7- İsmen ve cismen 1895'de doğan cemiyetin isim babası ise Ahmed Rıza'dır. 1 Aralık 1895'den itibaren cemiyetin ilk nâşir-i efkârı *Meşveret* yine A. Rıza tarafından Paris'te neşredilemeye başlanmıştır.³⁰

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihi hakkında, Türk tarihçiliğine hâkim olan nakilci ve kolaycı tavrın neticesinde yapılan yanlışlar sadece bu cemiyetin değil, diğer bütün mevzuların yazılmasında da, derece farkıyla da olsa kendini göstermektedir. Beyin ve alın terinin az döküldüğü tarihçiliğimizde araştırma mevzularının tespitinde, me hazların aranıp bulunmasında ve metinlerin inşâsında ve büyük açıklar verildiğinin küçük bir örneği olarak O.İ.T Cemiyeti'nin tarihinde yapılan yanlışlıklar ve usûlsüzlükler gösterilebilir.

EK

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ NİZAMNÂMESİ

Mad. 1- Hükümet-i haziranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatani ecnebinin yed-i tasallut ve iğrisâbına düşüren usûl-ü idaresinin ıslah ve vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bircümle Osmanlılardan mürekkep Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Mad. 2- Cemiyetin maksadı umurun menfaatine müttahiden çalışmaktır. Arada milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, tarîk tefrikaları yoktur. Azâ beyinde hukuk-i medeniyece müsâvât-ı kâmile bulunacaktır. Her âzâ reyinde hür ve müstakildir. Menâfi-i umumiyyeden başka hiçbir emir ile mukayyed değildir.

Mad. 3- Cemiyetin vazifesi idare-i hazıra-ı hükümeti hukuk-ı insaniyenin muhafazası ve terakkیات-ı medeniyyenin menbâi olan (usûl-ü meşrevet) iade ve muhafaz-i hüsn-ü ahlâk ve maarif-i umumiyyenin terakkisine ve alelumûm insaniyet ve medeniyete hizmet gibi umûr-ı nâfiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayrı icraya hali olanlara ve cemiyeti her gûnâ tehlikeye uğratanlara varan düşmanı nazarıyla bakılacaktır.

Mad. 4- Cemiyet nazarında sülâle-i necibe-i Osmaniye'nin makam-ı saltanat ve hilâfette bekası mültezemdir. Ancak şer' ve nizama mugayyir harekâta bulundukları ve usûl-ü meşreveti kabûl ve hukuk-ı medeniyyeyi himaye etmedikleri halde haklarında şer'an ve kanunen lâzım gelen muamele icra edilecektir.

Mad. 5- Hükümet-i Osmaniye hürriyet ve terakki taraftarı bir hükümet-i âdile halini kesbertikten sonra cemiyetimiz devletimizin tamamiyet-i mülkiye ve istiklâliyesinin bekasıyla neşr-i maarif ve tehzib-i ahlâkla tezyid-i servet, teksir-i ticaret ve mamûriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükümete malen ve canen muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddes bilir.

CEMİYETİN SURET-İ TEŞEKKÜL VE İDARESİ

Mad. 6- Cemiyetin heyet-i idaresi bir reis ile dört âzâdan mürekkeptir ve merkezi İstanbul'dadır. İdare âzâsı efrad-ı cemiyet arttıkça binde bir nisbetinde tezyid edilecektir.

Mad. 7- Cemiyetin tevsii ve intişarı halinde efradı teksir eden beldelerde reshil-i muamelât için bir reis ile ikiye âzâdan mürekkep ve reislerinin mafevki vasıtasıyla İstanbul meclis-i idaresine râbi şube meclis-i idaresi tesis ve teşkil edilecek ve her şube bulunduğu beldenin ismiyle anılacaktır.

Mad. 8- Efradın isim ve cinsi kendisini cemiyete idhâl eden ile âti-üz-zikr iki zattan maada hiç kimseye malûm olmayacaktır. Ve böylece her ferd mafevki ile mâdûnu ve diğer üçüncü bir zattan başka kimseyi tanımayacaktır. Efrada aid her türlü malûmat ve teklifat bu numaralar vasıtasıyla usûl-û teselsüle tevfikân icra olunacaktır. İki tarafın rey ve arzusu ile ve teminat-ı vicdaniye ile efrad-ı cemiyetin yekdiğerine takdîmi ciheti de serbest bırakılmıştır. Üçüncü zatın mafevkin üzerindeki zevattan intihab olunması tercih edilmelidir.

Mad. 9- İstanbul meclis-i idaresini terkiib eden bir reis ile dört âzânın her biri bir kol itibariyle efrad-ı cemiyet beş kolu mümkasemdir. Her kolun derecesi reisten bed' ile bir, iki, üç, dört, beş rakamlarıyla ifade ve her ferdin hüviyetini müş'ir olan numarası dahi mensup olan kolun derecesi suret ve o kolda mevcut efradın kaçınıcı olduğunu gösteren rakam mahreç olan bir kesir ile tayin edilecektir. Meselâ üçüncü kolun beş yüz yirmi beşinci numarası 3/525'dir.

Mad. 10- Usûl-û teselsül meclis-i idare tarafından efrada ve efrad canibinden meclis-i idareye i'tâ-yı malûmat ve icrâ-yı teklifat için mürtehz bir usûldür. Her fert meclis-i idareye arz edeceği şeyleri mafevki-ne bildirir, o da kedi mafevkine söyler ve bu surette efradın meclise ait beyanatı mafevkinden mafevkine intikal suretiyle kolbaşılar veya âzâ-yı cemiyet ile münasebeti olanlara ve onlardan meclise bildirilir. Onlar da mâdûnuna beyan eyler. Bu vecihle meclisin efrada ait tebligatı dahi madûna intikal suretiyle vâki olur. Bir ferdin mafevki tabîri kendini cemiyete idhâl eden zat mâdûnu tabiri kendisinin cemiyete idhâl ettiği kimselerdir.

MECLİS-İ İDARENİN SURET-İ TEŞKİLİ

Mad. 11- Merkez meclis-i idaresi reis ve âzâsı İstanbul'da bulunan efrad-ı cemiyetin işgüzar ve gayyurlarından intihab ve her biri bir

kolbaşı itibar olunmuştur. Âzâ tezyüd ettikçe kollar dahi taaddüd edecektir.

Mad. 12- Her kolda efrad-ı cemiyet teksir ederek bunların içnide hüsnü ahlâkı ve mezâyâ-yı âliyesi cihetiyle mevcut meclis-i idare reis ve âzâlarına faik bir kimse bulunduğu tebeyyün ettiği takdirde kendisi rıza gösterdiği halde teselsül tarikiyle ehliyet ve iktidar ve şahıs tayin olunmaksızın yalnız hafiyen meclis-i idareye bildirilecek ve âzâ-yı meclis bunun evsaf-ı memduhasını yine usûl-û teselsül ile cidden tahkik ve istikşaf ederek istilikaka göre âzâlığa şâyân gördükleri halde isterse içlerinden biri o zara yerini terk ile âzâlıktan çıkacak ve eğer hiç kimse rızasıyla yerini terk etmeyecek olursa beylerde bir kur'a keşide olunarak hangisine isabet ederse o zat onun yerine ikame edilecek ve muahharen âzânın ekseriyet-i reyiyile reis intihap olunacak ve bu misullü mücadedden âzâlığa kabûl olunan zat kaymakamı bulunduğu âzâlığın kol başlığını derulte edecektir. Eğer yerini terk edenler birden ziyade ise yalnız bunlar arasında kur'a keşide edilecektir.

Mad. 13- Efrad-ı cemiyetten biri her ne için olursa olsun bilâd-i Osmaniye ve memalik-ı saireden birinde ikâmetle teksir-i efrada muvaffak ve bu efradın adedi miktar-ı münasibe balığ olduğu halde o fert reis olmak ve onun Dersaadette malûmu bulunan zat vasıtasıyla İstanbul meclis-i idaresine merbut bulunmak üzere bir şube teşkiline mezdur.

MECLİS-İ İDARENİN HUKUK VE VEZÂİFİ

Mad. 14- Dersaadet meclis-i idaresi haftada bir kere lüzumu takdirine eyyam-ı gayr-ı muayyenede içtima ederek müzakerat-ı muktezide bulunacaktır. Meclis-i idarenin vazife-i asliyesi efrad beyninde bir vâsıta-i ittihad olmaktır. Âzâ beyninde ekseriyet olmazsa hiçbir işe karar verilmeyecektir.

Mad. 15- Meclis-i idare taht-ı idarelerinde bulunan efradın numaralarını havi muntazam bir defter tutmağa mecbur olup herbir içtimasında iki içtima arasındaki müddet zarfında cemiyete dahil olan zevatın numaralarını bittayin kolbaşı vasıtasıyla silsile ashâbına tevzi ve defter-i mahsusuna kaydedecektir. Cemiyetin esas defteri taht-ı emniyette bulunmak için memalik-i ecnebiyede bulunan şubelerden birine tevdi olunacaktır. Merkez-i idarede defâtir-i sathiyeye bulunacaktır.

Mad. 16- Meclis-i idare varidat ve mesarifatını müş'ir mükemmel bir defter tutmağa mecbur olacak, bu deftere taht-ı idarelerinde bulunan efraddan aldıkları mebalîği ayrı ayrı numara sırasına kayd edecek ve tediyat ve irsalât ve mütalâtı dahi muntazaman irae eyleyecektir. Her ferd tediyatın mahall-i sarfını sormağa mezdur.

Mad. 17- Taşra meclis-i idareleri işbu iki maddede beyan olunan tarzda tutmuş oldukları defterler mucibince şubesi efradının numaralarını ve tahsil ettikleri mebalîğin yekûnunu ve miktar-ı mesarifatını her

ay bit-tamamihâ İstanbul merkez meclis-i idaresine bildirmeğe mecbur olup mâni zühûrunda üç aydan ziyade tehiri caiz olmayacaktır.

Mad. 18- İstanbul meclis-i idaresi ise gerek Dersaadet'te gerek taşra şubâtında mevcut olan efradın miktarını ve alelumûm efraddan alınan mebalîğin yekûniyle müfredatını ve mesarîfat-ı umûmiyesini müş'ir her üç ayda bir kere taşra şubâtıyla Dersaadet'te mevcut kol-ların adedini mübeyyin bir cedvel tanzim ve şubelere tevzi edilecekse bu defter ve tamîm-i hususî meclis-i idarenin tayin ettiği bir zamanda ibrida edecektir. Muamelât-ı maliyenin hüsn-i cereyanına medar olmak için cemiyetin mühr-i resmîsiyle memlûr ilmûhaberler verilecek ve cemiyetin gazetesi vasıtasıyla ilân-ı keyfiyet edilecektir.

Mad. 19- Taşra mecalis-i idaresi Dersaadet merkez meclis-i idaresinin vesait-i icraiyesidir. Vezâif, evvelâ sâlif-üz-zıkr maddelerdeki ahkâma, sâniyen bulunduğu belde dahilinde ve müllihakatta efradın tek-sir ve himayesine, sâlisen gerek memalik-i ecnebiyede ve gerek Memalik-i Osmaniye'nin bir cihetinde cemiyet nam ve hesabına tab ve neşr olunacak gazete ve sair evrak ve muharreratı nâfiânın bulunduğu beldeye suhûletle idhâl vesaitini istihâlâ ve efrada tevzie, rabian Dersaadet meclis-i idaresinin teklifatını ve verdiği malûmatı efrada itâyâ ve bil-mukabele efradın menâfi-i cemiyete muvafık olan beyanatını bit-tamâmihâ Dersaadet meclis-i idaresine iş'ara, hâmisen fusûl-i âtiyede münderiç mevaddan kendilerine ait vezâifî ifaya, sadisen ifa-yı vezâifde iltizam-ı sûret eylemeye mecbur olacaktır. Memalik-i ecnebiyede bulunan şubeler fazla olarak vakit buldukça konferanslar vermekle de mükelleftirler.

Mad. 20- Dersaadet meclis-i idaresi her türlü umûr ve mesalih-i cemiyetin ve şubât meclis-i idareleriyle Dersaadet'te mevcut efradın mercii olup, gerek mürekkep olduğu âzânın biri tarafından ve gerek şubât mecalis-i idaresiyle Dersaadet'te bulunan efrad canibinden teklif veya ihbar edilen mevâd içinde vatanın menâfine muvafık olan ve icrasında külfet ve mahzur görünmeyen şeyleri kabûl ve icrasını deruhte veya tebliğ edecek, eğer bu suretle vâki olan bir teklif veya ihbar maksad veya menâfi-i cemiyete muvafık olmakla beraber icrasında külfet ve mahzûr olmadığı halde evvelen teşettüt-i ârâyâ meydan verilmemek şartıyla icra veya adem-i icra hakkında her türlü ihtimalâtı pîş-i nazara alarak bir karar ittihâz edecek badehû bu kararı teselsûle tevfiikan ârâ-yı umûmiye-i efrada ve eğer şubenin birinde icra olanacak olursa yalnız o şubenin efradı reyine arz ve icrası kolay olsun ve eğer güç olsun bil-cümle mülahazatı mevki-i müzakere ve müşavereye vaz' etmekten imtina etmeyecektir.

Mad. 21- Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek he-yet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfiâ vücûda getirir neşriyatta bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazların-dan birkaçını münferiden veya müçtemien memalik-i ecnebiye i'zâm ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp

intişarını şubât meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve Memalik-i Osmaniye'ye idhâl ve efarda tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbestî-i matbuatın istihâlâline muvaffak oluncaya değin hafiyen böyle gazete ve evrak-ı nâfiâ-i saire neşrini müteahhid olacaktır.

Mad. 22- Meclis-i idare hükümetin haricî ve dahilî ahvâl-i hazı-ra-ı siyasiye ve mülkiyesi hakkında dahil-i cemiyet olanların tenvir-i ef-kârına ve tezyid-i gayret ve mesâisine hâdim olacak malûmat-ı mühim-meyi gerek bizzat ve gerek efrad vasıtasıyla istihâl eylediği halde mü-teselsilen umum efrada arz ve ifham edecektir.

Mad. 23- Meclis-i idare cemiyet husûsâtından dolayı taht-ı rev-kife alınacak veya diğer tehlikeye düşecek olursa efrad-ı cemiyetin tah-lis ve himayesine ve eğer katiyyen itham olunmuş ise firarına ve tahli-sine medar olacak vesaiti tedarik etmekle mükellef olduğu gibi cemiyet efradının her biri de vicdanen ve hamiyeten bu vazife ile mükel-leftir.

Mad. 24- Cemiyet hükümetin ahvâl-ı nâ-marziyesini istihbar et-rikçe tedarik ve tensip edeceği vasıtalarla ilân-ı hakikat ederek efkâr-ı umumiye-yi ikaz ve bu gibi ahvalın men'i çaresine gayret edecektir.

EFRADIN HUKUK VE VEZÂİFİ VE CEMİYETE DUHÛLÜ ŞERÂİTİ

Mad. 25- Bir ferd cemiyete dahil olmak için evvelâ Osmanlı, sâ-niye âkil ve reşit olmak, sâlisen kabiliyet ve istidad, râbian ahlâk ve haysiyet sahibi bulunmak, cebânet ve casusluk gibi redâet-i evsaf ile şöhret kazanmamış olmak, hâmisen cemiyetin maksadına mütealîk ah-vâlde azm ü hulûs sahibi olmak, sâdisen hırs ve tama'a meclûp ve fev-kalâde hevâ-yı nefsanîye ve ağraz-ı şahsiyeyle mağlûp olmamak, sâbi-an ciddiyet ve metanet sahibi olmak lâzımdır.

Mad. 26- Dahil-i cemiyet olan bir fert madde-i sâbıkada tadâd olunan evsaf ve şeraiti tamamıyla câmi' olduğuna mütemadi bir tecrü-be ve tetkik-i vicdanî ile kanaat-ı kâmile hasıl etmedikçe hiçbir şahsı cemiyete idhâl ve cemiyetin vücudundan haberdar etmeyecektir.

Mad. 27- Bir fert mevadd-ı sâbıkada beyan olunan şerait daire-sinde cemiyete idhâl eylediği zâta cemiyetin maksadına ihlâs ile hiz-met edeceğine ve şu nizamnâme ahkâmını tecavüz etmeyeceğine dair din ve namus ve vicdanı üzerine bir yemin teklif edecek ve bâde-t-tah-lif müteselsilen kolbaşlarından alacağı numarayı kendisine verecek ve numarayı kabul ile cemiyete duhûlünü meclis-i idareye numarasıyla bildirecek badehu cemiyetin nizamât-ı esasîyesini kendisine itâ edecek-tir.

Mad. 28- Dersaadet'te veya şubât meclis-i idaresinden birine mensup olan bir fert Dersaadetten veya şubesinin bulunduğu belde-den hariç mahalle gidecek olursa mâdûnunu mafevkine takdim ve azi-metini mafevki vasıtasıyla mensup olduğu meclise ihbar etmeğe mec-

bur olacaktır. Böylece tebdil-i mekân edecek kimse gideceği yerde cemiyetin şubesi mevcut bulunduğunu retkik edecek ve eğer varsa arzu ettiği halde onlara iltihak için lâzım gelen vesait müracaat eyleyecektir.

Mad. 29- Her fert cemiyetin makasidına muvafık olmak şartıyla her türlü teklifatta bulunmakta hür ise de icrası hususunda cemiyetin rey-i melzûmdur.

Mad. 30- Efrad-ı cemiyetten her biri meclis-i idareden tahvil olunacak vezaif mümkineyi kabûl ve icra ile mükellef ise de esbâb-ı mâkûle serdiyle bu vezaifi icradan istinkâf ettiği takdirde o şahıs muaf tutulacaktır. Aksi halde evamir-i cemiyeti isgâ etmemiş sayılacağından ahd-şiken nazariyle bakılacaktır. Ve cemiyet verdiği parayı iade etmeyecektir.

Mad. 31- Cemiyetin tebligat ve muamelâtı mekrûm tutulacaktır. Efraddan biri cemiyet mesailinden dolayı taht-ı revkife alındığı takdirde dolayısıyla sebep-i revkifi cemiyete bildirilecektir.

Mad. 32- Cemiyet efradını nakden, kalemen, bedenem cemiyete hizmete mecbur olup, bu üç hizmetten birisini olsun ifa etmeyip cemiyeti iğfal edenlere ve cemiyetin parasını dolandıranlara hain-i vatan muamelesi icra edilecektir.

Mad. 33- Cemiyet heyet nezareti tahtında bir sandığı olacak ve bu sandıkta hiçbir vakit bin kuruştan fazla para bulundurulmayacaktır. Varidatın fazlası heyet-i idarenin tensip edeceği şubeler vasıtasıyla emaneten bir bankaya tevdi edilecektir. Cemiyete dahil olan her fert bu sandığa mafevki veya madûmu olan zât vasıtasıyla taahhüt ettiği me-

lağı her ay tediye edecektir. Miktar taahhüd-i müteahhidin hâl ve arzusuna göre tezyid ve tenkis olunabilecek ise de bu miktar günde bir para hesabıyla senede dokuzbuçuk kuruştan aşağı olmayacaktır.

Mad. 34- Makdsad-ı cemiyet uğrunda fedâ-yı nefis edenlerin ailesi muhtaç-ı muavenet olursa iâşe ve iânesi evlâdlarının himayesi cemiyetçe en mukaddes vezaiften addolunacak ve ikbâ-yı namına çalışılacaktır.

Mad. 35- Cemiyet namına her nevi kâtib-i hususîlik, sandık emînlik, muhasiplik hizmetleri hep meclis-i idare âzâlarına muhavvel ise de işlerin kesret ve ehemmiyete göre cemiyet arzu eylediği hâlde efrad-ı cemiyetten emin olduğu zevata iş gördürülebilir.

Mad. 36- Cem olunan para evvelen neşr-i tamîm-i hakâyika, sâniyen cemiyet yolunda feda-yı nefis edenlerin ailesine, sâlisen teşebbûsat-ı cemiyetin hususunda sevk ve teşvik olunacak efrada, râbian umum efradça tenzip olunacak hususât-ı saireye sarf olunacaktır.

Mad. 37- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde bulunan kadınlar ale-l-umum erkekler gibi hukuk-u umumiye ve medeniyeye malik ve aynı hizmetle mükelleftirler.

Mad. 38- Cemiyet muhaberât-ı mühimmesi için hin-i hacette kullanılmak üzere bir şifresi mevcut olup her şubede bulunacaktır. Miftahı her şube arasında başka bulunmak ve her fert beyinde ayrı ayrı olarak anahtar kullanılmak mümkündür.

Mad. 39- İşbu kavanin-i esasiye vüsûl-i maksada değin meri-ül-icra tutulacaktır. Yalnız icbâ-ı maslahat ve ilcâât-ı zamana göre tadilâtın icrası ekseriyet-i ârâ husûlünde tecviz olunacaktır.

1 O.İ.T. cemiyetinin 1889'da kurulduğu hususunda bir ittifak bulunmadığı:

a- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1952, s. 104; Tunaya, bir ömür boyu İttihat ve Terakki'nin tarihiyle meşgul olduktan sonra da yine aynı tarihi kabûl etmektedir: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1989, c. III, s. 7.

b- Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1959, s. 54-55.

c- Şerif A. Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara 1964, s. 43; Aslında Ş. A. Mardin'in kitabına 1895-1908 devresi esas olması, 1895 öncesinde cemiyetin olmadığı bir ifadesi olarak bakılabilir. Aksi takdirde 1895 yerine 1889 senesinin konması kaçınılmaz olurdu.

d- Ernest Edmansun Ramsaur, İ. R. (çev.: Nuran Ülken), *Jön Türkler ve 1908 İbtidâli*, İstanbul 1972, s. 30.

e- M. Şükrü Hamioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1986, c. I, s. 173; Hamioğlu, cemiyetin 1895 baharında kurulduğunu uzun uzun anlattıktan (s. 173-180) sonra hâdiseleri 1891 sonu ve 1892 başı olarak (s. 179) tarihlenmiştir. Merak edip harekete katılan ve isimleri kitabında zikredilen Mülkiyeliler hakkında biraz bilgi

edinseydi bir tahminde bulunmasına gerek kalmaz, gerçeklere ulaşırdı. Süratlı ve üzerinde hemen hemen hiç düşünmeden kaynak aktarılmasının bir çok örneğini vermiştir. Bu kitabın bir tenkidi için: Ali Birinci: "Jön Türklüğün Tarihine Dair Dikkate Değer Bir Kitap Hakkında", *Türk Dinyası Araştırmaları*, No. 56 (Ekim 1988), s. 160-171.

f- Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 22.

2 İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılâb-ı Millîye Dair Hatıratını*, Romanya 1939, s. 15-16; İ. Temo, güya kuruluşun tam elli sene sonra neşrettiği hatıralarını "Dahili ve harici vatanda inkılap ve ilmi irfan için çalışan tıbbiyecilere" ithaf etmektedir.

3 Ş. Hamioğlu, *a.g.e.*, s. 175-176; Hamioğlu yanlış olarak İncir Ağacı içtimai diyor.

4 Mehmet Rauf, İttihad ve Terakki Cemiyeti Ne İdi? İstanbul 1327, s. 12-13; Leskovikli Mehmet Rauf 6.9.1870'de Leskovik'te doğdu. 30.12.1952'de oğlu Dr. Rauf Kurçak'ın yanında Silifke'de öldü. Siyasî faaliyetinden ötürü Mülkiye'den atıldı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra mezun sayıldı. Son memuriyeti Mersin Mutasarrıflığı (1920) idi. Hatıraları mühim olmakla beraber henüz tarihçiler ve bilhassa İttihat ve Terakki mütehasssısları tarafından değeri kav-

- ranamamıştır. Hayatı için: Ali Birinci, "Leskovikli Mehmet Rauf ve Eseri: İtihat ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?" *Tarih ve Toplum*, S. 100 (Nisan 1992), s. 57-60.
- 5 Talha Toros, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları* İstanbul 1996, s. 17; Bu kitabın ehemmiyetine işaret etmiştik: "Ali Münif Bey'in Hâtıraları ve Tarihîte usûlsüzlük", *Türk Yurdu*, S.114 (Şubat 1997), s. 19-20.
- 6 Ş. A. Mardin, *a.g.e.*, s. 22-26; Münif Paşa (Neşreden Mahîmud Esad), *Ravza-i İnkûk*, İstanbul 1301, s. 224. Kitabın Müsavat, Hürriyet ve Müdafaa-i Meşrua gibi bölümleri dikkate değer.
- 7 Jön Türklerin temel fikirlerinden ve ilk gazetelerinden birinin isminin *Meşveret* olması mühimdir. *Meşveret* hakkında Namık Kemal'in yazdıkları için: *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul 1327, s. 165-231.
- 8 Hamid Bey hakkında bilgi bulamadık. Barumlu Mustafa Reha için: Muharrem Mazlum İskara, *Harp Akademileri Tarihçesi*, Ankara 1966, c. I, s. 187.
- 9 M. Rauf'un bu sıradaki siyasî faaliyetleri hakkında A. Münif de (*a.g.e.*, s. 17) mühim bilgiler vermektedir.
- 10 Hayatı için; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Taribi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1969, c. III, s. 639.
- 11 Hayatı için: A. Çankaya, *a.g.e.*, s. 643.
- 12 İtihat ve Terakki'nin ünlü Aydın (İzmir) Valisi Rahmi Arslan için: Mehmet Ali Keskin, *İzmir Valileri*, İzmir 1992, s. 72-73.
- 13 Hayatı için: Ali Birinci "Cumhuriyetin İlk Şairi Tursusizâde Münif'in Serencamı", *Yeni Türkiye*, S. 17 (Eylül-Ekim 1997), s. 679-685.
- 14 Hakkında bilgi için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 740.
- 15 Hakkında bilgi için: Ali Çankaya, *a.g.e.*, s. 731.
- 16 M. Rauf, *a.g.e.*, s. 13-12; T. Toros, *a.g.e.*, s. 18.
- 17 M. Rauf, *a.g.e.*, s. 21-22; T. Toros, *a.g.e.*, s. 21.
- 18 T. Toros, *a.g.e.*, s. 20-21.
- 19 T. Toros, *a.g.e.*, s. 21.
- 20 M. Rauf, *a.g.e.*, s. 22-23; T. Toros, *a.g.e.*, s. 21.
- 21 T. Toros, *a.g.e.*, s. 22.
- 22 T. Toros, *a.g.e.*, s. 21-22.
- 23 M. Rauf, *a.g.e.*, s. 25.
- 24 T. Toros, *a.g.e.*, s. 23-24, dipnot.
- 25 Hamioğlu, *a.g.e.*, s. 183, 58 nolu dipnot. Raporun metni: s. 395-398.
- 26 Beyannâmenin metni: İ. Temo, *a.g.e.*, s. 48-49; A. B. Kuran, bir metin vermeksizin, ilk beyannâmenin Dr. Abdullah Cevdet tarafından yazıldığını söylüyor (*İnkılâp Tarihimiz ve İtihat ve Terakki*, İstanbul 1948, s. 63). Bunu kaynak gösteren bir araştırma aynı hükümü tekrarlıyor (M. Ş. Hamioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s. 26) ve A. Cevdet'in cemiyet içindeki ehemmiyetine gerekçe olarak gösteriyor. İlk kitabında beyannâme metni vermeyen Kuran, bu defa son kitabında (İstanbul 1959, s. 158) İ. Temo'nun hazırladığı beyannâmenin metnini vererek bunun yine A. Cevdet tarafından neşredildiğini bildirmektedir. Beyannâmenin hazırlanmasında A. Cevdet'in hiçbir katkısı bahis mevzuu değildir. Hamioğlu'nun Kuran'ı yanlışına dayanan yorumları da mesnetsiz ve yanlışır.
- 27 Sarayla yapılan anlaşmanın protokolü önce Asaf Tugay (*İbret*, İstanbul 1961, c. I, s. 50-51) ve buna dikkat çekilmeksizin Hamioğlu (1986, s. 528-529) tarafından, birçok yanlışla, neşredilmiştir.
- 28 Tunaya'nın neşrettiği (1952, s. 117-122) bu nizamnâme 1891'de yazıldığı söylenen (Hamioğlu, 1986 s. 183) ikinci değil, ilk nizamnâmedir. 1902 kongresinde ikinci nizamnâmenin tanzimine kadar yürürlükte kalmıştır. Hamioğlu'nun 1891'de cereyan ettiğini zannettiği (1986 s. 177) hâdiseler 1895 baharında bu ilk nizamnâmenin tanzimi çalışmalarıydı.
- 29 Ş. Akşin, *a.g.e.*, s. 26.
- 30 Ş. A. Mardin, *a.g.e.*, s. 7, 1 nolu dipnot; Hamioğlu, *a.g.e.*, s. 180

OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI I. DEVRE (1908-1912) MEBUSLARI

DR. AHMET DEMİREL
ARAŞTIRMACI YAZAR

İkinci Meşrutiyet dönemi, özellikle 1908-1912 arasında çok renkli ve canlı bir parlamento yaşamına sahne olmuştur. Tarık Zafer Tuna-ya'nın da belirlediği gibi, "İlk yasama dönemi İkinci Meşrutiyet'in en dinamik, en verimli, gerçekten çoğulcu (çok partili) parlamento hayatını kapsar. Bu canlılık 1910 yılında yoğunluk kazanır."¹

Meclis-i Mebusan'ın birinci devresi 4 toplantı yılından (ictima senesi) oluşmaktadır. Birinci toplantı yılı 17 Aralık 1908'den 21 Ağustos 1909'a, ikinci toplantı yılı 14 Kasım 1909'dan 28 Haziran 1910'a, üçüncü toplantı yılı 14 Kasım 1910'dan 3 Haziran 1911'e, dördüncü toplantı yılı da 15 Ekim 1911'den 18 Ocak 1912'ye kadar sürmüştür.

Bu yazıda, bu ilk yasama döneminde (1908-1912) görev alan mebusların kim olduğu saptanmaya çalışılmış ve bu üyeler hakkında bazı toplu genel bilgiler verilmiştir.

MEBUS SAYISI

Meclisin üye tam sayısı 281'dir.² Bir başka deyişle mebuslar için toplam 281 sandalye ayrılmıştır. Seçim çevreleri sancaklardır ve toplam 122 seçim çevresi vardır. Sancakların günümüzde bağlı oldukları ülkeler göz önünde bulundurulursa toplam 281 sandalyenin 157'sinin (yüzde 55,9) bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan sancaklara, 65'inin (yüzde 23,1) bugünkü Arap ülkeleri sınırları içinde bulunan sancaklara, 59'unun (yüzde 21,0) ise bugünkü Balkan ülkeleri sınırları içinde kalan sancaklara ayrıldığı görülmektedir. Bu dağılım, 281 mebus sandalyesinden yarıdan biraz fazlasının bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan yerlerden gelen temsilcilere, yarıya yakınının ise bu-

gün ülke sınırları dışında kalmış olan yerlerden gelen temsilcilere ayrılmış olduğunu ortaya koymaktadır.³

Bununla birlikte, her mecliste olduğu gibi, bu mecliste de ölüm ve istifalar nedeniyle bazı üyelikler boşalmış, yerleri ara seçimlerle doldurulmuştur. Bu nedenle seçilen mebus sayısı 281 sayısının çok üzerindedir. Meclis-i Mebusan'a seçildikten sonra seçim mazbataları onaylanıp mebusluğa kabul edilenlere Meclis-i Mebusan Baş Kitabeti tarafından birer sicil numarası verilmiştir. Bu şekilde sicil numarası almış olan 323 mebus bulunmaktadır. Seçimi kazandıkları halde, seçim mazbataları Meclis-i Mebusan tarafından, çeşitli nedenlerle onaylanmayan 6 mebus adayına ise, doğal olarak sicil numarası verilmemiştir. Bu durumda 281 mebus sandalyesinin toplam olarak 323 değişik mebus tarafından doldurulduğu ortaya çıkmaktadır. 1908-1912 arasında 23 sandalye istifa, 20 sandalye de ölüm nedeniyle boşalmış, boşalan bu 43 yer için 42 yeni mebus seçilmiştir. Sadece dördüncü toplantı yılında istifa eden San'a Mebusu Seyit Ali Muta Efendi'nin yerine herhangi birisi seçilmemiştir. Dolayısıyla Meclis-i Mebusan kapanırken üyeliği geçerliliğini koruyan mebus sayısı 281 değil, 280'dir.

ÜYE LİSTELERİNİ BELİRLEMeye YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Meclis-i Mebusan üyelerinin isimlerini belirlemeye yönelik ilk çalışmalardan birini Feroz Ahmad ve Dankward A. Rustow yapmıştır.⁴ Ahmad ve Rustow, çalışmalarının sonuna İkinci Meşrutiyet dönemindeki I., II. ve III. devre Meclis-i Mebusan üyelerinin listesini eklemiştir. 668 isimden oluşan bu listede, I. Devre Meclis-i Mebusan üyesi olarak 327 isim sayılmıştır. Bu kaynaktan

yararlanmakla birlikte, daha başka birçok arşiv belgesini de tarayan Aykut Kansu'nun "1908 Genel Seçimleri" başlıklı listesinde ise I. Devre Meclis-i Mebusan üyelerinin sayısı 328 olarak görülmektedir.⁵ İhsan Ezherli'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunan "Osmanlı Meclis-i Mebusan Mebuslarının Sicil Defteri. Devre 1-4"ten yararlanarak hazırladığı "Meclis-i Mebusan Üyelerinin İsimleri" başlıklı listede ise, I. Devre Meclis-i Mebusan üyesi olarak, 323 isim bulunmaktadır.⁶ Ezherli'nin kullandığı kaynaklardan yararlanan İhsan Güneş'in listesi de 323 kişiden oluşmaktadır.⁷

Bu dört kaynaktaki listeleri birbirleriyle karşılaştırırken, öncelikli olarak belirtilmesi gereken nokta, Ezherli ve Güneş'in listelerinin birbirinin aynısı olduğu ve sadece Meclis-i Mebusan Baş Kitabı tarafından sicil numarası verilmiş olan üyeleri kapsadığıdır.

Yukarıda 327 isimden oluştuğu belirtilen Ahmad ve Rustow'un listesinde bir isim mükerrer yazıldığı için listedeki isimlerin toplamı gerçekte 326'dır.⁸ Ahmad ve Rustow, Ezherli ve Güneş'in listelerinde bulunmayan 7 yeni isim saymakta; buna karşılık onların listelerinde bulunan 4 isme listede yer vermemektedir.⁹ (Dolayısıyla, 319 isim her iki listede de vardır). Bununla birlikte, Ahmad ve Rustow'un hazırladığı liste, Meclis-i Mebusan'ın I., II. ve III. devrelerindeki mebusların isimlerini toplu olarak veren bir listedir. Bu dört isim listede sayılmıştır, ama yanlarına birinci devrede mebus olduklarına ilişkin bir işaret konulmamıştır. Bu bir tashih sayılarak Ezherli ve Güneş'in listelerinde yer alan 323 ismin tamamının Ahmad ve Rustow'un listesinde sayılmış olduğu kabul edilebilir.

Kansu ise, Ezherli ve Güneş'in listelerinde bulunmayan 10 yeni isim vermekte, buna karşılık onların listesinde bulunan 5 isme listesinde yer vermemektedir.¹⁰ (Dolayısıyla, 318 isim her iki listede de vardır).

Kansu'nun, Ezherli ve Güneş'in 323 kişilik listelerine eklediği 10 isimden 3'ü Ahmad ve Rustow'un listesinde de vardır. Bu durumda, Meclis-i Mebusan Baş Kitabı tarafından kendilerine sicil numarası verilmiş olan 323 kişiye ek olarak, toplam 14 yeni isim gündeme gelmiştir olmaktadır.¹¹

Bununla birlikte, bu 14 isimden sadece üçü geçerli sayılabilir. Bunlar Kansu'nun eklemiş olduğu ve seçimi

kazandıkları halde seçim mazbataları reddedilen Ergani Mebusu Niyazi Bey, Kürahyâ Mebusu Rasih Efendi ve Mekke Mebusu Abdurrahman Efendi'dir (Abdullah Saraç). Bununla birlikte, bu üç kişi dışında, mazbataları reddedilen başka mebuslar da vardır.¹² Dolayısıyla mazbataları reddedilenler listeye dahil edilecekse, sadece bu üç kişinin değil, aynı durumda olan diğerlerinin de listeye alınması gerekir. Ahmad, Rustow ve Kansu'nun saymış olduğu öteki 11 ilâve ismin Birinci Devre Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi olduğu yolunda ikna edici bir kayda rastlanmadığı gibi, bu isimler meclis tutanaklarında da bulunamamıştır.

Bu durumda, aşağıdaki liste oluşturulurken sicil numarası alan 323 mebus esas alınmış, ayrıca mazbataları reddedilenler de "ek isim" notu düşülerek listede belirtilmiştir.

MEBUSLAR HAKKINDA BAZI TEMEL BİLGİLER

323 mebusan 175'i (yüzde 54,2) bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan sancakları, 81'i (yüzde 25,1) bugünkü Arap ülkeleri sınırları içinde bulunan sancakları, 67'si (yüzde 20,7) ise bugünkü Balkan ülkeleri sınırları içinde kalan sancakları temsil etmek üzere seçilmiştir.

Mebusların yarısından biraz çoğu (171 mebus - yüzde 52,9) Türk iken, ikinci büyük grubu 61 kişi ile (yüzde 18,9) Araplar oluşturmaktadır. Diğerlerinin dağılımı ise şöyledir: Arnavut (32 kişi - yüzde 9,9), Rum (26 kişi - yüzde 8,0), Ermeni (12 kişi - yüzde 3,7), Kürt (6 kişi - yüzde 1,9), Sırp (4 kişi - yüzde 1,2), Bulgar (4 kişi - yüzde 1,2), Musevi (4 kişi - yüzde 1,2), Dürzi (2 kişi - yüzde 0,6) ve Maruni (1 kişi - yüzde 0,3).

323 mebusan 88'i (yüzde 27,2) İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi iken, 235'i (yüzde 72,8) hiçbir zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yer almamıştır. Sürekli olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kalanlarla, bir dönem üye olmakla birlikte sonradan cemiyetten ayrılanlar da İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi sayılmıştır. Dolayısıyla, "323 mebusan 88'inin sürekli olarak ya da bir dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bağlantısı olmuştur" demek, daha doğru bir belirleme olacaktır. Bu 88 mebusan 65'i, köken itibarıyla, Türk iken, 23'ü

Türk değildir. Yine bu 88 mebusan 62'si bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan sancakları, 15'i ise bugünkü Balkan ülkeleri sınırları içinde kalan sancakları, 11'i ise bugünkü Arap ülkeleri sınırları içinde bulunan sancakları temsil etmek üzere seçilmiştir.

323 mebusan 175'i (yüzde 54,2) birinci devreden sonra toplanan Osmanlı Meclis-i Mebusanlarında mebus olarak görev almamış, 148'i (yüzde 45,8) ise izleyen devrelerde de yeniden mebus olmayı başarmıştır. Türk olanların yüzde 53,8'i yeniden seçilmeyi başarmış, yüzde 46,2'si ise yeniden seçilememiştir. Türk olmayanların ise sadece yüzde 36,8'i yeniden seçilmeyi başarırken yüzde 63,2'si yeniden seçilememiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin yüzde 65,9'u yeniden seçilmeyi başarmış, yüzde 34,1'i yeniden seçilememiştir. Buna karşılık İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmayanların sadece yüzde 38,3'ü yeniden seçilmeyi başarırken, yüzde 61,7'si Osmanlı Meclis-i Mebusanlarında yeniden görev almamıştır.

1908'den sonra toplanan toplam dört Meclis-i Mebusan'dan sadece ilkinde görev almış olanların sayısı yukarıda da belirtildiği gibi 175 (yüzde 54,2) iken, toplam iki devre mebus olanların sayısı 84 (yüzde 26,0), toplam üç devre mebus olanların sayısı 59 (yüzde 18,3) ve dört devrenin dördünde de mebus olanların sayısı 5'tir (yüzde 1,5).

Son olarak, 323 mebusan 41'i (yüzde 12,7) 1920'den sonra Türkiye Büyük Millet Meclislerine milletvekili olarak katılmış, 282'si ise (yüzde 87,3) TBMM üyeliği yapmamıştır. Bu konuyla ilgili olarak belirtilmesi gereken ilginç bir nokta da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmayan mebusların sadece yüzde 6,0'sı (235 mebusan 14'ü) TBMM'ne milletvekili olarak katılmayı başarabilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olanların ise yüzde 30,7'si (88 mebusan 27'si) sonradan TBMM üyesi olmuştur.

1 Tarih Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuvvetin, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, Hüriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 167.

2 Tarih Zafer Tunaya da "bu dönemde tam sayının 281 olması gerektiği belirtilmişse de, seçilenlerin sayısı 275'te kalmıştır" demektedir. Adı geçen eser, s. 168. Tarih Zafer Hoca'nın üye tam sayısı için belirttiği 281 sayısı doğrudur. Buna karşılık, aşağıda üzerinde durulacağı gibi seçilen sayısının 275'i geçmediği yolundaki saptama hatalıdır. Seçilip mebusluğa kabul olanların sayısı 323'tür.

- 3 Hangi sancağın kaç mebus çıkardığına ilişkin dağılım aşağıda üye listesi verilirken parantez içinde belirtilmiştir.
- 4 Feroz Ahmad ve Dankward A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, 1975-1976, s. 245-284.
- 5 Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 357-411.
- 6 İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1992, s. 183-202.
- 7 İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt 2, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1998, s. 20-42. Bu kitaba yönelik bir eleştiri yazısı için bakınız: Sinan Kunalalp, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis Üyeleri", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1998, Sayı 57, s. 61-63.
- 8 Bu listede Üsküp Mebusu Aleksander Pavlos Efendi 48. ve 52. sırada iki kez yazılmıştır. Feroz Ahmad ve Dankward A. Rustow, s. 266.
- 9 Listeye eklenen 7 isim: Bursa Mebusu Hayri Bey, Ergani Mebusu İsteyan Çıracıyan Efendi, Fizan Mebusu Hacı Bey, Kudüs Mebusu Tahir El Hüseyini Bey, Manastır Mebusu Ali Vassı Bey, Maraş Mebusu Vahan Efendi, Niğde Mebusu Fahreddin Efendi. Listede bulunmayan 4 isim: Çankırı Mebusu Hacı Mustafa Tevfik Efendi, İzmir Mebusu İstefan İspartalıyan, Kozan Mebusu Hamparsun Boyacıyan ve Prezrin Mebusu Vehbi Efendi.
- 10 Listeye eklenen 10 isim: Debre Mebusu Hasan Sabri Efendi, Diyarbakır Mebusu Rıza Efendi, Ergani Mebusu Niyazi Bey, Fizan Mebusu Hacı Bey, Kütahya Mebusu Hocazade Rasih Efendi, Manastır Mebusu Ali Vassı Bey, Mekke Mebusu Abdullah Saraç, Niğde Mebusu Fahreddin Efendi, Niğde Mebusu Sadık Bey ve Siverek Mebusu Diyarbakirli İsmail Hakkı Bey. Listede bulunmayan 5 isim: Ammare Mebusları Abdülmecit Bey ve Mehmet Kureys Efendi, Halep Mebusları Meri Paşa ve Mustafa Bey ile İzmir Mebusu Emanüel Emanüelidi Efendi.
- 11 Hem Kansu'nun hem de Ahmad ve Rustow'un listesinde bulunan, ama Ezherli ve Güneş'in listelerinde yer almayan isimler Fizan Mebusu Hacı Bey, Manastır Mebusu Ali Vassı Bey ve Niğde Mebusu Fahreddin Efendi'dir.
- 12 Mazbataları reddedilen öteki mebuslar: Biga'dan seçilen Samih Bey, Debre'den seçilen Nuri Bey ve Karesi'den seçilen Sırrı Bey'dir.

BİRİNCİ DEVRE (1908-1912) MEBUS LİSTESİ

AÇIKLAMALAR

1. Liste, vilâyetlere göre alfabetik olara hazırlanmış, her vilayetin altına o vilayete bağlı sancaklar belirtilmiştir. Bağımsız sancaklar ise vilayetler bittikten sonra verilmiştir.

2. Vilâyet ve sancakların yanında parantez içinde gösterilen sayılar, söz konusu vilayet ve sancaktan kaç mebus çıkması gerektiğini göstermektedir.

3. Mebusların isimleri yazıldıktan hemen sonra parantez içinde verilen tarih, seçim mazbatasının Meclis-i Mebusan'da kabul edildiği tarihtir. Tarih tutanaklarda

geçtiği biçimiyle verilmiştir. Bu tarih yazıldıktan hemen sonra yanında parantez içinde kaynak belirtilmiştir. Bu kaynakta “MMZC”, “Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”nin, “İS.” “İçtima Senesi”nin kısaltılmış biçimidir.

4. Bazı mebusların isimleri yazıldıktan hemen sonra yanlarında (*) işareti bulunmaktadır. Bu, meclis tutanaklarında, adı geçen kişinin mazbatasının onaylanmasına ilişkin bir kayda rastlanmadığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, Meclis-i Mebusan toplandıktan birkaç gün sonra, 9 ve 10 Aralık 1908’de çok sayıda mebusun mazbatasını toplu olarak onaylanmıştır. Ama, tutanaklarda bu kişilerin adları belirtilmemiştir. Bu durumda yanlarında (*) işareti bulunan mebusların tamamına yakınının seçim mazbatalarının 9 ve 10 Aralık 1908’de onaylanmış olduğu söylenebilir.

5. Bazı mebusların yanlarında yer alan “öldü” ibaresinden sonra yer alan tarih, adı geçen mebusun öldüğünün, Reis tarafından, Meclis-i Mebusan üyelerine bildirildiği tarihtir. Tarihin hemen ardından parantez içinde kaynak gösterilmiştir.

6. Bazı mebusların yanlarında yer alan “istifa etti” ibaresinden sonra yer alan tarih, adı geçen mebusun istifasının, Reis tarafından, Meclis-i Mebusan üyelerine bildirildiği tarihtir. Tarihin hemen ardından parantez içinde kaynak gösterilmiştir.

7. Ölen veya istifa eden mebusların yerine seçilenler ayrıca numaralandırılmamış, bu kişilere de yerine seçildiği kişinin numarası verilmiştir. Örneğin 18 numarayla gösterilen ve istifa eden Aydın Mebusu Hacı Süleyman Efendi’nin yerine seçilen İsmail Sıtkı Bey listede 18.a. numarasıyla yer almıştır.

8. Seçim kazandıkları halde, seçim mazbataları Meclis-i Mebusan tarafından reddedilen, dolayısıyla mebusluğu kabul edilmeyen kişiler, “Ek isim:” açıklamasıyla ayrıca belirtilmiş ve numaralandırılmamıştır.

ADANA VİLAYETİ (5)

Adana (1)

1. Ali Münif (Yeğena) Bey (*) İstifa etti.

1.a. Yerine seçilen: Abdullah Faik (Çopuroğlu) Efendi (13 Kanunuevvel 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 626).

Cebelibereket (1)

2. Mehmet Reşit Efendi (*)

İçel (1)

3. Hacı Mahmut Bayram Efendi (*)

Kozan (1)

4. Hamparsum Boyacıyan Efendi (*)

Mersin (1)

5. Arif Hikmet Bey (*) Öldü.

5.a. Yerine seçilen: Abdülhalim Bey (26 Kanunusani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 2, s. 598).

ANKARA VİLAYETİ (12)

Ankara (4)

6. Hacı Mustafa (Beyman) Efendi (*)

7. Kasım Nuri Efendi (*)

8. Mahir Sait Bey (*)

9. Talât (Sönmez) Bey (*)

Çorum (2)

10. Ali Osman Bey (*)

11. Münir (Çağıl) Bey (*)

Kayseri (2)

12. Hacı Kasım Efendi (*)

13. İmamzade Ömer Mümtaz Bey (*)

Kırşehir (2)

14. Benliğazade Ali Rıza Bey (*)

15. Mahmut Mahir Efendi (*)

Yozgat (2)

16. Edip Bey (*)

17. Hayrullah Efendi (*)

AYDIN VİLAYETİ (16)

Aydın (2)

18. Hacı Süleyman Efendi (*). İstifa etti (22 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 232).

18.a. Yerine seçilen: İsmail Sıtkı Bey (27 Haziran 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 5, s. 282).

19. Ubeydullah (Hatipoğlu) Efendi (*)

Denizli (2)

20. Ahmet Muhip Efendi (*)

21. Gani Bey (*)

İzmir (6)

22. Aristidi Paşa (*) İstifa etti.

22.a. Yerine seçilen: Emanüel Emanüelidi Efendi (7 Mart 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 4, s. 153).

23. İstefan Efendi (*)

24. Mehmet Sait Efendi (*)

25. Nesim Mazliyah Efendi (*)

26. Pavli Karolidi Efendi (*)

27. Seyit Bey (*)

Menteşe (2)

28. Halil (Menteşe) Bey (*)

29. Hamza Hayatî (Öztürk) Bey (*)

Sarnhan (4)

30. Haydar Bey (*)

31. İlhamî Bey (*)

32. Mansurizade Sait Bey (*)

33. Tokadıza Şekip Bey (*)

BAGDAT VİLAYETİ (6)

Bağdat (3)

34. Babanzade İsmail Hakkı Bey (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 457).

35. Hacı Ali Efendi (*)

36. Sasun Efendi (*)

Divâniye (2)

37. Seyit Mustafa Nuri Efendi (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 457).

38. Şevket Paşa (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 457).

Kerbela (1)

39. Abdülmehdî Bey (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 457).

BASRA VİLAYETİ (6)

Anımare (2)

40. Hüseyin El Ulvan Efendi (5 Ağustos 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 6, s. 515). İstifa etti.

40.a. Yerine seçilen: Şadizade Abdülmecit Bey (2 Mayıs 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 6, s. 488-489)

41. Mehmet Selim Efendi (5 Ağustos 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 6, s. 515). İstifa etti.

41.a. Yerine seçilen: Mehmet Kureyş Efendi (2 Mayıs 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 6, s. 488-489)

Basra (2)

42. Seyit Talip Bey (26 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 511-520)

43. Zuhayrza Ahmet Paşa (26 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 521). Öldü (6 Kanunuevvel 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 511).

43.a. Yerine seçilen: Abdülvahap Paşa (21 Mart 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 4, s. 557).

Müntefek (2)

44. Hızır Hayatî Efendi. (21 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 28-30 ve 189-192).

45. Refer Sunevi Efendi (21 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 28-30 ve 189-192). Öldü (13 Kanunuevvel 1326).

45.a. Yerine seçilen: Feritpaşazade Abdül Muhsin Bey (5 Mayıs 1327). (MMZC, İS. 3, Cilt 6, s. 640-641)

BEYRUT VİLAYETİ (6)

Akkâ (1)

46. Esar Efendi (*)

Beyrut (2)

47. Rıza El Sulh Bey (*)

48. Süleyman El Bustanî Efendi (*) İstifa etti.

48.a. Yerine seçilen: Kamil El Esar Bey (26 Teşrinievvvel 1327) (MMZC, İS. 4, Cilt 1, s. 284).

Lazkiye (1)

49. Mehmet Arslan Bey (*) Öldü (3 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 22).

49.a. Yerine seçilen: Emin Arslan Bey (5 Ağustos 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 6, s. 515).

Nablus (1)

50. Şeyh Ahmet Hammaş Efendi (*)

Trablusşam (1)

51. Fuad Hulûsî (Demirelli) Bey (*)

BİTLİS VİLAYETİ (5)

Bitlis (1)

52. Arif Efendi (*)

Genç (1)

53. Mehmet Emin Efendi (*)

Muş (2)

54. Hacı İlyas Sami (Muş) Bey (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 457).

55. Keygam Efendi (*)

Sırt (1)

56. Abdürrezzak Efendi (*)

CEZÂİR-İ BAHR-İ SEFÎT VİYAYETİ (5)

Limni (1)

57. Mihalâki Efendi (18 Kanunuevvvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 103).

Midilli (2)

58. Panoyor Bostanî Efendi (*)

59. Mihalaki Salta Efendi (*)

Rodos (1)

60. Teodor Konstantinidi Efendi (*)

Sakız (1)

61. Mihalaki Çelebidi Efendi (*)

DİYARBAKIR VİLAYETİ (4)

Diyarbakır (1)

62. Piringçizade Arif Efendi (10 Kanunuevvvel 1324). (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 33). Öldü (2 Mart 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 294).

62.a. Yerine seçilen: Piringçizade Fevzi Bey (10 Haziran 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 609).

Ergani (1)

63. İbrahim Efendi (5 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 71).

Ek isim: Niyazi Bey. 26 ve 27 Kanunusani 1324 tarihli görüşmelerden sonra seçim mazbatası reddedildi. Niyazi Bey bu görüşmeler sırasında Meclis-i Mebusan'da hazır bulunmuş, hatta söz alarak konuşmuştur. Mazbatasının reddedilmesi üzerine bir daha dönmek üzere Meclis-i Mebusan salonunu terk etmiştir. (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 521, 526-535).

Mardin (1)

64. Sait Bey (*)

Siverek (1)

65. Nurettin Bey (7 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 263).

EDİRNE VİLAYETİ (12)

Dedağaç (1)

65. Süleyman Bey (*)

Edirne (3)

66. Asım Bey (*) Öldü (9 Mart 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 387).

66.a. Yerine seçilen: Faik (Kaltakkıran) Bey (19 Mayıs 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 85).

67. Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey (*)

68. Talât Bey/Paşa (*)

Gelibolu (1)

69. İstefan Narlı Efendi (18 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 103).

Gümüllüne (3)

70. İsmail Hakkı Bey (*)

71. Fehmi Bey (*)

72. Mehmet Arif Bey (*)

KIRKKİLİSE (2)

73. Emrullah Efendi (*)

74. Mustafa Arif Bey (*)

Tekfırdağı (2)

75. Agop Babikyan Efendi (*) Öldü.

75.a. Yerine seçilen: Agop Boyacıyan Efendi. (7 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 27).

76. Mehmet Adil Bey (*)

ERZURUM VİLAYETİ (7)

Bayezit (1)

77. Abdülkadiragaşade Süleyman Sudî (Acarbay) Efendi (2 Mart 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 103, 294-295).

Erzincan (1)

78. Osman Fevzi (Topçu) Efendi (*)

Erzurum (5)

79. Hacı Şevket Efendi (*)

80. Hafız Ahmet Ziya Efendi (*)

81. Karakin Pastırmacıyan Efendi (*)

82. Seyfullah Efendi (*)

83. Varreks Efendi (*)

HALEP VİLAYETİ (8)

Halap (6)

84. Ali Cenani Bey (*)

85. Cabrizade Abdünnafî Paşa (*)

86. Merî Paşa (*) İstifa etti.

86.a. Yerine seçilen: Mehmet Bahaertin Efendi (23 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 213-215)

87. Mesut Efendi (*)

88. Mustafa Efendi (*) İstifa etti.

88.a. Yerine seçilen: Artin Boşgezenyan Efendi (23 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 213-215)

89. Rifat Bey (*) Öldü. (9 Şubat 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 444-445).

89.a. Yerine seçilen: İzzizade Şeyh Beşir Efendi (8 Teşrinisani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 78).

Maraş (2)

90. Hacı Hasan Fehmi Efendi (*)

91. Mehmet Şükrü Efendi (*)

HİCAZ VİLAYETİ (3)

Cidde (1)

92. Kasım Zeynel Efendi (*)

Mekke (2)

93. Şeyh Hasan Şeybi Efendi (30 Mart 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 4, s. 49).

94. Şerif Abdullah Bey (30 Mart 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 4, s. 49).

Ek isim: Abdurrahman Efendi: (Mekke-i Mükerrerme Hanefi Müftüsü. Seçildikten sonra sağlık sorunu nedeniyle Meclis-i Mebusan'a katılamayacağını bildirmiştir. 29 Kanunuevvel 1324'te istifası kabul edilmiş ve seçimin yenilenmesi kararlaştırılmıştır. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, İçtima Senesi: 1, Cilt 1, s. 113).

HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ (13)

Bursa (4)

95. Hacı Ömer Feyzi Efendi (*)

96. Hafız Ahmet Hamdi Efendi (*)

97. Sabri Bey (*)

98. Tahir Bey (*)

Ertuğrul (2)

99. Mehmet Sadık Bey (*)

100. Mehmet Sıtkı Bey (*)

Karabısar-ı Sahip (3)

101. Kamil (Miras) Efendi (*)

102. Rıza Paşa (*)

103. Salim Bey (*)

Kütahya (4)

104. Abdullah Azmi (Torun) Efendi (*)

105. Hasan Tahsin Efendi (*)

106. Hatipzade Ahmet Cemal Bey (*)

107. Saffet Paşa (*) İstifa etti (13 Haziran 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 5, s. 2-3). Yerine seçilen: Ahmet Ferid (Tek) Bey (16 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 124).

Ek isim: Hacı Rasih Efendi. Meclis-i Mebusan'a katılmadığı gibi mazbatasını da göndermeyince durumu Kütahya'ya sorulmuştur. Mutasarrıflıktan gelen yazıda Rasih Efendi hakkında tucuklama kararı bulunduğu ve halen firarda olduğu bildirilmiştir. 29 Kanunisanı 1324'te istifası Meclis-i Umumi tarafından kabul edilerek yerine başka birisinin seçilmesi kararlaştırılmıştır. (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 585).

İSTANBUL VİLAYETİ (10)

İstanbul (10)

108. Ahmet Nesimî Bey (*)

109. Ahmet Rıza Bey (*)

110. Feraci Efendi (*)

111. Hallacyan Efendi (*)

112. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey (*)

113. Kostantinidi Efendi (*)

114. Kozmîdi Efendi (*)

115. Manyasizade Refik Bey (30 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 153). Öldü (23 Şubat 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 167).

115.a. Yerine seçilen: Rifat Paşa (5 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 71). İstifa etti (3 Teşrinievvvel 1327) (MMZC, İS. 4, Cilt 1, s. 12).

115.b. Yerine seçilen: Tahir Hayrettin Bey (10 Kanunuevvel 1327) (MMZC, İS. 4, Cilt 2, s. 263).

116. Mustafa Asım Efendi (*)

117. Zöhrab Efendi (*)

İŞKODRA VİLAYETİ (3)

Drac (1)

118. Esat Paşa (*)

İşkodra (2)

119. Murtaza Bey (*)

120. Şakir Bey (*) Öldü. (6 Ağustos 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 6, s. 547).

120.a. Yerine seçilen: Rıza Bey. (7 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 28).

KASTAMONU VİLAYETİ (8)

Çankırı (2)

121. Hacı Tevfik (Durlanık) Efendi (*)

122. Mehmet Behçer (Kutlu) Bey (*)

Kastamonu (4)

123. Ahmet Şükrü Efendi (*)

124. Hacı Ahmet Mahir Efendi (*)

125. İsmail Mahir Efendi (*)

126. Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey (*) İstifa etti.

126.a. Yerine seçilen: Necmettin Molla (Kocataş) Bey. (21 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 189).

Sinop (2)

127. Hasan Fehmi (Tümerkan) Efendi (*)

128. Rıza Nur Bey (*)

KONYA VİLAYETİ (13)

Antalya (2)

129. Ebüzziya Tevfik Bey (*)

130. Mehmet Hamdi Efendi (*)

Burdur (1)

131. Ömer Lütfi Efendi (*)

Isparta (2)

132. Hacı Eşref Bey (*)

133. Süleyman Sami Bey (*)

Konya (5)

134. Mehmet Emin Efendi (*)

135. Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi (*)

136. Mustafa Efendi (*)

137. Salim Efendi (*)

138. Zeynelabidin Efendi (*)

Niğde (3)

139. Hayri Bey (*)

140. Muhittin Efendi (*)

141. Yorgaki Efendi (*)

KOSOVA VİLAYETİ (17)

İpek (4)

142. Ahmet Hamdi Efendi (*)

143. Ali Haydar Bey (*)

144. Bedri Bey (1 Kanunusani 1324). (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 199).

145. Hafız İbrahim Efendi (*)

Priştine (4)

146. Hasan Fuad Paşa (*)

147. Hasan Bey (*)

148. Mustafa Hamdi Efendi (*) Öldü.

148.a. Yerine seçilen: Şaban Paşa (11 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 70)

149. Sava Efendi (*)

Prizren (3)

150. Mehmet Emin Efendi (*) İstifa etti (30 Kanunusani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 253-254)

150.a. Yerine seçilen: Vehbi Efendi (25 Teşrinisani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 426-427).

151. Şerif Efendi (*)

152. Yahya Bey (*)

Senice (1)

153. Hasan Muhittin Bey (*)

Tağlıca (1)

154. Ali Vasfı Bey (29 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 112)

Üsküp (4)

155. Aleksandr Parlıç Efendi (*)

156. Necip Draga Bey (*)

157. Pavlof Efendi (*)

158. Sait Efendi (*)

MAMURETÜLAZİZ VİLAYETİ (6)

Dersin (1)

159. Lütü Fikri Bey (*)

Malatya (2)

160. Ahmet Hamit Bey (*) Öldü (3 Teşrinievvel 1327). (MMZC, İS. 4, Cilt 1, s. 12).

160.a. Yerine seçilen: Keşşaf Efendi (4 Kanunusani 1327) (MMZC, İS. 4, Cilt 2, s. 538).

161. Mehmet Tevfik Efendi (22 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 242).

Mamuretülaziz (3)

162. Asım Bey (*)

163. Hacı Mehmet Nuri Efendi (*)

164. Hacı Ziyaertin Bey (*)

MANASTIR VİLAYETİ (11)

Delbre (2)

165. Basri Bey (26 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 520).

166. İsmail Bey (*) Öldü.

166.a. Yerine seçilen: Neşetzade Şevket Bey. (8 Teşrinisani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 79).

Ek isim: Nuri Bey. Seçim usulüne uygun olarak yapılmadığı için mazbatası reddedildi. (15 Haziran 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 6, s. 616-617).

Elbasan (1)

167. Hoca Abdullah Mahir Efendi (*) Öldü.

167.a. Yerine seçilen: Hacı Ali Efendi. (28 Kanunuevvel 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 473).

Görice (2)

168. Filip Mişe Efendi (*)

169. Şahin Takî Bey (*)

Manastır (4)

170. Dimitroviç Efendi (*)

171. Mehmet Vasıf Bey (*)

172. Pançedoref Efendi (*)

173. Trayan Nali Efendi (*)

Serfice (2)

174. Koço Drizi Efendi (*) İstifa etti. (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 27).

174.a. Yerine seçilen: Haris Vamvaka Efendi. (16 Şubat 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 217-219 ve 545-546)

175. Yorgi Boşo Efendi (*)

MUSUL VİLAYETİ (5)

Kerkük (2)

176. Kaddarizade Ali Bey (21 Kanunisani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 457).

177. Salih Paşa (21 Kanunisani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 457).

Musul (2)

178. Davud Yusufânî Efendi (16 Mart 1325). (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 525)

179. Mehmet Ali Fazıl Efendi (9 Mart 1325). (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 386)

Süleymaniye (1)

180. Hacı Sait Efendi (26 Mart 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 2, s. 525-526 ve 695-697)

SELÂNİK VİLAYETİ (12)

Drama (2)

181. Ağâh Bey (*)

182. Rıza Bey (*)

Selânik (6)

183. Emanüel Karasu Efendi (*)

184. Honeus Efendi (*)

185. Mehmet Cavit Bey (*)

186. Rahmi Bey (*)

187. Vlahof Efendi (*)

188. Yorgaki Artas Efendi (*)

Serez (4)

189. Dalçef Efendi (*)

190. Dimitri Dingas Efendi (*)

191. Mithat Şükrü (Bleda) Bey (*)

192. Yusuf Naşir Bey (*) İstifa etti (4 Teşrinisani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 16-17).

192.a. Yerine seçilen: Derviş Hüseyin Ragıp Bey. (13 Kanunuevvel 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 626).

SİVAS VİLAYETİ (13)

Amasya (3)

193. Arif Fazıl Efendi (*)

194. Cudi Efendi (*)

195. İsmail Hakkı Bey (*)

Karabısar-ı Şarki (2)

196. Ömer Fevzi Efendi (*)

197. Serdarzade Mustafa (Atay) Efendi (10 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 33-34).

Sivas (5)

198. Dagavaryan Efendi (*)

199. Hüsnü Bey (*)

200. Mustafa Ziya Efendi (*)

201. Ömer Şevki Bey (*)

202. Şükrü Efendi (*)

Tokat (3)

203. Hattarzade İsmail Paşa (*)

204. Mustafa Hâki Efendi (*)

205. Mustafa Sabri Efendi (*)

SURİYE VİLAYETİ (8)

Hama (2)

206. Abdülhamit Zöhravi Efendi (*)

207. Halit El Berazi Efendi (*)

Hauran (1)

208. Sadettin Efendi (*)

Kerek (1)

209. Tevfik Efendi (27 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 456-457, 536)

Şam (4)

210. Mehmet Aclanî Efendi (*) Öldü. (13 Kanunuevvel 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 1, s. 626).

211. Yerine seçilen: Hasevizade Şükrü Efendi (19 Şubat 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 3, s. 385).

212. Rüştü Bey (*)

213. Süleyman Efendi (*) İstifa etti.

213.a. Yerine seçilen: Abdurrahman Bey (18 Kanunusani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 28)

214. Şefik El Müeyyer Bey (10 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 38-39).

TRABLUSGARP VİLAYETİ (6)

Cebelîgarbi (1)

215. Süleyman El Baruni Efendi (2 Şubat 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 630).

Fizan (1)

216. Cami (Baykur) Bey (6 Haziran 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 4, s. 467-470)

Humus (1)

217. Mustafa Bin Kaddare Bey (*)

Trablusgarp (3)

218. Ferhat Bey (*)

219. Mahmud Naci Bey (*)

220. Sadık Bey (*)

TRABZON VİLAYETİ (11)

Gümüşhane (2)

221. İbrahim Lütfi Paşa (*)

222. Mısırlızade Hayri Bey (*)

Lazistan (2)

223. Ahmet Bey/Paşa (*)

224. İbrahim Ferit Efendi (*)

Trabzon (7)

225. Eyüpzade İzzet Bey (*)

226. Hacı Osman Bey (*)

227. Maryo Kofidi Efendi (*)

228. Mahmud Mazhar Bey (*)

229. Mahmud İmadettin Efendi (*) Öldü.

229.a. Yerine seçilen: Savcizade Mahmud Bey (8 Kanunusani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 2, s. 217).

230. Mehmet Emin Efendi (*)

231. Saraçzade Ali Naki Bey (*)

VAN VİLAYETİ (3)

İlakkari (1)

232. Seyit Taha Efendi (*)

Van (2)

233. Timurzade Tevfik (Demiroğlu) Efendi (9 Şubat 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 763)

234. Vahan Papasyan Efendi (9 Şubat 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 763)

YANYA VİLAYETİ (7)

Berat (2)

235. Aziz Paşa (*)

236. İsmail Kemal Bey (*)

Ergiri (2)

237. Mamapulo Efendi (*)

238. Müfit Bey (*)

Praveze (1)

239. Azmi Bey (*) İstifa etti.

239.a. Yerine seçilen: Margılıklı Hamdi Bey (28 Nisan 1325) (MMZC, İS. 1, Cilt 3, s. 307).

Yanya (2)

240. Dimitri Kingos Efendi (18 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 103).

241. Kostantin Surla Efendi (18 Kanunuevvel 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 103).

YEMEN VİLAYETİ (12)

Asir (2)

242. Şeyh Ali Bin Hasan Efendi (*)

243. Şeyh Ahmet Efendi (*) Öldü. (5 Haziran 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 6, s. 361).

243.a. Yerine seçilen: Ferrac Sait Bey (12 Şubat 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 3, s. 229).

İndegde (4)

244. Ali Süveyd Efendi (*)

245. Hadi El Rızık Efendi (*)

246. Seyit Muhammed Abdurrahman Efendi (*) İstifa etti (28 Kanunuevvel 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 473-475).

246.a. Yerine seçilen: Mahmut Nedim Bey (16 Şubat 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 545).

247. Tahir Recep Efendi (*) İstifa etti (21 Kanunuevvel 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 409).

247.a. Yerine seçilen: Zühtü Efendi (16 Şubat 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 545).

San'a (5)

248. Hüseyin El Halâli Efendi (*) İstifa etti.

248.a. Yerine seçilen: Seyit Ahmet Cenani Bey (13 Mart 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 3, s. 326).

249. Mehmet Mukhafi Efendi (*)

250. Seyit Ali Muta Efendi (*) İstifa etti (3 Teşrinievvel 1327). (MMZC, İS. 4, Cilt 1, s. 12). Yerine seçilen olmadı.

251. Seyit Ali Bin Hüseyin Efendi (*) Öldü.

251.a. Yerine seçilen: Seyit Hüseyin Abdülkadir Bin Ali Efendi (25 Kanunusani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 165-166).

252. Seyit Ahmet Bin Yahya Efendi (25 Kanunusani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 165-166).

Ta'iz (1)

253. Şeyh Salih Sındar Efendi (5 Mayıs 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 6, s. 640).

BAĞIMSIZ SANCAKLAR (28)

Biga (2)

254. Seyit Ali Rıza Efendi (*) Öldü (7 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 27).

254.a. Yerine seçilen: Arif (Kamçıl) Bey (24 Şubat 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 3, s. 538).

255. Arif İsmet Bey (*) Öldü (5 Kanunusani 1326) (MMZC, İS. 3, Cilt 2, s. 214).

255.a. Yerine seçilen: Mustafa Bey (26 Mayıs 1326) (MMZC, İS. 2, Cilt 5, s. 160-163 ve Cilt 6, s. 95-102).

Ek isim: Biga Mutasarrıfı Samih Bey. Seyit Ali Rıza Efendi'den boşalan üyelik için yapılan seçimi kazanmıştır. Ama, Meclis-i Umumi'ye sancak ahalisinden olmadığına dair şikayet dilekçesi gönderilmiştir. Kendisi de, aday olmadığı halde seçildiği için istifa ettiğini belirtmiştir. Meclis bu ara seçimin "hiç yapılmamış" sayılmasına karar vermiştir. (13 Kanunusani 1325. (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 647-649)

Bingazi (2)

256. Ömer Mansur Paşa (1 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 34 ve 199).

257. Yusuf Şetvan Efendi (Mazbatası 10 Kanunuevvel 1324'te görüşüldü ve reddedildi. (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 36-38). Yeniden se-

çim yapıldı ve ikinci kez kazandı. 29 Haziran ve 6 Temmuz 1325'te yapılan uzun görüşmelerin ardından seçim mazbatası bu kez kabul edildi (MMZC, İS. 1, Cilt 5, s. 319-325, 419-420).

Bolu (4)

258. Habip Bey (*)

259. Hacı Abdülvalıhap Efendi (*)

260. Şeref Bey (*)

261. Mustafa Zeki Bey (*)

Canik (4)

262. Abdullah Efendi (*) İstifa etti.

262.a. Yerine seçilen: Süleyman Necmi (Selmen) Bey. (21 Kanunuevvel 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 408).

263. Hacı Alımer Hamdi Efendi (*)

264. Mehmet Ali Bey (*)

265. Nail Bey (*) İstifa etti.

265.a. Yerine seçilen: Sait Efendi (12 Mayıs 1327) (MMZC, İS. 3, Cilt 7, s. 171).

Çatalca (1)

266. Dimitri Zafiropolos Efendi (*)

İzmit (3)

267. Ahmet Müfit Bey (*)

268. Anastas Efendi (*)

269. Rüştü Bey (*)

Karesi (5)

270. Abdülaziz Mecdi Efendi (*)

271. Ali Galip Efendi (*)

272. İbrahim Vasfi Efendi (*)

273. Muharrem Hasbi Efendi (*)

274. Şefik Efendi (*) İstifa etti.

274.a. Yerine seçilen: Konstantin Savapulos Efendi (18 Kanunusani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 2, s. 28-29).

Ek isim: Liva merkez mutasarrıfı Sırrı Bey. Nüfuzunu kullanmak suretiyle, kanuna aykırı bir biçimde seçilmiş olduğuna karar verilerek mazbatası reddedildi. (25 Teşrinisani 1325) (MMZC, İS. 2, Cilt 1, s. 230-231).

Kudüs (3)

275. Ruhi El Halidî Bey (*)

276. Hafız Sait Efendi (*)

277. Sait El Hüseyini Efendi (*)

Medine (1)

278. Seyit Abdülkadir Haşimi Efendi (21 Kanunusani 1324) (MMZC, İS. 1, Cilt 1, s. 456).

Urfa (2)

279. Mahmut Nedim Bey (*)

280. Şeyh Saffet (Yetkin) Efendi (*)

Zor (1)

281. Hızır Lütfi Efendi (*)

ORDU SİYASET İLİŞKİSİNİN TARİHİNE BİR DERKENAR: 31 MART VAKASI VE SONUÇLARI

DOÇ. DR. AHMET TURAN ALKAN
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Yakın tarihimizde II. Meşrutiyet diye isimlendirilen hadise, bir anayasa hareketi olmanın ötesinde, siyasi iktidarın yerleşik geleneklere aykırı şekilde başka kuvvetlerce paylaşılması sonucunu doğuran bir askeri darbedir.

II. Abdülhamid'in seleflerine nazaran bir hayli uzun süren saltanat yılları, Osmanlı devleti için tam bir stabilizasyon dönemi teşkil etmiştir. 1876-1909 yıllarını kaplayan bu süre, Osmanlı Devleti'nin iki asırdan fazla zamandır devam etmekte olan çözülme grafiğinde 33 senelik bir duraksama anlamını taşır. II. Abdülhamid'in şahsiyetiyle bağlantılı olarak "Abdülhamid Devri"nin, bugün bile birbiriyle çelişen hükümler etrafında tartışılmasının sebebini, bu 33 yıllık "duraksama"da aramak gerekir. II. Abdülhamid devrinde devlet, 15. Yüzyılın şaşıaalı günlerini hatırlatan toprak kazançları elde etmediği gibi, eskiye nisbetle iktisadi hayatta elle tutulur bir iyileşme de kaydedilmemişti. Ne var ki 1876'dan önceki yıllarda artan bir ritimle devlet ve toplum hayatını baskı altına alan askeri, siyasi, iktisadi ve diplomatik başarısızlıklar, II. Abdülhamid devrinde (tabii iç ve dış konjonktürün de yardımıyla) dondurulabilmişti.

II. Abdülhamid, müstebid olmakla ve hükümranlığı müddetince ülkede anayasa hareketinin gelişmesini önlemekle itham edilmiştir. II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca siyasi otoritesini kimseyle paylaşmadığı doğrudur. Asker-sivil menşeli bir komployla tahtından olduktan sonra şüpheli bir şekilde suikaste kurban giden amcasının (Sultan Abdülaziz) yerine tahta çıkabilmesi için Kanun-i Esasi'yi kabul etmek zorunda kaldığı da doğrudur. Abdülhamid, Kanun-u Esasi'yi kabul ettikten iki ay sonra sadrazam Mithat Paşa'yı azletmiş, bir ay sonra da (Şubat 1877) Meclis-i Mebusan'ı feshetmişti. Abdülhamid,

bütün selefi gibi merkeziyetçi bir hükümdardı: Otoritesini kimseyle paylaşmaya yanaşmamış, muhtemel siyasi muhalefet odaklarını daima kontrol altında tutmuş ve iktidarını sağlam temeller üzerine bina etmişti. Amcası Sultan Abdülaziz'in hal' şekli Abdülhamid için öğretici olmuştu. İktidarı tam anlamıyla kontrol ettiğini hissedince derhal Yıldız sarayında mahkeme kurdurarak, komplocuları tasfiye etmiş ve en azından iktidarının son yıllarına kadar Osmanlı Ordusunu büyük bir titizlikle kontrolünde bulundurmuştu.

1897'de cereyan eden Osmanlı-Yunan harbinde Osmanlı ordusunun kazandığı başarı, bilhassa iç kamuoyunda II. Abdülhamid'in prestijini yükselten bir hadise olmuştu. Avrupa'da güç dengesinin belirli bir süre için kilitlenmesi, dış politikayı da bizzat yürütmekten yüksünmeyen II. Abdülhamid'e oldukça geniş bir manevra sahası bırakmıştı.

Bu dönem içinde Rumeli'de mevzilenmiş bulunan Osmanlı ordusunun (III. Ordu) yüksek siyasileşme belirtileri göstermesi, ayrıca incelenmesi gereken bir meseledir (Bkz. Ordu ve Siyaset) ve bütün Osmanlı ordusunun Abdülhamid'e muhalif bir siyaset rüzgarına kapılmış olduğu anlamını taşımaz. Bununla birlikte 1908 yılının 24 Temmuzunda yeniden yürürlüğe konulan 1876 Kanun-u Esasi'si, ülkede güç dengelerinin bir kere daha yeniden şekillenmek üzere bozulduğunu gösteriyordu. Rumeli dağlarında yaptıkları birkaç ufak gösteri ile ummadıkları bir başarı elde ederek Yıldız Sarayı'nı isteklerine boyun eğdirmeyi başaran isyancı askerler (ve onların zımnında İttihat ve Terakki Cemiyeti), artık Osmanlı iktidar denkleminin esas aktörlerinden biri haline gelmişti.

Görülen odur ki, ne isyancı erat, ne de Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, kalkıştıkları gösterinin bu de-

rece kolay sonuç verebileceğini tahmin etmemişlerdi. Abdülhamid'in, biraz da meşhur vehmine mağlup olup Kanun-u Esasi'yi yeniden mer'i yete sokarak seçimler için karar vermesi Cemiyet için sürpriz olmuştu. Artık yeni iktidar dengeleri, Abdülhamid'e rağmen ve Abdülhamid'le birlikte kurulmak zorundaydı. Halbuki Abdülhamid'in varlığına muhalefet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esas diskurunu teşkil edebilecek en kuvvetli itiraz noktasıydı. İttihatçılar 24 Temmuz 1908'den sonra Abdülhamid'i, yeni sistemin meşru ve en güçlü aktörü olarak karşılarında buluvermişlerdi. Üstelik Abdülhamid, II. Meşrutiyet sürecini resmen başlatmış olmanın avantajını da kazanmıştı. Cemiyet mensupları, Abdülhamid'in yeni uygulama içinde kazandığı sempatinin giderek tehlikeli boyutlara ulaştığını hissetmekte gecikmediler. Seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan'ın yeni üyelerine verdiği ziyafette Abdülhamid, müfrit cemiyetçiler dışında pekçok mebusun ilgisini çekmiş, önyargıları kırmış ve şahsiyeti etrafında adeta eski görüntüsünü tekzip ederce-sine yeni bir hayranlık hâlesi bırakmıştı.

Aktif siyasette tecrübesizliğini gizlemeyen Cemiyet mensupları 1908 sonbaharında yapılan seçimlerde ezici bir çoğunluk kazanmasına rağmen hükümeti bizzat kur-maktan kaçınmış, kabineye belirli sayıda üye vererek kendini bir nevi hükümet stajına hazırlamıştı. Buna rağmen meclis çoğunluğuna ve ordu desteğine sahip olma-nın verdiği üstünlükle hükümetin genel siyasetine mü-dahale ediyor ve hatta Abdülhamid ricalinden sayılan Kâmil Paşa'yı 1909 Şubatında devirerek, kendi gücünün sınırlarını kontrol ediyordu.

İSYANI HAZIRLAYAN SEBEPLER

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri, çoğun-lukla taşralı, büyük oranda zabıt menşeli, bürokrasi ve si-yasette tecrübesiz ve hazırlıksız zevattan oluşuyordu. Ab-dülhamid, saltanatı esnasında kendisine siyaseten muha-lefet edebilecek kişi ve odakları sistemle uzlaştırarak ve-ya sistemin kenarında tutarak siyasi tecrübe kazanma-larına fırsat vermemişti. İttihat ve Terakki'nin Makedon-ya'daki III. Ordu saflarında kıvılcımlandırdığı İstibdad ve Abdülhamid aleyhtarı muhalefet, tabir yerindeyse ay-dın kadrosunun varoşlarındaki kalan kişilerden oluşmuş-tu ve öyle olmak zorundaydı. 24 Temmuz 1908'de kaza-

nılan umulmadık başarı, Cemiyetin ileri gelenlerini İs-tanbul'a taşınmağa mecbur etti. 1908 Sonbaharında ya-pılan seçimlerden (seçimler, bugünkü gibi bir gün için-de değil, muhtelif tarihlerde yapıyordu) zaferle çıkmış olmalarına rağmen merkez yöneticisiyle, yeni mebusuy-la, zabitiyle ve sempatizanıyla bütün İttihatçılar, kendi-lerini İstanbul'da tedirgin ve yalnız hissediyorlardı. Yıl-dız sarayı, başta Abdülhamid olmak üzere, asırlardan be-ri tevarüs ettiği bütün teamülleri, halk nazarındaki sar-sılmayan ağırlığı ve bütün devlet ricaliyle hâlâ ayakta duruyordu. Abdülhamid'in hayli yumuşak bir manevra ile II. Meşrutiyet'i ilan edivermesi itibarını artırmış ve yerini sağlamlaştırmış görünüyordu. Zaferle çıktıkları bir seçimden sonra bile İttihatçılar, eski devrin ricaliyle ittifak etmek zorunda kaldıklarını farketmişlerdi. Bu ah-val karşısında İstanbul'da kendilerini güvende hisse-debilmeleri için itttihatçıların düşünebildiği ilk tedbir, or-du desteğine müracaatla harekete yataklık etmiş Rumeli birliklerinden bir kısmını İstanbul'a getirmek oldu. Av-cı Taburları adı verilen birlikler İstanbul'da Taşkılla'ya yerleştirildiler.

MEŞRUTİYET ANARŞİSİ

Bir başka boyuttan bakıldığında II. Meşrutiyet, bil-hassa İstanbul'un gündelik ritminde olağanüstü yenilik-lere sahne olmuştu. Kanun-u Esasi'nin yeniden ilan edil-mesi, ilk gün aydınlar arasında hayli gergin ve şüpheli bir bekleyişe yol açarken, halk tarafından farkedilmemiş-ti. Bilahare Rumeli'den gelen haberlerin doğruluk ka-zanması ve 33 yıllık hükümdarın seçim yaptıracağını açıklaması üzerine aydınlar arasında başlayan sevinç gös-terileri, İstanbul'u bir panayır yerine çevirmişti. Günün geçerli sloganı "hürriyet"ti. Hürriyet kavramı, bazı semtlerde zaptiye memurlarının dövülerek işten atılma-sı, hapishanelerin boşaltılarak içindeki adi suçluların bi-le salıverilmesi, soyguncu ve hırsızların eskiye oranla da-ha pervasızca icra-yı sanat etmesi şeklinde yorumlanmış-tı. Kolluk kuvvetlerinin itibarı hızla azalmış, İstanbul bir günde asayiş bakımından tehlikeli bir yer olmuştu. Selanik ve Manastır gibi Rumeli şehirlerinde de aynı at-mosfer hissedilmekle birlikte İstanbul, pâyitaht olması hasebiyle sevinç ve neşenin anarşiye dönüştüğü bir siya-set kazanı haline gelmişti. Basın hayatına sınırlama geti-

ren hükümlerin ortadan kalkmasıyla kısa süren yayın bolluğu devri yaşanmış, çoğu birkaç sayı çıkabilen gazete ve dergilerde her kayıttan âzâde bir tenkid ve hakaret furyası başgöstermişti. İstanbul, hiç alışık olmadığı bir yüksek siyasileşme içinde şaşkın günler geçirdi. Bürokratik kademelerde görülen başıboşluk, askeri hiyerarşide de yaşandı. Küçük rütbeli ama "İttihatçı" genç zabitler, istibdadın maşası olmakla suçladıkları yüksek rütbeli zabıtlar karşısında umulmadık bir üstünlük kurarak onlara "meşrutiyet yemini" ettiriyor, askeri okul talebeleri bando-mızıkla eşliğinde gün aşırı nümâyîşe çıkıyordu. Tek kelime ile II. Meşrutiyetle birlikte açıldığı varsayılan hürriyet devri, bütün yerleşik toplumsal rollerin yeniden dağıtılması zarureti ortaya koyuyordu. O günlerde Osmanlı ordusu disiplin ruhunu kaybetmişti. Osmanlı zabiti, hiç de alışık olmadığı bir yeni görevle, "ictimai tabiplik" göreviyle yüzyüze kalmıştı. O günlerde duruma hakim olması beklenen bütün güçler, -Saray, Ordu, Zabıta teşkilatı ve Cemiyet- duruma seyirci kalmamın çaresizliği içindeydiler. Sonunda Cemiyet, sokak gösterilerini idare eden faal üyeleri ve basın yoluyla bu başıboşluk devrini sona erdirmek için hareket geçti.

Ne var ki İstanbul'da siyaset artık Yıldız sarayının yüksek duvarlarla korunan mahfellerinde değil, kaldırımlarda, meydanlarda ve hatta kiraathanelerde yapılar hale gelmişti. O güne kadar siyasette etkisiz eleman durumundaki sessiz ve mazbut kalabalıklar, gündelik siyasetin baş aktörü olmuştu.

Çok kısa süren I. Meşrutiyet denemesi hariç tutulursa, Osmanlı devletinde ilk defa fiilen meşrutî monarşi denemesi başlamaktaydı. Görünürde sistemin bütün unsurları; partiler, serbest basın hayatı, padişah, anayasa ve meclis mevcuttu ancak bunların birbiriyle ilişkisini düzenleyen teamüller ve güç dengelerinin oluşması için yeterince zaman geçmemişti. 1909 Yılıının ilk aylarında İstanbul işte böyle bir belirsizlik içindeydi. Mevcut kurumlar arasında, bundan sonraki tutumuyla bu belirsizliği netleştirebilecek iki güç merkezi vardı; Padişah ve ordu. Padişah 24 Temmuz günü, 1876 Kanun-u Esasî'sine yeniden hayat kazandırarak tutumunu büyük ölçüde belli etmişti. Sistem içinde ananevi bir ağırlığa sahip olan Osmanlı ordusunun tutumu ise henüz belirsizdi. Rumeli'deki III. Ordu Meşrutiyet'ten yana vaziyet al-

mıştı ama Osmanlı ordusunun tamamını temsil etmiyordu. Ordunun yüksek rütbeli zevatı, anlaşılır sebeplerle hâlâ padişaha ve saraya bağlıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı coğrafyası içinde hayli kritik bir bölgede mevzilenmiş bulunan III. Ordu'nun bazı birliklerini yanına alarak İstanbul'a kafa tutmuş ve ilerde kendilerinin de itiraf edeceği vechile kolay bir başarı kazanmışlardı. 31 Mart vakası, biraz da ordu içindeki kuvvet dengelerinin yeni rejime karşı mesafe belirlemesi olarak değerlendirilebilir. Bunun ilk göstergesi, Meşrutiyet'in ilanını takib eden üçüncü gün başlayan Edirne ayaklanmasıdır.

ORDUDA SİYASİLEŞME BELİRTİLERİ VE EDİRNE AYAKLANMASI

Meşrutiyetin ilanı ile 31 Mart arasındaki süre içinde orduda görülen siyasileşme belirtileri, mülazımlardan (teğmen) başlayarak Binbaşı rütbesine kadar uzanan küçük ve orta dereceli zabıtları etkilemiş görünmektedir. Sonraki günlerde siyasileşmenin nefer seviyesinden başlayarak askeri hiyerarşinin zirvesine kadar genişlemesi çok dikkat çekicidir.

Edirne Ayaklanması küçük çaplı bir askeri isyandır. Meşrutiyeti kutlamak üzere Selanik'ten Edirne'ye gelen İttihat ve Terakki heyetinden bir erkânıharp kolağası (Rüşen Bey), istasyonda kendilerini karşılayan bir binbaşının göğsündeki nişanı koparıp yere atmış ve bir başka rivayete nazaran karşılayıcıların elinde taşıdığı "Padişahım Çok Yaşa" levhasını parçalamıştır. Rüşen Bey'in saldırgan ve kaba tutumu ürküntü yaratmış, o sinirli haletle verdiği sert nutku dinleyen askerler padişahın öldürüldüğü veya öldürüleceği zehabına kapılmışlardı. Rüşen'nin Edirne'den ayrılmasından iki gün sonra Yanıkışla'daki askerler, "Padişahımızı isteriz, babamızı isteriz" haykırılarıyla şehre yürümüşler ve kendilerini durdurmak isteyen bir zabiti dövmüşlerdi. Asker arasında infialin yaygınlığını gören komuta heyeti, işi yatıştırmak, "babanın sağ olduğunu, öldürülmediğini" göstermek için üçyüz kişilik bir asker kafilesini trenle İstanbul'a götürmekten başka çare bulamamışlardı. Hadise kapanmış gibi görünse de bir ay sonra, içlerinde terhis edilen askerler de dahil olmak üzere ayaklanmaya katılan askerler tekrar toplanarak mahkeme edilmişler ve içlerinden yedi kişi asılmıştı. Bu hadise sebebiyle Edirne'de

bulunan II. Ordu'nun, Hareket Ordusu'na dahil edilmediği ileri sürülmektedir.

Bu hadise, sonraki yıllarda bazı gözlemciler tarafından “küçük çapta bir 31 Mart” olarak değerlendirilmiştir. Esasen, hadisenin Meşrutiyetin üçüncü gününde cereyan ettiği göz önüne alınırsa Meşrutiyet'e önyak olan Cemiyet'in, ordunun tabanına yani milletin nüvesine karşı ideolojik bakımdan ne kadar aykırı ve incitici bir mesafede durduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Bu hadise, Kâzım Karabekir gibi İttihatçı bir zabıt tarafından bile “düşüncesizlik” eseri olarak nitelendirilmektedir. İsmet İnönü'nün tabiriyle Rüşen Bey'in “muhitcin alışmadığı aşırı derecede ihtilal edebiyatı neşretmesi” ve heyecana kapılarak sorumsuz sözler sarfetmesinin asker arasında infialle karşılanmasını tabii karşılamak gerekir. Netice itibariyle Edirne hadisesi meşrutiyet aleyhtarı bir kıyam sayılamaz. Ama Cemiyet'in o günlerde tek dayanak noktası olan orduya ve onun tabanını teşkil eden askere, zihnen ne kadar yabancı olduğunu belirten önemli bir göstergedir.

TAŞKİŞLA AYAKLANMASI

1908 Ekiminin son günlerinde meydana gelen bu hadise, Taşkışla'da kalan erlerden 1321 senesi efradının Cidde'ye sevk edilmesi yüzünden çıkmıştı. O yıllarda bir kısım eratin muvazzaf hizmet süresini tamamladığı halde terhisin geciktirilmesi sık raslanan bir olaydı ve askerlerin bu gibi hallerde yumuşak üsluplu bir başkaldırı hareketiyle terhis talep etmeleri, ilk defa olmuyordu. Çoğunlukla tatlıya bağlanan bu toplu gösteriler, bu defa kanlı sonuçlandı: Taşkışla neferleri, Selanik'ten getirilen Avcı Taburları ve onların müsamahasız zabitleriyle karşı karşıya getirildiler. Çıkan çatışmada üç isyancı çavuş öldürüldü ve hadise kapatıldı. Ne var ki, İstanbul'daki Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, öldürülen üç çavuşun cesedini, “Yıldız sarayı civarındaki taburlar efradına ibreten gösterilmek üzere” astırmaya kalkışınca durum değişik bir şekil aldı. Sadrazam Kamil Paşa ve Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Mahmud Muhtar Paşa'yı isteğinden vazgeçirmeye çalıştılar. Bundan vazgeçmeyeceğini, gerekirse istifayı bile göze aldığını ifade eden Mahmud Muhtar Paşa'nın tavrına karşılık Sadrazam, “birakın istifa etsin” şeklinde cevap verince Mahmud Muhtar Paşa bu çirkin isteğinden vazgeçti.

Küçük çaplı bir askeri ayaklanmanın şiddetle bastırılması, işin tabiatı icabı sayılabilir ama çatışmada ölen askerlerin cesetlerinin asılmak istenmesi, üstelik bu kabili işe cesetlerin “Yıldız civarındaki” taburlara gösterilmek için teşebbüs edilmesi farklı bir boyuttur. Yıldız civarındaki taburlar, Padişah II. Abdülhamid'in güvenliğini temin eden birliklerdir ve zamanında bu birlikler bizzat Abdülhamid'in arzusuyla Arap ve Arnavut menşeli askerlerden teşkil edilmiştir. Abdülhamid'in ifadesiyle “askerlik hizmetini Arabistan ve Arnavutlukta teşvik etmek” maksadına yönelik bu tasarruf, o günlerde İstanbul'da kontrolü ele geçirmeye çalışan Cemiyet taraftarı askerler tarafından çok farklı yorumlanmıştır. 31 Mart isyanına tekaddüm eden günlerde toplam asker sayısı 300 civarındaki bu taburların, Türk menşeli askerlerle değiştirilmek istenmesi de küçük çapta bir krize yol açmıştır. “Sarıklı Zuhaf” adı verilen Arnavut Taburu bu değişikliğe direnmek isteyince, Selanik'ten getirilen Avcı Taburları ile karşı karşıya getirilir. Bu defa Sadrazam Paşa'nın tavassutu ve Abdülhamid'in “müsaade-i seniyyesi” ile kriz büyümeden önlenmiş ve Zuhaf Taburu Taşkışla'ya nakledilmiştir. Birliklerin devir-teslimi esnasında Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa yine Avcı Taburlarını kullanarak mitralyözlerle çevreyi kuşatmış ve en ufak direnişte ateş açılması için emir vermekten çekinmemiştir.

Zuhaf Taburu meselesinin Abdülhamid'in kendi sarayı çevresindeki kontrol gücünü ve sonuçta nüfuzunu kırmak amacıyla abartıldığını düşünmek mümkündür. Abdülhamid'in, bir nevi şahsi muhafız taburu olarak nitelenebilecek bu sembolik kuvvetlerin oldukça kaba bir üslupta değiştirilmesi karşısında direnmemesi de ilginçtir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, Cemiyet taraftarlarının İstanbul garnizonu içinde bizzat kontrol edemeyecekleri hiçbir askeri birlik bırakmamak noktasında gösterdikleri ısrardır.

AVCI TABURLARI VE İSTANBUL ASKERİ ARASINDA GERİLİM

Avcı Taburları, 1908 yılının Ekim sonlarında Selanik'ten getirilerek Mecidiyeköy'deki Taşkışla'ya yerleştirilmişti. Bu kışla, diğer kışlalara (Selimiye, Davutpaşa vb.) nazaran mevkii itibariyle İstanbul'un merkezindey-

di ve Yıldız'a yakınlığı itibariyle bu birliklerin sadece asayiş hizmetleri için kullanılmayacağı aşikar görünüyordu.

Avcı Taburları aslında İstanbul'daki iktidar mücadelesinde, iktidarı kontrol eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini emniyette hissedebilmesi için ihtiyaç duyduğu tek güven kaynağı idi. Esasen, iktidarı, Rumeli'nden gelen bir orduya dayanarak ayakta tutmak fikri bu hadiseden 100 sene evvel, Alemdar Mustafa Paşa vakasında tecrübe edilmişti. Rusçuk ayânı ve askeriyle birlikte İstanbul'da iktidarı bir nevi askeri darbeye değiştiren III. Selim'i yeniden tahta geçirmek isteyen Alemdar Mustafa Paşa, 16 bin kişilik ordusuyla kısa bir süre için de olsa kendi düzenini kurmayı başarmış ve yeni padişah II. Mahmud tarafından sadarete getirilmişti. Ne var ki, varlığı ve idare tarzıyla Yeniçeri Ocağını rahatsız eden Mustafa Paşa'nın iktidarına yine Yeniçeri askeri kanlı bir hesaplaşmayla son vermişti. Bu hadisede İstanbul'un yerli askerine karşı Rumeli'den getirilen askeri birlikleri bir denge unsuru kullanmak fikri, bu defa yüz sene sonra Avcı Taburlarıyla tekrar ediliyordu.

Avcı taburları Selanik'ten hareket ederken Mahmut Şevket Paşa'nın irad ettiği nutuk, bu niyeti açıkça ifade etmektedir; "İstanbul'daki vazifeniz pek mühimdir. Bunun şimdiden düşünmelisiniz ve ona göre vatanın maruz kalacağı tehlikeleri gözönünde tutmalısınız... Siz sadece asker değil, aynı zamanda hürriyetin de nigezbânısınız". İttihatçılığından şüphe edilmeyecek bir gözlemci olan Celal Bayar da, bu tabur kumandanlarının ve subaylarının ekseriyet itibariyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olduğunu, hemen hepsinin inkılapta faal hizmetler gördüğünü, İstanbul'a, inkılabı korumak amacıyla geldiklerini her yerde açıkça ifade ettiklerini belirterek, "Avcu taburları, Yıldız ve civarındaki padişaha bağlı kuvvetlere karşı, mukabil emniyet unsuru olarak İstanbul'da bulunduruluyordu" demektedir. İttihatçılar, artık inkılabı ve tabii kendilerini emniyette hissedebiliyorlardı.

İstanbul, devletin payitahtı olması bakımından I. Ordu'nun karargahıydı ve aslında İstanbul'da çıkabilecek herhangi bir asayişsizlik hareketine karşı ihtiyaçtan fazla asker zaten mevcuttu. Avcı taburlarının, diğer askerler içindeki imtiyazlı yeri bir yana, Taşkılla ve Sarıklı Zuhaf hadiselerinde olduğu gibi sıkça diğer birliklere

karşı bir "te'dip" kuvveti gibi kullanılması gerginliklere yol açıyordu. Nitekim Sadrazam Kâmil Paşa, bu birlikleri asıl görev yerlerine göndermek arzusunda bulunmuş ve hatta bu hususta II. Abdülhamid'in de desteğini almış olmasına rağmen Cemiyet'in anlaşılır gerekçelerle karşı çıkması yüzünden başarılı olamamışlardı.

Avcı Taburlarının İstanbul'daki ilk beş ay içindeki (Ekim 1908-Nisan 1909) hikayesi hakkında dolaylı anlatımlara sahibiz. Belki bu yüzden 31 Mart sabahı isyana kalkışan askerlerin Avcı taburlarına mensup olmasında ilk bakışta şaşırtıcı ve anlaşılmaz bir taraf vardır.

31 Mart isyanı hakkındaki tahlillerin resmi versiyonunda, isyanın önceden tasarlandığı, muntazam bir teşkilata sahip bulunduğu ve İstanbul'da medreselerde yuvalanmış olan gericilerin Avcı Taburu erleriyle temasa geçerek onları kıskırttığı şeklinde yorumlar yer almaktadır. Bu yorumların hatalı tarafı, Avcı Taburu erlerinin tarihi bir aktör olarak kaale alınmamasıdır. Her Osmanlı neferi gibi, Selanik'te, çoğu kere belirsiz tarihlere ertelenen terhis günlerini bekleyerek, siyasetten tamamen uzak ve lâkayd yaşayan erlerin, tamamen iç siyasete dönük gayelerle İstanbul'a getirilerek silah arkadaşlarına karşı mevzilendirilmesi ve hatta silah kullanmaya itilmesi gibi mühim faktörler genellikle izahsız bırakılmış, ama aynı kişilerin isyana yeltenmesi sert bir üslupla ve beylik "irtica" edebiyatıyla eleştirilmiştir.

1908 Yılı sonlarında Sadrazam Kamil Paşa, İstanbul'daki avcı taburlarının yeniden Yanya'ya gönderilmesi konusunda Harbiye Nezareti'ne emir vermişti. Sadrazam'ın bu isteğine karşı Harbiye Nezareti, Yanya'ya asker sevkini Erkân-ı Harbiyenin yetkisinde bir iş olduğu, böyle bir ihtiyaç belirse bile hangi taburların gönderileceğine yine Erkân-ı Harbiye'nin karar vereceğini belirterek bu isteği reddetmişti. Bu esnada Kamil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmek istemesi, bu hadiseyle birleştirilmiş, Cemiyet ordu içindeki nüfuzunu kullanarak bu isteğe engel olduğu gibi Meclis çoğunluğunu kullanarak 19 Şubat 1909'da güvensizlik oyu vererek Sadrazamı görevinden almıştı. O gün, meclis-i mebusan'da oylama yapılırken donanmaya mensup birkaç zırhlının tehditkar mahiyette demir atarak toplarını meclise doğru tevcih etmesi ve meclis koridorlarında sivil ve resmi kılıklı birçok İttihatçı zabitanın gezinmesi gözlerden kaçmamıştı.

Avcı taburuna kumanda eden zabitlerin çoğunlukla İttihatçılardan müteşekkil olduğu daha önce ifade edilmişti. Dünya görüşü itibariyle askerle zabitleri arasında beliren derin uçurum, Avcı taburlarının İstanbul'da kaldığı 5 ay içerisinde bütün çıplaklığı ile belirmiştir. Bu dönemde İttihatçılar, hatları netleşmiş bir dünya görüşüne sahip olmadıkları gibi, çoğunlukla Comte öğretisinden ilham alan sâdedil bir pozitivizme zebun idiler. Büyük çoğunluğu, mevcut sıkıntıların tek sebebi olarak padişahı görüyor, meşrutî idarenin tesisi ve padişahın alaşağı edilmesiyle sıkıntının aşılabileceği yolunda naif bir beklenti taşıyordu. Rumeli'de eşkıya takibi içinde geçirilen yıllarda komitacı metodları benimsemişler ve aynı usulle devleti kurtarabileceklerine samimiyetle inanmışlardı. Harbiye'de batı tarzı eğitimin yaygınlık kazanmasıyla, askerlik hizmeti de topluma kapalı bir süreç haline getirilmişti. İttihatçı liderlerin birçoğu Rumeli'de Mason localarına kayıt olmuşlardı. Ekseri asker menşeli olan İttihatçılar'ın, kendilerini pek az zihni zahmete katlanarak kolayca "içtimai tabib" görevine layık bulmaları, bu tablo karşısında hayli anlaşılabilir ipuçları taşımaktadır.

Buna karşılık Osmanlı neferi, kıtadan yetişerek "Alaylı" sıfatını alan küçük rütbeli zabitler de dahil olmak üzere toplumun güvenilir bir kesitini temsil ediyordu. Geleneklere bağlı, sıkıntıya dayanıklı, iyi eğitim görmemiş ve zabitlerinin aksine katıksız bir padişah sevgisiyle dolu idiler.

Avcı taburları da genel hatlarıyla bu ortalamaya dahil Osmanlı neferlerinden oluşuyordu. Başlarındaki İttihatçı zabitlerin İstanbul'da gece hayatına atılıp kışlaya sarhoş gelmesi, "Askerin namazı talimdir" gibi gerekçelerle sert ve anlamsız bir disiplin gösterisine kalkışmaları, erlerin gusül abdesti ihtiyaçları karşısında bile anlayışsız davranmaları, ezan okunurken abdest borusu yerine karavana borusu çaldırmaya kalkışmaları, dini sembol ve adetlere karşı saygısız davranışları ve tek kelimeyle askeri eğitimin fiziki yanı sıra ilgilenecek manevi terbiye ve eğitimin ihmal edilmiş olması, zabitleri karşı erler arasında genel bir hoşnutsuzluk doğurmuştu. İsyân esnasında bazı erlerin, zabitlerini hapsederek Hamdi Çavuş adında bir erbaşın emrine girmesi, bu açıdan çok manidar bir göstergedir. İşin daha ilginç tarafı, Hamdi Çavuş'un, vaktiyle "Kahraman-ı Hürriyet", Geyikli Niyazi

Bey'le birlikte Manastır dağlarına çıkmış bir eski inkılapçı oluşudur. Bu noktada İttihatçı zabitlerin, "hürriyet ve meşrutîyetin bekçisi" olarak Selanik'ten getirilen Avcı taburlarını sadece güvenilir bir askeri birlik olarak görmeyip, kendi ideallerini ve hayat görüşünü paylaşan inkılapçı bir nüve haline getirmek arzusunu gösterdikleri düşünülebilir. Aynı şikayetlerin, o esnada İstanbul'da bulunan başka birliklerden gelmemiş olması dikkat çekicidir.

Cemiyet'in dine karşı lâkayd davrandığı İstanbul'da yaygın bir kanaat haline gelmişti ve belki de bu yüzden Merkez-i Umumi, isyandan oniki gün önce Ayasofya Camiinde Midhat Paşa'nın ruhuna mevlid okutmuştu.

İsyânın çıkmasından evvel cereyan eden en mühim olaylardan biri de 6 Nisan 1909 Salı günü, Serbest gazetesi yazarlarından Hasan Fehmi Bey'in Galata Köprüsü üzerinde tabancayla öldürülmesi olmuştu. Köprü'nün her iki ucunda da zabıta kontrol noktalarının bulunmasına rağmen suikastçının rahatça kaçabilmesi ve katilinin bulunamaması kamuoyunda infiale karşılanmış, cinayet Meclis-i Mebusan ve İstanbul matbuatında akisler uyardırmış, Darülfünûn talebelerinin düzenlediği mitinglerle protesto edilmişti. Hasan Fehmi'nin cenazesi iki gün sonra 8 Nisan tarihinde büyük bir törenle defnedildi. İttihat ve Terakki Fırkasına açıkça muhalefet eden ve bu hususta sert tenkidler kaleme alan Hasan Fehmi'nin katledilmesi, bazı şüphelere nazaran Cemiyet'in fedai zabitlerine atfedilmiş ve Volkan gazetesinde (Derviş) Vahdeti, "şehid et, ey zabıt beni de şehid et" şeklinde meydan okuyarak muhalif bir yazarın bu yolla susturulmasını protesto etmişti.

İSYANDAN ÖNCE SİYASİ TABLO

II. Meşrutîyet'in ilan edildiği günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti, sultan Abdülhamid'e muhalefeti ve Kanun-u Esasinin uygulamaya konulmasını gerekli gören bütün muhalefetin toplandığı ortak bir muhalefet cephesinin çatısı gibi görünmüştür. Meşrutîyet'in ilanı ve ardından yapılan seçimlerde kolay bir başarı kazanan Cemiyet'in siyasi bir fırka haline dönüşmek zarureti, tez zamanda Cemiyete karşı tavrı almak gereğini duyan birçok muhalifin gruplaşmasına zemin hazırlamıştı. Abdülhamid devrinde sürgün edilen ve kendisinin gadre uğra-

diğina inanan pek çok zevat, Cemiyet'in tekelci tavrı karşısında dışlandığını ve gerekli itibardan mahrum kaldığını hissederek kurumlaşma temayülü göstermişlerdi. Bunlardan ilki Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'dir. Ağustos 1908'de kurulan cemiyetin önde gelen üyeleri eski sürgünlerden ve İttihat ve Terakki içinde kendine yer bulamayanlardan meydana geliyordu. En dikkate değer üyeleri Serbest ve Hukuk-u Umumiye gazeteleri mes'ul müdürü Mevlanzade Rifat Bey'le, 31 Mart İsyanından birkaç gün önce köprüde öldürülen gazeteci Hasan Fehmi Bey'dir.

1908 Yılı'nın 14 Eylülünde resmen kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin bey'in önderlik ettiği "adem-i merkezîyet" fikrinin Meşrutîyet platformu içindeki teşkilatı olması bakımından önem taşır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce bölücü ve kozmopolit olmakla suçlanan Ahrar Fırkası, 31 Mart öncesinde bütün muhalif basının desteklediği bir siyasi kuruluş olmuştur. Bu fırkanın 31 Mart isyanının bizzat tertipçisi olmamakla birlikte, isyan esnasında beliren siyasi kararsızlık ortamından istifade ettiği açıktır. Fırkanın manevi reisi durumundaki Prens Sabahattin'in, isyan esnasında dostu Mevlanzade Rifat bey'e, "işte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız" demesi ve Fırka binasıyla Serbest gazetesi bürosu önüne "Yaşasın şeriat, yaşasın asker, yaşasın meşrutîyet" yazılı pankart astırması, bu yoldaki kanaatleri kuvvetlendiren delillerdir.

31 Mart öncesi faaliyete geçen en ilginç siyasi kuruluşlardan birisi de İttihad-ı Muhammedi Fırkası olmuştur. İsyanın bir hafta önce 5 Nisan 1909 (23 Mart 1325) resmen kurulan ve Fırka-i Muhammediye olarak da anılan bu teşkilat, kısa ömrüne rağmen, yayın organı "Volkan" gazetesi ve onun başyazarı Derviş Vahdeti gibi sembollerle özdeşleşerek 31 Mart İsyanının baş düzenleyicisi olmak gibi ağır bir ithamın altında kalmıştır. Bu fırka, adından da anlaşılacağı üzere İlmîye zümresinin taleplerini dile getirmek amacını taşıyordu ve yeni düzen içinde ulemâ'nın ağırlığını hissettirmek amacını taşıyordu. Bu fırka, yayın organı Volkan vasıtasıyla İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı oldukça sert bir muhalefet yürütmüş ve isyan esnasında yaptığı yayımla isyancıları yönetmek ve harekete hakim olmak gibi bir görüntü vermiştir.

İsyanın Cereyanı

İsyan, 13 Nisan 1909 Salı (Rûmî takvimle 31 Mart 1325) sabahı, Avcı Taburlarına mensup askerlerin, Aya-sofya meydanında, meclis binası önünde toplanarak silah atıp, bazı isteklerde bulunmalarıyla başlamıştı. Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre istekleri şunlardı;

- 1-Şeriat-ı Garra-yı Muhammediye'nin tamamen icrası,
- 2-Bu hareketlerinden dolayı ceza görmeyeceklerine dair teminat verilmesi,
- 3-Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in azli,
- 4-Başlarındaki mektepli zabıtların tebdili,
- 5-Başarılarından ötürü toplanarak şenlik yapılması.

Bir başka kaynakta isyancıların Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasıyla Hüseyin Cahit, Rahmi, Talât ve Bahaeddin Şakir'in tardı, Meclis başkanının değişmesi, alaylı zabıtlardan olup da açığa çıkarılanların yeniden göreve dönmeleri gibi isteklerden söz edilmektedir. İsyanın ilk gününde isyancı askerlerin bazı isimler üzerinde durarak, bunların değiştirilmesi yolunda istekte bulunmaları, işi Cemiyet ve Meşrutîyet aleyhtarlığına kadar vardırılmaları dikkat çekicidir. Esasen, liderden ve teşkilattan yoksun bir isyanda, isyancıların belirli bir program çevresinde toplanmamış oldukları görülüyor.

İsyanın ilk sonucu Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası oldu. Bu esnada saraya çağrılan Adliye ve Bahriye Nazırlarının arabası, köprü civarında isyancılar tarafından çevrilmiş ve Adliye Nazırı Nazım Bey, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza olduğu zannıyla vurularak öldürülmüştü. Aynı gün Lazkiye Mebusu Mehmed Arslan Bey'in, meşhur gazeteci Hüseyin Cahit Bey olduğu zannıyla isyancılar tarafından öldürüldüğü yaygın kanaattir. İsyanın bununla da yetinmeyerek köşe bucakta "Mektepli Zabıt" avına çıkmaları da dikkat çekicidir.

İsyanın ikinci günü istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Tefik Paşa atandı. Ahmet Rıza Bey ise, daha isyanın ilk gününde tesadüfen bulunduğu Babıali'de hemen istifasını vererek ortadan kaybolmuş, İttihat ve

Terakki Cemiyetinin bütün ileri gelenleri, çoğu İstanbul'dan uzaklaşarak gizlenmeyi tercih etmişlerdi. İsyancılarla hükümet namına muhatap olabilen tek kişi Harbiye Nazırı Ethem Paşa olabildi. İsyancılardan bir gurup meclise kabul edilerek istekleri dinlenmiş ve yatıştırılmışlardı. İstanbul'da altı gün süren isyancı hakimiyetinin üçüncü gününden itibaren geçici de olsa yeni denge-ler oluşmuş, meclis normal toplantılarına başlamış, hatıra yedi Osmanlı ordusuna mensup toplam 5281 alaylı zabıt adına verilen dilekçe işleme konularak görüşülmüştü.

İsyan esnasında İstanbul'da pekçok asılsız dedikodu çıkmış ve sonradan yapılan tahkikatla uydurma olduğu anlaşılmıştı. Bu rivayetler, donanma gemilerinde askerlerin bütün zabitlerini katlettiği, zabıtlar ölü mü yaralı mı olduklarına bakılmaksızın çöp arabalarıyla Yıldız sarayına taşındığı, Galata ve Beyoğlu semtlerinde katliam ve yağma yapılacağı şeklindeydi. Bunların arasında gerçeğe en yakın olanı, donanma süvarisi Ali Kabuli Bey'in Yıldız sarayı civarında isyancılar tarafından trajik bir şekilde katledilmesi olmuştur.

İsyanı yakından yaşayanlardan Süleyman Nazif'in ifadesine göre 31 Mart isyancıları ne yapacaklarını ve ne istediklerini bilmedikleri gibi, önce Mektepli zabıtlara karşı cephe alarak isyanın başarıya ulaşma şansını yoketmişler, "Zabıtsız, başsız, İstanbul'un kışlarına kapanarak kendilerini tedip ve tenkil etmeğe gelen orduyu dört duvar ortasında adeta mütevekkiline" beklemişlerdi. Askerin isyan esnasında Meşrutiyet aleyhtarlığında bulunmamış olması dikkat çekiciydi. Rıza Nur, biraz da alaycı bir ifade ile isyancıların organizasyondan ve hedeften mahrum oluşunu şöyle nitelendirmektedir; "Evvelce bir Padişah ve saray hükümeti, Meşrutiyetten şimdiye kadar ise bir mülazım (teğmen) hük-m-i kuvveti ve hükümeti vardı. Şimdi bu vaka ile çavuş ve nefer hükümeti kuruldu". Gerçekte isyanın sokaktaki bilinen önderleri Arnavut Hamdi Yaşar Çavuş, Bölük Emni Mehmed, kamacı Ustası Arif gibi çavuş rütbesinde kişilerdi. Hızlı siyasilleşme ortamında askerinin siyasete karışmasının çok kısa bir sürede, ne derece irtifa kaybına sebep olduğu, 31 Mart'ta çok sarıh bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

İsyan esnasında Abdülhamid, isyancıların arzularıyla istifa eden hükümetin istifasını ve yeni hükümet tayinini tasdik etmiş, isyancıların husumetini saraya celbe-

debilecek hareketlerden de kaçınmıştı. Ancak, Abdülhamid'i, 31 Mart hadiselerinin tertipleycisi olarak değerlendiren iddiaların da, o günlerde siyasi mülahaza ile ortaya atılmış asılsız söylentilerden ibaret olduğu açıktır. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in hatıralarında ileri sürdüğü bu tez, bilahere diğer kaynaklar tarafından da doğrulanmıştır.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi ve İsyanın Bastırılması

31 Mart İsyanının akisleri, ertesi gününden itibaren Selanik'te şiddetli bir tepki doğurmuş ve meşrutiyetin elden gittiği endişesiyle, asker toplayıp İstanbul'a yürü-mek fikri belirmeğe başlamış ve bu amaçla büyük bir miting tertip edilmişti. Daha sonra "Hareket Ordusu" ismi verilen bu birliğe katılmak için gönüllü kaydına başlanmış ve Selanik redif fırkası kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa bu gönüllü kuvvetin başına getirilmişti. Bu kararı alan kişi Üçüncü Ordu kumandanı Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa'dır ve 22 Nisan tarihinde İstanbul varoşunda, Ayestefanos (Yeşilköy) mevkiinde toplanan Hareket Ordusunun başına geçerek hareketi idare etmiştir. Gönüllü ordusunun İstanbul üzerine yürüyeceği haberi, Yıldız sarayına telgrafla bildirilmiş, Abdülhamid patırdının bir an evvel biteceğine memnun bir tavırla işlerin kan dökülmedin halli yolunda ikazda bulunan ordunun hareketine müsaade etmişti.

Hareket Ordusu'nun terkibi hakkında oldukça ciddi şüpheler ileri sürülmüş, bilhassa muhtelif Makedonya ırklarına mensup çetecilerin ve gayrimüslim silahlıların ordu bünyesine alınması sert tenkidlere hedef olmuştur. Ordunun gönüllülerden teşkil edilmesinin görünürdeki sebebi, o esnada bir bulgar saldırısı beklendiği için, cepheyi boş bırakmamak olarak izah edilmişti. Rum, Bulgar (Sandansky çetesi), Sırp ve Arnavut çetecilerinin, Girit köylülerinin ve hatta bazı Selanikli Musevi'lerin Hareket Ordusu bünyesine gönüllü olarak kabul edilmeleri kadar, bu gurupların İsyanın bastırılması esnasında yaptığı tahribatın ve kıyıcılığın bugüne kadar şüüh bulmuş olması gözden kaçırılmamalıdır. Elbette Hareket Ordusu içinde, bu kabil gönüllülerin sayısı ekseriyete asla varmamıştı. Buna rağmen o gün için varılan nokta, 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılışı esnasında cereyan ettiği gibi, Osmanlı ordusunun iki düşman kampa bölünerek birbirine karşı silah çekecek duruma getirilmiş olmasıydı.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi, isyandan bir hafta sonra 20 Nisan salı günü başladı. Bir gün önce Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul ahalisine hitaben yayınladığı bildiride, kendilerine karşı konulmaması yolunda ikaz ve ihtarda bulunmuştu. Bu isteğin, padişah II. Abdülhamid tarafından kabul edilmesi ve İstanbul'daki askerlere bu yolda nasihatte bulunulması son derece dikkat çekicidir. Saray içinde direnmeğe kalkışan askerlere karşı Abdülhamid'in bizzat engel olması, "asker zinhar kurşun atmasın, eğer kurşun atacaklarsa ilk önce beni vursunlar" yolundaki ikazı da aynı cümledendir.

Bu elverişli ortam içinde sabaha karşı tek kurşun atmadan İstanbul'a sızan hareket Ordusu, sadece Maçka kıışasına sığınmış olan az sayıdaki isyancının silahlı mukavemetiyle karşılaşmıştı. Burada kısa ve kanlı bir çarpışma cereyan etmiş ve hareketin ondan sonrası, canını kurtarmağa çalışan isyancılarla, onları yakalamaya çalışan Hareket ordusu efradı arasındaki kısa süreli mevzi sokak çatışmalarından ibaret kalmıştı. Hareket ordusunun, gördüğü mukavemete nisbetle hayli sert ve kanlı bir cezalandırma hareketi yaptığı yolunda ittifak vardır. İstanbul'un merkezindeki kışla ve bazı karakollar önünde cereyan eden çatışmalarda Hareket Ordusu birliklerinin top kullanması, bazı gayrimüslim çetecilerin sokak aralarında isyanı askerleri vurup öldürmesi infiale yol açmıştı.

24 Nisan Cumartesi günü akşamı isyan tamamen sona ermişti. İdare-i örfiyye ilanını müteakip, kargaşadan istifade ile memleketlerine kaçmak isteyen isyancı neferlerin takibi bir süre daha sürdüyse de İstanbul'da iktidar el değiştirmişti ve İstanbul'un yeni hakimi, bu hareketi bir "ferih" gibi takdim edilen Hareket Ordusu ve onun kumandanı Mahlut Şevket Paşa'ydı. İstanbul dışına kaçmış İttihatçı mebuslar birer ikişer geri döndüler.

İsyanın Sonuçları

Oruzüç sene müddetle devletin siyasetine yön veren II. Abdülhamid, 27 Mart 1909 salı günü, isyanın başlamasından tam iki hafta sonra hal' edilerek saltanattan uzaklaştırıldı. Hal kararı, İstanbul'daki olağanüstü durum ve Hareket ordusunu karşılamak maksadıyla Ayes-tefanos'a giden Meclis ve Ayan üyelerinin iştirak ettiği toplantıda alındı. Bu toplantıya, Abdülhamid'in yedi ke-re sadaret makamına getirdiği Sait Paşa'nın başkanlık etmesi ve hal' karar yönünde oy kullanması çok ilginçtir.

Karar yeni kabinenin Şeyhülislamı tarafından tasdik edildikten sonra Meclisi temsilen oluşturulan Arif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Toptani Esad Paşa ve Emanuel Karasu tarafından Abdülhamid'e tebliğ edildi. Bu heyet-teki kişilerden Arif Hikmet Paşa'nın Gürcü, Aram Efendi'nin Ermeni, Esad Paşa'nın Arnavut ve Emanuel Karasu'nun Yahudi olması, bazı yazarlar tarafından bir nevi intikam hareketi olarak yorumlanmıştır. Ne var ki yapısı gereği yarısı Türk olmayan unsurlardan meydana gelen bir meclis içinde komisyon seçilirken böyle tesadüflerin varlığını da hesaba katmak gerekir.

Hal kararından sonra Abdülhamit, hadisede hiçbir dahlinin olmadığını bütün kemaliyle isbat için tahkikat açılması talebinde bulunduysa da isteği kabul edilmedi. Bu ihtimal karşısında Küçük Said Paşa'nın "Tebrie (be-raat) ederse sonra bizim hâl-ü mevkiimiz nice olur" dediği kaydedilmektedir.

İsyanın ilk gününden sonra kurulan yeni kabineyi tasdik ederken, esasen ihtilafı bir anayasa hükmünden doğan bazı yetki avantajlarına sahip çıkmak istediği doğrudur. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in 31 Mart ayaklanmasının teşvikçisi veya tertipçisi olmadığı gerek tarih vesikalarıyla, gerek hadiselerin akışındaki martık örgüsüyle kesinlik kazanmıştır. Buna rağmen Abdülhamid'in hâlâ 31 Mart trajedisinin bütün son uçlarından sorumlu tutulması, Türkiye'de resmi tarihçiliğin zamanla ne ölçekte zihni bir problem yarattığını gösteriyor.

Hadiselerin akış biçim, bu iddianın aksine isyanın, Abdülhamid'i devirmek isteyen Cemiyet tarafından tertip edildiği yolunda tezler ortaya atılmasına sebep olmuştur. Selanik'teki Alatin köşküne gönderilmek üzere İstanbul'dan sürgün edildikten sonra boşaltılan Yıldız Sarayında vesikaların ve bütün değerli taşınmazların sandıklara konularak Harbiye Nezaretine götürülmesi, bunlar içindeki sandıklar dolusu jurnalın imha edilmesi, sonradan Yıldız'a ait bir kısım eşyanın çok nisbetsiz fiyatlarla piyasaya düşmesi gibi veriler, bu tezleri beslemektedir.

İsyanın bir başka sonucu ise siyasi edebiyatımıza "irtica" kavramının armağan edilmesi olmuştur. Sonraki yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşlerine ters gelen herşeli aynı kavramla kullanarak zayıflatmaya kalkışması, siyaset geleneğimizde bugün bile devam eden anlamsız ve sonuçsuz tartışmaların çoğalmasına yol açmıştır.

İsyandan sonra teşkil edilen Divan-ı Harpler, Cemiyet'in yayın organı Tanin'e göre başkentte toplu temizlik yapılmasına yol açmıştı. İdare-i Örfiyye uygulamaları ise, kısa fasılalarla, dünya harbinin başlangıcına kadar uzamıştı. Divan-ı harplerin, biraz da gözdağı vermek ve muhalefette yılgınlık uyandırmak amacıyla titizlik göstermeden karar aldığı ve uyguladığı anlaşılıyor. İsyana fiilen karıştıkları anlaşılan erat, halkın kolayca görebileceği meydanlarda asılmış, sair dreced roy oynadıklarından şüphe duyulanlar ise Rumeli'deki yol inşaatlerinde çalıştırmak üzere gönderilmiş ve bunlara yol boyunca ağır hakaretler yapılmasına göz yumulmuştu.

31 Martın en önemli sonuçlarından birisi de, İttihat ve terakki cemiyetine yeniden büyük bir nüfuz ve hayatiyet kazandırmış olmasıdır. Cemiyet çok kısa bir süre içerisinde Ahrar Fırkasına yokluğa mahkum etmiş, Babıali bürokrasisini sindirmiş, kamuoyunun sempatisini kazanmış, sarayı potansiyel bir muhalefet odağı olmaktan çıkararak etkisizleştirmiş ve en mühimi ordunun kendisine verdiği desteğin boyutlarını ve ağırlığını sınama fırsatı bulmuştur. İsyanın mağduru durumunda kalmak, cemiyete müteakip hayatı için büyük öncelikler vermiştir.

Cemiyetin ordu kadar rahat nüfuz edemediği Osmanlı bürokrasisini yeniden biçimlendirme fırsatı, isyanı müteakip uygulamaya koyduğu memur tensikası ile mümkün olabildi. O günlerde bürokratik reform ihtiyacı ileri sürülerek müdafa edilen uygulama aslında yeni kadroların cemiyet taraftarlarınca kullanılmasına zemin hazırlamıştı.

Bu uygulamanın benzeri, -daha geniş çaplı olmak ve cemiyet hesabına daha faydalı sonuçlar doğurmak kaydıyla- askeri kadrolarda gerçekleştirilmiştir. 31 Martı yaratan görünürdeki sebeplerden biride ordu içerisindeki özlük haklarının adil tanzim edilmediği yolundaki şikayetlerdi. Personel arasındaki Mektepli-Alaylı ayrımı, bilhassa alaylı ordu mensupları arasında büyük gerilimlere yol açmıştı. Terfi, maaş ve eşit işe ücret gibi haklar konusunda ortaya çıkan adaletsizlik, isyan günlerinde Meclise sunulan 5281 imzalı dilekçeyle belirtilmiş ve sonradan bu zabitelerin isyancılar arasında bulunduğu ileri sürülmüştü.

1909 yılının Temmuz başıyla Ağustos sonu arasında birbirini takip eden üç kanaun çıkarılarak devletin askeri personel rejimi yeniden belirlendi. Yaş sınırlaması ve rütbe indirimi gibi iki esaslı araçla cemiyet ve onun ordu içindeki uzantıları, Abdülhamit devrinde haksız olarak verildiğine inanılan rütbeleri geçersiz saydılar. Bu şartlar altında çalışmak istemeyenlere kolay emekli olma imkânı tanınmıştı. Bu kanunlar kapsamında orduda yapılan tasfiye, -tahminen- 1500'ü bulmaktadır.

31 Mart isyanı, modernleşme sürecine girmiş Osmanlı ordusunun, yeni siyaset mekanizması karşısında yerini belirlerken sebebiyet verdiği manevra kazalarının ilki sayılabilir. Onda sadece irticanın başkaldırısı niteliklerini görmek, tek kelimeyle zihni körlük olur. Bugün bile gerçek mahiyeti tam olarak aydınlatılamamış bulunan 31 Mart isyanı, yakın tarihimizde "neyin yapılmasına" değil, neyin yapılmamasına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

- Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Selek yayınları, 1960.
Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi Zeyli, (Gayrimatbu) TTK. Ktp. Y/542.
 Ahmad Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, Sander Yayınları, 1971.
 Akşin Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1970.
 Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, TTK Yay., 1985.
 Amca Hasan, *Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İyizi, 1908-1918*, İstanbul, 1989.
 Apak Rahmi, *Yemişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, TTK Yay. 1988.
 Bayar Celal, *Ben de Yazdım, Milli Mücadele Gidiş*, C. 1-2-3, İstanbul, 1966.
 Bayur Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I-II, Ankara, TTK Yay., 1966.
 Danişmend İsmail Hami, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1986.
 Karabekir Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, İstanbul, 1982.
 Kuran Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1986.
 ———, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, (tarihsiz).

- , *İnkılap Tarihimiz ve "Jöntürkler"*, İstanbul,, Tan Matbaası, 1945.
 Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul, 1341.
 Mehmed Selahaddin, *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, İstanbul, 1989.
Mısavver Salame-i Sıret-i Fünûn-1326, İstanbul, 1326.
 Okday İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul, 1975.
 Okyar Fethi, *Üç Devinde Bir Adam*, İstanbul, Tercüman Yay. 1980.
 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. I-II, İstanbul, Altındağ Yay., 1967-1968.
 Tahsin Paşa (Esbak Mâbeyn Başkâtibi), *Abdülhamid Yıldız Hâtıraları*, İstanbul, Ahmet Halid Kitaphanesi, 1931.
 Tepedelenlioğlu Nizamettin Nazif, *Ordu ve Politika*, İstanbul, Bedir Yay., 1967.
 Turan Mustafa, *Ellibış Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taşkılla'da 31 Mart*, İstanbul, 1964.
 Yunus Nâdi (Abalıçoğlu), *İhtilâl ve İnkılab-ı Osmani (Hadisat, İhtisâsât, Hakâik)*, Dersaadet, Matbaa-i Cihan, 1325.
 Ziya Şakir (Soko), *Mahmut Şirket Paşa*, İstanbul, 1944.

31 MART OLAYINDAN SONRA YILDIZ EVRAKI TETKİK KOMİSYONUNUN KURULUŞU, FAALİYETLERİ VE YILDIZ SARAYININ ARAŞTIRILMASI

DR. ZEKERİYA TÜRKMEN
TARİHÇİ - YAZAR

GİRİŞ

Gstanbul'da Beşiktaş ve Ortaköy tepeleri üzerinde, Boğaz'a nazır güzel bir koroluğun içinde kurulmuş olan Yıldız Sarayı, Osmanlı İmparatorluğu zamanında İstanbul'da inşa edilen Türk sarayları arasında en önemlilerinden biridir. Yıldız Sarayı'nın bulunduğu mekân, Kanunî Sultan Süleyman döneminden itibaren Abdülaziz devrine kadar çeşitli maksatlar için kullanıla gelmiştir. Sultan Abdülaziz, 1866 yılında mimar Serkis Balyan'a Yıldız Sarayı ve buna bağlı olan köşkleri inşa ettirmiş ve bunları bir köprü ile Çırağan Sarayı'na bağlamıştır.

II. Abdülhamid, Nisan 1877'de Dolmabahçe'den Yıldız'daki saraya taşınınca, buraya bundan böyle Yıldız Saray-ı Hümayûnu ismi verildi. Yıldız Sarayı, II. Abdülhamid'in 33. yıllık iktidarı döneminde Osmanlı Devleti'nde ülke yönetiminin kilit noktası haline geldi. Daha sonra, Vahdeddin döneminde de kullanılan Yıldız Sarayı, Cumhuriyet döneminden itibaren 1974 yılına kadar uzun bir süre Genelkurmay Başkanlığı'nın denetiminde kalmış ve Harp Akademileri tarafından kurmay subayların eğitildiği önemli bir merkez olarak kullanılmıştır.¹

A. 31 MART OLAYI VE YILDIZ SARAYININ HAREKET ORDUSUNUN KONTROLÜNE GEÇMESİ

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Osmanlı ülkesi yeni bir rejime sahne oldu. Yeni rejimin getirdiği aşırı özgürlük ortamı ve ortaya çıkan siyasî partiler arasındaki iktidar çatışması sonucunda işlenen siyasî cinayetler ve

bu olayların faillerinin bulunamaması; ordu mensuplarının siyasete bulaşması, ordudaki mektepli alaylı kavgasının giderek şiddetlenmesi; ilmiye mensuplarının askerliğe alınması yolunda meclis kararının çıkması; Osmanlı Devleti'ni bölmek isteyen devletlerin politik çıkar hesaplarına dayalı kışkırtmaları; özellikle dinin siyasete alet edilmesi; hükûmetlerin ülke içinde istikrar ve güvenliğin sağlanması yolunda gerekli gayreti göstermemeleri neticesi ortaya çıkan 31 Mart Olayı, Osmanlı ülkesinde büyük çalkantıları beraberinde getirmiş ve ardından da köklü değişimlerin olmasına sebep olmuştur.²

31 Mart (1325/13 Nisan 1909) Olayı'nın patlak vermesi üzerine Rumeli'de bulunan II. ve III. Ordulardan mürekkep olarak hazırlanan ve içinde Balkanların etnik unsurları da mevcut olan Hareket Ordusu,³ olayı takip eden günlerde İstanbul'a yöneldi⁴ ve 19 Nisan 1909 tarihinde Yeşilköy'e geldi.⁵ Hareket Ordusu Komutanlığı Yeşilköy'e gelindikten sonra, olayın yedinci günü (19 nisan) Erkân-ı Harbiye Reisi ve İstanbul halkına hitaben bir telgraf çekme gereğini duydu Bu telgraflarda, ordunun, meşrutiyetin kuruyucusu olduğu hatırlatılarak İstanbul'a gelmekteki kararlılığı dile getirilmekte idi.⁶ Hareket Ordusunun asıl komutanı olan Mahmut Şevket Paşa'nın 21 Nisan 1909 tarihli telgrafında ise, ordunun mutlaka İstanbul'a gireceği ve hatta İstanbul'da muhtemel gelişmeler karşısında alacağı tedbirler sıralanmakta idi.⁷ Nitekim Mahmut Şevket Paşa bütün bu gelişmeler olurken, II. Abdülhamid'e gönderdiği telgraflarda devamlı olarak bağlılığını ifade ederek, "fesat ehli"nin Hareket Ordusunun padişahı tahtan indireceği

yolundaki şayialarına kulak asılmaması lüzûmunu belirterek; Rumeli'den gelen ordunun asıl amacının Kanun-ı Esasi ve padişahı korumak olduğunu dile getirmekte idi.⁸ Halbuki Hareket Ordusu İstanbul önlerine geldiğinde isyan çoktan sona ermişti; Mahmut Şevket Paşa ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin buraya kadar gelmekteki asıl amacı saltanatı değiştirmek olmakla birlikte, bu konu şimdilik açığa vurulmak istenmiyordu.

Hareket Ordusu tarafından yukarıda kısaca ifade edilen gelişmeler olurken, 22 Nisan 1909 tarihinde Yeşilköy'deki Yat Kulübü'nde "*Meclis-i Umumi'yi Millî*" adı altında toplanan Meb'usan ve Â'yân Meclisi üyeleri ülkenin içinde bulunduğu durumu müzakere ettiler.⁹ Meclis başkanı olan Ahmet Rıza Bey ise, gizli oturumda yaptığı konuşmada, Abdülhamid'e güvenilemeyeceğini belirttikten sonra, tahtta kalmasının uygun olamayacağını açıkladı. Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere Meclis'i Millî, Abdülhamid'i tahttan indirmeye karar vermiş gibidir.¹⁰ Bu kararın ardından Osmanlı basınında çıkan Abdülhamid aleyhtarı yazı ve yayınlar kamuoyunda bir takım hareketlere sebep olduğu gibi, bu durumdan istifade etmek isteyen büyük devletlerin müdahale edebileceği şayiaları da gündeme getirilmekte idi.¹¹

23/24 Nisan 1909, Cuma günü gecesi Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu birliklerine dört koldan İstanbul içerilerine ilerleme emri verdi.¹² Bunun üzerine Beyoğlu mıntıkasını kontrol altına alacak olan müfrezeler Cebeciköy, Kemerburgaz, Belgrat Ormanı'yla Bahçeköy taraflarından hareketle Maslak civarına kadar ilerleyerek İstanbul'u bir çember altına alacaktı. Hareket Ordusu Komutanlığı'nın emirlerine göre, müfrezeler Baltalimanı'na kadar ilerleyerek, burayı aldıktan sonra ortaköy'e doğru gidip Yıldız Sarayı'nı kuşatacaklardı.¹³ Bu sırada Hareket Ordusu Erkân-ı Harbiye hey'eti, muhasaranın ne surette icra olunacağı hakkında müzakerede bulunarak ittifakla bir karara vardı. Bu karar hükmünce; Hareket Ordusu askerleri her ne suretle olursa olsun kan dökülmesini önlemek için son derece ihtiyatlı hareket edecekler, şehre girmeyeceklerdi. Fakat muhasara gününden güne güçlendirilecek şehir daha sıkı kuşatılacaktı.¹⁴

Hareket Ordusu Komutanlığı'nın Yıldız ve civarı- nı kontrol altına almak için yaptıkları bu planlar basın

yoluyla Yıldız civarında bulunan Hassa Ordusu II. Fırka Komutanlığınca da haber alınıyordu. Hareket Ordusu öncülerin maslak civarında oldukları haberi ulaşınca, Sadrazam Tevfik Paşa, Harbiye Nazırı Edhem Paşa ve II. Fırka kumandanı Memduh Paşalar Mabeynde toplanarak bir durum değerlendirmesi yaptılar. Bu sırada Yıldız Hamidiye kışlasında bulunan askerler arasında ise korku ve heyecan had safhaya ulaşmıştı. Bu kargaşa ortamında saray halkının heyecanlı tavır ve hareketlerine karşı II. Abdülhamid asla kurşun atılmamasını öğütlemekte idi.¹⁵ Öte yandan, Mahmut Şevket Paşa 23 Nisan 1909 akşamı ertesi günkü harekât için bir emir yayınladı. Bu emre göre, I. Fırkanın bir gurubu sabah 9:00'da Balmumcu sırtlarından Zincirlikuyu'ya; diğer bir gurubu Eminönü'nden hareketle Beşiktaş Ortaköy civarına gelip mevzi alacak, İhlamur Köşkünden hareketle Yıldız'a tarruz edilecekti. Hareket Orusu bu plan dairesinde 24 Nisan 1909 sabahı Yıldız Sarayı'nı kuşattı. Dışarıda bu gelişmeler olurken Abdülhamid, yaverlerinden Kaymakam Çerkes Mehmed Ali Bey'i defalarca sarayda bulunan askere göndererek gelenlere karşı silah kullanılmaması yolunda nasihatla bulundu. Yıldız Sarayı'nı kuşatan Hareket Ordusu kuvvetlerinin başında ise Mirliya Şevket Turgut Paşa bulunmakta idi. Saraydan Şevket Turgut Paşa'ya elçi olarak gönderilen Mehmet Ali Bey vasıtasıyla görüşmelerde bulunuldu. Varılan anlaşma gereği, 25 Nisan sabahı Hareket Ordusu birlikleri Yıldız Sarayı'na girerek kontrolü ele geçirdiler.¹⁶

B. YILDIZ SARAYI'NIN HAREKET ORDUSUNUN KONTROLÜNE GEÇİŞİNDEN SONRA MEYDANA GELEN GELİŞMELER

Hareket Ordusu hazırlanırken İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin ilanından bu yana sloganlaştırdığı "İttihad-ı Anasır" fikrine büyük önem verilmiş ve Balkanların çeşitli etnik unsurlarından olan Makedon, Arnavut, Sırp, Bulgar, Ulah, Rum, Yahudi, Ermeni ve Çingenelerden müteşekkil gönüllü birlikler de orduya dahil edilmişlerdi. Hareket Ordusunu 1/3'ünü belki de daha fazla kısmını oluşturan gönüllüler derme çatma, disiplinden uzak sayılabilecek durumda idi. Bilhassa gönüllüler içerisinde bulunan ve daha evvel Balkanlarda

Osmanlı ordusunu çok uğraştırmış bulunan komitacıların hangi yollarla geldikleri sorulmaya değerdı.¹⁷ Bu durumda akla şu sorular gelmekte idi: Bunlar acaba meşruiyete bağılı olduklarından mı, yoksa hizmetleri karşılığı ücret almak ya da yağmada bulunmak için mi orduya dahil edilip getirilmişlerdi. Zaten Mahmut Şevket Paşa da emrindeki bu derme çatma birliklerden çekinmekte idi.¹⁸ Mahmut Şevket Paşa'ya göre, bu karışık efrad her türden kötü olaylara sebep olabilir, çapulculuğı girişebiliirdi. Anlaşıldığına göre Mahmut Şevket Paşa da bunlardan memnun değildi; zaten gönüllüleri bu orduya katan, İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştu. Sadrazam Tevfik Paşa'nın kâtibi Ali Şevki Bey'in ifadelerine bakılırsa, Hareket Ordusu'nda bulunan gönüllüler gözleri kanlı, tavırları korkunç, vahşi tiplerdi ve komutanları sorulduğunda ise Enver ve Niyazi'den başka kimseyi tanımadıklarını belirtiyorlardı.¹⁹

Yukarıda da ifade edildiğı üzere Yıldız Sarayı hiçbir çatışmaya meydan bırakılmadan Hareket Ordusu'nun II. Fırka komutanı Mirliva Şevket Turgut Paşa'ya teslim olmuştu. Bu sırada Yıldız'a gelen Binbaşı Enver (Paşa) Bey de işgal kuvvetlerinin içinde yer alıyordu. Enver Bey Yıldız Sarayı'na girerken maiyetinde meşhur Bulgar komitecisi Yane Sandanski'yi de getirmişti.²⁰ Nitekim, bunun gibi gönüllülerle Yıldız Sarayı, tarihinde şahit olmadığı bir yağmalama olayına sahne olmuştu.

Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu komutanlığı 25 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'un tamamını kontrol altına aldıktan sonra sıkıyönetim ilan etti.²¹ Paşanın bu tavrı hükûmetin ve meclisin hiçe sayılması anlamına gelmesine karşılık, hükûmet; buna hemen bir kılıf uydurarak, sıkıyönetim ilanının meclis tarafından da oybirliği ile kabul edildiğini açıklama ihtiyacını hissetti.²² Bütün bunlardan sonra Mahmut Şevket Paşa'dan alınan talimat gereğı 27 Nisan 1909 tarihinde toplanan Meclis, II. Abdülhamid'in hal'ine ve yerine Şehzade Reşad Efendi'nin V. Mehmed Reşad ünvanıyla tahta çıkmasına karar verdi.²³ Tahttan indirilen II. Abdülhamid Selanik'deki Alatinî Köşkü'nde mecburî ikamete tabi tutuldu.²⁴ Sultan'ın korunması için de, 17 subayın idaresinde 5 müfreze, bir polis ile bir bekçiden oluşan bir birlik görevlendirildi.²⁵

C. YILDIZ EVRAKI TETKİK KOMİSYONUNUN KURULMASI VE YILDIZ SARAYI'NIN ARAŞTIRILMASI

Şevket Turgut Paşa ve maiyetindeki ordu Yıldız Sarayı'nı ele geçirdikten sonra, burası yalnız askerden değil, bütün vazifelilerden tecrid edildi. II. Abdülhamid'in yaverân, bendegân, hademe ve memurları saray dışına çıkarıldı. Muhasara sırasında sarayda bulunan aşçı, hademe, elektrik memuru vs. hizmetlilerin firar etmeleri üzerine sarayda bol miktarda erzak olmasına rağmen, saray mensuplarının açlık ve karanlıkta kalmalarına sebep olmuştu. Yıldız Sarayı'na Hareket Ordusu girdiğı zaman sadece Abdülhamid'in kadın ve çocukları ile yakın adamları içerde bulunuyordu.

Hareket Ordusu, Saraya girince geniş çaplı bir operasyona girişti. İlk önce II. Abdülhamid'in musahiplelerinden Cevher ve Nadir Ağalar tutuklandı. O dönemdeki olayların şahidi olan Mustafa Turan'ın ifadelerine göre; Binbaşı Enver Bey ve maiyetindeki Bulgar eşkiyası Yıldız'daki gizli hazinelerin yerini öğrenmek için Cevher Ağa'ya işkence etmişler, fakat Cevher Ağa bunların yerini söylememiş, bu durum ise onun idamına sebep olmuştur.²⁶ Bu arada Cevher Ağa'nın oldukça büyük miktarlar tutan mal-mülkü müsadere edildiğı gibi, bankalardaki menkul ve gayr-ı menkulleri nesi varsa elinden alınıp ailesi de sürgün edilmiştir.²⁷ Öte yandan Nadir Ağa ise, istenilen cevapları vererek idamdan dönmüş; bilahare affedilmesi için divan-ı harb başkanlığına gönderdiği tezkiireleri incelenmiş ve "birriyetperver biri olduğuna kanaat getirilerek" 6 Eylül 1909'da ma'sumiyetine hükmedilerek münasip bir miktar maaş bağlanmasına karar verilmiştir.²⁸

Nitekim, bu karara rağmen Nadir Ağa'nın malları da musadereden kurtulamamıştı;²⁹ bir müddet sonra fakru zururet içerisine düşerek yardıma muhtaç bir hale düşmüştür. Yıldız Sarayı'nın tesliminden sonra divan-ı harplerin verdiği kararlar doğrultusunda saray hizmetlilerinin tamamına yakını Yemen'e sürüldü. Bunların bir kısmı daha sonra afvedilerek memleketlerine dönme izni verildi.³⁰

Bu arada belirtmek gerekirse, I ve II numaralı divan-ı harpler ise, eski rejimle yakın ilişkisi olanları takip

ediyor, yargılamalara devam ediyordu. II. Divan-ı Harbi Örfi Mirliya Hasan Rıza Paşa başkanlığında 23 Mayıs 1909 tarihli oturumunda II. Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen paşaları mahkum etti. Buna göre, Başkâtıp Tahsin Paşa, sabık Serasker Rıza Paşa, Askeri Mektepler Müfettişi Zülüflü İsmail Paşa, Askeri Mektepler Nazırı Zeki Paşa, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Hicaz Valisi Ahmet Ratip Efendi, eski Merkez Komutanı Saddettin Paşa ile padişahın yakınını Ragıp Paşaların tutuklanmalarına³¹ mal-mülklerinin müsadere edilmesine ve çeşitli yerlere sürgün edilmelerine karar verildi.³² Bu karar, 26 Mayıs 1909 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da da onaylandı.³³

Sarayın tesliminden sonra asıl yapılmak istenen şey ise, II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı boyunca biriktirmiş olduğu şahsî para, senet, mücevher, nişan vs. gayr-ı menkulleri ve evrakları ele geçirmekti.³⁴ Özellikle ele geçirilmek istenen evraklar içerisinde II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca toplanan jurnaller önemli yer tutuyordu. Bu arada ele geçen jurnallerin sahiplerinin de ilan edilmesi gerekiyordu.³⁵ Nitekim, Hareket Ordusu komutanlığı Yıldız Sarayı'ndaki evrakın tetkikine memur hey'ete nezaret etmek için mebusan meclisinden üç mebusun görevlendirilmesini teklif etmiş ve bu teklife göre, mebuslar seçime belirlenmişti. Seçim sonucu Yıldız Sarayı'nda bulunan paraları saymak üzere Halep Mebusu Ali Cenânî, Trabzon Mebusu İmadeddin ve İzzet Beyler; yine Yıldız Sarayı'nda mevcut evrakın tesbit ve araştırılması için Menteşe Mebusu Halil, Trablusgarp Mebusu Ferhad ile Kastamonu Mebusu Şükrü Bey görevlendirilmişlerdi.³⁶ Öte yandan Mebusan Meclisi'nde 20 Nisan 1325/Mayıs 1909 tarihinde yapılan bir görüşmede, Yıldız'da ele geçen paranın Maarif Nezareti adına kaydedilmesi teklif edilmişse de, bazı mebuslar -ki çoğunluğu itihatçılar- bunu kabul etmemişlerdi.

Yıldız'ı araştırmakla görevlendirilen hey'etler, Abdülhamid'in musahipleri ve çok yakın adamlarından aldıkları bilgilerden hareketle kısa sürede bütün gizli bölüm ve koridorları tesbit edip buldukları evrakı sayım komisyonuna göndermişlerdi. Öte yandan paraların ve kıymetli eşyaların sayılması ile görevli olan hey'et, Abdülhamid'in Yıldız'daki hususi odasının aranmasını bitirerek, sabık padişaha ait Almanyaya Deutschebank ve

Bank-ı Osmanî'de bulunan şirket hisse senetleri ve paraların hesabına ait defterleri de ele geçirdi. Bundan başka, odadaki valizler araştırılmış birinde 136.000 lira kıymetinde Bank-ı Osmanî senetleri, marangoz odasındaki iki sandık içerisinde 300.000 lira tahmin edilen banknot, Taşoda denilen bölümde bir sandıkta altın ve gümüş paralarla bazı mücevherler ve üç adet kasa ele geçirilmişti. Nitekim, bulunan bu para, senet mücevherler Harbiye Nezareti'ne teslim edilmiştir.³⁷ Bu arada devam eden meclis görüşmelerinde Yıldız'da bulunan mal ve eşyanın sayımı ve kontrolü için görevlendirilen hey'et yetersiz kaldığından bunlara birkaç kişinin daha ilavesi kararlaştırıldı. Meclis-i Meb'usan, sabık padişaha veya çocuklarına ait para ve senetlerin, bankalardaki esham, tahvilât ve paraların hiçbir kişiye ödenmeyerek meclisin kontrolünde haciz tutulmasını ve bu durumun yabancı bankalara tebliğ edilmesini kararlaştırdı.³⁸ Bu arada bir kısım mebuslar ise, yabancı bankalardaki para ve senetlerin kaçırılması ihtimalini dile getirerek gerekli tedbirin alınmasını teklif ettiler.

II. Abdülhamid'in Yıldız'daki eşyasını incelemeye memur hey'et, 4-5-6 Mayıs 1909 günleri de araştırmalarına devam etti. 4 Mayıs'ta iki kasa kırılarak açılmış, bunların içerisinde 90.000 lira kıymetinde altın ve gümüş bulunmuştu. Öte yandan o gün hey'etle birlikte getirilen Abdülhamid'in başmusahibi Nadir Ağa, sarayın gizli bölmesinde iki büyük kasa olduğunu itiraf etmiş; belirtilen bu kasalar da bulunarak Harbiye Nezareti'ne gönderilmiştir. Adı geçen kasalar içerisinde 584 adet mücevher, 14 murassa nişan, şehzadelerle sultanlara ait 25 parça mücevher bulunmuş olup bunlarını kıymeti tespit edilememiştir.³⁹ Nitekim, o sırada ortaya atılan bir takım söylentilere göre de, ele geçen bu mücevher ve nişanların büyük bir kısmı hey'ette bulunanlar tarafından yağmalanmış; sadece yabancı devletlerin verdikleri nişanlar, müzeye iade edilmiştir.⁴⁰

5 Mayıs 1909 günü açılan dört kasa içerisinde 24.000 lira ile takriben 8.000 kuruşluk gümüş mecdiye bulunmuş; bunlardan 100 lirası komisyon üyelerinin yapacakları harcamalarda kullanılmak üzere Şehremini Hazım Bey'e verilmiştir. Bu araştırmaların devam ettiği sırada Selanik'te bulunan sabık hükümdar Abdülhamid'e gönderileceği tahmin edilen iki esvap çantası bulunmuş,

bunların içerisinde de pek çok senet ele geçirilmiştir. 6 Mayıs günü Yıldız Sarayı'ndaki müze civarında bulunan kasalar açılmış, 6 adet şümendüfer tahriri, 18 adet Esham-ı Umumiye-i Osmaniye ve dinî muhtevalı nadide yazma eserler bulunmuştur.⁴¹ Sarayda yapılan araştırmalar sırasında gün ışığına çıkarılan ve değer biçilemeyen bir de gerdanlık ve taç bulunmuştur. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra bu taçın okul yapımından dolayı satılması konusu gündeme getirilmiştir. Gümüş üzerine pırlanta işlemeli gerdanlık ile yine gümüş üzerine pırlanta işlemeli olan taç,⁴² Maliye Nezareti'ne teslim edilmiştir. Maliye Nezareti'nde muhafaza edilen bu taç ve gerdanlık bir süre sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve diğer devlet yetkilileri olduğu halde açılmış ve Kapalıçarşı esnasından Mişon Montiyen Efendi'ye değer biçirilmiştir ve toplam 290 kat olan bu mücevherin kıymetinin 1775 lira olduğu tespit edilmiştir. Maliye Nezareti bu mücevherlerden elde edilecek paranın Kandilli'de Adile Sultan Köşkü'nde kurulacak İnas Sultani Mektebi'ne verilmesini teklif etmiş ve bu teklif, bakanlar kurulunda kabul edilmiş ve 20 Mayıs 1912 tarihli padişah iradesiyle de onaylanmış⁴³ olup bir müddet sonra de elden çıkarılmıştır.

Diğer taraftan, Mebusan Meclisi'ndeki bir takım milletvekilleri, Yıldız Sarayı'nda bulunan evrakın çokluğu sebebiyle, komisyonların vazifelerini bitirmesinin epeyce zaman alacağını ifade ederek, hey'etlerdeki görevlilerin sayılarının arttırılmasını teklif etmişlerdi.⁴⁴ Menteşe Mebusu Halil Bey, Yıldız'daki evrak içerisinde siyasî, içerikli olanların araştırılması için Meclis-i Meb'usan'dan seçilecek on kişiye ilaveten, ayrıca Hareket Ordusu komutanlığı tarafından tayin edilecek on kişilik bir komisyon teşkili hakkında tahrir vermiş; konu, mecliste uzun uzadıya tartışılmıştır. Nitekim mecliste, Yıldız'daki evrakın araştırılması ile Osmanlı tarihine ışık tutulacağı konusu dile getirilmiştir.⁴⁵ Mahmut Şevket Paşa ise, Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonu'na gönderdiği telgrafında Yıldız'da ele geçirilen jurnal vs. evrakın tamamının Harbiye Nezareti'ne gönderilmesini istemekte idi. Bu arada alınan karara göre, jurnaller kimler tarafından, ne için verildikleri hey'et tarafından ayrı ayrı tesbit edilerek bir deftere kaydedilecek, başka bir araştırma yapılmayacaktı. Bundan dolayı bu işler için Meclis-i Me-

busan'dan fazla üye görevlendirilmesine gerek görülüyordu.⁴⁶

2 Ağustos 1325 (15 Ağustos 1909) tarihinde Harbiye Nezareti'ne yazılan tezkireye göre, Yıldız Sarayı'nda bulunan evrakın çokluğundan dolayı incelenmesinin epey zaman alacağı belirtilerek, Tetkik Komisyonu'na zabitanadan personel ikmalinin yapılması teklif edilmekte idi.⁴⁷ Yapılan bu teklif uygun bulundu ve gerekli personel ikmali yapıldı. Buna göre, Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonu'nda şu görevliler yer almakta idi:⁴⁸

Mülkiye'den:

Meclis-i A'yardan Galip Bey,

Meclis-i Mebusan'dan Menteşe Meb'usu Halil Bey,

Meclis-i Mebusan'dan Trablusgarp Meb'usu Ferhad Bey (Hasta oduğundan katılamaz)

Harbiyeden:

Harbiye Nezareti Süvari Dairesi I. Şb. Müdürü Kaymakam Sadık Bey, E.H.U. Dairesi Merkez Şb. Memru E. H. Binbaşısı İhsan Bey, Piyade Dairesi III. Şb. Md. Muavini Alay Emni Ali Haydar Efendi, Topçu Dairesi Yaveri Yüzbaşı Hamdi Efendi, Tophane-i Ameriden Mülazım-ı Sani Mustafa Efendi.

Hareket Ordusundan:

17. Nişancı Taburdan Binbaşı Şevki Efendi,

7. Seyyar Topçu Alayı 2. Tabur Komutanı Kolağası Cemal Bey,

12. Piyade Alayı 3. Tabur 2. Bölük Yüzbaşısı Ahmed Efendi,

36. Alay 3. Tabur 2. Bölük Mülazım-ı Evvel Edip Efendi,

83. Alay 4. Tabur 3. Bölük Mülazım-ı Evvel Hikmet Efendi.

Divan-ı Harb-i Örfîden:

2. Ordu Makineli Tüfek Bölük Komutanı Yüzbaşı Seyfi Efendi, Maiyyet-i Seniyye Süvari Mülazım-ı Evveli Eşref Efendi.

Sevkiyattan:

Mülazım-ı Evvel Şaban Efendi,

Kanun zabiti Mülazım-ı Evvel Cemil Efendi,

Süvari Dairesi II. Şb. Müdür Muavini Kolağası Recep Efendi,

6. Piyade Alayı 1. Tabur Mülazım-ı Zebir Efendi,
5. Alay 3. Tabur 2. Bölük Yübaşısı Ahmet Efendi,
- III. Ordu Sanayi Taburu Binbaşısı Necmeddin

Efendi,

Bahr-i Siyah Boğazı Kale Topçu 2. Alay I. Tabur 3. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Halit Efendi.

Yukarıda adı geçen kişilerden oluşan Evrak Tedkik Komisyonu'nun üyeleri için Hareket Ordusu Kumandanlığı tarafından gerekli tahsisatın ayrılması, Harbiye Nezareti'ne ayrıca teklif edilmişti.⁴⁹

Adı geçen Evrak Tedkik Komisyonu'nun çalışmalarıyla tek tek ayrılıp tasnif edilen jurnaller (ki, Mayıs'tan Ağustos ayına kadar olanları) 330 sandıktan toplandı. Bu arada tamamının araştırılmasının çok zaman alacağı, şimdiye kadar araştırılıp tasnif edilenlerde ise, o sırada önemli mevkilerde bulunan pekçok şahsın isimleri geçtiği, bunların ifşasının ancak hükûmet kararıyla olabileceği ifade ediliyordu.⁵⁰ II. Abdülhamid devrinin en vehimli devlet adamlarından biri olarak bilinen Küçük Said Paşa ise, bu jurnallerin yayınlanarak ilan edilmesinin ortalığı karıştırabileceği ihtimalini dile getirmekte idi.⁵¹ Bu ihtimal ve endişeler dile getirilirken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basındaki sözcüsü konumunda bulunan Hüseyin Cahit (Yalçın) ise jurnalleri nereden buldu ise Tanin gazetesinde neşrediyordu.⁵² Jurnaller daha sonra Hareket Ordusu komutanlığı ve İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin teklif ve kararları doğrultusunda Harbiye Nezareti avlusunda yakılmış olup, kurtarılabilenlerin ise Hüseyin Cahit, Asaf Tugay vb. gibi kişilerin ellerinde kalanlardan ibarettir.⁵³ Böylece II. Abdülhamid devrinin önemli siyasî olaylarına ışık tutabilecek olan belgeler, kişiliklerine bir zarar verir endişesi ile dönemin önde gelen askerleri ve siyasîlerinin verdikleri kararlar doğrultusunda ortadan kaldırılmış oldu.

Bunlardan başka Abdülhamid'in özel koleksiyonunda bulunan ve Yıldız'daki aramalar sırasında ele geçen tabancalar ve diğer orijinal silahlar da araştırma komisyonunu ilgilendiren hususlar arasında yer alıyordu. Bu sırada hem Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, hem de Harbiye Nezareti bu silahların kendilerine verilmesini istiyor ve bu yolla eksiklerini kapatmak istiyorlardı. Nitekim, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü 1909 Ağustos

ayında Hareket Ordusu komutanlığına yaptığı müracaatta 6.000 adet rovelvör tipi tabancaya ihtiyacı olduğunu belirtmişti. Harbiye Nezareti bu konuda gerekli araştırmaları yaptıktan sonra Harbiye Nazırı Salih Paşa'nın 29 Ağustos 1909 tarihli emri ile Yıldız Sarayı'nda ele geçirilen silahların Hareket Ordusu Komutanlığı ile Zaptiye Nezarti'ne ihtiyaç nisbetinde dağıtılmasını onayladı.⁵⁴ Yıldız'daki müzede ele geçen zırhlı gemi modellerinin, eski silahların vb. eşyanın Tezkik'i Evrak Komisyonu'nda incelenmek üzere,⁵⁵ Harbiye Nezareti'ne verilmesi kararlaştırıldı.⁵⁶ Bu arada Yıldız Sarayı Müzesi'nde bulunan bütün eski eserlerin Hazine-i Hassa'ya ait olduğu kabul edildi.⁵⁷ Saray'da ele geçirilen yeni sistem silahlar ise, Maçka silahhanesine teslim edildi.⁵⁸ Ayrıca Yıldız Sarayı'nda bulunan her türlü eşya, malzeme vs.'nin hazineye ait olduğu ilkesi kabul edildi.⁵⁹ Bu arada Hazine-i Hassa Umum Müdüriyetinden Yıldız Komisyonu'na gönderilen 22 Şubat 1911 tarihli bir tezkire ile Yıldız Kütüphanesi'nde saklı tutulan Mübarek Emanetlerin Topkapı Sarayı'na nakli konusu da gündeme getirildi.⁶⁰ Bu arada çeşitli yollarla saraydan çıkarılan bazı değerli eşyalar ucuz fiyatlarla müzayedelerde satıldı; haliyle bu sırada çeşitli suistimaller de oldu. II. Abdülhamid'e ecdadından miras kalmış olan pekçok eşyanın Hareket Ordusu'nun Yıldız'a girişinden sonra kimin elinde kaldı ise o kişi tarafından sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Hatta bu sırada Harbiye Nezareti dahi yaptığı masrafları Abdülhamid'in hazinesinden ödetirdi.⁶¹ Sarayın mücellithane tarafından bulunan kütüphanesinin kapısında Evrak Komisyonu'nun çalışmalarının devam ettiği sırada meçhul kişilerce kırılarak içeri girilmiş ve içeride bulunan nadi-de eserlerin büyük bir kısmı talan edilmiştir.⁶² Talan edilen eserlerin bir bölümünü ise Çin'e (muhtemelen Türkistan'a) gönderileceğine dair kayıtlara raslanmıştır. Birkaç yıl sonra bu konu hakkında Yıldız'a görevli bir subayın yaptığı açıklamalar kütüphanenin durumunu biraz olsun izah ediyordu. Yıldız Sarayı'nda görevli Mülazım Hilmi Efendi'nin 10 Ağustos 1919 tarihli raporuna bakılırsa kütüphanenin kapısı uzun süre açık bırakıldığından askerler mektup yazmak için zarf ve kağıt almak üzere sık sık kütüphaneye girerek her yerin talan edilmesine neden olmuşlardı.⁶³

Diğer taraftan, saray ahırlarında bulunan koyun ve inekler Mihalic Çiftliği'ne (Karacabey Harası) gönderildi. İstabl-ı Amire'de bulunan araba ve binek hayyanlarından fazlaları ordulara tahsis edildi; bunlarla ilgili vazifeli olan memurların bir kısmı tekaüt edildi, bir kısmı da görevden alındı.⁶⁴ Öte yandan II. Abdülhamid'e ait olan emlakın tamamının bu sırada devletleştirildiği, bir kısmının da başkalarına devredildiği anlaşıyordu.⁶⁵

Yıldız Sarayı'nda bu gelişmeler olurken, Abdülhamid Selanik'teki yeni ikametgâhı olan Allatini Köşkü'ne ayak uydurmaya çalışıyordu. Padişah hatıratında; Selanik'e geldiğinde yanında birkaç parça mücevherle, İsviçre ve Berlin bankalarında bulunan para, esham ve tahvillattan başka bir servetinin bulunmadığını; en son elinde kalan bu menkullerine de İttihatçıların göz diktiğini belirtmektedir.⁶⁶ İttihatçıların elinde kalan son parasını da istemelerini gururuna yediremediği gibi bu duruma karşı çıkan Abdülhamid, bunların şahsî serveti olduğunu belirterek çocuklarının tahsili için elinde bulundurduğunu ifade etmektedir. Sabık padişah, eğer çocuklarının tahsili teminata alınırsa bu para ve senetleri de Osmanlı odusu için verebileceğini belirtmiştir. Hükûmet erkânı ile Abdülhamid arasında, sabık padişahın serveti tartışma konusu olurken, Hareket Ordusu komutanı Mahmut Şevket Paşa'dan gayet sert bir dille yazılmış telgrafi gelmiştir. Mahmut Şevket Paşa telgrafında Abdülhamid'e hitaben elindeki bütün servetini ordu adına teslimini şart koşmuştur.⁶⁷ Nitekim, Mahmut Şevket Paşa'nın bu ültimatomu üzerine Abdülhamid, Deutsche Bank'taki parasının tamamını, ordu için harcanmak şartıyla teslim etmiştir.⁶⁸ Bir müddet sonra, Dahiliye Nezareti tarafından çıkarılan bir kararla Abdülhamid'in musadere edilen bazı mal ve eşyasının çocuklarına iadesi kararlaştırılmıştır.⁶⁹

Abdülhamid Selanik'teki Allatini Köşkü'ne yerleştikten sonra kendisini ve yirmi yaşından küçük çocukları için tahsis edilen aylık 1.000 (100.000 kuruş) lira ile⁷⁰ tamamen dışa kapalı bir hayat yaşadı.⁷¹ Bu arada sabık padişahın İstanbul'da kalan eşlerinden bir kısmı sıkıntı içerisinde olduklarını belirterek kendilerine de aylık ödenek ayrılmasını isteyince, bunlara da bir miktar para ödenmesi Maliye Nezareti'nce kabul edildi. II. Abdülhamid için ayrılan paradan bir miktarı bunlara ayrıldı.⁷²

Abdülhamid Selanik'te iken özel zevklerinden olan marangozlukla uğraştı, gazete ve dergi okuması ise yasaklandı.⁷³ Bir yıl sonra (1910) Osmanlı Devleti büyük bir malî buhran dönemine girince Maliye Nazırı Cavit Bey, Abdülhamid'in mücevherlerinin Paris'te satışa çıkarılmasını teklif etti; bu satıştan elde edilecek gelir devlet hazinesine verilecek böylece malî buhranın az da olsa önüne geçilecekti.⁷⁴ Nitekim böyle de yapıldı. Balkan Harbine kadar Selanik'te göz hapsinde tutulan Abdülhamid, harbin başlangıcından evvel İstanbul'a getirildi ve ölümüne kadar (10 Şubat 1918) Beylerbeyi Sarayı'nda sakin bir hayat yaşadı.⁷⁵

D. VAHDETTİN DÖNEMİNDE YILDIZ YAĞMASINDAN DOLAYI KURULAN DİVAN-I HARPLER VE SORUŞTIRMALAR

31 Mart Olayı'nın ardından İstanbul'a giren Hareket Ordusu ve bu ordunun önemli bir kısmını oluşturan gönüllüler ve II. Abdülhamid karşıtı olanlar tarafından yukarıda da ifade edildiği üzere Yıldız Sarayı yağmalanmıştır. Gerçi Mahmut Şevket Paşa başkanlığındaki askerî idare işi kılıfına uydurmak, kanunî, bir dayanağa bağlamak üzere Yıldız Evraki Tetkik ve Tahkik komisyonlarının kurulmasını sağlamışlardı.

Enver Paşa'nın yakın adamlarından olan Hüsamettin Ertürk, "*İki Devrin Perde Arkası*" adlı eserinde Yıldız yağmasından bahsederken; sarayda yağmalananların yalnızca mücevherler ve para değildi der. Hüsamettin Ertürk ayrıca, Sarayın kadife ipek perdeleri, göz kamaştırıcı avizeleri, Hereke'de özel olarak imal edilmiş halıları, sedef tabloları, oyma işlemeli kapıları, gümüş şamdan ve mangalları, ceviz ve maun ağacından imal edilmiş koltuklarıyla kanapeleri, yatak, yorgan ve yastıkları, gümüş mutfak takımları, kaşık ve çatal koleksiyonlarının memlekete yeni bir devir getirdiklerini iddia eden Hareket Ordusu haricindeki fedai çeteler (yani gönüllü olarak gelenler) tarafından taksime uğradı diye açıklamalarda bulunmaktadır.⁷⁶ Hazindir ki, Hareket Ordusundaki gönüllü çetelerin bu yağmalama olaylarının önüne geçmek mümkün olmamıştır. Makedonya dağlarından gelen çete reislerine göre sarayda elde edilenler ganimet kabilinden şeylerdi.⁷⁷ Bu arada belirtmek gerekirse, Yıldız Sarayı'n-

daki askeri birliklerin mal sandıkları da yağmadan nasi-bini aldı. Örnek vermek gerekirse Yıldız'daki İtfaiye II. Taburunun toplam 65.255 kuruşu bu sırada meçhul bir şekilde kaybolmuş ve bir daha bulunamamıştır.⁷⁸ Bu yağmalamadan o dönem kaynaklarındaki ifadelerle bakılırsa, kütüphanenin büyük ölçüde kurtarıldığı anlaşılmaktadır. Buradan kurtarılan eserler bilahare İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne aktarılmıştır.⁷⁹

1909 yılında gerçekleşen Yıldız Yağması, ancak 11 yıl aradan sonra 1920 yılında hukuka intikal ettirilmiş; bu olaya sebep olanlar yargılanmaya başlanmıştır. 1920 yılı Ağustos ayında I. Divan-ı Harb-i Örfi tarafından Yıldız Yağması'na karışanlar veya rolleri olanlar hakkında soruşturma açılmış ve suçu sabit görülenler hakkında cezaî müeyyide uygulanması konusu gündeme getirilmiştir.⁸⁰ Buna göre; A'yan azasında Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa (Hareket Ordusunun ilk komutanı) 10 sene müddetle kürek cezasına çarptırıldığı gibi, askerlikten tard ile nişan ve madalyalarının alınmasına karar verilmiştir.⁸¹ Fakat bir müddet sonra, konu 6 Kanun-ı evvel 1336/19 Aralık 1920 tarihinde tekrar gündeme gelmiş ve Hüseyin Hüsnü Paşa hakkında verilen hüküm kaldırılmış ve Paşa'nın emekli maaşının eskiden olduğu şekilde ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁸² Öte yandan 8 Eylül 1920 tarihinde çıkan bir Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla Hüsnü, Galip ve Hasan Rıza Paşalar hakkındaki cezalar beşer sene kalebentliğe çevrilip bunların askerlikten tard edilmelerine, nişan ve madalyalarının da ellerinden alınmasına karar verilmişti. Şevket Turgut ve Hasan İzzet Paşalarla, Miralay Cevdet ve Kaymakam Ali Beylerin bu *"adice hareket sırasında askerin başında bulunmaktan başka suçlarının bulunmadığı, yağmaya karışmadıkları"* tesbit edildiğinden adı geçenlerin rütbe, nişan ve madalyalarının üzerlerinde kalması, ilk tutuklandıkları tarihten başlamak üzere beşer ay müddetle hapislerine karar verilmiştir.⁸³ Maliye Nezareti'nden çıkan 20 Teşrin-i sani 1920 tarihli bir yazıyla Yıldız Yağması cürmünden dolayı mahkûm edilenlerin sıkıntıya düşmemesi için bu kararın temziye verilmesi⁸⁴ ve mahkûmiyete uğrayanların maaşlarını eskiden olduğu gibi ödenmesi konusu gündeme getirildi ve kabul edildi.⁸⁵ Bundan başka İstanbul hükûmeti hukuk müşavirliğinin 2 Kasım 1920 tarihli yazısı ile Abdülhamid'in şehzadelerinden Mehmet Âbid

Efendi'ye ait olup da çeşitli sebeplerle Yıldız Sarayı'nı araştıran komisyonlara havale edilen ve oradan da Harbiye Nezareti vasıtasıyla Osmanlı Bankası'nda havale olduğu belirtilen 139 adet istikraz tahvili ile 183 adet Şirket-i Hayriye hisse senedinin iade edilmesi kararlaştırıldı.⁸⁶

Vahdettin dönemindeki Divan-ı Harplerde Yıldız Yağması'ndan dolayı suçlu bulunanların yargılanması konusuna gidilmişse de bu konu mütareke döneminin o kargaşa devrinde pek ciddiye alınmamıştı. Bütün bu tartışmalardan sonra Yıldız Yağması konusunda Divan-ı Harpçe çıkartılan karar bozulmuştur.⁸⁷ Padişahın İttihatçı karşıtı görüşlerinin ağırlıkta olması -ki bu olayı ötedenberi ittihadçıların yaptığı inancı hakim olduğundan-Yıldız Yağması cürmüne karışanların yargılanması meselesini gündeme getirilmiştir.

SONUÇ

II. Abdülhamid'in siyaseti, askerî, idarî üssü ve aynı zamanda da ikametgâhı konumunda olan Yıldız Sarayı, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinin hemen ardından bu ordu mensupları -ki, gönüllü olarak orduda bulunanlar- tarafından yağmalanmıştır. Bu olayda suçu tek bir kişide aramak mümkün değildir. Şurası bir gerçek ki, Osmanlı Devleti'nde 31 Mart Olayı'nı takip eden dönemde gerçekleştirilen bu ilk askerî darbe, gelecekte Osmanlı Devleti'nde hükûmeti değiştirmek isteyenlere model teşkil etmesi bakımından da büyük öneme sahiptir.

Bu olayla birlikte Yıldız Sarayı'ndan çeşitli nedenlerle dışarı çıkarılan bu paha biçilmez eserlerin bir kısmı yurt içinde bir kısmı da yurt dışında alıcı buldu. Bugün dahi dünyanın büyük müzayede salonlarında büyük rakamlarla telaffuz edilen, el değiştiren nadide Osmanlı eserlerinin çoğunluğu işte bu dönemde elden çıkartılan eserlerdir. Bunların tekrar ait olduğu yere kazandırılması ve koruma altına alınması Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı yetkililerine düşen sorumluluklardan biri olduğunu kanaatindeyim.

Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in şahsî eşyaları yanında, onun devrine ışık tutacak mahiyetteki belge ve vesikaların yani jurnallerin tamamına yakınının tahrip edilmesi ve yakılması, tarihimizin en kritik problemleri-

ni içeren bu dönemin bazı olaylarının halâ karanlıkta kalmasına sebep olmuştur. Bilahare bu dönemin tarihini yazanlarının bir kısmı ise yaşadıkları devrin modasına uyarak, olayları icra edenlere diledikleri rolleri vererek bir yerde tarihi kendilerine göre yorumlamışlardır. 31 Mart Olayı üzerine, İttihatçıların Osmanlılık, yani "*İttihad-ı anasır*" fikrine dayanarak orduya aldıkları Balkan-

ların etnik unsurlarının Osmanlı başkentindeki hareketleri, Osmanlı Devleti'ne duyulan kinin bir göstergesi olmuştur. Bu olaydan sonra imparatorluğun kaderine yön veren Genç Türkler, tecrübesizliklerinin kurbanı oldular. Bu tecrübesizliklere bir de ordunun politize olması eklenince, Osmanlı Devleti hızla bir çöküşe doğru sürüklendi.*

* Osmanlı Devleti'nin 700. Anma yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen XIII. Türk Tarih Kongresinde sunulan bildiriminin genişletilmiş şeklidir.

- 1 Sevim İlgürel, "Yıldız Kökleri", *İA.*, c. XIII, s. 423-428.
- 2 Ülkemizde 31 Mart Olayı'yla ilgili olmak üzere pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu dönemin ünlü şahsiyetlerinin yazdıkları eserler de konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Bkz.: Ali Cevad Bey, *II. Meşrutîyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, (Yay. haz.: Faik Reşit Unat), Ankara 1985. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın bu döneme ait dosya ve belgelerini yayımlayan İsmail Hami Danişment tarafından hazırlanan eser de dikkate değer bir çalışmadır. Bkz.: *31 Mart Vak'ası*, İstanbul 1986. Bunların yanında daha pek çok eseri saymak mümkündür. O sırada başkentte bulunan yabancıların kaleme aldıkları eserler de hadisenin gün ışığına çıkarılması açısından önemlidir. Bkz.: M. William Ramsay, *The Revolution In Constantinople and Turkey*, London 1908; Sir Edwin Pears, *Forty Years In Constantinople*, 1873-1915, London 1916. Öte yandan, bu konuda akademik manâda ilk çalışma Sina Akşin tarafından yapılmıştır. İsyanın sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz.: *31 Mart Olayı*, İstanbul 1972.
- 3 Hareket Ordusu ve bu ordunun 31 Mart Olayı'nı bastırılmasındaki rolü ve etkinliği konusunda akademik manâda ilk çalışma bize aittir. Bu ordunun faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutîyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993. Rumeli'den gelen bu orduya Hareket Ordusu isminin verilmesi ise bizzat o sırada bu ordunun kurmay kadrosu içerisinde bulunan Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Mustafa Kemal (Atatürk) Bey tarafından düşünülmüş ve ordu komutanlığı tarafından da kabul görmüştü. Bkz.: *Türklerin Altın Kitabı: Gazi'nin Hayatı*, (Yay. haz. Türk Neşriyat Yurdu), Ankara 1928, s. 22; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, İstanbul 1965, s. 214; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s. 243.
- 4 Hareket Ordusu Çatalca'ya geldiği sırada, İstanbul'daki isyan hadisesi sona ermiş bulunuyordu. Ordunun İstanbul'a girişine gerek kalmadığını belirtmek üzere Tophane-i Amire Nazırı Hurşid Paşa başkanlığında asker ve sivillerden oluşan bir hey'et Çatalca'ya gönderilmişti. Hareket Ordusu'na nasihat etmek için gönderilen bu hey'et istenileni sağlayamadığı gibi ordunun İstanbul'a gelmekte kararlı olduğu kanaatine de varmıştı. Bkz.: *BOA, MVM*, nr: 126, 27 Rebiyülevvel 1327/4 Nisan 1325; 27 Rebiyülevvel 1327/5 Nisan 1325; *BOA, BEO*, Harbiye Giden nr: 265777; Osmanlı nr: 33, 5 Nisan 1325. Hatta gönderilecek hey'ete İngiliz elçiliği baş-tercimanı Fitz Maurice'nin de alınması kararlaştırılmış, fakat bilahare bundan vazgeçilmiştir. Bkz.: Zekeriya Türkmen, *aynı eser*, s. 49-51.
- 5 *İkdam*, nr: 5354, 21 Nisan 1909.
- 6 *İkdam*, nr: 5354, 21 Nisan 1909; Yunus Nadi, *İhtilal ve inkılâb-ı Osmanî*, İstanbul 1325, s. 149-151.
- 7 *BOA, MVM*, nr: 127, 1 Rebiyülahir 1327/8 Nisan 1325.
- 8 *Takvim-i Vekayi*, nr: 191, 24 Nisan 1909; krş., Ali Cevad *aynı eser*, s. 68; *İkdam*, nr: 5357, 24 Nisan 1909; *Tanin*, nr: 256, 7 Mayıs 1325; ayrıca bkz.: Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenilişme Hareketleri: Türki-*

ye'nin Mes'eleleri, (çev.: Adnan Cemgil), İstanbul 1981, s. 200.

- 9 *İkdam*, nr: 5355-5356-5357, 22-24 Nisan 1909; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıraları*, c. II/2, Dersaadet 1328, s. 476; ayrıca bkz.: İsmail Hami Danişment, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1972, s. 375.
- 10 Zekeriya Türkmen, *aynı eser*, s. 72-73.
- 11 Zekeriya Türkmen, *aynı eser*, s. 74-76.
- 12 Buna göre bir kol Sirkeci'den, bir kol Topkapı'dan, bir kol Edirnekapı'dan, bir kol da Beyoğlu tarafından şehre girecekti. Bkz.: Ahmet Refik, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, c. III, İstanbul 1327, s. 1191.
- 13 *Osmanlı*, nr: 36, 21 Nisan 1909.
- 14 *İkdam* nr: 5356, 23 Nisan 1909.
- 15 Ali Cevad Bey, *aynı eser*, s. 70-71.
- 16 Zekeriya Türkmen, *aynı eser*, s. 85-86.
- 17 Hareket Ordusu ile gelen gönüllü adı altında komiteciler arasında Balkanların meşhur eşkiya çetelerinin reisleri de bulunuyordu. Mesela Bulgarların Yane Sandanski, Panica, Keta, Krayko; Arnavut, Çirçis, Bayram Fehmi, Avdül gibi daha bir çok kişi bulunuyordu. Bkz.: Zekeriya Türkmen, *aynı eser*, s. 120-121.
- 18 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, c. I, İstanbul 1940, s. 49.
- 19 İsmail Hami Danişment, 31 Mart Vak'ası, s. 124-125.
- 20 Hareket Ordusunda Erkân-ı Harp olarak görev yapan Yüzbaşı Kâzım Karabekir (Paşa) Bey ise gelişmeleri şöyle anlatır: "...Enver Bey bana Sandanski ve geresini takdim ettiği sırada bunları getirmesin iyi olurdu. Bu mücadeleyi bir Türk davası olarak halletmemiz lazımdı, dedim. Enver Bey, Avcı taburlarının mahirane bomba kullandıklarını, onlara karşı ancak bu komitecilerin mukabele edileceğini belirtti. Ben, Bulgarların musademeye sokulmalarını, zira bunların vereceği ziyatın aleyhimize olacağını belirttim." bkz.: *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, Nasıl Kuruldu, Nasıl İdare Olundu?*, (Yay. haz.: Faruk-Emel Özerengil), İstanbul 1982, s. 461-462.
- 21 *BOA, BEO*, Harbiye Gelen 265557; *Takvim-i Vekayi*, nr: 192, 26 Nisan 1909; *İkdam* nr: 5358, 26 Nisan 1909.
- 22 *BOA, BEO*, Dahiliye Giden nr: 267692.
- 23 Düstür, Tertib-i Sani, c. I, Dersaadet 1329, s. 166-167; *Takvim-i Vekayi*, nr: 194, 29 Nisan 1909.
- 24 *BOA, BEO*, Maliye Giden nr: 266028; ayrıca bkz.: *BOA, MVM*, nr: 127, 19 Rebiyülahir 1327/29 Nisan 1325. Buradan anlaşıldığına göre bu köşkün aylık kira bedeli 470 lira idi.
- 25 *BOA, MVM*, nr: 133, 11 Ramazan 1327/13 Eylül 1325.
- 26 Mustafa Turan, *31 Mart Faciası*, İstanbul 1966, s. 60-64.
- 27 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 71, Ds: 13-A, F: 1/41-6; *BOA, BEO*, Maliye Gelen nr: 267069, 267757.
- 28 Nadir Ağa'nın masumiyeti hakkında verilen divan-ı kararı 24 Ağustos 1325 tarihlidir. Bu karara bakıldığında II. Abdülhamid'e yakın bir kişi olması Nadir Ağa'nın suçluluğuna delil olmak üzere yeterli bir gerekçe olarak görülmekte idi. Bkz.: *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3111, Kls: 82, Ds: 57,

- F: 14/15; ayrıca bkz.: BOA, BEO, Maliye Giden nr: 272567.
- 29 BOA, BEO, Maliye Giden nr: 272567.
- 30 Yemen'e sürülenler hakkında bkz.: *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 82, Ds: 57, F: 11, 11/1.
- 31 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, nr: 9-3411, Kls: 71, Ds: 45, F: 10-8.
- 32 Buna göre Tahsin Paşa, Memduh Paşa, eski şehremini Reşit Paşa Sakız'a, Rıza Paşa Midilli'ye, Hasan Rami Paşa, Zeki Paşa, Ahmet Ratip Efendi ve Sadettin Paşa Rodos'a, Zülüflü İsmail Paşa Bodrum'a, Ragıp Paşa'nın İscanköy'e sürgün edilmesi kararlaştırıldı. Bkz.: *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, nr: 9-3411, Kls: 71, DS: 54, F: 10-13, 10-14.
- 33 BOA, MVM, nr: 128, 6 Cemaziyevvel 1327/13 Mayıs 1325.
- 34 Nitekim, Yıldız Sarayı'nın Hareket Ordusu komutanlığına arandığı bu sırada Saraya giden Halit Ziya Uşaklıgil, saraydaki dağınıklık ve pejmürdeliği görünce şaşkınlığını gizleyemez. Bkz.: Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965.
- 35 Said Paşa, *aynı eser*, c. II, s. 479.
- 36 *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi* (MMZC), 65. İn'ikad, 20 Nisan 1325, celse: 1, s. 170.
- 37 MMZC, 66. İn'ikad, 21 nisan 1325, celse: 1, s. 206.
- 38 MMZC, 66. İn'ikad, 21 nisan 1325, celse: 1, s. 207-208.
- 39 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 80, Ds: 50, F: 2, 2/1-5. Komisyonun çalışmalarından anlaşıldığına göre mücevherlerin değeri oldukça fazladır. İstanbul'daki sarrafların bunlara kıymet biçmesi mümkün değildir.
- 40 Bu iddialar için bkz.: Mehmet Selahaddin, *Bildiklerim: İstihat ve Terakki Cemiyetinin Maksad-ı Tesis ve Suret-i Teşkili ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Felaket ve İnkısaı*, Kahiri 1334, s. 68-69. Öte yandan Osmanlı dönemine ait eşyaların sergilendiği müzelere bakılırsa bu görüşün doğrulandığı anlaşılabacaktır.
- 41 Bu araştırma hakkında geniş bilgi için bkz.: MMZC, 68. İn'ikad, 25 Nisan 1325, celse: 1, s. 272-273.
- 42 Belgelerden anlaşıldığına göre bu gerdanlık ve taçın bazı taşlarının eksik olduğu tespit edilmiştir.
- 43 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr: 2, 5 Cemaziyelahir 1330.
- 44 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 82, Ds: 56, F: 19/1.
- 45 MMZC, 72. İn'ikad, 3 Mayıs 1325, celse: 1, s. 415-417.
- 46 MMZC, 72. İn'ikad, 3 Mayıs 1325, celse: 2, s. 424.
- 47 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 82, Ds: 56, F: 19-1.
- 48 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, aynı dosya, F: 19-2.
- 49 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, aynı dosya, F: 19-4, 19-5, 19-6.
- 50 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, Aynı dosya, F: 76.
- 51 Bkz.: Said Paşa, *aynı eser*, c. II/2, s. 479.
- 52 *Tanin*, nr: 256, 7 Mayıs 1325/20 Mayıs 1909.
- 53 Bkz.: Asaf Tugay, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalcilerin Tam Listesi*, İstanbul 1962.
- 54 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 82, Ds: 56, F: 9, 9-2; Kls: 82, Ds: 57, F: 9-5; Ayrıca bkz.: BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2495, Zarf: 154, Karton: 1.
- 55 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak 2510, 2512, Zarf: 154, Karton: I.
- 56 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak 2510, 2494, Zarf: 154, Karton: I; bulunan her türlü eşyanın hazineye air olduğu yolunda bkz.: BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2500, Zarf: 154, Karton: 1.
- 57 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2498, Zarf: 154, Karton: I.
- 58 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2595, Zarf: 154, Karton: I.
- 59 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2598, Zarf: 154, Karton: I.
- 60 BOA, YEE, Kısım: 10, Evrak: 2501 Zarf: 154, Karton: I.
- 61 Bkz.: "Hurşid Paşa'nın Saray Hacıraları, Saray Eşyasının Satışındaki Yolsuzluklar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 4, Mayıs 1965, s. 87-92. Hurşid Paşa Yıldız'da yağmaya katılanların isimlerini verirse de, bu tefrikalarda bunların isimlerinin zikredilmesinin mahzurlu olduğu açıklanarak yazılmamıştır.
- 62 BOA, DH. MUI, Ds: 6, 2/3, 9 Ramazan 1328.
- 63 BOA, DH. MUI, Ds: 6-2/4; 6-2/3-1.
- 64 BOA, Yıldız Maruzat Defteri nr: 15659, 29 Rebiyülahır 1327, nr: 21-25.
- 65 BOA, MVM, nr: 127, 29 Rebiyülahır 1327. Nitekim, Abdülhamid'in memleketin stratejik bazı noktalarından şahsi mülkler edindiği bilinmektedir. O zamanki devletler hukukunu da dikkate alarak böyle bir uygulamayı gündeme getiren Padişah, bu stratejik noktaları tesbic ederken ilerde büyük devletlerin işgal edebilecekleri mekânlar olmasına dikkat çekmesi zekice düşünülmüş bir hareket olarak tasavvur olunabilir.
- 66 Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, (Yay. haz.: İsmet Bozdağ), İstanbul 1985, s. 126.
- 67 *Aynı eser*, s. 132-136.
- 68 Bu gelişmeler olurken Hüseyin Cahit ise *Tanin* gazetesinin 31 Mayıs 1909 tarih ve 267 numaralı nüshasında Abdülhamid'in Deutsche Bank'taki servetinin 1.080.000 lira civarında olduğunu yazıyordu.
- 69 BOA, BEO, Dahiliye Gelen nr: 350448.
- 70 BOA, MVM, nr: 127, 19 Rebiyülahır 1327/29 Mayıs 1325; Maliye Nezaretisiyle Hareket Ordusu komutanlığı arasında sürdürülen yazışmalar hakkında bkz.: BOA, BEO, Maliye Giden nr: 268323; 266028.
- 71 BOA, MVM, nr: 133, 11 Ramazan 1327/13 Eylül 1325.
- 72 BOA, BEO, Maliye Giden nr: 268942.
- 73 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, 9-3411, Kls: 82, Ds: 56, F: 52. Öte yandan aynı sıkıntıyı padişahın hanımları da bir müddet yaşadı. Daha sonra yapılan yazışmalarla bu sıkıntıların giderilmesi yoluna gidildi. Mesela, II. Abdülhamid'in eşlerinden Layika Seza Hanım'ın piyanosu kendisine iade edilmiştir. Bkz.: BOA, DH. MUI, Ds: 40-1/49, 25 Teşrinî evvel 1325.
- 74 BOA, MVM, nr: 138, 19 Rebiyülevvel 1328/18 Mart 1326.
- 75 Osmanlı Devleti'nin son vakanüvislerinden Abdürrahman Şeref Efendi, II. Abdülhamit hakkında şunları söyler: "...İkbalî zamanında, 'Ne kendi eyledi rahat, ne halka verdi huzur' mısrasını okuyanlardan bir çoğunun cenaze namazında *İhlûl şair Bakî'nin: Kadrini sevg-i musallâda bilip ey Bakî Durup el bağlayalar karına yaran saf saf* Beytini hatıra getirmesi hüsn-i hatimeye dair *garâib-i mukadderattandır*." Bkz.: Abdürrahman Şeref, "Sultan Hamid'in Tahttan İndirilişi", *Yakın Tarihimiz*, c. I, (26 Mart 1962), s. 132.
- 76 Geniş bilgi için bkz.: Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957.
- 77 Samiha Ayverdi bu yorumu yapmaktadır. Bkz.: *Türk Tarihinde Osmanlı Anıtları*, c. 3, İstanbul 1981, s. 109-110.
- 78 *Gn. Kur. ATASE Arşivi*, nr: 9-3411, Kls: 14, DS: 71, F: 1.
- 79 Bugün İ.Ü. Eski Eserler Kütüphanesi olarak bilinen yerde II. Abdülhamid dönemine ait olan pek çok nadide eseri bulmak mümkündür. Ayrıca II. Abdülhamid dönemine ait görüntü malzemesi olarak oldukça zengin durumdaki Yıldız Albümleri mevcuttur. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'in eserlerinin sergilendiği salonda da Abdülhamid devrinin bir kaç nadide eseri mevcuttur.
- 80 *Dersaadet*, nr: 25, 10 Ağustos 1336 tarihli nüshada Yıldız Yağması'na katılanlar hakkında DHÖ tarafından soruşturma başlatıldığı ve hatta bunda rolü olanlarının mallarının hacz edilmesi gerektiği ifade ediliyordu. Daha

da ileri gidilerek, hayatta olmayan, fakat olaydan sorumlu olanların varislerine dava açılması isteniyordu. Nitekim, Mahmut Şevket Paşa'nın vengesinde bulunan malların daha hacz edilmesi konusu gündemde idi.

- 81 Yıldız Yağması'na katılanlar hakkında tutulan Divan-ı Harp zabıtı için bkz.: *Dersaadet*, nr: 78, 1 Teşrin-i Evvel 1336; *Zaman*, nr: 8446, 1 Teşrin-i Evvel 1336; *Vakit*, nr: 1010, 1 Teşrin-i Evvel 1336.
- 82 BOA, BEO, Hariciye Giden nr: 349949.

83 BOA, BEO, Dahiliye Gelen nr: 349093.

84 *Vakit*, nr: 1064, 24 Teşrin-i Evvel 1336.

85 BAO, BEO, Maliye Giden nr: 349761, 349865; Hüsnü Paşa'ya maaş verilmesi hakkında bkz.: BOA, BEO, Hariciye Giden nr: 349949.

86 BOA, BEO, İsti'zanı İrade-i Seniyye nr: 349596.

87 *Vakit*, nr: 1071, 3 Kanun-ı Evvel 1336.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ORDUYU SİYASET DIŞI TUTMA ÇABALARI (1908-1912)

YRD. DOÇ. DR. KEMAL YAKUT
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Yakın Türkiye Tarihi siyasal açıdan incelendiğinde göze çarpan en önemli unsur, ordunun ülke yönetimindeki belirleyiciliğidir. Böyle bir gelişmenin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nden başlayıp Cumhuriyet döneminde de sürdürülen modernleşme hareketlerinin büyük bir rolü vardır. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde reform hareketleri ilk olarak orduda başlatılmıştı. Batı'nın üstün sayılan askeri teknolojiyi alarak ordunun eski gücüne kavuşturulması düşünülmüştü. Orduda sınırlı olarak yapılmak istenen reform hareketleri, zamanla bu kurumu daha geniş bir şekilde etkilemiştir.¹ Nitekim 19. yüzyıl boyunca Batı tipi askeri okullarda yetişen kişiler, modern siyasal kavramlarla yüzyüze gelmeye başlamıştır.² Bunun doğal sonucu olarak ordu, bundan sonra, "devlet hayatında pek müessir bir mevki" elde ederek ülkenin sorunlarına çözüm bulmaya çalışmıştır.³

Ordunun böyle bir misyon yüklenmesi, zaman zaman siyasal olayların içinde yer almasına yol açmıştır. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin kurtarılmasını amaçlayan hareketlerin dayandığı temel unsurlardan biri olmuştur.⁴ Anayasalı meşruti sistem isteyen bazı ordu mensupları, sivil aydınların yanında yer alarak 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesine yardımcı olmuşlardır.⁵

II. Abdülhamit'in 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatması ve Kanun-i Esasi'yi rafa kaldırması sonucunda başlatılan özgürlük mücadelesinde, ordunun bazı üyeleri de yaptıkları darbe planlarıyla bu harekete destek vermişlerdir.⁶ Özellikle Harbiye Mektebi'nde yetişen genç idealist subaylar, gittikleri görev yerlerinde istibdatın yıkılması fikrinin en ateşli savunucuları olmuşlardır.

Bu tavrın en fazla kendini gösterdiği yer, Rumeli'de bulunan Üçüncü Ordu bölgesi olmuştur. Buranın kendine özgü koşulları, merkezi yönetime karşı olan muhalif tavrı daha da güçlendirmişti. Rumeli'de etnik ve dinsel çatışmaların yoğun bir şekilde yaşanması ve Müslüman unsurun bu mücadelede gittikçe mevzi kaybetmesi subaylar üzerinde büyük bir etki bırakmıştı.⁷ Bunların yanı sıra ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz nedeniyle maaşlarının geçimlerini sağlayacak miktarda olmaması⁸, terfi işlemlerinde haksızlığa uğramaları ve alaylı-mektepli çelişkisinin yaşanması gibi etkenler, bu kesimin siyasete olan ilgisini arttırmıştır.⁹

"İdare-i zalime-i mutlakanın" sonucu halkın özgürlüklerinden yoksun bırakılması ve devletin gittikçe çöküşe sürüklenmesi idealist subayları her geçen gün biraz daha politikanın içine itmiştir.¹⁰ Nitekim bu düşüncede olanlar, "bir ordunun vazifesi için milletin hayatına kasd etmek veya bu babda bir alet-i cinayet olmak değil, belki onun nighabânı şan ve şerefi olmak âlâm ve felaket vâkiasına karşı vücud-ı hamasetiyle bir siper-i müdafa teşkil etmek ve bu babda her türlü fedâkârlığı ihtar eylemektir" şeklinde kendilerine bir misyon biçmişlerdi. Hatta "saadet-i memleketi, hayat-ı milleti muhâtarât-ı azimeye düşüren idare-i seyyie-i mutlakanın tehlike ve felâket nokta-ı nazarından, hâk-i pâk vatani pay-ı istila ile çekinmemek isteyen harici düşmana kıyasen farkı ne olabilirdi?" sorusunu sorarak yönetime olan karşıtlıklarını meşruiyet kazandırmışlardır.¹¹

Üçüncü Ordunun çoğunluğu küçük rütbeli subayları, bu halet-i ruhiye içinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne (İ.T.C.) girmişlerdir.¹² Kısa sürede tüm Makedonya'da örgütlenerek siyasal muhalefetin çapını genişlet-

mişlerdi. Artık 1908 yılı Temmuz ayı başından itibaren Üçüncü Ordunun yayıldığı tüm Makedonya'da askerler arasında isyan olgusu açık açık telafuz edilmeye başlamıştır. Nitekim 3 Temmuzda Kolağası Niyazi Bey, askeri birliği ve bir grup sivil yerel yöneticiyle dağa çıkarak isyan ateşini tutuşturmuştur.¹³ Böylece Osmanlı Ordusu, sivil aydınlarla birlikte, "parlak bir hareket-i insaniyede" bulunarak meşrutiyeti ilan ettirmiş ve özgürlük mücadelesini başarıya ulaştırmıştı.¹⁴ Ordunun bu tavrı olağan karşılanmıştı: "Orduyu siyasiyat ile uğraşmağa sevk eden esbab yakında tedkik olunursa, nazariyat noktasındaki bunun umur-ı siyasiyyeye müdahale değil, vezaif-i asliye ve esasiyeyi ifadan başka bir şey olmadığı tezâhür eder" denilmiştir.¹⁵

Subaylar, istibdatı İ.T.C. içinde örgütlenerek yıkılmışlardı. Bunun doğal sonucu olarak İ.T.C. ile ordu içiçe geçmişti.¹⁶ "Genç erkan-ı harb ve mümtaz zabitan"ın aktif olarak cemiyete girmeleri sonucu, başarı kazanıldığı her fırsatta söyleniyordu.¹⁷ Rumeli'nin her tarafında İttihatçı subaylar "ateşli nutuklar" çekmişlerdi. Cemiyet üyesi olmayan subaylar da "tahli" edilerek örgüte kazandırılmışlardı. Meşrutiyetin ilanından sonra Üçüncü Ordunun yanı sıra diğer ordular da politize olmaya başlamışlardı.¹⁸ Yeni dönemle birlikte bu sorun tartışılmaya başlanmıştır.

Ordu, meşruti rejim içinde nasıl "vezaif-i asliyesine" dönebilirdi? Ordu nasıl kendi sınırlarına çekilebilirdi? Meşrutiyetin ilk günlerinden başlayarak Rumeli bölgesinin en prestijli ve yeni dönemin en güçlü askeri kişiliği olacak olan Mahmut Şevket Paşa, bu sorulara yanıt bulmaya çalışmıştır. Askeri üniforma taşıyan kişilerin yoğun bir siyasal propaganda içinde bulunmaları karşısında ürkümüştü. Bu nedenle "ilan-ı meşrutiyetin üçüncü gününden itibaren ordunun siyasiyyâtla ıstıgal etmemesi esbâbını tehiyye etmeye" başlamıştır. Fakat bunu tek başına yapamayacağını itiraf etmişti: "Meşrutiyetin akabinde, siyasiyyâtla ıstıgal eden askerler, bundan men' olunamazlardı. Onu men' edecek olanlar, men' etmeye muktedir olsalar dahi men' etmemeli idiler. Bendeniz, meşrutiyetin ilânı akabinde orduyu siyasiyyâttan men' etmeye muktedir değildim ve iktidarım olsaydı dahi men'e cesaret edemezdim. Men'e kalkışsaydım, sâ-i muameleye uğ-

rardım. Mürteci' addolunurken, belki nef' edilirdim; onun için yapmadım ve yapamadım."¹⁹

Mahmut Şevket Paşa, ordunun konumu itibarıyla siyasetle uğraşmaması gerektiğini mektepli subaylar üzerinde etkili olan Von der Goltz'u devreye sokarak gündeme getirmeye çalışmıştır. Meşrutiyetin ilanının üzerinden henüz üç gün geçmesine rağmen Von der Goltz'a uzun bir mektup yazarak, subayların siyasetle uğraşmamaları için gazetelerde yazılar kaleme almasını istemiştir.²⁰ Nitekim Von der Goltz, Neue Freie Press'te buna ilişkin birçok yazı yayınlamıştır.²¹

Bu çabalara karşın ordunun küçük rütbeli subayları kışkalarına çekilmemişlerdi. Mahmut Şevket Paşa'nın ifadesiyle "Meşrutiyetin ilk günlerinde... Harbiye Nazırları, bir binbaşının, bir kaymakamın tavsiyesi üzerine tayı" edilmişlerdi.²² Bunun yanında bazı subaylar ise, hükümete baskı yaparak birtakım gazetelerin yayınlarının sınırlandırılmasını istemişlerdi.²³

Ordu mensuplarının politize olması Meclis-i Mebusan seçimlerinde iyice belirginleşmişti. Ordu içinde personelin ve teşkilatın haklarının korunması için Meclis-i Mebusan'a milletvekili göndermek için yoğun bir propaganda başlatılmıştı.²⁴ Bunun üzerine Kamil Paşa Hükümeti, milletvekilliğine adaylığını koyacak askerler için bazı kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin mebus seçilebilmek için aranılan belli bir süre aynı yerde oturma ve vergi ödeme koşulları askerler lehine hafifletilmiştir.²⁵ Asker adayların görevlerinden istifa etmeden yoğun bir seçim propagandası yapmalarına, seçimi kazanmaları istifa etmelerine olanak sağlamıştır.²⁶ Böylece askeri üniforma altında açıkça siyasi çalışmaların yapılmasına başlanmıştır.

Askerlerin tüm araçları kullanarak görüşlerini açıklamaları yavaş yavaş ordu içinde bazı kişilerin tepkisine yol açmaya başladı. Ali Fethi Bey, "Evvela, bu müdahalenin menafi-i milliyeye muzır netayic hasıl edebileceğinden; saniyen, bu mübâhasât-ı siyasiyenin hararetiyle efkâr-ı galeyanda olan bir askerin hiçbir zaman vezaif-i askeriyyenin hüsn-i ifası için elzem olan bi-tarafılık ve itidali" gösteremeyeceğinden ordunun siyasetten uzak durmasını istedi.²⁷

Ordunun gittikçe politikanın içine gömülmesi Harbiye Nezareti'ni harekete geçirdi. 23 Şubat 1909'da

tüm ordulara bir genelge yayınladı. Harbiye Nezareti, genelgede, subayların politika ile ilgilenmemelerini, mitinglere gitmemelerini, nutuk çekmemelerini, askeri hiyerarşiye uymalarını, makale yazmamalarını ve tiyatro sahnelerine çıkmamalarını istedi.²⁸ İkdâm gazetesi ise, 7 Nisan 1909 tarihli sayısında ordunun siyaset ile meşgul olmasını “za’f-ı milliyi husule getirecek en muzır sebeplerden” biri olarak ilân etti.²⁹ Tanin de, İ.T.C. karşıtı bazı subayların muhalefetle işbirliğine gitmesinden rahatsızlık duymuştu. Bu nedenle Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa’ya yönelik açık bir mektup yayınlayarak, “namus-ı askeriyyenin muhafazasını” istemiştir.³⁰

Harbiye Nezareti, basın ve kamuoyunun orduyu siyasi amaçlar için kullanmasından endişe duyuyordu. Nitekim, “31 Mart Olayı”nda bazı askerler de yeralmıştır. Mahmut Şevket Paşa, ordunun ilan ettirdiği meşrutiye-
tin “idare-i sabika tarafından tekrar mahv ü harab edilmesi(nin) ... baîdü’l-ihhtimal” olduğundan söz ediyordu. Bunun için Von der Goltz’a gönderdiği mektupta Ordunun “müteyakkızâne hareketten” geri durmaması gerektiğini ifade etmişti.³¹ Bu anlayışla Hareket Ordusu’nu Rumeli’den İstanbul’a sürüklemişti.

Mahmut Şevket Paşa, meşrutiye yönelik “31 Mart” isyanını bastırmaya çalışırken, Hareket Ordusu’nun İttihatçıların ürünü olduğu savlarını çürütmek istiyordu. Ordunun hiçbir cemiyet ve parti adına hareket etmediğini, tek amacının meşruti düzenin korunması olduğunu açıklıyordu.³² Ordu ve iktidar ilişkisine açıklık getirerek, “Şimdi ordu milletin ordusu ve herhangi fırkaya mensup olursa olsun kanun-ı meşrutiye tevfiikan müteşekkil ve vükela-yı milletin itimadını haiz hükûmetin” emrindedir diyordu.³³

Mahmut Şevket Paşa, ordu siyaset konusunda büyük bir çelişki yaşamıştır. Bir yandan yoğun bir şekilde siyasi olaylara yön vererek politik kimliğini pekiştirirken, diğer yandan nüfuzunu kullanarak orduyu siyasetten arındırmaya çalışmıştır. Nitekim Hareket Ordusu karargahında çalışan İsmet (İnönü) Bey’in kaleminden çıkan ordunun siyasetle uğraşmamasını içeren bir tebliğatı, kendi imzasıyla tüm askeri birliklere göndermiştir.³⁴ Daha etkili olmak için İstanbul ve Edirne’deki kışlaları gezerek subaylara, “siyâsiyyâtla iştigalin memleket için ne kadar muzır olduğunu” anlatmıştır.³⁵ “31 Mart

Olayı”nda yararlılıkları nedeniyle halk nezdinde “lüzumundan fazla” şöhret sahibi olan subayların, askeri hiyerarşiyi bozacakları gerekçesiyle ordudan uzaklaştırılmalarını tasarlamıştır.³⁶

Hükümet, “31 Mart Olayı”nda erlerin önemli bir rol oynadığını düşünerek, bu kitlenin kontrol altına alınmasının yollarını aramıştır. Erlerin sahip oldukları geleneksel ve dinsel tavırlar gözönünde bulundurularak, bunların 21 Nisan 1909’dan itibaren Şeyhülislam, Fetva Emini ve Ders Vekili’nin huzurunda yemin etmeleri kararlaştırmıştır. Bu görevliler, İstanbul’daki kışlaları tek tek gezerek askerlerden, padişah ve subayların emrinden ayrılmayacaklarına, kimsenin canına ve malına el uzatmayacaklarına ve siyasi işlerle uğraşmayacaklarına dair söz almışlardır.³⁷

Orduda disiplinin sağlanması gerektiği konusu, 30 Mayıs 1909’da, Harbiye Nezareti Meydanı’nda Birinci Ordu ve Hareket Ordusu askerleri ile subaylarının katıldığı bir törende tekrar gündeme getirilmiştir. Burada Padişah V. Mehmed’in bir beyannamesi okunarak ordu ve donanmaya mesajlar verilmiştir.³⁸ Askerlerin rejimin koruyucusu vasfını hakkıyla yerine getirmeleri için hiyerarşik kurallara uymalarının zorunluluğu üzerinde durulmuştu. Buna uymayanların “bir babanın hırçın ve âsi oğluna” yaptığı gibi cezalandırılacağı belirtilmiştir.³⁹ Bu beyanname, ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan askeri birliklerde de törenlerle okunarak içeriği askerlere bildirilmiştir.⁴⁰

Bu girişimlere rağmen siyasi rejim, sivil politikacıların egemen olduğu bir düzene dönüştürülememiştir. Mahmut Şevket Paşa, bir yandan siyasi sorumluluğu olmadan saraya ve hükümete çeki-düzen verirken,⁴¹ diğer yandan hükümetin emrinde olduğunu söylüyordu.⁴² Askeri diktatörlük suçlamalarını reddediyordu.⁴³ Bu da ordunun bir anlamda siyasetin içinde olduğunu ve bu alanı terk etmeyeceğini gösteriyordu. Bu durum Mahmut Şevket Paşa’nın Harbiye Nazırlığı’na getirilmesinden sonra da devam etmiştir. Zira, Mahmut Şevket Paşa, ordunun yardımı olmadan meşruti düzenin sürdürülemediği,⁴⁴ iç ve dış olayların da ordunun tümüyle siyasetin dışında tutulmasına uygun olmadığı kanısındaydı.⁴⁵

Mahmut Şevket Paşa’ya göre, siyasi düzenin kurumları işlevlerini yerine getirmeye başladığında ve rejim düşmanlarının tasfiyesinden sonra ordu-siyaset iliş-

kisinde somut adımlar atılabilirdi.⁴⁶ Öte yandan, “siyasiyyâta dalmış, ondan lezzet almış” subayların birden bire politika dışına itilmesi de iyi olmayacaktı.⁴⁷ Bu nedenle yasal düzenlemeler yapılarak bir plan dairesinde hareket edilmeliydi. Bunun için ortam hazırlanmalıydı. Nitekim orduya yabancı subaylar getirterek sıkı bir eğitim devresini başlatmış ve disiplini sağlamaya çalışmıştır. Ordudaki bu yeni eğitim anlayışıyla, askerleri siyasetin dışına itmeyi ummuştur.⁴⁸ Elbette bu konuda başvuru en etkin yöntem ordulara gönderilen talimatlar olmuştur. Nitekim 23 Şubat 1910’da Harbiye Nezareti tarafından ordu komutanlıklarına gönderilen bir tebligatta, “Zabitan-ı askeriye’nin politika işleriyle iştigal etmemeleri” üzerinde durulmuştur.⁴⁹ 1910 yılının Mart ayında yayınlanan yeni bir talimatta ise; gazetelere makale yazan, siyasetle ilgilenen ve nutuk veren subayların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı açıklanmıştır.⁵⁰ Bununla yetinmeye Harbiye Nezareti, 21 Nisan 1910’da subayların yapacakları yayınlar için kapsamlı bir düzenleme yapmıştır. Bundan böyle, subayların Padişah ve Harbiye Nezareti’nin emirlerine ve tasarruflarına karşı eleştiri yazısı yazmamaları, politik içerikli makale yayınlamamaları, askeri faaliyetlere yönelik “ifşa ve tenkit” içeren makale ile risale kaleme almamaları ve emekli ile ihtiyat subaylarının dışında tüm askeri elemanların dergi ve gazetelerde başyazar ve yazı işleri müdürlüğü yapmamaları istenmiştir. Ayrıca teknik anlamda eğitim ve öğretime yönelik askeri yayınların ise, ordu komutanlıkları ve Harbiye Nezareti’nden izin alınarak yapılabilceği belirtilmiştir. Hatta bu düzenleme sonucu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi tarafından basılan resmi yayınların da sıkı bir kontrole tabi tutulması kararlaştırılmıştır.⁵¹

Mahmut Şevket Paşa, yayınlanan talimatlardan sonra, siyasetle uğraşmaya ve gazetelere yazı yazmaya devam edenleri ordunun kendi iç yönetmeliklerine dayanarak cezalandırmaya başlamıştır. Fakat bunlar çok hafif cezalar olduğu için⁵² caydırıcı olmamıştır.

Yasal düzenlemelerden yoksun bir şekilde orduyu kendi sınırlarına çekmeye çalışan Mahmut Şevket Paşa, 24 Mayıs 1911’de kaleme aldığı bir telgrafi ülkedeki tüm ordu merkezlerine göndermiştir. Telgrafında, ordu-

nun modern bir hale gelmesinin askeri personelin çalışmasına bağlı olduğunu açıklamıştır. Bu nedenle tüm subayların zihinlerini siyasi olaylardan tecrit ederek asli görevlerini düşünmelerini istemiştir. Aksi takdirde birinci görevi devleti korumak olan ordunun, siyasi çalkantılar içinde ülkeyi çöküşe götürebileceğini ifade etmiştir. Buna rağmen hâlâ politika ile uğraşmakta ısrar edenler olursa kendi yetkilerine dayanarak cezalandıracağını bildirmiştir.⁵³

Bu kararlı tutum, kısmen, 1912 yılı bahar aylarında yapılan ikinci devre Meclis-i Mebusan seçimleri sırasında gösterilmiştir. Tüm uyarılara rağmen ordudaki bazı subayların çeşitli siyasi cemiyetlerin güdümünde seçim çalışmalarına katıldığı haberleri yayılmıştır. Bunun üzerine hükümet, tüm subayların seçim işlerine karışmasını ve cemiyetlerin propagandasını yapmasını yasaklamıştır. Kararlılığını göstermek için oturduğu mahalle muhtarı ve imamıyla birlikte yoğun bir seçim propagandası yapan bir bahriye subayını divan-ı harbe vermiştir.⁵⁴

Subayların seçimlerde partizanlık yapması çok eleştirilmiştir. Ancak, bu dönemde ordunun siyasi alanın dışında tutulması zorunluğunu gündeme getiren en önemli gelişme Manastır Olayı’dır. Hükümetin şiddetle dayalı Arnavutluk politikasına karşı çıkan bir grup Arnavut kökenli subay ve er, 1912 yılının Haziran ayında Resneli Niyazi Bey’in yıllar önce yaptığı gibi dağa çıkmışlardır. Yüzbaşı Tayyar Bey’in öncülüğünde gerçekleştirilen bu olay, siyasi çevrelerde büyük bir yankı uyandırmıştır. Ayaklanmacılar, niçin böyle bir yola başvurduklarını ve taleplerinin neler olduğunu yayınladıkları bir beyanname ile kamuoyuna duyurmuşlardır. Beyannamede; “İhtilâbat yolsuz ve nizamsız bir surette icra edilmiş olduğundan mebusanın icrası ve kanunda mühim tebeddül icra edilerek, Hacı Adil Bey’den maadasının kabineden ihracı, İttihat ve Terakki Cemiyeti Muhteremesinin esas programının harfiyen mevki-i tatbiki vaz’i için Cemiyet azalarının itimada lâıyk zevattan teşkili ve Cemiyet’in bir fırka-yı siyasiye olmak üzere alenen icra-yı hareket eylemesi”⁵⁵ ifadelerine yer verilmiştir. Ayaklanmacı subay ve erlerin vatani, “heyet-i inhisariyenin pencesinden”⁵⁶ kurtarma iddiası ve öne sürdükleri istekler kısa sürede yandaş bulmuş ve yeni askeri birlikler hükümete karşı ayaklanmışlardır.⁵⁷

Sait Paşa Hükümeti, 26 Haziran 1912 tarihli toplantısında, son gelişmeler ışığında ordu-siyaset ilişkisini görüşmüş ve bir dizi önlemleri tartışmaya açmıştır. Hükümet, öncelikle ordunun seçim işlerinden ve siyasi cemiyetlerden tecridini, ülkenin en öncelikli sorunları arasında göstermiştir. Bunun sağlıklı bir şekilde çözülmesi için Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliğini, Avrupa'daki mevcut durumu ve yasaları incelemekle görevlendirilmeyi kararlaştırmıştır.⁵⁸ Buna paralel olarak Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa da, ordunun siyasi çalkantılar içinde yuvarlanmasının önlenmesi için, etkili yasal düzenlemeler yapılmasının gerekliliği üzerinde durmaya başlamıştır. Bunun için, bir grup subay ve askerlerin Manastır'da dağa çıkmasının gerekli ortamı yarattığını söylemiştir. Bu nedenle biran önce amacına ulaşmak için, hazırladığı bir kanun tasarısını kabinenin gündemine getirmiştir. Burada tasarımı, vakit kaybetmeden ivedilikle görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a sevk ettirmiştir.⁵⁹ Nitekim aynı gün, "Mensubîn-i Askeriyyenin Siyasîyat ile Men'i İştigali Zımında Askeri Ceza Kanuna Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Lâyiha-ı Kanuniyye" adlı tasarı, Sadrazam Sait Paşa'nın imzasıyla meclise sunulmuştur.⁶⁰

Mahmut Şevket Paşa, tasarı mazbatasında subayların siyasetle uğraşmalarının olumsuz sonuçlarının Manastır Olayı ile birkez daha ortaya çıktığını belirtmiştir. Mazbatasının devamında, isyancılar hakkında yasal işlemler yürütülüyorsa da, bunun Askeri Ceza Kanunu'na göre yapılmadığını açıklamıştır. Çünkü Askeri Ceza Kanunu'nda bu gibi suçlara ceza öngörülmemiştir. Dolayısıyla sunulan kanun tasarısının bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Kanun tasarısı iki maddeden oluşmuştu. Tasarının birinci maddesine göre; siyasi nitelikli toplantı ve gösterilere katılan veya siyasetle ilgilenen tüm askeri elemanların iki aydan dört aya kadar hapsedilmesi mümkün olacaktı. Ayrıca bu suçları işleyenlerin kolordusu değiştirilecekti ve bundan dolayı kendilerine harcırah ödenmeyecekti. Suçun tekrarı halinde, "silahendazanlar" hariç diğerleri askerlikten atılacaktı ve iki aydan altı aya kadar hapsedilecekti. Küçük zabıt, onbaşı ve erler ise altı ay "prangabend" edildikten sonra tekrar görevlerine başla-

yabilecekti. İkinci maddede ise; hükümetçe onaylanmış veya onaylanmamış siyasi partilere giren bütün askeri personel askerlikten atılacaktı ve iki aydan altı aya kadar hapsedilecekti.⁶²

Mahmut Şevket Paşa, tasarının meclis gündemine getirildiği 29 Haziran 1912'de, ordunun "halet-i ruhiyesinin" kanunun uygulanmasına müsait olduğunu açıklamıştır. Bu nedenle Meclis'in tasarımı öncelikle ele almasını istemiştir. Bunun üzerine Meclis Başkanlığı, tasarının, hükümetin isteği üzerine Adliye ve Askeri Encümen üyelerinin oluşturduğu karma komisyona havale etmiştir.⁶³ Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Bahriye Nazırı Hurşit Paşa, komisyonun toplantılarına katılarak kanunun biran önce çıkması için üyeleri ikna etmişlerdir.⁶⁴ Komisyon ise, yoğun bir çalışmadan sonra maddeler üzerinde bazı değişiklikler yapmış ve görüşülmek üzere Meclis Başkanlığına geri göndermiştir.⁶⁵

Meclis tasarımı 1 Temmuz 1912'de ivedilikle görüşmeye başlamıştır.⁶⁶ Mahmut Şevket Paşa, kanuna neden ihtiyaç duyulduğunu tarihsel bir perspektif içinde analiz etmiştir. Ve kanunu ülkeyi kurtaracak en önemli düzenleme olarak ilan etmiştir.⁶⁷

Meclis'te kanun tasarısının lehinde ve aleyhinde görüşler ortaya atılmıştır. Çamlık Mebusu Mehmet Şahin Bey, Kanunu Manastır Olayı'na dayandırmıştır. Çok çarpıcı bir şekilde, "şayet bu kanun muhalif âmâl ve efkâr besleyen zabitan hakkında tatbik edilir ise ... memleketin inkırazına kendimiz vaz'ı imza etmiş oluruz" diyerek hoşnutsuzluğunu açığa vurmuştur.⁶⁸ Kanun tasarısı hakkında en sert eleştiriyi ise Kayseri Mebusu Ali Galip Bey yapmıştır. İ.T.C.'nin orduyla bütünleştiği bir dönemde neden böyle bir yasanın gündeme getirilmediğini sormuştur.⁶⁹ Ve ısrarla bu yasa tasarısının Kanun-i Esasî'ye ve ülkede oluşan hassas siyasi ortamın koşullarına uymadığını savunmuştur.⁷⁰ Öte yandan Arnavutluk isyanı ve Manastır'daki muhalif subayların başkaldırısı nedeniyle iktidarlarının sonuna gelen İ.T.C. yanlısı mebuslar ise tasarıya sahip çıkmışlar ve desteklemişlerdir.⁷¹ Özellikle İzmir Mebusu Seyit Bey, meşrutiyet döneminde yaşanan ordu-siyaset ilişkisine çok net bir teşhis koymuştu: "İttihat ve Terâkki Fırkası, doğrudan doğruya ordudan doğmuş ve ordudan tevellüt etmiştir. Ordu, serapa İtti-

hat ve Terakki Fırkası'dır" demiştir. Buna rağmen İ.T.C., "ordunun ve memleketin selameti için bu kanunu bir fedakârlık olarak kabul etmiştir" diyerek partinin tavrını ortaya koymuştur.⁷²

İttihatçı Mebuslar, verdikleri önergelerle kanun tasarılarının üzerinde bazı küçük değişiklikler yapılmasını sağlayarak yasayı son şekline sokmuşlardır.⁷³ Bu süreçten sonra taslak 2 Temmuz 1912'de Meclis-i Ayan'a gönderilmiştir.⁷⁴ Mahmut Şevket Paşa, Ayanlara da tasarı hakkında açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁵ Bu mecliste de gündel politikadan ve iktidar-muhalefet ilişkisinden kaynaklanan olumlu ve olumsuz görüşler ileri sürülmüştür.⁷⁶ Hatta bazı maddeleri üzerinde değişiklik yapılması istenmiştir. Bu nedenle Meclis-i Mebusan'da yeniden görüşülmesi istenmiştir.⁷⁷

Yasama organında ordunun siyasetten arındırılması ve kendi sahasına çekilmesi yolunda sert tartışmalar yapılırken, asker ve sivilin oluşturduğu ve adına Halâskâr Zâbitan Grubu denilen bir oluşum siyasi alanı alt-üst etmiştir. Bu Grup, meşrutiyetin ilanından sonra ordu ve siyaset alanında yaşananların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Orduda subaylar arasında yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri ayrılıklar düşünce boyutunda kırılmalara yol açmıştı. İ. T.C. içinde yer alan subayların orduda "imtiyazlı zabıt" muamelesi görmesi ve özlük haklarının iyileştirilmesi, Cemiyetle dirsek temasına girmemiş olanlar üzerinde manevi bir çöküntü yaratmıştı. Özellikle 1912 Seçimlerinde muhalefete nefes aldırtmaması ve muhalifleri temsilden yoksun bırakması muhalif sivil ve subayları harekete geçirmişti.⁷⁸ Halâskâr Zâbitan Grubu, 25 Temmuz 1912'de yayınladığı bir beyanname ile isteklerini şöyle sıralamıştır:

1. İş başındaki hükümetin yerine, Avrupa'nın güvenini kazanmış müteşebbis, namuskâr ve muktedir kişilerden yeni bir hükümet oluşturulması,

2. Hükümetin çalışmalarına hiç kimsenin, gayr-i mesûl hiçbir gücün müdahale ettirilmemesi,

3. Hükümet değişikliği yapıldıktan sonra tarafsız bir heyetin görevlendirilerek, yapılan seçimlerin incelenmesi ve kanunsuzluk görülmesi halinde meclisin fesh edilmesi,

4. Yeni seçimlerin jandarma ve polis baskısından uzak yapılması,

5. Ordunun tümüyle siyasetten uzaklaştırılması,

6. Subay kadrosunda gözükp mülki görevlerde olan subayların ya askeri yada mülki görevlerden birini tercih etmesi,

7. Sorumluluk korkusunun sadece küçük rütbelilerde değil, üst rütbeliler için de geçerli kılınması,

8. Divan-ı harblerin tamamen serbest bırakılması ve kararlarına müdahale edilmemesi,

9. Subayların imtiyazlı muamele görmemesi ve herkesin kıta ile geri hizmetleri istisnasız sırayla yapması,

10. Nakil ve tayin işlerinin kıdem ve liyâkat yöntemine göre yapılması,

11. Yemen ve Hicaz gibi sıcak bölgelerde subaylara tazminat verilmesi.⁷⁹

Halâskâr Zâbitan Grubu'nun siyasi olayları yönlendirmesi üzerine 9 Temmuz 1912'de Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırlığı'ndan, Sait Paşa da Sadrazamlıktan istifa etmişlerdir. Bununla birlikte, Halâskâr Zâbitan Grubu 18 Temmuz 1912'de Şura-yı Askeriyye'ye, eski kabinenin vekâleten dahi olsa görevde kalmaması, Kamil Paşa'nın derhal işbaşına getirilmesi ve meclisin fesh edilmesi gibi istekler içeren bir mektup göndermiştir. Grup, bu hareketiyle Padişahı etkilemeye çalışmıştır. Padişah V. Mehmed, Hâlaskâr Zâbitân Grubu'nun mektupla gelen bu müdahalesini yumuşak bir üslupla kınamıştır.⁸⁰ 19 Temmuz 1912'de orduya hitaben yayınladığı beyannamesinde; bazı subayların Kanun-i Esasi ve saltanat hukukuna aykırı olarak bazı isteklerde bulunduklarını, sayıca az oldukları anlaşılan bu kişilerin bazı yanlış anlamalar nedeniyle "vazife-i askeriyelerini bir an için unutmuş" olarak bu işe giriştiklerini açıklamıştır.⁸¹ Yeni hükümetin de tarafsız, her türlü etkiden uzak tecrübeli kişilerden oluşturulacağını belirtmiştir. Bu nedenle subayların, siyasetle uğraşmak yerine, ülkeyi dış düşmanlardan korumak için çaba göstermelerinin daha uygun olacağını duyurmuştur.⁸²

21 Temmuz 1912'de hükümeti kurmakla görevlendirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa, siyasi gruplar arasında bölünen bir ordu miras almıştı. Zira, ordu, İttihatçı, İtilafçı ve Halaskaran olmak üzere çeşitli siyasi gruplara ayrılmıştı.⁸³ İ.T.'ye yakın subaylar, başına gönderdikleri mektuplarla, Halaskar Zabitan Grubu'nun "bütün ordu-

yu kendi emellerine müsterek göstererek tervice kıyam" etmelerini, siyasi çevrelerin bu gruba önem vermelerini hoş karşılamadıklarını belirtmişlerdir.⁸⁴ Eğer bir hükümet darbesi yapılır ise tüm güçleriyle meşrutiyeti savunacaklarını ve darbeyle iş başına gelen hükümeti düşüreceklerini duyurmuşlardır.⁸⁵

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nde Harbiye Nazırlığı'na atanan Nazım Paşa, ordudaki siyasileşmeyi önlemek yerine, ilk icraat olarak Mahmut Şevket Paşa zamanında uzun süre sıkı korunan ve halka karşı kapalı tutulan Harbiye Nezareti'nin ana kapısını büyük bir gösteriyle kamuoyuna açmak olmuştur. Muhalif gazeteler, girişimi, hürriyetin geri gelmesi şeklinde değerlendirmişlerdir.⁸⁶

Hükümet, Meclis'in feshini sağladıktan sonra ordu-siyaset ilişkisine bir çerçeve kazandırmaya çalıştı. Öncelikle Meclis'in feshi üzerine İttihatçılardan gelebilecek direnişleri engelleyebilmek için 6 Ağustos 1912'de İstanbul'da idare-i örfiye ilan etti.⁸⁷ Aynı tarihte Birinci Kolordu Komutanlığı da bir beyanname yayınlamak çok geniş bir yasaklar listesini kamuoyuna duyurdu. Yeni hükümet, her türlü siyasi faaliyeti sıkı bir kontrol altına almıştı. Subayların ve erlerin açık alanlarda halka karşı konuşmasını, ordunun lehinde ve aleyhinde makale yazmasını ve her türlü askeri konularda demec vermesini yasaklamıştı.⁸⁸

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, 7 Ağustos 1912'de toplumdaki siyasileşmenin önüne geçmek için, memurların bağlı oldukları partilerle ilgilerini kesmelerini ve tarafsız görev yapmalarını istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için memurlardan bir senet alınması zorunluluğunu getirmiştir.⁸⁹

Hükümet bu uygulamayı subaylara ve erlere de yaygınlaştırmaya çalıştı. Böylece uzun yıllardır orduda yaşanan aşırı siyasallaşmanın önüne geçmeyi ummuştu. Bu amaçla, Harbiye Nezareti 10 Ağustos 1912'de bir yönerge yayınlamak tüm subay ve erlerin "tahlif" edilmesini istemiştir.⁹⁰ Yapılacak törende bahriye ve harbiye subayları ile erleri; her türlü durum karşısında padişaha ve vatana, Kanun-i Esasi çerçevesinde bağlı kalacaklarına, kanun ve nizama uyacaklarına, komutanlarının emirlerini dinleyeceklerine, askerlik hizmetleri boyunca hiçbir

siyasi cemiyete giremeyeceklerine ve ülkenin iç ve dış işlerine hiçbir şekilde müdahale etmeyeceklerine dair yemin edeceklerdi. Ordu ve donanmadaki müslüman, hristiyan ve musevi subay ile erleri, bu töreni ayrı ayrı kendi kutsal kitapları üzerine gerçekletireceklerdi. Alınacak senet ise şöyle düzenlenmişti: "Hafı veya celi hiçbir cemiyet-i siyasiyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur-ı dahiliye ve hariciyesine hiçbir sebep ve suretle kat'iyen müdahale etmeyeceğimi Cenab-ı Hak'ka kâsem ve namusla temin ederim". Hükümet işi sıkı tutmak için, yemin etmeyen ve senet vermeyen subay ve erlerin, buna ilişkin özel bir yasa çıkıncaya kadar Askeri Ceza Kanunu'na göre cezalandırılacağını belirtmiştir.⁹¹

Bununla yetinmeyen Gazi Ahmet Muhtar Paşa, askerlerin mülki yöneticiliklerde kullanılmaması esasını getirmişti. Fakat, bu uygulama İttihatçılara yönelik bir girişim olarak kaldı ve çok eleştiri aldı. Suriye Valiliğine Müşir Kazım Paşa'nın atanması bardağı taşıran son damla oldu.⁹² Bunun üzerine Hüseyin Cahit, hükümetin yaklaşımını Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin yandaşlarına kapı açmak şeklinde değerlendirdi.⁹³ Hükümet, getirdiği kuralla kendisi titizlikle sahip çıkmadığı için bu uygulamasında başarısızlığa uğradı.

Hükümet, Mahmut Şevket Paşa döneminde gündeme getirilmesine karşın, Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğu gerekçesiyle işleme konulmayan subay ve erlerin oy kullanma hakları konusunda da bir çalışma başlatmıştı.⁹⁴ Ordunun içinde bazı üst düzey komutanlar da bu konuda baskı yapmışlardı. Nitekim Şura-yı Askeriye'nin 1 Ekim 1912 tarihli toplantısında Dördüncü Kolordu ve Yanya Müstakil Fırkası Komutanlıklarının gönderdikleri iki telgraf ele alınmıştı. Komutanlar, bu telgraflarında, subayların siyasetten tümüyle tecrit edilmelerinin seçimlerde alacakları tavıra bağlı olduğuna işaret etmişlerdi. Halbuki Osmanlı Devleti'nde çok kısa bir süre sonra seçim olacaktı. Subaylar, ister istemez sahip oldukları "müntehib-i evvel" ve "müntehib-i sani" sıfatları nedeniyle parti adaylarının siyasi telkinleriyle karşı karşıya kalacaklardı. Bu da orduyu tekrar siyasi ihtiraslara alet edecekti. Tüm bunların neticesi olarak subayların yaptığı yemin de anlamsızlaşacaktı. Oysa Avrupa'nın bazı ülkelerinde bu önlenebilinmiştir. Hatta "en ziyade meşru-

tiyet-perver olan İngiltere hükümetinde dahi zabitanı siyasi cereyanlardan baîd bulundurmak maksadıyla onlara hakk-ı intihab bahş olunmamış” bu nedenle “fikrî itaat ve inzibat” en yüksek düzeye çıkartılmıştı. Osmanlı Devleti’nde de önümüzdeki seçimlerden itibaren emekli askerler hariç tüm subay ve erlerin, seçimlerde oy kullanmamaları istenmiştir.⁹⁵

Bu görüşler Şura-yı Askeriye’ce olumlu karşılanmıştı. Bunun üzerine Hükümet, 5 Ekim 1912’de Meclis-i Mebusan açıldığında yasalasmak üzere subay ve erlerin askerlik hizmetleri süresince oy kullanmamalarını içeren geçici bir yasanın çıkartılmasına karar vermiştir.⁹⁶ Hükümet, yasa metnini 8 Ekim 1912’de yürürlüğe koyarak askerlerin sahip olduğu demokratik bir hakka son vermiştir.⁹⁷

Hükümet, aynı gün ordu-siyaset konusunda kapsamlı bir adım daha atmıştır. Mahmut Şevket Paşa döneminde yasalasmayan askerlerin siyasetle uğraşmasını yasaklayan kanunu tekrar ele almıştır. Hükümet, düzenlemeyi “Askeri Ceza Kanunu’na Müzeyyel Kanun-ı Muvakkat” adlı yasayla yapmıştır.⁹⁸ Bu geçici yasa, subayların açık bir şekilde parti ve siyasi nitelikli cemiyetlerin kurulmasına yardımcı olmalarına, siyasi nitelikli gösteri ve toplantılara katılmalarına, makale yayınlamalarına ve söylev vermelerine yasak getirmişti. Bunlara uymayanlar ordudan atılacaktı. Küçük zabıt, onbaşı ve erler ise üç aydan altı aya kadar hapis cezasına çarptırılacaktı. Bu eylemlerin gizli yapılması halinde subayların ayrıca mahkemeye verilmesi, küçük zabıt, onbaşı ve erlerin de altı aydan bir yıla kadar hapisleri mümkün olacaktı.⁹⁹

Bu yasal düzenlemeler, teorik açıdan meşrutiyetin ilanından sonra çokça tartışılan ordunun siyasetten çekilmesi konusuna açıklık getirmişti. Ağır cezalar içermesi nedeniyle caydırıcı olması bekleniyordu. Ancak son dört yıl boyunca ordunun İ.T. ve muhalefet arasında iktidara gelmenin en önemli unsuru sayılması, düzenlemeleri etkisizleştirmişti. Ayrıca bu kararları alan hükümetin ordu içerisindeki bir grubun siyasi çalışmaları sonucu iktidara tırmanması, olumlu sonuç alınmasını engellemişti. Nitekim, uygulamada da başarılı olunamamıştı. Zira, Balkan Savaşı’nda yaşananlar bunun en iyi kanıtını oluşturmuştu. Subaylar arasında sürdürülen partililik anlayı-

şı, ordunun savaş yeteneğini azaltmış ve savaştan ordunun siyasi hesaplaşmalara taraf yapılmasının bedeli oldukça ağır bir şekilde ödenerek çıkmıştır.

Siyasi Grupların Yasal Düzenlemelere Karşı Gösterdiği Tepkileri

Meşrutiyeti ilan ettiren en temel güç, İ.T.C. içinde örgütlenen subaylar olmuştu. İ.T. ile subaylar arasındaki bu iç içelik meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmişti. Subayların bizzat, “Cemiyetin kendisi” olduğu söyleniyordu.¹⁰⁰ Siyasi bir cemiyetin ordudan beslenmesi, meşrutiyetin iyimser havasının ortadan kalkmasından sonra tartışılmaya başlanmıştır.

“31 Mart”ın arefesinde İ.T.’ye karşı dinsel ve siyasal muhalefet yürütenler, cemiyet ve ordu ilişkisinin üzerine ısrarla gitmişlerdir. Bunlar, iki gücün ayrışmasını istiyorlardı. Fakat kendileri de orduyu, İ.T. aleyhine kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı.¹⁰¹ İttihatçı Hüseyin Cahit ise, bir basın mensubu ve politikacı olarak ordu-siyaset ilişkisini analiz ederken çelişkilere düşmekten kendisini kurtaramıyordu. Bir yandan “bir memleket için tahayyül edilebilecek afetlerin en fenası ordunun siyaset ile meşgul olmasıdır. Usul-ı idaresi askeri ihtilâller üzerinde isnâd eden bir memleket dahilinde hiçbir zaman rahat bulamaz” diyerek sivillikten yana tavır koyarken, öte yandan, ülkede asayiş ile intizamı sağlamanın ve özgürlükçü meşrutiyeti sürdürmenin yalnızca orduyla mümkün olabileceğini savunuyordu.¹⁰²

İktidarın orduya dayanılarak sürdürülmesi, “31 Mart”tan sonra cemiyet içinde de itirazlara neden olmuştur. Ordu içinde yüksek sesle, “31 Mart” gibi acı bir olayın askerlerin çok fazla politize olmasından kaynaklandığı ifade edilmeye başlandı: “Kim inkâr edebilir ki son müessif ihtilâl bu ahvalinde te’siri yoktu? Mesela bir kısım arkadaşların vilayetlerden maaşat talepleri mevzu’ bahs olmadı mı? İstanbul isyanına iştirak eden efradın bazıları zabitanın beynindeki itaatsizliklerden geçimsizliklerden bahs etmediler mi?”¹⁰³

Ordu ile siyasetin birbirinden ayrılması gerektiğini talep eden bu inanç, cemiyete üye bazı askerler tarafından daha yoğun bir şekilde dile getirildi. Bunlardan biri olan Kolağası Mustafa Kemal, İ.T.C.’nin 1909 kongresinde ordunun kendi alanına çekilmesi gerektiğini çok

net bir şekilde ortaya koymuştur: “Askerler cemiyet içinde kaldıkça ne partimiz, ne de ordumuz olacaktır. Subayların çoğu cemiyetten olan Üçüncü Ordu modern bir ordu sayılamaz. Orduya dayanan cemiyet de millet içinde kök salmamıştır. Cemiyet içinde kalmak isteyenleri ordudan çıkaralım. Bundan sonrası için de kanuni hükümler koyalım.”¹⁰⁴ Bu tez, kongrede genel bir kabul görmüştür. Ancak kongre boyunca İ.T. ile ordu arasındaki ilişkiye bir açıklık getirilmemiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal gibi ordunun asli görevine dönmesi gerektiğine inananlar, kongreden sonra İ.T. ile ilgilerini kesmişlerdir.¹⁰⁵

İ.T.C. ile ordu arasındaki iç içelik sürdürülmüştür. Yalnız Hüseyin Cahit, bunu farklı bir şekilde formülize etmiştir. Subayların İ.T.C.’den atılmasının cemiyete çok kan kaybettireceğini savunmuştur. Fakat subayların da siyaset ile uğraşmalarına izin vermenin korkunç bir tehlike olacağını ileri sürmüştür. O halde ne yapılmalıydı? Önerdiği çözümü “taksim-i amâl” fikri altında toplamıştır: “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en birinci maksadı, gaye-i vücudu muhafaza-ı meşrutiyettir. İşte cemiyet bugün bu vazifeyi orduya tevdi ediyor. Ordu resmen Cemiyete dahil değildir, cemiyetin kulüplerine devam etmeyecek, cemiyet ile münasebette bulunmayacaktır. Fakat aynı zamanda Cemiyetden çıkmış da değildir. Çünkü Cemiyetin hîn-i hacette meşrutiyeti silah kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza vazifesini tek mil ordu deruhte eylemiştir. Zaten Ordunun vazifesi muhafaza-ı vatandan ibaret değil midir? Vatanın ibkası meşrutiyetin bekasıyla kaim olacağı şüpheden vareste bulunduğundan ordu, vazife-i asliye-i mantikiyesinden harice çıkmamış ve aynı zamanda cemiyetten de ayrılmamış” olacaktı.¹⁰⁶ Bu tavır, İ.T.’nin siyasi çalkantılar içinde ordudan yararlanacağına işaretlerini vermiştir.

Ordunun, iktidarı elde etmek ve iktidarda kalmak için araç olarak kullanılması siyasi muhalefetin tepkisine yol açmıştı. Amansız bir İttihatçı düşmanı olan Şerif Paşa, “31 Mart”a askeri görevlerini unutan “siyasi zabıt”ların neden olduğuna inanıyordu. Bu nedenle çok tatlı ve büyüleyici görünen siyasetin, asker eline geçince “bir vasiya-ı izmihlâl”e dönüştüğünü ileri sürmüştür.¹⁰⁷ Daha sonra, ordunun İ.T.’nin elinde olması ve politik kaygılar-

la askerlerin, “umur-u idâre ve siyasetle adem-i işigali” ilkesini 1909 sonlarında Paris’te kurduğu İslahatı Esasiye-i Osmaniye Partisi’nin programına almıştır.¹⁰⁸

Meclis-i Mebusan içinde temsil edilen siyasi gruplar ise orduyu teşkilatı ve rejim üzerindeki etkileriyle tartışmaya açmışlardır.¹⁰⁹ Ordunun bütçesini tartışma bahanesiyle ordu ve İ.T. özdeşliğini alabildiğine eleştirmişlerdir.¹¹⁰ Lütfi Fikri Bey, ordunun tüm toplumsal katmanlardan oluştuğunu söyleyerek siyasi oluşumlara karşı tarafsız olması gerektiğini söylemiştir. Fakat, üç yıldan beri “bütün Osmanlılara aidiyeti tabii bulunmuş olan ordunun yalnız bir ictimad-ı siyasiye taraftarlığı”na savunduğunu, bu nedenle muhalifler olarak, “garip bir şekil ve vaziyette” kaldıklarını belirtmiştir. Bu nedenle ordunun içine düştüğü çıkmazdan kurtararak, “eşhas-ı mahdûdenin hayat-ı siyasiyelerine değil, meşrutiyet-i celilenin hayat-ı esasiyesine” bağlanmasının önemine işaret etmiştir.¹¹¹

Ordunun siyasete müdahale etmesi, muhalif siyasi grupların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim, 1911 yılının Nisan ayında İ.T. içinde ortaya çıkan Hizb-i Cedit Hareketi’nin siyasi taleplerinden biri de cemiyetin orduyla ilişkisini kesmesi idi.¹¹² Bu hareket, Selanik, Manastır ve İstanbul’daki askeri birlikler arasında da hızla yayılmıştı. Mahmut Şevket Paşa bunu, “hizib meselesinde de zâbitanın eli var idi. O da ordudan çıkma birşeydi” diyerek hareketin kaynağına dikkati çekmişti.¹¹³

Hüseyin Cahit de, hareketin lideri Miralay Sadık Bey’i “vazife-i resmiye-i askeriyesini ayaklar altına alarak propagandalar yapmakla, İttihat ve Terakki’yi parçalamakla, farmasonluk aleyhtarlığı bayrağı açıp evine celb ettiği mebuslara gizli yeminler verdirmekle, mahremlerini Manastır’a yollayarak zabitanı tahrik ve iğfal” etmekle suçlamıştı.¹¹⁴

Miralay Sadık Bey, kendisi hakkında İttihatçıların yürütmüş olduğu kampanyaya ordu ve siyaset ilişkisini gözönüne alarak yanıt vermiş ve ordunun, “her cereyanın haricinde bir mevki-i nezâkette, milletin cihet-i câmiyasını temsil eden en yüksek bir mevki-i ihtirâmı” bulunması tezini savunmuştur. Osmanlı Ordusunun, dünyanın en demokrat ordusu olduğuna dikkat çeken Sadık Bey,

ordunun görevinin, “serhatlarda hududu, dahilde fikr-i meşrutiyeti muhafaza ile mükellef” bulunduğunu belirtmiştir. Buna rağmen ordunun, “eşhas-ı siyasiyenin vasıta-ı icraiyesi mevkinde telâkki” olunması ve teşkilatına masonluğun sokulması halinde bu misyonunu yerine getiremeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle, “hayat-ı askeri-yeleri hayat-ı siyasiye ile karışmış” olan subayların, ya istifa ederek meşru siyasi oluşumların içinde yer almasını ya da “suret-i katiyede askerlik” görevlerine dönmelerini istemiştir.¹¹⁵

Muhaliif sivillerin ve subayların ordunun siyasetin dışında tutulmasına ilişkin görüşleri, Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin kurulmasında da etkili olmuştur.¹¹⁶ Bu anlayış, parti programına taşınmıştır. Sivil memurların ve askerlerin politik çalışmalar içinde bulunmalarının engelleneceği ve bunun özel bir kanunla düzenleneceği belirtilmiştir.¹¹⁷

Muhaliiflerin, İ.T.’ye karşı ortak bir platformda birleşmesi, ordu ve siyaset ilişkisinin daha yoğun bir şekilde tartışılmasını sağlamıştır. Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin mensupları, İ.T. ile ordu özdeşliği savını sürekli gündemde tutarak eleştirmişlerdir.¹¹⁸

Siyasi gruplar, Mahmut Şevket Paşa’nın Manastır Olayı’ndan sonra Meclis’e sunduğu kanun tasarısıyla, ordunun siyasetten çekilmesi olgusunu daha net bir şekilde tartışmaya açmışlardır. Meclis’te, tüm milletvekilleri prensip olarak ordunun siyasetten men’ edilmesini savunmuşlardır. Yalnızca sayıları çok az olan milletvekilleri tasarının Manastır Olayı’ndan sonra gündeme getirilmesine itiraz etmişlerdir. Hükümet ve Harbiye Nazırını samimiyetsizlikle suçlamışlardır. Dört yıldan beri niçin böyle bir tasarının hazırlanmadığını sormuşlardır. İttihatçı mebuslar ise, tasarıya sahip çıkmışlar ve askerlerin siyasete bulaşmamalarını hararetle savunmuşlardır.¹¹⁹

Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, konuya tarihsel bir perspektiften yaklaşarak ordu ve siyaset ilişkisinin teorik bir açıklamasını yapmıştır. Askerliğin Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren siyasi ve sosyal kurumlara nüfuz etmesinden dolayı siyasi hayatta rol oynamasını doğal saymıştır. Ordunun silahını doğru kullandığı zamanlarda devletin kalkındığını, buna karşılık bu rolünde sapmalar meydana geldiğinde de çöküşün

yaşandığını belirtmiştir. Babanzade İsmail Hakkı, “kuvve-i mülkiye”yi siyasi hareketlerin odağı olarak tanımladıktan sonra, “siyaset dimağ, ordu koldur. Kol dimağa hakim olursa hem dimağ muhtel hem de kol mefluc olur” diyerek siyasi rejimin sahip olduğu kurumların yerli yerine oturmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Dolayısıyla çıkartılacak yasanın askerlerin siyasetin dışında tutulmasına yardımcı olacağından desteklenmesini istemiştir.¹²⁰

Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin ünlü simalarından Lütü Fikri Bey, askerleri politikadan uzaklaştıracak “bir layiha-ı kanuniyeyi nasıl olur da beğenmeyiz, hatta alkışlamayız! Binaenaleyh bu bâbda tamamen hükümet taraf-tarıyız” diyerek tasarıya destek vermiştir. Fakat tasarıdaki bazı kavramların açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. “Siyasiyatla iştigal eden” deyiminin muğlak olduğunu ve Tanin ile İfham gazetesi okuyan bir subayın, siyaset yapıp yapmadığını sormuştur. Diğer yandan tasarıdaki “musaddık ve gayr-i musaddık fırka-ı siyasiye” tespitiinin yanlış olduğunu, siyasi örgütlerin “hafî ve alenî” olarak anılmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte Lütü Fikri Bey, kanunun Manastır Olayı’nı önlemekte yetersiz kalacağını ve bunun için daha kapsamlı düzenlemelere ihtiyaç bulunduğunu söylemiştir.¹²¹

Başka muhalifler, kanun tasarısını Lütü Fikri Bey gibi heyecanla karşılamamışlardır. Lütü Fikri Bey’e yönelik İfham’da yayınlanan bir mektup, bu tavrı tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştur. “M” imzalı mektubun sahibi, Meşrutiyetin ilanından beri hiçbir askerin açık açık siyasetle uğraşmadığını ve bu nedenle tasarının hiçbir işe yaramayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca tasarının askerlerden çok, siyasi örgütlerde fiilen çalışan memurları ancak siyasetten men’ edebileceğini savunmuştur. Meşrutiyet döneminde ordu-siyasetin aldığı şekli gözönünde bulundurarak şu tespitte bulunmuştur: “Benim anladığım bizde ordu siyasetle gizli iştigal ediyor. Daha doğrusu siyasiyatın bütün umuruyla politikacılar gibi hiç meşgul olmayarak mücerred memleketimizde, meşrutiyeti ihyâ etmiş olmak sıfatından dolayı siyasiyatın teferruatına girmeksizin kendinde daima meşrutiyet nighbanlığını haiz olmak, selâmet-i memleketin hüsn-ü idâreye taalluk eden kısmını uzaktan taht-ı tarassut ve tefahhus-

da bulundurmak gibi bir hak görüyor. Bilmem ama bu pek siyasetle iştigal etmek değildir. Zannedirim ki askerinin siyasetle olan bu nevi alâkasını men'e muvaffakiyet imkânsızdır. Tedricen memleketin hüsn-i idaresi temin edilir ve selâmet-i vatan için hiçbir endişe kalmazsa, bu kendiliğinden hasıl olur.”¹²²

İ.T. ile muhaliflerinin kanun tasarısına verdikleri tepki, meşrutiyet döneminde ordu ve siyaset ilişkisinin hangi noktalarda evrildiğini çok net bir şekilde ortaya koymuştur. Orduyu, kendisine hayat kaynağı olarak kabul eden ve başlangıçtan beri asker-siyaset ilişkisine sıkak yaklaşan İ.T., siyasal anlamda köşeye sıkıştığında bu

niteliğinden uzaklaşma eğilimi içine girmiştir. Ne yazık ki, ordunun içinde bir kısım silahların kendisine doğrultulmasından sonra, askeri nitelikleri ağır basan bir siyasal rejimi normalleştirmenin yollarını aramıştır.

Öte yandan, 1912'ye kadar ordunun siyasetten çekilmesi gerektiğini kendilerine en önemli politik malzeme yapan muhalifler de, bir grup askerin İ.T. iktidarını zorlamasına sıcak yaklaşmışlardır. Öteden beri istedikleri kanun tasarısı önlerine geldiğinde ise, zamanlamanın yanlış olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim kanun tasarısı daha onaylanmadan kamuoyu, muhalif subayların hükümeti ve meclisi zorladıklarına tanık olmuştur.

- 1 Konuyla ilgili bkz.: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev: Metin Kırıralı), Ankara: 1988; Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev: Mehmet Harmancı), C.1, İstanbul: 1982, s.352 vd.; Dankwart A. Rustow, "Political Modernization and the Turkish Military Tradition", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. Robert E. Ward and Dankwort, R. Rustow), Princeton New Jersey: 1964, s.353 vd.
- 2 Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihî Kaynakları*, Ankara: 1982, s.68-69.
- 3 Bahri Savcı, "Türkiye'de Devlet Hayatında Askeri Mahiyetin ve Tesirin Seyrine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XVI, No: 3, (Eylül 1961), s.40-41.
- 4 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset - 1789'dan Günümüze*, (Çev: Ahmet Fethi), İstanbul: 1996, s.33-34.
- 5 Y.a.g.e., s.34; Rustow, *a.g.m.*, s.359-360. "Ordunun devrimci niteliği"nin Abdülaziz döneminde iyice belirginleşmesi ve çöken devleti kurtarmayı amaçlaması için bkz.: Ahmet Mumcu, "Türk Tarihinde Ordu ve Siyaset", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, No: 240, (1971), s.61-62.
- 6 Harbiye Mektebi'nde 1897'de planlanan darbe için bkz.: İsmail Hami Danişment, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, İstanbul: 1961, s.357; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı?*, İstanbul: 1960, s.34 vd.
- 7 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketi'nin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *"Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, (Ed. Osman Okyar-Halil İnalcık), Ankara: 1980, s.351 vd.
- 8 Ahmet Refik, *İnkılâb-ı Azim*, Dersaadet: 1324, s.5; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu Siyaseti İlişkisi*, Ankara: 1992, s.42.
- 9 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, C.2, İstanbul: 1327, s.1123-1125.
- 10 Ali Fethi, "İnkılâb-ı Ahirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *Asker*, No: 3, (18 Eylül 1324), s.125-126.
- 11 Ali Fethi, *a.g.m.*, s.125.
- 12 Osman Senâî, "Üçüncü Orduya Selâm", *Asker*, No: 1, (21 Ağustos 1324), s.4-5; *Enver Paşa'nın Anıları* (1881-1908), (Haz: Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul: 1991, s.57 vd.
- 13 Resneli Ahmet Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kabramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, (Haz: İhsan Ilgazlar), İstanbul: 1975, s.79 vd.
- 14 Ali Fethi, *a.g.m.*, s.124; Osman Senâî, *a.g.m.*, s.5-6.
- 15 Ali Fethi, *a.g.m.*, s.124.
- 16 Hüseyin Cahit, "Askerler ve Cemiyet", *Tanin*, 13 Teşrin-i evvel 1325, No: 412.
- 17 Osman Senâî, *a.g.m.*, s.5.
- 18 A., *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul: 1329, s.7 vd.; Mahmut Muhtar Paşa, *Üçüncü Kolordunun İkinci Şark Ordusunun Muhârebâtı*, Dersaadet: 1331, s.239.
- 19 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (M.M.Z.C.), Devre (D) :2, İçtima Sene-i (İç. Se) : 1, C.1, s.223; Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir: 1988, s.269.
- 20 M.M.Z.C., D.2, İç. Se. 1, C.1, s.544; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid-Tabsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: 1990, s.367-371.
- 21 M.M.Z.C., D.2, İç. Se. 1, C.1, s.544; Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.370.
- 22 M.A.Z.C., D.2, İç. Se. 1, C. 1, s.223. 1 Ağustos 1908'de küçük rütbeli bahriye subayları, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın görevden alınması için gösteriler yapmışlardı. Bkz.: Tanin, 20 Temmuz 1324, No: 2.
- 23 Boşboğaz, Tercüman-ı Hakikat ve Millet gazetelerinin hükümetçe kontrol edilmesi için bkz.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (M.V.M.), 120/51.
- 24 İlhami, "Parlamentoda Askerlikten Müsta'ft Mebuslarımız", *Meram*, 30 Teşrin-i evvel 1324, No: 1.
- 25 B.O.A., M.V.M., 121/49.
- 26 B.O.A., M.V.M., 120/89; *Tanin*, 1 Teşrin-i sani 1324, No: 104.
- 27 Ali Fethi, *a.g.m.*, s.123.
- 28 Takvim-i Vekayi, 15 Şubat 1324, No: 136; *Tanin*, 15 Şubat 1324, No: 208.
- 29 *İkdam*, 25 Mart 1325, No: 5340.
- 30 *Tanin*, 29 Mart 1325, No: 250.
- 31 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 370.
- 32 Açıklama için bkz.: Takvim-i Vekayi, 13 Nisan 1325, No: 192.
- 33 Takvim-i Vekayi, 21 Nisan 1325, No: 200.
- 34 *İsmet İnönü Hatıralar*, 1.Kitap, (Haz:Sabahattin Selek), Ankara: 1985, s.54.
- 35 M.M.Z.C., D.2, İç. Se. 1, C.1, s.544.
- 36 Enver ve Hafız İsmail Hakkı Beyleri Berlin ile Viyana ateşemiliterliklerine tayin etmeyi planlamıştı. Bkz.: Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, C.1-2, İstanbul: 1340, s. 22-23.

- 37 B.O.A., M.V.M., 127/3.
- 38 Lütfi Simavi, *a.g.e.*, C.1, s.32-33 *Tanin*, 17 Mayıs 1325, No: 266.
- 39 Beyannamenin metni için bkz.: Lütfi Simavi, *a.g.e.*, C.1, s.34-37; *Abdurrâhman Şeref Efendi, Son Vak'atıvîs Abdurrâhman Şeref Efendi Tarih-i II. Meşrutîyet Olayları* (1908-1909), (Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: 1996, s.56-58; *Tanin*, 17 Mayıs 1325, No: 266.
- 40 Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.58. Beyannamenin Medine'de okunduğuna ilişkin bkz.: *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 8 Haziran 1325, No: 22.
- 41 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi-Son Hatıralar*, C.1, İstanbul: 1940, s.42 vd.
- 42 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 18 Temmuz 1325, No: 61.
- 43 *Tanin*, 12 Haziran 1325, No: 292.
- 44 *Y.a.g.e.*, s.224.
- 45 *Y.a.g.e.*, s.544-545.
- 46 *Y.a.g.e.*, s.224.
- 47 *Y.a.g.e.*, C.1, s.545.
- 48 *Y.a.g.e.*, C.1, s.224.
- 49 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10 Şubat 1325, No: 270.
- 50 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 10 Mart 1325, No: 298.
- 51 *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 8 Nisan 1325, No: 321
- 52 M.M.Z.C., D.2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.545.
- 53 *Sabah*, 11 Mayıs 1327, No: 7785.
- 54 B.O.A., M.V.M., 162/67.
- 55 *Yeni Asır Gazetesi'nden naklen Tanin*, 18 Haziran 1328, No: 1378.
- 56 *Teminat*, 6 Temmuz 1328, No: 200.
- 57 B.O.A., B.E.O., Harbiye Nezareti Takrir, No: 304700.
- 58 B.O.A., M.V.M., 166/38.
- 59 B.O.A., M.V.M., 166/50.
- 60 M.M.Z.C., D.2, İ.Ç. Se. 1, C.1, s.537.
- 61 M.M.Z.C., D.1, İ.Ç. Se. 1, C.1, s.537-538; *Tanin*, 17 Haziran 1328, No: 1377.
- 62 Tasarının maddeleri için bkz.: M.M.Z.C., D.1, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.538; *Tanin*, 17 Haziran 1328, No: 1377.
- 63 M.M.Z.C., D.1, İ.Ç. Se. 1, C.1, s.538
- 64 *Tanin*, 17 Haziran 1328, No:1377.
- 65 Tasarı üzerinde yapılan tadilat şöyledir: "Siyaset kelimesinin mahiyetini teşrihe taalluk etmiştir. Askerin siyaset ile iştigal etmemesi, askerın umumi mahallerde nutk irad etmemesi, hiçbir cemiyete mensup olmaması, gazetelerde makalat-ı siyasiye yazmaması gibi hususata hasr olunmuştur." Bkz.: *Tanin*, 18 Haziran 1328, No: 1378. Komisyonun mazbatası ve son şeklini verdiği metin için bkz.: *Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları*, D.2, İ.Ç. Se. 1, Sene: 1912, s.379-380.
- 66 M.M.Z.C., D.2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.543 vd.
- 67 *Y.a.g.e.*, s.543-546. Mahmut Şevket Paşa'nın konuşmasının yorumu için bkz.: Babanzade İsmail Hakkı, "Harbiye Nazırının Nutku", *Tanin*, 19 Haziran 1328, No:1379.
- 68 M.M.Z.C., D.2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.548-549.
- 69 M.M.Z.C., D.2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.548-552.
- 70 *Y.a.g.e.*, s.552-553. Ali Galip Bey, tasarıyı inceleyen Encümen-i Askeriye ve Encümen-i Adliye'nin oluşturduğu karma komisyon toplantısında tek muhalif oyu vermiştir. Bkz.: *Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları*, D. 2, İ.Ç. Se. 1, Sene: 1328, s.379.
- 71 M.M.Z.C., D. 2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, s.555 vd.
- 72 *Y.a.g.e.*, s.558.
- 73 Görüşmeler ve önergeler için bkz.: *Y.a.g.e.*, s.55-578; 582-584.
- 74 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi* (M.A.Z.C.), D.2, İ.Ç. Se. 1, C. 1, Ankara: 1982, s.195.
- 75 *Y.a.g.e.*, s.223 v.d.
- 76 Yasa tasarısının aleyhinde olan Legofet Bey'in konuşması için bkz.: *Y.a.g.e.*, s.227-228.
- 77 *Y.a.g.e.*, s.284.
- 78 Yakut, *a.g.e.*, s.250-251.
- 79 *Y.a.g.e.*, s.341-344; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.2, K.1, Ankara: 1983, s.250-252; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: 1990, s.170-171. Bu isteklerin gerçekleri çarpıttığını ve Meclis'in askerlerin her istediğini karşıladığı görüşü için bkz.: Babanzade İsmail Hakkı, "Meclis-i Mebusan ve Bazı Şikayât-ı Askeriyye", *Tanin*, 15 Temmuz 1328, No: 1404.
- 80 "Meşrutîyet Devri'ne Dair Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 18 İkinci Kanun 1944.
- 81 Beyannamenin metni için bkz.: Lütfi Simavi, *a.g.e.*, C.2, s.74-75. Cavit Bey, padişahın askere adeta "kendini alçaltarak yalvardığını" öne sürmektedir. Bkz.: "Meşrutîyet Devrine Dair Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 18 İkinci Kanun 1944.
- 82 Lütfi Simavi, *a.g.e.*, C.2, s.75. Beyanname orduda gereken etkiyi yapmamıştı: "Hurşit Paşa gitmiş beyannameyi okumuş. Birtakımları başını çevirip dinlememişler bile. Bazı yerlerde zabitelerin pek çoğu toplantı yerinde bulunmamış. Velhasıl bir şeye benzememiş" şeklinde yorumlara konu olmuştur. Bkz.: "Sultan Reşad'ın Başmabeyncisi Tefvik Bey'in Günlük Notları - Halaskaran Olayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, s.12, (Ocak 1971), s.6.
- 83 Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı* (1939-1919), İstanbul:1989, s.341.
- 84 Gönderilen mektupların bir kısmı için bkz.: *Tanin*, 14 Temmuz 1328, No: 1403.
- 85 *Tanin*, 22 Temmuz 1328, No: 1411: Subaylar, tekrar Hürriyet-i Ebediye Tepesinde toplanmışlardır. Burada, Arnavutluk'taki askeri birliklerin komutanlığından alınan İsmail Fazıl Paşa bir söylev vermiştir. Bkz. *Tanin*, 23 Temmuz 1328, No: 1412.
- 86 Muhalif gazetelerden naklen: *Tanin*, 15 Temmuz 1328, No: 1404.
- 87 B.O.A., İrâde-i Meclis-i Mahsus; No: 4, 22 Şaban 1330; *Teminat*, 25 Temmuz 1328, No: 314.
- 88 Beyannamenin metni için bkz.: *Teminat*, 25 Temmuz 1328, No: 314.
- 89 Uçarol, *a.g.e.*, s.339-340; Târik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İstanbul: s.257.
- 90 B.O.A., İrâde-i Bahriye, No: 1, 1 Ramazan 1330; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, s.257.
- 91 Örnek için bkz.: B.O.A., İrâde-i Bahriye, No: 1, 1 Ramazan 1330.
- 92 *Cenin*, 22 Ağustos 1328, No: 1432-1.
- 93 Hüseyin Cahit, "Bir Mukayese", *Tanin*, 21 Ağustos 1328, No: 1431. Hükmüt bu yazı nedeniyle *Tanin*'i kapattı. Gazete, ertesi gün "*Cenin*" adıyla yayınlandı.
- 94 Nazım Paşa, 31 Ağustos 1912'de konuyu gündeme getirmişti. Bkz.: B.O.A., İrâde-i Meclis-i Mahsus, No: 28, 26 Şevval 1330; Hak, 3/4 Eylül 1328, No: 1442-150.
- 95 B.O.A., İrâde-i Meclis-i Mahsus, No: 28, 26 Şevval 1330.
- 96 B.O.A., M.V.M., 227/225.
- 97 Kanunun tam adı şöyledir: "Berri ve Bahri Erkân ve Ümera ve Zabitan ve Efradiyla Mensubın-i Askeriye'nin Hizmet-i Askeriyede Bulundukları Müddetçe Hakk-ı intihablarını İstimal Edememeleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat"tır. Bkz.: *Düstûr*, Tertib-i Sanî, C.4, s.751; Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları* (1876-1982), İstanbul: 1982, s.153.
- 98 Kanun metni için bkz.: B.O.A., İrâde-i Meclis-i Mahsus, No: 28, 26 Şevval 1330; B.O.A., Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği, 23/65; Takvim-i Vekayi, 27 Eylül 1328, No: 1251; *Düstûr*, Tertib-i Sanî, C. 4, s.750.

- 99 B.O.A., İrade-i Meclis-i Mahsus, No: 28, 26 Şevval 1330.
- 100 Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet-Bir Devrin İyüzü* (1908-1918), İstanbul: 1989, s.103.
- 101 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: 1987, s.121.
- 102 Hüseyin Cahit, "Ordu ve Siyaset", *Tanin*, 16 Şubat 1324, No: 209.
- 103 Vcdani, "Orduda İnzibat ve İtaat-ı Mutlaka-4", *Tanin*, 5 Eylül 1325, No: 475.
- 104 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul: 1984, s.57. Edirne'de bulunan İkinci Ordu Merkezi'ndeki subayların da Mustafa Kemal'le aynı paralelde düştükleri için bkz.: İnönü, a.g.e., s.54-55.
- 105 Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, C.1, Ankara: 1988, s.16. Mustafa Kemal'in ölümüne mahkum edildiği için bkz.: Atay, *Çankaya*, s.57-58.
- 106 Hüseyin Cahit, "Askerler ve Cemiyet", *Tanin*, 13 Teşrin-i evvel 1325, No: 412.
- 107 "31 Mart'a sıcak bakmaktan da kendini alamamıştır. Bkz.: Şerif Paşa, *Mutlakiyete Doğru. Ben ve Hayatım*, Dersaadet: 1911, s.22-26
- 108 Parti programının 15. maddesi. Bkz.: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.1, İstanbul: 1988, s.228.
- 109 Ebuzziya Tevfik, "Meşrutiyet ve İsrar-ı Hükümet", *Yeni Tasvir-i Efkar*, 17 Kanun-ı evvel 1325, No: 209.
- 110 Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Ne Yaptı-4, Ordu ve Cemiyet", *Tanin*, 22 Şubat 1327, No: 899.
- 111 Lütfi Fikri, "Miralay Sadık Bey'in Beyanâtı", *Tazminat*, 9 Mayıs 1327, No: 1-24.
- 112 Hizb-i Cedit Hareketi için bkz.: Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.3, s.215-218; Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflassı*, Konsantiniye: 1331, s.20-22.
- 113 Mahmut Şevket Paşa'nın da Hizb-i Cedit hareketinin içinde olduğu söylentisi çıkartılmıştı. Bkz.: M.A.Z.C., D.2, İç. Se. 1, C. 1, s.224.
- 114 Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Ne Yaptı-2", *Tanin*, 20 Şubat 1327, No: 897.
- 115 Beyanname için bkz.: *Tazminat*, 9 Mayıs 1327, No: 1-24.
- 116 Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, a.g.e., s.34.
- 117 Birinci, a.g.e., s.265; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, s.294.
- 118 Hüseyin Cahit, "Hakikati Nasıl İnkâr Ediyorlar-4, Ordu ve Cemiyet", *Tanin*, 29 Şubat 1327, No: 906; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.3, s.252.
- 119 Tartışmalar için bkz.: M.M.Z.C., D. 2, İç.Se. 1, C. 1, s.546 vd.
- 120 Babanzade İsmail Hakkı, "Asker ve Siyaset", *Tanin*, 17 Haziran 1328, No: 1377.
- 121 Lütfi Fikri, "Askeri Ceza Kanununa Zeyl", *İfham*, 17 Haziran 1328, No: 290-106.Y.a.g.g.
- 122 "Azizim Lütfi Fikri Bey" diye başlayan mektup için bkz.: *İfham*, 18 Haziran 1328, No: 291-108.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE SUBAYLARIN SİYASET YAPMASINA ENGEL OLMAK AMACIYLA YAPILAN UYGULAMA HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

DOÇ. DR. BAYRAM BAYRAKTAR
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ BUCA EĞİTİM FAKÜLTESİ

20. yüzyıl Türkiye'sinde ordunun siyasetle ilgilenmesi konusundaki düşünceler ve uygulamalar, genellikle eleştirilegelmiştir. Bu bağlamda 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde yapılan hükûmet darbeleri sonrasında, ordunun siyaseti yönettiği en azından güdülediği düşüncesi Türk kamuoyunda yaygın taraftar bulmuştur; esasen bu düşünceler yanlış da değildir.

Nitekim 21. yüzyıl dönemecinde yine ordu tarafından başlatıldığı bilinen 28 Şubat (1997) süreci, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, iç ve dış politika konularında belirleyici bir işlev üstlendiğinin göstergesi oldu. 28 Şubat sürecinin bir yansıması olarak, “siyaset yapan subaylar” 1997 Ağustos’unda -her askerî şura kararlarında görüldüğü gibi- ordudan ihraç edildi. Yazılı basında yansıtılan bilgilere göre, bu subaylar “aşırı siyasal eğilimler” taşımaktaydılar.¹

Ordudaki bu tür ve benzeri uygulamaların mantığını yakalamak için uzun dönemleri değerlendirerek modernleşen Türk ordusunun Osmanlı’daki uygulamalarını gözden geçirmek yararlı olacaktır; çünkü, “ordu siyasete neden uzak durur ya da neden bazen siyasetle içiçe olmak zorunda kalır” sorularının yanıtı aranmalı ve sorgulanmalıdır. Makalemizin ana temasını oluşturan ve kimi subayların ordudan ilişkilerinin kesilmesine bir örnek teşkil eden, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Sadrâzâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın kişisel tasarrufu olarak gördüğüm “subay ihracı”, o günün koşullarında “ce-surâne” bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, işlerinde Yüzbaşı Yakup

Cemil, Yüzbaşı Hakkı (Sapancalı Hakkı), Yüzbaşı Hüseyin Sami (Kızıldoğan) ve Üsteğmen Hasan Tahsin gibi ünlü isimlerin bulunduğu bazı subayların ordudan tasfiye edilmesi amacıyla 21 Kânun-ı sani (3 Şubat) 1913 tarihinde düzenlenen resmi belgeyi sadârete göndermiştir.² Paşa’nın yaklaşımında, subayların yeteneklerini takdir etmesi nedeniyle, bir şövalye ruhu da sezilmektedir.

Başbakan ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa, o dönemin koşullarında büyük bir risk alarak Balkanlar’daki çeşitli birliklere mensup subaylardan “...Yüzbaşı Mehmed Nâzım, Mülâzım-ı evvel Hakkı, Yüzbaşı Yakub Cemil, Yüzbaşı Yusuf Musa ve Mülâzım-ı evvel Hasan Tahsin {ve diğerlerinin}” in ordudan ilişkilerini kesmiştir. Bu kişilerin ordudan ilişkilerinin kesilmesinde gerekçe olarak “...öredenberi İttihad ve Terakkî Cemiyeti mürahhaslıklarında hizmet etmek suretiyle siyasî cereyanlara teslim-i nefis ü fikir etmiş zevatdan olub ‘kıymet ve meziyetce hiçbir gûna {şekilde} noksanları olmamakla beraber’ orduda hizmetleri, ordunun siyasiyattan çekilmesi hakkındaki emel-i katiyyenin husulüne mani olacağından ...” düşüncesi gösterilmiştir.³

Aslında Ordu mensuplarının siyasetin içine sürüklenmelerini, Abdülhamit döneminin koşulları içinde aramak gerekir. Balkan Savaşlarına binbaşı rütbesiyle katılan ve Balkan Savaşlarıyla ilgili görüşlerini 1913 yılında yazdığı *Bozgun* adlı kitapta değerlendiren Hafız Hakkı (Paşa), 93 Harbinden II. Meşrutiyet’e kadar olan süreçte orduyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:⁴

“...Osmanlı Ordusu’nun, 93. Harbi’nden Meşrutiyet’e kadar geçen zaman içinde, gördüğü askerlik eğitimi harbin ihtiyaçlarına zerre kadar uymazdı. Harpte orduya zaferi temin

edcek en büyük kuvvet, mânevî {psikolojik} kuvvet ile silâh kuvvetidir. Mânevî kuvvetin fikrî terbiyesi o zamanlar âdetâ yasaktı. Disiplin ve itaat cihetleri ise hafiyelikler{muhbirlik bir kurumu çürüten ve çökerten başlıca sorunlardandır} ve yıllarca silâh altında kalan askerlerin sık sık isyanları, subayların maaş için terfî için telgrafhaneleri basmalarıyla büsbütün bozuktı. Orduda, ancak riyakâr{iki yüzlü}, nefret eden, korkak bir itaat vardı. Harpte, bozgunluğa karşı koyacak itaat ise ancak, gönülden gelen birermetli, anlayışlı itaattir. (...)Orduyu yetiştirecek olan subay namzetleri tüfek atmak şöyle dursun, mavzer fişeginin birer taklidinden başka bir şey göremezdi...”

I. Dünya Savaşı'nda Bitlis–Van cephesinde bölgeyi Ruslardan geri alan II. Ordu Komutanı Tuğgeneral Mustafa Kemal, 21 Kasım 1916 tarihli hatıra defterine ordunun disiplin ve eğitimine yönelik düşüncelerini yansıtırken, modern orduların niteliğine göre bir değerlendirme yapar; ayrıca değerlendirme O'nun kişiliğini de yansıtır Mustafa Kemal'in tespitleri Hafız Hakkı'yı teyit eder.⁵

Meşrutiyet hükûmeti, Abdülhamid döneminden devraldığı, her biri bir devleti temelinden sarsacak olaylarla uğraşmak durumundaydı. Zaten meşrutiyetçilerin varoluş nedenlerinden biri de bu olayların çözüm beklediği idi.

Meşrutiyet döneminde Makedonya, Girit, Arnavutluk, Trablusgarp (Libya) Tunus, Kuveyt ve İran sınırı sorunları ortadaydı. Ayrıca Arabistan'da ıslahat hareketleri ve Arap bağımsızlığı, Adalar ve Rumlar sorunu, Güneydoğu Anadolu'da Abdürrezzak, Seyyid Tâha, Simko ve Abdüsselâm gibi Nakşibendî şeyhlerinin çıkardığı sorunlar, Daşnak ve Hınçak terör örgütlerinin Ermeni kökenli halk adına Doğu Anadolu'da ve Çukurova'da yürüttükleri eylemler ve ayrılıkçı hareketler, imparatorluk yöneticilerini ayağa kaldırmıştı.⁶

19. yüzyılda olduğu gibi 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini en iyi taktir eden devletlerden biri Rusya idi; çünkü Rusya, geleneklerinde ve kurumlarında -özünde ve davranışlarında- yarı Asyalı olması nedeniyle Türkiye'nin gerçek durumunu ve yapısını kavrayacak insan malzemesine sahipti. Bu bağlamda Rusya halkının dini, Türkiye Balkanları'nda yaşayan insanların hemen hemen büyük çoğunluğunun diniyle aynıydı. Rusça, Balkanlar'da yaşayan, sayıları yaklaşık üç

milyonu bulan insanların diline çok benziyordu. Bu imkânlar, Rus diplomasisinin faaliyet alanını genişleten etkenlerdi (7). Balkanlar'da yaşanan karışıklıkları yerinde gözlemlemiş olan Troçki, Türkiye'nin konumunu ve Batılı devletlerin siyasetlerini yüzyılın başlarında meşrutiyetin ilk dönemlerinde şöyle değerlendirmektedir:⁸

“... Türkiye nüfusunun milliyet ve din bakımından farklılıklarla dolu oluşu güçlü merkez-kaç eğilimler doğuruyor. (...) Türkiye'nin parçalanmasıyla hiçbir hedefe ulaşılamaz. Oysa, geniş ekonomik olarak birleşmiş bir toprak parçası endüstriyel kalkınmanın zorunlu önkoşuludur. Bu, sadece Türkiye için değil, bir bütün olarak Balkan yarımadası için geçerlidir. Balkanlar'ın üzerine bir lânet gibi ağırlığı çöken şey, buradaki ulusal çeşitlilik değil, yarımada'nın pek çok devlete bölünmüş olmasıdır. Gümrük duvarları Balkanlar'ı yapay olarak parçalara ayırmaktadır. Kapitalist güçlerin çevirdikleri dolaplar, Balkan hanedanlarının kanlı entrikalarıyla içiçe geçmiştir. Bu koşullar böyle devam ederse, Balkan Yarımadası bir Pandora kutusu olmayı sürdürecektir. ...”

Osmanlı'nın resmî belgelerine göre hükûmet, Balkanlar'da, sosyal ve politik sorunlara çözüm getirmek için için ıslahat çalışmalarını başlatmak istiyordu; fakat Vilâyet-i Selâse olarak bilinen Selânik, Manastır ve Kosova'da uygulamaya konulması istenen ıslahatları gerçekleştirmek için Rusya ve Avusturya Büyükelçileri Osmanlı hükûmetine lâyiha (muhtıra) vermek suretiyle baskı yapmaktaydılar.⁹ Hariciye Vekâleti'nin belgelerine göre, Avusturya, Balkan Katoliklerini himaye ediyordu ve etki alanı Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Malisorlardı.¹⁰ Ayrıca Ortodoks Kilisesi, Rus yayılmacılığının başlıca araçlarındandı.

Bu açılardan Rusya, Balkanları parçalayan birinci devletti. Benzer şekilde, Fransa, Lübnan ve Suriye'de; İngiltere, önce Yunanistan, sonra Doğu Anadolu'da, dinsel, siyasal, sosyal, ekonomik her türlü çelişkileri kışkırtıyor ve yönetiyorlardı.¹¹

O dönemde özet olarak yansıtmaya çalıştığım bu sorunlar, “Büyük Güçlerce” imparatorluğun bir iç sorunu olarak görülüyor ve Osmanlı hükûmeti, Balkanlar'dan atılmak amacıyla sürekli baskı görüyordu. Yaşanan olayları -yapısal etkenleri gözardı etmeden- 1878 Berlin Antlaşması'nın sonucu olarak uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirmek gerekir.

Genel görüntüsüyle yüzyılın başlarında, imparatorluğun, içeride ve dışarıda saygınlığını kaybettiğini söylemek mümkündür. Her an bir başka bölgesinde ayaklanma çıkan; ordusu, kötü yönetim ve eğitimsizlik nedeniyle değerini, disiplinini, dolayısıyla vuruşkanlığını kaybeden; dünyadaki ilerleme ve gelişmeleri istenen düzeyde takip edemeyen ve yapılanamayan; ekonomik ve malî bağımsızlığını yitiren, hukuksal, siyasal, ekonomik, malî ve kültürel kapitülasyonlar yüzünden yetenek ve inisiyatif kullanamayan, tüm bu nedenlerin sonucu olarak kamu çalışanlarına yeterli ve hakettikleri ücreti (aylıkların eksik ya da gecikmeli verilmesi gibi) bir türlü ödeyemeyen devletin cazibesini kaybetmesine şaşılabilir miydi?¹² İşte subaylar, böyle bir dönemde siyasetin içine girdiler.

Subayları hızla siyasetin içine iten gelişmeler aslında bir sonuçtu. II. Abdülhamit'in baskı yönetimine karşı mücadele vererek kan dökmeden başarı kazananlardan, sivil bürokrasiden ve öğretmenler tarafından desteklenen bir grup subay; hürriyetin, sadece devleti kurtarmakla kalmayacağına aynı zamanda imparatorluktaki nifakları, her türlü anlaşmazlıkları çözeceğine inanmaktaydılar; ama gerçekleri kısa bir süre içinde gördüler. İmparatorluk çok hızlı şekilde dağılma sürecine girmekteydi. Devlet, dış politikada da başarılı olamamıştı.

Böyle bir durumda yeni hükûmet, bir taraftan en büyük problem olarak Balkanlı Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ayrılıkçı eylemlerle uğraşırken, içeride de Hürriyet ve İtilâfçı muhalefetin başını çektiği hiziplerle giderek artan bir çatışma yaşıyordu. Bu cümleden olarak 1912 yılında dönemin başında ve resmî açıklamalarda "irticaî" yayınlarıyla *Volkan* gazetesi, yeni devir ya da İttihatçılar aleyhinde halkı kışkırtıcı yayınlar yapıyordu. Volkan gazetesinin yayınları Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu)'da görülüyor, hakkında dava açılıyordu.¹³ O dönemde Türk siyasî hayatına ilk kez "fail-i meçhul" ölüm vakaları girdi. Yüksek rütbeli subaylar ve gazeteciler öldürülüyordu. Ayrıca Osmanlı parlamentosunda, Balkanlar'daki ayrılıkçı eğilim ve faaliyetleri tahrik ve teşvik eden milletvekilleri bulunmaktaydı.¹⁴

1908 Devrimi ile gelen dönem, büyük ölçüde Balkan komitacılarına karşı mücadele etmiş, Abdülhamit

döneminde gizli İttihatçı örgütlenmeye girmiş Selânik ve Manastır'daki Üçüncü Kolorduya mensup binbaşı, daha çok yüzbaşı ve üsteğmen gibi genç subayların öncülüğünde sağlandı; çünkü onlar Balkanlar'daki gelişmeleri yakından izliyorlardı; ama hemen hemen ayırimsız siyasetin içine sürüklenmişlerdi. Bir değerlendirmede yer alan bilgilere göre,¹⁵ Jöntürkler; tarihe aykırı ve bölücü olarak niteledikleri, ulus sistemini reddediyorlardı. Fransız İhtilâlî'nin Jakobenlerinden etkilendikleri için, Yunanlı, Arnavut, Yahudi, Ermeni, Arap ve Türkleri eşit hak ve ödevlere sahip Osmanlı vatandaşı yapmak istedikleri ileri sürülmektedir. Balkan Savaşları sonuna kadar olan dönem için bu tahlil yanlış değildir. Onlar, imparatorluğun tasfiyesine kadar Balkanlar'dan hiçbir zaman vazgeçmek istememişlerdir.

Balkan Savaşları'na girerken ordu savaş yeteneği açısından her türlü olumsuzlukları taşıyordu. O dönemin kurmay subayları ve komutanlar, ordunun, vuruşma yeteneğinde olmadığını biliyor ve ifade ediyorlardı. Siyasetçilik, gruplaşmalar ya da particilik bu kuvveti parçalamış, ayırmış ve koparmıştı. Genelkurmay'ın yayınlarda genellikle ordu içindeki bu partileşmeyi dile getirmekten kaçınma eğilimi yansır. Bu tutum, anlaşılabilir değildir ve "geleneği yıpratmamak" endişesinden kaynaklanmaktadır. Hüseyin Kâzım Kadri, dönemin fotoğrafını yansıtmaya çalışırken, "*Türk Milleti gibi Türk ordusu da birbirine düşman unsurlardan teşekkül ediyordu*" şeklindeki yaklaşımıyla, ordunun siyasetle içiçe olmasından başlıca Mahmut Şevket Paşa'yı sorumlu tutmaktadır.¹⁶ Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu'yla "31 Mart İrticaî Ayaklanması'nı bastırmak ve düzeni sağlamak amacıyla", İstanbul'a gelmeden önce Selânik'te konuşlanan Üçüncü Kolordu'nun komutanıydı ve siyasete karışan subayların büyük bir kısmı bu ordunun bünyesinde hizmet veriyordu.

Mahmut Şevket Paşa, 1908 Devrimi'yle gelen dönemde, amaca ulaşılmış olduğundan, orduyu siyasetten uzaklaştırmak düşüncesini uygulamaya geçirmek istedi. Bu maksatla, Abdülhamit döneminde "modern ordu"nun yapılmasında büyük katkısı olan Alman Mareşal Von Der Goltz'a mektuplar gönderdi. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa mektubunda,¹⁷ "...Osmanlı zabiteleri {subaylar} hususiyle Üçüncü Kolordu'dakiler, bugün Os-

manlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin azasındandırlar. Böyle olmak lâzım geliyordu; zira meşrutiyet başka türlü elde edilemezdi. Mademki maksat hasıl olmuştur, ordudaki askerî itaati ihlâl etmek için subaylar, bundan böyle siyasetle uğraşmamalıdırlar. Bununla beraber, yine nyanık bir şekilde hareketten geri durmamalıdırlar; çünkü vücuda getirdikleri eserin önceki yönetim tarafından tekrar mahv ve harâb edilmesi uzak bir ihtimâl değildir..." diyerek, o dönemin koşullarında "subayları siyasiyyatdan men" amacıyla, çok zor bir tecrübeyle girişti. Paşa'nın yaklaşımı anlaşılabilir ve kılâsik Nizâm-ı Âlemci Osmanlı dünya görüşünün bir versiyonu olarak değerlendirilmelidir.¹⁸ Mahmut Şevket Paşa'nın tahlili kurmaycaydı; Goltz'un tepkisi de aşağıdaki gibi kurmayca ve eleştirel oldu.¹⁹

"Mahmut Şevket'in bahsettiği maksad, siyâsiyyat ile iştiğâl etmemeleri için subay kadrosuna etkiye bulunmamı rica etmesi idi. (...) Bu hususta 'Neue Freie Presse' gazetesinde neşr olunan bir makale yazdım. Mâlum olduğu vechile makalede, subay kadrosunun vaziyeti, bizde olduğundan büsbütün başka bir mahiyeti haiz olduğu; çünkü, subayların ayrıca Osmanlı Devleti dahilinde yegâne aydın tabakayı teşkil ettiği ve memlekette fikrî ve siyasî bir hareketin, ancak onlar tarafından zühura getirilebileceği söz konusu edilmmişti..."

Böyle bir ortamda, 1911 yılında İttihatçılara karşı en güçlü muhalefeti oluşturan Hürriyet ve İtilâf Fırkası kuruldu; eski küçük muhalefet gruplarını da içine aldı. Muhalefet, etkisini ordu saflarında da gösterdi. İttihatçı gelenekten ayrılarak muhalefette yer alan Prens Sabahattin çizgisindeki Hürriyet ve İtilâfçı hizbe yakın olan "Halaskâr Zabitân" (Kurtarıcı Subaylar) örgütü kuruldu. Bu grup, ordunun üst yönetiminde etkiliydi. Yönetim, bu gruplar tarafından yıkıcılığa varan çok ağır bir şekilde eleştiriliyordu. Her türlü etnik ayrılıkçılığa eğilimli milletvekilleriyle o dönemde tanımlandıkları şekliyle "sarıklılar", İttihat ve Terakkî mensuplarına karşı tavır aldı. Toplumda ve orduda ayrılıklar, gruplaşmalar en gerilimli bir sürece girdi. İsmet İnönü, anılarında, ordunun siyaset yapması ve üst yönetimde İttihatçı ve İtilâfçı çatışma ve uzlaşmazlığının Balkanlar'ın kaybedilmesinin ana sebebi olarak görmektedir.²⁰

Bazı başarısız hükûmet girişimleri olduktan sonra 1912 Ocak sonu ve Şubat başlarında genel bir seçim yapıldı. Tarihe adı "Sopalı Seçim" olarak geçen seçimde

270 milletvekilinden 264'ünün İttihat ve Terakkî, diğer altısını ise muhalefet aldı; ama ülkede istikrar bir türlü sağlanamadı. Olaylar, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın istifa ettirilmesine yol açtı. Paşa'nın istifasında orduyu siyasetten uzaklaştırma girişimlerinin payı da yok değildi; bu konuda radikal düşüncelere sahip olduğu için İttihat-Terakkî üst yönetimi tarafından istifası istenmiştir.²¹

1911'de İtalyanların Trablusgarp'a saldırımlarının ardından 8 Ekim 1912'de Karadağlılar'ın sınırı aşarak Türk karakollarına saldırımlarıyla Balkan Savaşı başladı. Sırp, Yunanlılar, Bulgarlar ve Karadağlılar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun hazırlanmasına olanak vermeden yapılan baskın sonucu, iç disiplinini ve savaş yeteneğini kaybetmiş Osmanlı birlikleri tüm cephelerde bozguna uğradı. Halk zihninde Balkan savaşları, "Balkan Fâciası" olarak yer etmiştir. Savaşta, Sadece ordular yenilmedi, on binlerce sivil Türk, saldıran güçlerin orduları ve komitacıları tarafından katledildi. Bu savaşlarda, sadece, Yanya, İşkodra ve Edirne kale savunmaları ordu adına olumlu göstergeler olarak değerlendirilebilir. Üç aylık bir sürede bütün Balkanlar kaybedilmiştir.

Bu olaylar cereyan ederken Osmanlı Devleti, 1912 yılı sonlarında Trablusgarp'ta savaş hâlinde olduğu İtalyanlarla ateşkes ilân ett; Trablusgarp'ta yerli halkı örgütleyen Binbaşı Enver Bey, Yüzbaşı Fethi Bey ve Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey'in komutasında savaşan elli kadar gönüllü Türk subayı ülkeye döndü. İttihat Terakkî merkez örgütü, Enver ve Talat Paşaların önderliğinde, üniformasız yüzbaşı ve üsteğmenlerden oluşan bir grup "Bâb-ı âlî Baskını" olarak bilinen hükûmet darbesini gerçekleştirdi. İhtilâlciler arasında bulunan Yüzbaşı Yakub Cemil, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı öldürdü. İngiltere yanlısı olarak tanınan Sadrazam Kâmil Paşa, "Ahali ve cibet-i askeriyeden vuk'u bulan tevcih üzerine" hükûmetten el çektilirdi.²²

Bâb-ı Âlî Baskını'ndan hemen sonra, Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa, makalemin esas konusunu teşkil eden ordunun siyasetten uzaklaşması konusunu yeniden ele aldı. 21 Kânun-ı sâni (3 Şubat) 1913 tarihli aşağıda aynen verdiğim yazıyı başbakanlığa gönderdi.²³

"Mâruz-ı Çaker-i Kemineridir(Saygıyla Arzolumur) ki;

Müstakil Kozana Fırkası'na mensub Altmış Altıncı Alayın İkinci Taburunun İkinci Bölüğü Yüzbaşı Mehmed Nazım Efendi ibn-i Süleyman ve İkinci Redif Müfettişliğine merbut Selânik Birinci Sınıf Redif Alayının Birinci Taburunun Birinci Selânik bölüğü Mülâzım-ı evveli (iisteğmeni) Hakkı Efendi ibn-i Mehmed ve Üçüncü Kolordu-yu Hümayuna mensub Nizamiye Kırk Dördüncü Alayın İkinci Taburunun Beşinci Bölüğü Yüzbaşı Yakub Cemil Efendi İbn-i Mehmed Cemal I ve Üçüncü Kolordu-yu Hümayuna Mensub Sahara Topçu Otuzuncu Alayın Birinci Bölüğü Yüzbaşı Yusuf Musa Efendi ibn-i Mehmed ve Birinci Remonet (?) Komisyonuna me'mur Topçu Yüzbaşı Hüseyin Sami Efendi ibn-i Ali'nin ötedenberi İttihad ve Terakkî Cemiyeti mürahhaslıklarında hizmet etmek suretiyle siyasî cereyanlara teslim-i nefis ii fikir etmiş zevatdan olub kıymet ve meziyetce hiçbir gına olmamakla beraber orduda hizmetleri ordunun siyasiyatdan çekilmesi hakkındaki emel-i kat'riyenin husulüne mani olacağından kanunen hakk-ı istifayı bâiz olmasalar (istifa etmek zorunluluğu duymasalar) bile, mütefikan lilkannun kabul-i istifaları ve Müstakil Kozana Nizamiye Fırkasına mensub Altmış Dördüncü Alay'ın İkinci Taburu'nun Birinci Bölüğü Mülâzım-ı evvel-i Hüseyin Rahmi Efendi ibn-i İbrahim ile Üçüncü Kolordu-yu Hümayun'a mensub Nizamiye Yirmi Üçüncü Alay'ın On Birinci Bölüğü Mülâzım-ı evveli Hasan Tahsin Efendi ibn-i Feyzullah'ın siyasiyat ile iştigal etmekte olduklarına mebnî, bunların dahi kabul-ii istifaları İstanbul muhafızlığından varid olan tezkerelerde iş'ar kılınmış ve mumâileyhim (adı geçenler) tarafından verilen arzuhallerde dahi aynı suret ve sebebe müsteniden kabul-ii istifaları istida edilmiş olduğuna ve mumâileyhden Yüzbaşı Mehmed Nâzım Efendi'den ma'dasının kanunen muayyen (belirlenmiş) olan müddet-i istifayı ikmâl etmedikleri kayden anlaşılmakta olmakla beraber bu misillî siyasiyat ile iştigal edecek zabitanın orduda devam-ı hizmetleri gayr-i caiz bulunduğuna binaen ibtiyatsıfında (yedek subay) istihdam olmamak ve bilâhare hiçbir suretle mütebedel (hak iddiasında bulunmamak üzere mumâileyhden Mehmed Nazım Efendi'nin istifasının kanunen kabulü ve diğerleri Yüzbaşı Yakub Cemil²⁴ ve Mülâzım-ı evvel Hakkı²⁵ ve Topçu Yüzbaşı Hüseyin Sami²⁶ ve Yusuf Musa ve Mülâzım-ı evvel Hüseyin Rahmi ve Hasan Tahsin Efendilerin dahi nisbet-i askeriyelerinin kat'ı (askerlikle ilişkilerinin kesilmesi) tensîb ve olbabda tanzim olunan irade-yi seniyye lâyihası leffen (ilişikte) takdim kılınmış olmağla iktizasının (gereğinin)

ifa ve neticesinin emr ve inba buyurulması merhûn-u rey-i samiyi-yi fahimeleridir. Olbabda emr ii ferman bazret-i veliyül emrindir. Fi 25 Safer 1331/ 21 Kânun-ı sâni 1328(3 Şubat 1913).

/ Harbiye Nazırı Mahmud Şevket."

Sadarettten çıkan bir irade ile yukarıda adları bulunan kişiler, "siyasiyatla iştigal ettikleri için" ordudan uzaklaştırılmışlardır.²⁷

Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında oluşturulan hükûmet döneminde, I. Balkan Savaşlarında kaybedilmiş olan Edirne ve Kırklareli geri alındı. Batı Trakya'da yeni bir hükûmet kuruldu. Bu olaylar İttihatçı hükûmete prestij sağladı. 1913 Ocak tarihinden itibaren İttihatçılar, ülkenin kaderinde daha fazla etkili oldular.

Mahmut Şevket Paşa'nın, orduda yapmaya çalıştığı operasyon nedeniyle, yalnız kaldığı anlaşılmaktadır. Paşa'nın, anılarında yer alan bilgilere göre,²⁸ "Talat'ı azarladım", "Enver'i susturdum" gibi döneminin asker-sivil bürokrat kadrosunu beğenmeyen bir kişilik sergilemesi doğru olmamıştır. Oysa radikal girişimleri başarmak için önemli bir grubun desteğini almaya mutlaka ihtiyaç vardır. Paşa'nın bunu başaramadığı anlaşılmaktadır. Dönemin önde gelen isimlerinden olan Mebuslar Meclisi Başkanı Halil Mentеше, anılarında, Mahmut Şevket Paşa'yı "nüfuzu gittikçe artan ve adeta bir diktatör haline gelmeye başlamış" biri olarak tanımlamaktadır.

Hürriyet ve İtilâfçıların muhalefetlerini devam ettirirken, aynı zamanda örtülü olarak terör hareketlerine destek verdikleri anlaşılmaktadır. Paşa, 11 Haziran 1913 tarihinde, makam arabasıyla hükûmet binasına giderken öldürülür. Suçlular ağır şekilde cezalandırılır. Aralarında üst düzeyde insanların bulunduğu çok sayıda kişiye -Damat Salih Paşa gibi- yargılama sonucu idam cezası verilir. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesine ışık tutan mahkeme kararı, "...erbab-ı fesadın Hapishane-yi Umumi'den gönderdikleri beyannameleri tab' ve tevzi eden polislikten matrud (atılmış) Asitaneli Şaban oğlu Abdüllâtîf'in onbeş sene müddetle kalebind edilmesine..." şeklinde resmi tutanaklarda yer alır.²⁹

Mahmut Şevket Paşa'nın Ölümünden sonra, Ahmet İzzet Paşa, Harbiye Nazırı olur. Balkan Savaşı yenilgisinin sorumluları olarak nitelendirilen "erkân ve ümerâ"

nın tasfiyesi konusu ele alınır. Ancak İzzet Paşa, kendi kuşağının bu şekilde ordudan uzaklaştırmasına istekli görünmez. Yarbay Enver Bey'e "ölümüne bağlı" fedâî genç subaylar, Harbiye Nazırlığı'na Enver Bey'in geçmesini ısrarla istemişlerdir. Ahmet İzzet Paşa, Talat ve Halil (Menteşe) Beylerin önerisiyle 2 Ocak 1914'te görevinden istifa eder. Bu durumda Yarbay Enver Bey, Tuğgeneralliğe yükselterek Harbiye Nazırı olur.³⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde Genelkurmay Başkanı da olan Enver Paşa; 2 Mareşal, 3 Orgeneral, 30 Korgeneral, 95 Tuğgeneral ve Tümgeneral, 184 Albay, 236 Yarbay, 236 Binbaşı, 4 Kolağası (Önyüzbaşı), 4 Yüzbaşı, 4 Üsteğmen ve 2 Teğmendenden oluşan çok sayıda subayı emekliye sevk ederek, tanımlanan şekliyle, "*orduyu, yaşları ilerlemiş ve gayri muktedir anasırdan tecrit*" etmiştir.³¹

Bu uygulama o dönemde ve daha sonraları çok eleştirilmiştir. Elbette yanlışlıklar yapılmadığı da iddia edilemez; ama I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularında görülen önemli başarılar, genelde bu dinamizmin sonucu olarak değerlendirilmelidir. I. Dünya Savaşı'nda tüm orduya Enver Paşa'nın getirdiği disiplin hâkim olmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nda ordu, dönemin koşulları gereği siyasetin içinde oldu. Mustafa Kemal Paşa, 1926 yılında İzmir Suikastı olaylarıyla ilintili "fedâî subayları" tasfiye ederek, orduda kesin ve mutlak disiplini sağladı. Bu bağlamda, II. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişme ve dönüşümler farklı bir çalışma konusu olmalıdır.³²

Sonuç: Osmanlı Devleti'nde ordu, bağımsızlık yanında siyasal ve sosyal tercihlerini belirlerken, toplumun hatırı sayılır herhangi katmanından destek görmedi. Örneğin, Alman ordularının arkasındaki Krupp firmasının desteğinin benzeri Türk ordusunda yoktu. Balkan Savaşı arifesinde yaşanan uluslararası ilişkiler ve bunun iç politikaya yansımaları, orduyu ister istemez günlük siyasetin

ortasına sürükledi. Bu oluşumlar sırasında ordu, politikacılardan ve bürokrasiden destek buldu. Ordu, sosyal ve siyasal fotoğrafı "dost" ve "düşman" olarak algıladı; o nedenle iç politikadaki tutumu radikalleşti.

Osmanlı Türkiye'si, Batılı ülkelere göre geri kalmış ve bağımsızlığını kaybetmişti. Goltz Paşa'nın yerinde tesbit ettiği gibi, o dönemde, en iyi yetişen ve toplumu dönüştürücü aydın kesim ordu mensuplarıydı. Yalnız ordunun, iç disiplinini koruyarak partiler üstü kalma becerisini gösteremediği anlaşılmaktadır. Meşrutiyet dönemini getiren ordu, bilinen nedenlerden, "*siyaset dışı*" kalamadı; Siyaset dışı kalma girişimleri, devamlı başarısızlıkla sonuçlandı. Ordunun iç disiplinini sağlayarak başarılı olabileceğini tarih göstermektedir. Nitekim 1960-71 yılları arasında silahlı kuvvetlerdeki kimi çalkantılar, siyasetle haşır neşir olan ordunun komuta kademesindeki zaafiyetlerden çıkmıştır. 1971 darbesi, biraz da askerî hiyerarşiyi sağlama nedeniyle yapılmıştır.

Ordunun ve polisin siyaset haricinde kalmalarının bir diğer şartı da siyasetçilerin tüm politikalarını başarıyla yürütmeleri, en kritik anlarda bile yasalarca öngörülen yetki ve sorumluluklarını terör vb. nedenlerle -geçici bir süre için bile olsa-devretmemeleri gerektiğidir; çünkü, doğa boşluğu kabul etmemektedir.

Günümüzde Türkiye'yi, Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve Kafkaslar'da askerî, diplomatik ve dinî-politik stratejilerin tehdit ettiği bir bölgesel deprem sürecinde, makalenin başında işaret ettiğim ordudan uzaklaştırılan kimi subaylar; Mahmut Şevket Paşa'nın şövalye yaklaşımında yer aldığı gibi "meziyet ve kabiliyetleri" taktir görmüş müdür, bilinmez; ama -Dersim Ayaklanması'nda ve son olarak Güneydoğu'da- gayri nizamî harp geleneğini devam ettiren ordu bünyesinde, akıbetleri "fedâî subaylara" bir başka deyişle Talat Aydemir ya da Cem Er-sever'e benzemediği için yine de sevinmelidirler...

1 Arız Haber, Sayı: 7, 31 Ocak-6 Şubat 1998, s.66-69.

2 BOA, İrade Harbiye, Vesika no:38 1331.S.26.

3 BOA, I. Harbiye, aynı yer.

4 Hafız Hakkı, *Bozgun*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1974, s. 100.

5 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1995, s.75:

"...Yolda gelirken zihnimden geçen şeyler: Yalnız baş ile selâm vermek. Kumandanlar, kıştaatın ahvâl-i Dahiliye ve rubiyesine bizzat ve bilfiil iclerine girmek

sıretiyle vâkef olmaktı; daha emniyetli emir verir. Mafevkler(iist komutanlar) madunlarıyla(alt rütbedekilerle) münasabab(karşılıklı sobbet) etmeli, onları serbest irade-yi kelâma(özgür konuşmaya) alıştırırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve sıret-i beyanını(maiyetin görüş ve yaklaşımlarını) bilmek faydalı ve lâzım.

Bazı nokat-ı askeriye (Terbiye-yi Rubiye ve Uşıl-i Meqveret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım. Bunun için, Fransızca, bildiğim bir eser var. Onu da evvelâ okuyayım ve bu zemine ait esaslı snalleri umum zabitanaya vazife olarak vereyim. Mübim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mülaaası taleb edeyim."

- 6 Hüseyin Kâzım Kadri, *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992, s. 62-63).
- 7 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nişfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s.118.
- 8 Leon Troçki, *Balkan Savaşları (1912-1913)*, (Çev: Tansel Güney), Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.
- 9 BOA, *İ. Hariciye*, Hususi: 14 , 20. ZA. 1320.
- 10 BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MV)*, Dosya:115, Gömlek:25, 1325. M. 14.
- 11 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 118; Osmanlı'da ayrılıkçı hareketleri değerlendirmek için bkz., Salahi Sonyel, *Minorities and Destruction of The Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.
- 12 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: II, Kısım: 4, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1952, s. 504; Troçki, *Balkan...*, s.14-15
- 13 BOA, MV, Dosya:126, Gömlek: 53, 1327. RA. 24.
- 14 *Balkan Harbi*, III. Cilt, III. Kısım, Genelkurmay ATASE Yayını, Ankara, 1984, s. 9.
- 15 Georges Castellani, *Balkanların Tarihi*, (Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu) Milliyet yayınları, İstanbul, 1993, s. 382.
- 16 H. Kâzım Kadri, *10 Temmuz...*, s. 50.
- 17 H. Kâzım Kadri, *10 Temmuz...*, s. 50-51.
- 18 Konuyla ilgili bkz., Max Weber, *Sosyoloji Yazıları* (Çev: Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yayınları. İstanbul, 1996; Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, 1990.
- 19 H. Kâzım Kadri, *10 Temmuz...*, s.51.
- 20 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 1. Kitap, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi yayınevi, İstanbul, 1985, s.80.
- 21 Târik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 615(belge); Örsan Öymen, *Bir İhtilâl dâba Var(1908-1980)*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s. 74-75.
- 22 Tunaya, *Siyasal Partiler III...*, s. 75 vd. Ayrıca bkz., Feroz Alımad, *İttihat ve Terakki(1908-1914)*, İstanbul 1971; Ahmet Bedevî Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1987, s. 320 vd..
- 23 BOA, *İrade Harbiye*, Dosya:38. (Belge:1)
- 24 Yakup Cemil, İTC'nin en ünlü fedailerinden biriydi. Diğer yüzbaşı ve teğmen rütbesindeki "fedai" subaylar gibi Balkanlar'da Sırp ve Bulgar çeteciliklerine karşı gayr-i nizami savaşa katıldı. 1911 yılında Trablusgarp'a giden gönüllü subaylar arasında bulundu. Mustafa Kemal'in, Trablusgarp'tan İstanbul'daki bir arkadaşına yazdığı mektupta, "...Ben İstanbul'dan Naci [Hatip Ömer Naci], Hakkı [Teğmen Hakkı (Sapançalı)] ve Yakub Cemil'lerle çıktım. Naci'nin bütün hayallerine rağmen komite adına hiç kimse tarafından hiçbir yardım görülemedi..." denilmektedir. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*. Kolektif Eser, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.139-140. Yakub Cemil, Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında diğer adı geçen arkadaşlarıyla birlikte ordudan atılmıştır; Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra bu kişilerin ordu tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yakup Cemil, 1916'da, başarısız bir hükümet darbesi girişimi nedeniyle, kurşuna dizilerek idam edildi.
- 25 Sapançalı Hakkı, 1926'da "İzmir Suikastı" davasında yargılanarak, ölüm cezasına çarptırıldı. Hasan Tahsin, Ordudan atıldıktan sonra Selânik'te gazeteciliğe başladı ve "Silâh" adında bir gazete yayımladı. Ayrıca bu sürede, Eşref Kuşçubaşı'nın yönetimindeki, "örtülü faaliyetlerde" bulunduğu anlaşılmaktadır. Hasan Tahsin, 1918 yılında, İttihat-Terakki'nin "Merkez-i Umumi" binasında Kuşçubaşı tarafından "boğdurulmuştur". Bkz, Tunaya, *Siyasal Partiler III*, s.420-421.; İzmir'in işgalinde 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılara ilk kurşunu atan gazetecinin adı da Hasan Tahsin'dir. Ancak bu ismi kullanan kişinin gerçek adı Osman Nevres'tir. Osman Nevres de Kuşçubaşı'nın emrinde görev almıştır. Osman Nevres, gerçek Hasan Tahsin'in ölümünden sonra onun adıyla, İngilizlere karşı Romanya'da kullanılmıştır. Daha sonra İzmirde "Hukuk-u Beşer" adıyla bir de gazete çıkarmıştır.
- 26 Hüsrev Sami ise Mustafa Kemâl'in ilk kez kurduğu gizli "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" ne girmiş, Balkanlar'da ve Trablusgarp'taki gayri nizami savaşa katılmıştır. Bâb-ı Âlî Baskını'na katılan Hüsrev Sami, Cumhuriyet döneminde "Kızıldoğan" soyadını almıştır. Bkz., Atatürk'ün Bütün Eserleri I, s. 32. Fedai subaylarla ilgili genel bir değerlendirme için bkz., Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.
- 27 BOA, *İ. Harbiye*, aynı yer, bkz., Belge: 2
- 28 *Sadrâzam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket paşa'nın Günlüğü*, Arba yayınları, İstanbul, 1988. Anılarının bir yerinde Mahmut Şevket Paşa, İttihatçılarla ilgili olarak, "...Ben müstakil fikirli bir adamım. İttihat ve terakki'nin oyuncacı olamam. İttihat ve Terakki Umumi Merkezi, sathî fikirli adamlardan mürekkektir" gibi yaklaşımıyla Balkanlar'ın kaybedilmesinde onların da önemli sorumlulukları olduğunu açıklar. Ortodoks yaklaşımlarda bu tesbir pek dile getirilmez.
- 29 BOA, *İ. Harbiye*, Dosya: 24, 10 Şa'ban 1333.
- 30 *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Yayına Hazırlayan: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 40-41.
- 31 Bâki (Vandemir), *Büyük Harpte Kafkas Cephesi I*, İstanbul, 1933, s. 31.
- 32 Osmanlı Ordularının yaşadığı dönüşümü, dünya ordularındaki uygulamalar ışığında, karşılaştırma yapmak için bkz., Eric Hobsbawm, *20. Yüzyıl Kısık Dünya Tarihi*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.

MEŞRUTİYET DÖNEMİ, BALKANLAR VE ÖTESİ

ARNAVUTLAR VE JÖNTÜRK DEVRİMİ

465

1913'DE İSTANBUL'DA İMZALANAN BULGAR-TÜRK ANTLAŞMASI VE
BULGARİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN NÜFUSUN HAKLARI

474

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
BALKAN İTTİFAKLARININ
ÖNCE KİLİSELER VE ÇETELER ARASINDA BAŞLAMASI

478

OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ
BALKANLARDA YAŞAMIŞ OLDUĞU SİYASAL SÜREÇ

484

GEÇ DÖNEM OSMANLI TÜRKİYESİ VE
BULGAR BAŞININDA BALKAN FEDERASYONU FİKRİ

495

DÜNDEN BÜGÜNE BATI TRAKYA MESELESİ

505

OSMANLILILIĞI İHYA GİRİŞİMİ:
SULTAN REŞAD'IN RUMELİ SEYAHATI

527

EGE ADALARI MESELESİ VE
EGE ADALARININ TÜRK HAKİMİYETİNDEN ÇIKIŞI

532

DOĞU ANADOLU'DA OSMANLI-RUS REKABETİ VE KÜRTLER

540

ARNAVUTLAR VE JÖNTÜRK DEVRİMİ

PROF. DR. GAZMEND SHPUZA

ARNAVUTLUK BİLİMLER AKADEMİSİ TARİH ENSTİTÜSÜ / ARNAVUTLUK

Arnavutların Jöntürk devrimi sırasındaki özel ve önemli katkısını, hem çağın siyasetçileri, hem de daha sonraki zamanların tarihçileri bildirmişlerdir. Avusturya-Macaristan dış işleri bakanı Ehrental, devriminin başlıca askeri kuvvetinin Arnavutların oluşturduklarını ve bu hareketin Arnavutlar sayesinde genişletildiğini kabul etmiştir.¹ O zamanın diğer şahitleri de, örneğin siyasetçi Obri Herbert, Arnavutların Temmuz ayı devriminde büyük katkısını dile getirdi.² Daha sonraki inceleyiciler de, Jöntürklerin Arnavutların yardımları sayesinde iktidara geldiklerini kabul ettiler.³ Fakat, bu türdeki sonuçlar genelleştirilmemiştir ve bu problem, zamana adanan inceleme-lerde özel bir yer almamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 yılında Temmuz ayının devrimine ait Balkan, Türkiye ve Batı tarihçiliğinde,⁴ bu yüzyılın başında Güneydoğu Avrupa için önemli az olmayan bu olayda, Arnavut ve elemanlarının aktif rolü gözden düşürülüyor. Böylece, olaylar sıralamasında Arnavutların Sultan Abdülhamid'in savunucularından, reform ve anayasaya karşı çıkanlarla bir olmasının ifadeleri yer alıyor. Öteki yandan ise, devrimin Arnavut destekleyicileri, Jöntürklerce kolayca kullanılan kör insanlar olarak nitelendiriyordu. Bundan dolayı, jöntürk programından farklı olan ulusal platformuna dayanan Arnavutların özel rolünün inkar edilmesine gidiliyor. Sık sık bu katkı, ülke içi veya dışında, jöntürk hareketi liderlerinin bazılarının Arnavut kökenli olmaları şeklinde bildiriliyor.

Tarihsel bu gerçek yalnız etnik açıdan değil, ulusal siyasi açıdan da, devrimin jöntürk kuvvetlerinin (milletçi siyasetine) ulusa göre, incelenmelerini gerektiriyor.

Bu problemin incelenmesi için anavatanın içi⁵ ve dışında⁶ Arnavut tarihçiliği kendi katkısını vermiştir.

Mevcut kitaplar ve özellikle yeni belge kaynakları, genelde 1908 yılının Temmuz ayının devrimde ulusal hedefleriyle siyasi açıdan örgütlenmiş Arnavutların katılması ve rolüyle ilgili sorunun yeni boyutlara sahip olmasına olanakları yaratmaktadır.

JÖNTÜRKLERİN ANAYASA PROGRAMINA ARNAVUTLARIN TEPKİSİ

20. yüzyılın başında ülke içinde Arnavut ulusal hareketinin artması Osmanlı İmparatorluğu dışında ve daha sonra içinde de Jöntürk hareketinin gelişmesiyle aynı zamanda olmuştur. Siyasi hedeflerinin gerçekleştirilmesi yolunda Arnavut Ulusal Hareketi elbette ki, Jöntürk hareketiyle buluşacaktı.

Arnavutluğun özerkliğinin gerçekleştirilmesi konusunda Arnavut Ulusal Hareketi ivedi görevinin, anayasa düzenin kurulması Türklerin hareketleriyle işbirliği yaparak gerçekleştirilmesi olduğu için jön düşünüyordu.

Bu nedenle, "İttihad ve Terakki" (Birleşme ve İlerleme) cemiyetinin kuruluşu sıralarında ve yönetiminde Doktor İbrahim Temo⁷ gibi Arnavutlar da, bulunmaktadı. İsmail Kemal, İbrahim Naci (Derviş Hima) ise hareketin en aktif üyelerindendi. Fakat onların jöntürk hareketine yaklaşması ve faaliyet yürütmesi hissedilir sarsıntılara sahip oldu, çünkü bu hareketin Türk olmayan ulusların ulusal çıkarları hakkındaki tutumu, bunu yaratıyordu. Bu olguyu, 1902 yılında Paris Kongresi'nde Jöntürkler tarafından yansıtılan programa İsmail Kemal'in tepkisi iyi bir şekilde göstermektedir.⁸

Bu türdeki ortamlarda, Arnavut Ulusal Komiteleri, geçen yüzyılın başlarında Jöntürk komiteleri ile yakın bağlantılar kurdular.⁹ Arnavut-Jöntürk ortak komitelerinin az olmayan sayısı,¹⁰ Arnavutların Jöntürklerle işbirliği düzeyini göstermektedir ve Arnavutların kendi programlarında ümitlerini göstermektedir. Bu iddialarla, Arnavut komitelerin bazıları Jöntürk komiteleriyle birleşti.

Türkiye’de bugünkü tarihçilerin de kabul ettikleri gibi, Jöntürk komiteleriyle birleşen Arnavut ulusal komitelerin hedefi, Arnavutluk adlandırılan bir bölgede özerk bir yönetimin kurulmasıydı. Bu yönetime İmparatorluktan ayrılacak ve özel devlette bütün Arnavut sınıkları yer alacaktı.¹¹ Bu inceleycilere göre, iki hareketi son hedefleri arasında tam terse düştüler ve amaçlar birbirinden çok farklı oldu. Bu nedenle Jöntürk yöneticileri anayasa ve parlamento hakkındaki hareketleşme Osmanlı genel niteliğinin korunmasına bütün güçleriyle çalıştılar. Arnavut ulusal komiteleri ise, bağımsızlığı korumaya ve özel ulusal çıkarlara ulaşmaya çabalar yürütüyordu.

KOSOVA’DA HÜKÜMETE KARŞI HAREKETİN BAŞLAMASI VE RUMELİ’DE KUVVETLİ ETKİSİ

1908 yılının ilkbaharında başlayarak çoğunluğu Arnavut olan vilayetlerde durum, Kosova vilayetinde Avusturyanın sermaye yatırımları, Sultan konsesyonları ve Makedonya reformlarının uygulanması hakkında Reval İngiltere-Rusya anlaşmasında Arnavut topraklarının bölünmesinin tehlikesi belirince sertleşti. Reform tasarıları, Kosova ve Manastır vilayetlerinin geleceğiyle bağlı idi. Bu vilayetlere gelince, Rumeli’de, İmparatorluğun bölünmesi ve yabancıların müdahale etmeleri, Arnavut topraklarını çığnıyordu. Bu tehlikeyi engellemeyen en büyük ilgiyi yurttaşları Arnavutlar gösterdiler. Böylece Arnavutlar yabancı kuvvete karşı ve sultan hükümetinin onlara karşı taktığı siyasetine kitlesel gösteriler bayrağını açtılar. Bu çerçevede Arnavutlar, anayasasının yeniden yerleştirilmesi hakkında silahlı ayaklanma bayrağını yerleştiren ilk oldular.

Hükümete karşı kitlesel gösteriler ve Balkanlar’da silahlı hareket gelince, tarihçilerce şimdiye kadar kabul edildiği gibi, dağa, Resne çetesinin çıkmasına bağlı ol-

madı. Bu hareket, Ferizay Toplantısının düzenlenmesi hakkında, Kosova Arnavutları’nın kaygılarıyla birkaç hafta önce ve bu kentte silahlı Arnavutlar’ın toplanmasıyla başlamıştır.

Ferizay olaylarının şahiti ve bu konuda kitabın yazarı Süleyman Külçe, iki ve üç kez sırayla, hükümete karşı protestoların, Resneli Niyazi’nin dağa çıkmasından çok daha erken başladığında ısrar ediyor. Kitabında, Kosova’da ki gösterilerin, 1324 yılının başında meydana geldiğini bildiriyor. Bugünkü takvime göre, 13 Haziran tarihinden sonra başlamıştır. Aynı zamanda, bu yazara göre, 20 Temmuz 1908 tarihinde anayasanın yeniden yerleştirilmesi talebiyle, Ferizay’dan telgraf gönderildiğinde bu bölgelerde karmaşıklıkların ve kaygıların başlamasının üzerinden bir ay geçmişti. Bu tarih, o yılın 20 Haziran tarihiydi.¹² Manastır’ın Jöntürk komitesi girişi mi altında, silahlı eylemin başlamasından iki hafta öncesi söz konusudur.

Kosova’da Arnavut protestolarının başlanması hakkında S. Külçe,¹³ Kosova vilayetinin jandarmasının eski komutanı Galib Bey ile tartışıyor. Galib Bey, “Akşam” gazetesine verdiği demeçte, Arnavutların Ferizay’da 4 Temmuz 1908 tarihinde toplanmaya başladıklarını açıklamıştı. Bu toplanmaların Galip Bey’in verdiği tarihten 20 gün öncesinde, yani 14 Haziran 1908 tarihinde başladığını bildiriyor.¹⁴ Mitroviçe’nin komutanı Şemsi Paşa’nın yardımcısı olan S. Külçe olaylara daha yakın olmuştur ve Galip beyin Üsküp’te ki enformasyonlarından daha kesin enformasyonlar almıştır. Galip Bey, hükümete karşı hareketin artırılmasını, göstericilerin yanına gitmesinin etkisiyle açıklamak istiyor.

Külçe’nin ifadelerine rağmen, belgelerin tahlil edilmesi hükümete karşı protestoların ve Kosova’da silahlı Arnavutlarının Avusturya’ya karşı gösterilerinin, 4 Temmuz tarihinden çok daha erken zamanında başlamıştır. Resneli Ahmet Niyazi’nin çetesinin dağa çıkmasından bir gün sonra, 3000-4000 silahlı kişinin toplanması¹⁵ bir günde gerçekleşmezdi. Bu insanların toplanması hakkında çalışma ve propaganda, elbette ki, daha çok erken başlamıştı. Çağın belgelerinde Ferizay Toplantısının çalışmaları yansıtılmamıştır, fakat bu meclisin sonuçları, binlerce Arnavut’un toplanmasıyla sonuçlanmıştır. Ferizay Toplantısı böylece büyük orduya dönüştürülmüştür.

Osmanlı yetkilileri, karşılarında binlerce silahlı Arnavutun sıralandığını görünce kaygılanmaya başlamıştır.¹⁶

Ferizay olayları ve boyutları, Manastır vilayetinde kuvvetli etkisini verdiler. 3 Temmuz 1908 tarihinde Arnavut kökenli Subay Ahmet Niyazi'nin başkanlığında. Resne askeri birimi, dağa çıktı.¹⁷

Niyazi ve diğerlerinin dağa çıkmaları "İttihad ve Terakki" komitesinin Manastır merkezinin kararı ve emri olmadan gerçekleştirildi.

Bir yıl öncesinde Paris'te Jöntürk Kongresi, silahlı ayaklanmanın kendisinin siyasi hedeflerinin bir yıl sonra, 1909 yazında, gerçekleştirilmesini düşünmüştü. Fakat olaylar, Jöntürk liderleri arasındaki radikal elemanlarının da öngördüklerinden çok daha hızlı bir şekilde gelişti. Dahası, Jöntürk yöneticileri, Y.H. Bayur'un kabul ettiği gibi, geriye dönüleyemeyecek durumda kaldılar.¹⁸ Ferizay'da, Arnavutların kitlesel silahlı protestoları karşısında, onlar, bu hareketi kabul etmek zorunda kaldılar ve kendilerinin siyasi çizgisinin desteğinde kullanma zorunda kaldılar.

Arnavutlar, dış tehlikeler karşısında devrime katıldılar, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün çiğnenmesi, en sonunda, Türk değil Arnavut topraklarıyla ödenecekti. Dışarıdaki olaylar, ülke içinde gelişmeler, Kosova vilayetinde ve daha sonra Manastır'daki olayları hızlandırdı. Bu konuda Jöntürk radikal yöneticilerinin de siyasi ve örgütleyici tutumunun değişmesine neden oldular.

Dış ve iç faktörlerden dolayı, Jöntürk yöneticileri bekleme taktiklerinden veya 1909 yılının baharında ayaklanmanın hazırlanması planlarından vazgeçtiler. Burada jöntürk topluluğunun en aşırı kolu sözkonusudur. Onların çoğunluğu İmparatorluk için bütün ümitlerini yalnız Sultan II. Abdülhamid'in ölmesinde dayatmıştı.¹⁹ Bu gerçektir ve anayasasının ilan edilmesi bu elemanlara sürpriz oldu. Onların çoğu, bu olguya şaşıldılar.

Jöntürk yöneticileri Arnavutların hükümet siyasetinde memnuniyetsizliğini ve ana topraklarının kaderiyle ilgili kaygılarını kullandılar. Jöntürklerin Arnavutlara gönderdikleri çağrılar antiemperyalist çağrılardı. Onlardan birisi "Arnavutluğun Merkezinde" yazıyordu.²⁰ Arnavutluk için özel bir merkezin olması, Jöntürkler yö-

neticilerinin ona verdikleri öneme bağlıydı. Aynı zamanda Arnavutların geniş katılımlarını ve anayasa hareketine geniş rolünü tasdik ediyor.²¹

Antiemperyalist çağrılar, Arnavut halkında, özellikle Kosova ve Manastır vilayetlerinde, büyük yankı uyandırdı. Bunun nedenleri, daha yukarıda incelendi. Bu sloganlar, Arnavutların Jöntürklerle birleşme sürecini hızlandırdı.

Ferizay Toplantısı örgütleyicileri, Arnavut komitelerinin ve yurtsever çetelerin ulusal programı koruyup, tanıtılması hakkında mücadelesi ve Jöntürk hareketleriyle bir olmaması hakkında mücadelesi, Arnavut Ulusal Hareketi'nin kaderi için önemliydi. Jöntürk yöneticilerin taktikleri ve demagojisi İmparatorluğun Türk olmayan uluslara ve özellikle Arnavut ulusuna karşı, jöntürk komitesinin gelecekte nasyonalist siyasetinin kökünü temsil ediyor.

ARNAVUTLUK'UN SİYASİ GELECEĞİ HAKKINDA FERİZAY TOPLANTISI KUŞKULARI VE TARTIŞMALAR

Dış tehlike ve onun karşılanması için kuvvetlerin toplanması çabaları sıralarında Arnavutlar yerel yetkililere memnuniyetsizlik yaratmaktaydı.²² Onların karşısında hükümet kurumları, merkez ve yerel kurumlar kuvvetsizdi, yerel yetkililer durumu ellerine alamadılar. Kosova'dan enformasyonlara göre Kaçanik bölgesinin kuzeyinde onlar Ferizya'daki Arnavutların toplantısının örgütleri temelinde çalışıyordu.²³ Bu türdeki bir durum Arnavutluk'un diğer bölgelerinde de mevcuttu.²⁴

Ferizay bölgesinde silahlı insanların toplanması git-tikçe artırıyordu. Onlar arasında ateşli tartışmalar düzenleniyordu. Böylece İstanbul'a karşı takınılan tutum ve Jöntürk programının tutumu tartışılıyordu.²⁵

İlk planda dış tehlikesi çıkmıştı, ve Külçe'nin ifadelerine göre, toplanan insanların başlıca görevi "Kosova'nın Arnavutluk'un beklenen düşmandan savunulmasıydı".²⁶ Dışarıdan müdahale etme, dış tehlike, Şemsi Paşa oğlu Müfit Bey'e göre Arnavutların en zayıf noktasını oluşturuyordu. Bu şey Arnavutların kalplerinde büyük bir yaradır.²⁷

Anayasanın yeniden yerleştirilmesini ve parlamen-tonun yeniden toplanmasını gerçekleştirmek için Feri-

zay'da Arnavutların tartışmaları yaklaşık bir hafta sürdü. Onların kabul etmemeleri, Külçe'nin ileri sürdüğü gibi Arnavutların gerici düşünceleriyle incelenemez. Külçe kendisi şunları yazmıştır:

"Galice'den Hacı Sabanı, müslüman olan meclisin katılanlarına anayasanın ilan edilmesi Arnavutlara iç ve dış planda inanç getirecek durumda değildi. Arnavutların topraklarının bütünlüğünün korunması ve özerklik hakkında mücadele etmelerini hedefleyen Prizren Birliği'nin hızlı yıllarının anıları tazeydi. İlk anayasasının ve parlamentosunun acı deneyi de tazeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa rejiminin yerleştirilmesi çabaları, o zamanlarda, Arnavut topraklarının bölünmesini engelleme durumunda değildi ve yurttaşlarına hiç bir ulusal hak vermediler. Anayasa Arnavutların temel ulusal çıkarlarını gerçekleştirmeye yeterli değildi.

Arşiv belgelerine göre, Ferizay Toplantısı'nda Arnavutluğun özerkliği hakkında talep, katılanlar arasında çok yaygındı ve somut olarak ifade edilmişti. Bunun sağlanması hareketinin başında Necip Draga ve Bayram Çurri vardı. Külçe'ye göre bu ikisi, rejimin tahrip edilmesi, dahası sultan Abdülhamid'in tahrip edilmesi için, "İttihad ve Terakki" hareketinin içinde bulunmalarına rağmen, Jöntürk komitesi gibi, anayasayı ortak yurdun kurtulmasının tek aracı olarak nitelendirmediler. Külçe'nin kabul ettiği gibi, anayasanın ilan edilmesiyle onlar özel çıkarlarını da izliyorlardı.²⁸

Tartışmalardan sonra, 15 Temmuz 1908 tarihinden önceki toplantıda söz verildi. Bunun hedefi huzurun korunması, öldürmelerin engellenmesi ve iktidara yerlilerin gelmeleri idi. Orada, iktidarın başında sultanın da onayıyla insanların birisinin koyulmasını istediler. O zamanda, Kosova'daki konsolosluk temsilcileri haklı bir şekilde, bu kararların onaylanmasının Arnavutluk özerkliğinin hayata geçmesinin başlangıcı anlamında olduğunu tasdik ediyordu. Priştine'de sırp konsolosu Peçanac, orada toplanan Arnavutlarda, Arnavutlar tarafından yaşanan bütün bölgelerin desteğiyle, Arnavutluğun özerkliğinin gerçekleştirilmesi iddiasının yayıldığını açıkladı. Bunun için, raporunda söz ettiği gibi, bu toplantıda özerklik ruhunun başarılı olması için angaje ediliştik.²⁹ Bu şey, özerklik özlemlerinin katılanlar sıralarında büyük bir yeri aldığını tasdik ediyor.

Her yerde özerkliğinin, Arnavutların iyiliğine, anayasa haklarının hayata geçirilmesinin ve topraklarının bütünlüğünün sağlanmasının en iyi yolu ve garantisi olacağı fikri pekiştirilmesiydi. Bu nedenle, Frezay Toplantısı, devrimde Arnavutların Jöntürklerle birleşecekleri platform ile ilgili olarak sert mücadelenin sahnesi oldu. Sultan'ın otokrat egemenliği hakkındaki tutum, soruşturmaya koyulmamaktaydı. Problem, Arnavutların anayasasının yerleştirilmesinden memnun kalacakları mı, yoksa Arnavutluk'un özerkliğini sağlanmasını isteyecekleri miydi.

Manastır Vilayetinde, Jöntürklerle işbirlik programı platformu sorunu hakkında aynı tartışma meydana çıktı.³⁰

UNUTULMUŞ ARNAVUT-JÖNTÜRK ANLAŞMALARINDAN BİRİSİ

Arnavutların anayasa hareketiyle kitlesel birliğinin sonucunda Niyazi'nin kendisinin ifade ettiği gibi,³¹ Resne çetesi iki üç kat arttı.³² Silahlarla ayaklanmaya kalkışmalarının motifleri, Ferizay'da Kosova Arnavutlarının motifleriydi. Onlardan bazıları anayasayı reformların uygulanmasını engelleme yolu, yalnız genel anayasa haklarının sağlanması yolu değil, genel ulusal çıkarlarının sağlanması, dahası Arnavutluk özerkliğinin sağlanması yolu olarak da anlaşılmıştır.³³

Niyazi Resne'nin hatıraları Arnavut ulusal komite-lerinin Jöntürk komiteleriyle işbirliğinin sağlanması görüşmelerinin yolunu yansıtmıyor.

Bu hatıralarda Korça çetelerinde Arnavutlar ile Jöntürkler arasında temaslar gölgede bırakılıyor. Çerçiz Topuli ve beraberindekileri, "İttihad ve Terakki" Komitesinin programına razı oldular, fakat onun yanı sıra, Arnavutluk özerkliğinin gerçekleştirilmesini istiyorlardı ve Arnavutluğun Sultan tarafından gönderilecek bir guvernatorden yönelttilmesini talep ediyorlardı. Niyazi, temsilcisi Remzi Bey, Arnavutların bütün isteklerinin ve taleplerinin Jöntürk komitesi tarafından gerçekleştirileceğini açıkladı.³⁴

Niyazi'nin hatıralarını toplayanlar, Jöntürk komitelerinin Arnavutların ulusal haklarının gerçekleştirilmeleri hakkında, özellikle Arnavutluk özerkliği hakkında her hangi bir angaje olmayı üstlenmediklerini göster-

di. Dahası, onlar bu türdeki taleplerin devrime kitlesel şekilde katılan Arnavutlardan olmadıklarını göstermeyi hedeflediler.

Bu tutum kendi gerekçelerinden yaklaşık iki yıl sonra yayınlandı. Arnavut-Jöntürk çatışmasının açık bir şekilde patlamasının ve silahlı bir savaşa dönüşmesinin zamanıydı. Arnavutluk'ta genel düşünce Jöntürkler tarafından devrimin ittifakçıları olan Arnavutlara verilen sözlerde durulmamıştı.³⁵ Onlar Arnavutlara özerkliği verme vadelerini tamamladılar. Dahası anayasa aracılığıyla sağladıkları haklarını da inkar ediyorlardı. Çok sayıda Türk izleyicilerin ifade ettikleri gibi, hatıralar, Manastır Jöntürk komitesinin onayıyla yayımlanmıştır ve bu komite kuşku yok ki, Arnavutluk'ta yaratılan yeni durumdan dikte edilen belirli hedefleri izliyordu.³⁶ Jöntürk yöneticilerinin Niyazi'nin yazılarına müdahale etmesinin etkileri büyüktür, yoksa hissedilir anlaşmazlıklar ve eksiklikler anlaşılamazdı.

HÜRRİYET ZAFERİNİN HIZLANDIRICISI OLAN FERİZAY SİLAHLI KUVVETLERİ TEMSİLCİLERİNİN ÜLTÜMATOMU

Jöntürk yöneticileri, Ferizay'da toplanan silahlı Arnavutların takınacakları tutum için kaygılıydı, yani Arnavutlar anayasa talebiyle mi yetineceklerdi, veya daha 15 Temmuz tarihi öncesinde belirlenen özellik talebinde mi bulunacaklardı.

Onların sayısı çok sayıda belgeye göre 30 bin kişiye ulaşmıştı. Bu rakam, ne kadar büyütülmüş olursa olsun, yine kuşku yok ki, binlerce kişiden oluşan silahlı kuvvet, gerçek birim söz konusudur.

Ferizay'da çok sayıda tartışmalardan sonra İsa Bole-tini de dahil, Kosova temsilcileri, Sultan tarafından anayasanın yeniden ilânı ve parlamentonun yeniden toplanmasını istediler.³⁷ Arnavutluk'un özerkliği hakkında talep ise, yakın geleceğe bırakıldı. Bunu, anayasanın ilan edilmesi gününden sonra meydana gelen olaylar tasdik ediyor.

Ferizay talepleri temeline anayasanın koyulması, bu toplantıya katılanların ulusal taleplerinden uzaklaşmayı ifade etmesine rağmen, Sultan'ın inandığı insanlara kar-

şı zaferi işaret ediyordu. Bu siyasi hareketinin başında, Necip Draga ve Bayram Çurri bulundu.

Binlerce silahlı kişilerden desteklenen anayasa hakkında bu talep, o zamanda olayların akışını inanılmaz boyutlarda hızlandırdı. Onunla devrimin başlıca talebini gerçekleştiriyordu ve bütün devrim kuvvetlerinden desteklenen talebi gerçekleştiriyordu. Bu talep, anayasanın onaylanmasıydı. Bu belgenin etkisi, diğer bölgelerde anayasa hakkında hareketlere hız vermesi oldu. Yine o günde Arnavut olan Eyüp Sabri'nin yönetiminde Ohri çetesi dağa çıktı. S. Külçe de bunun fırsattan kaynaklanmadığını düşünüyor.³⁸ Ohri çetesi Resne'nin çetesi gibi, Arnavut nüfusun katılmasıyla "halk tümenine" dönüştürüldü. 21 veya 22 Temmuz tarihinde, Arnavut Bekir Grebeneya'nın (Grebeneli Bekir), 30 askerle Kostur çetesi kuruldu. Burada çeteye bölge nüfusundan 100 kişi katıldı.³⁹

Bu olaylar, Kosova ve Manastır vilayetlerinde, Arnavutların silahlı kitlesel hareketi "İttihad ve Terakki" komitesinin aktif üyelerini silahlı ayaklanmaya sokması nedenidir. Bu tutum, radikal elemanlarının öngördüklerinden bir yıl önce olarak, hareketi kontrol etme ilgisinden dikte ediliyordu.

ANAYASA, JÖNTÜRKLER İÇİN HEM YÜKSEK HEDEF, HEM DE YÜKSEK HEDEFİN AŞILMAMASI İSTEĞİYDİ

20 Temmuz talebiyle ilgili olarak Sultan'ın cevabı, Ferizay'da bekleniyordu. Geçen her dakika, durumu daha ağır yapıyordu. Yıldız Köşkü'nde o günlerde egemen olan bu ruhu, Mehmet Ali Aynı gibi Türk dinceleyicileri kabul ediyorlar.⁴⁰

Ferizay'da toplanan Arnavutlar yalnız Sultan'ı değil, bu toplantıyı kullanmaya ilgi gösteren Jöntürkleri de kaygılanırdı.

Arnavutların sabrı sona erdi. Onlar İstanbul'dan kendi taleplerinin onaylanmasını beklemeyecekti. 22 Temmuz tarihinde Ferizay'da "Bize vermediklerini kendimiz alalım" başlıklı slogan haykırıldı. Devrimci kararlı eylemler için çağrı yapılıyordu. Bu şey, Jöntürk yöneticilerinde korkuyu getirdi. Onlar bu hareketin hem siyasi, hem toplumsal planda, sınırlı programdan çok daha uzak gitmesinden korktular.

Olayların sahibi olan Süleyman Külçe Jöntürk yöneticilerinin duydukları korkuyu 1944 yılında yani 36 yıldan sonra iyi bir şekilde anlatmıştır:

“Eğer öyle ise vermediklerini kendimiz almaya gidelim. Bunları Ferizay’da toplananlar söylediler, -Almalısın... Bunu söylemek kolaydır... Fakat bu 30 bin kişinin, silahlarıyla Üsküp, Selanik, İstanbul’a doğru gitmesini düşünürsen bu şey insanları korkutuyor. Galip Bey’in yönetiminde bu yürürlüğün olanağına karşı çıkanlar korkmaya başladılar. Onlar bu yürüyüşün Makedonya’daki izlenimlerini düşünerek, korktular. Onlar hristiyanlar üzerinde yapılacağı eylemler nedeniyle siyasi karmaşaları düşünüyorlardı. Bu talep gerçekleşmezse ne olacaktı acaba? Şimdi bu sorun tartışılmaya başlanmıştı.”⁴¹ Bu arada, Jöntürk yönetiminin kaygısı gittikçe artmaktaydı, çünkü Galip Bey’in ve beraberindekilerin sabırlı olma hakkında talepleri boşa çıkıyordu.⁴²

Jöntürk yöneticilerin müslüman Arnavutların Makedonya’da hristiyanlarla çatışma ihtimalini inceleme çabaları temelsizdir. Bunlara rağmen, olgular tersini gösteriyor. 25 Temmuz tarihinde, Mitroviçe’de Besa Söz Komisyonu bir müslümanı ölüm cezasına çarptırdı. Bu müslüman iki gün önce bir hristiyanı öldürdü. Bu karar iktidar kurumlarının önünde uygulandı.⁴³

Yaratılan durumda, anayasanın yeniden yerleştirilmesini diğer ümitlerin yanısıra, başka bir önemli de aldı. Anayasanın kurulması devrime katılan Arnavutların huzuru için en uygun araç olacaktı. Böylece durumun kontrol edilmesi gerçekleştirilecekti.

Bu yeni gerçekliği Jöntürk liderleri Kosova’da, 22 Temmuz tarihli telgrafla, İstanbul’a bildirdiler. Priştine Belediye Başkanı Sudi Efendi ülemaları, Kosova yöneticilerinin adına Sadarete ve Meşihat’a gönderdi. “Durum huzursuzluğa giremez. Halk dağlardan silahlı olarak geliyor. Lütfen olumlu cevap veriniz. Memnun edici cevap gelmezse tehlike büyüktür.” Telgraf dairesi önünde toplanan silahlı halk, kendi taleplerinin tamamlanmasını ısrarla bekliyordu.⁴⁴

Bu telgraf İsmail Kemal Bey’e göre sultanın aklında büyük bir iz bıraktı. Bu izlenim, bütün Jöntürk tehditlerinden ve büyük kuvvetlerinin protestolarından daha büyüktü.⁴⁵

Binlerce değil, onbinlerce sayıdaki Ferizay devrimci kuvvetlerinin yürüyüşünün engellenmesi sorundu. Kuşku yok ki onlara yol boyunca binlerce kişi birleşecekti, çünkü diğer bölgelerde aynı ortam egemendi.⁴⁶

Anayasanın ilan edilmesi yetişen bir bitki gibi olmuştu. Bu türdeki gergin bir durumda Jöntürk liderleri sultanın onayını beklemeden anayasayı kendileri ilan etmeye çabalar yürüttüler. Bu olayla onlar halk kuvvetlerine, özellikle Arnavutlara İstanbul’a kadar yürüyerek onu almalarına izin vermediler.

23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır, Preşeva, Köprülü ve diğer bölgelerinde anayasa ilan edildi.

ÖZERKLİĞİN SAĞLANMASI HAKKINDA ARNAVUTLARIN SOMUT EYLEMLERE GEÇMELERİ

Anayasa ilan edildi, fakat devrim sona ermemiştir. Devrimi daha da ilerletme çabaları, hem siyasi alanda, hem nasyonel alanda Arnavut topraklarında eksik olmadı.

“Hürriyet’in” ilan edilmesi sırasında düzenlenen gösterilerin, tokrasiye karşı mücadeleyi sonuna kadar götürmenin ifadesidir. Bu durum karşısında Jöntürk yöneticileri bu gösterilere halkların anayasa hakkı konusunda söz verme dileklerini karşılamaya yöneldiler. Bu ifadeler, anayasa rejimi düşmanlarına karşıydı. Fakat onlar Jöntürk yöneticilerinin taleplerinin sınırlarını içeriyordu.

Arnavut kentlerinde Jöntürkler, hem göstericilerin sayısını, hem de sloganların sayısını sınırlamaya çaba yürütüyordu. Jöntürk liderlerinin hedefleri yersiz değildi. 2 Ağustos 1908 tarihinde İşkodra’da düzenlenen mitingte “Yaşasın Özgürlük!”, “Yaşasın Arnavutluk!” sloganları haykırıldı, fakat Jöntürk komitesi bu vesileyle Arnavut askerlerinin kışlalarda kapalı tutulmaları için emir vermişti.

Bu türdeki bir durumda bulunan Jöntürk yöneticileri kitlesel gösterileri engellemek için büyük çaba sarfettiler. Kosova vilayetinde onlara gösterilen yerlerde subaylar ve yerli yöneticilerin toplanmalarını düzenlediler. Bu ruhta anayasanın ilân edilmesinden bir gün sonra 24 Temmuz tarihinde onlar Üsküp’teki Vilayetin merkezinde Ferizay Toplantısı temsilcileriyle de bir miting dü-

zenlediler. Fakat, bu Toplantının katılanları, bu türdeki, yani sinirli bir prosedürle razı olmadılar.⁴⁷ Silahlı olan 4000 köylü Üsküp'e gitmek istediler.⁴⁸ Bu talebi belirli hedeflere bağlıydı. Onlar oraya Arnavutluk'un özerkliği- ni istemeye gitmekteydi. Bunun merkezi Üsküp olacak- tı ve yönetimi genelekler temelinde olmalıydı.⁴⁹

Rusya konsolosluk kaynaklarına göre, 4000 silahlı Arnavut, Mitroviçe'den Üsküp'e giden treni engellediler. Bu trende anayasanın ilan edilmesi nedeniyle kutlamala- ra katılacak delegeler bulunuyordu. Onlar, bu vesileyle özerk Arnavutluğu ilan etmek için Arnavut halkının is- teğinin ilân edilmesini vurguladılar.⁵⁰ Bu kaynaklara gö- re, Üsküp'e girmek isteyen Arnavutlar, bu vaadi aldıktan sonra dağıtıldı. Bu vaad, Arnavutluk'ta eğitimin iyileşti- rilmesiyle ilgili önlemlerin alınmasıydı. Bu, okulların açılması ve derslerin Arnavutça verilmesiyle gerçekleştii- rilecekti.⁵¹

O zamanda, Ş. Külçe Arnavutların bağımsızlık sa- vaşı iddiasını ve perspektifini inkar etti. Ferizay olayla- rından dolayı, Arnavutların bağımsızlık değil, Osmanlı bayrağı altında yaşama isteklerinde birleştiler hatalı id- diasını ileri sürüyor.⁵² Balkanlar'da durumun korunması amaçlı Büyük Kuvvetlerin siyasetinden şartlanan, ba- ğımsızlık değil, özerkliğin istenilmesi talebi, Arnavutların devrime şartsız katıldıkları anlamına gel- mez. Onlar Osmanlı egemenliği altında bulunmaya de- vam edecekti, fakat şimdi kendilerini hukukun pozisyo- nu açısından güvenceye almaları gerekiyordu. Bu temel- de bağımsızlığın hazırlanması düşünülüyordu. Bu husus, şartların yaratıldığı birı zamanda gündeme koyulacaktı. 24 Temmuz tarihinde Üsküp'te olayların gelişmeleri Arnavutluğun özerkliğinin gerçekleştirilmesine kadar, savaşı devam ettirme kararlığını tasdik ediyordu. Bunun nedeniyle, Jöntürk yöneticilerinde gergin bir durum ya- ratıldı. Bu durumun karşılanması için onlar kışlaların as- kerî kuvvetlerini örgütlediler. Kara Kuvvetler kenti çev- relediler ve tepelerde havan topu birlikleri yerleştirildi. Üsküp, düşman kuvvetlerince çevrelenmiş gibi savaş du- rumunda bir kente benziyordu.

Bu şekilde Osmanlı yetkilileri silahlı kuvvetlerinin merkeze girmelerini engellediler. Onların temsilcileriyle anlaşma gerçekleşti. Arnavutlar anayasal rejimin korun- masına söz verdiler. Jöntürk yöneticileri ise bir dizi vaad-

leri yaptılar. Onlar, Jöntürklerin "İttihad ve Terakki" ko- mitelerinin yanısıra katılmaya söz verdiler.

Çok sayıda bölgede halk, Arnavutça, dili, okulu hakkında, yönetim özerkliğinin gerçekleştirilmesi için eyleme girdi. Pratikte iki iktidar yerleşti. Elbette anlaşı- lan bir şekilde bu iktidarın hayatı uzun olmadı.⁵³

SONUÇ

Devrimin savaşı kuvvetlerinin yansıtılmasından, Arnavutlar Abdülhamit otokrasisinin destekleyicisi ol- madığı, tersine anayasa, özgürlük, ulusal ve demokratik haklar için mücadelenin temel kuvvetini oluşturdukları- nı gösterdiler.

Arnavutların devrime kitlesel şekilde katılmaları ve anayasanın yerleştirilmesi hakkında temelli katkıları ve parlamentonun çağrılmasına katkıları tartışılmazdır. Arnavutların sıralarında Jöntürklerle birleşme de prob- lemler olduğu her şey sultana inanmaktan veya anayasa- ya karşı düşmanlıktan kaynaklanıyordu. Bu olguların ne- deni, Jöntürkler program ve siyasetinin Arnavutları memnun etmemesine ve tam inanç yaratmamasına tep- kisiydi. Buna rağmen, Arnavut elemanları anayasa öz- gürlükleri hakkında kararlıydı. Bunu, birkaç ay sonra, 31 Mart 1909 tarihinde anayasa rejimine desteğindeki tutumda ifade edecekti.

Fakat 1908 Haziran ve Temmuz tarihlerinin olayla- rı, ülkenin içi ve dışındaki siyasi çevreler, Arnavut nüfu- sunun kitlesel hareketine tamamen cevap verme duru- munda değildi ve Jöntürk yöneticilere, eşit ortaklar gibi kabul ettirilmeyi gerçekleştiremediler. Bu türdeki bir durum, sultan yönetimi siyasetinin sonucuydu.

Arnavut ulusal çemberlerinin örgütlenme zayıflık- larından faydalanan Jöntürk yöneticileri, Arnavut Jöntürklerinin yardımıyla, Arnavutların özerklik için mücadelesini sınırlandırmayı başardılar. Böylece, bu ha- reketi anayasa içi hareket sınırlarında tutmayı gerçekleştii- rdiler.

Bu yönde, Arnavut ulusal komiteleri ve yurtsever çe- teleri tarafından propaganda yönünün gözden düşürülme- si, iyi bir etki vermedi. Bu husus, kamuoyunda Arnavut ulusal programının tanıtılmasında kendisinin önemine sa- hipti. Böylece devrime katılan Arnavut kuvvetlerinin hep- sinin, Jöntürklerle bir olmasına izin verilmedi.

Daha sonraki tarihin göstereceği gibi Arnavutlar, Jöntürk rejiminden düş kırıklığına uğrayarak, 1909-1912 döneminde ayaklanmalarda bağımsızlık savaşına katıldılar.

Sınırlandırmaları ve çok düşük gerçekleştirmelerine rağmen, daha sonraki zamanlarda iktidarda Jöntürklerin nasyonel-şoven siyasetinin yürütülmesine rağmen, 1908

yılıının Temmuz ayının devrimi, Balkan yarımadasında halkların ilerlemesinde ileri bir adımdı. Arnavut halkı, bu devrimin başarısı ve anayasa düzenin kurulması için, özel bir katkıda bulundu. Kendi kaderleri için karmaşık ortamlara rağmen, Arnavutlar, ulusal kurtuluş hakkında mücadeleyi imparatorluk halklarının savaşıyla, özellikle Türk halkının ve diğer halkların mücadelesiyle bağladılar.

- 1 Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Wien und Leipzig, 1930, (OUAP), Vell.I.dok.nr.19, tel.nr.89 i Ehrentalit drejcuar ambasadorit a-h në Petrograd. dt. 24 korrik 1908.
- 2 O.Herbert, *Ben Kendim*, Shih A.Karjagdiu, Libri "Ben Kendim" Unë vetë i Obri Herbert dhe ngjarjet e kohës së tij, në "Përparim", 1971, n.2 f.154.
- 3 C. R. Sachs, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Eien, 1913, p.576.
- 4 Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe İnkılab-ı Kebir Osmaniden Bir Sahife*, İstanbul, 1326; S. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944; A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, İstanbul, 1945, s.251-253; Po ai, *İnkılap Tariliz ve İttihad ve Terekki*, İstanbul, 1948, s.244; Po ai, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959, s.472.
- 5 Historia e Shqipërisë, vëll; II, Botim i Institutit të Historisë të Universitetit Shtetëror të Tiranës, Tiranë. 1965, f.286-288; Sh. Demiraj-K.Prifti, Kongresi i Manastirit-ngjarje me rëndësi në lëvizjen kombëtare shqiptare, Tiranë 1968, ribotuar më 1978; Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit, Tiranë 1969; S.Pollo et A.Puto, *Histoire de l'Albanie*, Paris, 1974; Historia e Shqipërisë, vëll; II, Botim i Institutit të Historisë të Akademisë së Shkencave të RPS të Shqipërisë, Tiranë 1984, f.409-413; K.Prifti, Lëvizja politiko-kulturale në Shqipëri në prapun e Kongresit të Manastirit, në *Studime Historike* 1968, nr.4. f.183-185; G. Shpuza, Gjurmime në epokën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare (përmbledhje studimesh), Shtëpia Botuese "8 Nëntori", Tiranë, 1980, f.; Po ai, Në vazhden e gjurmimeve për epokën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare (përmbledhje studimesh), Sh. B. TOENA, Tiranë, 1997, f.134-184. Bibliografi për Rilindjen Kombëtare Shqiptare (shkrime të botuara në R.SH.). 1945-1978 (Akademia e Shkencave e RSh. Instituci i Historisë), Tiranë, 1988, f.; 2 Kontributi i shqiptarëve në Maqedoni në revolucionin xhonturk, në përmbledhjen e simpoziumit shkencor "Shqiptarët e Maqedonise". Shqip, 1994, f.273-282; Çerçiz Topulli dhe Ahmet Niazi Resnja, në "Jehona", Shkup, V.XXX. 1993, nr.4-5, f.7-11.
- 6 M.Kodra, *Mladoturската revolucija i albansko-osvoboditelno dvizhenije*, në "Glasnik" Skopje. 1968. g.XII, broj 1, s.177-146; E. Pllana, Kosova dhe reformat në Turqi, Prishtinë 1978, f.223-230; S.Rizaj, Roli i shqiptarëve në Revolucionin xhonturk të vitit 1908, në "Kosova", 1974, nr.3 f.159-197; Z.Cana. Lëvizja kombëtare shqiptare në Kosovë 1908-1912, Prishtinë 1979, f.27-28; Sh. Rahimi, Lufta e shqiptarëve për autonomi, Prishtinë 1978.f.139-145;
- 7 I.Temo, *İttihad ve Terekki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vatanıye ve İnkılabı Milliyyeden Hatıralarım*, Mecidiye, 1939.
- 8 Historia e Shqipërisë, vëll.II, Tiranë 1965, f.; (I.Kemal) (Vlora), *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, London, 1920; İsmail Cemali, *Përmbledhje Dokumentesh*, Tiranë, 1982. M.Ş.Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük"*, Cilt I (1889-1902). İletişim Yayınları. İstanbul. G. Shpuza, *İsmail Qemali, dhe lëvizja xhonturke në kapërcyell të shekujve XIX-XX, Në vazhden e gjurmimeve për epokën e Rilindjes Kombëtare Shqiptare (përmbledhje studimesh)*, Sh. B. TOENA. Tiranë, 1997, f. 97-129
- 9 K.N. Duru. *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım*, İstanbul, 1959, s.11-12
- 10 I. Strazimiri, *Kujtime historike mbi lëvizjet kombëtare në Quarkun e Dibrës*, Tiranë, 1931, f.11; A. Korça, *Shtatë ëndrrat e Shqipërisë*, Tiranë, 1944; H. Shtërmill, *Dibra në prag të historisë. dorëshkrim në Muzeun Historik*, Peshkopi, f.43.
- 11 *Mufassal Osmanlı Tarihi*. 6 cilt, İstanbul, 1963, s.3409-3410.
- 12 S. Külçe, s.11,60.
- 13 Po aty, s.11.
- 14 Po aty, s.60.
- 15 Zh. Avramovski; Raportet e konsujve austro-hungarezë në Mitrovicë, Prizren e Shkup për Kuvendin e shqiptarëve në Ferizaj, mbajtur prej 5-23 korrik të vitit 1908. në "Përparimi", 1967. nr.7. f.852-853; Izvestaj austrohungarskih konzula u Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu i Skoplju u adorskoi skupstini u austrohungarskih konzula u Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu i Skoplju u adorskoi skupstini u Ferizovicu 5-23 jula 1908 godine, in "Vjetar i Arkivit të Kosovës", II-III (1966-67) Prishtinë, 1970. f.303-342.
- 16 S. Külçe, s.32.
- 17 *Historia e Shqipërisë*, vëll.II, Tiranë, 1984,f.
- 18 Y.H. Bayur, *Türk İnkılab Tarihi*, cilt 1, Kısım 1 İkinci Baskı, Ankara, 1963, s.442.
- 19 R.Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie*. Paris, 1911.
- 20 M.A. Ayni, *Milliyetçilik*, İstanbul, 1943, s.3.
- 21 S.Rizaj, *Roli i shqiptarëve në Revolucionin xhonturk të vitit 1908*, në "Kosova", 1974, nr.3, f.167.
- 22 Zh. Avramovski, f.855,858,860.
- 23 a.y. f.863.
- 24 Haus Hof und Statsarchiv, Politisches Archiv, Eien, (më tej shkurtimisht: HHStA Pa), rap.nr.24, Durrës, 24.7.1908.
- 25 S.Külçe, s.51.
- 26 a.y.
- 27 Müfid Şemsi Bey, *El-bakku Ya ve Lâ Yû'la Aleyle*, 1919 (Y.H.Bayur'a göze s.471.).
- 28 S.Külçe, s.57.
- 29 Sh. Rahimi, *Lufta e shqiptarëve për autonomi 1897-1912*, Prishtinë, 1978, f.140-141.
- 30 G. Shpuza, Kontributi i shqiptarëve në revolucionin xhonturk, "Shqiptarët e Maqedonise", Shqip, 1994, f.273-282.
- 31 Sadik Zhrari. "Njazi dhe shqiptarët" in "Kujtime nga lëvizja për çlirimin kombëtar (1878-1912), Tiranë, 1962", f.153-154; Esat Minarolli, Nje mbledhje në Manastirin e Shën Naumit a.y. f.151-152; M.Grameno, f.104-106; H.Ali Korça, Shtatë ëndrrat e Shqipërisë, Tiranë, 1944, f.56-61.
- 32 Hatıratı-Niyazi, s.41. I.Strazimiri, f.11-12.
- 33 Kujtime... f.153-154.
- 34 M.Grameno, f.105-106.

- 35 I.Strazimiri, v.c., f.11-12.
- 36 S.Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944, s.438; S.Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt I, 1860-1908, 2 baskı İstanbul, 1972, s.494. Y.H.Bayur, s.474-475.
- 37 S.Külçe, s.58.
- 38 a.y., s.63.
- 39 Y.H.Bayur, s.474-475.
- 40 M.A.Ayni, Milliyetçilik, İstanbul, 1943, s.274.
- 41 S.Külçe, s.63.
- 42 a.y. s.64.
- 43 Zh. Avramovski, f.965.
- 44 a.y.
- 45 S.Luarasi, f.74, (Baki S.Rizaj, f.117).
- 46 H.Stërmilli, f.43.
- 47 Senkeviç, s.105-106.
- 48 Sırp kaynaklarına göre, onların sayısı 10.000'e varıyordu ve Jöntürk yetkilileri onları dağıtmaya zorluk çektiler. (Bak: S.Rizaj, f.177).
- 49 J.A.Pisarev, *Iz istorii nacionalno-osvoboditel'nova dvizhenija u Manastirshçine i Kosovom Pole v.1905-1909* nê "Uçenie zapiski Institula Slavjanovedenija, tom XII, 1956 g, s.89.
- 50 a.y.
- 51 I.S. Galkin, *Diplomatija evropejskih derzbav v svjazi s osvoboditel'ijim dvizhenijem narodov evropejskoj Turcii* 1905-1912 gg., Moskova, 1960, s.113.
- 52 S.Külçe, s.68.
- 53 Zh. Avramovski, f.868; HHSTA, PA, Rap.nr. 26 Durrës Pollanz, 29 korrik 1908,, dt. 1 gusht 1908.

1913'DE İSTANBUL'DA İMZALANAN BULGAR-TÜRK ANTLAŞMASI VE BULGARİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN NÜFUSUN HAKLARI

PROF. DR. CENGİZ HAKOV

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES INSTITUTE OF BALKAN STUDIES / BULGARİSTAN

1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonucu Bulgar Devleti'nin yenibaştan ihya edilışinden, bugünkü sınırlarımızın genel hatlarıyla çizildiğı Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar, Bulgar ve Türk-Müslüman nüfusun sayısında önemli değışiklikler olmuştur. Daha Rus-Türk Savaşı devam ederken Bulgar Prenslığı ve Doğu Rumeli hudutları içinde kalan topraklardan yaklaşık bir milyon dolayında Türk ve Müslüman nüfus Türkiye'ye göç etmiştir.¹ 1880 tarihinde Bulgar Prenslığında yapılan ilk resmi sayımından elde edilen veriler, Bulgar nüfusunun 1.920.000 kişi olduğunu, veya toplam memleket nüfusunun %71'ini teşkil ettiğini; Türk-Müslüman nüfusun ise 750.000 kişi olduğunu ve toplam nüfusun %28'ini teşkil ettiğini göstermektedir.² Doğu Rumeli'nin Bulgar Prenslığı'yle birleşmesi, Balkan Savaşları ve Bulgaristan'ın komşu Balkan ülkeleriyle imzaladığı antlaşmalar sonucu, Bulgaristan Türkleri'nin bir kısmı Türkiye'ye göç ederken, Doğu ve Batı Trakya ile Makedonya ve Dobruca'da yaşayan Bulgarlar'ın da önemli bir kısmı Bulgaristan'a göç ettiler. Bu karşılıklı göçler neticesinde, memlekette Bulgar nüfus aralıksız artarken, Türk nüfusu giderek azaldı. Örneğın, 1880 yılında yaklaşık 2.000.000 kişi olan Bulgar nüfus, 1900 yılında 3.700.000'e; 1926 yılında da 5.400.000'e yükseldi. Aynı zaman diliminden Türk-Müslüman nüfus ise 1880 yılında 750.000 kişi iken, 1900 yılında 643.000'e düştü 1926 yılında, geldiğinde ise 825.774'ü buldu.³ Türklerin diğeri Müslüman nüfusa göre oranına gelince, 1910 yılında yayınlanan istatistik veriler bunu açık seçik göstermektedir. O yıl içinde Türk-Müslüman nüfus, toplam memleket nüfusunun %13'ünü teşkil etmekteyken, bun-

lardan %11'ini Türkler ve geri kalan %2'sini de Tatarlar, Gagavuzlar ve Çingeneler teşkil etmektedirler.⁴

Bulgar devletinin ihya edilışıyle doğrudan doğruya ilgisi olan "Büyük Devletler" ve Bulgar devlet adamları için Bulgaristan'da çok sayıda Türk nüfus bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Daha Yeşilköy (San Stefano) Antlaşmasının 7. maddesinde ve 1878 yılında imza edilen Berlin Antlaşmasının 4. ve 12. maddelerde Bulgaristan Türk nüfusunun çıkarları ve haklarında bahsedilmekteydi.⁵ Müslüman nüfus arasında en kalabalık olması itibarıyla bu antlaşmalarda Türklerin çıkarları ve haklarından bahsedilirken bunun geri kalan bütün müslüman nüfus için de geçerli olduğu anlaşılyordu. Bulgaristan'ın tam bağımsızlığını ilân ettiğı 1908 yılından hemen sonra bizdeki müftülüklerin bütün sorunlarına çözüm getiren Bulgar-Türk Protokolü'nün imzalanışı esnasında⁶ artık Türk belediyelerinden değil de Müslüman belediyelerinden bahsedilmekteydi. Zira müftülüklerin faaliyet alanına bütün müslümanlar dahil edilmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde kendileri için oluşan müsait uluslararası konjoktürden ve Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllar süren varlığından sonra son on yılda yaşadığı çöküşten yararlanan Balkan devletleri, imparatorluğun Balkanlardaki son topraklarını da aralarında paylaşabilmek için 1912 yılında Balkan İttifakını kurdular.⁷ 1912 yılı Ekim ayında başlayan Birinci Balkan Savaşı, Balkan İttifakına giren devletlerin zaferi ve Türkiye'nin yenilgisiyle sona erdi. 30 Mayıs 1913 tarihinde imza edilen Londra Barış Antlaşması⁸ uyarınca Midye-Enez hattının batısında kalan toprakları, bağım-

sızlığını ilân eden Arnavutluk hariç, Balkan İttifakına giren devletlerin eline geçiyordu. Bulgaristan, Doğu ve Batı Trakya ile Rodoplar ve Makedonya'dan büyük toprak edinimlerine sahip oluyordu. Fakat bütün bunlar onu tatmin etmediği için Londra Barış Antlaşmasının imzalanışından bir ay sonra Türkiye'nin Balkanlardaki son topraklarını da paylaşmada aralarında çıkan anlaşmazlıklar, Bulgaristan ile müttefikleri arasında İkinci Balkan Savaşının çıkmasına neden oldu.⁹ Savaş, Bulgaristanın hezimetıyla son buldu. Bunun neticesi olarak da Birinci Balkan Savaşı sonucu elde ettiği edinimlerinin daha büyük bir kısmını kaybetti.¹⁰ Ağustos 1913 tarihinde imza edilen Bükreş Barış Antlaşması uyarınca Vardar Makedonyası Sırbistana; Ege Makedonyası Yunanistana verilir ve daha küçük bir parçasını teşkil eden Pirin Makedonyası Bulgaristanda kalırken, Güney Dobruca elden çıkarak Romanya'ya bırakılıyordu.

Müttefikler arası İkinci Balkan Savaşı sırasında Türkiye, Bulgaristan tarafından herhangi bir ciddi mukavemet görmeden bütün Doğu Trakya'yı ve Batı Trakya'nın küçük bir kesimini yeniden ele geçirdi. 29 Eylül 1913 yılında İstanbul'da imzalanan Bulgar-Türk Barış Antlaşması¹⁰ uyarınca Londra Barış antlaşmasıyla çizilen Midye-Enez hattı ortadan kaldırılıyor. Meriç nehri'nin doğusunda kalan topraklar ve batısındaki küçük bir arazi ile Dedeağaç kasabası yeniden Türkiye'nin eline geçiyordu. Herşeye rağmen Batı Trakya'nın Ege'ye çıkan küçük bir kısmı ile Rodoplardan bazı topraklar Bulgaristan hudutları içinde kalıyordu.

İstanbul'da yürütülen barış görüşmeleri sırasında Türkiye tarafı, Bulgaristan'ın Ege denizine çıkış sorununu tamamen yeni Bulgar-Türk sınır sorunun çözümü ve Bulgaristan'da Türk-Müslüman nüfusun haklarını koruma bağlamında ele almayı ortaya atıyor.¹¹ Bulgaristan'ın, Ege denizine çıkış sağlamada çıkarları vardı. Bu sebepten yeni Bulgar-Türk hududunun tespit edilmesi için yapılan görüşmelerin bir an önce sonuca kavuşturulmasında acele ettikleri için Bulgarlar, Türk tarafının Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusa en geniş haklar tanınması isteğine razı geldiler.¹²

Bu yüzden İstanbul'da imzalanan Bulgar-Türk Antlaşmasında toprak ve sınır sorunlarından başka Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusun hakları ile Türki-

ye'deki Bulgar nüfusun hakları sorunu çok önemli bir yer almaktaydı. Bu antlaşmaya göre Bulgaristan'a bırakılan topraklardaki Türk-Müslüman nüfus Bulgar uyrukluğuna geçerken dört yıllık bir süre içinde yeniden Türk uyrukluğuna geçebilme hakkını da muhafaza ediyordu. (Ayrı küçük çocuklar da rüşte erdikten sonra yine dört yıl içinde Türk uyruğunu seçme hakkına kavuşuyorlardı. Bundan başka askeri hizmet görebilecek olanlar da yine böyle 4 yıl boyunca asker alınmayacaklar veya askerlik ücretini ödemeyeceklerdi.) Lâkin Türk uyruğuna geçmek isteyenler dört yıl içinde Türkiye'ye göç etmek zorunda olup kendileriyle birlikte taşınır eşya ve mallarını da götürebilecekler ve bunlar için hiç bir gümrük ödemeyeceklerdi.

Öte yandan Bulgar uyruğunda kalmayı tercih eden Türk-Müslüman nüfus ise Bulgar asıllı tebanın sahip olduğu medeni ve siyasi haklardan yararlanacaktı. (Örneğin, fikir hürriyeti, din ve dini ibadetlerini serbestçe yerine getirme özgürlüğü, halife-padişahın cuma hutbelelerinde adının anılması vb. gibi hürriyetler buna dahil. Müslüman belediyeleri ve onların teşekkülü ile malvarlığı tanınacak ve ruhani önderleri tarafından idare olunacaktı. (Madde 8) Türk idarecilerinin Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfus için elde ettikleri bu haklar, mahkeme vesika ve senetleriyle, resmi belgeler, aksi tespit edilmedikçe Bulgar iktidar çevreleri tarafından tanınacaklardı (Madde 10). Türk yasalarına göre tanınan taşınmaz mal ve mülk sahipliği, hiç bir kısıntısız tanınmaktaydı. Taşınır ve taşınmaz mal ve mülk sahipleri, Bulgaristan haricinde ikamet etseler dahi, bütün haklarını korumaya devam etmekteydiler. Sultanın ve aile üyelerinin özel mülkleri korunarak saygı görmekle birlikte vekiller aracılığıyla satılabileceği gibi kiraya da verilebilecekti. Aynı şey Türk devletinin özel mal ve mülkleri için de geçerliydi (Madde 13).

Bulgaristan'daki Türk-Müslüman mezarlıkları ve özellikle savaşlarda kurban giden asker şehitliklerine önem verilerek saygı gösterilecek; yakınları onların kemiklerini Türkiye'ye götürmek isteyince de yasaklanamayacaktı (Madde 14)].

Antlaşmayı imzalayan her iki ülke tebası, geçmişte olduğu gibi şimdi de hududu serbestçe geçerek diğer akit ülke topraklarında yolculuk edebilecekti (Madde 15).

Bu antlaşmanın ayrı ayrı maddelerinin yorumu ve uygulanmasında ortaya çıkacak olan her türlü anlaşmazlıklar ve tartışmalı sorunlar Lahey Hakem Mahkemesi aracılığıyla çözüme kavuşturacaktı (Madde 17).

İstanbul'da imzalanan Bulgar-Türk Barış Antlaşmasına ilave eklerden biri Bulgaristan'daki müftülükler sorunlarıyla ilgiliydi.¹³ Bu ek uyarınca Sofya'da İstanbul'daki şeyh-ül islâm ile Bulgar Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı arasındaki ilişkilere aracılık edecek ve dini ve medeni çalışmaları şeriat kanunları üzere yürütecek bir Başmüftü bulunacaktı. Başmüftü, Bulgaristanlı müftülerce seçilerek şeyh-ül islâm tarafından onaylanacaktı. [Başmüftünün şeriat yasaları çerçevesinde diğer müftülerle dinî ve hayır kurumlarını kontrol etme hakkı olacaktı (Madde 1). Müftüler ise müslümanlarca seçilerek Başmüftü tarafından onaylanacaktı. Başmüftü ise kendi tarafından şeyh-ül islâma seçimlerle ilgili bilgi vermeliydi. Bölge müftüleri, Başmüftü tarafından onaylanacak müftü vekillerini seçeceklerdi. (Madde 2)] Müftüler ve müftülük personelleri bütçeye bağlanacak ve Bulgaristan memurlarının bütün haklarından yararlanacaklardı. [Başmüftülüğün örgütlenmesi ve çalışmaları Başmüftü tarafından hazırlanacak bir yönetmelik üzere belirlenecekti. (Madde 3) Başmüftü ve müftülerin öğretimin Türkçe olarak yapıldığı ve Bulgarcanın zorunlu ders olarak okutulduğu Türk ilk ve orta okullarını teftiş etme hakkı da vardı. Öğretmenlerin ve okul personelinin maaşları, Bulgar okullarında olduğu gibi ödenecekti.) Bundan başka ruhani bir özel "Nüvvap" okulunun açılması ve karara bağlanıyordu (Madde 4).

Çok sayıda Türk-Müslüman nüfusun bulunduğu her sancak merkezinde vakıf malları ve Türk okullarını idare edecek bir Müslüman Belediyesi seçilecekti. Müslüman belediyesi, tüzel kişi olarak şeriat kanunları ve istemleri üzere idare edilen vakıf mallarının sahibi oluyordu. Karşılığı, ilgili belediyelerin banka hesabına yatırılmadıkça hiç bir vakıf malı kamulaştırılamayacaktı. (Her hangi bir vakıf malının kamulaştırılması gerektiği zaman değeri ödenerek aynı fiyatta bir başka arsa belirlenecekti. Bu şekilde kamulaştırılan mülklerden elde edilen yekün, ilgili müslüman belediyesinin hesabına yatırılacak ve tamamiyle vakıf binalarının bakımı ve onarımı için harcanacaktı (Madde 8).

Türkiye'deki Bulgar belediyeleri diğer Hristiyan toplulukların yararlandıkları haklardan yararlanacaklardı. Türk uyruklu Bulgarlar kendi taşınır ve taşınmaz mal ve mülklerini koruyacaklardı. Savaş şartlarında yerlerini, yurtlarını terketmiş olanlar en az 2 yıl içinde oralara dönebilirlerdi (Madde 9).

İstanbul'da imza edilen Bulgar-Türk Barış Antlaşması ve protokollerdeki talimatların yerine getirilmesi için 3 Aralık 1913 tarihinde Bulgar İçişleri Bakanlığı, sancak valilerine Türk-Müslüman nüfusa ilgili ayrı ayrı maddelere ek açıklamaları getiren öz bir talimat göndermiştir.¹⁴

Bulgaristan'daki Türk-Müslüman nüfusa en geniş haklar tanıyan İstanbul Antlaşmasının imzalanmasından sonra, pratik olarak onun bütün hükümleri yerine getirilmediği gibi Pomaklara karşı administratif baskı yöntemleri uygulanarak onların tekrar Hristiyan dinine dönmeleri istenmeye başlandı. İstanbul'daki Bulgar elçiliği yönetmeni A. Toşev, Bulgar başkanı V. Radoslavov'a gönderdiği bir raporda Sofya'daki Türkiye Büyükelçisi Fethi Bey'in çok sayıda vaatlere rağmen Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfusun durumunun giderek daha çok ağırlaştığına dair kendisine şikâyetle bulunduğunu bildirmektedir. Bulgaristanlı Türk ve Müslümanlar çeşitli çeteci ve zalimlerin keyfi hareketleri bir yana, aynı zamanda yerli iktidar çevrelerinin de başkasına maruz kalmaktadırlar. Pomakların zorla Hristiyanlaştırılması, adlarının değiştirilerek camilerin kiliseye çevrilmesiyle müslümanların dini hürriyetleri tamamiyle ayaklar altına alınmıştı. Bu nedenle durumun normale dönebilmesi için o, papazların Pomak köylerinden çekilmelerini ve insanların kendi dinlerine dönerek eski adlarını almalarına izin verilmesini teklif etmektedir.¹⁵

Bulgaristanda Türk-Müslüman nüfusun haklarının böyle çarpıcı bir şekilde ihlâl edilmesi hallerinin bertaraf edilmesi için alınan önlemlere rağmen, ta 18 Ekim 1925 yılında Ankara'da Bulgar-Türk Dostluk Antlaşmasının imzalanmasına kadar bu sorun, sonuna dek asıntıda kalmış ve çözüme kavuşturulamamıştır.¹⁶ Daha sonraları Bulgar hükümeti her iki ülkedeki azınlıkların hakları konusunda İstanbul antlaşmasını tamamen eşit olmayan bir antlaşma olarak değerlendirmeye başlanmıştır. Zira bu antlaşmaya göre Bulgaristan'daki Türk-Müslüman

nüfus, Bulgarlarla eşit olarak bütün haklardan yararlanırken, Türkiye'deki Bulgarlar sadece öteki Hristiyan azınlıklara tanınan haklardan yararlanmaktaydı. Ankarada yapılan görüşmeler esnasında Bulgar tarafı, Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfusla Türkiye'deki Bulgar nüfusun haklarının eşitlendirilmesini teklif etti. Her iki taraf da bu konuda mutabakata vararak Ankara Antlaşmasının azınlıklara ait ek protokolünde Türkiye'de Bulgar azınlığının Lozan Barış Antlaşmasında tanınan azınlık haklarından; Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfusun ise Neuilly (Nöy) Barış Antlaşması¹⁷ tanınan azınlık haklarından yararlandığı kaydolunmaktadır. (Uluslar arasında tanınan bu her iki antlaşmada da azınlık hakları aynı olup uluslar arası normlara uymaktadır.)

1919 yılında imzalanan Neuilly (Nöy) Barış Antlaşması Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfus yasalar önünde bütün Bulgar vatandaşları gibi her türlü medeni ve siyasi haklardan yararlanmakta, Türk dilini serbestçe konuşabilmekte ve dini ibadetlerini hiçbir engelsiz yerine getirebilmektedir (Madde 54). Bulgar Anayasası ve ona istinaden kabul edilen kanunlar da 1925 yılında imza edilen Antlaşmanın azınlıklara ait istemlerini uymaktadır.

Sonuç olarak söylenebilir ki, Bulgaristanda kalabalık bir Türk-Müslüman nüfusun bulunması, Bulgar-

Türk ilişkilerinde her zaman önemli bir faktör olmuştur. Bulgaristan için birinci derece önemi olan toprak ve sınır sorunlarının çözümünde Türk-Müslüman nüfusun hakları sorunu Bulgar hükümeti için ikinci dereceli bir rol oynamıştır. Bunun için 1913 yılındaki İstanbul görüşmeleri sırasında Bulgar tarafı, Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfusa en geniş haklar tanınması konusunda razılık gösterirken, Türkiye'deki Bulgarlar için böyle karşılıklı haklar tanınmasında ısrar etmektedir. Fakat birinci derecede önemi olan sorunları çözüme bağladıktan sonra Bulgar hükümeti, Türk-Müslüman nüfusun hakları konusunda yükümlendiği angajmanları sonuna kadar yerine getirmeyi oluyordu. Bu da Bulgar-Türk ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyor. Birinci Dünya Savaşı sonucu Bulgaristan yeni yeni topraklar kaybına uğrayınca ve bu sayıdan Ege denizine olan çıkışından da mahrum edildiği için son derece ağır bir duruma düşüyor. Her taraftan düşman Balkan devletleriyle sarılı olan Bulgaristan için Türkiye ile dostluk tesisi birinci dereceli önem kazanıyor. Bunun içinde 1925 yılında imza edilen Dostluk Antlaşmasıyla uluslar arasında tanınmış azınlık hakları temelinde Bulgaristandaki Türk-Müslüman nüfusun haklarıyla Türkiye'deki Bulgar nüfusun hakları karşılıklı olarak çözüme kavuşturulmuş oluyor. Bu da (kendi tarafından iki dünya savaşı arasında) Bulgar-Türk ilişkilerini en iyi bir şekilde etkilemiş oluyor.

1 Şimşir, B. *Bulgaristan Türkleri*, İstanbul 1986, s. 18.

2 Danailov, G. T. *Izsledvane vrhu demografiyata na Bulgariya*, Sbonik ha BAN, kn. XXIV, Sofya, 1930, s. 32 (Bulgaristan demografyası üzerine araştırmalar, BIA yayınları, 1930, s. 32).

3 Şimşir, B. *Bulgaristan Türkleri*, s. 18-19.

4 Danailov, G. T. a.g.e., s. 35-36

5 *Mejdunarodni Aktove i Dogovori 1648-1918*, Sofya, 1958, s. 149-157 (Uluslar arası antlaşmalar ve mukaveleler. 1648-1918, Sofya, 1955).

6 Aynı yerde, s. 315-316.

7 Toşev, A. *Balkanskite Voyni*. Tom Vtori (Balkan Savaşları, c. 2), Plovdiv-Sofya, 1931.

8 Aynı yerde, s. 482.

9 Toşev, A. *Balkanskite Voyni*, c. 2.

10 TsDA, Fon 166k, op. 7, a.e., 72,1.1-1 (Merkez Devlet Arşivi),

11 TsDA, F. 176k, op. 2, a.e., 1391, 1.171.

12 TsDA, F. 176k, op. 2, a.e., 1388, 1.376.

13 TsDA, F. 166k, op. 7, a.e., 72, 1.8-9.

14 TsDA, F. 176k, op. 2, a.e., 1392, 1.25-28.

15 TsDA, F. 176k, op. 2, a.e., 1395, 1.71.

16 Sosyal, I. *Türkiyenin Siyasal Andlaşmaları*, c. I, (1920-1945), Ankara, 1983, s. 255-263.

17 Kesâkov, B. D. *Prinos Kim Diplomaticheskata Istoriya na Bılgaya*, t. II, Nöyski dogovor, Sofya, 1926, s. 86-102. (Bulgaristanın diplomasi tarihine katkı, c. II, Neuilly Antlaşması, Sofya, 1926, s....-102.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE BALKAN İTTİFAKLARININ ÖNCE KİLİSELER VE ÇETELER ARASINDA BAŞLAMASI

DOÇ. DR. HALE ŞİVGİN
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'ni sona erdiren felaketler zincirinin en önemli halkalarından birisi şüphesiz Balkan Savaşı'dır. Osmanlı devleti bu savaş sonunda önemli bir vatan parçasını kaybetmiş, Balkanlardan çekilmek zorunda kalmıştır.

Balkanlarda yaşayan çeşitli etnik gruplar arasındaki kavga tarihin hiç bir döneminde yok olmamıştır. Bu kavganın çok çeşitli sebepleri vardır. Biz makalemizde bu kavganın sebepleri üzerinde durmayacağız. Çünkü bu konu sadece ayrı bir makale değil, ciltler dolusu kitaplarla konu olacak kadar geniştir. Bizim üzerinde duracağımız konu Balkan savaşı öncesinde küçük Balkan devletlerinin kendi aralarında hiçbir zaman bitmeyen ihtilafları bir kenara bırakarak Türkler aleyhinde birleşebilmele-ridir.

Bilindiği gibi, Balkan savaşından az önce 11-13 Mart 1912'de Bulgar-Sırp ittifakı, 29 Mayıs 1912'de de Yunan- Bulgar ittifakı resmen kuruldu.

Bu ittifakların kurulmasından az önceki tarihlerde gelişen olaylara baktığımız zaman bu ittifakların nasıl ve hangi vasıtalarla gerçekleştirildiğini rahatlıkla görebilmekteyiz. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Siyasi kısmında yaptığımız inceleme bize Balkan ittifaklarının resmen kurulmadan önce altyapısının kiliseler din adamları ve çeteler tarafından hazırlandığını açıkça göstermektedir.

Sırp, Bulgar ve Rumlar arasındaki kilise ihtilafları bu milletler arasındaki çatışmaların, kavgaların en önemli sebeplerinden birini teşkil etmiş ve aynı şekilde bunların kendi aralarında uzlaşmaları da mensup oldukları milletlerin, devletlerin uzlaşmasına zemin hazırlamıştır.

Ohri'de Bulgarlar, ve İpek'de Sırlar için bulunan otonom kiliselerin son kalanları Rum Patrikhanesi'nin biri 1765, diğeri 1767'de çıkarılan kararları ile kaldırılmış ve sonuçta Fener Türkiye'deki yegane ortodoks kilisesi haline gelmişti.¹

Bulgarlarda milli bilinçlenme Sırp ve Yunanlılardan biraz daha geç 19. yy'ın ortalarında büyük ölçüde Rus propaganda ve kışkırtması ile başlamıştı. Bulgarlar milli bilinçlenmenin etkisi ve Rusya'nın kışkırtmasıyla Fenerden ayrı bağımsız bir Bulgar kilisesi istemeye başladılar. Bunun için çeşitli faaliyetlerde bulundular. Bunlar Osmanlı Devleti'nden çok Fener patrikhanesi ile mücadele ediyorlardı. Nihayet 11 Mart 1870'de Osmanlı devleti Bulgarlara eksarhlık beratını verdi.²

Eksarhane beratının verilmesi ile bağımsız Milli Bulgar kilisesi kurulmuş bulunuyordu. Bulgar eksarhhanesi, siyasi anlamda Fenerden farklı bir mahiyet göstermiyordu. Eksarhane ile Bulgar istiklali için çalışacak asıl büyük ana merkez tesis edilmişti.³

20 yy.'ın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında özellikle Makedonya olarak adlandırılan Vilayet-i Selaselde (Selanik Manastır, Kosova vilayetleri) o zamana kadar görülmemiş terör olayları yaşanlar, bombalamalar, adam öldürmeler, çete teşekkül ettirmeler vs. yaşanmış ve bu olaylar Osmanlı Makedonyasını bir kan gölü haline getirmişti. Bulgar, Rum ve Sırp çeteleri birbirlerine karşı çok acımasız ve insafsızlardı. Bunlar Türk hükümetinden çok birbirleri ile mücadele halindeydiler.

17 Temmuz 1905'de Bir Rum çetesi reisi kendi çetesine mensup diğer çete başlarına gönderdiği talimatna-

mede aynen şöyle diyordu “Yunan hukukunun cesur müdafileri, şimdiye kadar yaptıklarınız ve yapacaklarınız için size teşekkür ederim. Vahşi düşmanlarımız kudurmuş kurtlar gibi saldırıyorlar. Kiliseleri yakıp insanları öldürüyorlar. Öğretmen ve papazları parçalıyorlar. Yunan olmak meziyetinde olanları ayırmadan katlediyorlar. Bu vahşi hal içinde inlemekte olan kardeşlerinizin müdafisiniz. Göze göz, dişe diş kadesine göre hareket ediniz. Bu havalide olan Bulgar canilerini öldürünüz. Papaz ve öğretmen görünümü altındaki canileri katlediniz. Bizim Makedonyadaki kardeşlerimizi öldürenler bunlardır. Bulgarları mahvetmek için çeteler takviye olunacaktır. Yeni çeteler teşkil olunacaktır. Mücadeleniz mukaddesdir. İsimleriniz tarihe altın harflerle yazılacaktır. Makedonya toprağında tek bir Bulgar kalmayınca Rumlar ve Türkler rahat edeceklerdir. Bu kan içici Bulgarlardan Makedonyayı temizliyeim.”⁴

Bu belgede de çok açık biçimde görüldüğü gibi Rum çetelerinin ilk hedefi Bulgarlardı. Hükümete ve müslümanlara şimdilik saygılı görünüyordlardı. Bu düşmanlık sadece Rum, Bulgar, Ulah, Sırp çeteleri arasında değil aynı cemaate mensup çeteler arasında da oluyordu. Mesala Bulgar çeteleri Virhovist ve Santralist olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bunlar arasında büyük ihtilaf vardı Birbirlerine karşı Rum, Sırp, Ulah, Bulgar çeteleri arasında olandan daha fazla düşman olabiliyorlar ve şiddet gösterebiliyorlardı.⁵

Rum, Bulgar, Sırp ve Ulah çetelerden yukarıdakine benzer birbirlerinin aleyhinde en acımasız hükümler veren çete reisleri'nin talimatlarını içeren yüzlerce belge ele geçirilmiştir.

Rum Patrikhanesinin Osmanlı Devleti'nden yıllar önce almış olduğu bir takım ayrıcalıklar Rumlara diğerlerinden üstün bir durum sağlıyordu.

Bu meşrutiyete kadar böyle devam etti. Fakat İttihat ve Terakki devlet içerisinde bulunan anasırın eşitliği adına Bulgarlara da Rumlarla eşit bir statü sağlamak gerektiğini, bu eşitliği sağlarsa aradaki ihtilafın kalkacağını ve Makedonya'daki durumun düzeleceğini zannediyordu. Devr-i sabıkın tam aksine Bulgarlar lehine bir politika takip etmeye başladı. Bunda Girir'in Yunanistan'a ilhakı teşebbüslerine duyulan tepkinin de rolü vardı. Kilise Kanununun çıkarılmasının en önemli sebebi Bulgarlara Rumlarla eşit bir statü sağlanmasının istenmesi idi. Kilise ve Mektepler Kanunu bunu sağlıyordu. Kiliseler

Kanunu başlangıçta, belgelerde görüldüğü gibi ihtilafı arttırmış gibi görünse de çok geçmeden Osmanlı Devleti aradaki ihtilafları kanun gereği kendisi üstlenecek, kilisesi olmayana kilise yapacak ve aradaki ihtilafı kendisi çözmeye başlayacaktı. Bu durumda iki kilisenin kendi aralarında rekabet etmelerine lüzum kalmıyordu. İki kilisenin birbirine karşı düşmanlığı giderek Osmanlı Hükümeti'ne çevrildi ve aralarında ittifak belirtileri görülmeye başladı. İki unsur arasındaki rekabet yok edilerek ittifak için uygun zemin Türkler tarafından hazırlanmış oluyordu. Balkan ittifaklarının hükümetlerden önce kiliseler, din adamları ve çeteler arasında başladığı belgelerden açıkça anlaşılıyordu. Belgrad sefiri tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 9 Aralık 1910 tarihli yazıda şu hususlar bildiriliyordu:

Belgrad'da yayınlanan Tribuna gazetesinin Sofya muhabiri 7 Aralık'ta gazeteye yazdığı yazıda bir Yunan-Bulgar ittifakına vusül için Bulgaristan'ın Atina Sefiri tarafından Atina'da icrasına başlanan müzakeratın neticelendiği bu itilafın Yunanistan veya Bulgaristan Osmanlı Devleti tarafından taaruzla uğradığı takdirde müştereken savunma esası üzerine akd edilmiş olduğu bu itilafın Osmanlı-Romanya ittifakına karşı mukabele şeklinde telakki edildiği Makedonya meselesinin bu itilafa dahil olmadığı ve burada ki mekteplerle kiliselere ait bütün konuların Patrikhane ile Eksarhane arasında görüşülüp hallolacağının bildirilmekte olduğu, aradaki itilaf gerçekleştiği takdirde Eksarhhanenin Selanik'e hatta Ohri'ye nakli ve burada bulunan Ser Piskoposluğun yeniden tesisinin konuşulduğu 5 Rum veya 5 Bulgar hanesi bulunup sadece bir kilisesi mevcut olan köylerde 1 Rum 1 Bulgar olmak üzere 2 papazın ayın yaptıracağını yazmakta idi.⁶ Yukarıdaki yazı Belgrad Sefirinden Hariciye Nezareti'ne oradan da Dahiliye Nezareti'ne 30 Aralık 1910 tarihinde bildirildi.⁷

Hariciye Nezareti'nden bu konunun doğru olup olmadığının araştırılması için Atina ve Sofya sefaretlerine yazıldı. Bu yazıya 25 Ocak 1911'de gelen cevapda Sofya sefiri Bulgaristan ile Yunanistan arasında yapıldığı söylenen itilaf hakkında böyle bir şey olmadığını bu iki milletin birbirinden nefret ettiğini, aralarında tarihi bir düşmanlık olduğunu bildiriyordu ve ilave ediyordu. Ancak bunlardan birisiyle harbe girdiğimiz zaman diğerinin bundan istifadeye kalkışmasının pek muhtemel olduğunu ve tarafsızlığını satabileceği iki hükümet arasında iti-

laf husulüne imkan verilmemekle beraber Bulgar ve Yunan çeteleri arasında Osmanlı vilayetlerinde birlikte hareket edeceklerine dair bazı işaretler olduğunun Sofya’da konuşulduğunu ve bazı Osmanlı Mebuslarının da bu iki unsur arasındaki ihtilafı gidermeye çalıştıklarının görüldüğünü Osmanlı Parlementosundaki Bulgar ve Rum Mebusların sık sık görüştüklerini Yunan sefiri ile Bulgar Maliye Bakanı’nın son zamanlarda sık görüşmelerinin sebebinin de Bulgarların gümrük ihtilafından dolayı Osmanlı Devleti’ne satamadıkları mahsulü Yunanistan’a satabilmek amacına yönelik olduğunu bildiriyordu.⁸

Yukarıdaki iki yazıdan Yunanistan ve Bulgaristan arasında henüz resmen bir ittifak olmadığı fakat kiliseler ve çeteler arasında bir yakınlaşma ve birlikte hareket etme isteğinin bulunduğu anlaşıyordu. Ayrıca Osmanlı Parlementosundaki Rum ve Bulgar Mebusların da son zamanlarda çok yakınlaştıkları ve birlikte hareket ettikleri bildiriliyordu.⁹

12 Şubat 1911’de Bulgaristan Maliye Nezareti Müşaviri Doktor Eslaf Cife Rum ve Bulgar unsurlar arasında akdine çalışılan yakınlaşmanın şekil ve mahiyetine ait Bulgar Eksarhı ile yaptığı konuşmanın raporunu Emniyet-i Umumiye Dairesine gönderdi. Oradan da aynı rapor 13 Şubat 1911’de Sadrazamlığa gönderildi. Bulgar Eksarhı Rum ve Bulgar milletleri arasındaki yakınlaşma konusunda sorulan bir soruya şöyle cevap vermişti:

“Türkler buna şüpheli bir nazar atfetmeye başladılar. Gayrimüslimlerin ittifak etmelerine dair ilan eylemiş oldukları beyanname mefadına büsbütün muhalif harekette bulundular. Türklerin bu meseleye fena ve şüpheli bakmaları bu yakınlaşmanın Sofya ve Atina’dan emredildiğine dair zuhur eden şayiadan ileri gelmiştir. Sonra bazı Türk gazeteleri şüpheleri daha ileri götürüp yaklaşmanın Makedonya’da Rum ve Bulgar çetelerinin birlikte hareketlerini temin için yapıldığını söylemeye kadar ileri gittiler. Bu havadis Belgrad’dan yazılmıştır. Çünkü Rumlarla, Bulgarların ittifakından Sırp lar hiç bir vakit memnun olamazlar. Çünkü bu ittifak ile Sırp Propagandası Makedonya’da esasından sarsılır. Bu Sırp entrikası Genç Türklerin Gazetelerinde de yer bulmakla beraber Bulgarlarla Rumlar hakkında bazı kanunlar ihrazıyla da meseleye fazla ehemmiyet vermeleri beyhudedir. Bu itilafın başında iki kilisenin reisleri Rum ve Bulgar Mebusları bulunduğu halde Türklerin buna bir komitecilik rengi vermeleri adeta gülünç olur.

Balkanlar’da siyasi hava pek ziyade nezaket kesbetmiştir. Buna sebep de Genç Türklerin akılsızca hareketi olduğundan her iki unsurun da Makedonya’da daha taze kazılmış olan mezarlarına rağmen müstereken çete tahrikatına başlamış olmaları hiç de müstebit addolunamaz. İhtimal ki Balkanlarda hatır ve hayale gelmeyecek derecede önemli vekayi zuhura gelebilir. Fakat bunların hiçbirisi Rum-Bulgar itilafının hakiki safhasını değiştiremez. Çünkü bu itilaf meşrutiyet esası üzerine kurulmuştur. Rum-Bulgar itilafını gizlemek pek abestir. Bu itilaf Genç Türklerin milliyetperverane ve tazyikane politikalarına karşı ittihaz edilmiş tedafii bir tedbirdir. Fakat meşrutiyet ile hükümeti Osmaniye aleyhine değildir. Genç Türklerin şiddetli muamalatı mubalağalı milliyetperverlikleri tazyikatları bu itilafın akdine sebep olmuştur. Madem ki Genç Türkler meşruti idareyi ilan ettiler bunlar meşruti idarenin icab ettireceği kanun ve mantık dairesindeki muamelatın kaffesini iyi bir nazarla görmeye mecburdurlar. Muhtelif anasırın mevcudiyetlerini muhafaza maksadıyla icra edecekleri teşebbüsât ve bunların hukuku siyâsilerin anasır-ı saire derecesinde olması-na itina etmeleri tabidir.

Bunda din ve mezhep farkına bakılmaz. Muhtelif milletlerden mürekkep olan hükümetlerin milli mücadelelerden kurtulduğu hiç bir tarafta görülmemiştir. Biz bugün Rumlarla itilaf etmişsek yarın Ermenilerle itilaf edebiliriz

Diğer milletlerle de itilaf etmemiz pek tabiidir. Osmanlılık ünvanı milliyet esasının hükümete galebe çaldığı ve anasır-ı muhtelifenin memnun edildiği zaman hakiki bir ünvan haline gelecektir. Rum ve Bulgarların milliyet ve siyaset esaslarına dayanarak ittihat eylemeleri Türklerin aleyhinde olmayıp Genç Türklerin muamelelatı aleyhinedir. Bu ittifaktan maksat Genç Türkler tarafından taaruza uğrayan bağımsız maarifi sağlamak ve gelişme imkanını hazırlamaktır. Bir de Genç Türklerin milliyetperverane olan tazyik politikaları altında kalan anasıra hakiki siyasi ve içtimai hukukunu ita eylemektir. "Aynı Konuşmada Bulgar Eksarhına, Ayan Azasından metropolit Oksinit Efendi’nin neden ayan üyeliğinden istifa ettiği sorulduğunda Eksarh:

"1. 5 milyon civarında olan Bulgar halkı namına bir ayan azası tayin edilmesi Bulgarlara bir nevi hakaret demektir. Bundan başka Yahudilerin, Rumların ve Sırp ların Bulgarlar kadar nüfusu olmadığı halde daha çok aza-

ları vardır. Türkler 1 Bulgarı ayan azalığına seçmekle Bulgarları aldatamazlar. Oksiniti Efendi bir daha ayan'a ayak bile atmayacaktır. Gerek burada gerek Avrupa'da ayanda 1. 5 milyon Bulgarın bir temsilcisi olmadığını görsünler ve hayret etsinler."¹⁰

Emniyeti Umumiye Müdürlüğü'ne gelen bu rapor önemli bazı noktaları açığa çıkarıyordu. Bulgarların Yunanlılarla ve diğer Hristiyan milletlerle ittifak yapmaya hazır oldukları bunu da Genç Türklerin milliyetçi politikalarına karşı yapacakları açıkça söyleniyordu. Ayrıca ayan'daki tek Bulgar azanın da istifa sebebi çok ilginçti. Avrupa'nın bunu görüp Osmanlı Parlamentosunu kınaması hedefleniyordu.

10 Mart 1911'de Makedonya ihtilal komitesine mensup Dimitri Atanasof ve Petko Kristof'un Yunan ihtilal komitesi ile görüşerek Rumelide birlikte faaliyet esaslarını hazırlamak üzere Korfu'ya gittikleri Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne oradan da Kosova, Selanik, Manastır Vilayetleri'ne şifre ile bildiriliyordu.¹¹ Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 30 Aralık 1910'da yazılan yazıda belirtilen Yunanistan ile Bulgaristan'ın bir ittifak yapacakları konusunda alınan bilgilerin Atina ve Sofya Sefaretinden sorulması isteniyordu. (4 Ocak 1911).¹²

Bu arada Manastır vilayetinden sürekli Rumlarla Bulgarların ittifak yaptıkları ve Rumeli vilayetinde kargaşa ve olaylar çıkarmak üzere hazırlık yaptıkları hatta bu olaylardan 15 gün sonra 2 devletin ordusunun da bu çete hareketlerine katılacağı hakkında pek çok bilgi gelmekteydi.

Selanik Vilayetinden de aynı yönde istihbaratlar alınmaktaydı. 19 Şubat 1911'de Selanik Valisi İbrahim tarafından Dahiliye Nezaretine bildirildiğine göre Siroz Bulgar Konsolos vekilinin bugünlerde Yunan Konsolos vekilini ziyaret etmesinin Makedonya'da çıkaracakları ihtilale yönelik olduğunu söylüyordu. Bulgar köylü ve papazların bugünlerde çok sık Bulgar Konsolosluğuna girip çıktıkları ve Bulgar Konsolos vekilinin eşkiya yaptığı olan Tekrita nahiyesine gittiği iyice şüphe uyandırılmıştı. Vali İbrahim bu konsolos vekilinin alınarak asaleten bir konsolos tayininin istenmesini Siroz Mutasarrıfının talebi üzerine istemişti.¹³

20 Şubat 1911'de Manastır Valisi Mehmet Reşit Rumlarla Bulgarlar arasındaki ittifakın meydana geldiğine dair Dahiliye nezaretine ihbarda bulunmuştu.¹⁴ 26 Şubat'da Dahiliye nezaretinden Sadaret'e gelen bir yazıda Rumlarla Bulgarların ilkbaharda birlikte ihtilal yapmayı planladıkları bu durumda Müslüman halkın 1319 (1903) yılında olduğu gibi zarar görmemeleri daha önce toplanılan silahların bir komisyon vasıtasıyla müslüman halka dağıtılması isteniyordu.¹⁵ Bu konuda 12 Şubat 1911'de Ohri Müslüman halkı Dahiliye Nezareti'ne bir dilekçe göndermişti. İlkbaharda yapılacak ihtilale karşı hazırlıklı olmak için evvelce müsaderede edilen silahların Müslüman halka dağıtılıp eğer buna gerekli bir durum olmazsa tekrar iade edilebileceğini bildiriyorlardı.¹⁶ Daha önce toplanan silahlar henüz İstanbul'a sevkedilmemişti. Bu tevziatın biran önce yapılması Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e 16 Şubat 1911'de yazılıyordu.¹⁷ 1911 Ocak Şubat ve Mart aylarında Yunanlılar ile Bulgarlar arasında itilaf ve ittifak meydana geleceği ve geldiği yolunda çok yoğun bilgiler alınmışsa da bu durum Atina ve Sofya Sefaretleri'nce doğrulanmamıştı.

10 Nisan 1911'de Sadrazamlığa Hariciye Nazırı namına Müsteşar Ohannes imzasıyla gelen bir yazıda ne Bulgaristan hükümeti mehafilinde ne de farklı mehafilde ve diplomatlar arasında Bulgaristan ile Yunanistan arasında bu yolda bir ittifak husulüne dair malumat olmadığı ve buna imkan verilmediği bildirilmişti.¹⁸ Hariciye Nazırı'ndan gelen bu yazı Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti, (13 Nisan 1911).¹⁹ Atina Maslahatgüzarından ise bu gibi şayiaların Makedonya propagandacıları tarafından Osmanlı Devletini telaşa düşürmek için kasten çıkarıldığı ve Atina'da böyle bir şey olmadığı Hariciye Nezareti'ne ve oradan da Dahiliye Nezareti'ne bildiriliyordu. (20 Nisan 1911)²⁰

Henüz hükümetler arasında olmasa bile Rum ve Bulgar papazlar arasında bir yakınlaşma olduğunun belirtileri açıkça görülmüyordu. 1910 yılı başından itibaren bu yakınlaşmanın sinyalleri alınıyordu. 20 Ocak 1910'da Vodina Kaymakamlığından Selanik vilayetine gelen bir yazıda Rum ve Bulgar papazlar arasında son günlerde bir yakınlaşma hissedildiği haber veriliyordu.²¹ Fakat bu yakınlığın Müslümanların aleyhine olup olmadığının bilinmediği ilave ediliyordu. 1 Şubat 1910'da Selanik Valisi Vodina Kaymakamlığından gelen yazıyı Dahiliye Nezareti'ne bildiriyordu. Aynı yazıda Selanik Valisi iki

cemaatin birbirine yaklaşmalarının sebebinin kiliseler ve Mektepler kanunu olduğunu, çünkü bu kanunla kiliseler arasındaki ihtilafın çözümünü kendileri yerine devletin üstlendiğini bildiriyordu.²²

Bu arada Arnavutluk'da 1910'da çıkan büyük bir isyan neticesinde Osmanlı Devleti Arnavutluk'la birlikte Makedonya'da da silahların toplatılması kararını almıştı.²³ Bu karar Bulgarlar ve Rumlar arasında büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Silahları teslim etmek istemeyen Hristiyan halk ile hükümet memurları arasında bir çok olay yaşandı.²⁴ Özellikle Hristiyan din adamları ve metropolitler silah toplanmasına karşı çıktılar. Bu konu ile ilgili olarak Dahiliye ve Adliye Nezaretleri arasında bir çok yazışmalar olmuştu. (24 Ocak 1911, 28 Ocak 1911, 1 Mayıs 1910, 9 Mayıs 1910)vs.²⁵ Selanik Vilayeti Rum Metropolitisi'nde silah bulunduğu tespit edilmiş ve aramanın nasıl yapılacağı Dahiliye Nezareti'nden sorulmuştu. 23 Ekim 1910'da Dahiliye Nezareti'nden Selanik vilayetine gelen cevabi yazıda Metropolitenin aranmayacağı, çünkü bunun Avrupa'da büyük gürültü koparacağı, ancak metropolitenin göz altında tutularak silahların dışarı çıkarıldığı anda yakalanması yani cürm-i meşhurat yapılması isteniyordu.²⁶

Hükümet bir yandan Makedonya'da silah toplarken bir yandan da Kiliseler ve Mektepler Kanunu gereğince yeni kilise inşaatlarına devam ediyor bunun için keşif yaptırıyor ödenek çıkarıyordu.²⁷ Metropolitlerin kışkırtmaları ise artık birbirinden çok Türklere yönelmişti. 24 Aralık 1910'da Kosova Bulgar Metropoliteninin halkı Türkler aleyhine kışkırttığı ve birliğe çağırdığı istihbar ediliyordu.²⁸

14 Şubat 1911'de hazırlanan bir emniyet-i umumiye raporunda Rumeli'de muhtelif çetelerin birlikte hareket edeceklerine dair alınan istihbari bilgiler veriliyordu: Rumeli'de birlikte hareket etmeyi tasavvur eden Rum ve Bulgar komitesinin hazırlık yaptığı ve çetelerin ileride lüzum gördükleri mahallerde birleştirilecekleri, bunların Rum Voyvodalarından Tesitsu ve Bireya'nın çeteleriyle birlikte icraat yapacakları, bu iki voyvodanın 56 Rum mevcutları olduğu 2. çetenin Ekşi Sululu Pandil'in kumandasında olduğu, bu çeteden başka Akriste'nin yerli çetesi mevcut olduğu Filorina Kasabası civarında bulunduk-

ları, bundan başka Arakova'lı Pavle'nin 25 mevcutlu bir çetesi olduğu dağ köylerinden Gaviş, Magarvo ile Takanit civarında dolaştıkları meşhur eşkiya Goda'nın çetesinin civarda oldukları, bu çetenin halkı silahlandırdığı ayrıca birkaç Arnavut çetesinin de Türk köylerinde dolaşmaya başladıkları, bunların da halka silah dağıttıkları fakat bunun çok gizli tutulduğu Rum ve Bulgar çetelerin Sırları bile itihhatlarına davet ettikleri ve hiç olmazsa bitarafılıklarını sağlamaya çalıştıklarını bu halde Sırlar'a statükolarının korunacağını vaad ettiklerini, karlar erimeye başladığı zaman Bulgar'ın büyük çetelerle önce Kosova, Koçana Kratova, İştıp, Osmaniye Radovişte kazalarında şekavetkaraneye başlayacakları, Sırlarla ihtilaf çıkarmamak için Plan-ka, Komanova, Köprülü ve Üsküp cihetlerinde faaliyet göstermeyecekleri, bundan başka Manastır Bulgar Mektebi Umum muallimleri, bir toplantı yaparak Bulgar Mekteplerinde mevcut olan bütün talebenin Duruğarce (Arkadaşlık) adı altında bir cemiyet kurdukları, herkesin gücü dahilinde buna para yardımı yapması bu paranın okul kütüphanesine yardım adı altında fakat asıl maksadın Sırp öğrencilerin Bulgar okullarına devamını sağlamak için kullanılacağı bu cemiyetin önce hükümete bildirildiği, izin verilmeyince dağıtılmayarak Drugar (Arkadaş) adı altında yeniden faaliyete başladığı 13 Ocak 1911'de bildirilmişti.²⁹

Bu raporda ileride meydana gelecek olan bazı önemli olayların ipuçları bulunmakta idi. Mesala Bulgar çetelerinin Sırlarla ihtilaf çıkarmak istememeleri ve onların ilgili oldukları bölgelerde faaliyet yapmayacaklarını beyan etmeleri 1912 Martında gerçekleşecek olan Bulgar-Sırp ittifakının ipuçlarını veriyordu.

19 Ekim 1911'de Dahiliye Nezareti'ne Selanik Valisinden gönderilen bir yazıda Eksarhane ile Patrikhane'nin Makedonya'daki maksatları hasıl olana kadar dost geçinme politikasını takibettikleri hatta münazaalı kiliselerden Ustrumca'daki kilisenin haksız olarak Rumlar'a tahsis edilmesine Bulgar Eksarhı ses çıkarmayarak şimdiki halde Patrikhane ile ihtilaf çıkarmak Bulgarlık siyasetine zarar verir diyerek fedakarlık yaptığı ve şimdilik Rumeli'deki Hristiyan halkın birlik içinde bir kitle olduğunun Avrupa'ya gösterilmesi gerektiği bunun siyasi menfaatlerini korumaktan ibaret olduğu hatta menfaat-

lerini korumaya çalışan çetelerin de Osmanlı Hükümeti-
ne karşı birleştiği ve Bulgarların nüfuzu altında birleşik
bir komite teşkil ettiği ve bunların idaresinin papazlara
ve daskallara verileceği ve bunların ihtilal zamanı ordu-
ya katılacakları bildiriliyordu.³⁰

Balkan Devletleri arasındaki ittifaklar özellikle
Türk-İtalyan (Trablusgarp) savaşı sırasında hızlanmış ve
neticeye ulaşmıştı.³¹ Bu savaşın birkaç bakımdan Make-
donya olaylarını hızlandırmada etkisi oldu.

Birincisi: Osmanlı Devleti Trablusgarp Savaşı sıra-
sında Balkanlar'dan gelebilecek muhtemel saldırılara
karşı Rumeli sınırına büyük yığınaklar yapmıştı. Bu du-
rum Rumları ve Bulgarları çok endişelendirdi. Bunun

kendilerine karşı bir saldırı hazırlığı olduğunu zannetti-
ler ve kendi hazırlıklarını hızlandırdılar.

İkincisi: Balkan Devletleri bu savaş sırasında Os-
manlı Devleti'nin ordu ve donanmasının ne kadar zayıf
olduğunu gördüler bundan cesaretlendiler.

Üçüncüsü: Osmanlı Devletinin başında böyle bir
gaile varken bundan istifa de etmek için ellerini çabuk
tuttular.

Dördüncüsü: Bir yıldan beri Kiliseler ve çeteler ara-
sında hazırlıkları yapılmakta olan Balkan ittifakları bu
savaş sırasında hızlandı. Trablusgarp Savaşı'nın Avru-
pa'da meydana getirdiği kuvvetler dengesindeki geliş-
meler Rusya'nın ön ayak olmasıyla Balkan ittifaklarının
uygulanma alanına konmasına sebep oldu.³²

- 1 *The Other Balkan Wars*, A Carnegie Endowment Book Washington, 1993, s. 21
- 2 Mahmut Celaleddin Paşa, *Miratı Hakikat*, İstanbul, 1326, c 1, s. 36-37
- 3 Karacan Ali Naci, *Ya Hürriyet Ya Ölüm*, İstanbul, 1934, s. 25
- 4 B. O. A. TFR1, SFR, Dosya No:1, Sıra No:98, Tarihi 1323. 11. 6, B. A. 18.
- 5 M. M. Z. C. , c1, Devre 1, İçtima Senesi 1, s. 357-358 (17 Kanunusani 1324).
- 6 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 7 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 8 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 9 BOA, DH, SYS, Dosya No 44, Sıra No 2.-3.
- 10 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 11 BOA, DH, SYS, Dosya No 74-4, Sıra No 2.-64.
- 12 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 13 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 14 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 15 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.

- 16 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 17 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 18 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 19 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 20 BOA, DH, SYS, Dosya No 62, Sıra No 2.
- 21 BOA, DH, SYS, Dosya No 2.9-1, Sıra No 1-6.
- 22 BOA, DH, SYS, Dosya No 2.9-1, Sıra No 1-6.
- 23 BAYUR, a. g. e, c 2, Kıs 1, s. 47.
- 24 *The Other Balkan Wars*, A. g. e, s. 37.
- 25 BOA, Dosya No:44, sıra No 2-2.
- 26 BOA, DH, SYS, Dosya no:44, sıra No 2-2.
- 27 BOA, DH, SYS, Dosya no:29-1, sıra no 1-6.
- 28 BOA, DH, SYS, Dosya no:29-1, sıra no 1-6.
- 29 BOA, DH, SYS, Dosya no:29 -2, sıra no 3 - 31.
- 30 BOA, DH, SYS, Dosya no 62, Sıra No 2.
- 31 ŞİVGİN Hale, *Trablus-garp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan ilişkileri*, Ankara 1989, s. 146 - 147
- 32 A. g. e, s. 146

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ BALKANLARDA YAŞAMIŞ OLDUĞU SİYASAL SÜREÇ

YRD. DOÇ. DR. HİKMET ÖKSÜZ
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1. GİRİŞ

Türkçede “dağ” anlamına gelen Balkan kelimesi,¹ üç tarafı denizle çevrili olan yarımada'nın adıdır. Avrupa'nın güneydoğusunda bulunan, Tuna-Sava ve Kupa ırmaklarından başlayıp doğuda Karadeniz ve Ege, Batıda Adriyatik, güneyde Akdeniz ile çevrilen, Avrupa'daki Türkiye arazisi ile beraber toplam 836.000 km² olan bu yarımada insanlık tarihinde çok önemli bir yere sahiptir.²

Coğrafi sınırını çizdiğimiz Balkanlar, Avrupa ve Asya arasında bir “köprü” veya bir “kavşak”, bir “halk salatası” veya “karışım potası”, Avrupa'da bir “barut fıçısı” veya bir “düello alanı” olarak nitelendiği³ gibi, “etnolojik bir müze”⁴ görüntüsünü de vermektedir. Bu coğrafya ekonomik, siyasal, hatta kültürel etkileri ile bir taraftan Tuna'nın kuzeyine, diğer taraftan Ege adalarına kadar uzanmaktadır.⁵ Balkanlar, aynı zamanda İslam ve Hristiyan dünyalarının kesiştiği yerlerden biridir. Hristiyanlık Boğazlar üzerinden Balkanlara ve oradan da Avrupa kıtasına yayıldığı gibi; İslamiyet de Anadolu'dan, boğazlar yoluyla Balkanlara yayılmıştır.

Avrupa'nın güneyindeki üç büyük yarımadadan en doğuda yer alan, Orta Avrupa ve Akdeniz'e uzanan bu kritik coğrafi bölge, Osmanlılar zamanında, İngiltere, Rusya, Habsburg İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Almanya'nın çıkarlarının çatıştığı stratejik bir alandır. Balkan ve Anadolu yarımada'larını birbirinden ayıran, fakat aynı zamanda bu iki yarımada'yı birbirine bağlayan Türk boğazları, Trakya ile birlikte bütün Balkan Yarımadası'nı, Türkiye için, kritik bir ileri savunma bölgesi durumuna getirmektedir.⁶

Değişik iklim özellikleri, zengin tarım imkânları ve yeraltı zenginlikleri yarımada'yı insanlar için çekici bir hale getirmiş;⁷ fetih, göç, ticaret ve misyonerlik faaliyetleri⁸ neticesinde Balkanlarda etnik çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Balkanların yapısı gereği batı tarafı (Adriyatik kıyıları ve Mora) göçe ve kolay işgale kapalı olup,⁹ buna karşılık, kuzeyden ve doğudan gelen istila ve göçlere açık bir coğrafi alandır. Özellikle, Avusturya ve Macaristan'a açılan Panonia ovaları kuzeyde Balkanlara geniş bir giriş yolu açmaktadır. Bu nedenle Balkanlar, tarih boyunca bir çok kavimlerin ve orduların istilalarına hedef olmuştur. İstilacılar, genellikle Boğazlar ve Trakya'dan; Güney Rusya ve Aşağı Tuna vadisinden; Avusturya ve Macaristan'dan Balkanlara girmişlerdir.¹⁰ Balkan Yarımadası'na çeşitli yönlerden kolayca girilebilmesi, etnik yapının karışık olmasını sağlamıştır. Yüzyıllar boyunca belirtilen yollardan Balkanlara giren insanlar, Güney ve Orta Avrupa'nın yanı sıra Asya ve Yakın Doğu'nun etnik ve kültürel özelliklerini de bölgeye taşımışlar¹¹ ve Yarımada'nın temelindeki insanî yapıyı oluşturmuşlardır.¹² Yüzyıllar boyunca devam eden göçler neticesinde oluşan insanî yapıyı ayırıştıran din ve dil farklılıklarıdır.

En eski Balkan toplumları Hint-Avrupa dilini konuşan Yunanlılar ve İllirya kökenli Arnavutlardır. Romanlar (Ulah)'ın kökenleri de, Hint-Avrupa, Daçya-Trakya bloğunda yer almasına rağmen Romalılaşmış ve Latince'den türeyen bir dili kullanmışlardır. Aralarında dil birliği bulunan fakat dinsel bakımdan farklılık gösteren Güney Slavları (Sırp, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar, Bosna-Hersekli) Balkan coğrafyasında önemli bir yekün teşkil etmektedir. Aslen Türk (Oğur) olup, Slavların ardından Balkanlara gelen Bulgarlar, çok geç-

meden Hristiyanlaşmış ve kendi dillerini bırakarak Slavca konuşmaya başlamışlardır. 14. yüzyıldan beri Balkanlara yerleşen Osmanlı Türkleri İslamiyetle birlikte Türk kültürünü 5 asır boyunca bölgeye nakşetmişlerdir. Bunlarla birlikte 1492'de İspanya'dan sürülen Yahudi topluluklarının bir bölümü ve Avrupa'nın en kalabalık Çingene topluluğu da Balkanlardadır. Bunların dışında çok sayıdaki etnik gruplar serpinti şeklinde Balkan coğrafyasının değişik bölgelerinde yaşamaktadır. Bu insan mozayigi din hüviyeti bakımından olduğu gibi dini mezhepler açısından ve dil açısından da çok karışık bir durumdadır.¹³

2. BALKANLARDA ULUSLAŞMA SÜRECİ

İmparatorluklar içerisinde (Roma-Bizans, Osmanlı) Balkan coğrafyasının ayırıcı ve bölücü karakterinin doğal sonucu olarak¹⁴ etnik oluşumun uzun süren sancılarını yaşamış ve bu nedenle de etnik oluşumun sert çizgilerine, yani tarih bilincine sahip olmuş olan Balkan ulusçuluğu, Napoleon İstilasından Fransız İhtilali'ne, oradan Rönesans'a hatta daha eski dönemlere kadar dayanır.¹⁵ Balkanlar, 19. yüzyıldan başlayarak ulus duygusunu geliştirmenin kazandığı aciliyete¹⁶ bağlı olarak ekonomik, siyasî ve kültürel alanda Avrupa'nın yörüngesine girmişti.

Oldukça hareketli ve karmaşık bir gelişme gösteren bu süreç kabaca dört bölümde incelenebilir: 1800-1830 arasındaki ilk Balkan Ayaklanmaları ile ulusal kurtuluş süreci başlamış oldu. Bu dönemdeki ayaklanmalar ulusal pazara sahip çıkma, ulusal kültürü geliştirme ve ulusal devlet kurma hedeflerinin dışında, köylülerin feodal bağlardan kurtulup toprak sahibi olma özlemini de yansıtıyordu. 1821'deki Yunan Ayaklanması 1830'da bağımsız bir Yunan Devleti, 1803 Sırp Ayaklanması da bir dizi gelişmeler sonucunda 1829'da Rus himayesi altında Osmanlılara bağlı özerk bir Sırbistan'ın kurulmasına yol açtı. İkinci dönem (1830-1878) Balkanlar içtî siyasal ve toplumsal alanlarda bir gelişme oldu. Üçüncü dönemde (1878-1903) Balkanlar Avrupa devletlerinin yayılma mücadelelerine sahne oldu. 1878'de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'yla büyük bir Bulgaristan Devleti kuruldu. Aynı yıl Berlin Kongresi'nde öteki Avrupa devletlerinin zorlaması ile bu devletin sınırları küçültüldü ve Osmanlı'ya

vergi bağı ile bağlı bir Prenslik haline getirildi. 1878 Berlin Antlaşması ile Romanya ve Karadağ bağımsız bir devlet haline gelirken, Bosna-Hersek geçici olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakıldı. 1881'de Yunanistan Teselya'yı aldı. Bulgaristan 1885'de Doğu Rumeli'yi işgal etti. 1897'de Türk-Yunan Savaşı meydana geldi. 1903'te Makedonya Ayaklanması ile başlayan dördüncü dönem, Balkanların tarihinin en karışık evrelerinden biri olarak 1914 Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti.¹⁷

20. yüzyılın başlarında Makedonya olayları¹⁸ ile başlayan ve Birinci Dünya Savaşı (1914)'na kadar geçen süre içerisinde; Bulgaristan bağımsız bir devlet durumuna geldi (1908), Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edildi (1908). Arnavutluk da 1912'deki ayaklanma neticesinde bağımsızlığa erişti. Balkan Yarımadası'nda yer alan devletlerden hiç birisinin sınırı, din, dil, soy ya da tarihi süreç gibi bir ölçüt esas alınarak çizilmemiştir.¹⁹ Bu durum savaşlara ve buna bağlı olarak göçlere, "komitacılık" faaliyetlerine yol açtığından Balkanlar, Birinci Dünya Savaşı öncesi "barut fıçısı" durumuna gelmişti.

Balkan milliyetçiliğini ve Balkan milliyetçisini İlber Ortaylı şu şekilde tarif etmektedir: "...Balkan milliyetçilikleri (Türkler ve Arnavutlar hariç) Balkan milletlerinin kendi içlerinde oluştuğu kadar dışarda da geliştirilip desteklenmişlerdir. Slav kavimleri ideolojisini Çekler ve Ruslar besledi, bilimsel kimliğin araştırılması ve siyasî destek yönünden... Yunanlıları ise bütün Avrupa bilimsel, mali, siyasî, hatta askerî yönden destekledi. Tarihte Batı Avrupalı gönüllülerin ölmeye gittiği savaş Yunan Ayaklanması diye bildiğimiz uzun savaştı.

Peki kimdir Balkan milliyetçisi? Balkan milliyetçisini Osmanlı yaratmış denilebilir. Kalıplaşmış sınıfların ve sınıf kültürünün olmadığı yerde; köyden çıkma kaabiliyetli genç, şehirli esnafın çocuğu, cevval ve hatip bir papaz, 18-19. yüzyıllarda doğan milli aydın sınıfların üyeleridir".²⁰

3. SİYASAL OLUŞUMLAR VE BALKAN SAVAŞLARI

19. yüzyılda Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme gösterirken²¹ Rusya'nın yeni bir yayılma yöntemi olarak benimsediği "Panislavizm" politikası,²² Alman İmparatoru II. Wilhelm'in

1890'da dış politikanın yönetimini eline aldıktan sonra izlemeye başladığı "Dünya politikası" ve buna bağlı olarak gündeme gelen "Bağdat Demiryolu Projesi",²³ Osmanlı Devleti'nin dış politikasında yaptığı radikal değişiklikle Almanya'ya yaklaşması;²⁴ 8-9 Haziran 1908'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval görüşmesi²⁵ yine 1908'de patlak veren "Bosna Krizi"²⁶ Balkanlar 20. yüzyılın başlarında giderek bir uluslararası çatışma alanı haline getirdi.

Yaşanan bu süreçte Osmanlı Devleti önce 1876 denemesi ve 1908'de olmak üzere iki kez meşruti sisteme geçmiştir.²⁷ 1908'den 1918'e kadar Osmanlı Devleti'nin yönetiminde İttihat ve Terakki Partisi etkin bir rol oynamış ve dış politikasını o yönlendirmiştir.²⁸ II. Abdülhamid'in izlemiş olduğu politikanın zaman kazanmaktan öteye gidememesi,²⁹ Jön Türkler'in İngiliz, Fransız ya da Alman yanlısı olmayan "ulusal çıkarlara"³⁰ yönelen politikası da "doğu sorunu"nun yeniden güncellik kazanmasını engelleyememiştir.³¹

Balkanlı ulusların bir yandan bağımsızlık ararken bir yandan da büyük devletleri bölgenin içine çekmeleri; yarımadanın 20. yüzyıla büyük bir karmaşa içine girmesi sonucunu yarattı ve 1912'ye varıldığında genel olarak Doğu, özel olarak Balkan sorununda çözümsüzlük ile karşı karşıya kalınması savaş durumunu ortaya çıkardı.³²

3.1. Osmanlı Devleti'ne Karşı Balkan Uluslarının Birleşmesi

Rusya Osmanlı Devleti'nin Balkan hakimiyetini ortadan kaldırmak için 18. yüzyıldan itibaren iki planı birden uygulamaktaydı. Bunlardan birisi Panortodokslik ve Rusya buna yaslanarak, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile kendini Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan Ortodoksların koruyucusu ilân etmişti. İkincisi ise, etkilerini yüzyıl sonra 1877 Türk-Rus Savaşı sırasında göstermeye başlayan Panislavizm'di.³³

1908 Bosna-Hersek bunalımından sonra Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı üç ayrı politika arasında bocalamıştır.³⁴ Rus devlet adamları Balkan devletleri arasında bir birlik kurmak için bundan önce de birçok denemeler yapmıştı. Fakat bu denemeler Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki geçimsizlikler yüzünden suya düşmüştü.³⁵ Geçimsizliğin temel nedenlerinin başında "Makedonya Sorunu" geliyordu. Bu bölgenin tarih boyunca

etnik yapısı ve coğrafi sınırları devamlı tartışma konusu olmuştur.³⁶ Osmanlı Devleti'nin Makedonya'ya yönelik uygulamış olduğu demografik yöntemler³⁷ en çok Bulgarları etkilemişti. Bulgarlar, 7 Temmuz 1910 tarihinde Sofya'da toplanan Slav Kongresi'nde Slav birliğinin sağlanarak Büyük Bulgaristan'ın gerçekleşmesini istediklerini duyurmuşlardı.³⁸ Sırlar, Avusturya'nın Adriyatik Denizi'ne inme arzuları karşısında tedirgindiler. Bu yüzden birşeyler yapma zorunluluğunu hissediyorlardı. Slav kökenli olmayan Yunanlılar ise Ege Denizi'ndeki adalar ve özellikle Girit'te egemenliklerini kabul ettirmek peşindeydiler.³⁹ 1911 Nisanında Venizelos'un Sofya ile yakınlaşması,⁴⁰ 1911 Eylülünde İtalya'nın Trablusgarp'a asker çıkarması,⁴¹ aynı döneme rastlayan Arnavutluk ayaklanması Türklerin Balkanlardaki konumuna büyük darbe indirmişti.⁴²

Trablusgarp Savaşı hangi açıdan bakılırsa bakılsın Balkan Savaşı'nın başlangıcı oldu. Bu savaş, İtalya'nın tutkularına bir uğraş alanı yaratırken, Osmanlı topraklarının parçalanma sürecini de yeniden başlatmış oluyordu. Şimdi paylarını alma sırası Balkan devletlerine gelmişti. Böylece 1909'da uyutulan pakt tasarıları, coşkulu bir biçimde yeniden ortaya çıkmaya başladı.⁴³ Trablusgarp Savaşı bütün potansiyel mirasçılar için cesaret vericiydi ve 1912 ilkbaharında planlar somutlaşmaya başlamıştı.⁴⁴ Bu süreci Georges Castellan şu şekilde özetlemektedir:

"Belgrad ve Sofya arasındaki tartışmalar uzun ve zor geçti. Tartışmalar, 1912'de üçüncü bir tarafın, ki bu Avusturya-Macaristan olabileceği gibi Türkiye de olabilirdi, saldırısına karşılık bir askerî savunma ittifakıyla son buldu; ancak, gizli bir protokole, Makedonya ve komşu bölgelerin paylaşımının özel şartları belirtiliyordu. Eski Sırbistan, yani Kosova ve Novi Pazar (Yeni Pazar) Sancağı, Stara Planina çizgisine kadar Sırbistan'a iade edilecek, Rodop'un doğusundaki topraklar ve Struma Vadisi Bulgaristan'a verilecekti. Stara Planina ve Ohri Gölü arasındaki merkezi bölgeye gelince, burası Sofya'nın isteğine göre özerk bir bölge olacak veya Çar'ın hakimliğinde iki ilke arasında paylaştırılacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halinde Bulgaristan 200.000, Sırbistan ise 150.000 kişilik kuvvet sağlayacaktı. İki ay sonra Atina ve Sofya'da buna benzer bir antlaşmaya vardılar; bu antlaşma açıkça İstanbul'a karşı yapılmıştı; fakat toprak paylaşımını konusunda sessiz kalıyordu; çünkü iki başkent de gözlerini Se-

lanik'e dikmişti. Ekim ayında Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelebilecek muhtemel saldırılara karşı savunma antlaşması imzaladı... Bu diplomatik kararlardan Balkan Birliği oluşmuştur".⁴⁵

Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıklar Rusya'nın aktif rol oynaması neticesinde tehirlenmiştir. 13 Mart 1912'de Sırp-Bulgar İttifak Antlaşması imzalanmış, buna iki ay sonra 29 Mayıs 1912'de Bulgar-Yunan ittifakı eklenmiştir. Ağustos 1912'de Karadağ ile Bulgaristan'ın sözlü ittifakı ve nihayet, 6 Ekim 1912'de Karadağ-Sırbistan ittifakı⁴⁶ neticesinde ilk kez Balkan Devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı birleştiler.⁴⁷ 8 Ekim'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesiyle⁴⁸ "*büyük diello*" başlamış oldu.

3.2. Balkan Savaşları (1912-1913)

Balkanlardaki bunalımın şiddetlenmesi üzerine, Osmanlı Devleti'nin Balkanlıları yenebileceğini düşünen Avusturya ve Rusya, bütün büyük devletler adına 8 Ekim 1912'de bir bildiri yayınlarak, Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında savaş çıkacak olursa, bu savaşın sonunda Rumeli'de sınır değişikliğini kabul etmeyeceklerini, yani Balkanlarda statükonun devam edeceğini açıkladılar.⁴⁹ Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiği gün açıklanmış bu karar çok gecikmişti. 13 Ekim'de Sırbistan ve Bulgaristan tarafından verilen notaları kabul etmeyen Osmanlı Devleti'ne 17 Ekim'de bu devletler,⁵⁰ 19 Ekimde de Yunanistan savaş ilân etmiştir.⁵¹

Balkan Savaşları iki safhalıdır. Birinci safhayı Balkan Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleleri teşkil eder. Bu safha bir barış ile kapanır. Ancak, bu barışın hemen arkasından - *büyük ganimet olan Makedonya'yı paylaşamadıkları için* - bu sefer Balkanlılar birbirleriyle mücadele ederler.⁵²

Balkan devletleri seferberliklerini tamamlayıp her türlü hazırlıklarını yapmış olduğu bir dönemde⁵³ Osmanlı Devleti savaşa yeteri kadar hazırlanamadan girmiştir.⁵⁴ Osmanlı Devleti iki ordu kurmuştu. Doğu ordusu Bulgarlara karşı, Batı ordusu Sırlara karşı savaşıyordu.⁵⁵ Osmanlı ordularının yetersizliği, kişiler ve hiyerarşiler arasında alışagelen çatışmalar en önemli zaflardı. Seferberlik çok geç yapılabilirdi.⁵⁶ Yıllardan beri subaylar politikayla uğraşmış, birliğine zaman ayıramamıştı.

Üniformalı politikacılık Türk subayı için keyif ve düşkünlük haline gelmişti. Terhis edilip Anadolu'ya gönderilen 120 tabur savaşın sonunda bile yeniden silah altına alınamadı... Merkezleri Erzincan, Şam ve Bağdat'ta bulunan ordulardan kuvvet getirilemedi. Yemen ve Hicaz'dan kuvvet celbi ise mümkün olmadı.⁵⁷ Trabzon'dan 87. alay savaşa hazırlık emrini almış (21 Eylül 1912) ve ancak bir ay sonra eksiklerini kısmen tamamlayarak yola çıkabilmişti.⁵⁸ Bunlar Osmanlı Devleti'nin dezavantajlarıydı. Doğu ordusu Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğradı. Ekim 1912 yılı sonlarında Lüleburgaz'a çekilen ordu, burada Bulgarlarla yaptığı ikinci muharebeye de kaybedince Çatalca hattına geri çekilmiştir. Batı ordusu Ekim sonlarında Kumanova'da Sırlara yenildi ve bu ordu da Manastır'a çekildi. Kasım ayı başında Yunanlılar Selanik'i ele geçirdiler.⁵⁹ Ayrıca donanmaları ile Bozcaada, Limni, Samotraki ve Taşoz adalarını işgal ettiler. Bu adaların elden gitmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Makedonya ile bağlantısı kesildi.⁶⁰

Birkaç haftada meydana gelen ve hiç kimsenin beklemediği bu kötü durum içinde yalnız Edirne, Yanya ve İşkodra Kaleleri düşman kuşatmasına karşı direniyordu.⁶¹ Osmanlı Başkomutanlığı'nın yaptırdığı yanlış yığınak, verdiği mevsimsiz taarruz emirleri ve idaresizlik yüzünden⁶² bu kötü durum meydana gelmişti. Balkanların umulmadık bir şekilde düşmesi, Sırbistan ve Bulgaristan'ın büyümesi, yine Bulgarların İstanbul yakınlarına gelmesi ve adaların Yunanistan'ın eline geçmesi büyük devletleri telaşlandırdı. Bu devletler duruma müdahale ettiler. Balkanlardaki buhran devam ederken, Bulgarlar Çatalca'ya son bir taarruzda bulundular.⁶³ Başarılı olamayınca, Bab-ı Âli'nin teklifini kabul ederek 3 Aralık 1912'de ateşkes antlaşmasını imzaladılar.⁶⁴

İlk ateşkestten sonra, Londra görüşmeleri, Balkan devletlerinin soluk alıp güçlerini kuvvetlerini toparlamalarına yetecek ölçüde uzatıldı; sonra 3 Şubat'ta savaş yeniden başladı. Bu son savaş, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarından elinde kalan son üç kaleyi (Edirne, Yanya ve İşkodra) de kaybetmesiyle, fiilen bitmiş oldu.⁶⁵ Balkan Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında barış 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalandı. Osmanlı Devleti'nin, Londra Antlaşması ile Balkanlı müttefiklere bıraktığı geniş toprakların (Midye-Enez hattının batısında

kalan bütün Avrupa toprakları) paylaşılmasında, müttefikler arasında çıkan anlaşmazlık sonunda 29 Haziran 1913'te İkinci Balkan Harbi ismi verilen Balkanlılar arası bir savaşa sebep oldu.⁶⁶

Londra Antlaşması'nın getirmiş olduğu koşullar, bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'ne karşı, aralarındaki çekişmeleri bir tarafa bırakarak birleşen ve birlikte hareket eden Balkan devletlerinin, birbirlerine düşmelerine neden oldu.⁶⁷ Bulgaristan "*düşmanımın dostu benim düşmanımıdır*"⁶⁸ düsturundan hareketle, kendisine karşı birleşen Yunanistan ve Sırbistan'a 29 Haziran 1913'te aniden saldırdı.⁶⁹ Bulgaristan, 1878 Ayastefanos Antlaşmasıyla kâğıt üzerinde düşünülmüş olan "Büyük Bulgaristan" projesini Birinci Balkan Savaşı sonunda hayata geçirebilmek için Makedonya topraklarının büyük bölümünü kendi topraklarına katmak istiyordu. Böylelikle, bir taraftan Ege Denizi üzerinde önemli bir hakimiyet sağlayacağı gibi, diğer taraftan Adriyatik Denizi'ne yönelik stratejik bir avantaj temin etmiş olacaktı.

Bulgaristan'ın bu emellerini siyasî, stratejik ve toplumsal hedefler bakımından sakıncalı bulan diğer Balkan devletleri için bu seferki öncelik Bulgaristan'a karşı birleşip ortak hareket etmeyi gerektiriyordu. Ancak, hepsinin gönlünde de Makedonya'ya tek başına sahip olmak yatıyordu. Bundan dolayı Balkanlılar arasındaki en büyük anlaşmazlık konusu Makedonya idi. Her biri, "*orası benim, sadece benim*" diye diyor ve iddialarını haklı çıkartacak istatistiki belgeler hazırlıyordu. Aşağıdaki tablo Makedonya için mücadele eden üç devletin nüfus yapısını yansıtmaktadır.⁷⁰

	Sırp Listesi	Bulgar Listesi	Yunan Listesi
Türk	231.400	489.664	576.600
Bulgar	57.600		1.184.036
Sırp	2.048.320	700	454.700
Rum	201.140	222.152	656.300
Arnavut	165.620	124.211	—
Ulah	74.465	77.267	41.200
Karışık	101.875	147.244	91.700
Toplam	2.880.420	2.245.274	1.820.500

Bu tabloya bakıldığında stratejik bir öneme sahip olan ve etnik çeşitlilik açısından da Balkanların küçük bir nümunesi olan Makedonya'ya hakim olabilmek için Balkanlı devletlerin istatistiki bilgileri ve belgeleri

amaçlarına yönelik bir araç olarak kullandıklarını göstermektedir. Çünkü her üç devlet de hazırlamış olduğu istatistiki belgelerde kendinden olan etnik unsuru abartılı oranda yüksek gösterirken, rakiplerinkini de kasıtlı olarak düşük göstermekte veya hiç göstermemektedir. Makedonya üzerindeki bu ısrarcı tutum İkinci Balkan Savaşı'na neden olduğu gibi daha sonraki dönemlere, hatta günümüze kadar huzursuzluğu miras bırakmıştır.

Yunanistan ve Sırbistan, Bulgaristan'ı Makedonya'dan çıkartmaya çalışırken Bulgaristan da Güney Makedonya'nın merkezi Selanik için "*Ya Selanik Ya Savaş*"⁷¹ prensibini güdüyordu. Bu arada Birinci Balkan Savaşı'na katılmamış olan Romanya 10 Temmuz 1913'te Bulgaristan'a savaş ilân etti ve Sofya'ya doğru ilerlemeye başladı.⁷²

Osmanlı Hükümeti Balkan devletlerinin kendi aralarında girmiş oldukları savaşta tehditlere önem veremeyerek,⁷³ hem bozulan maneviyatı biraz olsun düzeltmek, hem de tarihi bir şehir olan eski başkenti Edirne'yi kurtarmak için 18 Temmuz 1913'te Bulgaristan'a savaş ilân etti. Türk ordusunun taarruzu karşısında Bulgarlar geri çekildi ve Kurmay Yarbay Enver Bey emrindeki Türk birlikleri Edirne'yi geri aldı. Büyük devletlerin müdahalesinden çekinen Osmanlı Devleti Meriç nehrini geçemedi.⁷⁴

Giriştiği savaşta yenilgiye uğradıktan, üstelik Avusturya-Macaristan'dan da yardım göremeyeceğini anladıktan sonra, Bulgaristan için barış yapmaktan başka çare kalmıyordu.⁷⁵ Bulgaristan ile Balkan devletleri arasında 10 Ağustos 1913 Bükreş Antlaşması ve Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında 29 Eylül 1913'te yapılan İstanbul Antlaşması Balkan Savaşları'nı kapatmıştır.⁷⁶

4. BALKAN SAVAŞLARI'NIN OSMANLI DEVLETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin dağılmasındaki en önemli aşamalardan biridir. Uğradığı yenilgi üzerine, Avrupa'daki geniş ve verimli topraklarını kaybetmiştir. Üstelik askerî onuru da çok sarsılmıştır.⁷⁷ Balkan Savaşları sonunda oluşan Güneydoğu Avrupa harita-

sında Osmanlı Devleti'ne küçük bir bölüm kalmıştı.⁷⁸ Arnavutluk, Makedonya, Batı Trakya ve Ege adaları elden çıktı ve böylece 613 yıllık Osmanlı Devleti'nin Rumeli hakimiyeti ya da Balkan hakimiyeti son buldu.

4. 1. Sınırlar ve Azınlıklar

Balkan Savaşları'nı kesin olarak sona erdiren barış antlaşmaları iki kısımdır. Birincisi, Balkan devletlerinin kendi aralarında imzaladıkları barış, ikincisi de, Osmanlı Devleti'nin ayrı ayrı Balkan devletleri ile imzaladığı kesin barışlardır.⁷⁹

Bu barışlardan ilki, 10 Ağustos 1913'te Bulgaristan ile diğer Balkan devletleri arasında Bükreş'te imzalandı. Bükreş Barışı'na göre:

- 1) Bulgaristan; Silistre, Tutrakan ve Güney Dobruca'yı Romanya'ya verdi.
- 2) Yunanistan; Epir'in bütünü, Selanik, Drama, Kavala ile birlikte Güney Makedonya'nın büyük bir kısmını aldı.
- 3) Sırbistan'a; Manastır, İstip, Üsküp, Priştine verildi.
- 4) Karadağ; Plevne ve Cakova'yı aldı.
- 5) Bulgaristan'a Makedonya'nın küçük bir bölümü ile Dedeağaç bölgesi bırakıldı.

Böylece, bu antlaşma ile Bulgaristan, Dedeağaç'tan Ege Denizi ile bağlantısını sürdürmekle beraber, çevresindeki devletlere verdiği topraklarla küçültülmüş oldu.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri ile ayrı ayrı imzalamış olduğu antlaşmalardan ilki, Bulgaristan ile 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul'da imzalandı. Buna göre, Kırklareli ve Edirne Osmanlı Devleti'nde kalıp, Türk-Bulgar sınırı genel olarak Meriç kabul ediliyor, Meriç'in batı kısmında kalan Dimetoka⁸¹ Türk sınırları içine alınıyordu⁸².

İstanbul Barışı, sınır düzenlemesinden başka Bulgaristan'da kalan Türkler hakkında da hükümler içermekteydi. Buna göre: Bulgaristan'daki Türkler 4 yıl içinde Osmanlı sınırları içine göç etme hakkına sahip olacaklardı. Orada kalan Türkler ise, her türlü din ve mezhep hürriyetinden faydalanacaklar ve ibadetlerini serbestçe yapabileceklerdi. Bunlar, müftü ve baş müftülerini kendileri seçecekler ve bunların aylıkları Bulgar Hükümeti tarafından ödenecekti. Müftüler, evlenme, bo-

şanma, vasiyet, miras ve nafaka konularında kesin karar yetkisine sahip olacaklar ve Bulgar makamları bu kararları aynen uygulayacaklardı. Bunlardan başka, Bulgar Hükümeti Türkler için ilk ve ortaokullar açacak ve bu okullarda eğitim ve öğretim Türkçe olacaktı. Bulgarca da bu okullarda zorunlu dil olarak okutulacaktı. Türklerin mülkiyet haklarına saygı gösterilecek, zorunluluk olmadıkça kamulaştırılmayacaktı ve kamulaştırılması halinde değer parası peşin olarak ödenecekti.⁸³

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki barış, Ege Adaları sorunu yüzünden gecikmişti. Yunanlıların Balkan Savaşları'nın birinci aşamasında işgal etmiş oldukları Ege Adaları'nı Osmanlı Devleti Yunanistan'a terketmek istemiyordu. Yunanistan ise eline geçirdiği bu adaları geri vermeye yanaşmıyordu. Bu sorun iki devletin ilişkilerini tekrar gerginleştirdi. Neredeyse yeniden savaş çıkacaktı. Ancak, büyük devletlerin araya girmesiyle bu gerginlik ortadan kaldırıldı. Adalar sorununun uzayacağı anlaşılmınca, Osmanlı Devleti ile Yunanistan 14 Kasım 1913'te Atina Barışı'nı imzaladılar. Bu barış antlaşmasında adalar sorununa hiç değinilmemiştir. Çünkü bu sorun Londra'daki Elçiler Konferansı'nda kesin olarak henüz çözümlenmemişti.⁸⁴ Bu sebeple Atina Barışı Yunanistan'da kalan Türklerin statüsüne ait hükümler içermektedir. 14 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili getirdiği önemli hükümler şöyle sıralanabilir:

2. madde'de iki ülke arasında daha önce yapılmış veya yürürlüğe konulmuş bütün antlaşmalar gündeme getiriliyordu. Böylece, azınlık hakları açısından 1830 ve 1881 metinleri bir kez daha onaylanmaktaydı. Aynı madde hükmüne göre, antlaşmaya ekli üç numaralı protokol Yunanistan'ın bütün topraklarında geçerli olacaktı. 5. madde, Yunanistan'a bırakılan topraklarda işgale kadar edinilen hakların ve Osmanlı belgelerinin geçerli olacağını belirtmektedir. 6. maddeye göre, Osmanlı uyrukluğunu koruyarak Yunanistan'ı terketmiş olanlar, bu topraklardaki taşınmazlarını korumaya ve onları başkalarına yöneltirebilmeye devam edeceklerdir. 7. madde Padışah ve sülalesinin mallarını güvence altına almaktadır. 11. madde, bırakılan topraklarda oturanların yaşam, mal, onur, din ve geleneklerini güvence altına almakta, bunların Yunan kökenli yurttaşlarla aynı kişisel ve siyasî

haklara sahip olacakları, dinlerini açıkça uygulayabileceklerini belirtmektedir. Halife olarak Padişahın adı hutbelerde okunmaya devam edecektir. 12. madde de her türlü vakfın güvence altına alındığı belirtilmektedir. 1913 Atina Antlaşması'na üç protokol eklenmiştir. Bunlarla Müslüman cemaatin tüzel kişiliği tanınmakta, eğitim sisteminde uygulanacak esaslar belirlenmektedir.⁸⁵

Sırbistan ile 13 Mart 1914'te İstanbul Barışı imzalanmıştır. Sırbistan ile Osmanlı Devleti'nin ortak sınırı kalmadığı için bu barış antlaşmasında sınır sorunu söz konusu olmamıştır. Yalnız bu barışta Sırbistan'da kalan Türklerin statüsü saptanmıştır. Bu statü hemen hemen Türk-Bulgar, Türk-Yunan Antlaşmalarındaki gibidir. Yalnız kamulaştırılmaya ait hükümlerde önemli bir istisna vardır. O da, Sultan I. Murad'ın Kosova'da bulunan türbesine ait bina ve arsaların hiçbir şekilde kamulaştırmayacak olmasıydı.⁸⁶

Balkan Savaşları'ndan sonra Balkan devletlerinin nüfus ve toprak yönünden kazançlarının değerlendirmesini yapan bir araştırmacı⁸⁷ şu bilgileri vermektedir:

Bulgaristan 25.257 km² toprak ve 984.000 nüfus,

Yunanistan 55.919 km² toprak ve 1.859.000 nüfus,

Sırbistan 41.873 km² toprak ve 1.942.000 nüfus,

Karadağ 5.590 km² toprak ve 161.000 nüfus kazanmışlardır.

Ayrıca, 25.734 km² genişliğinde ve 800.000 nüfuslu bir Arnavutluk Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır.

Başka bir araştırmacı⁸⁸ nüfus konusunda daha farklı rakamlar ortaya koymaktadır. Buna göre: Sırbistan ile Karadağ'a 1.749.000 nüfus katılmış, nüfusları %56 nispetinde artarak toplam nüfusları 4.922.000 kişiye yaklaşmış; Yunanistan'ın nüfusu ise 2.632.000'den 4.777.000'e çıkarak %81 oranında fazlalaşmıştır. Bulgaristan ise, bir taraftan 633.000 nüfus kazandığı halde, diğer taraftan (Dobruca'dan) 305.000 nüfus kaybettiğinden, nüfusu ancak 328.000 kadar artmıştır. Böylece Bulgar nüfusu %7 nispetinde artarak 4.657.000 kişiye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti ise Balkan Savaşları'ndan zararlı çıkan tek ülke olmuştur. Avrupa topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu ve gelirlerinin büyük bölümünü kaybetmiştir.

Balkan Savaşları, Balkanların tarihi ile özdeşleşen "göç" ve "azınlık" sorunlarına derinlemesine bir boyut

kazandırmıştır. Osmanlı Devleti Balkanlardan tasfiye edildiği için, diğer devletlerin sınırları içinde önemli ölçüde Türk azınlığı kalmıştı. 19. yüzyılda "93 Harbi" sonrası Rumeli Türkleri'nin gerisin geriye başlayan göçleri⁸⁹ Balkan Savaşları sonrası ikinci kez Bosna sınırlarından Çatalca'ya kadar daha kanlı bir şekilde sürmüştür.⁹⁰

4.2. Siyasal Oluşumlar

1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet ve 1909'da Anayasa'da yapılan değişikliklerle yeniden yeşermeye başlayan özgürlükçü ortamda kısa sürede birbirine zıt partiler ve dernekler kurulmaya başlamıştır.

1911 Trablusgarp Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları'ndaki toprak kayıpları ve bunların getirmiş olduğu askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik fatura Osmanlı Devleti'nin iç siyasal yapısına ağır darbeler indirmiştir. Bu dönemde belirtilen nedenlere bağlı olarak kayganlaşan siyasal zeminde darbe, istifa ve suikastler neticesinde sık sık hükümet değişiklikleri meydana gelmiştir. Ayrıca sınırların ötesinde bırakılan, ancak halkının büyük çoğunluğu Türk olan Batı Trakya'da da siyasal oluşum olarak bağımsız bir devlet kurma teşebbüsü göze çarpmaktadır.

4.2.1. HÜKÜMET DEĞİŞİKLİKLERİ

Balkanların karışmaya başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin merkezindeki siyasî tansiyon da gittikçe artmaya başladı. Bunun sonucunda İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı yeni siyasal oluşumlar meydana geldi ve bir kaos ortamı oluştu. 21 Kasım 1911'de İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı hemen bütün grup, parti ve kişilerin birleşmesiyle Hürriyet ve İtilaf adlı yeni bir parti kuruldu ve 11 Aralıkta İstanbul'da yapılan ara seçimi kazandı. Teleşlenen İttihatçılar, Ocak 1912'de Meclis'in dağıtılmasını sağladılar. 1912 yılının Mart ayında yapılan ve Türk tarihinde "*sopalı seçim*" diye bilinen ilk genel seçimden ezici bir çoğunlukla çıktılar.⁹¹ Mayıs-Haziran 1912'de, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarını yıkmak, yeni ve serbest seçimler yapmak ve anayasa meşruiyetine dönmek gayesiyle İstanbul'da "Halaskâran-ı Zabitan" grubu kuruldu.⁹² Arnavutluk Ayaklanması ve siyasî tansiyonun yükselmesi üzerine Sait Paşa'nın başında bulunduğu İttihatçı Hükümet 17 Temmuz'da görevden çekildi. Tevfik Paşa'nın kısa süreli geçici hükümetinden sonra yeni hükümeti 21 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa kurdu.⁹³ Fakat bu hükümetin de siyasî ömrü uzun ol-

mamıştır. Bulgarların bir taraftan Ege Denizi'ne inip, diğer taraftan Çatalca'ya dayanması, Yunanistan'ın Ege Adaları'nı işgal etmesi, Sırbistan'ın Manastır'a girmesi ve Arnavutluk'un bağımsızlığını ilân etmesi üzerine hükümet görevden çekilmiştir. Kamil Paşa tarafından kurulan yeni hükümet, Londra Konferansı (3 Aralık 1912) nın sürdüğü, Edirne'nin Bulgarlara verileceği iddialarının yankı uyandırdığı bir dönemde, İttihatçılardan Enver Bey'in aktif rol oynadığı "Bab-ı Âli Baskını"⁹⁴ ile istifa ettirildi. İttihat ve Terakki Partisi'nin desteğinde Mahmut Şevket Paşa Sadrazamlığa getirildi. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesi üzerine Sadrazamlığa Sait Halim Paşa getirildi. Ancak ülkenin yönetimi bu tarihten 1918'e kadar gerçek anlamda "*Triomvira*"⁹⁵ nın kontrolünde kaldı.

4.2.2. BATI TRAKYA MUHTAR TÜRK CUMHURİYETİ

30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması'ndan sonra, Balkan devletleri, elde ettikleri kazancın paylaşılmasını yüzünden birbirlerine düşmüşler⁹⁶ bu durum da Balkanlılar arasında bir savaşa neden olmuştu (29 Haziran 1913). Bu yeni durum karşısında, Londra Antlaşması'nın fiilen hükümsüz sayılması gerektiği fikir ve düşüncesi, Türk kamuoyunda, bilhassa orduda, gün geçtikçe kendini hissettirmektedir.⁹⁷

Osmanlı Hükümeti Balkan devletlerinin kendi aralarında girmiş oldukları savaşta tehditlere önem vererek, cesur bir kararla orduyu Edirne'ye doğru ilerletti. Böylece 21 Temmuz 1913 günü Edirne kurtarıldı. Osmanlı Hükümeti, Batı Trakya'da zulme uğrayan Türkleri korumak için kuvvet göndermek zorunda olduğunu bildirdiyse de büyük devletler böyle bir harekete müsaade etmediler.⁹⁸ Bunun üzerine, Batı Trakya'nın Bulgaristan'a bırakılmasını hazmedemeyen "*Teşkilat-ı Mahsusa*" üyelerinden Süleyman Askerî, Eşref Kuşçubaşı, Yüzbaşı Reşit, Selim Sami, Yüzbaşı Fehim gibi zatlar duruma müdahale ettiler.⁹⁹

Kuşçubaşı Eşref komutasındaki 116 kişilik bir askerî birlik¹⁰⁰ milis kuvvetleri ile birlikte 31 Ağustosta Gümüllüne, 1 Eylülde İskeçe ve 2 Ekimde Dedeağaç'ı kurtardılar. 31 Ağustos 1913'te Gümüllüne'ye giren kuvvetler Dersiam Salih Efendi başkanlığında "*Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi*"ni kurmuşlardı.¹⁰¹ Bu hükümetin üstünde "*Garb-i Trakya Hükümet-i İcraiyesi*" vardı¹⁰² ve

bunu Süleyman Askerî Bey yönetiyordu. Süleyman Askerî Bey aynı zamanda Genel Kurmay Başkanı idi.¹⁰³

Bu yeni devleti ilk olarak Yunanistan Başbakanı Venizelos tanımıştır.¹⁰⁴ Böylece hem sınırlarını güvence altına alıyor hem de Bulgarlar'ın Ege'ye inmelerini engellenmiş oluyordu.¹⁰⁵

Batı Trakya'da meydana gelen bu oluşum Bulgaristan ve Avrupa'nın büyük devletlerini rahatsız etmişti. Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılar sonucunda İttihat ve Terakki yönetimi Batı Trakya'daki birliklere geri dönme emrini verdi. Bunun üzerine Batı Trakya'nın yöneticileri "*Garb-i Trakya Hükümet-i Müstakilesi*"ni ilân ettiler. Bağımsız Cumhuriyet'in bayrağı tüm resmi binalarda dalgalandırıldı.¹⁰⁶ Bu sürede 29.170 asker silah altına alındı. Bununla beraber 61.000 kişilik de potansiyel askerî güç mevcuttu. Yunan ve Bulgar pulları geçersiz ilân edildi ve hükümetin yeni posta pulları kullanılmaya başlandı. Hükümet, Avrupa ülkelerine görüşlerini anlatmak için Batı Trakya Resmi Ajansı'nı kurdu. Aynı zamanda "Independent" adlı bir gazete Fransızca ve Türkçe basılmaya başladı.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti, Batı Trakya'daki Türklerin hakkını korumak istemekle beraber Balkan devletleri arasında yeni bir birlik kurulmasından endişe ettiği için bu devlete açıktan yardım edemedi.¹⁰⁸ Sonuçta, 29 Eylül 1913 günü yapılan İstanbul Antlaşması ile Batı Trakya, bölgede yaşayan Türklerin hakları güvence altına alınarak Bulgaristan'a verildi ve 1918 yılına kadar Bulgaristan'ın idaresinde kaldı.

5. SONUÇ

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yaşamış olduğu siyasal süreç ve bu sürecin en önemli kilometre taşlarından birisi olan Balkan Savaşları, Balkanları kendi içinde başta "sınır" ve "azınlık" sorunları olmak üzere, bir dizi sorunla karşı karşıya getirirken; yakın dönem Türk tarihine askerî, siyasî, kültürel ve demografik problemler bırakmıştır.

Asrın başlarından itibaren bloklar arasında birbirlerine karşı başlatılan savaş hazırlıkları "barut fıçısı" durumunda olan Balkanlarda insanlığın gördüğü en büyük savaşlardan birini başlatmıştır. Balkan Savaşları'nın yaratmış olduğu şokun atlatılması ve meydana gelen kayıpların hızla telafi edilmesi yönündeki aceleci tutum Osmanlı Devleti'ni kısa sürede Birinci Dünya Savaşı'nın içine çekti.

- 1 Besim Darkot, "Balkan Maddesi," *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1965, s.280.; Georges Castellani, *Balkanların Tarihi*, İstanbul 1993, s.15.
- 2 Darkot, *a.g.m.*, s.283.; "Bu rakam İkinci Dünya Savaşı öncesi Balkan siyasal coğrafyası için geçerlidir. İkinci Dünya Savaşı sonunda yeniden çizilen Balkan siyasal coğrafyası 788.685 km²'dir". bkz: *Balkanların Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Yayını, İstanbul 1993, s.1.
- 3 Castellani, *a.g.e.*, s.15.
- 4 William M. Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, İstanbul 1987, s.10.
- 5 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", *Balkanlar*, OBİV Yayınları, İstanbul 1993, s.41.
- 6 İhsan Gürkan "Jeopolitik ve Stratejik Yönleri ile Balkanlar ve Türkiye-Geçmişin Işığında Geleceğe Bakış", *Balkanlar*, OBİV Yayınları, İstanbul 1993, s.259.
- 7 Castellani, *a.g.e.*, s.18-19.
- 8 Sloane, *a.g.e.*, s.10.
- 9 Koloğlu, *a.g.m.*, s.43.
- 10 Gürkan, *a.g.m.*, s.261-262.
- 11 *Balkanların Dünü-Bugünü-Yarını*, s.7.
- 12 Castellani, *a.g.e.*, s.19.
- 13 Balkanların etnik yapısı ile ilgili geniş bilgi için bkz: Castellani, *a.g.e.*, s.19-24; *Balkanların Dünü-Bugünü-Yarını*, s.7-10.
- 14 Gürkan, *a.g.m.*, s.262.
- 15 İlber Ortaylı, "Balkan Milliyetçiliği", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995, s.5.
- 16 Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul 1995, s.35.
- 17 *Balkanların Dünü-Bugünü-Yarını*, s.20-21.
- 18 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 2. baskı, Ankara 1987.; Gül Tokay, *Makedonya Sorununun (1903-1908)*, İstanbul 1995.; "Makedonya üzerinde bütün Balkan devletlerinin gözü vardır. Makedonya halkını Bulgaristan Bulgar sayar; Yunanistan Rum; Sırbistan Sırp; Romanya Romen. Taşındıkları Makedonya adı bir milliyeti ifade etmez. Bundan dolayı Makedonya hep tartışma konusu olmuş ve yaşanan olaylar Makedonya'yı cehennem döndürmüştür." Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, İstanbul 1975, s.93.
- 19 Şükrü Karatepe, "Balkanlar ve Türkiye", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995, s.270.
- 20 Ortaylı, *a.g.m.*, s.6-7.
- 21 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1994, s.3.
- 22 Haluk Ülman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, s.279.; Panislavizm konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Süleyman Kocabaş, *Balkanlar'da Panislavizm*, İstanbul 1986.
- 23 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demir Yolu*, İstanbul 1994, s.26-29.; Ülman, *a.g.m.*, s.284-285.
- 24 Osmanlı Devleti 18. yüzyılın sonlarından itibaren bir "denge politikası" izlemiştir. Bu politika Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir: 1) 1791 (1798)-1878 Rus tehlikesine karşı İngiltere'ye; 2) 1888-1918 Rus ve İngiliz tehlikesine karşı Almanya'ya; 3) 1920-1936 Batılılara karşı Sovyet Rusya'ya; 4) 1936-1945 Almanya ve İtalya tehlikesine karşı İngiltere'ye; 5) 1945'den sonra Sovyet tehlikesine karşı Amerika Birleşik Devletleri'ne, bkz.: Fahri Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi*, Ankara 1987, s.43-50.
- 25 Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985, s.332.; Sloane, *a.g.e.*, s.124-125.
- 26 1908'de patlak veren Bosna krizi hakkında bkz.: Hasan Ünal, *Ottoman Foreign Policy During the Bosnian Annexation Crisis 1908-1909*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Manchester, Faculty of Arts, Department of Middle East Studies, November 1992.
- 27 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Bernad Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1991, s.158-212.
- 28 Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.293-303.
- 29 Selim Deringil, "II.Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.307.
- 30 Feroz Ahmad, *a.g.m.*, s.295.
- 31 Ülman, *a.g.m.*, s.285.; "Doğu Sorunu" veya "Şark Meselesi" terim olarak ilk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde kullanılmıştır. bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ankara 1983, s.203.; "Doğu Sorunu" veya daha yaygın bir ifadeyle "Şark Meselesi" olarak tarihe geçen bu terim oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Birinci aşamada Türkler taarruzda, Avrupa savunmadadır (1071-1683). İkinci aşamada, Türkler savunmada Avrupa taarruzdadır (1683-1920). Konumuzla ilgili olan ikinci aşama emperyalist güçler tarafından şu şekilde tasarlanmıştır:
- a) Balkanlardaki Hristiyan milletleri, Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak. Bunun için Hristiyan toplumları isyana teşvik ederek, önce onların özerkliğini, sonra bağımsızlığını temin etmek.
- b) Birinci maddede bulunan hususlar gerçekleşmezse, Hristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Bab-ı Âli nezdinde müdahalelerde bulunmak.
- c) Türkleri Balkanlardan tamamen atmak.
- d) İstanbul'u Türklerin elinden geri almak.
- e) Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan azınlıklar lehine reformlar yaptırmak, özerklik elde etmek ve mümkün olursa bağımsızlıklarına kavuşturmak.
- f) Anadolu'yu paylaşmak. Türkleri Anadolu'dan çıkartmak. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi İçin Altında Sultan II.Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.163-164'den aktaran Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.6-7.; Ayrıca bkz: Ali Sarıkoyuncu "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı 36, Şubat 1994, s.1-22.; Yaşar Yücel "Balkanlar'da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı I*, Ankara 1987, s.67-68.
- 32 Koloğlu, *a.g.m.*, s.90.
- 33 Yerasimos, *a.g.e.*, s.53.
- 34 "Bu üç ayrı politikadan birincisi Dışişleri Bakanı İsvolski'nin Boğazlar'ı Rus gemilerine açtırmak konusundaki ısrarıydı. İkincisi, Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Çarıkof'un Osmanlı Devleti'ni de içine alacak bir Balkan Birliği kurmak önerisiydi. Fakat Çarıkof'un bu önerisi ne Rusya'nın geleneksel dış politikasına uyuyor, ne de Balkan devletleriyle Bab-ı Âli'nin işine geliyordu. Balkan Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki anlaşmazlıklar ve toprak istekleriyle Bab-ı Âli'nin Rusya'ya karşı duyduğu güvensizlik, böyle bir birliğin kurulmasını olanaksızlaştırıyordu. İsvolski ve Çarıkof'un izlemek istedikleri politikalar başarısızlığa uğrarken, Rusya'nın Sırbistan ve Bulgaristan elçileri tarafından yürütülen üçüncü politikası umulmadık bir başarı kazandı. Bu, görünürde Balkanlarda statükonun korunmasını hedef alan bir Balkan devletleri birliği kurma politikasıydı. Çarıkof'un istediğinden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu bu birlikte yer almayacaktı. Birlik Balkanların durumuna göre, gerektiğinde Avusturya'ya, gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılacaktı." Ülman, *a.g.m.*, s.286-287.
- 35 Ülman, *a.g.m.*, s.287.
- 36 Erdoğan Saraç, "Makedonya", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995, s.285.
- 37 Makedonya'yı Türkleştirmek için Anadolu'dan ve Bosna Hersek'ten getirilen göçmenler buralara yerleştiriliyordu. İlhan Akın, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1983, s.223.; Sloane, *a.g.e.*, s.132.; 1912'lerde Türkler bölgede ezici çoğunluk teşkil ediyorlardı. Saraç, *a.g.m.*, s.286.
- 38 Akın, *a.g.e.*, s.223.
- 39 Akın, *a.g.e.*, s.224.
- 40 Castellani, *a.g.e.*, s.386.
- 41 Koloğlu, *a.g.m.*, s.90.
- 42 Sloane, *a.g.e.*, s.132-133.; "Padişah'ın (V.Mehmet Reşat) bölgede yaptığı barış gezisi ve 1911 Haziranında Kosova Ovası'nda 100.000 kişi ile kıl-

- diği Cuma Namazı uluscu akımların üstesinden gelmeye yetmedi. Ulaşma için kılınan namaz adeta bir cenaze namazı niteliği kazandı". Koloğlu, *a.g.m.*, s.90.
- 43 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. Cilt 2, İstanbul 1987, s.444.
- 44 Castellan, *a.g.e.*, s.386.
- 45 Castellan, *a.g.e.*, s.386.
- 46 İttifaklar için bkz.: Fahri Armaoğlu, *Siyasî Tarih (1789-1960)*. Ankara 1975, s.332-337.; Uçarol, *a.g.e.*, s.357-360.
- 47 Koloğlu, *a.g.m.*, s.91.
- 48 Fahri Belen, 20.Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul 1973, s.140.; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.337.; Uçarol, *a.g.e.*, s.364.
- 49 Halil Mentеше, "Hatıraları", Cumhuriyet, 27 Ekim 1946, Tefrika 14'den aktaran Uçarol, *a.g.e.*, s.364.; Ülman, *a.g.m.*, s.288.; Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuşun Günüümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt 12, s.166.
- 50 Ülman, *a.g.m.*, s.288.
- 51 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.339.
- 52 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.339.
- 53 *Türk Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1967, s.157.
- 54 Uçarol, *a.g.e.*, s.364.; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.339.; Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Ordusu'nun durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız*, İstanbul 1990, s.93-94.
- 55 Uçarol, *a.g.e.*, s.365.; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.339.; Kodaman, *a.g.m.*, s.166.
- 56 Seferberlik sırasında yapılan hatalar, zabitan eksikliği, partizanlık hareketleri, karargâh ve kolordular arasındaki yazışmalar, birliklerin hangi bölgelerde ne miktarda bulundukları, sevk ve idarede yapılan yanlışlıklar hakkında geniş bilgi için bkz.: Mirliva Pertev, *Balkan Harbi'nde Büyük Karargâh-ı Umumi*, İstanbul 1927.
- 57 Öztuna, *a.g.e.*, s.89.
- 58 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Veysel Usta, *Balkan Harbinde 87. Alay (Trabzon Gönüllüleri)*, Trabzon 1995.
- 59 "500 yıllık aradan sonra Bizans İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olarak kabul edilen Selanik'in tekrar Yunanlıların eline geçmesi üzerine bu olay geleneksel festival haline getirilmiştir", bkz.: Apostolos E. Vecalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessaloniki 1993, s.127-128.
- 60 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.339.
- 61 Kodaman, *a.g.m.*, s.166.; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.340.
- 62 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Cilt 1, Ankara 1987, s.64.
- 63 Çatalca Muharebesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Bursalı Mehmed Nihad, *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi*, İstanbul 1341.
- 64 Kodaman, *a.g.m.*, s.166.; Armaoğlu, *a.g.e.*, s.342.; Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.65.
- 65 Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2, s.450.
- 66 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.67.
- 67 "...Bölgede gece saat 12'ye kadar savaş senaryoları yapıp gece yarısı barış antlaşması imzalanabilir. Veya gece yarısı iki Balkanlı devlet tarafından bir üçüncüsüne karşı ittifak antlaşması sonuçlandırılırken, sabah her iki müttefik de kendisine karşı bir araya geldikleri üçüncü aktör ile birlikte bu defa gece yarısında müttefik olduğu dostuna karşı ittifak yapmak üzere görüşmeler yapıyor olabilirler. Bunlar bölgedeki diplomasi kültüründe yer etmiş hususlardır.", Hasan Ünal, "Balkanlar'da Son Akeri ve Siyasî Durum-I", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995, s.275.
- 68 Eski bir Balkan anlayışı.
- 69 Kodaman, *a.g.m.*, s.169.
- 70 Andonyan, *a.g.e.*, s.94.; Buna karşılık Türk kaynaklarına göre Makedonya nüfusu: 1.508.000 Türk (az Arnavut), 896.497 Bulgar, 307.000 Rum, 100.717 Sırp, 99.000 Ulah., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 1963, Kısım I, s.164'ten aktaran Cengiz Orhonlu, "Balkan Türklerinin Durumu", *Türk Kültürü*, Sayı 21, Temmuz 1964, s.54.; Makedonya'daki Türk nüfusu için ayrıca bkz.: Altan Deliorman, "Makedonya'daki Türk Nüfusu Meselesi-II", *Türk Kültürü*, Sayı 39, Ocak 1966, s.38-45.
- 71 Vecalopoulos, *a.g.e.*, s.128.
- 72 Uçarol, *a.g.e.*, s.369.
- 73 Belen, *a.g.e.*, s.171.
- 74 Kodaman, *a.g.m.*, s.169.
- 75 Ülman, *a.g.m.*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.291.
- 76 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.346-347.; Uçarol, *a.g.e.*, s.370.
- 77 Ülman, *a.g.m.*, s.292.
- 78 Bel K. Kirely, "Balkan Savaşları Döneminde Merkezi Doğu Avrupa'da Toplum ve Savaş", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı 34, Şubat 1993, s.78.
- 79 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.346.
- 80 Uçarol, *a.g.e.*, s.370.
- 81 İttifak antlaşması gereği Birinci Dünya Savaşı sırasında burası Osmanlı Devleti tarafından Bulgaristan'a devredilmiştir.
- 82 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.347.
- 83 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Bilal Şimşir, "Bulgaristan Türk Azınlığının Ahdi Durumu", *Türk Kültürü*, Sayı 264, Nisan 1985, s.244-246.; İbrahim Kamil, *Bulgaristan'daki Türkler'in Statüsü*, İstanbul 1989, s.31-37.; Aslan Gündüz, "İki Taraflı ve Çok Taraflı Milletlerarası Antlaşmalar Işığında Bulgaristan Türkleri'nin Durumu", *Bulgaristan'daki Türklerin Dramı*, İstanbul 1985, s.55.
- 84 Adalar sorununa gelince: "Elçiler Konferansı 1914 Şubatında adalar konusunda şu karara vardı. Meis Adası hariç İtalya'nın işgal ettiği adalar İtalya'da, İmroz ve Bozcaada hariç Yunanistan'ın işgal ettiği diğer adalar Yunanistan'da kalacaktı. Bu konferansın kararıydı. Bu kararın hukuki değeri kazanabilmesi için İtalya ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ile ayrı antlaşmalar yapması gerekiyordu ki, Birinci Dünya Savaşı çıktığında bu antlaşmalar imzalanmamıştı.", Armaoğlu, *a.g.e.*, s.348.
- 85 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara 1991, s.62-64.
- 86 Armaoğlu, *a.g.e.*, s.348.
- 87 Öztuna, *a.g.e.*, s.184-185.
- 88 Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.25-26.
- 89 Geniş bilgi için bkz.: Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri I (1877-1878)*, Ankara 1989.
- 90 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, İstanbul 1988, s.172.; Balkan Savaşları sırasında yapılan göçler ve göçmenlerin sorunları hakkında geniş bilgi için bkz.: Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.29-132.
- 91 275 kişilik bir toplam içinden ancak 6 muhalif üye Meclis'e girmeyi başarmıştı. Lewis, *a.g.e.*, s.221.; Akın, *a.g.e.*, s.220.
- 92 "Bu askerî ihtilalcı grup ordunun politikadan çekilmesini istiyordu", Lewis, *a.g.e.*, s.222.
- 93 "Büyük Kabine", Adı verilen bu hükümete Kamil Paşa, Damat Ferit Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa gibi eski kurt devlet adamları alınmıştı., Akın, *a.g.e.*, s.220.
- 94 Bab-ı Âli Baskını için bkz.: Şeref Çavuşoğlu, "Benim Gördüğüm Bab-ı Âli Baskını", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, Sayı 7, Nisan 1962, s.193-196.
- 95 Üç Adam Egemenliği; Enver, Talat ve Cernel Paşalar Dönemi, Lewis, *a.g.e.*, s.224-225.
- 96 Cengiz Orhonlu, "Yunanistan Türkleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Şubat 1988, s.61.
- 97 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.67.
- 98 Belen, *a.g.e.*, s.171-172.
- 99 Orhonlu, *a.g.m.*, s.61.
- 100 Yusuf Sarımay, "The Rights of the Turks of Western Thrace and the Greek Policy", *Turkish Review*, 1991, s.28.; Ergün Aybars-Kemal Arı, "The Past and Present of Western Thrace", *Turkish Review*, 1990, s.29.
- 101 Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, s.76.; Oran, *a.g.e.*, s.28.; Sarımay, *a.g.m.*, s.28.; Ümit Kurtuluş, *Batı Trakya'nın Dünü Bugünü*, Ankara 1979, s.8.; Abdurrahim Dede, *Balkanlarda Türk İstiklal Hareketleri*, İstanbul 1978, s.40-44.
- 102 Orhonlu, *a.g.m.*, s.61.

- 103 Sarııay, *a.g.m.*, s.28.
- 104 Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İstanbul 1986, s.302 Bu dönemde Venizelos Bulgar karşıtı politika takip ettiğı için Osmanlı Devleti'ne ittifak önerisi bile yapmıştı. Bkz.: Tevfik Bıyıklıoğlu, "İkinci Balkan Harbi Başlarında Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Teklif Ettiğı İttifak'a Dair Yeni Bir Vesika", 5. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1960, s.702-707.
- 105 Yılmaz Çetiner, *Şu Bizim Rumeli*, İstanbul 1994, s.339.
- 106 "Gümülcine'de bir Rum kızına devletin yeni bayrağı tarif üzerine diktirilmişti. Ayyıldızlı yeşil, beyaz ve siyah renkli bir bayraktı bu. Ayyıldız Türklüğü, yeşil İslamiyeti, siyah matemi, beyaz ise girişilen mücadeleden yüz akı ile çıkmayı temsil ediyordu", Çetiner, *a.g.e.*, s.339.
- 107 Sarııay, *a.g.m.*, s.28.; Aybars-Arı. *a.g.m.*, s.29.
- 108 Orhonlu, *a.g.m.*, s.61.; Ancak bazı araştırmacılar bu konuda daha farklı

yorumlar sergilemektedirler: "Balkanlar'daki ilk Türk Cumhuriyeti'nin teşekkülünden Balkanlı Hıristiyan devletler endişe edeceği yerde; devrin Başvekili Sair Halim Paşa, İçişleri Vekili Hacı Adil, Bahriye Vekili Cemal Paşa, Talat Paşa ve İttihat Terakki erkanı endişeye düşmüşler ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ne karşı fiilen cephe almışlardı." Ahmet Aydın-ı, *Batı Trakya Faciasının İç Yüzü*, İstanbul 1971, s.175.; "İttihat ve Terakki Hükümeti'nden ümit ettiği sonuçları alamayan ve yaptıklarını beğenmeyen Osmanlı Türk aydınları bir bir Batı Trakya Türk Cumhuriyeti topraklarına geçmeye ve dinamik hükümette görev almaya başlamışlardı. Zamanla Batı Trakya Muhtar Türk Cumhuriyeti'nin İttihat ve Terakki'ye karşı açıkça cephe almasından kuşkulanan yöneticiler Cemal Paşa ve Talat Paşa'yı bu hükümeti ortadan kaldırmak için görevlendirmişlerdi." Kırtuluş, *a.g.e.*, s.9.

GEÇ DÖNEM OSMANLI TÜRKİYESİ VE BULGAR BASININDA BALKAN FEDERASYONU FİKRİ

ASSOC PROF. DR. IORDANKA BIBINA
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, INSTITUTE OF BALKAN STUDIES / BULGARIAN

20. yüzyılın ilk on yılına, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki gelişmelerle yakından ilgili olan Balkanlardaki köklü değişiklikler ve karışıklıklar damgasını vurmuştur.¹ Şüphesiz, İmparatorluk, üzerinde sıkça durulan “*Türk temasının*” farklı zaman ve yönleriyle Bulgar basınında önemli ölçüde yer almıştır. Merkezi ve yerel gazeteler, mesleki dergiler ve mizahi yayınlar Bulgar halkını İmparatorlukta neler olduğu konusunda geniş bir şekilde bilgilendirmişlerdir. Bu tür bir özet çalışmada, bütün yayınların temel bakış açılarını ve özelliklerini ortaya koymak mümkün değildir;² sadece belirli olaylar için teferruatlı analizler yapmaları yönünden ilginç olmayan, ayrıca Bulgar siyasi çevrelerinden, kraldan, politikacılardan ve askeri kurumlardan farklı içeriklerini ve farklı konumlarını muhafaza ettikleri için önem arzeden sol, radikal ve demokrat kökenli yayınları ele almayı tercih ettim.³ Bu farklılıklar, Bulgar-Türk, Bulgar-Balkan ve milli konularda, kamuoyunun ya da en azından bir bölümünün fikirlerinin yönetici sınıfın politikalarıyla her zaman aynı olmadıklarını göstermesi açısından son derece önemlidir.

İçinde Bulgarların da yer aldığı yer aldığı Jön Türk İhtilali, Bulgar halkına anlaşılabilir gelmeyen ve ihtilalle birlikte Türkiye tarihinde “*yeni bir sayfa*”⁴ açıldığını açıkça ortaya koyan önemli bir olaydır. Bulgar basını sadece evrimin adımlarını gözlemlemekle kalmamış, yorumlar, kehanetler ve tahminler de yapmıştır. Kendisini, olayların gelişimini özellikle Bulgar bakış açısıyla değerlendirmekle sınırlanmamış, Balkanlardaki durumu ve Avrupalı Büyük Güçlerin rollerini de dikkatle ele almıştır.

Türk İhtilali, toplumun bütün katmanlarınca büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. “*Esaret Altında*” isimli (Bulgarların vatanseverlik duygularının temel kaynağına dönüştürülen ve ne yazık ki, beş yüzyıldır kılıktan geçirilme efsanesini güçlendiren) romanın yazarı olarak tanınan Bulgar klasik yazarı İvan Vazov devrimden bir sene sonra yayınlanan anılarında, ihtilalin ve “*11 Temmuz’da ilan edilen Anayasasının balayının*”⁵ büyük değişiklikler meydana getirdiğini hararetle ve ön yargısız olarak anlatmıştır. 1908 Eylül’ünde İstanbul’a yaptığı ziyarette, “*İhtilalin ruhunun hala canlı olduğunu*” ve “*değişiklik konusundaki ortak gayretin ve umudun akıldan çıkmadığını*” hissetmiştir. Kabiliyetli bir yazar olan İvan Vazov, resmi binalarda, dükkanlarda, tramvaylarda ve evlerde asılı olan ayıldızlı bayrakların “*Abdülhamid’in korkunç baskı rejimi altında uzun zamandan beri ezilen insanların uyanan milli ruhlarının*”⁶ parlak bir kanıtı olan tarihi şartları çok canlı bir şekilde anlatmaktadır: Türkler, Jön Türklerin kırmızı ve beyaz kurdelelerini takarlar ve yüzlerinde “hürriyet ruhunun mucizevi bir şekilde yeniden doğduğunu” ifade eden ilahî bir parlaklık olur. “Avrupalıların düzeyine ulaşmış hür insanlar” oldukları için kendilerini mutlu hissederler. Sürgüne gönderilenler geri döndü ve İstanbul’da muzaffer bir şekilde karşılandılar, Namık Kemal’in yasaklanan oyunu *Vatan Yahut Silistre* Pera’nın salonlarında her zaman sergilendi, kalabalık kitleler nümayişler düzenleyerek, üzerlerinde “*Hürriyet, Kardeşlik ve Eşitlik*” yazan bayraklarla Pera’dan geçtiler. Fransız İhtilali’nin hatıraları hevesi arttırdı ve “*Türkler, kendi dillerindeki kendi Marseillaise’lerini bestelediler ve O’nu seslendirdiler*”.⁷ Yazar, “*Yunan otellerinin kapılarını Bulgarlara kapatmasından*”⁸ son-

ra, Türkler tarafından “temiz yatakları, yiyeceği ve banyosu olan İstanbul’daki okullarda misafir edilen birkaç yüz Bulgarın” iyi izlenimlerini anlatmaktadır.

İkinci Meşrutiyetten bir yıl sonra, Bulgar basını, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini, “dünya siyasetini ve Bulgaristan’ı aşırı derecede şaşırtan ve Makedonya dağlarındaki bütün Bulgar isyancı grupları etkileyen bir olay”⁹ olarak değerlendirmektedir. 1908 olaylarına geri dönüp bakıldığında, *Demokraticeski Pregled* dergisi değişiklik umuduna yönelik heyecanı hararetle bir şekilde anlatmaktadır. Bu anılar, “rublardaki tatlı resimler” olarak tanımlanmaktadır, çünkü aynı anda, “irksal ve dinsel düşmanlık ortadan kalkmıştı, Türkler, Bulgarları kanatları altına almıştı, müreffeh ve kalkınmış bir ortak anavatan oluşturmak için samimi dostluğa ve birlikte ölmeye yemin ediyorlardı.”¹⁰

Bulgar halkı, başından beri, İmparatorlukta neler olduğunun farkındaydı. Bitolya’da askeri isyanlar başladığında, basın, bunların, sadece kışlarında mahrumiyet içinde olan ve maaşlarını alamayan askerlerin ayaklanmaları olmadığını altını çiziyordu. Çok açık bir şekilde belliydi ki; bu olayların arkasında Jön Türk hareketi vardı. Büyük olayların olduğu Resen, 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe girmesini isteyen afişlerle aydınlığa kavuştuktan sonra, “memurların ve askerlerin ortaya çıkarıldığı kargaşanın arkasında liberal Jön Türk hareketinin”¹¹ olduğu apaçık ortaya çıktı. Jön Türk hareketinin, “orduda uzun yıllardır işlenen bir propaganda” yöntemiyle hazırlanarak Bitolya ve Resen’den Selanik ve Edirne’ye kadar anlaşıldı.¹² Nihayet, “padişaha rağmen ihtilalci hükümet” konumuna gelmeyi başardılar ve ordu vasıtasıyla hareketi başarılı bir şekilde sonuçlandırıdılar.

Üstelik, Jön Türkler, Büyük Güçlerin müdahalesine asla izin vermemişlerdi.¹³ Bulgar basını, Jön Türk İhtilali’nin gelişimini, o dönemin bakış açısıyla ve dinamik değişiklikleri gözlemleyerek anlatıyordu. İhtilalin gayrimüslim nüfus üzerindeki etkisine, anayasacılık hareketinin özelliklerinden en önemlisine dikkati çekti; sadece askeri isyanlar değil, İmparatorlukta Hristiyanlar ve diğer milletler de bu cazibeye kapıldılar. Bu, 9 Haziran günü Niyazi Efendi’nin “Obhid Vilayeti” konulu Bulgarlara, Sırlara ve Yunanlılara hitaben kaleme aldığı dikkate değer bildiriye dayanmaktadır. Bildiride, Niyazi Efen-

di, Bulgarları, Sırları ve Yunanlıları, “daha önceki gayelerini terkedip yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet etmeyi bırakarak”, “bir bir ortak anavatan kurmak amacıyla Jön Türk hareketine katılmaya” çağırıyordu.¹⁴ Harekete olan desteğin güçlenmesiyle birlikte, “kökler bütün halkın içinde yeşerdikçe” hareketin bir ayaklanmadan ziyade bir ihtilal olduğu ortaya çıkmıştır. Bulgar basını, Parlamento seçimlerinin 1876 Anayasasına göre yapılması yönündeki 12 Temmuz 1908 tarihli Padişahın İradesinin yayımlanmasından sonra, Jön Türk Cemiyeti’nin etkisi dikkate değer bir şekilde artmış ve “bakanları aracılığıyla bütün idareyi ele alan gerçek bir hükümet”¹⁵ meydana gelmiştir. Osmanlı Türkiye’sindeki anayasal liberalizm ile mutlak monarşi ve despotizm arasındaki mücadele kânsız ve keskin çatışmalar olmadan geçmeseydi, Türk İhtilali zayıf kalırdı, çünkü “ihtilalin sebepleri Jön Türklerin güçlerini aldığı halkın yaşamının derinlerinde yatmaktadır” şeklindeki ifadesiyle, yazar, Türk İhtilali makalesini bitiriyor.¹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin liderleri; “Hristiyan nüfusun, ülkeleri soymaktan başka gayeleri olmayan Batı’ya hizmet ederek ihanet içinde olmalarındansa, sadece kendi topraklarını siirmeleri amacıyla Hristiyanlarla uzlaşmanın daha iyi olduğu” yönünde Müslümanları ikna etmek için Müslüman nüfus arasında vatansever bir propagandaya başladılar.¹⁷ Hem Bulgar halkında hem de Jön Türklerde, küçük ve zayıf Balkan devletlerini birleştirmeyi başarabilmek amacıyla Balkanlarda ortaya çıkan olaylara Avrupa’nın müdahalesini önlemek yönünde ortak bir gaye olduğu açıktı. Padişahın baskıcı rejimi, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde gayeleri olan Avrupa’ya karşı koyamayacak ölçüde tükenmişti, mutlakliyetin yerine daha demokratik bir idarenin geçmesi tarihsel bir mecburiyetti. Gerçek şu ki; Jön Türklerin ilk etkisi, Batı Avrupa kültürünün etkisi altında olan Türk halkına “Avrupalılaşmayı” benimsetmekti, yani Makedonya’dan zorla kabul ettirilen reformların aksine, “Türkiye reform yapmak isterse bunu kendisi gerçekleştirmeliydi”.¹⁸ Bu arada, Bulgar halkının demokrat düşünceli bölümüne göre, “Sadece Osmanlı liberalizminin gelişimi neticesinde, İmparatorluk, yüzyıllardır ayrıcalıklara sahip olan Avrupa sermayesinin vesayetinden kurtulabilirdi”.¹⁹ Sorun, Türkiye’nin kendini reforme edip edemeyeceğine ilişkin kabiliyete sahip olup olmadığıydı. Ancak, Türkiye’nin yenileştirilmesinde büyük rol oy-

nayan ve gayri resmi olarak “Jön Türkler Partisi” olarak bilinen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu reformları gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği konusunda şüpheler mevcuttu. Bulgar basını, iktidar İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin elinde olsa da, programlarında Türk devlet yapısını derinden etkileyecek, Türk insanın sosyal hayatını değiştirecek yönelik sosyal ve ekonomik amaçların yer almadığını belirtiyordu. Aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğer Makedonyalı gruplar ve partiler gibi “aşırı milliyetçiydi” ve milli çıkarları nedeniyle, “birçok milletin kaderlerinin birbirine karışmasından” kaynaklanan sosyal sorunları görmezden geliyordu. Bu sonuç şunu göstermektedir ki; Jön Türklerin Partisi çok önemli bir konu olan “milliyet sorununu” çözmek yönünde iyi hazırlanmış görünmüyordu ve Türkiye’nin anayasal bir devlete dönüşmesi sürecinde bu konu “çok büyük önemde” bir sorun olarak kalmıştır.²⁰

Bulgar basını; “30 yıllık deliksiz uykudan sonra Osmanlı Parlamentosunun nasıl olup da kansız bir ihtilalle tekrar toplanabildiğini” büyük bir hayretle izlemiştir.²¹ St.Bobcev ve S.Balamezov gibi bazı Bulgar anayasa hukuku akademisyenleri ortaya çıkan anayasal değişiklikler üzerine yazılar yazmış ve bu değişikliklerin önemini yorumlamışlardır. Anayasal monarşinin eski durumundan parlamenter monarşiye geçiş sürecini izlemişlerdir. Onlara göre, Türk anayasacılık hareketinin kendine has nitelikleri, Türkiye’nin tarihsel gelişiminin özelliklerinde yatmaktaydı. Demokratik kurumların uzun ve yavaş bir evrim sonucunda oluştuğu Batı Avrupa devletlerinin aksine, Türkiye kendi çabasıyla ve doğrudan mutlakiyetçilikten parlamentarizme geçmiştir, “anayasal hükümler, padişahın gücünün birdenbire azalmasını zorunlu kılmıştır.”²² Aynı zamanda, Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden önce ortaya çıkmış ve bütün iktidarı elinde tutan güçlü ve etkili bir örgütlenme vardı. Bunun içindir ki; parlamentonun üstünlüğü herkes tarafından kabul görmüştür. Makalenin yazarı, okuyuculara Türk Anayasasını ve bunun evrimini anlatmaktadır. Anayasal değişikliklerden sonra artık padişah iktidarı elinde tutamıyordu, ancak Saray hala hesaba katılmalıydı, çünkü hükümeti itham etme ve düşürebilme yetkisine sahipti. Anayasanın 30. maddesine göre, bakanlar hükümetin genel politikasından dolayı hep birlikte, kişisel hareketlerin-

den dolayı ise ayrı ayrı Saray’a karşı sorumluydular. Böylelikle, anayasa, “parlamentar rejimin birçok özelliğinin biraraya geldiği parlamenter bir yönetim olarak oluşmuştur.”²³ Bundan başka, sorun, Osmanlı yasa koyucularının siyasi sorumluluk prensibini anayasaya koymalarından kaynaklıyordu; örneğin, Sarayın kabineyi itham etme yetkisi vardı, ancak padişahın yetkileri kabinenin işlerine müdahale etmesini engellemek amacıyla sınırlandırılmıştı. Türk Anayasası, parlamentonun üstünlüğünü ve parlamento tarafından itham edilen hükümetin ya da bakanın istifa etmesi gerekliliğini baştan kabul ediyordu (Madde 38). Böylelikle, anayasa, “seçilmiş bir Meclisin üstünlüğüne dayanarak parlamenter bir monarşi olan Türkiye’yi oluşturmuyordu.”²⁴ Bulgar halkı, eşitlikçi demokratik kurumları meydana getiren, kitlelerin siyasi eğitimine yardım eden, “padişahın ya da bazı siyasi çevrelerin elinde oyuncak olmayan” parlamenter bir rejimden duydukları memnuniyeti ifade ediyordu.²⁵

Aynı zamanda, basın, eski seçim kanunu ile seçilmiş olan Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi’nin oluşturduğu Osmanlı Parlamentosu’nun yapısı hakkında da bilgiler veriyordu. Mebusların milliyetleri şöyle idi: 124 Türk, 72 Arap, 25 Arnavut, 23 Yunan, 10 Ermeni, 4 Bulgar, 4 Yahudi ve 1 Eflaklı. O zamanki siyasi ortama göre mebuslar gruplara ayrılmışlardı, 140-150 mebus Ahmed Rıza’nın liderliğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni, 20 mebus Liberal Birliği, 6 mebus İhtilalcı Ermeni Federasyonu’nu (Taşnak Sütyun Cemiyeti), 1 mebus Sosyal Demokrat Komite’yi (Hıncak), 2 mebus Federatif Bulgar Halk Partisi’ni ve 2 mebus da Osmanlı Parlamentosu’ndaki diğer Bulgar partisi olan Anayasal Dernekler Birliğini²⁶ oluşturunuyordu. Mebusan Meclisi çalışmaları iki döneme ayrılmıştı: birincisi “Hamidiye” yani 4 Aralık 1908’den 14 Nisan 1909’a kadar devam eden dönem, ikincisi ise “Hamidiye’den sonra” V.Mehmed’in tahta çıkışından meclisin kapanmasına kadar geçen dönem. Birinci dönemde, sadece bir tane önemli kanun kabul edildi: “Serkeslik ve Şüpheli Suçlular Hakkında Kanun”, ikinci dönemde ise çok ciddi çalışmalar yapıldı, çünkü sadece 1909-1910 yılları bütçesi değil, ayrıca 60 kanun tasarısının 50’si kabul edildi.²⁷ Bunların arasında, Toplantı ve Gösteri Kanunu, Basın Kanunu, Devlet Memurlarının Grev Yapmalarını Yasaklayan Kanun, Askerlik Kanunu

ve diğer önemli kanunlar yer almaktadır. Bazı kanunlar hürriyetçi değildi; örneğin, Dernekler Kanunu ve özellikle de; bu kanunun milli siyasi partilerin kurulmasını yasaklayan 4. maddesi gibi. Diğer taraftan, Bulgar basını, Arnavutlar, Bulgarlar, Yunanlılar ve Demokratlar²⁸ gibi çeşitli grupların protestoları sonucu ortaya çıkan öfke patlaması hakkında da bilgiler vermiştir. Basın Kanunu'nun kabulüyle Mebusan Meclisi tarafından son derece sınırlandırılmış olan basın hürriyetinin Ayan Meclisi tarafından sağlanacağına olan güven de ifade edilmiştir. Müslümanlarla birlikte Hristiyan nüfusunun askerlik yapma hakkı (diğer bir deyişle yükümlülüğü) da vurgulanmıştır.²⁹ Diğer yasama faaliyetlerine de değinilmiş ve bunlar "*demokratik bir ortamın oluşmasının*" unsurları olarak değerlendirilmiştir. Milli egemenliğin ilanı bunlar arasında birinci sırada yer almaktadır. Ayan Meclisi üyelerinin yarısının atanmak yerine seçilmeleri konusundaki değişiklik, bakanların sorumluluğu ve padişahın ayrıcalıklarının sınırlandırılması gibi sorunların çözümüne yönelik anayasal değişiklikler, Bulgar anayasa hukuku uzmanları tarafından olumlu olarak nitelenlendirilmiştir.³⁰

Her ne kadar, Osmanlı Parlamentosunun yasama faaliyetleri uzmanlar tarafından olumlu değerlendirilse de, Bulgar halkı tarafından milletlerin dikkate alınmaması nedeniyle yetersiz bulunmuştur, çünkü; parlamento, İmparatorluğun Avrupa'daki bölgelerinde yaşayan gayrimüslimlerin siyasi, kültürel ve ekonomik durumlarını geliştireceğine inanılan kanunları oylamamıştır; tarım reformu, Makedonya'daki kiliseler ve okullara ilişkin düzenlemeler, bu kanunlar arasında yer almaktadır. "*Eski rejimin baştan beri bir özelliği olan fanatizmden sıyrılamaması*" olan bu durum nedeniyle Jön Türkler eleştirilmiştir. Bulgar basınına göre, Jön Türkler kendilerini siyasi azınlıkları da dikkate alan hürriyet aşığı olarak geliştirememişler ve "*Abdülhamid'den geriye kalanları ortadan kaldırmayı başaramamışlar, tersine Abdülhamid'in mutlaki yönetimi yerine çok küçük değişikliklerle kollektif bir baskı yönetimi olarak iktidara gelmişlerdir.*"³¹ Radikal demokrat kanadın ifade ettiğinin aksine, Bulgar kamuoyu ilk yasama faaliyetleri hakkında olumlu bir düşünceye sahip olmuştur, ancak, Jön Türkleri "*ilk adımlarını daha yavaş atmaları*" hususunda uyarılmışlardır. Kendilerini destekleyen-

leri hayal kırıklığına düşürmemeleri için, kendilerini iktidara getiren prensipleri özellikle "*Devlet-i Osmaniye'nin yenileşmesi ve istikrarı doğrultusunda herkese cesaret veren, herkes için hürriyet, kardeşlik ve eşitlik talep eden ve din ve kimlik farklılıklarının dikkate alınması yönünde uğraş veren seslerin işitildiği*" Osmanlı Parlamentosu'nda gerçekleştirmek zorundaydılar. Parlamentonun, "*bütün Osmanlı vatandaşlarını eşit bir şekilde idare etmesi*" bekleniyordu ve Bulgar yazar, "*parlamento, insanlar arasında ümitsizlik ve hayal kırıklığı yaratırsa Osmanlılık fikrinin tehlikeye düşüleceği*"³² konusunda uyarıda bulunuyordu. Parlamentosunun yasama faaliyetleri konusundaki diğer eleştirilerin sahipleri "*halkların egemenliklerinin tebdit edildiği*" yönündeki korkularını ifade ediyorlardı. Osmanlı Parlamentosu'nda temsil edilen milletler arasındaki ayrılığın, gayrimüslim nüfusun faal bir şekilde yasama faaliyetlerine katılmasının engellenmesinin sadece anayasaya aykırı olmadığını, ayrıca "*ortak milli dayanışmanın oluşturulması yolundaki çabalara rağmen parlamentodaki faaliyetlerin dışmanlığı da arttırdığını*" belirtmişlerdir.³³

Aynı duygularla, N. Rizov,³⁴ Mebusan Meclisinin Başkanı Ahmet Rıza'ya açık bir mektup göndermişti. Bu mektupta, farklı milletlerin siyasi ve kültürel haklarının eşit bir şekilde sağlanması durumunda Türkiye'nin anayasal parlamenterist bir devlet haline dönüşebileceğini belirtmiştir. 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesinin sadece şekilden ibaret olduğunu, barışçı, kan-sız ve kurbansız yapılmasına rağmen ihtilalin sadece sözde kaldığını belirtmiştir. Yenilikler devam etmeyecekse, eski devlet sisteminin muhafazası, yenileşmenin olmaması, kilise ve okullardaki statükonun devamı, farklı hristiyan milletler arasındaki sürtüşmeler ve en sonunda Jön Türklerin "*müslüman milliyetçiliği*"³⁵ nedeniyle mevcut durumun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insanları tatmin etmeyeceğine işaret eder. Yazar, İmparatorluktaki iç sorunların çözümüne yönelik akılcı bir yol olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "*şövenizmi*" ve "*Osmanlı milleti ütopyasını terketmesi gerektiğini*"³⁶ ve İsviçre, A.B.D. ve Avusturya'da olduğu gibi adem-i merkezîyetçiliğin bütün kurallarının kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazar, zamanın diğer Balkan entellektüelleri gibi, Balkan Konfederasyonu (ya da Federasyonu) oluşturulması fikrini desteklemiş, geliştirilmesine çalışmış ve

Bulgaristan ve Türkiye arasında “Siyasal ve Gümrük Birliği” kurulmasını tavsiye etmiştir. Federalizm fikri, Bulgaristan’daki demokratik kurumlarda geniş ölçüde yer etmiş ve basında bazen tartışma yaratsa da, yine aynı basın tarafından bu fikrin propagandası da yapılmıştır. Özellikle, Radikal Demokrat Parti’nin yayın organı olan *Demokraticeski Pregled* dergisi, Balkan Federasyonu içerisinde Balkan milletlerinin biraraya gelmesi fikrini büyük bir şevkle desteklemiştir. Dergi, bu fikrin “milliyetlerine bakılmaksızın müslümanları da içerecek şekilde Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün mantıklı, duyarlı, akıllı ve iyi çocuklarının fikri”³⁷ olduğunu ifade etmiştir.

Bulgar basını, İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iç ilişkileri yakından takip etmiştir. “Makedonya’daki Jön Türklerin etkili zorlaması altında tamamıyla yeni bir düzen olduğuna işaret edilen”³⁸ ihtilalden, 31 Mart karşı ihtilaline ve padişahın tarafsızlığına ilişkin fetvasına kadar geçen dönemde, siyasi durum doğrudan analiz edilmiştir. Jön Türklerin yönetimine karşı tepki, olayın “görünen yüzü” olan sadece dinsel karakterden kaynaklanmamıştır. Eleştirilerin derin kökleri, yönetim politikasının karakterinden gelmektedir. Böylece, tepki, sadece çıkarları etkilenen “İstanbul’daki eski kafalı Türklerden” değil, ayrıca, “Jön Türklerin aşırı küstah tavırlarından” da kaynaklanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendisini “devlet içinde devlet” ve “hükümetin üstünde bir güç” olarak görmesi eleştirilmiştir. Bunun en kötü yanının, siyasi muhalefet tavrı olduğu, basın tarafından ifade edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti “yandaşları ve sempatizanları arasındaki, liberal (serbestiyet taraftarı) grupları dahi, yani Jön Türk olmayan herkesi” yakından takip etmiştir. Bu grubun yayın organı olan Serbesti gazetesinin baş yazarı Hasan Fehmi’nin öldürülmesi halk arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış ve cenaze töreni de “Jön Türk hareketine karşı düzenlenen ilk gösteriye” dönüşmüştür. Takip eden olaylar ve asker ile softaların ayaklanması, Osmanlı Devleti’nin kendisini reforme etme ve demokratikleştirme yeteneği konusundaki şüpheleri güçlendirdi ve Jön Türk yönetiminin, “Devlet-i Osmaniye’nin Abdülhamid zamanında olduğu gibi Avusturya- Germen sularında boğulacağı ve halkın yeniden soyulacağı”³⁹ bir yönetim olacağı hususundaki korkuları arttırdı. Ne var ki, demokrat Bulgar entellektüelleri, Jön

Türk İhtilali’nin getirdiği değişikliklerin geri döndürülemez olduğunu anladılar. Alaycı şüphecilikleriyle basın, “yeninin habercisi olan Türk memurları arasında” Selanik’te, Makedonya’da ortaya çıkan direniş konusunda halkı bilgilendirmiş ve bu direnişin Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Jön Türk ordusu tarafından nasıl yeniden canlandırıldığını anlatmıştır. Hareket Ordusu Yeşilköy’e ulaştıktan sonra, padişah “müslimanlar ve Türkler arasında kanlı çatışmalar” olmasından kaçınılması hususunda Jön Türklerle görüşmek zorunda kaldı. Bulgar basını, Jön Türk ordusunun yanında yer alan Y. Sandanski ve T. Panitsa komutasındaki Makedonyalı 1200 Bulgara ve karşı ihtilalciler arasındaki çatışmalara özel bir önem vermiştir.⁴⁰ Padişahın tarafsızlığını ifade eden fermanın ayrıntılı bir şekilde yayınlanmasından sonra, Bulgar gazeteciler, Türk siyasi sorununun radikal çözümünden sonra idari ve kültür yönünden başarılı ve barışçıl zamanların gelip gelmeyeceği sorunu üzerinde durdular.

Bu bakış açısından, ihtilalden sonraki ilk altı ayda Jön Türklerin faaliyetleri, genel olarak, Türk Devleti için olumlu ve faydalı olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde, yeni yönetimin siyasi portresi tam olarak ortaya çıkmıştır. Basın, hükümetin İttihat ve Terakki’nin taşradaki değişikliklere ilişkin vizyonunu farkettiğini ifade etmektedir. Özellikle bu husus, dış politika cephesinde Almanya’nın Türkiye üzerindeki vesayetinin azalması ve Almanya ile Avusturya’nın Türkiye üzerindeki baskısı şeklinde ortaya çıkan yeni bir rotaya girilmesinden hissedilebilmektedir. Makedonya’daki “Avusturya-Rusya sivil birimleri ve Avrupa’nın askeri ve mali komisyonlarının” çözülmesi, bu politikanın dikkate değer bir sonucu ve “Bab-ı Ali’nin ayakları üzerinde daha güçlü yükseldiğinin”⁴¹ işareti olarak gösterilmektedir. Dönemin üç önemli gelişmesine rağmen (Bosna’nın ilhakı, Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanı ve Girit’in Yunanistan’a ilhakı), Türkiye’nin prestijinde herhangi bir zedelenme olmadığı gibi, bu sorunların çözümünde gösterilen siyasi basiret nedeniyle, Türkiye, istisnasız “Türkiye bir kurbandır ve zararı tazmin edilmelidir” noktasında hemfikir olan İngiltere, Rusya, İtalya, Fransa ve Avusturya’nın⁴² sempatisini cebbetmiştir. Basın, bu hususta “Anayasal Türkiye, en azından şimdilik Devlet-i Aliye’ye nazaran daha güvenilir, daha güçlü ve bağımsız olacaktır” sonucunu çıkarmaktadır.⁴³

Bulgar basını, parlamenterler, hükümet ve siyasi cemiyetlerin faaliyetlerine geniş ölçüde yer vermektedir. *Demokraticeski Pregled* dergisi, Hakkı Paşa kabinesinin kuruluşunu değerlendirerek, onun parlamentoya girişinin programının yasama tarafından onaylanması kadar olumlu bir gelişme olduğunu yazmaktadır.⁴⁴ Yorumcu, gazetede, oylamayı analiz ederek (187 lehte 34 aleyhte oyla sonuçlanmıştır), Türk parlamentosunun büyük ölçüde kendi inisiyatifinden yoksun olduğu gerçeğinin İmparatorluğun yeni dönemdeki yapılanmasından çok ilginç bir yönü yansıtmayı nedeniyle daha fazla dikkat celbettiğini vurgulamaktadır. Bu noktada, Türk siyasal elitinin kalitesi önem kazanmaktadır. Oysa İmparatorluğu bütünleştirmek heyecanı ile dolu olan ve *"tamamıyla iflas etmiş ve yeni şartları karşılayabilecek donanımında olmayan eski idare"*yi tamamıyla yenilemeye hazır çok sayıda delege bulunmaktadır. Hakeza, samimiyetle bütün milli mücadelelerin sona ermesini ve bütün milletlerin ortak bir devlet çatısı altında birbirine bağlanmasını arzulayan delegeler de bulunmaktadır. Ancak *"onlar özlemlerini gerçeğe hızla dönüştürebilecek türden bir siyasal kültürden mahrumdur."* Bu yüzden, iyi niyetleri Türk parlamentosunun emre riayetini artıracak enerjik bir siyasal faaliyet yaratmada muvaffak olamamıştır. Ciddi ve müessir bir yasama faaliyeti yüklenmedeki zayıflık, Said, Ferid, Kamil ve Hilmi Paşa gibi ard arda parlamento başkanlığı yapan yaşlı ve deneyimli devlet adamlarına bel bağlama çabalarında görülmektedir. Bununla beraber, *"eski rejimin bütün meşhur devlet adamlarının, devlet gemisini yeni sulara yöneltmelerini"* beklemek zordur. *"Eski"*nin *"yeni"* politikacılar üzerindeki vesayeti, memleketin dahili dönüşümü konusunda *"yeni"*nin yoluna engeller koymakta ve aynı zamanda İmparatorluğun milletleri arasında hoşnutsuzluklar yaratmaktadır.⁴⁵ Sık sık meydana gelen kabine krizleri sırasında otorite, hoşnutsuzlukları giderme ve bundan doğacak muhtemel keskin çatışmaları önleme araçları bulmaktadır. Hakeza otorite, yasama ve yürütme gücüne karşı denge kurarak, parlamentoyu kabineye karşı kullanarak, protestoları yönlendirmeyi başarmaktadır. Bu nedenle, Bulgar basını, yeni Hakkı Paşa kabinesinin Türkiye'de siyasal hürriyeti arttırmaya yönelik hiçbir şey yapamayacağı sonucunu çıkarmakta; *"savaş mahkemeleri devam edecek, "muhacir" politikaları değişmeyecek ve milli tiran-*

lık sürece; umutları kırılmış Bulgar nüfustaki rahatsızlık artacak" yorumları yapmaktadır. Bulgar basını, Jön Türklerin Bulgarlara karşı tutumunu da *"Osmanlı Bulgarı arasında yer alan her gayretli şahsın planlı katliamı"* olarak nitelendirmektedir.⁴⁶ Bu karamsar değerlendirmeye rağmen, hala Jön Türklerin İmparatorlukta değişimin manasını idrak edebilecekleri ve Türkiye'nin demokratikleşmesini hızlandıracak ve böylece *"onu başka bir gelişme yoluna koyacak"* bir siyasal güç geliştirebilecekleri konusunda bir güven bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Bulgarların Türkiye'yi, tam siyasal hürriyet ve milletler eşitliğinin olduğu bir memleket olarak yaratma ideallerini bu dönemde de korudukları görülmektedir. Onlar, *"Türkiye'nin varlığını devam ettirmenin tek yolu"* olarak reform ve demokratikleşmeyi görmektedirler.⁴⁷ Türk basınının o günlerin mitinglerindeki keskin suçlamalara ve resmi Bulgar basınındaki Bitolya ve Edirne'deki savaş mahkemelerinin faaliyetini hedef alan yayınlarına dair olumlu ve yumuşak tutumuna işaret etmek gerekmektedir. Türk basınında, muhtemel bir Türk-Bulgar savaşına ilişkin olarak ifade edilen olumsuz yaklaşım, radikal demokratik (Bulgar) basınında destek bulmuştur. Bulgar kamuoyunun bu kısmı, Türk görüşünü destekleyerek, böyle bir savaşın iki tarafın da menfaatine olmayacağı ve iki tarafın da bunu istemeyeceği görüşünde olmuştur. Türk-Bulgar yakınlaşmasına ilişkin şartlar ve silahlı çatışmanın önlenmesi konusundaki tartışmalara rağmen, ikili ilişkilerdeki bozulmanın üstesinden gelmeye yönelik olarak basında ifade edilen Türk önerisi Bulgar gazetelerinde yer almıştır. Radikal demokratlar bu duruma tam destek vermekle beraber, diplomatik ilişkilerin olmaması ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun dahili güçlendirilmesi amacına yönelinmesi nedeniyle, bu yolda büyük zorluklar olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Yeni siyasi partilerin kurulması Bulgar entelektüel çevrelerinde ilgi ve umutla takip edilmiştir. Yeni bir parti olarak İttihatçılardan bir grup tarafından kurulan Ehalî Fırkası'nın kurulmasını ilgiyle takip etmişlerdir. İsmail Hakkı Bey, Dr. Rıza Tevfik ve diğer oldukça popüler bazı simaların bu partiye katılımı, Bulgar basınında takdir toplamıştır. Parti programı, özellikle de hakimiyet-i milliye ile ilgili kısımları, detaylı bir şekilde okuyucuya

takdim edilmiştir. Yeni partinin ana amacı, programda da açıklandığı üzere, “*inanç ve milliyet gözetmeksizin bütün liberal unsurları birleştirmek (bila tefrik cins ve mezheb) ve böylece anayasal hukuku güçlendirmek ve eski rejimin artıklarını temizlemek*”⁴⁸ şeklinde açıklanmıştır. Basın, bu partinin, bütün Osmanlıların tam eşitliğini ilan ettiğini; bütün ülkede hukukun egemenliğini sağlayacağını; senatonun doğrudan seçilmesi gibi hususlarda seçim kanununda bazı değişiklikler istediğini; basın hürriyetinden yana olduğunu; Türk dilini resmi dil olarak tutup, aynı zamanda diğer milletler için anadilde eğitim hakkından yana olduğunu yazmıştır. Bununla beraber, yazarlar yorumlarında, “*Bu program halkın egemenliği ile başlamakta ve hayvanların korunmasına ilişkin cemiyetlerin kurulması ile nihayet bulmaktadır*” diyerek imalı eleştirilerde bulunmakta ve yeni partinin en önemli sorunu öne alma hususunda yeterince cesur olmadığını ve bu nedenle “*İsmail Hakkı Bey’in partisi olmaktan başka bir şey olmadığını; yani var olduğunu ama yaşamadığını*” vurgulamaktadırlar.⁴⁹ Gazetelerde, benzer partilerin neden Türk olmayan unsurlardan ilgi toplamadığına ve neden siyasal hayatta önem kazanmadıklarına sebep olarak bu durumlar gösterilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin muhalefete yaklaşımı da, Bulgar gözlemcilerin ilgisini toplamıştır. 1912 seçimlerinden sonra “*muhalefet siyasal anlamda ve lafzi anlamda her yerde mağlubiyete uğramış*”; sadece parlamento- nun dışında kalmamış, aynı zamanda hükümete fiilen *Terminar, Hedef ve Necdet* gibi bütün muhalif gazetelerin kapatılması yetkisi veren yeni Basın Kanunu’ndan sonra basında da temsil edilemez olmuştur.⁵⁰ Bu durum muvacehesinde, Edirne, Selanik, Bitolya, Üsküp, İzmir ve Trabzon gibi Bulgarlar da dahil gayrimüslim nüfusun oldukça yoğun olduğu vilayetlerdeki muhalif adayların parlamentoya girme şansları en aza inmiştir. Türk parlamentosundaki muhalefet, muhalif Liberal Parti’den gelmeyecek, ancak içerden, İttihat ve Terakki’nin yardımıyla seçilen ancak onun görüşlerini tam olarak paylaşmayan üyelerden kaynaklanacaktır. Bulgar basınına göre, gerçek muhalefet ancak gayri müslüm milletlerin temsilcilerinden gelebilecektir. Bununla beraber, seçim bölgelerinin keyfi dağılımı, onların nüfuslarına nisbetle parlamento- ya yeterli temsilci gönderebilmelerini engellemiştir. De-

ğişik Milletlerin temsilcileri arasındaki siyasal çekişmeler “*Türk olmayan unsurların Türklerin iki mislini geçtiği yerlerde bile sonuç almalarını*” önlemiştir.⁵¹ Aynı zamanda, İttihat ve Terakki’nin muhalefet adaylarını rütbelere dağıtarak rüşvetle kendi saflarına çekme çabaları da etkili olmuştur. Bunun örneği Makedonya siyasal hayatında yer alan ve *Svetlina* (ışık) ve *Istina* (doğruluk) adlı iki mecmuası da bulunan P.Dorev’in parlamenter grubudur. Onlar temelde, “*Türk hükümetiyle daha fazla yakınlaşma ve onun dostluğunu ve güvenini kazanma*” düşüncesinde olmuşlardır. Yazar bunu, “*hazineden açıkça fayda sağlama çabası*” olarak niteleyip eleştirmektedir. Aynı zamanda yazar, bu politikanın, diğer milletlerin parlamenter temsilcilerini bölüp, parlamenter faaliyetler ve ortak parlamenter temsil adına yakınlaşmalarını önleyen İttihat ve Terakki’nin menfaatlerine hizmet ettiğine işaret etmektedir. Böylece, “*Bulgar ve Yunan İttihatçı grupları, şiddetle seçimlerde ortak katılım için oluşturulan Yunan-Bulgar konvansiyonuna saldırmaktadır*”.⁵² Eğer benzer konvansiyonlar süregelen siyasal bağlar içinde oluşan geçici uzlaşmadan geri dönerse, bu, “*henüz gerçek siyasal partilerin kurulmadığı ve halkın henüz bir olmadığı*” Türkiye’de var olan “*diğer bir çeşit ortak siyasal şekilsizlikler*”in çok önemli bir unsuru olacaktır. *İtilaf* ve *Albaman* gibi diğer muhalefet partileri, hakeza benzer koalisyonlara katılabilirler; ancak yorumcuya göre, Müslüman ve Hristiyanlar arasında dayanışma ve yakınlaşma faaliyetleri henüz çok nadir kalmaktadır. İtilaf Fırkası hükümetteki parti ve Liberal Birlik’in aksine, “*karşılıklı iki seçkin güç olduğu ve Türkçilik ile Türk olmayan milletlerin kendilerini Türk milletine eşit görmeleri çabası*” konusunda inandırıcı olmaya çabalamaktadır. İtilaf Fırkası, muhalefetin temelde Türk olmayan unsurlar tarafından temsil edildiği bölgelerde fiiliyatta Türkçülük menfaatlerini zedeleme suçlamasından korkmamaktadır. Öte yandan İtilaf, Türk olmayan unsurların listelerini desteklemeyerek, iktidardaki parti ile aynı çizgide yer almaktadır. Sonuç olarak, İtilaf gelecekte Liberal Parti ile birlikte Türk milletinin gerçek bir demokratik gelişme göstermesine rehberlik edecek bir aday olarak görünmektedir ve “*Türk halkına geleceği korumak istiyorsan geçmişle yaşamaktan kurtul diyebilme cesaretine sahip olacaktır*”.⁵⁴ Yazara göre, böyle bir partinin varlığı, hala Türk halkının çoğunluğu bu duruma hazır olmadı-

ğı için, mümkün görünmemektedir. Bunun karşısı Yunanlılarla dostluğu sebebiyle Türk fanatizmini harekete geçiren Rıza Tevfik'in Gümölcine'de dövölmesidir.⁵⁵ Bu durumda, "Osmanlı Bulgarları, Osmanlı Yunanları" ve diğer Türk olmayan unsurlar arasında bir koalisyön, demokratik bir düzeni oluşturmak için yegane yol olarak önerilmektedir.⁵⁶

Seçimlerin bir sonucu olarak, iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin listesinden 5 Bulgar aday seçildi.⁵⁷ Bununla beraber, gözlemci, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçim zaferinin "şiddet ve keyfi uygulamalar" sonucu kazanıldığını ve moral zaferin muhalefette olduğu yorumunu yapmaktadır. Bu durumda gözlemci, Osmanlı parlamentosunun "İttihat ve Terakki içinde Türk olmayan unsurlardan oluşan delegeler bulunduğı için" bir muhalefet grubuna sahip olduğunu savunmaktadır. Ortak siyasal hareket için milletler arasında muvafakat sağlama zorluğu, seçimlerin önemli bir neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. İmparatorlukta Yunan unsurlar, Yunan toplumu için daha iyi gelişme şartları oluşturmanın yolu olarak otorite ile işbirliği yapmayı tercih etmektedir. Diğer kısım, parlamentoda daha fazla sandalye kazanmayı mücadele yolu olarak görmektedir. Ermeniler, Jön Türklerle müttefiklerdir. Bununla beraber, onlar vad edilen 22 sandalye yerine 10 sandalye alabildiler ve onların yayını olan *Azadimart*, İttihat ve Terakki'ye karşı bir kampanyaya girişti.

Açıkkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti dönemindeki Osmanlı parlamentosunda yer alan milletler, bir uyuma ulaşamamakta ve çok taraflı bir elit oluşturmayı başaramamaktadırlar. Bu yöndeki çabalar, merkezkaç eğilimlerin üstesinden gelebilmek konusunda özel bir tecrübeye işaret etmektedir. Bununla beraber, dahili tansiyon git-tikçe artmaktadır. Parlamentonun yeni döneminin açılışından bir kaç ay sonra, Arnavutluk hareketi gerçek bir isyana dönüşerek hassas dengeleri sarsmaya başlamıştır. Bulgar basını, daha ciddi gelişmeleri haber vermekte ve Kaptan Tayyar'ın önderlik ettiği askeri birliklerin, Arnavutlar tarafından desteklendiğini belirtmektedir. Halaskaranı Vatan'ın öncü kuvvetleri, "İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinde öncü rol oynamıştır."⁶⁰ Halaskaranı Vatan tarafından uygulanan oldukça aşırı derecedeki baskıdan sonra Cahit ve Talat beylerin bütün önleme çabaları

na rağmen, Said Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Kamil Paşa ve Hilmi Paşa gibi tecrübeli siyasetçiler yeni kabineye dahil olmuşlar ve Halaskaranı Vatan'ın temsilcisi Nazım Paşa harbiye nazırı olmuştur. Bulgar basını, yeni kabinenin ilk icraatının, "olay: Anayasanın 43. maddesinin yorumuyla" ilgilendirmek olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹ Yeni seçimler İTP'nin sonu olmuştur. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun o andaki siyasal meseleleri, yaklaşmakta olan Balkan Savaşı'nın gölgesinde kalmıştır.

Onun hemen arifesinde, radikal demokratlar savaşa ilişkin karşı tutumlarını şiddetle ifade etmişlerdir. *Demokratik Pregled* mecmuasının Eylül sayısında (Bulgaristan'daki hareketlilik 17 Eylül'de başladı ve 5 Ekim'de Balkan Savaşı patlak verdi), T. Vlaykov, "kendilerinin her zaman Türkiye'ye karşı bütün askeri yönlendirmelere karşı" olduklarını vurgulamakta ve "çünkü savaş bütün demokratlar için boş bir içtimai şeytandır" demekte ve bir dereceye kadar bir kurtuluş savaşını haklı bulmakla beraber, Balkan Savaşı'na giden yolu açan Makedonya sorununun barışçı çözümünü desteklediklerini söylemektedir.⁶² O, Bulgar toplumunu sadece Türk ordusundan gelecek tehlikeye karşı değil, aynı zamanda Romanya ve Sırbistan gibi diğer Balkan ülkelerinin ordularından gelecek tehlikelere karşı da uyarılmaktadır. Türkiye'ye karşı zaferle sonuçlanacak bir savaştan sonra Büyük Avrupa Güçlerinin müdahalesinin geleceğini ve bunun sonucu olarak Makedonya'nın bölünmesinin kaçınılmaz olacağını öngörmektedir. Bu, Bulgaristan'ın menfaatlerine daha az uygun bir durumdur. Bu nedenle, sağduyulu Bulgar toplumu, başarılı bir savaş için bir taktik olarak düşünülen Türkiye'deki iç meselelere müdahaleye bulaşmamalıdır, fakat savaştan sonra Büyük Güçler tarafından dayatılacak Makedonya sorununa ilişkin çözüme şimdiden kafa yormalıdır.⁶³ Demokratik kafalı Bulgar intelijansiyasının, cevabı kolayca tahmin edebileceği düşüncesini ifade etmekte ve cevabın da "Bulgaristan için oldukça zararlı bir çözüm metodu olan" Türk bölgelerinin ayrılması olacağını vurgulamaktadır.⁶⁴ Bu, Radikal Demokrat Parti'nin, Bulgar hükümeti ve monarşisinin resmi politikasına karşı çıkmasının nedeni olduğu gibi, o andaki egemen kamuoyu hissiyatına da zıt gelmekteydi.

Herhangi bir kişinin kolayca görebileceği gibi, Bulgar demokratik basınının dikkatini çeken temel so-

run, İTP döneminde İmparatorluğun reforme edilmesi olmuştur. Gayrimüslim milletlerin daha iyi siyasal, iktisadi ve kültürel gelişmesi yolundaki umutlar, İmparatorluk kurumlarının modernizasyonu ve katı monarşik yapının modern bir parlamenter devlete dönüşümüne bağlanmıştır. Bu, Bulgar yayınlarındaki siyasal hayat ve parlamenter faaliyetlere yapılan hususi vurgulamalardan da rahatlıkla anlaşılabılır. Dahili tansiyon ve Bulgar milliyetçiliğinin artması bağlamında, demokratik düşünceli Bulgar intelijansiyası, açıkça, etnik Balkan "bilmece-si"nin savaşıyla çözülmesine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine karşı çıkmış ve Balkan Federasyonu fikrinin propagandasını yapmıştır. Bulgaristan'daki radikal demokratlar, bu tarz bir siyasal işbirliğini, küçük Balkan devletleri ve milletleri için barışçı, demokratik ve

biricik kültürel, iktisadi ve siyasal refah yolu olarak görmüşlerdir. Bu yolla asabi "*Balkan milliyetçiliği*" çözümle-nebilir ve nihai olarak "Balkanlar Balkan halklarıdır" ilkesi uygulanabilir; böylece Büyük Avrupa Güçlerinin genişlemelerine ve emellerine karşı konulabilir. Osmanlı Federasyonu projelerinde, Türkiye doğal bir merkez olarak görülmüş ve muhtemel bir siyasal konfederasyonun gerçekleşmesi, İmparatorluğun kendisinin yenilenmesi ve modernizasyonu ile yakından ilişkili olmuştur. Bununla beraber, Balkan Savaşları, Balkan milletlerinin kendini geliştirme konusundaki isteksizlikleri ve imkansızlıklarına işaret etmektedir. Öncü bir Avrupa entegrasyonu modeli yerine, onlar 20. yüzyıl terminolojisinde derin bir yer kaplayan "*Balkanlaşma*" kavramını yaratmıştır.

- 1 Hakeza bu, dönemin Bulgar basınında devlet "adı"yla da çok kullanılan "İmparatorluk", "Devleti Aliye", "Devleti Osmaniye" terimleri gibi "Genç Türkiye" ve "Anayasal Türkiye" kavramı ile yer değiştirmiştir. Bu, Türkiye ve Türklerin Bulgar toplumunda değişen imajını da yansıtmaktadır. Benzer süreç "Kemalist" dönemde Bulgarların radikal değişimler yaşayan komşularına yönelik olumlu yaklaşımlarını ifade etmek için "Yeni Türkiye" adını sık sık kullanmalarında da yaşanmıştır.
- 2 "Bulgar basınında Türkiye"nin daha derin ve detaylı incelemeleri hazırlanmakta olup, 2000 yılında ortaya çıkabileceği umut edilmektedir.
- 3 *Bulgarska Sbirka* (Bulgar Koleksiyonu), *Demokraticeski Pregled* (Demokratik Görüş), *Spisanie na Balgarskoto İkonomicesko Druzenstvo* (Bulgar Ekonomi Hayatı) vb. gibi.
- 4 Stoykov. V. "Nay-nova stranista ot turskata istoria." (Türk Tarihinde En Yeni Sayfa).-*Bulgarska Sbirka*, 1909, N 5. s. 329-332
- 5 Vazov. I. "Presni Spomeni (Tsarigrad sled vaskarasaneto na Konstitutsiyata)."/Taze Anılar/Anayasanın yeniden ortaya çıkışından sonra İstanbul/-*Bulgarska Sbirka*, 1 Ocak 1909, n. 1, s. 3
- 6 A.g.e., s.4
- 7 A.g.e., s.4-5
- 8 A.g.e., s.5
- 9 Burilkov, VI. "Balgarskite patii v Otomanskata imperia." (Osmanlı Parla-mentosunda Bulgar Partileri).-*Demokraticeski Pregled*, 1909, s.833
- 10 A.g.e., 883-887
- 11 Tsankov. Asen. "Turskata revolutsiya." (Türk İhtilali).- *Demokraticeski Pregled*, Eylül 1908, N 7. 807-817
- 12 A.g.e., s.807
- 13 A.g.e., s.808. Bu yorumlarda kısmen doğruluk payı bulunmasına rağmen, benim görevim "kritik tarihsel bakış açısından kaynaklanıyor olabilecek olaylara ilişkin Bulgar görüşü"nü yansıtmaktır.
- 14 A.g.e., s.808
- 15 A.g.e., 808-809
- 16 A.g.e.
- 17 A.g.e., s.810
- 18 A.g.e., s.811

- 19 A.g.e.
- 20 A.g.e., s.811-812
- 21 Bobcev, St. "Parvite stapki na osmanskiya parlament." (Osmanlı Parla-mentosunun İlk Adımı).-*Balgarska Sbirka*. 1 Kasım 1909, n. 8, 561-563; "V Osmanskata imperiya. Osmanski parlament I Kritski vapros." (Osmanlı İmparatorluğunda Girit Sorunu).- *Balgarska Sbirka*, 1909, N9, 631-632; V Osmanskaya imperiya. Ekdzhivyski raboti. (Osmanlı Parlamentosunda).-*Balgarska Sbirka*, 1909, n. 9, s. 693-694 vd.
- 22 Balamezov. S. Novata Turska Konstitutsiya. (Yeni Türk Anayasası).-*Demokraticeski Pregled*. 1909, s.992
- 23 A.g.e., s.994
- 24 A.g.e., s.992
- 25 A.g.e., s.994
- 26 Bobcev. St. "Parvite stapki na osmanskiya parlament...".-*Bulgarska Sbirka*, 1 Kasım 1909, N8, s. 561
- 27 A.g.e., s.562-563
- 28 A.g.e., s.563
- 29 A.g.e., s.563-564
- 30 Abdülhamid'in başarısız darbe girişimi, mutlakiyet ve bu ruh haliyle yapılacak değişikliklere karşı hukuk garantisinin gerekliliğini açıkça göstermiştir.
- 31 Bobcev, "St. Parvite stapki na osmanskiya parliament...", s.564
- 32 A.g.e., s.564
- 33 Balamezov, "S. Novata Turska Konstitutsiya...", s.994
- 34 Rizov, N. *Vazrazdaneto na Tursiya. Kak moze da stane to? Otvoreno pismo do Ahmed Riza v Tsarigrad.* (Türkiye'nin Yeniden Dirilmesi. Nasıl Başarılabilir? Ahmet Rıza'ya İstanbul'da Açık Mektup). Solun. 1909, s. 32. Bu ünlü mektubun ilk basımı, Fransızca olarak, ikinci basımı Bulgarca olarak basılmıştır.
- 35 Burada "İslam Milliyetçiliği" kavramı üzerine tartışmaya girmekten kaçındım, çünkü bu konu bu makalenin dışında kalmaktadır. Bununla beraber, teorik olarak daha fazla ilgi çekmektedir.
- 36 Burada "Bütün Osmanlılar için eşit haklar" kavramı ile "Osmanlı Milleti" fikir ve kavramına direnme arasında bir çelişki bulunmaktadır. Bunu,

bu dönemde Balkanlarda milletlerin ortaya çıkması süreci ile açıklamak zor olmayacaktır.

- 37 *Demokrateski Pregled* (Demokratik Görüş), 1909, s.846-847
- 38 Staykov. V. Nay-nova stranista ot turskata istonya. (Türk Tarihinin En Yeni Sayfası)-*Bulgarska Sbirka*, 1909, N 5, s.329
- 39 A.g.e., s.330-331
- 40 A.g.e., s. 331-332
- 41 Stoykov, V. "Konstitutsionna Turtsiya I Balkanskata Konfederatsiya." (Anayasal Türkiye ve Balkan Konfederasyonu),-*Bulgarska Sbirka*, 1909, N 6, 1-13
- 42 A.g.e., s.12-13
- 43 A.g.e., s. 12-13
- 44 Burilkov. VI. "Turtsia (Türkiye)."- *Demokrateski Pregled*, 1910, N 1. 89-93
- 45 A.g.e., s.90
- 46 A.g.e., s.92
- 47 A.g.e., s. 92
- 48 Burilkov, VI. "Turtsia (Türkiye)",-*Demokrateski Pregled*. 1910, N 2. s.223-225
- 49 A.g.e., s. 224
- 50 Obeydullah. "Turtsia" (Türkiye, 16 Mart).-*Demokrateski Pregled*. 1912, N 3, 432
- 51 A.g.e., s. 431
- 52 A.g.e., s. 431-432
- 53 A.g.e., s.432
- 54 Obeydullah. "Turtsia" (Türkiye, 16 Mart).-*Demokrateski Pregled*. 1912, N 3, 432
- 55 A.g.e., s. 434
- 56 A.g.e., s.434
- 57 P. Dorev, Y. Nikolov (Üsküip'te Jimnasyumun Eski Prensipleri), Paskalev (Üsküip Manastırı Sekreteri) ve "sandanists" S. Hadjiev ve Buynov. Bkz: Obeydullah. "Obsestven Pregled. Turtsia" (Cemiyet Mecmuası)-*Demokrateski Pregled*. 1912, N 4, 683
- 58 A.g.e., s.684-685
- 59 A.g.e., s.685-686
- 60 Obeydullah. "Obsestven Pregled. Turtsia" (Cemiyet Mecmuası).-*Demokrateski Pregled*. 1912, N 6, 957-958
- 61 A.g.e., s. 959
- 62 Vlaykov, T. "Dnesnoto obstestveno I negoviyat lozung." (Bugünkü sosyal hareketler ve İzleri)- *Demokrateski Pregled*, Eylül 1912, N 7, s. 938-939
- 63 A.g.e., s.942-943
- 64 A.g.e., s.943

DÜNDEN BUGÜNE BATI TRAKYA MESELESİ

DOÇ. DR. METİN AYIŞIĞI
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

Takdir edileceği üzere, tarihi gerçekler ilk elden orijinal kaynaklara, yani arşiv belgelerine dayanır. Belgesiz tarih yazılamaz ve olayların gerçek yönleri gün ışığına çıkarılmaz. Arşiv belgeleri olmadan ve bilinmeden, varsayımlarla tarih yazmak, belirli bir devir hakkında hüküm vermek, bir devri veya olayları değerlendirmek, tarih biliminin gerektirdiği tarafsızlığa ve bilimsel objektifliğe sığmaz. Devletler, aralarında yapmış oldukları antlaşmalara uymak zorundadırlar. Bu durum milletler arası camiada saygın ve demokratik bir devlet olmanın da gereğidir.

A- BATI TRAKYA'NIN COĞRAFİ SINIRLARI VE TARİHÇESİ

Balkan Yarımadası'nın bir parçasını oluşturan Trakya; Karadeniz, Marmara Denizi ve Balkan-Rodop dağ silsilesi arasında kalan arazi parçasının adıdır. Trakya, Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu Trakya, bugünkü Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki arazisini teşkil eder. Bunun dışındaki kısmı ise Batı Trakya olup 1913'te kurulan "Batı Trakya Hükümet-i Müstakilesi" sınırları esas alındığında, bir kısmı Yunanistan'ın, diğer bir kısmı da Bulgaristan'ın sınırları içinde kalmaktadır. 1923 Lozan Antlaşması'yla sınırları çizilen Batı Trakya ise bugün tamamen Yunanistan'ın idaresinde bulunan bölgedir. Günümüz Batı Trakyası'nın sınırları; doğudan Meriç Nehri ile Türkiye'den, batıdan Mesta-Karasu nehri ile Makedonya'dan, kuzeyden Rodop dağları ile Bulgaristan'dan ayrılmakta, güneyden de Ege Denizi ile çevrili bulunmaktadır.

Batı Trakya, M.Ö. 2000 yıllarından beri üzerinde yaşanan bir bölgedir. Bölgenin en eski halkı, Hint-Avrupa kökenli bir halk olan Traklardır. M.Ö. 7. yüzyıldan

itibaren bu bölge sırasıyla Pers, Yunan ve Makedonya uygarlıklarının egemenliğinde yaşamış, bundan sonra M.Ö. 335 yılına kadar Trakya Krallığı hüküm sürmüştür. Daha sonra Batı Trakya, Roma ve Bizans İmparatorluklarının egemenliği altında yaşamıştır. Osmanlı Devleti bölgeyi 1354 yılında fethetmiş ve burada 559 yıl hüküm sürmüştür. Ancak bölgede Türk varlığının, Balkanlar'a M.Ö. 2. yüzyılda ulaşan İskit Türkleri'nin ve Orta Asya'dan batıya göç eden kavimlerin gelişyle başladığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti buralardaki yerli aristokrasiyi kendi askerî sınıfı içine almaya çalışmış, Ortodoks Metropolit ve Piskoposlarına tımar tahsis etmiş, önemli manastırların imtiyazlarını onaylamış, birçok şehirlerin eski imtiyaz ve vergi muafiyetlerini devam ettirmişti. Osmanlılar'ın Balkanlar'daki fetihleri sırasında yerli halkın Osmanlı idaresini tercih etmesi, bu fetihleri kolaylaştıran bir faktör olmuştur.

B- YUNANLILARIN BATI TRAKYA'DAKİ TÜRKLERE KARŞI UYGULADIĞI BASKI VE ZULÜM

Yunanlılar, Mondros Mütârekesi'nin öngördüğü şartların oluştuğu bahanesiyle özellikle İngilizlerin tahrik ve kışkırtmasıyla hareket ederek Türkler üzerinde soykırım uygulamaya başlamışlardır. Türkler'e karşı acımasız bir mücadele içerisine giren Yunanlılar, teşkil ettikleri ve devlet tarafından da desteklenen çeteler vasıtasıyla katliâm ve tecâvüz hareketlerine girişmişlerdir. Türk nüfusu Balkanlar'dan uzaklaştırabilmek için başvurdukları baskı ve katliâma kutsal yerlere karşı giriştikleri şiddet eylemlerini de eklemişlerdir. Bu yolda, özellikle o bölgelerin Türkler'e ait olduğunu ispat eden cami ve benzeri tarihî eserlere karşı çok acımasız saldırılarda

bulunmuşlardır.¹ Hristiyan ve musevîlerin okulları açıldığı halde Müslüman okullarının açılmasına izin verilmiyor; vakıfların idaresi Atina Antlaşması'nda göre Müslümanlara verilmesine rağmen vakıfhaneler zorla işgal edilip gelirlerine el konuluyordu.²

Yunanlıların idaresine geçen topraklarda yaşayan Türklere ait mektepler Rum mektebi haline getirilmiş, camilere kilit vurulmuş, Rum olmayan nüfus göçe zorlanmış ve göçe teşebbüs eden üç bin Türk yollarda perişan olmuştur. Türklere boşalan köy ve kasabalara, başka bölgelerden ve devletlerden getirilen Rumlar yerleştirilmiştir. Türklere Hristiyanlığı kabul etmeleri için asimilasyon uygulanmış, direnme gösterenler katledilmiş, kadın ve genç kızların namusları kirletilmiştir. Drama'da yapılan katliâmın duyulmaması için on beş köyün, diğer yerlerle olan irtibatı kesilmiştir.³

Selanik ve civarı ile Drama, Doksat, Demirhisar, Avrethisar, Karacaâbâd ve Lankaza'da Kafkasya'dan göç eden Rumlara verilmek üzere Müslüman halkın evleri, emlakları, tarım aletleri hatta zorunlu gıda maddelerine varıncaya kadar her şeyleri müsâdere ediliyordu. Müslüman kadınların kocalarının önünde ırzlarına geçiliyordu. Pek çok kadın Hristiyanlığı kabule zorlanıyordu.⁴

Yunanistan, ele geçirdiği yerleşim birimlerinde yaşayan Türklere uyguladığı baskıyla onları göçe zorluyordu. Bölgede çoğunlukta olan Türk nüfusa karşı, suni bir ekseriyet temin etmek için Trakya'dan, Amerika'dan ve Kafkasya'dan gelen Rumları kasıtlı olarak Türk köylerinde iskân ettiriyordu. Vodine ve Drama'da Türklere mal ve hayvanlarına zorla el koyan Rumlar, buna karşı koyanları zorla Hristiyanlığı kabule zorluyor, kadın ve kızların ırzlarına tasallut ederek, camileri tahrip ediyorlardı.⁵ Evleri Yunan askerleri tarafından basılarak göçe zorlanan, bu zulüm ve baskıya daha fazla dayanamayan üç bin kadar insan perişan bir durumda Türkiye'ye doğru yola çıkmıştı.⁶

Müslümanların ellerinde olan bütün ticaretini Rumların tekeline vermeye çalışan Yunanistan, bölgede yaşayan Türklere ekonomik baskıyla yıldırmaya çalışıyordu.⁷ Kavala, Drama, Sarışaban ve Pravişte kaza ve livalarına bağlı köylerde yaşayan Müslüman halkın elindeki hayvanlara, yiyeceklerine ve kıyık zahirelerine varın-

caya kadar el koyan Yunan askerleri, bunları Hristiyanlara satıyordu.⁸ Siroz'un Zihne kazasında oturan Müslüman halk Drama'ya nakl ve tehcir edilerek bütün mallarıyla eşyaları yağmalanmıştı. Siroz ve Drama sancaklarındaki Müslüman halkın bütün malları yağma edilmişti. Sarışaban, Kavala ve Priştine kazalarında yaşayan, ancak yerlerinden sürülen Müslüman halkın akıbetleri hakkında bir haber alınamıyordu.⁹ Batı Trakya'daki Yunanlılar çok sayıda Türk'ü, komiteci diyerek tutuklamış, silah arama bahanesiyle köyleri basmış, halktan bir çoğunu işkenceyle katledip yaralamıştı.

Trakya'nın İtilaf Devletleri tarafından Türklere terk edildiği şeklindeki bir haber üzerine Yunanlılar, Tekirdağ'daki halka zorla bir miting yaptırarak, "Müslümanların Yunan Hükümeti'nden memnun olduklarına ve adilane davrandıklarına" dair belge düzenleyip halka imzalattırıyorlardı.¹⁰ Halbuki mübadele gereği Batı Trakya'da kalmış olan Müslüman halkı göçe zorlamak için, merkezi Atina'da bulunan Rum ve Ermenilerden müteşekkil iki yüz kişilik bir çete, Türk köyleri üzerindeki zulüm ve baskısını gün geçtikçe arttırıyordu.¹¹ Ayrıca bütün Müslüman cemaatlere zorla mitingler yaptırarak, Yunan idaresinden hoşnut olduklarına ve Batı Trakya'nın Türklere bırakılmasının istenmediğine dair Londra Konferansı'na ve Atina'ya telgraf çektiyorlardı.¹² Müslümanların çoğunlukta oldukları yerlerde baskılarını daha da arttırarak göç etmeye zorluyorlardı. Bu nedenle Rumların, çoğunluğu ele geçirmeleri için yaptıkları faaliyetin önlenmesi konusunda konferans nezdinde teşebbüste bulunmak üzere durumun Murahhas Heyeti Başkanlığı'na bildirilmesi gerekiyordu.¹³

Bu gelişmeler üzerine Yunanlılar tarafından Doğu Trakya'da Müslüman halka yapılan baskı ve zulmü yerinde incelemek, olayları tahkik etmek için Fransızlardan müteşekkil bir heyet 12 Mart 1921 tarihinde Istaranca'ya gitti. Bölgede duruma müdahale eden Fransızlar, gerekli önlemi almakta gecikmediler.¹⁴

Trakya'yı işgal etmek için akla gelmedik baskı ve propaganda faaliyetine girişen Yunanlılar, askerlik karşılığı Müslüman, musevi ve Ermenilerden bedel-i nakdi alıyorlardı. Ancak Doğu ve Batı Trakya'daki Müslümanlardan yirmi bir yaşından otuz bir yaşına kadar olanları zorla askere alıyorlardı.¹⁵

Ermeniler, askerlik karşılığı altı ay için bin drahm bedel-i nakdi alınacağını ilan edilmesi üzerine, İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilciliklerine şikayette bulunmuşlardı.¹⁶

Ne yazık ki Batı Trakya'dan pek acı ve elîm haberler alınıyordu. İskeçe'de Yunan Fevkalâde Dîvân-i Harbi tarafından 29 Ağustos 1923 günü Trakya İhtilali'ni yayma töhmetiyle on beş kişi idam edilip, yirmi sekiz kişi de on bir sene kürek cezasına çarptırılmıştı.¹⁷ 7 Şubat 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na bir önerge veren Menteşe Milletvekili Esat Bey (İleri) Yunanlılar tarafından takip edilen siyaset sonucu evlerine ve mallarına sahip olamayan ve çok zor bir durumda kalan Batı Trakya'daki Müslümanların durumlarının düzeltilmesini istedi.¹⁸

C- BATI TRAKYA'NIN KAYBEDİŞİ

1829 Edirne Antlaşması Yunanistan'a bağımsızlık kazandırmışsa da Rusya'ya hiç bir fayda sağlamamıştı. Bu yüzden Türk düşmanlığını millî bir siyaset haline getiren Ruslar, Balkan milletlerini tahrikle Osmanlı Devleti'nin başına çeşitli gaileler çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. Bu gelişmeler yanında Rumeli'de çıkan isyanları, Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin müdahalelerini, Rumeli'de ve dolayısıyla Batı Trakya'daki Türk varlığının gerilemeye başlamasında bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz.

Bölgenin stratejik önemi yanında tarihi ve ekonomik özelliklerini ve halkının değişik etnik kökenlerden geldiğini gözönünde bulunduran Osmanlı Devleti, İstanbul'un ve Boğazların korunması bakımından bölgenin önemini daha da arttırması karşısında, 1864 yılında, geniş bir Edirne vilayeti kurmuştu. Siyasi bakımdan sağlanan bu bütünlük daha sonraları, Yeşilköy (Ayastefanos, 3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmaları (13 Temmuz 1878) ile bozulmuştur. Bu anlaşmalarla siyasi ve askeri bakımlardan Osmanlı Devleti'nin kontrolü altında kurulan Doğu Rumeli vilayeti Bulgaristan tarafından ele geçirilmiş, böylece Trakya'nın birliği de sarsılmıştır. 1886 yılında ise Doğu Rumeli'nin elden çıkmasıyla, Trakya artık yalnız doğuda Karadeniz, Marmara Denizi, güneyde Ege Denizi ve batıda Mesta nehri arasında kalan bir bölge haline gelmiştir.

Ayastefanos Antlaşması, Rodoplar ve diğer Rumeli bölgelerinde yaşayan ve Rus ve Bulgar zulmünü yakından tanıyan Türklerin büyük tepkisini gördü. Göç eden Türklerden bir kısmı, geri çekilmekte olan Osmanlı askeriyle birlikte Rodop dağlarına çıkarak Rus kuvvetlerine karşı mücadeleye girdi. Kurulmak istenen Bulgaristan'ın büyük bir çoğunluk olan Türklere yaşama hakkı bile vermeyeceği açıktı. Dolayısıyla Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi gerektiği büyük devletlere anlatılmış, bu konuda, Rusya'ya baskı yapılması istenmişti. Yine de ortak Rus ve Bulgar zulmüne karşı ortaya çıkan bu hareket Batı Trakya'da ilk Türk "Muvakkat Hükümeti"nin kurulmasına sebep olmuştur.

D- BALKAN SAVAŞLARI SONUNDA TRAKYA

Balkan devletleri, Rumeli'de yapılacak ıslahatın büyük devletler eliyle kendilerine verilmesini, 30 Eylül 1912 tarihli bir nota ile istemişlerdi. Bunu savaş ilanı olarak kabul eden Osmanlı Hükümeti, bu devletlerle ilişkisini keserek bir anlamda savaş fitilini ateşlemiştir. Osmanlı ordusu yanlış yığınak ve idaresizlik nedeniyle yaptığı savaşları kaybetmiş, sonuçta imzalanan Londra Barış Antlaşması'yla (30 Mayıs 1913) Midye-Enez ötesindeki Trakya ve tüm Rumeli'yi Balkan devletlerine bırakmıştır.¹⁹

Bu anlaşmayla Edirne Bulgaristan'a geçiyor ve Bulgaristan, Kavala ve Dedeağaç arasındaki toprakları alarak Ege Denizi'ne çıkıyordu. Balkan devletleri, kısa bir süre sonra ganimetin paylaşılması konusunda birbirlerine düştüler. Savaş sonunda umduğundan çok arazi elde eden Yunanistan, Selanik dahil bir kısım toprakları Bulgaristan'a kaptırmak istemiyordu. Neticede Bulgaristan'ın Sırbistan ve Yunanistan ile savaşı artık kaçınılmaz bir hal almıştı.²⁰ Nihayet 29 Haziran 1913'te İkinci Balkan Savaşı çıktı. Bu durum karşısında, Londra Antlaşması'nın hükümsüz sayılması gerektiği düşüncesi, Türk kamuoyunda belirmeye başlamış, özellikle Kurmay Yarbey Enver Bey Edirne'nin kurtarılması için harekete geçmişti. Böylece hükümet Doğu Trakya'yı işgal etmek üzere Osmanlı ordusunun Midye-Enez çizgisini geçmesine karar verdi. 23 Temmuz 1913'te Edirne geri alınmışsa da, halkının %85'inden fazlası Türk olan Batı Trakya Bulgaristan'a kalmıştır.

karşı duydukları vicdani sorumluluk nedeniyle, tam işgal hareketinin sonucunun alınacağı bir devrede geri dönmeyi reddeden işgal birlikleri, Osmanlı Devleti'yle ilgilerini kesip, Batı Trakya Hükümeti Muvakkatesi'nin bağımsızlığını ilan ettiler.²⁴

Ancak, Bulgaristan'ın şikayetleri ve büyük devletlerin müdahalesiyle Osmanlı Hükümeti "Batı Trakya Hükümet-i Muvakkatesi"ne destek veremedi. 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması'yla Bulgaristan'a bırakılan bölgenin, 25 Ekim 1913'e kadar bölgenin Bulgaristan'a teslimi şart koşuldu. Böylece "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi" ancak 57 gün devam edebildi.²⁵ Buna karşılık Bulgarlar, Bulgaristan ve Batı Trakya Türkleri'ne önemli ve geniş haklar tanınacağı; Osmanlı Hükümeti'ne batıya doğru Batı Trakya'da genişleme vaatlerinde bulunmuşlardı. Fakat tüm bunlar birer Bulgar vaadi olmaktan ileriye gidememiştir. Aksine Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Bulgar işbirliği bize, Karaağaç ve Meriç'in batısındaki Dimetoka bölgesinin elden çıkmasına ve Bulgarların Meriç'in 3 km. doğusuna kadar genişlemelerine neden olmuştur.

2- Teşkilat-ı Mahsusa ve Batı Trakya Komitesinin Kuruluşu

Batı Trakya'nın boşaltılması ve "Batı Trakya Hükümeti" denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra bu hareketin mimarı Enver Bey, en yakın arkadaşı, idealist ve kahraman bir Türk subayı olan Kurmay Binbaşı Süleyman Askeri Bey'i görevlendirdi. Süleyman Askeri İstanbul'da "Muhacirin Müdürü" adı altında Batı Trakya ve Makedonya işlerini idare etmeye başladı. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'na dek böyle sürdü. Türk-Alman ittifakının imzalanmasından sonra 5 Ağustos 1914 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın gizli emriyle "Teşkilatı Mahsusa" kuruldu ve başına Süleyman Askeri Bey getirildi. İstanbul Barış Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı-Bulgar ittifakına dayanılarak Süleyman Askeri Bey ile Bulgar Makedonya komitesi adına Dr. Nikolof ve Pavli Şatef arasında, Sırp ve Yunanlılara karşı Osmanlı-Bulgar ortak mücadelesi tespit edilmiş, bu gizli faaliyetle "Türk Batı Trakya Komitesi" kurulmuştu. Komitenin başında yine Süleyman Askeri Bey bulunuyordu. Sofya'daki Radoslavof Hükümeti de Süleyman

Askeri Bey'in Bulgar komitesiyle yaptığı antlaşmaya göz yummuştu. Bu Bulgar-Türk ittifakı, Sırbistan ve İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'a karşı sert davranmalarına ve hatta sonuçta Bulgarların İttifak Devletleri arasında savaş katılmalarına en önemli etken olmuştur.²⁶

F- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA BATI TRAKYA

Osmanlı-Alman ittifakının imzasından 15 gün kadar sonra (19 Ağustos 1914) Almanya'nın teşvikiyle Osmanlı-Bulgar ittifakı imzalanmıştı. Buna göre Osmanlı Devleti veya Bulgaristan iki Balkan devletinin saldırısına uğrarsa diğeri onun yardımına gelecekti. Ancak 6 Eylül 1915 tarihinde imzalanan "Osmanlı-Bulgar Hudut Düzeltme Antlaşması"yla Osmanlı Devleti, Batı Trakya'yı kurtarmaya çalışırken Bulgar ittifakını sağlamak için Doğu Trakya sınırında ülkenin savunmasına ve iktisadi hayatını felç edecek derecede toprak kaybına uğramıştır. Antlaşma, Meriç Nehri'ni, Edirne'nin kuzey, batı ve güneybatısındaki toprakları, Karaağaç-Kuleliburgaz demiryolunu Osmanlı Devleti'nden koparıyordu. Bulgaristan, Bükreş Antlaşması'ndan sonra müttefiklerin ortak idaresine bırakılmış olan kuzey Dobruca'yı da 24 Eylül 1918 "Müttefikler Arası Berlin Antlaşması"yla ele geçirdiği halde, müttefiki Osmanlı Devleti'ne Batı Trakya'yı vermeye razı olmamış, hatta 29 Eylül 1913 İstanbul Antlaşması sınırını da kabul etmemiştir. Mondros Mütarekesi imzalandığı (30 Ekim 1918) günlerde Doğu Trakya'nın batı sınırı bu şekilde idi. Karaağaç, Dimetoka civarı ise yine Bulgarlara kalıyordu.²⁷

1- Batı Trakya Komitesinin Kurulması

Savaş boyunca İstanbul'da başkumandan vekili Enver Paşa'ya bağlı olarak çalışmış olan Teşkilat-ı Mahsusa'yı idare edenler de Batı Trakyalılara haklarını savunacak ve gelecekleri için çalışacak bir dernek kurmalarını tavsiye etmişlerdi. Bu tavsiye doğrultusunda, İstanbul'da bulunan Batı Trakyalılar, Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra 10 Kasım 1918'de "Batı Trakya Komitesi"ni kurdular. Batı Trakya'da ilk olarak dernek yerine komite kurulmasının nedeni, Batı Trakya'yı yabancı boyunduruğundan kurtarmaktı. Komite, ezici çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Batı Trakya'nın geleceğinin yine kendilerince tayin edilmesini en büyük hakları olarak

görüyor ve kurulacak adil ve tarafsız bir mahkemede bu haklılıklarını ispatlayacaklarına inanıyorlardı. Ancak böyle bir mahkemenin kurulmasının imkansız olduğunu düşünemeyecek kadar da iyi niyetliydi.

Edirne'de kurulan ve aynı amaçlar altında birleşen Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti Osmaniye'si (7-30 Kasım 1918) ile İstanbul'da kurulan Batı Trakya Komitesi birlikte çalışma kararı aldı. Böylece İstanbul'da "Siyasi Delegeler" ünvanı altında, Batı Trakya adına Hasan Tahsin (Argun), Hüseyin Sabri (Tüten) ve Trakya Paşaeli Cemiyeti adına da Edirne milletvekili Faik (Kaltakkuran) ve Kasım (Yolageldili) Bey'lerden oluşan karma bir kuruluş meydana geldi. Bu iki kuruluş, Batı (27 Mayıs 1920) ve Doğu Trakya'nın (15 Temmuz 1920) Yunanlılar tarafından işgaline kadar birlikte çalışmışlardır.²⁸

Diğer taraftan 15 Temmuz 1920'de de merkezi Filibe'de "Trakya Türk-Bulgar Kurtuluş Komitesi" kuruldu. Bu komite temmuz sonlarında bir kongre toplamış, kongrede söz alan Fuat Balkan ortak Yunan tehlikesine karşı, Türk ve Bulgarların beraber hareket etmesi gerektiğini savunmuştur. Bütün bunlara karşılık, Batı Trakya'da Yunanlılara karşı gerçekleştirilmiş olan "Milli Kurtuluş Savaşı"nda aktif görev alan kişilerin bir kısmı yerli (mahalli) Yunan ilgili makamları tarafından tutuklanarak, Yunanistan'ın bazı yörelerine sürgün edilmişler, bazıları ise anavatana göç etmek zorunda kalmışlardır.

2- Paris Barış Konferansı ve Trakya

32 milletin temsilcileri 1918 yılının son aylarında Paris'te toplandı. Çok önemli olan bu konferansa çok sayıda gazeteci, devlet ve siyaset adamı davet edilmişti. Barış Konferansı 12 Ocak 1919'da çalışmalara başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerince başlatılan ve 1919-1920 yıllarını da içine alarak Londra ve San Remo'da sürdürülüp, Sevr'de noktalanacak olan barış görüşmelerinde, özellikle Osmanlı Devleti'nin geleceği, daha doğrusu nasıl paylaşılacağı tartışılacaktı. Venizelos, konferans başlar başlamaz Avrupalı devletlerin desteğine başvurdu. Venizelos, daha konferans başlamadan önce Trakya'nın Yunanlılığını ispat edebilmek için çalışmalara başlamıştı. Nitekim 30 Aralık 1918'de Yunanistan'ın toprak talebini içeren bir kitapçığı "Greece at the peace conference" adıyla derlemiş ve İtilaf Devletleri'nin delegelerine dağıtmıştı.²⁹

Venizelos konferansa yaptığı başvuru ile hem Doğu Trakya'yı hem de Batı Trakya'yı istediğini açıkladı. İsteğine gerekçe olarak da Rum nüfus yoğunluğunu bahane ediyordu. Konferans, Trakya işlerini incelemek üzere Yunan işleri komisyonunu görevlendirmiş, 1 Mart 1919 kararıyla Yunanistan lehinde karar vererek Batı ve Doğu Trakya'nın Yunanlılara bırakılması gerektiğini bildirmişti. Buna karşılık yüksek konsey, 11 Mart 1919'da Trakya konusundaki kararın ilerde Osmanlı-Bulgar barış antlaşmaları görüşülürken verileceğini belirterek bir süre ertelemişti. Bu erteleme en çok Osmanlı Devleti'nin işine yaramış, Trakya'daki Türk üstünlüğünü ve Türk haklarını konferansa ve batı kamuoyuna anlatmak şansını vermişti. Yüzyıllardan beri bu toprakların gerçek sahibi olan Türk milleti, sahip olduğu ezici çoğunluk, elinde bulundurduğu ekonomik kaynaklar ve Doğu Trakya'nın hakimî sıfatıyla, Trakya'nın kaderini belirleme hakkını doğal olarak kendisinde görüyordu. Ancak bu haklılığı savunacak hür ve bağımsız bir hükümeti yoktu. İstanbul işgal altında, Tevfik Paşa'nın sadrazam olduğu Osmanlı Hükümeti de İtilaf Devletleri kontrolü altındaydı. Bu durumda iş, bölge halkının kurduğu milli cemiyetin yapabileceklerine ve alacağı tedbirlere kalıyordu.

Venizelos, Batı Trakya'da yalnızca Bulgarlarla Rumlar yaşıyormuş gibi hareket ediyordu. Balkan Savaşı'ndan önce, yani eski Gümülcine, Dedeoğaç sancakları da dahil olduğu halde Edirne vilayetinin, yani Yunanlılar ve Bulgarlarca hedef tayin edilen Trakya'nın 1905 tarihinde düzenlenmiş olan resmi istatistiğe göre nüfusu "1.180.189" olup, bunun "650.624"ü Türk olduğu halde ancak "357.102"si Rum ve "127.459"u Bulgar ve geri kalanı da diğer unsurlara mensuptu. Buna göre Trakya'nın genel nüfusunun %60'ını Türkler, %30'unu Rumlar ve %10'unu Bulgarlar oluşturuyordu.³⁰

Trakya dahilinde bulunan "9.574.314" dönüm tarlanın "6.536.611" dönümü Türklerin elinde bulunduğu halde, ancak "1.821.697" dönümü Rumlara ve "1.099.451" dönümü Bulgarlara, geri kalan kısmı da Ermenilere, Musevilere aitti. Bu hesaba göre, Trakya'daki tarlaların %70'i Türkler'e, ancak %19'u Rumlara ve %11'i Bulgarlar'a aitti. Yine bir resmi istatistiğe göre Trakya dahilinde Türklerin "10" tâli, "24" rüşdi, "1596"

ibtidâi mektepleri olduğu halde Rumların “2” tâli, “320” ibtidâi ve Bulgarların ise “1” tâli ve “92” ibtidâi mektepleri vardı.³¹ Yani Yunanlıların çoğunluğu oluşturma konusundaki iddiaları tamamen dayanaksızdı.

Görüldüğü gibi Türk nüfus çoğunlukta olmasına rağmen Trakya'nın Türklere verilmesi söz konusu bile olmuyordu. Tartışmalar Yunanistan ile Bulgaristan arasında geçiyordu. Çünkü buradaki Türklerin haklarını savunacak herhangi bir makam yoktu. Paris Barış Konferansı başladığı zaman Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniye bir heyet göndermek istemiş, fakat engellenmişti. Uzun tartışmalardan sonra konferans umumi heyeti Trakya işlerini bir komisyona havale etti. Komisyon yaptığı çalışmalar sonucunda 1 Mart 1919'da Doğu ve Batı Trakya topraklarının Yunanistan'a bırakılması kararına vardı.³²

İstanbul'da bulunan Batı Trakya murahhasları tarafından büyük devletler fevkalade komiserliklerine bir de muhtıra vermişlerdi. Bunda, kaderi Türkiye ile yapılacak olan barışa bırakılan Batı Trakya meselesinden hiç bahs edilmeden görüşmelerin tamamlanması kınanıyordu. Bu son gelişme karşısında Batı Trakya halkı büyük bir hayal kırıklığı ve üzüntü içerisine girmişti. Rum halkı, Batı Trakya halkının tüm nüfusunun beşte birini bile oluşturamazken, Yunanistan'ın bu bölgeye sahip çıkması konusunda ne coğrafi, ne iktisadi ve ne de ırki, hiçbir şekilde hak ve alakası olmaması ortada iken özellikle Yunanistan'a taviz verilmek arzusuyla, senelerden beri kanlı bir kabus gibi ülkede dolaşan Yunanistan'ın zalimane idaresine bırakılması şiddetle protesto ediliyordu.³³

3- Batı Trakya İçin Kurulan Milli Müfrezeler

Batı Trakya'yı işgal eden Yunan kuvvetleri kumandanına müdafaa-i milliye ordusu kumandanı unvanı verilmesi üzerine, Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyeti de, 1920 Haziran'ında Batı Trakya'da faaliyetlerde bulunacak milli kuvvetlerin kumandanlığına Batı Trakya Kuvâ-yı Milliye kumandanı ünvanıyla Filibeli Kurmay Binbaşı Rüştü Bey'i (Korg. Rüştü Akın) kumandan, yardımcılığına da Batı Trakya'da bulunan Yüzbaşı Fuat (Balkan) Bey'i tayin etti. Merkez Heyeti, Batı Trakya'da faaliyette bulunacak milli kuvvetlerin kadrosunu 30 subay, 25 çavuş, 50 onbaşı ve 425 er olarak kabul etti.³⁴

Fuat Bey (Balkan) Sakarya Savaşı'nın kazanıldığı günlerde (12 Eylül 1921) Batı Trakya'ya karşı akınlara başlamış, Eylül, Ekim, Kasım 1921'deki akınlarla Yunanlılara birçok darbeler vurulmuştu. Fuat Bey faaliyetlerini sürdürebilmek için Bulgar komitecileriyle bir “Trakya Dahili İhtilal Komitesi” kurmak zorunda kalmıştı. Bu komitenin başlıca amacı, “Struma nehrine kadar uzanan baskı altındaki Trakyalıları, milliyet ayrılığı gözetmeksizin, siyasi haklarını ve bağımsızlıklarını geri almak için birleştirmek ve Trakya'nın parçalanmasına engel olmak”tı. Ancak Struma nehrine kadar uzanan Trakya'nın bağımsızlığı ve Trakya'nın parçalanmaması gibi hedefler Türk görüşüne aykırı idi. Çünkü Türkler için o sıra öncelikli konu, anavatanın ayrılmaz bir parçası olan Doğu Trakya idi. Batı Trakya'nın ise önce bağımsız olması sağlanacaktı. Ancak Fuat Bey, Batı Trakya'da çalışabilmek için Bulgar yardımına muhtaç olduğu için bu amacı kabul etmek zorundaydı. 1921 yazında Yunanlılar Anadolu içlerine ilerlerken, Fuat Bey, Batı Trakya ve Makedonya'daki komitecileri Yunanlılara karşı harekete geçirmeye çalışıyordu. Ancak Bulgaristan'daki Türkleri tutuklamayı sürdüren Bulgar yönetiminin onun peşini bırakmaması yüzünden Fuat Bey, bu görevinde pek başarılı sağlayamamıştı.³⁵

G- İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİNDEN SONRA BATI TRAKYA'DAKİ GELİŞMELER VE İTİLAFLI DEVLETLERİ ARASI BATI TRAKYA HÜKÜMETİ

Merkezi devletler, daha savaş bitmeden önce Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından 8 Ocak 1918 tarihinde ilan edilmiş olan “Wilson Prensipleri” doğrultusunda anlaşma imzalamak ve savaşı sona erdirmek istiyorlardı. Batı Trakya bu bağlamda, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmadığından Wilson ilkelinin 12. maddesinde yer almamaktaydı. Ancak Wilson prensiplerinin bütün milletler için kabul ettiği “Milletlerin kendi mukadderatlarını, kendilerinin tayin hak ve salahiyeti” prensibinin Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'a ve Yunanistan'a geçmiş olan Batı Trakya için de geçerli olacağı umudu hiçbir zaman yitirilmemişti.

Osmanlı Devleti'nin 1918 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması Batı Trakya Türkleri'nin

çilesini daha da arttırmıştır. Parçalanma tehdidi ile karşı karşıya kalan anavatanından kendilerine bir yardım gele-meyeceğini anlayan Batı Trakya Türkleri, özellikle Nev-rekop'lu Celal Perin, Edirne milletvekili Faik Kaltakkı-ran, Galip Bahtiyar ile avukat Şeref Bey'lerin önderliğinde İstanbul'daki Fransız işgal komutanı general Francet Desperey'e Batı Trakya'nın kaderi ile ilgili olarak 15 Ekim 1919 tarihinde sundukları muhtıradan Fransız Dev-leti'nin kısmen veya tamamen vesayeti altında "Otonom bir devletin teşkili" isteğini belirtmişlerdir.³⁶ Bunun üzerine Fransız Hükümeti Trakya'da kolonel vali bulu-nan general Şarpi'yi görevlendirerek özellikle Fransız ve-sayeti altında "İtilaf Devletleri Arası Batı Trakya Hükü-meti" kurulmuştur.

17 Ekim 1919'dan 23 Mayıs 1920 yılına kadar de-vam eden bu kolonel yönetimde başkanlığı general Şarpi yaparken, onun yanında Bulgaristan Berlin elçilerinden Grekof ile kurmay albay Topacıyef ve Dimitrof'u, Yunanistan'da Vamvakas'ı elçi olarak görevlendirmiştir. Charpy yeni bir emir gelinceye kadar bu sancakların idare şeklinin aynen devam edeceğini, ancak müttefikler arası askeri komisyonun idare ve gözetiminde buluna-caklarını belirtmişti. General Charpy'nin talimatıyla, memleketi terk eden Türk ve Rum ahali ile vatanların-dan ayrılmış olan Bulgar ve Makedonya mültecileri me-selesini halletmek üzere komisyonlar kurulmuştur. Bu sayede halkın, eski topraklarına yerleştirilerek, işgalden dolayı kaybettikleri mülklerine tekrar sahip olabilmeleri sağlanacaktı.³⁷ Ayrıca adı geçen sancaklarda bulunan Bulgar memurlarının Sofya hükümet merkeziyle olan haberleşmelerinin de yine müttefikin askeri heyetinin gözetimi altında gerçekleştirileceği bildirilmiştir.³⁸

17 Ekim 1919 günü İskeçe'nin işgal edilmesi üze-rine, Bulgarlar sınıra doğru çekilmeye başlamışlar ve sı-nır üzerindeki karakolları İtilaf Devletleri'nin kuvvetle-rine terk etmişlerdi. Rumca gazeteler, Yunan ordusunun işgali nedeniyle Yunanistan'da şenlikler düzenlendiğini, Atina ve Selanik'in bayraklarla donatıldığını, orduyu se-lamlamak üzere Selanik'te heyetler hazırlandığını haber veriyordu.³⁹ Bu sırada kendi kabuğuna çekilmiş Osman-lı Hükümeti'nin kayıtsızlığına karşın bir halk kuruluştur olan ve elinden geldiğince Batı Trakyalıların haklarını savunmaya çalışan "Batı Trakya Komitesi" Gümülcü-

ne'de bir kongre toplanmasını sağladı (16 Kasım 1919). Kongre, Paris Konferansı'na gönderdiği muhtırayla "Ba-tı Trakya'da tüm Balkan milletlerinin katılımıyla tam-pon bir devlet kurulmasının Balkanlar'da barışı sağlaya-cağını, bunun Wilson prensiplerine de uygun olacağını" belirtti. Bu arada İstanbul Rum basını ve megal oideacı-larla birlikte birkaç Türk milletvekilinin kurduğu "Trakyalılar Komitesi" İstanbul'da tüm Trakya'nın Yu-nan mandasına girmesi için uğraşırken, Gümülcine'de Gümülcineli İsmail Hakkı tarafından kurulan ve "Batı Trakya Umumi Merkezi" de Batı Trakya'nın, Doğu Trakya'dan ayrılması ve Fransız mandasına girmesi ama-cıyla çalışmasına devam ediyordu.⁴⁰ 27 Kasım 1919'da Paris yakınlarındaki Neuilly'de yapılan anlaşmayla, Batı Trakya Yunanistan'a bırakılıyordu. Halbuki ezici bir nü-fus yoğunluğuna sahip olan Türklerin varlığı mutlak göz önüne alınmalıydı.

Ancak Yunanistan, İtilaf devletleri nezdinde yapmış olduğu diplomatik faaliyetler sonucunda bu otonom yö-netimin kaderi ile ilgili bir referanduma gidilmesini sağ-lamış ve 1920'de yapılan bu referandum sonucunda 23 Mayıs 1920'de bu yönetim sona ermiştir.⁴¹ Fakat bütün bu gelişmeleri dikkatle izleyen ve referandum konusun-da haklı kaygılar taşıyan Batı Trakya Türkleri, 25 Mayıs 1920'de Gümülcine'nin "Hemeti" nahiyesinde "Batı Trakya Hükümeti"ni kurmuşlardır.⁴² Petreçeli Tevfik Bey bu hükümetin reisi olurken, yüzbaşı Fuat (Balkan) Bey, genelkurmay birinci başkanı ve teğmen Fahir (Öz-dilek) Bey, ikinci başkanı olmuştur. Bu hükümet Bulgar-ların da desteğini alabilmek için iki Bulgar delegayı ba-kan yardımcılıklarına atamıştır. Bu hükümetin ömrü de 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan antlaşmaya ka-dar devam etmiştir. Ancak 22 Mayıs 1920'den itibaren Batı Trakya topraklarının fiilen Yunan işgaline maruz kaldığını hatırlatmalıyız.

1- Batı Trakya'nın İşgali

24 Nisan 1920 tarihinde toplanan İtilaf Devletleri temsilcileri, San Remo'da Osmanlı ülkesini kendi arala-rında paylaşıyorlardı. Bu konferansta Doğu ve Batı Trak-ya, İngiliz planı sonucunda Yunanlılara veriliyor ve Batı Trakya'nın güney kısmındaki müttefikler arası Batı Trakya hükümeti kalkmış oluyordu. Yunanlılar, San-Re-

mo konferansı kararlarına dayanarak Edirne Kongresi'nin sona erdiği 14 Mayıs 1920 tarihinden itibaren Gümülcine'ye girmeye başlamışlar, Fransız kuvvetlerinin de yardımıyla Batı Trakya'yı işgal etmişlerdi. Venizelos Yunan meclisinde "bu işgalde kendilerine yardım eden Fransız ordusuyla general Charpy'ye Yunan milletinin şükranını bildirerek" Batı Trakya'da oynanan senaryonun, yani İtilaf Devletleri arası Batı Trakya Hükümeti'nin iç yüzünü de açıkça göstermiş oluyordu.

Atina'dan gelen resmi haberlere göre Karaağaç'ı işgal eden Yunan ordusu bütün Batı Trakya'yı ele geçirmişti. Dedağaç limanına kadar gelen general Mazarakis kumandasındaki Yunan filosunu, Fransız subayları karşılamış, bu durum bilhassa Ermeni ve Musevileri pek memnun etmişti.⁴³ Buna karşılık Bulgar başbakanı İstanbulinski Produs gazetesine verdiği demeçte, Trakya'nın Yunanistan'a verilmesinin Bulgarları üzdüğünü ama bu durumun geçici olduğunu, zira Yunanistan'ın aldığı araziye muhafaza edemeyeceğini söylüyordu.⁴⁴ Batı Trakya'yı işgal eden Yunanlıların İskeçe'de "Baba Kürkdis" idaresinde bir dernek kurdukları da alınan haberler arasındaydı. Bu dernek gerek İskeçe, gerekse İskeçe'ye bağlı Şahin köyünde dernek çocuklarına elbise parası adı altında Müslüman halktan para toplamakta ve toplanan paraları Rum maliye teşkilatına vermekteydi. Bu arada Yunan ordusuna mensup bir subay, iki çavuş, iki tercüman ve bir katipten oluşan heyet İskeçe'de İslam halka Rumca istekleri ve yapılan zulümden kendilerinin sorumlu olduklarına dair bir belgeyi zorla imzalatmışlardı. Ayrıca Bulgar sınırında 18'den, 55 yaşına kadar olan kişileri silah altına alarak mahalli bir teşkilat kurmuşlardı. Bununla da yetinmeyen Yunanlılar, Batı Trakya'nın Yunanlılarda kalması lehinde yerli halka zorla mitingler yaptırıyorlardı.⁴⁵

2- Birinci ve İkinci Batı Trakya Hükümetleri ve Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 10 Mayıs 1920 tarihinde Edirne'de topladığı kongrede iki önemli karar aldı. İlk karar ittifakla, ikinci karar ise uzun süren tartışmalardan sonra 3 çekimser ve iki muhalif oya karşı, 203 evet oy ile kabul edildi. Bu maddeler şunlardı :

1- Trakya'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının mümkün olmadığı noktasında, murahhas heyetin çalış-

malarına cemiyetçe iştirak ve tüm siyasi vasıtalarla başvurulması.

2- Hükümet, ne gibi ahval ve şart altında olursa olsun bu konuda acizlik göstermek ve Trakya'nın Yunan işgaline bırakılması durumunda, mümkün olan her türlü vasıtaya başvurarak, fiilen karşı konulması.⁴⁶

Yunanlıların 22 Mayıs 1920'de Batı Trakya'yı işgali üzerine de 27 Mayıs 1920'de Gümülcine'nin kuzeyinde Hemitli kazasında "Batı Trakya Hükümeti" kurulmuştu. Ancak, Yunanlıların burayı da ele geçirmeleri üzerine Batı Trakya hükümet üyeleri Bulgaristan (Sofya) ve İstanbul'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Batı Trakya her ne kadar 22 Mayıs 1920 tarihinde Yunanlı general Zımrakakis'in komutasındaki kuvvetler tarafından işgal edilmişse de "Batı Trakya Milli Hükümeti" varlığını 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar devam ettirmiştir.⁴⁷

Bu cemiyetin faaliyetlerinin Bulgaristan'dakinden farklı olduğu göze çarpmaktadır. Bulgaristan'daki cemiyetin üyeleri silahlı mücadele yaptıkları, en azından buna karar verdikleri halde, Trakya Cemiyeti'nin daha çok diplomatik yollardan Trakya'nın ve Trakyalıların haklı davasını dünyaya duyurmak için yaptıkları teşebbüsler, çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Cemiyet, yayınladığı kitap, dergi ve broşürlerle davalarını duyurmaya çalışmıştır. Trakya Cemiyeti, Trakya'nın işgalini ve yapılan zulümleri gerek İtilaf Devletleri nezdinde, gerekse direkt olarak Yunan Hükümeti'ne nota göndererek protesto ediyordu. 1922 yılının Mayıs sonlarında da Yunan Hükümeti'ne bir protesto mektubu göndermişlerdi. Mektupta Yunanlıların yaptıkları zulümler ve Müslüman halkı hicrete mecbur edip, çeşitli yerlerden Rum getirmeleri protesto ediliyordu. Yunan hükümeti ise bu mektuba verdiği cevapta, mektupta anlatılanların hepsinin iftira ve ehemmiyetsiz şeyler olduğunu söylüyordu.⁴⁸

Bu arada, Yunanlıların yapmış oldukları imha ve baskılardan amaçlarının Türk çoğunluğunu azaltarak, Kafkasya ve Rusya'dan getirilen Rumlarla Rum nüfusunun arttırma gayreti içinde olduğu hatırlatılarak, bu konuda Cemiyet-i Akvam'ın dikkati çekiliyordu. Trakya meselesinin halledilebilmesi için tek çare olarak uluslararası tarafsız bir heyet tarafından Trakya'da tahkikat yapılması isteniyordu.⁴⁹ Bir başka nota 1922 yılı Mayıs

sonlarında verilmiştir. Bu notada Trakya Cemiyeti zulüm gören halkın meşru mümessili sıfatıyla, Trakya'daki Müslüman unsurun gördüğü zulüm, protesto ediliyordu. Aynı notada, daha önce birkaç kere protesto mektubu gönderildiği, bundan sonra da gönderilmeye devam edileceği ilave ediliyordu.⁵⁰

Görüldüğü gibi kurulan cemiyetin, gerek işgalden önce, gerekse işgalden sonra bir çok faaliyetleri olmuştur. Bir dönem silahlı mücadeleye de başlayarak, Müslüman halka zulüm yapmalarını engellediler. Bu arada halkın moralini düzelterip, onları manevi yönden kuvvetlendirdiler. Maddi yardımlarda da bulunan cemiyet, özellikle zulümden kaçan bazı mülteci ve muhacirlerin gerek yeme-içme gerekse barınma gibi ihtiyaçlarını karşıladılar.

H- YUNANİSTAN'IN TAHRİKLERİ VE PATRİKHANE

Yunan Hükümeti, İstanbul'daki temsilcileriyle, Patrikhane ve "Kordos" diğer adıyla Etnik-i Eterya Cemiyeti vasıtasıyla, Osmanlı Devleti'ndeki Rumları silahlandırmakta, asayiş ihlal ederek, çeteler oluşturmaktaydı. Ayrıca, Anadolu'da incelemelerde bulunmak üzere gelen Amerikan heyetini iğfal ve Rum nüfusu fazla göstermek maksadıyla göçmen kayd ederek, Anadolu ve Trakya'ya pek çok insan sevk ediyordu.⁵¹

Nitekim, Trabzon'a gelmiş olan bazı Rum muhacirler hakkında yapılan tahkikat sonucunda, kendilerinin kesinlikle muhacir olmadıkları anlaşıldı. Patrikhane tarafından ellerine resmi belge verilmesi, bir siyasi maksada dayalı olduğu gibi; bu şekilde sevk edilenlerin çoğu da eşkiya ve asayiş bozmaya meyilli kişiler olduğu kuvvetle muhtemeldi.⁵² Aslında Rum Patrikhanesi, Osmanlı tabiyeti altında bir kimlik olarak asırlarca kabul görmüş olan Rumların dini meselelerini çözmekle mükellef ve üst makamı Adliye ve Mevazir Nezareti iken, müteakleden sonra Yunan Hükümeti'nin bir temsilcisi ve kışlası durumuna girmişti. Patrikhane'nin konumu itibarıyla Rum muhacirleri gibi idari konularla ilgilenmesi kesinlikle mümkün değildi. Bu konu "Mesâil-i Muhacirin Müdüriyet-i Umumîyesi"nin görevi alanına girmesi nedeniyle, seyahat edecek olan şahıslar, bulunmuş oldukları yerin polis merkezinden kimlik ve seyahat belgesi almaları gerekirken, Patrikhane görev ve yetkisi dışında

olarak bu gibi işlere karışmaktaydı.⁵³ Bu Rum göçmenler sadece Doğu Trakya'ya değil, Batı Trakya'da özellikle Gümölcine, Dedeağaç, Dimetoka ve Sofulu'ya da yerleştirilmekteydi.⁵⁴ Bunlar, Balkan Savaşı sonunda ve Birinci Dünya Savaşı içinde Bulgaristan'a bırakılan Batı Trakya'dan çıkarılmış olan Türklerdi.⁵⁵ Trakya'ya yerleştirilmek istenen Rum muhacirleri, Galata'da Minerva hanında görünüşte (Rum muhacirleri merkez komisyonu) adıyla çalışan Kordos Komitesi, diğer adıyla Etnik-i Eterya Cemiyeti tarafından yönlendirilmektedir. Bu komitenin asayiş bozmak maksadıyla Yunanistan'dan gönderilen çeteler ve burada kayıtları yapılan efradı sevk etmekle meşgul olduğu gizli bir şekilde yapılan tahkikat sonucunda anlaşılmıştır.

Bu gelişmeler üzerine, Damat Ferit Paşa'nın Paris'te olduğu bir sırada, sadrazam vekili şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin başkanlığında 25 Haziran 1919 tarihinde toplanan İstanbul Hükümeti bir durum değerlendirmesi yaptı. Buna göre, Rumların son zamanlarda göstermekte oldukları itaatsizlik ve bozgunculuk her zamandan çok dikkat çekici görüldüğü ortaya çıkmış bulunduğ kabul ediliyordu. Böylece, Yunan Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilci ve memurları ile Patrikhane ve "Kordos" diğer adıyla Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti'ndeki Rumları silahlandırarak, çeteler teşkil ve Anadolu'ya gelecek Amerika ve Avrupa heyetlerini Rumların çoğunlukta olduklarına dair ikna maksadıyla, Anadolu ve Trakya'ya muhacir sıfatıyla pek çok kişiyi sevk etmekte oldukları ortaya çıkmış oluyordu.⁵⁶

Yunan işgal ve zulmünden kaçan Trakyalı Müslümanların büyük bir kısmı da İstanbul'a hicret etmişlerdi. Hicret eden bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yardım cemiyetleri faaliyete geçti. Yunan zulmünden kaçarak İstanbul'a gelen bu göçmenler 26 Temmuz 1922 tarihinde Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'nda biraraya geldiler. Toplantı çok heyecanlı ve duygulu anlara sahne oldu. Zulüm gören Müslümanlar gördükleri zulmü aktarırken, dinleyenler gözyaşlarını tutamamışlardı. Toplantıda söz alan Batı Trakyalı Müslümanlar, Trakya'nın bir an önce Yunanlılardan temizlenmesi için hep birlikte dua ederek, işgali şiddetle protesto etmişlerdi.⁵⁷

İşte bu şekilde gerek tutuklamalarla, gerekse baskı yoluyla hicrete ve ilticaya mecbur kalan Müslümanların köyleri boşalmıştı. Yunanlıların amaçları da zaten buydu. Trakya'da Rum nüfuz ve nüfusunu artırmak istiyorlardı. Kafkasya ve diğer bazı yerlerden çok sayıda Rum muhaciri getirerek, buralara yerleştirmeye, Müslümanların mal ve topraklarını paylaştırmaya başladılar.⁵⁸ Getirilen bu göçmenler arasında halkın yanı sıra papaz, öğretmen, ihtiyat subayları da bulunmaktaydı.⁵⁹

İ- İSTANBUL HÜKÜMETİ VE TRAKYA DAVASI

Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği 1919 yılı ortalarında Yunanlılar İzmir'i işgal ettiler. Ardından 13 Mayıs 1919'da da İtalyanlar Kuşadası'na çıktılar. Buna karşın Yunanlılar'ı destekleyen ve Türklerin tepkisinden çekinen Lloyd George, İtalyanları protesto ederek, ayrıca Damat Ferit'i konferansa davet ettirerek, Türklerin gönlünü almaya çalışmıştır. Paris'te Osmanlı Devleti'nin "Doğu Meselesi" ve Birinci Dünya Savaşı'na katılması konusunda fikirlerini açıklayan (12 Haziran 1919) Damat Ferit, 17.06.1919'da konferansa takdim ettiği muhtıradaki, Osmanlı Hükümeti'nin barış isteklerini aşağıdaki şekilde belirtmişti:

1-Harpten evvelki Osmanlı topraklarının statükosunun korunması,

2- Balkan Savaşları sonunda Bulgarlara ve Yunanlılara geçmiş olan Batı Trakya'nın Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi,

3- Ege adalarının Yunanistan, on iki adanın İtalya tarafından Osmanlı Devleti'ne bırakılması,

Konferans tarafından dikkate bile alınmayan bu istekler karşısında, dernek, 22 Ocak 1919 günü İstanbul'da bir toplantı düzenlemiş, Yunan işgali ve Venizelos muhtırasının ortaya çıkardığı yeni durum ve yapılacak faaliyetler konusunda kararlar alınmıştır. Doğu Trakya'nın birçok şehirlerinden temsilcilerin de katıldığı toplantıda, Trakya'nın geçirmekte olduğu felaketli durum karşısında, birleşmeleri lüzumunun Trakyalılara anlatılmasına, Trakya'nın parçalanmaz bir bütün olduğuna, bölgenin gerçek sahiplerinin, halkının %75'inden fazlasını oluşturan Türklerin olduğuna, bundan şüphe edildiği takdirde Wilson prensiplerine göre plesibit yapılması

nın istenmesine ve Doğu Trakya'ya giren Yunan birliklerinin çıkarılması için gerekli teşebbüslerde bulunulmasına karar verilmiştir.

Edirne vali vekili tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Ocak 1919 tarihli yazı ise son derece anlamlıydı. Bunda, tamamen İslâm ve Türk memleketi olduğu halde Balkan Savaşı'ndan sonra cebren Osmanlı Devleti'nden alınarak, Bulgaristan'a verilen Batı Trakya'nın, Wilson ilkelerine dayanılarak Osmanlı Devleti'ne ilhakını temin maksadıyla teşekkül eden "Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hey'et-i Osmaniyesi"nin ihtiyacı olan en az 15 bin liranın kısmen yardımsever halk tarafından ahaliye sağlanacağı, üst tarafının ise hükümetçe tamamlanması için yardımda bulunulması isteniyordu.⁶⁰

Bulgar ve Yunanlıların Batı Trakya'da Müslümanlara karşı yapmış oldukları baskı ve zulümler Damat Ferit Hükümeti'nce de biliniyordu. Damat Ferit bu konuda İtilaf Devletleri nezdinde girişimlerde bulunacağını vaad ederek, görüşmelerinin sonucunun beklenmesi temennisinde bulunuyordu.⁶¹ Diğer taraftan Kasım 1919 Edirne'de Trakya Paşaeli Heyet-i Müdafaa-i Osmaniyesi reisi Müftü Mestan Efendi ile Edirne Belediye Başkanı Şevket Bey'i kabul eden padişah müdafaaya devam etmeleri ve başarıya ulaşmaları temennisinde bulunmuştur.⁶²

22 Ocak 1919 günü İstanbul'da bir toplantı düzenleyen dernek, Yunan işgali ve Venizelos muhtırasının ortaya çıkardığı yeni durum ve yapılacak faaliyetler konusunda kararlar almıştır. Çalışmalara derhal başlanabilmesi için oluşturulan heyet, Sadrazam Tevfik Paşa, ilk mütareke kabinesini kurmuş olan Müşir Ahmet İzzet ve Çürüksulu Mahmut Paşa'larla, Ayan Başkanı Ahmet Rıza, Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet, Mütareke Komisyonu Başkanı Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey'lerle bazı görüşmeler yapmıştır. Bunlardan Tevfik Paşa, aslında durumun görüldüğünden daha kötü olduğunu belirtmiş ve Trakyalıların vatanlarını korumak uğruna giriştikleri bu çabaları takdir ederek, devlet varlığına zarar verilmediği sürece bu faaliyetleri desteklediğini ima etmiştir. Ahmet Rıza Bey, Çürüksulu Mahmut Paşa, eski sadrazam Ahmet İzzet Paşa, bu heyete, Trakya'nın "Türk" kalmasına çalışmak gerektiğini, eğer yakın zamanda böyle bir şey mümkün olmazsa, ileride bir gün Türkiye ile birleşmek

emeliyle, hemen Batı Trakya'nın bağımsızlığını ilân etmeleri tavsiyesinde bulunmuştur.⁶³

Bağlı oldukları hükümetlerinin yardım ve işti-rakiyle hareket eden bazı Bulgar ve Yunan müesseseleri Batı Trakya halkını kendi taraflarına çekebilmek için faaliyetlere geçmişlerdi. Örneğin Müslüman halka kısmen parasız, kısmen de gayet uygun fiyatla un, vesair erzak veriyorlardı. Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk-u İslâmiye Komitesi de bu hususta mukabelede bulunabilmek, tüm masrafları komite tarafından sağlanmak üzere Edirne'den 20-30 vagon mısırla, birkaç vagon tuzun Batı Trakya'ya gönderilmesine izin verilmesini istiyordu.⁶⁴

Bu gelişme üzerine 24 Ocak 1920 tarihinde toplanan İstanbul Hükümeti, Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk-u İslâmiye Cemiyeti delegelerinden Abdülhalim, Mahmud Nedim ve Tefvik Beyler tarafından verilen söz konusu izni talep eden başvuru üzerine önemli bir karar aldı. Bunda, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" namına olarak Batı Trakya Müslüman halkına, gerçek ihtiyaçları tespit edilmek üzere 20 vagon mısırla bir vagon tuzun Edirne'den bölgeye gönderilmesini karar altına alınarak, derhal uygulamaya konulması konusunda harekete geçmiştir.⁶⁵

Trakya Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, İstanbul'da Osmanlı devlet dairelerinin, bilhassa Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerinin de yardımıyla, Doğu ve Batı Trakya'nın Türklüğü hakkında aydınlatıcı belgeler, grafikler, krokiler ve raporlar hazırlayarak, bunları yabancı devlet adamlarına, yerli ve yabancı gazetelere dağıtmışlardı.⁶⁶ Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 25 Temmuz 1922 tarihinde hazırlamış oldukları muhtırayı, İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileriyle, Milletler Cemiyeti başkanlığına verdiler. Bu muhtıraya, bölgede Yunanlılar tarafından yapılan zulmü ortaya koyan ayrıntılı bir raporu da eklediler.⁶⁷ Ancak bunları bastırıp, çoğaltmak için gerekli paranın sağlanması konusunda zorluklar içinde bulunan cemiyet, İstanbul Hükümeti'ne başvurdu. Bunun üzerine, 30 Ağustos 1922 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela, bölgedeki Müslümanların hukukunu savunmak, Avrupa ve dünya kamuoyunu aydınlatmak için çok önemli bir belge özelliğini taşıyan nüfus grafikleri, harita ve istatistiklerin basımı konusunda önemli bir karar aldı. Bu-

na göre, sekiz formadan ibaret olan bu dökümanlar, Latin harfleriyle düzenlenip, yazılmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye resim hanesinde çizilerek, devlet matbaasında ücretsiz olarak basılacaktı.⁶⁸ Bir gün sonra ise Harbiye, Hariciye ve Maarif Nezaretlerine gönderilen bir yazı ile, alınan kararlar ilgili olarak bilgi verilip, gereğinin yapılması istendi.⁶⁹ Ancak basımı yapılacak olan nüfus grafikleri, haritalar ve sekiz forma kadar olan istatistikler için 115.000 kuruş civarında bir paraya ihtiyaç vardı. Devlet matbaasının bunu karşılamaya gücü yetmediği gibi, hükümetin mali durumu da pek iyi değildi. Böylece bir durum değerlendirmesi yapan Meclis-i Vükela, bu paranın "tahsisât-ı mesture"den karşılanmasına karar verdi.⁷⁰

J- ATATÜRK VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN TUTUMU

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçişi Anadolu ve Trakya için yeni bir başlangıç olmuştur. O, Trakya'yı da Milli Mücadele kapsamına almak için, Edirne'de I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey'e gönderdiği 18.06.1919 tarihli telgrafta, Trakya Cemiyeti ve Edirne Vilayeti Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetlerinin elele vermesini, Trakya Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin birleştirilerek, Anadolu ve Rumeli delegelerinden oluşan bir merkezi heyet oluşturulmasını, bunun için Sivas'a bir iki delege gönderilmesini bildirmişti. Böylece Mustafa Kemal Trakya'yı ve I. Kolordu'yu da Anadolu'ya bağlayarak, Trakya işlerine Milli Mücadele çerçevesinde yeni bir yön vermiştir.

Atatürk, Misâk-ı Millî sınırları içinde yer alan Doğu Trakya'dan taviz vermemektedir. Buna karşılık Batı Trakya için başvurulacak ilk çarenin bölge halkının teşkilatlarını geliştirmesi, Wilson prensiplerine dayanarak haklarını istemeleri ve ilk adım olarak da bağımsızlık veya muhtariyet kazanmaya çalışmaları olduğunu düşünmektedir.⁷¹

Mustafa Kemal Paşa, Sobranya üyelerinden ve o sırada Trakya'da faaliyet halinde bulunanlardan Celal Bey'e, Cafer Bey vasıtasıyla gönderdiği telgrafta Batı Trakya için istenilen maddi yardımın sağlanmasının imkansız olduğunu belirterek şöyle demiştir: "Garbî Trak-

ya'nın tamamen İslâmların elinde yekpare olarak kalması ve münasip zaman ve fırsatta anavatana iltihak eylemesi cümlemizin yegâne gayesidir. Hükümet-i Osmaniye'nin siyaseten buralara muavenette bulunması müşküldür. Bu sebeple maksadın istihsalı için en birinci çare Garbî Trakya'da ekseriyet-i kahireyi teşkil eden dindaş ve ırkdaşlarımızın teşkilât-ı milliyelerini taazzuv ve takviye ederek Wilson prensiplerine istinaden hukuklarını talep ve istihsale çalışmalarıdır. Bilfiil harp, devam eden İzmir cephesi için bile bir muavenet-i nakdiyede bulunacak halde değildir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ise parası yoktur. Binaenaleyh Garbî Trakya teşkilatı için menabi-i vâridatın yine aynî topraklardan tedariki zaruridir. Vaziyeti olduğu gibi görerek, mevcut müşkülâta galebe etmeğe ve maksad-ı mukaddesin istihsaline çalışmaya mecburuz. Cenab-ı Hak, millet-i masumemizin yüzünü elbette zât-ı âlileri gibi sizin gibi hamiyetkâr vatanperver mürşid mücahitlerin gayreti ile güldürecek tir."⁷²

Trakya Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, o sırada İstanbul'da bulunan Arıburnu ve Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Paşa'yı da birkaç kez ziyaret etmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Doğu ve Batı Trakya davalarının birleştirilmesini, Doğu Trakya'nın hukuki olarak da yurdun bir parçası sayıldığını ve bu konuda sonuna kadar mücadele edilmesi gerektiğini, Batı Trakya'daki Türk çoğunluğun varlıklarını ve haklarının ise başka yollarla savunulmasının gerektiğini tavsiye etmiştir.⁷³ Batı Trakya hakkındaki düşüncesi ise, bu bölgenin kesinlikle yabancı idaresini kabul etmemesi, Wilson prensipleri doğrultusunda milli birlik ve teşkilatlara dayanarak bağımsızlıklarına kavuşmaları ve barıştan sonraki duruma göre de anavatana katılmalarını sağlama yönündeydi.⁷⁴

Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgalinin birinci yılında Ankara Hükümeti'nin müttefiklere verdiği notada, ırken ve tarihen hiçbir bağlantısı olmayan Yunanlıların Trakya'yı işgalleri protesto ediliyordu. Ayrıca bu notada Yunanlıların Müslümanlara ait 10.000 haneyi harap ve 70.000 kişiyi tehcir ettirdikleri, 1.500 kişiyi de tutukladıkları bildiriliyordu.⁷⁵ Trakya Derneği'nin Milletler Cemiyeti'ne verdiği notada ise Trakya'nın tarihçesi, nüfusu, iktisadi durumu ve meydana getirilen Türk me-

deniyetine ait eserlerinden bahsediliyordu. Yunanlıların izledikleri imha siyasetinin amacının Türk çoğunluğun nüfusunu azaltarak Kafkasya ve Rusya'dan getirttikleri yabancı Rumlarla, Rum nüfusu arttırmak olduğu belirtiliyordu. Notada bu durumun incelenmesi ve zulme son verilmesi için ayrıca bir heyet gönderilmesi talep ediliyordu. Trakya'nın nüfusu ve arazisi hakkında Milletler Cemiyeti'ne verilen bilgilerde Doğu Trakya'nın nüfusu için 1919, Batı Trakya için 1912 senesi istatistikleri esas alınmıştır. Buna göre Doğu Trakya'da 34.682 Türk, 17.867 Rum, 2614 Bulgar, 883 Musevi, Ermeni, Batı Trakya'da 537.368 Türk, 68.729 Rum, 2.214 Bulgar, 6.894 Musevi ve Ermeni bulunmaktaydı. Arazinin %89'u Türklerin, %13'ü Rumların, %7'si Bulgarların ve %1'i de diğer unsurların elindeydi.⁷⁶

Buna karşılık Yunanlılar notada söz konusu edilen iddiaları reddediyorlardı. Onlara göre birer iftiradan ibaret olan bu iddialar önemsiz şeylerdi. Oysa protestoda bildirilen zulüm, hicret ve diğer meselelere ait bilgiler tamamen belgelere dayanmakta, zaman, mevki ve isimler belirtilmekteydi. Yunanistan'ın vermiş olduğu cevabi notada Müslümanların hicrete mecbur bırakıldıkları yalanlanmakta, buna karşılık Trakya'ya dışarıdan Rumların getirildiği kabul edilmekteydi. Ancak bu Rumların Anadolu'dan kaçmaya mecbur kalanlar oldukları ve bu kişilerin Trakya'ya yerleştirilerek tarımın iyileştirilmesinin hedeflendiği bildirilmekteydi. Oysa ki belirtilen kişilerin Batum ve Kafkasya'dan getirildikleri gemilerin isimleri ve geldikleri yerler resmi belgelerle ortaya konuyordu. Sonuçta Yunanistan'ı bu çatışmalar nedeniyle Trakya'da iki-üç tümenlik kuvvet bulundurmamak zorunda bırakan Trakya Türkleri, bu suretle Anadolu'da büyük zaferin kazanılmasında önemli bir rol oynamışlardı.

K- LOZAN'DA BATI TRAKYA MESELESİ

Batı Trakya Meselesi, Lozan Konferansı'nda ilk görüşülen konulardan biri olmuştur. Bu konu, Türkiye'nin Avrupa yakasındaki sınırlarının çizilmesi sırasında ortaya çıkmış ve tartışmalar birinci komisyonun 22 Kasım 1922 tarihli ilk toplantısında başlamıştı. İlk olarak söz alan İsmet İnönü, Doğu Trakya için 1913 yılında belirlenen sınırı için de halkın oyuna başvurulmasını talep etmişti. Bu sınır, Karadeniz'den Meriç'in döküldüğü yere

kadar bir kavis oluşturunuyor ve Meriç Nehri'nin batısında küçük bir araziye de içine alıyordu. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti, Batı Trakya'da halkın oyuna başvurulması gerektiğini ileri sürmüş, gerekçe olarak da ırki durumu ve Doğu Trakya'nın güvenliğini göstermişti.⁷⁷ Bu arada Bulgar heyeti, Doğu Trakya'nın Türklere iade edilmesine karşılık Batı Trakya'nın da Bulgaristan'a geri verilmesi gerektiği tezini savunmuş, hiç olmazsa Batı Trakya'nın muhtar bir bölge haline getirilmesini ya da büyük devletlerin kontrolünde kalmasını talep ederek, böylece Ege Denizi'ndeki varlığını korumak istemiştir. Gerçekten Neuilly Antlaşması'nın 48. maddesi Bulgaristan'ın niyet ve düşüncesini açıkça ortaya koyuyordu. Bulgarlar tüm dünyaya, Doğu ve Batı Trakya'nın muhtar bir idareye kavuşmasını istediklerini açıkça söylüyorlardı. İngiltere dışişleri bakanı Lord Curzon ise İsmet Paşa'ya cevaben kısaca şu açıklamada bulunmuştu: Türkiye'nin daima Doğu Trakya'yı istediğini ve Mudanya'da da bu amacına ulaştığını, buna karşılık Batı Trakya'da halkın oyuna başvurulması taleplerinin haksız olduğunu, çünkü Batı Trakya'nın Türkiye'ye ait olmadığını ve bu meselenin Neuilly Antlaşması'yla sonuca bağlandığını belirtmiş, Yunanistan'ın Batı Trakya'yı meşru bir surette elinde bulundurduğunu ve Neuilly Antlaşması'nın tekrar tartışmaya konulamayacağını, çünkü bu konu üzerinde müttefiklerin fikir birliği içinde olduğunu belirtmiş ve Türk heyetinin mümkün olmayan bu isteklerle müzakereyi daha da güçleştirmemesini istemiştir. Buna karşılık İsmet Paşa Curzon'a verdiği cevapta Türkiye'nin Batı Trakya'nın iadesini değil, geleceği henüz belirlenmemiş bu bölge halkının kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesinde ısrar ettiklerini belirtmiştir.⁷⁸

Venizelos ülkesine ve özellikle kendisine karşı İtilaf Devletleri'nin duyduğu sempatiden sonuna kadar faydalanmak istemiş adeta şımartılmış bir çocuk kimliğine bürünmüştür. Ancak şuna da hiç şüphe yoktu ki Paris'te bulunan müttefik liderler, savaş sırasında müttefikler yararına gösterdiği çabalardan ötürü Venizelos'a büyük bir şükran borcu içindeydi. Hatta söz konusu olan, borçtan ziyade bir zorunluluktu.⁷⁹ Konferans sırasında Venizelos'un ortaya koyduğu istatistikler gerçekte hiçbir ilgisi bulunmayan tamamıyla sahte bir takım belgelerden ibaretti. Nitekim daha sonra konferanstaki devletler tarafın-

dan İzmir'deki gerçek durumu incelemekle görevlendirilen komisyonun Amerikalı üyelerinden coğrafya profesörü Westerman, Venizelos'un istediği bölgelerdeki Türk sayısını toplam nüfusun %63'ünü, Rumların ise ancak %32'sini oluşturduklarını kanıtlamıştır.⁸⁰

Bundan sonra müttefiklerin 31 Ocak 1923 tarihli barış antlaşması projesine karşılık Ankara 8 Mart 1923'te gönderdiği mektupla Türk karşı tadilat projesini bildirdi. Bu Türk karşı teklifinde Batı Trakya hakkında yeni bir Türk isteği ileri sürülmemişti. Sonuçta 24 Nisan, 25 Haziran 1923'te Meriç'in başlıca kolunun "ortalama hattı" (talveg) hudut olarak kabul olundu. Bu suretle Meriç'in sularından Türkiye'nin de yararlanması sağlanmış oldu.⁸¹

Sonuç olarak bu görüşmeler Batı Trakya'nın elden çıkması ve Boğaz'ın her iki yakasının askerden arındırılması ile sona ermiştir. Meriç Nehri sınır kabul edilmiş ve sadece Edirne'nin bir mahallesi sayılan "Karaağaç" Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları zulüm ve tahribata karşılık tazminat olarak alınabilmiştir. Ayrıca Batı Trakya Türkleri, İstanbul Rumlarına karşılık olarak yerlerinde bırakılmıştır.

Millî Mücadele, Atatürk'ün önderliğinde Türk halkının bir zaferi olarak noktalanırken, Batı Trakya, Mısır-ı Millî sınırları dışında kalıyordu. Başta İngiltere ve diğer Batılı ülkelerin Yunanistan'ın yanında yer almaları, Balkan devletlerinin Türk tezine karşı bir blok teşkil etmeleri, Venizelos'un entrikaları ve Türk heyetinin çabalarının yetersizliği, Batı Trakya'nın bugünkü statüsünün belirlenmesinde başrolü oynamıştır.

L- LOZAN ANTLAŞMASI'NA KADAR YUNANİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN AZINLIĞIN HUKUKÎ DURUMU

Asırlar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmış olan Yunanistan, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla bağımsızlık hareketlerine girişmiş ve nihayet 1829'da bağımsızlığına kavuşmuştur. Her yeni toprak elde edişinde genişlemesini Batılı ülkelere kabul ettirebilmek için büyük devletlerle anlaşmalar yapmak ve bu anlaşmalar sonucu yeni kazandığı bölgeler üzerinde kalan azınlıklara birtakım haklar tanımak zorunda kaldı. Bunların en belirginini, Yunanistan'ın, azınlıkların korunması ile ilgili XX.

yüzyılda Balkan Savaşı sonunda 1913'de yaptığı Atina Antlaşması'dır.

1- Yunanistan'ın Bağımsızlığı ve 1830 Londra Protokolü

Yeni Yunanistan Devleti'nin toprakları içinde kalan Müslüman azınlıklar 1830 Londra Protokolü ile birtakım güvencelere sahip olmaktadır. Protokolün 5. maddesine göre Yunanistan'a bırakılmış olan toprak ve adalarla yaşayan Müslümanlardan yerlerinde kalmak isteyenler mülkiyetlerini koruyacaklar ve aileleriyle birlikte tam bir güvenlikten yararlanarak yaşayacaklardır. Protokolün son maddesi, protokol hükümlerinin üç ülke temsilcileri tarafından Osmanlı Hükümeti'ne ve Yunanistan'a tebliğ edileceğini karara bağlamaktadır. Bu tebliğ Yunan hükümetine resmen 8 Nisan'da yapılmış ve Protokol 16 Nisan tarihinde Yunan Meclisi'nce seçilmiş Yunanistan Valisi Kapodistrias tarafından Yunan Hükümeti adına resmen kabul edilmiştir.

2- 1881 İstanbul Milletlerarası Sözleşmesi

Yunanistan'ın Tesalya'yı topraklarına katacak biçimde genişlemesi üzerine, kendisine bir takım yükümlülükler getirecek olan 24 Mayıs 1881 İstanbul Milletlerarası Sözleşmesi imzalandı. Bir tarafta Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan, İngiltere, İtalya, Rusya, diğer tarafta Osmanlı Devleti arasında imzalanan bu sözleşme, 1878 Berlin Antlaşması'nın 24. maddesine öngörülen arabuluculuğu yerine getirmekte ve Yunanistan Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki yeni sınırları tespitten sonra, Yunanistan'a terk edilen topraklar üzerindeki Müslümanların haklarını güvence altına almaktadır. Bu sözleşme, İstanbul'da 2 Temmuz 1881'de yapılan bir sözleşmeyle her iki ülke tarafından onaylanmış ve yürürlüğe konmuştur.

3- 1913 Atina Antlaşması ve 3 Numaralı Protokol

Yunanistan'da şimdiye dek Müslüman azınlıklara tanınan hakların kuşkusuz en ilerisini oluşturan bu antlaşma da, yukarıdakilerde gördüğümüz özelliği taşımaktadır, yani genel bir antlaşma olmayıp, Girit Adası dahil olmak üzere Tesalya'dan Batı Trakya'nın batı sınırına kadar bugün Yunanistan'ın sahip olduğu bölge için yapılmıştır.

Bu bölgenin Müslüman Türkleri de 1923 mübadelesine dahil olduğundan, 1913 Antlaşması'nın Müslüman kökenli halkı mübadeleye dahil olan başka bölgeler için de geçersizdir.

Bu 1913 metni, Yunanistan ile Türkiye arasında halen tartışma konusudur. Yunanistan, 1981'de Türkiye'ye verdiği notalarda antlaşmanın geçersiz olduğunu savunmaktadır. Yunanistan her ne kadar 1913 Atina Antlaşması'nın geçerliliğini reddediyorsa da, Yunan belgelerinin çeşitli arazi anlaşmazlıkları konusunda bu metne atıf yaparak geçerli olduğunu kabul ettikleri görülmektedir. 1913 Antlaşması herşeyden önce Müslümanların mülkiyet haklarını titizlikle güvence altına almakta, can, din, gelenek gibi temel noktalara atıf yapmakta ve cemaat yönetimlerinin muhtariyeti, müftü seçimi, vakıfların yönetimi ve hatta İstanbul'la ilişkilerin sürdürülmesi ve kimi vakıf mallarının satışı konusunda Osmanlı Evkaf Vekâleti'ne atıf yapmaktadır.

4- 10 Ağustos 1920 Yunan Sevri

Türkiye'de "Sevr Antlaşması" denince, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını belgeleyen uluslararası metin akla gelir. Oysa, aynı yer ve tarihte (10 Ağustos 1920) Osmanlılarla ilgili olarak imzalanmış bir değil, tam üç tane Sevr Antlaşması söz konusudur. Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan antlaşma, Batı Trakya'yı Yunanistan'a resmen veren Trakya konusundaki antlaşma, üçüncüsü de Yunanistan'daki azınlıkların korunmasıyla ilgili olarak yapılan antlaşma ki, "Yunan Sevr'i" olarak bilinmektedir.

1920 Yunan Sevr'i bu ülkeye üç tip yükümlülük getirmektedir. Birincisi, 2. maddede olduğu gibi bu ülkede yaşayan herkese yaşama hakkı ve hürriyet tanınmaktadır. İkincisi, din, dil ve soy azınlıklarına 7. maddede görüldüğü gibi medeni ve siyasal haklardan ayırım yapılmaksızın yararlanma hakları getirilmektedir. Üçüncüsü de, 8. ve 14. maddelerde görülen kendi dilinde eğitim, vakıfların tanınması vb. hakların varlığıdır. Bu hakları taşıyanlardan 9. madde, "1 Ocak 1913'ten sonra katılan topraklar içindir" hükmü nedeniyle, Batı Trakya için de özel bir nitelik göstermektedir.

Bununla birlikte, Yunanistan, gene 1981 yılında Türkiye'ye yolladığı notalarda, Sevr Antlaşması ile bağlı

olduğunu da reddetmektedir. Yunan Dışişleri'ne göre, 1920 Sevr Antlaşması'nın hükümleri, Müslüman azınlıklar açısından Lozan Antlaşması'nın 37.-45. maddeleriyle aynıdır. Üstelik, Lozan'a ekli XVI Numaralı Protokol'un içeriğinden olsun, Sevr Antlaşması'nın hiçbir biçimde Yunanistan'a Müslüman azınlığın korunması açısından tek taraflı yükümlülükler getirmek gibi bir amacı olmadığı anlaşılmaktadır. Demek ki, Lozan Antlaşması, 1920 Yunan Sevr'ini kaldırmak şöyle dursun, bu XVI Numaralı Protokol ile onu teyid etmiş ve hatta onaylanmasını istemiştir.

M- LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDAN SONRA BATI TRAKYA TÜRKLERİ'NİN HUKUKİ DURUMU

Lozan Barış Antlaşması'nın "Siyasî Hükümler" adını taşıyan I. kısmının III. faslı, "Azınlıkların Korunması" adı altında Türkiye'deki Müslüman olmayan azınlıkların statüsünü belirleyen birtakım hükümler getirmektedir. 37.- 44. maddelerini oluşturan bu hükümlerden sonra gelen ve faslın son maddesi olan 45. madde hükümüne göre "Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıkları na tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır."

Böylece kabul edilen 45. madde ile Lozan'da azınlık koruma hükümleri Batı Trakya Türklerinin özel azınlık koruma rejimi olarak ortaya çıktı. Batı Trakya Türklerini ilgilendirdiği biçimiyle (yani Yunanistan'ın yükümlülükleri açısından) şöyle özetlenebilir:

Hiçbir ayırım yapılmaksızın herkesin hayat ve özgürlüğü korunacak, herkes dinini özgürce uygulayabilecek, dolaşım ve göç etme özgürlüğüne sahip olacaktır (38. madde). Müslümanlar tüm medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklar, yasa önünde eşit olacaklar, din ayrılığı bu haklardan yararlanmada, özellikle kamu hizmetine girmede ve yükseltilmede engel oluşturmayacaktır (39. madde). Müslümanların, giderlerini kendileri ödemek şartıyla, her türlü hayır kurumu, okul ve benzeri kurumları kurarak bunları yönetmek ve denetlemek hakkını güvence altına almakta, buralarda kendi dillerini özgürce kullanmak ve dinî törenlerini yapmak imkânını getirmektedir (40. madde). Yunan Hükümeti Müslümanların aile hukukuyla ve kişi halleriyle ilgili

durumlarını bu azınlığın gelenek ve göreneklerine uygun biçimde çözümlenmesini güvence altına almakta, bunların dinî müesseselerini tam bir koruma altına almanın yanı sıra, vakıf ve dinî kuruluşlarına her türlü kolaylığı sağlamayı ve bu nitelikte kurulacak yeni kurumlardan gerekli kolaylıkları esirgememeyi üstlenmektedir (42. madde). Yunanistan'ın yükümlendiği hükümler uluslararası nitelikte sayılarak Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altına konmaktadır. Bir anlaşmazlık durumunda Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na gidilecek ve Divan'ın hükmü kesin olacaktır (44. madde).

Batı Trakya Türklerinin hak ve hukuku Lozan'da iki belge ile tespit edilmiştir. Bu belgelerden biri Müttefik Devletlerle birlikte Türkiye'nin de taraf olduğu "Azınlıkların Himayesi" başlıklı 37.-45. maddeler, diğeri de Müttefiklerle Yunanistan arasında imzalanan Yunan Sevr'ini geçerli kılan 16 numaralı protokoldür. Batı Trakya Türkleri birincisinde Yunanistan'ın baskıları karşısında statülerini korumada, hak ve hukukunu aramada Türkiye'ye müracaatta bulunabileceklerdir. İkincisinde ise hak ve hukuk arama mücadelesini Milletler Topluluğu'nun devamı olan Birleşmiş Milletler bünyesinde sürdürebileceklerdir.

N- GÜNÜMÜZDE BATI TRAKYA TÜRKLERİ'NİN HUKUKİ DURUMU

Azınlık hakları Yunan Anayasası ile de teminat altına alınmıştır. "Yunan Hükümeti, diğer Hristiyan Yunan vatandaşlarına sağladığı hakların aynısını Müslüman Türk azınlığa da sağlayacaktır" hükmü, Lozan Barış Antlaşması'nda yer almıştır. Azınlığın tüm dini, siyasal ve sosyal hakları teminat altına alınmıştır. Ancak pratikte yapılan uygulamalar tamamen değişik olmuştur. Günümüzde Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığı mensupları, hâlâ devam eden ayırımları sorgulamakta, ayırımların sona ermesini ve eşit vatandaşlık ilkelerinin hayata geçirileceği günleri beklemektedirler. Yunanistan, Anayasası'nın 4. maddesi ile çelişen vatandaşlık kanununun 19. maddesi gereği binlerce azınlık mensubunu vatandaşlıktan çıkarmış bulunmaktadır.

Yunanistan'da yaşayan Müslüman Türk'ün maruz bırakıldığı baskı, mezâlim ve haksızlıkları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Türk Kimliğinin Reddi

Müslüman azınlığın Türk kimliği Yunan Devleti tarafından kabul edilmemektedir. Etnik kimlik Yunan hukuku tarafından cezalandırılmıştır. Yunan mahkemeleri Türk azınlığı teriminin kullanılmasını suç saymaktadır. Göç etmek istemeyen veya direnen Türklere karşı ise yıllardır bir asimilasyon politikası takip etmektedir.

2- Eğitim Sorunları

Lozan Antlaşması'na göre kendi eğitim kurumlarını kurma ve öğretmenini tayin etme hakkı bulunan Batı Trakya Türk toplumu bugün "cahil bırakılma" uygulamaları ile karşı karşıya bulunmaktadır. Türk toplumunun çağdaş eğitimden yararlanmasını sağlamak amacı ile imzalanan 1953 ve 1968 Türk-Yunan Eğitim Anlaşma ve Protokolü uygulanmamaktadır.

3- Din ve İnanç Hürriyetine Yapılan Baskılar

Lozan Antlaşması hükümlerine göre azınlıklar din, evlenme, boşanma, miras, dini ve millî törenlerde hareket serbestisine sahiptirler. Türkiye'nin anlaşma hükümlerini aynen uygulanmasına rağmen, Yunan Hükümeti'ne Batı Trakya müftülerinin dini görevleri yanında nüfus ve nikah memurluğu, din eğitimi, cemaat işleri, şer'i konularda hakimlik yapmak gibi halk üzerinde etkili olabilecek bir makam, sahip olduklarından bu makam, kendi isteklerini yerine getirecek kimseleri atamak istemektedirler. Buna rağmen Yunanistan mevcut kanun aksine kendine uygun müftüleri atama yoluyla iş başına getirmektedir. 24 Aralık 1990 tarihindeki Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle bu anlaşmalar tek taraflı olarak Yunan Devleti tarafından kaldırılmıştır. 1913 Atina Antlaşması ve 1923 Lozan Barış Antlaşmalarına aykırı olarak bu atamalar yapılmıştır.⁸²

4- Vakıflar

1091 sayılı kanunla 1980 yılından itibaren Vakıf İdaresi'ne seçilecek şahıslar yine Hristiyan Ortodoks yöneticiler tarafından atanmaya başlanmıştır. Bu zamana kadar Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığı tarafından seçilen şahıslar bundan böyle tasfiye edilmiştir.

5- Ekonomik Baskılar

Birçok arazi hâlâ Osmanlı döneminden kalma tapularla belirlenmektedir. Tabii zamanla miras yoluyla bö-

lünmeler dolayısıyla dönümlerce arazi kaybolmaktadır. Ayrıca tek yazılı senet olan bu tapular tanınmayarak Türk toprakları devlet mülkü sayılmaktadır. Türkler bahsi geçen alım satım izni dolayısıyla mallarını Yunanlılara satmak zorunda bırakılmaktadır.

Türklere ait ekilebilir verimli araziler üniversite açmak, sanayi bölgesi kurmak veya askeri saha gerekçesi ile istimlak edilmekte, istimlak bedeli olarak da ekilemez bölgedeki bir çorak arazi parçası verilmek istenmektedir. 1923'ten sonra Batı Trakya'daki araziler Yunan Devleti tarafından dramatik bir şekilde azınlık aleyhine değişmiştir. 1923'te Batı Trakya Müslüman Türk azınlığının elindeki araziler bölgenin %84'ünü oluştururken günümüzde bu oran %20'lere düşürülmüştür.

6- Vatandaşlıktan Atılma Uygulamaları ve Politik Baskılar

Yunan asıllı vatandaşlar yıllarca yurt dışında kaldıkları halde haklarında hiçbir işlem yapılmazken, Yunan asıllı olmayanlar, özellikle Türk kökenliler Yunanistan sınırını terk edip başka bir ülkeye gittiklerinde "İçişleri Bakanlığı Vatandaşlık Komisyonu"nun tebliği ile vatandaşlıktan çıkarılmaktadırlar. Yasalarını Avrupa standartlarına getirmek zorunda kalan ve Batı Trakya Türkleri'ni asimile etmek amacıyla hazırlanıp 1955 yılından bu yana 60 bin Batı Trakya Türkü'nün vatandaşlıktan atılmasına neden olan anayasanın ünlü 19. maddesi 31 Ağustos 1998'de iptal edilmiştir.

7- Basın Yayın Sorunları

Azınlık basını geçmişten günümüze basın-yayın faaliyetlerine Türk dilinde devam etmektedir. Yunan yönetimleri Türkiye'de yayımlanan gazete, dergi ve kitapların Batı Trakya'da serbestçe alınıp-satılmasına izin vermemektedir. Ayrıca Türk radyolarının yayınları devlet tarafından bloke edilmektedir. Batı Trakya'da Türk dilinde yayın yapan gazete ve radyolarda çalışan basın mensupları sürekli olarak Yunan Devleti tarafından baskı altında tutulmaktadırlar.

8- Kültürel Varlıkların Yok Edilmesi

Bölgede yaklaşık altı asır varlığını sürdüren Osmanlı Türk-İslam egemenliğinden kalma tarihi-kültürel eserler zaman içinde tahrip edilmiştir. Yunanistan'ın Ba-

tı Trakya bölgesinde Osmanlı-Türk camileri, tarihi binalar, köprüler tekkeler ve kültürel varlıklar v.s. bulunmaktadır. Zaman içinde çeşitli doğal afetler ve benzeri felaketlerden tahrip olan yapıların onarılmasına izin verilmeyerek tarihi kültürel varlıkların kaderleriyle baş başa kalmalarına neden olunmuştur.

9- Yasak Bölge Uygulaması

Yasak bölge olarak bilinen kesim Bulgaristan sınırına paralel uzanan dağlık kesimdir. Burada yaşayan 45-50 bin Batı Trakya Türkü dış dünya ile bağlantısını resmi izin kağıtları ile veya özel kimliklerle sağlamak zorunda bırakılmıştır. İkinci Dünya Savaşı ertesini, yaşanan iç savaştan sonra uygulamaya konulan askeri yasak bölgenin amacı "Bulgaristan'dan sızabilecek komünist tehlikeye" engel olmak şeklinde belirtiliyordu. Öyle olduğu halde bu bölgenin başladığı çizgiye bir-iki kilometre mesafede yaşayan Türklerin de aynı bölgeye "sızma tehlikesine" karşı izin alma zorunluluğu getirilmiştir. Komünist tehlikenin kalktığı Bulgaristan'ın demokrasiye döndüğü 1989 yılından sonra bu "yasak bölge" uygulamasını mantığının ortadan kalkması gerekmektedir. Fakat bu uygulamanın kaldırılmasına yönelik herhangi bir gelişme görülmemektedir.

O- BATI TRAKYA TÜRKLÜĞÜNE DÜŞEN GÖREVLER

Batı Trakya Türklüğü Orta Avrupa yaylalarından Çin sınırlarına kadar uzanan büyük "Türklük Alemi"nin en mağdur topluluklarından biridir. Onlar, yarım yüzyıldan beri gerçekten kara bir bahtın tüm yönleriyle karşılaşmış ve binbir ızdırıp içinde kıvrandıkları halde yine de ayakta kalmayı başarmışlardır. Bu bağlamda bundan sonra da ayakta kalabilmelerini sağlayacak harekatta en büyük rol, yine de onların kendilerine düşmektedir. Bu bakımdan Batı Trakya Türklerine düşen görevleri kısaca şöyle özetleyebiliriz.

a- Batı Trakya Türkleri, her ne pahasına olursa olsun bulundukları yerleri terk ederek Türkiye'ye veya başka yerlere göç edip yerleşme konusundaki düşüncelerini terk etmelidirler. Dolayısıyla, bütün bu zulümlere rağmen orada kalmaya çalışmalı ve bu suretle Yunanlıların kendilerini göç etmeye teşvik için giriştikleri propagandaları sonuçsuz bırakmalıdırlar.

b- Daha önce göç ederek Batı Trakya'dan ayrılmış bulunan aydınların dışarıda ve özellikle Türkiye'de kurucuları teşkilatlar ve yapacakları bilimsel ve siyasal yayınlarla, mahallinde yapılamayan propaganda ve mücadeleyi gerçekleştirmeleri zorunludur.

c- Bunu göz önüne alarak Yunan propagandasının eseri olan Türklük-Müslümanlık çatışmasına meydan verilmemelidir.

d- Daha önce göç ederek Batı Trakya'dan ayrılmış bulunan aydınların dışarıda ve özellikle Türkiye'de kurucuları teşkilatlar ve yapacakları bilimsel ve siyasal yayınlarla, mahallinde yapılamayan propaganda ve mücadeleyi gerçekleştirmeleri zorunludur. Şayet bilimsel ve seviyeli bir siyasal yayın ve propaganda yapılabildiği takdirde soruna canlılık kazandırmak ve bu suretle meydana gelecek ilk fırsatta bu esir vatan parçasının kurtarılmasını sağlamak mümkün olabilir.

d- Yunan idarecilerinin istimlak vesair şekillerle Türk eserlerini ortadan kaldırmalarına ve Batı Trakya davası için bir nevi "tapu senetleri"imiz olan tarihi eserleri yok etmelerine karşı konulmalıdır.

e- Ne kadar sıkıntıya düşseler de ellerindeki araziye satmamaya son derece dikkat etmelidirler. Bu bakımdan Batı Trakya Türkleri, gerek şahsi ve gerekse de vakıf mülk ve arazilerini korumak hususunda dikkatli davranmalıdırlar.

f- Yetişen gençleri mümkün olduğu kadar yüksek tahsil yapmaya teşvik etmelidir. Milli şuura sahip iyi yetişmiş gençlerden meydana gelmiş bir kadroya sahip olmadıkça, Batı Trakya davasını halletmeye imkan yoktur. Bir kere böyle bir kadro oluştuktan sonra yapılacak işi planlamak zor değildir.

P- TÜRKİYE'YE DÜŞEN GÖREVLER

Türk idarecileri bir taraftan Batı Trakya'dan anavatan göçleri önlemeye çalışırken diğer taraftan da daha önce gelmiş bulunanları maddi ve manevi yönden korumalı ve desteklemelidir. Fakat unutmamak gerekir ki Türk milleti buhran ve sıkıntılara alışmış bir millettir. Onun büyük ve şanlı tarihi böyle nice dar boğazlardan mucizevi bir şekilde çıkışının hikayeleriyle doludur. Elbette ki bu badireyi de atlatacaktır. Hele Batı Trakya Türklüğü gibi ta 93 Harbi'nden beri milli şuuru binbir

zulüm ve baskı altında milyon kere bilenmiş bir topluluğun, tarihinde hiçbir büyük başarısı olmayan Yunanlılar tarafından yok edilmesi asla mümkün değildir ve olmayacaktır.

Bununla birlikte son zamanda özellikle Türk kamuoyunda Batı Trakya etrafında yeni bir ilginin uyandığı görülmektedir. Böyle bir hareket başlamışken milli şuuru biraz daha yükselterek "Batı Trakya" meselesini de "Kıbrıs" gibi iç siyasetin vazgeçilmez davalarından biri haline getirmeye gayret etmelidir. Böyle olduğu takdirde Türk idarecilerin 70 yıldır ayrılık ateşinde yanan bu vatan parçasının kurtarılması davasına ilgi göstermek ve birtakım hareketlere girişmeye mecbur kalacaklardır. Bu ise hiç şüphesiz Batı Trakyalı kardeşlerimizle birlikte bütün Türk Milletine Türklük şuurunun yüklediği milli bir borçtur.

Türk idarecileri bir taraftan Batı Trakya'dan anavatan göçleri önlemeye çalışırken diğer taraftan da daha önce gelmiş bulunanları maddi ve manevi yönden korumalı ve desteklemelidir. Yunan idarecilerinin istimlak vesair şekillerle Türk eserlerini ortadan kaldırmalarına ve Batı Trakya davası için bir nevi "tapu senetleri"imiz olan tarihi eserleri yok etmelerine karşı konulmalıdır.

SONUÇ

Emperyalizme karşı verilen bağımsızlık mücadelesinin zaferle sonuçlanması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasını izleyen yıllarda Mustafa Kemal Atatürk'ün gösterdiği üstün gayret ve Lozan Antlaşması'nın getirdiği karşılıklı güven, Türk-Yunan ilişkilerini olumlu yönde etkilemiş, Balkanlar'da istikrarın sağlanmasında öncü rolü oynamış, fakat bu dönem fazla uzun sürmemiştir. Yunanistan çok geçmeden hakları Lozan'da garanti altına alınan Batı Trakya Türkü üzerinde asimilasyon politikasını tekrar uygulamaya koymuş ve burada yaşayan Türklerin hakları gasp edilmiştir.

Türk milleti, eşsiz bir zafer sonucunda 24 Temmuz 1923'te bütün milletlere bağımsızlığını kabul ettirdiği halde, maalesef Batı Trakya'yı "Misâk-ı Milli" sınırları içine alamamıştır. Ancak, Lozan'da Batı Trakya konusunda bazı güvenceler sağlanmıştır. Lozan'da mutabık kalınan antlaşmanın 37.-44. maddeleri doğrudan Batı Trakya Türkleri'nin siyasal, dinsel, kültürel ve eğitim hakla-

rını garanti altına almaktadır. Tüm çabalara rağmen Türk tarafının tezi olan Batı Trakya'da bir plebisit yapılması sağlanamamıştır. Bu durum karşısında Türk heyeti çabalarını Batı Trakya'daki Türkleri, Türk-Yunan mübadele antlaşmasının dışında tutma yönünde geliştirmiş ve bu çabasında başarılı olabilmıştır. Ankara Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında imzalanan Mübadele Antlaşması'nın 2. maddesi ile Batı Trakya Türkleri'ne karşılık olarak İstanbul Rumları mübadele dışında tutulmuştur. İstanbul'daki Rum azınlığına karşılık tutulan Batı Trakya Türklüğü, Lozan Antlaşması'nda bir fasıl teşkil eden "Ekalliyetlerin Himayesi" başlıklı bölümde yer alan hakların hiç birinden bugüne kadar istifade edememiştir.

Batı Trakya'da çok sayıda insanın, özellikle 1913-1918 dönemi olaylarından dolayı göç etmesine rağmen, buradaki nüfus çoğunluğunun yine de Türklerde olduğu bilinmektedir. Hatta bu oranın Lozan'a kadar %85 olduğu da gerek yerli gerekse yabancı belgelerle sabittir. 1923 Lozan Antlaşması'nda sayıları 129 bin olan Batı Trakya Türklerinin bugün 750 bin nüfusa sahip olmaları gerekirken bu sayı hâlâ 1923'ler seviyesindedir. Böylesine toprağıyla, camisiyle, kümbetiyle, hanıyla, hamamıyla, herşeyi ile toprak altındaki binlerce şehidiyle Türk yurdu olduğunu ispat etmiş Batı Trakya'nın Türkiye sınırları içinde veya bağımsız olamaması, gerek Türkiye için gerekse Batı Trakya için büyük bir talihsizliktir.

Batı Trakya meselesi aynı zamanda Türkiye'nin ve Türk milletinin bir davasıdır. Batı Trakya, bölgenin istikrarı ve Türkiye'nin güvenliği açısından Kıbrıs gibi önemli bir konumdadır. Bu bakımdan Türkiye, bu davayı her zaman gündemde tutmalı, gerçekleri dünya kamuoyu gündemine sık sık getirmelidir. Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin bu ve benzeri konularda tavizler vererek sonuç alması mümkün değildir. Zaten bu sorunların, verilen tavizlerin sonucunda ortaya çıktığı bir gerçektir.

Ne yazık ki, gerçekleşmesi mümkün olmayan hayallerinden bir türlü vazgeçmeyen ve tarihten hiçbir şekilde ders almadığı anlaşılan Yunanistan, bir yandan Kıbrıs, diğer yandan Batı Trakya'daki soydaşlarımıza karşı kanunsuz, insanlık dışı davranışlarını sürdürmeye devam etmektedir. Batı Trakya Türkleri'nin Yunan Dev-

leri'nden tek istekleri diğer Yunan vatandaşları gibi eşit muameleyle tabi tutulmalarıdır.

Türk milleti olarak, kan dâvâsı gütmek, intikam almak gibi hareketlere başvurmamak, inancımıza da, tarihî şeref ve asâletimize de yaraşmaz; ancak hakikatleri ortaya koymak, unutulmamalıdır ki, millî, insanî ve aynı zamanda bir ilmî görev ve sorumluluktur. Batı Trakya Türkleri'nin Yunan halkıyla hiçbir sorunu yoktur. Çünkü günlük hayatı onlarla yaşıyor, Yunanistan'ın en geri kalmış bölgesi olan Batı Trakya'nın zorluklarına onlarla birlikte göğüs geriyorlar. Batı Trakya Türk toplumu olarak haklarını savunmanın yolu Yunanca'yı iyi bilmek ve

Yunanistan'da iyi eğitim almaktan geçmektedir. Bu bağlamda, Yunanistan'ın politika, üniversite, basın, sanat çevreleriyle bire bir ilişkiler içinde olmaları ve meselenin bölgesel bir sorun değil Yunanistan'ın kanayan yarası olduğunu Yunan halkına anlatmaları gerekir. Batı Trakya Türkleri'nin bunu yapacak her türlü birikimi vardır. Yeter ki Yunanistan bu iyi niyetli çabalara kuşkuyla bakmasın ve Batı Trakya Türkleri'nin masum isteklerini Türkiye'nin provokasyonları olarak değil, Türk kökenli Yunan vatandaşlarının haklı talepleri olarak görsün. Avrupa Birliği'ndeki Yunanistan'da insan hakları konusundaki mevcut sorunların önümüzdeki günlerde azalması en büyük temennimizdir.

- 1 Kavalâ Şehbenderliğinin 24 Temmuz 1914 tarihli yazısı için bkz.: *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi I*, "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995 s. 285-286; Belge: BOA, HR. SYS. 13/2, belge nr. 147.
- 2 Selanik müftüsünün Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 9 Eylül 1914 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 285-286; BOA, HR. SYS. 13 Mükerrer, belge sıra nr. 268.
- 3 "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 256-266; 270-277.
- 4 Selanik Başşehbenderi Fuat Selim tarafından gönderilen 23 Mart 1914 tarihli "mahrem" kaydı konulan yazı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 251-253; BOA, HR. SYS. 13/2, belge sıra nr. 20.
- 5 Viyana Sefareti'nin 14 Mayıs 1914 tarihli yazısına ek olarak "News Witzageblatt" Gazetesi'nin 2 Mayıs 1914 tarihli nüshasında yer alan makalenin tercümesinden "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 256-258; BOA, HR. SYS. 13 Mükerrer, belge sıra nr. 44.
- 6 Müslümanlara karşı yapılan baskı ve zulmün gün geçtikçe artması üzerine, gerekli tedbirlerin alınması ve zulmün önlenmesi konusunda Selanik Müftüsü ve Cemaat-ı İslâmiye Reisi Ali'nin Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 4 ve 14 Ekim 1913 tarihli mektuplar için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 258-264; BOA, DH. KMS. 1/43.
- 7 Atina sefaretinin gönderilen 21 Mayıs 1914 tarihli ve 109/53 numaralı tahrirât sûreti için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 266-270; BOA, HR. SYS. 13 Mükerrer, belge sıra nr. 48.
- 8 Yunan General Sotilis'in Pravişte'ye kaydırılan askerlerini iskân etmek maksadıyla Müslümanların evlerini tahliye etmeye zorladığı hakkında Kavalâ Şehbenderliği'nin 2 Şubat 1916 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 299-300; BOA, HR. SYS. 135/7, Orj. kayıt nr. 78578-2355.
- 9 Bu durumun önüne geçilmesine ve halkın emniyet ve huzurunun temin edilmesine dâir Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin Mütâreke Komisyonu Başkanlığına verdiği 10 Mart 1919 tarihli raporu için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 303; BOA, HR. SYS. 135/7, Orj. kayıt nr. 14513.
- 10 Sinekli Hudut Emniyet Müfettişliğinin 15 Kasım 1921 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 321; BOA, DH. KMS. 60-3/22.
- 11 Dahiliye Vekaletinin 21 Haziran 1924 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 330-331; Belge: BCA, 030.10. 253. 706. 30.
- 12 "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 304-309.
- 13 Sinekli'deki Emniyet-i Hudut Müfettişliği'nin 24, 26 ve 28 Şubat 1921 tarihli raporları için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 304-306; BOA, DH. KMS. 60-1/60.
- 14 Sinekli Emniyet Müfettişliği'nden gelen 15 Mart 1921 tarihli yazı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 309; BOA, DH. KMS. 60-1/72.
- 15 Sinekli Hudut Emniyet Müfettişliği'nin 7 Nisan 1921 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 310- 312; BOA, DH. KMS. 60-3/28.
- 16 Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nin 9 Ağustos 1921 tarihli yazısı için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 316; BOA, DH. KMS. 60-3/2.
- 17 Menteşe Mebusu Esad Bey'in 10 Eylül 1923 tarihinde TBMM Başkanlığı'na verdiği rapor için bkz.: "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 328-329; Belge: BCA. 030. 10. 6. 31. 28.
- 18 "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", s. 331-332; Belge: BCA. 030. 10. 7. 41. 17.
- 19 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Trakya'da Milli Mücadele", Ank. 1995-56, c. 1, s. 62-67, 67-73.
- 20 Metin Ayışığı, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa" TTK Yay., Ank. 1997, s. 84-85.
- 21 *Tasvir-i Efkâr*, 24.9.1919, s. 2850.
- 22 Tevfik Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, s. 92-94, 73-76.
- 23 Ergun Hiçyılmaz, "Batı Trakya ve Gerçekler", *Sabah*, 3.9.1991, s. 1959; 31 Ağustos 1913'te kurulan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti komutanları şu isimlerden oluşmaktaydı; Batı Trakya Genel Kurmay Başkanı; Kur. Bnb. Süleyman Askeri Bey, Batı Trakya Genel Kurmay 2. Başkanı; Çerkez Reşit Bey, Gen. Kur. Harp D. Şb. Md.; P. Ütğm. Manastır'lı Halim Bey, Top. Kuv. Bş. Komutanı; Top. Yzb. İhsan (Bey) Eryavuz, Süv. Kuv. Bş. Komutanı; P. Yzb. İlyaz (Bey) Seçkin, Ağır Kuv. Bş. Komutanı; P. Ütğm. Ömer Lütfi, Akıncı Kuv. Bş. Komutanı; P. Ütğm. Serfiçelli Ekrem (Bey) Akıncı, Kuv. 2. Bş. Komutanı; P. Ütğm. İskeçeli Arif, Hücum Tb. Komutanı; P. Yzb. Kısıklı Cemil Bey, Milli Kuv. Gen. Komutanı; Kuşçubaşı Eşref Bey, Kuvâ-yı Milliye As. Müf. Manastır'lı Selim Sami Bey, Kuvâ-yı Milliye As. Müf. Cihangiroğlu İbrahim Bey, Emniyet Genel Müdürü; Ferit Bey. Bkz.: Ahmet Aydın, *Batı Trakya Faciasının İç Yüzü*, I, Akın Yay., İstanbul, 1971, s. 201.
- 24 Tevfik Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, s. 76-83.
- 25 Halit Eren, "Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri", XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, V. cilt, Ankara 1994, 2125.
- 26 Tevfik Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, s. 89-92.
- 27 Tevfik Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, s. 100-114.

- 28 Tefvik Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, s. 123-140.
- 29 Murat Hatipoğlu, "E. Venizelos'un İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", 3. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara, 1986, 80.
- 30 *İkdam*, 2 Mart 1919, nr. 7923.
- 31 *Ibid.*
- 32 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 148.
- 33 *İkdam*, 15 Nisan 1919, nr. 9009.
- 34 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 324-328.
- 35 Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, Ankara 1991, 234-235.
- 36 BOA, DH.İ.UM, D. 20-22, nr. 14-24.
- 37 *Türk Yurdu*, 24 Kasım 1919, s. 88.
- 38 *Vakit*, 6. 11. 1919, nr. 723.
- 39 *Türk Yurdu*, 20. 10. 1919, nr. 53.
- 40 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 182-191.
- 41 Ahmet Aydın, *aynı eser*, 230.
- Müttefikler arası Batı Trakya, dört kazadan meydana geliyordu: Gümlü-cine, Dedeağaz, Sofulu ve İskeçe. Arazi %84 Türkler'e, %5 Rumlar'a, %10 Bulgarlar'a, %1 Yahudi ve Ermeniler'e aitti.
- 42 Daha önceki referandumda 5'i Türk, 1'i Rum, 1'i Bulgar, 1'i Yahudi 8 temsilci seçilmiş; bunlardan 4 Türk ve 1 Rum Yunan idaresine evet derken diğer üç kişi ise hayır demiştir. Bkz.: Ahmet Aydın, *aynı eser*, 232.
- 43 *Vakit*, 2.6.1920, nr. 906.
- 44 *Vakit*, 4.6.1920, nr. 908.
- 45 *Akşam*, 2.6.1922, nr. 1336.
- 46 Edirne vilayetinden, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Mayıs 1920 tarihli yazı için bkz.: BOA, DH.İ.UM, D. 20-23, nr. 14-34
- 47 Aydın, *aynı eser*, 233-238.
- 48 *Akşam*, 1 Haziran 1922, nr. 1335.
- 49 *Vakit*, 3 Mayıs 1922, nr. 1579.
- 50 *Vakit*, 26 Mayıs 1922, nr. 1602.
- 51 İstanbul Emniyet Müdürlüğü, 1. Şubesi tarafından hazırlanan 14 Haziran 1919 tarihli ve 2099 numaralı yazı için bkz.: BOA, DH.KMS, D. 49-2, nr. 34, lef. 2.
- 52 *Ibid.*
- 53 BOA, DH.KMS, D. 49-2, nr. 34, lef. 2.
- 54 Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rızeler Kültür ve Dayanışma Dergisi yayınları, Ankara 1995, 91.
- 55 Dahiliye Nezareti 5 Mart 1914 tarihinde Edirne vilayetine gönderdiği şifre yazıda, hükümetin o sırada takip ettiği politikaya uygun olması nedeniyle, Batı Trakya'dan Edirne'ye göç etmek isteyen müslim ve gayrimüslim göçmenlerin kesinlikle şehre kabul edilmemesini istiyordu. Bkz.: BOA, DH.KMS, D. 18, nr. 3.
- Batı Trakya'da Müslüman halka, Bulgarlar tarafından haksız davranışlarda bulunuluyordu göçe zorlanan ve Osmanlı pasaportunu taşıyan Müslümanları, Bulgar memurları trenlerden indirip seyahat belgelerine el koyuyordu. Osmanlı Hükümeti, Bulgar Hariciye Nezareti'ne gönderdiği nota ile durumu protesto edince, Bulgar Hükümeti de, Türkiye'de Bandırma'ya bağlı köylerde yaşayan Bulgar köylülerine zorluklar çıkarıldığını hatırlatıyordu. Bkz.: BOA, DH.KMS, D. 18, nr. 3.
- Aslında Bulgarların Türkiye ile ilgili iddiaları doğru değildi. Bandırma, Balya ve Balıkesir'in bazı yerlerinde yaşayan Bulgarların, Bulgaristan'ın İstanbul sefaretile Hariciye Nezareti arasında yapılan girişimler sonucunda Osmanlı Hükümeti'nce de göç etmelerine rıza gösterilmişti. Ancak Bulgar basını, sanki bunların zorla göçe zorlanmış olduklarına dair haberler geçmesi üzerine, Gümlüline taraflarına ve Bulgaristan'ın diğer yerlerinde yaşayan Müslümanların huzur ve güvenliklerinin sağlanması konusunda 12 Haziran 1914 tarihinde Bulgar Hükümeti nezdinde harekete geçilmesine karar verildi. Bkz.: BOA, DH.KMS, D. 21, nr. 50, lef. 10/1.
- 56 Gelişmeler hakkında Dahiliye Nezareti'yle bir değerlendirme yapılarak, toplanacak delil ve belgelerin, İtilaf Devletleri temsilcilerine verilmesi gereğinin Hariciye Nezareti'ne tebliği ve Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi kararlaştırıldı. Yurt dışında olması dolayısıyla Damat Ferit hariç, hemen tüm bakanlar kurulu üyelerinin imzalarını taşıyan bu karar için bkz.: BOA, 25 Haziran 1919 tarih ve 318 numaralı "Meclis-i Vükela Zabıtnâme-si", DH.KMS, D. 49-2, nr.34, lef. 6/1-2.
- 57 *Vakit*, 27 Temmuz 1922, nr. 539.
- 58 "Balkanlar'da Yunan Mezâlimi", I, Ankara 1996, 252.
- 59 Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları Tehcir'in Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bolleten XXXVII/148*, Ankara 1986, s. 487.
- 60 Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi başkanı müftü Mestan Efendi tarafından gönderilen yazı için bkz.: BOA, DH.KMS, D. 49-1, nr. 68, lef. 2.
- 61 Edirne valisi Salim Paşa'ya çekilen, Damat Ferit imzalı ve 27 Ağustos 1919 tarihli telgraf için bkz.: BOA, DH.ŞFR, D. 102, nr. 278.
- 62 *İkdam*, 4 Nisan 1919, nr. 7957.
- 63 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasî Hayatı)*, Ankara 1997, 280.
- 64 Dahiliye Nezareti tarafından, Edirne vilayetine yazılan 17 Ocak 1920 tarihli şifre telgraf için bkz.: BOA, DH.ŞFR, D. 102, nr. 69.
- 65 Bu konuda alınan karar hakkında bkz.: BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 24 Ocak 1920, nr. 31.
- 66 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 159.
- 67 BOA, BEO, Gelen, nr. 353849, lef. 5.
- 68 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 30 Ağustos 1922, nr. 322
- 69 BOA, BEO, Gelen, nr. 353872.
- 70 18 Ekim 1922 tarihli bu karar için bkz.: BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, nr. 385.
- 71 Atatürk, I. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey ve Trakya Paşaeli Cemiyeti ve Batı Trakya komitesine gönderdiği telgraflarda şu talimatı veriyordu: "Doğu ve Batı Trakya'nın bir mülki birlik içinde ifade ve ilanı doğru değildir. Doğu Trakya itiraz ve münakaşa götürmez bir surette Türk vatanının bir parçasıdır. Batı Trakya ise bir barış antlaşmasıyla vaktiyle, bırakılmış bir vatan kısmıdır. Doğu ve Batı Trakya'nın ısrarla birliğini iddia etmek Doğu Trakya üzerinde de bazı yabancı iddialarına sebep olabilir. Doğu Trakya hakkında hiç bir münakaşa bahis konusu olmamalıdır. Bkz.: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk, III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, Vesika 252, 1227-1228
- 72 Atatürk, *aynı eser*, III, Vesika 294, 1275.
- 73 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 155-156.
- 74 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, 316-317.
- 75 *Vakit*, 13. 8. 1922, nr. 1765.
- 76 *Vakit*, 3. 5. 1922, nr. 1579.
- 77 İsmet İnönü, "Hatıraları: Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması I", Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1998, s. 85.
- 78 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, I, 483-484, 496.
- 79 Paul C. Helmreich, *Sev Entrikalartı*, (çev.: Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 27-28.
- 80 Yuluğ Tekin Kurat, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası" Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk Yunan İlişkileri s. 411.
- 81 Bıyıklıoğlu, *aynı eser*, I, 478-517.
- 82 Örneğin, Başkan Clinton'un o zamanki danışmanı Stephanopoulos, Batı Trakya'daki Türklerin imamlarını bile kendilerinin seçemediğini İstanbul'a geldiği zaman bizden öğrenmiş ve çok şaşırılmıştı. Sedat Sertoğlu, "Atina'nın İnsan Hakları Notu Kırık", *Sabah*, 21 Nisan 1998.

KAYNAKLAR

1 - BELGELER

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- 1- BEO, Gelen-Giden
- 2- DH.İ.UM (Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Müdüriyeti).
- 3- DH.KMS (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti).
- 4- DH.ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî)
- 5- Meclis-i Vükela Mazbataları (1919-1920-1922).
- 6- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara 1995, I.

B- Gazeteler

- 1- Akşam, İstanbul, 1922.
- 2- Hâkimiyet-i Millîye, 1921.
- 3- İkdâm, İstanbul, 1919.
- 4- Tasvîr-i Efkar, 1919.
- 5- Türk Yurdu, İstanbul, 1919.
- 6- Vakıf, İstanbul 1919, 1920, 1921, 1922.

C- Makale ve Eserler

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, II*, Nehir Yay., İstanbul, 1993.
- Arı, Kemal, "Büyük Mücadele", 1923-25, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- Atatürk, M. Kemal, *Nutuk, III*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

Aydınlı, Ahmet, *Batı Trakya Faciasının İç Yüzü*, c. I, Akın Yay., İstanbul 1971.

Ayışığı, Metin, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa" (Askeri ve Siyasi Hayatı), TTK yay., Ankara 1997.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, I, II, Ankara 1987, 1995-96 ??

Coşar, Ömer Sami, *İstiklâl Harbi Gazetesi*, 1919.

Eren, Halit, "Batı Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, V. cilt, Ankara 1994.

Eren, Halit, *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul 1997.

Güler, Ali, "Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri", *Rizeliler Kültür ve Dayanışma Dergisi* yayınları, Ankara 1995.

Hatipoğlu, Murat, "E. Venizelos'un İktidara Gelmesiyle Megali İdea'nın Kazandığı Yeni Karakter", 3. *Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1986.

Helmreich, Paul C., *Savr Entrikaları*, (çev.: Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

Hiçyılmaz, Ergün, "Batı Trakya ve Gerçekler", *Sabah*, 3.9.1991, S. 1959.

İnönü, İsmet, "Hatıraları: Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması I", Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1998.

Kurat, Yuluğ Tekin, "Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Türk Yunan İlişkileri, s. 411.

Orhonlu, Cengiz, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların yaptıkları "Tehcir" in sonuçları hakkında bazı düşünceler", *Belleten*, XXXVII/148, Ankara 1986.

Sertoğlu, Sedat, "Atina'nın insan hakları notu kırık", *Sabah*, 21 Nisan 1998.

Sonyel, R. Salâhi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, Ankara 1991.

OSMANLILIĞI İHYA GİRİŞİMİ: SULTAN REŞAD'IN RUMELİ SEYAHÂTİ

YRD. DOÇ. DR. MEVLÜT ÇELEBİ
CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ FEN-EDERİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin her tarafında büyük coşkuy-
la kutlanan İkinci Meşrutiyetin ilanıyla yaşanan
balayı dönemi kısa sürdü. Böyle olması da gayet
doğaldı. Çünkü Türklerle diğer toplumların
meşrutiyet rejimine bakışları taban tabana zıttı. Meşruti-
yeti bir amaç olarak savunan Türk aydınlarına göre; yeni
yönetimde diğer topluluklar da temsil edileceklerinden,
bağımsızlık hareketleri sona erecekti. Türklerin bu iyim-
ser yaklaşımlarına karşılık Türk olmayanlar bakımından
meşrutiyet, kendi bağımsız devletlerini kurmaları için bir
araçtı. Nitekim açılan mecliste Türklerle birlikte temsil
edilmelerine rağmen azınlıkların bağımsızlık hareketleri
devam etti. Meşrutiyetin ikinci kez ilan edildiği 1908 yı-
linda Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken Avustur-
ya'da Bosna-Hersek'i ilhak etti. Dışarıda bu gelişmeler
olurken içeride de meşrutiyete karşı 31 Mart ayaklanması
yaşandı ve bu olaydan sonra Sultan İkinci Abdülhamid
tahttan indirilerek yerine Mehmed Reşad (V. Mehmed) çı-
karıldı.

Meşrutiyetin ilanından sonra Balkanlar'da, gayr-ı
müslimlerin bağımsızlık hareketlerine paralel olarak Müs-
lüman Arnavutların da Osmanlı Devleti'nden ayrılmak
için bağımsızlık hareketlerine devam ettikleri görülmek-
tedir. Meşrutiyetin yeniden ilanında büyük katkıları olan
Arnavut aydınları arasında "Başkımı" (Birlik) adında bir
örgüt kuruldu. Amaçları Arnavutluk'ta Arnavutça okuta-
cak okulların açılmasıydı.¹ Döneminde itibar kazandıkla-
rı Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden hoşnutsuz olan
Arnavutlar² 1909 Haziranında İşkodra valisinin nüfusun
yeniden yazılacağını ilan etmesine ve milletvekili seçi-
minde İttihat ve Terakki'ye bağlı adayların zorla seçtiril-

meye çalışılmasına tepki gösterdiler.³ Ağustos 1909'da
toplanan Elbasan kongresinde Arnavutça'nın eğitim dili
olmasına ve Lâtin alfabesinin kabulüne karar veren Arna-
vutlar,⁴ Kosova'ya vali olarak atanan Mazhar Bey'in, Üs-
küüp'ü imar etmek için imparatorluğun hiçbir yerinde
mevcut olmayan bir dâhili gümrük vergisi tarh etmeye te-
şebbüs etmesi üzerine protesto mitingleri düzenlediler.⁵
Vali Mazhar Bey'in kuvvet kullanması üzerine mitingler
isyan halini aldı. Nisan 1910'da başlayan Arnavut isyanı
Mahmut Şevket Paşa komutasındaki kuvvetler tarafından
bastırıldı. İsyanın bastırıldığı bu dönemde Osmanlı Hü-
kümeti Arnavutluk'a yönelik bir takım önlemler almayı
düşünürken bu kez de Nisan 1911'de 4 bin kadar⁶ Kato-
lik Arnavut isyan etti. Malisor isyanı olarak bilinen bu
ayaklanmada Avusturya isyancılara yardım etmişse de,
Haziran ayına kadar devam eden bu isyan da âsilerin ço-
ğunun Karadağ'a sığınması sonucu kısmen bastırıldı.

I- HAZIRLIKLAR

Osmanlı Hükümeti 1910 yılı baharında başlayan Ar-
navut isyanının bastırılmasından sonra Arnavutluk'ta isla-
hat yapmayı düşündü. Bunun için düşünülen çare de padi-
şah Sultan Reşad'ın Rumeli'ye bir seyahât yaparak Arna-
vutların gönlünü alması oldu. Bu seyahât, İttihatçıların bir
planıdır.⁷ İttihatçılar; böyle bir seyahât tertip etmekle,
halk nazarında nüfuz ve itibarlarını artırmayı, Makedonya
halkının hükümete ve padişaha bağlılığını teşvik etmeyi
ve Arnavutları itaat altına almayı amaçlıyorlardı.⁸ Sultan
Reşad da, bu teklifi memnuniyetle kabul etti.⁹ Birinci Mu-
rad'ın şehit düştüğü yerde halifenin de katılmasıyla kılın-
cak cuma namazının Müslüman Arnavutlar üzerinde
olumlu etki yapacağı düşünülüyordu.

Sultan Reşad bu seyahâttten önce de Marmara açıklarında tertip edilen büyük bir manevrayı Ertuğrul yatıyla izlemiş, Hereke, İzmit, Şile, Bursa ve Edirne'ye kadar gitmişti. Ancak bu seyahât mesafe ve önem olarak diğerleriyle kıyaslanamazdı. Seyahâtin ne zaman karar verildiği konusunda kesin bir şey söyleyememekle birlikte Şubat 1911'den itibaren basında gezi hakkında haberler yer almaya başlamıştır.¹⁰ Şubattan seyahâtin başladığı Haziran ayına kadar hummalı bir hazırlık yapılmıştır. Güvenlikten padişahın kalacağı yerlere, ziyaret edilecek yerlerde verilecek hediyelerden yolculuğun nasıl yapılacağına kadar en ince ayrıntılar gözden geçirilmiştir. Bu çerçevede Bahriye Nezareti Turgut Reis, Barbaros Hayrettin, Gülcemal vapurunu ve birkaç küçük savaş gemisini seyahât için hazırlamıştır. Ayrıca bir de seyahât programı yayınlanmıştır.

II- İSTANBUL'DAN HAREKET:

Bürün bu hazırlıklardan sonra Sultan Reşad, 5 Haziran 1911 günü İstanbul'dan Selanik'e hareket etti. Üniformasını giymiş olan padişahı uğurlamak için Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen uğurlama töreninden sonra sultan, halkın alkışları arasında kendisi için hazırlanmış olan Barbaros zırhlısına gitti. Zırhlıda çalınan marş-ı sultanî ve geminin direğine saltanat sancağının çekilmesinden sonra zırhlı yavaş yavaş hareket etti. Padişahla birlikte Barbaros zırhlısında oğulları Ziyaeddin ve Ömer Hilmi Efendilerden başka Sadriâzam İbrahim Hakkı, Bahriye Nâzırı Mahmut Muhtar Paşalar, Dâhiliye Nâzırı Halil Bey, Başkâtip Halid Ziya Bey, Başyaver Hurşit Paşa ve Başmabeynci Lütfi Bey de bulunuyordu. Padişahı Selanik'e götüren Barbaros Hayrettin zırhlısına Turgut Reis ve Mesudiye zırhlıları, Hamidiye kruvazörü, Yunus torpidosu ve Gülcemal ve Reşid Paşa vapurları refakat ediyordu.¹¹

III- SULTAN REŞAD SELANIK'TE

Padişahın seyahât güzergahı şu şekilde tespit edilmişti: Selanik-Üsküp-Priştine-Kosova Ovası-Selanik-Manastır-Selanik-İstanbul. Neşe içinde geçen deniz yolculuğunda Selanik'ten önce Bolayır önlerinde demirleyen Barbaros zırhlısının çevresi Gelibolu ve Çanakkale'den gelen vapur ve kayıklara çevrildi. Padişah karaya çıktı, dualar okundu.¹² Seyahât haberinin duyulmasından itibaren yoğun hazırlıkların yapıldığı Selanik'e 7 Haziran sabahının erken saatlerinde varıldı. Selanik halkı adına gemiye çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti kâtib-i umumisi ve Edirne

mebusu Hacı Âdil Bey ve Selanik mebusları, eşraf ve ileri gelenlerden oluşan bir heyet padişaha "Hoşgeldiniz" dediler. Geceyi karaya çıkmayarak zırhlıda geçiren padişah için şenlikler yapıldı.¹³

Sultan Reşad 8 Haziran perşembe sabahı amiral üniformasını giymiş olarak ve özel bir filika ile karaya çıktı. 21 pare top atışıyla selamlanan padişahın karaya çıkışını görmek isteyen halk sabahın erken saatlerinden itibaren rıhtımda toplanmıştı. İskeleye çıkan padişah için iki kurban kesildi, müftü tarafından dua okundu, askerler ve öğrenciler tarafından selam resmi yapıldı. İskeleye arabaya kadar olan yolu halkın "Padişahım Çok Yaşa" sesleri ve alkışları arasında yürüyerek geçen padişah, ikametine ayrılan hükümet konağına gitti. Bir müddet dinlendikten sonra öğle yemeğini yiyen Sultan Reşad, öğleden sonra da heyetleri kabul etti.¹⁴ Selanik'e geldiği gece padişah için şenlikler yapıldı. İnşa edilmiş olan takların bir kısmı aydınlatıldı. Hükümet konağının geniş avlusunda toplanan halkın gösterilerine askerler ve öğrenciler de ellerinde meşalelerle katıldılar. Yapılan kutlamalara Türklerin yanı sıra diğer topluluklar da katıldılar.¹⁵

Sultan Reşad, Selanik'de kaldığı süre zarfında çeşitli faaliyetlerde bulundu. Şehre gelişinin ertesi günü önce meşrutiyetin ilanında hizmeti olanlardan Resneli Niyazi Bey'i kabul etti.¹⁶ Cuma selamlığı Ayasofya Câmî'nde yapıldı.¹⁷ Padişah cuma namazından sonra Selanik'in tek mesiresi olan Beşçınar'ı ziyaret ederek halıların yer aldığı bir sergiyi gezdi.¹⁸ 10 Haziran günü ilk olarak kışlayı ziyaret eden padişaha ordu müfettişi Hâdi Paşa yüksek rütbeli subayları takdim etti. Kışladan sonra, padişahın Selanik'i ziyareti şerefine 10 Temmuz Meydanı'nda yaptırılacak hürriyet anıtının temeli Sultan Reşad tarafından atıldı. Padişah gece de Mevlevihaneyi ziyaret ederek semâyı seyretti.¹⁹

IV- ÜSKÜB'ÜN ZİYARET EDİLMESİ

Selanik'te çeşitli ihsanlarda da bulunan padişah 11 Haziran sabahı kendisi için özel olarak hazırlanmış trenle Selanik'ten Üsküp'e hareket etti. Güzergâhda bulunan Topçu, Gömünce, Gevgili ve Köprülü istasyonlarında törenler yapıldı. Selanik ve diğer yerlerde olduğu gibi seyahât haberi öğrenildikten sonra Üsküp'te de padişahı karşılamak için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı. Sultan Reşad burada da parlak törenlerle karşılandı. Kâfileler halin-

de istasyona gelmiş olan binlerce Arnavut “Padişahımız Efendimiz İmreti (Yaşa)” diye bağırıyorlar, öğrenciler hep bir ağızdan, “Üsküp’e verdin sefa, Sultan Reşad binler yaşa” şeklinde tezahürat yapıyorlardı. İstasyondan doğruca ikametine ayrılan mekteb-i sultaniye giden padişahın şerefine gece de şenlikler yapıldı.²⁰

Sultan Reşad, Üsküp’teki ikinci gününde saygı ve bağlılıklarını sunmak için gelen heyetleri kabul etti. Bu kabul töreni çerçevesinde Üsküp mebusları, eşraf, memurlar, din adamları, İttihat ve Terakki Cemiyeti delegeleri, ticaret odası üyeleri ve konsoloslar padişah tarafından kabul edildiler.²¹ Kabul töreninden sonra ikametgâhın avlusunda Priştine ve Volçetrin’den gelen Arnavutların millî oyunlarını zevkle izleyen padişah,²² ikinci namazını Sultan Murat Câmî’nde kıldı.²³

Sultan Reşad bütün seyahât boyunca halkın saygı ve bağlılığını gördü. Halkın, padişahlarını yaşadıkları yerde görmesi, bir anlamda kutsal bağlarla bağlı olduğu sultanın ayaklarına kadar gelerek kendisine değer vermesi sonucunu gösterdiği bu sevgiyi normal karşılamak gerekir. Meşrutiyetin ilan edilmiş olması sonucu padişah ile halk arasında direk temasın normal bir sonucu olarak görüldü. Gerçekten de meşrutiyet padişahı olduğunun farkında olan Mehmed Reşad, yaptığı seyahâtle halk ile yönetim arasında bir köprü olmuştur. Diğer taraftan, Sultan Mehmed Reşad’ın aynı zamanda halife de olması, Müslüman olan Arnavutların halifelerine gösterdikleri bir saygının gereği idi. Ancak, Arnavut isyanlarını sona erdirmek amacıyla yapılan bu gezinin, yapıldığı dönemde bazı olumlu sonuçlar vermiş olmasına rağmen, bu isyanların tamamen bastırılmasını sağlayamadı. Bir kısım Arnavut’un padişah için oyunlar oynadığı gün (12 Haziran 1911) bazı Arnavut ileri gelenleri İngiltere hükümetine başvurarak şu isteklerde bulundular: Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu içinde geniş bir özerklik istiyorlar, bağımsızlık sevdasında değildirlir. Dil, okul ve yollar yapılması işlerinde hükümet bize karşı müsamahalı davranсын, genel af ilan edilsin ve silahlarını verip yerlerine dönenlere ilişilmesin. Arnavutların bu girişimi üzerine Osmanlı Devleti aldığı şu kararları büyük devletlere 14 Haziranda bildirdi: Malisörlara 10 gün süre verilecek, bu süre bitmeden hükümete sığınanlara ilişilmeyecek ve suçları aranılmayacak. Padişahça ihsan edilecek 10 bin altın lira ile ev ve malları yanmış veya yok olmuş olanlara yardımda bulunmak ve refahları-

na çalışmak gibi müşfik önlemler alınacak. Hükümetin bu şefkatli yaklaşımına rağmen silahlarını teslim etmeyenlere bulundukları yerlerde saldırılacak.²⁴ Osmanlı Hükümeti’nin bu girişimine rağmen Arnavut isyanı kısmen devam ederken, Arnavut isyancılarından bazıları silahlarını bırakarak hükümete teslim oldular. Bunlardan Süleyman Batuşa ve Hasan Plave 13 Haziran günü Üsküp’e gelerek affedilmeleri için padişaha başvurdular, talepleri de padişah tarafından kabul edilerek affedildiler.²⁵

V- KOSOVA OVASI’NDA KILINAN CUMA NAMAZI

14 Haziran günü Üsküp’ten ayrılan Sultan Reşad, Priştine’ye gitti. Yol boyundaki istasyonlarda yine törenler yapıldığı gibi, Priştine’de de törenle karşılandı. Geceyi burada geçiren padişah, seyahâtin yapılmasında önemli bir yeri olan Kosova ovasında cuma namazı kılmak için oraya gitti. Bilindiği gibi 1389’da Sırp ordularıyla Osmanlı orduları arasında yapılan savaşı Türk ordusu kazanmış, fakat Osmanlı padişahı Birinci Murad şehit düşmüştü. Birinci Murad’ın şehit edildiği ve tahnit edilen cesedin çıkarılan iç organlarının gömüldüğü yerde sembolik mahiyette bir türbe inşa edilmiş, ceset Bursa’ya getirilerek Çekirge’de yaptırdığı imaretin yanındaki müstakil türbesine gömülmüştü. Birinci Murad için Kosova’da yaptırılan türbe sonraki dönemde Balkan Türklüğünün âdeta “Kâbesi” olmuştur. Arnavutlara İslâm dinini götürdüğü için Sultan Murat’ın türbesi Arnavutlar için de kutsal sayılırdı.²⁶

Padişahın Rumeli’ye bir seyahât yapması gündeme geldiğinde, Birinci Murad’ın türbesinin bulunduğu yerde bir cuma namazının kılınması da kararlaştırılmıştı. Arnavutların yaşadığı toprakları Osmanlı sınırlarına katan padişahın bu uğurda şehit olduğu yerde, halifenin de katılacağı bir cuma namazının kılınacak olması bir kaç bakımdan önemlidir. Her şeyden önce, Osmanlı Devleti zayıflamaya başladığı dönemde bir takım semboller ön plana çıkmıştır. Bunlar, Tanzimat, Meşrutiyet, Hürriyet ve nihayet Hilafet olmuştur. Bu seyahât çerçevesinde iki kavram öne çıkmıştır. Osmanlı Devleti’ni oluşturan topluluklar söz konusu olduğunda meşrutiyet ve dolayısıyla saltanat, Müslümanlar ve Arnavutlar söz konusu olduğunda da din dolayısıyla İslâmiyet ve halifeliktir. Osmanlı padişahı/halifesi ile Arnavutlar arasındaki din birliğinin kılınacak namazla güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Sanki bir şey-

ler hissedilmiş gibi, Rumeli'nin fethi uğrunda şehit olan bir padişahın türbesinin ziyaret edilmesiyle o topraklara sahiplenme ve Türk hakimiyetinde tutma kararlılığı iç ve dış düşmanlara gösterilmek istenmiştir. Saltanat/Hilafet makamlarının nüfuzunun kullanılmak istendiği bu seyahâtle, geçmişle birlikte geleceğin sahiplenmesi hedeflenmiştir.

Basının da yakında ilgilendiği, manzum eserlerin yazıldığı²⁷ cuma namazı 16 Haziran günü kılındı. On binlerce Müslümanın katılmasıyla eda edilen namazdan önce, halifenin vekil tayin ettiği Manastırlı İsmail Hakkı Efendi tarafından bir va'z verildi.²⁸ Namazdan sonra, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa tarafından, genel af ilan edildiğini ve kan gütmeye davasından vaz geçilmesi için padişahın 30 bin Lira ihsanda bulunduğunu duyuran padişah beyannâmesi okundu.²⁹ Sadrazam tarafından da bir konuşma yapıldıktan sonra³⁰ tören tamamlandı. Ancak, bu arada garip bir durum yaşanmıştır. Padişah beyannâmesini ve Sadrazamın konuşmasını Arnavutçaya tercüme etmesi için getirilen Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin Arnavutça bilmediği anlaşılmış, dolayısıyla nutuklar Arnavutçaya tercüme edilememiştir.³¹

Geceyi Priştine'de geçiren padişah 17 Haziranda tekrar Selanik'e döndü. Ertesi gün ikametgâhından çıkmayan padişah 19 Haziran günü General Solarovic(?) başkanlığındaki Sırbistan heyetini kabul ederek şereflerine bir öğle yemeği verdi.³² Yemekten sonra Kasımiye ve Hortacı câmilerini ziyaret eden Sultan Reşad, Selanik devlet hastahanesinin de temelini attı.³³ Padişaha Selanik'te yayınlanan Journal de Salonique gazetesinin başyazarı Sam Levi tarafından bir albüm hediye edildi.³⁴

VI- MANASTIR'IN ZİYARETİ VE İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Sultan Reşad programlandığı gibi 20 Haziran sabahı Selanik'ten Manastır'a hareket etti. Padişahı karşılamak için yapılacak hazırlıkların bir komisyon tarafından yürütüldüğü Manastır'da da padişah törenlerle karşılandı. Padişahın Manastır'da karşılanışında bulunmuş olan Merhume Nafia Bilge, 10 Ocak 1992'de İzmir'de yaptığımız görüşmede konu hakkında şunları anlatmıştı: "Ben o zaman ilkokul birinci sınıftaydım. Sultan Reşad'ın Manastır'a geleceği haberi alınınca bütün Drahor boyu gündüzleri bayraklarla, geceleri ışıklarla donatılmıştı. Manastır bir bay-

ram havası içindeydi. Rengarenk havai fişekler, maytaplar Drahor'un sularında akisler yapıyordu. Drahor nehrinin kıyısındaki caddelerde faytonlarla geziliyordu. Orada, Abdülhamid'in maketleri aslıydı. Donanma sonunda bu kâğıt maketin yakıldığını, donanmayı seyretmek için Florina'dan gelen misafirlerimizle birlikte faytonla gezerken gördük. Sonra biz talebeleri padişahı karşılamaya götürdüler. Üzerimizde beyaz elbiseler, omuzlarımızda belimize çapraz olarak inen kırmızı kurdelerin üzerinde "Hürriyet-Adalet-Müsavât" yazılı idi. Padişahı karşılamak için istasyona kadar yürüdük. Padişah saltanat arabasıyla yanımızdan geçerken beyaz eldivenli eliyle bizi durmadan selamlıyordu. Beyaz sakalı, nuranî çehresiyle bize sevimli bir dedecik gibi gelmişti."

İstasyonda Manastır mebuslarını kabul eden padişah daha sonra ikametine ayrılan belediye binasına gitti.³⁵ Gece şerefine fener alayları yapılan Sultan Reşad, ertesi gün, 2 yıl önce Manastır'da meşrutiyetin ilanının yeniden canlandırıldığı ve meşrutiyetin ilanında emeği geçen Niyazi ve Eyüp Sabri beylerin de katıldığı 10 Temmuz alayını izledi.³⁶ Törenen sonra heyetleri kabul eden padişah, 22 Haziran günü, Manastır'ı ziyareti şerefine yapılmasına karar verilen anıtın temel atma törenine katıldı.³⁷ Cuma namazını ertesi gün İshakiye câminde eda eden padişah³⁸ namazdan sonra ordu kumandanlığını ziyaret etti ve özel deftere şunları yazdı: "Sahâif-i tarih Osmanlı ordusunun âsâr-ı satvet ve celadetiyle münevverdir. Osmanlıların padişahı Mehmed Reşad."³⁹

Rumeli ziyaretini 24 Haziranda tamamlayan Sultan Reşad aynı gün Manastır'dan Selanik'e döndü ve doğrudan limana giderek Barbaros Hayrettin zırhlısıyla İstanbul'a hareket etti. Ertesi gün Çanakkale'de, kendisini karşılamak için İstanbul'dan gelmiş olan şehzadelerin de katıldığı bir törenle karşılanan padişah 26 Haziran günü İstanbul'a döndü.⁴⁰

SONUÇ

Aylarca süren hazırlıktan sonra yapılan bu seyahât, Osmanlı basınında ve devlet adamlarında iyimser bir hava yaratmıştır. Olayları neden ve sonuçlarının gerçek anlamda değerlendirmeden yapılan bu iyimserlik ve seyahât boyunca halkın padişaha gösterdiği bağlılık ve saygı, gelişmelerin ardında kalmıştır. Öyle ki, sonraki yıl padişahın İzmir'den başlayarak Beyrut, Halep ve Şam'ı da ziyaret et-

mesi öngörülmüştür.⁴¹ Bu seyahât yapılamamıştır. Yapılan Rumeli seyahâti o dönemde olumlu bir hava doğurmuşsa da, Balkan toplumlarının ve bu arada kazanılması için özel çaba sarf edilen Müslüman Arnavutların Osmanlı Devleti'nden ayrılıp kendi bağımsız devletlerini kurma-

larını önleyememiştir. Sultan Reşad'ın Rumeli seyahâtinin yakın tarihimizde bıraktığı en önemli iz, "evlâd-ı fâti'hân" olarak isimlendirilen Rumeli topraklarının son kez bir Osmanlı padişahı tarafından gezilmesi ve görülmesidir.⁴²

- 1 K. Nâbi Duru, *Arnavutluk ve Makedonya Hâtıralarım*, İstanbul, 1959, s.19.
- 2 M. Ali Aynî, *Milliyetçilik*, İstanbul, 1943, s.282.
- 3 Aynî, *a.g.e.*, s.282-83.
- 4 İsmail Hâmi Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.4, İstanbul, 1955, s. 382, Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, Türkçesi:Zaven Biberyan, İstanbul, 1975, s.182.
- 5 Danişmend, *a.g.e.*, s.382, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım*, (1908-1913), sadeleştirilen:Ziyaeddin Engin, İstanbul, 1978, s.60.
- 6 M.Şükrü Hanioglu, (Yayına Hazırlayan), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, 1989, s.47.
- 7 "Osmanlı'nın Son On Yılı, Hürriyet Kahramanı Eyüb Sabri Bey'in Hâtıraları", Hazırlayan: Cemal Kutay, *Tercüman*, 22 Ekim 1984, s.6, Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1941, s.191, Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, (t.y.), s.224, *Halil Montec'nin Anıları*, İstanbul, 1986, s.134, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.II, kısım:1, (2.bsk.), Ankara, TTK Yay., 1983, s.38, Enver Ziya Karal, "Mehmed V", *İslâm Ansiklopedisi*, c.VII, s.558, Danişmend, *a.g.e.*, s. 383.
- 8 Tan gazetesinden *Ziya*, 20 Haziran 1911. Sultan Reşad da Üsküp'te bu seyahatten maksadının, "telif-i kulüb ve temin-i itihad" olduğunu söyledi. *Rumili*, 19 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.197.
- 9 Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.150, Cemal Kutay, *Talât Paşa'nın Gurbet Hâtıraları*, c.II, İstanbul, 1983, s.692. Sultan Reşad'ın özel doktoru Cemil Paşa'nın iddiasına göre; padişah gezi hakkında kendisine şunları söylemiştir: "Anlamıyorum, çok hastayım, ne yapacağımı bilmiyorum. Güya bu seyahâtim siyaseten lâzımmış. Anlaşıyor ki, beni sücükleyip götürecekler." Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hâtıralarım*, (2.bsk.), Yayına Haz:Hüseyin Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1982, s.150.
- 10 Örneğin Selanik'te yayınlanan Rumili gazetesi 10 Şubat 1911 günü, "bir yevm-i mahsus ile Birinci Murad'ın şehit edildiği yerin padişah tarafından ziyaretinin planlandığını" yazmıştır.
- 11 Padişahı uğurlamak için İstanbul'da yapılan tören hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Senîn, Sabah, Yeni İkdam*, 6 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.157-58, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.207, Osman Öndeş, "Sultan Reşad'ın Donanmayla Seyahâti", *Donanma Dergisi*, c.79, sayı:454, (Temmuz 1966), s.40-41, Feridun Kandemir, (Haydar Vaner'den naklen), "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahâti-I-" *Yeni Tarih Dünyası*, c.II, sayı: 19-20, (15 Haziran-1 Temmuz 1954), s.478, S.Kâni Ertem, "Meşrutiyette Saray ve Bâb-ı Âli", *Akşam*, 6 Haziran 1939, s.10, Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s.416.
- 12 *Senîn, Ziya, Yeni İkdam, Sabah*, 7 Haziran 1911.
- 13 *Senîn*, 8, 9 Haziran 1911.
- 14 *Rumili, Senîn, Ziya, İttihad*, 9 Haziran 1911, *Yeni İkdam, Sabah*, 9-10 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.189-93, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.210.
- 15 *Rumili, Senîn, Yeni İkdam*, 9 Haziran 1911, *Sabah*, 11 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.211-212, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.193-94.
- 16 *Senîn, Ziya*, 10 Haziran 1911.
- 17 *Senîn, Ziya, Yeni İkdam*, 10 Haziran 1911, *Sabah*, 12 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.194, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.211.
- 18 Kandemir, *a.g.m.*, s.749.
- 19 *Senîn*, 11 Haziran 1911, *Yeni İkdam*, 12 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.195, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.212.
- 20 Üsküp'te padişahı karşılamak için yapılan törenler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: *Senîn, Ziya, Yeni İkdam*, 12 Haziran 1911, *Rumili, Sabah*, 13 Haziran 1911, *İttihad*, 15 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.198, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.214-215, Kandemir, *a.g.m.*, s.750.
- 21 *Rumili, Ziya, Senîn, Yeni İkdam*, 13 Haziran 1911, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.215.
- 22 *Senîn*, 13 Haziran 1911.
- 23 *Sabah, Senîn*, 14 Haziran 1911, *Rumili*, 15 Haziran 1911.
- 24 Bayur, *a.g.e.*, s.40-41.
- 25 *Rumili, Senîn*, 15 Haziran 1911, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.217.
- 26 Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız*, İstanbul, 1990, s.73.
- 27 Kosova merkez naibi Hüseyin Şevket Efendi padişahın bu seyahâti minasebetiyle yazdığı bir kitap yayınlanmıştır. Hüseyin Şevket Efendi, *Kosova Sabrası, Mâziyi İbaya Âriyi A'lâ Eden Bir Mahşer-i İkbâl*, Selanik, 1327.
- 28 Bu va'z da kitap olarak yayınlanmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı, *Kosova Sabrası Mevâizet*, Selanik, 1327. Bu va'zın özeti için bkz. *Rumili*, 27 Haziran 1911.
- 29 Padişah beyannâmesinin tam metni için bakınız: *Senîn, Yeni İkdam*, 17 Haziran 1911, *Ziya*, 18 Haziran 1911, *Rumili*, 19 Haziran 1911, *İttihad*, 20 Haziran 1911, *Servet-i Fünun*, c.41, sayı: 1046, (9 Haziran 1327), s.143, İrtem, *a.g.m.*, Akşam, 8 Haziran 1939, s.12, Külçe, *a.g.e.*, s.416-17, Öndeş, *a.g.m.*, s.43-44.
- 30 *Ziya, Yeni İkdam*, 17 Haziran 1911, *Rumili, Senîn*, 19 Haziran 1911.
- 31 Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.200, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.218-19, Bayur, *a.g.e.*, s.39, Kandemir, *a.g.m.*, s.859.
- 32 *Senîn*, 20, 21 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.184-85.
- 33 *Senîn*, 20 Haziran 1911.
- 34 *Senîn*, 23 Haziran 1911. Bu albüm Fransızca ve Osmanlıca olarak hazırlanmıştır. Albümünün Fransızca olan ön tarafında Selanik şehri ve padişahın ziyareti şerefine inşa edilen taklar hakkında bilgiler verilmiş, bu bilgiler arka tarafta Osmanlıca olarak tekrarlanmıştır. Albüm aynı yıl yayınlanmıştır. Sam Levis, *Souvenir du voyage de S.M.I.Le Sultan Mehmet V a Salonique*, 6 Juin-26 Juin 1911, *Sevgili Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Selanik'i Teyrifleri Hâtırasıdır*, Selanik, 1327.
- 35 Manastır'da yapılan karşılama törenleri için bkz. *Sabah, Ziya, Yeni İkdam*, 21 Haziran 1911, *Senîn*, 24 Haziran 1911, *Rumili*, 23, 25 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.202, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.220.
- 36 *Senîn, Ziya, Yeni İkdam*, 22 Haziran 1911, *Sabah*, 26 Haziran 1911, *Rumili*, 29 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.202, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.221.
- 37 *Sabah, Senîn*, 23 Haziran 1911, *Yeni İkdam*, 27 Haziran 1911, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.222.
- 38 *Senîn, Sabah*, 24 Haziran 1911, *Rumili*, 25 Haziran 1911.
- 39 *Sabah*, 24 Haziran 1911, *Rumili*, 25 Haziran 1911, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.222.
- 40 Padişahı karşılamak için İstanbul'da yapılan törenler için bkz. *Senîn, Ziya, Yeni İkdam, Sabah, Takvim-i Vakayi, Rumili, İttihad*, 27 Haziran 1911, Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.190, Lütfi Bey, *a.g.e.*, s.222-23, İrtem, *a.g.m.*, Akşam, 8 Haziran 1939, Öndeş, *a.g.m.*, s.45-46.
- 41 *Senîn*, 16, 28 Haziran 1911, *İttihad*, 20 Haziran 1911.
- 42 Sultan Reşad'ın bu seyahâti hakkında ayrıntılı bilgi ve fotoğraflar için bkz. Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahâti*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1999.

EGE ADALARI MESELESİ VE EGE ADALARININ TÜRK HAKİMİYETİNDEN ÇIKIŞI

DOÇ. DR. NECDET HAYTA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ GAZİ EĞİTİM FAKÜLTESİ

Kuzey Ege, Saruhan (Doğu Sporatlar), Menteşe (Rodos ve 12 Ada, Güney Sporatlar) diye gruplandırılan Ege Adaları, Anadolu'nun doğal uzantıları durumunda olup bazıları sahillerimize iki kilometreden daha yakındır.¹ Büyük çoğunluğu bugün Yunanistan'ın idaresi altında bulunan adaların önemi, ekonomik durumlarından çok siyasi konularından kaynaklanmaktadır. Zira Rodos dışında hiçbir önemli derecede bir ekonomik değer taşımamakta olup, başlıca gelirlerini turizm oluşturmaktadır.² Ancak siyasi açıdan, diğer problemlerle beraber Türkiye ile Yunanistan arasında günümüzde de devam eden bir takım sıkıntılara sebep olmaktadır. Bu problemin kökenleri Yunan devletinin doğuş yıllarına kadar uzanır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde fetihleri tamamlanan Ege'deki bu adalar, 1820'lere kadar tartışmasız bir şekilde Osmanlı egemenliği altındayken, Yunan bağımsızlık savaşıyla bu egemenlik ilk kez ciddi bir tartışma konusu oldu. Özellikle 1911-1923 yılları arasındaki gelişmeler, Ege'nin yakın tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. 1912 yılına gelinceye kadar Ege Denizi, Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında az çok dengeli bir şekilde bölüşülmüştü. Batı ve Güney-Batı Ege adaları Yunanistan sınırları içinde, Doğu, Güney ve Kuzey Ege Adaları da Osmanlı egemenliği altındaydı. Ancak bu denge önce 1911-1912 Türk-İtalyan savaşında sonra da 1912-1913 Balkan Savaşlarında fiilen altüst oldu. Önce İtalya, hemen arkasından da Yunanistan Osmanlı hakimiyetindeki Ege Adaları'na ayak bastılar. Osmanlı Hükümeti bu fiili durumu tanımadı ve Ege'deki egemenlik haklarından vazgeçmedi. İşte o zaman Ege konusunda çok yönlü ve diplomatik bir mücadele başladı.³

TRABLUSGARP SAVAŞI VE RODOS İLE 12 ADA'NIN İTALYA TARAFINDAN İŞGALI

Millî birliğini geç kuran ve Avrupa'nın büyük devletlerinin sömürge edinme çabalarının gerisinde kalmak istemeyen İtalya, gözünü Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki toprağı Trablusgarp'a dikti. Bu amaçla önce diplomatik temaslara başladı. 1900'de Fransız Hükümeti İtalya'nın Trablusgarp konusundaki isteklerini kabul etti. 1902'de İngiltere İtalya'nın o bölgedeki faaliyetlerine itiraz etmeyeceğine söz verirken; Avusturya-Macaristan da İtalya'ya bu konuda serbestlik tanınmasını kabul etti. 1909'daki Racconigi Antlaşması ile İtalya'nın Boğazlar üzerindeki Rus isteğini kabul etmesine karşılık, Rusya da O'nun Trablusgarp'taki isteklerini onayladı. Fas'taki Fransız faaliyetleri (1905-1911) ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı (1908), İtalya'nın, göz diktiği Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirmek için harekete geçmesine sebep oldu ki bu sırada İtalya basını da bu konuda sürekli yayınlarda bulunuyordu.⁴

1911 Eylül'ünün ikinci haftasından itibaren askeri hazırlıkları iyice ortaya çıkan İtalya, 28 Eylül 1911 günü İstanbul'daki elçisi De Martino vasıtasıyla Sadrazam Hakkı Paşa'ya bir ultiimat vererek, işgal sırasında kendilerine direnilmemesi için mahalli makamlara emir verilmesini istemiş ve kabul edilmesi mümkün olmayan bu ultiimatın reddi üzerine Trablusgarp'a kuvvet sevk ederek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmişti.⁵ İtalya'nın Trablusgarp'a sevk ettiği ordu ve donanması sayı ve kuvvet bakımından Osmanlı ordu ve donanmasından kat kat üstündü. Fakat savaş başlayalı aylar olmasına rağmen ancak kıyı şe-

ridinde bazı yerlere sahip olabilmış, kıyıdan içeri nüfuz edememişti. Bunun üzerine İtalya, savaşı Osmanlı Devleti'nin değişik alanlarına yayarak, Osmanlı yönetimini Trablusgarp ve Bingazi'nin kendisine bırakılması konusunda mecbur bırakmaya çalıştı.⁶ Bu amaçla Kızıldenizdeki bazı Osmanlı sahillerini topa tutarak burada bulunan Osmanlı savaş gemilerinin bir kısmını batıran⁷ İtalyan donanması 24 Şubat 1912'de Beyrut Limanı'nı bombardıman ederek limanda bulunan Ankara torpidosu ile Avnilah kurvetini de batırdı⁸. 18 Nisan 1912'de ise Çanakkale Boğazı'na saldırdı. Boğaz mayınlандığı için içeri giremeyen gemiler Türk tabyalarının ateşiyle geri çekilmek zorunda kaldı.⁹ Yine aynı gün bir İtalyan torpidosu ile kruvazörü Sisam Adasının Vratı limanına gelerek kışlayı topa tuttu ve İhsaniye vapurunu batırdı.¹⁰

Bu saldırıdan istediği sonucu alamayan İtalya, bu defa gözüne Ege Adalarına dikti ve bu konuda büyük devletlerin iznini aldı. İtalya bu teşebbüsüyle Trablusgarp ve Bingazi'ye denizden yapılan askeri sevkıyatı önlemeyi,¹¹ ileride Anadolu'ya nüfuz etmek için bir köprü başı elde etmeyi¹² ve Trablusgarp'ta beklenen başarının gecikmesinden dolayı kamuoyunda meydana gelen sabırsızlığı önlemeyi de düşünüyordu.¹³

Gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti, Rodos, Sakız, Sisam ve Midilli gibi önemli gördüğü adalara takviye kuvvet sevk etmek ve yine Rodos ve Midilli ile Limni ve İstanköy adalarına silah göndermek suretiyle tedbirler almaya çalışmaktaydı.¹⁴ Sonuçta, önceden adaların Anadolu ile haberleşmesini kesmek ve böylece Ege'deki hareketin Osmanlı Devleti'nce izlenmesine engel olmak amacıyla haberleşme kablo ve istasyonlarını tahrip eden¹⁵ İtalyan donanması, adaları işgal için harekete geçti. 12 Ada grubu içinde işgal edilen ilk ada Astropalya (Stampalia) oldu. 28 Nisan'da Pisa zırhlısından bir takım asker çıkarılarak Ada'nın merkezi Livadya kasabasının işgal edildiğine dair Amiral Presbitero'nun telgrafı Roma'da açıklandı.¹⁶ Astrapolya'nın işgalini 4 Mayıs'ta Rodos'a asker çıkarılması, ardından da Herke, Kerpe, Kaşot, İncirli, İlyaki, Leros, Patmos, Klimli, Lipsos ve Sömbeki adalarının işgali takip etti. En son işgal edilen ada ise 20 Mayıs'ta İstanköy oldu.¹⁷

İtalya'nın bu işgalleri O'na beklenen sonuçları sağlamadı. Çünkü Osmanlı Devleti, bu işgallerin Trablusgarp ve Bingazi konusunda daha önce dile getirdiği gö-

rüşlerini değiştiremeyeceğini açıkladı. Nitekim Le Martin gazetesinin İstanbul muhabirine verdiği demeçte Sadrazam Said Paşa¹⁸ ve Daily Telegraph gazetesinin yine İstanbul muhabirine verdiği demeçte Harbiye Nazırı Şevket Paşa¹⁹ bütün Adalar Denizi'ndeki adaları işgal etseler bile Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalya'ya ilhakını onaylamayacaklarını bildiriyorlardı.

İtalya aslında diğer Ege Adaları'nın işgalini de düşünüyordu ancak; hem Osmanlı Devleti'nin Sakız, Midilli ve Limni gibi adalar işgal edilirse Çanakkale Boğazı'nın kapatılacağını büyük devletlere bildirmesi²⁰ hem de Avusturya-Macaristan'ın İtalya'yı ikaz etmesi²¹ yüzünden bu fikrinden vazgeçmek zorunda kaldı.

Problemin bu şekilde kilitlenmesi üzerine yapılan girişimler sonucu İsviçre'nin Lozan şehrinde barış için görüşmeler başladı. Türk tarafını Said Halim Paşa, İtalyan tarafını ise millervekili Bertolini'nin başkanlığındaki heyetler temsil etti. Ancak İstanbul'da meydana gelen hükümet değişikliği nedeniyle görüşmelere ara verilerek Said Halim Paşa geri çağırıldı. Daha sonra yeni hükümet, Sofya Elçisi Nabi Bey ile Peşte Konsolosu olup, önceden Türkiye'nin Roma elçiliği görevleri arasında bulunmuş olan Fahrettin Bey'i bu iş için görevlendirdi ve görüşmelere yeniden başlandı. Bu tarihlerde Balkanlarda meydana gelen gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bu problemi biran önce bitirmek zorunda bıraktı ve sonuçta 15-18 Ekim 1912 tarihleri arasında Uşi'deki iki taraf delegeleri, bir gizli anlaşma ile onun eklerini oluşturan bir barış anlaşmasını ve üç protokolü imzaladılar.²² Bu anlaşmanın 2. maddesi doğrudan Rodos ve 12 Ada'ya aitti. Buna göre:

*Andlaşmanın imzasını takiben Osmanlı Hükümeti Trablusgarp ve Bingazi'deki, İtalya Hükümeti de Adalar Denizi'nde işgal ettiği adalardaki subay ve askerlerini çekmeyi taahhüd eder. İtalyan subay ve askerleri ile mülki memurlarınca adı geçen adaların fiilen boşaltılması, Osmanlı subay ve askerleri ile mülki memurlarının Trablusgarp ve Bingazi'yi boşaltmalarını takiben gerçekleşecektir.*²³

Bununla birlikte bu sırada çıkmış olan Balkan Savaşı sırasında Yunanistan'ın söz konusu adaları işgal edileceği endişesi yüzünden, İtalya ile gizli bir anlaşma yapılmıştı. Sadrazam Kamil Paşa tarafından Harbiye Nezaretine yazıldığına göre:

Andlaşma gereğince Trablusgarp ve Bingazi'nin tarafımızdan tahliyesini müteakip, İtalya işgali altında bulunan

adaları tahliye edecekti. Ahalisi asli ve savunma kuvvetinden mahrum olan bu adaların Yunanlılar tarafından işgali muhtemel bulunduğundan, Yunan Hükümeti ile barış anlaşmasını varana kadar, adaların İtalyanlar'ın işgalleri altında kalması için Osmanlı Devleti'yle İtalyan Devleti anlaşmışlardır. Başka önlem almaya gerek kalmamıştır.²⁴

BALKAN SAVAŞLARI VE DİĞER EGE ADALARININ YUNANİSTAN TARAFINDAN İŞGALİ

Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin bu endişelerinde haksız olmadığı bir süre sonra anlaşıldı. Osmanlı Devleti'nin İtalya ile mücadelesini fırsat bilen Balkan Devletleri bundan yararlanarak ideallerini gerçekleştirmek için hemen harekete geçtiler. Bu devletlerden Sırbistan ve Bulgaristan, 1911 Ekim'inde başlayan ve 1912 baharının başlarına kadar devam eden görüşmeler sonucu 13 Mart'ta bir ittifak anlaşması imzaladılar. Andlaşmanın gizli eklerine göre iki ülke Osmanlı Devleti'ne karşı zafer kazanırlarsa; Sırlar, Makedonya'nın kuzey kısımlarına, Bulgarlar ise geriye kalan bölümlerine sahip olacaklardı. Tartışmalı bir bölgenin sahipliği konusunda ise Rus çarı II. Nicholas karar verecekti.²⁵ Rusya'nın önemli rol oynadığı bu ittifaktan kısa bir süre sonra 29 Mayıs tarihiyle 30 Mayıs'ta Yunanistan ile Bulgaristan arasında Türkiye'ye bir saldırının önünü açmayı amaçlayan bir ittifak antlaşması imzalandı. Bu andlaşmaları yaz aylarında yine Yunanistan ve Sırbistan ile Yunanistan ve Karadağ arasında ortak hareket için sözlü anlaşma kararı ve 1912 Eylül'ü ortalarında Bulgaristan ve Karadağ arasında hazırlanan fakat onaylanmayan bir anlaşma ile Ekim başlarında Karadağ ve Sırbistan arasında imzalanan ve onaylanan diğer andlaşmalar izledi. Böylece 1913 Sonbahar'ında Balkan Devletleri, kompleks bir ittifak ağı ve karmaşık çeşitli andlaşmalar ile Sofya merkezli olarak Osmanlı Devleti'ne karşı biraraya geldiler. Askeri çatışmalar 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile başladı.²⁶ Bu tarihi izleyen iki hafta içerisinde Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan da Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmişlerdi.²⁷

Bu savaşta Osmanlı Devleti önemli bir varlık göstermedi ve yüzyıllardır idaresi altında bulunan Balkan topraklarının önemli bir kısmını kaybetti. Aynı zamanda İtalya'nın geçici işgaline bırakılan adalar dışındaki Ege'de yer alan belli başlı bütün adaları Yunanistan tara-

findan ele geçirildi. Limni 21 Ekim'de, Gökçeada ve Taşoz 31 Ekim'de, Semadirek 1 Kasım'da, Bozcaada 3 Kasım'da, Nikarya 17 Kasım'da, Midilli 21 Kasım'da ve Sakız adası da 24 Kasım'da işgal edildi.²⁸

Zor duruma düşen Osmanlı Devleti, savaşın başında Balkanlardaki toprak değişikliğine razı olmayacaklarını ilan eden büyük devletlere müracaat ederek müdahalelerini istedi. Fakat bu isteği tarafsızlığa aykırı olduğu gerekçesi ile reddedildi ve ancak savaşan tarafların hepsinin oluruyla arabuluculuk yapılabileceği bildirildi.²⁹ Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Hükümeti Bulgaristan nezdinde teşebbüse geçerek ateşkes istedi. Yapılan temaslardan sonra Osmanlı, Bulgar, Sırp ve Karadağ delegeleri arasında 3 Aralık'ta ateşkes antlaşması imzalandı.³⁰ Sadece Yunanistan mütareke protokolünü imzalamayı reddetti.³¹

Mütareke şartlarına göre anlaşmanın imzalanmasından 20 gün sonra barış görüşmeleri başlayacaktı. Barış görüşmelerinin yapılacağı yer olarak Londra seçildi. Türk tarafını birinci delege olarak Ticaret Nazırı Reşit Paşa, ikinci delege olarak Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa, Üçüncü delege olarak da Bahriye Nazır Vekili Salih Paşa'nın temsil ettiği³² konferans 16 Aralık 1912'de St.James sarayında başladı. Bu arada Londra'da toplanması kararlaştırılan bir konferans daha vardı ki o da burada bulunan 5 büyük devletin (Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) büyükelçilerinin İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey başkanlığında gerçekleştirdiği "Büyükelçiler Konferansı" idi. Büyükelçiler Konferansı da 17 Aralık 1912'da Grey'in Downing street 10 numaradaki ofisinde toplandı.³³ Büyük devletler açısından bu konferansın amacı, Grey'in de işaret ettiği gibi herhangi bir konuda en iyi çözümü bulmak değil büyük devletler arasında barışı korumaktı.³⁴

Savaşan taraflar arasında yapılan görüşmelerde özellikle Edirne'nin ve Ege Adaları'nın Balkanlı Müttefiklere bırakılması konusunda ısrar edilmesi, Osmanlı Devleti'nin buna yanaşmaması üzerine görüşmeler 6 Ocak 1913 tarihindeki oturumdan sonra kesildi.³⁵ Barış Konferansının kesilmesi üzerine zaten 17 Aralık'tan beri yine Londra'da mevcut problemleri görüşen Büyükelçiler Konferansı devreye girdi ve Osmanlı Devleti'ne verilmek üzere ortak bir nota hazırlandı. 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne verilen notaya göre:³⁶

1. *Büyük devletlerin öğütlerini dinlememekle barış yapmasına engel olmakla Osmanlı Hükümeti ağır bir sorumluluk altına girmektedir ve savaş uzarsa başkent İstanbul ve Anadolu da tehlikeye düşebilir.*

2. *Osmanlı Devleti savaş sırasında Avrupa'nın maddi ve manevi yardımına muhtaçtır ve bu yardımları ancak büyük devletlerin öğütlerini dinleyerek elde edebilir.*

3. *Bu durumda büyük devletler, Edirne'nin Balkan müttefiklerine terk edilmesi ve Ege adaları hakkında karar verme yetkisinin de büyük devletlere bırakılması yolundaki öğütleri topluca yenilemek zorundadırlar.*

4. *Bu tavizlere karşılık olarak büyük devletler, Edirne'de camilerin, dini binaların vb. korunması için çaba harcayacaklardır. Adalar için bulunacak çözüm de Türkiye'nin güvenliğine karşı herhangi bir tehdidi önleyici nitelikler olacaktır.*

Notayı alan Osmanlı Devleti, konunun görüşülmesi için bir "Saltanat Şurası" toplanmasını kararlaştırdı. 22 Ocak'ta sarayda yapılan Şura'da barış yanlılarının ağır basması üzerine,³⁷ hükümet notaya bu yönde cevap hazırlamak üzere ertesi gün toplandı. Bu sırada tarihe "Bâb-ı Âli Baskını" diye geçen olay gerçekleşti ve Enver Bey ile arkadaşları toplantıyı basarak hükümeti büyük devletlerin öğütlerine boyun eğdiği için istifaya zorladılar. Yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa oldu.³⁸ Bir hafta sonra 30 Ocak'ta da yeni Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından ortak notaya cevap verildi. Cevapta Edirne'nin Meriç'in sağ kıyısında kalan bölümünü bırakmaya hazır olunduğu, sol yakasında kalan bölümün Türkiye'de kalmasının ve kentteki camilerin, türbelerin ve diğer tarihi ve dini eserlerin korunmasını istendiğini bildirdi. Ege Adaları konusunda da, bunların bir bölümünün Çanakkale boğazının savunması için gerekli olduğu, bir bölümünün de Anadolu'nun bölünmez parçaları olduğu, dolayısıyla bu adalar üzerinde Türkiye'nin otoritesini azaltmaya yönelecek her çözüm şeklinin sakıncalı olacağı vurgulandıktan sonra, bu düşüncelerinin göz önünde tutulması şartıyla adalar hakkında büyük devletlerin karar vermesine razı olunabileceği belirtildi.³⁹

Balkanlı müttefiklerin bu cevaptan hoşlanmamaları üzerine 3 Şubat'ta savaş yeniden başladı.⁴⁰ Onlar zaten önceden beri ateşkesi bozmaya çalışıyorlardı. Bu gelişmeler onlara düşüncelerini gerçekleştirme imkanını tanıdı. Çatalca'daki pozisyonunu oldukça aleyhinde bulan Bulgaristan dikkatini Edirne'yi almak üzerinde yoğun-

laştırmıştı. Ege'yi kontrol altında tutan Yunanlılar, Yan-ya'ya saldırılarına yeniden başladılar ve Epir'in diğer bö-lümlerini işgal ettiler.

Zor durumda kalan Osmanlı Hükümeti 10 Şubat'ta Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa vasıtasıyla yine büyük devletlerin arabuluculuğunu istedi. Tevfik Paşa'yı kabul eden Grey bu konuyu Büyükelçiler Konferansı'na götürceğini söyledi.⁴¹ İki gün sonra da önerinin görüşüldüğünü, bütün büyükelçilerin bunu reddettiğini, ancak büyük devletler ortak notası esasına göre birşeyler yapılabileceğini kabul ettiklerini, eğer Türkiye bunu kabul ederse Balkan Devletleri ile temasa geçilebileceğini İstanbul'daki Büyükelçisi Lowther'e bildirdi.⁴² Aynı cevap Dışişleri Müsteşarı tarafından Tevfik Paşa'ya da iletildi.⁴³ Balkanlar'daki gelişmeler bu işi bir an önce halletmeyi gerektirdiğinden Grey'in şartlarının kabul edildiği 28 Şubat'ta İngiliz Dışişlerine bildirildi.⁴⁴ Bu cevap Büyükelçiler Koferansı'na da sunuldu ve Balkan Müttefiklerin arabuluculuğu kabul edip etmeyeceklerinin araştırılmasına karar verildi.⁴⁵ Yapılan görüşmelerin sonrasında 14 Mart'ta müttefiklerin de bu arabuluculuğu kabul etmesi⁴⁶ üzerine barış şartlarını hazırlayarak 29 Mart'ta Bulgaristan'a,⁴⁷ 31 Mart'ta da Osmanlı Devleti'ne⁴⁸ sundular. Buna göre:

1. *Trakya'da sınır Midye-Enez direkt çizgisinden geçecektir.*
2. *Ege Adaları sorununun çözümünü büyük devletlere bırakılacaktır.*
3. *Türkiye Girit'ten vazgeçecektir.*
4. *Büyük devletler tazminata taraftar değildirler.*
5. *Bu şartlar kabul edilir edilmez çarpışmalar duracaktır.*

Nota'ya ilk cevap veren Osmanlı Devleti oldu. Kabinedeki görüşmede bakanların ileri sürdükleri tek husus barış yapılması idi.⁴⁹ Bu yüzden notanın verilmesinden bir gün sonra 1 Nisan'da, Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, İstanbul'daki büyük devlet elçilerine bütün şartları kabul ettiklerini bildirdi.⁵⁰ Balkanlı müttefikler ise başlangıçta bu şartlara yanaşmamakla birlikte 21 Nisan'da bunları kabul ettiler.⁵¹ Mayıs'ın ortalarında yine konferans yeri olarak seçilen Londra'da biraraya gelen delegeler, İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'in yoğun çabaları sonucu 30 Mayıs 1913'te, daha önce (5 Mayıs'ta) Bü-

yükelçiler Konferansı'nda tasarlanan ve Fransız Büyükelçi Paul Cambon tarafından düzenlenen taslakla aynı olan anlaşma metnini imzaladılar.⁵²

Buna göre:

1-Türkiye ile Balkan Devletleri arasında ebedi barış ve dostluk olacak.

2-Türkiye, Midye-Enez direkt çizgisinin batısındaki toprakları müttefiklere bırakacak ve bu sınır uluslararası bir komisyon tarafından belirlenecek.

3- Arnavutluk sınırı ve Arnavutluk ile ilgili diğer problemler büyük devletlerin kararına bırakılacak.

4- Türkiye Girit Adası'nı müttefiklere bırakacak.

5- Ege Adaları konusunda karar büyük devletlere bırakılacak.

6- Mali problemler Paris'te toplanan uluslararası komisyona bırakılacak.

7- Savaş esirleri, adli sorunlar, vatandaşlık ve ticaret sorunları.

8- Anlaşma mümkün olduğu kadar çabuk onaylanacak.

Görüldüğü gibi imzacı devletler bu anlaşma ile Ege Adaları ve Arnavutluk meselelerinin büyük devletlerce kararlaştırılmasını kabul ediyorlardı. Andlaşmanın imzalandığı gün Büyükelçiler Konferansı'na gelerek bu haberi oradaki muhataplarına veren Grey, andlaşmadaki söz konusu yetkiye dayanarak Arnavutluk'un güney sınırı ve Ege Adaları sorunlarının birbiriyle bağlantılı olmasından dolayı ikisinin birlikte halledilmesinin daha pratik olacağını söyledi ki sonraki görüşmelerin seyri bu esasa dayanarak devam etmiştir.⁵³ Gerçekten de bu dönemde Yunanistan'ın Arnavutluk'taki genişlemesi İtalya'yı rahatsız etmiş hatta Mayıs 1913'te Yunanistan'ı savaşla tehdit etmişti.⁵⁴ Bölgede problemin çözülmesi için Yunanistan'ın işgal ettiği Arnavutluk topraklarının bir kısmından çekilmesi gerekiyordu. Yunanistan'ın buna razı edilmesi için de O başka yerlerde memnun edilmeliydi. Bu yer de Ege Adaları olabilir. Yani Yunanistan işgal ettiği Arnavutluk topraklarını boşaltırsa, Ege'de işgal ettiği Osmanlı Adaları O'na bırakılacak, böylece hem İtalya'nın istekleri yerine gelecek hem de Yunanistan mağdur (!) edilmeyecekti.

Büyükelçiler Konferansı son toplantılarını yaptıkları 11 Ağustos 1913 tarihine kadar bu konuları görüştüler ancak bir final kararı alamadılar ve bazı prensip karar-

larının ötesine geçemediler. Bununla beraber Konferansın dağılmasından sonra da büyük devletler arasındaki görüşmeler devam etti ve nihayet kararlarını 13 Şubat 1914'te Yunanistan'a ertesi gün de Osmanlı Devleti'ne bildirdiler.⁵⁵ Bu karara göre büyük devletler; Gökçeada, Bozcaada ve Meis adasını Türkiye'ye, Yunan işgalindeki diğer adaları da Yunanistan'a vermeyi kararlaştırmışlardır. Yunanistan'a verilen adaların tahkim edilmemesi, askeri amaçlarla kullanılmaması ve adalar ile Türkiye arasında kaçakçılığı önleyecek etkin tedbirlerin alınması da kararlaştırılmıştır. Ayrıca Yunanistan adalarındaki müslüman azınlıkların korunması için tatminkar güvenceler verilecektir. Adaların Yunanistan'a verilmesi Yunan askerlerin güney Arnavutluk sınırından çekilmesinden sonra olacaktır. Güney Arnavutluk sınırının boşaltılması 1 Mart'ta başlayacak ve 31 Mart'a kadar sürecektir. Bu kararda İtalyanların gayretleri sonucu Rodos ve 12 Ada hakkında bir hüküm verilmemiştir.

İstanbul Hükümeti, bu notaya 16 Şubat'ta verdiği cevapta bu karardan dolayı duyduğu üzüntüleri belirttikten sonra "Bozcaada, Gökçeada ve Meis adalarının geri verildiğini senet sayarken Bâb-ı Âli baki ve meşru isteklerini kabul ettirmek için çaba harcamayacaktır"⁵⁶ demiş ve hakikaten bu yönde çaba da harcamıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması arzularını gerçekleştirebilmesine engel olmuştur. Yunanistan ise 21 Şubat'ta verdiği cevapta, adalar hakkındaki kararı takdirle karşılıyor, saldırıya uğramayacaklarına dair garanti istiyor; Bozcaada, Gökçeada ve Meis adalarında yaşayan Rumlar ile Arnavutluk'ta kalacak Rumlar için güvence talep ediyordu.⁵⁷

Büyük devletlerin Ege Adaları ile ilgili olarak verdikleri bu karar çok önemlidir. Çünkü Lozan Andlaşmasının 12. maddesinde zikredilmiş olup günümüze kadar geçerliliğini sürdüremektedir. Söz konusu madde "Bu adalar üzerinde Yunan egemenliğine ait 30 Mayıs 1913 günlü Londra Andlaşması'nın 5. ve 14 Kasım 1913 günlü Atina Andlaşmasının 15. maddeleri uyarınca"⁵⁸ alınıp 13 Şubat 1914'te Yunan Hükümeti'ne bildirilen karar, İtalyan egemenliğine konul. Adalara ait hükümleri saklı kalmak şartıyla doğrulanmıştır"⁵⁹ demektedir.

LOZAN KONFERANSI'NDA EGE ADALARI

Ege Adaları 1. Dünya Savaşı'nda zaman zaman pazarlık konusu olmuş, hatta 26 Nisan 1915'ta İngiltere,

Fransa, Rusya ve İtalya arasında imzalanan Londra Andlaşması'nın 8. maddesi ile Rodos ve 12 Ada'daki İtalyan egemenliği, yanlarında savaşa girmesine karşılık müttefiklerince tanınmıştır.⁶⁰

Savaşın sonra 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Andlaşması da bu adaları İtalya ile Yunanistan arasında paylaştırmıştır. Andlaşmanın 122. maddesi halen İtalyan işgalinde bulunan Rodos ve 12 Ada ile Meis'i İtalya'ya bırakırken, 84. maddesi de büyük devletler kararı ile Osmanlı Devleti'ne bırakılan Gökçeada ve Bozcaada da dahil diğer Ege Adalarını Yunanistan'a bırakıyordu.⁶¹ Ancak bu anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce tanınmamış ve dolayısıyla yürürlüğe girmemiştir. Bu andlaşmadan sonra Türkiye için konu tekrar Lozan Konferansı'nda ciddi olarak gündeme gelmiştir.

Lozan Konferansı'ndan önce burada takip edilecek esaslar hakkında Bakanlar Kurulu'nda kaleme alınan ve Lozan'da Türkiye'yi temsil edecek olan delegasyona verilen talimatın 4. maddesine göre, müzakerelerde adalar konusunda duruma göre davranılması, kıyılarımıza pek yakın adaların ülkemize katılması, olmazsa Ankara'dan sorulması isteniyordu.⁶² Bu konferans sırasında Türk delegasyonu Yunan işgalindeki Doğu Ege Adalarını istemiş, özellikle Gökçeada ve Bozcaada ile birlikte Limni ve Semendirek adalarının egemenliğinin Türkiye'ye verilmesi hususunda ısrar etmiştir. Fakat bu isteğe Yunanistan ile O'nu destekleyen İngiltere ve müttefikleri karşı çıkmışlar, bu yüzden de alınmaları mümkün olmamış sadece büyük devletler kararında olduğu gibi Gökçeada ve Bozcaada Türkiye'ye bırakılmıştır.⁶³ Rodos ve 12 Ada konusunda ise Konferans boyunca Türk tarafından bir talep ve görüşme isteği olmamıştır. Halbuki daha önce da ifade ettiğimiz gibi Uşi Andlaşması gereği İtalya'nın bu adaları Türkiye'ye iade etmesi gerekiyordu. Yine Balkan Savaşı sebebiyle iki ülke arasında yapılan gizli anlaşmayla da iade edilmesi işlemi Yunan Hükümeti ile barış andlaşmasına varılmasından sonraya bırakılıyordu. Bu yüzden egemenlik konusunda diğer adalara nazaran Türkiye'nin daha sağlam dayanakları vardı. Oysa Rodos ve 12 Ada konusu, sadece büyük devletlerin komisyonlarda görüşülüp de bir karara varılamayan işleri kendilerine göre bir şekilde sokup hazırladıkları ve 31 Ocak 1923'teki oturumda Türk heyetine tebliğ ettikleri bir andlaşma

taslağının 15. maddesi içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Bu madde ile Osmanlı Devleti'ne bırakılan Meis adası ile Rodos ve 12 Ada İtalya'ya bırakılıyordu.⁶⁴ Türk heyetince 4 Şubat 1923'te söz konusu taslağa verilen cevapta, hiçbir itiraz ve talepte bulunulmadan bu madde olduğu gibi kabul edilmiştir⁶⁵ ki bu Rodos ve 12 Ada ile birlikte Meis'in de elden çıkarılmasına sebep olacaktır. Bu yüzden Konferansın birinci dönemi sona erdikten sonra Türk Heyeti Ankara'ya döndüğünde, Millet Meclisi'nde konu ile ilgili eleştirilere maruz kalmıştır.⁶⁶ Yine bu yüzden olmalıdır ki Konferansın ikinci devresinde Meis'i almak için çaba gösterilmiş, ancak bahsedilen andlaşma taslağına 4 Şubat'ta verilen cevapta bu adanın da İtalya'ya bırakılması kabul edilmiş olduğundan dolayı geri almak mümkün olmamıştır.⁶⁷

Rodos ve 12 Ada her ne kadar resmi müzakerelerde yeralmasa da İtalyan delegelerle yapılan özel görüşmelerde bu konu zaman zaman gündeme gelmiştir. Bu görüşmeler söz konusu adaların resmi müzakerelerde niye gündeme getirilmediği ve talep edilmediği sorusunun cevabını da vermektedir. Nitekim Lozan'daki Türk Başdelegesi İsmet Paşa tarafından 28 Kasım 1922'de Ankara'ya çekilen telgrafta; Konferans'taki İtalyan temsilci Garroni'nin kendisini ziyaret ederek, İtalya'nın görüşmelerde Türkiye'nin görüşlerine yardım ettiği ancak hiçbir mukabele görmediğini söyleyerek, bazı isteklerde bulunduğu bildiriliyordu.⁶⁸ Garroni ertesi gün de bu konuda bir proje getirmiştir. İsmet Paşa'ya göre müttefiklerin aralarındaki görüşmelerde İtalya Türkiye'ye çok yardım etmişti ve ediyordu, bu yüzden getirdiği proje içinden bir şey verilmeliydi. Yine İsmet Paşa 12 Ada meselesinden ilk defa bu telgrafında bahsediyor ve "... Oniki Ada meselesi hallolmuştur, şimdi konferansta mevzu-ı bahs etmeye lüzum yokmuş"⁶⁹ diyordu. Daha sonra 24 Aralık tarihli telgrafında da meseleyi biraz daha açarak "... Konferansın küşadi mübahisinde onikiada ve Suriye ve Irak hududlarının mevzu-ı bahs olmasını müttefiklerin istemeyecekleri şayi oldu. İtalyanlara Oniki Ada meselesinde sübuletle kendileriyle anlaşabileceğimizi iblağ eyledim. Fransızlarla Ankara İtilafı mer'i manzarası devam etti. Musul meselesinin İngilizlerle aramızda ayrıca müzakere ve halledilmesi zemininde devam ediyoruz. Oniki Ada fiilbakika mevzu-ı bahs olmadı. Ben de ısrar etmedim"⁷⁰ demek suretiyle konunun Konferansta gündeme gelmeme-

si, ikili görüşmelerle halledilmesi hususunda daha konferansın başlarında anlaşıldığını söylüyordu.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre; savaştan sonra müttefikleri tarafından aldatılan ve kendine vaadedilen İzmir'in Yunanistan'a bırakılmasından dolayı kırılgan olan İtalya, Anadolu'daki Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Kurtuluş Savaşı hareketinin önemli başarılar elde etmesi üzerine, işgal ettiği Anadolu topraklarını terk ederek, Türklere şirin görünmek suretiyle birtakım tavizler koymak istemektedir. Bu yaklaşımını Lozan Konferansı sırasında da sürdürmekte olan İtalya bazı ekonomik imtiyazlar peşindedir. Türkiye ise Lozan'da kurtlar sofrasında tek başına mücadele etmenin sıkıntısını yaşamaktadır. Bu yüzden müttefikler arasında yer alan İtalya'nın bu yaklaşımına sıcak bakmakta, bir yandan ekonomik tavizler konusunda İtalya'yı oyalarken⁷¹ diğer taraftan O'nu ürkütmemek için yaklaşık 10 yıldan beri İtalyan işgalinde bulunan Rodos ve 12 Ada üzerindeki isteklerine karşı çıkmamaktadır.

Nitekim 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda adalar konusu son halini bulmuştur ki Antlaşmanın 12-16 maddeleri Ege Adaları ile ilgilidir. 12. Madde; Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan Adası dışındaki Kuzey ve Doğu Ege Adalarının Yunanistan'a bırakıldığını; 13. madde, Yunanistan'a bırakılan adaların askerden arındırılmış statüsünü; 14. madde, Türkiye'ye bırakılan adaların statüsünü; 15. Madde Türkiye'nin Rodos ve 12 Ada ile Meis üzerindeki tüm hak ve sıfatlarından İtalya lehine feragat ettiğini; 16. madde ise Türkiye'nin egemenliği bu antlaşmada tanınmış adalardan başka diğer bütün adalar üzerindeki her türlü haklarından vazgeçmiş olduğunu bildiriyordu. Ancak yine bu maddeyle söz konusu adaların geleceğinin düzenlenebileceği ihtimali de kabul ediliyordu⁷² ki Türkiye ile İtalya 4 Ocak 1932'de Meis adası bölgesinde yer alan kimi adacıklar ile Bodrum Körfezi karşısında yer alan Karaada'nın hangi devlete ait olacağı konusunda bir anlaşma imzalamışlardı. 10 Mayıs 1933'te yürürlüğe giren bu anlaşmayla Kara ada Türkiye'de kalmış, Meis'e tabi 30 adacıktan 19'u Türkiye'ye 11'i ise İtalya'ya verilmiştir.⁷³

Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan adaları dışındaki Ege adaları bu şekilde Türk hakimiyetinden çıkmıştır. Fakat ileriki yıllarda da bu konu zaman zaman Türkiye'nin

gündeminde yer almıştır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya Türkiye'yi yanına çekebilmek için Ege adalarını kullanmak istemiş, hatta bu yüzden adalar üzerinde İngiltere ve Almanya kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir. Ancak savaşın sonunda 10 Şubat 1947'de imzalanan İtalyan Barış Antlaşması'nın 14. maddesi ile Lozan Antlaşması ile İtalya'ya bırakılan Rodos ve 12 Ada ile Meis de Yunanistan'a bırakılmıştır. Yalnız Lozan Antlaşması'ndan farklı olarak bu adalar ile onlara bitişik adacıkların askerden ve silahtan arındırılmaları öngörülmektedir⁷⁴. Böylece Yunanistan Ege'de önemli bir avantaj sağlamıştır. O bu avantajını ileriki yıllarda daha da geliştirmeye çalışmış ve çalışmaktadır. Bu amaçla kara sularını ve hava sahasını genişletmesi yanında Lozan Antlaşması ile askerden arındırılmış bir statü altına konulan Kuzeydoğu Ege Adaları'nı ve yine anılan 1947 Antlaşması ile aynı statüye sokulan 12 Ada'yı askerileştirilmeye yönelik hareketlere giriştiği görülmektedir.

Bütün Doğu Ege Adaları'nın Yunanistan tarafından askerileştirilmesi ya da tahkim edilmesi önceleri sivil havaalanları vb. askeri amaçlarla da kullanılabilecek tesislerin adalarda kurulması ile başlamıştır. Feridun Cemal Erkin'e göre bu tür tesislerin kurulmasının ilk örneğini, Türkiye'den de itiraz gelmemesi sonucu NATO Başkan Yardımcıları Konseyi'nde 1952'de Leros Adasına Turizm amaçlı bir havaalanının kurulması kararı oluşturulmaktadır. 1947 Paris sözleşmesi ile çok geniş kapsamlı askerden arındırılma hükümlerine sahip 12 Ada da dahil Doğu Ege Adaları'nın askerileştirilmesi ve tahkim edilmesinin göze çarpar bir biçimde gerçekleştirilmesi, iki devletin Kıbrıs konusunda aralarının iyice açıldığı dönem olan 1960'lı yılların ortalarına rastlamaktadır. Yunanistan'ın uluslararası hukuk kurallarını aykırı olarak gerçekleştirdiği bu durum 1960'lı yılların sonunda Türkiye'nin Yunanistan'ın bütün adalarla ilgili olarak açıkça kınama notası göndermesini gerektirecek boyutlara ulaşmıştır.⁷⁵

Bu durum hala devam etmekte olup, Yunanistan son yıllarda Ege Denizinde bulunan, antlaşmalarda Yunanistan'a devrine ait bir hüküm bulunmayan çeşitli adacık ve kayalıklara da sahiplenmeye çalışmakta bu yüzden iki ülke arasında ilişkilerin gerilmesine neden olmaktadır.

- 1 Sırrı Erinc-Talip Yücel, *Ege Denizi ve Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, Ankara, 1992, s. 9-10; Hüseyin Pazarcı, *Doğu Ege Adaları'nın Askerden Arındırılmış Statüsü*, Ankara, 1986, s. 4-5.
- 2 Erinc, a.g.e., s.105.
- 3 Bilal Şimşir, *Ege Sorunu*, c. I, Ankara, 1989 (Bundan sonra E. S. olarak kısaltılacaktır) s.VII.
- 4 M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London, 1966, s. 287.
- 5 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", *Belleten*, XXXIX /113 (1965) s. 85-86.
- 6 Ali Haydar Emir, *Türkiye- İtalya Harbi Tarih-i Bahrîsi*, İstanbul, 1339, s. 202.
- 7 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dahiliye Nezareci, Muhaberat-ı Umumiyye Dairesi, Siyasî Evrakı (BOA, DH-SYS) Dosya No: 75-7, Sıra No: 1-3
- 8 BOA, DH-SYS, 75-9/1-3, 6; *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 26 Şubat 1912, No:11097, s. 3; *İkdam Gazetesi*, 25 Şubat 1912, No: 706, s. 1; *Sabah Gazetesi*, 25 Şubat 1912, No: 8057, s. 1.
- 9 İsmail Kurtcephe, "İtalyan Donanmasının Çanakkale Boğazını Geçme Teşebbüsleri", *OTAM S. 1*, Ankara, 1990, s. 306-307; BOA, DH-SYS, 75-11/1-1.
- 10 E. S., Belge No: 80; *Tanin Gazetesi*, 19 Nisan 1912, No: 1303, s. 1 ve 2.
- 11 Giolitti, "Hatıralar", *Zaman Gazetesi*, 15. 08. 1935, s. 6.
- 12 Turan, a.g.e., s. 86.
- 13 *Sabah*, 14 Kasım 1911, No: 7956, s. 1.
- 14 *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, K:7, D: 107, F: 4/11.
- 15 ATASE, K: 16, D: 116, F: 7, 7/1-5; K: 19, D: 116-A, F: 2/1-12.
- 16 *Sabah*, 30 Nisan 1912, No: 8122, s. 1.
- 17 ATASE, K: 19, D: 116-A, F: 11/1, 13/3; K: 20, D: 52, F: 2, 4, 4/1, 12/1; BOA, DH-SYS, 75-11/1-5, 7, 10; 75-12/1-12, 23, 25.
- 18 *Sabah*, 12 Mayıs 1912, No: 8134, s. 1.
- 19 *Sabah*, 11 Mayıs 1912, No: 8133, s. 2.
- 20 Şimşir, a.g.e., Belge No: 208, 216, 224, 225, 226.
- 21 Anderson, a.g.e., s. 290; Anthony di Iorio, *Italy, Austria-Hungary and the Balkans, 1904-1914*, Michigan, 1982, s. 292.
- 22 Mehmed Nabi -Rumbeyoğlu Fahreddin, *Trablusgarp, Bingazi ve Cezair-i İsnâşer Meseleleri*, İstanbul, 1334, s. 11 vd. Ayrıca Uşi Andlaşması öncesi barış görüşmelerinin seyri ve andlaşma hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Timothy W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War Over Libya 1911-1912*, 1990, s.160 vd.
- 23 Turan, a.g.e., s. 97.
- 24 ATASE Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi, 1911-1912*, Ankara, 1981, s. 394; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Harbiye Gelen Evrak Defteri 233-6/41'de 2334 ve 2438 nolu kayıtlarda, Yunanistan ile barış yapılana kadar Trablusgarp ile Adaların tahliyesinin ertelenmesine dair Başkomutanlık yazısının özetleri yer almaktadır. Ancak belgeler yerinde bulunamamıştır. Muhtemelen belirtilen andlaşmanın imzalanmasında bu istek de etkili olmuştur.
- 25 Harry N. Howard, *The Partition of Turkey 1913-1923*, New York, 1966, s. 21.
- 26 Anderson, a.g.e., s. 292; Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, London, 1972, s. 192.
- 27 Dakin, a.g.e., s. 195; Howard, a.g.e., s. 23.
- 28 E. S., c. II, s. XVIII; ATASE, K: 124, D: 51, F: 2/5, 24, 37, 47, 65, 69, 160, K: 135, D: 46, F: 1/1, 10, K: 297, D: 4, F: 2/23-29; BOA, DH-SYS, 112-10/10-5, 112-11/10-18, 19.
- 29 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Kasım 1912, No: 11342, s. 3; *Tanin*, 7 Kasım 1912, No: 1494, s. 2.
- 30 Douglas Dakin, "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States 1908-1914", *Balkan Studies*, III /2 (1962), s. 354.
- 31 Yunanistan, Türkler Yanya'yı teslim etmediğinden, şehrin kuşatılmasının devamını ve yine deniz savaşını sürdürmeyi istiyordu. Göz. yer. Ancak Londra'daki konferansa katılmıştır.
- 32 Ali Fuat Türk geldi, *Görüş İştiraklerim*, Ankara, 1983, s. 74-75.
- 33 Edward Grey, *Twenty-Five Years 1892-1916*, c. I, New York, 1925, s. 256.
- 34 A.g.e., s. 256-257.
- 35 E. S., c. I, B. No: 483.
- 36 E. S., B. No: 544.
- 37 E. S., B. No: 571; Hilmi Kamil Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa - Siyasî Hayatı*, Ankara, 1954, s. 384-386.
- 38 E. S., B. No: 572; Türk geldi, a.g.e., s. 77-79.
- 39 E. S., B. No: 583.
- 40 Ernst C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, Cambridge, 1938, s. 278; Anderson, a.g.e., s. 296; Dakin, a.g.m., s. 360.
- 41 E. S., B. No: 599 ve 600.
- 42 E. S., B. No: 604.
- 43 E. S., B. No: 615.
- 44 E. S., B. No: 633.
- 45 E. S., B. No: 634.
- 46 Helmreich, a.g.e., s. 326.
- 47 E. S. B. No: 681.
- 48 E. S., B. No: 682.
- 49 *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, ARBA yay., İstanbul, 1988, s.73.
- 50 E. S., B. No: 684.
- 51 E. S., B. No: 709.
- 52 Helmreich, a.g.e., s. 329-331
- 53 *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Edited: George P. Gooch-Harold Temperley, c. IX, Kısım: 2, London 1933, Belge No: 1019.
- 54 Di Iorio, a.g.e., s. 247.
- 55 E.S., II. B. No: 405.
- 56 E.S., II. B. No: 415.
- 57 E. S., II. B. No:434.
- 58 Osmanlı Devleti Londra andlaşması'ndan sonra doğrudan Yunanistan ile görüşerek adalar meselesini halletmeye çalışmışsa da başarılı olamamış ve belirtilen andlaşma ile taraflar 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Andlaşması'nın ilgili hükümünü tanıyacıklarını belirtmişlerdir. E. S. II. B. No: 156.
- 59 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. I, Ankara, 1989, s. 89-90.
- 60 Turan, a.g.m., s. 103.
- 61 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri*, c. I, Ankara, 1953, s. 557-558.
- 62 Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, c. I, Ankara, 1990, s. XIV; *Atatürk'ün Milli Dışı Politikası*, c. I, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 94-98.
- 63 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım: 1, c: 1, Kitap: 1, Ankara, 1969, s. 97 vd. T. I, c. 1, K. 2, s. 37 vd.
- 64 A.g.e., T. I, c. 1, K. 2, Ankara, 1970, s. 56-58.
- 65 A.g.e., T. I, c. 4, Ankara, 1972, s. 9.
- 66 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C. 4, Ankara, 1985, s. 112-115.
- 67 Meray, a.g.e.,T.II, c. 1, K.1, Ankara, 1973, s. 13-15.
- 68 Şimşir, *Lozan...*, B. No: 53.
- 69 A.g.e., B. No: 57.
- 70 A.g.e., B. No: 205.
- 71 A.g.e., B. No: 68.
- 72 Meray, a.g.e., T. I, c. 2, s. 6-7; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. I, Ankara, 1989, s. 89-91.
- 73 Hüseyin Pazarcı, *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*, Ankara, 1986, s. 23-24.
- 74 Daha geniş bilgi için bkz.: Necdet Hayta, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/36 (1996).
- 75 Hüseyin Pazarcı, "Lozan Andlaşması'ndan 1974'e kadar Ege'ye ilişkin Gelişmeler ve Yunanistan'ın Ege Politikası" *Üçüncü Askerî Tarih Semineri*, Genel Kurmay Yay, Ankara, 1986, s. 30-32.

DOĞU ANADOLU'DA OSMANLI-RUS REKABETİ VE KÜRTLER

YRD. DOÇ. DR. SUAT AKGÜL
TARİHÇİ-YAZAR

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin çöküş başlangıcıyla, Rusya'nın yükselişe geçtiği dönem aynı zaman dilimine rastlamaktadır. Rusya'nın güç kaybeden Osmanlı'nın topraklarına göz dikmesi yeni bazı politikaları doğurmuştu. Buna göre Ruslar; Çar I. Petro'dan itibaren sıcak denizlere yani, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne inmeyi politikalarının esası olarak tespit etmişlerdi.¹

Tespit edilen bu politikaya göre; Doğu Karadeniz, Kafkasya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve genel olarak Orta Doğu, Rusya'nın emellerinin gerçekleşmesi için kritik nokta haline geldi. Bu bakımdan, Türkiye'nin Doğusu ve Güneyi jeopolitik ve stratejik açıdan büyük bir öneme sahip oldu. Yakın Doğu, burada hakimiyet kurmak isteyen emperyalist devletlerin -özellikle Rusya ve İngiltere'nin, sonra da Almanya ve Fransa'nın dahil olması ile- bir mücadele alanına dönüştü.

İncelediğimiz dönemde Rusya, Doğu Anadolu ve buraya sınır bölgelerde, gizli ve sinsi plânlar uyguladı. Politikalarının tesisi için öncelikle Ermenileri kullandılar. Çünkü Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan, Rusya'nın büyük menfaatine idi.

Bölgenin gerek etnik ve gerekse siyasi yapısı itibarıyla bir Ermenistan kurulmasına izin vermeyecek durumda olması Rusya'yı başka arayışlar içine itti. Bölgedeki etnik gruplar üzerinde gizli çalışmalar yaparak, kendi çıkar ve hesaplarına uygun bir sosyal ve siyasi organizasyonun oluşmasına çalıştılar.

I. RUSLARIN KÜRT POLİTİKASININ İLK AŞAMASI

Ruslar'ın Doğu Anadolu'daki etnik gruplar ve bunlar arasından da özellikle Kürt aşiretleri ile ilgilenmeleri XIX. yüzyılda başlamıştır. Ruslar, Osmanlı'nın doğu ve güneydoğusunda bulunan değişik etnik gruptaki toplulukları askeri ve politik bir araç olarak kullanmaya başladı.

Rusya'nın "Şark Politikası" diyeceğimiz bu politika; "Ermeni", "Kürt" ve "Asuri" adları altında ana alt gruplara ayrıldı.²

Rusya bu grupları sürekli olarak kışkırttı. Aralarında kendi çıkarlarına uygun ve kendi hesaplarına çalışacak elemanlar tespit etti. Bu elemanları yetiştirdi, eğitti, para ve silah yardımı ile destekledi.

Bu kişilerin elde edilmesi politikasını, Rusya'nın Doğu Anadolu, Kuzey İran ve Kuzey Irak bölgesindeki diplomatlar ve özel görevli gizli ajanlar yürütmekteydiler.

Bu Rus görevlileri arasında; Diyarbakır Konsolosu Yakimanisky, Tebriz Konsolosu Bonafiyd, General Loris Melikof, General Babatov, Erzurum Konsolosu A. Jaba, General Korganof, General Paskeviç, General Avrianov, Dışişleri Bakanı Sazanof, Kafkasya Genel Valisi Voronov-Daşkov, İstanbul Büyükelçisi Giers, Şam Büyükelçisi Şahovski ve gizli ajan Klemm gibi kişileri zikretmek mümkündür.

Rusya XIX. yüzyıldan itibaren, önce "Kafkasya" sonra "Doğu Anadolu" daha sonra da "Ortadoğu"ya ha-

kim olarak sıcak denizlere inmek için büyük bir askeri, siyasi ve kültürel faaliyet yürüttü. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde, Kürt aşiretleri üzerinde yaptıkları kültürel çalışmalar semeresini gösterdi ve 1804-1805 yılında Kürt aşiretlerinden bir alay oluşturdular.³ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, bu şekilde oluşturulan Kürt aşiretlerinden daha geniş oranda yararlanma yoluna gittiler.⁴

1853-1858 yıllarında ise artık Rusya'nın güdümüne girmiş olan bazı Kürt aşiret liderleri vardı. Bunlar Rusya orduları safında yer alan iki Kürt Aşiret Alayı'nın lideri olan Cafer ve Ahmet Ağalar idi.⁵ Bu aşiretlere Yezidiler ve Ermeniler de destek verdiler. Baziki ve Milan Aşiretleri'nden 14 reis de Gence'ye gelerek, Rusya yetkililerine her türlü konuda destek vereceklerini bildirmişlerdir. Bunlardan Kasım Han ve Sarg Ağa bölgede etkili olan önemli şahsiyetlerdi. Görüldüğü gibi, Rusya artık kendi çıkarlarına çalışacak elemanları bulmuş oluyordu.⁶

Artık Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında daha geniş bir harekete girişebileceğine inanmaya başladı. 1853-1858 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı ortamından yararlanarak isyan etmiş olan Bedirhanlılardan Yezdan Şir'e en büyük destek Rusya'dan geldi. Yezdan Şir'in isyanı, Türk-Rus Savaşı sırasında Rusya'nın Doğu Anadolu'daki askeri hareketinin öncü kolu oldu. Bu isyan Rusya'ya rahat hareket etme imkanı sağladı.⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk topraklarında yine Rusya'nın desteklediği isyanlar meydana geldi. Bedirhanlılardan Hüseyin ve Osman Beyler Rusya'nın da katkısıyla isyanlarını genişletme imkânı buldular. Bu savaşın sonunda Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma ve özellikle Ermenileri yönlendirme imkânına kavuşmuş oldu. Bundan sonraki gelişmeler, Doğu Anadolu'da, Rusya tarafından yürütülen sürekli bir huzursuzluk kaynağının olduğu dönem olacaktır.⁸

Bu olaylardan özellikle Şeyh Ubeydullah'ın isyanı dikkat çekicidir. Rusya'nın Erzurum Konsolosu Obermiller ve Van Konsolosu Kamşarkan isyancılarla irtibat kurdular. Şeyh Ubeydullah'ın görevlendirdiği kişiler, Rus konsoloslarının hareketlerini Rusya lehinde genişletmek istediklerini söylediler. Ubeydullah'ın bu hareketine Ermeniler, Keldaniler, Yezidiler, Süryaniler ve Nesturiler de destek verdiler. Artık bu etnik gruplar da Rusya tarafından yönlendirilmeye başlandı.⁹

II. RUSYA'NIN KÜRTLERLE İLGİLİ YAPTIĞI ARAŞTIRMALARDA MEYDANA GELEN ARTIŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın yeni bir propaganda ve yayın faaliyetleri dönemine girdiğini görmekteyiz. Bu savaş Rusya'da, Kürt aşiretleri ve Doğu Anadolu'daki diğer gruplar üzerinde yeni fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı.

Petersburg, bu propaganda ve yayın faaliyetlerinin merkezi konumundaydı. Rusya'nın Doğu Anadolu, Küzey İran ve Kafkasya'daki elçilik görevlileri, bulundukları bölgedeki etnik ve sosyal durumlarla ilgili bilgileri Rus dışişleri görevlilerine aktarmaya devam ediyorlardı.¹⁰

Öte yandan 1879'da A. Jaba ve F. Justi Kürtçe-Fransızca bir sözlük hazırlamışlardı. 1880'de de Justi Kürtçe Grameri yayınlamıştı. 1887'de Prym ve Socin, 1890'da da Socin "Kürtçe Derlemeler"i yayınladılar.¹¹

19. yüzyılın son çeyreğinde Ruslar'ın Kürt aşiretleri ile irtibat sağlama girişimleri bazı Kürt liderlerinin ilgisini çekti. Şıkakan aşireti lideri Cafer Ağa, Abdurrezak Bedirhan ve Şeyh Ubeydullah'ın torunu Seyid Taha, bu liderler arasındaydı. Bunlar 1889 yılında, Rus Çarı II. Nikola'nın çağrısıyla Rusya'ya gittiler ve orada iyi karşılandılar. Sonra da çeşitli hediyeler ve özlemlerini tahrik eden, hayallerini alevlendiren cesaret verici mektuplarla geri döndüler.¹² Bu olay Rusya'nın Doğu Anadolu üzerindeki emellerinin tesisi için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1889'dan 1913 yılına kadar geçen sürede Rusya Doğu Anadolu'daki etnik ve sosyal yapı ile ilgili önemli çalışmalar yapmışlardır. Bundan maksatları, vuku bulacak bir Türk-Rus savaşında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki etnik unsurlardan yararlanma düşüncesiydi.

Bu emellerin tesisi için yürütülen çalışmalardan, Rus Generali P. I. Avrianov'un 1900 yılında "19. Yüzyıl Boyunca, Rusya, İran ve Türkiye Arasındaki Savaşlarda Kürtlerin Yeri" adlı raporu oldukça önemlidir. Yine aynı tarihte Ermeni asıllı Rus Generali Antranik de "Dersim" adlı kitabını Ermenice olarak Tiflis'te yayınladı. 1904 yılında da General Mayevski tarafından Tiflis'te "Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistiki" adlı bir kitabı yayımlandı.¹³

Adı geçen yayınlar, bu tarihlerden sonra Rusların Doğu Anadolu'da, Azerbaycan üzerindeki ve Kürtler

hakkındaki politikalarının yeni bir döneme girmesine yol açtı. Bu çalışmalarda; Şeyh Ubeydullah isyanı, diğer aşiret isyanları, Kürt aşiretleri, diğer etnik gruplar, aşiret anlaşmazlıkları, merkezi hükümet ve Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiler, Ermeni-Kürt ilişkileri konu edilmekteydi. Ayrıca, Dersim, Kuzucan, Van, Bitlis, Muş gibi bölgeler de özellikle incelenmekteydi.

Rusya bu çalışmalar sayesinde denizlere ve Orta Doğu'ya açılma yolunun üzerindeki engellerin nasıl kaldırılacağına hesabı içindeydi. Orta Doğu'ya hakim olabilmek için bu bölgelerin bir düğüm noktası olduğunu ve Ermeni-Kürt ilişkilerinin bu düğümün çözümünde anahtar rolü göreceğini hesaplamaktaydılar. Bunlardan Avrianov'un raporunun Rusya'nın Doğu Anadolu ve Kürt politikasının oluşmasında ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu nedenden dolayı Avrianov'un çalışmasını daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

A. Rus Generali Avrianov'un Kürtler Hakkındaki Raporu

1. GELECEKTE OLABİLECEK RUS-TÜRK SAVAŞINDA TÜRKİYE KÜRTLERİ'NİN ALACAKLARI VAZİYETE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Avrianov raporunda, "Gelecekte Olabilecek Rus-Türk Savaşında Türkiye Kürtleri'nin Alacakları Vaziyet" adlı bölümde konuya şöyle yaklaşmaktadır.¹⁴

"Gelecekte olabilecek Rus-Türk savaşında Türkiye Kürtleri'nin alacakları vaziyeti incelemek için bu sırada (19. yy.) Kürtler hakkında yaptığımız bütün girişimleri hatırlarsak aşağıdaki özeti çıkarmış oluruz:

1. Kürtlerde açık bir milli his mevcut olmadığı gibi bunlarda varaneverlik hissi de yoktur. Bunlarda yalnız hürriyet ile kendi aşiretine ve bâzen de kendi reisi ile iskân ettiği bölgeye karşı bir bağlılık hissi vardır. Bazı kişilerin müstakil bir Kürdistan Devleti'nin teşkili hususundaki teşebbüsleri gerçekleşmeyerek sırf mevzii bir şekil almış ve bütün Kürdistan'a yayılamamıştır. Bedirhan, Yezdanşir, Ubeydullah ve diğerlerinin milli fikirler için yaptıkları hareket, Kürtleri kaldıracak bir ruh bulamamıştır.

2. Şimdiki Kürtlerin dini taassupları bile yoktur. Din fikirleri ve Hazreti Peygamber'in mukaddes sancağı

bile Kürtleri ortak bir amaca sevk edememiştir. Ubeydullah'ın isyanı bu görüşü tamamen doğrulamaktadır.

3. Umumi bir dinden başka Kürtler ve Türkler arasında inanç birliği yoktur. Bu dini irtibatı padişahları halifenin hakiki varisi olarak tanımayan Kürt şeyhleri zaafa uğrattırıyorlar. Kürtlerde dini taassubun bulunmaması bu dini irtibatı takviye edemiyor. Bu gibi durumların varlığı dolayısıyla Kürtlerin gelecekte olabilecek Rus-Türk savaşında herhangi birine karşı alacakları vaziyet, parçalanmış olan Kürt kabilelerinin, sırf maddi menfaatlerinin çeşitli oranlarda oluşmasını sağlayacaktır. Müstakil savaş meydanı bölgesiyle sınırlı olup, askeri teşkilâta bağlı olan Hamidiye Kürtleri'nin bize (Ruslar'a) karşı alacakları vaziyet daha önemlidir. Türkler bize galip geldikleri taktirde Hamidiye Kürtleri'nin Padişah'tan, rütbe, nişan, hediye vesaire olarak güney Kafkasya'daki Ermeniler'i talan etmekle bunların servetlerine sahip olacaklardır. Kürtlerin nazarında böyle parlak bir ümidin bulunması bütün diğer ihtimalleri düşünmeye imkan vermiyor. Rusya galip geldiği taktirde Kürtlerin maruz kalacağı durum şöyledir: Savaşın doğal sonucu olarak mal ve can kaybı, Rusya'nın gözündeki Kürtlerin, mümtaz durumlarını kaybetmeleri, Hamidiye Kürtleri'nin müstesna durumlarını kaybetmeleri, hristiyan unsurunun ve bu unsurla birlikte Kürtlerin itaati altında bulunan Türkiye Ermenileri'nin imtiyaz kazanması; öne sürülen tek-liflerin kabul edilmesi zorunluluğu; Kürtlerin baskı, talancılık gibi hareketlerine Rus hakimiyeti gerçekleştiğinde Rus kanunlarının uygulanması.

Ruslar'a bağlı kabileler mensuplarının Türkiye'ye kaçtıklarını Kürtler görmüşlerdir. Hatta Reşit Bey (Kaskanlı aşireti) ve Hasan Han (Badıllı aşireti) gibi tarafımızdan korunan ve himayemiz altında olan şahıslar böyle firar etmişlerdir. Bu göçler, Türkiye Kürtleri'ne Rus idaresinin ağır olduğu kanaatinin ağır olduğu kanaatini veriyor. Yakın zamanlara kadar sınır vilayetlerimizin küçük memurları İslâm ahalisine karşı kırınglılıkları olan Ermenilerdi. Bunu tabi Kürtler biliyorlardı. Kürdistan'da böyle bir idarenin uygulanması tabi Kürtler'in çıkarlarına terstir."

Kürt aşiretlerinin sosyal yapıları hakkında Avrianov'un tespitleri daha sonraki dönemlerde Rus-Kürt ilişkilerinde temel teşkil edecektir.

2. TÜRK-KÜRT BİRLİĞİNİN ÖNÜNE GEÇİLMESİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Avrianov Türk ve Kürtler'in birlik ve beraberlik içinde yaşamaları halinde Rusya'nın emellerini gerçekleştirmekte zorlanacağı görüşündeydi. Bu nedenden dolayı Türk-Kürt ayrılığının önemine dikkat çekerek aşağıdaki görüşlerini ileri sürdü.¹⁵

"Son zamanlarda Türklerin ve bazı Kürt reislerinin gayretleri dolayısıyla Kürtler arasında İslamiyet ve dini taassup günden güne kökleştiğinden gâvurlara itaatın dini duyguyu rencide ettiği kanaatini veriyor. Şimdilik büyük ölçüde ortaya çıkmayan Kürtler arasındaki taassubun varlığını Asya Türkiye'sinde uzun müddet yaşayan kişiler tasdik ediyorlar. Bilhassa bu hususu gerekli ölçüde dikkate almak gerekmektedir. Çünkü Kürtler İslamiyet ruhunu pek az kavramış bulunuyorlarsa da din, bunları Türkiye hükümeti taraftarlığına iten önemli sebeptir.

Kürdistan'da açılan Türk okulları vakti geldiğinde kendi nüfuzlarını gösterecekler ve ihtimal ki şimdilik dine karşı lakayd bir vaziyette olan nesiller mutaassıp olarak yetişeceklerdir. Şüphesiz böyle şartlar altında hürriyet seven Kürtler kendileri için kötü olan Türk idaresini daha fazla arzu ederler ve İslam Padişahı'nın tâbiyetinde bulunmak isterler. Bu suretle Hamidiye Kürtleri'nin fikirlerine göre menfaatleri Türklerin galibiyetine bağlıdır. Bundan dolayı Kürtlerin bize karşı hissi ilişkilerde bulunacakları görüşü doğru değildir.

Hamidiye teşkilatını Türkler daha düzenli bir şekle sokarlarsa büyük fayda sağlayabilirler. Bilhassa bu süvari birliği aramızda dahiline baskınlar ve sınır bölgelerimize hareketler yapmakla büyük bir fayda sağlarlar. Şimdilik Hamidiye Süvari Birliği askeri bakış açısından pek kıymetli değildir. Fakat Sultan Hamid'in vefaâtından sonra herhalde işbaşına faal ve muktedir kimseler konularak Kürtlere düzenli mülki ve askeri teşkilat verilebilir.

Gelecekte Bitlis ve Harput Vilayeti Kürtleri'nden Piyade ve Hamidiye teşkilatı yapılacağını beklemek gerekir. Bu taktirde Kürtler öyle bir kuvvet oluştururlar ki, onlara büyük bir önem vermemiz lazımdır. Fakat Hamidiye Kürtleri bugünkü durumda yine önemli bir kuvvettir ve yakınlarda bir savaşın olabileceğini farzederek, bu

kuvvet bizi daha savaşın başında Kürtlere karşı açık bir karar verme noktasına getirilebilir. Acaba önceki savaşlarda olduğu gibi yeni bir savaş çıktığını varsayarsak gerektiği zaman Kürtleri, rüşvet, çeşitli vaatler vesaire ile tarafımıza çekmek girişimimiz ne dereceye kadar doğru olabilir? Kürt aşiretlerinin parçalanması, aralarında birbirlerine karşı mevcut bulunan husumet bilhassa günümüzde, değil birkaç aşiretin hatta bir aşiretin üzerinde bile yeter derecede nüfuza sahip olan şahısların bulunması bu meseleyi pek zor bir şekle sokmaktadır.

Geçen savaşlarda taâbiyetlerinde bulunan büyük Kürt grupları üzerinde nüfuz sahibi olan Kürt reisleri vasıtasıyla bu husus temin edebiliyordu. Şimdi ise Hamidiye teşkilâtı Kürt ahalisinin aşağı tabakasını tamamiyle esarete tuttuğundan bir çok küçük reislerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar kendilerine tabi olan küçük Kürt aşiretleri üzerinde nüfuza sahip olduklarından evvelki savaşlarda ilişki içinde bulunduğumuz nüfuzla büyük reisleri tamamiyle mahvetmişlerdir. Şimdi biz ilişki kurmaya çalışırsak birbirlerinden müstakil olup aralarında husumet dahi mevcut bulunan birçok Kürt reisine ve muhtelif ağalara müracaata mecbur kalacağız. Böyle bir meselenin hiçbir suretle çözümlenemeyeceği kesin olarak söylenebilir. Herhalde savaşın başında, savaşan taraflardan birisinin galibiyeti açık bir şekilde anlaşılmadan yalnız rüşvetler ve bazı vaadler Hamidiye Kürtleri'nin sükûnetini muhafaza ettiremez. Tarafımızdan ufacak bir adım muvaffakiyet görülmediği taktirde rüşvet ve vaatler kesinlikle bir etki yapmazlar."

Avrianov, Osmanlı hakimiyetinin Kürtler üzerinde yürüttüğü politikanın başarısına işaret ederek, Hamidiye alaylarının Ruslar'ın emellerini gerçekleştirmesine set çekecek bir güç olduğu görüşünü taşıyordu. Artık geçmişte olduğu gibi rüşvet, para ve birtakım vaadlerle Kürt reislerini elde etmenin güçleştiği fikrindeydi. Bunun için tek çıkar yolun muhtemel bir savaşta savaşın hemen başında üstün görünmek gerektiğine işaret etmekteydi.

3. KÜRTLER'İ ELDE ETME YOLLARINA İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Avrianov, Kürt aşiret liderlerinin nasıl elde edileceğini ve Rusya'ya bir hizmet sağlayacaklarını şu şekilde tespit etmiştir:¹⁶

“Kürtleri para ile elde ederken gayet dikkatli davranmak gerekir. Çünkü yalnız kuvvete hürmet etmeye çalışan Kürt muhtar ve ağaları bu gibi muamelemizi zaafımıza yorumlayabilirler. Bu vasıtaya yalnız belirli bir usulde müracaat edilmesi gerekir. Kürtlere karşı daha hakiki tedbirler uygulamak lazımdır. Rüşvetin yalnız itaatlarını beyan ettiklerinden veyahut dayanışma içinde bulunduklarından dolayı veriliyormuş gibi gösterilmesi lazımdır. Birinci derecede Hamidiye süvarilerine karşı silahımızın gücünü göstermemiz lazımdır. Muharebenin başında bunlara karşı yapılacak hareketin pek seri ve kesin olması icap eder. İtaat etmeyenlerin mal ve hayatlarına karşı hiçbir şevkat gösterisi yapılmaması, bize karşı silah çekmeyenlerin veyahutta çekip de sonradan bırakmaların hiçbir şekilde saldırıya uğramamaları ve iyi muhafaza edilmeleri lâzımdır.

Özet olarak savaşın daha başında Kürtlerin arazimize baskın yapmaları ümidini tamamiyle kesmekle, bunları iki vaziyetin tercihi karşısında bırakmak lazımdır. Ya bize tamamiyle boyun eğmeleri veyahut tamamiyle mahvolmaları. Kürtlerde vatanperverlik duygusu olmadığından herhalde kendilerinin maddi ve şahsi menfaatlerini temin edecek ilk vaziyeti seçeceklerdir.

Yukarıda açıkladığımız bütün hissi konuları da aşan intikam hissinde olmakla veya herhangi bir sebep dolayısıyla Türkiye Hükümeti’nden memnun gözükmeyen Hamidiye aşiret Kürt reislerinden bazı şahısların tarafımıza iltica etmeleri ihtimali vardır. Yapılacak tekliflerde bir çok ağaya ulaşmaktansa yalnız bu gibi şahısları para ve hediye ile elde etmek lazımdır. Fakat bunun için Türkiye Hükümeti ile Kürt reislerinin birbirlerine karşı hassasiyetini ve aynı zamanda bunların birbirlerine karşı vaziyetlerini bütün olarak araştırmak gerekir. Bu araştırmalar Doğu Anadolu’daki askeri memurlarımızın ve zabıtlarımızın görevidir. Bu araştırmalar üstünkörü yapılmayıp gayet ayrıntılı bir esas üzerinde olmalıdır. Nüfuzla ve etkili reislerle birlikte diğer reis ve muhtarlar da çeşitli konuları içeren ayrıntılı ve esaslı bir defterin yapılması lazımdır. Reislerin maiyetinde bulunan Kürtlerin mevcudu ve reislerin bulunduğu bölge, emrindeki Kürtlerin kendisine karşı tavırları, reisinin; Türkiye Hükümeti’nin, kendi aşiretinin ve diğer aşiretlerin reislerine karşı hareketleri ve ilişki dereceleri vesaire, Kafkas

Ordusu Karargah-ı Umumiyesi nezdine; Kürtlerle müzakere tesisi için temin edilecek bir memura bu bilgiler son derece gerekli olup büyük faydalar sağlayacaktır.

Kürtlere karşı silahlarımızın şiddetli ve gaddarane bir şekilde yönlendirilmesi en mühim vasıta. Kendi mevkilerine göre bazı kişilerin para vesaire ile elde edilmesi ikinci bir vasıta.

Görüldüğü gibi Avrianov raporunda Kürtlerin para ile elde edilmesinden daha çok onlara kuvvet göstererek yaklaşmanın daha etkili olduğu görüşündedir. Bunun için kendi taraflarında olmayan Kürtlere kötü ve sert muamele yapılmasının gerekli olduğunun düşüncesindedir.

4. KÜRTLERİN ELDE EDİLMESİNİN ÖNEMİ

Avrianov Kürtlerin elde edilmesinin önemini şu şekilde belirtmektedir.¹⁷

“Zaptedilen vilayetlerin Kürtlerinden milis birliklerinin oluşturulması lazımdır. Bu husus ikinci derecede olup yalnız siyasi önemi vardır. Kürt milis kuvvetlerinin teşkilatından maksat Asyalılardan müteşekkil milis kuvvetlerimizin takviyesi emeli değildir. Bu milis kuvvetinin askeri harekate yaramadığı, tecrübelerle sabit olmuştur. Yalnız bu şekilde Aşiret Kürtleri’ne siyasi bir etki yapmak gerekir. Kürtlerin aşağı tabakası müstebit ağa ve muhtarların baskısı altında bulunmaktadır. Bu baskıdan memnun olmayan Kürtlerin aşağı tabakasını tarafımıza çekerek bunları müşkül vaziyetlerinden kurtarmaya gayret etmemiz gerekmektedir. Bunun için en iyi vasıta ihtiyaçları karşılanan milis kuvvetleridir. Türk malıyesi pek zayıf olduğundan herhalde olabilecek bir savaşta Türklerin bütün milis kuvvetleri ve bundan başka Hamidiye Süvarisi fena surette istihdam edilerek ihtiyaçları da pek az miktarda karşılanacaktır. Bu manzara karşısında Kürtler, milis kuvvetlerimizin ihtiyaçlarının yeterli derecede temin edileceğini ve düzenli süvarimizde olduğu gibi ücretlerinin aksatılmadan verildiğini gördükçe şüphesiz birçokları milis kuvvetimize dahil olacak ve Rus Çar Ordusu’ndaki askeri hizmetinin bütün fayda ve nimetlerini göreceklidir.

Herhangi bir sebep dolayısıyla reisleri tarafımıza geçip, Hamidiye aşiret kürtleri, milis kuvvetlerimize dahil olabilir. Halihazırda aşiretler arasında husumet mev-

cut olduğundan Kürt milislerinin Hamidiye Süvarileri'ne karşı şiddetli şekilde çarpışacakları tahmin edilir. Asya savaşlarımızın tarihini araştırmakla meşgul olan askeri yazarlarımızın birçokları Kürtlerin aleyhindedirler. Bunların aleyhdarlıkları Kürtlerin ciddi askeri harekate muktedir olmadıkları, bunların pahalıya mâl olduğu fikrine dayanır. Fakat biz milis kuvvetine muharip bir kuvvet gözüyle bakmayarak sırf siyasi bir tedbir olarak bakıyoruz. Bundan başka Kürt milis birliklerimiz Hamidiye Kürtlerine karşı savaştıkları bir kuvvet olabilir.

Aynı zamanda şüphesiz bir fayda daha sağlar. Kürtleri pek iyi tanıyan Loris Melikof, milis kuvvetlerinin siyasi bir alet olduğunu kabul etmekle bunların iyi muamele gördükleri takdirde Kürtler arasında Türkiye'ye karşı büyük bir karışıklık çıkarabileceklerini söylüyordu.

Görüldüğü gibi Avrianov, Kürtlerin elde edilmesi'nin asıl, siyasi bir anlam ve önem taşıdığı görüşündedir. Bunların askeri bir anlam taşımasından ziyade bölgede Rus emellerinin tesisi için siyasi maksatla yapılacak girişimlerin kalıcı ve etkili olacağını düşünmektedir. Elde edilen Kürt aşiretleri diğer Kürt aşiretlerine ve Türk hükümetine karşı kışkırtılarak bölgede karışıklık çıkarmak mümkün görülmekteydi. Bu fırsattan yararlanmak da Rusya açısından kolay olacaktı.

5. KÜRTLERİN DOĞU'DA MEYDANA GELEBİLECEK BİR SAVAŞTA ALACAKLARI VAZİYET-TE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Avrianov yaptığı çalışmalar sonucunda meydana gelebilecek bir savaşta Kürtler hakkında çeşitli tespitlerde bulundu. Bu tespitleri şu şekilde sıralamak mümkündür.¹⁸

"Hamidiye teşkilatına katılmayan diğer Kürtlerin olabilecek bir Rus-Türk savaşında alacakları vaziyet şöyle olabilir:

A. Türkiye Hükümeti Dersim ve Kuzucan Kızılbaş Kürtleri'nden bu yakınlarda hiç yardım bekleyemez. Fakat muharebenin başında bu Kürtlerin bizim menfaatlerimize çalışacakları da şüphelidir. Eğer tarafımızdan bir galibiyet sağlanırsa ve bilhassa Erzurum işgal edilirse bu Kürtlerin tamamıyla vaatleri açık olacaklarından ümitli olabiliriz. Fakat bunların asırlarca tesis eden dahili işlerine karışmamak lazımdır. Doğu Anadolu üzerinden yürüttüğümüz askeri hareketimizi Erzurum-Sivas-İstanbul

istikametlerinde geliştirdiğimizde Dersim ve Kuzucan Kürtleri'nin yardımlarını ümit edebiliriz. Bunlar 15.000 kadar piyade milis kuvveti çıkararak bize karşı düşman olan İslâm ahâlisinin ortasından geçen hudut ulaşımımızın muhafazasını sağlarlar. Bu hususta Kızılbaşların diğer İslâmlara karşı besledikleri dini husumet az fayda sağlamaz.

B. Hamidiye Teşkilatı'na dahil olmayan Sünni Aşiret Kürtleri, Kürdistan ahalisinin çoğunluğunu oluştururlar ve Türkiye Hükümeti'ne karşı olan münasebetleri Dersim ve Kuzucan Kürtleri'nin münasebetlerine benzer. Fakat bu Kürtler, Türklerle aynı inançta olduklarından geçmiş savaşlarda olduğu gibi Türkler bütün mevcudiyetleri ile bunları Rusya'ya karşı savaşa sevk etmeye çalışır.

Geçen savaşta olduğu gibi Padişah, mukaddes cihat ilân ederek bunların dini reislerine müracaatla yardımlarını talep eder. Fakat şeyhler arasında ikinci bir Ubeydullah zuhur etse bile bunun cihad'a fetva vermesi Kürtlerin çoğu arasında gerekli etkiyi yapmaz. Bunların bir kısmı şüphesiz bu davete sırf talan ümidiyle iştirak edeceklerdir. Fakat bu şekilde elde edilen Kürtlerin, geçen savaşta Faik Paşa'nın Van müfrezesini tamamiyle hezimete uğratan Ubeydullah'ın güruhundan bir farkı olmaz. Kötü bir şekilde donatılan, gerek kendilerinin gerek hayvanlarının iaseleri bile temin edilmeyen bu güruhin toplanması pek kötü olmakla beraber saldırılan bölgedeki ahâlinin talanıyla meşgul olacaklardır. Bunlar memlekette huzursuzluk yaratmalarına rağmen askeri konularda hiçbir önemleri olmayacaktır.

Geçen savaşlarda olduğu gibi herhalde bu Kürtlerin çoğu hiçbir şekilde savaşa katılmazlar. Bu Kürtlerin meskun olduğu bölgeler Güney Kafkasya'dan uzak mesafede bulunduklarından savaşın başında bunlarla münasebetimiz zor olacaktır. Fakat bu münasebetten önce bunlarla tanışmak lazımdır. Halbuki bunları pek az tanıyoruz. Mesela; vaktiyle müstakil bir prenslik olan ve Kürdistan tarihinde etkin rol oynamayan Bohtinan ve Revanduz Kürtleri'nin iç işlerine ve yaşantılarına ait hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Bu kabilelerin gerek dini gerek siyasi reislerini, birbirleriyle olan münasebetlerini tabiyetlerinde bulunan halka karşı davranışlarını bile bilmiyoruz. Bu uzak kabilelere arzumuz dairesinde bir etki yaparak, Do-

ğu Anadolu üzerindeki askeri hareketimizin ilerlemesini sağlayabiliriz. Bunun için 1829 senesinde savaş başlamadan önce General Paskeviç tarafından yapılan ve sırf hârekât kolordusunun mevcudiyetinin azlığı dolayısıyla uygulanamayan plânın bu defa uygulanması lâzımdır.

Muş'tan güneye doğru olacak harekâtın yardımı ve etkisiyle Kürdistan'da nüfuzumuzun tesis edilmesi gerektiğini, Erzurum muhasarası sırasında General Loris Melikof dahi anlamıştır. Bu fikrin tatbikine Muş'a yapılan keşif harekâtıyla başlamış ise de mütareke hakkında başlayan görüşmeler bunun ilerlemesine engel olmuştur.

Küçük ve büyük Kürdistan'da nüfuzumuzun kurulması, Kars veya Erivan-Erzurum-Sivas-İstanbul hareket yönünün tehlikeden arındırılması çok önemlidir. Bu da ancak ikinci derecedeki istikametlerde yani Erivan-Van ve Erivan-Muş-Harput (Veyahut Diyarbakır) istikametlerinde askeri hareketimiz yürütüldüğünde olabilir. Yalnız Kürdistan'ın bu önemli şehirlerini kuvvetli müfrezerimizin işgali altında bulundurmakla memleketin içerilerine doğru etkin bir şekilde hakimiyet kurabiliriz. Hatta ihtimal ki, Kürtleri Türklere karşı da ayaklandırabiliriz. Geçen savaşta Kürdistan'daki hareketimiz bunu ispat eder."

Avrianov, Rus askeri harekâtının Doğu Anadolu'da rahat ilerleyebilmesi için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Kürt aşiretlerinin isyan ettirilmesinin önemine işaret etmektedir. Bu şekilde gelişen bir isyan sonrası Rus askeri harekâtının Doğu Anadolu'da ilerlemesi daha kolay olabilecektir.

6. KÜRTLER ÜZERİNDEKİ RUS POLİTİKASININ TEMEL İLKELERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Avrianov, önerilerinin uygulamaya geçilmesinde temel bazı ilkeleri tespit etmişti. Buna göre;¹⁹

"Gelecekte olabilecek savaşta Sünni ve Kızılbaş Kürtler, iskân ettikleri mıntıkaları işgal ettiğimiz takdirde şüphesiz bize taraftar olacaklardır. Bunlar bize itaat edeceklerinden sulh ve sükun üzere yaşamaları sağlanmalıdır.

Bunlar bize erzak ve hayvan yemi ve ot tedariki hususunda yardım edebilirler. Fakat bilfiil yardımları yani bunların Türklere karşı silahlı olarak hareketleri zordur.

Aşiret Kürtlerinin nüfuzu altında bulunan Sünni Reaya Kürtlerinin (bu husus bilhassa Van vilayetinin or-

ta kısmında görülüyor) bize karşı alacakları vaziyet muharebe edenlerin alacakları vaziyete bağlıdır. Diğer Sünni Reaya Kürtlerinin bizimle olacak münasebeti Osmanlı Türkleri'yle olan münasebetinden başka türlü değildir. Geçen savaşların tecrübeleriyle sabit olduğu üzere bu Kürtlere karşı takip edilecek adilâne davranış ve bize karşı hasmane hareket takip ettikleri takdirde uygulanacak şiddetli tedbirlerin Kürtlerin sulh ve sükunette bulunmalarını temin edeceği gibi hatta birliklerimizin ihtiyaçlarının sağlanması hususunda yardımları bile sağlanabilir" demektedir.

B. Rusya'nın Avrianov'un Raporundaki Önerileri Uygulamaya Başlaması

Rus Generali Avrianov'un yukarıya çıkardığımız görüşleri Rusya'nın yeni Kürt politikasının oluşmasındaki en önemli dayanak olmuştur. Dersim'i karış karış gezerek bölge hakkında bilgi toplayan Antranik ve yine Van vilayeti hakkında, içinde çok ayrıntılı nüfus, köy, etnik durum, kültür yapısı gibi bilgilerin bulunduğu, Rusya'nın Kafkasya üzerindeki Doğu Anadolu'ya oradan da Orta Doğu'ya ve İskenderun Körfezi'ne ulaşabileceği yerlerin bilgisini veren, haritasını çıkaran çalışmaların da bu politikanın oluşmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz.²⁰

Neticede bu hazırlıkların ve çalışmaların bir sonucu olarak 1904 yılında Sason, Muş ve Van'da bir isyan çıktı. Bu isyanda Ruslar Ermenilerle Kürtler arasında bir anlaşma sağlayarak onları birleştirmişler ve bir Ermeni ve Kürt Devleti kurdukmak maksadıyla destek vermişlerdir.²¹

1907 yılında Dersim bölgesinde meydana gelen ve Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Dersim isyanına Ermeniler bütün güçleri ile destek vermişlerdir. İsyançıların ihtiyacı olan silah ve cephaneler Ermeniler tarafından ve Rusya'dan sağlanmaktaydı.²²

İşyani bastırmakla görevlendirilen dördüncü ordu komutanı Müşir Zeki Paşa "Hariçten silah ve cephane tedariki suretiyle Ermenilerin fiilen Dersimlilere iltihakları halinde, devletin harici tesirleri de haiz mühim bir vaziyet karşısında kalacağını" ve Dersim bölgesinin bir Ermeni fesat ocağı haline geleceğini ileri sürerek Rusya'nın isyan hareketinin içinde olduğuna dikkati çekiyordu.²³

Böylece Rusya, hazırlanan raporlar ve çalışmalar sonucunda Doğu Anadolu'ya çeşitli yollarla müdahale etme imkanına kavuştu. Rusya'nın özellikle üzerinde durduğu bölgeler ise Van, Muş, Bitlis ve Dersim idi.

III. DOĞU ANADOLU ÜZERİNDE RUS, İNGİLİZ POLİTİKASI: İTTİFAK VE GERGİNLİK

Rusya, İngiltere'yle yaptığı 1907 anlaşması ile Orta Doğu üzerinde yeni politika oluşturmaya başlamıştı. Bu anlaşmaya göre İran'ın kuzeyi Rus, güneyi ise İngiliz hakimiyeti altına girecekti. Böyle bir durum Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri ile Irak bölgesini bir tehdide oldukça açık bir hale sokmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin iki büyük düşmanı olan Rusya ve İngiltere "Osmanlı'nın doğu sınırlarını" bir çember içine almak istiyorlardı.²⁴

Ruslar bu anlaşma sonrasında İran'ın itirazına rağmen İran'ın kuzey ve kuzeybatısına asker ve silah yığmaya başladı. Ardından Azerbaycan'a ve özellikle Osmanlılar tarafından öteden beri büyük bir önem verilen ve Osmanlı kayıtlarında "Nevâhi-i Şarkîye" namıyla bilinen Nahçıvan üzerinde siyasi ve askeri baskı yapmaya başladılar.²⁵

İran'ın kuzey ve kuzey batı bölümleri ve özellikle Lahçeban'da Osmanlı Devleti'nin mülki ve askeri varlığı söz konusuydu. Rusya ve İngiltere arasında yapılan bu son antlaşma Osmanlı Devleti ve İran açısından yeni bir durum doğuruyordu. Bu yeni durum üzerine Osmanlı Devleti ile İran, Tahran'da bir protokol imzalayarak meselenin görüşmeler yoluyla halledilmesini kararlaştırmışlardır. Ancak iki devlet arasındaki bu girişime Rusya ve İngiltere engel oldular.

Doğu Anadolu üzerinde de yeni bir oyun sahneye konulmaya başlamıştı. Buna göre özellikle Bitlis, Muş ve Van'daki Ermenilere karşı Kürtlerin baskı ve zulüm yaptıkları haberleri yayılmaya başlandı.²⁶ Bu gibi maksatlı söylentiler, Doğu Anadolu'da Ermenilere baskı yapıldığı gerekçesiyle kendilerinin müdahale etmek arzusundan kaynaklanıyordu. Garzan'da bulunan Şeyh Hacı Mehmet'in Zilan Şeyhi'yle birleşerek Ermenileri katledecekleri, Bitlis'te Seyit Ali ve yakınlarının Ermenileri kesmek için şehirde serbestçe dolaştıkları, çeşitli şehir ve kasaba-

larda Ermenilere çok kötü davranılmakta olduğu gibi haberlerde birden artış olmuştu.²⁷

Rusya, Doğu Anadolu'daki karışıklık ortamından yararlanmak istiyordu. Öncelikle Nahçıvan'dan Kotur'a kadar olan bölgeyi hakimiyetine almak arzusundaydı. Ancak buralar, Osmanlı'nın askeri ve mülki idaresi altındaydı. Bunun üzerine Rusya Osmanlıları buradan tamamen atmak için bu bölgede bulunan aşiret halkını Tebriz, Hoy, Selmas, Rumiye ve Savuçbulak konsolosları vasıtasıyla Osmanlılara karşı kışkırtarak isyan ettirdi.²⁸ Mepe-norski adlı bir elçilik memurunu, İngiltere'nin Basra Körfezi ve Havalisi siyasi memuru Yüzbaşı Wilson'la birlikte Türkiye'nin İran'la bir antlaşma sağlamalarının önüne geçmekle görevlendirdi. Bu sırada Balkan Savaşı'nın patlak vermesi Osmanlı'yı doğu güvenliğini sağlamak amacıyla İran'la bir antlaşma yapmaya sevketti. Neticede Osmanlı Devleti, Kuzey İran bölgesindeki varlığından İran lehine feragat etti. Bu son Osmanlı-İran antlaşmasına göre Ruslar Nahçıvan bölgesine sokulmayacaklardı. Ancak Rusya gerek o bölgedeki aşiretler gerekse kendi askeri birlikleri kanalıyla sık sık Nahçıvan'a ve oradan Osmanlı topraklarına saldırılarda bulundu.²⁹

Bundan başka yine Rus Konsoloslarının gizli tertipleriyle bazı Osmanlı ve İran aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıldılar. Rusya tarafından isyana sevk edilen Kürt aşiret liderleri Karani Ağa, Ağapetros, Simko ve Abdürrezzak idi. Ruslar bu kişiler vasıtasıyla Kürtleri ve Musul sınırına kadar uzanan sarp arazide yerleşmiş bulunan Nasturileri külliyetli paralar ve çeşitli vaatlerle kandırarak ayaklandırıdılar.³⁰ Adı geçen bu unsurlar bundan sonraki dönemlerde İngiltere'nin de dikkatini çekecek, Orta Doğu üzerindeki mücadelelerinde paylaşılama-yan unsurlar haline gelecektir.

IV. DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA RUS DİPLOMASİSİNİN GİZLİ FAALİYETLERİ

Ermeniler, Kürtler ve Nasturiler Rus-İngiliz hakimiyet mücadelesinde uzun süre önemli bir yer tutacaktır. Bu gruplar bazen İngilizler ama çoğu zaman da Ruslar tarafından kışkırtılarak isyana sevk edileceklerdir.

Rus diplomatları muhtemel bir Türk-Rus savaşı sırasında Kürt aşiretlerinin kendi taraflarına nasıl çekilme-

si gerektiğinin çalışmalarını yaparak, hazırladıkları raporları Rus Dışişleri Bakanlığı'na sunmaktaydılar.

Rus diplomatları Türkiye'nin doğusunda Rusya lehine bir oluşumun yaratılabilmesi için Kuzey Irak'tan başka İran'daki Kürtlerin de celbedilmesi gerektiği fikrini taşıyordu. Bu maksatla Tiflis Rusya'nın Kürt politikasının oluşmasında önemli faaliyetlerin yapıldığı ve kararların alındığı bir merkez haline geldi.

1912 Nisanında Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Voronsov-Daşkov, Erivan Valisi ve Makü Han'ın yardımıyla Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerine el attı. Voronsov-Daşkov kendilerinin Türkiye ile savaş etmeleri halinde aralarında Kör Hüseyin Paşa'nın da bulunduğu bazı Kürt aşiret liderlerine silah ve para yardımı yapacağını, Kürtlerin de kendini desteklemelerini istedi.

Rusya 1912 yılı sonbaharında Kürtlerin sadece savaş sırasında değil barış sırasında da desteklenmesi gerektiğine inanıyordu. Bu maksatla Rus Dışişleri Bakanı Sazanof 14 (27) Kasım 1912'de, İstanbul'daki Büyükelçisi'ne, Van, Urmiye, Bayezid ve Savuçbulak'taki konsolos yardımcılara gönderdiği mektuplarda "Kürtlerin desteklenmesini ve bunların Türk Hükümeti'nden uzaklaştırılmasının sağlanmasını" istiyordu.

Sazanof gönderdiği mektuplarda kendileri açısından Kürtlerin birleşmelerinin çok önemli olduğunu, ayrıca Ermeni-Kürt ilişkilerine de büyük bir önem verdiğini söylüyordu.³¹

Bu gelişmeler Rus Hükümeti'nin politik olarak Kürt konusuna büyük bir önem verdiğini ortaya koymaktadır. Bu görüşme Rusya'nın Kürt politikasında yeni bir oluşumun ortaya çıkmasına yol açtı. Bu da esasları daha önce General Avrianov tarafından tespit edildiği gibi her durum ve şartta Kürt aşiretleri ile yakından temasdı.

Sazanof'un bu faaliyetleri sonucu Türkiye ve Yakın Doğu'daki bütün Rus diplomatları daha aktif bir şekilde Rusya'nın Kürt aşiretleri üzerinde nüfuz sahibi olmasına çalıştılar. Mesela bunlardan Orfelyev "Ruslara daha çok sempaticileri olan Dersim Kürtleri'yle ilişkiyi geliştirmek için Harput'ta bir konsolosluk açılmasını" talep etti. Ayrıca Alman ve diğer misyonerler tarafından Rusya aleyhine yapılan propagandaların önüne geçmek için de faaliyetlerde bulunulması gerektiğini belirtiyordu.

Bu istekler Petersburg'da olumlu yankı buldu. Sazanof, Diyarbakır, Musul, Sivas ve Harput'ta yeni konsoloslukların açılmasını; Adana, Kars ve Erzincan'da konsolos yardımcılıklarının kurulmasını Van'daki konsolos yardımcılığının da konsolosluğa dönüştürülmesini istedi.

Rus Dışişleri Bakanlığı "Diyarbakır ve Harput'taki konsoloslukların faaliyet amaçlarının Ermenileri, Kürtleri ve Arapları takip etmek ve bunlarla ilgili politika oluşturmak olduğunu" söylüyordu. Doğu Anadolu'daki Kürtlerin ve hristiyanların bu konsoloslukların faaliyetleri konusunda kendilerine destek vaadettikleri belirtiliyordu.³²

Böylece Rusya yalnız Ermenileri değil Kürtleri de gözetmeyi planlamıştı. 1913 ve 1914 Bitlis isyanları ve Kuzey Irak'taki Abdüsselâm Barzani isyanı, bu diplomatik faaliyetlerin etkisiyle oluşmuş isyanlardır.³³

Bitlis'te ve Kuzey Irak'ta meydana gelen ve Osmanlı kuvvetlerince bastırılan bu isyanlar üzerine, isyanın liderleri, yapılan yanlışlıkları göz önüne alarak yeni bir harekete hazırlanmaya başladılar. Bunlar Kürt hareketinin başarıya ulaşabilmesi için Rusya'nın askeri ve siyasi alanlarda yardımlarının çok önemli olduğuna inanıyorlardı. Bu maksatla herşeyden önce Rusya ile bir anlaşmanın sağlanması gerekiyordu.

1914'ün Haziran ayının sonlarında Yusuf Kamil Bey, İstanbul'daki Rus elçisi Yakuşev ile bir görüşme yaptı. Yusuf Kamil Bey, bütün Doğu Anadolu'nun Rusya hakimiyetine girmesini açık olarak ifade etmekteydi. Yusuf Kamil Bey, Rus elçisine İstanbul'daki irtibat kurabileceği bazı Kürt ileri gelenlerin de adreslerini verdi.³⁴

1914 yılı Haziran ayının sonunda da "Hayderanlı şeyhler Abdülaziz ve Abdülhamit Erzurum'daki Rus Başkonsolosu Adamov'u ziyaret ettiler, bu şeyhler Rusların kendilerine yardım etmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Şeyhler Rusya'nın sadece silah yardımı yapmakla yetinmemesini, askeri birlikleri ile de destek vermelerini istediler. Şeyh Abdülaziz konsolosa "Ben Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'nda saklanan Molla Selim'in emirlerine göre hareket ediyorum. Biz Ermenilerle anlaştık Türk hükümetine karşı birlikte hareket edeceğiz" demekteydi. Şeyh bu görüşmede eğer Rusya kendilerine yardım et-

mezse birçok Kürt aşiretinin Rusya'ya göç edeceğini söyledi.³⁵

Öte yandan Şeyh Abdülkadir Rus yanlısı olarak bilinen Ağa Petros ile İstanbul'da bir irtibat kurmak istedi. Rusya hesabına çalışan Ağa Petros'un Irak Kürtleri arasında büyük bir etkisi vardı. Ağa Petros İstanbul'a gelmeyince Şeyh Abdülkadir'in bu planı suya düştü.

1914 Ağustosundan itibaren Doğu Anadolu'da durum daha da gerginleşti. Özellikle Van vilayetinde, isyan komiteleri kurulmaktaydı. Bu komitelere göre eğer Türkiye, merkezi devletler yanında yer alırsa, kendilerinin Rusya tarafında yer alacakları kararına vardılar.³⁶

Kuzey Irak'ta ise Caf aşireti lideri Mahmut Paşa "Rusya'nın himayesine girmek istediklerini" belirtiyordu.

Savuçbulak'ta ise Rus konsolosu Albay İyas bazı Kürt liderlerden aldığı bilgiye göre "kendilerinin hep birlikte isyan etmeye ve Rusya'dan yardım almaya karar verdiklerini" söylemekteydi.

Türk Hükümeti bütün Kürt hareketlerinin arkasında Rusya'nın olduğuna inanıyordu. Bazı Alman gazeteleri de bu yönde yayın yapıyordu. Bu haberlere göre isyanların arkasında Rus ajanları olan Abdürrezzak, Simko Şeyh Taha gibi kişiler vardı.³⁷

Rus Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan bilgiler ve Osmanlı'nın eline geçen belgeler Rusya'nın bu isyanların içinde olduğunu açık olarak göstermektedir. Rusya bu isyanların da etkisiyle, Dünya Savaşı daha patlak vermeden Doğu Anadolu üzerine, askeri kuvvetleriyle ve Ermenileri de yanlarına alarak ilerlemeye başladılar.

SONUÇ

Dünya Savaşı ile birlikte Rusya'nın Ermenilere öncelik vermesi ve asıl amaç olarak Doğu Anadolu'da bir Ermenistan oluşturma çalışması bölgedeki Kürt aşiretlerini harekete geçirdi. Kürtler Rusya'ya ve Rusya hesabına çalışan Rus ajanı liderler tarafından yönetilen bazı Kürt aşiretlerine ve tamamen isyan etmiş bulunan Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak top raklarını savunmaya başladılar.

Rusya, Dünya Savaşı içinde gizli faaliyetlerine devam ederek Ermenileri, Asurileri, bazı Kürt aşiretlerini, bazı Dersim aşiretlerini ve hatta Doğu Karadeniz'deki Rumları isyana teşvik etti. Bunlara para ve silah yardımında bulundu. Bu gruplardan birçoğunu ajan ve casus olarak kullandı.

Türklerin önlerinden çekilen Ermeni kıtalarının Türk ahalisine yaptıkları zulüm bölgede büyük bir infial uyandırdı. Hatta Dersim bölgesi aşiretleri birleşerek Rusların himayesindeki Ermenilere Türk Ordusu'yla birlikte karşı koydular. Erzurum'a kadar çekilen Ermeniler bu bölge halkının da büyük katkısıyla buradan da atıldılar. 12 Mart 1918'de Erzurum da Türk Kuvvetleri'nin hakimiyetine girdi. Türk Kuvvetleri Komutanı Vehip Paşa daha da ileri giderek Kars, Ardahan ve Batum'un kendisine teslim edilmesini istedi.

Bunun üzerinde Trabzon'da 14 Martta bir barış görüşmesi başlatıldı. Bu görüşmeler yürütülürken Türk kuvvetleri 5 Nisanda Sarıkamış'ı Ermenilerden geri aldı. 14 Nisanda Batum, 25 Nisanda da Kars Türk Kuvvetleri'nin eline geçti. Böylece Türk Kuvvetleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı askeri gücü sayesinde gerçekleştirme imkanı buldu.

Türk Ordusu'nun Doğu Anadolu'yu işgalden ve zulümden kurtarmak maksadıyla yürüttüğü harekete bölgedeki Kürt aşiretlerinin hemen tamamı büyük bir destek verdiler. Hatta bazı Ermenilerin bir Kürt-Ermeni ittifakı girişimine aldanmayarak³⁸ Doğu Anadolu'nun düşmandan kurtarılışında büyük yararlılıklar gösterdiler. Rusya'nın bütün gayret ve faaliyetlerine rağmen bölgedeki Kürt aşiretleri Türk Hükümeti'nin yanında yer alarak devlete bağlılıklarını göstermişler ve Rusya'nın ilerlemesine engel olmuşlardır. Batılı devletlerin de desteklediği ve Doğu Anadolu'da kurdurulması düşünülen bir Ermeni devletinin önüne geçmişlerdir.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanana kadar geçen süreçte Türk kuvvetleri, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da belirgin bir üstünlük sağlamış bulunuyordu.

- 1 Y. Akçura; *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, Ankara 1988, s. 21.
- 2 A. H. Çay; *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1993, s. 462 ve H. Adem; *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilâyet-i Şarkîye Meselesi*, Dersaadet 1332, s. 172.
- 3 W. Minorsky; "Kürtler", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1967, s. 1006.
- 4 G. Sasuni; *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy.'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 82.
- 5 N. A. Halfin; *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 56.
- 6 A.g.e., s. 160-161.
- 7 Mlihutun; *Ruskie v Aziatskoy Turtsii v 1855, 1863*, s. 256-258.
- 8 N. Erim; *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. 1, Ankara 1953, s. 395.
- 9 Halfin; a.g.e., s. 88-90.
- 10 Avrianov; *19. Asırda Rusya, Türkiye, İran Mübarebeleri, Türk, İran, Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazırları*, Ankara 1926, s. 210 vd.
- 11 Minorsky; a.g.m.d., s. 1112-1113.
- 12 W. Aegiaton; *Mebaban Kürt Cumhuriyeti* 1946, İstanbul 1990, İkinci Basıt, s. 31.
- 13 S. Akgül; *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, İstanbul, 1992, s. 109.
- 14 P. Avrianov; a.g.e., s. 148-149.
- 15 P. Avrianov; a.g.e., s. 149-151.
- 16 P. Avrianov; a.g.e., s. 151-153.
- 17 P. Avrianov; a.g.e., s. 152-153.
- 18 P. Avrianov; a.g.e., s. 153-155.
- 19 P. Avrianov; a.g.e., s. 155.
- 20 Mayewski; *Van, Bitlis Vilayetleri-Aşkeri İstatistik-Tercüme: Süvari Binbaşı Sadık Bey*, İstanbul, 1330.
- 21 Harp Akademileri Komutanlığı, 8. *Kolordu Bölgesinde Geçmiş İsyanlar ve Alınan Dersler*, s. 29. Ayrıca bkz.: E. Akçora; *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, A. Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985.
- 22 B. Özkök; *Osmanlı Döneminde Dersim İsyanları*, İstanbul 1937, s. 8.
- 23 Aynı yer.
- 24 *Aşkeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi* (Bundan sonra ATASE olarak kısaltılacaktır). Klasör: 1488, Dosya: 32 Fihrist 3/1 ve M. Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, c. I, Ankara, 1928, s. 28.
- 25 ATASE Arş. KI: 1488, Ds: 32, Fh.: 3/14.
- 26 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler c.10, No: 9, No: 12, No: 24, No: 34, No: 46, No: 47, No: 58, No: 73, No: 101, No: 125.
- 27 *Takvim-i Vekâyi*, 19 Teşrinievvel 1324, 4 Teşrinisani 1324, 23 Teşrinisani 1324, 10 Şubat 1324, 25 Kanunievvel 1324, 21 Mayıs 1325, 27 Teşrinievvel 1325.
- 28 ATASE Arş., KI: 1488, Ds: 32, Fh: 3/14.
- 29 ATASE Arş., KI: 1488, Ds: 32, Fh: 3/1 ve 3/14.
- 30 ATASE Arş., KI: 1488, Ds: 32, Fh: 3/1 ve 3/15.
- 31 M. S. Lazarev; *Kurdiskey Vopros (1891-1917)*, Moskova 1972,
- 32 M. S. Lazarev; a.g.e., s. 223.
- 33 A.g.e., s. 224.
- 34 M. S. Lazarev; a.g.e., s. 129.
- 35 M. S. Lazarev; a.g.e., s. 220.
- 36 M. S. Lazarev; a.g.e., s. 220-221.
- 37 M. S. Lazarev; a.g.e., s. 221.
- 38 G. Sasuni, a.g.e., s. 168.

İMPARATORLUĞUN SON YILLARI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASI
YIKILIŞ VE YENİ BAŞLANGICA DOĞRU

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASI

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA PAN-İSLAMİST FAALİYETLER

555

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA
RUS FİLOSU AJANLARININ RAPORLARI (1909-1914)

567

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI SAFINDA ÇARPIŞAN TATAR TABURU

575

"UKRAYNA'NIN KURULUŞU BİRLİĞİ" NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ FAALİYETLERİ

578

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ

595

İMAM OLMAK: I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI HAKİMİYETİ ALTINDAKİ
YEMEN'DE İMPARATORLUK VE İKTİDAR MACERASI

609

UNUTULMUŞ BARIŞ: BREST-LİTOVSKİ -MART 1918- YANKILARI
TÜRK VE DÜNYA TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

622

SON OSMANLI ZAFERİ (AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI)

638

OSMANLI BİRLİKLERİNİN ARAS VADİSİ'NDEN ÇEKİLMESİ VE
ARAS TÜRK HÜKÜMETİNİN OLUŞUMU (EKİM-ARALIK 1918)

651

OSMANLI DEVLETİ-AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ
ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1918-1920)

660

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA PAN-İSLAMİST FAALİYETLER

YRD. DOÇ. DR. M. METİN HÜLAGÜ
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Ana kaynağını Fransız-İngiliz ve Rus diplomatik yazışmalarının oluşturduğu Pan-İslamizm¹ veya diğer bir ifade ile İttihad-ı İslam terimi, Osmanlı İmparatorluğu kamuoyunda, bir kavram ve düşünce olarak, ilk defa Yeni Osmanlıların Avrupa yayınlarında kullanılmış ve geliştirilmiştir. 1871 yılına kadar aydın mahfillerinde hararetle tartışılan bu düşünce, mezkur tarihten itibaren adeta bir patlama şeklinde İstanbul gazetelerinden Osmanlı kamuoyuna aktarılmış, hareket bir kitle ideolojisine dönüşmüştür. Tespit olunabildiği kadarıyla *İttihad-ı İslam* deyimi ilk defa 1869 yılında kullanılmıştır. *Pan-İslamizm* tabiri için kullanılabilecek en erken tarih ise 1875 yılıdır.²

Batı'da, Pan-İslamizm ile alakalı, ve çoğu kere birbirine mütenakıs, bir hayli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ortak yönü, siyasî ve ideolojik bir hareket olan Pan-İslamizm'in 1870'lerin nihayetinde ortaya çıkmış olduğu ve Sultan II. Abdulhamid tarafından tatbikata konulduğu kanaatidir. Sultan Abdulhamid'in kısmen tecessüs sebebi ile, kısmen de Halife olarak tüm dünya Müslümanlarının durumu ile ilgilenmesi, sömürgelerinde binlerce Müslüman nüfus barındıran İngiltere, Fransa ve Rusya'yı padişah tarafından Pan-İslamizm politikası güdüldüğü iddiasında bulunmaya sevk etmiştir. Oysaki böyle bir politika Osmanlı tarihinde ilk defa Sultan II. Abdulhamid tarafından uygulanmadığı gibi sadece O'nun dönemine de münhasır kalmış değildir. Sultan II. Abdulhamid'in öncekilerden farklı mezkur politikadan beklentisi, yani ulaşmak ve elde etmek istediği hedefin ne olduğu noktasında tezahür etmiştir denebilir. O, böyle bir politika ile Hilafet makamının ve Halife unvanının Avrupa Devletleri ve özellikle de İngiliz emperyalizmi

üzerinde caydırıcı bir rol oynamasını sağlamaya çalışmış gözükmektedir.

Pan-İslamizm'in Sultan II. Abdulhamid devrinde başladığı görüşünde olanlar 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde devletin geniş mikyasta toprak kaybına uğraması, 1881'de Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesi, 1882'de İngiltere'nin Mısır'a girmesi ve sair olayların Sultan II. Abdulhamid'i, İmparatorluğun bütünlüğünü muhafaza edebilmek ve çökmekte olan imparatorluğu Avrupalı sömürgeci devletlerin tasallutundan kurtarmak, Avrupa'dan gelen tecâvüzlere karşı koyabilmek ve nihâî olarak Asya ve Afrika'daki Avrupa idarelerine son verebilmek gayesiyle İslam ülkelerini birleştirmek üzere İslamcılık hareketini devletin resmî politikası haline getirmeğe sevk etmiş olduğunu belirtirler.³

Tarih olarak daha öncelere götürülmesi belki mümkünse de Sultan II. Abdulhamid devrinde devletin uygulamadaki resmî siyaseti haline geldiğini gördüğümüz İttihad-ı İslam fikrinin şekillenmesinde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askerî ve siyasî krizin, milletlerarası siyasetteki değişikliklerin, on dokuzuncu asır Pan hareketleri ve sairenin tesirinin olduğu şüphesizdir.

SAVAŞIN İLANI

Bilindiği gibi 11 Kasım 1914'de Almanya'nın teşvik ve zorlamaları neticesi bir oldu bitti halinde girdiğimiz Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Halifesi V. Mehmet Reşat'a 23 Kasım 1914 tarihinde Cihad-ı Ekber ve beyannamelerinin ilan ettirilmesi sonucu, Pan-İslam politikası uygulamaya konulmuştur. Böyle bir ilanla Osmanlı Hükümeti'nce, sınırları içerisinde yaşayan Müslü-

manlara ilaveten İngiltere, Fransa ve Rusya gibi düşman devletlerin idaresi altında bulunan Müslümanların da dinî duygularının galeyana getirilmesi, ruhlarda uyandırılacak ulvî hislerle Müslümanlar arasında tesanüdün sağlanması, sömürgeci devletlere karşı toplu ve tesirli ayaklanmalara sebebiyet verilmesi istenmiş ve dolayısıyla dünya Müslümanlarının İslamî dayanışma adına Osmanlı ve Alman Devletleri saffında yer almalarının gerçekleştirilmesine, bu hedefe ulaşıldığı takdirde harbin Merkezî Devletler lehine neticeleneceğine inanılmıştır.

ALMANLARIN CİHAD-I EKBER'DEN BEKLENTİLERİ

Cihad-ı Ekber ilanının fikir babası olan Almanya'nın fikrince Cihad-ı Ekber ilan edilmek suretiyle Hahî'nin manevî otoritesi ile tesirde bulunulabilecek, her millete mensup Müslüman gönüllülerin Türk ve Alman subayları tarafından kumanda edilmesiyle İslam aleminin uyandırılması, Arapların ve Afgan Emir'inin elde edilmesi ve yardımının sağlanması sayesinde Hindistan istila edilebilecek ve bu suretle oradaki yetmiş bin Hintli Müslüman'ın ayaklanması mümkün olabilecekti. Nil vadisi yoluyla Habeşistan Müslümanlarına varılmak suretiyle bunlar tahrik ve Doğu Afrika Almanyası'na da yardım edilmiş olunacak,⁴ böyle bir olayla da Osmanlı Devleti askerî sahada yapacağı katkıdan çok daha fazlasını siyasî-dinî alanda icra etmiş olacaktı. Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Alman generallerinin planına göre Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesi ile Hindistan, Afganistan, Türkistan ve Kuzey Afrika'da genel bir ayaklanma meydana gelecek ve bu suretle İngiltere, Rusya ve Fransa bu ayaklanmalarla uğraşırken Alman kuvvetleri bunların hayatî noktalarına öldürücü darbelerde bulunabilecekti.⁵ Petersburg'da bulunan Alman elçisinin 30 Temmuz 1914'de çekmiş olduğu telgrafta cihadın ehemmiyeti ve lüzumu dile getirilmiş ve: "...bizim (Almanya'nın) Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, adamlarımız ve saire bütün İslam alemini bu menfur, yalancı, vicdansız ulusa (İngilizlere) karşı vahşî bir ayaklanmaya kışkırtmalı..." ifadelerine yer verilmiştir. Alman Orduları Başkomutanı olan General Moltke de aynı görüşü paylaşılarak "...Hindistan, Mısır ve Kafkasya'da ihtilali kışkırtmak son derece önemlidir. Türkiye ile yapılan anlaşma...İslam

aleminin taassubunu son raddeye kadar tahrik etme imkanı verecektir"⁶ diye belirtmiştir. Bir kısım Alman alimleri böyle bir girişimden meydana gelmesi ümit edilen ihtimalleri dikkatle tetkik etmişlerdi. Alman diplomatlarının büyük bir ekseriyeti de Cihad-ı Ekber'in ilanı ile İhtilaf Devletleri aleyhine hiç olmazsa büyük sıkıntılar doğacağı ümidini taşımaktaydılar.⁷ Gerçi Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesi noktasında müspet görüşte olanlara ilaveten başta İstanbul'da bulunan Alman elçisi olmak üzere bir kısım Alman generalleri ise bu husustan fazla ümitvar gözükmemekteydiler.⁸

1905 yılı Mayıs ayı başlarında Kazan Müslümanlarının önde gelen şahsiyetlerinden Hacı Ahmed'in Alman Dışişleri Bakanlığı'na Müslümanların Rus idâresinin katı ve amansız uygulamaları neticesi çok kötü bir durumda olduklarına dair yazmış olduğu mektup ve İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal ettiği haberleri üzerine birbirlerine karşı kan davası güden Zanzibarlı Hintli Müslümanların Osmanlı Devleti'ni desteklemek üzere birleşmeleri ve camilerde istilaya uğramış Libyalı Müslüman kardeşleri için hayır duada bulunmaları, İtalyan mallarını boykot ederek savaş masrafına katkıda bulunmak üzere Osmanlı Devleti adına para toplamaları, diğer taraftan Hindistan Müslümanlarının bu gelişmeyi büyük bir tepki ile karşılamaları, Kalküta Müslümanlarının ise "büyük bir Müslüman nüfusa sahip ve adaletin temsilcisi (!) bulunan İngiltere'nin olaya müdahale ederek İtalya'ya gerekli ikazda bulunması" yolunda Simla'da bulunan dışişleri yetkililerine telgraf çekmeleri⁹ de Cihad-ı Ekber taraftarı Alman Hükümet erkânının görüşünü desteklemiş, muhalif görüşe karşı kuvvet kazanmasını sağlamıştır.

İTİLAFA DEVLETLERİ'NİN CİHAD İLANINDAN ENDİŞE DUYMALARI

İtilaf Devletleri ve bunlar arasında özellikle İngiltere, II. Abdulhamid'in yıllarca desteklemiş olduğu Pan-İslam hareketinin yeniden siyaset sahnesine çıkarılması'nın idarelerinde bulunan geniş Müslüman nüfus arasındaki isyanlara sebep olmasından büyük endişe duymuştur.

Makedonya sorununa bulaşması üzerine bu tavrının Hindistan Müslümanlarının ne denli protestolarına sebep olduğunu unutmayan ve Osmanlı Devleti ile Hintli Müslümanların birbirlerine İslam bağı ile bağlı olduğu-

nu gayet iyi bilen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın müttefiki olarak savaşa girmesi halinde durumun kendisi için büyük problemler doğuracağını gayet iyi bilmekteydi. Zira Osmanlı Devleti, Suriye ve Irak'ta bulunan askerî üsleri ile İngiltere'yi Süveyş Kanalı ve İran Körfezi gibi iki noktadan tehdit etmekteydi. Mısır, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun en büyük hayat sahası- nı, Süveyş Kanalı ise Hindistan'a giden yolun en önemli kapısını teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerine muhtemel bir hareketi ve Mısırlıların da bu harekete iştirakinin söz konusu olması halinde İngiliz İmparatorluğu'nun hayat ve mukadderatının müşkül bir vaziyete düşmesi gündeme gelmiş olacaktı. Diğer taraftan cihadın Hindistan'da yaşayan yetmiş milyonluk Müslüman nüfus arasında büyük akisler yapması ihtimali vardı. Irak ve İran'dan gelecek olan kuvvetli bir propaganda, İngiltere'yi oldukça zor bir durumda bırakacaktı. Ayrıca Hindistan'ın emniyet ve asayişinin sağlanması, İran ve Irak petrolleri, Basra'daki İngiliz müesseseleri ve saire gibi birçok İngiliz menfaatleri de haleldar olacaktı. Oysaki İngiltere için sahip olduğu petrol yatakları bakımından büyük bir ehemmiyete haiz olan İran'ın, bu petrollerin Abadan'a düzenli bir şekilde aktarılabilmesi için, mevcut savaşta en azından tarafsız kalması gerekmektedir. Diğer taraftan İngiltere Arap yarımadasında Kızıl Deniz sahil hattı boyunca bir çok sığınaklara sahipti ve buralardan Mısır, Sudan ve Afrika'nın daha iç kısımlarına silah sevk edebilmekte ve sömürge ülkelerde menfi propagandalarda bulunabilmekteydi. Yine Yemen'de bulunan iki tümenlik Osmanlı garnizonu Aden'i kafi derecede tehdit edecek bir kuvvette malikti. Halife tarafından ilan edilecek bir Cihad-ı Ekber daveti neticesinde Hicaz'da girişilecek yoğun propaganda hareketi sadece sömürgelerinde bulunan Arap ülkeler halklarını değil, fakat aynı zamanda Arap olmayan milletleri de kendisine ve müttefiklerine karşı kıyama sevk edebilecekti.

Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesinden İngiltere'den sonra en ziyade endişe duyan devletlerden diğer ikisi ise, Afrika'da yirmi milyon Müslüman nüfusa sahip bulunan Fransa ile yine bir o kadar Müslüman nüfusa sahip olan Rusya olmuştur.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BEKLENTİLERİ VE HARBE GİRMESİ

Bir taraftan Almanların siyasî baskılarına bir taraftan da bazı Hintli ve Arap propagandacıların fikir ve vaatleri-

ne kapılan bir kısım Osmanlı devlet ricali¹⁰ İttihad-ı İslam hareketine olumlu bir yaklaşımda bulunmuşlardı. Zira pek dindar olmamakla beraber Jön Türkler uygulayacak Pan-İslam politikasını dünya siyasetinde önemli bir nüfuz elde etme yolu olarak değerlendirmişlerdi. Bu vesile ile Kafkasya'yı fethetmek, Azerbaycan Hükümeti'ni kuvvetlendirmek, Mısır'ı geri almak gibi amaçların arkasından koşmuşlar¹¹, dünya Müslümanlarını İtilaf Devletleri aleyhine kullanmanın mümkün olacağına inanmışlardı. Ayrıca bu harekete girişmekle Osmanlı Devleti Almanya gözünde büyük bir prestij elde etmiş olacak ve idaresinde bulundukları azınlıkları tabîi müttefikleri olarak görmekte olan İtilaf Devletleri'ne de bir çeşit karşı propaganda yapılmış sayılacaktı. Bu inanç neticesi iledir ki 1915 tarihli bir nutkunda Enver Paşa: "Mısır aleyhine yapılacak bir sefer muvaffak olacak... Trablusgarb'a bir ruh nefha edeceğiz ve böylece İtalyanların başına yeni bir Habeşistan çıkaracağız... Sudan'ı ayaklandırmak için de Hartum'da görünmek kafidir..."¹² ifadelerine yer vermiştir.

Osmanlı devlet ricalini böyle bir politikaya baş vurmaya iten ve onu cazip kılan bir diğer önemli sebep de o güne kadar İngiliz ve Fransız entrikaları neticesi büyük bir boyut kazanmış olan Arap milliyetçiliği duygusunu bu suretle bastırabilme¹³ düşüncesi olmuştur.

Bir kısım Alman diplomat ve subaylarının yoğun baskıları neticesi,¹⁴ basiretsiz bazı Osmanlı nazırları kendilerine yapılan siyasî baskı ve vaatlerin tesirinde kalarak bir oldu bittiye getirmek suretiyle gerek halkı ve gerekse böyle bir savaşa katılmaya muhalif bulunan devlet erkânını savaşa karşı karşıya bırakmışlardı. Nihayet padişah V. Mehmet, halifelik inisiyatifini kullanarak başta İngiliz ve Rus idaresi altında bulunanlar olmak üzere tüm Müslümanları Cihad-ı Ekber sancağı altında kâfirlere karşı sefere katılmaya davet etmiş, Rusya'nın 2 Kasım 1914, İngiltere ve Fransa'nın 5 Kasım 1914 tarihlerindeki harp ilanlarını müteakiben kendisi de Almanya tarafında yer alarak 11 Kasım 1914'de Fransa, Rusya ve İngiltere'ye karşı harp ilanında bulunmuştur.

FETVA VE BEYANNAMELERİN İLANI

İttihadçıların 11 Kasım 1914'te Halife'ye büyük bir ciddiyet ve vakar içerisinde İstanbul'da ilan ettirdik-

leri savaşa katılma kararını, üç hafta gibi bir aradan sonra, hem bu kararı teyit etmek ve hem de mevcut şartlar dahilinde savaşın şeriatı uygun olduğunu ifade etmek ve tüm Müslümanların Halife ve müttetikleri adına savaşa katılmalarını sağlamak maksadıyla Şeyhülislam'ın verdiği fetva takip etmiştir.

Cihad-ı Ekber ilanına ait fetva 14 Aralık 1914'te, yapılan bir törenle Meşihat Makamı'ndan alınarak Fatih Camii'ne götürülmüş, ileri gelen Müslümanların, esnaf cemiyetlerinin ve diğer nümayişçilerin hazır bulunduğu bir merasim sırasında Fetva Emmini Ali Haydar Efendi tarafından okunup ilan olunmuştur. Kutlamaya, dualar edilip İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinince uzun nutuklar çekilmesi, şehrin ana caddelerinde, başta Fetva Emmini olduğu halde, devrin önde gelen ulema ve müderrisleri, medrese talebeleri, İstanbul esnafı ve halkının bandolarla alaylar halinde yürümesi, Sadrazam ziyaret edilerek Alman ve Avusturya Büyükelçiliklerinin önünde gösteriler yapılması, Alman Büyükelçiliğinde Türkçe bilen bazı memurların hitabelere karşılık vermesi ve Avusturya-Macaristan Büyükelçiliği'ne gidilmesi ile devam edilmiş,¹⁵ yarı dinî ve yarı siyasî bir muhtevaya sahip olan bu merasim öylece son bulmuştur.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, ilan olunan Cihad-ı Ekber fetvası, padişah tarafından, isteyerek değil, bilakis bir zorlama sonucu kabul ve ilan edilmiş gözükmektedir. Bu devredeki Osmanlı devlet ricali, Cihad-ı Ekber fetvasını Halife'ye, umumi harp icabındandır bahanesini ileri sürerek, harbe girdikten sonra zorla yayımlatmışlar ve bu suretle de halifeliliğin şeref ve haysiyetini rencide ve ihlal etmişlerdir. Şeyhülislâm Hayri Efendi ve hayatta olan eski Şeyhülislâmların, Fetva Emmini ile yirmi dokuz ulemanın imzasını taşıyan ve 23 Kasım 1914'de de Padişahın iradesi ile yayımlanmış olan cihad beyannamesi ve fetvaları, Osmanlı Devleti'nin savaşa katıldığı Kasım ayı içerisinde, önce 7 Kasım'da Şeyhülislâm tarafından cihada dair fetvanın verilmesi,¹⁶ sonra yine Padişah tarafından 11 Kasım'da ordu ve donanmaya hitaben ve nihayet başta Şeyhülislâm olmak üzere ileri gelen yirmi dokuz ulema tarafından imzalanıp Padişah'ın "bu beyannamenin tüm İslam dünyasına dağıtılmasını irade ederim" ifadesiyle biren ve 23 Kasım 1914'te tüm İslam alemine hitap eden bir beyannamenin neşredilmesi şeklinde üç kademede gerçekleşmiştir.

Alman siyasetçi ve diplomatlarının girişiyle sadır olan bu fetva ve beyannameler önce gazetelerde yayımlanmış¹⁷ ve daha sonra da Türkçe, Arapça, Farsça, Urduca-Hintçe ve Tatarca'ya tercüme edilmiş, İslam dünyasında konuşulan her dilde ve Avrupa lisanlarında matbu yüz binlerce nüshası her tarafa dağıtılmış, Meşihat Makamı'nın resmî yayın organı olan *Ceride-i İlmiyye*'nin yedinci sayısı bu fetva, beyanname ve tercümelerine ayrılmıştır.¹⁸

GENEL OLARAK TÜRK-ALMAN PROPAGANDA FAALİYETLERİ VE ALINAN TEDBİRLER

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve Cihad-ı Ekber'in ilan edilmesi üzerine tüm İslam ülkelerine gitmek ve buralarda İttihad-ı İslam hareketini yürütmek üzere Türk-Alman heyetleri tertip edilmiştir.¹⁹ Samimi ve sadık Müslüman ve Alman ajanlarından oluşan bu heyetler²⁰ tüm İslam ülkelerine yayılmış ve Cihad-ı Ekber'in başarısı için olanca güçleri ile çalışmaya koyulmuşlardır. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'nce şüphe unsuru taşıyan şahıslar büyük bir titizlikle tarassut altında tutulmuş ve şümüllü bir şekilde tahkike tabi olmuşlardır. Cihad aleyhtarı hatırı sayılır, çevresi ve cemaati olan kimselerin ise tutuklanması yoluna gidilmiştir. Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından bazı vilayet, mutasarrıflık ve muhafızlıklara gönderilen telgraflarda İngilizler adına çalışması muhtemel kimselerin, özellikle Hindistan ve Singapur'a gelecek olan kimselerin, sıkı bir denetim altına alınmaları talimatı verilmiştir.²¹ Somali, Mısır ve Yemenlilerden oluşan düşman devletlere mensup casuslarla bir takım gizli memurların Babu'l-Mendeb sahillerine, Muha ve Hadîde cihetlerine sevk edildiklerinin haber alınması üzerine bu kimselerin yakalanması yolunda Yemen vilayeti idarecilerine ihtar da bulunulmuş²², bu noktada alınan tedbirler daha da artırılmıştır. Bu tedbirlere mukabil Cihad-ı Ekber'e iştirak edecek yabancı uyruklu Müslümanlara gerekli kolaylıkların gösterilmesi, gelmeyenlerin ise malen yardımda bulunmalarının teşvik edilmesi istenmiştir.²³ Bir taraftan kudreti bulunan kimselerden malî yardımda bulunmaları istenirken diğer taraftan Cihad-ı Ekber'in başarıya ulaşması için muayyen kimselere ve beldelere İttihad

Hükümeti'nce tahsisatlarda bulunulmuştur.²⁴ Örneğin savaşın ilan edilmesinden sonra müteaddit defalar Yemen'e para gönderilmiş,²⁵ Ravle aşireti reisi Nuri eş-Şa'lâ'ya maaş bağlanmış,²⁶ halk üzerinde etkisi olan kimselerin nüfuzundan faydalanılmaya²⁷ ve kendilerinden cihada teşvik yolunda fetva alınmaya çalışılmış²⁸ veya bu tür kimseler önemli makamlara getirilmiş²⁹, Cihad-ı Ekber'in ilanı gününe tesadüf eden günlerin memur, esnaf, tüccar ve şirket gelirlerinin şehitler hayrına teberru edilip edilemeyeceği konusu³⁰ müzakere konusu olmuştur. Zira İttihad-ı İslam fikrinin gerçekleştirilmesi çeşitli milletlere mensup Müslüman gönüllülerin Türk ve Alman subaylarının kumandası altında toplanarak yapılacak çalışmayla İslam aleminin uyandırılması hareketinde görülmüştür. Bu sebeple Almanlar "tüm İslam dünyası Halife'nin emri ve Cihad-ı Ekber'in ilanı ile seyyar bir ordu haline gelinceye kadar bu siyaseti asla terk etmemeyi"³¹ düşünmüşlerdir.

Savaş sırasında Türk-Alman ittifakı ajanlarıncı İslam dünyasında sürdürülen Pan-İslam hareketi resmî ve gayri-resmî olmak üzere iki koldan uygulamaya konulmuştur.

Resmî olarak sürdürülmeye çalışılan propaganda faaliyetine Türk ve Alman diplomat ve subayları ile bunların idaresindeki elemanlar katılmışlardır. Beraberinde Osmanlı Halifesi ve Alman Kaiser'inden resmî mesajlar taşıyarak Afgan Emiri Habibullah'ı İttihad-ı İslam siyasetine katılmaya, tarafsız davranmaktan vazgeçmeye ve İngiltere'ye karşı savaşta bulunmaya ikna etmek üzere 1915 yılında Kâbil'e varmış olan Türk-Alman propaganda heyeti, Enver Paşa tarafından teşkil edilen, İran, Afganistan ve Hindistan'da İngiltere aleyhine isyan ve ihtilaller çıkararak Afgan Emirini Türk-Alman saffında savaşa sokmayı gayesi güden Rauf Bey Müfrezesi³² bu tür çalışmaların bir misalidir.

Resmî olmayan İttihad-ı İslam propaganda faaliyeti bu çalışmaların sürdürüldüğü ülkelerdeki gönüllü kişi, grup ve teşkilatların önderliğinde yapılmış olandır. Mesela savaş sırasında aşırı derecede Pan-İslamist ve Pan-Turanist politika taraftarlığında bulunan Ahmet Ağaoğlu 1917 yılında propaganda faaliyetlerinde bulunmak üzere Kafkasya'ya gitmiştir.³³

Halife'nin Cihad-ı Ekber ilanı sadece Almanya'nın bir isteği olarak değil, fakat aynı zamanda Pan-İslamizm

ve Pan-Türkizm idealinin gerçekleşmesi için Jön Türklerin de asıl amacını teşkil eder hale gelmiştir. Zira savaş sırasında sürdürülen Pan-İslam veya İttihad-ı İslam propagandasına paralel olarak İttihad ve Terakki üyelerinin, özellikle, Orta Asya ülkeleri ve İran Azerbaycanı'nda Pan-Türkizm politikasını da sürdürmeğe çalışmış olduklarını görmekteyiz. Esasen bu dönemde uygulanmaya çalışılan İttihad ve Terakki politikasının kökeni çok daha öncelere uzanır haldedir. Zira Cemiyet'in 1910 Kasım'ında Selanik'te yapılan ikinci yıllık genel toplantısında Pan-İslam propagandasının dinî ve milli, yani Pan-Türkist şeklinde iki kademede yürütülmesine karar verilmiştir. Ayrıca 1911 yılı başlarında Cemiyet'in Kafkasya, Türkistan ve Tatarlar arasında şubeler oluşturduğu, 1911 yılındaki üçüncü genel kongresinde ise mevcut şubelerini artırma ve Türkistan, İran, Hindistan, Kafkasya ve Mısır halkları arasında, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve gerektiği zaman her iki *izm*'in de halihazırda yapmakta olan, propaganda faaliyetleri için daha fazla ajan gönderme kararı aldığı³⁴ bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından kısa bir süre önce ise başkanlığını Enver Paşa'nın yaptığı ve üyelerini gönüllü subayların oluşturduğu, *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanları özellikle Türk halkları arasında olmak üzere Osmanlı sınırları dışında Pan-Turanizm ve Pan-İslamizm doğrultusunda propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Enver Paşa üstlenmiş olduğu bu riyaseti savaş sonuna kadar devam ettirmiştir.

Şurası muhakkaktır ki Birinci Dünya Savaşı sırasında yürütülen İttihad-ı İslam propagandasında Alman diplomat ve ajanları büyük gayretler sarf etmişler ve her zaman için Osmanlı propaganda heyetlerinden daha faal ve başarılı olmuşlardır. Bu manada olmak üzere Almanların İran'a gönderdiği Klein heyeti Kirmanşah'da; Zugmayer heyeti İsfahan ve Kirman'da; Bam heyeti Bama ve Belucistan havalisinde; Hentig Nidermayer heyeti Afganistan'da, 1915 Ağustosunda ise Türk ve Dr. Werner Otto von Hentig riyasetindeki Alman propaganda heyetleri Orta Asya'daki Türk halkları arasında propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³⁵ İran'da Alman konsolosları İran Orduları Başkumandanı ismini taşıyan *Von Der Goltz Paşa* emrindeki Türk kıtalarına katılmak için gönüllü toplamaya çalışmışlar, 1915 yılı içerisinde Tah-

ran'da bulunan Alman taraftarları iktidarı ele geçirmeğe teşebbüs etmişlerdir.³⁶ Ayrıca Kalküta'da Alman Genel Konsolosluğu vazifesinde bulunmuş olan Prens Henry İran'da yürütülen Pan-İslamist faaliyetlerin hem genel başkanlığına ve hem de aralarında Alman subaylarının da bulunduğu emri altındaki heyetle birlikte organizasyonu memur edilmiştir. Prens Henry'nin Cihad-ı Ekber temasına dayanan propaganda faaliyeti, isyan ve kargaşa çıkarma ihtimali bulunan her vasıtaya başvurmaya olmuştur. Prens Henry başkanlığında yürütülen propaganda broşürleri beş dilde hazırlanmış ve Hindistan askerleri arasına kadar her tarafa dağıtılmıştır.

İttihad-ı İslam hareketi için Alman diplomasisinin işe daha ziyade hazır ve alakadar olması yanında Osmanlı Halifesi'nin siyasî nüfuzunun kendi hakimiyeti altındaki topraklar dahilinde bile sınırlı bir başarı doğurabileceğinin bilinmesi, Almanları Müslümanların dinî duygularını galeyana getirmek ve dolayısıyla da Cihad-ı Ekber'i muvaffak kılabilmek için kendi vasıtalarıyla propagandada bulunmaya sevk etmiştir.³⁷ Alman konsolos görevlileri Latin Amerika'dan İsviçre, İspanya, Portekiz, Bağdat, Batavia, Pekin ve Şanghay'a kadar tüm dünyada yaşayan Müslümanlarla irtibat kurmaya çalışmış,³⁸ Doğu Hindistan Hollandası'ndaki Hollanda adaları için 400.000 Sterlin harcamıştır.³⁹ Alman seyyahları ayrıca, dolaştıkları İslam ülkelerinde propaganda malzemeleri dağıtımını ve genişleme hareketini deruhte etmişlerdir.⁴⁰ Almanların bu yöndeki faaliyetlerine mukabil Meclis-i Vükelâ ise 24 Ocak 1915'de "Muharip tabadan Müslümanlar Osmanlı tebaası olurlarsa askerlikten bir sene tecil olunurlar" şeklinde bir karar alarak onları kendi saffına çekmeğe çalışmış,⁴¹ Teşkilat-ı Mahsusa ajanları ise propaganda faaliyetlerinde bulunmak üzere Orta Afrika'da Sudan ve Darfur'a kadar uzanmışlardır.⁴²

İttihad-ı İslam propagandası özellikle tarafsız olan ülkeler üzerinden İngiliz, Fransız ve Rus müstemleke devletlerine ulaştırılmış ve buralarda yoğun bir çalışma söz konusu olmuştur. Fakat daha sonraları İtalya'nın harbe katılması ile propaganda heyetlerine bu cihetteki yollar da kısmen kapanmıştır. Özellikle Irak ile Afganistan arasına, Hicaz sahillerinden Mısır sahillerine, Suriye'den Trablusgarb'a, buralarda faaliyette bulunan İslam teşkilatlarının ihtiyacı olan silah ve sermaye sevk edilmiştir.⁴³

1915 ve 1916 yıllarında Afganistan, Rus ve Çin Türkistanı'nda binlerce propaganda broşürü dağıtılmıştır.⁴⁴ Kafkasya, İran, Afganistan ve Hindistan'da büyük miktarda propagandaya girilmiş,⁴⁵ Kuzey İran'ı İngiltere aleyhine isyana sürüklemek için⁴⁶ tahrirlerde bulunulmuştur.

1914 Ağustos'undan itibaren gerek Almanya ve gerekse Türkiye İtilaf Devletleri'nin Afrika ve Asya'daki bazı sömürgelerine sürekli ajan, propaganda malzemesi ve para göndermişlerdir.⁴⁷ Alman Doğu Afrikası hem Pan-İslam ve hem de Pan-Afrikanizm'in en tehlikeli bölgesi haline gelmiştir.⁴⁸ Bu alandaki propaganda faaliyetlerinden birisi de Askerî Divân-ı Temyiz Reisi Yusuf Şetvan Bey'in Şeyh Senûsî hazretlerini ikna ederek İstanbul'a getirmek üzere, örtülü ödenekten verilen tahsisat ve Almanların tahsis ettiği bir denizaltı ile Trablusgarb'a gönderilmesi hadisesidir. Şeyh Senûsî Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılan müteaddit davetlere icabet etmemişse de Sultan Mehmet Reşat'ın davetini kabul ederek İstanbul'a gelmiştir. Enver Paşa, maiyetinde Afrikalı şeyhlerle birlikte 1918 yılı başında İstanbul'a gelen Şeyh Senûsî'yi İttihad-ı İslam propagandasında bulunmak ve ilan olunan Cihad-ı Ekber'e halkın katılımını sağlamak üzere İslam ülkelerine göndermek istemiştir. Fakat tahta geçen ve Enver Paşa'dan hiç de hazzetmeyen Sultan Vahdeddin, O'nun bu görüşlerinin aksine, savaş badiresinden kurtularak bir an evvel sulha kavuşmayı, İngiltere ve Fransa ile bozulan eski dostluğu tekrar tesis etmeyi arzu etmiştir.⁴⁹

PROPAGANDA MERKEZLERİ VE VASİTALARI

Cihad-ı Ekber'in ilanı ile ortaya çıkan propaganda savaşında başarı kazanmak ve tüm inananları İttihad-ı İslam hareketi etrafında toplayabilmek için Osmanlı ve Alman Hükümetleri İstanbul, Berlin ve İsviçre'de Türk taraftarı bulunan Şekib Arslan, sabık Mısır Hıdivi Abbas Hilmi ile Tunuslu Salih eş-Şerif ve Ali Baş Hanbah gibi önde gelen ulema ve siyasetçilerden oluşan propaganda heyetleri teşkil etmişlerdir. Ayrıca Alman araştırmacı ve siyasî temsilcisi Von Oppenheim'in başkanlık ettiği özel bir tercüme bürosu oluşturulmuştur. Resmî olarak kararlaştırılan bir plan çerçevesinde bu bürolar vasıtasıyla sa-

vaşın vuku bulan gelişmeleri Müslüman kitlelere duyurulmak üzere tercüme olunmuştur. Yapılan bu tercümelerin okurlara sağlıklı bir şekilde ulaştırılabilmesi için postane kuruluşlarına talimatlar verilmiştir. Mezkur cemiyetler tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılmak üzere Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca, Urduca ve Çince olmak üzere çok sayıda broşür ve saire bastırılmış ve bunlar için oldukça uzun bir zaman ve önemli miktarda para harcanmıştır. Değişik ton ve karakterlerde hazırlanan ve bir kısmının toplu olarak düşman saflarından kaçmayı, diğer bir kısmının ise suikast ve ferdî muhalefette bulunmayı vurguladığı bu neşriyatın büyük bir bölümü Osmanlı Hükümeti tarafından hazırlanmış ve Almanlar tarafından birbirinden çok uzak tüm Kuzey Afrika'ya, Fas'dan tâ Mısır'a, Suriye, İran ve Kurdistan'a kadar⁵⁰ geniş bir alana dağıtılmıştır. Dağıtılan bu propaganda malzemelerini sürekli dolaşan konuşmacılar, hatipler, vâizler, provokatörler ve benzeri kimseler izlemiştir.⁵¹ Savaşın son yıllarına doğru daha çok Alman güdümlü Pan-İslamist faaliyet ve propaganda özellikle Orta Asya'da kesafet kazanmış, Kafkaslar'da daha fazla taraftar bulmak amacı ile bol bol para harcanmış ve silah sevkıyatında bulunulmuş, bu doğrultudaki faaliyetler Rusya'nın en uzak bölgelerine, Rus-Çin sınırına kadar⁵² yayılmıştır.

İTİLAFA DEVLETLERİNİN TEDBİRLERİ

İngilizler, bidayette, Cihad-ı Ekber davetinin Hindistan'da ciddi bir probleme sebebiyet vereceğine ihtimal vermemişler ve dolayısıyla da sömürgelerinde yürütülecek olan İttihad-ı İslam propaganda faaliyetlerine fazla bir ehemmiyet atfetmemişlerdir. Fakat harbin ilanını müteakip Cihad-ı Ekber davetinde bulunulması ve bazı tatsız hadiselerin yaşanması üzerine, başta Hindistan, Mısır ve Sudan olmak üzere, sömürgelerinde yaşayan Müslümanlar arasında meydana getirebileceği galeyan ve isyanı düşünerek büyük bir endişeye kapılmışlardır.

İlan olunan Cihad-ı Ekber dolayısıyla sömürgelerindeki Müslüman teb'anın kendilerine karşı olan sadakatlerinin sarsılması yanında yine bu davetten kaynaklanacak dinî fanatizmin İslam inancına kavuşmamış insanların öldürülmesi ile neticeleneceği endişesine kapılan⁵³ İtilaf Devletleri durumdan oldukça rahatsızlık duymuş-

lardır. Bu nedenle işgalleri altında bulunan ülkelerdeki Müslüman askerleri kendi öz yurtlarından alarak, onları daha uzaklardaki Alman cephelerinde kullanmak gibi büyük külfetlere sebep olan tedbirlere başvurmuşlardır. Aynı zamanda yerli ve yabancı propaganda ajanları ve sempatanlarını murakâbe altında tutmaya çalışmışlar, gerekli gördükleri yerlerde sıkı yönetim ilanına gitmişlerdir. Mesela Fransa, Kuzey Afrika'daki kuvvetlerini, büyük bir kısmını Müslüman olmayan erlerin oluşturduğu kıtalarla değiştirmiştir. Hatta Fransa 1914 yılı Ağustos'u'nda Fas'ın teskin edilmiş kısımlarını kısmen tahliye etmeği bile düşünmüştür. İngiltere, Mısırlı askerleri Sudan'a sevk etmiş ve Mısır'a saf kan İngiliz kıtaları yerleştirmiştir. Rusya, Müslüman askerleri Lehistan'a ve daha başka yerlere sevk etmiştir.⁵⁴ Bu ve benzeri askerî tedbirlere ilaveten Türk-Alman Pan-İslam hareketine bir çare olmak üzere sömürgelerinde bulunan İslam ulemasını kendi emelleri ve istekleri doğrultusunda fetva vermede veya politikalarını tasdik ettirmede bir alet olarak kullanmışlardır. Örneğin İngiltere cihad ilanından son derece rahatsız olmasından dolayı Ağa Han, Paris'te bulunan Mehmet Vahid Bey ve yine Paris'te bulunan Senegal asilzadelerinden birine ve Mısır'daki Merginî Şeyhi'ne müracaat ederek⁵⁵ Müslümanları teskine ve itaate çağırarak kendi lehlerine beyannameler hazırlatmıştır.

İngiltere, Cihad-ı Ekber ve İttihad-ı İslam siyasetine karşı propaganda olmak üzere, İslam dünyasının hilafet merkezi olan İstanbul'a ve onun halifesine karşı olan sempati ve bağlılıklarını zayıflatmak ve Osmanlı halifelerinin hukukî açıdan meşrûyetlerinin ne olduğu konusunda kafalarında şüphe uyandırmak için Osmanlı padişahlarının dinen halife sayılmayıp sadece birer sultan olduklarını dile getiren neşriyatlarda bulunmuştur.⁵⁶ Ayrıca Pan-Turancı yazarların anti-İslamî ve anti-Arap yazılarını ele geçirip, İttihad ve Terakki Cemiyeti memurlarının Arap beldelerindeki baskı ve sindirme hareketlerini tespit etmiş ve bu malzemeleri Arap dünyasında kendileri için oldukça yararlı birer anti-Türk propagandası olarak kullanmıştır. Ayrıca Araplar arasında Şerif Hüseyin imzalı beyanatlar, muhtelif dillerde gazeteler dağıtmıştır. Bu neşriyat tevziini Güney Afrika'nın bazı kısımlarına, Hollanda işgalindeki doğu Hindistan'ın bir takım bölgelerine, Madagaskar'a, Fransız kolonilerine ve Ria de

Janeria ve Buenos Aries'de yaşayan Araplar arasına kadar ulaştırmıştır.⁵⁷ Savaş sırasında İtilaf Devletleri'nin karşı propaganda olarak kullandıkları en önemli taktiklerinden biri de Osmanlı milletleri arasında "küçük milletlerin hakları" ve "milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi" gibi böl parçala ve yut siyaseti olmuştur.

NETİCE

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya saffında iştirak ederek ilan etmiş oldukları Cihad-ı Ekber fetva ve beyannamelerinden çok şeyler bekleyen İttihad ve Terakki liderleri bu fetva ve beyannamelerden umdukları sonucu elde edememişlerdir. Ruhlarda ancak kısmî bir dalgalanma meydana getirebilen bu Cihad-ı Ekber ilanı veya İslamcılık yahut Pan-islamizm politikasının neden büyük bir hayal kırıklığı ile sona erdiğinin sebeplerinin uygulamaya konulmuş olan mezkur politikanın tutarlılığı yanında o dönemki İslam milletlerinin genel durumu ile de yakından alakalı olduğunu unutmamak gerekir.

Her şeyden evvel Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde bulunduğu tarihlerde İslam alemi sosyal ve ekonomik olarak büyük bir buhran içerisinde bulunmaktaydı. İslam alemi muhtelif gruplara ayrılmış ve bu grupların her biri yine bu alem içerisinde birbirinden çok farklı vaziyet ve tesirlere sahip durumdaydı. Aralarında siyasî bağımsızlığı, sosyal ve kültürel yapısı ile sadece üç devlet belli bir güce ve varlığa sahip bulunmaktaydı. Fakat bunlardan Afganistan ve İran İngiliz ve Rus nüfuzuna girmiş olduğundan, askerî kuvveti sayesinde, sadece Osmanlı Devleti tam bir hakimiyet teşkil etmekteydi. Müslümanlar arasında birlik ve irtibat yoktu. Yüzlerce ırktan meydana gelen Müslüman milletler birbirine muhalif arzu ve emeller taşımaktaydılar. Şiilik, gizli tarikatlar, Vahhabilik ve sair muhtelif dinî mezhepler dolayısıyla Müslümanlar arasında ayrılıklar mevcuttu. Dini duyguları gevşemiş, itikatları sarsılmış gibi görünüyordu. Özellikle Asyalı Müslümanlar arasında itikadî durum oldukça karışık bir durum arz etmekteydi. Müslümanlar iktisadî ve içtimâî yönlerden de geri kalmış ve kötü bir durum arz etmekteydiler. Kırgızlar, Türkmenler gibi Müslümanların bir çoğu hala çobanlıkla geçinmekteydi. Osmanlı Türkleri gibi bir çoğu da çiftçilik yapmaktaydı.

Cava, Bakû gibi ancak çok az bir kısmı Avrupa sanayisi-ne iştirak edebilmişti.⁵⁸

Cihad-ı Ekber davetinin başarısızlığa uğramasının başta gelen sebeplerinden birini ise İttihad ve Terakki yönetiminin ulaşmayı arzuladığı millî hedefler ile İttihad-ı İslam gibi milletlerarası siyaset arasındaki tenakuz oluşturmaktaydı. Bu savaşta aynı anda, zaman ve mekana göre hangisi daha uygun görülmüşse onun vurgulandığı, üç ayrı politikayı yan yana yürütmüşlerdi. Bunlardan Osmanlıcılık dahilî siyasetin temel taşı olmuştur. Türk milliyetçiliği ise Rus Tatarları ile olan münasebetlerin esasını teşkil etmiştir. Pan-İslamizm ise, İmparatorluk dahilindeki Araplar ve diğer Türk olmayan Müslümanlar ile Kuzey Afrika ve diğer yerlerdeki Müslümanlarla olan ilişkilerde müracaat edilen bir politika olmuştur. Oysaki İttihad-ı İslam hareketi ona paralel olarak yürütülen Pan-Turanizm fikrinin mantıken tabîî bir neticesi olarak tesirsiz kalmaya mahkum bulunmaktaydı. Ayrıca İttihad ve Terakki yönetiminin gayri İslamî tavır ve politikası Müslümanları cihad çağırısına karşı isteksizliğe sevk eden başka bir olumsuzluk olmuştur.

İttihad-ı İslam hareketinin başarısızlığa uğramasının bir diğer önemli faktörü ise, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan kuvvetlere başka bir Hristiyan kuvvetle karşı koymaya çalışması, diğer bir ifade ile Alman militarizmini kullanmış bulunmasıydı. Yayımlanan beyanname de Halife bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Hristiyan devletlere karşı savaş açmış olduğunu beyan ederek Müslümanları bu savaşa iştirake davet ederken diğer taraftan ise yine birer Hristiyan devlet olan Almanya ve Avusturya-Macaristan ve bu devletlerle ittifak oluşturan ve Osmanlı Devleti ile ciddi sorunları bulunan İtalyan kuvvetlerine saldırıda bulunmaktan sakınmalarını istemişti.

Propaganda faaliyet ve çalışmasının düzensiz, birbirine mütenakız, savaş sonrası menfaatler göz önüne alınarak, ehliyetsiz kişiler tarafından icra edilmiş olması ise Pan-İslam politikasının bir diğer olumsuzluk unsuru olmuştur. Cihad ilan edilmezden evvel bu iş için ciddi denebilecek bir derecede ne kapsamlı bir plan hazırlanmış ve ne de gerekli tedbirler alınmıştır.⁵⁹

Savaş sırasında Pan-İslamizm adına yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunan Almanya, savaş öncesinde İslam faktörünü mahallî ayaklanmaları bertaraf etmek

için kullanmış, bu faktörün Afrika'da, Avrupa'ya karşı siyasî muhtevalı bir *Afrika Cihadi*'na dönüşmesinden ayrıca kaygı duymuş⁶⁰, ayaklanma ve isyan gibi, menfaatlerini tehlikeye düşüren olumsuzlukların bertarafından sonra İslam'ın siyasî üstünlüğünü zayıflatmaya çalışmıştır. Cihat fetvasının ilan edilmesi ile Almanya zahirde her ne kadar Hindistan'a kadar uzanarak İngiltere İmparatorluğunu yıkmak, Fransa ve Rus idaresinde bulunan Müslümanları ayaklandırmak gibi müşterek bir maksadı gerçekleştirme uğrunda Osmanlı Devleti ile ittifak ve işbirliği etmiş gibi görünmüşse de asıl siyasî maksadı çok daha farklı bir durum arz etmiş, savaştan muzaffer olarak çıkması halinde İngiliz ve Rus sömürgelerini Alman sömürgeleri haline getirmeyi planlamıştır. Alman Genelkurmay Başkanı Kafkasya, İran, Afganistan ve Hindistan'da Pan-İslam siyaseti adı altında yapılan çalışmaların asıl gayesini dile getiren bir açıklamasında bu hususu: "Eğer harp arzu edilen şekilde sona ermiş olsaydı yüzlerce misli semere verecek tohumlar atılmıştı"⁶¹ diye ifade etmiştir. Bundan dolayıdır ki Almanlar Rusya'nın zayıflatılması ve zengin Orta Asya servetlerine sahip olabilmesi hesabıyla Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm propagandalarını büyük bir gayretle sürdürmeğe koyulmuşlardır.⁶²

İtilaf Devletleri'nin Cihad-ı Ekber doğrultusundaki propaganda ve faaliyetlerine karşı almış olduğu idarî ve ihtiyatî tedbirler hiç şüphesiz ki mezkur davetin gerçekleşmesine engel teşkil eden sebeplerin en önemlilerinden birini oluşturmuştur. Türk-Alman propaganda heyetlerinin İslam beldelerine girmesini önlemek ve beraberlerinde taşıdıkları Cihad-ı Ekber beyanname ve fetvalarının dağıtımına imkan vermemek maksadıyla İtilaf Devletleri kendi müstemlekelerinde askerî ve ihtiyatî tedbirler almışlardır. Bu sömürgeci devletler sınırları dahilinde bulunan Alman ve Avusturyalıları potansiyel tehlike sayarak ya sınır dışı etmişler veya bu kimseleri esir garnizonlarında murakâbe altında tutmuşlar, yerli çığırkanları ise tarassut altına alarak isyan ve kargaşaya meyyal bölgelerde askerî tedbirlere başvurmuşlardır.⁶³

İtilaf Devletleri'nin dinî karakterli karşı faaliyetleri Cihad-ı Ekber davetinin ve İttihad-ı İslam hareketinin başarısına engel olan sebeplerden bir diğerini ve muhtemelen en mühimi olmuştur. Harbin mukadderatını elle-

rine alanlar, zamanın ve asrın dinî vasıtalarından faydalanmaya müsait olup olmadığını yahut Müslümanların böyle bir harbe iştiraklerinin beklenmesinin doğru olup olmayacağını ciddi bir müzakereye tabi tutmamışlardır. Müzakere bir tarafa cihad fetvası alınmak üzere Bâb-ı Meşihat'a müracaat edildiğinde bu hareketi hoş karşılamayarak fetva verilmesine itiraz etmek isteyen bir kısım ulema ise Enver Paşa'nın bu konudaki hassasiyeti ile karşı karşıya gelmişlerdir.⁶⁴ Diğer taraftan halife olarak sınırlı bir dinî nüfuza sahip olan Osmanlı Padişahı'nın bu nüfuzu daha çok kendi sınırları dahilindeki Müslümanlar için ve yine sınırlı olarak söz konusuydu. Sınırları dışında kalan bir kısım Müslümanlar üzerindeki tesiri ise oldukça zayıftı ve hatta hiç tanınmadığı yerler bile vardı. Osmanlı Devleti ile direk ilişkilerde bulunmaktan kaçınan Fas sultanları ise öteden beri kendilerini tek meşru Halife saymışlardı. Fas'ta Cuma hutbeleri Fas Sultanı adına okunurken Cezayir'de, Arabistan'da ve Afganistan'da ise buradaki eski ve yeni emirler adına; İran'da Hazreti Ali soyundan gelenler adına okunmaktaydı. Hazreti Ali'yi kendilerine İmam olarak seçen ve diğer halifeleri gaspçı olarak ilan eden Şia'nın meşruiyetini bile kabul etmedikleri Osmanlı Halifesi'nin cihad davetine katılımı gayet tabîi olarak menfi olmuştu. Hindistan'da geniş bir kitlenin lideri olan Ağa Han'ın Osmanlı Halifesi'nin cihad davetini, ilan edilen savaşın bir din savaşı değil Alman güdümlü bir savaştır şeklindeki tanımlamasının sebebini, O'nun sadece İngilizlere bağlılığında değil, fakat aynı zamanda Osmanlı Halifeleri'nin meşruiyetini tanımayan İmamiye fırkasının dinî lideri olmasında da aramak gerekmektedir. Asya'nın Uzak Doğu ve Orta Afrika ile daha başka yerlerde İslam'ın herhangi bir gerçek veya itibarî siyasî merkeziyle hiç bir temasta bulunma imkanı elde edememiş olan yeni Müslüman egemenlik alanları hilafet konusundan bile haberdar olamamışlardı. Osmanlı Hilafeti'nin meşruiyeti Hindistan ve Mavaraünnehir halkları arasında ise değişik boyutlarda kabul görmüştür.⁶⁵

Dünyadaki Müslüman nüfusun ancak cüzî bir kısmı tarafından itibar gören Berlin güdümlü Cihad-ı Ekber daveti veya İttihad-ı İslam hareketi, Türk-Alman ittifakının propaganda, toplantı, vaazlar, hitabeler ve neşriyat gibi tüm gayretlerine rağmen, sınırlı bir tesir yaratmaktan

ileriye gidememiştir. Her ne kadar savaşın ilk dönemlerinde Halife'nin cihad daveti din adamları, tarikat şeyhleri, kabile şefleri, Mevlevi Süfî gönüllüleri, Kürtler, Çerkezler, Lazlar, Dürziler, Bedeviler, aşağı Irak ve Orta Asya'da Yemen Arapları, Senûsîler, Sudan'da Mehdi taraftarları ve sair kimseler tarafından Osmanlı ordularına efrat vermelerini sağlamışsa da, genel olarak Hindistan Müslümanlarının sakin kalmalarını, İngilizlere karşı şüphe uyandıracak her türlü davranıştan kaçınarak temkinli davranmalarını ve binlerce Hintli Müslüman'ın Hindistan ordusuna gönüllü olarak yazılmalarını yahut Şerif Hüseyin önderliğindeki Hicaz Araplarının isyanda bulunmalarını önleyememiştir. Savaşın ilerleyen yıllarında çıkarılan cihad fetvaları ve beyannameleri, İtilaf Devletleri'nin karşı tedbirlerinin de bir sonucu olarak, tesirini yitirmeğe başlamış, Müslüman ahalinin sömürgeci devletlerle işbirliğinde bulunmasına, Müslüman askerlerin ise düşman saffında savaşmasına engel olamamıştır. Müslüman neferlerden oluşan kuvvetler İngiliz ve Fransızlarla birlikte sadece Almanlara karşı savaşmakla kalmamışlar, fakat aynı zamanda Filistin, Suriye ve Irak cephelerinde aynı dine mensup bulunduğu Osmanlı kuvvetlerine karşı da silahlanmışlardır. Bundan dolayıdır ki savaşın getirdiği maddî ve manevî yük yine din ve vatan uğrunda hiç bir fedakarlıktan çekinmeyen Anadolu insanının sırtına yüklenmiştir.

Sömürge devletlerin egemenliği altında yaşayan Müslümanların cihada katılımı engelleyen etkenleri onların geri kalmış veya yarı bağımsız ülkelerde yaşayan diğer dindaşlarına nispetle, ekonomik açıdan daha müreffeh ve sosyal açıdan daha avantajlı durumda olmaları, idarî kademelere kolaylıkla yükselebilmeleri ve en önemlisi dinî vecibelerini rahatlıkla ifa edebilmeleri gerçeğini göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Esasen İslam alemi 1880-1908 yılları arasında devletler arasındaki politikanın bir gereği olarak Pan-İslam siyasetine ilgi göstermiştir. Çünkü bu dönemde Müslümanlar kendilerini tehlike de hissetmiş ve dinin kendilerini itihad ve dayanışmaya götüreceğine inanmışlardır. Bu nedenledir ki Pan-İslamizm, milliyetçilik hareketlerine paralel bir rol oynayarak, çeşitli etnik ve menfaat gruplarını, muhafazakar, reformist ve benzeri değişik fikir temsilcilerini bir şemsiye gibi altında toplamıştır. Fakat bu dinî ve siyasî hareket,

Sultan II. Abdulhamid'in tahttan indirilip İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin işbaşına gelmesiyle siyasî gücünü ve potansiyel tehlike olma özelliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Zira bu dönemde Pan-İslam hareketi, her ne kadar on dokuzuncu asrın son çeyreğinde hızla genişleyen Avrupa Devletleri'nin yayılımcı politikalarına bir reaksiyon olmak üzere, bazı münevverler tarafından, Pan-İslam siyasetinin caydırıcılığının mevcudiyetinden ve Batılı devletler üzerindeki tesirlerinden abartılarak bahsedilmişse de, hakikatte ise toplulukları harekete geçirecek organizasyondan mahrum bulunmuşlardır.

Müslüman milletlerin İstanbul'da Halife'nin ilan etmiş olduğu Cihad-ı Ekber davetine itibar etmeyişlerinin sebebi sadece manevî unsurlardan da kaynaklanmamaktaydı. İdareleri altında yaşadıkları rejime karşı mukavemet edebilecekleri silah, teçhizat, organize ve para gibi maddî unsurların yokluğu veya yetersizliği kendilerini adeta hareketsiz kalmaya mecbur etmişti. Böyle olmakla birlikte aslında cihada iştirak etme ve cihad sancağı altında toplanma, Türk-Alman ittifakının başarısına bağlı kalmıştır denebilir. Eğer Türk-Alman kuvvetleri savaşın seyrini kendi ellerinde tutabilse, İran ve Afganistan hükümdarlarının tereddütleri giderilebilse, Şerif Hüseyin'in emellerine imkan verilmeyerek Türk ordusu muzafferane bir şekilde Tiflis, Kahire ve Tahran'a girmiş olabilselerdi, ve eğer müttefikler İstanbul'u tehdit etmemiş veya Bağdat'ı ele geçirmemiş bulunsalardı o zaman Pan-İslamizm kapsamlı olarak askerî ve siyasî tesirlerde bulunabilir, beklenen katılım gerçekleşebilir, ümit edilen isyan ve ihtilaller vuku bulabilirdi. Dünyada siyasî açıdan mühim bir nüfuz kazanmanın vasıtasını Halife'nin Cihad-ı Ekber ilan etmesi fikrinde gören ve Alman damgalı bu fikrî ürüne memnunane bir şekilde iltihak eden Jön Türkler, çıkarılacak böyle bir davetle tüm dünya Müslümanlarının her yerde isyan ve ayaklanmalara kalkışacağını, Hindistan, Afganistan, Türkistan, Kuzey Afrika'da İngiliz, Fransız ve Rusya aleyhinde harekete geçerek top yekûn bir ordu haline geleceğini ümit etmişlerdi. Ancak bu Alman patentli plan tahakkuk etmemiş, genel olarak İslam alemindeki maddî ve manevî nüfuz üzerine kurulan tüm ümitler tamamıyla denecek ölçüde boş çıkmış, milliyetçilik akımları ve menfaat düşüncesi hilafet ve cihad kavramlarına üstün gelmiş, dinî duygu ve düşünce Osmanlı sınır-

ları içerisindeki Müslümanların bile devlete bağlılığını sağlayamamıştır. Cihad ilanının, değil bizim hudutlarımız dışındaki Müslümanlar üzerinde, bizimle birlikte yaşayan diğer Müslüman milletler üzerinde bile ne derece tesir yapacağını şüpheli olduğu bir durumda, Almanya, Avusturya-Macaristan gibi Müslüman olmayan devletler ve milletlerle birleşilerek savaşa girmek gerçekten saflık olmuştur. Aslında Sancak-ı Şerif çıkarılır Cihad-ı Ekber ilan edilirse tüm dünyada Müslümanlar küffara karşı ayağa kalkar, dünya birbirine girer şeklindeki, kaldıkça potansiyel olarak güç kazanan bu muazzam tehdit silahı gereksiz düşünce, gereksiz ve zamansız bir şekilde cihad fetva ve beyannamelerinin ilanı ile yok edilmiş ve işe yaramaz bir hale getirilmiştir. Savaşa girer girmez ilk işimiz sesimizin varacağı diyarlara kadar cihad fetvaları ilan etmek olmuşsa da ne Jön Türklerin ve Almanların İttihad-ı İslam ümitleri tahakkuk etmiş ve ne de sömürgelerde yaşayan Müslümanlar isyanda bulunarak İslam sancağı altına toplanmıştır. Savaşın seyri İtilaf Devletleri lehine gelişme gösterdikçe Arap dünyasındaki milliyetçilik akımları ve Osmanlı yönetiminden ayrılma temayül ve taraftarları da o nispette artmış ve hız kazanmıştır. Dolayısıyla da 1914 Ekimi'nde Şeyhülislâm tarafından Halife adına ilan edilen Cihad-ı Ekber daveti, Türkiye'nin askerî mağlubiyetlere maruz kalmasından dolayı, büyük bir fiyasko ile neticelenmiştir.

Osmanlı Halifesi'nin ilan edeceği sade bir davetle genel bir kıyam meydana getirmek tarzındaki İttihad-ı İslam düşüncesi bir hayal olmakla birlikte, bu ilanın Müslümanlar arasında meydana getirmiş olduğu tahrikat, muharip ve hatta tarafsız devletlerin bile nazarı dikkatlerini celp etmekten geri kalmamıştır. Büyük gayret ve emeklerle sürdürülmüş olan bu hareket ve davetin rağbet görmeyişi ve Osmanlı Halifesi'nin dünya Müslümanları üzerindeki manevî nüfuzunun tesirsizliğinin ortaya çıkması Jön Türkleri büyük bir hayal kırıklığına uğrattırken, Hali-

fe'nin sömürgelerinde bulunan Müslümanlar üzerindeki manevî otoritesinden sürekli rahatsızlık duyan sömürgeci devletleri ise büyük bir kabustan kurtararak rahata kavuşturmuştur. Neticede Cihad-ı Ekber ve İttihad-ı İslam meşalesinin hiçbir ümit bırakmayacak şekilde sönmesiyle Osmanlı Devleti teslim olmuş; Afganistan Emiri Habibullah tamamıyla İngiliz-Hint himayesine girmiş; İran İngilizler tarafından işgal edilmiş ve İngiliz kontrolüne dahil olmuş; Türkler ve Araplar arasında büyük bir ayrılık baş göstermiş; kutsal sayılan yerler ve beldeler ve Araplar üzerindeki Osmanlı hakimiyeti sona ermiş ve Hicaz, İngiliz vesaleti altında, bir krallığa dönüşmüştür.

Sultan II. Abdulhamid'in sadece potansiyel bir güce sahip olduğuna inandığı, uygulamaya konması halinde ümit edilen neticeyi sağlamayacağı fikrine kâni bulunduğu,⁶⁶ Sultan Vahdeddin'in ise ne gaye ile sürdürüldüğünün belli olmadığını belirttiği⁶⁷ bu savaşta, "teokratik bir egemenlik biçiminin cephaneliğinden alınan Cihad-ı Ekber silahının, bugünkü laik ve demokratik denetim kuramına uyma süreci içinde bulunan bir devlette ne işe yarayabileceği"⁶⁸ üzerinde pek düşünülmeden "nihaî zafere kadar" teranesiyle 1914'te başlatılan cihad, para, silah ve cephanenin kabilelerin tutumuna yön vermede dinden daha etkili olması üzerine, 1918 yazında "şerefli bir sulh" aramak şekline dönüşmüş, cereyan eden bu savaşa iştirak dolayısıyla elde edilen kazanç ise Arap vilayetleri ve Mısır üzerindeki Osmanlı hakimiyetinin sona ermesi olmuştur.

Cihad-ı Ekber daveti her ne kadar Müslümanlar arasında beklenen icabeti görmemişse de, savaş sonrası Müslüman halkaların ülkelerini emperyalist devletlerin işgalinden ve içinde bulundukları siyasî bunalımdan kurtarmak yolunda ulaşmış oldukları şuura ve almış oldukları karara ve aralarında İttihad-ı İslam duygusunun uyanmasına veya en azından kuvvet kazanmasına ve işbirliğinde bulunma düşüncelerin gelişmesine katkıda bulunmadığı söylenemez.

1 Kemal H. Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdulhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1987, S. 48, s. 13.
2 Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, s. 199.
3 Mesela bkz.: *India Office Library and Records, Londra*. (Kısaca: IOR): L/P&S/20/G 77; Karpat, a.g.m., s. 32; Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992, s. 35.

4 A.g.e., c. 3, s. 119.

5 Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam Ideology and Organization*, Oxford 1990, s. 96.

6 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., c. 3, Ankara 1983, s. 317-18.

7 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, New Jersey 1968, s. 119; M. Larchere, *Büyük Harbde Türk Harbi*, (Ter. Mehmed Nihad), c. 1, İstanbul 1927; c. 3, İstanbul 1928, c. 1, s. 50.

8 M. Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul 1994, s.

- 23; Trumpener, *a.g.e.*, s. 119; Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 50.
- 9 Caesar Farah, "The Islamic Caliphate and the Great Powers: 1904-1914", in: *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1987-2, İstanbul 1987, s. 41, 44; Larchere, *a.g.e.*, c. 3, s. 62.
- 10 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 318.
- 11 Aptülhâh Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s. 40.
- 12 Larchere, *a.g.e.*, c. 3, s. 119.
- 13 Stephen Casewit, "Background to the Holy War 1914 Towards an Understanding", in: *Islamic Quarterly*, c. XXIX, No: 4, London 1985, s. 228-229.
- 14 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 229.
- 15 Fervaların okunuşu ve bunlar için düzenlenen merasim için bkz.: Sebilur-reşad, c. 13, Sayı 314, Ay 11, Yıl 1330, s. 12-13; Trumpener, *a.g.e.*, s. 118-119. Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 51; Ahmed Emin, *Turkey and the World War*, New Haven 1930, s. 178; Mete Tunçay, *Cihad ve Tehcir: 1915-1916 Yazı-ları*, İstanbul 1991, s. 40-41; Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya Lideri: Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Ankara 1981, s. 12; Ziya Şa-kir, 1914-1918 *Cihan Harbini Nasıl İdare Etti*, İstanbul 1944, s. 100 vd.
- 16 Fransızca tercümesi için bkz.: *La Turqie*, 26 Nov. 1914/7 Muharrem 1333.
- 17 Harbin ilanı ve Cihad-ı Ekber fervalarının resmî çıkış ve gazetelerde ya-yımlanış tarihleri şöyledir: Harbin ilanı hakkında beyanname: 29 Teşrinie-vvel 330-30 Teşrinievvvel 330; Hatt-ı Hümayun: 29 Teşrinievvvel 330-31 Teşrinievvvel 330; Cihad-ı Ekber fervaları: Teşrinisani 330-2 Teşrinisani 330; Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi: 8 Teşrinisani 330-12 Teşrinisani 330.
- 18 Hal-i Harb İfade-i Seniyyesi, Beyannâme-i Hümayûn, Başkumandanlık Vekâlet-i'nin Beyannamesi, Cihâd-ı Ekber Fervâ-yı Şerifesi'nin Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca ve Urdu- Hintçesi; Hatt-ı Hümayûnun Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca ve Urdu-Hintçesi için bkz.: Ceride-i İlmiye, Sene I, S. 7, İstanbul 1333, s. 433-480. Ayrıca Cihân-ı İslâm'ın 0 sayısına bakınız.
- 19 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (Kısaca: BOA), *Meclis-i Vükela* (Kısaca: MV), nr. 239/104, 19 Nisan 331. Bu şahsiyet ve heyetler arasında Medine'de Senûsî Zaviyesi Reisi Süleyman b. İlyas ve maiyetinde Trablusgarp'tan gelen şeyh-ler de yer almışlardır. Bunlardan özellikle Arap kabileleri arasında propa-ganda yaptırmak suretiyle istifade olunması kararlaştırılmıştır. Yine bun-lar vasıtasıyla Mekke'de bulunan zaviye şeyhlerinden Ali b. Nehâmed'den istifade edilebileceği (Bkz.: BOA, Dahiliye Şifre Kalemî (Kısaca: DH-ŞFR), nr. 66/6, 3 Temmuz 1332) anlaşılmış, Medine uleması ve ahalisinden bazı şahısların nasihat, heyeti olarak kabilelere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz.: BOA, DH-ŞFR, 65/124.
- 20 Bu heyeti meydana getiren elemanlardan bir kısmı Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup subayların idaresinde hükümetçe gösterilecek her hangi bir mevki-de hizmette bulunmak üzere toplanan kimselerden oluşmuştur. Bkz.: BOA, Dahiliye Şifre Kalemî (Kısaca: DH-ŞFR), nr.: 49/48, 4 Kanunusani 330.
- 21 BOA, DH-ŞFR, nr.: 49/132, 12 Kanunusani 330; BOA, DH-ŞFR, nr.: 51/239, 26 Mart 331.
- 22 BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/102.
- 23 BOA, MV, nr.: 195/21.
- 24 BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/49; BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/103; BOA, DH-ŞFR., nr.: 47/258; BOA, DH-ŞFR., 48/173, 14 Kanunuevvvel 330.
- 25 BOA, DH-ŞFR, nr.: 50/218; BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/49; BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/103.
- 26 BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/258.
- 27 BOA, DH-ŞFR, nr.: 48/118; BOA, DH-ŞFR, nr.: 48/77; BOA, DH-ŞFR, 48/172; BOA, DH-ŞFR., nr.: 49/48; BOA, DH-ŞFR, nr.: 49/131; BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/49; BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/103.
- 28 Örneğin Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin Hindistan ve Afganistan'da pek çok mensubu bulunduğu bu tarikatın nakibületrafının bütün Kadirîler'in cihada teşvikini sağlamak yolunda fetva vermesi sağlanmıştır. Bkz.: BOA, DH-ŞFR, nr.: 48/258; BOA, DH-ŞFR, nr.: 48/77.
- 29 Mesela Halep ulemasından Şeyh Zerkâ Şeyhülislâm tarafından Bâb-ı Fet-vada istihdamı arzu ve tensip edilmiştir. Böyle önemli bir memuriyete tev-cih edilmesi ve bin kuruş kadar da maaş bağlanması politika icabı gerekli olmuştur. (Bkz.: BOA, DH-ŞFR, nr.: 39/30, 6 Mart 1330.) Necip Melha-me de benzer bir görevde istihdam edilmiştir. Bak: BOA, DH-ŞFR, nr.: 47/100.
- 30 BOA, MV, nr.: 200/103, 3 Cemaziyülevvel 1334.
- 31 Landau, *a.g.e.*, s. 99, 103.
- 32 *A.g.e.*, s. 103-104; İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Sa-vaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi-", An-kara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Ankara 1992, S. 3, s. 249.
- 33 Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Tur-kish Politics 1908-1914*, Oxford 1969, s. 166.
- 34 J. M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey. A Study in Irridentism*, Hamden, Con-necticut 1981, s. 47-49.
- 35 Landau, *a.g.e.*, s. 53.
- 36 Larchere, *a.g.e.*, c. 3, s. 129.
- 37 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 270.
- 38 Landau, *a.g.e.*, s. 106.
- 39 *Public Record Office, Foreign Office Archives, Londra* (Kısaca: FO): 141/786, nr.: 5751, 8 November 1917, s. 1.
- 40 Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 50.
- 41 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 346.
- 42 George Antonius, *The Arab Awakening*, London 1955, s. 146.
- 43 Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 51.
- 44 Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, s. 53.
- 45 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 261.
- 46 F. J. Moberly, *Irak Seferi: 1914-1918*, Ter.: Binbaşı Cemal, c. 1, İstanbul 1928, s. 282.
- 47 Trumpener, *a.g.e.*, s. 114.
- 48 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, Ankara 1982, s. 148.
- 49 Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1969, s. 186-188.
- 50 Rudolph Peters, *Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern His-tory*, The Hague, The Netherlands 1979, s. 93, 106; Landau, *a.g.e.*, s. 105-106; Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, s. 44.
- 51 Antonius, *a.g.e.*, s. 141-142.
- 52 Landau, *a.g.e.*, s. 44.
- 53 Peters, *a.g.e.*, s. 186. Cihad-ı Ekber'in ilanı üzerine İhtilaf Devletleri bası-nının takındığı tavır için bkz.: Sebilur-reşad, c. 13, Sayı 318, Ay 12, Yıl 1330, s. 43-45.
- 54 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 270-271.
- 55 *Sebilur-reşad*, c. 13, Sayı 318, Ay 12, Yıl 1330, s. 43.
- 56 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 265.
- 57 *IOR: L/P&S/20/C* 191; FO: 395/151, 18 Sept. 1917.
- 58 Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 13.
- 59 Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 51-52; Bayur, *a.g.e.* c. 3, s. 270.
- 60 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 148.
- 61 Bayur, *a.g.e.*, c. 3, s. 261.
- 62 S. M. Tevfik, "Müslimanlar Niçin Almanlarla İttifak Etti", *Sebilur-reşad*, c. 15, Sayı 380, Ay 11, Yıl 1334, s. 299; Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, s. 52.
- 63 Peters, *a.g.e.*, s. 94; Larchere, *a.g.e.*, c. 1, s. 51.
- 64 Şakir, *a.g.e.*, s. 103 vd.
- 65 Türköne, *a.g.e.*, s. 187, 189.
- 66 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdulhamid. Hatıralarım*, İstanbul 1986, s. 231.
- 67 FO: 868/123.
- 68 Tunçay, *a.g.e.*, s. 19.

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU HAKKINDA RUS FİLOSU AJANLARININ RAPORLARI (1909-1914)

DR. MARINA MALEVINSKAYA
RUSYA DEVLET DONANMA ARŞİVLERİ / RUSYA

17. yüzyıldan 1940'a kadar olan dönemde Rusya ve Rus donanma tarihi 1,2 milyon dosyaya sahip olan RSNA 1724'te I. Petro'nun talimatı ile kurulmuştur. Bu arşiv amirallik arşivleri ile başlayarak Rus arşivleri arasında en eskilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Arşiv belgeleri tarafından da tasdik olunduğu gibi I. Petro donanmayı iyileştirmiş ve Rusya'nın deniz hudutlarını büyüt müştür. Donanmanın 1696'daki kuruluşundan itibaren Rus devletinin gelişmesi ve kudretlenmesinde askeri denizciler önemli roller oynamışlardır. Rusya'nın Karadeniz yolunu ele geçirme ve burada yerleşme çabaları XVII - XIX. yüzyıllarda sayısız Rus-Türk savaşının cereyanına sebep olmuştur. Şu anda arşivlerde Rus-Türk ilişkilerinin bu 2,5 asırlık dönemine ait muharebe manevraları, kültürel, ilmi ve iktisadi bağlar ile alakalı büyük miktarda belge bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki; ilerki araştırmaları sınırlandıran faktörlerden biri de araştırmacıların birinin kaynak gösterdiği bir belgenin dikkatleri tek bir temaya cezbetmesi ve diğer araştırmacıların da büyük belgeler yığını içinden hep bu aynı belgeleri kullanmasıdır. Son yıllarda ne Rus ne de Türk araştırmacılar bizim araştırma konumuza eğilmemişlerdir. Bizce bunun sebebi RSNA'nın yapısı ve belgeler hakkında yeterli bilginin olmayışı idi. Şu anda arşiv çalışanları bu durumu değiştirme gayretindedirler ve yakında XX. asır başında Rus donanma ataşelerinin Türkiye'deki faaliyetleri hakkındaki belgelerin bir koleksiyonunu hazırlayacaklardır.¹

Şu anki çalışma yukarıda bahsi geçen koleksiyonun bir önsözü niteliğindedir ve sadece bir ataşenin faaliyet-

lerini anlatmaktadır. Bu ataşe 1909'dan 1914'e kadar kaptan-yüzbaşı olarak donanma hizmetinde görev yapan Aleksandr Scheglov'dur.²

Donanma ataşesi tarafından yazılan raporlar çok enteresan olmakla birlikte az bilinen ve az araştırılan tarihi kaynaklardan biridir. Bunun bir delili de denizcilik bakanı Dikoff imzası ile 27 Eylül 1908'de³ donanma ataşelerine verilen talimatta görülebilir. Bu talimata göre ataşelerin donanma komutanlığına yazdıkları raporlar iki kategoriye bölünüyordu:⁴ Komutanlığın planları, perspektifler dahil olmak üzere, derlemesi için gerekli bilgiler ve dışarıda denizcilik mühendisliğindeki ilerlemeler ile alakalı bilgiler.

Gönderilen bilgiler şu noktaları içermektedir: a) Devletin iç ve dış siyasetinin yönü, halkların özellikleri-karakterleri; b) Türkiye'nin bir savaş halinde deniz kuvvetlerini finanse edebilme yeteneği açısından ülkenin iktisadi ve finansal durumu; c) Devletin silahlı kuvvetlerinin genel durumu. Bu malumat ülkenin tarihi ve edebiyatının incelenmesi, basın organlarının takibi ve yüksek seviyedeki tanınmış şahsiyetlerle olan münasebetler vasıtasıyla toplanmaktaydı. Her ataşe malumat toplamak için her fırsatı kullanmalıydı. Malumat derinlemesine üzerinde düşünülmüş ve kontrol edilmiş olmalı, yanlış intibalar bırakmamalıydı. Ataşe ülkenin finans yönetimi ile içli-dışlı olmalı, sanayi ve ticaret politikalarının karakterine ve seviyesine hakim olmalıydı.

Donanmanın personel ve yöneticilerinin moral yapıları ve donanmanın genel durumu hakkında malumat

vermek çok önemliydi. Ataşelerin faaliyetlerinin önemli hususlarından biri de, talimatlarda belirtildiği üzere, üst düzey komutanların karakterlerinin analizlerini yapmak, alt komuta kademelerindeki yüksek moral düzeyinin komutanların bilgi ve istek eksikliklerini dolduramayacağı gerçeğine dikkatleri çekmekti. Aynı zamanda gemilerin avantajlarını ve eksikliklerini, top ve mayın durumlarını ortaya çıkaran bilgiler gerekiyordu. Ataşe, deniz kuvvetleri komutanlığına kendi şahsi yorumlarını da yollayabiliyordu. Ancak malumatın kaynağı ve güvenilirlik derecesi kesinlikle bildirilmeliydi. Bunun yanı sıra komutanlığın dergisi ve gazetesine cemiyette intibalar bırakacak siyasi ve donanma ile alakalı makaleler gönderilebilirdi. Arşiv stoklarında bu tip pek çok dosya bulunmaktadır.

Ataşe, raporları konularına, farklı hususlardaki malumatların bir resmi raporda karışmaması usulüne göre, gruplara ayırırdı. Sadece bu sebepten aynı tarihli 2-3 rapor bulunabilir. Scheglov tarafından yazılan tüm raporlar yukarıda bahsi geçen talimatlara, arşiv belgelerinin de tasdik ettiği üzere, tamı tamına uymaktaydı.

Nisan 1909'da hazırlanan iki kısa ama çok önemli resmi raporda: Türkiye'nin iç siyaseti, liberal ve genç Türk siyasi partilerinin faaliyetleri ve yeni kurulan "İttihad-ı İslam" partisi hakkında önemli malumatlar bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Scheglov 31 Mart'ta İstanbul'da vuku bulan karışıklıklara şahit olmuştu. Bu konuda özellikle "bu olaylar İslam dini mensuplarının güçlerini birleştirmelerini gösterdi" şeklinde bir ibare kullanıyordu. Ordu hemen "İttihad-ı İslam" üzerine yollandı ve Sultanın otoritesine karşı ayaklananlar bertaraf edildi..."⁵

Scheglov sadrazamlık makamı için gösterilen üç adayın detaylı özelliklerini veriyor ve göreve gelmeleri halinde takınacakları tutumlar hakkında malumat veriyordu. Ataşe aynı zamanda Rusya ile ilişkileri de analiz ediyordu.

3 Nisan tarihli resmi raporunu şöyle bitirmekteydi: "31 Mart'ta İstanbul'da vuku bulan olaylardan bir defa daha anlaşılmıştır ki, Türkiye'nin Müslüman tebaası üzerindeki kontrolünü sürdürmesi için Türk metotlarına ihtiyacı vardır. Bu metotlar Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halkları için uygulanamaz olduğu gibi, burada devletin tutumu gelecek hadiseler hakkında da fikir vericidir."⁶

14 Ağustos'ta Türkiye'nin dahili vaziyeti hakkında uzunca bir rapor donanma komutanlığı başkanlığına varmıştı. Ülkenin siyasi hayatının farklı yönlerini göstermesi açısından enteresan bir kaynaktır. Yazar, "Türkiye'nin dünyadaki hadiselerle karşı beynelmilel siyasi yaklaşımı yeni dahili devlet sisteminin gelişme derecesine bağlıdır. Üretim kuvvetleri yeni bir hayat geliştirmekte. Osmanlı İmparatorluğu'nun harita üzerinde bir değerlendirmesi bizi bu ülke halkının iktisadi kalkınma için tüm avantajlara sahip olduğu fikrine ulaştırmaktadır. Verimli toprakları, büyük maden ve orman zenginliği ve iki sıcak denize sahilleri ile Türkiye çok avantajlı bir coğrafi konuma sahiptir. Buna rağmen Türkiye iktisaden zayıf bir vaziyette, finans sistemi iflasa yakın, halk fakirlik ve karanlık içindedir."⁷

Bundan sonra Scheglov şöyle devam eder: "... Yabancı paraların da tedavülde olması ticarete büyük zarar veriyor, Türk endüstrisi sıfıra yaklaştı. Türkiye hemen hemen bütün malları, ki buna silahlar da dahil, dışarıdan almakta. Ve yıllık ithalatı ihracatının iki katı."⁸ Sonra Scheglov ülkenin iflasına sebep olan iki önemli faktöre işaret etmektedir. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun liderlerinin şahsi zaafı ve halkın özel karakteristikleridir. "... askeri cesaret ve yiğitlik sahibi Türkler devlet faaliyetinin diğer bölümlerinden ziyade askerlik mesleğini tercih etmektedirler. Ancak özellikle yönetici sınıfta ve halkta çok az olan sivil cesaret ilerlemeyi durduran en önemli sebep."⁹ Yeni hükümetin, halkı yeni temellerle baştan eğitmesi gerekecek. Bu uzun süre alacak ve kırılması zor bir cevaz gibi müşkül olacak."¹⁰

Bir hükümet ancak uygun şahsiyetlerin yetenekleri ve birlik olmaları ile başarılı olabilir diyor Scheglov; Sultan Mehmed, Mahmud Şevket Paşa, Başvezir Hilmi Paşa (bakanlar kurulu başkanı olarak), Maliye Nazırı Cavid Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey, ve diğerlerinin özellikleri hakkında raporlar yazmıştır. Aynı zamanda Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey hakkında da bilgiler vermiştir. Hükümetin birincil görevleri olan: "1. Dış güvenlik için caydırıcılık; 2. Bütçenin denkleştirilmesi; 3. Gelirlerin düzenlenmesi ve yabancı yatırımların cezbedilmesi" gibi görevler taşra vilayetleri etkisizleştirilmeden başarılmaması imkansız görevlerdi. Hükümetin polisin organizasyonu ve askerlik hizmeti gibi hususlarda yeni yasalar çıkarma

mecburiyeti vardı. Bunları takiben atâşe bütçe ve yapılması gerekenler hakkında da kısa bir liste veriyordu. Scheglov; "... Hükümet pek çok zor problemle karşı karşıya, buna ek olarak bazı üyeleri bilgi, hazırlık ve tecrübe yoksunu."¹¹ diye yazıyordu.

Raporlarda özellikle işaret edilen bir başka husus ise şu şekildedir: "Bir taraftan Türklerin askeri bir halk olmasından dolayı hükümet üyelerinin ordu ve donanma ile ilgili faaliyetleri en fazla enerji ve dikkat harcadığı faaliyetlerdi. Diğer taraftan ise, ordu onlara dış güvenlik, iç reformlar ve halkın ilerlemesini garanti etmekteydi. Bu, hükümetin orduya yaslanmasının temel sebebidir."¹²

Bu kısa rapor Türk iç siyasetinin karmaşık ve düğümlenmiş halini göstermekteydi. Scheglov Türkiye'nin zorlukların üstesinden gelip, kalkınma yoluna girip girmeyeceği sorusunu gündeme getirmektedir.

Türkiye'nin harici vaziyeti hakkındaki araştırma 1910 yılında da devam etti. Scheglov Türkiye'nin tarihi geçmişi, komşuları ve diğer büyük güçlerle ilişkileri hakkında bir rapor sundu. Bu ilişkiler üç noktaya dikkat çekiyordu: a) takas; b) dış borçlar; c) farklı siyasi görüşler arasında oluşturulacak mutabakat. Veriler göstermektedir ki; Türkiye 1) sınırlarından gelen risklerle ve 2) büyük güçlerin entrikalarının zayıf Türk devlet yapısına terslerinin riskleri ile karşı karşıyadır. Bu sebeple Scheglov raporunu şu sözlerle bitirir: "Türkiye'nin dirilişi (kalkınması) büyük güçlerin, ki bunların başında Londra, Berlin ve Paris gelmektedir, bunda faydası olduğu sürece devam edecektir. Türkiye'nin geleceği bu güçlere bağımlı olacaktır..."¹³

1 Kasım 1910 tarihli raporlarında donanma atâşesi, iki Türk siyasi partisinin, -Jön Türkler ve Şerif Paşa'nın liderliğindeki Radikaller- faaliyetleri üzerinde durmaktadır. Nisan 1911'de ise Rus atâşesi Türkiye'nin siyasi durumu hakkında daha detaylı bir raporu kendi değerlendirmesi ve tekliflerini de ekleyerek göndermiştir. Raporun başlangıcı şu şekildedir: "Avrupa devletleri, ve özellikle Rusya Türkiye'de kurulan anayasal rejimin istikrarı konusunda önceden haberdar olmalıdır. Türk hükümetinin son iki yıldır işleyen yapısı modern dünyada yürütme ve yasama güçleri arasında yüksek bir gücün olmadığı tek örnektir. Bu yüksek güç kritik anlarda kuvvetini pekiştirir. Ancak modern Türkiye'de böyle bir güç yok-

tur. Anayasa uyarınca Sultanın hakları sınırlandırılmıştır ve Mehmed liderlik yönünden zayıftır."¹⁴

Bunu takiben "İttihad ve Terakki" Partisi'nin Jön-Türk komitesi, ayrıntılı bir biçimde, parti içindeki krizi o zaman ki mevcut krizi de kapsayacak şekilde incelemiştir. Bu hadiselerle alakalı olarak Scheglov; devletin sadece finans açısından değil, Reji'nin bütün tekeli örneğinde olduğu gibi, diğer pek çok yönden de keskin sorunlarla karşı karşıya olduğunu bildiriyordu. Sonuçta atâşe tarafından şöyle bir özet veriliyordu: "Türkiye'nin karmaşık siyasi hayatını takip ederken, dahili açıdan istikrarsızlık içinde olan Komitenin modern-orijinal siyasi otoritesi altındaki vaziyetine bakmak gerekir... Rusya'nın denizcilik bakanlığı bir donanmaya muhtaç ise, modern Türkiye'de vuku bulan hadiselerle kayıtsız kalmaz..."¹⁵ Donanmanın teşkili Rusya'nın en önemli meselelerinden biriydi.

Donanma atâşesi meclis seçimleri arefesindeki vaziyeti ve kabine üyelerinin değiştirildiği zamanki şartları analiz ederek göndermekteydi. Atâşenin raporlarında iktisadi vaziyet de büyük oranda yer almaktaydı. Bu sebeple 1909'da Mahsooser'in buharlı şirketi hakkında yazan ve bu şirketin İngiliz Phayer ve Turner şirketlerine 15 yıllığına bir ödün olarak devrini anlatan geniş bir rapor hazırladı. Bu ödün fikri Woods Paşa'ya aitti. Woods Paşa Türk donanmasının İngiliz subayı olarak tanınıyordu. Scheglov Mahsooser'in yönetiminin tam iflasını kanıtlayan Woods tarafından yazılmış Türkçe bir kitapçığın varlığından bahsetmektedir. Bundan sonradır ki İngiliz yatırımları ve Japon Nippon şirketinin desteği ile yerli bir donanma inşası fikri gündeme gelmiştir. Bu pazarlığın şartları raporda vardır. Scheglov'un raporlarında Japonya ile Türkiye'nin sıkça karşılaştırıldıklarını görebiliriz.

Scheglov Eylül 1910'da donanma komutanlığı başkanlığına gönderdiği birkaç raporda malî vaziyetin tetkikini yapmıştır. Fikrince, "... malî vaziyet diğer tüm hadiseleri anlamak için bir ipucuydu. Jön-Türklerin finans politikası kültüre daha az, ama ordu ve donanmanın silahlanmalarına öncelik veren bir siyasetti."¹⁶

20 günlük bir aradan sonra Scheglov şöyle yazmıştı: "Hükümet her zamankinden daha vahim bir vaziyette... Ordu hükümete sempati duyuyor ve şimdiye kadar yönetimin memurları da zamanında ödenen maaşları se-

bebiyle hükümete hoşgörüyle yaklaşıyorlar. Ancak şu anda, hazinedeki açık nedeniyle taşrada hiç maaş veremeyecek olan yeni hükümet İstanbul'da da maaşların sadece yarısını ödeyebilecek... Söylenişine göre paranın yokluğunun iç savaş gibi büyük bir netice doğurması beklenmiyor. Ancak Jön-Türk Partisini ya da kabinenin bazı üyelerini düşürecek bir siyasi taarruz gerçekleşebilir.”¹⁷ Herhangi bir devletin silahlı kuvvetlerini incelerken genellikle askeri kaynakları besleyen finans vaziyeti nazarı dikkate alınır. Bir savaş anında o devletin ne kadar bir süre finans zorluklarına katlanabileceğini bilmek önemlidir. Scheglov 22 Mayıs 1911'de şöyle yazıyordu: “Malî durumun genel bir incelemesi önemli bir değer taşıyordu. İstikrarsız bir maliyeye sahip olan Türkler Avrupalı devletlerin ülkelerinin hayatını yönetmesine izin verdiler. Anayasal rejimin yeniden tesisinden önceki Sultan Abdülhamid döneminin malî siyaseti büyük bir sırdı. Basın ve açık kamu tartışmaları sayesinde sadece malî vaziyet hakkında sonraları bilgi sahibi olmak mümkün hale gelmiştir. Ancak durum hala açık değildir. Çünkü Abdülhamid'ten sonra verilen devlet talimatları gibi çok önemli veriler hala bilinmemektedir. Aynı zamanda resmi sonuçlar arasında pek çok tutarsızlıklar vardır.”¹⁸

Bunları takiben bazı meseleler atâşe tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bunlar: 1. Maliyenin durumu; 2. Hükümetin finansın düzenlenmesine dair planı; 3. Hükümetin uyguladığı finans siyasetine karşı kritik muhalefetler hakkındadır. Atâşe, bu meselelere verilen cevapların bir karşılaştırılması yolu ile gelecek hakkında fikir sahibi olmak mümkün olacaktır demektedir.

Raporun sonunda bir de özet vardı: “1. Türkiye devlet borçlarının (iç) yükü altındadır ve senelik açık 10 milyon liradır. 2. Gelirlerin yükselmesine rağmen harcamalar aşırı biçimde artmıştır. 3. Türkiye dışarıdan alınan borçların yükü altındadır. 4. Harcamaların arttığı tek kalem silahlanmadır. 5. Bir finans politikası için ciddi bir plan yoktur. 6. Finans reformları hiç ciddiye alınmamıştır. 7. Üretim kuvvetlerini ayağa kaldırmak için harcanan çaba yeterli değildir. 8. Kamu işleri, kamu aydınlatması ve adalet bakanlıklarına tahsis edilen kredilerin belirli bölümleri harcanamamıştır. 9. Bütçe ve finans operasyonları açık ve dürüst değildir. 10. İktisadi ve finansal operasyonlar düzensizdir, kurnazlık metotları ile krizlerin geciktirilmesi siyaseti güdülmektedir.

Türk hükümetinin malî durumunu oturtmak için ciddi bir arzusu yoktur; tek amacı aslında askeri harcamalara ayrılacak kredilerin kültürel krediler kisvesinde alınmasıdır.

Gelecek ile alakalı olarak şu ihtimaller üzerinde durulabilir: 1. Türkiye tekrar Fransa'nın bir para piyasası haline gelerek borçlanma politikasına devam edebilir ve sıkı Avrupa denetimine girebilir. Bu durumda Türkiye bağımsızlığını ağır yabancı baskı-tesiri yolu ile kaybedebilir. 2. Ya da Türkiye birkaç yıl daha kurnaz siyasetine devam edebilir ve ümitsizliğe düştüğü gün de komşularına karşı savaşa girişebilir. İki durumda da Türkiye, 2,5 milyar Fransız Frangı borcuna karşılık, Avrupalı güçler arasında paylaşılabilecektir. 3. Sonuncu ve üçüncü ihtimal ise; Türkiye'nin hemen ciddi finans reformlarına gitmesi, harcamalarını kısması, silahlanmayı bırakarak, serbest yabancı girişimlere müsaade etmesidir. Fakat benim inancıma göre bu muhtemel değildir.”¹⁹

Haziran 1912'de II. Rütbeden Kapitan olan Scheglov donanma komutanlığı başkanına; Türk hükümetinin Fransa'dan ve Osmanlı Bankası'ndan kredi-borç halinde 10 milyon lira aldığını rapor ediyordu. Bunun yanı sıra Türk meclisi hazine gelirlerini arttırmak amacı ile bir askeri vergi kanunu çıkarmıştı. Buradan beklenen ek gelir yaklaşık 1 milyon 551 bin lira (veya 13 milyon ruble) idi. Bu raporu bitirirken Scheglov; “savaşın durduğu bir anda bu verginin gemi inşası maksadı ile toplandığını bildirmek görevimdir”²⁰ diyordu.

Her şeye rağmen Türk donanmasının durumu, gelişimi, görünümü ve gemi inşa programları Rus atâşesinin dikkatinin odak noktasını oluşturuyordu. Gönderdiği pek çok malumat bu hususlara ayrılmıştı. Scheglov donanma atâşesi olarak görevine başlarken şöyle demişti: “Devlet yapısının mükemmelleştirilmesi süreci içinde, Türkiye donanmanın yeniden inşasını ihmal etmedi; bu fikir hükümet ve basın tarafından da desteklendi...”²¹ 28 Temmuz 1909'da İstanbul'un doktorlar kulübünde toplanan komutanlar ve denizciler donanmanın yeniden dirltilmesi maksadı ile Deniz Ligi'ni kurdular ve başkent ile taşrada görev dağılımı yaptılar.

Kasım ayında Scheglov Bakanlar Kurulunun donanmayı geliştirme projesinin tartıştığı haberini olarak raporunda şu ifadelerle yer vermiştir: “Proje aşağıdaki ge-

milerin inşası için yaklaşık 19 milyon lira (veya 162 milyon ruble) gerektirmekteydi: 1) 6 adet zırhlı gemi; 2) 12 adet savaş gemisi; 3) 8 denizaltı; 4) 1 mayın taşıma gemisi; 5) 2 mayın yerleştirme gemisi; 6) Kızıldeniz için 4 gambot; 7) 1 okul gemisi; 8) 1 hastane gemisi; 9) 6 yük taşıma gemisi; 10) Bassora için seyyar havuz-rıhtım; 11) İstanbul için seyyar havuz-rıhtım; 12) Gemilere takılacak ışıklı telgraf aletleri. Özel bir kaynaktan alınan bilgiye göre bu proje kabul edilmiştir.”²²

Şubat 1910’da ataşe şu verileri Moskova’ya gönderiyordu: “10 yıllık donanma gemi inşası programı için ayrılan tahmini 19 milyon liralık (162 milyon ruble) olağanüstü kredi meclis tarafından oybirliği ile onaylandı. Yıllık harcamaların 500 bin lirayı bulması mümkün. Ama bunun yerine sadece 5 milyon liralık (40 milyon ruble) kısım onaylandı. Böylelikle hükümetin, programın sadece önceden bilemeyeceğimiz bir kısmını tamamlayabileceği açıkça görüldü.”²³ 28 Temmuz 1910’da Scheglov Rusya’ya kısa bir bilgi notu gönderdi: “Türkiye ‘Brandenburg’ tipi olarak bilinen Alman zırhlılarından satın alıyor. Berlin’de müzakereler devam etmekte. Abdülhamid [Doğrusu Sultan Reşad olmalı] zırhlıların parasını bütçeden değil kendi servetinden ödeyecek.”²⁴ 17 Kasım’da komutanlık sadrazamın hükümetin belirsiz gemi inşası programı hakkındaki cevabı ile fikirleri hakkında bilgilendirildi: “Başvezir hükümeti belirsiz bir gemi inşa programı yürütmekle suçladı. Almanya’dan iki zırhlı alınmasına karar verilirken eski zırhlıların alımı şimdilik reddedildi. Böylece 10 yıllık harcamaların 5 milyon lira ile sınırlanması mecburiyeti hasıl oldu.”²⁵ Mart 1911’de ataşe tarafından St. Petersburg’a gönderilen bir mesajda Armstrong sendikası ile iki zırhlının inşasına dair anlaşmanın imzalandığı bildiriliyordu. “1913’de Başvezir Balkan Savaşı’nın bitimiyle Türkiye’nin artık ordudan ziyade donanmaya para harcaması gerektiğini söylüyordu.”²⁶ 1914’ün Ocak ayında Scheglov Türk donanmasının Güney Amerika’dan iki eski tip zırhlı alma girişimleri hakkında malumat veriyordu. Ayrıca halk arasında bunun için kampanyalar başlamıştı. Scheglov şahsi gözlemlerini aktarırken; “fakir halk dahi kahvehaneler ve diğer kamuya ait yerlerdeki kaselere heyecanla para bırakmaktaydı” demektedir.²⁷

Temmuz 1914’te Türkiye Armstrong ve Norman şirketleri ile 6 destroyer (1040 ton, 32 notluk) ve 6 ma-

yın gemisinin 18 ayda inşası için anlaşmaya vardı; Crazo Şirketi ile varılan anlaşma ise, 2 denizaltının inşasını öngörmekteydi. “Şu anda Türkiye zaten 3 yeni savaş gemisine sahip; 1909 programı ile karşılaştırıldığında önümüzdeki 10 yılda 6 tane daha zırhlı sahibi olacaktır. Yukarıda bahsi geçen şahsi intibalarımı dayanarak 1919 yılında Türkiye’nin, siyasi kargaşaların olmaması halinde, en az 3 tane daha zırhlısı olacağını söylemem mümkündür.”²⁸ Scheglov aynı zamanda donanmanın personel yapısına da ilgi duymaktaydı. Bu nedenle 24 Nisan 1909’da “Bülend” zırhlısına bir ziyarette bulunmuştur. Bunu takiben gönderdiği raporda Kumandan Hakkı Bey hakkında bilgiler, bahriye nazırı hakkındaki görüşleri ve gemideki silahların yerleşimlerinin şemaları bulunuyordu. 1909 Ekiminde Koramiral Gembel’in kumandasında üç aylık eğitim manevrasından dönen büyük bir filo İstanbul’a varır. Bu Türklerin günlük hayatında büyük bir olaydı. Elbette Rus donanma ataşesi oradaydı ve şöyle yazıyordu: “Üç ay önceki donanmadan tamamen farklı bir donanma var şimdi; Amiral Gembel’in personelin yapısını işler hale getirmek ve açık denize alıştırmak için sarf ettiği çabalar amacına ulaşmış... Gemiler iyi boyanmış ve komuta tertipli.”²⁹

16 Nisan 1910 saat 03.00’da bahriye nazırı beklenmedik şekilde Haliç’te bulunan “Mesudiye” zırhlısına vararak savaş alarmı verdi ve topçu eğitimini izledi. “Gerçek şuydu ki Nazır teftiş görevini üzerine alarak donanmayı baskı altında tutmak istiyordu.”³⁰ Türk bahriye nazırları Rus ataşesinin daima dikkatinin merkezinde bulunuyordu. İki ay içinde donanma dört komutan değiştirmişti: Rıza Paşa, Emin Paşa, tekrar Rıza Paşa ve sonunda Arif Hikmet Paşa. Ocak 1910’da Halil Paşa bahriye nezaretine aday gösterilmişti. Scheglov Paşa’nın kariyeri hakkında bilgi verirken, adaylığının hem basın hem de subaylar arasında memnuniyet yarattığını bildiriyordu. Ancak Halil Paşa bu makamını, Meclis donanma bütçesini ele almadan hemen önce terk etti. Haziran’da Salih Paşa bahriye nazırı oldu. Harbiye nezareti gibi daha önceki vazifelerinde, “faal bir adam olarak kendini göstermiş ve subayların personel yapısını düzeltmek için çok işler yapmıştı.”³¹

1910’dan 1913’e kadar Mahmud Muhtar Paşa, Bahriye Nazırlığı görevini yürüttü. “Onun bu makama

atanması hükümetin bakanlığın çeşitli bölümlerindeki pasif direnişi kırma niyetini gösteriyordu. Ancak, bakanlıktaki düzen bozukluklarını düzeltmesi beklenmiyordu.³² Ocak 1913'te Çürüksulu Mahmud Paşa yeni Bahriye Nazırı oldu. "Söylentilere göre Paşa donanmayı iyi savaştacak hale getirmek için gerekirse kumandanları ve subayları dahi asacaktı..."³³ Bu açıdan Rus donanma atası tarafından gönderilen malumat ve rapor edilen meseleler ile farklı olaylar hakkındaki görüşleri daha bir önem kazanmaktadır.

Scheglov sadece bakanlara ve onların faaliyetlerine ilgi duymuyordu. Aynı zamanda donanmanın organizasyonu, itaati ve savaş eğitimini de inceliyordu. Scheglov'un gönderdiği malumatların ortaya çıkardığı pek çok gerçek vardır. Onun raporlarında işe ve ibade arzının tablolarını, 198 denizcinin donanmadan nasıl atıldığını, donanmanın alt ve üst düzey rütbelilerini nasıl tamamladığını görebiliriz. İstanbul'da açılan okul hakkında 1910 tarihli, iki kayda değer raporu vardır. Birincisi Bahriye Nezaretinin yeniden tanzimi ile donanmada yapılan önemli reformlarla ilgiliydi. "Gerçek şuydu ki, önceki sistem meslekî arkadaşlığa ve mensupların sorumsuzluğuna dayanan bir sistemdi ve farklı yöneticilerin insiyatifleri yoktu. Ayrıca her bakanlığın yüksek memurlarından talimat alınabiliyordu. Amirallerin talimatları, bakanlıkların talimatları ile eşit düzeydeydi... Yeni düzenin prensibi olarak ayrı yöneticilerin insiyatif sahibi olmaları ve sorumluluklarla donanmaları temel alınmıştır. Bakanlık 4 asli bölümden oluşuyordu; danışman amirallik kurum olarak feshedildi, onun yerine bakanın tavsiyeye ihtiyaç duyması halinde İngiliz sistemindeki gibi bir şef danışman kadrosu açıldı. Bakanlık kadroları da önemli ölçüde gençleştirildi."³⁴

Temmuz ayında merkeze yolladığı bir raporda Scheglov Türk donanmasının personel yapısının psikolojisini çözmeye çalıştığını anlatıyordu. Onbeş ayı bulan Türkiye tecrübesinin neticesi olarak, Rus vekil Türkiye'yi Rusya için potansiyel bir düşman olarak görüyordu. Çok büyük önemi haiz bir mesele olarak da Türk ve Rus donanmalarının durumlarının karşılaştırılması gereğine inanıyordu. Bu raporda devletin donanmaya tahsis ettiği finans kaynakları da verilmişti. "Halkın donanmayı tanımadığı, hoşlanmadığı ve istemediği Rusya'dan farklı

olarak Türkiye'de donanma fikri halk arasında çok popüler ve kamu bağışları donanmayı desteklemekte. Bu açıdan Türkiye Rusya'ya kıyasla büyük avantajlara sahip."³⁵

Bunu takiben "Türkiye istediği zaman yeni gemiler alabilir ama Rusya Karadeniz kapalı olduğu için bu amacına her zaman ulaşamaz" diyordu.³⁶ Personelin herhangi bir donanmanın asli unsuru olmasından dolayı Scheglov subaylara itibar ediyordu. "Türk milletinin pek çok kusuru ve moral açıdan kötü huyları vardır. Bu zorluklar ancak yıllar içinde telafi edilebilir. Personeli yeniden düzenlemek gemiyi inşa etmekten daha zordur. Geçtiğimiz 30 yılın şartları altında personel oldukça demoralize olmuştur. Subaylar çalışarak değil, sadece kayırmacılık ve komutanlara yağcılık yoluyla terfi ettirileceklerine ve ödüllendirileceklerine inanıyorlar... Yani Türk donanması şu anda Rus donanmasında olduğu gibi insanlardan bağımsız hale gelmiştir. Aktif görevde olan subayların sayısı 4576'dır. Bunların hiçbir biçimde yüksek komuta kademelerine seçilmeleri mümkün değildir. Bu yüzden de bakanın askeri generallerin arasından atanması özellikle gereklidir."³⁷

Bunu müteakiben bir personel eğitim sisteminden bahseder, "belgelerdeki verileri değerlendirmeyi bitirmiş olarak üzüntü ile gördüm ki Türk ve Rus donanmaları şartların ağırlaşması durumunda ortaya çıkan pek çok menfi özelliğe sahiptir. Eksikliklerinin giderilmesi halinde Türkleri kayda almamazlık edemeyiz. Bu da tüm yukarıda söylenenlerin temel amacıdır."³⁸

1911 yılının 5 Ocakında komutanlığa gönderilen bir mesajda Crezo'nun da içinde bulunduğu bazı tersane şirketlerinin Türkiye'ye denizaltı inşası hususunda teklifler yaptıkları bildiriliyordu. Bunun yanında "Crezo bedava olarak bir denizaltı filosu için subaylar yetiştirmeyi teklif ediyordu. Bu teklif kabul edildi ve bir hafta önce Schvarukpft mayın fabrikası da dahil olmak üzere teğmenler fabrikalara gönderildi. Böylece uzman ihtiyaçlarını karşılayan Türkler denizaltılarını mümkün olan en kısa sürede alabilecekler."³⁹

1913 yılının sonunda tekrar gönderdiği bir mesajda Rus atışe diyordu ki; "Türk hükümeti donanmanın güçlendirilmesi hususunda endişelenmeye başladı. İngiltere'de kızaktan indirilen Türk zırhlısı beş ay içinde hazır olacak ve Şubat 1914 itibarı ile burada olması beklen-

niyor.”⁴⁰ I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılı Scheglov'un Türkiye'de Rus donanma ataşesi olarak geçirdiği son yıldır. Ancak resmi raporlar geçen yıllarda gönderilenlerin tekrarlarından ibaretti. Scheglov donanmadaki personel değişimleri hakkında sürekli bilgi gönderiyordu.

Mart ayında атаşe ашаğıdaki başlıkları taşıyan belgeler yolladı:

-İttihat ve Terakki Partisi toplantı yaptı.

-Türkiye'de siyaset ve devlet meseleleri üzerine karar.

-Donanmanın gelişmesi.

-Bahriye Nazırlığına Çürüksulu Mahmud Paşa'nın yerine sert karakterli bir şahsiyet olan Cemal Paşa'nın atanması. Paşa subay imtihanları kanunu doğrultusunda yetersiz subayları donanmadan temizleyecek.⁴¹

Scheglov, son olarak Osmanlı Bahriye Nezareti'nin kapasitesi hakkında Petersburg'a şu bilgileri geçmiştir.

“1) 1913 Kasımında Brezilya'dan Osman adı verilen bir zırhlı satın alınmıştır.

2) Armstrong şirketi ile Kasım ayında Haliç'teki gemilerin yeniden organizasyonu, donanmanın tamiri ve gemi inşası ile ilgili hususlarda anlaşmaya varılmıştır.

3) İzmit için bir yüzer havuz siparişi veren hükümet Türk savaş gemilerinin kaza hasarlarını tamir ettirmiştir.

4) Armstrong şirketine verilen emir ile Reşadiye zırhlısının benzeri Fatih zırhlısının 22, 2 hafif kruvazörün (4000 ton, 30 not) 24 ay içinde, Norman'ınkilere benzeyen 4 destroyerle birlikte inşası istenmiştir.

5) Norman fabrikasına 1040 tonluk 32 notluk 18 ay içerisinde bitirilecek 6 destroyer sipariş edilmiştir; diğer fabrikalara ise 15 deniz uçağı sipariş edilmiştir.

6) 25 Nisanda Türkiye'ye varan Fransız öğretmen havacılık okulunda derslerine başlamıştır.

7) Crezo fabrikasına 18 ay içinde hazır olmak üzere iki denizaltı sipariş edilmiştir.

8) Amiral Lympoos ile olan mukavele bir yıl daha uzatılmıştır.

9) 18 subay İngiltere'de özel okullara gönderilmiştir.

10) Terfi sınavlarında başarısız olan 47 subay işten çıkarılmıştır.

11) 13 Nisandan itibaren geçerli olan bir kanun ile denizcilik bakanlığının makamı dağıtılmıştır.

12) 24 Nisan tarihinde yayınlanan bir kanunla uzmanların rütbeleri ve astsubayların hakları tarif edilmiştir.

13) 26 Mayıs tarihinde yayınlanan uzman subayların yükümlülükleri kanunu ile hükümet personeli hiza-ya getirmiştir.

14) 12 Nisan 1914 tarihinde İngiltere'den satın alınan 4 adet konvoy buharlı gemisi İstanbul'a varmışlardır.

15) 22 Nisan tarihinde 9 adet sentry-cutter varmıştır.

16) 1 Haziran tarihinde Fransa'da yapılan 7 savaş gemisi gelmiştir.

17) 13 Mayısta Almanya'da yapılan mayın gemisi varmıştır.

18) Mayın gemisinin işletmesi harbiye nezaretinden bahriye nezaretine verilmiştir.

19) 8 Temmuz tarihinde meclis bahriye nezareti emrine 6 yıl için 8 milyon liralık olağanüstü bir bütçe tahsis etmiştir.”⁴²

Bu çalışmada Rus donanma ataşesinin hazırladığı raporların sadece küçük bir kısmı vardır. Fakat belgelerin tümünü sunmaktan memnuniyet duyarız ve umarız ki Türkiye'nin askeri ve sivil tarihine alaka duyan araştırmacılar tüm bu kaynaklar üzerinde bir çalışma yapabilirler. RSNA her zaman araştırmacılara gerekli yardımı yapmaya hazırdır.

1 Donanma vekili, denizcilik vekili-donanma ataşesi.

2 Scheglov Aleksandr Nikolayevich (03.04.1875-09.12.1953) 1892'de hizmete girdi. 1895-1900, Karadeniz donanmasında çalıştı. 1900'de Donanma Komutanlığı Merkezi'ne atandı.1902-1903-eğitim bölümünde sancak subayı, 1903-1904-Akdeniz Filo Komutanlığında sancak subayı, 1904-1905-Özel Komitenin Uzak Doğu Ofisinde hizmet etti, 1905-

1909-subay hizmetleri ve donanma yeterlilik kanunlarının hazırlanmasında çalıştı, 1909-1914- İstanbul'da donanma ataşesi, 06.12.1913'te 1. Rütbede Kaptan oldu.1914-Bulgaristan ve Romanya'da donanma ataşesi. Sürgünde öldü.

3 RSNA, Stok 418. "Donanma Komutanlığı Merkezi", Liste 1, Dosya 6, sayfalar 39-43.

- 4 H.Q.-Donanma Komutanlığı.
5 RSNA, stok 898. "Türkiyede Donanma Ataşesi", L. 1, D. 6, ss. 12-13.
6 *Ibid.* s. 15.
7 *Ibid.* ss. 46-47.
8 *Ibid.* s. 48.
9 *Ibid.* s. 50.
10 *Ibid.* s. 50.
11 *Ibid.* s. 73.
12 *Ibid.* s. 74.
13 *Ibid.* S. 418, L. 1, D. 4209, ss. 26-27.
14 *Ibid.* S. 898, L. 1, D. 44, ss. 112-112.
15 *Ibid.* s. 117.
16 *Ibid.* D. 10, s. 104.
17 *Ibid.* s. 99.
18 *Ibid.* D. 44, ss. 2-3.
19 *Ibid.* ss. 23-24.
20 *Ibid.* S. 418, L. 2, D. 27. s. 65.
21 *Ibid.* S. 898, L. 1, D. 6, s. 32.
22 *Ibid.* ss. 100-101.
23 *Ibid.* S. 418, L. 1, D. 4197, s. 27.
24 *Ibid.* S. 898, L. 1, D. 10, s. 103.
25 *Ibid.* S. 418, L.1, D. 4209, s. 174.
26 *Ibid.* S. 898, L. 1, D. 23, s. 47.
27 *Ibid.* D. 26, s. 5.
28 *Ibid.* s. 111.
29 *Ibid.* D. 5, ss 100-101.
30 *Ibid.* S. 418, L. 15, s. 16.
31 *Ibid.* S. 898, L. 1, D. 5, s. 169.
32 *Ibid.* s. 258.
33 *Ibid.* D. 15, s. 205.
34 *Ibid.* S. 418, L. 1, D. 4199, ss 5-7.
35 *Ibid.* S. 898, L. 1, D.5, ss 187-188.
36 *Ibid.* s. 190.
37 *Ibid.* ss. 195-196.
38 *Ibid.* ss 202-203.
39 *Ibid.* D. 15, s. 69.
40 *Ibid.* D. 23, s. 66.
41 *Ibid.* D. 26, s. 55.
42 *Ibid.* s. 113.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLILAR SAFINDA ÇARPIŞAN TATAR TABURU

PROF. DR. NADİR DEVLET

MARMARA ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRÜ

Osmanlı Devleti'nin 600 küsur tarihinde bugün Türk Dünyası diye adlandırdığımız Orta Asya, Kafkasya ve İdil-Ural'daki Türk kökenli soydaşlar ile fazla ilgilendiği iddia edilemez. Çünkü Osmanlıların esas ilgisini batı yani Avrupa çekmiş, doğu ile ilgisi İran ve Arap yarımadası ile sınırlı kalmıştır. Her ne kadar İran'da Türk soylular bulunuyorsa da, ilgilendiği diğer coğrafyada Türk kökenliler hemen hemen hiç yoktu.

Osmanlıların Türk Dünyasına ilgisi ancak son bir iki asırda yani Türklük bilinci ile telekomünikasyon imkanlarının artması ve her ne kadar adil bir yönetim sağlama gayreti için de olsa, imparatorluğun başta gayri müslim daha sonra ise gayri Türk insanının kendisinden kopmaya başlaması ile başlamıştır.

XIX. yy.'a gelindiğinde Osmanlı'nın hakim olduğu sınırlar dışında kalan Türklerin hemen hepsi Rusya, Çin gibi ülkelerin bir unsuru durumundaydılar.

Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Türkmen Özbek gibi nüfusça kalabalık olan Türk topluluklarının hepsi Rusya İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında kalmışlardı. XIX yy. ikinci yarısında bunlar arasında başlayan modernleşme, yenileşme diğer adı ile cedidçilik hareketi dış dünyaya, bilhassa Osmanlı devletine ilgilerini arttırmıştı. Zaten Osmanlı padişahlarının aynı zamanda halifelik görevini de üstlenmeleri, Rusyalı hacıların İstanbul'a uğramalarına da neden oluyordu. Başka bir ifade ile İstanbul Rusyalı Müslümanları için kutsal merkezlerden biri olarak saygı ve muhabbetle anılan bir mekandı.

Buna ek olarak buraya tüccar, öğrenci gazeteci gibi şahısların ziyaret ve ikametlerinin artması Rusya'daki Türkler arasında Türkiye'ye ilgiyi artırmıştı. Bilhassa

Rusya'daki 1905 ihtilalinden sonra çarın vatandaşlarına tanıdığı hürriyetlerden biri olan basın hürriyeti sayesinde Kazan, Ufa, Bahçesaray, Bakü, Taşkent ve Orenburg gibi kültür merkezlerinde ortaya çıkan çok sayıdaki gazete ve dergilerde Türkiye haberleri çıkmaya başlayarak Rusya Türklerinin Osmanlıya olan ilgisinin artmasına neden olmuştu.

Mesela tanınmış gazeteci Fatih Kerimi Balkan savaşları esnasında Türkiye'ye muhabir olarak gelmiş ve gazetesi *Vakî'e* Türkiye ile ilgili seri makaleler yollamış, bunlar daha sonra *İstanbul Mektupları* (Orenburg 1913) adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Kazan'da çıkmakta olan *Yıldız* gazetesi de Balkan savaşları sırasında İstanbul'a tanınmış tiyatro yazarı Aliasker Kemal'i göndererek okuyucularını savaşın gidişatından haberdar etmişti. Bu nevi gazete haberleri bazı Tatar hanımlarının gönüllü hemşire olarak İstanbul'a gelmelerine neden olduğu gibi yine bölgeden bazı gençler de Osmanlı saflarında savaşmak üzere İstanbul'a gelmişlerdi.¹ Bu gençler arasında yukarıda ismi geçen Fatih Kerimi'nin kardeşi Arif Kerimi ve Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nin kuruluşunda görev alan Şerif Manatov, en tanınmışlardır. Balkan savaşları iki ayrı coğrafyada yaşayan kardeşlerin yakınlaşmasına neden oldu ve bu yakınlık Birinci Dünya Savaşı sırasında devam etti. Rusya'ya esir düşen Osmanlı askerlerine müslüman basını çeşitli yardım kampanyaları açarak yardımcı olmaya çalıştı. Çarlık rejiminin izin verdiği nispette toplanan bu nevi yardımlar, Osmanlı askerlerinin ağır günlerinde onlara bir nebze destek oldu.

Çarlık Rusya'sında yaşayan Türklerinin Osmanlı Türküne ve ülkesine olan muhabbetin somut bir örneği-

ni ise şimdi kısaca değineceğimiz Asya Taburu'nun faaliyetleri teşkil eder.

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı patlak verince savaşa katılan diğer ülkelerde olduğu gibi Rusya'da da seferberlik ilan edildi. Rusya Müslümanlarından silah altına alınanların ekseriyetini İdil boyu Tatarları teşkil ediyordu. Çünkü Orta Asya veya diğer adı ile Batı Türkistan'daki Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen gibi Türk boyları 1916 yılına kadar silah altına alınmıyorlardı.

İşte ilk günden itibaren Rus ordusunda silah altına alınan ve Alman cephesinde savaşan bir hayli Türk-Tatar askeri Ruslarla birlikte esir düştüler. Esir düşen Rus askerlerinin sayısı 100 binlerle ifade edilirken, İdil-Ural'dan silah altına alınan Türk-Tatar askerlerinin Almanlara esir düşenlerinin sayısı 50 bin civarında diye tahmin edilmektedir.²

Almanlar Müslüman askerleri Ruslardan ayırarak onlara Berlin civarındaki Zossen Weinberg (Lager bei Zossen) kampı ile Wünsdorf'daki Hilal (Halbmond Lager) kampına yerleştirmeye başladılar. Almanların bu kararından Müslüman esir askerleri, daha sonra İkinci Dünya Savaşında olduğu gibi düşmana karşı kullanmak mı yatmıştı bilemiyoruz. Osmanlı Devleti ile müttefik olmanın da bu kararın alınmasında rolü olduğu ise daha kuvvetli ihtimal gibi gözüküyor. Çünkü Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanlarından olan Sibiryalı Abdürreşid İbrahim kısa bir süre sonra Berlin'e giderek Zossen Kampı'ndaki bu esir Türk-Tatar askerlerle ilgilenmeye başladı.

Türk-Tatar esirlerine nispeten iyi muamele edilmekte olup, bir mescit açılarak onların dini vecibelerini yerine getirmelerine imkan sağlanmış, okuma-yazma ve çeşitli meslek kursları, kulüpler açılmış, tiyatro faaliyetleri düzenlemelerine imkan verilmişti.

Bu gelişmeler sürerken bir takım esirler Türkiye safında savaşmak istediklerini bildirerek Alman makamlarına müracaat edince, yukarıda da belirtildiği gibi Abdürreşid İbrahim ve beraberindeki bazı imamlar Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Berlin'e gönderildi. Abdürreşid İbrahim esir Türk-Tatar askerlerine kıskırtıcı vaazlar vererek onları Türkiye safında savaşmanın ne kadar gerekli olduğu hususunda inandırmaya çalıştı ve bu gaye ile *el-Cihad* adlı bir gazete de çıkarmaya başladı. Netice de bin gönüllü askerden oluşan Asya taburu kuruldu.³ Tabur 1

Mayıs 1916 tarihinde Berlin'den hareket ederek 7 Mayıs 1916 tarihinde İstanbul'a ulaştı. Sirkeci garında yapılan resmi karşılama töreninden sonra askerler Taksim Kışlası'na (Taşkışla) yerleştirildi.⁴

Asya Tabur'u Almanya'daki esirler arasında topladığı birkaç bin markı İstanbul'a gelince Kızılay'a bağışladı.⁵ Daha sonra Tabur Rusya'nın çıkarma yapma ihtimali olduğu Şile sahiline gönderildi ve burada iki ay kadar görev yaptı.⁶ Şile'den yeniden İstanbul'a dönen Asya Taburu Musul'a gönderildi. Fırat üzerinden Bağdat'a hareket eden Asya Taburu, Halep ile Bağdat arasında Dir-zur sancağına sevk edildi.⁷

Asya Taburu 25 Kasım 1916 tarihinde Divaniye mevkiinde 156. Alay'ın başka taburları, bir topçu bataryası ve bir atlı bölükten ibaret kuvvetlerine dahil oldu. Çevrede 30 bin Arap toplanmıştı.⁸ Araplar çok şiddetli bir hücumla geçtilerse de, ekseriyeti atlı ve kılıçlı isyancılar Osmanlı güçleri tarafından püskürtüldü. Ancak Asya Taburu gene de bu çatışmada 5 şehit verdi ve 3 askeri yaralandı.⁹ Daha sonraki çatışmalarda ise bir şehit verildi ve 3 asker yaralandı.¹⁰

Divaniye halkı ile Asya Taburu arasında ilişkiler de oldu. Çünkü askerlerin arasında Kazan, Orenburg, Ufa ve Troitsk gibi şehirlerdeki medreselerden mezun olanlar çok iyi Arapça bildikleri için yerli halkla iyi bir diyalog kurdular.¹¹

Şubat 1917 tarihinde İngilizler hücum için gerekli hazırlıkları tamamlamışlardı ve Bağdat'ı ele geçirince Asya taburu diğer birliklerle Fluca'ya geri çekilme emri aldı.¹² Geri çekilirken Asya Taburu'nun 35 askeri Araplarla İngilizlere kurban olarak bırakıldı.¹³ 15 Mart'ta ise Tabur Fluca'ya ulaştı.¹⁴ İngiliz hücumlarından burada da tutunamayan Osmanlı güçleri geri çekilmesini sürdürüyordu. Tabur'da Remadiye'ye çekildi. 20 Haziran 1917'de Ramazan ayı başladı ve Ramazan'ın 22. günü İngilizler hücumla geçti. Türk ordusunun bin piyade, yüz süvari, 8 top ve 4 mitralyözden ibaret gücüne karşı, düşman 8 bin piyade 500 atlı, 2 ağır ve 8 hafif top, 20 mitralyöz, 3 zırhlı araç ve 30 yük arabası ve 2 uçağı bulunuyordu.¹⁵ İki-üç gün süren çatışmalar esnasında 14 şehit verildi ve 18 asker yaralandı.¹⁶ Savaş İngilizler lehine neticelendi ve Asya Taburu'nun da büyük bir kısmı esir düştü.¹⁷ Esir düşmeyip binbir meşakkatle kaçıp kurtu-

lanlar 30 Eylül 1917 tarihinde Salhiye adlı bir mevkie ulaşılar.¹⁸ Meyavin'e ulaşan Asya Taburu üyeleri 57 asker idi.¹⁹ Buradan Dir-zur sancağına ulaşanlarla bu sayı 15 gün sonra 150'ye ulaştı. 50 kadar asker de dış menzillerde görevlendirilmişti.²⁰ Heyet ile Dir-zur sancağı arasındaki 300 km'lik yol düşman tehdidinde idi. Bu hattı koruma görevi ise Asya Taburu'nun kalan askerlerinden teşkil edilen bir bölüğe verildi. Bunun için Halep'ten at getirildi, ancak 120 at geldiği için kalan askerler yaya kaldılar.²¹

Bölük 1917 yılının kışından 1918 yılının baharına kadar Gina mevkiinde konuşlandı. Atlı ve yaya askerler Dir-zur ile cephedeki Şükrü Nail Bey'in fırkası arasında durmaksızın devriye gezdiler.²² Gina'ya İngilizler hücum edince Osmanlı kuvvetleri darma dağın oldu. Fırat'ın öteki sahiline Asya Taburu'ndan ancak 18 kişi ulaştı.²³

Gina'da ise 30 kadar Asya Taburu'na mensup asker İngilizlere esir düşmüştü. Ancak değişik taraflara kaçışanlar sonra Miyadin de biraraya gelerek 170 kişilik bir güç oluşturdular ve tekrar göreve başladılar.²⁴

Mayıs 1918 tarihinde ise Asya Taburu'nun mensuplarına İstanbul'a dönme emri geldi. Askerler Halep'e uğurlandılar ve Halep'ten İstanbul'a üç günlük bir tren yolculuğundan sonra vasil oldular. Asya Taburu askerleri Fatih Medresesi'ne yerleştirildi. İstanbul Merkez Komutanı Miralay Cevdet Paşa bu askerlere madalyalar taktı ve beratlarını verdi. Böylece terhis edilmiş oldular.²⁵

Asya Taburu'ndan İstanbul'a dönebilen 170 kadar kişinin 30 kadarı İstanbul'da kaldı.²⁶ Diğerleri ise Rusya'ya geri döndü. İngilizlere esir düşüp Hindistan'a yol-

lanan 400 kadar asker ise 1920 yılına kadar burada tutulduktan sonra, Bombay yolu ile İstanbul'a yollandı ve Selimiye Kışlası'na yerleştirildi. Bu esnada İstanbul İngiliz işgali altında idi. 1920 yılının sonbaharında ise bunlar Rusya'ya yollandı ve Kırım'daki Ak Rus Ordusu komutanı Vrangel'in güçlerine katıldılar. Alınan haberlere göre çoğu Bolşeviklerle savaşlarda yok oldular, kalanları ise esir edildi.²⁷

Böylece 1915 yılında Almanlara esir düşen ve Türk kardeşleri safında dövüşmek için gönüllü olan Tatar-Başkurtlardan müteşekkil Asya taburu askerlerinin kaderi 1920 yılında bir şekilde noktalanmış oldu. İngilizlere esir düşen 400'ünün 1920 sonunda ve İstanbul'a 1918 yılının sonunda ulaşanların da 140 kadarının Rusya'ya geri döndüğü biliniyor, yani 550 civarındakiler sağ olarak ülkeleri Rusya'ya döndülerse de, bunların da büyük bir kısmı Rusya'daki İç Savaşın kurbanı oldular. 30 kadarının İstanbul'da kaldığı da biliniyor. Ancak bunların dışında kalan 400'ünün büyük kısmının şehit veya kayıp olması da Asya Taburu'nun ne kadar büyük bir kayıp verdiğinin göstergesidir.

Özetlersek Asya Taburu askerleri görmedikleri, bilmedikleri ancak manevi duygularla bağlı oldukları kardeşlerine yardım için kendilerini feda etmekten çekinmemişlerdir. Burada bize bütün şehitlerimizi ve Asya Taburu'nda şehit düşen kardeşlerimizi rahmetle anmak görevi düşüyor. Ayrıca bu olaydan kardeşlerin kardeşlere ne zaman muhtaç olacağı bilinmeyeceğinden bu bağları gelettirmemizin de ne kadar önemli olduğu dersini almamız da mümkündür.

1 Balkan savaşları sırasında gönüllü hemşire olarak İstanbul'daki Kadırga hastahanesinde görev yapan Meryem Pataşova'nın hatıraları yayınlanmıştır. Bkz.; İsmail Türkoğlu, "Balkan Savaşları İçinde Bir Tatar Hemşiresinin İstanbul Hatıraları", *İstanbul Araştırmaları*, sayı 6, Temmuz 1998, s.179-188.
2 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu-Türkiyeni saklan yolunda İdil-Ural Türk Tatarları", *Yağca Milli Yul*, sayı 12, 1931, s. 13.
3 "a.g.m.", s. 14.
4 "a.g.m.", s. 15.
5 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu II", *Yağca Milli Yul*, sayı 1, 1932, s. 24.
6 "a.g.m.", s. 26.
7 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 2, 1932, s. 29.
8 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 3, 1932, s. 27.
9 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 4, 1932, s. 24.
10 "a.g.m.", s. 26.
11 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 5, 1932, s. 35.

12 "a.g.m.", s. 37.
13 "a.g.m.", s. 37.
14 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 6, 1932, s. 25.
15 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 8, 1932, s. 20.
16 "a.g.m.", s. 21.
17 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 9, 1932, s. 20.
18 "a.g.m.", s. 22.
19 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 11, 1932, s. 17.
20 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 12, 1932, s. 18.
21 "a.g.m.", s. 19.
22 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 1, 1933, s. 14.
23 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 2, 1933, s. 13.
24 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu", *Yağca Milli Yul*, sayı 3, 1933, s. 13.
25 "a.g.m.", s. 14.
26 "a.g.m.", s. 14.
27 Lütfullahoğlu, "Asya Taburu'nun Esirliği", *Yağca Milli Yul*, sayı 3, 1933, s. 15.

"UKRAYNA'NIN KURTULUŞU BİRLİĞİ" NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ FAALİYETLERİ

DOÇ. DR. HAKAN KIRIMLI
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Muhtelif Türk halklarının bugün Ukrayna'yı teşkil eden topraklar üzerindeki varlığının ve onların buradaki Slav halklar ile olan temaslarının bin yılı çok aşkın bir geçmişi vardır. Yalnızca bu Türk halklarından bir çoğunun yüzyıllarca bu toprakların bir kısmını veya tamamını hakimiyetleri altında tutmuş olduklarını hatırlamak dahi, Ukrayna tarihinin Türk tarihiyle olan çok sıkı bağlarını izah etmeye kâfidir. Osmanlı İmparatorluğu ile Ukrayna halkı arasındaki münasebetler ise XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Osmanlı hakimiyeti uzun yıllar boyunca bugünkü Ukrayna Cumhuriyeti arazisinin güney kesimindeki geniş arazileri içine aldıktan başka, yine Osmanlı himayesindeki Kırım Hanlığı da Karadeniz'in kuzeyindeki diğer bölgelerin hâkimi idi. Bu şekilde, Osmanlılar ile Ukrayna halkları arasında en az üç yüz yıllık bazen savaş, bazen de barış ve hattâ işbirliği içinde geçen doğrudan ve yoğun ilişkiler gerçekleşmiştir. Bu münasebetlerde bilhassa XVIII. yüzyıl öncesi Osmanlı kaynaklarının "Rus" olarak adlandırdığı ve Ukrayna tarihî kimliğinde çok önemli bir yeri olan Zaporog Kazaklarının merkezî bir yer tuttuğunu kaydetmek gerekir. Ancak, Rusya'nın XVII. yüzyılın ortasından itibaren başlayan iki yüz yıllık süreç içinde, önce Zaporog Kazaklarına boyun eğdirmesi ve "Küçük Ruslar" olarak adlandırdığı Ukrain halklarının yaşadığı bölgelerin çoğunu hakimiyeti altına alması, nihayet 1783'te Kırım Hanlığı'nı da ilhak etmesi ve bilâhare Karadeniz'in kuzey kıyılarının tamamını ele geçirmesi Osmanlı-Ukrayna ilişkilerinin mahiyetini kökünden değiştirdi. Artık, siyasî açıdan bölge halklarıyla Osmanlı İmparatorluğu arasında doğrudan

ilişkiler söz konusu değildi. Zaman içinde bölgenin özgün kimliği, dış dünyanın çoğu gibi Osmanlılar açısından da unutulacak, zâten Slav ve Ortodoks olan Ukraynalılar nihayetinde Rusya'nın mahallî bir bölge halkı olarak telâkkî edilecekler, bundan gayri bir özel ilgi konusu olmayacaklardı. Kaldı ki, modern mânâda bir millî Ukrain kimliği de esasen XIX., hattâ XX. yüzyıllar içinde geniş bir sürece yayılarak oluşuktan başka, esasen Rusya sınırları dahilindeki Ukrainlerin büyük çoğunluğu itibarıyla bütünüyle yerleşmiş de değildi. Osmanlılara Rusya'dan ve Ruslardan farklı bir Ukrain kimliğinin ve varlığının mevcudiyetinin hatırlatılması ancak Birinci Dünya Savaşı vesilesiyle gerçekleşti. Bu konuyu gündeme getirecek olan gelişmeler, bazı milliyetçi Ukrain gruplarının İttifak Devletleri bünyesinde veya onlarla işbirliği içinde yürüttükleri faaliyetlerle ortaya çıktı. Nihâî hedef olarak Ukrayna'nın bağımsızlığını belirleyen ve faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu dahiline de yayan ilk Ukrain milliyetçi teşkilatı "Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği" (*Soyuz Vizvolennya Ukrayini*) olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önce, bazı Ukraynalı devrimciler ve milliyetçiler Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na sığınmışlardı. Bunlar bilhassa bu imparatorluğun Batı Ukrainleriyle (Rutenyalılarla) meskûn vilâyetleri olan Doğu Galiçya ve Bukovina'da bulunmaktaydılar. Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği (UKB) de resmen buradaki Lemberg (Lviv) şehrinde 4 Ağustos 1914 tarihinde kuruldu. Kurucuları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Ukraynalı siyasî mültecilerin en önde gelenleri olup, bunlar ideallerinin Rusya

İmparatorluğu'nun başlamış olan savaşta nihaî olarak mağlûp edilmesiyle gerçekleşmesinin mümkün olabileceğine inanmışlardı. UKB'nin kurucuları mahallî Ukrainerlerle (yani Batı Ukrainerleriyle) de yakın ilişki içinde bulunsalar da, bu teşkilat münhasıran Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan (daha doğrusu oradan iltica etmiş) Ukrainerlere aitti. UKB'nin kurucularının çoğu sosyalist olup, aralarında Andriy Juk, Oleksander Skoropis-Yoltuhivskiy, Volodimir Kozlovskiy, Mariyan Basok-Melenevskiy, Oleksander Semeniv, Peter Bendzia, Mikola Zaliznyak (Ukraynalı Sosyalist Devrimcilerin (SR'lerin) lideri; Zaliznyak teşekkülünden hemen sonra UKB'den ayrılarak kendi başına faaliyetlerini yürütecekti) ve Dmitro Dontsov (o da kuruluş beyannamesine imza atmakla birlikte, kısa bir süre sonra UKB aleyhine dönecekti) gibi tanınmış isimler bulunmaktaydı.¹ Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin nihaî hedefi ilk beyannamesinde şöyle ifade ediliyordu: "Bu Birlik'de her türlü siyasî renk temsil edilmekte ve bunlar Ukrayna halkının siyasî istiklâli talebi etrafında birleşmiş bulunmaktadır. Bu Birlik, gayelerinin Rusya İmparatorluğu'nun Birleşmiş Devletler (İttifak Devletleri) tarafından yenilmesi neticesinde gerçekleşeceği görüşündedir. Bağımsız Ukrayna, tek bir yasa meclisine, bütün medenî, millî ve diğer haklara ve kendi millî kilisesine sahip, meşrutî ve demokratik bir monarşi olacaktır."² İşte bu hedefe ulaşabilmek için, UKB o sırada ortak düşman olan Rusya İmparatorluğu ile savaşmakta olan İttifak Devletlerinin desteğini kazanmaya uğraşmaktaydı.

Böylelikle, UKB daha işin en başından itibaren taliini İttifak Devletlerine ve onların müstakbel zaferine bağlanmış durumdaydı. Esasen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda üslenmiş olan UKB'nin İttifak Devletleri içindeki nüfuzlu çevrelerle irtibat içinde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar, gerek Avusturya-Macaristan, gerekse Almanya İmparatorlukları resmî savaş gayeleri arasına bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin kurulması hususunu dahil etmekten kesin bir biçimde kaçınırsalar da, sözünü ettiğimiz nüfuzlu çevreler hiç değilse başlangıçta Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'ni ve genel olarak Ukrayna faktörünü, Rusya'ya karşı kullanılabilecek potansiyel açıdan faydalı bir koz şeklinde telâkkî etmekteydiler. Bu şekilde, İttifak Devletlerine bağlı çeşitli devlet

birimleri UKB'nin faaliyetlerine genellikle cömertçe destek vermekteydiler. Şu cümleden, UKB'nin büyük miktarda propaganda yayınları yapma, teşkilatlanma, esir edilmiş Rusya ordusu mensupları içindeki Ukrainer asıllılar arasında çalışmalar yürütme ve hattâ bazı askerî teşebbüslere girişme gibi faaliyetleri savaşın ilk aylarında İttifak Devletleri ve özellikle de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından bilfiil desteklenmiş ve finanse edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na iştiraki hemen gerçekleşmemişti. İki Avrupalı devletler bloku arasında savaş halinin ortaya çıkması üzerine Osmanlı Hükûmeti taraflardan hangisine meyledeceği hususunda mütereddit bir tarafsızlık içindeydi. Kısa bir süre önce yaşanmış olan Trablusgarb ve Balkan Savaşları küçük düşürücü mağlûbiyetlerle neticelenmekten gayrı, hem toprak olarak hem de bütün diğer açılardan muazzam kayıplara yol açmışlardı. Ülke harap durumdaydı. 1913'den itibaren bilfiil iktidarda bulunan İttihad ve Terakkî Komitesi, imparatorluğun yüzyıllar içinde birike-rek müzminleşmiş problemlerine âcîl ve bütüne şâmil çözümler bulabilmek çabasındaydı. Ülkenin ve milletin kırılmış gururu ve yıkılmış prestiji ancak yeni istikametlerde tamir edilebilirdi. Böyle düşünülmeyle birlikte, İttihad ve Terakkî iktidarının ve kadrolarının iç ve dış politikaların anahatlarının tesbitinde ittifak içinde olduklarını, yahut bu konularda kesin bir programlarının mevcut bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Aksine, İttihadçılar arasında ülkeyi ilgilendiren en mühim meselelerde dahi birbirine taban tabana zıt görüş sahiplerinin olduğu bilinen bir husustur. Bu gibi farklı görüşler ve kararsızlıklar, iki Avrupa blokundan hangisinin en uygun tercih olacağı noktasındaki tereddütlü arayışlara da muhakkak ki yansımıştır. İttihadçı liderler elbette ki kaybedecek ata oynamak istemiyorlardı. Bu bakımdan, gerek en nüfuzlu İttihadçı şahsiyetlerin veya grupların temayül ve sempatilerine, gerekse konjonktürel gelişmelere yahut kaygılara bağlı olarak, Osmanlı hükûmet çevreleri bloklara bağlı Büyük Devletlerin hemen hepsine ayrı ayrı ittifak teşebbüslerinde bulundular.

Bütün bunlara rağmen, bilhassa Ağustos 1914'de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini müteakip Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerine teveccüh edeceği

her geçen gün biraz daha belirgin hale gelmekteydi. Bunda kudretli Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın temsil ettiği bir grup İttihadçı'nın Alman taraftarı oluşunun büyük payı olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilâf Devletlerine son dönemde yapmış bulunduğu yaklaşma çabalarına tatminkâr bir karşılık alınamaması da tesirli olmuştu. 2 Ağustos 1914'te Enver Paşa ile Almanya'nın İstanbul'daki Sefiri Hans Baron von Wangenheim arasında müzakere edilerek imzalanan gizli Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki yerinin belirlenmesinde bir dönüm noktası mahiyetindedir.³ Netice olarak Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında savaşa iştirakine yol açacak olan bu antlaşma son derece gizli tutuldu (Osmanlı kabinesindeki nâzırlardan bile pek azı böyle bir antlaşmanın varlığından haberdardı) ve Osmanlı İmparatorluğu müteakip üç ay süresince resmen tarafsızlığını korumayı sürdürdü. Gizli Osmanlı-Alman Antlaşması'nın üzerinden bir hafta geçmeden, İngiliz donanmasının Akdeniz'deki takibinden kaçan iki Alman savaş gemisi (*Goeben* ve *Breslau*) Çanakkale Boğazı'na sığındıktan sonra, Osmanlı Hükûmeti bu gemilerin Türkiye tarafından "satın alındıklarını" ilân etti. Bu "satın alınma" hadisesinin arkasında yine Enver Paşa olduğu gibi, bütün bu olup bitenler Padişah'a ve hükûmetin diğer üyelerine bir emrivâki olarak kabul ettirilmişti.

İşte, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen tarafsızlığını muhafaza ettiği ancak giderek İttifak Devletleri tarafına meylettği bu dönemde üst rütbeli Osmanlı ve İttifak siyasetçileri ve askerleri arasında bazı ortak askerî projeler gizlice görüşülmeye başlandı. Bu tür tasavvurlardan birisi Rusya Ukraynası üzerine bir Osmanlı taarruzunu öngörmekteydi. Enver Paşa 16 Ağustos 1914'de gizli bir toplantı düzenledi. Toplantıya katılanlar arasında von Wangenheim, Türkiye'ye *Goeben* (yeni adıyla *Yavuz Sultan Selim*) zırhlısının kumandanı olarak gelen ve bilâhare Osmanlı Donanma Kumandanlığı'na getirilen Amiral Souchon, Türkiye'deki Alman askerî misyonunun başı General Liman von Sanders, Alman askerî ve deniz ataşeleri ve bir çok üst rütbeli Türk subayı katıldılar. Toplantının gayesinin savaşa girmesi halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtemel askerî harekâtının müzakeresi olduğu anlaşılıyor. Burada üzerinde münakaşa

edilen hususlardan birisi, savaş halinde Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalı'na bir saldırıda bulunmasının mı, yoksa kuzeyde Odesa Bölgesi'ne bir çıkartma harekâtına girişmesinin mi tercih edilmesi gerektiği yönündeydi.⁴ İkinci plânı masaya getiren olan General Liman von Sanders, Odesa ve Akkerman arasındaki sahil kesimine yapılacak bir Türk çıkartmasının Avusturya-Macaristan ordularının doğu cephesinin sol kanadı üzerindeki yükü önemli ölçüde hafifletebileceği kanaatindeydi. Liman von Sanders'in görüşüne göre, o sıralarda Rus Karadeniz Filosu fazla güçlü gözükmediğinden ve Odesa Bölgesi'ndeki Rus birlikleri de iyi eğitilmiş olmadıklarından böylesine cüretkârâne bir harekâtın başarılı olma şansı vardı. Ancak, karaya çıkarılacak Osmanlı kuvvetlerinin başarısının sağlanabilmesi ve sürdürülebilmesi için öncelikle Rus Karadeniz Filosu'nun mağlûp edilerek devre dışı bırakılması şarttı. Ne var ki, toplantıda Liman von Sanders'in plânı değil, Süveyş Kanalı'na yönelik askerî harekât fikri kabul gördü.⁵

Liman von Sanders'in plânının söz konusu toplantıda benimsenmemesine rağmen, Odesa Bölgesi üzerine bir harekât yapılması yönünde tasavvurlar tekrar gündeme gelecekti. Enver Paşa, kurmay başkanlığını yürütmekte olan General Bronsart von Schellendorff'a Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi halinde Osmanlı silahlı kuvvetleri için genel bir harekât plânı hazırlama emrini verdi. "Bronsart Paşa"nın hazırladığı ve 20 Ağustos 1914 tarihini taşıyan bu plânda, Odesa Bölgesi'ne yapılabilecek bir çıkartma harekâtı da ele alınmıştı. Bu plân da, tatbiki konulmasının önşartı olarak Karadeniz'de donanma hakimiyetinin tam olarak elde edilmesini ve Romanya'nın hayırlıhâli tarafsızlığının teminini öngörmekteydi. Gerçekleştirilmesi halinde, harekâtın zamanlaması Rusya'daki Alman ve Avusturya-Macaristan taarruzunun gelişimine göre tesbit edilecekti. Bronsart bu harekâtı Rusya'ya karşı yapılması mümkün olan en iyi operasyon ve başarılı olması halinde savaşın neticesini tayin edilebilecek ölçüde mühim bir askerî teşebbüs şeklinde görüyordu.⁶

Diğer taraftan, Rusların Lemberg'i düşürmek üzere bulunması Viyana'daki askerî çevreleri âcilen Rus ordularının dikkatini başka tarafa çekebilecek türden bir harekât arayışı içine sokmuştu. Böylece, Lemberg'in düş-

mesinden iki gün önce, 1 Eylül 1914'de, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski'ye Viyana'dan gönderilen bir telgrafta, Osmanlıları Odesa üzerine yönelik bir harekât düzenlemeye teşvik etmesi talimatı verildi. Liman von Sanders tarafından hazırlanmış olan Odesa'ya yönelik operasyon plânından zâten haberdar olan Pomiankowski, böyle bir teşebbüste gerçekleşme kabiliyeti görmüyordu. Avusturya-Macaristan Askerî Ataşesi'nin hesaplarına göre, İstanbul'dan Odesa'ya 50.000 kişilik bir askerî kuvvet göndermek için en azından iki buçuk ay gerekecekti ki, bu kadar zaman içinde de Ruslar Galiçya'daki kuvvetlerinden fazla bir kaydırma yapmaya ihtiyaç duymaksızın çıkartma birliklerini imha edebilirlerdi. Bunları dikkate alan Pomiankowski, Viyana'ya henüz Türklerin savaşa katılmaya karar vermediklerini ve zâten sözü edilen harekât için gerekli olan miktarda kuvvetlerin hâlen hazır bulunmadığını bildirdi.⁷

İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Sefiri Markgraf Pallavicini meseleyi başka bir açıdan görmekteydi. Pallavicini, Habsburg İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Kont Berchtold'a çektiği telgrafta Çanakkale Boğazı emniyet altına alınır alınmaz Osmanlı donanmasının Karadeniz'de saldırıya geçmesi gerektiğini söylüyordu. Böyle bir kuvvet gösterisi Romanya'nın İttifak Devletleri yanında savaşa katılmasını sağlardı. Bu bakımdan, Pallavicini'ye göre böyle bir netice bizzat Odesa üzerine yapılacak bir çıkartmadan bile daha fazla fayda temin edecekti.⁸

Goeben'in kumandanı Amiral Souchon, Osmanlı Donanma Kumandanı vazifesine getirilmişti. Yeni vazifesi dolayısıyla her türlü amfibik hareketin düzenlenmesi kendi birimine bağlı olan "Souchon Paşa", bu konuda 10 Eylül 1914'te bir rapor sundu. Alman Amiral bu raporda, Rus Karadeniz Filosu karşısında Osmanlı donanmasının kısa süre içinde üstünlük kurmasının muhtemel gözükmediğini ve Karadeniz'de bu gibi faaliyetlere girişebilmek için Osmanlı deniz kuvvetlerinin eğitiminin iyileştirilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Souchon'a göre, Rus Karadeniz Filosu'nu kontrol altına alabilmek çok güç olduktan başka, Rus filosunun üslerine böylesine yakın olan ve arazinin müsait olmadığı yerlere çıkartma yapmak son derece riskliydi. Eğer bütün bunlara rağmen

mutlaka Odesa Bölgesi'ne böyle bir operasyon yapılacaksa hiç değilse çıkartma mevkiî mümkün olduğu kadar Romanya sınırına yakın olmalıydı.⁹

Ruslar ise çoktan Karadeniz'de yapılacak Osmanlı-Alman ortak donanma hareketlerine dair tasavvurlardan ve şu cümleden Odesa Bölgesi'ne yapılması düşünülen çıkartmaya ilişkin plânlardan haberdar olmuşlardı. Rus ajanları Pallavicini'nin Berchtold'a yolladığı yukarıda zikrettiğimiz telgrafının muhtevasını ele geçirmeyi başarmışlardı. İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Giers söz konusu telgrafta yazılanlar hakkında 24 Eylül 1914 tarihinde hükûmetine bilgi verdi.¹⁰ Ruslar, Enver Paşa'nın bölgede bu gibi teşebbüslere girişilebilmesi için Karadeniz'de Osmanlı donanma üstünlüğünün tesis edilmesini ön şart olarak koştuğundan da haberdardılar.¹¹ Ruslar bu gibi Osmanlı plânları hakkındaki bilgilerini başka kaynaklardan da teyid etmiş olmalıdırlar. St. Petersburg'daki Osmanlı Sefareti Maslahatgüzârı Fahreddin Bey'in 25 Ekim 1914'de çektiği telgrafta bildirdiği üzere, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey D. Sazonov bir yabancı askerî ataşeye *Yavuz*'un toplarının desteği altında Odesa'ya çıkartma yapma hususundaki Osmanlı plânlarından haberdar olduklarını ifade etmişti.¹² Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine içinde *Yavuz* ve *Midilli*'nin de yer aldığı Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914'de Rusya'nın Karadeniz'deki limanları olan Odesa, Sevastopol (Akyar), Kefe ve Novorossiysk'i bombalaması âmil olacaktı. Bu "Karadeniz Olayı"ndan bir kaç gün sonra Osmanlı İmparatorluğu artık İttifak Devletleri safında ve İtilâf Devletleri karşısında savaşa resmen dahil olmuş durumdaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi öncesinde, her hangi bir Ukrayna milliyetçi teşkilatı ile Osmanlı çevreleri arasında bir bağlantı olduğuna dair bir delil yahut işaret mevcut değildir. Gerçi, Rusya Türklerinden olup İstanbul'a gelen bir çok önde gelen siyaset ve fikir adamı dolayısıyla, Osmanlı münevverleri arasında Rusya İmparatorluğu'ndaki milliyetler meselesine ve özellikle de Türk ve/veya Müslüman halkların problemlerine giderek artan ölçüde ilgi duyuluyordu. Dahası, Osmanlı aydın çevreleriyle yakın ilişkiler içinde bulunan İsrail Helphand (nâmı diğer Parvus) gibi tanınmış Rusyalı devrimciler de vardı. Bütün bunlara rağmen, Birinci

Dünya Savaşı öncesinde Türk intelligentsiyası arasında "Ukrayna millî davası"nın henüz işitilmiş bir konu olmadığına kaydetmek herhalde yanlış olmaz.

Hal böyleyken, yine de Osmanlı İmparatorluğu UKB için faaliyet gösterebileceği müsait bir zemin olarak gözükmekteydi. Bu gibi faaliyetler İttifak Devletlerinin menfaatleri açısından da yarar getirebilirdi. Türk kamuoyunda yüzyıllardır kendisiyle savaşmış olan Rusya'ya karşı köklü bir husûmet ve rövanşist bir hâlet-i ruhiye bulunduğu gibi, Rusya tehdidi her zaman için Osmanlı dış siyasetinin belirlenmesinde göz önünde bulundurulmuş en önemli kaygıların başında gelmişti. Bu bakımdan, "eski düşman"a yöneltilecek plân ve tasavvurların Türk kamuoyu nezdinde sempatiyle karşılaşılabileceğinden pek az şüphe edilebilirdi. UKB açısından, Osmanlı İmparatorluğu müstakbel bağımsız bir Ukrayna'ya ilişkin tasavvurlar bakımından hayatî bir müttefik olarak görülmekteydi. Türkiye'de Ukrayna davası itibarıyla hatırı sayılır ölçekte bir devlet ve kamuoyu desteği potansiyeli de bulunuyordu. UKB böyle bir ülkede faaliyetleri için yeni üslere ihtiyaç duyduğu gibi, uygun şekilde yönlendirilecek Türk askerî operasyonları da Ukrayna faktörünün savaşa daha doğrudan ve somut bir şekilde dahil olmasını sağlayabilirdi.

Başlangıçta Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda üslenen UKB bir süre sonra potansiyel olarak destek bulabileceği veya faaliyet göstermesinde yarar olacağı düşünülen diğer memleketlere temsilcilerini göndermeye ve mümkün olabildiği takdirde oralarda mümessilikler tesis etmeye karar verdi. Bu maksatla, UKB Almanya'ya (Roman Smal-Stotski), İsviçre'ye (Peter Bendziya), Türkiye'ye (Mariyan Basok-Melenevskiy) ve Bulgaristan'a (Lev Hankeviç) temsilcilerini gönderdi.¹³ UKB'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilciliğini üstlenen Basok-Melenevskiy, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi bünyesindeki Ukraynalı sosyalistler grubunun (*Spilka*) liderliğini yapmıştı.¹⁴ Basok-Melenevskiy, Viyana'dan yola çıkarak Bükreş ve Sofya üzerinden, Ekim ayı içinde, henüz Osmanlı Devleti savaşa girmemişken İstanbul'a vardı. Artık Osmanlıların savaşa dahil olacaklarına kesin gözle bakıldığı o günlerde, Ukraynalı devrimci Osmanlı siyasî ve askerî çevreleriyle temas kurma gayreti içine girdi. Kısa bir müddet sonra tekrar Viyana'ya döndüyse de, bilâhare uzun süre kalmayı plânladığı İs-

tanbul'a geri geldi. Bu sıralarda arkadaşı Lev Hankeviç de UKB'nin Bulgaristan'daki temsilcisi sıfatıyla Sofya'ya yerleşmiş bulunmaktaydı.¹⁵

Basok-Melenevskiy'nin Türkiye'de nüfuzlu çevrelerle temas kurmakta bir hayli başarılı olduğu anlaşılmaktadır. UKB temsilcisinin İstanbul'da görüştüğü ilk kişiler arasında geçmişte Kiev'deki *Spilka* grubundan yakın dostu olan Parvus da bulunmaktaydı. İstanbul'da kendisine çoktan bir yer edinmiş ve iş hayatına atılmış olan Parvus, Basok-Melenevskiy'e propaganda faaliyetlerini yürütebilmekte şahsî bağlantılarını kullanarak yardımcı oldu. Parvus, Ukrayna köylülerini ayaklanmaya kışkırtabilmek üzere Rusya içinde de doğrudan harekete geçmeleri hususunda Basok-Melenevskiy'i teşvik ediyordu.¹⁶ Muhtemelen hizmetlerine karşılık olarak, Parvus da Basok-Melenevskiy ve UKB ile olan münasebetlerini Kasım 1914'de Avusturya-Macaristan pasaportu elde etmek için kullanacaktı.¹⁷ Basok-Melenevskiy'nin İstanbul'da karşılaştığı tek devrimci Parvus değildi. Basok-Melenevskiy, aralarında İran ihtilâline Gürcü lejyonunun lideri olarak katılmış bulunan Gürcü devrimci Trias'ın da yer aldığı bir çok Kafkasyalı devrimci ile de yakın temas halindeydi. Trias, UKB'nin daveti üzerine İsviçre'den Viyana'ya gelmiş ve Rus ordusu esirleri içindeki Gürcüler arasından güvenilir adamlar bulabilmek üzere Avusturya'daki esir kamplarını dolaştıktan sonra İstanbul'a gitmişti. UKB liderleri, Trias'la Viyana ve İstanbul'da görüşmeler yaparak teşkilatları arasında işbirliği imkânlarını değerlendirdiler.¹⁸

Basok-Melenevskiy'nin Viyana ve İstanbul'daki bağlantıları vasıtasıyla Odesa Bölgesine bir Osmanlı çıkartması yapılmasına dair evvelki münakaşalardan haberdar olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Bu gibi plânlara ona Türk silâhlı kuvvetlerinin desteğinde UKB'nin doğrudan Ukrayna'ya girebilmesi imkânını sağlayacağı için çok cazip gelmiş olmalıdır. Basok-Melenevskiy iktidardaki İttihad ve Terakkî ileri gelenleri, üst rütbeli sivil ve askerî yetkililer ile basın mensupları arasında tanıdıklar edindi. UKB temsilcisinin gittiği her yerde sempati ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Bir kaynağa göre, Osmanlı devlet adamları Türk birlikleri Ukrayna arazisine çıkar çıkmaz UKB'nin Rusya Ukraynası'ndaki faaliyetlerini desteklemeye söz vermişlerdi. Basok-Melenevs-

kiy'nin İstanbul'daki çalışmaları Osmanlı başşehrindeki Avusturya-Macaristan ve Alman diplomatik misyonları tarafından düzenli olarak desteklenmekteydi.¹⁹ Onun nüfuzlu Osmanlı çevreleri tarafından memnuniyetle karşılanmasında İttifak diplomatlarının büyük hizmetleri bulunduğuna şüphe yoktur.

İşte bu kanallar aracılığıyla ki, Ekim başlarında (yahut Eylül sonlarında), Ukrayna temsilcileri Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başı ve komitecilikte pişmiş bir İttihatçı olan Binbaşı Süleyman Askerî Bey tarafından ele alınan bir harekât plânının müzakerelerine katıldılar. Bu plân denizden birlikler göndermek suretiyle Kafkasya ve Kuban Bölgelerinde isyanlar çıkartmayı öngörmekteydi. Operasyonun icrası için ilk etapta İttifak Devletleri tarafından ele geçirilmiş Rus silâhlarından bir miktara ihtiyaç vardı. Ayrıca, Süleyman Askerî Bey Ukrayna temsilcilerinin nasıl kimseler olduğu hakkında bilgi sahibi değildi. Onun bu konudaki sorusu üzerine Pallavicini, 2 Ekim 1914'te gönderdiği mesajıyla, Ukrayna temsilcilerinin itimada şâyân olup olmadıklarını Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı Daimî Sekreteri Kont Alexander von Hoyos'dan sordu.²⁰ Cevabî telinde Hoyos, Süleyman Askerî Bey'e aktarması ricasıyla, Ukrayna temsilcilerinin tamamen güvenilir olduklarını ve Avusturya-Macaristan hükûmetinin onlarla işbirliği yapılması tavsiyesinde bulunduğunu bildirdi.²¹ Hoyos, Pallavicini'ye gönderdiği 9 Ekim 1914 tarihli telgrafıyla da Ukrayna temsilcilerinin Rus Karadeniz Filosu'nda bir isyan çıkartma teşebbüsüyle de ilgilendiklerini kaydediyordu. Böyle bir isyan, özellikle Türkiye önceden âşî gemilerin İstanbul'a gelmelerini kabul ve bilâhare Osmanlı Devleti tarafından satın alınmalarını taahhüt edecek olursa icraya şâyân olacaktı.²²

Şurasına hemen işaret etmek gerekir ki, bütün bu plânlar değerlendirilirken Osmanlı İmparatorluğu henüz savaşa iştirak etmiş ve tarafını deklare etmiş değildi. Avusturya-Macaristan açısından, Osmanlı Devleti İttifak Devletleri safında harbe katıldığında Karadeniz'in kuzeyinde yapılacak Osmanlı askerî operasyonları büyük önem arz etmekteydi. Bunlar, Habsburg ordularının gayet zor durumda bulunduğu kritik Doğu Cephesi'nde Rusların dikkatini başka tarafa çekti. Bu muhtemel operasyonlar Rusya Ukraynası arazisi üzerinde de gerçekleştirilebilirdi. O takdirde, Ukrayna'nın Kurtuluşu Bir-

liği'nin işe dahil olması askerî açıdan bir miktar fayda temin edebileceğinden başka, bundan da önemlisi bölgedeki Ukrain halk arasında millî bir ayaklanma meydana gelmesini sağlayabilirdi. Bu gibi projelerin askerî açıdan gerçekleştirilebilirliği ne olursa olsun, Osmanlıların bunlarla ilgilenmesi henüz savaşa girmemiş olan Türkiye'nin harbe iştirakini hızlandırabilirdi.

İstanbul'daki bazı Alman diplomatları Rus ordularının gerisinde yapılacak muhtemel ihtilâlcî veya milliyetçi eylemlerle yakından ilgilenmekteydiler. Görevi Rusya'daki ihtilâlcî hareketleri kapsayan Dr. Max Zimmer ve onunla birlikte çalışan Heinrich Nebel bunlardan ikisiydi. Zimmer Batı Kafkasya'da büyük çaplı bir ihtilâlî tahrikini tasavvur ediyordu. Zâten bir süredir benzer fikirler besleyen Enver Paşa liderliğindeki Osmanlı gizli savaş kabinesi ile yakın işbirliği içinde çalışmaktaydı. Zimmer bu maksatla, Rusya İmparatorluğu'ndan gelme siyasî muhalif mülteci gruplarıyla temas kurma yollarını araştırıyordu. Ekim 1914'de Viyana'da Basok-Melenevskiy ile tanıştırıldığı zaman, UKB'nin ve onun Kafkasya'daki bağlantılarının tasavvurları için yararlı olabileceğini düşünmüştü. Basok-Melenevskiy ve Zimmer İstanbul'a dönüşlerini müteakip, Parvus'u da yanlarına alarak, Kafkasya Dağlılarının yanısıra Kuban Kazaklarını ve Ukrainleri de kapsayacak bir ayaklanma projesi üzerinde kafa yormaya başladılar.²³ Bu tasavvurun yanında, Gürcü devrimci Trias'ın da dahil olduğu ve Avusturyalı Albay Kont Stanislaw Szeptycki kumandasında bir Türk-Alman sefer kuvveti marifetiyle Kafkasya'da isyan çıkartılmasını öngören bir plân daha vardı. Basok-Melenevskiy bu son plânı kendisinininkiyle birleştirmeye ve Karadeniz sahillerinde, tercihan da Odesa Bölgesi'nde yapılacak muhtemel bir Türk çıkartmasında yer almaya çalışmış olmalıdır.²⁴

Osmanlı birlikleriyle birlikte Ukrayna'nın Karadeniz sahillerindeki kesimlerine yapılacak bir çıkartmaya katılma ihtimali, Basok-Melenevskiy'i İstanbul'daki UKB misyonunu genişletmeye sevketti. Böylelikle, Basok-Melenevskiy kendi başkanlığında üçü UKB mensubu olan dokuz kişilik bir çalışma grubu oluşturdu. Bu gruba Rusya ordusu esirleri arasından seçilecek başka şahısların da dahil edilmesi göz önünde bulundurulmaktaydı. UKB'nin propaganda elemanları Ukrayna'ya İstanbul'daki bu üstün gönderileceklerdi.²⁵

Kasım 1914'e, yani Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasına doğru, UKB'nin de dahil olacağı bir Türk sefer kuvvetinin Karadeniz kıyılarına çıkartılması plânı az çok kesin bir şekil alarak, İttifak Devletleri çevrelerinde "İstanbul Harekâtı" (*Konstantinopler Aktion*) olarak anılmaya başlandı. "İstanbul Harekâtı"nın nihaî detayları Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na Kasım'ın ilk haftasında o sırada Viyana'da bulunan Basok-Melenevskiy tarafından takdim edildi. Kont Hoyos plânı özetleyerek konuya ilişkin fikrini Albay Hranilovic'e 8 Kasım 1914'de özel bir mektup şeklinde gönderdi. Mektupta, UKB temsilcilerinin İstanbul'da Enver Paşa'nın kurmaylarıyla bir araya gelerek, bir Türk-Ukrain ortak askerî harekâtı imkânlarını görüştükleri açıklanmaktaydı. Buna göre, Rusya'nın Karadeniz'deki sahilinde bir mevkiye güçlü Türk kuvvetleri tarafından korunan küçük bir Ukrain birliği çıkartmak suretiyle Ukrayna'da ihtilâlcî bir hareket başlatılacaktı. İstanbul'daki müzakerelere bağlı olarak, UKB, Avusturya-Macaristan hükûmetinden 400'ü Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tebası Ukrain lejyonierlerden, 100'ü de Rusya ordusu esirleri arasından seçilecek Ukrainierlerden müteşekkil 500 kişilik bir Ukrain sefer kuvveti ricasında bulundu. Bu plânın hayata geçirilmesi için, Hoyos, Hranilovic'den bunu Ordu Yüksek Kumandanlığı'na rapor ederek oranın olurunun almasını istedi. Daha sonra Bukovina'da bulunan Albay Fischer "Siç Tüfekçileri" (*Siçovi Striltsi*)²⁶ personeli arasından tamamı gönüllü olması gereken 400 lejyonieri seçmekle yazıfelenidirecekti. Savaş esirleri arasından 100 gönüllü seçilmesi vazifesi de Albay von Steinitz'e verilecekti. Bu hususta, Hoyos ihtilâlcî propagandanın yapılabilceği ve harekât için uygun elemanların seçileceği ayrı bir esir kampı meydana getirilmesini teklif etti. Siç Tüfekçilerinden bir subay ve UKB'den bir temsilci de Bukovina'ya giderek gönüllülerin seçimine yardımcı olmalıydı.²⁷

Bulgaristan ve Romanya'nın henüz tarafsız olduğu o günlerde Osmanlı İmparatorluğu ile İttifak Devletleri arasında doğrudan kara bağlantısı olmadığından, bu gönüllüleri diplomatik sıkıntılar doğurmaksızın nakletmek başlı başına bir meseleydi. Hoyos'un aklına gelen çözüm, bunları sivil kıyafetle ve her bir trende 25'er kişilik gruplar halinde Romanya üzerinden yollamaktı. Sivil elbiselerin ve seyahatin masrafları Avusturya-Macaris-

tan tarafınca karşılanırken, üniformaların ve malzemele-
rin temini askerler İstanbul'a vardıklarında Osmanlı İm-
paratorluğu tarafından deruhde edilecekti. Türk yetkililer Karadeniz üzerinde Osmanlı deniz hakimiyetinin iki ilâ üç hafta içinde tesis edileceğini düşündüklerine göre, sefer kuvvetleri bu tarihten önce İstanbul'a varmalıydı. Kont Hoyos, bu teşebbüsten fazla bir şey beklememekle birlikte, yine de bu harekât ile gösterilecek cüretin Ukrayna'nın Kafkasya'ya mücavir bölgelerinde Rusya kuvvetlerini meşgul edecek bir isyanı ateşleyebileceği fikrindeydi. Kont'a göre, Rusya'da bu gibi ihtilâlcî hareketlerin patlak vermesi, Rusya'nın kudretinden endişe duyan Romanya'nın İttifak Devletleri safına kaymasına yardımcı olabilirdi.²⁸ Hoyos, 13 Kasım 1914'te Bukovina Bölgesi Jandarma Kumandanı Albay Fischer'e yazarak ondan teşebbüsün detayları hakkında kendisini bilgilendirmesini istedi. Hoyos Albay'a, Yukarı Avusturya'daki Freistadt kampında bulunan esirler arasından 100 gönüllünün seçilmesi işinin UKB'nin bir delegesine havale edildiğini de bildirdi. UKB ve Ukrayna Millî Şûrâsı temsilcileri, Fischer'in gözetiminde Siç Tüfekçilerinden gönüllüler ayrılması işine de iştirak edeceklerdi.²⁹

Basok-Melenevskiy ve Zimmer Viyana'da bulundukları sırada Hoyos ile plân hakkında teferruatlı olarak görüştüler. Buna göre, çıkartma yukarıda sözü edilen 500 kişilik Ukrain gönüllü birliği ile takviye edilmiş 50.000 kişilik bir Türk kuvveti tarafından Kuban Bölgesi'ne yapılacaktı. Temel hedef Kabardeyleri ve Kuban Kazaklarını isyana sevketmekti. Harekâta bizzat Zimmer de katılacaktı. Ukrain lejyonierlerin mevcudiyetinin, özellikle etnik kardeşleri olan Kuban Kazakları arasında bir kalkışma hareketi meydana getireceği umulmaktaydı. Başarıya ulaşıldığı takdirde, Ukrayna Devleti'nin nüvesi orada teşkil edilebilir ve Ukrain millî hareketinin batı istikametinde yayılması beklenebilirdi. Ne var ki, bütün bu tasavvurların öncelikle Türk tarafınca tasvip ve tasdik edilmesi gerekiyordu. Basok-Melenevskiy ve Zimmer İstanbul'a varır varmaz Liman von Sanders ile Enver Paşa'nın tasviplerini almak üzere hemen harekete geçti. Bunun temini için, Hoyos, Pallavicini'den Enver Paşa ve Liman von Sanders ile temasa geçmesini rica etti. Esasın-
da, Hoyos'un da belirttiği üzere, Avusturya-Macaristan Kuzey Kafkasya üzerine yapılacak bir harekâttan ziyade Odesa'ya yapılacak bir çıkartmaya taraftardı. Kuzey Kaf-

kasya harekâtı ancak Odesa çıkartmasından bütünüyle vazgeçilmesi yahut her iki operasyonun da aynı anda yapılmasına karar verilmesi halinde kabul edilebilirdi.³⁰ Ancak Hoyos'un zihnindeki "İstanbul Harekâtı"na dair tereddütler yalnızca bunlardan ibaret değildi. Ona göre, Türk-Ukrain sefer kuvvetlerinin kumandası mutlaka Avusturyalı Genelkurmay subayı Kont Szeptycki'ye verilmeliydi. O takdirde, hem bir Avusturyalı kumandanın Ukrayna'daki (daha doğrusu Kuban Bölgesi'ndeki) varlığıyla müstakbel gelişmeleri etkileme imkânı doğar, hem de Almanlara söz konusu ülkenin sadece onlara bırakılmadığı gösterilmiş olurdu. Hoyos, çoğu zaman yanlış ve fazla aceleci usûllere başvurduğunu düşündüğü Zimmer gibi Almanlara güvenmese de, Alman plânlarını doğrudan geri çevirmekten kaçınıyordu. Böyle bir tavır müttefikler arasında hoş olmayan duygular uyandırabileceği gibi, Avusturyalıların Almanların herşeyi kendi başlarına yapmalarını istedikleri şeklinde uygun düşmeyecek bir kanaat uyandırmalarına da yol açabilirdi. Bu bakımdan, Hoyos'a göre, ortak davada birlikte çalışmaya halel getirmemek için, düpedüz fantezi kabilinden taleplerde bulunmadıkları müddetçe, Almanları dostâne bir şekilde dinlemeli ve güzel sözlerle onların gönlünü almalıydı. Kaldı ki, Hoyos da Rusya devini yalnızca iç kargaşaların yıkabileceğine inanıyordu.³¹ Hoyos'un nüfuzunu kullanmak suretiyle "İstanbul Harekâtı" için Avusturya-Macaristan Ordu Yüksek Kumandanlığı'nın tasvibini almayı başardığı anlaşılmaktadır. Ordu Yüksek Kumandanı, harekâtın kumandasının Kont Szeptycki'ye verilmesi teklifini de Szeptycki'nin sefer kuvvetlerinin tamamı üzerinde sınırsız kumanda yetkisi bulunması şartıyla kabul etti.³²

Basok-Melenevskiy, Zimmer, Nebel ve (tereddütlere rağmen) Hoyos "İstanbul Harekâtı"na coşku ile sarıldılar. Ancak, çok geçmeden iyimser olmakta fazla aceleci davrandıkları ortaya çıktı: Mutasavver harekâtın en büyük yükünü çekecek olan Türkiye hiç de istekli görünmüyordu. Pallavicini, Hoyos'a gönderdiği 16 Kasım 1914 tarihli telgrafta, Enver Paşa'nın Kuzey Kafkasya'ya bir sefer kuvveti gönderilmesi fikrini prensip olarak benimsemekle birlikte, bunun ancak Karadeniz tamamen emniyet altına alındıktan sonra mümkün olabileceğini ve geçici bir üstünlüğe bakılarak iş yapılmayacağını söylediğini bildirdi. Eğer 500 Ukrain lejyonier buna rağmen

harekâtı Türk kuvvetleri olmaksızın kendileri gerçekleştirmek isteyecek olurlarsa, Enver Paşa onların Karadeniz'de belirlenecek bir mevkie çıkmalarını üstleneceğini, ancak bir kere sahile çıkarıldıktan sonra kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiğini (*auf eigene Faust operieren*) de kaydetmişti. General Liman von Sanders de Karadeniz'de hakimiyetin tamamen ele geçmesinden önce büyük bir askerî birliğin çıkartılmasının pratik olmayacağı görüşündeydi. Pallavicini bile Bulgarların kimin yanında yer alacakları tamamen belli olana kadar Türkiye'nin bu harekâta girmeye karar vermesinin doğru olmayacağını düşünüyordu.³³

Türk tarafının büyük masraf ve risk içeren, buna karşılık başarıya ulaşması halinde bile buna ne kadar değeceği gayet şüpheli bir maceraya atılmaktaki âşikâr isteksizliği, esasında (en azından tasarlandığı şekliyle) plânın tatbikinin suya düştüğüne delâlet etmekteydi. Artık Hoyos da Rus Karadeniz Filosu bertaraf edilmediği sürece "İstanbul Harekâtı"ndan her hangi bir muvaffakiyet ummanın gerçekçi olmadığını ikrar etmek durumundaydı. Bu bakımdan, harekâta kesin olarak karar verilmeden Ukrain lejyonierlerin boş yere İstanbul'a gönderilmemesine karar verdi.³⁴ Hoyos bu kararını Pallavicini'ye de bildirerek, evvelce pek taraftarı olduğu bu plândan niçin uzaklaştığını izah etmek gereğini hissetti. Hoyos'a göre, bu teşebbüsün fikri Dr. Zimmer'den gelmişti. Dr. Zimmer, Türk birliklerinin Karadeniz'de bir mevkie çıkartma yapmasının ve Çerkeslerle Kuban Kazaklarının onlara katılmasının öngörüldüğü bu plânı Hoyos'a Viyana'da açıklamış ve Genelkurmay'dan Albay Kont Szeptycki'nin böyle bir seferi yönetebilecek yegâne uygun kumandan olduğunu söylemişti. Aynı zamanda, "Achari Beg" (Süleyman Askerî Bey) de UKB'nden 500 Avusturya Ukrain'ini İstanbul'a göndermesini isteyerek, bunlara Türk tarafınca üniforma ve silâh temin edileceğini ve Kafkasya'ya yapılacak seferde yer alacak Ukrain birliğine katılacaklarını bildirmişti. Hoyos Avusturya-Macaristan Ordu Yüksek Kumandanlığı nezdinde bu plânları desteklemiş ve Kafkasya'ya yapılacak Türk seferinin gereği gibi tehziz edilmesi ve kumandasının da sınırsız yetki ile Kont Szeptycki'ye bırakılması şartıyla Ordu Yüksek Kumandanlığı'nın tasvibini almıştı. Hoyos'un Kont Szeptycki'de ısrar etmesinin sebebi bir Avusturya-Maca-

ristan subayının böyle bir Türk seferinde kumanda mevkisinde bulunmasının ülkesinin prestijini çok arttıracığını düşünmesiydi. 500 Ukrain lejyonier yine de İstanbul'a gönderilebilirlerdi, ancak Türk tarafının bunların iâşe ve ibâtesini temin edeceği ve Odesa'ya yahut Kafkasya'ya çıkarılacak daha büyük bir Türk birliğine katılacakları kesinleşmeden Hoyos gönderilmelerine müsaade etmeyecekti. Enver Paşa'nın bunları Kuban'a çıkartma teklifine ise katılmıyordu. Hoyos'a göre, daha faydalı olabilecekleri başka yerlere göndermek yerine Ukrainleri bu bölgede tutmak uygun olmazdı. Siç Tüfekçileri (*Siçovi Striltsi*) hemen tamamen öğrencilerden ve öğretmenlerden müteşekkildi. Böyle aydınlara ise Podolya'da ihtiyaç vardı. Hoyos, Pallavicini'ye şöyle yazıyordu: "Aşırı istekler peşinde koşulmaması ve mütevazî kazançlara razı olunması gerektiği hususundaki görüşünüze katılıyorum. Maalesef, bilhassa Almanya'daki kamuoyu fazlasıyla heyecana gelmiş durumda ve özellikle İngiltere'ye yönelik beklentiler o kadar aşırı noktalara taşındı ki toplumun âdetâ bir *Imperium Mundi*. (Dünya İmparatorluğu) başarısının peşinde koştuğu düşünülebilir. Bütün bunlar *realpolitik* imkânlarının ötesindedir ve (bu noktada) itibarımızı muhafaza etmek suretiyle bizim ve Almanya'nın İstanbul'un efendileri olarak kalmakla tatmin olmamız yönünde sizinle tamamen aynı görüşü paylaşmaktayım."³⁵

Aynı zamanda, artık Avusturya-Macaristan Ordusu Yüksek Kumandanlığı da "İstanbul Harekâtı"nın gerçekleştirilebilir mahiyette olmadığını kendi kaynaklarından edindiği bilgilere istinaden kabul etmiş durumdaydı. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan askerî ataşesi Pomiankowski, Ordu Yüksek Kumandanlığı'na gönderdiği raporunda "Osmanlı hükûmetinin bu plândan hiç haberi olmadığı"nı kaydediyordu. Pomiankowski'nin raporunda Türklerin her hangi bir şekilde birlik tahsisini taahhüt etmelerinin de söz konusu olmadığı bildirilmekteydi.³⁶ Hatıralarında kaydettiği üzere, Pomiankowski plânı hiç gerçekçi bulmadıktan başka, Viyana'dakilerin böylesine bir macerayı nasıl kabul etmiş olduklarına da bir türlü inanamıyordu. Pomiankowski'ye göre, Türkler, Osmanlı nakliyat filosunun yetersizliğini bütünüyle göz ardı ederek yabancı birisinin kumandasında 50.000 askerlerinin kurban edilmesini asla kabul edemezlerdi. Da-

hası, her ne kadar kökleri Zaporog Kazaklarına dayanan Kuban Kazakları Ukrainlerle yakın etnik bağlara sahip olsalar da, Çar'ın en sâdık bendeleri meyanında kabul edilen bu insanların ataları yerli Müslümanlardan ele geçirilen topraklara oraları Hristiyanlaştırmak üzere yerleştirilmişlerdi. Bu sebepten de bunlar Müslümanların en acımasız düşmanları olarak ün yapmışlardı. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, Osmanlı yetkililerinin veya Kuban Kazaklarının bir ittifak ve işbirliği plânını kabul etmeleri hiç muhtemel değildi. Pomiankowski, Viyana'ya çektiği telgrafında, Türklere böyle bir plânı teklif dahi etmenin Osmanlı çevrelerinde asla istenmeyen tepkiler doğurabileceğini bildirdi.³⁷

Bu hayal kırıklığı doğuran gelişmelerin ışığında, 19 Kasım 1914'de, Ordu Yüksek Kumandanlığı Kont Szeptycki'yi bu mutasavver harekâtın başına geçirme yönünde çok kısa bir süre önce alınmış kararını gözden geçirmek zorunda kaldı.³⁸ Türklerin yakın bir gelecekte plâna iştirak etmelerinin muhtemel gözükmediği bir ortamda, Siç Tüfekçileri arasından gönüllülerin seçilmesi işleminde iptal edildi. Zâten Karpatlardaki dağ boğazlarında askerî açıdan çok yararlı olan Siç Tüfekçilerinin içinden 500 kişiyi çekip, bunları belki de hiç bir zaman gerçekleşmeyecek bir vazifeye angaje etmek akıl kârı olmayacaktı.³⁹

Neticede, "İstanbul Harekâtı", bazı UKB ileri gelenleri ile İttifak Devletlerinin bir kısım memurlarının tek tarafı ve olgunlaşmamış heyecanlı bir teşebbüsü olarak kaldı. Ne var ki, bilhassa bu söz konusu İttifak memurları meseleden bir çırpıda sıyrılamayacak kadar ileri gitmişlerdi. Bu durum özellikle Hoyos için geçerliydi.⁴⁰ Muhtemelen zevâhiri kurtarmak maksadıyla, Hoyos hiç değilse Türk tarafından Ukrayna davası lehinde bazı diplomatik adımlar atılmasını elde etmeye çalıştı. Bu maksatla, Pallavicini'den Osmanlı Hariciye ve Harbiye Nâzırlarına savaştaki temel gayelerinin Rusya'nın kalıcı bir şekilde zayıflatılması olduğunu ve zafere erişmeleri halinde Rusya'dan bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin kurulmasına girişeceklerini bildirmesini istedi. Böyle bir durumda Karadeniz'deki Rus hakimiyetine büyük bir darbe vurulmuş olacağı, belki de tamamen ortadan kaldırılacağı için bağımsız bir Ukrayna'nın mevcudiyeti Türkiye'nin menfaatlerine de tamamen uygun düşecekti.

Bunları göz önünde bulundurarak, her türlü Ukrain istiklâl hareketi ve özellikle de hâlen İstanbul'daki temsilciliği Basok-Melenevskiy tarafından yürütülmekte olan UKB'nin şuurlu faaliyetleri kuvvetle desteklenmeliydi.⁴¹

Aslında bütün bu ifadeler "İstanbul Harekâtı"nın hiç bir meyva veremedi bütünüyle suya düştüğünün resmen ikrarından başka bir şey değildi. Bu işe karışan İttifak Devletleri yetkililerinin çoğunun (hattâ belki biz-zat Hoyos'un), gayet meşkûk temeller üzerine inşa edilen bu fazlasıyla cüretkârâne maceranın gerçekleşme şansının olmayacağını daha en başından düşünmüş olmaları çok muhtemeldir. Bununla birlikte, en azından kısa vadede, İttifak ordularının ve bilhassa da Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin fiilî muharebe sahalarına yakın bir mevki-de düzenlenecek bir Osmanlı harekâtı bunların bölgedeki savaş yükünü bir ölçüde de olsa hafifletmek gibi âcil bir fayda sağlayabilirdi. Ayrıca, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının üstleneceği masraf ve zayiâtın asgarî ölçüde olacağı böyle bir harekât ile Rusya'nın cephe gerisinde ihtilâlci ve milliyetçi kalkışmaların ateşlenmesi de temin edilebilirdi.

Diğer taraftan, Türkiye'nin (Boğazlar, Karadeniz, Kafkas cephesi ve İngiliz ve Fransız ordularıyla karşı karşıya bulundukları muazzam uzunluktaki diğer cepheler gibi) başka bölgelerin âcilen müdafaasıyla ilgilenmek mecburiyetinde olduğu bir ortamda, destek hatlarına uzakta, lüzumu gayet tartışmaya açık, başarı şansı çok şüpheli bir operasyona 50.000 kişilik büyük bir kuvvetini bağlaması bütünüyle gereksiz bir kumar olacaktı. Her ne kadar başlangıçta Osmanlı askerî yetkilileri muhtelif amfibik harekât imkânlarını inceledilerse de, Türkiye'nin bilfiil savaşa dahil olmasıyla ortaya çıkan durum bu tür maceralara girişilmesini söz konusu etmeye hiç de müsait değildi. Türk ve Alman askerî yetkililerinin umutlarının aksine Osmanlı donanması Karadeniz'de mutlak hakimiyeti eline geçirmeyi başaramadı ve 1917 ihtilâline kadar Rus donanması burada çok ciddi bir tehdit oluşturmayı sürdürdü. Kafkas cephesindeki Türk ordusu için ölüm-kalım meselesi mahiyetinde olan âcil asker, yiyecek ve mühimmat nakliyatı büyük riskler altında ve ancak Osmanlı donanmasının en güçlü gemilerinin bunlara refakatla görevlendirilmeleriyle mümkün olabiliyordu. Böylesine önemli gemilerin nakliyâta tahsis

edilmesi ise bahriye kumandanlarının itirazlarına yol açıyordu. Kaldı ki, bütün bu maliyeti çok yüksek tedbirlerle rağmen nakliye konvoylarının Rus donanması tarafından vurulmasının tamamen önüne geçilemiyordu. Dahası, gerek Aralık 1914 sonlarındaki Sarıkamış felâketini müteakip Osmanlı Kafkas cephesinde ortaya çıkan çok endişe verici durum, gerekse 1915 yılı boyunca Mezopotamya, Süveyş ve Çanakkale cephelerindeki fevkalâde yoğun muharebeler "İstanbul Harekâtı" gibi maceraları Osmanlıların aklına bile getirtmeyecek kadar öncelik taşımaktaydı.⁴²

UKB temsilcilerinin ve İstanbul'daki ilgili Alman diplomatlarının, çoğu bu derece kritik hususlarda nihâî karar verme mevkiinde bulunmayan Osmanlı devlet görevlilerinin nazikâne kabullerini ve dayanışma ruhunu yansıtan gönül okşayıcı sözlerini haddinden fazla bir iyimserlikle değerlendirmiş olmaları çok muhtemeldir. Bazı İttifak Devletleri diplomat ve yetkilileriyle UKB'nin tasavvur ettiği "İstanbul Harekâtı"yla o sıralarda çok daha âcil başka kaygı ve düşünceleri olan Osmanlıların ciddi bir şekilde ilgilendiğini gösteren delillerden mahrumuz. Bununla birlikte, Aralık 1914'ün ilk haftası içinde bir ölçüde "İstanbul Harekâtı"nı hatırlatan bir çıkartma operasyonu gerçekten de vuku bulmuştur. Belki de Odesa veya Akkerman sahillerine bir Türk birliği çıkartmaya yönelik önceki plânlardan mülhem olan bu operasyonla Rusça bilen ve Rus üniforması giymiş 24 Türk süvarisi Rus Besarabyası'na çıkarılacaktı. Bu küçük birlik Bender demiryolunu ve bazı köprüleri havaya uçurduktan sonra Romanya topraklarına ulaşacaktı. Plânladığı şekilde, Rus bayrağı çekmiş olan Osmanlı vapuru *Zafer*, *Midilli* hafif kruvazörünün korumasında bu 24 askeri ve atlarını, 6 Aralık 1914'te Tuna nehri'nin ağzındaki Sulina'nın güneyinde bulunan Yılan Adası'nda bir mevkie çıkarttı. Ne var ki, söz konusu müfreze Ruslar tarafından kısa sürede farkedilerek esir edildi.⁴³ Başarıyla neticelenmeyen bu teşebbüsün her hangi bir şekilde asıl "İstanbul Harekâtı" plânıyla yahut Ukraynalılarla alâkalı olduğuna dair bir işaret yoktur.

Kasım 1914'ün üçüncü haftasından önce ilgili devlet yetkilileri tarafından "İstanbul Harekâtı"ndan kesin olarak vaz geçildiyse de, UKB gizli propaganda faaliyetleriyle görevli elemanlarını Türk silâhlı kuvvetleri vası-

tasıyla Ukrayna'ya gönderebilmeyi umuyordu. Aralık 1914 ortalarında dahi, eski heyecanlarında olmasalar da UKB liderleri hâlâ "İstanbul Harekâtı"nın gerçekleşmesinden tamamen ümitlerini kesmiş değillerdi. Onlara göre, "İstanbul Harekâtı"na yönelik başarı beklentileri, bunun Ukrain millî emelleriyle uyum içinde olmasıyla doğrudan ilişkiliydi. UKB'nin topladığı istihbarat ve diplomatik bağlantılar Harekât için en tesirli gizli servislerin bile temin edemeyeceği emniyetli ve uygun bir zemin hazırlamıştı. "İstanbul Harekâtı"nın başarısı Ukrayna halkının Rusya'nın düşmanlarını kendi dostları olarak görebilmesine bağlı olduğundan, UKB'nin başarısı Harekât'ın da ön şartıydı.⁴⁴ Başlangıçtaki plânın gerçekleştirilmesi ümitlerinin gitgide azalması üzerine UKB liderlerinin hiç değilse mümkün olan âzamî siyâsî kazancı temin etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mesele, bir blok olarak İttifak Devletlerinin veya hiç değilse bunlardan bazılarının savaş gayeleri arasında Ukrayna'nın istiklâlinin de yer aldığını ilân etmesi büyük bir adım olurdu. Böylece, onların resmen ve kesin bir şekilde Ukrayna davası açısından taahhüt altına girmeleri sağlanmış olacaktı. Elbette ki, UKB'nin İttifak Devletleri nezdinde daha güçlü ve sağlam bir pozisyonda olması da temennî ediliyordu. Bütün bunlara bağlı olarak, UKB liderleri İttifak Devletlerinin bağımsız bir Ukrayna Devleti kurulmasının nihai hedefleri arasında olduğunu kesin bir surette ilân etmeleri için büyük gayret sarfetmekteydi. Ancak bunun teminiyle, İttifak Devletlerinin Ukrain gönüllüleri top yemi olarak kullanacakları yönündeki şüpheler veya savaş bittikten sonra Ukrainlerin bir kenara atılıp kaderlerine terkedilmeleri ihtimali izale edilmiş olurdu.⁴⁵

Esasında, Avusturya-Macaristan çevrelerinin "İstanbul Harekâtı"ndan vaz geçmeleri, UKB'nin faaliyetlerinden sonuçlarıyla aynı döneme tesadüf etmektedir. "İstanbul Harekâtı"na ilişkin olarak hepsi sonunda boşa çıkan ciddi gayretlere girişmiş bulunan bir takım Avusturya-Macaristan yetkililerinin yaşadıkları hayal kırıklığı da bu değişen tavırda belirli bir rol oynamış olabilir. Bir görüşe göre, Ukrain millî hareketi Habsburg İmparatorluğu açısından ancak Avusturya-Macaristan orduları bilfiil Rusya Ukraynası'na girdikleri takdirde gerçekten yararlı olabilirdi; halbuki o sıralarda bu beklentilerin tam tersi

vuku buluyor ve Rus orduları Avusturya-Macaristan topraklarında ilerliyorlardı. Avusturya-Macaristan hükûmeti, Rusya Ukraynası'nda ihtilâlcî hareketleri desteklerken kendisine ait olan Galiciya'da Ukrain milliyetçiliğinin güçlenmesini isteyemezdi. Dahası, Avusturyalılar gitgide daha artan bir ölçüde Polonya taraftarı bir çizgiye kaymaya başlamışlar, bu da onların millî toprak talepleri Lehlerinkiyle çatışan Ukrain milliyetçileriyle aralarına mesafe koymalarına yol açmıştı.⁴⁶ Böylelikle, 17 Aralık 1914'te, Viyana UKB'nin yıllık tahsisatını yarıya düşürdüğü gibi, faaliyetlerine de ciddi kısıtlamalar getirdi. Dahası, UKB'ne merkezini İstanbul'a veya Sofya'ya nakletmesi tavsiyesinde bulunuldu.⁴⁷

UKB liderleri faaliyet merkezlerini İstanbul'a taşıma fikrinden hiç hoşnut olmadılar. UKB liderlerinden Skoropis-Yoltuhivskiy, Viyana'dan İstanbul'a böylesine apar-topar yapılacak bir taşınmanın, Ukrain halkında şimdiye kadar kurtarıcıları olarak gördükleri Avusturyalıların artık kendilerini bir tarafa attıkları intibasını uyandırarak, öreden beri Avusturya-Macaristan'a karşı duydukları sempatilerinden pişman olacaklarını iddia ediyordu. Ukrayna'daki millî şuur sahibi insanlar böyle bir tavrın arkasındaki gayeyi anlamakta güçlük çecekler ve gelecekte çok gerekli olan desteklerini vermeleri zorlaşacaktı. UKB üssünün Ukrainler için çok tabii bir merkez olan Viyana'dan Ukrainlerin ne kültürel ne de millî bağlarının bulunmadığı İstanbul'a niçin nakledildiği Ukrain aydınları için bir muammâ olarak kalacaktı. Bu durumda Rus basını kolaylıkla UKB'nin kim daha çok para verirse ona satılabilecek bir hainler gürûhu olduğu, önce Almanlara, şimdi de Türklere satıldıkları iddiasını savunabilirdi.⁴⁸ Skoropis-Yoltuhivskiy, Rus ordusundaki Kuban Kazaklarının Galiciya cephesinde Avusturya-Macaristan ordusunda bulunan kendi kardeşlerine (yani Batı Ukrainlerine) karşı savaşmayı reddetmiş olmalarına rağmen, Rusya'nın her düşmanını dost kabul etmediklerini ve ülkelerini müdafaa için gerçek düşmana yani Türklere karşı savaşa hazır olduklarını beyan ettiklerini de söyledi.⁴⁹ Belki bu argümanların haklı bulunması neticesinde, belki de başka mülâhazalara bağlı olarak, UKB merkezinin İstanbul'a nakli gerçekleşmedi. UKB'nin Avusturya-Macaristan hükûmetiyle olan ilişkileri düzeldiye ve hattâ müteakip aylar için Viyana'da fa-

aliyetlerini sürdürmeye davet edildiyse de, 1915 ilkbaharında UKB karargâhı nihâf olarak Berlin'e nakledildi.⁵⁰

"İstanbul Harekâtı"nın gerçekleşmemesi elbette ki UKB açısından büyük bir hayal kırıklığı teşkil ediyordu. Ancak, Türkiye bu proje olmaksızın da UKB yahut Ukrain millî davası açısından hayatî derecede önemli bir ülkedydi. Bu bakımdan İstanbul'daki UKB misyonu bu önemli üstün âzamî ölçüde faydalanabilmeye gayret gösterdi. Muhtemelen Osmanlı yetkililerinin işbirliği ile İstanbul'daki en azından bir UKB "teşkilatçısı"nın Kasım 1914'de Rusya Ukraynası'na sızdırılması temin edildi. Bunun gibi başkalarının da gönderilmesi düşünülmekteydi.⁵¹ Bununla birlikte, İstanbul'daki UKB misyonunun propaganda sahasındaki faaliyetleri, mutasavver askerî projelerinden çok daha verimli neticelere ulaşacaktı.

Bu açıdan, UKB temsilcileriyle Osmanlı devlet adamları arasındaki münasebetlerin özel bir önemi vardır. 9 Kasım 1914'te, UKB temsilcileri Mariyan Basok-Melenevskiy, Dr. Stefan Baran ve Longin Tshelskiy o günlerde Dahiliye Nâzırı ve iktidardaki İttihad ve Terakkî'nin en güçlü liderlerinden olan (müstakbel Sadrazam) Talât Bey tarafından kabul edildiler.⁵² Bu görüşmede Talât Bey savaşı müteakip toplanacak barış konferansında bağımsız bir Ukrayna Devleti kurulması çabalarını destekleyeceğine söz verdi. Ayrıca, Karadeniz kıyılarında müstakil bir Ukrayna Devleti'nin teşekkülünün Türkiye'nin menfaatlerine uygun düşeceğini vurguladı.⁵³ Talât Bey'in bu ifadeleri *Jenne Turc* gazetesinde (24 Kasım 1914) neşredilerek, kamuoyuna duyuruldu. Burada, Talât Bey'in ağzından İstanbul, Viyana ve Berlin'in Ukrayna'nın Rusya hakimiyetinden kurtarılması gereğini kabul ettiği ve Rusya nihâf olarak mağlûp edildiği takdirde Osmanlı hükûmetinin bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin teşkilini destekleyeceği hususunda Ukrain halkına söz verdiği de yazılmaktaydı.⁵⁴ Talât Bey'in beyanları UKB için büyük önem arz ediyordu. UKB idarecileri Osmanlı Dahiliye Nâzırı'nın bu ifadelerini, İttifak Devletlerinden birinin savaşın zaferle neticelenmesi halinde Ukrayna'nın bağımsızlığını taahhüt etmesi yönündeki ilk resmî ve alenî beyan olarak telâkkî ettiler ki, bu taahhüdü diğer İttifak Devletlerini de bağlayıcı şekilde yorumladıklarına şüphe yoktur. Bu gelişme elbette Rusya'nın dikkatini çekmekte gecikmedi. Petersburg Tel-

raf Ajansı 26 Kasım 1914'te Talât Bey'in beyanlarıyla ilgili haberi Osmanlı basınında çıktığı şekliyle yayınladı ve *Utro Rossii*, *Novoe Vremya*, *Reç*, *Birjeviya Vedomosti* ve diğerleri gibi önde gelen Rus gazeteleri de bunu bastılar.⁵⁵

İstanbul'daki UKB misyonu faaliyetleri ve gayeleri hakkında Osmanlı kamuoyunu bilgilendirmeye büyük önem vermekteydi. Bu maksatla, Basok-Melenevskiy Türk basınıyla bağlantılar tesis etmeye özel bir gayret sarfediyordu. Nitekim, onun bu çabaları neticesinde henüz Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden evvel İstanbul basınında Ukrayna hakkında bir çok haber ve makaleler yayınlanmaya başlandı.⁵⁶ Burada şunu belirtmek gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Ukrayna istiklâl davası bir yana dursun, bir coğrafi veya siyâsî kavram olarak Ukrayna'nın adı dahi Osmanlı basın çevrelerine bütünüyle yabancıydı. Bu bakımdan, Ekim 1914'den itibaren görülmeye başlanan yukarıda sözünü ettiğimiz haber ve makaleler standart Osmanlı gazetecilerinin ve okuyucusunun Ukrayna hakkında karşılaştıkları ilk yazılardı. İstanbul basınında Ukrayna'ya ve UKB'ne dair haberler çıkmasını, özellikle de Osmanlıların savaşa girmesi öncesindeki günlerde Osmanlı başşehirindeki İttifak Devletleri diplomatları memnuniyetle karşılıyorlardı. Osmanlı basınının önde gelen temsilcilerinden *Tasfir-i Efkâr* (*Tasvir-i Efkâr*) "Ukrayna Halâskâr Cemiyeti'nin Türk Milleti'ne Hitâbı"nı yayınladığı zaman,⁵⁷ İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Sefareti bunu Türk basınında ve dolayısıyla da Müslüman halk arasında Rus aleyhtarı duyguların artışının bir tezahürü şeklinde değerlendirerek büyük memnuniyet duydu.⁵⁸ Ukrayna ile ilgili, çoğu tamamen propaganda amacını taşıyan, gerçekliği gayet şüpheli haberler 1914 sonuna kadar Osmanlı basınında çıkmaya devam etti. İttihad ve Terakkî Komitesi'nin yarı-resmî organı olan *Tanin*'in 13 Aralık 1914 tarihli nüshasında "Ukrayna'da Harekât-ı İhtilâliyye Terakkî Ediyor" başlığı altında çıkan bir haber bu türün tipik bir örneğidir. Berlin mahreçli ve masa başında hazırlandığı belli olan bu haberde, Rusya hükûmetinin Ukrain millî hareketi liderlerini gizlice tevkif ederek sürgüne yollamasına ve Ukrayna'daki bütün basın ve cemiyetlerin kapatılmasına rağmen, Ukrayna'da ihtilâlcî hareketin her geçen gün daha da geliştiği anlatılıyordu.⁵⁹ *Tanin*'de yayınlanan bir diğer haberde ise Ame-

rika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Ukrainerlerin düzenlediği bir kongre hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Habbere göre, New York'da yapılan bu kongrede hazır bulunanlar savaşın Rusya'nın çöküşü ile neticelenmesini ve Ukrayna'nın kurtuluşunu temennî ederlerken, "Avusturya-Macaristan'da yaşayan dört milyon Ukraynalıların nâil-i serbesti oldukları nazar-ı dikkate alınarak Avusturya-Macaristan'ın muhterem hükümdarına ve müttefiklerine arz-ı tâzîmât" etmeyi de unutmuyorlardı.⁶⁰

UKB İstanbul'da bazı yayıncılık faaliyetlerine de girişti. Öncelikle, Rus esirlerine hitaben her bir dilde 25.000 nüsha olmak üzere Ukraine (*Soldate - ozernisi*) ve Rusça (*Soldatam Russkoy Armii*) beyannameler bastırdı.⁶¹ "Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyyesi'nin Türk Milletine Hitâbesi" de bildiri şeklinde basıldı.⁶² UKB'nin Aralık 1914 ortasına kadarki faaliyetlerine dair bir raporda, Longin Tsehelskiy'nin "Rusya - Milletlerin Zâlimi" başlıklı risalesinin Türkçe neşredildiği kaydedilmektedir.⁶³ Aynı belge, UKB'nin, Longin Tsehelskiy'nin "Rusya Ukrayna'yı Nasıl Kurtardı?"⁶⁴ ve Lev Hankeviç'in "Harp İçinde Türkiye" başlıklı eserleriyle "Halkların Kurtarıcısı Değil, Zâlimi" başlıklı bir kitapçığı⁶⁵ ve Dr. Rudnitskiy'nin kaleme aldığı bir broşürü Türkçe'ye tercüme ettirerek yayınlamak niyetinde olduğunu da belirtmektedir.⁶⁶ Bunların hiç birisinin yayınlanmadığı anlaşılıyor. Buna rağmen, UKB 1915 yılı içinde, makaleler ve belgeler derlemesi mahiyetinde küçük hacimli ancak önemli bir kitap neşrine muvaffak oldu. *Ukrayna, Rusya ve Türkiye (Makaleler Mecmuası)* başlığını taşıyan bu kitap çağdaş Ukrayna ve Ukrainer milliyetçi ve inkılâpçı hareketleri hakkında Türk dilinde yayınlanan ilk kitap olma özelliğini taşımaktadır.⁶⁷

Kitap şu sekiz makale ve belgeden oluşmaktaydı: Longin Tsehelskiy, "Ukrayna ve Türkiye"; Mihaylo Hruşevskiy, "Ukrayna Tarihine Rüc'î ve Tedkikî Bir Nazar"; Volodimir Doroşenko, "Rus Ukraynası'nda Siyasî Fırkalar"; Mariyan Melenevskiy, "Ukraynalıların Faaliyet-i Medeniyyeleri"; Andriy Juk, "Rus Ukraynası"; "Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyyesi'nin Türk Milletine Hitâbesi"; "Avrupa Efkâr-ı Umumiyyesine"; "Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyyesi'nin Programı." Aralık 1914'te kaleme alınmış olan önsözde, kitabın nâşirleri yakın geçmişteki "Jön Türkler" ile şimdiki Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin

maksat ve faaliyetleri itibarıyla birbirleriyle özdeş olduklarına dikkat çekiyorlardı. Nâşirler Türkler ve Ukrainerler arasındaki tarihî bağlara da işaret ediyorlar ve "çürük Rusya İmparatorluğu'nun dahilî ve haricî tazyikler altında sarsılıp parçalanmak üzere" olduğunu kaydediyorlardı.⁶⁸

Bu kitaptaki tarihî ve kültürel mahiyetteki makalelerin çoğu esasen başka yayınlardan yapılmış tercümeler olmakla birlikte, Tsehelskiy'nin makalesinin münhasıran Türk okuyucusu için kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu makalede Tsehelskiy tarihteki Osmanlı-Ukrayna münasebetlerini özetledikten sonra şöyle yazıyordu: "Türkiye'yi on yedinci ve on sekizinci asırlarda Ukrayna'yı Rusya'ya karşı bir siper-i müdafaa addetmeye sevk eden esbâb, Rusya'nın satveti Balkanlar ve Hükûmet-i Osmaniyye için bu kadar tehdîdâver bir dereceyi bulduğu şu zamanlarda, eskisinden bile fazla bir kuvvet ile elan mevcuttur. Rusya'nın Boğazlara ve Dersaadet'e doğru ileri hareketi, ancak Boğazlar ile İstanbul Rusların eline geçtikten sonra veyahut Rusya şimale doğru Ukrayna hududlarının gerilerine atıldıktan sonra nihayet bulacaktır. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın tasavvuru vechile Ukrayna hükûmetinin teşkîli veya daha doğrusu yeniden ihya ve tesîsi Türkiye'nin doğrudan doğruya menfaati iktizâsından bulunuyor."⁶⁹

"Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyyesi'nin Türk Milletine Hitâbesi"nde Türkiye'ye yönelik Rus tehdidini ve Balkanlarda Osmanlılar aleyhine keşmekeş doğuran "Rusya'nın sahte Pan-Slavizmi" ile Ukrainerlerin bir alâkası olmadığını vurgulamaya itina gösterilmekteydi. "Hitâbe", Türk kamuoyu için bilhassa hassas olan bir noktayı da unutmuyarak, Rusya İmparatorluğu dahilindeki Müslüman halkların ve Ukrainerlerin millî meseleleri arasındaki münasebete işaret ediyordu: "Türkiye, hükûmât-ı garbiyyenin Rusya ile icra ettikleri mübâreze ve musâraaya karşı lâkayd duramaz ve durmamalıdır. Rusya'da bir hayat-ı mahrumiyet ve sefâlet içinde âh-u-figân eden milyonlarca Müslümanların menâfi ve bi-n-nefs Türkiye'nin de menâfi-i âliyyesi Devlet-i Osmaniyye'nin Rusya'ya karşı muharebe yapan hükûmetler ile tevhîd-i mesâi etmesini âmir ve müstelzimdir. Hükûmet-i Osmaniyye'nin muharebeye fiilen müdahalesini yalnız sizin dindaşlarınız değil, Rusya tarafından kayd-ı esâret altında yaşatılan diğer akvâm dahi mütehasssârâne bekliyor."⁷⁰

UKB'nin "Hitâbesi", Osmanlı Türkleri ve Ukrain-ler arasındaki tarihî bağlara işaretle istikbale yönelik işbirliği çağrısında da bulunmaktaydı: "Siz bizi tanırırsınız. Tarih bizi gerek denizde, gerek karada yekdiğerimize beyhûde yere ulaştırmadı. 'Doroşenko' ve 'Orlik' nâm kahramanların zamanında sizin ile müttefikân ve müttehîden düşmân-ı müştereke karşı meydân-ı cenk ve cîdâle atıldık. 'Siç'in mahv u harâbîsinden sonra bizim 'Zaporog' Kazakları sizin pâdişâhınız nezdinde kendilerine bir melce' bulabildiler. Beynimizdeki kadîm ittifak-ı dostânenin bu kere tecdîd olunacağı Rusya ancak Moskofluk âlemini şâmil olacak hudûd-u asliyye ve tabîyyesi dâhiline geri atıldıktan sonra hür ve serbest Ukrayna milletinin Devlet-i Osmaniyye ile sıkı bir ittifak ve ittihad halinde yaşayacağını ümid ederiz."⁷¹

UKB'nin bu yaklaşımlarının hususan milliyetçi ve anti-Rus hissiyatın ön plâna çıktığı bir ortamda İstanbul'da memnuniyetle karşılandığına şüphe yok gibidir. Bununla birlikte, Osmanlı ordusunun Rusya karşısında uğradığı bozgunlar başlangıçtaki büyük fetih ümitlerini silip süpürdü. Artık Osmanlı devlet adamlarının ve kamuoyunun kaygısı savaş esnasında kaybedilenlerin nasıl geri alınabileceği, hattâ bir zaman sonra bizzat devletin nasıl mevcudiyetinin muhafaza edilebileceği noktalarında toplanmaya başladı. Bu olumsuz şartlar altında, hem İttifak Devletlerinin hem de UKB'nin temsilcileri, başlangıçtaki büyük ümit ve projelerinin aksine UKB'nin İstanbul'da yapabileceği fazla bir şey kalmadığını idrak etmiş olmalıydılar. Zâten özellikle UKB merkezinin Berlin'e naklinden sonra, Almanya Ukrain milliyetçi faaliyetlerinin İttifak Devletlerindeki ana mecra haline geldi. Herşey bir yana, savaşın kaderini ve dolayısıyla Ukrayna'nın geleceğini belirleyecek en önemli faktör Almanya'nın askerî ve siyasî performansı olacaktı. UKB için de birinci öncelik buydu. Böylelikle, Basok-Melenevskiy'nin İstanbul'daki faaliyetlerinin doğrudan Osmanlı resmî ve gayri-resmî çevreleriyle iş görmekten ziyade, İttifak Devletlerinin buradaki diplomatik misyonlarında lobi faaliyetleri yürütmek şekline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Onun, Mayıs 1915'te İstanbul'daki Almanya ve Avusturya-Macaristan sefirlerini ziyaretle, doğu ordularının bahar taarruzunun başarıyla devam etmekte oluşu münasebetiyle İttifak Devletlerinin işgal et-

meleri muhtemel Ukrayna arazisi üzerinde geçici bir Ukrayna hükûmeti kurulmasını düşünüp düşünmediklerini öğrenmeye çalıştığı biliniyor. Basok-Melenevskiy bu temaslarda, işgal edilecek Ukrayna topraklarının hiç değilse bir kısmında sivil idarenin böyle bir Ukrayna hükûmetine bırakılması ve bu hükûmetin meşruiyetinin tanınması halinde, bunun Ukrayna'nın geri kalan kısmında da devlet yapısının teşekkülü için gerçek bir temel oluşturacağını savunmaktaydı.⁷²

Mevcut delillerin ışığında, UKB'nin Türkiye'deki faaliyetlerinin 1915 sonrasında başlangıçtaki heyecan ve hareketliliğini kaybettiği anlaşılmaktaysa da, bu durum Osmanlı İmparatorluğu ile Ukrain milliyetçileri arasındaki ilişkilerin ortadan kalktığı mânâsına gelmemektedir. Savaş boyunca son derece geniş bir ilişkiler ağını idare eden Teşkilât-ı Mahsûsa (yahut bilâhare aldığı isimle Umûr-u Şarkıyye Müdîriyeti), düşman devletlerin sömürge bölgelerinde ve özellikle de Rusya İmparatorluğu'nun gayri-Ruslarla meskûn arazisinde milliyetçi hareketlerle yakın ilişkide bulunmaya, hattâ mümkün olduğu ölçüde onları desteklemeye ve yönlendirmeye büyük önem vermekteydi. Bu cümleden olarak, bir grup Ukrayna milliyetçisi de Teşkilât-ı Mahsûsa'nın himayesinde İstanbul'da ikâmet etmekteydi. Dönemin Osmanlı belgelerinde "Ukrayna Komitesi" adıyla zikredilen bu grup, büyük ihtimalle UKB'ne mensup yahut onunla yakından bağlantılıydı.⁷³ Teşkilât-ı Mahsûsa'nın, sürekli işbirliği içinde olduğu bu gruba gerek Türkiye'de, gerekse Osmanlı sınırları dışında destek verdiği belgelerden görülmektedir. Meselâ, grup elemanlarına gereği halinde dış ülkelerde seyahat edebilmeleri için Osmanlı pasaportu verilmekteydi.⁷⁴ Bu "Ukrayna Komitesi" mensuplarının en azından 1918'in ilk aylarına kadar İstanbul'da ikâmet etmeye devam ettikleri ve bu tarihten sonra o günlerde yeni ilân edilmiş bağımsızlık sonrası kargaşa dolu bir dönem geçirmekte olan ülkelere gönderildikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵

1917 Rusya ihtilâlleri ve müteakip Ukrayna istiklâlî öncesinde, Osmanlı ordusunu ve Ukrainleri ilgilendiren bir başka olaya da işaret etmek gerekir. 1916 yılında, Osmanlı birlikleri müttefiklerinin savaş yükünü bir ölçüde hafifletmek üzere Galiçya cephesine gönderildi.

Bu, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunun Ukrainerlerle meskün bir ülkedeki ilk fiilî mevcudiyeti ve muharebelere iştirakiydi. Doğu Galiciya'da başarılı bir performans gösterdikleri genel olarak kabul edilen Osmanlı birlikleri, Avusturya-Macaristan ordusu bünyesinde yer alan gönüllü Siç Tüfekçileri (*Siçovi Striltsi*) birlikleri ile yan yana savaştılar.⁷⁶ Bu cephede UKB'nin Osmanlı birlikleri ve Siç Tüfekçileri arasında temas tesisi yönünde her hangi bir faaliyeti olup olmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz.

Birinci Dünya Savaşı sırasında UKB ile Osmanlı resmî makamları ve kamuoyu arasındaki ilişkiler, ilk defa "Ukrain millî faktörü"nün Osmanlı Devleti'nin ve aydınlarının nazar-ı dikkatine getirilerek bir ölçüde dış siyaset mülâhazalarına dahil edilmesine vesile olmuştur. Esasen, UKB'nin faaliyet gösterebilmesi İttifak Devletlerinin Rusya İmparatorluğu'na ilişkin savaş dönemi politikaları ve muhtemel savaş sonrası tablosuna göre hesapları ile doğrudan ilişkiliydi. Gerçekten de UKB, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın desteği sayesinde faaliyetlerini sürdürebildi ve kendini Ukrayna'nın istikbaline dair hayati rol oynayabilme ihtimali olan bir pozisyonda buldu. UKB'ni Osmanlılara takdim edenler de bu iki müttefik ülke temsilcileriydi. Bunlar, öncelikle (gerçek Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden önce, gerekse bundan sonra) Osmanlı siyasetinin yönlendirilmesi ve

etkilenmesinde UKB'nin yararlı bir rol oynayabileceğini düşünüyorlardı. Osmanlı yetkilileri ise, bizzat kendi devletlerinin geleceği bakımından Ukrayna faktörünün ehemmiyetini idrak etmiş olmalıydılar. Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının ilgili memurları ve UKB, başlangıçta Osmanlı Devleti'ne ilişkin heyecanlı ancak gerçekçilikten uzak projeler ürettirler. Türk ordusu ile Ukrain gönüllü birliklerinin ortak harekâtına ilişkin olarak ortaya atılan bu tasavvurların hiç birisi uygulanabilir mahiyette değildi. Bunların hayata geçirilme şansından mahrum olduklarının anlaşılması hayal kırıklığı doğurdu. Ancak, bütün bunlardan UKB'nin Osmanlılarla olan ilişkilerinin taraflara her hangi bir yarar sağlamadığı neticesini çıkartmak doğru olmayacaktır. Osmanlı makamları UKB ile yakın ilişki içine girerek, çoğu zaman örtülü de olsa faaliyetlerine somut destek verdi. Diğer taraftan, UKB de hiç değilse bazı Osmanlı münevverlerine sesini duyurma imkânını bulabildi ve şüphesiz sıcak bir ilgi ve sempatiyle karşılandı. Osmanlı kamuoyu 1917 Rusya ihtilalleri öncesinde Ukrayna'ya dair ne duyabiliyorsa, bu UKB vesilesiyle oldu. UKB'nin Türkiye'de Ukrayna hakkında doğurduğu itibanın, Osmanlı İmparatorluğu ve bağımsız Ukrayna Demokratik Cumhuriyeti arasında 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nı müteakip ortaya çıkan diplomatik münasebetler sürecine olumlu katkıda bulunduğuna hiç şüphe yoktur.

- 1 Andriy Juk, "Soyuz Vizvolennya Ukrainy", *Pamyatkova knijka soyuza vizvolennya Ukrainy. Kalendar' na 1917 rik* (Viyana, 1917), ss. 367-368; A. Jukovskiy, "Soyuz Vizvolennya Ukrainy", *Enciklopediya Ukrainoznavstva* (Münih, 1976), c. II/8, ss. 2971-2972; Roman Smal-Stocki (Smal-Stotski), "Actions of 'Union for the Liberation of Ukraine' during World War I", *The Ukrainian Quarterly*, c. XV, no. 2, s. 170; Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918* (New Brunswick, NJ, 1971), ss. 30-31.
- 2 *Der Bund zur Befreiung der Ukraina (Sonderabdruck aus der Nummer 1 der "Ukrainischen Nachrichten")* (Viyana, 1914).
- 3 Aslında, Almanya'ya böyle bir ittifak teklifi Enver Paşa ve Sadrazam Said Halim Paşa tarafından daha 22-23 Temmuz 1914'te yapılmıştı. Bundan önceki günlerde de buna ilişkin müzakereler yapılmış olmalıdır. Bununla birlikte, von Wangenheim o zaman böyle bir teşebbüsü erken bulmuştu. Robert J. Kerner, "Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1915", *The Journal of Modern History* (Chicago), c. I (1929), ss. 403-404. Osmanlı-Alman İttifakı'nın imzalanmasından yalnızca üç gün sonra, Enver Paşa Rusya'nın İstanbul'daki Askerî Ataşesi Leontyev ile bir Osmanlı-Rus ittifakı imkânlarını görüştü. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara, 1970), ss. 230-239.
- 4 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Kısım I (Ankara, 1983), s. 202; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl* (İstanbul, 1968), s. 41.

- 5 Liman von Sanders, s. 41.
- 6 Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. I (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*) (Ankara, 1970), s. 279.
- 7 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Leipzig, 1928), ss. 81-82.
- 8 "Pallavicini'den Berchtold'a, 2 Eylül 1914", *Documents Diplomatiques Secrets Russes, 1914-1917. D'Après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères à Péterograd* (Paris, 1928), ss. 90-91.
- 9 Akbay, s. 84, 455-456.
- 10 *Ibid.*, ss. 203-204; *Documents Diplomatiques Secrets Russes*, ss. 90-91.
- 11 *Documents Diplomatiques Secrets Russes, 1914-1917*, s. 94.
- 12 Kurat, s. 241.
- 13 Smal-Stocki, s. 171.
- 14 Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Basok-Melenevskiy'nin ve yoldaşlarının Ukrain milliyetçiliği ile her hangi bir alâkaları yoktu. O zamanlar, onlar için Ukrain dilinin ancak Ukrayna köylüleri arasında sosyalizm propagandasını kolaylaştırdığı ölçüde bir önemi olabildi. Helga Grebing, "Österreich-Ungarn und die 'Ukrainische Aktion' 1914-18", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Munich), c. 7, no: 3 (1959), 278. Zâten, Basok-Melenevskiy Ukrayna Devrimci Partisi içinde Rusya'nın genel olarak demokratik

- leştirilmesini savunan ve Ukrayna'ya muhtariyet verilmesine karşı çıkan bir grubun lideriydi. Partinin kongresini müteakip Basok-Melenevskiy ve taraftarları bir fraksiyon halinde Ukrayna Devrimci Partisi'nden koparak *Spilka* adını aldılar ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katıldılar. Rusya İmparatorluğu'nun bir bütün olarak demokratlaşmasıyla gayri-Ruslara yönelik millî baskıların da tarihe karışacağına inanan *Spilka*, kısa bir süre içinde Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde eriyip gitti. Oleh Semenovych Pidhainy, *The Formation of the Ukrainian Republic* (Toronto-New York, 1966), s. 27.
- 15 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I (Philadelphia, PA, 1966), ss. 175-177.
- 16 Jerry Hans Hoffman, "The Ukrainian Adventure of the Central Powers, 1914-1918", Basılmamış Doktora Tezi, University of Pittsburgh, 1967, ss. 58-59.
- 17 Grebing, s. 280.
- 18 *Ibid.*, s. 279; "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", ss. 177-178.
- 19 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", s. 178.
- 20 "Pallavicini'den Hoyos'a, 2 Ekim 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 146.
- 21 "Hoyos'dan Pallavicini'ye, 4 Ekim 1914", *Ibid.*, ss. 146-147.
- 22 "Hoyos'dan Pallavicini'ye, 9 Ekim 1914", *Ibid.*, s. 147.
- 23 Hoffman, ss. 59-60.
- 24 Grebing, s. 281. Kont Stanislaw Szeptycki Lemberg'deki (Lviv) Rutenya Kilisesi Başpiskoposu'nun kardeşiydi. Pomiankowski, s. 82.
- 25 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", s. 178. Aralık 1914 ortası itibarıyla, İstanbul'daki UKB grubu Mariyan Basok-Melenevskiy, Peter Bendziya, Mikola Rişiy, Peter Dyatliv, Georgiy Kovalniy, Oleksander Poçarok, İsaak Yunak ve Boris Lizovik'den oluşuyordu. Bu şahısların tamamı aslen Rusya Ukrayna'sındandı. *Ibid.*, s. 189.
- 26 Siç, tarihteki mânâsı ile Ukrayna (Zaporog) Kazaklarının merkezine verilen isimdir. "Siç Tüfekçileri" ise Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan ordusu bünyesinde teşkil edilen gönüllü Ukrayn askerî birliğidir.
- 27 "Hoyos'dan Hraniloviç'e özel mektup, 8 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, ss. 144-145.
- 28 *Ibid.*, s. 145.
- 29 "Hoyos'dan Fischer'e özel mektup, 13 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 150.
- 30 "İmparatorluk ve Kraliyet Dışişleri Bakanlığı'ndan Pallavicini'ye, 13 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 153.
- 31 "Hoyos'dan Hraniloviç'e özel mektup, 14 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, ss. 151-152.
- 32 "Hoyos'dan Pallavicini'ye, 16 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 154.
- 33 "Pallavicini'den Hoyos'a, 16 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, ss. 154-155.
- 34 "Hoyos'dan Hraniloviç'e özel mektup, 19 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 156.
- 35 "Hoyos'dan Pallavicini'ye özel mektup, 19 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, ss. 158-159.
- 36 "İmparatorluk ve Kraliyet Ordusu Başkumandanlığı'nın Telgrafı, 19 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 159.
- 37 Pomiankowski, ss. 82-83.
- 38 "İmparatorluk ve Kraliyet Ordusu Başkumandanlığı, 19 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 159.
- 39 "Hranilovic'den Hoyos'a, 21 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 157.
- 40 Hoffman, s. 62.
- 41 "İmparatorluk ve Kraliyet Dışişleri Bakanlığı'ndan Pallavicini ve Hohenlohe'ye, 20 Kasım 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 168.
- 42 Kasım 1914'ün ilk haftası boyunca, Osmanlı Doanması'nın aslî vazifesi öncelikle Karadeniz yani İstanbul Boğazı'nın korunması ve açık tutulması, bundan sonra da İstanbul'a kömür madenlerinin bulunduğu Zonguldak ile Romanya ve Bulgaristan'dan İstanbul'a yönelik deniz trafiğinin emniyetini sağlamak olarak belirlenmişti. Bu temel vazifeler yerine getirildiği sürece Rusya sahillerinin bombardımanı ve Rusya kıyıları arasındaki nakliyatın tacizi de öngörülmekteydi. Her halükârda, Rusya Karadeniz Filosu'nun hâlihazırda Osmanlı deniz nakliyatı için ciddi bir tehdit teşkil etmeyi sürdürdüğü kabul edildiğinden, Rusya sahillerine büyük çaplı çıkartma operasyonları kesin olarak düşünülmemekteydi. Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. VIII, *Deniz Harekâtı* (Ankara, 1976), s. 79.
- 43 (Hermann) Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri* (İstanbul, 1936), s. 154; Karl Dönitz, "Die Breslau", Th. Kraus-Karl Dönitz, *Die Kreuzerfahrten der Goeben und Breslau* (Berlin, 1933)'de, s. 170. Aynı kitabın bazı dipnot ilâveleriyle Türkçe tercümesi için bakınız, Th. Kraus-Karl Dönitz, *Şanlı Yavuz ve Midilli* (İstanbul, 1974), s. 163.
- 44 Skoropys-Joltuchowskyj (Skoropis-Yoltuhivskiy), "Über die 'Konstantinopler Aktion,' die Rolle der ukrain. Intelligenz in der russ. Ukraine und Stellungnahme zur eventuellen verlegung des Sitzes des Präsidiums des Bundes z. B. d. U. nach Konstantinopel, 20 Dezember 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 191.
- 45 *Ibid.*, s. 192.
- 46 Fedyshyn, s. 36.
- 47 *Ibid.*
- 48 Skoropys-Joltuchowskyj, ss. 194-195.
- 49 *Ibid.*, s. 192.
- 50 Fedyshyn, s. 36.
- 51 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", s. 182.
- 52 Yevhen Onatskiy, "Talaat Mehemed Bey", *Ukrayinska Mala Entsiklopediya* (Buenos Aires, 1963), s. 1873. Bu kaynak Talât Bey tarafından 9 Kasım 1914'de kabul edilen UKB heyeti içinde Basok-Melenevskiy'nin adını vermemektedir. Bununla birlikte, Basok-Melenevskiy o dönemde İstanbul'daki UKB misyonunun lideri olduktan başka, diğer kaynaklar da Kasım 1914 içinde bir gün Talât Bey'in Basok-Melenevskiy'i kabul etmiş bulunduğunu teyid etmektedirler. Bu sebeplerden dolayı 9 Kasım 1914'de Talât Bey'i ziyaret eden UKB heyeti içinde Basok-Melenevskiy'nin de yer aldığı kesin gözüyle bakılabilir. Bakınız, "Pallavicini'den Berchold'a, 1 Aralık 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, s. 169; Skoropys-Joltuchowskyj, s. 191.

- 53 Onatskiy, s. 1873.
- 54 "La question ukrainienne. Déclarations de Talaat bey", *Jenne Terc* (İstanbul), 24 Kasım 1914. Ayrıca bkz.: "Pallavicini'den Berchtold'a, 1 Aralık 1914 (İlave)", ss. 169-170.
- 55 Skoropys-Joltuchowskyj, s. 191.
- 56 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", s. 177.
- 57 "Ukrayna' İstiklâli İçin", *Tasfir-i Efkâr* (İstanbul), 7 (20) Ekim 1914.
- 58 "Pallavicini'den Berchtold'a, 22 Ekim 1914", *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe*, c. I, ss. 147-148.
- 59 "Ukrayna'da Harekât-ı İhtilâliyye Terakkî Ediyor", *Tanin* (İstanbul), 13 Aralık 1914.
- 60 "Ukraynalıların Mukarrerâtı", *Tanin*, 29 Ekim 1914.
- 61 "Provisorischer Bericht über die Tätigkeit des Bundes zur Befreiung der Ukraina für die Zeit September-Dezember 1914. Wien, den 14. Dezember 1914", ss. 178 ve 187. Bu müracaatların metinleri UKB'in Viyana'da on beş günde bir yayınlanan organı olan *Vistnik Soyuzu dlya Vizvolonnya Ukrayini*'de yayınlanmıştır. *Ibid.*, s. 174.
- 62 *Ibid.*, s. 186. Bu Türkçe risaleyi bulamadık. Bunun hiç yayınlanmamış olması da mümkündür.
- 63 *Ibid.*, s. 178.
- 64 *Ibid.*, s. 173.
- 65 *Ibid.*, s. 188.
- 66 *Ibid.*, s. 178.
- 67 *Ukrayna. Rusya ve Türkiye (Makaleler Mecmuası)* (İstanbul, 1915).
- 68 "Nâşirler Tarafından", *Ukrayna, Rusya ve Türkiye (Makaleler Mecmuası)*, s. 3.
- 69 Longin Tschelskiy, "Ukrayna ve Türkiye", *Ukrayna, Rusya ve Türkiye (Makaleler Mecmuası)*, ss. 12-13.
- 70 "Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyyesi'nin Türk Milleti'ne Hitâbesi", *Ukrayna. Rusya ve Türkiye (Makaleler Mecmuası)*, ss. 60-62.
- 71 *Ibid.*, ss. 62-63.
- 72 Hoffman, ss. 89-90.
- 73 1918 başlarında İstanbul'da ikâmet ermekte olan "Ukrayna Komitesi"nin altı üyesi (muhtemelen oradakilerin hepsi) şunlardı: Yuriy Menkin (28 yaşında, Harkov doğumlu, elektrikçi), İvan Mihaylov (33 yaşında, Sevastopol doğumlu, elektrikçi), Marko Yaşin (29 yaşında, Kerç doğumlu, tüccar), Aleksandr Dimo (35 yaşında, Orgiyev doğumlu, ziraat mühendisi), Yuriy Romanenko (31 yaşında, Lodz doğumlu, ziraat mühendisi) ve Aleksandr Gulotov (31 yaşında, Kiev doğumlu, ziraat mühendisi). Teşkilât-ı Mahsûsa 1918 başlarında bu şahısların Ukrayna'ya dönüşlerini organize etti. T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Dairesi Arşivi, Ankara (Bundan sonra ATASE Arşivi olarak anılacaktır), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K: 332, D: 1332, nos. 3, 3-1, 3-2, 3-3, 3-4 ve 3-5.
- 74 Teşkilât-ı Mahsûsa'ya ait arşiv belgeleri arasında Aleksandr Gulotov ve Aleksandr Dimo'ya ait (her ikisi de 27 Haziran 1917 tarihinde İstanbul'da verilmiş) iki Osmanlı pasaportunun mevcudiyeti bu uygulamaya delâlet etmektedir. Söz konusu pasaportlar, Bulgaristan, Avusturya ve Almanya üzerinden Stockholm'e seyahat etmek üzere hazırlanmışlardı. Bununla birlikte, pasaportlar üzerinde her hangi bir vize damgasının görülmemesi ve bunların bugün de Osmanlı askerî arşiv belgeleri arasında bulunmaları belki de hiç bir zaman kullanılmadıklarını göstermektedir. ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K: 332, D: 1332, nos. 2-7 ve 2-8.
- 75 ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, K: 332, D: 1332, nos. 3, 3-1, 3-2, 3-3, 3-4 ve 3-5.
- 76 V. Oreletsky, "Ukraine and Turkey", *The Ukrainian Review*, c. IV, no: 2 (Yaz 1957), s. 23.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAYCAN POLİTİKASI

PROF. DR. MUSA KAŞIMOV
BAKÜ DEVLET ÜNİVERSİTESİ / AZERBAYCAN

BİRİNCİ Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan politikasını içerik ve amaçlarına göre esasen şu şekilde ayırmak mümkündür: 1914 yılının Kasım ayından 1917 yılı Aralık ayında yapılan Brest-Litovsk görüşmelerine kadar; Brest-Litovsk görüşmelerinden 28 Mayıs 1918 yılına kadar; 28 Mayıs 1918 yılından 30 Ekim Mondros Anlaşması imzalanana kadar.

Makalede yalnız Kasım 1914 yılından Aralık 1917 yılına kadar olan dönemde, Türkiye'nin Azerbaycan politikasının genel prensipleri ve bu politikanın Azerbaycan'da nasıl karşılandığı; Çarlık makamları tarafından Türklerin ve İslamcılarının takip edilmesinin bazı noktaları araştırılmaktadır. Şunu da unutmamak gerekir ki, savaş döneminde dış politika ve diplomasi tam anlamıyla mevcut değildi, daha çok askeri üstlerin emirleri dikkate alınıyordu. Bu sayede harp politikası, dış politika ve diplomasi paralel ve karşılıklı yürüyor ve devletlerin genel çıkarlarına hizmet ediyordu.

29-30 Ekim 1914 yılında, Türk donanmasının "Goben" ve "Breslau" gemileri, Enver Paşa'nın emri ile Alman amirali Suşo'nun komutanlığı altında Sevastopol, Odesa, Feodsiya ve Novorossiyski'yi bombaladı.¹ 2 Kasım'da Rusya, 5-6 Kasım'da ise İngiltere ve Fransa Türkiye'ye savaş ilan etti.

Savaşın Türk ordusunun sayısı hususunda, kaynaklarda farklı rakamlar bulunmaktadır. Dünya savaşından bahseden kitapta, cepheelerde savaşan Türk alaylarının 1914 yılındaki sayısı 37, 1915 yılında 38-52, 1916 yılında 48-53, 1917 yılında 44-46, 1918 yılında 17-43 olarak geçmektedir.² Rus alimi A. D. Novıçev'e göre de, Türkiye'de, ilk başta orduya 650.000 kişi çağrıldı; savaşın devam ettiği sürede ise seferber edilenlerin sayısı 4 milyon kişiye ulaştı.³

5 Mayıs 1915 tarihli "Daily Chronicle"a göre, Türk savunma bakanlığı, orduda 1.322.000 kişinin olduğunu söylüyor. Ancak çok açıktır ki bu rakamın 200.000'i yolları ve köprüleri inşa eden Hristiyanlar olmak üzere, toplam 800.000 kişiyi geçmemektedir. Ordu 5 kısma ayrılmıştır. Von der Goltz Paşa'nın önderliği ile 100 bin kişi civarında olan birinci kısım, Edirne, Çatalca ve Çorlu'dadır (İstanbul-M.K.). 150.000 kişilik ikinci kısım, Cemal Paşa'nın emri altında Mısır'dadır. 50 bin kişilik üçüncü kısım Bağdad yolunda, 180 bin kişilik dördüncü kısım ise Kafkas cephesindedir. Liman von Sanders başta olmak üzere, 70 bin kişilik beşinci kısım da Çanakkale Boğazı'nı korumaktadır. 35 bin kişi Smirna (İzmir- M. K.) bölgesindedir. 20 bin kişilik ordu, General Suscho'nun komutanlığı altında Boğaz'dadır.⁴ Bundan farklı olarak "Temps" gazetesinin 1915 yılının Ağustos tarihli sayısında verilen malumata göre, Türkiye, savaş zamanı 1.300.000 asker toplayabilecekken, (Ağustos 1915 yılı-M.K.) 850.000 kişilik ordusu mevcuttur ve onun da 100.000' i Hristiyan ve Yahudilerden⁵ oluşmaktadır. Bu ordunun 300 bini Kafkas cephesinde idi.⁶ Rusya Baş Kargahı'nın hesaplamalarına göre, Türkiye, savaş döneminde 1.300.000 kişi toplayabilirdi. Bunun 750 bini askerî birliklerde, 40 bini jandarmada, 70 bini idare etmede ve cephe gerisinde çalışabilirdi.⁷

Askerî hareketler başladığında, Türk ordusunun 40 piyade, 57 yedek, 40 nizami ve 24 gayrı-nizamî alayı vardı. 500-600 bin kişinin de seferber edilmesiyle Türk or-

dusunun sayısı 780 bine ulaştı.⁸ Ordunun Baş Komutanı görünüşte Sultan V. Mehmed olsa da, gerçekte bu görevi Savunma Bakanı Enver Paşa yürütüyordu. Baş karargâhın reisi ise Alman Brondart von Schellendorff idi. 8 Eylül 1914 yılında Viyana'daki Türk elçisi, Türkiye'nin Viyana'daki yetkili bakanı Hüseyin Hilmi Paşa'ya, "Rusya'nın Kafkas'da ve Azerbaycan'da askeri gücü bizi geçmiştir"⁹ mesajını gönderiyordu. Kafkasya'da, Güney Azerbaycan'da ve Karadeniz'de, askerî hareketlerin devamı ağırlıklı olarak Rusya tarafından yürütüldüğü için, cephelelerin sayısını artırmak istemiyordu.¹⁰ Türkiye savaşa katıldıktan sonra, Rusya Dış İşleri Bakanı S. D. Sazonov, "Türkiye'nin savaşa katılması Rusya'nın durumunu sonuçta çok zorlaştırıyor"¹¹ diyordu. Bundan dolayı da, Kafkas'daki Çarlık görevlisi Vorontsov-Daşkov'a, Türkiye'nin askerî hareketini başarabildiği kadar uzatmasını tavsiye etti.¹² Sazonov'un böyle düşünmesinin birçok sebebi vardı. Birincisi, Rusya'daki Müslümanlar sayıca Ruslardan sonra birinci sırada yer alıyordu. Savaş öncesinde Rusya'da 20 milyon Müslüman yaşıyordu¹³ ve İslam dininin merkezi olan Osmanlı Devleti'nde, "Panislamizm" in ilan edilmesi çok tehlikeliydi. Çünkü Şubat 1915 yılına ait bilgilere göre dünyada 200 milyon Müslüman vardı.¹⁴ İkincisi, Rusya'nın Türk nüfusu Türkiye'yi kurtarıcı olarak görüyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na önem veriyordu.

Savaş başladıktan sonra İtalya, Rusya'daki Türklerin çıkarlarını ABD ve İran elçiliklerinin koruması¹⁵ karşılığında, Türkiye'deki Ruslar'ın çıkarlarını koruma yetkisini de İspanya elçiliğine verdi.

Türkiye savaşa katıldıktan sonra, ABD'nin "Associated Press" muhabirinin, Türkiye'nin savaşa katılmasının sebepleri konusundaki sorusunu cevaplayan Sadrazam şöyle diyordu:

"Türkler, Üçler İttifakının Türkiye'ye 30 yıl dokunma teklifini redd etti. Zira bu Türk bağımsızlığına zarar verecekti. Türkiye'nin deneyimi gösteriyor ki, Üçler İttifakı'na pek güven olmaz. Türkler onların ikiyüzlü ilişkilerinden bıkmışlardır. Türk halkı kendi kaderini eline almak istiyor. Türkler vahşi, siyah ve sarı halk değiller, onlar beyazdırlar ve başta beyaz halklarla beraber yaşama hakları vardır. Bundan dolayı Türkler onların teklifini redd ettiler Son zamanlara kadar Türkiye Avrupa devletleri karşısında yaya idi ve onun çıkarları gö-

zardı ediliyordu. Biz artık yorulduk ve şimdi Türkiye'nin mevcudiyeti için savaşıyoruz. Türkiye'nin Almanya'nın zulmü altına gelince, bu bahanedir, şimdiye kadar İtalya ve Avusturya müttefikinin hakimiyeti altına düşmemiştir."¹⁶

Savaşta, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ve Türk dünyasına ait planları, millî, dinî isteklerden ve stratejik çıkarlardan doğuyordu. Türkiye savaşa katıldıktan sonra, hükümet adına yapılan çağrıda şöyle diyordu;

"Cihan savaşına bizim katılmamız millî idealimizden doğuyor. Milletimizin ideali... bizi... düşmanımızı yok etmeye mecbur kılıyor ve bunun sayesinde ırkımızın bütün dallarını birleştirmek ve koşturmak, imperiyamızın doğal sınırlarını kurmak mümkün olacaktır.¹⁷ Bu fikirler yukarıda yeked edilen birinci merbalede İslam ve Türk dünyasına, o cimleden Azerbaycan'a münasebette Osmanlı İmparatorluğu'nun planlarının temelini oluşturuyor. Türkiye Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile zaman zaman savaşmasını, Ermenileri açıkça savunmasını, Güney Azerbaycan topraklarına ilerlemesini, İstanbul'a ve Boğazlara can atmasını, batırıyor ve görüyordu.¹⁸ Bu amiller savaşta Türkiye'nin Rusya'ya, aynı zamanda Azerbaycan'la ilişkilerde izleyeceği politikanın mahiyetini ve maksatlarını belirlemede etkili oldu. Profesör Fabir H. Armaoğlu'na göre, Osmanlı Devletinin Almanlarla beraber düşündüğü savaş planının esasları şöyle idi: Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Rusya'yı ağır yenilgiye uğratmak. Mukaddes savaş sebebi ile bu cephede Kafkas ve Orta Asya Türklerinin ayağa kalkmasına güvenmek."¹⁹

Osmanlı Devleti savaşa katılırken, Rusya ve Büyük Britanya İmparatorluğu'ndaki Müslümanların ayaklanacağını ve bu devletlerin zayıflayacağını ümit ediyordu. Osmanlı Padişahının "halife" sıfatı ve bu sıfatla Müslüman dünyasının dinî lideri olması sebebi ile mukaddes cihad ilan edildiğinde bütün Müslümanların Hristiyanlara karşı mücadele vereceklerine inanılıyordu. Hakikaten Şeyhülislam, 23(11) Kasım 1914 yılında cihad ilan ederek, bütün Müslümanları İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa çağırırdı. Fakat bundan ciddi bir sonuç alınamadı. Savaşta canlarını kurban edenler Müslümanlığı değil, ilk olarak vatanlarını koruyorlardı. Moskova Üniversitesi Profesörü A.N.Savin, Mart 1915 yılında "İmperyaların Savaşı ve İslam Dünyası" isimli konuşmasında, Türkiye'nin savaşta dinî maksatlarının da olduğunu söylüyordu.

"Dinî elementler siyasî maksatlarla sıkı bağlıdırlar. en büyük Müslüman Devleti bütün Müslümanların dikkat merke-

zindedir. İslam hareketli bir dönem yaşıyor. Panislamizm güçleniyor. Azerbaycan'da Pantiürkizm hareketi ile medenî esasta Türkler birleştirilmek isteniyor. Panislamizm başarı kazanamayacaktır. Zira Müslümanlar arasında çok farklar vardır. Rusya'da yaşayan 20 milyona yakın Müslüman'ın medenî inkişafını ve Rusya ile ilişkilerini sağlamlaştırmak için çalışmıyoruz."²⁰

Türkler, Güney Azerbaycan'a, oradan Yerevan Guberniya'sına ve Kafkasya'a geçerek, onları Rus işgalinden kurtarmak istiyorlardı. Kafkasya'da Müslüman ve Türklerin yaşaması, onların Rus zulmüne karşı mücadeleleri,²¹ Türkiye'ye üstünlük sağlıyordu ve Rusya, Türkiye'yi bu üstünlükten mahrum etmek istiyordu. ABD'li tarihçi T.Svyatohovski, Osmanlı hükümetinin savaşa başlarken iki ideolojiyi esas aldığını, bunlardan birincisinin, Panislamizm'in gerçekleşmesi için mücadele vermek olduğunu söylüyordu. Bundan dolayı da Türkler, savaşın bir cihad olduğunu ilan ettiler ve tüm dünya Müslümanlarını savaşa çağırdılar. İkincisi ise Turancılık ideasını hayata geçirmek idi. Bu konu Kafkasya'nın kaderi ile sıkı sıkıya bağlıydı. Türk hükümeti, Panislamizm'in Türkiye dışında etkin olmadığını görerek ikinci ideolojiye ağırlık verdi.²²

Alman tarihçi profesör Hans Koln, Pantürkizm'in Pangermanizm'den güç aldığını ve köklerinin yüzyıl öncesine dayandığını yazıyordu.²³ Savaşta, Türkiye'nin maksatları ile ilgili olarak, general Liman von Sanders şöyle yazıyor;

*"Reyh düşünmüyordu ki Türkiye, Boğazları ve sınırları korumakla kalmayacaktır... Mısır'ı feth edecek, İran'ı azad edecek, Güney Kafkasya'da bağımsız devletlerin yaratılması için zemin hazırlayacaktır, Afganistan tarafından Hindistan için tehlike yaratacaktır... ve Avrupa'da askerî hareketlere yardım edecektir."*²⁴

O'na göre, Osmanlı Sultanı mukaddes savaş adı altında Müslümanları, İngiliz, Fransız ve Rus ağalarına karşı ayaklandırmalıydı.

Daha 2-6 Ağustos 1914 yılında, Almanya ve Türkiye arasında yapılan gizli anlaşmalara göre Almanya, Türk topraklarını, Rusya'nın XIX. yüzyılda işgal ettiği Türk-Müslüman topraklarıyla genişletmesine, Müslüman nüfusu ile ilişkiler kurmasına, savaşta kayıplarına göre tazminat olarak yardım istemesine teminat veriyordu. Al-

manya, Türkiye'ye Tebriz'i ve Tiflis'i verecekti. Türkiye bu anlaşmaya göre, Güney ve Kuzey Kafkas'ı, Balkanlar'da kaybettiği toprakları, Akdeniz'deki adaları geri vermeli ve para tazminatı almalıydı.²⁵

Alman diplomasisi, Türkiye'nin Kafkasya'ya askerî hareketini, Avrupa cephelerinde durumlarının kolaylaşacağını ümit ederek destekliyordu.²⁶ Onlara göre;

*"Her şey Türkiye'ye bağlıdır. Türkiye hareket etmelidir."*²⁷ Fakat savaştan zaferle çıkan bir Almanya'nın Kafkasya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na vereceği de şüpheli idi. Roman-ya devlet adamı T. İonesku Talat Paşa'ya şöyle diyordu: "Galip Almanya size Kafkas'ı veya Mısır'ı vermek gibi bir aptallık yapmayacaktır. Becerirse kendisi alacaktır."²⁸

İngiltere eski Başbakanı Loyd George, "Savaş Anıları" adlı eserinin IV. cildinde, Türklerin Cihan savaşındaki maksadı ile ilgili olarak şöyle diyordu:

*"1915 ve 1916 yıllarında Türk askerî birliklerinin genel yerleşimini incelerken unutmamak gerekir ki, Türkiye siyasetinin esasını bütün Turan halklarının Türk hakimiyeti altında birleştirmek oluşturunuyordu. Türkler onlarla akraba olan tayfaların yerleştiği Güney Kafkasya'yı almak, bunun dışında İran üzerinde kendi ağalığını kurmak ve güçlendirmek istiyorlardı. Abdülhamit Panislamizm'i Panturanizmle değiştirdikten sonra Türkler kendilerine yabancı olan Araplarla az ilgilenmeye başladılar ve savaş devam ettiği sürece dikkati Kafkasya'ya yönelttiler."*²⁹ "1914-1915 yıllarının kış aylarında Enver Paşa, 150 bin kişilik bir ordu toplayarak Kafkasya'daki Ruslar üzerine harekete geçti."³⁰

Türkiye'nin III.Ordu Komutanı, 1914 yılının Kasım ayında Hasan İzzet Paşa idi.³¹

Sultan V. Mehmed, Türk ordusunun askerî hareketlerine Alman gazetecilerinin katılmasına ve hareketlerle ilgili yazılar yazmasına izin verdi.³²

Özetlersek, Osmanlı Devleti'nin Birinci Cihan Savaşı döneminde esas planı şu şekildeydi: Birincisi, Doğu Anadolu ve Kafkasya üzerinden Rusya'ya darbe indirmek. Mukaddes cihad namına bu cephede, Kafkas ve Orta Asya Türklerini ayaklandırmak. İkincisi, İngiltere'nin İmparatorluk yolunu kesmek için Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a hücum etmek. Bu cephede Trablusgarp ve Sudan Müslümanlarına güveniliyordu. Üçüncüsü, Ege ve Akde-

niz'de İngiliz ve Fransız Donanmaları hakim olduğundan, Çanakkale'yi korumak için Trakya'da bir güç oluşturmak.

Türkiye'nin Kafkasya ile ilgili bazı amaçları vardı: 1. Türkiye 1877-1878 yıllarındaki Rus-Türk savaşı sonucu imzalanan Ayeastafanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması (3 Mart 1878) ve daha sonra toplanan Berlin Kongresi (13 Haziran-13 Temmuz 1878) sonucunda, Kafkasya'da kaybettiği toprakları geri almayı düşünüyordu. 2. Türkiye ve Rusya, Birinci Cihan Savaşı'nda birbirleriyle düşman oldukları için Türkiye, Rusya'nın parçalanmasıyla yalnız Türk ve Müslüman halkların değil, aynı zamanda başka halkların da bağımsız devletler kurmasını destekliyordu. 3. Rusya'nın yenilmesi ve bölünmesi durumunda, kurulacak Kuzey Kafkas Cumhuriyetlerini Türkiye kendisine bağlayabilir veya etkisi altına alabilirdi. Bu ise savaş döneminde 13 milyonluk Kafkasya'da yeni bir siyasî durum yaratacaktı.³³ Güney Kafkas nüfusunun dinî veya millî mensubiyeti, onların savaşta tuttuğu bölgeyi esaslı şekilde etkiliyordu. 1 Ocak 1915 yılıyla ilgili kayıtlarda Güney Kafkas'ın nüfusu 6.609.234'tü ve burada 20'ye yakın halk yaşıyordu.³⁴ Azerbaycan'ın nüfusu 2.861.862 kişiye ulaşmıştı. Bunun 1.952.250'i, yani %70'i Müslüman-Türk idi. Müslüman ve Türk olan Azerbaycan'ın durumu diğer halklara kıyasla daha zordu. Azerbaycan Türkleri, bağlı oldukları Rusya'yla ilişkilerde sadık olsalar da, etnik ve dinî yönden bir oldukları Türkiye'ye karşı herhangi bir toplu harekette kullanılmalarına karşı çıkıyorlardı. Türkiye'yle ilişkilerde sadık olan yalnız Müslümanlar değildi. Gürcistan Tarihçisi S. İ. Basilaya konuyla ilgili olarak,

"1914 yılında Türklerin durumlarını henüz iyi olduğu zamanlarda Hristiyan olmalarına rağmen Gürcülerin sosyal-federal partisi dahilinde bir grup Türkiye yönetimi altında Gürcistan'ın bağımsızlığını istiyordu.³⁵ Gürcüler de Çarlığa karşı mücadelede Türkiye'ye güveniyorlardı."

Ermenilerin *Mşak* gazetesi 1914 yılının Kasım ayı sonlarında Rus-Türk savaşı ile ilgili olarak, *Kafkas Müslümanlarının medeniyeti, psikolojisi, arzuları ile diğer ülkelerin Müslümanlarını geride bıraktıklarını* yazıyordu. Onlar, Avrupa medeniyetini etkin şekilde benimsemişler, ticaret ve sanayide ilerlemeler kaydetmişlerdi. Kafkasya'daki Müslümanlar, kültür merkezi olan Bakü'de de, zenginlikleri ile diğer şehirlerde olduğu gibi birinci sıradaydılar.

Son zamanlarda Kafkas Müslümanları, bilimde de büyük ilerlemeler kaydetmişlerdi. Rus medeniyeti, Kafkas Müslümanlarını terakkiye sevk etmekteydi. Üniversiteler, jimnaziyalar ve hükümetin diğer eğitim kuruluşlarında çok sayıda Müslüman genç, eğitim ve terbiye almaktaydı. Bunlar ileride halkın medenî gelişiminde öncü olacaktı. Müslüman bayanların eğitim alabilecekleri mektepleri de vardı. Kafkas Müslümanları iktisadî ve manevî bağlarla Rusya'ya bağlıydılar. Böyle bir durumda hiçbir çağrı Kafkas Müslümanlarını geriye döndüremez. Onlar yekdilikle Türk avantürasını kötülerdiler.³⁶

Tabii ki, gazetelerdeki bu yazılar antitürk maksadı ile yazılmış yazılardır. Bu dönemin gizli arşiv belgeleri ve bilgileri, Azerbaycanlıların Türkiye'yi desteklediğini kanıtlamaktadır. Savaş henüz başlamıştı ki Ermeniler, Tiflis toplantısında Türklerden korunmak için "halk meclisi" kurulmasını önerdiler. Fakat Azerbaycan Türklerinin temsilcileri bu konudaki görüşe karşı çıktılar. Bu aslında, Türkiye'nin Kafkasya'da askeri başarılar kazanmasının ve Kafkasya'nın Osmanlı etkisi altına düşmesinin Azerbaycan tarafından arzulanması idi.

Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin bazı çevrelerinde bağımsız Azerbaycan Devleti hakkında fikirler oluşmaya başlamıştı. Bunun bir kısım etnik, dinî ve stratejik nedenleri vardı: Birincisi Azerbaycan Türk ülkesi idi; ikincisi Azerbaycanlıların itikadî İslam idi; üçüncüsü Azerbaycan'ın askerî-stratejik önem taşıyan çok uygun bir coğrafi-siyasî yerleşimi vardı; dördüncüsü Azerbaycan'ın doğal zenginlikleri idi ki bu doğal zenginlikler ve enerji kaynakları, Azerbaycan Türklerinin çıkarlarına değil, Rusya İmparatorluğu tarafından düşmanlarına, ilk sırada Azerbaycan Türklerinin kan ve din kardeşleri olan Osmanlı Türklerine karşı kullanılıyordu. Bakü, Osmanlı Türklerine karşı Kafkas cephesinde savaş veren Rus ordusuna petrol veriyordu; beşincisi Türkiye'nin yanında yer alacak bağımsız Azerbaycan onu daha da kuvvetlendirecekti. Daha sonraları M.E. Resulzade nin de belirttiği gibi: "Turancılık, Türkçülük Türkiye ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayan devamlı bir bağ"³⁷ idi.

Savaş yıllarında "İttihat ve Terakki" partisinin Kafkasya sorumlusu Ömer Naci ve taraftarları Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleştirilmesi ve Türkiye'nin yanında yer alacak vahid Azerbaycan Devleti'ni kurmak önerisini

ileri sürdüler. Bu öneri savaş şartlarından doğmuyordu, onun önemli askerî-siyasî, stratejik maksatları vardı.

Azerbaycan Devleti'nin kurulması düşüncesi, yalnız Türkiye Türkleri tarafından değil, Azerbaycan Türklerinin önde gelen siyaset adamları tarafından da savunulmaktaydı. Gerçekte Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olması ideası içerdeki gelişmelerin ve milletin uzun yıllardır süregelen isteğinin sonucu idi.

Eski "Difai" partisinin üyeleri ilk Kafkas Müslüman devletinin kurulmasını kendilerince tartışıyorlardı. Fata- li Han Hoyski'nin yeğeni Aslan Han Hoyski Şubat 1915 yılında sınırı gizli şekilde geçerek Enver Paşa'nın Erzurum'daki karargâhına geliyor. Buraya gelmekte ki amacı, Bakü, Yelizavetpol, İreçan Guberniyaları ile Terek ve Dağistan'ı içine alacak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması için Osmanlı Devlet ileri gelenlerinin rızasını almak idi. Enver Paşa'ya sunulan lâyhada Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhakından daha çok, bağımsız bir devletin kurulması öngörülüyordu. Aslan Han Hoyski yüz binlerce insanın savaşa hazır olduğunu bildiriyordu. Aslan Hoyski, Dağistan ve Kafkas Müslümanlarını ayaklandıracağına da söz veriyordu. Fakat savaşın sonraki gidişi bu isteğin gerçekleşmesine imkan vermedi.³⁸ Enver Paşa Güney Kafkas'a ve Kuzey Irak'a girip Rusların arkasına geçmek için 20 Aralık 1914 yılında 150.000 askerle Sarıkamış-Urmiye üzerine hücum emri verdi. Bu cephede Rusya'nın 160.000 askeri vardı. Hücum 22 Aralık 1914 yılından 19 Ocak 1915 yılına kadar devam etti. Fakat yüksek dağlar, yolların bozuk oluşu, soğuk ve hastalık sebebiyle ilk Türk kuvvetleri 90.000 asker kaybettiler, Rus cephesini geçemediler ve plan bozuldu.³⁹ Askerî hareketin Osmanlı Devleti için uğursuz devam etmesi Azerbaycan siyasetinin gerçekleşmesini engelledi. Kafkas cephesindeki yenilgi Osmanlı'yı iç sorunlarıyla ilgilenmeye itti. Kafkasya'da Rus orduları güçlendi. Sarıkamış yenilgisinden sonra Enver Paşa, Aslan Han Hoyski'nin sunduğu lâihayı onayladı. Bu sırada diğer Azerbaycanlılar da Azerbaycan'ın kaderini Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıyorlardı. ABD'li tarihçi İadeuş Svyatopovski'ye göre, Alibey Hüseyinzade, Kafkas Türklerinin kaderini Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıyordu. Hatta Osmanlı mandasının kabulünü mümkün görüyordu.⁴⁰ Böylece Azerbaycan isminin silinmesi sözkonusu olmayacaktı. Zira Osmanlı İmparator-

luğu'nda yaşayan halklar hiçbir baskı görmeden serbest yaşayabiliyorlardı. "Musavat"ın Kiev şubesinin açılmasında önemli rol alan ünlü Azerbaycan yazarı Yusuf Vezir Çemenzemimli şöyle diyordu: "*Türk Yöneticileri eskiden beri hakimiyetleri altında yaşayan halklara bep adaletli davranmışlardır; hiçbir milletin iç işlerine karışmamışlardır... Osmanlı Yönetiminde... Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Grekler. Sırlar ve diğerleri milli ve dinî yönden serbest idiler.*"⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Azerbaycan planları genel Azerbaycan siyasetinin bir parçasıydı. Bu plana göre Rusya, Güney Azerbaycan'dan çıkarılmalı, Güney Azerbaycan Türkleri milli zulümden kurtulmalı, stratejik yollara ve doğal zenginliklere sahip olunmalı vb. maksatlar hayata geçirilmeli idi. Bu planı gerçekleştirmek için Türk Diplomasisi tüm yolları deniyor, Türk ve Alman diplomasisi etkin bir şekilde çalışıyordu. "Kavraz" gazetesi 1914 yılı Kasım'ın son sayılarında şöyle diyordu, Tahran'daki Türk elçisi Azim Bey (bazı yerde Asim Bey yazıyor-M.K.) Alman misyonu ile beraber Türkiye ile sınırdaki Azerbaycan göçeri tayfalar arasında Rusya'ya karşı propaganda yapıyor. Fakat Tahran ruhanîleri, Tebriz, Nefes, İsfahan müştehidleri ülkenin tarafsızlığını savunuyordu.⁴²

Buna benzer haberlere Aralık ayında da rastlanıyordu. Asim Bey ve Alman misyonu Tahran'da ve Türkiye'ye sınır olan bölgelerde, Azerbaycan'da göçebe tayfaları Ruslara karşı ayaklandırmak için propagandaya devam ediliyor, fakat başarı kazanamıyorlardı. Türk-Alman diplomasisi Panislamist propagandayla istediği sonucu alamıyordu, zira göçeri tayfalar Panislamist düşünceyi önemsemiyorlardı.⁴³

Müştehitlerin ahaliyi sükûnete çağırma haklarında malumatı az sonra gazeteler tektip ediyordu. "Kaspiy" gazetesinin 8 Aralık 1914 yılı 271 nolu sayısında; Tahran'da Türk ve Almanların karışıklık yarattığı, ve bunların İran hükümetinde tereddütler yarattığını yazıyorlardı. Tebriz'de Amar-Heşmat'ın kentin baş müştehidi Mirza Kerim'e yazdığı mektup ele geçmiştir. Mektupda Azerbaycan'da ahalinin Ruslara karşı ayaklandırılmasının istendiği yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Ben mukaddes savaşın başarısına inanmasam da siz, ruhaniliğin ve halkın rehberi gibi hemvatanlarınız arasında Ruslara ve Ermenilere karşı geniş propagandalar yapmalısınız. Biz Türklerle beraber hareket etmeliyiz."⁴⁴

Tahran'daki Türk elçisinin Alman elçisine sık sık uğraması Alman elçisinin "Müslümanlığı kabul ediyor" şeklinde haberlerin yayılmasına sebep olmuştu. Rus yayınları, Tahran'daki Türk misyonunun ahaliye broşürler ve silah dağıttıklarını yazıyordu. Rusya diplomasisi bunu İran hükümetinin Türk-Alman amellerine rağbet şeklinde değerlendiriyordu.⁴⁵ Türkiye diplomasisi faaliyetlerinde İran hükümeti tarafından hiçbir engele rastlamıyordu.⁴⁶

Stockholm'de yayınlanan "S.T." gazetesinde, İran ordusundaki İsveç eğitimcilerinden birinin yayınlanmış yazısında; Almanlar ve Türklerin Farslar arasında geniş propaganda yaptıkları yazılıyordu ve Alman altını dağıtımı başlanmıştı. Kürt liderler, mollalar ve yayınların bir kısmı satın alınmıştı. Almanların satın aldıkları Fars ajanlar, ahaliyi Ruslara ve İngilizlere karşı ayaklandırılabilmek için haber yaymışlardı ki, Alman İmparatoru ordusunu Türkiye'den geçirerek, ahaliyi, İngiliz-Rus zulmünden kurtarmak ve Kafkas'ı ele geçirmek için İran'a gönderiyordu. Alman subaylarının İran'a gelmesindeki amaç, Alman ordusunun Türk ve Kürtlerle beraber Kafkasya'ya hareket planını hazırlamak idi.⁴⁷

26 Aralık 1914 yılında Türkler, Tebriz'i Ruslardan azâd ettikten sonra, kentleri antant ülkelerinin diplomatik köprüsü Tiflis'e geldi. Rus başkonsolosu Arlov çok bedbin idi ve hatta "Kavkazskoe Slovo" gazetesinin muhabiriyle konuşmasında Türk ve İran hükümetlerinin birliğinden bahsediyordu. Konsolos, amacı İran'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı mukaddes savaşa çekmek olan Türk-İran komitesinin mevcut olduğunu da söyledi.

Fransız konsoloslu Nikola, Tebriz azâd edildikten sonra daha az üzgün görünüyor ve sert beyanlar vermekten çekiniyordu.

İngiliz konsoloslu Shipley İngiliz diplomat ihtiyatlığı ile kendi düşünce ve anılarını söylemekten bile çekiniyordu, fakat İran ile münasebetlerde, Farsların kendi görüşlerinde karasız olduklarını ve tutumlarını henüz belirlememiş olduklarını söylüyordu.⁴⁸

Türk ordularının Tebriz'e dahil olması Rusya tarafından olumsuz karşılandı. Rus matbuatı İran'ın tarafsızlığının bozulması ve Tebriz'in işgal edilmesi ile Türkiye'nin savaşta öğretmeni ve rehberi olan Almanya'nın gittiği yolu takip ettiğini yazıyordu. "Bakü" gazetesi Türkiye'nin Tebriz'i tutmasını Almanya'nın Belçika'nın tarafsızlığını bozmasıyla kıyaslıyordu.⁴⁹

Rusların Tebriz'den kovulması ve Azerbaycan'daki olaylar, konsolosluğun kapanması ve Rusya-İran Bankası şubesinin kapanması Rusya'da deprem etkisi yarattı. Rusya Dış İşler Bakanlığı Orta Doğu şubesinin müdürü V. O. von Klemm "Birjevle Vedomosti" gazetesine verdiği demeçte şöyle diyordu: *Azerbaycan'da bizim diplomamızın faaliyeti esas olarak askerî hareketin gidişine ve askerî rehberliğin kararlarına bağlıdır. Ordu Azerbaycan'dan çıktık-tan sonra konsolosluğu Tebriz'de bırakmak olmaz. Lâkin ordularımızın çıkması ve aynı zamanda Azerbaycan'daki diplomatik nümayendeliğimizin çıkarılması bu Fars eyaletinden (?-M. K.) temizlenmemiz anlamına gelmez.⁵⁰ Bizim burada ticarî-iktisadî meraklarımız vardır. Hiç şüphe yok ki, Türkler geri çekildikten sonra herşey eski şekline dönecektir. Porta Türk orduları tarafından Azerbaycan'ın tutulmasını bu Fars eyaletinde ordularımızın bulunması ile alakalı buluyor. Lâkin bunun aslı yoktur. Ordularımız daha savaştan önce Azerbaycan'ı tutmuşlardı. Ve bu işgal (Klemm bunun işgal olduğunu itiraf ediyor-M.K.) Fars yönetiminin yaratamadığı kanunları gözlemek için yapılmıştı. Türk orduları ise Azerbaycan'ı askerî hareket zamanı işgal ettiler ve İran'ın tarafsızlığını bozdular. Şah Hükümeti ise az-çok karşı koyacak güçte olmasına rağmen bunu yapmadı. Türkiye Tebriz'i ve etrafını daimi ordudan çok, yerli Kürt grupları ile tuttu. İran Hükümeti'nin görevi yerli Kürtlere Türklerin bu işe karışmasının arzu olunmamasını anlatmak idi.*

Türk ordusu Güney Azerbaycan'da yerli ahali tarafından coşkuyla karşılandı.⁵¹

Lâkin Klemm bunu asılsız yere inkar ederek şöyle diyordu: Türklerin Azerbaycan'da görülmesiyle muhacirat artmış, Kürtler ise gasp ve zorbalıkla seçiliyorlardı.⁵²

Türkler Azerbaycan'a girdikten sonra Tebriz, Hoy ve Urmiye'deki Rus konsolosları kaçtılar.⁵³

Klemm, Rusya Dış İşleri Bakanlığı'nın Savunma Bakanlığı'yla beraber Kafkas'ta durumu normalleştirmeye çalıştıklarını söylüyordu. Buradan göç edenler Rus ordusuna güvenerek suçsuz Müslüman ahaliyi katledenler idi. Onlar yaptıkları vahşet sebebiyle cevap vermekten korkuyorlardı. Hiç şüphe yok ki, Klemm'in söylediklerinin esası yoktu. Ermenilerin yayınladıkları "Bakü" gazetesi şöyle diyordu: Rus konsolosları Azerbaycan'dan kaçtıktan sonra Türkiye, Almanya ve hatta Avusturya-Macaristan konsolosları tam serbestlik kazandılar.⁵⁴ Türkler

İran ahalisini kâfirlerle mücadeleyle katılmaya çağırıyordu. Hristiyan ahali, Tebriz'deki ABD konsolosluğuna sığındı. Müslüman ahali Türk silahının zaferlerine sevinirdi. Hatta Taşnakların "Orizyon" gazetesi Rusların Tebriz'den çıktıktan sonraki duruma değinerek şöyle di-yordu; halk ağır ev hapsinden kurtularak sokaklara çıktı. Sonunda Türk ordusu 3.000 asker ve Kürt gruplarıyla Tebriz'e girdi. Halk çok sevinçliydi. Türkler, bir kısım Ermeni ahaliye zarar vermediler.⁵⁵

Tebriz'e girdikten sonra, Moskova'ya giden Ermeni taciri T.K. Avakyan "R.U." gazetesinin muhabiriyle görüşmesinde şöyle diyordu: Türklerin Azerbaycan'a girmesinde Farslar arasında iki cephe oluşmuştur. Toplumun tacirlerden oluşan bir kısmı Rus ordusunun desteğiyle iyi yaşıyorlar ve Rusların tarafında yer alıyorlardı. Diğer bir kısmı ise Ruslardan hoşlanmaz ve onlara İran bağımsızlığının düşmanı gibi bakarlardı. Türkler hücumu geçtiğinde İran demokratları bir çok toplantı ve yürüyüşler düzenlediler. Bu toplantılarda açık şekilde Rusların aleyhinde bir durum çiziliyor ve onların kentten gitmeleri isteniyordu. Bu toplantılara Azerbaycan vilayetinin gubernatoru, Rus konsolosu ile görüşmeler yapma yetkisi de verilen Haşit-el Mülk de katılıyordu. O'na Rus konsolosunun red cevabı vermesi halinde, kentte karışıklık ve kanlı çatışmaların olmaması için Tebriz'in 7 verstliğinde döğüş yeri de ayrılmıştı. Bütün bunlar Rus konsolosuna bildirildi ve O da Rus ordusunun İran yönetiminin talebine göre değil stratejik açıdan şehri azâd ettiğini söyledi. Rus ordusu ve Hristiyan ahali hiçbir olay çıkmadan Tebriz'i boşalttı. Kentte kalan Ermeniler, Amerika konsolosuna ve Tahran'daki ABD nümayendeliğine himaye için müracat ettiler. Konsolos ise Washington'a müracat ederek muvafık isteyen Berlin ve İstanbul'a ulaştıracağını bildirdi, aynı zamanda onlara kenti boşaltmalarının uygun olacağını söylüyordu. Aslında kentin Hristiyan ahali için korkulacak bir yan yoktu.⁵⁶

Türklerin Tebriz'i Rus ordusundan azâd etmesi Tahran hükümetini rahatsız etti. O, bütün Güney Azerbaycan'ı kaybedeceğinden korkuyordu.⁵⁷ Bundan dolayı da 2 Ocak 1915 yılında veliahdı Hanedan'ın meclisteki nümayendesi Emir Nizami müşaiyet etmeli idi.⁵⁸ Fakat İran sarayında yüksek iş sahibi olan eyan Balaco Tebriz'e Emir Nizami'nin müşaiyeti ile geldi.⁵⁹

Türk hükümeti bir bildiri yayınlayarak, Tebriz'in tutulmasının onun planlarına dahil olmadığını ve buradaki düzensizliğin ortadan kaldırıldıktan sonra Tebriz'i İranlılara vereceğini, bundan dolayı veliahdın büyük bir grupla Tebriz'e gelmesinin çok önemli olduğunu belirtti.⁶⁰ Kaydetmek gerekiyor ki, bu dönemde İran hükümetinin Azerbaycan'ı Türk ordusundan silah gücüyle azâd etmesi için kuvveti yoktu. Türkler Azerbaycan'dan tamamen çıkmaya aşağıdaki şartlarla razı oluyorlardı: İran hükümeti Azerbaycan'a kendi ordusunu gönderecek, Türk orduları geri çekildikten sonra Rus ordularının Tebriz'i yeniden işgal etmeyeceği hakkında Türk Devletine güvence verecekti.⁶¹ Fakat İran hükümeti, lehine olan bu talepleri gerçekleştirmekte zorlanıyordu. Zira onun nizamî ordusu yok denecek şekilde zayıf idi.⁶²

Güney Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin sayısı ile ilgili Rus matbuatı farklı rakamlar söylüyordu. Bazı bilgilere göre bu kuvvetler, 7 bini daimî ordu, kalan kısmı ise gönüllülerden teşkil olmak üzere toplam 20 bin idi. İran tarafından olan gönüllüler de Ruslara karşı savaşıyordu.⁶³ Ruslara karşı savaş verenler arasında Güney Azerbaycan Türkleri, Kürtler, Araplar vb. mevcuttu. Başka bir malumata göre ise Türk ordusunda 3 bin asker vardı.⁶⁴

İran hükümeti, Türk hükümetine Azerbaycan'dan çekilmeleri hakkında nota verdi.⁶⁵

Şah hükümeti, Türkiye'nin Tebriz'den çekilmeyi kabul ettiğini duyar duymaz acil olarak veliahdı İsveç subaylarının rehberliği altında jandarma birlikleri 300 kişilik bir nizamî ordu ile oraya göndermek için tüm gücünü seferber etti. Ruslar ise veliahd Tebriz'e gelmeden Dış İşleri Bakanı S.D. Sazonov Kafkas Canişini Vorantsov-Daşkova, aynı zamanda Tahran'a ve Ali Baş kumandanın kararına gönderdiği 18/5 Ocak tarihli 85 nolu telgrafında şöyle diyordu: "Eğer Türkler verdiği sözü tutup geri çekilir ve veliahd, ordusuyla Tebriz'e girerse, orada eski durumumuzla dönmemiz siyasî yönden kolay olmayacaktır. Aldığımız bilgiye göre şimdilik inandırıcı olan da budur. Bundan dolayı küçük bir şans dahi olsa veliahdın gelmesinden önce Tebriz'e girmemiz arzu edilmektedir. Bazı kaynaklara göre ise Türkler orada az sayıdadırlar, fakat Kazvin için düşündüğümüz birliklerle desteklenecek ordumuz için, hücumumuzdan korkarak veliahdın acilen gelmesini bekleyen Türkleri susturmak kolay olmayacaktır."⁶⁶

Rusya, veliahdın Tebriz'e gelmesini istemiyordu. İran ise Rus ordusunu Azerbaycan'dan tamamen uzaklaştırmaya çalışıyordu. Türkler veliahd gelinceye kadar Tebriz'den çekilmeye razı olduklarını bildirdiler. S.D.Sazonov Tahran'daki Rus elçisi Korostoveç'e 1915 yılı 20/7 Ocak tarihli 122 nolu telgrafında şöyle diyor, İsat Han'ın (İran'ın Rusya'daki elçisi-M.K.) veliahdın Tebriz'e gönderilmesine ve veliahd gelinceye kadar Türklerin Tebriz'den çekilecekleri sözünü tutacaklarını düşünerek, Azerbaycan'dan ordularımızın çıkarılmasıyla ilgili isteğine aşağıdaki şekilde cevap verilmiştir: "Biz veliahdın Azerbaycan'a gönderilmesine defalarca karşı çıkmıştık. Genç veliahdın gelişi çeteci grupları etkilemez, fakat daha kötü sonuçlar doğurabilir. Eyaletin başında Reşit-el-Mülk'ü bırakmak bizce en doğru seçim olurdu. Türklerle gelince, onların sözlerini tutup çekileceklerine inanmıyoruz. Onlar bize karşı stratejik bir kalkan olarak kullandıkları Azerbaycan'dan bahaneler göstererek çıkmayacaklardır. Onları İran topraklarından yalnız bizim ordularımız çıkarabilir."⁶⁷

Türkler Tebriz'de 22 gün kaldılar.⁶⁸ İran'da Alman-Türk tebligatı ve Türklerle rağbet güçlendi. Güney Azerbaycan'da ahali Türkiye için para toplama kampanyasına gönüllü olarak başladı.⁶⁹

Türk ordusu çekildikten sonra 19-20 Ocak 1915 yılında Rus ordusu Tebriz'e girdi.⁷⁰ Alman Konsolosu Litten, önce ABD Konsolosu Hordon Paddon'un himayesine sığındı, daha sonra ise Türk Konsolosu Rahib Bey'le beraber Maraga'ya gitti. Kürtler Tebriz'deki Rus konsoloslğunun binasını ve konsolosun evini yaktılar. Soyukbuluk'taki Rus konsolosu Polkovnik İyasya, Kürtler tarafından Sofian yakınlarında öldürüldü. Onun yazışmaları ve mühürü ele geçirildi.⁷¹ Soyukbuluk'taki Türk ordusunun rehberi Baş Karargah'tan Hilmi Bey, onun yardımcısı ise Tahran'daki elçiliğin sekreteri Muhtar Bey idi.⁷² Alman Konsolosu Litten'in Hilmi Bey'e yazdığı mektup ele geçirildi. O, ABD hükümeti adına Türkleri Tebriz üzerine yeniden hücumla çağırıyordu.⁷ Litten sonra Musul'a, oradan da Almanya'ya gitti. Azerbaycan'daki Alman ajanı Schumann da Almanya'ya dönmek zorunda kaldı.⁷⁴

19 Ocak'ta General Çernozubov Ermeni kilisesine gitti. Serdar Reşit ve Tebriz'in bütün Ermenileri burada idi. Kilisede Rus İmparatoru'nun adına dualar okundu.

Sonra General Fransız dinî nümayendeliğine giderek Belçika ve İtalya kolonilerinin nümayendeleri ile görüştü. Generalin talimatıyla Alman halı fabrikası ele geçirildi.⁷⁵

Rus Konsolosu Orlav daha gelmediğinden onun yerine yardımcısı Belyayev bakıyordu. Rus konsoloslğu, Alman konsoloslğunun binasına yerleşiyordu.⁷⁶ "Bakü" gazetesinin yazdığı habere göre, Rus konsoloslğu Türkler gittikten sonra Türk konsoloslğuna yerleştirildi ve binaya Rus bayrağı dikildi.⁷⁷ Orlav, Tebriz'e Rus ve İran muhafızlarının eşliğinde geldi. O'nu Azerbaycan'ın General Gubernatoru Serdar Reşit başta olmak üzere resmî şahıslar karşıladılar. Tebriz'de daha önce Rus, Fars, Ermeni dilinde yayınlanmış olan "Azerbaydjanskiy Listok" gazetesi yeniden yayınlanmaya başladı.⁷⁸

Ruslar Tebriz'i işgal ettikten sonra Tahran'daki Rus elçisi Korostoveç, Dış İşleri Bakanı S.D.Sazonov'a gönderdiği telgrafda şöyle diyordu: "Farslar Türklerin ve Kürtlerin kovulmasına çok seviniyorlar." Petrograd'daki İran elçisi İsak Han S. D.Sazonov'a giderek hükümetinin sevincini ona ilettiler.⁷⁹

Taşnakların "Orizon" gazetesinde Rusların Tebriz'i işgal etmesi ile ilgili yayınlanan yazıda şöyle yazıyordu: "16 Ocak'ta Türkler geri çekildiler, Rus ordusu kente girdi; Ermeniler sevindi."⁸⁰

6 Mart 1915 yılında veliahd Güney Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'e geldi.⁸¹ Taşnakların "Orizon" gazetesinin yazdığına göre vârisin Tebriz'e gelişinden sonra durum çok değişmişti. Reşit'e gelen yeni Türk konsolosu Alman-Türk propagandasının güçlenmesi konusunda çok çalışıyordu. Göçeri tayfalara silah dağıtıyordu. Ermenilerin silahlanması ve bombalar hazırlamasıyla ilgili haberler yayılıyordu. Gazete Ermenilerin Müslümanlara yaptıklarından korktuklarını itiraf ediyordu.⁸²

Türkiye'nin savaşa katılması Kuzey Azerbaycan'da Türkçülük ve İslamcılık idealarını güçlendirdi. Rusya aleyhine hareketler arttı ve muhtariyet fikri doğmaya başladı. Türkçülüğün artması ve muhtariyet fikrinin güçlenmesi savaşın başlamasına bağlı değildi. Onun objektif tarihî, manevî, millî, medenî ve dinî kökleri vardı. Savaş bu ideayı güçlendirmiş oldu. Azerbaycan Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta yenilmesini istemiyorlardı. Fransız tarihçi Francois Georgeon, Ahmet Ağaoğ-

lu'nun savaştan önceki faaliyetlerini incelerken toplum kökleri ile Türkçülük ve İslamcılık arasında şöyle bir ilişki kurmaktadır: "*Bakü'de Türk burjuvazisinin doğuşu, Gaspralı İsmail'in Rusya'daki Müslüman Türkler Birliği üzerindeki etkisi, Azerbaycan aydınlarının Pantürkizm'e ve Panislamizm'e meyil etmelerinin önemli sebebi olabilir. Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan'a dönüşünden sonra Türkçülük düşüncesini geniş çevreye yaymak için yazılarıyla etkin faaliyete başladı.*"⁸³

Osmanlı Devleti'nin savaş ve aynı zamanda Kafkas ve Azerbaycan planlarının gerçekleşmemesi için Antant devletleri hücumu geçerek muhtelif yolları deniyorlardı. Rusya İmparatoru Nikolay, Rusya Ali Başkomutanlığı'ndaki İngiliz temsilcisi General İ.Vilyans'a Kafkas cephesinde Türklerin etkisini zayıflatmak için Türkiye'nin çok ihtiyatlı ve zayıf yerlerini etkilemenin arzu edildiğini söyledi.⁸⁴ Aşağıdaki yollarla Türkiye'nin zayıflatması düşünülmüyordu:

1. Osmanlının önemli yerlerini vurmak için önce Güney Irak'ta, sonra ise Çanakkale'de iki cephe açıldı.

Daha savaşın başında Osmanlı Devleti dört cephede savaşmak zorunda kaldı. Sonraları cephelerin sayısı da arttı.

2. Daha savaştan önce Çarlık tarafından ayrı ayrı gruplar halinde silahlandırılmış Ermeniler harekate geçerek Türk ahalisini öldürmeye, ülke dahilinde yeni cephe açmaya başladılar.⁸⁵

3. Çarlık Azerbaycan'daki Türkçüleri ve İslamcıları Pantürkçü ve Panislamcı adı altında sıkıştırmak, Azerbaycanlıları farklı mazeretlerle işten atmak ve takip etmek işine girişti.

4. Osmanlı İmparatorluğu arazisinde istihbarat işi genişletildi.

5. Tayfalar arası savaşların çıkmasına dikkat ediliyordu vb.

Tüm bunları arşiv belgeleri ile kanıtlamaktadır. Türkiye ile savaş başlayınca Rus Hükümeti imparatorluğun her yerinde Azerbaycan Türklerini sıkıştırmaya, işten atmaya başladı. Arşivlerde uzun yıllar gizli tutulan bazı belgeleri inceleyelim:

Guba Kaza'sı gerisi 6 Ocak 1915 yılında Bakü Gubernatoru'na gizli mektubunda şöyle yazıyordu: *Ben Bakü'de Türkiye için para toplayan komitenin kurulması hakkın-*

*da bilgi aldım. Bu işi eski Türk konsolosu yürütmektedir. O Türkiye'den Bakü'ye geri dönmüş, Balabanı, Buzovna ve Keşle'de yaşıyor. Ona Azerbaycanlı "Neşri-Maarif" okulunun öğretmeni Mehmed Emin Efendiyev yardım ediyor. Bu öğretmen konsolosa, demiryoluyla hareket eden ordunuzla ilgili bilgiler ulaştırıyor. O gerekli bilgileri Guba'da hizmetçi olan Hüseyin Ağa Memmedbeyov'dan alıyor. Guba'da ise paralar fakirler için toplanmıştır. Kaza reisi Guba alayını güçlendirmeyi öneriyordu.*⁸⁶

Jandarma reisi Ştab-kapitan İvanov, 8 Ocak 1915 yılında 4 no'lu gizli mektubunda Yelizavetpol Guberniyası'ndan Tiflis Guberniyası Jandarma Dairesi resinin yardımcısına şöyle yazıyordu: *Şehirdeki "İslamiyye" misafirhanesinde Kars'tan kovulan İskender Bey ve Davobey Rastambeyov yaşıyor. Onlar terminalerde dolaşıyor, Türk askerî esirlerine para, ekmek dağıtıyor ve onlarla bazı konularda görüşmeler yapıyorlar.*" İvanov onları takip etmek için izin istiyordu.⁸⁷

Savaş başlar başlamaz Çar hükümeti Müslümanlardan silahların toplatılması için emir verdi.⁸⁸

Zengezur Kaza reisi P. Pvaroviç, Yelizavetpol Gubernatoru yardımcısı G. S. Kovalyov'a 20 Ocak 1915 yılı tarihli tamamen gizli mektubunda şöyle yazıyordu: *"...Tatar (Azerbaycanlı-M.K.) işçilerinin itibarını kontrol edip şüpheli gördüklerimi acilen azâd etmeye başlayacağım ... Türkiye ile askerî çatışmalar başladığı andan silahları toplatılmış yerel Kürtlere ve Tatarlara... dikkat edilmesini önerdim. Zira onlar her zaman Türkiye'ye sempati bestemişlerdi. Onların Türkiye'ye karşı bu sempatisi Türkiye-Balkan Savaşı zamanında da devam etmekteydi. Aynı zamanda silah getirilme işi de ciddi şekilde takip edilmektedir. Şimdi sizin gizli telgrafınıza uygun olarak silahlar toplatılacaktır."* P. Pivaroviç, bu mektubunda Azerbaycanlıların ve Kürtlerin Türkler tarafına geçerek Rusya ordularına karşı savaşıklarını yazıyordu.⁸⁹

G.S.Kovalyev Kafkas Canişinliği hususî idaresine yazdığı 4 Ocak 1915 tarihli gizli mektupta şöyle diyor: *"Yelizavetpol Guberniyası'na Türk emissarlarının gelişini iki yıl önce başlamıştır. Fakat Jandarma polisi onların faaliyetlerini takip etmemiştir. Benim görüşüme göre onlar savaşın başlamasına kadar faaliyet gösterebilmişler, şimdi ise guberniyada Türk tebası olan Müslüman yoktur."*⁹⁰

Çar hükümeti, evleri savaşta yıkılmış Müslümanlar için iane toplayanları "Türkiye için çalışmakla" suçluyor-

lardı. Bu şahıslar takibe maruz kalıyor, haps ediliyorlardı. Zagatala'da yerli molla Nuhulla Efendi ve yerli Müslüman Aslan Bey Gardaşov iane toplarken hapsedilseler de daha sonra serbest bırakıldılar.⁹¹

16 Nisan 1915 yılında 169 no'lu gizli mektubunda VI. Sınır Dairesi Karargâhının reisi Kafkas Askerî Dairesi'nin kumandanına şöyle yazıyordu, Türkiye'den gelenler Bakü ahalisi arasında propagandalar yapıyor ve onlar da Türklere sempati besliyorlar. "Tuti" dergisinin Nisan ayında yayınlanmış 15. sayısında yer alan mizah yazısı Rusya'ya düşman hareketi şeklinde değerlendiriliyordu. Aynı zamanda derginin malum sayısının Ali Kvartimeystr'e gönderildiği de bildiriliyordu.⁹²

Türkiye'ye sempati besleyenlerin takip edilmesi işiyle neredeyse Rusya İmparatorluğu'nun tüm ilgili daireleri ilgileniyordu. En küçük haber bile anında gereken yerlere ulaştırılıyordu. Podolsk Guberniyası Jandarma Dairesi reisi 26 Nisan 1915 yılında 648 nolu gizli mektubunda Bakü Guberniyası Jandarma Dairesi reisine şöyle yazıyordu: "*Kafkas ordusundan geri dönenlerin söylediğine göre Rus ordusu İstanbul'u alırsa, Bakü'de ve diğer yerlerde ayaklanmalar başlayacaktır. Onlar silahlı olmaya başlamışlardır.*"⁹³ Jandarma Dairesi Başkanı, bu haberi 8 Mayıs 1915 yılında 2626 nolu gizli mektubuyla Dağıstan vilayetine bildirdi. Dargin bölgesinin Jandarma Başkanı 28 Mayıs 1915 yılındaki gizli mektubunda bunu reddediyordu.⁹⁴ Verilen bu haberde Derbent'te Molla Hüseyin-Kulu Hasanov'un Türkiye lehine propaganda yaptığı ve Türkiye'den getirilen Türkçe broşürleri dağıttığı bildirilmekteydi. Aynı zamanda Dağıstan Müslümanları geri kalmış olduğundan bu propagandadan çok etkilenecekleri bildiriliyordu.⁹⁵

Kafkas Canişinliği kontrol şubesinin 5 Eylül 1915 yılı 5022 nolu "Panislamizm'e Dair" 13 nolu tamamen gizli malumatında bilginin 30 Ağustos ve 3 Eylül tarihlerinde Gotmistr Mateyor'un ajanı İbrahim Hakkı'dan alındığı bildirilmektedir. Aynı zamanda Lankaran Kazası'nın tamamen Şamahî'nin de büyük bir kısmının silahlandırıldığı bildiriliyor. Müslüman Panislamistlerin cemiyetlerine Gürcüler de dahil olmuşlardır. Yakın zamanlarda Kafkasya'nın ayrı ayrı yerlerinde Gürcülerle Ermeniler arasında savaş çıkacaktır.⁹⁶

Lâkin sonralar Bakü, Guberniya Jandarma Dairesi Başkanı'nın Kafkas Canişinliği özel şubesinin başkanı M.

A. Pisarski'ye yazdığı 23 Eylül 1915 yılı 5388 nolu tamamen gizli ve acil telgrafında, yine aynı tarihli 5400 nolu tamamen gizli mektubunda eski bilgilerin istihbarat tarafından onaylanmadığını bildiriyordu.⁹⁷ Kutaisi Guberniyası Jandarma Dairesi Başkanı Kafkas Canişinin sivil işlerden sorumlu yardımcısına 30 Eylül 1915 yılı 303 nolu tamamen gizli mektubunda gelecekte Gürcülerle Ermeniler arasında savaş olacağına dair durumların olduğunu yazıyordu. Ermeniler ve Gürcüler arasındaki ilişkiler her iki halkın millî karakterlerinden dolayı her zaman düşmanca olmuştur. Gürcüler, Ermeni milletini diğer Kafkas halkları üzerinde üstünlük sağlamak isteyen halk olarak görüyorlardı. Ermenilerin çoğunluk olduğu vilayetlerde ilişkiler daha da keskindi. Gürcüler Ermenileri hiç sevmeyiz, Ermeniler ise Acarların topraklarına sahip olmak istiyorlardı.⁹⁸

24 Ekim 1915 yılında Bakü Guberniyası Jandarma Araştırma Dairesi Başkanı Polkovnik Leontyev, İç İşleri Bakanı Beletski'ye 6122 nolu gizli mektubunda şöyle yazıyor: "*Panislamcı hareketin takibi sonucu, yerli Müslümanlar arasında inkılabçı grupların olmadığı ortaya çıkmış ve etkili bir faaliyetleri de görülmemektedir.* Bakü Müslümanları Rusya ve Türkiye arasında savaşın başlamasını sakin karşıladılar. Onlar tarafsızlık görüntüsü veriyorlar, fakat Türkiye ve Almanya'ya sempati besliyorlar... Müslümanlar çoğu zaman dindaslarına yardım ediyorlar."⁹⁹ ve şöyle devam ediyordu: "istihbaratın verdiği bilgilere göre Müslümanlar yerel yönetimlere, hükümete karşı münasebetlerinde sadık olsalar da, Türk ordusu başarı kazandığı takdirde ayaklanmalar doğabilir."¹⁰⁰ "Savaş zamanında sütün inkılabî partilerin faaliyeti sakinleşmiştir."¹⁰¹

Jandarma Arama Dairesi Başkanı Severenskiy, Polis departmanı özel idaresinin 17 Ekim 1916 yılı 6676 nolu özel, tamamen gizli mektubunda şöyle yazıyordu: "Ahalinin savaşla münasebeti farklıdır.... ahalinin merkezi hükümete ve yerel yönetimlere imansızlığı görülmektedir."¹⁰²

Rusya İç İşleri Bakanı Yardımcısı 6 Ocak 1916 yılı 100162 nolu gizli mektubunda Kafkas Canişinliği idaresine - Knyaz V.N.Orlov'a şöyle yazıyordu: polis departmanının verdiği bilgilere göre İstanbul'daki "İttihat ve Terakki" komitesinin de yardımıyla Kafkas'da Panislamcı hareket gelişmişti. Bu harekette Bakü'de yayınlanan

“Kaspiy” gazetesinin eski yazarlarından Ahmet Bey Ağayev ve Ali Bey Hüseyinzade başı çekiyordu. Onların Tiflis, Bakü, Yelizavetpol ve Kars’a zengin Müslümanlar tarafından yardım eden emissarları vardır. Onlar Türkiye yanlısı olan insanları Rusya hükümetine karşı ayaklandırmak için hazırlıklar yapıyorlar.¹⁰³ Kafkas Canişinliği bu mektubu içindeki bilgileri kontrol etmek ve böyle bir şey varsa tedbir almak için Tiflis (573 nolu yazı), Bakü (574 nolu yazı), ve Yerevan (575 nolu yazı) Guberniya Jandarma Dairesi’ne gönderdi. Yerevan Guberniya Jandarma Dairesi 6 Şubat 1916 yılı 668 nolu gizli mektubunda Ahmet Bey Ağayev’in Kars’ta olmadığını yazıyordu. Aynı zamanda mektupta Bakü hayriye cemiyeti üyelerinin faaliyetleri hakkında bilgi veriliyordu.¹⁰⁴

Bakü şehir polis müdürlüğü 29 ocak 1916 yılında Bakü Gubernatoru’na yazdığı gizli mektubunda Göyçay kazasının Melikkend köyünde yaşayan Hacı Hüseyin Abdullah Efendi oğlu Efendiyev’in kitabevini Göyçay’dan Bakü’ye taşıması isteğini red ettiğini yazıyordu.¹⁰⁵ Bunun sebebi ise aşağıdaki gibi gösteriliyordu:¹⁰⁶ 1. Efendiyev, 15 Şubat 1913 yılında Türkiye’den buraya gönderilmişti. Türk ve Rus pasaportu taşıyan Efendiyev, evinde silah barındırıyordu ki bu İstanbul’da siyasi örgütlerden birinin üyesi olduğuna delildi. Türkiye’den mektuplar, Türk kitapları ve yayınları alıyor. Ahaliyi gizli olarak ayaklanmaya hazırlarken, Türk ordusu için para topluyordu. Rusya Türkiye’yi mahvetmek istiyor diye haberler yayıyor ve ahaliyi Rusya hükümetine karşı ayaklanmaya çağırıyordu. İstihbarat üzerine 18-19 Şubat gecesinde evinde arama yapıldı. “Smith Vasson” tipli tabanca ve 27 kurşundan başka bir şey bulunamadığından cinayet işi kaldırılmadı. 2. Odesa Şehir Jandarma Dairesi Başkanı’nın 25 Nisan 1915 yılı 1330 nolu malumatına göre Göyçay’ın Melikkend köyünde Hacı Hüseyin Hacı Abdullah oğlu Efendiyev isimli genç bir Türk yaşıyor ve Azerbaycanlıları kutsal savaşa çağırıyor. O Türk tebaalığını kabul etmiş, Türk jimnaziyasında ve üniversitesinde eğitim görmüştür. Fakat babasının vefatından sonra yüklü mirasa sahip olabilmek için son sınıfta okulu bırakarak Göyçay’a geri dönmüştür. O, Kafkas Müslüman Talebeleri İstanbul Cemiyeti’nin sekreteridir. Bu cemiyete Panislamcılar ve özellikle meşhur Panislamcı Ahmet Bey Ağayev rehberlik ediyordu. Hacı Hüseyin Efendiyev İstanbul’da en ha-

reketli Panislamcı olarak tanınıyordu. Babasının vefatından sonra, Kafkas’da Panislamcı hareketi yayma işini üstüne almış idi. Göyçay’daki kitabevinde Türk ve Arap kitaplarını, broşürlerini, Türk Sultanı’nın ve ünlü siyaset adamlarının resimlerini dağıtıyor, Rusya’ya nefreti tebliğ ediyor ve Türkiye’yi halkın gözünde yüceltiyordu. Ticaret için gittiği İstanbul’da Ahmet Bey Ağayev’le görüşüyor. Savaş başladıktan sonra Rusya aleyhine tebligata başlıyor ve onun tebligatı sonucu ahali komşu Ermeni köyü Kalağa’ya hücum etmek istemişlerdi. Gençler, Kerbelayı Musa Hacı Talip oğlu önderliğinde Ruslara itiraz olarak bir devlet görevlisini öldürdüler ve mahkemelik oldular. Fakat Efendiyev’in suçu kanıtlanamamıştı. Göyçay kazası reise şöyle malumat veriyordu, Efendiyev’in gerçekten Göyçay’da kitabevi vardır ve bazı günler köylüler burada toplanırlar, ancak aramalardan sonra kitabevi boştur. Arasıra gençler ve öğretmenler yine buraya uğramakta, fakat bir faaliyette bulundukları görülmemektedir.

Bakü Gubernatoru bu mektuptan sonra Şubat 1916 yılında yazdığı 378 nolu mektubunda Kafkas Canişininden 16 Mayıs 1913 yılında açılmasına izin verdiği kitabevinin kapatılmasını rica ediyordu.¹⁰⁷ Nedenleri aynı idi: Kitabevinin sahibi Pantürkçü tebligat iletir, Türk kitaplarını ucuz fiyattan satar. Türkiye ile aralarında savaş devam ettiği bir zamanda böyle bir kitabevinin faaliyet göstermesi doğru bulunmuyordu. Canişinliğin gizli şubesi Bakü Gubernatoruna yazdığı 5 Mart 1916 yılı 1180 nolu gizli mektubunda Türkiye ile savaşın yaşandığı bir zamanda Kafkas’ta bu ve buna benzer mağazaların kapatılmasını istiyordu.¹⁰⁸

İrevan Guberniya Jandarma Dairesi Başkanı 5 Şubat 1916 yılı 177009 nolu gizli mektubunda onun kontrolü altında bulunan bölgede ahaliyi Rusya ve Hristiyanlara karşı ayaklandırmak için herhangi bir tebligatın yapılmadığını bildiriyordu. Ahmet Bey Ağayev ve Ali Bey Hüseyin zade Kars’ta yoklar. Yerli Müslüman aydınlar geçen sene çıkıp gitmişler. Orada Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti’nin üyeleri Müslüman ahaliye yardım ediyorlar. Onların hepsi aydınlardan oluşmaktadır. Yerli Yunanlar ve Ermeniler onlara inanmıyorlar. Bakü hayriye cemiyetinin Kars’taki üyeleri şunlardır: Kars’ta - Bakü’den gelmiş İran tebaası Alihan Gantemirov; Yelizavetpol Guberniyasında yaşayan, Bakü’daki “Şark Cemiyeti” gemisi konto-

runun geçmiş muhasibi Kahraman BAĞırov; YElizacetpol Guberniyası Garyagin köyü sakini, Bakü şehir dezinfeksiya şubesinde çalışan Usubbey İsmayilov Nesirbeyov; Kars vilayetinin Oltın bölgesinin Olor köyüne Bakü'den gelmiş yemekhanenin müdürü Museyib İlyasov, Kars vilayetinin Garagalo köyünde Yelizavetpol Guberniyası'ndan gelmiş eski köy öğretmeni, yemekhane müdürü İsmail Bey Nezereliyev, Kars vilayetinin Ardahan bölgesinde Yelizavetpol Guberniyası'nın Haznavar köyünden gelmiş Saleh Bey Bultanov; Yelizavetpol Guberniyasının Nuha şehir sakini Memmed Ağa Guragözov; Bakü'dan gelmiş İbrahim Cabbarov, Kağıtmanda Yelizavetpol Guberniyası Ruha şehir ibtidai mektebin eski öğretmeni, Şuşa şehir sakini Aslan Mehdiyeviç Orucak."¹⁰⁹

Yelizavetpol Guberniyası polis departmanının 9 Şubat 1916 yılı 355 nolu mektubunda Müslüman ahalinin küçük bir bölümünde Panislamcı hareketin etkilerinin görüldüğü yazıyor. Savaşa kadar ki dönemde Tatar (Azerbaycanlı) aydınlarının büyük bir kısmı Panislamcı hareketle zehirlenmişler. Sıradan insanlar siyasetle uğraşmazlar. Yerli Türk yanlısı Azerbaycanlılar Türkiye'nin yenilmesini istemiyorlar. Tatarlar Ermenilerden nefret ederler. Bu nefret Ermenilerin Kars vilayetinde Azerbaycanlılara yaptığı vahşiliklerden sonra daha da arttı.¹¹⁰

Kafkas Canişinliğinin Özel Şubesi Bakü ve Tiflis Guberniya Jandarma Dairesine 10 Şubat 1916 yılı 818 ve 819 gizli ve acil telgrafında Kars'ta, Ardahan'da ve Kağızman'da faaliyet gösteren Azerbaycanlıların takip edilmesi isteniyordu.¹¹¹

Tiflis Guberniyası Jandarma Dairesi Başkanı 21 Şubat 1916 yılı 551 nolu gizli mektubunda o bilgilerle ilgili bilgilerinin olmadığını ve bilgi toplanmasına başladığını yazıyordu.¹¹² Jandarma Dairesinin Başkanı 4 Mart tarihli 910 nolu mektubunda o kişilerle ilgili bilgilerde suç unsurunun bulunmadığını yazıyordu.¹¹³

Bakü Guberniyası Jandarma Dairesi Araştırma Şubesi'nin Başkanı Polkovnik Şatrov 24 Şubat 1916 yılı 1332 nolu gizli mektubunda Kafkas Canişinliği siviller şubesi merkezine Canişinliğin Özel Dairesinin 29 Ocak, 10, 17 Şubat 1916 yılı 574, 818 ve 934 nolu mektuplarına cevap verdi.¹¹⁴ Bu mektupta Kafkas'da Panislamcı hareketin güçlendiği, hareketin başında "Kaspi" gazetesini

nin eski azarları Ahmet Bey Ağayev'in ve Ali Bey Hüseyinzade'nin durduğu, Tiflis, Bakü, ve Gence'de teşkilatlarının varlığı ve bu teşkilatın ahaliyi Rusya hükümeti ve Hristiyanlara karşı ayaklandırdığı bildiriliyordu. Bununla ilgili olarak Şatrov cevap mektubunda Türk tebaası "Kaspi" gazetesinin eski yazarları Ahmet Bey Ağayev ve Ali Bey Hüseyinzade'nin Bakü'de değil, İstanbul'da olduklarını yazıyordu. Onların Kafkas'ta Panislamcı hareketi güçlendirmek için yaptıkları faaliyetler burada malumumuz değildir. Türkiye lehine propaganda yapan emis-sarlar yoktur. Müslümanlar şimdi tamamen Türkiye'ye rağbet besliyorlar, fakat bunu açık şekilde bildiremiyorlar. Türkiye'ye rağbet daha savaştan önce de vardı. Bu rağbeti her yerde - zengin Müslümanların evlerinde de, hatta pazarda hamallar arasında da görmek mümkündür. Müslümanların olduğu her yerde Türkiye'ye rağbet vardır. Fakat bu rağbet pasifdir. Rağbet Rus silahının yapacaklarına bağlıdır. İstihbarat örgütleri gizli şekilde Panislamcı hareketi takip etmektedir.

Cevap mektubunda Türkiye'ye karşı savaşmayı reddedenlere karşı Lenkeran ve Bakü'da cinayet işi kaldırıldığı bildiriliyor. Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağayevle ilgili iki sayfalık bilgi veriliyor. Yazıda istihbaratın verdiği bilgiye dayanılarak Ağayev'in Bakü'de yayınlanan "İrşad" gazetesinin yönetmeni olduğu ve 1907-1908 yıllarında "Hümnet" teşkilatına üye yazıldığı bildiriliyor. 1908 yılında İstanbul'a giderek okulların birinde okul müdürlüğü yapmıştır. Aynı zamanda "Kaspiy" gazetesine Türkiye'den yazılar göndermiştir. Kafkas Canişinliği'nin 29 Ağustos 1914 yılı 725 nolu bilgisine göre Ağayev Dağıstan'da "İttihat ve Terakki" partisinin üyesi gibi faaliyet göstermiştir. "Baküneç" gazetesinin 22 Aralık 1914 yılı tarihli 65 nolu sayısında Ağayev'in İstanbul'da paralı katiller tarafından öldürüldüğü yazılıyor. Fakat bu bilgilerin yalan olduğu bilinmektedir. O İstanbul'da oturmaktadır. Odesa şehir Jandarma Dairesi'nin 25 Nisan 1915 yılı tarihli 1330 nolu malumatına göre Ahmet Bey Ağayev Kafkas'tan gelen öğrenciler arasında Pantürkçü idealer yayıyor. Ahmet Bey Ağayev Bakü şehrinde ikamete kayıtlı değildir.

Ali Bey Hüseyinzade 1907 yılında Bakü'deki "Sadet" okulunda müdürlük yapmıştır. İllüstrasyalı ilmi-sosyal "Füyuzat" dergisinin yönetmeni olmuştur. İstihba-

rat malumatlarına göre Hüseyinzade 1911 yılında İstanbul'a gelmiş ve "İttihat ve Terakki" partisinin merkezi komitesine seçilmiştir. Türkiye hükümetine Rusya'ya savaş açması için defalarca yazılar yazmıştır. O da Bakü'de ikamete kayıtlı değildir.¹¹⁵

Kutaisi Guberniya Jandarma Dairesinin Başkanı Kafkas Canişinliği yardımcısına yazdığı 1 Ağustos 1916 yılı tarihli 236 nolu tamamen gizli mektubunda Batum'dan alınmış istihbarat malumatına dayanarak savaşın başlamasıyla beraber Müslüman, Panislamcıların Rusya ve Türkiye'ye yardım amacıyla "İrtica" derneği kurduklarını bildiriyordu. Onlar askeri yerleşimlerle ilgili bilgiler verecek, inkılabı propagandalar yapacak ve Güney Kafkas ahalisini ayaklandıracaklardı. Dernekler Bakü, Yelizavetpol ve Tiflis'te kurulmuştu.¹¹⁶

Kafkas Canişinliğinin Özel Şubesi tamamen gizli yazıyla Tiflis, Kurtais, İrevan ve Bakü Jandarma Dairesi'nden bu konuda bilgi istedi.¹¹⁷ Tiflis Guberniya Jandarma Dairesi Başkanı 5 Ağustos 1916 yılı tarihli 2838 nolu ve 4 Ekim tarihli 3744 nolu tamamen gizli mektublarında "böyle bir bilginin olmadığını, İrevan Jandarma Dairesi 26 Eylül 1916 yılı tarihli 4460 nolu gizli mektubunda ise bunun "irtica" değil, "İrtidciyu" (yayın, mitine, eğitim azatlığı isteyen okulu bitirenleri iş verme talebinde bulunanlar) olduğunu bildirdi"¹¹⁸

Bakü Gubernatoru Polis Departementinin Özel Şubesi 27 Aralık 1916 yılı tarihli 117219 nolu gizli yazıyla guberniya, vilayet, şehir jandarma dairelerine şöyle bir talimat verdi: "Alınan bilgilere göre "İttihat ve Terakki" partisi halkı ayaklandırmak için İttifak Devletlerine ajan-

lar gönderiyor... Bundan dolayı da Türk kökenli insanların üzerlerinde kontrolün artırılmasını istiyoruz."¹¹⁹ Yazıyı viste-direktor İv. Smirnov, Özel Şubenin Başkanı M. Broetskiy imzaladılar.

Kafkas cephesinde esas faaliyet 1916 yılının Nisan - Eylül aylarında oldu. Ruslar 1916 yılının başından itibaren hücumla geçtiler ve Şubat'ta Erzurum'u, Nisan'da ise Trabzon'u işgal ettiler. 3. Türk ordusu Rus kuvvetlerini susturmak için Mayıs ve Haziran aylarında hücum etti. Fakat Ruslara üstünlük sağlayamayarak Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı da kaybettiler. Eylül ayında her iki taraf yeni hazırlıklar yapmak amacıyla hareketleri durdurdular.

Şubat 1917 yılında Rusya'da inkılabın yaşanması cephedeki durumu da etkilemiş oldu. Şubat inkılabı Rusları zayıflattı. Önceki çatışmalarda zayıf düşen ve bir kısmı Irak ve Filistin cephelerine gönderilen Türk ordusu Rusya'nın bu durumundan faydalanamadı. Yalnız Muş ve Bitlis'i almakla yetindi.

Fakat Nisan ayında ABD'nin savaşa katılması ile durum tamamen değişmiş oldu. Ekim ayında Petrograd'da Bolşevik isyanının yaşanması yeni bir siyasi durum yarattı. Bolşevik Rusya'nın düştüğü zor durumdan dolayı sulh için çabalaması savaş dönemindeki diplomatik - siyasi mücadelenin yeni merhalesini başlatmış oldu. Alman-Rus ve Türk-Rus cephelerinde barışın ilan edilmesi ve Brest-Litovsk görüşmelerinin başlaması Türkiye'nin Azerbaycan halkının çıkarları ve maksatlarına uyan Kafkas, aynı zamanda Azerbaycan siyasetinin gerçekleşmesi için yeni imkanlar açtı.

- 1 Novıçev A. D., Turtsiya: Kratkaya İstoriya, M. Nauka, 1965, s. 130
- 2 Mırovaya voyna v sıfrak, M. L., Gosvoenizdat, 1934, s. 14.
- 3 Novıçev A. D., Turtsiya: Kratkaya İstoriya, M. Nauka, 1965, s. 130.
- 4 "Bakü", 1915, 13 Maya, No:103.
- 5 "Bakü", 1915, 29 Avgusto, No:193.
- 6 "Bakü",
- 7 İstoriya Pervoli Mırovay Vaynı, 1914-1918, 13 Dvuch Tomakh T.1 M. Nauka, 1975, s. 338.
- 8 Bayonçkovskiy A. M., Mırovaya Voyna 1914-1918., 1 İzd 3-e M., Gosvoenizdao, 1938, s.285 .
- 9 Eski SSCB Merkezi Devlet Harbi - Deniz Donanması Arşivi, f. 418, Liste 1, iş 4225, V. 121. - alıntı yapılmıştır: Orucov M.G. Borba İmperialistickih Derjav za Privleçenie Turtsii V. Pervuyu Mırovuyu Voynu, B., izd AGU, 1975, s. 119.
- 10 Notoviç F. İ., Diplomatıçeskaya Borba V Godı Pervoy Mırovoy Voynı, T. 1. M., L., Gospolitizdat, 1947, s. 306.

- 11 Sazonov S. D., Vospominanuya, Berlin, 1927, s. 277.
- 12 Mejdunarodnie Otnoşenuya v Epokhu İmperializma. Dokumentı 43 Arkhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv. 1878-1917 gg. Seriya III. 1914-1917 gg. T. VI. 5 avgusta 1914 g - 13 Yanvary 1915 gg. Ç. 1. M., L., Sot sekizdat, 1935, dok, No: 428.
- 13 Veliçko V. I. Kavkaz, Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosı. B., elm, 1990, s. 154; "Bakü" 1914, Noyabiya, No:245.
- 14 "Bakü", 1915, 24 Fevralıya, No: 43.
- 15 "Bakü", 1915, 13 Avgusta, No: 180.
- 16 "Bakü", 1915, 8 Aprely 1915, No: 76.
- 17 Godlib V.V. Taynaya Diplomatıya vo Vremya Pervoy Mırovoy Voynı. M., Sotsekizdat, 1960, s.86..
- 18 Yine orada, s. 44; Morgenthau H. Secrets of the Bosphours. London, 1918, s. 15-17, 81.
- 19 Fahir H. armaoğlu. Siyasi Tarih, 1789-1960, Ankara Sevinç Matbaası, 1964, s. 425.

- 20 "Bakü", 1915, 1 Marta, No: 53.
- 21 "Kaspiy", 1914, 1 Noyabrya, No:245.
- 22 Swietochowski T. Müslüman Caattan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920). Çeviren Nuray Mert, İstanbul 1988, s. 110-111..
- 23 Hans Koln, Panislamizm ve Rus Milliyetçiliği, çeviren: Nuray Agah, Oktay Güner, İstanbul, 1983; Alıntı yapılmıştır: Büşra Ersanlı Behar, İktidar ve Tarih, İstanbul, AFA yayınları, 1992, s. 73..
- 24 Sanders L. V. Five years in Turkey, Annapolis, 1928, s. 326.
- 25 Mejdunarotnaya Noveyyego Vremeni v Dogokorok, Notak i Deklaratsiya, Ç. Z., Y. V. Klyuchikov, A. Sabanin, M., sotsekizdat, 1925, s.8-9, 17.
- 26 Notoviç F. İ., Diplomaticheskaya Borba v Godi Pervoy Mirovoy Voyni, T. 1. M., L., Gspolitizdat, 1947, s. 315.
- 27 Yine orada..
- 28 Gotlib V.V., Taynaya Diplomatya vo Vremya Pervoy Mirovoy Voyni, M., Gotsekizdat, 1960, s.86.
- 29 David Loyol Jorj, Voennie Memuori, T. N., M., 1935, s.66-67.
- 30 Yine orada.
- 31 "Kaspiy", 1914, 15 Noyabrya, No: 257.
- 32 "Bakü", 1915, 1 Aprelya, No: 70.
- 33 "Bakü", 1915, 3 Aprelya, No: 72.
- 34 Kavkazskiy Kalendar, 1916 god, Otdel a Statisticheskoy, s. 88-89.
- 35 Basilaya Ş. İ., Zakavkazeye v Godi Pervoy Mirovoy Voyni, Sukhumi, Alaşara, 1968, s. 88.
- 36 "Kaspiy", 1914, 23 Noyabrya, No: 263.
- 37 Resulzade, M. E., Asrımızın Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Bakü, Bençlik, 1991, s. 35-36.
- 38 Swietochovski T., Müslüman Cemaatdan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), Çeviren Nuray Mert, İstanbul, 1998, s.115.
- 39 Fahr H. Armaoğlu, Siyasi Tarih, 1789-1960, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s.425-426.
- 40 Yine orada.
- 41 Çemenzemimli Y. V., Harici Siyasetimiz, Bakü, Azerneşr, 1993, s.21.
- 42 "Kaspiy", 1914, 26 Noyabrya, No: 265.
- 43 "Kaspiy", 1914, 2 Dekabrya, No: 270.
- 44 "Kaspiy", 1914, 3 Dekabrya, No: 271.
- 45 "Kaspiy", 1914, 10 Dekabrya, No: 276.
- 46 "Kaspiy", 1914, 11 Dekabrya, No: 277.
- 47 "Bakü", 1915, 8 Oktyabrya, No: 223 .
- 48 "Kaspiy", 1915, 6 Yanvarya, No: 4.
- 49 "Bakü", 1915, 9 Yanvarya, No: 6.
- 50 "Bakü", 1915, 10 Yanvarya, No: 7 .
- 51 Yine orada..
- 52 "Bakü", 1915, 10 Yanvarya, No: 7.
- 53 Yine orada..
- 54 "Bakü", 1915, 17 Yanvarya, No: 13 .
- 55 "Bakü", 1915, 4 Fevralya, No: 26.
- 56 "Bakü", 1915, 21 Yanvarya, No: 16 .
- 57 "Kaspiy", 1915, 1 Yanvarya, No: 1.
- 58 Yine orada.
- 59 "Kaspiy", 1915, 4 Yanvarya, No: 3.
- 60 "Kaspiy", 1915, 6 Yanvarya, No: 4.
- 61 "Kaspiy", 1915, 11 Yanvarya, No: 8.
- 62 "Kaspiy", 1915, 1 Marta, No: 48.
- 63 "Kaspiy", 1915, 16 Yanvarya, No: 12.
- 64 "Bakü", 1915, 4 Fevralya, No: 26.
- 65 "Bakü", 1915, 18 Yanvarya, No: 14.
- 66 Mejdunarodnoe Otnoşeniya v Epokhu İmperializma. Dokumenti iz Arkhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv. 1878-1917 gg., T. VII, Seriya III, 1914-1917 gg., 14 Yanvarya 1915 g. - 23 Maya 1915 g., T. 1, M., L., Sotsekizdat, 1935, s. 36-37 .
- 67 Mejdunarodnoe Otnoşeniya v Epokhu İmperializma. Dokumenti iz Arkhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv. 1878-1917 gg., T. VII, Seriya III, 1914-1917 gg., 14 Yanvarya 1915 g. - 23 Maya 1915 g., T. 1, M., L., Sotsekizdat, 1935, s. 65-66.
- 68 "Kaspiy", 1915, 1 Marta, No: 48.
- 69 "Bakü", 1915, 21 Fevralya, No: 41.
- 70 "Kaspiy", 1915, 20 Yanvarya, No: 15 .
- 71 "Bakü", 1915, 22 Yanvarya, No: 16.
- 72 "Kaspiy", 1915, 22 Yanvarya, No: 17; Marta, No: 49.
- 73 "Kaspiy", 1915, 22 Yanvarya, No: 17.
- 74 "Kaspiy", 1915, 15 Fevralya, No: 36.
- 75 "Kaspiy", 1915, 22 Yanvarya, No: 17.
- 76 "Kaspiy", 1915, 27 Fevralya, No: 46.
- 77 "Bakü", 1915, 24 Yanvarya, No: 19.
- 78 "Kaspiy", 1915, 1 Marta, No: 47.
- 79 "Bakü", 1915, 25 Yanvarya, No: 20.
- 80 "Bakü", 1915, 4 Fevralya, No: 26.
- 81 "Bakü", 1915, 10 Marta, No: 55.
- 82 "Bakü", 1915, 16 Aprelya, No: 83.
- 83 Georgean F. Les Debuts d' Intellectual Azerbaidyanais: Ahmet Ağaoğlu en France, 1888 - 1894, Paris 1986, s.387.
- 84 Mejdunarodnoe Otnoşeniya v Epokhu İmperializma. Dokumenti iz Arkhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv. 1878-1917 gg., T. VII, Ç.2, 14 Yanvarya 1915 g. - 23 Maya 1915 g., M., L., Sotsekizdat, 1935, dok. No:718 s. 395.
- 85 Ermenilerin Kafkas'ta ve Türkiye arazisinde Türklere karşı yaptıkları vahşilikler hakkında Azerbaycan arşivlerinde uzun yıllar gizli çoklu belgeler korunmuştur. Yazar bu konuyu yenice bitirdiği monografik eserinde geniş şekilde incelemektedir.
- 86 Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), f. 524, liste 1, iş 38, V. 80-81.
- 87 Yine orada.
- 88 ARDTA, f. 254, liste 1, iş 11, V. 33-39.
- 89 Yine orada.
- 90 Yine orada.
- 91 "Bakü", 1915, 27 Fevralya, No: 46.
- 92 ARDTA, f. 524, liste 1, iş 39, V. 22.
- 93 ARDTA, f. 524, liste 1, iş 38, V. 25.
- 94 Yine orada, V. 16-17.
- 95 Yine orada.
- 96 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 37, V. 6-7.
- 97 Yine orada, V. 13,15.
- 98 Yine orada, V. 18.
- 99 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 5, V. 7.
- 100 Yine orada, V. 10.
- 101 Yine orada, V. 12.
- 102 Yine orada, V. 68.
- 103 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 42, V. 1.
- 104 Yine orada, V. 7-8..
- 105 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 43, V. 1.
- 106 Yine orada, V. 1-5..
- 107 Yine orada, V. 5..
- 108 Yine orada V. 6..
- 109 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 43, V. 54-55.
- 110 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 43, V. 37-39.
- 111 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 43, V. 9-10.
- 112 Yine orada, V. 18..
- 113 Yine orada, V. 55..
- 114 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 43, V. 57-60.
- 115 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 48, V. 61-62.
- 116 ARDTA, f. 524, Liste 1, iş 44, V. 1.
- 117 Yine orada, V. 2, 3, 4, 5, 6, 7, .
- 118 Yine orada.
- 119 ARDTA, f. 524, liste 1, iş 43, V. 15.

İMAM OLMAK: I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI HAKİMİYETİ ALTINDAKİ YEMEN'DE İMPARATORLUK VE İKTİDAR MACERASI

DR. İSA BLUMI
NEW YORK UNIVERSITY / A.B.D.

GİRİŞ

Harp, zamanın tanımlanabilir birimlerini ve bu zamana doku veren aktörleri önemli ölçüde değiştiren bir faktörler konjonktürünü sağlar. Birinci Dünya Savaşı yılları üzerinde odaklanırken, aşağıdakiler Osmanlı'nın Yemen Vilayetindeki (sürekli kargaşada olduğunu iddia ettiğim) siyasi, sosyal ve iktisadi şartları mütalâa etmekte, bölgeyi ve insanları değiştiren pek çok konjonktür hakkındaki gerçekleri yansıtmaktadır.

Merkezdeki konumuz, I. Dünya Savaşı sırasında Yemen'in içinde bulunduğu imparatorluk atmosferi ve şartlarıdır. Onlarca yıldır devam etmekte olan imparatorluk stratejileri yerel güç merkezlerinde olduğu kadar, Güney Arap arenasında da imparatorluk aktörlüğüne - İtalya, Büyük Britanya ve Osmanlı Devleti- yükselmek için fırsatlar olarak belirlenmiştir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında emperyalizm belirli sürekli tablolar oluştururken, emperyalizme ve bunun takipçisi olan çekişmelerine maruz kalmanın evrensel olarak aynı şey olmadığını unutmamak önemlidir. Emperyalizm ve bunların çekişmeleri hakkındaki araştırmalarda sıklıkla göz ardı edilen mahalli halklar da önemli değişiklikler geçirmişlerdir. Yemen'de de diğer yerlerdeki gibi "mahalliler" harp tarafından değişikliğe uğratılan bölgesel şartlara kendilerini uydurmaya çalışmışlardır. Bu araştırmada benim ana aracım, iç hegemonyaya karşı yerel talipler - biri Asır'daki Muhammad İdrisi ve diğeri Zeydi dağlarındaki İmam Yahyâ'dır - arasındaki iktidar mücadeleleri olacak ve bunların, Yemen'deki iç ilişkilerin na-

sıl imparatorluk şartları içerisinde değişim geçirdiğinin güzel örnekleri olduğunu iddia etmek olacaktır.

Osmanlı imparatorluk tecrübesi Yemen toplumunun pek çok karmaşasının yansıtıldığı ideal bir prizma olarak görev görür. Aşağıda, 1911 tarihli Da'ân antlaşmasının hemen sonrasında I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönem sırasında halkın yerleşim, üretkenlik ve sosyalleşme kalıplarını saran şartlar üzerinde yoğunlaşacağım.¹ Bu dönemi seçtim, çünkü bu dönem benim genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu ve İslam Dünyası'nı ilmi olarak düzenli ve genelleştirilebilir durumda tasvir eden bir dönem içerisinde, Yemen toplumunun kendine has karmaşalarının bazılarını öne çıkarmamı sağlamaktadır. Bunu yapmak, Osmanlı idaresinin uzak illeri olarak adlandırılan yerlerin yapısına ışık tutacak ve idarenin şeklini tespit etmede merkezi bir rol oynayan faktörleri gösterecektir. Özellikle bu dönem süresince Yemen'i "yöneten" Osmanlı Devleti ile birlikte yetkiye sahip olan Zaydi İmam, Muhammad Yahyâ gibi bölgesel iktidara karşı yerel taliplerin ilişkileri kullanılarak, bu gibi bir imparatorluk mülkünü yönetmede yer alan dinamikler anlaşılabilir.

Savaş yıllarının birincil araştırma yoluyla hem Arap hem de Avrupa kaynaklı çalışmalar içerisinde büyük oranda yer almasına rağmen, imparatorluğun ve savaşın etkisinin Osmanlı toprağı Yemen'in çeşitlilik arz eden nüfusu için yeni sosyal, siyasi ve iktisadi şartlar oluşturduğu şeklinde bir özet yapabilirim.² Diğer şeylerin yanı sıra, yerel siyasetin pratik dili üzerindeki çeşitli kuvvetler (ve buna zıt olarak hırslı yereller tarafından bu gibi

çabaların etkin bir şekilde sömürülmesi) tarafından Yemenlilerin etkin bir şekilde silah altına alınmasının etkisini tanımlama gereksinimi vardır. Bunun aracılığıyla,³ Osmanlı Devleti'nin ve varsayımsal olarak bütün imparatorluk güçlerinin genellikle bilinenden daha karmaşık yerel oyuncular olduğu gösterilebilir. Bu durum gelecekte tarihçilerin; Londra, İstanbul ya da Paris'in benzersiz olarak dayattıkları şeyler üzerinde odaklanmanın aksine, imparatorlukla olan yerel siyasi ilişkilere daha fazla odaklanması gerektiğini göstermektedir.

İMPARATORLUK ŞARTLARI

Jon Mandaville'nin önerdiği gibi,³ İstanbul tarafından oluşturulan imparatorluk yapıları Yemen'i dağlarda ki elli yıllık itibari yönetimin gidişatı sırasında değiştirmiştir. Bununla birlikte, idari dönüşümler ve imparatorluk niyetleri oluşturmak yeterli değildir.⁴ Yemen'in imparatorluk tarafından kontrolünü pekiştirmek üzere Osmanlı tarafından sarf edilen çabaların örnekleri, İstanbul'un bir imparatorluk kuvveti olarak tebaalarıyla ilişkisinin, büyük oranda asıl meydana gelen gerçeklerle uyumaması nedeniyle başarısız olduğunu kanıtlanmıştır. Örneğin Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul'da tekrar canlandırılmış bir halifelik etrafında hukuki bir İslami tutuculuğu benimsetme çabaları Yemen'de çok az ses getirmiştir.⁵ Sıklıkla sözü edilen yereller tarafından meydana getirilen direniş, Osmanlı Devleti ve ideolojik taleplerindeki bazı genelleştirilebilir eğilimleri bulmaya çabalayan imparatorluk tarihçilerine tebliğ olarak hizmet görmelidir.⁶ Yerel direniş ve kutsal dinsel retorik, Osmanlı idarecilerinin nasıl Yemen'deki müttefiklerine saygı gösterdiği üzerinde kesinlikle etkide bulunmuştur. Ancak aşağıda gösterildiği gibi, mezhep kimliklerine ve bunlara eşlik eden ilahi konumlara dayalı olan analitik birimlere yerleşik adanma, her zeminde olayları tam olarak gözlemlemekte başarısızlık göstermektedir. II. Abdülhamid'in (ya da İmam Yahyâ'nın) ebedi gerçekleri uygulaması sıklıkla duruma bağlı olarak değişken baskınlık ve bu baskınlığın siyasi uygulamasını teyit etmek, tekrar yapılandırmak üzere gerçeğe dönüşmektedir.⁷ Bunlar İstanbul'da amaçlandığı şekilde asla edebi olarak dile getirilmemiştir.

Söz konusu dönem sırasında İngilizler açısından ana amaç Aden sömürgesini ve bunun hinterlandını koru-

mak üzere çoklu cepheyi devam ettirmekti. İngilizler genellikle Osmanlı yönetimine baş kaldırmaya istekli şahısları finanse ederek savaş sırasında bunu başardılar. İtalyanlar büyük oranda benzer bir şekilde çalışarak kıyı şeridine paralel bir dağınıklıkla, sorun yaratanları ve silah kaçakçıları çetelerini finanse etmişlerdir. Dolayısıyla burada imparatorluk çekişmelerinin evrensel olarak aynı şekilde tanımlanmadığı sonucunu çıkarmak önemlidir. Sadece imparatorluk idareleri ve orduları değil, aynı zamanda yerel nüfus da belirgin değişiklikler geçirerek, hem Avrupa emperyalizminin (Osmanlı İmparatorluğu'nu da bu gruba alıyorum) sert acımasızlığının trajik ifadesine hem de bazı yerel aktörlerin nasıl bu olaylardan yararlandığına şahit olmuştur. Diğer yerlerde olduğu gibi Yemen'de de yerel gruplar, aileler ve bireyler savaş tarafından değişikliğe uğratılan bölgesel şartlara uyum sağlamaya çalışmışlardır. Bunların imparatorluk şartlarına karmaşık bir şekilde uyum sağlamalarını araştırarak, Yemen'deki imparatorluk idaresinin, örneğin Da'ân antlaşmasının imzalanmasından sonra İmam Yahyâ'nın siyasi ilhamı ile iç içe geçmesini gözlemleyebiliriz.

SOSYAL ŞARTLAR:

YEMEN'DE İKTİDAR MÜCADELESİ

İmam'ın siyasi stratejilerini ve sınırlarını daha iyi anlayabilmek için, Osmanlı Yemeni'nin Kuzey Batısında olan 'Asîr'deki varlığı ile, Bab-ı Ali ve İmam Yahyâ ilişkisi hakkında büyük oranda bilgi vermekte olan, Muhammed İdrîsî'nin etkisini kısaca incelemek akıllıca olacaktır.⁸ Pek çok yönden, Muhammad İdrîsî'nin 'Asîr'deki varlığı savaş sırasındaki Yemen siyasetinin tekil en önemli dinamiğini temsil etmektedir. Onun etkisi, özellikle (teorik olarak Asîr'in etkisinin ötesindeki bir bölge olan) dağlık kesimlerdeki siyaset üzerindeki etkisi, 1904'ten beri oldukça parçalanmış olan Şii Zeydî cemaatinin yönetimine ruhani ve siyasi olarak talip olan İmam Yahyâ ve dağlık bölge siyasetindeki diğer zirve isimler arasındaki çatışma kaynakları tanımlandığında açıkça görülür. 1911 yılından sonra kuzeydeki dağlık bölgelerde Osmanlı Devleti'nden alınan siyasi ve iktisadi muhtariyetin çoğunun, İdrîsî'nin İmam Yahyâ ve onun Osmanlı müttefiklerine karşı Yemen'in ruhani, siyasi ve iktisadi kontrolü açısından artan baş kaldırısını yansıttığını

düşünüyorum.⁹ Diğer bir deyişle, İdrîsî, İmam ve Bab-Âlî arasında siyasi kaynaklar üzerinde bölgesel bir rekabet, bölgedeki siyasi dinamiklere etkide bulunmuştur. Bu üçlü rekabet, işin içinde yer alan bütün tarafların gerilimlerine ve siyasi ilhamlarına başarılı bir şekilde oynayan yerel kuvvet sahiplerini güçlendirmiş ve bir dizi yerel aktör için etkileşimli bir alan içerisinde anahtar kolları sağlamıştır.

Osmanlı, İmam Yahyâ ve İdrîsî arasındaki siyasi rekabete bakmaya ek olarak, daha büyük bir coğrafi bölge da ayrıca incelenmelidir. Kızıl Deniz, aynı Hint Okyanusu gibi İdrîsî'nin varsayılan etki alanının ötesindeki aktörlerle olan ittifakını ortaya çıkaracak koşulları yaratmada önemli bir iktisadi ve kültürel bölgedir.¹⁰ İdrîsî'nin başarısının ilk elementi; kendisine katılan kuvvetler tarafından oluşturulan iktisadi faydalar olmalıdır. Savaş sırasında, özellikle 1915'den sonra, Osmanlı'nın Yemen üzerindeki kontrolünü azaltmak için geliştirilen İngiliz siyaseti, iki hakim güç arasında resmi bir antlaşma yapmak için İdrîsî ile olan düzensiz ilişkilerin artırılmasıydı.¹¹ İngiliz deniz kuvvetleri Yemen'i dünyadan kopararak, 1912 tarihli İtalyan-Osmanlı Savaşı'ndan beri olan iktisadi izolasyon dönemini uzatmış ve İdrîsî'nin Yemen deniz ticaretinde tekel olmasını sağlamıştır.¹² I. Dünya Savaşı sırasında, İdrîsî tarafından kontrol edilen limanlar daha büyük bir iktisadi bölge olan Kızıl Deniz'e erişim münhasır hakkına sahipti. Bu anda İdrîsî ile ittifaka giren herkes bundan şık bir şekilde yararlandı. Bu gibi nedenler en temel besin maddelerinde bile Yemen'deki ciddi kıtlık içerisinde, kesinlikle ikna edici olmuştur.¹³

Savaş boyunca, İdrîsî kısmen ticarette kazanılan gelirle ve kısmen de İngiliz koruması ile (etnografik araştırmada tanımlanan en büyük iki kabile konfederasyonu olan) Hâşid ve Bakîl'in pek çok üyesini yanına çekti. Elbette ki, iktisadi rasyonalizmin dağlık yörelerdeki cemaatlerin katmanları kırmalarının yani İdrîsî'ye katılmalarının tek nedeni olduğunu iddia etmek tehlikeli olur. İmam Yahyâ'nın düşmanları ile ittifak aramak üzere alınan bireysel kararları etkilemiş olabilecek diğer pek çok faktör vardır. Bu nedenle, mümkün olduğunda yerel belgeleri de kullanılarak yapılacak bu alandaki kapsamlı bir araştırma, Yemen siyasetinin tabiatına yeni bir ışık tutacaktır.

Görüş açımı güçlendirmek üzere Yemen'e âşına ol-mayanlar açısından, kavramsal olarak en erişilebilir dinamiği sağlaması nedeniyle İdrîsî'nin durumuna ilişkin olarak iktisadi faktörler üzerinde odaklanıyorum. Savaşın pek çok aktör için bir dizi kâr edilebilir iktisadi, sosyal ve bunun yanı sıra siyasi fırsatlar sağladığı söylenebilir. Savaş gerçekte, izole edilmiş dağlık alanlarda konuşlanmış pek çok kişi için tek bir gelir kazanma aracıydı. İmam'ın meşruiyetine ilişkin sosyal olarak ilgili mantık oluşturabilen altta yatan ideolojik ya da kültürel yapının, Yemen ve Osmanlı idarecileri içerisinde belirgin olmadığını ve aşağıda gösterildiği gibi bu gerçekleri kendi yararlarına döndürebildiklerini iddia etmekteyim.

Yapılan ödemeler ve kendi özelliklerine ek olarak İngilizler tarafından tedarik edilen silahlar pek çoğunu Yemen sosyopolitik hayat örgüsü içerisinde üstlendikleri konumlarını terk etmeye ikna etmiştir: Bir dizi aynı adla adlandırılan kabile bölümlerinden gelen Zeydi Şeyhleri Da'ân dönemi sonrasında İdrîsî'nin amacına ve kâfir İngilizlere hizmet eden sanal ücretli çalışanlar olarak hareket ettikleri dönem sırasında, İmamla, kabileleri ile ve sıklıkla aradaki aileleri ile bütün itibarlı ittifaklarını daha ağırlaştırmıştır. Yemen'in tüm tarihi boyunca bu gibi sıçramaların meydana geldiğine dair çok fazla kanıt olduğuna dikkat etmek gerekir.¹⁴ Sonunda, İdrîsî'nin dış dünyaya olan ayrıcalıklı erişimi, İmam'ın topraklarının artan iktisadi fakirleşmesi ve müteakip olarak İmam'ın müttefiklerine karşı iktisadi yükümlülüklerini yerine getirememesinin bir kombinasyonu, savaş tarafından daha da artırılan bir durum olarak dinamğin parçalanmasına neden olmuş ve yerel hayatın dağınık siyasi karakterinin altını çizmiştir.¹⁵

İdrisi İtalyan Savaşı zamanından beri Vilayet'in bir kesitini temsil eden etkileyici bir destekleyici listesini yanına çekmiştir.¹⁶ İlginç olan, bu iyi ilişkilerin başlangıçta İmam Yahyâ ve İdrîsî'nin Osmanlı Devleti'ne karşı müttefik oldukları zaman oluşmuş olmasıdır.¹⁷ Da'ân antlaşmasının neticesi olarak, İmam'ın zayıflığının giderek artan idrâki ki, aşağıda tartışılacaktır ve İngiliz entrikaları sayesinde, pek çok yerel kilit oyuncu İmam Yahyâ'yı terk ederek açık bir şekilde İdrîsî tarafını seçmiş ve İmam Yahyâ'ya karşı silah çekmiş gibi görünmektedir.¹⁸ Dağlık alanların bu konuya özgü mikro-politikasının da-

ha incelikli bir analizi, yukarıda sözü edilen iktisadi şartların benim tarafından yapılan özetini tamamlamak üzere gereklidir; ancak siyasi şartların bu dönem boyunca çatışmalı ve sürekli kargaşa içerisinde olduğu sonucuna varmak güvenlidir.

Galiba ilginç bir sonuç da, literatürde dağlık Yemen cemaatini o zamanlarda ortaya çıkaran İdrîsî ile İmam Yahyâ arasında ya da daha tatminkar olmayan bir şekilde Zeydicilik ile Sufizm arasındaki basit bir mücadele gibi dile getirilen ikincil ve üçüncül çekişmelerdir.¹⁹ Pek çok daha alt düzeydeki şeyhler savaşın bölgeye getirdiği dış güçlerin koruması yoluyla daha büyük yerel güç sağlayabildiler. İdrîsî ise, Zeydi liderleri arasındaki iç gerilim, tüccarların ticari gereksinimleri ve bütün bu faktörleri harekete geçiren yarı yarıya üslenmiş Osmanlı elementi, güvenilir kişiler ile gelecekteki ittifakların göreceli karanlığından yararlanabiliyordu.

Özellikle önemli olan bir örnek, İdrîsî'nin İmam'ın toprakları üzerinde mali kontrol sağlama kapasitesi üzerindeki etkisidir. İmam'ın vergi tahsildarlarının İdrîsî topraklarına kaçan saldırganlar tarafından saldırıya uğradığı pek çok vaka vardır.²⁰ Da'ân antlaşması vergi toplama hakları dahil olmak üzere sözde İmam'a geniş muhtariyet vermesine rağmen, İmam'ın idari yetkisi, pek çok kişinin yerel gücünün "dışardan" birisi, yani İdrîsî ile ittifakları sayesinde artmış olması gerçeği tarafından büyük oranda sınırlandırılmaktaydı.

İdrîsî'nin mütteliklerinden bir kaç İmam'a geleneksel olarak bağlı olan büyük ailelerin kırıntılarıydı.²¹ Emperyalizmin önemli bir etkiye sahip olduğundan şüphelendiğim bir fenomen olan parçalanmış aile yapısı, İdrîsî'nin ittifakının terkinde oldukça belirgindi. Gelen ve İdrîsî için savaşanlar; Hasan Muqbil Yara'nın erkek yeğenleri, İmam'ın oğulları Dirham İbn Yahyâ ve Ahmad İbn Yahyâ'nın yeğenleri Hashid Dhu Yari idi.²² Yine dağlık bölgelerdeki siyasi şartlar, bir çok ücret ödeme, silah ve prestij kaynaklarının ortaya çıkması tarafından canlandırılmış gibi görünmektedir. Türkü gençler için, fakir amca ya da marjinalleşmiş şeyh, İdrîsî ve onu oluşturan şartlar dağlık cemaatin sosyal ve siyasi hiyerarşisinde yükselme fırsatını temsil etmekteydi.

İdrîsî'nin geçici ittifakları Yemen'deki çeşitliliğinin mikro-evrenleriydi.²³ Bununla birlikte bu gibi geniş bir

ittifakın aşağı tarafı, açık bir şekilde lojistik ve somutlaşmaya endekslenmiş siyasi gerilimdi. Nihayetinde, İdrîsî'nin kendi siyasi başarısı, askeri yeteneklerini ve böylece İngiliz'ler açısından kullanışlılığını engelledi. İdrîsî yönetimi altında kendilerini ortaya koyan bireysel gündemleri yenmeyi asla başaramadı. Müttelikleri oldukça hizipleşti ve sıklıkla Jizan'ın kenar mahallelerinde İdrîsî'nin askeri karargahlarının yakınlarında birbirleri arasında savaşan rakiplerden oluşmaktaydı. İdrîsî'ye yakınlaşmış Hâşid ve Bakîl konfederasyonlarının sadece Osmanlılara karşı savaşmak üzerine odaklanmış bir şekilde kalmalarına güvenilemeyeceği açıktı.²⁴ Düşmandan yeni fethedilmiş yağma alanları (ki bu İdrîsî için açık halkla ilişkiler problemi oluşturmaktaydı) bir yana, çoğu Hâşid ve Bakîl mensupları herhangi önemli bir direnişle karşılaşmaları üzerine kaçmaları nedeniyle açık bir şekilde güvenilmez olduklarını kanıtlamışlardı.²⁵ İdrîsî'nin Tihâmah'da savaşmak için Hâşid ve Bakîl kabileleri mensuplarından kurulmuş ortak bir ordu olarak adlandırılan bir ordu kurma planları bütün siyasi ve iktisadi gerçekleri aşmıştı.²⁶

İÇ İTTİFAK OLUŞTURMAK: KONFEDERASYON VAKASI

Aşağıdakiler; dağlık bölge siyasetinin arkasındaki dinamikleri, İmam'ın konumunu ve Osmanlı güç temeline şekillendiren çevreyi nelerin oluşturduğunu anlamak için bir teşebbüstür. Bu dönem boyunca kuzeydeki kabile alanlarında önemli sayıda insan Osmanlı varlığına muhalif olmuştur.²⁷ Bunların Osmanlı yönetimine karşı karşılıklı muhalefetlerine rağmen, direnme şartlarının çeşitlilik arz etmesi nedeniyle kuzeyde hizipleşme baskındı.²⁸ Bölgesel ağırlık merkezleri zaman içerisinde değişerek, sıklıkla Muhammad İdrîsî'nin topraklarını coğrafi olarak kendisine yakın olan yerlerde konuşlanmış Zeydi Şeyhleri için en çekici yerler haline getirmiştir. İdrîsî'nin başarısı vilayette bir bütün olarak değişen siyasi dalgalanmalar ile yükselmiş ve İmam Yahyâ'yı en fazla ihtiyaç duyduğu zamanlarda mütteliksiz bırakmıştır. 1912 yılı civarında, bu o kadar belirgin değilken bile, İmam Yahyâ'ya muhalif olan en az üç Zeydi grubunun varlığı görünmekteydi.²⁹

Bu vesileyle İmam Yahyâ'nın Osmanlı Devleti'yle ittifakına muhalefet, Kuzey dağlık bölgelerdeki Zeydiler

arasında kısa vadeli ancak söz etmeye değer işbirliklerine dönüştü. Bireysel şeyhler arasındaki bu siyasi ittifaklar, iç Yemen siyasetinin yapısı açısından kilit işaretler olarak görev yapan siyasi sonuçlar doğurdu. Bununla birlikte, böyle bir direnişi ortaya çıkaran temelin genel bir fikri-ideolojik tema olmadığı ortaya atılmaktadır. Daha çok coğrafi, iktisadî ve siyasî şartlara özgü olan belirli gruplaşmalar bireysel vakaların bir sonucu olarak ortaya çıkacaklar, bu şartlar değiştiğinde yine ortadan kaybolacaklardır. Bu gibi olaylardan birisi, 1917 yılındaki Abu Ra's olayı, gerçekte sıklıkla ortaya çıkan Zeydi/Şaîi engelini aşan geçici kuvvetler koalisyonunu motive etmiştir.

1917 Temmuzunda Bakîl Konfederasyonu'nun ile gelen bir üyesi Osmanlı Devleti'ne karşı yapmış olduğu eylemlerden dolayı infaz edildi. Dava o zamanlar Yemen'de yakın bir şekilde takip edildi. Savaş boyunca pek çok Zeydi hizbi ile sorunlu ilişkilere sahip olan İmam Yahyâ'nın kendisinden birisinin savunulmasına müdahale etmemesi, onu destekleyen pek çok kişi açısından güvenin büyük bir sembolik ihlalini temsil etmişti. Dağlık bölgelerin pek çok alanında legal hakimiyet iddiasında bulunan İmam Yahyâ yorumladığı şekliyle Şeriat Kanunu'nun hakemi ve savunucusu rolünden İmamlık meşruiyetini elde etti. Da'ân'dan beri İmam veraset anlaymazlıklarından vergi toplamaya kadar her şeye müdahale etmeyi uygun bulmuştu ve en azından Zeydi Şeyhlerinin gözünde bu dava onun yetki alanı içerisinde olmalıydı.³⁰ Dolayısıyla idam cezasını durdurmak üzere yeterli yetkiye sahip olmadığını iddia etmek İmam açısından imkansızdı.

Abu Ra's'ın infazı, savaş sırasında İmam'ın siyasi kapasitesini anlamada önemli idrak sağlamaktadır. Galiba müthiş siyasi geri çekilme sağlamasına rağmen İmam'ın infazı durduramaması, bölgede Osmanlı gücünü korumak açısından merkezi olarak görülen hususlar ile ilgili karar alma süreçlerinde onun hem ne kadar zayıf olduğunu hem de kendisinin tarihsel olarak beyan ettiği kadar daha fazla siyasi ve askeri olarak Osmanlı Devleti'ne fiilen bağımlı olduğunu göstermiştir. Bu vurgulanması gereken önemli bir noktadır ve sıklıkla İmam Yahyâ'yı Da'ân sonrası dönemde Osmanlı idaresinden ayrı da çok muhtar olarak tanımlayan geçmişteki tarih yorumlarından bu yana bir çeşit ifşâdır. Al-Wâsî'î ve diğer

lerinin aksine İmam Yahyâ'nın geleneksel etki alanları içerisinde siyasi olarak tecrit edilmiş olduğunu ve düşmanlarından askeri olarak çok daha zayıf olduğunu iddia etmek mümkündür.³¹ İşte İmam'ın bu zayıflığı Zeydi liderlerinin gözünde iyice bariz hale geldiğinde, pek çoğu bunu İmam'a muhalefet etmek için mazeret ve/veya teşvik olarak değerlendirmiştir.

Davadan sonra İmam Yahyâ tarafından yapılan güçsüzlük iddiaları, bu adli skandalın siyasi sonuçlarından İmam'ı kurtarmakta başarısız olmuş ve onun tebaası arasında güç kullanma-hakimiyet kurma yeteneği açısından yıkıcı olmuştur. Gerilim uzun süredir devam ederken bu münferit vaka sembolik değeri nedeniyle silahlara bir çağrı oluşturmuştur. Eski İmam müttetiklerinin bir koalisyonu olan ve İngiliz haber alma memurlarının adlandırdığı şekliyle "Konfederasyon", I. Dünya Savaşı'nın en sıcak zamanlarında Kuzey'deki dağlık yörelerdeki liderliğin genel bir semptomatik belirtisi olarak İmam Yahyâ'nın başarısızlığını hedef almıştır. Abu Ra's'ın vakasını slogan olarak kullanan karışıklıklar İmam Yahyâ'nın kontrol alanı içerisinde yayılmaya başlamıştır.

Hızlı ve barışçıl bir çözüm arayan Osmanlı Valisinden gelen baskıya İmam'ın tepkisi eşit oranda bilgi vericidir. İmam'ın başlangıçtaki tavrı bu ayaklanmayı fiziksel olarak bastırmak olmuş, bu da basitçe geleneksel olarak güçlü olduğu alanlarda İmam'a karşı açık düşmanlığa sebebiyet vermiştir.³² Gerçekten gıpta edilmeyecek bir durumda olan İmam, aktif bir şekilde kendisine muhalefet eden yerel şeyhlerin iddialarına ve abartılı taleplerine fazla taviz verme stratejik kararını almıştı. Açık bir şekilde, İmam muhaliflerine nasıl en iyi şekilde yanıt vereceğine dair stratejik kararlar alıyordu ancak hükümlerinin sırasındaki diğer vakalarda kanıtlandığı gibi, diplomasiye çok kuvvet kullanmayı seçmişti.

İmam müzakereden daha az olan bir şeylerle muhaliflerini kendi şartlarını kabul etmeleri için ikna etmeye teşebbüs etti. Krizin ilk anlarında, İmam'ın baş müzakerecisi "Konfederasyon" içerisindeki iki önemli bileşen olan Dhu Muhammad ve Dhu Hussayn'ın üyeleriyle buluştu ve Abu Ra's'ın ölümüne tazminat olarak 13.000 dolar teklif etti. Ek olarak, kurbanın sahip olduğu bütün topraklar kanunî halefine devredilecekti. Bununla birlikte bu durumda, şartlar kabul edilmedi, İmam açık bir şe-

kilde bu ikisini düşmanı olarak mütalaa edeceğini ve buna uygun olarak davranacağını beyan etti.³³ Geçmişte, bu gibi taktikler yeterliydi, ancak mevcut şartlar İmam Yahyâ'nın avantajına değildi. İmam'ın prestiji ve kolektif meşruiyete ilişkin iddiaları bir dizi faktör tarafından zayıflatıldı. Geleneksel müttefiklerinin desteğini kazanmada başarısız olması üzerine umutsuz kalan İmam, bu sefer Osmanlı/Yahyâ ittifakı altında yeni ultimatolar gönderdi.³⁴ Savaş boyunca, bütün başkaları başarısız olurken, İmam Osmanlı Devleti'ni ve onun büyük modern ordusunu siyasi bir koltuk değneği gibi kullandı ve hakkında yapılan suçlamaların önünde belirgin, açık bir beyan içerisinde yabancı bir kuvvetle ile yapılan bir ittifak için yerel dostlarını sattı.

Bu durum "Konfederasyon'un" İmam ile sonuca varıcı bir çözüme ulaşmayı reddedişinin arkasında yatan nedeni açıklamaktadır. Konfederasyon'un hareketi sadece İmam kendisini diplomatik bir köşede gizlemeye devam ettikçe etki kazanabilirdi.³⁵ Osmanlılara bağlılığı kriz boyunca ortadan kalkmayan İmam Yahyâ, başta kendi çözümünü kabul etmeyenlere savaş açmak olmak üzere aşırı önlemler almaya başvurdu. İmam'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı İmam için siyasetin Zeydi alanlarında daha zor olması anlamına geldi ve böylece Osmanlı ordusunu ek kuvvet olarak kullanma taktiği onun devam ettirilebilir tek seçeneği haline geldi.³⁶ Geleneksel etki alanlarındaki zayıflığının bir sonucu olarak, Zeydi İmam'ının ulaşabileceği yerlerden uzak bölgelerde yani güneydeki dağlık bölgelerde yeni ittifaklar aradı.

Kuzeydeki dağlık bölgelerde kaybolan prestijle aynı paralelde olarak, Zeydi İmam'ın Ta'iz ve İbb bölgelerindeki oldukça köklü olan elit kesim arasındaki ilişkilerde savaşın yaptığı etkiler de önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapsamlı siyasi ağlarının idari altyapısının, İmam Yahyâ'nın savaştan sonra güneydeki dağlık bölgelerin tamamındaki gücünü pekiştirme çabaları açısından kilit rol haline gelen Yemen'deki takas için gerekli şartları hazırladığını iddia etmekteyim. Örneğin savaşın son döneminde, İmam Yahyâ İbb'in Osmanlı tarafından tayin edilen valisi İsmail Basalama ile temasa geçerek, Tihamâh'daki Osmanlı garnizon komutanından bu tehditkar ayaklanmayı bastırmak üzere askeri yardım talep etmiştir.³⁷ Bu mektup ilk olarak Basalama benzeri ki-

şilerin o zamanlar büyük muhtariyet yaşadığını göstermesi açısından örnekleyicidir. Osmanlı Valisinin İbb'deki kendi valisine benzer uvertürlerde bulunduğu şüphesizdir, ancak bu sefer İmam'a adına talepte bulunma fırsatını vererek vali Bab-ı Ali için potansiyel olarak karlı olacak gelecekteki ittifaklar için ortam hazırlıyor olabildi. Savaşı kaybetmeleri nedeniyle Osmanlı idarecileri stratejilerinin meyvelerini asla toplayamadılar, ancak İmam ve Basalama, İmam'ın Basalama'yı İbb Valisi tayin ettiği bağımsızlık yıllarında da güçlü siyasi ilişkilerini muhafaza ettiler.

İmam Yahyâ'nın Kuzeydeki Zeydi şeyhleriyle karşılaştığı zorlukları anlamak için, siyasi beklenti; yeni, tarihsel olarak emsalsiz müttefiklerin oluşturulması için Osmanlı kanallarının kullanılmasını önermektedir. Bu tüm vilayette gözlenebilen bir yapıdır. Bu aşamada sonuca varmak için hazır olmamamıza rağmen, Osmanlı Devleti'nin oluşmaya başlayan Yemen "milli" kimliği olarak aşırı uçta adlandıracağımız şey için altyapı ve gerekli şartları sağladığından şüphelenmekteyim. Bunlar milli bir siyasi kültürün kurulmasını sağlayan İmam Yahyâ ve Osmanlı Devleti taraflarından oluşturulan bağlardır.

İmam'ın yeni bir siyasi arenada, yani güneydeki dağlık bölgelerde başlattığı siyasi kampanyada, İmam'ın Kuzeydeki geleneksel kontrol alanı içerisindeki hegemonya mücadelesine devam etmek üzere kendisine alternatif bir destek sağlamak üzere Osmanlı Devleti'ne bağımlı olduğundan şüphe yoktur. Sözcüsü Saif al - İslam Osmanlılara sorun çıkaran bütün kabilelerin İmam tarafından düşman muamelesi göreceği ve İmam kuvvetlerini karşısında bulacağı yönünde İbb'deki Çarşamba pazarında İmam'ın adına bir beyanda bulundu.³⁹ Ruhani, hukuki ve siyasi yetki alanının dışındaki bir bölge olan İbb'de bu gibi beyanlarda bulunmak bir Zeydi İmamı için beklenmeyen bir durumdu. İmam açık bir şekilde kendi bölgelerinde bu gibi halka açık beyanlarda bulunamıyordu; bu gibi hareketler güç odaklarının zaman içerisinde nasıl değişim gösterdiğinin ve İmam için bu gibi beyanların nasıl sadece güneyde yapılabileceğinin bir göstergesiydi. Nihayetinde dava hakkında herhangi bir çözüme ulaşamama, Zeydi çevrelerinde İmam Yahyâ'nın riskli durumunu meydana çıkarmıştır. Konfederasyonun liderleri vakaları bir araya getiren ve müzakere-

li bir çözümü reddeden insan olması temelinde, İmam'ı yerinden etmek üzere bunu bir fırsat olarak gördüler. İmam'ın coğrafi olarak tanımlanabilir alanlar içerisinde söyledikleri için saygı oluşturmaya yetecek güvenilirlik, siyasi ve askeri güce sahip olmaması nedeniyle eski müzakere yöntemleri etkisizdi. Yemen'de müdahale etme, müzakere etme ve siyasi etki elde etme yeteneği sadece meşruiyet ve hatiplik yapısına değil aynı zamanda kolektif algılamalara da bağlıdır. Eğer İmam Yahyâ'yı 'Asîr'deki ana düşmanı Muhammad İdrîsî ile karşılaştırsak, farklı başarı düzeyleri, I. Dünya Savaşı sırasında Yemen'deki iktidar dinamiklerinin gerçekleri dramatik ve semboliktir. Bu durum İmam'ı siyasi pusulasını güne-ye çevirmeye ve Yemen'de savaş sonrası Yemen'i değiştirecek olan yeni bir siyasi gerçek oluşturmaya zorlamıştır.

Konfederasyonun oluşturulması, olayların Zeydi siyasi ve kabile bölümlerinde ittifakları nasıl tetikleyebileceğini göstermekte, ancak ayrıca bu durum değişen çıkarların bu gibi ittifakları tarihsel açıdan önemli olmaktadır. İçsel olarak nasıl düşürdüğünü de ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, Hâşid Kabilesi konfederasyonunun pek çok kabilesi "Konfederasyon"un ortaklarıydı, ancak hepsi İdrîsî'ye (ve dolayısıyla İngilizlere) yakın olmayı seçmediler. Hepsinin İdrîsî'ye katılmamaları gerçeği sahnelenmekte olan siyasi oyunun çeşitli nosyonlarını önermektedir. Abu Ra's'ın infazı bir zincirleme reaksiyonu ateşlemiş, Zeydi'ler arasındaki hali hazırda güçlü olan muhalefeti güçlendirmiş, tek bir birleşik ve de tanımlanabilir hedefe sahip olan daha uyumlu bir ittifakın odak noktası haline gelmiştir: İmam'ın değiştirilmesi. Ancak siyasi bir nüve yoktu ve dolayısıyla koalisyonun üyeleri Abu Ra's'ın yargılanmasından önce yaptıklarından daha fazla çelişkili eylem yolları aradı. İdrîsî dolayısıyla "Konfederasyon" üzerinde etkiye sahip değildi, ancak bazı parçalarının üzerinde etkiye sahipti. Sonunda İngilizler ve İdrîsî sadece kargaşa meydana getiren ve kuzeydeki kabilelerle mücadele eden lanetli bir ittifaka bağlanmaktan çok az kazanç elde ettiler.

Kuzeydeki dağlık bölgedeki ittifak yapma stratejileri 'Asîr'de işlemekte olan dinamikleri hatırlatmaktadır ancak dramatik bir şekilde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Yemen'deki bu gibi etkileşimlerde algılamalar kilit rol oynar. Yemen siyaseti kısmen sürekli hareket halinde

olan ittifaklardan gelen getirilerin en fazlaya çıkarılması yolu ile işler.³⁹ İmam Yahyâ'nın Abu Ra's'ın olayında başlangıçtaki ayaklanmayı bastırmadaki başarısızlığı Zeydi siyasetinin tekrar yapılmasına neden olan bir araya getirici bir etkiye neden olmuştur. Pek çoğunun bu gibi bir tekrar yapılanmanın getireceği daha avantajlı konumlara gelmek üzere bunu bir fırsat bildiklerinden ve ayrı siyasi merkezlerine rağmen Konfederasyona destek verdiklerinden şüpheleniyorum. Konfederasyonun oluşturulması için yine tek bir neden yoktur ancak merkezi gücün Zeydi dağlık bölgesinden gelen ve İmamlığa karşı kendi taleplerini dayatan kabilelerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu durum bu noktadaki konjonktürdür ancak bu katılımcıların pek çoğunun Konfederasyonu kendi coğrafi etki alanlarından gelen yeni bir İmam empoze etme yoluyla daha büyük bir Zeydi cemaatinde kendi durumlarını iyileştirmek üzere bir fırsat olarak gördüklerinden şüpheleniyorum. Diğerlerinin yanı sıra Dhu Muhammad'ın Abu Harb'ı ve Dhu Husayn'ın üyeleri ve Qayid bin Ragih, Yahyâ bin Yahyâ al-Shayif dahil olmak üzere adı geçen pek çok kişi İmam Yahyâ'yı oğullarından biri olan Seyyid Abdullâh ile değiştirme kampanyasının arkasında kuvvetle durdular. Bu hiziplerin ortaya çıkmasından, İmam'a kör bir şekilde bağlılık kavramının zirvesinde olmayan Zeydi kabile üyeleri arasındaki ittifakın oluşturulmasında yer alan yönetici faktörlerin varlığı açıktır.

Sonuçlandırmak üzere, aşağıdaki faktörlerin kombinasyonu I. Dünya Savaşı sırasındaki ittifakların oluşturulması için nedenler olarak görülebilir. İmam'ın Osmanlı Devleti ile yaptığı ittifakla marjinal hale gelmiş olan daha alt düzeydeki şeyhler ve örneğin 'Asîr'deki Muhammad İdrîsî gibi korkunç bir alternatif askeri gücün varlığı, Osmanlı Devleti'ne karşı olan muhalefette ideolojik uyumsuzluklara neden olmuştur. Muhalefet arasındaki değişken siyasi çıkar nosyonları Yemen'de bir devlet kurmakla ilgilenen taraflara - Emperyalist güçler ve İdrîsî - bunları itici hale getirdi, ancak bunlar siyasi ve askeri varlığını himayeye dayandıran İmam'a yeterli oranda tehdit oluşturdular. Birleşik bir dirence karşı ikincil bir engelleme dizisi de bu faktörlere bağlıdır: Sürekli kar yapma, çeşitli siyasi iktidar ilişkileri ve iç rakipler ki, bunların hepsi bu hareketleri düzensiz ve parça-

lanmış ancak hala İmam açısından tehdit oluşturacak hale getirmiştir.⁴⁰

Bu kısa vadeli ittifakların ortaya çıkmasından sorumlu, İdrîsî'nin başarısını ve İmam'ın başarısızlığını anlamada hayati olan bir faktör olan algılamaların etkisinden daha önce söz edilmişti. 1917 yılında, İmam Yahyâ'nın propagandasına rağmen, çoğu kişi Osmanlıların düşüşünü kaçınılmaz olarak görüyordu. İmam Yahyâ'nın aldatmaları Osmanlı açık bir şekilde dünyada zayıf hale geldikçe patladı. 15 Mayıs 1917 tarihinde, San'a Seyidleri Qasim Evinden Seyyid Muhammed bin Yahyâ bin al Hadi bin al - Muayed Billah bin al Qasim, Sharif Bayhan, Yahyâ bin Yahyâ Ashshaif ve Saba'nın Sharif 'Abdul al-Rahman bin Hussayn'ın müşterek imzalı mektubu, İmam Yahyâ'nın uzaklaştırılmasına ve diğer bir çocuğunun, Seyyid Muhammed bin Yahyâ'nın iktidara getirilmesine mutabakat bildirmiştir. Bu müşterek mektubun Seyyid Muhammed Yahyâ bin al - Hadi, Yahyâ bin Yahyâ al-Shayif, Bunan'dan Sharif Ahmad bin Muhsin, Hajja'dan Qadi bin Ahmad, Naşir Mabkhut, Nakib Ahmad bin Yahyâ aid Far, Sayyid 'Abdullah al Washiri ve mektubun gizli bir şekilde bütün Haşid ve Bakil kavimleri tarafından ciro edildiği bildirilmiştir.⁴¹

İmam Yahyâ'nın kampındaki isteksizlik, İngiltere ile savaşma çabasında olan Osmanlı idaresi üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Yerel olarak yeni askerî aske-re alma çabaları hem Osmanlılar için güneydeki hem de İmam için kuzeydeki ve doğudaki bölgelerde bu ittifakın kaybeden ittifak olduğu genel bilgisi nedeniyle giderek zor hale gelmişti.⁴² Konumunun gerçeğine ve İmam Yahyâ'yı Bab-ı Ali ile olan ittifakını terk etmeye ikna etmek üzere hem İngilizler hem de yerel Zeydi'ler tarafından sarf edilen sürekli çabalara rağmen, bunların hepsi İmam'ın inatçı bağlılığı tarafından geri çevrilmiştir. Bu durum pek çok kişi arasında İmam'ın artık Zeydi cemaatinin idare edemediği algısına katkıda bulunmuştur: İmam imparatorluğun büyüü altındaydı.⁴³ Dolayısıyla İmam'ın neden İngilizlere karşı başarılı olmak üzere açık hiç bir şansı olmayan bir devlete bu derece bağlı olduğunu ve ülkesi içerisinde itibarını niçin açık bir şekilde imha ettiğini sormamız gerekir.

1911 yılından önce İmam'ın merkezi müttefikleri arasında henüz açıklanmamış gerilimlerin İmam'ı Os-

manlı Devleti ile Da'ân antlaşmasını imzalamaya ittiğini gösteren bir dizi gösterge olduğunu iddia edeceğim. Geçmiş yorumların İmam Yahyâ'yı Da'ân antlaşmasında baskın kişi ve bunun imzalanmasından bu yana da Osmanlı idaresinde az çok bağımsız olarak tanımlamakta olması nedeniyle bu vurgulanması gereken önemli bir noktadır.⁴⁴ İmam'ın Osmanlılarla bir anlaşma imzalaması isteği, onun birkaç yıl önce Osmanlı kuvvetlerine karşı yürüttüğü askeri harekâta ve "gavurlara" böylesine bir sadakate tezat teşkil etmesine rağmen gelmiştir. 1911 yılında sahip olduğumuz şey ideolojik odaktan dramatik bir kaymadır. Antlaşma açık bir şekilde İmam'a Zeydi toprakları⁴⁵ üzerinde az ya da çok hükümlanlık hakkı verirken, kapalı olarak İmam'ın güçlü kuvvetlerini Osmanlı ordusuna bağlamaktadır. Anlaşmadan önceki ve sonraki belgelerden İmam'ın müthiş bir askeri yardıma ihtiyacı olduğu açıkça görülebilir.⁴⁶ İmam aslında sadece bir İstanbul militanı olarak suçlanmak pahasına 1907 yılı kadar erken tarihlerde Osmanlı desteğini elde etmişti.⁴⁷ İmam'a kafa tutanlarla devam etmekte olan savaş, İdrîsî'nin artan gücü ve bunların yanı sıra niyetlerine güvenmediği artan Avrupalı ve özellikle İngiliz varlığı Yahyâ'yı Osmanlı devletine itmiştir.⁴⁸ Halihazırda İdrîsî'nin Yemen siyaseti üzerindeki etkisini gördük. İmam'ın halkı ile ilişkileri derecesinde, sıklıkla kabile şeref kuralları, aile sadakati ve mezhep kimliğinden öteye giden uzun bir yerel rekabetler tarihçesi vardır.⁴⁹

İmam Yahyâ'nın Osmanlı devleti ile 1911 yılında yapmış olduğu ittifak kuzeydeki dağlık bölgelerde İmam'a karşı Zeydi şeyhleri arasında çok sayıda kısa vadeli ancak söz etmeye değer koalisyonlar ile sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı sırasındaki ittifaklar genel olarak Yemen siyasi yapısının bir sembolü ve daha özel olarak ise imparatorluk rekabeti ve savaşın siyasi sonuçları olarak görülebilir.⁵⁰ Pek çok hizbi içeren çok sayıda vaka olması nedeniyle, bu gibi bir direnci sağlayan etkenin genel bir ideolojik tema ve kabile bağlılığı olmadığını iddia etmekteyim. Bu durum daha çok, coğrafyaya, yerel iktisadi ve siyasi koşullara has olarak, belirli ittifakların bireysel olayların bir sonucu olarak ortaya çıkması ve şartlar değiştiğinde tekrar ortadan kaybolmuştur.⁵¹

Sürekli olarak tekrarlanması nedeniyle önemli olan bir nokta da; İmam'a muhalifler olmasına rağmen, bu-

nun otomatik olarak birleşik bir muhalefet şekline dönüşmemesidir. Seyyid Mustafâ Sâlim'e göre 1912 yılında İmam Yahyâ'yı değiştirmeye çalışan en azında üç belirgin Zeydi grubu vardı.⁵² Bu gruplar birleşmemiştir, İmam ve Osmanlılarla savaştıkları kadar kendi aralarında da savaşmaktaydılar.⁵³ Dahası, bu gibi hareketlerde ideolojik yapının yokluğunun anlamı; arenadaki Osmanlı himayesinin, İtalyanların, İngilizlerin ve Muhammed İdrîsî'nin varlığının sadece bu gibi dinamikleri daha karmaşık hale getirmesi olmaktadır. Bu I. Dünya Savaşı dönemini ayıran merkezi faktördür. Dış güçler, parasal ve askeri desteğe rağmen bu daha büyük tanımlanabilir gövde içerisinde - yani İmam karşıtı harekette - hizipler yaratmış ve Yemen siyasi ilişkiler problematiği içerisinde herhangi bir genellenebilir beyan oluşturmuştur.⁵⁴

Artık karşılıklı olarak tanımlanabilir bir muhalefete karşı savaşa katılmayan ve artık hayati bir müttefik hak eden bir vergi talep edemeyen, daha düşük düzeydeki pek çok Zeydi lideri, kurmaya çalıştığı büyümekte olan bir devlet ve etkilenmeyen cemaat arasındaki klasik bir ilişki olarak özetlenebilecek olan İmam Yahyâ'nın artan gücünden alınmış, geri çekilmişlerdir.⁵⁵ İmam Yahyâ'nın kendi kuvvetlerine bağlı Osmanlı birlikleri ile direnç gösteren Zeydi elementleri arasındaki çatışmalar, İmam Yahyâ'nın Zeydi'ler üzerindeki iktidarının başarısızlığının en açık göstergesidir ve Osmanlı anlaşmasına karşı ısrarlı ittifakının merkezi nedenidir.⁵⁶

Elbette ki İmam Yahyâ'ya karşı olan çok başlı Zeydi başkaldırısı arttıkça, Osmanlı Devleti'ne bağımlılık buna uygun olarak arttı.⁵⁷ İmam'ın Osmanlı ordusunu çok sayıdaki düşmanlarına karşı hayati bir engelleyici kudret olarak gördüğü açıktır. Tüm savaş boyunca, savaşan rakiplere karşı savunma amacıyla çok sayıda uygun Osmanlı birliklerini aldığı ve bunları İngiltere ile olan kuzey ve güney cephelerinden çektiğine dair raporlar vardır.⁵⁸ Osmanlı Valisi Mahmûd Nadîm ve İmam sıklıkla Yemen'e konuşlandırılmış Osmanlı Ordusunun önemli miktarlarının dağıtımı hakkında tartışmışlardır. Örneğin 1914 Ağustosunda, Nadîm'in Kuzeyde konuşlandırılmış 2000 askerin büyük çoğunluğunun Sana'a'ya geri çekilmesini talep ettiği bildirilmiştir. Ayrılma zamanı geldiğinde, İmam 1500'ünün ayrılmasını reddetmiş ve bunları basit olarak rehin almıştır.⁵⁹ Diğer bir du-

rumda, savaşın sonunda İmam ilk olarak savaşın bitmediği konusunda ikna etmeye çalışmış, Osmanlı komutanlarını savaşmaya devam etmeleri için ihtar etmiş ve daha sonra onları kışlarında tutmak için güç kullanmaya girişmiştir.⁶⁰ Daha sonra Yemen'de kalmaları için subaylara güzel gelirler teklif ederek rütbeliler arasından özel olarak asker istihdam etmeye başlamıştır.⁶¹ Açık bir şekilde İmam Osmanlı ordusunu kendisinin pek çok heybetli düşmanlarına karşı etkili bir savunma olarak görmüştür.

İmam Yahyâ'nın inatçı bağıllığının arkasındaki diğer bir neden ise, İngilizlerin kendileri idi. İmam 1906-7 yıllarında Osmanlı ordusuyla savaşırken moral destek için İngilizlere başvurmuş ve müteakiben azarlanmıştı. Hamî Sultanlar üzerindeki İngiliz etkisi ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki düşmanlık resmi olarak başlamadan önce Şeyh Seyyid'in bombalanması sırasında yıllar içerisinde güvensizlik yoğunlaştı ve açık bir şekilde İngiliz imparatorluğu emperyalist hırsını dile getirdi.⁶² Elbette İngilizler de ayrıca 1915 yılından sonra İmam'ın en büyük iç tehdidi olan Muhammad İdrîsî'yi saldırgan bir şekilde destekliyordu. İngilizlerle İdrîsî'nin girmiş olduğu ittifak basitçe Yahyâ'nın dağlık bölgelerdeki İngiliz oyunu hakkındaki şüphelerini artırdı.⁶³ Sonunda, İdrîsî ve onun gücü İmam'ın Osmanlılar ve büyük ordusu ile güçlü ittifakının en önemli nedenini temsil etmekteydi. Karşıt ideolojideki birisi ve siyasi bir lider olarak İdrîsî'nin İmam'ın Da'an'dan sonraki durumunun suiistimaline ilişkin etkinliği, yerel siyasette kilit araç haline gelmiş ve İmam için ise belirgin bir parçalayıcı güç haline olmuştur.⁶⁴

SONUÇ

Bu olaylar İmparatorluğun diğer bölgelerinde karşılaştırılabilir bir değere sahip midir? Yukarıdaki vaka çalışmaları imparatorluğun idari karmaşıklıklarının tarihini göstermekte ve Yemen'deki günlük imparatorluk deneyimine dahil olan yerel unsurların çokluğuna işaret etmektedir. Bu güne kadar yapılan çalışmalar Osmanlı dönemi sırasında Yemen'in tarihiyle ilgili temel soruları yanıtlamıyor. Bu konudaki literatür sadece kötü belgelenmemiştir aynı zamanda diğer disiplinlerde ortaya çıkan tavassut ve çok boyutlu devlet/toplum etkileşimleri

hakkındaki teorik sorunlara karşı da duyarsızdı. İmparatorluk şartlarını ve bunun yerel siyasi ilişkiler üzerinde sahip olduğu etkileri inceleyerek, hem birleşik-bütün Yemen mitine kafa tutmak hem de sürekli karmaşa içerisindeki imparatorluk yapıları üzerine baskı yapan sosyal bir ağın bileşenlerini tanımlamak üzere bölgesel kimlikleri vurgulayarak, Yemen'in imparatorluk siyaseti ve yerel halklar üzerindeki etkileri hakkında değerli bir vaka çalışması yapılabilir.

Yerel kararlar üzerinde etkiye sahip olan kavramlardan bu araştırmada sıklıkla bahsedilmiştir. Şartlar dış unsurlarla kişisel bağlantılara dayalı olan siyasi aktörleri değiştirdikçe ve anlık çıkarları dile getirmek üzere sürekli değişen iktisadi ortam belirlemekteydi. Belirli bir şekilde hareket etmek üzere pek çok şeyhi etkileyen kolektif bir algı unsurunu da eklemek isterim. Ne yazık ki, bu gibi kuvvetleri derinlemesine güvenli bir şekilde tartışmadan önce dağlık bölge siyasetinin sosyal tarihçesi hakkında daha derin bir çalışma yapılması gerekmektedir. Ne var ki, açık bir şekilde kısmen algılara dayalı olan ve resmi devletin dışında olan bir etkileşim yapısı vardır. Muhammed İdrîsî'ye katılanlar aslında, bunu hem bir mali ödül hem de yerel siyasi çevrelerde siyasi prim elde edebilecekleri bir fırsat olarak görmüşlerdir. Gösterildiği gibi, Ta'iz bölgesinde algılamalar bireysel kararların alınmasında anahtar rol oynamaktaydı. Hem İmam'ın hem de Osmanlı'nın kuvvetleri savaşın gidişatı boyunca ortadan kalktıkça, ihanet, ayaklanma ve İdrîsî zaferlerinin haberleri vilayet genelinde aktörlerin kararlarını etkilemiştir. Benzer bir şekilde İmam'ın asî Zeydi şeyhleri ile önceden temasa geçmesi, İngiliz ve İdrîsî ittifakı hakkındaki paranoyası kendi algılarının Osmanlı ordusuna bağlılığını büyük oranda tespit ettiğine işaret etmektedir. İşte burada modern anlamda bir millet oluşturma temellerini keşfedebiliriz. İdrîsî'nin kuvvetleri ve muhtemelen Osmanlı'nın etkisi hem İdrîsî'nin etkisi açısın-

dan bağışık hem de savaş sonrası dönem için kaçınılmaz olan bağlantılar oluşturmak üzere İmam'ı güneydeki dağlık bölgelere itmiştir.

Ayrıca Yemen'in içinde bulunduğu sosyal ve kültürel şartların siyasi aktörler arasındaki düşmanlığın yapısı hakkında çok şey açıkladığını da vurgulamak önemlidir. Bağımsızlıktan sonra mezhepçilik, üretkenlik ve ırksal farklılıklardan sonraki dönemdeki pek çok çabalara rağmen, Yemen sıklıkla bu çeşitliliği yansıtan gevşek bir şekilde oluşmuş varlıklar arasındaki uzun süreli siyasi ve iktisadi şiddet dönemlerine dönüşen büyük mezhepsel ve üretim/ekolojik çeşitlilik bölgesiydi. Yine Yemen'deki bu çok büyük farklılıkların Yemen'deki imparatorluk tecrübesini şekillendirdiğini iddia ediyorum. Güneydeki dağlık bölgelerdeki, kıyıdaki düzlüklerdeki 'Asîr'deki güçlü Sufi tarikatlarının tekrar yüzeye çıkması mükemmel bir örnek olarak Zeydi mezhebinin en azından üç tanımlanabilir hizbe parçalanması, Şafii ve Zeydi din adamları arasındaki sürekli hukuki rekabet Zeydi olmayan bölgelerde büyük bir destek bulan Osmanlı Devleti'nin gelmesi ile büyük oranda artmıştır. Elbette ki, mezhep farklarının mantığı kalıcı ve fedakar olmayan muhalefet konusunda ısrarlı değildi ve Yemen'in tüm tarihçesini karakterize etmekteydi. Ancak kalıcı hiziplerin varlığı nedeniyle bunların zaman içerisinde sürekli olarak yer değiştirdikleri vurgulamaya çalıştığım noktadır. Mezhep, üretim ve ırk farklılıkları ileri gelen şahıslar ile Osmanlı Devleti'nin kararlarını ve durumlarını göstermektedir. Bu araştırma açısından üç imparatorluk gücü ve iki ruhani lider arasındaki bölgesel rekabetin, bu gibi akışkan kimliklerin bir araya getirilmesinde büyük etkiye sahip olduğu gerçeği hala yerini korumaktadır. Güçlü mezhep ve bölge (ya da kabile) bağlılıklarının oluşturulduğu, dahili olan aktörlerin değişen şansları ile değişen ittifakları, yine anahtar rolünde, sayesinde yeni kimliklerin farklı seviyelerde ortaya çıktığı dönem savaş dönemidir.*

Yazar, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivleri BBA ve Kew'deki Kamu Kayıtları Ofisi PRO mensuplarına yardımları ve sabırlarından ötürü teşekkür eder. 1998 de Koç Üniversitesi'nde yapılan yuvarlak masa tartışmasının katılımcıları ve özellikle bu toplantının düzenleyicisi Nicole Van Os'a da ayrıca teşekkürler. AIYS'den Marta Colburn'a uygun bir çalışma ortamı sağlamasından dolayı özel bir teşekkür borçluyum. Ayrıca François Burgati Mustafa Salim ve Steven Hyland Jr.'a da teşekkürler.

- 1 Anlaşma, 1904 yılından beri münferit olarak devam etmekte olan düşmanlıkları sona erdirmek üzere Yemen Zeydi cemaati temsilcileri-özellikle İmam Yahya ve Arnavut Mareşal Ahmet İzzet Paşanın temsil ettiği Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştır. İşbirliğine karşılık olarak, İstanbul İmam'a yerel olarak kendi Şeriat yorumunu uygulamada daha fazla serbesti de dahil olmak üzere önemli yerel güçler bahsetmiştir. Bu makalede göstermeye çalışacağım şey; Yemen'deki hakim unsur olmaktan uzak olan İmam Yahya, yerel siyasi çevrelerdeki vekil vaziyetini korumak üzere bu anlaşmaya en az Osmanlılar kadar muhtaç idi. Diğerlerinin yanında bkz: Ahmet İzzet Paşa, "Harb-i Umumi'nin Vuku' ve Ziya'nda Mes'uller ve Mes'uliyetler," Akşam, İstanbul, 1928; Fârik Uthmân Abâzah, *Al-Hukm al-Uthmânî fi-al-Yaman*, Beirut: Dâr al-Awwada, 1979: 277-327; ve Sayyid Mustafa Sâlim, *Takwîn al-Yaman al-Hadîth: al-Yaman wa al-İmâm Yahya*, 1904-1948. 4th ed. Cairo: *Ma'had al-Buhûth wa-l-Dîrâsât al-Arabîyya*, 1971: 135-161.
- 2 Osmanlı Vilayeti, yüzyılın ilk çeyreğinde Muhammed Ali'nin kuvvetlerince resmi işgalinin üzerine Osmanlı sınırı olarak düzenlenmişti. 1990'daki birleşmeden önce Kuzey ve Güney Yemen olarak bilinen sınırlar genel olarak İngiliz işgalindeki Aden ve benim bu makale boyunca Osmanlı Yemeni olarak adlandıracağım sınırlara karşılık gelir. Kuzeydeki bölgelerden 1932 yılında Suudi Arabistan tarafından ilhak edilen Asîr sancağının idari olarak Yemen Vilayetinin bir parçası olduğu dikkate alınmalıdır. Yemen'in topografisi hakkındaki detaylar için bkz. İsmail b. Ali al-Akwa, *al-Madaris al-İslamiyya fi al-Yaman*. Sana'a: Sana'a University, 1980: 3-9. Al-Akwa ve diğerleri coğrafi ve tarihi olarak tek bir Yemen görmektedirler. Aynı zamanda bkz. Abazahi, *Al-Hukm al-Uthmani fi-al-Yaman*, 346-350.
- 3 Jon Mandaville, "Memduh Pasha and Aziz Bey: Ottoman Experience in Yemen", *B.R. Pridham ed. da Contemporary Yemen: Politics and Historical Background*. London: Croom Helm, 1984: 20-33.
- 4 İstanbul merkezli bir perspektif için bkz. Laus Keiser, "Abûlğani Seni-ein aufgeklaert Imperialist im Yemen 1909-1910" *Yemen Report* 1 1989: 11-15 de.
- 5 Suudi Arabistan için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Absa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- 6 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire*, 1876-1909 London: I.B. Tauris, 1998: 16-92; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire*, 1908-1918 Berkeley: University of California Press, 1998; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* İstanbul: Ötügen, 199; ve Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, 1877-1924. Ankara: İsam Yayınları, 1997.
- 7 Örnek olarak bkz. Dale Eickelman ve James Piscatori, "Social Theory in the Study of Muslim Societies," *Muslim Travellers*, ed. D. Eickelman ve J. Piscatori Berkeley: University of California Press, 1990: 20 de ve Talal Asad, *Genealogies of Religion* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993: 200-211.
- 8 O'Fahey bize İdrisi'nin ham bir biyografik temsili vermektedir. Robert S. O'Fahey, *Enigmatic Saint. Ahmad Ibn Idris and the Idrisi Tradition* Evanston, IL: University of Illinois Press, 1990, aynı zamanda bkz. Abazah, *Al-Hukm al-Uthmani fi-al-Yaman*, 196.
- 9 Bilinmelidir ki, Yemendeki Osmanlı sonrası tarihçiler tarafından İmamlık karşıtı rolü istisna sayılarak İdrisi tarihi olarak marjinalize edilmiştir.

'Abd al-Wasî' al-Wasî'i, *Ta'rikh al-Yaman* Kahire: al-Marba'at al-Salafiyya, 1928: 338-343.

- 10 Hint Okyanusu örneği için, C.H. Chaudhuri'nin meşhur eseri *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: 1985: 12-15' e bakınız.
- 11 R.N. Mehra, *Aden and Yemen 1905-1919* Delhi: Agam Prakashan, 1988: 118-120.
- 12 İmam Yahya'nın ofisinden yazılmış bir belge ablukanın yerel ekonomi üzerindeki zararlı tesirlerinden ve yerel siyaset üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. 5 Muharrem 1333 tarihli. Fadıl Ali Ahmad Abdul Ghânim, al-Qabula wa al-Dawla fi al-Yaman Sana'a: Dâr al Anâd, 1990, 539.
- 13 İngiliz İstihbaratının raporlarına göre, yerel nüfus İdrisî'nin limanları açmaması halinde açlık çekileceğini bilmekteydi, pek çok kişi İdrisî'yi bir kurtarıcı olarak gördü. Bu zorluk anında İmam Yahya önemli ölçüde otorite ve destek kaybına uğramaktaydı. Aden'deki siyasi memur D.G.L. Shaw'ın Kahire'deki Major-General in Residency'ye mektubu. "The War: Egypt, Turkey" 18 Ekim 1915, WO 95/163825.
- 14 I. Dünya Savaşı'nı hemen takip eden dönemde, antropologların üzerinde durduğu toplum katmanları mantığını tamamen görmezden gelen sayısız örneklerle tarih kitapları bir efendiden diğerine geçen kabilelerin hikayeleri ile karmakarışık bir hale getirilmiştir. Bkz. Muhammad b. Muhammad Zabâra, *A'immat al-Yaman bi al-Qarn al-Râbi Ashar*. 3 vols. Cairo: Marba'at al Salafiyya, 1956, 3: 27-29, 76-90, 119.
- 15 Zaman geçtikçe ve İdrisî'nin refahı ve gücü geliştikçe, gözlemciler İmam'ın cimriliği yüzünden müttefiklerine gerekli ödemelerde bulunmadığını görmüşler ve İngiliz İstihbarat raporlarına geçen pek çok ihanete de bu sebep olmuştur gibi bir spekülasyona gidilebilir. *Tâ'izz Garnizon Komutanı Yarbay İsmail Efendi ile röportaj*. W.F. Bainbridge, Şubat 19, 1919. In eds., Dooren Ingrams, Leila Ingrams, *Records of Yemen, 1798-1960* 6 vols. London: Archive Editions, 1993 6: 401-409.
- 16 BBA DH.MUI 1-6/17 1327.Z.3 3. Ve 6. Belgeler
- 17 İkisinin 1911'den önceki ittifakları için bkz. Salim, *Takwîn al-Yaman*: 162-163. Ve BBA DH.MUI 1-2/18 1327.Ş.18.
- 18 Müttefiklerin tam listesi "Notes of an Interview with Sayyid Mustafa al-Idrisi on 20th August 1917" Binbaşı Wood, Doreen Ingrams ve Leila Ingrams'ın raporları, Yemen Kayıtları, 6: 112-113 'de bulunabilir.
- 19 Muhammad al-Hibshi, *Maşadir al-fikr al-'Arabi aş-İslami fi al-Yaman* Sana'a: Markaz al-Dirasat al-Yamaniyyah, 1983: 411-413.
- 20 Daha önceden İmam'a sadık olan Himam b. Saîr, Nasir Habkut Ibn Abas Naib ve diğer Zeydi ileri gelenleri adamlarını 'Tawasla', 'Hajja', 'Hida', 'Kawkabân', 'Anis' ve 'Amrân' dan geri çekmişler, İmparatorluk idaresinden ve birbirlerinden bağımsız olarak vergi toplama işine girmişlerdi. Diğer bir yerde ise İmam'ın Seyyid Darwish'in sadakatini garantiye almak üzere Derviş'in ailesini rehin aldığı yönünde raporlar vardı. Bu tür bir gasbın neticesi olarak Darwish Qataba ve Yafi bölgelerinde İmam'ın adına aşar vergisi topladı. Aden eyaletinden J.H. Stewert'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 24 Kasım 1917 tarihli raporu. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, *Yemen Kayıtları*, 6: 203.
- 21 Aileler arası mücadele ve Osmanlı'nın bunu nasıl kullanıp fayda sağladığı hakkında aydınlatıcı bir örnek için bkz. BBA DH.EUM.EMN 89/29 1332.N.7.
- 22 İdrisî, aynı zamanda İmam Yahya'nın en büyük oğlu Ahmed'in kendisinden İmam'ı devirmek ve Ahmed'i yerine atamak için yardım istediği bir mektubu elinde bulundurduğunu iddia etmişti. Binbaşı B.R. Reilly'den Aden'deki Vali Başyardımcısı'na Rapor, 20 Ekim 1917. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, *Yemen Kayıtları*, v.6: 131.
- 23 Binbaşı B.R. Reilly'den Aden'deki Vali Başyardımcısı'na Rapor, 20 Ekim 1917. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, v.6: 124 ve Binbaşı B.R. Reilly'den Aden Vali başyardımcısına Rapor, 20 Nisan 1918, ibid., 6: 307.

- 24 Aden'deki Siyasi Memur'a L.E. Nalder'den 29 Haziran 1916 tarihli mektup. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Records of Yemen, v.6: 84.
- 25 İdrîsî ile Britanya arasındaki alakaların soğuması ile belirgin ihanetlerin ortaya çıktığı gözlenmiştir. 1914 Haziran ayı sonunda, Serif Hussayn bin Khudan ve Salih Ali bin Khudan, Tihamah civarının kabileleri olan Bani Marwan ve Bilad Mistaba'nın diğer pek çok Şerifleri ile beraber İmam'a bir ziyarette bulunmuşlar ve büyük çapta bir ihanetin ayanlanabileceği hususunda teklifte bulunmuşlardır. Görünüşe göre bu liderler Mistaba ve Bani Marwan içindeki İdrîsî'ye sadık unsurlara karşı destek rica etmekteydiler. Ve İmam aynı günde, kurnazca, Qadi Muhammad bin Sa'ad al-Sayle ve Sayyid Qasim bin İmam al-Hadi liderliğinde bir askeri hareket hazırlamıştı. Abdalî'den Sultan Ali Bin Ahmad Bin Ali'nin 19 Ağustos 1914 ve 107 no ile Albay H.F. Jacobs'a yazdığı mektup. Aden Valiliği'nden 33. Haftalık mektup. PRO FO 78/53785.
- 26 Sayyid Mustafâ al-İdrîsî ile bir röportaj'ın notları, 20 Ağustos 1917. Binbaşı Wood'un raporu. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, v.6: 114. Ordusunun yüksek düzeyde düzensiz ve ne yapacağı tahmin edilemeyen unsurlardan oluşuyor olması, İdrîsî'nin düşmanla uzun süreli ve geniş çaplı çarpışmalara girmeyi reddetmesinin ana sebebi olabilir.
- 27 bkz. 'Uthman Abazah, Al-Hukm al-'Uthmani fi-l-Yaman, 355-360.
- 28 Bkz. Eduard Glaser, "Meine Reise durch Arhab und Haschid." Peterman's Mitteilungen 30: 1884: 170-83, 204-13. Kuzeydeki bölgelilik hakkında en bilgilendirici verileri Glaser'in savaş süresi boyunca muhtemel şartları kesinlikle iyi yansıtan yorumlarında bulmak mümkündür.
- 29 Salim, Takwin al-Yaman al-Hadith: 137.
- 30 Açıkça kendi toprakları içindeki tüm adli kararlarda komple bir hakimiyet tesis etmesi İmam'ın büyük yararınaydı. Bu da Da'an anlaşması işe İmam'a Osmanlı Valisi tarafından verilen ayrıcalıklardan biriydi zaten. İmamet müdahalesinin adli yargıya bir örneği için bkz. 8 Recep 1330/Temmuz 1912 tarihli vaka. Sayyid Mustapha Sâlim, Wathâ'iq Yamaniya: Darâsa wa Shâ'qiyya Tarîkhiyya. Cairo: al-Matba'at al-Fanniyya, 1985, 229-231.
- 31 Al-Was'i, Ta'rikh al-Yaman, 259 ve 'Uthman Abazah, Al-Hukm al-'Uthmani, 361-362.
- 32 Bkz. Binbaşı Wood'un 20 Ağustos 1917 tarihli raporu. Doreen Ingrams, Leila Ingrams, Records of Yemen, 6: 112-116' da.
- 33 Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahiredeki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 20 Eylül 1917 tarihli raporu, ibid., 6: 185.
- 34 Vali ile İmam tarafından ortaklaşa yayımlanan bir bildiri de mahkemenin kararına muhalefet eden Zeydilerin isyancı olduğu ve İmam ile Osmanlıların elinde bulunan hükûmetin bu gurupları gerekli gücü kullanarak yok edeceği ilan edilmekteydi. Bu ortak bildiri Yemen halkını isyancılara karşı devleti müdafaa etmeye çağırıyordu. Tesadüf eseridir ki, Muhammad İdrîsî de bu rezil asilerin listesine dahil edilmişti Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 7 Eylül 1917 tarihli raporu. İbid., 6: 181.
- 35 İmam'ın Osmanlı kuvvetleri ile çarpışmanın tam ortasında bulunan Zeydi kabilelerine yaptığı saldırılar hakkında pekçok beşgesel delil vardır. Örneğin, İmam özel olarak Osmanlı Devleti ile sürekli çarpışma halinde olması sebebi ile Arhab Sana'a civarındaki bir bölgeden olan bir Bakil kabileisini kendi kuvvetleri için hedef olarak teşhis etmiştir. Bu tip hareketler açıkça İmam'ın gerçek sadakatleri hakkında etkileyici fikirler verir. İmam Yahya'dan generaline, Hâmid bin Hamîd Abdul Ghânîm, 1330. Abdul Ghânîm, al-Qabila wa al-Dawla: 476'da.
- 36 Yine, İmam Abdul Ra's'ın ölümü için 13 bin dolar ödemeyi önermiş ve tek tarafı olarak katl zanlıları-Husni Bay, Elias Bay ve Nawia'lı Muhammad Nasir Muqbil'i Sana'a'ya yargılanmak üzere göndermiştir. Yargı üzerinde özel iddiaları bulunan İmam için bu tip bir hareket tarzı önemliydi. Sonunda İmam gerek ikinci teklifi ile isyanın durdurulmaması gerçeğine bağlı olarak, gerekse basit olarak sorumluların anahat Osmanlı mütefikleri olmasından dolayı onları cutuklayamaması sebebiyle verdiği sözünde duramamıştı. Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 9 Kasım 1917 tarihli raporu. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 193.
- 37 Belgenin bir fotoğrafı Messick'te, The Calligraphic State: 232 kullanılmıştır.
- 38 Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahiredeki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 20 Eylül 1917 tarihli raporu. İbid., 6: 185.
- 39 Bunun tarihi olarak başka bir sömürge şartları altında nasıl ortaya çıktığının mükemmel bir örneği için bkz. Julia-Clancy Smith, Rebel and Saint: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters Algeria and Tunisia, 1800-1904 Los Angeles: University of California Press, 1994.
- 40 Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahiredeki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 7 Eylül 1917 tarihli raporu. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 182.
- 41 Genel Vali'den Hindistan Ofisi'ne, 15 Mayıs 1917. İbid., 6: 107. Listelenen isimleri en iyi şekilde yerleştirme ve teyid etme konusunda elimden gelenin en iyisini yapmaya çalıştığımı ve teyid edemediklerimi ise orijinal hali ile bıraktığımı dikkatinizi çekmek isterim.
- 42 Kataibi Şeyhinin kuzeni Muqbil Abdullah Radfân tepelerinde kelle başına 100 akçelik bir fiyatla kuvvet toplama işi ile görevlendirilmiş; 30 dan fazla adam toplamayı başaramamıştı. Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 9 Kasım 1917 tarihli raporu. İbid., 6: 179; başka bir yerde ise Qadi Kibsi de Osmanlılar için kuvvet toplamaya çalışmış ve başarılı olmuştu. Aden Valiliğinden Reginald Wingate'e 9 Kasım 1917 tarihli rapor. İbid., 6: 195; İmam'ın Ma'rib'de kuvvet toplama çabaları da aynı biçimde başarısızlıkla neticelenmişti. Aden eyaletinden J.H. Stewart'ın Kahiredeki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e Ekim 1917 tarihli raporu. İbid., 6: 200.
- 43 Bir rapora göre "bütün halk İmam'ın Zeydi ayaklanmasının yabancı bir İmparatorluğa karşı ardında olmadığını ve onun Osmanlıları desteklediğine inanmaktadır." İbid., 6: 181.
- 44 Qâdi 'Abdallâh b. 'Abd al-Wahâb al-Mujâhid al-Shimâh O, al-Yaman: al-İnsân wa al-Hadârah Bayrut: Minshurâtal-Madinah, 1984: 185-186; al-Wâs'i, Ta'rikh al-Yaman, 234 ve 259; ve Abâzah, Al-Hukm al-'Uthmânî, 361-362.
- 45 İmam'ın mührünü taşıyan ilginç bir doküman Da'an anlaşması ile iki tarafın sahip olduğu coğrafi etki-avantajları tarif etmekteydi. Shaykh al-Wad'â'ya hitaben kaleme alınan bu belgede; İmam Yahya açıkça kendi egemen gücünü Ta'izz Sancağı'nın kuzeyindeki bölgelerdeki geleneksel Zeydi bölgeleri ile sınırlamıştı. Bu erken safhada, İmam'ın umumi talepleri bu koalisyonun gerçekleri ile yoğunlaşmış ve çok özel coğrafi bir ifade kazanmıştır. 17 Şaban 1331/Ağustos 1913 tarihli. Salim Wathâ'iq Tamaniyya: 259-262'de.
- 46 Zamanında başgösteren bu meydan okumayı bir belge de tasdik etmektedir: İmam'ın Şerif Husayn bin Muhammad al Dhamin ve generaline yazdığı bir mektup Jawf bölgesinin birçok şeyhini İmam Yahya'nın bölge üzerindeki hakimiyetini tasdik eden anlaşmanın şartlarını yerine getirmemekle suçlamaktadır. Anlaşmanın böyle bir ihlali İmam Yahya'nın pek çok bölge üzerindeki sınırlı kontrolünü gösteren bir olaydır. 19.?.1332 tarihli belge, özel koleksiyon.
- 47 Mehra, Aden and Yemen, 47.
- 48 Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kuzey Yemen'e İngiliz saldırıları için bkz. BBA İradeleri-i Hususi 63/20 S.1324.
- 49 Bkz. Eduard Glaser. "Meine Reise durch Arhab un Haschid," Peterman's Mitteilungen 30: 1884: 170-183, 204-213. Glaser'in yorumları yine komşu gurupların üyeleri arasında başlangıç halinde olan mücadeleler hakkında en bilgilendirici olanlardır.
- 50 bkz. Abâzah, Al-Hukm al-'Uthmânî fad al-Yaman, 355-360.

- 51 15 Mayıs 1917 tarihinde Sana'a'nın Qasim Seyidleri ailesinden Sayyid Muhammad al-Qasim, Sharif Bayhan, Yahya bin Yahya Ashayaf ve saba'dan Abdul al-Rahman bin Hussayn tarafından ortak imzalı yazılan bir mektupta İmam Yahya'yı devirmek ve oğlu Sayyid Muhammad bin Yahya'yı başa geçirmek üzere anlaşmaya varıldığı belirtilmektedir. Bu ortak mektup sonradan bildirildiğine göre, Sayyid Muhammad Yahya bin al-Hadi, Yahya bin Yahya al Shâyif, Binan'dan Sharif Ahmad bin Muhsin, Hajja'dan Qadi bin Ahmad, Nâsir Mabkhut, Nakib Ahmad bin Yahya bin Far, Sayyid Abdullâh al Washiri tarafından ve mektubun gizlice belirttiği gibi bütün Hashid ve Bakl kabileleri tarafından onaylanıp ciro edilmiştir. Genel Vali'den Hindistan Ofisi'ne, 15 Mayıs 1917. eds. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 107'de. Bu örnek, bu gibi ittifakların eklektik coğrafi sahasını gösteren paha biçilmez bir vakardır.
- 52 Sâlim, Takwîn al-Yaman al-Hadith, 137.
- 53 Aden'deki İngilizler bu faktörlere bağlı olarak birleşik bir direnişe ikincil engeller teşkil eden faktörlerin bir tasnifinden şikayetçi idiler. Bunlar şeyhlerin ve tebalarının durmaksızın kar amaçlı çalışmaları ve yıkıcı mahalli mücadelele dönüşen parçalara ayrılmış mahalli güç ilişkileridir. Bu küçük boyutlu bireysel mücadeleler Osmanlı Devletine karşı yürütülen muhalefetin analizinde evrensel terminolojilerin sorgulanabilir değerini açıkça sergilemektedir. Aden eyaletinden J.H. Stewert'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 7 Eylül 1917 tarihli raporu. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 182.
- 54 Savaş süresince görünen odur ki, İmam'ın siyasi yetenekleri isyankar bölgelerde kendi hakimiyetini sağlamak için kendine sadık kabilelerden askeri destek toplama işine odaklanmıştı. Savaş süresince İmam'ın herhangi bir diplomatik başarısına dair belgesel delil yokluğu dağlık bölgelerin siyasi hayatının genel şartları hakkında fikir vericidir. Örneğin İmam'ın 1335 tarihinde generali Hamîd Abdu Ghânim'e Su bölgesindeki asi Hâhid kabilelerine karşı yürütülen hareket hakkında yazdığı mektuba bkz. Abu Ghânim, al-Qabila wa al-Dawla: 489'da.
- 55 Dağlık bölgelerin pek çok yerinde adli hakimiyet iddiasında olan İmam Yahya, İmamet'inin meşruiyetini Şeriat kanunlarının hakemi ve koruyucusu olarak kendine biçtiği rolden almaktaydı. Bir belge İmam'ın veraset anlaşmazlıkları gibi günlük adli vakalara dahi müdahalesini yanlış yönde kendisini aşındıran bir uğraşlar bütünü tasdik etmektedir. Açıkça İmam'ın kendi topraklarındaki adli kararlar üzerinde tam bir hakimiyet tesis etmede inemli çıkarları vardı. Bu da Da'an anlaşması ile Osmanlı Valisi tarafından ona verilen önemli imtiyazlardan biriydi. Bkz. 8 Recep 1330/Temmuz 1912 tarihli İmamet müdahalesi. Sâlim, Wathâ'iq Yamaniyya: 229-231'de.
- 56 Osmanlı kuvvetleri ile çarpışmanın ortasında olan Zaydi şeyhlerine İmam'ın saldırıları hakkında belgeli deliller mevcuttur. Örneğin İmam, Arhab'ın Osmanlı devletine karşı sürekli hareketleri nedeniyle, Arhab'ı Sana'a civarında bir bölgeden Bakil kabilesi kendi kuvvetlerine hedef olarak göstermiştir. Bu tip hareketler açıkça İmam'ın pek çok hükmünü etkilemiştir. İmam Yahya'dan generali Hamîd Abdul Ghânim'e 1330. Ab- Ghânim, al-Qabila wa al-Dawla fi al-Yaman, 476.
- 57 Zerin'den Sayyid Mustafa Abdul al-İdris'in günlüğünden özetler. G.S. Symes'den Hindistan Ofisi'ne, 15 Haziran 1915, Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 64, bunlar Sana'a'da dahi Yahya'ya karşı büyük miktarda muhalefet olduğunu iddia etmektedir. Bu tip tasvirler açıkça İmam'ın kontrolü kaybetme kaygıları ile örtüşmektedir.
- 58 İmam'ın bildirilen kaygılarından dolayı Osmanlılar Ibn al-Hajj'ın kuvvetlerini İdris ile olan cepheden geri çekmişler, İmam'ı başkenti Shahara'da Zeydi saldırılarından korumak ile görevlendirmişlerdir. Aden eyaletinden J.H. Stewert'ın Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 7 Eylül 1917 tarihli raporu. eds. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 181'de
- 59 Abdali'den Sultan Ali Bin Ahmad Bin Ali'nin 19 Ağustos 1914 tarih ve 119 nu ile Albay H.F. Jacobs'a yazdığı mektup. Aden Valiliği'nden 33. Haftalık mektup, PRO FO 78/53785.
- 60 Said Paşa'nın İmam'dan savaşın devam etmesini talep eden bir telgraf aldığı bildirilmiştir. Bu İmam'ın İngilizler ve İdris'i ye karşı korkusunu gösterebilir Nitekim 1918 sonrası dönemde Osmanlı kuvvetlerinin yokluğu İmam için bir felakete dönüşmüştür. Aden eyaletinden Savaş Ofisi'ne Bakanlığı'na 30 Kasım 1918 tarihli telgraf. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 364.
- 61 İmam Yahya Osmanlı ordusundaki Arapları çoğunlukla Suriyelileri Yemen'de kalmaya ve kendisi için çarpışmaya davet etti. Ümitsiz bir durumdaydı ve bu geçiş döneminde durumunun ne kadar nazik olduğu görülmekteydi. Kahire'deki Yüksek Komiser General Sir Reginald Wingate'e 23 Aralık 1918 tarihli mesaj. eds. Dooren Ingrams, Leila Ingrams, Yemen Kayıtları, 6: 368'de. Ve Ta'iz garnizon komutanı Yarbay İsmail Efendi ile röportaj. W.F. Bainbridge tarafından bildiriliyor, 19 Şubat 1919. İbid., 6: 401-409.
- 62 Mark Sikes'den Savaş Bakanlığı'na rapor, 23 Temmuz 1915, PRO WO95/114293.
- 63 İmam'dan bir mektup bazı kabilelerin İngilizler ile pazarlıklar yürüttüğünü bildirmektedir. Da'an anlaşmasının değerini tehlikeye atan bu tip buluşmalar açıkça İmam'ı kaygılandırmakta idi. 1335 tarihli mektup. Abu Ghânim, al-Qabila wa al-Dawla: 491'de.
- 64 Abdali'den Sultan Ali Bin Ahmad Bin Ali'nin 19 Ağustos 1914 tarih ve 119 no ile Albay H.F. Jacobs'a yazdığı mektup. Aden valiliğinden 33. Haftalık mektup PRO FO 78/53785.

UNUTULMUŞ BARIŞ: BREST-LİTOVSK -MART 1918- YANKILARI TÜRK VE DÜNYA TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

DOÇ. DR. SELAMİ KILIÇ
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÖZET

Ekim İhtilâli'nin ikinci günü Sovyet Rusya'nın yaptığı "ilhaksız -tazminatsız barış" önerisi İttifak Devletleri, özellikle Osmanlı Devleti tarafından ilgi ile karşılandı. Ancak bu barış çağrısı Sovyet Rusya'nın müttefiklerini -İtilaf Devletlerini- hiç de hoşnut etmedi. Olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap verilmedi. Bunun üzerine İttifak Devletlerine yönelen Sovyet Rusya, Almanya'ya mütareke önerisinde bulundu. Almanya ve müttefiklerinin bu öneriyi kabul etmeleri üzerine 15 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasında Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı.

Brtest-Litovsk Mütarekesi'nin imzasından sonra, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki savaşa fiilen son vermek için Kafkas Cephesi'nde de ayrı bir uzlaşmanın yapılması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, Petersburg'daki Sovyet Hükümeti'ni tanımadığını ilan etmekle beraber kendisini Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak gören Maveray-yı Kafkas-Transkafkasya Komiserliği (Hükümeti) ile ayrı bir mütareke yapmak zorunda kaldı ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece cephelerde mütarekenin imzalanmasıyla artık barış görüşmeleri için hiçbir engel kalmadı ve derhal barış hazırlıklarına başlandı.

Mütarekeden sonra, 22 Aralık 1917'de başlayan ve üç dönem halinde devam eden Brest-Litovsk barış görüşmelerinin birinci döneminde; barış şartları açıklandı, karşılıklı görüşler ileri sürüldü. Sovyet Heyeti görüşmelere "ilhaksız-tazminatsız barış tezi"nin esas olarak alınmasını talep etti. Daha sonra, Rusların isteği üzerine, İngiltere ve Fransa'nın tekrar barış konferansına davet edilmesi ve onlara son bir fırsatın daha tanınması için görüşmelere on gün ara verildi.

9 Ocak 1918'de başlayan barış görüşmelerinin ikinci döneminde; anlaşmazlık konuları çoğaldı ve barış çıkmaza girdi. İngiltere ve Fransa delegelerini Brest-Litovsk'a göndermedikleri gibi, Sovyet Rusya'nın İttifak Devletleri ile ayrı barış yapmasına engel olmak için de her çareye başvurdular. Bu arada Ruslar ile yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamıyor ve görüşmeler birtakım teorik tartışmalarla uzayıp gidiyordu. Tabii ki Sovyet Heyeti barıştan çok "proleter dünya ihtilâli"ni düşünüyor, gerçekleşmesi için de ihtilâlcilerle nutuklar atılıyor ve Alman askerleri arasında ihtilâlcilerle propaganda bildirileri dağıtılıyordu. Hatta Troçki'nin başkanlığındaki Sovyet Heyeti Brest-Litovsk İstasyonu'na girerken Karl Radek, Alman askerlerine Bolşevik propaganda bildirileri fırlatıyordu. Zaten Troçki de barış görüşmelerini mümkün olduğu kadar uzatmak ve barışı sürüncemede bırakmak için Brest-Litovsk'a gönderilmiş olduğunu sonradan itiraf etmekteydi. Böylece gerek Rusların tüm uyarılara rağmen bu tür davranışlardan vazgeçmemeleri ve gerekse Rus görüşüne göre, Almanların aşırı isteklerde bulunmaları üzerine barış görüşmelerinin ikinci döneminden de bir sonuç alınamadı.

29 Ocak'ta başlayan barış görüşmelerinin üçüncü döneminde de Ruslar uzlaşmaz tutumlarını devam ettirdiler. Ukrayna'nın İttifak Devletleriyle ayrı barış yapmasına engel olmaya çalıştılar. Ancak, Ukraynalılarla sürdürülen görüşmeler süratle sonuçlandırıldı ve 9 Şubat 1918'de İttifak Devletleriyle Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında Birinci Dünya Savaşı'nın ilk barışı imzalandı. Ukrayna Barışı, İttifak Devletleri'ne büyük avantajlar sağladı ve hatta bu barış "Brot Frieden/Ekmek Barışı"

olarak adlandırıldı. Ruslarla sürdürülen barış görüşmeleri ise, 10 Şubat'ta Troçki'nin dramatik bir çıkışı ile aniden kesildi. Ukrayna ile yapılan barışı şiddetle protesto eden Troçki, "Sovyet Rusya'nın savaştan çekildiğini, ordularını tamamen terhis edeceğini, fakat toprak ilhakına dayanan böyle bir barış antlaşmasını imzalamayı reddettiklerini" açıkladı. Troçki'nin bu beklenmeyen açıklamasından sonra konferans salonunu derin bir sessizlik kapladı. Bu sessizliği General Hoffmann bozdu ve şaşkın bir halde "Unerhört (duyulmamış, işitilmemiş bir şey)" diye bağırdı.

Sovyet Heyeti'nin diplomatik usullere aykırı ve şaşırtıcı bu hareketi, Almanlar için olduğu kadar Türkler için de hareket serbestisi sağladı. Nitekim Enver Paşa, Brest-Litovsk'taki çıkmazdan haberdar olunca, 12 Şubat'ta III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde ilerleme emrini verdi. Ağır kış şartlarına rağmen başarılı bir şekilde ilerleyen Osmanlı ordusu ciddi bir karşı koyma ile karşılaşmadan çok kısa bir süre içinde Erzincan, Bayburt, Tercan, Trabzon, Aşkale şehir ve kasabalarını ele geçirdi ve Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni çetelerinin direncini kolayca kırarak, 25 Şubat'ta Erzurum önlerine ulaştı.

Diğer taraftan Troçki'nin açıklaması üzerine, Almanlar mütarekeyi feshederek 17 Şubat'ta Ruslara taarruza geçeceklerini bildirdiler. Bu haber Sovyet Rusya'da sonsuz bir heyecan ve endişe uyandırdı. Sovyet Rusya büyük bir tehlike ile karşı karşıya idi. Alman taarruzu 18 Şubat'ta başladı ve Alman orduları hiçbir karşı koyma ile karşılaşmadan Rus topraklarında hızla ilerlediler. Bunun üzerine Sovyet Rusya, 19 Şubat'ta yeniden barış önerisinde bulundu ise de, bu defa Almanya işi ağırdan almaya başladı ve cevap vermekte acele etmedi. Çünkü askerî hareket başlamışken bazı önemli yerleri ele geçirmek istiyordu. Nihayet Almanya, yeni barış şartlarını ultimatom şeklinde Ruslara bildirdi. Brest-Litovsk'ta daha önce kararlaştırılan şartlar daha da ağırlaştırılmıştı. Bununla birlikte Sovyet Rusya'nın yapacağı başka bir şey yoktu. Nitekim, Ruslar 24 Şubat'ta Alman barış şartlarını kabul ettiklerini ve delegelerini Brest-Litovsk'a gönderdiklerini bildirdiler.

Sovyet Heyeti'nin 28 Şubat'ta Brest-Litovsk'a ulaşmasından sonra başlayan görüşmeler süratle ilerledi. Ar-

tık Ruslar ihtilâlcî nutuklar atmıyorlardı ve her şeyi kabullenmek prensibini uyguluyorlardı. Sovyet Heyeti'ne başkanlık eden Sokolnikov, Rusların antlaşmayı zor ve baskı altında imzalamak mecburiyetinde kaldıklarını göstermek için ayrıntılı görüşmelerde bulunmayı kabul etmeyip, barış maddelerinin okunmasını istedi. Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngören madde -4.madde-, ultimatomda yer almadığı gerekçesiyle Rusların şiddetli itirazlarına sebep oldu. Fakat bunu da kabul etmek zorunda kaldılar. Nihayet 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk barışı imzalandı.¹

BREST-LİTOVSK BARIŞI'NIN TÜRKİYE VE ALMANYA'DAKİ YANKILARI

Brest-Litovsk Barışı, İttifak Devletleri tarafından büyük bir coşku ve sevinçle karşılandı. Antlaşmanın imzasından sonra yayınlanan gazetelerde, "Ruslarla barış yapıldığı" müjdesi veriliyor, Brest Litovsk Barışı'ndan övgü ile söz ediliyordu. Barış şarkıları söyleyerek, sokaklara dökülen halkın büyük coşkusu da yansıtan gazeteler, haber ve yorumları ile bu sevince ortak oluyorlardı.

Rusların "mütareke" için başvuruları ve Brest-Litovsk'taki barış görüşmeleri Osmanlı kamuoyu tarafından büyük bir sevinç ve ümitle izlenmişti. Sovyet Rusya ile barışın, savaştan bitkin bir hale gelen Osmanlı Devleti için çok önemli bir mesele olduğu da meydanda idi. Sovyet Rusya'nın savaştan çıkması ve barış yapmasıyla İstanbul ve Boğazlar üzerine çöken tehlike giderilmiş oluyordu. Hele Ukrayna'nın Sovyet Rusya'dan ayrılması ile Osmanlı Devleti için Rus tehlikesi büsbütün uzaklaşmış gibiydi. İşte bunun içindir ki, Brest-Litovsk Barışı, Türkiye'de büyük bir sevinçle karşılandı ve Osmanlı Devleti'nin ilerisi için ümitlerinin artmasına sebep oldu.²

Nitekim, "Tanin'de "İkinci Sulh" başlığı ile yayınlanan bir yazıda, "İstanbul ikinci defa sulh bayrakları ile donandı. Brest-Litovsk müzakereleri, birtakım güçlüklerden sonra arzu edilen neticeyi buldu. Bundan dolayı kendimizi tebrik edebiliriz; çünkü gerek bu ikinci sulh, gerek bunu izleyeceği anlaşılan üçüncü sulh ve bu arada ortaya çıkarak, yeni istikâmet ve hareketlerin eseri olduklarını gösteren olaylar, bize isbât edi-

yor ki, artık şu büyük dünya savaşının yarısı bizim için mad-detten kazanılmıştır.”³

Barış haberi, Türkiye’de o kadar büyük bir coşku ile karşılandı ki, bizzat Padişah Alman Büyükelçisi’ni ziyaretle, elde edilen başarıdan duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve bu münâsebetle İmparator’a bir tebrik telgrafı gönderdiğinden bahsetmişti.⁴

Öte yandan Konsolos Kwiatkowski’nin Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini’ye Samsun’dan gönderdiği 7 Mart 1918 tarihli telgrafta; barışın Türkiye’de memnuniyetle karşılandığı belirtiliyor ve “Daha önce savaş tazminatı karşılığı olarak Rusya’ya bırakılan bölgenin geri alınması Türk halkı arasında büyük bir sevinç uyandırmıştır” deniliyordu.⁵

Bu arada, İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Bernstorff, Şam Konsolosluğu’ndan almış olduğu şu aşağıdaki telgrafi⁶ Almanya Dışişleri Bakanlığı’na bildirmekteydi:

“Sovyet Rusya ile barışın imzalandığı haberi ve özellikle Kars, Ardahan ve Batum hakkındaki hükmü burada büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Din bütün şehir bayraklarla donatıldı, büyük fener alayı düzenlendi; Vali iki yüz kişilik bir ziyafet verdi ve bu sırada barışın anlam ve önemini belirten konuşmalar yapıldı. Müslüman kadınlar, Majesteleri Alman İmparatoru’na ve Avusturya-Macaristan Kayzeri’ne el dokuması birer halı hediye etmeye karar vermişlerdir.”

Meclis-i Mebusan’ın 4 Mart 1918 tarihli oturumunda “Sovyet Rusya ile yapılan barış” meselesi görüşülürken, Van Mebusu Asaf Bey, Ukrayna ve Sovyet Rusya ile barışın imzalanması münâsebetiyle Osmanlı Devleti’nin elde ettiği bu başarıdan dolayı Meclis-i Mebusan adına Padişah’a “arz-ı ta’zimat” edilmesini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmişti.⁷ İşte alınan bu karar üzerine, gerek Meclis-i Âyan ve gerekse Meclis-i Mebusan üyelerinden oluşturulan iki ayrı heyet “Saray-ı Hümayûn”a giderek, Padişah’ın huzuruna çıkmışlar ve Padişah’a tebriklerini sunmuşlardır.

Diğer taraftan Kars, Batum, Ardahan ahalisi adına Meclis-i Âyan üyelerinden Topçu Ferik Rıza Paşa’nın başkanlığında Çürüksulu Ahmet Paşa, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, Bursa Mebusu Rıza ve Ahmet Beylerle, Kars eşrafından Behçet ile Ahmet Beylerden oluşan bir heyet, saraya giderek, Sovyet Rusya ile yapılan barışın bölgede büyük bir sevinç

ve memnuniyet uyandırdığını dile getirmiş ve Padişah’a tebriklerini sunmuştur. Bunun üzerine Padişah, konu ile ilgili olarak şu açıklamada bulunmuştur: “Şu muvaffakiyyet mazhar-ı lûtf-i ilâhî eseridir. İbrâz ettiğimiz ihtisâs-ı vatanperverane şâyân-ı takdirdir. Hep vatan ile me’muruz. Bu memleketler vaktiyle ayrılmıştıysa da kalbimizden çıkmamıştı. Birbirimizin meserretine iştirak ederiz.”⁸

Brest-Litovsk Antlaşması ve özellikle “Elviye-i Selâse (üç sancak)” ile ilgili IV. maddesi bölge halkı arasında ve tüm Türkiye’de sevinçle karşılanmıştı. Nitekim, Kars, Ardahan, Batum halkı adına Padişah’a gönderilmiş olan bir telgrafta deniliyordu ki:

“Hükümet-i seniyyemizin ittihâz eylediği tedâbir-i sâibe neticesi olarak Rusya ile akdine muvaffak olduğumuz sulh şerâiti 93 Muhârebesi’nde tazmînât-hârbîye mukabili olarak terk edilmiş olan Batum, Kars ve Ardahan’ın mâder-i vatanla birleşmesini te’min edecek bir mahiyette bulunmasına muvaffakiyyet hâsıl eylesinden dolayı mâhall-i mâ’rûza nâmına arz-ı şükran ve tebrikât eyleriz...”⁹

Padişah da, üç sancakta yapılan halk oylaması sonucunda bölgenin Osmanlı Devleti’ne ilhakı kesinleştikten sonra, “Elviye-i Selâse” halkına hitaben 15 Ağustos 1918’de bir bildiri yayınlayarak, söz konusu yerlerin tekrar Osmanlı Devleti’ne katıldığını ilân etmiştir.¹⁰

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa ise 5 Mart 1918’de bir bildiri yayınlayarak, Sovyet Rusya ile barış yapıldığını III. Ordu Kumandanlığı’na bildiriyor ve bu başarıdan dolayı Türk ordusunun tüm subay ve erlerini tebrik ediyordu.¹¹

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Sovyet Rusya ile barış yapılması üzerine Başkumandanlık Vekâleti’nden gelen telgrafi 6 Mart 1918’de Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanlığı’na aynen bildirmiş ve bu münasebetle şunları yazmıştı: “İstihzâr kılınan bu şerefli neticeden dolayı bütün silah arkadaşlarımızı tebrik eder, bidâyet-i seferberlikten beri birçok gayret ve fedakârlıklarla çalışan ordu zâbitân ve efrâdının bundan böyle dahi tezyîd-i gayret ve mesâî ederek daha şanlı muvaffakiyetler te’min ve ikmâlîne hâdim olmalarını temennî ederim.”¹²

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Albay Kâzım Karabekir de Ruslarla barış yapıldığını 8 Mart 1918 tarihli telgrafi ile, 9. ve 36. Kafkas Fırka Kumandanlık-

larına bildirdi ve “*Akdedilen bu şerefli barışta Üçüncü Ordu kışkırtımının ve özellikle seferberliğin başlangıcından beri bu cep- hede çarpışan Birinci Kafkas Kolordusu zâbitân ve efrâdının büyük bir payı bulunduğunu*” belirterek, gösterdikleri fedakârlıklarla vatan ve milletin ancak öz evladı olduğunu kanıtlayan kolordunun tüm subay ve askerlerini elde edilen bu güzel neticeden dolayı kutluyordu.¹³

Osmanlı Devleti’nin uzun yıllardan sonra Rusya’ya karşı elde ettiği bu siyasî başarı herkeste büyük bir memnuniyet uyandırdı. İşte bu memnuniyetini, 4 Mart 1918’de Alman İmparatoru’na gönderdiği telgrafında ifade eden Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, “*Majesteleri İmparator’dan Sovyet Rusya ile barış yapılması vesilesiyle, naciâne tebriklerimi kabul buyurmalarını istirham ediyorum. Alman Delegasyonu’nun Osmanlı çıkarlarını koruması ve majestelerinin şevketli hükümdarımıza gösterdiği dostluk yüzünden majesteleri İmparator’a teşekkürlerimi sunmayı da görev sayıyorum. Ruslarla isabetli bir barış yapıldı ve bu barış Türk-Alman ittifakını mümkün olduğu kadar güçlendirdi. Allah, majesteleri imparatora diğer düşmanları ile de en kısa sürede böyle bir barış yapmayı ihsân eylesin*” diyordu.¹⁴

Brest-Litovsk Barışı’nı geleceği için bir güvence olarak gören İran da, bu barışı coşku ile karşılayan ülkeler arasında bulunuyordu. Çünkü, Osmanlı Devleti’nin arzusu ve ısrarı üzerine Brest-Litovsk Barış Antlaşması’na İran ve Afganistan’ın bağımsızlıkları ile ilgili bir madde konulmuştu. Bu durumdan oldukça hoşnut kalan İran Şahu teşrifatçısını Osmanlı Büyükelçiliği’ne göndererek, memnuniyetini ifade etmişti. Öte yandan İran Dışişleri Bakanı da Türkiye’ye gelerek, Bakanlar Kurulu adına teşekkürlerini bildirmiş ve bu olay 28 Temmuz 1334 (1918) günlü Takvim-i Vekayi’de yayınlanmıştı.¹⁵

Alman ordusunun başarılı askerî harekâtı sonucunda yapılan Brest-Litovsk Antlaşması, Almanya’da da coşku ile karşılandı ve özellikle Berlin büyük sevinç gösterilerine sahne oldu. Bu sevinç gösterileri Alman basınına da yansdı ve hemen hemen tüm gazetelerde barıştan övgü ile söz edildi. Nitekim, “*Berliner Tageblatt*” Brest-Litovsk Barışı hakkında diyordu ki; “*Barışı memnuniyetle karşılıyoruz. Bunu gerçekleştiren orduyu ve onun değerli komutanlarını minnet ve şükranla anıyoruz.*”¹⁶ “*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*” da; ilkbaharın ilk rüzgarlarında devamlı dalgalanan bayrakların, doğudaki barışın haberci-

si olduğunu, bu barışın Almanya’ya askerî, siyasî ve ekonomik yönden büyük çıkarlar sağladığını, Brest-Litovsk Barışı ile Almanların iki cephede savaşmaktan kurtulduklarını belirterek, bu barış sayesinde, Almanya’yı kuşatan ekonomik abluka zincirinin kırıldığı ve dolayısıyla ekonomik açıdan Almanya’yı yıpratmaya çalışan düşmanların savaş plânlarının suya düştüğünü, Alman Hükümeti’nin Sovyet Rusya ile bir uzlaşma (itilâf) barışı yapmayı arzuladığını, ancak Rusların görüşmeler esnasında uzlaşmaz tutum sergilediklerini yazıyor ve Brest-Litovsk Barışı’nın Rusların iddia ettikleri gibi, “zorunlu barış” olmadığını açıklıyordu.¹⁷ “*Kölnische Zeitung*” da, “Brest-Litovsk Barışı’nı Alman zaferinin bir meyvesi olarak görüyor ve Alman halkının bu barışı büyük bir sevinç ve coşku ile karşıladığını yazıyordu.¹⁸

“*Deutsche Tageszeitung*” Brest Barışı’nı “zorunlu barış” olarak değerlendirmesine ve bunun devamlı olmasına inancına rağmen, barış şartlarını memnuniyetle karşıladığını hissettiriyordu. Almanya’nın en güvenilir gazetelerinden biri olan “*Post*” gazetesi de, Ruslara zorla kabul ettirilen barış şartlarının Alman halkı arasında sempati uyandırmayacağı fikrini savunduğu halde, “Brest-Barışı”nı sevinçle karşıladığını açıklamaktan kendini alamıyordu. “*Tägliche Rundschau*” ise, barışın halen daha geçici bir karakter taşıdığını itiraf etmeyi gerekli görüyor, barışın uzun ömürlü olmayacağı hakkında birtakım şüpheleri olduğunu yazıyordu. Ancak, aynı gazete Rusların daha fazla sıkıştırılması gerektiğini de belirtmeyi ihmal etmiyordu.¹⁹

Sosyal Demokratların yayın organı olan “*Vorwärts*”, Sovyet Rusya ile yapılan barışın bir gerçek olduğunu, yıllardan beri okurlarına barışı müjdelemenin arzusu içinde bulunduğunu, bugün bu özlemin kısmen de olsa giderildiğini, bu sayede geniş bir alana yayılmış olan savaşın en azından bir tarafta nihayet bulduğunu, Doğu Cephesi’ndeki çatışmaların sona erdiğini söylüyor ve Brest-Litovsk Barışı’nın tarihî öneminden bahsederek, bunun memnuniyet verici bir hadise olduğunu yazıyordu. Ancak aynı gazete “*Bu barış hasretini çektiğimiz barışla aynı değildir. Onun bir ‘itilâf (uzlaşma) barışı’ olmadığı ve dolayısıyla uzun süre devam etmeyeceği konusunda birtakım şüpheler ortaya çıkmaktadır*” diyordu.²⁰

“Sosyal Demokratlar” öteden beri Sovyet barış tezi- ni benimsediklerini ve bunun uygulanması gerektiğini söylüyorlardı. Bu yüzden “Sosyal Demokratlar”ın yayın organı olarak “Vorwärts”ın barış konusunda kesin bir hüküm vermesi, yani Brest-Litovsk hadisesini onayladığını veya onaylamadığını açıkça ifade etmesi beklenemezdi. Zaten “Vorwärts” de Brest-Litovsk Barışı’nı değerlendirirken oldukça dikkatli davranmış ve bu konuda ne düşündüğünü açıkça belirtmekten kaçınmıştı.

Alman basınında yalnızca, “Bağımsız Sosyal Demokratlar”ın yayın organı olan “Volksrecht” gazetesi, Brest-Litovsk Barışı’nı emperyalist bir zihniyetin ürünü olarak değerlendirmiş ve onun Ruslara zorla dikte ettirilen “ilhakçı” bir barış olduğunu belirtmişti. Bir makalesinde, *“Artık galipler doğuda istedikleri her şeyi yapabilirler, çünkü onlar zorunlu ve ilhakçı bir barış antlaşmasına sahiptiler”* diyen gazete, bu antlaşmayı dünya tarihinin bir “utanç belgesi” olarak görüyordu.²¹

Görüldüğü gibi, tüm Alman gazeteleri (biri hariç) Brest-Litovsk Antlaşması’nı onaylıyor ve onu memnuniyetle karşıladıklarını ifade ediyorlardı.

18-22 Mart 1918 tarihleri arasında “Brest-Litovsk Barışı’nın onayı meselesi” Reichstag’da (Alman Parlamentosu) görüşülürken, genelde konuşmacılar barışın onaylanmasını savunuyorlardı. Almanya Halk Partisi’nin lideri ve aynı zamanda Ludendorff’un ateşli bir taraftarı olan Stresemann, antlaşmayı desteklediğini ve bu barışın Almanya’nın askerî gücü sayesinde gerçekleştiğini söylüyordu. Almanya’nın Ukrayna ve Finlandiya ile barış antlaşmaları yapmasına rağmen, (Ukrayna Radası ile 9 Şubat, Fin Hükümeti’yle 7 Mart 1918’de) Alman orduları tarafından bu ülkelerin işgal edilmesini haklı çıkarmaya çalışan Stresemann, meseleyi çarpıtarak, Alman ordusunun barışı garanti etmek için orada bulunduğunu belirtmişti.

Graf Westrap ise, “Brest Barışı”nın onaylanması lehinde yaptığı konuşmasında, bu barıştan övgü ile söz ederek, onu, Alman ordusunun elde ettiği zaferin bir meyvesi olarak görmüştü. Westrap ayrıca, doğu sınırlarının Sovyet Rusya’ya karşı mümkün olduğu kadar kuvvetlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve hatta Baltık eyaletlerinin Sovyet Rusya’dan tamamıyla koparılmasını önermişti.

Merkezi Parti adına konuşan Gröber de antlaşmanın onaylanması gerektiğini söyledi. Bu suretle İmparatorluk Almanyası’nın üç büyük partisi, (Katolik Merkez Partisi, Halk Partisi ve Pancermen Partisi) Brest Barışı’nı desteklediler ve onaylanmasını istediler. Fakat, parlamentoda çoğunluğu sağlayamadıklarından, barışın kabulüne veya reddedilmesine, parlamenterlerin toplam sayısının aşağı yukarı yarısını oluşturan “Sosyal Demokratlar” karar vereceklerdi. (Sosyal Demokratlar bağımsızlarla birlikte 466 sandalyeden 194’üne sahiptiler).

Brest-Antlaşması’nın Reichstag’da onaylanmasına “Sosyal Demokratlar” yardımcı olmuşlardır. Çünkü, barışın onayı meselesi oya sunulduğunda, Sosyal Demokrat Partisi’nin bütün temsilcileri oylamaya katılmamışlar ve böylece parlamentonun barışı onaylamasına imkân tanımışlardır. Alman Sosyal Demokrat Parti liderlerinin, Sovyet Rusya’ya karşı izledikleri bu ihanet siyaseti ve Brest Barışı karşısında takındıkları tavır hakkında Wilhelm Pieck şunları yazıyordu: *“Sosyal Demokratlar Brest Barışı’nı bir ‘ekmek barışı’ olarak kabul etmişler ve Almanya’nın siyasi yayılmacılığını mazur göstererek, uygulanmaya çalışılan bu siyaseti desteklemişlerdir. Bu davranışları ile, yalnızca genç Sovyet Rusya Cumhuriyeti karşısında değil, aksine kendi halkı karşısında da suçlu duruma düşmüşlerdir. Böylece onlar, Ludendorff’un Batı Cephesi’ndeki taarruzlarına ve Almanya’nın büyük kayıplar vererek kuvvetten düşmesine sebep olmuşlardır.”*²²

Ruslarla yapılan barış Türkiye’de olduğu gibi Almanya’da da memnuniyetle karşılanmış ve elde edilen bu büyük başarıdan övgü ile söz edilmişti. Nitekim, Almanya Başbakanı Graf Hertling İmparator’a gönderdiği telgrafta, Sovyet Rusya ile barış yapıldığını bildiriyor, bu başarıdan büyük bir memnuniyet duyduğunu belirterek, İmparator’u tebrik ediyordu.²³ Almanya İmparatoru da Başbakan’a verdiği cevapta; *“Yetenekli ordu komutanları tarafından yönetilen Alman ordusunun, Sovyet Rusya ile barışı sağladığını”* ifade ederek, alınan bu başarılı sonuçtan memnun olduğunu belirtiyor ve bu konuda gösterdiği çabalardan dolayı kendisini kutluyordu.²⁴

Almanya İmparatoru, son barış görüşmelerinde Alman Delagasyonu’na başkanlık etmiş olan Büyükelçi von Rosenberg’e gönderdiği telgrafta ise şöyle diyordu:

*“Sovyet Rusya ile barış antlaşmasının imzalandığını bildiren tebliğinizi aldım. Gösterdiğiniz büyük başarıdan dolayı hem sizi hem de General Hoffmann ile Kaptan Horn’u en içten duygularıyla kutluyor, tebriklerimi gönderiyorum.”*²⁵

Yine Almanya İmparatoru Osmanlı Padişahı'na gönderdiği bir telgrafta da; *"Majestelerinin, Sovyet Rusya ile barış yapılması üzerine gönderdiği telgrafa teşekkür ederim. Majesteleri, saltanatının başlangıcından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile dostça ilişkilerin korunmasına ve ilkelerimizin ortak bir çok çıkarlarının gerçekleşmesine ne kadar çok önem verdiğimi biliyorlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha 1914 sonbaharında, kendisine uzun zamandan beri dostluk gösteren Alman İmparatorluğu yanında savaşa girmesinden ve İttifak Devletlerinin meselesini kendi meselesi olarak görmesinden de büyük bir memnuniyet duymuştum. Bu cesur girişim Alman halkı tarafından asla unutulmayacaktır! Alman halkı, Türk halkının onunla birlikte savaşın yükünü nasıl taşıdığını ve cesur Osmanlı askerlerinin çok defa Alman kara ve deniz kuvvetleriyle birlikte neler başardığının bilincindedir. Artık Osmanlı İmparatorluğu bir cephede tamamen serbest kalmış ve haklı isteklerini gerçekleştirebilecek bir barış yapmıştır. Majestelerini alman bu güzel sonuçtan dolayı kutluyor, diğer düşmanları ile de böyle başarılı bir barış yapmasını ümit ediyorum"* diyordu.²⁶

Kısaca denilebilir ki, Sovyet Rusya ile yapılan Brest-Litovsk Barışı tüm İttifak Devletlerinde büyük bir başarı olarak kabul edilmiş ve Sovyet Rusya'ya karşı kazanılan bu "siyasî zafer" sevinç, coşku ve memnuniyetle karşılanmıştır.

BARIŞ ANTLAŞMASINA TEPKİLER

İttifak Devletlerinde adından övgü ile bahsedilen ve İttifak Devletlerinin diplomatik başarısı olarak kabul edilen Brest-Litovsk Barışı bazı çevrelerde tepki ile karşılandı.

Yukarıda da değinildiği üzere, Alman gazetelerinden "Volksrecht" Brest-Litovsk Antlaşması'nı dünya tarihinin bir "utanç vesikası" olarak görüyor ve bu barışın ilhakçı ve zorunlu bir barış olduğunu belirtiyordu. Bağimsız Sosyal Demokratlardan Oscar Cohn da, Rusların Brest-Litovsk'ta ilhakçı bir barış yapmaya zorlandıklarını söyleyerek, tepkisini dile getiriyordu.²⁷

Ruslarla imzalanan barış antlaşması yine bazı Alman politikacıları tarafından eleştirilmiş ve şiddetle protesto edilmiştir. Sefaret Müsteşarı Hilger, bu antlaşmanın basiretsiz bir anlayışla dikte ettirildiğini, yenilenler için ne kadar ağır şartlar taşıyorsa, galipler için de o ka-

dar büyük avantajlar sağladığını önemle kaydetmekteydi. Devlet Bakanı Helfferich ise, Alman delegelerinin görüşmelere kesin ve açık bir barış programı ile katılmalarını eleştiriyordu. Wictor Neumann da Brest-Litovsk Barışı'nı reddediyor ve bunun Hertling Kabinesi'nin "trajik" suçu olduğunu vurguluyordu.²⁸ Tabii ki bu tepkiler, barışın muhteşem karşılanışı yanında çok sili-lik ve sönük kalıyordu.

Brest-Litovsk Barışı'nın imzalanması üzerine, İtilaf Devletlerinin diplomatları Petrograd'dan ayrılmışlar, ancak barış antlaşmasını protesto etmek için küçük bir kasaba olan Vologda'ya gitmişlerdi.²⁹ Fakat Brest-Litovsk Barışı'na asıl büyük tepki Sovyet Rusya'dan gelmişti. Ruslar daha barış imzalanmadan başlattıkları tepkilerini her yerde ve her fırsatta tekrarlamışlardı. Ruslar bu antlaşmanın "ilhaksız-tazminatsız ve demokratik barış" teziyle kesinlikle bağdaşmadığını söylüyor ve onu, kendilerine zorla dikte ettirilen "ilhakçı barış" olarak değerlendiren, başta Almanya olmak üzere tüm İttifak Devletlerini protesto ediyorlardı.

3 Mart 1918'de Sovyet Delegasyonu Başkanı Sokolnikov, Brest-Litovsk Antlaşması'nı şiddetle protesto ettikten sonra imzaladı. Sokolnikov bu açıklamasında; *"Şu anda Brest-Litovsk'ta yapılacak barış, bize silah zoruyla dikte ettirilen bir barıştır. Bu barış ihtilâlcî Rusya'ya dış gıcırdatarak zorla kabul ettirilen bir barıştır. Ancak emperyalizmin ve militarizmin proleter dünya ihtilâli üzerindeki bu zaferinin geçici olduğundan aslâ şüphe etmiyoruz"* diyordu.³⁰

Barışın imzasından hemen sonra, Lahey (Haag)'deki Sovyet Rus Konsolosu, 5 Mart 1918 tarihli gazetelerde yayınlanmak üzere, Hollanda basınına aşağıdaki protestoyu gönderdi: *"Sovyet Rus Konsolosu şiddetli bir şekilde bir taraftan Bolşevikler diğer taraftan Almanya ve müttefikleri arasında imzalanmış olan ayrı barış antlaşmasını protesto eder. Bu kabilden bir protesto şüphesiz Rus halkının sesini tüm dünyaya duyuracaktır... İleride gerçekler ortaya çıkacak ve adına söziim ona barış antlaşması denilen böyle bir barışın Avrupa hukukunda kesinlikle yeri olmadığını isbat edecektir."*³¹

Rusların barışa gösterdikleri tepki gittikçe şiddetleniyor ve artan bir hızla devam ediyordu. Barışın onayı meselesinin görüşülmesi için toplantıya çağrılan VII. Parti Kongresi'nde oldukça tartışmalı geçen görüşmelerden sonra antlaşmayı onaylayacak olan IV. Bütün Rusya

Sovyetleri Olağanüstü Kurultayı'nda, Brest-Litovsk Barışı aleyhinde konuşanlar ve bu barışı şiddetle protesto edenler tepkilerini açıkça ifade ediyorlardı. Hatta barışın derhal onaylanmasını isteyen ve öteden beri "Almanlarla hemen barış yapmak" siyasetini izleyen Lenin bile bu antlaşmaya tepki göstermişti. Nitekim, Sovyet Delegasyonu'nun bir üyesi olan Karahan antlaşma metnini Lenin'in önüne koyunca, Lenin "Ne onu okuyacağını ve ne de şartlarını yerine getireceğini" söyleyerek, tepkisini dile getirmişti. Yine Lenin 14 Mayıs 1918'de yaptığı bir konuşmasında Brest-Litovsk Antlaşması'nı bir "paçavra parçası" olarak adlandırmıştı.³²

Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi'nde Brest-Litovsk Barışı'nı tepki ile karşılayanlardan biri de, bizzat barış görüşmelerine katılmış olan Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Çiçerin idi. Çiçerin 14 Mart 1918'de IV. Sovyetler Kongresi'nde "Brest-Litovsk Barışı" hakkında açıklamada bulunurken, antlaşmanın Ardahan, Kars ve Batum'a ait maddesinin "İlbakın (anneksiya) kapalı bir tarzda ifadesinden başka bir şey olmadığını ve Sovyet Heyeti'nin bu Türk talebini protesto ile karşıladığını" belirtmişti. Sovyet delegelerinden Karahan da Brest-Litovsk'tan "Mavera-yı Kafkas Komiserliği'ne gönderdiği telgrafta, üç sancağın terkinin Sovyet Rusya için "Elem verici bir kayıp" olduğunu bildirmişti.³³

Yine Bolşevik Dışişleri Komiseri Yardımcısı Çiçerin, "Brest Dikte Barışı"nın imzasından dönüşünden sonra, Alman barış şartlarının Sovyet Rusya'da, aynen 1870'de Fransa'da olduğu gibi, büyük bir hınç ve kin duygusuna sebep olduğunu açıklamıştı.³⁴

Brest-Litovsk Antlaşması Sovyet Rus basınında daha doğrusu Bolşevik Hükümeti'ne muhalefet eden gazetelerde de tepki ile karşılandı ve hatta bu barış aleyhine kampanya bile başlatıldı. Fakat, yeni rejimin ilk kararnamelelerinden biri, Sovnarkom'a, "İşçi ve Köylü Hükümeti'ne başkaldırmayı, karşı gelmeyi öğütleyen" bütün gazeteleri kapatma yetkisi vermişti. Petrograd'daki Menşevik gazete Novyi Luç, Brest-Litovsk Antlaşması aleyhinde kampanya açtığı için Şubat 1918'de kapatıldı.³⁵

Brest-Litovsk Antlaşması ve ona gösterilen tepki Sovyet Rusya'da devamlı gündemde kaldı. Özellikle muhalefetteki parti temsilcileri Bolşevik Hükümeti'ni yıpratmak için her fırsatta bu barıştan söz ediyorlar ve onları böyle bir barış yaptıkları için suçluyorlardı.

Beşinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi 4 Temmuz 1918'de Moskova'da toplandığında, iki büyük parti (Bolşevikler- Sol Sosyalist Devrimciler) arasındaki sert tartışmalar kısa zamanda bir kavgaya dönüşmüş ve en şiddetli itirazlara Brest-Litovsk Antlaşması ile Sovyet Hükümeti'nin Almanya'ya ödün vermesi konuları yol açmıştı.³⁶

Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması, Sovyet Hükümeti'nin kendiliğinden bağımsızlık tanımış olduğu eski Çarlık topraklarının batıdaki uzantılarından bir kısmını koparmakla kalmamış, aynı zamanda Sovyet Rusya topraklarının önemli bir kısmını da budamış olduğundan, Sovyet Rusya'da bu barışa gösterilen tepkiler sadece 1918 yılı ile sınırlı kalmadı ve 1920'lere, 1946'lara kadar devam etti. Hatta bu barış günümüzde bile adından söz ettirdi ve bazıları tarafından kasten ortaya atılarak, "Stalin" örneğinde olduğu gibi,³⁷ Türkiye'den hak talebinde bulunuldu.

Eylül 1920'de Bakû'da yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi'nde konuşan ve sözü Brest-Litovsk Barışı'na getiren Karl Radek, "Silahlı Alman kapitalizmi şartlarını dikte ettirmek için kapımıza dayandığında kendimizi savunacak gücümüz olmadığından Brest-Litovsk'ta topraklarımızı, işçilerimizi, köylülerimizi feda ettik" diyor ve doğunun işçi ve köylülerine de, onları parçalamak için bekleyen "kapitalizme" yem olmak yerine, kendileri gibi davranmalarını öğütüyordu.³⁸

Öteden beri Sovyet Rusya'dan ayrıldığı ve bağımsız olduğu iddiasında bulunan "Mavera-yı Kafkas Komiserliği"de Brest-Litovsk Barışı'nı tepki ile karşıladı.

Sovyet Delegasyonu üyelerinden Karahan'ın 2 Mart 1918'de Brest-Litovsk'tan gönderdiği telgraftan, barışın imzalanacağını ve Kars, Ardahan ve Batum'un terk edileceğini öğrenen³⁹ "Mavera-yı Kafkas Komiserliği'nin buna tepkisi büyük oldu. "Mavera-yı Kafkas Hükümeti" söz konusu telgraftan büyük üzüntü duymuş ve başta Petersburg (Halk Komiserleri Sovyeti) olmak üzere Brest-Litovsk (Barış Konferansı), İstanbul, Berlin, Viyana, Sofya, Londra, Paris, Tokyo ve Kiev'e telgraflar çekerek, Brest-Litovsk Barışı'nı tanımadığını bildirmiş ve bu olayı şiddetle protesto etmişti.⁴⁰

"Mavera-yı Kafkas Hükümeti" adına yapılan bu protestonun yanısıra, "Mavera-yı Kafkas Hükümeti"nin

iki önemli unsurunu oluşturan Gürcüler ve Ermeniler de bu barışı tepki ile karşıladılar ve her fırsatta şiddetle protesto ettiler.

Ruslar ile yapılan barışa büyük tepki gösteren ve Brest-Litovsk'ta Almanlara ödün verdikleri için Bolşevikleri suçlayan Gürcü Menşevikler daha sonra "Trans-kafkasya"ya Almanların sızmasını Türklerin yayılmacı tasarılarına karşı uygun bir koruyucu olarak görmüşlerdi.⁴¹

Ermenilerin bu barışı tepki ile karşılamaları ve protesto etmeleri ise gayet doğaldı. Çünkü, Brest-Litovsk Barışı ile, bir kere Ruslar ve Batılı devletler tarafından "Türk Ermenistanı" olarak adlandırılan Doğu Anadolu Vilayetlerinde artık bir Ermeni Devleti kurmak söz konusu değildi; aksine barış antlaşmasına "Elviye-i Selâse"nin, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının eski sahiplerine -Osmanlı Devleti'ne- ilhakını öngören maddeler konmuştu. Dolayısıyla "Büyük Ermenistan" hayâli ile yaşayan Ermenilerin Brest-Litovsk Barışı'nı sevinçle karşılamaları beklenemezdi.

Barış Avrupa'daki bazı Ermeni çevrelerinde de endişe ile karşılandı ve barış antlaşması, özellikle Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngören maddesi şiddetle eleştirildi. Bern Konsolosu Romberg'in Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda; "Sovyet Rusya ile yapılan barış antlaşmasının Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne terk edilmesini öngören maddesi, buradaki Ermeni kamuoyu arasında endişe ile karşılandı ve eleştiriye uğradı. Tenkit yararlıdır, ancak barışın olumsuz yönde değerlendirilmesine sebep olabilir. Eğer mümkünse, önlem alınmasını veya Ermenilerin endişelerini azaltacak açıklamalar yapılmasını öneririm" diyordu.⁴²

Ermeniler ve onları masum bir halk olarak gösterip, sözüm ona haksızlığa uğradıklarını iddia eden Ruslar, barışa karşı tepkilerini sürdürüyorlardı. Hatta bu barışın yapılmasına sebep oldukları için Almanları suçluyor, Ermenilere yapılan haksızlığın giderilmesi için hiç olmazsa Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmalarını ve Ermeni halkına yardım etmelerini istiyorlardı. Nitekim, Moskova'dan Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve altında Çiçerin ile Karahan'ın imzaları bulunan bir yazıda şöyle deniliyordu:

"Kars, Ardahan ve Batum, Almanya'nın Ruslara yaptığı baskılar sonucunda bazı şartların yerine getirilmesi kay-

dıyla Türklere bırakıldı. Ancak, bugün, Brest-Litovsk'ta Ruslara zorla imzalatılan barış antlaşmasının şartları ihlâl olunmaktadır. Sovyet Rusya barış şartlarının ihlâl olunmasına karşı şiddetle protestoda bulunmaktadır. Türkler tarafından işgal edilen bölgede, yapılan ve yapılacak olan tüm olumsuz davranışlardan Almanya sorumludur. Eğer ileride daha endişe verici olayların çıkmasına meydan verilmek istenmiyorsa, Almanya'nın derhal bu duruma müdahale etmesi gerekmektedir."⁴³

Ermeniler ve Gürcüler ellerine geçen her fırsatı değerlendirmiyor, Brest-Litovsk Barışı'na tepkilerini dile getiriyorlardı. 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında yapılan "Trabzon Barış Konferansı"nda, Brest-Litovsk Barışı'nı eleştirerek şiddetle protesto eden Gürcüler Batum'dan, Ermeniler de Kars'tan vazgeçmek istemiyorlar ve buraların Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını bir türlü hazmedemiyorlardı. Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın benimsenmesini istiyor, Maveray-ı Kafkas Hükümeti de onu tanımamakta ısrar ediyordu. Gerçi sonuçta Kafkas Hükümeti Brest-Litovsk hükümlerini kabul ettiyse de, ilk fırsatta Gürcülerin Batum, Ermenilerin de Kars ve hatta Doğu Anadolu toprakları üzerinde hak talep edecekleri kesindi.

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, "Elviye-i Selâse"de bir plebisit (referandum) yapılması gerekiyordu. Referandum hazırlıkları haziran ve temmuz aylarında tamamlandı ve üç sancakta temmuzun sonunda bir kaç günde yapılan bu referandumun sonuçları ağustos sonlarında tamamen belli oldu. Müslümanların büyük çoğunluğu oluşturması ve "evet" demesiyle, "Elviye-i Selâse"nin Osmanlı Devleti'ne ilhakı kesinleşti.

Fakat Kars, Ardahan ve Batum'da yapılan ve buraların Osmanlı Devleti'ne ilhak kararını sağlamış olan bu "plebisit" başta Ermeni ve Gürcü ve onları takiben Sovyet-Rus basınında, hatta kısmen Alman basınında da bazı eleştirilere ve yorumlara yol açtı, iyi karşılanmadı. Gürcü Hükümeti bunu resmen protesto etti ve bu "plebisit"ın sonuçlarını tanımayacağını bildirdi. Ermeniler ise bu "plebisit'in Brest-Litovsk Antlaşması'na tamamen aykırı olduğunu iddia ettiler. Ermeni gazetelerinde çıkan yazılara göre: Osmanlı Devleti bu "plebisit"i komşularına (yani, Gürcistan, Ermenistan ve İran'a) haber vermeksizin ve onlardan gözlemciler istemeksizin, tek başına,

tek taraflı olarak yapmıştır; ayrıca bu “plebisit”in “örfi idâre”nin hükümleri altında ve askerî baskı ile yapıldığı da iddîâ edilmiştir; “ilhaka” karşı gelenler, güya, belirlenerek, kovuşturmayaya uğramışlardır.

Referandum sırasında yolsuzluklar yapıldığı hakkında, sözüm ona bazı müslüman eşrafı dahi şikayette bulunmuşlar ve bu konudaki başvurular, güya Sovyet makamlarına kadar ulaşmıştı. Fakat, ilhak kararı alınınca, Sovyet Hükümeti sesini çıkarmamış ve bu hususta, o sıralarda Moskova’da açılan Osmanlı Devleti Büyükelçiliği nezdinde herhangi bir protestoda bulunmamıştır. Ancak, Türk kuvvetlerinin 1918 Eylülünde Bakû’ya karşı harekete geçmeleri ve 15 Eylül 1918’de Bakû’yü ele geçirmeleri üzerinedir ki, Sovyet Hükümeti, Osmanlı Devleti aleyhinde şiddetli neşriyata girişmiş ve 20 Eylül 1918’de bir nota ile “Osmanlı Devleti’nin Brest-Litovsk Barışı’nı ihlâli” protesto edilirken, Ardahan, Kars ve Batum sancaklarında “plebisit” sırasında işlenen birtakım “yolsuzluklar” sayılıp dökülmüştü.⁴⁴

Aslında halk oylaması nasıl yapılırsa yapılsın sonuçun değişmeyeceği muhakkaktı. Çünkü, Müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı ve onların Osmanlı idaresinden başka bir idare istemediklerinde en ufak bir şüphe yoktu. Nitekim, Müslümanlar bu arzu ve kararlarını açıkça ifade etmişlerdi.

Brest-Litovsk Barışı, özellikle Ruslar, Gürcüler ve Ermenilerden o kadar çok tepki aldı ki, adından “tarihin en şanssız antlaşması” olarak söz edildi. Yine “unutulmuş barış” şeklinde litaratüre geçmesine rağmen, gerek tarihteki önemi ve gerekse etki ve tepkileriyle uzun süre gündemde kaldı.

BREST-LİTOVSK BARIŞI VE TARİHİ ÖNEMİ

“İlhaksız-tazminatsız barış ve milletlere gelecekle-rini kendilerinin belirlemesi hakkı” parolası ile yola çıkan Ruslar, sonuçta “zorunlu barış”, “dikte barışı” olarak adlandırdıkları Brest-Litovsk Barışı’nı imzaladılar ve kuvvetin karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Gerçi yukarıda belirtilen Sovyet tezi görüşmelere esas olarak alındıysa da, buna asla uyulmadı. Çünkü, taraflar bu hususta samimi olmadıkları gibi “ilhaksız, tazminatsız barış ve self-determination” tezi farklı yorumlara yol açtı ve

ilgili devletlerin her biri bu “barış formülünü” kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleştirmeye çalıştı. Dolayısıyla “Brest-Litovsk Barışı” ilhaksız, tazminatsız bir barış değil, aksine “zorunlu barış” olarak adlandırıldı ve bu tanımla litaratüre geçti.

Bu konuda yapılan hemen hemen tüm çalışmalarda “Brest-Litovsk Antlaşması” ilhakçı bir zihniyetin ürünü olarak görülmüş ve bu barışın zor ve baskı altında Ruslara kabul ettirildiği belirtilmiştir. Nitekim, İtilâf Devletlerinin çok geçmeden bu barışı “sanki hiç olmamış gibi” değerlendirmeleri üzerine, Brest-Litovsk hakkında yaptığı çalışmasına “Unutulmuş Barış” ismini veren J.W. Wheeler-Bennett, söz konusu eserinin VII. bölümüne de “The Tilsit Peace (Tilsit Barışı)” adını koyarak, Brest-Litovsk Barışı’nı, Napolyon’un 1807 yılında Prusya’ya dikte ettirdiği “Tilsit Barışı”na benzetmiş ve bu barışın bir “dikte barışı” olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵ Yine Werner Hahlweg, bu barışın Ruslara zorla dikte ettirildiğini belirterek, Brest-Litovsk Barışı’nı “zorunlu barış” olarak değerlendirmiş ve kitabının adını, “Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die Bolschewistische Weltrevolution (Brest-Litovsk Dikte Barışı ve Bolşevik Dünya İhtilâli)” koymuştur.

Brest-Litovsk Barışı oldukça fazla eleştirilmiş ve bu barış bazı çevreler tarafından tepki ile karşılanmıştır. Genelde olumsuz tenkitlere uğrayan Brest-Litovsk Barışı’na “tahakküm barışı”, “dikte barışı” tanımları layık görülmüş ve bu isimlerle anılmıştır. Nitekim, Brest-Litovsk Antlaşması’nın tarihin en şanssız barış antlaşması olduğunu belirten Georg von Rauch, Ruslara zorla kabul ettirilen barışın Sovyet Rusya’nın yaşama ümitlerini kırdığını ve büyük ekonomik kayıplara uğratıldığını yazmaktadır.⁴⁶ Diğer taraftan Brest-Litovsk’un Alman emperyalizminin siyasî bir hatası olduğu ve Almanya’nın doğudaki bu macerasını 1918 yılında ordularının mahvolması ile ödediği şeklinde yorumlar yapılyordu. Rus tarihçilerinden A. S. Jerussalimski ise, Brest Barışı’nı “Almanya emperyalizminin Sovyetleri köleleştirme deneyimi” olarak değerlendiriyordu. Alman Sosyalist liderlerinden Karl Liebknecht de, “Eğer zorunlu barışa razı olunmasaydı, Brest’in neticesi hiç de başarısız olmazdı. Brest barış görüşmeleri İttifâk Devletlerinin foyasını ve Alman tamahkârlığını, yalancılığını, iki yüzlülüğünü ortaya çıkardı” diyordu.⁴⁷

Brest-Litovsk Barışı hakkındaki bu yargılar doğru olabilir ve bu barış “zorunlu barış” şeklinde algılanabilir. Ancak, Rusların barıştan çok bir “dünya ihtilâli” peşinde koştukları ve görüşmeler sırasında sergiledikleri tutarsız davranışları ile uzlaşmaz tutumları dikkate alındığında, daha farklı ve belki de daha isabetli yorumlar yapılabilir.

Nitekim, Volkwart John 1937’de yayınlanan bir “monografisi”nde şöyle diyordu: Brest Barışı’na olumlu bir gözle bakmayan ve onu insafsızca tenkit edenler, o günkü şartlar altında Bolşeviklerle samimi ilişki kurmanın ve onlarla bir “uyuşma barışı” yapmanın mümkün olmadığı gerçeğini görmemezlikten geliyorlardı. Karşı taraf Almanya’da ihtilâlin yakın olduğu hesaplarını yaptığı müddetçe böyle samimi bir ilişkinin sağlanması imkânsızdı.⁴⁸

Brest-Litovsk Barışı’nı yargılayabilmek ve bu konuda tarafsız bir değerlendirme yapabilmek için barışı hazırlayan sebepleri, tarafların savaş ve barış hedeflerini, barış ile neyi amaç edindiklerini ve barıştan ne beklediklerini, herşeyden önemlisi niçin ayrı barış noktasına gelindiğini bilmek ve tüm olayları toplu bir şekilde değerlendirmeye almak lazımdır. İşte bu yapıldığı takdirde denilebilir ki, Brest-Litovsk Barışı bir “dikte barışı”dır. Tarafların biri kuvvete boyun eğmiştir. Her zaman ve her yerde olduğu gibi “kuvvetli olan haklı olandır” gerçeği bir kere daha tekrarlanmıştır. Brest-Litovsk Barışı kuvvete başvurulmak suretiyle gerçekleşmiş ve hatta şartları, ancak güç kullanılarak yerine getirilmiştir. İlhaksız-tazminatsız barış anlayışı Brest-Litovsk’ta “zorunlu barış” dönüştürülmüştür. Fakat tüm bunları söylerken, bir suçlu aramaktansa, niçin bu noktaya gelindiğinin ve her ne olursa olsun bu barışın dünya tarihinin en önemli hadiselerinden biri olduğu gerçeğinin bilinmesi daha mantıklı bir davranış olacaktır.

İttifak Devletleri ile Sovyet Rusya arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması “ayrı barış antlaşması” olmasına ve “dikte barışı” olarak adlandırılmasına rağmen, dünya tarihinde bir dönüm noktası oluşturmakta ve tarihin akışına yön vermesi açısından çok önemli bir hadise olarak kabul edilmektedir. Brest-Litovsk’u son zamanların en önemli hadisesi olarak gören Wheeler-Bennett, “Bu barışın Viyana Kongresi’nden sonra yapılan herhangi bir

barıştan (Versay Barış Antlaşması hariç) daha mühim olaylara ve reaksiyonlara sahip olduğunu” yazmaktadır.⁴⁹

Georg von Rauch barışın Almanya için “yarım çözüm” olduğunu söylerken, Leo Stern, “Almanya’nın doğuda yapılacak bir barışa bağlı olan askerî ümitleri hiçbir suretle gerçekleşmedi. Ludendorff, 1918 ilkbahar taarruzlarını başarı ile sonuçlandırmak için, çoktan beri gerekli gördüğü bazı riizmenleri Batı Cephesi’ne nakledemedi” diyordu.⁵⁰ Tabî ki bu durum ister istemez “Brest-Litovsk Almanya için bir hezimet mi yoksa bir başarı mı idi?” sorusunu akla getirmektedir. Bunun bir başarı olduğunu savunanlar bulunduğu gibi, başarısızlık olduğunu söyleyenler de mevcuttu. Brest-Litovsk’un siyasî bir hata olduğunu ve Almanya’nın bu hatasını çok pahalı ödediğini iddia edenler bile vardı.

Günter Rosenfeld “Sovyet Rusya ve Almanya” adlı kitabında: “Almanlar Brest Barışı’ndan sonra İtilâf Devletlerine üstün geleceklerini düşünmüşler, ancak bu hususta biraz erken sevinmişlerdi. Çünkü, Brest Barışı Almanya için aldatıcı bir zafer olacak ve onu yıkılışa doğru sürükleyecekti” diyordu.⁵¹

Aslında Brest-Litovsk Barışı ilk bakışta Almanya için bir başarı gibi görülmesine rağmen, daha sonra bu barış Rus diplomasisinin parlak bir başarısı olarak kabul edilmiştir. Gerçi Sovyet Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması ile büyük kayıplara uğramıştır, fakat bu sayede yok olmaktan kurtulmuştur.

Nitekim, barış yapılması Sovyet iktidarını güçlendirmiştir. Barış sonucunda elde edilen soluklanma devresi, ülkenin felç olan ekonomisini düzene sokmak, eski Çar ordusu yerine Kızıl Ordu’nun kurulmasını sağlamak için gerekli olan zamanı kazandırmıştır. Bu barış ile birlikte Sovyet Rusya tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.⁵² Theodor Schieder, “Brest-Litovsk’ta Sovyet Rusya ile yapılan barışın, neticeleri itibarıyla Bolşevizm (Komünizm)’in bir kurtuluşu olduğunu” yazıyordu. Lenin’in yeni Sovyet rejiminin ve ihtilâlinin gelişmesinde bir dönüm noktası olarak gördüğü Brest-Litovsk Barışı Bolşevik (Komünist) nüfuzunun başlangıcı olmuş, bu barış hem “Kızıl Ordu birliklerinin” oluşumunu hızlandırmış, hem de Alman askerî harekâtı karşısında büyük tehlikelerle karşı karşıya kalan hükümet merkezinin Petrograd’dan Moskova’ya nakledilmesine sebebiyet vermiştir.⁵³

Brest-Litovsk Barışı ile Sovyetler “soluk alma” imkânını elde etti ve Alman tehdidi giderilince Sovyet rejimi ve “Komünist (Bolşevik) Partisi” de çözülmekten kurtulmuş oldu. Böylece Brest-Litovsk Barışı herşeyden önce Sovyet Rusya’da Sovyet rejiminin yerleşmesine imkân vermek suretiyle büyük bir öneme sahip olmuştur. O zaman barış yapamadığı takdirde, Alman kuvvetleri Petersburg ve Moskova’yı işgal etmekle, Sovyet Rusya’da o sıralarda henüz çok kuvvetli olan anti-Bolşevik unsurların üstün gelmelerini sağlayacaktı. Bu suretle Brest-Litovsk Barışı Sovyet Rusya için bir dönüm noktası olmuştur.

Sovyet rejimi ve Komünist (Bolşevik) Partisi’nin “kurtarıcıları” ilk merhalede Brest-Litovsk’ta barış yapan Almanya, ikinci merhalede Sovyet Rusya üzerinden Alman baskısını gideren İngiltere, Fransa ve özellikle Amerika olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nda Hitler Almanya’sı’na karşı savaşta nasıl Amerika Sovyet Rusya’ya yardım ettiyse, Birinci Dünya Savaşı’nda da Amerika, Almanya’ya karşı savaşa girmek suretiyle, Sovyet Rusya üzerine çöken en büyük tehlikeyi gidermişti. Çünkü, Almanya savaşta muzaffer çıktığı taktirde, Brest-Litovsk Barışı’nın hükümleri uzun yıllar devam edecek ve Sovyet Rusya birtakım taahhütleri yerine getirmek zorunda kalacaktı.⁵⁴

Brest-Litovsk Barışı, Sovyet dış siyaseti ve Marksizm akidesine yeni esaslar getirmesi bakımından da önemli idi. Marksizm’e göre: Proleter bir devlet için bütün “kapitalist” devletler aynı derecede düşmandılar ve bu devletlerden herhangi birisiyle “ayrı bir barış yapmak” doktrine aykırı düşerdi. Halbuki Brest-Litovsk Barışı “kapitalist” devletlerden biri veya birkaçı ile “ayrı bir barış” yapmanın mümkün ve hatta Sovyet çıkarları bakımından elverişli olduğu gerçeğini ortaya koymuştu. Bu prensip, daha sonra Sovyetlerin dış siyasetinde mühim bir unsur olarak yer almış ve sık sık uygulanmaya başlanmıştır. Bu prensip sonraları, Sovyet Rusya ile Ankara’daki Millî Türk Hükümeti arasında yakın ilişkiler kurulurken de uygulanmıştır.⁵⁵

Bu barışın Türkiye ve Türk Tarihi’ndeki önemi ise çok büyüktü. Bu gerçeğin inkâr edilmesi mümkün değildi, çünkü Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Barış Konferansı’nda kaybeden değil kazanan taraftı. Nitekim,

Türk tarihinde, 1711 yılındaki “Prut” ve 1856’daki “Paris” antlaşmalarından sonra ilk defa Rusya’ya karşı bir “zafer vesikası” imzalanmış bulunuyordu. Bu barış ile Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu’da Rus işgali altındaki toprakları ele geçirdikten başka, “Elviye-i Selâse”yi de geri almak imkânını bulmuştu.

Bu zafer vesikası, Türk basınında büyük yankılar uyandırdı ve bu münasebetle birçok yazı çıktı. Herkes yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti’nin üstüne çökmüş olan “Rus kâbusu”ndan kurtulmanın rahatlığı içinde geniş bir nefes almıştı. Barış metnindeki maddelerin yerine getirilmesi de uzun sürmedi: Türk askerleri çok geçmeden Kars, Ardahan ve Batum’a girmek suretiyle, 1877 yılı sınırına vardılar. Yapılan referandum ile de üç sancak resmen Osmanlı topraklarına katıldı.⁵⁶

“Sabah” gazetesinde “Şark’ta Sulh Güneşi” başlığı altında yayınlanan bir yazı da, Brest-Litovsk Barışı’nın tarihi öneminden ve bu barışın Osmanlı Devleti için çok büyük bir kazanç ve başarı olduğundan bahsedilmekteydi.⁵⁷

Ahmet Emin Bey de “Vakit” gazetesinde yayınlanan “Ardahan, Kars ve Batum”, adlı makalesinde şunları yazıyordu:

“1878 senesindeki Berlin Antlaşması şark-ı şimalî bududumuza kat’î bir şekil verdiği zaman memleketimizin her tarafında mağlup olmanın, haksız muâmeleler görmenin acısı derin bir surette hissedilmişti. Asırlardan beri bize ait olan, ahalisi din, lisan, ırk ve âdet cihetiyle bize merbût bulunan bir kısım arazi Moskov Hükümeti’ne veriliyordu. Bazı haksız muâmeleler olur ki, insan gün geçtikçe bunları unuttur veya itîdâlkâr bir gözle görmeye başlar. Ardahan, Kars ve Batum mıntıkasının bizden silâh kuvvetiyle alınıp, Ruslara verilmesi bu kabilden olamazdı. Evlâdı gaddar eller tarafından cebren kucağından alınan bir vâlîde nasıl teselli kabul etmez ve evlâdını kurtarmak arzusundan bir dakika bile ferağ olmazsa biz de Ardahan, Kars ve Batum’u en koyu millî emellerimize bir hedef yapmıştık. Buralarını istihlâs arzusu aramızda dâimâ canlı bir şekilde mevcûd bulunuyordu. Fakat ahvâl ve şerâit bu arzuya uzak bir hülya rengini veriyordu. Karşımızda yüz milyon nüfusa mâlik dev ciüsseli bir Rusya vardı. Bu Rusya’nın 1293’de gasbettiği araziye yakın bir zamanda kurtarabilmeyi ümit etmek için pek nikkîn, pek ciiretkâr olmak lâzımdı.

“Çok şükür az bir zaman zarfında tasavvur veya rüya-ya sığmayan şeyler oldu. Geçirdiğimiz acı inhibitât günlerinden

sonra hayat ve i'tîlâ tebşir eden bu mes'ûd günleri de gördük. Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey'in geçenlerde Meclis-i Meb'ûsan'da söylediği gibi Moskof tehlikesinin tehdid ve taz-yikinden biç olmazsa bir asır için kurtulduk. Fazla olarak Ardahan, Kars ve Batum sancaklarının mukadderâtını ahali ile müştereken ta'yin etmek hakkını istihşâl ettik.

"Bu muvaffakiyeti milletimizin kuvve-i hayâtîyesine bir delil addetmeye hakkımız vardır. Çanakkale'de yaşamak azminde olduğunu fiilen isbât eden Osmanlı milleti bugün az-minin mükâfatını görüyor. Fakat bu mükâfat bizim için bir fütûbât emelinin husûlî değil, eski bir haksızlığın ta'miri şek-lindedir. Biz fütûbât istemiyoruz. Memleketimizi i'mâr ve bu asra lâîyk bir hayata mazhar etmek husûsunda o kadar ağır vazifelerimiz vardır ki, bunları yüziüstü bırakıp, fütûbât emel-leriyle vakit kaybetmeyi hatıra bile getiremeyiz. Ardahan, Kars ve Batum'un istihlâsı üzerine Şark cihetine ait millî emellerimizden biri husûl bulmuştur. Diğer biri komşumuz İran'ın ecnebi boyunduruğu altından kurtarılması, mukadde-râtına hâkim olması ve kendi ihtiyaclarına göre, serbest bir te-kâmül geçirmek imkânını elde etmesidir. Bu emelde Rus tehli-kesinin izâlesi neticesinde kısmen husûl bulmuş demektir. İngi-liz tehlikesinin de zâil olması ve birgün evvel kuvvetli bir İran teessüs etmesi memleketimizde umûmî bir temennî halini almış-tır. İki komşu memleket arasındaki eski yanlış fikirler tama-mıyla silinmiştir. Artık ikisi de birbirlerine ne kadar muhtaç olduklarını biliyorlar."⁵⁸

"Tasvir-i Efkâr'da yazan Yunus Nadi Bey ise "Ta-rihte Brest-Litovsk" başlıklı yazısında, Brest-Litovsk'un Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasında yapılmış olan barış müzakerelerine sahne olması açısından gerek bu sa-vaşta ve gerekse tarihte büyük ve ebedi bir nam kazan-mayı hakkettiğini belirttikten sonra, "Brest-Litovsk'un ta-rihi önemi önceden düşünülün ve tahmin olunan derecelerden de ileriye geçmiştir. Bugün Brest-Litovsk'ta Rusya ile ayrı bir ba-rış akdedilmiyor, belki bu tarihi kasabada dünyanın üzerinde bir kâbus etkisi yapmış olan Moskof Çarlığı'nın varlığı dün-ya varitasından koparılıp, atılıyor" diyen Yunus Nadi, de-vamla şunları yazıyordu: "Bu netice bizim için Rus tehli-kesinin çoktan fiiliyata geçmiş olan zevâlini tarihî bir vesikaya da rabteylemiş demektir. Bu bir rüya değil, bir hakikattir. Çarlık Rusyası'nın zevâl ve izmihlâli ve o tehlikenin ebedî in-dîfâsı bugün tarihe de yazılmıştır. Boğazlara tahakküm etmek ve Ayasofya'ya salîb dikmek isteyen Çarlık bugün tarîmar ve perişan olmuştur.

"Ma'lûmdur ki, Brest-Litovsk'un bugünlerde ikmâl olunmakta olan sulhü bizi bilhassa Karadeniz ve Kafkas kıs-mı ile alâkadar eder. Bugün Bolşevikler idâresinde bulunan Rusya ile akdolunan sulhün bu kısma ait kararları, bizim bu kısımda hâlen ve istikbâlen emniyet ve menfaatimizi te'mîn ve tekmile ma'tûf bulunan hâlis ve samimi emellerimizi teshîle me-dâr olmak itibarıyla bilhassa emniyeti hâizdir. Çarlık 93 Harbi'nde haksız bir tazminat mukabili olmak serrişesiyle bi-zi bu havalideki en mühim emniyet istinâdgâhlarımızdan mahrûm etmiş ve bu yüz binlerce hemdin ve hemîrkımızı sine-mizden söküüp almıştı. Bugün tarihte dahi ma'nevî bir adâle-tin hükiimfermâ olduğunun en muhteşem delili muvâbesinde bulunuyoruz."⁵⁹

Görüldüğü gibi, iki yüz yıldan bu yana (1856 Paris Antlaşması hariç) Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı ilk masa başı galibiyeti, bir başka deyişle diplomatik bir za-feri olan "Brest-Litovsk Barışı" Türk basınında büyük yankılar yapmış, gazetelerde çıkan yazılarda, barışın Os-manlı Devleti için çok büyük bir kazanç ve başarı sağla-dığı belirtilmişti.

Brest-Litovsk Barışı'nın Sovyet Rusya'daki Türkle-rin tarihi bakımından, maalesef kötü olmak üzere, büyük bir önemi olmuştur. Barışın yapılması üzerine, Alman tehdidinden kurtulan Sovyet Hükümeti, bu defa Ka-zan'daki millî birlikleri dağıtmak, Kazan'da Sovyet ida-resini kurmak ve Kazan Türklerinin millî hareketlerine son vermek için, Moskova'dan Kazan'a bir miktar askeri kuvvet göndermek imkânı bulmuştu. Almanlarla anlaş-ma yapılmadığı taktirde, Moskova'dan Kazan'a "Kızıl kuvvetler" göndermek şöyle dursun, Kazan'da bulunan "Kızıl kuvvetler" in Moskova'ya getirilmesi gerekecekti. Böylece İdil boyunda, Kazan Türkleri ilinde Sovyet rej-i-minin kurulmasında Brest-Litovsk Barışı'nın etkisi ol-muştur. Nitekim, Moskova'dan gelen Kızıl bahriyelile-rin yardımı ile Kazan'daki Kızıl birlikler, 28 Mart 1918'de Kazan Şehri'nin Müslüman kısmındaki "Bulak Ardı Cumhuriyeti"ni zor kullanarak dağıtmışlardı. İki hafta sonra da Ufa'daki, Kazan Türklerinin "millî idâ-re"leri de Kızıl birlikler tarafından basılmış ve İdil-Ural bölgesindeki Türk halkının "milliyetçi" faaliyetlerine son verilmişti.⁶⁰

Bolşevik (Komünist)lerin Brest-Litovsk Antlaşma-sı'ndan hemen sonra, Sovyet Rusya'da yaşayan ve Sovyet-

lerden ayrılmak isteyen milletlere karşı uyguladıkları bu sindirme politikası; Bolşevik Hükümeti'nin ilân ettiği "ilhaksız-tazminatsız barış ve milletlerin kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi" prensipleri ile bağdaşmadığı gibi, her fırsatta Brest-Litovsk Barışı'nın "ilhaksız-tazminatsız" bir barış değil, aksine kendilerine zorla kabul ettirilen bir "dikte barışı" olduğunu söyleyerek, İttifak Devletlerini şiddetle protesto eden Bolşeviklerin bu "Sovyet tezini" nasıl yorumladıklarını ve uyguladıklarını açıkça ortaya koymaktaydı.

Brest-Litovsk barış görüşmeleri diplomatik ilişkiler açısından da büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü, Osmanlı ve Sovyet delegeleri ilk defa Brest-Litovsk'ta karşı karşıya gelmişlerdi. Bir taraftan Talat Paşa gibi Türkiye'nin iki numaralı şahsiyeti, Hüseyin Rauf (Orbay) Bey gibi ünlü bir deniz subayı ve diğer yandan Troçki, Karl Radek gibi, tanınmış ihtilâlciler ve Çiçerin ile Karahan gibi Sovyet diplomasisinde mühim rol oynayacak şahsiyetler, işte Brest-Litovsk'ta birbirini tanımak fırsatını bulmuşlardı. Bunlardan bazıları, bir müddet sonra ve tamamıyla başka şartlar içinde, tekrar karşılaşacaklar ve Türk-Sovyet ilişkilerinde mühim rol oynayacaklardır. Bununla birlikte, Sovyet-Rus delegeleri, Sadrazam Talat Paşa ve diğer Osmanlı delegelerini "emperyalist ve kapitalist bir devletin temsilcileri" sıfatıyla, kendileri için düşman olarak gördükten başka, Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya'ya ağır şartların kabul ettirilmesinde, bunların rolünün büyük olduğunu da hiçbir zaman unutmayacaklardı. Brest-Litovsk Barışı "Osmanlı Devleti için büyük bir zafer" ve Sovyet Rusya için de bir "hezimet" vesikası olmak itibarıyla, tarafların birbirlerine karşı durumu ve tutumunun aynı olması zaten imkânsızdı. Bu barış, doğrudan doğruya "Alman zaferinin bir sonucu" olduğu için, Ruslar Osmanlı Devleti'ni sadece Alman emperyalizminin bir "kuyruğu" olarak görmekteydiler.⁶¹ Dolayısıyla bu barışın devamının da "muzaffer bir devlet sıfatıyla Almanya'nın ayakta kalmasına" bağlı olduğu apaçıktı.⁶²

BREST-LİTOVSK BARIŞI SONRASI KAFKASYA

Brest-Litovsk Barışı dünyada oldukça mühim bazı siyasî gelişmelerin başlangıç noktası oldu. Nitekim, ba-

rışın imzasından hemen sonra Kafkasya'da yaşanan olaylar ve bu olayların sebep olduğu büyük siyasî değişimler, Brest-Litovsk Barışı'nın bir eseri idi. Bu barışın etkisiyle, 1918 baharında, oldukça önemli askerî ve siyasî gelişmelere sahne olan Kafkasya, tüm Avrupa ülkelerinin ilgisini çekiyor ve bu ilgi gün geçtikçe bir çıkar kavgasına dönüşüyordu.

Osmanlı Devleti ise, Kafkasya ile uzun bir geçmişe dayanan siyasî, tarihî ve kültürel bağlarını koparmak istemiyor ve bu yüzden Kafkasya'daki siyasî ve askerî gelişmeleri yakından izliyor, hatta olayları arzusu doğrultusunda yönlendirmeye çalışıyordu.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti "Mavera-yı Kafkas Komiserliği (Hükümeti)" ile iyi ilişkiler kurmak ve barış yapmak istiyordu. Bu isteğini birkaç defa dile getirdi ve hatta onu Brest-Litovsk Barış Konferansı'na dahi davet etti. Fakat, "Mavera-yı Kafkas Komiserliği" Sovyet Rusya ile tüm bağlarını koparmadı veya koparmak istemedi. Komiserlik Petersburg'daki Sovyet Hükümeti'ni tanımadığını ilân etmesine ve daha sonra merkezdeki Sovyet Hükümeti ile ilişkilerini kesmesine rağmen yine de kendisinin Sovyet Rusya'nın bir parçası olduğu görüşünü koruyordu. Böylece kendisini bağımsız hükümet gibi hareket etmeye hazır görmeyen "Mavera-yı Kafkas Komiserliği" Osmanlı Devleti'nin barış teklifi karşısında kararsızlık gösteriyor ve işi sürüncemede bırakmaya çalışıyordu.

Ancak olaylar o kadar hızlı cereyan ediyordu ki, "Mavera-yı Kafkas Komiserliği"nin artık barış konusunda kesin kararını vermesi gerekiyordu. Nihayet işin ciddiyetini kavrayan Kafkas Hükümeti, Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine başlamaya hazır olduğunu ve temsilcilerinin Trabzon'da bulunduğunu bildirdi.⁶³ Osmanlı Devleti Kafkas meselesini barış yolu ile çözmek ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı Kafkas Hükümeti'ne de kabul ettirmek için temsilcilerini Trabzon'a gönderdi.

Osmanlı ve Mavera-yı Kafkas Hükümeti temsilcileri 14 Mart 1918'de Trabzon'da biraraya geldiler ve böylece aralıklarla 14 Nisan 1918'e kadar devam edecek olan "Trabzon Barış Konferansı" başladı. Osmanlı Devleti Brest-Litovsk barış şartlarının kabul edilmesini istiyor, ancak Kafkas Hükümeti bu antlaşmayı tanımamakta ısrar ediyordu. Gürcüler Batum'u, Ermeniler de Kars'ı Os-

manlı Devleti'ne bırakmak niyetinde değillerdi. Halbuki Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uygun olarak üç sancağın tamamıyla Osmanlı topraklarına katılması üzerinde ısrar ediyor ve Batum'dan asla vazgeçmek istemiyordu. Nitekim, Osmanlı Devleti 6 Nisan 1918'de Kafkas Hükümeti temsilcilerine ultimatom mahiyetinde bir yazı gönderdi. Bu ultimatom üzerine Kafkas Heyeti üyeleri, toplantıya çağrılan "Seym-Mavera-yı Kafkas Meclisi"ndeki görüşmelere katılmak üzere, Trabzon'dan Tiflis'e hareket ettiler.⁶⁴

Bu arada, Erzincan Bayburt, Trabzon, Tercan, Aşkale şehir ve kasabalarını ele geçirerek, Erzurum önlerine gelmiş olan Türk kuvvetleri 12 Mart 1918'de Erzurum'u,⁶⁵ 16 Mart'ta Tortum ve Köprüköy'ü işgal ettiler⁶⁶ ve 24 Mart 1918'de, 1914 Osmanlı-Rus sınırına ulaştılar.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin "Mavera-yı Kafkas Hükümeti" temsilcilerine verdiği ultimatom "Seym"de hararetli tartışmalara sebep oldu. Tiflis'te münakaşalar ve görüşmeler devam ederken, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, aldığı emir üzerine askerî harekâta yeniden başladı. Türk kuvvetleri 5 Nisan 1918'de Sarıkamış'ı, 14/15 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da Kars'ı ele geçirdiler ve bir kaç gün sonra da 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaştılar. Böylece Nisan sonlarında üç sancak sahası, tamamen Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş oldu.⁶⁸

"Seym" tarafından yetki verilen Çhenkeli Türk baskısına cevap verdi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümlerini kabul etti (10 Nisan). Tiflis'te bu görüş o kadar tepki gördü ki üç gün sonra (13 Nisan) Seym, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.⁶⁹ Seym bir hafta sonra bir kez daha kararını değiştirdi, istemeden de olsa Vehip Paşa ile görüşmeyi kabul etti. Aynı gün (22 Nisan) Seym Transkafkasya'nın bağımsızlığı konusunu tartıştı. 26 Nisan'da Çhenkeli hükümet kurdu, Brest-Litovsk hükümleri sonunda kabul edildi ve Türklerle görüşmek üzere bir heyet Batum'a gönderildi.⁷⁰

1918 Mayıs'ının sonlarına doğru Kafkasya'da oldukça önemli siyasî gelişmeler cereyan etti. "Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti" Seym'i Tiflis'te yaptığı son toplantısında (26 Mayıs 1918) kendini feshetti ve Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin sona erdiğini bildirdi.⁷¹ Mesele sadece Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin sona ermesiyle

le bitmedi; Seym'in dağıldığı gün, gayet önemli kararlar da alınmıştı. 26 Mayıs 1918 günü Gürcistan bağımsızlığını ilân etti. Aynı gün Ermeniler de kendi bağımsız devletlerini ilân ettiler. Nihayet Azerbaycan da 28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân etti. Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın da Erivan olacaktı. Azeriler ise hükümetlerini Gence (Elizavetpol)'de kurdular, bu geçici başkentti, kısa sürede Bakû'yu kurtarmayı umuyorlardı. Böylece haziran başlarında Transkafkasya'da dört ayrı hükümet vardı. Gürcistan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Bakû Komünü.⁷²

Osmanlı Devleti için Bakû, tarihî, siyasî ve kültürel açıdan büyük bir önem taşıyordu ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Bakû'ya olan ilgisi sadece petrolle sınırlı değildi. Öte yandan Azeriler, gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında Türkleri bir kurtarıcı olarak görüyorlar ve onların Bakû'ya girmelerini sabırsızlıkla bekliyorlardı. Zaten Osmanlı Devleti ile bağımsız Azerbaycan Devleti arasında Batum Konferansı'nda yapılan antlaşma gereği, Azerbaycan Hükümeti Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteme hakkına sahipti ve Osmanlı Devleti de gerektiğinde Azerbaycan'a askerî yardımda bulunmayı taahhüt etmişti.

İşte tüm bu sebeplere bir de Azerbaycan Hükümeti'nin yardım çağrısı eklenince, Türk kuvvetleri 1918 Eylül'ünde Bakû'ya karşı harekete geçtiler ve 15 Eylül 1918'de Bakû'yu ele geçirdiler. Böylece geçici bir süre için Gence de bulunan Azerbaycan Hükümeti Bakû'ya gelerek, asıl başkentine kavuşmuş oldu. Ancak, Bakû'nun Türklerin eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti'ni şiddetle protesto eden Sovyet Hükümeti 20 Eylül 1918'de gönderdiği bir nota ile Brest-Litovsk Antlaşması'nın ihlâl edildiğini öne sürerek, bu barışın hükümsüz olduğunu tek taraflı olarak ilan etti.

Sovyet Rusya ile yapılan Brest-Litovsk Barışı, özellikle Osmanlı Devleti açısından çok önemli olmuştur. Her şeyden önce Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslardan geri alınması bu barış sayesinde gerçekleşmiş ve barış sonrası Türk kuvvetlerini Bakû'ya, hatta Dağıstan'a kadar ilerleten olaylar cereyan etmiştir. Türk kuvvetlerinin gerek Bakû'ya ve gerekse Dağıstan'a kadar gitmeleri büyük bir başarıydı. Bununla hem Azerbaycan'da hem de Dağıstan'da bağımsız iki devlet kurulmuş oldu. Ancak

bu başarının devamlı olması için İttifak Devletlerinin sa-
vaşı kazanmaları gerekiyordu. Artık her şey İtilaf Devlet-
lerine karşı sürdürülen savaşın sonucuna bağlıydı. Fakat
İttifak Devletleri mağlup oldular ve Osmanlı Devleti 30
Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi gereğin-
ce, Brest-Litovsk Antlaşması ile elde ettiği toprakları,
yani Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak, 1914 sınırla-
rına çekilmek zorunda bırakıldı. Bu bölgeler Ermeniler
ve Gürcüler tarafından yeniden işgal edildi. Ama Musta-
fa Kemal Paşa'nın önderliği altında başlatılan "Millî
Mücadele" sırasında Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı
büyük başarılar elde edildi ve Türk kuvvetleri Sarıkamış,
Kars ve Gümrü'yü ele geçirdiler. Ermeniler barış istemek
zorunda kaldılar ve 2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle

Gümrü Antlaşması imzalandı. Ermenistan'ın Sovyetleş-
tirilmesinden sonra, Türk-Rus sınırını belirlemek üzere
Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921'de Mos-
kova Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Batum
ve çevresi hariç, Ardahan ve Kars sancakları tamamıyla
Türkiye'nin elinde kaldı. Adı hiç geçmemekle beraber,
Brest-Litovsk Antlaşması'nın ilgili maddeleri yine de
muhafaza edilmiş oldu. Böylece Doğu Anadolu'nun Sov-
yet Rus işgalinden kurtarılması ve Osmanlı Devleti'nin
savunması bakımından büyük bir öneme sahip olan
Kars'ın anavatana kavuşması keyfiyeti her şeyden önce
Brest-Litovsk Barışı ile sağlandı ve Millî Mücadele sonu-
cunda elde edilen zaferle tam bir güvence altına alındı.

- 1 Brest-Litovsk barışı ve görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, İstanbul, 1998.
- 2 Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", *Belleten*, XXXI/121-124, Ankara, 1967, s. 397-398.
- 3 *Tanin*, 5 Mart 1334, Nr. 2316.
- 4 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 5. März 1918, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA)*, Die Beziehungen Deutschlands zur Türkei, R. 13756, Bd. 19, Türkei Nr. 158.
- 5 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Teil. II, *Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Wien-Köln-Weimer, 1992, s. 233.
- 6 Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Pera, den 9. März 1918, PA-AA, Die Beziehungen Deutschlands zur Türkei, R.13756, Bd.19, Türkei Nr. 158.
- 7 *Meclis-i Mebzan Zabıt Ceridesi*, II, Devre:3, Ankara, 1992, s. 658.
- 8 *Vakit*, 6 Mart 1334, Nr. 136.
- 9 *Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, A. 1/64, Kls. 1867, D. 167-20, F. 2-16.
- 10 Emin Ali Türkeldi, "Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, III/13 (Mart-1986), s. 53.
- 11 Enver Paşa, Sovyet Rusya ile yapılan barış dolayısıyla yayınladığı bu bildiride şöyle diyor: .."Bir müddetten beri Rusya Hükümeti'yle Düvel-i müttetifa murahasları arasında Brest-Litovsk'ta başlamış olan sulh müzakerâtı bir aralık inkıtâ'ya uğramıştı. Kendi hukukuna emin olarak inâyet-i Rabbâniyye'ye istinâd etmiş olan Düvel-i müttetifa orduları duçar-ı inkıtâ olan müzakerâtta istihşâl olunamayan sulh-ı kat'îyi serf ve mües-ser harekât ve kuvâ-yı silahlarıyla istihşâle muvaffak oldu ve Rus Hükümeti tarafımızdan teklif olunan bütün şerâit bilâ-itiraz kabul ile dün kat'î muâhede-i sulhiyyeyi imza eyledi. Millet ve memleketimizin menâfî-i hukukiye ve dinîyesini te'mîn eden bu muâhede mucibince Rusya Hükümeti zaten Üçüncü Ordumuzun günden güne kemâl-i muvaffakiyyetle istirdâd ve yalnız başlarına kalan Ermenilerden tathir eylediği vilâyât-i meşgulemizi iâde ve tahliyeden başka Doksanış Muharebesi'nde Ruslara bir kısım tazminat-ı harbiye mukabilinde terketmeye mecbur olduğumuz kısım-ı araziden tarih-i mezkûrdaki hududumuza kadar tahliye ve hükümetimizin arzusu vechle Batum, Ardahan, Kars havalisindeki dindağları sizin kendi re'y ve arzularına göre itâ-yı karar eylemelerine muvâfakat şartı dahi kabul ve tasdik eylemiştir.." (ATASE, A. 5/10677, Kls. 4324, D. 200-527, F. 28.)
- 12 ATASE, A.5/5649, Kls. 3920, D. 86-, F.6-22.
- 13 ATASE, A.5/5649, Kls. 3920, D. 86-, F.6-22.
- 14 Botschafter Hakkı an Seiner Majestät der Kaiser, Aus dem Felde, 4.3.1918, PA-AA, Russland: Friedensverhandlungen, R. 22308, Bd.5, Russland Nr. 31 b.
- 15 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, Kısım: 4, Ankara, 1983, s. 138.
- 16 *Berliner Tageblatt*, 4 März 1918, Nr. 115.
- 17 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 5 März 1918, Nr. 117.
- 18 *Kölnische Zeitung*, 4 März 1918, Nr. 210.
- 19 I. K. Kobljakow, *Von Brest bis Rapallo*, Berlin, 1956, s. 42-43.
- 20 *Vorwärts*, 4 März 1918, Nr. 65.
- 21 Kobljakow, *Von Brest bis Rapallo*, s. 44-45.
- 22 Kobljakow, *Von Brest bis Rapallo*, s. 45-48.
- 23 Graf Hertling an Frhr. v. Gruenau, Berlin Ausw., 3.3.1918. PA-AA, Russland: Friedensverhandlungen, R. 22308, Bd. 5, Russland Nr. 31 b.
- 24 *Berliner Tageblatt*, 4. März 1918, Nr. 115; *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 4. März 1918, Nr. 115
- 25 Der Majestät des Kaisers und Königs an Gesandter von Rosenberg, Homburg'den 3. März 1918, PA-AA, Russland: Friedensverhandlungen, 22308, Bd. 5, Russland Nr. 31 b.
- 26 Der Majestät des Kaisers und Königs an Seiner Majestät dem Sultan Mehmed V. Rechad Konstantinopel, Homburg, den 7. März 1918, PA-AA, Russland: Friedensverhandlungen, R.22308, Bd.5, Russland Nr. 31 b.
- 27 Der Majestät des Kaisers und Königs an Seiner Majestät dem Sultan Mehmed V. Rechad Konstantinopel, Homburg, den 7. März 1918, PA-AA, Russland: Friedensverhandlungen, R.22308, Bd. 5, Russland Nr. 31 b.
- 28 Werner Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die Bolschewistische Weltrevolution*, Münster, 1960, s. 9.
- 29 Isaac Deutscher, *Troçki-Silahlı Sosyalist*, I, Türkçesi: Rasih Güran, İstanbul, 1969, s. 468.
- 30 Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918 von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien- München, 1966, s. 27.
- 31 Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an Reichkanzler Grafen von Hertling, Haag, den 5. März 1918, PA-AA, Friedensverhandlungen mit Russland in Brest-Litowsk, R.22060, Bd.24, Russland. Pol. Nr. 1.
- 32 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 27-28.
- 33 Akdes Nimet Kurat, "Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan", *Türk Yurdu*,

- VII/3(345), Ankara, 1970, s. 25-26. Lenin küçük düşürücü Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak devrime yönelen Alman tehdidini başarı ile savuşturdu. Bakü'da "Sovyet", Brest görüşmelerini tartıştı ve Menşeviklerle Sağ Sosyalist Devrimcilerin muhalefetine karşın merkezi Sovnarkom'un siyasetinin desteklenmesine karar verdi. Sol Sosyalist Devrimciler o zaman için Moskova'daki yoldaşlarına uymadılar ve Brest-Antlaşması'na karşı çıkmadılar. Bütün yabancı emperyalistlere karşı düşmanlıkla Bolşeviklerle anlaşıyorlardı. 2 Mart'ta Tiflis, Brest-Litovsk'taki Karahan'dan ürkütücü bir telgraf aldı, Sovyet Heyeti, Kars, Ardahan ve Batum'u Türklere bırakmayı kabul etmişti. Antlaşmanın 4.maddesi şöyleydi: "Sovyet Rusya, Doğu Anadolu illerinin hızla boşaltılması ve düzen içinde Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını garanti altına almak için yapılması gereken herşeyi yapacaktır. "Ardahan, Kars ve Batum bölgeleri de aynı şekilde Rus kuvvetleri tarafından hemen boşaltılacaktır. Sovyet Rusya bu bölgelerin yeni yasal örgütlenmesine ve uluslararası ilişkilerine müdahale etmeyecek, bu bölgelerin halkının komşu ülkelerle özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak yeni düzen oluşturulmasına karışmayacaktır." Türklere verilen ödün çok büyüktü, fakat Bolşevikler Bakü'nün Sovyet- Rus Devleti'nde kalmasını becermişlerdi (Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü*, İstanbul, 1990, s. 254-255).
- 34 Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk...*, s. 60.
- 35 E.H. Carr, *Bolşevik Devrimi*, I (1917-1923), çev.: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s. 161.
- 36 Carr, *Bolşevik Devrimi*, I, s. 156-157.
- 37 Sovyet Hükümeti, Brest-Litovsk örneğinde olduğu gibi, "Milli Mücadele" yıllarında, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yapılan "Moskova" ve "Kars" Antlaşmalarının şartlarını da geçici olarak görmüş olmalıdır ki, uygun fırsat ortaya çıkınca Türkiye'den yalnız Ardahan ve Kars bölgelerini değil, Trabzon dahil, Karadeniz sahili boyunca Gümüşhane'ye kadar arazi isteginde bulunacaktır. Bir de, tıpkı eski Çarlık devrinde olduğu gibi, "Boğazların savunulmasında Türkiye ile birlikte hareket etmeyi" ve "Çanakkale ile Boğaz içinde Ruslara üs'ler verilmesi"ni talep edecektir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda büyük orduları elinde bulunduran Stalin, bu defa, "Sovyet Rusya'nın tarihi emellerine kavuşması"nın zamanı geldiğine hükmetmişti. İlk önce "İzvestiya" gazetesinin 20 Aralık 1945 tarihli nüshasında, iki Gürcü profesörünün Türkiye'den birtakım arazi talep eden ve bu talebi sözde "tarihi haklara" dayandıran, uzun bir makalesi çıktı. Daha sonra Sovyet Rusya basınında devamlı Türkiye aleyhinde yayın yapılmış ve 3 Haziran 1946'da Sovyet Hükümeti birtakım arazi talepleri ve Boğazlarda üs'ler isteyerek Türk Hükümeti'ne nota vermişti. Bu Sovyet isteginin tepki ve sonuçları herkesin malûmudur. Türk Hükümeti'nin azimli tutumu karşısında Sovyet-Rus talepleri başarısızlığa uğramıştır (Kurat, "Üç Sancak...", s. 28).
- 38 *Perviy Siyezd Narodov Vostoka, Bakü, 1-8 Sentyabr 1920, Stenografiçeskiye Otçetı*, Petrograd, 1920, s. 70
- 39 Suny, *Bakü Komünü*, s. 254.
- 40 Wirkl. Leg. Rat Schüler an Auswärtiges Amt, Brest-Litowsk den 4. März 1918, PA-AA, Friedensverhandlungen mit Russland in Brest-Litovsk, R. 22060, Bd. 24, Russland. Pol. Nr. 1.
- 41 Suny, *Bakü Komünü*, s. 274.
- 42 Der K. Gesandte an Auswärtiges Amt (für Nachrichtenabteilung), Bern, den 8. März 1918, PA-AA, Friedensverhandlungen mit Russland in Brest-Litowsk, R.22059, Bd.23, Russland. Pol. Nr.1.
- 43 Russisches Volkskommissariat für Auswärtige Angelegenheiten an Auswärtiges Amt, Moskau, den 13 April 1918, PA-AA, Armenien, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr.183.
- 44 Kurat, "Üç Sancak...", s. 26-27. Türk kuvvetlerinin 1918 Eylülü'nde Ba-

- kü'ya karşı harekete geçmeleri ve 15 Eylül 1918'de Bakü'yu işgal etmeleri üzerine Sovyet-Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin 20 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti'ne bir nota göndererek, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Barış'ını ihlâl ettiği gerekçesiyle, bu barışın hükümsüz olduğunu bildirdi (Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri...", s. 404.) Sovyet Hükümeti'nin bu notası için bkz.: *Yeni Dünya (Moskova)*, 13 Teşrin-i evvel 1918, No:9. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, No. 510 vom, 5 10 1918, PA-AA, Beziehungen Russlands zur Türkei, R. 13567, Bd. 9, Türkei No. 153.
- 45 J. W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, New-York, 1966, s. 243-308.
- 46 Georg von Rauch, *Geschichte der Sowjetunion*, Stuttgart, 1969, s. 89.
- 47 Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk...*, s. 8, 12.
- 48 Wolfdieter Bihl, *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk*, Wien-Köln-Graz, 1970, s. 118.
- 49 Wheeler-Bennett, *The Forgotten Peace*, s. 11.
- 50 Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk...*, s. 52.
- 51 Günter Rosenfeld, *Sowjetrußland und Deutschland*, (1917-1922), Berlin, 1960, s. 69.
- 52 Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk*, s. 76.
- 53 Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk...*, s. 52, 58-60.
- 54 Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri...", s. 406.
- 55 Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri...", s. 402.
- 56 Kurat, Türkiye ve Rusya, s.384. San Stefano (Ayastefanos) Önbarışı'nın 19. ve Berlin Antlaşması'nın 58. maddelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 1878'de Rusya'ya terkettiği "Elviye-i Selâse" Kars, Ardahan ve Batum'da 14 Temmuz 1918'de bir halk oylaması yapıldı. Bu "Plebisit" sonucunda çoğunluğu oluşturan Müslümanların "evet" demesiyle "Elviye-i Selâse" Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi "Plebisit" in sonuçları ve bu "referandum"a gösterilen tepkiler için bkz.: Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, II, s. 245-251; Kurat, "Üç Sancak...", s. 25-28.
- 57 *Sabah*, 5 Mart 1334, Nr. 10165
- 58 *Vakit*, 6 Mart 1334, Nr. 136.
- 59 *Tasvir-i Efkâr*, 3 Mart 1334, Nr. 2382.
- 60 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 349-350; Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri...", s. 406.
- 61 Winfried Baumgart, "Brest-Litovsk'tan Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Alman Doğu Politikası" adlı kitabında, Osmanlı ve Bulgar delegasyonlarının Brest-Litovsk'ta pek önemli bir rol oynamadıklarını ve müzakerelerin genel seyri içinde ikinci plânda kaldıklarını yazmaktadır (Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 16).
- 62 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 384-385.
- 63 ATASE, A. 4/3671, Kls. 2921, D. 511-, F. 1-95; A. 4/3671, Kls. 2912, D. 464-, F. 5-15; A. 4/3671, Kls. 2921, D. 511-, F. 1-93.
- 64 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 467-470.
- 65 ATASE, A. 5/5649, Kls. 3920, D. 86, F. 7-17, 18, 19.
- 66 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II, Ankara, 1993, s. 470.
- 67 Kurat, "Üç Sancak...", s. 26.
- 68 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 473; Suny, Bakü Komünü, s. 256; *Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II, s. 474-511.
- 69 Gotthard JAESCHKE, "Der Turanismus der Jungtürken zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, Bd. 23, Heft. 1/2, Leipzig, 1941, s. 30-31; Suny, *Bakü Komünü* s. 254
- 70 Suny, *Bakü Komünü*, s. 254-255.
- 71 KURAT, Türkiye ve Rusya, s. 476.
- 72 Suny, *Bakü Komünü*, s. 260; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477.

SON OSMANLI ZAFERİ (AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI)

NÂSİR YÜCEER
GENELKURMAY ATÂSE BAŞKANLIĞI

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda savaştığı cepheler içinde Kafkas Cephesi'nin ayrı bir önemi ve yeri vardır. Çünkü Enver Paşanın daima içinde kutsal bir ülkü olarak muhafaza ettiği Türk dünyasını ayağa kaldırma ve onlarla bütünleşme yolu, bu cepheden geçmekte idi. Amacına ulaşabilmek için 1914 yılı sonlarında başlattığı Sarıkamış Harekâtı; zamanlama yanlışlığı, birtakım taktik ve stratejik hataların yapılması nedeniyle hüsrana uğramıştı. Bu harekâta 3. Ordunun en değerli elemanları kaybedilmiş ve bundan istifade eden Rus kuvvetleri, 1915 baharında saldırıya geçerek Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü işgal etmişlerdi.¹ 1917 yılının yaz aylarına kadar devam eden muharebelerde Rus ordusu belirgin bir üstünlük kurmuştur. Ancak 1917 yılında Rusya'da yaşanan sosyal ve ekonomik sıkıntıların bir patlama noktasına gelmesiyle Rus toplumunda, ekonomisinde ve ordusunda çok şiddetli bir deprem yaşandı. Her şeyi alt üst eden bu Bolşevik ihtilâlinin dışa yansıyan ilk önemli etkisi, Rusya'nın büyük tavizler vererek Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayıp savaştan çekilmesi olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, 1711 Prut Savaşı'ndan uzun yıllar sonra tarihî bir fırsat yakaladı. Brest-Litovsk Antlaşması ile Doğu Anadolu kazanıldıktan başka, 40 yıl sonra elviye-i selâse (Kars, Ardahan, Batum) ana vatana katılmış oluyordu. Gerçi buraların zapt edilmesi için Ermenilerle epey bir mücadele edilmişti ama, Türk ordusu bu engeli fazla zorlanmadan ve yıpranmadan aşmayı başarmıştır.²

Rusya'da meydana gelen bu Bolşevik ihtilâlinin sonra çarlık yönetiminin yıkılmasıyla meydana gelen yönetim boşluğunun etkisiyle Ermeni, Gürcü ve Azeriler

tarafından (14 Kasım 1917) merkezi Tiflis olan Maveraya Kafkas Hükûmeti kuruldu. Maveraya Kafkas Hükûmeti kendisinin Rusya'nın bir parçası olduğu görüşünü kabul ediyordu. Daha sonra Ermeni, Gürcü ve Azerîlerin temsil edildiği parlâmento mahiyetinde Seyim Meclisi kurulmuştur. Maveraya Kafkas Hükûmeti Güney Kafkasya'nın idaresini ele almıştı. Güney Kafkasya'da kurulan bu "konfederasyon" içindeki üç millet arasında bir birlik yoktu ve mecburiyet karşısında bir araya gelmişlerdi. Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri kendi işlerinde serbest hareket ederek, her biri millî teşkilâtlarını kurmuş ve millî amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı.³

Konfederasyonda yer alan unsurlardan Azerbaycan, özellikle Bakû petrollerinden kaynaklanan zenginlik nedeniyle Sovyet Rusya için büyük bir önem taşıyordu. Esasen Ruslar, ister Çarcı, ister Menşevik ya da Bolşevik olsunlar, Bakû'den vazgeçmek istemezlerdi. Çünkü demir yollarının önemli bir kısmı ile Hazar denizinde ve ırmağın çoğunda vapurlar petrolle işlemekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın ve Bolşevik ihtilâlinin etkisi ile çökme noktasına gelen Sovyet Rusya ekonomisi ancak Bakû petrolleriyle güç kazanabilirdi. Bolşeviklerin idareyi ele almalarıyla başlayan iç savaşta akaryakıt kızzılar için hayatî önemi haiz bir madde hâline gelmişti. Bu sebeple Sovyet idaresi kurulur kurulmaz Kafkasya'nın ve ayrıca Bakû'nün elde tutulabilmesi için Sovyet liderleri gerekli tedbirleri almakta gecikmediler. Bu amaçla Ermeni asıllı komünist şef Stephan Şaumyan geniş yetkilere sahip kılınarak Kafkasya'ya gönderilmişti. Şaumyan, Güney Kafkasya'yı Bolşevik yönetimine bağlamak için çaba sarf etmiş, fakat etkili olamayınca faaliyetlerini Bakû üzerin-

de yoğunlaştırmış, Bakû'de bulunan binlerce Rus işçisi ve "Taşnaksuyun" teşkilâtı etkisindeki Ermenilere dayanarak 18 Mart 1918'de düzenlediği bir hükûmet darbesiyle idareyi ele geçirmiştir. Kurulan bu komünist idarenin ilk faaliyeti 1 Nisan 1918 tarihine kadar Bakû'deki Türkleri katletmek olmuştur. Bu süre zarfında 12.000 Azerbaycan Türk'ü öldürülmüştü. Kızılar silâhlı bir direnişle karşılaşmadıkları için Bakû'ye kolayca hâkim olmuşlardı. Müslümanlar karşısında, Rus ve Ermeniler aralarındaki tüm siyasî, dinî ve toplumsal farklılıkları bir kenara bırakarak ortak cephe oluşturmuşlardır.⁴

Azerbaycan'da yaşayan Türklerin, içinde bulunulan tehlikelere karşı vatani koruyarak istiklâllerini sürdürecektir bir askerî kuvvetleri bulunmuyordu. Çünkü, Çarlık Rusya'sı idaresi altında yaşayan Türklerin (bazı istisnalar dışında) kültürel, ilmî, iktisadî ve askerî sahalarda ilerlemelerine bilinçli olarak engel olunmuştur. Çarlık Rusya'sı, devlete olan bağlılıklarına şüphe ile baktığı Türkleri askere almamış, onlara silâh vermeyerek yıllarca askerlik mesleğinden uzak tutmuş ve onların bu sahada gelişmelerini önlemişti. Bu şekilde Azerbaycan Türklerinin silâh kullanma ve savaş sanatında gelişmeleri önlenmeye çalışılmıştır. Askerî sahada hâl böyle iken, devlet yönetimi ve bürokrasiden de Türkler mümkün olduğunca uzak tutulmuşlardır. Türklerden kaymakam olan, emniyet teşkilâtında görev yapan çok nadir olup, ulaştıkları en yüksek devlet memuriyeti mütercimlikten öteye gide-memiştir. Buna mukabil Ermeni ve Gürcüler askere alınmışlar, bu alandaki yeteneklerini geliştirmişlerdir. Bunlardan Rus ordusunda görev yapan çok sayıda subay ve general de yetişmiştir. Aynı zamanda, her türlü devlet işinde görev alarak aralarından yüksek bürokratlar ve valiler de çıkmıştır.⁵

Bakû'deki Bolşevik Şaumyan idaresinin teşkil ettiği kuvvetler Azerbaycan topraklarını işgale başlayarak Gence istikametinde ilerlemeye başlamışlardı. Diğer yandan Gümrü ve Karakilise muharebelerinden mağlûp olarak çekilip Azerbaycan topraklarına giren Ermeni kuvvetleri ve Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler, Karabağ ve Gence havalisinde terör estirip masum, silâhsız halkı katlediyorlardı. Bu şekilde doğudan ve batıdan aynı unsurun istilâsına maruz kalan Azerbaycan Hükûmeti, Gence'de çok az milis kuvvetiyle çaresizlik içinde bu teh-

likelere karşı koymaya çalışıyordu. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması, savaş kabiliyeti yüksek düzenli askerî kuvvetlerle mümkün olabiliirdi. Bu gerçekler karşısında Osmanlı Devleti'nden askerî yardım istemek bir zorunluluk hâline gelmişti. Batum'da Enver Paşa ile görüşen Azerbaycan heyeti, askerî yardım taleplerini ona ileterek yardım sözü aldılar.

Çarlık idaresi yıkıldıktan sonra Ermenistan ve Gürcistan kendi millî silâhlı kuvvetlerini teşkil etmekte herhangi bir güçlkle karşılaşmadılar. Çünkü bunun için alt yapıları mevcuttu ve askerlik mesleğine de aşina idiler. Teşkil olunan birlikleri idare edecek generale kadar yetişmiş subayları vardı. Türklerde durum bunların tam tersi idi. Bir alay düzeyinde bile düzenli askerî birliğe sahip bulunmuyorlardı. Halk askerlikten soğutulmuş, yetenekleri azaltılmıştı. Bu yüzden teşkilatlanmak mümkün olamıyordu. Ermeni ve Bolşevik birlikleri her yerde duruma hâkim olmuşlar, diledikleri gibi terör estirip, katliam yapıyorlardı. Bu durumda tek çare olarak, Osmanlı askerinin gelip kendilerini kurtarmasını görüyorlardı.⁶

BATUM KONFERANSI

Brest-Litovsk Antlaşmasının Kafkasya ile ilgili sonuçlarının görüşüleceği Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başladı. Konferansta Maveray-yı Kafkas Hükûmeti'ni başbakan ve dışişleri bakanı sıfatıyla Chenkelî'nin başkanlığındaki Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan delegelerinden oluşan bir heyet temsil ediyordu. Konferansta Osmanlı Devleti'ni Adliye Nazırı Halil Menteşe Bey ve Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa temsil ediyordu. Halil Menteşe Bey özellikle, Ermenilerin kuvvetli bir devlet olmasına fırsat verilmemesi için Sadrazam Talat Paşadan kesin talimat almıştı. Aynı zamanda Gürcülerin de fazla güçlenmelerine izin verilmemeliydi. Batum Konferansı'na Sovyet Rusya'da bir temsilciyle katılmak istemiş, ancak bu istek Osmanlı Devleti tarafından dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Çiçerin konferansa bir telgraf göndererek alınacak kararları tanımayacaklarını bildirmiştir.⁷

Maveray-yı Kafkas Hükûmeti, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarını askerî harekâttan sonra kabul etmek zorunda kaldığı için, Osmanlı Devleti eski şartları kapsayan bir barışla yetinmek niyetinde değildi. Bu yüzden

Halil Menteşe Bey, Ahıska ve Ahilkelek, Sürmeli ve Gümrü nahiyeleri ile Kars-Gümrü-Culfa demir yolunun Türkiye'ye bırakılması isteğinde bulundu.⁸

Anlaşılan o ki; Osmanlı Devleti Çarlık Rusya'sının çökmesinden sonra ortaya çıkan bu tarihten itibaren azamî ölçüde yararlanmak niyetindedir. Temeli çok zayıf olan Kafkas Federasyonu'nun Azerbaycan kanadı soy ve kültürel bağları bulunan Osmanlı Devleti'yle her konuda fikir birliği içinde olduğunu göstermektedir.

Türk birlikleri önünde bir varlık gösteremeyen Gürcü ve Ermeni kuvvetleri mütemadiyen geri çekilmekte olup, görüşme masasındaki siyasîlerine dayanak olamamaktadır. Görüşmeler sırasında Gürcülerle Ahıska ve Ahilkelek bölgelerinde çarpışmalar olurken, Gümrü-Culfa demir yolundan yararlanma talebini Ermeniler kabul etmediği için, 1., 2. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, bu bölgelerdeki Türk birliklerine hareket emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmişti. Bu başarılarla bir yandan Batum'daki Maveray-ı Kafkas heyeti, Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir yandan da adı geçen bölgelerde Ermeni katliamı önlenmişti. Türk birlikleri Erivan ve Tiflis istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Maveray-ı Kafkas heyeti Halil Menteşe Bey'in ileri sürdüğü şartları kabul etmemişti. Bu durum karşısında Halil Menteşe Bey tutumunu sertleştirerek Maveray-ı Kafkas Heyeti Başkanı Chenkeli'ye ultimatom niteliğinde bir nota verdi. Notada özetle; Bakü ve çevresindeki Bolşeviklerin Türk âhaliyi acımasızca yok ettikleri, Osmanlı Devleti'nin Türklerin katledilmesine seyirci kalamayacağını belirttiikten sonra Osmanlı Devleti'yle kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Mevray-ı Kafkas Konfederasyonu'nu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilan etmeleri gerektiği istendi. Zaten millî çıkarları birbiriyle çatışan bu üç toplumun zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Çünkü Türk ordusunun ilerleyişine Ermeniler ve Gürcüler engel olmaya çalışırken, Azerbaycan ileri gelenleri Osmanlı idarecilerini teşvik etmekteydiler. Bu gelişmeler üzerine Mevray-ı Kafkas Konfederasyonu'nun meclisi "Seym" 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiştir. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân ettiler. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti.

Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan idi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakü olması gerekirdi. Ancak, burası, 31 Aralık 1917'de "Kafkas fevkalâde komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Şaumyan'ın düzenlediği bir darbe ile Azerî yönetiminin devrilmesiyle 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin yönetimine girdi. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence oldu.⁹

28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Maveray-ı Kafkas Konfederasyonu meclisi olan Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir "Millî Meclis" meydana getirildi. Bu meclisin başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde seçildi. Sekiz bakan dan oluşan Azerbaycan Hükûmeti'nin başkanı Feth Ali Han Hoyski oldu.¹⁰

Kafkasya'daki siyasî gelişmeler, Sovyet Rusya ve Almanya'nın tasvip etmemesine rağmen Enver Paşanın istediği şekilde Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlandı. Bağımsızlıklarını ilân eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı.¹¹

Gürcistan'la yapılan antlaşmaya göre: Brest-Litovsk Barışı'yla tespit edilen sınır Osmanlı Devleti'nin lehine daha da genişliyordu. Osmanlı Devleti Batum şehrinden başka Ahıska ve Ahilkelek kazalarını almak suretiyle bu bölgedeki sınırını 1828'deki genişliğe ulaştırıyordu.¹²

Osmanlı Devleti'yle, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yapılan anlaşma ile 1877'deki sınır esas kabul edilmiştir. Böylece; Gümrü-Culfa demir yolu Osmanlı Devleti'ne geçmekte, Tebriz ve Kuzey İran'la irtibat sağlanıp buraya kuvvet sevkıyatı rahatça yapılabilmekte idi. Ayrıca Culfa Nahcivan bölgesinin elde edilmesiyle Azerbaycan'la komşuluk kurulup yardımlaşma kolayca sağlanabilecekti. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Ermenistan ile imzaladığı antlaşmalarda, yukarıda belirtilen hususlardan başka; bu iki devletin ordusunun Osmanlı Devleti'nce uygun görülecek büyüklükte olması, demir yollarının Türk ordusu tarafından kullanılabilmesi, dolaşısıyla bu devletlerin topraklarına girilip oralardan geçilmesi, Osmanlı Devleti'yle savaşan devletler uyruklularının sınır dışı edilmesi gibi hükümler de yer alıyordu.¹³

Batum görüşmelerinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki yakınlaşma, iyice artmış, iki devlet arasında siyasî, askerî, hukukî, iktisadî alanları kapsayan antlaşma imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın birinci maddesinde; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırları ayrıntılı biçimde belirtilmektedir. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti'nce intizam ve asayiş temin etmek için bu ülkeye asker gönderilebileceği ve Bakû petrollerinin Karadeniz'e ulaştırılması için Bakû-Batum arasında bir petrol boru hattı kurulması karara bağlanmıştır.

Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Menteşe ile 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzâde imzalamıştır.¹⁴

Osmanlı Devleti yeni kurulan ve en önemli hayat kaynakları işgal altında bulunan kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'ni siyasî ve askerî alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımış, bu zor günlerinde ayakta durmasına yardımcı olmuştur. Yapılan bu anlaşmalar, aralarında soy ve kültür birliği olan iki kardeş devletin uzun bir ayrılıktan sonra kucaklaşması ve hasret gidermesidir. Nahçıvan ve Karabağ yoluyla coğrafi yakınlaşmanın da tesis edilmesiyle bu anlaşmalarla gelecek için tam bir dayanışma, yardımlaşma ve ortak düşmanlara karşı güç birliği meydana getirmenin temelleri atılmıştır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAYCAN'A YARDIMI

Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptıkları vahşet ve katliamları uygun ortamdan yararlanarak Azerbaycan'da da sürdürmeleri, buradaki Türkleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etti. Bu maksatla Kafkas Türklerinden bir heyet Ekim 1917'de 6. Ordu'nun bulunduğu Musul'a gelmişti. Başka bir heyet de Mart 1918'de Batum yolu ile İstanbul'a gelmiş idi. 6. Ordu Komutanlığı, Kafkasya'daki durumu yerinde incelemeleri için, üç subayı, gelen bu heyetle birlikte o bölgelere gönderdi. Kafkasya'ya gönderilen subaylardan Tegmen

Muzaffer Efendi, Musul'a döndüğünde Kafkaslarda durumun teşkilât yapmak için uygun olduğunu ifade etti.¹⁵ Ayrıca Rus esaretinden kurtularak Türkiye'ye gelip, 29 Aralık 1917'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa ile görüşen Avusturyalı bir yarbay yapılacak bir harekât için Kafkasların durumunun çok elverişli olduğunu açıkladı. Aynı yarbay İstanbul'da Enver Paşa ile de görüştü. Yarbayın anlattıkları Enver Paşayı heyecanlandırmış olacak ki, bu hususta 16 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşaya çektiği telgrafta; "Görüştüğüm Avusturyalı yarbayın Bakû'nün durumu hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre, Azerbaycan Türklerinin düşmana karşı teşkilâatlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilâtlandırarak ve idare edecek askerî liderlerin bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatini edindim" diyordu.¹⁶

Ermenilerin ve Bolşevik Rusların Bakû'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde masum Türklere karşı giriştikleri katliamlar üzerine Azerbaycan ileri gelenleri Osmanlı Devleti'nden sık sık yardım talebinde bulunuyorlardı. En son olarak Azerbaycan Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzâde 4 Haziran 1918'de imzalanan Dostluk ve İş Birliği Antlaşması'nın dördüncü maddesine istinaden bir Osmanlı kuvvetinin Azerbaycan'a gönderilmesini Enver Paşadan talep etti. Aynı talep 3. Ordu komutanı Mehmet Vehip Paşaya da bildirildi.¹⁷

Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak için gerçekleştirmeyi düşündüğü Azerbaycan harekâtı konusunda iki yakınına görev vermeyi uygun gördü. Bunlardan biri Kut'ül Amare kahramanı amcası Halil Paşa, diğeri ise üvey kardeşi Yarbay Nuri Beydi. Halil Paşa 1918 Haziranı'nın sonunda görevinden istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Şark Orduları Grubu Komutanlığına atanmıştı. Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak amacıyla Azerbaycan Türklerinden teşkil etmeyi düşündüğü "Kafkas İslâm Ordusu"¹⁸ komutanlığına Yarbay Nuri Beyi getirdi.¹⁹ Ancak kadrosunda tümen komutanlarının bulunacağı böyle bir orduya yarbay rütbesi ile komuta edilemeyeceğinden Nuri Beyin rütbesi tümgeneralliğe yükseltildi. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine Kafkas İslâm Ordusu komutanı olduğu ve Kafkaslar'da padişah adına askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir ferman verilmişti.

Kafkas işleri konusunda kendisine geniş yetkiler verilen Nuri Paşa 25 Mart 1918'de Musul'a geldi. Kafkas İslâm Ordusunda görev yapmak üzere Nuri Paşa tarafından seçilen 20 subay da İstanbul'dan Musul'a gelmişti. Nuri Paşa Musul'da bulunduğu sırada Türklere karşı Bakû'de Ermenilerin ve Rusların katliam yaptıklarına dair haberler geliyordu. Azerbaycan'ın durumu sür'atle hareket etmeyi gerektiriyordu. Nuri Paşa mahiyetindeki subaylarla birlikte Gence'ye gitmek üzere 8 Nisan 1918'de Musul'dan yola çıktı. Azerbaycan topraklarına girdiğinde halk tarafından coşkuyla karşılandı. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye geldi ve Kafkas İslâm Ordusunun kurulması çalışmalarına başladı.²⁰ 15 Haziran 1918 itibarıyla Musul'daki 6. Ordu'dan Kafkas İslâm Ordusu teşkilâtı için çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmişti. Geri kalan subay ve astsubaylar ise Haziran ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderileceklerdi. Kafkas İslâm Ordusu talimatnâmesinin 11. maddesi gereği subaylar bulundukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve burada bulundukları sürece fahrî rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi.²¹

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelip karargâhını kurarak ordu teşkili için faaliyetlere başlayınca, bu işin düşündüğünden daha zor olduğunu anladı. Ermeni çeteler Azerbaycan'ın her tarafında zulüm ve katliam yapmakta olup, Bakû'de bulunan Bolşevik yönetimin teşkil ettiği birlikler harekete geçerek Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye başlamıştı. Azerbaycan'ın durumu zaman kaybedilmesine tahammül göstermeyecek derecede kritikti. Bu durumda Azerbaycan'a gelen Türk subaylarının çalışmalarıyla Azerbaycan Türklerinden birlikler meydana getirmeleri, onlara askerliği ve savaşmayı öğretmeleri uzun bir zaman içinde gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Bu yüzden Nuri Paşa, yalnızca küçük milis kuvvetlerden ibaret olan Kafkas İslâm Ordusunun iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesi gerektiğini 3. Ordu Komutanı Vehip Paşaya ve Enver Paşaya bildirdi. Daha önce Millî Meclis Başkanı M. Emin Resulzâde'nin de bu yönde bir isteği olmuştu. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Başkomutanlık Vekâletine çektiği telgrafta; Azerbaycan Hükûmeti'nin kendisine

müracaat ederek Bolşevik tecavüzüne karşı koruma ile emniyet ve asayişin temini konusunda yardım istediklerini bildirerek, Azerbaycan Hükûmetinin isteği doğrultusunda en cesur ve kabiliyetli, yüksek askerî değere sahip, şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümeninin yardım için, Albay Mürsel Bey komutasında yola çıkarıldığını belirtip, icap ederse bu tümenin takviye edileceğini bildirmişti.²²

Kafkas İslâm Ordusunun takviyesi için gönderilen Mürsel Paşanın komutasındaki 5. Kafkas tümeni 3. Orduya bağlı 2. Kolordu kuruluşunda bulunuyordu. 5. Kafkas Tümeni şu birliklerden meydana geliyordu: 9., 10. ve 13. Piyade alayları, iki bölüklü (19. ve 42. bölükler) Mürettep Süvari Alayı, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, 1. ve 2. bataryalardan meydana gelen Sinayder Topçu Taburu, 4. ve 5. bataryalardan meydana gelen Dağ Topçu Taburu ile diğer yardımcı unsurlar. 5. Kafkas Tümeninde toplam 257 subay 5575 er bulunuyordu. Gence halkı 5. Kafkas Tümenini büyük bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları çekerek karşılamıştır.²³

Kafkas İslâm Ordusunun kurulması esnasında çoğunluğu Ermenilerden meydana gelen, 20.000 kişilik bir kuvvet, Bakû'den batıya doğru istilâlarını genişleterek Gence'ye yakın bir mesafede bulunan Gökçay kasabasına gelmiş bulunuyordu. 5. Kafkas Tümeninin bu istilâyı durdurması ve geri atması çok zordu. Çünkü bu tümenin bir kısım birlikleri Ermeni katliamlarını önlemek için Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde görevlendirilmişti. Durumu çok tehlikeli gören Nuri Paşa, Şark Orduları Grubuna sık sık yardım isteyen raporlar gönderiyordu. Nuri Paşa 30 Haziran 1918 tarihli raporunda; "Bugünkü harp vaziyetimiz endişe vericidir. Bolşevikler ilerliyor. Çok acele yardım gelmezse netice pek vahim olacak. Bize derhâl kuvvet göndermeniz ehemmiyetle ıstırham olunur" diyordu.²⁴ Romanya cephesinde barış sağlanması üzerine Batum'a sevk edilen 15. piyade Tümeni, 1. Kafkas Kolordusu emrine verilmişti. Batum'dan Gümrü'ye gelen 15. Piyade Tümeni bölgede Ermenistan sınırı boyunca emniyeti sağlıyor ve demir yollarını kontrol altında bulunduruyordu. Enver Paşa, Nuri Paşanın acil olarak takviye birlik istemesi üzerine Kurmay Yarbey Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15.

Piyade Tümeni 38. ve 56. Alaylar, topçu birlikleri ve yardımcı birlikler ile 36. Piyade tümeninden 106. ve 107. alaylar aşamalı olarak Bakû cephesine gönderilmişti. Yeni birliklerle takviye edilen Kafkas İslâm Ordusu Bolşevik işgalini durduracak bir güce ulaşmıştı.²⁵

MUHAREBELERİN BAŞLAMASI

Azerbaycan Cumhuriyetinin 1918 yılında nüfusu iki milyondan fazla olup; başkenti Bakû idi. Ancak Bakû, Ermeni Stephan Şaumyan liderliğindeki komünist hükûmetin işgalinde olduğu için Gence geçici başkent yapılmıştı. Azerbaycan harekâtının ana hedefi Azerbaycan'ın medeniyet ve ekonomi merkezi olan Bakû'yü kurtarmaktır. Bolşevik Rus ve Ermenilerden oluşan kuvvet Bakû'den itibaren işgallerini batı yönünde genişleterek Kafkas İslâm Ordusunun karargâhının bulunduğu Gence'nin hemen doğusundaki Gökçay kasabasına kadar ilerlemişlerdi. Bu işgallerden cesaret alan Gence'de yaşayan Ermeniler ayaklanarak şehirde terör estirmeye başlamışlardı. İşte tam bu devrede Kafkas İslâm Ordusunun esas gücünü teşkil edecek olan 5. Kafkas Tümeninin birliği 10 Haziran 1918'de Gence'ye geldi. Bu birliklerden oluşturulan Gence Müfrezesi nasihat dinlemeyen Ermeniler üzerine sevk edilerek ayaklanma bastırılmış ve itaat altına alınmışlardır.²⁶

Gence'de durumun normalleştirilmesinden sonra Kafkas İslâm Ordusu doğu istikametinde harekâta başladı. Bu harekât iki koldan gerçekleştirilmiştir: Birinci kol Gökçay-Şamalı-Bakû kara yolundan ikinci kol ise Gence-Bakû demir yolu boyunca. Ayrıca Kür ırmağından düşmanın sızmasını önlemek için Saylan yakınlarında yapılan muharebede düşman mağlûp edilerek emniyet sağlanmıştı. Sayı, silâh ve cephane üstünlüğü olan Bolşevik Ermeni ve Rus birliklerine karşı aşırı sıcak ve salgın hastalık tehdidine rağmen 17 Haziran 1919'dan itibaren Gökçay, Aksu, Kürtemir, Şamalı, Müsüslü, Kara Meryem mıntikalarında çetin muharebeler verilmiş ve 5 Ağustos 1919'da Bakû'nün varoşlarına kadar olan Azerbaycan toprakları işgalden kurtarılmıştır. Bu harekât müttefikimiz olan Almanya'nın tehdit ve karşı koymalarına rağmen Enver Paşa ve Nuri Paşanın kesin kararlılığı altında başarıyla gerçekleştirilmiştir.²⁷

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa bir yandan kazandığı muharebelerle Azerbaycan topraklarını iş-

galden kurtarıırken diğer yandan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî ordusunu kurma çalışmalarını da ihmal etmemiştir. Azerbaycan Millî Ordusunun çekirdeğini meydana getirmek amacıyla Azerbaycan Millî Kolordusunu teşkil etmek için 13 Ağustos 1918'de bir tamim yayınlamıştır. Tamimde kolordunun nasıl teşkil edileceği, eğitimi ve kıyafeti ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir. Kolordunun 4 piyade alayından oluşan 2 piyade tümeninden meydana gelmesi kararlaştırılmıştır.²⁸ Ayrıca Azerbaycan ordusunun subaylarını yetiştirmek için Albay Akif Bey'in idaresinde harp okulu kurulması için Gence'de çalışmalara başlanmıştı.²⁹

Nuri Paşa, mevcut siyasî durumun Bakû'nün sür'atle işgalden kurtarılmasını zorunlu kıldığını, çok mecbur kalınmadıkça ilerlemeye ara verilmemesini, du-raklamaların çok kıymetli olan zamanın kaybına neden olduğunu, bu yüzden düşmanın toparlanmak için imkân bulabileceğini belirterek harekâta ara verilmeden bir an önce hedefe ulaşılmasını istemiştir. Nuri Paşa'nın ordunun her türlü şart altında ilerlemesi gerektiği yolundaki kesin emri üzerine ilerlemeye başlayan birliklerimiz, 26 Temmuz 1918'de Karasu istasyonunu ele geçirdiler. 27 Temmuz'da Hacıkabul istasyonu 28 Temmuz'da Çengi posta mevkii ele geçirildi. Bu suretle Bakû'ye yönelen kısaş iyice daralmış oluyordu. 30 Temmuz sabahı yenisinden taarruza geçilerek Bakû'nün 10 kilometre batısında bulunan Kobi köyü zapt edilmişti. 31 Temmuz'da cereyan eden muharebelerde Nevagi ve Akbulak istasyonları ele geçirilmişti.

Eybat-Balacari demir yolunun doğusunda savunmaya çekilen düşmana karşı 1 Ağustos sabahı yeni bir taarruz başlatıldı. Şiddetli çarpışmalar sonunda 736 rakımlı Volçivorata dağı ele geçirildi. Bolşevik Rus-Ermeni birliklerinin, stratejik önemi bulunan bu mevkii geri almak için düzenlediği karşı taarruzlar başarıyla püskürtüldü ve Bakû'ye 2 kilometre mesafede bulunan Salhane ve Kışla sırtlarıyla Hacıhasan köyü de ele geçirildi. Bu çetin muharebelere Bolşeviklerden deniz ve hava unsurları da iştirak ediyorlardı. Hazar denizinde bulunan savaş gemilerinden Türk mevzilerine topçu ateşi açıldığı gibi, Bakû'den kalkan uçaklar da bu bombardımana iştirak ediyorlardı. 1 Ağustos'ta Bakû'nün zapt edilebileceğini Nuri Paşa'ya rapor eden Mürsel Paşa, Bakû ele geçirildiğin-

de kesinlikle yağmaya girilmemesi ve iki taraf arasında katliama meydan verilmemesi için, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa'dan emir aldı. Türk birliklerinin Bolşevik savunma hattını yarmaları ve Bakû'ye girmeleri an meselesi idi. Bu aşamada Bakû'nün Kafkas İslâm Ordusunun yapacağı bir taarruzla ele geçirileceği anlaşılmıştı. Bu yüzden S. Şaumyan Hükûmeti'nde İngilizlerin Bakû'nün yardımına çağırılması konusunda görüş ayrılığı çıktı. İngiliz yardımını istemeyen S. Şaumyan Hükûmeti istifa etmek zorunda kaldı. Onun yerine "Şentrokaspi Diktatoryası" adlı yeni bir hükümet kuruldu. Bu hükümet Enzeli'de üstlenen İngilizlerden yardım istedi. Çıkarları gereği bu istek İngilizler tarafından uygun bulundu ve General Dunsterville komutasındaki 39. İngiliz Tugayı 4-7 Ağustos 1918 tarihlerinde Enzeli'den vapurla Bakû'ye geldi. Kadro mevcudunun altında bir kuvvete sahip olan tugayda 3 piyade taburu olup toplam asker sayısı 1.500 kadardır.³⁰

BİRİNCİ BAKÛ TAARRUZU

Şiddetli topçu ateşi desteğinde, 5 Ağustos 1918 saat 04:25'te başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakû savunma birlikleri, mevzileri elde tutmak için olağanüstü bir çaba sarf ediyorlardı. Ancak, gittikçe şiddetlenen Türk taarruzu bu direnişi kırmaya başlamış ve düşman birlikleri kademe kademe çekilmek zorunda kalmışlardı. Şehre hâkim Bolyof mevkiinde bulunan yüksek sırtlar ele geçirilmişti. Direnişi kırdığı anlaşılan düşmanın, cephesinin merkezi olan Salhane ve mezarlığa doğru düzensiz bir şekilde çekildiği görüldü. Türk topçusunun Bakû'de bulunan kışlaları hedef alan atışları gayrimüslim halk arasında korku ve panik yaratmış ve halk gemilere binip şehirden ayrılmak için iskeleye hücum etmişti. Şehrin ele geçirilmesi an meselesi idi. Düşmanın birinci savunma hattı kırılmış, ikinci savunma hattına yaklaşılmış, dolayısıyla Bakû'nün kurtuluşu çok yaklaştı. Ancak taarruza yeteri kadar top mermisi tedarik edilmeden başlanmasından dolayı topçunun ilerleyen piyadelere verdiği ateş desteği gittikçe azalmaya başlamış ve 5 Ağustos öğleden sonra topçu cephanesi tamamen tükenmişti.

5 Ağustos taarruzunda Türk birlikleri kahramanca çarpışmalarına rağmen, top mermisinin tükenmesi yü-

zünden ve karşı tarafın topçu ve makineli tüfek ateşi karşısında ilerleme durmuş ve düşmanın karşı taarruzu ile Türk birlikleri, Bakû'ye 4 kilometre mesafede olan Eybat-Balacari demir yolunun batısındaki hatta çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı.

5 Ağustos muharebesinde düşman ölü ve yaralı olarak 2.000, Türkler ise 9'u şehit 19 yaralı subay, 39'u şehit 444 er zayıat vermiştir.

Türk taarruzunun püskürtülmesi düşman cephesinde moralleri yükseltmiş, 6 Ağustos'tan itibaren Bakû'de çeşitli unsurlardan eli silâh tutan 15-65 yaşları arasında olan erkekler askere çağrılarak zorla silâh altına alınmaya başlanmıştır. Bu uygulamaya karşı çıkıp asker olmak istemeyen Türklerden 600 kişi idam edilmiştir.³¹

Bakû'deki Türkler şehrin zaptının uzamasından endişeye kapılmışlar, Türk askerlerinin moralini yükseltmek ve onları daha da cesaretlendirmek için 10 Ağustos 1918'de bir bildiri hazırlamışlar ve Türk ordusuna ulaştırmışlardır. Bildiri metni şöyledir:

"Bakû denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk ordusuna;

Bu güzel, gönül kapıcı şehri eğer siz zapt edemezseniz, Türk'ün ve ordusunun şerefini şimdi içinde bulduğunuz hendeklere gömeceksiniz.

Eğer siz, bu servet ve altın şehrinin zapt edemezseniz, sevgili büyük vatanımıza en kıymetli bir hediye takdim etmek fırsatını kaçırmış olacaksınız.

Eğer siz, yeşil denizin bu meşhur şehrinin zapt edemezseniz, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanmış olacak zehr-i hançerin üzerine Eyvah! ki Türk bize imdada gelmedi! cümlesi yazılmış olacaktır. Kafkasya feryat edecek, Türkistan ağlayacaktır.

Eğer siz, bu büyük İslâm şehrinin zapt edemezseniz, Allah diyenlerin varlığını senaatli şükürlerle ortadan kaldıran ve kaldırmak isteyen düşmanlar önden ve arkadan sizi saracak ve gıcırdayan dişler yeni zulümler için bilenmiş olacaktır.

Eğer siz, demir oluklardan dünyaya devlet akıtan ve sulhün terazisinde çok ağır basacak olan bu harp şehrinin zapt edemezseniz, tarihin huzurunda mahcubane yere bakacaksınız. Ve bugün dost düşman memleketlerinde en

küçük bir evde en işsiz adamların bile dillerinde gezen Bakû şehri hadise ve halesi, Türklerin bozgunluğuyla bitmiş olacaktır. Düşmanlar azim ve pek azim bir zaferin anahtarını ellerine geçirmiş olduklarını belki de biraz haklı olarak ilân edeceklerdir.

Dostlar, böyle bir zayıydan hasıl olacak hayıflarını gizlemeyecekler ve bizi şemleriyle kahredeceklerdir.

Ey Türk askeri! Eğer sen bu şehri alamaz isen, Bakû'de senin için hazırlanan sofralar misafirsiz kalacak, senin için dikilen elbiseyi düşmanın giyecektir. Senin için yapılan adaklar yerine getirilemeyecek, senin ayağına (uğruna) kesilecek kurbanlar düşmanlara kalacaktır. Senin için hazırlanan altın keselerini düşman yağma edecektir. Eğer sen bu şehri almaz isen, İslâm gelinlerinin duvaklarını kâfirler yırtacak; yine mübarek İslâm kanlar, kırmızı şaraplar gibi vahşî işkenceler uğrunda (altında) akacaktır. Senin zaferin için duaya kalkan elleri zalimler kesecektir.

Eğer sen bu sarı ışıklı altın şehri almazsan kadınlar saçlarını yolacak, akıllarını kaybedecektir. Şimdiye kadar akan kanlar boş yere akmış olacak, sen de bu tozlu topraklı yerler içinde perişan ve sefil kalacaksın. Türk'ün gözlerini oyup ipliklere dizen düşmanlara bayramlar hazırlayacaksın.

Fakat sen ey Türk askeri! İngilizlerin gücünü kendi zorunla Çanakkale'de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllerine aylarca göğüs gerdin. Kut'ül Amare'de 14.000'i esir aldın. Karşındaki düşmanın çoğunu, Ermenileri belki Azerbaycan'dan, Kars'tan beri önüne katarak ta bu şehre tıktın. Türk adını büyüten Çanakkale, Kut'ül Amare, Galiçya, Romanya'dan sonra Kafkasya gelecek ve Bakû şehri de yiğitlik tacının bir elmas taşı olacaktır. Al Bakû'yü! Vatanına bir altın armağan yap!"³²

İKİNCİ BAKÛ TAARRUZU VE ŞEHRİN KURTARILMASI

Bakû savunmasını kuvvetlendirmek için alınan bütün tedbirlere rağmen ikinci Bakû taarruzunun yapılacağı tarihte şehri savunacak Bolşevik-Rus ve Ermeni kuvvetlerin miktarı 10.000 asker civarında idi.³³

İkinci Bakû taarruzundan mutlak surette sonuç almayı ve şehri kurtarmayı amaçlayan Nuri Paşa, Bakû ön-

lerinde bulunan birlikleri takviye için Şark Orduları Grubundan yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine 15. Piyade Tümeninden donanımı iyi olan 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeninden, 106. Kafkas Alayı 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in komutasında Kafkas İslâm Ordusuna katılmak üzere Gümrü'den yola çıkarak, 9 Eylülde Bakû cephesine ulaştı. Taarruzda Kafkas İslâm Ordusu birliklerinden 5. Kafkas Tümenine Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümenine Yarbay Süleyman İzzet Bey, Güney Grubu birliklerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey Güney Grubu içinde bulunan ve Azerbaycan Türklerinden meydana gelen 4. Alaya komuta edecekti. Taarruz için bütün hazırlıkların tamamlandığı Bakû cephesinde 8.000 Osmanlı askeri ile 6.000 civarında Azerbaycan milis kuvveti toplanmış bulunuyordu. Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa 10 Eylül'de cepheye gelerek taarruz hazırlıklarını gözden geçirmişlerdi.³⁴

Taarruz 14 Eylül 1918 tarihinde saat 02:00'de gece baskını şeklinde başladı. Bakû savunma hattını yarmak için 5. Kafkas Tümeni, batıdan Eybat-Balacari demir yolu istikametinde ilerlemeye başladı. Birinci Bakû savunma hattı saat 03:00'te, ikinci Bakû savunma hattı saat 06:00'da ele geçirildi. Salhane ve Salyanski kışlalarından hücumla hazırlanan düşman, topçu ateşiyle dağıtıldı. Taarruzun baş kahramanı olan 56. Alay, Bakû'ye hâkim tepeleri ele geçirip, önünde bozgun hâlinde kaçan düşman askerlerini şehre doğru sürmeye başladı. Volçivorata dağı ile Baylog arasında bulunan mevziler ele geçirildi. 56. Alayın önünden kaçarak Kırmızı Kışla'da direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri kışlanın topa tutulmasıyla burada da tutunamayarak panik hâlinde şehrin içlerine doğru kaçışlarını sürdürdüler. 13. Alayın mezarlık mevkiini ele geçirmesi üzerine burayı savunan birliklerin sahile çekilip gemilere binerek kaçma teşebbüsü burada yoğunlaşan topçu ateşi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Türk askerleri saat 16:00'da şehrin batısındaki mahalleleri ele geçirmiş bulunuyorlardı.³⁵

5. Kafkas Tümeninin taarruzuna paralel olarak şehrin kuzey yönünde 15. Piyade Tümeninin başlattığı taarruz başarıyla gelişmiş ve Balacari sırtları ele geçirilmişti. 15. Piyade Tümeni emrinde savaşan Azerbaycan mi-

lislerinden oluşan Muştevi Müfrezesi, Sabuncu mevkiini zapt etmişti. Sokak çarpışmalarında fazla zayıt verilmesi için 14 Eylül akşamı taarruz durdurulmuştu. Türk topçusu gece boyunca şehirdeki askerî noktaları ateş altında tutmuştu.³⁶

Nuri Paşa 14 Eylül akşamı verdiği emirle; 15 Eylül sabahı taarruza devam edilerek şehrin kurtarılacağını bildirdi. Sabaha karşı hücumla geçen 13, 9 ve 56. alaylar şehre girmeye başladılar. Ermeni ve Rus birlikleri muharebe düzenini kaybetmiş olarak bazı evlere ve mahalle aralarına mevzilenerek son direnişlerini gösteriyorlardı. Batı cephesinden yapılan taarruzla Bakû'nün zaptına adım adım yaklaşıırken, kuzey cephesi çökertilmişti. Malagankent ve Çernigorot ele geçirilmiş ve sokak çarpışmaları başlamıştı. Azerbaycan milisleri Kışla istasyonunu ve Zih Zih dağı zapt etmişlerdi.

15 Eylül saat 15:00'e kadar devam eden harekât sonunda Bakû'yü savunan Ermeni ve Rus direnişi tamamen kırıldığı için, şehrin teslim olmasından başka bir seçenek kalmamıştı. 14 Eylül akşamı şehrin ertesi gün zapt olunacağı anlaşılmış, bu yüzden Bakû'yü savunan birlik komutanlarının çoğu gemilere binip kaçabilmek için birliklerinin başından ayrılmışlardı.³⁷

Bakû'nün savunulmasında büyük ümit bağlanan 39. İngiliz Tugayı, 14 Eylül akşamı her şeyin bittiğini görerek limana çekilmiş ve saat 22:00'de gemilere binerek Enzeli'ye gitmek üzere şehirden kaçmıştı. Amacına ulaşamayarak mağlûp bir şekilde Enzeli'ye dönen 39. İngiliz Tugayına komuta eden Tümgeneral Dunsterville görevden alınarak, tugay komutanlığına General Thomson getirilmişti.³⁸

Bu sırada Bakû'den kaçanlar arasında, İngiliz askerlerinin Bakû'ye gelmesine karşı çıktığı için iktidardan düşürülen Stephan Şaumyan da vardı. Şaumyan'la birlikte Çaparidze, Azizbekov, Vezirov Leogonov ve Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Bakû Sovyet komiseri Türkmen isimli gemi ile Bakû'den ayrıldılar. Ancak Ast-ragan'a gitmesi gereken gemi, Hazar denizinin doğu kıyısında bulunan Krasnovodsk'a uğramış, burada İngilizlerin desteklediği Bolşevik karşıtları tarafından gemideki herkes katledilmişti.³⁹

15 Eylül saat 10:30'da Bakû'den 5. Kafkas Tümeni karargâhına gelen iki kişilik bir heyetle şehrin teslim şartları kararlaştırılmıştır. Bu şartlar şunlardır:

1. Bakû kayıtsız şartsız derhâl teslim edilecek.
 2. Şehri savunan askerler teslim olacaklar.
 3. Her türlü silâh ve cephaneye devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek.
 4. Nargin adasında bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler teslim edilecek.
 5. Silâh depoları, erzak, otomobil ve kamyonların, zırhlı otomobillerin ve uçaklarla birlikte bütün malzemeleri teslim edilecek.
 6. Gelen bu heyete halkın can ve mal emniyetinin sağlanacağı ve kimseye zarar verilmeyeceğine dair "Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığına" yazılan beyannameler verildi ve şehre gönderildiler. Böylece sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayıt verilmeden Bakû teslim alınmış oldu. Hacıkabul'de bulunan Güney Grubu Komutanı Albay Cemil Cahit (Toydemir) Bey Bakû Mevkii Komutanlığına getirilmiş, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak için de 56. Alay görevlendirilmiştir.⁴⁰
- Otuz altı saat süren ikinci Bakû taarruzunu gerçekleştiren Osmanlı birliklerinin toplam zayıtı 1.000 asker idi. Bu taarruzda Azerbaycan milislerinden meydana gelen Muştevi Müfrezesi 11 şehit ile 44 yaralı vermiştir.⁴¹
- Gence'de bulunan Kafkas İslâm Ordusu karargâhı Bakû'nün kurtarılmasıyla buraya nakledilmiştir. 9 Eylül'den beri ordu gözetleme mevki olan Gözdek'e gelerek harekâtı yöneten Nuri Paşa 16 Eylülde Bakû'nün hemen dışında cephedeki birliklerin resmî geçidini izledikten sonra muzaffer Türk askerleriyle birlikte şehre girdiler.⁴² Doğu Türklüğü için gerek ilim ve irfan, gerekse zengin kaynaklarıyla bir sanayi ve ticaret merkezi olan Bakû için aylardan beri çok kan akıtılıp şehitler verilmişti. Bakû'nün Türklerin eline geçmesiyle yüz yıldır bağımsızlığından yoksun olan Azerbaycan esaretten kurtulmuş, 28 Mayıs'ta kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti 15 Eylül'de başkentine kavuşmuştu. Üç buçuk aylık zorlu mücadeleden sonra Türk askeri artık Bakû'de idi ve şehir artık gerçek sahiplerine kavuşmuştu. Almanların bütün baskılarına rağmen harekât durdurulamamış, Alman askeri karıştırılmadan Anadolu Mehmetçigi ile Azerbaycan Mehmetçigi omuz omuza vererek, bu toprakları kurtarmış ve üzerinde yaşayan Türkleri hürriyetlerine kavuşturmuşlardır.

Türk ordusunun Bakû'yü bir an önce kurtarmasını Azerbaycan aydını ve halkı sabırsızlıkla ve özlemle beklemişti. Halkın bu hislerini Bakû'den çıkan "Açık Söz" gazetesi başyazarı Talibzade Abdullah Şayik yazdığı şiirde çok güzel bir şekilde dile getirmiştir. Şiir, Bakû kurtarıldıktan sonra 20 Eylül 1918'de "Açık Söz" gazetesinde yayımlanmıştır.

"İntizar karşısında

Nişin böyle geciktin?

Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış,

Ömrü-ü şişem taş değmiş, bayatım parçalanmış,

Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri,

Yıkılır da, yakar bütün kaygı vurmuş illeri.

Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dalları

Gözyaşıyla sulamış hep geçtiğimiz yolları

Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,

Hiç gelmedi. O şen, güler yürekleri gam almış.

Sen gelmesen, dolmuşmuş yürekler hiç şad olmaz.

Sen gelmesen harabeye dönen kalb âbâd olmaz.

Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm azmaz.

Dudaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.

Başkasını istemem de, ey Türk, çabuk sen gel, sen

Beklemekten yoruldum. Ah işte geç kaldın, neden?

Yollarına taş mı kalanmış? Ya azgın koldurur

Bırakmıyor? Taş, demir, fulat ya olsa da onlar,

Yüreğinde şulelenen metin kızgın ateşle

Yak onları, erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala.

Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster.

*Aş yolları, çabuk gel ki kalbim seni pek ister."*⁴³

Bakû'nün kurtuluşu kutlu bir gün olan Kurban Bayramı'na tesadüf etmişti. Azerbaycan Türkleri çifte bayramı bir arada yaşıyorlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Feth Ali Han Hoyski, 19 Eylül tarihli mesajına "Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Saadetli Nuri Paşa Hazretlerine" diye başlayarak devamlı "Komutanımız altında bulunan cesur Türk askerimiz tarafından Azerbaycan'ın başkenti olan Bakû'nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletimin, yüksek şahsınıza ve dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk'ün oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim", demektedir.⁴⁴

Bakû'nün işgal altında bulunduğu dönemde Gence'de çalışmalarını sürdüren Azerbaycan Hükûmeti Bakû'nün zapt edilmesiyle birlikte Başbakan Feth Ali Han Hoyski tarafından buraya nakledilmişti. Azerbaycan Hükûmeti'nin ve Türk askerlerinin aldığı tedbirler sayesinde Bakû'de sür'atle emniyet temin edilerek düzen sağ-

lanmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güçlenmesi için elverişli bir ortam oluşmuştu. Türk ordusu Azerbaycanlı kardeşlerine karşı büyük tarihî görevini yerine getirmek için Bakû'de bulunuyordu ve bu genç devleti güçlendirme çalışıyordu.

KARABAĞ HAREKÂTI

Antranik komutasındaki 6.000 kişilik Ermeni kuvvetinin Nahcivan bölgesindeki Türk köylerinde katliam yaptığı haberleri üzerine 11. Kafkas Tümeni bu bölgeye sevk edildi. Ermeniler mağlûp edilerek 20 Temmuz 1918'de Nahcivan'dan çıkarıldılar.⁴⁵ Buradan Karabağ bölgesine gelen Antranik, Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırmak için faaliyete başladı. Amacı, Ermenileri topluca Türklerin üzerine saldırarak Karabağ'daki Türk nüfusunu azaltmak ve bu bölgenin tümüyle Ermenilerin kontrolüne girmesini sağlamaktı. Şuşa yolunu kontrolü altına alan Antranik, buradaki Türkleri öldürmeye başladı. Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, Nuri Paşaya gönderdiği raporla Ermenilerin saldırılarını önleyecek bir birliğin Karabağ bölgesine gönderilmesini talep etti. Ermeni saldırıları Dantravir, Zayig, Abdallar köyü, Kerevis köyü, Agadi köyleri, Madar, Sisyan, Yaylak nahiyelerinde yoğunlaştı. Sakalları yolunarak öldürülen ihtiyarlar, göğüsleri kesilip yavrularının ağzına verilen kadınlar ve başka başka işkencelerle öldürülen Türklerin görüntüsü insanı dehşete düşürüyordu. Mevcut tehlikeli durum karşısında Yarbay İsmail Hakkı Bey, Nuri Paşa'dan Karabağ harekâtına bir an önce başlanmasını, aksi takdirde Ermenilerin bu havalide yaşayan Türklerin hepsini katledeceğini bildirmişti.⁴⁶

Diğer yandan Ermeniler, Ağdam ile Şuşakale arasında bulunan Askeran boğazını kontrolleri altına alarak, Şuşakale'ye çekilen 20.000 Türk'ü burada kuşatmış bulunuyorlardı. Ermenilerin genel bir katliama hazırlanmış bu kritik günlerde Nuri Paşa, Türklerin öz toprağı olan Karabağ'a vakit kaybedilmeden kuvvet sevk edilmesini emretti. Albay Cemil Cahit Bey Karabağ harekâtını gerçekleştirecek olan 1. Azerbaycan Tümeni Komutanlığına atandı ve 1. Azerbaycan Tümeni 7 Ekim'de harekâta başladı. Askeran Boğazı, Mirkent-Akbulak hattı ele geçirilerek Şuşakale önlerine ulaşıldı. Burayı kuşatma altında tutan Antranik, muharebeye cesaret edemediğinden kuvvetlerini Şuşa'nın güneyine çekmek zorunda kal-

dı. Kuşatmadan kurtarılan Şuşa ele geçirildi. Türkler coşkuyla kurtarıcılarını kucakladılar.⁴⁷

Albay Cemil Cahit Bey Türklerin Ermenilerden gördüğü bunca zulüm ve katliama karşı öfke ile hareket etmemiştir. İki taraf arasında bir çatışmaya meydan vermemek için Türk ileri gelenleriyle bir toplantı yaparak onlara şöyle hitap etti: “İyiliğinizi düşünerek söylediğim sözlerimi kabul ediniz ve emirlerime uyunuz. Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde bir orduya itaatsizliğin cezası ne ise onlara vereceğim. İtaat ederlerse hayat, namus ve malları güvencem altında olacağından hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri halde dahi haklarında verilecek cezayı ifaya yalnız askerim memur olacaktır. Türk halkının tamamen seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emir ederim.”⁴⁸

Şuşakale'nin kurtarılmasından sonra 1. Azerbaycan Tümenine bağlı birliklerin Karabağ'da Ermeni çetelerini takip ve etkisiz hâle getirme harekâtına devam edilmiştir. Kaledere, Kersus, Akbulak, Hirhan ve Davatlar mıntıkasında Ermeni çeteleriyle muharebeler sürdürülmüştür.

Ancak Talat Paşa Hükûmeti'nin istifa etmesinden sonra yeni hükûmeti kuran Ahmet İzzet Paşa 9. Orduya ve Kafkas İslâm Ordusuna 23 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği emirle Karabağ harekâtının durdurulmasını istemiştir. Bu kararın alınmasında, İstanbul'da yaşayan Ermenilerin İtilâf devletleri temsilcilerini etkileyip, Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'ne baskı yaptırmalarının rolü vardır.

7 Ekim 1918 tarihinde başlayan Karabağ harekâtının Osmanlı birlikleri tarafından gerçekleştirilen safhası bir ay sürmüş ve 8 Kasım'da komutanın, Azerbaycanlı General Yusuf'f'a devredilmesiyle sona ermiştir. Fazla uzun olmayan bu zaman zarfında Şuşa'ya geçit veren Askeran boğazı Ermeni çetelerinden temizlenmiş, Şuşakale'de bulunan 20.000 Azerbaycan Türk'ü 1. Azerbaycan Tümeninin müdahalesi ile Antranik'in kuşatmasından kurtarılarak, mutlak bir katliamın önüne geçilmiştir.⁴⁹

Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddelerinde Osmanlı birliklerinin Kuzey ve Güney Kafkas-

ya'dan çekilmeleri karar altına alınmıştı. Bunun üzerine 17 Kasım 1918'de 13. Kafkas Alayı, General Thomson komutasındaki İngiliz birliğine şehri teslim ettikten sonra halkın gözyaşları arasında hüznü bir uğurlama ile demir yolu ile Bakû'den ayrılmıştır. Osmanlı Hükûmeti'nin çekilmenin bir an önce gerçekleşmesi yolunda çaba sarf etmesine rağmen tahliye ancak, 20 Ocak 1919'dan önce tamamlanabilmiştir.⁵⁰

SONUÇ

Rusya'da çıkan 1917 Bolşevik ihtilâli sonunda Çarlık rejimi yıkılmış ve Bolşevikler iktidarı ele geçirmişlerdi. Bolşevik ihtilâlinin yarattığı sarsıntı Rus ordusunda da hissedilmiş, orduda çözümler başlamış ve ordu muharebe gücünü kaybetmişti. Enver Paşa Kafkas Cephesi'nde de yaşanan bu çözülmenin yarattığı ortamdan, yararlanmak istemiştir. Kafkasya'dan gelen haberler, harekete geçmek için şartların son derece uygun olduğunu gösteriyordu. Diğer yandan Kafkas harekâtının başlamasını zorunlu kılan başka sebepler de vardı. Şöyle ki: Dağılan Rus ordusunun mirasına konan Ermenilerin Azerbaycan'da yaptıkları zulüm ve katliamlar tahammül sınırlarını aşmıştı. Daha ziyade Ermeni ve Gürcülerin sözünün geçtiği Maveray-yı Kafkas Konfederasyonu Azerbaycan'da yaşanan olaylara seyirci kalıyordu. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin askerî yardımı şart olmuştu. Batum Konferansı'nda Osmanlı heyetinin yaptığı siyasî baskıların etkisiyle Maveray-yı Kafkas Konfederasyonu dağılmış ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Lenin tarafından Bakû petrollerinin Rusya'ya akışını devam ettirme görevi verilen Ermeni Şaumyan, Bakû'ye hâkim olmuş ve burada Sovyet Taşnakçı Ermenilerin de açık desteği ile Azerbaycan Türkleri üzerinde korkunç bir baskı unsuru hâline gelmişti. Şaumyan'ın teşkil ettiği Bolşevik birlikler Bakû ve çevresiyle yetinmeyerek tüm Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için batı istikametine kan dökerek ilerlemeye başlamışlardı.

4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin imzaladığı Dostluk ve İş Birliği Antlaşması'nda, istenildiği takdirde Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a yardım etmesi hükmü de yer almıştı. Azerbaycan yöneticilerinin yardım istemesi üzerine Enver Paşa harekete geçti ve kardeşi Nuri Paşayı bir subay heyeti

ile birlikte yerli halktan kuvvetler teşkil ederek Azerbaycan'ı savunmak için buraya gönderdi. Bizzat Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da başlatacağı harekâta değil itilâf devletlerinin, müttefikimiz Almanya'nın da cephe alacağı anlaşıldığından bu harekâtın milis kuvvetler tarafından yapılmasına karar verildi. Türk subaylarının teşkil edeceği bu kuvvete ise Kafkas İslâm Ordusu adının verilmesi uygun bulundu. Böylece harekât, Azerbaycan halkının Ermeni ve Bolşeviklere karşı verdikleri bir bağımsızlık mücadelesi niteliği kazanmış olacaktı. 25 Mayıs 1918'de bir subay heyetiyle Gence'ye gelen Nuri Paşa, bir süre inceleme yaptıktan sonra mevcut durumu görünce Azerbaycan Türklerinden ordu kurmanın, zaman alacağını anlamıştı. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelinmiş olması da süratle hareket etmeyi zorunlu kılıyordu. Nuri Paşa Azerbaycan'ın kurtarılması için düzenli bir birliğe ihtiyaç olduğunu belirterek, 3. Ordu Komutanlığından iyi donanımlı bir tümenin cepheye gönderilmesini istedi. 5. Kafkas Tümeninin cepheye ulaşmasıyla çarpışmaların seyri değişmiş, Bolşevik Ermeni ve Rus kuvvetlerinin ilerlemeleri durdurulmuştur. Karşı taarruza geçen Kafkas İslâm Ordusu bir buçuk ay süren muharebelerden sonra düşmanı çıkış noktaları olan Bakû'ye sürmeyi başarmıştı.

Şunu da belirtmekte yarar vardır; bütün Azerbaycan harekâtı süresinde Türk ordusunun önünde bir engel olarak Almanya görülmektedir. Bakû petrollerinden pay almayı amaçlayan Almanya, harekâtın durdurulması için Enver Paşa'ya yoğun baskılarda bulunmuştur. Alman baskılarından bunalan Osmanlı Genelkurmayı cepheye takviye birlik ve cephane göndermekte zorlanmış, bu da harekâtın uzamasına sebep olmuştur. Birinci Bakû taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanmasının en önemli nedeni, asker ve cephane yetersizliğidir. Bununla birlikte, Enver Paşa ahde vefanın en güzel örneğini vermiş bütün baskılara göğüs gererek harekâtı sonuna kadar devam ettirmiştir. Nitekim, savunması 1.500 İngiliz askeriyle desteklenen Bakû, Türk taarruzu karşısında bir varlık

gösterememiş ve şehir 15 Eylül'de asıl sahiplerinin eline geçmiştir.

Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusunun yaptığı muharebelerde aldığı sonuçlara bakarak, kendisine verilen Azerbaycan'ı kurtarma görevini başarıyla yerine getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti gerçek manada, Türk ordusunun Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmasıyla, bağımsızlığına kavuşmuştur. Osmanlı Devleti yüzlerce şehit vererek kurtardığı bu toprakları Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kazandırmakla, kardeşin kardeşe yapacağı yardımın en soylu örneğini vermiştir. Bugün de Azerbaycan'ın hayatî meselelerinin başında gelen Karabağ'da, gerçekleştirilen başarılı harekâtlarla Ermeni katliamı önlenerek, bölgede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin etkinliği arttırılmıştır.

Azerbaycan ve Dağıstan harekâtını gerçekleştiren Türk subay ve erlerinin göstermiş oldukları fedakârlık ve kahramanlığı şükranla anmak gerekir. Uzun süren savaşların sonuna doğru yorgun ve moralsiz zannedilen kahraman Türk askeri kahraman Azerbaycan milisleriyle birlikte neler başarmaya muktedir olduğunu herkese göstermiştir. Mehmetçğin kanıyla suladığı bu topraklar yaklaşık iki yıl süren bağımsızlıktan sonra, 26 Nisan 1920'de tekrar Rus işgaline maruz kalmıştır. Bununla birlikte, dökülen bu kanların boşa gittiğine hükmetmek doğru olmaz. Çünkü millî hedeflere bir hamlede ulaşmak çoğu zaman mümkün olmayabilir. Kazanılan zaferlerin sonuçlarının bazen uzak bir dönemde alındığı da görülmüştür. Dolayısıyla 1918 yılında Azerbaycan'da verilen kurtuluş savaşının bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak dünya devletleri arasında yer almasında önemli bir ilham kaynağı olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Önemli olan bu zaferler milletin ruhuna sindirilsin, unutulmasın, hatırlandıkça güç alınsın. Ancak bu şekilde kazanılan zaferlerden ilham alınarak yeni millî amaçların gerçekleştirilmesi için mücadeleye başlanabilir.

- 1 Nâsır Yüceer; *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918), Ankara, 1996, s. 10.
- 2 A.g.e., s. 14-15.
- 3 Cemil Hasanlı; *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Ankara, 1998, s. 35-37.
- 4 A. Nimet Kurat; *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.478-480. İsmail Ber-

kok; *"Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka Harekâtı ve Muharebeleri"* (94 sayılı Askerî Mecmua'nın 44 sayılı tarih kısmı), İstanbul Askerî Matbaası, 1934, s. 5.

- 5 M. Emin Resulzade; *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1923, s. 79.

- 6 Yüceer; s. 36.
- 7 Y. Hikmet Bayur; *Türk İnkılap Tarihi*, c. 3, Ks. 3, Ankara, TTK Basım Evi, 1957, s. 190, Kurat; s. 473, 475.
- 8 W. E. D. Allen-P. Murat of; *Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi* 1828-1921, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1966, s. 435-436, Bayur; s. 190.
- 9 Y. Hikmet Bayur; *Türk İnkılap Tarihi*, c. 3, Ks. 4, s. 191-193. Kurat; s. 477.
- 10 A.g.e., s. 194.
- 11 Kurat; s. 477.
- 12 A.g.e., s. 478.
- 13 Bayur; s. 197.
- 14 *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri* (1575-1918), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yayın No: 9, Ankara, 1993, s. 226-235. (Bu anlaşmalar için bakınız a.g.e.)
- 15 Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi; *1. Dünya Harbi Koleksiyonu* (BDH), K. 3823, D. 22, F. 7.
- 16 A.g.a., *Tarihçeler* (TAR) Kol., K. 1, D.1, F. 1-21.
- 17 Yüceer; s. 75.
- 18 Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, hele Azerbaycan'da başlatılacak bir harekâta karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü vermesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya da "Kafkas İslâm Ordusu" adının verilmesi Almanya'yı şüphelendirmemek için seçilmiş bir yoldur. Ancak görüleceği üzere bu ordunun esas harekât unsurlarını Osmanlı birlikleri meydana getirmiş, bir kısım Azerbaycan milis kuvveti de orduda yer almıştır. Enver Paşa, Azerbaycan harekâtını gerçekleştirecek olan "Kafkas İslâm Ordusu"nun faaliyetleriyle direkt olarak ilgilenmiştir.
- 19 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, c. 2, Ankara, Gn. Kur. Basım Evi, 1993, s. 525, 538.
- 20 A.g.a., TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-121. a.g.a.; BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7, 7-1.
- 21 A.g.a., TAR. Kol., K.1, D.1, F. 1-120.
- 22 A.g.a., BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-3.
- 23 A.g.a., TAR. Kol., K.1, D. 1, F. 1-119.
- 24 A.g.a., TAR. Kol., K.1, D. 1, F. 1-117.
- 25 A.g.a., TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-115.
- 26 Yüceer; s. 79-81.
- 27 A.g.e., s. 83-99.
- 28 A.g.a., BDH. Kol., K. 3821, D. 15, F. 4, 4-1.
- 29 Mehman Süleymanov; *Kafkas İslâm Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü, 1999, s. 144.
- 30 Yüceer; s. 99-103.
- 31 A.g.e., s. 104-106.
- 32 Cemalettin Taşkıran; *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1995, s. 103-105.
- 33 A.g.a., BDH. Kol., K. 3819, D. 6, F. 37, 37-1.
- 34 Yüceer; s.114.
- 35 (E) Yarbay Rüştü; "Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", 93 sayılı Askerî Mecmua'nın 34 sayılı Tarih Kısmı, İstanbul, Askerî Matbaa, 1934, s. 202-204.
- 36 (E) Kur. Yb. Süleyman İzzet; "Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri" 103 sayılı Askerî Mecmua'nın 44 sayılı tarih kısmı, İstanbul, Askerî Matbaa, 1936, s. 41.
- 37 Rüştü; s. 209-211.
- 38 A.g.e., s. 215.
- 39 Tadeusz Swietochowski; *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (Çev.: Nuray Mert), İstanbul 1988, s. 118.
- 40 A.g.a., BDH. Kol., K. 3823, D. 22, F. 7-8. Rüştü; s. 213.
- 41 A.g.a., BDH. Kol., K. 3830, D. 5, F. 189, 189-1. TAR. Kol., K. 1, D. 1, F. 1-109.
- 42 Rüştü; s. 214-215.
- 43 Kurat; s. 537.
- 44 A.g.a., BDH. Kol., K. 3831, D. 6, F. 5-7.
- 45 A.g.a., BDH. Kol., K. 3187, H. 7, F. 3-18, 3-19.
- 46 A.g.a., BDH. Kol., K. 3822, D. 18, F. 77.
- 47 Yüceer; s. 133.
- 48 A.g.a., *Bağı Faaliyetleri Koleksiyonu*, K. 1141, D. 582, F. 1-7.
- 49 Yüceer; s. 135, 136.
- 50 A.g.e., s. 162, 163.

OSMANLI BİRLİKLERİNİN ARAS VADİSİ'NDEN ÇEKİLMESİ VE ARAS-TÜRK HÜKÜMETİNİN OLUŞUMU (EKİM-ARALIK 1918)

DR. İBRAHİM ETHEM ATNUR
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1. OSMANLI BİRLİKLERİNİN ARAS VADİSİ'NDEN ÇEKİLİŞİ

1918 yılı başlarından itibaren Fahrettin Erdoğan'ın ifadesiyle "Kafkas'ın havası, suyu ve zafere aşkı ile herbiri kükremiş arslanlara dönen" Türk askerleri Kafkasya'da başarıdan başarıya koşarken, diğer cephelerde durum gittikçe kritikleşmeye başlamıştı. Filistin Cephesi'nde alınan mağlubiyetler ve İtilaf Orduları'nın Balkanlar üzerinden İstanbul'u tehdit etmeye başlaması büyük bir sıkıntı meydana getirmişti.

Kafkasya'da arzu edilen düzenlemeler yapıldığı bir anda harcanan emeklerin boşa çıkma ihtimalinin belirmesi Enver Paşa'yı harekete geçirdi. Şark Orduları Grup Kumandanlığı'na 5-6 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği emirde: Kafkasya'dan çekilmeye mecbur olunabileceğini, çekilme karşısında üstünlüğün devamı için Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da orada kalacak Türk birlikleri esas alınarak bir askerî teşkilatlanma gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etti. Yine Enver Paşa başka bir emrinde; Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da kendisiyle çalışmak üzere kalacak subay ve askerleri belirleyip, ona göre faaliyette bulunmasını bildirdi.² Tahliye hazırlıkları açısından benzer bir uygulamayı IX. Ordu başlattı. Bölgede faaliyetler başarılı bir şekilde devam etmesine karşın, gelecekte endişe duyan IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, I. Kafkas Kolordusu'na 11 Ekim 1918'de şu telgrafi gönderdi; "Vaz'iyet ve umumi ahval dolayısıyla İran'ı ertege tahliye etmek lazım geleceği anlaşılıyor. Bu işte geç kalmamak ve tekmil menabii terk ve ziya'a mecbur olmamak için şimdiden tedbirler ve tertipler yap-

mak ve işleri pek sur'atle icra ve ikmal eylemek zaruridir."³

Ordu, İran içlerindeki çeşitli malzemeyi Nahçıvan ve Beyazıt yoluyla kuzeye çekme hazırlıkları yaparken, 14 Ekim'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti bölgenin tahliyesi hususunda bir karar aldı. Buna göre, Brest Litovsk Antlaşması ile Anavatan'a katılan üç sancak (Batum, Kars, Ardahan)'ı elde tutabilmek için Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey İran ile Batum Antlaşması ile alınan yerler (Ahılkelek, Gümrü, Sürmeli, Nahçıvan)'ın boşaltılması gerekiyordu.⁴ Kabul edilen karar 21 Ekim 1918'de IX. Ordu'ya⁵ ertesi gün de Ordu tarafından I. Kafkas Kolordusu'na bildirildi.⁶ IX. Ordu Kumandanlığı'nın kendi birliklerine gönderdiği emirde; yapılacak çalışmalar, birliklerin nereye çekilecekleri, sevk önceliğinin yiyecek maddelerinde olduğu ifade ediliyor, ayrıca meselenin gayet gizli tutulması ve asker ile ahalinin "inzibat ve intizamına" dikkat edilmesi isteniyordu.⁷ 31 Ekim 1918'de IX. Ordu vasıtasıyla bölgeye Başkumandanlığın kesin emri geldi. İran ve Kafkasya'daki silah, cephane ve eşya Kasım sonuna kadar boşaltılmış olacaktı.⁸

22 Ekim'de çekilme emri I. Kafkas Kolordusu'na ulaştığında, Kâzım Karabekir Paşa karargahını yeniden Nahçıvan'a nakletmek üzere Tebriz'den ayrıldı.⁹ Nahçıvan'a gelen Kâzım Karabekir Paşa 30 Ekim'de sürpriz bir karar ile karşılaştı. I. Kafkas Kolordusu Karargâhı lağvedilmiş ve Paşa'ya karargâhı ile birlikte İstanbul'a dönmesi emredilmişti.¹⁰ Paşa 1 Kasım'da Nahçıvan'dan ayrılırken, Kolordu bünyesinde yer alan 11. ve 9. Kafkas Tümenleri de IX. Ordu'ya bağlandı.¹¹

31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı, Ahmet İzzet Paşa'nın imzası ile ordulara duyuruldu.¹² Daha önce başlatılan Kuzey İran ve Kafkasya'nın boşaltılması işlemi devam edecekti. Ancak bu işlem müttefik devlet mümessilleri tarafından incelenecekti.¹³ Bir müddet sonra Fransız ve İngiiz temsilcileri, IX. Ordu'nun tahliyesine nezaret etmek amacıyla Güney Kafkasya'ya geldi.¹⁴

Türk askerî makamlarını düşündüren konulardan birisi de bölgenin tahliyesini müteakiben, çıkması muhtemel Türk-Ermeni mücadelesinin önlenmesiydi. Kâzım Karabekir Paşa'nın 26 Ekim'de Nahçıvan'dan 9. Kafkas Tümeni'ne bildirdiğine göre, tahliye edilecek bölgenin hangi devlet sınırları içerisinde kalacağı belli olana kadar alakadar hükümet murahhaslarından oluşan bir heyet teşkil edilecek ve hükümetlerin aynı oranda verecekleri kuvvetlerle de asayiş temin edilecekti.¹⁵ Başkumandanlık tarafından verilen bu emir, 1 Kasım'da tekrar gündeme geldi. Y. Şevki Paşa Başkumandanlıktan, daha önce verilen bilgi doğrultusunda çalışma yapılıp yapılmadığını sordu. Aksi takdirde İslam ahalinin himayesi için ne gibi bir faaliyet icra edileceğinin emredilmesini istedi.¹⁶ Paşa'nın bu konuda Harbiye Nezareti'ne önerisi, tahliye-den önce ilgili devletler ile ortak temsilciler gönderilmesi ve Türk temsilcilerinin bölgenin durumunu bilen, yabancı dili iyi olan şahıslardan oluşması idi.¹⁷

Tahliye hususunda ciddi hazırlıkların yapılması, esasların belirlenmesi için Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşad Hikmet Bey Başkanlığı'nda, Hariciye ve Harbiye yetkililerinden bir komisyon oluşturuldu. Komisyon yaptığı çalışmalar sonucu şu kararları aldı: 1-Tahliyesi gereken ancak müslüman ahalinin yaşamadığı bölgelerdeki asker ve erzağın derhal geri alınması. 2- Müslüman ahalinin mevcut olduğu yerlerdeki zahireden onların ihtiyacı gereken miktar bırakılıp, kalanının nakledilmesi. 3-Nakil işinde zorluk çıktığı takdirde yardım etmeleri amacıyla Gürcü ve Ermeni Hükümetleri nezdinde teşebbüse geçilmesi. 4-Müslümanların bulunduğu bölgelerde, teşkili teklif olunan Jandarma heyetine İngilizlerin iştirakinin talep edilmesi. 5-Nakledilecek muhacirin erzakının mümkün olduğu kadar Elviye-i Selâse haricine sevk edilmesi. 6-Terkedilen bölgelerde bulunan müslüman ahalinin, can ve mallarının muhafazasına dikkat edilece-

ğinin, kuvvet komutanları tarafından adı geçen ahaliye beyan edilmesi.¹⁸

Çekilme şartları hususunda düzenlemeler yapılırken, Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin 10 Kasım 1918 tarihli emriyle geri alınacak birliklerin bölgeleri belirlendi. Buna göre; 9. Tümen Kars'a, 11. Tümen Van ve Beyazıt'a, 36. Tümen Erzurum'a, 15. Tümen Samsun'a, 3. Tümen Ardahan'a, 12. Tümen Sarıkamış'a, 5. Tümen geçici olarak Batum'a nakledilecekti.¹⁹

Çekilecek Türk birlikleri herhangi Gürcü ve Ermeni tehlikesine karşı da bir yapılanma içerisine sokuldu. Ermenistan'da seferberlik ilanı ve genç Ermenilerin sınır dışına çıkmalarının yasaklanması Türk askerî makamlarını daha dikkatli davranmaya yöneltti. Çekilme esnasında küçük çapta Ermeni saldırıları gerçekleşti ise de Türk askerî makamlarının stratejik bölgeleri kontrol altında tutmaları yüzünden ciddi bir problem oluşmadı.²⁰

Çekilme faaliyeti başlayınca Türk askerî makamlarının en büyük sıkıntısı, bölgeden nakledilmesi gereken malzeme oldu. Tahminen 30.000 ton civarındaki yiyecek maddesi, eşya ve mühimmat, 100.000 insan mevcudu ve 40.000 hayvana sahip olan IX. Ordu'nun ancak birkaç aylık ihtiyacını karşılayabiliyordu. İleride tehlikeli bir durumla karşılaşmamak için bu malzemeyi nakletmek gerekiyordu. Ermenistan ve Gürcistan'ın çıkardığı bütün zorluklara rağmen nakil işlemi gerçekleştirilmeye başlandı.²¹ 17 Kasım'da Bakû, 18'inde Tebriz boşaltıldı.²²

Kuzey İran, Azerbaycan ve Aras vadisinde tahliye işlemleri devam ederken, İtilaf Devletleri'nin siyasi baskıları, Osmanlı Hükümeti'ni bunalmaya başlattı. İtilâf temsilcileri, tahliye esnasında bölgede Türk askerî bıraktığı, mevcut erzağın tamamının geriye çekildiği ve çekilmenin kasden geciktirildiği ve bunun da iki taraf ilişkilerine zarar vereceği konusunda itirazlarda bulunuyordu.²³ Mesele Meclis-i Vükela'da ele alınarak, İtilaf temsilcilerinin itirazlarının ortadan kaldırılması yönünde kararlar alındı. Gereğinin yapılması ilgili makamlara iletildi.²⁴ Harbiye Nezareti IX. Ordu Kumandanlığı'nı bölgede subay bırakılmaması yönünde uyardı.²⁵

Aralık ayı başından itibaren Türk birlikleri, Aras Vadisi'ndeki çekilme işlemini hızlandırdı. 4 Aralık itibarıyla Kuzey İran tamamen boşaltıldı. 1 Aralık'tan itibaren Nahçıvan ve etrafını boşaltmaya başlayan 9. Kafkas

Tümeni 11 Aralık 1918'de Kağızman üzerinden Sarıkamış'a geldi.²⁶ Böylece Brest Litovsk sınırlarına dönülmüş oldu. Sıra Elviye-i Selâse'ye gelmişti.

2. ARAS-TÜRK HÜKÜMETİNİN OLUŞUMU

a) Mülki Teşkilatlanma

Batum Antlaşması'na göre hukuken Türkiye topraklarına katılmış Nahçıvan, Şerur, Kamerli, Uluhanlı, Sederabad ve Vedi Türk-İslam ahalisi, Türk Ordusunun bölgeyi tahliye edeceğini anlayınca büyük bir korku ve telaşa düşmüştü. Çünkü artık onları kara günler bekliyordu. Kendilerini 1918 yılının bahar ve yaz aylarında Ermeni zulmünden kurtaran Türk Ordusu şimdi bölgelerini terk etmeye hazırlanıyordu. Tekrar tarihî düşmanları Ermenilerle karşı karşıya geleceklerdi. Rus idaresinin son yıllarında mükemmel bir şekilde silahlanan, düzenli birlikler oluşturan ve daha önemlisi bir devlete sahip olup, İtilâf Devletleri'nin de desteğini alan Ermenilere karşı, kendilerini Türk Ordusu'ndan başka savunacak hiçbir güç yoktu. O da çekileceğine göre tamamen silahsız kalmışlardı. Bundan dolayı büyük bir heyecan içerisinde idiler. Ne yapacaklarını sık sık Türk yetkililerine sormakta, birtakım isteklerde bulunmaktaydılar. İsteklerin en önemlisi, eğer Türk Ordusu kendilerini koruyamayacaksa hicret etmelerine yardım etmesiydi.²⁷

Türk askerî makamları ahaliyi göç sevdasından uzaklaştırıp, onları bir kısım insanların da düşündüğü "millî müdafaa" ve daha önemlisi "millî teşkilâtlanma" yönüne sevk ettiler. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın, bölgedeki yetkili makamlara, halkın ileri gelenlerine iletilmesi amacıyla gönderdiği 2 Kasım 1918 tarihli telgraf, Aras Vadisi'nin tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.²⁸ Zira bu telgrafda, kendilerini gelecekte olması muhtemel bir Ermeni saldırısına karşı korumak isteyen ahaliye silah dağıtılacağı ancak önce ahalinin elindeki silah v.s. bildirilmesi gerektiği ifade edilmekte ve daha önemlisi her kaza ahalisinin kendi bölgelerinde bir mahallî hükûmet kurup,²⁹ bütün işleri ele almaları³⁰ ve böylece idarelerini yürütmeleri istenmekteydi.³¹ Y. Şevki Paşa halka, millî teşkilatlanma yönünde emir ve destek verirken, bir yandan da rahatlatmaları açısından Türk makamlarının, onların can, mal ve

namuslarının korunması hususunda her türlü tedbiri alacağını ifade ediyordu.³²

Türk Ordusu'nun imkânlar içerisinde ahaliyi muhafaza hususunda düşündüğü en büyük tedbir, onları bir teşkilât içerisinde alıp, kendi idarelerini kendi ellerine vermektir. Bu amaçla Y. Şevki Paşa'nın yukarıda zikrettiğimiz 2 Kasım tarihli emrine benzer bir emri 3 Kasım'da verdiğini görüyoruz. Verilen emir öncekini tamamlar niteliktedir. Nitekim emri alan Rüştü Bey, buna göre faaliyette bulunmuş ve 10 Kasım 1918'de IX. Ordu Kumandanlığı'na şu bilgiyi vermiştir:

"3.11.334 tarihli emr-i samileri mucibince, Nahçıvan-Şahtahı-Yenice-Noraşin-Kamerli ve Serderabad mıntıklarında, birer baş müdirlik ve bu mıntıklar etrafından müttehid baş muhtarlık ve muhtarlıklar teşkili ve bunların hepsinin Iğdır'da bulunacak daha büyük bir hükûmet-i mahalliye riyasetine rabtı suretiyle, kendi işlerini tedvire çalışmaları lüzumu, suret-i münasibede ve mahremanede icab edenlere anlatıldı. Baş Müdirlikler de ahalinin hürmet, emniyet ve muhabbetini celb etmiş olmaları şartıyla, birer hükûmet-i mahalliye refâkatına terk ile umur-ı idare ve mu'amelâta ve maksad dairesinde harekete alışdırılmaları münasib olacaktır. Yalnız umumiyetle bu mıntika ahalesinde, kendi kendine iş görmek istidadı olmadığından ve her vakit mü'essir bir rehber muhtac bulundukları anlaşılmış olduğundan Iğdır'da bulunacak olan hükûmet-i mahalliye reisi ile aynı zamanda, milis teşkilat merkezleri olan işbu mevkide hal ve zamana ve muvafık ve müsaid ise, mıntaka ahalesince de her türlü kuyud ve şera'it-i lazıme riyet ve icabında ketm ve muhafaza edilmek üzere hem hükûmet-i mahalliye refâkat etmek ve hem de milis mevcudiyetini devam ettirmek üzere terhis edilecek olan ve ehliyetli, şayan-ı i'timad ihtiyat zabitanından, münasib miktarda bu mıntıkada terk pek faideli ve elzem olacağı kanaatindeyim. Bu suretle kalmak isteyenler de vardır.³³ Tensib buyrulacak hatt-ı hareketin emr ve iş'arına müsa'ade buyrulması maruzdur."³⁴

Görüldüğü üzere Aras-Türk Hükûmeti'nin temelleri atılmış ve birtakım esaslar hakkında Ordu Kumandanı'ndan görüş soruluyordu. Daha önemlisi, kurulacak teşkilatta tecrübeli insanlara ihtiyaç olduğundan, terhis edilecek yedek subaylardan münasib miktarda hükûmet

nezdinde bırakılmasının uygun olacağı beyan ediliyordu. Bölgedeki milli teşkilatlanma hususunda büyük emeği olan IX. Ordu Kumandanı Y. Şevki Paşa, Rüştü Bey'in teklifine hemen ertesi günü olumlu bir şekilde cevap verdi. Cevaba göre, "terhis edilecek ihtiyat zabiti meyanında Iğdır, Nahçıvan ve havalisi teşkilat-ı hususiyesine intisab ve hizmet etmek isteyenlerden, mevcudlarından istifade kabil ve şayan-ı itimad olanların terki muvafıktır."³⁵ Ancak bunların, Osmanlı üniforması taşımaması ve kendilerinin ordu veya hükûmet tarafından görevlendirildiklerini söylememeleri gerekiyordu.³⁶

Artık bölgede milli teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesi için büyük bir faaliyet başlatılmıştır. Faaliyetin iki ana noktası Naçıvan ve Iğdır'dı. Buralarda işleri yürütenler ise, Türk ordusuna mensup olup, mahalli hükûmetlerin başkanlığını da yapan Ali Şefik ve Mehmed Muhiddin Beylerdi. Nitekim, Nahçıvan mahalli hükûmet reisi Binbaşı Ali Şefik Bey, Y. Şevki Paşa'nın 2 Kasım tarihli emri doğrultusunda çalışmalarını sürdürmekteydi. İlk olarak eski Kamerli, Şerur, Nahçıvan, Yenice ve Ordubad nahiyeleri yeniden oluşturulmuş ve daha önce Ali Şefik Bey'in yardımcılığını yapan Meşhedi Ali Aşgar Ağa kendi memleketi olan Yenice Nahiyesi Müdürlüğü'ne atanmıştı.³⁷

Iğdır bölgesinde de benzer çalışmalar yapılmaktadır. Iğdır mahalli hükûmet reisi Mehmed Muhiddin Bey'in ifadesine göre, buradaki İslam ahali "İttihad-ı Millet Fırkası". namıyla bir askerî teşkilat kurmuşlardı. Bölgede oluşturulmakta olan hükûmetin idaresini ele almaya hazırlanan kişiler, 11 Kasım'da toplantı yaparak ordudan bir takım silah ve cephane talebinde bulunmuşlardı.³⁸ Böylece kurulma çalışmaları yapılan hükûmetin bütün icaplarının yerine getirilmesine çalışılıyordu.

b) Askerî Teşkilatlanma

1918 ileri harekâtı esnasında Türk ordusunun bir öncü kolu niteğinde Nahçıvan'a gelen Binbaşı Halil Bey, bölgede küçük bir İslâm ordusu oluşturmak için faaliyet başlatmış, Şahtahtı, Şerur, Nahçıvan ve Ordubad'da yerli ahaliden düzenli birlikler oluşturulmuştu. Türk Ordusu'nun bölgeye gelmesinden sonra da 9. Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey'in gayretleri ile bilhassa Ekim ayı içerisinde milis teşkilatı genişletilmeye

başlandı.³⁹ Cihangiroğlu İbrahim Bey'in ifadesine göre bölgede mevcudu 250 ile 500 arasında değişen yirmi kadar milis taburu oluşturulmuştu.⁴⁰

Ekim ayı sonlarından itibaren Iğdır'a gelen 12. Tümen Kumandanı Ali Rifat Bey'in gayreti ile burada da askerî teşkilatlanma başladı.⁴¹ "İttihad-ı Millet Fırkası" namıyla dört alaydan ve her alay dört taburdan ve her tabur dört yüz piyade, yirmibeş süvariden oluşan bir birlik oluşturuldu.⁴² Türk askerî makamları, mülkî idare gibi askerî teşkilat merkezinin de Iğdır olmasına karar vermişti.⁴³

Askerî yapılanmaya giderken, kurulmuş ve kurulmakta olan birlikler için silah, cephane ve sair mühim mâtâ ihtiyacı duyulmakta idi. Ayrıca halk da silahlanmak istiyordu. Bunun için devamlı olarak Türk askerî makamlarına müracaat ediliyordu. Y. Şevki Paşa bölgedeki yetkili makamlara 2 Kasım 1918'de silah ve cephane isteyen ahaliye bunları verebileceğini, fakat önce nerede veya kimde ne kadar silah var ise acele orduya bildirilmesini istedi. Buna göre bir düzenleme yapılacaktı.⁴⁴ 9 Kasım 1918'de Aras Vadisi'nde yaşayan Türk ahalinin elinde bulunan silah ve cephanenin ayrıntılı defterleri, 9. Kafkas Tümeni tarafından IX. Ordu'ya bildirildi. Aynı gün ve müteakip günlerde 9. Kafkas Tümen Kumandanı Rüştü Bey, bölgenin silah ve cephane isteklerini de IX. Ordu'ya ilettiler. Y. Şevki Paşa'nın tavrı olumlu idi ve ilgililere konu hakkında bir takım emirler verdi. Buna göre; silah ve cephane gayet gizli sevk edilecek ve dağıtımı 9. Tümen ile Iğdır Mevki Kumandanlığı yapacaktı. 11 Kasım'dan itibaren bölgede silah ve cephane dağıtımı başladı.

Böylece Türk askerî makamlarının yaptığı yardımlar sonucu,⁴⁵ halk geleceğinden korkmamaya, kendisine güvenmeye başlamış, askerî ve mülkî teşkilatlanma hususunda önemli mesafeler alınmıştır. Bu iki yönlü teşkilatın yapılmasıyla birlikte, Aras-Türk Hükûmeti'nin kuruluşuna zemin hazırlanmış oluyordu.

c) Hükûmetin Kuruluşu

Türk askerî makamlarının yardımları ve halkın da katılımı ile sürdürülen milli teşkilatlanma faaliyetleri neticesinde, 18 Kasım 1918'de, Kamerli kasabasında bir toplantı yapıldı⁴⁶ ve Aras Türk Hükûmeti'nin kuruldu-

ğu ilan edildi.⁴⁷ Kuruluş beyannamesinde şu ifadelerle yer veriliyordu:

"18 Teşrin-i Sani 334 Revan vilayetinde Aras kenarı civarında bulunan bir milyon kadar İslam ahalisi, Osmanlı asakirinin buradan çekilmeleri ve kendileri tehlikeye altında kalmasını nazara alıp bunun çaresine bakmak için Revan muhacirleri, Nahcivan, Şerur, Eçmiyazin ve Sürmeli İslamlarının mebusları fevkde muharrer tarihte Kamarlı kasabasında bir meclis-i müşavere in'ikad edip, birçok teati-i efkâr ve müzakare ba'dında muvakkati bir teşkilat yapıp böyle karar verdiler. Biz Aras kenarı ve civarında mutavattın bir milyon kadar İslam cemaati, kendi hukukumuzu müdafâa ve muhafaza için (Aras Türk Hükûmeti) namında bir teşkilât yapıp ve bu teşkilâtın makarr-ı hükûmeti Iğdır kasabası ta'yin olundu. Ve sair nevahide şub'eler açılıp, cemâ'at ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdafâ'a etmekle beraber hiçbir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lakin başkaları bizim hukukumuz tecavüz ettiği takdirde umumi seferberlik ile silaha sarılıp, malımız, canımız ve ahirinci bir katre kanımıza kadar kendi hukukumuzu gözlemek selahiyeti dahi hükûmet-i mezbureye verildi. Ve bu hususta becerikli ve dirayetli eşhasdan bir hükûmet teşkil ettiler ki, her (okunamadı) ve hangi esbabıyla olursa bu ufak millet ve cemâ'atin hukunu müdafâ'a ve muhafaza eylesin. Bunun için meclis lazım bildiki, bir Harbiye Nezareti ve haliyle Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umur-ı Şer'îye me'murları ta'yin eylesinler. Buna göre meclis müttefikân buna karar verib, zeyldeki eşhas-ı muhtaremeleri intihab eylediler." Hükûmet şu kişilerden oluşmaktaydı:

Hükûmet Başkanı:⁴⁸ Emir Bey Zimanbeyzade⁴⁹

Harbiye Nazırı: Cihangiroğlu İbrahim Bey

Maliye Nazırı: Kamber Ali Bey Benanyari

Mülkiye Nazırı: Bağır Bey Rızâzâde⁵⁰

Adliye Nazırı: Mehmet Beyzâde

Hariciye Nazırı: Hasan Ağa Safizâde

Şeyhülislam: Mirza Hüseyin Mirza Hasanzade ve Müfti Hoca Ekid Efendi

Fahri Üye ve Aşiretler Reisi: General Ali Eşref Bey.⁵¹

Y. Şevki Paşa'nın emri yerine getirilmiş, ahalinin geleceğini kurtarması yönünde büyük bir teşkilât vücu-

da getirilmişti. Merkezi Iğdır⁵² olan bu hükûmet hiç kuşkusuz hem yöre halkının mevcudiyetini devam ettirmesi, hem de mütareke gereğince geri çekilmek zorunda kalan Türkiye'nin bölge ile ilişkisini devam ettirecek olması yönünden önemliydi. Bu yüzden 9. Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey, Aras Türk Hükûmeti'nin kurulduğunu aynı gün XI. Ordu Kumandanlığı'na bildirdi. Ordu'ya gönderilen zata mahsus şifreli telgrafta hükûmetin kuruluşu hakkında şu bilgiler veriliyordu:

"3.11.34 tarihli şifreli emr-i kumandanileri beşinci maddesinin son fıkrâ mucibince:

"1- Bu mıntıkadaki İslam ahalinin ileri gelenleri toplanarak merkezi Iğdır, ismi Aras-Türk Hükûmet-i Muvakkatesi altı aza ve bir re'is-i hükûmetden ibaret bir heyet-i hükûmet teşekkül etmiş ve mevcudiyetlerini müdafâ'aya karar vermişlerdir. Bir taraftan milis teşkilatını da matlub derecede tevsi' ve tanzim etmektedirler."

Rüştü Bey, hükûmetin kuruluşu ve özelliklerini sıraladıktan sonra, onların ordudan bir takım isteklerde bulunduklarını da ifade etmektedir. İsteklerin birincisi silah, cephane, subay ve erzaktır. İkincisi ise; Aras Türk Hükûmeti Harbiye Nazırlığı'na seçilen Karslı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Kamerli'ye gönderilmesine müsaade edilmesidir.⁵³ Y. Şevki Paşa İbrahim Bey'e müsaade etmiş olmalıdır ki, İbrahim Bey Kamerli'ye gitmek üzere Kars'dan hareket etmiştir. İbrahim Bey Aras Türk Hükûmeti'nin kuruluşu ve yolculuğunun amacı ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

"Biz Kars'da Milli Şûra intihabıyla uğraşdığımız sırada ve Türk Ordusu Nahcivan, Şerur, Dereleyez, Kamerli'den, Iğdır'dan, Gümrü'den ve Zengibasar'dan çekilmezden bir hafta mukaddem Kamerli'de bir içtima olmuş, orada Aras-Türk Hükûmeti namında bir hükûmet teşkil ve beni de, o hükûmete harbiye nazırı intihab eylemişler. Kars intihabatı tamam olduktan sonra, Milli Şûra'nın 14 maddelik Kanun-i Esasinin bir maddesi de her tarafta bir şube açmaktı.

"Meclis Milli Şûra'nın bu maddelerini okumağa ve bazı yerlerde şub'e açmak için bana müsaade itasına karar verdi. Benim hareketimden beş gün sonra Türk Ordusu Nahcivan'ı terk edecek idi. Şevki Paşa hazretlerine müraca'at eyledim. Hususi bir tren ile Nahcivan'a azimet ve oradan avdetimiz hakkında lazım gelenlere emr ver-

sinler. Bize verilen vagona, bizden başka herkes kumanda ediyordu.

“O gece Gümrü’de kaldık. Ertesi gün tezdin hazır oldum. Demiryol merkezine geldim. Merkezde Aras Türk Hükümeti namına gelmiş, tanımadığımız iki efendiyi gördüm. Bilvasıta görüştük. Bana bir paket verdiler. Paketi açtım, okudum. Ordu-yı Osmanî bugünlerde buradan çekilecektir. O sebebdin dolayı, burada teşkil olunan Aras Türk Hükümeti’ne sizi Harbiye Nazırı intihab eylediler ve buradaki hey’et size ma’lûmat vermek şerefini bana müsaade etdi. Bu haberi vermekle beraber, burada bulunmanızı dört göz ile beklemekte olan bizlerin size sadık kalacağımızı tekrar söylemek ile kesb-i iftihar eylerim efendim.

İmza

Aras Türk Hükümet-i Muvakketesi⁵⁴ Reisi Emir Bey Vezirof

“Öğle vakti Gümrü’den tren hareket eyledi ve öbür gün Kamerli’ye çıktık. Hükümet Reisi Emir Bey ile lazım olan mesâil için uzun uzadıya konuştum. Emir Bey’e söz verdim. Nahcivan’dan avdetimizde Kamerli’de kalacağım. Kamerli’de Erivan gençlerinden birkaçı ile görüştüm. Bu meyanda Ekber Bey Ekberof ismini hatırlıyorum. Evvelce Tebriz’de benimle beraber İran inkılâbında bulunmuşdu. İyi bir adam idi. Vatan ve millet yolunda can veren bir insandan başka bir şey değildir. Onlar ile de görüştük, oradan Nahcivan’a gitdim.”⁵⁵

Merkezi İğdır olarak kurulan “Aras Türk Hükümeti Muvakketesi”⁵⁶ sınırları içerisinde Eçmiadzin (Üç Kilitse)in bir kısmı Serderabad, Uluhanlı (Zengibasar), Kamerli (Gernibasar), Vedi (Vedibasar), Şerur, Nahçıvan, Ordubad⁵⁷ ve Sürmeli bölgesi yer almaktadır⁵⁸. Aras Vadisi’nde nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Türk-İslam ahali tarafından kurulan bu hükümet, bazı kesimlerden alaylı bir yaklaşım görmüştür. Nitekim Ermeni yazar Hovannisian bu kuruluştan “sözde hükümet” olarak bahsederken,⁵⁹ Azerbaycanlı yazar Medetov da “oyuncak cumhuriyet”,⁶⁰ “yalancı cumhuriyet” olarak ifade etmekteydi.⁶¹ Aras Türk Hükümeti bugün bildiğimiz anlamda bir teşkilatâ sahip olmasa bile, bu yakıştırmaları hak edecek bir yapıya da sahip değildi. Zira ömrü kısa sürecek olan bu hükümet, bölge insanının varlığını devam ettirmesi yönünde önemli bir rol üstlenmiştir.

Aras-Türk Hükümeti varlığının devamı ve bölge insanının emniyeti için askerî teşkilatlanmaya büyük bir önem vermekteydi. Nitekim daha hükümetin kuruluşu resmen ilan edilmeden iki gün önce 16 Kasım 1918’de hükümetin teşkilatını hazırlamakla görevli bir kısım üyeler kendi imzaları ile IX. Ordu Kumandanlığı’na şu duygu yüklü cümlelerle başlayan bir telgraf gönderdiler.

“Asırlardan beri Türk hülyası ile yaşayan yüzbinlerce Kafkas ahali-i İslamiyesinin, din ve kan kardeşlerine kavuşmak suretiyle gördüğü ve görmekte olduğu şu mes’ud günlerin bizde husule getirdiği tesiri tarifden aciziz. Bununla beraber icabat-ı siyasiye, yekdiğerimizden muvakkat bir zaman ayrılacağımızı işitdiğimiz günden beri de bütün büyük küçük hepimiz dilhunuz. Yalnız Allah’ın bize bu kadarını bahş ettiren kudretine teslimatla az zaman sonra yine bu iştiyak-ı amâlimizde muvafık olacağımızı ve bu yolda herşeyi göze aldirmakla beraber âlem-i insaniyete icab eden ciheti anlatmakla yine kavuşacağımızı ümid ederek müteselli oluyoruz. Buna neye mal olursa olsun nail olmağa biz ahdettik. Yegâne ümid ve penahımız olan Hükümet-i Osmaniye’nin bizi unutmayacağını biliyoruz.”

Telgrafın devamında yine duygu yüklü cümlelerle ahalinin içinde bulunduğu durum dile getiriliyor ve sonuç olarak IX. Ordu’dan silah, cephanes, top, koşum hayvanı, erzak gönüllü subay, er ve doktor talebinde bulunuluyordu.⁶²

18 Kasım’da Hükümetin resmi ilanını müteakiben de Türk askerî makamlarından istekler devam etti. Türk askerî yetkilileri bilhassa 9. Tümen Komutanı Rüştü Bey ile IX. Ordu Komutanı Y. Şevki Paşa her konuda imkânlar ölçüsünde, bölgedeki yapılanmaya destek verdiler. Aras Türk Hükümeti aldığı destek ve Harbiye Nazırı Cihangiroğlu İbrahim Bey’in gayretli çalışmaları neticesinde, askerî teşkilat yönünden mesafe katetmeye başladı. Ancak artık teşkilatlanmayı tamamlama hususunda vakit kalmamıştı. Türk Ordusu’nun çekilmesini müteakiben 10 Aralık 1918’de Albay Dulhanov yönetiminde Ermeni hücumu başladı. İlk olarak Uluhanlı daha sonra sırasıyla Kamerli, Develi ve Sederek Ermenilerin eline geçti. Aras-Türk Hükümeti yetkilileri Şerur’a çekilmek zorunda kaldı. Dehne Boğazı ve Kurt Kapılarının savunulmasındaki başarısızlıklar nedeniyle Ermeniler boğazı

aşarak Mahta ve Demirci Kuşçu köylerini ele geçirdi. Aras Türk Hükümeti artık fiilen ortadan kalkmış, yerine Nahçıvan hanlarının etkin olduğu Nahçıvan Mahalli Hükümeti iktidarı devralmıştı.⁶³

Böylece ismine "Türk" ibaresini yerleştiren ilk siyasî teşekküllerden olan Aras-Türk Hükümeti önemli hatıralarla tarih içerisindeki yerini alırken, Aras Vadisi de yeni siyasî ve askerî oluşumlara sahne olmaya başlamıştı.

- 1 Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1954, s. 163.
- 2 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi*, 3. *Ordu Harekâtı*, c. II, Ankara, 1993, s. 601, 622. Enver Paşa'nın bu talebinin gerçekleştiği ve Nuri Paşa ile arkadaşlarının Azerbaycan Türküne yardımcı olmak amacıyla 1920 yazına kadar bölgede kaldıkları görülecektir.
- 3 E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, c. III, İstanbul, 1938, s. 58-61.
- 4 *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 622; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul, 1958, s. 21.
- 5 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", *Belleten* XXI/84 (1957), S.572-573.
- 6 Askeri Tarih Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Arşiv (A), 5/5649, Klasör (Kls). 3941, Dosya (D). A. 159, Fihrist (F). 38-8.
- 7 ATASE, A.6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 58.
- 8 ATASE, A.6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 96.
- 9 *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi)*, Erzurum, 1990, s. 484.
- 10 ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 89; Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 62.
- 11 ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 93-1, 95; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 4; Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 62.
- 12 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 1-9; Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 65; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 2.
- 13 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 4.
- 14 A.Poidebard, *İran Yolları Mültehasında Seyahat* (çev.: Binbaşı Nazmi ve Emin), İstanbul, 1341-1925, s. 61.
- 15 ATASE, A. 6/5669, Kls. 4844, D. 293, F. 71-1.
- 16 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 5.
- 17 ATASE, A. 1/1, Kls. 37, D. 144-130, F. 12-1.
- 18 ATASE, A. 1/2, Kls. 56, D. 223-19, F. 22-20.
- 19 Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 66; *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 631.
- 20 İbrahim Ethem Atınur, *Muhtariyet Arefesinde Nahçıvan*, Nahçıvan 1999, s.79-80.
- 21 ATASE, A. 1/2, Kls. 56, D. 223-19, F. 22-20; *Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, Ankara, 1982, s. 227; Aysan, *İran Cephesi*, c. III, s. 63.
- 22 ATASE, A. 1/1, Kls. 2, D. 10-137, F. 12; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetimizde Kafkasya'ya ve İran'da*, Ankara, 1936, s. 274.
- 23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 340760.
- 24 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MVM), 28 Teşrin-i Sani 1334, 28 Kasım 1918, 213/37; BOA, BEO, 340760.
- 25 ATASE, A. 1/1, Kls. 37, D. 144-130, F. 10. Y. Şevki Paşa 11 Kasım 1918 tarihli telgrafında, 9.Tümenden terhis edilecek yedek subaylardan Nahçıvan ve Iğdır'da kalmak isteyenlerin üniformalarını çıkartmalarını gerektiğini bildirmişti (ATASE, A. 8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 22).
- 26 ATASE, A. 1/1, Kls. 4, D. 18-2, F. 34; *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, s. 227; *Kafkas Cephesi*, c. II, s. 633-634.
- 27 Atınur, *Nahçıvan*, s. 80.
- 28 Türk Ordusu Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan bölgeyi boşaltma emri alınca yetkili makamlar bölgedeki halkın geleceği açısından endişeye düştüler. Bunun için hükümet organları arasında bazı fikirler dolaştı. Bunlardan hiç kuşkusuz en önemlisi, Ermeni tehlikesine karşı hudut bo-

- yundaki ve gerisindeki halkı teşkilatlandırmak, halka silah dağıtmak ve bölgede subay bırakılmasının düşünülmüştür (BOA, BEO, Dahiliye Gelen Defteri, No: 475, 173/5/29). İşte bu düşünce daha sonra karar haline dönüştürülmüştür ki, Y. Şevki Paşa bu yönde bir emir vermişti.
- 29 Bölgede mevcudiyetini gördüğümüz "Hükümet-i Mahalliye"ler, Türk askerî makamlarının elindedir. Bu nedenle olsa gerek, halktan kendilerine yeni hükümet kurmaları istenmektedir.
- 30 Y. Şevki Paşa'nın böyle bir hükümet kurdurma yönündeki çabasına dayanak da, bölgenin sahipliğidir. Zira bu bölge hukuki olarak hiçbir devletin toprağı değildir. Sadce hak iddia eden devletler vardı. Oysa Wilson prensiplerine göre bölge, çoğunluğu oluşturan Türklerin hakimiyetinde olmalıydı.
- 31 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 2.
- 32 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 5.
- 33 Sonraki günlerde bölgeyi ziyaret eden Cihangiroğlu İbrahim Bey'de hatıralarında, Türk subaylarının bölgeyi terk ettiklerinden dolayı çok üzgün olduklarını ve bir çok çavuş ile askerî kalmak istediklerini ifade etmektedir (Cihangiroğlu İbrahim Bey, *El Yazması Hatıratı*, s. 5).
- 34 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 22-1.
- 35 Bölgede terhis edilip Aras-Türk Hükümeti nezdinde çalışanlardan birisi de, TBMM 1. Dönem Erzurum milletvekillerinden Hüseyin Avni (ULAŞ) Beydir (Fahreddin Kırzioğlu, *Edebîyatımızda Kars*, II, İstanbul, 1958, s. 148; Esin (Derinsu) Dayı, *Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum'de Milli Teşkilatlanma* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1991, s. 121.
- 36 Ayrıca bölgede kalmaya istekli olanların rütbe ve isimlerinin orduya bildirilmesi de istenmektedir (ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 22).
- 37 Ali Şefik Bey yapılan çalışmaları 9 Kasım 1918'de Ordu Kumandanlığı'na bildirdi (ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 17).
- 38 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 24.
- 39 Atınur, *Nahçıvan*, s. 36-40, 72-73.
- 40 Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 9-10.
- 41 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 3-1.
- 42 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 24, ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 24. Gökdemir eserinde Iğdır'daki bu askerî teşkilatlanmanın Cihangiroğlu İbrahim Bey vasıtasıyla yapıldığını yazmakta ve bunu onun Iğdır tarafına gönderdiği birkaç gönüllü askerle iribatlandırmaktadır. Ayrıca Iğdır'da "Hükümet-i Mahalliye Reisi" olan Mehmed Muhiddin Bey'i de, Aras-Türk Hükümeti'nin Iğdır temsilcisi olarak ifade etmektedir (Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s. 51) Oysa Cihangiroğlu İbrahim Bey'in yukarıda da metnini verdiğimiz ve Gökdemir'in de eserinde alıntı yaptığı, Mehmed Muhiddin Bey'in 11 Kasım tarihli telgrafi ile hiçbir alakası olamaz. Çünkü İbrahim Bey 30 Kasım'da başlayıp iki gün süren Kars İslam Şurası'nda başkan seçilmiş (Gökdemir, *Kafkas Hükümeti*, s. 70; Fahreddin Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, I.Kitap Belgeler, İstanbul, 1960, s. 8-9), bölgeye geldikten sonra da Aras Türk Hükümeti Başkanı, Emir Bey tarafından "Kars İslam Şurası Reisi" diye takdim edilmiştir. Nitekim İbrahim Bey de hatıralarında Nahçıvan, Şerur, Iğdır ve Kamerli gibi bölgelere Şura'nın şubelerini açmak için hareket ettiğini yazmaktadır. İbrahim Bey'e göre hareketinden beş gün sonra Türk kuvvetleri Nahçıvan'dan çekilecektir (Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 3-4,8). Bölgede bulunan 9. Kafkas Tümeni, 1 Aralık'ta başladığı tahliye işlemini kısa zamanda bitirmiş olmalı ki, 11 Aralık'ta, Kağızman üzerinden Sarıkamış'a gelmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II, s. 633-634).

Bu nedenle Aralık başlarında bölgeye gelen İbrahim Bey'in Kasım ayı içerisindeki faaliyetlerle hiçbir ilişkisi olamaz. Zaten Gökdemir'de eserinin 75. sayfasında, İbrahim Bey'in Aras-Türk Hükümeti bölgesindeki faaliyetlerinin Aralık ayının onbeşinden itibaren başladığını yazmakta, daha önce yazdıklarını çürütmektedir. Bu hususta şunu söylemek mümkündür. Gökdemir, Aras-Türk Hükümeti'nin kuruluş (ileride değinilecektir) tarihinde ve konuyla ilgili olarak İbrahim Bey'in bölgeye gelişi hususunda yanlışlığı düştüğü için bir çok hata yapmıştır. Ayrıca Gökdemir'in zikrettiği gibi, Mehmed Muhiddin Bey, Aras-Türk Hükümeti'nin temsilcisi değildir. Bu kişi Türk Ordusu'na mensup olup, hem "Hükümet-i Mahaliye Reisi" hem de İğdir Mevki Kumandanı'dır (ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 28-3).

43 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 22-1.

44 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 2.

45 Osmanlı askerî makamları Aras Vadisi Türk ahalisine, yukarıda da ifade edilen askerî malmemenin dağıtımını yapmışken, 24 Ocak 1919'da Bakû'deki "Erivan Vilayeti Hemşehri Yardımlaşma Cemiyeti" tarafından Nahçıvan'a gönderilen ve 20 Şubat'ta buraya gelen Mir Abbas Mir Bağır, bölgeden Türk askerî çekilirken bütün silahları, topları ve mitralyözleri götürdüğünü söylemekte idi (Azerbaycan Cumhuriyeti, Merkezi Devlet En. Yeni Tarih Arşivi, Fond (F) 894, Opis (Op.) 10, Delo (D.) 70, List. (L.) 4). Topları ve mitralyözleri bilemiyoruz, ancak tüfek, fişek vs. cephanenin halka dağıtıldığı görülmektedir.

46 Aliyev, Kamerli'de yapılan ve Aras Türk Hükümeti'nin ilan edildiği toplantının 9. Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey'in başkanlığında yapıldığını yazmaktadır (Mirza Bağır Aliyev, *Kanlı Günlerimiz (1918-1920 Nahçıvan)* Bakû, 1993, s. 82).

47 Aras Türk Hükümeti'nin kuruluş tarihini 18 Kasım 1918 vermekle birlikte, hemen şunu da ilave etmek lazımdır. 16 Kasım 1918 tarihinde IX. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen bir telgrafın altında Aras Hükümet-i Muvakkatesi Kamerli Reisi ile Nahçıvan, Şerur, Zengibasar, Vedibasar ve Gernibasari üyelerin imzaları mevcuttur (ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 33). Bu durumda ortaya çelişkili bir hadise çıkarmaktadır. Zira 16 Kasım'da hükümet ismine ve varlığına rastladığımız halde, yukarıda orijinalini vereceğimiz belgede de ifade edildiği üzere, 18 Kasım'da Kamerli'de büyük bir toplantı yapılmış ve Aras Vadisi müslümanlarının temsilcileri, Aras Türk Hükümetini kurduklarını ilan etmişlerdir. Yine aynı tarihte durum 9. Kafkas Tümeni Kumandanı Rüştü Bey tarafından IX.Ordu'ya bildirilmişti (ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 1-4, F. 35-2, 34). O halde denilebilir ki hükümetin resmi ilanı 18'inde olmuştur. 16 Kasım'da varlığını gördüğümüz ve ünvanında "Türk" ibaresi geçmeyen hükümet, sadece isim olarak anılmış yeterli teşkilatı olmayan bir yapıya sahipti. Sadece bölgesel üyeleri mevcuttu. Yukarıda da ifade ettiğimiz 18 Kasım tarihinde yapılan toplantı sonucu hükümet üyelerinin isimleri belirlenmiş ve hükümet "Aras Türk Hükümeti" diye ilan edilmiştir. Bu hususta son olarak şunları söylemek mümkündür: Y. Şevki Paşa'nın emriyle başlatılan teşkilatlanma çabaları sonucu "Aras Hükümeti" namıyla bir hükümet kurulmasına karar verilmiş ve 18 Kasım'da yapılan geniş katılımlı bir toplantı sonucu da hükümet, ismine "Türk" ibaresi de eklenerek ilan edilmiştir. Aras Türk Hükümeti'nin kuruluş tarihini Gökdemir eserinde, 3 Kasım olarak vermekte ve buna delil olarak Rüştü Bey'in IX.Ordu'ya gönderdiği "3 Kasım 1918" tarihli telgrafi sunmaktadır (Gökdemir, *Kafkas Hükümeti*, s. 46,48). Hükümetin, 3 Kasım'da kurulması mümkün değildir. Çünkü teşkilatlanma kısmında da ifade ettiğimiz gibi Y. Şevki Paşa merkezi İğdir olacak böyle bir hükümetin kurulması emrini 2 ve 3 Kasım tarihlerinde vermiştir. Emir verildiği gün hükümet kurulması düşünülemez. Ayrıca, Gökdemir'in fikrini ispat yönünden eserinde kullandığı belge, ATASE dosya numarası farklı olmakla birlikte elimizde mevcuttur (ATASE'deki çalışmalarımız esnasında Gökdemir'in kullandığı dosyaya rastlanmadı). Elimizdeki belge, Rüştü Bey tarafından 18 Kasım 1918'de Aras Türk Hükümeti'nin kuruluşunu IX. Ordu'ya bil-

dirilmek üzere gönderilmiştir. Başlığı şu şekildedir: "3/11/34 tarihli şifreli emr-i kumandanileri beşinci maddesinin son fıkrası mucibince: 1. Bu muntıkadaki İslam ahalinin ileri gelenleri vs. "Metin kısmında ayrıntısını daha sonra vereceğimiz bu belgeden anlaşılan şudur: Y. Şevki Paşa'nın 3 Kasım 1918 tarihli emri gereğince bölgedeki Türk-İslam ahalî Aras Türk Hükümeti'ni kurmuşlardır. Hükümet 3 Kasım'da kurulmamıştı. Kurulması da mümkün değildi. Teşkilatlanma devresi geçirmişti. Gökdemir'in eserinde kullandığı, Cihangiroğlu İbrahim Bey'de hatıralarında; Aras-Türk Hükümeti'nin Türk Ordusu bölgeden çekilmeden bir hafta önce kurulduğunu yazmaktadır (Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 3). Türk ordusu da Aralık başlarında bölgeden çekildiğine göre kuruluş tarihini Kasım sonlarına gelmektedir. İbrahim Bey'in ifadesi kuruluş tarihini biraz geciktirse bile, bundan Kasım başlarını çıkartmak mümkün değildir.

48 Aras-Türk Hükümeti'nin kuruluş beyannamesinde Emir Bey'in ünvanı "Evvelinci diktatördür (ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 43). Aliyev'in günlüğünde ise "Harbi diktatör" diye ifade edilmektedir (Aliyev, *Kanlı Günlerimiz*, s. 82).

49 Cihangiroğlu İbrahim Bey hatıralarında Aras Türk Hükümeti Başkanı'nın ismini Emir Bey Vezirof olarak ifade ederken (Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 4,8,14), Aliyev, Emir Bey Nerimanbeyov olarak ifade etmektedir (Aliyev, *Kanlı Günlerimiz*, s. 827). Gökdemir de eserinde hükümet başkanı olarak Emir Bey Ekberzâde ismini vermektedir (Gökdemir, *Kafkas Hükümeti*, s. 46,49). Ancak bu hususta bir yanlış okuma söz konusudur. Zira Gökdemir, Cihangiroğlu İbrahim Bey'in hatıralarından aynen naklettiği kısımda, "Bu meyanda Emir Beg Ekberzâde ismini hatırlıyorum" demek ve bunu hükümet başkanı olarak kabul etmektedir. Oysa hatıraların orijinalinde şöyle denilmektedir. "Kamerli'de Erivan gençlerinden birkaçı ile görüşüm. Bu meyanda Ekber Bey Ekberof ismini hatırlıyorum. Evvelce Terbiz'de benimle beraber İran inkılabında bulunmuşdu" (Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 4). Görülüyor ki Gökdemir, Ekber Bey Ekberof ile Hükümet Başkanı Emir Bey Vezirof'u karıştırmıştır.

50 Bağır Bey, İbrahim Beyin hatıralarında Maliye Nazırı olarak geçmektedir (Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 15).

51 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 43, 43-1; Gökdemir, *Kafkas Hükümeti*, s. 46-47; Ender Gökdemir, "Aras-Türk Hükümeti 3 Kasım 1918", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III.*Türk Tarihi*, c. I, İstanbul, 1985, s. 238-240. Aliyev'in günlüğünde Aras Türk Hükümeti üyeleri şöyle sıralanmıştır: "1) İbrahim Ağa Karlı-Vezir-i Cenk 2) Emir Bey Nerimanbeyov-Harbi Diktatör 3) Bağır Bey Rızaev- Vezir-i Mülkiye 4) Kamber Ali Bey Binenkari-Vezir-i Maliye 5) Mehammed Bey Mehammedbeyov-Vezir-i Adliye 6) Hasan Bey Safiyev-Vezir-i Hariciye 7) Mirza Hüseyin Vaiz-i İrevani-Şeyhülislam 8) Ali Eşref Bey (Kürt) 9) Kürtlerin müftüsü" (Aliyev, *Kanlı Günlerimiz*, s. 82-83). Görüldüğü üzere bölgedeki Kürtler, Aras Türk Hükümeti içerisinde Ali Eşref Bey ve Müftü Hoca Ekid Efendi isimli iki üye ile yer almışlardı. Hükümet içerisinde iki ayrı din adamının olması, bölgedeki mezhep yapısıyla ilgili olmalıdır.

52 Aras Türk Hükümeti'nin merkezi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre merkez Nahçıvan'dır (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 288; Aydın Hacıyev, *Kars ve Aras-Türk Respublikalarının Tarihinden*, Bakû, 1994, s. 47; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakû, 1990, s. 50; A. Şemsettinov- Y. A. Bagirov, *Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri* (çev.: A. Hasanoglu), Ankara, 1946, s. 143; Bahtiyar Necetof, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (Dabili ve Harici Siyaset)*, Bakû, 1992, s. 44-45; Ali Aliyev, "Aras-Türk Respublikası Yaddaşdan Hatıralar", *Azerbaycan*, 1 Mayıs 1991, No. 18 (81); T.Abbasov, "Aras-Türk Respublikası" *Açık Söz*, 13 Mart 1992, No: 9 (57). Başka bir görüşe göre de hükümetin merkezi Kamerli'dir (MB "Nahçıvan Şerur Meselesi I" *Azerbaycan*, 17 Temmuz 1919, No: 227; Şevket Tağıyeva-Nesib Nesibzade, "1918-1920. Yıllarda Azerbaycan-İran Münasebetleri ve "Azadistan" Meselesi, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriye-*

- ti, Bakü, 1992, s. 66; Nizamettin Onk, "Türk Ordusu Azerbaycan'da 1918", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Aralık 1993, S. 84, s. 53. Bu görüşte olanların bir miktar haklılığı söz konusudur. Zira Aras Türk Hükümeti'nin ilanı Kamerli de yapılmış ve Hükümet Başkanı Emir Bey genelde Kamerli ve civarında bulunmuştur. Kayıtlarda Iğdır'da yapılmış herhangi bir toplantıya rastlanılmamıştır. Tabii ki bu da Iğdır'ın sınıra daha uzak olmasından kaynaklanmış, Ermenilere karşı acil tedbir alınması için hep sınır yakınlarında görev yapılmıştır. Ama yine de merkez resmen Iğdır'dı. Aras Türk Hükümeti'nin merkezinin Kars olduğunu da ileri sürenler mevcuttur (Hüseyin Baykara, "Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 92, (Haziran 1970), s. 562; İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu "Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Çizgileri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 222, (Nisan-Mayıs-Haziran 1977), s. 84). Ancak Kars'ın merkez olduğu fikri tamamen yanlıştır. Zira Kars, Aras Türk Hükümetinin sınırları içerisinde değildi.
- 53 ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 35-2, 34, 34-1, 34-2; Gökdemir, *Kafkas Hükümeti*, s. 48.
- 54 Halil Bey, Aras Türk Hükümetini Nahçıvan havalisinden Osmanlı Ordusu çekildikten sonra Kars'tan gelen iki kişinin az bir taraftarla kurduklarını ifade etmektedir (ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 21-2). Halil Bey'in bu hususta yanıldığı açıktır. Yukarıda da görüldüğü üzere hükümet 18 Kasım'da kurulmuştur. İbrahim Bey ve iki arkadaşı Aralık ayı başlarında Nahçıvan'a gelmişlerdi. Halil, Aras Türk Hükümeti idarecileri ile arasının iyi olmamasından dolayı, bu hükümet hakkında pek bilgi de vermemiştir. Verdiği bilgi de pek ilgisizcedir. Yani Halil Bey, hükümetle ilgili gözükmemektedir.
- 55 Cihangiroğlu, *Hatıralar*, s. 3-4.
- 56 İsminden de anlaşıldığı üzere bu hükümet geçici olarak kurulmuştur. Bölge insanı sulh konferansının yurtları için vereceği karara kadar, kendilerini Ermenilere karşı korumak maksadıyla böyle bir teşkilatlanmaya gitmişlerdi. Türkiye'den ayrılığın kısa süreceğine inanıyorlardı (ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 33) Şartlar icabı Türkiye'den umutlarını kestiklerinde ise, ümit ışığı olarak Azerbaycan Cumhuriyetini göreceklerdiler (Azerb. Cum. MDEYTA, F. 894, Op. 10, D. 70, L. 1-6; Azerbaycan, 24 Kanun-ı evvel/24 Aralık 1918, No: 72; M.B. "Nahçıvan-Şerur Meselesi I"; Fazıl Rahmazade, *Asra Beraber Gae*, Bakü, 1991, s. 132; T. Koçerli, "Azerbaycan Demokratik Respublikası ve Azerbaycan'ın Arazi Bütünlüğü Meselesi" *Kommunist*, 30 Eylül 1990, No. 226 (21294)
- 57 Bazı Azerbaycan yazarları Ordubad'ı Aras Türk Hükümeti sınırları içerisinde göstermemektedirler. Gerekçe ise; Ordubad'ın Azerbaycan sınırları içerisinde olmasıdır (M.B. "Nahçıvan-Şerur Meselesi I"). Batum Antlaşması'na göre bu fikir doğrudur. Ancak Azerbaycan, bu dönemde hiçbir zaman Ordubad'ı fiilen sınırları içerisinde katamamıştır. Arada Zengezor mevcuttur. Ve burada Ermenilerin elindedir. Bundan dolayı Azerbaycan'ın bölgede hakimiyet kurması düşünülemez. Ordubad'ın Aras-Türk Hükümeti içerisinde yer aldığına dair de herhangi bir kaynağa ulaşılamadı. Fakat Ordubad ve Culfa, Nahçıvan Kazası içerisinde yer aldığından böyle bir bilgi kaydedilmemiş olabilir. Ayrıca 15 Kasım'da Kars'da toplanacak İslâm Şurası'nı Ordubad'dan iye davet edildiğine göre (ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 13; Dayı, *Elviye-i Selase de Milli Teşkilatlanma*, s. 92) aynı durum Aras Türk Hükümeti içinde geçerli olması lazımdır. Zaten bir kısım yazarlar da aşağıda görüleceği üzere bu durumu teyid etmişlerdir.
- 58 ATASE, 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 43; M.B. "Nahçıvan-Şerur Meselesi I"; Veyssel Ünüvar, *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921*, İstanbul, 1948, s. 9; C.B.Guliyev-G.E.Medetov-A.A.Nadirov, *Sovyet Nahçıvanı*, Bakü, 1984, s. 27; Hacıyev, *Aras Türk Respublikası*, s. 47; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 289; Aliyev, "Aras-Türk Respublikası"; Eynullah Medetli, "1918-1920ci Yıllarda Nahçıvan'da Azadlık Mücadelesi" *Şark Kaptısı*, 28 Mayıs 1993, No: 40, (16.260). Bazı yazarlar Aras Türk Hükümeti sınırlarını farklı ve dolayısıyla yanlış ifade etmektedirler. Nitekim bir görüşe göre, hükümet sınırlarına Elviye-i Selase'nin büyük kısmı da dahildir (Şemsertinov-Bagirov, *Karagün Dostluğu*, s. 143; Onk, "Türk Ordusu Azerbaycanda", s. 53-54. Başka bir görüşe göre de Aras Türk Hükümeti Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazaları sınırlarında kurulmuştur (Garaş Medetov, Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Galebesi ve Nahçıvan MSSR-in Teşkili, Bakü, 1958, s. 42).
- 59 Richard G.Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Volume:I, The First Year, 1918-1919, Los Angeles, 1971, s. 229.
- 60 Guliyev-Medetov-Nadirov, *Sovyet Nahçıvanı*, s. 26.
- 61 Medetov, *Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Galebesi*, s. 42.
- 62 ATASE, A. 4/8314, Kls. 251, D. 4-1, F. 33.
- 63 Atnur, *Nahçıvan*, s. 111-115, 131-133.

OSMANLI DEVLETİ-AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (28 MAYIS 1918-28 NİSAN 1920)

ELNUR AĞAOĞLU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Osmanlı Devletiyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti(ADC) arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler 28 Mayıs 1918 yılında ADC'nin ilanı ile etkin bir şekilde başlamış ve 30 Ekim 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin müttefiklerle imzaladığı Mondros Antlaşması gereği Osmanlı Ordusu'nun Kafkaslardan çekilmesiyle etkinliğini kaybetmiştir. Bu dönem aynı zamanda yüzyıllar boyunca Kafkas'ta faal siyaset yürüten Osmanlı Devleti'nin başarıya ulaştığı ancak kısa bir sürede geri çekilmek zorunda kaldığı dönem olarak da bilinmektedir. Yazıda, sözkonusu dönemde ADC-Osmanlı arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin umumi prensipleri, içte ve dışta uyandırdığı etkileri ve sonuçları üzerinde durulmaktadır.

KAFKASYA'DA SİYASİ DURUM

25 Ekim/7 Kasım 1917 yılında Rusya'da Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirmeleri Rusya ile Kafkasya arasındaki ilişkilerin zayıflamasına neden oldu. Kafkasya'da Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerinin 24 Kasım 1917 yılında kurdukları Maveray-ı Kafkas Komiserliği bolşevik hükümetini tanımadı. Zira Bolşevik idaresinin uzun sürmeyeceğine ve Rusya Kurucular Meclisinin yeniden toplanıp olayları rayına oturtacağına inanılıyordu. Fakat Bolşeviklerin yönetimi tamamen ele geçirmeleri bu inancı yok etti. Bu durum karşısında Maveray-ı Kafkas Komiserliği, Kurucular Meclisi'ne gönderdiği temsilcileri geri çağırarak bu temsilcilerden kurulu Kafkas Seymi'nin yönetimi devraldığını açıkladı. Yeni örgütlenmede Kafkas Seymi yasama organı, Komiserlik ise yürütme organının yetkilerini üstleneceklerdi. Komiserlik iç işle-

rinde bağımsız hareket edebilen Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan konfederasyon şeklinde idi.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği uluslararası hukuk alanında başgösterebilmek için ilk olarak, Osmanlı Devleti ile ilişkiler kurmayı amaçlıyordu. Osmanlı Devleti de Komiserlikle ilişkiler kurmakta istekliydі.¹ Fakat, 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti ve müttefikleriyle Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereği, Rusya'nın boşalttığı Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından komiserliğe dahil olan Ermeni (Kars, Ardahan) ve Gürcülerin (Batum) çekilmelerini istiyordu. Komiserlik daha bağımsızlığını ilan etmemiş ve yönetim şeklini tam belirlememiş durumdaydı.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Kafkas siyasetinin ilk marhelesini halletmiş oldu(14 Nisan 1918 yılında Batum'un alınması ve Nisan sonu itibarıyla Osmanlı Devleti 1877 yılı sınırlarına ulaşacaktı).

Bundan sonra Osmanlı Devleti Birinci Cihan Harbında düşmanı olan Rusya'nın parçalanmasına ve oradaki türk-müslüman ve başka halkların bağımsızlıklarını kazanmalarına dikkat etmekteydi.

Osmanlı Devleti ile Kafkas Hükümeti arasında Trabzon'da yapılan görüşmede(14 Mart 1918) Osmanlı tarafı Kafkas Hükümeti'nden özellikle Brest-Litovsk Anlaşmasını tanımalarını ve Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmelerini istiyordu İlk planda Kafkas Halklarının Rusya'dan ayrılmasına ve Rusyanın parçalanmasına çalışılmaktadır.

Bu durum karşısında Kafkas Hükümeti 11 Mayıs 1918 yılında Rusya'dan ayrılarak bağımsız Cumhuriyet olduğunu ilan etti. Aynı gün Batum'da Osmanlı Devleti ile Kafkas Hükümeti arasında başlayan yeni görüşme Osmanlı tarafı bu Cumhuriyetin sağlam temellere dayanmadığı fikrini ileri sürerek Cumhuriyete dahil her milletin ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilan etmeleri halinde kendileriyle barış yapılabileceğini bildirdi.

Osmanlı baskısı karşısında, bir taraftan da Bakü neftinde marağı olan Almanya'nın da güvenini alan Gürcistan 26 Mayıs 1918 yılında Kafkas Seymi'nden ayrılıp bağımsızlığını ilan etti. 28 Mayıs 1918 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın da bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Kafkas Seymi son bulmuş oldu.² Osmanlı Devleti 4 Haziran 1918 yılında Batum'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleriyle ayrı ayrı görüşmelere başladı

SİYASİ İLİŞKİLER

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında daha 1915 yılında Aslan Han Hoyski'nin Erzurum'a gelip Osmanlı Devleti yetkileri ile görüşmesiyle başlayan ilişkiler Trabzon ve Batum Konferansı döneminde de devam etmiş ve 4 Haziran 1918 yılında Batum'da imzalanmış Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasıyla en yüksek noktasına ulaşmıştır.

Gizli nitelik taşıyan bu antlaşmanın esas maddeleri şunlardır:

- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında sürekli bir kardeşlik ve dostluk olacaktır.
- Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile olan sınırı ayrıntılı şekilde belirlenmektedir.
- Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kısa zamanda sınırlarını belirleyip Osmanlı Devletine bildireceklerdi.
- Azerbaycan Cumhuriyeti istek talebinde bulunduğu takdirde Osmanlı Devleti intizam ve asayişini korumak için bu ülkeye ordu gönderebilecekti.
- Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dahilinde hiçbir çetenin kurulması ve faaliyetine meydan vermeyecekti.
- Taraflar demiryolu kullanımında birbirlerine kolaylıklar göstereceklerdi.³

Esas antlaşma metnine ek olarak askeri işlere ait altı maddelik bir antlaşma daha imzalanmıştır. Ek antlaşmanın esas maddeleri şunlardır:

- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan devletlerin bütün memurlarını sınır dışı ederek, savaş devam ettiği sürece devlet hizmetine almayacaktır.

- Azerbaycan Cumhuriyeti demiryolundan Osmanlı Ordusunun her türlü asker amaçla kullanımına izin veriyor.

- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti talep ettiğinde Bakü limanındaki binaları ve Hazar Denizi'nde kendisine ait olan gemileri askeri amaçlı kullanım için Osmanlı Devleti'nin emrine verecektir.

- İkinci maddedeki haklardan Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan devletler de istifade edebileceklerdi.

- Osmanlı Devleti Azerbaycan'ın dahilindeki karayollarından askeri sevkiyat için istifade edebilir.⁴

Osmanlı Devleti Azerbaycanla imzaladığı ilk anlaşmayla Azerbaycan'ı meşru bir devlet olarak tanıyor ve ayakta kalabilmesi için her türlü yardımın teminatını veriyordu. Fakat, nedense dönemle ilgili bir çok çalışmada "unutulan", hatta varlığından bile söz edilemeyen, ya da 2-3 kelimeyle hatırlanan ikinci antlaşma ilki kadar bir çok iyiliklerin teminatı değildi. Ve bunu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin birinci anlaşmaya karşılık verdiği bir taviz olarak değerlendirmek mümkündür.

Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası arenada kendini tanıtmak istiyor. Fakat maddi zorluklar buna izin vermemektedir. Dış ülkelerde elçilerle kurulamıyor, elçiler gönderilemiyor. Harici İşler Nazırlığı bu konuda Osmanlı Devleti'nden ricada bulunmaktadır. ADC Harici İşler Nazırı M.H. Hacinski'nin Osmanlı Devleti Harici İşler Nazırı Ahmet Nesip Bey'e mektubu önemlidir "... benim hükümetim bilmek istiyor ki, Devlet-i Seniyye Türk elçiliklerinin bulunduğu Avrupa Ülkelerinde, o cümleden Moskova'da uluslararası kurallara uygun olarak Azerbaycan'ın Avrupa Devletleriyle ilişkilerindeki marağını müdafaa etmeyi üzerine alabilir mi? Onu da yazmağı gerekli görüyorum ki, eğer isteklerimiz Türk siyasetiyle örtüşmezse ona uygun değişiklikler yapabiliriz.⁵

Osmanlı elçileri Avrupa'nın ayrı ayrı başkentlerinden Azerbaycan'ın çıkarlarını korumuşlardır.

Batum anlaşması imzalandığı zaman Azerbaycan'da durum kritik idi. Kendini Sovyet Rusya'sının yerli hükümeti ilan eden Bakü Halk Komserliği Sovyeti Bakü'yü ele geçirerek hakimiyetini genişletmektedir.

Tifliste bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti bu durum karşısında Batum Anlaşması'nın 4. Maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talebinde bulundu. Enver Paşa'nın emriyle Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı askeri birliğinin Gence'ye gelişenden hemen sonra 16 Haziran'da Milli Şura ve Muvakkati Hükümet Gence'ye taşındı.

Gence'ye yenice yerleşen Milli Şura ve Muvakkati Hükümet ilk sıvanlarını vermeli oldular. "Milli Şura'dan kenarda kalmış bazı kuvvetler, özellikle ilhakçılar real kuvveye malik olan Nuri Paşa vasıtasıyla onu (Mili Şurayı) hakimiyetten uzaklaştırmağa çalıştılar."⁶ Nuri Paşa Milli Şura'nın bırakılmasını ve kendisinin belirleyeceği kabinenin kurulmasını istiyordu. Uzun görüşmeler sonucu Milli Şura'nın bırakılmasına ve yeni bir kabinenin kurulmasına karar verildi.⁷

Feteli Han Hoyski'nin İstanbul'da bulunan M.E. Resulzade'ye 23 Ağustos 1918 yılında yazdığı mektuptan Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaktan vazgeçmediği anlaşılmaktadır. "Türkiye ile ilişkilerimizi acil ve kesin şekilde aydınlatmamız lazımdır. Nuri Paşa siyasetiyle bizim iç işlerimize karışmaktadır. Bunu açık şekilde İstanbul'a bildiriniz ve bağımsızlığımızın güvenliği için gereğini yapınlar"⁸

Diğer taraftan Türk ve İslam aleminde ilk Cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti belki de bu alemde ilk dünyevi devlet olmanın da sınavını veriyordu.

Milli-demokratik kuvvelerini Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan istiklalına birmenalı olmayan münâsebeti daha çok narahat etmeye başladı.⁹

1914 yılında Umumrusya neft ihracatının 60 %-i'nin Baku karşılıyordu.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin doğal zenginlikler vatanı olan Azerbaycan'da etkinlik kazanması müttefiki Almanya'yı ve aynı zamanda Rusya'yı, İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Almanya bu konuda Osmanlı

Devleti'ni defalarca uyarmasına rağmen Enver Paşa Kafkas siyasetinde ısrarlıydı. Bu durum karşısında Almanya 27 Ağustos 1918 yılında Rusya'yla Brest-Litovsk anlaşmasına ek bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmanın 14. Maddesine esasen Almanya Osmanlı'nın Kafkas'ta belirlenen sınırı geçmesinin karşısına alacak, karşılığında Rusya Bakü ve etrafında neft çıkarılmasına şerait yaratacak ve çıkarılan neftin 1/4'ni Almanya'ya verecektir.¹¹

Azerbaycan üzerine bu oyunlar oynanırken Osmanlı Ordusu 15 Eylül 1918 yılında Bakü'ye girdi. 17 Eylül'de ADC Bakü'ye taşındı.

Devlet kuruculuğu işlerini devam ettiren ADC'ni yeni bir tehlike bekliyordu.

1 Cihan Harbinde müttefiklerinin de yenilmesi sonucu Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 yılında Mondros Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Mondros Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri direk Kafkas'la bağlı idi:

11. Madde: *Türk Birliklerinin Kuzey- Batı İran'dan savaş öncesi sınırlarının gerisine çekilmeleri daha önce buyrulmuş bulunmaktadır; bu buyruk yerine getirilecektir.*

Kafkas'ya ötesinin bir bölümünün Türk Birliklerinden boşaltılması daha önce buyrulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılması, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse yapılacaktır.

15. Madde: *Kafkas ötesi demir yollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de içermek üzere, halkan gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, tüm olarak müttefik makamlarının diledikleri gibi kullanımları altına konulması gereken bütün demiryolları üzerinde müttefik denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi.*

*Bu hükmü Batum'un müttefiklerce işgaline de kapsar. Türkiye Bakü'nün müttefiklerce işgaline hiçbir karşı çıkışta bulunmayacaktır.*¹²

Antlaşma gereği müttefik orduları Bakü'ye gireceklerdi.

İstanbul'da bulunan Azerbaycan elçisi Topçibaşev bu konuda Osmanlı Devlet yetkilileri ile görüşüp protesto notası verdi.¹³ Fakat bir sonuç alınamadı. Çökmüş durumda bulunan Osmanlı Devleti'nin yapacağı bir şey kalmamıştı. Harbi Nazır Abdullah Paşa Topçibaşev ile görüşünde şöyle diyordu: "Şimdi siz yalnız kaldınız. Biz

de yardım edemiyoruz. Kendi kendinizi kurtarmalısınız”¹⁴

Müttefik ordusu başında Bakü’ye girecek olan General Tomson 17 Kasım’a kadar Türk askerlerinin kenti boşaltmalarını istiyordu.

Azerbaycan’da bulunan Osmanlı askerlerinin bir kısmı Azerbaycan vatandaşlığına geçerek Azerbaycan ordusunda kaldıysa da ordunun büyük bir kısmı Azerbaycanı terketti.

EKONOMİK İLİŞKİLER

Yukarıda sözü edilen iki anlaşma dışında Batum’da ekonomiye yönelik de iki anlaşma imzalanmıştır. Bunlar neft taşımacılığı ve Demiryoluyla ilgili anlaşmalardır. Birinci anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri Bakü- Batum petrol taşımacılığında ortak hareket edeceklerdi.¹⁵ İkinci anlaşmaya göre ise Kafkas Demiryolu Osmanlı Devleti, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri arasında ortak kullanılacaktı.¹⁶

Bu anlaşmaları değerlendiren Cemil Hasanov bunu Osmanlı Devletine verilmiş bir taviz olarak görmektedir.¹⁷

Yeni kurulan Azerbaycan hükümeti bazı maddi sıkıntılar yaşamaktadır. Daha önce basılan Kafkas bonusu tarafların anlaşamaması sonucu artık basılmamaktadır. İstanbul’da çağırılacak toplantı için orada bulunan Milli Şura Başkanı M.E. Resulzade’ye Azerbaycan’dan gelen mektuplarda özellikle para konusu sorulmaktadır.¹⁸ Bu durumu gözönünde bulundurarak Osmanlı Devleti mal alış- veriş anlaşmalarıyla Azerbaycan’a 10 yıllığına 2 milyon lira borç vermeye karar verdi.¹⁹

Fakat bu paranın tamamının Azerbaycan Hükümetine ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Bu paranın avans olarak verilecek 500.000 lirasının 250.000 lirası alındı. İstanbul’da bulundukları süre boyunca Azerbaycan nümayendeleri bu paranın 25.000 lirasını kullandılar. Geri kalan 225.000 lira ve artı İsmail Hakkı Paşa’nın pamuk almak için ayırdığı 450.000 lira Arif Bey’e verilerek Azerbaycan’a gönderildi. Topçibaşev’in Maaliye Nazırı ile görüşmesinde gönderilen paranın ve Arif Bey’in akibetinin ne olduğu bilinmemektedir.²⁰

Diğer bir önemli husus da para basımıydı. Azerbaycan’da yeterince boya, kağıt, makina bulunmadığından Osmanlı Devleti bu işe üstlenmiş oldu. Ve Azerbaycan parasının basımına İstanbul’da başladı.²¹

KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin karşılaştığı zorluklardan biri de halkın eğitimi sorunuydu. Okulların savaş döneminde tahrip olunması, öğretmen ve ders kitaplarının yetersizliği karşılaşılan problemlerdendi.

Devlet bir taraftan içeride bu konuda hazırlıklar yaparken, diğer taraftan dışarıdan, özellikle Osmanlı Devleti’nden yardım isteme yoluna gitmiştir.

İlk kez öğretmen ve ders kitapları yardımı konusunu İstanbul’da bulunan Azerbaycan Hey’eti Başkanı Mehmet Emin Resulzade Halk Tahsili Nazırıyla görüşmesinde dile getirmiştir.²² Fakat sonuç alınmayınca 4 ay aradan sonra İstanbul’da bulunan Azerbaycan Elçisi A.A. Topçubaşev bu isteği 28 Ekim 1918 yılında Halk Tahsili Nazırı müsteşari ile görüşünde tekrarlamıştır.²³

Osmanlı Devleti Halk Tahsili Nazırlığı Azerbaycan’a gönüllü getirmek isteyen öğretmenlerin listesini hazırlıyordu. A.A. Topçubaşev’in müsteşarla görüşmesinden bayan öğretmenlerin (muellimeler)de Azerbaycan’a getirmekte istekli oldukları anlaşılmaktadır.²⁴

17 Aralık 1918 yılında Aziz Efendi, Mustafa Efendi, Saleh Efendi ve Durmuş Efendi’den ibaret ilk grub Azerbaycan’da faaliyete başladı.²⁵

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin yaşadığı iki yıl süresince eğitim alanına “...Türkiye’den eliye kadar muellim(öğretmen) ve muellime (bayan öğretmen) celb olunmuş”tur.²⁶

Türkiye’den davet edilmiş öğretmenlerin maddi durumlarıyla devlet özel olarak ilgilenmekteydi.

Türkiye’den 1 milyon ruble değerinde ders kitabı Azerbaycan’a getirildi.²⁷

Azerbaycan Devleti’nin yurt dışına öğrenci gönderme isteğini bazı Avrupa devletleri kabul etti: İngiltere’ye 16, Almanya’ya 30, İtalya’ya 12, Fransa’ya 19, İsviçre’ye 26 ve Türkiye Üniversitelerine 7 öğrenci gönderilmiştir.²⁸ Gönderilen öğrencilerin özellikle tıp ve fen bölümlerine yerleştirilmesine dikkat edilmiştir.

Bakü'da kurulan ve amacı Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerini daha da yakınlaştırmak olan "Türk Ocağı" bu ilişkide önemli yer tutuyordu.

İstanbul'da bulunan A.A. Topçibaşev Şeyh-ül İslâm ile 28 Eylül 1918 yılındaki görüşmesinde ruhani idaresini kurabilmeleri için Osmanlı dini idaresinin içerliği ve işleyişini tanımak istediği dile getiriyordu: "Eğer izin verseydiniz sizin dini idarenin yakından tanımak ve işleyişini incelemek istiyorum. Münasip bulduğumuz takdirde biz de onu uygulamaya çalışacağız"²⁹

Görüldüğü gibi Azerbaycanlı Devlet yetkilileri kültür alanında bazı zorlukları aşmak için Osmanlı yöneticileriyle zaman – zaman görüşmelerde bulunmuşlardır. Bu zorluklar özellikle ilk dönemlerde açık şekilde görülmekteydi. Daha sonraki dönemlerde ADC kendi çabalarıyla eğitim sorununu çözmüş, ilim ve din adamları yetiştirmeye başlamıştır.

SONUÇ

1918-1920 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti'nin sıkı işbirliğine şahit olduk. İki devlet arasında imzalanan anlaşmalar çerçevesinde Osmanlı Devleti Azerbaycan'a siyasi, ekonomik, kültürel yardımda bulunarak Azerbaycan bağımsızlığının ve arazi bütünlüğünün koruyucularından biri oldu. Azerbaycan ya-

şayan insanları Ermeni ve Bolşevik zulmünden kurtardı.

Osmanlı Devleti 1918 yılının Kasım ayında Azerbaycan'dan çekilse de Bakü'de bıraktığı azerileriyle, öğretmenleriyle, ADC'ni sonuna kadar desteklemiştir.

Osmanlı'nın Azerbaycan'a girişi farklı şekillerde yorumlanmıştır: kimileri bunu "zulm ve işgal adlandırmış",³⁰ kimileri ise Rusya'yla kendi arasında İslam Devleti kurarak tampon bölge oluşturma şeklinde değerlendirmiştir.³¹

Osmanlı'nın Azerbaycan'a gelişi herşeyden önce yukarıda bahsi geçen Kafkas siyasetin terkip hisesidir. Solculuğa kapılıp bunu işgal adlandırmayalım, milli ve dini duygulara da kapılıp bunu sırf millet ve kardeş yardımı şeklinde de değerlendirmeyelim. Birincisi hariç ikinci faktör esasında etkili olan faktördür. Fakat bu ilişki herşeyden önce iki Bağımsız devlet arasında verilen tavizlerle kurulan ilişkidir. Azerbaycan taviz veriyordu ki, halk Rus- Ermeni zulmünden kurtulup sahibi olduğu toprak geri alsın. Osmanlı yardım ediyordu ki, Rus boyunduruğunda kalan hakları kurtarsın ve Kafkas siyasetinin son merhalesini oluşturan Orta Asya'ya vararak amacına ulaşsın.

Osmanlı Devleti Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin teşekkülünde önemli rol oynadı.

- 1 Komiserlikle ilişki kurmak Osmanlı'nın Kafkas Siyasetinin bir bölümünü oluştuyordu. Osmanlı Kafkas siyasetinde ilk kademe 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşında kaybettiği toprakları geri almak, ikinci merhalede Kafkas halkını ve en çok Müslümanları Rus boyunduruğundan kurtarmak, üçüncü merhalede ise Orta Asya'da yaşayanlarla temasa geçip Panturancı ideolojisini gerçekleştirmek istiyordu Bkz. Karal E. Z., *Osmanlı Tarihi*, IX Cilt, TTK Yay., Ankara, 1996, s.414.
- 2 Malum dönemde Kafkas'ta siyasi manzarayla ilgili geniş bilgi için bkz: Hasanov C., *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, s. 25-83.
- 3 Bu anlaşmanın tam metni için bkz; *Azerbaycanskaya Demokratikskaya Respublika (1918-1920) Vnesnaya Politika*, Bakü 1998, s.14-17.
- 4 *Azerbaycanskaya*..., s.19-21.
- 5 ARMDA, f.970, liste 1, iş 5, s.14.
- 6 Nesipzade N., *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)*, "Ay-Yıldız" Neşriyatı, Bakü, 1996, s.53.
- 7 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Nesipzade N. a.g.e., s.53- 55.
- 8 *Azerbaycanskaya*..., s.54.
- 9 Nesipzade N., a.g.e., s.55.
- 10 *Azerbaycan Tarihi*, III. cilt, Elm Neşriyatı, Bakü 1973, s.18.
- 11 Hasanov C., a.g.e., s.119.
- 12 Meray L. Seha, Olcay Osman, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü Belgeleri (Mondros Barışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara, 1977, s.2-3.

- 13 Topçibaşev A.A., *Diplomaticheskoe Besedi V Stanbule (1918-1919)*, Bakü, 1994, s.40-43, s.63-66, s.70-74.
- 14 Topçibaşev, a.g.e., s.71.
- 15 *Azerbaycanskaya*..., s.22.
- 16 Yine prada. s.23.
- 17 Hasanov. C, a.g.e., s.92.
- 18 *Azerbaycanskaya*..., s.29-30, 44-45.
- 19 Anlaşma metni için bkz: *Azerbaycanskaya*..., s.135-137.
- 20 Topçibaşev, a.g.e., s.74-78.
- 21 Nesipzade N., a.g.e. s.60.
- 22 *Azerbaycanskaya*..., s.78.
- 23 Topçibaşev , a.g.e., s.25-27.
- 24 Topçibaşev , a.g.e., s.26.
- 25 ARMDA, f.51, No: 2, sağ, 13.
- 26 Resulzade M.E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü 1990, s.56.
- 27 *Znamya Truda*, 1919, 29 İyulya.
- 28 ARDTA, f. 395, liste 3, iş 104, v.2.
- 29 Topçibaşev , a.g.e., s.32.
- 30 *Azerbaycan Tarihi*; s.173.
- 31 Switeochowski, T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yay. İstanbul-1988, s.181, Nesipzade N., a.g.e. s.67.

YIKILIŞ VE YENİ BAŞLANGICA DOĞRU

OSMANLI'NIN PARÇALANMASINI HAZIRLAYAN AÇIK VE
GİZLİ ANTLAŞMALAR VE İMZALANMAYAN SEVR

667

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İTTİHATÇI TAKİBÂTI

676

OSMANLI'NIN ENKAZINDAN MİLLÎ DEVLETE: MİLLÎ ORDUNUN TEŞKİLİ SİRASINDA
İSTANBUL'DAN YAPILAN YARDIMLAR VE GİZLİ TEŞEKKÜLLER

684

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SOFYA'DAKİ FAALİYETLERİ

690

ATATÜRK FRANSA-PICARDIE MANEVRALARINDA (12 EYLÜL-12 EYLÜL 1910)

693

BİR OSMANLI PAŞASI OLARAK ATATÜRK

697

OSMANLI'NIN PARÇALANMASINI HAZIRLAYAN AÇIK VE GİZLİ ANLAŞMALAR VE İMZALANMAYAN SEVR

YRD. DOÇ. DR. ÖMER BUDAK
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Öncelikle Türk Milleti'nin, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunmuş olduğu bölgede elinde olmadan komşuluk gibi zorunlu bir kader birliği yapmak zorunda olduğu Çarlık Rusya'sı ile jeopolitik olarak yaşamakta bulunduğu toprakların yeraltı zenginlikleri ile birçok medeniyetlerin ve dinlerin doğduğu yerler olması münasebetiyle bu bölgelerden çıkarları olan milletlerin bölge ile yakından ilgilenmelerine ve bölgeye hakim olma isteklerine sebep olmuştur.

Ayrıca Karadeniz'de sahili bulunan Rusya'nın Akdeniz'e açılmak için İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını kullanmaktan başka çaresinin olmadığı gözönünde bulundurulur ve Rusya'nın Dünya hakimiyetinde söz sahibi olabilmesi için sıcak denizlere inmekten başka çaresinin olmadığı da düşünülecek olursa, Türk Milleti'nin ne kadar zor bir coğrafyaya sahip olduğu kendiliğinden anlaşılmış olur.

Konumuzu Osmanlı ile sınır komşusu olması münasebetiyle önce Türk-Rus ilişkileri açısından ele alacak olursak, tarihi akış içerisinde Ruslar her devirde Türklerle sıkıntı yaratmış, Osmanlı'nın son döneminde ise gücünün zirvesinde olması münasebetiyle Osmanlı'nın parçalanmasında çok önemli rol oynamıştır. Coğrafya açısından bakacak olursak, asırlarca yaşanmış bir komşuluk, asırlarca ortak kullanılmış bir Karadeniz ve jeopolitik açıdan Osmanlı'nın sahip olduğu coğrafya avantajlarının Rusya için de çok önemli olması nedeniyle Rusya'nın bu bölge ile yakından ilgilenmesini zorunlu kılmaktadır. İstanbul Boğazı ile Çanakkale Boğazı Rusya'nın Akdeniz'e inebileceği veya çıkış yapabileceği tek kapıdır. Ancak söz konusu olan boğazlar ise Rusya'nın hiç istemediği Osmanlılar'ın hakimiyeti altındadır. Dolayısıyla Osmanlı,

Rusya'nın hedefine ulaşmasında tek engel olduğundan, Rusya için ortadan kalkması gereken ilk hedef durumundadır.

İkinci aşamada Osmanlı-İngiliz ilişkilerini değerlendirecek olursak, bu ikiliye Rusya'yı da katmak zorundayız. Çünkü Ruslar'ın inmek istedikleri Akdeniz, İngilizler'in çıkar sahasıdır. Süveyş Kanalı ve Hindistan yolunun kontrolü, Orta Doğu'daki çıkarları hep Akdeniz vasıtasıyla elde edilmektedir. Dolayısıyla, Türk-İngiliz çıkarları olmasa bile, Türk-İngiliz menfaatleri Akdeniz'de Rusya'nın aleyhinedir. Hal böyle olmasına rağmen Birinci Dünya Harbi'ndeki İngiliz-Rus birliğini ve İngiltere-Fransa ve Rusya'nın Osmanlı'ya karşı birleşmelerini açıklamaya çalışacağız.

Üçüncü aşamada Fransa'yı değerlendirecek olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nun, güçlü olduğu dönemlerde batılı ülkeler içerisinde en çok Fransızlarla diyalog içerisinde olduğu bilinmektedir. Öyle ki, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kapitülasyonlarla diğer Avrupalı ülkelere karşı Fransa hem korunmuş hem de en zor anlarında Osmanlı'nın gücünü kendi yanında hissedebilmiştir. Bütün bu iyi niyetli ilişkilere rağmen "*Türkiye'yi Parçalamak İçin 100 Plan*" adlı eserin yazarı TG Djuvara (Romen Devlet Adamı ve Diplomat), bu eserinde söz konusu olan Türk Milleti'nin yok edilmesiyle ilgili 100 planın 48 tanesi ya bizzat Fransızlar tarafından hazırlanmış veya Fransız asıllı birine hazırlanmıştır diyor. Ayrıca Fransa'nın da İngiltere gibi Orta Doğu'daki zenginlik kaynakları ve Anadolu'nun zenginlikleri ile jeopolitik özellikleri karşısında hep gizli emeller beslediği ve kendisine ayrıcalıklar tanıyan Osmanlı'nın yıkılmasında İngiltere ve Rusya ile birlikte hep başrollerde oynadığı bilinmektedir.

Konumuzla ilgili Almanya'yı değerlendirdiğimizde Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki zaman diliminde Almanlar da İngiliz, Fransız ve Ruslar gibi dünya hakimiyeti düşüncesi, Orta Doğu ile Orta Doğu'yu elinde bulunduran Osmanlı'nın sahip olduğu Anadolu'nun zenginliklerini ele geçirme hevesleri ile hareket eder, öncelikle Anadolu'yu Orta Doğu'ya bağlayan demiryollarını inşa etme ve bu sayede yapılan anlaşmalarla tamamen bölgeye yerleşme planları ile hareket ederek Birinci Dünya Harbi'ne kadar gelmiş ve Osmanlı'nın Birinci Dünya Harbi'ne girmesine sebep olmuştur.

Almanya Osmanlı'nın parçalanmasına sebep olan Birinci Dünya Harbi'nde kendi menfaatleri doğrultusunda Osmanlı'yı savaşa sokmuş ancak planlarını gerçekleştirememiş; dolayısıyla Osmanlı ile birlikte mağlup olan devlet olarak tarihteki yerini almıştır.

İtalya'nın durumunu değerlendirecek olursak İtalya Birinci Dünya Harbi'nde müttefikler safında gözükmüş; ancak ilk birkaç ay doğrudan savaşa katılmamıştır. Savaşın seyrini gördükten sonra savaşa iştirak etmiş, açık ve gizli antlaşmalarda payına düşeni almaya çalışmıştır.

Komşumuz olan Yunanistan ise daha çok İngilizlerin teşvikiyle ve sonradan savaflara katılmış, ancak Anadolu'da Türk Milleti'ne büyük sıkıntılar yaşatmıştır.

Balkan Harbi'nden sonra, idare mekanizmasında ve özel olarak orduda yapılan yenilik ve gençleştirme hareketlerine rağmen, Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünü tamamladığına inanıyorlardı. Bu inançla hareket eden altı devlet (Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya ve Almanya) aralarında bu yüzden bir silahlı çatışmaya meydan vermeden, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının siyasi ve iktisadi bakımlardan paylaşılmasına çalışmışlardı. Bir yıllık bir çalışmadan sonra 1914'te Birinci Dünya Harbi'ne gelindiğinde üzerinde anlaşamadıkları Boğazlar Bölgesiyle Trakya kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin de mensubu bulunduğu Türk Milletini ise tamamen görmezlikten geliyorlardı. Ancak Osmanlı'nın parçalanma planlarında bulunan Almanya daha sonradan Birinci Dünya Harbine Türkiye'yi sokarak kendisiyle birlikte yenilmesine sebep olmuştur.

Yukarıda isimlerini belirttiğimiz, Osmanlı ile doğrudan savaşan ülkelerin dışında bir de ABD ve Japonya gibi uzaktan ilgileniyor gözükp ancak savaşın sonuçları üzerinde büyük etkisi olan devletleri de unutmamak ge-

rekir. Konuya açıklık getirmesi açısından ABD başkanı Wilson'un prensipleri ve diğer müttefikler üzerindeki etkilerini gösterebiliriz.

Birinci Dünya Savaşı'nda bir şekilde yer almış ülkelerin kısa değerlendirmelerini yaptıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakların yüzölçümü ve nüfus yoğunluğunu da belirterek, konumuzun başlığını oluşturan Osmanlı'nın yıkılışına sebep olan yakın geçmişteki açık ve gizli antlaşmaların değerlendirilmesi ne geçmiş olacağız.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzölçümü 2.410.000 km² idi. Avrupa Kıtası'nda Doğu Trakya ile Başkent İstanbul, Asya'da da Anadolu ve Arap memleketleri Osmanlı'nın boyunduruğu altındaydı. Afrika'da Mısır ve Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıkları yok denecek kadar azdı. Çünkü bu iki memleketin sahibi durumunda olan İngiltere idi. Osmanlı'nın savunmak zorunda olduğu sınırlarının uzunluğu yaklaşık olarak (2000) ikibin km. kadardı.¹

Doğu Akdeniz'de yer alan ve Osmanlı topraklarının savunulmasında çok önemli bir yeri bulunan Kıbrıs, gergin olan Osmanlı-Rus ilişkileri nedeniyle ve İngiltere'nin Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında yer alacağı gerekçesiyle Sultan II. Abdulhamit döneminde geçici olarak İngilizlere kiralanmış ve Kıbrıs'a yerleşen İngilizleri bir daha oradan çıkarmak mümkün olamamıştır.

Sınır komşumuz olan Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca siyaseti yanında, Rusya ile birlikte, bütün Avrupa ülkelerinin de "Hasta Adam" adını verdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve onu yok etmek istedikleri bilinen tarihi bir gerçektir. Rusya dışındaki diğer Osmanlı düşmanı ülkelerin Osmanlı'dan çıkarları yanında, inanç olarak "Haç'ın Hilal'e" üstünlüğü düşüncesi de Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529'da Viyana kapılarına dayandığı günden bu güne kadar büyük bir husumet içerisinde "Doğu Sorunu" adı altında devam ederek gelmektedir.

Osmanlı'nın duraklama döneminden başlayarak dünyadaki gelişmeleri takip edememesi, gerileme dönemlerinde ise Osmanlı'nın içişlerine her gün artan bir hırs ve kinle saldıran Haçlılar, Rusya'ya da bu konuda kendi çıkarlarına ters düşmediği sürece azami müsahayı göstermişlerdir.

Söz konusu bu noktaya kadar açıkladığımız olumsuz gelişmeler sonucu bir çok iç ve dış olaylar gerçekleşmiştir. Bu olaylardan en önemlisi ise birinci Dünya Harbi'nin başlamasına sebep olan Balkan savaşlarıdır.

Tarihi kaynakların bize sunmuş olduğu bilgilere göre Birinci Dünya Harbi 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan taht adayı Arşidük Fransuva Ferdinand'ın Bosna, Sarayova'da eşi ile birlikte resmi bir ziyarette bulunduğu sırada, Avusturya uyruklu Gavrilo Princip adında bir gencin sıkıştığı kurşunlarla eşi ile birlikte öldürülmesiyle başladı. Bu olayın vuku bulunduğu gün, Türkler'in Sırları yendikleri Kosova Meydan Savaşı'nın yıldönümüne rastlamaktaydı.²

Bu menfur olay Balkanlarda Avrupa Savaşı'nın başlamasına sebep olmuş, yaklaşık üç ay gibi kısa bir müddet sonra iki Almanya savaş gemisi Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul'a gelmiş, oradan da Karadeniz'e açılmışlardı. Bu gemiler Karadeniz'deki tatbikatları sırasında Rus gemilerinin tacizine uğramış ve Rus gemilerine ateş açılarak Prut adlı mayın gemisi batırılmış, bir torpido hasara uğratılmış bir kömür gemisi ele geçirilmiş, sonra da bu Alman gemilerinin Osmanlı tarafından 80 milyon marka Almanya'dan satın alındığına dair uydurma belgeler düzenlenerek gemilere Türk bayrağı çekilmiştir. Dolayısıyla Odessa ile Novorossisk'in bombalanmasıyla, Rusya ile Osmanlı, resmen savaşı başlatmışlardı.

Bu münasebetle Avrupa'da başlamış olan Balkan savaşları iki Alman gemisiyle Karadeniz'e taşınmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları münasebetiyle de Asya ve Afrika'ya da bulaşmış oluyordu. Daha önemlisi tarihte ilk defa Rusya, İngiltere ve Fransa, Osmanlılara karşı birleşmiş oluyordular.³

YAPILAN ANLAŞMALAR

Anlaşmanın önemi itibarıyla, Hünkâr İskelesi Muahadesi ile başlamamızın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

1831 yılında meydana gelen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa hadisesinden sonra sıkıntıya girerek, Ruslarla anlaşma imzalayan Sultan İkinci Mahmut fevkalade bir hataya düşerek, Hünkâr İskelesi Muahadesi ile İstanbul ve Boğazlara Rus askerlerinin inmesine muvafakat etmiştir. Bu anlaşma ile Rusya, tarihi emellerinin en önemlisine bir adım daha yaklaşmış oluyordu.⁴

Bu antlaşmadan sonra 12 Mart 1854 tarihinde İngiltere ve Fransa, aralarında vardıkları kararla Osman-

lı'nın yanında olduklarını Rusya'ya bildirmişler ve Rusya'ya karşı resmen harbe karar vermişlerdir.

Bu harbin, Fransa tarafından Fransa'nın menfaatlerine ters düşmesi sebebiyle çıkarılmış olmasına rağmen Fransa harp esnasında ananevi Rus dostluğu siyasetine dönerek, 12 Mart 1854 tarihli anlaşmaya aykırı hareket ederek Rusya ile tek başına ve gizli müzakerelere girişmiştir.

Fransa bu tek taraflı siyaseti ile hem Osmanlı İmparatorluğu'na, hem de İngiltere'ye ihanet etmiştir. Fransa bu ihanetini İngiltere'den çekindiği ve Akdeniz'de genişlemek istediği için yapıyordu. Bu nedenle tarihi Rus siyasetine dönmeyi kendi siyaseti için uygun buluyordu. Ayrıca Osmanlı'nın parçalanacağına da kesin gözüyle bakıyordu. Dolayısıyla Osmanlı mirasından en büyük payı alma hesapları yapıyordu.

Fransa'nın bu tek taraflı politikası karşısında İngiltere yalnız kalınca 1856 yılında "Paris Konferansı"na katılmayı kabul etmek zorunda kaldı.

Bu anlaşmadan sonra Osmanlı aleyhine olan "Berlin Muahadesi" imzalanmıştır. 1878'de imzalanan bu muahade çok daha ağır hadiselerin başlangıcını oluşturmuştur. Bu olumsuz hadiseleri ise Karadağ-Sırbistan ve Rus harpleri olarak sıralayabiliriz.

Osmanlı'nın parçalanmasına sebep olan anlaşmalar kısa zaman aralıklarıyla aşama aşama ilerlerken, 1879'da Almanya ile Viyana Hükümeti arasında ve 20 Mayıs 1882'de İtalya'nın katılımı ile bir diğer anlaşma imzalanmıştır.

Akabinde "Üçlü Uzlaşma" olarak başlamış (27 Aralık 1893), bunu Fransa ile İngiltere arasında yapılan dostluk antlaşması izlemiş (21 Ekim 1904)'tir. İngiltere ile Rusya'nın 31 Ağustos 1907'de imzaladıkları bir antlaşma ile de uzlaşma tamamlanmıştır.

Fransa Almanya'nın Avrupa'da gittikçe artmakta olan siyasal nüfuzundan ve ekonomik gücünden korkmakta idi. Rusya ise, Almanya'nın Balkanlarda kendisine karşı Avusturya'yı desteklemekte olduğundan İngiltere ile bir uzlaşma zemini aramaktaydı.

Bu durumda Fransa'nın Almanya ve Almanya'nın desteklediği İtalya tarafından bir saldırıya uğraması durumunda Rusya, Fransa'nın yardımına koşacaktı. Eğer Rusya, Almanya veya onun desteklediği Avusturya tarafından bir saldırıya uğrarsa, Fransa onun yardımına koşacaktı.

Görüldüğü gibi yukarıdaki Fransız-Rus antlaşması tamamen Alman korkusuyla, Almanlara karşı yapılmış bir antlaşmadır.

Buna karşılık Fransız-İngiliz Antlaşması ise her hangi bir devlete karşı saldırma veya savunma maksadıyla yapılmış bir antlaşma değildir.

İngiltere-Rusya antlaşmasına gelince, emperyalist çıkarlarının Orta Doğu'da, Orta ve Güney Asya'da çarpışması nedeniyle XX. yüzyıl başında İngiltere ile Rusya arasında bir yakınlaşma mümkün görünmekteydi. Fakat Rusya'nın Japonlara yenilmesi üzerine (1905) Rus tehlikesi, İngiltere için önemini kaybetmiş, bunun yerine İngiltere için Alman tehlikesi ön plana çıkmıştı.

Üçlü antlaşmaların yapıldığı tarihte, Osmanlı İmparatorluğu da, defalarca bu taraflar arasına girmek için müracaat etmiş olmasına rağmen müracaatları kabul görmemiştir. Çünkü bu "*Üçlü Uzlaşma*" gerçekte Osmanlı'nın parçalanması için vuku bulmuş ve ilgili ülkeler ayrı ayrı birbirleriyle antlaşmalar imzalamışlardı.

Bu "*Üçlü Devletler*"den biri olan Rusya tarafından Osmanlı'ya ait Doğu Anadolu'nun vilayetlerinde reform yapılması teklif edilmişti. Bu konu ile ilgili madde "*Yemişliköy Antlaşması*"na konmuştu. "*Berlin Kongresi*"nde bu girişimi İngiltere de desteklemişti. Üçlü uzlaşmanın kurulması üzerine Fransa da, aynı Reform'un esasını "*Ayas-tefanos ve Berlin Antlaşmaları*"nda "*Doğu Anadolu Vilayetleri*" daha sonra da uzlaşmacı devletlerin diplomatları tarafından "*Türkiye Ermenistan'ı*" diye adlandırılan bölgedeki hristiyan durumunun yeni bir düzene konulması oluştuyordu.⁵

Rusya ve İngiltere'nin Hristiyanlık maskesi altında şekillendirdikleri Ermeni davasında izledikleri strateji üç aşamadan oluşuyordu. Birinci aşamada Ermeniler'in imtiyazlı bir topluluk durumuna getirilmesi, ikinci aşamada muhtar bir Ermenistan kurulması, üçüncü aşamada da Ermenistan'ın bağımsızlığının sağlanması gelmekte idi. Bu antlaşmalardan sonra Rusya, bir fırsatını bularak Türk Ermenistan'ı diye adlandırdığı Doğu Anadolu vilayetlerini Rusya Ermenistan'ı ile birleştirerek, Basra ve İskenderun Körfezlerine doğru yayılma imkânına kavuşmayı tasarlamaktaydı. İngiltere ise oluşacak bağımsız Ermenistan'ı, kendi himayesine almayı, bu olmadığı takdirde de Avrupa devletlerinin garantisi altına alarak, Rusya'nın Doğu Anadolu'dan güneye sarkma yolunu kapatmayı düşünüyordu.

Rusya, İngiltere ve Fransa Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler çıkarına imtiyazlar koparmak için defalarca Osmanlı Hükümeti'ni zorlamışlarsa da bir sonuç elde edememişlerdi.

Dikkat çekici diğer bir olay ise uzlaşma devletlerinin Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yaptıkları günlerde Doğu Anadolu'da bir Ermeni Ayaklanması başlatmalarıdır. Rusya ve İngiltere'nin ustaca tahrikleri "*Şark Meselesi*"nin bir bölümünü oluşturmaktadır. Ancak Ermeniler'i kullanan İngilizler ve Ruslar için hiçbir zaman bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması asıl amaç olmamış, her zaman her ne pahasına olursa olsun kendi menfaatleri için Ermeniler'in kullanılması söz konusu olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Almanya ile birlikte Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı Birinci Dünya Savaşına girdiği tarihten altı ay gibi bir süre geçmeden Mart 1915'de Birleşik Devletler (Rusya, Fransa, İngiltere) tarafından "*İstanbul Antlaşması*" yapılmıştır. Bu antlaşma ile söz konusu devletlerin İstanbul, Boğazlar ve İran üzerindeki çıkarlarının tespit edilmesi sağlanmıştır. Bu gizli antlaşmanın girişimini Rusya üstlenmiştir. Sebebi ise büyük Petro'dan beri devam edegelen İstanbul ve Boğazları ele geçirme hayalleridir. Rusya bu antlaşma ile İngiltere ve Fransa'dan Osmanlı'ya ait başlıca şu yerleri istemektedir: "*İstanbul Şebri, Karadeniz boğazının batı kıyıları, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı, Midye, Enez hattına kadar Güney Trakya, Karadeniz Boğazı ile Sakarya Nehri ve İzmir Körfezi'nde sonradan tespit edilecek bir nokta arasında kalacak Anadolu Kıyıları, Marmara Denizi'ndeki adalar ile İmroz ve Bozca Adaları*".

Rusya'nın yukarıda saydığımız isteklerine karşılık İngiltere ve Fransa'ya vaatleri ise; "*İstanbul serbest liman olacak, ticaret gemileri için boğazlardan serbest geçiş hakkı tanınacak, İngiltere ile Fransa'nın Anadolu ile Arap memleketlerindeki hakları, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında özel bir antlaşma ile belirlenecek ve Arabistan bağımsız bir Müslüman yönetim altında bulunacaktır*" şeklinde olmuştur.

Bu antlaşmadan yaklaşık kırk beş gün sonra (Nisan 1915) "*Londra Antlaşması*" yapılmış bu antlaşmanın yapılmasına İtalya'nın üçlü devletler safında savaşa girmesi neden olmuştur. Bu antlaşma ile İtalya, işgal etmiş olduğu on iki adayı tümü ile egemenliği altına alacak ve İtalya'nın çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması veya adı geçen devletlerin nüfus bölgelerinde değişiklik yapılması durumunda gözü-

nünde bulundurulacaktı. Ayrıca “Londra Antlaşması” gereğince o tarihte Libya’da Padişah’a ait bulunan hak ve imtiyazların tümü İtalya’ya devredilecekti. İtalya bir savaş tazminatı belirlenmesi halinde savaşta harcadığı güç ve fedakârlıkla orantılı düzeyde hisse alması olacaktı.⁶

Görüldüğü gibi “Londra Antlaşması” paylaşılacak olan Osmanlı’dan İtalya’ya pay ayırmayı içermektedir.

Bu gizli antlaşmadan sonra 1916 yılında Sykes-Picot Antlaşması özellikle Osmanlı’nın Asya bölümünde, Fransız ve İngiliz paylarını belirlemektedir. Gerekçe ise İngiltere ve Fransa’nın kendi imkânlarıyla sağladıkları bilgilerden Arabistan Yarımadası’nın ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer eyaletlerinin Türk hakimiyetinde kalmaya şiddetle karşı olduklarına kanaat getirmiş olmalarıydı. Dolayısıyla uzlaşma devletlerine eğilimli bir Arap devleti veya federasyonu kurulması bahanesi uydurmuşlardı. Fransa ve İngiltere’nin görüşlerine göre bir Arap devleti veya federasyonu kurulacaktı. Filistin milletlerarası bir yönetim altına alınacaktı. Irak’ta İngiliz yönetiminin etkisi hakim olacaktı. İngiltere bu antlaşma maddeleriyle Süveyş Kanalı’nı korumak ve Hindistan yolunu da güvence altına alma imkânını elde etmiş oluyordu. Ayrıca İngilizler, filoları için de petrol sağlamış oluyorlardı. Bütün bunlarla birlikte, İstanbul Ruslar’a kalacak, halifelik merkezi ortadan kalkacaktı. Kurulacak olan Arap devleti, İngiliz himayesinde yaşayacağından bir Arap halife atamak İngiltere için kaçınılmaz bir fırsat olacaktı. Söz konusu antlaşma Fransa’ya Anadolu’nun önemli bir kısmı ile Suriye’yi bırakıyordu. Sivas, Harput, Diyarbakır, Adana (Kilikya) Akka’nın kuzeyindeki Suriye kıyıları (Lübnan dahil) ona ait olacaktı. Bu suretle de Anadolu’nun maden ve pamuk bölgesi ve Suriye’nin tahıl kaynakları da Fransa tarafından sömürülecekti.

Görüldüğü gibi Sykes-Picot Antlaşması da kendisinden önceki gizli antlaşmalar gibi Osmanlı’nın sahip olduğu topraklar ve onların zenginliklerini paylaşmaktan başka bir şey değildi.

Birinci Dünya Harbi devam ederken dördüncü gizli antlaşma 1916 ilkbaharında imzalanmıştı. Bu antlaşmanın adı da “Anadolu’nun Kısmî Paylaşılması” idi. Bu paylaşma fikri daha 1915’de Fransızlar tarafından ortaya atılmış, önce İngiltere, sonra da Rusya tarafından onaylanmıştı. Bu konuda çeşitli görüşmelerden sonra üç devlet arasında bu paylaşma esasları tespit edilmiştir. Bu-

nunla Rusya, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini elde etmiştir.

1917 yılında ise yine gizli antlaşmalardan olan “St. Jean de Maurienne Antlaşması” imzalanmıştır. Bu antlaşmada İtalya’nın savaşa ağırlığını koyması için Anadolu’daki payının sınırlarını belirlemek üzere görüşmelere girişmek zorunda kalmışlardı. Fransa, İtalya ve İngiltere arasında ve İtalya-Fransa sınırında anlaşmanın ismiyle anılan bir istasyonda ve bir vagonda son paylaşma antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmada İtalya kendi bölgesi dışında uzlaşma devletleri arasında imzalanmış olan önceki paylaşma şartlarını tanımayı kabul ediyor ve buna karşılık kendisine evvelce tanınmış olan Antalya iline ek olarak İzmir ilini de elde ediyordu. Ayrıca Mersin Limanı’ndan da serbest liman olarak faydalanacaktı.

Yapılan bu gizli antlaşmalar sonucu Avrupa büyük devletlerinin “Şark Meselesi” adını vermiş oldukları sorun, görünürde köklü biçimde çözülmüş oluyordu. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu dışındaki topraklarının büyük bir kısmına sahip oluyordu. Rusya İstanbul’a yerleşerek boğazları denetleyecek, Doğu Anadolu’ya ve Karadeniz kıyılarının büyük bir kısmına sahip olacaktı. Fransa, Suriye, Güney Doğu ile Orta Anadolu’yu işgal edecekti. İtalya elinde bulundurduğu oniki ada’dan başka Antalya ve İzmir’e yerleşecekti. Bu suretle de Osmanlı haritadan silinmiş olacaktı.

Ancak bütün bu antlaşmalara rağmen devam eden Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı’nın 22 milyon nüfusu içersinde 12,5 milyon Türk savaşa devam ediyordu. Kalan nüfusun 4,5 milyonunu Arap, 2 milyonunu Ermeni, 1,5 milyonunu Rum, 1,5 milyonunu ise ırkı kesin belli olmayan nüfus oluşturunuyordu. Bilindiği gibi Osmanlı’nın savaşmak zorunda kaldığı Rusya, Fransa, İngiltere ve İtalya’nın yanında ayrıca bu azınlıklarla da içerde mücadele etmesi gerekiyordu. Ermeni, Rum ve Arap savaşları bu iddialara örnek teşkil etmektedir.

Bu öldürücü gizli antlaşmaların uygulanabilmesi için İtilaf Devletleri’nin harbi kazanabilmeleri, kendilerine ayrılan bölgeleri fiilen işgal etmeleri ve bu toprakların gerçek sahibi olan Türk Milleti’nin de bütün bu haksızlıkları bir oldu-bitti halinde kabul etmesi gerekiyordu.

Bu arada harbin uzamasından bıkan Bulgaristan da bir an önce İtilaf Devletleriyle anlaşmak ve mümkün olduğu kadar bu erken antlaşmadan fayda sağlamak kaygısına düşmüştü.

Bulgaristan İtilaf Kuvvetlerinin muvaffakiyeti karşısında 23 Eylül 1918'de mütareke isteğinde bulunmuş ve 18 Eylül 1918 tarihinde bir Bulgar heyeti Selanik'e gönderilmişti. 29 Eylül günü imzalanan mütareke ile 30 Eylül 1918'de Almanya-Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın oluşturduğu Makedonya cephesi çökmüştü. Alman İmparatorluğu'nda da harp yorgunluğu kendini göstermekteydi.

1918 yılında Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın Mütareke istekleri üzerine İtilaf Devletleri "müşterek harp gayelerini" tespit etmiş ve açıklamışlardı. İngiliz başbakanı Lloyd George ile Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un kendi ülkelerinde yapmış oldukları açıklamalar kabul görmüş, özellikle Wilson'un Amerikan Kongresi'nde yaptığı konuşmada ortaya attığı fikirleri daha sonradan 14 maddelik "Wilson Prensipleri" olarak tarihte yerini almıştır. Wilson prensiplerinin 11. ve 12. Maddeleri Türk Milleti için büyük önem arz ediyordu. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölgelerinin egemenliğinin sağlanması, Türk olmayan kesimlere ise özerk gelişme olanağı tanınması, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının sürekli olarak tüm ulusların gemilerinin geçişlerine açık bulundurulması ve bu esasların uluslararası bir garanti altına alınmasına ilişkindi.⁷

Konuyla ilgili olarak Lloyd George, Osmanlı İmparatorluğu hakkında şöyle konuşuyordu: "*Biz Türkiye'yi ne başkentinden ve ne de ırk olarak Türk olan Anadolu'nun ve Trakya'nın zengin ve önemli topraklarından mahrum etmeyi düşünmüyoruz. Biz Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul ile birlikte Türk ırkının anayurdunda kalmasına muhalif değiliz. Fakat Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçit milletlerarası bir idare altında ve tarafsız olmalıdır. Arabistan, Ermenistan, Suriye ve Filistin bize göre kendi milli idarelerinin tanınmasına hak kazanmışlardır.*"

İngiliz Başbakanı Lloyd George'un Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili düşünceleri ilk bakıldığında çok masumane gözükmektedir. Ancak Arabistan, Suriye, Filistin'in Osmanlı toprakları içerisinde olduğunu düşünenecek olursak hiç de masum düşünceler olmadığı kendiliğinden anlaşılmış olur. Bir diğer dikkat edilmesi gereken konu ise Ermenistan konusudur. Lloyd George, ülkemin bazı Doğu ve Güney Doğu illerinde yaşayan az sayıdaki Ermenilere, bağımsızlık anlamına gelen, milli iradelerine sahip olmaları hakkının tanınması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca İstanbul'un Osmanlılarda kalma-

sı fikri ise gerçekte Osmanlıları yani Türk Milleti'ni sevdiklerinden dolayı değil, "İstanbul Antlaşması'nda" Ruslara bırakılmasına karar verildiğinden, daha sonradan bunun İngiliz, Fransız ve bölgede çıkarları olanlar açısından çok tehlikeli bir durum arz ettiğinin farkedilmesinden dolayı Rusya gibi güçlü bir ülkenin elinde bulunmasındansa, her zaman söz dinletebilecekleri Osmanlıların elinde kalmasına karar vermeleri sebebiyle ileri sürdükleri bir görüşten ibaretti. Birinci Dünya Harbinden evvel (Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya) Osmanlı'nın topraklarını kendi aralarında paylaşmadıklarından dolayı Almanya bu gruptan koparak tek başına Osmanlı ile işbirliğine giderek daha büyük bir paya sahip olmak için söz konusu Birinci Dünya Harbi'nin çıkmasına sebep olmuştu. Bu iddia Amerikan ve İngiliz Dışişleri Bakanlıklarının gizli belgelerinde şöyle rapor edilmekteydi: "*Türkler, Avrupa'dan atılmalıdır. İstanbul tamamen Türkler'den alınmalıdır. Bir veba mikrobi olan ve harplerin yaratıcısı Türkler Avrupa'dan atılmalıdır*" "*Ermenilerin Türklerle karşı kendilerini savunmaları için derhal Batum yoluyla silah gönderilmelidir*" "*Majestelerinin hükümeti Türklerle Bolşeviklerin arasını mutlaka açmalıdır.*" "*Kıbrıs, İtalyanların izniyle, Yunanlılara verilebilir*" "*Kürdistan, Türkiye'den tamamen ayrılıp hür olmalıdır. Ermenilerle Kürtlerin menfaatlerini bağdaştırabiliriz. İstanbul'daki Kürt Kulübü Başkanı Said Abdulkadir emrinizdedir.*"

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız Amerikan ve İngiliz gizli belgelerinden de anlaşılacağı üzere ne Lloyd George'un, ne de Wilson'un prensiplerinin samimi olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

Bütün bu gelişmeler sonunda Almanya'nın, 4 Ekim 1918'de merkezi devletler adına yaptığı mütareke girişimleri hakkında, başkomutanlık, Genelkurmay Başkanlığı'nın 13 Ekim 1918 tarihinde ordulara gönderdiği şifreli tamimde: "*Devletimizin ve Avusturya-Macaristan'ın da muvaffakatiyle Almanya Hükümeti, düşman devletlere, Amerika Cumhuriyeti'nin ilan ettiği bilinen 14. maddeye dayanarak bir mütareke imzalanmasını ve bunu izleyerek barış görüşmelerine girişmeyi teklif etmiştir. Mütarekenin imzasına kadar düşmana vatanın bir kısım toprağını bile bırakmamak için ordunun son derece fedakârlık göstermesi namus borcudur*" demekteydi.⁸

Enver Paşa, bu tamim ile Osmanlı Devleti'nin de mütareke için yaptığı başvuruyu açıkça belirtmişti.

Damat Ferit'in ve padişahın bütün ısrarlarına rağmen Bakanlar Kurulu (Vükela Meclisi)'nda Damat Ferit

Paşa'nın Mondros'a gönderilmemesine oybirliği ile karar verilmiştir.

Kabinenin kararı Ali Fuat Türkgeldi tarafından padişaha iletilerek gerekirse hükümetin istifa edeceği dayatması padişahı bu kararından vazgeçirmiş ve onun yerine Bahriye Nazırı Deniz Albayı Rauf Orbay tayin edilmiştir.

Padişah'ın Osmanlı Mütareke Heyetine verdiği talimat aynen şöyle idi: *"Hilafet, Saltanat ve hanedan haklarının korunması, bazı eyaletlere verilecek muhtariyetin yalnız idari olup, siyasi olmamasının temin edilmesi ve buna çare bulunmadığı takdirde istiklaliyetin ehven olacağı, eğer siyasi muhtariyeti kabul edecek olursak İslam alemine ihanet edilmiş olunacağı fikrinde bulunduğum..."*⁹

Mütareke 27 Ekim günü saat 09.30'da Yunanistan'ın Mondros Limanı'nda İngiliz Agamemnon muharebe gemisinde başladı. Türk delegelerine (heyetine) verilmemiş olan proje metinleri okunarak hemen görüşmelere geçilmiş ve bu müzakereler dört günde beş oturumda gerçekleşmiştir. Mütareke 30 Ekim 1918 günü saat 20:03'te imzalanmıştır.

Türk heyetine verilmeden üzerinde tartışmalara başlanan söz konusu mütareke, Osmanlı heyetinin itirazlarına rağmen çok fazla önem arz eden bir değişiklik yapılmadan kendileri açısından sıkıntı yaratmayacak bazı değişikliklerle Osmanlı heyetine imzalatılmıştır.

Söz konusu mütareke maddelerinin sayısı 24'dür. Bu maddelerin tümü Türk Milleti için bir ölüm kalımı ifade etmektedir. Nitekim 1. Madde'de Çanakkale ve İstanbul boğazlarının müttefiklerce işgali; 5. Madde'de askerlerin terhisi, 7. Madde'de, mühim stratejik noktaların İtilaf Kuvvetleri tarafından işgali; 9. Madde, İtilaf Kuvvetlerinin gemilerinin İstanbul limanlarını üst olarak kullanmaları ve bütün limanlarda itilaf gemilerinin tamiri için kolaylık gösterilmesi zikredilmekte, diğer önemli maddeler ise şöylece sıralanmaktadır: 10. Madde, Toros tüneller sisteminin müttefikler tarafından işgali; 12. Madde, telsiz-telgraf ve kablo istasyonlarının müttefikler tarafından idare edilmesi. 14. Madde, kömür ve diğer madenlerin Türkiyeden satın alınması hususunda kolaylık gösterilmesi. 15. Madde; bütün demiryollarının İtilaf subaylarının idaresine verilmesi. 16. Madde, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Kilikya (Çukurova) ve Mezopotamya'da bulunan garnizonların en yakın itilaf komutanına veya Arap mümessiline teslimi. 24. Madde, altı Ermeni vilayetinde herhangi bir huzursuzluk ve olay olur-

sa müttefiklerin bu vilayetlerin bir kısmını veya tamamını işgal edebilecekleri; ayrıca 7., 10. ve 15. maddelerle alakadar olarak Sis, Hacin, Zeytin ve Ayıntap işgal olunacaktır.¹⁰

Yukarıda bazı maddelerini yorumsuz açmaya çalıştığımız Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı'nın varlığına son verilmiş olmasına rağmen, söz konusu antlaşmanın ilgili maddelerinin uygulamasına başlandığında mütarekeyi imzalayanlar ne kadar büyük yanlış yaptıklarını anlamışlardı. Ancak çoktan iş iştin geçmişti.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransızlar Çukurova'ya, İngilizler Urfa, Maraş, Kerkük, Musul'a, İtalyan'lar Antalya ve yöresine girmiş, daha kötüsü Yunanlılar İzmir'e çıkarma yapmış ve Türk Milletine bir çok zulümler uygulamaya başlamışlardı.

Bir taraftan bu işgaller devam ederken, diğer taraftan İstanbul'dan başlayıp Anadolu'da korlaşan Milli Mücadele'nin ateşi de yakılmış oluyordu. Yurdun her tarafında işgaller sonucu savaşlar sürerken 1920 yılına gelinmiş ve Mondros'u hayata geçiren Sevr Antlaşması aşağıdaki ülkeler tarafından imzalanmıştır.

BRİTANYA İMPARATORLUĞU

Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda, Güney Afrika, Hindistan

Fransa Cumhuriyeti

İtalya Krallığı

Japonya

Ermenistan

Belçika

Ortak Üyeler

Yunanistan

Hicaz

Polonya

Portekiz

Romanya

Sırp, Hırvat-Sloven Devleti

Çekoslavya

Paylaşılacak Ülke OSMANLI İMPARATORLUĞU¹¹

10 Ağustos 1920 yılında Sevr Antlaşması'nın yukarıda belirttiğimiz ülkelerle Osmanlı Devleti arasında yapılmasıyla aslında adı geçen devletlerin antlaşmadan önceki niyetleri açığa çıkmış oldu. Sevr Antlaşması'nda Ermenistan meselesi üzerinde fazlaca durulmadan geçil-

miştir. İngiltere ve Fransa, Ermenileri Amerikan mandasına sokmaya çalışmışlardı. Amerika'nın ise bu sorunlu bölgenin mandaterliğini kabul etme gibi bir isteğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Hem Fransızlar, hem de İngilizler Ermeniler'in Trabzon'dan Kilikya (Çukurova)'ya kadar uzanan geniş bir devlet taleplerini gerçekçi bulmuyorlardı. Bu isteğin yerine, Curzon'ın önerisi üzerine Erzurum'u da içine alacak kadar batıya uzanan, çok daha küçük ve karayla çevrili bir bölgede karar kılındı.

Sonuç olarak İngiltere ve Fransa bir Ermeni devletinin kurulmasını tamamen destekliyor; ancak her iki devletin de Ermenileri himaye edecek güçte olmadıkları görülmüştü.¹²

Sıra Kürdistan konusuna gelince bu terim asırlardan beri "*Şark Meselesi*" adı altında değerlendirilmekte ve Kürt-Ermeni işbirliğinin sağlanmasına çalışılmaktadır. Ayrıca "*Kürdistan*" terimi hakkında Sir Arnold Wilson: "*Genel anlamda kabul edilmiş coğrafi bir ehemmiyeti olmayan müphem bir terimdir*" diyor. Bugünkü Suriye, Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kesiştiği bölgedeki büyük dağlar arasında uzanan vadilerde yaşayan ve kendilerine Kürt diyen aşiretlerin başkalarıyla pek fazla birlik ya da bağlılık duyguları yoktur.

1919 yazında İngilizler Binbaşı Edward Noel'i "Kürdistan" diye adlandırdıkları bölgede yaşayanların kendi kaderlerini tayin hakkı ayrıcalığını elde etmeye yeter niteliklere sahip olup olmadıklarını araştırmak üzere bölgeye gönderdiler. Halbuki Binbaşı Noel bu bölgedeki halkı ayaklandırmak için her türlü çabayı sarfederek, Diyarbakır'a kadar gitmiş ve oradaki bir aşiret reisine paralar teklif etmiştir. Ancak almış olduğu cevaplardan sonra bölgede kalamayacağını anlayarak bölgeyi terk etmiştir. Daha sonraki gelişmeler göstermektedir ki ne Kürtler ne de Ermeniler Fransızları ve İngilizleri ilgilendirmemektedir; bunları ilgilendiren tek şey sadece kendi çıkarlarıdır. Sonuç olarak "*Kürt meselesi*" ile ilgili en iyi çözüm onları kendi aşiretler arası çekişmeleriyle baş başa bırakmak olmuştur. Dolayısı ile Kürt Devleti'nin coğrafi sınırlarının çizilmesi, Musul vilayetinin sınırlarıyla ilgili kararın belirmesine kadar beklemek zorundaydı. Çünkü bu vilayet petrol yatakları münasebetiyle İngiliz idaresi ve denetimi altında kalacaktı.

Sykes-Picot Antlaşması uyarınca ise Musul Fransızlara bırakılmaktaydı. Türkiye'nin taksimatında İngilizlerin düştüğü en büyük hatalardan biri de buydu. Ancak

Fransa Başbakanı Clemenceau 1918 tarihinde Londra'yı ziyaret ettiğinde Lloyd George tarafından ikna edilerek Clemenceau'nun onayı alınmıştı.

Bunu fırsat bilen Fransızlar 1918 yılı aralık ayında, Yakındoğu ve Akdeniz bölgesindeki petrol kaynaklarının bölüşümü konusunda bir İngiliz-Fransız anlaşmasına varılması için bastırmaya başlamışlardı. Buraya kadar işlemeye çalıştığımız Ermeni, Kürt ve petrol meselelerinde görülmektedir ki akan bütün kanlar bu bölgedeki çıkar çatışmalarının sonucudur. Diğer insani değerlerin ön plana çıkarılması o değerlerin arkasına sığınmak içindir.

Bu çıkar çatışmalarının sonucunda Osmanlı'dan koparılan topraklardan sonra o zamanki kaba tahminlere göre Türkiye'ye bırakılan bölgedeki nüfus yaklaşık olarak altı milyon kadardır.¹³

Asıl Sevr Antlaşmasını Türkiye Büyük Millet Meclisindeki orijinali (Osmanlıca)nden incelediğimizde karşımıza günlük yaşantımızı kapsayan bütün konuları içerisine alan 13 bölüm ve bu bölümler de kısımlara ayrılmak kaydıyla 433 madde ve bu maddelerin bentleri çıkmaktadır. Söz konusu anlaşmanın 13 bölümü içerisinde şu konular anlaşmayı hazırlayan devletlerin istekleri doğrultusunda imza altına alınmıştır. Türkiye'nin hudutları, Siyasi Maddeler, İstanbul, İzmir ve Yunanistan, Ermenistan, Suriye, Elcezire, Filistin, Mısır, Sudan, Kıbrıs, Fas ve Tunus, Bingazi ve Adalar denizindeki (Ege) adalar, Uyrukluk (Vatandaşlık), Genel Hükümler, Azınlıkların Himayesi, Askeri Deniz ve Hava Maddeleri, Asker Alınması, Askeri Okullar, Eğitim Kurumları, Şirketler ve Cemiyetler, Gümrükçüler, Yerel Zabıtalılar, Beldeler ve Kasabalar, Kır Zabıtası, Orman Bekçileri, Araç, Gereç ve Silahlar, Tahkimat, Boğazların Serbest İdaresi, Denizlerle İlgili Maddeler, Kara ve Deniz Araçlarının Durumlarına Ait Maddeler, Müttefikler, Kontrol ve Düzenlemeler komisyonları, Savaş Esirleri ve Mezarlıklar, Posta ve Telgraf Sözleşmeleri, Sanatsal Mülkiyet, Mallar, Haklar ve Çıkarlar, Tahvil ve Ticaret Borsalarındaki Hükümler, Rehin, Ticari Senetler, Sigorta Sözleşmeleri, Yangına Karşı Sigortalar, Hayat Sigortası, Denizle İlgili Sigortalar, Diğer Sigortalar, Şirketler ve İmtiyazlar, Hava Taşımacılığı, Limanlar, Su Yolları ve Demiryolları, Gemilerin Seyrinin Serbestliği, Vergiler ve Resimler, İnşaatlar, Serbest Bölgeler, Anlaşmazlıkların Çözümü, Meriç ve Tuna Nehirlerine Ait Hükümler, Limanların Kullanım Hakkı, Demiryolları, Demiryollarının Devir ve İntikali, Demiryollarının İşletilmesi, Sınır Aşan Suların

Düzenlenmesi ve Bölünüşü, Deniz Altı Kabloları, İcra ve Yönelik Tedbirler, Mesai, Kuruluşlar, İdare Tarzı ve Genel Esaslar. Ancak Padişah tarafından imzalanmadığı için bu anlaşma geçerli sayılmamaktadır.

Sevr antlaşmasını, saydığımız bu kadar başlık altında hazırlayanların taksimatını yapmadıkları ve değinmedikleri hiç bir konu kalmamıştır. Günümüzde “*Tahkim Kanunu*” diye çıkarılmasına çalışılan kanun 1920 yılında hazırlanan Sevr Antlaşmasında da yer almaktadır. Anlaşma’nın 287. Maddesi aynen şöyledir: “1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı hakimiyeti altında bulunan yerlerde var olup, harp esnasında Osmanlı vatandaşlığında bulunmayan müttefik devletler vatandaşlarının veya söz konusu vatandaşların kontrolü altındaki şirketlerin uhdesinde bulunan mallar, haklar ve çıkarlar-kapitülasyonlar gereğince elde edilmesi mümkün olan resimler dışarıda kalmak üzere, Osmanlı Hükümeti veya Osmanlı idareleri tarafından konmuş her çeşit resimden kurtulmuş olarak sahiplerine iade olunacaktır. Söz konusu mallar harp sırasında, sahipleri bunlardan hiç bir istifade edemeyecek şekilde zapt ve haciz edilmiş ise, her ne şekilde olursa olsun her çeşit vergiden bağışık olarak iade edilecektir.

Osmanlı Hükümeti, tasarruf hakkından mahrum edilen kişilerin mallarını bu kullanıcıların izni olmaksızın yüklenilen her türlü vergi ve borçtan muaf olarak iade için elinden gelen bütün tedbirleri alacaktır. Söz konusu hükümet iadeden dolayı zarar görenlerin zararlarını karşılayacaktır.

Bu maddede açıklanan iade durumu yerine getirilmediği veya mallar, haklar ve çıkarların ister zapt edilsin ister edilmesin zarar ve hasara uğradığı durumlarda kullanıcısının tazminat istemeye yetkisi olacaktır. Bu konuda müttefik devletler vatandaşları veya bu vatandaşlar tarafından kontrol edilen şirketler tarafından meydana çıkacak iddialar incelenerek tazminat miktarı Cemiyeti Akvam Meclisi tarafından seçilecek bir hakem heyeti tarafından belirlenecektir. İş bu tazminat Os-

manlı Hükümeti’nin sorumluluğunda olarak davacının men-sup olduğu hükümet topraklarında oturan veya o hükümetin kontrolü altında bulunan Osmanlı vatandaşlarının mallarından ayrılıp tahsil olunacaktır. Söz konusu tazminat açıklanan bu kaynaklardan tahsil olunamayacak durumlarda ise Mali İşlere yönelik sekizinci kısmın 236. maddesi’nin iki numaralı fıkrasında kayıtlı yıllık tahsisattan ayrılıp ödenecektir.

Yukarıda kayıtlı hükümler müttefik devletler kuvvetlerinin fiili işgali altında bulunan ve iş bu anlaşma gereğince Türkiye’den ayrılan yerlerdeki mallar, haklar ve çıkarlara 30 Kasım 1918 tarihinden beri verilen zararları karşılamak yükümlülüğü yüklenmeyip, söz konusu tarihten beri bahsi geçen mallar, haklar ve çıkarlara verilen zararlar bu hususta sorumlu olan müttefik devletlere yönelik olacaktır”

Söz konusu antlaşmanın 132. maddesi ise aynen şöyle kaleme alınmıştır: “Türkiye bu antlaşma ile respit edilen sınırların dışında olup, adı geçen antlaşma hükümlerine göre hiç bir etki altında bulunmayan ve Avrupa dışında bulunan bütün arazi üzerinde veya bu araziye dair iddia edebileceği bütün haklarından ve tasarruflarından (kullanım haklarından) müttefik devletler lehine olarak feragat ettiğini bildirir.”

“Türkiye bu hükmün neticelerini düzenlemek üzere başlıca müttefik devletlerin gerektiğinde diğer devletler ile ittifak ederek aldığı veya alacağı hükümleri kabul ve tasdik ettiğini taahhüt eder.”¹⁴

Görüldüğü gibi 433 maddeden oluşan Sevr Antlaşması’nın Osmanlı aleyhine düzenlenen sadece iki maddesi bile bir milletin varlıklarının elinden alınması için yeterlidir.

Sevr’den sonra yapılan “Lozan Antlaşması” Osmanlı’nın yok oluşu, Türkiye Cumhuriyeti’nin ise doğuşunun isbatı olduğundan Lozan Antlaşması’nı konumuzun dışında bırakmış olacağız.

- 1 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı 1. Ankara Genelkurmay Basımevi 1992, s. 4.
- 2 Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 365.
- 3 Enver Ziya Karal; *a.g.e.*, c.IX, s. 365.
- 4 Raif Karadağ; Muhteşem İmparatorluğu Yıkanlar, s. 47-48.
- 5 Enver Ziya Karal; *a.g.e.*, c. IX, s. 362-363.
- 6 Enver Ziya Karal; *a.g.e.*, c. IX, s. 451-452. Yapılan gizli anlaşmaların tarihleri ve doğrulayıcı bilgiler Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı yayınlarından alınmıştır.
- 7 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı 1, s. 20.
- 8 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı 1, s. 30.

- 9 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı 1, s. 33.
- 10 Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı 1, s. 42-43-44-45.
- 11 Cahit Kayra, *Sevr Dosyası*, Boyut Matbaacılık, Mayıs 1997, s. 79-80.
- 12 Paul C. Helmreich, çev.: Şerif Erol, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi*, Sabap Yayınları, s. 153-154-155-156.
- 13 Cahit Kayra, *a.g.e.*, s. 83.
- 14 Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi’nde bulunan nüshadaki Osmanlıca’dan günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İTTİHATÇI TAKİBÂTI

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM İSLAM
HARRAN ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

1. GENEL DURUM

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ve bu mütarekenin uygulanması, Osmanlı yönetiminin, dış politikada olduğu gibi, iç politikada da çöküntüye uğramasına sebep olmuştur. Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Osmanlı ülkesi işgale uğramış, İstanbul hükümetleri, İtilaf devletlerinin taleplerine karşı politika üretememiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonraki iki yıl içinde, Osmanlı Devleti'nde on defa hükümet değişmiş,¹ bu hükümetler, mütareke hükümlerinin Osmanlı Devleti aleyhinde uygulanmasından birbirlerini sorumlu tutmaya başlamışlardır.²

Mütarekeden sonra padişahın ve mütareke dönemi İstanbul hükümetlerinin iç politikadaki en önemli faaliyetleri, İttihat ve Terakki Fırkası ile bu fırkanın üye ve taraftarlarının takibâtı olmuştur. Aslında İttihat ve Terakki Fırkası, mütarekenin imzalanmasından önce hükümetten ayrılmış, 1-5 Kasım 1918 tarihlerinde düzenlediği son kongre ile de kendi hukukî varlığına son vermiştir. Bu kongre ile İttihatçılar, Teceddüt Fırkası'nın kurulmasına karar vermişler, İttihat ve Terakki Fırkası'nın mal varlığı da bu fırkaya aktarılmıştır. Esasen, İttihat ve Terakki Fırkası kendi hukukî varlığına son vermeden hemen önce, fırkanın kâtib-i umumisi Ali Fethi (Okyar) Bey'in liderliğinde, başka bir siyasal oluşumun ortaya çıktığı, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın kurulduğu görülmektedir.³ Bu fırkanın mütareke koşulları içinde önemli bir örgütlenme olanağı bulamadığı anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin kapanmasından sonra, bazı İttihatçıların da, Teceddüt veya Hürriyetperver Fırka'ya katılmayarak bağımsız kaldıkları ve kendilerine "müstakiller" denildiği bilinmektedir. Mütareke dönemi İstan-

bul hükümetleri,⁴ bunlar arasında özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları, İtilaf devletleri güçlerini de yanlarına alarak, bu üç gruba karşı amansız ve acımasız bir sindirme ve yıldırma politikasına girişmiştir. Bu politika, İngiltere ve azınlıklar için, İttihat ve Terakki'nin kişiliğinde Türk devleti, Türk milleti ve Türk ordusundan intikam alma; Hürriyet ve İtilaf Fırkası için ise, II. Meşrutiyet dönemindeki siyasi rakiplerini yok etme amacı taşımaktadır. İç ve dış güçlerin bu birlikteliğinin toplumumuz adına büyük bir talihsizlik olduğuna ise hiç kuşku yoktur.

2. İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE İTTİHAT TERAKKİ'YE YÖNELİK POLİTİKALARI

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenildiğinin ortaya çıkması üzerine, son İttihat ve Terakki hükümeti olan, Talat Paşa kabinesi 8 Ekim 1918'de istifa etmiş, yerine Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuştu. Bu kabine ancak 25 gün görev yapabildi ve 11 Kasım'da Tevfik Paşa hükümeti göreve başladı. Bu hükümetlerin tamamı işgalci kuvvetlerle işbirliği halindeydi.⁵

Bir yandan İtilaf devletlerinin, diğer yandan da Hürriyet ve İtilaf fırkasının ve özellikle İzmir'de Rum azınlığının baskısı sebebiyle Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluğuna rağmen, Teceddüt Fırkası'nın etkili siyasal faaliyette bulunması imkansız hale getirildi.⁶ Meclisin kısa yasama süresi içinde konuşulan en önemli konu İttihat Terakki meselesi idi. İttihatçıların mutlaka mahkum ve yok edilmeleri için özel ve şiddetli tedbirler alınması gerektiğine inananlar, bunu sağlamak için yeni ve kesin tedbirler aldılar. İttihatçılar, İttihat ve Terakki'yi tarihe gömdüklerini ilan ettikleri halde, yine de kendilerini bu intikamcı politikanın baskısından kurtaramadılar.⁷

Padişahın ve nazırlarının ilk ödevlerinden biri İttihat Terakki kalıntılarını ezmektir. Bunun için önce mecliste Harb-i Umumi'ye girişimizin belgelerini araştırmak amacıyla bir komisyon görevlendirildi. 6 Kasım 1918'de ilk toplantısını yapan komisyon İttihat Terakki'nin önde gelen mensuplarını sorgulamaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra, Meclis-i Mebusan kapatıldı ve komisyon kendiliğinden ortadan kalktı (21 Aralık 1918).⁸ 26 Kasım'da gıyaben Enver ve Cemal Paşalar hakkında yargılamalar başladı. Başkentteki hükümetler için artık bağımsız yaşama düşüncesi iflas etmiş olduğundan, Amerikan veya İngiliz yanlısı bağımlılık politikaları tartışılmaya başlanmıştı.⁹

1919 yılının ilk günlerinde, Tevfik Paşa hükümeti döneminde İttihatçılara yönelik ilk tutuklamalar başladı. İngilizler sınır boylarında, hükümet de başkentte tutuklamalar yapıyordu. 8 Ocak 1919 tarihli bir irade-i seniye ile savaş suçlarını soruşturmak ve suçlularını yargılamak üzere hususî mahkemelerin, *Divan-ı Harb-i Örfî*'lerin kurulması kararlaştırıldı. Tevfik Paşa hükümeti, 30 Ocak'ta 27 İttihat ve Terakki yöneticisini tutuklattı. İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Amiral Calthorpe, tutuklamaları "iyi bir başlangıç" olarak değerlendiriyordu. 5 Şubat 1919'da Lord Curzon'un aynı amirale gönderdiği talimatta; *Türk mahkemelerince yapılacak bir yargılamanın kabul edilemeyeceği* belirtilerek, yargılama esasları belirleninceye kadar tutukluların emin bir yerde kontrol altına alınması isteniyor, tutuklamaların hangi gerekçe ile yapılacağı da belirtiliyordu. Buna göre; *mütareke hükümlerine uymayanlar, mütareke hükümlerinin uygulanmasına mani olanlar, Britanyalı âmir ve subaylara hakaret edenler, esirlere kötü muamele edenler, Türkiye ve Kafkasya'da diğer ırkların mensuplarına kötü muamelede bulunanlar, emlakın yağma, çapul vb. tahribine katılanlar ile harp kanun ve usullerini ihlal edenler* yargılanmak üzere tutuklanacaklardı.¹⁰

4 Mart 1919'da göreve başlayan Damat Ferit Paşa hükümeti ile, Hürriyet ve İtilaf Fırkası tam ve kesin olarak ilk kez iktidara geliyordu. Sadrazam, 9 Mart 1919'da İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Richard Webb'i ziyaret ederek, *İngiliz hükümetine bağlılığını bildirmiş, her valiyeye bir İngiliz danışman atamak istediğini* belirtmişti. Amiral Webb, 11 Mart'ta Sir R. Graham'a yazdığı mek-

tupta, Damat Ferit kabinesi için, "*düşünülmesi mümkün olan en İngiliz yanlısı kabine*" diyordu.¹¹ Zaten, padişahın, Damat Ferit Paşa'yı sadrazamlığa atamaktaki amacı, hem İngiltere'nin desteğini almak, hem de İttihat Terakki'nin olası zararlarını önlemektir.¹²

Damat Ferit Paşa'nın ilk kabineleri dönemi (4 Mart 1919- 2 Ekim 1919 3 ayrı kabine), yoğun bir şekilde İttihatçıların ve hatta İttihatçılarla az çok ilişki kurmuş olanların, tutuklanmalarına, sorgulanmalarına ve takibatına sahne olmuştur. Damat Ferit hükümetinin ilk icratlarından biri 12 Mart 1919'da, İttihat Terakki liderlerinden eski sadrazam Talat Paşa'nın tüm rütbe, nişan ve unvanlarının geri alınması olmuştur.¹³

Daha önce İngilizlerin baskısıyla ordu komutanlığından alınan Ali İhsan Paşa, 2 Mart gecesi İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklandı ve bir ay kadar cezaevinde kaldıktan sonra 29 Mart 1919'da Malta'ya sürgün edildi. İlk kapsamlı tutuklama 10 Mart 1919 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Tutuklananlar arasında Said Halim Paşa (Sadrazam), Musa Kazım Efendi (Şeyhülislam), Halil (Menteşe) Bey (Mebuslar Meclisi bşk.), Şükrü Bey (Maarif Nazırı), İbrahim Bey (Adliye Nazırı), Rıfat Bey (Ayan Reisi), Ahmet Nesimi Bey (Hariciye Nazırı) vardır ki, bu şahısların tamamı meclis eski başkanı veya nazırdır. Bu şahısların Divân-ı Âli'de değil, Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanacakları ayrıca belirtilmiştir. Bunlardan başka, Millî Kongre Başkanı Göz Doktoru Esat Paşa, Teceddüt Fırkası önderi Sabri Bey, İsmail Canbolat Bey, Ali Fethi (Okyar) gibi İttihat Terakki'ye bağlı olmayan milliyetçiler de tutuklanmıştır. Yakup Şevki Paşa da, 21 Nisan'da tutuklanarak 6 Mayıs'ta Malta'ya sürgün edilmiştir. Yukarıda belirtilen kişilerle birlikte tutuklu 67 kişi, General Milne'in nezaretinde İngiltere tarafından Malta'ya sürgün edilmiştir. Son Osmanlı Mebuslar Meclisi de dağıtılıp Rauf Bey ve Kara Vasıf'ın da sürgün edilmeleriyle, çeşitli bahanelerle Malta'ya sürülenlerin sayısı 144 kişiyi bulacaktır.¹⁴

Damat Ferit Paşa hükümetinin, göreve başlar başlamaz, başkentteki İttihatçıları ve onlara yakın kimseleri tutuklatarak etkisiz hale getirdikten sonra, hiç zaman kaybetmeden ülke genelinde İttihatçıların takibine başladığı görülmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin tüm vilayet ve sancaklara gönderdiği konuyla ilgili bir genelge aşağıdadır:

VİLAYÂT ve ELVİYE-İ MÜSTAKİLE'YE TAMİM

ŞİFRE 10 Mayıs 35(1919)

Osmanlı ordusuyla Kafkas cibetlerinde bulunmuş olan zâbîhanın bir kısmı ve bilhassa Enver ve biraderi Nuri sayesinde para kazanmış veya diğer bir suretle müstefid olmuş zabıtlar o cibetlerde Bolşeviklik hakkında topladıkları az çok malumat ile memleketlerine avdet ederek elyem bulundukları mahallerde Bolşevizm lehinde propaganda yapmakta oldukları ve bu babdaki malumat-ı sathiyelerini gıyâ memleketin menafetine hadim göstererek zabırde bunun neşr ve tamimi vesilesiyle çalışmakta ve bakikatde ise İttihad ve Terakki âmâline hizmet etmekte bulundukları haber alındığından, bit-terhisi daire-i vilâyetinize gelen zâbitandan bilhassa Kafkas taraflarında bulunmuş olanlarınabvalini hakimane bir suretde tarassud altında bulundurarak insaniyet ve medeniyetin olduğu kadar da İslamiyet'in menfurı olan İttihad ve Terakki ve Bolşevizm fıkri-sakiminin hiçbir suretle intişarına meydan verilmemesi ve bu husus(da) sarf-ı mesai edenlerin bil-tevkif delâil-i kanuniyeyi havi olarak tabkikleriyle birlikte İstanbul Divan-ı Harbi'ne izamları.

Bilis, Van ve Erzurum vilayetlerine tezkire yazılarak, yeni valilerine elden verilecektir.¹⁵

Bu genelgeden sonra hızla artacak olan İttihatçı takibâtı aslında bundan önce de devam etmekteydi. Mese-lâ, İttihat ve Terakki Fırkası "Erzincan mebus-ı sabıkı olup, tehcir ve taktil esnasında müdahildâr olduğu anlaşılan Halet Bey hakkında İngiliz mümessil-i siyasisi tarafından verilen varaka" Mart ayında işleme konulmuş, adı geçenin yakalanarak cezalandırılması için işlemler başlatılmıştır.¹⁶ Burada İngiliz siyasî temsilcisi ile yapılan işbirliği dikkat çekicidir.

Damat Ferit Paşa hükümetinin Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, 10 Mayıs 1919 tarihinde Aydın vilayetine gönderdiği aşağıdaki telgrafta yine İttihatçıların takibini talep etmektedir:

AYDIN VİLAYETİNE (ŞİFRE)

Mühim ve mahremdir.

Bazı İttihatçıların Bolşeviklik namı altında tezahür eden tertibât-ı hafiyelerinden diğer telgrafımda tafsilen bahs etmişdim. Bunların saba-yı faaliyetlerini İzmir ve Bursa vilayetleri(nin) teşkil ettiğini muhtelif mahallerden haber aldım. Bursa'ya dair bazı esami elde edilmiş ise de, İzmir'de bunların vasıtaları kimler olduğundan benüz haberdâr değilim. Memleketin en ziyade muhtac-ı sükun olduğu şu sırada bu gafil menfaatperestlerin yapacakları en ufak bir hareketin ne kadar vahim netayic basıl edeceğini takdir-i devletlerine bırakırım. Orduyu alet ittibaz ederek, maksad-ı elimanelerini tervice çalışan ve hiçbir bissiyat-ı vataniye ile alâkadâr olmayan bu adamların teşebbü-

sât-ı tabrikkârilerinin önüne durmak, menâfi-i âliye-i vataniye iktizâsındandır. Onun için bu günkü telgrafımla da izah ettiğim vecble, Kafkas'a gidib avdet eden ibtiyad zabitanının harekâtını ehemmiyetle takib etmeniz lazım geldiği gibi, orada bulunan ve menfaatleri dola-yısıyla İttihad hükümetinin devamını arzu eden Kaim-i makam Kel Ali ve Binbaşı Konyalı Hüsnü ve gıyâ orda mezun bulunan Erkan-ı Harbiye Miralay Köprülü Kazım ve İzmir habishane müdürü Mülâzım Abbas ve kolordu serbaytarı haklarında kumandan Nadir Paşa ile birleşerek, tahkikat-ı lazime bil-icra bunların bir an evvel ordudan feki-ı irtibatları esbabını temin buyurunuz. Mülâzım Abbas'ın burada tevkifinden ictinaben oraya savuştuğu ve nasıl habishane müdürü olup, Bolşeviklik efkârını neşr ve tamime çalıştığı mevsuken müstabberdir. Şu sırada İzmir'e giren yabancı ve şübbeli kimseleri dahi ehemmiyetle tarassud altında bulundurunuz. Vatanın selâmeti son derece teyakkuz ve faaliyete muhtacdır efendim. 10 Mayıs 35 (1919)

Dahiliye Nazırı

Mehmed Ali¹⁷

Bu telgraftan anlaşıldığına göre Dahiliye Nazırı, Aydın vilayetine daha önce de İttihatçıların takibatını talep eden bir yazı göndermiştir. Ayrıca Bursa ve İzmir'in özellikle zikredilmesinin ve buralardaki İttihatçı ve milliyetçileri sindirme politikasının, biraz sonra başlayacak olan İzmir'in işgali ile bir ilgisinin bulunup bulunmadığını tespit edemedik. Ancak zamanlama bakımından böyle bir ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bundan sonra, İzmir, Bursa ve Konya'da İttihatçı takibatının özellikle yoğunlaştığı ilerde görülecektir.

Aydın valiliği, İttihatçıların takibiyle ilgili, 27 Nisan 1335 tarih ve 218 numaralı şifreye cevaben Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, "mezkur emrin ilgili yerlere gönderildiğini, kendi vilayetlerinde endişe edilecek bir durumun bulunmadığını" belirtiyordu. Muğla Mutasarrıflığı'ndan, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ise, İttihatçılarla ilgili araştırmanın sonuçları şöyle rapor ediliyordu:

"...livada Teceddüd ve Hürriyetperver Avam fırkalarının şubatı mevcut olmayıp, ancak millî ve ictimâî bir maksadla ve hususi nizamnameyi haiz 1 Şubat 35 tarihinde küşad edilmiş Yeni Hayat kulübü vardır. Azası meyanında, mefsub İttihad ve Terakki Cemiyetine mensub bazı zevat bulunduğu cibette, işbu emrin mezkur kulüp bakımında tatbiki icab edip etmeyeceğinin irade buyrulması maruzdur.

18 Mayıs 35(1919) Mutasarrıf Hilmi"

Bursa vilayeti, İttihatçıların en sıkı takibata uğradıkları yerlerden biriydi. Böyle olmasında, Damat Ferit hükümeti tarafından Bursa valiliğine atanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularından Gümülcineli İsmail Bey'in

büyük rolünün bulunduğu kuşku yoktur. İsmail Bey, kurucusu ve ikinci başkanı olduğu partisi 4 Mart 1919'da iktidara gelince, kendisine bakanlık veya Divan-ı Harb-i Örfi başkanlığının verilmesini istiyordu. Parti içi çekişmelerden dolayı, istediği görevlerden hiç birine getirilmeyerek 13 Mart 1919'da Bursa vali vekilliğine atandı. Burada görev yaptığı kısa süre içerisinde, Hürriyet İtilaf Fırkası ile doğrudan ilişki kurması, İttihatçılar ve Millî Mücadele aleyhine politikalarıyla gündemde kaldı.¹⁸ Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği aşağıdaki telgrafta İsmail Bey'in İttihatçılara karşı tutumu ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yakınlığı somut olarak ortaya çıkmaktadır:

**DÂHİLİYE NAZIRI MEHMET ALİ BEYEFENDİ
HAZRETLERİNE**

Bursa Maarif Müdürü keskin ve muktedir bir İttihatçıdır. İttihat ve Terakki mefaretini söndürmek için geceli gündüzlü çalıştığım Bursa'nın selâmeti namına mumaileyhin elini işten çekim ve Ali Kemal Beyefendi'ye dahi yazdım. Müşarinileyh hazretlerine rica ederim. Buraya muhalif(?) ve ağır başlı bir maarif müdürü tayin buyurulsun. Çünkü buradaki maarif ve muallimin meselesi gerek hükümetimiz, gerek fırkamız için ehemmiyetli bir meseledir. On kişiyle bir çeteyi bulundukları yerde abluka etmek üzereyim. 28 Nisan 35(1919)

Vali İsmail¹⁹

Bursa valisinin 8 Mayıs 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği aşağıdaki telgrafta göre de, Bursa'da İttihatçı takibâtı devam etmektedir:

**DÂHİLİYE NAZIRI MEHMET ALİ BEYEFENDİ
HAZRETLERİNE**

Polis Müdürünü Gemlik'e götürmüş idim. Doktor Ziya'nın banesinde bir silah ile bir bomba ve bazı evrak bulunduğunu şimdi haber aldım. Bursa'da dahi on altı kişi tevkif olundu. Netayici yazarım.

8 Mayıs 35(1919)

Vali İsmail²⁰

Burada tevkif edildiği belirtilen 16 kişi, muhtemelen bir önceki telgrafta, "abluka etmek üzere" olduğunu haber verdiği kişilerdir. Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de, hükümetin politikasına uygun olarak, merkezde elde ettiği bilgileri, İttihatçıların takip ve tutuklanmasını çabuklaştırmak amacıyla, Bursa valiliğine aktarmakta, konu ile ilgili talimatlar vermektedir:

HÜDAVENDİGÂR VALİSİ İSMAİL BEYEFENDİYE (Şifre)

Mühim ve müstaceldir.

İstanbul merkez kumandan-ı esbakı Cevad Bey'in refakâtinde inzibat zabıtlığı eden Nedim namında biri, elyevm Bursa'da Şark sineması işletmekte olduğu ve merhumun, derdest edilen Ziya ile alaka ve münasebeti bulunduğu gibi, geçende Gemlik'e esliha kaçırıldığı haber veriliyor. Bu cihetlerin de nazâr-ı dikkate alınarak iktizasının ifa ve istihsal olunacak netayicinin peyderpey ifa buyurulması mütemennadır efendim. 10 Mayıs 35(1919)

Dâhiliye Nâzırı

Memmed Ali²¹

Damat Ferit hükümetinin İttihatçı takibatını yoğunlaştırdığı vilayetlerden biri de Konya idi. Dâhiliye Nezareti, Konya valiliğine yazdığı 5 Nisan 335(1919) tarihli telgrafta; "Konya'da İttihat ve Terakki'ye mensup olanların propagandası neticesi, Hristiyanların can ve mallarından emin olamadıkları, Konya istasyonuna gelen bir vagon bombadan mektep çocuklarının bile aldıkları, askeri depolardan ahaliye silahların satılmakta olduğu ve on dördüncü Kolordu Kumandanı Fabrettin Bey ile Erkân-ı Harbiye Reisi beyin bu hale iğmaz-ı ayn ettikleri (göz yumdukları)"nin haber alındığı belirtiliyordu.

Konya Polis Müdürlüğü hemen harekete geçirildi. Yukarıdaki iddialarla ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlanarak, Polis Müdürü Halil imzasıyla, 7 Nisan 1335(1919) tarih ve 4960 sayılı valiliğe gönderildi. Raporda özetle; "18 Kanunuevvel 334 (18 Aralık 1918 tarihinde, gayr-i muntazam bir şekilde buraya vürüd eden kolordunun, istasyonda mahall-i mahsusuna sevk ve nakledilen esliha ve mühimmatın vagonlardan bin-i tabliye ve arabalara hâmilinde, adem-i dikkat neticesi dökülmüş kalmış olan, dumanlı barut boş kapçuk ve dinamit kaplarını bir takım çocuklar ellerine geçirerek mahallât aralarında" yakmak istemişlerdir, deniliyordu. Raporun devamında, askerî depolardan silah satıldığı yolundaki iddialarla ilgili olarak yapılan inceleme neticesi şöyle ifade ediliyordu: "bir takım efrâd ve zabitan tarafından idbâr-ı servet maksadıyla... bir takım esliha ve cebhane ve eşya-yı saire-i askeriye sirkat edilerek ahaliiden bazı kimselere satıldığı birer suretle istihbar kılınarak netice-i tahkikinde şimendifer gar ve ifretlerinde Rum milletinden Noikilos ve refiki Kirmako nam şahıslar tarafından ticaret ve kaçakçılık suretiyle Dolap Mahmut Mahallesi'nde Mehmet oğlu Yusuf namındaki bir şahsa üç adet mavzer ferah ederken derdest ve müsadere..." vs.²²

Polis Müdürlüğü raporundan, iddiaların İttihat ve Terakki veya İttihatçılarla bir ilgisi bulunmadığı, bir

olayın dikkatsizlikten kaynakladığı, diğer olayın da para kazanmaya yönelik adı suç kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Zaten Konya Valisi Rıza da, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 8 Nisan tarihli gizli yazıda, kaçırılan silahların yakalanarak orduya teslim edildiğini, huzur ve sükûnetin sağlandığını, tahkikatın da sürdüğünü, belirtmektedir.

Ancak yukarıdaki olaydan yaklaşık bir ay sonra, 24 Mayıs 1919 tarihinde Konya Valisi Cemal Bey Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda; “On altıncı Kolordu kumandan-ı sabıkı Fahreddin ve Merkez kumandanı Salih Beylerin galeyânı teşdîd edecek tahrikattan geri durmadıkları bazı abvallardan istidlâl edilmektedir” diyor ve adı geçenlerin, Konya’dan başka bir yere kaldırılmasının münasip olacağını belirtiyordu.²³ Olaylar Vali Cemal Bey’in istediği doğrultuda gelişti. 19 Eylül 1919 günü, Fahrettin Paşa’nın da içlerinde bulunduğu 6 kişiye, *İngiliz ve İtalyan müessillerinin isteği doğrultusunda, 24 saat içinde Konya’yı terk etmeleri gerektiği* hakkındaki 12. Kolordu Komutanlığı yazısı tebliğ edildi.²⁴

Dahiliye Nezareti’nden İzmit Mutasarrıflığı’na gönderilen 10 Mayıs 1919 tarihli şifrede; “*Hükümet-i sabkanın en nâfiz azasından ve sabık ordu kumandanlarından Nihad Paşa’nın Sapanca’ya savuşarak, orada hükümet-i hâzıra aleyhinde teşkilat ıcrasıyla meşgul olduğu mevsuken haber alındı. Hayat-ı memleketin dünkü katilleri olan bu adamların bu gün de aynı sakim icraatına meydan ve imkan bırakmak muhabbet-i vataniye ile gayri kâbil-i telifdir. Binaenaleyh merhumun behemahal derdesti ile mahfuzen buraya izâm-ı hatime-i muvaffakiyetiniz olarak telakki edeceğim*” deniliyordu. Burada memleket katili olarak nitelendirilen ve yakalanması vatan muhabbetinin gereği sayılan Nihat (Anılmış) Paşa, mütarekenin ilk günlerinde Adana’da Mustafa Kemal’den 2. Ordu Komutanlığını devralarak, önce Çukurova’nın işgaline karşı çıkmış, İstanbul hükümeti ve Harbiye Nezareti’nin isteği ile geri çekilmiş, fakat oradaki birlikler ile askerî mühimmatın büyük ölçüde Pozantı ve Ulukışla’ya taşınmasını başarmıştı. Kısa bir süre sonra da Kuva-yı Milliye’yi desteklediği gerekçesiyle ve işgal kuvvetlerinin isteğiyle İstanbul Hükümeti tarafından bölgede bulunması uygun görülmemiştir.

Dahiliye Nezareti’nin aşağıdaki telgrafı, Damat Ferit başkanlığındaki İstanbul hükümetinin, İttihatçıları

ülkenin neresine giderlerse gitsinler takip ettiğini ve gözetim altında tutarak, etkisiz hale getirmek istediğini göstermektedir.

POLİS MÜDÜRLÜĞÜ-İ UMUMİYESİNE

Tezkire 10 Mayıs 35(1919)

*Adana İttihad ve Terakki Kulübü’nün heyet-i idâre azasından oldukları ve elyem Dersaadet’de Meserret Oteli’nde mukim bulundukları haber verilen İsmail Safa ve Muhtar Beylerle, Doktor Eşref ve muhabbas-ı mesul Küçük Mustafa’nın sıkı tarassud altına aldırılarak, memleketin menâfi-i âliyesine mugayir ahvale tasaddi edtikleri takdirde haklarında muamele-i mukteziye ifası ve istilâat-ı vâkıadan peyderpey nezârete malumat ifası temenni olunur.*²⁵

Ülkenin yüksek menfaati için sıkı gözetim altına alınması ve haklarında inceleme yapılarak, İçişleri Bakanlığı’na bilgi verilmesi istenilen İsmail Safa Bey, Muhtar Bey ve Doktor Eşref Bey, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde milletvekili olarak görev yapmışlardır. Dahası İsmail Safa Bey, 5 Ağustos 1920’de Mustafa Kemal’le birlikte Pozantı Kongresi’ne katılmış ve onun isteği ile Pozantı’ya taşınmış olan Adana valiliğine atanmıştır. İsmail Safa (Özler) 1922-1924 yıllarında Maarif Vekilliği görevini de yürütmüştür.

Dahiliye Nezareti, 10 Temmuz 1919 tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı’na gönderdiği bir yazıda; *Eskişehir’de birçok tevkifat icra edildiğinin gazetelerde görüldüğü belirtilerek konuyla ilgili bilgi verilmesi istenmişti. Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 11 Temmuz tarihli cevapta; “Arif Bey çetesine hâfiye müzaheret edtikleri istihbar kıtınan İttihad ve Terakki’ye şiddetle mensub ve merbut olanlardan on beş-yirmi kişi, livanın temin-i asayışı için... tedâbir-i ibtidaiyeden olarak hapislananların haricinde dari’lmuallimin mektebinde taht-ı nezarete alınmışlar”*dır, deniliyor ve Eskişehir livasında çetecilik vb. tehlikelerin böylece bütünüyle ortadan kalkmış olduğu belirtiliyordu.²⁶

3. İTTİHATÇILIK KARŞITI HUKUKİ VE İDARİ DÜZENLEMELER

Mondros Mütarekesi’nden sonra kurulan İstanbul hükümetleri, İttihat ve Terakki Fırkasına ve İttihatçılara karşı bir politika izlediler. Niteliği ve etkinliği değişmekle birlikte bu İttihatçı karşıtlığı temel ilkesi hiç değişmedi. İlk olarak Ahmet İzzet Paşa’nın 25 günlük kısa sadareti döneminde, basın ve parlamentoda İttihat ve Te-

rakki'ye karşı muhalefet başlatıldı. Bu partinin yayın organı olan Tanin gazetesi 2 Kasım 1918'de yayın hayatından çekildi. İki ünlü polis müdürü Azmi ve Bedri Beyler Köstence'ye gitmek isterken Büyükdere'de gemiden indirildiler. Ancak bu kişilerin, Enver, Talat, Cemal, Dr. Nazım ve Bahattin Şakir'le beraber 3 Kasım 1918'de yurt dışına kaçmaları²⁷ ile başlayan fırtına, hükümetin istifasıyla sonuçlandı.

Ondan sonraki Tevfik Paşa hükümeti döneminde, 7 Aralık 1918'de *"tehcir ve taktıl"* olaylarını incelemek üzere Meclis-i Vükela tarafından komisyon oluşturulmasına, 2 Şubat 1919'da firarilerin emlak ve paralarının haczine karar verilmiştir. 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan kapatılmıştır. Meclisin kapatılmasından sonra padişah kararnamesiyle genel af ilan edilerek, Prens Sabahattin, Şerif Paşa ve Gümölcineli İsmail gibi kişilerin mahkumiyetleri kaldırılmıştır. Millî Mahsulat, Millî İthalat, Millî Mensucat şirketleriyle Millî Kalkınma Bankası'nın para ve eşyalarına 30 Aralık 1918 tarihinde el konulmuştur. İaşe Nezareti lağvedilerek, genel müdürlüğe dönüştürülmüştür. Hukuk-ı Aile Kanunname-i Humayunu yürürlükten kaldırılmıştır. Diyarbakır mebusları Fevzi ve Zülfü'nün tutuklanması, Boğazlayan kaymakamı Kemal Bey'in yargılanmaya başlaması, Tevfik Paşa hükümeti döneminde meydana gelen olaylardır.²⁸

Mart 1919'da Damat Ferit hükümetinin kurulmasından sonra ise, devlet güçleri İtilaf devletlerinden de aldığı destekle, İttihatçıları bütünüyle ortadan kaldırma politikası izlemiştir. Bu politikalar, yukarıda izah edilen personel hareketleriyle sınırlı kalmayıp, hukukî ve idarî alana da taşındı. Bu bağlamda, burada izah edilen düzenlemeler, bir devrin -1908-1918 yılları arası İttihat Terakki'nin dolaylı ya da doğrudan iktidarda etkin olduğu dönemin- tüm sonuçlarıyla birlikte ortadan kaldırılması çabası olarak görülebilir.

Tevfik Paşa hükümeti, 1 Şubat 1919 tarihinde aldığı bir kararla İttihat Terakki'nin bütün mal varlığına el koydu.²⁹

Damat Ferit hükümeti, bununla da yetinmeyerek 5 Mayıs 1919'da aldığı bir kararda; Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkaları'nı oluşturan üyelerin isim ve kimlikleri incelendiğinde, hemen tamamının kapatılmış olan İttihat Terakki'nin yönetici ve üyesi oldukları, hat-

ta bir kısmının tutuklu olduğu anlaşıldığından, *"gerek Dersaadet, gerek tayrada bu namda bulunan merkez şubenin hemen fesh ve seddi ve müfeseh İttihad ve Terakki hakkında muharrer kararın bunlar hakkında dahi tatbik ve icrası"*nı istemiş, bundan sonra da bu tür cemiyet ve fırkaların diğer bir isimle dahi kurulamayacağı belirtmişti.³⁰

İttihat ve Terakki'nin mal varlığına el konulması konusunda Sadaret makamının 7 Mayıs 1919 tarih ve 8841/10 numaralı yazısına, Diyarbakır vilayetinin 12 Mayıs tarihli cevabında şöyle denilmektedir: *"Diyarbakır'da kâin olub, mefsub İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden devren teslim olunan matbaanın alelusul Meclis-i İdâre-i Vilayetce takdir olunacak bedel mukabilinde, İdâre-i Hususiye-i Vilayet'e terki muvafık görülmüş ve keyfiyet telgrafla Defterdarlığa da tebliğ kılınmış olmağla ol babda..."*³¹

Bursa'da iane-i ahali ile satın alınmış olan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait binanın da, İl Özel İdaresi adına tapuya tescili, Vilayet Encümeni'nin 19 Mart 1919 tarih ve 99 numaralı kararıyla kesinleşmiş olup, bu karar, 25 Mart 1919 tarihli bir yazıyla sadarete bildirilmiştir.³²

İttihatçıların yargılanması, hem hukukî hem de siyasî boyutları olan bir gelişmedir. 7 Aralık 1918'de Meclis-i Vükela kararıyla, *"tehcir ve taktıl"* olaylarını incelemek komisyonu kurulmuş, 25 Aralık 1918 tarihinde de, örfî idare bulunmayan yerlerde, tehcir dolayısıyla işlenen suçların soruşturulması ve suçluların yargılanması hakkında kararname çıkarılmıştır. 15 Ocak 1919'da Vehip Paşa'nın yargılanmasına karar verilmiş, 16-19 Ocak tarihlerinde Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfü Bey'ler tutuklanmıştır.³³ 5 Şubat'ta da Boğazlayan eski kaymakamı Kemal Bey'in yargılanmasına başlanmıştır. Kemal Bey, 8 Nisan 1919'da idama mahkum olmuş ve cezası 10 Nisan'da infaz edilmiştir. Bayburt kaymakamı Nusret Bey de 20 Temmuz'da ölüme mahkum edilmiş, cezası 5 Ağustos'ta infaz edilmiştir. Kemal Bey'in idamı üzerine Amiral Calthorpe, *"şimdi, hükümetin aynı şiddeti geniş mikyasta ve hem de yüksek mevkilerde bulunmuş suçlulara tatbik etme cesaretini gösterip gösteremeyeceğini anlamaya çalışıyoruz"* sözleriyle, siyasi iradenin İngiltere nezdinde bir sınava tabî tutulduğunu belirtmiş olmaktadır. Kemal Bey'in toprağa verilmesi sırasında ortaya çıkan sempati de, İngiltere tarafından, *"İttihatçıların hâlâ devam eden etkisi"* olarak yorumlanmıştır.³⁴ Bu, birinci grup Divan-ı

Harp'lerde yapılan yargılamalar sonunda, Talat, Enver, Cemal Paşa'lar ve Dr. Nazım Bey de idama mahkum edilmiştir.³⁵

8 Mart 1335(1919) tarihli "*Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi Hakkında Kararname*" ile İttihatçıları yargılamak amacıyla, yeni bir Divan-ı Harp kurulmuş, 9 Mart'ta yeni tutuklamalar başlamıştır. Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki bu mahkeme, 27 Nisan 1919 tarihinden başlayarak, tutuklanan İttihatçıları yargılamıştır. İttihatçılar burada, eski sadrazam ve nâzırlar, mebuslar, kâtib-i mesuller olmak üzere 3 gruba ayrılarak yargılanmıştır. Bir kısmı da Malta'ya sürgün edilmiş İttihatçılardan, Sa'it Halim Paşa, Musa Kazım ve Hayri Efendi'ler, İsmail Canbolat, Küçük Talat, Ziya Gökalp'in de içinde bulunduğu çok sayıda insan, 5 Temmuz 1919'a kadar devam eden duruşmalarda yargılanmıştır.³⁶ 17 ve 27 Nisan 1920'de Balkan ve Harb-i Umumi soruşturmaları yapmak üzere iki yeni Divan-ı Harb kurulmuştur. Mustafa Kemal, Ali Fuat, Fevzi(Çakmak), İsmail Fazıl Paşa'lar ile, Rıza Nur, Yusuf Kemal, Bekir Sami, Celaleddin Arif, Hamdullah Suphi ve Doktor Adnan Bey'lerle, Halide Edib Hanım, bu mahkemelerde yargılanarak mahkum edilmişlerdir.³⁷

Bütün bu baskılara ve takibata rağmen, işgalcilerin ve İtilaf devletlerinin raporlarına göre Anadolu'da İttihatçılar hâlâ çok güçlüydü. İtilaf devletlerinin Doğu Orduları Başkomutanı General Franchet d'Esperay, 1919 yılı ortalarında, Fransa Savunma Bakanı'na yazdığı mektupta; "*Canlı ve güçlü olan her şey İttihat Partisi'ne ait, ötekiler fazla bir şey yapamayan zavallılardır*" diyordu.³⁸ Hem Türk hem de İngiliz gözlemciler, Kasım-Aralık 1919'da yapılan, savaş sonrası ilk seçimleri, İttihatçıların büyük zaferi olarak değerlendiriyordu. Taşrada İttihat Terakki Cemiyeti hâlâ o kadar güçlüydü ki, kimi isterse onu seç-

tirebiliyordu.³⁹ Zaten ulusal mücadeleyi, önceden hazırlanan bir plana göre örgütleyenler de İttihatçılardan başkası değildi.⁴⁰ Siyasal düzeyde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türk-Müslüman halkın haklarını savunmak amacıyla, işgal edilme tehlikesi bulunan bölgelerde, Kasım 1918- Mart 1919 tarihleri arasında yerel Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri'nin kurulmasına da öncülük etmiştir.⁴¹

SONUÇ

Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulmuş olan bütün İstanbul hükümetleri, İttihatçılar aleyhinde bir faaliyet içinde olmuşlardır. Ancak bu faaliyetler özellikle Damat Ferit hükümetleri dönemlerinde artış göstermektedir.

İstanbul hükümetlerinin İttihatçı karşıtı faaliyetleri; sarayın tutumundan, siyasî rekabetten ve İtilaf devletlerinin isteklerini karşılama düşüncesinden kaynaklanmaktadır. İttihatçılık soruşturmaları, zaman içerisinde, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ötesinde, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerini de içine alacak şekilde genişletilmiş, Bolşeviklik soruşturmalarıyla ilişkilendirilmiştir. İttihatçılık soruşturmaları ayrıca, siyasi durumdan hukuki bir sonuç çıkarma amacı taşımaktadır.

Yukarıda açıklanan bütün belgeler, ülkesi dört bir yandan işgale uğramış olan, son Padişah Vahdettin'in müzaberet ettiği Osmanlı hükümetleri'nin, bütün imkan ve enerjisini, parti varlığına son vermiş ve yöneticileri yurt dışına kaçmış olan İttihatçıları takip için harcadığını göstermektedir. Bu durum, mütarekeden sonra barış bekleyen ülkenin, yeni bir kaosa sürüklenmesine yol açmanın ötesinde, Türk Kurtuluş Savaşı'nın ne denli büyük zorluklarla kazanıldığını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

1 Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemi hükümetleri için bkz.: Fethi Tevetoglu; "Cumhuriyet Hükümetleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, IX-II/105-106, Ekim 1973, s. 134-161.

2 Ali Fuat Türkgeldi; *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, İstanbul 1948, s. 67 vd.

3 Erik Jan Zürcher; *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (çev. Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul 1987, s. 139.

4 Geniş bilgi için bkz.: Sina Akşin; *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1992.

5 Stanford Shaw- E. Kural Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, İstanbul 1983, s. 397.

6 Zürcher; *İttihatçılık*, s. 138.

7 Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasal Partiler 3*, İstanbul 1989, s. 552.

8 Tunaya; *Partiler 3*, s. 548 vd. Sahw; *Modern Türkiye II*, s. 398.

9 Bernard Lewis; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev.: Metin Kırıtlı), Ankara 1991, s. 241.

10 Gotthard Jaeschke; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, (çev.: Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 174-175 ve 179, Hülya Özkan; *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri*, Ankara 1994, s. 29-30.

- 11 Özkan; *İstanbul Hükümetleri*, s. 27-29.
- 12 İbnülemin Mahmut Kemal İnal; *Son Sadrazamlar 4*, İstanbul 1982, s. 2039. Osmanlı İmparatorluğu'nun en kritik günlerinde Damar Ferit gibi, politik hayatı sönük, iç işlerinde hiçbir tecrübesi olmayan bir kişinin sadrazamlığa atanması, padişah gibi İttihatçılara büyük bir düşmanlık duygusu içinde bulunması ve İngilizlere yakınlığı ile ifade edilmektedir. Selahattin Tansel; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Ankara 1973, s. 87.
- 13 İnal; *Son Sadrazamlar 4*, s. 1945.
- 14 Şerafettin Turan; *Türk Devrim Tarihi 2*, İstanbul 1992, s. 91-92, Jaeschke; *İngiliz Belgeleri*, s. 181, Zürcher; *İttihatçılık*, s. 139; Malta Sürgünleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Bilal Şimşir; *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1971 ve Fethi Tevetoğlu; *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s. 120 vd. TBMM, 18 Temmuz 1920 tarihinden itibaren, Malta sürgünlerinin serbest bırakılması için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar, 23 Ekim 1921'de İngiltere ile imzalanan bir antlaşma sonucu, tüm tutukluların karşılıklı olarak serbest bırakılması ile sonuçlanmıştır. Jaeschke; *İngiliz Belgeleri*, s. 194.
- 15 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 16 BOA. DH.KMS., D: 49-2, V: 7.
- 17 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 18 Kamil Erdeha; *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 333 vd.
- 19 BOA. DH.KMS., D: 52-1, V: 70.
- 20 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 21 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 22 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 23 BOA. DH.KMS., D: 51-2, V: 21.
- 24 Erdeha; *Valiler*, s. 274.
- 25 BOA. DH.KMS., D: 52-4, V: 35.
- 26 BOA. DH.KMS., D: 54-2, V: 14.
- 27 Mütareke ile birlikte yurt dışına kaçan İttihatçı önderlerinden Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de, Sait Halim Paşa 6 Aralık 1921'de Roma'da, Dr. Bahattin Şakir ve Azmi Bey Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Ermeni teröristler, Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922'de Pamir-Duşembe'de Ruslar tarafından öldürüldü.
- 28 Tunaya; *Partiler 3*, s. 557.
- 29 "Evvelce fesh olunduğu kendi taraflarından dahi ilan edilmiş olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin badehu tebeyyün edecek halukârda muktezası ifa olunmak üzere şimdiden cemiyet-i mefsufenin gerek merkezde ve gerek vilayetlerde bulunan kâfe-i emlak ve emvaline ve nü kud ve temellükatı'nın hazineye devrine... BOA. MV. D:214, V:51.
- 30 BOA. MV. D: 215, V: 99.
- 31 BOA. DH. UMVM. D: 9/2, V: 37.
- 32 BOA. DH. UMVM. D: 9/2, V: 45.
- 33 Tunaya; *Siyasal Partiler 3*, s. 557.
- 34 Jaeschke; *İngiliz Belgeleri*, s. 178.
- 35 Tunaya; *Siyasal Partiler 3*, s. 560.
- 36 Tunaya; *Siyasal Partiler 3*, s. 560 vd.
- 37 Tunaya; *aynı yer*.
- 38 Tunaya; *Siyasal Partiler 3*, s. 555.
- 39 Zürcher; *İttihatçılık*, s. 146.
- 40 Zürcher; *İttihatçılık*, s. 130.
- 41 Zürcher; *İttihatçılık*, s. 160.

OSMANLI'NIN YIKINTISINDAN MİLLÎ DEVLETE: MİLLÎ ORDUNUN TEŞKİLİ SIRAŞINDA İSTANBUL'DAN YAPILAN YARDIMLAR VE GİZLİ TEŞEKKÜLLER

DOÇ. DR. MESUT AYDIN
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ

Mondoros Mütârekesi imza edildikten sonra işgal kuvvetleri, Osmanlı ülkesinde, bu teslimnâmenin şartlarını tatbik etmeye başlamışlardı.

Osmanlı Devleti için ağır olan mütâreke şartlarından biri de askeri hususları ihtivâ etmekte idi. Bilindiği gibi, mütârekenin 5. maddesinde, hudutların kontrolü ve düzeninin korunması için gerekli olan inzibat kuvvetlerinin dışında, Türk Ordusu'nun derhal terhis edilmesi açıkça izah edilmiştir.¹ Ayrıca mütârekenin 16. maddesine göre de Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki bütün garnizonların en yakın Müttelik Kuvvetler Kumandanlığı'na teslim olmaları belirtilerek, hâlihazırdaki Türk ordusu tesirsiz hale getirilmiştir. 17., 18., ve 20. maddeler ile de Osmanlı ülkesinin diğer bazı aksâmı ile münâsebetlerinin kesilmesi sağlanarak, belirtilen miktarda askerî personelin kullanacağı silah ve cephaneye miktarı dahi hesaplanmıştır.²

Mütâreke şartları tatbik edilerek, ordunun terhis işlemleri tamamlanmış, tesbit edilen inzibat mensubu dışında kalan ordu personeli memleketlerine gönderilmiştir. Terhis edilerek açıkta kalan subay er ve askeri personelin büyük bir kısmı İstanbul'da ikamet ettiği için bu şehir, bir anda işsizler diyarı haline gelmişti. Diğer taraftan, mütâreke şartlarına ve işgallere tepki olarak Anadolu'da başlayan istiklâl mücadelesi, millî bir meclisin kurulması ile belirli bir mesafe katetmiştir. Bundan sonra, Anadolu'da başlayan istiklâl mücadelesi Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin kontrolü altına geçmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Riyaseti (EHUR) ile Müdâfâ-i Milliye Vekâleti (MMV) tarafından yönlendirilmiştir.

Ankara EHUR ve MMV düşmana karşı yapılacak mücadelenin ancak düzenli ordu birlikleri ile mümkün olabileceğini kabul etmiş ve bu hususun tahakkuku için faaliyete geçmiştir. Fakat, kısa zaman zarfında yeniden ordu teşkil etmek, subay kadrolarını tamamlamak ve bu ordu birliklerine gerekli silah ve cephaneyi temin etmek imkansız gibi görünüyordu. Denilebilir ki, 1920 yılı içinde TBMM hükümetinin en önemli meselesi bu idi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının sevk ve idaresini üstlenecek her rütbedeki subay ihtiyacını karşılamak için yegâne yol dağıtılan Osmanlı ordusunun subay ve diğer askerî personelini Anadolu'da toplamak idi. O zamanın şartlarına göre en müsâit olanı da bu idi. Çünkü İstanbul'da çok miktarda yetişmiş ordu mensubu olup, çoğu da açıkta bulunuyordu. Birçoğu da meslekleri dışında herhangi bir işle uğraşıyordu. Hem, bu insanların birçoğu I. Dünya Harbi'nde çeşitli cephelerde çarpışmış ve hasbelkader geri dönmeyi başarmışlar, esaret hayatını yaşamışlardı. İstanbul'da kendi öz vatanında, esaret altında iğrenç muâmelelere maruz kalarak hayatlarını devam ettirmekten ise Anadolu'da İstiklâl Harbi'nin bir neferi olarak canlarını fedâyâ hazırdılar. Zaten onların bu özellikleri, yüksek Türk karakterlerinin güzel bir ifadesi olmuştur. Ayrıca, İstanbul'un o günlerine dâir yazılan hatıralarda, işgalin acısını yüreklerinde taşıyan Türk insanının daha değişik bir hâlet-i rûhiye içinde bulunduğunu müşâhede etmek de mümkün değildir. Bu düşünceden hareketle 1 Ocak 1921 tarihinde EHUR'den İstanbul'daki bu muazzam potansiyel dikkate alınarak MMV'ne yazılan yazıda, vatan hizmetine koşacak her

Türk evlâdına duyulan ihtiyaç şu şekilde ifade edilmiştir.³

“Öteden beri gerek Dersaadete ve gerekse icâb ettikçe makâmât-ı muhtelifeye yazıldığı veçhile mecrûh-u vatan hizmetine koşarak yaralarını saracak samimi evlâdlarına ağûş açmış ve muâvenetlerine muhtâc ve muntazir bulunmaktadır...”

Osmanlı ordunun terhis edilmiş olan subay, er ve askeri personelinin dışında, Anadolu’da teşkil edilecek olan yeni bir ordunun silah cephane ve mühimmât ihtiyacı da oldukça önemli bir husus addedilmekte idi. Zira, kısa sürede toparlanacak olan kuvvetlerin silah ve cephane yönünden techiz edilmesi de başarı için şarttı. Bu hususta da akla gelebilecek en önemli kaynak İstanbul idi. Çünkü, Osmanlı Devleti’nin imâlât-ı harbiye müesseseleri ile silah cephâne ve mühimmât ambarları ve depoları hep İstanbul’da bulunmakta idi.⁴

İşte; TBMM Hükümeti, İstanbul’da bulunan bu potansiyelden istifâde edebilmek, onları işgal kuvvetlerinin denetimlerinden zâiyât vermeden geçirerek Anadolu’da toplamak maksadı ile ya bir takım gizli teşekküllerini vücûda getirmiş ya da mevcut olanları sistemli bir şekilde kontrol altına almıştır. Fakat, burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ankara EHUR ve MMV’nin İstanbul’da yapmış olduğu sistemli faaliyetlerin başarıya ulaşmasında ve gerekse burada faaliyette bulunan gizli grupların ihtiyaçlarının karşılanmasında, İstanbul hükümetine bağlı Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye-i ‘Umumiye Riyâseti’nin ve bu makamları işgal eden şahısların büyük payı olmuştur. Bunlar arasında, işgal kuvvetlerinin tahakkümü altında fedakarlıkları görülen Cevad Çobanlı ve Mareşal Fevzi Çakmak’ın aziz hatıralarını yâd ederek belirtmek istiyorum.

Diğer taraftan İstanbul’da işgallerin başlaması ile birlikte ekalliyetlerin ve işgal kuvvetlerinin taşkınlıklarına karşı kurulan mahallî mukâvemet teşkilâtları bu hususta Ankara’nın en önemli yardımcıları olmuşlardır. İstanbul’da kurulmuş olan mahallî mukâvemet teşkilâtlarının sayısı ise bir hayli kabarık idi. Aynı zamanda bu teşkilâtlar İstanbul’un her yanında teşkilâtlanmış bulunan Müdafâ-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi’nin birer şubesi durumunda idiler. Her teşkilâtın başkanı ve birkaç üyesi asker idi. Zaten bir dönem, işgalcileri şaşkına uğ-

ratan Karakol Cemiyeti de bu mahallî mukâvemet teşkilâtları ile kuvvet bulmuş ve faaliyetlerini yönlendirmiştir.

Karakol Cemiyeti, 1918 Kasımından itibaren İstanbul’da faaliyet göstermiş ilk gizli grup hüviyetini taşımaktadır.⁵ Fakat Karakol Cemiyeti, cemiyet mensuplarının, nizamnâmelerinin aksine, gizliliğe riâyet etmemeleri ve gerekli gereksiz yerlerde gizli bilgileri ifşâ etmelerinden dolayı ağır yaralar almıştır. Özellikle İstanbul’un fiili işgal tarihi olan 16 Mart 1920’den sonra Karakol Cemiyeti’nin en önde gelen isimleri ya Anadolu’ya kaçmış ya İngilizler tarafından tutuklanarak Malta’ya sürgüne gönderilmiş ya da İstanbul’da gizlenmek mecburiyetinde kalmışlardır.

İstanbul’da gizlenerek, İngiliz takibinden kurtulmaya ve isimlerini gizlemeyi başaran bir kısım Karakolcuların özellikle Muğlalı Mustafa (Orgeneral Mustafa Muğlalı) Bey ve arkadaşlarının Zâbitân ve Yavuz Grupları adı altında cemiyeti devam ettirdikleri görülmüştür.⁶ Anadolu’ya gönderdikleri subaylar arasına İngiliz casuslarının sızması ve bunun farkedilmesi neticesinde Anadolu’nun îtimâdını tekrar kazanamayan grup mensuplarının faal oldukları da söylenemez.

Ankara, Karakol Cemiyeti tecrübesinden sonra işi şansa bırakmamak için yeni gizli grupların teşkili cihetine gitmiş ve bu husustaki ilk çalışması da ileride Mücahit, Muharip ve Felah Grubu isimlerini alan Hamza Grubu’nu teşkil etmesi olmuştur. Hamza Grubu 23 Eylül 1920 tarihinde İstanbul’da faaliyete başladığı sırada üç şube halinde teşkilâtlanmıştı.⁷ Bunlardan birinci şube istihbârât, matbuât ve propaganda, ikinci şube subay temini ve sevki, üçüncü şube ise mühimmât ve askerî sanatkâr temini ve sevki işlerini deruhde ediyordu. Bu grubun kurucusu Erkân-ı Hârb (EH) Yüzbaşı Neşet Bey idi. Beş şube halinde faaliyetini yaygınlaştıran grubun daha sonraki dönemlerinde başkanlığını E. H. Yüzbaşı Ekrem (Baydar) Bey yapmıştır.⁸

Yine bu dönem içinde isminden bahsettiren bir başka gizli grup M. M. (Mim Mim) Grubu’dur. 1921 yılı Nisan ayında kurulan grubun başkanı ise eski Teşkilât-ı Mahsûsa reisliğini de yapmış olan Süvâri Kâimmâkâmı Hüsameddin (Ertürk) Bey’dir.

M. M. Grubu yukarıda zikredilen Müdafâ-i Milliye Heyet-i Merkeziyesi’nin bir hizbi olarak ortaya çık-

miş, fakat millî mücadele boyunca gerek istihbârât ve gerekse silah, cephane temini ve bunların Anadolu'ya nakli hususunda önemli görevleri yerine getirmiştir.⁹

MMV'nin kontrolünde İstanbul'da kurulan bir başka grup ise Muâvenet-i Bahriye Heyeti'dir. Bu grup ile TBMM Hükümeti'nin taht-ı işgâlinde bulunan Akdeniz ve özellikle Karadeniz sahillerinde denetimin temin edilmesi hususunda ve Ankara'da oluşturulan MMV Bahriye Şubesi'nin ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla faaliyete başlamıştır.¹⁰ 1921 yılında faaliyete başlayan grup, İstanbul'daki deniz teşkilâtı ile alakalı subayların ve deniz araçlarının Anadolu'ya kaçırılarak orada TBMM Orduları Deniz Kuvvetleri'nin oluşturulmasına hizmet etmişlerdir. Bu müddet sonra faaliyetlerine Felâh Grubu bünyesinde bir şube olarak devam eden grup millî mücadele sonuna kadar verilen emri yerine getirmiştir.¹¹

Yine kısa bir süre müstakil faaliyet içinde olan bir başka gizli grup da İmalât-ı Hariye Grubu'dur.¹² Topçu Kâimmakâmı Eyüp (Durukan) Bey'in başkanlığındaki İmalât-ı Harbiye Grubu daha sonraki dönemlerde Felâh Grubu ile teşrik-i mesâi ederek grubun bir şubesi gibi faaliyete devam etmiş ve Eyüp Bey daha sonra da TBMM hükümetinin Ankara'daki ilk silah sanayiini kurmak üzere görevlendirilmiş ve bugünkü Ankara Garı'nın arkasında, barakalarda Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE)'nin ilk nüvesini oluşturmuştur.¹³

Millî mücadele dönemi içerisinde İstanbul'da faaliyette bulunmak üzere kurulan bir başka grup da Namık Grubu'dur.¹⁴ Bu gizli teşkilât da Anadolu'nun muhtaç olduğu silah cephane ve mühimmâtın bir kısmının temin edilmesinde ve cephelere ulaştırılmasında hizmeti geçen bir grup hüviyetini kazanmıştır. Ayrıca İngilizler ile yapılan Üserâ Anlaşması ve mübâdelesinde hususunda, siyasî zemin hazırlanması gibi faaliyetler de bu grup tarafından gerçekleştirilmiştir.

Gizli grupların teşkilât ve kuruluşları ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra onların önemli faaliyetlerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır.

TBMM ordularının subay kadrolarını ikmâl edebilmek için İstanbul gizli gruplarına, bu arada Felâh Grubu'na büyük bir görev düşmüştür. I. Dünya Harbi'nin sonuçlanması ve Mondoros Mütârekesi'nin hükümlerine göre terhis edilen Osmanlı ordularının subay kadrosu,

özellikle İstanbul'da toplanmıştı. Çoğunun memleketi burası olması veya ailelerinin İstanbul'da oturuyor olması bu yığılmayı kaçınılmaz hale getirmiştir.

TBMM'nin düzenli ordularının teşkil edilmesi sırasında ortaya çıkan subay açığının karşılanması için başlangıçta Karakol Cemiyeti faaliyette bulunuyordu. Onların bu husustaki faaliyetlerinin İngilizler tarafından öğrenilmesi ve Karakol Cemiyeti mührünü ele geçirmesi ile casus ve fesat birçok kişinin Anadolu'ya geçirilmesi kolaylaşmıştı.¹⁵ Bu gibi durumların Anadolu tarafından öğrenilmesi sonucu, subay ihtiyacının karşılanması görevinin başka bir gruba verildiği görülmektedir.¹⁶

Bu grup yeni kurulmuş olan Hamza (Mücâhit-Muhârib-Felâh) Grubu idi.¹⁷ Anadolu kapılarında kurulan teşkilâtlara gönderilen emirlerde bu konuda yapılan değişiklikten bahsedilerek Karakol Cemiyeti mührü ile mühürlenmiş vesikaları getiren subayların Anadolu'ya kabul edilmemeleri emredilmiştir.¹⁸

Hamza Grubu faaliyete geçer geçmez, Anadolu sahillerindeki teşkilâtlar ile temasa geçerek, İstanbul'dan Anadolu'ya geçirilecek subaylar ile ilgili işlemler hakkında bilgi vermiş ve grup tarafından verilecek direktifleri uygulamalarını istemiştir.

Grup tarafından Anadolu'ya gönderilen subaylar değişik kategoride temin edilmekteydi. Bunlardan birincisini, kendi arzuları ile Anadolu'ya gitmek isteyen subaylar, ikincisini grup tarafından Anadolu'ya gitmesi teklif edilenler, üçüncüsünü ve en son uygulamayı ise Ankara'dan ismen talep edilen subaylar oluşturmuştur. Bununla ilgili olarak İstanbul'a gönderilen emirlerde, her sınıfa ait olan subay sicil defterlerinin İstanbul Muâmelât-ı Zâtiye Şubesi'nden çıkartılarak sür'atle Ankara'ya gönderilmesi istenmiştir.¹⁹

Sicil defterlerinin Ankara'da toplanmasından sonra ihtiyaca göre, ismen talep yolu ile adresleri bildirilen subaylar, İstanbul'dan çağrılmaya başlanmıştır. Ankara'nın bu usulü takip etmesinin en önemli sebebi, hiç şüphesi ki, kalifiye ve îtimâd edilen subayların seçilmesi idi.

Bu suretle Anadolu'ya gitmeye karar verenler, fikirlerini ve hareketlerini ailelerinden ve en yakın arkadaşlarından da gizlemekte idiler. Giderken, grup mensuplarına verdikleri mektuplar, vapurların hareket etmesinden

sonra ailelerine gönderilmekte idi. Bu şekilde ortaya çıkması muhtemel birçok olayın da önüne geçilmiş oluyordu.

Nitekim, çeşitli yollar ile Anadolu'ya geçen subay ve siviller, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından gıyâben yargılanmakta ve mallarına da el konulmaktaydı. Anadolu'ya kaçarken yakananlar ise hemen tevkif edilerek Bekirağa Bölüğü'ne gönderiliyordu.

Grubun subay sevkı hususunda yapmış olduğu ilk iş İstanbul Polis Müdürlüğü 4. Şubesi'nde alınan seyahat varakalarının kolayca temin edilmesi olmuştur.²⁰

İstanbul'dan Anadolu'ya geçecek olan subayların gruplar tarafından sevk edildiğinin anlaşılabilmesi ve İnebolu'da mağdur olmamaları için yanlarına birtakım belgeler verilmiştir.

Karadeniz cihetine gidecek olan vapurlardan istifâde edebilmek için bir de "seyahat varakası" temin edilmekteydi.²¹ Bunun için de mahalle muhtarlıklarından ilmuhaber alınması şarttı. Anadolu'ya gidecek olan subayların bazılarının nüfus hüviyet cüzdanları yoktu. Bazılarının ise nüfus hüviyet cüzdanlarında "zâbit" yazılıydı. Hüviyetlerinde "zâbit" yazılı olanların, polise seyahat belgesi için müracât etmesi ne kadar sakıncalı ise mahalle muhtarlıklarından ilmuhaber almaları da o kadar sakıncalıydı. Çünkü, hem subay olup hem de Anadolu'ya gitmek için mahalle muhtarlığına müracât eden bir kişinin durumu, yapılacak bir ihbar sonucu, gerçekten tehlikeye girebilirdi. Bunun için Anadolu'ya geçen kişilere sahte hüviyet kazandırılarak, fındık, tütün ve yağ tüccarı ismi altında seyahat temin edilmiştir. Bu seyahat belgeleri ile İngilizlerin kontrollerinden geçmek hayli kolaylaşmıştır.²²

Seyahat varakalarının yanısıra iki nüsha olarak tanzim edilen itimat vesikaları da grup amiri tarafından imza edilmekteydi.²³ Bunlardan biri Anadolu'ya geçmekte olan ilgili kişiye diğer nüshası da emniyet tedbiri olarak grup tarafından İnebolu'ya topluca gönderilmekteydi. Bu uygulama ile Anadolu'ya casus, şüpheli kişiler ve diğer fesat teşekküllere mensup kişilerin geçmesine mani olunmaya çalışılmıştır.

Ayrıca Anadolu'ya geçmekte olan subay ve sanatkârların gözlerinin arkada kalmaması ve Anadolu'da hu-

zur içinde çalışmalarını sağlamak maksadı ile ailelerinin de Anadolu'ya geçirilmeleri hususu sağlanmıştır. Bunlara ait olarak tanzim edilen seyahat belgeleri ve grup belgelerine tesâdüf edilmiştir.²⁴

Gerek gruplar tarafından seçilen, gerek kendi arzuları ile Anadolu'ya gitmek isteyen ve gerekse Ankara'dan ismen talep edilen subayların yolculukları esnasında sıkıntıya düşmemeleri için bir takım tedbirler alınmıştır. En önemli tedbir de Anadolu'ya gidecek olanlara harcırah temini olmuştur.²⁵

Bunun ötesinde, en kısa zamanda, bu potansiyelin hiç bir zarar görmeden, Anadolu'ya geçirilmesi gerekmektedir. Önceleri, Anadolu'ya geçmek için en emin yol karayolu idi. Bu yol ise İstanbul-İzmit-Geyve güzergâhı idi. Zaten Anadolu'ya ilk geçişler bu yol üzerinden gerçekleştirilmişti. Karakol Cemiyeti'nin en önemli faaliyetlerinden biri olarak kabul ettiğimiz "Menzil Hattı" bu yol üzerinde kurulmuştur.

Karakol Cemiyeti tarafından kurulmuş olan Menzil Hattı Teşkilâtı'nın amiri Yenibahçeli Şükrü Bey'dir.²⁶ Şükrü (Oğuz) Bey, aynı zamanda Kocaali Kuvay-ı Milliye Kumandanı ünvanı ile de anılıyordu. Bu arada cerayan etmekte olan milli mücadele hareketi'nin düzenli ordu birlikleri ile takviye edilmek istenmesi ve üstüste yapılan muharebeler neticesinde çok sayıda subay ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu ihtiyacın karşılanması ve kısa zaman içinde organize edilmesi gerekiyordu. Bunun içinde İstanbul'dan Karadeniz sahillerine taşımacılık yapmakta olan nakliye şirketlerinden istifade etmenin yolları aranmıştır.

İlk önceleri, Seyr-i Sefâ'in İdaresi'nin vapurları ile kafileler halinde İnebolu üzerinden Anadolu'ya subay sevkine başlanmıştı. Fakat kısa süre içinde İngiliz kontrol ve denetimlerinden sonra bu yol kapanmış idi. 31 Aralık 1920 tarihinde Ümit Vapuru ile gerçekleştirilmek istenen subay sevkiyâtı aynı vapurdan Anadolu'ya gönderilmek istenen silah, cephane ve mühimmâtın İngilizler tarafından ele geçirilmesi sonucu başarısızlıkla neticelenmişti.²⁷

Bu tarihten sonra Türk bandıralı vapurlar ile her türlü sevkiyâtın imkânsız hale geldiği ve İngilizlerin kontrolleri sıklaştırdığı bilinmektedir. Bu olaydan sonra İstanbul'dan Anadolu'ya subay sevkı hususunda faali-

yet gösteren gruplar, başka çareler aramışlar ve yabancı şirketleri elde etmenin yollarını denemişlerdi.

O dönemde İstanbul'dan Karadeniz ve Akdeniz'e sevkîyat yapan İtalyan ve Fransız nakliye şirketleri mevcûd idi. Bunların içindede en faal olanları İtalyanların Lo-id Triestino ve Fransızların Pake Fransez Kumpanya Şirketi bulunmaktaydı. Bu şirketler, kapitülasyonlardan faydalanarak Türk karasularında serbestçe ticaret yapabiliyorlardı.²⁸

İstanbul'daki gizli grupların elemanları bu şirketlerle temas kurup Anadolu'ya subay, silah ve cephane sevki hususunda anlaşılmışlar ve böylece de İstanbul-İnebolu denizyolu faaliyetine açılmıştır.

Anadoluya geçişlerin başlaması ile birlikte Ankara'da da bir takım faaliyetlerin başladığı ve tedbirlerin alındığı görülmektedir. EHUR ile MMV, Anadolu ordusunun içine sızabilecek ve asker arasında nifak yaratacak zararlı kişileri İnebolu kapısından geri çevirmekle faaliyete geçmişler ve kuvvetli bir teşkilât kurmuşlardı. Bu teşkilâtın ismi ise Tetkik Heyeti Amirliği (THA)'dır.²⁹

THA, önce İnebolu'da kurulmuş olup, Anadolu'ya geçişlerin diğer sahillerde de yaygınlaşmasından sonra hemen hemen her iskelede teşkil edilmiştir. THA, bünyesinde birçok teşkilâtın elemanlarını barındıran karma bir komisyon özelliği taşımaktadır. THA'nda AP Teşkilâtı mensupları, emniyet teşkilâtı (sivil polis memurları), İrtibat Zabıtlığı personeli ve Sansür Müdürlüğü temsilcileri bulunmaktadır.

Anadolu'ya geçen subayların tetkik ve tahkik muâmelelerinin yapılması sırasında âmirlik mensuplarının hepsine ayrı ayrı görev düşmüştür.

Tetkik işlemleri biten subay, subay aileleri ve diğer kişilerin bir intizam dahilinde Anadolu'nun içlerine sevk edilmesi de önemli görevlerden biri olmuştur.

Anadolu ordularında göreve kabul edilmiş olan subay ve diğer askeri personelin emekli müktesep ve diğer sosyal hakları da gözönüne alınmıştır. Bunalımlı bir devrede bütün bu işlemlerin düşünülmüş olması ve uygulamaya geçilmiş olması da kayda değer bilgiler arasındadır.

Herhangi bir iskeleye ayak basan Anadolu ordusunun müstakbel subayları ve diğer personel, tetkik işlem-

leri olumlu sonuç verdiği takdirde, o günden itibaren kadroya geçirilmiştir. Bu hususta, itimâd vesikalarına işlenen geliş tarihleri müteber olmuştur. Ayrıca, terfî, kadro ve kıdem durumları da gözönüne alınmış, esâret hatırları hizmete sayılmış ve kısacası Osmanlı ordusu hizmetleri, TBMM'nce kabul edilmiştir.³⁰

Ankara tarafından alınan tedbir ve sağlanan kolaylıklar sayesinde TBMM ordularının subay ve askeri personel kadrolarındaki eksiklikler tamamlanmıştır.

Gizli gruplar marifetiyle gerçekleştirilen diğer önemli bir husus da silah ve cephane temini olmuştur.

İngilizlerin sıkı denetimleri ve ölüm tehditleri karşısında fedakarca çalışan gizli grup mensupları silah ve cephane depolarından mühim miktarda malzeme ve cephane çıkartmışlardır. Silah ve cephane temini hususunda kurulmuş olan şebekeler kademe kademe görevlerini yerlerine getirmişler ve Anadolu'ya çok miktarda silah ve cephaneyi ulaştırmışlardır.

Silah ve cephane depolarında çalışanların elde edilmesinden mavnacılara, silah ve cephaneyi taşıyan tecrübeli hammallardan, istif, sandıklama ve ambalajlamasından çalışan personele, vapurlara yükleme, yapan görevlilerden ardiye sahiplerine, gümrüklerde çalışan personelden vapur mürettebâtına kadar kuvvetli bir şebeke ağır kurulmuş ve faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Kurulan bu şebekeler sayesinde, İstanbul'da bulunan Maçka, Zeytinburnu, Gülhane Silah Depoları ve Anbarları ile İmalât-ı Harbiye Depoları, Selimiye'deki Telsiz Depo muhteviyatı tamamen Anadolu'ya taşınmıştır.

Bu gibi faaliyetlerin yerine getirilmesinde hiç şüphesiz ki, Türk vatandaşlarının yanı sıra ecnebiler ve gayr-ı müslim Osmanlı vatandaşlarının da hizmetleri görülmüştür. Gayr-ı müslim vatandaşların başında gelen en önemli sima Pandikyan Efendi olmuştur. İngiliz istihbârât servisinde şef olarak çalışan ve gizli grupların koruyucusu durumunda olan Pandikyan Efendi'nin millî mücadeleye katkıları önemli bir yer tutmaktadır.³¹

İşgal ettiğini önemli mevkiin imkânlarını İstanbul millî mücadeleleri lehinde sevk ve idâre eden Pandikyan Efendi, İngiliz kontrollerini, baskınlarını ve önemli sayılabilecek istihbârât bilgilerini, gizli gruplara aktarmıştır. Onları gerçekleştirecekleri sevkîyat sırasında gö-

rev başında bulunması ile yüreklendirmiş ve birçok badi-
relerden kurtarmıştır.

Silah ve cephane sevkiyatı sırasında istifade edilen
ecnebi vapur şirketleri mensupları, vapur kaptanları ve
personeli de isimleri sayılabilecek kişiler arasındadır.
Bunlardan Loit Triestino ve Pake Kumpanyası'na men-
sup şirket personeli ile şirket kaptanları, vapur komiser-
leri Anadolu tarafından taltif edilmiştir.³²

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Milli Mücadele Döne-
mi'nde İstanbul insanının Anadolu'ya armağan ettiği
maddî ve manevî hediyelerin manâsı ve önemi gerçekten
büyük olmuştur.

Ayrıca, millî mücadelenin pek bilinmeyen bir kesi-
minde İstanbul'da cânsiperâne gayretleri ile zoru başaran
adsız kahramanların bu vesile ile hatıralarını yâd etmek
bizimi için bir şükran borcu olmuştur.

- 1 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmalı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri* (Mondros Barışması, Sevrk Andlaşması İlgili Belgeler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no: 405, Ankara 1977 s. 2.
- 2 Seha L. Meray, Osman Olcay, a.g.e., s. 3-4.
- 3 Genelkurmay Başkanlığı Askeri, Tarih, Stratejik Edüt Başkanlığı Arşivi (ATASE Arş.), Klasör (Klas.) 622, Dosya (Dos.) 18, Fihrist (Fih.) 1.
- 4 Mesut Aydın, *Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, Boğaziçi, Üni. Araştırmalar Serisi no: 6, İstanbul 1992, s. 200.
- 5 Tebliğimizin konu başlığı, Büyük Millet Meclisi tarafından İstanbul'da kurulan gizli grupların Milli Ordu'nun kurulması hususundaki faaliyetlerini ifade etmekte ise de gerek İstanbul'da kurulmuş olan ilk gizli teşkilat olması ve gerekse daha sonraki dönemlerde isim değiştirerek Büyük Millet Meclisi'nin kontrolü altında olması, bu cemiyeti konumuz kapsamına almamızı gerektirmiştir.
- 6 Mesut Aydın, a.g.e., s. 33-40. Ayrıca Zabitan Grubu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Mesut Aydın, "Millî Mücadele Yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi Lehinde İstanbul'da Faaliyet Gösteren Gizli Bir Grup: Zabitan Grubu (27 Ekim 1920-20 Eylül 1921)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 1'den ayrı basım, Ankara 1990; Mesut Aydın, "Millî Mücadele Döneminde İstanbul'da Anadolu Lehinde Faaliyette Bulunan Gizli Gruplardan Zabitan Grubuna Ait Bir Vesika: Teşkilât ve Faaliyet Raporu", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ağustos 1990 S. 18'den ayrı basım.
- 7 ATASE Arş., Klas. 1533, Dos. 2 Fih. 11; Mesut Aydın, "Hamza Grubu (23 Eylül 1920-15 Aralık 1920)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs 1985, S. 3'den ayrı basım.
- 8 ATASE Arş., Klas. 1/4283, Dos. 12A, Fih. 33/1; *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi* (TİTE ARŞ.) No: 9928 ve ekleri; Samih Nafiz Tansu (Anlatan: Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât-ı Mahsusası'nda ve M. M. Grubu Başkanı Bulunan Albay Hüsameddin Ertürk), *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, s. 464.
- 9 Bu hususta Genelkurmay Başkanlığı Askeri Stratejik Etüd Başkanlığı ve Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden topladığımız bilgiler ve Anadolu'ya gönderilen silah cephane ve mühimmat listeleri için bkz.: TİTE Arş., No: 9073 (Defter) ve ATASE Arş., Klas. 1722, Dos. 30, Fih. 9/4, 18, 19/1, 19/3, diğer dosya ve fihristler için bkz.: M. Aydın, a.g.e., s. 249, 253.
- 10 ATASE Arş., Klas. 1534, Dos. 8 Fih. 4/11, 4/12.
- 11 ATASE Arş., Klas. 1534, Dos. 8 Fih. 4/17, 4/19.
- 12 ATASE Arş., Klas.1/218. Dos. 24; (Basılmamış el yazma eser) Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, c. I, Ankara 1974, s. 164.
- 13 Ethem Deligönlü, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında İmalat-ı Harbiyeliler", *Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Dergisi*, Şubat 1984, S. 29.
- 14 ATASE Arş., Klas. 639, Dos. 296, Fih. 14; Hüsameddin Ertürk, *Millî Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsus*, ATASE Arşivi Kitaplığı, (Basılmamış daktilo halinde bulunun eser) s. 443.
- 15 ATASE Arş., Klas. 622, Dos. 18. Fih. 120.
- 16 ATASE Arş., Klas. 622, Dos. 18 Fih. 150.
- 17 Grubun, Millî Mücadele'nin sonuna kadar Anadolu'ya gönderdiği subay ve askeri parsonel için bkz.: M. Aydın, Recep Dünder, "Millî Mücadele Döneminde İstanbul'dan Anadolu'ya Geçen Subaylar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Kasım 1990, S. 6'dan ayrı basım.
- 18 ATASE Arş., Klas. 622 Dos. 18 Fih. 51
- 19 ATASE Arş., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 78, 132, 143; Klas 632, Dos. 39, Fih. 1/172.
- 20 İhsan Aksoy, "İstanbul'deki Millî Mücadele-Anadolu'ya Kaçanlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 8, 1969.
- 21 ATASE Arş., Klas. 1308, Dos. 47, Fih. 8/17.
- 22 M. Aydın, "Hamza Grubu", s. 388.
- 23 ATASE Arş., Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 2/1, 5; Klas. 1304, Dos. 9, Fih. 80/1; Klas 998, Dos. 30, Fih. 14.
- 24 ATASE Arş., Klas. 960, Dos. 42, Fih. 18, 19, 42.
- 25 TİTE Arş., No. 9151; ATASE Arş., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 7; Klas. 2695, Dos. 8, Fih. 2; Klas. 1533, Dos. 2, Fih. 4-17.
- 26 H. Ertürk a.g.e., s. 407.
- 27 Emrullah Nutku, "Kurtuluş Savaşı'nda Denizciler, Anadolu'ya Sevkiyat", *Yakın Tarihimiz*, c. II, s. 412.
- 28 TİTE Arş., No. 9928. Ayrıca Sevkiyatta kullanılan şirket ve vapurlar için bkz.: M. Aydın a.g.e., s. 309.
- 29 M. Aydın "Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mayıs 1990, S. 5'den ayrı basım.
- 30 ATASE Arş., Klas. 622, Dos. 18, Fih. 140.
- 31 Ekrem Baydar, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", *Cumhuriyet* (5 Ekim 1970-2 Kasım 1970), 12 Ekim 1970, Sabahattin Salıkkı, "(Topkapılı Mehmed Bey'in Hatıraları) M. M. Grubu", *Hürriyet Gazetesi* (30 Ağustos 1972-12 Eylül 1972), 8 Eylül 1972.
- 32 TİTE Arş., No. 9928.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SOFYA'DAKİ FAALİYETLERİ

DOÇ. DR. CEMALETTİN TAŞKIRAN
GENELKURMAY ATAŞE BAŞKANLIĞI

Balkan Savaşı sona erip barış anlaşmaları imzalandıktan sonra, Mustafa Kemal Paşa Sofya Elçiliği Askeri Ataşeliği'ne atandı. O zamanlar bir kurmay binbaşı olan Mustafa Kemal Paşa 27 Ekim 1913 tarihinde bu göreve başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın yakın bir arkadaşı olan Fethi (Okyar) Bey ordu-dan ayrılmış, sivil hayatı seçmiş ve Sofya'ya büyükelçi olarak atanmıştı.

Hem Büyükelçi Fethi Bey, hem de Askeri Ataşe Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal Paşa kısa bir müddet önce Bolayır'da kurulan mürettep kolorduda görev almışlar ve Balkan Savaşları'nda Bolayır'da Bulgarlara karşı savaşmışlardı. Mustafa Kemal Paşa Sofya Ataşe Militeri görevi sırasında Bükreş, Belgrad ve Çetine Askeri Ataşeliklerine de akredite idi. Mustafa Kemal Paşa Sofya'da bir müddet otelde kaldı ve daha sonra şimdiki Türkiye'nin Sofya Konsoloslugu binası olan "Ferdinand Bulvarı" 17 numaralı eve taşındı ve Sofya'dan ayrılıncaya kadar burada kaldı.¹ Bu ev hem Bulgar millî meclisi Sobran-ya'ya hem de Bulgar Kralı'nın sarayına çok yakındı.

Mustafa Kemal Paşa Sofya'da iki önemli mesele ile meşgul oldu. Bunlardan birincisi, o sıralarda Bulgaristan'da yaşayan Türklerin manevî kuvvetlerini yükseltmekti. Zira o sıralarda Bulgaristan'da 1.200.000 Türk yaşıyordu.² Mustafa Kemal Paşa bunlarla ilgilendi. Elçilik kanalıyla Bulgaristan'daki Türklerin kültürel hayatının gelişmesi için gazeteler çıkarmak gibi bazı tedbirler aldı ve onların problemlerinin çözülmesiyle uğraştı. Ayrıca o dönemdeki Bulgar Parlamentosu'nda bulunan Türk milletvekilleri aracılığıyla, (özellikle de Milletvekili Şakir Zümre'nin bu konuda çok yardımları olmuştur) çok sık olarak Bulgar Parlamentosu çalışmalarını izledi.³

Zira o günün şartları içerisinde Osmanlıların en önemli siyasî isteklerinden biri Bulgaristan'ın Almanya ve Türkiye yanında savaşa girmesi meselesiydi. Bulgaristan'ın savaşa girmesiyle Avrupa'nın ortasından yani Almanya ve Macaristan'dan Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına kadar uzanan güvenlik zincirinin halkalarındaki tek ek-sik de tamamlanacaktı. Mustafa Kemal Paşa da Bulgar Parlamentosu'nun çalışmalarını bu yüzden dikkatle izli-yordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Sofya'da meşgul olduğu ikinci mesele Bulgar ordusunu tanımak ve Bulgar subay-ları ile tanışmak olmuştur. Paşa üzerine bir kitap yazmış olan Armstrong kitabında bu konuda şunları yazıyor: "Mustafa Kemal Paşa Sofya'da Bulgar Başkomutanı Kitcheff (Fiçef) ve Genelkurmay ile arkadaşlık ediyor, tö-ren ve tatbikatlara katılıyor ve gözlemlerini rapor ediyordu. En iyi arkadaşı Birinci Balkan Savaşı'nda (1912-1913) Bolayır'da kendi kolordusunu püskürtmüş olan General Sava Savoff'tu. Bu, Mustafa Kemal Paşa'nın bir yönünü gösteriyordu. O, rakip subay ve politikacıları sevmiyordu ama cesur bir düşmana saygı duyuyordu. Sava Savoff, Bolayır önlerinde eşine az rastlanır bir yiğitlik göstermişti. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa Sofya'ya gi-dince onu arayıp bulmuş ve onunla yakın arkadaşlık kur-muştu."⁴ Mustafa Kemal Paşa 6 Kasım 1914 tarihinde Başkomutanlık Vekâleti Genelkurmay Başkanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'e yazdığı mektubunda "Ben General Fiçef'in görüşünü almak amacıyla kendisiyle buluşmak istedim. Kendileri, sorularıma verdikleri karşılıklarda olağanüstü ihtiyatlı konuşuyordu... Almanya ve Avus-turya ataşe militerleri de Fiçef ile görüştüler"⁵, diye ya-zarak General Fiçef'le görüşüğünü bildirmektedir.

Görevinde çok faal ve çok titizdi. Titizliği kadar millî gururuna da düşküncü. Millî gururu ile ilgili konularda en üst makama dahi eleştiriler yöneltmekten çekinmiyordu.

Bir keresinde, atışeli maaşının bir kısmının “donanma yardımı olarak kesildiği ve sıkıntı çekmemesi” için bir miktar para gönderildiği kendisine açık bir şekilde Türkçe bir yazı ile bildirilmişti. Yazıyı alır almaz Harbiye Nazırlığı (Savunma Bakanlığı)’na sert bir telgraf çekti: “...Hükümetin mali sıkıntısını göz önünde tutmamak düşüncesinde değilim. Fakat buradaki görevimin saygınlığını korumayı da pek gerekli görürüm...”⁶, “...Bu yoldaki telgraf açık ve Türkçe olarak yazılmıştır ki, içindekiler sıkıntıda olduğumu açığa vuruyor.

Sofya gibi küçük ve Türkçe bilenleri çok olan bir kentte, böyle bir telgrafın içindekilerin derhal yayılabileceğinden ve bu halin buradaki görev durumuma kötü etki yapabileceği Bakanlığınızın yüksek malumu bulunduğundan, bu gibi yönlerin yazıyla veya kapalı telgrafla yazılması hususunun gerekenlere emir buyurulması arz olunur. Mustafa Kemal.”⁷ Mustafa Kemal Paşa Sofya’da görev ile ilgili İstanbul’a devamlı raporlar göndermekteydi. Bu raporlarda, izlediği olayları, izlenimlerini ve olayların gelecekte alacağı şekille ilgili düşüncelerini açıkça belirtmektedir.

14 Nisan 1914 tarihinde İstanbul’a Genelkurmay Başkanlığı’na gönderdiği raporda o zamana kadar olan Bulgaristan-Türk, Bulgaristan-Romanya, Bulgaristan-Sırbistan, Romanya-Sırbistan, Yunanistan-Sırbistan ilişkilerine aktarmış ve aşağıdaki alıntılarda görüleceği gibi kesin ifadelerle Türklerin mutlaka güçlü olması gerektiği üzerinde durmuştur:

“...Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki ilişkilerde henüz bir değişiklik olmamıştır. Rusların, bu iki devlet arasında geçmişin geri getirilmesi için olanca çabayla çalıştıkları ve iki devlet arasında yeniden bir bağlaşmanın yapılması hâlinde, taraflara Yunanistan’da bazı ödünler bile gösterdikleri fakat Bulgarların bu gibi vaatlere önem vermeyerek, kendilerine Sırlar tarafından Sırbistan’da, arazi ve iktisâdî çıkar sağlandığı takdirde, Rus öğütlerini dikkate alacakları yolunda beyanatta bulundukları söylentileri devam etmektedir”.

“Romanya ve Sırbistan arasında bir bağlaşmanın yapılmasına dair hiçbir belirti yoktur... Romanya, karşısın-

da kuvvetli bir Türkiye görmediği takdirde, daha çok ona yaşacağı hatırıma gelmektedir.”⁸

Yine Mustafa Kemal Paşa, Sofya’dan Başkomutanlık Vekaleti Genelkurmay Başkanı Yarbay İsmail Hakkı Bey’e 6 Kasım 1914’te I. Dünya Savaşı ile ilgili görüşlerini yazmış ve Balkan Savaşı yenilgisinin üzüntüsünü silmek istediğini açıkça belirtmiştir.

“...Bence bütün harekâtımızda, Bulgaristan’ı hareket etmiş görmedikçe, ona karşı sakınma tedbirleri almak doğru değildir.

Başlanılan büyük işten, Osmanlı Milletinin yüzü gülererek çıkması ve Ordumuzun Balkan Savaşında yüzüne sürülen namus lekesinin silinmesi mutlu zamanının gelmesini bekleyerek gözlerinizden öperim, kardeşim. Mustafa Kemal”.⁹

Mustafa Kemal Paşa Sofya’daki görevi sırasında Bulgar subayları ile dostluklar kurmuş, Bulgar ordusunun tatbikatlarına katılmıştı. Bu tatbikatlardan biri de Plevne ve Niğbolu’da yapılmıştı. Bulgar Kralı Ferdinand, Balkan Savaşı sonunda organize ettiği ordusunun sağlam durumunu diğer devletlere göstermek istiyordu. Bunun için de Plevne ve Niğbolu’da tatbikat yaptırttı ve diğer ülkelerin subaylarını da izlemek üzere davet etti. Mustafa Kemal Paşa’nın katıldığı bu tatbikatlar Bulgar ordusu hakkında yeterli bilgi veriyordu.¹⁰ Bu arada 1 Mart 1914 tarihinde Binbaşı Mustafa Kemal’in rütbesi Yarbaylığa yükseltildi. Yarbay Mustafa Kemal Türk Genelkurmayı’na, gerek Bulgaristan’ın siyasî tutumu, gerekse Bulgar ordusu hakkında gözlemlerini içeren raporlar gönderiyordu. Bunlardan 6 Aralık 1913 tarihli ve 13 Şubat 1914 tarihli raporlar Bulgar ordusundaki yeni teşkilatlanma ile ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa’nın 13 Şubat 1914 tarihinde Türk Genelkurmayına gönderdiği raporda Bulgar ordusu hakkında verilen bilgiler şunlardır: “...Bulgarlar 1914 yılında ikişer taburlu olan alaylarına birer daha eklemekle yetineceklerdir.

- Tugaylar eskisi gibi ikişer alaylı kalacaktır. Yani 10 tümen x 2 tugay x 2 alay x 2 tabur = 80 tabur varken; 10 tümen x 2 tugay x 2 alay x 3 tabur = 120 tabur olacaktır ki yeni 40 tabur kurulacaktır.

- 3’er bölüklü olan mevcut¹¹ süvari alayının hassa (muhafız alayı), 5, 6, 7, 8, 9, 10’uncu alaylarını dörder

bölüğe çıkarmakla yetinilecektir. Yalnızca 7 bölük teşkil edilmiş ve mevcut 37 bölük, 44 bölüğe çıkarılmış olmaktadır.

- Mevcut topçuya ek olarak 4'er bataryalı 5 alay dağ topçusu (20 batarya) ve 4'er bataryalı 5 alay obüs topçusu (20 batarya) teşkili tasarlanmaktadır.

- Bulgar ordusunda 4 tane uçak olduğunu işittim. 104 seyyar mutfak ve ayrıca Avusturya'nın Monkredveisse sisteminde 54 seyyar fırın vardır..."¹¹

Mustafa Kemal Paşa Sofya'da sosyal faaliyetleri de ihmal etmiyordu. Zira bu faaliyetler de bir yerde görevinin bir parçasıydı. Bu faaliyetler sayesinde yeni yeni dostluklar ediniyor, çevresini genişletiyordu.

Bu tür sosyal faaliyetlerden biri Mustafa Kemal Paşa'nın Sofya'daki bütün kordiplomatik çevrelerde tanınmasını sağladı. Bu olay Bulgarların kutsal günü olan kiril-metodi gününde düzenledikleri bir kıyafet balosu idi. Bulgar alfabesini bulan ve düzenleyen Kiril ve Metodi adlı iki Bulgar kardeşin anısına düzenlenen bu baloya Bulgarlar büyük önem veriyorlardı. Bu günün ve balonun Bulgar millî hayatında önemli bir yeri vardı.

Ama bu balo sadece Bulgarlar için önemli değildi. Sofya'da bulunan bütün kordiplomatik görevliler için bu balo çok önemliydi. Zira bu balo 1914 yılı ilk baharında (11 Mayıs 1914) yapılacaktı. Bu dönem Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesiydi. Bloklar belirmişti. İtilâf Devletleri İngiltere-Rusya-Fransa bir yanda, İttifak Devletleri Almanya-Avusturya-Türkiye bir yanda yerini almıştı. Her iki blok da Bulgaristan'ı yanlarına çekmek istiyor, bu yönde faaliyetlerde bulunuyordu. Bu baloda birinci seçilecek olan kıyafet manevî bir üstünlük sağlayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa biraz düşündükten sonra baloya yeniçeri kıyafeti ile gitmeye karar verdi. Hemen İstanbul'dan güzel bir yeniçeri kıyafeti getirtti, üzerinde de-

nedi. Gerekli düzeltmeleri yaptırttı. 11 Mayıs 1914'te Kral Sarayı'nın yakınında bulunan Voyennen Kulüp (Askerî kulüb)'ün geniş salonunda yapılan baloya gitti. Mustafa Kemal Paşa'nın kıyafeti çok dikkat çekti. Avusturya Dışişleri Bakanı'nın kardeşi ve Avusturya'nın Bulgaristan Elçisi olan Von Massau ve Almanya'nın Sofya Elçisi Von Hohn da kıyafeti çok beğenmişler ve hemen Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik etmişlerdi. Gecenin sonunda yapılan değerlendirmede kıyafet konusunda verilen birincilik ödülü ittifakla Mustafa Kemal Paşa'nın giydiği yeniçeri kıyafetine verildi. Bunun üzerine Bulgar Kralı Ferdinand ve Kraliçe salonda Mustafa Kemal Paşa'yı yanlarına davet ederek kutladılar ve kıyafetini ve başarısını tebrik ettiler.¹²

Mustafa Kemal Paşa'nın Sofya Elçiliği'ndeki çalışmaları sonucu Bulgaristan'da Osmanlı Devleti lehine olumlu bir hava ortaya çıkmıştır. Bu olumlu tutumu Mustafa Kemal Paşa 14 Nisan 1914 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na "Bulgaristan-Türkiye ilişkileri" konusunda gönderdiği bir raporda şöyle belirtmektedir. "Bulgaristan'ın bu günkü durumu devam ettikçe, Osmanlı Devleti'ne karşı dostça bir siyaset izlenmesi, yalnız bu günkü hükûmete değil, ilerde iktidara gelmesi muhtemel olan diğer partiler için de gerekli görülmektedir..."¹³

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te genel seferberlik ilân etti ve daha sonrasında gelişen olaylarda Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine Sofya Askerî Ataşesi Mustafa Kemal ısrarla Türk Genelkurmayı'ndan faal görev istedi ve bu isteği uygun bulunarak 2 Şubat 1915 tarihinde Sofya'dan İstanbul'a çağrıldı. Böylece Sofya'da askerî atâşe görevi ile bir buçuk yıl kalan Mustafa Kemal Paşa orada birçok hatıralar ve dostlar bırakarak İstanbul'a döndü.

1 Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Atatürk Balkanlar'da*, İstanbul 1959, s. 8.

2 A.g.e., s. 14.

3 Bu konuda bkz.: Ali Haydar Yeşilyurt; *Atatürk ve Komşumuz Bulgaristan*, İstanbul 1968.

4 Bozkurt, *Mustafa Kemal Atatürk*, 1997, İstanbul, s. 37. H. C. Armstrong.

5 ATASE Arşivi, K-1660, D-40-28, F-32.

6 ATASE Arşivi, K-1660, D-40-28, F-5-1.

7 ATASE Arşivi, K-1660, D-40-28, F-4.

8 ATASE Arşivi, K-1663, D-863-34, F-15-1, 15-3.

9 ATASE Arşivi, K-1660, D-40-28, F-32.

10 Deliorman, s. 38.

11 ATASE Arşivi, K-1660, D-18-29, F-7.

12 Altan Deliorman, *Mustafa Kemal Atatürk Balkanlar'da*, İstanbul 1959, s. 25-29.

13 ATASE Arşivi, K-1663, D-863-34, F-15-1, 15-3.

ATATÜRK, FRANSA-PICARDIE MANEVRALARINDA (12 EYLÜL-12 EKİM 1910)

DR. MEHMET ÖNDER
KÜLTÜR BAKANLIĞI ESKİ MÜSTEŞARI, ARAŞTIRMACI YAZAR

1910 yılına doğru Avrupa'nın süper devletleri, çıkarları açısından, tam bir bloklaşma içindeydiler. Silah sanayiinin giderek ilerlemesi ve her gün, yeni yeni silahların icat edilmesiyle, devletler bu bloklaşmayı zorunlu görüyor, aralarında güç dengeleri oluşturmak için büyük çabalar harcıyorlardı. Almanya, kendini Avrupa'nın en güçlü imparatorluğu olarak biliyor, disiplinli kara ordusunu yenilmez sayıyordu. Şimdi bütün ağırlığını donanmaya vermişti. Fransa, 1871 yılında Almanya'ya karşı yenilgisini, hele *Alsace Lorraine*'in büyük bir parçasının Almanya'nın eline geçmesini asla unutamıyordu. Almanya'ya harp tazminatı borçlarını ödedikten sonra, modern silahlarla donatılmış bir ordu kurdu. Özellikle uçak sanayiini geliştirerek uçağın bir silah olarak kullanılmasını hedefledi. Savaş uçaklarından güçlü bir filo meydana getirdi. Almanya'ya karşı Ruslarla ittifak içine giren Fransa, şimdi de İngilizlerle anlaşmaya bakıyordu. İngilizler ise, sömürgeciliğe dayalı geleneksel politikasını sürdürmekten yana, bu güç dengeleri içinde yerini arıyor; İtalya, Kuzey Afrika'daki Libya topraklarına göz dikiyordu. Avrupa'nın bu karmaşık politik arenasında Osmanlılar, imparatorluğun Orta Doğu ve Avrupa'daki topraklarını korumaktan başka hiçbir şey düşünmüyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanında söz sahibi olan ordu, özellikle ordunun genç subayları politikanın içindeydi, devleti onlar yönetiyorlardı.

1910 yılı baharında Almanlar, *Rhain* kıyılarında büyük bir askeri manevra düzenleyerek ne denli güçlü olduklarını dünyaya göstermişlerdi. Bu manevra, Avrupa'da Almanlara karşı güç dengesi oluşturmaya çalışan Fransa'nın hiç de hoşuna gitmemişti. Hemen bir manevra hazırlığına girdi. Bu manevra ile hem Almanlara ce-

vap vermek, hem de onlardan daha güçlü olduklarını göstermek istiyorlardı. Manevra alanı olarak Kuzey Fransa'daki *Picardie* ili bölgesi seçilmişti. Bu bölge hem Almanlara, hem de İngilizlere komşuydu. Manevra, 17-21 Eylül 1910 tarihlerinde 4 gün sürecek, manevraya Avrupa devletlerinin özellikle askeri kanadından gözlemciler davet olunacaktı.

O günlerde Avrupa'nın iki süper devletinde, her ikisi de binbaşı olan iki genç askeri ataşe görev yapıyordu. *Binbaşı Enver* Berlin'de, *Binbaşı Fethi (Okyar)* Paris'te askeri ataşe olarak bulunuyorlardı. Her ikisinin de yakından tanıdığı, Harbiye'den beri arkadaşları olan Kolağası (ön yüzbaşı) *Mustafa Kemal (Atatürk)* ise Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Genel Kurmay Karargâhında görevliydi. 1910 yılı Mayıs ayında Arnavutluk isyanını bastırmak üzere Arnavutluk'a bizzat giden Mahmud Şevket Paşa'nın yanında bulunmuş, orada başarılı hizmetler vermişti. Arnavutluk seferinden sonra Selanik'te bulunan 3. Ordu Subay Talimgâhı Komutanlığı'na atanan Kolağası Mustafa Kemal, Binbaşı Fethi (Okyar)'la sık sık mektuplaşmakta, mektuplarında memleketin durumu üzerinde açık seçik kritikler yapmaktadı.

Fransız Dışişleri Bakanlığı, 17-21 Eylül 1910 tarihleri arasında *Picardie*'de bir manevra düzenlendiğini, bu manevralara Osmanlı Devleti'nden bir generalle üç subayın davetli olduğunu, Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği'ne bildirmişti. Paris'te Büyükelçi *Rifat Paşa* idi. Paşa, Askeri Ataşe Fethi (Okyar) Bey'e davet noktasını havaletmişti.

Fethi (Okyar), manevralara kendisi ile birlikte Mustafa Kemal (Atatürk)'ün de katılmasını istiyordu. Duru-

mu bizzat Mahmud Şevket Paşa'ya yazdı. Alınan cevapta Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa başkanlığında Paris Askeri Ataşesi Fethi (Okyar), binbaşı Selahaddin ve Kolağası Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'ni temsilen Picardie Manevraları'na katılacakları bildiriliyordu.¹

Ne var ki, Ali Rıza Paşa bu manevralara sağlık nedenleri ile katılamamıştı. Heyete Fethi (Okyar'ın başkanlık etmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal ve Selahaddin Bey, manevralara katılmak üzere 10 Eylül 1910 günü, Orient Ekspresi ile Selanik'ten Paris'e hareket ettiler.

Trenle ve sivil kıyafetle yapılan bu seyahat sırasında Atatürk'ün fesle ilgili bir anısı var ki, bunu Atatürk, dostlarına sık sık anlatmıştır. Bu anıyı Atatürk'ün ağzından dinleyelim:²

"1910'da Fransa'da büyük bir manevra yapılacaktı. Bu manevra Picardie Manevraları diye anılır. Bu manevralara, hükümet, benimle binbaşı Selahaddin Bey'i göndermeye karar vermişti. Paris Ataşemiliterimiz Fethi Bey heyete başkanlık edecekti. Selahaddin Bey'le Selanik'ten trenle yola çıktık. Sırp hududunu geçtikten sonra ben valizimi indirdim, başımdaki fesi valize koyarak İstanbul'da Tiring Mağazası'ndan aldığımız kasketi başıma geçirdim. Selahaddin Bey çok mutaassıp bir arkadaştı. "Ne yapıyorsun?" dedi. "Biz saye-i şahanede birinci mevki ile seyahat ediyor ve devleti temsil ediyoruz. Osmanlılığımız, Müslümanlığımız belli olmalıdır." Ben cevap verdim. "Canım Selahaddin Bey, artık hududu geçtik. Sivil kıyafetle yolculuk ediyoruz. Herkesin bizi tanımasında ne fayda var? dedim. Selahaddin Bey suratını astı. Uzun zaman benimle konuşmadı.

Trenimiz bir Sırp istasyonunda durmuştu. Selahaddin Bey pencereyi açtı. Elindeki tepside sandviç satan bir Sırp çocuğunu çağırdı. Sandviç alacaktı. Fakat sandviçlerin içinde domuz eti olmaması lazımdı. Onun için sandviçleri birer birer alıyor, kokluyor ve tekrar tepsiye koyuyordu. Bu seçme uzun sürdü. Tepsiyi eliyle başının üstünde tutan çocuk yorulmuştu. Tepsiyi indirdi ve karşılarındaki fesi Selahaddin Bey'e "Tuh Türk" dedi, uzaklaştı. Selahaddin Bey onurlu bir adamdı. Derhal başını içeri çekti. Pencereyi kapattı. Trenimiz tekrar yola düzülürken zaman Selahaddin Bey'in ağır ağır yerinden kalktığını, valizini indirerek kasketini çıkardığını ve fesi valize

koyarak kasketi giydiğini gördüm. "Ne o Selahaddin Bey?" dedim. "Şimdi zamanı geldi" cevabını verdi."

Atatürk, gerek Paris'e giden tren yolculuğunda, gerekse Paris'te bulunduğu günlerde bir Avrupalı gibi giyinmişti. Koyu renk kalın bir kumaştan yelekli kostümü, dik yakalı beyaz gömleği ve çizgili kravatı, başında siyah şapkası, elinde bastonu ile onu bir Avrupalıdan ayırmak gücü. 29 yaşında, o devrin Batı'da da modası olan uçları yukarı kıvrık burma bıyıkları ile bu genç ve sarışın Osmanlı yüzbaşı, sivil giyiminde de şıktı. Atatürk, resmi olsun, sivil olsun her zaman giyimine dikkat eder, özellikle fes giymemeye çaba gösterir, onun yerine kuzu derisinden kalpak giymeyi yeğlerdi.

Atatürk, İstanbul'dan satın aldığı koyu yeşil takım elbisesi, dik yakalı beyaz gömleği, çizgili kravatı ve başına geçirdiği, kulaklarına kadar inen şapkasıyla Avrupalıya benzemeye çalışmıştı ama, elbise kendisine pek bol geliyordu. Nitekim, iki gün sonra Paris'e vardıkları zaman, kendilerini Paris Garı'nda karşılayan Fethi (Okyar), eski arkadaşı Mustafa Kemal'in bu kıyafetine katıla katıla gülmüş, hemen ertesi gün bir mağazaya götürerek baştan aşağıya tam bir Avrupalı olarak yeniden donatmıştı. Atatürk bu yeni kostümü içinde pek şıktı. Binbaşı Selahaddin Bey'le birlikte arkadaşı Fethi 'Okyar'ın Büyükelçilik'te ayırttığı odalarda kalıyordu. Geldikleri gün, Büyükelçi Rifat Paşa'yı makamında ziyaret ettiler.³

Manevralar 17 Eylül'de başlayacaktı. Daha 4 gün vardı. O güne kadar Paris'i gezmeyi planladılar ve gezdiler. 16 Eylül'de, üçü birlikte, trenle Picardie'ye hareket ettiler. Picardie'de Fransız Askeri Karargâhı'nda kendileri için ayrılan odalara yerleştiler. Avrupa'nın tüm devletlerinin temsil edildiği manevralara sivil ve asker 60-70 delege katılmıştı. Konuklar, Fransız mutfağının en güzel yemekleri ve içkileriyle ağırlanıyordu.

Ertesi günü, 17 Eylül 1910'da manevralar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransız Orduları Baş Komutanı ve Mareşal olan General F. Foch'un komutasında başladı. Önce gösterişli bir geçit töreni yapıldı. Daha yeni fabrikadan çıkmış, pırıl pırıl Fransız ağır topları geçerken, uçaklar alçak uçuşlar ve akrobatik gösterilerle geçit törenine heyecan veriyorlardı.⁴

Daha sonra, yüksek rütbeli bir Fransız subayı, gözlemci konuklara harita üzerinde manevrayı yapacak bir-

likler hakkında bilgi verdi. Manevraların daha çok Almanlara dönük bir strateji içinde planlandığı hemen anlaşıyordu.

Picardie Manevraları'nın ikinci günü, manevra alanı üzerinde alçaktan uçan iki uçak çarpıştı. Pilotları öldü. Çarpışmada parçalanan uçaklardan biri Atatürk'ün hemen az ötesine düşmüştü. Atatürk sekiz on metre daha ileri hatlarda bulunsaydı feci bir kazaya kurban gidebilirdi. Bu olay, Türk heyetini de, yabancı gözlemcileri de fazlasıyla üzdü. Atatürk'e "geçmiş olsun" dediler.⁵

Picardie Manevraları yapılırken gözlemciler fikirlerini de açıkça söylüyor, hareketi kritik ediyorlardı. Atatürk de, Manevra'nın kurmay heyetindeki bir Fransız albaya fikirlerini açık açık söylemiş, harekatta gözden kaçan zayıf noktaları belirtmişti. Onun bu eleştirileri General Foch'a kadar ulaştırılmış olmalı ki, Manevra'nın son günü akşamı verilen bir ziyafete binbaşından aşağı rütbeliler çağırılmadığı halde, Mustafa Kemal özel olarak çağırılmış, General Foch'la tanıştırılmıştı.⁶

Manevraların son ve üçüncü günü (21 Eylül 1910), Fransız ordusu kara ve hava kuvvetleri ile birlikte 2 saat süren bir geçit resmi daha yaptı. Hemen bütün gözlemciler Fransa'nın askeri gücünde fikir birliği içindeydiler. Atatürk, manevra alanından ayrılırken, Fethi (Okyar)'a şunları söylüyordu:⁷

"Bu kadar hazırlık ve kuvvet, sulh için yapılmaz. Bunun arkasından harp gelir. Bizler aklımızı başımıza toplamalıyız. Çıkacak bir harp, bütün dünyayı ateşe verebilir ve biz bu harbin dışında kalamayız."

Fethi Bey, Binbaşı Selahaddin ve Kolağası Mustafa Kemal Beyler, ertesi gün (22 Eylül 1910) Paris'e döndüler. İki gün içinde Harbiye Nezareti'ne gönderilecek raporu hazırladılar. Fethi (Okyar) daha sonra yayınlanan anılarında şöyle diyordu:⁸

(Paris'e dönünce, Harbiye Nezareti'ne gönderilecek raporu beraberce hazırladık ve bu kanaatımızı açıkça bildirdik. Ülkemiz için bulutları beliren bir dünya savaşından önce düşünülmesi gereken başka buhranlar, anlaşmazlıklar, için için kaynayan bunalımlar vardı. Bunları

alandıramıyor, fakat daha çok ülke dışında olunca hissediyorduk...)

Rapor tamamlanıp imzalandıktan sonra, Binbaşı Selahaddin Bey, Selanik'e görevine döndü. Fethi Okyar ve Atatürk, bu fırsattan faydalanarak Paris çevresindeki bazı silah fabrikalarını gezdiler. Bunlar arasında Paris yakınlarındaki Saint Chamrod Fabrikası da vardı. Atatürk, Fethi Okyar ve yabancı bazı askeri delegelerle birlikte 28 Eylül 1910 günü bu fabrikayı ziyaretlerinde, burada yayınladığımız grup fotoğrafını çektiler. Fabrikanın albümüne giren bu fotoğrafı, Paris Creusot Loire Sanayi Kurumu Mekanik Bölümü Müdürü M. G. Delort, Fabrika albümünden alarak 1 Temmuz 1986 günü bir mektupla Ankara Türk İdareciler Derneği'ne gönderdi. Fotoğraf ilk kez, derneğin yayınlamakta olduğu "İdarecinin Sesi" dergisi kapağında (Sayı: 48, Kasım 1994) yayınlandı.⁹

Daha Sonra Fethi (Okyar)'ın anılarında belirttiği gibi, bir daha bu fırsatı yakalayamayız, bir daha göremeyiz düşüncesiyle, İsviçre, Hollanda ve Belçika devletlerini içine alan ve 14 gün süren bir gezi yaptılar. Ne yazık ki, bu gezi sırasında hangi şehirlere gittikleri, nereleri ziyaret ettikleri hakkında fazla bilgi sahibi değildir.

Gezinin 15. günü (10 Ekim 1910), Atatürk sevgili arkadaşına veda ederek Paris'ten Selanik'e döndü.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Atatürk'ün yaşamında, Fransa ile birlikte 14 günlük İsviçre, Hollanda ve Belçika gezisi, ona Avrupa'nın genel durumu ve uygarlık alanında ulaştığı ilerlemeleri yerinde görme bakımından önemli bir yer alır. Özellikle, Picardie Manevraları onu çok etkilemiş, savaş silahlarındaki akıl almaz yeniliklerin bir dünya savaşı habercisi olduğu kanısına vardırtmıştır. Böyle bir savaş, Osmanlı Devleti'ni de ister istemez harbe sokacaktır. O halde şimdiden hazırlıklı olmak lazımdır. Hem de hiç zaman yitirmeden.

Selanik'e tekrar geldiği ve görevi başına döndüğü gün bu düşüncelerin etkisi altındaydı.

Zaman, onun ne kadar haklı olduğunu ortaya koyacaktı.

- 1 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Yayına haz.: Cernal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 129-131.
- 2 Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, TTK Yayını, Ankara, 1980, s. 21-22.
- 3 Lord Kinross, *Atatürk*, İstanbul 1972, s. 79.
- 4 *Revue Illustration*, No: 3525, 68 année, Paris, Septembre, 1910 (Derginin Picardie Manevraları Özel Sayısı).
- 5 Atatürk'ün bir sohbet sırasında anlattığı bu olaydan bahsedenler vardır. Bkz.: Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1972, s. 94.
- 6 Uluğ İğdemir, *a.g.e.*, s. 22; Celal Erikan, *a.g.e.*, s. 96.
- 7 Fethi Okyar, *a.g.e.*, s. 127.
- 8 Fethi Okyar, *a.g.e.*, s. 127.
- 9 *İdarecinin Sesi Dergisi*, S. 48, Kasım 1994, Dergide M. Detor'un da mektubu yer almaktadır.

BİR OSMANLI PAŞASI OLARAK ATATÜRK

YRD. DOÇ. DR. VEYŞİ AKIN
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BİYOGRAFİSİ

Mustafa Kemal Atatürk, 1881'de Selanik'te Ahmet Subaşı Mahallesi'nde babasının satın aldığı üç katlı ahşap bir evde doğdu.¹ Onun doğum tarihi, muhtelif tartışmalara yol açmışsa da, kendi isteği ile, hayatında önemli bir yeri olan 19 Mayıs olarak kabul edilmiştir.² Babası Ali Rıza Efendi (1839-1893), Selanik Katerin kasabası gümrük muhafaza memuru olup, Rumeli Türklerinden Kırmızı Hafız lakaplı Ahmet Bey'in oğludur. Annesi Zübeyde Hanım (...-1923), Rumeli'nin fethi döneminde Vodina Sarıgöl kasabasına yerleştirilen Karaman yörüklerine dayanan Sofizade Feyzullah Bey'in kızıdır. Aile, bölgenin kaybı ile, Selanik'e gelerek yerleşmiştir.³

Mustafa, okul çağına gelince babasının isteği ile Şemsi Efendi İlkokulu'na yazıldı. Küçük yaşta iken, babası vefat etti. Bir müddet annesi ile beraber, Lanka'ya dayısının yanına yerleştilerse de, Mustafa'nın tahsili için yeniden Selanik'e döndüler. Mustafa, burada sivil rüşdiye (ortaokul) mektebine kayıt oldu. Bu dönemde onun askerlik mesleğini seçmesinde önemli rol oynayan, bir gelişme yaşandı. Komşularından Binbaşı Kadri Bey'in oğlu Ahmet, Askeri Rüşdiye'ye devam ediyordu. Onun, askeri mektep elbiseleri ile mahalleye gelmesi, diğer mahalle çocuklarının olduğu gibi, genç Mustafa'nın da, dikkatini çekiyor ve imreniyordu. O da, aynı okula gitmek istiyordu.⁴ Mustafa, rüşdiyeden ayrılarak askeri mektebe yazıldı. Böylece onun hayatında önemli bir safha başlamış oluyordu.

Burada Matematik Öğretmeni Mustafa Bey, zekasına ve olgunluğuna binaen kendisine "Kemal" adını verdi. Askeri Rüşdiye'den derece ile mezun olan Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi (lisesi)'ne girdi. Lise yıllarında, onun düşünce yapısının oluşumunda etkili ola-

cak eserler okumasına faydalı olan, Fransızca'yı öğrenmeye başladı. Burayı da, iyi bir derece ile bitirerek, Harp Okuluna başlamak üzere, İstanbul'a geldi (13 Mart 1899). Harp okulunda kendisinin öncülüğünde arkadaşları ile beraber, el yazısı ile bir dergi çıkarıyordu. Bu dönemde memleket meseleleri, onun uykularını böler, sabahlara kadar düşünür ve uykusuz kalırdı.⁵

Harp Okulu'nu da derece ile bitiren Mustafa Kemal, Harp Akademileri Piyade Okuluna girdi. Harp Okulunda başlattıkları dergi işini burada da devam ettirdi. Devir, Sultan II. Abdülhamid yılları idi. Jöntürk hareketi ile Saray arasında fikri ve siyasi çekişmeler yaşanıyor. Jöntürkler, bilhassa ordu arasında teşkilatlanmışlar, genç subaylardan destek buluyorlardı. Harp Okulu ve Harp Akademileri, bu hareketin yayılma alanı idi. Başta, Namık Kemal olmak üzere, bir çok vatansever yazar ve şairin eserleri subaylar arasında revaçta idi. Mustafa Kemal de, bu yıllarda bu tür eserler okuyarak vatan ve millet sevgisini pekiştiriyor, kötü yönetimler sebebi ile memleketin başına gelenlere üzüldüğü ve arkadaşları ile çareler arıyordu. Harp Akademisi'nden Aralık 1904'te Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. İlk kıta görevine Suriye sınırlarında kalan 5. Ordu-yı Hümayun 30. Süvari Alayı'na kurmaylık stajını ikmal etmek üzere 5 Şubat 1905'te tayin olundu.⁶

Şam, onun askeri hayatında olduğu kadar siyasi hayatında önemli bir şehir olmuştur. Burada, Alay Komutanı Lütfi, Yüzbaşı Müfit (Öndeş), Dr. Mahmut ve Tüccar Mustafa Beylerle beraber, "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ni kurdu.⁷ Şam'da iken, önemli müşahedeler edindi. Devlet yönetiminin kötülüğü, halkın çektiği zorluklar, sıkıntılar ve ordunun yetiştirilmesindeki noksanları gördü. Bölgede çıkan Dürzi aşiretleri isyanını bastırmakta

görev aldı. Stajının geri kalan kısmını tamamlamak üzere Yafa'ya gönderildi ise, bir yolunu bularak, doğum yeri ve II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin merkezi konumunda olan Selanik'e kaçtı. Osmanlı Devleti'nin bir eyalet ve ordu merkezi olan bu şehirde, gizli siyasi faaliyet içinde bulunarak, yakın arkadaşları ile beraber Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesini kurdu.⁸ Bu arada son staj yeri olan Yafa'ya döndü. Aynı dönemde Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti açıldı. İttihatçılar, birer birer bu dernekte toplanıyordu. Nitekim daha sonra Mustafa Kemal'in kurduğu Vatan ve Hürriyet de, bu cemiyet ile birleşecektir. Stajını tamamlayan Mustafa Kemal, Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) rütbesi ile Selanik'teki 3. Ordu'ya tayin olundu. Bu sırada, muhalefetin en kudretli örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı.⁹ Bu ortam içerisinde II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) ilan edilerek, Sultan Abdülhamid'in yönetim yetkileri sınırlandırıldı. Mustafa Kemal, İttihatçıların siyasi emellerinden bir safhanın tamamlandığına inanarak, ordunun siyasetten uzak tutulmasını ve askeri cihetinin geliştirilmesini istiyordu. Bu amaçla İttihatçı liderlerle görüş ayrılığına düşmüştü. Bunun neticesi olarak Selanik'ten uzaklaştırılarak, Trablusgarp'a gönderildi. İttihat ve terakkinin 1909 toplantısına buradan delege olarak katıldı. Tekrar Selanik'e döndüğünde, Meşrutiyet karşıtı bir ayaklanma olan, 31 Mart vakası (13 Nisan 1909) meydana gelmişti. Bu defa, bu vakayı bastırmak üzere görevlendirilen Harekat Ordusu'nun isim babalığını yapacak ve aynı zamanda kurmay başkanlığını yürütecektir. Olay sonrası, Selanik'e döndüğünde ordunun siyasete bulaşmasına karşı çıkarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılarak, askeri faaliyetlerine ağırlık kazandırdı. Bu dönemde, bir kısmı tercüme olmak üzere askerlikle ilgili beş kitap yayınlayan Mustafa Kemal, 38. Piyade Alay kumandanlığı yaptı. Arnavutluk isyanının bastırılmasında vazife aldı. 1910 Fransa askeri manevralarını yerinde izledi.

Mustafa Kemal, Fransa'dan dönüşünde İstanbul'da Erkan-ı Harbiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı)'nda görevlendirildi (13 Eylül 1911). 27 Eylül 1911'de İtalyanların Trablusgarp'a saldırımları üzerine, devrin önemli subayları ile beraber Libya'ya giderek cepheye katıldı. Derne cephesinde İtalyanlara karşı başarı göstere-

rek, binbaşı oldu (27 Kasım 1911).¹⁰ İstanbul'da görev almak istediği bir sırada, Balkan Harbi çıktı. Bir an evvel bu cephede görev almak istiyordu. Yolda iken, Selanik'in düştüğü ve Bulgar ordularının Çatalca önlerine kadar ilerlediği üzücü haberini aldı. İstanbul'a dönünce, Bolayır'da yeni kurulmakta olan "Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebesi Komutanlığı" Harekat Şubesi Müdürlüğü vazifesine atandı (25 Kasım 1912).¹¹ Bu kuvvetin adı daha sonra Bolayır Kolordusu'na çevrilecek ve komutanlığına Mustafa Kemal bakacaktır. Bolayır'dan, Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık makamlarına mektup yazarak, bir an evvel Trakya ve Edirne'nin kurtarılması için Bulgar ordularına karşı hücumla geçilmesi gerektiğine işaret etti.¹²

Balkan Savaşını müteakiben yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'in Sofya Büyükelçiliği'ne tayini ile beraber, ataşemiliterliğe atandı. Bu esnada Yarbay rütbesine terfi etti ve 20 Ocak 1915'e kadar Sofya'da kaldı.¹³

MUSTAFA KEMAL'İN HAYATINDA ÖNEMLİ BİR SAFHA:

I. DÜNYA SAVAŞI

Mustafa Kemal, Sofya'da ataşemiliter iken, 28 Temmuz 1914'te I. Dünya Savaşı başladı. O, savaş ile alakalı gelişmeleri burada yakından takip ediyordu. Henüz Almanların galip geldiği bir dönemde, Sofya'dan yakın arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e mektup yazarak, savaşın çok uzun süreceğini ve savaşa girilmesi için acele edilmemesini salık veriyordu. Onun bu tavsiyeleri Tevfik Rüştü Bey tarafından hükümete ve üst düzey askeri erkana iletilmiştir.¹⁴

Mustafa Kemal'in bu uyarısına rağmen Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te meşhur Karadeniz olayı ile fiilen Almanların yanında savaşa katıldı. Mustafa Kemal, bir asker için pasif bir görev olan ataşemiliterlikte kalmak istemiyordu. Genelkurmay Başkanlığı'na müracaat ederek, rütbesine uygun bir vazife istedi. "Sizin için orduda her zaman bir görev vardır. Ancak Sofya Ataşemiliterliği'ni daha önemli gördüğümüzden sizi orada bırakıyoruz" cevabını alınca, vatanın müdafaasından daha mühim bir vazife olamayacağını belirterek, cephe görevi istedi. Bunun üzerine Tekirdağ'da yeniden teşkilatlandırılan 19. Tümen Komutanlığı'na tayin olundu (2 Şubat

1915).¹⁵ O, şimdi Çanakkale cephesi kara muharebelerine komutan olarak katılıyordu.

Çanakkale Boğazına yönelik ilk deniz taarruzu, 3 Kasım 1914'te yapıldı. Şiddetli deniz saldırıları ise, 19 Şubat – 18 Mart 1915 tarihleri arasında idi. Bunların sayısı yirmi biri gündüz ve on üçü gece olmak üzere otuz dördü buluyordu. Bu saldırılar neticesinde Türk tarafını çökttikleri inancı ile, İngiliz ve Fransız müttefik kuvvetleri, 18 Mart 1915 sabahı boğazdan içeri girerek Marmara Denizi'ne açılmak istediler. Büyük bir hezimete uğrayarak geri çekildiler. Yalnız deniz kuvvetleri ile boğazı geçemeyeceğini anlayan İngiliz ve Fransızlar, kara harekatı ile Türkleri yenerek boğazdan geçmeye karar verdiler. Çıkarma planına göre, Gelibolu yarımadasının güney ve batısından, Alçıtepe, Conkbayırı, Kocaçimen tepelerinin ele geçirilmesinden sonra, Kilitbahir aşılarak, Rumeli tabyaları susturulacaktı. Bu arada bir Fransız birliği de Kumkale'ye giderek Anadolu cihetini tutacaktı. Yapılan hazırlıklara göre, bir Avusturalya ve bir Yeni Zelanda tümenlerinden oluşan Anzak Kolordusu, Arıburnu; bir Fransız ve İngiliz tümeninden oluşan birlikler de, Seddülbahir istikametinden çıkacaktı.¹⁶

Türk tarafında, Cephe Kumandanı Alman General Limon von Sanders idi. 25 Nisan 1915'te sabaha karşı Arıburnu yönünden gelen top sesleri ile uyanan Yarbey Mustafa Kemal, tümenini alarma geçirerek gerekli tertibatı aldı. 57. Piyade Alayını bir dağ bataryası ile takviye ederek, Conk bayırına yolladı. Kendisi de bölgeye geldi. Burada önemli bir hadise yaşandı. Mustafa Kemal, cephanesi tükenerek kuvvetli düşman karşısında cepheden çekilmekte olan askerlere niçin kaçıyorsunuz diye seslendi. Askerler, cephanemiz kalmadı, düşmandan kaçıyoruz diye cevap verdiler. Bunun üzerine o, "cephaneniz yoksa, süngünüz var" diyerek, askerlere düşmandan kaçılmayacağına söyledi, süngü takmalarını ve siper almalarını emretti.¹⁷ Böylece kazanılan zaman içerisinde Mustafa Kemal, yeni birlikleri bu mıntıkaya kaydırarak, taarruza geçirmişti. Bu savaş sırasında başarıdan başka bir şey düşünmeyen o, askerlerine "Size ben, taarruz etmeyi emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum" diyerek büyük bir cesaret örneği göstermiş ve İngilizleri geri püskürtmeyi başarmıştı. Düşman, 19 Mayıs 1915'e kadar Arıburnu'nun daracak mevzilerinde hapsedilmişti. Arıburnu muhara-

beleri, Mustafa Kemal'in durumu çabuk kavramak, seri kararlar vermek ve mesuliyetten çekinmemek gibi askeri dehasının ürünü sayesinde kazanıldı. Bu zaferler neticesinde Albaylığa yükselerek (1 Haziran 1915), Arıburnu yöresinin tek komutanı oldu.¹⁸

Düşman, 6/7 Ağustos gecesi Anafartalar bölgesine büyük bir çıkarma hareketi yaptı. Anafartalar Bölge Kumandanı Albay Fevzi (Çakmak) Bey idi. Fevzi Bey'in uyarılarını dikkate almayan Ordu komutanı, taarruza geçmekte gecikiyordu. Gecikmenin Fevzi Bey'den kaynaklandığını zanneden Limon Von Sanders, bir yanlış anlama neticesi olarak, Anafartalar Grup Komutanlığı'na Mustafa Kemal'i tayin etti (8 Ağustos 1915).¹⁹ Fevzi Bey için üzücü bir tesadüf olan bu olay, Albay Mustafa Kemal'in bir kez daha üstün güç ve yeteneğini göstermesine vesile oldu. Arıburnu muharebelerinden sonra, 9-10 Ağustos 1915 Anafartalar zaferi, Çanakkale Savaşları tarihine önemli bir gün olarak yazıldı. "Çanakkale Geçilmez" idi. İngiliz harp tarihi yazarları bu olayı şöyle kaydediyorlardı. "Bir tümenle muharebenin gidişini değiştiren mukadderatın adamı".

İngiliz Deniz bakanı W. Churchill, onun için "kaderin adamı" derken, General Hamilton da, Mustafa Kemal'in başarılarından hareketle, hatıra defterine "Türkler, öldürülebilir; fakat, yenilemez" diye yazmıştı.²⁰

Çanakkale Savaşları Mustafa Kemal'in akranları arasında büyük ün kazanmasını sağladı. Ordu içinde şimdi onun ismi muzaffer bir komutan olarak anılıyordu. İstanbul'da Harp Mecmuası, otuz dört yaşındaki Yarbey Mustafa Kemal'in resmini kapak yaptı.²¹ Bu onun şanını Osmanlı Sarayına da duyurmuştu. Bu ise ona, ileride kendisini Milli Mücadelenin lideri yapan kapıyı açacaktı.

Çanakkale başarıları neticesinde Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanlığı'na getirildi (27 Ocak 1916).²² Kısa süre sonra Kolordu, karargahı ile birlikte Diyarbakır'a naklolundu. Bu sırada Ruslar, Bitlis ve Muş'u ele geçirmişlerdi. 1 Nisan 1916'da Mirliva (Tümgeneral) oldu, o; artık bir Osmanlı Paşası idi. Mustafa Kemal, başarılarına yenilerini ekleyerek Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtardı (6-7 Ağustos 1916).²³ Mart 1917'de Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutanı oldu. 5 Temmuz 1917'de Irak Cephesinde Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'na bağlı 7. Ordu Komutanı olarak görev-

lendirildi. Grup Komutanı Alman General Falkenhayn'nın ordudaki tasarruflarını beğenmeyerek görevinden ayrılarak, İstanbul'a döndü.²⁴ Bu arada Veliâht Vahid'dedin'in, 15 Aralık 5 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya gezisine katıldı. Bu seyahati, kısa süre sonra padişah olacak Vahideddin ile tanışmasını temin etmiştir. Seyahat esnasında tedavi görmek üzere, Karslbat'a gitti.²⁵ İstanbul'a döndüğünde yeniden 7. Ordu Komutanlığı'na tayin olundu. Mondros Mütarekesi evvelinde Halep-Anakya hattında düşman kuvvetlerini durdurmayı başardı. Mütareke ile beraber, Alman kuvvetlerinin anlaşma gereği çekilmesi üzerine Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nı teslim aldı.²⁶ 7 Kasım 1918'de bu komutanlığın lağvı ile İstanbul'a çağrıldı. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a geldiğinde, Osmanlı Devleti'nin payitahtını işgal edilmiş görünce o meşhur, "Geldikleri gibi giderler" vecizesini söyledi. Böylece bir Osmanlı Paşası'nın I. Dünya Savaşı serencamı kapanmış oluyordu. Şimdi onu yeni görevler beklemekte idi.

BİR MİLLET BİR LİDER ÇIKARIYOR: MİLLİ MÜCADELE'NİN LİDERİ MUSTAFA KEMAL

İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, memleket meselelerine dair muhtelif gruplarla görüşüyor ve çareler arıyordu. Bu görüşmeler, cemiyet yöneticileri, siyasiler, hükümet ve devlet adamları ile yapılıyordu. O, bu görüşmeleri sürdürürken İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi hükümlerini en ağır şekilde uygulamaya koymakta idiler. Memleket, muhtelif işgal bölgelerine ayrılmış ve peyderpey işgaller gerçekleştiriliyordu. Bunun karşısında yer alan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ise, cılız çareler üretmekten ileri gidemiyordu. Mütareke şartları dolayısı ile terhis edilen, silah ve cephanelerine el konulan Türk ordusu ise, eli kolu bağlanmış vaziyette idi. Yakın arkadaşları ile yapılan müzakereler neticesinde İstanbul'da kalınamayacağı ve Anadolu'ya geçerek milletin kaderine el koyma zamanı geldiği kararı verildi. Bu kararın uygulanması için, Anadolu'da uygun bir vazife seçildi. O günlerde kurulmakta olan üç müfettişlikten birisi olan 9. Ordu Kıtaaatı Müfettişliği'ne Sultan Vahideddin'in oluru ve Hükümetin onayı ile Mustafa Kemal Paşa getirildi. Ancak bu görevden, İstanbul hükümeti ile

Mustafa Kemal Paşa'nın beklentileri farklı idi. İstanbul Hükümeti, kendisini mütareke ahkâmının yürütülmesi için Anadolu'ya gönderiyordu. O ise, Milli Mücadele'yi başlatmak gayesi ile Samsun'a çıkıyordu.

Amasya Tamimi (21/21 Haziran 1919), bu yolda atılan ilk adımdı. Millet karar veriyordu: "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır". Bu karar üzerine İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa üstünde ağır baskı kurarak, müfettişlik görevinden ayrılmasına sebep oldu. Mustafa Kemal, ilk defa çok sevdiği askerlik görevinden ayrılmak mecburiyetinde kalıyordu. O, şimdi vatan mücadelesinde bir ferd-i vatan evladı idi. Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) toplandı. Ardından Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919), kararları alındı. Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti Reisi olarak Anadolu'nun kaderine el koymuş, Ankara'ya geleerek (27 Aralık 1919), mücadeleyi buradan yürütmeye başlamıştı. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve yeni bir devletin temelleri atılıyordu. O, bir zamanların Osmanlı Paşası olarak, artık Osmanlı Devleti'nin yaşatılmasının imkansız olduğunu görüyordu. Osmanlı'nın topraklarından arda kalan yerlerde, yeni bir Türk devleti kurmanın yolları aranıyordu. Bu ise onu; Osmanlı ıslahat adamlarından ayıran en önemli husus idi.

OSMANLI PAŞALIĞI'NDAN DEVLET KURUCULUĞUNA: BÜYÜK KOMUTAN VE DEVLET KURUCUSU ATATÜRK

1- Atatürk'ün Askeri Dehası

"Tek bir komutanın bir seferin kaderini ve bir ulusun alın yazısını, Mustafa Kemal kadar etkilemesine tarihte pek az rastlanır". Bu satırlar, Resmi İngiliz Harp Tarihine aittir. Batılı harp tarihi yazarları onu, "doğuştan asker", "doğuştan komutan" ve "askeri deha sahibi" olarak vasıflandırıyorlardı. Şüphesiz bunların hepsi doğrudur. Atatürk'ün Askeri kişiliğinin oluşmasında etken olarak, doğup büyüdüğü çevre ve yılların önemi büyüktür. O, 1881'de Selanik'te doğduğu vakit, Osmanlı ülkesi dağılma sürecine girmiş bulunuyordu. Osmanlı - Rus Savaşları ve Balkanlarda çıkan olaylar neticesi Rumeli ve Doğu Anadolu'da toprak kayıpları yaşanmış, Kıbrıs Türklerin elinden alınmış; Sultan II. Abdülhamid, geri

kalan Osmanlı topraklarının ancak mutlakiyet yönetiminde korunabileceği gibi, yanlış bir inanışa kapılmıştı. Jön-Türkler de, meşrutiyetle Osmanlı Devleti'nin kurtulacağına inanıyorlardı. Bu iki siyasi fikir arasında kıyasıya bir mücadele yaşanıyordu. Avrupa ülkeleri, Türkleri küçük görüyor, onları sarı ırktan gösteriyorlardı. Böyle bir dönemde halktan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve büyüyen Mustafa Kemal, meslek seçme yaşına gelince, komşu çocuğuna özenerek, askeri mektebe gitmek istemişti. Çünkü, Selanik Osmanlı Devleti'nin önemli bir eyalet ve ordu merkezi idi. Caddelerde dolaşan üniformalı subaylar onun dikkatini celp ediyor ve askerlik mesleğine gönül vermesini sağlıyordu.²⁷

Annesinin kızacağını bilerek, ondan habersiz Askeri Rüşdiye'ye yazıldı. Böylece askerlik mesleği kendi iradesinin bir mükafatı oluyordu. O, Askeri Rüşdiye, İdadi ve Harp Okulu'nda zeki, çalışkan ve öğrenmeye meraklı bir kişi olarak öğretmenlerinin dikkatini çekiyordu. Harp Akademisi'nde okurken, askerliğin uzmanlık sahaları yanında hitabet, yabancı dil ve sosyolojiye merak sarıldı. Fransız ihtilaline ilgi duyuyor, Namık Kemal ve diğer hürriyet yazarlarının eserlerini okuyordu..

“Vatanın bağına düşman dayamış hançerini

Yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini,

Namık Kemal'in bu beyiti onun üzerinde büyük tesir yapmıştır. Harp Akademisini bitirdiğinde yirmi dört yaşında genç bir subaydı. O, artık büyük bir komutan olabilmek için gerekli bilgilerle mücehhez biri idi. Harp Akademileri döneminde, onun bu yönünü, bir Osmanlı subayı Ali Nizami Paşa, keşfetmişti. Kendisi ile yaptığı uzun bir konuşmada, “Mustafa Kemal Efendi oğlum. Seni övenlerin yanlışladıklarını anlıyorum. Sen bizim gibi normal subaylık hayatına atılmayacaksın. Memleket kaderi üzerine tesirli olacaksın. Sözlerimi iltifat olarak alma. Sende memleket başlarına gelen büyük adamların, daha gençliklerinde gösterdikleri müstesna kabiliyet ve zeka alametleri görüyorum. İnşallah yanılmamış olurum.” diyerek, adeta kahince gelecekteki Mustafa Kemal'den haber veriyordu.²⁸

1905'te Kurmay Subay adayı olarak, Şam'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılırken kendisini uğurlamaya gelen arkadaşlarına; “Benim için hayat yeni başlıyor” demişti. Askerlik, şeref ve kahramanlık isteyen bir meslekti. Bu-

nun yolu cesareten geçerci. O, “cesaret benim karakterimdir” diyerek bunu veciz bir şekilde ifade ediyordu.

Ona göre askerlik mesleği bir sanattı. “Ben askerliğin her şeyden çok sanatkarlığını severim” diyordu. Kışla, yalnız bir savaş öğrenme yeri değil, aynı zamanda bir kültür geliştirme, bir sanat edinme yeri idi. Atatürk'ün başarılarının sırrı burada yatıyordu. O, yönetilecek insanların ruhlarında saklı duyguları keşfediyor, askerlerin kalplerinin nasıl kazanılacağını iyi biliyordu.²⁹ Bunların en güzel örneklerini cephede sergilemişti. Çanakkale'de düşmandan kaçan askerleri durdurarak, onlara taarruzu değil ölmeyi emrederken bu ruhu yaşıyordu. Askerleri, bu emir üzerine korkusuzca ölüme gitmişlerdi. 1921 Sakarya savaşı esnasında, “Hatt-ı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır” diyerek yine aynı başarıyı göstermişti. Kıtalarını çok iyi bir şekilde sevk etme kabiliyetine sahipti. 26 Ağustos'ta başlattığı Büyük Taarruz Harekâtını, 9 Eylül'de İzmir'de neticelendirmişti. O, liderlerin zafere olan inançlarının çok kuvvetli olması gerektiğini söylüyordu. Kendisi hiçbir zaman muvaffakiyetten ve zaferden ümidini kesmiş değildir. Türk İstiklal Harbi, onun bu inancının eseridir.

2-) Atatürk, Savaş ve Strateji

Atatürk, askerlik mesleği gereği, bir savaş adamı olarak; üstün savaşçılık vasıfları ve kabiliyetini, muhtelif cephelerde düşmanlara karşı göstermiştir. Bu cepheler, Trablusgarp Savaşı'nda, Derne; Balkan Savaşları'nda Bolayır ve Edirne; I. Dünya Savaşı'nda, Çanakkale, Doğu ve Irak; Türk İstiklal Harbi, Sakarya, Büyük Taarruz ve Başkumandanlık'tır. Ancak, hayatının önemli bir kısmını cephelerde savaşarak geçirmiş bir kişi olarak o, mecbur kalmadıkça savaş yanlısı olmamıştır. Çağının büyük komutanları, savaşı, “kainatın kutsal düzenin bir ürünü (Moltke)”, “insan enerjisini en yüksek seviyeye çıkartan olay (Musolini)”, “savaş fazilettir (Hitler)”, anlayışı olarak kabul ederken o, “savaş zorunlu ve hayat için olmalıdır. Öldüreceğiz diyenlere karşı, ölmeyeceğiz diye savaşa girebiliriz” düşüncesinde idi. Atatürk'ün askeri stratejisinin temelinde, milli bağımsızlık ilkesi yatardı.³⁰ O, “Bizim verdiğimiz harp kararımızın dayandığı esas, Türk ulusunun haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu hedef ise, ancak tam bağımsızlığa malik olmakla sağlanabilir.” Demek sureti ile bu düşüncesini göster-

mektedir. Onun savaş ve barışa dair anlayışı hayat felsefesi olan, "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinde saklı idi.

Onun savaş ilkeleri şöyle sıralanabilir:³¹

1-) Kuvvet: Savaş aracı olarak ordunun sayı ve değer üstünlüğüdür.

2-) Hedef: Ülkenin içinde bulunduğu şartlara göre tespit edilmelidir. Nerede durulması gerektiğinin iyi bilinmesi gerekir. Tarih bunun kötü örnekleri ile doludur. Hitler, Enver Paşa gibi. O, Türk İstiklal Harbinin hedefini akılcı bir şekilde, Misak-ı Milli olarak belirlemiştir.

3-) Manevra: Atatürk, cephe hayatı boyunca, teknolojik imkanları sınırlı olmasına rağmen, arazi ve mesafe faktörlerini en iyi şekilde değerlendirerek, savaşlarda iç hat manevralarından faydalanmayı bilmiştir. Sakarya önlerinde alınan mağlubiyet esnasında planlı geri çekilme taktiklerini kullanırken, Büyük Taarruz'da, kuşatma ve imha hareketini seçmiştir.

4-) Baskın: Türk İstiklal Harbi'nin özellikle gerilla savaşları dönemi baskın hareketinin en güzel örnekleri ile doludur.

5-) Sıklet Merkezi: Türk İstiklal Harbi, bir çok cepheye birkaç millete karşı verilmiştir. Doğu cephesi, Ermenilere karşı; Güney cephesi, Fransızlara karşı; Batı Cephesi, İngilizlerin desteklediği Yunanlılara karşı. Bu sebeple cephelerin durumuna göre sıklet merkezleri iyi tespit ederek, savaş, Milli Kurtuluş Harbi şeklinde sürdürmüştür.

DEVLET KURUCUSU VE REFORMİST ATATÜRK

Türkiye üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki; Atatürk, Modern Türkiye'nin kurucusudur. Bu onun, devlet ve siyaset adamlığı vasfı ile ilgilidir. Atatürk, genç yaşından itibaren askerlik meseleleri ile olduğu kadar memleketin siyasi ve sosyal meselelerine de ilgi duymuştur. Çökmekte olan bir devletin subayı olarak, uyanık ve araştırmacı zekasını ülke problemlerine yöneltmiştir. Bilhassa subaylık dönemlerinde, askeri ve siyasi stratejinin iç içe olduğu yıllarda, Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair konularda, amirlerini ve devlet adamlarını uyarmıştı. Ancak, o yıllarda icraat mevkiinde olamadığı için sadece uyarı ile yetinmek mecburiyetinde kalmıştı.

Türk İstiklal Harbi dönemi, onun devlet adamlığı

vasfının icraatları açısından çok önemlidir. Atatürk, bu dönemde, ordu ve hükümet yönetimi kendi elinde olarak, asker ve devlet adamı kişiliğini bütün parlaklığı ile ortaya koymuştur. O, büyük bir devlet adamı olarak, bu dönemde icraatlarının meşruiyet kazanması için millet iradesine müracaatı temel bir prensip olarak kabul etmiştir. Amasya Tamimi'nden sonra bütün uygulamalarında bunu görmek mümkündür. Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları milli iradeye müstenittir. Temsil Heyeti'nin kararları ve uygulamaları da aynı şekildedir.

Onun bu alandaki en önemli ilk icraatı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıdır. Bütün güç ve yetkiler elinde olmasına rağmen, milli irade ve milli haki-miyete bağlı kalmıştır. İkinci icraatı ise, Başkumandanlık Kanunu devresidir. TBMM icra ve yasama yetkilerini Mustafa Kemal Paşa'ya devretmiş olmasına karşın o, cephe ile ilgili konular haricinde hükümet ve meclis faaliyetlerine dokunmamıştır.

O, Cumhuriyeti ilan ve demokrasi yolundaki inkı-lapları ile bu vasfını devam ettirmiştir. Türk siyasi ve sosyal hayatını tanzim eden bu inkılapların, Türk toplumunda karşı tepki görmeden yer bulmasının anahtarını, onun reformcu kişiliği ve üstün devlet adamlığı vasfında aranmalıdır. Bu inkılaplar neticesinde o, modern Türkiye'nin kurucusu ünvanını kazanmayı hak etmiştir.

Onu, Osmanlı reformist padişahları ve devlet adamlarından ayıran en önemli özelliği, "İnkılap" anlayışıdır. Ona göre inkılap, Türk milletini geri bırakmış müesseseleri ortadan kaldırmak ve yerlerine yenilerini koymaktır. O, inkılaplarını safhalar halinde ve birbirinin devamı olarak uygulamaya koymuştur. Bunları yaparken, zaman, zemin ve kadroları sağlam olarak seçmiştir. Osmanlı ıslahat hareketleri ve adamları her zaman karşı tepkilere maruz kalmışlar, bazen de geri adım atmak mecburiyetinde bırakılmışlardı. Onlar, önlerindeki engelleri aşmadan ve halkı yanlarına alamadan bu hareketleri uygulamak istemişlerdi. Mustafa Kemal ise, önce karşı koyacak güçleri bertaraf etmiş, sonra inkılap kanunları muvacehesinde uygulamaya koymuştur.

Osmanlı ıslahat hareketlerinin temelinde, bozulan kurumlarda, iyileştirmeler yapmak zihniyeti mevcuttu. Atatürk, kendi çağına geldiğinde Osmanlı müesseselerinin devrini tamamladığını görmüştü. Hatta, Osmanlı

Devleti ve Hanedanı, Avrupa'daki siyasi gelişmelere paralel olarak misyonunu tamamlamış durumdu idi. I. Dünya Savaşı sonrası, Osmanlı Devleti'ni ihya etmek mümkün değildi. Kurtuluş, ondan geriye kalan topraklarda yeni bir ülke, yeni bir millet ve yeni bir devlet kurmakta arandı. Nitekim o, bunu başarmış muzaffer bir asker ve büyük bir devlet adamı olarak 1938'de aramızdan ayrıldı.

KAZANDIĞI NİŞAN VE MADALYALAR

Atatürk'ün askerlik ve devlet hizmetleri ile cephe de gösterdiği yararlıklardan dolayı Osmanlı Devleti ve TBMM ve Ecnebi Devletler tarafından verilen, nişan, unvan ve madalyaları şunlardır.³²

- 1-) Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı: 25 Aralık 1906
- 2-) Dördüncü Rütbeden Osmani Nişanı: 6 Kasım 1913
- 3-) Fransa Lejyon Donör Nişanı: 1 Mart 1914
- 4-) Üçüncü Rütbeden Osmani Nişanı: 1 Şubat 1915
- 5-) Bulgaristan Sn. Aleksandr Nişanı'nın Komandör Rütbesi 23 Mart 1915.
- 6-) Gümüş İmtiyaz Madalyası: 30 Nisan 1915
- 7-) Harp Madalyası: 15 Temmuz 1915

- 8-) Muharabe Gümüş Liyakat Madalyası: 1 Eylül 1915
- 9-) Alman Demir Salip Nişanı: 28 Aralık 1915
- 10-) Muharebe Altın Liyakat Madalyası: 17 Ocak 1916
- 11-)Avusturya-Macaristan Üçüncü Rütbeden Muharebe Liyakat Madalyası: 27 Temmuz 1916
- 12-) İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı: 12 Aralık 1916
- 13-) İkinci Rütbeden Osmani Nişanı: 1 Şubat 1917
- 14-) Alman, Birinci, İkinci Demir Salip Nişanları 9 Eylül 1917
- 15-)Avusturya-Macaristan İkinci Rütbeden Muharebe Liyakat Madalyası: 9 Eylül 1917
- 16-) Birinci Rütbeden Kılıçlı Mecidi Nişanı:16 Aralık 1917
- 17-) Birinci Rütbeden Kron Dö Prus Nişanı: 19 Şubat 1918
- 18-) Fahr-i Yaver Ünvanı: 23 Eylül 1918
- 19-) Gazilik Ünvanı: 19 Eylül 1921
- 20-) Afganistan Aliyülala Nişanı: 27 Mart 1923
- 21-) İstiklal Madalyası (Yeşil-Kırmızı Şeritli): 21 Kasım 1923.

1 Fali Rıfık Atay, *Çankaya*, İstanbul 1984, s. 17. Atatürk'ün doğduğu ev meselesi de bir hayli tartışma konusu yapılmıştır. Bu konuda bkz. Orhan Türker, "Selanik'te Atatürk'ün Evini Ziyaret", "Türk'ün Altın Kitabı" Her Yönü İle Atatürk, İstanbul 1986, s. 703, Mehmet Rado, "Bu Evde Bir Tarih Doğdu", "Türk'ün Altın Kitabı", s. 57, Nazif Tepedelenlioğlu, "Mustafa Kalfa", "Türk'ün Altın Kitabı", s. 58.

2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, C. I, Ankara 1988, s. 161, Mustafa Baydar, "Atatürk'ün Doğumu Nasıl Tespit Edildi?", "Türk'ün Altın Kitabı", s. 55, Mustafa Baydar, "Atatürk Ne Zaman Doğdu?", "Türk'ün Altın Kitabı", s. 52-54.

3 Geniş bilgi için bkz. Burhan Göksel, *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Ankara 1987.

4 Atay, *Çankaya*, s. 19.

5 İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, s. 19.

6 Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1989, s. 5-8. Bu dönemde Harp Akademisi mezunları kurmaylık sınavını tamamlayarak, kurmay olabiliyorlardı.

7 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, s. 150-152.

8 İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, s. 11, bu konuda geniş bilgi için bkz. Hürev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet=İtihat ve Terakki", *Belleten* I/3-4 (1937), s.619-625. Ayrıca, Afet İnan, "Atatürk'ü Dinlerken: Vatan ve Hürriyet", *Belleten*, I/2 (1937), s. 289-298.

9 Atay, *Çankaya*, s.36-50.

10 Bu konuda geniş bilgi için bkz. 1911-1912 Osmanlı - İtalyan Harbi ve Kollaşması Mustafa Kemal, Haz: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1985.

11 TİH Katılan Tümen..., s. 6.

12 Bu mektup metni için bkz. İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, s. 27-30, Ayrıca bkz. Mithat Sertoğlu, "Balkan Savaşı sonlarında Edirne'nin kurtarılması hususunda hemen teşebbüse geçilmesi için Atatürk'ün Harbiye Nezaretini uyarısına dair bir belge", *Belleten*, XXXII/128 (1968), 459-468.

13 Lord Kinros, *Atatürk*, İstanbul 1984, s.105-108.

14 Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı Ve Eseri*, Ankara 1990, s. 66-67.

15 Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları, I. Kitap (1906- 1918), Türkçeleştiren: M. Sunullah Arısoy, Ankara 1982, s. 7-8.

16 Necati Ökse (Em. Kur. Alb.), "Atatürk Çanakkale'de", *Uluslar arası Askeri Tarih Dergisi Atatürk Özel Sayısı*, Genelkurmay Basımevi Ankara 1982, s.147-148.

17 İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, s. 40-41.

18 TİH Katılan Tümen, s. 2.

19 Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 49-53.

20 Necati Ökse, "Atatürk Çanakkale'de", Atatürk Özel Sayısı, s.159.

- 21 Atatürk Maddesi, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, I. Cilt, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, s. 228.
- 22 TİH Katılan Tümen..., s. 8.
- 23 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara 1972, s. 47-52.
- 24 TİH Katılan Tümen..., s.8.
- 25 Atay, *Çankaya*, s. 104-106.
- 26 İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, s. 132-134.
- 27 Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Asker Kişiliği", *Atatürk Özel Sayısı*, s. 98-99.
- 28 Atay, *Çankaya*, s. 30-31.
- 29 Karal, "Atatürk'ün Asker Kişiliği", s. 101-113.
- 30 Refik H. Tulga (Em. Orgeneral), "Atatürk'ün Askeri Stratejisinin Doktrinel Temeli: Ulusal Bağımsızlık", *Atatürk Özel Sayısı*, s. 117.
- 31 Celal Erikan (Em. Tümğ.), "Atatürk ve Topyekûn Savaş", *Atatürk Özel sayı*, s. 137-139.
- 32 Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, ayrıca, TİH Katılan Tümen..., s. 4.